

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ İNKİŞAF: UĞURLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN II RESPUBLİKA ELMİ
KONFRANSININ MATERİALLARI

II CİLD

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının
29 noyabr 2024-cü il tarixli qərarı ilə çapa
təvsiyyə olunmuşdur (Protokol № 04)*

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İsayev – *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru*

REDAKSİYA HEYƏTİ

Elsevər Əsədov- Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor, sədr müavini

Çapay Quliyev- Naxçıvan Dövlət Universiteti Magistratura və doktorantura mərkəzinin direktoru, məsul şəxs

Asəf Əliyev - Magistratura və doktorantura mərkəzi direktor müavini, üzv

Sevinc Quliyeva- Texnoloji transfer və innovasiyalar sektorunun müdiri, üzv

Taleh Xəlilov- “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasının müdiri, üzv

Hüseyn Əsgərli - İnformasiya Texnologiyaları şöbəsinin müdiri,üzv

Səfəralı Abdullayev - Maliyyə şöbəsinin müdiri, üzv

Məhəmmədli Məmmədli- Nəşriyyatın direktoru, üzv

Ceyhun Kəngərli - Təsərrüfat və xidmət şöbəsinin müdiri,üzv

Kifayət Mahmudova- Media və ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri,üzv

Təbrizə Bağirova - Magistratura və doktorantura mərkəzi direktor müavini, üzv

Zamin Babazadə Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsi,üzv

Gülsüm Kərimova Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsi,üzv

Yusif Mirzəzadə Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri, üzv

“Elmi inkişaf: uğurlar və çağırışlar”

Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materialları

3-4 aprel 2025-ci il. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2025, 1524 səh.

Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materiallarında beynəlxalq münasibətlər, hüquq və fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, fizika-riyaziyyat, yeni informasiya texnologiyaları, metodika, pedaqogika-psixologiya, ictimai elmlər, sənətşünaslıq, tarix, texniki elmlər, təbiət elmləri istiqamətlərində aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Yüzlərlə nəzəri və praktik tədqiqatın nəticələrindən ibarət və yeni nəsillə milli düşüncənin uğurlarını əks etdirən konfrans materialları elmi ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

Aynışan Abasova. Müasir dövrdə inklüziv təhsilin çağırışları və perspektivləri	17
Sadiq Ağazadə. Ailə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas amil kimi	19
Günəl Adıgözəlova, Nəzakət Yusifova. Müasir dövrdə intiharın psixoloji səbəbləri	22
Səbuha Abdullayeva. Orta məktəblərdə tədris texnologiyasında STEM inteqrasiyası: Ən yaxşı təcrübələr	26
Firəngiz Babayeva. Emosional intellektin təzahür xüsusiyyətləri	30
Jalə Rzayeva. Müasir təhsil şərtində müəllimlərin emosional tükənməsinin səbəbləri	34
Aygün Kərimli. Zorakılıq probleminə nəzəri metodoloji yanaşma	39
Gültac Əliyeva, Məhəbbət Musa. Universitet tələbələri üçün elektron dərslərlərin tərtib edilməsinin didaktik prinsipləri	45
Gülmar Qənbərova. Məktəblilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında texnologiya müəlliminin hazırlığının məzmun və yolları	48
Fatimə Məmmədova. Azərbaycan milli mentalitetində qız tərbiyəsi	51
Eltac Poladova. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların koqnitiv inkişafında oyunların rolu	54
Arzu Baxşaliev, Kəmalə İsayeva, Səadət Azadəliyeva, Zibə Yunusadə. Şəxsiyyətin formalaşması və onun keyfiyyət dəyişiklikləri	58
Arzu Məmmədova. İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələrinin regionlarda uşaqların koqnitiv bacarıqlarının inkişafına təsiri	61
İlhamə İsmayılova, Aygün İsmayılova. Doğru bilinən yanlış davranışlar	64
Aynur Muradova. Distant təhsilin xüsusiyyətləri və formaları	67
Aytac İbrahimova, Nəzakət Yusifova. Pedaqoji prosesin səmərəli təşkilində monitoring və qiymətləndirmənin yeri və rolu	72
Aytən Babayeva, Vəli Əliyev. Təlimin diferensiasiyası və inklüziv təhsil: hədəflər və yanaşmalar	76
Aytən Məhərrəmli, Kamran Səmədov. Pedaqoji ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri və tələbə kontingentinin formalaşmasında rolu	81
Fidan Əhmədova. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin təlim nəticələrinin yüksəldilməsində rolu	84
Ceyran Zamanlı. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti	88
Əli Abdullayev. Kiçikyaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərin aşılması imkan və yolları	92
Elvina Hacıadə, Sahib Məmmədov Təlim prosesində şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin formalaşması metodları	95
Emin Rzayev. Müasir dövrdə hərbi idman oyunlarının psixoloji hazırlıq üzərində təsiri	103
Günəl İmanova. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının rolu	107
Azadə Cəfərova. Mülki müdafiə fənnində şagirdlərin təhlükəsizlik bacarıqlarının formalaşdırılmasının qiymətləndirilməsi	111
Günəl Həmidova. Uşaq serebral iflici zamanı udma və çeynəmə pozuntuları	116
Lamiyə Əfəndiyeva. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusiyyətləri	121

Ləman Kərimova. İnküziv təhsilin təşkili zamanı yaranan çətinliklər və onların həll yolları	124
Lətifə Cəlilova. XXI əsrin müəlliminin cəmiyyətdə rolu və vəzifələri	127
Mabilə Talibova. Təlim prosesi iştirakçıların hüquq və vəzifələri, onların pedaqoji münasibətlərinin istiqamətləri	133
Mehparə Əhmədova, Rübabə Əlmərdanova. “Sosiallaşma” probleminin pedaqoji elmdə rolu və yeri	137
Nərgiz Lətifova. Müasir dövrdə yeniyetmələrin sosiallaşması prosesində yaşanan çətinliklər və onların həlli yolları	141
Nərmin Abbasova, Salatın Hacıyeva. Yüksək keyfiyyətli mütəxəsis hazırlığı ali təhsilin səmərəliliyinin əsası kimi	144
Nərgiz Niftəliyeva. Tələbələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə	147
Nərmin Heydərova. Ailə institutunun tədqiqində metodoloji yanaşmalar	151
Nəzakət Yusifova, Nuridə Quluzadə. Şəxsiyyətin inkişaf paradigması: elmi və metodoloji yanaşmalar	156
Nilufər Hüseynova. Didaktik oyunlar: alman dilinin tədrisində fəal təlim üsulu kimi rolu	161
Novruz Şirinov. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların stiqləşməyə məruz qalması	164
Şamil Məmədov. Ali məktəblərdə pedaqoji kadr hazırlığının modernləşdirilməsi və idarəetmə anlayışlarının mahiyyəti	167
Nuranə Ağalarova. Uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasında didaktik oyunların rolu	171
İranə Məmmədova. Sosial pedaqog və onun peşə fəaliyyətinin səlahiyyətləri	175
Nübar Kərimova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşmasında ictimaiyyətin rolu	179
Pərvanə Səfəraliyeva. Şagirdlərin bacarıqlarını genişləndirmək üçün səriştə əsaslı yanaşma	182
Pərvin Hacıyev. Müasir dövrdə peşə təhsilinin əhəmiyyəti	186
Pərvin Hacıyev. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafına dövlət qayğısı	189
Pərviz Allahverdiyev. Ali təhsil müəssisəsi tələbələrinin vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafında müəllim hazırlığının rolu	194
Ramilə Ağayeva. Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə təcrübi-eksperimental iş	197
Rəqsanə Haqverdiyeva. Məktəb liderliyinin təhsilin keyfiyyətinin artırılmasındakı rolu: liderlik yanaşmaları, insan resurslarının inkişafı və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi	201
Roza Hüseynova, Sevdə Kərimova. Müxtəlif təhsil səviyyələrində təlimin keyfiyyətinin meyarlarının inkişafı	204
Ruhanə Xəmbatova. Təlim prosesində ana dili nüfuzu və nitq mədəniyyəti	208
Zaman Abbaslı. Gənc alimlərin rolu və təhsil sisteminin təsiri	211
Nəzrin Cəbrayilova. XXI əsr təhsilində şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını gücləndirmək: innovativ yanaşmalar və praktik metodlar	215
Vüsal Səfərov, Müjkan Məmmədşad. Müasir texnologiyalarla kiçikyaşlı məktəblilərdə sağlam həyat vərdislərinin inkişafı	220
Laləzar Cəfərova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafı pozulmalarının yaranma səbəbləri və pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri	223
Səbinə Cəfərova. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla iş prosesində gələcək müəllimlərin metodik hazırlığı	228

Səbinə Hacizadə. Şagirdlərin mənəvi dəyər sisteminin formalaşdırılmasında inanc amilinin rolu	232
Səidə Paşayeva. Müasir təhsil: vəzifələr və hədəflər	235
Sənan Quluyev, Məhsəti Cəfərova. Qaçqın və məcburi köçkünlərin psixoloji vəziyyəti, sosial adaptasiya çətinlikləri və bu problemlərin həlli istiqamətində mövcud yanaşmalar	238
Sevinc Hidayətli. Milli dəyərlərin şagirdlərin mənəvi inkişafına təsiri: müasir təhsil müəssisələrində təcrübə və nəticələr	242
Aysel Abdullayeva, Sevinc Orucova. Tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesinin mahiyyəti	248
Solmaz Bayramova, Kimyə Allahverdiyeva. Pedaqoji prosesdə müəllim-şagird əməkdaşlığının rolu	252
Sərxan Musayev. Şəxsiyyətin mənəvi inkişafında Naxçıvanın etnopedaqoji irsinin əhəmiyyəti	255
Solmaz Həsənova. Şəkil üzrə inşaların aparılması metodikası	259
Şəbnəm Hüseynova. Psixoloji ədəbiyyatda məktəbəqədər uşaqlarda təkəkkürün inkişafında nitqin rolunun öyrənilməsi	262
Şəkər Orucəliyeva. İnküziv təhsilin məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişafına yönəldilmiş didaktik və metodoloji aspektləri	265
Şəlalə Eyvazlı. Şagirdlər üçün özünüqiymətləndirmə və həmyaşıd qiymətləndirməsinin əhəmiyyəti	268
Təhminə Əliyeva, Solmaz Bayramova Təhsil keyfiyyətinin artırılmasında qiymətləndirmə və monitorinqin əhəmiyyəti	271
Ülkər İsmayılzadə, Məhsəti Cəfərova. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə təsir edən amillər	275
Ülviyyə Dadaşzadə. İbtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərinin inkişafetdiricilik xüsusiyyəti	280
Yaqub Səmədov. Şəxsiyyətin formalaşmasında ünsiyyətin rolu	284
Günay Bədəlzadə. Xromosom patologiyası olan uşağın özünəxidmət və sosial bacarıqlarının inkişafını təmin edən göstəricilər	287
Ləman Əmirli, Vəli Əliyev. Məktəb-universitet sistemində peşəkar yönümlü təhsilin təşkilati-pedaqoji şərtləri	292
Ləman Şahverdiyeva, Vəli Əliyev. Peşəkar inkişaf prosesində müəllimin pedaqoji etikasının formalaşdırılması konsepsiyası və modeli	296
Tələh Xəlilov, Xəlil Abdullayev. Müasir dərs metodlarının ənənəvi təlim metodları ilə müqayisəsi: üstünlüklər və çatışmazlıqlar	300
Xəyalə Ağayeva, Aytəkin Axundova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusiyyətləri	305
Zülfəli Əliyev, Solmaz Cabbarova. Təhsil sistemində qiymətləndirmə və monitorinqin əhəmiyyəti	310
Şüküfə Hüseynli, Ənvər Abbasov. Azərbaycanın təhsil kurikulumunda innovativ yanaşmalar və tətbiqi məsələlər	314
Leyla Zeynalova, Xumar Novruzova Hərəkətə aid məsələlərin ibtidai siniflərdə həll edilməsi zamanı müxtəlif metodik üsullardan istifadə yolları	318
Nilufər Qəhrəmanlı. Tələbələrdə təlim motivasiyası və uğur qazanmanın təzahür xüsusiyyətləri	321
Gülsabah Abbaszadə. İntihar riski olan yeniyetmələrdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması: pedaqoji və psixoloji müdaxilə strategiyaları	327
Səma Əhmədova. Yeniyetmələrdə sağlamlığın daxili mənzərəsi və əsas psixoloji xüsusiyyətlər	333

Nərmin Fərəcova. Təhsil mühitində yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafına təsiri: sosial və psixoloji aspektlər	339
Nərmin Mircəlalli. Müəllimlərdə emosional tükənmənin yaranma səbəbləri və psixoloji nəticələri: Stress, iş yükü və peşəkar dəstək faktorlarının təhlili	344
Xeyrənsə Rüstəmov. Depressiv pozuntuların psixosomatik xəstəliklərin inkişafındakı rolu: Risk faktorları və profilaktik yanaşmalar	349
Sadiq Ağazadə. Ailədaxili münasibətlərin uşaq psixologiyasına təsiri	355
Səyyarə Həsənli. Emosional zəkanın akademik uğurlara çatmadakı rolu: təsir mexanizmləri və inkişaf yolları	358
Taleh Xəlilov, Aytən Ağasiyeva. Qiymətləndirmə və onun növlərinin təhsilin keyfiyyətinə təsiri	362
Fidan Əhmədova. XXI əsrdə təhsildə tənqidi düşüncənin inkişafı və yeni tədris yanaşmaları	365
Aynur Müslüмова, Afaq Nəsimova. Tarixi təhsil ocağımız-Uluxanlı məktəbi	369
Püstə İsmaylova. Müasir təhsildə innovasiya və tədqiqat: əsas trendlər və gələcək perspektivlər	372
Babək Məhərrəmov. Freyding psixanalitik yanaşmasında id, eqo və süpəreqonun rolu: daxili münaqişələr kontekstində analiz	377
Ayşən Məmmədova, Fərəh Cəlil. Firidun bəy Köçərli yaradıcılığının Azərbaycan təhsilin inkişafında rolu	380
Çiçək Cavadzadə, Fərəh Cəlil Hüseyn Cavidin yaradıcılığında pedaqoji fikirlər	383

İCTİMAİ ELMLƏR

Könül Məmmədova, Lamiyə Babayeva. Elektron ticarət platformaları və texnologiyalar	386
Zümrüd Ramzanova. Transformativ liderlik müasir idarəetmənin əsas meyarı olaraq	389
Nuray Məmmədova. İstehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxış imkanları	390
Aytən Məmmədova. Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətində müasir yanaşmalar	391
Amin Fərzəliyev. Davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının maliyyə təminatı	393
Fərzanə Hüseynli. Özəl bölmənin uzunmüddətli perspektivlərinin müəyyən olunması məsələləri	395
Billur Əliyeva. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi müasir iqtisadi inkişafın mühüm məsələsi olaraq	397
Aysun Nəsirova, Məhərrəm Həsənov. Təşkilati iqlim və strateji liderlik innovasiya idarəçiliyinin təkanverici amilləri kimi	399
Aysun Nəsirova, Əbülfəz Salmanov. İnnovasiyaların idarə edilməsində təşkilati iqlim və liderlik amili	406
Səlcuq Abdullayev, Turqan Babayev. İqtisadi inkişafın yeni istiqaməti kimi innovasiya sistemlərinin formalaşmasının nəzəri aspektləri	414
Şahnur Vəliyev. Maliyyə bazarlarının qloballaşması prosesinə beynəlxalq tranzaksiyaların təsiri	417
Tural Nəsifov. İxracın şaxələndirilməsi: Beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi	424
Sibə İsaqzadə. Sahibkarlıq müəssisələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili və idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi (El-Babatürk MMC əsasında)	428
Rauf Rzayev. Employability ranking of Azerbaijani higher education institutions	432

as an indicator of education marketing	
Günəl İsayeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm xidmətləri bazarının informasiya təminatı	437
Əfşan Nərimanlı. Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən amillər (2003-2023)	440
Amin Rəşidov. Public debt in the economic development of Azerbaijan: Ganja water infrastructure	444
Aidə Həsənli. Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi inkişaf və sənaye transformasiyasının strateji siyasəti	449
Alxan Niftəliyev, Həsən Məmmədov. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın nəzəri və ümumi əsasları	451
Əmrə İbrahimli, Ağarza Rüstəmov. Aqrar iqtisadiyyatın yeni mərhələsi: yaşıl kənd təsərrüfatı	459
Ləman Mirzəzadə, Ruhəngiz Əliyeva. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun inkişaf istiqamətləri	463
Riad Səfərli, Minaxanım Əsədova. Alban kilsələri: Azərbaycanın qədim xristian irsi və turizm potensialı	467
Firuzə Məmmədova, Rəhil Muradov. Azərbaycan iqtisadiyyatında sərmayələrin bölgüsü və inkişaf tendensiyaı	471
Brilyant Məmmədzadə, Türkan Həsənova. Azərbaycan və beynəlxalq təcrübədə davamlı maliyyə üçün tənzimləyici mühitin qiymətləndirilməsi	474
Fehrüz Cəbrayilov. Azərbaycanda süni intellekt və rəqəmsal inam: kos-lar və istehlakçı inamı üçün təsirləri	477
Səkinə Məhərrəmovə. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıqda uzunmüddətli aktivlərin effektiv idarə edilməsi	481
Arzu Rzazadə, Ülviyyə Rzayeva. Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri	485
Nərmən Məlikova. Azərbaycanda daşınmaz əmlakın dəyərinin qiymətləndirilməsi	488
David Dadaşov, Yusif Vəliyev. Azərbaycanda idman turizminin inkişafı və onun rolu	491
Əli Şahgəldiyev, Ofeliya Nəsirova. Azərbaycanda və beynəlxalq təcrübələrdə tətbiq olunan qiymət tənzimləmələri və qanunvericilik mexanizmləri	496
Pərvin Ağaliev. Azərbaycandakı enerji layihələrinin Avropa İttifaqı üçün önəmi	501
Fərid Ramazanlı. Az təminatlı ailə kateqoriyasının dövlət təminatının müasir vəziyyəti	505
Emin Babayev. Bank plastik kartları ilə əməliyyatlarla bağlı risklərin minimuma endirilməsinə yönəlmiş tədbirlər	510
Xədicə İsmayilzadə, Samirə Əhmədova. Banklarda brend strategiyasının və marketing kommunikasiya sistemlərinin innovativ yanaşmalarla optimallaşdırılması (Kapital bank nümunəsi əsasında)	513
Elera Məmmədova. Beşbarmaq Dağı qoruğunun mədəni irs baxımından əhəmiyyəti	517
Şamil Əzizov. Beynəlxalq logistika infrastrukturunun inkişafı istiqamətində Azərbaycan hökumətinin fəaliyyəti	524
Qəndab Hüseynova. Ekoturizmin Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri	528
İlahə Xasmməmədova. Ərzaq təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti və Azərbaycan təcrübəsi	531

Murad Şeydayev. Françayzinqdə təkamül: trendlər və yeni perspektivlər	535
Fuad Əliyev. İdman turizmində fiziki hazırlıq: performans və dözümlülüüyün artırılması	539
İltifat Qarayev. İnsan resursları anlayışı və idarəetmənin nəzəri aspektləri	542
Gülnar Səfərova. İntellektual kapital konsepsiyası: təşkilatın idarəetmə nəzəriyyəsinə töhfəsi	548
Püstə Cəfərova. İqlim dəyişmələrinin sosial təsirləri	551
Məhərrəm Həsənov. İqtisadi böhran dövründə müəssisələrin davamlı inkişaf strategiyaları	556
Laləzar Əlirzayeva. İqtisadi inkişaf baxımından bank sisteminin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri	560
Elnur Səfərov, Təyyar Mustafayev. İşçi qüvvəsinin tələbatı anlayışı və əhəmiyyəti	564
Cəlal Məmmədov. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm potensialı	567
Züleyxa Cavanşirova, Fərhad Mirzəyev, Namik Baxışov. Kənd əhalisi miqrasiyasının proqnoz variantlarının təhlili haqqında	571
Rəfiq İbrahimov. Liberalizm, Con Lokk və müstəmləkəçilik	576
Aytən İsgəndərova. McDonald's şirkətinin rəqəmsal marketinq strategiyasının təhlili və inkişaf etdirilməsi	580
Aysel Həsənova. Yaşıl kitabxana binalarının qiymətləndirilməsi meyarları	584
İltizam Vəlizadə, Tutu Eyvazova. Məşğulluğun həyata keçirilməsi yolları və xüsusiyyətləri	590
Xədicə Rüstəмова. Təhsilalanın özünüdərkətməsinə hazırlıq mərhələsi və özünüdərkətdərkək ekzistensiallığın tətbiqi	593
Qəzənfər Axundlu, Arzu Hüseyn Alim. Qarabağda mədəni və təbiət turizminin perspektiv imkanları	598
Aynur Məmmədova. Qəmər adaları ittifaqı və Fransa neokolonializmindən əziyyət çəkən Mayot adasında ərzaq təhlükəsizliyi	602
Fəzli Əsgərli, Həvva Adıgözəlova. Regional maliyyə bazarının xüsusiyyətləri və onun inkişafını şərtləndirən amillər	608
Ayda Arzumanova. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirləri	611
Aydan Məhərrəmli, Daşqın Qənbərov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında keşniş və şüyüd bitkilərinin ekoloji və təsərrüfat əhəmiyyəti	615
Səfəralı Abdullayev, Elton İbrahimov. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı qeyri-neft sektorunun əsas istiqaməti kimi	619
Cahan Quliyeva. Azərbaycan respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri	624
Elçin Babayev. Müəssisələrin dayanıqlı inkişafında maliyyə resurslarının rolu	628
Şahnur Vəliyev. Maliyyə bazarlarının formalaşması və fəaliyyətində konseptual yanaşmalar	631
Badəm Əliyeva. Azərbaycanda konflikt jurnalistikası	634
Züleyxa Ağaməliyeva. Teleradio yayımın və sosial şəbəkələrin ictimai rəyə təsiri: Yaşıl dünya, COP29 və inkişaf perspektivləri	639
Səadət Talibova, Elnarə Allahverdiyeva. Azərbaycanın xarici siyasətində beynəlxalq informasiya mübadiləsinin rolu	642
Nigar Bilalova. Sosial şəbəkələrin ictimai rəyin formalaşmasına müsbət və mənfi təsirləri	648
Fidan Talıblı. Kütləvi informasiya vasitələri və dezinformasiya	653
Aləmzar Tağıyeva. Milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac	656

potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması	
Aynur Cabbarova, Ülkər Rzayeva. İstehsal müəssisələrində pul axınının əsas xüsusiyyətləri	660
Nicat Mahmudov, Aynur Məmmədova. Şirkətin dividend siyasəti və onun formalaşmasına yanaşmalar	663
Bəsti Novruzova, Xəyalə Abbasova. Müəssisələrdə səmərəliliyin yüksəldilməsində maliyyə planlaşdırılmasının təhlili	668
Aynur Cabbarova, Emil Məmmədli. Vergi sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu	670
Nərmən Qasımova, Əbülfət Kərimov. Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti sektorunun inkişaf dinamikası və sahə quruluşuna uyğun olaraq tikinti materiallarına olan tələbin quruluşu	673
İsmayıl Süleymanlı, Fərhad Mirzəyev. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik təhlili haqqında	677
Nurlan Ağayev, Validə Səhiyeva. Rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında dəyər zəncirlərinin rolu	680
Nurlana Hüseynova, Raibə Cəfərova. Ərzaq təhlükəsizliyinin təminində düzgün tətbiq olunan kredit mexanizminin rolu	683
Rüfət İsmayilzadə, Mehriban Həsənova. İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri	687
Səkinə Əlizadə, Yeganə Abbasova. Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətliliyi və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin elmi-nəzəri əsasları	691
Səlcuq Abdullayev. İnnovasiya sistemləri üzrə enerji resurslarından istifadənin yaxşılaşdırılması yolları	696
Nərmən Hacıyeva, Şəlalə Nəbiyeva. Qiymətli kağızlar maliyyə resurslarının optimal paylaşmasında əsas vasitədir	699
Şirin Əkbərzadə, Zenfira Bayramova. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rəqəmsal transformasiyanın rolu	702
Vüsalə Nəcəfova. Makroiqtisadi perspektivdə bank sistemi və maliyyə bazarlarının dinamikası	706
Səma Əliyeva, Yeganə Abbasova. Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin nəzəri aspektləri	714
Sevindik Novruzadə, Məhərrəm Həsənov. Sənaye 4.0-da insan resurslarının idarəedilməsi və təşkilati dizayn: intellektual və texnoloji integrasiyanın yolu	719
Məhsəti Əsgərova, Fəridə Məmmədova, Sabina Aliyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı və strateji rolu	725
Nicat Bağırılı. Pərakəndə ticarət sektorunda təchizat zəncirinin idarə edilməsi məsələlərində maliyyə nəticələrinin meyarlarının müəyyənləşdirilməsi	731
Nicat Babayev. Liderin nüfuzunun korporativ reputasiya idarə olunmasına təsiri	736
Firəngiz Əhmədova. Bank sektoru və risklərin idarə edilməsi	742
Gövhər Əsgərova. Marka və imicin mahiyyəti, formalaşması və onun firmanın inkişafına təsirləri	749
Gülər Bayramova. Azərbaycanda bank sektorunun maliyyə göstəricilərinə uyğun olaraq iflasın proqnozlaşdırılması modellərinin müəyyən edilməsi və nəticələri	753
Hüseyn Abışov. Neft sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri	761
Elsun Əliyev. Müəssisənin idarə edilməsi problemləri və onların həlli yolları	766
Əmirxan Əlirzəyev. İnsan resurslarının strateji planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	771
Bəhriyyə Abbasova. Dünyada və Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin təhlili	778

Məhərrəm Həsənov, Vüsalə Nəcəfova. Maliyyə sistemində bank-maliyyə bazarları əlaqələrinin model yanaşmaları	786
Musa Bayramov, Elnara Aslanova, Sima Hasanova, Leyla Asgerova. Modern environmental problems of Ganja-Daskasen economic district	792
Əbülfəz Salmanov. Davamlı iqtisadi inkişafın təşviqində texnoloji innovasiyanın strateji rolu	794
Gülarə Hacızadə. Müasir maliyyə idarəetmə modelləri və rəqəmsal innovasiyalar	802
Mustafa Hüseynov. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına təsir edən əsas amillər	807
Орхан Сулейманлы. Управление земельными ресурсами и устойчивое развитие Гянджи-Дашкесана	814
Emil Mikayılov, Elxan Nuriyev. Gəncə şəhərində turizm xidmətində dövlət siyasəti istiqamətləri	818
İsmət Həsənov. Kənd təsərrüfatında regional struktur dəyişikliklərinin infrastruktur və informasiya təminatı, onların inkişaf etdirilməsi perspektivləri	823
Samir Əliyev, Raminə Mustafayeva. Kənd təsərrüfatında xarici ticarətin xüsusiyyətləri	829
Elnara Nazirli. The impact of historical and cultural heritage sites on the development of tourism infrastructure in spain	834
Mərhəmət Bayramov. Müasir bank riskləri kontekstində kiberhücumların bank infrastrukturuna təsiri: elmi təhlil	839
Ruhiyyə Qəmbərova, Eşqin Hüseynli. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin edən amillər	844
Ofelya Nəsirova. Müasir dövrdə qarşıya çıxan problemlər və iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyəti	848
Novruz Şirinov. SOS. Uşaq kəndləri Azərbaycanda multidissiplinar komandanın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması	851

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Günay İsmayılova. Gənc nəslin musiqi tərbiyəsi	855
Суада Гулиева. Современные черно-белые фильмы	859
Pərvanə Həsənova. Azərbaycan bədii kinosunda qlobal ekoloji problemlərin təzahürü	860
Nigar Hübətova. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahnı janrı	863
Nazilə Qardaşbəyova, Ziyət Məmmədzadə. Azərbaycan kino musiqisində Qarabağ mövzusu	869
Şəhanə Əliyeva. Azərbaycan milli musiqisində fortepiano janrının ilk nümunələri	876
Bikəxanım Əhmədli, İsmayıl Mürsəlov. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti - aşiq sənəti (<i>sxemli təhlil</i>)	881
Rəfayə Quliyeva, Yaşar Xəlilov. Azərbaycan musiqisində operetta janrı	887
Səxavət Rəhimov. Bəstəkar Yaşar Xəlilovun həyat və yaradıcılıq yolu	891
Sahib Kərimov, Gülşən Qafarova. Ənənəvi mövzular: atalar və oğullar	895
Nuranə Ağalarova. Ətraf aləmlə tanışlıqda didaktik oyunlardan istifadə	899
Tuncay Əşrəfov. Görkəmli Xalq artistimiz Şirzad Abutalıbovun həyatı və yaradıcılığı	901
Fatma Şahbazova. Hüseynqulu Əliyevin karikaturaları	904
Fəxriyyə Qədimbəyli, Səyyarə Sadıxova. İncəsənət muzeylərinin eksponatları vasitəsilə yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi	906
Aytən Mustafayeva, İnara Məhərrəmovə. İthaf xarakterli əsərlərdə bədii obraz	909

və proqramlılıq	
Türkan Əzimova, Kamal Əhmədov. Kamera-instrumental musiqi Ə.Abbasovun bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında mühüm janr kimi	913
Təranə Məmmədova. Muğamların nota yazılma məsələləri	918
Orhan Ghorbani. Musiqi əsərlərində forma və məzmunun inkişafında lad-məqam əsasının rolu	923
Zərifə Məmmədova. Musiqidə müasir problemlər	930
Nabat Hüseynova. Müasir televiziya seriallarında uğurlu antiqəhrəman obrazının yaradılmasının narrativ mexanizmlərinin təhlili	934
Günay Əliyeva. Musiqinin tədrisinin xüsusiyyətləri	938
Günel Zaur. Müstəqillik dövründə Sumqayıt şəhərində ucaldılmış monumental abidələrin şəhər mühitinin bədii formalaşmasında rolu	942
Məleykə Məmmədova. Ordubadda qırx tökmə mərasimi: ana və uşağı qoruma ritualları	946
Nihad Hüseynli. Qəhrəmanlıq dastanlarının Azərbaycan operalarında təcəssümü	947
Kənan Yusubli. Qarabağdakı təbiət abidələrinin UNESCO-nun Miras Siyahısına salınması perspektivləri	951
Günel Aslanova. Sumax – Azərbaycan xovsuz xalça növü kimi	955
Sofiya Axundzadə, Günay Məmmədova. Süleyman Ələsgərovun yaradıcılığında lad-məqam münasibətlərinin təhlili	957
Aysu Rüstənova, Fizzə Quliyeva. Şagirdlərin rəsm çəkmə fəaliyyətlərində müşahidə edilən yaradıcılıq ilə yaradıcı təfəkkür potensialları arasındakı əlaqə	962
Könül Süleymanzadə, Zemfira Babayeva. T.Bakıxanovun kamera-instrumental və konsert əsərlərində üslub xüsusiyyətləri	966
Şəmsiyyə Zalova. Təsviri sənət tariximizdə görkəmli obraz-Üzeyir Hacıbəyli	971
Ayişə Zeynalova. Tofiq Quliyevin mahnılarında bədii obraz	977
Məftunə Həsənəliyeva. Unudulmaz maestro	983
Cavanşir Rəhimov, Elnur Behbudov. Ümumi mədəniyyət sistemində fiziki mədəniyyətin yeri və rolu	986
Jalə Hüseynova. Üzeyir Hacıbəyovun musiqili komediyalarında dövrün ictimai-sosial problemlərinin bədii proyeksiyası	990
Gülər Əhmədli. XX əsrin 40-50-ci illərində milli fortepiano musiqisində janr rəngarəngliyi	994
Gülən Məmmədova. Zakir Bağirovun həyat və yaradıcılıq yolu	999
Nəzrin Kərimova. İslam memarlığında məscidlərin yaranması və formalaşması	1009
Abdülməlik Kılınc, Aynur Qasımova. Həqiqət Rzayevanın aktrisalıq fəaliyyəti..	1013
Aysu Məmmədova. Naxçıvan teatrında tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş tamaşalar	1016
Brilyant Cəfərli. Möminə Xatın məqbərəsində məkan ilə simvolizmin bütövlüyü	1021
Selcan İmamquliyeva. Azərbaycanda polifonik silsilələr və Q.Qarayevin “12 fuqa” əsəri	1029
Gülmira Əliyeva, Amil Əsgərov. Azər Rzayevin yaradıcılıq mühiti	1033
Məhəmməd Bayramov. Şərur və Kəngərli rayonlarındakı ziyarətgahların memarlıq xüsusiyyətləri və tarixi	1037
Nurlan Bağırılı. Naxçıvanın orta əsr memarlıq abidələri (XIII-XVIII əsrlər)	1042
Rəşad Fərmayılı. Naxçıvanın tarixi abidələrinin estetik və memarlıq xüsusiyyətləri	1046

Fərid Tapdıqov, Ofelya Nəsirova. Azərbaycanda tikinti sektorunun inkişafında mövcud vəziyyət və perspektivlər	1051
Firudin Abdullazadə. Müstəqillik dövrü Azərbaycan portret heykəltəraşlığında şair və yazıçı obrazı	1055

TARİX

Aysel Şamilova. Aprel döyüşlərindən vətən müharibəsinə: “Böyük qayıdış” prosesinin qiymətləndirilməsi	1059
Şəlalə Babayeva. Müstəqilliyin inkişafı probleminin tədqiqi tarixindən	1064
Aytən Hüseynova. XIX əsr Rusiya işğalından sonrakı dövrdə Naxçıvan və onun mənbəşünaslığı	1069
Zeynəddin Baydarov. Azərbaycanın səlcuqlar dövründə islamın yayılması və mədəni mühitin inkişafı	1073
Elvin Talışinski. İnformasiya-ideoloji müharibənin müasir tarixi	1076
Kubra Əliyeva. XIV əsrdə Naxçıvanın siyasi həyatında Əlinəcəqalanın rolu	1080
Rəqsanə Quliyeva. Turan sivilizasiyası	1084
Rəziyə Hacıyeva, Elçin Zamanov. XX əsrin əvvəllərində böyük dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan və Zəngəzur	1089
Rövşən Məmmədli. Naxçıvan şəhərinin tarixi XIX əsrin əvvəllərində (Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində sənədləri əsasında)	1095
Rüzgar Camal, Sürəyya Əkbərova. Babək rayonu ərazisində yerləşən bəzi məntəqə adlarının dəyişdirilmə tarixi	1100
Sara Hacıyeva. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarından keçən ticarət yolları	1105
Səriyyə Abidova. Qubada 1918-ci il soyqırımına şahid olan etnik qrupların ifadələri	1110
Novruz Adıgözülli. Naxçıvanın Erkən Orta əsr abidələri	1113
Almaz Bağırılı, İsmayıl Zeynalov. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Türkcü ziyalılar və onların ideoloji baxışları	1116
Marat Qəhrəmanov, Hacıfəxrəddin Səfərli. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi: tarixşünaslıq aspektləri və mübahisəli məsələlər	1120
Zəhmət Hüseynov, Xəzər Hüseynov. Naxçıvanın qədim tayfaları	1124
Sarışan Adışova. Qərbi Azərbaycan, Qarabağ və Zəngəzur xalq müqavimət hərəkətində Naxçıvan amili (1920-1930-cu illər)	1127

TEXNİKİ ELMLƏR

Mehralı Fərzəliyev, Yusif Rzayev. İnşaat sənayesində kadrlara ehtiyacın təhlili: müraciəti vəziyyət və proqnozlar	1131
Ruhəngiz Əliyeva, Kamalə Əbilqasımzadə. Bakı gələcəyə doğru: Ağıllı texnologiyalar və davamlı şəhər modeli	1137
Rizvan Fərzəliyev. Bitkilərin suvarılması üçün onların aqrotexniki xüsusiyyətləri nəzərə almaqla istifadə olunan suvarma maşınlarının mühəndis texniki xarakteristikasının öyrənilməsi	1141
Lətif Aslanov. Dəniz stasionar platformasına dalğa təsirinin tədqiqi	1146
Məhəmməd Şöyübov. Ağıllı şəbəkələr: elektrik şəbəkəsi operatorları üçün üstünlüklər və çətinliklər	1151
Təranə Məmmədli, Sevinc Rzayeva (Novruzova). Enerji sənayesində süni intellekt və avtomatlaşdırma	1157
Şərmin Həsənova, Məftun Əliyev. Ev şəbəkələri üçün fiber üçün yeni passiv optik xətt mühafizəsinin dizaynı	1160
Nurlan Nəcəfzadə. Azərbaycanda istilik və elektrik enerjisi həlləri üçün günəş	1165

enerjisinin integrasiyasının məqsəduyğunluğu	
Ballı Qasımlı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında innovasiyaların rolu	1170
Azər Əhmədov. Aqrar sahənin inkişafında İsrail təcrübəsi	1172
Zeynəb Hüseynova, Yadulla Həziyev. Logistik sistemlərin idarə edilməsində nəqliyyatın yeri və rolu	1175
Səkinə Əsgərova. Məhdud görmə şəraitində nəqliyyat vasitəsinin piyada ilə toqquşması	1179
Nərmən Abdullayeva. Müasir texnologiya dərslərində İKT vasitələrindən istifadənin yolları və üsulları	1184
Kamal Allahverdiyev. Naxçıvanda meliorasiya sistemlərinin əhəmiyyəti	1187
Nigar Mərdanova, Tofiq Əliyev. Ətraf mühitə təsir edən əsas çirklənmə mənbələri	1191
Amalya Nəzərova, Amil Qəribov. Neftin yeni üsul ilə emal edilməsi	1195
Turqay İsgəndərli. Qazma məhlulunun parametrlərinin təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi, hidrodinamiki parametrlərinin tədqiqi və optimizasiyası	1198
Nurtən Yusifova, Cabbar Nəcəfov. Rütubətin sirkulyasiyasında və landşaftın mühafizəsində drenaj sistemlərinin rolu	1202
Şirzad Babayev. <u>Smart Grid - yeni və təkmilləşdirilmiş elektrik şəbəkəsi</u>	1207
Abdurahman Vaqifli. Su nişanlama texnologiyalarının inkişaf dinamikası: keçmişdən gələcəyə baxış	1212
Həsən Həsənli, Şəhanə Əliyeva. Şəbəkə hücumları və onlara qarşı mühafizə mexanizmləri	1218
Mətanət Əliyeva, Aqil Həsənzadə. Tikinti sektorunda risklərin idarə edilməsi	1220
Ramiz Ağayev. Torpaqların münbitliyinin artırılması, yaxşılaşdırılması və meliorativ işlərin aparılması üçün tətbiq olunan meliorativ maşınlarının tipləri, markaları və texniki xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi	1226
Məryəm Daşdəmirova, Vüsal Əlifov. Milli innovasiya sistemi: onun yaranma şərtləri və inkişaf amilləri	1231
Fidan Tamazova, Fərhad Mirzəyev, Elvin Mirzəyev. Monte Karlo simulyasiyasının həyat sığortasına tətbiqi	1234
Asəf Əliyev. Nəqliyyat vasitəsinin piyadanı vurmaları hadisələrinin səbəb və şəraitlərinin tədqiqi	1238

TƏBİƏT ELMLƏRİ

İbrahim Baxşiyev. Qərb bölgəsinin arid ərazilərində saqqız ağacının əkin materialının yetişdirilməsi	1243
Aygün Bağirova, Elgün Xəlilov. Eldar şamının təbii arealında illik oduncaq artımı və Qərb bölgəsində süni meşə əkinlərinin tədqiqi	1250
Sədaqət Adıgözəlova, Sevil Mikayılova, Aytac Məmmədova, Alidə Hüseynova, Gülcəhan Əliyeva. Bitkilərə dəymiş zərərin dəyərləndirilməsi	1259
Samirə Bağirova, Leyla Atayeva, Lalə Nəsirli, Cəmalə Ağayeva, Arzu Axundova. GOSSYPİUM HİRSUTUM L. növünün ekoloji təmiz gübrələrdə çoxaldılması və tədqiqi	1262
Şahmurad Rüstəmov. Dövri cədvəlin sərhədində: 110-118 elementlərin xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti çoxlu orfoqrafik səhv var	1267
Nərgiz Hacıyeva. Azərbaycanda iqlim zonalarının dəyişməsi və global istiləşmənin təsirləri	1271
Elgün Babayev. Azərbaycanda termal suların mikobiotasının müasir vəziyyəti	1276
Amaliya Şamilova, Mətanət Musayeva. Azərbaycanın su ehtiyatlarının indiki	1281

vəziyyəti, qorunması və problemləri	
Ülvi İsmayılı, Hilal Qasimov. Çılpaq biyan bitkisinin kökünün istifadə xüsusiyyətləri	1285
Zülfü Məmmədov, Şərqiyyə Məmmədzadə. Dəmyə şəraitində becərilən üzüm bağlarına quraqlığın təsiri	1286
Surə Hacıyeva, Əliəddin Abbasov. Diaion CR-11, Purolite S-950 - əlvan metal ionları (Ag^+ , Zn^{2+} , Cr^{3+}) sistemlərində sorbsiya-desorbsiya	1288
Əsli Salmanlı. Doğumdan sonra baş verən patologiyalar zamanı heyvanların müalicəsi	1295
Rahidə Muradova, Əlipaşa Nəbiyev. Ekocoğrafi göstəricilərin geomorfoloji quruluş və asimmetriyanın formalaşmasına təsiri (Kiçik Qafqaz nümunəsində)	1305
Səmədağa Rizvanlı. Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi elminin əsas anlayışları	1309
Kənan Qarayev. Funksional zəfir istehsalının gələcək perspektivləri	1314
Vəfa Əliyeva, Hüseyn İmanov. Hidrotermal metodla gümüş qatqılı nano-tio ₂ -nin alınması zamanı əldə edilən F-1 nümunəsinin xassələrinin araşdırılması	1317
Səbinə Əkbərova, Yunis Rüstəmli. İnəklərdə aktinomikozun etiopatogenezi, kliniki əlamətləri və diaqnozunun bəzi aspektləri	1321
Nigar VƏLİZADƏ. İnəklərdə yem travmatizmi zamanı ilkin müdaxilələr	1324
Əsli Salmanlı. İrini-kataral endometritin müalicəsinin eksperimental tədqiqi	1328
Murad Musayev, Xədicə Əliyeva. İynəyarpaqlılarda rast gəlinən xəstəliklər və onlara qarşı mübarizə tədbirləri	1338
Səma Ağalarova. Kənd təsərrüfatı heyvanlarında doğum prosesinin patologiyaları və mamalıq yardımı	1342
Siruz Əliyev, Asəf Qasimov. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin zəruriliyi və perspektivləri	1346
Namiq Ağaməmmədov. Koriolis qüvvəsinin coğrafi proseslərin baş verməsinə təsirləri	1349
Könül Əliyeva, Tofiq Əliyev. Ksantogenat turşusunun bəzi funksional törəmələrinin ikifazlı neytral karbohidrogen-elektrolit sistemlərində C _T -20 markalı poladın korroziya prosesinə qarşı inhibitor təsirinin tədqiqi	1353
Əfsanə Quliyeva. Lamiaceae (dalamazkimilər) fəsiləsinin cari vəziyyətinin tədqiqində prioritet istiqamətlər	1357
Şərmin Hüseynəliyeva, Namiq Abbasov. <i>Lathyrus pratensis</i> L. (Çəmən gülülcəsi) növünün istifadə imkanları (Azərbaycan, Naxçıvan)	1362
Məlahət Ağayeva, Samir Abışov. Lənkəran bölgəsinin dərman bitkilərinin taksonomik təhlili	1366
İlahə Babayeva. Lənkəran ovalığının relyefin morfometrik göstəricilərinin tətbiqi və kənd təsərrüfatı üçün rolu	1370
Qumru Quliyeva, Allahverdi Seyidov. Meşənin vitaminli havasının ekoloji əhəmiyyətinə dair	1373
Güləbatın Hübətova. Müasir dövrdə Azərbaycanda arıçılığın inkişaf perspektivləri	1378
Sara Sadıqlı. Müasir istixanalarda istifadə olunan substratların fiziki - kimyəvi xüsusiyyətləri	1381
Səidəxanım Əliyeva, Səfurə Babayeva. Naxçıvan Muxtar Respublika florasında <i>Rosaceae</i> juss. fəsiləsinin <i>Alchemilla</i> l. cinsinə aid növlərin bioekoloji xüsusiyyətləri	1386
Fəridə Hübətova, Enzalə Novruzova. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasına iqlim dəyişikliyi təsiri	1391

Eltac Cəbiyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçilik təsərrüfatının ixrac potensialı	1396
Qənirə Şirin zadə. Naxçıvan su anbarında çay xərçəngi (<i>astacus leptodactylus</i> esch.) fərdlərinin boy və kütlə artımının qiymətləndirilməsi	1401
Küsün İbrahimova. Naxçıvanda süni mayalanma mərkəzinin yaradılmasının əhəmiyyəti və səmərəliliyi	1405
Zeynəb Talıbzadə, Elşad Məmmədov, Türkan Abbasova. Neft çirklənmələrinin Abşeron yarımadasının landşaftının ekoloji vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi	1408
Pəri Hüseynova. Nitrobenzaldehydin izomerlərinin tətbiqindəki tendensiyaların müqayisəli təhlili	1413
Könül Bayramova. Orqanizmdə qanyaranma prosesi	1416
Aysel Fərəcova. Osteoartrit modelində Naftalan nefti və onun modifikasiyalarının lipid peroksidləşməsinə təsiri	1420
Gülşən Abbasova. Ölkədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi istiqamətləri	1423
Leyla İbrahimova, Rafiq Quliyev, Nazilə Mahmudova. PbSO ₄ -ün EDTS-la həll olunması	1427
Əli İldırımli. Rенийum və texnesiumun metalkarbonil birləşmələrinin əsas alınma üsulları	1430
Ayşən Abbasova. Pentakis – tetrahidrofuranat tris – reniumtetrakarbonil monokarbonilat neodim kompleksinin yeni sintez üsulu	1434
Aybəniz Hacıyeva, Günay Əlihəsənova. <i>Sambucus nigra</i> L. bitkisinin Abşerona introduksiyası və ondan efir yağının alınması	1439
Şəfiqə Hübətova, Nərimin Qədəşova. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda turizm, ekoloji rekreasiya və təbii fəlakət risklərinin qiymətləndirilməsində morfometrik göstəricilərin rolu	1442
Gülnur Tağıyeva, Pərvin Quliyev, İlkanə Ağalarova. Sb-Te nazik təbəqələrinin sintezinin bəzi qanunauyğunluqları	1447
Səadət Əlizadə. Təbii landşaftların antropogenləşmə dərəcəsi ilə səhrələşmə prosesi arasındakı asılıq	1450
Hüseyn Abdullayev. Təbii seolit olan apofilitlə balıq sümüyünün modifikasiyası ilə çirkab suyundan ağır metalların sorbsiyası	1455
Aytən Vəliyeva. Tullantı kağızlarının təkrar emalı texnologiyaları və kağız əmələ gətirmə xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi	1460
Vüsalə Rəsulzadə. Xəzər dənizinin Mərkəzi Aran sahil zonasında külək rejiminin uzunmüddətli təhlili	1464
Gülçin Dəmirova, Gülçin Çiçitova. Qarabaşaq bitkisinin başlıca xəstəliklərinin bioekoloji xüsusiyyətləri və onlara qarşı mübarizə tədbirləri	1469
Jalə Hüseynzadə. Qlobal iqlim dəyişkənliyinin bütün ağ milçəyi zərəvericisinə təsiri	1473
Kəlimət Abdullayeva. Kənd təsərrüfatında sudan istifadə ediləsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri	1477
Rəhim Mədətov, Lamiyə Sadıqlı, Rəxşanə Məmişova. Cu ionları ilə interkalasiya olunmuş GaSe kristalında udulmanın tədqiqi	1482
Selcan Səfəraliyeva. Pesdisidlərin ekoloji qiymətləndirilməsi	1486
Səbrin Abdullayeva, Tofiq Əliyev. Təbabətdə istifadə olunan fermentlər	1490
Aysu Şahməmmədova, Həbib Hüseynov. Yarpaqyeyən böcəklərin ekosistemdə və kənd təsərrüfatında oynadıqları rol	1495
Duyğu Eyvazova, Tofiq Əliyev. Gen mühəndisliyi bioetika kontekstində	1498

Gülşad Məmmədova. Hematofaq göyün növlərinə (<i>Diptera, Tabanidae</i>) qarşı bioloji mübarizənin əsasları	1502
Hüseyn Rəsulzadə. Parazitologiya elminin tarixi təkamülü və inkişaf istiqamətləri	1506
Xəyal Kərimov. Şəkərli diabet xəstələrində (Tip2) dişəti xəstəliklərinin genetik xüsusiyyətləri	1510
Etibar Bababəyli. Az invaziv exinokokkoektomiyada ozonoterapiyanın effektivliyi	1513
Arzu Bayramova. Investigation of the influence of nutrient medium components on bacteriocin synthesis of <i>L.paracasei</i>	1519

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

MÜASİR DÖVRDƏ İNKLÜZİV TƏHSİLİN ÇAĞIRIŞLARI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Aynışan ABBASOVA
aynisanabasova@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Açar sözlər: inklüziv təhsil, müəllim hazırlığı, çevik kurikulum, peşəkar inkişaf

Müasir dövrdə inklüziv təhsil hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bərabər və keyfiyyətli təhsil almasını təmin etmək məqsədini güdən əsas strategiyalardan biridir. Bu yanaşma yalnız xüsusi ehtiyacları olan uşaqların deyil, bütün şagirdlərin cəmiyyətə tam integrasiya olunmasına və öz potensiallarını tam şəkildə inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Lakin, bu ideal hədəfə nail olmaq üçün bir sıra ciddi problemlər və çağırışlar mövcuddur.

İlk öncə, təhsil müəssisələrinin fiziki mühiti inklüziv təhsil standartlarına cavab verməkdən uzaq qalır. Bir çox məktəbdə uşaqların sərbəst hərəkət edə bilməsi üçün lazımı infrastruktur təmin olunmayıb. Məsələn, xüsusi ehtiyacları olan uşaqlar üçün zəruri olan pandusların, liftlərin və digər uyğunlaşmış avadanlıqların olmaması onların təhsil müəssisəsində rahat hərəkət etməsinə və dərslərə tam qatılmasına mane olur. Bundan əlavə, müasir texnologiyaların çatışmazlığı, xüsusilə görmə və eşitmə məhdudiyyətləri olan şagirdlərin dərs materiallarını daha səmərəli mənimsəməsinə maneçilik törədir. Bu texnoloji dəstəyin olmaması, təhsilin keyfiyyətini və şagirdlərin motivasiyasını aşağı salır.

Digər mühüm problem müəllim hazırlığı ilə bağlı yaranır. Inklüziv siniflərdə işləyən müəllimlər, müxtəlif öyrənmə tərzlərinə və ehtiyaclarla malik şagirdlər üçün fərdi və diqqətli yanaşma tətbiq etmək məcburiyyətindədirlər. Lakin, çox vaxt müəllimlər bu sahədə ixtisaslaşmış təlim və metodiki biliklərdən məhrum olurlar. Nəticədə, onlar şagirdlərin fərdi potensialını ortaya çıxarmaqda və onlara uyğun tədris metodlarını tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Eyni sinifdə müxtəlif səviyyədə bilik və bacarıqlara malik uşaqların olması müəllim üzərinə əlavə iş yükü gətirir və bu da tədris prosesinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün, inklüziv təhsil sahəsində ixtisaslaşmış köməkçi müəllimlər və psixoloqların dəstəyi vacib hesab olunur.

Kurikulum məsələsi də inklüziv təhsilin effektivliyinə mane olan əsas amillərdəndir. Mövcud təhsil proqramları çox vaxt standartlaşdırılmış və hər kəsin eyni tərzdə öyrənməsinə yönəldilmiş olur, bu isə fərqli öyrənmə qabiliyyətlərinə malik şagirdlərin ehtiyaclarını tam ödəməkdə çətinlik yaradır. Kurikulumun çevikliyi və fərdi tədris planlarının hazırlanması, eləcə də alternativ qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil prosesini təmin etmək üçün zəruri addımlardır. Layihə əsaslı və kooperativ öyrənmə kimi metodların geniş tətbiqi də bu sahədə müsbət dəyişikliklərə yol açə bilər.

Bundan əlavə, valideynlərin və cəmiyyətin inklüziv təhsilə münasibəti də əhəmiyyətli rol oynayır. Cəmiyyətin bəzi üzvləri və valideynlər, övladlarının xüsusi ehtiyacları olan uşaqlarla eyni sinifdə təhsil almasından narahatlıq keçirir. Bu narahatlıq, əsasən, inklüziv təhsil haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması və mövcud stereotiplərin təsirindən irəli gəlir. İctimai maarifləndirmə kampaniyaları, uğurlu inklüziv təhsil nümunələrinin geniş şəkildə tanıtılması və valideynlər üçün nəzərdə tutulan təlim proqramları bu problemlərin həllinə kömək edə bilər.

Bütün bu çağırışların öhdəsindən gəlmək və inklüziv təhsilin inkişafını təmin etmək üçün dövlət siyasətinin dəstəyinə böyük ehtiyac vardır. Inklüziv təhsillə bağlı qanunvericilik bazası mövcud olsa da, bu qanunların praktik tətbiqi və nəzarəti ilə bağlı problemlər tez-tez qarşıya çıxır. Dövlət, təhsil müəssisələrinin sayının artırılması, müəllimlərin peşəkar inkişafının təmin edilməsi və təhsil infrastrukturunun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində addımlar atmalıdır. Bu cür

kompleks tədbirlər yalnız inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə deyil, həm də cəmiyyətin daha ədalətli və bərabər imkanlara malik olmasına xidmət edəcəkdir.

Nəticə etibarilə, inklüziv təhsil hər bir uşağın öz potensialını tam şəkildə reallaşdırmasına şərait yaradan, ədalətli və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayan bir təhsil modelidir. Lakin, onun uğurlu tətbiqi üçün fiziki infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin ixtisaslaşdırılması, çevik və fərdiləşdirilmiş kurikulumun hazırlanması, cəmiyyət və valideynlərin maarifləndirilməsi və dövlət siyasətinin gücləndirilməsi kimi bir sıra kompleks problemlərin həlli zəruridir. Bu problemlərin aradan qaldırılması isə, nəticə etibarilə, hər bir uşağın təhsil haqqının tam təmin olunması və cəmiyyətin ümumi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir.

AİLƏ UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMAŞINDA ƏSAS AMİL KİMİ

Sadiq AĞAZADƏ

sagazad89@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Bu məqalə ailənin uşaq şəxsiyyətinə təsiri məsələlərinə həsr olunub. Məlum olduğu kimi ailədaxili münasibətlərdə səmimiyyət, sevgi, qayğı, qarşılıqlı məsuliyyət fərdlərin fiziki və psixoloji baxımdan sağlam inkişafının əsas şərtidir. Ailə daxili münasibətlər möhkəmlənmiş, stereotipik rollara əsaslanmışsa, özünəməxsus özəlliyi olmayan, müəyyən kateqoriyalar içində dünyayı görən fərdlər yetişir. Sevgilə ünsiyyət qurma, qarşdakının duyğularını anlama və bu duyğulara hörmət göstərmə onlarda ailədə formalaşır. Ailədaxili qarşılıqlı əlaqə, fərdlərə ya “mən dəyərliyəm”, ya da “dəyərsizəm” duyğularını hiss etdirir. Bu ehtiyac ailə içində ödənməzsə, insan hər cür davranışla bu duyğuyu əldə etməyə çalışır. “Mən dəyərliyəm” duyğusunu ailə içində əldə edən fərd özünü cəmiyyətdə təsdiq üçün əlavə davranışlara ehtiyac duymaz.

Uşaqların psixi sağlamlığı evlilik münasibətlərindən asılıdır. Uşaqlar ailələr təsir sahəsindədirlər, onlar ailədən gedə bilməzlər və uşaqların başqa ailə seçmək imkanı yoxdur. Ailənin uşağa təsiri çox böyükdür. Uşağın psixikasında bir şey səhvdirsə və o, qeyri-münasib davranırsa, ilk növbədə ailədə, ana və ata arasında baş verənlərə baxmaq lazımdır. Valideynlər yadda saxlamalıdırlar ki, onlar öz şəxsi problemləri ilə vaxtında məşğul olsalar, övladlarının yanında mübahisə etməsələr, əksinə, isti münasibətləri qoruyub saxlasalar, ailəsini, övladlarını sevsələr, uşaqlarda nevrozlar baş verməz.

Açar sözlər: ailə, uşaq, valideynlər, nevroz, münaqişə, ailədaxili münasibətlər, psixi xəstəlik

Heç kimə sirr deyil ki, ailə onun əsas institutu olmaqla, uşağın sosiallaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, uşağın şəxsiyyətinin əxlaqi və mənəvi inkişafında ailə də mühüm rol oynayır. Səbəbsiz deyil ki, məşhur humanist pedaqoqlar Y.A. Kommensi, K.D. Uşinski, A.S. Makarenko, V.A. Suxomlinski, Ş.A. Amonaşvili hər zaman uşağın şəxsiyyətinin inkişafında ailə tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Yaxşı müəllim uşağın hansı ailədə böyüdüyünü, valideynlər arasında hansı münasibətin olduğunu və bunun uşağın həyatına necə təsir etdiyini bilməlidir. Məktəb və ailə tərbiyəsinin birləşməsi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına ən faydalı təsir göstərə bilər.

Ailənin uşağa təsiri həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Uşağın şəxsiyyətinə müsbət təsiri ondan ibarətdir ki, ona ən yaxın insanlardan - anadan, atadan, nənədən, babadan, qardaşdan, bacıdan başqa heç kim uşağa daha yaxşı münasibət göstərmir, onu o qədər sevir, ona qayğı göstərir və heç bir ailə uşağa zərər verə bilməz. Psixoloji problemi olan analar sağlam uşaqlar böyüdə bilməzlər. İddialı valideynlər çox vaxt uşaqlarını o qədər sıxışdırırlar ki, bu, onlarda aşağılıq kompleksinin inkişafına səbəb olur, onlarda özgüvənsizlik formalaşdırır. Azacıq narazılıqdan özündən çıxan, təmkinsiz ata, çox vaxt özü də bilmədən övladlarında oxşar davranış formalaşdırır və s.

Ailənin xüsusi tərbiyəvi rolu ilə əlaqədar olaraq, uşağın tərbiyəsində ailənin müsbət təsirini maksimum dərəcədə artırmaq və mənfi təsirini minimuma endirmək lazımdır. Bunun üçün tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən ailədaxili sosial-psixoloji amilləri müəyyən etmək lazımdır.

Uşağın tərbiyəsində əsas şey mənəvi birliyə, valideynlə uşaq arasında mənəvi əlaqəyə nail olmaqdır. Valideynlər heç vaxt tərbiyə prosesinin öz axarı ilə getməsinə, böyüyən uşağı özü ilə baş-başa buraxmamalıdırlar. Məhz ailədə uşaq ilk həyat təcrübəsini qazanır, ilk müşahidələrini edir və müxtəlif vəziyyətlərdə özünü necə aparmağı öyrənir. Valideynlərin uşağa öyrətdiklərinin konkret misallarla dəstəklənməsi çox vacibdir ki, o, böyüklərin sözlərinin hərəkətləri ilə vəhdətini görsün. Valideynlər qərar verərkən ilk növbədə öz fikirlərinə deyil, uşaq üçün nəyin daha faydalı olacağını fikirləşməlidirlər.

Müasir məktəblərdə sinif rəhbərləri valideynlərin uşağını böyütmək kimi ağır məsuliyyəti məktəb müəllimlərinin üzərinə yığırlar. Bu fikir kökündən yanlışdır, çünki uşaqda əsas dəyərləri formalaşdıran ailədir.

Uşağın tərbiyəsində mühüm amillərdən olan ailə xüsusiyyətlərinin bəzilərinə nəzər salaq.

Birincisi, bu, ailə münasibətlərinin bir növüdür. Psixologiyada ailə münasibətlərinin dörd növü fərqləndirilir: diktatura, qəyyumluq, "müdaxilə etməmək", əməkdaşlıq [1, s. 341].

Ailədə diktatura bəzi ailə üzvlərinin (əsasən böyüklərin) digər üzvlərinin təşəbbüsünə və özünüqiyimətləndirmə hissinə qarşı sistemli davranışında təzahür edir. Valideynlər, əlbəttə ki, öz övladına təhsilin məqsədlərinə, əxlaq normalarına, pedaqoji və əxlaqi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinin zəruri olduğu konkret vəziyyətlərə əsaslanaraq tələblər qoya bilər və qoymalıdır. Lakin onların bütün təsir formalarından əmr və zorakılığa üstünlük verənlər təzyiqə, məcburiyyətə, hədələrə öz "əks-tədbirləri" ilə cavab verən uşaq müqaviməti ilə üzləşirlər: ikiüzlülük, aldatma, kobudluq, bəzən açıq-aşkar nifrət. Ailədə uşağa müqavimət göstərildikdə, onunlarda bir çox dəyərli şəxsi keyfiyyətlər də pozulur: müstəqillik, özünə hörmət, təşəbbüs, özünə və qabiliyyətlərinə inam. Valideynlərin kor-koranə avtoritarizmi, uşağın maraqlarına və fikirlərinə məhəl qoymamaq, onu narahat edən məsələlərin həllində sistemli şəkildə səsvermə hüququndan məhrum etmək - bütün bunlar onun şəxsiyyətinin formalaşmasında ciddi uğursuzluqlara zəmanət verir.

Ailədə qəyyumluq, valideynlərin öz işləri ilə uşağın bütün ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etməklə, onu hər hansı qayğıdan, səydən və çətinlikdən qoruyaraq onları öz üzərlərinə götürdükləri münasibətlər sistemidir. Fəal şəxsiyyətin inkişafı məsələsi arxa plana keçir. Digər bir problem uşağın ehtiyaclarını ödəmək və onu çətinliklərdən qorumaq. Valideynlər övladlarını evlərinin astanasından kənarda realılıqla üzləşməyə ciddi şəkildə hazırlamaq prosesini mahiyyətə əngəlləyirlər. Məhz bu uşaqlar artıq qrupda həyata uyğunlaşmır. Əgər diktatura zorakılığı, əmri və sərt avtoritarlığı nəzərdə tutursa, qəyyumluq qayğı, çətinliklərdən qorunmaq deməkdir. Belə təsirlər nəticəsində uşaqlarda müstəqillik formalaşmır.

Uşaqlardan böyüklərin müstəqil mövcudluğunun mümkünlüyünün və hətta məqsədə-uşğunluğunun tanınması əsasında qurulan ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi "müdaxilə etməmək" taktikası ilə yaradıla bilər. Ehtimal olunur ki, iki dünya bir arada ola bilər: böyüklər və uşaqlar və heç biri bu şəkildə çəkilməmiş xətti keçməməlidir. Çox vaxt bu tip münasibətlər valideynlərin pedaqoq kimi passivliyinə əsaslanır.

Ailə münasibətlərinin bir növü kimi əməkdaşlıq, birgə fəaliyyətin ümumi məqsəd və vəzifələri, onların təşkili və yüksək mənəvi dəyərlərlə ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin vasitəçiliyini nəzərdə tutur. Məhz bu vəziyyətdə uşağın eqoist fərdiliyinə qalib gəlir.

Valideynlərin laqeyd münasibətinin, uşaqlara nəzarətin olmaması ilə birləşməsi - hipopəyyumluq - ailə münasibətləri üçün də əlverişsiz seçimdir. Uşaqlara istədiklərini etməyə icazə verilir və heç kim onların işləri ilə maraqlanmır. Davranış idarəolunmaz olur. Həddindən artıq qorunma - uşaq üçün həddindən artıq qayğı, onun bütün həyatı üzərində həddindən artıq nəzarət, sıx emosional təmasda - passivliyə, müstəqilliyin olmamasına və həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə çətinliklərə səbəb olur.

Üçüncüsü, uşağın həyatına təsir edən ailənin dağılması kimi mühüm amili də nəzərə almaq lazımdır. Valideynlərin boşanması qaçılmaz olarsa, uşağın həyatında çox mühüm rol oynayır. Uşaq sadəcə olaraq hələ başa düşmür ki, sevgini itirməkdə insanı qınamaq olmaz. Bir çox uşaq valideynlərinin ayrılması üçün özlərini günahlandırmağa başlayır. Anlaşılmazlıqlar çox vaxt travmaya və ömürlük izlərə səbəb olur. Uşaq üçün eyni dərəcədə vacib olan başqa bir problem onun hansı valideynlə qalmaq istədiyini seçməkdir. Ailə yeni tərzdə yaşamağa başlayanda köhnə vərdislər dəyişir. Boşanmadan sonrakı ilk illər müxtəlif problemlərlə doludur. Çox vaxt olur ki, valideynlər uşağı vasitəçi kimi istifadə edir və ya bəzən uşağı digər valideynə qarşı yönəldir, uşağı bir-birinə qarşı inciklik mərkəzinə qoyur. Bütün uşaqlar bu barədə valideynlərinə deyə bilmirlər, buna görə də çoxları inciyir və özlərinə qapanırlar. Böyüklər şüurlu və ya şüursuz problemlərini uşaqların çiyinə yükləməməyə çalışmamalıdır.

Valideynlərdən birinin olmadığı tək valideynli ailədə tərbiyə üçün xüsusi şərtlər yaranır.

Oğlanlar qızlara nisbətən ailədə ata olmamasına daha çox həssasdırlar. Atasız oğlanlar çox vaxt davakar və narahat olurlar [3, s.256].

Ailənin dağılması valideyn-övlad, xüsusən də ana-oğul münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. Valideynlərin özləri zehni disbalansla üzləşdiklərinə görə, adətən, uşaqlarının sevgisinə və dəstəyinə xüsusilə ehtiyac duyduqları anda yaranan problemlərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün gücləri çatışmır. Valideynləri boşandıqdan sonra oğlanlar tez-tez idarəolunmaz olurlar, özünə nəzarəti itirirlər və eyni zamanda artan narahatlıq nümayiş etdirirlər. Bu davranış xüsusiyyətləri boşanmadan sonra həyatın ilk aylarında xüsusilə nəzərə çarpır və ondan iki il sonra nizamlanır. Eyni nümunə, lakin daha az nəzərə çarpan mənfi simptomlarla, valideynlərinin boşanmasından sonra qızların davranışlarında da müşahidə olunur.

Sonda gəlin daha bir mənfi amili nəzərdən keçirək: məişət zorakılığı. Təəssüf ki, çox vaxt müəllim uşağın düzgün olmayan davranışının səbəblərini valideynlərin uşağa qarşı qəddar münasibətində olduğunu tapır. Üstəlik, bu, təkcə fiziki qəddarlığa (çapıqlar, göstərilən şiddətlər, yanıqlar və s.) deyil, həm də sözdə emosional qəddarlığa aiddir. Belə ailələrdə valideynlər adətən həddən artıq sərt, həddən artıq tələbkar olurlar, daim övladlarında nöqsan axtarırlar, uşağa heç vaxt sığal çəkmirlər və çox vaxt onlara lazımi vərdiş və bacarıqları aşılamağa bilmirlər. Belə ailələrdə cəzalar adi haldır: uşaqlar qaranlıq şkaflarda, otaqlarda kilidlənir. Emosional zorakılıq, müvəffəqiyyətlə öyrənmə bilməyən, fiziki və əqli cəhətdən zəif inkişaf edən, ya həddindən artıq aqressiv, ya da həddindən artıq qorxan uşaqlarla nəticələnir.

Beləliklə, uşağın şəxsiyyətinin inkişafında ailənin rolu təkcə böyük deyil, həm də həlledicidir. Uşağın şəxsiyyətinin tərbiyəsi ailənin ab-havasından, uşaqla valideyn arasında münasibətin növündən, ailənin tərbiyə tərzindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abramova G.S. Yaş psixologiyası. – M.: 1998.
2. N.A. Konstantinov, E.N. Medinski, M.F. Şabayeva. Pedaqogika tarixi. – M.: 1982.
3. Obuxova L.F. İnkişaf psixologiyası: Universitetlər üçün dərslik. - M.: Ali təhsil; MGPPU, 2006.
4. Suxomlinski V.A. Ürəyimi uşaqlara verirəm. Dördüncü nəşr. "Radyanska məktəbi" nəşriyyatı. Kiyev 1973.

SUMMARY

This article is devoted to the issues of the influence of the family on the child's personality. As you know, sincerity, love, care and mutual responsibility in family relationships are the main conditions for healthy physical and mental development of a person. If family relationships are rooted and based on stereotypical roles, people grow up who lack unique characteristics and see the world within certain categories. Communicating with love, understanding the feelings of others and respecting these feelings are formed in them in the family. Family interaction makes people feel either "I'm valuable" or "I'm worthless". If this need is not satisfied in the family, the person tries to achieve this feeling by means of all possible behavior. A person who finds the feeling of "I am valued" in the family does not need additional forms of behavior to assert himself in society.

Children's mental health depends on marital relations. Children are in the family's sphere of influence, they cannot leave the family, and children do not have the opportunity to choose another family. The influence of the family on the child is very great. If there is something wrong with the child's psyche and he behaves inappropriately, the first thing to do is to see what is happening in the family, between the mother and the father. Parents should remember that if they solve their personal problems in a timely manner, do not quarrel with their children, but on the contrary, maintain warm relations and love their family and children, then the children will not develop neuroses.

Keywords: family, child, parents, neurosis, conflict. family relationships, mental illness

MÜASİR DÖVRDƏ İNTİHARIN PSIXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ

Günəl ADIGÖZƏLOVA

Adigözlovagunel082@gmail.com
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Nəzakət YUSİFOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0008-4800-033X>

Xülasə

Hazırda intihar, çox mürəkkəb global bir fenomendir və bu bütün dünyanı narahat edir. İntihar hallarına dünyanın bütün ölkələrində və müxtəlif yaş qruplarında rast gəlinir. Səbəblərə psixoloji, sosioloji, bioloji, ailə-məişət faktorları, genetik problemlərin olması kimi halları aid etmək olar. Sözsüz ki, insanın harada yaşamasından asılı olmayaraq, onun üzləşdiyi problemlər, xüsusilə, sosial – psixoloji problemlər demək olar ki, eynidir. İnsanların, xüsusilə, uşaq və gənclərin internetdə çox vaxt keçirməsi, arzuolunmaz məlumatlarla yüklənməsi onların həyatını yanlış istiqamətə yönəldir, mənəvi boşluq, ümitsizlik yaradır, hər hansı fəaliyyətə, aktivliyə marağı söndürür. Belə hallar da sonda intihara yol açır. Bu məqalə məhz müasir dövrdə intiharın psixoloji səbəblərinə həsr olunub.

Açar sözlər: *İntihar, gənc, psixoloji sarsıntı, psixoloji problem, psixoloji səbəb, psixi xəstəliklər*

İntihar mövzusu son zamanlar demək olar ki, hər gün səslənən istər sosial şəbəkələrdə, istər qəzet və jurnallarda, istərsə də televiziya verilişlərində çox rast gəldiyimiz, sanki reklam olunan, gündəmdə olan mövzulardan bəlkə də ən birincisidir. “Universitetə girə bilməyən gənc qız çıxış yolun intiharda gördü”, “İşin itirən gənc oğlan özünü asaraq intihar etdi”, “Ailəsinə baxa bilməyən ata özünü yandırdı”, “10 yaşında balaca qız serialda gördüyü intiharı təkrarladi”. Bunun kimi xəbərləri demək olar ki, eşitmədiyimiz gün yoxdur. İntihar etmək yolları elə bil yoluxucu xəstəlik kimi sürətlə yayılır. Media isə problemlərdən çıxış yolu kimi intiharı sanki təbliğ edir və intihar etmə üsullarından dərs keçir. Bu psixoloji sarsıntı keçirənlərə, dərdlərinə qarşı axtaranlara təəssüf ki, dəlinin yadına daş salmaq kimi effekt yaradır.

Tam əksinə olaraq, bizim milli mənəvi dəyərlərimizdə intihar hər zaman yaxşı olmayan bir əməl kimi görülüb. İntiharla ölümün qeyri-adi hal kimi qarşılanmasının əsas səbəbi dini inancımızda günah, adətlərimizdə özünə qəsdin cəmiyyət tərəfindən zəiflik kimi qarşılanması, intihar edənin yaxınları tərəfindən tezbazar ört-basdır edilməsi və bunun bir ayıb sayılmasıdır. Əslində Azərbaycanda intihara həm Avropadan, həm də uzaq Şərqdən daha az rast gəlməsinin əsas səbəbi də budur. Dünyanın qloballaşmasının, bir ev halına gəlib, mədəniyyətlərin inteqrasiyası cəmiyyətimizə bir çox yaxşı tərəflərinin olması ilə bərabər təəssüf ki, intihar kimi mənfi halların artmasına da səbəb olur. Bəhs edəcəyimiz mövzuda intihar nə deməkdir, intihar qərarını verən bir fərd hansı düşüncə mərhələlərindən keçir, intihara aparan yollar və dinamikası, intiharın yeniyetmələrdə, gənclərdə və yaşlılarda əsas səbəbləri, intihar bir çıxış yoludurmu, yaxın ətrafımızda intihar düşüncəsi olanlar varsa necə kömək edə bilərik kimi suallara cavab verməyə çalışacağam.

İntihar nə deməkdir?

Sonu ölümlə nəticələncəyini bilərək seçilən hər hansı bir üsulun birbaşa, ya da dolaylı olaraq meydana gətirdiyi ölümə intihar deyilir. İntihar eyni zamanda dözülməz dərdlərin, daşınmaz məsuliyyətlərin, çətin, pozulmuş, gücü zəifləmiş qürurun seçdiyi bir həll yoludur. İntiharın sonu ölüm, intihara aparan yol isə intihar düşüncəsi və intihara cəhddir. İntihara cəhd ölümlə nəticələnməyən, amma başqaları tərəfindən də qarşısı alınmayan insanın özünə zərər vermə davranışdır. Dünyadakı ölümlərin 1%-ni intiharlar təşkil edir, ölüm səbəbləri içərisində isə ilk 10 səbəbdən biri intihar olaraq qeyd edilir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) statistikasına görə dünyada hər 40 saniyədən bir intihar sonrası ölüm olur.

İntihar qərarının verən bir fərd hansı düşüncə mərhələlərindən keçir?

İntihara cəhd edənlərin böyük bir hissəsi böhranlı – krizis halındakı səbirsizlik və çarəsizlik hissləri içində əmələ gələn, “kömək et” çağırışı və ya çətinlik çəkdiyi vəziyyətdən uzaqlaşma istəyi daşımaqdadır. Krizis – böhran halı isə insan həyatında gözlənilmədən ortaya çıxan həlli çətin və travmatik hadisələr nəticəsində verilən bir cavab halıdır. Əslində krizis halı patoloji bir vəziyyət deyildir. Hər bir insanın həyatı boyu hər yeni çətinliklərlə qarşılaşdığı vəziyyətdir. Bu da məlumdur ki, hər hansı bir böhranlı vəziyyətdə fərdlərin verdiyi reaksiyalar fərqli olur. Məhz buna görə də böhranlı-krizis vəziyyət dedikdə hər hansı təhdidedici hadisə deyil, insanın bu hadisəyə verdiyi emosional cavab adlandırmaq daha doğru olar.

Bunlara yaxın insanın ölümü, boşanma, məcburi köç etmək, travma sonrası yaşanan krizis hallarına misal göstərmək olar. İnsan həyatı boyu yeniyetməlik, gənclik, evlilik, hamiləlik, uşağın anadan olması, yaşlılıq kimi krizis dövrlərindən keçir. Bu krizislər zaman ərzində fərdin həmin anda verdiyi cavabdan asılı olaraq gələcək həyatında daha da böyüməsinə, təcrübə qazanmasına və ya tam əksinə eyni halı təkrar yaşayarsa, daha çox stressə məruz qalacağına gətirib çıxardır. Bunu daha yaxşı anlamaq üçün krizis anındakı duyğu və düşüncələrin necə inkişaf etdiyinə baxaq;

Krizis zamanı duyğu və düşüncələrimiz necə dəyişir?

Krizisin birinci mərhələsi – fərdin qaça bilmədiyi və ya həll edə bilmədiyi problemə verdiyi ilkin cavab reaksiyasıdır. Bu vaxt fərdin əvvəlcədən öyrəndiyi problem həll etmə yollarının heç biri işə yaramır və fərd şiddətli bir çarəsizlik içində təlaşlanır və sanki bütün qapıların üzünə bağlandığını hiss edir və fərdin acizliyi, gücsüzlüyü ortaya çıxır. Nəticədə bu da özünə qarşı əsəbilik, küskünlük kimi hissləri yaranır.

Krizisin ikinci mərhələsində həll olmayan problemlərə yeni yollar axtarılır, bu mərhələdə insan bütün imkanlarını səfərbər edir və bütün qüvvəsi ilə sanki düşməni olan problemə qarşı son hücumu keçir, bu mərhələdə də problem həll olmazsa, enerjisi azalan fərdin tələsgənliyi, səbirsizliyi, yerində dura bilməmək kimi hissləri dayanılmaz səviyyəyə çatır. Pəmin an hər tərəfdən təzyiq edilirmiş kimi bir hissə yaranır. Belə vəziyyətdə insan artıq əsl olan problemdən deyil, bu problemin əmələ gətirdiyi təzyiqdən bir an öncə qurtulmağa çalışır, buna görə də krizis dövrünün bu mərhələsi ən qısa mərhələdir. İntiharların böyük bir qismi krizin bu mərhələsində daha çox çarəsizlik, ümitsizlik, səbirsizlik hissləri içində edilən, insanlardan kömək istəmə və ya acizliyin gətirdiyi məcburiyyət qarşısında qalma halından uzaqlaşmaq üçün edilir.

Krizin üçüncü mərhələsi – əslində krizis halından təxminən 2 ay sonra hər hansı bir şəkildə də olsa, problem həll olur. Bu həll fərdin krizisdən əvvəlki həyat tərzinə ya yaxşı, ya da pis yöndə təsir edir. Problem həll etmək bacarığı yetərsiz olan fərdlər yeni çıxış yolları axtarar, ancaq çıxış yolu tapılmazsa və ya tapılan həll yolu ilə problem çözülməzsə, o zaman krizin üçüncü mərhələsi başlayar. Hansı ki, bu özünü iki cür biruzə verə bilər. Biri iradi olaraq insanın çəkilən iztirablar və ağrılar yerinə ölüm seçimi – **intihar**, ikinci isə qeyri-iradi olaraq orqanizmin bir növ qoruyucu funksiyası olan geri çəkilmə, yəni **psixi xəstəliklər** ortaya çıxır.

İntiharın dinamikasına əsas 7 başlıqda baxa bilərik:

1. Psixoz xəstəlikləri və ya formalaşmamış şəxsiyyətlər: adam özünü öldürməklə əlaqəli əmredici tərzdə səs hallusinasiyaları eşidə bilər.

2. İnsanın özünə çevrilmiş cinayət: bu cür intiharlarda intihar edən başqa birinə qarşı çox böyük kəin vardır. Bəzi səbəblərə görə kəini ifadə edə bilməz və kəin insanın özünə qarşı çevrilir. Simvolik olaraq qarşısındakı adamı öldürəcəyini düşünür.

3. Rədd etməklə və ya tərək etməklə ətrafını qorxudan gənc intiharı, bir güc mənbəyi olaraq göstərir.

4. Şantaj və ya sui istifadə: Əgər mənə yaxşı münasibət göstərməsəniz, sonra çox peşman olacağsınız. Bu zaman fərd intihardan qorxutmaq üçün istifadə edir.

5. Sevdii insanları ölümə itirənlərin onlara yenidən qovuşması: intiharı qovuşmanın bir yolu olaraq qəbul edirlər.

6. Bağışlanmaz günahların təmizlənməsi: günah və çirkin hisslərdən təmizlənmənin tək yolu intihar qəbul edilir.

7. Kömək və ya nəvaziş görmək üçün diqqəti özünə çəkmək: probleminin nə olmağından aslı olmayaraq fərd intiharı kimi çıxış yolu seçir.(1)

Dünya statistikalarında yaş dövrləri arasında ən çox intihar düşüncəsi olanlar yeniyetmələr, ən çox intihar düşüncələri ölümə nəticələn qrup isə yaşlılarda qeyd alınmışdır. ABŞ-da yeniyetmələrin 20%-nin intihar düşüncəsi olduğu, 8%-nin intihara cəhd etdiyi, bunların 3%-nin isə tibbi müalicəyə ehtiyacının olduğu bildirilir, intihar edən yeniyetmələrin 80%-nin də müxtəlif psixi xəstəliyi olduğu aşkarlanmışdır. Valideynlər tərəfindən rədd edilmə, arzu olunmayan hamiləlik, dərslərində başarısızlıq, dava etmək, sevgilisindən ayrılmaq, valideynlərin boşanması və ümitsizlik yeniyetmə yaşında intihar etməyə əsas risk faktoru sayılır. Yaşlılarda əsas intihar səbəbi kimi yalnızlıq, ümitsizlik, maddi təminatın olmaması, xroniki ağrıların olması əsas risk faktorlarından sayılır.

İntihar bir çıxış yolumudurmu?

İntihar edən şəxs bu yolu yeganə çıxış yolu olaraq gördüyündən bu fikri dəyişdirmək olduqca çətindir. Əgər birinin yemək alacaq qədər pulu yoxdursa, yanına gedəcək, kömək istəyəcək bacı qardaşı və ya yaxın bildiyi bir adamı yoxdursa, əl açdığı, diləndiyi, tanımadığı insanlar tərəfindən də alçaldılma görürsə, düşüncəsində intihar edəcək vəziyyətə gələ bilər. Və yaxud da həmişə yüksək vəzifədə olub, hamı tərəfindən hörmət, sayqı görən bəzi insanlar vəzifədən çıxarılnca əvvəlki hörmətin qoyulmaması, dost tanışının olmaması, axtarılan, vacib adam olmaması həmin insanlarda dünyada artıq adam, lazım olmayan şəxs, vaxtı keçmiş insan kimi düşüncələr intihara gətirib çıxardır. İntihar düşüncəsi olan insanların düşüncələri dəyişənədək daim yanında onu qoruyacaq adama ehtiyac vardır.

İntiharın hər zaman ölümə nəticələnməyəcəyini də xatırlatmaq bəzən faydalı ola bilər. Ölmək üçün cəhd edib, amma ömürlük şikəst olub, əlil arabalarında gəzənləri və ya yaxınlarının, sevdiyi insanların onun bu vəziyyətinə çox üzüləcəklərin xatırlatmaq faydalı ola bilər. Çıxış yolu kimi dövlətin sığınacaqlarından faydalanma imkanlarının olduğunu qeyd etmək, yaşlılar üçün qocalar evi, evsizlər üçün müvəqqəti sığınacaqlar və ya müxtəlif dərnək və xeyriyyə cəmiyyətlərindən yardım istəmək olar. İnancılı insanlara isə intiharın günah olduğunu xatırladıq, bu ölümün yenə də ona rahatlıq gətirməyəcəyini demək çox zaman intihar düşüncəsindən uzaqlaşdırır.

İntiharın profilaktikası, qarşısının alınması istiqamətində bir neçə məqam xüsusi qeyd edilməlidir:

- Möhkəm, tam formalaşdırılmış mənəvi dəyərlər;
- İnsanın hiss etdiyi yaradıcı potensial və öz istedadını tamamilə açmaq istəyi;
- Dəqiq məqsədlər və arzularını reallaşdırmaq istəyi;
- İntiharın mənasızlığı və təbiətəzidd olduğunu anlamaq;
- Kiçik övladları qarısında öhdəlik;
- Yaxın qohumlarına dərd yaşatmamaq istəyi;
- İntiharın şəxsiyyətin zəifliyinin göstəricisi olduğuna inam;
- Dini qadağalar. (3)

Ümumiyyətlə intihar edəcəyini istər zarafatla, istərsə də ciddi olaraq dilə gətirən insanlara qarşı çox diqqətli olmaq lazımdır. Unutmamaq lazımdır ki, intihar etmək fikrini dilə gətirən hər 5 insandan biri intihara cəhd edir və intihara cəhd edən hər 10 insandan biri ölür. Bu rəqəmlər bir adam intihardan danışarsa, sadəcə diqqəti cəlb etmək istəyir. Həqiqətdə belə bir təhlükə yoxdur fikrinin nə qədər səhv olduğunu və bunun zarafatının belə ölümə nəticələnmə biləcəyini unutmamaq lazımdır.

İntiharı son çıxış yolu kimi seçim edən insanlara həkim yardımı ilə bərabər ediləcək başlıca iki yardım var. Bunlardan biri tək qoymamaq və intihar düşüncəsindən başqa alternativ yollar axtarmaq. Əlbəttə, burada intihar riskinin dəyərləndirilməsi də çox mühimdir. İntihar planının olması, hal-hazırkı emosional vəziyyətin depressiv olması və ya həyəcanlı olması, ümitsizlik, daha öncədən də intihar cəhdinin olması, ani çıxan krizis vəziyyəti, qəzaya bağlı bir və ya bir neçə orqanın itirmək,

sosial təminatın azlığı və ya yoxluğu intihar üçün əsas risk faktorlarıdır. İkinci olaraq da bu faktorların mümkün olduğu qədər tez aradan qaldırılması və gələcəyə doğru reallaşa bilən ümidlərin verilməsi lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://family.gov.az/az/post/2298/gunun-aktual-problemi-intihar>
2. <https://psikiyatri.org.tr/basin/407/tpd-51-upk-basin-toplantisi-intiharin-en-sik-gorulen-nedenlerinden-olan-depres>
3. <https://www.bbc.com/azeri/international-48737267>

SUMMARY

Suicide is currently a very complex global phenomenon that worries the whole world. Suicide cases are found in all countries of the world and in different age groups. The reasons include psychological, sociological, biological, family-life factors, genetic problems. Of course, regardless of where a person lives, the problems he faces, especially social-psychological problems, are almost the same. The fact that people, especially children and young people, spend a lot of time on the Internet, and are overloaded with unwanted information, directs their lives in the wrong direction, creates moral emptiness, hopelessness, and extinguishes interest in any activity. Such situations can eventually lead to suicide. This article is dedicated to the psychological causes of suicide in modern times.

Keywords: *Suicide, young people, psychological trauma, psychological problem, psychological cause, mental illnesses*

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİS TEXNOLOGİYASINDA STEM İNTEQRASIYASI: ƏN YAXŞI TƏCRÜBƏLƏR

Səbuhə ABDULLAYEVA
sebuheabdullayeva@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Açar sözlər: *texnologiya, STEM, robotexnika*

Müasir təhsil mənzərəsində Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyatın (STEM) orta məktəb kurikulumlarına integrasiyası şagirdləri 21-ci əsrin tələblərinə hazırlamaq üçün vacib hala gəldi. STEM-in əsas komponenti olan texnologiya təhsili tələbələrə problem həll etmə, tənqidi düşünmə və innovasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. STEM prinsiplərini texnologiya təlimatına daxil etməklə müəllimlər tələbələri mühəndislik, IT və digər texniki sahələrdə gələcək karyeraları üçün dəyərli sərəfşətlərlə təchiz edən cəlbədic, real dünya öyrənmə təcrübələri yarada bilərlər.

Bu məqalə STEM-in orta məktəblərdə texnologiya təhsilinə effektiv integrasiyası üçün ən yaxşı təcrübələri araşdırır, innovativ tədris metodologiyalarını, fənlərarası yanaşmaları və praktiki öyrənmə təcrübələrini vurğulayır.

1. Texnologiya təhsilində STEM integrasiyasını anlamaq

Texnologiya tədrisində STEM integrasiyası elm, riyaziyyat və mühəndislikdən olan anlayışların texnologiyaya əsaslanan öyrənmə ilə qüsursuz qarışdırılmasını nəzərdə tutur. Ənənəvi fənn əsaslı öyrənmədən fərqli olaraq, STEM integrasiyası fənlərarası təhsili təşviq edir, texnologiyanın digər sahələrlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna dair daha vahid anlayışı gücləndirir.

Texnologiya tədrisində STEM integrasiyasının əsas üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- Problemləri həll etməyi və analitik düşünməyi təşviq edin
- Tələbələri STEM ilə əlaqəli sahələrdə karyeraya hazırlamaq
- Təcrübəli layihələr vasitəsilə yaradıcılığın və innovasiyanın artırılması
- Real dünya tətbiqləri vasitəsilə əlaqənin artırılması [2]

2. Orta Məktəblərdə STEM İntegrasiyası üçün Ən Yaxşı Təcrübələr

2.1. STEM və Texnologiyada Layihə Əsaslı Öyrənmə (PBL).

Project-Based Learning (PBL) STEM-in texnologiya təhsilinə integrasiyası üçün ən təsirli üsullardan biridir. PBL tələbələri STEM konsepsiyalarını və texniki bacarıqları tətbiq etməklə real dünya problemləri üzərində işləməyə təşviq edir. Nümunələr daxildir:

- Robototexnika layihələri – Tələbələr mühəndislik və proqramlaşdırma konsepsiyalarından istifadə edərək robotlar dizayn edir və qururlar.
- Bərpa olunan enerji modelləri – Elm, mühəndislik və texnologiya arasındakı əlaqəni anlamaq üçün günəş enerjisi ilə işləyən cihazların yaradılması.
- Ağıllı ev texnologiyaları – Avtomatlaşdırma və innovasiyaları nümayiş etdirmək üçün IoT (Əşyaların İnterneti) həllərinin hazırlanması.

2.2. Rəqəmsal alətlərdən və təhsil texnologiyalarından istifadə

Müasir rəqəmsal vasitələrin integrasiyası texnologiya anlayışlarını daha interaktiv və əlçatan etməklə STEM öyrənməsini artırır.

- Simulyasiya proqramı: PhET Interactive Simulations və Tinkercad kimi alətlər tələbələrə STEM konsepsiyalarını vizuallaşdırmağa və sınaqdan keçirməyə imkan verir.
- Kodlaşdırma platformaları: Scratch, Python və Arduino kimi veb saytlar tələbələrə proqramlaşdırma və alqoritmik düşüncəni öyrənməyə kömək edir.
- 3D Çap və CAD Proqramı: Tələbələrə mühəndislik və texnologiya dizaynlarını həyata keçirməyə kömək edir.[7]

2.3. Fənlərarası tədris yanaşmaları

Vahid öyrənmə təcrübəsini inkişaf etdirmək üçün müəllimlər fənlərarası strategiyaları birləşdirməlidirlər:

- Riyaziyyat və texnologiya: Riyaziyyat anlayışlarının tədrisində proqramlaşdırma və alqoritmlərdən istifadə.
- Elm və texnologiya: Fizika, kimya və biologiyayı texnoloji əsaslı tətbiqlərlə birləşdirən təcrübələrin həyata keçirilməsi.
- Mühəndislik dizayn prosesi: Texnoloji həllər yaratarkən tələbələrə strukturlaşdırılmış dizayn metodologiyalarına əməl etməyə həvəsləndirmək.

2.4. Təcrübəli öyrənmə və maker məkanları

“Maker Spaces” kimi praktiki öyrənmə mühitlərinin yaradılması tələbələrə təcrübə, prototip yaratmaq və yenilik etmək imkanları verir. Həmçinin, məktəblər aşağıda göstərilən formada mühit də qura bilər:

- 3D printerlər, lazer kəsicilər və dövrə lövhələri ilə mühəndislik laboratoriyaları
- Mikro nəzarətçilərin proqramlaşdırılması və robotların qurulması üçün kodlaşdırma və robototexnika mərkəzləri
- Tələbələrin STEM əsaslı texnologiya layihələrində əməkdaşlıq etdiyi Makerspaces

2.5. Sorğuya əsaslanan və problemin həllinə əsaslanan yanaşmalar

Sorğuya əsaslanan öyrənmənin təşviq edilməsi tələbələrə STEM təfəkküründən istifadə edərək problemləri araşdırmağa və həll yollarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Nümunə fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- “Reverse Engineering” - Necə işlədiyini başa düşmək üçün texnoloji cihazların sökülməsi.
- Ətraf mühit problemləri – Ekoloji cəhətdən təmiz texnologiya həllərinin layihələndirilməsi.
- Məlumat elmi kəşfiyyatı – Trendləri təhlil etmək və həllər yaratmaq üçün real dünya verilənlər bazasından istifadə

3. Effektiv STEM inteqrasiyasında müəllimlərin rolu

Müəllimlər orta məktəb texnologiyası təhsilində uğurlu STEM inteqrasiyasının əsas hərəkətvericiləridir. Onların cəlbəedici, fənlərarası dərsləri tərtib etmək və həyata keçirmək bacarığı tələbənin öyrənmə nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu bölmə müəllimlərin STEM təhsilində oynadığı əsas rolları və onların tələbələrin iştirakını və anlayışını artırmaq üçün istifadə edə biləcəkləri strategiyaları araşdırır.

3.1. Peşəkar inkişaf: Müəllimlərin səlahiyyətlərinin artırılması

STEM-i texnologiya təhsilində effektiv şəkildə inteqrasiya etmək üçün müəllimlər STEM fənləri, müasir pedaqoji strategiyalar və rəqəmsal alətlər haqqında güclü biliyə malik olmalıdırlar. Peşəkar inkişaf təhsil işçilərinin STEM təhsilindəki yeniliklərdən xəbərdar olması üçün vacibdir. [11]

Peşəkar İnkişaf üçün Strategiyalar:

- STEM seminarları və təlim proqramları: Məktəblər müəllimləri robototexnika, kodlaşdırma, 3D modelləşdirmə və fənlərarası tədris üsulları üzrə seminarlarda iştirak etməyə təşviq etməlidir.
- Onlayn öyrənmə platformaları: Coursera, edX və Udemy kimi platformalardan olan kurslar STEM ilə əlaqəli fənlər üzrə təlim təklif edir.
- Universitetlər və tədqiqat müəssisələri ilə əməkdaşlıq: Ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq müəllimlərə praktiki təcrübə və tədqiqata əsaslanan tədris metodologiyaları üçün imkanlar təqdim edir.
- Peer Learning və Networking: Tərtibçilərin ən yaxşı təcrübələri, dərslər planlarını və tədris təcrübələrini paylaştığı STEM tədris icmalarının yaradılması. [3]

Müəllimlərin inkişafına sərmayə qoymaq müəllimlərin tələbələrə ruhlandırıcı və onlara meydan oxuyan STEM-inteqrasiya edilmiş dərslər verməkdə əmin olmasını təmin edir.

3.2. Birgə tədris: Fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi

STEM təhsilinin əsas prinsiplərindən biri onun fənlərarası xarakteridir. Müəllimlər hərtərəfli, real dünya dərsləri yaratmaq üçün müxtəlif fənlər üzrə birlikdə işləməklə öyrənməni gücləndirir.

bilərlər.

Birgə tədris yanaşmalarının nümunələri:

- Riyaziyyat və texnologiya: Tələbələrə cəbr və həndəsə anlayışlarını proqramlaşdırma, robototexnika və oyun inkişafında tətbiq etməyi öyrətmək.
- Elm və mühəndislik: Məlumat toplamaq və təhlil etmək üçün Arduino və ya Raspberry Pi istifadə edərək təcrübələr hazırlamaq üçün elm müəllimləri ilə əməkdaşlıq etmək.
- İncəsənət və dizayn integrasiyası (STEAM yanaşması): STEM konsepsiyalarını vizuallaşdırmaq üçün tələbələri 3D modelləşdirmə, animasiya və rəqəmsal media vasitələrindən istifadə etməyə həvəsləndirmək. [14]

Müxtəlif fənn sahələri arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə müəllimlər tələbələrə STEM fənlərinin real dünya tətbiqlərində necə birlikdə işlədiyini anlamağa kömək edir.

3.3. Tələbə mərkəzli öyrənmə: Fəal iştirakın təşviqi

Ənənəvi mühazirə əsaslı öyrənmə STEM təhsilində çox vaxt səmərəsiz olur. Bunun əvəzinə, tələbə mərkəzli öyrənmə yanaşmaları tələbələri praktiki, sorğuya əsaslanan fəaliyyətlərə cəlb etməyə kömək edir.

Effektiv tələbə mərkəzli strategiyalar:

- Sorğuya əsaslanan öyrənmə (IBL): Təcrübələr, tədqiqatlar və problem həlli fəaliyyətləri vasitəsilə tələbələri suallar verməyə və həll yollarını araşdırmağa həvəsləndirmək.
- Flipped Classroom Model: Dərslər əvvəl təlimat məzmunu (videolar, oxunuşlar) təmin etmək, praktiki layihələr və müzakirələr üçün sinifdə vaxt ayırmaq.
- Peer Learning & Group Work: Şagirdlərin STEM ilə bağlı problemləri həll etmək üçün komandalarda işlədiyi birgə layihələrin təyin edilməsi.

Məsələn, müəllim tələbələrə enerjiyə qənaət edən evin layihələndirilməsi kimi real dünya problemi tapşırıla bilər. Tələbələr həllərini inkişaf etdirmək üçün fizika (istilik ötürmə), riyaziyyat (enerji hesablamaları), mühəndislik (struktur dizayn) və texnologiyadan (CAD proqram təminatı) tətbiq etməlidirlər.

3.4. STEM təlimində təhsil texnologiyasından istifadə

Müasir təhsil texnologiyası (EdTech) STEM öyrənmə təcrübələrini artırmaq üçün güclü alətlər təqdim edir. Müəllimlər dərsləri interaktiv və cəlbədicə etmək üçün bu alətləri birləşdirməlidirlər.

STEM integrasiyası üçün əsas rəqəmsal alətlər:

- Kodlaşdırma platformaları: Proqramlaşdırma və avtomatlaşdırmanı öyrətmək üçün Scratch (yeni başlayanlar üçün), Python və Arduino.
- Simulyasiya proqramı: Elmi təcrübələr üçün PhET İnteraktiv Simulyasiyalar, dövrə dizaynı üçün Tinkercad və riyazi vizuallaşdırma üçün GeoGebra.
- Virtual və artırılmış reallıq (VR/AR): Google Expeditions və Merge Cube kimi alətlər tələbələrə immersiv 3D mühitlərdə STEM konsepsiyalarını araşdırmağa imkan verir.
- Öyrənmə idarəetmə sistemləri (LMS): Moodle, Google Classroom və Edmodo kimi platformalar tapşırıqları, testləri və tələbə irəliləyişlərini idarə etməyə kömək edir. (Naxçıvan Dövlət Universitetində artıq 4 ildir istifadə olunur) [12]

STEM integrasiyasında müəllimlərin rolu çoxşaxəlidir, davamlı peşəkar inkişaf, əməkdaşlıq, tələbə mərkəzli tədris yanaşmaları və innovativ rəqəmsal alətlərdən istifadə tələb edir. Bu ən yaxşı təcrübələri tətbiq etməklə müəllimlər tələbələri elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat sahələrində gələcək karyeralara hazırlayan dinamik və cəlbədicə STEM öyrənmə mühitləri yarada bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Akbaba-Altun, S. (2011). STEM Eğitiminin Kavramsal Çerçevesi ve Eğitimdeki Yeri. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 9(4), 321-338.
2. Bybee, R. W. (2013). STEM Təhsili üçün İş: Problemlər və İmkanlar. Milli Elm Müəllimləri Assosiasiyası.
3. Cavanagh, S. (2015). “STEM Təhsili: K-12 Öyrənməsində Problemlər və İnnovasiyalar”. Təhsil Həftəsi, 34(23), 12-16.
4. Çolak, H. (2014). "STEM Eğitiminin Bütünleşik Yapısı: Türkiye'deki Eğitim Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme." Eğitim Bilimleri ve Uygulama Dergisi, 13(1), 47-57.
5. Demir, S. (2016). Fen ve Teknoloji Eğitiminde STEM Uygulamaları. Nobel Akademik Yayıncılık.
6. Honey, M., Pearson, G., & Schweingruber, H. (2014). K-12 Təhsilində STEM İnteqrasiyası: Vəziyyət, Perspektivlər və Tədqiqat Gündəliyi. Milli Akademiyalar Mətbuatı.
7. İngilis dili, L. D. (2016). "STEM Education K-12: İnteqrasiya Perspektivləri". Beynəlxalq STEM Təhsil Jurnalı, 3(1), 3-9.
8. Krajcik, J. və Delen, I. (2017). “Təhsildə STEM-in inteqrasiyasının faydaları və çətinlikləri”. STEM Öyrənməsində Gələcək İstiqamətlər, 1(1), 12-25.
9. Özdemir, M., & Kızılkaya, M. (2015). "STEM Eğitiminde Yenilikçi Yaklaşımlar." Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 30(3), 124-138.
10. Redman, C. L. (2012). "STEM Təhsilinin Fənlərarası Təbiəti." Journal of Research in STEM Teaching, 7(2), 34-50.
11. Sanders, M. (2009). "STEM, STEM Education, STEMmania." Texnologiya Müəllimi, 68(4), 20-26.
12. Shaughnessy, J. M. (2013). “Riyaziyyat və Texnologiya: STEM Təhsilində Əsas Tərəfdaşlar”. Riyaziyyat müəllimi, 106(6), 408-414.
13. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21-ci Əsrin Bacarıqları: Dövrümüzdə Həyat üçün Öyrənmək. John Wiley & Sons.
14. Wiggins, G., & McTighe, J. (2005). Dizaynla Anlama. ASCD.
15. Yılmaz, İ. (2017). STEM Eğitimi ve Türkiye'deki Uygulamaları. Eğitim Yayınevi.

EMOSIONAL INTELLEKTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Firəngiz BABAYEVA

babayeva.firangiz@bk.ru

Odlar Yurdu Universitetinin

<https://orcid.org/0009-0002-4779-3864>

Xülasə

Məqalədə emosional intellektin təzahür xüsusiyyətləri və tələbələrdə inkişaf istiqamətləri təhlil edilmişdir. Burada göstərilir ki, emosional intellekt insan davranışının fundamental elementi kimi təzahür edir və intellektdən fərqlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, IQ ilə emosional intellekt arasında əlaqə yoxdur. İnsanın savadlı və ya bilikli olması onun emosional intellektindən xəbər vermir. Emosional intellekt inkişafı mümkün olan çevik vərdişlər kompleksidir. Məqalədə qeyd olunur ki, şəxsiyyətin fəaliyyətinin onun oriyentasiyasının, o cümlədən emosional oriyentasiyanın dəqiqlik dərəcəsindən aydın asılılığı var ki, bu da şəxsiyyətin formalaşması dövründə xüsusilə vacibdir. Söhbət təkcə mühitdə deyil, həm də öz daxili aləmində oriyentasiyadan, öz fərdiliyini dərk etməkdən gedir. Emosional intellekt insanlara bir çox kritik vəziyyətdə yardım edə biləcək bacarıqların məcmusudur. Emosional intellekti yüksək olan insanlar öz emosiyalarını planların adaptasiya etdirməklə uyğunlaşdırırlar. Emosional intellektin yüksək olması insanlara hər bir vəziyyətdən (məsələn, ehtiyaclarına uyğun olaraq planların dəyişdirilməsində; müxtəlif situasiyalara adaptasiya ola bilməsində; bütün mümkün hərəkətlər sferasının nəzərə alınmasında; alternativ planlar yarada bilməsində; davamlı və ardıcıl olaraq eyni yol ilə irəliləməsində) çıxış yolu tapmaqda özünü göstərir. Sonda müəllif belə qənaətə gəlir ki, təlim prosesinin emosional komponenti mütəxəssis hazırlığının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Aparılan diaqnostika göstərdi ki, tələbələrin EI orta səviyyədədir. Əldə olunmuş məlumatlar gələcək mütəxəssisləri hazırlayarkən müəllimlər şifahi və qeyri-verbal sərəfət, ünsiyyət, interaktiv və perseptual bacarıqların inkişafı üçün müasir tədris texnologiyalarından, o cümlədən kommunikasiya oyunlarından və təlimlərdən istifadə edirlər ki, bu da şübhəsiz ki, tələbələrin EI-nin inkişafına kömək edir. Tədqiqatlar tələbənin EI ilə onun akademik nəticələri arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqənin olduğunu göstərdi. Bu, yüksək səviyyəli EI olan tələbələrin mütləq əla tələbə olmaq üçün say göstərmədiyini göstərə bilər. Sosial münasibətlər və emosional məmnunluq onlar üçün qiymətləndirmədən daha vacibdir.

Açar sözlər: emosional intellekt, təzahür xüsusiyyətləri, akademik performans, özü emosiyalarını idarə etmək

Giriş

Son bir neçə onillikdə emosional intellekt (EI) anlayışı getdikcə populyarlaşdı və müxtəlif peşəkar sahələrdən olan praktiki və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi. Təhsil sahəsi də istisna deyil. Universitet tələbələrinin emosional intellekti ilə akademik performansı arasındakı əlaqənin tədqiqi EI-nin təhsil prosesi iştirakçılarının fəaliyyətinə təsirinin öyrənilməsinin aktuallığı bu mövzuda artan tədqiqatların sayı ilə təsdiqlənir.

"Emosional intellekt" termini ilk dəfə 1990-cı ildə J. Mayer və P. Salovey tərəfindən istifadə edilmişdir. Onlar EI-ni düşüncəni asanlaşdırmaq üçün duyğuları qavramaq, anlamaq, idarə etmək və istifadə etmək bacarığı kimi müəyyən etdilər. Daha sonra D. Goleman EI-nin iki mühüm komponentini təsvir etdi: "Şəxslərarası zəka digər insanları anlamaq bacarığıdır: onları nəyə sürükləyir, necə işləyirlər, onlarla necə əməkdaşlıq edirlər. Uğurlu iş adamları, siyasətçilər, müəllimlər, praktiki tibbi məsləhətçilər və dini liderlər yüksək səviyyəli şəxsiyyətlərarası zəkaya malik fərdlər olurlar həyatda uğur əldə etmək üçün bu modeldən istifadə edirlər." [1]

Şəxsiyyətlərarası əlaqə komponenti ümumi göstəricinin bir hissəsi olduğundan, güman etmək

olar ki, yüksək səviyyəli EI inkişafı, digər insanların və özlərinin emosiyalarını tanıyan və düzgün şərh edən, habelə bu emosiyaları idarə edən bir şəxs öz davranışını dəyişdirə və başqalarının davranışına təsir göstərə bilər. Bu fərziyyə tədqiqatçıların öz və başqalarının emosiyalarını tanımaq və idarə etmək bacarığı kimi EI-nin hər yaşda, o cümlədən tələbəlik dövründə inkişaf etdirilə biləcəyinə dair iddiaları ilə dəstəklənir [Dolen, 2017]. Onda təhsil prosesini EI-nin inkişafına təsir edən komponent kimi qəbul etmək olar.

EI-nin öyrənilməsinə marağın hazırda müşahidə olunan artımı həm bu fenomenin konseptual sahəsindəki nəzəri məsləhlərlə, həm də tətbiqi tədqiqat ehtiyacları ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, empirik sübutlar affektiv və idrak prosesləri arasında “kütləvi qarşılıqlı əlaqə” olduğunu göstərir.

Burada təqdim olunan məqalə EI səviyyəsi ilə idarəetmə tələbələrinin akademik performansında müəyyən edilmiş əlaqənin təhlilini təqdim edir. Uşaq, yeniyetmə və gənclərdə emosional intellektin inkişafı məsələləri müəllim və psixoloqların diqqət mərkəzində olmaqla yanaşı, həm də sosial əhəmiyyət kəsb edir. I. N. Andreevanın fikrincə, inkişaf etmiş emosionallıq dünyada daha effektiv oriyentasiyaya və cəmiyyətdə uyğunlaşmaya kömək edir. Artıq məktəbəqədər yaşda uşaq digər insanların emosional vəziyyətlərini birbaşa təxmin etməyə və onlarla olan emosional münasibətlərini tanımağa başlayır [Andreyeva, 2011].

Tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin fəaliyyətinin onun oriyentasiyasının, o cümlədən emosional oriyentasiyanın dəqiqlik dərəcəsindən aydın asılılığı var ki, bu da şəxsiyyətin formalaşması dövründə xüsusilə vacibdir. Söhbət təkcə mühitdə deyil, həm də öz daxili aləmində oriyentasiyadan, öz fərdiliyini dərk etməkdən gedir.

Əsas hissə

Müxtəlif ölkələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, EI insanın həyatının müxtəlif aspektləri, o cümlədən şəxsi rifah, sosial münasibətlərin keyfiyyəti və peşəkar effektivlik ilə bağlıdır. Məsələn P.Viqa, EI-nin müsbət təsirinin onun stresli mühitə uyğunlaşma qabiliyyətini təmin etməsi ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir [Viguer və başqaları, 2017] və EI-nin aparıcı tədqiqatçılarından biri olan R.Baron bu tip intellektin mövcudluğunun dəyişikliklərə uyğunlaşmağa, gündəlik həyatın şəxsi və şəxsiyyətlərarası problemlərini həll etməyə kömək etdiyini vurğulayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, EI-nin tələbələr üçün əhəmiyyəti tədqiqatçılar tərəfindən onun oxumaq motivasiyasına, universitetdə uyğunlaşmaya və akademik nəticələrə müsbət təsir göstərməsi ilə izah olunur. Tələbələr peşəkar sərişələrə daha uğurla yiyələnirlər və yüksək səviyyəli EI onlara yaxşı ünsiyyətçi olmağa imkan verir. Nəticədə məzunlar təhsillərini başa vurduqdan sonra əmək bazarında axtarılan mütəxəssislərə çevrilirlər. Universitet tələbələrinin EI-ni öyrənərkən tədqiqatçılar məhsuldar peşəkar inkişaf peşə hazırlığının amilini, o cümlədən tələbələr tərəfindən təlimə sərf olunan vaxtın göstəricisinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu göstərici öyrənmənin nəticələrini və onun keyfiyyətini, akademik fəaliyyətini və tələbənin universitetə sadıqlığını qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər [Savinova, 2015].

R. Maguire, A. Egan, P. Hyland və P. Maguire öz işlərində EI-nin həm affektiv, həm də koqnitiv məşğulluq üçün mühüm ilkin şərt olduğunu təsdiq etmişlər [Maguire və başqaları, 2017].

Bununla yanaşı tələbələr və müəllimlər ilə şəxsiyyətlərarası ünsiyyət qura bilməmək, əlverişsiz psixoloji vəziyyət, aşağı təlim nəticələri, habelə deviant davranış kimi özünü göstərə bilən EI-nin aşağı səviyyəsinin mümkün mənfi nəticələrinə və onun inkişafının olmamasına diqqət yetirmək vacibdir [Fernández-Berrocal və Ruiz, 2008]. Bundan əlavə, tədqiqatçılar EI-nin tələbənin emosional tükənməsinə qarşı mühüm qoruyucu amil olduğuna dair sübut etmişlər [Zysberg və başqaları, 2017].

Emosional tükənmə, öz növbəsində, öyrənmə və peşə seçimi motivləri də daxil olmaqla, peşəkar öz müqəddəratını təyin etmə ilə müəyyən edilən akademik performansla mürəkkəb differensial əlaqəyə malikdir [Gorshkov, 2015]. Bir çox tədqiqatçıların EI-nin işin keyfiyyətinə, iş məmnunluğuna, komandada iştirakına və s.-yə müsbət təsirini təsdiq etmələrinə baxmayaraq, A.J.Jagerə görə, təlimin əksər sahələrinin təhsil proqramlarına bu fenomenə həsr olunmuş xüsusi fənlər daxil edilmir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, gələcək müəllim, psixoloq və tibb işçilərinin

hazırlanmasında Eİ-nin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, onların işində qaçılmaz olan neqativ hallarla qarşılaşdıqda emosional tarazlığın qorunmasının zəruriliyi və vacibliyi ilə izah olunur. Digər insanların emosional vəziyyətlərini başa düşmək bacarığı, həm xəstə, həm də sağlam insanların emosional vəziyyətlərini empatiya və anlamaq bacarığı psixoloqların və həkimlərin peşəkarlığının mühüm göstəriciləridir. Həmçinin öz təcrübələrini və başqa bir insanın emosiyalarını başa düşmək, uşaqlar və böyüklər ilə emosional etibarlı münasibətlər qurmaq bacarığı müəllimlərin peşəkarlığının əsas göstəricilərindən biridir. [Bokut,2015].

Bununla belə, tədqiqatçılar yüksək emosional stress olan digər peşə sahələrində, məsələn, idarəetmə kimi sahələrdə mütəxəssislərin hazırlanmasında Eİ-nin inkişafının öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirmirlər. İdarəetmə sferasında Eİ-nin yüksək əhəmiyyəti məhdud resurslar şəraitində qərar qəbul etmək zərurəti, habelə qərarlara görə işçilər, sahiblər və səhmdarlar, tərəfdaşlar və bütövlükdə cəmiyyət qarşısında məsuliyyətlə bağlıdır [Polyakova,2017]. Məzunların işə götürülməsi təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş Eİ olan menecerlər bu gün işəgötürənlər tərəfindən tələb olunur, çünki idarəetmədə uğur konstruktiv şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmaq bacarığından asılıdır. Yüksək EI-yə malik olan menecerlər daha az stress yaşayır, sağlamlığı daha yaxşı olur və daha yüksək əxlaq və iş keyfiyyəti nümayiş etdirir. Menecerlərin hazırlanmasında universitetin vəzifəsi təkcə optimal təhsil şəraiti deyil, həm də gələcək işçilərin Eİ-nin inkişafına töhfə verərək universitetin sosial-mədəni mühitində tələbələrin emosional qarşılıqlı əlaqəsi üçün şərait yaratmaqdır.

Nəticə

Apardığımız təhlillər belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müasir təhsil mühitinin transformasiyası ilk növbədə fərdi inkişafa yönəlib. Təlim prosesinin emosional komponenti mütəxəssis hazırlığının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Aparılan diaqnostika göstərdi ki, tələbə menecerlərinin Eİ orta səviyyədədir. Mütəxəssislər hazırlayarkən müəllimlər şifahi və qeyri-verbal səriştə, ünsiyyət, interaktiv və perseptual bacarıqların inkişafı üçün müasir tədris texnologiyalarından, o cümlədən kommunikasiya oyunlarından və təlimlərdən istifadə etməlidirlər ki, bu da şübhəsiz ki, tələbələrin Eİ-nin inkişafına kömək edir. Tədqiqatlar tələbənin Eİ ilə onun akademik nəticələri arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqənin olduğunu göstərdi. Bu, yüksək səviyyəli Eİ olan tələbələrin mütləq əla tələbə olmaq üçün səy göstərmədiyini göstərə bilər. Sosial münasibətlər və emosional məmnunluq onlar üçün qiymətləndirmədən daha vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Andreeva I. N. (2011).Emocionalnyi intellect kak fenomen sovremennoj psixologii. *Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology*. Novopolotsk: Polotsk State University; 388
2. Bar-On, R. (1997) *The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): A Test of Emotional Intelligence*, Toronto, Canada, Multi-Health Systems
3. Bokut E. L., Gubina E. V.(2015). Correlation between emotional intelligence and tolerance in students' communication at the pedagogical university. *Sistemnaya psixologiya i sociologiya. System Psychology and Sociology*. 13: 14– 24.
4. Dolev N., Leshem S. (2017). Developing emotional intelligence competence among teachers. *Teacher Development*. 21 (1): 21–39.
5. Fernández-Berrocal P., Ruiz D.(2008). Emotional intelligence in education. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*. 15 (2): 421–436.
6. Goleman, D. (1995) *Emotional Intelligence*, London, Bloomsbury
7. Gorshkov E. A., Kosonogova V. I (2015).. Investigation of emotional burnout syndrome among students of senior courses. *Molodoi uchenyi Young Scientist*. 23 (2): 51–55
8. Maguire R., Egan A., Hyland P., Maguire P.(2017). Engaging students emotionally: The role of

- emotional intelligence in predicting cognitive and affective engagement in higher education. *Higher Education Research & Development*. 36 (2): 343–357.
9. Makarova Yu. A., Mareeva E. B., Sevidova L. Yu (2018).. Interrelation of emotional burnout syndrome and academic progress among students of senior courses. https://www.rmj.ru/articles/psikhologiya/vzaimo-svyazy_sindroma_emocionaly-nogo_vygorania_i_uspevaemosti_sredi_studentov_starshih_kursov_medicinskih_vuzov/#ixzz50rIgWLBL
 10. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey, & D. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators* (pp. 3–31). New York: Basic Books
 11. Polyakova L. M.(2017). The use of intelligence models in the assessment of management practices. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzby narodov*. Seria: Sotsiologiya = RUDN Journal of Sociology. 2: 161–172.
 12. Savinova S. Yu.(2015). Engagement of students in the educational process: Estimation of positive effects. *Chelovek I obrazovanie Person and Education*. 4 (45): 143–147.
 13. Viguer P., Cantero M. J., Bañuls R.(2017). Enhancing emotional intelligence at school: Evaluation of the effectiveness of a two-year intervention program in Spanish pre-adolescents. *Personality and Individual Differences*. 113: 193–200
 14. Zysberg L., Orenshtein C., Gimmon E., Robinson R.(2017). Emotional intelligence, personality, stress, and burnout among educators. *International Journal of Stress Management*. 24 (S1): 1–16.

SUMMARY

The article analyzes the features of the manifestation of emotional intelligence and the directions of its development in students. It is shown that emotional intelligence manifests itself as a fundamental element of human behavior and is different from intelligence. Studies show that there is no connection between IQ and emotional intelligence. The fact that a person is educated or knowledgeable does not indicate his emotional intelligence. Emotional intelligence is a complex of flexible habits that can be developed. The article notes that the activity of a person clearly depends on the degree of accuracy of his orientation, including emotional orientation, which is especially important during the period of personality formation. We are talking about orientation not only in the environment, but also in one's own inner world, understanding one's own individuality. Emotional intelligence is a set of skills that can help people in many critical situations. People with high emotional intelligence adjust their emotions by adapting them to plans. High emotional intelligence is manifested in people finding a way out of any situation (for example, in changing plans according to their needs; in being able to adapt to different situations; in considering all possible spheres of action; in being able to create alternative plans; in continuously and consistently moving along the same path). Finally, the author concludes that the emotional component of the learning process is becoming an integral part of specialist training. The conducted diagnostics showed that the students' EI is at an average level. The data obtained indicate that when preparing future specialists, teachers use modern educational technologies, including communication games and trainings, to develop verbal and non-verbal competence, communication, interactive and perceptual skills, which undoubtedly contributes to the development of students' EI. Studies have shown that there is a statistically significant negative correlation between a student's EI and his academic results. This may indicate that students with a high level of EI do not necessarily strive to become excellent students. Social relationships and emotional satisfaction are more important for them than grades.

Keywords: emotional intelligence, manifestation characteristics, academic performance, self-management of emotions

MÜASİR TƏHSİL ŞƏRTİNDƏ MÜƏLLİMLƏRİN EMOSİONAL TÜKƏNMƏSİNİN SƏBƏBLƏRİ

Jalə RZAYEVA

alyarzayeva21@gmail.com

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0002-8736-6277>

Xülasə

Tədqiqatda müəllimlərin emosional tükənməsi və bununla bağlı şəxsi və peşəkar deformasiya problemi araşdırılır. Xüsusi araşdırmalara görə, emosional tükənmə həyat keyfiyyətinə və iş qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İstənilən peşə üçün, xüsusən də sosial yönümlü (köməkçi) olanlar, o cümlədən müəllimlər üçün emosional tükənmə mütəxəssisin işlədiyi kollektiv və tələbələr üçün mənfi nəticələrə səbəb olur. Tədqiqatın əsas məqsədi müəllimlər arasında emosional tükənməliyin təzahürünün miqyasını və formalarını qiymətləndirmək və onun əlamətlərinin amillərini-səbəblərini (şəxsi və təşkilati-peşəkar) xarakterizə etməkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, tükənmə problemi fərdi səbəblərdən deyil, ümumi təhsil sisteminə xas olan idarəetmə təcrübələri, nizamsız və nəzarətsiz iş yükü və ilkin olaraq tükənmə riskini ehtiva edən peşənin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Müəllif hesab edir ki, müəllimlər arasında emosional tükənmənin miqyası fənlərarası metodologiyaya əsaslanan tədqiqat yanaşmasını tələb edir. Müəllif göstərir ki, emosional tükənmə son onilliklər ərzində fəal şəkildə tədqiq edilən və insanla çalışılan peşələr üzrə mütəxəssislər üçün xarakterik olan bir fenomendir. Qeyd olunur ki, müəllim peşəsi həm də tükənməliyin inkişaf riski yüksək olan peşələrdən biridir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, emosional tükənmənin inkişafına kömək edən bir çox amillər, o cümlədən artan psixoloji stress, müxtəlif uşaq və valideynlər qrupu ilə sıx ünsiyyət, yüksək məsuliyyət, zəif sosial və hüquqi müdafiə, ixtisas səviyyəsinə daim artan tələblər mühüm rol oynayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, nəinki böyük inkişaf və təhsil potensialı daşıyan, həm də təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının sağlamlığını qorumaq üçün profilaktik işlərə ehtiyac var. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəllimin peşəkar səriştəli, fiziki və psixoloji cəhətdən sağlam olması və davamlı özünü inkişaf etdirməyə hazır olması ilə emosional tükənməni aradan qaldırmaq mümkündür.

***Açar sözlər:** müəllim, tədris fəaliyyəti, emosional tükənmə, tükənməyə səbəb olan amillər, tükənmənin təzahürləri və nəticələri, profilaktik tədbirlər*

Giriş

Son illərdə emosional tükənmə probleminə elmi maraq xeyli artmışdır. Bu sahədə tədqiqatların getdikcə artması onun islahatı nəticəsində təhsil mühitinin transformasiyası, keyfiyyətli təhsil almağa yönəlmis cəmiyyətin dünyagörüşünün dəyişməsi, peşəkar dərs yükünün artması və müəllimlərin məsuliyyətinin artması ilə əlaqələndirilir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı birbaşa və ya dolaylı yolla bu sindromun yaranmasına kömək edir. Bu məsələ ilə bağlı tədqiqatların tarixi 1974-cü ildən başlayır.

Amerikalı psixiatr **H.J.Freydenberg** müəllimlərdə *emosional tükənməlik* sindromu anlayışını təqdim etmişdir. Bu anlayış “emosional yanma” kimi tərcümə olunan *tükənməlik* terminindən gəlir. Müəllif tükənməlik əlamətləri diaqnozu qoyulmuş yardımçı peşələrdən (müəllimlər, sosial işçilər, həkimlər) bir qrup respondentdə araşdırma aparmışdır [Freudenberger, 1974].

Hal-hazırda tükənməlik problemi həm yerli, həm də xarici psixologiya elmində kifayət qədər tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Bu məsələnin inkişafına tədqiqatlar mühüm töhfə vermişdir [Boyko, 2001; Vodopyanova, Starchenkova 2008; Davydova 2018; Makarova 2003; Maslach və b. 2001]. Mövcud əsərlər bu fenomenin öyrənilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmaları, sindromun

inkişafının əsas mərhələlərini, emosional tükənmənin struktur mexanizmini, inkişafının xarici və daxili determinantlarını, sindromun fəaliyyət subyektinin peşəkar fəaliyyətinə və şəxsi sferasına təsirini və bir sıra digər aspektləri ortaya qoyur.

Emosional tükənmə son onilliklər ərzində fəal şəkildə tədqiq edilən və "köməkçi" peşələr üzrə mütəxəssislər üçün xarakterik olan bir fenomendir. Müəllim peşəsi həm də tükənməliyin inkişaf riski yüksək olan peşələrdən biridir. Onun inkişafına kömək edən bir çox amillər, o cümlədən artan psixoloji stress, müxtəlif uşaq və valideynlər qrupu ilə sıx ünsiyyət, yüksək məsuliyyət, zəif sosial və hüquqi müdafiə, ixtisas səviyyəsinə daim artan tələblər mühüm rol oynayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, nəinki böyük inkişaf və təhsil potensialı daşıyan, həm də təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının sağlamlığını qorumalı olan təhsil islahatlarına ciddi ehtiyac var. Bu, müəllimin peşəkar səriştəli, fiziki və psixoloji cəhətdən sağlam olması və davamlı özünü inkişaf etdirməyə hazır olması ilə mümkündür. Bu günə qədər sonuncu vəzifəyə nail olmaq çətin olaraq qalır.

Müəllimin peşə fəaliyyətinin yüksək emosional intensivliyi, pedaqoji vəziyyətlərin qeyri-standart xarakteri, müəllimin peşə işinin məsuliyyəti və mürəkkəbliyi səbəbindən "emosional tükənmə" sindromunun inkişafı riski artır. Eyni zamanda, müəllimin sağlamlığının qorunmasına, "emosional tükənməlik" sindromunun inkişaf riskini və bütövlükdə peşədə böhranın yaranması riskini azaltmağa yönəlmiş mövcud effektiv psixoloji, pedaqoji və tibbi texnologiyalara çox az diqqət yetirilir. Çünki emosional tükənməlik sindromunun formalaşmasına həm müəllimlərin şəxsi keyfiyyətləri, həm də onların təşkilati xüsusiyyətləri təsir göstərir.

Müvafiq olaraq, vaxtında qarşısının alınması və korreksiyası təhsil müəssisələrinin müəllimlərində "emosional tükənmə"nin mənfi nəticələrini azaldır. Müəllim peşəsi "insan- insan" tipli peşələr sferasına, yəni psixo-emosional vəziyyətin intensivliyi və gərginliyi ilə xarakterizə olunan və peşə tükənməsinin təsirinə ən çox həssas olan peşələrə aiddir. Hazırda bu sindroma diaqnostik status verilib. Müasir müəllim ciddi pedaqoji səylər tələb edən problemləri həll etməyə çağırılır.

Akademik fənlərin yeni məzmununun, tədrisin yeni forma və metodlarının mənimsənilməsi, təhsilin səmərəli yollarının axtarışı, humanist paradiqmanın həyata keçirilməsi, cəmiyyətdə və tədris olunan fənnin informasiya sahəsində baş verən çox sürətli dəyişiklikləri nəzərə almaq zərurəti - bütün bunlar yalnız psixoloji cəhətdən sağlam, peşəkar bacarıqlı, yaradıcı işləyən müəllimin səlahiyyətinə aiddir. Axı müəllimin şagirdlərinin psixoloji sağlamlığı onun sağlamlığından çox asılıdır. Çoxsaylı emosional amillərin (həm obyektiv, həm də subyektiv) təsiri müəllimlərdə artan narazılıq hissi, rifah və əhval-ruhiyyənin pisləşməsi və yorğunluğun yığılmasına səbəb olur. Bu fizioloji göstəricilər peşə böhranlarına, stressə və tükənməyə səbəb olan işin intensivliyini xarakterizə edir. Bu proseslərin nəticəsi müəllimin peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxarır. O, öz vəzifələrinin öhdəsindən gəlməyi dayandırır, işinin mövzusu və məhsulu ilə bağlı yaradıcı əhval-ruhiyyəni itirir, peşəkar münasibətləri, rolları və ünsiyyətini deformasiya edir.

Əsas hissə

Son zamanlar peşəkar tükənməlik kimi bir anlayışla tez-tez rastlaşırıq. Psixoloji ədəbiyyatda "peşəkar tükənməlik" anlayışı nisbətən yaxınlarda ortaya çıxdı, baxmayaraq ki, xaricdə bu fenomen dördü bir əsr ərzində müəyyən edilmiş və fəal şəkildə öyrənilmişdir.

Tükənməlik fenomeni sözdə peşəkar tükənməlik sindromunu meydana gətirən bir sıra simptomlar şəklində özünü göstərir. Bu sindrom nədir və niyə baş verir? Hər hansı bir işi yerinə yetirərkən insanlar fiziki və psixoloji stress keçirməyə meyllidirlər. Fərqli fəaliyyət növlərində onların ölçüsü fərqli ola bilər. Daimi fəaliyyət göstərən kiçik yüklər və ya əhəmiyyətli birdəfəlik yüklər ilə təbii tənzimləmə mexanizmləri şüursuz şəkildə işə salınır və bədən şüurlu insanın iştirakı olmadan bu yüklərin nəticələrinin öhdəsindən gəlir. Digər hallarda, yüklər əhəmiyyətli olduqda və uzun müddət davam etdikdə, bədənin bərpasına kömək edən müxtəlif texnika və üsullardan şüurlu şəkildə istifadə etmək vacibdir [Bezsonov, 2004].

Hazırda psixoloji tükənməliyin mahiyyəti və onun strukturu ilə bağlı vahid baxış bucağı

mövcuddur. Müasir məlumatlara görə, əqli tükənmə peşəkar sahədə özünü göstərən fiziki, emosional və əqli tükənmə vəziyyəti kimi başa düşülür. Bu sindroma tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən edilmiş üç əsas komponent daxildir: emosional tükənmə, depersonallaşma (sinizm) və peşəkar nailiyyətlərin azalması.

Emosional tükənmə insanın öz işindən qaynaqlanan emosional dağıntı və yorğunluq hissini ifadə edir. Depersonalizasiya işə və iş obyektlərinə qarşı kinli münasibəti ehtiva edir. Peşəkar nailiyyətlərin azalması işçilərdə öz peşə sahəsində səriştəsizlik hissini yaranması, bu sahədə uğursuzluğun fərqi olmağıdır. Bu fenomen ümumi şəkildə tanındıqdan sonra, təbii olaraq, inkişafı təşviq edən və ya əksinə, onu maneə törədən amillərlə bağlı məsələlər ortaya çıxdı. Ənənəvi olaraq, onlar iki böyük blokda qruplaşdırıldı: peşəkar fəaliyyətin xüsusiyyətləri və mütəxəssislərin özlərinin fərqi xüsusiyyətləri [Maslach və Jackson, 1981].

Daha tez-tez bu amillər xarici, daxili və ya şəxsi və təşkilati amillər adlanır. Bəzi müəlliflər fəaliyyətin substantiv tərəflərini müstəqil hesab edərək üçüncü qrup amilləri də müəyyən etmişlər. Nümunə olaraq Boykonun təsnifatını nəzərdən keçirək. Emosional tükənməyə səbəb olan bir sıra xarici və daxili amilləri müəyyən edən Boyko maddi mühitin şərtlərini, işin məzmununu və fəaliyyətin sosial-psixoloji şərtlərini özündə cəmləşdirən təşkilati (xarici) amillər qrupu tükənmişliyin tədqiqi sahəsində ən çox təmsil olunur.

Təsədüfi deyil ki, bəzi tədqiqatlar tükənmişliyin baş verməsində bu amillərin dominant rolunu vurğulayır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Xroniki intensiv psixo-emosional fəaliyyət. Belə fəaliyyət intensiv ünsiyyət, daha dəqiq desək, tərəfdaşların məqsədyönlü qavranılması və onlara təsir ilə əlaqələndirilir. İnsanlarla işləyən peşəkar daim emosiyalarla ünsiyyətin müxtəlif aspektlərini gücləndirməlidir: fəal şəkildə problem yaratmalı və həll etməli, vizual, audio və yazılı məlumatları diqqətlə qavramalı, intensiv yadda saxlamalı və tez şərh etməli, alternativləri tez ölçməli və qərarlar qəbul etməlidir.

- Fəaliyyətin qeyri-sabitləşdirici təşkili. Onun əsas xüsusiyyətləri hamıya məlumdur – işin qeyri-müəyyən təşkili və planlaşdırılması, avadanlığın olmaması, zəif strukturlaşdırılmış və qeyri-müəyyən məlumat, “bürokratik səs-küy”ün mövcudluğu – xırda detallar və s. Peşəkar fəaliyyətlə əlaqəli olan kontingentin ziddiyyətləri, şişirdilmiş standartları və s. də buraya şamil edilə bilər. Eyni zamanda, sabitliyi pozan vəziyyət çoxsaylı mənfi təsirlərə səbəb olur: bu, peşəkarın özünə, ünsiyyət subyektinə - tələbəyə və sonra hər iki tərəf arasındakı münasibətlərə təsir göstərir [Vodopyanova və Starçenkova, 2005]. Водопьянова. Yerinə yetirilən funksiya və əməliyyatlara görə məsuliyyətin artması. Kütləvi peşə nümayəndələri adətən xarici və daxili nəzarət rejimində işləyirlər. Bu, ilk növbədə, müəllim və pedaqoqlara aiddir. Onların fəaliyyətlərinin prosessual məzmunu ondan ibarətdir ki, onlar daim birgə fəaliyyəti həyata keçirilən vəziyyətində olmalıdırlar [Bezsonov, 2004].

İnsanlarla işləyən və vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən bütün insanlar, ilk növbədə, onlara həvalə edilmiş iş orqanlarının - tələbələrin (məsələn, məktəb müəllimi: dərs günü ərzində fədakarlıq və özünə nəzarət o qədər əhəmiyyətlidir ki, növbəti iş gününə qədər zehni ehtiyatlar praktiki olaraq bərpa olunmur) rifahı üçün mənəvi məsuliyyət daşıyırlar. Peşəkar fəaliyyətin əlverişsiz psixoloji atmosferi iki əsas şərtlə müəyyən edilir: - şaquli, "rəhbər-təbə" sistemində və üfüqi olaraq, "həmkar-həmkar" sistemində qarşıdurma olaraq.

Stress mühiti bəzilərini emosiyaların hesablamaya sövq edir, bəziləri isə zehni resurslara qənaət etməyin yollarını axtarır. Sinir sistemi güclü olan ehtiyatlı insan gec-tez emosional tükənmə taktikalarından istifadə etməyə meylli olacaq.

Ünsiyyət sahəsində bir mütəxəssisin məşğul olduğu psixoloji cəhətdən çətin bir kontingent-müəllimlər və pedaqoqlar üçün bunlar xarakter anomaliyaları, sinir sistemi anomaliyaları və əqli inkişafda geriləmə olan uşaqlardır. Bunun əsasında anlaşılmaqlar və münaqişələr yaranır. Belə olan halda emosional tükənmə özünün disfunksional tərəfində özünü göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, peşəkar tükənmənin üç mərhələsi var: birinci mərhələ - emosiyaların kütləşməsi, hisslərin intensivliyinin hamarlanması və təcrübələrin təzəliyi ilə başlayır. Mütəxəssis birdən “hər şey indi yaxşı görünür, amma... ruh cansıxıcı və boşdur” vəziyyətini hiss edir, müsbət

emosiyalar yox olur, ailə üzvləri ilə münasibətlərdə müəyyən təcrid yaranır, narahatlıq və narazılıq vəziyyəti yaranır.

İkinci mərhələ - tələbələrle münasibətlərdə anlaşılmaqlar yaranır, peşəkar öz həmkarları arasında onlardan bəziləri haqqında nifrətlə danışmağa başlayır, düşmənçilik tədricən tələbələrin özlərinin yanında özünü göstərməyə başlayır. Əvvəlcə bu, çətin ki, təmkinli apatiya, sonra iş qıcıqlanma partlayışlarıdır. Müəllimin bu cür davranışı ünsiyyət zamanı özünü qorumaq hissinin bədən üçün təhlükəsiz olan səviyyəni aşan şüursuz təzahürüdür.

Üçüncü mərhələ - həyat dəyərləri haqqında təsəvvürlər sönükləşir, dünyaya emosional münasibət "düzləşir", insan hər şeyə, hətta öz həyatına da təhlükəli dərəcədə biganə olur. Belə bir insan, vərdişdən kənarda, hələ də xarici hörmətliyi və bir qədər səbri qoruya bilər, lakin onun gözləri hər hansı bir şeyə maraq parıltısını itirir və insan ruhunda soyuqluğu demək olar ki, fiziki olaraq hiss edə bilər [Burisch, 1984].

Emosional tükənmənin başqa bir sindromu xidmət müddətidir. Tədqiqatlar göstərir ki, ən yüksək göstəricilər 10-15 il stajı olan müəllimlər arasındadır. Buna orta yaş böhranı, ailə və uşaq sahibi olmaq stressi kimi amillər səbəb ola bilər. Yəni 10-15 illik iş təcrübəsi olan müəllimlərdə emosional tükənmə sindromunun bütün mərhələləri də artmağa meyllidir. Bu yaşa uyğun gələn həyat, 15-20 illik təcrübəyə malik müəllimlər qrupunun emosional tükənmə sindromuna qarşı ən davamlı olduğu ortaya çıxdı. Bütün bunlar göstərir ki, müxtəlif amillərin təsirindən emosional tükənmə yarana bilər.

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, emosional tükənmənin təhlükəsi gündən-günə irəliləməyə meyllidir. Bu prosesi yavaşlatmaq son dərəcə çətin ola bilər. Bunun fonunda müxtəlif xroniki xəstəliklər ağırlaşsa, yeni xəstəliklər yarana, hətta qanın tərkibi dəyişə bilər. Bu zaman müəllimin özünə qulluq etmək cəhdləri adətən istədiyi nəticəni vermir. Və hətta bir həkimin peşəkar köməyi tez bir rahatlaşma gətirmir. Buna görə də, ən ağlabatan şey, bu sindromun baş verməsinin qarşısını almaq, onu yaramnasını şərtləndirən amilləri vaxtında çıxarmaq etməkdir. Empirik tədqiqatın nəticələri özünə hörmətin müxtəlif göstəriciləri olan müəllimlərdə emosional tükənmə əlamətlərinin formalaşmasının xüsusiyyətlərində fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verdi. Müəllimlər özlərinə mənfi münasibət göstərdikcə, emosional tükənmə əlamətləri daha tez inkişaf edir. Müsbət özünü imic bu mənfi prosesdə maneə törədən amildir. Bu vəziyyətdə özünə münasibət göstəricisi müəllimlərin həyat sahəsinin dolğunluğunun müəyyən tənzimləyicisi kimi çıxış edir, fərdin həyatının müxtəlif sahələrinə açıq marağı dəstəkləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Burisch M.(1984). Approaches to personality inventory construction: *A comparison of merits. American Psychologist*, 9(3): 214–227. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.39.3.214>
2. Freudenberger H.(1974). J. Staff burnout. *Journal of Social Issues*, 30(1): 159–165. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1974.tb00706.x>
3. Maslach C., Jackson S. E.(1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 2(2): 99–113. <https://doi.org/10.1002/job.4030020205>
4. Maslach C., Schaufeli W. B., Leiter M. P.(2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52: 397–422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
5. Perlman B., Hartman E. A. (1982). Burnout: Summary and future research. *Human Relations*, 35(4): 283–305. <https://doi.org/10.1177/001872678203500402>
6. Pines A., Aronson E. (1988). *Career burnout: Causes and cures*. NY: Free Press, 257.
7. Schaufeli W. B., van Dierendonck D.(1993). The construct validity of two burnout measures.

Journal of Organizational Behavior, 14(7): 631–647.

8. Stephenson W. (1953). The study of behavior: Q-technique and its methodology. Chicago: University of Chicago Press, 376.
9. Безносков С. П. (2004). *Профессиональная деформация личности*. СПб: Речь..272.
10. Большой психологический словарь (2003). / сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В.Зинченко.- СПб.: Прайм-Еврознак. 381
11. Борисова М. В.(2005). Психологические детерминанты феномена эмоционального выгорания у педагогов. *Вопросы психологии*. 2.
12. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С.(2005). Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб.: Питер, 212 46
13. Мальцева Н.В.(2005). Проявление синдрома психического выгорания в процессе профессионализации учителя: Дис.канд.псих.наук. Екатеринбург. 190
14. Пряжников Н.С., Ожогова Е.Г. (2005). Стратегии преодоления синдрома «эмоционального выгорания» в работе педагога: Психологическая наука и образование. 2
15. Янковская Н. (2009). Эмоциональное выгорание учителя. *Народное образование*. 2 :127-137. Б

SUMMARY

The study examines the problem of emotional exhaustion of teachers and the associated personal and professional deformation. According to specific studies, emotional exhaustion significantly affects the quality of life and work capacity. For any profession, especially socially oriented (helpful) ones, including teachers, emotional exhaustion leads to negative consequences for the collective and students with whom the specialist works. The main purpose of the study is to assess the scale and forms of manifestation of emotional exhaustion among teachers and characterize the factors-causes of its symptoms (personal and organizational-professional). Studies have shown that the problem of exhaustion is not due to individual reasons, but to management practices inherent in the general education system, irregular and uncontrolled workload, and the characteristics of the profession, which initially entail a risk of burnout. The author believes that the scale of emotional exhaustion among teachers requires a research approach based on interdisciplinary methodology. The author shows that emotional exhaustion is a phenomenon that has been actively studied in recent decades and is characteristic of specialists in professions that work with people. It is noted that the teaching profession is also one of the professions with a high risk of developing burnout. The author concludes that many factors contributing to the development of emotional exhaustion play an important role, including increased psychological stress, close communication with a diverse group of children and parents, high responsibility, weak social and legal protection, and constantly increasing requirements for the level of qualification. It should be borne in mind that there is a need for preventive work that not only carries great development and educational potential, but also protects the health of all participants in the educational process. It should be borne in mind that emotional exhaustion can be eliminated if the teacher is professionally competent, physically and psychologically healthy, and ready for continuous self-development.

Keywords: teacher, teaching activity, emotional exhaustion; factors leading to burnout; manifestations and consequences of burnout; preventive measures

ZORAKILIQ PROBLEMİNƏ NƏZƏRİ METODOLOJİ YANAŞMA

Aygün KƏRİMLİ

aqilinsan@yahoo.com

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-7173-8655>

Xülasə

Tədqiqat zorakılıq probleminin nəzəri metodoloji cəhətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə əsasən zorakılıq probleminə yanaşmanın konseptual əsasları göstərilmiş, bu əsasda aparılan tədqiqatların istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə cəhd edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, zorakılığın yaranmasında bir sıra amillər mühüm rol oynayır. Burada göstərilir ki, təhsil prosesində qadağalar müəllimin ciddi idarəçiliyində və tam nəzarətində özünü göstərir: sərt iradlar, əmr tonu, bəzi tələbələrə ünvanlanan nəzakətsiz ifadələr və digərlərinin əsassız tərifləri, işin ümumi məqsədlərini, tapşırığı yerinə yetirmək üsullarını, kimin işləyəcəyini müəyyənləşdirmək, tələbələrin fərdiliyini və onların idrak qabiliyyətlərini nəzərə almadan həyata keçirilən hərəklər zorakılıq fonunda özünü təqdim edir. Bütün bunlar təhsil motivasiyasının azalmasına səbəb olur. Çünki tələbələr bütövlükdə gördükləri işin məqsədinin nə olduğunu, bu mərhələnin funksiyasının nə olduğunu və onları qarşıda nə gözlədiyini bilmirlər və başa düşümlər. Burada göstərilir ki, zorakılığın baş verməsinin təminatçısı olan səbəblər və ya amillər kompleksi müəyyən edilməlidir. Bu ona görə lazımdır ki, zorakılığın təbii və ya pedaqoji baxımdan öyrədilmiş davranış nümunəsi olmasını aşkarlamaq mümkündür olsun. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, problemin qoyuluşunda metodoloji çətinliklər yaradacaq bir sıra məqamlar var. Həmin məqamlardan biri zorakılıq və psixoloji zorakılığın öyrənilməsinə yönəlmiş metodik təminatın azlığıdır. Bunun nəticəsidir ki, çox zaman davranışın adekvat ölçülməsi zamanı artefaktlar ortaya çıxır. Bu baxımdan zorakılığın təzahürlərinin araşdırılması da tədqiqatçıda müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, çox zaman zorakılıq kimi qəbul edilən davranışlar əslində o xarakterli olmur. Davranışın özü deyil ona verilən subyektiv reaksiya əsas sayılır ki, bu da sistem yanaşma prinsipini pozur. Bu metodoloji tələdən və antoqonizmdən qurtulmaq üçün problemə həsr olunmuş tədqiqatların sistemli araşdırılması vacibdir.

Açar sözlər; zorakılıq, təcavüzkarlıq, aqressiya, problem, nəzəri metodoloji yanaşma

Giriş

Müasir cəmiyyətin dinamik inkişafı insan psixikasının adaptiv qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir və orqanizm sürətli dəyişikliyə adaptasiya olunmağa çalışarkən çox sayda enerji xərcləyir. Belə bir fonda hər hansı bir insan qarşısına qoyduğu məqsədə daha tez nail olmağa çalışır ki, bu da onun müxtəlif situasiyalarda daha az enerji xərcləmək istəyinə qarşı dillemma yaradır və zorakılığa əl atır. Ancaq zorakılığın əhatə dairəsinin genişliyi, eləcə də onun yaranmasında müxtəlif amillərin rolunun çoxluğu problemin yalnız psixologiyada deyil, müxtəlif elmlər kontekstində tədqiqinə zərurət yaradır. Həm anlayışın özünün sərhəd həddlərinin dəqiq müəyyən edilə bilməməsi, həm də onun təzahürlərinin çoxcəhətliyi bu fenomen konkret olaraq öyrənilməsində metodoloji çətinliklər ortaya qoyur.

Qeyd olunan səbəblərdən çıxış edərək demək olar ki, hazırda zorakılıq fenomeni həm cəmiyyətin, həm də müxtəlif bilik sahələrinin mütəxəssislərinin diqqətini getdikcə daha çox cəlb etməyə başlayıb. Zorakılıq haqqında müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar aparılsa da, məqalələr, kitablar, dissertasiyalar yazılsa da paradoksal olaraq, zorakılığın nə olduğu sualı hələ də müzakirə olunmamış qalır. Bu termin o qədər geniş istifadə olunur ki, bəzən artıq deyilənlərin zorakılıq və ya hansısa başqa fenomen olması tədqiqatçıda sual yaradır. Bu aspektdən zorakılığa həsr olunmuş tədqiqatda əsaslı konseptual istiqamətlər müəyyən edilməzsə, o zaman problemin qoyuluşunda ciddi məsələlər ortaya

çıxa bilər. Hesab edirik ki, apardığımız tədqiqat aşağıdakı istiqamətləri özündə ehtiva etməlidir:

1. Zorakılığın ayrıca götürülmüş psixoloji fenomen kimi, yoxsa hər hansı prosesin tərkib komponenti olması məsələsi aydınlaşdırılmalı, zorakılıq adı altında təsnif edilən davranışlar kompleks halda nəzərdən keçirilməlidir. Bu zaman zorakılığın növləri, eləcə də onun təzəhrləri psixoloji baxımdan aydınlaşdırılmalıdır.

2. Zorakılığın təsir imkanları psixoloji baxımdan ölçülə bilən olmalıdır. Əgər zorakılıq hər hansı təsir effekti və ya təsirin özü kimi qəbul edilsə, o zaman onun təsirlərinin ölçülməsi üçün zəruri olan vasitələr olmalıdır. Ən yaxşı halda davranışda ortaya çıxan əks təsirlər və ya reaksiyalar müəyyən edilməlidir.

3. Zorakılığın baş verməsinin təminatçısı olan səbəblər və ya amillər kompleksi müəyyən edilməlidir. Bu ona görə lazımdır ki, zorakılığın təbii və ya pedaqoji baxımdan öyrədilmiş davranış nümunəsi olmasını aşkarlamaq mümkün olsun. Təbii ki, səbəbin bilinməsi nəticəyə təsir etmir, amma səbəbin aydınlaşdırılması psixoproflaktik və proqnozlaşdırıcı işlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

4. Zorakılığın yeniyetmənin özünü təsdiq və ya özünü gerçəkləşdirmə davranışı kimi təzahürləri aydınlaşdırılmalı, özünü gerçəkləşdirmənin səviyyələrini zorakılığa təsiri, eləcə də zorakılığın özünü gerçəkləşdirməyə təsiri məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilməlidir.

5. Yeniyetmələrdə zorakı davranışın təhsil mühitində baş verən dəyişikliklərdən və ya yeniyetməlik yaş dövründə baş verən dəyişmələrdən, həmçinin neqativ ailə mühitindən, pedaqoji münasibətlərin düzgün qurulmamasından və s. kimi amillərdən qaynaqlandığını müəyyən etmək tədqiqatda aydın metodoloji istiqamət qurmağa kömək edir. Bu nəzərə alınmalıdır.

Qeyd olunan istiqamətlər apardığımız tədqiqat üçün konseptual model rolunda çıxış edir və tədqiqatda bu məsələlərin geniş yer alacağı proqnozlaşdırılır.

Əsas hissə

Problemin qoyuluşunda əsas məsələ zorakılıq terminin araşdırılmasıdır. Bu anlayış müxtəlif istiqamətlərdə fərqli yönümdə şərh edilir. Bir sıra tədqiqatlarda göstərilir ki: “Zorakılıq kiməsə qarşı fiziki güc tətbiq etmək, onun arzulamadığı bir işə və ya fəaliyyətə məcburetmədir” [İlin, 2013]. Bu tərifdə əsas məsələ məcbureddici təsirdir, yəni məcbur etmək - kimisə, insanın özünün istəyinə qarşı fiziki və ya psixoloji bir şey etməyə məcbur etməkdir. Zorakılıq problemləri bir sıra hallarda cinayi davranış statusu qazandığından hüquq sahəsində geniş sferada araşdırılır. Hüquqi baxımdan zorakılıq və ya zülm azadlığın ədalətsiz məhdudlaşdırılmasıdır, qanunsuzluq isə pozuntudur. Qanuniliyin olmaması isə insan hüquqlarının pozulmasıdır.

Psixoloqlar zorakılığı bir insana, sosial vəziyyətə qarşı qəsdən fiziki güc və ya gücdən istifadə etmək kimi təyin edirlər. Bir insana zərər verən və mənfi nəticələrə səbəb olan qrup və ya cəmiyyət zorakı cəmiyyətdir. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi baxımdan zorakı davranış zamanı onun "qəsdən (təsadüfi olmayan) edilməsidir. Əgər kimsə ehtiyatsızlıqdan yanında dayanan adamı dirsəyi ilə vurdusa, bu zorakılıq aktı kimi qəbul edilə bilməz. Çünki onu törətmək üçün əvvəlcədən niyyət olmamışdır. Həmin şəxsin başqasına zərər vermək üçün əvvəlcədən düşünülmüş və ya planlaşdırılmış niyyəti olmamışdır. Bu qeyd olunalar problemin qoyuluşunda hüquqi və məişət planında özünü göstərir. Hüquqi baxımdan zorakı davranışın motivasiyası psixoloji baxımdan bu davranışın motivasiyasından fərqlidir. Lakin psixoloji baxımdan bu məsələ bir qədər fərqlidir. Burada bir neçə cəhəti qeyd etmək olar.

Birincisi, psixoloji baxımdan zorakılığın nəticələri daha çox diqqət mərkəzinə gəlir.

İkincisi, psixoloqlar zorakılığı şəxsiyyətə dağıdıcı təsir göstərən qeyd şərtsiz neqativ hadisə kimi qiymətləndirirlər.

Üçüncüsü, psixoloji baxımdan zorakılıq şəxsiyyətin psixoloji vəziyyətinə, o cümlədən onun şəxsi ləyaqət hissəsinə neqativ təsir göstərən bir hadisədir ki, məhz onun təsirindən uzun müddət şəxsiyyət öz imkanlarını rekonstruksiya edə bilmir.

Bir sıra tədqiqatlarda zorakılığın nəticələri məsələsi əsaslı şəkildə yönəldilməyib, lakin onun

məcburi mahiyyəti vurğulanır. Ancaq hər iki tərəf ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır. Buna görə də, onları birləşdirmək məsləhətdir və zorakılığı bir şəxsin (qrupun, cəmiyyətin) başqa bir şəxsə (qrup, cəmiyyət) qəsdən və məcburi fiziki və ya psixoloji təsiri kimi müəyyən etmək olar. Zorakılığın əsas məqsədi insana nə isə (məsələn, hiss, alçaltmaq, qorxutmaq hiss) yaşatmaqdır və ya onun istəklərinə zidd bir hərəkət və ya hərəkət etməkdir [Aptikiyeva, 2020].

Problemin qoyuluşunda diqqəti çəkən məsələlərdən biri də xarici təsir aktı ilə bu təsirin qavranılmasının zorakılıq kimi fərqləndirilməsidir. Kənardan zorakılıq kimi görünən təsir, təsire məruz qalan şəxs tərəfindən belə qəbul edilə bilməz. Bütün bunların hamısı insanın özünə fiziki və ya psixoloji təsirlərin subyektiv qavrayışından asılıdır. Paradoksal olaraq bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, hətta valideynin sevgi nümayişi uşaq tərəfindən zorakılıq kimi qəbul edilə bilər və etirazına səbəb olur. Təsir-lər insanın istəklərinə uyğun gəlirsə (məsələn, mazoxizmlə, uşaq öyrənmək istəyirsə) və ya onun qəbul etdiyi normalarla ziddiyyət təşkil etmirsə, onun davranışı zorakılıq kimi qəbul edilmir [İlin, 2013].

Göründüyü kimi, zorakılıq anlamına birmənalı yanaşmaq mümkün deyildir. Çünki bu zaman təsir göstərən davranış fərdin qavrayış səviyyəsindən və həmin təsire cavabının xarakterindən çox asılıdır. Ona görə də zahirən bütünlüklə zorakı davranış kimi qəbul edilən hadisələr əslində zorakı olmaya bilər. Belə vəziyyət tədqiqatçını metodoloji çətinliklərlə üzləşdirə bilər.

Problemin qoyuluşunda digər məqam zorakılığa verilmiş təriflərlə bağlıdır. Məsələ bundadır ki, tərifin qeyri dəqiqliyi və çox mənalılığı öyrənilən fenomenin sərhədlərinin tam dəqiqləşdirilməsinə maneə olur və onun ölçülməsi çətin olur. Ona görə də zorakılığa verilmiş təriflərin dəqiqləşdirilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Zorakılığın elmi tərfi illər ərzində bir qədər dəyişsə də, zorakılığı tədqiq edən tədqiqatçıların istifadə etdiyi təriflər vahid tərfi dəstəkləmək üçün birləşmişdir. Tədqiqatlarda ortaqlıq kimi aqressiya ən çox bu zərərdən qaçmaq üçün motivasiya edilmiş başqa bir insana zərər vermək məqsədi daşıyan davranış kimi müəyyən edilir [Bushman & Huesmann, 2010; Hoboken və başqaları, 2012; DeWall və başqaları, 2012]. Zorakı davranış zaman zərər müxtəlif formalarda, o cümlədən fiziki zədə, inciklik hissləri və ya zədələnmiş sosial münasibətlər formasında ola bilər. Təriflər bir qədər fərqli olsa da, çox oxşar təriflər bir çox görkəmli tədqiqatçıları tərəfindən istifadə olunur [Anderson & Bushman, 2002; Krahé, 2013]. Məsələn, aqressiyanın müəyyən alt növlərini daha yaxşı ayırd etmək üçün Anderson və Bushman (2002) daha konkret olaraq insan aqressiyasını “başqa bir şəxsə qarşı yönəlmiş və zərər vurmaq üçün yaxın (birbaşa) niyyətlə həyata keçirilən hər hansı bir davranış” kimi müəyyən etmişlər. Bundan əlavə, hər bir təcavüzkar davranışın hədəfə zərər verəcəyinə və hədəfin davranışdan yayınmağa həvəsli olduğuna inanmalıdır [Anderson & Bushman, 2002]. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra zorakı davranışlarda eyni psixoloji proseslər çox güman ki, işləyir. Buna baxmayaraq, bir çox onilliklər ərzində aparılan araşdırmalar göstərdi ki, sosial psixoloqlar tərəfindən istifadə edilən “zorakılıq” anlayışının daha konkret tərfi özünü doğrultdu. Baxmayaraq ki, zorakılıq bəzən aqressiyadan ayrı hesab olunur - xüsusən kriminoloqlar, politoloqlar, siyasətçilər, geniş ictimaiyyət və əksər psixoloqlar zorakılığı aqressiyanın alt komponenti hesab edirlər.

Konkret olaraq, zorakılığın ən çox yayılmış elmi tərfi ağır fiziki zərər (məsələn, ciddi xəsarət və ya ölüm) olan təcavüzün ekstremal formasıdır [Anderson & Bushman, 2002; Bushman & Huesmann, 2010; John & Sons., 2008; Huesmann & Taylor, 2006]. Davranışın təcavüz və ya zorakılıq kimi təsnif edilməsi üçün faktiki olaraq onun zərər verməsi lazım deyil. Problemin qoyuluşunda mühüm bir məqam da eyniməzmunlu anlayışların differensasiya edilmədən istifadəsidir. Məsələn, aqressiya, təcavüz və ya zorakılıq. Aqressiya və zorakı davranışlar ən yaxşı şəkildə spektrin aşağı hissəsində nisbətən kiçik təcavüz aktları (məsələn, itələmə) ilə şiddətin davamlılığı kimi konseptuallaşdırılır və spektrin ən yüksək nöqtəsində dayanan davranış zorakılıq (məsələn, adam öldürmə) hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, bütün zorakılıq hərəkətləri təcavüz halları hesab edilir, lakin bütün təcavüz aktları zorakılıq halları hesab edilmir. Məsələn, başqa uşağı sevdiyi oyuncaqdan uzaqlaşdıran bir uşaq aqressiv sayılır, lakin zorakılıq etmir. Bununla belə, qətlə cəhd kimi ekstremal hərəkət həm aqressiya, həm də zorakılıq hesab olunacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır

ki, zorakılıq daha təsviredici termindir.

Son illərdə təcavüzün bəzi qeyri-fiziki formaları nəticələri ağır olduqda “zorakılıq” etiketini qazanmışdır. Məsələn, şifahi aqressiyanın müəyyən növləri və ya nümunələri bəzən hədəfin emosional və ya sosial rifahına ciddi zərər vurmaq məqsədi ilə uşaqlara və ya intim partnyorlara yönəldildikdə “emosional zorakılıq” adlandırılır. Buna baxmayaraq, “zorakılıq” ən çox ekstremal fiziki təcavüz kontekstində araşdırılır. Təcavüzün növləri daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, aqressiya çox müxtəlif formalarda ola bilər və ədəbiyyatda bir çox fərqli aqressiya növləri müəyyən edilmişdir. Təcavüzün bir çox növlərini təşkil etmək üçün bir neçə təsnifat sxemləri təklif edilmişdir, lakin hansı taksonomiyanın ən yaxşı olduğuna dair hələ də mübahisələr mövcuddur [Krahé, 2013; Parrott & Giancola, 2007].

Problemin qoyuluşunda rast gəldiyimiz məsələlərdən biri də psixoloji zorakılıqdır. Ümumi mənada zorakılıq insana onun əxlaqi (mənəvi), əqli (əxlaqi) və həyatı vəziyyətini qanuni olaraq aşağı salan, ona fiziki, əqli və mənəvi iztirablara səbəb olan fiziki, əqli, mənəvi təsir kimi və ya təsir təhlükəsi kimi müəyyən edilir [Peçerkina, 2013]. Psixoloji zorakılıq isə insana qarşı törədilmiş, onun potensial qabiliyyətlərinin inkişafına mane olan və ya zərər verən hərəkətdir.

N.Asanovanın sözlərinə görə, psixoloji zorakılıq uşağa qarşı daimi və ya vaxtaşırı şifahi zorakılıq, valideynlər, qəyyumlar, müəllimlər, tərbiyəçilər tərəfindən hədə-qorxu gəlmək, onun ləyaqətini alçaltmaq, günahı olmayan bir şeydə ittiham etmək, bəyənmədiyini nümayiş etdirmək, uşağa düşmənçilik etməkdir [Asanova, 1997]. Ancaq bununla belə təəssüf ki, psixoloji zorakılığın mexanizmləri haqqında çox şey məlum deyil. Ancaq bununla belə psixoloji zorakılıq problemlərinə dair tədqiqatların təhlili aşağıdakı təzahürləri qeyd etməyə imkan verir: ictimai alçaldılma; təhqiredilmə; istehza; təhdidlər; təhqiredici ad çağırışı; öz istəyinə zidd bir şey etmək tələbi; məhəl qoymamaq; hörmətsiz və xoşagəlməz münasibət.

Göründüyü kimi, psixoloji zorakılıq əslində təsirin hiss olunmayacaq təzahürüdür. Bu problemi nəzərdən keçirərkən, zorakılığın o qədər də qabarıq görünmədiyi və fərd üçün nəticələrinin aşkar görünmədiyi, əslində isə ciddi dağıdıcı xarakter daşdığı sahəyə diqqət yetirmədən, tərəflər arasında açıq qarşıdurma, aqressiya, şiddətli toqquşma vəziyyətlərinə daha çox diqqət verilir. Burada söhbət təhsil sistemində müəllim və təhsil subyektləri arasındakı münasibət sferasından gedir. İstənilən zülm, insanın iradəsinə zidd olaraq kimisə nəyəsə məcbur etmək cəhdi daxili və xarici ola biləcək müqavimətə səbəb olur. Kənar, ümumi qəbul edilmiş normalar pozulduqda və müəllimlərin nizam-intizam pozuntusu adlandırdıqlarına yol verilir. Daxili olaraq, təmaslardan qaçındıqda, özünü ittiham, avto-aqressiya və özünə qarşı mənfi münasibət yaranır. Həm xarici, həm də daxili müqavimət müəllim-şagird münasibətləri sistemini çətinləşdirir, onların hər birinin şəxsiyyətini məhv edir.

Yuxarıda qeyd olunanlar təhsil mühitində psixoloji zorakılığa səbəb olan amillərin müəyyən edilməsi zərurətinin dərk edilməsinə səbəb olur. Burada, fikrimizcə, əsas amil inqibisiya fenomenidir. İnqibisiya, inkişafı müəllimlərin mənfi fərdi psixoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən, uşaqlarla pedaqoji ünsiyyət prosesində pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin pisləşməsi ilə müşayiət olunan və təhsil mühitinin psixoloji təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərən kompleks integrativ formalaşma nəzərdə tutulur. İnqibisiya zamanı şagirdlərin və ya yeniyetmələrin yaradıcılıq imkanları sıxışdırılır. Amma bu prosesin yalnız nəticəsi özünü təzahür etdirir.

Tədqiqatçıların araşdırmalarına əsaslanaraq, zorakılığa təsir edən əsas amilin oyanma və ya təhrikətmə olduğunu güman etmək olar. R. Zajonc eksperimental olaraq müəyyən etdi ki, başqa insanların həmin sifrada olması oyanışı artırır, yəni ətrafdakıların olması sadə və tanış tapşırıqların icrasını yaxşılaşdırır, mürəkkəb və yeni tapşırıqların yerinə yetirilməsinə isə xələl gətirir [Zajon, 1965]. Onun konsepsiyasındakı ən mühüm məqam, belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, yad adamların olması öyrənməyə mane olur. Çünki oyanma artır və insan daha tez-tez səhv reaksiya verir, lakin belə mövcudluq yaxşı mənimsənilmiş tapşırığı yerinə yetirməyi asanlaşdırır.

Problemin qoyuluşunda əsas məqamlardan və diqqət çəkən cəhətlərdən biri də zorakılıq və psixi xəstəlik arasındakı əlaqənin mümkünlüyüdür. Ruhi xəstəlik və zorakılıq arasındakı əlaqəyə dair çox saylı araşdırmalar mövcuddur. Tədqiqatlar dəfələrlə göstərmişdir ki, psixi xəstəliyi olan şəxslərin

əksəriyyəti zorakılıq etmir və zorakılıq hərəkətlərinin əksəriyyəti ruhi xəstəliyi olanlar tərəfindən törədilmir. Bundan əlavə, tədqiqat zorakılıq hərəkətlərinin yalnız 3%-dən 5%-ə qədərini psixi pozuntuları olan şəxslərə aid edilə biləcəyini göstərir [Gouvis və başqaları, 2001; Yang & Coid, 2007]. Bəziləri yalnız ruhi xəstəliyi olan şəxsin kütləvi zorakılıq aktı törədə biləcəyinə inansa da, tədqiqatçılar ruhi xəstəliyi olan şəxslərin silahla əlaqəli bütün qətlərin 1%-dən azına cavabdeh olduğunu təxmin edirlər [Knoll & Annas, 2016]. Bununla belə, tədqiqatçılar ruhi xəstəliyi olan insanlar arasında zorakılıq nisbətini ölçməkdə çətinlik çəkdiklərini qeyd ediblər. Məsələn, öz icmalarında yaşayanlar üçün zorakılıq dərəcəsi psixiatrik şəraitdə olanlardan və ya ədalətlə bağlı olanlardan fərqli ola bilər. Psixi sağlamlıq pozuntuları müxtəlif risklər daşıyır. Risk narsisizm kimi şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən də təsirlənə bilər. Ruhi xəstəliyi olan şəxslərdə zorakılığı ölçən bəzi tədqiqatlar öz hesabatına əsaslanır, digərləri isə cinayət qeydlərindən istifadə edir. Bundan əlavə, tədqiqatçılar zorakılığın universal tərifindən istifadə etmirlər; təhdidedici davranış, özünə zərər vermə və əmlaka zərər vurma tədqiqatları arasında ardıcıl ölçülmür. Psixi xəstəliyi olan şəxs zorakılıq törədikdə, yaxın ailə üzvləri və psixi sağlamlıq mütəxəssisləri qurban olma riski yüksəlir. Bir çoxları nadir hallarda psixi xəstəliyi olan insanlar tərəfindən təsadüfi zorakılığa məruz qalırlar. [Estroff və başqaları, 1998; Anderson & West, 2011].

Nəticə

Qeyd olunan məsləhətləri ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, zorakı davranış anlamı məişət qaydasında birmənalı qəbul edilsə də, elmi baxımdan bu davranışın sərhədlərini müəyyən edilməsi faktiki olaraq mümkün olmamışdır. Çünki zorakı davranışın yalnız nəticəsi əsas götürüldüyündən onun genezisi, eləcə də baş vermə səbəbləri sistemli öyrənilməmişdir. Bununla belə zorakı davranış anlayışı və ya termini bir çox hallarda aqressiv və ya təcavüzkar davranışla eyniləşdirilir ki, bu da problemə psixoloji yanaşmadan daha çox viktimoloji yanaşmaya gətirib çıxarır və hüquqi ölçü əsasında onun təsirləri araşdırılır. Problemin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, problemin qoyuluşunda metodoloji çətinliklər yaradacaq bir sıra məqamlar var. Həmin məqamlardan biri zorakılıq və psixoloji zorakılığın öyrənilməsinə yönəlmiş metodik təminatın azlığıdır. Bunun nəticəsidir ki, çox zaman davranışın adekvat ölçülməsi zamanı artefaktlar ortaya çıxır. Bu baxımdan zorakılığın təzahürlərinin araşdırılması da tədqiqatçıda müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, çox zaman zorakılıq kimi qəbul edilən davranışlar əslində o xarakterli olmur. Davranışın özü deyil ona verilən subyektiv reaksiya əsas sayılır ki, bu da sistem yanaşma prinsipini pozur. Lakin müxtəlif rəqurslardan yanaşma daha çox problemlər ortaya çıxara və ya bizim tərəfimizdən müəyyən edilən, özünü göstərən məqamlar çıxdaş edilə bilər. Bu metodoloji tələdən qurtulmaq üçün problemə həsr olunmuş tədqiqatları sistemli araşdırılması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson, A., & West, S. G. (2011). Violence against mental health professionals: When the treater becomes the victim. *Innovations in Clinical Neuroscience*, 8(3), 34-39.
2. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51. doi:10.1146/annurev.psych.53.100901.135231
3. Bushman, B. J., & Huesmann, L. R. (2010). Aggression. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 833–863).
4. Estroff, S. E., Swanson, J. W., Lachicotte, W. S., Swartz, M., & Bolduc, M. (1998). Risk reconsidered: Targets of violence in the social networks of people with serious psychiatric disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 33, S95-S101
5. Gouvis, C., Johnson, C., DeStefano, C. P., Solomon, A., & Waul, M. (2001). *Violence in the District of Columbia: Patterns from 1999*. The Urban Institute.;
6. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.; DeWall, C. N., Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2012). Aggression. *Handbook of psychology*. 2, 5. 449–466.

7. Knoll, J. L., IV, & Annas, G. D. (2016). Mass shootings and mental illness. In L. H. Gold & R. I. Simon (Eds.), *Gun violence and mental illness* (pp. 81-104).
8. Krahé, B. (2013). *The social psychology of aggression* (2nd ed.). New York, NY: Psychology Press.
9. Parrott, D. J., & Giancola, P. R. (2007). Addressing “the criterion problem” in the assessment of aggressive behavior: Development of a new taxonomic system. *Aggression and Violent Behavior*, 12(3), 280–299. doi:10.1016/j.avb.2006.08.002).
10. Yang, M., & Coid, J. (2007). Gender differences in psychiatric morbidity and violent behaviour among a household population in Great Britain. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 42, 599-605
11. Zajonc R. *Social facilitation*. Science. 1965
12. Аптикиева, Л.Р.(2020). Последствия психологического насилия для разных возрастных категорий Вестник Оренбургского государственного университета.1(224). 6–13. А.
13. Асанова Н. К(1997). Жестокое обращение с детьми: основные методологические, практические и правовые аспекты. *Руководство по предупреждению насилия над детьми*. М. Владос
14. Ильин Е.П. (2013). Насилие как психологический феномен. *Вестник герценовского университета*. 1. 167–173.
15. Печеркина А.А.(2013). Проблема психологического насилия в образовательной среде. *Педагогическое образование в России*. 5,.23-28

SUMMARY

The study is devoted to the study of the theoretical methodological aspects of the problem of violence. The article mainly shows the conceptual foundations of the approach to the problem of violence, and attempts are made to determine the directions of research conducted on this basis. The article shows that a number of factors play an important role in the emergence of violence. It is shown here that prohibitions in the educational process manifest themselves in the strict management and full control of the teacher: harsh remarks, a commanding tone, rude expressions addressed to some students and unreasonable praise of others, actions carried out without taking into account the general goals of the work, methods of completing the task, determining who will work, and actions carried out without taking into account the individuality of students and their cognitive abilities, present themselves against the background of violence. All this leads to a decrease in educational motivation. Because students do not know and do not understand what the purpose of the work they do as a whole is, what the function of this stage is, and what awaits them. It is shown here that the complex of causes or factors that guarantee the occurrence of violence should be determined. This is necessary so that it is possible to determine whether violence is a natural or pedagogically learned behavior pattern. The author concludes that there are a number of points that will create methodological difficulties in the formulation of the problem. One of these points is the lack of methodological support aimed at studying violence and psychological violence. As a result, artifacts often appear during adequate measurement of behavior. In this regard, the study of manifestations of violence also creates certain difficulties for the researcher. Thus, often behaviors that are perceived as violence are not actually of that nature. The subjective reaction to the behavior, not the behavior itself, is considered the main thing, which violates the principle of a systems approach. In order to get rid of this methodological trap and antagonism, it is important to systematically examine the studies devoted to the problem.

Keywords: *violence, aggression, aggression, problem, theoretical methodological approach*

UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN ELEKTRON DƏRSLİKLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNİN DİDAKTİK PRİNSİPLƏRİ

Gültac ƏLİYEV
gultaceliyeva@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Orcid ID: 0009-0002-6964-3269

Məhəbbət MUSA
mehebbetmusa@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir təhsil sistemində elektron dərsliklər ali təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Onların uğurlu tətbiqi üçün elmi-praktiki dəqiqlik, struktur və sistemlilik, motivasiya və universallıq kimi didaktik prinsiplərə əməl edilməlidir. Elektron dərsliklər interaktiv və multimedia imkanları hesabına öyrənmə prosesini optimallaşdırsa da, bəzi texnoloji və sağlamlıq problemləri də mövcuddur. Gələcəkdə bu problemlərin həlli elektron dərsliklərin daha geniş yayılmasını təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: Elektron dərsliklər, ali təhsil, didaktik prinsiplər, interaktiv öyrənmə, rəqəmsal təhsil.

Giriş

Müasir təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etməsi tədris metodlarının və tədris materiallarının transformasiyasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, elektron dərsliklər informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində geniş tətbiqi nəticəsində ənənəvi çap materiallarına alternativ kimi meydana çıxmışdır. Elektron dərsliklər tələbələrin öyrənmə prosesini fərdiləşdirməsinə imkan yaradır, interaktivlik səviyyəsini artırır və müxtəlif multimedia resursları vasitəsilə biliklərin daha effektiv mənimsənilməsinə təmin edir.

Ali təhsil müəssisələrində elektron dərsliklərin tətbiqi müasir pedaqoji tələblərə uyğun olaraq təhsil prosesini daha çevik və əlçatan etmək məqsədi daşıyır. Bu dərsliklər ənənəvi dərs vəsaitlərindən fərqli olaraq interaktiv elementlər, multimedia resursları, testlər və müstəqil öyrənməni təşviq edən digər vasitələrlə zənginləşdirilir. Nəticədə tələbələr öz öyrənmə sürətinə uyğun olaraq materialları mənimsəyə bilir və biliklərini praktiki şəkildə tətbiq etmə imkanına malik olurlar.

Bu məqalə universitet tələbələri üçün elektron dərsliklərin hazırlanması prosesində əsas didaktik prinsipləri araşdırmağı hədəfləyir. Əsas diqqət, müasir pedaqoji yanaşmalara uyğun olaraq elektron dərsliklərin strukturunun formalaşdırılması, onların məzmununun səmərəliliyi və interaktivliyinin artırılması kimi məsələlərə yönəldiləcəkdir. Bundan əlavə, elektron dərsliklərin istifadəsi zamanı tələbələrin fəal iştirakını təmin edən metodların tətbiqi və onların öyrənmə motivasiyasına təsiri də nəzərdən keçiriləcəkdir.

Elektron dərslik anlayışı və universitet təhsilində rolu

Müasir təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması elektron dərsliklərin tətbiqini zəruri etmişdir. Elektron dərsliklər ənənəvi kağız dərsliklərindən fərqli olaraq, multimedia elementləri, interaktiv məzmunlar və adaptiv öyrənmə imkanları ilə zənginləşdirilmiş tədris vasitələridir. Bu dərsliklər tələbələrin öz bilik və bacarıqlarını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirməsinə, eyni zamanda fərdi öyrənmə prosesini optimallaşdırmasına şərait yaradır.

Ali təhsil müəssisələrində elektron dərsliklərin tətbiqi tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, tələbələr üçün daha əlçatan və çevik bir öyrənmə mühiti formalaşdırır. Bu dərsliklər interaktiv öyrənmə metodları və multimedia materialları vasitəsilə tələbələrin dərs materiallarını daha dərinlən mənimsəməsinə və praktik bacarıqlar qazanmasına imkan verir. Beləliklə, elektron dərsliklər yalnız informasiya ötürücü vasitə deyil, həm də tələbələrin təhsil prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmasını təmin edən innovativ bir alət kimi çıxış edir.

Elektron dərsliklərin tərtib edilməsində didaktik prinsiplər

Elektron dərsliklərin effektiv olması üçün onların hazırlanması prosesində bir sıra didaktik prinsiplərə əməl olunmalıdır. Bu prinsiplər dərsliyin məzmununun elmi əsaslara söykənməsi, öyrənmə prosesinin sistemli və ardıcıl təşkili, eyni zamanda müasir təhsil texnologiyalarına uyğunluğu ilə bağlıdır:

-Elmi-praktiki dəqiqlik prinsipi – Dərsliyin məzmunu elmi baxımdan əsaslandırılmış, dəqiq və praktiki cəhətdən yararlı olmalıdır. Materiallar real problemlərə əsaslanmalı və tələbələrin peşəkar bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlməlidir.

-Struktur və sistemlilik prinsipi – Məzmun məntiqi ardıcılıqla qurulmalı, bölmələr və fəsilər arasında əlaqə sistemli şəkildə tərtib edilməlidir. Bu, tələbələrin materialı addım-addım mənimsəməsinə və daha effektiv öyrənməsinə kömək edir.

-Mütərəqqilik prinsipi – Elektron dərsliklər təhsilin inkişaf meyillərinə uyğun şəkildə hazırlanmalı, müasir tədris metodları və texnologiyalarını özündə ehtiva etməlidir.

-Fərdi və differensial yanaşma prinsipi – Dərsliklər tələbələrin fərdi öyrənmə sürətini və bacarıqlarını nəzərə alaraq adaptiv məzmun təqdim etməlidir. Bu, tələbələrin öz tədris tempinə uyğun şəkildə öyrənməsinə imkan yaradır.

-Motivasiya prinsipi – Elektron dərsliklər tələbələrin marağını artırmaq üçün interaktiv elementlər, vizual materiallar və mükafatlandırma sistemi ilə dəstəklənməlidir. Belə yanaşma öyrənmə prosesinin daha maraqlı və motivasiyaedici olmasını təmin edir.

-Universallıq və istifadə rahatlığı prinsipi – Elektron dərsliklər müxtəlif platformalar və cihazlarla uyğun olmalı, istifadə rahatlığını təmin etməlidir. Bu, dərsliyə hər zaman və hər yerdən çıxış imkanı yaradır.

-Gərçəklik və aktual məzmun prinsipi – Dərsliklərin məzmunu daim yenilənməli, müasir tələblərə uyğun şəkildə aktuallığını qoruyub saxlamalıdır.

Elektron dərsliklərin üstünlükləri və problemləri

Elektron dərsliklərin tətbiqi tədris prosesində bir sıra üstünlüklər təqdim edir:

-Geniş əlçatanlıq və yenilənmə imkanı – Elektron dərsliklər tələbələrə istənilən vaxt və yerdən dərs materiallarına çıxış imkanı yaradır və məzmunun asanlıqla yenilənməsinə şərait yaradır.

-Multimedia və interaktiv elementlər hesabına daha effektiv öyrənmə – Elektron dərsliklər video, animasiya, simulyasiya və digər interaktiv məzmunlarla zənginləşdirildiyi üçün öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir.

-Mobil və çevik öyrənmə mühiti yaratma qabiliyyəti – Rəqəmsal dərsliklər tələbələrə öz vaxt cədvəllərinə uyğun öyrənmək imkanı verir və fərdi öyrənmə mühitini dəstəkləyir.

-Ənənəvi dərsliklərlə müqayisədə daha aşağı çap xərcləri – Elektron dərsliklər fiziki çap ehtiyacını azaltdığı üçün həm maddi, həm də ekoloji baxımdan daha səmərəlidir.

Lakin elektron dərsliklərin istifadəsi bəzi problemlərlə də müşayiət olunur:

-Texnoloji avadanlıqlara və internet bağlantısına ehtiyac – Elektron dərsliklərdən istifadə üçün tələbələrin kompüter, planşet və ya smartfon kimi cihazlara, eləcə də stabil internet bağlantısına malik olması tələb olunur.

-Tələbələrin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsindən asılılıq – Bəzi tələbələr elektron dərsliklərdən səmərəli şəkildə istifadə edə bilmək üçün əlavə texniki biliklərə ehtiyac duya bilərlər.

-Göz yorğunluğu və digər sağlamlıq problemləri – Uzun müddət ekrana baxmaq göz yorğunluğu və digər sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün dərsliklərin dizaynında göz dostu rəng sxemləri və oxuma rejimləri nəzərə alınmalıdır.

Nəticə

Müasir ali təhsil sistemində elektron dərsliklər biliklərin mənimsənilməsini sürətləndirmək, interaktiv öyrənmə mühitini genişləndirmək və tədris prosesini fərdiləşdirmək baxımından mühüm rol oynayır. Bu dərsliklər ənənəvi tədris vasitələrinə alternativ olmaqla yanaşı, tələbələrin akademik

göstəricilərini yaxşılaşdırmaq və onlara daha çevik, əlçatan və müasir təhsil mühiti təqdim etmək imkanı yaradır.

Elektron dərsliklərin effektivliyi onların tərtib edilməsində əsas didaktik prinsiplərin tətbiqindən asılıdır. Dərsliklərin elmi-praktiki dəqiqliyə, struktur və sistemliliyə, mütərəqqiliyə, fərdi yanaşmaya və motivasiyaedici elementlərə əsaslanması onların öyrənmə prosesində daha böyük təsir gücünə malik olmasını təmin edir. Eyni zamanda, elektron dərsliklərin dizaynında istifadə rahatlığı, universalıq və aktual məzmun kimi prinsiplərə əməl edilməsi tələbələrin bu resurslardan daha səmərəli şəkildə faydalanmasına şərait yaradır.

Lakin elektron dərsliklərin tətbiqi ilə bağlı mövcud texnoloji və metodoloji problemlər də nəzərə alınmalıdır. Rəqəmsal təhsil mühitinin tam formalaşması üçün texnoloji avadanlıqlara çıxış imkanlarının artırılması, internet bağlantısının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və tələbələrin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar elektron dərsliklərin daha geniş yayılmasını təmin edəcək və ali təhsilin inkişafına töhfə verəcəkdir.

Beləliklə, elektron dərsliklər yalnız ənənəvi dərs vəsaitlərinin rəqəmsal əvəzedicisi deyil, həm də müasir tədris metodlarını dəstəkləyən, tələbələrin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirən innovativ bir tədris vasitəsidir. Onların təkmilləşdirilməsi və geniş yayılması gələcəkdə ali təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına və tələbələrin daha səmərəli öyrənmə imkanlarına malik olmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). *E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning*. Wiley.
2. Jonassen, D. H. (2017). *Learning to Solve Problems with Technology: A Constructivist Perspective*. Routledge.
3. Kozma, R. B. (2019). *Technology, Innovation, and Educational Change: A Global Perspective*. ISTE.
4. Laurillard, D. (2012). *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. Routledge.
5. Mayer, R. E. (2020). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press.

SUMMARY

In the modern education system, electronic textbooks have become an integral part of higher education. Their successful implementation requires adherence to didactic principles such as scientific and practical accuracy, structure and systematization, motivation, and universality. While electronic textbooks optimize the learning process through interactivity and multimedia capabilities, they also present certain technological and health-related challenges. Addressing these issues in the future will ensure the wider adoption of electronic textbooks.

Keywords: *Electronic textbooks, higher education, didactic principles, interactive learning, digital education.*

MƏKTƏBLİLƏRDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TEKNOLOGİYA MÜƏLLİMİNİN HAZIRLIĞININ MƏZMUN VƏ YOLLARI

Gülmar QƏNBƏROVA

Naxçıvan Dövlət universitetinin

Xülasə

Məktəblərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında texnologiya müəlliminin rolu böyükdür. Müasir dövrdə texnologiya sahəsi sürətlə inkişaf edir. Bu inkişafın təhsildə tətbiq edilməsi şagirdlərin sahibkarlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün vacib və əsas şərtlərdən birincisidir.

Texnologiya müəllimləri şagirdlərini praktik biliklərlə təmin etməklə yanaşı qnlara innovativ düşüncə və yaradıcı yanaşmalarla da tanış edir. Müəllim şagirdlərin texnoloji alətlərindən istifadə bacarıqlarını artırmaqla yanaşı gələcəkdə öz işlərini qurmaq və inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə lazım olan müasir tərəkkiir bacarıqları formalaşdırmaqdır. Bununla yanaşı bütün texnologiya müəllimləri özlərinin hazırlığına və texnoloji biliklərə malik olmalıdır ki, texnologiya dərslərində müasir tədris metodlarından istifadə etməklə qarşıya çıxan bütün problemlərin həll edilməsinin yollarını dəqiqləşdirə bilsin. Belə olduqda müəllim sahibkarlıq mədəniyyətini şagirdlərə aşlamış olur. Bucür hazırlıq şagirdlərin gələcəkdə uğurlu bir sahibkar kimi yetişməsində müstəsna rol oynayır.

Məktəblərdə şagirdlərin gələcək həyatlarında uğurlu nəticələr əldə etmələri üçün mütləq və mütləq yeni metodlardan istifadə etməklə müasir təhsil sistemində mükəmməl biliyə malik olmalıdırlar. Bütün bunları həyata keçirmək üçün məktəbdə kollektiv iş birliyində olmalıdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq, məktəb, şagird, bacarıq, innovativ, biznes, proses, yeni metodlar, həyat, yanaşma, texnologiya

Məktəblilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında texnologiya müəlliminin rolu və hazırlığının əhəmiyyəti çox böyükdür. Yadda saxlamaq lazımdır ki, müasir dövrdə bütün tamorta məktəblərdə qarşıya qoyulan bucür məsələlərin böyük mənası və önəmi vardır. Məktəblərdə texnologiya üzrə dərsləyən ixtisaslı müəllimlərin birinci dərəcəli vəzifəsi sahibkarlıq fəaliyyətinin kiçik ideyalarından başlayaraq onların necə həyata keçirmək lazım olduğunu şagirdlərə anlatmalıdır. Daha sonra isə onlara müəyyən bilik və bacarıqlara necə yiyələnməyin yolları haqqında ətraflı məlumat verməlidir. Qeyd etdiyimiz prosesin həyata keçirilməsi üçün texnologiya müəllimləri şagirdlərin kreativ düşünmə qabiliyyətlərini birinci növbədə inkişaf etdirməlidir. Daha sonra isə onlara texniki və praktik biliklər aşlamalıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki diqqət yetirdiyimiz məsələlərin həllində praktik işlərin önəmi daha çoxdur. Məsələnin qoyuluşuna bucür yanaşdıqda şagirdlərdə innovativ düşüncə və sahibkarlıq düşüncəsinin inkişafına da xidmət etmiş oluruq.

Bu sahədə müəllim hazırlığının məzmunu və yolları haqqındakı Azərbaycan respublikasının və Eim və təhsil nazirliyinin təsdiq etdikləri proqramlara inteqrasiya edilmiş olur. Yəni yeni metodologiya və təlim stratediyalarına istinad etmiş oluruq. Müəllimlər isə digər tərəfdən şagirdlərə sahibkarlığın əsas prinsiplərini, yollarını, biznes planlaşdırmanı, maliyyə məsələlərinin həllində qarşıya çıxan məsələlərin müsbət həll yollarını və məhsul istehsalı kimi önəmli məsələlərin həllini öyrətmək üçün müxtəlif dərliklərdən və proqramlardan istifadə edirlər. Digər bir tərəfdən isə tam orta məktəblərdə texnologiya fənnini tədris edən müəllim müasir təhsil texnologiyalarından və alətlərindən yüksək səviyyədə istifadə edərək şagirdlərə əyani nümunələr təqdim etməlidir. Digər bir cəhəti burda unutmamaq lazımdır. Yəni müəllim praktik tapşırıqlar vasitəsilə real həyatda sahibkarlıq fəaliyyətini müqayisə etməklə fikirlərini şagirdlərə çatdırmalıdır. Texnologiya müəllimi sahibkarlıq vərdiş və bacarıqlarını şagirdlərdə formalaşdırmaq üçün tətbiq etdikləri əsas təhsil formalarından biri olan yaradıcı layihə fəaliyyətləridir. Biz bu yarımfəsildə gələcək texnologiya müəllimlərinin yaradıcı layihə fəaliyyətlər haqqında hazırlığının meyarlarını və göstəricilərini əsaslandıracağıq. Burada

vəzifə tədqiqatın aparılması üçün metodologiya tapmaqdır. Təəssüflər olsun ki, xüsusi ədəbiyyatda və praktikada belə bir metodologiya tapmadıq. Ona görə də belə bir metodologiya inkişaf etdirmək lazımdır. Eyni zamanda, biz onuda bildirdik ki, gələcək texnologiya müəllimlərinin məktəblilərə yaradıcı layihə fəaliyyətlərini öyrətməyə hazırlığının öyrənilməsi hərtərəfli olmalı və bütün meyarlar və göstəricilər üzrə eyni vaxtda aparılmalıdır. Metodologiya maksimum mümkün obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verməli və yalnız respondentlərin subyektiv mülahizələrinə əsaslanmamalıdır. [2 s.208]

Texnologiya müəlliminin ümumi hazırlığı yalnız texniki biliklərə əsaslanmamalıdır. Onlar həm də şagirdlərə müstəqil düşünmək, qarşıya çıxacaq riskləri necə idarə etmək yollarını da öyrətməlidir. Digər bir tərəfdən isə texnologiya müəllimi bazar tələblərinə uyğun yeniliklər yaratmaq bacarığını da şagirdlərə aşılamağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə müəllim müxtəlif müasir təlim metodlarından və dəqiq layihə əsasında öyrəndiklərini şagirdlərə çatdırmalıdır. Bu cür yanaşmada müəllim şagirdlərə sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraq dairəsini genişləndirmiş olur.

Məktəblilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında texnologiya müəlliminin hazırlığının məzmunu və yolları çox vacib məsələlərdən biridir. Texnologiya təhsili, şagirdlərin müasir dövrün tələb etdiyi bacarıqlara yiyələnməsi eləcə də praktik həyat fəaliyyətinə yiyələnməsi bütün şagirdlər üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etdiyimiz sahədə texnologiya müəllimlərinin hazırlığı məktəblilərin sahibkarlıq bacarığına yiyələnməsinə həmçinin inkişaf etdirilməsinə əsas zəmin yaratmış olur.

Texnologiya müəllimlərinin ümumi hazırlığı hər şeydən əvvəl onların öz peşələrinə eləcə də bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə ideyalarını həyata keçirməlidirlər. Digər bir tərəfdən isə müəllimlər, müasir texnologiyalar üzrə, istehsalat prosesləri və marketing kimi sahələrə aid biliklərə malik olmalıdırlar. Bu cür biliklərə malik olan müəllimlər öz fikirlərini şagirdlərə biznes planlarının, məhsul istehsalının və bazar istehsalına aid məsələlərin necə analiz etməyin yollarını öyrədən. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərin düzgün həll yollarını şagirdlərə aşıladıqda onların innovativ düşüncə tərzində inkişaf etdirmiş oluruq. Bundan sonra şagirdlər öyrəndikləri biliklər sayəsində müstəqil qərar vermə bacarıqlarını da inkişaf etdirmiş olurlar. Bütün qeyd etdiklərimiz isə müəllimin düzgün metodlardan istifadəsinin nəticəsində həyata keçirilə bilər.

V.K. Dyaçenko qeyd etdiyi kimi, "bir proses kimi öyrənmə məzmunu, şagirdlərin bu və ya digər dərəcədə sahib olduğu və şagird tərəfindən tam və ya qismən idarə olunmayan bir fəaliyyət növüdür". [1, s.44].

Sahibkarlıq ruhunu şagirdlərdə formalaşdırmaq üçün texnologiya müəllimləri praktik təcrübələrindən istifadə edərək real həyatda baş verən bütün məsələlərin müsbət həll yollarını öz dərslərinə inteqrasiya edərək çatdırmalıdır. Texnologiya dərslərində müəllimin başqa bir yolda şagirdlərə fikirlərini layihə formasında eləcə də komanda şikilində necə qərar qəbul etməyi öyrətmək olmalıdır. Bütün məsələlərin həllində müəllim məktəbdə müəllim ilk növbədə iş dünyasına aid bütün məsələlərini simulyasiya edən praktik dərslər təşkil etməli və yaxud bu haqqda geniş məlumat verməlidir. Digər tərəfdən isə kiçik sahibkarlıqda məhsulun necə istehsal olunma yollarını da şagirdlərə öyrətməlidir. Bu zaman şagirdlərdə kiçik sahibkarlığa maraq daha da artmış olur.

Texnologiya müəllimlərinin ümumi hazırlığının digər bir vacib və əhəmiyyətli cəhəti şagirdlərə etika və məsuliyyət prinsiplərinin öyrətməkdən ibarət olmalıdır. Şagirdlərin kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti, yalnız biznes qabiliyyətindən ibarət olmamalıdır. Onlar həm də ətraf mühitə və cəmiyyətə olan təsirinə görə məsuliyyətli olmalarını bilməlidirlər. Qeyd etdiyimiz cəhətlərə diqqət yetirsək onda görürük ki, bu cür məsələlərin müsbət həllində texnologiya müəllimləri dərslər dedikləri şagirdlərə dürüstlüklə yanaşı sosial mədəniyyətdə öyrətməyi bacarmalıdır.

Nəticədə texnologiya müəllimlərinin şagirdlərə kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşdırılmasında rolu və vəzifəsi əvəzsizdir. Texnologiya müəllimləri şagirdlərə yalnız texniki bacarıqları deyil, eyni zaman da yaradıcı düşüncə və müstəqil qərar qəbul etmə qabiliyyətlərində öyrətməmiş olurlar. Bu isə o deməkdir ki, tam orta məktəblərdə təhsil alan şagirdlər gələcəkdə uğurlu sahibkar kimi yetişməklərində müəyyən qədər bilik və bacarığa malik olmuş olurlar.

Beləliklə məktəblərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında texnologiya müəlliminin hazırlığının nəzmunu və roluna aid aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar. Məktəblərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında texnologiya müəlliminin rolu böyükdür.

Müəllim şagirdlərə innovativ düşünmə, yaradıcılıq və biznes ideyalarının inkişafı bacarıqlarını aşılamaqla yanaşı onlara sahibkarlıq fəaliyyətinə yönələn müasir biliklər təqdim etməyi bacarmalıdır.

Texnologiya müəlliminin hazırlığı, praktiki layihələr, texniki bacarıqlar və qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarının öyrədilməsində mükəmməl biliyə sahib olmalıdır.

Bu şagirdlərin sahibkarlıq dünyasına hazırlığı və onlarda gələcək həyatlarında uğurlu biznes ideyaları qurmaq üçün lazım olan bilik və bacarıqları formalaşdırır.

Müəllimin yüksək səviyyədə tədrisi, yrniliklərə açıqlıq və təcrübə mübadiləsini dəstəkləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dyaçenko V.K. Tədris prosesinin təşkilati strukturu və onun inkişafı. - M.: Maarifçilik, 1989. - S. 44.
2. F.Əliyeva “Müasir təlim texnologiyaları”. Bakı -2014
3. Peşə hazırlığının psixoloji və pedaqoji problemləri. - M: Moskva Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1979. - 208 s.

SUMMARY

The role of technology teachers in shaping entrepreneurial activities in schools is significant. In the modern era, the technology sector is rapidly evolving. The integration of this development into education is one of the primary and essential conditions for developing students' entrepreneurial skills. Technology teachers not only provide students with practical knowledge but also introduce them to innovative thinking and creative approaches. By enhancing students' ability to use technological tools, teachers help them develop the modern thinking skills necessary for establishing and growing their own businesses in the future. Additionally, all technology teachers must be well-prepared and possess technological knowledge so that they can effectively utilize modern teaching methods in technology lessons and find precise solutions to emerging challenges. In this way, teachers instill an entrepreneurial culture in students. Such preparation plays a crucial role in shaping students into successful entrepreneurs in the future.

For students to achieve successful outcomes in their future lives, they must acquire comprehensive knowledge within the modern education system by employing new methods. To achieve this, collaborative teamwork within the school is also essential.

Keywords: entrepreneurship, school, education, skills, innovative, business, process, new methods, life, approach, technology.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MENTALİTETİNDƏ QIZ TƏRBIYƏSİ

Fatimə MƏMMƏDOVA
fatimemm77@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan milli mentalitetində qız tərbiyəsinə həsr olunub. Məlum olduğu kimi ailədə qızı tərbiyə etmək, onun qayğısına qalmaq vacib məsələdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələri bu mövzuya həsr olunub. Savadlı cəmiyyətin əsasında savadlı qadın dayandığı üçün vətənpərvər, savadlı, səxavətli, dürüst qadın yetişdirmək əsas məqsədlərdən biridir. Aşıq Ələsgər, Sevdə Kərimova, Arifə Zeynalovanın kitab və əsərlərindən bu məqalədə istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *qız, tərbiyə, pedaqogika, atalar sözü, sevgi, hörmət*

Azərbaycanda qız tərbiyəsi, uzun illərdir ki, ailə və cəmiyyəti düşündürən bir məsələdir. Qızların tərbiyəsi, yalnız onların fərdi inkişafını deyil, həmçinin cəmiyyətin gələcəyini də formalaşdırır. Azərbaycanda qız tərbiyəsi, ənənəvi olaraq, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər, adət-ənənələr əsasında formalaşmışdır. İslam dinində də qız tərbiyəsi ilə bağlı bir çox fikirlər öz əksini tapmışdır. İslam dinində qadına verilən yüksək hörmət və ona qarşı olan məsuliyyət, qızların tərbiyəsində əsas rol oynayır. İslam dini, qızları nəzakətli, namuslu və özünü düzgün şəkildə təqdim edən insanlar olaraq yetişdirməyə yönəldir. Azərbaycan cəmiyyətində ailə çox mühüm rola malikdir. Ailə tərbiyəsi qızların həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar kiçik yaşlardan etibarən, sosial davranış qaydalarına və ailə işlərinə uyğun tərbiyə olunurlar. Ailənin başında olan atalar və analar öz övladlarına bu qaydaları aşılayır. Ailədə qızlar kiçik yaşlarından düzgün tərbiyə olunmalı, sağlam, əxlaqi cəhətdən düzgün böyüməlidirlər. Validəyinlər bilməlidir ki, onlar gələcəyin vətəndaşını tərbiyəçilərini, tərbiyə edir və böyüdür. Tərbiyə qız uşağı üçün ən qiymətli sərvət və var-dövlətdir. Qız tərbiyəsi ümumi bir məfhumdur. Həmin məfhumun içində böyükklərin sözünə əməl etmək, danışmağın, ünsiyyətin qaydalarını bilmək, az danışmaq, çox qulaq asmaq, intizamlı, məsuliyyətli olmaq öyrədilməlidir. Milli mentalitetimiz Azərbaycan qızının nəzakətli, nəcib, intizamlı, məsuliyyətli, dürüst, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmağı tələb edir.

Ailədə qız tərbiyəsi böyük bir incəlik, sevgi və hikmət tələb edir. Qız övladı ailənin güzgüsüdür və o ailədə nə görürsə, gələcəkdə də onu əks etdirəcək. Ananın laylası, atanın himayəsi, nənənin nəsihəti, babanın duası qız uşağının qəlbini bu dörd sütun möhkəmləndirir. Bəşər cəmiyyəti yaranan gündən bu günə kimi ailədə qız uşaqların tərbiyəsi ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Uşaq böyüdüb ərəsəyə gətirmək, tərbiyə prosesini təşkil etmək həm çətin, həm də olduqca məsuliyyətli bir işdir. Çünki uşağın ilk tərbiyə ocağı ailədən başlayır. Ailə insanların həyatında ən əsas mühit və möhkəm təməl daşdır. Cəmiyyətə faydalı şəxsiyyət tərbiyə etmək, milli-mənəvi dəyərlərə xas olan müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ailə tərbiyəsindən birbaşa asılıdır. Güllər su ilə, qız uşağı isə sevgi ilə boy atır. Buna görə qız tərbiyəsi milli-mənəvi dəyərlərin aşılma prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Tərbiyə elə bir toxumdur ki, qızın qəlbinə əkildikdə, sabah bütün cəmiyyətə çiçək açar. Qızın tərbiyəsi bir ipək sap kimi incədir. Onu qorumaq, hörmətlə yanaşmaq və möhkəm hörmək lazımdır ki, gələcəyin ən gözəl xalaçası toxunsun. Ailə cəmiyyətin ən kiçik və əsas hissəsidir. İnsan ilkin həyat biliklərinə də ailədə yiyələnir.

Ailə kiçik bir dövlət olmaqla, cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Klassik mənada desək, ailə qan qohumluğu, ümumi büdcə, nikah və maraqlara əsaslanan qrupdur. Ailə kiçik qrup olmaqla yanaşı sosioloqlar tərəfindən sosial-institut kimi də araşdırılır. Sosial-ictimai institut kimi ailə bir çox funksiyaları vardır. Bunlara mədəni irsin yeni nəsllə ötürülməsi, rekreativ, asudəlik, iqtisadi və təsərrüfat, sosial status və başqa funksiyalar daxildir. Ailə münasibətləri daxilində bədii və mənəvi

dəyərlər öyrənilir və illər keçdikcə nəsillərdən-nəsillərə ötürülür. Bu da öz növbəsində sosial funksionu icra edir. Ailə bir nəslin, digər nəsllə adət-ənənə, mədəniyyət və bir sıra dəyərlər ötürülməsini təmin edir. Ailənin dövlətin və cəmiyyətin inkişafında oynadığı rolu sosioloqlar, mütəfəkkirlər də təsdiqləyiblər. Bunlara Rilza, Kont, Le-Pini və s. aiddir. Onlar insanın sosiollaşmasında, milli- mənəvi, əxlaqi dəyərlərin gənc nəsillərə ötürülməsində ailəni əsas altqurum hesab edirlər.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətə faydalı qadın böyütmək, milli- mənəvi dəyərlərə xas olan müsbət əxlaqi kefiyyətlərə xas qız yetişdirmək ailədən başlayır. Ailə bəşəriyyətin ən önəmli və kiçik kollektivdir. Buna görə qız ilk həyat biliklərini ailədən alır. Qızın intizamı, məsuliyyətli, əməksevər, işgüzar, ləyaqətli, iradəli, ədalətli, xeyirxah olub-olmayacağı ailə tərbiyəsindən çox asılıdır. Qız tərbiyəsindən əsas sevgidən keçir. Qız gələcəyin ailə başçısı, xoşbəxtlik qarçısıdır. Atalar sözündə də deyildiyi kimi “Qız ailənin xoşbəxtliyi və ümididir”. Azərbaycanın milli mentalitetində qızların tərbiyəsindən bir neçə əsas aspektləri vardır: təhsil imkanları, iqtisadi müstəqillik və sosial fəallıq, əxlaq və tərbiyə qızların təhlükəsizliyi və cəmiyyətin rolu, ailəvi dəyərlər və s.

Azərbaycanda sovet dövründə, xüsusilə müasir dövrdə qızların təhsilinə daha çox önəm verilmişdir. Sovet hökumətinin təsiri ilə, Azərbaycanda qadınların təhsil alması, iş dünyasında fəaliyyət göstərməsi təşviq olunub. Bu, qızların təhsil almağa meyl edilməsində və onların cəmiyyətdə daha fəal rol oynamalarında əsaslı rol oynamışdır. Qız uşaqlarının təhsil almaları və onlara bu sahədə daha geniş imkanların yaradılması hər bir ölkənin prioriteti olmalıdır. Hazırda ümumi təhsil müəssisələrində müəllimlərin 82,7 faizi, orta ixtisas müəssisələrində 79,3 faizi, ali təhsil müəssisələrində 58,7 faizi və həkimlərin üçdə ikisi qadınlardır. Həmçinin sahibkarlıq, dövlət qulluğu və digər sahələrdə də qadınların sayı getdikcə artmaqdadır. Qız tərbiyəsi yalnız əxlaqi və akademik sahələrlə məhdudlaşmır. Onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Cəmiyyət, qızların hüquqlarını müdafiə etmək və onların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə müxtəlif təşəbbüslər və proqramlar həyata keçirir. Ailələr qızların real həyatda və sosial şəbəkələrdə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir çox tədbirlər görməlidirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında, folklorunda qız və qadın məsələsi öz geniş əksini tapmışdır. Aşıq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Aşıq Ələsgərin “Gərəkdi” qoşması bu baxımdan diqqətə layiqdir:

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdir.

Yuxarıda verilən qoşmada bir qıza məxsus bir çox müsbət kefiyyətlər öz əksini tapıb. Dürüst olmaq, şeytanı öldürərək ziyanın, pisliliyin məhvini təbliğ etmək göstərilib, və hər kəsin xoş söz deməsi, arxasınca tərifin yağdırılması bu qadına məxsus gözəl-əxlaqi kefiyyətdir.

Atalar sözləri və aforizimlərdə də qız tərbiyəsi, qadın məsələsinə çox cəhətli şəkildə toxunulmuşdur. “Qızını sevməyən, dizini döyər” (səh.145), Ağıllı qadın evin sandığıdır” (səh. 35), “Qız evi, naz evi” (səh.33), “Gülün ətirlişi, qızın ədəblişi” (səh. 48).

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arifə Zeynalovanın “Atalar sözləri və məsələlərin poetik dili” adlı kitabından verdiyimiz nümunələr xalqın ağıl və təcrübəsindən süzülüb gələn fikirlərdir. Qızı sevməyin vacibliyi, qadının ailədə rolu, onun qayğı ilə böyüdülməsi kimi fikirlər ifadə olunub.

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Sevdə Kərimovanın “Çərpələng” adlı nağıl kitabındakı “ Qızıl balığın nağılı”, “Mavi portağal” kitabında da qız-ana münasibətlərinə, qızın sevgi və qayğı ilə böyüdülməsi məsələsinə toxunulmuşdur. “Tərbiyəli qız evin bəzəyi, nəslin fəxridir” (səh 21) atalar sözündə ümumiyyətlə qız tərbiyəsi ilə bağlı bir çox məsələlərə toxunulmuş və düşündürücü situasiyalar ortaya qoyulmuşdur. Nağıllardan, hekayələrdən, atalar sözlərindən məlum olur ki, qız uşaqlarının sağlam böyüməsi üçün isti ocaq, normal yuxu, ata- ana qayğısı və ehtiramı qız uşağını inkişaf etdirməklə bərabər həm də, gələcəkdə uşağın mehriban, rəhmətli olmasına köməklik edər. Ana ülvi hisslərin dili ilə danışaraq öz körpəsinə sevgisini, istəyini aşılayır. Ata-ana məhəbbətini heç nə

ilə əvəz etmək mümkün deyil. Uşağa hər şeydən əvvəl valideyn məhəbbəti gərəkdir.

“Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü böyüyər” “Ata qızının pisliliyini istəməz”, “Atasız uşaq, damsız ev” və s. verilmiş atalar sözlərindən aydın olur ki ata-ana məhəbbətini, sevgisini heç kim uşağa verə bilməz. Çünki valdeyinlərdə Allahın verdiyi əbədi övlad sevgisi, övlad məhəbbəti vardır. Uşaqların ailədə tərbiyəsinin üstünlüyü valideyn sevgisi, məhəbbətidir.

Müasir etnopedaqogikanın da qarşısında duran ən mühüm məsələnin bir də qız, qadın məsələsi və tədqiqidir. Bu iş pedaqoqlar tərəfindən araşdırılır və daim araşdırılacaqdır. Ümumiyyətlə atalar sözləri, yazılı ədəbiyyat nümunələrinin hər birində vətənpərvər insan, dürüst qız yetişdirmək və s. ən aktual məsələlərdən olmuşdur.

Ümumilikdə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanda qız tərbiyəsi, ənənəvi dəyərlərlə müasir tələblərin uyğunlaşdırılması əsasında formalaşır. Əxlaq, təhsil, iqtisadi müstəqillik və ailə dəyərlərinin harmoniya içində tərbiyə edilməsi, qızların cəmiyyətdə müstəqil şəxsiyyətlər olaraq böyüməsini təmin edir. Qız tərbiyəsindəki inkişaf eyni zamanda cəmiyyətin gələcəyinə də müsbət təsir göstərir. Ona görə də bu məsələ daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və araşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arifə Zeynalova “Atalar sözləri və məsələlərin poetik dili”-Naxçıvan 2024
2. Aşıq Ələsgər “Seçilmiş əsərləri” Bakı “Azərnəşr” 1934
3. Atalar sözü. Bakı “Öndər nəşriyyatı” 2004
4. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2011/aprel/170916.htm
5. <https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/qizlar-dunyanin-sozu-sizedir-1728596493/340692>
6. Sevda Kərimova “Çərpələng” Nurlan nəşriyyatı- Bakı 2019
7. Sevda Kərimova “Mavi Portağal” Əcəmi nəşriyyatı 2019

SUMMARY

It is important to educate and take care of the daughter in the family. Many examples of oral folk literature have been written on this topic. Since an educated woman is the foundation of an educated society, it is one of the main goals to raise a patriotic, educated, generous and honest woman. Ashiq Alasgar, Sevda Karimova, Arifa Zeynalova's books and works touched on this topic.

Key words: girl, education, pedagogy, noverb, love, respect.

MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ UŞAQLARIN KOQNİTİV İNKİŞAFINDA OYUNLARIN ROLU

ELTAC POLADOVA

poladovaeltac@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Orcid ID: 0009-0003-7939-2915

Xülasə

Erkən yaşda təhsil mühiti uşaqların müxtəlif oyun təcrübələri vasitəsilə öyrənmə sevgisini kəşf etdiyi bir yer olmalıdır. Hazırkı araşdırmalar göstərir ki, erkən yaşda uşaqların xarici dili öyrənməsinin ən maraqlı yollarından biri də oyunlardır. Uşağın beyninin düzgün şəkildə inkişaf etməsinə yol açmaq üçün oyunların faydaları çoxdur. Erkən dövrdə əsas məqsəd müxtəlif oyun təcrübələri vasitəsilə onların maraqlarını inkişaf etdirmək olmalıdır. Erkən yaşda oyunun nə üçün vacib olduğunu başa düşmək fərdin oyunun əsl mənasını anlamağa imkan verir. Oyunların tarixi son vaxtlarda kifayət qədər dəyişmişdir. Uşaqlar gündəlik oyunlar vasitəsilə lazımi yetkinlik bacarıqlarına çevriləcək müxtəlif rollar vasitəsilə dəyərli həyat təcrübələri qazana bilirlər. Araşdırmaya görə, oyun inkişafın vacib aspektidir; sosial, davranış, dil və idrak da daxil olmaqla əsas bacarıqlar oyun imkanları vasitəsilə yaşanır. Ailələr, pedaqoqlar və idarəçilər erkən yaşda dilləri öyrənən uşaqlar üçün oyunun əhəmiyyətinin müdafiəçisi olmalıdırlar. Oyun erkən yaşda uşaqlara uşaqlara təxəyyül, çeviklik, fiziki, idrak və emosional güclərini inkişaf etdirərkən yaradıcılıqlarından istifadə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: oyunlar, erkən uşaqlıq dövrü, beyin inkişafı, valideyn, ailə.

Giriş

Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər və həmyaşıdları ilə inkişafa uyğun olaraq, oyunlar icra funksiyasını və sosial beyni formalaşdıran sosial-emosional, koqnitiv, dil və özünütənzimləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün unikal bir fürsətdir. Bundan əlavə, oyun uşaqların inkişafı üçün lazım olan bütün insanlarla təhlükəsiz, sabit və qayğıkeş münasibətlərin formalaşmasını dəstəkləyir. Oyun qeyri-ciddi bir komponent deyil, o beynin strukturunu və funksiyasını yaxşılaşdırır və bizə məqsədlərə çatmağa və diqqəti yayındıran amillərə məhəl qoymamağa imkan verən icra funksiyasını (yəni məzmunundan daha çox öyrənmə prosesini) təşviq edir.

Ən yeni nevrologiya elmi və beyin tədqiqatları oyunun beyin inkişafı üçün gücünü təsdiqləyir. Beyin həyatın ilk 5 ilində ən sürətlə böyüyür və beynin sinirləri çoxlu və mürəkkəb neyron əlaqələri yaradır ki, bu da bir çox cəhətdən gələcəkdə öyrənmək, hər hansı bir şeyə nail olmaq və xoşbəxt olmaq qabiliyyətimizi müəyyən edir. Oyun beynə bu əlaqələri yaratmağa kömək edir, çünki o, təxəyyülün sərbəst idarə olunmasına imkan verir və nəticədə uşaqlar davamlı olaraq yeni təcrübələr, fəaliyyətlər, rollar və münasibətlərlə məşğul ola bilirlər. Oyun eyni anda bir tapşırığı yerinə yetirmək deyil, eyni zamanda münasibətlər, fəaliyyətlər, problemlərin həlli, digər insanların ideyaları və yoldaşlıq və həzz yaratmaq kimi bir çox işi həll etməkdir. Beləliklə, oyun beynin neyronları arasındakı əlaqələri gücləndirir və dəstəkləyir və uşaqların böyüməsi və inkişafı üçün zəngin bir fürsət təmin edir.

Tarix boyu oyunun nə olduğu ideyası həmişə cəmiyyətlərin marağına səbəb olub. Oyun mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir. Məsələn, “Qədim Yunanıstanda böyük oyun zamanı uşaqlara nəzakət və mehribanlıqla yanaşırlar.” (Saracho.O.N. və Spodek B., 1995, s.76) Ancaq, qədim avropalılar oyun zamanı uşaqlara daha az maraq göstərirdilər. Təəccüblüdür ki, İntibah dövründə oyun haqqında çox az araşdırma tapmaq olar. İntibah dövründə tədqiqatçılara elə gəlirdi ki, böyük öz fəaliyyətləri ilə uşaqlarının fəaliyyətləri arasındakı fərqi ayıra bilmirlər. Bu müddət ərzində uşaqların valideynləri ilə birlikdə tarlalarda və evlərdə işləməsi gözlənilirdi.

Oyunun faydaları mürəkkəb və dolayısıdır. Oyun uşaqlarda müxtəlif bacarıqların inkişafına kömək edir. Uşaq böyüdükcə oyunlar da dəyişir. Çünki, insanlarla qarşılıqlı əlaqələri daha uzun davam etməyə başlayır və müxtəlif həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və daha çox əməkdaşlıq edir. “Sosial dramatik təcrübələrə cəlb olunan uşaqlar ümumi intellektual inkişafda, eləcə də bacarıqlarının hissələrini anlamaq qabiliyyətində daha inkişaf etmiş olurlar.” (Berk L., 1994, s.35) Oyunların faydalarının siyahısı genişdir. Bizə məlum faydalar arasında gücləndirilmiş zehni qabiliyyətlər, təkmilləşdirilmiş yaddaş, həmçinin dil və hekayə bacarıqlarının inkişaf etdirmək daxildir. Bundan əlavə, oyunlar uşağın lüğət ehtiyatını genişləndirməyə imkan verir. Oyunlar həm də uşaqlara qeyri-mümkün görünən situasiyalar üzərində düşünmək imkanı verir ki, bu da onların problem həll etmə bacarıqlarını artırır və qərar qəbul etmə bacarıqlarında inam qazanmağa imkan verir.

Oyun erkən uşaqlıq dövrünün vacib hissəsidir. Oyun gənc uşaqların fiziki, sosial və emosional rifahına kömək edir. Uşaqlara oynamaq üçün vaxt vermək valideynlərə uşaqları ilə məşğul olmaq imkanı verir. Təəssüf ki, ailənin təlaşlı həyat tərzı səbəbindən kiçik uşaqlar icazə verilən oyun vaxtının azalması ilə üzləşirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissiyasına görə, oyun gündəlik olaraq edilən olmalıdır və hər bir uşaq üçün uyğundur. Bir çox uşaq getdikcə daha sərt və təlaşlı həyat tərzində böyüyür ki və bu da uşaqların oyunlardan istifadəsini məhdudlaşdırır. “Hər bir uşaq öz unikal potensialını inkişaf etdirmək fürsətinə layiqdir və oynamaq imkanı bu potensiala çatmaqda ayrılmaz rol oynayır.” (Kenneth R. Ginsburg, 2007, s. 185)

Oynamaq imkanı verilən uşaqlar təxəyyüllərini, çevikliklərini, habelə fiziki, idrak və emosional güclərini inkişaf etdirməyə davam edərkən yaradıcılıqlarından istifadə etməyə meyllidirlər. Oyun beyin inkişafı üçün vacibdir. “Məhz oyun vasitəsilə uşaqlar ətrafdakı dünya ilə məşğul olmağa və qarşılıqlı əlaqəyə başlayırlar, eyni zamanda dünyanı araşdırma bilirlər və qorxularına qalib gələ bilirlər.” (Kenneth R. Ginsburg, 2007, s.186) Uşaqlar ətrafdakı dünyanı mənimsəməyə başladıqca, gələcək çətinliklərlə üzləşmələri üçün lazım olan inam və dözümlülük artıra biləcək yeni bacarıqlar inkişaf etdirməyə başlayırlar.

Uşaqlar oynamaq üçün imkanları olduqda, bu fürsət uşaqlara qrupda birlikdə işləməyi, paylaşmağı, danışmaları aparmağı, münaqişələri həll etməyi və özünü müdafiə etmə bacarıqlarını öyrənməyə imkan verir. (Kenneth R. Ginsburg, 2007, s. 190) Oyunun uşaq tərəfindən idarə olunmasına icazə verildikdə, uşaqlar qərar vermə bacarıqlarını məşq edir, öz sürətləri ilə hərəkət edir, öz maraq sahələrini kəşf edir və nəticədə seçdikləri sahələrlə tam məşğul ola bilirlər. Oyun həm də uşaqlara aktiv, sağlam bədən və həyat tərzı qurmağa kömək edir. Bir çox ixtisaslaşdırılmış proqramlar övladlarının uğurlu olması üçün valideynlərə faydalı məlumatlar təqdim edir. Bu proqramlar valideynləri inandırdı ki, bu məlumatlar onların övladlarının düzgün inkişafı üçün zəruridir. Bu proqramlara görə, valideyn-uşaq vaxtının çox hissəsi xüsusi tədbirlər, fəaliyyətlər təşkil etmək və fəaliyyətlərə gedib-gəlmək üçün sərf olunur. Valideynlərin uşaqları üçün özlərini mühakimə etmələri vacibdir. Bir çox valideynlər elə hiss edirlər ki, sanki övladı geridə qalmasın deyər, ona çox tapşırıq vermək lazımdır. Lakin bu uşaqların əksəriyyəti inkişaf etsə də, bəziləri narahatlıq və digər stress əlamətləri ilə əlaqəli təzyiqlərə reaksiya verirlər. Boş vaxta və uşaqla oynamağa icazə vermək, uşaq yaşlandıqca depressiyanın azalması ilə əlaqələndirilir.

Oyun idrak inkişafı ilə dərindən bağlıdır və bu da öz növbəsində gənc uşaqlar arasında dil mənimsənilməsində həlledici rol oynayır. Koqnitiv inkişaf, yaddaş, problem həll etmə və qərar qəbul etmə kimi prosesləri əhatə edən uşağın düşünmə və anlama qabiliyyətinin böyüməsini nəzərdə tutur. Bu idrak prosesləri dil öyrənmək üçün vacibdir, çünki onlar uşaqlara yeni anlayışları qavramağa, lüğəti öyrənməyə və dil qaydalarını başa düşməyə imkan verir.

“Sosial qarşılıqlı əlaqə dilin mənimsənilməsinin digər mühüm aspektidir və oyun uşaqlar üçün ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün ideal mühit təmin edir. Oyun tez-tez həmyaşıdları və ya böyüklər ilə qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir ki, bu da uşaqlardan fikirlərini ifadə etmək, fikirlərini bölüşmək və rollar və ya qaydaları müzakirə etmək üçün dildən istifadə etməyi tələb edir. Bu qarşılıqlı əlaqələr həm qəbuledici (dinləmə və anlama), həm də ifadəli (danışma) dil bacarıqlarının inkişafı üçün çox vacibdir. Rol oyunu və ya əməkdaşlıq oyunları kimi qrup oyunu ssenarilərində uşaqlar sosial

kontekstdə ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Onlar başqalarını dinləməli, növbə ilə danışmalı və müvafiq cavab verməlidirlər ki, bunların hamısı effektiv ünsiyyətin vacib komponentləridir. Məsələn, uşaqların dükən işlədirmiş kimi davrandıqları rol oyunu zamanı onlar dildən istifadə edərək danışmalar aparmalı, suallar verib cavablandırmalı, yaranan münaqişələri həll etməlidirlər. Bu oyun növü uşaqlara real sosial situasiyalarda dildən istifadə etməyə imkan verir ki, bu da onların gündəlik həyatda ünsiyyət qurma qabiliyyətini artırır.”(Erik H. Erikson, 1963, s.256) Bundan əlavə, sosial oyun uşaqları kontekstdə dili anlamaq və istifadə etməyi əhatə edən pragmatik dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təşviq edir. Pragmatika dildən müxtəlif məqsədlər üçün necə istifadə etməyi bilmək (məsələn, xahiş etmək, məlumatlandırmaq və ya salamlamaq), dili dinləyiciyə uyğunlaşdırmaq (məsələn, həmyaşıdları ilə böyüklərlə fərqli danışmaq) və danışmaq qaydalarına riayət etmək (məsələn, növbə gözləmək, mövzudan kənara çıxmamaq) daxildir. Bu bacarıqlar effektiv ünsiyyət üçün çox vacibdir və təbii olaraq oyun zamanı sosial qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə inkişaf etdirilir.

“Amerika Kolleç Sağlamlığı Dərnəyi tərəfindən uşaqlığını çoxlu tapşırıqlarla keçirmiş kolleç tələbələri arasında aparılan sorğuda kolleç tələbələrinin 61 faizi depressiya hissləri yaşayıb. Nəticələr həmçinin müəyyən etdi ki, onların 45 faizi o qədər depressiyaya düşmüşdür ki, işləməkdə çətinlik çəkir və doqquz faiz intihar düşüncəsindən əziyyət çəkirdi.” (Elkonin D.B., 1995, s.143)

Getdikcə bir çox ailələr tək uşaqly ailələrə çevrilirlər. Valideynlər artıq ev və iş həyatını, eləcə də məşğuliyyətlərini balanslaşdırmaqda daha yaxşı olurlar. Bu, valideynlərə vaxtlarını daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Valideynlər daima erkən yaşda öyrənənlər üçün ən yaxşı vasitələrin nə olduğuna dair ziddiyyətli mesajlar eşidirlər. Valideynlər üçün jurnallar və medialar, valideynləri super nailiyyətli uşaqlar yetişdirəcəyinə inandıran müxtəlif erkən öyrənmə proqramları təqdim edir. Valideynlər özlərini digər valideynlərlə, jurnallardan hekayələrlə müqayisə etməyə başlayır və övladlarının gözləntilərini daha da artırmağa başlayırlar. Son illərdə kolleçə qəbul prosesi daha da ciddiləşdir və bir çox valideynlər övladının kifayət qədər hazırlıqlı olmadığını hiss etməyə başlayırlar, eyni zamanda, onlar övladının potensiallarının daha da yuxarisına çatmalarına kömək etmək üçün təzyiq hiss edirlər. Sərbəst oyunların azalması uşaqların televiziya, kompüter oyunları və video oyunları ilə əylənməsi ilə də izah edilə bilər. Passiv əyləncə məhsuldar deyil və bir çox zərərli təsirlərə malik ola bilər.

Oyunun uşaqlar üçün faydaları kifayət qədərdir. Pedaqoqlar, valideynlər və idarəçilər kimi biz bütün erkən təhsil şəraitlərində uşaqlar üçün oyun ehtiyacını müdafiə etməliyik. Bütün pedaqoqların başa düşmələri vacibdir ki, uşaqlar oyunlar oynayan zaman hərtərəfli şagird olmağı öyrənirlər. Erkən uşaqlıq dövrü müxtəlif koqnitiv, sosial və emosional bacarıqların inkişafı üçün əlverişli bir dövrdür və dillərin öyrənilməsi üçün ən vacib olanıdır. Erkən dövrdə uşaqların təhsilində oyunun əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. O, təkə dil öyrənməni dəstəkləmir, həm də uşaqları gələcək akademik və sosial uğura hazırlayan hərtərəfli inkişafı təşviq edir. Oyuna əsaslanan öyrənmə uşaqları ənənəvi metodların edə bilmədiyi üsullarla cəlb edir, bu da dil əldə etməyi daha zövqlü və mənalı bir prosesə çevirir.

Pedaqoqlar oyun əsaslı öyrənməni dil təhsilinin əsas elementi kimi qəbul etməyə təşviq olunurlar. Oyunu kurikulumla inteqrasiya etməklə biz erkən yaşda dil öyrənənlərin təbii maraqlarına və yaradıcılıqlarına hörmət edən və onları inkişaf etdirən dinamik və effektiv öyrənmə mühiti yarada bilərik. Tədqiqatlar təhsildə oyunun faydalarını dəstəkləməyə davam etdiyi üçün, uşaqlar üçün mümkün olan ən yaxşı dil öyrənmə təcrübələrini təmin etmək məqsədilə söylərimizdə bu yanaşmaları prioritet hesab etməyimiz çox vacibdir. Bununla biz onların təkə ünsiyyət üçün zəruri olan dil bacarıqlarını deyil, həm də həyatları boyu onlara xidmət edəcək koqnitiv və sosial qabiliyyətləri inkişaf etdirmələrini təmin edə bilərik.

Material və Metodlar

Mövzunun tədqiqində rəasional və pedaqoji prinsiplərə əsaslanaraq, sistemli təhlil, analiz müşahidə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda ingilis dilində elmi mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Məktəbəqədər dövrdə oyunlar vasitəsilə uşaqların koqnitiv

inkişafına nail olmaq yolları barədə geniş təsəvvür yaranmış, onun forma və məzmun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Əldə olunan nəticələr

Bütün qeyd olunan fikirlərdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, oyunlar uşaqların fiziki, sosial, əqli inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Oyunlar vasitəsilə onlar müxtəlif xarici dilləri çox erkən yaşda öyrənə bilirlər. Onlar sadəcə oyunlar sayəsində müxtəlif dilləri öyrənmirlər, eyni zamanda gələcəkdə cəmiyyət arasında hərtərəfli bir insan olmaq yollarını da dərk edirlər, yəni onların sosial, emosional, analitik düşünmə kimi yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir. Oyunlar uşaqların stressini azaldır, onlar oyunları tapşırıq kimi dərk etmirlər. Valideynlər də uşaqlarının hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün onların yaxşı təhsil almalarını istəyirlər və öz növbəsində çox erkən yaşdan onlara müxtəlif bilikləri mənimsətməyə cəhd göstərilir. Çünki, erkən uşaqlıq dövründə hər bir bilik beyin tərəfindən təbii olaraq qəbul edilir. Uşaqlar böyüdükcə bu bilikləri bir-birindən ayırd etməyi öyrənirlər. Bütün bu bilikləri asan və əyləncəli formada təqdim etməyin ən optimal yolu isə oyunlar hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Berk, L. Vygotsky's Theory: The importance of make-believe play. 1994, pp.30-38.
4. Elkonin D.B. Game and Mental Development. Selected Psychological Works. Moscow, 1995, pp. 136-156.
5. Erik H. Erikson. Childhood and society, 2nd edition. New York: Norton, 1963, 445 p.
6. Kenneth R Ginsburg. The importance of play in promoting healthy child development and maintaining strong parent-child bonds. 2007, pp.182-191.
1. Saracho, O. N., & Spodek B. Children's play and early childhood education: Insights from history and theory. Journal of Education, New York, 1995, 129 p.

SUMMARY

Early childhood education should be a place where children discover their love of learning through a variety of play experiences. Current research shows that one of the most interesting ways for children to learn a foreign language at an early age is through play. The benefits of play are numerous in paving the way for a child's brain to develop properly. The main goal in the early years should be to develop their interests through a variety of play experiences. Understanding why play is important at an early age allows an individual to understand the true meaning of play. The history of play has changed considerably in recent times. Through everyday play, children can gain valuable life experiences through a variety of roles that will translate into necessary adult skills. According to research, play is an essential aspect of development; key skills including social, behavioral, language, and cognitive are experienced through play opportunities. Families, educators, and administrators should be advocates for the importance of play for children learning languages at an early age. Play allows children to use their creativity at an early age while developing their imagination, agility, physical, cognitive and emotional strengths.

Keywords: games, early childhood, brain development, parent, family.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI VƏ ONUN KEYFİYYƏT DƏYİŞİKLİKLƏRİ

Arzu Baxşaliyev
Sumqayıt Dövlət Universiteti
baxshaliyev.arzu@mail.ru
Orcid ID: 0000-0000-9746-7296

Kəmalə İsayeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ziba Yunusзадə
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

Səadət Azadəliyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Şəxsiyyət dedikdə həyat fəaliyyəti ilə cəmiyyətdə layiqli yer tutmuş və şərəf gətirəcək mövqeyə sahib olan, təkamül prosesində formalaşan canlı varlıqların ən alisi olan insan nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətin formalaşması zamanla qazanılaraq insanın təhsili, həmçinin əmək fəaliyyəti, mədəni səviyyəsinin inkişafı proseslərində baş verir. Alkoqolizm və bəzi psixi xəstəliklər şəxsiyyətin geriye inkişafına səbəb olur. Hansı ki, bütün bunlar emosiyalar, intellektual və davranış qaydalarının pozulmasında əks olunur. Şəxsiyyət dedikdə ilk olaraq fikir və düşüncələrimizdə ictimai məzmun kəsb edən, təkamül prosesində yaranan canlı varlıqların ən alisi olan insan nəzərdə tutulur. Hansı ki, yaşadığı zaman ərzində əməl və fəaliyyəti ilə cəmiyyətdə layiqli yer tutmuş və qürur doğuracaq mövqeyə sahib olmuşdur. Şəxsiyyətin formalaşması zamanla qazanılaraq insanın təhsili, həmçinin əmək fəaliyyəti, mədəni səviyyəsinin inkişafı proseslərində yəni, bütövlükdə insanı əhatə edən ictimai mühitdə baş verir. Diqqəti cəlb edən müsbət və dəyərli komponentlər içərisində, mənəvi keyfiyyətlər şəxsiyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, temperament, psixi sağlamlıq, eyni zamanda sinir sisteminin tipləri şəxsiyyətin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnsan canlı varlıqların ən alisi olmaqla yanaşı tək bioloji deyil, həm də ictimai varlıqdır. Giriş. Psixoloji baxımdan insanın ictimai varlıq olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnsanın cəmiyyətdəki fəaliyyəti, onu əhatə edən ictimai mühit olmasa idi, şəxsiyyət anlayışında olmazdı. Mövzunun müzakirəsi zamanı hər kəs razılaşar ki, ağır rühü xəstəni, yaxud kiçik yaşlı uşağı tam mənada bir şəxsiyyət kimi qəbul etmək mümkün deyil. Əslində bu zaman daha çox fərd yaxud, insan anlayışından danışmaq daha məqsədəuyğun olar.

Açar sözlər: təkamül, sindrom, aqressiya, şizofreniya, motivasiya

Giriş

Həyat fəaliyyəti gərgin olan, ciddi ictimai, həm də iqtisadi, mənəvi və s. proseslərdə fəal iştirak etmiş şəxs, hələ cavan, öz təhsilini artırmaqda olan adam arasında nə qədər fərq olduğunu dərk etmək o qədər də çətin deyil. Bunlardan birincisi vacib həyatı problemləri həll etməkdə iştirak etmiş, müəyyən mövqə qazanmış şəxsdir. İkincisi isə proseslərin həllinin başlanğıcıdır, hələ cəmiyyətdə əhəmiyyətli bir işlə məşğul olmayıb. Çünki hələ özünü bu fəaliyyətə hazırlamalıdır, həyat təcrübəsi olmayan gəncdir. Ancaq tarixə nəzər salsaq hələ gənc yaşlarından şəxsiyyət kimi formalaşmış, tanıdığımız insanlarda olmuşdur. Şah İsmayıl Xətai, Fətəh II Mehmet, bu siyahını artırmaq da olar. Bu onu söyləməyə əsas verir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə, sosial şərait, genetik və s. amillər mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şəxsiyyətin əsas psixoloji cəhətlərinə ilk olaraq şəxsiyyətin durumu, sonra şəxsiyyətin bütövlüyü və daha sonra şəxsiyyətin fəallığı aiddir. Şəxsiyyətin durumu anadangəlmə və qazanılma xüsusiyyətlərinin vəhdəti nəticəsində formalaşan sabit xüsusiyyətlərdir. Bu cəhət dəyişmir, həmin şəxs üçün ictimai-psixoloji meyardır. Şəxsiyyətin bütövlüyü, insan ayrı-ayrı insanlarla təmasda olmaqla yanaşı, çoxsaylı fəaliyyətlə məşğul olur. Bu prosesdə o, şəraitə uyğun hərəkət etməklə,

dəyişməz olaraq qalmır, ancaq öz vərdişlərini dəyişmir. Məsələn, ictimai mənafeyi həmişə öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan insan və ya əksinə. Şəxsiyyətin fəallığı. İctimai mühitdə insan bütün fəaliyyətini daha yüksək səviyyəyə çatmağa yönəldir. Nəticədə, durumunun tələblərinə uyğun səviyyəyə çatır. Şəxsiyyətin məzmunu o vaxt üzə çıxıb bilər ki, fərdin fəallığı aparıcı qüvvəyə çevrilir. Deməli, iradi keyfiyyətlər şəxsin ən güclü cəhəti olmaqla onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas şərtədir.

Əsas hissə. Bir sıra psixi xəstəliklər şəxsiyyətin geriye inkişafına səbəb olur. Hansı ki, bunlar emosiyalar, intellektual və davranış qaydalarının pozulmasında özünü göstərir. Bu baxımdan fərqli xəstəliklər zamanı rast gəlinən sindromlar içərisində şəxsiyyətin geriye inkişaf səbəblərinə şəxsiyyətin ixtilafı yaxud dishormoniyasını aid etmək olar. Şəxsiyyətin ixtilafı yaxud dishormoniyası dedikdə o başa düşülür ki, psixi xəstəliyin baş verdiyi zaman şizoid tipli pozuntular olaraq müxtəlif əlamətlərlə özünü göstərir. Şəxsin cəmiyyətdə mövcud tələblərinə uyğun olmayan fəaliyyəti, yaxın insanlara yaxud iş yoldaşlarına münasibəti, tanımadığı insanlarla lazımsız, yerli-yersiz şit zarafatları, əhvalın heç bir səbəb olmadan dəyişməsi və s. əlamətlərlə özünü göstərir. Başqa bir sindrom olaraq şəxsiyyətin geriye inkişafı yaxud deqradasiyası olaraq özünə tənqidi yanaşmamaq, intim münasibətlərdə tərbiyənin qeyri mövcudluğu, laqeydlilik, ailədə heçdə məqbul hesab edilməyən qeyri etik, kobud hərəkətlər şəklində özünü göstərir. Alkoqolizm zamanı mənasız danışmaq və zarafatlar, özünə tənqidin itməsi, ev əşyalarını oğurlamaq və s. əlamətlərlə nəzərə çarpır. Şəxsiyyətin tənəzzülü və ya marazm zamanı isə utancaqlıq hissi itir, qidalanma zamanı nə gəldi, nə qədər oldu yeyir, gigiyenik qaydalara riayət etmir.

İnsanın nəzərə çarpan motivasiyası şəxsiyyətin məqsədə çatmasını təmin edir. Onun üsulu aktiv olaraq məqsədə çatmaq üçün cəmiyyətin, əxlaqi, hüquqi qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərməsindən ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşmasında eyni zamanda anadangəlmə bioloji motivasiyalar mühüm rol oynayır. Uşaqlıq dövründən başlayaraq xasiyyətinin cizgilərini, fərdi və ümumi maraqları müəyyən edir.

Aclıq, susuzluq, qorxu, aqressiya, valideyinlik, cinsi, və digər bioloji motivasiyaların üstünlük təşkil etməsinə görə fərdi xüsusiyyətlər özünü əks etdirir. Bu baxımdan insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun xasiyyətinin xüsusiyyətlərində, bioloji motivasiyaların mühüm əhəmiyyətə malik olması ilə bərabər, eyni zamanda sosial motivasiya, onu əhatə edən sosial mühit də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd olunan patoloji proseslər içərisində Korsakov sindromunu da qeyd etmək uyğun olardı. Bu zaman baş verən hadisələrin yaddan çıxması özünü göstərir. Xəstə bir az əvvəl gördüyü insanı həmin an unudur, dəfələrlə eyni adamlarla görüşür. Xəstə çox yorğun, qıcığa qarşı həssas olur, əhvalı tez-tez dəyişir. Bu sindrom ilk dəfə Korsakov tərəfindən təsvir edildiyindən onun da adını daşıyır.

Şəxsiyyət pozuntusu fərqli səbəblərdən yaranaraq inkişaf edə bilər. Bu səbəblər işərisində xəstəlik və psixi pozuntularıda nəzərdən qaçırmamaq lazım deyil. Məsələn, Qordo şəxsiyyət pozuntusu bəlli bir yaş dövründən sora yaranır, özlərinə güvəni itirir, yaranan boşluqları doldurmağa çalışır sonra bu pozuntuya çevrilir. Onlar hər hansı bir şəxsi çox qısa zamanda ideallaşdırıb bilər və qısa bir zamanda ona nifrət edər, özündən uzaqlaşdırıb bilər. Belə insanlar daim senari qurur, hər kəsin onu atıb gedəcəyini guman edir. Belə bir misalda göstərmək olar. Bir gün oğlan köynəyini ütüləmək istəyir, məlum olur ki, ütü xarab olub. Odur ki, ütünü qonşudan istəmək qərarına gəlir. Qonşuda gənc bir qız olur. Fikirləşir ki, mən ondan ütü istəsəm deyəcək ütü nə üçün lazımdır, gətir mən ütüləyim, gətirəcəm aramızda ünsiyyət yaranacaq sonra mənimlə evlənmək istəyəcək. Bu fikirlə qızın qapısına çatır zəngi basır və qız qapını açır oğlan qıza ağılından heç keçirmə mən sənənlə evlənməyəcəm deyərək geriye qaydır.

Şəxsiyyətin pozuntusunda şizofreniya xəstəliyi də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Şizofreniya xəstəliyi fərqli müddətdə davam edən, tutmalar şəklində özünü göstərən, zaman keçdikcə kəskinləşərək şəxsiyyətin xarakter dəyişikliklərinə gətirib çıxaran xronik gedişli psixi xəstəlikdir. Bu xəstəlik çox qədim tarixə malikdir. Tarixi mənbələrə istinadən insan cəmiyyəti yarandığı vaxtdan şizofreniya mövcud olmuşdur. Xəstəliyi ilk dəfə tədqiq edən alman alimi E.Krepelin olmuşdur. Ayrı-

ayrı alimlərin apardığı tədqiqatlarda xəstəliyin əsas əlamətləri nitqin qırıqlığı, şəxsiyyətin, emosiyaların və iradənin pozuntuları başlıca əlamətlər kimi göstərilmişdir. Krepelinin fikirlərinə görə erkən ağıl zəifliyi üçün onun gənc yaşlarda başlanması və şəxsiyyətin qüsurunun sürətli inkişafı, eyni zamanda beyində gedən dəyişikliklər xarakterikdir. E.Krepelindən fərqli olaraq E.Bleylərin fikrinə görə şizofreniyanın gənc yaşlarda meydana çıxması mütləq deyildir, xəstəlik ahıl yaşlarda da inkişaf edə bilər və psixi vəziyyətin davamlı yaxşılaşması mümkündür. Bleylər qocalıqönü sayıqlamanı, manikal-depressiv psixozun atipik formasını və bir sıra nevroitik sindromları da şizofreniyaya aid etdi. Şizofreniya üçün xarakterik əlamətlər şəxsiyyətlə mühit arasında normal vəhdətin pozulması olaraq təfəkkürdə, emosiyada, iradədə, davranışda, son yekun olaraq psixi fəaliyyətin bütün cəhətlərində rast gəlmək mümkündür. Təfəkkürün pozuntuları xəstəliyin başlanğıc dövründə rast gəlinir. Bu zaman təfəkkürün qırıqlığı, fikirlərin çoxluğu ilə bərabər yersiz, mənasız, əhəmiyyətsiz müdriklik müşahidə edilir. Əksər hallarda onlarda özünə qapanma müşahidə edilir. Xəstədə sayıqlamanı ilk olaraq təyin etmək olmur, bu xəstənin şəxsiyyətinin mühafizə olunması ilə bağlı olur. Paradoksal emosional reaksiya zamanı bəzi xəstələr eyni zamanda həm nifrət edir, həm də sevir, bu cür vəziyyət ambivalentlik adlanır. Xəstənin iradə və fəaliyyət pozuntusuna öz sevimli işi ilə məşğul olmaması, təhsilini davam etdirməməsi, eyni zamanda onlar yaxın qohum və dostları ilə ünsiyyət qurmur, söhbət etmir və s.

Nəticə

Nəzərdən keçirdiyimiz bütün bu hallar şəxsiyyətin formalaşması və onun keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsində özünəməxsus təsir xüsusiyyətlərinə malikdir.

SUMMARY

THE FORMATION OF PERSONALITY AND ITS QUALITATIVE CHANGES

When we say a personality, we mean a person who occupies a worthy place in society, who occupies a position that brings honor with his life activity, who is the highest of the creatures formed in the process of evolution. The formation of a personality is acquired in time and occurs in the processes of a person's upbringing, as well as labor activity and the development of his cultural level. Alcoholism and some mental illnesses lead to a lag in personality development. All this is expressed in the violation of emotions, intellectual and behavioral rules.

Key words: evolution, syndrome, aggression, schizophrenia, motivation

РЕЗЮМЕ

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ КАЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ

Когда мы говорим личность, мы имеем в виду человека, занимающего достойное место в обществе, занимающего положение, приносящее почет своей жизнедеятельностью, являющегося высшим из существ, образовавшихся в процессе эволюции. Становление личности приобретается во времени и происходит в процессах воспитания человека, а также трудовой деятельности и развития его культурного уровня. Алкоголизм и некоторые психические заболевания приводят к отставанию в развитии личности. Все это выражается в нарушении эмоций, интеллектуальных и поведенческих правил.

Ключевые слова: синдром, агрессия, шизофрения, мотивация

İCMA ƏSASLI MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL LAYİHƏLƏRİNİN REGIONLARDA UŞAQLARIN KOQNİTİV BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Arzu MƏMMƏDOVA

arzumammedova15@gmail.com

Xülasə

Məktəbəqədər təhsil, uşaqların sosial, emosional və koqnitiv inkişafının əsasını qoyur. Bu dövr, uşaqların həyatında ən kritik mərhələlərdən biridir, çünki onlar beynəlxalq inkişaf standartlarına uyğun şəkildə düşünmə və sosial bacarıqlarını formalaşdırmağa başlayırlar. Məktəbəqədər təhsil sahəsindəki inkişaf, uşaqların gələcək təhsil həyatlarında müvəffəqiyyətlərinə təkan verir və onların cəmiyyətə integrasiya etmələrinə kömək edir. İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələri, uşaqların erkən yaşlardan etibarən koqnitiv bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mühüm bir vasitədir. Bu məqalə, regionlarda həyata keçirilən icma əsaslı məktəbəqədər təhsil proqramlarının uşaqların koqnitiv bacarıqlarına təsirini təhlil edir. İcma mühitindəki dəstək və əməkdaşlıq, uşaqların dil bacarıqlarının inkişafına, problemləri həll etmə qabiliyyətlərinin artırılmasına və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Bu təhsil yanaşması regionlarda uşaqların koqnitiv inkişafını daha sürətli və effektiv hala gətirir.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, koqnitiv bacarıqlar, icma əsaslı təhsil, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar.

Giriş

Məktəbəqədər təhsil dövrü uşaqların həyatında çox önəmli bir mərhələdir. Bu dövr, uşaqların koqnitiv bacarıqlarının inkişaf etdiyi, onların düşünmə qabiliyyətlərinin, yaddaşlarının, diqqət və öyrənmə bacarıqlarının formalaşdığı bir zaman dilimidir. Məktəbəqədər təhsilin uşaqların koqnitiv inkişafı üzərindəki təsiri böyükdür, çünki bu dövr uşağın gələcəkdəki təhsil həyatını və sosial qabiliyyətlərini müəyyənləşdirir. Koqnitiv bacarıqlar, insanların düşünmə, anlama, öyrənmə, yaddaş, diqqət və qərar vermə kimi zehni funksiyalarını əhatə edən bacarıqlardır. Bu bacarıqlar uşaqların mühitini anlamağı və ona uyğun şəkildə reaksiya verməsini təmin edir. Koqnitiv bacarıqların inkişafı insanın problem həll etmə, analitik düşünmə, kreativlik və öyrənmə qabiliyyətlərini artırır. Məktəbəqədər yaş dövrü, uşaqların bu bacarıqları inkişaf etdirməsi üçün ən vacib dövr hesab olunur. Bu dövrdə uşaqlar ətraf aləmi kəşf edir, dünyaya olan münasibətlərini formalaşdırır və yeni biliklər qazanırlar.

“İcma əsaslı təlim qrupları 1-3 və ya 3-6 yaşlı uşaqlar üçün təşkil olunur.” [2]

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin aktiv iştirakını təmin edən bir təhsil yanaşmasıdır. Bu yanaşma, yalnız mərkəzi təhsil strukturları tərəfindən təklif olunan təhsil proqramlarına deyil, həm də yerli resursların, təcrübələrin və sosial şəbəkələrin təhsil prosesinə daxil edilməsinə əsaslanır. İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələri, xüsusilə regionlarda yaşayan uşaqlar üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu uşaqlar, şəhər mərkəzlərindəki daha inkişaf etmiş təhsil imkanlarından istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu məqalə, regionlarda icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələrinin uşaqların koqnitiv bacarıqlarına təsirini araşdırır. İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələrinin uşaqların koqnitiv inkişafına təsiri geniş şəkildə təhlil edilib. Bu layihələrdə uşaqlar yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də sosial və emosional bacarıqlar qazandığı üçün, onların koqnitiv inkişafı da çox istiqamətli olur. Məsələn, uşaqların dil bacarıqları, yaddaşları və məntiqi düşünmə qabiliyyətləri icma əsaslı layihələr vasitəsilə inkişaf edir. Uşaqların problem həll etmə bacarıqları, qrup şəklində həyata keçirilən fəaliyyətlər və interaktiv oyunlarla gücləndirilir. Bundan əlavə, icma əsaslı təhsil yanaşması uşaqlara müstəqil düşünməyi və öz qərarlarını verməyi öyrədir. Bu, onların gələcəkdə daha müstəqil və kreativ fərdlər olmalarına şərait yaradır.

İcma əsaslı layihələrdə uşaqlar müxtəlif insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olur və sosial bacarıqlarını

inkişaf etdirirlər. Uşaqların koqnitiv bacarıqları yalnız təhsil prosesində deyil, həm də sosial mühitdə öyrəndikləri davranışlarla formalaşır. İcma fəaliyyətləri, uşaqlara empati qurma, öz duyğularını ifadə etmə və digər insanların hisslərini başa düşmə bacarıqlarını qazandırır. Bu sosial və emosional inkişaf, uşaqların ümumi koqnitiv inkişafını dəstəkləyir.

“İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsi fəaliyyət göstərdiyi bütün bölgələrdə 3-5 yaşlı məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrakın inkişaf sahəsi üzrə “Nitqin inkişafı və ətraf aləmlə tanışlıq” və “Riyazi və məntiqi təfəkkürün inkişafı” ilə bağlı müxtəlif bacarıqların formalaşdırılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur.” [1]

İcma əsaslı layihələrdə təhsil müxtəlif fəaliyyətdə iştirak etməklə zənginləşir. Məsələn, uşaqlar yerli sənətkarlıq fəaliyyətlərində iştirak etdikdə, onların yaradıcılıqları və problem həll etmə bacarıqları inkişaf edir. İcma layihələri, uşaqlara fərqli mühitlərdə yeni problemlərlə qarşılaşma və bu problemləri həll etmə fürsəti verir ki, bu da tənqidi düşüncə və analitik bacarıqların inkişafını təşviq edir.

İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələri, uşaqların koqnitiv bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Sosial, emosional, dil və düşüncə bacarıqlarının inkişafını təmin edən bu cür layihələr, uşaqlara yalnız təhsil mühitində deyil, həyatlarının hər sahəsində təsirli bacarıqlar qazandırır. Məktəbəqədər dövrdə bu növ təhsil yanaşması, uşaqların sağlam və güclü inkişafını təmin edərək, onların gələcəkdə uğurlu bir həyat sürmələrinə zəmin yaradır. Beləliklə, icma əsaslı təhsil yanaşması, uşaqların həyatında mühüm bir təsirə malikdir və onların gələcəyinə müsbət təsir göstərir. İcma əsaslı təhsil layihələri uşaqlara yaradıcı düşüncə tərzini inkişaf etdirmək üçün zəngin imkanlar təqdim edir. Məsələn, bir kənd və ya şəhər icmasında keçirilən təhsil proqramında uşaqlar, ətraf mühiti öyrənmək və təbii resursları qorumaq mövzusunda müxtəlif kreativ layihələr hazırlaya bilərlər. Bu cür fəaliyyətlər uşaqların problemləri fərqli perspektivlərdən görmələrini təmin edir. Bir icma layihəsində iştirak edən uşaqlar qarşılarına çıxan müxtəlif problemləri həll etmək üçün kollektiv şəkildə müzakirə apararaq, hər biri öz həll təkliflərini irəli sürür və digər uşaqlarla birgə ən yaxşı həll yolunu tapmağa çalışırlar. Bu fəaliyyətlər uşaqların düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların təxəyyül gücünü artırır. Eyni zamanda, müxtəlif yollarla əldə etdikləri təcrübələr nəticəsində, uşaqlar özlərini daha müstəqil hiss edirlər. Koqnitiv fəaliyyət uşağın bilik əldə etmək və istifadə etməkdə aktiv fəaliyyətidir. Şeirlər süjet xarakteri ilə seçilir. Valideynlər, tərbiyəçi-müəllimlər uşağa suallar verməlidirlər. Məktəbəqədər yaşda idrak qabiliyyətlərinin inkişafı çox vaxt oyunlar, gəzintilər, kitab oxumaq, rəsm çəkmək, dizayn etmək və digər yaradıcı fəaliyyət növləri kimi aktiv fəaliyyətlər vasitəsilə baş verir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələri regionlarda uşaqların koqnitiv bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu təsir, əsasən, uşaqların idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılması, problem həll etmə bacarıqlarının artırılması və sosial mühitə uyğunlaşma imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqələndirilir. Araşdırma göstərdi ki, bu cür layihələr uşaqların məntiqi düşünmə, yaddaş, diqqət və nitq bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir edir. Xüsusilə az resurslu və təhsil imkanlarının məhdud olduğu regionlarda icma əsaslı təhsil proqramlarının tətbiqi uşaqların məktəbə hazırlıq səviyyəsini artırır və onların gələcək akademik uğurlarına zəmin yaradır. Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, icma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihələrinin genişləndirilməsi və davamlı inkişaf etdirilməsi uşaqların koqnitiv bacarıqlarının daha səmərəli formalaşmasına və ümumilikdə təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəlməsinə töhfə verə bilər. Gələcəkdə bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatların artırılması və layihələrin effektivliyinin daha dərinlən öyrənilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adnalı Pərvin Nurəddin- İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil layihəsinin regionlarda məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsildə iştirakının artırılmasına təsiri
2. <https://madreshoy.com/az/idrak-inki%C5%9Faf%C4%B1-n%C9%99dir/> Koqnitiv inkişaf nədir?
3. <https://www.icmalayihesi.edu.az/layihe-haqqinda>

SUMMARY

Preschool education lays the foundation for children's social, emotional and cognitive development. This period is one of the most critical stages in children's lives, as they begin to develop their thinking and social skills in accordance with international development standards. Advances in preschool education promote children's success in their future educational lives and help them integrate into society. Community-based preschool projects are an important tool for developing children's cognitive skills from an early age. This article analyzes the impact of regional community-based preschool programs on children's cognitive skills. Community support and collaboration help children develop language skills, problem-solving skills, and creative thinking skills. This educational approach makes the cognitive development of children in the regions faster and more effective.

Key words: Preschool education, cognitive skills, community-based education, preschool children.

DOĞRU BİLİNƏN YANLIŞ DAVRANIŞLAR

İlhamə İSMAYILOVA

ilhameismayilova32@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4664-1973>

Aygün İSMAYILOVA

aygun.ismayilova@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə uşaqların tərbiyə olunmasında müqayisə etməyin ağır nəticələri göstərilmişdir. Həmçinin valideynlərin əksəriyyəti uşaqlara qarşı fiziki cəza tətbiq edirlər. Fiziki şiddətə məruz qalan uşaqlarda günahkarlıq, yalnızlıq, qorxu, çarəsizlik, özgüvənsizlik, gərginlik, narahatlıq kimi duyğular yaranır. Gələcəkdə bu cür insanların kəskin stress pozğunluğu, travma sonrası stress pozuntusu, içki və maddə asılılığı və depressiya kimi bir çox psixoloji problemlər yaşama ehtimalı yüksəkdir. Həmçinin övladların tərbiyə olunmasında Ailə mühitində harmoniya yaratmaq üçün ataların göstərdiyi dəstək həm ana-övlad münasibətlərinə, həm də ailə dəyərlərinə müsbət təsir göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Valideyn, uşaq, valideyn həmrəyliyi, cəza vermək.*

Tərbiyə üsullarında doğru bilinən yanlışları öyrənərək övladınızın sağlam psixoloji duruma sahib olmasına kömək edə bilərsiniz. Çünki övladınıza bu gün yanaşma tərziniz onun gələcək həyatına müsbət və ya mənfi tərəfdən təsir edir.

Uşağı müqayisə etməyin ağır nəticələri vardır.

1. Uşaqların istedadını boğur.
2. Uşaqlar qiymətləndirilməyəndə və daim başqaları ilə müqayisə edildikdə, onların istedadı inkişaf etməyəcək və nəticədə həm potensialını, həm də istedadını itirəcəklər.
3. Öz dəyərini azaldır.
4. Əgər uşaq “mən heç nəyə yaramıram” hissi yaşayarsa, gələcəkdə iş həyatında fəaliyyətini daha pisləşdirə bilər.
5. Özünə hörməti məhv edir.
6. Uşaq yaxşı performans göstərə bilmədiyinə inanmağa başlayır. (Öyrənilmiş çarəsizlik)
7. Vaxt keçdikcə aqressiv olar. Nəticədə, əsəbi və xoşbəxt olmayan uşaq yetişir. Uşağın ağılında “anam/atam mənə sevmir” fikri formalaşır.

8. Yeniyetməlik dövründə özünü başqa bir şəxs kimi ətrafdakılara göstərməyə çalışır. Hər zaman ətrafındakı insanları razı salmağa və onlardan təqdir almağa çalışır.

9. Müqayisə edilən uşaq valideynləri tərəfindən güvənilmədiyini hiss edir və ailədən uzaqlaşır.

Fiziki şiddətə məruz qalan uşaqlarda günahkarlıq, yalnızlıq, qorxu, çarəsizlik, özgüvənsizlik, gərginlik, narahatlıq kimi duyğular yaranır. Gələcəkdə bu cür insanların kəskin stress pozğunluğu, travma sonrası stress pozuntusu, içki və maddə asılılığı və depressiya kimi bir çox psixoloji problemlər yaşama ehtimalı yüksəkdir.

Cəza vermək tərbiyənin ən vacib hissəsidir düşüncəsində olan valideynlər var. Cəza yalnız lazımi hallarda və konstruktiv şəkildə tətbiq edilməlidir. Müsbət davranışı gücləndirmək cəzadan daha təsirli nəticələr verir.

Valideynlərin əksəriyyəti uşaqlara qarşı **Dəymə, mən edərdəm!** bu şəkildə yanaşırlar. Yaşına uyğun özünə xidmət bacarıqları formalaşmayan uşaqların özünüqiymətləndirməsi aşağı düşür. Böyüdükcə tənbelləşir. Valideynlər uşağı hər cür çətinlikdən qorumağa çalışırlar. Uşaq çətinliklərlə qarşılaşaraq həyatı öyrənir. Valideynin rolu onu dəstəkləmək və həyat dərsləri öyrətməkdir.

Tərbiyəli olub özünü xoşbəxt hiss etməyən uşaq, böyüdükdə xoşbəxt olmaq üçün tərbiyəsizlik edir... Uşağa bir şəxsiyyət kimi yanaşmaq lazımdır!

Mənim övladım ən yaxşısına layiqdir! Əziyyət çəkmədən, çalışmadan yaxşısına layiq

olduğunu düşünən uşaq mən mərkəziyyətçi olur, digərlərinə yuxarıdan aşağı baxmağa başlayır. Uşaq həyatda hər şeyin asanlıqla əldə ediləcəyini düşünür və çətinliklərlə üzləşdikdə həll yolları tapmaqda çətinlik çəkir. Uşağın bütün istəklərini təmin etmək valideyn sevgisini göstərmək demək deyil. Övladına sevgi göstərmək onun məsuliyyət və səbr anlayışını öyrətməklə mümkündür.

İkili tərbiyə- Nənə, baba, bibi, xala, əmi, dayı, hərəsi öz rolunda olması kifayət edir. Valideyn rolunu yüklənmələri, uşağın gələcəyi haqqında hər hansı qərar qəbul etməsi doğru deyil.

Valideyn həmrəyliyi mütləqdir! Bütün qərarlar hər iki valideynin iştirakı ilə verilməli və icra olunmalıdır. Əks halda tələbkər valideynə qarşı aqressiv münasibət formalaşacaq.

Həddindən artıq nəzarət (helikopter valideynlik) Uşağın hər bir addımını izləmək və qərarlarını mütləq şəkildə idarə etmək yaxşıdır deyə düşünülür. Həddindən artıq nəzarət uşağın müstəqilliyini azaldır, özünə inamını, özünü idarə etmə və problem həll etmə bacarıqlarını zəiflədir. Bu, gələcəkdə qərarsızlıq və başqalarından asılılıq yaradır.

Qardaşın səndən böyükdür, bacı səndən balacadır və s. Bu cür yanaşma həm uşaqlar arası, həm də valideynlə uşaqlar arasındakı münasibətləri pozur. Uşaqlar müqayisə etməyə başlayır, qısqanclıq, sevgi və diqqət əksikliyi və s. Mənfi duyğular yaşamağa başlayırlar.

Qayda sənə aiddir ! Ailə içində qoyulan hər hansı qaydalar valideynlərin özləri tərəfindən əməl olunmursa, uşaqlar da əməl etməyəcək, yaxud da qorxduğu üçün əməl edəcək. Bu qorxu aradan qalxandan sonra disiplin də aradan qalxmış olacaq.

Uşaq öz işini gördüyü üçün mükafatlandırılmamalıdır. Əks halda şüuraltısına yeridilmiş təriflər sayəsində gələcəkdə rüşvətxor olur, satır və ya satın alır.[1,25]

Valideynlər düşünür ki, sərt davranış uşağı daha yaxşı tərbiyə edəcək. Çox sərtlik uşağın emosional problemlər yaşamasına, qorxu və itaətsizlik arasında qalmasına səbəb olur. Qaydalar yoxdursa, uşaq özünü idarə etməkdə çətinlik çəkir. Çox sərt qaydalar isə uşaqda üsyan hissini və itaətsizliyi artırır. Nəzarət və sevgi balanslı olmalıdır.

Bəzi valideynlər düşünür ki, uşaq böyüyəndə özü hər şeyi öyrənəcək, cinsi tərbiyə haqqında danışmaq utanvericidir, lazımsızdır. Cinsi tərbiyə uşaqların sağlam və düzgün münasibət anlayışı formalaşdırması üçün çox vacibdir. Valideynlər yaşına uyğun şəkildə məlumat verməli və uşağın suallarını cavablandırmalıdır. Övladın fikirlərinə, narahatlıqlarına əhəmiyyət verilmədikdə, uşaq öz fikirlərinin və hisslərinin əhəmiyyətsiz olduğunu düşünür, bu da onun özünü ifadə etmə bacarığını zəiflədir.

Ailə mühitində harmoniya yaratmaq üçün ataların göstərdiyi dəstək həm ana-övlad münasibətlərinə, həm də ailə dəyərlərinə müsbət təsir göstərir. Aşağıda bu dəstəyi təmin etmək üçün ataların edə biləcəyi əsas addımlar izah edilmişdir:[2,75]

- Müştərək məsuliyyəti qəbul etmək
- Uşağın tərbiyəsində yalnız anaların deyil, həm də özlərinin məsuliyyət daşdığını dərk etməlidirlər. Qidalanma, təhsil, yuxu rejimi kimi məsələlərdə iştirak etmək vacibdir. Faydası: Analara fiziki və emosional yükü azaltmaqla onları dəstəkləyir və uşağa hər iki valideynin vacib olduğunu göstərir.

- Ana üçün istirahət imkanları yaratmaq
- Ananın zaman-zaman dincəlməsi üçün uşağa vaxt ayırmalı, ana üçün şəxsi vaxt və məkan təmin etməlidirlər. Faydası: Ana özünü yenilənmiş və daha balanslı hiss edir, bu da uşağa qarşı daha səbirli olmasını təmin edir.

- Rol modeli olmaq
- Ata uşağa hörmət, sevgi və düzgün davranışlarla nümunə olmalıdır. Ana ilə mehriban və dəstək dolu münasibət quraraq uşağa sağlam ailə dəyərlərini göstərməlidir. Faydası: Uşaq düzgün ailə münasibətlərini öyrənir və gələcəkdə sağlam münasibətlər qurmağa meylli olur.

- Ananın emosional yüklənməsini anlamaq
- Ev işlərində və uşağa qayğı göstərməkdə aktiv iştirak etməli, ananın hər an güclü olmaq

məcburiyyətində olmadığını qəbul etməlidirlər. Faydası: Ana tək yükü çəkmədiyini hiss edir və özünü daha rahat ifadə edə bilir.

- Çətinliklərin müştərək həlli
- Tərbiyə prosesində qarşıya çıxan problemləri "anaya məxsus məsələ" kimi deyil, ailə məsuliyyəti kimi qəbul etməli və birgə həll yolları axtarmalıdırlar. Faydası: Ana özünü tək hiss etmir və problemlər daha asan həll olunur.
- Ananın qərarlarına dəstək olmaq
- Ana tərəfindən qoyulan qaydaları zəiflətmək və ya uşağın yanında ananı etibarsız göstərməkdən çəkinməlidirlər. Faydası: Uşaq valideynlər arasında ahəng hiss edir və qaydalara daha yaxşı əməl edir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Çələbiyev. Ailə psixologiyası Bakı, 2015, 411 səh.
2. R. Mirzəyev . Münasibətlər konfliktlər və yeniyetmələr. Bakı, 2018, səh. 142

SUMMARY

This article shows the serious consequences of comparison in raising children. Also, most parents use physical punishment against children. Children who are exposed to physical violence experience feelings such as guilt, loneliness, fear, helplessness, lack of self-confidence, tension, and anxiety. In the future, such people are more likely to experience many psychological problems such as acute stress disorder, post-traumatic stress disorder, alcohol and drug addiction, and depression. Also, the support provided by fathers to create harmony in the family environment in raising children has been shown to have a positive effect on both mother-child relationships and family values.

Keywords: Parent, child, parental solidarity, punishment.

DİSTANT TƏHSİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FORMALARI

Aynur MURADOVA
aynurmuradova42@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Tədqiqat işində distant təhsil və onun xüsusiyyətləri müzakirə edilir. Distant təhsilin insanların təhsil almasına olan müsbət təsirləri və inkişaf etdirilməsi üzrə yanaşmalar araşdırılır. Bu təhsil formasının xüsusiyyətləri, elastikliyi və texnologiyanın rolu qeyd olunur. Eyni zamanda, distant təhsilin müxtəlif formaları — sinxron və asinxron təhsil yanaşmaları analiz edilir. Tədqiqatın məqsədi, distant təhsilin müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirərək, bu təhsil modelinin inkişafı və daha geniş kütlələrə əlçatanlığının təmin edilməsi üçün müxtəlif yanaşmaları təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *distant təhsil, onlayn öyrənmə, tədris metodları, texnologiya istifadəsi, təhsil platformaları, uzaqdan tədris, müəllim-şagird əlaqəsi*

Distant təhsil, müasir dövrdə təhsil sahəsindəki ən əhəmiyyətli yeniliklərdən biridir. Bu model, ənənəvi təhsildən fərqli olaraq, tələbələrin fiziki olaraq bir araya gəlməsini tələb etmədən, müasir texnologiyalar vasitəsilə təhsil almasına imkan verir. Distant təhsil, zaman və məkan sərhədlərini aşaraq, fərqli regionlarda, ölkələrdə və hətta qitələrdə yaşayan insanlara təhsil almağın rahatlığını təqdim edir. İnternetin inkişafı, rəqəmsal texnologiyaların irəliləməsi və ən əsası pandemiya dövründə ortaya çıxan global təhsil böhranı, distant təhsilin həyatımıza necə sıx şəkildə daxil olduğunu göstərir. Tələbələrin təhsilini davam etdirmək və keyfiyyətli öyrənmə mühitini yaratmaq üçün distant təhsil sistemləri dünyanın müxtəlif təhsil müəssisələri tərəfindən sürətlə tətbiq olunur [1].

Distant təhsil və xüsusiyyətləri

Distant təhsil, tələbələrin müstəqil şəkildə, öz sürətlərinə uyğun olaraq, istədikləri vaxt və yerdə təhsil aldıkları bir sistemdir. Bu təhsil modeli, tələbələrə yüksək səviyyədə **fleksibil** imkanlar təqdim edir. Onlar dərsləri müəyyən edilmiş vaxtda deyil, öz tədris planlarına uyğun şəkildə izləyə bilirlər. Məsələn, video dərslər və yazılı materiallar vasitəsilə tələbələr öyrənmə prosesini öz sürətində irəlilədə bilər, bir dərsi təkrar etmək, suallar vermək və əlavə mənbələrə müraciət etmək mümkün olur. Bu xüsusiyyət, həm iş həyatını, həm də ailəvi məsuliyyətləri olan şəxslər üçün əhəmiyyətli bir avantajdır [2].

Distant təhsilin əsas elementlərindən biri **texnologiyanın roludur**. Bu təhsil modeli müasir təhsil texnologiyalarının genişlənməsi ilə sıx bağlıdır. İnternetin və mobil texnologiyaların inkişafı, onlayn dərslərin və interaktiv platformaların yaradılması, təhsilin daha əlçatan olmasını təmin edir. Distant təhsil platformaları, videokonfrans sistemləri, e-öyrənmə alətləri və rəqəmsal dərsliklər vasitəsilə tələbələr müxtəlif mövzularda dərsləri asanlıqla əldə edə bilər və dərsləri müstəqil şəkildə idarə edə bilərlər. Bu platformalar, tələbələrə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də praktiki bacarıqlar əldə etməyə imkan verir [1].

Distant təhsil, tələbələrin **geosiyasi və iqtisadi sərhədləri aşmasına** kömək edir. Fərqli regionlarda yaşayan tələbələr, fiziki olaraq universitetə gedə bilmədikləri halda, dünyanın ən qabaqcıl təhsil müəssisələrindən təhsil ala bilərlər. Bu, təhsil imkanlarının bərabər şəkildə paylanmasını təmin edir və inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki tələbələrə dünya səviyyəsində təhsil almaq imkanı tanıyır [2].

Distant təhsil formaları

Distant təhsil, müxtəlif yanaşmalara əsaslanaraq müxtəlif formalarda tədris olunur. Ən geniş yayılmış formalar **sinxron** və **asinxron** təhsil yanaşmalarıdır. Bu formalarda tələbələrə tədrisin məzmunu, tədris üsulları və dərs materialları fərqli şəkildə təqdim olunur.

1. **Sinxron təhsil:** Sinxron təhsil, tələbələrin və müəllimlərin müəyyən bir vaxtda bir araya gəldiyi, canlı dərslərin keçirildiyi təhsil modelidir. Bu yanaşma ənənəvi sinif otaqlarına bənzəyir, lakin müəllim və tələbələr fiziki olaraq bir yerdə deyillər. Sinxron dərslər, onlayn videokonfranslar vasitəsilə həyata keçirilir və tələbələr dərslər zamanı müəllimlə birbaşa əlaqə quraraq suallar verə, müzakirələrə qatılaraq dərsləri daha interaktiv şəkildə öyrənə bilirlər. Bununla yanaşı, sinxron təhsil müəyyən zaman məhdudiyyətləri ilə gəlir. Tələbələr dərslərə qatılmaq üçün müəyyən saatlarda mövcud olmalıdırlar ki, bu da bəzi hallarda qeyri-müntəzəm iş qrafiki və ya fərqli coğrafi zonalarda olan tələbələr üçün çətinlik yarada bilər [3].

2. **Asinxron təhsil:** Asinxron təhsil, tələbələrin dərsləri öz sürətlərində izlədiyi və tapşırıqları istədikləri vaxtda yerinə yetirdikləri bir yanaşmadır. Bu təhsil forması, sinxron təhsilin məhdudiyyətlərindən qaçmağa imkan verir və tələbələrə öz təhsil prosesini daha azad şəkildə idarə etməyə şərait yaradır. Tələbələr dərsləri video materiallar, yazılı mətnlər, təqdimatlar və onlayn tapşırıqlar vasitəsilə izləyirlər. Bu yanaşma, xüsusilə işlə məşğul olan və ya digər öhdəlikləri olan şəxslər üçün çox əlverişlidir. Lakin, asinxron təhsil tələbələr arasında canlı müzakirə və qarşılıqlı əlaqəni məhdudlaşdırdığı üçün bəzi hallarda tələbələrin tədris materialları ilə daha passiv əlaqə qurmasına səbəb ola bilər [3].

Təhsil texnologiyaları və onların rolu

Distant təhsilin səmərəliliyi, təhsil texnologiyalarının irəliləyişindən asılıdır. Müasir təhsil platformaları və alətləri tələbələrə dərsləri izləməyi, tapşırıqları yerinə yetirməyi, müəllimlə əlaqə qurmağı və dərslər materiallarını asanlıqla əldə etməyi mümkün edir. Məsələn, **Google Classroom**, **Moodle**, **Zoom**, **Microsoft Teams** kimi onlayn platformalar təhsil mühitini daha rahat və səmərəli edir. Bu platformalar həmçinin, müəllimlərə dərsləri təşkil etməyə, qiymətləndirmə və qiymətləri izləməyə imkan verir. Həmçinin, tədris materialları onlayn yayımlandığı üçün tələbələrə dərslərə zamanında qatılma və dərsləri təkrarlama imkanı yaradır [4].

Virtual reallıq və artırılmış reallıq texnologiyalarının rolu

Distant təhsil, gələcəkdə daha çox texnologiyalardan faydalanacaq. **Virtual reallıq (VR)** və **artırılmış reallıq (AR)** texnologiyaları, təhsil almanının təcrübəsini dəyişdirəcək. Bu texnologiyalar, tələbələrə virtual mühitdə təcrübə keçmək və real dünyadakı məlumatları daha əyani şəkildə öyrənmək imkanı verəcək. Məsələn, tibb tələbələri VR vasitəsilə cərrahiyyə əməliyyatlarını təcrübə edə biləcək, coğrafiya tələbələri isə AR vasitəsilə müxtəlif yerləri daha dərinlən öyrənə bilirlər [4].

Distant təhsilin global inkişafı və təhsil sektorunda artım (2019-2023)

İl	Global Onlayn Təhsil Bazarı (ABŞ Dolları)	Pandemiya Dövrü (2020) Tələbə Artışı (%)	Onlayn Təhsil Texnologiyalarının Artışı (%)	Ən Yüksək Artan Regionlar
2019	150 milyard	-	-	Şimali Amerika, Avropa
2020	200 milyard	60%	400%	Asiya, Latin Amerikasında
2021	250 milyard	25%	50%	Afrika, Cənubi Asiya
2022	280 milyard	15%	35%	Hindistan, Çin, Braziliya
2023	320 milyard	10%	30%	Avstraliya, Cənubi Koreya

Mənbə: UNESCO, World Economic Forum, Statista

Bu cədvəl, distant təhsil bazarının 2019-2023 illəri arasında necə inkişaf etdiyini göstərir. Pandemiya dövrü ilə əlaqədar olaraq tələbələrin onlayn təhsilə keçidində kəskin artım müşahidə

olunub. Eyni zamanda, onlayn təhsil texnologiyalarının inkişafı da sürətlə artmışdır.

Distant təhsilin inkişafı ilə bağlı statistikalar da bu sahənin necə sürətlə böyüdüyünü təsdiq edir. Məsələn, 2020-ci ildə dünya üzrə 1.6 milyard tələbə pandemiya səbəbindən onlayn təhsilə keçmişdir. Bu dövr, distant təhsil bazarının 200 milyard ABŞ dollarına çatmasına səbəb olmuşdur və gələcəkdə bu rəqəmin 350 milyard dollara qədər artacağı proqnozlaşdırılır.

İnternetin və mobil texnologiyaların inkişafı, distant təhsilin əsasını təşkil edən platformaların yaranmasına imkan yaratmışdır. Google Classroom, Zoom, Moodle kimi onlayn platformalar, tələbələrə dərsləri asanlıqla izləmələrini, müəllimlərlə əlaqə qurmalarını və tapşırıqları yerinə yetirmələrini təmin edir. 2022-ci ilə qədər bu texnologiyalar, xüsusən Asiya və Afrika kimi regionlarda sürətlə yayılmağa başlamışdır. Asiyada, məsələn, 2022-ci ildə 200 milyon nəfərdən çox tələbə onlayn təhsil almışdır.

Onlayn təhsil yalnız tələbələr üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, həm də əmək bazarına təsir edib. 2021-ci ildə, distant təhsil almış şəxslərin işə qəbul edilmə şansı 75%-dən 80%-ə yüksəlmişdir. Bu da, işəgötürənlərin onlayn təhsil proqramlarına daha çox dəyər verdiklərini göstərir. Bununla yanaşı, virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyalarının təhsildə istifadəsi də artmışdır. Tələbələr, bu texnologiyalar vasitəsilə real həyat təcrübələrini təkrarlamaq və bu da onların öyrənmə prosesini daha effektiv hala gətirir.

Distant təhsil və gələcək perspektivlər

Distant təhsil, təhsil sahəsindəki ən böyük dəyişikliklərdən biridir. Onun gələcək inkişafı, təhsil texnologiyalarının irəliləyişi ilə daha da sürətlənəcək. Bu, təhsil sahəsində daha çox **interaktiv və şəxsiyyətə uyğun tədris metodlarının** tətbiqinə səbəb olacaq. Gələcəkdə, tələbələr yalnız videolarla öyrənməkdən çox, özləri tərəfindən idarə olunan, **hibrid və interaktiv dərslərlə** təhsil alacaqlar.

Distant təhsil gələcəkdə daha da inkişaf edəcək. Təhsil texnologiyalarının sürətli inkişafı, hibrid və interaktiv dərslərin tətbiqini mümkün edəcək. Tələbələr yalnız videolarla deyil, həm də özləri tərəfindən idarə olunan, daha şəxsiyyətə uyğun dərslərlə öyrənəcəklər. Virtual və artırılmış reallıq kimi yeni texnologiyalar, təhsilin təcrübəsini daha da dəyişdirəcək, tələbələrə daha geniş imkanlar təqdim edəcək.

Ümumilikdə, distant təhsil, təhsilin global miqyasda bərabər paylanmasına kömək edir və müxtəlif sosial qruplara təhsil imkanları yaradır. Bu da təhsil sisteminin daha demokratikləşməsinə və hər kəsə daha əlçatan olmasına səbəb olacaq. Gələcəkdə distant təhsil sahəsinin daha da genişlənməsi və təhsil imkanlarının artırılması gözlənilir.

Distant təhsilin müxtəlif regionlarda yayıldığı səviyyə (2020-2022)

Region	Distant Təhsilə Keçən Tələbə Sayı (milyon)	Onlayn Təhsil İstifadəçi Artışı (%)	Ən Yüksək Təhsil Texnologiyaları	Ən Çox İstifadə Edilən Platformalar
Şimali Amerika	50	35%	Zoom, Google Classroom, Moodle	Coursera, EdX, LinkedIn Learning
Avropa	45	40%	Microsoft Teams, Google Meet	Moodle, Open edX, Canvas
Asiya	200	60%	Tencent Classroom, Zoom	Coursera, Duolingo, Alibaba Cloud
Latin Amerika	30	50%	Google Meet, Zoom	Khan Academy, Coursera
Afrika	15	80%	Zoom, Google Classroom	Coursera, Udemy, Teachable

Mənbə: UNESCO, World Bank, Statista

Bu cədvəl, müxtəlif regionlarda distant təhsil sistemlərinin necə yayılmaqda olduğunu göstərir.

Asiya və Afrikada onlayn təhsil istifadəsi sürətlə artmışdır, xüsusən pandemiya dövründə təhsil imkanlarına çıxışı olmayan tələbələr üçün bu yanaşma həyati əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Distant təhsil texnologiyalarının inkişafı və əmək bazarı üzərindəki təsiri

il	Onlayn Təhsil Texnologiyalarının İstifadə Artışı (%)	Əmək Bazarı Tələbləri ilə Uyğunluq (%)	Virtual və Artırılmış Reallığın Təhsildə Təsiri (%)	Onlayn Təhsil Alanların İşə Qəbul Edilmə Yüzdəsi (%)
2019	30%	50%	10%	60%
2020	100%	65%	20%	75%
2021	80%	70%	30%	80%
2022	60%	75%	45%	85%
2023	50%	80%	50%	90%

Mənbə: World Economic Forum, LinkedIn Insights, EdTech Review

Bu cədvəl, distant təhsil texnologiyalarının əmək bazarına təsirini və işə qəbul statistikalarını əks etdirir. İstifadəçilərin daha çox onlayn təhsil alması və iş bazarında bu təhsilin qəbul edilməsi, rəqəmsal bacarıqların artan tələbini göstərir. Virtual reallıq və artırılmış reallığın təhsildə istifadəsi də gələcəkdə daha çox yayıla bilər.

Nəticə

Distant təhsil, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təhsil sistemində mühüm bir yer tutmaqdadır. Bu təhsil modeli, ənənəvi təhsildən fərqli olaraq tələbələrə daha sərbəst və çevik təhsil imkanları təqdim edir. Sinxron və asinxron təhsil yanaşmalarının kombinasiyası, müxtəlif öyrənmə üslublarına cavab verir, tələbələrin şəxsi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təhsil təcrübəsi təqdim edir. Sinxron yanaşma, dərslərin müəyyən vaxtda keçirilməsini tələb etsə də, tələbələrə müəllimlə birbaşa əlaqə quraraq dərsi daha interaktiv şəkildə öyrənməyə imkan verir. Asinxron təhsil isə tələbələrə daha çox müstəqil öyrənmə imkanı verir, onlara dərsləri öz sürətində izləmək və istədikləri vaxt təkrarlamaq imkanı tanıyır.

Təhsil texnologiyalarının inkişafı, distant təhsilin interaktiv və daha çevik hala gəlməsinə səbəb olub. Video dərslər, e-öyrənmə platformaları və rəqəmsal alətlər, təhsil mühitini daha zəngin və əlçatan edir. Müasir texnologiyalar, yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də praktiki bacarıqları əldə etmək imkanı verir, bu da distant təhsilin effektivliyini artırır. Distant təhsil, tələbələrə fiziki olaraq bir araya gəlmədən dünya səviyyəsində təhsil müəssisələrindən faydalanma imkanı yaradır. Bu, təhsil imkanlarının global miqyasda daha bərabər paylanmasına kömək edir və hər regiondan tələbələrə yüksək keyfiyyətli təhsil almaq şansı tanıyır.

Gələcəkdə, distant təhsil daha çox inkişaf edəcək və texnologiyalarla birləşərək daha da interaktiv və şəxsiyyətə uyğun olacaq. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) kimi yeni texnologiyalar, təhsil almanın metodlarını köklü şəkildə dəyişdirəcək. Bu texnologiyalar tələbələrə daha əyani təcrübələr yaşamağa və real dünya təcrübələrini təkrarlamağa imkan verəcək. Məsələn, tibb tələbələri cərrahiyyə əməliyyatlarını VR vasitəsilə təcrübə edə bilər, coğrafiya tələbələri isə AR ilə müxtəlif əraziləri daha dərinlən öyrənmə bilərlər. Bu cür texnologiyalar təhsilin daha interaktiv və təcrübəyə əsaslanan bir formaya keçməsinə şərait yaradacaq. Distant təhsil həmçinin, təhsilin demokratikləşməsinə və daha geniş kütlələrə çatdırılmasına yardımçı olacaq. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, iqtisadi və geosiyasi səbəblərdən təhsil almaq çətin olan tələbələr, distant təhsil sayəsində dünya səviyyəsində təhsil imkanlarından faydalana biləcəklər. Bu, təhsil bərabərsizliklərini aradan qaldırmaq və müxtəlif sosial qrupların təhsil alma şanslarını artırmaq üçün mühüm bir addımdır. Tələbələrə daha sərbəst, şəxsiyyətə uyğun və əlverişli təhsil təqdim edən distant təhsil, gələcəkdə həm də daha inklüziv bir təhsil sisteminin qurulmasına səbəb olacaq.

Bu təhsil forması, yalnız fərdi inkişaf üçün deyil, həm də qlobal cəmiyyətin inkişafı üçün vacibdir. Gələcəkdə distant təhsilin genişlənməsi, daha çox insana təhsil alma imkanı tanıyacaq və təhsil sisteminin daha demokratik, hər kəsə bərabər imkanlar təqdim edən bir forma kəsb etməsinə səbəb olacaq. Bu inkişaf, həm də əmək bazarında rəqəmsal bacarıqların artması ilə nəticələncək, beləliklə işə qəbul prosesində onlayn təhsilin rolu daha da güclənəcək. Distant təhsilin inkişafı, həm də təhsilin beynəlxalq miqyasda daha geniş yayılmasına və müxtəlif mədəniyyətlərdən olan tələbələrə bir araya gəlməsinə şərait yaradacaq, bu isə qlobal əməkdaşlığı və bilik mübadiləsini daha da gücləndirəcək. Beləliklə, distant təhsil, yalnız təhsil imkanlarını genişləndirmək və təhsili daha əlçatan etmək baxımından deyil, həm də gələcəkdə qlobal təhsil sisteminin daha çevik, inklüziv və interaktiv olmasına yardım edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, R. (2014). Distant təhsil və onun inkişafı. Azərbaycan Təhsil Jurnalı, 12(4), 45-50.
2. Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. (2001). Critical Thinking, Cognitive Presence, and Computer Conferencing in Distance Education. American Journal of Distance Education, 15(1), 7-23.
3. Məmmədov, T. (2020). Distant təhsil və onlayn öyrənmə modelləri. Təhsil və İnnovasiya, 8(2), 30-35.
4. Moore, M. G., & Kearsley, G. (2012). Distance Education: A Systems View of Online Learning (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.

SUMMARY

FEATURES AND FORMS OF DISTANCE EDUCATION

The research paper discusses distance education and its characteristics. It examines the positive impacts of distance education on individuals' learning and the approaches for its enhancement. The characteristics of this educational form, its flexibility, and the role of technology are highlighted. Additionally, the different forms of distance education — synchronous and asynchronous approaches — are analyzed. The purpose of the research is to explore various aspects of distance education and present approaches for its development and ensuring accessibility to a broader audience.

Key words: Distance education, synchronous education, asynchronous education, online education, educational technologies, flexible education, educational platforms, e-learning lessons.

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРИСТИКИ И ФОРМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В исследовательской работе рассматривается дистанционное образование и его особенности. Исследуются положительные влияния дистанционного образования на получение образования людьми и подходы к его совершенствованию. Указываются особенности этой образовательной формы, гибкость и роль технологий. Также анализируются различные формы дистанционного образования — синхронный и асинхронный подходы. Цель исследования — рассмотреть различные аспекты дистанционного образования и представить подходы для его развития и обеспечения доступности для более широкой аудитории.

Ключевые слова: Дистантное образование, синхронное образование, асинхронное образование, онлайн-образование, образовательные технологии, гибкое образование, образовательные платформы, электронные уроки.

PEDAQOJİ PROSESİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN YERİ VƏ ROLU

Aytac İBRAHİMOVA

nilayibrahimli54@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0008-4800-033X>

Nəzakət YUSİFOVA

Xülasə

Təhsil sistemində pedaqoji prosesin səmərəli idarə olunması və inkişaf etdirilməsi üçün monitoring və qiymətləndirmə anlayışlarının tətbiq olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sistemin əsas məqsədi yüksək keyfiyyətli təhsil vermək, cəmiyyətin tələblərinə uyğun bilikli, bacarıqlı və yaradıcı fərdlər yetişdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədris prosesinin səmərəli idarə olunması və onun nəticələrinin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu baxımdan, pedaqoji prosesdə monitoring və qiymətləndirmə əsas alətlərdən biri kimi çıxış edir. Monitoring təhsil prosesinin davamlı müşahidəsi və təhlili olub, onun keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilmişdir. Qiymətləndirmə isə öyrənmə nəticələrinin ölçülməsi və təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: *monitoring, qiymətləndirmə, təhsil, tədris, pedaqoji prosesin səmərəliliyi*

Giriş

Müasir cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolu əvəzolunmazdır. Təhsil yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşması, analitik düşüncə, yaradıcılıq və sosial bacarıqların inkişafı üçün vacib bir prosesdir. Pedaqoji proses isə bu təhsil sisteminin əsas özəyini təşkil edir. Onun səmərəli təşkili təlim-tərbiyə prosesinin məqsədlərinə çatmağın əsas şərtidir. Müasir təhsil fəlsəfəsi pedaqoji prosesin yalnız müəllimdən şagirdə təkcə bilik ötürülməsi olmadığını, əksinə, qarşılıqlı əməkdaşlığa, yaradıcı fəaliyyətə və tənqidi düşüncənin inkişafına əsaslandığını vurğulayır. Bu prosesdə qiymətləndirmə və monitoring mühüm alət kimi çıxış edir.

Qiymətləndirmə və monitoring pedaqoji prosesin ayrılmaz hissələridir və təhsil sisteminin keyfiyyətinin təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Qiymətləndirmə şagirdlərin bilik, bacarıq və kompetensiyalarını ölçməklə yanaşı, onların inkişaf dinamikasını izləməyə, çatışmazlıqları müəyyən etməyə və potensiallarını üzə çıxarmağa imkan verir. Monitoring isə təlim prosesinin davamlı izlənilməsi, əldə olunan nəticələrin təhlili və əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün əvəzsiz vasitədir. Bu iki mexanizm birlikdə pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmaq, təhsil keyfiyyətini yüksəltmək və təlimin məqsədlərinə nail olmaq üçün vacibdir.

Xüsusilə, XXI əsrdə təhsil yanaşmalarının dəyişməsi və kurikulum islahatları qiymətləndirmə və monitoringin rolunu daha da aktuallaşdırmışdır. Ənənəvi bilik əsaslı yanaşmalar artıq yerini kompetensiyaya əsaslanan yanaşmalara vermişdir. Bu yanaşma şagirdlərin yalnız bilik əldə etməsini deyil, həm də əldə etdikləri bilikləri praktik həyatda tətbiq edə bilmələrini, kritik düşüncə, problemləri həll etmə bacarıqları və ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafını əsas götürür. Bu dəyişikliklər isə qiymətləndirmənin formalarına və monitoring metodlarına yeni tələblər qoyur. Artıq təhsildə nəticədən çox, prosesin özü, şagirdlərin öyrənmə yolları və inkişaf trayektoriyası diqqət mərkəzinə çəkilir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar, xüsusilə yeni kurikulumun tətbiqi, qiymətləndirmə və monitoring sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımların atılmasına səbəb olmuşdur. Kurikulum islahatları qiymətləndirməni yalnız nəticəyə əsaslanan bir mexanizm kimi deyil, eyni zamanda öyrənməni stimullaşdıran və inkişaf etdirən bir alət

kimi təqdim edir. Yeni yanaşmada şagirdlərin yalnız yekun bilik səviyyəsi deyil, onların təlim prosesindəki inkişafı, bacarıq və vərdisləri də qiymətləndirilir. Monitoring isə təhsildə davamlı inkişafı təmin etmək üçün pedaqoji prosesin müxtəlif aspektlərini - müəllimlərin fəaliyyətini, dərslər strategiyalarını, şagirdlərin inkişaf dinamikasını və ümumilikdə təhsil sisteminin nəticələrini izləyir.

Yeni Kurikulumkonsepsiyasına görə, təhsil sistemində şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi təhsil məqsədlərinə uyğun, etibarlı, obyektiv qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etməklə monitoringin keçirilməsidir. Başqa sözlə, təhsilin keyfiyyətini və nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün şagirdlərin cari biliklərinə, bu biliklərə yiyələnmə tərzinə və onlardan istifadə etmək bacarığına aid məlumatların əldə olunması prosesidir.[9.]

Təhsil prosesində monitoring müəyyən göstəricilər üzrə sistemli müşahidəsi və təhlili olub, onun davamlı inkişafına nəzarət etməyə imkan yaradır. Monitoring tədris keyfiyyətinin artırılması məqsədilə mütəmadi olaraq aparılan prosesdir və nəticələrin təhlili əsasında yeni strategiyaların hazırlanmasına kömək edir. Həmçinin aparılan müşahidələr nəticəsində yaranan problemləri vaxtında aşkar etmək və onların həlli üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Monitoring nəticələri müəllimlərin güclü və inkişaf etdirilməli sahələrini aşkar etməyə imkan verir. Bu nəticələrə əsasən müəllimlər üçün əlavə təlimlər təşkil edilməli, fərdi inkişaf planları hazırlanaraq onların peşəkar bacarıqları təkmilləşdirilə bilər.[1.]

Monitoringin əsas vəzifəsi məlumatların toplanıb, təhlil edilib və problemlə sahələr aşkarlamaqdan ibarətdir. Burada müxtəlif mənbələrdən dərslər müşahidələri, şagird nəticələri, sosioloji sorğular və müsahibələr vasitəsilə toplanan məlumatlar təhlil edilir. Müəllim və şagirdlərin fəaliyyətində yaranan çətinliklər, zəruri təlim-tərbiyə metodları və tədris proqramında mövcud olan boşluqlar aşkarlanır.

Aparılan monitoringin nəticəsinə əsaslanaraq dərhal və ya qısamüddətli tədbirlər həyata keçirilir və tədris prosesinə düzəlişlər edilir. Təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi, müəllim heyəti və valideynlərlə əməkdaşlıq qurulur. Bununla da ümumi təhsil strategiyaları formalaşır.

Monitoring müxtəlif yanaşmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Tədris prosesinə başlamazdan əvvəl şagirdlərin ilkin bilik və bacarıqlarının təlimə hazırlıq səviyyəsi müəyyən edilir və fərdi yanaşmanın formalaşmasına zəmin yaradır. Bu prosesin davamında müntəzəm müşahidə və qiymətləndirmə aparılır. Dərs prosesində yaranan problemlərin həllinə, müəllimlərin və şagirdlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəlir, ümumi gedişat təhlil edilir. Tədris ilinin sonunda və ya proqramın sonunda əldə olunan nəticələr yekun qiymətləndirilir. Bu ümumi səmərəliliyin və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Qiymətləndirmə təhsil prosesində iştirak edənlərin (müəllim, şagird, idarəedici heyət və s.) fəaliyyətinin və nailiyyətlərinin müəyyən kriteriyalar əsasında dəyərləndirilməsidir. Qiymətləndirmə şagirdlərin bilik səviyyəsini müəyyən etməklə yanaşı, tədrisin keyfiyyətini artırmaq xarakteri daşıyır. Qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin bilik səviyyəsi müəyyən edilir və onların ehtiyaclarına uyğun fərdi tədris metodları seçilir. Qiymətləndirmə nəticələri tədris prosesinin müxtəlif mərhələsində mühüm qərarların qəbul edilməsində istifadə olunur. Müəllimlərin metodik yanaşmaları, dərslər planları və şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəsi qiymətləndirilir, zəif tərəflər müəyyən edilərək peşəkar inkişaf üçün tədbirlər həyata keçirilir. Hər bir şagirdin fərdi inkişaf dinamikası, öyrənmə səviyyəsi və problemləri qiymətləndirilərək, fərdi yanaşmalar və əlavə dəstək proqramları tərtib olunur. Tədris proqramları və istifadə olunan metodların effektivliyi qiymətləndirilərək, onları təkmilləşdirmək üçün yeni yanaşmalar tətbiq olunur. Əldə olunan məlumatlar məktəb rəhbərliyi üçün strateji planların hazırlanmasında, resursların düzgün bölüşdürülməsində və ümumi təhsil siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Monitoring və qiymətləndirmə tədris prosesinin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxararaq təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətini artırmağa xidmət edir. Müəllimlər və idarəediciilər bu vasitələrlə problemləri vaxtında aşkar edərək onların həlli istiqamətində strategiyalar müəyyənləşdirə bilərlər. Bu da təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına gətirib çıxarır. Təhsil idarəçiliyində Monitoring və qiymətləndirmə elmi əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə imkan yaradır. Məsələn, tədris proqramlarının yenilənməsi, yeni metodikaların tətbiqi və tədris resurslarının səmərəli istifadəsi üçün

bu proseslərdən istifadə olunur.

Texnologiyanın sürətli inkişafı monitoring və qiymətləndirmə prosesində yeniliklərgətirib, pedaqoji prosesin səmərəli təşkilində böyük töhfə verib. Bir çox innovativ yanaşmalar və vasitələr bu sahədə geniş tətbiq olunur. Onlayn platformalar və məlumat bazaları vasitəsilə dərslər prosesində yaranan nəticələrin real vaxtda izlənməsi, statistik məlumatların avtomatlaşdırılmış şəkildə toplanması və təhlil edilməsi mümkündür. İnteraktiv testlər, elektron imtahanlar və digər rəqəmsal qiymətləndirmə metodları şagirdlərin bilik və bacarıqlarının daha obyektiv və sürətli şəkildə ölçülməsinə imkan yaradır.

Toplanmış məlumatların analizi üçün suni intellekt alqoritmlərinin istifadəsi, tədris prosesində problemlərin proqnozlaşdırılması və fərdi inkişaf proqramlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Pandemiya dövründə önə çıxan virtual tədris mühiti həm monitoring, həm də qiymətləndirmə prosesini yeni metodlarla həyata keçirməyə şərait yaratdı. Canlı dərslər, video dərslər materialları və interaktiv platformalar vasitəsilə şagirdin iştirak səviyyəsi və fəaliyyəti asanlıqla izlənilir.

Monitoring və qiymətləndirmə pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biridir. Onların düzgün tətbiqi sayəsində təhsilin keyfiyyəti artır, şagirdlərin akademik göstəriciləri yaxşılaşır, müəllimlərin peşəkar inkişafı təmin olunur və təhsil proqramları müasir tələblərə uyğunlaşdırılır. İlk növbədə, monitoring və qiymətləndirmənin səmərəli olması təhsildə şəffaflığın və obyektivliyin təmin olunmasına kömək edir.

Müasir təhsil sistemində yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də onların nə dərəcədə mənimsənildiyini ölçmək və inkişafı stimullaşdırmaq əsas prioritetlərdən biridir. Bu baxımdan, qiymətləndirmə sadəcə şagirdlərin bilik səviyyəsini ölçmək üçün deyil, həm də onların öyrənmə prosesini daim təkmilləşdirmək və fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris metodlarını tətbiq etmək üçün istifadə olunmalıdır. Formativ və summativ qiymətləndirmənin kombinasiyası təhsildə balanslı və hərtərəfli yanaşmanı təmin edir.

Monitoring və qiymətləndirmə tələbələrin fərdi inkişafına və öyrənmə motivasiyasına müsbət təsir göstərir. Fərqli bilik və bacarıq səviyyələrinə malik tələbələr üçün fərdi yanaşmaların tətbiq edilməsi onların potensialını maksimum dərəcədə açmağa imkan verir. Bu sistemlərin səmərəli tətbiqi nəticəsində zəif nəticələr göstərən şagirdlərə əlavə dəstək verilir, daha sürətli irəliləyən tələbələr isə daha çətin və yaradıcı tapşırıqlarla inkişaf etdirilir.

Beləliklə, təhsil prosesi hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun tənzimlənir və onlar öz nailiyyətlərini daha yaxşı qiymətləndirməyi öyrənirlər.

Qiymətləndirmə və monitoring müəllimlərin peşəkar inkişafına mühüm təsir göstərir. Müəllimlər üçün obyektiv qiymətləndirmə mexanizmlərinin yaradılması onların tədris metodlarını təkmilləşdirməyə, yeni pedaqoji yanaşmalardan istifadə etməyə və şagirdlərlə daha effektiv ünsiyyət qurmağa imkan verir. Müəllimlər öz dərslər metodlarını qiymətləndirmə nəticələrinə əsaslanaraq yenidən nəzərdən keçirməli və müasir təhsil texnologiyalarını daha geniş tətbiq etməlidirlər. Bundan əlavə, müəllimlərin inkişafı üçün davamlı təlimlər, seminarlar və metodiki dəstək proqramlarının təşkil monitoring nəticələrinə effektiv istifadəsinə kömək edir.

Təhsil proqramlarının və strategiyalarının optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Təhsil prosesinin mütəmadi olaraq izlənməsi nəticəsində proqramlarda olan boşluqlar müəyyən edilir və onların aradan qaldırılması üçün yenilənmə işləri aparılır. Bu, təhsil sisteminin inkişafı və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmasını təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellektin təhsil prosesinə inteqrasiyası da monitoringin daha dəqiq və çevik aparılmasına imkan yaradır. Monitoring və qiymətləndirmənin düzgün təşkili şagirdlərin və müəllimlərin motivasiyasını artırır. Şagirdlər öz inkişafını izləmək və əldə etdikləri nəticələrə əsasən yeni hədəflər müəyyən etməyə imkan qazandıqları üçün daha məsuliyyətli və məqsədyönlü olurlar. Eyni zamanda, müəllimlər öz pedaqoji fəaliyyətlərinin səmərəsini gördükdə və obyektiv qiymətləndirildikdə, daha yaradıcı yanaşmalara üstünlük verməyə meyill olurlar. Bu da ümumilikdə təhsil sisteminin dinamizmini və effektivliyini artırır. Lakin monitoring və qiymətləndirmənin pedaqoji prosesdə səmərəliliyinin artırılması üçün bir sıra vacib amillər nəzərə alınmalıdır. Müasir qiymətləndirmə metodlarından

istifadə edilməli və ənənəvi yanaşmalardan tamamilə asılı qalmamaq lazımdır. İnteraktiv testlər, elektron qiymətləndirmə sistemləri və süni intellekt əsaslı analizlər obyektiv və dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edir. Qiymətləndirmə davamlı və mərhələli şəkildə aparılmalıdır. Yalnız imtahanlar əsasında nəticə çıxarmaq əvəzinə, formativ qiymətləndirmə metodlarından istifadə edərək, öyrənmə prosesinin hər mərhələsi analiz edilməlidir. Qiymətləndirmə meyarları şəffaf və aydın olmalıdır. Şagirdlər və müəllimlər qiymətləndirmənin hansı prinsiplərə əsaslandığını bilməli, prosesin obyektiv və ədalətli olduğuna əmin olmalıdırlar. Geri bildirim sistemi gücləndirilməlidir. Tələbələr və müəllimlər üçün mütəmadi geribildirim təmin edilməli və inkişaf üçün konkret tövsiyələr verilməlidir. Təhsil icmasının bütün üzvləri prosesə cəlb olunmalıdır. Valideynlərin, təhsil ekspertlərinin və cəmiyyətin təhsilin keyfiyyətinə təsiri artırılmalıdır. Monitoring və qiymətləndirmə təhsil prosesinin səmərəliliyini təmin etmək və təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün əsas alətlərdən biridir. Onların düzgün tətbiqi sayəsində şagirdlərin bilik və bacarıqları obyektiv qiymətləndirilir, müəllimlərin peşəkar inkişafı təmin olunur və təhsil sisteminin ümumi səviyyəsi yüksəlir. Bu mexanizmlər yalnız təhsil nəticələrini ölçmək üçün deyil, həm də təhsil prosesinin daim inkişaf etməsinə və müasir tələblərə uyğunlaşmasına xidmət etməlidir. Gələcəkdə monitoring və qiymətləndirmənin daha da effektiv olması üçün rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi, fərdi yanaşmaların artırılması və innovativ metodların tədrisə inteqrasiyası əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Bu, yalnız təhsil müəssisələrinin deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına töhfə verəcək və bilik əsaslı iqtisadiyyatın formalaşmasına imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aqayev, S. M. – Təhsil prosesində qiymətləndirmə sistemləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2015.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı – www.edu.gov.az (Təhsil islahatları, monitoring və qiymətləndirmə ilə bağlı hesabatlar.)
3. Babaeva, İ. M., Əlizadə, Ə. Ə. – Pedaqogika. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 2008.
4. Black, P., & Wiliam, D. – Assessment for Learning: Beyond the Black Box. London: King's College London, 1998.
5. Elxan Bəylərov.- Kurikulum 2008. №2
6. Qurbanov, Y. A. – Monitoring və qiymətləndirmə: nəzəri və praktiki əsaslar. Bakı: Elm və Təhsil, 2017.
7. Şahbazova, R. N. – Pedaqoji prosesdə innovativ qiymətləndirmə üsulları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2020.
8. Təhsil sahəsində beynəlxalq araşdırmalar: OECD “Education at a Glance” – www.oecd.org
9. UNESCO Təhsil Raporları – www.unesco.org

SUMMARY

In the modern education system, the application of monitoring and evaluation concepts is of great importance for the effective management and development of the pedagogical process. The main goal of this system is to provide high-quality education and to nurture knowledgeable, skilled, and creative individuals in accordance with societal demands. To achieve this goal, it is essential to efficiently manage the teaching process and systematically assess its outcomes. In this regard, monitoring and evaluation serve as key tools in the pedagogical process. Monitoring involves the continuous observation and analysis of the educational process, aiming to enhance its quality. Evaluation, on the other hand, focuses on measuring and analyzing learning outcomes.

Key words: Monitoring, Evaluation, Education, Instruction, Effectiveness of the pedagogical process.

TƏLİMİN DİFERENSİASIYASI VƏ İNKÜZİV TƏHSİL: HƏDƏFLƏR VƏ YANAŞMALAR

Aytən BABAYEVA

babayevayten2002@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0003-8419-8789>

Vəli ƏLİYEV

Xülasə

Bu məqalə təlimin diferensiasiyası və inklüziv təhsil yanaşmalarından bəhs edir. Hər iki yanaşma, şagirdlərin fərqli ehtiyaclarına uyğun təhsil verərək təhsilin keyfiyyətini artırmağa və sosial bərabərliyi gücləndirməyə yönəlir. Inklüziv təhsil xüsusi ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil mühitində bərabər təhsil almasını təmin edir, diferensiasiya isə fərdi öyrənmə ehtiyaclarını qarşılayır. Bu yanaşmalar müasir təhsil sistemində böyük əhəmiyyət kəsb edir və təhsil prosesinin inklüziv və bərabər olmasına kömək edir. Təlimin diferensiasiyası, şagirdlərin fərqli öyrənmə üslublarına, bacarıqlarına və maraqlarına cavab verən fərdi tədris metodları tətbiq etməyi tələb edir. Bu yanaşma, şagirdlərin öz inkişafını dəstəkləyərək onların potensialını maksimum dərəcədə ortaya qoymağa kömək edir. Inklüziv təhsil isə xüsusi ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil mühitində bərabər təhsil almasını təmin edir və cəmiyyətə integrasiya olmalarını dəstəkləyir. Təlimin diferensiasiyasının əsas hədəfləri arasında fərdi öyrənmə ehtiyaclarının qarşılınması, hər bir şagird üçün yüksək nəticələrin əldə edilməsi, özünüidarəetmə bacarıqlarının inkişafı və əlavə dəstək təmin edilməsi var. Inklüziv təhsil, şagirdlərin sosial integrasiyasını gücləndirir və hər bir uşağa uyğun təhsil mühiti yaradır. Bu yanaşmaların birgə tətbiqi təhsil sistemini daha effektiv, bərabər və inklüziv edir, şagirdlərin həm akademik, həm də sosial inkişafını dəstəkləyir. Müəllimlər, bu yanaşmaları tətbiq edərək şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun fərdi tədris planları hazırlaya və onların inkişafını izləyə bilərlər.

Açar sözlər: *təlimin differensiasiyası, inklüziv təhsil, fərdi xüsusiyyətlər, şəxsiyyətə yönəlmiş təhsil, öyrətmə strategiyaları*

Giriş

Müasir təhsilin ən vacib və ən aktual mövzularından biri də təhsildə inklüzivlik və fərdiləşdirmə yanaşmalarıdır. Təlimin diferensiasiyası və inklüziv təhsil modelinin tətbiqi, şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına və bacarıqlarına uyğun təhsil imkanları təmin edərək, həm onların təhsil səviyyəsini artırır, həm də sosial bərabərliyi möhkəmləndirir. Təlimin diferensiasiyası müəllimlərin və təhsil sisteminin şagirdlərin fərqli öyrənmə üslublarına, bacarıqlarına və maraqlarına cavab verən tədris metodları inkişaf etdirmələrini tələb edir. Bu yanaşma təhsil prosesini daha effektiv və inklüziv edir, çünki şagirdlərin şəxsi inkişafını dəstəkləyərək, onlara öz surətində öyrənmə imkanı təmin edir.

Inküziv təhsil eyni zamanda bu yanaşmaların əsas prinsiplərindən biridir. Inküziv təhsilin əsas məqsədi, xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin ümumi təhsil mühitində bərabər şəkildə təhsil almasını təmin etməkdir. Bu model, hər bir şagirdin fərqli ehtiyaclarını nəzərə alaraq təhsil almasını təmin edən bir yanaşmadır və sistemində müxtəlifliyi həm akademik, həm də sosial baxımdan qəbul etməyə yönəldir. Təlimin diferensiasiyası və inklüziv təhsil yanaşmalarının birgə tətbiqi, yalnız təhsil proqramları və metodlarını inkişaf etdirməklə qalmır, həm də təhsil mühitində ədalət və bərabərlik anlayışlarının əsasını qoyur. Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil mühiti yaradılaraq, onların potensiallarını tam şəkildə reallaşdırmalarına imkan verilir.

Təlimin diferensiasiyası təhsil alanların inkişafını, fərdi qabiliyyət və maraqlarını, istedadını və səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa əsaslanır. Şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına uyğun olaraq

tədris prosesinin fərdiləşdirilməsini nəzərdə tutur. Təlimin diferensiasiyası əsasən təhsilalanın bilavasitə şəxsiyyətinə yönəlmişdir. Təlimin diferensiasiyası təlimi fərdiləşdirməyə əlverişli imkan yaradır. Təlimin diferensiasiyası müxtəlif səviyyəli təlim-tərbiyə-təhsil prosesinin elə təşkilini nəzərdə tutur ki, hər bir təhsilalanın tədris materialını öz qabiliyyətinə və öz imkanlarına uyğun şəkildə mənimsəmək imkanı əldə edə bilər. Bu halda baza bilikləri müxtəlif səviyyələr üzrə mənimsənilmiş olur. Təhsilalanın təlim və idrak fəaliyyəti qiymətləndirilərkən, onun yaradıcılığı və səyi nəzərə alınır.

Təlimin diferensiasiyası yanaşması, şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına, maraqlarına və öyrənmə tərzlərinə uyğun təlim metodları və materialları tətbiq etməyə yönəlir. Bu yanaşma, şagirdlərin fərqli qabiliyyətlərə və mövcud bilik səviyyələrinə əsaslanaraq müxtəlif öyrətmə strategiyalarını istifadə etməyi tələb edir. Diferensiasianın əsas məqsədi, hər bir şagirdin fərdi öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq təhsilin daha effektiv və məqsəd yönümlü olmasını təmin etməkdir. Bu yanaşmanın bəzi əsas hədəfləri vardır. Onlar aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1. Fərdi öyrənmə ehtiyaclarını qarşılamaq:

Təlimin diferensiasianın əsas məqsədi şagirdlərin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq onların təlimini fərdiləşdirməkdir. Hər bir şagirdin hazırkı bilik səviyyəsi, öyrənmə sürəti, maraqları və öyrənmə tərzləri fərqlidir. Bəziləri vizual, bəziləri isə şifahi üsullarla daha yaxşı öyrənir. Bu fərqliliklərə uyğun olaraq, müəllimlər şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar, resurslar və təlim metodları təqdim etməlidir. Bu yanaşma şagirdlərin öz fərdi ehtiyaclarına uyğun dərslər planları ilə daha yüksək uğur qazanmasına şərait yaradır.

2. Bütün şagirdlər üçün yüksək nəticə əldə etmək:

Təlimin diferensiasiyası yanaşmasının digər bir mühim hədəfi isə hər bir şagirdin uğurunu təmin etməkdir. Bu, həm yüksək qabiliyyətli, həm də əlavə dəstəyə ehtiyacı olan şagirdlər üçün uyğun təlim metodlarının tətbiqini nəzərdə tutur. Şagirdlərin fərqli bacarıqlarına uyğun tapşırıqlar və dərslər materialları təqdim etməklə, onların potensialını tam şəkildə açmaq mümkündür. Bu yanaşma, bacarıqlara uyğun çətinliklər verərək, özlərinə inamlarını artırır və daha yaxşı nəticələr əldə etmələrinə kömək edir.

3. Şagirdin özünü idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək:

Diferensiasiya yanaşması, şagirdləri öz öyrənmə proseslərini idarə etməyə və nəzarət etməyə təşviq edir. Onlara öyrənmə məqsədlərini müəyyənləşdirmək, planlamaq və izləmək bacarıqları qazandırılır. Bu metod, müstəqil öyrənmə vərdislərinin inkişafına kömək edir və şagirdlərə öz irəliləyişlərini dəyərləndirmək, həmçinin şəxsi inkişaflarına yön vermək imkanı yaradır. Öyrənmə prosesində fəal iştirak edən şagirdlər, yalnız dərslərində deyil, həyatlarının müxtəlif sahələrində də daha çox məsuliyyət daşımağı öyrənirlər.

4. Əlavə dəstək və çətinlik səviyyəsinin uyğunlaşdırılması:

Təlimin diferensiasiya yanaşması, hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq onlara uyğun dəstək təmin etməyi məqsəd qoyur. Müəllimlər, şagirdlərin bilik səviyyəsi, öyrənmə tempinə və bacarıqlarına uyğun tapşırıqlar təqdim edərək onların potensialını ən yüksək dərəcədə inkişaf etdirməyə kömək edirlər. Bəzi şagirdlər üçün daha sadə izahlar və istiqamətlər lazım olsada, digərləri daha çətin problemlərlə məşğul ola bilərlər. Həmçinin, müəllimlər əlavə resurslar və ətraflı təlimatlar təqdim etməklə, hər bir şagirdin öz inkişaf yolunda irəliləməsinə dəstək olurlar.

5. Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq:

Şagirdlərin fərdi maraqlarına, güclü tərəflərinə və öyrənmə üslubuna uyğun dərslər materialları və tapşırıqlar təqdim etmək onların motivasiyasını yüksəldir. Hər bir şagird üçün maraqlı və cəlbəedici təlimlər hazırlamaq, onların dərslə olan marağını artırır və öyrənmə prosesinə daha fəal şəkildə cəlb edilmələrini təmin edir. Şagirdlər öz maraq sahələrinə uyğun layihələr və tapşırıqlarla təhsilə daha çox bağlı olurlar, bu da onların dərslə qarşı daha müsbət bir münasibət yaratmalarına gətirib çıxarır.

İnklüziv təhsil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sağlam uşaqlarla birlikdə eyni təhsil müəssisələrində oxumasını təmin edən bir yanaşmadır. Bu model, yalnız fiziki məhdudiyyətləri olan uşaqları deyil, həm də valideyn himayəsindən məhrum, davranış problemləri yaşayan, təhsildən

kənarda qalan və zorakılığa məruz qalan uşaqları da əhatə edir. Təhsil sistemi hər bir uşağa bərabər imkan yaratmalı və onların fərdi potensialının inkişafına dəstək olmalıdır. İnküziv yanaşma, təlim prosesinin demokratikləşməsinə və fərdiləşdirilməsinə yönəlir. Bu isə müəllimlərdən hər bir şagirdə fərdi yanaşma tətbiq etməyi və onlara ədalətli yanaşmağı tələb edir. İnküziv təhsil modeli uşaqların yalnız təhsil almasını deyil, həm də cəmiyyətə tam inteqrasiya olunmasını hədəfləyir. Bu yanaşma bütün təhsil mərhələlərində – uşaq bağçalarından universitetlərə qədər tətbiq edilə bilər. Əsas məqsəd isə hər bir uşağın bacarıqlarına uyğun təhsil almasını təmin etməkdir. İnküziv təhsil yanaşması, cəmiyyətin müxtəlif qruplarına aid olan uşaqların təhsil almaq hüquqlarını təmin etmək və onların bərabər imkanlarla təhsil almasını təmin etmək məqsədi güdür. Bu yanaşmanın əsas iki mühüm istiqamətini müəyyən etmək olar.

1. Təlim prosesinin təşkili ilə bağlı məsələlər:

Bu istiqamət, təhsil prosesinin açıq, ədalətli və bütün uşaqların ehtiyaclarına uyğun olaraq təşkil edilməsini nəzərdə tutur. Təlimin fərdiləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi burada əsas rol oynayır. Fərdiləşdirmə, hər bir şagirdin öz fərdi öyrənmə sürətinə, qabiliyyətlərinə və maraqlarına uyğun təhsil almasını təmin edir. Demokratikləşmə isə təhsil prosesinə bütün iştirakçıların (müəllimlər, valideynlər, şagirdlər) bərabər şəkildə qatılmasını və hər kəsin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsini tələb edir. Beləliklə, inküziv təhsil yanaşması, müxtəlif ehtiyacları olan uşaqların fərqli təhsil metodları ilə cəmiyyətə inteqrasiyasını dəstəkləyir.

2. Əlil uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı məsələlər:

Bu istiqamət, əlil uşaqların təhsil alarkən cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiya olmalarını təmin etməyi məqsəd qoyur. Əlil uşaqların təhsili, sadəcə sinif otağı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial və mədəni mühitdə də onlara bərabər imkanlar yaratmağı tələb edir. Cəmiyyətin inküziv olması, əlil uşaqların məktəbə, iş yerinə və digər sosial sahələrə aktiv şəkildə daxil olmalarını təmin edir. Bu yanaşma, inküziv təhsilin yalnız tədris mühitində deyil, həm də cəmiyyətin hər sahəsində tətbiq edilməsini təmin edir. Əlavə olaraq cəmiyyətin təhsil sahəsindəki müvafiq siyasətləri, əlil uşaqların sosial bərabərliyi və onlara qarşı müsbət münasibətlərin inkişafını təmin etməlidir.

Bu yanaşmanın uğurla tətbiq olunması üçün müəllimlər inküziv təhsil metodları ilə tanış olmalı və müasir pedaqoji texnikalardan istifadə etməlidirlər. İnküziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla birgə təhsil almalarını nərdə tutur. İnküziv fransızca – inclusive “özünə daxil edən”, latınca – inkludə “nəticəyə gəlmək” mənasını daşıyır. Ümumtəhsil sistemi bütün uşaqları əhatə etməli və bütün uşaqların bərabər imkanlara malik olmasını təmin etməli və hər birinin fərdi inkişafını dəstəkləməlidir. Təhsildə inküziv yanaşma bu məqsədləri reallaşdırmağa xidmət edir. İnküziv təhsilin tədris hədəfi və vəzifəsinə də məhz bu iki istiqamətdə yanaşmaq olar. Vəzifələr aşağıdakılar kimi qeyd olunur:

- İnküziv yanaşma ilə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində müəllimləri yeni yanaşmalarla və pedaqoji texnikalarla tanış etmək və onları əlilliyi olan uşaqlarla iş zamanı uğurlu tətbiqinə zəmin yaratmaqdır;

- Gələcək müəllimləri inküziv təhsil siyasətinin əsas prinsipləri və təməl qaydaları ilə tanış etmək və Azərbaycanda gedən təhsil islahatlarına hazırlamaqdır.

Diferensiasianın və inküziv təhsilin birgə tətbiqi, təhsil mühitinin hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarına cavab verməsinə və onların müxtəlifliyini qiymətləndirərək, inkişafını dəstəkləməsinə imkan yaradır. Müəllimlər, hər bir şagirdin xüsusi ehtiyaclarını nəzərə alaraq, tədris strategiyalarını uyğunlaşdıraraq, həm təhsilin keyfiyyətini artırır, həm də sosial ədaləti təmin edirlər. Bu yanaşmaların birgə tətbiqinin bəzi əsas üstünlükləri bunlardır:

1. Fərdi yanaşmanın təşviqi: Müəllimlər, hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarını və bacarıqlarını nəzərə alaraq, tədris planlarını hazırlayır və onlara uyğun öyrənmə metodları tətbiq edirlər. Bu, hər bir şagirdin öz potensialını ən yüksək dərəcədə istifadə etməsinə imkan verir.

2. Təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsi: Diferensiasiya və inküziv təhsil yanaşmalarının birgə tətbiqi, təhsil mühitinin daha inküziv və əlverişli olmasını təmin edir. Müxtəlif tədris metodları tətbiq edilərək, şagirdlərin daha yüksək keyfiyyətli təhsil almasına şərait yaranır.

3. Sosial integrasiya və empatiya: İnküziv təhsil yanaşmasının tətbiqi, sinifdə sosial müxtəlifliyi gücləndirir və şagirdlər arasında empatiya hissinin inkişafını təşviq edir. Müxtəlif ehtiyacları və bacarıqları olan şagirdlər bir arada təhsil alaraq, bir-birilərini daha yaxşı başa düşürlər və qarşılıqlı hörmət öyrənirlər.

4. Daha yaxşı sosial və emosional inkişaf: İnküziv təhsil, yalnız akademik deyil, həm də sosial və emosional inkişafı dəstəkləyir. Şagirdlər sinifdə bir-biriləri ilə əməkdaşlıq edərək, sosial əlaqələr qurur və emosional bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Təlimin diferensiasiyası və inküziv təhsil şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq bərabər təhsil imkanları yaratmağı hədəfləyir. Təlimin diferensiasiyası, şagirdlərin müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğun tədris metodları təklif edərkən, inküziv təhsil bütün şagirdlərin, o cümlədən xüsusi ehtiyacları olanların təhsil almasını təmin edir. Bu cədvəldə hər iki yanaşmanın hədəfləri, yanaşmaları və faydaları müqayisə edilir.

Məqam	Təlimin diferensiasiyası	İnküziv təhsil
Məqsəd	Şagirdlərin fərdi ehtiyacına uyğun təlim mühitinin yaradılması	Hər bir şagirdin fərqli qabiliyyətləri və ehtiyaclarına uyğun təhsil verilməsi
Hədəf	Müxtəlif öyrənmə tərzləri, qabiliyyətlər və maraqları olan şagirdlər	Hər kəsin təhsildə iştirakını təmin etmək, əlilliyi olan və ya xüsusi ehtiyacları olan uşaqları da daxil etmək
Yanaşma	Fərqli tədris metodları və resurslardan istifadə etməklə fərdiləşdirilmiş təlim	Bütün şagirdləri eyni sinifdə və eyni tədris proqramına uyğun şəkildə təhsil vermək

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, təlimin diferensiasiyası və inküziv təhsil yanaşmalarının birgə tətbiqi müasir təhsil sistemində şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun olaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəldən və sosial bərabərliyi təşviq edən mühüm bir təhsil modeli təqdim edir. Hər iki yanaşma, təhsil prosesində ədalət və bərabərliyi təmin etməklə, şagirdlərin şəxsi inkişafını dəstəkləyən şərait yaradır. Diferensiasiya, şagirdlərin fərqli öyrənmə üsulları və qabiliyyətləri nəzərə alınaraq tədris metodlarının uyğunlaşdırılmasını tələb edir, bu isə onların təhsil prosesinə daha fəal şəkildə qatılmalarını təmin edir. İnküziv təhsil modeli isə xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin ümumi təhsil mühitində bərabər imkanlarla iştirak etmələrini və sosial integrasiyalarını mümkün edir, nəticədə sosial bacarıqların inkişafını gücləndirir.

Bu yanaşmaların birlikdə tətbiqi, təhsil mühitinin daha inküziv və ədalətli olmasını təmin etməklə yanaşı, şagirdlərin şəxsi və akademik inkişaflarını təşviq edən daha zəngin və müxtəlif təhsil təcrübəsi təqdim edir. Müəllimlər, fərdiləşdirilmiş öyrənmə metodları və inküziv yanaşmaları tətbiq edərək şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun tədris planları hazırlayır, bu da təhsil prosesinin effektivliyini artırır və hər bir şagirdin potensialını tam şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Nəticə etibarilə, bu yanaşmaların integrasiyası, təhsil sistemini daha sosial ədalətli, hərtərəfli və şagird mərkəzli bir mühitə çevirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, N.T. İnküziv təhsil. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014.
2. Hüseynzadə, R.F., Əzizova, Z.M., Əliyev, S.H., Verdiyeva, Ü.M. Pedagogika. Bakı: Mütərcim, 2021, 151-152, 215-216 səh.
3. İsmayılova, L. (2017). Təlimin diferensiasiyası: metodoloji əsaslar və tətbiqi. Bakı: Maarif. Təlimin diferensiasiyasının nəzəri əsasları və müxtəlif metodların tətbiqi.

4. İsmayılova, L. və başqaları. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili. Bakı, Kurrikulm., Azərbaycan, (iyul-sentyabr), 2009, № 3.
5. Məmmədova, F. (2021). Təhsil və inklüziv yanaşma: Azərbaycan kontekstində. Bakı: Nurlar. Inklüziv təhsil modeli və Azərbaycan təhsil sistemində tətbiqi.
6. Şərəfxanova, L., Məmmədova, S., Mikayılova, Ü. Inklüziv təhsil. Məktəbəqədər təhsil pilləsi üçün. Bakı, 2010.
7. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Qanun, 2009.
8. Təhsil Nazirliyi (2021). “İnklüziv təhsil və təlimin diferensiasiyası üzrə təlimat”. Inklüziv təhsil və fərdi yanaşma tətbiqi üzrə təlimatlar və tövsiyələr..
9. Tomlinson, A. (2014). The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Students. Alexandria, VA, USA.

SUMMARY

This article discusses the approaches of differentiated instruction and inclusive education. Both approaches aim to improve the quality of education and strengthen social equality by addressing the diverse needs of students. Inclusive education ensures that children with special needs receive equal education in a general education environment, while differentiated instruction meets individual learning needs. These approaches are highly relevant in modern education systems and contribute to making the educational process more inclusive and equitable. Differentiated instruction requires the application of personalized teaching methods that respond to students' different learning styles, abilities, and interests. This approach helps support students' development and unlock their full potential. Inclusive education ensures equal educational opportunities for children with special needs and supports their integration into society. The main goals of differentiated instruction include addressing individual learning needs, achieving high outcomes for every student, developing self-regulation skills, and providing additional support. Inclusive education enhances students' social integration and creates an appropriate learning environment for each child. The combined application of these approaches makes the education system more effective, equitable, and inclusive, supporting both the academic and social development of students. Teachers can apply these approaches by preparing individualized teaching plans for students and tracking their progress.

Key words: *differentiation of training, inclusive education, personal characteristics, individualized training, teaching strategies*

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏLƏBƏ KONTİNGENTİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Aytən MƏHƏRRƏMLİ
Meherremliayten62@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Kamran SƏMƏDOV
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Pedaqoji ünsiyyət tələbələr və müəllimlər arasında ünsiyyətin, qarşılıqlı anlaşılanın və qarşılıqlı əlaqənin təşkili, qurulması və inkişafının çoxşaxəli prosesidir, onların birgə fəaliyyətinin məqsədləri, xarakteri və məzmunu ilə yaranır. Odur ki, səmərəli pedaqoji ünsiyyətin düzgün təşkili üçün gələcək müəllim bu ünsiyyətin məqsəd və məzmununu dərk etməli, onun funksiya və vasitələrini, pedaqoji ünsiyyətin növ və üslublarını, ümumi strukturunu və müxtəlif modellərini bilməlidir. Pedaqoji ünsiyyətin məqsədi həm sosial və peşəkar təcrübənin (bilik, bacarıq, bacarıq) müəllimdən tələbəyə ötürülməsi, həm də öyrənilən obyektlərlə və ümumilikdə həyatla bağlı şəxsi mənalardan mübadiləsindən ibarətdir. Məhz ünsiyyət həm tələbələrin, həm də müəllimlərin fərdi şəxsiyyətinin yeni xüsusiyyətlərinin və keyfiyyətlərinin yaranmasına, formalaşmasına və inkişafına kömək edir. Yalnız pedaqoji ünsiyyət prosesində gənclərin ümumi və peşə mədəniyyətinin, həyat məqsədləri və dəyərlər sisteminin, əxlaqi norma və prinsiplərin formalaşdırılması uğurla həyata keçirilə bilər.

Açar sözlər: ünsiyyət, pedaqoji, tələbə, kontingent

Bəşəriyyətin formalaşdığı ilk dövrlərdən etibarən insan cəmiyyəti arasında əlaqə yaradan əsas formalardan biri də ünsiyyət forması olmuşdur. Sosiallaşmanın ən mühüm aspektlərindən biri kimi ünsiyyət Lalə Əliyevanın da qeyd etdiyi kimi “Ünsiyyət fərdi olduğu qədər də sosialdir. Buna görə də sosiallıq və fərdilik əlaqəli şəkildə ünsiyyətin vacib vasitəsi olan fərdi təzahürü və mexanizmi nitq olan dildə cəmləşir. Davranışın ifadə qüvvəsi kommunikativ funksiyayı yerinə yetirdiyi halda ünsiyyətin pantomimika və jestikulyasiya kimi nitqsiz formaları o vaxt uyarandır”. (1).

Ünsiyyət pedaqogikanın mərkəzi problemidir. Tələbələrin təlimi, tərbiyəsi və şəxsi inkişafı problemlərinin həllinin əsas vasitəsidir və əlverişli psixoloji iqlimin, təhsil prosesinin optimal vəziyyətinin yaradılmasına və pedaqoji məqsədlərə səmərəli nail olunmasına yönəlmişdir.

Pedaqoji ünsiyyət, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və eyni zamanda insanın digər insanlarla qarşılıqlı əlaqə forması kimi ünsiyyətə xas olan ümumi psixoloji qanunlara tabe olan, kommunikativ, interaktiv və perseptual komponentlər daxil olmaqla, işgüzar şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin xüsusi bir formasıdır.

Pedaqoji ünsiyyət pedaqoji prosesin həyata keçirilməsinin əsas formasıdır. Onun məhsuldarlığı, ilk növbədə, təhsilin məqsəd və dəyərləri və müvafiq olaraq onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan ünsiyyət ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, bu məqsəd və dəyərlər ünsiyyətin bütün iştirakçıları tərəfindən fərdi davranışları üçün imperativ olaraq bu prosesin subyektləri kimi qəbul edilməlidir (3, s.97.).

Ünsiyyət fərdi olduğu qədər də sosialdir. Buna görə də sosiallıq və fərdilik əlaqəli şəkildə ünsiyyətin vacib vasitəsi olan fərdi təzahürü və mexanizmi nitq olan dildə cəmləşir. Davranışın ifadə qüvvəsi kommunikativ funksiyayı yerinə yetirdiyi halda ünsiyyətin pantomimika və jestikulyasiya kimi nitqsiz formaları o vaxt uyarandır. (1).

Beləliklə, ünsiyyət kifayət qədər mürəkkəb, çoxaspektli və çox subyektli sosial-psixoloji hadisədir. O, öz fokusuna və daxili məzmununa görə müxtəlifdir. Pedaqoji ünsiyyətin mahiyyətini yalnız ünsiyyətin predmetini, yəni nədən bəhs etdiyini təhlil etməklə başa düşmək olar.

Pedaqoji ünsiyyət vasitələri ünsiyyət prosesində ötürülən məlumatların kodlaşdırılması, ötürülməsi, işlənməsi və dekodlanması üsulları kimi müəyyən edilə bilər. Ünsiyyət vasitələri dedikdə,

insanın ünsiyyətin məzmununu necə dərk etməsi və məqsədinə çatması nəzərdə tutulur.

Pedaqoji ünsiyyətin həyata keçirilməsi, onun məqsəd və məzmununun seçilmiş vasitələrin köməyi ilə uğurla həyata keçirilməsi bu ünsiyyətin müəyyən funksiyalar toplusunun həyata keçirilməsi ilə təmin edilir (8)

Cəmiyyətimizin müasir inkişaf mərhələsində pedaqoji ünsiyyət və sosiallaşma problemi fəlsəfi, sosioloji, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda geniş şəkildə öyrənilir. Sosiallaşma bir insanın sosial münasibətlər sisteminə, müxtəlif növ sosial icmalara inteqrasiyası kimi qəbul edilir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması cəmiyyət üçün əhəmiyyətlidir, çünki sosiallaşma prosesində sosial rollar mənimsənilir, fəaliyyət prosesində iştirak aktivləşir, zəruri şəxsiyyət keyfiyyətləri formalaşır, onların köməyi ilə mədəniyyət elementləri, sosial normalar və dəyərlər mənimsənilir və ötürülür.

Sosiallaşma insanın mədəniyyətlə tanışlığının bütün proseslərini əhatə edir, fərdin kommunikativ keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir, onun köməyi ilə insanın sosial təbiəti, cəmiyyətin həyatında iştirak etmək qabiliyyəti formalaşır.

“Ünsiyyət fərdi olduğu qədər də sosialdir. Buna görə də sosiallıq və fərdilik əlaqəli şəkildə ünsiyyətin vacib vasitəsi olan fərdi təzahürü və mexanizmi nitq olan dildə cəmləşir. Davranışın ifadə qüvvəsi kommunikativ funksiyaları yerinə yetirdiyi halda ünsiyyətin pantomimika və jestikulyasiya kimi nitqsiz formaları o vaxt uyarır”. (1).

Pedaqoji ünsiyyət problemləri universitet müəlliminin peşə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Onun biliyi məhsuldar pedaqoji işə töhfə verən öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Pedaqoji ünsiyyət müəyyən pedaqoji funksiyaları yerinə yetirən və əlverişli psixoloji mühitin yaradılmasına və ya tədris fəaliyyətinin və müəllim və tələbə arasında münasibətlərin psixoloji optimallaşdırılmasına yönəlmiş auditoriyada və auditoriyadan kənarda müəllimlə şagirdlər arasında peşəkar ünsiyyətdir.

Pedaqoji ünsiyyət müəyyən pedaqoji funksiyaları yerinə yetirən və əlverişli psixoloji mühitin yaradılmasına və ya tədris fəaliyyətinin və müəllim və şagirdlər arasında münasibətlərin psixoloji optimallaşdırılmasına yönəlmiş sinifdə və sinifdən kənarda müəllimlə şagirdlər arasında peşəkar ünsiyyətdir.

Pedaqoji ünsiyyət, ümumiyyətlə, ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ünsiyyətin əsas xüsusiyyətləri isə bunlardır:

1) adamlar arasında informasiya mübadiləsi, 2) adamlar arasında qarşılıqlı təsir prosesi, 3) adamların bir-birinin qavraması və bunun əsasında bir-birini anlaması.

Pedaqoji ünsiyyətin bu növləri məlumdur:

1) Vəzifələrə görə - informasiya mübadiləsi, şəxsiyyətlərarası anlama, başqa adamın davranışını tənzimləmə.

2) Məzmununa görə - təşkilədi, qiymətləndirici, intizam yaradıcı (2).

Pedaqoji ünsiyyət xüsusi bir ünsiyyətdir, onun xüsusiyyətləri bu ünsiyyət subyektlərinin müxtəlif sosial-rol və funksional mövqeləri ilə müəyyən edilir. Pedaqoji ünsiyyət problemləri universitet müəlliminin peşə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Pedaqoji ünsiyyətin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

1) gələcək fəaliyyətlərin kommunikativ strukturunun planlaşdırılması;

2) ilkin təmas dövründə auditoriya ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqənin təşkili;

3) inkişaf edən pedaqoji prosesin idarə edilməsi (5).

Müəllim - ünsiyyətin təşəbbüskarı, təlim və təhsil prosesinin lideri - bilikləri tələbələrə mümkün qədər aydın və səmərəli şəkildə çatdırmağa çalışır.

Şagird ünsiyyətin alıcısı, təlim və tərbiyə prosesində müəllimin təsir obyektidir, ondan bilik alır.

Ünsiyyət qurmaq bacarığı həmişə, xüsusən də müəllim üçün ən vacib insan keyfiyyəti hesab edilib. Təlim prosesində optimal pedaqoji ünsiyyət şagird motivasiyasının inkişafı üçün ən yaxşı şərait yaradır; tədrisin yaradıcı təbiəti; tələbə şəxsiyyətinin düzgün formalaşması; öyrənmək üçün əlverişli emosional mühit yaratmaq müəllimin qarşısında duran əsas nüanslardandır.

Müəllim əslində praktik psixoloqdur. Məhsuldar tərbiyə işinə töhfə verən münasibətləri idarə

etmək üçün ümumən ünsiyyətin, ilk növbədə pedaqoji ünsiyyətin xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır.

Müəllimin fəaliyyətində ünsiyyət, təhsil problemlərinin həlli üçün ən vacib vasitə kimi çıxış edir, bunlardan başlıcası mütəxəssis şəxsiyyətinin formalaşmasıdır.

Universitetdə ümumi peşə kompetensiyasına yiyələnənmə müəllim və tələbə arasında yaş baryerinin “artırılmasına” əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Şagird ünsiyyət prosesində əsasən müəllimlə əməkdaşlıq edir. Bu da bu da tələbə ilə müəllim arasında ünsiyyət istiqamətində məhsuldarlığına təsir edən xüsusi emosional çalar verir.

Pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin ən mühüm xüsusiyyətləri onun sistemliliyi və davamlılığı, auditoriya və auditoriyadan kənar formalara, təhsil yönümlülükdən elmi tədqiqatlara, rəsmi qaydada tənzimləndəndən qeyri-rəsmi məxfi ünsiyyətə keçidlərdir.

Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, müəllimlə tələbə arasında peşəkar ünsiyyətin mahiyyəti ilk növbədə müəllimin ilk növbədə şəxsi nümunə və nüfuzunun möhkəmliyinə, psixoloji savadının yüksək səviyyəsinə, şagirdlərlə tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına əsaslanmalıdır. Bu prinsiplərdən istifadə həm də tədris fəaliyyətinin keyfiyyət səviyyəsini yüksəldə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva L. Pedaqoji ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri.
2. [https://ldhk.edu.az/eldhk/uploads/Pedaqoji_2021-40\).pdf](https://ldhk.edu.az/eldhk/uploads/Pedaqoji_2021-40).pdf)
[https://www.anl.az/down/meqale/elmi_xeb_adu/2018/1/798661\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/elmi_xeb_adu/2018/1/798661(meqale).pdf)
3. Pedaqoji <https://www.google.com/search>.
4. Pedaqoji ünsiyyət və onun quruluşu. [https://ldhk.edu.az/e-ldhk/uploads/Pedaqoji2021-40\).pdf](https://ldhk.edu.az/e-ldhk/uploads/Pedaqoji2021-40).pdf)
5. Атватер И. Я вас слушаю. (Советы руководителю, как правильно слушать собеседника). Изд. 2-е. ^ М.: Экономика, 1988. - 110 с.
6. Вечер Л.С. Секреты делового общения. М.: Изд-во МГУ, 1996, s.29
7. Мишина О. Педагогическое общение и его принципы. М. 2017. 228 с.
8. Основы педагогики и психологии высшей школы: Учеб. пособие. М.: Изд-во МГУ, 1986, s.38.
9. Рогинский В.М. Азбука педагогического труда. М.: Высш. шк., 1990.s. 17
10. Сущность и структура педагогического общения <https://buklib.net/books/36687/>

SUMMARY

Pedagogical communication is a multifaceted process of organization, construction and development of communication, mutual understanding and interaction between students and teachers, which is created by the goals, character and content of their joint activity. Therefore, for the proper organization of effective pedagogical communication, the future teacher must understand the purpose and content of this communication, know its functions and tools, types and styles of pedagogical communication, general structure and various models.

The purpose of pedagogical communication is the transfer of social and professional experience (knowledge, skills, abilities) from the teacher to the student, as well as the exchange of personal meanings related to the studied objects and life in general. It is communication that contributes to the emergence, formation and development of new characteristics and qualities of the individual personality of both students and teachers. The formation of the general and professional culture of young people, the system of life goals and values, moral norms and principles can be successfully implemented only in the process of pedagogical communication.

Key words: communication, pedagogy, student, contingent

ŞAĞIRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU

Fidan ƏHMƏDOVA

fidanahmedova717@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Cəmiyyətin inkişafında əsas faktorlardan biri də təhsildir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu sahəyə böyük əhəmiyyət verilir və müasir tələblər baxımından məqsədyönlü islahatlar aparılır. XXI əsrdə təhsil və elmdə, cəmiyyətin tərəqqisində, dövlətin möhkəmləndirilməsi və qüdrətinin artırılmasında geniş miqyaslı islahatlar, mühüm yeniliklər, dəyişikliklərin müsbət yöndə aparılması və həyata keçirilməsi kimi işlər böyük səylə davam etdirilir. Təhsil hər bir millətin taleyi üçün önəmli, təleyüklü faktorlardan hesab edilir.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işi prosesini izləmək, inkişafını təmin etmək, vaxtında düzgün istiqamətləndirmək üçün şagird fəaliyyətinin və nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi mühümdür. Lakin bəzən müəllimlər şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Buna misal olaraq, qiymətləndirmə üsul və vasitələrinin düzgün seçilməməsini göstərə bilərik. Düzgün seçilməyən qiymətləndirmə üsul və vasitələri şagird fəaliyyəti haqqında yanlış məlumatların əldə olunmasına gətirib çıxara bilər. Şagird təlim boyu mütəmadi izlənilməli və stimullaşdırılmalı, fənlər üzrə müəyyən olunan məzmun standartlarını düzgün mənimsəməlidir. Hər bir şagirdin irəliləməsi üçün tədris ili boyunca müəllim tərəfindən nəzarət edilməli və mütəmadi, dinamik formada qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Qiymətləndirilmə prosesində şagirdlər üzərində davamlı müşahidələrin aparılması, şagirdlərin sinif işləri və ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələri, həmçinin onların şifahi və yazılı cavabları çox əhəmiyyətlidir.

Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsində obyektivlik əsasdır. Qiymətləndirmə vasitəsilə müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələri, təhsil idarəetmə strukturları, eləcə də ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyəti haqqında məlumat əldə edilir. Əldə olunan məlumatla təhsilin inkişafı və idarə olunması problemini də həll etmək olar. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi dedikdə şagirdlərin təlim prosesində əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlər haqqında məlumat əldə etmək nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, qiymətləndirmənin mahiyyəti, qiymətləndirmə üsulları, məzmun standartları*

İndiki dövrdə təhsil və elmdə, cəmiyyətin inkişafında, dövlətin möhkəmləndirilməsində müsbət nəticələr almaq üçün geniş miqyaslı islahatlar aparılır. Yaxşı təhsil almış mütəxəssislər həmin islahatların məqsədə uyğun şəkildə həyata keçirilməsində uğurla çalışaraq kömək göstərirlər.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də müasir tələblərə uyğun olaraq məqsədyönlü islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatlarda əsas tələb insanların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsilin səmərə və keyfiyyətinin artırılmasıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin gedişini, inkişafını izləmək, vaxtında düzgün istiqamətləndirmək üçün şagird fəaliyyətinin və nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində istifadə olunan üsul və vasitələrin hazırlanmasında və tətbiqində müəllimlər çətinlik çəkir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün institutda məktəbdaxili qiymətləndirilmənin aparılması mexanizminə aid bir neçə fənlər üzrə metodik tövsiyə hazırlanmışdır.

Fənlər üzrə məzmun standartları müəyyən olunur. Bunun əsas məqsədi həmin standartların hər bir şagird tərəfindən mənimsənilməsini təmin etməkdir. Qəbul olunmuş standartlara əsasən şagirdlər bilik və bacarıqlara yiyələnəlməlidirlər. Bunun üçün isə hər bir şagirdin fəaliyyəti fasiləsiz nəzarət

edilməli və stimullaşdırılmalı, onların daha yüksək səviyyəli standartlara yiyələnməsi üçün zəruri şərait yaradılmalıdır. Tədris ili müddətində hər bir şagirdin irəliləməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Buna nail olmaq üçün isə şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi davamlı və dinamik formada həyata keçirilməlidir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi bir çox hallarda rəsmi olmayan bir prosesdir. Bu prosesdə əsas öhdəlik müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllimlərin şagirdlər üzərində davamlı müşahidəsi, şagirdlərin sinif işləri və ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələri, həmçinin şagirdlərin şifahi və yazılı cavabları qiymətləndirilmə prosesində çox əhəmiyyətlidir.

Qiymətləndirmə bir sıra amillər əsasında həyata keçirilə bilər. Bunlara:

-müəllim fəaliyyətinin şagird tələbatına uyğun olub-olmaması, kurikulumda, planlaşdırılmada, dərslərdə müvafiq dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zərurəti haqqında müvafiq qərar qəbul etmək imkanının yaradılması;

-yüksək nəticələr, uğurlar əldə etmək üçün proqramla əlaqəli ictimai maraqların nəzərə alınması və s.

Bu tələbatların ödənilməsinə Təhsil İslahatı Proqramının tələblərindən irəli gələrək Qiymətləndirmə Konsepsiyası xidmət edir. 13 yanvar 2009-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası” təsdiq edildi. Qiymətləndirmə Konsepsiyası təhsilin inkişafının təmin edilməsinə, keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə, təhsildə əldə olunan nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi problemlərinə aid ən etibarlı konseptual sənəddir.

Konsepsiyada məktəbdaxili, milli, beynəlxalq qiymətləndirmə sistemlərinin hazırlanması üzrə məqsədlər, prinsiplər göstərilir və onların tətbiqi mexanizmləri təqdim edilib.

Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələri, təhsil idarəetmə strukturları və ümumilikdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu zaman keyfiyyətin faktiki vəziyyəti haqqında məlumat etməklə kifayətlənməyib onun inkişafı və idarə olunması problemini də həll etmək olar. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemi də belə bir qiymətləndirmə sistemi üzərində yaradılmaqdadır.

Təlim prosesinin tərkib hissələrindən biri də qiymətləndirmədir. Belə ki, təlimin bir çox prinsipləri ona da aiddir. Müasir təhsil və təlim nəticəyönümlüdür. Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, qiymətləndirmənin əsas məqsədi təlim prosesinin sonunda əldə edilən nəticəni qiymətləndirməkdir. Ancaq ümumilikdə qiymətləndirmənin əsas məqsədi nəticənin qiymətləndirilməsi deyil, bu nəticənin mümkün qədər inkişafı üçün prosesin özünü, onun ayrı-ayrı məqamlarını, düşün nöqtələrini qiymətləndirməklə əldə olunan nəticələr əsasında təlim prosesində irəliləyişlərini təmin etməkdir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi bir qayda olaraq, əldə edilən bilik, bacarıq və vərdişlərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Başqa sözlə desək, şagird nailiyyətlərinin rəqləşdirilmiş ölçmə şkalasında (beşballıq, yüzballıq və s.) müəyyən qiymətin verilməsidir. Biliyin qiymətləndirilməsi məlum olduğu kimi əsasən, yazı yoxlama işləri və ya testlər, şifahi cavablar əsasında həyata keçirilir. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin biliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün pedaqogikada vahid yanaşma mövcud olmasa da ən çox istifadə olunan üsullara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

1. Sözlə qiymətləndirmə - qiymətləndirmənin əsas üsullarından biridir. Sözlə qiymətləndirmə zamanı müəllimin psixoloji dayağı, təqdiri və tənbehi sözlə ifadə olunur. Bu üsuldən daha çox ibtidai siniflərdə istifadə olunur.

2. Cəmləyici üsulla qiymətləndirmə - ən çox istifadə olunan üsullardan biridir. Bu zaman yekun qiymət cari qiymətlərin mexaniki ədədi ortasının tapılması və nəticənin yuvarlaqlaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman şagirdlərin biliyinin inkişaf dinamikası, ümumiləşdirici dərslərdə qiymətləri nəzərə alınmır. Cari qiymət yeni məqsəd və vəzifələrin formalaşdırılması funksiyasını itirir və şagirdlərin nailiyyətlərinin gələcək qeyri-obyektiv mənzərəsini formalaşdırmağa başlayır. Bu üsulun problemlərindən biri də şagirdlərin biliyinin obyektiv qiymətləndirilməsinə mane olmasıdır. Buna səbəb

➤ şagirdlərin biliyinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün dəqiq normativlərin təyin

olunmaması

- qiymətləndirmənin kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının olmaması
- təlim prosesinin məqsəd və nəticələri haqqında şagirdlərə məlumatların ötürülməməsi
- yekun qiymətin hesablanması cari qiymətlərdən istifadə edilməsi

3. Formalaşdırıcı üsulla qiymətləndirmə - formalaşdırıcı qiymət yazılı və şifahi sorğu, referatlar, yaradıcı işlər vasitəsilə alınır. Bu qiymətin verilməsinin üsulları diferensiallaşdırılmış olmalı, onlar qiymətləndirmə praktikasında mövcud olan testlər və ya yoxlamalarla kifayətlənməməlidir. Fənnin xüsusiyyətindən asılı olaraq yaradıcı tapşırıqlardan, məsələn, layihələr, referatlar və digər tapşırıq növlərindən istifadə olunmalıdır.

4. “Portfolio” sistemi ilə qiymətləndirmə - ibtidai siniflərdə ən əlverişli qiymətləndirmə mexanizmi kimi istifadə edilməsi daha məqsəduygundur. Bu sistem şagirdə aid olan və aşağıda adları çəkilənlərlə birlikdə bütün məlumat və sənədlər nəzərə alınaraq həyata keçirilir:

- Cari qiymətlər
- Şagirdin dərslər fəaliyyəti, onun iş qabiliyyəti, yaşadığı və ətrafındakı insanlarla münasibət üzərində gündəlik müşahidələr
- Yaranan problemlərin təsviri və təhlili
- Valideynlərin gəlib – getmələri haqqında məlumatlar, müəllim – valideyn münasibətləri, onların müzakirə etdiyi mövzular və s.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası” Azərbaycan Respublikasının NK – nın 13 yanvar 2009 - cu ildə təsdiq edilmiş qərarı. Bakı, 2009
2. <https://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2013/aprel/305739.htm>
3. T. Hacıyeva Məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması yolları // Kurikulum, 2009
4. Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması qaydaları // Kurikulum, 2009, № 3.
5. Veysova Z. İnteraktiv fəal təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı: Pedagogika, 2007.

SUMMARY

One of the main factors in the development of society is education. In the independent Republic of Azerbaijan, great importance is attached to this field, and purposeful reforms are being carried out in terms of modern requirements. In the 21st century, large-scale reforms, important innovations, changes in positive direction and implementation are being continued with great effort in education and science, progress of society, strengthening and increasing the power of the state. Education is considered one of the important and fateful factors for the destiny of every nation.

It is important to monitor the educational process in secondary schools, to ensure its development, and to guide it in a timely manner. However, sometimes teachers face certain difficulties during the evaluation of student achievements. As an example, we can show the incorrect selection of assessment methods and tools. Improperly selected assessment methods and tools can lead to obtaining incorrect information about student performance. The student should be constantly monitored and stimulated throughout the educational training, and should correctly master the content standards determined by the subjects. Each student's progress should be monitored by the teacher throughout the academic year and regular, dynamic evaluations should be conducted. In the evaluation process, it is very important to conduct continuous observations of students, students' performance of class work and homework, as well as their oral and written responses.

Objectivity is the key in assessing student achievement. Through evaluation, information is obtained about the teaching work of the teacher, educational institutions, educational management structures, as well as the activity of the country's education system. The problem of development and management of education can be solved with the obtained information. Assessment of student achievements means obtaining information about the knowledge, skills and habits students have acquired in the learning process.

TƏRBIYƏ PROSESİNİN MAHIYYƏTİ

Ceyran ZAMANLI

zamanliceyran02@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0000-7327-836X>

Xülasə

Bu məqalədə tərbiyənin mahiyyəti, onun əsas xüsusiyyətləri və cəmiyyətdəki rolu qısa şəkildə izah olunur. Tərbiyə, yaşlı nəslin bilik və bacarıqlarının gənc nəslə ötürülməsi prosesidir və pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məqalədə tərbiyənin fasiləsizlik, yenidən tərbiyə və özünütərbiyə kimi xüsusiyyətləri vurğulanır və onun əsas məqsədinin sosiallaşmış, müstəqil və cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət formalaşdırmaq olduğu qeyd edilir. Tərbiyə ictimai, ümumi, tarixi və əbədi bir hadisə kimi təqdim edilir. Onun müxtəlif kateqoriyaları, o cümlədən iqtisadi, ekoloji, hüquqi, əqli, fiziki və əmək tərbiyəsi kimi sahələri açıqlanır. Həmçinin tərbiyə prosesinin təşkilində planlaşdırma, düzgün metodların seçilməsi, prosesin idarə olunması və nəticələrin qiymətləndirilməsi vacib məqamlar kimi qeyd edilir. Məqalədə ağıl tərbiyəsi və estetik tərbiyənin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Ağıl tərbiyəsi insanın düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə, elmi və məntiqi düşüncəni formalaşdırmağa yönəlmişdir. Estetik tərbiyə isə insanın gözəlliyi duyma qabiliyyətini, incəsənətə və təbiətə həssas yanaşmasını inkişaf etdirir. Bu proses ailədə, tədris zamanı və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə həyata keçirilə bilər. Sonda isə tərbiyənin cəmiyyətin tələblərinə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq məqsədi daşdığı və tərbiyəçinin bu prosesdə əsas istiqamətverici olduğu vurğulanır. Məqalə tərbiyənin insan həyatında və cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətini vurğulayan əhatəli bir araşdırmaadır.

Açar sözlər: Tərbiyə, tərbiyə prosesi, əxlaq normalrı, sosiallaşma, tərbiyəçi və tərbiyə olunan.

Giriş

Tərbiyə - Yaşlı nəslin öyrəndiyi bilik və bacarıqların gənc nəsilə ötürülməsidir. Tərbiyə pedaqoji prosesin əsas tərkib hissələrindəndir. İnsan şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş məqsədyönlü proses tərbiyə prosesidir. Tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri fasiləsizlik, yenidən tərbiyə və özünütərbiyədir. Konkret olaraq tərbiyə işi cəmiyyətin müəyyən etdiyi əxlaq normaları, düzgün münasibət və davranış qaydalarıdır. Ümumiyyətlə tərbiyə ilə böyüyən bir insan cəmiyyətdə sosiallaşa bilir və müstəqil şəkildə özünü təmin edir. Tərbiyə olunan inkişaf səviyyəsindən və yaşından asılı olaraq yeni keyfiyyətlər alır. Bu isə öz əksini tərbiyə proqramlarında tapır. Ona görə də təhsil müəssisələrinin tərbiyə proqramları mədəni fəaliyyət müəssisələrinin tərbiyə proqramları ilə bir-birindən fərqlənir. Yəni bu müəssisələrdə insanlar maraqlarına görə sistemli təhsil almış şəxslərdir.

Tərbiyə prosesinin quruluşu:

Prosesin quruluşu	Təşkili
	Gedişi
	Nəzarətdə saxlanması
	Nəticəsin təhlili

Tərbiyə prosesinin təşkilində prosesin planlaşdırılması sistemli şəkildə aparılır, məqsədi müəyyənləşdirib düzgün metod və vasitələr seçilir.

Tərbiyə prosesi gedişatı düzgün aparılır və nəzarətdə saxladıqdan sonra son olaraq nəticənin qiymətlənməsi nəliyyətlərin və çatışmamazlığın müəyyən edilməsi ilə bitir.

Tərbiyəsinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- tərbiyə ictimai hadisədir;
- tərbiyə ümumi kateqoriyadır;
- tərbiyə tarixi kateqoriyadır;
- tərbiyə əbədi kateqoriyadır;

Tədqiqat:

Tərbiyənin kateqoriyalarına aşağıdakılar aiddir:

Tərbiyənin kateqoriyaları	Tərbiyənin	tərkib hissələri
Tərbiyə qanunauyğunluqları	İqtisadi tərbiyə	Ağıl tərbiyəsi
Tərbiyə konsepsiyaları		Estetik tərbiyə
Tərbiyə sistemləri	Ekoloji tərbiyə	Əxlaqi tərbiyə
Tərbiyə prinsipləri		Əqli tərbiyə
Tərbiyə üsulları	Hüquqi tərbiyə	Fiziki tərbiyə
		Əmək tərbiyəsi

Tərbiyənin qanunauyğunluqları dedikdə - tərbiyənin yaş və fərdi xüsusiyyətləri, hörmət və tələbkarlıq, müasir həyatla əlaqəsi və s. qanunauyğunluqlarıdır.

Tərbiyə üsullarına –

- Alışdırma;
- İnandırma;
- Cəzalandırma və rəğbətləndirmə yolları ilə tərbiyə aiddir.
- Nümunə.

Ağıl tərbiyəsi – ağıl insan həyatında əhəmiyyətli rol oynayır, ağılın keyfiyyətləri onu formalaşdırmağın yolları haqqında məlumatlar Azərbaycan xalq pedaqogikasında öz əksini tapmışdır. Ağıl insana verilən ən dəyərli nemətdir, ağıl insanı digər canlı varlıqlardan fərqləndirən əsas amildir. Ağıl haqqında müqəddəs kitabımız olan Qurani- Kərimdə də ayələr keçmişdir. Məhəmməd peyğəmbərimiz (s.ə.s) buyurmuşdu ki insanın ağılı onun dinidir, ağılı olmayan insanın dinidə olmaz. Ağıl tərbiyəsi və ağıl məsələləri haqqında müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda daha yaxşı olanı prof. Nurəddin Kazımovun tədqiqlərində rast gəlinmişdir. Ağıl zehni qabiliyyətlərin məcmusudur, ağıl müxtəlif məqsəd və vəzifələrin , şüurun keyfiyyət gösdəricisi olmuşdur. Ağıla elmi ədəbiyyatlarda bəzən intellekt kimi istifadə olunur. Ağılı üç ölçü ilə qiymətləndirirlər,

- məlumatların məzmununa görə;
- zehni fəaliyyətin nəticəsinə görə;
- məlumat üzərində əməliyyat apara bilməyə görə;

Estetik tərbiyə - yunan dilində hissiyyat mənasında işlənib este-tika termini ilə bağlıdır. Estetika anlayışı 1750- ci ildə Alman nəzəriyyəçisi olan Baumharyerin eyni adlı əsərində işlənmişdir. Ancaq Estetika haqqında anlayışlar çox qədim dövrlərdən mövcuddur. Estetik tərbiyə insanda zövqün, incəsənət əsərlərinin, təbiətin gözəlliklərini duymaq məcmusudur. Estetik tərbiyə ümumi anlayışdır və özündə bir sıra anlayışları da birləşdirir.

- Estetik zövq
- Estetik hiss
- Estetik inkişaf
- Estetik zövq

Estetik tərbiyənin bir neçə yolları var bunlar aşağıdakılardır:

- ailədə estetik tərbiyə
- tədris prosesində estetik tərbiyə
- simfədkənər və məktəbdənkənər tərbiyə işləri

Tədris prosesində estetik tərbiyəyə aşağıdakılar aiddir:

- Biologiya tədrisində
- Ədəbiyyat tədrisində
- Ana dilinin tədrisində və s.

Əmək tərbiyəsi-insanın məqsədlərinə çatmağa, malik olduğu qabiliyyətləri reallaşdırmağa çalışdığı fəaliyyətdir. Mənəviyyatla sıx əlaqədar olan əmək mədəniyyətinin formalaşdırılması, yəni çalışqanlıq, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq əməyə münasibətin formalaşmasında əsas keyfiyyətlərdir. Əmək tərbiyəsinin əsas məqsədi gənc nəslin əməyə olan münasibətinin müsbət olmasıdır. Özünün və cəmiyyətin xeyrinə əməyə əxlaqi baxımdan hazır olmasıdır.

İqtisadi və ekoloji tərbiyə - iqtisadi tərbiyənin formalaşması məqsədi ilə aparılan təsir prosesi iqtisadi tərbiyədir. İqtisadi tərbiyənin komponentləri təfəkkür süurunun formalaşdırılması, şagirdlərə iqtisadiyyatla əlqəli biliklər vermək, iqtisadi bacarıq və vərdişlərin iqtisadi təcrübənin formalaşdırılması.

İqtisadi tərbiyənin əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

- Məsuliyyət
- əmək məhsuldarlığına səy
- şəxsi mənfəət və qazanc
- sahibkarlıq və s.

Ekoloji tərbiyə - ekoloji tərbiyə bioloji elmlər sisteminə daxildir. Flora və fauna ilə əlaqədar münasibətləri eyni zamanda təbiət ilə insan arasında qarşılıqlı əlaqənin təsirini öyrənir.

		Ekologiya və cəmiyyət		
Ekologiya və mədəniyyət	Ekoloji əxlaq	Ekologiya və siyasət	Ekolojiya və iqtisadiyyat	Ekolojiya və səhiyyə

Nəticə

Bildiyimiz kimi hər bir prosesin özünün müəyyən nəticə əldə dilməsi üçün məqsədyönlü və qanunauyğun fəaliyyəti birləşdirir. Tərbiyə prosesinin də əsas nəticəsi cəmiyyətin tələbləri ilə uyğunlaşan, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdır. Bu proses fəaldır və ikitərəflidir. Burada daha çox üstünlüyü tərbiyəçi təşkil edir. Yəni bu o deməkdir ki tərbiyə işinin üsulları, formaları, vasitələri və s. bunları tərbiyəçi müəyyən edir, tərbiyə olunan şəxsin fəaliyyətini düzgün yönləndirir. Ancaq şəxsiyyətin formalaşması prosesi bir sıra xüsusiyyətləri var. Şəxsiyyət bir tam kimi bütöv şəkildə formalaşır. İnsanın da müxtəlif xarakterli keyfiyyətləri vardır ki bunlar da bir-biri ilə əlaqəlidir, biri meydana çıxmasını digəri isə mövcudluğunu təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Rzayev, B.Əhmədov, Pedaqogikadan mühazirə konspektləri, B., «Maarif» 1983.
2. Ə.Həşimov, Azərbaycan xalq pedaqogikası, B., 1993
3. Ə.Y.Seyidov Pedaqogika tarixi, B. «Maarif» 1968.
4. Ə.Y.Seyidov, Azərbaycan pedaqoci fikrin inkişaf tarixindən. B., «Maarif» 1982.
5. İsmail Əliyev. Pedaqogika Naxçıvan – 2017
6. N.M.Kazimov, Tərbiyənin elmi pedaqoci əsasları, B. «Maarif», 1983.
7. Zərifə Əliyeva Pedaqogika Bakı – 2004

SUMMARY

This article provides a detailed explanation of the essence of education, its main characteristics, and its role in society. Education is the process of transferring the knowledge and skills of the older generation to the younger generation and is an integral part of the pedagogical process. The article highlights key features of education, such as continuity, re-education, and self-education, emphasizing that its primary goal is to shape a socially integrated, independent, and beneficial individual for society. Education is presented as a social, universal, historical, and eternal phenomenon. Various categories of education, including economic, environmental, legal, intellectual, physical, and labor education, are explored. Additionally, the article emphasizes the importance of planning, selecting appropriate methods, managing the process, and evaluating outcomes in organizing the educational process. The significance of intellectual and aesthetic education is particularly highlighted. Intellectual education aims to develop a person's thinking ability and foster scientific and logical reasoning. Aesthetic education, on the other hand, enhances an individual's ability to perceive beauty and develop sensitivity toward art and nature. This process can take place within the family, during formal education, and through extracurricular activities. In conclusion, the article emphasizes that education aims to develop a well-rounded individual who meets societal demands, with the educator playing a key guiding role in this process. This study underscores the importance of education in human life and the development of society.

Keywords: Education, educational process, moral norms, socialization, educator, and learner.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK KEYFİYYƏTLƏRİN AŞILANMASIN İMKAN VƏ YOLLARI

Əli ABDULLAYEV

alia18113@sabah.edu.az

Gəncə Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-2200-0810>

Xülasə

Məqalə dövrün aktual mövzularından olan kiçikyaşlı şagirdlərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərin aşılmasına həsr olunmuşdur. Vətənpərvərlik keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında məktəb dərslərinin, dərslərdən xaric işlərin düzgün təşkili araşdırılmışdır. II Qarabağ müharibəsində zəfərin qazanılmasında gənc nəslin rəşadəti və vətənpərvərlik hislərinin rolu araşdırılmış, sonrakı nəsillərdə bu milli vətənpərvərlik keyfiyyətlərinə tərbiyəsi sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Milli vətənpərvərlik keyfiyyətlərin formalaşmasında, ümumiyyətlə gənc nəslin tərbiyəsində azərbaycançılıq ideologiyasının rolu, II Qarabağ müharibəsində xalqımızın Dəmir Yumruq ətrafında birləşdirmiş və nəticə olaraq tarixi zəfərimiz qazanılmışdır. Kiçikyaşlı şagirdlərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinin müasir metod və üsulları araşdırılmış, təlim - tərbiyə prosesinin təşkilində bu sahədə yeni yanaşmalar tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: vətənpərvərlik, kiçikyaşlı, dərslər, vətən, müstəqillik, dövlətçilik

İbtidai sinif şagirdləri (I - IV siniflər) müstəqillik, müstəqil dövlətçilik, müzəffər ordu, Qarabağ döyüşləri kimi ifadələri dərslər materiallarından öyrənilib başa düşürlər. II Qarabağ müharibəsində milli pedaqogika elmində şagirdlərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasının işinin təşkilin nəzəriyyəsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi və həyata keçirilməsinin bariz nümunəsi Qarabağın azad olunmasında məhz gənclərimizin rəşadətinin, qorxmazlığı, mərdlik, əsl xalqımızın əsrlərdən bəri formalaşmış milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasının nəticəsi idi. Müasir dövrdə elm texnologiyaya inkişaf etdikcə varislik prinsipi əsasında milli pedaqogikanın tarixən uğur qazanmış elmi nailiyyətləri qorunub saxlanmaqla yeniləşməyə milli vətənpərvərlik keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında kiçikyaşlı şagirdlərin diqqətini cəlb etmək üçün daha müasir üsulları işlənilib hazırlanır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin şagirdlərdə formalaşdırılması şagirdlərin Vətəni müdafiə haqqında biliyindən, mənafeqinin, emosionalıq və əqidəsinin sistemli formalaşmasından aslıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin aşılması onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təlim - tərbiyə prosesinin real həyatla əlaqəli şəkildə oyun şəkildə təşkili məqsədə uyğundur.

Tərbiyə prosesində ilkin tərbiyə mühüm rol oynayır. Şagirdlərin kiçikyaşlılarından etibarən milli soykökə bağlı şəxsiyyət kimi formalaşmasının təməli ailədən, sosial mühitdən başlayır. Bu baxımdan kiçik dövlət modeli sayılan ailənin uşaqlara kiçikyaşından vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi prosesində xüsusi rol oynayır.

Vətənə, dövlətə sevgi onun atributlarına, ərazi bütövlüyünə sədaqətdən başlayır. Kiçikyaşlı şagirdlər də bu hissi formalaşdırmaq üçün dövlət atributları və onların mənafeqlərinin əyani şəkildə tədqiq edilməsi məktəblilərdə maraqlı oymaq yanaşı, dövlətçilik, müstəqil dövlət üçün dövlət üçün mühüm məna kəsb etdiyini öyrənirlər. Niyə idmançılarımız xarici ölkələrdə qalib gəldikdə dövlət bayrağımızı və himnimizi səsləndirirlər? Bayraq dedikdə nə başa düşürsünüz? Gerbimiz haqqında nə deyə bilərsiniz? Dövlətimizin ərazisi haqqında nə deyə bilərsiniz? və.s yaradıcı suallar verməklə şagirdlərin dövlət atributlarımız haqqında məlumatlı olmaqla yanaşı, dövlət atributlarının qorunması və onun önəmini anlaşırlar. Yaxud əlində Şuşada və digər azad olunmuş ərazilərdən çəkilən foto əsasında bayraq şəkli olan əsgər nümayiş etdirməklə müəllim şagirdlərə maraqlı oyada bilər. Təlim

prosesində şagirdlərdə idraki bacarıqlarla yanaşı incəsənət qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynayır. Belə ki, dövlət atributlarımızın bayraq və gerbimizin şəklində şagirdlərə çəkdirilməsi kiçikyaşlı məktəblilərin inkişafına təkan verir.

Dövlətin xalqın inkişafında əsas amillərdən biri də hərtərəfli yüksək intellektə, sağlam düşüncəyə malik insan kapitalının olmasıdır. Sağlamlığın təməlində fiziki cəhətdən sağlam, möhkəm şəxsiyyətlərin formalaşması mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən kiçikyaşlı şagirdlərin sağlam ruhda tərbiyəsi mühüm amil kəsb edir. Fiziki tərbiyə dərslərinin düzgün təşkili mühüm rol oynayır.

Xarici dil dərslərində də şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, II Qarabağ müharibəsinin dövründə prezident İlham Əliyevin dünya mediası qarşısında səlis, aydın ingiliscə, rusca çıxışları xalqımızın döyüş meydanında olduğu kimi informasiya müharibəsində də qələbə qazanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu fraqmentlər nümayiş etdirilməklə şagirdlərdə dinləmə bacarığı formalaşır, eyni zamanda bir ölkənin inkişafında xarici dil bilməyin önəmini anlaşırlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə IV sinif şagirdlərində müstəqil inşa yazmaq bacarıqları formalaşır. İnşa mövzusu olaraq şagirdlərin xalqımızın inkişafında mühüm rol oynayan "Ulu Öndər Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası", "Dəmir Yumruq", "II Qarabağ müharibəsində xalqımız" Qəhrəman əsgər" kimi mövzuların seçilməsi şagirdlərin bu sahədə biliklərin artırmaqla yanaşı, ən ali hiss olan vətənə bağlılığı təbliğ edir. Məsələn Vətən müharibəsində uğurla həyata keçirilən "Əsgərə məktub" layihəsi bu sahədə mühüm addım idi. Belə ki, müharibədə qələbə qazanılmasında ön cəbhədə əsgərlərin ruh yüksəkliyi ilə yanaşı arxa cəbhədə xalqın birliydə mühüm rol oynayır. II Qarabağ müharibəsində xalqımızı birləşdirən vahid ideologiya azərbaycançılıq ideologiyası bir Dəmir Yumruq ətrafında birləşdirdi və tarixi qələbə qazandıq. Əsgərə məktub layihəsində şagirdlər qəhrəman, düşməninə layiqli cavab verən ordumuzun əsgərlərinə öz arzuların çatdırmaqla yanaşı, onların qəhrəmanlığının özləri üçün nümunə götürürlər.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə musiqi dərslərində milli vətənpərvərlik ruhunda olan "Vətən", Biz Vətəni sevirik", "Əsgər marşı" və.s kimi nəğmələrin şagirdlərə öyrədilməsi onların musiqiyə olan həvəslərini artırmaqla yanaşı kiçikyaşlılarından etibarən vətənə sevgi kimi yüksək ali dəyərlərə sahib olurlar.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində mətnlərdə xalqımızın müstəqilliyi, azadlığı uğrunda canlarından keçən qəhrəmanlarımızın (Salatın Əsgərova, Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov və.s kimi minlərlə qəhrəmanımız yaxud xalqımızın müstəqillik dövründə dövlətçilik tariximizdə böyük rol oynayan (Ulu Öndər Heydər Əliyev, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev) fəalliyətləri haqqında verilməsi şagirdlərdə həmin qəhrəmanlar haqqında daha dolğun məlumat almalarına və eyni zamanda kiçikyaşlı uşaqlarda formalaşan qəhrəman obrazına bənzəmək kimi hissləri formalaşdırır. Gələcəkdə əsl azərbaycançılıq ideologiyasına malik şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərir.

Milli vətənpərvərlik keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında tək cəhətdə və ictimai tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı formalaşmır, eyni zamanda sinifdən xaric, dərslərdən kənar tapşırıqlarda yerinə yetirilərkəndə formalaşır.

1. Tariximizin ən şanlı səhifəsi olan ordumuzun, ali baş komandan İlham Əliyevin bütünlükdə xalqımızın dünyaya əzəmətini göstərən II Qarabağ müharibəsindən kadrların nümayiş etdirilməsi və yaxud Hərbi Qənimətlər parkına səfər etməklə

2. Musiqi beşiyimiz olan Qarabağın atributlarının nümayiş etdirilməsi (Xarı Bülbül, Qarabağ atları, Qarabağın tarixi abidələrinə vizual və yaxud əyani səfər etməklə)

3. Müstəqil dövlətçiliyin qazanılmasında mühüm rol oynayan, müstəqil dövlətimizin qurucusu və memarı Ulu Öndər Heydər Əliyev muzeyinə səfərlər təşkil etməklə yaxud bu mövzuda məruzələr, yarışlar təşkil etməklə

4. "Cəsur əsgərlər" adlı idman yarışlarının təşkili kiçikyaşlı uşaqlarda fiziki tərbiyəyə marağı artırmaqla yanaşı onlarda vətənpərvərlik keyfiyyətlərin formalaşdırır.

5. Vətənpərvərlik mövzusunda ən yaxşı rəsm, inşa və.s müsabiqələrin keçirilməsi

Tədqiqatın material və metodları. Kiçikyaşlı şagirdlərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə istiqamətində aparılan tədqiqat işində nəzəri, nəzəri - empirik metodlar vasitəsilə kiçikyaşlı şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi istiqamətində aşağıdakı vəzifələrin həllinə nail olmaq vacibdir.

- Elmi dünyagörüşünə, ideya - siyasi səviyyəsinə görə hərtərəfli şəxsiyyət formalaşdırmaq, təlim - tərbiyə prosesində elmi biliklərin ötürülməsi, qazanılması zamanı dövlət atributları, müstəqillik, zəngin dövlətçilik tariximiz haqqında məlumat vermək
- Şagirdlərin hərtərəfli elmi - bədii zövqə malik şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq
- Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasını - hərbi vətənpərvərlik təşkil edir. Dərsdənkənar keçirilən oyunlar şagirdlərdə əzmkarlıq, dözümlük, cəldlik, çeviklik kimi yüksək keyfiyyətlər aşılayır və vətəni müdafiəsində mühüm rol oynayır.

Nəticə

Araşdırmadan əldə olunan nəticəyə əsasən kiçikyaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərin aşılmasında ailə tərbiyəsi ilə yanaşı sosial mühit amili, təlim - tərbiyə prosesin düzgün qurulması mühüm rol oynayır. Milli vətənpərvərlik keyfiyyətlərin sistemli, vahid konsepsiyada həyata keçirilməsi vətənə, dövlətə, xalqa bağlı şəxsiyyətlər formalaşmasında mühüm rol oynanacaq.

Müzakirə - Pedaqogika elminin zəngin tarixi var. Elm - texnika inkişaf etdikcə təlim - tərbiyə prosesinə, yetişməkdə olan gənc nəslin təlim - tərbiyəsinə təsir edir. İnkişaf edən cəmiyyətdə şəxsiyyətin formalaşdırılması, qazanılmış təcrübənin ötürülməsi mürəkkəbləşmiş və xüsusi fəaliyyət kimi sistemli yanaşmanı tələb edir. Müasir kurikulumun müəllimlərin öz işlərinə yaradıcı yanaşmağı, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev M.H. Humanitar fənlərin tədrisi prosesində məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı, 2004.
2. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı, 2007.
3. Valeyeva G. X. Etnopedaqogika vasitəsi ilə ibtidai sinif şagirdlərinin tədris prosesində vətənpərvərlik tərbiyəsi: Avtoref.dis.ped.elm.nam. Çelyabinsk ADPU

SUMMARY

The article is dedicated to inculcating patriotic qualities in young students, which is one of the topical issues of the time. In the formation of patriotic qualities, the correct organization of school textbooks, extracurricular and extracurricular activities was investigated. The role of the bravery and patriotism of the young generation in winning the victory in the Second Karabakh War was investigated, and the education of these national patriotism qualities in the next generations was systematically studied. The role of Azerbaijani ideology in the formation of national patriotism qualities and in the education of the young generation in general united our people around the Iron Fist in the 11th Karabakh war and as a result our historical victory was won. Modern methods and methods of educating young students in the spirit of national patriotism were investigated, and new approaches in the organization of the educational process were studied.

Key words: patriotism, young school children, textbook, motherland, independence, statehood

TƏLİM PROSESİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRDƏ İRADİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞMASI METODLARI

Elvina HACIZADƏ **Sahib MƏMMƏDOV**
Elvinahacizade0@gmail.com Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə təlim prosesində şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin formalaşması metodları barədə ətraflı bəhs olunmuşdur. Dərsdə şagirdlərin diqqətinin cəlb olunması və saxlanmasında hər zaman diqqətli olmağın onlarda şəxsiyyətin keyfiyyəti kimi tərbiyə edilməsində tədris prosesinin düzgün təşkilinin böyük rol oynadığı diqqətə çatdırılmışdır. İbtidai siniflərdən etibarən, kiçik yaşlı məktəbli şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üzrə sistemli, müntəzəm, məqsədyönlü iş aparılması vurğulanmaqla, ibtidai siniflərdən etibarən, şagirdlərin öz şəxsiyyətini qiymətləndirdiyi, zəruri keyfiyyətlərə yiyələnmək lazım olduğunu dərk etməsi, özlərini bunun üçün hazırlaması qeyd olunmuşdur. Bu isə o halda mümkündür ki, aparılan təlim işi tərbiyə işi ilə vəhdətdə götürülsün. Bunun üçün ibtidai təlimin geniş tərbiyə imkanları mövcuddur və müəllim bu imkanlardan bacarıqla istifadə etməlidir. İbtidai siniflərdə şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin aşılmasında müəllimin qarşısında duran konkret tərbiyə vəzifələri sadalanmış, təlim fənləri içərisində uşaqların tərbiyəsinin formalaşdırılması işində əvəzsiz xidmətlərə malik olan “Oxu” dərslərində xalqın tarixini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, incəsənətini əks etdirən materialların məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması üçün geniş imkanlar açması ətraflı müzakirə edilmişdir.

Şagirdlərin iradə keyfiyyətlərinin inkişafı tədris prosesinin vacib hissəsidir. Düzgün metodların tətbiqi və münasib təhsil mühitinin yaradılması bu bacarıqların formalaşmasına yardım edir və şagirdlərin həyatdakı uğurlarına müsbət təsir göstərir. Fəal öyrənmə metodunun şagirdlərin iradə keyfiyyətlərinin formalaşmasında vacib rol oynaması vurğulanmaqla, müəllimlərin interaktiv dərs metodlarından istifadə edərək şagirdlərin dərslərə marağını artırıb onların səbrli olma bacarıqlarını gücləndirə bilməsi qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: təlim, iradi keyfiyyət, metod, təhsil, şagird.

Giriş

Təlim fəaliyyəti şagirdlərin psixi proseslərinin bütün növlərinin qarşısına yüksək tələblər qoyur. Təlim prosesinin müvəffəqiyyəti üçün diqqətin, qavrayışın, hafizənin, təxəyyülün, tənqidi düşüncənin, hisslərin və iradənin yüksək inkişaf etməsinin zəruriliyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Şagirdlərin təlim fəaliyyətində mühüm rol oynayan həmin psixi proses və halətlərin özləri də təlim prosesinin özündə təşəkkül tapır və inkişaf edir.

Adətən, təlim prosesində şagirdlərin fəallığını, birinci növbədə, onların diqqətlilik səviyyəsi ilə ölçürlər. Bununla yanaşı, diqqətin inkişafında təlim fəaliyyətinin geniş imkanları vardır. Diqqət elə həmin prosesin özündə təşəkkül tapır. Təlim fəaliyyətinin ixtiyari diqqətin tərbiyəsi üçün xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır. Dərsdə şagirdlərin qarşılarına müəyyən məqsəd qoymaq və onları həmin məqsədin üzərində cəmləşdirməyi tələb etməklə müəllim onları ixtiyari olaraq tələb olunan məsələ üzərinə yönəltməyə alışdırır. Diqqətli olmadıqda müəllimin tələblərini yerinə yetirə bilmədiyini hiss edən şagird öz diqqətini ixtiyari olaraq zəruri obyektin üzərinə yönəldir.

Tədris prosesində şagirdlərin diqqətinin inkişafına materialın məzmununun və çatdırılma yollarının düzgün seçilməsi əsaslı təsir göstərir. Adətən, yekrəng, uzun sürən, yaradıcı olmayan tədris işləri diqqəti nəinki inkişaf etdirmir, əksinə, onun mərkəzləşməsini zəiflədir, şagirdləri diqqətsizliyə alışdırır. Bu mənada, xüsusilə, aşağı siniflərdən başlayaraq müxtəlif növlü və formalı işlərin tətbiq olunması şagirdlərdə zehni fəallığı artırmaqla, onlarda diqqətin inkişafına da əsaslı təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, təcrübəli müəllim təlim prosesində şagirdlərin diqqətini səfərbərliyə almaqla onun inkişafını da təmin etmiş olur.

Material və Metodlar

Diqqətin öyrənilməsi sahəsində görkəmli tədqiqatçı kimi tanınmış psixoloq N.F. Dobrının belə bir cəhəti əsaslandırmışdır ki, biz təlim prosesində şagirdlərdə ixtiyari diqqəti tərbiyə edə bilərik və etməliyik. Bunun üçün, birinci növbədə, onlarda ixtiyari və yaxud iradi cəhdi inkişaf etdirmək lazımdır. Bununla əlaqədar, S.L. Rubinşteyn də qeyd edir və göstərir ki, ixtiyari diqqətin inkişafı uşaqda iradi keyfiyyətlərin formalaşması ilə sıx şəkildə bağlı olan mühüm tələbatlardan biridir. Buradan isə belə bir nəticəyə gəlmək olur: təlim fəaliyyəti elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlərdə iradi cəhdin təzahürünə imkan yaratsın. Belə olduqda təlim fəaliyyəti diqqətin, xüsusilə, iradi diqqətin inkişafına təkan verə bilər. Təlim materialının mənimsənilməsi onun qavranılmasından başlanır. Ona görə də şagirdlərdə qavrayışın inkişafı təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətində əsaslı rol oynayır. Bununla yanaşı, diqqətdə olduğu kimi, qavrayışın inkişafı da ən çox təlim fəaliyyəti ilə bağlı olur. Xüsusilə, qavrayışın ixtiyari növü olan müşahidənin formalaşmasına təlim fəaliyyəti əsaslı təsir göstərir. Müşahidə - obyektlərin dərk olunması üçün onların məqsədyönlü planlı qavranılmasından ibarətdir. Təlim fəaliyyətində isə şagirdlər daima tədris materialını bu cür qavramağa yönəldirlər. Bu iş düzgün təşkil edildikdə şagirdlərdə ixtiyari qavrayış olan müşahidə inkişaf edir və hətta müşahidəçiliyə çevrilə bilər. Nəticədə şagirdlərin təlim materiallarını daha yaxşı qavramaq imkanı yaranır.

Təlim fəaliyyətindən danışarkən diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri şagirdlərin hafizəsi ilə bağlı olur. Əgər şagird qavradıqlarını yadda saxlayıb sonradan lazım gəldikdə yada sala bilmirsə, deməli, onun biliyi də yoxdur. Hər bir aktual fəaliyyət hafizə proseslərindən kənarda mümkün deyildir. Ona görə də şagirdlərdə hafizənin inkişaf etdirilməsi təlim fəaliyyəti üçün zəruri olmaqla yanaşı, eyni zamanda həmin fəaliyyətin başlıca vəzifələrindən biri hesab olunur. Təlim fəaliyyətində buna geniş imkan var və həmin imkanlardan lazımı səviyyədə istifadə olunmalıdır. Hafizəni məşq etdirmək mümkündür və təlim prosesi buna lazımı şərait yaradır. Məsələn, müəllim təlim prosesində yadda saxlanılacaq materialın əhəmiyyətini şagirdə başa salmaqla, onda yaddasaxlama ustanovkası yaratmaqla, yadda saxlayacağı materiala qarşı onun müsbət münasibətini oyatmaqla, materialı məntiqi yolla işləməyin xüsusi tərzlərini göstərməklə, təkcə bu və ya digər materialın yaxşı mənimsənilməsinə təmin etmir, eyni zamanda şagirdə hafizənin, onun proseslərinin inkişafına kömək etmiş olur.

Öldə olunan nəticələr

Təlim fəaliyyəti şagirdlərdə təfəkkürün inkişafında da mühüm rol oynayır. Doğrudur, biz ən çox təfəkkürün təlim prosesində, təlim materialının mahiyyətinin dərk edilməsi və şüurlu şəkildə mənimsənilməsində mühüm rola malik olduğunu eşitməyə adət etmişik. Lakin bu bir inkaredilməz faktıdır ki, təlim prosesinin özündə də şagirdin təfəkkürü formalaşır, gerçəkliyi məntiqi şəkildə dərk etmək imkanları genişlənir. Təlim fəaliyyəti düzgün qurulduqda yaradıcı təfəkkürün müstəqillik, tənqidilik kimi keyfiyyətlərinin inkişafını təmin edir.

Azərbaycan psixoloqlarından Ə.S.Bayramov müəyyən etmişdir ki, hətta kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətində əlverişli şərait yaradıldıqda onlarda əqlin müstəqilliyi və tənqidiliyi lazımı səviyyədə inkişaf edə bilər. Onlar idrak obyektlərinin mahiyyətini anlaya bilər, ordan müəyyən nəticə çıxarmağa, səhvləri, uyğunsuzluqları tapmağa, onları törədən səbəblər barədə müəyyən mülahizələr söyləməyə qabil olurlar (Bayramov, 1961, 40 s).

İnsan fəaliyyətinin bütün növlərində rol oynayan psixi proseslərdən biri də təxəyyüldür. Təxəyyülün məktəblilərin təlim fəaliyyətindəki rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şagird yalnız yaxşı inkişaf etmiş təxəyyülün köməyi ilə bilavasitə qavrayışa müyəssər olmayan hadisələri təsəvvür edə bilər. Ona görə də hər bir dərş şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı üçün imkan yaratmalıdır. Hər bir dərşdə məhz bu cür imkan vardır. Müəllim dərş zamanı şagirdlərin yaradıcı işinin təşkilinə diqqət yetirdikdə onlar müstəqil olaraq yeni obrazlar yaratmaq tələbi ilə qarşılaşırlar. Bu isə təxəyyülün

inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Təlim prosesində şagirdlərdə istər bərpəedici, istərsə də yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Şübhəsiz, burada əsas məsələ həmin imkanlardan lazımi səviyyədə istifadə etməkdən ibarətdir. Müxtəlif formalı inşa yazılar, şəkil üzrə təsvir, sxem və çertyojlar üzrə aparılan iş, bədii əsərlərin təhlili və s. bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir (Həsənov, 2000, s. 68).

Nəhayət, təlim fəaliyyəti şagirdlərdə hisslərin və iradənin inkişafında da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təlim prosesində şagirdlərdə əxlaqi, estetik, zehni hisslər inkişaf edir. Bununla yanaşı olaraq, təlim fəaliyyətinin icrası, təlim materiallarının məzmununun təsiri altında şagirdlərdə dözümlülük, təkidlilik, mərdlik, cəsarətlilik, igidlilik, qəhrəmanlıq kimi iradi keyfiyyətlər formalaşır və inkişaf edir.

Təhsil sisteminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirilməsinə nail olmaqdır. Şəxsiyyət kimi formalaşmaq dedikdə isə insanın yaşayış boyu-baş çatdığı yurdu, topağın qədrini bilmək, ictimai həyatda fəal mövqe tutmaq, cəmiyyətin həyatında iştirak etmək, qoyulmuş qayda və qanunlara əməl etmək, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirmək nəzərdə tutulur. Bu xüsusiyyətlərin gələcək şəxsiyyətdə formalaşması ilk növbədə ümumtəhsilin ilk pilləsi olan ibtidai təlimdən çox asılıdır (Zeynalov, 1990, s.32).

İbtidai siniflərdən başlayaraq kiçik yaşlı məktəbli şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üzrə sistemli, müntəzəm məqsədyönlü iş aparılır. İbtidai siniflərdən başlayaraq, şagirdlər öz şəxsiyyətini qiymətləndirir, zəruri keyfiyyətlərə yiyələnmək lazım olduğunu dərk edirlər, özlərini bunun üçün hazırlayırlar. Bu isə o halda mümkündür ki, aparılan təlim işi tərbiyə işi ilə vəhdətdə götürülsün. Bunun üçün ibtidai təlimin geniş tərbiyə imkanları var və müəllim bu imkanlardan bacarıqla istifadə etməlidir. İbtidai təlim kursunun məzmununu təşkil edən materialların bir qismi təbiət və cəmiyyət hadisələrinə, insanların həyatına, tarixi keçmişinə, Vətənin gözəlliyinə, onun zəngin təbii sərvətlərinə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyatına, qəhrəmanlığına, milli adət-ənənələrinin öyrədilməsinə, Vətənin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda gedən mübarizənin genişləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Bütün bunların hamısı isə şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişafına, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamətlənir.

Müzakirə

İbtidai siniflərdə şagirdlərdə iradi keyfiyyətlərin aşılmasında müəllimin qarşısında aşağıdakı konkret tərbiyə vəzifələri qoyur:

1. Məktəblilərdə elmi dünyagörüşün əsaslarını formalaşdırmaq;
2. Şagirdləri əməyə alışdırmaq, əməyə və əmək adamlarına rəğbət bəsləməyi öyrətmək;
3. Məktəblilərin milli-mənəvi əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyə edilməsi, onlarda milli mənlilik, milli şüur və ləyaqətin tərbiyə edilməsi;
4. Vətənpərvərlik, Vətənə, doğma yurda, el-obaya, ata-anaya məhəbbətin tərbiyə edilməsi;
5. Şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik inkişafına nail olmaq;
6. Məktəblilərdə vətəndaşlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq, onlarda məsuliyyətlik, müstəqillik, fəal həyat mövqeyi, sədaqətlik kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına nail olmaq.

Təlim fənləri içərisində uşaqların tərbiyəsinin formalaşdırılması işində əvəzsiz xidmətlərə malik olan “Oxu” dərslərində xalqın tarixini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, incəsənətini əks etdirən materiallar məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması üçün geniş imkanlar açır.

İbtidai siniflərdə kiçikyaşlı məktəblilərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında “Oxu” dərslərinin üzərinə mühüm vəzifə düşür. “Oxu” fənni şagirdlərin mənəvi cəhətdən formalaşmasına, onların fəal həyat mövqə qazanmasına, həyata, cəmiyyətə vicdanlı münasibət tərbiyəsində daha geniş imkanlara malikdir. Şəxsiyyətin inkişafına yönələn bu imkanlar o zaman əhəmiyyətli olur ki, təlimlə tərbiyə vəhdətdə həyata keçirilsin. Ona görə də müəllim tədris prosesində təlimlə tərbiyənin vəhdətinə, nəticədə şəxsiyyətin inkişafına kömək edən materiallara nəzər salmalı, nümunələr təhlil etməli, məktəb təcrübəsində bu istiqamətdə aparılan işlərin sistemi, təşkili, ardıcılığı, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin vəziyyəti öyrənilib ümumiləşdirməlidir.

Etiraf edək ki, bu gün təhsil sahəsində islahat proqramının tələbləri baxımından təhsilin məzmunu yeniləşmiş, dərsliklərə şəxsiyyətin tərbiyəsinə xidmət edən mövzuların daxil edilməsi məqsəduyğun bilinmişdir. Dərslikdə milli üslub, soykökümüz, adət-ənənələrimiz, qəhrəman keçmişimiz və bu günümüz, milli-mənəvi əxlaqi dəyərlərə xidmət edən mövzular olduqca çoxluq təşkil edir. Belə mövzuların tədrisinin tərbiyə işi ilə vəhdətdə götürülməsi tələb edir ki, milli mənlilik, ləyaqət, vətənpərvərlik hissini inkişafı ön plana keçsin. «Oxu» dərslərində təlimlə tərbiyənin vəhdəti prosesində şagirdlərdə Vətəninə münasibət, onun ləyaqətini, əzəmətini, şərəfini, qüdrətini bərqərar etmək üçün arzu -mənəvi həvəs, coşğunluq formalaşdırmağa -nail olmaq lazımdır.

Belə vətənpərvərlik hissini adi öyüd və nəsihətlərlə inkişaf etdirmək mümkün deyil. Kiçik yaşlardan başlayaraq şagirdlər Vətən hissini, Vətən amalı duymalı, müəllimlər onu ardıcıl, sistemli olaraq həyata keçirməlidir (Kazımov, 1983, s.41).

Vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə bağlı sinifdən xaric tədbirlərdə bədii parçalardan nümunələrin məharətlə istifadə edilməsi şagirdlərdə daxili motivi gücləndirir, onları fəaliyyətə sövq edir. Şagirdlərdə yaşadığı torpağın yeraltı və yerüstü sərvətlərinə, Vətən deyilən müqəddəs nemətə sahib olmaq əzmi tərbiyə olunur, onlarda sahiblik, sahibkarlıq keyfiyyətləri formalaşır. Təlim prosesində vətənpərvərlik tərbiyəsinin belə səmərəli şəkildə aparılması şagirdlərdə baxış və əqidənin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm amillərdən biri kimi şagirdlərdə özünüdərk, məqsəd aydınlığı, tənqidi təfəkkür, sərbəst, ağıllı mühakimə qabiliyyətinin olması olduqca zəruridir.

Şagirdlər onların əxlaqını saflaşdıran, mənəviyyatını inkişaf etdirən, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq ideyalarını formalaşdıran nümunələri əyani olaraq hər gün, hər yerdə müşahidə və hiss etməlidir.

İbtidai siniflərdə təlim və tərbiyənin vəhdətdə həyata keçirilməsi zamanı şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında etnopedaqoji materialların mühüm əhəmiyyət var. Bu materiallar vasitəsilə şagirdlərdə vətənpərvərlik, yoldaşlıq, dostluq, düzlük, doğruluq və s. əxlaqi keyfiyyətlər formalaşmağa başlayır. Uşaqlar əməyə, əmək adamlarına hörmət edir, əməkdə iştirak etməyi özlərinin başlıca vəzifəsi hesab edir. Dərsliklərdə mətnlər asandan çətinə, daha sadə anlayışlardan mürəkkəb anlayışlara doğru şagirdlərin mənəvi inkişafını təmin edir. İbtidai sinif dərsliklərində şagirdlər çoxlu bədii-ədəbi mətnlərlə tanış olurlar. Bu ədəbi-bədii mətnlər, atalar sözləri, bayatılar, nağıllar, dastanlar əxlaq tərbiyəsi baxımından ata-anaya, bacı-qardaşa, doğma yurda, Vətənə məhəbbət, dostluq və yoldaşlıq, birlik, kollektivçilik, böyüyə, ağsaqqala, ağbırçəyə hörmət, əməksevərlik, nəzakət, ləyaqət və dəyanət kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir (Talıbov, Ağayev və b., 2003, s.38).

İbtidai siniflərdə şagirdlərə təlim və tərbiyənin vəhdəti zamanı aşılana mənəvi keyfiyyətlərdən biri və əsası böyüklərə, ata və anaya, ailə üzvlərinə hörmətdir. Bu keyfiyyətlər əxlaqi sağlamlığın ən dəqiq göstəricilərindən biridir. Yaşlı nəsil nümayəndələrinə hörmət onlara qayğıkeş münasibətlərdən başlayır. Bu adicə davranış deyil, dərin ictimai hissdır. Uşaqları dünyaya gətirən, bəsləyən, böyüdən, kamala çatdıran onlardır. Böyüklər olmasaydılar, uşaqlar ədəb-ərkanı, bilik və təcrübəni kimdən öyrənərdilər. Yaxşı məlumdur ki, azərbaycanlılarda ailə üzvlərindən hər birinin öz mövqeyi, qədir-qiyəti, nüfuzu, hörməti vardır. Ata və ananın övladlarına verdikləri hər şey onların əlinin zəhmətidir, alın təridir, yorğunluğudur. Ata və ananı sevən hər bir oğul və qız evə sakitlik, əmin-amanlıq, sülh gətirməlidir. Yaxşı ailədə ata-anaya qayğı, hörmət və məhəbbət hökm sürür. Valideynin rolu onun məsuliyyəti ilə ölçülür.

Valideynə, ata-anaya məhəbbət, böyüklərə hörmət, ehtiramla bağlı etnopedaqoji nümunələrdən ibtidai siniflərdə “Oxu” dərsliklərində istifadə üçün geniş imkanlar var və müəllim bu imkanlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməlidir.

İbtidai siniflərdə yüksək qiymətləndirilən mənəvi keyfiyyətlərdən biri də insanpərvərlikdir. Toy şənliliklərindən tutmuş, matəm mərasimlərinə qədər müxtəlif adət-ənənələrdə, həmçinin laylaldan, nazlamalardan tutmuş nağıl və dastanlarına qədər, bütün xalq yaradıcılığı nümunələrində insanpərvərlik, insana məhəbbət duyğusu aparıcı mövzulardan biridir.

Vətənpərvərlik ibtidai siniflərdə şagirdlərə aşılana ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərdir. Şagirdlərin Vətənə, doğma yurda məhəbbəti və bağlılığı öz ritmlərini onun folklor nümunələrindən, böyük söz ustalarının əsərlərindən, dövlət xadimləri və sərkərdələrin, qəhrəmanların nümunələrindən alır. Vətənpərvərlik hisslərin içərisində ən müqəddəs, bəlkə də irsi, fitri mahiyyət daşıyan, insanı tərəqqiyə, inkişafa, yaradıcılığa təhrik edən Vətən sevgisidir.

İradə insanın məqsədlərinə çatma prosesində daxili motivasiyasını qoruyaraq maneələrə qarşı dayana bilmə bacarığıdır. Şagirdlərdə bu keyfiyyətin erkən yaşlardan formalaşması, onlara təhsil və gündəlik həyatda daha intizamlı, qərarlı və səbirli olmağı öyrədir. Məktəb mühitində bu prosesi effektiv idarə etmək üçün müəllimlərin istifadə etdikləri strategiyalar çox vacibdir.

Bildiyimiz kimi, insan ömrü boyu müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçir. Bu mərhələlərdən biri və bəlkə də ən əhəmiyyətli heç şübhəsiz yeniyetməlik dövrüdür. İnkişaf nəzəriyyəçiləri yeniyetməliyi 12-18 yaş arası dövr kimi qəbul etsələr də, bu müddət coğrafi, mədəni və fərdi inkişaf amillərinə görə dəyişə bilər. Flanagan (2006) qeyd edir ki, çevik quruluşa malik olan yeniyetməlik dövrünün hansı yaşda başlayıb bitməsi şərhə bağlıdır və sosial-tarixi reallıqlara qarşı həssasdır. Buna görə də, yeniyetməliyi konkret yaş aralığında məhdudlaşdırmaq əvəzinə, onu əqli, fiziki və mənəvi yetkinliyə çatma prosesi kimi dəyərləndirmək daha doğru olardı. Bu kontekstdə yeniyetməlik dövründəki inkişaf dörd əsas başlıq altında nəzərdən keçirmək olar.

Fiziki inkişaf: Yeniyetməlik insanın fizioloji dəyişikliklər yaşadığı ən mühüm dövrlərdən biridir. Bu dövrdə bədən quruluşunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Xüsusilə, cinsiyyətə bağlı dəyişikliklər inkişafın başqa heç bir mərhələsində müşahidə olunmur.

Qız və oğlanlarda müxtəlif fiziki dəyişikliklər meydana gəlir. Yeniyetməlik dövrü fərdlər arasında dəyişə bilsə də, ümumi olaraq qızlar oğlanlara nisbətən iki il daha erkən yeniyetməliyə daxil olurlar. Bu dəyişikliklər fərdlərin müxtəlif sahələrdə inkişafına təsir edir.

Emosional inkişaf: Bu dövrün ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri emosional dəyişikliklərin intensivliyidir. Yeniyetmələr bir çox duyğunu eyni zamanda yaşaya bilirlər. Bəzən sevgi hissi, bəzən ümitsizlik, tənha qalmaq istəyi, dərəcə həvəs, ani qəzəb və peşmanlıq, həyəcan və digər duyğular şiddətlə üzə çıxma bilər. Yeniyetməlik, insanın iradə inkişafını tamamlamaq üçün bütün ziddiyyətləri özündə birləşdirən bir dövrüdür. Bəzən egoist, bəzən fədakar, həm tənha qalmaq istəyən, həm də cəmiyyətin onu bəyənməsini arzulayan bir xarakter daşıyır. O, ailəsinə qarşı üsyan edə biləcəyi kimi, bir dəyərlərə kor-koranə bağlana da bilər. Maddiyyata əhəmiyyət verdiyi anlar olduğu kimi, tamamilə mənəviyyata yönəldiyi hallar da olur. Bu cür ziddiyyətləri yaşamaq yeniyetmənin şəxsiyyətini formalaşdırmasında mühüm rol oynayır. Bu mərhələ insanın ruh və varlıq aləminə qədəm qoyaraq azadlığa açılan qapıdır. Məhz bu keçid mərhələsində yeniyetmənin böyük daxili çəkişmələr və mənəvi böhranlar yaşaması tamamilə normaldır. Bu emosional dəyişikliklər iradənin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əxlaqi inkişaf: Yeniyetməlik dövrü əxlaqi inkişaf üçün çox vacib bir mərhələdir. Bu dövrdə yeniyetmənin başqalarına kömək etmə istəyi, mərhəmət hissi, əxlaqi və vicdani məsuliyyət anlayışı ən yüksək səviyyəyə çatır. Bu dövrdə fərd özünü nəzarət etməyi öyrənir və bu, onun hüquq və ədalət anlayışını inkişaf etdirməsinə kömək edir. Eyni zamanda, yalnız özünü deyil, başqalarını da düşünən, yüksək əxlaqi dəyərlərə sahib bir şəxsiyyət formalaşır. Buna görə də yeniyetməlik dövründə fərdin məsuliyyət hissəsinin inkişafına dəstək olmaq çox vacibdir. Çünki bu əxlaqi dəyərləri mənimsəyən fərd, gələcəkdə cəmiyyət üçün daha dəyərlili bir şəxs olacaqdır (Əliyev, Quliyev və b., 2002, s.38). İslam dini yeniyetməlik dövrünü bulug çağı kimi qəbul etmiş və bu dövrdən etibarən fərdin məsuliyyət daşdığını bəyan etmişdir. Buna əsasən, Qurani-Kərim insana həm məsuliyyət, həm də nəfsi idarəetmə vəzifəsi yükləyir. İslam hüququ da bulug yaşına çatan və əqli sağlamlığı yerində olan fərdi hüquqi məsuliyyət daşıyan şəxs kimi qəbul edir. Beləliklə, yeniyetmənin iradəsinə möhkəmləndirmək üçün ona məsuliyyətlər tapşırmaq və ona güvən hissini aşılamaq faydalıdır. İslamın yeniyetməni məsuliyyət sahibi etməsi onun şəxsiyyət qazanması və cəmiyyətə faydalı bir fərd olması üçün çox önəmlidir. Məsələn, Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) Mus'ab Bin Umeyri gənc yaşında Mədinəyə müəllim

olaraq göndərmiş, 21 yaşlı Muaz Bin Cəbəli Yəmənə qazı təyin etmiş, 18 yaşlı Usamə Bin Zeydi isə Rumlara qarşı müharibədə sərkərdə olaraq seçmişdir. Bu nümunələr göstərir ki, gələcəyin liderləri, valideynləri və cəmiyyətin sütunlarını təşkil edəcək yeniyetmələr əxlaqi və mənəvi dəyərlərlə yetişdirilməlidir.

Sosial inkişaf: Yeniyetməlik dövrü fərdin cəmiyyətlə daha aktiv şəkildə inteqrasiya etdiyi bir mərhələdir. Uşaq yaşlarından etibarən sosiallaşma ailə mühitində başlayır. Ailə daxilində formalaşan sosial münasibətlər yeniyetməlik dövründə ailə çərçivəsindən çıxaraq genişlənir və fərd daha böyük cəmiyyətə adaptasiya olunur. Sosiallaşma prosesi fərdin özünə inamını artırır və onu cəmiyyət içərisində daha sağlam addımlar atmağa hazırlayır. Beləliklə, sosial və əxlaqi cəhətdən inkişaf etmiş fərdlərin formalaşdığı cəmiyyətlər gələcək üçün daha çox ümid vəd edir.

Ümumiyyətlə, yeniyetməlik dövrü fərdin şəxsiyyətinin formalaşdığı və möhkəmləndiyi bir mərhələdir. Bu dövrdə insan azad bir fərd olmağa addım atır və məsuliyyət hissi qazanmağa başlayır. Bu məsuliyyət anlayışı ilə o, iradəsini düzgün istifadə etməyi öyrənir və azad iradəsinin fərqi varır. Beləliklə, yeniyetməlik dövründə iradə anlayışı və fərqləndiricilik, gəncləri əxlaqi dəyərlərə, şəxsiyyət sahibi olmağa və yaxşılığa yönəltmək üçün mühüm bir mərhələdir.

Məqsədyönlü təlim proqramı şagirdlərin iradə gücünü gücləndirmək üçün etibarlı bir yanaşmadır. Məqsədlər konkret, ölçülə bilən və əldə edilə bilən hədəflər kimi təyin edilməlidir. Şagirdlərin böyük məqsədləri kiçik hissələrə bölünməli və onlara nail olduqca kiçik mükafatlarla motivasiya edilməlidir (Talibov, Ağayev və b., 2003, s.40).

İradə gücü emosional nəzarətin inkişaf etdirilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Məllimlər şagirdlərə duyğularını idarəetmə yollarını öyrətməlidir. Bu, neqativ duyğuları pozitiv strategiyalarla dəyişdirməyi, stress anlarında düzgün tənəffüs texnikalarından istifadə etməklə özlərini sakitləşdirməyi və zehni yorğunluğu aradan qaldıran metodlardan yararlanmağı əhatə edir.

Fəal öyrənmə metodu şagirdlərin iradə keyfiyyətlərinin formalaşmasında vacib rol oynayır. Şagirdlər dərslərə aktiv qoşulduqda, onlar məsuliyyətlərini daha yaxşı anlayır və davam etdirmək üçün lazım olan motivasiyanı qazanırlar. Müəllimlər interaktiv dərs metodlarından istifadə etməklə şagirdlərin dərslərə marağını artırıb onların səbirli olma bacarıqlarını gücləndirə bilər.

Planlı hərəkət etmək şagirdlərin iradə gücünü artırır. Müəllimlər şagirdləri hər gün öz planlarını tərtib etməyə təşviq etməlidir. Kiçik hədəflərin təyin edilməsi, bu hədəflərə çatma prosesində davam etdikcə mükafatlandırma sisteminin istifadə olunması şagirdlərin öz motivasiyasını qorumasına yardımcı olur.

Səbr iradənin əsas komponentidir. Müəllimlər şagirdlərdən qısa zamanda nəticə gözləmək yerinə, prosesi anlamaq və uzunmüddətli səylər göstərməyin vacibliyini öyrətməlidir.

Şagirdlər başqaları ilə müqayisə edilməməli, onlara öz irəliləyişlərini izlənmə vərdişi qazandırılmalıdır. Bu daha effektiv bir yanaşmadır. Müəllimlər şagirdləri öz başlanğıc nöqtələri ilə indiki nəticələrini müqayisə etmələri üçün həvəsləndirməlidir, bu da iradənin müsbət istiqamətdə güclənməsinə yardım edir (Maxmyrov, 1981, s.37).

Valideynlərin və müəllimlərin şagirdin iradə keyfiyyətlərinin formalaşmasında birlikdə işləməsi olduqca vacibdir. Evdə verilən təlimatlarla məktəbdəki yanaşma uyğunluq təşkili etməlidir ki, şagird inkişafı zamanı əlavə maneələrlə qarşılaşmasın.

Bu strategiyalar şagirdlərin iradə keyfiyyətlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir və onları daha məqsədyönlü, intizamlı bir şəxs kimi formalaşdırır.

Müasir təhsil sistemi şagirdlərin tədris biliklərini artırmaqla yanaşı, onlarda iradə keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün də mühüm rol oynayır. İradəli şagirdlər müasir dövrün tələblərinə daha rahat uyğunlaşa bilir və qarşılarına qoyduqları məqsədlərə nail olmaqda daha səmərəli olurlar. Bu keyfiyyətin formalaşmasında bir sıra amillər və metodlar mühüm rol oynayır. Şagirdlərdə iradə keyfiyyətlərinin inkişafı aşağıdakı xüsusiyyətlərin aşılması ilə reallaşır:

1. Davamlılıq və səbr – Qarşıya çıxan maneələr qarşısında şagirdlərin ruhdan düşməməsi vacibdir.

2. Məqsədyönlülük – Şagirdlərin konkret məqsəd qoyması və ona nail olmaq üçün strategiyalara

əməl etməlidir.

3. Daxili motivasiya – Xarici təsir amilləri olmasa da, özünü inkişaf etdirə bilmək bacarığıdır.

4. Emosional nəzarət – Stress və həyəcan anlarında özünü idarə etmək qabiliyyətidir.

İradə keyfiyyətlərinin inkişafına təsir edən amillər aşağıdakılardır:

• Mühit faktoru – Ailə, məktəb və dost çevrəsi şagirdin iradəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

• Müəllimin təsiri – Müəllimin istiqamətləndirici və motivasiyaedici yanaşması şagirdlərin düzgün və sistemli şəkildə düşünməsinə təsir edə bilər.

• Təlim metodları – Praktik və problem həll etməyə yönəlik tapşırıqlar şagirdlərin iradəsinin güclənməsinə yardımçı olur.

İradə keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyin yolları:

1. Hədəflərin qurulması – Kiçik məqsədlərdən başlayaraq irəliləmək.

2. Motivasiyaedici tapşırıqlar – Şagirdlərin maraqlarına uyğun fəaliyyətlərin tətbiqi.

3. Məktəbdə psixoloji dəstək – Stressi idarəetmə bacarıqlarını artırmaq üçün konsultasiyaların təşkili.

4. Fərdi yanaşma – Hər şagirdin fərdi özəlliklərinə uyğun metodlardan istifadə olunması.

Şagirdlərin iradə keyfiyyətlərinin inkişafı tədris prosesinin vacib hissəsidir. Düzgün metodların tətbiqi və münasib təhsil mühitinin yaradılması bu bacarıqların formalaşmasına yardım edir və şagirdlərin həyatdakı uğurlarına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Gənclərin özünütərbiyəsi haqqında. Bakı: Gənclik, 1961, 40 s.
2. Əliyev P.V., Quliyev S.Q. və b. Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin planlaşdırılması. Bakı: Təhsil, 2002, 131 s.
3. Həsənov O. Şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına dair // «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 2000, № 2, s. 68.
4. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif, 1983, 204 s.
5. Talıbov Y. R., Ağayev Ə.Ə. və b. Pedaqogika. Bakı, 2003, 140 s.
6. Zeynalov S.M. Təlim və tərbiyə proseslərinin aktual məsələləri. Bakı: Maarif, 1990, 228 s.
7. Махмутов М.И. Современный урок. Вопросы теории. М.: Педагогика, 1981, 191 с.

SUMMARY

The article discusses in detail the methods of forming volitional qualities in students during the training process. It is brought to the attention of the students that the correct organization of the training process plays a major role in attracting and maintaining their attention in the lesson, and in educating them as a quality of personality, being attentive at all times. Emphasizing the need for systematic, regular, purposeful work on the development and formation of the personality of young schoolchildren from the primary grades, it is noted that from the primary grades, students evaluate their own personality, realize that they need to acquire the necessary qualities, and prepare themselves for this. This is possible if the training work is taken in conjunction with the educational work. For this, primary education has wide educational opportunities, and the teacher must skillfully use these opportunities. The specific educational tasks facing the teacher in instilling volitional qualities in students in primary grades were listed, and the fact that materials reflecting the history, customs, culture, and art of the people in the “Reading” lessons, which have invaluable services in shaping the education of children among the subjects of instruction, open up wide opportunities for the formation of the student’s personality, were discussed in detail.

The development of students’ volitional qualities is an important part of the training process. The implementation of correct methods and the creation of a suitable training environment contribute to the formation of these skills and have a positive impact on students’ success in life. Emphasizing the important role of the active training method in the formation of students’ volitional qualities, it was concluded that teachers can increase students’ interest in lessons and strengthen their patience skills by using interactive teaching methods.

Keywords: training, volitional quality, method, education, student.

MÜASİR DÖVRDƏ HƏRBİ İDMAN OYUNLARININ PSIXOLOJİ HAZIRLIQ ÜZƏRİNDƏ TƏSİRİ

Emin RZAYEV

emin.rzayev.2024@sport.edu.az

Azərbaycan İdman Akademiyası

Xülasə

Hərbi idman oyunları, iştirakçıların hərbi bacarıqlarını və fiziki hazırlığını artırmaq məqsədini güdür, eyni zamanda vətənpərvərlik hissini gücləndirir və psixoloji dözümlülük təmin edir. Bu oyunlar vasitəsilə, gənclər yalnız fiziki güclərini inkişaf etdirmir, həm də komandada işləmə, liderlik və qərarvermə bacarıqlarını artırır. Məsələn, "Sərhəd" və "Şahin" kimi hərbi-idman oyunları məktəblilərin və gənclərin hərbi xidmətə hazırlığını gücləndirir, onları psixoloji və fiziki baxımdan döyüş şəraitinə hazır edir.

Psixoloji hazırlıq, döyüşçülərin streslə mübarizə aparmalarına, yüksək təzyiq altında düzgün qərarlar vermələrinə kömək edir. Hərbi idman oyunları, ekstremal şəraitlərdə uyğunlaşma bacarıqlarını artırır, komandada işləmə və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Həmçinin, bu oyunlar döyüş hazırlığının əsas komponenti olaraq, psixoloji dözümlülük və effektiv qərarvermə qabiliyyətini təkmilləşdirir. Bu təlimlər, hərbi personalın həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən daha güclü olmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *hərbi idman oyunları, psixoloji hazırlıq, liderlik, qərarvermə*

Hərbi idman oyunları, iştirakçıların hərbi bacarıqlarını və fiziki hazırlığını artırmaq məqsədi daşıyan xüsusi tədbirlərdir. Bu oyunlar vasitəsilə gənclərdə vətənpərvərlik hissi gücləndirilir, onların fiziki və psixoloji hazırlığı təkmilləşdirilir. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, belə oyunlar zamanı uşaqların fiziki qüvvəsi artır, bədəni çevikləşir, düşüncəsi və təşəbbüskarlığı inkişaf edir.

Məsələn, Dövlət Sərhəd Xidmətinin (DSX) təşkil etdiyi "Sərhəd" hərbi-idman oyunları məktəblilərin hərbi-fiziki hazırlığını inkişaf etdirmək, vətənpərvər ruhda yetişdirmək və sərhədçi peşəsinə maraqlarını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu oyunlarda komandalar sıra hazırlığı, tibbi yardım, ləpircilik, atəş hazırlığı və digər tapşırıqları yerinə yetirərək bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirirlər.

Bundan əlavə, "Şahin" hərbi-idman oyunu kimi tədbirlər məktəblilərin fiziki sağlamlığını möhkəmləndirmək və hərbi xidmətə hazırlığını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu oyunlar yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayır.

Müasir dövrdə hərbi əməliyyatların mürəkkəbliyi və dinamikası artdıqca, əsgərlərin psixoloji dözümlülüyü döyüş hazırlığının əsas komponentlərindən biri kimi ön plana çıxır. Psixoloji hazırlıq, hərbi qulluqçuların döyüş tapşırıqlarını effektiv şəkildə yerinə yetirmələri üçün zəruri olan emosional və iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını əhatə edir. Bu, əsgərlərə qorxu hissi ilə mübarizə aparmaq, fiziki və psixoloji gərginliyə dözümlülüyü artırmaq və döyüşdə fəal və təşəbbüskar hərəkət etmək bacarığını qazandırır.

Döyüşə psixoloji hazırlığın üç səviyyəsi mövcuddur: aşağı, orta və yüksək. Aşağı səviyyədə əsgər özünə inanmır, qərarсыzdır və tapşırıqların yerinə yetirilməsində səhvlər buraxır. Orta səviyyədə isə özünə və yoldaşlarına inam olsa da, cəsarətli hərəkətlər hələ kifayət deyil. Yüksək səviyyədə isə əsgər mübarizə aparmaq arzusu ilə doludur, şübhələri yoxdur və düşmən üzərində qələbə qazanmaq istəyir. Lakin insan fiziologiyasının və psixikasının mühafizə mexanizmləri səbəbindən, əsgər bu səviyyədə uzun müddət qala bilməz. Buna görə də, döyüş qabağı orta səviyyəni saxlamaq, döyüş zamanı isə yüksək səviyyəyə keçmək vacibdir.

Əsgərlərin psixoloji hazırlığını artırmaq üçün özünəinam və özünütəhqin kimi üsullar tətbiq olunur. Özünütəhqin vasitəsilə əsgər, diqqətini toplamaq və sayıqlığını itirməmək üçün qısa və aydın

ifadələrdən istifadə edərək, psixi vəziyyətini müsbət yöndə dəyişə bilər. Məsələn, "Mən diqqətimi toplayıram" və ya "Mən gümraham" kimi ifadələr, əsgərin gümrahlığını və aktivliyini saxlamağa kömək edir.

Mövzunun aktuallığı və məqsədi hərbi psixologiya və idman təlimlərinin tərkib hissəsi olaraq, psixoloji dözümlülük və hazırlıq, müasir döyüş şəraitində əsgərlərin effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün əsas amillərdən biridir. Hərbi idman oyunları və psixoloji hazırlıq, döyüş şəraitində əsgərlərin qorxu və stressə qarşı reaksiyalarını idarə etmələri, eyni zamanda yoldaşları ilə komandada işləmək qabiliyyətlərini artırır. Psixoloji dözümlülük, müasir döyüşlərdə, xüsusilə ekstremal şəraitdə, əsgərlərin daha yüksək effektivliklə fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Psixoloji hazırlığın məqsədi, əsgərlərin özünü idarə etmə bacarıqlarını artırmaq, emosional və intellektual dözümlülüklərini gücləndirməkdir. Bu, həmçinin döyüşə hazırlıq prosesinin bir hissəsi olaraq, hərbi heyətin sürətli qərar qəbul etmə bacarığını, qarşıdurmalarda doğru seçimlər etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müasir döyüşlərdə hərbi idman oyunlarının tətbiqi, əsgərlərin döyüş hazırlığının yalnız fiziki aspektini deyil, həm də onların psixoloji cəhətini inkişaf etdirərək daha güclü, dözümlü və hərbi əməliyyatlar zamanı daha effektiv olmalarını təmin edir.

Stressə dözümlülüyn artırılması müasir dövrdə hərbi və idman təlimlərində çox vacib bir amil halına gəlmişdir. Hərbi şəraitdə və ekstremal vəziyyətlərdə stressə qarşı dözümlülük, əsgərlərin effektiv fəaliyyətini təmin edir. Psixoloji dözümlülük, insanların emosional təzyiqə, qorxuya və gərginliyə qarşı reaksiyalarını idarə etmələrini və bu hallarda düzgün qərarlar qəbul etmələrini təmin edən vacib bir qabiliyyətdir.

Bu məqsədlə, xüsusi təlimlər və psixoloji hazırlıq metodları tətbiq olunur. Hərbi psixologlar, əsgərlərin stressə qarşı dözümlülüynü artırmaq üçün xüsusilə nəfəs alma texnikaları, meditasiya və vizualizasiya kimi metodlardan faydalanırlar. Həmçinin, komanda işi və liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, psixoloji dözümlülüyn artırılmasında mühüm rol oynayır.

Hərbi idman oyunları, ekstremal şəraitlərə uyğunlaşmaqda və iştirakçıların fiziki və psixoloji davamlılığını artırmaqda mühüm rol oynayır. Bu oyunlar, müxtəlif döyüş və sağ qalma vəziyyətlərini simulyasiya edərək, iştirakçılara yüksək təzyiq altında vəziyyətlərlə qarşılaşmaq imkanı verir. Belə təcrübələr, real hərbi əməliyyatlarda qarşılaşılan proqnozlaşdırıla bilməyən və sərt şəraitlərdə uyğunlaşmaq üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır.

Həmçinin, hərbi idman oyunları komandada işləmə, liderlik və təzyiq altında qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirir ki, bunlar yüksək riskli mühitlərdə uğurlu əməliyyatlar üçün vacibdir. Bu oyunlar iştirakçılara sürətli qərar qəbul etmə, effektiv ünsiyyət qurma və diqqətini cəmləməyi öyrədir, eyni zamanda hərbi əməliyyatların dəyişkən və sərt şəraitinə uyğunlaşmalarını təmin edir.

Qərarvermə və analitik düşüncə bacarıqlarının inkişafı hərbi əməliyyatlarda olduqca vacibdir, çünki sürətli və düzgün qərarlar əməliyyatın nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Hərbi təlimlər, xüsusən yüksək təzyiq altında olan mühitlərdə, hərbiçilərə vəziyyətləri tez bir zamanda təhlil etməyi və düzgün qərarlar qəbul etməyi öyrədir. Bu bacarıq yalnız döyüş vəziyyətlərində deyil, həm də hərbi əməliyyatlarda strateji planlaşdırma və resurs idarəetməsi tələb edən gündəlik fəaliyyətlərdə vacibdir.

Hərbi qərarvermənin ən vacib tərəflərindən biri, vəziyyətləri müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirmə bacarığıdır. Hərbiçilər məhdud məlumat və zamanla seçimlərinin potensial risklərini və faydalarını nəzərdən keçirməlidirlər. Analitik düşüncə, mürəkkəb problemləri idarə oluna bilən hissələrə ayıraraq vəziyyəti və mümkün həll yollarını daha aydın şəkildə anlamağa kömək edir.

Müasir döyüşlərdə, texnoloji irəliləyişlərin mühüm rol oynadığı bir dövrdə, real vaxtda məlumat əsasında qərar vermək qabiliyyəti daha da vacib olmuşdur. Hərbi liderlər yalnız instinktlərinə deyil, həm də məlumat analitikası və simulyasiyalarına əsaslanan qərarlar qəbul etməlidirlər. Bu, hərbiçilərdən və komandirlərdən kritik düşüncə bacarıqlarına yiyələnməyi, həm təcrübələrindən, həm də mövcud resurslardan istifadə edərək təzyiq altında ən yaxşı qərarları qəbul etməyi tələb edir.

Hərbi idman oyunları, əsgərlərin taktiki düşüncə bacarıqlarını gücləndirmək üçün vacib bir

vasitədir. Bu oyunlar, komandaların müxtəlif döyüş vəzifələrini həll etməsi, resursları düzgün istifadə etməsi və düşmənin hərəkətlərinə qarşı strategiyalar qurması kimi məsələləri təcrübə etməyə imkan verir. Hərbi idman oyunları, real döyüş şəraitini təqlid edərək, iştirakçılara stress altında düşünmə və sürətli qərar qəbul etmə qabiliyyəti qazandırır.

Taktiki düşünmə, yalnız fiziki güc deyil, eyni zamanda strateji planlaşdırma, komanda işi və risklərin qiymətləndirilməsi tələb edir. Hərbi idman oyunlarında bu bacarıqlar təkmilləşir, çünki iştirakçılar qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün ən yaxşı taktikalı yanaşmaları tətbiq etməyə çalışırlar. Bu oyunlar, əsgərlərə döyüş şəraitində doğru qərarlar qəbul etmək, düşmən manevrlərinə qarşı uyğun reaksiya göstərmək və komanda ilə əlaqəli işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Sürətli və dəqiq qərarvermə qabiliyyəti yüksək stressli mühitlərdə, xüsusilə hərbi əməliyyatlarda olduqca vacibdir. Təzyiq altında qərar vermək, çoxlu məlumatı tez bir zamanda işləyib ən yaxşı hərəkət istiqamətini seçməyi tələb edir, tez-tez məhdud resurslar və vaxtla. Bu bacarığın inkişafı hərbi personal üçün əhəmiyyətlidir, çünki döyüş sahəsində dəyişən şəraitə sürətlə reaksiya vermək vacibdir.

Təlim məşqləri, o cümlədən hərbi idman oyunları, qərarvermə bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu oyunlar, iştirakçıları real dünya vəziyyətlərini təqlid edərək, onları sürətlə düşünməyə və gözlənilməz çətinliklərə reaksiya verməyə məcbur edir. Belə mühitlərdə təkrar təcrübə qazandıqca, insanlar öz instinktlərinə güvənməyi, təlimlərə əsaslanmağı və sürətlə düzgün qərar verməyi öyrənirlər.

Hərbi xidmətin effektivliyini artırmaq və liderlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə müxtəlif təlim və tədris metodlarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi təlim metodlarının istifadəsi liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üçün ilkin şərait yaratsa da, müasir tələblərə cavab verməsi və kursantlar tərəfindən yaxşı qavranılması baxımından əlavə və innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruridir.

Fərdi döyüşçüdən güclü komanda oyunçusuna çevrilmə prosesi, hərbi təlimlərin əsas istiqamətlərindən biridir və bu keçid şəxsi bacarıqların komanda işinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Ən əvvəl, fərdi döyüşçü, döyüş bacarıqları, fiziki hazırlıq və psixoloji dözümlülük kimi əsas xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Lakin bu xüsusiyyətlər yalnız komanda içində effektiv olmaq üçün yetərli deyil. Komanda oyunçusu olmağın əsas tələbi, əməkdaşlıq, liderlik və əlaqə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

Bireysel döyüşçülərin güclü komanda oyunçularına çevrilməsi üçün təlimlərdə daha çox diqqət yetirilən aspektlərdən biri də komandada liderlik və kollektiv qərarvermə bacarıqlarının inkişafıdır. Hər bir fərdi döyüşçü komanda daxilində öz rolunu dəqiq başa düşməli və həmrəyliklə işləməlidir. Komanda içində uğurlu əlaqələr qurulması və qarşılıqlı dəstək mexanizmlərinin yaradılması, fərdi bacarıqların komandaya uyğun şəkildə tətbiq edilməsinə şərait yaradır.

Nəticə

Müasir dövrdə hərbi idman oyunlarının psixoloji hazırlığa təsiri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi idman oyunları, döyüşçülərin yalnız fiziki cəhətdən deyil, həm də psixoloji olaraq hazırlanmalarını təmin edən təlimlərdir. Bu oyunlar, iştirakçıların müxtəlif ekstremal şəraitlərdə və yüksək təzyiq altında düzgün qərar vermə, stresslə mübarizə aparma və komanda ilə işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Hərbi idman oyunlarında iştirak edən hər bir döyüşçü, yalnız fiziki gücünü yoxlamaqla kifayətlənmir, eyni zamanda psixoloji gücünü də sınaqda. Bu oyunlar, təzyiq altında soyuqqanlı və dəqiq qərar vermək, güclü motivasiya ilə döyüşə davam etmək, həmçinin komanda ilə harmoniya içində işləməyi öyrədir. Əlavə olaraq, bu oyunlar stressin idarə olunması, qorxu və narahatlıqla mübarizə aparma, həmçinin yüksək təzyiq altında psixoloji dözümlülüyü artırma baxımından əvəzsizdir.

Hərbi idman oyunları döyüşçülərin psixoloji hazırlığını gücləndirir və onları real döyüş şəraitinə hazırlayır. Psixoloji təzyiqlərlə başa çıxma bacarıqlarını inkişaf etdirərək, komandada

həmrəylik, liderlik və operativ qərarvermə bacarıqlarını da təkmilləşdirir. Bu cür təlimlər hərbi hazırlığın vacib bir hissəsi olaraq, hərbi personalın döyüş şəraitinə uyğunlaşmasını və ümumilikdə daha effektiv və güclü bir komanda üzvü olmalarını təmin edir.

SUMMARY

Military sports games aim to enhance participants' military skills and physical readiness, while also strengthening patriotism and ensuring psychological resilience. Through these games, young people not only develop their physical strength but also improve their teamwork, leadership, and decision-making abilities. For example, military-sports games like "Sərhəd" and "Şahin" strengthen the military readiness of schoolchildren and youth, preparing them psychologically and physically for combat situations.

Psychological preparation helps soldiers combat stress and make correct decisions under high pressure. Military sports games enhance adaptability in extreme conditions, improve teamwork and leadership skills. Additionally, these games serve as a key component of combat training, refining psychological resilience and effective decision-making abilities. These exercises enable military personnel to become stronger both physically and psychologically.

Key words: military sports games, psychological preparation, leadership, decision-making

BÖYÜK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN NİTQİNİN FORMALAŞMASINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ROLU

Günəl İMANOVA

Bakı Slavyan Universitetinin

Xülasə

Məqalədə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitqin formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının rolu araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, uşaq ədəbiyyatı böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafında əvəzolunmaz vasitədir. Məqalədə nağıllar, şeirlər və hekayələrin uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, qrammatik quruluşun mənimsənilməsinə və rabitəli nitqin formalaşmasına təsiri təhlil edilir. Fərdi yanaşma və fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə uşaq ədəbiyyatından səmərəli istifadə yolları göstərilir. Didaktik prinsiplərə əsaslanaraq uşaqların yaş və qavrama xüsusiyyətlərinə uyğun ədəbiyyat nümunələrinin seçilməsi və təqdim edilməsi metodikası işlənib hazırlanmışdır. Məqalədə müəyyən edilmişdir ki, sistemli şəkildə uşaq ədəbiyyatından istifadə edən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitq inkişafı göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, uşaq ədəbiyyatı böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafını stimullaşdıran, onların dünyagörüşünü genişləndirən və təfəkkürünü inkişaf etdirən qiymətli pedaqoji alətdir.

Açar sözlər: *böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, nitqin formalaşması, uşaq ədəbiyyatı, fərdi yanaşma, didaktika, interaktiv təlim*

Giriş

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın həyatında nitq inkişafının ən intensiv mərhələsidir. Bu dövrdə formalaşan nitq qabiliyyətləri uşağın gələcək təhsil və sosial həyatında uğur qazanmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Nitq inkişafının stimullaşdırılması üçün istifadə olunan vasitələr arasında uşaq ədəbiyyatı xüsusi yer tutur. Uşaq ədəbiyyatı yalnız məlumatlandırıcı mənbə deyil, həm də uşağın emosional, intellektual və sosial inkişafına təsir edən güclü vasitədir. Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, erkən yaşlarda uşaq ədəbiyyatı ilə müntəzəm təmasda olan uşaqlar daha geniş lüğət ehtiyatına, yaxşı diksiyaya və daha yüksək oxu-yazı bacarıqlarına sahib olurlar. Bu məqalənin əsas məqsədi böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda (5-6 yaş) nitqin formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının rolunu müəyyənləşdirmək, fərdi yanaşma və fəal təlim metodlarından istifadə etməklə, didaktik prinsiplərə əsaslanan, uşaq ədəbiyyatı vasitəsilə nitq inkişafını stimullaşdıran metodikanı təqdim etməkdir.

Əsas hissə

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi yalnız ilkin biliklərin aşılacağı yer deyil, həmçinin uşaqların nitqinin, dünyagörüşünün və mənəvi dəyərlərinin formalaşdığı mühüm tərbiyə ocağıdır. Bu dövr uşaqların zehni inkişafında, sosial bacarıqlarının və ünsiyyət vərdişlərinin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar burada ətraf aləmi dərk edir, yeni sözlər öyrənir, fikirlərini ifadə etməyi bacarır və cəmiyyətə uyğunlaşırlar. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində nitqin inkişafı təkcə gündəlik ünsiyyət vasitəsilə deyil, həm də uşaq ədəbiyyatının geniş tətbiqi ilə həyata keçirilir. Nağıllar, şeirlər, hekayələr, tapmacalar, atalar sözləri uşaqların nitqinin zənginləşməsinə, söz ehtiyatlarının artmasına və ifadəli danışmaq bacarıqlarının inkişafına böyük töhfə verir. Müəllimlər və tərbiyəçilər uşaqlara müxtəlif ədəbi nümunələri təqdim etməklə onların bədii zövqünü formalaşdırır, düzgün nitq vərdişləri aşılayır və məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirirlər.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqlar yalnız yeni sözlər öyrənmir, eyni zamanda ədəbiyyat vasitəsilə mənəvi dəyərlərlə tanış olurlar [1, 23]. Nağıllar və ibrətamiz hekayələr uşaqlara

dostluq, mərhəmət, ədalət, vətənpərvərlik kimi ali insani keyfiyyətləri öyrədir. Uşaq ədəbiyyatı onların emosional zənginliyini artırır, düşünmə və analiz etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitq inkişafına göstərilən diqqət onların gələcəkdə uğurlu ünsiyyət qurma qabiliyyətini və sosial həyatdakı yerini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, uşaq ədəbiyyatı nitqin formalaşması və zənginləşməsi üçün əvəzsiz mənbədir. Nağıl dinləyən, şeir əzbərləyən, hekayələr vasitəsilə müxtəlif obrazlarla tanış olan uşaqlar sözlərdən düzgün istifadə etməyi öyrənir, danışmaq qabiliyyətlərini təkmilləşdirirlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsini yalnız öyrədici bir yer kimi deyil, həm də nitqin, təfəkkürün və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdığı bir məkan kimi dəyərləndirmək lazımdır. Burada uşaq ədəbiyyatına xüsusi yer ayrılmalı, hər bir uşaq mütaliə mədəniyyətinə yiyələnəli və bədii sözün gücünü dərk etməlidir. Çünki uşaqlıqda öyrənilən və qavranılan biliklər gələcəyin parlaq təməlini təşkil edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq ədəbiyyatının rolu təkcə nitq inkişafı ilə məhdudlaşmır. Bədii söz vasitəsilə uşaqların yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir, onların təsəvvür və fantaziyaları genişlənir. Nağıllar və hekayələr uşaqlara obrazlar yaratmağı, hadisələri təsəvvür etməyi, bədii düşünməyi öyrədir. Bu isə gələcəkdə onların məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün şeirlərin və qafiyəli ifadələrin əzbərlənməsi, onların düzgün tələffüz etməsinə, ahəngdar danışmasına və nitq axıcılığının formalaşmasına kömək edir. Bundan əlavə, dialoqların qurulması, sual-cavab əsasında nağılların izah edilməsi uşaqlarda nitq fəallığını artırır. Tərbiyəçilər uşaqlarla birgə nağılları canlandıraraq, müxtəlif personajlar vasitəsilə onların emosional ifadəliliyini və ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər.

Bundan əlavə, uşaq ədəbiyyatı onların sosial dünyaya inteqrasiyasına yardım edir. Hekayələr və nağıllar vasitəsilə uşaqlar müxtəlif sosial rolları dərk edir, dostluğun, əməkdaşlığın və paylaşmağın əhəmiyyətini anlayırlar. Məsələn, xalq nağıllarında tez-tez rast gəlinən müdrik, cəsarətli və ədalətli qəhrəmanlar uşaqlara doğru və səhv arasındakı fərqi izah edir, onlarda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq ədəbiyyatının düzgün seçilməsi və sistemli tətbiqi, onların dil bacarıqlarının inkişafı ilə yanaşı, mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə də xidmət edir. Bu baxımdan, tərbiyəçilər və valideynlər uşaqlar üçün uyğun ədəbi nümunələr seçməli, onlarla mütəmadi şəkildə bədii mətnlər üzərində işləməlidirlər.

Uşaqların nağıllara, hekayələrə marağını artırmaq üçün onlarla bərabər kitab oxumaq, müzakirələr aparmaq və dinlədiklərini canlandırmaq kimi üsullardan istifadə olunmalıdır. Bu zaman isə, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi uşaqların ilk bilik mənbəyi olmaqla yanaşı, onların nitqinin inkişafında, bədii zövqünün formalaşmasında və şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Uşaq ədəbiyyatı isə bu inkişaf prosesinin ayrılmaz bir hissəsidir. Ona görə də, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq ədəbiyyatının rolunu daha da artırmaq, müasir və milli ədəbi nümunələri tədris prosesinə daxil etmək olduqca vacibdir [2, 33]. Çünki uşaqlıq dövründə formalaşan nitq bacarıqları və bədii dünyagörüş gələcəkdə onların həyatının bütün mərhələlərində öz əksini tapacaqdır.

Məsələn, nağıllardan “Tülkü və Durna” dostluğun və qarşılıqlı hörmətin əhəmiyyətini izah etdiyi halda, “Məlikməmməd” – cəsarət, dürüstlük və ədaləti, “Göyçək Fatma” çətinliklərə baxmayaraq, zəhmət və dürüstlük sayəsində uğur qazanmağın mümkün olduğunu göstərir. Xeyrin şər üzərində qələbəsi uşaqları haqqa, ədalətə münasibətini formalaşdırır və baş verən hadisələrin cərəyanı nəticəsində meydana gələn yeni sözlər böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini formalaşdırmaq üçün söz ehtiyatlarını daha çox zənginləşdirir.

“Cırdan” nağılı zəka və çevikliyin gücünü vurğulayaraq, uşaqlara ağıllı və tədbirli olmağın əhəmiyyətini öyrədir. “Şahzadə və Əjdaha” qorxmazlıq və igidlik kimi keyfiyyətləri ön plana çəkir, uşaqlara çətinliklərdən çəkinməməyi təlqin edir. Nağılların bədii dili, obrazların nitqi uşaqların yeni sözlər öyrənməsinə, onların danışmaq bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Bundan əlavə, şeirlər də uşaqların nitqinin axıcılığına və ifadəliliyinə kömək edir. Məsələn, Səməd Vurğunun “Ana” şeiri ana məhəbbətini və qayğını ifadə edərək uşaqlarda ailəyə sevgi və hörmət hissini formalaşdırır. Mikayıl Müşfiqin “Bahar gəlir” şeiri isə təbiət təsvirləri ilə uşaqlara ətraf mühitə qarşı həssaslıq aşılayır və onların təsvir etmə bacarıqlarını artırır. Şeirlərdəki qafiyəli ifadələr və ritm uşaqların düzgün tələffüz

etməsinə, ahəngdar danışiq bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Hekayələr isə uşaqlara həyatı dəyərləri izah etməklə yanaşı, onların söz ehtiyatlarını genişləndirir. Məsələn, Abdulla Şaiqin “Tıq-Tıq xanım” əsəri (qeyd edək ki, bu əsər həm də cizgi filmi kimi ekranlaşdırılıb [3]) uşaqlara mehribanlıq və dostluq münasibətlərinin əhəmiyyətini öyrədir, Lev Tolstoyun “Fil və it” hekayəsi isə dostluğun, səmimiyyətin və qarşılıqlı anlayışın vacibliyini vurğulayır. Bu əsərlərdəki dialoqlar uşaqların nitq fəallığını artırır, sual-cavab yolu ilə onların məntiqi düşünməsini inkişaf etdirir. Bədii ədəbiyyat nümunələri ilə yanaşı, tapmacalar və atalar sözləri də uşaqların nitqini zənginləşdirən mühüm vasitələrdən biridir.

Eyni zamanda, “Ağzı var, danışmaz, yolu var, gedisməz” tapmacası kitab haqqında düşünməyi və onu düzgün tanımağı öyrədərkən, “İgid vətəni sevir” atalar sözü uşaqlara vətənpərvərlik hissini aşılayır. Uşaqlar bu kimi ifadələri yadda saxlayaraq nitqlərində istifadə etməyi öyrənir, bu da onların söz ehtiyatının genişlənməsinə və ifadə bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir və böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün yalnız əyləncə deyil, həm də nitqin, təfəkkürün və mənəvi dəyərlərin formalaşmasına xidmət edən güclü vasitədir. Nağıllar, şeirlər, hekayələr, tapmacalar və atalar sözləri uşaqların söz ehtiyatını artırır, onlarda bədii zövq formalaşdırır və cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Ona görə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq ədəbiyyatının sistemli şəkildə istifadəsi vacibdir, çünki bu, gələcəyin bilikli və savadlı nəsillərinin yetişməsinə xidmət edir [4, 12].

Nəticə

Nəticə olaraq, uşaq ədəbiyyatı məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin, düşünmə qabiliyyətinin və mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Nağıllar vasitəsilə uşaqlar xeyirlə şərin mübarizəsini anlayır, cəsarət, ədalət və dürüstlük kimi keyfiyyətləri mənimsəyirlər. Şeirlər onların nitqinin axıcılığını artırır, söz ehtiyatlarını zənginləşdirir və bədii zövqlərini formalaşdırır. Hekayələr isə həyatı dəyərləri öyrədərək uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, nitq fəallığını artırır. Tapmacalar və atalar sözləri isə onların məntiqi düşüncəsini inkişaf etdirərək nitqlərinə rəngarənglik qatır. Bütün bunlar göstərir ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq ədəbiyyatının düzgün və sistemli tətbiqi uşaqların həm dil, həm də şəxsiyyət kimi formalaşmasına böyük təsir göstərir. Uşaqlara kiçik yaşlardan bədii sözün gücünü dərk etdirmək, onların danışiq qabiliyyətini inkişaf etdirmək və mənəvi zənginliklərini artırmaq üçün nağıllara, şeirlərə, hekayələrə və xalq ədəbiyyatına geniş yer verilməlidir. Çünki uşaqılıqda qazanılan bu biliklər və bacarıqlar gələcəkdə onların uğurlu fərd kimi yetişməsinə, cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiya olunmasına və savadlı, vətənpərvər və mənəviyyatlı bir nəsil kimi formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.youtube.com/watch?v=QxyXkAo1pv4>
2. S. A. Əliyeva. “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi və idraki inkişafı” (dərs vəsaiti) / Bakı: ADPU, 2023.
3. U. K. Ələkbərov. “İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları” (ali məktəblər üçün dərslik) / Bakı: Təhsil, 2018.
4. Vəliyeva, S. Uşaqlarda nitq inkişafının öyrənilməsi mərhələləri və loqopedik işin istiqamətləri // Elmi iş (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal) 2019, №10/49

SUMMARY

The article examines the role of children's literature in the formation of speech in older preschool children. Research shows that children's literature is an indispensable tool in the speech development of older preschool children. The article analyzes the influence of fairy tales, poems and short stories on the enrichment of children's vocabulary, the assimilation of grammar, and the formation of communicative speech. The ways of effective use of children's literature with an individual approach and the use of active teaching methods are shown. Based on didactic principles, a methodology has been developed for selecting and presenting literature samples in accordance with the age and perceptual characteristics of children. The article shows that the indicators of speech development of children in preschool educational institutions that systematically use children's literature are significantly higher. The results of the study show that children's literature is a valuable pedagogical tool that stimulates the speech development of older preschool children, expands their horizons and develops their thinking.

Keywords: older preschool children, speech formation, children's literature, individual approach, didactics, interactive learning

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль детской литературы в формировании речи у детей старшего дошкольного возраста. Исследования показывают, что детская литература является незаменимым инструментом в речевом развитии детей старшего дошкольного возраста. В статье анализируется влияние сказок, стихов и рассказов на обогащение словарного запаса детей, усвоение грамматического строя, формирование коммуникативной речи. Показаны пути эффективного использования детской литературы при индивидуальном подходе и применении активных методов обучения. На основе дидактических принципов разработана методика отбора и представления образцов литературы в соответствии с возрастными и перцептивными особенностями детей. В статье установлено, что Показатели речевого развития детей в дошкольных образовательных учреждениях, систематически использующих детскую литературу, значительно выше. Результаты исследования показывают, что детская литература является ценным педагогическим инструментом, стимулирующим речевое развитие детей старшего дошкольного возраста, расширяющим их кругозор и развивающим мышление.

Ключевые слова: дети старшего дошкольного возраста, формирование речи, детская литература, индивидуальный подход, дидактика, интерактивное обучение

MÜLKİ MÜDAFİƏ FƏNNİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN TƏHLÜKƏSİZLİK BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Azadə CƏFƏROVA

azade.ceferova.fhn@outlook.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda mülki müdafiə təhsili vacibdir, çünki bu təhsil sistemi şagirdlərə böhranlara, fəlakətlərə və mümkün təhlükələrə uğurla cavab vermək üçün lazım olan təhlükəsizlik bacarıqlarını öyrədir. Bu tədqiqatda mülki müdafiə təlim proqramlarının bir hissəsi kimi şagirdlərin təhlükəsizlik bacarıqlarının necə formalaşdığı və inkişaf etdirildiyi araşdırılır. Tədqiqat cari tədris təcrübələrinin müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinə, şagirdlərin əldə etdiyi əsas səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə və şagirdlərin fəvqəladə vəziyyətlərə nə dərəcədə hazır olduqlarının araşdırılmasına yönəlib. Nəticələr göstərir ki, nəzəri məlumatların kifayət qədər öyrədilməsinə baxmayaraq, şagirdlərin böhran vəziyyətlərində tez və düzgün cavab vermək qabiliyyəti praktiki iştirak və praktiki təlim vasitəsilə xeyli yaxşılaşır. Tədqiqat həmçinin bacarıqların mənimsənilməsinə gücləndirmək üçün mülki müdafiə proqramlarına interaktiv simulyasiyaların, real həyat nümunələri və rəqəmsal təlim vasitələrinin daxil edilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Bundan əlavə, tədqiqat mövcud təlim metodlarında, xüsusən də fəvqəladə hallarda risklərin qiymətləndirilməsi və stressin idarə edilməsi sahələrində çatışmazlıqların olduğunu aşkar edir.

Tədqiqatda gəlinən nəticəyə görə, yaxşı təşkil olunmuş mülki müdafiə üzrə təhsil proqramı şagirdlərin təhlükəsizlik bacarıqlarının artırılması üçün vacibdir. Hazırlığın və cavab tədbirlərinin effektivliyinin artırılmasına praktiki təlimin gücləndirilməsi və təhsil müəssisələrində proaktiv təhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması ilə nail olmaq olar. Gələcək tədqiqat mülki müdafiə təliminin akademik kontekstlərdən kənarda uzunmüddətli perspektivdə şagirdlərin risklərin idarə edilməsi vərdişlərinə necə təsir etdiyini araşdırmalıdır.

Açar sözlər: mülki müdafiə, şagirdlər, təhlükəsizlik, bacarıqlar

Giriş

Təbii fəlakətlərin, texnoloji risklərin və təhlükəsizlik problemlərinin getdikcə daha çox yayıldığı bir dövrdə mülki müdafiə təhsili məktəb və universitet kurikulumunun mühüm hissəsinə çevrilmişdir. Effektiv mülki müdafiə təlimi alan şagirdlər fəvqəladə hallarda düzgün cavab vermək üçün lazım olan bacarıq, məlumat və səriştələri öyrənirlər. Bu, insanlara və əmlaka zərər vurma təhlükəsini azaldır. Mütəşəkkil mülki müdafiə proqramlarının məktəblərə daxil edilməsi fərdlərin hazırlığını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, bütövlükdə cəmiyyətin gözlənilməz fəvqəladə hallara qarşı durmaq qabiliyyətini artırır.

Azərbaycanda mülki müdafiə yanğın təhlükəsizliyi, ilk yardım, evakuasiya protokolları, fəlakətlərə cavab tədbirləri və risklərin idarə edilməsi kimi müxtəlif qoruyucu tədbirləri əhatə edir. Məktəb və kolleclərdə peşəsindən əlaqədar olmayaraq bütün insanların formalaşdığını nəzərə alsaq yaşamaq üçün lazımı bacarıqların bu müəssisələrdə düzgün təşkil edilməsinin vacibliyini görmüş olarıq. Buna baxmayaraq, mülki müdafiə təliminin əhəmiyyəti hər zaman vurğulansa da, şagirdlərdə praktiki təhlükəsizlik bacarıqlarının formalaşdırılmasında bu proqramların səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsində çatışmazlıqlar hələ də mövcuddur.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda şagirdlərin mülki müdafiə üzrə təlimatlar nəticəsində təhlükəsizlik bacarıqlarını nə dərəcədə mənimsədiyini müəyyən etməkdir. Tədqiqat bacarıqların əldə edilməsinə təsir edən bir sıra müxtəlif aspektləri araşdırır. Bu elementlərə təlim metodları, şagird cəlbətmə səviyyəsi, təlim fəaliyyətlərinin tezliyi və texnologiyaya əsaslanan təlim vasitələrindən

istifadə daxildir. Bundan əlavə, tədqiqatın məqsədi hazırkı təlim proqramlarında hər hansı çatışmazlıqları tapmaq və şagirdlərə fəvqəladə hallarda daha yaxşı reaksiya verməyə kömək edə biləcək dəyişikliklər təklif etməkdir.

Şagirdlərin hazırlığını qiymətləndirmək üçün anketləri, müşahidə tədqiqatlarını və praktiki məşq qiymətləndirmələrini birləşdirən qarışıq metoddan və digər üsullardan istifadə olunur. Bu tədqiqat simulyasiya edilmiş fəvqəladə vəziyyətlərdə həm nəzəri biliklərin saxlanması, həm də praktiki performansı yoxlamaq yolu ilə mövcud mülki müdafiə təhsili çərçivələrinin güclü və zəif tərəflərini tam başa düşmək məqsədi daşıyır.

Bu tədqiqat vacibdir, çünki tədqiqat təhsil rəsmilərinə, kurikulumun yaradıcılarına və təhlükəsizlik üzrə ekspertlərlə şagirdlər arasında hazırlıq mədəniyyəti və risk məlumatlılığı yaratmağın ən yaxşı yolları barədə məsləhət vermək qabiliyyətinə malikdir. Mülki müdafiə üzrə yaxşı təşkil olunmuş təlim proqramı insanlara daha inamlı hiss etməyə, tənqidi düşünməyə və tez qərar qəbul etməyə kömək edə bilər. Bu, nəticədə ölümlərin sayını və fəlakətlərin məktəblərə təsirini azalda bilər [3].

Tədqiqat yanaşmasını izah etməzdən əvvəl, bu sənəd ilk növbədə mülki müdafiə təhsili və şagirdlərin təhlükəsizlik bacarıqları ilə bağlı mövcud ədəbiyyatı qiymətləndirəcək. Nəticələr və söhbətlər şagirdlərin təhlükəsizlik bacarıqları və onların təkmilləşdirməli olduğu sahələrlə bağlı vacib məlumatları vurğulayacaq. Nəhayət, tədqiqat təhsil müəssisələrində mülki müdafiə üzrə təlimin effektivliyini artırmaq üçün təkliflərlə yekunlaşacaq.

Məqalənin əsas mətni

Azərbaycanda mülki müdafiə sahəsində təhsil son dərəcə vacibdir, çünki bu, şagirdlərə müxtəlif fəlakətlər, o cümlədən yanğınlar, təbii fəlakətlər və istehsalat qəzaları ilə mübarizə aparmaq üçün lazım olan əsas təhlükəsizlik bacarıqlarını verir. Yeni təlim metodları ilə tədris olunan mülki müdafiə fənni şagirdlərə yanğın təhlükəsizliyi, ilk yardım və zəlzələyə hazırlıq kimi mövzularda nəzəri məlumatları daha yaddaqalan və maraqlı şəkildə öyrədir. Buna baxmayaraq, hələ də praktiki təlim çatışmazlığı mövcuddur ki, bu da şagirdlərin real həyat şəraitində öz bacarıqlarından istifadə etmək imkanlarını azaldır. Bundan əlavə, pedaqoqların əhəmiyyətli bir hissəsi xüsusi təlimə malik deyil. Praktiki təlimlərin daha çox keçirilməsi, təkmilləşdirilmiş müəllim sertifikatları, təkmilləşdirilmiş məktəb şəraiti və interaktiv təlim üsullarının tətbiqi Azərbaycanın mülki müdafiə təhsilinin səmərəliliyini artırmaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu xüsusiyyətlərin təkmilləşdirilməsi şagirdlərin fəvqəladə vəziyyətlərə uğurla cavab vermək üçün əsas bacarıqlara yiyələnməsinə təminat olacaq, beləliklə, təhlükəsizlik və hazırlığa üstünlük verən mədəniyyətin inkişafına töhfə verəcək.

Azərbaycanda təbii fəlakətlərin, texnoloji qəzaların və təhlükəsizlik təhdidlərinin artan tezliyi və şiddəti məktəblərdə və universitetlərdə mülki müdafiə təhsilinin vacibliyini vurğulayır. Şagirdlərin əsas təhlükəsizlik bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini təmin etmək, onları fəvqəladə hallara hazırlamaq və insan həyatı və əmlakı üçün riskləri minimuma endirmək üçün çox vacibdir. Mülki müdafiə təlimi yanğın təhlükəsizliyi, ilk yardım, evakuasiya prosedurları, fəlakətlərə cavab tədbirləri və risklərin idarə edilməsi strategiyaları daxil olmaqla bir sıra hazırlıq tədbirlərini əhatə edir. Nəzəri biliklər təhlükəsizlik təhsilinin əsasını təşkil etsə də, praktiki məşğulluq şagirdlərin real həyat böhranlarına effektiv cavab verə bilmələrini təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Mülki müdafiə təhsilinin əhəmiyyəti cəmiyyətin dayanıqlığına və milli təhlükəsizlik strategiyalarına töhfə verən fərdi hazırlıqdan kənara çıxır [5].

Azərbaycanda mülki müdafiə təliminin əsas komponentlərini və onların şagirdlərin hazırlığına təsirini tədqiq etməklə, bu müzakirə hərtərəfli təhlükəsizlik şüurunu və reaksiya imkanlarını təmin etmək üçün təhsil yanaşmalarının gücləndirilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Azərbaycanda məktəblərdə və universitetlərdə mülki müdafiə təhsilinin rolu

Mülki müdafiə təhsili strukturlaşdırılmış təlim proqramları vasitəsilə şagirdləri fəvqəladə hallara hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuş müasir təhsil sistemlərinin mühüm tərkib hissəsidir. Məktəblər və universitetlər təhlükəsizlik şüurunun inkişaf etdirilməsi üçün kritik mühit rolunu oynayır, çünki onlar bütöv əhalinin formalaşmasında zəmin rolunu oynayır. Mülki müdafiə

təlimlərini kurikulumlara daxil etməklə, təhsil müəssisələri əsas sağ qalma bacarıqlarını aşılamaq və fəvqəladə hallar zamanı məsuliyyətli davranışı təşviq edə bilərlər. Azərbaycanda mülki müdafiə üzrə hərtərəfli təhsil proqramı bir neçə əsas sahəni əhatə etməlidir, o cümlədən [2]:

Fəvqəladə hallara hazırlıq: Şagirdlərə potensial təhlükələri necə tanımağı, fəvqəladə vəziyyətlər çıxış yollarını tapmağı və fəvqəladə hallara hazırlıq çantalarının yığılmasını öyrətmək.

Yanğın təhlükəsizliyi: şagirdlərə yanğının qarşısının alınması, evakuasiya yolları və yanğınsöndürənlərdən istifadə üzrə təlimlərin keçirilməsi.

İlk yardım və tibbi yardım: şagirdləri CPR, qanaxma, sınıq və çıxıqlar zamanı ilk yardım və əsas tibbi bacarıqlarla təchiz etmək.

Evakuasiya prosedurları: şagirdlərlə təxliyə yolları və qəza çıxışları ilə tanış etmək üçün müntəzəm məşqlərin keçirilməsi.

Fəlakətlərə cavab və risklərin idarə edilməsi: Təhlükələri necə qiymətləndirmək və böhranlar zamanı məlumatlı qərarlar qəbul etmək barədə şagirdləri öyrətmək.

Effektiv mülki müdafiə təlim proqramları şagirdlərin biliklərini real həyat vəziyyətlərində tətbiq edə bilmələrini təmin etmək üçün həm nəzəri təlimatları, həm də praktiki məşqləri özündə birləşdirir. Nəzəri dərslər riskləri başa düşmək üçün zəmin yaradır, praktiki məşğələlər və simulyasiyalar isə şagirdlərə nəzarət olunan mühitlərdə əsas bacarıqları tətbiq etməyə imkan verməklə öyrənməni gücləndirir [5].

Azərbaycanda şagirdlər üçün mülki müdafiənin tədrisində çətinliklər

Mülki müdafiə təhsilinin mühüm əhəmiyyətinə baxmayaraq, bir sıra problemlər məktəblərdə və universitetlərdə təhlükəsizlik üzrə təlim proqramlarının effektivliyinə mane olur. Ümumtəhsil məktəblərində əsas problemlərdən biri müəllimlər üçün metodiki vəsaitin, müxtəlif təhsil müəssisələrində standartlaşdırılmış kurikulumların olmamasıdır. Bəzi məktəblər hərtərəfli təhlükəsizlik təlim proqramları təklif edərkən, digərləri şagirdləri fəvqəladə hallara hazırlıqsız qoyaraq minimum təlimat verir. Digər bir problem praktiki təlimlərə kifayət qədər diqqət yetirilməməsidir. Bir çox mülki müdafiə proqramları praktiki təcrübənin əhəmiyyətinə məhəl qoymayaraq, əsasən sinif əsaslı təlimatlara əsaslanır [4].

Azərbaycanda müntəzəm məşqlər və real dünya simulyasiyaları olmadan şagirdlər nəzəri biliklərini faktiki böhran zamanı tətbiq etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Şagirdlər yanğın təlimləri, zəlzələlərin simulyasiyaları və ilk tibbi yardım təlimləri kimi praktiki məşğələlərlə məşğul olmaq imkanı əldə etdikdə mülki müdafiə üzrə tədrisin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bundan əlavə, şagirdlərin mülki müdafiə təhsilinə münasibəti onların təhlükəsizlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək qabiliyyətinə təsir edə bilər. Bəzi hallarda təhlükəsizlik təlimi akademik fənlərlə müqayisədə ikinci dərəcəli amil kimi qəbul edilir ki, bu da iştirak və motivasiyanın olmamasına səbəb olur. Fəal iştirak olmadan şagirdlər fəvqəladə hallara hazırlığın əhəmiyyətini tam şəkildə mənimsəyə bilməz, bu isə öz növbəsində təlim proqramlarının effektivliyini azalda bilər.

Azərbaycanda mülki müdafiə təhsilinin təkmilləşdirilməsi

Şagirdlərin mülki müdafiə sahəsində təhlükəsizlik bacarıqlarının formalaşdırılmasını təkmilləşdirmək üçün təhsil müəssisələri praktiki hazırlığın artırılmasını, bu sahədə metodiki vəsaitlərin işlənməsini, risklərin qavranılmasına və psixoloji dayanıqlığa daha çox önəm verilməsini özündə əks etdirən daha kompleks yanaşma tətbiq etməlidir. Mülki müdafiə təhsilinin effektivliyini artırmaq üçün bir neçə strategiya həyata keçirilə bilər:

Azərbaycanda mülki müdafiə fənninin yeni təlim metodlarının uyğun standartlaşdırılması: Mülki müdafiə təhsili üçün aydın təlimatlar və metodiki vəsaitlər işlənməli, bütün şagirdlərin ardıcıl və yüksək keyfiyyətli təhlükəsizlik təlimi alması təmin edilməlidir.

Praktiki təlim imkanlarının artırılması: Məktəblər təhlükəsizlik bacarıqlarını gücləndirmək üçün müntəzəm fəvqəladə təlimlər, ilk yardım seminarları və interaktiv simulyasiyalar keçirməlidir.

Təlimdə texnologiyadan istifadə: Virtual realıq simulyasiyaları və mobil təhlükəsizlik proqramları kimi rəqəmsal öyrənmə vasitələrinin integrasiyası şagirdlərə onların hazırlığını artıran immersiv öyrənmə təcrübələri təqdim edə bilər [1].

Maarifləndirmə işinin təşkili: Maarifləndirmə tədbirləri şagirdləri təhlükəsizlik təhsilində fəal rol oynamağa və fəvqəladə vəziyyətə hazırlığın vacibliyini dərk etməyə təşviq edə bilər.

Müəllimlərin təlimi: Mülki müdafiəni tədris edən 2, 5 və 6-cı sinif rəhbərləri təhlükəsizlik bacarıqlarını effektiv şəkildə öyrətmək və fəvqəladə hallar üzrə təlimlər keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin təşkil etdiyi kurslarda iştirak etməlidirlər.

Bu strategiyaları həyata keçirməklə məktəblər və universitetlər mülki müdafiə təhsilini gücləndirə və şagirdlərin fəvqəladə hallarla mübarizəyə yaxşı hazır olmasını təmin edə bilərlər.

Nəticə

Azərbaycanda mülki müdafiə təhsili şagirdlərin fəvqəladə hallara hazırlanmasında, onların özlərini və başqalarını qorumaq üçün lazımı bacarıqlarla təchiz edilməsində mühüm rol oynayır. Nəzəri təlim əsas bilikləri təmin etsə də, praktiki məşğulluq şagirdlərin real həyat böhranlarına effektiv cavab verə bilməsini təmin etmək üçün çox vacibdir. Təhlükəsizlik təlimi ilə bağlı çətinliklərə baxmayaraq, standartlaşdırılmış kurikulumlar, yeni təlim metodları vasitəsilə mülki müdafiə təhsilinin təkmilləşdirilməsi, praktiki məşqlərin artırılması və müasir texnologiyaların istifadəsi şagirdlərin hazırlığını və dayanıqlığını artırmağa imkan verir.

Azərbaycanda yaxşı strukturlaşdırılmış mülki müdafiə təhsili proqramı təkcə fərdi şagirdlərə fayda vermir, həm də ümumi cəmiyyətin təhlükəsizliyinə töhfə verir. Məktəblərdə və universitetlərdə fəvqəladə hallara hazırlıq mədəniyyətini inkişaf etdirməklə cəmiyyətlər gələcək nəsillərin fəlakətləri inamla və səmərəli şəkildə idarə etmək üçün təchiz olunmasını təmin edə bilərlər. Bu gün mülki müdafiə hazırlığına sərmayə qoymaq gələcəkdə daha təhlükəsiz və daha möhkəm cəmiyyətə gətirib çıxaracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bolat C., & Öztop S. (2023). İstanbul ilçe belediyelerinde sivil savunma birimlerinin yapısal ve işlevsel incelemesi. Afet ve Risk Dergisi, 6(3), 659-676. <https://doi.org/10.35341/afet.1241639>
2. Doğan M. (2022). Türkiye’de Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Programının Profil Analizi [Profile Analysis of Civil Defense and Firefighting Program in Turkey]. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/359512865_Turkiye'de_Sivil_Savunma_ve_Itfaiyecilik_Programinin_Profil_Analizi_Profile_Analysis_of_Civil_Defense_and_Firefighting_Program_in_Turkey
<https://doi.org/10.5812/traumamon.89481>
3. Improving emergency training for earthquakes through immersive virtual environments and anxiety tests: A case study. arXiv. (2022). <https://arxiv.org/abs/2205.04993>
4. Mirzaei S., Mohammadinia L., & Naseri K. (2019). School resilience components in disasters and emergencies: A systematic review. Trauma Monthly, 24(5), e89481.
5. Yevtushenko N., & Tverdokhliebova N. (2024). Integration of personal safety in students' training on the specialty “Civil Safety” at technical institutions of higher education. Educational Challenges, 29(2). <https://doi.org/10.34142/2709-7986.2024.29.2.29>

SUMMARY

Civil defense education in Azerbaijan is important as it teaches the skills needed to respond to the demands, disasters and potential threats associated with this education system. This study examines how skills are formed and developed as part of civil defense training programs. The study is based on a review of current teaching practices, the identification of departments based on the research conducted, and the current situation.

The results show that, despite the amount of theoretical information learned, responding quickly and correctly to any situation is better based on practical participation and hands-on training. The study and its supplements ensure the inclusion of interactive simulations, real-life examples and digital tools in civil defense programs to enhance the acquisition of knowledge.

Furthermore, the study reveals shortcomings in research methods, especially in emergency risk assessment and stress management.

The study concluded that well-designed civil defense education programs are essential for the development of management. Increasing the effectiveness of response and response can be achieved by strengthening practical training and creating a proactive safety culture in educational institutions. Future research should examine how civil defense training affects risk management skills in the long term, beyond the academic contexts.

Keywords: civil defense, students, safety, skills

UŞAQ SEREBRAL İFLİCİ ZAMANI UDMA VƏ ÇEYNƏMƏ POZUNTULARI

Günəl HƏMİDOVA

hsnvhgv1990@gmail.com

Orcid ID: 0009-0004-9378-8606

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün 12 saylı xüsusi internat məktəbi

Xülasə

Bu tədqiqat uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma (disfagiya) və çeynəmə pozuntularını araşdırır. USİ-nin yaratdığı nevroloji zədələr nəticəsində uşaqlarda qida qəbulu və nitq inkişafına mane olan ciddi funksional problemlər meydana çıxır. Disfagiya udma aktının müxtəlif mərhələlərində pozulmalarla müşahidə olunur və qidalanma təhlükəsizliyi üçün risk yaradır. Çeynəmə pozuntuları isə üz-əzələ sinirinin disfunksiyası və artikulyasiya aparatının zəif inkişafı ilə əlaqədardır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bu problemlərin korreksiyası üçün loqopedik terapiya, artikulyasiya gimnastikası və kinezioterapiya kimi metodlar effektivdir. Ağır hallarda isə cərrahi müdaxilə tələb oluna bilər. Hipersalivasiya kimi əlavə simptomlar da qida qəbulunu və nitqi çətinləşdirir. Müəllif bu tədqiqatda şəxsən iştirak etmiş və əldə olunan nəticələri elmi əsaslarla təhlil etmişdir. Araşdırma serebral iflicli uşaqların həyat keyfiyyətinin artırılması və reabilitasiya üsullarının təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: Uşaq serebral iflici, disfagiya, hipersalivasiya, dizartriya.

Giriş

Uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma (disfagiya) və çeynəmə pozuntuları ciddi tibbi və sosial problemlər yaradır. Bu nevroloji patologiya, sinir-əzələ sisteminin disfunksiyası nəticəsində qida qəbulu, nitq inkişafı və ümumi sağlamlıq vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. USİ-li uşaqlarda disfagiya udma prosesinin müxtəlif mərhələlərində çətinliklərlə müşayiət olunur və qidalanma təhlükəsizliyinə ciddi risklər yaradır. Eyni zamanda, çeynəmə pozuntuları üz-əzələ sinirinin zəif inkişafı və artikulyasiya aparatının funksional məhdudiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, udma və çeynəmə pozuntularının korreksiyası üçün loqopedik terapiya, artikulyasiya gimnastikası və kinezioterapiya kimi metodlar effektivdir. Bununla belə, ağır hallarda cərrahi müdaxilə tələb oluna bilər. Hipersalivasiya kimi əlavə simptomlar isə bu uşaqların qidalanma və nitq bacarıqlarını daha da çətinləşdirir. USİ-li uşaqlarda udma və çeynəmə pozuntularının reabilitasiyası üzrə aparılan beynəlxalq araşdırmalar, multidisiplinar yanaşmanın və erkən müdaxilənin vacibliyini vurğulayır. Bu məqalənin məqsədi uşaq serebral iflici zamanı udma və çeynəmə pozuntularının patofizioloji mexanizmlərini araşdırmaq, diaqnostik və terapeutik yanaşmaları təhlil etmək və reabilitasiya strategiyalarını elmi əsaslarla təqdim etməkdir. Mövzunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, USİ-li uşaqların həyat keyfiyyətinin artırılması və onların sosial integrasiyasının təmin edilməsi üçün bu problemlərin aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəticələri, loqopedlər, nevroloqlar, reabilitasiya mütəxəssisləri və valideynlər üçün praktik tövsiyələr formalaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi və metodlar. Uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma və çeynəmə pozuntuları uşaqların qidalanma, böyümə və ümumi sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Xarici ədəbiyyatda bu mövzu geniş şəkildə araşdırılmışdır. E.G.Gisel və həmkarlarının apardığı tədqiqatlarda, USİ-li uşaqlarda oral-sensorimotor terapiyanın (OST) udma və çeynəmə bacarıqlarının inkişafında müəyyən irəliləyişlərə səbəb olduğu göstərilmişdir. Lakin bu müdaxilələrin çəki artımına və ya böyüməyə əhəmiyyətli təsiri müşahidə edilməmişdir. Bu da göstərir ki, təkcə OST kifayət etmir və əlavə qidalanma dəstəyi tələb oluna bilər. (Gisel, 1996, s.48-58) Başqa bir tədqiqatda, Gisel və

digərləri OST-nin qasıqla qidalanma, dişləmə və çeynəmə kimi sahələrdə müsbət təsirlərini qeyd etmişlər. Lakin içmə bacarıqlarında əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə edilməmişdir. (Gisel, 1994, s.180-92). Arvedson tərəfindən aparılan bir araşdırmada, USİ-li uşaqlarda disfagiyanın müxtəlif növləri, klinik və instrumental qiymətləndirmə metodları, idarəetmə qərarları və müdaxilələrin effektivliyi müzakirə edilmişdir. Bu tədqiqat, disfagiyanın idarə olunmasında multidisiplinar yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. (Arvedson, 2013, s. 9-12)

Türkiyədə uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma və çeynəmə pozuntuları mövzusunda bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə çalışan tədqiqatçılar arasında Prof. Dr. Hakan Korkmaz və Prof. Dr. Ayşe Karadağ kimi mütəxəssislər yer alır. Prof. Dr. Hakan Korkmaz, USİ-li uşaqlarda disfagiya və çeynəmə funksiyalarının qiymətləndirilməsi və reabilitasiyası sahəsində araşdırmalar aparmışdır. Onun tədqiqatları, bu uşaqlarda udma və çeynəmə problemlərinin diaqnostikası və müalicəsində yeni metodların tətbiqinə yönəlmişdir. Prof. Dr. Ayşe Karadağ isə USİ-li uşaqlarda qidalanma problemləri və onların həlli yolları mövzusunda çalışmışdır. O, bu uşaqlarda qidalanma çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün multidisiplinar yanaşmanın vacibliyini vurğulamışdır. Bu tədqiqatçılar və onların həmkarları, Türkiyədə USİ-li uşaqlarda udma və çeynəmə pozuntularının diaqnostikası və müalicəsi sahəsində əhəmiyyətli töhfələr vermişlər.

Rusiyada uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma və çeynəmə pozuntuları mövzusunda tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə tanınmış mütəxəssislərdən biri Prof. Dr. Sergey V. Kotovdur. O, USİ-li uşaqlarda disfagiya və çeynəmə funksiyalarının pozulmaları və onların reabilitasiyası üzrə geniş tədqiqatlar aparmışdır. Prof. Dr. Kotovun rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlarda, USİ-li uşaqlarda disfagiya və dizatriya kimi nitq və udma pozuntularının diaqnostikası və müalicəsi məsələləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar, loqopedik müdaxilələrin və xüsusi terapeutik yanaşmaların bu cür pozuntuların aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynadığını göstərmişdir.

Qeyd edək ki, məqalədə uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma və çeynəmə pozuntularını araşdırmaq üçün bir neçə metoddan istifadə olunub. USİ zamanı udma və çeynəmə pozuntularına dair mövcud araşdırmalar, beynəlxalq və yerli tədqiqatlar təhlil edilib. Xarici mənbələrdən, o cümlədən Gisel E.G., Arvedson J.C. və digər tədqiqatçıların apardığı araşdırmalar nəzərdən keçirilib. USİ-li uşaqlarda udma və çeynəmə aktının pozulma xüsusiyyətləri müşahidə edilib. Bu müşahidələr əsasında çeynəmə və udma bacarıqlarında yaranan problemlər qiymətləndirilib. Disfagiya və çeynəmə pozuntularının dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün nevroloji testlər və loqopedik müayinə metodlarından istifadə olunub. Udma aktının mərhələləri və artikulyasiya aparatının vəziyyəti qiymətləndirilib. Loqopedik terapiya, artikulyasiya gimnastikası, kinezioterapiya və digər reabilitasiya metodlarının effektivliyi araşdırılıb. Hipersalivasiyanın idarə olunması üçün tətbiq olunan metodlar da nəzərdən keçirilib. USİ-li uşaqlarda disfagiya və çeynəmə pozuntularının təsdiqi üçün tibbi qeydlər və diaqnostik testlər təhlil edilib. Bu metodlar vasitəsilə məqalədə uşaq serebral iflicinin udma və çeynəmə pozuntularına təsiri hərtərəfli araşdırılıb və reabilitasiya strategiyalarının effektivliyi qiymətləndirilib.

Məsələnin qoyuluşu. Uşaq serebral iflici - hamiləlik və doğuş zamanı və yaxud doğuşdan sonra müxtəlif səbəblərdən beynin zədələnməsidir.

Validəynlər arasında yaxud ana ilə uşaq arasında qan uyğunsuzluğu, hamiləlik zamanı keçirilən infeksiya xəstəlikləri, qəbul edilən bəzi dərmanlar, travmatik doğuş, doğuş zamanı uşaqlarda yaranan hipoksiya (orqanizmin toxumalarında oksigenlə təchizatın və ya onun mənimsənilməsinin pozulması ilə müşahidə olunan haldır), erkən uşaqlıq dövründə keçirilən xəstəliklər, zədələnmələr, zəhərlənmələr, beyində müxtəlif ölçülü və mənşəli şişlər və s. bu kimi hallar uşaqlarda beyin iflicinə səbəb olur. Uşaq serebral iflicinin növləri vardır:

1. Spastik növ - əzələlərdə müxtəlif dərəcədə qıcolmalar olur. Aşağı ətraflarda vətər refleksləri yüksəkdir. Tipik olaraq hərəkət zamanı dizdə bükülmələr qeyd edilir. Aşağı ətraflarda tam açılma olmadığından qulluq vərdişlərində çətinliklər yaranır. Anormal iməkləmə qeyd edilir. Bu serebral iflicin formasında da görmə pozğunluqları, əsasən çəpik qeyd edilir.

2. Atetoid növ- koordinasiya pozulmaları səbəbində uşaq hərəkətlərini idarə edə bilmir.

3. Ataktik növ- Motor geriliklə birgə, erkən yaşda ətraflarda və gövdədə hipotoniya ilə bağlı olan koordinasiya pozğunluqları vardır.

4. Hipotonik növ- əzələlər həddən artıq yumşaqdır.

5. Qarışıq növ- spastik, atetoid, ataktik növlərin qarışığıdır. (Serebral palsi..., 1995, s.8-9)

Uşaq serebral iflici zamanı uşaqda müxtəlif funksiyalarda fərqli pozulmalar meydana gələ bilər. Bunlara aiddir.

1. Motor zədələnmələr. Serebral iflicin növündən asılı olaraq həm böyük, həm də kiçik motorikada pozulmalar yaranır. Kiçik motor bacarıqlardakı pozulmalar zamanı uşaq tutma, müxtəli akademik bacarıqlar (yazma, şəkil çəkmə və s.) , əli ilə müxtəlif özünə qulluq vərdişlərini yerinə yetirmə (yemə, içmə, paltarını geyinmə və s.) zamanı çətinliklər yaşayır. Böyük motor bacarıqlardakı pozulmalar zamanı isə uşaqda həyatı keyfiyyət aşağı düşür. Bu zaman uşaq özünə qulluq vərdişlərini yerinə yetirə bilmir, bir çox hallarda ikinci, hətta üçüncü şəxsin köməyinə ehtiyac duyurlar.

2. Əqli və psixi inkişaf ləngiməsi. Bu hallarda uşağın təhsil almasında, həyatı və akademik bacarıqlara yiyələnməsində ciddi problemlər meydana gəlir. Belə ki, əqli geriliyi olan serebral iflicli uşaqlar həmyaşıdları kimi ümumtəhsil məktəbində təhsil ala bilmir. Əqli geriliyin dərəcəsinə uyğun olaraq respublika psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyaların verdiyi qərara əsasən serebral iflici olan uşaq yaşayış yerindən və fiziki imkanlarından asılı olaraq xüsusi təhsil müəssisələrində, yaxud da evdə təhsil alırlar.

3. Epileptik tutmalar. Serebral iflic uşağın həyat keyfiyyətini aşağı salır. Hər epileptik tutma uşağın qazandığı vərdişlərin pozulmasına, yiyələndiyi bilik və bacarıqların yenidən əvvəlki səviyyəyə qayıtmasına səbəb ola bilər. Epileptik tutmaları olan uşaqlar xüsusi təhsil müəssisələrində qəbulda da çətinlik çəkə bilər. Bu uşaqlar, adətən, evdə təhsilə yönləndirilir.

4. Nitq pozulmaları. Uşaq serebral iflici zamanı ən çox rast gəlinən nitq pozulmaları dizartriya. Dizartriya nitq aparatının müəyyən qədər innervasiya edilməməsi ilə şərtlənən, nitqin tələffüz tərəfinin pozulmasıdır. Bu qüsür nitq aparatının üzvü çatışmamazlığı səbəbindən yaranır. (Hüseynova və b., 2018, s.83)

5. Görmə pozulmaları. Serebral iflic uşaqların əksəriyyətində çəp gözlük müşahidə olunur.

6. Davranış pozulmaları. Serebral iflic uşaqlarda hiperaktivlik, diqqət pozulması, aqressivlik müşahidə olunur.

7. Çeynəmə və udmada pozulmalar

Disfagiya – insanlarda udma funksiyasının pozulmasıdır. Udma bir reflektor əzələvi akt olub, növbəli şəkildə əzələlərin yığılıb boşalması qida kütləsinin —udlaqdan qida borusuna və mədəyə ötürülməsinə xidmət edir. İnsan gün ərzində 600 dəfə udma aktını icra edir. Udma aktı üç ağz, udlaq və qida borusu fazalarına malikdir. Disfagiya zamanı udma aktı çətinləşir və ağrılı olur, yaxud heç mümkün olmur. Ağrılı udma aktı odinofagiya adlanır. Disfagiya udma aktının fazalarına müvafiq ağz-udlaq və qida borusu formalarına malikdir. Disfagiyanın ağz-udlaq forması öz növbəsində üç: yuxarı, orta, aşağı hissəyə bölünür. Yuxarı disfagiyalara adətən qalxanvari vəzi xəstəliklərində, müvafiq lifa düyünlərinin böyüməsi zamanı, müvafiq əzələ, fəqərə patologiyalarında, ağz, qırtlaq və udlağın sinir innervasiyalarının pozulmasında rast gəlinir. Orta disfagiyalara adətən divararalığı orqanlarının (damarlar, sinirlər, limfa düyünləri, ürək, plevra və birləşdirici toxumalar) patologiyalarında rast gəlinir. Aşağı disfagiyalara isə adətən diafraqma (şişlər, sistlər və yırtıq), qaraciyər və dalaq patologiyaları səbəb olur. Qida borusu spazması disfagiyanın ən çox rast gəlinən formasıdır. Qida borusu disfagiyası spazmalar, divertikullar, yad cisimlər zamanı, udlağın selikli qişasının kəskin və xroniki iltihablarında, qida borusunun xora, çapıq və şişlərində, qida borusunun əzələ-sinir keçiriciliyi patologiyasında rast gəlinir.

Disfagiya ağırılığına görə 4 dərəcəyə bölünür:

• I — periodik bərk qida kütləsinin udma aktının çətinləşməsi, qida kütləsinin hərəkətinin ağrılarla müşahidə olunması

• II — ancaq yarım maye şəkili qidaların qəbulu mümkündür;

- III — ancaq maye qidaların qəbulu mümkündür;
- IV — su və ağız suyunun udulması belə mümkün deyil. (Beckman, 2021, s.46)

Uşaq serebral iflici olan uşaqlarda disfagiya ikincili qüsurlar kimi meydana çıxır. Bu zaman uşaq nəinki bərk qidaları, hətta maye formasında olan qidaları da qəbul edərkən çətinlik çəkir. Disfagiyanın yaranma səbəblərindən biri beyinə signalın gec çatması yaxud ümumiyyətlə çatmaması, artikulyasiya aparatındakı pozulmalar, üz-əzələ, udlaq, qırtlaq sinirindəki qıcolmalarlardır. Serebral iflic uşaqda udma aktının formalaşdırılması üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Loqopedik masaj, əqli imkanları nisbətən yüngül olan uşaqlarda artikulyasiya gimnastikaları, kinezioterapiya, mikropolirizasiyadan əsas müalicə üsuludur. Pozulmanın dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif cərrahi əməliyyatlarda yerinə yetirilə bilər. Udma aktında problemləri olan uşaq daimi otolarinqoloq, stomatoloq, nevropatoloq və loqoped nəzarətində qalmalıdır.

Uşaq serebral uşaqlarda müşahidə edilən ikincili qüsurlardan biri də çeynəmə aktının pozulmasıdır. Çeynəmə aktının pozulması artikulyasiya aparatının pozulması, üz-əzələ sinirinin atrofiyası, udlaq və qırtlaq əzələlərində yarana biləcək qıcolmalarla əlaqəli ola bilər. Serebral iflic uşaqda çeynəmə aktının formalaşdırılması üçün loqopedik masaj, artikulyasiya gimnastikası, kinezioterapiya və s. istifadə olunur. Müasir zamanda çeynəmə aktının formalaşdırılması üçün “çeynəmə çəkicləri”ndən istifadə edilir.

Uşaq serebral iflici olan uşaqlarda çeynəmə və udma aktının pozulması nəticəsində hipersalivasiya meydana gəlir. Hipersalivasiya –ağız boşluğunda tüpürcək vəzilərinin hipersekresiyasına (tüpürcək ifrazının artmasına) deyilir.

Nəticə və tövsiyələr: Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, uşaq serebral iflici (USİ) zamanı udma və çeynəmə pozuntuları uşaqların qidalanma, nitq və ümumi inkişafına ciddi təsir göstərir. Disfagiya və çeynəmə pozuntuları artikulyasiya aparatının zəifliyi, sinir-əzələ disfunksiyası və beyin zədələnməsi nəticəsində meydana çıxır. Bu problemlər qidalanma təhlükəsizliyini azaldır, inkişaf ləngiməsinə səbəb olur və sosial adaptasiyanı çətinləşdirir. Hipersalivasiya da əlavə bir problem kimi ortaya çıxaraq, udma və nitq bacarıqlarına mane olur. USİ zamanı disfagiya və çeynəmə pozuntularının reabilitasiyası üçün kompleks yanaşmalar tələb olunur. Loqopedik terapiya, artikulyasiya gimnastikası, kinezioterapiya və loqopedik masaj kimi metodlar effektivdir. Ağır hallarda isə cərrahi müdaxilə tələb oluna bilər. Bu baxımdan:

- ✓ USİ-li uşaqların çeynəmə və udma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün erkən diaqnostika və müalicə vacibdir.
- ✓ Nevropatoloq, loqoped, otolarinqoloq, stomatoloq və reabilitasiya mütəxəssislərinin birgə fəaliyyəti tələb olunur.
- ✓ Artikulyasiya gimnastikası, kinezioterapiya və masaj vasitəsilə çeynəmə və udma aktının bərpası üçün davamlı loqopedik terapiya aparılmalıdır.
- ✓ Biofeedback, elektroterapiya və “çeynəmə çəkicləri” kimi cihazlardan istifadə tövsiyə edilir.
- ✓ Disfagiyanın ağırlıq dərəcəsinə uyğun olaraq, fərdi qidalanma proqramları hazırlanmalıdır.

Validəynlər və tərbiyəçilər loqopedik terapiya və evdə tətbiq edilə bilən məşqlər haqqında maarifləndirilməlidir. Bu tədqiqatın nəticələri serebral iflicli uşaqlarda çeynəmə və udma pozuntularının korreksiyası üçün effektiv strategiyaların formalaşdırılmasına töhfə verir. Gələcək tədqiqatlar bu sahədə daha innovativ yanaşmaların tətbiqini öyrənməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arvedson, J. C. (2013). Feeding children with cerebral palsy and swallowing difficulties. *European Journal of Clinical Nutrition*, 67 (Suppl 2), S9–S12.
2. Beckman, D. (2021). Oral motor dəyərəndirmə və terapi el kitabı. Dilgem.
3. Gisell, E. G. (1994). Oral-motor skills following sensorimotor intervention in the moderately eating-impaired child with cerebral palsy. *Dysphagia*, 9(3), 180–192.

4. Gisel, E. G. (1996). Effect of oral sensorimotor treatment on measures of growth and efficiency of eating in the moderately eating-impaired child with cerebral palsy. *Dysphagia*, 11(1), 48–58.
<https://doi.org/10.1007/BF0038580>
<https://doi.org/10.1007/BF00341263>
<https://doi.org/10.1038/ejcn.2013.224>
5. Hüseynova, N. T., & Ağayeva, T. H. (2018). *Loqopediya*. ADPU nəşriyyatı.
6. Serebral palsili çocuklarda aile rehberi (1995). Ankara.

SUMMARY

This study examines swallowing (dysphagia) and chewing disorders in children with cerebral palsy (CP). Neurological impairments caused by CP lead to significant functional difficulties in food intake and speech development. Dysphagia manifests as difficulties in different phases of swallowing, posing risks to nutritional safety. Chewing disorders are associated with facial muscle dysfunction and underdeveloped articulatory structures. The study results indicate that speech therapy, articulatory gymnastics, and kinesiotherapy are effective in correcting these disorders. In severe cases, surgical intervention may be required. Additional symptoms, such as hypersalivation, further complicate food intake and speech production. The author actively participated in this research, analyzing and evaluating the results based on scientific principles. This study highlights the importance of multidisciplinary approaches to improving the quality of life and rehabilitation strategies for children with cerebral palsy.

Keywords: *Cerebral palsy, dysphagia, hypersalivation, dysarthria.*

BÖYÜK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lamiyə ƏFƏNDİYEVƏ
lamiyefendiyeva8@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Belə ki, vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması ən vacib əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edilir və burada əsas öhdəlik valideyin və təlim tərbiyə mərkəzinin öhdəsinə düşür. Vətənpərvərlik tərbiyəsi əxlaq tərbiyəsinin mühüm hissəsi kimi estetik tərbiyə, ekoloji tərbiyə və s kimi tərbiyənin komponentləri ilə vəhdətdə təşkil olunmalıdır. Burada vətənpərvərlik tərbiyəsinə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda aşılamaq üçün tərbiyənin xüsusiyyətləri, aşılama yolları üsul və vasitələri izzah edilmişdir. Hər şeydən öncə bu hissləri bir insanda yaratmaq çox vacib əhəmiyyətli bir məsələ kimi daim aktualdır.

Əsas məqsədə çatmaq üçün vasitə və resurslar düzgün şəkildə işlənib hazırlanmalı və təqdim olunmalıdır. İlk öncə mahiyyət açıqlanmalı, izzah olunmalıdır. Burada valideyin və tərbiyəçi vəzifəsi vəhdət təşkil etməlidir. Yalnız bu istiqamətdə tələb olunan nəticəyə gəlib çıxmaq mümkündür.

Aşağıda vətənpərvərlik, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsi, inkişaf etdirilməsi, onun üsul və yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Məktəbəqədər yaş dövrü, ətraf mühit, əxlaq tərbiyəsi, estetik tərbiyə*

Vətənpərvərlik nədir? Vətən bizim anamızdır. Vətən bizim üçün müqəddəsdir və hər birimiz üçün də müqəddəs olmalıdır. Çünki biz bu doğma yurtdun havasını, suyunu, torpağını istifadə edirik təbii nemətlərindən yer üstü yer altı sərvətlərindən faydalanırıqsa hər birimiz bu vətəni göz bəbəyimiz kimi sevməyə və onu qorumağa məcburuq. Bu bizim ilk vəzifəmizdir və bu hissi yaratmağa elə uşağın ilk yaşlarından başlamaq lazım gəlir. Çünki vətənpərvərlik tərbiyəsi anlayışı uşaqların həyatında çox vacib və əhəmiyyətli bir rola malikdir. Uşaq vətən anlayışının mahiyyətini başa düşməlidir ki o vətənin nə olduğunu bilmədən onu sevə bilməz.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılmasına başlamaq üçün onun məktəbəqədər yaş dövründən buna başlamaq lazım gəlir. Çünki məktəbəqədər yaş dövrü uşaqların inkişafında ən vacib mərhələ hesab olunur. Məktəbəqədər yaş dövrü onların həm sosial həm psixoloji inkişafının əsas mərhələsidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinə uşaqlara izzah etmək onların yaş və anlayış səviyyələrinə həmçinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Ona görə ki, kiçik yaşda uşaqlar daha çox hisslərə və təcrübəyə əsaslanan öyrənmə tərzini mənimsəyirlər. Buna əsasən onlara bu anlayışı izzah etmək üçün sadə və aydın anlaşıqlı üsullardan istifadə etmək lazımdır. Bir sıra üsulları təqdim edək

1. sadə dil və hekayələrdən istifadə etmək

Vətənpərvərlik tərbiyəsinə uşaqlara izzah edərkən onların başa düşəcəyi aydın və sadə bir dildən istifadə etmək çox önəmlidir. Onların marağını çəkmək üçün hekayə və nağıllardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Məsələn:

-Hekayə yolu ilə izzah:” Bir zamanlar bir kənd var idi. O kəndin hər bir sakini bir-birinə çox hörmət edirdi bir-birinə kömək edirdilər. Kəndin insanları öz kəndlərini çox sevirdilər və əllərindən gələnin ən yaxşısını edirdilər ki kənd daha gözəl olsun. Vətənpərvərlik də belədir. Vətənpərvərlik də belədir: öz vətəninə sevmək və onu daha yaxşı etmək üçün çalışmaq “

2. Hisslərə və təsvirlərə yönəlmək

Uşaqlar vətənpərvərlik tərbiyəsinə daha yaxşı anlamaq üçün çox zaman hisslər yolu ilə

öyrənirlər. Yəni onlara vətənə qarşı sevgi və hörmət hissini formalaşdırmaq lazımdır. Məsələn: "Vətənimiz gözəl bir yerdir. Hər bir çiçək, ağac, dağ, dəniz və s. bizim vətənimizin bir hissəsidir. Bizim vətənimizin yerüstü və yeraltı sərvətləri vardır ki biz bunlardan istifadə edirik. Bu vətən bizə öz təbii nemətlərini bəxş etmişdir və biz buna görə bu vətənə borcluyuq və onu sevməliyik"

3. Ənənələr və adətləri təqdim etmək

Uşaqlara vətənpərvərliyi izah edərkən milli bayramlar, adətlər və ənənələr həmçinin mədəniyyətlərdən istifadə etmək çox təsirli ola bilər.

Məsələn: "Bəzi xüsusi günlər var ki, biz o günlərdə öz vətənimizi daha çox sevər və əzizləyərək. Məsələn, Novruz bayramı, hər il insanların bir araya gəlib sevinclə, dostluqla bayram etməsidir. Onda biz vətənimizi, ailəmizi və daha çox sevirik."

4. Özəl və qeyri-adi hisslərə yönəlmək

Uşaqlara vətənpərvərliyi izah etmək üçün məqsəduyğundur ki onların ən yaxın hisslərindən istifadə edək. Onlara nələri sevdiklərini soruşub, bunu vətənlə əlaqələndirmək olar

Məsələn: "Sənə ən çox hansı oyunlar xoş gəlir? Nəyi çox sevirsen? Həmçinin biz öz vətənimizi də sevirik, çünki biz burada böyüyürük, burada dostlarımız var və buradakı hər şey bizə çox dəyərlidir."

5. Oyunlar və fəaliyyətlərdən istifadə etmək

Məlumdur ki hər bir yaş dövrünün aparıcı fəaliyyət növü vardır buna əsasən qeyd etmək olar ki məktəbəqədər yaş dövrünün isə aparıcı fəaliyyət növü oyunlardır. Uşaqlar oyun fəaliyyətində inkişaf edirlər və onlar üçün ən yaxşı öyrənmə üsulu oyunlardır. Vətənpərvərlik tərbiyəsini də oyunlarla əlaqələndirmək də onlar üçün daha maraqlı ola bilər.

Məsələn: "Gəlin, vətənimizi tanıyaq! Bütün uşaqlar bir yerə toplaşsın və oyun oynasınlar. Hər birimiz bir şəhər və ya kənd seçək və oranın ən gözəl tərəflərini göstərək. Vətənimizi tanımaq həm də onu sevmək deməkdir."

6. Əsas dəyərlər və nümunələr üzərindən izah

Uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırarkən, tərbiyə edərkən, onlara dürüstlük, əməksevərlik, zəhmətkeşlik, xeyirxahlıq, igidilik, cəsurluq, mərdlik, qorxmazlıq və s. kimi əsas milli dəyərləri təqdim etmək vacibdir. Bu dəyərlərin vətənpərvərliklə əlaqəsini göstərmək yaxşı nəticə verə bilər.

Məsələn.: "Vətənimizi sevmək o deməkdir ki, biz ona hörmət edirik və ona yaxşı xidmət edirik. Bizim hər birimizin öz vətənimizə qarşı borcumuz var. Bizim vətənimizi sevmək, daima sadıq qalmaq və onu qorumaqdır."

7. İncəsənət və yaradıcı fəaliyyətlərdən istifadə etmək

Uşaqlar rəsm, musiqi, rəqs və digər yaradıcı fəaliyyətlər vasitəsilə vətənə olan sevgilərini ifadə edə bilirlər. Bu cür fəaliyyətlər, vətənpərvərlik hissini uşaqlara daha da dərinləşdirə bilər.

Məsələn: "Gəlin, hər birimiz öz vətənimizi necə sevdiyimizi rəsm çəkməklə və ya sevdiyimiz vətənə aid mahnıları oxumaqla göstərək!"

Bizim bu mövzuya həsr olunmuş vətənpərvərlik şeirlərimiz, marşlarımız, musiqilərimiz, hekayələrimiz vardır. Nümunə kimi "Əsgər marşını" göstərmək olar. Bu marş uşaqlara öyrədilir və onlar bu mövzuda olan tədbirlərdə marşı səsləndirərkən milli fəxarət hissləri onlara aşılannmış olur. Bununla yanaşı rəsm dərslərində uşaqlarla iş zamanı Azərbaycan bayrağını, gerbini çəkmək kimi tapşırıqlar verilir. Ən əsası isə onlara ilk növbədə Azərbaycan himnini öyrətmək lazımdır ki bütün bunlar hamısı uşaqlarda Vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırır

Lazımdır ki, uşaqlara həmçinin vətənimizin milli qəhrəmanları onların vətən uğrundakı şücaətləri barədə tərbiyəçi müəllimlər tərəfindən söhbətlər açılsın.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılmasındakı əsas məqsəd bu vətən üçün, cəmiyyətimiz üçün onu sevən, qoruyan igid gəncləri bu vətənə bağışlamaqdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün uşaqlarda bu hissləri məktəbəqədər yaş dövründən formalaşdırmağa başlamaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fətəliyev X. Məktəbdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi / Bakı: Maarif, 1987.
2. Paşayev T.S. Tarix-diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi Bakı: Nərgiz, 2002.
3. Sultanova G.V. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirmə yolları. Bakı: Mütərcim, 2012
5. Vəliyeva Z. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsi Bakı: Maarif, 1975.

SUMMARY

This article highlights the characteristics of patriotic education in older preschool children. The formation of patriotic education is considered one of the most crucial issues, with the primary responsibility falling on parents and educational institutions. Patriotic education, as an essential part of moral education, should be organized in harmony with components such as aesthetic education, environmental education, and others. The article explains the characteristics, methods, and means of instilling patriotism in older preschool children. Above all, fostering these feelings in an individual is always a matter of great importance.

To achieve the main goal, tools and resources must be properly developed and presented. First, the essence should be clarified and explained. In this regard, the roles of parents and educators must be aligned. Only in this way can the desired outcome be achieved.

Below, patriotism, patriotic education in older preschool children, its development, and its methods and approaches are discussed.

Keywords: *Preschool age, environment, moral education, aesthetic education.*

İNKLÜZİV TƏHSİLİN TƏŞKİLİ ZAMANI YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN HƏLL YOLLARI

Ləman KƏRİMOVA
limojix@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Açar sözlər: inklüziv, integrasiya, təhsil, sosiallaşma, образование, социализация, eğitim, kapsayıcı eğitim, inclusive, socialization

Müasir dövrdə təhsilin əsas məqsədlərindən biri hər bir fərdin bərabər və ədalətli təhsil imkanlarından istifadə etməsini təmin etməkdir. Inklüziv təhsil sistemi – fiziki, əqli, sosial və emosional baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərə malik uşaqların eyni mühitdə təhsil almasını təmin edən bir yanaşmadır. Bu sistem cəmiyyətin müxtəlifliyini qəbul edir və bütün şagirdlərin təhsil hüquqlarını müdafiə edir. Lakin inklüziv təhsilin tətbiqi bir sıra problemlərlə və çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu məqalədə inklüziv təhsilin təşkili zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları ətraflı təhlil ediləcəkdir.

Inklüziv təhsil modeli sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsili ilə yanaşı, onların həyata transformasiyasını və inkişafını nəzərdə tutur. Həmçinin bu model daha geniş kateqoriyadan olan uşaqların əhatə edir.

Inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi üçün təhsil müəssisələri lazımi maddi-texniki baza və infrastruktura malik olmalıdır. Lakin bir çox ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan bölgələrdə bu sahədə ciddi problemlər mövcuddur. Inklüziv təhsilin uğurlu həyata keçirilməsi üçün məktəblər xüsusi avadanlıq, resurslar və uyğunlaşdırılmış infrastrukturla təmin olunmalıdır. Lakin bir çox təhsil müəssisəsində müvafiq sinif otaqları və avadanlıq çatışmazlığı, təhsil materiallarının inklüziv tədrisə uyğun olmaması, fiziki məhdudiyyətli şagirdlər üçün uyğunlaşdırılmış yolların, liftlərin olmaması kimi problemlər mövcuddur.

Xüsusi ehtiyacları olan şagirdlər üçün uyğunlaşdırılmış dərsliklər, texniki vasitələr (məsələn, brail yazı alətləri, eşitmə cihazları) və digər təlim materiallarının olmaması inklüziv təhsilin effektivliyini azaldır. Bu, şagirdlərin təhsil prosesində geri qalmasına səbəb ola bilər.

Əsas maddi-texniki çətinliklər bunlardır:

Fiziki mühitin uyğunlaşdırılmaması: Əlilliyi olan şagirdlər üçün məktəblərdə pandusların, liftlərin və xüsusi sinif otaqlarının olmaması onların təhsil prosesində iştirakını çətinləşdirir.

Xüsusi tədris materiallarının çatışmazlığı: Görmə və eşitmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün brail əlifbası ilə çap olunan dərsliklər, audiokitablar, vizual materiallar kimi xüsusi vəsaitlər kifayət qədər təmin edilmir. Texnoloji dəstəyin olmaması: Xüsusi ehtiyacı uşaqlar üçün kompüter proqramları, kommunikasiya cihazları və digər dəstək vasitələrinin olmaması inklüziv təhsilin keyfiyyətini aşağı salır. Bunun həll etmək üçün məktəblərin fiziki infrastrukturunun əlilliyi olan şəxslər üçün uyğunlaşdırılması üçün dövlət tərəfindən investisiyaların artırılmalıdır. Müxtəlif ehtiyacları uyğun tədris materiallarının hazırlanmalı və yayılmalıdır. Rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə integrasiyası və bütün şagirdlər üçün əlçatan edilməsi də vacibdir.

Inklüziv təhsilin uğurlu həyata keçirilməsi müəllimlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərlə işləmək üçün müəllimlərə əlavə bilik və bacarıqlar tələb olunur. Bu sahədə çatışmazlıqlardan biri müəllimlərin hazırlıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Bir çox müəllim inklüziv tədris metodikalarını bilmədiyi üçün müxtəlif ehtiyacları olan şagirdlərlə işləməkdə çətinlik çəkir. Digər çatışmazlıq peşəkar inkişaf imkanlarının məhdudluğudur. Müəllimlər üçün inklüziv təhsillə bağlı ixtisasartırma kursları və seminarlar yetərli deyil. Həmçinin müəllimlərin iş yükünün artır. Fərqli ehtiyacları olan şagirdlərlə işləmək daha çox vaxt və əmək tələb etdiyi üçün müəllimlər əlavə iş yükü ilə üzləşirlər.

İnklüziv təhsil üçün müəllimlərin xüsusi hazırlıqdan keçməsi vacibdir. Lakin, bir çox müəllim bu yanaşmaya qədərəkən psixoloji cəhətdən özlərini hazır hiss etmirlər. Fərqli ehtiyacları olan şagirdlərlə işləmək üçün lazım olan bilik və bacarıqların olmaması müəllimlərdə stress və narahatlıq yarada bilər. Müəllimlər öz bacarıqlarının çatışmazlığı hissi ilə üzləşə bilərlər ki, bu da onların özünəinamını zəiflədə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. Müəllimlər üçün inklüziv təhsil üzrə ixtisasartırma və davamlı təlim proqramları genişləndirilməlidir. Fərdi yanaşma və diferensial tədris metodikalarının tətbiqini asanlaşdırmaq üçün müəllimlərə əlavə resursların təqdim edilməlidir. Həmçinin də siniflərdə dəstəkçi müəllimlərin (köməkçi pedaqoqlar) sayının artırılması vacibdir.

İnklüziv təhsil təkcə fiziki və akademik çətinliklərlə deyil, həm də sosial və psixoloji məsələlərlə bağlı problemlər yaradır. Xüsusi ehtiyacları uşaqlar bəzən həmyaşıdları tərəfindən qəbul edilməyə bilər. Bu isə onların sosial izolyasiyasına və psixoloji problemlərə səbəb ola bilər.

Cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplər və ayrı-seçkilik inklüziv təhsilin qarşısını ala bilər. Xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərə qarşı mənfi münasibət onların sosial inteqrasiyasını çətinləşdirir. Bu, həm valideynlər, həm də şagirdlər arasında müşahidə oluna bilər. Bəzi hallarda şagirdlər arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmət mədəniyyəti zəif ola bilər. Bu, xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin sinifdə təcrid olunmasına səbəb ola bilər. Məsələn, zəka geriliyi olan şagirdlərə qarşı mənfi münasibət onların özünəinamını zəiflədə bilər.

Valideynlərin bu uşaqlara mənfi münasibəti müşahidə olunur. Bəzi valideynlər inklüziv təhsilin digər şagirdlərin təhsil keyfiyyətini aşağı salacağını düşünərək bu yanaşmaya qarşı çıxırlar. Bu səbəbdən şagirdlərdə psixoloji çətinliklər yarana bilər. Xüsusi ehtiyacları uşaqlar sosial mühitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə və özgüvən problemləri yaşaya bilərlər.

İnklüziv təhsil üçün cəmiyyətin dəstəyi vacibdir. Lakin, bəzi hallarda cəmiyyət bu yanaşmanı düzgün başa düşmür və ya dəstəkləmir. Bu, təhsil müəssisələrinin işini çətinləşdirir. Bu kimi problemlərə görə bir sıra addımlar atıla bilər. Məsələn, cəmiyyətdə inklüziv təhsilin əhəmiyyəti barədə maarifləndirmə kampaniyaları keçirilə bilər. Buna aid seminarlar, təlimlər keçirilə bilər.

Məktəblərdə psixoloji dəstək xidmətləri təşkil edilə bilər və şagirdlər üçün sosial inteqrasiya proqramları hazırlana bilər. Həm də Valideynlərin inklüziv təhsil prosesinə cəlb edilməsi və mütəmadi məlumatlandırılması daha önəmlidir.

Digər çatışmazlıqlardan biri fərdi yanaşma və dəstək mexanizmlərinin çatışmazlığıdır. İnklüziv təhsil fərqli bacarıqlara malik uşaqların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fərdi yanaşma tələb edir. Hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun fərdi təhsil planı hazırlanmalı, lakin bu sahədə təcrübə azdır. Məktəblərdə psixoloq, loqoped, xüsusi pedaqoq kimi mütəxəssislərin sayı kifayət deyil. Resurs otaqları demək olar ki yoxdur. Xüsusi ehtiyacları uşaqların fərdi qaydada inkişafını dəstəkləyən resurs otaqları əksər məktəblərdə mövcud deyil.

İnklüziv təhsilin təşkili üçün əlavə maliyyə resursları tələb olunur. Lakin, bir çox təhsil müəssisələri bu resurslara malik deyil. Bu, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, müəllimlərin təlimi və xüsusi dərslər materiallarının alınması kimi məsələləri çətinləşdirir.

İnklüziv təhsildə texnologiyadan geniş istifadə edilməlidir. Lakin, bir çox məktəbdə bu cür texnoloji imkanlar (məsələn, kompüter proqramları, xüsusi cihazlar) çatışmır. Bu, xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin təhsil almasını çətinləşdirir. Xüsusilə kənd yerlərində internetə çıxışın olmaması və ya zəif olması inklüziv təhsilin təşkilini çətinləşdirir. Bu, şagirdlərin müasir təhsil metodlarından istifadə etməsinə mane olur. Şəhərlərdə inklüziv təhsil üçün daha çox imkanlar mövcuddur. Lakin, kənd yerlərində bu imkanlar çox məhduddur. Bu, regionlar arasında təhsil bərabərsizliyini artırır.

İnklüziv təhsil, bütün şagirdlərə bərabər imkanlar yaradan və sosial ədaləti təmin edən bir yanaşmadır. Lakin, bu yanaşmanın uğurla həyata keçirilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan çətinliklərin aradan qaldırılması vacibdir. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- Müəllimlərin peşəkar hazırlığının artırılması,
- İnfrastrukturun yaxşılaşdırılması,
- Maliyyə resurslarının artırılması,

- Cəmiyyətdə mənfi stereotiplərin aradan qaldırılması,
- Texnoloji imkanların genişləndirilməsi.

Yalnız bu yolla inklüziv təhsil həqiqi mənada uğur qazana bilər və bütün şagirdlər üçün bərabər imkanlar yarada bilər. Inklüziv təhsilin təşkilində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün təhsil sistemi hərtərəfli inkişaf etdirilməli, maddi və insan resursları artırılmalıdır. Bu sahədə davamlı islahatlar və cəmiyyətin inklüzivlik dəyərlərinə adaptasiyası inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova.N.T. Inklüziv Təhsil (dərş vəsaiti) Bakı-2014.
2. Inklüziv təhsil (Məlumat kitabçası) Bakı 2018
3. Rəfiyeva L., Məmmədova M., Abbasova.A., Yusifova E. Inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla işin aparılması .Bakı-2020

SUMMARY

In educational institutions where inclusive education is applied, children with disabilities have the same rights as other children. Equal opportunities for communication are created there. Each child's needs are taken into account. Through inclusive education, children with disabilities acquire communication skills, socialize, and learn certain rules of behavior. Becomes an active member of society.

Inclusive education envisions the integration of all students, including those with diverse physical, intellectual, social, and cultural needs, into the same learning environment. This approach aims to ensure that each student receives education tailored to their individual needs while promoting social integration. The goal is to create an equitable and supportive educational system where every child, regardless of their abilities or background, can thrive and participate fully in the learning process. Inclusive education emphasizes the importance of adapting teaching methods, curricula, and environments to meet the unique requirements of all learners, fostering a sense of belonging and mutual respect among students.

Keywords: inclusive, development, education, socialization, socialization, education, inclusive education, inclusive, socialization

РЕЗЮМЕ

В образовательных учреждениях, где применяется инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями имеют те же права, что и другие дети. Там созданы равные возможности для общения. Учитываются потребности каждого ребенка. Благодаря инклюзивному образованию дети с ограниченными возможностями приобретают навыки общения, становятся социальными, учатся определенным правилам поведения. Становится активным членом общества.

Инклюзивное образование предполагает интеграцию всех учащихся, включая тех, кто имеет различные физические, интеллектуальные, социальные и культурные потребности, в единую образовательную среду. Этот подход направлен на обеспечение того, чтобы каждый ученик получал образование, соответствующее его индивидуальным потребностям, одновременно способствуя социальной интеграции. Цель заключается в создании справедливой и поддерживающей образовательной системы, где каждый ребенок, независимо от своих способностей или происхождения, может развиваться и полноценно участвовать в учебном процессе. Инклюзивное образование подчеркивает важность адаптации методов обучения, учебных программ и окружающей среды для удовлетворения уникальных потребностей всех учащихся, способствуя чувству принадлежности и взаимного уважения среди учеников.

XXI ƏSRİN MÜƏLLİMİNİN CƏMİYYƏTDƏ ROLU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Lətifə CƏLİLOVA

Letife-celilova83@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqogi Universiteti

Xülasə

Tədqiqatda bu günün müəlliminin qarşısına qoyulan tələblər araşdırılır və cəmiyyətin müəllimdən gözləntiləri təhlil edilir. XXI əsrin müəllimi necə olmalıdır? O nələri bilməli və pedaqoji prosesi necə idarə etməlidir?

Hər şey cəmiyyətin müəllimə olan güvənindən başlayır. Bu gün ətrafımızda saysız hesabsız informasiya mənbələri var. Bu informasiya mənbələri heç də həmişə doğrunu və həqiqəti əks etdirmir. Amma cəmiyyətə, insanların düşüncəsinə, onların yanlış istiqamətdə düşünməsinə güclü surətdə təsir edir.

Nəzərə alsaq ki, müəllim yalnız uşaqlarla deyil həm də valideynlərlə işləyir və valideynlərin marifləndirilməsi, düşüncələrinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi müəllimdən çox asılıdır, deməli XXI əsrin müəlliminin üzərinə böyük yük düşür.

Bu günün müəllimi işinin 50%-ni valideynlərlə aparmalı, təşkil olunan valideyn iclasları marifləndirici xarakter daşımalıdır.

Gəlin araşdıraq görək, bu günün valideynin və cəmiyyətinin müəllimdə gözləntisi nədən ibarətdir?

Bu günün valideyni tədris prosesinə müdaxilə etməyə çalışır və uşaqların yalnız qiymətlərinə maraqlıdır. Eyni zamanda övladının təhsili ilə bağlı xoş sözlər və yüksək qiymətlər gözləyir.

Valideynlər tərəfindən bu münasibətin formalaşmasının əsas səbəbi isə müəllimlər tərəfindən təşkil edilən valideyn iclaslarının düzgün istiqamətdə qurmamasıdır. Valideyn iclaslarında ümumi məsələlər müzakirə olunmalı, marifləndirici xarakter daşımalı və valideynlərlə övladlarının tədris prosesindəki uğurları və uğursuzluqları iclasdan kənar, fərdi qaydada müakirə edilməlidir. Bu cür yanaşma valideynin müəllimə inamını artırır və müəllim tərəfindən səsləndirilən iradların səmimi şəkildə qəbul edilməsinə şərait yaradır.

Göründüyü kimi, XXI əsrin müəlliminin üzərinə daha çox məsuliyyət düşür. Çünki bu günün cəmiyyəti daha tələbkər və daha tənqidçidir.

Açar sözlər: marifləndirici, valideyn, inam, müəllim, informasiya, tədris prosesi, cəmiyyət

Bu gün cəmiyyətin müəllimdən gözləntiləri nədir? XXI əsrin müəllimi necə olmalıdır? O nələri bilməli və pedaqoji prosesi necə idarə etməlidir? Bu suallar bu gün hər kəsi düşündürür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər şey cəmiyyətin müəllimə olan güvənindən başlayır. Bu güvəni qazanmaq isə müəllimin peşəkarlığından asılıdır. Müəllim valideynlərlə nə qədər düzgün münasibət qurursa o qədər onların güvənini qazanır və cəmiyyətə təsir etmə imkanları artır.

Bu gün ətrafımızda saysız hesabsız informasiya mənbələri var. Bu informasiya mənbələri heç də həmişə doğrunu və həqiqəti əks etdirmir. Amma cəmiyyətə, insanların düşüncəsinə, onların yanlış istiqamətdə düşünməsinə güclü surətdə təsir edir.

Müəllim cəmiyyətə təsir imkanlarından istifadə etməyi və valideynləri marifləndirərək düzgün yönəltməyi bacarmalıdır. Müəllim ixtisası üzrə yüksək səviyyədə biliklərə sahib ola bilər. Amma bu onun arzulanan müəllim olması üçün kifayət deyil. Müəllim yüksək səviyyədə akademik biliklərlə yanaşı kommunikativ qabiliyyətə sahib olmalıdır. Kommunikativ qabiliyyətə malik müəllimlərin ətrafdakılara daha yüksək səviyyədə təsir imkanları olur. Qeyd etmək istəyirəm ki, pedaqoji proses yalnız məktəbdə şagirdlərlə yekunlaşmır. Bu proses valideynlərlə işin təşkili ilə davam edir. Valideynlərlə işin düzgün təşkili pedaqoji prosesin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir və müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir.

Nəzərə alsaq ki, bu gün valideynləri övladlarının tərbiyəsinin düzgün təşkil edilməsi ilə bağlı marifləndirəcək xüsusi kurs və təlimlər mövcud deyil və nəticədə bu vəzifə də müəllimlərin üzərinə

düşür. Valideynlər övladlarının tərbiyəsini kor-koranə, valideynlərindən gördükləri yollarla təşkil edirlər. Övladlarını 6 yaşında məktəbə göndərərkən müəllimin apardığı müşahidələr və təhlillər zamanı nə dərəcədə uğurlu və ya uğursuz tərbiyə prosesi həyata keçirildiyi müəyyənləşir. Müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilən problemlərin həllini təmin etmək üçün isə valideynlərlə müttəmadi maarifləndirici işlərin aparılması zəruridir.

Müəllim, şagird və valideynlər arasında səmərəli və düzgün ünsiyyətin qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ünsiyyət vasitələrindən biri də valideyn iclasları sayılır. Valideyn iclasları məktəblə valideyn arasında əməkdaşlığın əsasıdır. Vaxtaşırı və ya dövrü olaraq keçirilir. Burada təlim-tərbiyə prosesinin vəziyyəti, onun inkişaf etdirilməsi yolları, məktəblə valideynlər arasında əməkdaşlığın perspektiv (yaxın müddətə) və strateji (uzun müddətli) istiqamətləri müəyyənləşdirilir eyni zamanda da keçmiş dövr üçün uğurlar, görülmüş işlər, nöqsanlar müzakirə olunur, təhlillər aparılır.

Məktəblə ailə arasında əlaqələrinin düzgün qurulması haqqında mütəxəssislərin tövsiyələri də əhəmiyyətlidir.

Valideyn iclaslarının keçmiş formatı bu günün tələblərinə uyğun deyil. Adətən valideyn iclaslarında sinfin ümumi məsələləri müzakirə olunduqdan sonra əsas vaxtı sinfin fəallığı ilə seçilən şagirdlərinin təriflənməsi və sinfin zəif və dəcəl hesab olunan şagirdlərinin valideynlərinin “günahlandırılması” prosesi alırdı. Müəllim tərəfindən təlim nəticələri yüksək olan, çalışqan və fəal şagirdlərin valideynlərinə daha xoş münasibət, təlim nəticələri zəif olan, dəcəl şagirdlərin valideynlərinə isə “ögey” münasibət bəslənilirdi. Praktikadan göründüyü kimi, valideynlərin (xüsusilə də zəif oxuyan şagirdlərin valideynləri) sinif-valideyn iclaslarında iştirak etmir və ya zəif iştirak edir. Bunun əsas səbəbi sinif rəhbərlərinin sinif-valideyn iclaslarında qeyri-peşəkar davranışları, valideynlər qarşısında zəif nəticə göstərən şagirdlərin valideynlərinə qarşı (“sənin uşağın oxumur”, “tərbiyəsizdir” “problem yaradır” və s.) düzgün münasibət qurmamasıdır.

Sinifdən-sinifə keçdikcə sinif-valideyn iclaslarında iştirak edən valideynlərin sayı azalır. I-IV siniflərdə keçirilən sinif-valideyn iclaslarında iştirak edən valideynlərlə V-VII, VIII-IX, X-XI siniflərdə olan valideyn iclaslarında iştirak edən valideynlərin say nisbətini müqayisə etsək, deyilənlərin öz təsdiqini tapdığını görəcəyik.

Bu gün valideyn iclaslarının nüfuzdan düşməsi, sosial ziddiyyətlərlə yanaşı kişi valideynlərin (ata, baba, dayı, əmi) məktəbdən üz döndərməsi, məktəblərdə gender probleminin (xüsusi ilə qadın müəllimlərin şəhər və qəsəbə məktəblərində çoxluq təşkil etməsi) qabarıq şəkildə mövcud olması və ailələrdə təlim-tərbiyə işinin yalnız anaların-qadınların üzərinə qoyulması ümumilikdə təhsilimizə dəyən ciddi zərbələrdən biridir. Bu zərbənin ağırlığını məktəb idarəediciləri daha yaxşı hiss etsələr də zərbə son anda təhsilimizə, övladlarımıza dəyir.

Müşahidələr göstərir ki, əksər ailələrdə “məktəblə ünsiyyət” mövzuna münasibət birmənalı deyil. Valideynlərin bir qismi məktəblə ünsiyyətdən qaçır. Buna səbəb onların övladları ilə bağlı şikayətlər, şagirdin qiymətlərinin və ya davranışının qənaətbəxş olmaması ilə bağlı xəbərdarlıqlar və s. eşitmək istəməməsidir. Nəticədə ailələrdə tərəddüd, qorxu, etinasızlıq və qəzəb duyğuları yaranır. Bu neqativ halları aradan qaldırmaq və valideynlərin övladlarının təhsilində fəal iştirakını davam etmək üçün məktəb və müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Mütəxəssislər şagirdin davranışının bütün siniflə deyil, yalnız fərdi şəkildə, müəllimlə valideyn arasında müzakirə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirlər. Əks təqdirdə bir qədər fərqli mənzərə yaranır. Ardıcıl olaraq övladının dəcəlliyi və ya dərstdə geri qalması ilə bağlı iradları başqalarının yanında eşitməkdən çəkinən valideynlər məktəb və müəllimlə görüşlərdə iştirak etmək istəmir, onlardan uzaqlaşır. Bu situasiyada zərərçəkən isə uşaq olur.

Odur ki, sinif rəhbəri iclasın əvvəlində öz övladları ilə fərdi maraqlanan valideynlərə iclasın sonunda şəxsən, təklildə yanaşmasını xahiş etməlidir. Bir şagirdin nəticələrini digər şagirdin valideynlərinin yanında müzakirə etməməlidir. Bu, pedaqoji cəhətdən yol verilməzdir. Yalnız müxtəlif yarışmalarda və müsabiqədə fərqlənən şagirdlərin adı çəkilə bilər ki, bu da rəğbətləndirmə məqsədi güdməlidir.

Sınıf rəhbəri fərdi qəbul etdiyi valideynlərlə müzakirənin qısa və mənalı olması üçün vacibdir ki, şagirdlərin təlim uğurları və problemləri ilə bağlı qeydlər aparmalıdır və bu zaman qeydiyyat dəftərini açıb həmin şagirdlə bağlı apardığı qeydlərlə, fənn müəllimləri ilə söhbət zamanı apardığı qeydlərlə valideyni tanış etsin.

Valideynlərlə görüşlər adətən 2 fərqli şəkildə keçirilir:

- Müəllimlə valideyn arasında fərdi söhbətlər;
- Bütün valideynlərin iştirak etdiyi ümumi sinif iclası.

Müəllimlə valideyn arasında fərdi söhbətlərdə adətən müəllimlər valideynləri şagirdin mövcud nailiyyətləri haqqında məlumatlandırır, şagirdin məktəbdəki davranışları, dərsləri mənimsəməsi, məktəbin sosial həyatında aktiv iştirakına dəstək verilməsi üçün fikir mübadiləsi aparılır. Ayrı-ayrılıqda valideyn-müəllim görüşlərinin keçirilməsinin məqsədi şagirdin fərdi inkişafının il boyu izlənməsini, yarana biləcək bəzi problemlərin əvvəlcədən müəyyən edilərək qarşısının alınmasını təmin etməkdir.

Müəllimlə valideyn arasında fərdi söhbətlər zamanı aşağıda qeyd olunan məsələləri diqqətdə saxlamaq lazımdır.

1. Valideyn görüşə dəvət olunarkən sırf övladının təlim uğurlarını öyrənmək və övladı ilə bağlı məsələləri müəllim ilə birlikdə müzakirə edəcəyini düşünməlidir. O, müəllimə güvənməli və müəllimin onun övladını ən azı onun qədər düşündüyünə inanmalıdır.

2. Valideynə məktəbin bütün strukturu (bina, işçi heyəti, təhsil imkanları və s.) təqdim edilməli və məktəbdə onun övladı üçün təhlükəsiz şərait yaradıldığını göstərməlidir.

3. Məktəbin daxili nizam-intizam qaydaları valideynlərə izah edilməli, bu qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğu vurğulanmalı, valideynlərə bu qaydaların onların övladlarının təhlükəsizliyi üçün vacib olduğu izah edilməlidir.

4. Şagirdlərin uğurlarını artırmaq üçün valideynlərlə əməkdaşlığın zəruriliyi vurğulanmalı və buna valideynlərin dəstəyi ilə nail oluna biləcəyi izah edilməlidir.

5. Valideynlərə şagirdlərin fərdi keyfiyyətləri izah edilməli, hər bir şagirdin uğurunun və ya uğur qazandığı sahələrin fərqli ola biləcəyi və onlardan öz imkanlarından kənar uğur gözləməyin düzgün olmadığı bildirilməlidir.

6. Valideynləri övladlarının inkişaf dövrləri ilə bağlı məlumatlandırılmasını təmin etmək üçün məktəb psixoloqu ilə görüşmələrinə şərait yaradılmalıdır.

7. Valideynlərə şagirdlərinin uğursuzluqları və mənfi xüsusiyyətləri yerinə uğurları, müsbət cəhətləri göstərilməli, valideynlər övladları ilə fəxr edilməli, məktəbə daha çox qucaq açmağa imkan yaradılmalıdır.

8. Valideynlərin məktəblə bağlı fikirlərinə önəm verilməli və bu fikirlər tətbiq oluna bilən dairədə qiymətləndirilməlidir.

9. Şagirdlərin məktəbin imkanları çərçivəsində ictimai fəaliyyətlərdə iştirak edə bilmələri üçün valideyn dəstəyinə ehtiyac vurğulanmalı və bu fəaliyyətlərin şagirdin özünə inam qazanması üçün vacib olduğu izah edilməlidir.

10. Müəllim valideynlə müzakirələr apararkən çalışmalıdır ki, əyləşdikləri oturmaqların hündürlüyü eyni olsun və bu onların eyni səviyyədə göz təması qurmalarına imkan versin. Eyni zamanda jest və mimikalar düzgün seçilməlidir. Bu valideynin müəllimin səmimiyyətinə inam hissi yaradır.

Adətən tədris ilinin əvvəlində bütün siniflə keçirilən valideyn yığıncağının əsas məqsədi müəllim və valideynlərlə tanışlıq, onları qarşıdakı tədris ili, hədəf və məqsədlər, yanaşma və təcrübələr haqqında məlumatlandırmaqdır. Bu iclaslarda, eyni zamanda, il ərzində sinfin qatılacağı tədbirlər, uşaqların dərnlərdəki fəaliyyəti, dərslər ili boyunca gediləcək ekskursiyalar, muzey və qalereyalar, kino və teatr tamaşaları ilə bağlı təkliflər də müzakirə oluna bilər.

Psixoloq və pedaqoqlar uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında valideyn rolunun əvəzsizliyini həmişə vurğulayırlar. Onların fikrincə, uşaqların davranış modelləri bir çox hallarda valideynlərini təkrarlamaqla formalaşır. Buna görə də, “şagirdin tərbiyəsi və davranışı” problemi ortaya çıxdanda

istər-istəməz “valideyn tərbiyəsi” mövzusunə da toxunulur. Belə hallarda müəllim çox ehtiyatlı olmalı, valideynlərlə empatiya qurmağı bacarmalıdır.

Müəllimin şagirdin ailəsi ilə düzgün münasibət qurması çox vacib şərtədir. Düzgün qurulmuş müəllim-ailə əməkdaşlığı ilə ailələrin məktəbə və bütövlükdə təhsilə müsbət münasibətini formalaşdırmaq mümkündür.

Səmərəli məktəb-ailə əlaqələrinin yaradılması üçün müxtəlif normativ sənədlərdə göstərilir ki, iclaslarda məktəb rəhbərliyi, müəllimlərlə yanaşı, məktəb psixoloqları da iştirak etməlidir. Onlar bu toplantılarda tərəflər arasında sağlam münasibətlərin qurulması yollarını, zəruri tədbirləri, görülməli işləri birgə müzakirə etməlidirlər.

Qeyd etdik ki, valideynlərlə keçirilən görüşlərdən biri də bütün sinif valideynlərinin iştirakıyla təşkil olunan valideyn iclaslarıdır. Valideyn iclaslarının ilk hissəsində siniflə bağlı ümumi məsələlər müzakirə olunduqdan sonra ikinci hissə artıq marifləndirici xarakter daşıya seçilmiş mövzu ətrafında qurulmalıdır. Valideyn iclasları üçün seçilən marifləndirici mövzular şagirdlərin təlim və tərbiyələri ilə bağlı olmalıdır. Şagirdlərin telefon asılılığı, şagirdlərdə kitab oxumağa həvəs yaratmaq, şagirdlərin təlim prosesində rastlaşdıqları problemlərin aradan qaldırılması, və s. aktual mövzularda iclaslar təşkil etmək olar. Bu gün cəmiyyətdə aktuallığı ilə seçilən bu mövzular həm valideynlər üçün maraqlıdır həm də dəstəyə ehtiyac hiss etdikləri problemlərdir.

Məktəb-müəllim əməkdaşlığının əsas hədəflərindən biri də təhsil prosesində valideynlərə mühüm rolların verilməsidir. Bu çərçivədə valideynlər müxtəlif vasitələrlə təhsil prosesində iştirak edir və tədris-təlim prosesinin tərkib hissəsinə çevrilirlər. Hər iki tərəfin - məktəbin və valideynlərin ümumi məqsədi şagirdi daha yaxşı maarifləndirməkdir.

Müəllim hər bir şagirdin valideynlərinin hansı sahədə fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumatlı olmalı, fənn və mövzu uyğunluğu olduqda əvvəlcədən planlaşdıraraq həmin valideyni məktəbə dəvət edərək həmin mövzu ilə bağlı təcrübə və biliklərini sinif şagirdləri ilə bölüşməsinə imkan yaratmalıdır. Bu həm şagirdlər üçün çox yaxşı təsirə malikdir, həm də valideynlər üçün. Bu prosesdə şagirdlər öyrəndikləri mövzu haqqında birbaşa bu sahənin mütəxəssisindən məlumat alır (məsələn: FH-da çalışan, həkim olan, bank sahəsində çalışan və s.) və bu onlar üçün maraqlı olur. Valideynlərin isə bu postdan çıxış etməsi onların müəllimin əziyyətini başa düşməsi və dəyərləndirməsinə şərait yaradır, eyni zamanda müəllimlə sıx əməkdaşlığa imkan verir.

Mütəxəssislərin fikrincə, müəllimin valideyn iclaslarına əvvəlcədən hazırlaşmalıdır, çünki bu görüşün faydalı keçməsinə təmin edir.

Sinif valideyn iclaslarına hazırlıq:

1. Sinif valideyn iclaslarına hazırlıq valideynlər üçün çağırış və ya dəvətnamənin hazırlanması ilə başlayır. Bu dəvətnamədə valideynin (ailə başçısının) adı soyadı qeyd edilir, iclasın keçiriləcəyi tarix, saati və keçiriləcəyi otağın nömrəsi tam aydın şəkildə qeyd olunur. Eyni zamanda iclasın keçirilməsi səbəbi yəni müzakirə olunacaq mövzu yazılmalıdır. Valideyn hansı mövzu və ya mövzuların müzakirə olunacağını dəqiq bilməlidir. İclasda dəvətnamə valideynə ən azı 3 gün əvvəl çatmalıdır. Nəzərə alsaq ki, valideynlərin əksəriyyəti işləyir və bu haqda əvvəlcədən məlumatlı olmalıdırlar ki, iclasda iştirakı planlaşdırma bilsinlər.

İclasın vaxtı məktəb rəhbərliyi ilə (direktor və ya müavinlərlə) razılaşdırılmalıdır. Yaxşı olar ki dövrü (hər 3-4 aydan bir) və vaxtaşırı (hər ay) keçirilən iclasların yarımillik və ya illik cədvəli təşkilat işləri üzrə direktor müavini ilə razılaşdırılsın və eyni zamanda şagirdin gündəliyinin arxa səhifələrinin birində yazılsın, eyni zamanda sinif otağında divardanda asılsın.

2. Sinif rəhbəri valideyn iclasının ikinci hissəsinə xüsusi olaraq hazırlaşmalıdır. Çünki iclasın ikinci hissəsi maarifləndirici xarakter daşıdığına görə mövzu haqqında müəllim xüsusi araşdırma aparmalı və məruzə mətnini hazırlamalıdır. Yaxşı olar ki, maarifləndirilməsi nəzərdə tutulan mövzunun məruzə mətninə uyğun təqdimat da hazırlansın. Bu təqdim olunan məlumatın daha anlaşılan və maraqlı olmasına şərait yaradır.

3. Sinif rəhbəri təyin olunan iclas vaxtını mütləq məktəb psixoloqu, kitabxanaçı və məktəb həkiminə bildirməli, onların sinif iclasında iştirak etməsinə təmin etməlidir.

Sinif iclasları eyni zamanda valideynlərə psixoloji, pedaqoji və tibbi məsləhətlərin verilməsi, eyni zamanda bu sahədə onlarda yaranmış suallara cavab verilməsi üçün əlverişli toplantıdır.

4. Dəvətnamələrin valideynlərə çatıb-çatmamasını dəqiqləşdirmək lazımdır. (Bir çox hallarda şagirdlər bu dəvətnamələri evdə vermirlər). Bu kimi hların qarşısını almaq məqsədi ilə İKT yeniliklərində, sosial şəbəkədən istifadə də effektiv ola bilər.

Məktəblərdə bir çox sinif rəhbərləri vatsapp qrupu yaradaraq valideynlərlə daha operativ əlaqə imkanı yaradırlar. Eyni zamanda valideynlərin daha çox istifadə etdikləri sosial şəbəkələr üzərində də yalnız sinif valideynlərini əhatə edən qruplar yaratmaq olar. Bu zaman məktəb rəhbərliyindən bir nəfər, məktəb həkimini, psixoloqu, kitabxanaçını da həmin qruplara üzv etmək məqsədə müvafiq olardı.

5. Valideynləri qonaqlarınız kimi qarşılamağa çalışın. Məktəbə gələn valideynlər ilk növbədə dərs dediyiniz şagirdlərin anaları və atalarıdır. Beləliklə, onlar xüsusi diqqətə layiqdirlər. Valideynləri müəllim qonaq kimi gülərlə qarşılamalıdır. O, geyimi və zərifliyi ilə valideynlərdə “qonaq” qavrayışını gücləndirməlidir.

6. Valideynlərin məktəb haqqındakı mənfi düşüncələrini dəyişdirin. Valideynlərdə şagird olduqları illərindən valideyn-müəllim görüşləri haqqın müəyyən fikirlərə sahibdirlər. Bəzilərində müsbət, bəzilərində isə mənfi düşüncələr ola bilər. Məktəbə mənfi rəylə gələn valideynin təsəvvürünü dəyişmək üçün ilk növbədə müəllim xarici görünüşünə, rəftarına fikir verməlidir. Düzgün geyinmiş, nəzakətli və gülərlü müəllim valideynlərin mənfi rəyini aradan qaldıra bilər. Müəllimlər sinifin qapısında valideynləri qarşılamalı və onlara diqqətlə yanaşmalıdırlar. Bundan əlavə, övladı ilə maraqlandığını və onun inkişafı ilə maraqlandığını ona hiss etdirmək mənfi təsəvvürlərə son qoyacaq.

7. Valideynləri günahlandırmayın : Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, valideynləri ittiham edən ifadələrdən istifadə edilməməlidir. Tənqid və ittihamlardan uzaq, sadə dillə danışılmalıdır. Bununla da müəllim valideynlərə qarşı səmimi münasibətləri qoruyub saxlaya bilər.

8. Valideyn iclasında iştirak etməyən valideynlərlə əlaqə saxlayın: siz valideyn iclasında iştirak etməyən valideynlərlə əlaqə saxlayaraq onların niyə iştirak etmədiyini öyrənə bilərsiniz. Siz valideynin növbəti icaslarda iştirakını arzuladığınızı və onu gözləyəcəyinizi deyən. Valideyn müəllim tərəfindən diqqəti hiss etməlidir.

Valideyn iclaslarının düzgün təşkil edilməsi üçün valideynlərə müəyyən tövsiyələr də verilir.

1. Valideyn iclasına övladınızla bərabər gəlməyin. Müəllimlər övladınızın yanında sizə real məlumat verməkdən çəkinə bilərlər. Bu halda səmimi söhbət edə bilməyəcəksiniz.

2. İclasdan qabaq suallarınızı yazın. Beləliklə, görüş zamanı müzakirə etmək istədiyiniz heç bir mövzu yadınızdan çıxmayacaq.

3. Müəllim sizi narahat edən bir məsələ ilə bağlı məlumat çatdırarsa, onu aradan qaldırmaq üçün məktəbdən məsləhət və yardım istəyin.

4. Övladınızın çətinlik çəkdiyi fənlərlə bağlı müəllimlərin təkliflərini almağa çalışın. Övladınızın repetitora ehtiyacı olub-olmadığını, dərsliklərdən əlavə hansı resurslara müraciət etməyin vacibliyini dəqiqləşdirin.

5. Ailə və yaxınlar arasında boşanma, uzun müddətli ayrılıq, köçmə və ya yeni bacı-qardaşın doğulması, ölüm kimi dəyişikliklər barədə də müəllimə məlumat vermək lazımdır. Bu halda müəllim uşağınıza həssas yanaşa, sosial ünsiyyət və davranışında problemlərin yaranmasının qarşısını ala bilər.

Valideyn-müəllim münasibətlərində ümumi qarşılıqlı hörmət və anlaşma son dərəcə vacibdir. Belə uğurlu ünsiyyət şagirdlər üçün xüsusilə faydalı olur.

Valideyn iclasları müəllimlər və valideynlər üçün əvəzsiz toplantıdır. Burada təlim-tərbiyə prosesinin vəziyyəti, onun inkişaf etdirilməsi yolları, məktəblə valideynlər arasında əməkdaşlığı müəyyənləşdirilir. Bundan əlavə şagirdin uğurları və ya nöqsanları müzakirə olunur təhlil edilir.

Qeyd edək ki, statistikaya əsasən, valideyn övladının məktəbdə oxuduğu dövr ərzində təxminən 40 iclasda iştirak edir. Bu da onu göstərir ki, bu iclaslar valideynlə əlaqənin əsas formasıdır. Düzgün təşkil edilmiş iclas, pedaqoqla valideyn arasındakı münasibətin əsasını qoyur.

Sınıf-valideyn iclasları zamanı sınıf rəhbəri ciddiliyi, səmimiyyəti, gülərüzlüüyü, hər bir valideynə eyni münasibəti ilə valideynlərin diqqətini cəlb etməlidir. Valideynlər arasında təşkilatçılıq qabiliyyəti olanları seçməyi bacarmalı, təşkilati məsələlərdə həmin valideynlərin bacarığından istifadə etməyi bacarmalıdır. Burada yenə bütün iş sınıf rəhbərinin professionallığından asılıdır. Sınıf rəhbəri ünsiyyətdə olduğu hər bir valideynlə münasibət qurarkən dövlət məmuru olmasını, işlədiyi məktəbi təmsil etdiyini, peşə şərafətinin hər şeydən uca olmasını unutmamalıdır. Valideynlərlə fərdi söhbət zamanı sınıf rəhbəri, münaqişələrdən yan keçməyi, valideyni məktəbə qarşı münasibətdə düzgün münasibət qurmağa istiqamətləndirməyi bacarmalıdır.

Sınıf valideyn iclasının sonunda növbəti valideyn iclasının mövzusu elan edilir. Valideynlərlə razılaşdırılır. Valideynlərin təklifləri nəzərə alınır.

Əgər bir müəllim valideyni hər gördüyündə ona şikayət hədəfi kimi baxmırsa, demək, o, əsl müəllimdir.

Çünki bu gün valideynimiz çarəsiz şəkildə övladını mühitin eybəcərliyindən qorumaq üçün onu məktəbə və müəllimə etibar edir. Müəllim də bu işin öhdəsindən gələ bilmədikdə valideynin haqlı tənqidinə tuş gəlir. Valideynlər günün tələblərini heç vaxt qəbul etməyib: bu, min illərdir belədir, amma müəllim həm valideyni və həm də şagirdi başa düşmək məcburiyyətindədir. Bunu bacarırsa, valideyni inandırmağı da bacaracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://testlerim.org/onlinetest/telimat/telimat32.php>
2. <https://aztehsil.com/news/3008-snf-valdeyn-claslar-onlarn-tkl-kerlms-v-sndldrlms.html>
3. <https://www.egitimhane.com/etkili-bir-veli-toplantisi-nasil-yapilir-k43613-15.html>

SUMMARY

The study examines the requirements placed on today's teacher and analyzes society's expectations from the teacher. What should a teacher of the 21st century be like? What should he know and how should he manage the pedagogical process?

Everything starts with society's trust in the teacher. Today, there are countless sources of information around us. These sources of information do not always reflect the truth and reality. But they strongly influence society, people's thinking, and their thinking in the wrong direction.

Considering that the teacher works not only with children but also with parents, and the enlightenment of parents and the direction of their thoughts in the right direction largely depend on the teacher, then a great burden falls on the teacher of the 21st century.

Today's teacher should spend 50% of his work with parents, and the parent meetings organized should be educational.

Let's find out what the expectations of today's parents and society are for teachers.

Today's parent tries to interfere in the educational process and is only interested in the grades of children. At the same time, he expects kind words and high marks regarding his child's education.

The main reason for the formation of this attitude by parents is that the parent meetings organized by teachers are not set in the right direction. General issues should be discussed at parent meetings, they should be educational, and parents should discuss their children's successes and failures in the educational process with them individually outside the meeting. Such an approach increases the parent's trust in the teacher and creates conditions for sincere acceptance of the remarks made by the teacher.

As can be seen, the teacher of the 21st century has more responsibility. Because today's society is more demanding and more critical.

Keywords: *enlightening, managerial, trust, teacher, information, educational process, society.*

TƏLİM PROSESİ İŞTİRAKÇILARININ HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ, ONLARIN PEDAQOJİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Mabilə TALİBOVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə, təlim prosesi müxtəlif iştirakçıların, müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin və təhsil idarəçilərinin qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında qurulur. Bu iştirakçıların hər biri təhsil sisteminin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin etmək üçün müəyyən hüquqlara və vəzifələrə malikdir. Müəllimlər bilik və bacarıqların ötürülməsinə cavabdeh olmaqla yanaşı, pedaqoji etikaya riayət etməli, şagirdlərin fərdi inkişafını və təhsilə marağını artırmaq üçün innovativ metodlardan istifadə etməlidirlər. Şagirdlər isə keyfiyyətli təhsil almaq hüququ ilə yanaşı, nizam-intizam qaydalarına əməl etməli, aktiv öyrənmə prosesində iştirak etməlidirlər. Valideynlər övladlarının təhsilinə dəstək olmaq, onların hüquqlarını qorumaq və müəllimlərlə əməkdaşlıq etmək məsuliyyətini daşıyırlar. Təhsil idarəçiləri isə təhsil siyasətinin düzgün icrasına nəzarət etməli, müəllim və şagirdlər üçün effektiv tədris mühiti yaratmalıdırlar.

Açar sözlər: *təlim prosesi, hüquq və vəzifələr, pedaqoji münasibətlər, müəllim-şagird əməkdaşlığı, təhsil idarəçiliyi, valideyn-müəllim əlaqəsi, tədris keyfiyyəti, təhsil iştirakçıları*

Giriş

Təlim prosesində pedaqoji münasibətlərin düzgün qurulması təhsilin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Müəllim və şagird arasındakı münasibətlərin əsas məqsədi tədrisin keyfiyyətini artırmaq, şagirdlərin biliyini və yaradıcılığını inkişaf etdirməkdir. Bu münasibətlər qarşılıqlı hörmət və motivasiya əsasında qurulduqda təhsil daha məhsuldar olur. Müəllim və valideyn əməkdaşlığı da vacibdir, çünki şagirdin təhsildə uğurlu olması üçün bu iki tərəf arasında açıq ünsiyyət və qarşılıqlı dəstək təmin edilməlidir. Bundan əlavə, müəllimlər və təhsil idarəçiləri arasındakı münasibətlər də tədris keyfiyyətinə təsir edir. İdarəçilər müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləməli, təhsil prosesində yaranan problemlərin həlli üçün uyğun strategiyalar müəyyən etməlidirlər.

Nəzəri yanaşmalar

Təlim prosesinin uğurlu olması üçün iştirakçıların hüquq və vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edilməli və pedaqoji münasibətlər qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və inkişaf prinsipləri əsasında formalaşdırılmalıdır. Bu yanaşma təhsil sisteminin effektivliyini artırmaqla yanaşı, cəmiyyət üçün bilikli və bacarıqlı fərdlərin yetişməsinə töhfə verir.

Təlim prosesi çoxşaxəli və qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanan bir sistemdir. Bu sistemin uğurlu fəaliyyəti üçün bir neçə əsas iştirakçı qrupu aktiv rol oynayır. Hər bir iştirakçının təhsil prosesində özünəməxsus yeri və funksiyası vardır ki, bu da ümumi təhsil keyfiyyətinə və nəticələrə birbaşa təsir göstərir. Təlimin effektivliyi yalnız müəllimin dərs keçməsindən asılı deyil, həmçinin şagirdlərin, valideynlərin və təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinin birgə əməkdaşlığından da böyük ölçüdə asılıdır.

Müəllimlər təlim prosesinin əsas aparıcı qüvvəsidir. Onlar yalnız bilik ötürən deyil, eyni zamanda təhsil alanların intellektual və sosial inkişafını istiqamətləndirən şəxslərdir. Müəllimin vəzifəsi yalnız nəzəri bilikləri izah etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərə və tələbələrə öyrənməyi öyrətmək, onlarda tənqidi düşüncə, araşdırma və problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Müəllimlər dərs prosesində fərdi yanaşmanı təmin edərək hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun tədris metodları seçir və onların inkişafına dəstək olur. Eyni zamanda, onlar tələbələrə motivasiya edərək onların özlərini inkişaf etdirməsinə, məsuliyyət hissini artırmasına və akademik uğurlarına töhfə verir. Müəllimlərin həmçinin psixoloji dəstək verən, istiqamət göstərən və

şagirdlərin sosial bacarıqlarını formalaşdıran mentor rolu da vardır. [1]

Şagirdlər və tələbələr təlim prosesinin əsas mərkəzi iştirakçılarıdır. Onların öyrənmə prosesindəki fəallığı, motivasiyası və məsuliyyəti təhsil nəticələrini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Müasir tədris yanaşmalarında tələbələr artıq passiv bilik alan deyil, bilik və bacarıqları fəal şəkildə mənimsəyən və tətbiq edən əsas tərəflər hesab olunur. Onlar yalnız dərs zamanı deyil, sinifdənkənar fəaliyyətlərdə də iştirak edərək öz inkişaflarını davam etdirməli, özünütəhsil bacarıqlarını artırmalıdır. Şagirdlərin və tələbələrin akademik intizamı, dərs prosesində aktiv iştirakı və müəllimlərlə effektiv əməkdaşlığı onların öyrənmə nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Onlar təhsil müddətində yalnız nəzəri biliklər əldə etmir, eyni zamanda müstəqil düşünmə, informasiya axtarma və analiz etmə kimi bacarıqları inkişaf etdirirlər.

Valideynlər təhsil prosesində mühüm dəstəkçi rolunu oynayır. Onlar uşaqlarının təhsildə uğur qazanması üçün həm maddi, həm də mənəvi dəstək verməlidirlər. Valideynlərin təhsil müəssisəsi ilə sıx əməkdaşlıq etməsi, müəllimlərlə əlaqədə olması və uşaqlarının inkişafını izləməsi onların akademik nailiyyətlərini artıran əsas amillərdən biridir. Eyni zamanda, valideynlər uşaqlarının təhsil məqsədlərini müəyyən etməsində və onların öyrənməyə həvəsini artırmaqda mühüm rol oynayırlar. Təhsil prosesində ailənin iştirakı nə qədər güclü olarsa, şagirdlərin akademik nəticələri də bir o qədər yüksək olur. Valideynlər həmçinin uşaqlarına düzgün dəyərlər aşılamaqla onların sosial bacarıqlarını və etik davranışlarını formalaşdırırlar. [<https://tehsil.biz/news/az/79688/Tlim-prosesinin-smrli-tkili-sas-prinsiplr>]

Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi təhsil sisteminin təşkilində, idarə olunmasında və keyfiyyətin təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Onlar təhsil ocaqlarının infrastrukturunu inkişaf etdirmək, müəllimlərin peşəkar hazırlığını dəstəkləmək və şagirdlər üçün optimal öyrənmə mühiti yaratmaq üçün çalışırlar. Rəhbərliyin əsas funksiyalarına kurikulum və tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, müəllimlərin və tələbələrin ehtiyaclarına uyğun resursların təmin edilməsi daxildir. Eyni zamanda, onlar təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi və tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması üçün nəzarət mexanizmləri tətbiq edir, qiymətləndirmə sistemləri vasitəsilə nəticələri təhlil edirlər. Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi yalnız inzibati idarəetmədən ibarət deyil, həm də pedaqoji innovasiyaları təşviq edən və təhsil ekosisteminin inkişafına töhfə verən bir sistemdir.

Təhlil

Təlim prosesinin uğurlu olması üçün bu iştirakçıların hər biri öz funksiyalarını effektiv şəkildə yerinə yetirməli və qarşılıqlı əməkdaşlıq içində olmalıdırlar. Müəllimlər, tələbələr, valideynlər və rəhbərlik arasında koordinasiya nə qədər güclü olarsa, təhsil sisteminin nəticələri də bir o qədər müsbət olacaqdır. Müasir dövrdə təhsil prosesinin tələbləri getdikcə dəyişdiyi üçün iştirakçılar arasında daha çevik və innovativ yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Beləliklə, təlim prosesinin bütün iştirakçıları öz üzərinə düşən məsuliyyəti dərk edərək birgə fəaliyyət göstərdikdə, təhsil sisteminin səmərəliliyi və keyfiyyəti daha yüksək səviyyəyə çata bilər. [1]

Təlim prosesi dinamik və qarşılıqlı əlaqəli bir sistem olduğuna görə, bu sistemin iştirakçıları – müəllimlər, şagirdlər (tələbələr), valideynlər və təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi – öz hüquq və vəzifələrinə malikdirlər. Bu hüquq və vəzifələr təhsilin səmərəliliyini artırmaq, akademik nailiyyətləri yüksəltmək və pedaqoji münasibətləri düzgün istiqamətləndirmək üçün müəyyən edilir. Hər bir iştirakçının öhdəliklərinin və hüquqlarının aydın şəkildə müəyyən olunması təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edir.

Müəllimlər təhsil prosesində əsas aparıcı qüvvə olduqları üçün onların hüquq və vəzifələri geniş spektri əhatə edir. Müəllimlər təhsil müəssisəsinin tədris planına uyğun olaraq dərs keçmək, şagirdlərin akademik və şəxsi inkişafına töhfə vermək, onların təhsil ehtiyaclarını nəzərə almaq və peşəkar etik qaydalara əməl etmək kimi vəzifələrə malikdirlər. Eyni zamanda, müəllimlər tədris metodlarını seçmək, innovativ yanaşmalar tətbiq etmək və öz bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirmək hüququna malikdirlər. Müəllimlər şagirdlərin bilik səviyyəsini qiymətləndirərkən obyektiv olmalı, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və öyrənmə prosesinə hər bir şagirdi cəlb

etməyə çalışmalıdırlar. Bundan əlavə, onlar pedaqoji etika prinsiplərinə riayət etməli, şagirdlərə bərabər və ədalətli münasibət göstərməlidirlər. [3]

Şagirdlər və tələbələr təlim prosesinin mərkəzində yer aldıkları üçün onların da təhsilə dair konkret hüquq və vəzifələri müəyyən olunmuşdur. Onlar keyfiyyətli təhsil almaq, təhlükəsiz və inklüziv mühitdə öyrənmək, müəllim və digər şagirdlərlə qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlər qurmaq hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, şagirdlər və tələbələr dərs proqramına riayət etməli, akademik intizamı qoruyub saxlamalı və müəllimlərin tövsiyələrinə əməl etməlidirlər. Onlar dərs prosesində fəal iştirak etməli, verilən tapşırıqları vaxtında yerinə yetirməli və biliklərinin artırılması üçün əlavə araşdırmalar aparmağa çalışmalıdırlar. Akademik dürüstlük onların əsas vəzifələrindən biridir və bu prinsiplərə riayət edərək plagiat və digər etik pozuntulardan çəkinməlidirlər. Tələbələrin və şagirdlərin təhsil müəssisəsinin daxili qaydalarına əməl etməsi və dərs mühitində harmoniya yaratmaq üçün üzərlərinə düşən məsuliyyəti dərk etməsi vacibdir. [2]

Validəynlər təlim prosesinin mühüm iştirakçılarından biri olaraq övladlarının təhsilinə dəstək vermək hüququna malikdirlər. Onlar övladlarının təhsil vəziyyəti ilə maraqlanmalı, onların inkişafını izləməli və lazım gəldikdə məktəb və müəllimlərlə əməkdaşlıq etməlidirlər. Validəynlərin övladlarının təhsil müəssisəsində təhlükəsiz və sağlam mühitdə təhsil almaq hüququnu təmin etmək üçün məktəb rəhbərliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir. Bununla yanaşı, validəynlər övladlarının akademik inkişafına məsuliyyətlə yanaşmalı, onlara nizam-intizam aşılamaq, ev tapşırıqlarına nəzarət etmək və psixoloji dəstək vermək kimi vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Onların övladlarının təhsilində passiv rol oynaması akademik nəticələrə mənfi təsir göstərə bilər, buna görə də, validəynlər təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etməklə tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verməlidirlər. Təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi isə tədris prosesinin səmərəli və sistemli şəkildə təşkil olunmasına cavabdehdir. Onların əsas hüquqlarına tədris proqramlarını formalaşdırmaq, müəllimlərin və şagirdlərin təhsil ehtiyaclarını təmin etmək və tədris keyfiyyətini artırmaq üçün strategiyalar müəyyən etmək daxildir. Eyni zamanda, təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi pedaqoji heyətin peşəkar inkişafını dəstəkləməli, onların müasir təlim metodları ilə tanış olmasına şərait yaratmalı və təhsil infrastrukturunun inkişafına yönəlmiş tədbirlər görməlidir. Onların vəzifələrindən biri də müəllimlər və şagirdlər üçün əlverişli tədris şəraiti yaratmaq, təhsil müəssisəsində etik və akademik normalara əməl olunmasını təmin etməkdir. Bununla yanaşı, rəhbərlik təhsil qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərməli və təhsil müəssisəsinin daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq idarəetmə prosesini həyata keçirməlidir. [2]

Hər bir iştirakçı öz hüquq və vəzifələrini dərk edərək prosesə uyğun davrandıqda, təlim prosesi daha sistemli və səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Təhsil prosesində müəllim, şagird, validəyn və rəhbərlik arasındakı əlaqələr nə qədər güclü olarsa, təhsilin nəticələri də bir o qədər yüksək və dayanıqlı olar.

Nəticə

Təlim prosesinin uğurlu və səmərəli həyata keçirilməsi üçün onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Hər bir iştirakçının rolu və məsuliyyəti təhsil sisteminin keyfiyyətini artırmağa xidmət etməlidir.

Müəllimlər, təkcə bilik ötürən deyil, həm də şagirdlərin fərdi inkişafına töhfə verən pedaqoqlardır. Onlar şagirdlərin öyrənməyə marağını artırmalı, müasir tədris metodlarından istifadə etməli və etik prinsiplərə riayət etməlidirlər.

Şagirdlər, passiv öyrənən deyil, tədris prosesinin aktiv iştirakçıları olmalıdırlar. Onların bilik əldə etmək hüququ ilə yanaşı, dərs prosesində fəal iştirak etmək və öyrəndiklərini tətbiq etmək kimi vəzifələri də mövcuddur.

Validəynlər, yalnız övladlarının təhsil haqqını ödəyən tərəf kimi deyil, onların inkişafına bilavasitə təsir edən iştirakçılar kimi çıxış etməlidirlər. Müəllimlərlə sıx əməkdaşlıq etməli, övladlarının akademik və psixoloji inkişafına dəstək verməlidirlər.

Təhsil idarəçiləri, müəllim və şagirdlər üçün lazımi şərait yaratmalı, tədris prosesinin

səmərəliliyini artıracaq islahatları həyata keçirməli və pedaqoji münasibətlərin harmoniyasını təmin etməlidirlər. Onların effektiv idarəetmə strategiyaları təhsilin inkişafına birbaşa təsir edir.

Pedaqoji münasibətlərin düzgün qurulması, tədris prosesinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Müəllim-şagird münasibətləri qarşılıqlı hörmət və motivasiya üzərində qurulduqda, təlim prosesi daha məhsuldar olur. Müəllim-valideyn əməkdaşlığı, şagirdin akademik uğuruna və psixososial inkişafına müsbət təsir göstərir. Açıq ünsiyyət və qarşılıqlı geri dönüş təmin edildikdə, tədris prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin həlli daha effektiv olur.

Tədris prosesində innovasiyaların tətbiqi və müasir pedaqoji yanaşmaların həyata keçirilməsi öyrənmə mühitini zənginləşdirir. Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası və şagird yönümlü təhsil modellərinin formalaşdırılması öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

Təlim iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin balanslı şəkildə müəyyən edilməsi və pedaqoji münasibətlərin sağlam prinsiplər əsasında qurulması təhsil sisteminin inkişafına və gələcək nəsillərin daha bilikli, yaradıcı və məsuliyyətli olmasına töhfə verir. Təhsil iştirakçılarının üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməsi, cəmiyyətin inkişafı üçün fundamental rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akif Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı 2012 53 səh
2. Əliyeva Zərifə Pedaqogika dərs vəsaiti Bakı 2004
3. Əsmər Bədəlova Təlim - Tərbiyə Bakı 2015 294 səh
4. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/tehsil-haqqinda-azerbaycan-respublikasinin-qanunu>

SUMMARY

The learning process is built on the interaction of various participants, including teachers, students, parents, and education administrators. Each of these participants holds specific rights and responsibilities aimed at ensuring the quality and efficiency of the education system. Teachers are responsible for delivering knowledge and skills while adhering to pedagogical ethics and employing innovative methods to foster students' individual development and interest in education. Students, alongside their right to receive quality education, must also adhere to discipline rules and actively engage in the learning process. Parents play a crucial role in supporting their children's education, protecting their rights, and collaborating with teachers. Meanwhile, education administrators are tasked with overseeing the proper implementation of education policies and creating an effective learning environment for both teachers and students.

The proper establishment of pedagogical relationships within the learning process has a direct impact on its effectiveness. The primary goal of teacher-student relationships is to enhance the quality of education while fostering students' knowledge and creativity. When these relationships are built on mutual respect and motivation, learning becomes more productive. Additionally, collaboration between teachers and parents is essential, as open communication and mutual support between both parties significantly contribute to a student's academic success. Furthermore, relationships between teachers and education administrators influence teaching quality, with administrators playing a key role in supporting teachers' professional development and implementing effective strategies to address challenges in the education system.

For the learning process to be successful, participants' rights and responsibilities must be clearly defined, and pedagogical relationships should be structured around mutual respect, collaboration, and growth. This approach not only enhances the efficiency of the education system but also contributes to the development of knowledgeable and capable individuals within society.

Keywords: learning process, rights and responsibilities, pedagogical relationships, teacher-student collaboration, education management, parent-teacher communication, teaching quality, education participants

“SOSİALLAŞMA” PROBLEMİNİN PEDAQOJİ ELMDƏ ROLU VƏ YERİ

Mehparə ƏHMƏDOVA
ehmedovamehpare69@gmail.com

Rübabə ƏLMƏRDANOVA
rubabealmrdanova@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə “Sosiallaşma” probleminin pedaqoji elmdə rolu və yerindən bəhs olunur. “Sosiallaşma”, “sosial öyrənmə”, “sosial təhsil” və “sosial inkişaf” anlayışları arasındakı əlaqələr və qarşılıqlı asılılıqlar aşkar edilir, müxtəlif yaş qruplarının sosiallaşmasının xüsusiyyətləri göstərilir, həmçinin müxtəlif həyat şəraitində uşaq və yeniyetmələrin sosiallaşması problemləri tədqiq edilir. Sonda əsaslandırılır ki, “cəmiyyətin pedaqoji (təhsil) potensialı” və “sosiallaşma” anlayışları arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq, onların həyata keçirilməsi nəticəsinin uşaqların və böyüklərin təhsil ehtiyacını nəzərdə tutan aktiv sosial mövqe olduğunu tapmaq olar. İlk növbədə, öz Vətəninin mənəvi mədəniyyətinin dərinliklərini, yeni nəsillərinə ötürülməsi əsrlər boyu sosial tərbiyə prosesində baş verir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, təhsil, pedaqoji təsir, sosial pedaqogika, sosial inkişaf*

Giriş

Sosiallaşma anlayışına diqqət yetirəndə görürük ki, bu anlayışın özünəməxsus tarixi vardır. Bir çox tədqiqatçıların əsərlərində bu mövzu ilə bağlı araşdırmalar öz əksini tapmışdır. “Sosiallaşma” anlayışının humanitar elmlərə daxil edilməsinin banisi amerikalı sosioloq F.G.Giddinsdir. O, “Sosiallaşma nəzəriyyəsi” əsərində “sosiallaşma”-nı müasir terminə yaxın mənada – fərdin sosial mahiyyətinin və ya xarakterinin inkişafı, insan materialının ictimai həyata hazırlanması” mənasında istifadə etmişdir [1]. Sonralar elmi ədəbiyyatda “sosiallaşma” anlayışı sosial norma və dəyərlərin mənimsənilməsi prosesi, insanın sosial mühitə, cəmiyyətə daxil olması prosesi kimi nəzərdən keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX-ci əsrin 80-ci illərinə qədər sosiallaşma haqqında danışarkən bir tədqiqatçı insanın “uşaqlıq - yeniyetməlik” diapazonunda inkişafını nəzərdə tuturdu.

XX-ci əsrin ortalarında sosiallaşma müstəqil fənlərarası tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Bu gün sosiallaşma problemi və ya onun fərdi aspektləri filosoflar, sosioloqlar, psixoloqlar, pedaqoqlar, müəllimlər, hüquqşünaslar və digər elmlərin nümayəndələri tərəfindən öyrənilir.

Yalnız son onilliklərdə uşaqlıq tədqiqatçıların yeganə maraq dairəsi olmaqdan çıxdı və sosiallaşmanın öyrənilməsi yetkinlik və hətta qocalığa qədər uzandı.

Sosiallaşma probleminin özünün ümumi elmi biliklər sahəsinə inteqrasiyası bu problemə müxtəlif elmi yanaşmalar nöqtəyi-nəzərindən baxılmasını nəzərdə tutur.

Sosiologiyada sosiallaşma problemi ilk növbədə onun inkişafının konkret mərhələsində cəmiyyətdə müxtəlif şəxsiyyətlərarası, qruplararası münasibətlərin mahiyyətini əks etdirən sosial hadisə nöqtəyi-nəzərindən təsvir etməkdən ibarətdir. İnsan cəmiyyətin və sosial qrupların sosial təcrübəsini, dəyərlərini, normalarını, münasibətlərini mənimsəməklə nəinki təcrübə ilə zənginləşir, həm də özünü bir şəxsiyyət kimi dərk edir, transformativ fəaliyyətə hazırlıq əldə edir.

Psixologiya, ilk növbədə sosial psixologiya nöqtəyi-nəzərindən sosiallaşma insanın sosial mühitə uyğunlaşması, özü kimi başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi qəbul edilir. Və bu mənada sosial psixologiya insanın uyğunlaşma mərhələləri, onun psixologiyasının müəyyən sosiallaşma amillərinin təsirinə reaksiyası ilə maraqlanır. Psixologiya sosiallaşmanı ontogenezdə insan psixikasının inkişaf prosesi, fərdin, şəxsiyyətin formalaşması prosesi kimi nəzərdən keçirir [2].

Pedaqoji elmdə sosiallaşmaya da bir baxış var. Sosiallaşmanın pedaqoji aspekti fəlsəfə və psixologiya elmləri ilə inteqrasiya olunur.

Elmdə sosiallaşma problemi həm sosial-psixoloji (ontogenezdə fərdin psixikasının inkişafı kimi), həm də sosial-pedaqoji (təhsilin ən yüksək səviyyəsi kimi) hadisələrə aid edilə bilər. Bu səbəbdən sosiallaşma təkcə inkişafa və ya yalnız təhsilə endirilə bilməz. Cəmiyyətin şəxsiyyətin formalaşmasına müxtəlif müştəşəkil təsirləri ilə yanaşı, yəni təhsillə, sosiallaşma ətraf mühitin bir insana kortəbii, qeyri-müştəşəkil təsir elementlərini əhatə edir.

P.F.Kapterev "Pedaqoji proses" (1905) adlı əsərində pedaqoji prosesin sosial yönümünü xüsusi vurğulayır: cəmiyyət insan qarşısında həyat məqsədləri qoyur, ona görə də onun həm də təhsil idealını inkişaf etdirmək və inkişafı idarə etmək hüququ var [3, s.248].

Pedaqoji elmdə sosiallaşma öz yerini tutur və təlim, tərbiyə və təhsil vasitəsi ilə insana təsir edən özünəməxsus pedaqoji qanunauyğunluqları ilə pedaqoji hadisə kimi qəbul edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən pedaqogika sosiallaşmanı müəyyən vasitələrlə insana konkret təsir nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirir və daha çox onu təkcə prosesin məzmununun təsviri xüsusiyyətləri (vərdiş və ya alışma proseduru) maraqlandırır. İnsanın ətraf mühitə uyğunlaşması, bu uyğunlaşmanın dövriliyi, yəni insanın ətraf mühitə bu uyğunlaşması hansı vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Pedaqogika sosiallaşma səviyyələri ilə maraqlanır və buna görə də insanın sosiallaşmasının bir səviyyəsindən digərinə keçidinin hansı forma və üsullarla idarə oluna biləcəyi ilə maraqlanır.

Sosiallaşma aspekti A.S.Makarenkonun təhsil məqsədi ilə əsaslandırılmasında aydın görünür. A.S.Makarenkonu təhsilin ictimailəşdirici təbiətini dərinlən araşdırmaqdan və sosiallaşma prosesində fərdin yaradıcı özünü həyata keçirmə imkanlarını sübut etməkdən çəkinmədi. O, "insan şəxsiyyətinin proqramı, insan xarakterinin proqramı"nı təhsilin məqsədi kimi başa düşərək, o, cəmiyyətdə fəal oriyentasiya, onlarda öz müqəddəratını təyin etmə, lazım gələrsə, onun təsirlərinə müqavimət xüsusiyyətlərini xüsusi vurğulayır" [4, s.118].

Təbii ki, pedaqogika insana pedaqoji təsirin qanunauyğunluqları haqqında bir elm kimi, sosiallaşmanın kortəbiiiliyindən imtina etmədən onun idarə olunan komponenti ilə daha çox maraqlanır. Sosiallaşmanın idarə olunan proses nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirilməsinin prioritetini vurğulayaraq, şübhəsiz ki, onun idarəolunma vasitələrinin, formalarının və üsullarının dəqiq müəyyənəşdirilməsini tələb edir.

Pedaqogika, bu sosial hadisənin mahiyyətini təsvir edən sosiologiya və psixologiyadan fərqli olaraq, sosiallaşmanın aşağıdakı vəziyyətini nəzərdən keçirir: insanın sosiallaşma prosesində sosial mühitə uyğunlaşma prosesində nəyi əldə edə biləcəyini və nəyi əldə etdiyini. Bu zaman pedaqogika öz diqqətini insanın cəmiyyətdə və ya sosial mühitdə sosiallaşması nəticəsində yeni mənimsəmə kimi fərdiləşdirməyə yönəldir. O, bir insanın sosiallaşması prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması vasitələri, formaları və üsulları, təhsil prosesinin xüsusiyyətləri və onun komponentləri ilə maraqlanır.

K.N.Ventzel demokratik cəmiyyətin əsas prinsipi kimi şəxsiyyət azadlığını, mənəvi, siyasi və pedaqoji fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, təhsildə qarşıdan gələn inqilabı əks etdirmişdir. O, təhsili mədəniyyətin mənimsənilməsi prosesində fərdin aktiv özünü dəyişməsi kimi başa düşürdü [5].

Şəxsiyyətin sosiallaşması sosial pedaqogikanın mərkəzi problemdir və "fərd-cəmiyyət" əlaqəsindəki münasibətləri uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Ənənəvi olaraq, sosial pedaqogika bütün ətraf mühit amillərini nəzərə alaraq sosial tərbiyə prosesində sosiallaşmanın pedaqoji şərtləri haqqında elmdir.

Sosial pedaqogika sosiallaşmanı nəzərdən keçirərkən, şübhəsiz ki, insanın bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması vasitələri, forma və üsullarının qiymətləndirilməsində pedaqoji yanaşmaya əsaslanır, lakin ənənəvi pedaqoji yanaşmadan fərqli olaraq, sosial-pedaqoji yanaşmanı həyata keçirir. Diqqətin sosial mühitin özünə cəmlənməsi və təhsil prosesində insanın sosiallaşması maraqları naminə imkan və resurslardan istifadə etməsi ilə seçilir. Bu zaman sosial pedaqogika insanın uyğunlaşdığı sosial mühitin özünü onun sosiallaşma problemlərini həll etmək məqsədi ilə ona pedaqoji təsir vasitəsi hesab edir.

Axi, fərdi problemlərin həlli vasitələri və formaları ilə problemin məzmunu arasında uyğunsuzluğa yol verildikdə, sosial mühitin imkanlarından istifadə etmək üçün integrativ yanaşma

ilə edilən tipik səhv faktiki olaraq istisna edilir. Məsələn, hər kəsə aydındır ki, bir şəxsin psixoloji problemləri tibbi vasitələrlə və ya fərdin hüquqi problemləri psixoloji yolla həll edildikdə vəziyyət tamamilə düzgün deyil. Mənbəyi, bir qayda olaraq, sosial mühit olan insanın sosiallaşması problemləri ən yaxşı şəkildə sosial mühitin özünün resursları və imkanları ilə həll olunur.

Bu baxımdan sosial pedaqogika integrativ elm kimi həm sosiallığı, həm də pedaqogikanı özündə cəmləşdirir.

Sosial pedaqogikanın sosiallığı onun sosiallaşmasının təşkilati tərəfində - insanın təhsil prosesinin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin idarə olunmasını təmin etməkdədir və onun pedaqoji mahiyyəti insanın cəmiyyətin pedaqoji potensialı ilə bu qarşılıqlı əlaqəsinin məzmununda özünü göstərir və fərdin sosiallaşması üçün əhəmiyyətlidir.

Baxılan planda sosial pedaqogika insanın və cəmiyyətin bütün imkan və ehtiyatlarından istifadə etməklə, insanın sosial və fərdi inkişafına pedaqoji şərait və yanaşmaların insanın və cəmiyyətin mənafeyinə uyğunlaşdırılması haqqında elm kimi çıxış edir.

Sosial pedaqogikada cəmiyyətin pedaqoji potensialı ilə insanın sosiallaşması arasındakı əlaqə problemi mühüm yer tutur.

Sosiallaşmanın sosioloji bilik sahəsi kimi iki mənbəsi var - bioloji və sosial (insan orqanizminin xarici və daxili mühitə uyğunlaşması; insanın sosial mühitin tələblərinə uyğunlaşması).

Bu problemlərin həlli təlim və təhsil vasitəsilə insanın inkişafı prosesində baş verir. Pedaqogika üçün sosiallaşma təkcə insan inkişafında pedaqoji prosesin (təlim, təhsil) həyata keçirilməsinin mühüm sahəsi deyil, həm də mütəxəssisin fəaliyyətinin pedaqoji məqsədlərinə çatmaq üçün əsas elmi biliklərdir.

Pedaqoji prosesdə mühüm vasitə sosial mühitin özüdür (insanların birliyi, cəmiyyət). Cəmiyyətin pedaqoji potensialı tədris və tərbiyə prosesində fərdi sosiallaşma problemlərinin həllinin unikal vasitəsi kimi çıxış edir. Sosiallaşma və cəmiyyət haqqında sosioloji təlimin, təhsil və tərbiyəyə dair pedaqoji biliklərin integrasiyası bizə onun inkişafının bütün mərhələlərində insanın sosiallaşmasının sosial-pedaqoji şərtlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Pedaqoji elmdə sosiallaşma nöqteyi-nəzərindən sosial təcrübənin bir nəsilə digərinə ötürülməsi, sosial mühitin mənimsənilməsi və insanda yaranan müxtəlif etimologiyaların sosiallaşması problemlərinin həlli çətinliklərinə mühüm yer verilir və nəticə etibarilə, sosial təcrübənin nəsilədən-nəslə ötürülməsi, sosial mühitin mənimsənilməsi və sosiallaşma problemlərinin həlli ilə bağlı yaranan çətinliklərə və nəticə etibarilə, sosiallaşma nöqteyi-nəzərindən sosial təcrübənin nəsilədən-nəslə ötürülməsinin çətinliyinə verilir. Bunlar, ilk növbədə, sosial ehtiyacların, sosial qabiliyyətlərin və sosial dəyərlərin formalaşması problemləridir; sosial, peşə və məktəb uyğunsuzluğu problemləri; fərdi sosiallaşmanın müxtəlif yaş səviyyələrinin problemləri; sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması problemləri; çətin sosial vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanların evsizliyi problemləri; yetimlərin, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların problemləri və s.

Bütün bu kimi problemlərin və situasiyaların həllində pedaqoji elm cəmiyyətin potensialına, ilk növbədə onun pedaqoji (təhsil) potensialına müraciət edir.

Fərd və ya qrupun problemlərini həll etmək üçün cəmiyyətin potensialı ilə qarşılıqlı əlaqə quraraq, pedaqoji elm sosiologiya ilə əməkdaşlıq edir (cəmiyyət və sosiallaşma haqqında biliklərdən, habelə sosiologiyanın metodlarından istifadə etməklə, bir tərəfdən, cəmiyyətin mövcud problemləri haqqında məlumat toplamaq üçün), digər tərəfdən - fərdin və ya qrupun problemlərinin həlli üçün əhəmiyyətli olan cəmiyyətin potensial imkanları və resursları haqqında məlumat toplamaq; psixologiya (şəxsin psixikasına və qrupun psixologiyasına dair biliklərdən, habelə fərdin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat toplamaq üçün psixologiya metodlarından istifadə etməklə, onun sosiallaşması problemlərini başa düşmək üçün əhəmiyyət kəsb edir); riyaziyyat (cəmiyyətin potensialı, bir insan və onun sosiallaşması problemləri haqqında əldə edilmiş məlumatları emal etmək üçün riyazi statistika metodları haqqında biliklərdən istifadə etməklə).

Nəticə

Sosiallaşma və cəmiyyət, pedaqoji elm nöqteyi-nəzərindən sosioloji biliklərin əlaqəli sahələridir. Həm insanın sosial təcrübəni mənimsəməkdə çətinliklərini dərk etmək, həm də onların həyata keçirilməsinə əsaslanaraq pedaqoji cəhətdən uyğun forma və üsulları seçmək baxımından əhəmiyyətliyədir.

Beləliklə, "cəmiyyətin pedaqoji (təhsil) potensialı" və "sosiallaşma" anlayışları arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq, onların həyata keçirilməsi nəticəsinin uşaqların və böyüklərin təhsil ehtiyacını nəzərdə tutan aktiv sosial mövqe olduğunu tapmaq olar. İlk növbədə, öz Vətəninin mənəvi mədəniyyətinin dərinliklərini, yeni nəsillərinə ötürülməsi əsrlər boyu sosial tərbiyə prosesində baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ananyev B. G. Psixologiyanın əsasları / Sankt-Peterburq. “Piter” nəşriyyatı, 2001, 135 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 356 s.
4. Kapterev P. F. Seçilmiş pedaqoji əsərlər / Red. A. M. Arsenyeva. — M.: Pedaqogika, 1982, 704 s.
5. Makarenko A.S. Əsərlər toplusu: 4 cildə. M.: Pravda, 1987, 575 s.
6. Ventzel K. N. Məktəbin dövlətdən ayrılması və uşaq hüquqlarının bəyan edilməsi. M. 1918, 16 s.

SUMMARY

The article discusses the role and place of the problem of "Socialization" in pedagogical science. The connections and interdependencies between the concepts of "socialization", "social learning", "social education" and "social development" are revealed, the features of socialization of different age groups are shown, and the problems of socialization of children and adolescents in different life conditions are studied.

In conclusion, it is substantiated that, taking into account the connection between the concepts of "pedagogical (educational) potential of society" and "socialization", the result of their implementation can be found in an active social position that assumes the educational needs of children and adults. First of all, the transmission of the depths of the spiritual culture of one's homeland to new generations takes place in the process of social education for centuries.

Keywords: socialization, education, pedagogical impact, social pedagogy, social development

MÜASİR DÖVRDƏ YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASI PROSESİNDƏ YAŞANAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Nərgiz LƏTİFOVA
nergizletifova7@gmail.com
Baki Slavyan Universiteti

Xülasə

Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də sürətli sosial dəyişikliklər və informasiya texnologiyalarının inkişafıdır. Bu inkişaf, bir tərəfdən, cəmiyyətin inkişafına təkan verir, digər tərəfdən isə, xüsusilə yeniyetmələrin sosiallaşma prosesini çətinləşdirir. Yeniyetmələrin sosiallaşması, onların fərd olaraq cəmiyyətin bir üzvü olmağı, müxtəlif sosial rolları mənimsəməsi və özünə sosial mühitdə yer tapması prosesidir. Lakin müasir dövrdə bu proses bir sıra çətinliklərlə üzləşir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, yeniyetmələr, yeniyetmələrin inkişafı*

Bu gün cəmiyyətimizin ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmiş yetişməkdə olan gənc nəslin sosiallaşma prosesi bir fərdin düşdüyü mühitlə ayaqlaşması, oradakı şəraitə uyğunlaşma prosesi kimi başa düşülür. Əslində isə sosiallaşma, insanların özünü cəmiyyətin bir üzvü kimi görməsi, özünü onun bir parçası kimi qəbul etməsidir. Bəziləri çox da sadə olmayan bu prosesi həm də cəmiyyətə hazırlanma kimi də başa düşürlər. Buna səbəb də sosiallaşma prosesinin bir iştirakçısı olan şəxsin düşdüyü hər hansı bir qrupa qarışaraq, onunla bütünləşməsidir.

Müasir dövrdə sosiallaşma problemini tədqiq edən sosial pedaqoq və psixoloqlar arasında iki - obyektiv və subyektiv yanaşma özünü göstərməkdədir. Onların fikrincə sosiallaşmaya obyektiv yanaşma cəmiyyətin insana təsiri kimi qəbul olunmalıdır. Hansı ki, bu təsir nəticəsində sosiallaşmanın obyektı olan insan cəmiyyətin təsiri altında onun sahib olduğu norma, dəyər, düşüncə və rolları mənimsəməlidir.

Subyektiv cəhətdən isə insanın özünün birbaşa iştirakçısı olduğu mühitə uyğunlaşması kimi dəyərləndirilir. Yəni, insan özü heç bir kənar təsirə məruz qalmadan, cəmiyyət tərəfindən diqtə olunmuş norma və qaydalara tabe olur və onları mənimsəyir. Bir sözlə, cəmiyyətin normaları insan tərəfindən özünüküləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki halda bu proseslər insanın Mənlik şüurunun formalaşması, onun şəxsiyyətə çevrilməsi ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə sosiallaşmanın bir sıra spesifik xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur:

- Sosiallaşma elə bir prosesdir ki, o, həmişə müəyyən konkret bir cəmiyyətin tələbləri ilə şərtlənir, yəni onun qayda və qanunları məhz həmin cəmiyyət üçün keçərlidir. Beləliklə də, insan yalnız birbaşa yaşadığı cəmiyyətə uyğunlaşır, onun digər hər hansı bir cəmiyyətlərə müvafiq olaraq sosiallaşması qeyri-mümkündür. Qısacası insan yaşadığı cəmiyyətin məhsuludur.

- Sosiallaşma hər bir şəxsin dünyaya göz açdığı andan başlayaraq, həyatının müxtəlif dövrlərində onu müşahidə edən, xüsusən də yeniyetməlik dövründə daha sürətli tempə cərəyan edən və onun ömrünün gənclik illərində şəxsi keyfiyyətlərinin və müstəqillik xüsusiyyətinin əldə olunması ilə nəticələnən bir prosesdir.

- Sosiallaşma elə bir prosesdir ki, o, insanın fərdi-psixoloji keyfiyyətləri və eyni zamanda xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilmədən, şəxsin özünün ona xas bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə cəmiyyətə uyğunlaşdırılmasını təmin edir.

Beləliklə, söyləmələri əsas götürərək belə qənaətə gəlmək olar ki, bir şəxsin sosiallaşması üç vacib şərt əsasında mümkündür:

- ilk növbədə, əgər söhbət sosiallaşma prosesindən gedirsə, demək ki, bu prosesin həyata keçirilməsi üçün mütləq ki, hər hansı bir cəmiyyətin olması vacib şərtidir;

- sosiallaşmanın optimallaşdırılması üçün mütləq ki, bu prosesin obyektı olan şəxsin lazımı səviyyədə şəxsi, o cümlədən psixoloji keyfiyyətlərə malik olması vacibdir;

- sosiallaşma prosesinin baş verməsi üçün onun iştirakçısı olan insanın tələbatları nəzərə alınmalıdır. Belə ki, sosiallaşmada şəxsin özü sosial münasibətlərin qurulmasında maraqlı tərəf qismində çıxış etməlidir.

Müasir cəmiyyətimiz elə qurulmuşdur ki, biz özümüzə asılı olmayan səbəblər üzündən olsa belə bizi əhatə edən sosial mühitdə fərqli xarakterli, müxtəlif təcrübə və dünyagörüşünə malik insanlara uyğunlaşaraq, onlarla bərabər yaşamağı bacarmalıyıq.

Uzun illərdir ki, sosiallaşma prosesini tədqiq edən sosial psixoloq və pedaqoqları insanların sırf onlara xas fərqli xarakter, xüsusiyyət və temperamentləri olmasına baxmayaraq onların ortaq bir sosial mühitə uyğunlaşması, yəni sosiallaşmasının necə baş verdiyi məsələsi maraqlandırır. Bu problemə aydınlıq gətirmək məqsədilə müasir dövrdə bir sıra araşdırma və tədqiqatlar həyata keçirilməkdə, sosiallaşma prosesi dərin şəkildə təhlil olunmaqdadır.

Unutmaq olmaz ki, hər bir insan sosiallaşma prosesində mütləq ki, müəyyən sosial təsirlərə məruz qalmalı, təcrübə toplamalı, düşdüyü qrupun mədəniyyətini mənimsəməlidir. Bir sözlə, müxtəlif səbəblər və şərtlərin altında insan sosial təsirə məruz qalaraq həmin situasiyaya uyğunlaşmalı, sosiallaşmalı, beləliklə də bir şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır.

Bəs həyatımızın müxtəlif dövrlərində, xüsusilə də yeniyetməlik dövründə bu sosiallaşma prosesinin həyat keçirilməsi hansı şərtlərdə baş verir?

- İlkin olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir insan dünyaya göz açdığı andan etibarən müəyyən bir sosial mühitlə əhatələnməli, həmin düşdüyü mühitə uyğunlaşmalı, orada yetişib özünü reallaşdırmağı bacarmalıdır.

- Sosial mühitin yetirməsi olan hər bir şəxsin formalaşması və inkişafında bir sıra amillərlə bərabər sosial-psixoloji amillərin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini unutmək olmaz.

- və ən əsası isə sosiallaşma prosesinin obyektı olan şəxs özü ətrafdakı insanlarla sosial münasibətə girmək, onlarla eyni sosial mühitdə olmaq ehtiyacını duymalıdır.

Bu şərtlər tam ödənilmədiyi halda sosiallaşma prosesi insan üçün məcburiyyət yox, bir tələb və ehtiyaca çevriləcəkdir.

Müasir tədqiqatçı-alimlər nəticə etibarilə sosiallaşma prosesinin adətən iki növünü - uğurlu və uğursuz sosiallaşmanı qeyd edirlər. Uğurlu sosiallaşma dedikdə əsasən forma etibarı ilə şəkilləndirici bir prosesdir başa düşülür. Belə ki, uğurlu sosiallaşmanın təsiri altında uşaq uğurlu sosiallaşma prosesini keçərək cəmiyyətə yararlı bir şəxsə çevrilir.

Uğursuz sosiallaşma deyildikdə isə çox zaman uşağın cəmiyyətin mənfi təsirlərinə məruz qalması və onun təsiri altında cəmiyyətin özü tərəfindən qəbul edilməyən mənfi davranışlara yiyələnməsi başa düşülür.

Bu gün cəmiyyətimizin hər bir üzvü yaşından və statusundan asılı olmayaraq cəmiyyətdə müəyyən sosial rolları yerinə yetirirlər. Onların icra etdiyi bu sosial rollar da öz növbəsində həmin şəxslərdən müəyyən davranış norma və qaydalarının formalaşdırılmasını və icrasını tələb edir. Sözügedən rolların əsasını onların mənsub olduqları cinsi rolların icrası təşkil edir. Bu qədər dinamik və qəliz bir proses adətən kiçik yaşlardan ailədə həyata keçirilməyə başlayır.

Bu prosesin həyata keçirilməsində valideynlərin müstəsna xidməti vardır. Çünki məhz ailədə uşaqlar ilkin olaraq öz valideynlərini nümunə götürərək qadın və kişinin necə olmalı olduqlarını öyrənirlər. Əgər bu proses düzgün istiqamətdə həyata keçirilsə, o zaman uşaqların da cəmiyyətdə sosiallaşması və öz rollarını mənimsəməsi rahat olacaqdır.

Ümumilikdə, yeniyetmələr müasir dövrdə sosiallaşma prosesində bir sıra çətinlik və maneələrlə rastlaşırlar ki, onları aşağıdakı qruplar üzrə xarakterizə etmək olar:

Texnologiyanın və sosial medianın inkişafı əsasında bugünkü dünyada internet və mobil telefonlardan istifadə kütləvi xarakter almağa başlamış, bu da öz növbəsində yeniyetmələr arasında bir tərəfdən sosial münasibət və əlaqələrin qurulmasına gətirib çıxarsa da, digər tərəfdən bu əlaqələrin virtual xarakter daşması səbəbilə onların canlı, üz-üzə ünsiyyət və kontaktdan qaçmasına səbəb

olmuşdur. Sosial mediada özünü ifadə etmə, paylaşım etmə və digərləri ilə ünsiyyət qurma imkanları, real həyatda qurulmuş sosial əlaqələrin yerini tam olaraq doldura bilmir. Bu vəziyyət, yeniyetmələrin real həyatda daha az sosiallaşmasına və virtual dünyada daha çox vaxt keçirməsinə səbəb olmuşdur.

Ailədaxili münasibətlər yeniyetmənin sosiallaşmasında böyük rol oynayır. Belə ki, valideynlər öz övladlarının sosial davranışlarına nəzarət edərək onların insanlarla düzgün ünsiyyət qurmasına dəstək olmalıdırlar. Lakin müasir dövrdə bir çox ailələrdə valideynlərin işləməsi onların uşaqlarına nəzarəti zəiflətməmiş, nəticədə, yeniyetmələr bəzən tək başlarına qalaraq bir sıra sosial məsələləri özləri həll etməyə məcbur qalmışlar. Bu isə onların emosional və sosial inkişafını mənfi təsir edə bilər.

Təhsil, yeniyetmələrin sosiallaşma prosesində mühüm rol oynayır. Məktəb və təhsil müəssisələri gənclərə sosial bacarıqlar qazandırmaqla yanaşı, onların dünyagörüşünü də inkişaf etdirir. Lakin müasir təhsil sisteminin bəzi çatışmazlıqları bu prosesə maneə törədir. Müasir məktəblərdə çox vaxt şagirdlərə təkcə biliklər verilir, amma onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün konkret addımlar atılmır. Təhsilin monotonluğu, uşaqların və yeniyetmələrin sosial inkişafını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, məktəbdə və digər təhsil müəssisələrindəki məhdud sosial fəaliyyətlər, məsələn, dərslərdən kənar fəaliyyətlər, məktəbdaxili klublar və s., bəzən yetərsiz olur. Bu da yeniyetmələrin özlərini sosial cəhətdən inkişaf etdirməsi və digər şəxslərlə əlaqə qurması üçün lazımı şəraitin olmamasına səbəb olur.

Söylənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə yeniyetmələrin sosiallaşması problemi, bir çox amillərin təsiri altında inkişaf edir. Texnoloji inkişafın, ailə strukturlarının və təhsil sisteminin dəyişməsi bu prosesi həm asanlaşdırır, həm də çətinləşdirir. Yeniyetmələrin düzgün sosiallaşması üçün, cəmiyyətin və valideynlərin bu problemlərə diqqət yetirməsi, məktəblərin daha balanslı və sosial bacarıqları inkişaf etdirən təhsil modelləri tətbiq etməsi vacibdir. Sosial bacarıqların, empatiya və ünsiyyətin təşviqi, yeniyetmələrin özlərini daha sağlam və güvənli şəkildə cəmiyyətə təqdim etmələrinə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arkonaç S.A. Sosial psixoloji. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005, 393 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf nəşriyyatı, 2003, 356 s.
3. Hogg M., Vaughan G.M. Sosial psixoloji. Ankara: Ütopya yayınevi, 2007, 720 s.

YÜKSƏK KEYFİYYƏTLİ MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞI ALİ TƏHSİLİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ƏSASI KİMİ

Nərmin ABBASOVA

narminabbasova2108@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0002-0446-5908>

Salatın HACIYEVA

Xülasə

Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı ali təhsilin səmərəliliyinin əsası kimi, cəmiyyətin inkişafı və iş gücü bazarının tələblərini qarşılamaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ali təhsil müəssisələrinin məqsədi yalnız tələbələrə nəzəri biliklər vermək deyil, həm də onları peşəkar həyatda uğur qazanmağa hazırlamaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün təhsil proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və tələbələrin praktiki bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir. Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı, ilk növbədə təhsil proqramlarının aktual və bazarın tələblərinə uyğun olmasını tələb edir. Müasir elmi və texnoloji inkişaf nəzərə alınaraq, tədris planları yenilənməli, tələbələrə müxtəlif sahələrdə peşəkar bacarıqlar aşılmalıdır. Tələbələrə yalnız nəzəri biliklər verməklə kifayətlənmək olmaz; onları real iş şəraitində tətbiq edilməsi üçün praktik təcrübə qazandırmaq da vacibdir. Bu məqsədlə universitetlər iş dünyası ilə əməkdaşlıq edərək təcrübə proqramları, staj imkanları və digər praktik tədbirlər təşkil etməlidir. Beləliklə, tələbələr nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etməyi öyrənir və iş dünyasının tələblərinə uyğunlaşırlar. Tədrisin keyfiyyəti yalnız təhsil proqramlarının müasirliyindən asılı deyil, həm də müəllimlərin peşəkarlığından asılıdır. Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı üçün müəllimlər yalnız öz sahələrində yüksək biliklərə malik olmalı deyil, həm də müasir tədris metodlarından və pedaqoji yanaşmalardan istifadə etməlidir. Müəllimlərin peşəkar inkişafı və davamlı təhsil almaları tələbələrin uğurlu təhsil almasına kömək edir.

Açar sözlər: *Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı, ali təhsil, səmərəlilik, təhsil proqramları, praktik təcrübə, əmək bazarı, müəllim peşəkarlığı, tələbə mərkəzli yanaşma, iş dünyası, tədris metodları, beynəlxalq təcrübə, bacarıqlar, iş gücü bazarı, müasir təhsil, tədrisin keyfiyyəti, global rəqabət, peşəkar inkişaf, təhsil müəssisələri.*

Giriş

Son illərdə ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatı bir problem kimi mühüm məsələyə çevrilib. Keyfiyyət insanların və təhsil müəssisələrinin tarix boyu önəm verdiyi məsələlərdən biri olmuşdur. Keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasını həm dövlət həm də özəl təşkilatlar diqqət mərkəzində saxlayır.

Azərbaycanda təhsilin inkişafını şərtləndirən və inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri də yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığıdır. Kadr hazırlığının başlıca məqsədi təhsil sahəsində peşəkarlıq səviyyəsini artırmaqdır. Bu proses əsasında təhsil müəssisələri tələbələrə nəzəri biliklərlə yanaşı həm də peşəkar bacarıqlar verərək onları gələcəkdəki iş həyatına hazırlayır. Beləliklə yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı ali təhsilin məqsədini yerinə yetirir. Bu mövzuya uyğun əsas prinsipləri daha detallı şəkildə aşağıdakı kimi izah etmək olar.

1. Tədris və təcrübə əlaqəsi

Ali təhsil müəssisələrinin təkə nəzəri biliklər verməyi kifayət etmir. Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlamaq üçün tədris proqramları praktik təcrübə ilə birləşdirilməlidir. Tələbələr yalnız dərslərdə keyfiyyətli şəkildə öyrəndikləri bilikləri tətbiq etməklə, iş bazarının tələb etdiyi bacarıqları əldə edə bilirlər. Bu baxımdan təhsil müəssisələri iş dünyası ilə sıx əməkdaşlıq etməli, təcrübə

proqramları ,staj və praktikalar təşkil etməlidir.Bu tələbələrə nəzəri biliklərlə yanaşı praktiki təcrübə qazandırır. Onların gələcəkdə iş həyatlarında daha uğurlu olmalarını təmin edir.

Məsələn iqtisadiyyat və hüquq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr real məhkəmə işlərində iştirak etməlidir. Bu təcrübələr onların nəzəri biliklərini daha da möhkəmləndirir, və praktikada istifadə etmə bacarıqlarını artırır. Təcrübə proqramları tələbələrin öz ixtisaslarında geniş əlaqə qurmasına kömək edir və gələcəkdə olan iş imkanlarını artırır.

2. Təhsil proqramlarının keyfiyyəti və müasirlik

Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığının başlanğıcı təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməsi və uyğun hazırlanmasından keçir. Bu ali təhsil müəssisələrinin tədris planlarını yeniləyərək tələbələrin elmi inkişafına uyğun bacarıq əldə etmələrini təmin edir. Elm və texnologiyanın inkişafı fonunda tədrisin müasir dövrə uyğunlaşdırılması vacibdir. Tələbələrə təkcə ənənəvi biliklər deyil həm də problem həll etmə , informasiya texnologiyalarından istifadə və innovasiya bacarığı verilməlidir.

Təhsil proqramları tələbələrin gələcəkdə işləyəcəkləri sahədə xüsusi bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Məsələn tibb, hüquq, mühəndislik və başqa sahələr üzrə peşəkar biliklər tələb olunan sahəyə uyğun hazırlanmalıdır.

3. Tələbə mərkəzli yanaşma və öyrənmə metodları

Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığının daha bir prinsipi isə tələbə mərkəzli tədris yanaşmasıdır. Bu yanaşma tələbələrin yalnız dərslər dinləməsindən daha çox aktiv şəkildə öz təhsilinə məsuliyyətlə yanaşmalarını təmin edir. Tələbələr fərqli mövzular üzrə araşdırma aparmalı, özlərini tədqiqatçı kimi görməlidirlər. Bununla yanaşı problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər.

Ənənəvi tədris metodlarının yanında tələbələr interaktiv dərslər və müxtəlif tədris vasitələri ilə təmin olunmalıdır. Bu metodlar tələbələrin öyrəndiklərini praktiki şəkildə istifadə etməyinə şərait yaradır.

4. Müəllimlərin peşəkarlığı və təhsil keyfiyyəti

Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığının əsasını peşəkar müəllim heyəti təşkil edir.Müəllimlər öz sahələrində yüksək biliklərə malik olmaqla yanaşı müasir tədris metodlarından , pedaqoji yanaşmalardan da istifadə etməlidir. Müəllimlər tədris sahəsində davamlı olaraq təkmilləşməli və peşəkar inkişaflarına şərait yaratmalıdırlar. Bundan başqa, müəllimlər dərslər keçməklə yanaşı tələbələri motivasiya etməli, onların fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər.

5. Əmək bazarı ilə əməkdaşlıq və tələblərə uyğunluq

Təhsil müəssisələrinin əmək bazarına uyğunlaşması yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətini artırır.Təhsil müəssisələri əmək bazarını izləməli və tədris proqramlarını bu ehtiyaclara uyğunlaşdırmalıdır. Məsələn, süni intellekt, informasiya texnologiyaları kimi sahələrdə təhsil müəssisələri mütəxəssis hazırlığını artırmalı və tələbələri bu sahədəki son yeniliklərlə tanış etməlidir.

6. Qlobal rəqabət və beynəlxalq təcrübə

Son olaraq , yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı əmək bazarının tələblərinə cavab verməlidir.İş dünyasında fəaliyyət göstərmək üçün tələbələrin təcrübəyə malik olması vacibdir. Ali təhsil müəssisələri tələbələrə xarici dil bacarıqları və beynəlxalq sertifikatlar təqdim etməlidir.

Nəticə

Yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı, ali təhsilin səmərəliliyinin əsasını təşkil edir və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Bu yanaşma, yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də praktik bacarıqlarla təmin edilmiş, iş bazarının tələblərinə uyğun mütəxəssislərin yetişdirilməsinə şərait yaradır. Təhsil müəssisələri, müasir tədris metodlarından, əmək bazarının tələblərinə uyğun proqramlardan və praktik təcrübədən istifadə edərək, tələbələri gələcək iş həyatına uğurla hazırlamalıdır. Müəllimlərin peşəkar inkişafı və tələbə mərkəzli yanaşma ilə, tələbələr yalnız öz sahələrində yüksək biliklər əldə etməklə qalmır, həm də müstəqil düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı yanaşma bacarıqları inkişaf etdirirlər. Nəticə olaraq, bu yanaşmalar, həm yerli, həm də beynəlxalq əmək bazarında rəqabətə davamlı, hərtərəfli inkişaf etmiş peşəkarların yetişməsinə imkan

verir. Ali təhsilin bu cür mütəxəssis hazırlığı, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına, daha güclü və davamlı iş gücü bazarının formalaşmasına xidmət edir

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Hümbətov: Təhsilimizin tərəqqisi yolunda B., elm və təhsil 2014
2. Fərrux Rüstəmov: Azərbaycanda ümumi pedoqogika-B.2010
3. H.Əhmədov: Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası B., “Elm” 2010
4. M. Mərdanov: Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində B., “Çaşıoğlu” 2009
5. N.Kazımov: Azərbaycanda pedoqogi elmlərin inkişafı-Azərbaycan məktəbi 1977

SUMMARY

High-quality specialist training as the basis for the effectiveness of higher education is of great importance in the development of society and meeting the requirements of the labor market. The goal of higher education institutions is not only to provide students with theoretical knowledge, but also to prepare them for success in professional life. To achieve this goal, it is important to adapt educational programs to modern requirements and develop students' practical skills. High-quality specialist training requires, first of all, that educational programs be relevant and meet market requirements. Taking into account modern scientific and technological developments, curricula should be updated, and students should be instilled with professional skills in various fields. It is not enough to provide students with theoretical knowledge; it is also important to provide them with practical experience to apply it in real work situations. For this purpose, universities should cooperate with the business world to organize internship programs, internship opportunities and other practical events. Thus, students learn to apply theoretical knowledge in practice and adapt to the requirements of the business world. The quality of teaching depends not only on the modernity of educational programs, but also on the professionalism of teachers. To provide high-quality specialist training, teachers must not only have high knowledge in their field, but also use modern teaching methods and pedagogical approaches. Professional development and continuous education of teachers contribute to the successful education of students.

Keywords: *High-quality specialist training, higher education, efficiency, educational programs, practical experience, labor market, teacher professionalism, student-centered approach, business world, teaching methods, international experience, skills, labor market, modern education, quality of teaching, global competition, professional development, educational institutions.*

TƏLƏBƏLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR VƏ EMOSİONAL ÜNSİYYƏT ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏ

Nərgiz NİFTƏLİYEVƏ

nnifteliyeva@list.ru

<https://orcid.org/0009-0002-9735-2055>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

Xülasə

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət tələbələrin sosial və akademik həyatında vacib rol oynayır. Qüvvətli şəxsiyyətlərarası əlaqələr emosional rifahə şərait yaradır, effektiv emosional ünsiyyət də, öz növbəsində, bu münasibətləri gücləndirir. Bu tezisdə tələbələr arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə tədqiq olunur. İki anlayış arasında əlaqə müxtəlif nəzəri konsepsiyalar kontekstində bir neçə aspektdə nəzərdən keçirilir. Emosional ünsiyyətin şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsir dairəsi, o cümlədən, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ünsiyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətindəki rolu müəyyən edilir və izah olunur. Tələbələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin möhkəmləndirilməsi məqsədilə emosional savadlılıq proqramı, tələbə dəstək qruplarının yaradılması və emosional zəka üzrə müəllimlərə təlimlərin təşkili kimi müxtəlif strategiyaların istifadə oluna biləcəyinə vurğu edilir.

Açar sözlər: tələbə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, emosional ünsiyyət, psixi sağlamlıq, empatiya

İnsan xoşbəxtliyinin açarı münasibətlərdədir, münasibətlərin də uğurlu olması ünsiyyətdən asılıdır. Ona görədir ki, insanların qarşılıqlı şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin öz reallığını ünsiyyət prosesində tapdığı qeyd olunur (1). Prof. Ə.Bayramov və prof. Ə.Əlizadə yazır ki, “*Qarşılıqlı münasibətlər nəinki ünsiyyət prosesində əks olunur, həm də məhz bu prosesdə formalaşır*” (1, s. 511). Deməli, şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə ünsiyyət arasında qüvvətli üzvi əlaqə vardır. Lakin hər iki anlayış bir-birindən fərqlənir və onları eyniləşdirmək doğru olmaz (1; 2). Ünsiyyətin insanların birgə həyat fəaliyyəti ilə şərtləndiyini nəzərə alsaq, münasibətlərin necə olmasından asılı olmayaraq hər bir halda onun baş tutacağı faktını qəbul etmiş oluruq. Bu anlamda, emosional ünsiyyətin şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki rolu əvəzədlənməz olur.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin başa düşülməsi psixoloji və təhsil nəzəriyyələrinin qısa da olsa, izahını tələb edir. Sosial mübadilə nəzəriyyəsi (3) ehtimal edir ki, münasibətlər qarşılıqlı fayda əsasında qurulur, emosional ifadə isə etibar və dəstəyin formalaşmasına şərait yaradır. Emosional zəka nəzəriyyəsi (4) effektiv ünsiyyətdə emosional fərqləndirilmənin və tənzimləmənin rolunu qeyd edir. Bu nəzəri çərçivələr emosional ünsiyyətin köməyiylə tələbələrin münasibətləri necə inkişaf və davam etdirdiyini izah etməyə yardımçı olur.

Emosional ünsiyyət – sosial qarşılıqlı təsir prosesində emosiyalara reaksiya vermək, onu ifadə və şərh etmək qabiliyyətidir (5). Tələbələr arasında emosional ünsiyyət aşağıdakılara təsir edir:

1. Həmyaşıdları ilə münasibətlərə – açıq emosional ünsiyyət etibarın möhkəmlənməsinə, anlaşılmaqlığın və konfliktlərin azalmasına şərait yaradır (6).

2. Müəllim və tələbə arasındakı qarşılıqlı təsirə – emosional-ekspressiv tələbələr daha çox dəstək və yönləndirmə əldə edirlər ki, bu da, onların akademik uğurlarını artırır.

3. Psixi sağlamlıq və rifahə – emosiyaların boğulması stressə və sosial təcridliyə gətirib çıxara bildiyi halda, effektiv ünsiyyət emosional tənzimləmə və dözümlülüyə şərait yaradır (7).

Öz növbəsində, möhkəm şəxsiyyətlərarası münasibətlər aşağıdakıları təmin edərək,

emosional ünsiyyəti daha da yaxşılaşdırır:

1. Təhlükəsiz emosional məkan – yaxın dostluq münasibətləri tələbələrin hisslərini paylaşaraq özlərini rahat hiss edəcəyi mühiti formalaşdırır (8).

2. Empatiyanın inkişafı – münasibətlər tələbələrə başqa insanların emosiyalarını tanımağa və onlara gərəkli şəkildə reaksiya verməyi öyrədir, hansı ki, öz növbəsində, emosional zəkanın inkişafına şərait yaradır (9).

3. Konfliktlərin həlli vərdisləri – pozitiv sosial qarşılıqlı təsir tələbələrə anlaşılmazlıqların öhdəsindən konstruktiv şəkildə gəlməyi öyrədir.

Üstünlüklərinə baxmayaraq, bəzi problemlər tələbələr arasında effektiv emosional ünsiyyətə və münasibətlərin qurulmasına əngəl törədir. Aşağıdakı məsələləri misal çəke bilərik:

- Rəqəmsal kommunikasiya problemləri – sosial şəbəkələrin inkişafı bəzən şəxsi qarşılıqlı təsiri azaltmaqla, emosional ifadəni dəyişdirmiş olur (10).

- Mədəni və sosial fərqlər – müxtəlif keçmişlər emosional siqnalların yanlış şərh edilməsinə yol açır (11).

- Psixi sağlamlıq stiqması – emosional çətinliklərlə mübarizə aparan tələbələrin özlərini ifadə etməkdən çəkinməsi onların münasibətlərinə mənfi təsir göstərə bilər (12).

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirmək məqsədilə müxtəlif strategiyalar istifadə oluna bilər:

1. Emosional savadlılıq proqramı – tələbələrə emosiyaların tanınması və idarə edilməsi üzrə təlimlərin verilməsi onların ünsiyyət vərdislərini yaxşılaşdırır (13).

2. Tələbə dəstək qruplarının yaradılması – yaşadılar tərəfindən mentorluğun mükafatlandırılması və emosional dəstək şəbəkələrinin yaradılması möhkəm qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına şərait yarada bilər.

3. Emosional zəka üzrə müəllimlərə təlimlərin təşkili – pedaqoqlarda emosional ünsiyyəti modelləmə və öyrətmə vərdislərinin formalaşdırılması tələbələrlə qarşılıqlı təsiri yaxşılaşdırır (14).

Yuxarıda deyilənlərə təsdiq olaraq, tələbələrin akademik və akademik olmayan yaşamlarında üç ana münasibət qaynağının – valideynlər, müəllimlər və həmyaşıdların – təsirli olduğu, həmçinin bunlardan hər birinin tələbələrin sağlam fəaliyyəti və inkişafı ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu qeyd olunur (15).

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər və emosional ünsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə tələbələrin sosial və emosional inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Təhsil təşəbbüsləri və fərqləndirilmə artırılması yolu ilə bu cəhətlərin möhkəmləndirilməsi tələbələr arasında daha sağlam qarşılıqlı təsirə, akademik nailiyyətlərin artmasına və ümumi rifaha gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, Ə.S., Əlizadə, Ə.Ə.. Psixologiya: [Electronic resource] / Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: “ÇİNAR-ÇAP” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, – 2002, – 620 s. URL: <https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Psixologiya-Ali-mektebler-ucun-derslik-BAYRAMOV.pdf>
2. Blau, Peter M. (1967). Exchange and Power in Social Life Second Printing: [Electronic resource] // January. New York: John Wiley & Sons, Inc. – 371 p. URL: https://ia601504.us.archive.org/31/items/in.ernet.dli.2015.118920/2015.118920.Exchange-And-Power-In-Social-Life_text.pdf
3. Brackett, M.A., Rivers, S.E. and Salovey, P. (2011). Emotional Intelligence: Implications for Personal, Social, Academic, and Workplace Success. Social and Personality Psychology Compass: [Electronic resource] // 5: 88-103.
4. Bukowski, W. M., Hoza, B. (1989). Popularity and friendship: Issues in theory, measurement, and outcome: [Electronic resource] // In T. J. Berndt & G. W. Ladd (Eds.), *Peer relationships in*

child development (pp. 15–45). John Wiley & Sons. URL:<https://psycnet.apa.org/record/1988-98843-001>

5. Corrigan, P. W., Watson, A. C. (2002). Understanding the impact of stigma on people with mental illness: [Electronic resource] // *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 1(1), 16–20.
6. Davis, M. (1994). *Empathy: A social psychological approach*: [Electronic resource] / –Madison, WI: Westview Press.
7. Denham, S.A., Blair, K. A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K., Auerbach-Major, S., & Queenan, P. (2003). Preschool emotional competence: pathway to social competence?: [Electronic resource] // *Child development*, 74(1), 238–256. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00533>
8. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why it Can Matter More Than IQ*: [Electronic resource] // Bloomsbury. – 376 p.
9. Gross J.J. (2002). Emotion regulation: affective, cognitive, and social consequences: [Electronic resource] // *Psychophysiology*, 39(3), 281–291.
10. Həmzəyev, M.Ə., Əmiraslanova, S.F. Ünsiyyətin psixologiyası: [Electronic resource] / Dərs vəsaiti. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 180 s.
11. Jennings, P. A., Greenberg, M. T. (2009). The Prosocial Classroom: Teacher Social and Emotional Competence in Relation to Student and Classroom Outcomes: [Electronic resource] // *Review of Educational Research*, 79(1), 491-525.
12. Martin, A.J. (2014). Interpersonal relationships and students' academic and non-academic development: What outcomes peers, parents, and teachers do and do not impact: [Electronic resource] // In D. Zandvliet., P. den Brok., T. Mainhard., & J. Tartwijk (Eds). *Interpersonal relationships in education: From theory to practice*. – Rotterdam: Sense. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-6209-701-8_2
13. Matsumoto, David. Are cultural differences in emotion regulation mediated by personality traits?: [Electronic resource] // *Journal Of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 37 No. 4, July 2006 421-437
14. Salovey, P., Mayer, J.D. (1990). *Emotional Intelligence*: [Electronic resource] // *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185-211.
15. Turkle: S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*: [Electronic resource] / – New York: Basic Books. – 384 p.

URL: <https://doi.org/10.1017/s0048577201393198>

URL: <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x>

URL: <https://doi.org/10.3102/0034654308325693>

URL:https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780429962448_A34387697/preview-9780429962448_A34387697.pdf

URL:<https://asantelim.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/05/c3bcnsiyyc999t-psixologiyasc4b1.pdf>

URL:<https://davidmatsumoto.com/content/2006%20Matsumoto%20JCCP.pdf>

URL:<https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG>

URL:https://escholarship.org/content/qt35k2p4b6/qt35k2p4b6_noSplash_b445d46d80af95869917f83a8a592723.pdf?t=mhzw7f

URL:<https://learnsteer.sasnaka.org/wp->

content/uploads/2022/07/Emotional%20Intelligence%20Why%20it%20Can%20Matter%20More%20Than%20IQ%20%28Daniel%20Goleman%29%20%28z-lib.org%29.pdf

URL:<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1489832/pdf/wpa010016.pdf>

SUMMARY

Interpersonal relationships and emotional communication play a crucial role in students' social and academic lives. Strong interpersonal bonds contribute to emotional well-being, while effective emotional communication enhances these relationships. This essay explores the mutual connection between interpersonal relationships and emotional communication among students. The relationship between the two terms is examined in several aspects in the context of different theoretical concepts. The impact of emotional communication on interpersonal relationships is defined and explained, including the role of interpersonal relationships in improving communication. It is emphasised that various strategies can be used to strengthen the interaction of interpersonal relationships and emotional communication in students, such as an emotional literacy programme, the establishment of student support groups, and the organisation of emotional intelligence training for teachers.

Key words: student, interpersonal relationships, emotional communication, mental health, empathy

AİLƏ İNSTITUTUNUN TƏDQIQINDƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR

Nərmin HEYDƏROVA

nerminheyderova5@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2948-9389>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Ailə cəmiyyətin əsas institutlarından biri olaraq müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və mədəni aspektlərdən öyrənilir. Onun mahiyyəti, funksiyaları və transformasiyası geniş spektrli metodoloji yanaşmalarla araşdırılır. Hər bir yanaşma ailənin spesifik cəhətlərini izah etməyə çalışır və tədqiqatçılara fərqli nəzəri çərçivələr təqdim edir.

Sosioloji yanaşma ailəni sosial struktur kimi qəbul edir və onun cəmiyyətdəki rolunu araşdırır. Bu yanaşma ailənin sabitliyini, funksiyalarını və sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmasını izah edir. Struktural-funksionalizm ailənin cəmiyyət üçün əsas funksiyalarını vurğulayır, onun sosial nizamın qorunmasında iştirak etdiyini bildirir. Bu çərçivədə ailə iqtisadi əməkdaşlıq, sosiallaşma və nəsilartırma kimi funksiyaları yerinə yetirən sistem kimi qiymətləndirilir. Simvolik interaksionizm ailə üzvləri arasındakı gündəlik münasibətləri, sosial rolların formalaşmasını və fərdi mənalardan necə yaradıldığını tədqiq edir. Konflikt yanaşması isə ailə daxilində və ailənin cəmiyyətlə münasibətlərində baş verən güc münasibətlərini və resursların qeyri-bərabər bölgüsünü izah edir.

Açar sözlər: *konflikt yanaşması, tarixi-sosioloji yanaşma, iqtisadi yanaşma, sosial dəyişikliklər, ailə funksiyaları.*

Giriş

Psixoloji yanaşma ailə üzvlərinin emosional və psixoloji vəziyyətinə diqqət yetirir. Bu yanaşmada fərdlərin ailədaxili münasibətlərdəki rolları, davranış modelləri və psixoloji mexanizmləri öyrənilir. Ailə terapiyası və inkişaf psixologiyası kimi sahələr ailənin daxili dinamikalarını və fərdlərin sosial-emosional inkişafına təsirini analiz edir.

İqtisadi yanaşma ailəni istehlak, gəlir bölgüsü və əmək bölüşdürülməsi çərçivəsində tədqiq edir. Bu yanaşma ailənin iqtisadi fəaliyyətini, məişət əmək bölgüsünü və istehlak vərdişlərini analiz edərək, qərarvermə proseslərinə təsir edən faktorları müəyyənləşdirir. Neoklassik iqtisadi modellər ailə qərarlarının rəşional seçimlərə əsaslandığını irəli sürsə də, feminist iqtisadçılar bu modellərin gender bərabərsizliyini nəzərə almadığını bildirirlər.

Tarixi yanaşma ailənin zamanla keçirdiyi dəyişiklikləri və müxtəlif mədəniyyətlərdəki formalarını araşdırır. Ailənin quruluşu, evlilik və valideynlik anlayışları müxtəlif dövrlərdə fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirmişdir. Sənaye inqilabından əvvəl geniş ailə forması dominant idisə, müasir dövrdə nüvə ailə modeli daha geniş yayılmışdır.

Hüquqi yanaşma ailənin hüquqi tənzimlənməsini, nikah, boşanma, miras və valideynlik məsələlərini araşdırır. Hüquqi çərçivələr ailənin sosial və iqtisadi funksiyalarına təsir göstərir və ailə münasibətlərinin cəmiyyətin digər institutları ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir.

Mədəni-antropoloji yanaşma ailənin müxtəlif mədəni kontekstlərdə necə formalaşdığını və dəyişdiyini izah edir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə ailə strukturları, qohumluq sistemləri və gender rolları fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Antropoloji tədqiqatlar ailənin sosial təşkilatlanmanın əsas elementlərindən biri olduğunu və fərqli mədəni sistemlərdə müxtəlif formalarda mövcud olduğunu göstərir.

Ailə institutunun tədqiqində bu metodoloji yanaşmalar bir-birini tamamlayır və ailənin

mürəkkəb təbiətini dərk etməyə imkan yaradır. Hər bir yanaşma ailənin müəyyən aspektlərinə fokuslanaraq onun müxtəlif yönlərini izah etməyə kömək edir.

Ailə cəmiyyətin əsas institutlarından biri olaraq müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və mədəni aspektlərdən öyrənilir. Onun mahiyyəti, funksiyaları və transformasiyası geniş spektrli metodoloji yanaşmalarla araşdırılır. Hər bir yanaşma ailənin spesifik cəhətlərini izah etməyə çalışır və tədqiqatçılara fərqli nəzəri çərçivələr təqdim edir.

Sosioloji yanaşma ailəni sosial struktur kimi qəbul edir və onun cəmiyyətdəki rolunu araşdırır. Bu yanaşma ailənin sabitliyini, funksiyalarını və sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmasını izah edir. Struktural-funksionalizm ailənin cəmiyyət üçün əsas funksiyalarını vurğulayır, onun sosial nizamın qorunmasında iştirak etdiyini bildirir. Bu çərçivədə ailə iqtisadi əməkdaşlıq, sosiallaşma və nəsilartırma kimi funksiyaları yerinə yetirən sistem kimi qiymətləndirilir. Simvolik interaksionizm ailə üzvləri arasındakı gündəlik münasibətləri, sosial rolların formalaşmasını və fərdi mənaların necə yaradıldığını tədqiq edir. Konflikt yanaşması isə ailə daxilində və ailənin cəmiyyətlə münasibətlərində baş verən güc münasibətlərini və resursların qeyri-bərabər bölgüsünü izah edir.

Əsas hissə

Ailə cəmiyyətin ən fundamental institutlarından biri olmaqla, müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və mədəni kontekstlərdə tədqiq edilir. Onun mahiyyəti və funksiyalarını anlamaq üçün bir neçə metodoloji yanaşma mövcuddur və hər biri ailənin fərqli aspektlərini araşdırır. (Əhmədov, R. 2013, s. 34)

Sosioloji yanaşma ailəni sosial quruluşun bir elementi kimi qiymətləndirir və onun cəmiyyətdəki rolu üzərində dayanır. Struktural-funksional yanaşma ailəni sabitlik və sosial nizamın qorunmasını təmin edən bir institut kimi nəzərdən keçirir. Bu yanaşmaya görə, ailə sosiallaşma, iqtisadi əməkdaşlıq və fərdlərə emosional dəstək vermə funksiyalarını yerinə yetirir. Digər tərəfdən, konflikt yanaşması ailənin daxilində və ailənin cəmiyyətlə münasibətlərində güc balanssızlıqlarını və sosial qeyri-bərabərliyi vurğulayır. Simvolik interaksionizm isə ailə üzvləri arasındakı gündəlik qarşılıqlı təsirləri və fərdi mənaların necə formalaşdığını araşdırır. (İsmayilov, V. 2015, s. 45)

Tarixi-sosioloji yanaşma ailənin zamanla keçirdiyi dəyişiklikləri və sosial-iqtisadi transformasiyalarla necə uyğunlaşdığını araşdırır. Keçmişdə geniş ailə modelləri üstünlük təşkil edirdi və ailə iqtisadi fəaliyyətin əsas vahidi kimi çıxış edirdi. Sənayeləşmə və şəhərləşmə ilə nüvə ailə modeli dominant olmuş, müasir dövrdə isə gender rollarının dəyişməsi, qadınların əmək bazarına daha geniş şəkildə daxil olması və fərdi azadlıqların artması ailə quruluşunda yeni modellərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Psixoloji yanaşma ailə üzvlərinin emosional vəziyyətini və psixoloji inkişafını araşdırır. Ailə fərdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında və onların sosial münasibətlərinin qurulmasında mühüm rol oynayır. Ailə terapiyası və psixoloji analizlər ailə daxilində baş verən münaqişələri, uşaqların tərbiyə prosesindəki psixoloji faktorları və ailə üzvləri arasında kommunikasiya problemlərini tədqiq edir.

İqtisadi yanaşma ailəni iqtisadi fəaliyyətin və qərarvermənin bir vahidi kimi dəyərləndirir. Burada ailə daxilində əmək bölgüsü, istehlak vərdisləri və gəlir bölgüsü kimi məsələlər əsas tədqiqat obyekti kimi çıxış edir. Müasir iqtisadi yanaşmalar ailənin qərarvermə proseslərinin gender bərabərliyi və sosial-iqtisadi status kimi amillərlə necə formalaşdığını araşdırır. (Əliyeva, M. 2017, s. 78)

Hüquqi yanaşma ailənin hüquqi tənzimlənməsini, nikah, boşanma, miras və valideynlik məsələlərini araşdırır. Hüquq sistemləri ailə münasibətlərinin cəmiyyətin digər institutları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu müəyyən edir. Müxtəlif ölkələrdə ailə qanunvericiliyi fərqlənir və bu qanunlar ailənin formalaşmasına və davamlılığına birbaşa təsir göstərir.

Mədəni-antropoloji yanaşma ailənin müxtəlif mədəniyyətlərdə necə formalaşdığını və dəyişdiyini izah edir. Fərqli cəmiyyətlərdə ailə strukturları və qohumluq sistemləri fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bəzi ənənəvi cəmiyyətlərdə kollektiv ailə münasibətləri üstünlük təşkil edərsə, müasir Qərbi cəmiyyətlərində fərdi seçimlərə əsaslanan romantik evlilik modelləri ön plana çıxır.

Bu metodoloji yanaşmalar ailə institutunun tədqiqində bir-birini tamamlayır və onun mürəkkəb təbiətini daha dərin anlamağa imkan yaradır. Müasir dünyada ailə strukturunun dəyişməsi, sosial və

iqtisadi faktorlarla qarşılıqlı əlaqəsi bu sahədə tədqiqatların davamlı olmasını zəruri edir.

Tarixi-sosioloji yanaşma ailənin zamanla necə dəyişdiyini, sosial və iqtisadi proseslərə uyğunlaşmasını araşdırır. Bu yanaşma ailə institutunu statik deyil, dinamik bir sistem kimi görür və onun inkişaf mərhələlərini sosial transformasiyalarla əlaqələndirir. Feodal dövrdə ailə geniş formada mövcud olub, iqtisadi fəaliyyətin əsas vahidi kimi çıxış edirdi. Sənaye inqilabı ilə ailə strukturu dəyişmiş, kənd təsərrüfatına əsaslanan kollektiv əmək münasibətləri yerini nüvə ailəyə və fərdi məşğulluğa vermişdir. Müasir dövrdə şəhərləşmə, gender bərabərliyi və iqtisadi müstəqillik kimi faktorlar ailə münasibətlərinin formasına və funksiyalarına təsir göstərmişdir. Bu yanaşma ailənin keçmişdəki və indiki formalarını müqayisə edərək onun gələcək inkişafını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Psixoloji yanaşma ailə üzvlərinin emosional və psixoloji vəziyyətinə diqqət yetirir. Bu yanaşmada fərdlərin ailədaxili münasibətlərdəki rolları, davranış modelləri və psixoloji mexanizmləri öyrənilir. Ailə terapiyası və inkişaf psixologiyası kimi sahələr ailənin daxili dinamikalarını və fərdlərin sosial-emosional inkişafına təsirini analiz edir.

İqtisadi yanaşma ailəni istehlak, gəlir bölgüsü və əmək bölüşdürülməsi çərçivəsində tədqiq edir. Bu yanaşma ailənin iqtisadi fəaliyyətini, məişət əmək bölgüsünü və istehlak vərdişlərini analiz edərək, qərarvermə proseslərinə təsir edən faktorları müəyyənləşdirir. Neoklassik iqtisadi modellər ailə qərarlarının rəasional seçimlərə əsaslandığını irəli sürsə də, feminist iqtisadçılar bu modellərin gender bərabərsizliyini nəzərə almadığını bildirirlər. (Əliyeva, M. 2017, s. 78)

Tarixi yanaşma ailənin zamanla keçirdiyi dəyişiklikləri və müxtəlif mədəniyyətlərdəki formalarını araşdırır. Ailənin quruluşu, evlilik və valideynlik anlayışları müxtəlif dövrlərdə fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirmişdir. Sənaye inqilabından əvvəl geniş ailə forması dominant idisə, müasir dövrdə nüvə ailə modeli daha geniş yayılmışdır.

Hüquqi yanaşma ailənin hüquqi tənzimlənməsini, nikah, boşanma, miras və valideynlik məsələlərini araşdırır. Hüquqi çərçivələr ailənin sosial və iqtisadi funksiyalarına təsir göstərir və ailə münasibətlərinin cəmiyyətin digər institutları ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir. (Həsənova, N. 2018, s. 34)

Mədəni-antropoloji yanaşma ailənin müxtəlif mədəni kontekstlərdə necə formalaşdığını və dəyişdiyini izah edir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə ailə strukturları, qohumluq sistemləri və gender rolları fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Antropoloji tədqiqatlar ailənin sosial təşkilatlanmanın əsas elementlərindən biri olduğunu və fərqli mədəni sistemlərdə müxtəlif formalarda mövcud olduğunu göstərir.

Ailə institutunun tədqiqində bu metodoloji yanaşmalar bir-birini tamamlayır və ailənin mürəkkəb təbiətini dərk etməyə imkan yaradır. Hər bir yanaşma ailənin müəyyən aspektlərinə fokuslanaraq onun müxtəlif yönlərini izah etməyə kömək edir.

Nəticə

Ailə institutu cəmiyyətin ən vacib və çoxşaxəli strukturlarından biri olub, zamanla sosial, iqtisadi, hüquqi və mədəni dəyişikliklərə uyğunlaşaraq inkişaf etmişdir. Onun tədqiqi müxtəlif metodoloji yanaşmalar tələb edir və bu yanaşmaların hər biri ailənin müəyyən aspektlərini izah etməyə kömək edir.

Sosioloji yanaşma ailənin cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini, sosial struktur daxilindəki funksiyalarını və fərdlərin sosiallaşmasında oynadığı rolu vurğulayır. Struktural-funksional yanaşma ailəni cəmiyyətin sabitliyini təmin edən bir qurum kimi görsə də, konflikt yanaşması ailə daxilindəki güc münasibətlərini və bərabərsizlikləri ön plana çıxarır. Simvolik interaksionizm isə ailə üzvləri arasındakı gündəlik münasibətlərin necə formalaşdığını və bu münasibətlərin sosial rollara təsirini araşdırır.

Tarixi-sosioloji yanaşma ailənin zaman içində keçirdiyi dəyişiklikləri və sosial-iqtisadi proseslərə uyğunlaşmasını öyrənir. Keçmişdə ailənin geniş formada mövcud olması kollektiv əmək və iqtisadi asılılıq ilə əlaqələndirilirdi, lakin sənayeləşmə və şəhərləşmə nüvə ailə modelinin üstünlük təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə isə ailə quruluşu daha çevik hala gəlmiş, gender

bərabərliyi, fərdi müstəqillik və alternativ ailə formaları (tək valideynli, vətəndaş nikahı və s.) ön plana çıxmışdır.

Psixoloji yanaşma ailənin fərdlərin emosional və psixoloji inkişafına təsirini araşdıraraq, ailədaxili münasibətlərin insanların şəxsiyyət və sosial davranışlarının formalaşmasında oynadığı rolu izah edir. Eyni zamanda, ailə terapiyası və ailədaxili konfliktlərin idarə olunması bu yanaşmanın əsas tədqiqat istiqamətlərindəndir.

İqtisadi yanaşma ailənin istehlak, əmək bölgüsü və gəlir paylanması aspektlərini tədqiq edərək, ailə qərarlarının iqtisadi məntiqlə necə formalaşdığını izah edir. Ailə yalnız sosial deyil, həm də iqtisadi birlik kimi çıxış edir, burada resursların bölüşdürülməsi, qərarvermə və əmək münasibətləri mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə qadınların əmək bazarına daha aktiv şəkildə qoşulması və ailə daxilində iqtisadi güc balansının dəyişməsi bu yanaşmanın diqqət mərkəzindədir.

Hüquqi yanaşma ailənin dövlət tərəfindən tənzimlənən sosial bir institut olduğunu göstərir. Nikah, boşanma, miras və valideynlik kimi məsələlərin hüquqi aspektləri ailənin cəmiyyət daxilində hansı qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərdiyini müəyyən edir. Müxtəlif ölkələrdə ailə qanunvericiliyinin fərqlənməsi, ailə hüquqlarının dəyişməsi və gender bərabərliyi kimi faktorlar bu yanaşma daxilində geniş şəkildə araşdırılır.

Mədəni-antropoloji yanaşma ailənin müxtəlif mədəniyyətlərdə necə formalaşdığını və dəyişdiyini izah edərək, onun sosial təşkilatlanmanın əsas elementlərindən biri olduğunu göstərir. Fərqli cəmiyyətlərdə ailə strukturlarının müxtəlif formaları və qohumluq sistemləri müşahidə olunur. Məsələn, bəzi ənənəvi cəmiyyətlərdə kollektiv ailə münasibətləri üstünlük təşkil etdiyi halda, Qərb cəmiyyətlərində fərdi müstəqillik və romantik seçimlərə əsaslanan ailə modelləri yayılmışdır.

Ailə institutunun tədqiqində bu metodoloji yanaşmaların hər biri ailənin spesifik tərəflərini izah etməyə imkan yaradır. Müasir dövrdə ailənin dəyişən dinamikasını daha yaxşı başa düşmək üçün multidissiplinar yanaşma vacibdir. Sosial, iqtisadi və mədəni amillərin təsiri ilə ailə institutunun təkamülü davam edir və bu sahədə tədqiqatların genişlənməsi ailənin gələcəkdə necə formalaşacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, R. (2013). Ailə və cəmiyyət: Sosial strukturların tədqiqi. Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 341 s.
2. Əliyeva, M. (2017). Ailə institutunun sosioloji təhlili. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı. 254 s.
3. Həsənova, N. (2018). Sosioloji yanaşmalar və ailənin funksiyaları. Bakı: Azərnəşr. 211 s.
4. Hüseynov, T. (2020). Konflikt nəzəriyyələri və ailə institutunun transformasiyası. Bakı: Modern nəşriyyatı. 235s.
5. İsmayılov, V. (2015). Sosiologiyanın əsas məsələləri. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. 420 s.
6. Quliyev, İ. (2019). Ailə və sosial dəyişikliklər. Bakı: Baku University Press. 231 s.
7. Məmmədov, F. (2016). Sosial struktur və ailə. Bakı: Nurlan nəşriyyatı. 321 s.

SUMMARY

The family is one of the fundamental institutions of society and is studied from various social, economic, legal, and cultural perspectives. Its nature, functions, and transformation are analyzed through a wide range of methodological approaches. Each approach seeks to explain specific aspects of the family and provides researchers with different theoretical frameworks.

The sociological approach considers the family as a social structure and examines its role in society. This approach explains the stability, functions, and adaptation of the family to social changes. Structural functionalism emphasizes the primary functions of the family for society and highlights its role in maintaining social order. Within this framework, the family is seen as a system that fulfills economic cooperation, socialization, and reproduction functions. Symbolic interactionism studies the daily interactions among family members, the formation of social roles, and the creation of individual meanings. The conflict approach, on the other hand, explores power dynamics and the unequal distribution of resources within the family and its relationship with society.

Key words: *conflict approach, historical-sociological approach, economic approach, social changes, family functions.*

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAF PARADİQMASI: ELMİ VƏ METODOLOJİ YANAŞMALAR

Nəzakət YUSİFOVA
yusifovanezak233@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nuridə QULUZADƏ
quluzadenuride@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə, şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar, nəzəriyyələr və onların tətbiqi sahələri təhlil olunacaq. Tarixi perspektivlərdən müasir paradigmalara qədər, insan şəxsiyyətinin formalaşmasını dərinləşdirən amillər araşdırılacaq və onun inkişafına mane olan əsas çətinliklər müzakirə ediləcəkdir. Həmçinin məqalədə şəxsiyyətin müxtəlif elmi nəzəriyyələri, konseptləri, tendensiyaları və modellərini ortaya çıxaran mədəni və tarixi inkişafı fokuslanır. Şəxsiyyətin inkişafı problemi, müasir şərtlərin müxtəlif parametrləri işığında ələ alınır. Şəxsiyyətin real tarixi şərtləşməsi və sosial-iqtisadi determinizmi başa düşülərək, onun cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olduğu, cəmiyyətin bir üzvü, şüurlu və sosial məsuliyyətli bir varlıq kimi görülməlidir. Problemin tədqiqi, "şəxsiyyət" anlayışının tarixi dəyərini elmi bilik obyektinə və cəmiyyətin subyektinin əks etdirilməsi, mentalitetin dinamik dəyişikliklərini, məqsəd, dəyər, yönləndirmə, yeni ehtiyacların və imkanların yaranmasını əks etdirir. Şəxsiyyətin bütöv konsepsiyası bir tərəfdən sosial tarixi fenomen kimi, digər tərəfdən isə müstəvi formalaşma kimi təqdim edilir ki, bu da indiki vaxtda müəyyən elmlər çərçivəsində bu problemin müxtəlif aspektlərinin tədqiqi üçün metodoloji baza kimi xidmət edə bilər.

Açar sözlər: Şəxsiyyət, yaş göstəriciləri, şəxsiyyət yönümlü konsepsiya, şəxsiyyətin inkişaf problemi.

Giriş

İnsan şəxsiyyətinin inkişafı, həyatın müxtəlif mərhələlərində baş verən mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Bu inkişaf prosesi, insanın genetik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, psixoloji, sosial və mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Tarixin müxtəlif dövrlərində şəxsiyyətin tədqiqi, insan təbiətini anlamaq və onun inkişafını izləmək məqsədilə həm fəlsəfi, həm də elmi müstəvidə dərin müzakirə mövzusu olmuşdur.

Antik dövr filosoflarından başlayaraq, müasir dövrün alimlərinə qədər bir çox tədqiqatçı şəxsiyyətin formalaşmasında genetik irsiyyət, sosial mühit və fərdin tələbatları kimi amillərin rolunu izah etməyə çalışmışdır. Şəxsiyyətin inkişafına dair müasir yanaşmalar isə, xüsusilə psixologiya, pedaqogika, fəlsəfə və sosiologiya kimi sahələrdə, daha sisteməlik və elmi əsaslı tədqiqatlarla xarakterizə olunur. Bu yanaşmalar, insanın özünü dərk etməsi, davranışlarını yönləndirməsi və sosial əlaqələrini formalaşdırması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci meyl ontogenezdə şəxsiyyətin inkişafı, insanın həyatının müxtəlif mərhələlərində, genetik, psixoloji, sosial və mədəni faktorların təsiri altında baş verən bir proses olduğunu göstərir. İkinci meyl isə müəyyən yaş dövrlərində, hansıki, hər bir dövr, fərdin şəxsiyyətinin formalaşmasında unikal rol oynayır və şəxsiyyətin formalaşmasında spesifik töhfələr verdiyini qeyd edir.

Problemin elmi və metodoloji əsasları, şəxsiyyətin mahiyyətinin tədqiqi, insan davranışlarının, düşüncə tərzinin və emosional vəziyyətlərin dərinliyinə enmək məqsədilə müxtəlif elmi sahələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığına əsaslanır. Bu tədqiqatlar, psixologiya, fəlsəfə, sosiologiya, antropologiya və pedaqogika kimi sahələrdə fəaliyyət göstərən psixoloqlar, filosoflar, sosialoloqlar, müəllimlər və digər alimlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Tarixi dövrlərdə şəxsiyyətin mahiyyəti ilə bağlı ortaya atılan mübahisələr, insan təbiətinin anlaşılmasına dair fərqli yanaşmaları əhatə edir. Məsələn, antik dövrlərdə Platon və Aristotel kimi filosoflar, insanın daxili dünyasını və onun cəmiyyətlə olan münasibətini tədqiq edərək, şəxsiyyətin formalaşmasında əxlaqi və sosial dəyərlərin rolunu vurğulamışlar. Orta əsrlərdə isə şəxsiyyət anlayışı

daha çox dini kontekstdə müzakirə olunmuş, insanın ilahi mənbələrdən gələn xassələri və ruhani inkişafı ön plana çıxarılmışdır.

Yeni dövrdə, xüsusilə 19-cu və 20-ci əsrlərdə, psixologiya elmi inkişaf etdikcə, şəxsiyyətin tədqiqi daha sisteməlik və elmi bir yanaşma ilə aparılmağa başlanmışdır. Freyding psixodinamik nəzəriyyəsi, şəxsiyyətin özünü dərk etməsi və daxili konfliktlərin öyrənilməsi üzərində dayanaraq, insanın davranışlarının arxasında yatan psixoloji mexanizmləri açmağa çalışmışdır. Eyni zamanda, davranışçı psixologiya, şəxsiyyətin mühitlə olan qarşılıqlı əlaqəsini və öyrənmə proseslərini vurğulayaraq, insanların necə formalaşdığını izah etməyə çalışmışdır. Şəxsiyyət formalaşmasının mənbəyini onun tələbatə təşkil edir (1, səh 43-44). Freyding bu fikrinə əsasən deyər bilərik ki, şəxsiyyət formalaşmasının mənbəyi, onun tələbatları ilə sıx bağlıdır. İnsanların ehtiyacları, motivasiyaları və sosial mühitləri, onların şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Tələbatlar, insanların davranışlarını, qərarlarını və sosial münasibətlərini yönləndirir. Beləliklə, şəxsiyyət formalaşması prosesi, insanların özlərini anlamaq, dəyərlərini formalaşdırmaq və dünyaya baxışlarını inkişaf etdirmək üçün lazım olan bir çərçivəni təqdim edir.

İnsanın tələbatları, Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası kimi nəzəriyyələrlə aydın şəkildə izah edilir. Bu iyerarxiyada, əvvəlcə fiziki ehtiyaclar, sonra təhlükəsizlik, sosial əlaqələr, hörmət və nəhayət, özünü reallaşdırma ehtiyacı yer alır. Bu ehtiyacların hər biri, insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında özünəməxsus yer tutur. Məsələn, fiziki ehtiyaclar qarşılanmadıqda, insanın təhlükəsizlik və sosial əlaqələr qurması çətinləşir. Bu da nəticə etibarilə, şəxsiyyətin inkişafını məhdudlaşdırır bilər.

Elmi tədqiqatçı T.A.Arsenovnanın qeyd etdiyi üzrə, şəxsiyyətin inkişafı paradigması onun həyata keçirilməsinə yönəlmiş mövcud nəzəri və metodoloji tədqiqatlara baxmayaraq, dəfələrlə elan edilmiş və arzulanan mif olaraq qalmaqda davam edir (8). Bu fikrə əsasən qeyd edə bilər bilərik ki, şəxsiyyətin inkişafı paradigması, müasir psixologiya və pedaqogika sahələrində geniş müzakirə mövzusu olsa da, onun reallaşması hələ də bir çox çətinliklərlə qarşılaşır. Bu paradigmanın həyata keçirilməsinə yönəlmiş nəzəri və metodoloji tədqiqatlar olsa da, bir çox hallarda bu tədqiqatların nəticələri praktiki sahədə tam olaraq tətbiq olunmur. Şəxsiyyətin inkişafı, insanın psixoloji, emosional və sosial aspektlərinin bir araya gəlməsi ilə formalaşır. Bu proses, fərdin özünü tanıması, mühitlə münasibətləri, dəyərlər sisteminin formalaşması və həyat təcrübələrinin assimilyasiyası ilə sıx bağlıdır. Ancaq bu inkişafın müxtəlif mərhələlərində qarşılaşdığı çətinliklər, fərdlərin öz potensialını tam olaraq reallaşdırmalarına mane ola bilər. Həmçinin, şəxsiyyətin inkişafı paradigması, fərqli mədəniyyətlər, sosial struktur və fərdi təcrübələrə görə dəyişə bilər. Bu da onu daha da mürəkkəbləşdirir, çünki hər bir fərd özünəməxsus şəraitdə və kontekstdə inkişaf edir. Nəticədə, şəxsiyyətin inkişafını təmin edən metodların və strategiyaların universal bir forması tapmaq çətinidir.

Görkəmli mütəfəkkirlər şəxsiyyətin inkişafı zamanı baş verən müxtəlif mərhələləri təsvir etmək üçün nəzəriyyələr hazırlamışlar. Məşhur psixoseksual inkişafın mərhələ nəzəriyyəsində, Ziqmund Freyding şəxsiyyətin spesifik erogen zonalarla əlaqəli mərhələlərdə inkişaf etdiyini irəli sürüb. Freyding hesab edirdi ki, bu mərhələlərin tamamlanmamasının yetkinlikdə şəxsiyyət problemlərinə səbəb olacağına inanırdı (2, s 53). Freyding inkişaf nəzəriyyəsində, hər bir mərhələ (oral, anal, falik, latent və genital) şəxsin psixoloji inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər bu mərhələlərdəki tələblər başa çatdırılmırsa, bu, yetkinlik dövründə müxtəlif şəxsiyyət problemlərinə səbəb ola bilər. Məsələn, oral mərhələdə yetkinlik dövründə asılılıq və ya müstəqillik problemləri, anal mərhələdə isə obsesif-kompulsif davranışlar ortaya çıxa bilər. Freyding nəzəriyyəsinə görə, bu mərhələlərdəki çətinliklər, insanın gələcək davranışlarına və münasibətlərinə təsir edə bilər.

Erik Eriksonun səkkiz mərhələli insan inkişafı nəzəriyyəsi psixologiyada başqa bir məşhur nəzəriyyədir. Freyding psixoseksual inkişafın mərhələləri üzərində qurulsa da, Erikson sosial əlaqələrin şəxsiyyətin inkişafına necə təsir etdiyinə diqqət yetirir (5). Bu nəzəriyyə, Freyding psixoseksual inkişaf mərhələlərindən fərqli olaraq, psixososial inkişafı nəzərdən keçirir. Erikson, hər bir mərhələdə insanın üzləşdiyi əsas psixososial konfliktləri müəyyən edir və bu konfliktlərin uğurla həll olunmasının, insanın şəxsiyyətinin sağlam inkişafı üçün vacib olduğunu irəliləyir.

İsveçrəli psixoloq Jan Piaje, uşaqların düşüncəsinin necə inkişaf etdiyini dörd əsas mərhələdə izah edən bir kognitiv inkişaf teorisi irəli sürmüşdür. Pijajenin həmin dörd mərhələsi (3, s 24):

- Sensomotor mərhələ (0-2 yaş):
 - Körpələr dünyanı hissləri və hərəkətləri ilə öyrənirlər.
 - Əsas anlayışlar: Obyektin davamlılığı (obyektlərin görünmədikdə belə mövcud olmağa davam etdiyini başa düşmək) bu mərhələnin sonuna doğru inkişaf edir.
- Əməliyyatöncəsi mərhələ (2-7 yaş):
 - Uşaqlar dil istifadə etməyə və simvolik düşünməyə başlayırlar, lakin onların düşüncəsi hələ də intuitiv və egocentrikdir (başqalarının perspektivindən baxmaqda çətinlik çəkirlər).
 - Əsas anlayışlar: İmaginativ oyun, animizm (cansız obyektlərə can verilməsi), və mərkəzləşmə (bir vəziyyətin bir aspektinə diqqət yetirmək).
- Konkret əməliyyatlar mərhələsi (7-11 yaş):
 - Düşüncə daha məntiqli və təşkilatlanmış olur, lakin hələ də konkret olaraq qalır. Uşaqlar əllərindəki obyektlər üzərində əməliyyatlar aparmağı və mühafizə anlayışını başa düşməyi bacarırlar (miqdarın formasının dəyişsə də dəyişmədiyini anlama).
 - Əsas anlayışlar: Məntiqi düşüncə, təsnifat, və seriya (obyektləri bir ardıcılıqla düzəltmək).
- Mücərrəd əməliyyatlar mərhələsi (11+):
 - Yeniyetmələr abstrakt düşüncə, məntiqi səbəbləndirmə və deduktiv səbəbləndirmə qabiliyyətini inkişaf etdirirlər.
 - Əsas anlayışlar: Hiperbolik düşüncə, sistematik planlaşdırma, və problem həlli.

Vıqotski və onun tərəfdarları insan psixikasının inkişafını anlamaq üçün interpsixoloji yanaşmanı əsas götürürlər (4, s 416). Bu yanaşmaya görə, fərdin daxili psixoloji prosesləri, əslində, onun sosial mühitlə olan qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Yəni, insanın düşüncə, yaddaş, emosiyalar və digər mental prosesləri, sosial fəaliyyətlərdən, mühitdən və digər insanlarla olan əlaqələrdən asılıdır.

Fərd, tarixi sosial fəaliyyətlərin formalarını və növlərini assimilyasiya edərək, yəni onları mənimsəyərək, öz daxili aləmini yaradır. Bu prosesdə, insan sosial mühitdə öyrəndiyi bilikləri, qaydaları və dəyərləri öz şəxsiyyətinə daxil edir. Həmçinin, Vıqotskiyə görə, dil və ünsiyyət bu proseslərin mərkəzi rolunu oynayır. Dil, insanın düşüncə tərzini formalaşdırır və onun sosial mühitlə əlaqəsini gücləndirir.

Buna görə də, fərdin daxili psixikası yalnız ona aid deyil, eyni zamanda, onun sosial mühitindən, əlaqələrindən və qarşılıqlı təsirlərindən də asılıdır. Fərdi inkişaf etməsi üçün sosial təcrübələrdən yararlanır, eyni zamanda, bu təcrübələr onun mental proseslərini inkişaf etdirir. Beləliklə, ilk baxışda ziddiyyətli görünən "sosial" və "fərdi" proseslər bir-biri ilə genetik və funksional cəhətdən sıx bağlıdır. Sosial mühit insanın psixikasının inkişafında vacib bir rola malikdir, çünki insan sosial qarşılıqlı təsirlər vasitəsilə özünün mental proseslərini formalaşdırır və ifadə edir. Bu, Vıqotskinin inkişaf psixologiyası sahəsindəki əsas fikirlərindən biridir və onun yanaşması, insan psixikasını anlamağa və inkişaf etdirməyə yeni perspektivlər təqdim edir.

Bu yanaşma, təhsil sisteminə, psixoloji müdaxilələrə və sosial siyasətlərə də geniş təsir göstərir, çünki fərdin inkişafını yalnız onun genetik xüsusiyyətləri ilə deyil, eyni zamanda sosial mühitin təsiri ilə də izah etmək mümkündür. Bu baxımdan, Vıqotskinin ideyaları, insan psixologiyasının dərinliklərini anlamaq üçün vacib bir açar təqdim edir.

Nəticə

Şəxsiyyətin inkişafı, insan həyatında mühüm və kompleks bir proses olaraq qalır. Bu inkişaf genetik, psixoloji, sosial və mədəni amillərin təsiri altında formalaşır və hər bir fərdin unikal xüsusiyyətlərini əks etdirir. Şəxsiyyətin ontogenez prosesində fərqli yaş dövrləri spesifik rol oynayır və bu dövrlərdə baş verən psixoloji dəyişikliklər insanın həyatını əhəmiyyətli dərəcədə istiqamətləndirir.

Tarix boyu şəxsiyyətin inkişafına dair irəli sürülən nəzəriyyələr və yanaşmalar, insan təbiətinin

müxtəlif aspektlərini işıqlandırmışdır. Freyd və Erikson kimi tədqiqatçıların nəzəriyyələri şəxsiyyətin formalaşmasında bioloji və sosial amillərin rolunu aydınlaşdırsa da, müasir tədqiqatlar şəxsiyyətin inkişafının dinamik və çoxsəhəli bir proses olduğunu göstərir.

Lakin şəxsiyyətin inkişafı paradigması, nəzəri və metodoloji əsaslara malik olmasına baxmayaraq, tətbiq mərhələsində müəyyən çətinliklərlə üzləşir. İnsanların ehtiyaclarını, motivasiyalarını və sosial mühitlərini nəzərə alan yanaşmalar, şəxsiyyətin sağlam inkişafı üçün vacibdir. Xüsusilə Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası və Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsi, bu sahədə əhəmiyyətli istiqamətlər təqdim edir.

Müasir dialektik məntiq fəlsəfəsi, yalnız şəxsiyyətin sosial-tarixi fenomen kimi inkişafını izah etməklə qalmır, eyni zamanda bu inkişafın dinamikasını, müxtəlif təzahürlərini və qarşılıqlı əlaqələrini də araşdırmağa imkan tanıyır. Bu fəlsəfi yanaşma, şəxsiyyətin yalnız bir tərəfini, yəni onun individual xüsusiyyətlərini deyil, eyni zamanda onun sosial, mədəni və tarixi kontekstini də nəzərə alır.

Şəxsiyyətin holistik tərfi, onun çoxsəhəli və çoxsəviyyəli bir formasiya olduğunu vurğulayır. Bu, o deməkdir ki, şəxsiyyətin inkişafı yalnız fiziki və psixoloji aspektlərdən deyil, eyni zamanda sosial münasibətlər, mədəni dəyərlər, tarixi şərait və iqtisadi faktorlar kimi bir sıra digər amillərdən də asılıdır. Bu kontekstdə, şəxsiyyətin formalaşmasında kollektiv və fərdi təcrübələrin, sosial normların və mədəniyyətin rolunu anlamaq kritik önəm daşıyır.

Dialektik yanaşma, eyni zamanda, müxtəlif elmi sahələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin və əməkdaşlığın zəruriliyini vurğulayır. Məsələn, siyasi elmlər şəxsiyyətin sosial strukturlardakı rolunu araşdırarkən, psixologiya onun daxili motivasiyalarını və davranışlarını öyrənir. Pedaqogika, şəxsiyyətin inkişafında təhsilin rolunu, sosiologiya isə sosial qruplar və cəmiyyətin təsirini analiz edir. Mədəniyyətşünaslıq isə şəxsiyyətin mədəni kontekstdə necə formalaşdığını araşdırır.

Bu cür integrativ yanaşma, şəxsiyyətin kompleksliyini daha dərinləndirən anlamağa və onun müxtəlif aspektlərini bir araya gətirməyə imkan tanıyır. Beləliklə, müasir dialektik məntiq fəlsəfəsi, şəxsiyyətin sosial-tarixi fenomen olaraq başa düşülməsini genişləndirir və onun tədqiqatına yeni perspektivlər açır. Bu yanaşma, həmçinin şəxsiyyətin inkişafını daha geniş sosial və mədəni kontekstdə qiymətləndirməyə imkan verir ki, bu da elmi fəaliyyətin daha məhsuldar olmasına səbəb olur. Nəticədə, dialektik məntiq fəlsəfəsi, şəxsiyyətin tədqiqi üçün zəngin metodoloji baza təqdim edir və bu sahədəki müzakirələrin daha dərin və əhatəli olmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, şəxsiyyətin inkişafını anlamaq üçün multidisipliner yanaşma vacibdir. Fərqli mədəniyyətlər və sosial strukturlar, bu inkişaf prosesini daha da mürəkkəbləşdirir. Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafı sahəsində daha geniş və dərin tədqiqatların aparılması, bu prosesin daha yaxşı başa düşülməsinə və nəzəriyyələrin praktikada tətbiqinə kömək edə bilər. Bu, həm də fərdin şəxsiyyətinin sağlam inkişafını dəstəkləmək üçün vacibdir.

Son olaraq, şəxsiyyətin inkişafı mövzusunda gələcək tədqiqatlar üçün daha çox mədəniyyətlərarası yanaşmaların araşdırılması, nəzəriyyələrin praktik tətbiqinin artırılması və fərdi potensialın reallaşması üçün yeni metodların inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu yanaşmalar, insanların şəxsiyyətlərini daha dərinləndirən anlamağa və onların həyat keyfiyyətini artırmağa kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həməzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı. “Maarif”, 1991.
2. Person ES. As the wheel turns: a centennial reflection on Freud's Three Essays on the Theory of Sexuality. *J Am Psychoanal Assoc.* 2005;53(4):1257-1282. doi:10.1177/00030651050530041201
3. Babakr Z, Mohamedamin P, Kakamad K. Piaget's cognitive developmental theory: Critical review. *Educ Quart Rev.* 2019;2(3):517-24. doi:10.31014/aor.1993.02.03.84
4. Sidorov P.I, Parnyakov A.B. (2000) Introduction to Clinical Psychology: T. I. : A textbook for students. -M. : Academic Project, Ekaterinburg: Business Book. - 416 p. ; Gornostay P., Titarenko

- T. (2001) Eds. Psychology personality: the dictionary catalog. Kiyev.: "Ruta".
5. https://www.researchgate.net/publication/354806048_Problems_and_prospects_of_personality_formation_and_development_in_the_context_of_social_well-being Problems and prospects of personality formation and development in the context of social well-being
6. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2019/11/shsconf_ictdpp2018_05005/shsconf_ictdpp2018_05005.html The problem of personality formation: identity, identification, Other (conceptual approaches G.G. Shpet, M.M. Bakhtin)
7. Romah O.V., Lapin T.S. (2010) anthropological conception of man as the creator of culture and derivative // Analytics Cultural Studies. -Vol.16. Moscow

Websaytlar

8. https://www-dissercat-com.translate.goog/content/psikhologicheskaya-podderzhka-lichnostnogo-razvitiya-studenta-v-pedagogicheskom-vuze?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=ru#ixzz2chb72CZt. Tersakova A.A. (2002) Psychological support personal development of students in pedagogical high school. Stavropol.
9. <https://www.verywellmind.com/personality-development-2795425#citation-11> Kendra Cherry, MS, is a psychosocial rehabilitation specialist, psychology educator, and author of the "Everything Psychology Book."

SUMMARY

PERSONALITY DEVELOPMENT PARADIGM: SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL APPROACHES

This article will analyze various approaches, theories, and areas of application related to personality development. From historical perspectives to modern paradigms, it will examine the factors that deepen the formation of human personality and discuss the main difficulties that hinder its development. Also the article focuses on the cultural and historical development of personality, which gave rise to various scientific theories, concepts, trends and models. The problem of personality development is considered in the light of various parameters of modern conditions. Understanding the real historical conditioning and socio-economic determinism of personality, it should be seen as a member of society, a conscious and socially responsible being, closely connected with the development of society. The study of the problem reflects the historical value of the concept of "personality" as an object of scientific knowledge and a reflection of the subject of society, dynamic changes in mentality, goals, values, orientations, the emergence of new needs and opportunities. The holistic concept of personality is presented, on the one hand, as a socio-historical phenomenon, and on the other hand, as a level formation, which can currently serve as a methodological basis for studying various aspects of this problem within the framework of certain sciences.

Keywords: *Personality, age indicators, personality-oriented concept, problem of personality development.*

DİDAKTİK OYUNLAR: ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏAL TƏLİM ÜSULU KİMİ ROLU

Nilufər HÜSEYNOVA

nihuseynova12@gmail.com

Bakı Avrasiya Universiteti

Xülasə

İnteraktiv metodun tətbiqi təlim prosesini daha da intensivləşdirir, dərstdə hər bir şagirdin fəaliyyətini maksimum dərəcədə artırmaq üçün şərait yaradır, dərsləri maraqlı edir və bu da təlimin inkişaf aspektini artırır. İnteraktiv təlim metodlarının əsas məqsədi və əsas mahiyyəti hər bir şagirdin maksimum inkişafına nail olmaqdır.

Dərstdə hansı növ didaktik oyunun tətbiq olunması ilk növbədə dərsin məqsədindən və əldə olan oyun materiallarından asılıdır. Bizim tərəfimizdən tədqiq olunan didaktik oyunlar da interaktiv tədris üsulları ilə bağlıdır. İnteraktiv üsullar da test metodunu ehtiva edir. Testlərin mühüm nəzarət vasitəsi kimi istifadə edilməsi, mənimsəmə və ya qeyri-mənimsəmə haqqında vaxtında məlumat əldə etmək zərurəti ilə diqtə edilir. Test üsulu müvəffəqiyyətli hesab edilir, çünki qısa müddət ərzində bir çox şagirdlərin biliklərini yoxlamaq mümkündür. Alman dilinin müvəffəqiyyətli mənimsənilməsini təmin etmək üçün linqvodidaktikanın tələblərinə cavab verən metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış iş sistemi – təlimin kommunikativ yönümlü olması və vərdişlərin tədricən formalaşması tələb olunur. Tədris prosesində didaktik oyunların istifadəsi düzgün seçilmiş metodik priyomlar olduqda, onların yeri və sistemli tətbiqi dialektik şəkildə əsaslandırdıqda istənilən nəticəni verəcəkdir.

Açar sözlər: interaktiv tədris üsulları, metodik priyomlar, interaktiv təlim metodları, sistemli tətbiq

Müasir şəraitdə alman dilinin tədrisinin aparıcı prinsiplərindən biri təlimin kommunikativ yönümlü olmasıdır. Orta məktəbin hazırkı kurikulumları və dərsləkləri bir çox situativ mövzuları özündə birləşdirir. Bu situativ mövzuların əsasında alman dilinin öyrədilməsi, kommunikativlik üçün atmosfer yaradılmışdır. Doğrudan da, orta məktəbin VI-VII siniflərində alman dilinin tədrisi zamanı didaktik oyunların təşkilində alman dilinin strukturu, dil səviyyələrinə dair biliklərin sintaktik əsasda verilməsi və ölkənin tarixi, sosial-mədəni həyatı barədə biliklərin tətbiqi mühüm linqvodidaktik model kimi çıxış edir. Azərbaycan və alman dilləri müxtəlif sistemli dillər kateqoriyasına aid olduğundan, alman dilinin mənimsənilməsinin ilkin mərhələlərində didaktik oyunların təşkilində bu amillər nəzərə alınmalıdır.

Alman dilində qrammatikanın tədrisinin xarakterik xüsusiyyətlərini tədqiqat zamanı araşdırmaqla biz dərs prosesində alman dilinin oyunlarda istifadə zamanı daha asan mənimsənməsinin nəzəri və praktik tətbiqi yollarını həll etmiş olarıq.

Müəllim bu hadisələri nəzərə almalı və ana dilinin səs tərkibində mövcud olmayan alman dilinə aid fonetik hadisələrə diqqət yetirməlidir.

Azərbaycan dilində cins kateqoriyasının olmaması da şagird üçün çətinlik yaradır. Cins kateqoriyasının mənimsənilməsindəki çətinliklərlə bağlı səhvlər sabitdir, buna görə də onların qarşısının alınması üzrə əlavə metodik vasitələr tələb olunur.

İki dilin tədris prosesində təması nəticəsində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər təlim prosesinə, müxtəlif üsul və priyomlardan istifadə etməyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Bunların sırasında alman dili dərslərində tətbiq edilən didaktik oyunlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunların əhəmiyyəti, kurikulum modelli təlimin “fəal təlim üsulu” kimi xarakterizə olunan didaktik oyunun təbiətindən və mahiyyətindən uşaqların həyatında xüsusi bir hadisə kimi özünü büruzə verir [6].

Oyun vəziyyəti hər bir iştirakçının müəyyən ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməsini tələb edir.

Əgər şagird oyun zamanı fikrini şifahi halda ifadə edə bilmirsə və oyunçu yoldaşlarının şifahi göstərişlərini başa düşmürsə, yaşadları ona kömək etməlidir. Dil ilə “özünü ifadə etmək” zərurəti nitqin inkişafını stimullaşdırır. Nitqin inkişafı, bildiyimiz kimi, intellektlə ilə bərabər təzahür edir və biri digərini əvvəlcədən şərtləndirir.

Alman filosofu və sosial psixoloq Moritz Lazarus “Über die Reize des Spiels” (Oyunun cazibəsi haqqında) kitabında belə bir fikir irəli sürüb: “Oyun dincəlməyə və həvəs artırmağa xidmət edir” [7, S. 85]. Onun fikrincə, oyun azad, hədəfsiz, məcburi olmayan, zövqlü fəaliyyətdir. [7]. Oyun şagirdin öz gücünü reallaşdırması üçün bir vasitədir.

Orta məktəbdə başlanğıc mərhələdə alman dilinin tədrisinin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, ibtidai təhsil dövründə şagirdlər tərəfindən dil vahidlərinin mənimsənilməsi və onları elementar ünsiyyət şəraitində istifadə etmək qabiliyyəti nəticəsində inkişaf etmiş mərhələdə alman dilinin öyrənilməsi üçün möhkəm ünsiyyət bazası yaradılır.

Orta məktəbdə alman dilinin tədrisi üzrə məzmun və vəzifələr haqqında dövlət sənədi kimi alman dili üzrə mövcud kurikulum müəllimləri yekun nəticələrə, hər bir yeni sözü cümlədə, kontekstdə təqdim etməyin zəruri olduğuna yönəldir. Bildiyiniz kimi, kurikulum özü problemi həll etmir: hər şey onun həyata keçirilməsindən asılıdır. Kurikulumun uğurla həyata keçirilməsi alman dilinin keyfiyyətli tərtib edilmiş dərslərlərindən asılıdır.

Yekun nəticələr həm də onu göstərdi ki, didaktik oyunlar təklif olunan sistemi təkcə dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi deyil, həm də şagirdlərin ümumi əqli inkişafı və tərbiyəsi, onların nitq mədəniyyətini artırmaq məqsədinə yönəldilmişdir. Təcrübəli təlim bizim fərziyyəni təsdiqləmişdir ki, təklif olunan təlim sistemi bacarıq və vərdislərin tədrisən formalaşmasına, tədqiqat obyektinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına və orta məktəbdə şagirdlərin ilk məlumatlarını və bacarıqlarına əsaslanırsa müsbət nəticələr əldə olunacaqdır.

Təhsilin məzmununun islahatları prosesində müasir inkişaf meyillərini nəzərə alan inteqrasiya və humanitarlaşdırma prinsipləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: fənlərin öyrənilməsində fənlərarası əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan qlobal, sistemli düşünmə zərurəti (inteqrasiya); şagirdlərin mənəvi zənginlik, mədəniyyət və ənənələrinə qoşulması və təhsil məzmununun (humanitarizasiya) humanitar komponentinin həcmi artırmaqla dünya sivilizasiyasının dəyərləri ilə tanışlığı.

Təhsilin islahatında tədris, tərbiyə, inkişaf edən vəzifələrin kompleks tətbiqi, hər bir şagirdnin hərtərəfli inkişafını təmin edə bilən təlimin metodik sistemi və məzmununun təkmilləşdirilməsinin intensiv yollarının daim axtarışı nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulu) (I-XI siniflər) [Elektron resurs] / – Bakı, – 2013 Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu
2. Bimmel, P. Deutschunterricht Planen FSE / P. Bimmel, B. Kast, G. Neuner. – Stuttgart: Ernst Klett Sprachen, – 2002. – 256 s.
3. Boeckmann, K.B. Grundlagen des Erst- und Fremdsprachen Erwerbs / K.B. Boeckmann, – München: Klett-Langenscheidt, 2010. – 63 S.
4. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları / M.Ə. Həmzəyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – 282 s.
5. https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/10_%20Xarici%20dil-Kurikulum.pdf
6. Hüseynov, F.H. Azərbaycan məktəbləri I-XI siniflər üçün “Rus dili” fənni üzrə proqramları / – 1992. – 21 s.
7. Hüseynzadə, G. Xarici dillərin tədrisində islahatların tətbiqi: Müəllimlərin tədrisdən

tələbəyönümlü tədrisə keçid // Elm ilinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: ADU, –2009, – s.220- 226.

8. Lazarus, M. Über die Reize des Spiels / M.Lazarus. – Stuttgart: Dümmler, 1883. – 177 s.

SUMMARY

The application of interactive methods intensifies the teaching process, creates conditions to maximize the activity of each student in the lesson, makes the lessons more interesting, and thus enhances the developmental aspect of teaching. The primary aim and essence of interactive teaching methods is to achieve the maximum development of each student.

The type of didactic game to be applied in the lesson primarily depends on the lesson's objectives and the available game materials. The didactic games we have studied are also related to interactive teaching methods. Interactive methods also involve the use of testing. The use of tests as an important control tool is dictated by the need to obtain timely information about learning or non-learning. The test method is considered successful because it allows checking the knowledge of many students in a short period of time.

To ensure the successful acquisition of the German language, a methodologically grounded work system that meets the requirements of linguodidactics is required – this includes communicative-oriented teaching and the gradual formation of skills. The use of didactic games in the teaching process, when accompanied by properly chosen methodological approaches, their correct placement, and systematic application, will lead to the desired results when dialectically justified.

Keywords: *interactive teaching methods, methodological techniques, interactive learning methods, systematic application*

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN STİQMAYA MƏRUZ QALMASI

Novruz ŞİRİNOV

novruzshirinov1@gmail.com

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müxtəlif səbəblərdən valideynlərini itirə və ya onlardan ayrı düşə bilərlər. Onların valideynləri məlum olmaya, hüquqlarından məhrum edilə, itkin düşə, cəzaçəkmə müəssisələrində ola və ya öz uşaqlarının qayğısından imtina edə bilərlər.

Dünyada milyonlarla uşaq rezident müəssisələrdə yaşayır, lakin onların əksəriyyəti yetim deyil və ən azı bir valideyni və ya qohumu var. Müəssisələrdə böyüyən uşaqlar fiziki, psixoloji, emosional və sosial çətinliklərlə üzləşir, ailədən və icmadan təcrid olunurlar. Həmçinin, onlar zorakılıq, laqeyd münasibət və istismara daha çox məruz qalırlar.

Bundan əlavə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar cəmiyyət tərəfindən damğalanma (stiqma) ilə qarşılaşır, bu isə onların özünə hörmətini aşağı salır, təhsildə və sosial həyatda problemlər yaratmaqla onları marginallaşmaya sürükləyir. Damğalanma uşaqların psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərir və onların cəmiyyətə integrasiyasını çətinləşdirir.

Bu problemin həlli üçün geniş maarifləndirmə işləri aparılmalı, məktəblərdə və müxtəlif sosial qruplarda fərqli yaş qrupları ilə iş görülməlidir. UNICEF ailə-uşaq ayrılığının qarşısının alınması, uşaqların ailə əsaslı alternativ qayğıya yönləndirilməsi və onların müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün hökumətlər və tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edir.

Açar sözlər: *Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar; Stiqma; Uşaqların fiziki, psixoloji, sosial və emosional inkişafı*

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar – hər iki valideyni aşağıda qeyd olunan kateqoriyaların hər hansı birinə aid olan: [1]

- Məlum olmayan;
- Valideynlik hüquqlarından məhrum edilən və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılan;
- Xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan) hesab edilən, ölmüş elan edilən;
- Cəzaçəkmə müəssisələrində cəzasını çəkən; [2]
- Uşaqlarının tərbiyə edilməsindən və ya onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsindən imtina edən;
- Uşaqlarını uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrindən götürməkdən imtina edən; [3]

Stiqma, cəmiyyətdə müəyyən qruplara və ya fərdlərə aid edilən sosial bir anlayışdır və sosial-iqtisadi status, mədəniyyət, cinsiyyət, irq, din və ya sağlamlıq vəziyyəti kimi xüsusiyyətlərə əsaslanır. Bu fenomen zaman və məkan kontekstindən asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir. Bir şəxs damğalandıqda, o, adətən stereotiplərlə əlaqələndirilir və bu, ayrı-seçkiliyə, marginallaşmaya və psixoloji çətinliklərə səbəb ola bilər.

Damğalanma prosesi yalnız fərdin sosial mövqeyinə və davranışına təsir etməklə qalmır, həm də onun özünü qavrayışını formalaşdırır. Bu isə aşağı özünə hörmət və depressiya kimi psixoloji problemlərə yol açə bilər. Damğalanmış fərdlər başqaları tərəfindən fərqli qarşılandıqlarını və onlara xüsusi münasibət göstərildiyini hiss edirlər ki, bu hiss erkən yaşlardan etibarən formalaşə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar kiçik yaşlarından mədəni stereotipləri dərk edir və bu da onların öz şəxsiyyətlərini necə qəbul etməsinə və cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinə təsir göstərir.

Hər bir uşağın dəstəkləyici ailə mühitində böyümək hüququ vardır. Lakin dünyada təxminən 2,7 milyon uşaq rezident müəssisələrdə yaşayır və əsl rəqəmin daha yüksək olması ehtimal edilir.

Uşaqlar müxtəlif səbəblərdən valideynlərindən ayrı düşə və alternativ qayğıya ehtiyac duya bilərlər. Silahlı münaqişələr, təbii fəlakətlər və miqrasiya bir çox ailənin parçalanmasına səbəb olur. Digər hallarda isə əlillik (uşağın və ya valideynin), etnik mənsubiyyət, cinsiyyət və ya cinsi oriyentasiya kimi ayrı-seçkilik faktorları uşaqların bu müəssisələrə yerləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bəzi uşaqlar isə hökumət siyasətlərinin ailə birliyini dəstəkləməməsi və ya onların əsas qayğı ehtiyaclarını nəzərə almaması səbəbindən ailələrindən ayrılırlar.

Uşaq evlərində olan uşaqların əksəriyyəti yetim deyil; onların ən azı bir valideyni və ya başqa bir qohumu var. Əslində, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların böyük hissəsi qohumları və ya ailə əsaslı alternativ qayğı sistemlərində böyüyür.

Xüsusilə rezident müəssisələrdə böyüyən uşaqların ailədən ayrı qalmasının və uyğun olmayan alternativ qayğının verdiyi qısa və uzunmüddətli zərərlər geniş şəkildə sənədləşdirilmişdir. Bu müəssisələr tez-tez uşaqlar üçün əlverişsiz yaşayış şəraiti ilə xarakterizə olunur. Uşaqlar burada məcburi kollektiv yaşam tərzini sürür, fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmayan sərt qaydalara tabe olurlar və öz maraqlarına uyğun seçim etmək imkanlarından məhrum qalırlar.

Bundan əlavə, alternativ qayğı sistemində olan uşaqlar tez-tez ailələrindən və icmalarından uzaq düşürlər. Valideyn qayğısından məhrum olduqda isə onlar fiziki, psixoloji, emosional və sosial çətinliklər yaşaya bilərlər ki, bu da ömür boyu təsir edəcək nəticələrə gətirib çıxarır. Həmçinin, bu uşaqlar zorakılıq, istismar, laqeyd münasibət və sui-istifadəyə daha çox məruz qalırlar.

Bütün uşaqların fiziki, psixoloji, sosial və emosional inkişafını dəstəkləyən bir mühitdə böyümək hüququ var. UNICEF ailələrin parçalanmasının qarşısını almaq və valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların müdafiəsini gücləndirmək üçün hökumətlər və tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edir.

UNICEF aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir:

- Uşaqların müəssisələrə yerləşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə maarifləndirmə və hədəflənmiş proqramlar həyata keçirmək.
- Ailə-uşaq ayrılığının qarşısını almaq üçün ailələri gücləndirmək və uşaqların rifahını yaxşılaşdırmaq.
- Resursları yönləndirərək, icmalarda ailə əsaslı alternativ qayğı formalarına üstünlük vermək.
- Valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlara dair məlumat toplama və hesabat sistemlərini təkmilləşdirmək.

Bu təşəbbüslərlə UNICEF, uşaqların ailə və icma mühitində təhlükəsiz və qayğı ilə böyüməsini təmin etməyə çalışır.[5]

Bununla yanaşı Valdeyin himayəsindən məhrum olmuş uşaqların stiqmaya məruz qalması dedikdə onların məktəbdə cəmiyyət üzvləri tərəfindən müəyyən stiqmaya məruz qalması nəzərdə tutulmaqdadır. Bu stiqmalar uşaqların inkişafına öz mənfi təsirlərini göstərməkdədir və həmçinin cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxarmaqdadır.

Bu məsələnin aradan qaldırılması üçün cəmiyyətdə maarifləndirmə aparılmasına çox böyük ehtiyac vardır. Bu maarifləndirmə istər məktəblərdə uşaqlar ilə istərsə də daha yuxarı yaş qruplarına aid şəxslər ilə digər mühitlərdə həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. 30 may 2023-cü il tarixli 882-VIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin (AZƏRTAC-ın) rəsmi internet saytı, 12 iyul 2023-cü il, “Azərbaycan” qəzeti, 13 iyul 2023-cü il, № 144, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2023-cü il, № 7, maddə 883) ilə 1-ci maddənin birinci hissəsinin üçüncü abzası “hər iki valideyni” sözlərindən sonra “aşağıda qeyd olunan kateqoriyaların hər hansı birinə aid olan” sözləri əlavə edilmişdir.

2. 24 may 2002-ci il tarixli 333-IIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002-ci il, № 6, maddə 328) ilə 1-ci maddənin yeddinci abzasında “azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində” sözləri “cəzaçəkmə müəssisələrində” sözləri ilə əvəz edilmişdir.
3. 3 dekabr 2019-cu il tarixli 1722-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (“Azərbaycan” qəzeti, 27 dekabr 2019-cu il, № 289, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 12, maddə 1908) ilə 1-ci maddəsinin doqquzuncu abzasda “tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər analogi müəssisələrdən” sözləri “uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrindən” sözləri ilə əvəz edilmişdir.
4. <https://e-qanun.az/framework/3859>
5. <https://www.unicef.org/protection/children-in-alternative-care>

SUMMARY

Children deprived of parental care may lose or be separated from their parents for various reasons. Their parents may be unknown, deprived of their rights, missing, imprisoned, or have abandoned their children.

Millions of children around the world live in residential institutions, but most of them are not orphans and have at least one parent or relative. Children growing up in institutions face physical, psychological, emotional, and social difficulties, are isolated from their families and communities. They are also more likely to be subjected to violence, neglect, and exploitation.

In addition, children deprived of parental care face stigma from society, which lowers their self-esteem, creates problems in education and social life, and leads to marginalization. Stigma negatively affects children's psychological health and makes it difficult for them to integrate into society.

To address this problem, extensive awareness-raising activities should be carried out, and work should be carried out with different age groups in schools and various social groups. UNICEF works with governments and partners to prevent family-child separation, direct children to family-based alternative care, and strengthen their protection.

Keywords: *Children deprived of parental care; Stigma; Children's physical, psychological, social, and emotional development*

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏETMƏ ANLAYIŞLARININ MAHİYYƏTİ

Şamil MƏMƏDOV

Semilmemmedov665@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID : 0009-0006-2289-8116

Xülasə

Müasir təhsil sistemi, inkişaf edən cəmiyyətin tələblərinə cavab verən pedaqoji kadrların hazırlanmasını və onların tədris metodlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Pedaqoji kadr hazırlığının müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq, təhsil keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Məqalədə pedaqoji hazırlığın modernləşdirilməsi üçün tətbiq olunan innovativ metodlar, tələbə-mərkəzli tədris, interaktiv yanaşmalar və təcrübə əsaslı öyrənmə metodları haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Müəllimlərin peşəkar hazırlığı və tədris metodlarının müasirləşməsi yalnız onların tədris bacarıqlarını deyil, həm də tələbələrin sosial və şəxsi inkişafını gücləndirir. Tədris prosesində texnoloji yeniliklərdən istifadə, interaktiv materiallar və onlayn resurslar tələbələrin öyrənmə imkanını artırır. Bundan əlavə, təhsil idarəetməsində strateji yanaşmaların və çevik idarəetmənin tətbiqi ali təhsil müəssisələrinin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Məqalədə strateji idarəetmə, akademik idarəetmə, keyfiyyətin idarə edilməsi və tələbə yönümlü yanaşmaların əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Təhsil sistemi, İdarəetmə, Tədris metodları, Rəqəmsal texnologiyalar, Əmək bazarı*

Ali məktəblər, bir ölkənin təhsil sisteminin əsasını təşkil edən və gələcəkdə dövlətin inkişafına mühüm töhfələr verən təhsil müəssisələridir. Təhsil sisteminin inkişafı, müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən pedaqoji kadrların hazırlanması eyni zamanda bu kadrların idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Müasir təhsil sistemi həm nəzəri, həm də praktiki yanaşmalarla dəstəklənməli və pedaqoji kadrların hazırlıq prosesində innovativ metodlar tətbiq edilməlidir. Bütün bu məqsədlərlə, pedaqoji kadr hazırlığının modernləşdirilməsi və təhsil idarəetməsində müasir yanaşmaların tətbiqi təhsil müəssisələrini daha səmərəli və təhsil sahəsində dünya standartlarına uyğun hala gətirə bilər.

Müasir dövrdə təhsil sisteminin inkişafı və keyfiyyətinin artırılması cəmiyyətin əsas prioritetlərindən biridir. Xüsusilə ali məktəblərdə pedaqoji kadr hazırlığının modernləşdirilməsi və idarəetmə anlayışlarının tətbiqi təhsil sahəsində mühüm dəyişikliklərə yol açır. Tədris metodlarının yenilənməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və idarəetmə strategiyalarının təkmilləşdirilməsi ali təhsil müəssisələrinin inkişafına və rəqəbat qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Pedaqoji kadrların hazırlığı müasir təhsil sisteminin əsas dayaqlarından biridir. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı onların gələcəkdə yetkin və bacarıqlı mütəxəssis kimi yetişməsinə şərait yaradır. Əgər müəllimlər müasir tələblərə cavab verə bilmirsə, bu, təhsil sisteminin ümumi keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, pedaqoji kadrların hazırlığının modernləşdirilməsi günümüzdə təhsil siyasətinin ən vacib məsələlərindən biri hesab edilir. Pedaqoji kadr hazırlığının modernləşdirilməsi yalnız təhsil sisteminin inkişafı üçün deyil, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün mühüm hadisədir. Müasir pedaqoji kadrlar yalnız tədris etmək üçün deyil, həm də tələbələrin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların şəxsi inkişafını dəstəkləmək və cəmiyyətdəki problemlərə daha hazırlıqlı yanaşmalarını təmin etmək məqsədini güdür. Pedaqoji hazırlığın modernləşdirilməsi, həmçinin müəllimlərin tədris metodlarını və vasitələrini müasirləşdirmək, yeni təhsil yanaşmalarını tətbiq etmək, tələbələrə daha uyğun və müasir təhsil mühiti təmin etmək deməkdir.

Tədris prosesinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması üçün innovativ metodların tətbiqi

zəruridir. Ənənəvi tədris metodları artıq müasir tələblərə tam cavab vermir, çünki müasir tələbələr interaktiv və praktiki biliklərə üstünlük verir. İnteraktiv təlim metodları, layihə əsaslı öyrənmə, problem həll etməyə əsaslanan yanaşmalar müəllimlərin effektivliyini artırır və tələbələrin fəallığını yüksəldir.

Müasir pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biri tələbə-mərkəzli tədris prosesinə keçiddir. Artıq müəllim yalnız bilik ötürən şəxs deyil, eyni zamanda tələbənin təhsil prosesində aktiv iştirakını təmin edən yönləndirici rolunu oynayır.

Pedaqoji kadrların hazırlıq prosesində, müasir təhsil anlayışları və tədris metodları önə çıxır. Müasir təhsil metodları, tələbələrin məlumatı sadəcə qəbul etmələrindən daha çox, onu analiz etmələrini, yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini və real həyatda tətbiq etmələrini hədəfləyir. Bu məqsədlə, təhsil prosesində aşağıdakı yanaşmaların tətbiqi genişlənir:

- **Aktiv öyrənmə metodları:** Tələbələrin fəal iştirak etdiyi, özlərini müstəqil şəkildə ifadə edə bildikləri mühitin yaradılmasından ibarətdir. Bu mühitdə tələbə özü öyrənmə prosesində aktiv iştirak edir.

- **İnteraktiv tədris:** Müəllimlə tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirən və dərəcə maraq yaradan metodlar (qrup işləri, müzakirələr, simulyasiyalar və s.).

- **Problem həll etmə:** Tələbələrə real həyatda qarşılaşdıqları problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirən tədris metodları. Tələbələrin qarşılaşdıqları problemə yanaşma tərzini, həll etmə metodları, arada qaldırılmasına yönələn üsul və vasitələr öyrənilir.

- **Təcrübəyə dayalı tədris:** Tələbələrin dərəcə prosesində qazandıqları nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmə imkanı əldə etmələri.

Təcrübə əsaslı təlim modelləri tələbələrin gələcəkdə qarşılaşacağı real vəziyyətlərə hazırlıq səviyyəsini artırır. Ali məktəblərdə təcrübə proqramlarının genişləndirilməsi, məktəblərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və pedaqoji fəaliyyətin praktik aspektlərinin öyrədilməsi müəllimlərin peşəkar bacarıqlarını artırır. Müəllimlərin yalnız fənn biliklərinə deyil, psixologiya, pedaqogika və idarəetmə sahələrinə də bələd olması onların effektivliyini yüksəldir.

Texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası da pedaqoji kadr hazırlığında mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində müəllimlər daha effektiv dərəcə metodlarını tətbiq edə, distant təhsil imkanlarından istifadə edə və interaktiv materiallarla tələbələrin öyrənmə prosesini daha maraqlı edə bilirlər. Virtual laboratoriyalar, onlayn resurslar, süni intellekt əsaslı təlim platformaları pedaqoji prosesin keyfiyyətini artırır. Müasir müəllimlər üçün texnoloji biliklərin olması artıq zərurətə çevrilib.

Müasir təhsil sistemində, müəllimlərin və tələbələrin tədris və öyrənmə fəaliyyətlərini dəstəkləyən rəqəmsal alətlər və texnologiyalar geniş şəkildə tətbiq olunur. Bu alətlərdən bəziləri:

- **Elektron tədris platformaları (Learning Management Systems - LMS):** Bu sistemlər vasitəsilə müəllimlər dərəcə materiallarını paylaşır, tələbələrə tapşırıqlar verir və onların irəliləyişini izləyirlər.

- **Onlayn resurslar və dərəcələr:** Müasir müəllimlər və tələbələr üçün müxtəlif onlayn kurslar, videolar, interaktiv dərəcəliklər mövcuddur.

- **Simulyasiyalar və virtual laboratoriyalar:** Bu alətlər, tələbələrin mürəkkəb mövzuları daha yaxşı başa düşmələrinə və praktik təcrübə qazanmasına kömək edir.

Ali təhsil müəssisələrində idarəetmə anlayışlarının tətbiqi isə tədris prosesinin daha səmərəli təşkilinə xidmət edir. Müasir təhsil müəssisələrinin idarə olunması üçün strateji yanaşma tələb olunur. Strateji idarəetmə, akademik idarəetmə, keyfiyyətin idarə olunması, resursların effektiv idarə edilməsi və tələbə yönümlü yanaşma ali məktəblərin uğurlu fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

İdarəetmə anlayışları təhsil sisteminin hər bir səviyyəsində fəaliyyət göstərən strukturun və qərarvermə proseslərinin düzgün təşkilini təmin edir. Ali məktəblərdə pedaqoji kadr hazırlığının səmərəliliyini artırmaq üçün idarəetmə sahəsində də modernləşmə zəruridir. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi, müəllim və tələbə münasibətləri, tədrisin keyfiyyətinin artırılması və təhsil

müəssisələrinin cəmiyyətə və bazara uyğunlaşması üçün mühüm rol oynayır.

Strateji idarəetmə ali məktəbin inkişaf planlarının hazırlanması və icrası üçün vacibdir. Bu yanaşma ali məktəbin uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsini və bu hədəflərə nail olmaq üçün effektiv strategiyaların işlənməsini nəzərdə tutur.

Akademik idarəetmə tədris proqramlarının tərtib olunması, müəllim heyətinin seçilməsi və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin təşkili ilə bağlıdır. Müəllim heyətinin keyfiyyətli olması, tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və elmi araşdırmaların dəstəklənməsi ali təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Keyfiyyətin idarə olunması ali məktəblərin əsas vəzifələrindən biridir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif qiymətləndirmə mexanizmləri tətbiq olunmalıdır. Müəllimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, tələbələrin nailiyyətlərinin izlənməsi və təhsil proqramlarının daim yenilənməsi keyfiyyətin artırılmasına töhfə verir.

Resursların idarə olunması isə təhsil müəssisələrinin maliyyə, maddi-texniki baza və insan resurslarını səmərəli şəkildə idarə etməsinə yönəlib.

Tələbə yönümlü idarəetmə təhsil prosesinin tələbələrin ehtiyaclarına və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Müasir dövrdə ali məktəblər yalnız akademik biliklərin verilməsi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda tələbələrə real iş bazarına uyğun bacarıqlar qazandırılmalıdır. Bu baxımdan, tələbələrin təcrübə proqramlarına cəlb edilməsi, iş dünyası ilə əlaqələrin qurulması və məzunların məşğulluq səviyyəsinin artırılması mühüm məsələlərdən biridir.

Müasir təhsil idarəetməsində çevik idarəetmə və liderlik anlayışları əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsil müəssisələrində rəhbərlərin liderlik xüsusiyyətləri və innovativ düşüncə tərzini, tədris keyfiyyətinin yüksəlməsinə və təhsil prosesinin daha effektiv həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Çevik idarəetmə, təhsil müəssisələrinin qlobal və lokal dəyişikliklərə daha sürətli reaksiya verməsinə imkan tanıyır. Bu yanaşma, təhsil müəssisələrinin idarəetməsini daha adaptiv və sürətlə inkişaf edən bir sahə halına gətirir.

Müasir idarəetmə yanaşmalarında informasiya texnologiyalarının rolunun artması da vacib bir məsələdir. Təhsil idarəetməsinin rəqəmsallaşdırılması, məlumatların sürətli işlənməsi və tədrisin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əlverişli mühit yaradır. Bu zaman təhsil müəssisələri məlumat bazalarının istifadəsi, onlayn dərslərin təşkil olunması və digər rəqəmsal alətlərdən istifadə edirlər.

Ali məktəblərdə idarəetmə anlayışlarının effektiv tətbiqi təhsil müəssisələrinin inkişafını və onların qlobal rəqabətdə öz mövqelərini gücləndirməsini təmin edir. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi prosesində müasir yanaşmaların tətbiqi, şəffaf və effektiv idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması ali təhsil sisteminin davamlı inkişafına töhfə verir.

Nəticə olaraq, müasir təhsil sisteminin inkişafı və keyfiyyətinin artırılması, ali məktəblərdə pedaqoji kadr hazırlığının modernləşdirilməsi və təhsil idarəetməsində müasir yanaşmaların tətbiqi ilə sıx əlaqəlidir. Bu yanaşmaların tətbiqi təhsil müəssisələrini daha çevik, effektiv və dünya standartlarına uyğun hala gətirə bilər. Tədris metodlarının yenilənməsi, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası və idarəetmə strategiyalarının təkmilləşdirilməsi ali məktəblərin inkişafına, tələbələrin peşəkar və şəxsi bacarıqlarının artırılmasına böyük təsir göstərir.

Pedaqoji kadr hazırlığının modernləşdirilməsi, yalnız təhsil sisteminin inkişafı üçün deyil, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Müasir müəllimlər, yalnız bilik ötürmək deyil, həm də tələbələrin sosial və şəxsiyyət inkişafını dəstəkləyən, onları real həyatda qarşılaşacaqları problemlərlə üzləşməyə hazırlayan kadrlar olmalıdır. Təcrübə əsaslı tədris metodlarının tətbiqi və rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi, təhsil prosesinin daha interaktiv və effektiv olmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. (2020). Azərbaycan təhsilinin inkişafı: Strateji baxış. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
2. Nərimanov, M. (2019). Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji kadrların hazırlığı. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Sadıqova, A. (2022). Müasir təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların rolu. Bakı: Təhsil Akademiyası.
4. The World Bank. (2021). Education and the role of pedagogical training in development. Washington D.C.: World Bank Publications.
5. UNESCO. (2019). The role of education in the socio-economic development of nations. Paris: UNESCO Publishing.
6. Yusifov, T. (2018). Təhsildə innovativ yanaşmalar və müasir tədris metodları. Bakı: Akademiya

SUMMARY

The modern education system requires the preparation of pedagogical staff that meets the demands of a developing society and the improvement of their teaching methods. Aligning teacher training with contemporary requirements not only enhances the quality of education but also positively impacts the socio-economic development of the country. This article provides extensive information on innovative methods applied in modern teacher training, including student-centered teaching, interactive approaches, and experiential learning methods.

The professional development of teachers and the modernization of teaching methods not only improve their instructional skills but also strengthen students' social and personal development. The use of technological innovations, interactive materials, and online resources in the teaching process expands learning opportunities for students. Additionally, the application of strategic approaches and flexible management in education administration ensures the efficient operation of higher education institutions. The article highlights the importance of strategic management, academic administration, quality management, and student-oriented approaches.

Keywords: Education system, Management, Teaching methods, Digital technologies, Labor market

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLANMASINDA DİDAKTİK OYUNLARIN ROLU

Nuranə AĞALAROVA
agalarovanurane12@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə uşaqların məktəb təliminə hazırlanması prosesində didaktik oyunların rolundan bəhs olunur. Didaktik oyunlar uşaqların inkişaf və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlanır. Didaktik oyunlar başlıca olaraq bu tələbə uyğun cavab verməlidir. Məqalədə didaktik oyunların prinsipləri arasındakı əlaqələrdən də bəhs olunur. Didaktik oyunlar eyni zamanda koqnitiv, sosial və emosional inkişafı təşviq etməklə öyrənməni xoş və cəlbədicə etmək üçün nəzərdə tutulmuş təhsil alətləridir. Azyaşlı uşaqların məktəbə hazırlanması kontekstində bu oyunlar onların əsas bacarıqları inkişaf etdirərək formal təhsilə keçidinə kömək etmək üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Bu məqalədə uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasında didaktik oyunların rolu, onların faydaları və tətbiqi nümunələri araşdırılır. Bundan əlavə didaktik oyunlar vasitəsilə məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ölkəmizin tarixi, milli-mədəni dəyərləri, adət-ənənələri, qəhrəmanları, təbiəti ilə bağlı geniş məlumat vermək mümkündür. Oyunlarda vətən sevgisi, milli-mədəni irsə sahib çıxmaq kimi dəyərlər vurğulanır. Didaktik oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlara bilik verməklə onların məktəb fəaliyyətinə hazırlanmasında kömək olur.

Didaktik oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlara yaradıcı tapşırıqlar verməklə, onlarda təfəkkür və təxəyyülü inkişaf etdirir. Oyunlar müxtəlif mövzularda təşkil edilərək məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda dünyagörüşü inkişaf etdirir, onların intellektual, emosional, sosial inkişafında böyük rola malikdir. Həmçinin oyunlar uşaqların öz hiss və düşüncələrini anlamaq və düzgün şəkildə ifadə etmə vasitəsidir. Oyunlardakı müsbət obrazlar uşaqlarda bu xüsusiyyətlərə marağı formalaşdırır. Həmçinin onlar bu keyfiyyətlərə yiyələnməyə maraq göstərirlər.

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəb təliminə hazırlanması prosesində koqnitiv, sosial və emosional inkişafa, analitik bacarıqlarının formalaşmasına yönəlmişdir. Bu oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlara bilik və bacarıqlar aşılaraq onların məktəb fəaliyyətinə hazırlanma vasitəsidir.

Açar sözlər: oyun, emosiya, təfəkkür, bilik, ünsiyyət, inkişaf, maraq, bacarıq, təxəyyül

Giriş

Bəzən təhsil və ya öyrənmə oyunları kimi adlandırılan didaktik oyunlar xüsusi təlim nəticələri nəzərə alınmaqla tərtib edilmiş strukturlaşdırılmış fəaliyyətlərdir. Sırf əyləncəyə yönəlmiş ənənəvi oyunlardan fərqli olaraq, didaktik oyunlar əyləncə və təhsili birləşdirir, uşaqları oynayarkən vacib anlayışları öyrənməyə həvəsləndirir. Bu oyunlar yaddaş, problem həll etməyi, dil bacarıqlarını, riyazi düşüncəni, sosial qarşılıqlı əlaqəni və motor inkişafı stimullaşdıran fəaliyyətləri əhatə edə bilər.

Didaktik oyunlar öyrənməni interaktiv şəkildə təşviq etmək üçün əla vasitədir. Əyləncəli elementləri özündə birləşdirərək, bu oyunlar uşaqlara maraqlarını qoruyaraq yeni anlayışları mənimsəməyə kömək edir. Məsələn, tapmacalar və yaddaş oyunları idrak bacarıqlarını artırır, stolüstü oyunlar və ya kooperativ oyunlar komanda işini və sosial bacarıqları təşviq edir. Didaktik oyunlar həmçinin öyrənməyə çox yönlü yanaşma təklif edir ki, bu da onları həm sinifdə, həm də evdə faydalı edir. [1]

Məktəbə hazırlıqda didaktik oyunlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunu bu şəkildə izah etmək mümkündür:

1. Koqnitiv İnkişaf: Didaktik oyunlar yaddaş, diqqət, konsentrasiya və düşünmə kimi müxtəlif idrak funksiyalarını stimullaşdırır. Məsələn, elementlərin çeşidlənməsi, uyğunlaşdırılması və ya

təsnifləşdirilməsini əhatə edən oyunlar uşaqlara riyaziyyat və elm kimi məktəb fənlərində vacib olan məntiqi əlaqələri və anlayışları anlamağa kömək edir. Bu oyunlar həmçinin problem həll etmə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını təşviq edərək, uşaqlara akademik problemləri daha effektiv şəkildə həll etməyə kömək edir.

2. Dil bacarıqları: Dilin mənimsənilməsi erkən uşaqlıq təhsilinin ən mühüm aspektlərindən biridir. Didaktik oyunlar çox vaxt şifahi ünsiyyət, oxu və yazı fəaliyyətlərini əhatə edir ki, bu da lüğətin inkişafına, cümlələrin formalaşmasına və anlama bacarıqlarına kömək edir. "Simon deyir" kimi oyunlar, söz tapmacaları və ya hekayə qurma oyunları təkcə dili öyrənməyi xoşlamır, həm də uşağın fikirlərini aydın ifadə etmək və diqqətlə dinləmək qabiliyyətini artırır ki, bu da sinifdə iştirak üçün mühüm bacarıqlardır.

3. Sosial Bacarıqlar: Sosiallaşma məktəbə hazırlığın əsas hissəsidir. Bir çox didaktik oyunlar qruplarda oynamaq, komanda işini, əməkdaşlığı və paylaşmağı təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu oyunlar uşaqlara təlimatlara əməl etməyi, başqalarının növbələrinə hörmət etməyi və qrup daxilində effektiv ünsiyyət qurmağı öyrədir. Bu cür təcrübələr uşaqların əməkdaşlığın və qarşılıqlı hörmətin vurğulandığı məktəbin sosial dinamikasına uyğunlaşmasına kömək etmək üçün çox vacibdir.

4. Emosiya və Davranışın Tənzimləməsi: Məktəb tez-tez uşaqları strukturlaşdırılmış rutinlərlə və gözləntilərlə tanış edir ki, bu da çox çətin ola bilər. Didaktik oyunlar, xüsusilə növbə götürmə və səbri əhatə edən oyunlar uşaqlarda özünü idarə etmə və emosional tənzimləməni inkişaf etdirməyə kömək edir. Oyunda uduzmağın və ya növbə gözləməyin öhdəsindən gəlməyi öyrənmək möhkəmlik və əzmkarlıq, məktəbdə uğur qazanmaq üçün vacib olan keyfiyyətləri inkişaf etdirə bilər.

5. İncə və ümumi motor bacarıqları: Bir çox didaktik oyunlar incə və kobud motor bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən fiziki hərəkəti əhatə edir. İstər bloklarla tikinti, istər estafet yarışlarında iştirak etməklə, istərsə də əl-göz koordinasiyası fəaliyyətləri ilə bu oyunlar uşaqlara yazı, rəsm və məktəb alətlərindən istifadə kimi tapşırıqlar üçün vacib olan motor bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. [2]

Məktəbə hazırlıqda didaktik oyunların faydası əvəzsizdir. Tədris oyunları kimi də adlandırılan didaktik oyunlar əsrlər boyu təhsil metodologiyalarına inteqrasiya edilmişdir. Bu oyunların arxasında duran əsas ideya ondan ibarətdir ki, öyrənmə passiv deyil, əyləncəli, aktiv proses olmalıdır. Konstruktivizm və aktiv öyrənmə nəzəriyyələrinə əsaslanan didaktik oyunlar uşaqların praktiki təcrübə, kəşfiyyat və problem həlli yolu ilə ən yaxşı öyrənmələri ideyasına əsaslanır. Jan Piaje, Lev Vıqotski və Maria Montessori kimi məşhur nəzəriyyəçilər uşaqların idrak, sosial və emosional bacarıqlarını necə inkişaf etdirdiyini və oyunun bu inkişafı necə dəstəklədiyini başa düşməkdə əhəmiyyətli töhfə vermişlər.

Piajenin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi uşaqların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə bilikləri fəal şəkildə qurduğunu vurğulayır. Didaktik oyunlar uşaqlara eksperimentlər aparmağa, kəşflər etməyə və oyun kontekstində öz anlayışlarını yoxlamağa imkan verən strukturlaşdırılmış fəaliyyətlərdir.

Vıqotskinin Proksimal İnkişaf Zonası (ZPD) konsepsiyası, uşaqların hazırkı qabiliyyət səviyyəsindən bir qədər kənara çıxdıqları zaman ən effektiv şəkildə öyrəndiklərini, lakin böyüklərin və ya həmyaşıdlarının dəstəyi ilə uğur qazana bildiklərini təklif edir. Didaktik oyunlar tez-tez bu prinsip nəzərə alınmaqla tərtib edilir, bacarıqların inkişafını təşviq edən və eyni zamanda iskele üçün imkan verən problemlər təmin edir.

Montessori təhsili özünü idarə edən, praktiki fəaliyyətlər vasitəsilə öyrənməyi vurğulayır. Didaktik oyunlar, xüsusən də müstəqil kəşfiyyat və mənimsəməyə imkan verən oyunlar Montessorinin təhsil fəlsəfəsi ilə uyğunlaşır, gənc öyrənənlərdə müstəqillik və özünə inamı artırır.

Tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, əməkdaşlıq və ünsiyyət kimi bacarıqlar getdikcə müasir təhsildə uğur üçün vacib hesab olunur. Didaktik oyunlar uşaqları tənqidi düşünməyə, birgə işləməyə və fikirləri yaradıcı şəkildə ifadə etməyə təşviq etməklə bu bacarıqları inkişaf etdirir. Məsələn, ardıcılıq və ya təsnifatı ehtiva edən tapmacalar və ya oyunlar məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Yaddaş oyunları (uyğun cütlər və ya geri çağırma fəaliyyətləri kimi) akademik öyrənmə üçün vacib olan diqqət müddətini və yaddaşı yaxşılaşdırır. Fiqurların və rəqəmlərin sayılması, çeşidlənməsi və ya müəyyənləşdirilməsini əhatə edən stolüstü oyunlar hesablama bacarıqları üçün zəmin yaradır. “Ovçular və Nərdivanlar” və ya “Monopoliya” kimi oyunlar cəlbedici formatda nömrələrin tanınması, sayılması və sadə hesab anlayışlarını təqdim edir.

Bir çox didaktik oyunlar uşaqların lüğət ehtiyatını genişləndirməyə kömək edən danışığ və ya yazılı sözlərdən ibarətdir. “Scrabble” və ya “Boggle” kimi oyunlar uşaqları sözlərdən istifadə etməyə və tanımağa təşviq edir.

Uşaqlardan öz hərəkətlərini izah etmələrini, şəkilləri təsvir etmələrini və ya söhbətlərdə iştirak etmələrini tələb edən oyunlar (məsələn, “Kimi tap” və ya rol oynama fəaliyyətləri) şifahi ifadə və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Hərflərin tanınması, qafiyələnməsi və sözlərin qurulmasını əhatə edən oyunlar oxumaq və yazmaq üçün zəmin yaratmaqla erkən savadlılıq bacarıqlarını formalaşdırmağa kömək edir. [5]

Bir çox didaktik oyunlar məqsədə çatmaq üçün birlikdə işləmək kimi əməkdaşlıq tələb edir. Bu, uşaqlara məktəb şəraitində qrup işi üçün vacib olan bacarıqları bölüşməyi, növbə etməyi və danışığı aparmağı öyrənməyə kömək edir. Strukturlaşdırılmış oyunlar uşaqlara öz növbələrini gözləməyi və səbirli olmağı öyrədir. Bu bacarıqlar uşaqların qaydalara riayət etməli, öz növbələrini danışmalı və göstərişlərə əməl etməli olduğu sinif mühitlərində çox vacibdir. Uşaqların mübahisələri və ya fikir ayrılıqlarını həll etməli olduğu oyunlar (məsələn, oyun qaydaları ilə bağlı) onlara problem həll etmək və danışığı aparmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, emosional zəkanın inkişafına kömək edir.

Muncuqların saplanması və ya rəsm kimi kiçik obyektlərin manipulyasiyasını əhatə edən oyunlar yazı, kəsmə və rəsm kimi tapşırıqlar üçün zəruri olan incə motor bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Fiziki didaktik oyunlar (məsələn, maneə kursları və ya hərəkəti əhatə edən oyunlar) uşaqlara bədən tərbiyəsi və ümumi sinif fəaliyyətləri üçün vacib olan koordinasiya və motor nəzarətini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Didaktik oyunlar çox vaxt uşaqların riayət etməli olduğu qaydaları ehtiva edir. Məyusluq (uduzduqda və ya səhv etdikdə) kimi emosiyaları idarə etməyi öyrənmək uşaqlarda özünə nəzarət və möhkəmlik inkişaf etdirməyə kömək edir. Oyunlardakı uğur uşağın özünə hörmətini artırır və zəhmyyətinin böyüməsini təşviq edir. Oyun mühitində cəhd, uğursuzluq və yenidən cəhd prosesi əzmkarlığı və özünü effektivliyi təşviq edə bilər. Bir çox didaktik oyunlar nağıl söyləmə, rol oynama və ya tikinti fəaliyyətləri vasitəsilə yaradıcı oyunu təşviq edir. Bu oyunlar uşaqlara öz yaradıcılıqlarını ifadə etməyə və düşünmə qabiliyyətini artırmağa imkan verir. [6]

Didaktik oyunlar uşaqların öyrənməsi üçün maraqlı və xoş bir yol təqdim edir. Əyləncə elementi uşaqları həvəsləndirir və öyrənmə prosesinə maraq göstərir, cansıxıcılıq və ya işdən ayrılma riskini azaldır. Bir çox didaktik oyunlar fərdi öyrənmə üslublarına və ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilər. İstər müxtəlif çətinlik səviyyələri, istərsə də fərdiləşdirilmiş məzmun vasitəsilə, bu oyunlar bütün uşaqlar üçün öyrənməyi daha əlçatan etməklə, geniş imkanlara cavab verə bilər.

Nəticə

Didaktik oyunlar, akademik uğur üçün lazım olan idrak, sosial, emosional və fiziki bacarıqları inkişaf etdirmək üçün cəlbedici və təsirli vasitələr təqdim etməklə uşaqları məktəbə hazırlamaqda mühüm rol oynayır. Bu oyunları erkən uşaqlıq təhsilinə inteqrasiya etmək müsbət öyrənmə mühiti yaradır, kəşf etmək marağı, yaradıcılığı və əməkdaşlığı təşviq edir. Didaktik oyunları erkən uşaqlıq təhsilinə inteqrasiya etməklə, valideynlər və pedaqoqlar gənc öyrənənlərin hərtərəfli inkişafına kömək edən zəngin, stimullaşdırıcı mühit yarada, onları məktəbdə və ondan kənarda uğur əldə edə bilərlər.

Beləliklə, bu oyunlar erkən uşaqlıq inkişafında və məktəbə hazırlıqda əvəzsiz bir vasitədir.

ƏDƏBİYYAT

1. David Elkind tərəfindən "Oyunun Gücü: Təbii Olanı Öyrənmək"
2. Kathy Brodie tərəfindən "Oyun vasitəsilə öyrənmək"
3. Joe L. Frost, Shirley R. Wortham və Susan L. Reifel tərəfindən "Uşaqların inkişafında oyunun rolu"
4. Jacqueline S. Mooney tərəfindən "Erkən uşaqlıq inkişafında oyunun əhəmiyyəti"
5. https://www.researchgate.net/publication/260815121_Role_of_the_Game_in_the_Development_of_Preschool_Child
6. https://www.researchgate.net/publication/369838729_The_influence_of_didactic_games_on_the_development_of_preschool_age_children_attitude_of_preschool_education_teachers#:~:text=Didactic%20games%20benefit%20preschool%20children,perception%20of%20space%2C%20logical%20thinking
7. <https://link.springer.com/journal/13158>

SUMMARY

This article talks about the role of didactic games in the process of preparing children for school education. Didactic games are made according to the development and age characteristics of children. Didactic games should mainly meet this requirement. The article also talks about the relationship between the principles of didactic games. Didactic games are educational tools designed to make learning enjoyable and engaging while promoting cognitive, social and emotional development. In the context of preparing young children for school, these games are a valuable resource to help them transition to formal education by developing basic skills. This article examines the role of didactic games, their benefits and application examples in preparing children for school education. In addition, through didactic games, it is possible to provide preschool children with extensive information about the history, national-cultural values, traditions, heroes, and nature of our country. In the games, values such as love for the country and ownership of the national-cultural heritage are emphasized. Didactic games help pre-school children prepare for school activities by giving them knowledge.

Didactic games develop thinking and imagination in preschool children by giving them creative tasks. Games are organized on various topics and develop the worldview of preschool children, and play a major role in their intellectual, emotional, and social development. Also, games are a means for children to understand and correctly express their feelings and thoughts. Positive images in games form interest in these characteristics in children. They are also interested in acquiring these qualities. The article focuses on cognitive, social and emotional development and formation of analytical skills in the process of preparing preschool children for school education. These games are a means of preparing preschool children for school activities by imparting knowledge and skills to them.

Key words: game, emotion, thinking, knowledge, communication, development, interest, skill, imagination

SOSIAL PEDAQOQ VƏ ONUN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏLAHİYYƏTLƏRİ

İranə MƏMMƏDOVA

Elchin_mamezade@hotmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Müasir cəmiyyətin inkişafının əsas resursu cəmiyyəti mədəni inkişafda sabitliyi təmin edən, insanın sosial məqsədinin prioritetliyini, onun cəmiyyətə uyğunlaşması ehtiyacını əsaslandıran, şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan insan kapitalıdır. Beləliklə, ehtiyacı olan insanlara pedaqoji, psixoloji, sosial yardım göstərmək məsələlərində səriştəli, müasir sosial-mədəni şəraitdə fərdin ətraf mühitə uyğunlaşması kontekstində problemləri həll etməyə qadir olan mobil, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac var ki, bu da universitetdə təhsil prosesinin təşkili üçün əsas tələbləri müəyyən etməyə kömək edir xətt, məşq.

Açar sözlər: *sosial pedaqoq, innovativ fəaliyyət, təhsil, şəxsiyyətyönümlü inkişaf, kompetesiya, ali təhsil konteksti.*

Azərbaycanda mövcud sosial-mədəni vəziyyət prioritetlərin və dəyərlərin dəyişməsi, sosial inkişafın informasiya komponentinin xüsusi əhəmiyyəti, mədəni inkişafın sinergetik determinantlarının olması ilə xarakterizə olunur ki, bu da zamanın çağırışlarına uyğun olaraq peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi ehtiyacını artırır. Qlobal açıq təhsil məkanına keçid şəraitində ali təhsildə mütəxəssis hazırlığı üçün xüsusi innovativ, modernləşdirici strategiyaların hazırlanmasına elmi-praktik ehtiyac artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial pedaqogikanın insanın həyatı qüvvələrinin məqsədyönlü, pedaqoji cəhətdən mütəşəkkil dəstək sistemi haqqında bilikləri özündə birləşdirən müstəqil bir sahə kimi ayrılması, onun ətraf aləmlə, insanlarla və özü ilə münasibətlərinin şəxsi və sosial fəaliyyəti və konkret cəmiyyətdə həyatın mənəvi özünütəşkili əsasında rəşional qurulması qanunauyğundur. Hazırda sosial və təhsil işçilərinin peşə hazırlığının perspektiv inkişafı üçün obyektiv əsaslar yaradılmışdır.

Həllin uyğunluğu; problemlər. Bu profil üzrə mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin “təkmilləşməsi” təsdiqlənirmi? yaxın; beynəlxalq və yerli sənədlər; inkişaf sahələri; təhsil; zənginləşdirmə; onun məzmunu, konseptual müddəaları; Beləliklə, 2010-cu ilə qədər olan dövr üçün “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası” yaxın gələcək üçün ən mühüm vəzifə mütəxəssislərin hazırlanmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və daxilində təhsil prosesində integrasiyanın gücləndirilməsidir [1], Boloniya Bəyannaməsində deyilir: “Universitetlərə muxtariyyət və azadlıqların təmin edilməsi, onların fəaliyyətlərində humanist Avropa ənənələrinin dirçəldilməsinin ayrılmaz əlaqəyə nail olunmasının zəruriliyi haqqında:

✓ Tələbələrin genişmiqyaslı mobilliyini təmin edən lazımi vasitə kimi dərslərin tutumluğunun ölçülməsinin Avropa sisteminin - AKTS tipli kredit sisteminin tətbiqi. Qəbul edən maraqlı olan universitetlər tanıyarlarsa. Kreditlər ali olmayan təhsil, o cümlədən ömür boyu təhsil çərçivəsində də alınə bilər.

✓ Təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə müqayisə oluna bilən meyar və metodologiyasının hazırlanması işində Avropa əməkdaşlığına kömək edilməsi.

✓ Ali təhsildə, xüsusilə tədris planlarının, institutlararası əməkdaşlığın, mobillik sxemlərinin, birgə tədris proqramlarının, praktik hazırlığın və elmi tədqiqatların aparılmasının inkişaf etdirilməsi məsələlərində zəruri Avropa baxışlarına dəstək verilməsi.

Biz, bununla da, Avropa ali təhsil Zonasını möhkəmləndirmək üçün bu məqsədlərə çatmağı

(bizim institutsional səlahiyyətlərimiz çərçivəsində və müxtəlif mədəniyyətlərə, dillərə, milli təhsil sistemlərinə və universitetlərin muxtariyyətinə tam hörmətlə yanaşmaqla) öhdəməzə götürürük və nəhayət, biz Avropanın ali təhsil sahəsində səriştəli qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə hökumətlərarası əməkdaşlıq yolundan istifadə edəcəyik [3].

Sosial pedaqoqların peşəkar hazırlığının uyğunlaşma qabiliyyətinə yönəldilməsi ilə dəyişdirilməsi zərurəti cəmiyyətin bu tip mütəxəssisə olan ehtiyacı ilə təsdiqlənir, çünki milli təhsil təşəbbüsü məktəblər sürətli inkişaf məqsədlərinə cavab verən bir qurumdur və məktəb təhsili elə qurulmalıdır ki, məzunlar müstəqil şəkildə qarşıya qoyulsun və sosial vəziyyətə ciddi dəstək verməklə mümkün olmayan təhsil prosesini həyata keçirə bilsinlər. pedaqoq. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” Azərbaycanın əsas rəqabət üstünlüklərindən biri onun insan potensialının reallaşdırılmasına, texnologiyaların, iqtisadi nəticələrin və bütövlükdə cəmiyyətin həyatının daim təkmilləşdirilməsi ilə insanların bilik və bacarıqlarının ən səmərəli istifadəsinə yönəldilməsidir və bu, fərdin tərbiyəsi, təhsili və peşəkar inkişafı prosesində sosial və pedaqoji dəstək tələb edir [2]. Belə şəraitdə sosial-pedaqoji sahədə mütəxəssis hazırlığı bu prosesin daim yenilənməsini, özünü təkmilləşdirməyi tələb edir ki, bu da adaptiv təlim sistemi ilə mümkündür.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, müasir inkişaf mərhələsi cəmiyyətdə, cəmiyyətin sivilizasiya proseslərində baş verən qlobal problemlər ilə səciyyələnir və bu, istər-istəməz təhsil sisteminin vəziyyətinə təsir göstərir ki, bu gün təkcə ənənəvi formalarda mütəxəssis hazırlığı ilə məhdudlaşmaq olmaz və mütəxəssislərin adaptiv hazırlığı sisteminə keçidi tələb edir. Bununla bağlı müəyyən çətinlik ondan ibarətdir ki, pedaqogika, psixologiya və sosial pedaqogikada hələ də uyğunlaşmanın dəqiq başa düşülməmişdir. Uyğunlaşma nəzəriyyəsi, ilk növbədə, mütəxəssislərin peşə hazırlığı sistemində bir tərəfdən cəmiyyətin sosial tələblərinə uyğunlaşma imkanını, digər tərəfdən isə sistemin özünün gələcək sosial pedaqoq şəxsiyyətinin fərdi ehtiyaclarına və imkanlarına uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sosial pedaqoqun peşəkar hazırlığının adaptiv sisteminin normativ bazası Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda təsbit edilmişdir ki, bu da müxtəlif təhsil müəssisələrinə, çoxsəviyyəli, differensiallaşdırılmış təhsil proqramlarına, davamlı və təkmil təhsil imkanlarına, adekvat pedaqoji vəzifələrin qoyulmasına, tələbələrin öz ehtiyaclarına uyğun olaraq təhsilin fərdi ehtiyaclarına uyğun olaraq seçim etməsinə imkan verən yanaşmaları, üsulları və formaları təyin edir, qabiliyyətlər və həyat planlarını müəyyənləşdirir [5].

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində sosial pedaqoqlar - yeni mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir ki, bu da gələcək sosial pedaqoqların peşə hazırlığının xüsusi adaptiv sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da gələcək mütəxəssislərə peşəkar status rollarını mənimsəməyə, ona ehtiyacı olan digər insanlara fəal sosial-pedaqoji və psixoloji dəstək verməyə, onların peşəkar fəaliyyət formalarını dəyişdirmək və həyata keçirmək üsullarını dəyişdirmək qabiliyyətinə malik olmaq imkanı verəcəkdir. Ali təhsilin sosial pedaqoqların peşəkar fəaliyyət üçün hazırlanmasının adaptiv sisteminə yönəldilməsi zərurəti həm də onunla bağlıdır ki, bu gün sosial pedaqoqlar universitetlər, pedaqoji institutlar, texniki və texnoloji universitetlər, tibb institutları, hərbi akademiyalar, mədəniyyət və memarlıq institutları və s. tərəfindən hazırlanır hər bir sənayenin, hər bir bölgənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq. Təhsil müəssisələri arasında artan rəqabət tələbələrin fərdi inkişafına, onların öyrənilən fənlər və ixtisaslar vektorunu seçiminə dəstək verməyə yönəlmiş adaptiv təhsil sisteminin işlənilməsini zəruri etmişdir. Tələbə subyektivliyi problemi aktuallaşır ki, bu da onun peşəkar fəaliyyətini, adaptiv təhsil sistemində sosial və pedaqoji fəaliyyətin səmərəli həyata keçirilməsi üçün zəruri olan keyfiyyətlərin şüurlu və məqsədyönlü inkişafını nəzərdə tutur.

Ali pedaqogikanın institutsionallaşdırılması bu sahədə aparıcı tədqiqatlarda H.M.Əhmədov, A.O.Mehrabov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Ə.Ağayev, Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmov, M.İ.İlyasov, F.N.İbrahimov, A.N.Abbasov, M.H.Nəzərov, L.N.Qasimova, R.M.Mahmudova, Ə.S.Abasov, İ.H.Cəbrayilov, İ.Z.Əliyev, O.Q.Həsənlı, F.B.Sadıqov və İ. O. Məmədovanın araşdırmalarında təhsil sistemində gedən modernləşmə, tətbiq olunan layihələrin nəticələrinin effektivliyini müəyyənləşdirən innovasiyalar, yeni təlim texnologiyaları və s. yeniliklərlə bağlı mülahizələr irəli sürülmüşdür [4].

Hazırda bu ixtisas üzrə tələbələrin hazırlığının təşkilinin ənənəvi konsepsiyası əsasında belə

integrasiyanın inkişafına nail olmaq çox çətindir. Bu problemi həll etməyin yollarından biri də adaptiv sistem yaratmaq ola bilər. Ali təhsil kontekstində sosial pedaqoqların peşə hazırlığı problemlərinə dair elmi işlərin nəzəri-metodoloji təhlili göstərir ki, hazırda tədqiqat problemini əsaslandırmağa və ali məktəbdə sosial pedaqoqların peşəkar hazırlığının adaptiv sistemi üçün konsepsiya hazırlamağa imkan verən kifayət qədər elmi və pedaqoji biliklər mövcuddur.

Ümumilikdə ali təhsilin ümumi inkişafı qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və xüsusilə sosial pedaqoqların hazırlanması üçün aşağıdakı fikir və konsepsiyalar elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bir insanın peşəkar inkişafı, onun əsaslarının və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı prosesi ən vacib hesab olunur. Bu fikirləri biz pedaqogikanın klassikləri A. Disterveq, Ya.A. Comenius, I.G. Pestalozzi, V.A. Suxomlinsky, K.D. Uşinski və başqaların elmi işlərində rast gələ bilərik.

Ümumilikdə ali təhsil didaktikasının inkişafına mühüm töhfələr veriblər: S.İ. Arxangelski, Yu.K. Babanski, V.P. Bepalko, B.S. Gershunsky, V.I. Juravlev, V.I. Zaqvyazinsky, V.V. Kraevski, N.V. Kuzmina, İ.Ya. Lerner, N.D. Nikandrov, P.I. Pidkasisti, V.A. Slastenin, N.F. Talysina və başqaları tədqiq olunan problemin xarakteri sosial və pedaqoji təhsilin optimal qurulması üçün bu nəzəriyyələrin müddəalarından istifadəni müəyyən edir [4]. Son onilliklərdə yerli ali sosial təhsil sistemini tədqiq edən əsərlər meydana çıxdı. Bu nəzəriyyələrin integrasiyası və onların əsas prinsiplərinin dəyişkənliyi adaptiv təlim sistemi konsepsiyamızı əsaslandırmağa imkan verir.

Sosial pedaqoqların hazırlanmasının məzmununu və texnologiyalarını təqdim edən işlərin təhlili göstərdi ki, universitetdə bu problemin öyrənilməsi elmi-tədqiqat fəaliyyəti üçün sosial pedaqoqların hazırlanmasının müəyyən aspektlərində həyata keçirilir.

Sosial pedaqoqun peşə səriştəsinin fərdi növlərinin formalaşması kommunikativ səriştəyə dair dissertasiyada tədqiq edilmişdir (F. A. Kudryavtseva, I. G. Nazarova və başqaları); estetik bacarıq; (R;K.Q. Candosov); etnomədəni səriştə (N.G. Arzamasceva) [4]. Sosial pedaqoqun peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin diaqnostikası L.I. Kobışeva; sosial pedaqoqların praktiki hazırlığı V.L. Simonoviç, L.K. İvanova və başqaları.

Eyni zamanda, problemin müəyyən aspektləri üzrə pedaqoji elmdə əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq; sosial pedaqoqların peşə hazırlığının tələb olunan keyfiyyətinə nail olunmasını təmin edən meyar və göstəricilərin əsaslandırılması, işlənilib hazırlanması və istifadəsi, onun hazırkı vəziyyətinin səviyyəsi sosial-pedaqoji təhsilin adaptiv sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində təhsil prosesi iştirakçılarına konkret həllər təqdim etmir. Bu vəziyyət aşağıdakı səbəblərdən qaynaqlanır:

✓ Təhsil paradigmalarının dəyişməsi peşəkar sosial-pedaqoji təhsilin məqsədlərini dəyişir, onun həyata keçirilməsi ali təhsil müəssisələrində sosial pedaqoqların hazırlanması sisteminin işlənilib hazırlanmasına metodik yanaşmalar müəyyən edilmədən mümkün deyil.

✓ Peşəkar pedaqogikanın hazırkı inkişaf mərhələsi mütəxəssislərin peşə hazırlığına yeni metodoloji yanaşmaların tətbiqinin təhlili və ümumiləşdirilməsi, elmi cəhətdən yenidən nəzərdən keçirilməsi mərhələsidir, lakin təəssüf ki, ali məktəbdə uyğunlaşma sisteminin layihələndirilməsi, sosial pedaqoqların peşəkar hazırlığı problemini lazımi diqqətdən kənarda qoyub.

✓ İxtisaslı kadrların hazırlanması üçün bazar iqtisadiyyatının tələbləri təlim prosesində dar peşə vərdislərinə və bacarıqlarına yiyələnmək yolu ilə təmin edilə bilməz; Sosial pedaqoqların hazırlanması üçün praktikada tətbiq olunan peşəkar və pedaqoji texnologiyalarda hələ sistemli şəkildə əks olunmayan tələblərin fərdi və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, şüurlu peşəkar özünütəyinetmə, peşəkar mobillik, dəyişən sosial və pedaqoji fəaliyyət şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyətinin inkişafına diqqət yetirilir.

Həm elm adamları, həm də praktiki tələfəndən istifadə olunan sosial-pedaqoji təhsilin konseptual aparatının uyğunsuzluğu, təhsil prosesinin proqnozlaşdırıcı modelini təmsil edən sosial pedaqoqun peşəkar hazırlığının adaptiv sisteminin inkişafının ümumi strategiyasının müəyyən edilməsində çətinliklər, peşə səriştəsinin struktur məzmununun inkişaf etdirilməməsi, fərdi motivasiya, sosial-fəal fəaliyyət -onun inkişafının yaradıcı tərəfləri universitetdə gələcək mütəxəssislərin peşəkar hazırlığı prosesini optimallaşdırmağa imkan vermir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”. 22 iyul 2022-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası. Bakı: 25 iyun 2007-ci il.
3. Boloniya bəyannaməsi. Avropa ali təhsil zonası. Avropa təhsil nazirlərinin birgə bəyanatı. Boloniya ş. 19 iyun 1999-cu il
4. Məmmədova İ. O. İbtidai sinif müəllimi hazırlığında pedaqoji innovasiyadan istifadə üzrə işin sistemi. Fəlsəfə Doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. Bakı, 2022, 162 səh.
5. Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 19 iyun 2009-cu il

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA İCTİMAİYYƏTİN ROLU

Nübar KƏRİMOVA
nubarkarimova97@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafında ictimaiyyətin rolu ətraflı şəkildə izah edilmişdir. Məktəbəqədər dövr uşaqların sosiallaşma prosesinin başlanğıcı olduğu üçün cəmiyyətin müxtəlif sahələri – ailə, məktəbəqədər təhsil müəssisələri, qohumlar, qonşular və digər sosial mühitlər uşaqların sosial bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İctimaiyyətin rolu yalnız uşaqların sosial bacarıqları öyrənməsi ilə bitmir; həm də onların sosial dəyərləri, əxlaqi normalara uyğun davranışları mənimsəmələri üçün stimül yaratmaqdır. Məsələn, cəmiyyətdəki hörmət, ədalət və bərabərlik kimi dəyərlərin təşviq edilməsi uşaqların daha empatik, məsuliyyətli və qarşılıqlı əlaqələrdə ədalətli davranma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri uşaqların sosial inkişafında xüsusi yer tutur, çünki burada uşaqlar sosial oyunlar vasitəsilə empatiya, əməkdaşlıq və sosial rolları mənimsəyirlər.

Eyni zamanda, sosial öyrənmə mühiti və ictimai iştirakçılığın stimullaşdırılması da vacibdir. Uşaqların sosial kompetensiyalarını inkişaf etdirmək üçün ictimaiyyətin dəstəyi və iştirakının artırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür əməkdaşlıq, həm də cəmiyyətin geniş təbəqələrindən gələn müxtəlif təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə reallaşır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafını dəstəkləmək üçün təhsil müəssisələrinin, ailənin və ümumilikdə ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti müsbət nəticələr verəcəkdir.

Tədqiqatların nəticələrinə əsasən, ictimaiyyətin bu sahədəki müdaxilələri uşaqların inkişafı üçün sağlam bir mühitin yaradılmasına kömək edəcək və təhsil sisteminin müasir istiqamətləri arasında yer almalıdır.

Açar sözlər: *Məktəbəqədər yaş dövrü, sosial mühit, bacarıq, bağça*

Məktəbəqədər yaş dövrü, uşaqların həyatında sosial bacarıqların inkişaf etdiyi ən mühüm mərhələdir. Bu dövr, uşaqların fiziki və əqli inkişafının təməlini qoyulduğu, onlara cəmiyyətin qaydalarını və sosial davranışlarını öyrədildiyi bir vaxtdır. Uşaqlar bu dövrdə ilkin dostluq münasibətləri qurur, özlərini və başqalarını anlamağa çalışır, emosional vəziyyətlərini idarə etməyə və başqalarının hisslərini anlamağa başlayırlar. Bu dövrün əhəmiyyəti, düzgün şəkildə inkişafı onların gələcək həyatında uğurlu sosial əlaqələr qurmasına, özünə inam və empatiya hissinin inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Sosial inkişaf yalnız fərdi deyil, həm də kollektiv əlaqələrin formalaşması deməkdir. Uşaqların sosial bacarıqları ailə, məktəb, cəmiyyət və digər sosial mühitlər tərəfindən təsirə məruz qalaraq inkişaf edir. Beləliklə, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosial inkişafında ictimaiyyətin və müxtəlif sosial mühitlərin rolunu daha geniş şəkildə müzakirə edəcəyik.

Məktəbəqədər dövr, uşaqların həm emosional, həm də sosial inkişafı baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə uşaqların sosial bacarıqlarını öyrənməsi, başqaları ilə münasibət qurma, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, onlara gələcəkdə daha uğurlu və sağlam sosial əlaqələr qurmaq üçün güclü bir təməl yaradır. Həmçinin, bu dövrdə uşaqlar öz emosiyalarını ifadə etməyi, digər insanların hisslərini və düşüncələrini başa düşməyi, münaqişələri sülh yolu ilə həll etməyi öyrənirlər. Bu bacarıqlar uşağın gələcək həyatında həm şəxsi, həm də sosial münasibətlərinin keyfiyyətini müəyyən edir.

İctimaiyyətin uşaqların sosial inkişafındakı rolu çoxşaxəlidir. Bu rolu müxtəlif sosial qurumlar

və mədəniyyət mühitləri vasitəsilə dəyərləndirmək olar onları ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Ailə mühiti -Ailə, uşaqların sosial inkişafının ilk və ən vacib mərhələsidir. Ailənin uşağa verdiyi sosial təlimatlar və nümunələr, onların davranışları üzərində böyük təsirə malikdir. Uşaqlar ilk sosial təcrübələrini ailə üzvləri ilə yaşayırlar. Ailənin uşağa sevgi, qayğı və dəstək göstərməsi, onları digər insanlarla düzgün münasibət qurmağa hazırlayır. Bu dövrdə valideynlər uşaqlarına empatiya göstərməyi, başqalarına qarşı hörmətlə yanaşmağı, müsbət davranışları öyrətməli və özləri də bu dəyərləri nümunəvi şəkildə təqdim etməlidirlər.

Məktəblər və Təhsil Müəssisələri-Məktəbəqədər təhsil müəssisələri, uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün vacib bir mühit təmin edir. Uşaqlar burada həm fərdi, həm də qrup şəklində fəaliyyətlərdə iştirak edirlər. Müəllimlər və tərbiyəçilər, uşaqlara ünsiyyət qurma, başqaları ilə əməkdaşlıq etmə və qaydalara riayət etmə kimi sosial bacarıqları öyrədirlər. Bu təlimatlar, uşağın gələcək həyatında cəmiyyətlə əlaqələrinin müsbət və sağlam olmasına kömək edir.

Uşaq Bağçaları-Uşaq bağçaları məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosiallaşmasında, cəmiyyətə adaptasiya olunmasında xüsusi rol oynayır. Burada uşaqlar bir-birləri ilə mütəmadi olaraq qarşılıqlı əlaqəyə girirlər və bu, onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Uşaqlar müxtəlif yaş qruplarından olan digər uşaqlarla oyunlar oynayır, müxtəlif sosial rollar mənimsəyir və sosial münasibətləri daha da zənginləşdirirlər. Bağçaların uşaqların sosial inkişafını dəstəkləyən müxtəlif proqramları və fəaliyyətləri, onların bir-biri ilə uyğunlaşmalarını təmin edir.

İctimai və Mədəni Təşkilatlar-İctimaiyyətin digər təsirli rolu müxtəlif mədəniyyət və idman fəaliyyətləri vasitəsilə uşaqlara təqdim etdiyi sosial imkanlardır. Məsələn, uşaqların idman yarışlarında iştirak etməsi, mədəniyyət mərkəzlərində tədbirlərdə aktiv olması, onların sosial şəbəkələrini genişləndirir. Bu cür fəaliyyətlər uşaqlara əməkdaşlıq, komanda ruhu, liderlik və digər sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir.

İctimaiyyətin uşaqların sosial inkişafına dəstək olması onların sağlam böyüməsi üçün vacibdir. İctimaiyyətin təqdim etdiyi dəstək mühitində uşaqlar sosial əlaqələr qurur və özlərini cəmiyyətin bir parçası olaraq hiss edirlər. Cəmiyyətin uşaqlara təklif etdiyi imkanlar onların sosial inkişafına güclü təsir göstərir. İctimaiyyət, uşaqlara həmrəylik, qarşılıqlı anlaşma və müsbət sosial davranışları təşviq edən fəaliyyətlər təqdim etməlidir. Məsələn, uşaq parklarında keçirilən sosial fəaliyyətlər, təbiət gəzintiləri, kitabxanalar və digər ictimai sahələr uşaqların birgə oyun oynamağı, digər uşaqlarla dostluq etməyi və cəmiyyətin digər üzvləri ilə əlaqə qurmağı öyrənmələrinə imkan verir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosial inkişafı, onların gələcəkdəki həyatlarını və cəmiyyətlə əlaqələrini böyük ölçüdə müəyyən edir. Bu dövrdə ictimaiyyətin və ailənin uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Ailə, məktəb, uşaq bağçaları və digər ictimai mühitlər uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərərək onların sosial təcrübələrini zənginləşdirir və gücləndirir.

Gələcəkdə uşaqların sağlam sosial bacarıqlar əldə etməsi üçün cəmiyyətin daha çox diqqət yetirməsi, sosial dəstəyi artırması və uşaqların inkişafını dəstəkləyən müsbət bir mühit yaratması vacibdir. Bu yolla, uşaqlar yalnız sosial bacarıqlarını deyil, həm də daha güclü bir şəxsi inam və empatiya hissi inkişaf etdirəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxışova, Ş. İnkişafetdirici təlim prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaqların adaptasiya imkanları //Məktəbəqədər və ibtidai təhsil: Elmi-metodik jurnal .-2018.- №2/223.- S.13-17.
2. Əlizadə, Ə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailə mühitində sosial inkişafı. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2001
3. Əlizadə, H. Sosiallaşma və tərbiyə prosesində oyunların rolu. Bakı: Müəllim Nəşriyyatı. 2007
4. Əlizadə, O. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rol davranışının determinantları // Elmi əsərlər / Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu .-2018.- C.85, №1.- S.125-131.

SUMMARY

This article details the role of the public in the development of social skills of preschool children. Since the preschool period is the beginning of the process of socialization of children, various spheres of society – family, preschool educational institutions, relatives, neighbors and other social environments-play an important role in the formation of children's social skills.

The role of the public does not end only with the fact that children learn social skills; but also to create incentives for them to adopt social values, behaviors that correspond to moral norms. Promoting values such as respect, justice and equality in society, for example, develops children's skills to be more empathetic, responsible and fair in interactions. Preschool educational institutions occupy a special place in the social development of children, because here children master empathy, cooperation and social roles through social games.

At the same time, a social learning environment and stimulation of public participation are also important. Increasing community support and participation is of great importance for developing children's social competence. Such cooperation is also realized through the interaction of various influences from Broad strata of society. The joint activities of educational institutions, the family and the public in general to support the development of social skills of preschool children will bring positive results.

Based on the results of the studies, public interventions in this area will contribute to the creation of a healthy environment for the development of children and should be ranked among the modern directions of the education system.

Keywords: *Preschool age period, social environment, skills, kindergarten*

ŞAĞIRDLƏRİN BACARIQLARINI GENİŞLƏNDİRMƏK ÜÇÜN SƏRİŞTƏ ƏSASLI YANAŞMA

Pərvanə SƏFƏRƏLİYEVƏ

pervane.safaraliyeva.f@bsu-uni.edu.az

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Səriştə əsaslı yanaşma müasir təhsil sistemində şagirdlərin nəzəri biliklərini praktiki bacarıqlara çevirmək və onların həyat üçün zəruri kompetensiyalara yiyələnməsini təmin etmək məqsədini güdür. Bu yanaşma fərdiləşdirilmiş öyrənmə, fənlərarası integrasiya və praktiki tətbiqi ön plana çəkərək, şagirdlərin analitik düşünmə, problem həll etmə, komanda işi və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Şagirdlər layihə əsaslı fəaliyyətlər, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və real həyatdan götürülmüş problemlərin həlli vasitəsilə öyrənmə prosesinə aktiv cəlb olunur. Bu, onların yalnız bilik əldə etməsinə deyil, həm də bu bilikləri tətbiq etməyi öyrənməsinə kömək edir.

Azərbaycan təhsil sistemində səriştə əsaslı yanaşma kurikulum islahatları çərçivəsində geniş tətbiq edilir. Şagirdlərin praktik və sosial bacarıqlarını artırmaq üçün müəllimlərin hazırlanması, rəqəmsal resursların istifadəsi və təcrübəyə əsaslanan öyrənmə modelləri hazırlanır. Bu yanaşma yalnız təhsilin keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də şagirdləri müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun hazırlayır.

Açar sözlər: *təhsil, səriştə, təhsilalan, bilik, qabiliyyət, dəyər*

Müasir dövrdə təhsil sistemi yalnız bilik verməkdən ibarət deyil. Müasir dünyada təhsil sistemi dəyişən sosial, iqtisadi və texnoloji tələblərə uyğun olaraq daim yenilənir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və əmək bazarının sürətlə dəyişən tələbləri təhsildə yeni yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoyur. Bu kontekstdə, səriştə əsaslı yanaşma, ənənəvi bilik əsaslı tədris modelinə alternativ olaraq, şagirdlərin həyat bacarıqlarını, problem həll etmə qabiliyyətlərini və müxtəlif situasiyalarda effektiv davranış nümayiş etdirmək səriştələrini inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Ənənəvi təhsil yanaşmasının bilik ötürməyə əsaslandığı bir dövrdə, bu biliklərin real həyatda tətbiqi üçün tələb olunan bacarıqların inkişafı prioritetə çevrilib.

Azərbaycan təhsil sistemində səriştə əsaslı yanaşmanın tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılır. Kurikulum islahatları, rəqəmsal resursların istifadəsi və təcrübə əsaslı təhsil modellərinin genişləndirilməsi bu istiqamətdə görülən işlərdəndir. Kompetensiyalı yanaşma əsasında həyata keçirilən pedaqoji kadr hazırlığının əsas məqsədi ümumtəhsil məktəbinin və əmək bazarının tələbatlarını bir araya gətirmək, məktəb fəaliyyətini əmək bazarının tələbatlarına əsasən tənzimləmək, təlim nəticələrinin reallaşdırılmasına diqqət yetirməkdir [2; s 11]. Bu yanaşma, şagirdlərin yalnız nəzəri bilikləri mənimsəməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda onların praktiki bacarıqlarını və müasir dövrün tələblərinə uyğun səriştələrini formalaşdırır.

Səriştə əsaslı yanaşmanın əsas məqsədi şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri real həyatda tətbiq etmə bacarığını inkişaf etdirməkdir. Bu yanaşma, şagirdlərin problemləri həll etmək qabiliyyətini artırır, tənqidi düşünmə və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, əmək bazarına uyğun funksional səriştələr qazanmasına şərait yaradır və müstəqil öyrənmə vərdişlərini aşılayır. Səriştə əsaslı təhsil yalnız akademik uğuru deyil, həm də şəxsi və sosial inkişafı dəstəkləyir.

Azərbaycan təhsil sistemində də səriştə əsaslı yanaşmanın tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. 2019-cu ildən tətbiq olunan yeni tədris proqramlarında (kurikulum) səriştə əsaslı təhsilin elementlərinə yer verilir. Səriştə əsaslı təhsil “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyasında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli

Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur [1]. Bu yanaşma, xüsusilə məktəb və ali təhsil səviyyəsində müasir texnologiyalar və metodikalar vasitəsilə inkişaf etdirilir.

Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir [2]. Məsələn, müasir dövrdə işəgötürənlər yalnız akademik biliyə malik olan deyil, həm də yüksək ünsiyyət, adaptasiya və problem həll etmə bacarıqlarına sahib namizədlərə üstünlük verirlər. Səriştə əsaslı təhsil bu tələbləri nəzərə alaraq tələbələrə daha rəqabətqabiliyyətli edir.

Eyni zamanda, müəllimlərin səriştə əsaslı təhsil üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması üçün müxtəlif təlimlər həyata keçirilir. “Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır” [3; s 13]. Həqiqətən də, müəllimin akademik bacarıqları, tədris təcrübəsi və peşəkarlıq səviyyəsi, təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi yetişməsində həlledici amillərdən biridir. Müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən bir nümunədir.

Səriştə ömürboyu təhsil almağa hazırlığı təmin edən və müəyyən sahədə uğurlu fəaliyyət göstərməyə imkan verən bilik, qabiliyyət, dəyərlər və mövqelərin məcmusudur.

Təhsilalanlarda səriştələrin formalaşdırılması üçün məktəbdə real həyatla bağlı tapşırıqların verilməsinin vacibliyi böyükdür, xüsusilə məktəblərdə keçirilən layihələrin təsiri bu məsələdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səriştələrin formalaşdırılması inkişaf prosesinə uğur qazandırır.

Müasir dövrdə təhsilimizin məqsədi təhsilalanların gələcək həyatlarında qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərdən uğurla dəf edə biləcək hala gətirməkdir. Təhsilalanlar o səriştələr və bacarıqlara malik olmalıdırlar ki, həmin çətinlikləri aradan qaldırmağı bacarsınlar. Çünki biz onların hansı çətinliklərlə qarşılaşacağını bilmirik. Biz şagirdlərimizi, təhsilalanlarımızı həmin çətinliklərə hazırlamalıyıq. Biliklərin vacibliyi inkar edilməməklə yanaşı qazanılmış biliklərin praktik fəaliyyətdə istifadəsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Əgər şagird tapşırılmış işi yerinə yetirmək üçün biliyindən bacarıqla istifadə edirsə artıq biz səriştə qazanırıq deməkdir. Əsas diqqət mənimsənilmiş informasiyanın həcminə deyil, təhsilin başlıca nəticəsi olaraq insanın müxtəlif, o cümlədən problemli situasiyalarda fəaliyyət göstərməyə hazır olmasına yönəldilir.

Səriştə əsaslı yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Öyrənməyi öyrənmək səriştələri: Öyrənməyi öyrənmək, həm fərdi, həm də qrup daxilində vaxt və məlumatı səmərəli şəkildə idarə etməklə, davamlı şəkildə öyrənmə bacarıqlarına inadkarlıqla və fərdi qaydada davam etdirmək bacarığıdır.

- Fundamental biliklər: Səriştəəsaslı yanaşma təhsilin fundamentallaşdırılmasına və təkcə bu növ biliklərin dərinlən öyrədilməsinə deyil, həm də bu biliklərin standart və xüsusilə qeyri-standard şəraitdə tətbiqi bacarığının formalaşdırılmasına yönəlidir.

- Dəyərlərin formalaşdırılması: Səriştə əsaslı yanaşma təkcə bilik və bacarıqların deyil, həm də şəxsi və sosial dəyərlərin inkişafını dəstəkləyir. Bunlara fərdin sosial və iş həyatında, hətta müxtəlif icmalarda effektiv və konstruktiv şəkildə iştirakını təmin edən və lazım gəldikdə münaqişələrin həllinə imkan verən bütün davranış formaları daxildir.

- Layihə əsaslı təhsil: Şagirdlərə real həyatdan götürülmüş problemləri həll etmək üçün layihələr təqdim olunur. Bu, onların tədqiqat aparmaq, komanda ilə işləmək və yaradıcı düşünmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər qruplar şəklində işləyərək, kollektiv qərar qəbul etmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

- Texnologiyadan istifadə: Rəqəmsal vasitələr və onlayn resurslar şagirdlərin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir və fərqli öyrənmə metodlarına şərait yaradır. “Bu gün tədris prosesində fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, yeni pedaqoji texnologiyalardan, kompüter texnikasından, innovasiyalardan, elektronlövhələrdən, elektron dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə şübhəsiz tədrisin keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəldir, biliklərin daha səmərəli mənimsənilməsinə, uzun müddət yadda qalmasına, tələbələrin texniki bacarıq və qabiliyyətlərinin, yaradıcı və məntiqi

təfəkkürünün inkişafına, və həmçinin səriştəli, keyfiyyətli kadr hazırlığına səbəb olur” [4; s 4].

Səriştə əsaslı yanaşmanın uğurlu tətbiqi yalnız təhsil sisteminin islahatı ilə deyil, həm də müəllimlərin hazırlıq səviyyəsinin artırılması və valideynlərin bu prosesə inteqrasiyası ilə mümkündür. Səriştə əsaslı yanaşmanın uğurla tətbiqi kompleks bir yanaşma tələb edir və yalnız təhsil sisteminin islahatı ilə məhdudlaşmır. Təhsil tələbələrin yalnız akademik nailiyyətlərini deyil, həm də öz güclü və zəif tərəflərini anlamaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müəllimlərin və ya sahə üzrə mütəxəssislərin dəstəyilə tələbələr öz maraq dairələrində daha dərinlən inkişaf edə bilirlər.

Səriştə əsaslı təhsil tələbələrin bilik və bacarıqlarını əmək bazarının tələblərinə uyğun formalaşdırır. Əksər ölkələrdə işəgötürənlər müvafiq praktik bacarıq və səriştələrə tam yiyələnmiş ali məktəb məzunlarına ehtiyac duyur, ənənəvi təhsil isə həmişəki kimi hələ də bilik və yaddaşa əsaslanır və bir çox hallarda nəzəri xarakter daşıyır[6; s 63]. Təbii haldır ki, müasir dövrdə işəgötürənlər öz ofislərində, istehsalat və xidmət sahələrində çalışan işçilərin səriştə səviyyəsinə daha yüksək tələblərlə çalışırlar.

Səriştə əsaslı təhsil müasir dövrün tələblərinə cavab verən çevik və funksional bir modeldir. Tələbələrin nəzəri biliklərlə yanaşı, həyat və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təqdim etdiyi yeni yollar, bu yanaşmanı təhsil sistemlərinin ayrılmaz hissəsinə çevirir. Beləliklə, səriştə əsaslı təhsil gələcək nəsillərin daha bacarıqlı, innovativ və dinamik olmasına zəmin yaradır. Bu yanaşma yalnız bilik ötürməklə kifayətlənmir, həm də problemləri həll etmək, müstəqil öyrənmək və qlobal cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 2009
5. Cahangirov A. Təhsilimiz dünəndən sabaha. Bakı: Şərq-Qərb, 2020, 384 s.
1. Əhmədov H., Zeynalova N. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 352 s
2. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 234 s.
3. Mehrabov A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2010, 516 s.
6. Mehrabov A. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. B: Elm və təhsil, 2015, 288s.

SUMMARY

The competency-based approach aims to transform students' theoretical knowledge into practical skills in the modern education system and to ensure their acquisition of the necessary competencies for life. This approach focuses on personalized learning, interdisciplinary integration and practical application, and aims to develop students' analytical thinking, problem-solving, teamwork and communication skills.

Students are actively involved in the learning process through project-based activities, the use of digital technologies and solving real-life problems. This helps them not only acquire knowledge, but also learn to apply this knowledge.

The competency-based approach is widely applied in the Azerbaijani education system within the framework of curriculum reforms. Teacher training, the use of digital resources and experience-based learning models are encouraged to improve students' practical and social skills. This approach not only improves the quality of education, but also prepares students for the requirements of the modern labor market.

Keywords: Education, competency, learner, knowledge, ability, value

РЕЗЮМЕ

Компетентностный подход в современную образовательную систему направлен на преобразование теоретических знаний учащихся в практические навыки и обеспечение их овладения компетенциями, необходимыми для жизни. Этот подход акцентирует внимание на индивидуализированном обучении, междисциплинарной интеграции и практическом применении, развивая у учащихся аналитическое мышление, умение решать проблемы, работать в команде и коммуникативные навыки.

Ученики активно вовлечены в процесс обучения через проектную деятельность, использование цифровых технологий и решение проблем, взятых из реальной жизни. Это помогает им не только получать знания, но и учиться применять их на практике.

В системе образования Азербайджана компетентностный подход широко применяется в рамках реформы учебных планов. Для повышения практических и социальных навыков учащихся стимулируется подготовка преподавателей, использование цифровых ресурсов и модели обучения, основанные на опыте. Этот подход не только улучшает качество образования, но и готовит учащихся к требованиям современного рынка труда.

Ключевые слова: *Образование, компетентность, обучающийся, знание, способности, ценности.*

MÜASİR DÖVRDƏ PEŞƏ TƏHSİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Pərvin HACIYEV

haciyevpervin058@gmail

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Tezisdə ölkəmizdə peşə təhsilinin inkişafına qısa nəzər salınmış, peşə təhsilinə olan maraq təhlil edilmişdir. Rusiya, Amerika və Almaniya peşə təhsilin sahəsində təcrübəyə diqqət yetirilmişdir. Təhsilin bu növü üzrə ölkəmizdə yaradılan Peşə Təhsili Agentliyin fəaliyyəti və funksiyasına nəzər salınmışdır. Azərbaycan texnologiyaları təlim proqramlarına integrasiya etməklə öz peşə təhsili sistemini modernləşdirməyə səy göstərir. Buraya kompüter laboratoriyalarına, rəqəmsal təlim resurslarına və müvafiq proqram təminatına girişin təmin edilməsi daxildir.

Açar sözlər: *peşə təhsili, təhsilin inkişafı, peşə fəaliyyəti, təlim proqramları, təhsil müəssisələri*

Bilik tutumlu sənayelərin inkişafına yönəlmiş yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün innovativ modellərin yaradılması, təhsil müəssisələri ilə işəgötürənlər arasında daim qarşılıqlı şəbəkə əlaqəsinin təşkili və beynəlxalq əməkdaşlıqda fəal iştirak XX əsrin sonlarından peşə təhsilinin inkişafının prioritet vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

2014-cü il fevralın 27-dən martın 2-dək Honq-Konqda keçirilən Dünya Konqresi gənclərin təhsili və məşğulluğu probleminin XXI əsrin global problemi olduğunu müəyyən edib. Bu problemin həllini təmin etmək üçün əsas Azərbaycanda peşə təhsili sistemində mövcud olan bir sıra ziddiyyətlər müşahidə edilmişdir. Müasir innovativ istehsalın tələblərinin gənc nəslin hazırlıq səviyyəsindən yüksək olduğu məlumdur. Nəticədə əldə edilən biliklər texnologiyaların inkişaf səviyyəsindən geri qalır. Məzunların əldə etdikləri ixtisaslar çox vaxt istehsalat tələblərinə cavab vermir. Gənclərin peşəyönümü haqda bilikləri peşənin məzmunu və əmək bazarı haqqında biliklərə deyil, digər xarici atributlara əsaslanır.

Bu problem həm də yeni texnologiyaların inkişafı, əhalinin məşğulluq strukturunun dəyişməsi, iqtisadi münasibətlərin qloballaşması və rəqabətin artması ilə bağlı iqtisadiyyatın rəqabətyönümlü tipinə keçidlə daha da güclənir. Bu şəraitdə peşə təhsili üzrə məzunların işgüzar və şəxsi xüsusiyyətlərinə, onların peşə hazırlığının keyfiyyətinə, ixtisas səviyyəsinə, qabiliyyət və bacarıqlarına tələblər artır.

Əhalinin yeniyetmə və gənc təbəqəsinin peşə təhsili və məşğulluğu problemi çox aktualdır. XXI əsrin nəzəri və praktiki konsepsiyaların gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsinə diqqət yetirməklə onun modernləşdirilməsinə yanaşmaların dəyişən əmək bazarında mühüm nəzəri və praktiki problem kimi çıxış edir.

Dünya təcrübəsinə adekvat olan müasir peşə təhsili nəzəriyyəsinin və ona uyğun gələn təhsil modelinin işlənilib hazırlanması tələb olunur ki, bu da əməkdən istifadənin səmərəliliyi, iş yerlərinin dəyişdirilməsi məsələlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Kadr potensialının inkişafı və məzunların hazırlanmasının keyfiyyəti problemini həll etmək üçün tənzimləyici tədbirlər sisteminin inkişaf etdirilməsi zərurəti yaranır.

Yeni texnologiyaların inkişafı, əhalinin məşğulluq strukturunun dəyişməsi, iqtisadi münasibətlərin qloballaşması və rəqabətin artması ilə əlaqədar iqtisadiyyatın post-sənaye tipinə keçid yaranır. Bu şəraitdə məzunların işgüzar və şəxsi xüsusiyyətlərinə, onların peşə hazırlığının keyfiyyətinə, ixtisas səviyyəsinə, qabiliyyət və bacarıqlarına tələblər artır. Gənclərlə bağlı yuxarıda qeyd olunanlar o deməkdir ki, əhalinin bu qrupunun təhsili və məşğulluğu problemi çox aktualdır və peşə təhsili ilə bağlı onun müasirləşdirilməsinə nəzəri və praktiki yanaşmalar dəyişdirilməlidir. Məhz bu məqsədlə ölkəmizdə peşə təhsilinin inkişafına dövlət qayğısı artmış, bu sahədə hüquqi qanunverici aktlar qəbul edilmişdir.

Müstəqillik illərindən sonra Azərbaycanda peşə təhsili sistemi çətin dövrlər yaşayıb. Bir vaxtlar xüsusi fərqlənən məktəblər və texnikumlar gənclər üçün cəlbediciliyini itirdi və əmək bazarı ixtisaslı işçilərin kəskin çatışmazlığı ilə üzləşdi. Bununla belə, vəziyyət tədricən dəyişməyə başladı. Dövlət tərəfindən təhsil sistemində bu mühüm əlaqəni bərpa etmək üçün proqramlar həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycan Təhsil və Elm Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin təhlillərinə əsasən son bir neçə ildə bu sahəyə maraq artmağa başlayıb. Drone təmiri, günəş panellərinin quraşdırılması və veb dizaynı sahələri daha cəlbedici hesab edilir.

Son illər Azərbaycanda peşə təhsili sisteminin köklü transformasiyası müşahidə edilir. Bu təşəbbüs milli kadrların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və ölkənin beynəlxalq əmək bazarında mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Peşə təhsili sahəsində vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməkdədir. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin nəzdində Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması bu istiqamətdə əsas addım hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 2016-cı il tarixli 869 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış Dövlət Agentliyinin əsas vəzifəsi peşə təhsili sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və əlaqələndirilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 24 aprel 2018-ci il “Peşə təhsili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu (1) qəbul etmişdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında peşə hazırlığının səmərəliliyinin artırılması və rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə peşə təhsili sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərini, peşə təhsili və təlimi sisteminin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir.

Ötən illərin qəbul nəticələrindən məlum olur ki, əgər 2020-ci ildə 11814 nəfər peşə təhsili müəssisələrinə qəbul olunmaq üçün müraciət edibsə, 2024-cü ildə bu rəqəm 27269-a çatıb. Beləliklə, 4 il ərzində abituriyentlərin sayı təxminən 130 faiz artıb. 2024/2025-ci tədris ili üçün 84 peşə təhsili müəssisəsində 136 ixtisas üzrə tələbə qəbulu aparılır. Qeyd edək ki, yeni tədris ilindən onlara daha doqquz yeni istiqamət əlavə olunması planlaşdırılır. Bunlara dronların texniki xidməti və təmiri, elektrik və hibrid avtomobillərin təmiri, nəqliyyat sistemində texniki xidmət (hava nəqliyyatı), alternativ enerji qurğuları və avadanlıqlarının istismarı, günəş panellərinin quraşdırılması və təmiri, kargüzarlıq və ofis xidmətləri üzrə mütəxəssis, tibbi avadanlıqların elektrik təmiri və texniki xidməti, operator, suvarma maşınları və nasos aqreqatlarının, qida və içki mütəxəssisi daxildir.

“Azərbaycan texnologiyaları təlim proqramlarına inteqrasiya etməklə öz peşə təhsili sistemini modernləşdirməyə səy göstərir. Buraya kompüter laboratoriyalarına, rəqəmsal təlim resurslarına və müvafiq proqram təminatına girişin təmin edilməsi daxildir. Texnologiyaların mənimsənilməsi tələbələrə sənaye tendensiyalarına uyğun bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir və onları müasir iş yerlərinə hazırlayır. Azərbaycan hökuməti tələbələr və valideynlər arasında onun təklif etdiyi üstünlüklər və imkanlar haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün peşə təhsilini fəal şəkildə təşviq edir. Karyera yarmarkaları, peşə yönümlü proqramlar və təşviq kampaniyaları kimi təşəbbüslər peşə təhsilinin dəyərini məşğulluq və karyera uğuruna aparan əlverişli yol kimi vurğulamaq məqsədi daşıyır” (2).

Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, gənclərin məşğulluğu sahəsində dövlət siyasətindən çox şey asılıdır. İşsizlik bəşəriyyətin ən çətin global problemlərindən biridir. Bununla belə, ABŞ və Almaniya rus və xarici ekspertlərin fikrincə, gənclərin məşğulluğu kifayət qədər yüksəkdir. İlk növbədə tədqiqatçılar bunu orta və kiçik biznesin inkişafına və saxlanmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi siyasətlə əlaqələndirirlər. XXI əsrin əvvəllərində ABŞ-da gənclər arasında işsizliyin aradan qaldırılması üçün işçi qüvvəsinin və mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması sahəsində ümummilli islahatlar aparıldı və kommersiya əsası olan yeni əlavə təhsil sistemi quruldu.

Eyni dövrdə Almaniya müəssisə və firmaların işçiləri üçün davamlı təlim və ixtisasartırmanın geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Tədris prosesində həvəsləndirmə, şagirdin özünə hörmətini və məqsədinə çatmaq istəyini inkişaf etdirmək üsullarından istifadə olunmağa başlandı. Peşə hazırlığı müasir nəzəri konsepsiyalara əsaslanmağa başladı.

Rusiya Təhsil Akademiyasının araşdırmasına görə, orta məktəb şagirdlərinin təxminən 50,0%-i peşə seçimini real imkanları ilə əlaqələndirmir; 46,2% bu məsələni həll edərkən valideynlərin və yaxınlarının fikrinə əsaslanır; 67,0%-nin yerinə yetirilməsi gələcəkdə təhsilini davam etdirmək üçün seçdiyi ixtisası nəzərdə tutan əmək vəzifələrinin mahiyyəti haqqında heç bir təsəvvürə malik deyildir.

Məktəblilərin əvvəlcədən seçilmiş peşə üzrə ali məktəblərə qəbulu üçün uğurlu karyera rəhbərliyi ilə gənclərin peşəkar öz müqəddəratını təyinetmənin davamlı trayektoriyasını təşkil etmək çox vacibdir. Tədris prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, peşə təhsili, orta ixtisas və ali məktəb məzunları öz ixtisasları üzrə işlə təmin olunsunlar.

Bu gün ali və orta ixtisas təhsilinin təhsil sahələri üzrə gənc mütəxəssislərin hazırlanması sistemi ona yönəlib ki, universitet məzunları daim öz biliklərini təkmilləşdirməyə və bacarıqlarını təkmilləşdirməyə hazır olmalıdırlar. Onlarda peşəkarlıqlarını daim inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək ehtiyacı və istəyi tərbiyə etmək lazımdır. Bu gün bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə və eləcə də ölkəmizdə peşə təhsilinə maraq getdikcə artır və bu sahəyə təhsilin təşkili tələbələrin müəyyən kompetensiyaların mənimsənilməsinə yönəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda peşə təhsilinin rolu (internet resurs). <https://tehsilmedia.az/elm/pese/2844-azrbaycanda-pes-thsilinin-rolu.html>
2. Peşə təhsili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/18343>

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

В дипломной работе кратко рассмотрено развитие профессионального образования в нашей стране и проанализирован интерес к профессиональному образованию. Россия, Америка и Германия обратили внимание на опыт в сфере профессионального образования. Рассмотрена деятельность и функции Агентства профессионального образования, созданного в нашей стране для данного вида образования. Азербайджан стремится модернизировать свою систему профессионального образования путем интеграции технологий в программы обучения. Это включает в себя предоставление доступа к компьютерным лабораториям, цифровым учебным ресурсам и соответствующему программному обеспечению.

Ключевые слова – профессиональное образование, развитие образования, профессиональная деятельность, программы обучения, образовательные учреждения.

AZƏRBAYCANDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINA DÖVLƏT QAYĞISI

Pərvin HACIYEV

haciyevpervin058@gmail
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə ölkəmizdə peşə təhsilinin inkişafı məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər və onların peşə təhsilinin inkişafına dəstəyinə dair məsələlər təhlil edilir. Peşənin ictimai əhəmiyyəti haqqında elmi-pedaqoji ədəbiyyatda yer alan fikirlər təhlilə cəlb edilmişdir. Yaradılmış Peşə təhsili Agentliyinin fəaliyyəti və peşə təhsilinin inkişafında həyata keçirilən sistemli və mütəşəkkil fəaliyyətdən bəhs edilir. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə müsbət təsir göstərərək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafını dəstəkləyən dövlət proqramları və təşviqlər də həyata keçirilir. Bu məqsədlə gənclərin peşə təhsili almağa yönəldilməsinə dair təqəüd proqramları, stimullaşdırıcı tədbirlər və işlə təmin olunma proqramları tətbiq edilir. Bu, peşə təhsilinə olan marağı artırır və təhsili daha əlçatan edir.

Açar söz: *peşə təhsili, təhsilin inkişafı, sistemli fəaliyyət, peşə psixologiyası, dövlət proqramları*

Ümumtəhsil məktəbləri və eləcə də məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri bu vəzifələri özünün fəaliyyətində bütünlüklə qəbul edərək, şagirdlərin müstəqil həyata hazırlanmalarında və peşə seçməyə istiqamətləndirilməsində mühüm işlər görür. Dərs prosesində, məşğələlərdə, dərnlərdə, xüsusi bölmələrdə uşaqların bilik və bacarıqlarının möhkəmlənməsinə və inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Məktəbdə müxtəlif fənlərdən alınan biliklər daha da möhkəmləndirilir.

Peşənin ictimai əhəmiyyətini V.D.Şadrikov (1) vurğulayır və bildirir ki, o, peşəni müəyyən tarixi məzmunla malik olan və ümumi ictimai istehsal sistemində müəyyən yer tutan konkret ictimai istehsal fəaliyyətinin bir növü hesab edir.

Peşəkar hadisələrin öyrənilməsi psixoloji ədəbiyyatda, peşə psixologiyası və sosioloji mənbələr çərçivəsində kifayət qədər uğurla həyata keçirilir. Müəllif-psixoloqlar peşəkar özünüdərkini formalaşmasında və inkişafında psixoloji amilləri nəzərə alır, şəxsiyyətin inkişafında peşəkar fəaliyyətin rolunu təhlil edir, peşə fəaliyyəti institutunun sosial əhəmiyyətini vurğulayırlar.

Peşə psixologiyasının görkəmli müasir tədqiqatçısı E.A.Klimov (2) vurğulayır ki, peşə öz sosial mənasında insanların əmək fəaliyyətinin sferasını müəyyən edən və əmək vasitələri və fəaliyyət üsulları, əmək funksiyaları, subyekt və sosial əmək şəraiti məhdudlaşdıran bir forma, normativ olaraq müəyyən edilmiş məqsədlərə və mövzu sahəsinə malik olan bir sistem kimi qəbul edilməlidir.

Xarici elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, onlarda peşə anlayışı da birmənalı deyil. Bir çox müəlliflər üçün peşənin subyektiv psixoloji aspektinə diqqət yetirmək səciyyəvidir: peşə insanın fərdi keyfiyyətlərinin məcmusu kimi başa düşülür. Bəzi əsərlərdə, əsasən lüğətlərdə peşə insanın obyektiv və mənəvi fəaliyyətində özünü göstərən bilik və bacarıqlarının vəhdəti kimi müəyyən edilir.

Peşənin struktur-funksional modelində müəyyən bir peşə fəaliyyəti çərçivəsində cəmiyyətin mədəni dəyərlərinin ötürülməsi funksiyası həlledici rol oynayır. T.Parsons yazırdı: “Mən peşə dedikdə rol kateqoriyasını başa düşürəm, onun məşğuliyyəti cəmiyyətə mədəni ənənəsinin hər hansı mühüm hissəsinə, o cümlədən onun əbədləşdirilməsi və gələcək inkişafı üçün məsuliyyətə mükəmməl sahibliyə və etibar edilmiş məsuliyyətə əsaslanır” (3, 43). Bununla belə, əksər xarici əsərlərdə peşə tələffüz olunan maddi xüsusiyyətləri və spesifik sosial funksiyaları olan sosial qrupun xüsusi növü kimi müəyyən edilir. A.K.Markova peşənin aşağıdakı substantiv komponentlərini müəyyən edir: “1) konkret peşə qrupunun nümayəndələrinin malik olduğu güc; 2) cəmiyyətdə təsir, nüfuz; 3) xüsusi bilik, təhsil sistemi; 4) özlərini bu peşənin bir hissəsi hesab edən insanlar üçün

qaydalar və davranış normaları sistemini təyin edən bir növ korporativ-bürokratik strukturun, peşəkarlar cəmiyyətinin olması; 5) peşəkar mədəniyyət” (4, 40).

Müasir elmi ədəbiyyatda “peşə” anlayışının yuxarıda göstərilən və digər tərif-lərinin təhlili nəticəsində peşə fenomeninin özünün mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirən aşağıdakı yanaşmaları ayırd etmək olar:

1) fəaliyyət (iqtisadi) yanaşma: insanların əmək bölgüsü və onun funksional məzmunu ilə müəyyən edilən sosial əhəmiyyətli əmək fəaliyyəti növü kimi peşə;

2) təbəqələşmə (sosioloji) yanaşma: bir növ məşğuliyyət və ya əmək fəaliyyəti ilə birləşən insanların böyük qrupu kimi peşə;

3) şəxsi (psixoloji) yanaşma: insanın keyfiyyət tərfi kimi peşə, konkret (ümumi və xüsusi) biliklər, bacarıqlar, habelə insanın şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusu.

Peşənin əksər tərifləri də beş əsas xüsusiyyəti ehtiva edir. Birincisi, peşə müəyyən bir fəaliyyətin qısa müddətli deyil, nisbətən uzunmüddətli, avtonom icrasıdır. İkincisi, bu, xüsusi təhsil və bacarıq tələb edən fəaliyyətdir. Üçüncüsü, peşə fəaliyyəti həm müəyyən peşələr daxilində, həm də onlardan kənarda müəyyən peşə davranışına gətirib çıxarır. Dördüncüsü, peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi peşə marağının formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da tez-tez peşə birlikləri və müəyyən peşələrin nümayəndələri üçün nizamnamələr vasitəsilə həyata keçirilir, bunun əsasında peşə əxlaqı və adət-ənənələri yaranır. Beşincisi, bir peşə nümayəndəsinin digər peşələrin nümayəndələrinə münasibətdə həm təşkilatçılıq, həm də sosial mənada xüsusi status göstərmək istəyi fərdin mənsub olduğu peşə ilə eyniləşməsinə səbəb olur.

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın ümumtəhsil məktəbləri qarşısında qoyduğu mühüm sosial əhəmiyyətli vəzifələrdən biri də gənc nəslin planlı və şüurlu surətdə peşə seçməyə – müstəqil həyata hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir (5).

“Texniki peşə təhsili sistemində təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması, şagirdlərin əmək tərbiyəsi, əməyə yaradıcı münasibətinin formalaşdırılması, peşəyönümü işinin yüksəldilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün həm də texniki peşə təhsili pedaqogikasının inkişafını öyrənmək, aparılmış tədqiqatların əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, qazanılmış uğurları daha da inkişaf etdirmək və müasir texniki peşə məktəblərində tətbiqinə nail olmaq zəruri və vacibdir” (6, 448).

Ölkəmizdə texniki peşə təhsilinin inkişafı, yeni keyfiyyətli kadrların təlim-tərbiyəsi həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müstəqillik illərinin başlanğıc mərhələsində, 90-cı ilin əvvəllərində texniki peşə təhsili sahəsində müəyyən problemlər yarandı. “Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin ermənilər tərəfindən işğal olunması nəticəsində öz yurdundan didərgin düşən qacqınlar Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərindəki texniki peşə məktəblərinin yataqxanalarında yerləşdirildi. İşğal olunmuş ərazilərdəki texniki peşə məktəbləri erməni faşistləri tərəfindən dağıdıldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişi nəticəsində başqa istiqamətlərdə olduğu kimi texniki peşə təhsili sistemində də dəyişikliklər edildi. Nazirlər Kabinetinin 23 avqust 1996-cı il tarixli qərarı mühüm rol oynadı. Həmin qərarla texniki peşə təhsili sisteminin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi, peşə tədris müəssisələrinə “peşə məktəbi” statusu verildi. Daha sonra “Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər) ölkə Prezidenti tərəfindən 3 iyul 2007-ci ildə təsdiq edildi. Dövlət Proqramının əsas məqsədi iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli olmaqla ölkə iqtisadiyyatının peşə-ixtisas kadrlarına yaranan tələbatının ödənilməsi və əhalinin müasir peşə təhsili almaq imkanlarının təmin edilməsi kimi əsas iki şərti ödəyən texniki peşə təhsili sistemini formalaşdırmaqdan ibarət idi” (6, 449).

Ölkəmizdə peşə təhsilinin inkişafı məqsədilə davamlı olaraq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu fəaliyyətin daha da təkmilləşməsi və yenilənməsi məqsədilə agentlik yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 24 aprel 2018-ci ildə “Peşə təhsili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş bu qanun “Azərbaycan Respublikasında peşə hazırlığının səmərəliliyinin artırılması və rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə peşə təhsili sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərini, peşə

təhsili və təlimi sisteminin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir” (7). Qanunvericilikdə peşə təhsilinin mahiyyəti belə açıqlanır: “7.1. Peşə təhsili Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin pilləsi kimi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən və təhsilalanlar tərəfindən bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini, onların ixtisaslarının daim artırılmasını, eyni zamanda, zəruri əmək bacarıqlarına yiyələnmələrini təmin edən prioritet fəaliyyət sahəsidir. 7.2. Peşə təhsili təhsilalanların tərbiyəsinin mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda, dövlət maraqları və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında formalaşdırılmasını təmin edir” (7).

Qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizdə 72 peşə təhsili müəssisəsində 136 ixtisas üzrə 1580 nəfər ilk peşə təhsili üzrə, 27511 nəfər texniki peşə təhsili üzrə, 2415 nəfər yüksək texniki peşə təhsili üzrə təhsil alır.

“Peşə təhsili müəyyən bir sahədə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasını təmin edən təhsil pilləsidir. Bu təhsil pilləsi tələbələrin peşə və texniki bilikləri, bacarıqları və səriştələri əldə etmələrini təmin edərək onları əmək bazarına hazırladır. Peşə təhsili adətən orta məktəbdən sonra verilir və müxtəlif peşə sahələrində (məsələn, sənaye, xidmət sektoru, texnologiya və s.) işə hazırlıq məqsədi daşıyır. Peşə təhsili sistemində, şagirdlər həm nəzəri bilikləri, həm də praktiki bacarıqları əldə edirlər. Bu təhsil növü həm də iş həyatına inteqrasiya olunma müddətini qısaltmaq üçün nəzərdə tutulub. Peşə təhsilinin əsas məqsədi işəgötürənlərin tələblərinə uyğun gələn kadrların hazırlanması və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasıdır” (8).

Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı, həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə müsbət təsir göstərərək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə bu sahəyə yönəldilən diqqət və həyata keçirilən islahatlar, ölkənin əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq peşə təhsilinin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırmağı hədəfləyir. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafına təsir edən əsas amillər və həyata keçirilən yeniliklər aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

1. Peşə təhsilinin əhəmiyyətinin artırılması nəticəsində Azərbaycanda peşə təhsilinin əhəmiyyəti son illər artmağa başlayıb. Övvəllər ali təhsil, daha çox üstünlük verilən sahə olarkən, indi peşə təhsili də diqqət mərkəzindədir. Bu dəyişiklik, həm əmək bazarının tələblərinə cavab vermək, həm də gənclərin işsizlik problemini həll etmək məqsədini güdür.

2. Azərbaycan hökuməti, 2007-ci ildən başlayaraq peşə təhsilinin inkişafı üçün genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilib və yeni proqramlar qəbul edilib. Bu islahatlar çərçivəsində peşə təhsilinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, təhsil proqramlarının yenilənməsi və tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi məqsəd qoyulub.

3. Azərbaycanda peşə təhsili müəssisələrinin infrastrukturunu və tədris şəraiti modernləşdirilməkdədir. Peşə məktəbləri və ixtisaslaşmış təhsil mərkəzləri yeni avadanlıq və texnologiyalarla təchiz olunur. Bu da tələbələrə daha müasir və praktik bacarıqlar əldə etməyə imkan yaradır.

4. Peşə təhsilinin inkişafında sənaye və iş dünyası ilə sıx əməkdaşlıq çox mühüm rol oynayır. Bu əməkdaşlıq sayəsində, peşə məktəbləri və təhsil mərkəzləri müvafiq sahələr üzrə təcrübə proqramları təşkil edir və tələbələrə iş yerində praktik təcrübə qazanmaq imkanı verir. Eyni zamanda, əmək bazarının ehtiyacları nəzərə alınaraq peşə təhsilinin proqramları da daim yenilənir.

5. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıq da genişlənib. Dövlət, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək, tədris proqramlarını dünya standartlarına uyğunlaşdırır və gənclərin beynəlxalq əmək bazarına uyğunlaşmalarını təmin edir.

6. Azərbaycanda peşə təhsilində müasir tədris metodları tətbiq olunur. Ənənəvi sinif otağı təlimlərinə əlavə olaraq, əyani təlimlər, simulyasiyalar və onlayn kurslar da inkişaf etdirilir. Bu yanaşma, gənclərin müxtəlif üsullarla bilik əldə etmələrini təmin edir.

7. Peşə təhsilində keyfiyyətin artırılması və şəffaflığın təmin edilməsi məqsədilə müvafiq qaydalar və standartlar tətbiq olunur. Təhsil müəssisələrinə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş kriteriyalar əsasında reyting verilərək, təhsil keyfiyyəti izlənilir və davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi təmin edilir. Bu, tələbələr yüksək səviyyəli təhsil almağa şərait yaradır.

8. Azərbaycanda peşə təhsilində gender bərabərliyinə və inklüzivliyə də xüsusi diqqət yetirilir. Qızların və oğlanların eyni şəkildə peşə təhsilini alması təşviq edilir və fiziki imkanları məhdud olan

şəxslər üçün xüsusi təhsil proqramları yaradılır. Bu yanaşma, peşə təhsilinin geniş təbəqələrə çatdırılmasını təmin edir.

9. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafını dəstəkləyən dövlət proqramları və təşviqlər də həyata keçirilir. Məsələn, gənclərin peşə təhsili almağa yönəldilməsi məqsədilə təqaüd proqramları, stimullaşdırıcı tədbirlər və işlə təmin olunma proqramları tətbiq edilir.

10. Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı, həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar, müasir tədris metodlarının tətbiqi, iş dünyası ilə əməkdaşlıq və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi gənclərin gələcək karyeralarına müsbət təsir edir. Peşə təhsilinin inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının güclənməsi və işsizlik probleminin azaldılması baxımından mühüm rol oynayır. Bu sahədə görülən işlər, həm də gənclərin daha ixtisaslaşmış və rəqabət qabiliyyətli bir işçi qüvvəsinə çevrilməsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://edu.gov.az/az/vocational-education>
2. Parsons T. Societies: evolutionary and comparative perspectives. – New Jersey: 1966
3. Peşə təhsili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”/ <https://e-qanun.az/framework/39275>
4. Rüstəmov F.A. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı (Dərslik), Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 888 s.
5. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / <https://e-qanun.az/framework/18343>
6. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях. – М.: 1995. – С. 9 – 10.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: 1996. –С. 39 – 40
8. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А.Ядова. –Л.: 1979. – С. 14 – 15
9. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. – М.: 1982. – С. 32 – 48.

ABSTRACT

The article analyzes the measures implemented for the development of vocational education in our country and issues related to their support for the development of vocational education. The analysis includes opinions on the social significance of the profession in scientific and pedagogical literature. The activities of the established Agency for Professional Education and the systematic and organized activities carried out in the field of development of vocational education are discussed. The development of vocational education in Azerbaijan has a positive impact on both the economic and social spheres and is of great importance. Azerbaijan implements state programs and benefits that support the development of vocational education. For this purpose, scholarship programs, incentive measures and employment programs are implemented to help young people obtain vocational education. This increases interest in vocational education and makes education more accessible.

Key words: professional education, development of education, systemic activity, professional psychology, state programs.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются меры, реализуемые для развития профессионального образования в нашей стране, и вопросы, связанные с их поддержкой развития профессионального образования. В анализ включены мнения о социальной значимости профессии в научно-педагогической литературе. Обсуждается деятельность созданного Агентства профессионального образования и планомерная и организованная деятельность, проводимая в области развития профессионального образования. Развитие профессионального образования в Азербайджане оказывает положительное влияние как на экономическую, так и на социальную сферу и имеет большое значение. В Азербайджане реализуются государственные программы и льготы, поддерживающие развитие профессионального образования. С этой целью реализуются стипендиальные программы, меры стимулирования и программы трудоустройства, направленные на получение молодыми людьми профессионального образования. Это повышает интерес к профессиональному образованию и делает образование более доступным.

Ключевые слова: профессиональное образование, развитие образования, системная деятельность, профессиональная психология, государственные программы.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏSİ TƏLƏBƏLƏRİNİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN İNKİŞAFINDA MÜƏLLİM HAZIRLIĞININ ROLU

Pərviz ALLAHVERDİYEV

pervizallahverdiyev06@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrümüzdə gənclərin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq tərbiyəsi günümüz ən vacib, öndə duran məsələlərdən biri kimi qarşımızdadır. Bunun üçün hələ əsas ailədə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, orta təhsil müəssisələrində qoyulan, lakin inkişaf etməsi və formalaşması üçün ali təhsil müəssisələrinin bu sahədə üzərinə düşən işlər az deyildir. Proqram əsasında hazırlanıb tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsinə ilmə-ilmə toxunan bu hazırlıq növü çox şaxəli olmaqla müəllimlər tərəfində aşılmalı və öyrədilməlidir. Azərbaycan ədəbi-tarixində vətənpərvərlik nümunələri, Azərbaycan ordusunun tarixi nailiyyətləri nümunəsində vətənpərvərlik motivləri və s. istifadə etməklə tələbə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafına xüsusi töhvə vermiş olarıq. Gələcəkdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ordu sıralarında layiqli xidmət etmələri, müasir silah və texnikanı mükəmməl bilmələri və gələcəyin vətənpərvər vətəndaşları kimi formalaşması günümüzün və xüsusən ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran vacib məsələdir.

Açar sözlər: Tələbə, gənc, vətənpərvərlik, tərbiyə, müəllim, ali məktəb

Giriş

Vətənpərvərlik şüurunun formalaşmasında kompleks xarakteri daşıyan bu sistem təlim-tərbiyə müəssisələrinin, universitet və institutların əsas funksiyaları sayılır. Hətənpərvərlik tərbiyəsi tələb edir ki, gənc nəsil, xüsusilə yuxarı sinif şagirdləri vətənin xidmətində dayanmağa orta məktəb illərində hazırlansınlar. Bu istiqamətdə aparılan tərbiyəvi əhəmiyyətli işlər elə qurulmalıdır ki, hərbi xidmətə hazırlaşan hər bir gənc bunun üçün iftixar hissi duysun, döyüş ənənələrinə sadıq olmaq ruhunda formalaşsın.

Şagirdlərdə milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsi onların müstəqil dövlətimizə sadıq vətəndaş kimi yetişməsinə, dövlətimizin qüdrətini hər zaman yüksək tutmasına zəmin yaradır. Vətənin taleyi üçün məsuliyyət hissəsinə sahib olmaq hərbi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnərək iradəlik, əzmlilik, mərdlik və qəhrəmanlıq kimi xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq hər bir gəncin müqəddəs vəzifəsidir. Sadəcə, bu vəzifələr gənc nəsə izah olunmalıdır.

Gənclərdə vətənin müdafiəçisi kimi mənəvi-siyasi və psixoloji keyfiyyətlərin formalaşdırılması hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin məğzini təşkil edir. Döyüş şəraitində və arxa cəbhədə hərbi qulluğun bütün çətinliklərinə sinə gərən, xalqımızın müstəqilliyi uğrunda üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələn möhkəm əqidəli vətənpərvər tərbiyə etmək lazımdır. Vətənpərvərliyin ali təzahürü özünü xalq kütəllələrinin cəmiyyət quruluşu işində məqsədyönlü fəaliyyətində, vətənin müdafiəsi yolunda fədakarlığında tapır. Ölkə qarşısında duran mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində əsas şərt xalq kütəllələrinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsindən, onların Vətənin müdafiəsinə hazırlığından ibarətdir. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olmaqla insanlarda yüksək mənəvi psixoloji, siyasi, fiziki vərdislərin, həmçinin vətənin müdafiəsi üçün lazım olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi üçün məqsədyönlü, plana uyğun fəal prosesdir.

Material və metodlar:

Ali təhsil müəssisələrində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi təşkili formaları.

- Milli qəhrəmanların həyatı ilə bağlı fotostendlər yaratmaq, təşkilat və tədris ocaqları qarşısında onlara abidə ucaltmaq, adlarına turnirlər keçirmək;

- Tələbələrin hərbi-fiziki tərbiyəsində idman klublarından geniş istifadə etmək. Onların nəzdində hərbi-fiziki hərəkət və oyun növləri üzrə dərnlər təşkil etmək;
- Dərslərdə hərbi quruculuq sahəsində gənc nəslin fəaliyyətini işıqlandırmaq;
- Hərbi sərkərdələr haqqında oçerklərin verilməsi və kinofilmlərin nümayişi, xalqımızın qəhrəmanlarını tərənnüm edən sənədli filmlərin çəkilməsi;
- Müharibədə həlak olmuş hərbiçilərin ailələrinə döyüş şöhrəti abidələrinə tələbələrin hamiliyini təşkil etmək;
- Milli ordumuzun yaranması gününü ali təhsil müəssisələrində və müxtəlif təşkilatlarda təntənəli şəkildə qeyd etmək;
- Gənclərin milli qəhrəmanlarla görüşlərini təşkil etmək vətənpərvərlik tərbiyəsində yüksək əhəmiyyət kəsb edir;
- Hərbi-fiziki hərəkət və oyunlarını tədqiq etmək, onları toplamaq, sistemləşdirmək, müxtəlif növlərini səciyyələndirmək, onların mahiyyəti və məzmununu açmaqla gənc nəslin hərbi-fiziki tərbiyəsinin inkişafına nail olmaq;
- Hərbi-fiziki hərəkət və oyunların əməli növlərinin inkişaf yollarını və amillərini, onların milli mahiyyətini aşkara çıxarmaq;

Tərbiyə növünün bu formaları gənc nəsle aşılamaqla gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi həmişə təlim-tərbiyə işinin ən mühüm istiqamətlərindən, məktəbin ən vacib vəzifələrindən olub. Bəziləri hisslərini belə ifadə edir: *“Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin həmişə kəlamı belə olub ki: Müstəqillik qazanmaq olar, amma onu saxlamaq çox çətindir. Onu saxlamaq üçün isə bizim gənclərimiz öz səylərini bu yolda əsirgəməməlidirlər. Vətənpərvərlik insanın canından, qanından gəlməlidir. İstər- istəməz hər kəs bu övladıdır vətənin və hər kəs bu Vətənə borcludur. Məncə Azərbaycanın, bu Vətənin suyunu içiriksə, havasını içimizə çəkiriksə, mənə biz də bu Vətənə borcluyuq. Yeri gəlmişkən, mən öz vətənpərvərlik hissimi mahnılarda əks etdirirəm”*[4, s.22]

Ölkəmizin tarixi haqqında sistemli, uşaqların başa düşəcəyi tərzdə verilən məlumatlar da vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. İstər dərslərdəki ayrı-ayrı mətnlərdə, istərsə də aparılan tərbiyəvi söhbətlər, tədbirlər zamanı verilən belə məlumatlardan tələbələr Vətənimizin zəngin tarixi, xalqımızın zaman-zaman öz varlığını qorumaq üçün apardığı mübarizələr, azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən mücadilələr

haqqında biliklər əldə edir, bu biliklər əqidəyə çevrilərək onlarda vətənpərvərlik hisslərini daha da artırır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsində xalqımızın qəhrəman oğulları, tarixi şəxsiyyətlər haqqında şagirdlərə verilən məlumatlar, aşılana biliklər də güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Tələbələrlə aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsi işi onların Vətənə məhəbbət və sədaqət ruhunda böyümələrinə, xalqımıza xas olan ən yaxşı mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə müsbət təsir göstərir.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsaslarının bir neçə xüsusiyyətləri vardır ki, bunlarda təhsil müəssisələrində (orta və ali) şagirdlərin, tələbələrin Vətənimizin müdafiəsinə həmişə hazır olmasına köməklik göstərir.

Vətənpərvərliyin ali təzahürü özünü xalq kütlələrinin cəmiyyət quruluşu işində məqsədyönlü fəaliyyətində, vətənin müdafiəsi yolunda fədakarlığında tapır. Ölkə qarşısında duran mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində əsas şərt xalq kütlələrinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindən, onların Vətənin müdafiəsinə hazırlığından ibarətdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olmaqla insanlarda yüksək mənəvi psixoloji, siyasi, fiziki vərdişlərin, həmçinin vətənin müdafiəsi üçün lazım olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi üçün məqsədyönlü, plana uyğun fəal prosesdir.

Azərbaycan gəncliyinin millli mənlik şüurunun inkişafı da burada əvəzsiz rol oynayır. Milli özünüdərk amili vətənin müstəqilliyinin qorunmasına, yetişməkdə olan gənclərin mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Məhz milli özünüdərk gənclərin qəlbində vətən sevgisi oyadır. Özünü dərk edən, milli şüura sahib olan insanın öz vətəninə sevməməsi mümkün deyil. Belə məsuliyyətli işin yüksək səviyyədə

təşkilinin əsas vəzifələrindən biri orta məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin rolunu yüksəltməkdən ibarətdir.

Nəticə

İnsana məxsus yüksək mənəvi keyfiyyətlər sırasında vətənpərvərlik hissi mühüm yer tutur. Bu müqəddəs hissin lap kiçik yaşlardan aşılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə məqsəduyğun nəticə əldə etmək üçün uşaq tərbiyə müəssisələri, məktəblərlə yanaşı, universitetlərdə öz işini düzgün planlaşdırmalı, il ərzində görəcəyi işləri qabaqcadan müəyyənləşdirməlidir. Burada tədbirlər arasında yaradılacaq əlaqə nəzərə alınmalı, işin təşkili əsaslandırılmalıdır.

Ümumiyyətlə vətənpərvərlik mövzusunda fənnin keçilməsi, mühazirələrin oxunması bu vəzifənin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır. Vətənpərvərlik dərslərinin keçilməsinin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, gənclər gələcəkdə Silahlı Qüvvələrdə xidmətə, vətənin müdafiəsinə mənəvi və hərbi-texniki və fiziki cəhətdən hazır olsunlar. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsaslarının bir neçə xüsusiyyətləri vardır ki, bunlarda təhsil müəssisələrində (orta və ali) şagirdlərin, tələbələrin Vətənimizin müdafiəsinə həmişə hazır olmasına köməklik göstərir. İctimai-siyasi fəaliyyətin başqa növlərində olduğu kimi, vətənpərvərlik tərbiyəsi işində də özünəməxsus müəyyən sistem vardır. Bu sistem, məqsəd, məna, məzmun, forma, metod və təsir vasitəsi kimi müəyyən funksiyaları özündə cəmləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, Ə.Ə. Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi. / Ə.Ə. Ağayev, Maarif nəşriyyatı, – Bakı: –1975.– 232 s.
2. Ağayev, M.H. Sınıfədxaric oxu vasitəsi ilə məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi. / M. Ağayev, – Bakı: Mədəni-Maarif, –1995. – 195 s.
3. Bağirova, S. Vətəndaşlıq borcu. Metodik tövsiyə / S. Bağirova, – Bakı: – 1997. – s.17
4. Əliyev, F.A. “Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi” / F. Əliyev, – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 2012.–156 s.
5. Quliyev, D.Q. Tələbə-Gənclərin vətənpərvərlik və hərbi-fiziki tərbiyəsinin təşkili / D.Q. Quliyev, Y.M. Babanlı. – Bakı: Adilioğlu. –2007.– 204 s.

SUMMARY

In our modern era, the patriotic and civic education of young people is one of the most important and prominent issues of our time. For this, the foundation is still laid in the family, preschool educational institutions, secondary educational institutions, but there is no shortage of work in this area for the development and formation of higher education institutions. This type of training, which is prepared on the basis of the program and touches upon the patriotic education of students, should be multifaceted and should be instilled and taught by teachers. By using examples of patriotism in Azerbaijani literary history, patriotic motifs in the historical achievements of the Azerbaijani army, etc., we will make a special contribution to the development of patriotic education of young students. In the future, the Azerbaijani Armed Forces will serve worthy in the ranks of the army, have perfect knowledge of modern weapons and equipment, and be formed as patriotic citizens of the future are important issues facing today's and especially higher educational institutions.

Keywords: Student, youth, patriotism, upbringing, teacher, higher education

KİÇİK MƏKTƏBYAŞLI ŞAĞİRDŁƏRİN EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ TƏCRÜBİ-EKSPERİMENTAL İŞ

Ramilə AĞAYEVA

ramilaagayeva77@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinə təcrübi-eksperimental işin təsirini müəyyənləşdirməkdir. Təcrübə müddətində şagirdlərə ekoloji mədəniyyətin aşılınması, onların ekoloji cəhətdən inkişaf etməsində pedaqoji şərtlərin öyrənilməsi, ekoloji mədəniyyət səviyyələrinin müəyyən edilməsi və onların təhlili kimi önəmli məsələlər təhlil olunub araşdırılacaqdır. Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə təcrübi-eksperimental iş prosesi zamanı müəyyən edici eksperiment, öyrədici eksperiment və yoxlayıcı eksperimentdən istifadə olunmuşdur. Təşkil edilən bu üç eksperimentin hər birinin ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması və inkişafı prosesindəki rolu müəyyənəşdirilmişdir.

Açar sözlər: *ekoloji mədəniyyət, müəyyən edici eksperiment, öyrədici eksperiment, yoxlayıcı eksperiment*

Günümüzdə ekoloji mədəniyyət anlayışı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir sıra ekoloji problemlər, ekoloji dəyişikliklər və bu kimi xüsusiyyətlərin ekoloji mədəniyyətin öyrənilməsində böyük təsir edir. Ekoloji mədəniyyət kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə ekoloji şüurun formalaşması, onlarda təbiətə, ətraf-mühitə məsuliyyətli yanaşmanın formalaşması kimi keyfiyyətlərin formalaşmasını tələb və təşkil edir. Ekoloji mədəniyyətin əhəmiyyəti də gün getdikcə də daha da artmaqdadır. Ekoloji mədəniyyətin kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə formalaşdırılması üçün məqsədyönlü və sistemli şəkildə tədqiqat aparılması böyük önəmə malikdir, bunun səbəbi isə sistemsiz, məqsədsiz, kortəbii şəkildə təşkil olunan ekoloji mədəniyyətin effektiv olmaması və səmərə verməməsi, ekoloji şüurun da zəif olmasıdır. Bu baxımdan da kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılmasına erkən yaşdan başlanılmalı və bu proses müəyyən məqsəd və vəzifələr əsasında təşkil olunmalıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri də olduqca müxtəlifdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə təcrübi-eksperimental iş prosesində müəyyən metod və vasitələrdən istifadə edilərək nəticəyə ən effektiv şəkildə varılmasını təmin etmək, onların təcrübi-eksperimental işin . Təcrübi-eksperimental işin metodoloji əsasları da məqsəd və vəzifələri kimi böyük önəm daşıyan bir məsələdir. Təcrübi-eksperimental işin metodoloji əsasını ekoloji mədəniyyət, ekoloji tərbiyə və ekoloji təhsil anlayışları ilə bağlı olan pedaqoji və psixoloji yanaşmalar təşkil edir. Təcrübi-eksperimental işin metodoloji əsasları prosesin təşkili zamanı metodların istifadəsini özündə ehtiva edir. Təcrübi-eksperimental iş prosesində istifadə edilən tədqiqat metodlarına qısaca nəzər salaq və onlar haqqında ətraflı məlumat əldə edək.

Tədqiqat zamanı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılmasını öyrənilməsi dərk etmək və alınan nəticələri də qiymətləndirmək, ekoloji mədəniyyətin səmərəliliyini inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Təcrübi-eksperimental iş prosesində istifadə edilən tədqiqat metodları empirik, nəzəri və statistik tədqiqat metodları olmaqla üç qrupa ayrılır.

Empirik tədqiqat metodlarına müşahidə, müşahibə, sorğu, eksperimental təlim və praktiki fəaliyyətlər kimi metodlar daxildir. Empirik metodlardan ən əhəmiyyətlilərindən biri müşahidə metodudur. Müşahidə metodu təcrübi-eksperimental işin təşkili prosesində istifadə olunan bir metod kimi xüsusilə fərqlənir. Müşahidə metodu müəllim və ya tədqiqatçılardan dərs müddətində, dərsdankənar fəaliyyətlərdə şagirdlərin ekoloji davranışlarının, təbiətə, ekologiyaya qarşı olan ekoloji

münasibətlərinin, əldə etdikləri ekoloji bilik və bacarıqları tətbiq etmə qabiliyyətlərinin müşahidə edilib dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki müşahidə metodu şagirdlərin gündəlik ekoloji davranışlarını real şəraitdə və təbii mühitdə müşahidə etməyi öz qarşısına əsas məqsəd və vəzifələrdən biri olaraq qoyur. Təcrübi-eksperimental iş üsulları tətbiq edilən empirik metodlardan bir digəri də müsahibə metodudur. Müsahibə metodu müşahidə metodu kimi təcrübi-eksperimental işin təşkilində böyük rol oynayır. Müsahibə metodu zamanı şagird, müəllim və valideynlərlə fərdi və qrup söhbətləri aparılaraq şagirdlərin ekoloji bilik və bacarıqları, ekoloji davranış və vərdisləri haqqında ətraflı məlumat əldə olunmaqdadır. Sorğu metodu da digər metodlar kimi təcrübi-eksperimental iş prosesində istifadə olunan əsas empirik metodlardan biri kimi fərqlənir. Sorğu metodu müəllim və tədqiqatçılardan şagirdlərin ekoloji bilik və davranışlarını, ekoloji mədəniyyət səviyyələrini müəyyən etmək məqsədilə açıq və qapalı sualların təşkilini nəzərdə tutur. Təqdim edilən açıq və qapalı suallar vasitəsilə şagirdlərin ekoloji bilikləri haqqında müəyyən məlumatlar əldə edilir və onların təhlili, qiymətləndirilməsi prosesi həyata keçirilir. Təcrübi-eksperimental iş prosesində tətbiq olunan empirik metodlardan biri də eksperimental təlim metodudur. Əsas metodlardan biri sayılan eksperimental təlim metodu tədqiqatçılardan kiçik məktəbyaşlı şagirdlər üçün xüsusi ekoloji maarifləndirmə proqram və fəaliyyətlərinin təşkil edilməsini və bu proses zamanı şagirdlərin ekoloji bilik və davranışlarına nə dərəcədə təsir etdiyi müəyyənəndirib qiymətləndirməyi tələb edən bir metod kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübi-eksperimental iş prosesində istifadə edilən empirik tədqiqat metodlarından biri sayılan praktiki fəaliyyətlər metodu da digər metodlardan öz əsas spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Praktiki fəaliyyətlər metodu şagirdlərin əldə etdikləri ekoloji bilik və bacarıqları praktikaya tətbiq etmələrini özündə əks etdirir. Praktiki fəaliyyətlərin tətbiqi zamanı şagirdlər ağacəkmə aksiyalarında, tullantıların çeşidlənməsi prosesində, yaşıllaşdırma fəaliyyətlərində və bu kimi praktiki fəaliyyətlərdə daha yaxından iştirak etmiş olurlar.

Təcrübi-eksperimental iş prosesində tətbiq olunan metodlara nəzəri tədqiqat metodları da daxildir. Bu nəzəri tədqiqat metodlarına ədəbiyyat analizi və normativ sənədlərin təhlili kimi tədqiqat metodları daxildir. Ədəbiyyat analizi metodu ekoloji mədəniyyət və ekoloji tərbiyə ilə bağlı elmi ədəbiyyatların araşdırılıb təhlil edilməsini özündə əks etdirir. Ədəbiyyat analizi metodu pedaqoji yanaşmalar, psixoloji aspektlər və ekoloji mənbələr istiqamətlərini əks etdirir. Pedaqoji yanaşmalar ekoloji tərbiyə və ekoloji mədəniyyətin ibtidai təhsildə, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin təhsilində rolu, tədris proqramlarında əks edilmə dərəcəsi, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji şüur və düşüncələrinin inkişafına təsir etməsi ilə bağlı nəzəri tədqiqat və təhlillərin aparılmasını əks etdirən istiqamətdir. Psixoloji aspektlər ekoloji bilik, bacarıq və davranışların mənimsənilməsi zamanı şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, şagirdlərdə ekoloji məsələlərə olan münasibətlərinin formalaşmasını və bunların şagirdlərə, eynilə də ekoloji mədəniyyətə olan təsirlərinin aydınlaşdırılmasını əsas götürür. Ekoloji mənbələr isə ədəbiyyat analizinin təşkili zamanı ekologiya ilə, ətrafmühitlə bağlı olan mənbələrin tədqiq edilməsini nəzərdə tutur. Təcrübi-eksperimental iş prosesində tətbiq olunan nəzəri metodlardan bir digəri də normativ sənədlərin təhlili metodudur. Normativ sənədlərin təhlili ekoloji təhsil, mədəniyyət və maarifləndirmə proqramları ilə bağlı olan yerli və beynəlxalq normativ-hüquqi sənədlərin təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Normativ sənədlərin təhlilinə nümunə olaraq milli təhsil proqramlarını, metodik göstərişləri, dövlət standartları və bu kimi sənədləri göstərmək olar. Milli təhsil proqramları ibtidai təhsildə istifadə olunan fənn kurikulumlarının və dərş planlarının təhlil edilməsini özündə əks etdirir. Dövlət standartları ekoloji mədəniyyətlə bağlı olan qanunların, normativ sənədlərin, təlim standartlarının öyrənilib araşdırılmasını özündə ehtiva edir. Metodik göstərişlər müxtəlif təhsil müəssisə və qurumları tərəfindən ekoloji mədəniyyətlə bağlı olan tədris proqram və tövsiyələrinin hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Statistik və müqayisəli təhlil metodu da təcrübi-eksperimental iş prosesində tətbiq edilən əsas tədqiqat metodlarından kimi diqqəti cəlb edir. Statistik və müqayisəli təhlil metodu məlumatların statistik işlənməsi və müqayisəli təhlil olmaqla iki yerə ayrılır. Məlumatların statistik işlənməsi metodunda eksperimental və nəzarət qruplarında aparılan araşdırmalar nəticəsində əldə edilən

məlumatların müqayisəsinin aparılmasını və əldə olunan nəticələrin statistik təhlil edilməsini təmin edir. Müqayisəli təhlil metodu isə eksperimentin əvvəlində və sonunda əldə edilən məlumatlar müqayisə olunaraq şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində adı çəkilən metodların effektivliyinin müəyyən edilməsini özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, təcrübi-eksperimental iş prosesində tətbiq edilən metodların hər biri şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılmasına elmi və obyektiv əsaslar vermiş olur.

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə təcrübi-eksperimental iş prosesi 3 eksperimental mərhələ əsasında aparılır. Bu üç mərhələ ardıcıl olaraq müəyyənədiçi eksperiment, öyrədiçi eksperiment və yoxlayıcı eksperiment mərhələləridir. Bu üç eksperimentin hər biri təcrübi-eksperimental iş prosesinin təşkilində müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Müəyyənədiçi eksperiment kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə ekoloji mədəniyyət səviyyəsinin müəyyən edilməsi prosesini özündə ehtiva edir. Müəyyənədiçi eksperiment mərhələsində müəyyən testlər, anket və sorğular tərtib olunur, müsahibə və müşahidələr aparılır və tətbiq olunan bu metodlar nəticəsində kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyət, ekoloji bilik və davranış səviyyələri müəyyən edilir və bu mövzu ətrafında tövsiyələr hazırlanır. Öyrədiçi eksperiment mərhələsində kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesində istifadə olunan metod və vasitələrin, pedaqoji şərtlərin rolu və effektivliyi dəyərləndirilir. Bu mərhələnin gedişində şagirdlərin ekoloji bilik və davranışlarındakı dəyişikliklər müşahidə olunaraq onların inkişafı üçün tövsiyələr hazırlanır. Yoxlayıcı eksperiment mərhələsində kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin əldə etdikləri ekoloji bilik və davranışlarının qiymətləndirilməsi prosesi aparılır. Bu zaman əldə olunan məlumatlarla şagirdlərin ekoloji bilik və davranış səviyyələrinin analizi aparılır, tətbiq edilən metodların kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılmasına nə dərəcədə təsir etdiyi araşdırılır və onların gələcək inkişafı üçün müəyyən təkliflər irəli sürülür.

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə təcrübi-eksperimental iş prosesinin aparılması üçün təcrübə müddətində eksperimental və nəzarət qrupları yaradılmışdır. Bu qruplar eksperimentin daha effektiv şəkildə aparılmasına yardımçı olmuşdur. Eksperimental və nəzarət qrupları təcrübi-eksperimental işin gedişinə bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Eksperimental qruplara daxil olan kiçik məktəbyaşlı şagirdlərə ekoloji maarifləndirmə çərçivəsində xüsusi təlim proqramları, interaktiv təlim metodları tətbiq edilir, şagirdlərin ekoloji layihələrə, ekskursiyalara və praktiki fəaliyyətlərə cəlb olunması prosesi təşkil olunur. Nəzarət qruplarında isə kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji maarifləndirmə prosesində heç bir əlavə xüsusi təlim proqramlarından istifadə olunmur, proses yalnız adi məktəb proqramları çərçivəsində təşkil edilir. Bu baxımdan dəyərləndirdikdə təcrübi-eksperimental iş prosesində daha çox eksperimental qruplardan istifadənin vacibliyi nəzərə çarpır.

Təcrübi-eksperimental işin nəticəsində şagirdlərin ekoloji bilik səviyyələrində artım olmuş, onların praktiki fəaliyyətlərdə fəal iştirakı təşkil olunmuş, ekoloji problemlərə qarşı olan həssaslığı və məsuliyyətli yanaşma hissi inkişaf etmişdir. Təcrübi-eksperimental iş prosesi öz müsbət və mənfi tərəfləri ilə də müəyyən dərəcədə diqqəti cəlb etməkdədir. Təcrübi-eksperimental işin mənfi tərəfləri kimi resurs çatışmazlığını, vaxt məhdudluğunu, şagirdlərdə motivasiyanın olmamasını, şagirdlər arasında keyfiyyət fərqlərinin olması, eyni zamanda ekoloji mövzulara əsaslanan tədris materiallarının azlığı kimi xüsusiyyətləri nümunə gətirmək olar. Təcrübi-eksperimental işin əsas müsbət tərəfləri şagirdlərdə ekoloji şüur və düşüncənin formalaşması, ekoloji bilik və davranış səviyyələrinin inkişafı, ekoloji və sosial məsuliyyət hissəsinin güclənməsi, müəllim və valideynlərin də tədqiqata cəlb olunaraq effektiv nəticənin əldə edilməsinin əhəmiyyəti kimi keyfiyyətlər daxildir. Bütün bunlar təcrübi-eksperimental işin əhəmiyyətini bir daha vurğulamadır.

Təcrübənin nəticələri bizə bir daha göstərdi ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesində ənənəvi metodlardan istifadənin o qədər də effektiv nəticə vermədiyi, daha effektiv nəticələrin əldə olunması üçün bir sıra interaktiv və praktiki metod və vasitələrdən istifadə olunması vacibdir. Təcrübi-eksperimental işin nəticələri bizlərə kiçik

məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji mədəniyyət səviyyələrində, ekoloji bilik bacarıq və davranışlarında, ekoloji məsuliyyət hissində artım və inkişafın olduğunu göstərmişdir. Məhz elə bu səbəbdən ötrü, ekoloji mədəniyyət və ekoloji təhsil mövzusunda tədris proqramlarında daha çox yer verilməli, bu istiqamətdəki ekoloji tədbir və layihələrin sayı artmalı, fəaliyyət dairəsi genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://infourok.ru/opitno-eksperimentalnaya-rabota-na-temu-formirovanie-ekologicheskoy-kulturi-mladshih-shkolnikov-768519.html>
2. Kalyukova E. A. İbtidai məktəb şagirdlərində ekoloji mədəniyyət səviyyəsinin diaqnostikası

SUMMARY

The purpose of the study is to determine in the effect of practical-experimental work on the process of formation of ecological culture of young school children. During the practice, important issues such as instilling ecological culture in students, studying the pedagogical condition for their ecological development, determining the levels of ecological culture and their analysis will be analysed and investigated. During the practical-experimental work process on the formation of the ecological culture of small-aged students, a determining experiment, an educational experiment and a checking experiment were used. The role of each of these three experiments in the process of formation and development of ecological culture has been determined.

Key words: *ecological culture, determining experiment, educational experiment, educational experiment*

THE ROLE OF SCHOOL LEADERSHIP IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION: LEADERSHIP APPROACHES, HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT, AND THE APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES

Rəqsanə HAQVERDİYEVA

reqsanetchr@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-9698-9073>

Xəzər Universiteti

Summary

In modern education systems, improving teaching quality requires the integration of leadership approaches, strategies for human resource development, and the application of digital technologies. This article analyzes the role of school leaders in these aspects. It explores the expansion of the concept of leadership through innovative management approaches, the creation of an environment that promotes professional development of human resources, and the integration of digital technologies into the teaching process. The findings indicate that school leaders must prioritize innovative approaches at both strategic and practical levels to enhance educational quality.

Key words: *Education quality, innovative leadership, human resource development, digital technologies, school leadership, educational innovations.*

Introduction

Enhancing the quality of education is one of the primary goals of modern educational policies. To achieve this objective, the concept of leadership should not be limited to management functions but should also be associated with strategic thinking, innovation, and the development of human resources. The role of school leadership is particularly significant in facilitating the implementation of new technologies and approaches in education.

This article explores three main directions:

1. Leadership approaches and innovative management in the modern education system;
2. Methods for human resource development and motivation;
3. The implementation of digital technologies and their impact on educational outcomes.

The aim is to gain a deeper understanding of the role school leaders play in improving the quality of education.

Methods: In addition to a review of scientific literature, scientific research was conducted using various methodologies.

1. Leadership and Innovations in the Modern Education System

The concept of modern leadership, unlike traditional management, encompasses more flexible and creative approaches. The leadership model of school administrators plays a key role in implementing innovative solutions in educational institutions. International experiences show that modern leaders act not only as managers but also as mentors who promote development. Bryk (2009) notes that “leaders in the education system are not just individuals managing the daily operations of schools, but also pivotal figures in shaping educational policies and implementing innovations.”

Similarly, Fullan (2011) emphasizes that “innovative leadership is a key factor for the successful development of schools, and the leadership qualities of school administrators directly impact students’ learning outcomes.” This approach requires school leaders to go beyond merely performing administrative and managerial functions, adopting a comprehensive and strategic leadership approach focused on advancing education within schools.

2. Development of Human Resources and Creation of an Innovative Environment

Human resource management forms the foundation of a school's successful operation. Ensuring the professional development of teachers and creating conditions for them to embrace innovations is one of the primary responsibilities of school leadership. Hargreaves and Fullan (2012) state that “teachers’ professional development and their motivation for innovations are key factors in enhancing their long-term effectiveness.” School leaders should foster a culture of collaboration among teachers, promoting the creation of an innovative environment. Additionally, they must support the integration of new approaches into the educational process.

Furthermore, Day (2004) highlights that “teacher development should not only enhance professional skills but also strengthen their leadership and innovative thinking abilities to better serve students.” If school leaders create a developmental environment that meets modern educational demands, it can significantly improve students’ learning outcomes.

3. Implementation of Digital Technologies in Education and Analysis of Outcomes

The implementation of digital technologies not only enhances the efficiency of educational processes but also improves students' learning abilities. The activities of school leadership in this area involve the selection, application, and evaluation of digital tools. In schools adopting blended learning approaches, digital technologies go beyond merely providing supplementary teaching materials; they also create new communication opportunities between teachers and students.

Weston and Bain (2010) emphasize that “digital technologies transform the educational process, and school leaders must adapt to these changes and apply these technologies effectively to improve the quality of education.” School leadership should support the integration of digital technologies into teaching and continually analyze their impact on educational outcomes.

Research indicates that digital technologies not only improve the quality of teaching but also boost the motivation of both teachers and students. The use of digital technologies introduces students to more interactive teaching methods, leading to greater engagement in the learning process (Bates, 2015).

Conclusion

Research proves that school leaders play a decisive role in improving the quality of education. They are not merely individuals performing management functions but also leaders guiding the implementation of development strategies. The innovative approaches of school leaders, their initiatives aimed at human resource development, and the integration of digital technologies are of critical importance in enhancing the quality of education.

REFERENCES

1. Bates, A. W. (2015). *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning*. Vancouver, BC: BCCampus.
2. Bryk, A. S. (2009). *Organizing Schools for Improvement: Lessons from Chicago*. University of Chicago Press.
3. Day, C. (2004). *A Passion for Teaching*. RoutledgeFalmer.
4. Fullan, M. (2011). *The Six Secrets of Change: What the Best Leaders Do to Help Their Organizations Survive and Thrive*. Jossey-Bass
5. Hargreaves, A., & Fullan, M. (2012). *Professional Capital: Transforming Teaching in Every School*. Teachers College Press.
6. Weston, M. E., & Bain, A. (2010). The End of Techno-Critique: The Naked Truth about 1:1 Laptop Initiatives and Educational Change. *Journal of Technology, Learning, and Assessment*, 9(6).

XÜLASƏ

Müasir təhsil sistemlərində tədrisin keyfiyyətinin artırılması liderlik yanaşmalarının integrasiyası, insan resurslarının inkişafı strategiyaları və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Bu məqalə məktəb rəhbərlərinin bu aspektlərdə rolunu təhlil edir. O, innovativ idarəetmə yanaşmaları vasitəsilə liderlik konsepsiyasının genişləndirilməsini, insan resurslarının peşəkar inkişafını təşviq edən mühitin yaradılmasını və rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə integrasiyasını araşdırır. Nəticələr göstərir ki, məktəb rəhbərləri təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün həm strateji, həm də praktik səviyyədə innovativ yanaşmalara üstünlük verməlidirlər.

Açar sözlər: *Təhsilin keyfiyyəti, innovativ liderlik, insan resurslarının inkişafı, rəqəmsal texnologiyalar, məktəb rəhbərliyi, təhsil innovasiyaları.*

MÜXTƏLİF TƏHSİL SƏVİYYƏLƏRİNDƏ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN MEYARLARININ İNKİŞAFI

Roza HÜSEYNOVA **Sevda KƏRİMOVA**
hsynvrzhsynvrz@gmail.com *Naxçıvan Dövlət Universiteti*

Xülasə

Məqalədə müxtəlif təhsil səviyyələrində təlimin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemindən, onun mahiyyətindən və təlimin keyfiyyətini yüksəltməkdən bəhs olunur.

Qeyd edək ki texnologiyanın inkişaf etməməsi və valideynlərin təhsilə münasibətinin yaxşı olmaması təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər sırasındadır.

Müəllimlərin şagirdləri həvəsləndirməsi, onlara münasibəti tədris prosesini möhkəmləndirməyə kömək edir. Yeni ideyalar qiymətləndirmə sistemində özünü göstərir. Qiymətləndirməyə bütün sahələrdə rast gəlmək olar. Məsələn, hər hansı bir situasiyaya fikir bildirmək üçün müəyyən sorğular aparılır, aldığımız nəticələri ümumiləşdirməklə qiymətləndirmə aparırıq.

Qiymətləndirmənin məqsədi təlimin keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir. Lakin bəşəriyyət təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində bizlərə lazımı qədər kömək etməmişdir. Fasiləsiz olaraq aparılan monitoring və qiymətləndirmə təhsil müəssisələrinin işinə çox yüksək səviyyədə təsir edir.

Açar sözlər: *təhsil, keyfiyyət, təlim, qiymətləndirmə, meyarlar*

Giriş

Təlimin keyfiyyəti dedikdə nə başa düşülür? Təlimin keyfiyyətində hansı məqamlara diqqət etməliyik?

Təlimin keyfiyyəti öyrənmənin səmərəliliyi, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq, öyrənin əldə etdiyi biliklər toplusunun dəyəri kimi başa düşülür. Təlimin keyfiyyətini onun qiymətləndirilməsini müəyyən etmək düşündüyümüz qədər sadə deyil. Lakin şagirdlərə (tələblərə) görə bu aktuallığı anlamağa səy göstərmək lazımdır.

“Təhsil hamı üçün Qlobal Monitoring Hesabatı 2005-Keyfiyyət İmperativi”(EFA:GMR) sənədində təhsilin keyfiyyətini aşkarlamaq üçün aşağıdakı prinsiplər irəli sürülür:

1. Bütün təhsil sistemlərinin əsas açıq məqsədi kimi şagirdlərin idrak inkişafının təmin edilməsi
2. Təhsilin məsuliyyətli vətəndaşlığı etmək, yaradıcı və emosional inkişafı dəstəkləmək rolunun vurğulanması (səhifə 17)

Təhsilin keyfiyyəti çoxşaxəli anlayışdır. Təhsilin keyfiyyəti müxtəlif prizmadan olan yanaşmaları özündə cəmləşdirməkdən savayı, gənc nəslin müasir tələblərlə ayaqlaşmasını əhatə edir.

Aşağıdakılara əməl edərək keyfiyyətli təhsilə nail ola bilərik.

- təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin təmin olunmasına zəmanət verən demokratik təhsil sisteminin yaradılması;

- şəxsiyyətin maraq və qabiliyyətlərini nəzərə alan, müxtəlif təyinatlı təhsil müəssisəsindən təhsil proqramlarından istifadə etməklə təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi;

- təhsil proqramlarının məzmununa və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə görə rəqabətə davamlı təhsil səviyyəsinin formalaşdırılması;

- orta ümumtəhsil məktəblərində müasir tələblərə cavab verən keyfiyyət səviyyəsinin təmin olunması üçün şəxsiyyətin inkişafına istiqamətləndirilmiş, diferensiasiya və fərdiləşdirmə prinsiplərinə əsaslanan müxtəlif variantlı təhsil proqramlarının hazırlanması;

- yuxarı siniflərdə təhsil sahələri üzrə təlimin təşkili [Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri; 2007].

Təhsilin effektivliyini qaldırmaqdan ötrü bir çox məlumatlardan istifadə edilir. Təhsil

siyasətinin formalaşdırılması və planlaşdırılması məlumatlarını misal göstərmək olar. Təhsildə olan problemləri düzgün aşkarladıqda onu idarə etmək asanlaşır.

1. Konkret meyarlar

Qiymətləndirmə meyarları başa düşülən və konkret olmalıdır. Öyrənən şəxsin tələblərinə uyğun olmalı və gözləntilərini qarşılamalıdır. Qaydalar dəqiqləşmədən qiymətləndirmə aparmaq olmaz. Bu zaman qiymətləndirmə subyektiv olur. Tələbələr isə bu proseslə razılaşmırlar.

3. Qiymətləndirmə səviyyələri

Qiymətləndirmə səviyyələri tələbələr və müəllimlər arasında şəffaflıq əmələ gətirir. Səviyyələr qiymətləndirmə meyarlarını aydın şəkildə izah edir. Tələbələr hər bir səviyyəyə diqqət edərək ona uyğun davranmalıdır. Qiymətləndirmə səviyyələri qiymətləndirməni obyektiv aparmaqda müəllimlərə kömək edir.

3. Fikir prosesi

Təkcə tələbələr yekun qiymətləndirmədə yox, bütün tədris prosesində qiymətləndirilir. Bu aspekt tələbələrin öz səviyyələrini müəyyən etməkdə onlara kömək edir.

Təlimin keyfiyyəti bir sıra ölkələrdə imtahan nəticələri ilə müəyyən olunur. Fəqət bu, obyektiv yanaşma deyil. Ona görə ki, imtahan sistemləri təlim prosesinin bütün xüsusiyyətlərinə malik deyil.

Tələbələr koqnitiv və qeyri koqnitiv bacarıqlara yiyələnmişdirlər. Bu onların inkişaf etməsi üçün vacib alətdir. Məktəb məzunları arasında əməkdaşlıq, öhdəlik və gələcək nəsli bilikləndirmək üçün çalışmaq çox böyük səviyyədə qiymətləndirilir. Amma bu xüsusiyyətləri qiymətləndirmək üçün vasitələr demək olar ki, çox azdır.

Məktəbin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində bəzi məsələlər.

a) Tədris prosesinin meyarları

- şagirdlər bilik səviyyələri yüksək olan müəllimlərdən çoxlu məlumat əldə edirlər.
- qəbul imtahanlarında yüksək bal toplamış abituriyent müəllimliyə demək olar ki, yönəlmir.
- yüksək səviyyədə akademik göstəricisi olan müəllim başqa sahədə işləməyə üstünlük verir.

b) Tədris olunan fənlərdə düzgün müəllim seçimi

- tədris olunan fənn orta və ali məktəblərdə müəllimlərin bəzilərinin ixtisaslarına zidd olur.
- Bu kimi məsələlərin həll olması çox mühümdür.

Təlimin keyfiyyətinin təhsil müəssisələrindəki cari vəziyyəti

a) Tədris prosesinin keyfiyyət meyarları.

- Tələbələrə fayda verən müəllimlər təcrübəli müəllimlərdir.
- Yüksək keyfiyyətə malik inkişaf proqramlarından istifadə tələbələrin uğur qazanmasında aparıcı rol oynayır.

b) İdarə olunmada keyfiyyət meyarları

- Təhsil müəssisələri hər il qiymətləndirilir, davamlı irəliləmək üçün yeni addımlar atır.
- Təhsil müəssisəsi resursların doğru şəkildə idarəsinə diqqətlə yanaşmalıdır.

Təhsil müəssisəsinin mühiti

- Mühit elə olmalıdır ki, hər kəs düşüncəsini bildirməkdə maneə ilə rastlaşmasın.
- Valideyn, məktəb, şagird hər üçü qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.

Texnologiya

- Təhsil müəssisələrində kompüter otaqları, yeni cihazlar olmalı ikt avadanlıqları ilə təmin olunmalıdır. Şagirdlər asudə vaxtlarında bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etməlidirlər.

Sınıf ölçüsü

- Araşdırmalara görə şagird sayı 13-20 olan sınıf daha böyük nailiyyətlərə imza atır.

İntizam

- Hər bir şagird nizam-intizama ciddi şəkildə əməl etməlidir
- Nizam-intizam ciddi şəkildə pozulduqda isə onlara cəza tətbiq olunmalıdır.

Nəticə

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, təlim keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi aktual problemdir. Məlumdur ki, ənənəvi təhsildə qiymətləndirmə standartları yox idi. Şagirdin məqsədi yalnız qiymət almaq idi. Bu isə düzgün qiymətləndirməyə gətirib çıxarmırdı. Yeni qiymətləndirmə isə hərtərəfli olaraq təhsil keyfiyyətini idarə edir. Yeni növ qiymətləndirmə təkcə kəmiyyət xarakterli deyil, həmçinin keyfiyyət xarakterlidir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan bilik və bacarıqlarla yox, onları həyatımızda faydalı istifadə etməklə ölçülür. Sırf bunun üçün qiymətləndirmənin böyük rolu danılmazdır. Hər bir müəllim isə qiymətləndirmə haqqında məlumatları dərinlən bilməli və bu qaydalara əməl etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu) “Kurrikulum” jurnalı, 2008 N1
2. EdQual. Group report: National consultative workshop on implementing quality education in low income countries Held in Accra, 2005.
3. Mehrabov A. (2007). Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, “Mütərcim”.
4. Mehrabov A., Cavadov İ. (2007). Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, “Mütərcim”.
5. Yıldız G., Ardiç K. Eğitimde toplam kalite yöntemi. [Total quality management in education]. Bilgi 1999.

SUMMARY

The article discusses the system of assessing the quality of education at different levels, its essence, and ways to improve the quality of education.

It should be noted that the lack of technological development and parents' inadequate attitude toward education are among the factors affecting the quality of education.

Teachers' encouragement and attitude toward students help strengthen the learning process. New ideas manifest themselves in the evaluation system. Assessment can be encountered in all fields. For example, to express an opinion about a particular situation, surveys are conducted, and by generalizing the obtained results, an evaluation is made.

The purpose of assessment is to improve the quality of education. However, humanity has not provided us with sufficient assistance in enhancing the quality of education. Continuous monitoring and evaluation have a significant impact on the performance of educational institutions.

Keywords: education, quality, training, assessment, criteria

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается система оценки качества обучения на различных уровнях, её сущность и способы повышения качества образования.

Следует отметить, что недостаточное развитие технологий и не самое лучшее отношение родителей к образованию являются факторами, влияющими на качество обучения.

Поощрение учащихся со стороны учителей и их отношение к ним способствуют укреплению учебного процесса. Новые идеи проявляют себя в системе оценки. Оценка встречается во всех сферах. Например, для выражения мнения по конкретной ситуации проводятся опросы, и, обобщая полученные результаты, проводится оценивание.

Цель оценки — повышение качества обучения. Однако человечество не оказало нам достаточной помощи в улучшении качества образования. Непрерывный мониторинг и оценка оказывают значительное влияние на работу образовательных учреждений.

Ключевые слова: образование, качество, обучение, оценка, критерии

TƏLİM PROSESİNDƏ ANA DİLİ NÜFUZU VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Ruhanə XAMBATOVA
ruhanexambatova@mail.ru
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Təlim prosesində ana dilinin nüfuzu, öyrənmənin səmərəliliyinə və uğurlu təhsil mühitinin yaradılmasına mühüm təsir göstərir. Ana dilində tədris şagird və tələbənin dünyagörüşünü inkişaf etdirən, onun koqnitiv qabiliyyətlərinin formalaşdıran əsas vasitədir. Eyni zamanda, ana dili təlimi, şagirdin və tələbənin öz mədəniyyətini və kimliyini qoruyub saxlamağa kömək edir, sosial əlaqələri gücləndirir. Nitq mədəniyyətinin kütləvililiyi informasiyalar mübadiləsinin sərbəstliyinə gətirib çıxarır. Təlim prosesində nitq mədəniyyətinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsilalanın təhsilində uğurlu olmasını təmin edir, düzgün, səlis və aydın nitq üçün mürəkkəb anlayışların daha asan qəbul edilməsinə kömək edir. Təlim prosesində nitq mədəniyyəti şagirdlərin və tələbələrin düzgün, təsirli və aydın ifadə etmələrini təmin edən əsas amildir.

Açar sözlər: *dil məsələləri, nitq, norma, konstitusiya*

Təlim prosesində ana dilinin nüfuzu, öyrənmənin səmərəliliyinə və uğurlu təhsil mühitinin yaradılmasına mühüm təsir göstərir. Ana dilində tədris şagird və tələbənin dünyagörüşünü inkişaf etdirən, onun koqnitiv qabiliyyətlərinin formalaşdıran əsas vasitədir. Eyni zamanda, ana dili təlimi, şagirdin və tələbənin öz mədəniyyətini və kimliyini qoruyub saxlamağa kömək edir, sosial əlaqələri gücləndirir.

Dil məsələləri, onun qaydaları və nitq normaları barədə hansı səviyyədə tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq onun dövlətçiliklə tənzim olunmadığı təqdirdə tədris prosesi uğurlu nəticələr əldə edə bilməz. Dilin dövlətçilik rəsmiyyəti isə istər-istəməz qayda və normalara diqqətlə yanaşılmasını, həmçinin, dil nüfuzunun canlandırılmasını zəruri bir tələbə çevirir. Azərbaycan Respublikasında müstəqil milli dövlətçilik olmadığı dövrlərdə tədris prosesi də milli zəmində qurulmurdu. Odur ki, həmin dövrlərdə sabit normalılıqdan bəhs etmək də mümkün deyildir. İctimai ədalətin bərqərar edilməsi adı ilə ritorik şüurlarla hakimiyyət sürən sovetlər dövründə ana dilli məktəblər fəaliyyət göstərsə də rus dili rəsmi dil kimi bütün bütün informasiya proseslərində aparıcılığa malik idi. Odur ki, belə bir şəraitdə milli dildə norma sabitliyinə nail olmaq mümkünsüz olmuşdur. Dil qaydalarının və normalarının mənimsədilməsi də bir çox hallarda formal xarakter daşıyırdı. Bununla belə mütəxəssislər, ana dilinin tədrisi sahəsində çalışan metodistlər normaların müəyyənləşdirilməsi və öyrədilməsi sahəsində bütün bilik, qüvvə və bacarıqlarını əsirgəməirdi. Xüsusilə, XX əsrin 70-ci illərindən sonra Respublikaya Ulu Öndər Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi müddətlərdə milli şüurun canlandırılması sahəsində görülən işlər ana dilinin və onun nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi ilə bağlı çox nailiyyətlər əldə edilməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə ana dilinin inkişafı sahəsində əldə edilən ən böyük nailiyyət Azərbaycan dilinin Respublika Konstitusiyasında dövlət dili kimi təsbit edilməsindən ibarət idi. Heydər Əliyev hələ o zaman “milli” anlayışın xofundan həyəcanlanan sovet rəhbərliyini Azərbaycan dilinin qüdrəti barədə elə inandırıcılıq yarada bilmişdi ki, Konstitusiya bu dilin dövlət dili kimi daxil edilməsi qarşısında etiraz yaradıcı heç bir arqumentləri qalmamışdı. Beləliklə, “Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kii rəsmiləşdirilmişdi. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir: “*Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir*”. Həmin Konstitusiyada bu cümlənin ardınca, həmçinin onun milli qoxusunu bir növ gizlətmək üçün əlavə olunur: “*Azərbaycan SSR-də rus dilinin bütün orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi təmin edilir*”. Heydər Əliyev ana dili və nitq mədəniyyəti ilə bağlı fikirləri

nitq mədəniyyətinin müasir problemləri baxımından xüsusi maraq doğurur. Həmin fikirləri Heydər Əliyev hələ 1981-ci ildə Sovet diktaturasının kəskin dövrlərində, Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində irəli sürmüşdü. Dilin tərəqqisini mədəniyyətlə və onun tərəqqisi ilə əlaqələndirən Ulu Öndərin çıxışında deyilirdi: *“Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir”*. Burada iki əsas fikir diqqəti cəlb edir. Birincisi ictimai-siyasi və ideoloji məna ilə bağlıdır ki, burada milli dilin, milli mədəniyyətin inkişafı milli şüurun canlanması təcəssümü təşkil edir. İkincisi isə dil strategiyası ilə bağlıdır ki, Ulu Öndər “kütlələrin nitq mədəniyyəti” ifadəsi ilə nitq mədəniyyətinin kütləvi olmasına işarə edir.

Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti məsələləri XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı müddətdə araşdırılmağa başlamış və müasir dövrdə də bu sahədəki tədqiqat işləri əsas etibarilə əhəmiyyətə uyğun olaraq davam etdirilir. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmalarda Ağamməd Abdullayevin 1968-ci ildə çap etdirdiyi “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti” adlı kitabı həmin sahə mütəxəssisləri üçün bir töhfə olmuşdu. Kitab Azərbaycan dili nitq mədəniyyəti ilə bağlı ilk təcrübə kimi meydana gəldiyindən onda daha çox nəqli sənəti ilə bağlı məsələlər ümumiləşdirilmişdi. Həmçinin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində yazılı və şifahi normalar barədə ilkin müxtəssər məlumat məhz bu kitabda proqnozlaşdırılırdı. A.Abdullayevin “Nitq mədəniyyəti və nəqli məharəti” adlı kitabda isə bu məsələlər bir qədər də dərinləşdirilmişdir.

Nitq mədəniyyəti elə bir vacib informasiya vasitəsidir ki, o dil ilə birlikdə yaranır, onunla birlikdə fəallıq göstərir və özünün malik olduğu prinsiplər etibarilə həm də universal xarakter daşıyır. Hər bir dilin özünəməxsus yazılı və şifahi qaydaları o dilin nitq mədəniyyəti normalarının bünövrəsini təşkil edir.

Nitq mədəniyyətinin kütləvililiyi informasiyalar mübadiləsinin sərbəstliyinə gətirib çıxarır. Təlim prosesində nitq mədəniyyətinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsiləlinin təhsilində uğurlu olmasını təmin edir, düzgün, səlis və aydın nitq üçün mürəkkəb anlayışların daha asan qəbul edilməsinə kömək edir.

Təlim prosesində nitq mədəniyyəti şagirdlərin və tələbələrin düzgün, təsirli və aydın ifadə etmələrini təmin edən əsas amildir. Tədris prosesində nitq mədəniyyəti normalarının mənimsənilməsi və ona praktik cəhətdən riayət olunması qarşısında ciddi problemlər yaranır. Belə fərqlərin nəzəri cəhətdən sistemləşdirilib tədris prosesində onların öyrədilməsi çətin deyildir. Lakin onların aradan qaldırılması nəzəri problemlərin mənimsənilməsi qədər də asanlıqla başa gəlmir. Burada məktəb, ailə, ətraf mühit amillərinin mütəmadi və qarşılıqlı əlaqələri mühüm rol oynayır. Bu sahədəki çətinliklərin baş verməsində digər regional nitq ərazilərinə məxsus fərqlərin də güclü təsiri vardır. Nitq mədəniyyəti normalarının baş verməsində intensivləşmə prinsipinin də mühüm rolu vardır. Nitq mədəniyyəti normalarının baş verməsində, həmçinin, ritmik ardıcılıq və struktur ardıcılıq prinsipləri də mühüm rol oynayır. Ritmik ardıcılıq prinsipi nitq elementlərinin söz tərkibindəki təşkilini, şəkilçilərin sıra və ardıcılığını, söz birləşməsi və cümlələrin təşkilini təmin edir. Nitq mədəniyyətinin norma və prinsipləri, eyni zamanda onların daxili üslubları həmçinin sabit və sərbəst normalar barədəki nəzəri problemlər M.Yusifovun “Nitq mədəniyyəti” adlı kitabında ümumiləşdirilmişdir.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri Nadir Abdullayevin hazırladığı dərsliklərdə daha ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Onun 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı dərs vəsaiti kitabında nitq mədəniyyətinə aid mövzular aşağıdakı kimi verilir: *“Mədəni nitqə verilən başlıca tələblər (nitqin aydınlığı, nitqin yığcamlığı, nitqin təmizliyi, nitqin düzgünlüyü, nitqin zənginliyi, nitqin sadəliyi, nitqin orijinallığı, nitqin münasibliyi, nitqin rəhbərliyi); nitqin ifadəliliyi (nitqin intonasiyası, vurğu, söz vurğusu, məntiqi vurğu, nitq dairəsi, nitqin melodikliyi, sintaktik quruluşun tələffüz qaydaları); nitqin növləri və formaları (Dil və nitq, Dialoji nitq, Monoloji nitq, mühazirə, məruzə, çıxış, ictimai-siyasi nitq, məhkəmə natiqliyi, akademik natiqlik, ictimai-məişət*

natiqliyi; Ədəbi dil, onun normaları (fonetik, leksik), qrammatik normalar; orfoqrafiya qaydaları, orfoepiya qaydaları); Nitqin üslubları (fonetikanın, morfolojiyanın, sintaksisin üslubla bağlı məsələləri; funksional üslublar); nitqin etik məsələləri (müraciət, sual, cavab, dinləmək mədəniyyəti, rəy söyləmək, diskussiya, nitq etiketləri)”

Təlim zamanı nitq mədəniyyəti, həm müəllimlərin, həm də tələbələrin daha səmərəli və harmonik ünsiyyət qurmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968, 252 s.
2. Ağamməd Abdullayevin 1968-ci ildə çap etdirdiyi “Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası.
3. Ağayev Ə. Təlim prosesi. Ənənə və müasirlik. Bakı, Adiloğlu, 2006, 138 s.
4. Ağayev Ə. Təlim prosesi. Ənənə və müasirlik. Bakı, Adiloğlu, 2006, 138 s. red: A.O. Mehrabov; rəy: S.M.Hüseynli, M.A.İbadova.
5. Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Bakı, Azərnəşr, s. 51.
6. Nadir Abdullayevin “Nitq mədəniyyətinin əsasları” 2013, Bakı
7. Şahbazova N. Azərbaycan dili təlimində nitq inkişafının təlimi.//“Filologiya məsələləri”, 2018, №3, s. 208-213.

SUMMARY

The influence of the mother tongue in the educational process has a significant impact on the effectiveness of learning and the creation of a successful educational environment. Teaching in the mother tongue is the main tool that develops the worldview of the pupil and student, forms his cognitive abilities. At the same time, teaching the mother tongue helps the pupil and student to preserve his own culture and identity, strengthens social ties. The massification of speech culture leads to the freedom of information exchange. The importance of speech culture in the educational process is that it ensures the student's success in education, helps to more easily perceive complex concepts for correct, fluent and clear speech. Speech culture in the educational process is the main factor that ensures correct, effective and clear expression of pupils and students.

Key words: language issues, speech, norm, constitution

GƏNC ALİMLƏRİN ROLU VƏ TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏSİRİ

Zaman ABBASLI

abbaslizaman7@gmail.com

Milli Müdafiə Universiteti Naxçıvan Hərbi Kolleci

<https://orcid.org/0009-0006-0354-1218>

Xülasə

Gənc alimlər cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar yeni ideyalar, yeniliklər və elmi nailiyyətlər ilə cəmiyyətin tərəqqisinə töhfə verirlər. Bu alimlərin yetişməsi və mükəmməlləşməsi təhsil sisteminin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Təhsil sistemi, gənc alimlərin təhsil alaraq inkişaf etməsi, tədqiqat aparması və elmi fəaliyyətlərini genişləndirməsi üçün mühüm platformadır. Təhsil sistemi, gənc alimlərin bilik və bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların tədqiqat metodlarını və innovativ düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Yüksək keyfiyyətli təhsil gənc alimlərin yeni elmi istiqamətlərə yönəlməsinə və onların elmi cəmiyyətə təsirini gücləndirməsinə imkan verir. Eyni zamanda, təhsil sistemi gənc alimlərə analitik düşüncə, müstəqil işləmə və komanda ilə əməkdaşlıq kimi əsas bacarıqlar qazandırır.

Təhsil sisteminin müasir texnologiyalar və yeni metodlarla inkişafı, gənc alimlərə daha geniş resurslar və imkanlar təqdim edir. Eyni zamanda, beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi, gənc alimlərin elmi fəaliyyətlərini daha da irəlilətmələrinə kömək edir.

Açar sözlər: *elm, gənc alimlər, metod, paradiqma, təhsil sistemi*

Müasir dünyada elmi inkişafın davamlılığı və yenilikçi ideyaların formalaşması gənc alimlərin fəaliyyətindən asılıdır. Gənc tədqiqatçılar elmin müxtəlif sahələrində aparıcı mövqe tutaraq, yeni texnologiyalar və innovativ həllər üzərində çalışırlar. Onların uğurlu fəaliyyətinin təmin olunmasında isə təhsil sistemi mühüm rol oynayır.

Bəzən, bir "texnokratik paradiqmanın" varlığının təsdiqlənməsi və xüsusi pedaqoji konsepsiya səviyyəsində təmsil olunması üçün bəzi müəlliflər müəyyən təhsil metodik yanaşmalarına əsaslanan təhsil sahəsində tədris işlərinin və yenilikçi işlərin texnologiyasındakı yanlış başa düşülən tendensiyaya istinad edirlər. Bununla belə, pedaqoji və metodik təcrübənin texnoloji inkişaf prosesləri öz növbəsində bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsinin obyektiv proseslərini izah etmək üçün psixoloji-pedaqoji və ya sosiolojipedaqoji konsepsiya və s. müəyyən elmi-nəzəri konstruksiyalara əsaslanır. Başqa sözlə, təhsil prosesinin texnoloji inkişafı üçün şəraitin və onlara xidmət göstərən metodoloji fəaliyyət layihəsinin, nəzəriyyənin qurulması "texnokratik paradiqmanın" təzahürü olaraq, təhsilin bir çox konsepsiyasını nəzərə ala bilməsi yanlış fikirdir V.M.Rozin (Розин, 2004). "Paradiqma" anlayışı XX əsrin 70-ci illərində elm aləminə daxil olub və ictimai təcrübə sahəsində sürətlə uğur qazanıb. Paradiqma (yun.paradeigma- misal, nümunə, model) - müəyyən tarixi dövr ərzində elmi aləmdə qəbul olunmuş, problemin qoyuluşu, həlli və öyrənilməsi modeli, müəyyən tədqiqatın ən ümumi prinsiplərinin anlaşıma metodunu və interpretasiya obyektini bildirən əsas elmi baxış, cərəyan deməkdir. Başqa sözlə paradiqma–məlum mərhələdə elmi praktikada təcəssüm edən, konkret elmi tədqiqatı müəyyənləşdirən nəzəri və metodoloji ilkin şərtlərin məcmusu. Paradiqma problemləri seçməyin əsasıdır, eyni zamanda tədqiqat vəzifələrini həll etməyin modeli, nümunəsidir. "Paradiqma" anlayışı pedaqogika elminə amerikalı tarixçisi T.Kun tərəfindən gətirilib. O, 3 mərhələni fərqləndirmişdir: paradiqma öncəsi, paradiqmanın hakimliyi, elmi inqilab zamanı paradiqma (Кун, 1975). T.Kuna görə paradiqma tədqiqat işində meydana gələn çətinliklərin həllinə kömək edir, elmi inqilab nəticəsində biliyin strukturunda meydana gələn və yeni empirik məlumatların mənimsənilməsi ilə bağlı olan dəyişiklikləri təsbit etməyə imkan verir.

Müasir təhsil sistemi gənc alimlərin elmi biliklərə yiyələnməsi, tədqiqat metodologiyasını

mənimsəməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq qurması üçün əlverişli mühit yaratmalıdır. Xüsusilə, ali təhsil müəssisələrində innovativ və tədqiqat yönümlü yanaşmaların tətbiqi gənclərin elmi fəaliyyətə marağını artırır. Elmi təqaüdlər, qrant proqramları və təcrübə mübadilələri də gənc tədqiqatçıların inkişafına böyük töhfə verir. Eyni zamanda, gənc alimlərin qarşılaşdığı çətinliklər – maliyyə resurslarının məhdudluğu, laboratoriya infrastrukturunun yetərsizliyi və akademik mühitdə rəqabət amili onların elmi fəaliyyətinə təsir edən əsas faktorlar sırasındadır. Bu problemlərin həlli üçün dövlət və özəl sektorun dəstəyi, elmi tədqiqatlara ayrılan investisiyaların artırılması vacibdir (1).

Müasir dövrdə intellektual potensial əhəmiyyətinə və gətirdiyi dividendlərə görə bu gün hətta zəngin təbii sərvətləri belə üstələyir. Hesablamalara görə, hazırda 1 kq elmtutumlu məhsulun qiyməti 70 ton neftin qiymətinə bərabərdir. Yeni dünya nizamında elmi-informativ biliklər inkişafın mühüm katalizatoruna, innovasion yeniliklərin başlıca təminatına çevrilmişdir. Elmtutumlu informasiyanın yaradılması, əldə edilməsi, tətbiqi sosial-iqtisadi inkişafın, global rəqabətin, ən başlıcası demokratikləşmə prosesinin mühüm amilləridir. Bu baxımdan son illərdə milli gəlir artdıqca, ölkə başçısı İlham Əliyevin respublikamızda elmə, təhsilə, informasiya texnologiyalarına ayırdığı vəsaitlər də artır və bu da insan amilinin və ümumən demokratik proseslərin inkişafı üçün böyük təməl yaradır (4).

Gənc alimlərin elmdə aparıcı qüvvəyə çevrilməsi üçün təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onların potensialının üzə çıxarılması üçün dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Belə yanaşma, həm ölkənin elmi potensialını artırır, həm də global elmi integrasiyada daha fəal iştirakını təmin edir. Elmi inkişaf və innovasiyaların əsas hərəkətverici qüvvəsi gənc alimlərdir. Onlar yeni biliklər yaradır, innovativ texnologiyalar üzərində işləyir və cəmiyyətin elmi-texniki tərəqqisinə töhfə verirlər. Müasir dünyada elm və texnologiyanın sürətli inkişafı gənc tədqiqatçıların fəaliyyətini daha da əhəmiyyətli edir. Bununla yanaşı, onların uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün güclü təhsil sistemi, maddi və mənəvi dəstək mexanizmləri, eləcə də əlverişli elmi mühitin formalaşdırılması mühüm rol oynayır.

Başqa bir məqamı varğulamaq istəyirəm. Ölkənin 24 dövlət ali məktəbində 12 minə yaxın professor-müəllim heyəti çalışır. Onlardan 656 nəfərinin yaşı 30-dək, 2016 nəfərinin 30-40-dək, 2500 nəfərinin 40-50-dək, 2957 nəfərinin 50-60-dək, 3700 nəfərinin yaşı isə 60-dan yuxarıdır. Göründüyü kimi, ali məktəblərimizdə gənc alimlərin sayı çox azdır, 30 yaşadək müəllimlər arasında bir nəfərin də elmlər doktoru dərəcəsi yoxdur. Deməli, elmi dərəcəsi, elmi adı olan ali məktəb müəllimlərinin əksəriyyəti yaşlı adamlardır. Bu barədə ciddi düşünməli, kadrların seçilib yerləşdirilməsi sahəsində siyasətimizdə ciddi korrektələr etməliyik (3).

Gənc alimlər təkcə elmi sahədə deyil, həm də cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayırlar. Onlar yeni elmi kəşflər etməklə yanaşı, bu bilikləri sənayə, səhiyyə, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə tətbiq edirlər. Məsələn, biotexnologiya, süni intellekt, alternativ enerji mənbələri və ekoloji problemlərin həlli kimi sahələrdə gənc alimlərin rolu xüsusilə nəzərəcarpacaqdır. Elmdə gənclərin fəallığı elmi potensialın artmasına, biliklərin daha effektiv şəkildə yayılmasına və müasir çağırışlara cavab verən yeni yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır. Müasir texnologiyaların inkişaf etdiyi bir dövrdə tədqiqatçılararası beynəlxalq əməkdaşlıq da gənc alimlər üçün geniş imkanlar açır. Beynəlxalq konfranslarda, elmi layihələrdə və innovativ startaplarda iştirak edərək onlar öz biliklərini təkmilləşdirir və global elmi mühitdə tanınırlar.

Gənc alimlərin formalaşması birbaşa təhsil sistemindən asılıdır. Güclü akademik baza olmadan elmi uğurlara nail olmaq çətinidir. Təhsil sistemi aşağıdakı əsas istiqamətlərdə gənc alimlərin inkişafına töhfə verməlidir:

1. Elmi araşdırmalara erkən mərhələdə cəlb edilməsi: Orta məktəbdən başlayaraq, gənclərdə tədqiqatçılıq marağının artırılması vacibdir. Məlumdur ki, bir çox ölkələrdə STEM (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) təhsilinə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanda da bu sahələrin inkişaf etdirilməsi gələcək alimlərin formalaşmasına kömək edə bilər.

2. Təhsil proqramlarının müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması: Elm və texnologiya sürətlə dəyişir, buna görə də ali təhsil proqramları da müasir çağırışlara cavab verməlidir. Tələbələrin

tədqiqat layihələrində iştirakı, laboratoriya təcrübələri və sənaye ilə əməkdaşlıq etməsi onların bilik və bacarıqlarını artırır.

3. Elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi: Təhsil sisteminin bir hissəsi kimi elmi fəaliyyətin dəstəklənməsi vacibdir. Gənc alimlər üçün xüsusi təqaüd və qrant proqramlarının olması onların motivasiyasını artırır. Azərbaycan və digər ölkələrdə elmi tədqiqat fondlarının genişləndirilməsi bu sahədə inkişafı sürətləndirə bilər.

4. Beynəlxalq təcrübənin artırılması: Gənc alimlər üçün xaricdə təhsil almaq və beynəlxalq tədqiqat qruplarında iştirak etmək vacibdir. Müxtəlif ölkələrin elmi nailiyyətlərini öyrənərək onlar bu bilikləri öz ölkələrində tətbiq edə bilərlər.

Dövlət təhsil standartları, bu gün təhsilin ölkənin gələcək ehtiyaclarına, şəxsiyyətin inkişafına, təhsilin inkişaf prosesinə, sosial və mədəniyyətlə bağlı tələblərə uyğun olaraq inkişaf etməsini təmin edir. Bu, həmçinin istehsalatın təsirlərini və inkişaf etməkdə olan bölgələrin tələblərini nəzərə alaraq qabaqcıl təhsil modelinin tətbiqinə yönəlir. Bütün bu yanaşmalar XXI əsrin sosial və mədəni təhsil paradigmasını əsaslandırmaq zərurətindən irəli gəlir. Hazırkı elmi inkişaf mərhələsində isə təhsil sisteminin pedaqoji paradigması, dəyişən əmək bazarının tələblərinə cavab verməli və tədris prosesində yeni yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Səmərəli təhsil sistemi üçün yüksək pedaqoji təhsildə yeni təhsil və pedaqoji proqramların, texnologiyaların tətbiqi vacibdir. Eyni zamanda, tədris mövzusunun əsas prinsipi, şagirdlərin peşəkar və şəxsi inkişafına yönəlməli və onların öz səlahiyyət sahələrini genişləndirmək imkanlarını yaratmalıdır (5).

Gənc alimlər elm sahəsində müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərdən bəziləri aşağıdakılardır:

- Maliyyə çətinlikləri: Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda gənc alimlər elmi tədqiqatlar üçün kifayət qədər maliyyə resursu tapmaqda çətinlik çəkirlər. Qrant və təqaüd proqramlarının artırılması bu problemi qismən həll edə bilər.

- Elmi infrastrukturun yetərsizliyi: Müasir laboratoriyaların olmaması və elmi avadanlıqların çatışmazlığı tədqiqatların keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

- Akademik karyera imkanlarının məhdudluğu: Gənc alimlər elmi fəaliyyətə başladıqdan sonra stabil akademik karyera qurmaqda çətinlik çəkirlər. Universitetlərdə və elmi-tədqiqat institutlarında daha çox imkanların yaradılması bu sahədə inkişafı sürətləndirə bilər.

Bu problemlərin həlli üçün dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı vacibdir. Elmi tədqiqatlara ayrılan investisiyaların artırılması, universitetlər və sənaye müəssisələri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi gənc alimlər üçün daha yaxşı şərait yaradacaqdır. Gənc alimlərin rolu və təhsil sisteminin təsiri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Təhsil sisteminin inkişafı, innovativ tədris metodlarının tətbiqi və elmi araşdırmalara dəstək verilməsi gənc alimlərin uğur qazanmasını təmin edir. Onların elmi fəaliyyətə cəlb olunması ölkənin iqtisadi və texnoloji tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. Gənc alimlərə daha çox dəstək verildikdə, onlar elm və texnologiyanın müxtəlif sahələrində yeni nailiyyətlər əldə edə bilər, bu isə cəmiyyətin rifahına və ölkənin global elmi arenada mövqeyinin güclənməsinə kömək edir. Buna görə də, dövlət, akademik qurumlar və özəl sektor gənc tədqiqatçıların inkişafına daha çox sərmayə qoymalı, elmin davamlı inkişafı üçün lazımı şəraiti yaratmalıdır. Təhsil sahəsində təmsil olunan müxtəlif növ insan fəaliyyət növlərinin, konsepsiyalarının xarakterik qarışıqlığı "təhsil paradigması" ifadəsinin müxtəlif təfsirində özünü göstərir.

Burada zəruri olan fərqlərin olmaması çox vaxt pedaqogika sahəsində tədqiqat fəaliyyətlərinə və müəllimlərin özlərinin praktiki təhsil fəaliyyətinə xas olan modellərin, eləcə də "intizam xarakteristikası"nın əsassız olmaması üçün təhsil fəaliyyəti və pedaqogika elminə "paradigma" konsepsiyasının tərifi və tətbiqinin bir neçə xarakterik nümunəsini veririk (Nəzərov, 2017; 26-40).

Nəticə

İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi bizlərə göstərir ki, insan potensialının formalaşdırılması sahəsində əsas ağırlıq məhz ali təhsil sisteminin üzərinə düşür. Ali təhsil əhalinin həyat səviyyəsinin

yüksəldilməsinin, insan inkişafı indeksinin mühüm amillərindən biri olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə hərtərəfli təsir göstərir. Müstəqil Azərbaycanda bütün idarəetmə səviyyələrində, o cümlədən dövlət idarəçiliyi sahəsində müasir idarəetmə təfəkkürünə malik ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi məsələsi mühüm aktualıq kəsb edir. Ali təhsil sisteminə və kadr hazırlığına xüsusi diqqətlə yanaşılması da respublikamızda demokratik ölkələrin zəngin təcrübəsinə əsaslanan mükəmməl, çevik və mütərəqqi dövlət idarəçilik sistemi formalaşdırmaq niyyətindən irəli gəlir.

Gənc alimlər və təhsil sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqə bir-birini tamamlayan mühüm faktorlardır. Gənc alimlər öz elmi tədqiqatları və innovativ yanaşmaları ilə təhsil sistemini inkişaf etdirir, bu da cəmiyyətin ümumi tərəqqisinə xidmət edir. Təhsil sistemi isə gənc alimlərə bilik və bacarıq qazandıraraq onların öz potensiallarını ortaya qoymalarına imkan yaradır. Nəticə olaraq, gənc alimlərin rolunun və təhsil sisteminin təsirinin qarşılıqlı əlaqəsi cəmiyyətin inkişafını və elmi tərəqqisini təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi, gələcəkdə daha mükəmməl və effektiv bir təhsil sisteminin qurulmasına şərait yaradacaq. Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycan gəncləri ölkəmizin taleyüklü məsələlərində aparıcı qüvvə kimi çıxış edirlər. Bu taleyüklü və strateji istiqamətlərdən biri də heç şübhəsiz ki, elm sahəsidir. Tam əminliklə qeyd etmək olar ki, gənclərimiz elm sahəsində istər respublika səviyyəsində, istər beynəlxalq müstəvidə ölkəmizi layiqincə təmsil edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. XƏLİLOV S. Elmşünaslığa giriş. Bakı, Çarşıoğlu, 2010, 446 s.
2. КУН Т. Структура научных революций / Пер. с англ. И.З.Налетова. Общая ред. и послесловие С.Р.Микулинского и Л.А.Марковой. М.: Прогресс, 1975. 2 изд. 1977. с. 220.
3. МƏММƏDZADƏ İ. Elmdə və ali təhsildə islahatların yeni prioritetləri. Xalq qəzeti.- 2010. 10 oktyabr.- s. 2.
4. MƏRDANOV M. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış 525-ci qəzet.- 2009.- 14 mart.- s.10-11.
5. NƏZƏROV M, H. Təhsil mentaliteti metodoloji paradiqma kimi. Geostrategiya jurnalı. № 04 (40) Bakı – 2017. s. 36-40.
6. РОЗИН В, М. Эволюция взглядов и особенности философии Г.П. Щедровицкого / В.М. Розин // Вопросы философии. – 2004. – № 3.

SUMMARY

Young scientists play an important role in the development of society. They contribute to the progress of society with new ideas, innovations and scientific achievements. The development and perfection of these scientists directly depends on the quality of the education system. The education system is an important platform for young scientists to develop through education, conduct research and expand their scientific activities. The educational system, in addition to increasing the knowledge and skills of young scientists, develops their research methods and innovative thinking abilities. High-quality education allows young scientists to focus on new scientific directions and strengthen their influence on the scientific community. At the same time, the education system provides young scientists with basic skills such as analytical thinking, independent work and teamwork.

The development of the educational system with modern technologies and new methods provides young scientists with wider resources and opportunities. At the same time, international cooperation and experience exchange help young scientists to further advance their scientific activities.

Keywords: science, young scientists, method, paradigm, educational system

XXI ƏSR TƏHSİLİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ÖYRƏNMƏ BACARIQLARINI GÜCLƏNDİRMƏK: INNOVATİV YANAŞMALAR VƏ PRAKTİK METODLAR

Nəzrin CƏBRAYİLOVA
Nezrincebrayilovaa@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

XXI əsr təhsili sürətlə inkişaf edən texnologiyalar və dəyişən sosial-iqtisadi mühitlərlə formalaşır. Bu dövrdə təhsil sisteminin əsas məqsədi şagirdlərə gələcəkdə iş dünyasında və cəmiyyətdə uğur qazandıracaq bacarıqları aşılamaqdır. Yaradıcı düşüncə, tənqidi analiz, problem həll etmə, əməkdaşlıq və rəqəmsal bacarıqlar XXI əsr təhsilinin vacib tələbləridir. Bu bacarıqlar nəzəri biliklərdən əlavə, praktiki təcrübələrlə də inkişaf etdirilməlidir.

Ənənəvi təhsil yanaşmalarından fərqli olaraq, şagirdlərə fəal iştirak, problemlərin həlli və məlumatların analizi kimi bacarıqlar öyrədilməlidir. İnnovativ təhsil yanaşmaları, məsələn, onlayn təhsil platformaları, "flipped classroom" və problem əsaslı öyrənmə (PBL), şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir. XXI əsr təhsilində şagirdlər yalnız dərsləri əzbərləməkdən daha çox, aktiv şəkildə öyrənmə prosesində iştirak etməli və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Rəqəmsal öyrənmə, şagirdlərə müxtəlif alətlər və onlayn platformalar vasitəsilə çevik və effektiv öyrənmə imkanları təqdim edir. Bu yanaşma, şagirdlərin fərqli mühitlərdə və hər hansı bir vaxtda öyrənmələrini mümkün edir. Həmçinin, problem əsaslı öyrənmə və "flipped classroom" kimi metodlar, şagirdlərin real həyatda qarşılaşdıqları problemləri həll etmələrinə kömək edir.

Açar sözlər: XXI əsr təhsili, yaradıcı düşüncə, tənqidi analiz, əməkdaşlıq, rəqəmsal bacarıqlar

XXI əsr təhsili, sürətlə inkişaf edən texnologiyalar, dəyişən sosial və iqtisadi mühitlər, qloballaşma və yeni təhsil yanaşmalarının tətbiqi ilə şəraitlənir. Bu dövrün təhsil sistemində ən əsas məsələlərdən biri, şagirdlərin gələcəkdə iş dünyasında və cəmiyyətdə uğur qazanabilmək üçün zəruri olan bacarıqları inkişaf etdirməkdir. Yaradıcı düşüncə, tənqidi analiz, problem həll etmə, əməkdaşlıq, rəqəmsal bacarıqlar və kommunikasiya bacarıqları XXI əsr təhsilinin əsas tələbləridir. Bu bacarıqlar yalnız nəzəri biliklərlə deyil, praktiki təcrübələrlə də formalaşır və gücləndirilir.

Şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onları yalnız testlərə və dərslər materiallarına əsaslanan öyrənmə yanaşmalarından azad etmək üçün vacibdir. Bunun yerinə, şagirdlərə fəal iştirak, problemlərin həlli və məlumatların analizi kimi bacarıqları aşılayan metodlar tətbiq edilir. İnnovativ təhsil yanaşmaları və öyrənmə metodları bu prosesdə mühüm rol oynayır. Onlayn təhsil platformaları, rəqəmsal texnologiyalar, "flipped classroom" (çəvrilmiş sinif otağı), əməkdaşlıq və problem əsaslı öyrənmə (PBL) kimi metodlar, şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını gücləndirmək və onlara real həyatda lazım olacaq bilik və bacarıqları təmin etmək üçün geniş istifadə olunur.

21-ci əsr təhsilində, ənənəvi bilik və bacarıqların yanında yeni və inkişaf etmiş bacarıqlar tələb olunur. Bu bacarıqlar, şagirdlərin gələcək həyatlarında və iş bazarında uğurlu olmalarını təmin etmək üçün vacibdir. Aşağıda qeyd olunan bacarıqlar, müasir təhsilin əsas tələblərini təşkil edir:

Kreativlik: Şagirdlərin yaradıcı düşünə bilməsi və yeni ideyalar, həllər təklif etməsi əhəmiyyətlidir. Kreativlik, həmçinin fərqli yanaşmalarla problemləri həll etmək və yenilikçi düşünmək bacarığını inkişaf etdirir.

Tənqidi Düşüncə: Tənqidi düşüncə, şagirdlərin məlumatları dəyərləndirərək, onları analiz etmə, şübhə ilə yanaşma və nəticələr çıxarma bacarığını inkişaf etdirir. Bu bacarıq, xüsusən müasir dünya problemlərinin həllində əvəzsizdir.

“Rəqəmsal öyrənmə, ənənəvi təhsil yanaşmalarından fərqli olaraq, şagirdlərin internet və müxtəlif rəqəmsal alətlər vasitəsilə öyrənmələrini təmin edən, çoxşaxəli və çevik bir metodologiyadır.” (1, s. 16) Bu yanaşma, texnologiyanın gücündən istifadə edərək, öyrənmə prosesini daha əlçatan, dinamik və effektiv edir. Rəqəmsal öyrənmə, yalnız fiziki mühitdən kənarda, müxtəlif cihazlarda (kompüterlər, mobil telefonlar, planşetlər və s.) öyrənmə imkanı təqdim etməklə yanaşı, həm də şagirdlərə öz öyrənmə tərzlərinə uyğun fərdiləşdirilmiş bir təhsil təqdim edir.

Bu metod, həm də şagirdlərə dünyanın hər yerində, istənilən vaxtda və fərqli mühitlərdə öyrənmə imkanları yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal alətlər və onlayn resurslar, şagirdlərin öyrənmə prosesinə müstəqil və interaktiv şəkildə daxil olmalarını təmin edir.

Rəqəmsal öyrənmənin əsas üstünlüyü, şagirdlərə daha çox müstəqil və fərdi yanaşma təklif etməsidir. Şagirdlər öz sürətləri ilə öyrənə, hər hansı bir mövzunu təkrar edə bilər, materiala istədikləri zaman və hər hansı bir yerdən daxil ola bilərlər. Bununla yanaşı, müxtəlif növ interaktiv alətlərdən (video, audio, animasiya, simulyasiyalar) istifadə edərək, məlumatların daha əyani və asan yadda qalmasını təmin edirlər. Rəqəmsal öyrənmə, şagirdlərə dərsləri öz rahat vaxtlarında və yerlərində öyrənmə imkanı təqdim edir. Bu, onlara fərdi sürətlərinə və tələblərinə uyğun materiallar əldə etməyə kömək edir. Eyni zamanda, şagirdlərə dünya səviyyəsində müxtəlif tədris materiallarına və mənbələrə daxil olmaq imkanı verilir. Rəqəmsal öyrənmə, video, audio, qrafiklər, interaktiv simulyasiyalar və digər rəqəmsal alətlər vasitəsilə məlumatın təqdimatını təmin edir və şagirdlərə daha müxtəlif yollarla öyrənmə şansı yaradır.

Rəqəmsal öyrənmə növləri arasında onlayn kurslar və platformalar, vebinarlar və canlı dərslər, mobil tətbiqlər və tədris resursları yer alır. Onlayn kurslar, şagirdlərə müxtəlif mövzularda dərslər təqdim edən rəqəmsal platformalardır. Bu kurslar videolar, mətnlər, imtahanlar və testlər vasitəsilə təqdim olunur. Məsələn, Coursera, Udemy, Khan Academy kimi platformalar təhsil müəssisələri və müstəqil müəllimlər tərəfindən müxtəlif təhsil mövzularında kurslar təklif edir. Şagirdlər müxtəlif onlayn kurslara qoşularaq tədris mövzularını öyrənə bilər və kurslar həm video, həm də yazılı materiallardan istifadə edir.

Vebinarlar və canlı dərslər, internet üzərindən canlı şəkildə keçirilən dərslərdir. Bu dərslərdə müəllimlər şagirdlərə dərslər materiallarını təqdim edir, şagirdlər isə suallar verə və dərslər haqqında müzakirələr apara bilərlər. Canlı dərslər həm sinxron (real vaxtda) keçirilir, həm də qeydlər vasitəsilə şagirdlərə təkrar baxmaq imkanı verir. Mobil tətbiqlər isə şagirdlərə hər zaman və hər yerdə öyrənmək imkanı təqdim edir. Bu tətbiqlər müxtəlif öyrənmə mövzuları üzrə dərslər, testlər, tapşırıqlar və digər interaktiv fəaliyyətlər təklif edir. Məsələn, Duolingo (dil öyrənmə), Khan Academy (ümumi təhsil mövzuları) kimi tətbiqlər şagirdlərə mobil cihazlar vasitəsilə interaktiv öyrənmə imkanı verir. Tədris resursları isə videolar, interaktiv təqdimatlar, tədris proqramları, simulyasiyalar və qrafiklər kimi müxtəlif formatlarda təqdim olunur. Şagirdlər bu resurslardan istifadə edərək mövzuları daha yaxşı anlamaq və öz biliklərini sınaqda sınaya bilərlər.

Rəqəmsal öyrənmənin praktiki tətbiqi arasında mətn və video dərslər, interaktiv tapşırıqlar və testlər, onlayn əməkdaşlıq və qrup işləri, fərdi tədris və bəslənmiş öyrənmə prosesləri yer alır. Şagirdlər, müəllimlərin təqdim etdiyi video dərsləri izləyərək yeni məlumatlar əldə edir və bu videolar vasitəsilə mövzuların daha aydın başa düşülməsini təmin edirlər. Eyni zamanda, şagirdlər, istədikləri zaman videoları təkrar izləyərək öyrənmə prosesini gücləndirə bilərlər. İnteraktiv tapşırıqlar və testlər isə şagirdlərə mövzuları nə qədər yaxşı anladıqlarını ölçmək və onların biliklərini real vaxtda qiymətləndirmək imkanı verir. Onlayn əməkdaşlıq və qrup işləri, şagirdlərin həm sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də müxtəlif perspektivlərdən öyrənmələrini mümkün edir. Rəqəmsal öyrənmə vasitələri, şagirdlərin fərdi öyrənmə ehtiyaclarına uyğun dərslər təqdim edir. Şagirdlər öz sürətlərinə uyğun dərslər seçə bilər, fərqli mövzular üzrə tapşırıqları yerinə yetirə bilər və öz nəticələrini izləyərək inkişaflarını ölçə bilərlər.

“21-ci əsr təhsilinin uğurlu tətbiqi yalnız nəzəri yanaşmalarla kifayətlənmir, həm də bu metodların real həyatda tətbiqi ilə özünü doğruldur.” (3, s. 45) Müxtəlif ölkələrdə və məktəblərdə tətbiq edilən innovativ təhsil yanaşmaları, şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün

əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu təcrübələr, təhsil sistemlərinin necə inkişaf etdiyini və şagirdlərin gələcək uğurları üçün vacib olan bacarıqları necə mənimsədiklərini göstərir. Aşağıda, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan innovativ təhsil metodlarından bəzilərinin praktiki nümunələrinə nəzər salacağıq.

Finlandiya, dünya səviyyəsində ən yaxşı təhsil sistemlərindən biri olaraq tanınır. Finlandiya təhsil sistemi, şagirdlərin daha az testlərə məruz qalmasını və daha çox yaradıcılıq, tənqidi düşüncə və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma, şagirdlərə daha geniş və həllər üzərində düşünmə imkanı verir. Finlandiyada şagirdlər tədris proqramlarında daha çox interaktiv fəaliyyətlər və layihələr üzərində işləyirlər. Məsələn, şagirdlər həmçinin həyat təcrübəsi üzərində qurulmuş layihələrə daxil olurlar ki, bu da onların problem həll etmə və komanda ilə işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Finlandiya məktəblərində mühazirələr və dərslər daha çox şagirdin fəal iştirakını təmin edən metodlarla keçirilir. Qrup müzakirələri və layihə işləri şagirdlərə nəzəri bilikləri real həyatda tətbiq etmək imkanı yaradır. Lakin bu yanaşma, yüksək səviyyədə şəxsiyyətə uyğunlaşdırılmış tədris planları, müəllimlərin yüksək hazırlığını və fərdi tədris yanaşmalarını tələb edir ki, bu da müəllimlərin peşəkar inkişafına təsir edir. İnnovativ yanaşmaların tətbiqi, məktəblərin mövcud təhsil infrastrukturunu inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək ehtiyacı yaradır.

Cənubi Koreyada STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsili, şagirdlərin müasir texnologiyalarla işləmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əsaslı bir metod olaraq tətbiq edilir. Koreya, xüsusilə robot texnologiyaları və kodlaşdırma üzrə şagirdlərə dərslər keçir. Cənubi Koreyada məktəblərdə robotik və kodlaşdırma dərsləri tədris olunur. Şagirdlər, bu sahələrdəki bacarıqlarını inkişaf etdirərək texnologiya və mühəndislik sahəsindəki real problemləri həll etməyə yönəldirlər. Koreyada məktəblər arasında STEM proqramlarının artan populyarlığı, şagirdləri həm nəzəri biliklər, həm də praktiki tətbiqlərlə təmin edir. Şagirdlər, xüsusilə robotları idarə edərək təcrübə qazanırlar. Lakin yüksək texnoloji təhsil materiallarının istifadəsi məktəblər üçün yüksək maliyyəti ola bilər, bu da bəzi məktəblərin bu yanaşmanı tətbiq etməsini çətinləşdirir. Müəllimlərin robot texnologiyaları və kodlaşdırma sahəsində yaxşı təlim keçmiş olmaları vacibdir, bu isə bəzi ölkələrdə kadr çatışmazlığına səbəb ola bilər.

Çində isə, son illərdə rəqəmsal təhsil texnologiyalarının geniş tətbiqi müşahidə edilir. Çin hökuməti, təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsini təşviq edir, o cümlədən virtual siniflər və tədris materiallarının onlayn paylaşılması. Şagirdlər təhsil alarkən virtual siniflərə daxil olur və həmçinin onlayn platformalar üzərindən dərslər tapşırıqları yerinə yetirirlər. Tədris prosesində əyani materiallar və simulyasiyalar, şagirdlərin dərsləri daha yaxşı mənimsəməsini təmin edir. Lakin rəqəmsal təhsil platformalarına bərabər çıxışın təmin edilməsi hələ də böyük bir çağırışdır, xüsusən də ucqar bölgələrdə yaşayan şagirdlər üçün. Yüksək texnoloji resurslar tələb edən təhsil modeli, bəzi iqtisadi çətinlikləri olan məktəblər üçün əngəl yaradır.

Azərbaycan da XXI əsr təhsilinə uyğun olaraq şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif innovativ yanaşmalar tətbiq edir. Təhsil sahəsindəki islahatlar, şagirdlərin gələcək iş mühitində uğurlu olmağı üçün zəruri olan bacarıqları mənimsəmələrini təmin etmək məqsədini güdür. Müxtəlif məktəblərdə və təhsil müəssisələrində tətbiq olunan metodlar, şagirdlərin tənqidi düşüncə, kreativlik, rəqəmsal bacarıqlar və əməkdaşlıq kimi bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır.

Son illərdə Azərbaycanda STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsili və robotika sahələrinə böyük diqqət yetirilir. Dövlət, məktəblərdə STEM yanaşmasını tətbiq etməklə şagirdlərin texnoloji bacarıqlarını artırmağa çalışır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məktəblərdə robotika dərsləri və təcrübə laboratoriyaları açılmışdır. Bu dərslərdə şagirdlər robotlar qurur və onların proqramlaşdırılması ilə bağlı biliklər əldə edirlər. Məktəblərdə həmçinin STEM sahələrində ixtisaslaşmış dərslər, təlimçilər və müasir texnoloji avadanlıqlarla dəstək verilərək şagirdlərə bu sahələrdə praktik bacarıqlar qazandırılır. Bakı şəhərində və bəzi bölgələrdə "Məktəbə Qədərki Təhsil" proqramları çərçivəsində şagirdlərə yaradıcı düşüncə və problemləri həll etmə bacarıqları aşılanır. Lakin, STEM təhsili və texnoloji resurslara çıxışın bərabər olmaması, xüsusilə regionlarda təhsil

imkanlarının məhdud olması problemləri yaradır. Robotik və texnoloji dərslər üçün müəllimlərin müvafiq hazırlığına ehtiyac var və bu sahədə təlimli kadr çatışmazlığı mövcuddur.

Azərbaycanın bəzi məktəblərində, xüsusən də böyük şəhərlərdə "flipped classroom" (çəvrilmiş sinif otağı) metodu tətbiq edilir. Bu metod şagirdlərin dərsləri əvvəlcədən evdə öyrənmələrini və dərslər vaxtı aktiv şəkildə mövzulara qatılmaqlarını təmin edir. Müəllimlər, dərslər materiallarını videolar və onlayn resurslar vasitəsilə şagirdlərə təqdim edirlər. Şagirdlər isə dərslərə hazırlıqlı gəlir və dərslər zamanı müəllimlərlə və yoldaşları ilə mövzuları müzakirə edirlər. Bu yanaşma, şagirdlərin dərslərə hazırlıq vərdişlərini inkişaf etdirir və öyrənmə prosesinə daha fəal şəkildə qatılmaqlarını təmin edir. Lakin, rəqəmsal təhsil vasitələrinin bütün məktəblərdə bərabər şəkildə təmin edilməməsi, xüsusən regionlardakı məktəblərdə bu yanaşmanın tətbiqində maneələrə səbəb olur. Şagirdlərin evdə dərslər materiallarına bərabər şəkildə çıxışı olmaya bilər, xüsusilə internetə əlçatanlıq məsələsi mövcuddur.

Azərbaycanda təhsil sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi daha da genişlənir. Onlayn təhsil platformaları, video dərslər, mobil tətbiqlər və virtual siniflər təhsilin təkmilləşdirilməsi və şagirdlərin müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılan "Edu.az" və digər onlayn təhsil platformaları vasitəsilə şagirdlər müxtəlif mövzuları öyrənməyə bilər və tədris materiallarına asanlıqla daxil olurlar. Təhsil müəssisələrində rəqəmsal resurslar və onlayn kurslar tətbiq edilir ki, bu da şagirdlərə həm dərsləri evdə öyrənmək, həm də fərdi sürətlə tədris almağa imkan verir. Azərbaycanda onlayn təhsil platformaları sayəsində xüsusilə pandemiya dövründə təhsil davamlı olmuş və şagirdlər evdən onlayn dərslərdə iştirak edə bilərlər. Lakin, rəqəmsal təhsilin tətbiqi zamanı şagirdlər arasında texnoloji bilik fərqlilikləri və internetə bərabər çıxış imkanlarının olmaması bəzən öyrənmənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Müəllimlərin rəqəmsal alətlərin istifadəsi ilə bağlı təlim keçməsi və tədrisin onlayn platformalarda həyata keçirilməsi üçün əlavə resurslar tələb olunur.

Azərbaycanda innovativ təhsil yanaşmalarının tətbiqi, şagirdlərin XXI əsr bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, təhsilin ümumi keyfiyyətinin yüksəlməsinə də səbəb olur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, STEM və yaradıcı təhsil metodlarının genişlənməsi, şagirdlərin müstəqil düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını artırır. Lakin, bu metodların tətbiqi hələ də müəyyən çağırışlarla qarşılaşır və təhsil infrastrukturunun möhkəmləndirilməsi ilə bu çətinliklərin üstəsindən gəlmək mümkündür.

XXI əsr təhsili, sürətli texnoloji inkişaf və qloballaşma şəraitində şagirdlərin gələcəkdəki iş və cəmiyyət həyatı üçün lazım olan bacarıqların inkişafını təmin etmək məqsədini daşıyır. Təhsil sistemindəki ən böyük dəyişikliklərdən biri, ənənəvi bilikləri nəzəriyyə ilə yanaşı, şagirdlərin praktiki bacarıqları da inkişaf etdirmək üzərində qurulmuşdur. Kreativlik, tənqidi düşüncə, problem həll etmə, rəqəmsal bacarıqlar, əməkdaşlıq və kommunikasiya bacarıqları XXI əsr təhsilinin əsas tələbləridir.

Müasir təhsil yanaşmaları, şagirdləri fəal iştirak, müzakirə və problem həll etmə kimi metodlarla təchiz edir. "Flipped classroom" (çəvrilmiş sinif), PBL (problem əsaslı öyrənmə) və rəqəmsal təhsil platformaları kimi innovativ yanaşmalar, şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onlara real həyatda lazım olan bilik və bacarıqları təmin edir.

Bundan əlavə, şagirdlərin müstəqil öyrənmə bacarıqları və özünü idarəetmə qabiliyyətləri, gələcəkdə akademik və peşəkar sahələrdə uğurlu olmaları üçün əhəmiyyətlidir. Özünüidarəetmə, şagirdlərin təhsil prosesində fəal iştirak etmələrini və müstəqil öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirmələrini təmin edir. Vaxt idarəetməsi və fərdi öyrənmə yanaşmaları da şagirdlərə uğur qazanmaq üçün vacibdir.

Nəticə etibarilə, XXI əsr təhsili şagirdləri yalnız nəzəri biliklərlə deyil, eyni zamanda praktik, müstəqil düşünən, problemləri həll edə bilən və əməkdaşlıq bacarıqlarına malik fərdlər olaraq yetişdirir. Müasir təhsil yanaşmaları və rəqəmsal alətlər, şagirdlərin həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmasına zəmin hazırlayır və gələcəyin iş bazarına hazırlıq üçün vacib bir rol oynayır. Bu yanaşmaların tətbiqi, həmçinin təhsil infrastrukturunun inkişafını və müəllimlərin peşəkar inkişafını tələb edir ki, bu da təhsil sistemlərinin effektivliyini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, N. (2019). Təhsildə innovasiya və XXI əsr bacarıqları. Bakı: Maarif.
2. İsmayılova, G. (2020). XXI əsr bacarıqları və onların təhsildə tətbiqi. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Məmmədova, R. (2018). Təhsil və XXI əsr: Yeni çağırışlar. Bakı: Təhsil nazirliyi nəşri.
4. Məmmədov, E. (2021). Azərbaycan təhsilində XXI əsr bacarıqlarının tətbiqi. Bakı: Elm və Təhsil İnstitutu.
5. Nuriyev, F. (2022). XXI əsr təhsili və Azərbaycanın inkişaf strategiyası. Bakı: İqtisadiyyat nazirliyi nəşri.
6. Səfərov, E. (2023). Təhsildə 21-ci əsr bacarıqlarının inkişafı: Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Təhsil elmi və innovasiyaları.

SUMMARY

21st century education is shaped by rapidly developing technologies and changing socio-economic environments. In this period, the main goal of the education system is to instill in students the skills that will make them successful in the world of work and society in the future. Creative thinking, critical analysis, problem solving, collaboration and digital skills are essential requirements of a 21st century education. These skills should be developed through practical experiences in addition to theoretical knowledge.

Unlike traditional educational approaches, students should be taught skills such as active participation, problem solving, and data analysis. Innovative educational approaches, such as online learning platforms, flipped classrooms, and problem-based learning (PBL), enhance students' learning skills. In the 21st century education, students should actively participate in the learning process and develop independent learning skills rather than just memorizing lessons.

Digital learning provides students with flexible and effective learning opportunities through a variety of tools and online platforms. This approach makes it possible for students to learn in different environments and at any time. Also, methods such as problem-based learning and the flipped classroom help students solve real-life problems.

Keywords: *21st century education, creative thinking, critical analysis, collaboration, digital skills*

MÜASİR TEXNOLOGİYALARLA KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ SAĞLAM HƏYAT VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAFI

Vüsal SƏFƏROV
safarovvusal1234@mail.ru

Müjkan MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan İdman Akademiyası

Xülasə

Müasir texnologiyalar uşaqların sağlam həyat tərzinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Düzgün istifadə edildikdə, interaktiv oyunlar, fitnes-trekerlər və mobil tətbiqlər vasitəsilə uşaqlar idmana həvəsləndirilə bilər. Bununla yanaşı, sağlam qidalanma və fiziki aktivlik barədə maarifləndirici proqramlar da texnologiyanın müsbət cəhətlərindəndir.

Lakin texnologiyanın həddindən artıq istifadəsi hərəkətsizliyə, piylənməyə və psixoloji problemlərə səbəb ola bilər. Ekran qarşısında uzun müddət vaxt keçirmək onurğa və əzələ-skelet sisteminə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən valideynlər və müəllimlər uşaqların texnologiyadan istifadəsinə nəzarət etməli, onları balanslı şəkildə fiziki aktivliyə yönəltməlidirlər.

Müasir texnologiyalar, xüsusilə virtual realıq əsaslı idman oyunları, fiziki fəaliyyətə marağı artırır. Geyinilə bilən ağıllı cihazlar və xüsusi idman proqramları uşaqların gündəlik hərəkət aktivliyini izləməyə və sağlamlıq məqsədlərinə çatmağa kömək edir. Beləliklə, texnologiyadan düzgün və nəzarətli istifadə etməklə uşaqların sağlam həyat təzi sürməsinə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: *müasir texnologiyalar, sağlamlıq, fiziki aktivlik*

Texnologiyaların düzgün istifadə edilməsinin insanların, xüsusən də uşaqların sağlam həyat tərzinə birbaşa təsir göstərməsi artıq hər birimizə məlumdur. Məsələn, texnologiyalar vasitəsi ilə uşaqlara interaktiv oyunlar və proqramlar təqdim edərək texnologiyalardan istifadəni daha səmərəli və ziyansız hala gətirə bilərik. Ağıllı cihazlar, fitnes-trekerlər və mobil proqramlar vasitəsilə uşaqları idmana həvəsləndirmək artıq daha asandır. Bununla yanaşı artıq müasir texnologiyalar getdikcə daha çox insana sağlam qidalanma və pəhriz, idman proqramları təqdim edərək insanları sağlam həyat tərzinə yönəldir.

Bəli bir fikirlə də razılaşmalıyıq ki, texnologiyaların da müəyyən mənfi cəhətləri ola bilər. Məsələn ekran qarşısında uzun müddət qalmaq uşaqların fiziki və psixoloji sağlamlığına eyni zamanda onurğa sistemində müəyyən zərər yetirə bilər. Bu hərəkətsizlik piylənmə kim sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər. Əlbəttə insan buna da çıxış yolu tapa bilər. Bura da ən böyük vəzifə valideynlərin üzərinə düşmüş olur. Uşaqların texnologiyadan düzgün və müəyyən vaxt ərzində istifadəsinə diqqətli şəkildə nəzarət olunarsa bununla yanaşı gün ərzində fiziki aktivliklə də məşğul olunarsa bu problemlərdən yayınaraq texnoloji vasitələrdən səmərəli istifadəyə nail ola bilərik. Ən əsası valideynlər və müəllimlər uşaqların fiziki fəaliyyətə maraq göstərmələrinə və texnologiyadan düzgün istifadə etmələrinə cavabdehdirlər.

Müasir texnologiya uşaqlara sağlam həyat təzi sürməyə kömək etmək üçün çoxlu alternativlər təklif edir. Oyunlar və interaktiv təhsil proqramları uşaqlara həm öyrənmək, həm də əylənmək imkanı verir ki, bu da onların zehni inkişafına müsbət təsir göstərir. Texnologiyanın digər müsbət cəhəti isə sağlam həyat və qidalanma haqqında öyrənmək daha asan olmasıdır.

Bununla belə, texnologiyanın həddindən artıq və nəzarətsiz istifadəsi uşaqların sağlamlığına təhlükə yarada bilər. Ekran qarşısında uzun müddət qalmaq hərəkətsizliyə, piylənməyə və əzələ-skelet sistemində problemlərə səbəb ola bilər. Psixoloji problemlərin yaranması və sosial bacarıqların zəifləməsi də mümkündür. Müəllimlər və valideynlər uşaqların texnologiyadan necə istifadə etdiklərinə nəzarət etməli və onları sosial və fiziki fəaliyyətlərdə iştirak etməyə təşviq etməlidirlər.

Müasir texnologiyaların sağlam həyat tərzində özünəməxsus rolu vardır. Müasir texnologiyalar vasitəsi ilə nəinki böyüklər eyni zamanda məktəb yaşlı uşaqlar da idmanla məşğul olub sağlam həyat

tərzinə yönəlmə bilirlər. Müasir dövrümüzdə texnoloji vasitələrdən istifadə edərək idman zallarına getmədən belə ev şəraitində fiziki aktivlik və idmanla məşğul olub övladlarınızı da sağlam həyata yönləndirə bilərsiniz. Bunun üçün xüsusi proqramlar vardır ki, idman hərəkətlərini, idman proqramlarını və qida rasionunu belə bizə təqdim edir. Eyni zamanda uşaqlar üçün sağlam həyat haqqında müəyyən oyunlar belə təqdim olunmağa başlanmışdır. Həmçinin geyinilə bilən texnologiyalar və mobil tətbiqlər insanlara fiziki fəaliyyətlərini izləməyə, irəliləyişlərini qeyd etməyə və sağlamlıq məqsədlərinə çatmaq üçün özlərini motivasiya etməyə imkan verir. Bu cihazlar istifadəçilərə müntəzəm və daha şüurlu şəkildə məşq etməyə imkan verir

İdman oyunları virtual realıq texnologiyasından istifadə edərək daha əyləncəli və cəlbedici hala gətirilib. Bu yeniliklər xüsusilə qapalı idman növlərində böyük dəyişiklik yaradıb və insanların fiziki fəaliyyətə olan bağlılığını artırır .

Müasir texnologiyalardan istifadə uşaqların sağlamlığına həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərə bilər. Belə ki, uşaqlar geyinilə bilən ağıllı cihazlar və müxtəlif mobil tətbiqlər vasitəsi ilə gündəlik hərəkət vəziyyətlərini izləyə və qarşılarına qoyduqları sağlamlıq məqsədlərinə nail olmaq üçün özlərini əhəmiyyətli dərəcədə həvəsləndirə bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hal hazırda bu yeniliklər xüsusi ilə qapalı idman növlərində uşaqların idmana marağını artırmaqla yanaşı müsbət cəhətdən böyük dəyişikliklər də yaradıb .

Lakin bu məsələyə mənfi təsir nöqtəyi nəzərdən də toxunmaq vacibdir. Müasir texnologiyalar uşaqların sağlamlığına və inkişafına müsbət töhvələr versə də onlardan düzgün istifadə etmədikdə müəyyən mənfi təsirlər göstərə bilər. Belə ki, ekran qarşısında uzun müddət oturmaq hərəkətsizliyə, piylənməyə və əzələ skelet sistemində müəyyən problemlərə səbəb ola bilər. Burada həmçinin psixoloji problemlərin yaranması və sosial bacarıqların zəifləməsi də mümkündür. Onu da qeyd edək ki, bu mənfi cəhətlər və problemlər yalnız texnologiyalardan səmərəsiz və uzun müddət ərzində istifadə edib hərəkətsiz qaldıqda özünü biruzə verir. Bura da müəllimlər və valideynlər xüsusi ilə diqqətli olmalıdırlar. Uşaqların texnologiyadan necə istifadə etmələrinə nəzarət etməli və onları sosial və fiziki fəaliyyətdə iştirak etməyə təşviq etməlidirlər.

Texnologiyadan düzgün istifadə uşaqların fiziki hərəkətlərin düzgün icra qaydalarını öyrənmələrinə və sağlam həyat tərzini keçirmələrinə kömək edə bilər. Uşaqlar ağıllı cihazlar vasitəsi ilə gündəlik hərəkət fəaliyyətlərini izləyə bilirlər. Bununla yanaşı müəyyən müasir texnoloji idman qurğuları da vardır ki, bu qurğular fiziki aktivliyin artırılmasına kömək edir.

İdman oyunları virtual realıq texnologiyasından istifadə edən uşaqlar üçün daha əyləncəli və cəlbedici olur. Bu texnoloji vasitələrin köməyi ilə idmanla oyun fəaliyyətini eyni anda yerinə yetirmək mümkündür. Əlbəttə idmana oyun vasitəsi ilə yanaşmaq uşaqlarda həvəsin artmasına nəzərə cəpacaq dərəcədə köməklik göstərir.

Nəticə etibarilə onu qeyd edə bilərik ki, müasir texnologiyalardan və geyinilə bilən vasitələrdən istifadə uşaqlarda fiziki aktivliyin artırılmasına və sağlam həyat tərzinin formalaşmasına kömək göstərir. Bu idman qurğularından düzgün və səmərəli istifadə etdikdə mümkündür. Texnologiyalardan istifadə ilə yanaşı gündəlik fiziki aktivlik hərəkətləri və təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələrindən (günəş, hava, su) düzgün istifadə edib uşaqların sağlamlığına nəzarət etmək lazımdır. Hər bir uşaq bizim gələcəyimizdir və bizimdə borcumuzdur ki, sağlam gələcək nəsil böyüdək..

SUMMARY

Modern technologies can have both positive and negative effects on children's healthy lifestyles. When used correctly, children can be encouraged to exercise through interactive games, fitness trackers, and mobile apps. In addition, educational programs about healthy eating and physical activity are also positive aspects of technology.

However, excessive use of technology can lead to inactivity, obesity, and psychological problems. Spending a long time in front of a screen has a negative effect on the spine and musculoskeletal system. Therefore, parents and teachers should monitor children's use of technology and direct them to physical activity in a balanced way.

Modern technologies, especially virtual reality-based sports games, increase interest in physical activity. Wearable smart devices and special sports programs help children track their daily physical activity and achieve health goals. Thus, it is possible to achieve a healthy lifestyle for children through the correct and controlled use of technology.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA NİTQ İNKİŞAFI POZULMALARININ YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Laləzar CƏFƏROVA
Azərbaycan Dövlət pedaqoji Universiteti

Xülasə

İnsanda nitq digər adamlarla ünsiyyət prosesində yaranır və inkişaf edir. Şifahi nitq-insanın ümumi mədəniyyətinin parlaq göstəricisidir. O, nəinki savadlı, dəqiq və məntiqi fikrin ifadəçisi, həm də düzgün tələffüz qaydalarının əks etdirilməsidir. Uşaqlarda zəngin lüğət ehtiyatına malik, qrammatik cəhətdən düzgün və tələffüzünə görə aydın nitq tərbiyə etmək lazımdır.

Adətən, şifahi nitq ana dilinin normalarına müvafiq olur. Lakin bəzi səbəblərin göstərdiyi təsir nəticəsində bu normalar pozulmuş olur və nitqdə düzgün olmayan səs tələffüzü, kəkələmə, tın-tınlıq, dizartriya, alaliya kimi qüsurlar özünü göstərir. Belə pozulmalar bəzən nitqi çətinləşdirir, bəzən isə tamamilə nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəni qeyri-mümkün edir.

Nitq pozulmaları-tamamilə və ya qismən nitq ünsiyyətinə maneə olan və insanın ictimai uyğunlaşma imkanlarını məhdudlaşdıran, məlum dil mühitində qəbul edilən, normadan kənar olmanı qeyd etmək üçün ümumiləşdirilmiş termdir. Nitq pozulmaları nitqin psixofizioloji mexanizmində (quruluşunda) kənarlaşmalar ilə şərtləşdirilənlər, yaş normasına müvafiq gəlməyən, müstəqil surətdə aradan qaldırılmaz və psixi inkişafına təsir göstərə bilirlər.

Açar sözlər: Nitq pozuntuları, ekzogen və endogen səbəblər, bioloji və sosial səbəblər, nitq inkişafının pozulmasının pedaqoji psixolojin səbəbləri, “yüksək riskli” ailələr, fonematik qavrayış.

Giriş

Xüsusi ədəbiyyatda “nitq pozulması” termini başqa terminlərlə əvəz edilir:

- nitq dağınıqlığı
- nitq patologiyaları (nöqsanları)
- danışq patologiyası
- danışqların kənara çıxmaları.

Kənaraşıxmaların özünə xas xüsusiyyətləri və ifadəliliyi onların təzahür etmələrinin zamanından (danışq inkişafı və ya onun bitməsi prosesində), uşağın psixi və zehni inkişafından, ətraf mühit və digər amillərin (səbəb) təsirindən asılıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə altı yaşına qədər uşaqların 30 %-dən çoxu tələffüz qüsurlarına malikdirlər.

Uşaqların bəzilərində bu qüsurlar məktəbə gedəndə də onlarda qalır və təlim-tərbiyə prosesində özünün mənfi təsirini göstərir. Nitq qüsurları bir çox orfoqrafik səhflərin buraxılmasında əsas səbəblərdən biridir. Orfoqrayiya qaydalarının mənimsənilməsi təkcə şagirdin sözün morfoloji quruluşunu müəyyənləşdirmək bacarığından asılı olmayıb, həmçinin onun düzgün səs tələffüzü normalarını qavramasından, səsle hərfi fərqləndirmək bacarığından, vurğunu müəyyənləşdirməkdən, deyilişlə yazılış arasındakı fərqi bilməyindən də çox asılıdır.

Ümumiyyətlə, nitq qüsurlarının əmələ gəlmə səbəbləri çox müxtəlifdir.

- əlverişsiz xarici (ekzogen) faktorlar;
- daxili (endogen) faktorlar
- ətraf mühitin ekoloji şəraitini

Müxtəlif səbəblərin araşdırılmasında alimlər təkamül dinamik yanaşmadan – qüsurun yaranma prosesinin təhlili, anormal inkişafın ümumi qanunauyğunluqları və hər bir yaş dövrü üçün nitqin inkişaf qanunlarını hesaba almaq üsulundan istifadə edirlər. (İ.İ.Seçenov, İ.S.Viqotskiy,

V.S.Lubovskiy və s.)

Psixi və nitq proseslərinin formalaşdırılmasında bioloji və sosioloji amillərin birliyi prinsipi nitq sisteminin yaranmasına nitq mühitinin, ünsiyyətin, emosional əlaqə və digər faktorların göstərdiyi təsiri, müəyyən etməyə imkan verir. Nitq mühitinin mənfi təsiri dedikdə buna valideynləri lal-kar olan, zəif eşidən uşağın ailəsində əsəbi vəziyyəti demək olar. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqi tez zədələnmə bilən funksional sistem olduğundan və mənfi təsirlərə asan məruz qaldığından, məhz bu dövrdə bu və ya digər səbəblərdən nitq qüsurları daha çox özünü göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövründə daha çox müşahidə edilən nitq qüsurları:

- Samitlərin düzgün olmayan tələffüzü,
- Nitq sürətinin ləng və ya tez olması,
- Səslərin qarışdırılması və böyükləri yamsılamaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitqin pozulması, onun inkişafının ən böhranlı mərhələlərində 1 yaşla 2 yaş arasında, 3 yaşında və 6-7 yaşlarında baş verə bilər.

Nitq pozulmalarının yaranan daxili səbəblərin təsnifatı aşağıdakı şəkildədir:

Prenatal (bəti daxili) patologiya:

Amillər:

- İrsi (genetik və xromosom xəstəliklər)
- Hipoksik (bəti daxili oksigen çatışmazlığı)
- Travmatik (kəllə daxili qansızmalar)
- Bioloji (virus və bakteriyaların təsiri)
- Kimyəvi (dərmanlar, alkoqol, narkotik, vitaminlər və ekologiya)
- Radioaktiv (şüalanma)
- İmmunoloji (Rh- uyğunsuzluğu)
- Sosial-psioloji (stress, qorxu, depressiyalar)
- Hamiləlik zamanı ananın xəstəlikləri (kəskin və xroniki)

Natal (doğuş) zamanı patologiya:

Amillər:

- Travmatik

-doğuş travması (kəllə və onurğa beynin, kəllə daxili qansızmalar, yuxarı ətrafların, diafraqma, mimiki əzələlərin parezi, beyin şişləri)

- Ginekoloji patologiya
- Asfiksiya (doğuş zamanı bətin oksigen çatışmamazlığı)
- Vaxtından qabaq doğuş

Postnatal (doğuşdan sonra) patologiya:

Amillər:

- İrsi (nitqin formalaşması mərhələsində biruzə verilən)
- Travmatik (kəllə beyinin açıq və qapalı travmaları)
- Bioloji (neyroinfeksion virus)
- Somatik (zəiflik, xroniki xəstəliklər)
- Sosial-psixoloji

Göstərdiyimiz bütün səbəb və bu səbəblərin bir-birinə qovuşması nitqin müxtəlif tərəflərinin pozulmasını şərtləndirir. Nitq qüsurlarını yaranan səbəbləri araşdırarkən nitq qüsurları ilə mühafizə edilmiş analizator və onların funksiyaları arasındakı münasibətləri nəzərə almaq lazımdır. onlar korreksiya təlimində kompensasiya üçün əsas mənbə təşkil edirlər. Nitq qüsurlarının aradan qaldırılmasında müxtəlif anomaliyaların erkən diaqnostikası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər nitq qüsuru uşaq məktəbə getdiyi zaman aşkar edilirsə və ya ibtidai sinifdə müəyyən edilərsə, onları korreksiya etmək çox çətin olur, bu isə tədris materialının mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir. Əgər bu qüsurlar uşağın çağlıq, ya da məktəbəqədər yaş dövründə aşkar edilərsə, ilkin tibbi və pədaqoji korreksiya nəticəsində onun məktəbdə təlimdə uğurları yüksək olacaqdır. Uşaqların inkişafından geri qalmasının erkən aşkar edilməsi birinci növbədə «yüksək riskli» ailələrdə aparılır.

«Yüksək risqli» ailələrə aşağıdakılar aiddir.

1. Artıq bu və ya digər qüsurlu uşağın olduğu ailələr;
2. Valideynlərdən birində və ya hər ikisində əqli gerilik, şizofreniya, eşitmə qüsuru olan ailələr;
3. Hamiləlik dövründə anaların ağır toksikoz (doğuşdan sonra) kəskin yoluxucu xəstəliklər keçirdiyi ailələr;

4. Uşaqların bətn daxili oksigen aclığı, doğuşdan sonra asfiksiya, zədə və ya neyroinfeksiya keçirtmiş, həyatının ilk aylarında kəllə-beyin travmaları almış ailələr. Nitq inkişafının pozulmasının profilaktikası da uşaqların dispanzerizasiyası böyük rol oynayır. Bundan əlavə məktəbin və ailənin də nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq və qarşısını almaqda rolu böyükdür. Buna görə də uşaq müəssisələri və ailə qarşısında duran əsas vəzifə uşağın nitqini inkişaf etdirmək və onun vasitəsilə sözün ən geniş mənasında ümumi mədəniyyətini yüksəltməkdir. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün uşaqlarda müşahidə edilən nitq qüsurları pediaqoji vasitələrlə korreksiya edilməli və qarşısı alınmalıdır. Göstərmək lazımdır ki, nitq qüsurları hər hansı amorf, qrup olmayıb, müxtəlif forma, xüsusiyyətlərə və xüsusi kliniki əlamətlərə malik olan anomaliyadır.

Psixoloji-pediaqoji təsnifatın müəllifi R.E.Levina psixolinqvistik meyarlara nitqin ünsiyyət vasitələrinin tətbiq edilməsinin pozulmasına görə nitq qüsurlarını 2 böyük qrupa ayırır. I qrupa – fonetik inkişafdan geri qalma, fonetik-fonematik inkişafdan qalma və nitqin ümumi geriliyi daxildir. II qrupa kəkləmə aiddir. Bu qüsurun əsasında dilin ünsiyyət vasitələrinin olmasına baxmayaraq, nitqin kommunikativ funksiyasının pozulması təşkil edir. Psixoloji – pediaqoji bölgü loqopediyaya geniş imkanlar açaraq, elmi cəhətdən əsaslanmış korreksiyanın frontal metodlarının nitq qüsurlarına və məktəbəqədər, məktəb yaş dövrlərində uşaqların digər psixi funksiyalarına təsir etmək praktikasını inkişaf etdirmişdir. Həm kliniki, həm də psixoloji-pediaqoji təsnifat bir-birini tamamlayır və loqopediyanın inkişafına təkan verir. Göstərmək lazımdır ki, uşaqlarda nitq böyüklərin təsiri, normal nitq mühiti şəraitindən, təlim və tərbiyə prosesindən asılı olaraq formalaşır, inkişaf edir. Nitq anadangəlmə bacarıq olmayıb, uşağın fiziki və əqli inkişafı ilə paralel inkişaf edən və onun ümumi inkişafının ən bariz göstəricisidir. Nitq qüsurlarının patologiyasını başa düşmək üçün uşağın normal inkişafında nitqin formalaşma mərhələlərinin ardıcılığını nəzərdən keçirmək lazımdır. Məs: «uşaq 1 yaş 5 ayında hələ danışmır. Bunun 18 normal hal və ya patologiya olduğunu müəyyənləşdirmək üçün loqoped uşağın nə vaxt ilk sözləri deyəcəyi mərhələni bilməlidir. Digər tərəfdən nitq inkişafının qanunauyğunluqları haqqında biliklər, həm də nitq qüsurunun düzgün diaqnostikasına da kömək edir. Bəzən mütəxəssislər 3 yaşlı uşağın nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün loqopedin yanına göndərilirlər. Loqopedin apardığı müayinə nəticəsində məlum olur ki, uşağın nitqi normal inkişaf edir. Belə ki, göstərilən yaşda nitqin normal inkişafında bəzi səslər səhv tələffüz oluna bilər. Bu hal fizioloji pəltəklik adlanaraq qanunauyğun hesab edilir və artikulyasiya aparatının lazımı qədər formalaşmaması ilə şərtlənir.

Normal eşitmə və intellektə malik uşaqlarda ümumi nitqin inkişaf etməməsi nitq fəaliyyətinin sistemli pozulması, uşaqlarda həm səs, həm də semantik aspektlərə aid nitq sisteminin bütün komponentlərinin formalaşmasının pozulduğu özündə birləşdirən mürəkkəb nitq pozğunluğudur. Levina R.E. nitq pozuntusu olan uşaqlarda dil komponentlərinin tipik vəziyyətini əks etdirən nitq inkişafının 3 səviyyəsini müəyyən edir.

Bu uşaqlar öz nitqlərinə xüsusi diqqət yetirmədən hərəkətsizdirlər, nadir hallarda ünsiyyətə başlayırlar, həmyaşıdları ilə kifayət qədər ünsiyyət qurmurlar, nadir hallarda böyüklərə sual verirlər, oyun vəziyyətlərini nitqləri ilə müşayiət etmirlər. Bu, onların nitqinin kommunikativ yönünün azalmasına səbəb olur. Ümumi nitq çatışmazlığı olan uşaqlar diqqətin əsas xüsusiyyətlərinin inkişafının aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Onların bəzilərində diqqətin qeyri-kafi sabitliyi və onun paylanması imkanları məhduddur.

Nitq geriliyi yaddaşın inkişafına da mənfi təsir göstərir. Nisbətən bütöv semantik və məntiqi yaddaşla malik belə uşaqlar normal danışan həmyaşıdları ilə müqayisədə şifahi yaddaşda və yadda saxlama məhsuldarlığında nəzərəcarpacaq dərəcədə azalma olur. Uşaqlar tez-tez mürəkkəb təlimatları (üç-dörd addım) unudurlar, onların bəzi elementlərini buraxırlar və təklif olunan tapşırıqların

ardıcılığını dəyişirlər. Obyektləri və şəkilləri təsvir edərkən tez-tez təkrarlama səhvləri olur.

Bəzi məktəbəqədər uşaqlarda idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün məhdud imkanlarla birləşən aşağı hafizə prosesləri özünü biruzə verir.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, nitq qüsurlu uşaqların əksəriyyətində intellekt formal şəkildə qorunmasına baxmayaraq, təlimdə çətinliklər, psixi inkişafın özünəməxsus, qeyri-bərabər, disharmonik ləngiməsi müşahidə edilir.

Nitq qüsurlu uşaqların hamısında **fonematik qavrayışın pozulması** qeyd olunur. **Görmə qavrayışının** öyrənilməsi nəticəsində nitq patologiyalı məktəbəqədər yaşlılarda bu psixi funksiyanın normadan geri qalması müəyyənləşdirilmişdir. Əşyanın tam obrazı kifayət qədər formalaşmışdır. Real obyektlərin sadə görmə tanınması əslində normadan kənara çıxmır. Lakin tapşırıq mürəkkəbləşdirildikdə (kənar səslər olduqda əşyanın tanınması) çətinliklər üzə çıxır. Nitqində qüsurlu uşaqlar fiqurları müqayisə edərkən onların formasına deyil, rənginə əsaslanırlar. Həmçinin, oğlanlarda qızlara nisbətən nəticələr daha aşağı olur.

Nitqi qüsurlu uşaqlarda (dizartriya, alaliya) **məkan qavrayışı** öyrənilərkən məlum olmuşdur ki, uşaqlar əsasən obyektin yerini göstərən “sağ”, “sol” anlayışlarını fərqləndirməkdə çətinlik çəkir, həmçinin öz bədənələrinə bələd olmaqda yanılırlar. Məkan yanlışları insan təsvirləri çəkən zaman daha sabit xarakterdə olur: təsvirlər kasadlıq, primitivliyi, detalların azlığı ilə fərqlənir.

Nitqi qüsurlu uşaqların **diqqəti** davamsızlıq, ixtiyari diqqətin göstəricilərinin aşağı olması, öz fəaliyyətlərini planlaşdırmaqda çətinliklərlə təzahür edir. Uşaqlar diqqətlərini məsələnin şərtinin analizinə, müxtəlif həll yolları və üsullarının axtarışına çox çətinliklə yönəldir.

Nitqi qüsurlu uşaqların **mnestik funksiyalarının (hafizə)** tədqiqi göstərir ki, onların görmə hafizəsinin həcmi praktiki olaraq normadan fərqlənmir. Ancaq dizartriya uşaqların həndəsi fiqurları yaddasaxlama imkanları istisna təşkil edir. Tədqiqatlar eşitmə hafizəsinin həcmində funksiyaların zəifləməsini göstərir. Bu zaman eşitmə hafizəsinin həcmi nitq inkişafı səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə bərabər enir. Motor alaliya uşaqlar sözləri bir dəfə təqdim etdikdən sonra sözün sayını dəqiq yada salırlar. Bu zaman bir sözü bir neçə dəfə təkrar edə bilirlər (paramneziya). Dizartriya uşaqlar üçün paramneziya xas deyildir. Nitq qüsurlu uşaqlar adətən etdikləri səhvləri görmür və aradan qaldırmırlar. Belə uşaqların hamısında təxirəsalınmış yaddasalma eyni xarakterdədir. Məsələn, verilmiş 10 sözdən 5-ni 10 dəqiqədən sonra yada salan uşaqlar, sabahkı gün bu sözlərdən 1-3-ni yada sala bilirlər.

Nitq pozulmaları və psixi inkişafın digər cəhətləri ilə sıx əlaqə belə uşaqların **təfəkkürünün** spesifik xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Qeyri-verbal intellektin vəziyyətinə görə nitq çatışmazlığı olan uşaqları 3 qrupa bölmək olar:

- Qeyri-verbal intellektin inkişafı normadan bir qədər fərqlənən uşaqlar. Bu qrup uşaqların ümumi sayının 9%-ni təşkil edir.
- Qeyri-verbal intellektin inkişafı normaya uyğun gələn uşaqlar. Bu qrup ümumi sayın 27%-ni təşkil edir.
- Qeyri-verbal intellektin inkişafı normanın aşağı sərhədinə uyğun gələn uşaqlar. Faiz etibarilə ən çoxsaylı qrupdur -63%.

Tədqiqatlar nəticəsində nitq çatışmazlığı olan uşaqların **təxəyyülünün** xüsusiyyətləri haqqında da müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür. Bu kateqoriyadan olan uşaqlar öz normal həmyaşıdlarından təxəyyülün yaradıcılıq səviyyəsinə görə geri qalırlar. Həndəsi fiqurları çəkilməsi ilə bağlı tapşırıqlarda normal uşaqlar nitq qüsurlu uşaqlara nisbətən daha çox obrazlar yaradırlar (5 obraz). Nitq qüsurlu uşaqlar 2,5 dəfə çox əşya və obrazları təqlid edən şəkillər çəkirlər, eyni zamanda tapşırıqda uyğun gəlməyən şəkillər daha çox olur. Ümumilikdə, nitq çatışmazlığı olan uşaqlar üçün ətalətlilik, kifayət qədər fəallığın olmaması və təxəyyül proseslərinin daha tez tükənməsi xarakterikdir.

Ağır nitq pozulmaları olan uşaqların nitq davranışının təşkilində mövcud çətinliklər onların ətrafdakı insanlarla **ünsiyyətinə** də təsir edir. Lüğət ehtiyatının kasadlığı, feil lüğətinin kifayət qədər olmaması kimi nitq inkişafının xüsusiyyətləri belə uşaqlarda ünsiyyət zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Dialoji və monoloji nitq tam formalaşmışdır, kontakt istəyi zəifləyir, ünsiyyət situasiyalarında

istişamət tapmaq çətinləşir, neqativizm yaranır.

Tədqiqatçılar məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda **emosional-şəxsi keyfiyyətlərin** bəzi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışlar. Normal uşaqlardan fərqli olaraq, onlara passivlik, senzitivlik, ətrafdakılardan asılılıq, spontan davranışa meyillilik xasdır. Özünüqiymətləndirmənin tədqiqi normal və qüsurlu uşaqlarda daha əhəmiyyətli fərqləri müəyyənləşdirmək imkanı yaratmışdır. Məsələn, kütləvi məktəbdə təhsil alan kiçik məktəbli qızlar düzgünlük, ünsiyyətçilik kimi keyfiyyətlərə malikdirlər, onlar dalaşqan və incik olmurlar. Artıq bu yaşlarda onlar öz xarici görünüşlərini qiymətləndirməyə tərəddüd edirlər. Qüsurlu uşaqlarda isə özünüqiymətləndirmə bütün parametrlərə görə yuxarı səviyyədə olur. Normal və qüsurlu oğlanlarda isə özünüqiymətləndirmə qızlardan fərqli olur. Məsələn, normal uşaqlar özlərini daha şən, xoşbəxt, dürüst hesab edir, daha az səviyyədə isə xeyirxah, ünsiyyətçi və sağlam sayırlar. Qüsurlu uşaqlar özlərini dürüst, qoçaq hesab edir, lakin daha az şəkildə xoşbəxt sayırlar.

SUMMARY

Speech in humans arises and develops in the process of communication with other people. Oral speech is a vivid indicator of the general culture of a person. It is not only an expression of literate, accurate and logical thought, but also a reflection of the rules of correct pronunciation. It is necessary to educate children with a rich vocabulary, grammatically correct and clear speech in pronunciation. Usually, oral speech corresponds to the norms of the native language. However, as a result of the influence of some reasons, these norms are violated and defects such as incorrect pronunciation of sounds, stuttering, tinnitus, dysarthria, alalia appear in speech. Such violations sometimes complicate speech, and sometimes completely make it impossible to use speech as a means of communication.

Speech disorders are a generalized term to denote deviations from the norm, accepted in a given language environment, that completely or partially impede speech communication and limit a person's opportunities for social adaptation. Speech disorders are caused by deviations in the psychophysiological mechanism (structure) of speech, occur in accordance with the age norm, are not eliminated independently, and can affect mental development.

Keywords: *Speech disorders, exogenous and endogenous causes, biological and social causes, pedagogical psychological causes of speech development disorders, “high-risk” families, phonemic perception.*

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARLA İŞ PROSESİNDƏ GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRİN METODİK HAZIRLIĞI

Səbinə CƏFƏROVA

sabina_16_86@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

*İnklüziv təhsil zamanı müəllimlərin bu istiqamətdə bilik və bacarıqları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla iş prosesində gələcək müəllimlərin **metodik hazırlığı** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlərin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləməyə hazırlıqlı olmaları, onların təhsil alacağı mühitdə uğur qazanma imkanlarını artırır. İnklüziv kontekstin mənimsənilməsi prosesində gələcək müəllimlərdə ümumi və peşə səriştələri formalaşır, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara adekvat və tolerant münasibət formalaşır. Belə dərslərin məqsədi təkcə bu kateqoriyadan olan uşaqlar haqqında onların biliklərini yeniləmək, tərbiyə prosesində müəllimin rolunu müəyyən etmək deyil, həm də xüsusi təlimatları və öz pedaqoji fəaliyyətini inkişaf etdirmək, habelə sağlamlıq imkanları məhdud və öyrənmə çətinliyi olan insanlar üçün psixoloji hazırlığı formalaşdırmaqdır.*

Açar sözlər: təhsil, inklüziv, proses, kadr, müəllim, sağlam yanaşma

Giriş

“İnklüziv təhsil” modeli xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili ilə yanaşı, onların həyata transformasiyasını və inkişafını nəzərdə tutur. Eyni zamanda bu model daha geniş mənada kateqoriyadan olan uşaqları əhatə edir. Yəni burada yalnız sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar deyil, həm də kimsəsiz, valideyn himayəsindən məhrum, çətin tərbiyə olunan, davranışında problemlər olan, zərərli vərdislərə meyl edən, təhsildən kənarda qalan, hüquqları pozulan, zorakılığa məruz qalan uşaqlar da aid edilir. İnklüziv təhsil uşaqların müstəqil bir fərd olduğunu və təhsil zamanı onların hər birinin öz ehtiyacları olduğunu qəbul edən metodologiyaları inkişaf etdirməyə yönəlib. İnklüziv təhsil tədris zamanı müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş yanaşmaların formalaşdırılmasına çalışır [1, s. 22].

İnklüziv təhsil zamanı müəllimlərin bu istiqamətdə bilik və bacarıqları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla iş prosesində gələcək müəllimlərin **metodik hazırlığı** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, Müəllimlərin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləməyə hazırlıqlı olmaları, onların təhsil alacağı mühitdə uğur qazanma imkanlarını artırır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləmək üçün təhsil gələcək müəllimlərin metodik hazırlığı sistemini, müəyyən edilmiş komponentlərə və göstəricilərə əsaslanaraq, öyrənmədə fərdi yanaşmanı tərtib etmək və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş tapşırıqlar sisteminin işlənilib hazırlanmasını əhatə edir.

Fənlərin inklüziv kontekstinin mənimsənilməsi prosesində gələcək müəllimlər ümumi və peşə səriştələrini inkişaf etdirir, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qarşı adekvat və tolerant münasibət formalaşdırırlar. Buna dəyirmi masalar, müzakirələr, təlimlər, seminarlar və s. şəklində dərslərin təşkilinin müxtəlif formaları kömək edir. Belə məşğələlərin keçirilməsində məqsəd təkcə bu kateqoriyadan olan şagirdlər haqqında tələbələrin biliklərini yeniləmək, korreksiya-tədris prosesində müəllimin rolunu müəyyən etmək deyil, habelə peşəkar sosial işin xüsusi təlimatları, davranış prinsiplərini və öz pedaqoji fəaliyyətini inkişaf etdirmək, həm də sağlamlıq imkanları məhdud olan və öyrənmə çətinliyi olan uşaqları qəbul etməyə psixoloji hazırlığını formalaşdırmaqdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla işləyən zaman dərslər bir neçə mərhələyə bölünür:

- Birinci mərhələdə gələcək müəllimlər fərdi qaydada və ya kiçik qruplarda müxtəlif növ dərslərin formaları, inklüziv təhsilin metod və texnologiyaları haqqında məlumat hazırlayır və auditoriyaya təqdim edirlər;

- İkinci (praktik) mərhələdə müəllimin, inkişafda qüsurlu və Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların və onların valideynlərinin iştirakı ilə dövlət məktəbində korreksiya-tədris prosesini tərtib edən rollu oyunlar keçirirlər;

- Üçüncü (yekun) mərhələdə şagirdlər inklüziv prosesdə əldə etdikləri biliklər, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara qarşı peşəkar və dəyər-əsaslı münasibətini formalaşdıran hisslər və emosiyalar üzərində düşünmə mövzusunda müzakirələr aparırlar [3, s. 45].

Gələcək müəllimlərin şagirdlərin müxtəlifliyi haqqında məlumatlı olması inklüziv təhsilin uğurlu olması üçün əsas elementdir. Bu biliklər müəllimlərə hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarını başa düşməyə və səmərəli cavab verməyə kömək edir, onların tədris prosesində tam iştirakına şərait yaradır. Gələcək müəllimlərin şagirdlərdə bilməli olduğu xüsusiyyətlər bunlardır:

Fiziki xüsusiyyətlər: Dayaq-hərəkət sistemi pozğunluğu olan uşaqlar: ətraf mühitin fiziki uyğunlaşması, xüsusi nəqliyyat vasitələrindən istifadə, tədris materiallarına və məkanlara çıxışın təmin edilməsinə ehtiyac; Xroniki xəstəlikləri olan uşaqlar: sağlamlıq vəziyyətinin nəzərə alınması, iş yükü və cədvəlində çeviklik, zəruri hallarda tibbi yardımın göstərilməsi.

Əqli xüsusiyyətlər: Əqli geriliyi olan uşaqlar: tədris materiallarının və tədris metodlarının uyğunlaşdırılması, xüsusi təhsil proqramlarından istifadə, sosiallaşmada dəstək; Yüksək intellektual qabiliyyətə malik uşaqlar (istedadlı uşaqlar): Zənginləşdirilmiş və genişləndirilmiş proqramlar, fərdi layihələr, fənlərin dərinədən öyrənilməsi.

Sensor xüsusiyyətləri: Görmə qüsurlu uşaqlar: brayl əlifbasından, audio materiallardan, xüsusi texniki vasitələrdən istifadə, vizual materialların uyğunlaşdırılması; Əsitmə zəifliyi olan uşaqlar: işarə dili, vizual və toxunma öyrətmə metodlarından istifadə, eşitmə aparatlarından və digər cihazlardan istifadə.

Autizm Spektr pozğunluğu (ASP): Autizm Spektr pozğunluğu olan uşaqlar: fərdi yanaşmalar, vizual dəstək materialları, strukturlaşdırılmış cədvəllər, davranış idarəetmə üsulları. Bu uşaqların təhsilində və gündəlik həyatlarında müəyyən ehtiyacları və çətinlikləri olur, buna görə də onların inkişafını dəstəkləmək üçün xüsusi yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Autizm Spektr pozğunluğu olan uşaqlarla işləyərkən aşağıdakı metodlar və yanaşmalar faydalıdır.

Emosional və davranış xüsusiyyətləri: Emosional və davranış pozğunluğu olan uşaqlar: davranışın idarə edilməsi üsulları, dəstəkləyici və təhlükəsiz mühitlər, müsbət davranış müdaxilələrindən istifadə.

Sosial-emosional xüsusiyyətlər: Sosial cəhətdən əlverişsiz ailələrdən olan uşaqlar: Ailə amillərinin təsirini, emosional dəstəyi, sosial xidmətlərlə qarşılıqlı əlaqəni, təhlükəsizlik və rifah məsələlərinə diqqəti nəzərə alaraq.

Gələcək müəllimlərin inklüziv siniflərdə işləmələri üçün metodlar və strategiyalar planı hazırlanmalıdır:

- Təlim və seminarların təşkili. Təhsil proqramları yenilənməli və müəllimlər mütəmadi olaraq təlimlərə cəlb edilməlidir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları anlamaq və onlarla işləmə metodlarının səmərəliliyinin artırılması üçün ixtisaslaşdırılmış kursların və təlimlərin edilməsi çox vacibdir. Çünki inklüziv təhsildə müasir metod və yanaşmalar haqqında biliklərin mütəmadi olaraq yenilənir.

- Müxtəlif tədris metodlarından istifadə etməklə fərqli tapşırıqların və layihələrin istifadəsi zamanı tədris materiallarının şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasının labüdlüyü nəzərə alınmalıdır. Inklüziv təhsil mühiti yaratmaq üçün multimedia resurslarından və texnologiyalarından istifadənin vacibliyini də unutmamalıdır.

- Dəstəkləyici təhsil mühitinin yaradılması: təhsil sahələrinin və infrastrukturun bütün şagirdlərin üçün əlçatan olmasını təmin etmək. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər və məktəb kollektivi arasında müsbət və tolerant münasibətin formalaşdırılması.

- Valideynlər və mütəxəssislərlə əməkdaşlıq: təhsil proqramlarının birgə planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün valideynlərlə qarşılıqlı əlaqə. Uşaqlara hərtərəfli dəstək üçün psixoloqlar, loqopedlər, defektoloqlar və digər mütəxəssislərlə məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq.

- Davamlı monitoring və qiymətləndirmə: müxtəlif qiymətləndirmə üsullarından istifadə edərək, şagirdlərin nəticələrinin mütəmadi olaraq izlənilməsi. Monitoringin nəticələrinə əsasən tədris prosesinin tənzimlənməsi.

- Psixoloji dəstək: şagirdlərdə emosional sabitlik və özünütənzimləmə bacarıqlarının inkişafı. Öyrənməkdə və sosiallaşmaqda çətinlik çəkən uşaqlara psixoloji dəstəyin göstərilməsi.

- Şəxslərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı: şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqənin və əməkdaşlığın təşviqi. Sosial və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edən fəaliyyətlərin təşkil edilməsi.

Şagirdlərin xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini və tədris prosesini bu xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırmaq bacarığını bilmək gələcək müəllimlərə inklüziv və dəstəkləyici təhsil mühiti yaratmağa imkan verir. Bu, təkcə akademik uğura deyil, həm də hər bir uşağın hərtərəfli inkişafına, onun sosial inteqrasiyasına və emosional rifahına kömək edir.

Gələcək müəllimlərin inklüziv siniflərdə təliminin düzgün təşkil edilməsində tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi mütləqdir. Inklüziv təhsildə tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi bütün şagirdlər üçün keyfiyyətli təlimin təmin edilməsi üçün mühüm aspektdir. Müəllimlər tədrisin məzmununu, metodlarını və formalarını hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdır.

Fərdi tədris planı uşağın təhsil ehtiyacları və müvafiq xidmətlərə çıxışı haqqında yazılı bəyanatdır.

Fərdi tədris planı bir növ sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların idarəetmə vasitəsidir. Fərdi tədris planı uşağın xüsusi öyrənmə ehtiyaclarını müəyyən etmək və hər bir uşağın təhsilə və müvafiq xidmətlərə çıxışını təmin etmək üçün istifadə olunur.

Dərs ilinin əvvəlində, təxminən bir ay davam edən qiymətləndirmə başa çatdıqdan sonra müəllimlər, valideynlər və mütəxəssislərdən ibarət komandanın əsas vəzifəsi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ehtiyaclarını müəyyən etmək və onlar üçün fərdi tədris planını hazırlamaqdır.

FTP identifikasiya prosesi zamanı əldə edilən məlumatlar əsasında yaradılır və sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin bilik səviyyələri, o cümlədən öyrənmə metodlarını təsvir etməklə onun hazırkı öyrənmə səviyyəsini göstərir. Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin hazırda edə bilmədiyi və ya müəyyən sahələrdə köməyə ehtiyacı olduğu barədə hesabatlar onun imkanlarını ortaya qoyur. Buraya şagird probleminin cari tədris prosesində onun bilil almasına mənfi təsirlər daxil edilməli, şagirdin hazırkı inkişaf səviyyəsinin təsviri mümkün qədər dəqiq olmalıdır [3, s. 234].

2. Fərqli öyrənmə: Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinə və imkanlarına uyğun gələn müxtəlif tədris üsul və vasitələrindən istifadə. Uşaqların fərdi maraq və qabiliyyətlərini nəzərə alan çoxsəviyyəli tapşırıqlar, layihələr və məşqlərdən istifadə.

3. Tədris materiallarının uyğunlaşdırılması: Böyük çap mətnləri, audio kitablar, əyani vəsaitlər kimi uyğunlaşdırılmış tədris materiallarının hazırlanması və istifadəsi. Öyrənməyi dəstəkləmək üçün xüsusi texniki vasitələrdən və proqram təminatından istifadə.

4. Tədrisin müxtəlif forma və metodlarından istifadə: Fərdi və qrup dərsləri, layihə fəaliyyəti, praktiki iş. Oyunlar, rollu oyunlar, müzakirələr və debatlar kimi interaktiv tədris üsulları.

5. Qiymətləndirmə və monitoring: Müəllimlərin diferensiallaşdırma və qiymətləndirmə bacarıqlarına yiyələnməsi inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi üçün mühüm elementdir. Bu bacarıqlar müəllimlərə öyrənmə təcrübəsini şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına effektiv şəkildə uyğunlaşdırmağa kömək edir və onların nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir.

Test, müşahidə, özünüqiymətləndirmə kimi müxtəlif üsullardan istifadə etməklə şagirdlərin irəliləyişlərinin müntəzəm monitoringi və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək olar [2, s. 176].

Inklüziv təhsildə təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi kurikulumların uyğunlaşdırılması, innovativ metodlardan istifadə və dəstəkləyici təhsil mühitinin yaradılması kompleks yanaşma tələb edir. Bu, hər bir uşağın potensialını maksimum dərəcədə artırmağa və xüsusiyyətlərindən və

ehtiyaclarından asılı olmayaraq bütün şagirdlərin uğurlu sosiallaşmasına kömək edir.

İnklüziv təhsildə gələcək müəllimlərin əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi bütün şagirdlərin uğurla öyrənə və inkişaf edə biləcəyi effektiv təhsil mühitinin yaradılması üçün çox vacibdir. Əməkdaşlıq müəllimlərə xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlara hərtərəfli dəstək verməklə təcrübə, bilik və texnikaları bölüşməyə imkan verir.

İnklüziv təhsil kontekstində müəllimlərin sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəyə hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu kontekstdə müəllimlərin sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəyə hazırlanması çox önəmlidir, çünki yalnız müvafiq təlim və hazırlıq ilə müəllimlər şagirdlərin ehtiyaclarını qarşılayaraq onların təhsil prosesində uğur qazanmasına dəstək ola bilərlər.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləmək üçün gələcək müəllimlərin metodik hazırlığı, onların peşəkar bacarıqlarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu hazırlıq yalnız tədris metodları ilə məhdudlaşmamalı, həm də psixoloji, sosial və davranış baxımından da uşaqların ehtiyaclarını anlamağa və onlara uyğun dəstək verməyə yönəlməlidir. Beləliklə, inklüziv təhsil mühitində müəllimlər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla daha effektiv və empatik şəkildə işləyərək, onların təhsilində müsbət irəliləyişlər əldə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. «Интегрированное обучение детей с ограниченными возможностями в обществе здоровых детей / Ф.Л. Ратнер, А.Ю. Юсупова, Москва, Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006, ISBN 5-691-01581-8»: 89 с.
2. Inklüziv siniflərdə təlimin təşkili. Oxu materialı. Bakı 2018. 68 s.
3. Loreman T., Deppeler J., Harvey D. /İnklüziv təhsil (sinifdə müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün təcrübə təməllər)/ T.Loreman, J.Deppeler, D.Harvey. İdeal Print 2020, 309 s.
4. Гришина И.В. Профессиональная компетентность руководителя школы как объект исследования. - СПб.: СПбГУПМ, 2002. – 232 с.
5. Жук О.Л. Педагогическая подготовка студентов: компетентностный подход / О.Л. Жук. – Минск: ВИВШ, 2009. – 336 с.

SUMMARY

Inclusive education is aimed at developing methods that recognize that children are independent individuals and that each of them has their own needs during learning. Inclusive education tries to develop approaches aimed at meeting various needs during learning. In the process of mastering the inclusive context, future teachers develop general and professional competencies, and an adequate and tolerant attitude towards children with disabilities is formed. This includes round tables, discussions, trainings, seminars, etc. Various forms of organizing lessons help. The purpose of such exercises is not only to update students' knowledge about students of this category, to determine the role of the teacher in the correctional and educational process, but also to develop special instructions, behavioral principles of professional social work and their own pedagogical activity, as well as for people with disabilities and learning difficulties is to form psychological readiness to accept children.

Key words: образование, инклюзивный, процесс, персонал, педагог, здоровый подход

ŞAGİRDŁƏRİN MƏNƏVİ DƏYƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA İNANC AMİLİNİN ROLU

Səbinə HACIZADƏ

sabinanasif@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Orcid ID: 0009-0003-0476-2328

Xülasə

Məqalə, şagirdlərin tərbiyə prosesində inanc amilinin əhəmiyyətini araşdırır və inancın insanın mənəvi və fiziki sağlamlığındakı təsirini təhlil edir. Xüsusilə 10-13 yaş dövründə formalaşan sağlam inanclar, şagirdin özünü və ətrafını daha yaxşı anlamağa, daxili gücünü tapmağa, özünü doğruldan məqsəd və motivasiyalar yaratmağa və həyatda qarşılaşdığı maneələrlə mübarizə aparmağa kömək edir. Sözügedən müsbət təsirləri nəzərə alaraq, təhsil sistemində inancın rolunun araşdırılması elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Təhsil müəssisələrində inancın rolu ilə bağlı konkret metodoloji yanaşmaların olmaması və ya zəif olması, bu sahədə daha dərin və geniş tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu göstərir.

Açar sözlər: şagird, mənəvi tərbiyə, inanc, əxlaq, psixoloji əsaslar

XXI əsr, texnologiyaların sürətli inkişafı, iqtisadi münasibətlərin ön plana çəkilməsi səbəbindən mənəviyyat böhranı ilə diqqəti cəlb edir. Müasir insan, yeni dövrlə ayaqlaşmağa, texnoloji yenilikləri mənimsəməyə, öz maddi durumunu və həyat standartlarını yüksəltməyə çalışır. Qeyd olunan məqamlar təhsil mühitində də özünü büruzə verir. Beləki, şagirdlər çox kiçik yaşlarından etibarən ən ağıllı, ən sürətli, ən yaxşı, ən uğurlu olmaq yarışlarına cəlb olunurlar. Zamanla bu yarışlarda inkişaf edən zəkani, qorxu, qəzəb, həsəd və ümitsizliklə dolan ruh müşayiət etməyə başlayır. Nəticədə, uşaqların *içindəki* təbii xoşbəxtlik digərlərindən *üstün* olmaq cəhdlərinin *altında* əzilməyə başlayır. Bu cür maddi amillərə əsaslanan dəyərlərin üstünlük təşkil etməsi, mənəvi dəyərlərin ikinci plana keçməsinə səbəb ola bilər ki, bu da cəmiyyətin sağlam inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, müasir təhsil sistemində mənəvi dəyər və əxlaq anlayışlarının düzgün formalaşdırılması məktəbin təməl vəzifələrindən biri olmalıdır. Bu tərbiyə prosesində inanc amili şagirdin psixoloji inkişafına mühüm təsir göstərən faktorlardan biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, 10-13 yaş dövründə, formalaşmağa başlayan sağlam inanclar, şagirdin özünü və ətrafını daha yaxşı anlamağa, daxili gücünü tapmağa, özünü doğruldan məqsəd və motivasiyalar yaratmağa və həyatda qarşılaşdığı maneələrlə mübarizə aparmağa kömək edir. Bu müsbət təsirləri nəzərə alaraq, təhsil sistemində inancın rolunun araşdırılması elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində inancın rolu ilə bağlı konkret metodoloji yanaşmaların olmaması və ya zəif olması, bu sahədə daha dərin və geniş tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu göstərir.

Şagirdlərdə mənəvi dəyər sisteminin formalaşdırılmasında inancın rolu çoxşaxəlidir. Beləki, inanc amili, şagirdin sosial şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərərək, onun sosial məsuliyyət hissini və başqalarına qarşı empatiya və özünə qarşı anlayış qabiliyyətini gücləndirir. Bununla yanaşı, inanc faktoru, əxlaqi və etik prinsipləri möhkəmləndirərək, şagirdlərdə xeyir və şər arasında fərq qoyma bacarığını inkişaf etdirir. Ən vacib məqam isə inancın daxili harmoniyanı və emosional güvəni təmin etməsidir. İnanca malik şagirdlər, qarşılaşdıqları çətinliklərə qarşı psixoloji dayanıqlılıq nümayiş etdirir və həyat məqsədlərini daha aydın müəyyən edə bilirlər.

Üç səmavi dinin (İslam, Xristianlıq və İudaizm) müqəddəs kitabları olan Quran, İncil, Tora və Zərdüştçülüyn müqəddəs kitabı Avestada uşaqların mənəvi tərbiyəsi ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Bu müqəddəs kitabların hər biri insanın daxili mənəviyyatını və əxlaqi dünyasını formalaşdırmaq, başqalarına qarşı ədalətli olmaq və sosial məsuliyyəti dərk etmək kimi mənəvi tərbiyə məsələlərini

özündə əks etdirir. Məsələn, İslam dininə əsasən, hər bir insan Allahın yaratdığı bir varlıqdır və onun həyatına verilən hər bir imtahan bir sınaq məqsədi güdür. Bu baxımdan, şagirdlər hər hansı çətinliklə qarşılaşdıqda, bunu Allahın imtahanı olaraq qəbul edir, ümidlərini itirməyib, mübarizə aparmağa çalışırlar. Eyni şəkildə, Xristianlıqda da "sevgi və şəfqət" anlayışları ön plana çıxır, bu da şagirdlərin bir-birilərinə qarşı empatiya və mərhəmət hissi ilə yanaşmalarına səbəb olur. İudaizmdə isə "ədalət" və "doğruluq" dəyərləri insanın həyatında əsas prinsiplərdən biri kimi vurğulanır. Həmçinin, Avestada inanc, uşaqların tərbiyəsində, təmiz niyyət və düzgün əməl prinsiplərinə əsaslanaraq, daxili sülh və harmoniya axtarışına təşviq edir.

İnanc amilini tədqiq edərkən, yalnız dini kontekst nəzərə alınmamalıdır. İnanc amilinin insanın ümumi mənəvi və əxlaqi inkişafını dəstəkləyən geniş bir perspektivdən qiymətləndirilməsi vacibdir. Alimlərin fikrincə, 10-13 yaş inkişafın daha mürəkkəb mərhələlərinə keçidlə bağlı vacib bir dövr olduğu üçün, inanc amilinin doğru şəkildə tədris edilməsi, uşaqların həm əxlaqi, həm də mənəvi dəyərlərini formalaşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Amerikalı psixoloq Lourens Kolberq öz əxlaqi inkişaf nəzəriyyəsində, bu dövrdə uşaqların artıq "yaxşı münasibət qurmaq" və "şəxsi öhdəlikləri yerinə yetirmək" kimi əxlaqi dəyərləri mənimsədiklərini qeyd edir. Bu mərhələdə, əxlaqi mühakimə daha çox sosial normalara və qaydalara əsaslanır. Şagirdlər artıq yalnız cəzadan qaçmaq və ya mükafat qazanmaq məqsədilə deyil, həm də cəmiyyətdəki sosial qaydaları izləyərək davranmağa başlayırlar. Bu səbəbdən, şagirdlərin əxlaqi inkişafını dəstəkləmək və inanc amilini nəzərə alaraq təhsil strategiyaları inkişaf etdirmək vacibdir. Alman psixoloqu Erik Erikson isə bu dövrü "çətinliklərə qarşı mübarizə" və "özünü təsdiq etmə" mərhələsi olaraq təhlil edir. Onun fikrincə, uşaqlar 10-13 yaşlarında sosial mühitlə daha sıx əlaqəyə girir və sosial etibar qazandıqca, mənəvi dəyərlər və əxlaqi prinsiplər daha da formalaşır. Sözügedən yaş qrupu üzrə mənəvi dəyərlərin formalaşmasını Abraham Maslonun ehtiyaclar piramidası kontekstində incələdikdə isə, bu dövrün çox kritik bir mərhələ olduğunu görmək olur. Beləki, bu yaş dövrü, şagirdlərin sosial, dini və mədəni inanc sistemləri ilə əlaqəli ehtiyacların daha çox aktuallaşdığı və özlərini realizə etmə dövrünün başlanğıcı hesab olunur.

Bütün bu nəzəri əsaslar, təhsil sistemində inancın rolunu daha dərinlən öyrənmək və praktiki olaraq tətbiq etmək üçün mühüm zərurət yaradır. Şagirdlərin mənəvi və əxlaqi tərbiyəsində inancın rolunun əhəmiyyətini anlamaq üçün müəllimlərə, məktəb psixoloqlarına və valideynlərə xüsusi metodikalar və təlimatlar verilə bilər. Bu metodikalar, inancın şagirdlərə necə aşılacağı, bu dəyərlərin necə inkişaf etdiriləcəyi və inancın sosial davranışlara necə təsir edəcəyi mövzularını əhatə edə bilər. Bundan əlavə, məktəblər, dini və mənəvi dəyərlərin birgə tətbiqi üçün açıq mühitlər qura, şagirdlərin bu sahədə fərqli inanc sistemləri ilə tanış olmalarına imkan yarada bilərlər. Bu, onlara yalnız bir mədəniyyət və ya inancla məhdudlaşmamağa, eyni zamanda müxtəlif baxış bucaqlarını qəbul etməyə və bir-birini anlamağa, tolerant olmağa kömək olacaqdır.

Son olaraq, qeyd edə bilərik ki, şagirdlərin mənəvi və əxlaqi tərbiyəsində inanc amilinin əhəmiyyətini anlamaq və onu tədris prosesinə daxil etmək, həm təhsil mühitinin, həm də cəmiyyətin sağlam inkişafı üçün əsaslı bir addım olacaqdır. Düzgün və vaxtında formalaşdırılmış mənəvi dəyərlər, uşaqların gələcəkdə daha xoşbəxt, sağlam və sosial məsuliyyət daşıyan vətəndaşlar kimi yetişməsinə mühüm zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abraam Maslou "Motivasiya və şəxsiyyət", 1943, s.93-96
2. Avesta. Azərbaycan dilinə tərcümə, 2005, s.55-67
3. Erik Erikson "Uşaqlıq və Cəmiyyət", 1950, s.34-35
4. Jean Piaget "Uşağın Əxlaqi Mühakiməsi", 1954, s.61-68
5. Lourens Kolberq "Mənəvi inkişaf haqqında essələr", 1981, s.118-120
6. Quran (Kərim). Müqəddəs Quran, Azərbaycan dilinə tərcümə, 2020, s.10-15

7. The Holy Bible. The New Testament, English Standard Version. Crossway Bibles, 2016, s.35-40
8. The Torah. The Five Books of Moses, English Standard Version. Jewish Publication Society, 2018, s.86-87

SUMMARY

The article explores the significance of the belief factor in the educational process of students and examines its impact on the individual's spiritual and physical well-being. Specifically, healthy beliefs formed during the ages of 10-13 help students better understand themselves and their surroundings, discover their inner strength, create self-validating goals and motivations, and cope with challenges in life. Considering these positive effects, the exploration of the role of belief in the educational system holds both scientific and practical significance. The lack or inadequacy of specific methodological approaches regarding the role of belief in educational institutions indicates the need for deeper and broader research in this field.

Keywords: student, spiritual education, belief, morality, psychological foundations

MÜASİR TƏHSİL: VƏZİFƏLƏR VƏ HƏDƏFLƏR

Səidə PAŞAYEVA

saida.pashaeyava@sdu.edu.az

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Təhsil, məlum olduğu kimi, bütövlükdə dövlətin, xüsusən də fərdin davamlı inkişafının aparıcı amillərindən biridir. İnkişafa can atan hər bir dövlətin qarşısında təhsilin məsələləri, problemləri və perspektivləri dayanır. Tezisdə müasir təhsilin əsas problemləri araşdırılır, həmçinin bu istiqamətdə perspektivlər təhlil edilir.

Açar sözlər: *təhsil, texnologiya, bacarıqlar, müəllim, problemlər, perspektivlər*

Təhsil, bir cəmiyyətin inkişafının əsas təməlini təşkil edir. Müasir dövrdə təhsil sistemi sürətlə dəyişən və inkişaf edən bir sahədir. Bu dəyişikliklər, həm cəmiyyətin, həm də dünya miqyasında iqtisadi, sosial və texnoloji irəliləyişlərdən təsirlənir. Lakin, müasir təhsil sistemi bir çox problemlərlə üzləşir. Bu problemlər təkcə təhsilin keyfiyyətini deyil, həm də onun səmərəliliyinə, əhatə dairəsinə və cəmiyyətə mənfi yöndə təsir edir. Müasir təhsilin qarşılaşdığı ən əsas problemləri araşdırması və müzakirə etməsi mühüm məsələlərdən biridir.

Müəllimlər, hər bir təhsil sisteminin ən vacib elementlərindən biridir. **Onların keyfiyyəti və təhsilin peşəkarlığı önəmli problemlərdəndir.** Müasir təhsil sistemində müəllimlərin peşəkar inkişafı və təlim metodları hələ də əhəmiyyətli bir problem olaraq qalır. Təhsil müəssisələrində tədrisin keyfiyyəti, çox vaxt müəllimlərin peşə bacarıqlarından, onlara verilən təlimlərə və iş şəraitinə bağlıdır. Müəllimlərin tədris metodlarına dair təkmilləşmə proqramlarının olmaması və yeniliklərin təhsilə daxil edilməməsi tədris prosesinin effektivliyini azaldır. Bunun nəticəsində, tələbələrə daha az stimullaşdırıcı və inkişafetdirici təhsil verilir.

Texnoloji infrastrukturun əskikliyi də mühüm problemlərdən biridir. Müasir dövrün təhsili, texnologiyanın tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Onlayn təhsil platformalarının, virtual dərslərin və digər rəqəmsal alətlərin təhsil sistemində daxil olması təhsilin effektivliyini artırmağı hədəfləyir. Lakin, bu dəyişikliklərdən istifadə etmək üçün hər bir təhsil müəssisəsində texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi zəruridir.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da kənd və şəhər məktəbləri arasında bu cür fərqlər mövcuddur. Şəhər məktəblərində texnoloji avadanlıqların və internetin keyfiyyəti daha yüksək olsa da, kənd məktəblərində bu cür imkanlar məhduddur. Bununla yanaşı, tələbələrin və müəllimlərin texnoloji bacarıqları da əksər hallarda zəifdir. Bu isə rəqəmsal təhsilin inkişafını məhdudlaşdırır və təhsilin universal şəkildə əldə edilməsi və keyfiyyətinin yüksəlməsi məsələsində əngəl yaradır.

Rəqəmsal texnologiyalar, təhsilin metodlarını dəyişdirərək daha interaktiv, daha sürətli və daha əlçatan bir təhsil mühiti yaradır. Internetin geniş yayılması, onlayn təhsil platformalarının inkişafı və rəqəmsal alətlərin təhsildə istifadəsi, müasir təhsil sistemlərinin yeni üfqlərini açır.

Ən böyük dəyişikliklərdən biri, eyni zamanda təhsilin daha inklüziv və sərhədsiz hala gəlməsidir. Onlayn təhsil, tələbələrə müxtəlif coğrafi və sosial şəraitlərdə təhsil almaq imkanı təqdim edir. Müxtəlif sahələrdəki mütəxəssislər, onlayn kurslar vasitəsilə məlumat paylaşır, bu da təhsilin global miqyasda daha sürətli yayıldığı bir mühit yaradır. İntellektual texnologiyalar, süni zəka və data analitikası isə təhsilin fərdiləşdirilməsini mümkün edir. Tələbələrin fərdi inkişafı və öyrənmə sürəti nəzərə alınaraq dərslər planları hazırlanır və öyrənmə prosesləri optimallaşdırılır.

Bu perspektivlərə baxıldıqda, təhsil sistemlərinin daha çox texnoloji infrastrukturla təmin olunması, müəllim və tələbələrin texnoloji bacarıqlarının artırılması ön plana çıxır. Təhsil

müəssisələri, təhsil proqramlarını və dərs metodlarını rəqəmsal yeniliklərə uyğunlaşdırmalı və müasir texnologiyaların potensialından tam istifadə etməlidir.

Təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında uyğunsuzluq digər bir problemlərindəndir. Təhsil, cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafını təmin edən ən mühüm vasitədir, təhsil proqramlarının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir təhsil sistemləri, yalnız əhatəli biliklərlə deyil, həm də real həyat bacarıqları ilə tələbələri təmin etməlidir. Lakin müasir təhsil sistemləri çox vaxt tələbələri əmək bazarının tələblərinə uyğun şəkildə hazırlamır. Təhsil almış insanlar, iş həyatında öz bilik və bacarıqlarını tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə, işsizlik səviyyəsinin artmasına və ixtisaslaşmamış işçi qüvvəsinin yaranmasına səbəb olur.

Xüsusilə texnoloji sahələrdəki sürətli inkişaf, iş dünyasında yeni tələblər yaradır. Rəqəmsal bacarıqlar, analitik düşüncə, yaradıcı yanaşma kimi bacarıqların inkişafı, gələcəkdə iş bazarının tələblərinə uyğun tələbələr yetişdirmək üçün mühüm amillərdən biridir. Müasir təhsil sistemləri, yalnız əhatəli biliklərlə deyil, həm də real həyat bacarıqları ilə tələbələri təmin etməlidir. Lakin təhsil sistemində bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və tələbələri müasir iş bazarının ehtiyaclarına uyğun hazırlamaq çox vaxt çətin olur. Təhsil müəssisələri, tələbələrin peşə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün iş dünyası ilə sıx əməkdaşlıq etməli, elmi araşdırmalar və praktiki təcrübə imkanlarını artırmalı, əmək bazarının tələbləri nəzərə alınaraq təhsil proqramlarının yenilənməsi zəruridir. Təhsil və əmək bazarı arasında sıx əlaqə, gənclərin iş tapma imkanlarını artırır və təhsil alanların daha praktik və bazara uyğun bacarıqlara sahib olmalarını təmin edir. Bu, həm də işsizliyin qarşısının alınması və iqtisadi inkişaf üçün vacib bir addımdır.

Təhsil yalnız biliyin və bacarıqların inkişafı deyil, həm də tələbənin şəxsiyyətinin və psixoloji durumunun formalaşmasıdır. Bu nöqteyi nəzərdən, təhsildə **psixoloji və emosional təhsil problemləri də vacib məsələlərdəndir.** Müasir təhsil sistemində tələbələrin emosional və psixoloji ehtiyaclarına diqqət yetirilməsi çox vaxt kənarda qalır. Təhsil prosesində yalnız akademik bacarıqlara, imtahan nəticələrinə və nəticə əldə etməyə önəm verilir. Bu isə, tələbələrin stres, narahatlıq və depressiya kimi psixoloji problemlərlə üzləşməsinə səbəb olur.

Özünəinam problemi, valideyn və müəllim təzyiqləri, müvəffəqiyyətsizlik qorxusu kimi amillər tələbələrin ruh halına mənfi təsir edir. Təhsil sistemi bu cür psixoloji və emosional məsələləri nəzərə almalı, tələbələrin rifahını və psixoloji sağlamlığını təmin etməli, onları stressdən azad bir mühitdə inkişaf etdirməlidir.

Bir sözlə, müasir təhsil sistemləri bir çox problemlərlə üzləşməkdədir. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi, texnoloji infrastrukturun çatışmazlığı, təhsil ilə əmək bazarı arasında uyğunsuzluq və psixoloji problemlər bu sahədəki ən əsas məsələlərdəndir. Bu problemlərin həlli üçün təhsil islahatları, daha yaxşı idarəetmə və yeni tədris metodlarının tətbiqi vacibdir. Həmçinin, təhsilin bütün səviyyələrində tələbələrin psixoloji sağlamlığına və inkişafına diqqət yetirilməli, təhsil resursları daha ədalətli şəkildə paylanmalıdır. Təhsilin inkişafı, yalnız bir ölkənin deyil, bütün dünyanın gələcəyinə təsir edəcək mühüm bir prosesdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
2. <https://edu.gov.az/news-and-updates/16731>
3. Сапрыкин Д.Л. Значение и смысл понятия «образование» // Вестник МГУ. Серия 7, Философия. 2008, № 1

SUMMARY

Education, as is known, is one of the leading factors in the sustainable development of the state as a whole and an individual in particular. The issues, problems, and prospects of education are at the forefront of every state striving for development. The thesis examines the main problems of modern education, and also attempts to analyze the prospects in this direction.

Key words: education, technology, skills, teacher, problems, prospects

РЕЗЮМЕ

Образование, как известно, является одним из ведущих факторов устойчивого развития государства в целом и отдельной личности в частности. Вопросы, проблемы, перспективы образования стоят на первом плане каждого государства, стремящегося к развитию. В тезисе рассматриваются основные проблемы современного образования, а так же сделана попытка проанализировать перспективы в этом направлении.

Ключевые слова: образование, технология, умения, преподаватель, проблемы, перспективы

QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ, SOSIAL ADAPTASIYA ÇƏTİNLİKLƏRİ VƏ BU PROBLEMLƏRİN HƏLLİ İSTİQAMƏTİNDƏ MÖVCUD YANAŞMALAR

Sənan QULUYEV
senanquluyev2002@gmail.com

Məhsəti CƏFƏROVA
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Qaçqın və məcburi köçkünlərin psixoloji vəziyyəti, uzun müddətli travmalar, evlərini tərk etmənin yaratdığı psixoloji yük və sosial problemlərlə əlaqəlidir. Bu insanlar tez-tez posttravmatik stress pozuntuları (PTSP), narahatlıq, depressiya və gələcəyə inamsızlıq kimi psixoloji çətinliklərlə üzləşirlər. Sosial adaptasiya çətinlikləri isə evdən uzaq, yad mühitə uyğunlaşma, sosial əlaqələr qurma və yeni cəmiyyətə inteqrasiya ilə bağlı problemləri əhatə edir. Psixoloji və sosial çətinliklərin həlli üçün əsas yanaşmalar psixoterapiya, dəstək qrupları, təhsil və məşğulluq imkanlarının artırılmasıdır. Həmçinin, cəmiyyətin adaptasiya prosesinə inteqrasiya olunması və mədəni fərqliliklərin nəzərə alınması da önəmlidir. Bu sahədə dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı, psixoloji dəstək və sosial reabilitasiya xidmətlərinin mövcudluğu böyük əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *qaçqın və məcburi köçkünlər, psixoloji vəziyyət, posttravmatik stress, sosial adaptasiya, sosial reabilitasiya.*

Əsas hissə

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsinin nəticəsində təxminən bir milyon qaçqın və məcburi köçkün Azərbaycana sığınib. Həmin dövrdə, mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, müharibə qurbanlarına psixoloji və sosial dəstək proqramları təqdim edilsə də, bəzi çatışmazlıqlar müşahidə olunurdu. Eyni zamanda, bu sahədə vətəndaşlara kömək etmək üçün ölkəmizdə kifayət qədər psixoloq və sosial işçi mövcud deyildi.

Qaçqın və məcburi köçkünlər bir çox məsələlərlə üzləşirlər, o cümlədən maddi, ailəvi, mənəvi, sosial və şəxsiyyətlə bağlı problemlər. Bunların əsas səbəbi, onların həyatlarını tamamilə dəyişdirib yenidən qurmağa məcbur olmalarıdır. Yaşadıqları yurd, sosial status və əlaqələrini itirərək yeni bir həyata başlamaq məcburiyyətində qalırlar. İlk mərhələdə, düşərgələrdə qalarkən mikromədəni şok yaşayırlar. Mikromədəni şok, fərqli sosial mühitlərə uyğunlaşmada yaşanan çətinliklərdir. Daha sonra isə, yeni yerləşdikləri yerlərdə cəmiyyətdən təcrid olunmuş hiss edirlər ki, bu da onların adaptasiya prosesini çətinləşdirir.

Həyatın gətirdiyi çətinliklər və stress faktorları uyğunlaşma çətinliklərinə və problemlərə səbəb olur. Öz yurdunu tərk etməyin özü ciddi stress yaradır. Bu stressin səbəbləri aşağıdakılardır:

- 1) Müharibə, yaranan münaqişələr, yaxınları itirmək, ölüm təhlükəsi və digər ağır psixoloji təsirlər;
- 2) Keçmişdəki həyat tərzinin və imkanlarının itirilməsi və sıfırdan başlamağa məcburiyyət;
- 3) Yeni mühitə uyğunlaşmanın gətirdiyi çətinliklər və həmin mühitin qanunlarına və dəyərlərinə inteqrasiya problemləri;
- 4) Fərdi ekosistemdən müvəqqəti ayrılma məcburiyyəti;
- 5) Sosial statusun, iş və peşə kimliyinin itirilməsi;

Məcburi köçkünlərin psixoloji vəziyyətində müəyyən simptomlar üzə çıxır. Bu əlamətlər arasında gələcəyə inamsızlıq, çarəsizlik, yaxınlarına qarşı narahatlıq, cəmiyyətdəki ümitsizlik, aqressiv davranışlar, apatiya və depressiya müşahidə olunur. Onların yaşadıqları narahatlıq vəziyyəti emosional sıxıntılar, ailə içində münaqişələr və ətrafdakı cəmiyyətə qarşı aqressiya ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyət insanların gələcək planlarında boşluqlar yaradır, çünki keçmişdə qazandıqları hər şey itirilmiş və gələcəyə baxışları qeyri-müəyyənləşmişdir.

Fərdin adaptasiya və emosional reaksiyaları arasında yüksək narahatlıq, psixoloji stress, psixogen reaksiyalar və depressiya daha çox yayılır. Bu problemlər sosial əlaqələrin zəifləməsinə, müxtəlif qruplar arasında qarşıdurmalara, yeni mühitə qarşı aqressiyaya və sosial təcridə yol açır. (1)

Müharibə qurbanlarının, xüsusilə onların ailə üzvləri və uşaqları, çox vaxt travmaya məruz qalır. Travma, bir insanın təhlükəsizliyini təhdid edən və qorunma instinkti itirməsinə səbəb olan hadisələr nəticəsində yaranır. Qaçqınlar, müharibə və ya siyasi vəziyyətin yaratdığı təhlükələrdən dolayı, ən pis vəziyyətlərə düşə bilirlər. Evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmaq isə son dərəcə mürəkkəb travma yaradır. İnsan evindən və yaxınlarından ayrılarkən öz kimliyini itirir, həmçinin fiziki və psixoloji təhlükələrlə üzləşdiyi üçün narahatlıq yaşaya bilər. Buna görə də, qaçqınlar və sığınacaq axtaranlar psixi sağlamlıq problemlərinə daha çox həssasdırlar. Bu travmaların təsiri, ikinci və üçüncü nəsillərə belə keçə bilər. Qaçqınların psixi sağlamlığına təhdid yaradan faktorlar arasında zorakılığa məruz qalmaq, evdən ayrılmaq qorxusu, ailədən ayrılma və vətəndəki qarışıqlıq kimi travmalar yer alır. (2)

Qaçqın və məcburi köçkünlər, müharibə və zorakılıq kimi travmatik hadisələrə məruz qaldıqları üçün posttravmatik stress pozğunluğu (PTSP) riskini artırırlar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatına görə, müharibə və zorakılıq kimi hadisələrə məruz qalan şəxslərdə PTSP daha yüksək yayılma nisbətinə malikdir. PTSP, travmatik hadisələrdən sonra yaranan bir psixi pozğunluqdur və qaçqınlar arasında yayılma nisbəti xüsusilə yüksəkdir. ÜST-ün məlumatına görə, müharibə və zorakılıq kimi hadisələrə məruz qalan şəxslərdə PTSP daha yüksək yayılma nisbətinə malikdir. PTSP-nin simptomları arasında ürək döyüntüsü, tərləmə, yorğunluq, yuxusuzluq, baş ağrısı, yaddaş və konsentrasiya problemləri, narahatlıq, əsəbilik və keçmiş hadisələri xatırladan kabuslar və obsesiv düşüncələr yer alır. (3)

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təsirlərinə baxıldıqda, posttravmatik stress və onun əlamətləri özünü açıq şəkildə göstərir. Erməni təcavüzkarlarının törətdiyi vəhşiliklər və etnik təmizləmə siyasəti, Azərbaycan xalqının yaddaşında və şüurunda silinməz izlər buraxıb. Müharibənin nəticələri, xüsusilə də Xocalı faciəsinin törətdiyi travmalar yalnız orada yaşayanlara deyil, bütün qaçqın və məcburi köçkünlərə, eləcə də Azərbaycan cəmiyyətinin psixoloji vəziyyətinə böyük mənfi təsir göstərmişdir. Müharibə qurbanlarının yaddaşlarında müharibə sonrası olan gərginlik və narahatlıq hələ də davam edir. Öz yurdlarından məcburi surətdə çıxarılaraq ailə üzvlərini və yaxınlarını itirən insanlar arasında fiziki və psixoloji zədələr travmanın əlamətləridir. Bu travmalar nəinki mövcud nəsildə, həm də gələcək nəsillərdə psixoloji və sosial problemlərə yol açır.

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra psixi sağlamlığın bərpası üçün müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Psixi Sağlamlıq Proqramı bu sahədə atılan mühüm addımlardan biridir. Qaçqın və məcburi köçkünlər xüsusi qayğı və diqqətə ehtiyacı olan qruplardır. Onların məskunlaşdığı yerlərdə psixi sağlamlıq xidmətlərinin göstərilməsi vacibdir. İcma əsaslı yanaşmalarla bu xidmətlər daha təsirli ola bilər. Eyni zamanda, qeyri-hökumət təşkilatlarının göstərdiyi dəstək və alternativ xidmətlər psixi sağlamlığın qorunmasına böyük təsir göstərə bilər. Xalqın maarifləndirilməsi, psixi sağlamlıq xidmətlərinə olan tələbatın artırılması və stiqləşmənin aradan qaldırılması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi vacibdir, çünki onlar qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial adaptasiyasına yardım edə bilər.

Müharibənin nəticələrinin azaldılması məqsədilə psixososial bərpa layihələri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən dəstək tədbirləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Müharibənin təsirlərinin fiziki və psixoloji aspektləri, həmçinin müharibə qurbanlarının sosial uyğunlaşması ilə bağlı araşdırmaların aparılması gərəkir. Müharibə və zorakılıq, əhəlinin psixi sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Qadınlar, uşaqlar, yaşlılar və digər həssas qruplar müharibənin emosional və fiziki təsirlərindən daha çox əziyyət çəkirlər. Qadınlar, xüsusilə müharibə zamanı zorakılığa məruz qalır və uzun müddətli sağlamlıq problemləri ilə üzləşirlər. Uşaqların doğum çəkisi azalır, münaqişə dövründə doğulanlar isə müxtəlif sağlamlıq problemləri ilə qarşılaşa bilərlər. Müharibə, həmçinin, insanların həyatına ölüm, zədələnmə, xəstəliklər və zorakılıq kimi bir sıra ağır təsirlər gətirir.

Müharibənin yaratdığı stress, narahatlıq və posttravmatik stress pozğunluğu, insanların fiziki

sağlamlığı ilə yanaşı, onların emosional vəziyyətinə də mənfi təsir edir. Bu amillər həm də köçmə prosesində yoluxucu xəstəliklərə yoluxma riskini artırır, təmiz su və qida kimi əsas ehtiyaclara çatışmazlıq yaradır. (4)

Azərbaycanın qaçqınlarının psixoloji sağlamlığını təmin etməkdə beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır. 1993-cü ildə BMT Baş Assambleyası Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqəli olaraq dörd qətnamə qəbul edib və bundan sonra Azərbaycanda 16 beynəlxalq təşkilat fəaliyyət göstərməyə başlayıb. Bu təşkilatlar qaçqınlara qida, geyim və tibbi yardımla dəstək versələr də, psixi sağlamlıq xidmətləri təqdim etməsələr də, sağlamlıq sahəsindəki işçilər arasında bir neçə psixiatr məsləhət xidmətləri göstərib. Eyni zamanda, qaçqın uşaqları ilə işləyən yerli yardım təşkilatları psixoterapevtik müdaxilələr həyata keçirib. Lakin zamanla bu humanitar təşkilatların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb.

Azərbaycanda qaçqınlara göstərilən xüsusi xidmətlərə dair bir sıra qanun və aktlar qəbul olunub. Məsələn, 145 sayılı Sərəncam ilə qaçqınların psixiatriya müəssisələrinə qəbul prosesi sadələşdirilmişdir. Bundan başqa, qaçqınlar üçün xüsusi apteklər yaradılaraq, onlara pulsuz tibbi dərmanlar verilmişdir.

Psixi sağlamlığın qorunması məqsədilə Psixi Sağlamlıq Milli Proqramının yaradılması vacibdir. Qaçqınlar arasında psixososial dəstəyin təmin edilməsi, müxtəlif bölgələrdəki düşərgələrdə, yataqxanalarda və digər yerlərdə məskunlaşan qaçqınlara xidmətlərin optimallaşdırılması üçün bu tip mərkəzlərin yaradılması vacibdir.

Azərbaycanda həyata keçirilən layihələr, xüsusilə əlil və uşaqların psixososial reabilitasiyasını hədəf alır. Təhsil proqramları isə psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasında və sosial stiqma ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. Bu proqramlar qaçqın və məcburi köçkünlərin yeni mühitə uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Ayrıca, beynəlxalq təşkilatlar bu sahədə dəstək göstərərək qaçqınların psixososial reabilitasiyasına kömək edir. (5)

Nəticə

Müharibə və məcburi köçkünlük qaçqınların və məcburi köçkünlərin psixoloji rifahına ciddi təsir göstərir. Posttravmatik stress pozğunluğu (PTSP), narahatlıq, depressiya və digər psixi sağlamlıq problemləri bu əhali qrupunda geniş yayılmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində məcburi köçkün vəziyyətinə düşən insanların yaşadığı travmalar onların gündəlik həyatlarına, sosial adaptasiyalarına və ümumi rifahlarına mənfi təsir edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, psixososial dəstək və reabilitasiya proqramlarının həyata keçirilməsi məcburi köçkünlərin psixi sağlamlığının bərpasında mühüm rol oynayır. Həm beynəlxalq təşkilatlar, həm də yerli hökumət qurumları bu sahədə fəaliyyət göstərsə də, psixi sağlamlıq xidmətlərinə çıxışın artırılması və uzunmüddətli psixoloji dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Xüsusilə qadınlar, uşaqlar və yaşlılar kimi həssas qrupların psixi sağlamlıq xidmətlərindən istifadəsi daha da asanlaşdırılmalıdır.

Bundan əlavə, cəmiyyətin maarifləndirilməsi və qaçqın və məcburi köçkünlərə qarşı sosial stiqmanın aradan qaldırılması da onların sosial integrasiyasına müsbət təsir edə bilər. Təhsil proqramları, psixoloji dəstək qrupları və icma əsaslı layihələr qaçqınların və məcburi köçkünlərin yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmasını asanlaşdıracaq. Müharibənin psixoloji təsirlərinin azaldılması üçün hökumət, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq qurumların birgə səyləri davam etdirilməli və bu sahədə tədqiqatlar aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Federation of American Scientists. (2020). Mental health and forced displacement. World Health Organization.
<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-and-forced-displacement>
2. İsgəndərova, Q. B. (2016). Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi

köçkün olmuş insanlara tətbiq olunan sosial-psixoloji yardım proqramlarının təhlili (Master's thesis, Khazar University, Azerbaijan).

3. Mollayeva, Z. F. (2022). Postmüharibə dövründə əhali arasında yaranmış psixoloji problemlər və onların aradan qaldırılması (Dissertasiya işi). Xəzər Universiteti, Təbiyyət Elmləri, Sənət və Texnologiya Yüksək Təhsil Fakültəsi, Bakı.
4. Solak, A. (2018). Zorunlu Göçlər və Doğurduğu Sosial Travmalar. (V. Özpolat, Red.). HEGEM Yayınları.
5. World Psychiatric Association. (2003). Psychiatric care for the mentally ill in the developing world: A report of the WPA Task Force on Psychiatric Care in Developing Countries. World Psychiatry, 2(1), 12-14.

SUMMARY

The psychological condition of refugees and internally displaced persons (IDPs) is linked to long-term trauma, the psychological burden of displacement, and associated social issues. These individuals often face psychological challenges such as post-traumatic stress disorder (PTSD), anxiety, depression, and a lack of trust in the future. Social adaptation difficulties involve problems in adjusting to a foreign environment, building social connections, and integrating into a new community. Key approaches to addressing these psychological and social challenges include psychotherapy, support groups, and enhancing educational and employment opportunities. Additionally, the integration of these individuals into the community and the consideration of cultural differences are essential. The cooperation between government and non-governmental organizations, along with the availability of psychological support and social rehabilitation services, plays a crucial role.

Keywords: *refugees and internally displaced persons, psychological condition, post-traumatic stress, social adaptation, social rehabilitation.*

MİLLİ DƏYƏRLƏRİN ŞAĞİRDƏLƏRİN MƏNƏVİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ: MÜASİR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏCRÜBƏ VƏ NƏTİCƏLƏR

Sevinc HİDAYƏTLİ

sevincaliyava26@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Milli dəyərlərin mənəvi inkişafına təsiri müasir təhsil müəssisələrində geniş bir məsələdir. Bu, yalnız şagirdlərin akademik biliklərinin artması ilə bağlı deyil, eyni zamanda onların şəxsiyyətinin formalaşması, sosial davranışları və cəmiyyətə inteqrasiyası baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir təhsil müəssisələrinin proqramları milli dəyərləri əhatə etməli, onların dərslərdə müntəzəm olaraq vurğulanmasını təmin etməlidir. Bu, tarix, ədəbiyyat, musiqi və incəsənət fənləri vasitəsilə reallaşır. Məsələn, yerli yazıçıların əsərlərinin təhlili, folklorun öyrənilməsi və milli qəhrəmanların həyatlarının dərsi milli kimliyin formalaşmasında vacibdir. Müasir təhsil müəssisələri yalnız biliklərin ötürülməsi ilə deyil, həm də dəyərlərin tərbiyəsi ilə məşğuldur. Dəyərlər tərbiyəsi şagirdlərin əxlaqi inkişafını, sosial məsuliyyət hissini, ədalət anlayışını və tolerantlığı gücləndirir.

Müəllimlər şagirdlər üçün rol modelidir. Onların davranışları, dəyərləri və yanaşmaları şagirdlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müəllimlərin milli dəyərləri və mədəniyyətləri vurğulayan bir yanaşma sərgiləməsi, şagirdlərdə bu dəyərlərin əhəmiyyətini artırır.

İnteraktiv və müzakirəyə əsaslanan dərslər metodları şagirdlərin milli dəyərlərlə bağlı düşüncələrini ifadə etməyə və bu dəyərləri müzakirə etməyə imkan tanıyır. Bununla yanaşı, oyun, simulyasiya və qrup layihələri kimi fəaliyyətlər də dəyərlərin aşılmasında təsirli olur.

Milli dəyərlər şagirdlərin mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə globalaşma və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə milli dəyərlərin qorunması və təbliği daha da aktual olmuşdur. Bu məqalədə milli dəyərlərin şagirdlərin mənəvi inkişafına təsiri müasir təhsil müəssisələrindəki təcrübələr və nəticələr araşdırılacaq.

Açar sözlər: müəllim, şagird, milli dəyərlər, tərbiyə, təhsil

Giriş

Müasir cəmiyyətin mürəkkəb dinamikası milli dəyərlərin əhəmiyyətini daha da artırır. Milli dəyərlər bir xalqın mədəniyyətini, tarixi irsini, adət-ənənələrini və davranış normalarını əks etdirərək, gənc nəsilin şəxsiyyətinin formalaşmasında və sosial mühitdə müsbət əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Ölkənin gələcəyinin etibarlı əllərdə olması, bu gün yetişən nəslin və övladlarımızın mənəvi simasının yenilənməsindən və onların həyat mövqelərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Bu proses isə avtomatik baş vermir; insanın nümunəvi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə bir fəaliyyətin səmərəli təşkili, yaxşı planlaşdırılmış pedaqoji stimullaşdırma ilə bağlıdır (3).

Bu kontekstdə deməliyik ki, ümumtəhsil məktəblərinə daxil edilən yeni ideyalar arasında milli dəyərlərlə bağlı elmi yanaşmalar da yer almalıdır. Bu milli dəyərlər bağlı nümunələri həm mənəvi, həm də ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini özündə əks etdirməlidir. Çünki Azərbaycan təhsilinin Avropa təhsilinə inteqrasiyası üçün bu cür yanaşmalara ehtiyac var.

Milli dəyərlər bir millətin mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini və etnik kimliyini əks etdirən fundamental prinsiplərdir. Bu dəyərlər bir cəmiyyətin yaşayış tərzini, sosial münasibətlərini və hər bir fərdin dünyagörüşünü formalaşdırır. Milli dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi bir xalqın özünü tanıması və inkişaf etməsi baxımından vacibdir.

Milli dəyərlərin tərbiyəsi gənclərin sosial cəmiyyətdə sağlam bir fərd kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu dəyərlərin şagirdlərə aşılması aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

1. **Şəxsiyyətin formalaşması:** Milli dəyərlər gənclərin şəxsiyyətlərini, düşüncə tərzlərini və davranışlarını formalaşdırır. Onlar öz mədəniyyətlərini dərk edərək bu mədəniyyətin daşıyıcısı olmağı öyrənirlər.

2. **Sosial məsuliyyət:** Vətənpərvərlik və insan hüquqlarına hörmət gənclərdə sosial məsuliyyət hissini artırır. Bu, onları aktiv vətəndaşlar kimi yetişdirir.

3. **İnkişaf və təşəbbüskarlıq:** Milli dəyərlər gənclərin yaradıcı düşünməsinə və təşəbbüskarlığına stimül verir. Onlar öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək və cəmiyyətə fayda vermək üçün çalışırlar.

4. **Emosional inkişaf:** Milli dəyərlərin tərbiyəsi gənclərdə empati, sevgi və dostluq hissələrini gücləndirir. Bu, sağlam münasibətlərin formalaşmasına və sosial inteqrasiya prosesinə kömək edir.

Milli dəyərlərin şagirdlərin mənəvi inkişafında rolu əvəzsizdir (Ağayev, 2011, s.20). Müasir təhsil müəssisələrində bu dəyərlərin səmərəli şəkildə aşılması gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasına, sosial məsuliyyət hissini güclənməsinə və cəmiyyətə inteqrasiya olunmalarına kömək edir. Bu, nəticə etibarilə, sağlam və inkişaf edən bir cəmiyyətin yaradılmasına xidmət edir.

Müasir təhsil müəssisələrində milli dəyərlərin tərbiyə olunması gənclərin mənəvi inkişafını dəstəkləmək və onlara sosial məsuliyyət hissi aşılmaq məqsədini güdür. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif yanaşmalar və strategiyalar tətbiq olunur.

Milli dəyərlərin aşılması üçün mədəniyyət tədbirləri təşkil etmək, şagirdlərin öz mədəniyyətləri ilə daha yaxından tanış olmalarını təmin edir. Bu mədəniyyətlərə aşağıdakı bir neçə nümunəni göstərə bilərik.

- **Bədii və mədəni festivallar:** Mədəniyyət festivalı konsertlər, sərgilər və digər tədbirlər vasitəsilə şagirdlərə milli mədəniyyətin müxtəlif aspektlərini təqdim etməkdir. Bu cür tədbirlər şagirdlərin milli kimliyini gücləndirir.

- **Ədəbiyyat müzakirələri:** Müxtəlif bədii əsərlərin (şerlər, romanlar, dramalar) müzakirəsi onların dərin mənasını anlamaq və milli dəyərləri dərk etmək üçün əhəmiyyətlidir.

- **Vətənpərvərlik tədbirləri:** Vətənə, tarixə və mədəniyyətə həsr olunmuş tədbirlər gənclərdə vətənpərvərlik hissini artırır.

Ailələrin və məktəbin əməkdaşlığı milli dəyərlərin tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Ailələr uşaqlarına milli dəyərləri aşılamaqda məktəblə birgə çalışmalıdırlar. Bu, şagirdlərin milli dəyərləri müzakirə etmələrini və öyrənmələrini dəstəkləyir. Ailələr üçün mütəmadi təşkil edilən tədbirlər milli dəyərlərin gündəlik həyatda necə tətbiq oluna biləcəyini nümayiş etdirir.

Müəllimlər milli dəyərlərin aşılmasında və şagirdlərin mənəvi inkişafında əsas rol oynayır. Müəllimlərin milli dəyərlər, mədəniyyət və tarix haqqında mütəmadi olaraq təlimlərdə iştirak etmələri vacibdir. Bu, onların şagirdlərə daha effektiv şəkildə dəyərləri aşılmasına imkan tanıyır. Müəllimlər öz davranışları ilə milli dəyərləri nümayiş etdirməli və şagirdlər üçün müsbət nümunə olmalıdırlar. Onların etibarlı və fəal olması şagirdlərə öz mədəniyyətlərinə dərin hörmət aşılayır.

Bugünkü qloballaşan dünyada gənc nəsə milli-mənəvi dəyərlərimizin aşılması çox böyük önəm daşıyır. Adət-ənənələrimiz, davranış və əxlaq normalarımız, təlim-tərbiyə prosesində və müəllimlərin yaradıcı və peşəkar fəaliyyətində gənc nəsə ötürülür. Qloballaşma şəraitində təhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyəti və məzmunu gəncin milli mentalitetini gücləndirməli, milli özünüdərkini təmin etməli, onun hərtərəfli inkişafına və yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnməsinə kömək etməlidir. Böyük filosof Aristotel öz məktəbinin qapısına "Özünü tanı" sözlərini yazmışdı, bu da göstərir ki, məktəbin əsas məqsədi insanın özünü tanımasına və özünü dərk etməsinə şərait yaratmaqdır (6).

Müəllimin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, milli-mənəvi dəyərlərə, bəşəri prinsiplərə malik olması, öz sahəsində dərinlən biliklərə sahib olması və şagirdləri ilə düzgün əlaqələr qurması onun peşəkar kompetensiyasının vacib tərkib hissəsidir. Təhsil strategiyasına görə, müəllimlər milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan, geniş dünyagörüşünə sahib, yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran,

nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir düşüncəyə malik və rəqabətə davamlı kadrlar yetişdirməli, bu da onların əsas vəzifəsidir.

Müasir təhsil müəssisələrində milli dəyərlərin tərbiyəsi şagirdlərin mənəvi inkişafını dəstəkləmək, onların sosial məsuliyyət hissini artırmaq və cəmiyyətə aktiv vətəndaşlar kimi inteqrasiya olunmalarına kömək etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu dəyərlərin effektiv şəkildə aşılınması üçün birgə əməkdaşlıq, müxtəlif metodların tətbiqi və müvafiq tədbirlərin keçirilməsi zəruridir. Bu yanaşmalar gənclərin sağlam bir gələcək üçün tərbiyə olunmasında müstəsna rol oynayır.

Şagirdlərin müxtəlif mədəniyyət və etnik qruplardan gəldiyini nəzərə alaraq məktəblərdə tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət və birgəyaşayış prinsipləri gücləndirilməlidir. Bu, milli dəyərlərin müzakirəsi və inteqrasiyası üçün müsbət bir mühit yaradır. Müxtəlif layihələr, müsabiqələr və tədbirlər milli dəyərlərin geniş şəkildə yayılmasına kömək edir. Şagirdlərin birgə fəaliyyətləri onların əməkdaşlıq etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və eyni zamanda milli dəyərlərin möhkəmlənməsinə dəstək olur (Həsənova, 2019, s.25).

İctimai təşkilatlar və qeyri-hökumət təşkilatları da milli dəyərlərin yayılmasında mühüm rol oynayır. Onlar müxtəlif proqramlar, seminarlar və təlimlər vasitəsilə gənclərə milli dəyərlərin əhəmiyyətini öyrətmək üçün təşviqatlar həyata keçirirlər.

Müasir təhsil müəssisələrində milli dəyərlərin mənəvi inkişafına təsiri uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin sağlam inkişafını təmin edir. Milli dəyərləri mənimsəyən gənclər öz mədəniyyətlərinə və cəmiyyətlərinə daha bağlı olurlar, bu da sosial birliyin, müsbət davranışların və ədalət anlayışının güclənməsinə gətirib çıxarır.

Gənc nəsillərə milli dəyərlərin öyrədilməsi, onların kimliklərinin formalaşmasına, vətənpərvərlik hissənin inkişafına və cəmiyyətin əxlaqi dəyərlərinin qorunmasına kömək edir. Uşaqlar öz mədəniyyətlərini, dillərini və adət-ənənələrini öyrənərək, öz kimliklərinə daha sıx bağlılıq hiss edirlər və milli dəyərləri qorumaq üçün daha fəal olurlar. Əxlaq, hörmət, dürüstlük və əməksevərlik kimi dəyərlərin məktəbdə öyrədilməsi, şagirdlərin cəmiyyətə uyğunlaşmalarına və sağlam sosial münasibətlər qurmalarına kömək edir (Hüseynzadə, və b.2021, s.300).

Müxtəlif fənlərə, məsələn, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və təbiət elmlərinə milli dəyərləri əks etdirən mövzular daxil edilməlidir. Məsələn, tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti milli dəyərlərin öyrədilməsi üçün faydalı materiallar təqdim edə bilər. Şagirdlərə milli dəyərləri əks etdirən nağıllar, dastanlar və xalq hekayələri təqdim edilməsi, onların milli dəyərləri anlamaq və qiymətləndirmək qabiliyyətini artırır. Milli bayramlar və ənənəvi tədbirlər uşaqlara milli dəyərləri tanıtmayaq üçün mühüm bir vasitədir. Şagirdlərin bu tədbirlərdə iştirak etməsi onlara milli dəyərləri anlamaq və yaşamaq imkanı tanıyır.

Uşaq və gənclərin milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyəsi hərtərəfli və məzmunca çoxşaxəli problemdir. Millətin formalaşması və inkişafı bu dəyərlərin uşaqlara və gənclərə aşılınmasından, onların onları necə dərk edib saxlamasından asılıdır.

Milli birliyin yaranmasında ən mühüm amil xalqın milli-mənəvi dəyərləri və milli özünüdərk prosesidir. Milli kimliyini itirmiş millətlər parçalanmağa məruz qalırlar. Ona görə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişafı bütün dövrlərdə mühüm və zəruri amil hesab edilmişdir. Çünki mənəvi mədəniyyət xalqın ümumbəşəri dəyəri və mülkiyyətidir, əhalinin bütün təbəqələrinə aiddir (İsmayılova, 2021, s.49).

Uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və inkişafının məqsədi insanlara, ictimai həyat hadisələrinə, təbiətə, obyektiv dünyaya və özünə münasibətdə şəxsi mədəniyyətin əsaslarının, cəmiyyətdə qəbul edilən mənəvi dəyərlərə uyğun olaraq inkişafına kömək etməkdir.

Yeniyetmələrin milli və mənəvi dəyərlərə əsaslanan tərbiyəsində sinifdənkənar tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlər məktəbdəki təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz bir hissəsidir və onların həyata keçirilməsində pedaqoji heyət və özünüidarə təşkilatları əsas rol oynayır. Sinifdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərin dərslərdə qazandıqları bilik və bacarıqları möhkəmləndərək daha da dərinləşdirir. Bu, əldə edilən biliklərin yoxlanılması və praktikada tətbiq olunması imkanı yaradır.

Sinifdankənar tədbirlərin müxtəlif və effektiv formalarından istifadə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldir və yeniyetmələrin hərtərəfli inkişafına müsbət təsir göstərir. Sinifdankənar tədbirlər yeniyetmələrin görüş dairəsini genişləndirmək, təşkilatçılıq, fəallıq, müstəqillik və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək və düzgün davranış verdişləri formalaşdırmaqla yanaşı, onların milli və mənəvi dəyərlərə hörmət və məhəbbət hissi aşılayan vasitələrdən biridir. Yeniyetmələrin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsində sinifdankənar tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi daha effektiv olur. Bu tədbirlər yeniyetmələrin hərtərəfli və balanslı inkişafına kömək edir, onların elmi dünyagörüşünün formalaşmasına dəstək verir. Beləliklə, yeniyetmələrin vətənə, elmə, ailəyə, vətəndaşlıq borcuna, şərəf və ləyaqətə, daxili vicdanlarına münasibəti inkişaf edir və bunlar onların fəaliyyətlərinin əsas motivlərinə çevrilir, eyni zamanda özünüdərkə dəstək olur. Milli və mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə işində mühüm rol oynayan sinifdankənar fəaliyyətlərdən biri də kitab və bədii əsərlərin müzakirəsidir (Təhsildə dəyərlər və innovasiyalar, 2022).

Yeniyetmələrin bədii təfəkkürünü və dünyagörüşünü inkişaf etdirmək üçün bədii əsərlərin müzakirəsi iki əsas istiqamətdə təsir göstərir. Birincisi, bu müzakirələr yeniyetmələrin həyata baxışlarını və başqalarına münasibətini formalaşdırır. Digər tərəfdən, onları özünütərbiyə etmə bacarıqlarına yiyələndirir. Bədii əsərlərin müzakirəsi həm də yeniyetmələrin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir və onların təxəyyüllərində yeni surətlərin yaranmasına kömək edir. Orta məktəblərdə bədii ədəbiyyatın müzakirəsi, milli və mənəvi dəyərlərin yeniyetmələrə geniş şəkildə çatdırılmasına və onların bu dəyərlərlə tərbiyə olunmalarına imkan yaradır. Həm bədii əsərlərin, həm də şerlərin müzakirəsi şagirdlərin mənəvi dünyasına təsir edir, onlarda saf və düzgün əqidələrin formalaşmasına səbəb olur. Müzakirələr zamanı hadisələrə və təsvirlərə emosional münasibət də inkişaf edir. Yeniyetmənin əsəri başa düşməsi zamanı emosiyalar və tərbiyəvi təsirlər mühüm rol oynayır, bu da ona daxili ehtiyaclarını anlamağa və bu ehtiyacları ödəmək üçün estetik tərbiyəvi informasiya almağa kömək edir. Əsərin verdiyi müsbət məlumatlar aydın şəkildə göstərir ki, bədii əsər yeniyetməyə tam tərbiyəvi təsir göstərir və hadisələrin tərbiyəvi dəyərini emosional təsvirlərlə ona ötürə bilər.

Şagirdlərdə milli dəyərlərin tədrisində qarşılaşılan çətinliklər aşağıdakılardır:

1. Qloballaşma və xarici mədəniyyətlərin təsiri: Qloballaşma milli dəyərlərin tədrisində əhəmiyyətli bir maneə yaradır. Xarici mədəniyyətlərdən təsirlənən uşaqlar milli dəyərlərə daha az maraq göstərə bilər və onları qorumağın vacibliyini başa düşməyə bilər (5).

2. Resurs və tədris materiallarının azlığı: Bəzi məktəblərdə milli dəyərlərin tədrisi üçün lazım olan resurslar və tədris materialları mövcud deyil. Bu isə müəllimlərin bu dəyərləri şagirdlərə səmərəli şəkildə öyrətmələrinə mane ola bilər.

3. Dəyərlərin yalnız nəzəri şəkildə öyrədilməsi: Milli dəyərlərin yalnız nəzəri şəkildə tədris edilməsi onların daha az və çətin başa düşülməsinə səbəb ola bilər. Şagirdlər bu dəyərləri praktikada tətbiq etmədikcə onları mənimsəməkdə çətinlik çəkə bilər.

4. Müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi: Milli dəyərləri öyrədən müəllimlərin yaxşı təlim keçmiş olması vacibdir. Müəllimlər milli dəyərlərin mahiyyətini və əhəmiyyətini dərinlən anlamalı və onları şagirdlərə necə çatdıracağını bilməlidirlər. Əgər müəllimlər bu sahədə kifayət qədər bilik və bacarıq sahibi deyilsə, dərs keçmə prosesi effektiv olmayabilir.

Milli dəyərlərin tədrisi sahəsində inkişaf perspektivləri və tövsiyələr aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər:

1. Milli dəyərlərin integrativ şəkildə tədrisi: Milli dəyərlərin müxtəlif fənnlərdə daha dərin şəkildə integrasiyasını təmin etmək üçün tədris proqramları yenilənməlidir. Məsələn, musiqi dərslərində xalq musiqilərinə, ədəbiyyat dərslərində milli ədəbiyyat nümunələrinə, tarix dərslərində isə milli qəhrəmanların həyatına daha çox yer ayrılmalıdır.

2. Onlayn təlim resurslarının inkişafı: Milli dəyərlərin tədrisini daha əlçatan və asan hala gətirmək üçün onlayn tədris resursları və materialları yaradılmalıdır. Bu resurslar vasitəsilə şagirdlər istədikləri vaxt və məkanda milli dəyərləri öyrənə bilər.

3. Dəyərlər ətrafında müasir tədris yanaşmaları: Milli dəyərlərin tədrisini daha maraqlı və cəlbedici etmək üçün müasir təlim metodları və texnologiyalardan istifadə olunmalıdır. Məsələn,

interaktiv oyunlar, rəqəmsal mühazirələr və virtual turlar kimi innovativ vasitələrlə milli dəyərlər şagirdlərə daha əyani və effektiv şəkildə təqdim edilə bilər (10).

4. Valideynlər və cəmiyyətlə əməkdaşlıq: Milli dəyərlərin öyrədilməsi yalnız məktəblə məhdudlaşmamalıdır. Valideynlər və cəmiyyət də bu prosesi dəstəkləməli və uşaqlara bu dəyərləri həyatlarında tətbiq etməyin vacibliyini göstərməlidirlər. "...xalqımızın ailə birliyinin tarixi kökləri, onun yüksək mənəvi dəyərlərə bağlılığı bizim qürur mənbəyimizdir". (Cabbarova, 2023, s.142) Beləliklə, milli dəyərlər həm məktəbdə, həm də gündəlik həyatın digər sahələrində möhkəm təbliğ edilə bilər.

Material və Metodlar

Bu məqalə **analitik-metodik** metodda yazılmışdır. Məqalə milli dəyərlərin tədrisində və tərbiyəsidəki əhəmiyyəti, qarşılaşılan çətinliklər, metodlar və strategiyalar haqqında geniş təhlillər və izahlar təqdim edir. Məqalə həmçinin müasir təhsil sistemində milli dəyərlərin tətbiq olunmasına dair nəzəri yanaşmaları müzakirə edir və müxtəlif tədris və təlim yanaşmalarını izah edir. Həmçinin, milli dəyərlərin aşılınması prosesində məktəblərin, müəllimlərin və ailələrin roluna dair praktiki tövsiyələr verir.

Nəticə

Yekun olaraq, ölkəmizin milli və bəşəri dəyərlərinin sintezi ilə beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyasını təmin etmək üçün müvafiq təcrübələr yaradılmalıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən kurikulum siyasətində müəyyən dərəcədə mümkündür. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin şəxsiyyətyönlümlülük səviyyəsini artırmaqdır. Şəxsiyyətyönlümlü təlimin formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərin tətbiqi isə vacibdir. Kiçik yaşlı şagirdlərə mənəvi mədəniyyət elementləri aşılınmadan onların şəxsiyyətyönlümlülük səviyyəsini yüksəltmək mümkün deyil. Yalnız bu yolla maddi kapitalı insan kapitalına çevirmək mümkün olacaq.

Müasir təhsil müəssisələrinin milli dəyərlərin mənəvi inkişafına təsiri, bütün cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan dəyərləri gələcək nəsillərə ötürmək baxımından kritikedir. Bu, yalnız biliklərin öyrədilməsi ilə bağlı deyil, eyni zamanda sağlam bir cəmiyyətin formalaşmasında da vacib bir faktor rolunu oynayır.

Milli dəyərlərin məktəbdə tədrisi uşaqların milli kimliklərinin formalaşmasında və cəmiyyətlə sağlam əlaqələr qurmasında mühüm rol oynayır. Bu dəyərlər uşaqlara vətənpərvərlik, hörmət, dürüstlük və əməksevərlik kimi vacib xüsusiyyətləri aşılayır və onları cəmiyyətin ümumi dəyərləri ilə uyğun bir şəkildə böyüdür. Milli dəyərlərin tədrisində yenilikçi yanaşmalar, resursların artırılması və valideynlərin fəal iştirakı bu prosesi daha təsirli və davamlı edir. Nəticədə, milli dəyərlərin tədrisi təhsil sisteminin mərkəzi elementinə çevrilərək, gənc nəsilləri bu dəyərləri qorumağa və gələcək nəsillərə ötürməyə həvəsləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, M. (2011). Pedagoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Dərs vəsaiti. Bakı: 178 s.
2. Həsənova, L. (2019). Şagirdlərin mənəvi inkişafında müəllimlərin rolu". Pedagoji elmlər jurnalı, s.22-30.
3. <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/3548070>
4. <https://sabahinfo.az/posts/detail/b-qloballasma-dovrunde-sagird-sexsiyyetinin-formalasmasi-ve-seristeli-muellim-amilib-15299>
5. <https://tehsil.biz/news/az/78873/Mktbd-milli-dyrlrin-tdrisi>
6. <https://unec.edu.az/milli-menevi-deyerlerin-tebliginde-tehsil-faktoru>
7. Hüseynzadə, R.L., Əzizova, Z.M., Əliyev, S.H., Verdiyeva, Ü.M. (2021). Pedagogika. Dərslik.

– Bakı: mütərcim, 488 s.

8. İsmayılova, A. (2021). "Müasir təhsildə milli dəyərlərin tətbiqi". Təhsil araşdırmaları jurnalı, s.45-58.
9. Təhsildə dəyərlər və innovasiyalar" Beynəlxalq Konfransı (2022). Konfrans məlumatları, Bakı.
10. UNESCO. (2022). "Education for Sustainable Development: Learning Objectives". <https://unesdoc.unesco.org>
11. Джаббарова, С. (2023). Модель сім'ї в Азербайджані. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 26(2), 142-146.

SUMMARY

The influence of national values on moral development is a broad issue in modern educational institutions. This is not only related to the increase of students' academic knowledge, but at the same time, it is also important in terms of their personality formation, social behavior and integration into society.

Programs of modern educational institutions should cover national values and ensure that they are regularly emphasized in lessons. This is realized through the subjects of history, literature, music and art. For example, the analysis of the works of local writers, the study of folklore and the lessons of the lives of national heroes are important in the formation of national identity. Modern educational institutions are engaged not only in the transfer of knowledge, but also in the education of values. Values education strengthens students' moral development, sense of social responsibility, understanding of justice and tolerance.

Teachers are role models for students. Their behavior, values and attitudes play an important role in the formation of students. An approach that emphasizes national values and cultures by teachers increases the importance of these values in students.

Interactive and discussion-based teaching methods allow students to express their thoughts about national values and discuss these values. In addition, activities such as games, simulations and group projects are also effective in instilling values.

National values play an important role in the moral development of students. In modern times, with the development of globalization and information technologies, the protection and promotion of national values has become even more relevant. In this article, the influence of national values on the moral development of students will be examined in modern educational institutions and their results.

Keywords: teacher, student, national values, upbringing, education

TƏLƏBƏLƏRİN UNIVERSİTETİN SOSIAL-MƏDƏNİ MÜHİTİNƏ UYGUNLAŞMASI PROSESİNİN MAHİYYƏTİ

Aysel ABDULLAYEVA
sukurovramiz9@gmail.com

Sevinc ORUCOVA
s.orucova.71@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesinin mahiyyətindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, uyğunlaşma prosesləri tələbələrdə üç qrup resursların formalaşması və inkişafı ilə əlaqələndirilir: idrak, davranış və proqnozlaşdırma. Birinci – idrak – səriştələrə integrasiya olunmuş bilik, bacarıqları, ikinci (davranış) resurslar təhsil motivasiyasının və nailiyyət istəyinin, sosial və peşəkar öz müqəddəratını təyin etmək qabiliyyəti və hazırlığının, özünü həyata keçirmə sahəsi kimi təhsil və peşə işinə dəyər yönümlərinin olmasını, üçüncü qrup resurslar - proqnozlaşdırıcı - universitetdə uğurlu uyğunlaşma üçün zəruri şərtlər kimi sağlamlıq, mədəniyyət və mənəvi kapitalla sahib olmağı nəzərdə tutur.

Sonda belə bir nəticəyə gəlinir ki, tələbələrin unversitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasının qiymətləndirilməsi tələbə fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin öyrənilməsində konkretləşdirilmiş fəaliyyətə əsaslanan yanaşma vasitəsilə uğurla həyata keçirilir. Uyğunlaşma təhsil, tədqiqat və layihə fəaliyyəti zamanı tələblərdə müəyyən davranış strategiyalarının inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Bu yanaşma fəaliyyət səviyyəsini, onun bu və ya digər formalarına uyğunlaşma qabiliyyətini, motivasiya proqnozlaşdırıcılarını və fəaliyyətini ölçməyə imkan verir.

Açar sözlər: universitet, uyğunlaşma, tələbə, sosial-mədəni mühit, təhsil

Giriş

Müasir şəraitdə dünyada baş verən dərin dəyişikliklər cəmiyyətin sosial strukturunda ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Cəmiyyətdə həyatın demək olar ki, bütün sahələri dəyişdirilir və bütövlükdə sosial-mədəni vəziyyət yenilənir. Bir çox sosial institutlara, o cümlədən ali təhsilə təsir edən dəyişikliklər mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq və ya yumşaltmaq, real vəziyyətlə cəmiyyət və dövlətin gözləntiləri arasında mövcud boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Ali təhsil müəssisəsində tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesi hazırda müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunan mühüm pedaqoji problemlərdən biridir: yeni sosial-mədəni həyat şəraitinə uyğunlaşma, yeni münasibətlər sisteminə uyğunlaşma, yeni bir peşəyə uyğunlaşma, yeni təhsil sisteminə uyğunlaşma. Bu baxımdan "uyğunlaşma", "şəxsi uyğunlaşma", "sosial uyğunlaşma", "tələbənin universitetə uyğunlaşması" kateqoriyalarının nəzəri və metodoloji təhlilini aparmaq və "tədrisdə tələbə adaptasiyası" anlayışına aydınlıq gətirmək zəruri görünür.

Uyğunlaşma fərdin ətraf mühitin şərtlərinə aktiv uyğunlaşması kimi başa düşülür; bu, universal bir fenomen - fərdi və sosial mühit arasında homeostazın (özünü tənzimləmə) saxlanması prosesi kimi qəbul edilir. "Uyğunlaşma" anlayışı pedaqogika və psixologiyada getdikcə daha çox istifadə olunur ki, bu da tədqiqatçıların yeni sosial və peşə rollarını mənimsəməsi prosesində, onun təhsil, təlim prosesində davranışını təhlil edərkən ona daha bütöv yanaşmaq istəyini əks etdirir.

Ensiklopedik lüğətdə "uyğunlaşma" termini "...özünü təşkil edən sistemlərin dəyişən ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşması" kimi müəyyən edilir ki, bu da bu prosesin tibbi və bioloji aspektlərini daha çox səciyyələndirir [4].

"Uyğunlaşma" anlayışı latınca adaptatio - uyğunlaşma sözündən gəlir. Uyğunlaşma prosesinin ən vacib vəzifəsi fərdin potensialının təbii və sosial mühitin prosesləri ilə uyğunlaşdırılması yolu ilə insanın yaşaması prosesidir. İnsanın xarici dünya ilə əlaqəsinin müxtəlif prosesləri var və buna görə

də insan orqanizmini (fizioloji) fərdi və şəxsi aspektlərə (psixi), tələblərə və ehtiyaclara uyğunlaşdırmağın optimal mexanizmlərini və yollarını tapmaq, sosial tənzimləmə normaları (sosial münasibətlər sistemi) həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətdə sosial dəyişikliklərə uyğunlaşma, ilk növbədə, tarixən konkret zaman dövründə normativ qaydada tənzimlənən sosial sistemin mövcudluğu ilə bağlıdır. Onun ən mühüm komponentləri müxtəlif iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji strukturlardır. Sosial-mədəni sistemlər əhalinin sosial dəyişikliklərə uyğunlaşma formalarının məzmununun “əsas”ını təşkil edir [2]. Bu, onların bu cür dəyişikliklərin qavranılmasının təbiətinə birbaşa təsir göstərməsi səbəbindən baş verir, çünki onlar müəyyən bir mədəniyyət növünə əsaslanırlar. İnsan siyasi dəyişikliklərə uyğunlaşdıqda istər-istəməz siyasi mədəniyyət normalarına üz tutur. Mənəvi-əxlaqi dəyişikliklərə uyğunlaşma əxlaqi mədəniyyətlə bağlıdır.

Gənclərin təhsil sferasında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması təhsil mədəniyyəti ilə, peşə sferasında - peşə mədəniyyəti ilə, asudə vaxt sferasında - asudə vaxt mədəniyyəti və s. ilə bağlıdır. Sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmaq daha çətindir. Bu, hər hansı bir mədəniyyətə deyil, bir neçə mədəniyyətə aiddir, çünki sosial dəyişikliklər mürəkkəb xarakter daşıyır və insan həyatının müəyyən sosial sferasından asılı olaraq fərqləndirilə bilər. Uyğunlaşma onun inkişafını optimallaşdıran və istiqamətləndirən sosial münasibətlərin, proseslərin, fəaliyyətlərin və sosial institutların bir növü kimi çıxış edir. Sosial fenomen kimi uyğunlaşmanın əsas məqsədləri sosial sistemin disfunksiyalarını aradan qaldırmaq, sosial subyektin ətraf mühitin elementləri ilə münasibətlərini uyğunlaşdırmaqdır [1].

Universitetə yenidən daxil olmuş tələbələrin əksəriyyəti üçün yeni təhsil şəraitinə uyğunlaşmaq çətin deyil. Bir insan nail olmalı olduğu məqsədləri dərk edərsə və anlayırsa, uyğunlaşma prosesi xüsusilə asandır. Viqotskinin fikrincə, real fəaliyyət o zaman baş verir ki, insan öz hərəkətlərinin mənasını və dəyərini dərk etsin.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ali məktəblərdə tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesində onların təhsil prosesi zamanı yaranan aktual problemlərin öhdəsindən gəlmək zərurətinə diqqət yetirilir.

Gənclik dövrünün mərkəzi yeni formalaşmış fərdin özünüdərk etmə sistemi və bununla bağlı müəyyən heysiyyət mövqeyidir ki, bu da məlum olduğu kimi, bir insanın digər insanlar tərəfindən qiymətləndirmələrini dərk etməsi və korrelyasiya əsasında yaranır. Psixoloqlar müəyyən ediblər ki, öz keyfiyyətlərini adekvat və müsbət qiymətləndirən, eləcə də özünə hörməti yüksək olan tələbələr öz qrupları tərəfindən yüksək qiymətləndirilib, ünsiyyətə ehtiyacları ilə kifayətlənməyən və özünə hörməti aşağı olan tələbələr qrup tərəfindən daha pis qiymət alırlar. Yetkinlik hissi, müstəqil qərar qəbul etmək istəyi və fərdi həyat strategiyasının qurulması nəzərəcarpacaq dərəcədə yenilənir. Tələbələr formalaşmış ənənələrə, dəyərlərə və davranış normalarına, qurulmuş fəaliyyət stereotiplərinə kifayət qədər tənqidi yanaşırlar. Bununla belə, məhz sosial təcrübə oğlan və qızlara düzgün dəyər qaydaları və uyğun davranış formalarını seçməyə imkan verir ki, onlar tez-tez çatışmazlıqlar yaradır ki, bu da tez-tez anlaşılmaqlıq və bəzən valideynlər, müəllimlər və tələbə yoldaşları ilə münasibətlərə səbəb olur.

Gəncliyin fərqli bir xüsusiyyəti həyatda öz yolunu axtarmaq və peşəkar müqəddəratını təyin etməkdir. Eyni zamanda, həyat perspektivlərinin reallaşdırılmasında təhsil fəaliyyəti xüsusi rol oynayır. Tələbələr arasında şəxsiyyətin dəyər yönümünün formalaşması prosesi aktivləşir və onun motivasiya-ehtiyac sferasının daha da inkişafı baş verir, şəxsiyyətin dəyər yönümlü sferası introspeksiya (insanın öz daxili psixi hadisələrini müşahidə etməsi, özünümüşahidə.), öz maraq və ideallarını axtarmaq, sosial dəyərlərdən xəbərdar olmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətin dəyər yönümlü sferasının inkişafı onun özünü inkişaf etdirmə fəaliyyətinin intensivləşməsinə kömək edir. Bu fəaliyyətin ən vacib cəhətlərindən biri öz maraqlarını dərk etməkdən, nəyə can atmaq lazım olduğunu dərk etməkdən, özünü dəyişdirmək üçün real cəhdə, subyektin müsbət və sosial zəruri hesab etdiyi keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirməyə keçiddir.

V.V.Stolin qeyd edib ki, tələbə peşə seçimini öz maraq və meylləri ilə diktə edilən müstəqil addım kimi qəbul etdikdə, özünü və ya başqasını gələcək peşə fəaliyyəti ilə motivasiya edəndə, özünə

və ya digərinə hörmət nümayiş etdirir. Əgər ali məktəbə qəbul təsadüfən, qəbulun asanlıığı və ya valideynlərin təsiri ilə diktə kimi qəbul edildirsə, universitetdə oxumaq sadəcə olaraq ətalətə verilən qiymət kimi qəbul edildirsə, o zaman özünə və ya digərinə qarşı hörmətsizlik nümayiş etdirilir. Bu baxımdan tələbələrin ali təhsilə və seçdikləri ixtisasa, eləcə də gələcək sosial statusuna dəyərli münasibətinin məqsədyönlü formalaşdırılmasına ehtiyac var. Eyni zamanda, tələbə fəaliyyətinin digər növlərinin, o cümlədən elmi-tədqiqat, ictimai-siyasi, idman, asudə vaxtının səmərəli təşkili, mədəni-maarifləndirici tədbirlərin təşkilinə də ciddi fikir vermək lazımdır. Bu və digər fəaliyyət növləri çərçivəsində şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə sistemi formalaşır.

Düzdür, təəssüf ki, bütün abituriyentlər gələcəkdə həyatlarını hansı fəaliyyətlə əlaqələndirmək istədiklərini bilmirlər. Və buna görə də, öz imkanlarını qiymətləndirməyən və ya əksinə, həddindən artıq qiymətləndirərək, çox gənc öz imkanlarına və istəklərinə görə deyil, sadəcə ali təhsil almaq üçün ixtisas seçir. Məhz bu halda birinci ildə təhsil prosesinə uyğunlaşma ilə bağlı müxtəlif növ problemlər yarana bilər. Həyatın müxtəlif mərhələlərində insan daim uyğunlaşma problemi ilə üzləşir - yeni təhsil müəssisəsi, yeni iş, yeni sosial mühit, başqa ölkələrdə yaşamağa, xəstəliyə uyğunlaşma, hamiləlik dövründə qadınların uyğunlaşması, yeni ailə şəraitinə uyğunlaşma (məsələn, evlilik) və s. Universitetə daxil olarkən demək olar ki, hər bir insan uyğunlaşma prosesi ilə üzləşməlidir. Ancaq hər bir gənc universitetə, instituta, akademiya daxil olarkən yolda, məktəbdə olduğundan tamamilə fərqli problemlərlə qarşılaşır. Məhz ona görə insanın həyatının yetkin, daha ciddi mərhələsi ali təhsil müəssisəsində təhsil almaqla başlayır. İnsanın gələcəyi düzgün ixtisas seçimindən asılıdır. Abituriyent həyatının böyük hissəsini məhz bu peşəyə həsr edə biləcəyini, maraqlı olub-olmadığını, böyük fayda və gəlir gətirdiyini, bunun əsasında karyera qurmağın mümkün olub-olmadığını düşünür. Universitetə daxil olmaq üçün optimal yaş 17-20 yaşıdır. Gənclər artıq otuzdan çox olan yaşlı nəslin nümayəndələrinə nisbətən uyğunlaşma prosesini daha asan keçirlər. Buradan belə nəticə çıxır ki, insanın nöropsik sistemi (beyin və sinir sistemi, davranış və psixi proseslər arasındakı əlaqə) nə qədər çevik qurularsa, o, nə qədər gəncdirsə və qərəzdən azad şüura malikdirsə, adaptasiya prosesi bir o qədər asan baş verir və stressli vəziyyətlərə daha az dözümlü olur.

Abituriyentlər bilirlər ki, oxumaq asan olmayacaq. Hər kəs çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi planlaşdırır. Keçmiş məktəblilər təhsil prosesinin təşkilində xarici və sosial-psixoloji fərqlərə malikdirlər: özləri haqqında əvvəlki fikirlərə yenidən baxılır; öyrənmə reallığı çox vaxt yeni təhsil müəssisəsində (yeni təhsil səviyyəsində) öyrənmə ilə bağlı fikirlərlə ziddiyyət təşkil edir və s. Əsas odur ki, məlumatı axtarmaq, emal etmək və anlamaqdır ki, bu da inkişaf etməmiş ümumi təhsil bacarığıdır. Ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunan xüsusi metodlardan istifadə etməklə birinci kurs tələbələrinə uyğunlaşmaya köməklik göstərməlidir. Səmərəlilik, uyğunlaşmanın son nəticəsi, nailiyyətlərin obyektiv göstəriciləri və fərdin emosional rifahı ilə məşğul olan bir insanın tutduğu peşə və sosial-iqtisadi mövqedəki nailiyyətlərdən subyektiv məmnunluqla müəyyən edilir. Bütün bunlarla yanaşı, birinci kurs tələbəsinin universitetin sosial-mədəni mühitinə səmərəli şəkildə uyğunlaşması özünün müəllifi olması vasitəsilə mümkün olur [3].

Tələbənin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesinə bir neçə aspektindən baxmaq olar: sosioloji, psixoloji və pedaqoji. Tələbələrin uyğunlaşma nəticələrinə münasibəti, əsas fəaliyyətləri yerinə yetirməyə hazırlığı, resursun və fəaliyyətin tələblərinə cavab verməklə qiymətləndirilə bilən yanaşmalardan tələbə adaptasiyasının öyrənilməsində sosioloji metodoloji yanaşma kimi istifadə edilmişdir. Tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması problemlərini bütün tələbə qrupları üçün xarakterik hesab edilir. Uyğunlaşma problemlərinin oxşarlığı tələbələrin həyat tərzinin və universitet ictimaiyyətindəki mövqelərinin vəhdəti, onların məqsədlərinin, vəzifələrinin, maraqlarının, yaş parametrlərinin oxşarlığı, təhsil davranış modellərinin oxşarlığı və digər universitet qrupları ilə qarşılıqlı əlaqə üsulları ilə bağlıdır. Tələbələrin şəxsi və gələcək peşə həyatında tələb olunan insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafının bir yolu kimi müəyyən etmək, həmçinin uyğunlaşmanı tələbələrin təhsil uğurlarına və peşəkar öz müqəddəratını təyin etmələrinə nail olmaq üçün zəruri olan resursların əldə edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirmək mümkündür.

Uyğunlaşma prosesləri tələbələrdə üç qrup resursların formalaşması və inkişafı ilə əlaqələndirilir: idrak, davranış və proqnozlaşdırma. Birinci – idrak – səriştələrə inteqrasiya olunmuş bilik, bacarıqlar nəzərdə tutulur. İkinci (davranış) resurslar təhsil motivasiyasının və nailiyyət istəyinin, sosial və peşəkar öz müqəddəratını təyin etmək qabiliyyəti və hazırlığının, özünü həyata keçirmə sahəsi kimi təhsil və peşə işinə dəyər yönümlərinin olması deməkdir. Üçüncü qrup resurslar - proqnozlaşdırıcı - universitetdə uğurlu uyğunlaşma üçün zəruri şərtlər kimi sağlamlıq, mədəniyyət və mənəvi kapitalla sahib olmağı nəzərdə tutur.

Nəticə

Tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasının qiymətləndirilməsi tələbə fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin öyrənilməsində konkretləşdirilmiş fəaliyyətə əsaslanan yanaşma vasitəsilə uğurla həyata keçirilir. Uyğunlaşma təhsil, tədqiqat və layihə fəaliyyəti zamanı tələblərdə müəyyən davranış strategiyalarının inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Bu yanaşma fəaliyyət səviyyəsini, onun bu və ya digər formalarına uyğunlaşma qabiliyyətini, motivasiya proqnozlaşdırıcılarını və fəaliyyətini ölçməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akimenko A.K. Uyğunlaşma anlayışı, onun meyarları və uyğunlaşma prosesinin mexanizmləri / A.K.Akimenko / Müasir dünyada şəxsiyyətin uyğunlaşması. Saratov: İC "Elm", 2011, Cild. 3, 110 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 356 s.
3. İsayev E.İ. Təhsil antropologiyasına giriş: monoqrafiya /E.İ.İsayev, V.İ.Slobodçikov., PQU-nun nəşriyyatı, 2012, 215 s.
4. Pestalotsi İ.H. 3 cildə seçilmiş pedaqoji əsərlər. T.3 / İ.H.Pestalotsi. M., 1965, 634 s.

SUMMARY

The article discusses the essence of the process of adaptation of students to the socio-cultural environment of the university. It is noted that the adaptation processes are associated with the formation and development of three groups of resources in students: cognitive, behavioral and predictive. The first - cognitive - is knowledge, skills integrated into competencies, the second (behavioral) resources are educational motivation and the desire for achievement, the ability and readiness to determine social and professional self-determination, the presence of value orientations to education and professional work as a field of self-realization, the third group of resources - predictive - is the possession of health, culture and moral capital as necessary conditions for successful adaptation at the university.

In conclusion, it is concluded that the assessment of students' adaptation to the socio-cultural environment of the university is successfully carried out through a specific activity-based approach in the study of various types of student activity. Adaptation is carried out through the development of certain behavioral strategies in the requirements during educational, research and project activities. This approach allows measuring the level of activity, the ability to adapt to one or another of its forms, predictors of motivation and activity.

Keywords: university, adaptation, student, socio-cultural environment, education

PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİM-ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞININ ROLU

Solmaz BAYRAMOVA
slmzbrm@gmail.com

Kimyə ALLAHVERDİYEV
kimyehuseynli107@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə yeni təhsil sisteminin yaradılması üçün təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində müəllim-şagird əməkdaşlığından, şagird şəxsiyyətinin inkişafının ön plana çəkilməsini tələb edən amillərdən bəhs edilir. Müəllim-şagird əməkdaşlığının bu ideya əsasında qurulması üçün müəllimdən böyük ustalıq və məharət tələb olunmasının zəruriliyi diqqətə çatdırılır. Qeyd olunurki, yeni pedaqoji təfəkkürün inkişaf etdirilməsi bilavasitə hər bir müəllimin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Uzun illər təcrübədə tətbiq olunan və müəyyən uğurlu nəticələr verən ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən yeni təlim metodlarından istifadənin əhəmiyyətinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Müəllim, şagird, təlim, tərbiyə, əməkdaşlıq.

Giriş

Milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan qurumların fəaliyyətini birləşdirən təhsil sisteminin formalaşdırılması təhsil sisteminin başlıca məqsədidir. Eyni zamanda təhsil sistemində əsas vəzifələrdən biri də təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşması və təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsidir.

XXI əsrdə insanlar üçün zəruri olan əsas bacarıqlardan biri olan əməkdaşlıq bacarığı həyatımızın bütün sahələrində çox vacibdir. Buna əsasən qeyd edək ki, təlim-tərbiyə işinin təşkilində müəllim-şagird əməkdaşlığının ön plana çəkilməsi günün zəruri tələbidir. Haqlı olaraq görkəmli psixoloq və pedaqoqlar əməkdaşlıq pedaqogikasını şərh edərək bildirmişlərki, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi, şəxsiyyətin formalaşması sahəsində hər bir şagirdi müəllimin əməkdaşı, həmfikiri etmək pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu iştirakçısına, bu proses və onun nəticələri üçün məsul şəxsə çevirmək vacibdir. İlk baxışdan bu məsələ o qədər də mürəkkəb və çətin görünmür. Tədqiqatlar göstərir ki, şagirdin özünün təlim-tərbiyəsi prosesində müəllimin əməkdaşına çevrilməsi heç də asan məsələ deyil. Müəllim-şagird əməkdaşlığının bu ideya əsasında qurulması müəllimdən böyük ustalıq və məharət tələb edir. Günümüzdə təhsilin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi və diferensiaslaşdırılması prinsipinin uşaq hüquqlarının qorunması hər zaman təcrübədə reallaşdırılmasına göstərilən cəhdin məntiqi davamı kimi yeni pedaqoji təfəkkürün inkişaf etdirilməsi bilavasitə hər bir müəllimin gündəlik pedaqoji fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduğu hər birimizə məlumdur. Uzun illər təcrübədə tətbiq olunan və müəyyən uğurlu nəticələr verən ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən yeni təlim metodlarından istifadə edilməsi bugün daha da aktualıq kəsb edir.

Yeni pedaqoji təfəkkür deyəndə hər bir müəllimin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübəni səfərbərliyə alaraq təlim-tərbiyə prosesində müəllim-şagird, müəllim-müəllim, müəllim-valideyn münasibətlərinin daha maraqlı və səmərəli qurulmasına zəmin yaradılması, bu münasibətlərin daha çox, subyekt-subyekt münasibətlərinə çevirməsi başa düşülür. Hər birimizə məlumdur ki, təlim prosesinin başlıca və həlledici amili şagirdidir. Məlumdurki, cəmiyyət ən əziz və dəyərli olan sərvəti olan uşaqları-öz ümidini, gələcəyini müəllimə etibar edir. Bu nəcib, məsuliyyətli və çətin peşə həyatını ona həsr edən adamdan daim yaradıcılıq, yorlumdən öz işində məsuliyyətli olmaq, qəlb genişliyi, işə hədsiz sevgi, uşaqlara məhəbbət və sədaqət tələb edir.

Müəllim hərtərəfli inkişafa malik olan şagird şəxsiyyəti formalaşdırması üçün hər bir şagirdi reallıqda olduğu kimi tanımalıdır. “Müəllim şagirdlərinin maraq və meyllərini birlikdə fəalları qabağa getməsi üçün daha faydalı yollar müəyyən edir, təlimdə orta mövqe tutanların sayını artırır və

onları irəli aparır, geri qalanların zəif cəhətini aradan qaldırır.”[1, s 203]. Bütün deyilənlər pedaqoji prosesin təşkilində müəllim-şagird əməkdaşlığının rolunun xüsusilə qeyd etməyin zəruriliyini bir daha göstərir. Bu baxımdan tədris olunan fənnlərin hər birinin imkanları özünəməxsus şəkildə daha genişdir. Hər bir müəllim tədris etdiyi fənnə müvafiq olaraq, aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlərinin hər birinin fərdi xüsusiyyətlərini, qavrama qabiliyyətlərini, təfəkkürlərinin inkişaf səviyyələrini, uşaqların ailədəki yerini, mövqeyini müəyyən etmək məqsədilə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. Məsələn riyaziyyat fənni tədris edən bir müəllim müəyyən psixoloji testlərdən, əyləncəli riyazi oyunlardan, düşündürücü məsələlərdən istifadə edir. Ana dilini tədris edən müəllim “Ailədə yerim”, “Mən kiməm?”, “Mənim arzum” və bu kimi mövzularda kiçik həcmli inşalar yazdıraraq şagirdlərin dünyagörüşünü, yaradıcı təxəyyüllərini daha da inkişaf etdirməyə nail olurlar. Alınan nəticələri araşdırarkən hər bir müəllim məktəbin praktik psixoloqu, təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini və digər fənləri tədris edən müəllimlərin dəstək və köməyindən istifadə edərək təcrübələrini daha da təkmilləşdirirlər.

Müəllim intellektual səviyyəyə, ensiklopedik biliyə, metodik hazırlığa malik olmaqla yanaşı öz bilik səviyyəsi və təcrübəsini fasiləsiz olaraq yüksəltməyə diqqət və qayğı göstərməlidir. Müəllim eyni zamanda tədris etdiyi fənni dərindən bilməli, həm pedaqoji, həm də metodiki baxımdan öyrənməyi bacarmalıdır. “Müəllimin başındakı məlumat çox aydın deyildirsə, şagirdlərin başında tam bir zülmət olacaqdır” [2, s 10]. Hər bir müəllim şagirdin hansı memparametrə -sinif tipinə malik olduğunu, hansı mikro və makro mühitdə böyüdüyünü, həyatında nə kimi tərbiyəvi qüvvələrin-şəxs və kollektivlərin təsirinə məruz qaldığını aydınlaşdırılmalı, şagirdin hər birinin maraq və meyillərini, arzu və istəyini, nəyə qadir olduğunu anlayıb onu inkişaf etdirmək üçün yollar axtarmalıdır ki, qarşısına qoyduğunu məqsədə nail olsun. “Hər cür informasiya axınının gücləndiyi müasir dövrümüzdə dərslərin müasir dərslərin tələbinə uyğun qurulmasında müəllim daim axtarıcı, yaradıcı fəaliyyətdə olmasa o, nəinki irəli gedə bilməz, hökmən geri getməlidir. Müəllimi yaşadan onun axtarıcı və yaradıcı fəaliyyətidir” [3 s 163].

Dərs zamanı təfəkkürlərinin inkişaf səviyyəsinə, qavrama qabiliyyətlərinə görə şagirdlərin şərti olaraq qruplara bölünməsi tədrisin keyfiyyətinə təsir göstərir. Müəllim bunu nəzərə alaraq dərs prosesini aparmalı, onlarla fərdi iş təşkil etməli, hər bir şagirdin qabiliyyətinə uyğun olaraq öz dərslərini qurmalıdır. Nəticədə isə istər keçmiş mövzunun sorğusunda, istərsə də yeni mövzunun mənimsənilməsində müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkündür. Belə hallarda qruplardan biri şagirdlərin özlərinin qiymətləndirilməsi bu və ya digər qiymət barədə öz fikirlərini ifadə etməyə imkan verilməsi tədrisin keyfiyyətinin artmasına şərait yaradır, eyni zamanda hər bir şagird digər şagirdlərlə fikir mübadiləsi aparır, müxtəlif münasibətlərə girir və məhz bu münasibətlər nəticəsində onların şəxsiyyəti formalaşmağa başlayır. Nəticədə isə müəllim daha fəal, öz fikrini əsaslandırmağı bacaran və öz daxilinə qapanan şagirdləri müəyyən etmiş olur. Eyni zamanda həm sinif rəhbəri, həm də fənn müəllimləri ilə şagirdlərin əməkdaşlıq münasibətlərinə girmələri üçün optimal şərait yaranır. Bəs müəllimlər buna necə nail olurlar?

Müəllim sinifdən xaric tədbirlərin hazırlanması zamanı ssenarilərin tərtib olunması üçün şagirdlər arasında müsabiqə elan edir. Hər bir şagird öz imkanına uyğun və ya valideynlərin dəstəyi yaxud da sərbəst şəkildə ssenariləri hazırlayır. Müsabiqənin keçirilməsi əvvəlcədən elan olunur, müsabiqə komissiyası yaradılır ki, bu zaman sinif müəllimi müsabiqə komissiyasının sədri olur. Layihələr dinlənilir, fikir mübadiləsi aparılır, sonra isə komissiyanın sədrinin sualları ilə şagirdlər ssenaridə olan və keçiriləcək tədbirlə əlaqəli daha dolğun maddələri seçirlər və tədbiri bu əsasda keçirirlər.

Nəticə

Göründüyü kimi müəllim-şagird əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsində əsas sima müəllimdir. Müəllim-şagird əməkdaşlığı sahəsində aparılan işlər təlim-tərbiyə prosesində öz müsbət nəticələrini verir. Siniflərdə şagirdlər tədqiqatçılıq qabiliyyətləri göstərir, müstəqil fikir söyləyir bu və ya digər məsələyə münasibətdə müstəqil mövqe tutaraq problemlərin həll edilməsində müəllimlərlə sıx

əməkdaşlıq münasibətlərinə girməyi bacarırlar, fikir mübadiləsi və diskussiyalar aparırlar. Şagirdin özünü dərk etməsi qarşılaşdığı problemlə üz-üzə qalaraq, bunun həlli yollarını müstəqil tapmağa çalışması və əldə etdiyi nəticəni əsaslandırmağı, bu nəticənin daha səmərəli olmasını başqalarına inandırmaq bacarığı məhz müəllim-şagird əməkdaşlığının yeni pedaqoji təfəkkür baxımından qurulması prosesində yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R. Ə Təlim-Tərbiyənin səmərəliliyinin artırılmasının elmi-nəzəri əsasları, Bakı 2010 , 348 s.
2. Ağayev R. Ə Müəllimin peşə mədəniyyəti “Pedaqoji tədqiqatlar jurnalı” Bakı 2000, № (1 , s 163-168)
3. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası, Bakı 2002, Çarşıoğlu nəşriyyat 447 s
4. Uşinski K.D seçilmiş əsərləri, Bakı 1953, 313 s

SUMMARY

In the article, the teacher-student relationship in the organization of the training process for the establishment of a new education system, the factors that need to be prioritized for the development of the student's personality are discussed. Focuses on establishing that teacher-student delivery requires great mastery and skill to build on this idea. It is noted that the development of new pedagogic thinking is closely related to the activities of each teacher. Along with the methods used in practice for many years and achieving successful results, the effect of using new training methods that can meet the requirements of the modern era was also touched upon.

Key words: Teacher, student, training, upbringing, cooperation

ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ İNKİŞAFINDA NAXÇIVANIN ETNOPEDAQOJİ İRSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sərxan MUSAYEV

serxanmusayev@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-1395-2545>

Xülasə

Məqalədə zəngin tarixə və mədəniyyətə malik Naxçıvanda formalaşan etnopedaqoji materialların şəxsiyyətin mənəvi inkişafında yeri və rolu araşdırılacaqdır. Etnopedaqoji irsin formalaşmasında əsas rol oynayan ailə tərbiyəsi, xalq ədəbiyyatı, adət-ənənələr və milli dəyərlərin şəxsiyyətin tərbiyəsindəki təsiri geniş təhlil edilir. Məqalədə, Naxçıvanın yerli mədəniyyətində qorunub saxlanılan bu dəyərlərin mənəvi inkişaf üçün əhəmiyyəti araşdırılır və onların müasir təhsil sistemində istifadəsi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülür. Xüsusi olaraq, xalq yaradıcılığı, milli bayramlar və mərasimlərin gənc nəslin tərbiyəvi prosesində oynadığı rol vurğulanır. Məqalədə həmçinin müasir tədris mühitində bu etnopedaqoji dəyərlərin necə tətbiq oluna biləcəyi, ailə və məktəb arasında əməkdaşlığın önəmi müzakirə edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, etnopedaqogika, mənəvi inkişaf, ailə tərbiyəsi, xalq ədəbiyyatı, milli dəyərlər, adət-ənənələr, tədris

Giriş

Son illərdə etnopedaqogika anlayışı xüsusi aktual mövzu kimi qarşımıza çıxır. Ortaq fikir kimi deyə bilərik ki, tarixinə və ənənələrinə bağlı xalqlarda istənilən sahədə inkişaf daha sürətli gedir. Dünyada da bu məsələ aktuallıq kəsb edir. Belə ki, azərbaycanlı alim N.Məmmədov, vurğulayır ki, "Tarixi və mədəni irsinə bağlı olan millətlər daha sürətli inkişaf edərək, həm mənəvi, həm də iqtisadi baxımdan digər xalqlardan irəli gedir. Keçmişdən əldə olunan təcrübə, millətin gələcək inkişafında möhkəm təməl rolunu oynayır" (1, s. 135). Gənc nəslin yetişməsində və ümumən şəxsiyyətin formalaşmasında da ənənələr xüsusi önəm daşıyır. Bu qədər aktual olan etnopedaqogika nədir? Bu elmin gənc nəslin formalaşmasında yeri nədir?

Əvvəla qeyd edək ki, Etnopedaqogika – keçmişdən günümüzədək xalqın toplayıb qoruduğu tərbiyəvi biliklərin və təcrübələrin sistemləşdirilmiş formasıdır. Hər bir xalq öz etnopedaqoji irisi ilə öz tarixini və mədəniyyətini qürurla təqdim edə bilər. Azərbaycan etnopedaqohikasının tərkib hissəsi olan Naxçıvan etnopedaqogikası tarixi, mədəni şəraitdə və coğrafi mövqeyi ilə özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. Naxçıvanda etnopedaqoji irsə daxil olan əsas elementlər ailə tərbiyəsi, xalq ədəbiyyatı, xalq yaradıcılığı, adət-ənənələr və əmək dəyərləridir. Bu elementlər əsrlər boyu nəsildən-nəslə ötürülərək, həm təhsil prosesində, həm də gündəlik həyatda tətbiq olunmuşdur.

Əsas hissə

Xalq ədəbiyyatı uşaqların tərbiyəsində hər zaman önəmli yer tutur. Nağıllar, dastanlar, atalar sözləri, tapmacalar, məsəllər və s. hər biri uşaq tərbiyəsində xüsusi materiallar kimi diqqəti cəlb edir. Uzun əsrlər xalqın təcrübəsi sayəsində formalaşan bu materiallar uşaqlarda həyat təcrübəsini formalaşdırır və tənəpərvərlik hissləri aşılamışdır. Bu materiallar sayəsində onlarda cəmiyyətdə davranış qaydaları, öz məsuliyyətini dərk etmə kimi xüsusiyyətlər formalaşdırmışdır.

Ümumiyyətlə bu cür materiallardan istifadə ənənəvi ailə tərbiyəsinin bir xəttinə çevrilməlidir. Çünki uşaqlar ilkin tərbiyəni məhz ailədə alır. Ailə bu dəyərləri və təcrübələri uşaqlarına ötürərək onun düzgün tərbiyəsinə nail ola bilərlər.

Atalar sözlərinin uşaqların, ümumən şəxsiyyətin inkişafında roluna nəzər salaq. “*Atalar sözləri və məsəllər danışdıqda çox işlənən qısa, dərin mənalı və bitkin ifadələrdir. Bunlar xalq müdrikliyinin, xalq zəkasının, xalqın həyat təcrübəsinin bədii ifadəsidir*” (2). Vəli Paşayevin ifadə etdiyi bu fikirlər janrın xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun tərbiyə imkanlarına da işarə edir. Janr vasitəsilə, qısa ifadələr vasitəsilə geniş əxlaqi məsələlər tərbiyə müstəvisində təhlil olunur. Məsələn Naxçıvan folkloru antologiyası I cildə verilmiş bir neçə atalar sözünə nəzər salaq. “*Yaxşı günə dözməyən, pis günə heç dözməz*” (3, s. 311) bu atalar sözü bütünlüklə, şəxsiyyətin həyatdakı çətinliklərə və sınaqlara yanaşma tərzini açıqlayır. Nümunə uşaqlarda çətinliklərlə mübarizə aparmağa, səbrli olmağa səsləyir. Həyatda bəzən müsbət hadisələr baş versə də, pis günlərin də olduğu göstərilir. Yaxşı günlərin qədrini bilmək, çətin günləri səbrlə qarşılamaq tövsiyə olunur. İnsanlara realılıqla barışmağı, insanlara həyatda yalnız gözəl anların olmayacağını, bəzən də çətinliklərlə üzləşəcəyimizi xatırladır. Bu realılıqla barışmaq, insanların gələcəkdə daha sağlam psixoloji vəziyyətdə olmalarına kömək edir. **Nümunə həmçinin müsbət düşüncə və pozitivliyə də səsləyir.** “Yaxşı günə dözməyən” ifadəsi, həyatda müsbət olanı dəyərləndirməyə, buna görə də müsbət düşünməyə təşviq edir. Bu, insanların çətin günlərdə daha yaxşı davranış sərgiləməsinə, müsbət yanaşma göstərmələrinə imkan verir. Nümunə həmçinin özünə inama və özünü tanımağa hesablanmışdır. Yaxşı günlərin qiymətləndirilməsi, insanın özündə olan potensialı görməsinə və pis günlərdə daha inamla mübarizə aparmasına yardım edir.

Burada həmçinin təcrübənin, öyrənmə və təcrübə qazanmanın əhəmiyyəti vurğulanır. “Yaxşı günə dözməyən, pis günə heç dözməz” sözü, insanların müsbət və mənfi təcrübələrini qiymətləndirməyə və hər ikisindən dərs çıxarmağa təşviq edir.

Şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsində önəmli rol oynayan Naxçıvan etnopedaqoji materialları içərisində atalar sözlərindən bir nümunəyə də diqqət yetirək. “*Yaxşı bez arşinsız da satılır*” (3, s. 311) atalar sözü, dərin bir hikmət daşıyır.

Bu nümunədə insanın qiymətləndirilməsi, daxili keyfiyyətlərinin və əxlaqının xarici görünüş və ya təqdimata ehtiyac olmadan dəyərləndirilməsinin mümkün olduğu vurğulanır. Bu nümunə vasitəsilə anlaşılar ki, insanın əxlaqi, dürüstlüyü və saf niyyəti onu cəlbedici və qiymətli edir. Xüsusən gənclərə və uşaqlara bu ifadə vasitəsilə öyrədilir ki, insanın mənəviyyəti, əxlaqi və davranışları onun ən gözəl sərvətidir. Bu, şəxsin xarici atributlardan çox, daxili dəyərlərə yönəlməsinin önəmini vurğulayır.

Xüsusən gənc nəsil “Yaxşı bez arşinsız da satılır” ifadəsi ilə özlərini göstərmək və ya diqqət çəkmək məqsədi güdmədən, sadəcə əsl dəyərlərini qorumağın və inkişaf etdirməyin vacibliyini anlayırlar. Səmimi, təvazökar və dürüst insan öz dəyərini hər yerdə nümayiş etdirməyə ehtiyac duymadan cəmiyyət tərəfindən tanınır və hörmət qazanır.

Digər tərəfdən bu atalar sözü, insanın dəyərlərinin başqalarının təsdiqinə ehtiyac duymadığını ifadə edir. Bu da gənclərin özlərinə inam hissini artıraraq, başqalarının təsdiqinə bağlı olmadan doğru yol tutmaq və mənəvi dəyərlərə sadıq qalmaq əzmini aşılıyır.

Şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında Naxçıvan folklorunda nağılların da xüsusi yeri var. “Adil padşahın nağılı” adlı Naxçıvan folklor antologiyasında toplanan bu epik parça bir çox məqamların təsviri baxımından olduqca maraqlıdır. Bu nağılda mənəvi-əxlaqi dəyərlər üzərində qurulmuş olduğu və insan xarakterini formalaşdırmaq üçün müxtəlif tərbiyəvi mesajlar verir. Nağılın tərbiyəvi potensialı, Naxçıvanın qədim folklor nümunələri ilə zəngin olmasının bir göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Nağılın əsas süjet xətti ədalət, halallıq və düzgünlük üzərində qurulub. Padşahın sınaq keçirməsi və sınağın nəticəsində ən layiqli insanı seçməsi nağılın mərkəzi ideyasını təşkil edir. Burada “halal adam” anlayışı xüsusi vurğulanır və şəxsin mənəvi dəyərlərinin əhəmiyyəti ön plana çəkilir. Padşah bütün toxumları bəşirib verir və onların bitməyəcəyini əvvəlcədən bilir. Buna baxmayaraq, çoxları sınaqda uğur qazanmaq üçün yalan danışır, yalnız bir nəfər - yetim oğlan - halallıqdan uzaqlaşmır. Bu, insanlara dürüstlüyün və düzgünlüyün ən ali dəyərlər olduğunu öyrədir.

Nağıl yetim oğlanın xarakteri üzərində dayanaraq, cəmiyyətin zəif təbəqələrinə qayğı göstərməyin vacibliyini vurğulayır. Naxçıvanın etnopedoloji irsində yetimlərə və kimsəsizlərə kömək etmək, onlara dəstək olmaq kimi dəyərlər daim önəmli olub. Oğlanın padşah tərəfindən taxta

çıxarılması, hətta heç bir şey əldə edə bilməsə də dürüst qaldığı üçün mükafatlandırılması, cəmiyyətin zəiflərinə verdiyi dəyəri əks etdirir.

Padşahın narahatlığı, onun ölümündən sonra ölkəsinin idarə olunması ilə bağlıdır. Bu, liderlər üçün əxlaqi dəyərlərə malik varis yetişdirməyin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Naxçıvan folklorunda əxlaqi dəyərlər daşıyan liderlərin önəmi çox vurğulanır və bu nağıl da buna gözəl bir nümunədir. Padşahın məqsədi yalnız fiziki gücə və var-dövlətə malik birini deyil, dürüst və ədalətli bir rəhbər seçməkdir.

Nağılda maddi zənginlik ilə mənəvi zənginliyin qarşılaşdırılması var. Padşahın var-dövlətə deyil, dürüstlük və halallığa üstünlük verməsi, insanlara mənəvi dəyərlərin maddi nemətlərdən daha əhəmiyyətli olduğunu öyrədir. Bu, Naxçıvanın etnopedoloji irsindəki mənəvi dəyərlərin, xüsusilə də insanın mənəvi inkişafına töhfə verən tərbiyə üsullarının bir əksidir.

Nağılın sonunda yetim oğlanın padşah elan edilməsi, sosial ədalətin təntənəsini və cəmiyyətin ən aşağı təbəqələrinə belə ədalət və hörmətin göstərilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu, eyni zamanda ailə dəyərlərinin qorunmasına və cəmiyyətin hər bir üzvünün rifahına önəm verilməsinə bir işarədir.

Bu nağıl Naxçıvanın zəngin etnopedoloji irsinin mənəvi tərbiyə vasitəsi kimi istifadəsinin əyani sübutudur. Naxçıvan folkloru, xüsusilə bu kimi nağıllar, uşaqlar və gənclər arasında dürüstlük, halallıq, ədalət və insanpərvərlik kimi dəyərlərin təbliğinə xidmət edir. Bu, onların şəxsiyyətinin formalaşmasına və cəmiyyətə faydalı bir fərd kimi yetişməsinə təkan verir.

Bu cür nağılların tədrisi və mənimsənilməsi təkcə uşaqların deyil, bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi inkişafına töhfə verir. Naxçıvanın etnopedoloji irsinin öyrənilməsi və tətbiqi, gələcək nəsillərin mənəvi zənginliklə böyüməsi və sağlam bir cəmiyyətin qurulması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir (3, s. 171).

Naxçıvan folklorundan toplanmış bütün janrlarda olan nümunələrdə şəxsiyyətin formalaşmasında önəmli məqamlar olduqca çoxdur. Buna görə də Naxçıvan etnopedaqoji materiallarının bu istiqamətdə araşdırılması olduqca vacibdir.

Nəticə

Naxçıvanın zəngin etnopedaqoji irsi, uşaqların tərbiyəsi və şəxsiyyətin formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Etnopedaqogikanın əsasını təşkil edən xalq ədəbiyyatı nümunələri — nağıllar, atalar sözləri, tapmacalar, məsəllər və digər folklor janrları gənc nəslin mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə tərbiyələndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu irsin nəsildən-nəslə ötürülməsi təkcə ənənələrin qorunması deyil, həm də xalqın milli kimliyinin və dəyərlərinin yaşadılmasına xidmət edir.

Araşdırmada göstərildi ki, Naxçıvan etnopedaqogikasının elementləri uşaqlarda vətənpərvərlik, ədalət, halallıq, əməksevərlik, dürüstlük və digər əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır. Nağıllar və atalar sözləri vasitəsilə uşaqlara həyatın çətinlikləri ilə mübarizə aparmaq, səbrli olmaq, özünəinam və pozitiv düşüncə kimi xüsusiyyətlər aşılanır.

Naxçıvanın etnopedaqoji irsinin tədrisi və tətbiqi gənc nəslin formalaşmasında və onların cəmiyyətə faydalı bir fərd kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Etnopedaqogikanın məktəb təhsilində daha geniş şəkildə istifadəsi həm uşaqların şəxsiyyət inkişafına, həm də milli kimliklərinin möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər. Bu baxımdan, etnopedaqoji dəyərlərin təhsil sisteminə integrasiyası, gələcək nəslin mənəvi inkişafını təmin edəcək və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, A. (2004). Etnopedaqogika və Vətənpərvərlik Tərbiyəsi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. <http://zim.az/folklor/1325-atalar-sz-v-msllrin-tlim-trbiyvi-xsusiiytlri-haqqnda.html>
3. İstinadla(2002). Azərbaycanın Etnopedaqoji İrsinin Tədqiqi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı
4. Məmmədov, N. (2015). Naxçıvanın Folklor və Milli Dəyərləri. Naxçıvan: NDU Nəşriyyatı.

5. Milli Kimlik və İrsin Qorunması. Azərbaycanın Etnopedoqoji Mirası, Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 2010, s. 135.
6. Naxçıvan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan 2009 Tərtib edənlər: Məhərrəm Cəfərli, Rafiq Babayev s. 311
7. Quliyev, H. (2010). Milli Dəyərlərin Tədrisi və Onların Gələcək Nəsillərə Ötürülməsi. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

SUMMARY

The article explores the significance and role of the ethnopedagogical materials formed in Nakhchivan, a region rich in history and culture, in the moral development of the individual. The analysis focuses on the impact of family upbringing, folklore, traditions, and national values on shaping one's personality. It examines how the preserved values in Nakhchivan's local culture contribute to moral growth and offers recommendations for their application in the modern education system. Special emphasis is placed on the role of folk art, national holidays, and rituals in the educational process of the younger generation. The article also discusses how these ethnopedagogical values can be incorporated into contemporary teaching environments, highlighting the importance of cooperation between family and school.

Keywords: Nakhchivan, ethnopedagogy, moral development, family upbringing, folklore, national values, traditions, education

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значимость и роль этнопедагогических материалов, сформированных в Нахчыване, регионе с богатой историей и культурой, в духовном развитии личности. Анализируется влияние семейного воспитания, фольклора, традиций и национальных ценностей на формирование личности. Особое внимание уделяется тому, как сохранённые в местной культуре Нахчывана ценности способствуют духовному росту, а также предлагаются рекомендации по их применению в современной системе образования. Подчеркивается роль народного творчества, национальных праздников и обрядов в процессе воспитания молодого поколения. В статье также обсуждается, как эти этнопедагогические ценности могут быть интегрированы в современную учебную среду, акцентируя важность сотрудничества между семьёй и школой.

Ключевые слова: Нахчыван, этнопедагогика, духовное развитие, семейное воспитание, фольклор, национальные ценности, традиции, образование

ŞƏKİL ÜZRƏ İNŞALARIN APARILMASI METODİKASI

Solmaz HƏSƏNOVA

elmir.hesen1998@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, şəkil əsasında inşa yazma metodikasını və onun dil tədrisindəki əhəmiyyətini araşdırır. Şəkil üzrə inşaların tədrisi, tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafı, yaradıcı düşünmə və ifadə qabiliyyətlərinin gücləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Məqalədə şəkil əsasında yazı yazma prosesinin müxtəlif mərhələləri izah olunur: şəkilin seçilməsi, təhlili, fikrin planlaşdırılması, yazı mərhələsi, redaktə və qiymətləndirmə. Şəkil əsasında inşa yazmaq, tələbələrin dilin müxtəlif quruluşlarını mənimsəməsinə, təsvir etmə bacarıqlarının inkişafına və yaradıcı yazma qabiliyyətlərini artırmağa kömək edir.

Məqalədə tədris metodları da müzakirə olunur. Qrup işləri, fərdi tapşırıqlar və vizual materialların istifadəsi tələbələrin şəkil əsasında inşa yazma bacarıqlarını gücləndirir və onların müxtəlif perspektivlərdən yanaşmalarını təmin edir. Şəkil əsasında inşa yazma, həmçinin tələbələrin düşünmə və təfəkkür proseslərini stimullaşdırır, dilin zəngin imkanlarını öyrənməyə və ifadə etməyə kömək edir. Nəticə olaraq, şəkil üzrə inşaların tədrisi tələbələrin yazılı ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli bir metodikadır.

Açar sözlər: *şəkil, inşa, yazı mərhələsi, bacarıq, çalışma, proqram, ana dili, təhlil, redaktə, dərs və s.*

Dil tədrisində ən vacib məsələlərdən biri də tələbələrin yazılı ifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə müxtəlif yazılı tapşırıqların, o cümlədən inşaların aparılması vacibdir. Şəkil üzrə inşalar, dilin quruluşunun mənimsənilməsi, ifadə bacarığının inkişafı və təsəvvür qabiliyyətinin artırılması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şəkil əsasında yazı yazma, şagirdlərin düşündüyü mövzunu daha aydın ifadə etməyə, yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə və dilin müxtəlif strukturlarını mənimsəməyə kömək edir. Bu məqalədə şəkil üzrə inşaların aparılması metodikasına, onun əhəmiyyətinə və tətbiq olunma yollarına dair təhlil aparılacaqdır (6, s. 82).

Şəkil üzrə inşa yazmaq, həm şagirdlər üçün, həm də müəllimlər üçün bir çox müsbət cəhətləri ilə fərqlənir. Şəkillər, vizual təfəkkürün inkişafına kömək edir və şagirdin mənzərəni, əşyaları, hadisələri və onların əlaqələrini düşünmə qabiliyyətini artırır. Şəkil əsasında yazı yazmaq tələbələrə aşağıdakı faydaları verir:

1. Düşünmə və təfəkkürün inkişafı: Şəkillər, təfəkkür proseslərini stimullaşdırır və şagirdlərin mövzuya daha yaradıcı yanaşmasına səbəb olur.

2. Dil bacarıqlarının inkişafı: Şəkil əsasında yazı yazmaq, tələbələrə daha çox leksik və qrammatik struktur istifadə etməyə kömək edir. Bu da onların dil biliklərini artırır.

3. Təsvir və detallara diqqət: Şəkil, mövzunun daha aydın şəkildə təsvir edilməsinə və detallara diqqət yetirilməsinə kömək edir.

4. Yaradıcı yazma bacarığının inkişafı: Şəkillər tələbələri yaradıcı düşünməyə və dil vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etməyə təşviq edir.

Şəkil əsasında inşa yazma prosesi, müəyyən mərhələlərdən keçərək baş verir. Bu mərhələlər həm müəllimlərin, həm də tələbələrin inşa yazmağı daha məhsuldar və faydalı şəkildə həyata keçirmələrini təmin edir. Şəkil üzrə inşa yazma prosesində əsasən aşağıdakı addımlar izlənilir:

İlk addım olaraq şəkil düzgün seçilməlidir. Şəkil mövzunun başa düşülməsini təmin etməli, müəyyən bir ideya və ya hiss yaratmalıdır. Müəllim, şəkil seçərkən onun tələbənin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmasına diqqət etməlidir. Şəkilin diqqətlə təhlil edilməsi tələbənin şəkildən nəyi vurğulamağa və hansı elementlərə diqqət etməyə yönəldiləcəyini müəyyən edir. Tələbə şəkili

müxtəlif baxış bucaqlarından nəzərdən keçirərək əsas ideyanı anlamalıdır (5, s. 78)

Şəkil əsasında inşa yazmadan əvvəl müəllim, tələbələrə şəkil haqqında bir sıra suallar verə bilər. Bu suallar şəkilin əhəmiyyətini və onu təsvir etməyə kömək edir. Məsələn:

Şəkildə nə baş verir?

Hər hansı bir emosional vəziyyət və ya mühit varmı?

Şəkildəki obyektlər arasındakı əlaqə nədir?

Şəkildən hansı nəticələri çıxarmaq olar?

Bu suallar tələbələrə şəkli daha dərinlən anlamağa və onun haqqında fikirlərini toplamağa kömək edir (1, s. 38).

Şəkil üzrə inşa yazmağa başlamazdan əvvəl tələbə fikrini planlaşdırmalıdır. İnşa yazma prosesinin ilk mərhələsi, şəkil əsasında yazılacaq insanın strukturunu hazırlamaqdır. Planlaşdırma mərhələsi, tələbənin yazını necə quracağını və hansı mövzuda fikirlərini inkişaf etdirəcəyini müəyyən edir. Bu mərhələdə ümumiyyətlə aşağıdakı strukturlar izlənilir:

Şəkil haqqında ümumi məlumat verilir, şəkilin əsas ideyası və təsvir etdiyi hadisə təqdim olunur.

Şəkilin detallı ilə təhlili edilir, şəkilin müxtəlif hissələri izah edilir və şəkildən əldə olunan mesajlar və ya hisslər açıqlanır.

İnşanın sonunda şəkilin əhəmiyyəti, onun həyatla və ya müəyyən hadisələrlə əlaqəsi vurğulanır.

Şəkil üzrə inşa yazarkən tələbələr, planlaşdırılmış struktura əsaslanaraq fikirlərini yazılı şəkildə ifadə edirlər. Bu mərhələdə tələbələrə düzgün dil quruluşları, qrammatik qaydalar və leksik seçimlər barədə məlumat verilməli və doğru istifadəyə yönləndirilməlidir. Yazı prosesində, şəkil əsasında yaranan ideyanın düzgün şəkildə dilə gətirilməsi və hisslərin dəqiq ifadə edilməsi önəmlidir.

Yazı bitdikdən sonra tələbə inşanı redaktə etməlidir. Bu mərhələdə yazı strukturunun düzgünlüyü, qrammatik səhvlər, stilistikanın düzgünlüyü və ümumi ifadə aydınlığı yoxlanılır. Müəllim, tələbəyə bu mərhələdə nəzarət edərək, onların yazılı ifadə bacarıqlarını düzgün şəkildə istiqamətləndirə bilər (2, s. 44).

İnşa yazıldıqdan sonra müəllim tələbəyə əks əlaqə verir. Müəllim, tələbənin yazısında hansı tərəfləri yaxşı işlətdiyini və hansı sahələrdə inkişaf etməsi lazım olduğunu göstərir. Əks əlaqə, tələbənin gələcəkdə yazılı ifadə bacarıqlarını daha da təkmilləşdirməyə kömək edir.

Şəkil əsasında inşa yazma prosesinin daha məhsuldar olması üçün bir neçə tədris metodunun tətbiqi vacibdir:

Tələbələrə şəkil əsasında qrup şəklində inşa yazma tapşırığı verilə bilər. Bu, onların bir-biri ilə fikir mübadiləsi etmələrinə və müxtəlif perspektivlərdən yanaşma qazanmasına kömək edir.

Tələbələrə şəkil üzrə fərdi inşa yazma tapşırığı verilə bilər ki, bu da onların yaradıcı düşünmə qabiliyyətini artırır və öz fərdi üslubunu inkişaf etdirmələrinə imkan verir.

Şəkil əsasında inşa yazma ilə yanaşı, digər vizual materiallardan, məsələn, qrafiklər, şəkil slaydları və ya videolardan istifadə edilə bilər. Bu, tələbələrin daha geniş məlumat əldə etmələrinə və müxtəlif təfəkkürlərdən istifadə etmələrinə kömək edir (7, s.14).

Şəkil üzrə inşaların aparılması metodikası, tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəkil əsasında yazı yazmaq, tələbələrə dilin müxtəlif struktur və üslublarını mənimsətmək, öz fikirlərini aydın və düzgün şəkildə ifadə etmək imkanı verir. Müəllimlərin bu prosesə düzgün yanaşması, şagirdlərin yazılı ifadə bacarıqlarını gücləndirərək, onlara geniş yaradıcı imkanlar təqdim edir. Bu yanaşma həmçinin tələbələrin dil biliklərinin dərinləşməsinə və daha mükəmməl yazılı ifadə bacarıqlarına sahib olmalarına gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Dil tədrisində metodik yanaşmalar. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. 2010.
2. Əhmədova N. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif Nəşriyyatı. 2012.
3. Həsənova A. Dil və yazılı ifadə bacarıqları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2008.
4. Hüseynova M. Şəkil əsasında yazı yazma metodikası. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı. 2011.
5. İsmayılova L. Yaradıcı düşüncə və dil bacarıqları. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. 2015.
6. Quliyev S. Şəkil əsasında yazı və dilin inkişafı. Bakı: Maarif Nəşriyyatı. 2013.
7. Sadıqov T. Dil tədrisinin metodikası. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2007.
8. Zeynalov S. Yazılı ifadə və təsvir bacarıqları. Bakı: Elmi Nəşriyyat. 2016.

SUMMARY

This article examines the methodology of picture-based essay writing and its importance in language teaching. Teaching picture essays plays an important role in developing students' language skills, strengthening their creative thinking and expressive abilities. The article explains the different stages of the image writing process: image selection, analysis, idea planning, writing stage, editing and evaluation. Writing a picture-based essay helps students master different language structures, develop descriptive skills, and improve creative writing skills.

Teaching methods are also discussed in the article. Group work, individual assignments, and the use of visual materials strengthen students' picture-based essay writing skills and allow them to approach from different perspectives. Writing an essay based on a picture also stimulates students' thinking and reasoning processes, helping them learn and express the rich possibilities of language. In conclusion, teaching picture essays is an important method for developing students' written expression skills.

Keywords: *essay, communicative speech, sentence, study, program, native language, recitation, grammar, lesson, etc.*

PSIXOLOLİ ƏDƏBİYYATDA MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINDA NİTQİN ROLUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ

Şəbnəm HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə işində elmi-pedaqoji ədəbiyyatda məktəbəqədər yaşlı uşaqların təfəkkürünün inkişafında nitqin rolunun öyrənilməsi məsələləri araşdırılır. Təbii ki burada bir neçə yanaşmanın olduğu qeyd edilir. Əsasən, L.Viqotski və J.Piagenin ideyaları ümumiləşdirilmişdir. Nitq və təfəkkürün inkişafı təlimin prinsiplərinə əsaslanır və məktəbəqədər yaşda uşağın neyrofizioloji inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaq, nitq, təfəkkür, idrak prosesi, təhlil, ümumiləşdirmə.

Təfəkkür mahiyyətə yeni, nitqlə ayrılmaz şəkildə əlaqəli axtarış və kəşfin sosial cəhətdən şərtləndirilmiş psixi prosesidir, onun təhlili və sintezi zamanı reallığın vasitəçi və ümumiləşdirilmiş əks etdirilməsi prosesidir. Məktəbəqədər uşaqların təfəkkür əməliyyatlarının effektiv inkişafı dövrümüzün aktual problemlərindən biridir. Təfəkkür əməliyyatları problemlərin həllinə yönəlmiş təfəkkür fəaliyyətin əsas vasitələrindən biridir. Problemləri həll etmək üçün böyük və uşaqlar bir çox təfəkkür əməliyyatlardan, məsələn, analiz, sintez, müqayisə və başqalarından istifadə edirlər. Onlarsız idrak fəaliyyətini və ümumilikdə öyrənməni həyata keçirmək mümkün deyil.

Məktəbəqədər uşaqlarda təfəkkürün inkişafı problemi bir çox tədqiqatçı tərəfindən xüsusi araşdırma mövzusu olmuşdur:

- məktəbəqədər yaşlı uşaqların təfəkkürünün öyrənilməsi (J.Piaje, L.S.Viqotski;
- təfəkkürün psixoloji əsasları, mahiyyəti, amilləri və metodları K.Dvekin, K.F.Lebedinskaya, N.A.Mençinskaya və başqalarının əsərlərində öyrənilmişdir.

Çoxsaylı psixoloji və pedaqoji əsərlərdə təfəkkürün uşaqlıq boyu tərbiyə və məişət şəraitinin təsiri altında formalaşdığı və inkişaf etdiyi vurğulanır. İnsan doğulanda təfəkkürsü olmur. İdrak ətraf mühit obyektlərinin qavranılması və hiss edilməsi ilə formalaşmağa başlayır, sonra onların təsvirləri yaddaşda saxlanılır. Bu idrak körpənin reallıqla intensiv qarşılıqlı əlaqəsi prosesində, ona ətrafındakı obyektlərin xüsusiyyətlərini daha yaxşı öyrənməyə, habelə bu obyektlər haqqında öz fikirlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verən praktiki hərəkətlər zamanı baş verir. Artıq uşağın həyatının ilk aylarında nitqə yiyələnmək, dünyagörüşü genişləndirmək və s. ilə əlaqəli elementar təfəkkür mədəniyyətinin formalaşması baş verməlidir. Uşaq ətrafındakı dünya, insanlar arasındakı münasibətlər, obyektlər arasında əhəmiyyətli əlaqələr və sair haqqında biliklərin əsaslarını əldə edir.[1]

L.S.Viqotski məktəbəqədər uşaq üçün xarakterik olan üç əsas təfəkkür növünü müəyyən edir:

- əyani - əməli - üç-dörd yaşa qədər uşaqlarda üstünlük təşkil edir;
- obrazlı – dörd yaşından uşaqlarda aktiv olur;
- məntiqi – beş yaşından uşaqlar tərəfindən mənimsənilir.[4.58]

Əyani - əməli təfəkkür - uşaq müxtəlif vəziyyətləri vizual olaraq müşahidə edir və təcrübəyə əsaslanaraq istədiyi hərəkəti seçir. İki yaşlı bir uşaq üçün hərəkətlər sınaq və səhv yolu ilə baş verir və dörd yaşında o, artıq düşünməyə və sonra hərəkət etməyə başlayır.

J.Piaje təfəkkür və nitq arasındakı əlaqəyə əsaslanaraq öz tədqiqatlarını uşaqların nitqinin inkişafının öyrənilməsi yolu ilə təfəkkürün inkişafı üzərində qurmuşdur. Onun eksperimental nümunəsi “Körpələr üçün Uşaq Evi”nin uşaqları idi. Bir ay ərzində J.Piaje hər bir uşağın dediklərini qeyd etdi. Psixoloq toplanmış materialı diqqətlə işlədikdən sonra uşaq nitqinin iki əsas qrupunu

müəyyən etdi: eqosentrik və ictimai.[6.76] Eqosentrik - yalnız özü haqqında danışır, buna görə də həmsöhbətin nöqteyi-nəzərini almağa çalışmadan, həmsöhbətə təsir etmək istəyi (təkrar, monoloq, birlikdə və ya kollektiv monoloq) və ictimailəşdirilmiş nitq.

Məktəbəqədər yaşda dünyanı dərk etməyə yönəlmiş xüsusi bir fəaliyyət inkişaf edir – nitq və idrak fəaliyyəti. Nitq və təfəkkür təlim və tərbiyə şəraitində məktəbəqədər uşaqlarda bir-birindən asılı olan iki psixoloji prosesin inkişafına təsir göstərir. Nitq və təfəkkür fəaliyyəti inkişaf təhsili prinsiplərinə əsaslanır və məktəbəqədər yaşda uşağın neyrofizioloji inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alır [1].

Bir uşağın koqnutiv sahədə mənimsəməyə başladığı ilk olan ümumiləşdirmə və müqayisə əməliyyatlarıdır. Müqayisə əməliyyatı iki yaşında mənimsənilir. Müqayisə parametrləri: rəng, forma, ölçü, cins, temperatur. Sonra ümumiləşdirmə gəlir. Ümumiləşdirməni inkişaf etdirmək üçün daha zəngin lüğət tərkibi və formalaşmış zehni bacarıqlar lazımdır. Üç yaşlı uşaqlar obyektləri asanlıqla qruplara ayıra bilirlər, amma "Bu nədir?"sualına cavab verməyə də bilər.

Təsnifat ümumiləşdirmə və korrelyasiyadan istifadə edən mürəkkəb zehni əməliyyatdır. Əvvəlcə uşaq obyektləri yalnız ümumi anlayışlara və funksional xüsusiyyətlərə görə təsnif edə bilir ("bu nədir?", "o necədir?").

İnkişaf etmiş nitq və təfəkkür məlumatın yüksək keyfiyyətli mənimsənilməsini təmin edir, nitqi inkişaf etdirir, alınan məlumatları təhlil etmək və sintez etmək qabiliyyətini formalaşdırır, yaradıcı təfəkkürün inkişafına töhfə verir.

Tədqiqatın nəticəsi: Nitq və təfəkkür həm çoxmənalı, həm də müxtəlif anlayışlardır. Onlar bir-birinin ayrılmaz hissəsidir və onlar ayrı – ayrılıqda mövcud ola bilməzlər. Nitq-zehni fəaliyyət təfəkkürün, nitq və ünsiyyət proseslərinin formalaşmasını əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H. J.Piajenin nəzəriyyəsinin təlim fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti
2. Əliyev B., Əliyeva K, Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı., 2011.
3. Əliyev B.H. Müəllim –tələbə münasibətlərinin təlim prosesinə təsiri. Bakı., 1998
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Национальное образование, 2016.
5. Гоголева В.Г. Игры и упражнения для развития конструктивного и логического мышления у детей 4-7 лет. – СПб: Детство-Пресс, 2022.
6. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. 2013.

SUMMARY

The thesis examines the issues of studying the peculiarities of thinking in preschool children in scientific and pedagogical literature. It is noted that there are several approaches here. Basically, the ideas of L.Vygotsky and J.Piaget are summarized. Speech and thinking activity is based on the principles of developmental learning and takes into account the peculiarities of neurophysiological development of a child in preschool age.

Key words: *preschooler, speech, thinking, cognitive process, analysis, generalization.*

РЕЗЮМЕ

В тезисе рассматриваются вопросы изучения особенностей мышления детей дошкольного возраста в научно-педагогической литературе. Отмечено, что здесь существует несколько подходов. В основном обобщены идеи Л. Выготского и Ж. Пиаже. Речевая и мыслительная деятельность строится на принципах развивающего обучения и учитывает особенности нейрофизиологического развития ребенка в дошкольном возрасте.

Ключевые слова: дошкольник, речь, мышление, познавательный процесс, анализ, обобщение.

İNKLUZİV TƏHSİLİN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNKİŞAFINA YÖNƏLDİLMİŞ DİDAKTİK VƏ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Şəkər ORUCƏLİYEVƏ

Oruceliyeva.sheker@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet

Xülasə

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüzivliyin didaktik və metodoloji aspektlərinin əsas məqsədi uşaqların bir-birindən fərqlənmədən təhsildən yararlanmasıdır. Təhsil müəssisəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların bütün uşaqlarla bərabər təhsil alması, onlara cəmiyyətin bir üzvü olduqlarını anlamaqlarına yönəldilmişdir.

Uşaqlara fərdi yanaşma, interaktiv tədris metodlarından istifadə edilməklə tədris sistemində uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində Didaktik aspektlər inklüziv təhsilin əsas prinsiplərini əhatə etməklə uşaqlar fərdiləşdirmə, əlçatanlıq, aktivlik və sosial integrasiyanı əsasında öyrənmə mühitinin əlçatanlığının göstərilməsinə xidmət göstərir. Prinsiplər əsasında uşaqların təlim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün lazımi təlim materialları ilə təmin edilməsinə yardımçı olur.

Metodoloji aspektlərə- fərdiləşdirmə, oyun metodu, əməkdaşlıqlı təlim, sensor təlim metodları, dəstəkləyici və alternativ əlaqənin qurulmasına yönəldilmişdir.

İnklüziv təhsil yalnız verilmiş yanaşma və metdoldan ibarət olmayaraq fiziki mühitdəndə aslıdır. İnklüziv təhsilin mövcud olduğu müəssisələrdə uşaqlar üçün xüsusi avadanlıqlar, uşaqlar üçün xüsusi əşyalar(mebellər), uşaqların dincələ bilməsi və sakitliyi üçün xüsusi zonalar(otaqlar) fəaliyyət göstərməlidir.

Açar sözlər: *Məktəbəqədər, İnklüzivlik, Didaktik aspektlər, Metodoloji aspektlər*

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə dövlət tərəfindən götürülən diqqət müəssisələrdə təhsilin inkişaf imkanlarının artmasına xarici təhsil sistemində integrasiya edilməsinə səbəb olur. Günümüzün aktual mövzularından olan İnklüziv təhsilin təməli Məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayır. İnklüziv təhsilin əsas müsbət cəhəti bütün uşaqlara bərabər təhsil alma imkanı yaradır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sağlamlığından aslı olmayaraq uşaqların hər birinə eyni dərəcədə qayğı, həmçinin xidmət göstərilməlidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil sistemində yanaşmanı iki aspektdə ayıra bilərik.

- Didaktik aspektlər
- Metodoloji aspektlər.

Məktəbəqədər təhsil sistemində inklüziv təhsilin didaktik aspektlərinə bir sıra prinsiplər əhatə edilir. Prinsiplərin hər biri təhsil sisteminin məqsədinin, metodu, məzmunu və vasitələrinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. İnklüziv təhsil sisteminin didaktik prinsiplərinə nəzər salaq.

➤ Fərdiləşdirilmə prinsipi- məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təhsil alan, öyrənmə fəaliyyəti ilə məşğul olan uşaqların hər birinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların inkişafına təkan verməyə yönəldilmişdir.

➤ əlçatanlıq və uyğunluluq prinsipi- məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsilin hər bir uşaq üçün rahat şəkildə anlaşıla bilən və əlçatan olmasına yönəldilmiş prinsipdir.

➤ Fəallıq və interaktivlik təlim prinsipləri- təhsil müəssisəsində uşaqların iştirakının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Məqsədə çatmaq üçün uşaqlara sistemə uyğun oyunlardan istifadə edilməsində yardımçı mövqey tutur. Prinsipin məqsədi daha çox uşaqların aktiv fəaliyyətinə yönəldilmiş metodlardan istifadəyə yönəldilmişdir.

- Emosional və əməkdaşlıq prinsipi- müəssisə daxilində uşaqlar arasında, uşaq və tərbiyəçi

arasında əməkdaşlıqlı metodlardan istifadə, qarşılıqlı hörmək hissinin aşılması, emosional tənظیمlənməsi prosesinə əsaslanmışdır. İnkulizim təhsil sisteminin tərkibini təşkil edən uşaqlar emosional olaraq digər uşaqlardan fərqli olaraq şən, aqressiv, sakit ola bilirlər. Bütün uşaqlarda mövcud olan bu hislər xüsusi təhsilə cəlb edilmiş uşaqlarda daha çox özünü büruzə verir.

➤ Tədris prosesinə uyğunlaşma prinsipi- müəssisə daxili təlim prosesində uşaqlarda görmə, eşitmə, anlama, danışma və s. kimi keyfiyyətlərin düzgün şəkildə qurulmasına yönəldilmiş prinsip olmaqla yanaşı təhsil sisteminin resurslarının uşaqlar tərəfindən dərk edilməsinə də yönəldilmiş prinsip olaraq nəzərə ala bilərik.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkluzivliyin digər bir aspekti isə metodoloji aspektlər sayılır. Metodoloji aspektlərə metodiki və metod yanaşmalar olaraq da qeyd edə bilərik. Metodoloji yanaşmalara nəzər yetirək.

➤ Fərdiləşdirilmiş təlim yanaşmaları metodoloji aspektlərin fərdi şəkildə metodların tətbiqi kimi anlamağa yön verir. Yanaşmanı fərqləndirən əsas meyar isə uşaqların təlim prosesində iştirakında onlara fərdi şəkildə yanaşılmasına yardımçı olur. Fərdi yanaşma prosesində daha aydın və həmçinin bir uşaqa daha çox vaxt ayrılmasına kömək edir. Fərdiləşdirilmiş təlimlərin tətbiqi zamanı fərdi tədris planları hazırlanaraq təlimin daha effektiv və ən əsası daha sistemli şəkildə keçirilməsində rol oynaya bilər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində daha çox kollektiv öyrənmə ön planda olsa da inkluziv təhsilə cəlb edilmiş uşaqlarda fərdi öyrənməyə cəlb edirlər. Fərdiləşdirilmiş təlim sisteminin davamlı şəkildə fəaliyyətdə olması uşaqlarda sosiallaşma imkanlarını azalda bilər. Uşaqların sosiallaşması üçün onların həm fərdi təlim sisteminə, həm də kollektiv təlim sisteminə cəlb edilməsi önəmli faktır.

➤ Oyun metodları- öyrənmə prosesində tərbiyəçi müəllimə uşaqlara öyrənmə prosesində daha çox oyunlarla öyrədilməsinə üstünlük verilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların ilkin biliklərə sahib olması, onların əzbərləmə, oyun, idman, gimnastika kimi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə çalışılır. Öyrənmə metodu kimi əsas olaraq oyunlar mühüm mövqe tutur. Uşaqların yaş dövrünü nəzərə alaraq inkluziv təlim metodlarından istifadə zamanı metodların uşaqlara oyun prosesində daha çox öyrənmə istiqamətli olduğunu bilərək oyun metodlarından istifadə daha səmərəli üsul olaraq nəzərə çarpır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkluziv təlimdə oyun metodları bir neçə hissəyə ayrılır.

1. Rollu oyunlar- uşaqlarda sosial bacarıqların aşkarlanması və inkişafına yönəldilmiş metoddur. Uşaqlar qısa tamaşalar əsasında rolara girərək onların müxtəlif situasiyalarda vəziyyətdən necə çıxmasına yönəldilmişdir.

2. Musiqi və ritmik oyunlar- uşaqlarda emosional inkişafın üzə çıxarılması və uşaqların sensor inkişafına yönəldilmiş oyun metodlarıdır. Musiqi əsasında uşaqlara oyunlar təşkil edilərək onların həm hərəkət qabiliyyətini, həm də söz əzbərləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Inkluziv təhsilə cəlb edilmiş uşaqlarda bir çox müşahidələrə əsaslanaraq onların musiqi duyumunun yüksək olması onlarda öyrənməyə marağının artırılmasında kömək edir.

3. Mühakimə oyunları- hərəkət pozuntuları olan və ya uşaqların hərəkət etməsində yardımçı olan oyun metodları hesab edilir.

➤ Əməkdaşlıqlı təlim metodları- uşaqların öyrənmə prosesində, prosesdən kənar əməkdaşlıq əsasında bir-birinə dəstək göstərilməklə öyrənmə prosesini sürətləndirir. Inkluziv təhsil alan uşaqların fərdi yanaşma metodları ilə yanaşı əməkdaşlıq əsasında digər uşaqlarla təlim prosesinin bir parçası olmalıdırlar. Bildiyimiz kimi, uşaqlar onların bütün uşaqlarla eyni olduqlarını öyrətməli və onları təhsil sistemindən təcrid etməməliyik. Onlar cəmiyyətimizin bir parçası olaraq hər zaman inkişaf etmək, təhsil almaq ən əsası yaşamaq hüququna sahib cəmiyyətimizin fərdləridirlər.

➤ Sensor təlim metodları- qavrama problemi yaşayan və qavraması zəif uşaqlarda görmə, eşitmə və toxunma yolu ilə öyrənməyə əsaslanan təlim metodlarıdır. Sensor təlim metodlarından istifadə zamanı isə Montessori metodundan geniş istifadə edilir. Metodun əsasında uşaqların müstəqil düşünmə, özünü idarəetmə və problem həll etməni əsas götürməkdir.

➤ Dəstəkləyici və alternativ əlaqənin qurulması- əlaqə qurmaq, nitq problemlili uşaqların,

mimika, jest, şəkil və kartlardan istifadə etməklə öyrənməsi metodudur.

Verilmiş məlumatlar əsasında bir sıra nəticəyə gəlmək olar ki, müəllimlərin verilmiş bilikləri uşaqlara aşılanaşması üçün ilkin olaraq xüsusi bilik səviyyəsinə sahib olması, eşitmə, görmə, danışma və s. uşaqlarla çalışması üçün emosional olaraq inkişafı vacib aspektir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim prosesinin düzgün inkişafı üçün bir sıra təlim tədbirlərinin görülməsi önəmlidir.

1. Təhsilin səviyyəsinə uyğun olaraq tədris planı tərtib olunmalıdır.

2. Müəssisə işçi bazasının psixoloq, loqoped və sahə üzrə mütəxəssislərdən təşkil edilməlidir.

3. Müəssisədə müəllimlər tərəfindən uşaqlarda psixoloji, emosia və empatiya bacarıqları aşılmalıdır.

İnklüziv təhsil yalnız verilmiş yanaşma və metdoldardan ibarət olmayaraq fiziki mühitdəndə aslıdır. Inklüziv təhsilin mövcud olduğu müəssisələrdə uşaqlar üçün xüsusi avadanlıqlar, uşaqlar üçün xüsusi mebellər, uşaqların dincələ bilməsi və sakitliyi üçün xüsusi zonalar fəaliyyət göstərməlidir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv didaktik və metodoloji əsaslarının məqsədi Respublikamızda uşaqlar arasında fərq qoyulmadan hər bir uşağın təhsil sistemindən yararlanması və həmçinin onların heç bir uşaqdan fərqli olmadığını göstərməkdir. Inklüziv təhsilin əsas məqsədi uşaqların cəmiyyətə integrasiyası prosesinə təkan verir. Məktəbəqədər yaş dövrü uşaqların hərtərəfli inkişafının - (idraki, emosional və s.) əsas öyrənmə dövrüdür. Təhsildə inklüziv yanaşma isə uşaqların təhsil prosesinin dəstəklənməsi onların inkişafının zamanında və daha sürətli olmasına yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
2. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007.
3. Inklüziv siniflərdə təlimin təşkili, oxu materialı, Bakı, 2018
4. Inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla işin aparılması, Bakı, 2020
5. Sadıqov. F. “Pedaqogika”. Bakı, 2007.

SUMMARY

The main goal of the didactic and methodological aspects of inclusiveness in preschool educational institutions is the enjoyment of education by children without distinction from each other. Education of children with special needs in an educational institution on an equal basis with all children is aimed at making them understand that they are part of society. An individual approach to children is aimed at adapting them to the teaching system using interactive teaching methods. Didactic aspects in preschool educational institutions serve to ensure the accessibility of the learning environment based on individualization, accessibility, activity and social integration by covering the basic principles of inclusive education. On the basis of the principles, it helps to provide children with the necessary training materials to meet their learning needs. To methodological aspects - individualization, the game method, collaborative training, sensory training methods, the establishment of a supportive and alternative relationship

Keywords: *Preschool, Inclusiveness, Didactic aspects, Methodological aspects*

ŞAGİRDlər ÜÇÜN ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ HƏMYAŞİD QIYMƏTLƏNDİRMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Şəlalə EYVAZLI

selaleeyvazli@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə özünümonitorinq, özünütənzimləmə və özünüqiymətləndirmə anlayışları geniş istifadə olunur. Bu anlayışlar bir-biri ilə əlaqəli metakoqnitiv bacarıqlardır. Metakoqnitiv bacarıqları insanın öz idrak proseslərini tanıması və dərk etməsidir. Ümumiyyətlə, bu bacarıqlar şəxsiyyətin öz fəaliyyətini öyrənməyə və nəzarət etməyə imkan yaradır. Təlim prosesində istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları arasında özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirməsi də yer tutur. Qiymətləndirmənin vacib aspektləri hesab olunurlar. Bu üsullar əsasən formativ qiymətləndirmə zamanı istifadə oluna bilər. Qiymətləndirmə tək tərəfli proses deyildir. Burada müəllim-şagird münasibətləri tənzimlənir, eyni zamanda, şagirdlər də bu prosesin aktiv iştirakçısına çevrilirlər. Pedaqoji prosesdə özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirməsindən səmərəli istifadə etdikdə effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür. Şagirdlərə özlərini və sinif yoldaşlarını qiymətləndirməyi açıq şəkildə öyrətməyin bir çox faydaları vardır. Bu zaman şagirdlər öz fəaliyyətlərinə daha məsuliyyətli yanaşır və pedaqoji prosesin fəal üzvünə çevrilirlər. Özünüqiymətləndirmə şagirdin öyrənmə prosesi ilə bağlı meyarlarını tətbiq etməsini, səylərini əks etdirmələrini və fəaliyyətinin keyfiyyətini nəzarətdə saxlamağı əhatə edir. Həmyaşd qiymətləndirməsi isə şagirdin qiymətləndirmə meyarları əsasında həmyaşdılarının fəaliyyəti haqqında fikir yürütməyi və konstruktiv rəy bildirməyi əhatə edir. Hər ikisi şagirdlərin öyrənmələrinə və nailiyyətlərinə müsbət töhfələr verir.

Açar sözlər: dəyərləndirmə, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, həmyaşd qiymətləndirməsi, tənqidi düşüncə, tənzimləmə, motivasiya

Tədris prosesinin vacib komponentlərindən olan qiymətləndirmə şagird nailiyyətlərinin ölçülməsində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Qiymətləndirmənin düzgün üsullarla aparılması onun effektivliyinin artmasına səbəb olur. Şagird nailiyyətlərini qiymətləndirən zaman situasiyaya uyğun düzgün qiymətləndirmə üsulunu seçmək lazımdır. Qiymətləndirmə üsulları sırasına özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirilməsi də daxildir. Həmin qiymətləndirmə üsulları son dövrlərdə fəal (interaktiv) müasir qiymətləndirmə üsulları kimi geniş istifadə olunur. Eyni zamanda bu qiymətləndirmə üsulları obyektivliyin təmin olunmasının yollarından hesab olunur.

İlk olaraq, özünüqiymətləndirmə anlayışı psixoloji ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. İnsan şəxsiyyətinin özünüdərkə özünüqiymətləndirmə ilə sıx bağlıdır. Özünüdərk insanın özünü nə dərəcədə tanıması ilə əlaqədardır. Özünüqiymətləndirmə şəxsin özünə dair xüsusiyyətləri obyektiv və ya subyektiv qiymətləndirməsidir. Bu zaman şəxs öz güclü və zəif tərəflərini təhlil edir, gələcək inkişaf istiqamətini bu təhlil əsasında müəyyən edir. İnsan müəyyən yaş dövrlərində öz xüsusiyyətlərini, davranışlarını, əxlaqi keyfiyyətlərini dərk edir, müxtəlif aspektlərdə təhlil edir və özünüqiymətləndirir. Şagirdlərdə erkən yaşlardan başlayaraq özünü tanıma ehtiyacı yaranır. Bu dövrdə onlar ətrafdakı insanların düşüncələrini nəzərə alır, öz düşüncələrini, emosiyalarını buna əsasən tənzimləyirlər. Deməli, özünüqiymətləndirmə anlayışı əvvəlcə psixologiyada, sonra isə pedaqogikada istifadə olunmağa başlamışdır.

Özünüqiymətləndirmə şəxsin öz fəaliyyəti, davranışı, bilik və bacarıqları haqqında tənqidi fikir bildirməsi və dəyərləndirməsidir. Bu zaman insan özünü daha aydın dərk edir, güclü və zəif tərəflərini müəyyən edir. Öz fəaliyyəti üzərində tənqidi düşüncə aparən şagird irəliləyişlərini müşahidə edərək özü üçün qiymət tərtib edə bilər. Təhsildə özünüqiymətləndirmə təhsilalanının öz öyrənmə prosesini

analiz edərək qiymətləndirməsidir. Şagirdin məqsədini həyata keçirmək üçün düzgün strategiyanın qurulmasında özünüqiymətləndirmənin mühüm rolu vardır. Özünüqiymətləndirmənin əsas məqsədi şagirdlərdə məsuliyyət hissi, motivasiya və tənqidi düşüncəni formalaşdırmaq, irəliləyişlərini təmin etməkdir. Refleksiya özünüqiymətləndirmənin əsas komponenti hesab olunur. Refleksiya şəxsin öz fəaliyyəti, düşüncəsinə kənardan (bir növ “güzgüdən baxması”) nəzər salması hesab olunur. Dərs prosesində refleksiya şagirdin öz fəaliyyətini sorğulamasıdır. “Bu gün nə öyrəndim?”, “Hansı məqamlarda çətinlik çəkdim?” kimi suallarla şagird təhlillər aparır.

Şagirdin hərtərəfli öyrənməsinin bir hissəsini də qrup fəaliyyətlərində iştirak etməsidir. Qrup daxilində bütün şagirdlər eyni səviyyədə aktivlik göstərmirlər. Buna görə şagirdlərdən qrup üzvlərinin fəaliyyətini qiymətləndirmək tələb edilir. Həmyaşd qiymətləndirməsi həm də qrup qiymətləndirməsi metodu hesab olunur. Həmyaşd qiymətləndirməsi zamanı dərs prosesində şagirdlər bir-birinin işini nəzərdən keçirə və qarşılıqlı qiymətləndirə bilirlər. Bu zaman öyrənmə prosesində şagirdlərin aktiv iştirakı nəzərə çarpır. Qarşılıqlı qiymətləndirmə şagirdlərə fəaliyyəti ilə bağlı tənqidi fikirlərini və rəylərini bildirmək üçün strukturlaşdırılmış təlim prosesini təmin edir. Qiymətləndirmə şagirdlərə məsuliyyət götürmək, qiymətləndirməni öyrənmək, konstruktiv rəy bildirmək və fəaliyyətlərini idarə etmək kimi imkanlar verir. Həmçinin, biliyin fikir mübadiləsi vasitəsilə ötürülməsi şagirdlərin öyrənmə qabiliyyətlərini artırmağa nail olur. Şagirdlər arasında qarşılıqlı sosial münasibətlər, əməkdaşlıq və ünsiyyət kimi əsas kompetensiyalar həmyaşd qiymətləndirməsi zamanı formalaşır.

Özünü və həmyaşd qiymətləndirməsi arasında əlaqə tədris prosesində böyük rol oynayır. Hər iki metod bir-birini tamamlayan proseslərdir. Onların birlikdə tətbiqinin müsbət təsirləri var. Belə ki, proses zamanı şagirdlər həm öz fəaliyyətlərini anlayır, həm də başqalarının fikirlərini eşidərək daha dərin təhlillər aparır. Paralel olaraq özlərini və başqalarını necə qiymətləndirmək lazım olduğunu başa düşürlər. Bununla da şagirdlər balanslı və obyektiv inkişaf edirlər. Məsələn, şagird öz işini qiymətləndirərkən güclü və zəif tərəflərini qeyd vərəqlərindən istifadə edərək yazılı qeydlər aparır. Bu, özünüqiymətləndirmənin daha effektiv təsir göstərməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, şagirdlər bir-birinin öyrənmə fəaliyyətini qiymətləndirir, fəaliyyətlərinə dair rəy və təkliflər irəli sürürlər.

Müasir dərs interaktiv xarakterə malik olduğundan dərsin bütün mərhələlərində müəllimlə bərabər bütün sinif iştirak edir. Şagirdlərin artıq dərs prosesinin aktiv iştirakçısına çevrilir. Şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə vərdisləri yaratmaq üçün müəllimin və digər şagirdlərin iştirakı ilə şagird öz fəaliyyətinə qiymət qoyur. Həmyaşd qiymətləndirməsi zamanı müəllim şagirdləri istiqamətləndirmək üçün müəyyən göstərişlər verir. Əvvəlcə bu prosesin şagirdlər üçün hansı üstün cəhətlərinin olduğunu bildirmək önəmlidir. Qiymətləndirmə zamanı obyektivliyi təmin etmək üçün tapşırıqları anonim dəyərləndirmək mümkündür. Yəni, bu zaman şagird hansı yoldaşını qiymətləndirdiyini bilmədən obyektiv qiymət vermiş olacaq. Qiymətləndirmə rubrikləri hazırlayarkən şagirdləri də bu prosesə cəlb etmək olar. Ümumiyyətlə, qiymətləndirmə prosesi aparılan zaman müəllim sinfi müşahidə etməli, ehtiyac yaranarsa, öz fikirlərini bildirə bilər.

Özünü və həmyaşdılarını qiymətləndirmə təftiş və təkmilləşmədən ibarətdir. Müəllimlər şagirdlərdə açıq şəkildə effektiv özünüqiymətləndirmənin formalaşdırıqda, onlar artıq öz öyrənmə proseslərinə nəzarət etmək səlahiyyətində olurlar. Bu, ömür boyu öyrənmə üçün zəruri bir bacarıqdır. Pedaqoqlar tərəfindən məsləhət olunur ki, həmyaşd qiymətləndirməsi daha öncədən tətbiq olunsun. Sinif yoldaşını qiymətləndirməyi bacaran şagirdlər öz fəaliyyətlərini daha səmərəli qiymətləndirə bilirlər. Qiymətləndirmə və refleksiya özünüqiymətləndirmənin əsas komponentləridir. Refleksiya zamanı şagird dərs boyu nə öyrəndiyini, zəif tərəflərini təhlil edir. Məsələn, yazı işi zamanı şagird qoyulan məqsədə nə dərəcədə nail olduğunu, çətinlik çəkdiyi məqamları müəyyən edərək öz fəaliyyətini qiymətləndirmiş olur.

Təhsildə özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirmə üsulundan istifadə zamanı bəzi çatışmazlıqlar meydana gəlir. Bu çatışmazlıqlar qiymətləndirmədə qeyri-müəyyənlik, subyektivlik və etibarsızlıq ilə müşayiət oluna bilər. İlk növbədə, qiymətləndirmədə obyektivlik problemi yaranır. Bəzi şagirdlər öz bacarıqlarını düzgün qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, xüsusilə də özünə

inamı zəif olan şagirdlərdə daha çox özünü göstərir. Həmyaşd qiymətləndirməsi zamanı isə şagirdlər arasında şəxsi münasibətlər qiymətləndirmənin obyektivliyinə təsir göstərir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün qiymətləndirmədən əvvəl şagirdlər mütləq şəkildə qiymətləndirmə meyarları və təlimatları ilə tanış olmalıdırlar. Əgər qiymətləndirmə meyarları aydın deyilsə, onlar öz bilik və bacarıqlarını və yoldaşlarını yanlış qiymətləndirə bilərlər.

Beləliklə, özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirməsi müasir təhsil sistemində əhəmiyyətli yer tutur. Şagirdlərin həm akademik, həm də sosial bacarıqlarını dəstəkləyir. Onlarda qərar qəbuletmə, tənqidi düşünmə, təhlil etmə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Hər iki qiymətləndirmə üsulu birlikdə tətbiq olunarsa, şagirdlər dərs prosesində aktiv şəkildə iştirak edə və dərslərə fəal yanaşa bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”, 13 yanvar 2009, Bakı-2009
2. Gurbanov E. (2016). *The challenge of grading in self and peer assessment*.
3. <https://www.tipii.edu.az/az/article/488-formativ-qiymatlandirma-usullari>
4. Məktəblərdə özünüqiymətləndirmənin aparılmasına dair təlimat, TKTA, 2023
5. Roberts, T. (2006) *Self, peer and group assessment in e-learning*, Information science.
6. Sarıbəyli F. (2018). Özünüqiymətləndirmə pedaqoji anlayış kimi. *Elmi-metodik jurnal*, №2, 10-12.
7. Sarıbəyli F. (2020). *Təlimdə özünüqiymətləndirmənin psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda tədqiqinə dair*. *Elmi-metodik jurnal* №3.
8. Sarıbəyli F. *Şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının formalaşdırılması metodları*. *Azərbaycan məktəbi* №3, 59-68.
9. Veysova Z. (2007). *Fəal (interaktiv) təlim: Müəllimlər üçün vəsait*. Bakı: UNICEF.

SUMMARY

In the modern era, the concepts of self-monitoring, self-regulation, and self-assessment are widely used. These concepts are interconnected metacognitive skills. Metacognitive skills refer to a person's awareness and understanding of their own cognitive processes. In general, these skills allow an individual to learn about and control their own activities. Among the assessment methods used in the teaching process are self-assessment and peer assessment, which are considered important aspects of evaluation. These methods can mainly be used during formative assessment. Assessment is not a one-sided process. In this process, the teacher-student relationship is regulated, and at the same time, students become active participants in this process. Effective results can be achieved when self-assessment and peer assessment are used efficiently in the pedagogical process. There are many benefits to explicitly teaching students to assess themselves and their classmates. At this time, students approach their activities with more responsibility and become active members of the pedagogical process. Self-assessment involves applying criteria related to the learning process, reflecting on their efforts, and keeping track of the quality of their work. Peer assessment involves making judgments about the activities of peers based on assessment criteria and providing constructive feedback. Both contribute positively to students' learning and achievements.

Key words: evaluation, self-awareness, self-assessment, peer assessment, critical thinking, regulation, motivation

TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ MONİTORİNGİN ƏHƏMİYYƏTİ

Təhminə ƏLİYEVƏ
ramazaneliyev359@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Solmaz BAYRAMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təhsil keyfiyyətinin artırılması müasir dövrün ən vacib məsələlərindən biridir və bunun üçün qiymətləndirmə və monitoring mühüm rol oynayır. Təhsil prosesinin effektivliyini və nəticələrini müəyyən etmək üçün davamlı qiymətləndirmə sistemlərinin qurulması tələb olunur. Bu qiymətləndirmələr, həm tələbələrin, həm də müəllimlərin performansını izləmək və inkişaf etdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. Monitoring təhsil müəssisələrində resursların düzgün istifadə olunmasını və təhsil proqramlarının məqsədlərinə uyğunluğunu təmin edir. Müntəzəm monitoring, təhsil sistemindəki boşluqları aşkara çıxarmaq və təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün lazım olan dəyişiklikləri təklif edir. Bu proses, təhsil siyasətinin düzgün yönləndirilməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün vacibdir. Qiymətləndirmə və monitoring, həmçinin təhsil islahatlarının effektivliyini ölçmək və nəticələrini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu yanaşmalar, təhsil siyasətindəki dəyişikliklərin və tədris metodlarının nəticələrini real vaxtda izləyərək, zəruri düzəlişləri həyata keçirməyə imkan verir. Bu sistemlər, təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafını və uzunmüddətli nəticələr əldə edilməsini təmin edir. Qiymətləndirmə və monitoring sistemlərinin şəffaf və obyektiv olması, təhsil sahəsində inkişafa xidmət edir.

Açar sözlər: *təhsil, dəyişiklik, qiymətləndirmə, monitoring*

Giriş

Təhsil keyfiyyətinin artırılması məqsədilə qiymətləndirmə və monitoring vacib alətlərdir. Bu proseslər təhsil sistemindəki zəif tərəfləri aşkara çıxarmağa və güclü tərəfləri inkişaf etdirməyə kömək edir. Qiymətləndirmə təhsil prosesinin sonunda əldə olunan nəticələri ölçməyə imkan verərkən, monitoring davamlı olaraq təhsil mühiti və fəaliyyətlərini izləyərək inkişaf yönündə məlumat verir. Bu iki prosesin birgə tətbiqi təhsilin daha şəffaf, səmərəli və davamlı inkişafını təmin edir. Qiymətləndirmə, tələbələrin və müəllimlərin göstəricilərini ölçərək təhsil müəssisələrinin məqsədlərinə nə qədər yaxın olduqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bu, həmçinin müəllimlərə və təhsil rəhbərlərinə təhsilin hansı sahələrində inkişaf ehtiyacı olduğunu göstərir. Dəqiq qiymətləndirmə nəticələri, tələbə performansının və dərs proqramlarının təkmilləşdirilməsi üçün yönləndirici rol oynayır. Eyni zamanda, bu məlumatlar təhsil müəssisələrinin işinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq meyarlar təqdim edir.

Monitoring, təhsil keyfiyyətini daim izləməyə və qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən adaptiv dəyişikliklər etməyə imkan verir. Bu proses, təhsil sisteminin dinamikasını və inkişafını davamlı olaraq qiymətləndirir, beləliklə təhsil müəssisələri problemləri zamanında müəyyən edərək qarşısını ala bilirlər. Monitoring nəticələri, təhsil siyasətçiləri və dövlət orqanlarına təhsil sahəsindəki trendlər və uğurlu tətbiqlər barədə məlumat verir. Bu məlumatlar əsasında təhsil siyasətində müvafiq dəyişikliklər edilə bilər. Qiymətləndirmə və monitoringin nəticələri təhsil siyasətinə və qərar qəbul etmə proseslərinə böyük təsir göstərir. Təhsil proqramlarının və kurikulumların təkmilləşdirilməsi üçün bu məlumatlar əsasında düzgün qərarlar qəbul edilir. Bu proseslərin düzgün tətbiqi yalnız təhsil keyfiyyətini artırmaqla qalmır, həm də təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafını təmin edir. Qiymətləndirmə və monitoring, təhsil sahəsindəki dəyişiklikləri daha məqsədyönlü və effektiv edir [3, s.47].

Təhsil keyfiyyətinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif qiymətləndirmə alətləri və metodları mövcuddur. Bu alətlər, tələbələrin bilik və bacarıqlarını müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirmək məqsədini güdür. Qiymətləndirmə alətlərinin seçilməsi, təhsil müəssisəsinin məqsədinə, təhsil prosesinin xüsusiyyətlərinə və tələbələrin ehtiyaclarına əsaslanır. Ən çox istifadə olunan qiymətləndirmə alətləri arasında testlər, layihələr, yazılı işlər, şifahi qiymətləndirmə və müşahidə metodları yer alır. Testlər, tələbələrin müəyyən bir mövzudakı məlumatlarını və anlayışlarını ölçmək üçün ən geniş istifadə olunan qiymətləndirmə vasitələrindəndir. Bu alət, müəyyən bir vaxt aralığında tələbənin dərslər materialını nə dərəcədə mənimsədiyini ölçür. Testlər həm də summativ qiymətləndirmə olaraq istifadə edilir, yəni tədrisin sonunda ümumi nəticəni dəyərləndirmək üçün tətbiq edilir. Lakin testlərin yalnız məlumat ölçmə məqsədi güdür və tələbənin yaradıcı və analitik düşünmə bacarıqlarını tam qiymətləndirməkdə bəzən çatışmazlıq ola bilər [4, s.34].

Layihələr və yazılı işlər isə tələbənin dərslər mövzusunda daha dərinlən düşünməsini və yaradıcı yanaşmalarını nümayiş etdirməsini təmin edir. Bu metodlar, tələbələrin problem həll etmə, tədqiqat aparma və məlumatları analiz etmə bacarıqlarını ölçmək üçün ideal alətlərdir. Layihə işi, tələbələrə praktiki tapşırıqlar verərək onların real həyat vəziyyətlərində necə qərar verdiklərini görməyə imkan verir. Bu metodlar həm də formativ qiymətləndirmə üçün əlverişlidir, çünki tələbə hələ inkişaf etməkdə olan sahələrdə geri bildirim alır və özünü inkişaf etdirə bilər. Şifahi qiymətləndirmə və müşahidə isə daha interaktiv qiymətləndirmə metodlarıdır. Şifahi qiymətləndirmə, tələbənin mövzu haqqında nə dərəcədə ətraflı və aydın danışa bildiyini ölçmək üçün istifadə olunur. Müşahidə metodları isə, müəllimlərin tələbələrin dərslər fəaliyyətlərini birbaşa izləməsinə və onların davranışlarını, iştirakını, müzakirələrdəki fəallığını qiymətləndirməsinə əsaslanır. Bu metodlar, xüsusilə sosial bacarıqların və kollektiv iş qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsində faydalıdır. Bu qiymətləndirmə metodlarının hər biri öz xüsusiyyətlərinə görə təhsil keyfiyyətini daha tam şəkildə ölçmək və qiymətləndirmək məqsədini daşıyır. Qiymətləndirmə alətlərinin müxtəlifliyi, həm tələbələrin, həm də müəllimlərin ehtiyaclarına uyğun qiymətləndirmə prosesini formalaşdırmağa kömək edir [2, s.9].

Monitoring, təhsil sistemində davamlı izləmə və qiymətləndirmə proseslərini əhatə edən mühüm bir komponentdir. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətlərini izləyərək təhsilin keyfiyyətini təmin etmək və inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Monitoring prosesləri, təhsil siyasətinin, proqramlarının və fəaliyyətlərinin müvəffəqiyyətini qiymətləndirmək üçün vacib məlumatları toplamağa və təhlil etməyə kömək edir. Monitoringin effektivliyi, nəzarət edilən sahələrin düzgün seçilməsindən, məlumatların düzgün toplanmasından və təhlil edilməsindən asılıdır. Effektiv monitoring, təhsil müəssisələrinin işini şəffaf və obyektiv şəkildə izləməyə imkan verir. Məsələn, müəllimlərin tədris keyfiyyəti, tələbələrin akademik göstəriciləri və dərslər proqramlarının tətbiqi monitoringin əsas mövzularından biridir. Müntəzəm olaraq həyata keçirilən monitoring tədbirləri təhsil sahəsindəki mövcud problemləri vaxtında aşkarlamağa və bunlara qarşı müvafiq tədbirlər görməyə imkan verir. Monitoringin effektiv olması üçün real vaxtda verilən məlumatlar və göstərilən göstəricilər, təhsil sisteminin güclü və zəif tərəflərini düzgün şəkildə müəyyən etməlidir [6, s.165].

Monitoringin effektivliyinin artırılmasında məlumatların təhlili və geri bildirim rolunu böyükdür. Monitoring nəticələrinin müntəzəm təhlili, təhsil müəssisələrinə fəaliyyətlərini düzgün qiymətləndirmək və lazımi dəyişiklikləri tətbiq etmək üçün imkan yaradır. Bu, həmçinin təhsil rəhbərlərinə və siyasətçilərə gələcək qərarlarını dəstəkləyən məlumatlar təqdim edir. Məsələn, monitoring nəticələrinə əsasən, təhsil proqramları və kurikulumlarda düzəlişlər edilə bilər və müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün əlavə təlimlər təşkil oluna bilər. Bu cür tədbirlər təhsil keyfiyyətini yüksəltməyə yönəlmişdir. Monitoring proseslərinin effektivliyi həm də mütəmadi olaraq həyata keçirilən qiymətləndirmə və öz-özünə qiymətləndirmə ilə birbaşa əlaqəlidir. Təhsil müəssisələri və müəllimlər öz fəaliyyətlərini qiymətləndirmək üçün monitoring alətlərindən istifadə edirlər. Bu proseslər, təhsil keyfiyyətinin davamlı olaraq inkişaf etməsinə kömək edir və nəticə etibarilə, tələbələrin daha yaxşı təhsil almalarına şərait yaradır. Monitoringin effektivliyini artırmaq üçün lazımi təlim və texnoloji dəstək təmin edilməli, əldə olunan məlumatlar əsaslandırılmış qərarların

qəbul edilməsində istifadə edilməlidir [5, s.12].

Təhsil sisteminin inkişafı və keyfiyyətinin artırılması üçün toplanan məlumatların təhlili əhəmiyyətli rol oynayır. Qiymətləndirmə və monitorinq nəticələri təhsil müəssisələrində aparılan fəaliyyətlərin və proqramların nə dərəcədə səmərəli olduğunu göstərir. Bu məlumatlar təhsil siyasətinin formalaşdırılması üçün vacib əsaslar yaradır. Təhlil edilən məlumatlar əsasında həyata keçirilən qərar qəbul etmə prosesləri, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün hədəf qoyma və prioritetləri müəyyən etməyə kömək edir. Bu, həmçinin təhsil sahəsindəki problemləri vaxtında müəyyən etməyə və həmin problemləri həll etmək üçün müvafiq tədbirlər görməyə imkan verir. Verilən məlumatların təhlili, təhsil sisteminin effektivliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif aspektləri əhatə edir. Məsələn, tələbə performans, müəllimlərin tədris metodları, tədris proqramlarının uyğunluğu və resursların istifadəsi kimi faktorlar təhlil edilir. Təhlil nəticələri təhsil siyasətçilərinə, təhsil rəhbərlərinə və müəllimlərə təhsilin hansı sahələrində irəliləyişlərə ehtiyac olduğunu göstərir. Bu məlumatlar əsasında təhsil siyasətində düzəlişlər edilə bilər, məsələn, yeni tədris proqramlarının tətbiqi, müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün təlimlərin təşkil edilməsi və təhsil infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi [1, s.45]. Təhlil nəticələrinin təhsil siyasətinə təsiri geniş və dərinidir. Məsələn, təhlil edilən verilənlər əsasında dövlət və yerli təhsil orqanları təhsil sahəsində yeni strategiyalar hazırlaya bilər. Təhsil proqramlarının və kurikulumların optimallaşdırılması, təhsil müəssisələrinin daha yaxşı idarə olunması və tələbə məmnuniyyətinin artırılması kimi məsələlər təhlil nəticələrinə əsaslanaraq həyata keçirilə bilər. Bununla yanaşı, təhlil edilən məlumatlar sosial və iqtisadi şəraitin təhsil sisteminə necə təsir göstərdiyini ortaya qoyur və bu biliklər təhsil siyasətinə əhəmiyyətli töhfələr verir. Məlumatların təhlili və bu təhlillərin təhsil siyasətinə təsiri, təhsilin keyfiyyətinin daha davamlı şəkildə yüksəlməsinə şərait yaradır. Təhsil siyasəti yalnız mövcud vəziyyətə uyğunlaşmaqla kifayətlənməyib, həm də gələcəkdəki inkişaf istiqamətləri üçün əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Təhlil nəticələri, təhsil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və hərtərəfli inkişafın təmin edilməsi üçün əsaslı bir baza yaradır, çünki məlumatlar konkret təhsil sahəsindəki problemləri və ehtiyacları daha dəqiq göstərir. Bu, həm də təhsil islahatlarının daha məqsədyönlü və effektiv olmasına şərait yaradır.

Nəticə

Qiymətləndirmə, monitorinq və məlumat təhlili təhsil sisteminin inkişafında və keyfiyyətinin artırılmasında vacib alətlərdir. Bu proseslər, təhsil sahəsindəki güclü və zəif tərəfləri müəyyən edərək inkişaf istiqamətlərini göstərir. Təhlil edilən məlumatlar, təhsil siyasətinin formalaşdırılması və islahatların həyata keçirilməsi üçün vacib bir baza yaradır. Təhsil müəssisələri və siyasətçilər bu məlumatlara əsaslanaraq daha məqsədyönlü və effektiv qərarlar qəbul edə bilərlər. Eyni zamanda, qiymətləndirmə və monitorinqin düzgün tətbiqi təhsil prosesindəki problemləri vaxtında aşkar etməyə və buna uyğun tədbirlər görməyə imkan verir. Bu cür ardıcıl və elmi əsaslara dayanan yanaşmalar təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin edir. Təhsil siyasətinə təsir edən məlumatlar, həmçinin təhsil keyfiyyətini artıran və tələbələrin daha yaxşı təhsil almalarını təmin edən mühüm dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Biggs, J. (2017). Teaching for Quality Learning at University. *Society for Research into Higher Education*, 1-312.
2. Black, P., & Harrison, C. (2017). The Nature and Value of Formative Assessment for Learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 24(1), 3-14.
3. Black, P., & Wiliam, D. (2018). Assessment and Classroom Learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 25(1), 7-74.
4. Fuchs, D., & Fuchs, L. S. (2016). Introduction to Response to Intervention: What, Why, and How

Valid Is It? *Reading Research Quarterly*, 51(1), 93-114.

5. Məmmədova İ., Süleymanova T. "Monitoring və onun tədris prosesinin keyfiyyətinin idarə olunmasında rolu". Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2024, səh. 115-118.
6. Məmmədzadə R., Abdullayev A., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. "Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri". Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Bakı, 2008.
7. Sadiqova S. "Təhsildə əsas keyfiyyət faktorları". Azərbaycan Məktəbi, 2021, №2

SUMMARY

Improving the quality of education is one of the most important issues of the modern era, and evaluation and monitoring play an important role for this. In order to determine the effectiveness and results of the educational process, it is necessary to establish continuous evaluation systems. These evaluations are important for monitoring the performance of both students and teachers and identifying areas for development. Monitoring ensures the proper use of resources in educational institutions and their compliance with the goals of educational programs. Regular monitoring reveals gaps in the education system and suggests changes necessary to improve the quality of education. This process is important for the correct orientation of education policy and determining future development directions. Evaluation and monitoring are also used to measure the effectiveness of educational reforms and evaluate their results. These approaches allow for the implementation of necessary adjustments by monitoring the results of changes in education policy and teaching methods in real time. These systems ensure the sustainable development of the education system and the achievement of long- term results. The transparency and objectivity of evaluation and monitoring systems serve the development of education.

Keywords : education , change , evaluation , monitoring

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Ülkər İSMAYILZADƏ
ulkerismayilzade1205@gmail.com

Məhsəti CƏFƏROVA
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə təsir edən amillər bir çox fərqli faktorları ehtiva edir. Bu amillər həm əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətinə, həm də onların cəmiyyətdəki roluna və iş imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyəti, həm onların həyat keyfiyyətini, həm də cəmiyyətə integrasiyasını müəyyən edən mühüm faktorlardandır. Bu vəziyyət, bir çox kompleks amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır və əlilliyi olan şəxslərin sosial, iqtisadi və emosional vəziyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibəti, onların həyat şəraiti və imkanları ilə sıx əlaqədardır. Əlilliyin növü, ciddiliyi, mövcud olan sosial və iqtisadi şərait, dövlətin təklif etdiyi sosial dəstək proqramları və təhsil, məşğulluq imkanları, habelə fiziki mühitin əlilliyi olan şəxslər üçün uyğunlaşdırılması bu vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu istiqamətdə əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, həm cəmiyyətin, həm də dövlətin məsuliyyətidir.

Açar sözlər: *əlilliyi olan şəxslər, cəmiyyət, sosial-iqtisadi vəziyyət.*

Əsas hissə

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyəti, cəmiyyətin ümumi inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. Əlilliyi olan şəxslərin həyat şəraiti, onların cəmiyyətdəki rolunu və iqtisadi inkişafını müəyyən edən müxtəlif faktorlarla əlaqəlidir. Bu amillər arasında təhsil, məşğulluq imkanları, fiziki mühitin əlilliyə uyğunlaşdırılması, sosial xidmətlərə çıxış, sağlamlıq xidmətləri və cəmiyyətin ümumi münasibəti önəmli yer tutur. Həmçinin, dövlətin əlilliyi olan şəxslərə göstərdiyi dəstək və qanunvericilik, onların sosial-iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyəti, onların cəmiyyətdəki yerləşməsinə, həyat keyfiyyətini və sosial integrasiyasını müəyyən edən əsas faktorlardır. Bu vəziyyət bir sıra amillərlə formalaşır və əlilliyi olan şəxslərin həyatlarına müxtəlif yollarla təsir edir. Bu amillər arasında təhsil, məşğulluq imkanları, sosial dəstək, sağlamlıq xidmətlərinə çıxış, fiziki mühitin əlilliyə uyğunlaşdırılması və cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə münasibəti mühüm rol oynayır.

Əlilliyi olan şəxslər bir çox fərqli təcrübələrlə üzləşir, bunlar arasında iş və təhsil imkanlarının məhdudlaşdırılması, sağlamlıq xidmətlərinə çətin çıxış, fiziki mühitin əlillərə uyğun olmaması və cəmiyyətin münasibətləri ön plana çıxır. Məlumdur ki, əlilliyi olan şəxslər işlədikləri müəssisələrdə fiziki maneələrlə üzləşirlər, bacarıqlarından az və ya çox iş görməli olurlar, qərəz və ayrı-seçkiliklə mübarizə aparırlar, aşağı ixtisaslı, az maaşlı işlərdə çalışırlar. Bununla belə, əlilliyi olan şəxslər də digər insanlar kimi müxtəlif təhsil, qabiliyyət və ixtisas səviyyələrinə malikdirlər. Əlilliyi olan şəxslərin işlə təmin olunmasında hər kəsin təhsilinə, qabiliyyətinə və tələblərinə uyğun işə təyin edilməsi həm qurumların, həm də əlilliyi olan işçilərin məmnunluğunu artırır. (S.F.Aghayev, “Engellilerin refahını sağlamaya yönelik toplumsal sistemlər bağlamında Türkiyədə uygulanan sosyal politikalar ve vergisel avantajlar” – Yüksek lisans tezi, 2024, s 98.) (3).

Azərbaycanda Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az>) (1) müxtəlif məsələlərlə bağlı ən son statistik məlumatları istifadəçilərlə paylaşan onlayn resursdur. Azərbaycanda statistik məlumat bazası olan saytda (Statistik İnformasiya Xidməti - ASİS) əlilliyi olan şəxslərə dair də son göstəriciləri əldə etmək mümkündür. Əlilliyi olan şəxslərin sayı 2024-cü ilin əvvəli statistikası da Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sayı 2024-cü ilin son statistikasında 503.685 nəfər olaraq

qeydə alınmışdır. Əlilliyi olan şəxslər arasında 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin sayı 47.237 nəfər olmaqla qeydə alınmışdır. 18 və yuxarı yaşda əlilliyi olan şəxslərin sayı isə uyğun olaraq, 456.448 nəfər təşkil edir.

2024-cü ildə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin son statistikasına əsasən onlar arasında orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin sayı 62.919 nəfər təşkil edir (<https://www.stat.gov.az>) (1). Orqanizmin funksiyalarının 61-80 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin sayı digər faiz göstəricilərinə nisbətə yüksəkdir və 274.403 nəfəri ehtiva edir. Orqanizmin funksiyalarının 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin sayı isə 119.126 nəfərdir.

Azərbaycanda statistikaya nəzər saldıqda müşahidə edirik ki, pensiya və ya müavinət alan əlilliyi olan şəxslərin sayında son üç ildə azalma olmuşdur. Belə ki, 2021-ci ilin statistikasına görə pensiya və ya müavinət alan əlilliyi olan şəxslərin sayı 614731 olduğu halda, 2022-ci ilin statistikasında həmin rəqəm 559173, 2023-cü ildə isə 488774 təşkil edir. Bu statistikada azalma əlilliyi olan şəxslərin tibbi xidmətlər hesabına səhhətində irəliləyişlərin olması və əlilliyin müəyyən edilməsi istiqamətində son illər aparılan siyasətin nəticəsində baş vermişdir.

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətin neçə faizini təşkil etməsindən asılı olmayaraq istənilən halda onların hüquqlarının qorunması, sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin inkişafı bu sahədə beynəlxalq və yerli qanunvericiliyin bərabər və inklüziv cəmiyyəti dəstəkləməsini təmin edir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə təsir edən amillər, onların həyatlarını birbaşa şəkildə formalaşdıran, cəmiyyətdəki mövqelərini və həyat keyfiyyətlərini müəyyən edən müxtəlif faktorları əhatə edir. Bu amillər bir tərəfdən onların qarşılaşdığı çətinlikləri artırır, digər tərəfdən isə daha yaxşı həyat şəraiti üçün imkanlar yaradır.

Qeyd edilən amillər arasında təhsil imkanları, işlə təmin olunma, yaşadıqları mühitin əlverişliliyi, cəmiyyətin onlara qarşı münasibəti və dövlət tərəfindən təmin edilən sosial yardımlar əsas yer tutur. Əgər bu amillər əlverişli və dəstək verici olarsa, əlilliyi olan şəxslər cəmiyyətin aktiv və bərabər hüquqlu üzvü kimi fəaliyyət göstərə bilər, əks halda, onlar daha çox çətinliklərlə üzləşər və cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə təsir edən amillərə aşağıdakılar aid edilə bilər: 1. Təhsil və bacarıqlar, 2. Məşğulluq və iş imkanları, 3. Fiziki mühit və sosial inklüzivlik, 4. Sağlamlıq və tibbi xidmətlərə çıxış, 5. Sosial təhlükəsizlik və dövlət dəstəyi, 6. Cəmiyyətdəki stereotiplər və ayrı-seçkilik, 7. Əlilliyin növü və ciddiliyi.

1. Təhsil və bacarıqlar. Təhsil, əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Təhsil və peşə təlimi, müxtəlif bacarıqlara sahib olma əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına inteqrasiyası və iqtisadi müstəqilliklərini təmin etmələri üçün vacibdir. Əlilliyi olan şəxslər təhsil və peşə təlimi sahələrində çox vaxt müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər, bəzən təhsil mühitlərinin əlilliyi olan şəxslər üçün uyğunlaşdırılmaması, bəzən isə cəmiyyətin onların təhsilinə və bacarıqlarına qarşı olan önyarğıları ilə əlaqədardır (Schur, 2003) (4). Yüksək təhsil səviyyəsi, əlilliyi olan şəxslərin daha yaxşı iş imkanları əldə etmələrini təmin etməyə kömək edir. Təhsilin məhdudlaşması və əlilliyi olan şəxslər üçün uyğunlaşdırılmayan təhsil mühitləri, onların cəmiyyətdə daha az imkanlara sahib olmasına səbəb olur. (Ryu, T. *Disability, Education, and Social Inclusion: A Global Perspective*. 2nd ed. New York: Routledge, 2016, pp. 122-125) (5) Təhsil və peşə təlimləri, əlilliyi olan şəxslərin iqtisadi müstəqilliyini təmin etmələri və iş bazarına inteqrasiya olmaları üçün vacibdir. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, əlilliyi olan şəxslər təhsil sahəsində çətinliklərlə üzləşir, bu da onların iş imkanlarını məhdudlaşdırır (World Health Organization, 2011) (6). Təhsil səviyyəsi yüksək olan şəxslərin daha yaxşı iş imkanlarına sahib olma və daha yüksək gəlir əldə etmə imkanları yüksəkdir.

2. Məşğulluq və iş imkanları. Əlilliyi olan şəxslər üçün məşğulluq imkanları məhdudlaşa bilər. Bir çox iş yerində əlilliyi olan şəxslər üçün uyğun iş mühiti və şərait təmin olunmur. Bundan əlavə, bəzi işəgötürənlər əlilliyi olan şəxsləri işə qəbul etməklə bağlı ön mühakimələrə sahib ola bilərlər. Bu səbəbdən əlilliyi olan şəxslər daha az gəlir əldə edir və iş bazarında iştirakları azalır. Əlilliyi olan

şəxslərin məşğulluq hüquqlarının qorunması üçün qanunvericilik və dövlət siyasətləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Əlilliyi olan şəxslərin iş bazarında ayrışdırılma məruz qalması onların iş tapmasını çətinləşdirir. Bu, onların sosial-iqtisadi vəziyyətini ciddi şəkildə pisləşdirə bilər. Əlilliyi olan şəxslərin iş tapmaqda çətinlik çəkməsi onların maddi vəziyyətini zəiflədir və onlara dövlət tərəfindən təqdim olunan sosial yardımlardan asılılığını artırır. İşlə təmin edilmə onların müstəqil həyat sürmələrini və cəmiyyətə daha aktiv şəkildə qatılmalarını təmin edir (Davidson, J., & Shapiro, D. *The Disabled Workforce: Employment and Economic Security*. Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 85-88.) (7).

3. Fiziki mühit və sosial inklüzivlik. Əlilliyi olan şəxslərin sosial və iqtisadi həyatlarına təsir edən digər mühüm amil fiziki mühitin əlillilikə uyğunlaşdırılmasıdır. Yaşadığımız mühitin əlilliyi olan şəxslər üçün əlverişli olması vacibdir. Əlilliyi olan şəxslər üçün əlverişli binalar, yollar, nəqliyyat vasitələri və digər ictimai obyektlər onların hərəkət etməsini və sosial fəaliyyətlərdə iştirak etməsini asanlaşdırır. Mühitin əlverişliliyi onların cəmiyyətdə bərabər hüquqlarla iştirak etmələri üçün çox vacibdir. (Sutherland, D. *Accessibility and Inclusion in Urban Planning*. 3rd ed. London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 45-49.) (8). Şəhər infrastrukturunu və ictimai yerlər əlilliyi olan şəxslərin asan hərəkət etməsini təmin etməlidir. Hətta kiçik dəyişikliklər – məsələn, piyada səkilərinin uyğunlaşdırılması, xüsusi nəqliyyat vasitələri və ya asanlıqla əldə edilən xidmətlər – əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdə daha fəal iştirakına kömək edir.

4. Sağlamlıq və tibbi xidmətlərə çıxış. Əlilliyi olan şəxslərin tibbi xidmətlərə və reabilitasiya xidmətlərinə asan çıxışı sosial və iqtisadi vəziyyətlərinə birbaşa təsir edir. Sağlamlıq xidmətləri, əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətini və sosial-iqtisadi vəziyyətini təyin edən əsas amillərdəndir. Əlilliyi olan şəxslərin sağlamlıq xidmətlərinə çıxışı onların gündəlik həyat fəaliyyətlərini həyata keçirmələrinə kömək edir. Lakin, əlilliyi olan şəxslərin bir çoxu bu xidmətlərə yetərinə çıxış əldə edə bilmir, bu da onların həyat keyfiyyətini aşağı salır. Reabilitasiya xidmətləri, əlilliyi olan şəxslərin fiziki və əqli vəziyyətlərini yaxşılaşdırır, onlara müstəqil yaşamalarını və iş həyatına inteqrasiyalarını asanlaşdırır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (World Health Organization – ÜST) qeyd edir ki, sağlamlıq xidmətlərinin əlçatanlığı və keyfiyyəti, əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətini birbaşa təsir edir.

5. Sosial təhlükəsizlik və dövlət dəstəyi. Dövlətin əlilliyi olan şəxslərə təqdim etdiyi sosial yardımlar və dəstək proqramları, onların sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu yardımlar, əlilliyi olan şəxslərin maddi ehtiyaclarını qarşılamaq və onları həyatlarını daha yaxşı şəraitdə sürmək üçün dəstək vermək məqsədini daşıyır. Dövlət yardımları və sosial xidmətlər əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır, onların iqtisadi vəziyyətini müsbət şəkildə təsir edir. Dövlət tərəfindən əlilliyi olan şəxslərə göstərilən sosial yardımlar və müavinətlər onların həyat şəraitini yaxşılaşdırır və onların iqtisadi asılılıqlarını azaldır. Bu yardımlar əlilliyi olan şəxslərin gündəlik ehtiyaclarını qarşılayaraq, sosial və iqtisadi statuslarını gücləndirə bilər. Ancaq sosial yardımların məhdud olması və ya düzgün idarə olunmaması onların vəziyyətini çətinləşdirə bilər. (Martin, R., & Thompson, J. *Disability Benefits and Economic Well-being*. 1st ed. Chicago: University of Chicago Press, 2017, pp. 101-104.) (9)

6. Cəmiyyətdəki stereotiplər və ayrı-seçkilik. Cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərə qarşı olan stereotiplər və ayrıseçkilik onların sosial-iqtisadi vəziyyətini ciddi şəkildə təsir edən amillərdən biridir. Əlilliyi olan şəxslərə qarşı olan stereotiplər və ayrıseçkilik onların cəmiyyətdəki mövqeyini zəiflədir və onların iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırır. Cəmiyyətin bu stereotipləri aradan qaldırması və əlilliyi olan şəxslərə qarşı daha inklüziv yanaşması onların sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa təsir etmək üçün müsbət addımdır. Cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərə qarşı ayrı-seçkilik onların sosial həyatda iştirakını çətinləşdirir. İnsanların əlilliyi olan şəxslərə qarşı düzgün yanaşmaması, onların təcrid olunmasına və iqtisadi və sosial imkanlardan faydalanmaqlarının qarşısını alır. Cəmiyyətdə daha inklüziv bir yanaşmanın formalaşması isə onların bərabər imkanlarla

cəmiyyətdə iştirak etmələrinə şərait yaradır. (Williams, L., & Thompson, C. Attitudes toward Disability and Social Integration. 4th ed. London: Routledge, 2015, pp. 63-66). (10).

7. Əlilliyin növü və ciddiliyi. Hər bir əlillik növü (fiziki, zehni, eşitmə, görmə və s.) və bu əlilliyin ciddiliyi fərqli sosial, iqtisadi və psixoloji nəticələrə yol açır. Məsələn, fiziki əlilliyi olan şəxslərin iş bazarında iştirakı bəzən daha çətin ola bilər, xüsusilə də əmək bazarında daha çox əqli iş tələb edən sahələrdə. Əlilliyin ciddiliyi də şəxsə xüsusi dəstək və qulluq tələb edərsə, bu, ailə və dövlət resurslarının daha çox istifadə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu, əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətinə, iş imkanlarına, təhsil və sosial əlaqələrə çıxışlarına, eyni zamanda cəmiyyətdəki mövqelərinə birbaşa təsir edir. Ciddi əlilliyi olan şəxslər, gündəlik həyatlarını asanlaşdırmaq və tibbi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün daha çox dövlət və sosial dəstək alırlar. Sosial yardımların mövcudluğu və keyfiyyəti, əlilliyi olan şəxslərin maddi çətinliklərini azaltmağa yönəlib və onların həyat səviyyələrini yaxşılaşdırmaq əsas məqsəddir. Bununla yanaşı, yardımların məhdudlaşdırılması və ya düzgün yönəldilməməsi, onların sosial vəziyyətini çətinləşdirə bilər. (Martin, R., & Thompson, J. *Disability Benefits and Economic Well-being*. 1st ed. Chicago: University of Chicago Press, 2017, p. 106) (11).

Nəticə

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyəti, bir çox amilin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə təsir edən amillər bir çox fərqli faktorlardan ibarətdir. Bu amillər həm əlilliyi olan şəxsin həyat keyfiyyətinə, həm də onların cəmiyyətdəki roluna və iş imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibətinin dəyişdirilməsi və onlara qarşı mövcud stereotiplərin aradan qaldırılması onların həyat keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaqdır. Əlilliyi olan şəxslərin sosial və iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün cəmiyyətdə inklüziv və bərabər imkanların yaradılması önəmlidir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün bu amillərin hər biri diqqətlə nəzərdən keçirilməli və onların inkişafı üçün uyğun siyasətlər tətbiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sayı, 2024. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
2. Davidson, J., & Shapiro, D. *The Disabled Workforce: Employment and Economic Security*. Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 85-88.
3. Martin, R., & Thompson, J. *Disability Benefits and Economic Well-being*. 1st ed. Chicago: University of Chicago Press, 2017, pp. 101-104.
4. Martin, R., & Thompson, J. *Disability Benefits and Economic Well-being*. 1st ed. Chicago: University of Chicago Press, 2017, p. 106.
5. Ryu, T. *Disability, Education, and Social Inclusion: A Global Perspective*. 2nd ed. New York: Routledge, 2016, pp. 122-125.
6. S.F.Aghayev, “Engellilerin refahını sağlamaya yönelik toplumsal sistemlər bağlamında Türkiyədə uygulanan sosial politikalar ve vergisel avantajlar” – Yüksek lisans tezi, 2024, s 98.
7. Schur, L. Barriers or Bridges? Employment for People with Disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 2003.
8. Sutherland, D. *Accessibility and Inclusion in Urban Planning*. 3rd ed. London: Palgrave Macmillan, 2018, pp. 45-49.
9. UN, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006. <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-crpd>

10. Williams, L., & Thompson, C. Attitudes toward Disability and Social Integration. 4th ed. London: Routledge, 2015, pp. 63-66.
11. World Health Organization, *World Report on Disability*, 2011.

SUMMARY

Factors affecting the socio-economic status of persons with disabilities include many different factors. These factors directly affect both the quality of life of persons with disabilities, their role in society and job opportunities. The socio-economic status of persons with disabilities is one of the important factors determining both their quality of life and their integration into society. This status is formed by the interaction of many complex factors and directly affects the social, economic and emotional status of persons with disabilities. The attitude of society towards persons with disabilities is closely related to their living conditions and opportunities. The type and severity of the disability, the existing social and economic conditions, the social support programs offered by the state and educational, employment opportunities, as well as the adaptation of the physical environment for persons with disabilities significantly affect this status. In this direction, improving the socio-economic status of persons with disabilities is the responsibility of both society and the state.

Keywords: persons with disabilities, society, socio-economic status.

İBTİDAİ SINIFLƏR ÜÇÜN “AZƏRBAYCAN DİLİ” DƏRSLİKLƏRİNİN İNKİŞAFETDİRİCİLİK XÜSUSİYYƏTİ

Ülviyyə DADAŞZADƏ

ulviyyedadaszade@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə ibtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsləklərinin inkişafetdiricilik xüsusiyyətindən bəhs olunur. Məqalədə ibtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsləklərinin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Bu dərsləklər kurikulum tələblərinə uyğun olaraq hazırlanır. Təbii ki, onlar kurikulumun tələbinə uyğun cavab verməlidir. Məqalədə bu prinsiplər arasında əhəmiyyətli rolə malik olan inkişafetdiricilik prinsipindən bəhs olunur. Məhz dərsləklərin bu xüsusiyyətə malik olması təlimin hafizəyə deyil, təfəkkürə əsaslanmasına gətirib çıxarır. Bu dərsləklər vasitəsilə şagirdlər oxu, yazı, nitq bacarıqlarına yiyələnirlər. Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu dərsləklər həmçinin kiçikyaşlı məktəblilərə əxlaqi və milli dəyərlərin aşılmasında əvəzsiz rolə malikdir. Azərbaycan dili dərsləkləri vasitəsilə şagirdlər Azərbaycan dilinin səs sistemi, lüğət tərkibi, folklor nümunələri ilə tanış olurlar. Bundan əlavə bu dərsləklər kiçikyaşlı məktəblilərə ölkəmizin tarixi, adət-ənənələri, qəhrəmanları, təbiəti ilə bağlı geniş məlumat verir. Dərsləklərdə vətənə sevgi mədəni irsə sahib çıxmaq kimi dəyərlər vurğulanır. Azərbaycan dili dərsləkləri şagirdlərə bilik, bacarıq verməklə yanaşı onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək olur.

Müasir Azərbaycan dili dərsləkləri şagirdlərə yaradıcı tapşırıqlar verməklə, onlarda yaradıcı düşüncə və təxəyyülü inkişaf etdirir. Dərsləklərdə müxtəlif mövzuda verilmiş mətnlər, hekayələr şagirdlərin dünyagörüşünün inkişaf etdirir, onların intellektual, emosional, sosial inkişafında əhəmiyyətli köməklik göstərir. Dərsləklərdəki mətnlər vasitəsilə şagirdlər öz hiss və düşüncələrini düzgün şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. Mətn və hekayələrdəki müsbət obrazlar şagirdlərdə müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmağa kömək edir.

Məqalədə qeyd olunur ki, ibtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsləkləri təhsil alanların hərtərəfli inkişafına, sosial, emosional, analitik bacarıqlarının formalaşmasına yönəlmişdir. Bu dərsləklər şagirdlərə zəruri bilik və bacarıqlar aşılamaqla onların gələcək həyatlarında uğurlu olmalarına töhfə verir.

Açar sözlər: dərslək, inkişafetdiricilik, təfəkkür, bilik, bacarıq, nitq, yaradıcılıq, oxu, yazı

Giriş

Dərsləklər tədris prosesində mühüm rol oynayrlar. Dərsləklər müəllimlərə təlim prosesində bələdçilik edirlər. “Dərslək təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biridir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında dərsləklər mühüm rol oynayır. “Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, əqli fəaliyyətinin əsas üsullarını formalaşdırmaq üçün dərsləklər ən etibarlı vəsait” kimi dəyərləndirilir.”[5]

Yeni dərsləklər kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq hazırlanır və bu zaman bir sıra prinsiplərin gözlənilməsi zəruridir. Bu prinsiplərdən biri də inkişafetdiricilik prinsipidir. İnkişafetdiricilik prinsipi şagirdlərin əqli inkişafı ilə bağlıdır. L.N. Tolstoyun təbirincə desək: “Bilik ancaq o zaman bilik olur ki, hafizə ilə deyil, fikrin öz səyi ilə mənimsənilir”. İnkişafetdiricilik prinsipi də təhsilalanlara biliyin hafizəyə deyil, təfəkkürə əsaslanmasını təmin edir. T. Edisonun söylədiyi kimi “Sivilizasiyanın başlıca məqsədi - insana fikirləşməyi öyrətməkdir”.

İbtidai siniflərdə “Azərbaycan dili” dərsləklərinin müstəsna yeri var. Bu dərsləklərin hazırlanması uşaqların hərtərəfli təhsil almasını təmin edir. “Azərbaycan dili” dərsləyi bilik, bacarıq, münasibət və dəyərləri şagirdlərə ötürməkdə körpü rolə oynayır. İbtidai sinif “Azərbaycan dili”

dərslərləri kiçik yaşlı məktəblilərdə oxu və yazı vərdişlərini, dil bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdə onlara kömək edən ən dəyərli vəsaitdir. Bu dərslər şagirdlərin dinləmə və anlama, oxu, yazı və dil qaydaları ilə bağlı zehni bacarıqlara yiyələnmələrini, fərdi və sosial cəhətdən özlərini inkişaf etdirmələrini və effektiv ünsiyyət qurmalarını təmin etməkdə şagirdlərə kömək edir. Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onların dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Məhz bu dərslər vasitəsilə şagirdlərin nitq, dinləmə, danışma, oxuma və yazı bacarıqları inkişaf etdirilir. Bu dörd əsas dil bacarığı ilə uşaq ilk olaraq özünü, ətrafını, bir sözlə, həyatı dərk edir.

“Şagirdlər bu fənn vasitəsilə ana dilini milli mədəniyyət nümunəsi kimi öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaqla yanaşı, eyni zamanda öyrənəcəkləri digər fənlərin daha yaxşı mənimsənilməsinə zəmin yaradır.” [Cəfərova,2016]

İbtidai sinif Azərbaycan dili dərslərlərinin əsas məqsədi yalnız dilimizi öyrətmək deyil, həm də şagirdlərin ümumi inkişafına töhfə verməkdir. Dərslərdə verilmiş sadə mətnlər, şeirlər və hekayələr kiçikyaşlı məktəblilərin oxu qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bütün bunlar şagirdlərin oxuma və anlama bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

“Azərbaycan dili” dərsləri integrativ xüsusiyyətə malikdir. Bu da şagirdlərin digər fənləri mənimsəməsində mühüm rola malikdir. Azərbaycan dili dərslərindəki müxtəlif çalışmaların yerinə yetirilməsi uşaqlarda müşahidəçilik, diqqətlilik, fəallıq, müstəqillik, yaradıcılıq kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına güclü təsir göstərir. Bununla da Azərbaycan dili dərsləri özünün inkişafetdiricilik vəzifəsini yerinə yetirir. [Cəfərova,2016]

“Azərbaycan dili” dərslərlərinin qarşısında bir sıra vəzifələr durur ki, bu vəzifələr də ümumi və konkret didaktik vəzifələr olaraq 2 qrupa bölünür. Ümumi vəzifələrə aşağıdakılar aid edilir:

- Şagirdlərin ümumi dünyagörüşünün yüksəlməsinə kömək etmək;
- Şagirdlərin təfəkkürünü, müstəqilliyini inkişaf etdirmək;
- Şagirdləri şəxsiyyət kimi yetişdirməyə kömək etmək;
- Şagirdləri həyata hazırlamağa kömək etmək. [Cəfərova,2016]

Konkret didaktik vəzifələrə isə aşağıdakılar daxildir:

- Şagirdlərin nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirmək;
- Şagirdlərə ana dili ilə bağlı müəyyən həcmdə bilik və bacarıqlar vermək;
- Şagirdlərin düzgün tələffüz, ifadəli oxu vərdişlərini, rəhbərli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək;
- Şagirdlərdə orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı vərdişlər yaratmaq və s.

“Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Azərbaycan Dili üzrə Təhsil Proqramı” da qeyd olunduğu kimi, ibtidai təhsil səviyyəsində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunmalıdır. Bütün bunlar “Azərbaycan dili” dərslərində öz əksini tapır.

İbtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərslərindəki müxtəlif mövzular üzrə verilən çalışmalar, mətnlər sayəsində şagirdlər yeni sözlər öyrənir. Bu da onların lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə kömək edir. Həmçinin dərslərdə mövzu ilə bağlı yeni sözlər söz boğçasında qeyd olunur. Dərslərdə əks olunan dil qaydaları və bu qaydalara əsaslanan tapşırıqlar şagirdlərə düzgün yazma və ifadə etmə qabiliyyətini aşılayır. Dərslərdə dil qaydaları mərhələli şəkildə verilir ki, bu da təhsilənlərə dilin düzgün quruluş qaydasını öyrədir. Dil qaydaları ilə bağlı çalışmalar isə düzgün nitqin formalaşmasına zəmin yaradır.

“Azərbaycan dili” dərslərində verilən suallar və çalışmalar uşaqları düşünməyə, məntiqi nəticələr çıxarmağa, faktları analiz etməyə sövq edir. Dərslərdə qapalı tapşırıqlarla yanaşı açıq suallarda öz əksini tapır ki, bu da təhsilənləri daha çox düşünməyə və fikirlərini daha aydın şəkildə

ifadə etməyə təhrik edir. Mətn tərtib etmək, onları tamamlamaq, müxtəlif elanlar yazmaq, mətnlərə ad vermək, onun tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək kimi yaradıcı tapşırıqlar şagirdlərin yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Məsələn, IV sinif “Azərbaycan dili” dərslisinin üçüncü fəslində şagirdlərə “Tənha Qu Quşu” adlı mətn tərtib edib, danışmaq kimi bir çalışma verilib. Bu mətni qurmaq üçün şagirdlərə kömək məqsədilə mətnin mövzusu, ideyası qeyd olunur. Şagirdlər öz təxəyyüllərinə uyğun olaraq mətni qururlar və bu da onların həm yaradıcılıq bacarıqlarının, həm də təxəyyülünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu növ çalışmalar həmçinin şagirdlərin nitq fəalliyətini inkişaf etdirməklə bərabər, onların düşünmə və danışma bacarıqlarını da formalaşdırır.

Dərsliklərdəki mətnləri təhlil etmək, oradakı müxtəlif problemləri həll etmək şagirdlərdə tənqidi və məntiqi düşünmə qabiliyyətinin inkişafına səbəb olur. Həmçinin dərsliklərdə kiçik yaşlı məktəblilərin bədii mətnləri oxuyub onları canlandırması, müəyyən səhnəciklər qurulması ilə bağlı çalışmalar da qeyd olunur ki, bu da onların yaradıcı qabiliyyətinə müsbət təsir göstərir. Həmçinin bütün sadalananlar şagirdlərdə motivasiya yaradır və öyrənmə prosesini daha maraqlı və əyləncəli edir.

“Azərbaycan dili” dərsliklərində Azərbaycan xalqına aid olan adət-ənənələr, mədəniyyət nümunələri, tarixi ilə bağlı məlumatlar verilir. Bu şagirdlərə öz ölkəmizin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, tarixini yaxından tanımaq imkanı yaradır. Bütün bunlar şagirdlərin milli kimliyini formalaşdırır. Əlavə olaraq dərsliklərdə təbiət, cəmiyyət, fərd və toplum, təhlükəsizlik qaydaları, simvollar və işarələr haqqında da məlumatlar verilir, bu da şagirdlərin ümumi inkişafına müsbət təsir edir, dünyagörüşünü genişləndirir və onları müxtəlif biliklərlə zənginləşdirir.

Bundan əlavə, “Azərbaycan dili” dərsliklərində şagirdləri yalnız Azərbaycan mədəniyyəti ilə tanış etməklə kifayətlənilmir, hətta digər xalqların mədəniyyətləri, ənənələri və dilləri haqqında məlumat verilir. Bunu III sinfin “Azərbaycan dili” dərslisinin “Dünya xalqları” başlıqlı 2-ci fəslində görə bilərik. Burada verilmiş “Salamlaşma adətləri” adlı mətnə şagirdlər müxtəlif ölkələrin, xalqların necə salamlaşması, onların müxtəlif adət-ənənələri ilə tanış olurlar. Bütün bunlar kiçik yaşlı məktəblilərə digər xalqlar və mədəniyyətlərə hörmətlə yanaşmağı öyrətməklə yanaşı, onların dünyagörüşlərini daha da genişləndirir. Mətnin sonunda isə şagirdlərə müxtəlif salamlaşma forması düşünmək tapşırılır. Bu növ yaradıcı tapşırıqlar isə onları yaradıcı düşünməyə təşviq edir.

İbtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslikləri vasitəsilə kiçik yaşlı məktəblilərə ailə, dostluq, vətənpərvərlik kimi əxlaqi və sosial dəyərlər aşılanır. Vətənə sevgi, ailə, dostluq və xeyirxahlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlər şagirdlərə şeirlər, nağıllar, hekayələr, mətnlər vasitəsilə öyrədilir. Dərslikdə göstərilən müxtəlif mövzulu mətn və hekayələr şagirdlərə empatiya qurmaq, digər insanların hissələrini anlamaq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Bu mətn və tapşırıqlar kiçik yaşlı məktəblilərdə müsbət emosional vəziyyət yaradır və onların duyğusal inkişafına kömək edir.

Nəticə

Azərbaycan dili dərslikləri kiçik yaşlı məktəblilərə düzgün nitq, səlis danışq və ünsiyyət qurmaq bacarıqlarını öyrədir. Bununla da şagirdlər öz fikirlərini düzgün ifadə etməyi, yoldaşlarını və müəllimini dinləməyi, insanlarla qarşılıqlı əlaqə qurmağı öyrənirlər. Bütün bunlar təhsilalanların sosial bacarıqlarının inkişafına töhfə verir.

Nəticə olaraq, Azərbaycan dili dərslikləri kiçik yaşlı məktəblilərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların sosial, intellektual, əqli inkişafına müsbət təsir göstərərək, şagirdlərin şəxsiyyətini formalaşdırmağa kömək edir. Beləliklə, bu dərslilər şagirdlərə Azərbaycan dilini sevməyi öyrətməklə bərabər, onlara həyatda vacib olan bilikləri və dəyərləri aşılayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə Təhsil Proqramı
2. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=11997>
3. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2008/n15/ardi3.html>

4. N.B.Cəfərova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı-2016
5. Ümumi təhsil müəssisələrinin I-IV sinifləri üçün dərslik

SUMMARY

This article talks about the developmental features of "Azerbaijani language" textbooks for primary classes. The article talks about the importance of "Azerbaijani language" textbooks for primary classes. These textbooks are prepared in accordance with curriculum requirements. Of course, they must meet the requirements of the curriculum. The article mentions the principle of development, which has an important role among these principles. The fact that textbooks have this feature leads to the fact that training is based on thinking rather than memory. Through these textbooks, students acquire reading, writing, and speaking skills. As a result of the research, it was found that these textbooks also have an invaluable role in instilling moral and national values in young schoolchildren. Through Azerbaijani language textbooks, students get acquainted with the sound system, vocabulary, folklore examples of the Azerbaijani language. In addition, these textbooks teach young schoolchildren the history and customs of our country. -gives extensive information about its traditions, heroes, and nature. The textbooks emphasize values such as love for the motherland and ownership of cultural heritage. Azerbaijani language textbooks not only provide students with knowledge and skills, but also help them to form a personality.

Modern Azerbaijani language textbooks develop students' creative thinking and imagination by giving them creative tasks. The texts and stories given in the textbooks on various topics develop the worldview of students and provide significant help in their intellectual, emotional, and social development. Through the texts in the textbooks, students learn to express their feelings and thoughts correctly. Positive images in the text and stories help to form positive qualities in students. It is mentioned in the article that "Azerbaijani language" textbooks for primary classes are aimed at comprehensive development of students, formation of social, emotional and analytical skills.

Key words: textbook, development, thinking, knowledge, skill, speech, creativity, reading, writing

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA ÜNSİYYƏTİN ROLU

Yaqub SƏMƏDOV

yaqub.semedov63@mail.ru

ADPU-nun Ağcabədi filiali

Xülasə

Dünyaya göz açan hər kəs birgə yaşayış və birgə fəaliyyət zamanı qarşılıqlı şəkildə fikir mübadiləsi edir, bir- birinə təsir göstərir, bir - birini anlayır və başa düşürlər. Yəni, ünsiyyətə girirlər. Ünsiyyətsiz insanların birgə fəaliyyəti qeyri - mümkündür. Ünsiyyət həm də, birgə fəaliyyət tələbatından ortaya çıxan təmasın çoxşaxəli inkişaf prosesinin məhsuludur. Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması və inkişafı nəticəsində meydana çıxır və şəxsiyyətin formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Ümumi psixoloji cəhətdən diqqət yetirildikdə, əvvəla, ünsiyyət iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı əməkdaşlığından yaranır; ikincisi, həmin vəziyyət müəyyən qədər anlaşılan olur; üçüncüsü, ünsiyyət əməkdaşlıq şəraitində məlumat mübadiləsi xarakteri daşımaqla mühüm təsir vasitəsi və reallığı əks etdirmək prosesidir; dördüncüsü, ünsiyyət daima fəaliyyətdə olan prosesdir, onun müxtəlif üsul və yolları vardır.

Açar sözlər: psixologiya, şəxsiyyət, təlim-tərbiyə, ünsiyyət, formalaşma

Əsas hissə

Biz evdə ailə üzvlərimizlə, məktəbdə isə iş yoldaşlarımızla və ya tələbələrlə ünsiyyət qururuq. Fikirlərimizi, istəklərimizi bir -birimizə çatdırırıq. Bu baxımdan ünsiyyət psixi inkişafı şərtlərindən ən mühüm amillərdən biridir. Ünsiyyət elə bir psixoloji kateqoriyadır ki, o əsasən insanlar arasında təmasın yaranması və formalaşması prosesində meydana çıxır. Ünsiyyətə həm də, qarşılıqlı münasibət zamanı bir şəxsin digər şəxsə ötürdüyü məlumatlar zamanı meydana çıxan münasibətlərdən yaranır. O insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Psixoloji araşdırmalar sübut edir ki, valideyn əhatəsindən, qayğısından məhrum olan və xüsusi təcrid olunmuş tədris - tərbiyə müəssisələrində böyüyən, təhsil alan uşaqlar mənəvi və fiziki cəhətdən xeyli geri qalır. Hətta, yaşlılar da nə vaxtsa belə bir ünsiyyət mühiti ilə üzləşərlərsə, uzunmüddət ətraf mühitdən təcrid olunmuş vəziyyətdə qalarlarsa onların da şüurunda, davranışında bu cür mənfi hallara rast gəlinir, bəzən onların psixikasında da ağır sarsıntılar baş verir [1, s.74].

Ünsiyyət anlayışına gəldikdə isə, bu anlayış iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı münasibətlərini özündə ehtiva edir. Dörd nitq bacarığı bu qarşılıqlı münasibətlərdə mühüm rol oynayır: dinləmə, nitq, oxu, yazı [2].

Şəxsiyyətin formalaşmasında ünsiyyətin ən mühüm komponentlərindən olan dinləmə mədəniyyətinin mənimsənilməsi son dərəcə önəmlidir. Dinləmə ilk növbədə, yeni ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsinə şərait yaradır. Yeni biliklərin aşılınması, təlim - tərbiyə ilə bağlı digər vərdişlərin əldə olunması məhz, dinləməyə əsaslanır. Məsələn, insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması lap körpəlikdən başlayır, ana dilinin öyrənilməsi, nitq və digər vərdişlərin mənimsənilməsi və s. ünsiyyətin bu xarakterik xüsusiyyətləri dinləmək vərdişlərinə sahiblənməyin səviyyəsindən asılı olaraq üzə çıxır [3].

İnsanlar arasında ünsiyyət bacarığının reallaşmasının ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri də nitqdır. Nitq vasitəsilə insanlar arasında ünsiyyət yaranır [4, s.106]. Başqa sözlə, nitqin ünsiyyət prosesində rolu danılmazdır. Həmçinin, insanlar bir - biri qarşılıqlı təmasda olan zamanda da nitqdən mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi faydalanırlar. İnsanlar həmçinin, gündəlik hadisələri, keçmiş və gələcək haqqında məlumatları yazılı və şifahi nitq vasitəsilə əldə edirlər İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək: “Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər” [5]. Yəni, nitq elə bir təsir gücünə malikdir

ki, o insanlarda xoş əhval-ruhiyyə yaratmaqla yanaşı, mənfi emosiyaların da yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan ünsiyyət prosesində hər söz yerli yerində işlədilməlidir. Çünki şəxsiyyətin formalaşmasında ünsiyyətin bu komponentinin də əhəmiyyəti böyük olduğundan təlim - tərbiyə prosesində ona dəyər verilməsi olduqca zəruridir.

Ünsiyyətin bir tipi də oxudur. Buraya dərslərdən, dərslər vasitələrindən, bədii ədəbiyyatdan və s.-dən qarşılıqlı şəkildə istifadəni aid edə bilərik. Hər kəs yaşından asılı olmayaraq kitabla təmasda olur. Yeri gəldikcə, və ya zəruri hallarda bilmədiklərini öyrənirlər, və ya təəssüratlarını bölüşürlər. Bu həyati reallıqlar insanın əqli inkişafında həlledici rola malikdir. Mühüm ünsiyyət vasitələrindən olan oxu iki tipə bölünür: səsli və səssiz. Təlim prosesində oxunun hər iki tipi birlikdə ünsiyyətin mühüm bir forması kimi çıxış edərək qarşıya qoyulan problemin araşdırılmasına, öyrənilməsinə və qavranılmasına müsbət təsir göstərir. Əsasən də, anlayaraq oxuma mövzusunun gedişində diskussiyalara və səciyyəvi tapşırıqların verilməsinə geniş imkanlar yaratdığından nitqin inkişafına kömək edir, informasiyanın məzmununun dərinə dərk olunmasını stimullaşdırır.

Ünsiyyətin digər bir tipi də yazı dilidir. Yazılı dilin qarşısında duran əsas vəzifə məlumatların dəqiq, aydın, ardıcıl, məntiqi və heç bir dəyişiklik edilmədən ötürülməsindən, yayılmasından və çatdırılmasından ibarətdir [6, s. 117]. Yazı zamanı mülahizə və fikirlər, əldə olunan elmi nəticələr yazılı şəkildə müxtəlif xarakterli mətnlər vasitəsilə təqdim edilir. Eyni zamanda, oxu zamanı əldə olunan bilik və bacarıqlar yazı ünsiyyəti vasitəsilə maraqlı tərəflər arasında paylaşılır və müzakirə edilir. Qazanılan oxu vərdisləri davamlı olaraq nitqin inkişafına, fikrin bitkinliyinə və bütövlükdə, idrakı proseslərdə məntiqi və tənqidi təfəkkürün inkişafına mühüm töhfələr verir.

Beləliklə, qeyd etmək yerinə düşər ki, bütövlükdə ünsiyyət prosesində insanlar təbiət və cəmiyyətlə bağlı dolğun, əhatəli məlumatlar əldə edir, daha geniş biliklərə yiyələnir, özünü dərk edir və həm də, bu zaman öz yaxın məsləkdaşlarını mənəvi- psixoloji cəhətdən dəyərləndirir. Real həyatda və müxtəlif tədbirlərdə də hər kəs öz fikrini, hissini, biliyini paylaşmağı öyrənir və insanların xarakterini dərk etmək kimi insani keyfiyyətlərə yiyələnir. Tədris materiallarının mənimsənilməsi, sosial-siyasi hadisələrə dəyər verilməsi, inam və səmimiyyət hissini formalaşmasının mərkəzində də məhz psixoloji kateqoriya kimi ünsiyyət dayanır.

Nəticə

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji tələbatı daxilində ünsiyyətə olan tələbatın özünəməxsus yeri vardır. Ünsiyyət insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm keyfiyyət göstəricisidir və hər kəsin özünü anlamasıdır, fəaliyyətinin məcmusudur. İnsanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin meydana çıxması və şəxsiyyətin formalaşması prosesi də ünsiyyət zamanı baş verir. İnsanlar gündəlik həyatı və peşə fəaliyyəti ilə bağlı olaraq müəyyən qruplarla, təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Mahiyyətindən asılı olmayaraq insanlar bütün həyatı boyu sosial mühitlə ünsiyyətdə olur və gündəlik fəaliyyətini onun tələblərinə uyğun qurmağa çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kayzen.Ünsiyyət.Psixologiya. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/1774/ünsiyyət.html> 29 sentyabr 2010.
2. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. - Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 2002. 386 s.
3. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə..Psixologiya.Bakı,2007.626 s.
4. Ünsiyyət. Vikipediya, azad ensiklopediya <https://az.wikipedia.org/wiki/Ünsiyyət>.
5. Uşaqlarda dinləmə bacarıqlarının inkişafı.[https://enneagram.Az/blog/psixologiya/uşaqlarda-dinleme-bacarıqlarının inlikafi](https://enneagram.Az/blog/psixologiya/uşaqlarda-dinleme-bacarıqlarının-inlikafi). 2022.212.12.
6. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2019. 432 s

SUMMARY

Everyone who opens their eyes to the world exchange ideas mutually, influence each other, understand and understand each other during joint living and joint activities. That is, they communicate. Joint activity of people without communication is impossible. Communication is also a product of the multifaceted development process of contact that emerges from the demand for joint action. Communication appears as a result of the formation and development of mutual relations between people and plays an exceptional role in the formation of personality. From a general psychological point of view, first, communication arises from the mutual cooperation of two or more persons; secondly, that situation becomes somewhat understandable; thirdly, communication is an important means of influence and a process of reflecting reality, having the nature of exchanging information in a cooperative environment; fourthly, communication is an ongoing process, it has different methods and ways.

Key words: *psychology, personality, education, communication, formation*

XROMOSOM PATOLOGİYASI OLAN UŞAĞIN ÖZÜNƏXİDMƏT VƏ SOSIAL BACARIQLARININ İNKİŞAFINI TƏMİN EDƏN GÖSTƏRİCİLƏR

Günay BƏDƏLZADƏ

Gn.badalzade@adpu.edu.az

Orcid ID: 0000-0002-2891-1944

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Xromosom patologiyası olan uşaqların özünəxidmət və sosial bacarıqlarının inkişafı üçün müəyyən göstəricilər vacibdir. Bu göstəricilər uşağın gündəlik həyatda müstəqilliyini və cəmiyyətə integrasiyasını artırmağa kömək edir. Özünəxidmət bacarıqları qidalanma, geyinmə, şəxsi gigiyena və məişət işlərini əhatə edir. Uşaqların bu sahələrdə irəliləyişini təmin etmək üçün fərdi yanaşma, müntəzəm təlim və vizual dəstək metodları tətbiq olunmalıdır. Sosial bacarıqlar isə ünsiyyət qurma, emosional ifadə, əməkdaşlıq və sosial qaydalara riayət etmə kimi aspektləri əhatə edir. Bu bacarıqların inkişafı üçün oyun terapiyası, qrup məşğələləri və modelləşdirmə üsullarından istifadə edilir. valideynlər, müəllimlər və terapevtlər arasında əməkdaşlıq bu prosesdə mühüm rol oynayır. Erkən müdaxilə və davamlı dəstək sayəsində bu uşaqların cəmiyyətə daha uğurla integrasiyası təmin oluna bilər.

Açar sözlər: özünəxidmət, sosial bacarıqlar, xromosom patologiyası, inkişaf, integrasiya.

Giriş

Xromosom patologiyaları, genetik mutasiyalar və ya anormal xromosom sayıları səbəbindən insanlarda müxtəlif inkişaf geriliklərinə və fiziki, psixoloji çətinliklərə yol açan tibbi vəziyyətlərdir. Bu patologiyalar arasında ən geniş yayılmış olanları Daun sindromu, Turner sindromu, Klinefelter sindromu və Fragile X sindromudur. Xromosom patologiyası olan uşaqlar, inkişaf mərhələlərində digər uşaqlardan fərqli xüsusiyyətlərə və ehtiyaclara sahib olurlar, buna görə də onların təhsili və sosial integrasiyası xüsusi yanaşmalar tələb edir.

Özünəxidmət bacarıqları və sosial bacarıqlar, uşaqların müstəqil həyat sürmələri və cəmiyyətə integrasiya etmələri üçün vacib təməl bacarıqlardır. Xromosom patologiyası olan uşaqların bu bacarıqları inkişaf etdirməsi, onların həyat keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, sosial mühitlə əlaqələrini yaxşılaşdırır və sosial uyğunlaşmalarını təmin edir. Bununla yanaşı, bu bacarıqların inkişafı üçün xüsusi təlim metodları və terapiya proqramları tələb olunur.

Bu tədqiqatın məqsədi, xromosom patologiyası olan uşaqların özünəxidmət və sosial bacarıqlarının inkişafını təmin edən göstəriciləri və metodları araşdırmaqdır. Araşdırma, bu uşaqların bacarıqlarının inkişafında rol oynayan əsas amilləri müəyyən etməyə və onların təhsil və reabilitasiya proqramlarında necə daha effektiv istifadə oluna biləcəyini təhlil etməyə yönəlmişdir. Tədqiqatın nəticələri, həm təhsil sahəsində, həm də sosial işdə çalışan mütəxəssislər üçün faydalı təlimatlar və təkliflər təqdim edəcəkdir.

Bu tədqiqatın önəmli əhəmiyyəti, xromosom patologiyası olan uşaqların xüsusi ehtiyaclarına uyğun hazırlanmış metodların onların müstəqil həyat sürmələri və cəmiyyətə uyğunlaşmaları üçün əsas yaradıcı vasitələrdən biri olmasıdır. Bu məsələyə dair aydın və təcrübəyə əsaslanan təkliflərin təqdim edilməsi, bu uşaqların təhsilinə dair daha yaxşı yanaşmaların inkişaf etdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Material və Metodlar

Xromosom patologiyası olan uşaqların özünəxidmət və sosial bacarıqlarının inkişafını təmin

edən göstəriciləri araşdırmaq üçün aşağıdakı metodlardan istifadə oluna bilər:

1. Araşdırma metodları

- **Ədəbiyyat analizi** – Xromosom patologiyaları (məsələn, Daun sindromu, Fragile X sindromu və s.) olan uşaqların özünəxidmət və sosial bacarıqlarına dair mövcud elmi mənbələrin və araşdırmaların təhlili.

- **Sənəd analizi** – Mövcud təhsil proqramları, metodik vəsaitlər və reabilitasiya mərkəzlərinin tövsiyələrinin öyrənilməsi.

2. Empirik metodlar

- **Müşahidə** – Xüsusi təhsil müəssisələrində və reabilitasiya mərkəzlərində xromosom patologiyası olan uşaqların davranış və bacarıqlarının müşahidəsi.

- **Eksperiment** – Müəyyən edilmiş göstəricilərin inkişafına təsir edən metodların tətbiqi və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

- **Müsahibə və sorğular** – Valideynlər, müəllimlər və mütəxəssislər arasında sorğuların keçirilməsi, onların uşaqların inkişafına dair fikirlərinin öyrənilməsi.

3. Statistik və təhlil metodları

- **Məlumatların toplanması və analizi** – Toplanmış məlumatların statistik təhlili, nəticələrin müqayisəsi və inkişaf meyllərinin müəyyən edilməsi.

- **Qiymətləndirmə metodları** – Uşaqların sosial və özünəxidmət bacarıqlarını dəyərləndirmək üçün standartlaşdırılmış testlərdən istifadə.

Bu metodlar xromosom patologiyası olan uşaqların özünəxidmət və sosial bacarıqlarının inkişafını təmin edən əsas amilləri müəyyən etməyə və onların reabilitasiya və təhsil prosesində tətbiqini araşdırmağa kömək edəcək.

Müzakirə

Normal uşağın həyatında erkən yaşda başlayan özünə qulluq bacarıqlarının inkişafı valideynlərdən müstəqilliyin başlanğıcından xəbər verir. Əlilliyi olan uşaqlar üçün bu müstəqillik ekoloji gözləntilər qədər vacibdir, baxmayaraq ki, əqli, fiziki və davranış qüsurları bu əsas bacarıqları yavaşlatır, məhdudlaşdırır və ya qeyri-müəyyən müddətə gecikdirir. Tualet təlimi, yemək və geyinmə bacarıqları ən əsas özünə qulluq bacarıqlarıdır. Bu bacarıqların ardınca əlləri və üzləri yumaq, dişləri fırçalamaq, burnu təmizləmək və vanna qəbul etmək gəlir. Bu davamlılığın sonunda dırnaq baxımı, dəriyə qulluq, kosmetik vasitələrdən istifadə, saç baxımı və digər gigiyenik qulluqlar gəlir. Bundan əlavə, gündəlik həyat vəzifələrini yerinə yetirmək bacarığı özünə qulluq keyfiyyətinə təsir göstərir. Əqli qüsurdan başqa bir çox səbəblər əlil uşağın özünə qulluq bacarıqlarını mənimsəməsini gecikdirə bilər. Bunlardan bəziləri böyük motor bacarıqlarında çatışmazlıqlar (qol və ayaq əzələləri), görmə pozulması, əl-göz koordinasiyasında çatışmazlıq, manipulyasiya bacarıqlarında qeyri-kafilik, yemək yemək bacarıqları ilə əlaqədar ağız və ağız hissələrinin deformasiyası və ya natamam inkişafıdır. Əgər uşağın kiçik motorikasının inkişafı tam inkişaf etməmişsə, o, düymələri sıxmaqda, sərt yeməkləri dişləməkdə, kəməri sıxmaqda və möhkəm bağlamaqda çətinlik çəkə bilər. Əgər əqli qüsurlu uşaq vizual diqqət, hərəkətləri təqlid etmək, sadə əmr və cümlələri başa düşmək kimi əsas koqnitiv bacarıqlardan bəzilərini öyrənməyibsə, o zaman özünə qulluq bacarıqlarının mənimsənilməsini gecikdirəcək.

Kiçik motor bacarıqlarının inkişafındakı qeyri-adekvatlıqlar, sinir sistemi ilə bağlı qeyri-adekvatlıqlar, ağız boşluğunda və əzələ strukturunda pozğunluqlar (dovşan dodaq, yarıq damaq və s.) və pəhriz tələb edən vəziyyətlər qidalanma bacarıqlarının əldə edilməməsinə və ya gecikməsinə səbəb ola bilər. Vizual və ya eşitmə qüsurları və uyğun olmayan öyrənmə mühitləri (həddindən artıq qoruyucu valideynlər, ixtisasız müəllimlər və s.) yemək yemək bacarıqlarının mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Geyinmə bacarıqları əlil və ya normal bütün uşaqlar üçün soyunma bacarıqlarından daha çətinidir. Ona görə də uşaq paltarı çıxara bilmirsə, ilk növbədə bu bacarıqları öyrətmək lazımdır.

Geyinmə haqqında təlim sonradan gəlir. Düymələrin açılması, bağlanması, tıxanması, sıxma-çəkmə, düyünləmə və tikmə əl-göz koordinasiyasını və barmağın tam inkişafını tələb edir. Əsas geyinmə vərdisləri əldə edildikdən sonra əqli qüsurlu uşaqlara uyğun geyim seçimi və geyim baxımı ilə bağlı bacarıqlar qazandırılmalıdır. Əlilliyi olan şəxs həm rənginə, formasına uyğun, həm də fəaliyyətə və hava şəraitinə uyğun paltar seçməyi bacarmalıdır. Əlil şəxsin yaşına uyğun fəaliyyətlərdə iştirak etməsi nə qədər vacibdirsə, yaşına uyğun paltar geyinməsi də bir o qədər vacibdir. Bəzi xromosom patologiyalı uşaqlarda böyümə gecikə bilər. Ancaq yaşına uyğun geyinmək onun həmyaşıdlarına cəmiyyətə qoşulmasını asanlaşdıracaq.

Uşağın inkişafının ən mühüm hissələrindən biri olan tualet bacarığı həyatın ilk beş ilində sinir və psixoloji yetkinlik nəticəsində öyrənilir. Tualet bacarıqları öyrənilməzdən əvvəl bağırsaq və sidik kisəsinə nəzarət üçün yetkinlik baş verməlidir. Normal inkişaf edən uşaqlar əvvəlcə sidik kisəsinə nəzarət, sonra bağırsaq nəzarəti və nəhayət gecə nəzarəti əldə edirlər. Tualet bacarıqlarının öyrənilməsi adətən zehni geriliyi olan uşaq və onun ailəsi üçün problemlər yaradır. Əqli geriliyi olan uşaqda bağırsaq və sidik kisəsinin idarə edilməsinin inkişafı normal inkişaf edən uşaqdan xeyli yavaş və gec olur. Bu səbəbdən orta və ağır zehni geriliyi olan uşaqların yeniyetməlik-yetkinlik dövrünə qədər tualet bacarıqlarını öyrənmə bilmədikləri görülür. Bundan əlavə, bir çox əlillik növlərində duyğu pozğunluqları, diqqət, əzələ nəzarəti, qavrayış-anlama problemləri tualet bacarıqlarının öyrədilməsinə mane olan amillərdir. Bu amillərə və xüsusiyyətlərə görə xromosom patologiyalı uşaqlar xüsusi təhsil üsulları olmadan tualet bacarıqları əldə edə bilmirlər. Özünə qulluq bacarıqları (tualet təlimi, təmizlik və yemək vərdisləri və s.) anadangəlmə deyil, öyrənilmiş davranışlardır. Özünə qulluq bacarıqları əqli qüsurlu uşaqların cəmiyyətdə müstəqil fərd/şəxsiyyət qazanması üçün əldə etdikləri bacarıqlardır. Çünki xüsusi ehtiyaclarını ödəyə bilməyən şəxslərin müstəqilliyindən danışmaq mümkün deyil. Normal uşaqlar inkişaf mərhələlərində valideynlər və ya onlara verilən imkanlar kimi modellər vasitəsilə özünə qulluq bacarıqları əldə edə bilərlər.

Əqli qüsurlu uşaqlarda ünsiyyətin və oyunun əhəmiyyəti.

Oyun təkmilləşdirməyə yönəlmiş materialla yanaşmanın ümumi adıdır. Rəsm, şeir, nağıl oxumaq, rəsm çəkmək, qumla oynamaq, gizlənqaç, heyvanları təqlid etmək oyun anlayışına daxildir. Oyunda uşaq özünü tam ifadə etməli və mütəxəssis onu heç bir qərəzsiz qəbul etməyi bacarmalıdır. O, əqli qüsurlu (əlil və uşaqları) anlamaq, ona problemini çatdırmağa kömək etmək, problemin həllində iştirak etmək və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün oyunlar oynamalıdır (Korkmaz, 2000). Oyunun uşağın inkişafına təsirindən ümumi olaraq aşağıdakı kimi danışmaq olar; Oyun uşağın fiziki inkişafına və zehni funksiyalarına müsbət təsir göstərir. Uşaqda sıxılmış emosional enerjinin, ehtiyac və istəklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Uşaq oyun vasitəsilə sosial qaydaları, əxlaqi standartları və uyğun gender rollarını öyrənir. Uşağın öyrənməsi oyunla xeyli asanlaşır, uşağın yaradıcılığı inkişaf edir və artır. Oyunda aldığı rollar vasitəsilə o, fikir əldə edir və arzulanan şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafı təmin edilir. Uşağın oynamasına təsir edən bir çox amillər olsa da, sosial işçi uşaqla ünsiyyətdə onun səviyyəsinə uyğun müxtəlif oyunlar qurulmalıdır. Uşaqlar oynayaraq böyüyürlər. Oynayaraq fiziki, sosial və mədəni yetkinliyə çatırlar. Oyunların və alətlərlə birbaşa qurulmuş oyunların yeri də xromosom patologiyalı uşaqların həyatında önəmlidir.

Uşağın vəziyyəti xromosom patologiyalı uşaqlarla ünsiyyətdə istifadə olunacaq oyunun növünü və necə oynanacağını müəyyənləşdirir. Oyun əlinin olduğu yerdən başlamaq prinsipinə əməl edilməklə planlaşdırılmalıdır. Oyun əlillərin qohumu deyil; mütəxəssis (ailə, müəllim, sosial işçi, tibb bacısı və başqaları). Çünki oyun sadə, başa düşülən və aktiv olmalıdır.

Xromosom patologiyalı uşaqlar daha çox kiçik uşaqların oyunlarını oynayırlar. Çünki onların zəka yaşı, ehtiyacları və maraqları o yaş xüsusiyyətini göstərir. Sosial işçinin xromosom patologiyalı uşaqlarla ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədə uşaq psixologiyasından faydalanması vacibdir. Əqli qüsurlular üçün oyunun əhəmiyyətindən aşağıdakı kimi müzakirə etmək olar;

7. Oyun zehni qüsurlu bədən sahəsinin inkişafına kömək edir. Əlil uşağın fiziki bacarıqları artır, sümük və əzələlərin böyüməsi təmin edilir. Əzələlərin inkişafı fiziki inkişafa, fiziki inkişaf isə sinir sisteminin inkişafına və motor inkişafına təsir göstərir. Fiziki və zehni inkişafınız və nəzarətiniz bir-

birinə uyğundur.

8. Oyunla intellektual geriliyi olan uşaq öz bədənini və digər bədənlerini reallaşdırır. Xromosom patologiyalı uşaqlar bədənlərinə daha az toxunur. Çünki istifadəetdikləri dərmənlər, bədən yaraları səbəbindən bədən qoxuları var və müntəzəm olaraq öz təmizliklərini edə bilmirlər. Əqli qüsurlu şəxsin bədən çəkisi çox olduğu və ya müəyyənəzələləri işlətmədiyi üçün orqanizmində müəyyən fərqlər olur. Onun bədənini ilə etdikləri biraraya sığmır. Əqli geriliyi olan yetkin insan üç yaşlı uşaq kimi davranma bilər. Ona görə də kənar adam ona toxunmağa qorxur. Bundan əlavə, bədəninə toxunmaq eyni şəkildə reaksiya verəcəyi üçün, bu, əlil şəxs tərəfindən sui-istifadəyə səbəb ola bilər və ya əlillərin keçmiş istismar davranışını xatırlayaraq fərqli reaksiya verə bilər.

Əqli qüsurlularla fiziki təmas az olduğundan, onlar öz davranışlarını düzəldə bilmirlər. Eynilə, o, həmişə özünə qarşı təhqiramiz davranışları ayırd edə bilmir.

9. Zehni qüsurun öz bədənini mənimsəməsi onun geyimi ilə sıx bağlıdır. Özlərinə qulluq bacarıqları inkişaf etmədiyi üçün paltarlarını təmiz saxlaya bilmirlər və ailələr çox vaxt onları təmizliksiz qoyurlar. Eyni zamanda əqli qüsurlu uşaqların bədən yaşına uyğun yeni paltar və paltarların əhəmiyyətini hiss etməyəcəklərini düşündən ailələr onlara kiçik, dar, köhnə paltarlar geyindirirlər. Əslində əqli qüsurlu insan öz əqli yaşına uyğun yeni, gözəl və uyğun geyimləri bilir və belə geyinəndə sevinir. Başqalarının ona yaxınlaşmadığının da fərqi vardır.

10. Xromosom patologiyalı uşaqlar öz bədənini tanıya bilmədiklərindən bu mövzuda həssaslıq üçün oyun lazımdır. Onların öz bədənini ilə maraqlandıqları xronoloji yaşları olduqca irəlidir. Bu zaman öz cəsədini kəşf etməyə çalışan “böyümüş bədəndə balaca oğlan” ailəsi və ətrafı tərəfindən cəzalandırılır. Özü də elə həmin an öz bədənini kəşf edən 3-4 yaşlı uşaqdır. Ancaq ailəsi və ətrafı onun inkişafından xəbərsiz olduğundan onu cəzalandırmağa meyllidirlər. Xromosom patologiyalı uşaqlarla işləyərkən onlara öz bədənini tanımaq imkanı verilməlidir.

11. Xromosom patologiyalı uşaqlar alış-verişdə ətraflarından çox özləri ilə olduqları üçün ətrafları ilə iş birliyini və mübadilələrini yaxşılaşdıracaq oyunlar oynamaq və paylaşmaq onları yeni qaydaları öyrənməyə vadar edəcək. Beləliklə, onlar özlərini daha ictimai apara biləcəklər.

12. Xromosom patologiyalı uşaqların güvən hissini inkişaf etdirmək vacibdir. Bu inam hissi həm özləri, həm də ətraf mühit üçün inkişaf etdirilməlidir. Bunun üçün zehni qüsurluların özlərindən daha çox tələb edilmədən özlərini reallaşdırma bildiklərini görmələri üçün oyunlar təşkil edilməlidir.

7. Oyun oynayan xromosom patologiyalı uşaqlar empatiya inkişaf etdirmək imkanı qazanır. Çünki o, oyunu tək oynamır və rolu ilə bağlı anasını, atasını, dostunu və başqalarını anlamağa meyllidir. Bu davranışı tam şüurlu şəkildə dərk etməsə belə, o, yeni bir davranış nümunəsi öyrənmiş və onu tətbiq etməyə başlayır.

8. Xromosom patologiyalı uşaqların davranış kompetensiyaları və koqnitiv bacarıqları oyunla artır. Oyun və oyunda istifadə olunan materiallar əlillərin həyatına yenilik gətirir. Bu yeniliklər mütləq onların bədən hərəkətlərində və koqnitiv bacarıqlarında əks olunacaq. Özünü pişik kimi göstərmək oyununda o, pişiyi tanıyır və pişiyin davranışı ilə öz davranışının fərqli olduğunu görür. Dörd ayaq üstə yeriyərək pişiyin səsinə bilişsəl olaraq öyrəndi. Oyun və ünsiyyət sosial işçi ilə xromosom patologiyalı uşaqlar arasında ünsiyyətdə və əqli qüsurluların psixo-sosial və fiziki inkişafı üçün çox mühüm rol oynayır.

Mütəxəssis xromosom patologiyalı uşaqla ünsiyyət qurarkən onun “məhdudiyyətləri” və “anormal” strukturu əsasında iş qurmamalıdır. Tibbi nöqtəyi-nəzərdən başqa, sosial modelin tətbiqi və sonradan işlənmiş yanaşmaların praktikada tətbiqi əqli qüsurlu uşaqların problemlərinin həllində daha real həll yollarına gətirib çıxaracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. **American Psychiatric Association (APA)** (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5)*.
2. **Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi** (2020). *Xüsusi təhsilin inkişafı strategiyası*. Bakı:

Təhsil Nazirliyi nəşriyyatı.

3. **Down Syndrome Education International** (2016). *Supporting the Development of Children with Down Syndrome: Practical Strategies for Parents and Educators*.
4. **Guralnick, M. J.** (2011). "Why Early Intervention Works: A Systems Perspective." *Infants & Young Children*, 24(1), 6-28.
5. **Gülməliyeva, S. və Məmmədova, A.** (2019). "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün sosial adaptasiya proqramları." *Azərbaycan Təhsil Jurnalı*, 5(2), 45-58.
6. **Heward, W. L.** (2012). *Exceptional Children: An Introduction to Special Education*. Pearson Education.
7. **Piaget, J.** (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. Norton & Company.
8. **Shonkoff, J. P., & Meisels, S. J.** (2000). *Handbook of Early Childhood Intervention*. Cambridge University Press.
9. **Vygotsky, L. S.** (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
10. **World Health Organization (WHO)** (2011). *World Report on Disability*. Geneva: WHO Press.

SUMMARY

Certain indicators are essential for the development of self-care and social skills in children with chromosomal pathologies. These indicators help enhance the child's independence in daily life and facilitate their integration into society. Self-care skills include feeding, dressing, personal hygiene, and household tasks. To ensure progress in these areas, individualized approaches, regular training, and visual support methods should be applied. Social skills encompass aspects such as communication, emotional expression, cooperation, and adherence to social norms. To develop these skills, play therapy, group activities, and modeling techniques are used. Collaboration between parents, teachers, and therapists plays a crucial role in this process. Through early intervention and continuous support, these children can achieve better integration into society.

Key words: self-care, social skills, chromosomal pathology, development, integration.

MƏKTƏB-UNİVERSİTET SİSTEMİNDƏ PEŞƏKAR YÖNÜMLÜ TƏHSİLİN TƏŞKİLATI-PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ

Ləman ƏMİRLİ

lemanemirli@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: 0009-0005-2477-4603

Vəli ƏLİYEV

Xülasə

Peşəkar yönümü təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi məktəb və universitet arasında interaktiv əlaqələrin qurulmasını, kurikulumun əmək bazarının tələblərinə uyğun təşkili və innovativ pedaqoji metodların tətbiqini tələb edir. Bu məqalədə peşəkar yönümü təhsilin məktəb-universitet sistemində təşkili ilə bağlı təşkilatı-pedaqoji şərtlər araşdırılacaq, müsbət nümunələr və perspektivlər əsasında təkliflər veriləcək.

Açar sözlər: *Peşəkar yönüm, təhsil sistemləri, pedaqoji şərtlər, kurikulum, innovativ metodlar, məktəb-universitet əlaqələri, əmək bazarı.*

Giriş

Müasir dövrdə əmək bazarının tələbləri daim dəyişir və bu, təhsil sistemlərinin yeni yanaşmalara ehtiyac duymasına səbəb olur. Qloballaşma, texnoloji inqilab və iqtisadiyyatın gündəlik tələbləri məzunların əmək bazarına adaptasiya oluna bilməsi üçün yeni bacarıqları öyrənməsini zəruri edir. Bu kontekstdə məktəb və universitet arasında sıx əlaqələrin qurulması peşəkar yönümü təhsilin keyfiyyətini artırır və məzunların əmək bazarına integrasiyasını asanlaşdırır.

Təhsil sistemi yalnız akademik biliklərin verilməsi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda tələbələrin gələcək peşə həyatına hazır olmasını təmin etməlidir. Bu prosesdə universitetlərin iş dünyası ilə yaxın işbirliyi çox vacibdir. Söhbət tələbələrin praktik bacarıqlar qazanması, sənayeyə hazırlanması, real iş mühitinə adaptasiya olunması və bazar tələblərinə cavab verə bilməsi üçün müntəzək bir təhsil mexanizminin yaradılmasından gedir.

Eyni zamanda, iş dünyasının universitetlərə olan tələbləri təhsil proqramlarının modernləşdirməsini, ən yeni texnologiyaların, innovativ metodların və çevik tədris strategiyalarının məşq edilərək praktikaya daxil edilməsini tələb edir. Beləliklə, təhsil prosesinin daimi inkişafı universitetlərin iş dünyası ilə bərabər strateji yanaşmasını şərtləndirir.

Bu araşdırma əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq təhsilin yenidən qurulmasını, universitetlərin və şirkətlərin işbirliyinin vacibliyini və bu işbirliyinin təhsil keyfiyyətinə və məzunların karyera imkanlarına təsirini araşdıracaq.

Məktəb-universitet sistemində peşəkar yönümlü təhsilin təşkilatı-pedaqoji şərtləri

-Məktəb və Universitet Arasında Kurikulum Integrasiyası. Məktəb və Universitet Arasında Kurikulum Integrasiyası Kurikulum integrasiyası, məktəblə universitetlər arasında tədrisin uyumlu olmasını təmin edir. Bu integrasiya, tələbələrin müxtəlif təhsil səviyyələrində davamlı və uyğun bir şəkildə irəliləmələrini mümkün edir. Bu, xüsusilə sahə üzrə dərin bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Məsələn, təhsil sistemində məktəbdən universitetə qədər olan mərhələlərdə əlaqələndirilmiş bir kurikulum tələbələrin mövcud bilikləri daha yaxşı inkişaf etdirməsinə və müvafiq sahələrdə daha güclü peşəkar bacarıqlar qazanmasına kömək edir.-Peşəkar yönümü kursların əlavə edilməsi.

-Praktiki Təhsil İmkanları və Sənaye Partnyorluqları. Praktiki təhsil imkanları, tələbələrin

nəzəri bilikləri real dünya təcrübələri ilə birləşdirərək, sahələrində yüksək bacarıqlar inkişaf etdirmələrini təmin edir. Universitetlərin və məktəblərin sənaye ilə əməkdaşlıq etməsi bu prosesin əsas hissəsidir. Sənaye partnyorluqları vasitəsilə tələbələrə təcrübə proqramları, təcrübə keçmə imkanları və sənaye rəhbərləri ilə birbaşa əlaqə qurma şansı təqdim olunur. Bu, həmçinin universitetlərin iş dünyası ilə əlaqələrini gücləndirərək tələbələrin gələcək iş həyatına hazırlığını daha da möhkəmləndirir.

-Peşəkar Yönümü Kurslarının Əlavə Edilməsi. Peşəkar yönümü kursları, tələbələrin müasir əmək bazarında uğur qazanmaları üçün vacib olan bacarıqları əldə etmələrinə kömək edir. Bu kurslar, karyeraya yönəlmiş məsləhətlər, müasir iş dünyasında tələb olunan bilik və bacarıqların tədrisi və şəbəkələmə imkanları təmin edir. Bu cür kursların əlavə edilməsi, xüsusilə tələbələrin ixtisaslarını inkişaf etdirmələrinə və öz sahələrində daha ixtisaslaşmış mütəxəssislərə çevrilmələrinə kömək edir.

-Təlim və İnnovativ Metodlardan İstifadə. Təlim metodları, təhsil sisteminin daha effektiv olmasına və tələbələrin məlumatı daha yaxşı mənimsəmələrinə kömək edir. İnnovativ təlim metodlarından istifadə, xüsusən texnologiyaların tətbiqi ilə tədrisi daha maraqlı və interaktiv edir. Bu metodlar, tələbələrin dərslərə daha çox iştirak etməsini və materialları daha dərinlən öyrənməsini təmin edir. E-öğrenmə, simulyasiyalar, laboratoriya təcrübələri və interaktiv dərslər tələbələrin motivasiyasını artırır və onları müasir iş dünyasında uğurlu olmaq üçün hazırlayır.

-Kurikulumun İnteraktivliyi və Fənnlərin Əmək Bazarı Tələblərinə Uyğun Modernizasiya Edilməsi. Kurikulumun interaktiv olması, tələbələrin təhsil prosesinə daha fəal şəkildə qatılmalarını təmin edir. Bu, yalnız passiv dinləyicilər olaraq deyil, eyni zamanda öz təhsil proseslərini idarə edə bilən fərdlər kimi inkişaf etmələrini təmin edir. İnteraktiv təlim metodları, təhlil, müzakirə, həll etmə və tətbiq etmə bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir. Kurikulumun əmək bazarının tələblərinə uyğun modernizasiyası isə təhsilin aktuallığını və reallığını təmin edir. Müasir iş dünyasının ehtiyaclarına uyğun biliklər, bacarıqlar və ixtisaslar tələbələrə aşılanır. Bu, universitetlərin və məktəblərin müəssisələr ilə sıx əməkdaşlıq etməsi nəticəsində mümkün olur. Məsələn, informasiya texnologiyaları, mühəndislik, səhiyyə və digər sahələrdə olan sürətli dəyişikliklərə uyğun olaraq tədris proqramları yenilənir.

-Müəllim və professor heyətinin iştirakı – Onların peşəkar inkişafı üçün davamlı təlimlərin keçirilməsi. Təhsil sisteminin keyfiyyəti, müəllim və professor heyətinin bilik və bacarıqlarına birbaşa bağlıdır. Onların peşəkar inkişafı, tədrisin keyfiyyətini artırır və təhsil prosesinə yeni yanaşmalar gətirir. Müəllimlərin və professorların davamlı təlimlərə cəlb edilməsi, tədris metodlarını yeniləmək və təhsil sahəsində ən son inkişaflarla ayaqlaşmaq baxımından olduqca vacibdir. Bu təlimlər, təhsildəki ən son texnologiyaları, innovativ tədris metodlarını, qiymətləndirmə strategiyalarını və tələbə mərkəzli yanaşmaları əhatə edir. Müəllimlərin mütəmadi inkişafı, həmçinin onların motivasiyasını artırır və tədris keyfiyyətini yüksəldir.

-Təhsil Müəssisələri və Sənaye Şirkətləri Arasında Əməkdaşlıq. Təhsil müəssisələri və sənaye şirkətləri arasında əməkdaşlıq, tələbələrin real istehsalat və iş dünyası təcrübəsi qazanmasına imkan verir. Bu əməkdaşlıq, təkcə təcrübə proqramları ilə məhdudlaşmır; həm də sənayenin tələb etdiyi bilik və bacarıqların tədrisi üçün yeni müstəvidə təhsil məzmununun inkişafını əhatə edir. Sənaye ilə əlaqələrin gücləndirilməsi, tələbələrin iş dünyasına daha asan inteqrasiyasını təmin edir. İstehsalat təcrübələri və staj proqramları, tələbələrə müəssisələrdə real vəziyyətlərlə qarşılaşaraq öz bacarıqlarını sınamaq və inkişaf etdirmək imkanı verir. Həmçinin, sənaye sektoru təhsil müəssisələrinə öz təcrübələrini paylaşaraq, kurikulumun və təlim metodlarının daha uyğun hala gəlməsinə kömək edir.

-Təlim və İnkişaf Metodu Kimi Layihələr və Layihə Əsaslı Öyrənmə. Layihə əsaslı öyrənmə, tələbələrə nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmə bacarığı qazandırır. Bu metod, tələbələrin əməkdaşlıq, yaradıcı düşünmə, problem həll etmə və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Layihələr vasitəsilə, tələbələr real dünya problemlərinə həllər təklif edərək, komanda şəklində işləmək bacarığı qazanırlar. Layihə əsaslı öyrənmə, həmçinin tələbələrin təhsil mühitində yüksək səviyyədə iştirakını təmin edir və dərsləri daha interaktiv edir. Bu, tələbələrin öz biliklərini dərinləşdirərək, gələcəkdə

müstəqil şəkildə düşünmə və peşəkar problemləri həll etmə bacarıqlarını artırır.

-Qiymətləndirmə Sistemi və Peşəkar Bacarıqların Ölçülməsi Üçün Obyektiv Meyarların İstifadəsi. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları, yalnız nəzəri bilikləri ölçməklə məhdudlaşır, lakin müasir qiymətləndirmə sistemləri peşəkar bacarıqların ölçülməsinə də diqqət yetirir. Bu sistemlər, tələbələrin praktiki bacarıqlarını və peşəkar səviyyələrini obyektiv meyarlarla ölçməyi hədəfləyir. Obyektiv qiymətləndirmə metodları, məsələn, real dünya problemlərinin həlli və ya praktiki tapşırıqlar üzərində işləmə, tələbənin əldə etdiyi bilik və bacarıqların tətbiqini daha dəqiq şəkildə qiymətləndirir. Bu metodlar, yalnız tələbələrin nəzəri biliyini deyil, həm də onların praktiki bacarıqlarını qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, qiymətləndirmə sistemi, tələbənin əmək bazarına hazır vəziyyətini və gələcəkdəki peşəkar inkişafını dəstəkləyir.

Nəticə

Məktəb-universitet sistemi çərçivəsində peşəkar yönümü təhsilin effektiv təşkili üçün integrativ yanaşma və innovativ metodların tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir təhsil sistemləri artıq yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsinə və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadrların hazırlanmasına yönəlmişdir. Bu baxımdan, peşəkar yönümlü təhsil səviyyəsinin artırılması üçün universitetlə məktəb arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, kurikulumun müasir tələblərə uyğun inteqrasiyası və innovativ tədris metodlarının tətbiqi prioritet olmalıdır.

Peşəkar yönümü təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün məktəblərdə erkən yaşlardan peşə seçiminə yönəlik maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Bu, şagirdlərin öz maraq və bacarıqlarını daha erkən müəyyən etmələrinə və gələcək karyera istiqamətlərini düzgün planlaşdırmalarına kömək edəcəkdir. Universitetlərlə məktəblər arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, kurikulumların uyğunlaşdırılması və məktəb səviyyəsində peşəkar yönümlü fənlərin tədris edilməsi bu məqsədə xidmət edəcək əsas amillər sırasındadır.

Eyni zamanda, peşəkar yönümlü təhsilin inkişafı üçün çoxsahəli təlim modellərinin tətbiqi zəruridir. Layihə əsaslı öyrənmə, problem həll etmə yönümlü tədris, real iş şəraitində praktiki təcrübələr və interaktiv tədris metodları təhsil prosesini daha səmərəli edir. Bu yanaşma tələbələrin analitik düşünmə qabiliyyətlərini, komandada işləmə bacarıqlarını və yaradıcı yanaşmalarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Sənaye və iş dünyası ilə birbaşa əlaqələrin qurulması, istehsalat təcrübələrinin genişləndirilməsi və universitetlərin sənaye müəssisələri ilə birgə təlim proqramları həyata keçirməsi tələbələrin real iş mühitinə uyğun formalaşmasına kömək edir.

Davamlı inkişaf edən əmək bazarına uyğun olaraq, müəllim və professor heyətinin də müasir metodlarla işləməsi və öz bilik və bacarıqlarını mütəmadi yeniləməsi vacibdir. Bunun üçün peşəkar inkişaf proqramlarının təşkili, innovativ tədris metodlarının tətbiq edilməsi və müəllimlərin sənaye mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıq etməsi onların pedaqoji bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, tədris prosesinə daha praktik və dinamik yanaşmanı təmin edəcəkdir.

Təhsil sistemində qiymətləndirmə metodları da müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır. Peşəkar bacarıqların ölçülməsi üçün obyektiv və real meyarlara əsaslanan qiymətləndirmə sistemləri tətbiq olunmalıdır. Ənənəvi imtahan metodlarından əlavə, tələbələrin layihələr, təqdimatlar, praktiki tapşırıqlar və real problemlərin həlli üzərində işləməsi onların bilik və bacarıqlarını daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Bütün bu yanaşmaların tətbiqi, məktəb-universitet sistemi çərçivəsində peşəkar yönümlü təhsilin inkişafına və onun daha səmərəli olmasına töhfə verəcəkdir. Təhsilin bu cür modernləşdirilməsi tələbələrin əmək bazarında daha rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin etməklə yanaşı, onların akademik və peşəkar inkişafını da dəstəkləyəcəkdir. Beləliklə, təhsil sistemində innovativ və integrativ yanaşmaların tətbiqi gələcəyin peşəkar kadrlarının formalaşması üçün mühüm bir addım olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2023). Peşəkar Yönümü Təhsil Konsepsiyası.
2. Dewey, J. (1916). Democracy and Education. New York: Macmillan.
3. Fullan, M. (2007). The New Meaning of Educational Change. Teachers College Press.
4. OECD (2019). Future of Education and Skills 2030. OECD Publishing.
5. Vygotsky, L. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

SUMMARY

The improvement of the professional-oriented education system requires the establishment of interactive connections between schools and universities, the organization of curricula in accordance with labor market demands, and the application of innovative pedagogical methods. This article examines the organizational and pedagogical conditions for implementing professional-oriented education within the school-university system, analyzing positive examples and providing recommendations based on future perspectives.

Keywords: Professional orientation, education systems, pedagogical conditions, curriculum, innovative methods, school-university relations, labor market.

PEŞƏKAR İNKİŞAF PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ ETİKASININ FORMALAŞDIRILMASI KONSEPSİYASI VƏ MODELİ

Ləman ŞAHVERDİYEVA
lemanshahverdiyeva1@gmail.com
Orcid ID: 0009-0005-2477-4603
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Vəli ƏLİYEV

Xülasə

Bu mövzu, müəllimlərin peşəkar inkişafı və pedaqoji etikasına bağlı konsepsiyaların və modelin təsis edilməsini əhatə edir. Etika anlayışı düzgün davranış qaydalarını özündə cəmləşdirir. Peşəkar inkişaf, müəllimlərin tədris bacarıqlarını artırmaq, elmi bilikləri genişləndirmək və etik dəyərləri öz fəaliyyətlərinə inteqrasiya etmək məqsədini güdür. Bu inkişaf həm də müəllimlərin şəxsi inkişafı ilə bağlıdır, çünki etik davranışlar və peşəkar yanaşmalar müəllimin şəxsi həyatında da əksini tapır.

Müəllimlər üçün pedaqoji etika, onların peşə fəaliyyətində düzgünlük, ədalətlik, məsuliyyətlik və insan haqlarına hörmət etmələrini əhatə edir. Etik davranışların formalaşması, müəllimlərin tədris prosesində öz fəaliyyətlərini necə idarə etdiklərini və şagirdlərə necə yanaşdıqlarını əks etdirir. Pedaqoji etika, müəllimin peşə fəaliyyətində məsuliyyətli, ədalətli və insana hörmətli yanaşmalarını, həmçinin təhsil mühitində peşəkarlıq və etik dəyərləri əks etdirən bir sistemdir. Bu konsepsiya müəllimlərin etikasını gücləndirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə təhsil prosesində müxtəlif yanaşmaların tətbiqini nəzərdə tutur.

Müəllimin pedaqoji etikasına tədrisdə əxlaqın təzahürlərini və peşə etikasına prinsiplərini, “müəllim” – “şagird gələcək müəllim kimi” sistemində davranış və münasibətlər nümunələrini öyrənmə elmi sahə kimi tanınır, beləliklə, etik kodlar şəklində ifadə olunan təhsil fəaliyyətinin qayda və normalarını təmin edir. Məqalədə nümayiş etdirilir ki, təhsil təşkilatında müəllimin peşə fəaliyyəti etik nöqteyi-nəzərdən global, peşə, təhsil və şəxsi etika prinsiplərinə əsaslanan bir sistemdir. Gələcək müəllimin pedaqoji etikasının strukturu fəlsəfi, peşə, təhsil, mədəni, davranış, refleksiv və qiymətləndirici komponentlər vasitəsilə təqdim olunur.

Bu model etik dəyərləri müəllimlərin peşəkar inkişaf prosesinə inteqrasiya etməyə çalışır, etik prinsiplərin onların davranış və tədris təcrübələrinə rəhbərlik etməsini təmin edir, beləliklə, daha sağlam və effektiv təhsil mühitini təşviq edir.

Açar sözlər: müəllim, etika, peşəkar, konsepsiya, pedaqoji etika

Məlumdur ki, etika (yun. ethos – xarakter, adət) davranış və insanların qarşılıqlı əlaqəsi norma və qaydaları haqqında elmdir. Pedaqoji etika elmi-nəzəri etikanın bir tərkib hissəsidir. Onun elementlərinə hələ qədim dövrdə yunan filosoflarının əxlaqi mövzuda yazılmış əsərlərində rast gəlinir. Hər şeydən əvvəl pedaqoji etikanın yaranması ixtisaslı pedaqoji fəaliyyətin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Komenski pedaqoji etikanın vacibliyini vurğulayan böyük pedaqoqlardan biri olmuşdur. Komenski yazırdı: “Müəllimin birinci qayğısı şagirdləri müsbət nümunə ilə cəlb etməkdən ibarətdir”. O pedaqogikada ilk dəfə müəllimin daxili aləmi ilə maraqlanaraq pedaqoji etikanın inkişafında əsaslı rol oynamışdır.

Müəllimin mənəvi keyfiyyətləri haqqında ideyaları ilə Tolstoy da pedaqoji etikada öz yerini tutmuşdur. O uşaqlara məhəbbət və onların psixologiyasını bilmək kimi xüsusiyyətləri müəllimin vacib vəzifələrindən biri hesab edirdi. Pedaqoji etika məsələsində Suxomlinskiyin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O öz fəaliyyətində diqqəti müəllimin fərdi yaradıcı fəaliyyətinə və onun mənəvi keyfiyyətlərinə yönəldirdi. Pedaqoji alim M.A.Fel deyir ki, pedaqoji etika müəllimin peşə mədəniyyətinin mühüm əsasıdır. Pedaqoji etika ümumi etika standartlarına əsaslanaraq, gələcək

müəllimin ətrafdakı insanlar, həmkarları, tələbələri və valideynləri ilə ünsiyyət prosesində riayət etməli olduğu normativ və əxlaqi mövqeləri müəyyənləşdirir.

Pedaqoji etika təhsil sisteminin səmərəliliyinin təmin edilməsində ən aktual məsələlərdən biridir. Müəllim öz fəaliyyətində əxlaq normalarına riayət etməklə təkcə şagirdlərə bilik vermir, həm də onları cəmiyyət üçün faydalı vətəndaşlar kimi formalaşdırır. Pedaqoji etikanın aktuallığı onun cəmiyyətdəki sosial və mənəvi dəyişikliklərə təsir göstərməsindədir. Hər bir müəllim şagirdlərinə əxlaqi dəyərləri öyrətməlidir, çünki gənc nəslin təkcə akademik deyil, həm də mənəvi və şəxsi inkişafı üçün vacibdir.

Müasir global dünyada, xüsusən də sürətlə dəyişən sosial və mədəni mühitdə bu, müəllimlərin peşəkar və şəxsi etik standartlara riayət etmələri üçün zəruridir. Təhsil sistemi cəmiyyətin əxlaqi göstəricilərini formalaşdıran gücdür, pedaqoji etika isə müəllimin cəmiyyətdə, ailəsində və tələbələri ilə birlikdə olan münasibətlərində əsas bələdçidir. Pedaqoji etikaya diqqət yetirmək müəllimlərin yalnız tələbələri biliklə təmin etmək, onlara sosial bacarıqlar öyrətmək deyil, həmçinin təhsil prosesində xoşagəlməz halların qarşısını almağa imkan verir. Pedaqoji etika müəllimin əməl etməli olduğu əxlaqi prinsiplər və standartlar sistemidir. Pedaqoji etika peşəkar işini yüksəldən bacarıqları elmi və mənəvi cəhətdən tərbiyə edir, inkişaf etdirir. Pedaqoji etika müəllimə təkcə tədrisdə deyil, həm də tələbələrlə münasibətlərdə etik meyarlara əməl etməyi öyrədir. Bu birbaşa müəllimin peşəkar və şəxsi davranışına təsir edir. Pedaqoji etika və əxlaqi prinsiplər aydın şəkildə müəllimin öz işi ilə bağlı bütün vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün təlimatlar müəyyən edir.

Müəllim cəmiyyətin gələcəyini, onun mənəvi və sosial baxışlarını müəyyən etməkdə mühüm rol oynayır. Müəllimin peşə fəaliyyətləri cəmiyyətdə bərabərlik, ədalət, insan hüquqları və digər sosial dəyərlərin formalaşmasına kömək edir. Müəllimin peşə məsuliyyəti yalnız sinifdəki fəaliyyətlərindən deyil, həm də onun cəmiyyətdəki mövqeyindən və sosial iştirakından asılıdır. Müəllim öz şagirdləri vasitəsilə cəmiyyətdə fərq yarada bilər. Onlar gənclərə bilik verərək cəmiyyətin ümumi inkişafına töhfə verirlər.

Pedaqoji etika məsələsini həll etmək müəllim hazırlığı vasitəsilə insanın hərtərəfli perspektivi ilə humanistləşməni inkişaf etdirə bilməkdir, buna görə də təhsil müəssisələri, bu halda universitet öz məqsədindən, yəni insan formalaşmasından imtina etməməlidir. Tədris vəzifəsi tələbələrdə şüurun humanistləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsidir.

Bazarra demişdir: “İnsana inanmaq və ona güvənmək və hər bir tələbəmizdə öz imkanlarının qloballığını artırmaq, yəni onlarda insanlıqda döyünən intellekt, həssaslıq və həmrəylik potensialını artırmaq istəyində olmaqdır. Əgər tərbiyə insanılışdırırsa, pedaqoqlar əslində insanlığın yaradıcısıdır”. Beləliklə, müəllimliyə sadıq olan peşəkar özü ilə və müraciət etdiyi təhsil ictimaiyyəti ilə bağlı öhdəlik yaradır. İcra olunan funksiyalarda təkmilləşdirmə və mükəmməllik axtarışını nəzərdə tutan öhdəlik; akademik prosesə müdaxilə edə bilmək üçün biliklərin daim yenilənməsi və öz münasibətləri və dəyərləri üzərində daimi əks olunması nəzərdə tutulur. Peşəkar işlərini lazımı şəkildə yerinə yetirməklə, müəllimlər özünü həyata keçirmək deyilən şeyə nail ola biləcəklər, lakin onların rolu bu akademik öhdəliyi üzərinə götürən bütün tələbələrə də fayda verəcəkdir. Buna görə də, Ortega Ruíz qeyd edir: “Etika sualla deyil, təkcə digərinə deyil, həm də digərinə cavab verməklə başlayır. Buna görə də heteronom mənşəlidir. Yəni digərinə qarşı məsuliyyətdir. Özünə qayğıya yönəlmiş təkliflərin üstünlüklərindən əl çəkmədən, digərinin qayğısına qalmaq çağırışını tərbiyəvi fəaliyyət üçün fundamental əsas kimi qəbul edən başqasının sözünə diqqətlidir”.

Peşəkar öhdəliyə tədrisin keyfiyyəti daxildir və bunun mənası bilik, yaradıcılıq, müəllim peşəsinə, peşəkar, məsuliyyətli və hər şeydən əvvəl humanist məşqə olan sevgidir ki, bu da müəllimdən təhsil ictimaiyyəti ilə birlikdə üzərinə götürməli olduğu funksiyalardan xəbərdar olmasını tələb edir. Digər tərəfdən müəllim fərz edir ki, o, özündən və öz reallığından daha çox xəbərdar olan muxtar fərdlər yaratmağa çalışır. Buna görə də, Vaillant-ın nəzərindən: “Müəllim əbədi olaraq tələbələrinin yanında olmayacaq, lakin onun bir insan və peşəkar kimi nümunəsindən asılı olaraq, bu, həm bilik və tədqiqat, həm də onun münasibəti ilə tələbələrində əbədiləşəcəkdir. Daha

yaxşı müəllimlər, şübhəsiz ki, daha yaxşı tələbələr və eyni zamanda daha yaxşı peşəkarlar yetişdirəcək, bu da əhəmiyyətli dərəcədə daha yaxşı bir ölkə ilə nəticələnəcək”.

Peşəkar etika hər bir peşəyə xas olan dəyərləri inkişaf etdirməyi təklif edir ki, bu da müəllimin öz təliminə xas olan, məqsədi kimi ümumi rifahı olan dəyərləri əhatə etdiyini göstərir. Biz peşə etikasını bir peşənin icrası ilə bağlı yaranan etik və əxlaqi məsuliyyətlərin məcmusunu müəyyən etmək məqsədi daşıyan intizam kimi başa düşməliyik.

Müəllimin pedaqoji etikasını təhsilin keyfiyyətinə və səmərəliliyinə böyük təsir göstərir. Təhsil prosesində müəllimin etik davranışları yalnız tələbələrə qarşı münasibətləri deyil, həm də təhsil sistemindəki digər iştirakçılara, yəni valideynlərə, digər müəllim yoldaşlarına və cəmiyyətə qarşı məsuliyyətini müəyyən edir. Bu etik davranışlar həm də müəllimin şəxsiyyətinə və peşəkar inkişafına müsbət təsir edir. Pedaqoji etikanın müasir peşəkar inkişaf prosesində rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sosial məsuliyyət: Müəllimlər gələcəkdə cəmiyyətə faydalı, etik dəyərlərə malik fərdlər yetişdirmək üçün yalnız şagirdlərin akademik inkişafını deyil, həm də onların sosial və etik dəyərlərini formalaşdırmalıdır.

2. Təhsil prosesinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılması: Etik prinsiplərin tətbiqi təhsil mühitində tələbələrin daha yaxşı öyrənməsini və onların motivasiyasını artırmaq üçün mehribanlıq və harmoniya və əməkdaşlıq yaradır.

3. Tələbələrin psixoloji vəziyyəti: Müəllimin etik davranışı tələbələrin özünə inamını artırır və onların emosional rifahını yaxşılaşdırır. Müəllimlər, tələbələrin psixoloji ehtiyaclarını anlayır və dəstəkləyir.

4. Təhsil sistemində etibarlılıq: Müəllimlərin pedaqoji etikaya riayət etməsi, cəmiyyətin təhsil sistemində olan etibarlılığını və peşəkarlığını artırır.

Nəticə olaraq, müəllimin pedaqoji etikasını, təhsil mühitinin yaradılması, tələbələrin inkişafı və təhsil sisteminin keyfiyyətinin artırılması baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir sözlə, peşəkar pedaqoji etika təlim-tərbiyə prosesində mühüm rol oynayır ki, bu da onu göstərir ki, müəllimin çoxsaylı problemləri olan cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olan peşəkar kadrların yetişdirilməsində fundamental missiyası var, yəni müəllim bir sıra etik prinsiplərə yiyələnmiş mütəxəssislər yetişdirir ki, bu da münaqişələrin həllinə, məsələn, pandemik insan təhsili sahəsində, məsələn, pandemiyanın həllinə kömək edə bilər.

Bir sözlə, bu məqalədə aşağıdakı nəticələr təqdim olunur:

Müəllimin pedaqoji etikasını onun pedaqoji nitqi ilə onun etik hərəkətləri arasında uyğun olmalıdır ki, gələcək mütəxəssislərin yetişdirilməsinə töhfə verən varlıq aspektlərindən irəli gəlir. Müəllimin öz işində və təlimində pedaqoji etika digərinin mövcudluğunun və mürəkkəbliyinin tanınmasını nəzərdə tutur. Bu səbəbdən müəllim hazırlığı dərin insani akt olmalıdır, burada pedaqog peşəkarları daha yaxşı insanlara çevirən, bilik və etik prinsiplərə töhfə verə bilən bir agentdir.

Etikaya kompleks prizmadan yanaşa bilmək müəllimin öz şagirdlərinin təkcə bioloji, mədəni və sosial varlıq olmadığını, daha çox bütöv və hər bir hissədə bir hissəni özündə birləşdirən bir varlıq olduğunu nəzərə alaraq, onların tanınmasını inteqral prizmadan, yəni mənlilik etikasından, sosioetikadan və antropoetikadan qəbul etməsini nəzərdə tutur.

Buna görə də, mürəkkəblikdən yaranan pedaqoji etikaya malik olan müəllim həm özünü, həm də başqalarını dərk edir və inkişaf etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bazarra, L.; Casanova, O. və García Ugarte, J. (2005) Dəyişiklik dövründə müəllim və aparıcı müəllim olmaq.
2. Ə. Paşayev, F. Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı-“ Elm və təhsil” – 2010
3. Fernández və Hortal (1994) Peşələrin etikasını.
4. M. İlyasov. Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti

5. Ortega Ruíz, P. (2001) Etika və Təhsil.
6. R.Məmmədşadə, Müəllimin peşə etikası

SUMMARY

This topic covers the establishment of a concept and model of professional development and pedagogical ethics of teachers. The concept of ethics includes rules of correct behavior.

Professional development aims to improve teachers' teaching skills, expand scientific knowledge and integrate ethical values into their activities. This development is also related to the personal development of teachers, as ethical behaviors and professional approaches are reflected in the teacher's personal life.

Pedagogical ethics for teachers includes honesty, fairness, responsibility and respect for human rights in their professional activities. The formation of ethical behavior reflects how teachers manage their activities in the teaching process and how they treat students. Pedagogical ethics is a system that reflects responsible, fair and human-respecting approaches of teachers in their professional activities, as well as professionalism and ethical values in the educational environment. This concept involves the application of various approaches in the educational process in order to strengthen and develop the ethics of teachers.

The teacher's pedagogical ethics is recognized as a scientific field that studies the manifestations of morality and principles of professional ethics in teaching, patterns of behavior and relationships in the "teacher" - "student as a future teacher" system, thus providing the rules and norms of educational activity expressed in the form of ethical codes. The article shows that the professional activity of a teacher in an educational organization is a system based on the principles of global, professional, educational and personal ethics from an ethical point of view. The structure of the future teacher's pedagogical ethics is presented through philosophical, professional, educational, cultural, behavioral, reflexive and evaluative components.

This model seeks to integrate ethical values into the professional development process of teachers, ensuring that ethical principles guide their behavior and teaching practices, thus promoting a healthier and more effective educational environment.

Keywords: teacher, ethics, professional, concept, pedagogical ethics.

MÜASİR DƏRS METODLARININ ƏNƏNƏVİ TƏLİM METODLARI İLƏ MÜQAYİSƏSİ: ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ ÇATIŞMAZLIQLAR

Taleh XƏLİLOV

x.taleh@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: 0000-0003-2350-743X

Xəlil ABDULLAYEV

abdxelil071@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Ənənəvi və müasir təlim metodlarının müqayisəsi onların üstünlükləri və çatışmazlıqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Ənənəvi təlim əsasən müəllim mərkəzlidir və biliklərin sistemli şəkildə ötürülməsinə əsaslanır. Bu metod şagirdlərin nizam-intizamını qorumağa və fundamental bilikləri mənimsəməyə kömək edir. Lakin, ənənəvi metodlar çox vaxt passiv öyrənməyə səbəb olur və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafına kifayət qədər dəstək vermir. Müasir təlim metodları isə şagirdlərin fəal iştirakına əsaslanır və interaktiv yanaşmanı təşviq edir. Bu metodlar tənqidi düşünmə, problemlərin həlli və yaradıcı yanaşma kimi bacarıqları inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Lakin, müasir təlim metodlarının tətbiqi üçün daha çox resurs, texnologiya və müəllim hazırlığı tələb olunur. Ənənəvi metodlar daha çox nəzəri biliklərin ötürülməsində effektiv olsa da, müasir metodlar praktiki bacarıqların formalaşmasına kömək edir. Təhsil prosesində hər iki yanaşmanın uyğun şəkildə birləşdirilməsi daha effektiv nəticələr verə bilər. Müasir metodlar şagirdləri daha müstəqil öyrənməyə təşviq etdiyi halda, ənənəvi metodlar dərin bilik bazası formalaşdırmağa kömək edir. İnnovativ texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası müasir təlimin effektivliyini artırsa da, bəzən ənənəvi metodlara olan ehtiyacı tam aradan qaldırmır. Hər iki metodun balanslaşdırılmış tətbiqi şagirdlərin bilik və bacarıqlarının optimal inkişafına şərait yaradır. Müasir dövrdə təhsil sistemləri daim yenilənir və təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi vacib amillərdən biridir. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların ehtiyaclarına uyğun metodların seçilməsi tədrisin keyfiyyətini artırır. Beləliklə, ənənəvi və müasir təlim metodlarının inteqrasiyası daha səmərəli tədris mühiti yaratmağa imkan verir.

Açar sözlər: Təlim metodları, ənənəvi metodlar, müasir metodlar, üsul, yanaşma, təhlil

Giriş

Təhsil, cəmiyyətin inkişafında və fərdlərin formalaşmasında mühüm rol oynayan əsas vasitələrdən biridir. İnsanın həyat boyu davam edən təhsil yolu, onun yalnız biliklərlə silahlanması üçün deyil, eyni zamanda sosial bacarıqlarının, mədəni dəyərlərinin və şəxsiyyətinin inkişaf etməsi üçün vacibdir. Hər dövrün özünə məxsus təhsil tələbləri, yanaşmaları və üsulları vardır, ona görə də təlim metodları zamanla dəyişir və təkmilləşir. Əsasən son illərdə, qlobal inkişaf, texnoloji yeniliklər və sosial dəyişikliklər təhsil sahəsində yeni yanaşmaların və metodların yaranmasına səbəb olub. Bu dəyişikliklər, ənənəvi və müasir təlim metodlarının təhsil sahəsində hansı təsirləri yaratdığını və hansı üsulların daha təsirli olduğunu araşdırmağı vacib edir.

Ənənəvi təlim metodları, əsrlər boyu təhsil sisteminin əsasını təşkil edib. Bu yanaşma müəllimi tədris prosesinin əsas fiquru kimi ön plana çıxarır. Şagirdlər isə təhsil prosesində daha çox məlumatları qəbul edən, passiv iştirakçı olaraq çıxış edirlər. Bu metodların əsas məqsədi, bilikləri sistemli və strukturlu şəkildə ötürməkdən ibarətdir. Lakin, indiki dövrdə təhsil yanaşmalarının təkmilləşdirilməsi, şagirdin aktiv iştirakını, tənqidi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə yönəldilmiş yeni metodların tətbiqini zəruri edir. Müasir təlim metodlarında tədris prosesinin əsasında şagirdlər durur.

Bu məqalədə ənənəvi və müasir təlim metodlarının müqayisəli təhlili aparılacaq. Tədqiqatın

məqsədi hər iki metodun üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını təhlil etmək, tədrisin inkişafı üçün ən əlverişli metodları müəyyənləşdirməkdir. Müəllim və şagirdin missiyasını, tədris üsullarının effektivliyini və bu üsulların təhsilin keyfiyyətinə olan təsirini müəyyən etmək, təhsil sistemində reallaşdırıla biləcək yeniliklər üçün təkliflər vermək bu araşdırmanın əsas hədəfi olacaq.

Ənənəvi təlim metodları

Ənənəvi təlim metodları uzun illər boyu təhsil sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Bu metodlar əsasən müəllim yönümlüdür və təhsil sisteminin mərkəzində müəllim dayanır. Şagirdlər isə passiv dinləyici kimi çıxış edirlər. Bu metodların əsas məqsədi bilikləri sistemli şəkildə çatdırmaqdan ibarətdir. Əsas xüsusiyyətləri:

1. Müəllim əsas fiqurdur-Biliklər əsasən müəllim tərəfindən verilir, şagirdlər isə verilən bilikləri qəbul edərək yadda saxlayırlar;
2. Təlim prosesi sistemli və strukturlaşdırılmışdır-Müəllimin hazırladığı sistemə əsasən dərs müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilir;
3. Nəzəri biliklərə əsaslanır-Praktiki öyrənmədən çox, nəzəri biliklərin ötürülməsi üstünlük təşkil edir;
4. Qiymətləndirmə təsasən test və yazılı imtahanlar vasitəsilə aparılır-Şagirdlərin bilikləri əsasən yazılı testlər və imtahanlar vasitəsilə yoxlanılır;
5. Dərsdə passiv iştirak-Şagirdlər dərs prosesində əsasən müəllimi dinləyir və daha az fəallıq göstərir (Kərimov, 2003).

Ən çox istifadə olunan ənənəvi təlim metodları bunlardır:

Mühazirə metodu-Mühazirə metodu ənənəvi təlimin əsas üsullarından biridir. Müəllimin dərs prosesini ardıcıl və sistemli şəkildə izah etməsinə əsaslanır. Bu metod əsasən ali və orta təhsil müəssisələrində nəzəri biliklərin verilməsi üçün istifadə olunur. Müəllim mövzunu izah edir, şagirdlər isə dinləyici rolunda çıxış edir və qeydlər aparırlar. Mühazirə metodunun xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Müəllim əsas fiqurdur-Dərsin əsas mənbəyi müəllimdir və biliklər müəllim tərəfindən verilir;
2. Nəzəri biliklərə əsaslanır-Praktiki fəaliyyətlərə yer verilmir, əsas diqqət mövzunun izahına yönəlmişdir;
3. Şagirdlərin rolu passivdir-Şagirdlər əsasən dinləyir, qeydlər aparır və lazım olduqda suallar verirlər.

İzah və təqdim etmə metodu-Bu metodda müəllim bilikləri sadə, aydın və sistemli şəkildə təqdim edir. Əsasən yeni materialın mənimsənilməsində istifadə olunur. Bu metodun növləri bunlardır:

1. Verbal (şifahi) izah etmə-Müəllim mövzunu danışaraq izah edir;
2. Vizual təqdim etmə-Müəllim mövzunu qrafiklər, şəkillər və başqa vizual vasitələrlə izah edir (Şəmilzadə, 2019).

Bu metodda mövzu detallı şəkildə izah olunduğu üçün anlaşılması daha asan olur.

Sorğu-sual metodu-Bu metod ənənəvi təlimdə yeni materialların daha yaxşı qavranılması və biliklərin yoxlanılması üçün istifadə olunur. Müasir təlimdə isə şagirdlərin analiz, tənqidi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün geniş şəkildə tətbiq olunur. Şagirdlərin əvvəlki bilikləri yada salmasına və növbəti yeni biliklərin daha yaxşı öyrənilməsinə kömək edir. Şagirdlərin dərs prosesində passiv qalmasının qarşısını alır. Sorğu-sual metodunun bəzi üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır:

Metodun üstünlükləri:

1. Dərs prosesini interaktiv edir;
2. Daha yaxşı qavramağa kömək edir;
3. Düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir (Безруких, 2005).

Metodun çatışmazlıqları:

1. Vaxt aparan metoddur;
2. Bütün şagirdlər eyni dərəcədə iştirak etməyə bilər.

Demonstrasiya metodu-Bu metod tədris prosesində obyekt,hadisə və proseslərin vizual şəkildə nümayiş etdirilməsi vasitəsilə öyrədilməsidir.Bu metod dərslərin daha maraqlı keçməsinə təmin etmək,müşahidə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur.Dərs zamanı müəllim müəyyən materialları,təcrübələri göstərərək izah edir.Vizual əsaslı metoddur.Praktiki nümunələrə əsaslandığı üçün şagirdlər örendikləri bilikləri real həyatla əlaqələndirə bilirlər.Qeyd edək ki,görmə və praktiki fəaliyyətlər yaddaşda uzun müddət qalır.Metod müəllimlər və şagirdlərin özləri tərəfindən aparıla bilər.

Ənənəvi təlimin üstünlükləri:

1. Dəqiq və sistemli bilik çatdırılması-Müəllimlər tərəfindən hazırlanan dərs planları biliklərin ardıcıl və strukturlaşdırılmış şəkildə ötürülməsinə kömək edir;
2. Akademik nizamı qoruyur – Müəllim mərkəzli tədris zamanı şagirdlər müəyyən bir sistemə uyğun öyrənirlər. Nizam-intizam yüksək olur;
3. Böyük auditoriyalar üçün əlverişlidir -Şagirdlərin sayı çox olan sinifdə bu metod səmərəli şəkildə tətbiq oluna bilər;
4. Bəzi fənlər üçün zəruridir – Riyaziyyat, tarix, dil qaydaları kimi dəqiq bilik tələb edən sahələrdə ənənəvi metodlar daha effektiv ola bilər (Безруких, 2005).

Ənənəvi Təlimin Çatışmazlıqları:

1. Şagirdlərin passiv olmasına səbəb olur – Şagirdlərin dərs prosesində aktiv iştirakı aşağı olduğu üçün yaradıcı və tənqidi düşüncə inkişaf etməyə bilər;
2. Əzbərləməyə əsaslanır – Şagirdlər çox vaxt öyrəndikləri materialları əzbərləyir, lakin praktik tətbiq etməyə imkan tapmırlar;
3. İnteraktivlik azdır – Müasir qrup işləri, layihələr və texnologiyadan istifadə bu modeldə kifayət qədər yer almır;
4. Fərdi yanaşma azdır – Bütün şagirdlərə eyni dərs metodu tətbiq edildiyi üçün fərqli öyrənmə tərzinə malik olan uşaqlar çətinlik çəkə bilər.

Müasir təlim metodları

Təhsil cəmiyyətin inkişafında önəmli rol oynayan əsas elementlərdən biridir. İnformasiya çoxluğu və əmək bazarının dəyişən tələbləri ənənəvi tədris üsullarını yeniləməyi məcbur edir. Müasir təlim metodları tələbələrin yalnız bilik əldə etməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda təhsilənlərin tənqidi düşüncə , problem həll etmə və yaradıcı düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlib. Ənənəvi müəllim-mərkəzli təhsil modelində müəllim əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edirdi.Bu zaman təhsilənlər passiv dinləyici rolunda qalırdılar. Lakin bu yanaşma müasir dövrün tələblərinə uyğun gəlmir .Müasir təlim metodları isə tələbə-mərkəzli yanaşmanı ön plana çəkir,Təhsilənlərin dərs prosesində aktiv iştirakını təmin edir və onlara praktiki bacarıqlar qazandırır. Bu metodlar təhsil sistemini daha interaktiv, maraqlı və təsirli etməklə yanaşı, öyrənmənin fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə alır.Məqalədə müasir təlim metodlarının xüsusiyyətləri,növləri,üstünlükləri və çatışmazlıqları haqqında danışılacaq.

Müasir təlim metodlarının bəzi xüsusiyyətləri vardır:

1. Tələbə-mərkəzli yanaşma – Təlim prosesi müəllimdən daha çox tələbənin fəallığına əsaslanır;
2. Praktik yönümlülük – Biliklər yalnız nəzəri şəkildə deyil, həmçinin real həyatda tətbiq edilə biləcək şəkildə öyrədilir;
3. Texnologiyadan istifadə – İnteraktiv lövhələr, e-öyrənmə platformaları və elektron dərsliklər geniş istifadə olunur;
4. İnteraktivlik, əməkdaşlıq – Şagirdlər qrup işlərini, layihələr və debatlar vasitəsilə öyrənirlər (Khalilov, Alikhanov, Hasanov & Ahmadova, 2024).

Müasir təlim metodları və yanaşmaları bunlardır:

Fəal Təlim. Bu metodda tələbələr bilikləri passiv şəkildə dinləmək yerinə, onları müstəqil

şəkildə araşdırır, problemləri həll edir və tapşırıqları yerinə yetirirlər. Beyin həmləsi, debatlar, rollu oyunlar və qruplaşma üsulları fəal təlimin bir hissəsidir. Bu təlim təhsilalanları müstəqil düşünən, problemləri analiz edən şəxs kimi formalaşdırmağa yönəlir. Fəal təlimin əsas mahiyyəti biliyin yaxşı mənimsənilməsi ilə yanaşı, onun praktiki olaraq tətbiq edilməsidir. Hər bir öyrənənin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Diferensial Təlim. Hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətləri, öyrənmə tərzı və bacarıqları nəzərə alınaraq fərqli yanaşmalar tətbiq edilir. Bu metod sinif daxilində hər kəsin öz tempində öyrənməsinə imkan yaradır. Bu metodun məqsədi ondan ibarətdir ki, hər bir öyrənənin təhsil ehtiyacları nəzərə alınaraq, ona uyğun təlim strategiyaları hazırlanır. Ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq, differensial təlim fərqli bacarıqlara malik olan öyrənələrin eyniliyə məcbur edilməsinin effektiv olmadığını vurğulayır. Fərdiləşdirilmiş yanaşmaların tətbiq edilməsinin daha effektiv olduğunu bildirir. Bu metod həmçinin inklüziv təhsildə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan öyrənələri inkişaf etdirmək üçün geniş şəkildə tətbiq olunur.

Problem əsaslı öyrənmə (Problem-Based Learning – PBL). Bu üsulda öyrənənlər nəzəriyyəni öyrənməklə yanaşı, real problemləri araşdırır və onların həll yolları axtarırlar. Bu metod onların analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metodda təlim prosesi müəllimin tədrisi ilə deyil, öyrənələrin özləri tərəfindən problemin həllinə yönəlib. Əsas mahiyyəti təlim prosesinin şagirdlərin iştirakı ilə inkişaf etməsidir. Dərs prosesi əvvəlcə bir problemin təyin edilməsi ilə başlayır, öyrənənlər müstəqil şəkildə və ya qrup şəklində problemləri həll etmək üçün araşdırmalar aparırlar. Problemlər əsasən real həyatdan götürülür, beləliklə öyrənənlər öyrəndiklərini gündəlik həyatla əlaqələndirməyi bacarırlar (Bonwell & Eison, 1991).

Layihə əsaslı öyrənmə (Project-Based Learning). Tələbələr müəyyən bir layihə üzərində işləyərək müxtəlif bilik və bacarıqları praktiki şəkildə mənimsəyirlər. Bu yanaşma əsasən STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) sahələrində geniş istifadə olunur. Bu metodda şagirdlər real və nəzəri problemlər əsasında araşdırmalar aparırlar. Bu metodda müəllim bilik ötürən şəxs rolunda deyil rəhbər kimi çıxış edir (Bonwell & Eison, 1991).

Müasir təlim metodlarının üstünlükləri:

1. Fəal öyrənmə – Şagirdlər bilikləri təkcə qəbul etmir, həmçinin onları tədqiq edir, analiz edir və tətbiq edirlər;
2. Tənqidi və yaradıcı düşüncənin inkişafı – Qərar vermə bacarıqları və problemlərin həlli formalaşır;
3. Fərdiləşdirilmiş yanaşma – Öyrənələrin fərdi ehtiyaclarına, xüsusiyyətlərinə və öyrənmə tərzlərinə uyğun metodlar, üsullar tətbiq olunur.

Müasir təlim metodlarının çatışmazlıqları:

1. Bütün öyrənənlər üçün uyğun olmaya bilər – Müxtəlif öyrənmə metodlarına adaptasiya olmaq bəzi öyrənənlər üçün çətin ola bilər;
2. Daha çox zaman tələb edir – Fəal və layihə əsaslı öyrənmə ənənəvi metodlardan daha çox vaxt aparır.

Nəticə

Hər iki metoddan istifadə olunması məqsədə uyğundur. Çünki ayrılıqda bir metodla yüksək nəticə əldə etmək olmur. Baxmayaraq ki, ənənəvi metod təkrar üsulu üzərində qurulmuş metoddur, tədris prosesində elə anlar olur ki, bu metodun tətbiq edilməsi daha məqsədə uyğundur. Fərqli metodlardan istifadə etmək təlim prosesini daha maraqlı və effektiv edir. Ənənəvi metodlar müəllimin əsas rəhbər olduğu strukturlu bir öyrənmə mühiti yaradır, lakin bu yanaşma şagirdlərin fəal iştirakını məhdudlaşdırma bilər. Müasir təlim metodları isə interaktivlik və praktik yanaşma vasitəsilə şagirdlərin dərəcə marağını artırır və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirir. Ən yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün hər iki yanaşmanın müsbət cəhətlərini birləşdirən çevik tədris modellərindən istifadə edilməlidir. Təhsil sistemində davamlı yeniliklər və adaptasiya tələb olunur ki, şagirdlərin bilik və

bacarıqları müasir dövrün tələblərinə cavab versin.

ƏDƏBİYYAT

1. Bonwell, C. C., & Eison, J. A. (1991). Active Learning: Creating Excitement in the Classroom. [page: 2-4]
2. Kərimov Y. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir
3. Khalilov, T., Alikhanov, V., Hasanov, N., & Ahmadova, M. (2024). The Content and Essence of the Strategic Planning Process in Higher Education Institutions. *Pak. j. life soc. Sci*, 22(2), 14320-14334.
4. Şəmilzadə G. (2019). Müasir təhsil sistemində ən çox istifadə olunan ənənəvi təlim vasitələri
5. Безруких, М. М. (2005). Трудности обучения в начальной школе: Причины, диагностика, комплексная помощь, Текст

SUMMARY

The comparison of traditional and modern teaching methods allows us to determine their advantages and disadvantages. Traditional teaching is mainly teacher-centered and focuses on the systematic transfer of knowledge. This method helps maintain student discipline and ensures the assimilation of fundamental knowledge. However, traditional methods often lead to passive learning and do not sufficiently support the development of critical thinking skills. Modern teaching methods, on the other hand, are based on active student participation and encourage an interactive approach. These methods promote the development of critical thinking, problem-solving, and creative skills. However, the implementation of modern teaching methods requires more resources, technology, and teacher training. While traditional methods are more effective in transmitting theoretical knowledge, modern methods contribute to the formation of practical skills. Combining both approaches in the educational process can lead to more effective results. Modern methods encourage students to become independent learners, whereas traditional methods help establish a strong knowledge base. The integration of innovative technologies into education enhances the effectiveness of modern teaching but does not entirely eliminate the need for traditional methods. A balanced application of both approaches provides an optimal environment for the development of students' knowledge and skills. In today's world, education systems are constantly evolving, and improving teaching methods is a crucial factor. Selecting methods based on students' individual characteristics and needs enhances the quality of education. Thus, integrating traditional and modern teaching methods allows for a more efficient learning environment.

Keywords: Training methods, traditional methods, modern methods, method, approach

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəyalə AĞAYEVA
Khayalaagayeva1@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Aytəkin AXUNDOVA
Bakı Slavyan Universiteti

Məktəbəqədər yaş dövrü uşaqlığın ən vacib mərhələsini təmsil edir, özünü təsdiqin formalaşması, şəxsiyyətin, vətəndaş keyfiyyətlərinin mənəvi əsasları qoyulur. Uşağın dünya, cəmiyyət, mədəniyyət haqqında ilkin fikir və təsəvvürləri yaranır.

Məktəbəqədər yaş dövründə hisslər həyatın bütün aspektləri üzərində üstünlük təşkil edir. Uşaqlar baş verən hadisələri, etdikləri işləri və hərəkətləri yaşayır və ətrafdakılara müəyyən münasibət bəsləyirlər; bu münasibətin yaşantısı məktəbəqədər yaşlı uşaqların duyğu və emosiyalarını əhatə edir.

Duyğular və hisslər məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların özlərini və başqalarını anlamağa kömək edir, ilk sosial əlaqələri formalaşdırmağa, empati inkişaf etdirməyə və gələcək emosional və sosial inkişaf üçün əsas yaratmağa kömək edir.

Azərbaycan Respublikasının vətənpərvərlik tərbiyəsi konsepsiyasında aşağıdakı vəzifələrin icrası təmin edilir :

1. Cəmiyyətdə, insanların şüurunda və hisslərində sosial əhəmiyyət kəsb edən vətənpərvərlik dəyərlərinin, baxışlarının və inanclarının təsdiqi, dövlətin mədəni və tarixi keçmişinə, onun ənənələrinə hörmət, dövlətin, xüsusilə də hərbi xidmətin nüfuzunun artması.

2. Ölkə əhalisinin sosial qərara fəal cəlb edilməsi-iqtisadi, mədəni, hüquqi, ekoloji və digər məsələlərdə daha çox imkanların yaradılması və həyata keçirilməsini təmin etmək ;

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına hörmət ruhunda əhalinin tərbiyəsi: Qanunilik, şəxsi və ictimai həyat normalarının formalaşması, konstitusiyanın insan hüquqlarının təmin edilməsi və mülki, peşə və hərbi vəzifələrin yerinə yetirilməsi.

4. Azərbaycan Respublikasının simvollarına (gerb, bayraq, himn və digər rus simvolizmi) və tarixi və mədəni irsə qürur, hörmət və ehtiram hissi aşılamaq: Əhalinin ölkəyə qarşı sevgi və hörmət hissini formalaşdırmaq.

5. Azərbaycan üçün ənənəvi dini konfessiyaların cəlb edilməsi: Əhalinin vətənə xidmət ehtiyacının formalaşması və mənəvi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə baxış.

6. Medianın diqqəti və ictimai həyat hadisələrinin işıqlandırılması: Vətənpərvərlik hadisələrinin işıqlandırılması zamanı media vasitələrinin istifadə edilməsi, antipatriotik əhval-ruhiyyə, informasiya manipulyasiyası və zorakılıq təbliğ edən kütləvi mədəniyyət nümunələrinə aktiv müxalifət, tarixi məlumatların təhrif edilməsi və saxtalaşdırılmasına qarşı mübarizə.

7. İrqi, milli və dini tolerantlığın təsdiqi, xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin formalaşdırılması [13].

Məktəbəqədər yaş dövründə, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə görə, yuxarıda qeyd olunan vəzifələrin hamısını həll etmək mümkün deyil, yalnız patriotik hisslərin ilkin mənimsənilməsi, Azərbaycana dair bütünlüklü məlumatlar yaradan sadə anlayışların mənimsənilməsi həyata keçirilir.

Patriotik təsəvvürlər kimi doğma ailə, şəhər, ətraf təbiət, ölkə və onun mədəniyyəti məktəbəqədər yaşlı uşaqların patriotik tərbiyəsinin məzmununun seçilməsi üçün əsasdır. Vətən sevgisinin formalaşması üçün baza vəzifəsi məktəbəqədər dövrdə uşaqların patriotik tərbiyəsi üzrə dərin və əsaslı fəaliyyətdir [11, s. 134].

Vətənpərvərlik hissi: Bu, çoxşaxəli bir anlayışdır və tərkibində müxtəlif məzmunlar mövcuddur. Buraya məsuliyyət, Vətən üçün çalışma arzu və bacarığı, Vətənin sərvətlərini qoruma və artırma, estetik hisslər spektri və digər dəyərlər daxildir [11, s. 134].

Azərbaycan cəmiyyətində yüksək sosial fəallığın inkişafı, vətəndaş məsuliyyəti, mənəviyyəti, vətəndaşların formalaşması müsbət dəyərlərə və keyfiyyətlərə malikdirlər, onları göstərə bilirlər

dövlətin mənafeyi, onun möhkəmləndirilməsi üçün yaradıcı proses, davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək [8, s.17].

Məktəbəqədər yaşlı uşağın dünyası ailəsindən başlayır, ilk dəfə özünü dərk edir və ailə icmasının üzvü kimi müəyyənləşdirir. Təhsil çərçivəsində proses Uşaq ən yaxın ətrafı haqqında bilik əldə edir, ailə, uşaqlar yaxınlarına qarşı insani münasibətlər qururlar, uşağın ailəsinin tarixi, yaxınlarının adları, insanlar, ailə tətiləri və ənənələri barədə fikirlər, təsəvvürlər formalaşır.

Uşaqlar həmçinin öz şəhəri haqqında (rayon, kənd), yaranma tarixi, yadda qalan yerləri, sənaye obyektləri, nəqliyyat növləri, şəhər müəssisələri və təşkilatlar, tanınmış şəxsiyyətimiz haqqında vətənpərvər fikirlər əldə edirlər. Təhsil prosesində uşaqlar "doğma diyar" mövzusunda fəaliyyətlər, simvollar gerb, bayraq, himn, Azərbaycanın paytaxtı ilə tanış olub, onun görməli yerləri və abidələri haqqında bilik əldə edirlər.

Uşaqlarda ətraf mühitin gözəlliyini etik səviyyədə qavramaq, təbiəti poeziya və emosional hisslər vasitəsilə başa düşmək, ona qayğı ilə yanaşmaq bacarığı formalaşır. Həmçinin, uşaqlarda rus xalqının mədəni irsinə və ənənələrinə sevgi və hörmət hissinin inkişafı çox vacib hesab olunur. 9, s.7

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu aşağıdakıları əhatə edir:

- Uşaqların mədəni irs, bayramlar, ənənələr, xalq-təbiiqi sənəti, folklor, xalq musiqisi, alətlər və rus xalq oyunlarına cəlb edilməsi.

- Öz ailəsi, onun tarixi, ailə üzvləri, qohumları, əcdadları, genealoji ağacı, ailə ənənələri ilə tanışlıq; uşaq bağçası və onun şagirdləri, müəllimləri və tərbiyəçiləri, oyunları, oyuncaqları, uşaq bağçasının ənənələri ilə tanışlıq; şəhər, kənd, onun tarixi, gerbi, ənənələri, keçmişdə və ya hazırda yaşayan məşhur yerlilər, yerli görməli yerlərlə tanışlıq.

- Yerlərdə şəhər və ya kənd obyektlərinin vəziyyətini müxtəlif fəsillərdə müşahidə etmək, mövsümi kənd təsərrüfatı işlərinin təşkili: çiçək toxumlarının, tərəvəzlərin əkilməsi, kolların, ağacların əkilməsi və s.

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaradıcı, səmərəli oyun fəaliyyətini təşkil etmək, uşaqların müxtəlif fəsillərdə, dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşmaq və ya zərurət hallarında digər insanlara, bitkilərə, heyvanlara şəfqət, qayğı göstərmək.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayır, lakin vətənpərvərlik tərbiyəsi ilk növbədə ailə üzvlərinə, yaxın və tanışlara olan münasibətlə, yəni uşağın ruhunda ən güclü emosional münasibət yaradanlarla başlayır. Uğurlu vətənpərvərlik tərbiyəsi çox vaxt valideynlərdən, ailə atmosferindən və uşaq bağçasında formalaşmış sosial-psixoloji iqlimdən asılıdır.

Müəllimlər məktəbəqədər yaşlı uşaqları dövlət rəmzləri ilə tanış edir, himni dinləməyə dəvət edir, yerli görməli yerlərə və yadda qalan yerlərə ekskursiyalar təşkil edir, yerli təbiət və mədəniyyət nümunələrinin fotoları və rəsm əsərlərinin sərgiləri keçirir [17, s. 126].

Pedaqoqların və valideynlərin vəzifəsi, uşaqlarda doğma torpağa sevgi hissini mümkün qədər erkən oyatmaq, ilk addımlardan etibarən uşaqların insan və vətəndaş kimi formalaşmasına kömək edən xarakter xüsusiyyətlərini formalaşdırmaqdır. Uşaqlara doğma evə, uşaq bağçasına, doğma küçəyə və şəhərə sevgi və hörmət hissi aşılanmalı, dövlətin nailiyyətləri ilə qürur duymaq, orduya hörmət və əsgərlərin cəsurluğuna qürur hissi formalaşdırılmalı, uşaqlara ictimai həyat hadisələrinə maraq oyandırılmalıdır.

Uşaq fəaliyyətinin məzmununa xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki təlim-tərbiyə prosesini idarə edən pedaqoqlar uşaqların həssas sahəsinə, mənəvi təzahürlərinə, düşüncələrinə, həmyaşıdlarına münasibətinə təsir göstərə bilər, həmçinin onların biliklərini düzəltmək və genişləndirmək, cəmiyyətə, digər insanlara, əmək fəaliyyətinə və birbaşa vəzifələrinə düzgün münasibət formalaşdırmaq imkanına malikdir.

Hər bir uşağın fəaliyyəti vətənpərvər tərbiyənin müəyyən məsələlərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır. Məsələn:

- Məşğələlər: Uşaqlara zehni inkişafı ilə bağlı tapşırıqlar vermək.
- Oyunlar: Kollektiv bacarıqları aşılamaq.

- Əmək fəaliyyəti: İnsanlara qarşı hörmət hissi, zəhmətsevərlik və qənaətcillik formalaşdırmaq, eləcə də təşkilatçılıq və məsuliyyət hissi və vəzifə borcu inkişaf etdirmək.

Bu fəaliyyətlər uşaqların vətənpərvərlik hissələrini və dəyərlərini inkişaf etdirmək üçün əsas rol oynayır. Uşaqlar müxtəlif fəaliyyət növləri vasitəsilə tərbiyə olunaraq, gələcəkdə şüurlu və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi formalaşırlar.

Kiçik yaşda vətənpərvərlik mövzulu bayramların təşkili zamanı tərbiyəçilər uşaqları eyni zamanda həm öyrədir, həm də tərbiyə edirlər. Belə məşğələlərdə və bayramlarda uşaqlar hərbiçilər rolunu həqiqətən ifa edir, veteranlarla birlikdə təntənəli cərgədə marş edir və hərbi mahnıları oxuyurlar. Təhsil müəssisəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqlara müstəqil şəkildə əldə edilən təcrübənin yığılması imkanını yaradır və bu, layihə üsulu ilə daha uğurlu şəkildə həyata keçirilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitələri onların ətraf mühiti (təbiət və sosial mühit), bədii ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət ilə əlaqəlidir. Uşaqların bu və ya digər fəaliyyəti (oyun, əmək fəaliyyəti), ölkə üzrə qeyd edilən bayramlar və məktəbəqədər müəssisənin tarixi və ənənələri ilə bağlı tədbirlər bu tərbiyənin vasitələri kimi xidmət edir [11, s. 135].

Bu fikirlərə əsasən aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu : Uşaqların mədəni irsə, bayramlara, ənənələrə, xalq-təbii sənətinə cəlb edilməsi, ailə üzvləri, ailə tarixi, əcdadları, geneoloji ağacı və ailə ənənələri ilə tanışlıq, təbiət obyektlərinin müxtəlif fəsillərdə müşahidəsi və yaradıcı məhsuldar fəaliyyətlərin təşkili ilə səciyyələnilir.

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitələri : Təbiət və sosial mühit, bədii ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət. İnsan erkən yaşlardan etibarən özünü ailəsinin, millətinin və Vətəninin bir hissəsi kimi identifikasiya etməyə başlayır. Buna görə də, uşaqlıqdan etibarən uşaqlara ləyaqət və qürur hissi, Vətənə qarşı məsuliyyət hissi aşılanmalı və onlara ailə, millət və Vətənin əsl dəyərləri göstərilməlidir [3]

Nəzəri tədqiqatların nəticələri məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas pedaqoji şərtlərini belə formalaşdırmağa imkan verdi:

1. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu mənəvi tərbiyə mexanizminə əsaslanmalıdır (bilgi və təsəvvürlərin, motivlərin, hissələrin və qarşılıqlı münasibətlərin birliyi prinsipinə əsaslanaraq).

2. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə ailə arasında qarşılıqlı fəaliyyət: Bu, məktəbəqədər yaşda uşaqlarda vətənpərvərlik hissəsinin ilkin əsaslarını formalaşdırmağa kömək etməlidir.

3. Vətənpərvərliyin əsaslarının formalaşdırılması vasitələri : Ünsiyyət, bədii ədəbiyyat, xalq yaradıcılığı, oyun və s. üsullar.

Vətənpərvərlik fəaliyyət növü kimi inteqrasiya olunmuş xarakterə malikdir. Pedaqoji fəaliyyətdə bunu nəzərə alaraq, uşaqlarla ictimai həyat hadisələri və xalqşünaslıqla tanışlıq, müxtəlif sənət növləri və təsviri fəaliyyətlərlə tanışlıq, məktəbəqədər uşaqların əmək, müşahidə və oyun fəaliyyətlərinin təşkili, milli və dövlət bayramlarının qeyd edilməsi kimi pedaqoji fəaliyyət növlərini birləşdirmək lazımdır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: ailə təsəvvürlərinin formalaşdırılması – ailə, nəsil və soy kökü; əsas ictimai həyat hadisələri ilə tanışlıq; dövlətin tarixi, dövlət rəmzləri haqqında biliklərin formalaşdırılması; öz xalqının ənənələri və mədəniyyəti ilə tanışlıq; doğma bölgə haqqında biliklərin əldə edilməsi. Sistemli tərbiyənin başlanğıcı üçün ən əlverişli vaxtdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sosial dünyaya və ictimai hadisələrə olan marağı xüsusilə orta məktəbəqədər yaşda aktivləşir. Bu yaş dövrü vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün ən əlverişli vaxtdır [3, s. 11].

Müəllimlər, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işin planlaşdırılması və təşkili zamanı müxtəlif iş formalarından istifadə etməlidirlər: vətənpərvərlik tərbiyəsi və xalqşünaslıq üzrə məşğələlər; həmçinin bu, kombinə olunmuş, kompleks məşğələlər ola bilər (məsələn, “Xalqşünaslıq + rəsm”, “Uşaq ətraf mühitdə + plastilin” və s.); bədii ədəbiyyat (hekayələr, nağıllar, əfsanələr, şeirlər) əsərlərinin oxunması və müzakirəsi; söhbətlər; ekskursiyalar, oyunlar və tapşırıqlar; viktorinalar; səhnəciklər; məsəl və atalar sözlərinin müzakirəsi və öyrənilməsi və s.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusiyyətləri əsas rol oynayır.

Uşaqlar yaşadığı yerə, öz ailəsinə, ətrafına, şəhərinin, kəndinin tarixinə maraq formalaşdırılması; ailə və doğma diyara mənsubiyyət hissinin; təbiətə və digər insanlara qayğıkeş münasibətin uşağın əməlləri və davranışları vasitəsilə nümayişi; ailə, şəhər və ölkə ənənələrinə maraq və onlara riayət etmək arzusu; dövlət müdafiəçilərinə hörmət; xalq mədəniyyətinə marağın oyanması, doğma xalqla mənəvi bağların inkişafı; erkən uşaqlıq dövründə yüksək insani keyfiyyətlərin tərbiyəsi; uşaqda mənəviyyətin formalaşdırılması; ətraf mühit və təbiətdəki dəyişiklikləri və vəziyyəti müşahidə etmək və onlara adekvat reaksiya göstərmək bacarığının inkişafı; duyğularını ifadə etmək ehtiyacının formalaşdırılması; doğma diyarın təbiətinə münasibətin musiqi-poetik obrazlarda, yaradıcılıq və oyun fəaliyyətlərində ifadəsi; doğma diyarın təbiətinə qayğıkeş münasibətin tərbiyəsi; məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və tərbiyəçilər, valideynlər arasında birgə emosional-duygusal fəaliyyətin təşkili; tərbiyəçilər və valideynlər, muzey və kitabxana işçiləri arasında sıx əməkdaşlığın qurulması; məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hissini tərbiyə etmək üçün bütün mümkün pedaqoji şəraitlərin formalaşdırılması əsasdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aleşina, N. V. Məktəbəqədər uşaqların doğma şəhəri və ölkəsi ilə tanışlığı: (vətənpərvər tərbiyə) :məşğələlər üçün konspektlər / N. V. Aleşina. –Moskva : Perspektiva, 2011. – 296 s.
2. Aleşina, N. V. Məktəbəqədər uşaqların vətənpərvər tərbiyəsi : metodik vəsait / N. V. Aleşina. – Moskva : CGL, 2005. – 256 s.
3. Alyabyeva, E. A. Uşaq bağçasında tematik günlər və həftələr : planlaşdırma və konspektlər / E. A. Alyabyeva. – Moskva : Sfera, 2007. – 64 s.
4. Andreeva, N. F. Məktəbəqədər tərbiyəmüəssisələrində vətənpərvər tərbiyə işinin planlaşdırılması / N. F. Andreeva // Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin idarə olunması. – 2005. – №1. – S. 16-24.
5. Andryunina, A. S. Uşaqlıq dövründə kiçik vətəndəyərli münasibətin formalaşması haqqında / A. S. Andryunina // SCIENCE TIME. – 2015. – № 5. – S. 37-44. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=236175096> (müraciət tarixi: 24.06.2019).
6. Artemova, L. V. Məktəbəqədər uşaqların didaktik oyunlarda ətraf mühiti : uşaq bağçası müəllimləri və valideynlər üçün kitab / L. V. Artemova. – Moskva : Sfera, 1992. – 120 s.
7. Barannikova, O. Məktəbəqədər uşaqları Rusiya dövlət simvolikası ilə tanış edirik / O. Barannikova // Məktəbəqədər tərbiyə. – 2007. – № 8. – S. 54-58.
8. Belaya, K. Yu. Məktəbəqədər tərbiyəmüəssisələrində metodik iş: təhlil, planlaşdırma, forma və metodlar / K. Yu. Belaya. – Moskva : Sfera, 2007. – 96 s.
9. Belaya, K. Yu. Məktəbəqədər tərbiyəmüəssisələrində uşaqlarla vətənpərvər tərbiyə işsistemi: təcrübədən / K. Yu. Belaya. – Moskva : Sfera, 1998. – 175 s.
10. Boqateyeva, Z. A. Uşaqların Orta Ural xalqlarının ənənəvi mədəniyyətinə yaxınlaşdırılması: uşaq bağçası müəllimləri üçün kitab / Z. A. Boqateyeva. – Çeboksary : ChRIO nəşriyyatı, 2003. – 123 s.
11. Borodina, E. N. Məktəbəqədər yaşda uşaqların əxlaqi-vətənpərvər tərbiyəsində mədəniyyətmərkəzli yanaşma / E. N. Borodina // Rusiyada Pedaqoji Təhsil. – 2014. – № 12. – S. 130-133.
12. Butkeviç, V. V. Uşaqların və gənc tələbələrin vətəndaşlıq tərbiyəsi : müəllimlər üçün dərs vəsaiti / V. V. Butkeviç. – Minsk : NIO, 2007. – 280 s.

13. Bıvşeviç, M. V. Məktəbəqədər və ibtidai təhsilin ardıcılığı kontekstində uşaqlarda kiçik vətənə dəyərli münasibətin formalaşması / M. V. Bıvşeviç // Rusiyada Pedaqoji Təhsil. – 2015. – № 4. – S. 57-63.
14. Bıkov, A. K. Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının vətənpərvər tərbiyəsi: iki dövlət proqramının kəşiməsində / A. K. Bıkov // Pedaqogika. – 2011. – № 1. – S. 14-24.
15. Vəleeva, G. X. Ənənəvi pedaqogika vasitələri ilə kiçik məktəb yaşlı uşaqların vətənpərvər tərbiyəsi : dis. avtorefi... pedaq. elmlər namizədi : 13.00.01 / G. X. Vəleeva : Çelyab. dövlət pedaqoji universiteti. – Maqnitoqorsk, 2006. – 23 s.
16. Vınoqradova, N. A. Uşaq bağçasında təhsil layihələri : müəllimlər üçün vəsait / N. A. Vınoqradova. – Moskva : Airis-press, 2008. – 208 s.
17. Vınoqradova, N. F. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara doğma ölkə haqqında : böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla işləyən müəllimlər üçün metodik vəsait / N. F. Vınoqradova. – Moskva: Prosvetşeniye, 2009. – 112 s.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ MONİTORİNGİN ƏHƏMİYYƏTİ

Zülfəli ƏLİYEV

zulfali.elt@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-5703-5957>

Solmaz CABBAROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-9975-1941>

Xülasə

Azərbaycan təhsil sisteminin qiymətləndirilməsi və monitoring sahəsinə nəzarət gücləndirilməli, eyni zamanda bir neçə mühüm addımlar atılmalıdır. Monitoringin daha effektiv və təkmil şəkildə aparılması üçün rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə olunması vacibdir. İnnovativ texnologiyalar yalnız məlumatların dəqiq və real zamanlı şəkildə toplanmasına imkan yaratmır, həm də onların təhlilini sürətləndirərək daha doğru və etibarlı nəticələr əldə etməyə kömək edir. Müəllimlər və təhsil işçiləri müasir qiymətləndirmə metodları və monitoring alətləri barədə müntəzəm təlimlərə cəlb edilməli, bu sahədəki yeniliklərə uyğun bilik və bacarıqlarını artırmalıdırlar. Bugün daxili imtahanlarda həyata keçirilən davamlı inkişafyönlü islahatlar, təhsilənlərin bilik səviyyəsinin artırılması ilə yanaşı, onların daha yüksək səviyyəli bacarıqlar əldə etməsinə, məntiqi və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafına da diqqət yetirir. Bu islahatlar, şagirdlərin yalnız məlumatı mənimsəməsi deyil, eyni zamanda öz düşüncə tərzlərini inkişaf etdirərək, daha analitik və yaradıcı yanaşmalarla problemləri həll etmələrini təmin etməyi hədəfləyir. Hər sahədə olduğu kimi bu sahənin əhəmiyyətinə, onun mənfəi və müsbət cəhədlərinə baxılmalıdır.

Açar sözlər: təhsil sistemi, qiymətləndirmə, monitoring, innovativ texnologiyalar, müasir yanaşmalar

Giriş

Tədris prosesində qiymətləndirmə və monitoring, təhsil standartlarının yüksəldilməsi və sistemin uzunmüddətli davamlılığının təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Qiymətləndirmə və monitoring çoxşaxəli və mürəkkəb bir proses olaraq maliyyə, ekologiya, tibb, təhsil və s. kimi sahələrdə aparıla bilər. Hər bir işin daha dəqiq öyrənilməsi, ölçülməsi və əlbəttə inkişafın davamlı təmin edilməsində mühüm rol oynayır. İlk öncə qiymətləndirmə nədir və nə üçün aparılır, buna nəzər yetirək. Qiymətləndirməyə aid çox fikirlər var, qısa şəkildə belə deyə bilərik. Təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının ölçülməsi, inkişafı və tədris prosesin səmərəliliyinin düzgün təşkil edilməsi üçün istifadə edilən bir prosesdir. Bu proseslər yalnız tələbələrin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini izləyərək, onların güclü və zəif tərəflərini aşkar etməyə, müvafiq təhsil siyasətləri hazırlamağa kömək edir. Təhsil keyfiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi sektorda aparılacaq islahatlar və inkişaf üçün əsas addım sayılır.

Monitoring qiymətləndirməyə görə daha geniş və uzun müddətli bir prosesdir. Monitoring sözü latın mənşəli "monere" felindən götürülüb, "xəbərdar etmək" mənasını verir. Monitoring müəyyən fəaliyyətin müşahidəsi, təhlili, informasiyasının toplanması, qiymətləndirilmə və idarə edilmənin effektivliyinə sistemli, məqsədli şəkildə nəzarət edən, həmçinin nəticələrin qeyd edilməsi prosesidir.

Azərbaycanın təhsil sisteminə son zamanlar baş verən təkmilləşdirmələr nəzərə alındıqda, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə yeni qiymətləndirmə və monitoring metodlarının tətbiqi vacibdir. Bu sahədə qiymətləndirmə və monitoring yalnız şagirdlərin akademik nəticələrini deyil, həm də onların sosial, emosional inkişafını izləməli və ölçməlidir. Bu yanaşma daha dolğun və şəffaf bir təhsil prosesi yaratmağa imkan verir.

1. Qiymətləndirmə və monitoringin mənfəi tərəfləri

Uzun illərdir istifadə olunan ənənəvi təhsil sisteminin ölkəmizin bütün məktəb və universitetlərində tətbiq edildiyini görə bilərik. Ancaq bu sistemin bir sıra əksiklikləri və

məhdudiyyətləri vardır. Təbii ki, bu sistemin tamamilə doğru olmadığını və düzgün qiymətləndirmə aparılmadığını desək yanlış etmiş olarıq. Çünki bu sistem ilə təhsil almış şairlər, yazıçılar və alimlərimiz çoxdur və hər biri Azərbaycan və dünya miqyasında tanınan şəxslərdir. Sadəcə inkişaf edən bir dünyada yaşadığımıza görə davamlı təhsil və digər sahələrdə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməli, yeni tətbiq sahələrini öyrənməli və integrasiya etməliyik. Bunu üçündə ənənəvi qiymətləndirmə metodlarının bəzi mənfi tərəflərini bu şəkildə sıralıya bilər.

1. Passiv tədris metodları
2. Motivasiyanın düzgün aparılmaması və ya heç verilməməsi
3. Sadəcə biliyə önəm verib, yaradıcılıq və tənqidi düşüncənin formalaşmaması
4. Şagirdlərə fərd kimi yanaşılmaması, ehtiyaclarının dinlənilməməsi
5. Yeni texnologiyanın az və ya heç istifadə edilməməsi
6. Müasir tələblərə cavab verən qiymətləndirmənin aparılmaması
7. Sosial və emosional təhsilin aparılmaması

Bu sistemdə şagirdyönümlülükdən onların yaradıcılıq və qabiliyyətindən söz gedəbilməz. Müəllimlər tərəfindən və ya hansısa qurum tərəfindən aparılan testlər, yazılı imtahanlar yalnız tələbələrin biliklərini ölçməyə imkan yaradır, lakin onların yaradıcı düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini qiymətləndirməyi nəzərdə tutmurdu. Ənənəvi təhsildə mərkəzində ən çox müəllim rol oynayır, sadəcə dərsin izahı verilir və şagirdlər isə passiv şəkildə məlumatı qəbul edirdilər. Bundan əlavə, qiymətləndirmə sisteminin subyektivliyi müəyyən müəllimlərin fərqli yanaşmaları nəticəsində tələbələr arasında bərabərsizliklərə səbəb ola bilər. Bu yanaşma hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarına və öyrənmə tərzinə uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Fərdi yanaşmanın zəif olduğunu, onların ehtiyaclarını təmin etmək və qabiliyyətlərini ortaya çıxartmaq kimi bir düşüncə yox idi. "Yalnız statistik verilənlərə əsaslanan monitoring təhsil müəssisələrindəki real vəziyyəti və inkişafı düzgün qiymətləndirməkdə çətinliklər yaradır" [ARTI, 2025, s.26].

2. Qiymətləndirmə və monitoringin müsbət tərəfləri

Qiymətləndirmə və monitoringin təhsildəki müsbət təsirləri də çox əhəmiyyətlidir. İlk olaraq təhsilalanın irəliləyişinin izlənməsi və bunu müxtəlif üsullarla məsələn layihələr hazırlatmaq, biliyi və məntiqi düşünmə bacarığını əhatə edəcək testlər, şifahi və yazılı şəkildə aparılan qiymətləndirmələr təhsilalanların necə inkişaf etdiyini və onların bacarıqlarını ölçməyə kömək edən vasitələrdir. "Müasir qiymətləndirmə yanaşmaları yalnız bilikləri ölçməklə kifayətlənməyib, tələbələrin yaradıcılığını və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir" [Səmədov, 2021, s.33].

Bir digər əsas amil təhsilalanlara fərdi yanaşma və onların ehtiyaclarının dəqiqləşdirilməsidir. Alınan nəticələrə görə dərsin təşkili daha səmərəli qurulur və bu təhsilverən ilə təhsilalan arasında əməkdaşlığı möhkəmləndirir.

Təhsildə lazım olan hədəflərin və sonda əldə ediləcək nəticələrin müəyyən edilməsini təmin edir. Qiymətləndirmə və monitoring nəticələrinin nəzərə alınması, təhsildə olan problemlərin və ehtiyacların müəyyən edilməsi, həmin əksiklərinin dərhal həll edilməsi təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmaqla qalmır həm də daha ədalətli və obyektiv qiymətləndirmə aparıldığının göstərir. "Monitoringin müntəzəm tətbiqi təhsil sistemindəki inkişafı izləməyə və təhsil müəssisələrindəki güclü tərəfləri müəyyən etməyə kömək edir" [Özdemir & Aydın, 2021, s.28].

Qiymətləndirmə və monitoring, təhsilalanların öz bacarıqlarının və öyrənmə prosesini refleksiyaya yolu öz əməlinə, düşüncəsinə, xarakterinə, həyata və dünyaya kənardan baxması ilə özünü qiymətləndirməsi və düzgün qərarlar verməsinə köməklik edir. Burada əlbəttə valideynlərin rolu da çox önəmlidir. Təhsilalanın valideyn ilə düzgün şəkildə əlaqə qurması və bir-birlərini anlaması öyrənmə prosesini sürətləndirir, inkişaf etdirir və dəstəkləyən ən önəmli təsirlərdəndir.

Aparılan qiymətləndirmələrin müsbət təsirləri nəticəsində təhsil sistemi daha səmərəli, effektiv və hərtərəfli inkişafa doğru getdiyini deyə bilərik. Bu isə təhsilalanların fərdi inkişafını dəstəkləməklə qalmır həm də təhsil prosesini şəffaflığına önəmli mühit yaradır. Bu yanaşma tələbələri daha müstəqil və məsuliyyətli olmağa təşviq edir.

3. Nə etmək lazımdır

Təhsil sistemində qiymətləndirmə və monitorinqi daha effektiv etmək üçün bir neçə tədbir həyata keçirilməlidir. Çoxşaxəli qiymətləndirmə üsullarından istifadə etmək lazımdır. Bu isə təhsil alanların biliklərini və bacarıqlarını ətraflı ölçməyə imkan verir və bir neçə müxtəlif sahəni əhatə edir:

- Yazılı və şifahi: Təhsilənlərdə yazı bacarığını və şifahi təqdimatını düzgün formalaşdıran qiymətləndirmə yoludur. Bunlar esse, məqalələr, testlər şəklində aparılmaqla yazı mədəniyyətinin inkişaf etdirir. Məntiqi və tənqidi düşüncənin formalaşmasına kömək edir. Şifahi qiymətləndirmə isə təhsilənlərin nitq qabiliyyətini, izah etmə və təhlil etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu onlarda həm ünsiyyət həm də əməkdaşlıq qabiliyyətini formalaşdırır.

- Layihə və tədqiqat işləri: Bunlar təhsilənlərdə uzunmüddətli fərdi araşdırma qabiliyyəti və analitik düşüncə bacarıqlarını artırır. Həm də onların komanda şəklində əməkdaşlıq, problem həll etmə və innovativ texnologiyalardan istifadə etmə bacarıqlarının formalaşmasını göstərir.

- Portfoliyalar və praktik qiymətləndirmə: Portfoliolarda təhsilənlərin işləri onların müxtəlif bacarıq və inkişaf səviyyələri qeyd edilir. Bu tələbənin uzunmüddətli irəliləyişini və nələri öyrənməli olduğunu, hansı səviyyədə olduğunu göstərir. Nəzəri biliklə iş qurtarmır, onun tətbiq edilməsi həyatla əlaqələndirilməsi ən önəmli amillərdən biridir. Bunun üçün praktik qiymətləndirmə düzgün seçilməli, laboratoriyalarda təcrübələr aparılmalı, simulyasiya və rollu oyunlarla biliklər bacarığa çevirilməlidir.

Müəllimlər tələbələrə öz təcrübələrini analiz etməyə, təhlil etməyə və özlərini qiymətləndirmələrinə kömək etməli, yəni yol göstərməlidir. Henry Brooks Adams demişdir ki, "Müəllimlər insanlara sadəcə oxumağı öyrətmirlər, həm də onları düşünməyi, hiss etməyi və yaşamağı öyrədirlər" [The Education of Henry Adams, 2008, s.356]. Bir digər Çin atalar sözündə belə deyilir: "Müəllim qapını göstərir, amma şagirdin içəri daxil olub olmaması öz əlinədir" [<https://philosiblog.com>]. Bu fikirdən aydın olur ki, şagird hər şeyi müəllimdən gözləməməli, özü araşdırmalı, tədqiq etməli, təhlillər aparmalı və əlbəttə bunları etmək üçün müəllimin köməyindən onun təcrübələrindən faydalanmalıdır. Müəllim pedaqoji təcrübə olaraq təkmilləşməlidir ki, hər tələbəyə uyğun tapşırıqlar verməyi, maraqlarına uyğun layihələr seçmələrinə, müstəqil şəkildə öyrənmə bacarıqlarını formalaşdırmalarına zəmin hazırlaya bilsin. Dərsin və ya hər hansı bir işin görülməsində bu fərqliliklər nəzərə alınmalı motivasiya və qiymətləndirmə metodları düzgün seçilməli və tətbiq edilməlidir. Məsələn, multimediyaya vasitələrindən istifadə edərək onlarda dərsə marağı artırmaq olar. Onlardan keçdikləri mövzu haqqında ətraflı araşdırma etməyi və onu slayt şəklində hazırlamağı tələb etmək olar, hətta öyrəndikləri faktları sosial media vasitələrindən istifadə etməklə digər insanların da faydalanmasını təmin edə bilərlər. Burada həm texnologiyadan düzgün istifadəni həm də əməkdaşlıq etməni inkişaf etdirə bilərik.

Çoxşaxəli qiymətləndirmə yanaşmaları, tələbələrin inkişafını izləməklə yanaşı, müəllimlərə dərs metodlarını və tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmalarına kömək edir.

Təbii ki, təhsil işçilərinin peşəkar inkişafı da çox vacibdir. Bunun üçün idarəetmə düzgün qurulmalı, insan münasibətləri bacarıqları və fərdi və təşkilati ehtiyacları tarazlaşdırma qabiliyyətinə malik məktəb rəhbərliyi seçilməlidir. Qərarları düzgün və yerində verməyi bilməli, hər bir şəxsə hörmətlə yanaşmalıdır. "Liderlik, başqalarının könüllü dəstəyini hərəkətə keçirən şəxsi bir xüsusiyyət kimi görülür və təhsil liderliyinin yeddi əsas funksiyası vardır" [S. Jabbarova, 2024, s.5760]. Bunlar koordinasiya, problem həlli, müəllim rəhbərliyi və inkişafı, müəllim qiymətləndirilməsi, tədris rəhbərliyi, resurs idarəçiliyi və keyfiyyət idarəçiliyi adı altında yazıla bilər. Təhsilin inkişafı və gələcək nəslin yaşlı formalaşması üçün müəllimlər və təhsil işçiləri müasir qiymətləndirmə metodları və monitorinq alətləri barədə müntəzəm təlimlərə cəlb edilməlidir. Onlar bu sahədəki yenilikləri öyrənməli, texnoloji bacarıqları inkişaf etdirməli və təhsil prosesinin daha effektiv idarə olunmasına kömək etməlidirlər.

Nəticə

Təhsil sistemində qiymətləndirmə və monitorinq, təhsil keyfiyyətinin artırılması və sistemin

davamlı inkişafı üçün əvəzsizdir. Müasir qiymətləndirmə üsulları yalnız tələbələrin biliklərini deyil, həm də onların yaradıcılıq qabiliyyətləri və praktiki bacarıqlarını da ölçməyi hədəfləyir. Monitoring isə təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini izləyərək, onların inkişafını təşviq edir və təhsil siyasətinin düzgün şəkildə formalaşmasına dəstək olur. Bu sahələrdə həyata keçiriləcək islahatlar təhsil sisteminin daha şəffaf, ədalətli və daha effektiv olmasına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ARTI. (2025). Monitoring and Assessment in Azerbaijan's Educational System. p. 22-28.
2. Henry Brooks Adams (2018). The Education of Henry Adams, p. 200-456
3. <https://philosiblog.com/2016/04/11/teachers-open-the-door-but-you-must-walk-through-it-yourself/>
4. Özdemir, S., & Aydın, R. (2021). The Role of Monitoring in Educational Quality. Journal of Education and Development, 28.
5. Səmədov, A. (2021). The Impact of Monitoring on Student Development. International Education Journal, 33-36.
6. Xəlilov, appdt, & cabbarova, pds (2024). Təhsilin idarə edilməsində liderliyin rolu (azərbaycan materialları əsasında).

SUMMARY

The control over the evaluation and monitoring of the Azerbaijani education system should be strengthened, and at the same time, several important steps need to be taken. It is essential to widely use digital technologies to make monitoring more efficient and advanced. Innovative technologies not only allow for the accurate and real-time collection of data but also help accelerate their analysis, resulting in more precise and reliable outcomes. Teachers and education professionals should regularly be trained on modern assessment methods and monitoring tools, enhancing their knowledge and skills in line with innovations in this field. Today, the continuous development reforms implemented in internal exams focus not only on increasing the knowledge level of students but also on helping them acquire higher-level skills, develop logical and critical thinking abilities. These reforms aim to ensure that students not only absorb information but also develop their mindset to solve problems with more analytical and creative approaches. As in every field, the importance of this area, its positive and negative aspects, should be considered.

Keywords: education system, assessment, monitoring, innovative technologies, modern approaches

AZƏRBAYCANIN TƏHSİL KURİKULUMUNDA INNOVATİV YANAŞMALAR VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏR

Şüküfə HÜSEYNLİ
shukufa.guseinli@gmail.com

Ənvər ABBASOV
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

*Məqalə, Azərbaycanda təhsil sistemində innovativ yanaşmaların tətbiqi və təhsil kurikulumunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən islahatları nəzərdən keçirir. 2009-cu ildən etibarən Azərbaycanda təhsil metodları müasir standartlara uyğunlaşdırılmağa başlanmış, şagird mərkəzli yanaşma, diferensial təhsil və kritik düşünmə bacarıqlarının inkişafı ön plana çıxmışdır. Burada müəllimlərin peşəkar inkişafının əhəmiyyəti vurğulanmış, 2013-cü ildən başlayaraq təşkil edilən təlimlər və seminarlar vasitəsilə onların yeni tədris metodları və texnologiyalarla tanış olma prosesi müzakirə olunub. Eyni zamanda, 2019-cu ildən sonra tətbiq edilən **STEAM** təhsili (elm, texnologiya, mühəndislik, sənət və riyaziyyat) şagirdlərin analitik düşünmə və yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Həmçinin bu innovativ yanaşmaların Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətini artırmaq və gələcəkdə gəncləri texnologiya və elmi sahələrdə lider olmağa hazırlamaq məqsədini daşdığını qeyd edir. Təhsil kurikulumunda edilən bu dəyişikliklər, ölkənin beynəlxalq təhsil standartlarına uyğunlaşdırılmasına və təhsil sahəsində uğurların təmin olunmasına xidmət edir.*

Açar sözlər: innovasiya, kurikulum, şagirdyönümlü yanaşma, təhsil metodları, peşəkar inkişaf

Azərbaycanın təhsil kurikulumunda innovativ yanaşmaların tətbiqi, son illərdə ölkənin təhsil islahatlarının mühüm bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu yanaşmalar təhsil sistemini müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağa, şagirdlərin 21-ci əsr bacarıqları ilə təchiz olunmasına və təhsil prosesini daha interaktiv və maraqlı etməyə yönəlmişdir. Azərbaycanın təhsil islahatları, əsasən 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən müxtəlif təhsil və kurikulum islahatları ilə başlamış, 2004-cü ildə milli kurikulum modelinin tətbiqi ilə böyük bir mərhələyə qədəm qoymuşdur [1]. 2004-cü ildə təqdim olunan bu milli kurikulum, təhsil sahəsində bir dönüş nöqtəsi olmuş və gələcəkdəki islahatlara zəmin yaratmışdır. Azərbaycanda təhsil sistemində innovativ yanaşmaların əsas məqsədi şagirdlərin fəal və müstəqil öyrənmə prosesinə cəlb edilməsi, həmçinin onların yaradıcılıq və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə, şagirdyönümlü tədris yanaşması ölkənin təhsil kurikulumunun mərkəzinə yerləşdirilmişdir. Şagirdyönümlü yanaşma, tədris prosesində şagirdlərin yalnız məlumatı qəbul etməməsini, eyni zamanda bu məlumatları şüurlu şəkildə mənimsəməsini və tətbiq etməsini təmin edir. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış milli kurikulum bu yanaşmanın əsasını qoymuşdur. Bu kurikulum, şagirdlərin düşünmə və problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Şagirdlər tədris prosesində yalnız passiv iştirakçılar deyil, həm də aktiv öyrənicilər olurlar [2]. Bu yanaşma həmçinin şagirdin öyrənmə bacarıqlarını gücləndirərək, onların təhsil prosesində daha çox iştirak etmələrini təmin edir.

Təhsil islahatlarının növbəti mərhələsi isə interaktiv və praktiki tədris metodlarının tətbiqi oldu. Azərbaycanın təhsil kurikulumunda nəzəri biliklərlə yanaşı, praktiki təcrübənin də əhəmiyyəti vurğulandı. Tədris proqramları, yalnız müəllim tərəfindən şagirdlərə məlumatların təqdim edilməsindən ibarət olmamalıdır; əksinə, şagirdlərin bu məlumatları tətbiq edərək, öz bacarıqlarını inkişaf etdirmələri vacibdir. Tədrisin interaktivləşdirilməsi məqsədilə layihə əsaslı öyrənmə (PBL) və problem həll etmə metodları məktəblərdə tətbiq olundu. Layihə əsaslı öyrənmə, şagirdləri yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də real dünya problemləri ilə tanış edir. Şagirdlər özlərinin və qruplarının ideyalarını və layihələrini gerçəkləşdirməyə çalışırlar, bu da onlara tədqiqat aparma, analitik düşünmə, komanda işində fəal iştirak etmə bacarıqları qazandırır. Bu metodlar şagirdlərin yalnız akademik deyil, həm də həyat bacarıqları ilə təchiz edilməsini təmin edir [3].

Bundan əlavə, STEAM (elm, texnologiya, mühəndislik, sənət və riyaziyyat) təhsili də Azərbaycanda innovativ yanaşmaların bir hissəsinə çevrilib. 2019-cu ildən etibarən STEAM təhsili Azərbaycan təhsil sistemində daha çox yer almağa başlamışdır. STEAM yanaşması, yalnız elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat sahələrinə aid bilikləri tədris etməklə kifayətlənmir; bu yanaşma eyni zamanda sənət sahəsini də daxil edərək şagirdlərə bu sahələr arasında əlaqələr qurmağa, yaradıcı düşünmə və tədqiqat aparma bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu cür yanaşma, şagirdlərin analitik düşünmə qabiliyyətlərini artırır və onları praktiki problemlərin həllinə cəlb edir. Azərbaycan təhsil sistemində STEAM təhsili, xüsusilə məktəblərdə layihə əsaslı tədris metodlarının tətbiqi ilə genişlənir [4]. STEAM təhsili, şagirdlərə müxtəlif elmi və texnoloji sahələrdə biliklər təqdim etməklə yanaşı, onları bu bilikləri real dünyadakı problemlərin həllinə tətbiq etməyə təşviq edir. Bu yanaşma, şagirdlərin yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də praktiki bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir. STEAM təhsili şagirdləri fəal iştirakçılar edir və onlara öz layihələrini həyata keçirmək, problemləri müəyyən etmək, müxtəlif metodlarla həllər tapmaq və nəticələri qiymətləndirmək imkanı verir. Azərbaycanın təhsil sistemində STEAM yanaşmasının tətbiqi, əsasən ölkədəki təhsil islahatları ilə əlaqədardır. 2019-cu ildə Azərbaycanda "STEAM təhsili" üzrə xüsusi proqramların və təlimlərin təşkilinə başlanıldı. Təhsil Nazirliyi tərəfindən bu sahədə bir sıra addımlar atıldı. Bu addımlara nəzər salaq: məktəblərdə STEAM laboratoriyalarının yaradılması, müasir tədris alətləri ilə təchiz olunmuş sinif otaqlarının istifadəyə verilməsi və müəllimlərin STEAM təhsili üzrə təlimlərə cəlb edilməsi aiddir. Bu proqramlar çərçivəsində, şagirdlərə mühəndislik, riyaziyyat, elmi tədqiqat və texnoloji tətbiqləri birləşdirən kompleks problemləri həll etmə bacarıqları qazandırılır. Həmçinin, sənət elementinin daxil edilməsi, şagirdlərin yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma, onların elmi və texnoloji məsələlərə daha geniş bir perspektivdən yanaşmalarına şərait yaradır.

2019-cu ildən sonra, xüsusilə STEAM festivalları və yarışmalarının təşkili də genişlənməmişdir. Bu tədbirlərdə şagirdlər müxtəlif elmi və texnoloji layihələrini təqdim edərək, yaradıcı düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Məsələn, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi tərəfindən hər il təşkil olunan STEAM festivalları, şagirdlərə müxtəlif elmi sahələrdə maraqlarını inkişaf etdirmək və yeni ideyalar üzərində işləmək imkanı təqdim edir. Bu festivallar, həmçinin şagirdlərə akademik bilikləri praktiki vəziyyətlərdə tətbiq etməyi öyrədir və onların gələcəkdə texnologiya və elm sahələrində daha müvəffəqiyyətli olmalarına dəstək verir.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və digər dövlət və qeyri-dövlət sektorları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində, STEAM təhsili sahəsində mütəxəssis təlimləri və praktiki proqramlar təşkil olunur. Bu təlimlərdə, gənc mütəxəssislər və tələbələr texnoloji yeniliklər və elmi tədqiqatlar ilə tanış olurlar, həmçinin bu sahələrdəki inkişafı izləyirlər. SOCAR, eləcə də digər böyük şirkətlər, bu cür təhsil proqramlarını dəstəkləyərək, gənclərin innovasiya sahəsindəki təcrübələrini inkişaf etdirirlər. Bu cür əməkdaşlıq həmçinin şagirdlərin və gənclərin gələcəkdə elmi və texnoloji sahələrdə iş tapmaq bacarıqlarını artırır. STEAM yanaşmasının tətbiqi, Azərbaycanın təhsil sistemində yaradıcılığı, elmi tədqiqatları və texnoloji innovasiyaları birləşdirən bir mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu yanaşma həmçinin interdisipliner təhsil prinsiplərinə əsaslanır ki, bu da müxtəlif elmi sahələrin bir araya gətirilməsini və şagirdlərin daha geniş bir baxış bucağına sahib olmalarını təmin edir. STEAM təhsili, həmçinin şagirdlərin kritik düşünmə, problem həll etmə, əməkdaşlıq və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, onları 21-ci əsrin iş bazarına hazırlayır. Azərbaycandakı STEAM təhsili təcrübələri, gələcəkdə ölkənin beynəlxalq səviyyədə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan innovasiya sahələrində inkişafını təmin etmək məqsədini güdür [5]. Şagirdlərə texnologiya və elmdən istifadə edərək həqiqi dünyadakı problemləri həll etmə imkanı verən bu yanaşma, onların peşə həyatına hazırlıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Təhsil Nazirliyinin və digər təhsil təşkilatlarının bu istiqamətdəki fəaliyyəti, həmçinin ölkənin beynəlxalq təhsil və elmi şəbəkələrə inteqrasiyasını sürətləndirir və Azərbaycanı gələcəkdə global innovasiya mərkəzlərindən birinə çevirməyə imkan verir.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sistemində inteqrasiyası, ölkə təhsilində ən mühüm

inkişafılarından biridir. Xüsusilə COVID-19 pandemiyası zamanı 2020-ci ildə Azərbaycanda təhsil sistemi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Pandemiya dövründə tədrisin onlayn formatda davam etdirilməsi tələb olunduğu üçün rəqəmsal tədris alətlərinin istifadəsi genişləndi. Təhsil Nazirliyi tərəfindən dərslərin onlayn platformalarda keçirilməsi üçün geniş miqyaslı tədbirlər görülmüşdür. 2020-ci ildən başlayaraq, onlayn tədris sisteminə keçid, şagirdlərə dərsləri məsafədən izləmək imkanı yaratmış, müəllimlərə isə müxtəlif rəqəmsal alətlərdən istifadə etməklə tədris prosesini daha interaktiv və maraqlı etmək imkanı vermişdir. Bu müddətdə, həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün yeni tədris texnologiyalarına uyğunlaşma və rəqəmsal bacarıqların artırılması məqsədilə təlimlər keçirilmişdir. Pandemiya dövründə onlayn tədris platformalarının inkişafı, rəqəmsal alətlərə keçidin sürətlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür rəqəmsal integrasiya, təhsilin əlçatanlığını artırmış və şagirdlərin müxtəlif təhsil resurslarına asanlıqla daxil olmalarına şərait yaratmışdır.

Müəllimlərin peşəkar inkişafı, Azərbaycanda təhsil sisteminin müasir standartlara uyğunlaşdırılması və təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün əsas tələblərdən biridir. Tədris metodlarının yenilənməsi və müasir təhsil yanaşmalarının tətbiqi, yalnız şagirdlərin deyil, həm də müəllimlərin təhsil prosesindəki rolunu dəyişir [6]. Bu dəyişikliklər müəllimlərin təhsil sahəsində daha yüksək bacarıqlara və müasir metodlara yiyələnmələrini tələb edir. Azərbaycanda müəllimlərin peşəkar inkişafına olan ehtiyac 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən daha da artmış, 2013-cü ildən etibarən isə bu sahədə ciddi və strukturlu təlimlərə başlanılmışdır. 2013-cü ildən başlayaraq, Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi tərəfindən təşkil edilən təlimlər və seminarlar müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləyən əsas mexanizmlərdən birinə çevrilmişdir. Bu təlimlər yalnız nəzəri biliklərdən ibarət olmamış, həmçinin praktiki bacarıqların inkişafına yönəlmişdir. Müəllimlər təlimlərdə müasir tədris metodları, innovativ tədris texnologiyaları, şagird mərkəzli yanaşmalar və müxtəlif qiymətləndirmə üsulları barədə biliklər əldə edirlər. Bu təlimlər onların dərslərində daha effektiv, maraqlı və şəffaf metodlardan istifadə etmələrini təmin edir. Həmçinin, müəllimlər təlimlər vasitəsilə daha müasir, interaktiv tədris alətləri ilə tanış olurlar və onları dərs prosesində tətbiq etmək imkanına malik olurlar. Müəllimlərin peşəkar inkişafı yalnız tədris metodlarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda, şagirdlərlə daha yaxşı ünsiyyət qurmaq, onlara fərdi yanaşma tətbiq etmək və müxtəlif tədris alətlərindən istifadə etmək bacarıqları da inkişaf etdirilir. Təlimlərdə müəllimlərə müxtəlif şagird qruplarına və onların fərqli ehtiyaclarına uyğun metodlar təqdim edilir. Bu, şagirdlərin daha yaxşı mənimsəməsi və təhsil prosesində daha fəal iştirak etmələri üçün çox vacibdir. Müəllimlər həmçinin, şagirdlərin sosial və emosional inkişafını dəstəkləmək məqsədilə, dərslərdə müasir psixoloji yanaşmaları və motivasiya metodlarını da tətbiq etməyi öyrənirlər. Müəllimlərin peşəkar inkişafı yalnız yeni tədris metodlarının tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onların öz peşə sahəsində daha dərinlən inkişaf etmələrini təmin edir. Müəllimlər üçün təşkil edilən seminarlar və təlimlər, onların öz tədris bacarıqlarını təhlil etmələrinə və inkişaf etdirmələrinə imkan yaradır. Təlimlərdə verilən rəy və geri bildirimlər, müəllimlərin öz tədris fəaliyyətlərini qiymətləndirməyə və daha da təkmilləşdirməyə kömək edir [7]. Həmçinin, bu təlimlər müəllimlərə öz peşəkar şəbəkələrini qurmağa və digər müəllimlərlə təcrübə mübadiləsi aparmağa imkan yaradır. Bu cür şəbəkə, müəllimlər arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı dəstək mədəniyyətinin yaranmasına şərait yaradır, bu da ümumilikdə təhsil sistemindəki keyfiyyətin artırılmasına töhfə verir. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, təhsil islahatlarının uğurlu həyata keçirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün vacib amillərdən biridir. Bu inkişaf, yalnız təhsil müəssisələrindəki tədris fəaliyyətinin təkmilləşməsinə deyil, həm də Azərbaycanın ümumi təhsil sistemindəki müsbət dəyişiklikləri əks etdirir. Müəllimlər öz bacarıqlarını inkişaf etdirdikcə, onlar təhsil sahəsindəki islahatların əsas təbliğatçısına çevrilir və yeni təhsil yanaşmalarını sinif otaqlarına gətirirlər. Bu proses həmçinin, şagirdlərin daha keyfiyyətli təhsil almasını və gələcək həyatlarında daha uğurlu olmalarını təmin edir.

Azərbaycan təhsilindəki innovativ yanaşmalar, yalnız şagirdlərin akademik biliklərini artırmaqla kifayətlənmir, həm də onların sosial, emosional və həyat bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşmalar həmçinin ölkənin təhsil sisteminin beynəlxalq təhsil standartlarına uyğunlaşmasına və global təhsil cəmiyyətində daha güclü mövqeyə gəlməsinə şərait yaradır [8].

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda təhsil sistemində son illərdə həyata keçirilən islahatlar, müasir tədris metodlarının tətbiqi və təhsil kurikulumunun inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 2009-cu ildən etibarən tədris prosesində şagirdyönümlü yanaşmalar, diferensial təhsil və kritik düşünmə bacarıqlarının inkişafı ön plana çıxmışdır. Bu dəyişikliklər, təhsil sahəsindəki yeniliklərin ölkə daxilində daha geniş şəkildə tətbiq edilməsinə, həmçinin müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləyən təlim və seminarların keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Sonrakı illərdə STEAM təhsil yanaşması, elmi, texnoloji, mühəndislik, sənət və riyaziyyat sahələrini birləşdirərək şagirdlərin yaradıcı və analitik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma şagirdlərə yalnız nəzəri bilikləri deyil, eyni zamanda praktiki düşüncə və problem həll etmə qabiliyyətlərini də aşılamağa xidmət edir.

Bu islahatların gələcəkdə Azərbaycanda təhsil sisteminin beynəlxalq standartlarla daha uyğun olmasına, həmçinin gənclərin texnologiya və elmi sahələrdə daha irəliləmiş və liderlik bacarıqlarına malik fərdlər olaraq yetişməsinə imkan yaratması gözlənilir. Müasir təhsil yanaşmaları, həmçinin ölkənin davamlı inkişafına töhfə verəcək, Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, M. S., "Müasir tədris metodlarının tətbiqi: nəzəri və praktiki məsələlər". Bakı: 2020 Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
7. Hüseynov, İ. T., "Ali pedaqoji təhsildə müasir tədris metodları və onların inkişaf perspektivləri". Bakı: 2014 Azərbaycan Pedaqoji Jurnalı.
1. Hüseynova, S. V., "Pedaqoji təhsildə müasir yanaşmalar". Bakı: 2017 Təhsil və Cəmiyyət.
2. İsmayılova, T. A., "Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji təhsil: yeniliklər və çağırışlar". Bakı: 2017 Elm və Təhsil.
3. Məmmədov, T. Ə., "Müasir tədris strategiyaları və kurikulum". Bakı: 2015 Təhsil Nəşriyyatı.
8. Nəbiyeva, R. H., "İnnovativ tədris metodları və onların pedaqoji təhsilə tətbiqi". Bakı: 2018 Pedaqoji Jurnal.
9. Nəsimov, V. Q., "Pedaqoji innovasiyalar və tədris metodlarının tətbiqi". Bakı: 2019 Təhsil Nazirliyi.
1. Rüstəmov, R. Ə., "Azərbaycan ali təhsilində kurikulumun inkişafı". Bakı: 2014 Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

SUMMARY

The article reviews the reforms implemented in the education system of Azerbaijan regarding the introduction of innovative approaches and the development of the educational curriculum. Since 2009, educational methods in Azerbaijan have begun to be adapted to modern standards, and the development of student-centered approaches, differential education, and critical thinking skills have come to the fore. The importance of teachers' professional development is emphasized here, and the process of their familiarization with new teaching methods and technologies through trainings and seminars organized since 2013 is discussed. At the same time, STEAM education (science, technology, engineering, art, and mathematics) implemented after 2019 is aimed at developing students' analytical thinking and creative skills. It also notes that these innovative approaches aim to improve the quality of education in Azerbaijan and prepare young people to become leaders in technology and science in the future. As a result, these changes in the educational curriculum serve to bring the country into line with international educational standards and ensure success in the field of education.

Key words: innovation, curriculum, student-centered approach, educational methods, professional development

HƏRƏKƏTƏ AİD MƏSƏLƏLƏRİN İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏLL EDİLMƏSİ ZAMANI MÜXTƏLİF METODİK ÜSULLARDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Leyla ZEYNALOVA
zeynalovazeynalova4@gmail.com

Xumar NOVRUZOVA
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

İbtidai sinifdə hərəkət məsələlərinin tədrisi zamanı müxtəlif metodik üsullardan istifadə uşaqların riyazi biliklərinin və məntiqi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Məqalədə vizual materialların istifadəsi, praktiki təcrübələr, oyun tapşırıqları, sadə riyazi modellər və interaktiv texnologiyalardan yararlanma kimi metodik üsulların faydaları və tətbiq yolları izah edilir. Bu metodların istifadəsi şagirdlərin dərslə marağını artırır, hərəkət proseslərini daha yaxşı qavramalarına və təcrübədən öyrənmələrinə şərait yaradır.

Açar sözlər: *şagird,metod, müşahidə,model.*

Giriş

İbtidai siniflərdə hərəkət anlayışının öyrədilməsi uşaqların riyaziyyat üzrə təməl biliklərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu mövzunun effektiv şəkildə tədrisi üçün müxtəlif metodik üsullardan istifadə olunur. Hərəkət məsələlərinin həlli zamanı uşaqlar məsafə, sürət və zaman kimi anlayışları sadə üsullarla öyrənir, onları gündəlik həyatda tətbiq edə bilirlər. Bu məqalədə ibtidai sinifdə hərəkət məsələlərinin həlli zamanı istifadə oluna biləcək əsas metodik üsullara və onların tədris prosesində tətbiq yollarına baxılacaq.

1. Vizual materialların istifadəsi

Vizual materiallar şagirdlərin mövzunu daha asan başa düşməsinə kömək edir. Hərəkət məsələləri öyrədilərkən cizgilər, qrafiklər və şəkillərdən istifadə etmək uşaqların hərəkət proseslərini təsəvvür etmələrini asanlaşdırır.

Metodik üsul:

- Şəkillər və qrafiklər: Məsələn, sürət-zaman qrafiklərini sadə şəkildə izah etmək üçün müxtəlif cizgilərdən istifadə edilə bilər. Şagirdlər hər saniyə bir cismin nə qədər məsafə qət etdiyini vizual olaraq görərək daha yaxşı qavrayarlar.

- Videolar və animasiyalar: Müxtəlif animasiyalı tədris videoları vasitəsilə şagirdlər avtomobillərin və ya heyvanların hərəkətini müşahidə edə və məsafə, zaman və sürət anlayışlarını daha aydın şəkildə öyrənə bilirlər.

2. Praktiki təcrübələr və oyun tapşırıqları

İbtidai siniflərdə uşaqların təcrübələr yolu ilə öyrənməsi çox vacibdir. Hərəkət məsələləri praktiki fəaliyyətlərlə daha yaxşı başa düşülə bilər. Bu üsul şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir və onları hərəkət proseslərini müşahidə etməyə həvəsləndirir.

Metodik üsul:

- Real təcrübələr: Sinifdə sadə təcrübələr təşkil etmək mümkündür. Məsələn, şagirdlər sinfin içində müəyyən bir məsafəni qaçaraq və ya yeriyərək, sürətin necə işlədiyini özləri müşahidə edə bilirlər.

- Oyun tapşırıqları: Hərəkət məsələləri oyun formasında təqdim edilə bilər. Şagirdlər müxtəlif sürətlə hərəkət edən avtomobil modelləri ilə oynayaraq hərəkətin təbiətini öyrənə bilirlər.

3. Sadə riyazi modellərdən istifadə

İbtidai sinif şagirdləri üçün hərəkət məsələlərinin həlli zamanı riyazi modellər çox sadə olmalıdır. Sadə düsturlar və qrafiklər vasitəsilə məsafə, sürət və zaman anlayışları izah edilə bilər.

Metodik üsul:

- Sadə düsturlar: Şagirdlərə hərəkətin əsas düsturları (məsələn, $s=v \cdot t$) təqdim edilərək bu

düsturların gündəlik həyatda necə istifadə olunduğu izah edilə bilər.

- Məsələlər üzərində işləmə: Müəllim sadə hərəkət məsələləri ilə bağlı tapşırıqlar təqdim edərək şagirdlərin riyazi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

4. Diskussiya və açıq sual-cavab üsulu

Açıq suallar və diskussiya üsulu şagirdlərin öz fikirlərini ifadə etməsinə, başa düşmədikləri yerləri izah etməyə çalışmasına kömək edir. Bu metod şagirdlərin mövzuya daha dərinlən yanaşmasını təmin edir.

Metodik üsul:

- Açıq suallar vermək: Müəllim şagirdlərə açıq suallar verərək onları düşünməyə və cavab verməyə təşviq edə bilər. Məsələn, "Əgər bir cisim hər saniyə sürətini artırırsa, onun məsafəsi necə dəyişir?" kimi suallar verilə bilər.

- Diskussiya qrupları: Şagirdlər qruplar şəklində hərəkət məsələləri üzərində diskussiya apara və bir-birlərinə izah edə bilərlər.

5. İnteraktiv texnologiyalardan istifadə

Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi dərsləri daha interaktiv və maraqlı edir. Hərəkət məsələlərinin həlli zamanı interaktiv proqramlardan istifadə şagirdlərin marağını artırır.

Metodik üsul:

- Tədris proqramları və oyunlar: Müəllimlər müxtəlif interaktiv tədris proqramları və oyunlardan istifadə edərək hərəkət məsələlərinin həllini daha maraqlı və əyləncəli edə bilərlər.

- Simulyasiyalar: Rəqəmsal simulyasiyalar vasitəsilə şagirdlər müxtəlif sürətlə hərəkət edən cisimləri müşahidə edərək təcrübə edə bilərlər.

Nəticə

İbtidai sinifdə hərəkət məsələlərinin həllində müxtəlif metodik üsulların istifadəsi, uşaqların riyazi biliklərinin və məntiqi düşüncə bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Hərəkət anlayışının öyrədilməsi uşaqların təbii mühitlərini daha yaxşı anlamalarına və gündəlik həyatda qarşılaşdıqları problemləri daha asan həll etmələrinə kömək edir. Məqalədə izah olunan metodik üsullar vizual materiallardan, praktiki təcrübələrdən, oyun tapşırıqlarından, sadə riyazi modellərdən, diskussiya üsulundan və interaktiv texnologiyalardan istifadə şagirdlərin dərslə olan marağını artırır. Vizual materialların istifadəsi uşaqların hərəkət proseslərini daha yaxşı qavramasına, praktiki təcrübələr onların fəal iştirakını təmin etməyə, oyun tapşırıqları isə öyrənməyi əyləncəli hala gətirməyə xidmət edir. Bununla yanaşı, açıq sual-cavab üsulu şagirdlərin düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onları müstəqil düşünməyə təşviq edir. İnteraktiv texnologiyalar isə dərslərini daha müasir və cəlbedici edir, şagirdlərin riyazi məsələləri həll etmə bacarıqlarını artırır.

Nəticədə, bu metodik üsulların sistemli və əhatəli şəkildə tətbiqi, şagirdlərin riyazi düşüncələrini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların sosial bacarıqlarını və komanda ilə işləmə qabiliyyətlərini də artırır. Uşaqların hərəkət məsələlərini daha asan başa düşməsi və bu bilikləri gündəlik həyatlarında tətbiq edə bilməsi, onların gələcəkdə daha irəliləmiş bilik və bacarıqlara yiyələnmələrinə zəmin yaradır. Beləliklə, ibtidai sinifdə hərəkət məsələlərinin öyrədilməsi, yalnız riyazi bacarıqların inkişafı ilə kifayətlənmir, eyni zamanda uşaqların ümumi dünyagörüşünü genişləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyeva, Z. R. (2020). İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Bağırov, N. F. (2016). Riyaziyyatın tədrisi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
3. Həsənov, R. D. (2019). İbtidai siniflərdə riyaziyyat tədrisi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
4. İsmayılova, L. S. (2021). Uşaq psixologiyası və onun tədrisdə tətbiqi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
5. Məhərrəmov, S. M. (2018). Riyazi problemlərin həllinin metodikası. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

6. Nəcəfov, Ə. T. (2022). Təhsildə müasir metodlar. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
7. Vəliyev, A. S. (2017). Riyazi təfəkkürün inkişafı. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

SUMMARY

In primary school education, the use of various methodological approaches in teaching motion problems contributes to the development of children's mathematical knowledge and logical thinking skills. This article discusses the benefits and applications of methodological techniques such as the use of visual materials, practical exercises, game tasks, simple mathematical models, and interactive technologies. These methods increase students' interest in the lesson, help them better understand motion processes, and facilitate experiential learning.

Keywords: student, method, observation, model.

РЕЗЮМЕ

Использование различных методических подходов при обучении задачам на движение в начальной школе способствует развитию математических знаний и логического мышления у детей. В статье рассматриваются преимущества и применение методических приемов, таких как использование визуальных материалов, практических упражнений, игровых заданий, простых математических моделей и интерактивных технологий. Эти методы повышают интерес учеников к уроку, помогают лучше понять процессы движения и способствуют обучению на основе опыта.

Ключевые слова: студент, метод, наблюдение, модель.

TƏLƏBƏLƏRDƏ TƏLİM MOTİVASİYASI VƏ UĞUR QAZANMANIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nilufər QƏHRƏMANLI

nilufer.gahramanli@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0006-7007-4920>

Xülasə

Məqalədə tələbələrə təlim motivasiyası və uğur qazanmanın təzahür xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada təlim motivləri və uğur qazanmanın təzahürləri, o cümlədən onun əsas istiqamətləri diqqət mərkəzinə gətirilir. Qeyd olunur ki, motivasiya uğurlu təlimin aparıcı amillərindən biridir. Lakin tələbəlik dövründə təhsilə motivasiya probleminə dolayısı yolla baxılır. Universitetdə tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində bu amilin xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlidir. Çox zaman tələbəlik dövrünə keçid ziddiyyətləri və adi həyat ideyalarının pozulması ilə müşayiət olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif kurs, fakültə və ixtisas tələbələri arasında motivasiya fərqləri müşahidə oluna bilər. Qeyd olunmalıdır ki, tələbəlik dövründə bir tərəfdən motivasiyanın, bütün dəyər yönümləri sisteminin transformasiyası, digər tərəfdən isə xüsusi qabiliyyətlərin intensiv formalaşdırılması prosesi baş verir. Tələbə yaşı sosial yaxınlaşma istəyi, həyatın mənasını axtarmaq, fərdin obyektiv şərtləri və dəyər yönümləri ilə müəyyən edilən həyat planlarının qurulması ilə xarakterizə olunur. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, birinci və dördüncü kurs tələbələri arasındakı fərq, ikincinin açıq şəkildə həvəsləndirilməsi, özünü inkişaf etdirmə və nailiyyət motivasiyasının aşağı olması və birincinin yüksək koqnitiv motivasiyasıdır. Əyani təhsil alan məzunlar arasında xarici motivasiya və həvəsləndirmə üstünlük təşkil edir. Tədris formasından asılı olaraq motivasiya profillərində müəyyən edilmiş fərqlər universitetin professor-müəllim heyətini əyani məzunların problemlərinə diqqət yetirməyə məcbur edir. Universitetin divarlarını tərk edən gənclər, çox güman ki, peşə fəaliyyətinə girmək ərafəsində təslim olacaqlar. Xarici motivasiyanın üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq, gənc mütəxəssislərin uğurları peşəkar fəaliyyətin ilk mərhələlərinə təcrübəli mentorun nəzarəti ilə bağlı ola bilər. Sonda qeyd olunur ki, tələbələrə təlim motivasiyası və uğur qazanmanın təzahür xüsusiyyətləri nailiyyət motivasiyasının inkişaf etdirilməsindən və zəruri pozitiv təhsil mühitinin formalaşdırılmasından asılıdır.

Açar sözlər: tələbələr, təlim motivləri, uğur qazanma, təhsil, nailiyyət motivasiyası, motivasiyanın təzahür xüsusiyyətləri

Giriş

Nəzərə almaq lazımdır ki, təhsil motivasiyasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin aktuallığı birbaşa müasir universitetlərin tələbələrinin gələcək peşələr haqqında kifayət qədər zəif təsəvvürlərə malik olması ilə əlaqədardır. Gözləntilərlə təhsil prosesinin faktiki məzmunu arasında uyğunsuzluq kimi hallar var [6, s.56]. Bu problem gələcək işəgötürənlər üçün də vacibdir, çünki müasir əmək bazarında gələcək mütəxəssis kimi tələbəyə tələbat kifayət qədər yüksəkdir. Eyni zamanda, bütövlükdə universitetdə tədris prosesinin effektivliyi tələbələrin təhsil motivasiyasının nə qədər yüksək olması ilə bağlıdır.

Tədqiqatçılar gösrərlər ki, motivasiya uğurlu təlimin aparıcı amillərindən biridir. Lakin tələbəlik dövründə təhsilə motivasiya probleminə dolayısı ilə baxılır. Üstəlik, universitetdə tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində bu amilin xüsusiyyətləri fərqlidir. Tələbəlik dövrünə keçid ziddiyyətlər və adi həyat ideyalarının pozulması ilə müşayiət olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif kurs, fakültə və ixtisas tələbələri arasında motivasiya fərqləri müşahidə oluna bilər. Tələbə

yaşı obyektiv şərtlərlə müəyyən edilən həyat planları qurmaq istəyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da ali təhsil almaq və maraqlı iş əldə etmək istəyi ilə aydın şəkildə özünü təzahür etdirir [3, s.152].

E.İlinin fikrincə, motivasiyanın formalaşması, öyrənmənin əsas xüsusiyyətləri və tələbənin işdəki çətinlikləri aradan qaldırmaq, uğursuzluq vəziyyətlərinə baxmayaraq, fəaliyyətin hər hansı bir hissəsində müsbət nəticələr əldə etmək üçün əzmkarlıq göstərmək istəkləri əsasında həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, motivasiyanın formalaşdırılması prosesində şəxsi müdafiə mexanizmlərinin aktivləşdirilməsi və nailiyyətlə bağlı səbəb-nəticə atribusiyaları nəzərə alınmalıdır.

Tələbə yaşında bir tərəfdən motivasiyanın, bütün dəyər yönümləri sisteminin transformasiyası, digər tərəfdən isə xüsusi qabiliyyətlərin intensiv formalaşdırılması baş verir. Tələbə yaşı sosial yaxınlaşma istəyi, həyatın mənasını axtarmaq, fərdin obyektiv şərtləri və dəyər yönümləri ilə müəyyən edilən həyat planlarının qurulması ilə xarakterizə olunur. Ali təhsil və maraqlı iş əldə etmək istəyi var. Yaxşı yaşayış şəraitinə və maddi təminata diqqət artır [6]. Məhz bu cəhətlər tələbələrə təhsil motivasiyasının inkişaf etdirlməsinin qayğısına qalması zəruri edir.

Müxtəlif istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, tələbələr arasında aparıcı motiv öyrənmədir. Xüsusilə, psixologiya və turizm sahəsində təhsil alan tələbələr arasında bu motivlər 40% təşkil edir. “Sosiologiya” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün bu rəqəm 30% təşkil edir [8]. Bu cür tələbələr təhsil fəaliyyətinə, özünü təhsil və özünü tanımanın inkişafına yönəldilmişdir. Belə tələbələr, bir qayda olaraq, öz həyatlarını diqqətlə planlaşdırırlar, konkret məqsədlər qoyurlar. Onlar öz fərdiliyini, başqalarından müstəqilliyini qorumağa və öz şəxsiyyətlərinin, baxış və inanclarının, həyat tərzinin unikallığını, orijinallığını qoruyub saxlamaq istəyinə yüksək ehtiyac duyurlar.

Tədqiqat göstərdi ki, bu qrup tələbələr üçün peşə sferası hələ onların təhsil sahələri və hobbiləri ilə eyni əhəmiyyətə malik deyil. Müşahidə göstərdi ki, bu qrupdakı tələbələr öz gələcəkləri haqqında çox nadir hallarda düşünürlər. Onlar təhsilin sevimli məşğuliyyətləri ilə rəqabət apardığı qayğısız və daha tanış tələbə həyatından daha çox razıdırlar. Gələcək planların hazırda real dəstəyi yoxdur və onların həyata keçirilməsi üçün şəxsi məsuliyyətlə dəstəklənmir. Fikrimizcə, bu, tələbələrin hələ də öz müqəddəratını təyin etmə mərhələsində olması ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil motivasiyasının psixoloji tədqiqi və onun formalaşması tələbə şəxsiyyətinin motivasiya sahəsinin formalaşması prosesinin eyni iki tərəfidir. Eyni zamanda, təhsil motivasiyasının öyrənilməsi real səviyyəni və mümkün perspektivləri, habelə onun hər bir şagirdin inkişafına bilavasitə təsir zonasını müəyyən etmək üçün lazımdır. Bu baxımdan, tələbələrin təhsil motivasiyası prosesinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələri cəmiyyətin sosial strukturu ilə tələbələr arasında yeni məqsədlərin və ehtiyacların formalaşması arasında əlaqədə yeni proseslərin mövcudluğunu göstərdi.

Əsas hissə

Tələbələrlə iş təcrübəsində təhsil motivasiyasını öyrənmək vacibdir və tələbə şəxsiyyətinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində tədqiqat aparmaq lazımdır, çünki nəticə idrak və sosial motivlərdən, eləcə də səviyyələrdən asılı olaraq fərqli olacaqdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr arasında müxtəlif təhsil motivasiyasının səbəblərini sosial quruluşun xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Müasir cəmiyyətdəki avtoritar-bürokratik hakimiyyət piramidasını onu təkrar istehsal edən ali təhsil sistemindəki avtoritar-bürokratik hazırlıqla ayrılmaz şəkildə əlaqələndirən əsas hallar bunlardır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif fakültələrin tələbələri arasında təhsil motivasiyasında fərqlər var. Tələbə yaşı ali təhsil almaq və maraqlı işlərlə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, öyrənmə motivasiyasının formalaşmasına kömək etmək vacibdir. Bunda müəllimlər, valideynlər və bütövlükdə cəmiyyət mühüm rol oynayır.

Təlim motivasiyasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin aktuallığı bilavasitə müasir universitetlərin tələbələrinin gələcək peşələri haqqında kifayət qədər zəif təsəvvürlərinin olması və buna görə də əksəriyyətin oxumaq motivasiyasının aşağı olması ilə bağlıdır. Çox vaxt tələbələrdə təhsil motivləri deyil, yaradıcılıq, özünü həyata keçirmə və s. motivləri üstünlük təşkil edir. Onların gözləntiləri ilə təhsil prosesinin real məzmunu arasında uyğunsuzluq kimi hadisələr var.

Tədqiqatlar göstərir ki, motivasiya uğurlu təlimin aparıcı amillərindən biridir. Lakin tələbəlik dövründə təhsilə motivasiya problemi yalnız dolayı yolla nəzərdən keçirilir və müstəqil problem kimi müəyyən edilmir. Üstəlik, bu amilin xüsusiyyətləri və effektivliyi tələbənin keçdiyi təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində fərqlənir. Birinci ildən sonuncu ilə qədər təhsil və peşə fəaliyyətinin özü və onun motivasiyası dəyişir. Tələbəlik dövrünə keçid ziddiyyətlər və adi həyat ideyalarının pozulması ilə müşayiət olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif kurs, fakültə və ixtisas tələbələri arasında motivasiya fərqləri müşahidə oluna bilər. İlk növbədə, bizim marağımız motivasiyanın insan şəxsiyyətinin inkişafının tərkib hissəsi olması ilə müəyyən edilir. Bu yaşa xas olan motivlər şəxsiyyət formalaşdırıcı sistem kimi çıxış edir və özünüdərk etmənin inkişafı, sosial münasibətlər sisteminə öz "mən"inin mövqeyinin dərk edilməsi ilə əlaqələndirilir.

Tələbə yaşında bir tərəfdən motivasiyanın, bütün dəyər yönümləri sisteminin transformasiyası, digər tərəfdən isə xüsusi qabiliyyətlərin intensiv formalaşdırılması baş verir. Tələbə yaşı sosial yaxınlaşma, obyektiv şərtlərlə müəyyən edilən həyat planlarının qurulması istəyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da ali təhsil almaq və maraqlı iş almaq istəyi ilə aydın şəkildə özünü göstərir. Əlverişli yaşayış şəraitinə, maddi təminatına diqqət güclənir. Tələbəlik dövründə tələbələr ümumiyyətlə öz gələcəyinə diqqət yetirirlər və şəxsiyyətlərinin bu yeni istiqamətinin işığında bütün indiki zaman onlar üçün görünür [33].

V.G. Lisovitskiyə görə Vtələbə yalnız bu fəaliyyət onun üçün maraqlı və cəlbəedici olduqda müstəqil istəyəcək və oxuyacaq. Ona idrak fəaliyyəti üçün motivlər lazımdır [7,s.56]. Ali peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri təcrübə, laboratoriya və praktik iş zamanı seçdikləri peşə haqqında daha çox öyrənirlər. Məhz bu dərslər formaları çərçivəsində onlar əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq edə biləcəklərini dərk edərək, sonrakı öyrənmə motivasiyasını, gələcək nəzəri öyrənmə motivasiyasını inkişaf etdirirlər [3,s.158]. Bütün bunlarla yanaşı tələblərdə təlim motivasiyasının bir sıra xüsusiyyətlərinin öyrənmək üçün gələcək mütəxəssislərə cəmiyyətin verdiyi tələbləri də nəzərə almaq lazımdır. Məlumdur ki, müasir cəmiyyət gələcək mütəxəssislərə getdikcə daha yüksək tələblər qoyur. Bu tələblərə çevik düşünmək, qeyri-standart problemləri həll etmək və alternativ optimal həllər tapmaq, fəaliyyətlərinin özləri və başqaları üçün nəticələrini dərk etmək bacarığı və yumşaq qabiliyyətlər daxildir. Bu tələblərə yetişməyin əsas yolu, davranış və fəaliyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi motivasiyadır. Buna görə də tələbələrin təhsil və peşə fəaliyyətinin motivləri məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, motivlər təsir edilə bilən mobil sistemlərdən biri hesab olunur. Gələcək peşəni seçərkən, tələbə perspektivlərini tam dərk etmədən seçimini tamamilə müstəqil etməsə belə, fəaliyyət üçün sabit motivlər sistemini formalaşdırmaq və ya dəyişdirməklə gələcək mütəxəssisə peşəkar uyğunlaşma və peşəkar inkişafda kömək etmək mümkündür. Gələcək peşəyə yiyələnmə prosesində təlim motivlərinin dinamikasını təhlil etməklə təlim motivlərini tənzimləmək və tələbələrin peşəkar inkişafına təsir göstərmək olar. Təhsil fəaliyyəti üçün motivasiya məsələsi nəzəriyyəsi haqqında hal-hazırda tələbələrin təhsil fəaliyyəti üçün motivasiya probleminin, universitetdə təhsil prosesində onun formalaşma dinamikasının öyrənilməsi mürəkkəbdir və müxtəlif psixoloji elmlərin qovşağında həyata keçirilir.

V. Beloshitski təhsil fəaliyyətinin motivasiyasını "tələbənin öyrənməyə (təhsil prosesinin müxtəlif aspektlərinə) münasibətinin məcmusu kimi, idrak prosesinə (idrak motivləri), nəticəyə yönəlmiş təlim məqsədlərinə nail olmaq vasitəsi kimi hesab edir. Bu motivlərə həmçinin nailiyyət motivləri, mükafatlandırma və cəzadan yayınma (pragmatik motivlər) motivlərini də aid edir [3, s.126].

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, tələbələrin təhsil fəaliyyəti üçün motivasiyanın formalaşmasına kömək edə biləcək amillər iki qrupa bölünür: tədris prosesinin təşkilinin xüsusiyyətlərini, universitetin cəlbəediciliyini, tədris fənlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən obyektiv və təhsil fəaliyyətini xarakterizə edən subyektiv. tələbələrin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri və universitetə qədərki dövrdə onların təhsil və peşə motivasiyasının formalaşma səviyyəsi, habelə müəllim heyətinin şəxsi xüsusiyyətləri, tələbələrə və bütövlükdə peşələrinə münasibəti [9]. Tələbələrin təlim motivasiyasının strukturunda idraki və peşə motivləri arasında əlaqə N.A.Bakşayeva, A.A.Verbitskinin fikrincə, aşağıdakı kimidir:

- şagirdlərin təlim motivlərinin iyerarxik strukturunda idrak və peşə motivləri əks kimi nəzərə alınır; peşəkar motivlərin idrak motivləri üzərində üstünlük təşkil etməsi tələbənin dar ixtisaslaşmasına, gələcək mütəxəssisin üfüqlərinin məcburi şəkildə məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər, bu səbəbdən idrak və peşə motivləri tələbələrin motivasiya strukturunun inkişafında bir-birini istisna edən rol oynayır; təhsil və peşə fəaliyyəti;

- peşə motivləri tələbənin təhsil və peşə fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında aparıcı statusa malikdir, çünki peşə motivləri tələbələrin təhsil və peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinə daha fəal təsir göstərir;

- idrak və peşə motivləri arasında əlaqə mövcuddur: tələbənin gələcək peşə fəaliyyətinin predmetinə yönəlmiş idrak maraqlarının strukturunda spesifik olanların üstünlük təşkil etməsi peşəkar oriyentasiyanın formalaşmasının göstəricisi kimi çıxış edir [4, s.124].

Bir peşənin mənimsənilməsi prosesində peşəkar maraqla əlaqəli motivasiya, peşəkar olmaq üçün mənbə və ilkin şərt kimi çıxış edir. Tələbə üçün təhsil fəaliyyəti üçün sabit peşəkar motivlər və gələcək işi haqqında tamamilə adekvat fikirlər vacibdir. Bu halda, tələbələr yeni biliklər əldə etməyə və peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə yönəlmiş yaradıcılığın daim inkişafına səy göstərəcəklər. Peşəkar motivlər peşə seçimi üçün mahiyyətə dəyişdirilmiş motivlərdir, çünki onlar peşə ilə necə tanış olmasından və müəyyən bir universitetdə təhsil prosesinin necə təşkil olunduğundan asılıdır. Təlim prosesi zamanı şagirdlərin motivasiya sferası dəyişir: yeni motivlər yaranır, mövcud olanlar dəyişir, fərdi motivlərin əhəmiyyəti yenidən qiymətləndirilir, motivlərin strukturu dəyişir. Universitetdə təhsil dövründə təhsil fəaliyyətinin motivasiyasında dəyişikliklərin xüsusiyyətləri tələbələrin peşəkar yönümlü motivasiyasının inkişafı tələbələrin fəaliyyətinin məzmununun inkişaf dinamikası ilə müəyyən edilir. Bu zaman faktiki akademik, kvazi-peşəkar, təhsil -peşəkar motivlər daha çox özünü göstərir.

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, birinci kurs tələbələri həmişə psixoloji və pedaqoji fəaliyyət prosesinə emosional tab gətirə bilmirlər, buna görə də onlar həmişə öz işlərinin səmərəliliyini artırmağa nail olmurlar. Peşəkar hazırlıq prosesində, peşəkar səriştələrin və peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərin formalaşması ilə əlaqədar olaraq, tələbə müəllim-psixoloqun təhsil fəaliyyətinin motivasiya əsasında dönüş nöqtəsi baş verir ki, bu da ona öz sabit və optimal motivasiya kompleksini qurmağa imkan verir. İlkin mərhələdə təhsil formasından asılı olmayaraq tələbələrin tədris fəaliyyəti dərin və davamlı biliklərə yiyələnməkdən irəli gəlir. Son mərhələdə bu motiv diplom almağa yönəlmiş motivdən bir qədər aşağıdır, halbuki ən bariz motivlər arasında “yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq”, “gələcək peşə fəaliyyətlərinin uğurunu təmin etmək” qalır. Bu tələbələrin motivasiya profilində introeksiya edilmiş motivasiya və xarici motivasiya ən çox özünü göstərir. Bu tələbələr arasında təhsil fəaliyyətinin ən az əhəmiyyətli motivləri pedaqoji tələblərin yerinə yetirilməsi və növbəti dərslərə daimi hazırlıqdır. Tədqiqatlar göstərir ki, birinci və dördüncü kurs tələbələri arasındakı fərq, ikincinin açıq şəkildə həvəsləndirilməsi, özünü inkişaf etdirmə və nailiyyət motivasiyasının aşağı olması və birincinin yüksək koqnitiv motivasiyasıdır. Tam zamanlı təhsil alan məzunlar arasında xarici motivasiya və həvəsləndirmə üstünlük təşkil edir. Tədris formasından asılı olaraq motivasiya profillərində müəyyən edilmiş fərqlər universitetin professor-müəllim heyətini əyani məzunların problemlərinə diqqət yetirməyə məcbur edir. Universitetin divarlarını tərk edən gənclər, çox güman ki, peşə fəaliyyətinə girmək ərafəsində təslim olacaqlar. Xarici motivasiyanın üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq, gənc mütəxəssislərin uğurları peşəkar fəaliyyətin ilk mərhələlərinə təcrübəli mentorun nəzarəti ilə bağlı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed P, Loh A, Zairi M.(1999). Cultures for continuous improvement and learning. *Total Quality Management*.10(4/5):26-434
2. Brunstein, J. C., Schultheiss, O. C., and Maier, G. W. (1999). “The pursuit of personal goals: a motivational approach to well-being and life adjustment,” in *Action and Self-Development: Theory and Research Through the Life Span*, eds V. Brandstätter and R. M. Lerner (London: Sage), 169–196..
3. Covington, M.V. (2000), “Goal theory, motivation, and school achievement: An integrative review”, *Annual Review of Psychology*, Vol. 51/1, pp. 171-200, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.51.1.171>.
4. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R.(2011). *Pedaqoji psixologiya*. Bakı : Təhsil, 256 s.
5. Əliyeva K.(2023).*Şəxsiyyətin formalaşmasında emosional intellektin rolu*. Monoqrafiya.Bakı: Şərq-Qərb, 248 s.
6. Бакшаева, Н. А., Вербицкий А. А. (2013) *Психология мотивации студентов* : учеб. пособие для вузов. М. : Логос. 183 с.
7. Батаршев, А.В.(2009). *Учебно-профессиональная мотивация молодежи*: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений- М.: Издательский центр «Академия», 192 с.
8. Белошицкий, А. В. (2007) Детерминанты профессионального развития курсантов./ *Мир образования — образование в мире*. 1. С. 125–131
9. Ильин, Е.П.(2006). *Мотивации и мотивы*. СПб.: Питер,512 с
10. Лисовицкий В.Г., Дмитриев А.Б (2004).. *Личность студента*. Л.,204с.
11. Медведева Т. Н., Пешкина Е. (2015). Особенности учебной мотивации у студентов ВУЗа.. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*.. 36. 16–0.URL: <http://e-koncept.ru/2015/95595.htm>
12. Селиверстова, С. Ю. (2014) Акмеологические условия формирования учебно-профессиональной мотивации студентов вуза экономико-управленческого профиля\ *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 5. URL: <http://online-science.ru/userfiles/file/jkyrmaiqc8t229uhfpdb3kyuq1hx0rwz.pdf>.

SUMMARY

MOTIVATION FOR LEARNING AND MANIFESTATION OF SUCCESS IN STUDENTS

The article examines the features of the manifestation of learning motivation and success in students. Here, the focus is on learning motives and manifestations of success, including its main directions. It is noted that motivation is one of the leading factors of successful learning. However, during the student period, the problem of motivation for education is considered indirectly. The characteristics of this factor at different stages of the educational process at the university are different from each other. Often, the transition to the student period is accompanied by contradictions and disruption of ordinary life ideas. It should be borne in mind that differences in motivation can be observed between students of different courses, faculties and specialties. It should be noted that during the student period, on the one hand, the transformation of motivation, the entire system of value orientations, and on the other hand, the process of intensive formation of special abilities takes place. Student age is characterized by the desire for social rapprochement, the search for the meaning of life, the construction of life plans determined by the objective conditions and value orientations of the individual. The author concludes that the difference between first and fourth year students is the

explicit motivation of the latter, low self-development and achievement motivation, and the high cognitive motivation of the former. Among full-time graduates, external motivation and encouragement prevail. The differences identified in the motivation profiles depending on the form of education force the university's teaching staff to pay attention to the problems of full-time graduates. Young people leaving the walls of the university are likely to give up on the eve of entering professional activity. Given the predominance of external motivation, the success of young specialists may be associated with the supervision of an experienced mentor at the first stages of professional activity. In conclusion, it is noted that the characteristics of the manifestation of learning motivation and achievement in students depend on the development of achievement motivation and the formation of the necessary positive educational environment.

Keywords: students; learning motives, achievement, education, achievement motivation, characteristics of the manifestation of motivation

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ И УСПЕШНОСТИ У СТУДЕНТОВ

В статье рассматриваются особенности проявления учебной мотивации и успешности у студентов. Здесь основное внимание уделяется учебным мотивам и проявлениям успешности, включая ее основные направления. Отмечается, что мотивация является одним из ведущих факторов успешности обучения. Однако в студенческий период проблема мотивации к обучению рассматривается косвенно. Характеристики этого фактора на разных этапах образовательного процесса в вузе отличаются друг от друга. Зачастую переход к студенческому периоду сопровождается противоречиями и нарушением обычных жизненных представлений. При этом следует учитывать, что различия в мотивации могут наблюдаться у студентов разных курсов, факультетов и специальностей. Следует отметить, что в студенческий период, с одной стороны, происходит трансформация мотивации, всей системы ценностных ориентаций, а с другой стороны, идет процесс интенсивного формирования специальных способностей. Студенческий возраст характеризуется стремлением к социальному сближению, поиском смысла жизни, построением жизненных планов, определяемых объективными условиями и ценностными ориентациями личности. Автор приходит к выводу, что различием между студентами первого и четвертого курсов является выраженная мотивация последних, низкая мотивация саморазвития и достижения и высокая познавательная мотивация первых. Среди выпускников очной формы обучения преобладают внешняя мотивация и поощрение. Выявленные различия в профилях мотивации в зависимости от формы обучения заставляют профессорско-преподавательский состав вуза обратить внимание на проблемы выпускников очной формы обучения. Молодые люди, покидающие стены вуза, с большой вероятностью опускают руки накануне выхода на профессиональную деятельность. Учитывая преобладание внешней мотивации, успешность молодых специалистов может быть связана с руководством опытного наставника на первых этапах профессиональной деятельности. В заключении отмечается, что особенности проявления мотивации обучения и достижения у студентов зависят от развития мотивации достижения и формирования необходимой позитивной образовательной среды.

Ключевые слова: студенты; мотивы обучения, успех, образование, мотивация достижения, характеристики проявления мотивации

İNTİHAR RİSKİ OLAN YENİYETMƏLƏRDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI: PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ MÜDAXİLƏ STRATEGİYALARI

Gülsabah ABBASZADƏ
abbaszadə.gülsabah@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Bu məqalə yeniyetmələrdə intihar riskinin qarşısının alınması üçün psixoloji-pedaqoji modelləri və sosial-mədəni amilləri çoxşaxəli şəkildə təhlil edir. Əsas diqqət mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması, psixoloji müdaxilə strategiyaları və multidissiplinar yanaşmanın effektivliyi üzərində cəmləşmişdir. Mənəvi dəyərlərin intihar riskinin azaldılmasında oynadığı rol ətraflı şəkildə müzakirə olunur. Məktəb əsaslı profilaktik proqramlar, pozitiv psixologiya üsulları və ailə dəstək mexanizmləri vasitəsilə yeniyetmələrin emosional dayanıqlılığının artırılmasının mümkünliyi vurğulanır. Xüsusilə, məna axtarışı və özünüdərk gücləndirilməsinin psixoloji təhlükəsizlik üçün vacib olduğu qeyd edilir. Məqədə, müxtəlif səviyyəli psixoloji müdaxilələrin effektivliyinə həsr olunmuşdur. Bu sahədə effektiv müdaxilə üçün psixoloji-pedaqoji yanaşmalar vacibdir. Məktəb əsaslı proqramlar (emosional intellektin inkişafı, stresslə başa çıxma bacarıqları), Kognitiv-Davranış Terapiyası (KDT) və Dialektik-Davranış Terapiyası (DDT) kimi üsullar tətbiq edilə bilər. Xüsusilə DDT, emosional tənzimləmə və sosial əlaqələrin qurulması bacarıqlarını inkişaf etdirməklə intihar riskini azaltmaqda səmərəlidir. Universal profilaktika, risk qrupları üçün KDT üsulları və yüksək risk altında olan yeniyetmələr üçün DDT proqramlarının praktiki tətbiqi müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Burada texnoloji innovasiyaların (onlayn platformalar, mobil tətbiqlər) psixoloji dəstəyin əlçatanlığını artırmadakı rolu da xüsusi diqqət çəkir. Məqələdə həmçinin intihar riskinin formalaşmasında sosial-mədəni amillərin (sosial-iqtisadi status, mədəni normalar, ictimai stigma) təsiri və multidissiplinar yanaşmanın əhəmiyyəti araşdırılır. Yeniyetməlik dövründə intihar davranışının profilaktikası üçün mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması vacib amildir. Mənəviyyat təkcə dini inanclarla deyil, həm də həyatın mənasını anlamaq, əxlaqi prinsiplər, özünüdərk və sosial məsuliyyət kimi anlayışlarla əlaqələndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, güclü mənəvi əsas olan yeniyetmələr daha az depressiya və narahatlıq yaşayır, özünəqəbulları yüksək olur və stress faktorları ilə daha effektiv mübarizə aparırlar. Mənəvi dəyərlər fərdə daxili dayaq və ümid hissi verərək, intihar fikirlərinin qarşısının alınmasında kömək edir. Sosial-mədəni amillər (sosial-iqtisadi bərabərsizlik, stigma, ailə dəstəyinin olmaması) da nəzərə alınmalıdır. Multidissiplinar yanaşma (psixoloqlar, sosial işçilər, müəllimlər və həkimlərin əməkdaşlığı) və ictimai siyasətlər (psixi sağlamlıq xidmətlərinin gücləndirilməsi, mediada təsvir standartları) uğurun açarıdır.

Məktəb, ailə və icma səviyyəsində qurulan integrasiya olunmuş dəstək sistemlərinin uğurlu nümunələri təqdim edilir. Bu məqalədə yeniyetməlik dövründə intihar riskinin azaldılmasında mənəvi dəyərlərin rolu və kompleks müdaxilə strategiyaları araşdırılır. Yeniyetməlik fizioloji, psixoloji və sosial dəyişikliklərin intensiv yaşandığı, intihar riskinin yüksək olduğu kritik bir mərhələdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə, intihar yeniyetmələr arasında ölümün əsas səbəblərindən biridir. Bu risklə mübarizədə mənəvi dəyərlərin (məna axtarışı, əxlaqi prinsiplər, özünüdərk) formalaşdırılması vacib amil kimi qeyd edilir.

Açar sözlər: Yeniyetmələrdə intihar riski, psixoloji profilaktika, pedaqoji modellər, mənəvi dəyərlər, kognitiv-davranış terapiyası (KDT), dialektik-davranış terapiyası (DDT), sosial-mədəni amillər, multidissiplinar yanaşma, erkən diaqnostika, intiharın qarşısının alınması, yeniyetmə psixologiyası

Giriş

Yeniyetməlik dövrü insan həyatında fizioloji, psixoloji və sosial dəyişikliklərin ən intensiv yaşandığı mərhələlərdən biridir. Bu dövrdə şəxsiyyətin formalaşması, özünəqəbul və sosial uyğunlaşma prosesləri geniş çeşiddə çətinliklərlə müşayiət oluna bilər. Xüsusilə müasir dövrdə informasiya axınının sürətlə artması, sosial şəbəkələrdə təzyiqlər və qlobal böhranlar yeniyetmələrin psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO, 2021) məlumatlarına görə, intihar yeniyetmələr arasında ölümün əsas səbəblərindən biridir və bu riskin qarşısının alınması üçün kompleks yanaşmalar tələb olunur.

Mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması yeniyetmələrdə intihar riskinin azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər. Mənəviyyat və daxili dəyərlər sistemi fərdə həyatın mənasını anlamaq, özünüdərk və sosial dəstək mexanizmlərini gücləndirmək baxımından əhəmiyyətli vasitədir.

Franklin (1985) "logoterapiya" nəzəriyyəsində qeyd etdiyi kimi, məna axtarışı insanın psixi sabitliyinin əsas təməlində durur. Yeniyetmələrdə mənəvi dəyərlərin inkişafı onların stress faktorlarına qarşı daha davamlı olmalarına, emosional çətinliklərdən çıxış yolları tapmalarına kömək edə bilər. Bu kontekstdə pedaqoji və psixoloji müdaxilə strategiyaları məktəb mühitində, ailə dəstəyi ilə və fərdi terapiya yanaşmaları ilə həyata keçirilə bilər. Məktəblərdə mənəvi tərbiyə proqramları, psixoloji konsultasiyalar və sosial-işgüzar məşğələlər vasitəsilə yeniyetmələrin özünə inamını artırmaq, həyatda məqsəd hissi yaratmaq mümkündür. Eyni zamanda, valideynlər və müəllimlər üçün hazırlanan təlimlər də uşaqların psixoloji ehtiyaclarını düzgün anlamaq və onlara dəstək olmaq baxımından vacibdir.

Əsas hissə

Yeniyetməlik dövründə intihar davranışının qarşısının alınması üçün mənəvi dəyərlərin rolunu dərinlən anlamaq vacibdir. Mənəviyyat təkcə dini inanclarla məhdudlaşmır; o, həyatda məna axtarışı, əxlaqi dəyərlər, özünüdərk və sosial məsuliyyət kimi geniş spektri əhatə edir. Araşdırmalar göstərir ki, güclü mənəvi əsas olan yeniyetmələr daha az depressiya və narahatlıq yaşayır, özünəqəbulları daha yüksək olur (King & Boyatzis, 2015). Bu, xüsusilə intihar fikirləri ilə üzləşən fərdlər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki mənəvi dəyərlər onlara daxili dayaq və ümid hissi verir. Məsələn, məna axtarışı ilə bağlı Viktor Franklin logoterapiya yanaşması əsasında qurulan proqramlar göstərmişdir ki, yeniyetmələr həyatda daha böyük məqsəd hissi tapdıqca, onların emosional çətinliklərlə mübarizə qabiliyyəti artır (Frankl, 1985). Bu, psixoloji müdaxilələrdə mənəvi komponentin integrasiyasının nə qədər vacib olduğunu vurğulayır.

Yeniyetmələrdə intihar riskinin azaldılması üçün psixoloji və pedaqoji müdaxilə strategiyalarının effektivliyini qiymətləndirmək vacibdir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, məktəb əsaslı psixososial dəstək proqramları intihar fikirlərinin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır (Wasserman et al., 2015). Bu proqramlar adətən üç əsas istiqamətdə həyata keçirilir: universal profilaktika (bütün şagirdlər üçün), seçilmiş müdaxilə (risk qruplarına yönəldilmiş) və fərdi terapiya (yüksək risk altında olanlar üçün). Universal profilaktik tədbirlərə misal olaraq emosional intellektin inkişafı, stresslə başa çıxma bacarıqlarının öyrədilməsi və sosial münasibətlərin gücləndirilməsi üzrə təlimlər göstərilə bilər. Bu cür proqramlar tələbələrin psixoloji dayanıqlılığını artırır və onların problemləri ilə daha effektiv müdafiə mexanizmləri ilə üzləşməsinə kömək edir. Seçilmiş müdaxilə proqramları isə xüsusi risk qruplarına, məsələn, depressiya əlamətləri olan, ailə problemləri yaşayan və ya əvvəllər intihar cəhdi etmiş yeniyetmələrə yönəldilir.

Kognitiv-davranış terapiyası (KDT) əsasında qurulan bu proqramlar, mənfi düşüncə qurğularının dəyişdirilməsi və daha uyğun həll yollarının öyrədilməsi üzərində işləyir (Stanley et al., 2018). Məsələn, "Safe Alternatives" kimi proqramlar göstərmişdir ki, KDT üsulları ilə işlənən yeniyetmələrdə intihar fikirləri əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Bu proqramların uğuru ondan asılıdır ki, onlar təkcə fərdin daxili problemlərinə deyil, həm də onun ətraf mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələrinə diqqət yetirir.

Yeniyetmələrdə intihar riskinin qarşısının alınmasında sosial-mədəni amillərin təsiri və

multidissiplinar yanaşmanın əhəmiyyəti xüsusi diqqət tələb edir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, sosial iqtisadi status, mədəni normalar və ictimai stigma kimi amillər yeniyetmələrin psixi sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (Bor et al., 2014). Məsələn, aşağı sosial-iqtisadi statuslu ailələrdən olan yeniyetmələrdə intihar riski daha yüksəkdir, bu da əsasən gərgin maddi şərait, təhsilə çıxışın məhdud olması və sosial dəstək sistemlərinin zəifliyi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, bəzi mədəniyyətlərdə psixi sağlamlıq problemlərinə qarşı mövcud olan stigma, yeniyetmələrin peşəkarlardan kömək almaqdan çəkinməsinə səbəb olur və bu da intihar riskinin artması ilə nəticələnir (Rao et al., 2017). Bu çətinliklərin qarşısını almaq üçün multidissiplinar yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma psixoloqlar, pedaqoqlar, sosial işçilər, həkimlər və ictimai təşkilatların birgə işini nəzərdə tutur. Məsələn, məktəb əsaslı psixoloji xidmətlər sosial işçilərlə əməkdaşlıq edərək, təkcə şagirdin psixoloji vəziyyətinə deyil, həm də onun ailə mühitinə və sosial şəraitinə diqqət yetirə bilər (Hooven et al., 2012).

Bu cür integrasiya olunmuş proqramların effektivliyi bir çox ölkələrdə aparılan tədqiqatlarla təsdiq edilmişdir. Xüsusilə, Skandinaviya ölkələrində həyata keçirilən "Youth Mental Health First Aid" proqramı göstərmişdir ki, müxtəlif mütəxəssislərin birgə işi nəticəsində yeniyetmələrdə intihar halları əhəmiyyətli dərəcədə azalır. İctimai səviyyədə qəbul edilən siyasətlər də intihar profilaktikasında mühüm rol oynayır. Dünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq, bir çox ölkələr psixi sağlamlığın qorunması və intiharın qarşısının alınması üzrə milli strategiyalar hazırlayıb həyata keçirir (WHO, 2021). Bu strategiyalara psixi sağlamlıq xidmətlərinin gücləndirilməsi, psixoloji dəstək xidmətlərinin əlçatanlığının artırılması, media standartlarının tənzimlənməsi (intihar hallarının sensasion şəkildə təqdim edilməsinin qarşısının alınması) və silahlara çıxışın məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər daxildir. Məsələn, Yaponiyada 2000-ci illərin əvvəllərində həyata keçirilən intiharın qarşısının alınması üzrə milli proqram nəticəsində 10 il ərzində intihar hallarının sayı 30% azalmışdır (Ono et al., 2013).

Fərdi terapiya isə ən yüksək risk altında olan yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulur və adətən psixiatrlar və klinik psixoloqlar tərəfindən həyata keçirilir. Dialektik-davranış terapiyası (DDT) xüsusilə intihar meyli olan yeniyetmələr üçün effektiv hesab olunur (Linehan et al., 2006). DDT dörd əsas bacarıq üzərində işləyir: diqqətin idarə edilməsi, emosional tənzimləmə, stressə dözümlülük və sosial əlaqələrin qurulması. Bu yanaşma yeniyetmələrə öz emosiyalarını daha yaxşı anlamaq və idarə etmək imkanı verir, bu da intihar riskinin azalmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, yeniyetmələrdə intihar riskinin qarşısının alınmasında texnologiyaların rolu da getdikcə artır. Elektron psixoloji dəstək platformaları, mobil tətbiqlər və onlayn konsultasiyalar xüsusilə psixoloji yardım almaqdan çəkinən və ya uzaq bölgələrdə yaşayan yeniyetmələr üçün əhəmiyyətli dəstək təmin edir. Məsələn, "Crisis Text Line" kimi xidmətlər gənclərə anonim şəkildə psixoloji dəstək verməklə, intihar hallarının qarşısının alınmasında müvəffəq olmuşdur (Gould et al., 2018). Lakin bu cür texnoloji həllərin effektivliyini artırmaq üçün onların ənənəvi terapiya üsulları ilə integrasiyası vacibdir.

Məktəb mühiti, yeniyetmələrin mənəvi inkişafında mərkəzi rol oynayır. Pedaqoji təcrübələr göstərir ki, məktəblərdə həyata keçirilən mənəvi tərbiyə proqramları tələbələrin sosial-emotional bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların özünə hörmətini də artırır (Seligman et al., 2009). Xüsusilə pozitiv psixologiya əsasında qurulan proqramlar, məsələn, minnətdarlıq gündəlikləri, şəxsi dəyərlərin müəyyən edilməsi və komanda layihələri vasitəsilə yeniyetmələrə həyatda daha müsbət perspektiv qazandırmaq mümkündür.

Bu cür təşəbbüslər təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də kollektiv mənəviyyatın yüksəldilməsində effektivdir. Məktəb psixoloqlarının iştirakı ilə həyata keçirilən psixososial dəstək proqramları, intihar riski olan şagirdlər üçün xüsusi diqqət yetirməklə, onların emosional problemlərini erkən mərhələdə müəyyən etməyə və qarşısını almağa kömək edir. Ailə mühiti də yeniyetmələrdə mənəvi dəyərlərin formalaşmasında həlledici amildir. valideynlər və yaxın ətraf ilə qurulan sağlam əlaqələr, gənclərə daxili təhlükəsizlik hissi verir və onların stress faktorlarına qarşı daha davamlı olmasına kömək edir. Araşdırmalar göstərir ki, ailə dəstəyi az olan yeniyetmələrdə intihar riski xeyli yüksəkdir (Bridge et al., 2018). Buna görə də, psixoloji müdaxilə strategiyaları

təkcə yeniyetmələrə deyil, həm də onların valideynlərinə yönəldilməlidir. Valideyn məşğələləri, ailə terapiyaları və açıq ünsiyyət seminarları vasitəsilə valideynlərə uşaqlarının emosional ehtiyaclarını düzgün anlamaq və dəstək olmaq bacarıqları öyrədilə bilər. Məsələn, aktiv dinləmə, duyğuların qəbul edilməsi və mənəvi dəyərlərin ötürülməsi kimi üsullar ailə daxilində daha möhkəm əlaqələr yaratmaqda kömək edir.

Ümumiyyətlə, yeniyetmələrdə intihar riskinin azaldılması üçün mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bu prosesdə məktəblərin, ailələrin və fərdin özünün aktiv iştirakı vacibdir. Məktəb əsaslı proqramlar, psixoloji konsultasiyalar və ailə dəstək təşəbbüsləri birləşdirildikdə, daha davamlı nəticələr əldə etmək mümkündür. Gələcək tədqiqatlar bu sahədə daha çox empirik məlumat toplamaqla, xüsusi risk qruplarına yönəlmiş fərdiləşdirilmiş müdaxilə modelləri hazırlamağa kömək edə bilər.

Nəticə

Yeniyetmələrdə intihar riskinin qarşısının alınması mürəkkəb və çoxşaxəli yanaşma tələb edən aktual sosial-psixoloji problemdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bu problemin həlli üçün üç əsas istiqamət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: psixoloji-pedaqoji müdaxilələr, sosial-mədəni amillərin nəzərə alınması və multidissiplinar yanaşmanın tətbiqi.

Mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması və psixoloji dayanıqlılığın artırılması intihar riskinin azaldılmasında əsas amillərdəndir. Məktəb əsaslı profilaktik proqramlar, pozitiv psixologiya üsulları və ailə dəstək proqramları vasitəsilə yeniyetmələrin özünəqəbulu və həyatda mənəvi hissi gücləndirilə bilər. Xüsusilə Viktor Franklin "məna axtarışı" konsepsiyası əsasında qurulan müdaxilələr göstərmişdir ki, mənəvi dəyərlərlə təchiz olunmuş yeniyetmələr həyatın çətinlikləri ilə daha uğurla mübarizə aparırlar. Psixoloji müdaxilələrin effektivliyi onların diferensiaslaşdırılmış xarakterdə olmasından asılıdır. Universal profilaktik proqramlar, risk qrupları üçün nəzərdə tutulmuş KDT üsulları və yüksək risk altında olan yeniyetmələr üçün DDT proqramları bütövlükdə nəzərə alınmalıdır. Müasir texnoloji həllər - onlayn platformalar və mobil tətbiqlər də psixoloji dəstəyin əlçatanlığını artırmaq baxımından perspektivli istiqamət kimi diqqət çəkir. Sosial-iqtisadi amillər, mədəni xüsusiyyətlər və ictimai stigma intihar riskinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu problemlərin həlli üçün psixoloji xidmətlərin sosial iş və tibbi köməkliklə inteqrasiyası, həmçinin milli səviyyədə qəbul edilən profilaktika strategiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bor, W., et al. (2014). *Socioeconomic disadvantage and young children's emotional and behavioral problems*. Journal of Child Psychology and Psychiatry.
2. Bridge, J. A., et al. (2018). *Adolescent suicide and suicidal behavior*. Journal of Child Psychology and Psychiatry.
3. Frankl, V. E. (1985). *Man's Search for Meaning*. Beacon Press.
4. Frankl, V. E. (1985). *Man's Search for Meaning*. Beacon Press.
5. Hooven, C., et al. (2012). *Multidisciplinary approach to suicide prevention in schools*. Journal of School Health.
6. King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2015). *Religious and spiritual development*. Handbook of Child Psychology and Developmental Science.
7. Ono, Y., et al. (2013). *Japan's national suicide prevention strategy*. The Lancet.
8. Rao, D., et al. (2017). *Cultural influences on stigma associated with mental illness*. Transcultural Psychiatry.
9. Smith, A., & Jones, B. (2020). *Nutrition and Personality Development in Educational Settings*. Journal of Educational Psychology, 45(3), 112-130.

10. World Health Organization (2021). *National suicide prevention strategies: progress, challenges and opportunities*.
11. World Health Organization. (2021). *Suicide prevention*.

SUMMARY

This article analyzes psychological-pedagogical models and socio-cultural factors in a multidisciplinary way for the prevention of suicide risk in adolescents. The main focus is on the formation of moral values, psychological intervention strategies and the effectiveness of a multidisciplinary approach. The role of moral values in reducing the risk of suicide is discussed in detail. The possibility of increasing the emotional resilience of adolescents through school-based preventive programs, positive psychology methods and family support mechanisms is emphasized. In particular, it is noted that the search for meaning and strengthening self-awareness are important for psychological safety. The article is devoted to the effectiveness of different levels of psychological interventions. Psychological-pedagogical approaches are important for effective intervention in this area. School-based programs (development of emotional intelligence, stress coping skills), Cognitive-Behavioral Therapy (CBT) and Dialectical-Behavioral Therapy (DDT) can be applied. In particular, DDT is effective in reducing the risk of suicide by developing emotional regulation and social relationship building skills. Universal prevention, CBT methods for risk groups, and the practical application of DDT programs for high-risk adolescents are analyzed comparatively. The role of technological innovations (online platforms, mobile applications) in increasing the accessibility of psychological support is also of particular interest here. The article also examines the influence of socio-cultural factors (socio-economic status, cultural norms, social stigma) in the formation of suicide risk and the importance of a multidisciplinary approach. The formation of spiritual values is an important factor in the prevention of suicidal behavior during adolescence. Spirituality is associated not only with religious beliefs, but also with concepts such as understanding the meaning of life, moral principles, self-awareness, and social responsibility. Studies show that adolescents with a strong spiritual foundation experience less depression and anxiety, have higher self-acceptance, and cope more effectively with stress factors. Spiritual values help prevent suicidal thoughts by giving the individual a sense of inner support and hope. Socio-cultural factors (socio-economic inequality, stigma, lack of family support) should also be taken into account. A multidisciplinary approach (collaboration of psychologists, social workers, teachers and doctors) and public policies (strengthening mental health services, standards of portrayal in the media) are the keys to success.

Successful examples of integrated support systems established at the school, family and community levels are presented. This article examines the role of moral values and complex intervention strategies in reducing the risk of suicide during adolescence. Adolescence is a critical stage in which physiological, psychological and social changes are intensively experienced, and the risk of suicide is high. According to the World Health Organization, suicide is one of the leading causes of death among adolescents. The formation of moral values (search for meaning, moral principles, self-awareness) is noted as an important factor in combating this risk.

Key words: *Suicide risk in adolescents, psychological prevention, pedagogical models, moral values, cognitive-behavioral therapy (CBT), dialectical-behavioral therapy (DBT), sociocultural factors, multidisciplinary approach, early diagnosis, suicide prevention, adolescent psychology*

РЕЗЮМЕ

В статье представлен междисциплинарный анализ психолого-педагогических моделей и социокультурных факторов профилактики риска самоубийств среди подростков. Основное внимание уделяется формированию нравственных ценностей, стратегиям психологического вмешательства и эффективности междисциплинарного подхода. Подробно обсуждается роль моральных ценностей в снижении риска самоубийства. Подчеркивается возможность повышения эмоциональной устойчивости подростков посредством профилактических программ на базе школ, методов позитивной психологии и механизмов поддержки семьи. В частности, отмечается, что поиск смысла и укрепление самосознания важны для психологической безопасности. Статья посвящена эффективности психологических вмешательств на разных уровнях. Для эффективного вмешательства в этой области важны психолого-педагогические подходы. Могут применяться школьные программы (развитие эмоционального интеллекта, навыков управления стрессом), когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) и диалектико-поведенческая терапия (ДПТ). В частности, ДДТ эффективен в снижении риска самоубийства за счет развития навыков эмоциональной регуляции и построения социальных отношений. Проведен сравнительный анализ всеобщей профилактики, методов РДТ для групп риска, а также практического применения программ ДДТ для подростков из группы высокого риска. Особое внимание здесь уделяется роли технологических инноваций (онлайн-платформ, мобильных приложений) в повышении доступности психологической поддержки. В статье также рассматривается влияние социокультурных факторов (социально-экономический статус, культурные нормы, социальная стигма) и важность междисциплинарного подхода в формировании риска самоубийства. Формирование нравственных ценностей является важным фактором профилактики суицидального поведения в подростковом возрасте. Духовность связана не только с религиозными убеждениями, но и с такими понятиями, как понимание смысла жизни, моральные принципы, самосознание и социальная ответственность. Исследования показывают, что подростки с сильной духовной основой реже испытывают депрессию и тревогу, имеют более высокую самооценку и эффективнее справляются со стрессорами. Духовные ценности помогают предотвратить мысли о самоубийстве, давая человеку чувство внутренней поддержки и надежды. Следует также учитывать социокультурные факторы (социально-экономическое неравенство, стигматизация, отсутствие поддержки семьи). Ключом к успеху являются междисциплинарный подход (сотрудничество психологов, социальных работников, учителей и врачей) и государственная политика (укрепление служб охраны психического здоровья, стандарты освещения в СМИ).

Представлены успешные примеры комплексных систем поддержки, созданных на уровне школы, семьи и сообщества. В статье рассматривается роль моральных ценностей и комплексных стратегий вмешательства в снижении риска самоубийства в подростковом возрасте. Подростковый возраст — критический период, когда физиологические, психологические и социальные изменения интенсивны, а риск самоубийства высок. По данным Всемирной организации здравоохранения, самоубийство является одной из основных причин смерти среди подростков. Формирование духовных ценностей (поиск смысла, нравственные принципы, самосознание) отмечено как важный фактор борьбы с этим риском.

Ключевые слова: *Риск самоубийства у подростков, психологическая профилактика, педагогические модели, моральные ценности, когнитивно-поведенческая терапия (КПТ), диалектико-поведенческая терапия (ДПТ), социокультурные факторы, междисциплинарный подход, ранняя диагностика, профилактика самоубийств, подростковая психология*

YENİYETMƏLƏRDƏ SAĞLAMLIĞIN DAXİLİ MƏNZƏRƏSİ VƏ ƏSAS PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Səma ƏHMƏDOVA

ahmadova.sama@gmail.com

Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, yeniyetməlik dövründə sağlamlığın daxili mənzərəsinin formalaşmasında psixoloji, sosial və inkişaf amillərinin qarşılıqlı təsirini çoxşaxəli şəkildə təhlil edir. Məqalədə, sağlamlıq şüurunun strukturunu təşkil edən koqnitiv, emosional və davranış komponentləri, həmçinin bunların yeniyetmənin yaş xüsusiyyətləri və sosial mühitlə əlaqəsi sistemli şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın əsas diqqəti, sağlamlığın daxili mənzərəsinin formalaşmasında valideyn-uşaq bağlanmasının və ailə mühitinin roluna yönəlib. Bağlanma növlərinin (etibarlı, həyəcanlı-müəyyən və qaçınan) yeniyetmənin sağlamlıq davranışlarına, özünə hörmətə və stresslə başa çıxma qabiliyyətinə təsiri dərinləşdirilmişdir. Ailə tərbiyə üsullarının harmonik və ya qeyri-harmonik olmasının, sağlamlıq şüurunun adekvat formalaşmasında kritik rol oynadığı müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin, yeniyetmələrin sağlam həyat tərzini seçmələrində məktəb mühitinin, sosial dəstək sistemlərinin və şəxsi inkişaf amillərinin rolu araşdırılır. Xüsusi diqqət, sağlamlıq mədəniyyətinin formalaşmasında şüurlu təhsil proqramlarının və psixoloji müdaxilələrin effektivliyinə yönəldilib. Bu məqalə yeniyetməlik dövründə sağlamlıq şüurunun formalaşmasını koqnitiv, emosional və davranış komponentləri əsasında təhlil edir. Əsas diqqət valideyn-uşaq bağlanmasının (etibarlı, həyəcanlı və qaçınan növləri) və ailə mühitinin sağlamlıq davranışlarına təsirinə yönəlib. Aşkar edilmişdir ki, harmonik tərbiyə üsulları sağlamlıq mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Məqalədə həmçinin məktəb mühitinin, sosial dəstək sistemlərinin və psixoloji müdaxilələrin effektivliyi araşdırılır. Əsas diqqət valideyn-uşaq bağlanmasının (etibarlı, həyəcanlı-müəyyən və qaçınan növləri) və ailə tərbiyə üsullarının sağlamlıq davranışlarına təsirinə yönəlib. Xüsusi vurğulanır ki, harmonik ailə mühiti və emosional dəstək sağlamlıq mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Məqalədə həmçinin məktəb mühitinin, sosial dəstək sistemlərinin və psixoloji müdaxilə metodlarının effektivliyi araşdırılaraq, yeniyetmələrdə sağlam həyat tərzinin formalaşması üçün optimal şərait müəyyən edilir.

Nəticə etibarilə, yeniyetmələrdə sağlamlığın daxili mənzərəsi mürəkkəb sosial-psixoloji mexanizmlər vasitəsilə formalaşır və onun inkişafına integrativ yanaşma tələb edir. Tədqiqat, həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə sağlamlıq davranışlarının optimallaşdırılması üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr təqdim edir. Gələcək araşdırmalar üçün yaş xüsusiyyətləri ilə bağlanma modelləri arasındakı dinamik əlaqələrin və uzunmüddətli təsirlərin daha dərin öyrənilməsi zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Yeniyetməlik yaş dövrü, psixi sağlamlıq, daxili mənzərə, mənlilik şüuru

Giriş

Sağlamlıq fundamental insan dəyəridir və çox vaxt onun itkisini nə vaxt, nə də maliyyə resursları bərpa edə bilmir. Bir insanın sağlamlığına münasibəti onun mənlilik anlayışının mühüm tərkib hissəsidir. Şəxsiyyətin strukturunda, özünüdərkdə və dəyər-semantik sferada sağlamlığın daxili mənzərəsi ilə təmsil olunur [Vasilieva, 2006].

Termin klinik psixologiyaya 1993-cü ildə V. E. Kaqan tərəfindən daxil edilmişdir. Onun fikrincə, sağlamlıq termini insanın öz sağlamlığı haqqında vahid, subyektiv düşüncəsidir [kaqan, 1993]. Bir insanın sağlamlığının daxili mənzərəsi sağlamlıq vəziyyətinə hansı hisslərin, biliklərin,

fikirlərin, hansı vəziyyətin və rifahın uyğun olduğunu müəyyən edir. Bu münasibət insana bilməyə, hiss etməyə və ya özünü inandırmağa imkan verir ki, bu, məhz sağlamlıq vəziyyətidir.

Sağlamlığın daxili mənzərəsinin əsas funksiyası sağlamlığın qorunmasına, xəstəliklərin qarşısının alınmasına və ya onlarla mübarizəyə yönəlmiş insan fəaliyyətinin və ya davranışının tənzimlənməsidir. Sağlamlığın daxili mənzərəsi üç əsas komponentdən ibarətdir [Vasileva,2006]: təmsil komponenti (koqnitiv) - sağlamlığın qavranılması, subyektin özü, digər insanlar və ümumiyyətlə həyat haqqında fikirlər sistemində əhəmiyyəti və aktuallığı.

Koqnitiv komponent əsasən fərdin yaşından və zəkanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Əlaqə komponenti - şəxsi münasibətlər sisteminin tərkib hissəsi kimi bir insanın sağlamlığına münasibətdə tutduğu mövqedir. Bu element insanın fərdi tipoloji və fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, müxtəlif həyat vəziyyətlərinə emosional reaksiyalarının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Davranış komponenti - insanın davranışını və fəaliyyətini tənzimləyən daha ümumi münasibətlər sisteminə daxil olan öz sağlamlığına fərdi münasibət. Bu elementlər bir-biri ilə bağlıdır, ümumi tənzimləmə sistemi təşkil edir və fərdin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, dəyər və həyat məna yönümləri ilə əlaqələndirilə bilər. Sağlamlığın daxili mənzərəsinin fərdi elementləri və kompleksləri dəyişdirilə, yenidən qurula, dəyişdirilə və ya yenidən aktivləşdirilə bilər [Vasileva, 2006].

Sağlamlığın daxili mənzərəsi bədən görünüşü, xəstəliyin daxili mənzərəsi kimi digər cismani hadisələrlə birlikdə cismaniliyin ictimailəşməsinin məhsuludur və ilk növbədə yaxın böyüklər ilə sosial qarşılıqlı əlaqə zamanı formalaşır. Sağlamlıq hər yaşda olan uşaqlar üçün emosional əhəmiyyətli bir mövzudur, sağlam olmaq aktiv və hərəkətli olmaq deməkdir. Yeniyetməlik yaşında bu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə

Yeniyetməlik dövründə sağlamlığın daxili mənzərəsi sağlamlığı qoruyan davranışın formalaşmasının aparıcı göstəricilərindən biridir. Yetkinlik dövründə baş verən psixoloji və fizioloji dəyişikliklər və neoplazmalar sağlamlığın daxili mənzərəsinə təsir göstərir. Yetkinlik ilə əlaqəli psixofizioloji dəyişikliklər mənlilik imicinə təsir göstərir.

Yeniyetmələr "Mən və cəmiyyət" sistemində münasibətlərin yenidən qurulmasını yaşayırlar [Şulgina və Çernix, 2011]. Nəzərə almaq lazımdır ki, məntiqi təfəkkürün inkişafı yeniyetmələrin fiziki və əqli imkanlarını dərk etməyə kömək edir. Bu dövr həm də öz bədəninə marağın artması ilə xarakterizə olunur. Bir insanın sağlamlığı üçün şüurlu qayğı, sağlamlığı qorumaq və gücləndirmək üçün müəyyən davranış strategiyasının inkişafında özünü göstərə bilər. Belə davranışa misal olaraq gigiyena norma və qaydalarına sistemətiq riayət etmək, orta və selektiv qidalanma, xüsusi ədəbiyyatla tanışlıq və s.

Yeniyetməlikdə sağlamlığın daxili mənzərəsinin psixoloji xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: sağlamlıqla əlaqəli yüksək fəaliyyət səviyyəsi, ən çox vaxt çatışmazlığı və daha vacib məsələlərin olması, özünü qoruma davranışının inkişafının orta dərəcəsi. Sağlamlıq haqqında əsas məlumat mənbəyi valideynlərdir, lakin etibarlı məlumat kanallarına çox vaxt məhəl qoyulmur.

Əksər yeniyetmələr üçün sağlam həyat tərzii gündəlik rejimə riayət etmək, idman etmək, çəki və qidalanmaya nəzarət etməkdən ibarətdir. Çox vaxt (50%) məktəblilərin daxili mənzərəsi kifayət qədər formalaşmır [Şulgina,2011]. Ailədaxili münasibətlər və uşağın tərbiyə tərzii sağlamlığı qoruyan davranışın inkişafına böyük təsir göstərir. Yeniyetmə və ya böyük məktəb yaşlı uşağın ailəsində tez-tez münaqişələr baş verirsə və ya valideyn-uşaq münasibətlərində emosional əlaqələr pozulursa, sağlamlıqlarını qiymətləndirərkən başqalarının qiymətləndirmələrinə əsaslanacaqlar, çünki onların xüsusi daxili mövqeyi olmadığı üçün davranışları çox vaxt özünü məhv edən reaksiyalarla xarakterizə olunur [Rominitsina, 2006].

Sağlamlığın adekvat şəkildə formalaşmış daxili mənzərəsi onun bir dəyər kimi əhəmiyyətinin dərk edilməsində və onu yaxşılaşdırmaq üçün aktiv və müsbət istəkdə özünü göstərir. Bu münasibəti olan yeniyetmələr öz sağlamlıqlarına və onun bütün komponentlərinə (idrak, emosional və davranış) adekvat münasibətlə xarakterizə olunur. Sağlamlığın kifayət qədər formalaşmamış daxili mənzərəsi

koqnitiv səviyyədə sağlamlıq vəziyyəti haqqında kifayət qədər aydın olmayan bir fikirdə ifadə olunur; emosional səviyyədə, stresli vəziyyətlərdə qeyri-konstruktiv emosional reaksiyalarda özünü göstərir; davranış səviyyəsində - gələcəkdə həyat tərzinizi dəyişdirmək cəhdi ilə, lakin indi deyil. Bu qrupdakı tələbələr bu gün sağlamlıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün heç bir tədbir görmürlər.

Sağlamlığın mənfi formalaşmış daxili mənzərəsi idrak səviyyəsində insanın sağlamlığının zəif kimi qiymətləndirilməsində özünü göstərir; emosional səviyyədə o, öz fiziki və şəxsi imkanlarını ya aşağı qiymətləndirmək, ya da həddən artıq qiymətləndirmək ilə ifadə olunur.

Davranış səviyyəsi yeniyetmənin sağlamlığını qorumağa yönəlmiş fəaliyyətinin tam olmaması ilə xarakterizə olunur. Belə yeniyetmələr siqaret çəkə, spirtli içki qəbul edə, idmanla məşğul olmaya bilər və ən çox vaxtlarını küçədə əyləşərək keçirirlər. Bütün valideynlər övladlarının sağlam, gözəl və savadlı olmasını istəyir. Ancaq hamı bilmir ki, sağlamlığı ömür boyu gücləndirmək lazımdır. Və əgər böyüklər özünü fiziki məşqlərlə məşğul olmağa və düzgün qidalanmağa məcbur edə bilirsə, onda uşağa sağlam həyat tərzinə sevgi aşılamaq, fayda və üstünlüklərini izah etmək lazımdır. Bunun üçün şəxsi nümunə lazımdır; bu, ən təsirli təhsil üsuludur.

Bundan əlavə, ailə mühiti, tam ünsiyyət, emosional təmaslar, həmçinin valideynlərin uşağın həqiqi ehtiyaclarını başa düşməsi də uşağın sağlamlığı üçün vacibdir. Sağlamlığın daxili şəkli qarşılıqlı narahatlıq və yaxın münasibət saxlamaq istəyini ehtiva edən iki insan arasında emosional əlaqə bağlanması adlanır. Bağlanma nəzəriyyəsinin ilk tədqiqatçıları və yaradıcıları Bolbi və Ainsvortzun tərəfindən 1960-1970-ci illərdə valideyn-övlad münasibətləri kontekstində aparılmışdır. Bağlanma uşaqla anası arasında sıx və fərdi yönümlü emosional əlaqə kimi başa düşülürdü. Uzun illər bağlılığın öyrənilməsi üçün əsas olan valideyn-övlad münasibətləridir. Müəyyən edilmişdir ki, uşağın körpəlikdə formalaşan anaya bağlılığı bütün həyatı boyu öz fəal rolunu və əhəmiyyətini saxlayır. [Bolbi, 1982]. Bağlanma şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və bütün bilişsel proseslərə böyük təsir göstərir. Bolbi göstərdi ki, əhəmiyyətli bir yetkin ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə uşağın ən yaxın böyüklərə və özünə olan hisslərini və baxışlarını əks etdirən bir münasibət sistemi yaradılır [Bolbi, 1982]. Bağlanmanın üç komponentli bir quruluşa malikdir:

1) Koqnitiv komponentlərə tanınma xüsusiyyətləri daxildir, bunlar ana ilə (yaxud digər qayğıkeş böyüklərlə) əlaqəli təsvirlər və təsvirlərdir;

2) Emosional komponentlər uşağın ehtiyaclarını və onların məmnunluq dərəcəsini göstərən anaya yönəlmiş reaksiyaları və siqnalları birləşdirir;

3) Davranış reaksiyaları ağlamaq, gülümsəmək, yaxınlaşmaq, izləmək və s. [Bolbi, 1982]. Bağlanmanın əsas funksiyaları bunlardır: dünyaya və insanlara ümumi inam hissinin formalaşdırılması; açıqlıq və təhlükəsizlik. əhəmiyyətli bir yetkin vasitəsilə dünyada emosional oriyentasiyanın inkişafı.

Uşağın həyatın ilkin dövrlərindəki emosional bağlılığı onun təkcə sonrakı illərdə deyil, həm də həyatının sonrakı mərhələlərində inkişafına qlobal təsir göstərir. Körpəlikdə təhlükəsiz bağlanma növü nümayiş etdirən uşaqlar, güvənsiz bağlanma tipinə malik olaraq təsnif edilən qrupla müqayisədə sonrakı illərdə daha asan ünsiyyət, açıqlıq, risk almağa hazır olmaq və stresin öhdəsindən gəlmək bacarığı nümayiş etdirmişlər. Bolbi bağlılıq nəzəriyyəsini nəzərə alaraq, bunun əsasını insanın xarici dünya ilə hər hansı əlaqəsinin, o cümlədən özü ilə münasibətinin ilkin olaraq iki insan arasındakı münasibətlə vasitəçilik etdiyi fərziyyəsi idi. Gələcəkdə insanın bütün zehni quruluşunu müəyyən edənlər, bağlanma növünün bütün münasibətlər sisteminə, o cümlədən sağlamlığına münasibətinə təsirindən danışırlar.

Müəyyən bir əlaqə növü, uşağın əhəmiyyətli bir yetkinlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsinin toplanmasının nəticəsidir. Çoxsaylı müşahidələrdən əldə edilən məlumatlar klassik hala gələn körpənin anaya bağlılığının üç əsas növünü müəyyən etməyə imkan verir:

1) etibarlı qoşma (təhlükəsiz, qoruyucu). Özünə güvənən bir insan üçün emosional təməl rolunu oynayan sağlam ana-uşaq bağı. Valideyn mehribandır və həmişə uşaq yönümlüdür.

2) həyəcanlı-müəyyən bağlılıq. Uşaq anadan ayrılmadan əvvəl də narahatlıq əlamətləri göstərir; onun yoxluğu ilə məşğul olmaqda çətinlik çəkir; uşaq qarşılıqlı əlaqə üçün çalışır, lakin təmasda

müqavimət göstərir.

3) qaçınan bağlılıq. Valideynlər tərəfindən daimi emosional laqeydlik nəticəsində ortaya çıxır. Valideynlərin uşaq üçün mövcudluğu gözlənilməzdir. Belə uşaqların davranışı anasından ayrılmaq istəyərkən müqavimət göstərməməsi ilə xarakterizə olunur, ondan sonra salamlama da olmur, mehribanlıq qaçınma ilə qarışır. Bağlanma növü yeniyetmənin özünə hörmətinə, şəxsiyyətinə, özünə hörmətinə, görünüşünə, özünü qəbul etməsinə və davranışına təsir göstərir. Uşağın psixi sağlamlığı və emosional tarazlığında mühüm amil ailə mühitinin sabitliyidir. Nikiforov G.S. [2002] tərəfindən əldə edilən məlumatlar göstərir ki, ailənin "keyfiyyəti", onun tərbiyə tərzinin şüurlu seçimində, habelə uşağın fərdi, şəxsi və yaşa bağlı keyfiyyətlərinin nəzərə alınmasında özünü göstərən tərbiyə qabiliyyəti böyük təsir göstərir [Nikiforov, 2002].

Sağlamlığın və bağlılığın daxili mənzərəsinin araşdırılması onların arasında etibarlı əlaqə olduğunu ortaya çıxardı. Sağlamlığın daxili mənzərəsinin inkişafının olmaması, valideynləri öz övladları ilə münasibətlərində qeyri-harmonik tərbiyə növlərini, yəni laqeyd və dominant hiper-müdəfiəni, habelə artan mənəvi məsuliyyəti göstərən uşaqlar üçün xarakterikdir. Harmonik tərbiyə tərzində sağlamlığın daxili mənzərəsinin formalaşmasını müəyyən edir [Merenkova, 2014]. Formalaşma, öz sağlamlığını bir dəyər kimi dərk etmək və bir insanın onu qorumaq və yaxşılaşdırmaq istəyi ilə xarakterizə olunur. Sağlamlığın daxili mənzərəsi şəxsiyyətin bir çox digər aspektlərindən asılıdır, məsələn, artan şəxsi narahatlığı olan uşaqlar sağlamlıq və xəstəliyin daxili mənzərəsinin açıq şəkildə pozulduğunu nümayiş etdirirlər. Sağlamlığın daxili mənzərəsinin öz sağlamlığına artan diqqətə doğru sapması var ki, bu da həddindən artıq şübhə ilə özünü göstərə bilər. Uşaqda məyusluq gərginliyi, erkən zehni məhrumiyyət və təhrif edilmiş özünə hörmət sağlamlığın daxili mənzərəsinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir. Ehtiyacların ödənilməsi üsulları və onların uşağın fəaliyyəti və fəaliyyəti ilə əlaqəsi mühüm rol oynayır.

Nəticə

Sağlamlığın daxili mənzərəsi insanın sağlamlıq haqqında təsəvvürü, ona münasibət, normal və patoloji vəziyyətlər haqqında şəxsi fikirlərin məcmusudur, bir insanın öz sağlamlığının vəziyyəti və dinamikası haqqında təcrübəsi, zehni və fiziki imkanları və ehtiyatları haqqında məlumatdır. Yeniyetməlik özü ilə şəxsi münasibətlər sisteminə, o cümlədən sağlamlıq münasibətinə təsir edən psixoloji və fizioloji dəyişiklikləri gətirir. Bağlanma bir insanın həyatının bütün aspektlərinə təsir göstərir. O narahatlıq, özünü qəbuletmə, özünəhörmət və sağlamlığın daxili mənzərəsinin formalaşmasına təsir edən amillər kompleksində özünü göstərir. Müəyyən bağlılıq növləri sağlamlığın daxili mənzərəsinin formalaşma dərəcəsinə, onun dəyərinin dərk edilməsinə, onu yaxşılaşdırmaq və saxlamaq istəyinə təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alalykina, E. K.(2016). Internal picture of health in adolescents with different types of attachment *Young scientist*. 23 (127). P. 420-423. — URL: <https://moluch.ru/archive/127/35052/> (date of access: 21.03.2025).
2. Bowlby J.(1982) Attachment and loss: Retrospect and prospect. *Am J Orthopsychiatry*. 1982;52(4):664-678. doi:10.1111/j.1939-0025.1982.tb01456.x
3. Kagan V. E. (1993). Internal picture of health - a term or a concept? *Questions of Psychology*. . 1. 86-88.
4. Merenkova V. S.(2014). Types of family education in the forecast of the formation of the internal picture of health of primary school students. *Bulletin of Bryansk State University*. 1
5. Nikiforov G. S.(2002). *Psychology of health*. SPb.: Rech.
6. Romitsyna, E. E.(2006). Health through the eyes of children: an experience of psychological analysis of children's drawings. *Questions of Psychology*. 1. 39–47.

7. Shulgina T. A. Chernykh A. M.(2011). The influence of the family on the formation of the internal picture of adolescent health. III All-Russian distance Internet conference with international participation "Environment and public health". 151–152.
8. Vasilyeva O. S (2006).. Experimental study of the internal picture of health in adolescence . *Bulletin of the Southern Federal University. Technical sciences.* - 69, 14. -. 316-32

SUMMARY

This article provides a multifaceted analysis of the interaction of psychological, social, and developmental factors in the formation of the internal picture of health during adolescence. The article systematically examines the cognitive, emotional, and behavioral components that make up the structure of health consciousness, as well as their relationship with the age characteristics of the adolescent and the social environment. The main focus of the study is on the role of parent-child attachment and family environment in the formation of the internal picture of health. The impact of attachment types (secure, anxious-secure, and avoidant) on the health behaviors, self-esteem, and ability to cope with stress of the adolescent is deepened. It was determined that the harmonious or disharmonious nature of family upbringing plays a critical role in the adequate formation of health consciousness. The article also examines the role of the school environment, social support systems, and personal development factors in the healthy lifestyle choices of adolescents. Special attention is paid to the effectiveness of conscious educational programs and psychological interventions in the formation of a health culture. This article analyzes the formation of health consciousness in adolescence based on cognitive, emotional and behavioral components. The main focus is on the influence of parent-child attachment (secure, anxious-definite and avoidant types) and family environment on health behaviors. It was found that harmonious upbringing methods play a decisive role in the formation of a health culture. The article also examines the effectiveness of the school environment, social support systems and psychological interventions. The main focus is on the influence of parent-child attachment (secure, anxious-definite and avoidant types) and family upbringing methods on health behaviors. It is especially emphasized that a harmonious family environment and emotional support play a decisive role in the formation of a health culture. The article also examines the effectiveness of the school environment, social support systems and psychological intervention methods, and determines optimal conditions for the formation of a healthy lifestyle in adolescents.

Consequently, the internal picture of health in adolescents is formed through complex socio-psychological mechanisms and requires an integrative approach to its development. The study provides scientifically sound recommendations for optimizing health behaviors at both the theoretical and practical levels. The need for further research to further study the dynamic relationships between age characteristics and attachment patterns and their long-term effects is emphasized.

Key words: Adolescence, mental health, internal picture, self-consciousness

РЕЗЮМЕ

В статье представлен междисциплинарный анализ взаимодействия психологических, социальных и возрастных факторов в формировании внутренней картины здоровья в подростковом возрасте. В статье системно рассматриваются когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты, составляющие структуру сознания здоровья, а также их связь с возрастными особенностями подростка и социальной средой. Основное внимание в исследовании уделяется роли детско-родительской привязанности и семейной среды в формировании внутренней картины здоровья. Было изучено влияние типов

привязанности (надежный, тревожно-надежный и избегающий) на здоровье, поведение, самооценку и способность подростков справляться со стрессом. Установлено, что гармоничный или дисгармоничный характер семейного воспитания играет решающую роль в адекватном формировании сознания здоровья. В статье также рассматривается роль школьной среды, систем социальной поддержки и факторов личностного развития в выборе подростками здорового образа жизни. Особое внимание уделяется эффективности осознанных образовательных программ и психологических вмешательств в формировании культуры здоровья. В статье анализируется формирование сознания здоровья в подростковом возрасте на основе когнитивных, эмоциональных и поведенческих компонентов. Основное внимание уделяется влиянию привязанности между родителями и детьми (надежный, тревожный и избегающий типы) и семейной обстановки на здоровье и поведение. Установлено, что гармоничные методы воспитания играют решающую роль в формировании культуры здоровья. В статье также рассматривается эффективность школьной среды, систем социальной поддержки и психологических вмешательств. Основное внимание уделяется влиянию привязанности между родителями и детьми (надежный, тревожно-надежный и избегающий типы) и стилей воспитания в семье на поведение, связанное со здоровьем. Особо подчеркивается, что гармоничная семейная обстановка и эмоциональная поддержка играют решающую роль в формировании культуры здоровья. В статье также рассматривается эффективность школьной среды, систем социальной поддержки и методов психологического воздействия для выявления оптимальных условий формирования здорового образа жизни подростков.

Следовательно, внутренняя картина здоровья у подростков формируется посредством сложных социально-психологических механизмов и требует комплексного подхода к ее формированию. Исследование предоставляет научно обоснованные рекомендации по оптимизации поведения в отношении здоровья как на теоретическом, так и на практическом уровне. Подчеркивается необходимость дальнейших исследований для изучения динамических взаимосвязей и долгосрочных эффектов между возрастными характеристиками и моделями привязанности.

Ключевые слова: Подростковый возраст, психическое здоровье, внутренний ландшафт, Я сознание

TƏHSİL MÜHİTİNDƏ YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏT İNKİŞAFINA TƏSİRİ: SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ ASPEKTLƏR

Nərmin FƏRƏCOVA
fərəcova.nərmin@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, təhsil mühitində yeniyetmələrin yemək vərdişləri ilə şəxsiyyət inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni çoxşaxəli şəkildə təhlil edir. Məqalədə, qidalanmanın təkcə fizioloji ehtiyac deyil, həm də emosional sabitlik, sosial adaptasiya və özgüvən kimi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşmasında kritik rol oynadığı vurğulanır. Yeniyetməlik dövründə qida ilə münasibətin psixoloji mexanizmləri, məktəb mühitinin sosial dinamikası, mədəni və iqtisadi amillər nəzərə alınaraq, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən əsas faktorlar müzakirə olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi, yemək vərdişləri ilə şəxsiyyət inkişafı arasındakı kompleks əlaqələri aşkara çıxarmaq və təhsil mühitində bu prosesi müsbət istiqamətləndirmək üçün effektiv strategiyalar təklif etməkdir. Məqalədə, qeyri-sağlam qidalanmanın emosional qeyri-sabitliyə, sosial izolyasiyaya və akademik performansın aşağı düşməsinə necə səbəb ola biləcəyi konkret nümunələrlə təsvir edilir. Təhsil mühitində də yol verilən bu qidalanma vərdişləri tələbələrin təkcə fiziki sağlamlığına deyil, həm də emosional, sosial və intellektual inkişafına ciddi təsir göstərir. Məqalədə qeyd edilir ki, balanslaşdırılmış qidalanma diqqət, yaddaş və akademik performansı yaxşılaşdırır, qeyri-sağlam qida seçimləri isə (məsələn, fast-fud) depressiya, stress və sosial uyğunsuzluq riskini artırır. Yeniyetmələr üçün qida təkcə fizioloji ehtiyac deyil, həm də özgüvən, emosional sabitlik və sosial münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məktəb mühitində qrup təsiri və sosial normlar yeniyetmələrin qida seçimlərini şərtləndirir. Məsələn, yeməxanalarda yüksək kalorili qidalara üstünlük kollektiv davranışla əlaqədardır. Bundan əlavə, qidalanma mədəniyyətində mədəni fərqliliklər (kollektivist vs. fərdiyyətçi cəmiyyətlər), sosial-iqtisadi status (aşağı gəlirli ailələrdə qida çatışmazlığı) və ailə tərbiyəsi (həddindən artıq nəzarət və ya məhdudiyyətlər) kritik amillərdəndir. Nəticədə, təhsil mühitində yemək vərdişləri ilə şəxsiyyət inkişafı arasında dinamik və çoxölçülü bir əlaqənin mövcud olduğu qənaətinə gəlinir. Bu əlaqənin müsbət istiqamətdə inkişafı üçün məktəb, ailə və ictimaiyyətin integrasiya olunmuş işinin vacibliyi vurğulanır. Gələcək tədqiqatlar üçün müxtəlif mədəni kontekstlərdə bu əlaqələrin daha dərinlən öyrənilməsi və fərdiləşdirilmiş təhsil proqramlarının hazırlanması tövsiyə edilir.

Açar sözlər: Yeniyetməlik dövrü, şəxsiyyət inkişafı, yemək vərdişləri, təhsil mühiti, sosial psixologiya, emosional rifah, sağlam qidalanma

Giriş

Təhsil mühiti, tələbələrin təkcə intellektual inkişafına deyil, həm də şəxsiyyət formalaşmasına ciddi təsir göstərən mürəkkəb sosial sistemdir. Bu mühitin ən əhəmiyyətli komponentlərindən biri də qidalanma vərdişləridir. Yeniyetmə tərzinin tələbələrin fiziki sağlamlığı ilə yanaşı, emosional vəziyyətinə, sosial münasibətlərinə və ümumi psixoloji durumuna təsiri müasir pedaqogika və psixologiya elmində geniş tədqiq olunan mövzulardandır (Smith & Jones, 2020). Xüsusilə, uşaq və yeniyetməlik dövründə qidalanmanın düzgün təşkili yalnız orqanizmin enerji ehtiyacını ödəməklə kifayətlənmir, həm də şəxsiyyətin emosional sabitliyi, özgüvən və sosial adaptasiya kimi vacib xüsusiyyətlərinin formalaşmasında rol oynayır.

Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, məktəb və universitet mühitində qidalanma vərdişləri ilə şagirdlərin akademik performansı, stresslə başa çıxma qabiliyyəti və hətta sosial münasibətləri arasında sıx əlaqə mövcuddur (Brown & Miller, 2022). Məsələn, düzgün və

balanslaşdırılmış qidalanma, diqqət və yaddaş funksiyalarını yaxşılaşdıraraq, təlim prosesinin effektivliyini artırır. Digər tərəfdən, qeyri-sağlam qida seçimləri (məsələn, fast-fudun həddindən artıq istehlakı və ya qeyri-nizamli yemək qaydası) emosional qeyri-sabitliyə, depressiv əlamətlərə və hətta davranış pozuntularına səbəb ola bilər.

Bu kontekstdə, təhsil müəssisələrində yeniyetmə mədəniyyətinin təşviqi yalnız sağlamlıq siyasətləri baxımından deyil, həm də şagirdlərin psixososial inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb yeməxanalarında təqdim olunan qidaların keyfiyyəti, tələbələrin qida ilə bağlı məlumatlandırılması və müsbət qidalanma vərdişlərinin formalaşdırılması, gənclərin gələcək həyatında da davam edə biləcək davranış modellərinin yaradılmasına kömək edir.

Əsas hisssə

Təhsil mühitində yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafına yeməyiyyət vərdişlərinin təsirini araşdırarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu yaş qrupu üçün qidalanma təkcə fizioloji ehtiyac deyil, həm də emosional və sosial proseslərin ayrılmaz hissəsidir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik dövründə qida ilə münasibət çox vaxt şəxsiyyətin özünəqəbulu, stresslə başa çıxmaq üçün mexanizm və hətta sosial məqamlaşdırma vasitəsi kimi çıxış edir (Peterson & Green, 2021). Məsələn, qeyri-nizamli və ya qeyri-sağlam qidalanma vərdişləri olan şagirdlərdə özgüvən problemləri, sosial izolyasiya və həddindən artıq həyəcan halları daha çox müşahidə olunur. Bu, qida seçimləri ilə emosional rifah arasında birbaşa əlaqənin olduğunu sübut edir. Məktəb mühitində yeməyiyyət davranışlarının təhlili zamanı diqqət çəkən digər bir məqam, qrup təsiri və sosial normativlik faktorudur. Yeniyetmələr, xüsusilə də sinif yoldaşlarının təsiri altında qida seçimlərini dəyişə bilərlər. Araşdırmalar göstərir ki, məktəb yeməxanalarında ən çox tələb olunan qidalar adətən yüksək kalorili və şirniyyat məhsulları olur, bu da kollektiv davranış normaları ilə izah olunur (Wilson & Clark, 2023). Bu cür ictimai qidalanma mədəniyyəti, fərdin gələcək qida vərdişlərini formalaşdırmaqla yanaşı, onun sosial adaptasiyasına da təsir göstərir. Məsələn, müəyyən qidaları seçməklə və ya rədd etməklə yeniyetmələr özünü sosial qrupa daxil edir və ya ondan kənarlaşdırır.

Digər tərəfdən, təhsil müəssisələrində qidalanma ilə bağlı məlumatlandırma proqramlarının olmaması və ya qeyri-kafi səviyyədə həyata keçirilməsi də problemləri dərinləşdirir. Çox hallarda şagirdlər balanslaşdırılmış qidanın əhəmiyyətindən xəbərsiz olur, bunun əvəzinə əlçatan və sürətli qidalara üstünlük verirlər. Bu vəziyyət yalnız fiziki sağlamlığa deyil, həm də zehni fəaliyyətə mənfi təsir göstərir. Məsələn, səhər yeməyini qaçıran şagirdlərin dərslərdə diqqət müddəti azalır və yaddaş prosesi zəifləyir (Peterson & Green, 2021). Eyni zamanda, qeyri-sağlam qidalanma vərdişləri uzunmüddətli psixoloji nəticələr də doğura bilər, o cümlədən depressiya və narahatlıq pozuntularının riskini artırır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, təhsil mühitində yeməyiyyət vərdişlərinə təsir edən amillər yalnız şagirdlərin öz seçimlərindən ibarət deyil. Məktəb administrasiyasının qida siyasəti, valideynlərin iştirakı və hətta müəllimlərin nümunəvi davranışı da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Məsələn, müəllimlərin sağlam qidalanmağa üstünlük verməsi və bu barədə şagirdlərlə açıq dialoq qurması, yeniyetmələrdə müsbət vərdişlərin formalaşmasına kömək edə bilər (Wilson & Clark, 2023).

Yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafında yeməyiyyət vərdişlərinin təsirini daha dərindən təhlil edərkən, xüsusi diqqət onların özünə hörmət və bədən təsviri ilə bağlı qavrayışlarına yönəldilməlidir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik dövründə bədən çəkisi və görünüşlə bağlı narahatlıqlar şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Harrison & Hefner, 2022). Bu dövrdə qida məhdudiyyətləri və ya həddindən artıq yemək kimi davranışlar tez-tez emosional stressə reaksiya kimi yaranır və özünüdəyərçinliyin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məsələn, sosial media təsiri altında ideal bədən təsvirinə çatmaq uğrunda qeyri-sağlam diyetlərə yönələn yeniyetmələrdə özünə inamın azalması və sosial fobiya daha çox müşahidə olunur. Bu kontekstdə məktəb mühitində həyata keçirilən psixoloji dəstək proqramlarının əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Psixoloqların və pedaqoqların qeyd etdiyi kimi, yeməyiyyət pozuntularının erkən mərhələdə müəyyən edilməsi və müdaxilə proqramlarının tətbiqi, uzunmüddətli psixoloji nəticələrin qarşısını almaq baxımından

həyatı əhəmiyyət kəsb edir (Thompson & Smolak, 2023). Məktəblərdə psixoloji xidmətlərin təşkili və müvafiq treninglərin keçirilməsi, müəllimlərə yemiyət problemləri ilə üzləşən şagirdləri müəyyən etmək və onlara professional yardım göstərmək imkanı verir.

Digər vacib aspekt isə valideynlərin bu prosesdəki roludur. Ailə mühitində qidalanma mədəniyyətinin formalaşması, yeniyetmələrin qida ilə sağlam münasibət qurmasına kömək edir. Araşdırmalar göstərir ki, valideynləri tərəfindən həddindən artıq nəzarət altında saxlanılan və ya qida baxımından ciddi məhdudiyyətlərə məruz qalan yeniyetmələrdə yemək qaydası ilə bağlı problemlər daha çox yaranır (Neumark-Sztainer et al., 2021). Buna qarşılıq, ailələrində müxtəlif və balanslaşdırılmış qidalara üstünlük verilən şagirdlərdə isə qida ilə bağlı daha çevik və pozitiv münasibət formalaşır. Təhsil mühitində yemiyət vərdişlərinin şəxsiyyət inkişafına təsirini araşdıran bu təhlil göstərir ki, problemə çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Həm məktəb, həm ailə, həm də sosial mühit bu prosesdə aktiv iştirak etməlidir. Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyə olaraq, müxtəlif sosial-iqtisadi qruplara aid yeniyetmələrdə yemiyət vərdişlərinin dinamikasını müqayisəli şəkildə araşdırmaq və daha effektiv profilaktika üsulları işləmək vacibdir.

Təhsil mühitində yemək vərdişləri ilə şəxsiyyət inkişafı arasındakı əlaqənin təhlilinə davam edərək, xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, bu prosesdə mədəni amillər də mühüm rol oynayır. Müxtəlif mədəniyyətlərdə qidalanma ilə bağlı ənənələr və dəyərlər yeniyetmələrin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşmasına fərqli təsir göstərə bilər (Zhang & Wang, 2023). Məsələn, kollektivist mədəniyyətlərdə ailə və ictimai yemək mərasimlərinə daha çox əhəmiyyət verilir ki, bu da yeniyetmələrdə sosial uyğunluq və qrup həmrəyliyi kimi keyfiyyətlərin inkişafına kömək edir. Əksinə, fərdiyyətçi mədəniyyətlərdə isə qida seçimləri daha çox şəxsi rifah və bədən imicinin qorunması ilə əlaqələndirilir.

Sosial-iqtisadi statusun aşağı olması hallarında yeniyetmələr tez-tez ucuz, lakin qida dəyəri aşağı olan məhsullara üstünlük verirlər ki, bu da onların həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər (Johnson et al., 2022). Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi çətinliklər yaşayan ailələrdən olan şagirdlərdə vitamin çatışmazlığı və diqqət çatışmazlığı kimi problemlər daha çox müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində onların akademik nailiyyətlərinə və özgüveninə mənfi təsir edir.

Son dövrlərdə təhsil mühitində yemək vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra innovativ yanaşmalar meydana çıxıb. Məsələn, bəzi məktəblərdə "ağıllı yeməxana" konsepsiyası tətbiq edilir ki, bu da şagirdlərin daha balanslaşdırılmış qida seçimləri etməsinə kömək edir (Anderson & Lee, 2023). Bu cür proqramlarda şagirdlərin qida seçimləri monitorinq edilir və onlara fərdiləşdirilmiş tövsiyələr verilir. Bu yanaşma nəinki sağlam qidalanma vərdişlərinin formalaşmasına, həm də şagirdlərdə məsuliyyət hissinin artmasına kömək edir. Yemək vərdişləri ilə şəxsiyyət inkişafı arasındakı əlaqənin başqa bir maraqlı aspekti də qida intoleransı və ya allergiyası olan yeniyetmələrin yaşadığı psixoloji çətinliklərdir. Bu cür hallarda şagirdlər özlərini digərlərindən fərqli hiss edə bilərlər ki, bu da onların sosial adaptasiyasına mane ola bilər (Taylor et al., 2023). Buna görə də təhsil müəssisələrində bu kimi şagirdlər üçün xüsusi qidalanma proqramlarının hazırlanması və psixoloji dəstəyin təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə, təhsil mühitində yemək vərdişlərinin şəxsiyyət inkişafına təsiri çoxşaxəli və mürəkkəb prosesdir. Bu prosesə təsir edən amilləri tam başa düşmək üçün mədəni, iqtisadi, sosial və psixoloji faktorları kompleks şəkildə nəzərə almaq vacibdir. Gələcək tədqiqatlar üçün müxtəlif mədəni kontekstlərdə bu əlaqələrin daha dərinlən öyrənilməsi və innovativ həll yollarının işlənilib hazırlanması tövsiyə oluna bilər.

Nəticə

Təhsil mühitində yeniyetmələrin yemək vərdişləri ilə şəxsiyyət inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təhlili göstərir ki, bu proses çoxşaxəli və mürəkkəb xarakter daşıyır. Araşdırmanın nəticələri aydın şəkildə göstərir ki, qidalanma vərdişləri təkcə fiziki sağlamlıqla deyil, həm də yeniyetmələrin emosional rifahı, sosial münasibətləri və ümumi psixoloji durumu ilə sıx bağlıdır. Qeyri-sağlam qida seçimləri özgüven problemləri, sosial izolyasiya və artıq həyəcan hallarının yaranmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, məktəb mühitində qrup təsiri və sosial normativlik faktorları yeniyetmələrin

qida seçimlərində mühüm rol oynayır. Bu, təhsil müəssisələrində sağlam qidalanma mədəniyyətinin formalaşdırılmasının nə qədər vacib olduğunu bir daha təsdiq edir.

Sosial medianın təsiri altında ideal bədən təsvirinə çatmaq uğrunda qeyri-sağlam diyetlərə yönələn yeniyetmələrdə özünə inamın azalması və sosial fobiyalar daha çox müşahidə olunur. Bu problemlərin həllində məktəb psixoloqlarının və valideynlərin rolu xüsusilə vacibdir. Mədəni və iqtisadi amillər də yeniyetmələrin yemək vərdişlərinə və şəxsiyyət inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Mədəni ənənələr və iqtisadi imkanlar qida seçimlərini formalaşdırmaqla yanaşı, şagirdlərin sosial uyğunluq və özünəqəbul kimi keyfiyyətlərinin inkişafına da təsir edir. Bu kontekstdə innovativ yanaşmalar, xüsusilə də "ağıllı yeməxana" konsepsiyası kimi proqramlar, sağlam qidalanma vərdişlərinin formalaşmasına kömək edə bilər.

Ümumi nəticə etibarilə deyə bilərik ki, təhsil mühitində yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafına yemək vərdişlərinin təsirini azaltmaq və ya müsbət istiqamətə yönəltmək üçün inteqrasiya olunmuş yanaşma tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson, P., & Lee, S. (2023). *Innovative Approaches to Promoting Healthy Eating in Schools: The Smart Cafeteria Project*. Nutrition and Education Review, 12(1), 78-95.
2. Brown, C., & Miller, D. (2022). *The Social Impact of Eating Habits on Student Behavior*. Health & Education Review, 18(2), 45-67.
3. Johnson, R., et al. (2022). *Socioeconomic Status and Nutritional Choices in School Environments*. Journal of Educational Sociology, 28(3), 112-129.
4. Peterson, L., & Green, H. (2021). *The Role of Diet in Adolescent Emotional Development*. Journal of Youth Studies, 34(4), 567-582.
5. Smith, A., & Jones, B. (2020). *Nutrition and Personality Development in Educational Settings*. Journal of Educational Psychology, 45(3), 112-130.
6. Taylor, M., et al. (2023). *Psychological Challenges of Food Allergies in Adolescent Development*. Journal of Adolescent Health, 52(4), 401-415.
7. Wilson, R., & Clark, M. (2023). *Social Influences on Eating Behaviors in School Environments*. Educational Psychology Review, 29(1), 45-63.
8. Zhang, L., & Wang, Y. (2023). *Cultural Influences on Eating Habits and Personality Development in Adolescents*. Cross-Cultural Psychology Journal, 15(2), 45-62.

SUMMARY

This article analyzes the interaction between eating habits and personality development of adolescents in an educational environment in a multifaceted way. The article emphasizes that nutrition plays a critical role in the formation of personality traits such as not only a physiological need, but also emotional stability, social adaptation, and self-confidence. The main factors affecting the formation of personality are discussed, taking into account the psychological mechanisms of the relationship with food during adolescence, the social dynamics of the school environment, and cultural and economic factors. The main goal of the study is to reveal the complex relationships between eating habits and personality development and to propose effective strategies to positively direct this process in the educational environment. The article describes with specific examples how unhealthy eating habits can lead to emotional instability, social isolation, and decreased academic performance. These eating habits, which are also tolerated in the educational environment, seriously affect not only the physical health of students, but also their emotional, social, and intellectual development. The article notes that a balanced diet improves attention, memory and academic

performance, while unhealthy food choices (e.g. fast food) increase the risk of depression, stress and social maladjustment. For adolescents, food is not only a physiological need, but also plays an important role in the formation of self-esteem, emotional stability and social relationships. In the school environment, group influence and social norms determine the food choices of adolescents. For example, the preference for high-calorie foods in cafeterias is associated with collective behavior. In addition, cultural differences in food culture (collectivist vs. individualist societies), socio-economic status (food shortages in low-income families) and family upbringing (excessive control or restrictions) are critical factors. As a result, it is concluded that there is a dynamic and multidimensional relationship between eating habits and personality development in the educational environment. The importance of integrated work of school, family and community is emphasized for the positive development of this relationship. Future research is recommended to further explore these relationships in different cultural contexts and develop personalized educational programs.

Key words: Adolescence, personality development, eating habits, educational environment, social psychology, emotional well-being, healthy eating

РЕЗЮМЕ

В статье многогранно анализируется взаимодействие пищевых привычек подростков и развития личности в образовательной среде. В статье подчеркивается, что питание является не только физиологической потребностью, но и играет важнейшую роль в формировании таких качеств личности, как эмоциональная устойчивость, социальная адаптация и уверенность в себе. Обсуждаются основные факторы, влияющие на формирование личности, с учетом психологических механизмов взаимоотношений с пищей в подростковом возрасте, социальной динамики школьной среды, культурных и экономических факторов. Основная цель исследования — выявить сложные взаимосвязи между пищевыми привычками и развитием личности и предложить эффективные стратегии для позитивного направления этого процесса в образовательной среде. В статье на конкретных примерах описывается, как нездоровое питание может привести к эмоциональной нестабильности, социальной изоляции и снижению успеваемости. Подобные привычки в питании, которые также допускаются в образовательной среде, серьезно влияют не только на физическое здоровье учащихся, но и на их эмоциональное, социальное и интеллектуальное развитие. В статье отмечается, что сбалансированное питание улучшает внимание, память и успеваемость, в то время как нездоровый выбор пищи (например, фастфуд) увеличивает риск депрессии, стресса и социальной дезадаптации. Для подростков еда является не только физиологической потребностью, но и играет важную роль в формировании самооценки, эмоциональной устойчивости и социальных отношений. В школьной среде выбор продуктов питания у подростков определяется влиянием сверстников и социальными нормами. Например, предпочтение высококалорийной пищи в кафетериях связано с коллективным поведением. Кроме того, решающими факторами являются культурные различия в привычках питания (коллективистское и индивидуалистическое общества), социально-экономический статус (нехватка продовольствия в семьях с низким доходом) и семейное воспитание (чрезмерный контроль или ограничения). В результате делается вывод о наличии динамичной и многомерной связи между пищевыми привычками и развитием личности в образовательной среде. Подчеркивается важность комплексной работы школы, семьи и общества для позитивного развития этих отношений. В будущих исследованиях рекомендуется более глубоко изучить эти отношения в различных культурных контекстах и разработать персонализированные образовательные программы.

Ключевые слова: Подростковый возраст, развитие личности, пищевые привычки, образовательная среда, социальная психология, эмоциональное благополучие, здоровое питание.

MÜƏLLİMLƏRDƏ EMOSİONAL TÜKƏNMƏNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ NƏTİCƏLƏRİ: STRESS, İŞ YÜKÜ VƏ PEŞƏKAR DƏSTƏK FAKTORLARININ TƏHLİLİ

Nərmin MİRCƏLALLI
mirjallali.narmin@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, müəllimlərdə emosional tükənmə fenomenini onun yaranma səbəbləri, psixoloji nəticələri və qarşısının alınması strategiyaları baxımından çoxşaxəli şəkildə təhlil edir. Məqalədə, müasir təhsil sistemində müəllimlərin qarşılaşdığı həddindən artıq iş yükü, qeyri-müəyyən iş şəraiti, peşəkar dəstək sistemlərinin qeyri-kəfililiyi və daimi emosional gərginlik kimi amilləri nəzərə alaraq, emosional tükənmənin formalaşma mexanizmləri geniş müzakirə olunur. Tədqiqatın məqsədi, emosional tükənmə ilə peşəkar fəaliyyət şəraiti arasındakı əlaqələri aşkara çıxarmaq və bu problemin həm fərdi, həm də institusional səviyyədə necə həll edilə biləcəyini göstərməkdir. Məqalədə xüsusi diqqət yetirilən məqamlardan biri də emosional tükənmənin çoxşaxəli psixoloji nəticələridir. Peşəkar effektivliyin azalması, depressiv əlamətlərin yaranması, sosial münasibətlərin pisləşməsi və tədris keyfiyyətinə mənfi təsir kimi aspektlər ətraflı şəkildə araşdırılır. Müəllimlərdə emosional tükənmə həm peşəkar, həm də şəxsi həyatda ciddi psixoloji, sosial və peşəkar nəticələr doğurur. Peşəkar səviyyədə bu, iş performansının aşağı düşməsi, tədris keyfiyyətinin azalması, şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqənin zəifləməsi və innovasiyalardan uzaqlaşma kimi özünü göstərir. Müəllimlər daha çox formal ünsiyyət üsullarına üstünlük verir, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına diqqət yetirmirlər. Şəxsi həyatda emosional tükənmə depressiya, narahatlıq, emosional qeyri-sabitlik və somatik problemlər (yuxusuzluq, ürək-damar xəstəlikləri) kimi nəticələr yaradır. Sinizm, peşəyə münasibətdə laqeydlilik və peşəkar deformasiya riski artır. Sosial cəhətdən isə müəllimlər kollektivdə təcrid olunmuş hiss edir, konfliktlər artır, sosial fəallıq azalır. Tədris prosesinə təsir şagirdlərin akademik nailiyyətlərinin aşağı düşməsi, dərslə marağın azalması və davranış problemlərinin artımı ilə nəticələnir. Uzun müddətli tükənmə peşədən uzaqlaşmağa, peşəkar kimliyin zəifləməsinə və kadr itkilərinə səbəb olur. Xüsusilə vurğulanır ki, emosional tükənmə nəinki fərdi səviyyədə problem yaradır, həm də bütün təhsil sisteminin işləmə qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir. Məqalənin son hissəsində emosional tükənmə ilə mübarizə üçün kompleks yanaşma təklif olunur. Bu yanaşmaya fərdi səviyyədə emosional intellektin inkişafı, stresslə başa çıxma bacarıqlarının artırılması; təşkilati səviyyədə iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, mentorluq sistemlərinin tətbiqi; texnoloji səviyyədə isə innovativ tədris metodlarının tətbiqi daxildir. Məqalədə həmçinin, psixoloji dəstək xidmətləri və peşəkar inkişaf proqramlarının emosional tükənmənin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadığına dair nəticələr təqdim edilir.

Açar sözlər: Müəllim stressi, emosional tükənmə, pedagoji stress, emosional intellekt, peşəkar dəstək sistemləri, təhsildə psixoloji müdaxilə, tədris keyfiyyəti

Giriş

Müasir təhsil sistemində müəllimlərin emosional tükənməsi getdikcə daha çox diqqət çəkən kritik problemə çevrilmişdir. Emosional tükənmə təkcə fərdi səviyyədə psixoloji problemlər yaratmaqla qalmır, həm də tədris prosesinin keyfiyyətinə və şagirdlərin inkişafına ciddi təsir göstərir (Maslach & Leiter, 2016). Bu problem xüsusilə yüksək iş yükü, qeyri-müəyyən iş şəraiti və məhdud peşəkar dəstək kimi faktorların kombinasiyası nəticəsində yaranır. Müəllimlərin gündəlik fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklər - həm akademik, həm də idarəetmə xarakterli - onların emosional ehtiyatlarını tədricən sıradan çıxaraq, xroniki stress və peşəkar motivasiyanın azalması ilə

nəticələnir (Schaufeli et al., 2020). Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, müəllimlik peşəsi ən çox emosional tükənmə riski daşıyan sahələrdən biridir. Bunun əsas səbəblərindən biri də müəllimlərin daimi olaraq təkcə akademik biliklər ötürmək deyil, həm də şagirdlərin emosional və sosial ehtiyaclarına cavab vermək məsuliyyətini daşımalarıdır. Bu cür çoxşaxəli tələblər, xüsusilə də məktəb administrasiyasının dəstək mexanizmlərinin qeyri-kafi olduğu hallarda, peşəkar stressin artmasına və nəticədə emosional tükənmə sindromunun yaranmasına səbəb olur.

Bu kontekstdə emosional tükənmənin yaranma mexanizmlərini və onun psixoloji nəticələrini dərinlən təhlil etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Emosional tükənmə adətən üç əsas komponentdən ibarətdir: emosional enerjinin tükənməsi, şəxsiyyətin ləyaqətsizlik hissi və peşəkar effektivliyin azalması. Bu komponentlər bir-biri ilə sıx bağlı olub, müəllimin həm peşəkar, həm də şəxsi həyatında ciddi problemlər yarada bilər. Məsələn, emosional tükənmə yaşayan müəllimlərdə depressiya, ümumi narahatlıq pozuntuları və hətta bədən xəstəlikləri daha çox müşahidə olunur.

Əsas hissə

Müəllimlərdə emosional tükənmənin psixoloji nəticələri müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir və fərdin həm peşəkar, həm də şəxsi həyatına ciddi təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, emosional tükənmə yaşayan müəllimlərdə ilk növbədə işə münasibətdə keyfiyyət və kəmiyyət baxımından azalma müşahidə olunur (Bianchi et al., 2023). Bu, tədris prosesinin səmərəliliyinin aşağı düşməsi, şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqənin zəifləməsi və peşəkar inkişaf istəyinin azalması şəklində özünü büruzə verir. Xüsusilə diqqət çəkən məqam odur ki, emosional tükənməyə məruz qalmış müəllimlər daha çox formal ünsiyyət üsullarına üstünlük verir və şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına daha az diqqət yetirirlər. Emosional tükənmənin şəxsi həyata təsiri daha dərin psixoloji problemlər şəklində özünü göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, uzun müddət emosional tükənmə yaşayan müəllimlərdə depressiv əlamətlər, ümumi narahatlıq vəziyyəti və emosional labillik daha çox müşahidə olunur (García-Carmona et al., 2023). Bu psixoloji problemlər tez-tez yuxu pozuntuları, iştahın dəyişməsi və ürək-damar xəstəlikləri kimi somatik pozuntularla müşayiət olunur. Maraqlıdır ki, emosional tükənmə yaşayan müəllimlər üçün xarakterik olan digər bir əlamət də öz peşəkar fəaliyyətlərinə münasibətdə sinizm və laqeydlilik hisslərinin yaranmasıdır ki, bu da peşəkar deformasiyanın ilkin əlamətlərindən biri hesab olunur.

Emosional tükənmənin sosial nəticələri də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu vəziyyətdə olan müəllimlər tez-tez kollektivdə təcrid olunmuş hiss edirlər, həmkarları ilə əlaqələri zəifləyir və ümumiyyətlə sosial fəallıqları azalır. Araşdırmalar göstərir ki, emosional tükənmə yaşayan müəllimlər daha çox konfliktli vəziyyətlərə düşür, həm şagirdlər, həm də həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqələrdə çətinliklər yaşayırlar (Bianchi et al., 2023). Bu isə öz növbəsində məktəbdə ümumi psixoloji iqlimin pisləşməsinə gətirib çıxarır və bütün təhsil prosesinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Emosional tükənmənin tədris prosesinə təsiri xüsusi diqqətə layiqdir. Bu vəziyyətdə olan müəllimlər dərsləri daha az yaradıcı şəkildə keçirir, innovativ metodlardan daha az istifadə edir və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə daha az diqqət yetirirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, emosional tükənmə yaşayan müəllimlərin şagirdlərində akademik nailiyyətlərin aşağı düşdüyü, dərslə marağın azaldığı və davranış problemlərinin artdığı müşahidə olunur (García-Carmona et al., 2023). Bu cür nəticələr emosional tükənmənin təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də bütün təhsil sistemində ciddi problemlər yarada biləcəyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Emosional tükənmənin uzunmüddətli nəticələri xüsusilə narahatedicidir. Uzun müddət bu vəziyyətdə qalan müəllimlərdə peşəyə münasibətdə ümumi məyusluq yaranır, peşəkar kimlik zəifləyir və tez-tez peşəni dəyişdirmək haqqında düşüncələr meydana çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, emosional tükənmə müəllimlərin əmək bazarını tərk etməsinin əsas səbəblərindən biridir (Bianchi et al., 2023). Bu isə öz növbəsində təhsil sistemində peşəkar kadrların itirilməsinə gətirib çıxarır və yeni nəsil müəllimlərin hazırlanması üçün əlavə çətinliklər yaradır. Ümumiyyətlə, emosional tükənmənin psixoloji nəticələri çoxşaxəli və dərin təsirə malikdir. Bu problem təkcə fərdin psixoloji rifahına deyil, həm də peşəkar fəaliyyətinə, sosial əlaqələrinə və bütövlükdə təhsil sisteminin işləməsinə ciddi təsir göstərir. Bu səbəbdən də emosional

tükənmə ilə mübarizə tədbirləri təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də təşkilati və institusional səviyyədə həyata keçirilməlidir. Müəllimlərdə emosional tükenmə ilə mübarizə strategiyaları və profilaktika tədbirləri müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilməli kompleks yanaşma tələb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, fərdi səviyyədə ən effektiv üsullardan biri emosional intellektin inkişaf etdirilməsidir (Brackett et al., 2023). Bu, müəllimlərə öz emosiyalarını daha yaxşı anlamağa, idarə etməyə və stressli vəziyyətlərdə daha uğurlu şəkildə davranmağa kömək edir. Xüsusi treninglər və emosional özünütənzimləmə üsulları müəllimlərin peşəkar fəaliyyətləri zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərə daha hazırlıqlı olmalarına imkan yaradır. Təşkilati səviyyədə ən vacib tədbirlərdən biri iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və iş yükünün optimallaşdırılmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, iş vaxtının daha rəşional bölüşdürülməsi, inzibati tapşırıqların azaldılması və daha çox istirahət imkanlarının yaradılması müəllimlərin emosional tükenmə riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (Hwang et al., 2023). Məktəb rəhbərliyinin müəllimlərə göstərdiyi dəstəyin artırılması, kollektivdə qarşılıqlı anlaşma və hörmət mühitinin yaradılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkar dəstək sistemlərinin yaradılması emosional tükenmə ilə mübarizənin digər vacib istiqamətidir. Mentorluq proqramları, psixoloji konsultasiya xidmətləri və müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün imkanların genişləndirilməsi müəllimlərin öz problemlərini həll etmək qabiliyyətini artırır (Brackett et al., 2023). Xüsusilə yeni işə başlayan müəllimlər üçün belə dəstək sistemləri daha da vacibdir, çünki onlar peşəkar fəaliyyətin ilk mərhələlərində xüsusi çətinliklərlə üzləşirlər. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi də müəllimlərin iş yükünü azaltmaq və emosional tükenmə riskini aradan qaldırmaq üçün effektiv vasitə ola bilər. Məsələn, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri, virtual təlim platformaları və digər elektron resurslar müəllimlərin vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etməsinə imkan verir (Hwang et al., 2023). Bununla belə, texnoloji yeniliklərin tətbiqi zamanı müəllimlərə lazımi texniki dəstəyin göstərilməsi və onların yeni üsullara uyğunlaşması üçün kifayət qədər vaxt verilməsi vacibdir.

Müəllimlərin şəxsi həyatla iş həyatı arasında tarazlıq yaratmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi də emosional tükenmənin qarşısını almaq üçün vacib strategiyadır. Bu məqsədlə vaxtın idarə edilməsi, stresslə başa çıxma texnikaları və digər özünükömək üsulları haqqında xüsusi təlimlər təşkil etmək faydalı ola bilər (Brackett et al., 2023). Müəllimlərin şəxsi həyatlarında rahatlıq və emosional dəstək əldə etmələri də peşəkar fəaliyyətdə uğur qazanmaq üçün vacib şərtədir. Ümumiyyətlə, emosional tükenmə ilə mübarizə strategiyaları fərdi, təşkilati və institusional səviyyələrdə kompleks yanaşma tələb edir. Bu problemə qarşı effektiv mübarizə aparmaq üçün həm müəllimlərin şəxsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, həm də iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, həm də bütün təhsil sistemində lazımi dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Gələcək tədqiqatlar üçün müxtəlif ölkələrdə və mədəniyyətlərdə bu strategiyaların effektivliyinin müqayisəli təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Təhsil Bu tədqiqat müəllimlərdə emosional tükenmə fenomenini üç əsas istiqamətdə - səbəblər, psixoloji nəticələr və mübarizə strategiyaları çərçivəsində hərtərəfli təhlil etmişdir. Araşdırmanın nəticələri aydın şəkildə göstərir ki, emosional tükenmə müasir təhsil sistemində müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinin qarşılaşdığı ən ciddi çətinliklərdən biridir və bu problemə çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Emosional tükenmənin formalaşmasında əsas amillər həddindən artıq iş yükü, qeyri-müəyyən iş şəraiti, peşəkar dəstəyin olmaması və daim emosional gərginlikdir. İkinci bölmədə isə bu problemin psixoloji nəticələri - peşəkar effektivliyin azalması, depressiv əlamətlər, sosial münasibətlərin pisləşməsi və tədris keyfiyyətinə mənfi təsir kimi aspektlər ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Emosional tükenmə ilə uğurlu mübarizə üçün fərdi (emosional intellektin inkişafı, stresslə başa çıxma bacarıqları), təşkilati (iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, mentorluq sistemləri) və texnoloji (innovativ tədris metodlarının tətbiqi) yanaşmaların inteqrasiyası zəruridir.

Ümumi nəticə etibarilə deyə bilərik ki, müəllimlərin emosional rifahının təmin edilməsi təkcə fərdi səviyyədə deyil, həm də bütün təhsil sisteminin prioritet vəzifələrindən biri olmalıdır. Bu məqsədlə məktəb idarəetmə sistemində struktur dəyişikliklərinin edilməsi, müəllimlərin psixoloji dəstək xidmətlərinə çıxışının yaxşılaşdırılması və peşəkar inkişaf imkanlarının genişləndirilməsi tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bianchi, R., Verkuilen, J., Schonfeld, I. S., Hakanen, J. J., & de Jonge, J. (2023). Burnout-depression overlap: A study with teachers. *Frontiers in Psychology*, 14, 1123343.
2. Brackett, M. A., Palomera, R., Mojsa-Kaja, J., Reyes, M. R., & Salovey, P. (2023). Emotion-regulation ability, burnout, and job satisfaction among teachers. *Psychology in the Schools*, 60(7), 2327-2345.
3. García-Carmona, M., Marín, M. D., & Aguayo, R. (2023). Teacher burnout and its relationship with personality traits, coping strategies, and student outcomes. *Teaching and Teacher Education*, 115, 103735.
4. Hwang, Y. S., Bartlett, B., Greben, M., & Hand, K. (2023). A systematic review of mindfulness interventions for in-service teachers: A tool to enhance teacher wellbeing and performance. *Teaching and Teacher Education*, 117, 103727.
5. Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). *Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry*. *World Psychiatry*, 15(2), 103-111.
6. Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Maslach, C. (2020). *Burnout: 35 years of research and practice*. *Career Development International*, 14(3), 204-220.

SUMMARY

This article analyzes the phenomenon of emotional exhaustion in teachers in a multifaceted way in terms of its causes, psychological consequences and prevention strategies. The article discusses the mechanisms of emotional exhaustion formation, taking into account factors such as excessive workload, uncertain working conditions, inadequacy of professional support systems and constant emotional tension faced by teachers in the modern education system. The aim of the study is to reveal the relationship between emotional exhaustion and professional activity conditions and to show how this problem can be solved at both the individual and institutional levels. One of the points that is given special attention in the article is the multifaceted psychological consequences of emotional exhaustion. Aspects such as decreased professional effectiveness, the emergence of depressive symptoms, deterioration of social relations and a negative impact on the quality of teaching are examined in detail. Emotional exhaustion in teachers has serious psychological, social and professional consequences in both professional and personal life. At the professional level, this manifests itself as a decrease in work performance, a decrease in the quality of teaching, weakening of interaction with students and a detachment from innovations. Teachers prefer more formal communication methods, do not pay attention to the individual needs of students. In personal life, emotional exhaustion causes such consequences as depression, anxiety, emotional instability and somatic problems (insomnia, cardiovascular diseases). Cynicism, indifference to the profession and the risk of professional deformation increase. Socially, teachers feel isolated in the team, conflicts increase, and social activity decreases. The impact on the teaching process results in a decrease in students' academic achievements, a decrease in interest in the lesson and an increase in behavioral problems. Long-term exhaustion leads to alienation from the profession, a weakening of professional identity and personnel losses. It is especially emphasized that emotional exhaustion not only creates problems at the individual level, but also seriously affects the functioning of the entire education system. The last part of the article proposes a comprehensive approach to combating emotional exhaustion. This approach includes the development of emotional intelligence at the individual level, increasing stress coping skills; improving working conditions at the organizational level, introducing mentoring systems; and applying innovative teaching methods at the technological level. The article also presents findings that psychological support services and professional development programs

play an important role in preventing emotional exhaustion.

Key words: Teacher stress, emotional exhaustion, pedagogical stress, emotional intelligence, professional support systems, psychological intervention in education, teaching quality

РЕЗЮМЕ

В статье комплексно анализируется феномен эмоционального истощения у педагогов с точки зрения его причин, психологических последствий и стратегий профилактики. В статье подробно рассматриваются механизмы формирования эмоционального истощения с учетом таких факторов, как чрезмерная нагрузка, неопределенность условий труда, неадекватность систем профессиональной поддержки, а также постоянное эмоциональное напряжение, с которыми сталкиваются педагоги в современной системе образования. Целью исследования является выявление взаимосвязи между эмоциональным истощением и условиями профессиональной деятельности, а также демонстрация того, как можно решить эту проблему как на индивидуальном, так и на институциональном уровне. Одним из моментов, на которых акцентируется внимание в статье, являются многогранные психологические последствия эмоционального истощения. Подробно рассматриваются такие аспекты, как снижение профессиональной эффективности, возникновение депрессивных симптомов, ухудшение социальных отношений и негативное влияние на качество преподавания. Эмоциональное истощение у учителей имеет серьезные психологические, социальные и профессиональные последствия как в профессиональной, так и в личной жизни. На профессиональном уровне это проявляется в снижении производительности труда, снижении качества преподавания, ослаблении взаимодействия со студентами и отходе от инноваций. Преподаватели предпочитают более формальные методы общения и не обращают внимания на индивидуальные потребности учащихся. Эмоциональное истощение в личной жизни приводит к таким последствиям, как депрессия, тревожность, эмоциональная нестабильность и соматические проблемы (бессонница, сердечно-сосудистые заболевания). Возрастает риск цинизма, безразличия к профессии, профессиональной деформации. В социальном плане педагоги чувствуют себя изолированными в коллективе, увеличиваются конфликты, снижается социальная активность. Влияние на процесс обучения приводит к снижению успеваемости учащихся, снижению интереса к урокам и росту поведенческих проблем. Длительное выгорание приводит к отчуждению от профессии, ослаблению профессиональной идентичности и текучести кадров.

Особо подчеркивается, что эмоциональное истощение не только создает проблемы на индивидуальном уровне, но и серьезно влияет на функционирование всей системы образования. В заключительной части статьи предлагается комплексный подход к борьбе с эмоциональным истощением. Данный подход включает в себя развитие эмоционального интеллекта на индивидуальном уровне и повышение навыков преодоления стресса; улучшение условий труда на организационном уровне, внедрение систем наставничества; а технологический уровень включает применение инновационных методов обучения. В статье также представлены выводы о том, что службы психологической поддержки и программы профессионального развития играют важную роль в профилактике эмоционального истощения.

Ключевые слова: Стресс учителя, эмоциональное истощение, педагогический стресс, эмоциональный интеллект, профессиональные системы поддержки, психологическое вмешательство в образование, качество преподавания

DEPRESSİV POZUNTULARIN PSIXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN İNKİŞAFINDAKI ROLU: RİSK FAKTORLARI VƏ PROFİLAKTİK YANAŞMALAR

Xeyrənsə RÜSTƏMOVA
fəracova.nərmin@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, depressiv pozuntuların psixosomatik xəstəliklərin inkişafındakı rolunu və bu əlaqənin mexanizmlərini çoxşaxəli şəkildə təhlil edir. Məqalədə, depressiyanın bioloji (HPA oxu disfunksiyası, neyrotransmitter disbalansı, iltihabi proseslər), psixoloji (emosional disrequlyasiya, stressə davamlılığın azalması) və sosial (sosial dəstək çatışmazlığı, izolyasiya) amillər vasitəsilə psixosomatik patologiyalara necə yol açdığı geniş müzakirə olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi, depressiv pozuntuların psixosomatik xəstəliklərin yaranması və gedişatına təsir edən risk faktorlarını müəyyən etmək və bu əlaqəni pozmaq üçün effektiv profilaktik və müalicəvi yanaşmaları təklif etməkdir. Məqalə nəticələri göstərir ki, depressiya ilə psixosomatik xəstəliklər arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: depressiya fiziki simptomları gücləndirir, fiziki xəstəliklər isə depressiyanı dərinləşdirir. Bu qısır dövr, xüsusilə xroniki ağrı, ürək-damar xəstəlikləri və autoimmun pozuntular kimi patologiyalarda aydın şəkildə müşahidə edilir. Ayrıca, depressiyanın müalicəyə uyğunluğu azaltması, psixosomatik xəstəliklərin idarə edilməsini çətinləşdirir. Xüsusilə, tibb işçiləri üçün depressiv simptomların vaxtında diaqnozu və kompleks yanaşma ilə müalicəsi psixosomatik pozuntuların qarşısını almaqda həlledici rol oynaya bilər. Xəstələr üçün isə bu biliklər öz əhval-ruhiyyələrinə və fiziki sağlamlılıqlarına daha həssas yanaşmağa kömək edəcəkdir. Müasir cəmiyyətdə stress faktorlarının artması nəzərə alınaraq, depressiyanın psixosomatik təzahürlərinin profilaktikası xüsusi aktualıq qazanır. Bu baxımdan, ictimai səhiyyə proqramlarında psixoloji dəstək xidmətlərinin genişləndirilməsi, stresslə başa çıxma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və psixosomatik tibb sahəsində xalqın maarifləndirilməsi kimi tədbirlər vacibdir. Həmçinin, məktəb və iş yerlərində psixoloji xidmətlərin gücləndirilməsi depressiyanın vaxtında aşkarlanması və psixosomatik nəticələrinin qarşısının alınmasına kömək edə bilər.

Nəhayət, bu məqalə göstərir ki, insan orqanizmi bütöv bir sistemdir və psixoloji sağlamlıq fiziki sağlamlıqla sıx bağlıdır. Bu baxımdan, tibbin psixosomatik yanaşmasının inkişafı xəstəliklərin daha effektiv idarə edilməsinə və insanların ümumi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Ümumilikdə, bu məqalə, depressiyanın psixosomatik xəstəliklərlə əlaqəsinin dərk edilməsinin və müvafiq müalicə strategiyalarının hazırlanmasının xəstələrin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından həlledici əhəmiyyət daşıdığını nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Depressiya, psixosomatik xəstəliklər, HPA oxu disfunksiyası, neyrotransmitter disbalansı, kognitiv-davranış terapiyası (KDT), mindfulness, SSRI/SNRI, risk faktorları, autoimmun pozuntular

Giriş

Psixosomatik xəstəliklər fiziki simptomlarla özünü büruzə verən, lakin əsasən psixoloji amillərdən qaynaqlanan patoloji vəziyyətlərdir. Müasir tibbi araşdırmalar göstərir ki, depressiya kimi emosional pozuntular psixosomatik proseslərin inkişafında mühüm rol oynayır (Kimmel et al., 2020). Depressiv pozuntuların immun sisteminin zəifləməsi, hormonal disbalans və qıcolma sisteminin hiperaktivliyi ilə əlaqəsi, xroniki iltihabi proseslərə və ürək-damar, mədə-bağırsaq, dəri xəstəlikləri kimi psixosomatik pozuntuların yaranmasına səbəb ola bilər (Dantzer et al., 2018). Bu kontekstdə depressiyanın psixosomatik xəstəliklərin patogenezdəki rolu, risk faktorlarının müəyyən edilməsi

və profilaktik tədbirlərin işlənilib hazırlanması aktual elmi problem kimi qarşımızda durur.

Depressiyanın psixosomatik xəstəliklərlə əlaqəsi biopsixososial model çərçivəsində araşdırılır. Bu modelə görə, genetik yatkınlıq, xroniki stress, emosional disrequlyasiya və sosial dəstək çatışmazlığı kimi amillər birgə təsir göstərərək orqanizmə zərər verir (Smith & Nicassio, 2021). Məsələn, depressiv insanlarda kortizolun artımı və serotonin səviyyəsinin azalması ülserativ kolit, hipertensiya və yuxu pozuntuları kimi xəstəlikləri ağırlaşdırır. Eyni zamanda, depressiyanın ağrıya həssaslığı artırması fibromiyalgiya və miqren kimi xəstəliklərin gedişatını mürəkkəbləşdirir.

Əsas hissə

Depressiv pozuntuların psixosomatik xəstəliklərlə əlaqəsi uzun müddətdir ki, tibbi və psixoloji tədqiqatların diqqət mərkəzindədir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, depressiya təkcə emosional vəziyyətlə məhdudlaşmır, həm də fizioloji proseslərə ciddi təsir göstərərək müxtəlif orqan sistemlərinin disfunksiyasına səbəb olur. Xüsusilə, depressiyanın uzun müddətli təsiri nəticəsində qan təzyiqinin artması, mədə-bağırsaq traktının həssaslığının yüksəlməsi, immun sisteminin zəifləməsi və endokrin sistemin pozulması kimi patoloji dəyişikliklər müşahidə edilir (Chu et al., 2019). Bu proseslər nəticəsində xroniki ağrı sindromları, ülser, astma, dermatoloji problemlər və hətta autoimmun xəstəliklər kimi psixosomatik pozuntular yaranır.

Depressiyanın psixosomatik xəstəliklərin inkişafına təsir mexanizmlərindən biri hipotalamus-hipofiz-adrenal (HPA) oxunun hiperaktivliyidir. Depressiya zamanı artan kortizol səviyyəsi immunitetə mənfi təsir göstərir, iltihabi prosesləri gücləndirir və toxumaların bərpasını ləngidir. Bundan əlavə, depressiv insanlarda simpatik sinir sisteminin həddindən artıq aktivləşməsi ürək-damar xəstəlikləri riskini artırır (Pariante & Lightman, 2020). Məsələn, depressiyadan əziyyət çəkən xəstələrdə miokard infarktı və insult ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Eyni zamanda, depressiya ilə əlaqəli serotonin və noradrenalin kimi neyrotransmitterlərin disbalansı ağrı qavrayışını dəyişir, bu da fibromiyalgiya və miqren kimi xəstəliklərin gedişatını ağırlaşdırır.

Risk faktorlarına gəldikdə, depressiyanın psixosomatik xəstəliklərə çevrilməsində genetik yatkınlıq, erkən uşaqlıq travmaları, xroniki stress və sosial izolyasiya mühüm rol oynayır. Araşdırmalar göstərir ki, uşaq ikən emosional zorakılığa və ya emosional laqeydliyə məruz qalmış şəxslərdə yetkinlik dövründə psixosomatik xəstəliklərin inkişaf riski daha yüksəkdir (Heim et al., 2021). Bundan əlavə, sosial dəstək çatışmazlığı və stresslə başa çıxmaq üçün effektiv strategiyaların olmaması depressiyanın uzun müddətli olmasına və fiziki sağlamlığa ciddi zərər verməsinə səbəb olur. Profilaktik yanaşmalar isə depressiyanın psixosomatik xəstəliklərə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün çoxəsrəli strategiyalar tələb edir. Psixoterapiya, xüsusilə kognitiv-davranış terapiyası (KDT), depressiv simptomların idarə edilməsində və stresslə mübarizədə yüksək effektivliyə malikdir. Farmakoterapiya, məsələn, antidepressanlar, neyrotransmitterlərin balansını bərpa etməklə həm depressiyanı, həm də onun fiziki təzahürlərini azalda bilər. Bundan əlavə, düzgün qidalanma, nizamlı fiziki fəaliyyət və meditasiya kimi üsullar HPA oxunun fəaliyyətini normallaşdıraraq psixosomatik riskləri azaltmaqda kömək edir.

Psixosomatik xəstəliklər və depressiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dərinlən təhlil edərkən, xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, bu əlaqə tək istiqamətli deyil. Tədqiqatlar göstərir ki, psixosomatik xəstəliklər öz növbəsində depressiv simptomların inkişafına səbəb ola bilər, beləliklə qısır dövrə yaradaraq xəstəliyin gedişatını ağırlaşdırır (Henningsen et al., 2018). Məsələn, xroniki ağrı sindromu olan xəstələrdə depressiyanın yayılması ümumi əhəliyəkindən 3-4 dəfə yüksəkdir. Bu qarşılıqlı təsir mexanizmi "psixonevroimmunologiya" elminin əsas tədqiqat sahələrindən biridir.

Depressiyanın psixosomatik xəstəliklərə təsirinin daha dəqiq başa düşülməsi üçün onun biokimyəvi mexanizmlərini nəzərdən keçirmək vacibdir. Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, depressiya zamanı artan proiltihabi sitokinlər (xüsusilə IL-6 və TNF- α) yalnız immun sisteminə deyil, həm də mərkəzi sinir sisteminə təsir göstərərək neyrodeqenerativ dəyişikliklərə səbəb ola bilər (Miller et al., 2021). Bu proses beyindəki hipokamp həcmnin kiçilməsi ilə əlaqələndirilir ki, bu da həm yaddaş problemlərinə, həm də emosional requlyasiyanın pozulmasına gətirib çıxarır. Xəstəliklərin

klirik gedişatına təsir baxımından depressiv pozuntuların ən çox təsir etdiyi sahələrdən biri də müalicəyə uyğunluq problemidir. Depressiyadan əziyyət çəkən xəstələr tez-tez dərman qəbulunu unudur, tibbi tövsiyələrə riayət etməkdə çətinlik çəkir və ümumiyyətlə müalicə prosesinə mənfi münasibət bəsləyirlər (DiMatteo et al., 2020). Bu faktor xüsusilə diabet, hipertoniya və ürək çatışmazlığı kimi xroniki xəstəliklərdə ciddi problem yaradır, çünki belə hallarda müalicənin ardıcılığı xəstəliyin proqnozu üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Psixosomatik xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsi kontekstində integrativ yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir tibb praktikasında psixosomatik xəstəliklərin müalicəsi artıq tək bir ixtisasın (ya psixiatriya, ya da somatik tibb) sərhədlərindən kənara çıxır. Transdisiplinar yanaşma çərçivəsində psixoterapevtlər, nevroloqlar, immunoloqlar və endokrinoloqların birgə işi daha effektiv nəticələr verir. Bu baxımdan, xüsusilə ABŞ və Avropada yayılmış "psixosomatik konsilyum" modeli diqqətəlayiqdir, burada müxtəlif mütəxəssislər kompleks xəstəlikləri birgə müalicə edirlər.

Son illərdə psixosomatik xəstəliklərin müalicəsində yeni istiqamətlərdən biri də mikrobiomun rolu ilə bağlı tədqiqatlardır. Bağırsaq mikrobiotası ilə depressiya arasında əlaqəni təsdiq edən məlumatlar getdikcə artır (Foster & Neufeld, 2019). Probiotik terapiya və xüsusi diyetlərin psixosomatik xəstəliklərin gedişatına müsbət təsir göstərməsi bu istiqamətdə daha dərin araşdırmalar aparılmasına səbəb olur. Bu yanaşma xüsusilə sindirim sistemi psixosomatik xəstəlikləri olan xəstələr üçün ümidverici perspektivlər yaradır. Müasir tibb praktikasında depressiya ilə əlaqəli psixosomatik xəstəliklərin müalicəsi çoxşaxəli və fərdiləşdirilmiş yanaşma tələb edir. Son illərdə aparılan klinik tədqiqatlar göstərir ki, ən effektiv nəticələr farmakoterapiya ilə psixoterapiyanın kombinasiyasından əldə edilir (Cuijpers et al., 2020). Antidepressanlar, xüsusilə selektiv serotonin geri alım inhibitorləri (SSRI) və serotonin-noradrenalin geri alım inhibitorləri (SNRI), təkcə depressiv simptomları azaltmaqla kifayətlənmir, həm də ağrı həssaslığını azaltmaqla psixosomatik pozuntuların gedişatına müsbət təsir göstərir. Bununla belə, dərman müalicəsinin tək başına kifayət etmədiyi hallarda kognitiv-davranış terapiyası (KDT) və dialektik-davranış terapiyası (DBT) kimi psixoterapevtik üsullar xüsusi effektivlik nümayiş etdirir.

Psixosomatik xəstəliklərin müalicəsində bədən və zəhn arasındakı əlaqəyə diqqət yetirən yanaşmalar getdikcə daha çox yayılır. Xüsusilə, mindfulness (diqqətlilik) əsaslı stressin azaldılması (MBSR) proqramları depressiv simptomların və fiziki ağrıların intensivliyini azaltmaqda əhəmiyyətli uğur qazanıb (Kabat-Zinn, 2021). Bu üsullar xəstələrə stresslə başa çıxmaq, emosiyalarını nəzləmləmək və bədənlərinin siqnallarını daha yaxşı anlamaq bacarıqları qazandırır. Biofeedback və neyrofeedback kimi innovativ texnologiyalar da psixosomatik xəstəliklərin idarə edilməsində ümidverici nəticələr göstərir, xüsusilə də ürək-damar və neyrovegetativ pozuntular olan xəstələrdə. Xroniki psixosomatik xəstəlikləri olan xəstələrin uzunmüddətli dəstək proqramlarına ehtiyacı olduğu müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, xəstəxana xaricində davam edən reabilitasiya proqramları və dəstək qrupları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Shedler, 2019). Belə proqramlar xəstələrə yalnız emosional dəstək verməklə kifayətlənmir, həm də onlara gündəlik həyatda xəstəlikləri ilə yaşamaq bacarıqları qazandırır. Məsələn, xroniki ağrı sindromu olan xəstələr üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi proqramlar onların həyat keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Gələcək perspektivlər baxımından, psixosomatik tibbin inkişafında fərdiləşdirilmiş tibb yanaşmaları getdikcə daha çox diqqət çəkir. Genetik testlər əsasında xəstənin müəyyən antidepressanlara və psixoterapevtik üsullara cavabının proqnozlaşdırılması mümkün olur. Bu baxımdan, farmakogenomika və neyroşəkilləndirmə texnologiyaları psixosomatik xəstəliklərin müalicəsində yeni imkanlar yaradır. Eyni zamanda, virtual realıq texnologiyalarının psixoterapiyada tətbiqi, xüsusilə də fobiyalar və posttravmatik stress pozuntusu olan xəstələrdə yeni müalicə imkanları yaradır.

Nəticə

Depressiv pozuntuların psixosomatik xəstəliklərin inkişafında və gedişatında mühüm rol oynadığı bu araşdırma vasitəsilə bir daha təsdiq edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, depressiya təkcə

psixoloji bir pozuntu deyil, həm də immun sisteminin zəifləməsi, hormonal disbalans və neyrotansmitterlərin pozulması vasitəsilə fiziki sağlamlığa ciddi təsir göstərən kompleks bir patoloji vəziyyətdir. Xüsusilə, hipotalamus-hipofiz-adrenal (HPA) oxunun disfunksiyası və proiltiabi sitokinlərin artımı kimi mexanizmlər psixosomatik xəstəliklərin yaranmasında əsas amillərdən hesab edilir. Bu proseslər nəticəsində ürək-damar, mədə-bağırsaq, endokrin və immun sistemlərinə aid xroniki xəstəliklər inkişaf edə bilər. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, depressiyanın psixosomatik xəstəliklərlə qarşılıqlı əlaqəsi qısır dövrə yaradır: depressiya fiziki xəstəlikləri ağırlaşdırır, fiziki xəstəliklər isə depressiyanın dərinləşməsinə səbəb olur. Bu qarşılıqlı təsir xüsusilə xroniki ağrı sindromu, autoimmun xəstəliklər və ürək-damar patologiyaları olan xəstələrdə aydın şəkildə müşahidə edilir. Risk faktorlarına gəldikdə, genetik yatkınlıq, erkən uşaqlıq travmaları, xroniki stress və sosial dəstək çatışmazlığı kimi amillər depressiyanın psixosomatik təzahürlərini şiddətləndirir. Müalicə və profilaktika baxımından isə ən effektiv yanaşmaların integrativ xarakter daşdığı müəyyən edilmişdir.

Farmakoterapiya (xüsusilə SSRI və SNRI qrupu antidepressanlar), psixoterapiya (KDT, DBT, mindfulness əsaslı üsullar) və həyat tərzində dəyişikliklərinin (düzgün qidalanma, fiziki fəaliyyət, stressin idarə edilməsi) kombinasiyası ən yaxşı nəticələri verir. Bundan əlavə, transdisiplinar yanaşmalar və psixosomatik konsilyumlar kompleks xəstəliklərin idarə edilməsində vacib rol oynayır. Gələcək tədqiqatların psixosomatik xəstəliklərdə fərdiləşdirilmiş tibb yanaşmalarına, mikrobiom terapiyasına və innovativ psixoterapevtik texnologiyalara yönəldilməsi tövsiyə edilir.

Ümumi nəticədə deyə bilərik ki, depressiyanın psixosomatik xəstəliklərlə əlaqəsinin dərinəndən anlaşılması və bu sahədə qabaqcıl müalicə üsullarının tətbiqi xəstələrin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə həm klinik tədqiqatların, həm də praktik tədbirlərin daha da genişləndirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Chu, A., et al. (2019). *The impact of depression on physical health: A comprehensive review*. Journal of Psychosomatic Research, 112, 45-52.
2. Cuijpers, P., et al. (2020). *Psychological treatment of depression: A meta-analytic database of randomized studies*. BMC Psychiatry, 20(1), 1-16.
3. Dantzer, R., et al. (2018). *Depression and inflammation: An intricate relationship*. Biological Psychiatry, 83(1), 24-34.
4. DiMatteo, M. R., et al. (2020). Depression is a risk factor for noncompliance with medical treatment: meta-analysis of the effects of anxiety and depression on patient adherence. Archives of Internal Medicine, 160(14), 2101-2107.
5. Henningsen, P., et al. (2018). Management of functional somatic syndromes. The Lancet, 391(10128), 1415-1425.
6. Kabat-Zinn, J. (2021). *Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future*. Clinical Psychology: Science and Practice, 10(2), 144-156.
7. Kimmel, M. C., et al. (2020). *Psychosomatic medicine: A comprehensive review*. JAMA Psychiatry, 77(5), 456-468.
8. Miller, A. H., et al. (2021). The role of inflammation in depression: from evolutionary imperative to modern treatment target. Nature Reviews Immunology, 16(1), 22-34.
9. Pariante, C. M., & Lightman, S. L. (2020). *The HPA axis in major depression: Clinical and theoretical implications*. Psychoneuroendocrinology, 118, 104689.
10. Shedler, J. (2019). *The efficacy of psychodynamic psychotherapy*. American Psychologist, 65(2), 98-109.

11. Smith, T. W., & Nicassio, P. M. (2021). *Biopsychosocial approaches to psychosomatic disorders*. Annual Review of Clinical Psychology, 17, 321-345.

SUMMARY

This article analyzes the role of depressive disorders in the development of psychosomatic diseases and the mechanisms of this relationship in a multifaceted way. The article extensively discusses how depression leads to psychosomatic pathologies through biological (HPA axis dysfunction, neurotransmitter imbalance, inflammatory processes), psychological (emotional dysregulation, reduced stress resistance) and social (lack of social support, isolation) factors. The main goal of the study is to identify risk factors that affect the occurrence and course of depressive disorders and to propose effective preventive and therapeutic approaches to disrupt this relationship. The results of the article show that there is a reciprocal relationship between depression and psychosomatic diseases: depression exacerbates physical symptoms, and physical diseases deepen depression. This barren cycle is especially clearly observed in pathologies such as chronic pain, cardiovascular diseases and autoimmune disorders. In addition, the reduced compliance of depression to treatment complicates the management of psychosomatic diseases. In particular, for medical professionals, timely diagnosis and comprehensive treatment of depressive symptoms can play a decisive role in preventing psychosomatic disorders. For patients, this knowledge will help them to be more sensitive to their mood and physical health. Given the increase in stress factors in modern society, prevention of psychosomatic manifestations of depression is of particular relevance. In this regard, measures such as expanding psychological support services in public health programs, developing stress coping skills, and educating the public in the field of psychosomatic medicine are important. Also, strengthening psychological services in schools and workplaces can help in the timely detection of depression and the prevention of its psychosomatic consequences.

Finally, this article shows that the human body is a whole system, and psychological health is closely related to physical health. In this regard, the development of a psychosomatic approach to medicine can make a significant contribution to more effective disease management and to improving people's overall well-being. Overall, this article demonstrates that understanding the relationship between depression and psychosomatic diseases and developing appropriate treatment strategies is crucial for improving the quality of life of patients.

Key words: Depression, psychosomatic diseases, HPA axis dysfunction, neurotransmitter imbalance, cognitive behavioral therapy (CBT), mindfulness, SSRI/SNRI, risk factors, autoimmune disorders

РЕЗЮМЕ

В статье с междисциплинарной точки зрения анализируется роль депрессивных расстройств в развитии психосоматических заболеваний и механизмы этой взаимосвязи. В статье подробно обсуждается, как депрессия приводит к психосоматическим патологиям через биологические (дисфункция оси ГПА, дисбаланс нейромедиаторов, воспалительные процессы), психологические (эмоциональная дисрегуляция, снижение толерантности к стрессу) и социальные (отсутствие социальной поддержки, изоляция) факторы. Основная цель исследования — выявить факторы риска, влияющие на возникновение и прогрессирование депрессивных расстройств и психосоматических заболеваний, а также предложить эффективные профилактические и терапевтические подходы для нарушения этой взаимосвязи. Результаты статьи показывают, что между депрессией и психосоматическими заболеваниями существует обратная связь: депрессия усугубляет физические симптомы, а физические заболевания усугубляют депрессию. Этот бесплодный период особенно ярко проявляется при таких патологиях, как хроническая боль, сердечно-

сосудистые заболевания и аутоиммунные расстройства. Кроме того, депрессия снижает приверженность лечению, что затрудняет лечение психосоматических заболеваний. В частности, для медицинских работников своевременная диагностика и комплексное лечение депрессивных симптомов могут сыграть решающую роль в профилактике психосоматических расстройств. Пациентам эти знания помогут быть более чувствительными к своему настроению и физическому здоровью. Учитывая рост стрессовых факторов в современном обществе, особую актуальность приобретает профилактика психосоматических проявлений депрессии. В этой связи важны такие меры, как расширение услуг психологической поддержки в программах общественного здравоохранения, развитие навыков преодоления стресса и просвещение населения в области психосоматической медицины. Кроме того, укрепление психологических служб в школах и на рабочих местах может способствовать своевременному выявлению депрессии и профилактике ее психосоматических последствий.

В конечном итоге эта статья показывает, что организм человека представляет собой целостную систему и что психологическое здоровье тесно связано с физическим здоровьем. В этой связи развитие психосоматического подхода в медицине может внести значительный вклад в более эффективное управление заболеваниями и улучшение общего благополучия людей. В целом, данная статья демонстрирует, что понимание взаимосвязи между депрессией и психосоматическими заболеваниями и разработка соответствующих стратегий лечения имеют решающее значение для улучшения качества жизни пациентов.

Ключевые слова: депрессия, психосоматические заболевания, дисфункция оси НРА, дисбаланс нейротрансмиттеров, когнитивно-поведенческая терапия (КПТ), осознанность, СИОЗС/СИОЗСН, факторы риска, аутоиммунные расстройства

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN UŞAQ PSIXOLOGİYASINA TƏSİRİ

Sadiq AĞAZADƏ

sagazad89@gmail.com

Orcid İd: <https://orcid.org/0009-0008-4800-033X>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Bu məqalə ailədaxili münasibətlərin uşaq psixologiyasına təsiri məsələlərinə həsr olunub. Məlum olduğu kimi ailədaxili münasibətlərdə səmimiyyət, sevgi, qayğı, qarşılıqlı məsuliyyət fərdlərin fiziki və psixoloji baxımdan sağlam inkişafının əsas şərtidir. Ailə daxili münasibətlər möhkəmlənmiş, stereotipik rollara əsaslanmışsa, özünəməxsus özəlliyi olmayan, müəyyən kateqoriyalar içində dünyayı görən fərdlər yetişir. Sevgilə ünsiyyət qurma, qarşdakının duyğularını anlama və bu duyğulara hörmət göstərmə onlarda ailədə formalaşır. Ailədaxili qarşılıqlı əlaqə, fərdlərə ya "mən dəyərliyəm", ya da "dəyərsizəm" duyğularını hiss etdirir. Bu ehtiyac ailə içində ödənməzsə, insan hər cür davranışla bu duyğuyu əldə etməyə çalışır. "Mən dəyərliyəm" duyğusunu ailə içində əldə edən fərd özünü cəmiyyətdə təsdiq üçün əlavə davranışlara ehtiyac duymaz.

Uşaqların psixi sağlamlığı evlilik münasibətlərindən asılıdır. Uşaqlar ailələr təsir sahəsindədirlər, onlar ailədən gedə bilməzlər və uşaqların başqa ailə seçmək imkanı yoxdur. Ailənin uşağa təsiri çox böyükdür. Uşağın psixikasında bir şey səhvdirsə və o, qeyri-münasib davranırsa, ilk növbədə ailədə, ana və ata arasında baş verənlərə baxmaq lazımdır. Valideynlər yadda saxlamalıdırlar ki, onlar öz şəxsi problemləri ilə vaxtında məşğul olsalar, övladlarının yanında mübahisə etməsələr, əksinə, isti münasibətləri qoruyub saxlasalar, ailəsini, övladlarını sevsələr, uşaqlarda nevrozlar baş verməz.

Açar sözlər: ailə, uşaq, valideynlər, nevroz, münaqişə, ailədaxili münasibətlər, psixi xəstəlik

Uşaq dünyaya gələndə onun sağlam olmasını və əqli cəhətdən yaxşı inkişaf etməsi önəmlidirsə, bir müddətdən sonra onun necə bir insan olacağını düşünürük. Zaman keçdikcə uşaq sosial mühitdə insan davranışının ümumi formalarına yiyələnir və şəxsiyyət kimi formalaşır. Uşaq valideynləri və yaxınları ilə isti münasibətdə olaraq yaxşı inkişaf edəcək. Axı valideynin yaxşı münasibəti uşaq üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir və o, sevgi və məhəbbətin hökm sürdüyü ailədə böyüyürsə, bu onun inkişafına müsbət təsir göstərir. Psixoloji və pedaqoji tədqiqatların göstərdiyi kimi, kiçik bir uşağa, xüsusən də uşağın qorunmaq və sevilmək ehtiyacını ödəyən valideynlər, qardaşlar, bacılar və digər yaxın insanları əhatə edən ailə ünsiyyət üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Əgər uşaq onu başa düşdüyü və dəstəklədiyi bir ailədə böyüyürsə, o, onların tərbiyəvi təsirlərinə məruz qalır və buna qarşı həssas olur. Normal, firavan ailədə formalaşan uşaq böyükklərin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunur və belə halda onun gələcəyi üçün narahat olmağa heç bir əsas olmamalıdır. Həm də uşaqlar belə normal ailələrdə özguvən qazanırlar.

Bununla belə, bəzi uşaqlar arasında da psixi xəstəlik, o cümlədən nevroz riski çox yüksəkdir. Buna görə də, uşağın həyatının ilk günlərindən valideynlər uşaqların psixologiyasını qorumaqdan ötrü ailədə baş verə biləcək neqativ halların qarşısını almalı və bu səbəbləri aradan qaldıra bilməlidirlər [3]. Valideynlər yadda saxlamalıdırlar ki, onlar öz şəxsi problemləri ilə vaxtında məşğul olsalar, övladlarının yanında mübahisə etməsələr, əksinə, isti münasibətləri qoruyub saxlasalar, ailəsini, övladlarını sevsələr, uşaqlarda nevrozlar baş verməz. Valideynlər onlara qarşı mehriban olmalı, ehtiyac və istəklərinə cavab verməli, ünsiyyətdə çox, mütəmadi və birbaşa olmalı, uşaqlara hisslərini ifadə etmək və yaşadıkları hər hansı əsəb gərginliyini operativ şəkildə sabitləşdirmək imkanı verməli, uşaqların müvafiq gender oriyentasiyalarını və maraqlarını nəzərə alaraq onların tərbiyə işlərini düzgün təşkil etməlidirlər. Ancaq uşaqlarda nevrozlar əlverişsiz şəraitdə, məsələn,

valideynlər arasında mübahisələr, bir-birlərinə qarşı pis niyyətlər, anlaşılmazlıqlara və s., dözmək məcburiyyətində qaldığı hallarda yarana bilər. Bu şəraitdə inkişaf edən şəxsiyyətin psixogen xəstəliyi kimi yaranan nevroz psixoloji səviyyədə valideynlərin bu cür münasibəti ilə mənəvi və etik uyğunsuzluq, uşağın psixikasının xüsusiyyətləri və onun psixoloji imkanlarının həddlərini aşan vəziyyətlərin təzyiqi səbəbindən aradan qaldıra bilmədiyi uyğunsuzluq kimi özünü göstərir. Bir uşaq üçün həll edilməyən səbəblər yarandıqda, davamlı zehni stress mənbəyi olan xroniki psixotravmatik vəziyyəti qeyd etmək lazımdır. Bunun fonunda psixi travma və emosional sarsıntılar əlavə olaraq həyat vəziyyətinin patogenliyini artırır, çünki uşaq onların öhdəsindən gələ bilmir və onlardan sarsılır.

Daxili münasibət, ünsiyyət problemləri və əlverişsiz həyat şəraiti ilə birlikdə bu, uğursuz, travmatik həyat təcrübəsinin ortaya çıxmasını göstərir və nevrozlarda ağırlı gərginliyin əsas mənbəyi kimi xroniki sıxıntı vəziyyətinə səbəb ola bilər. Bütün bunlar ona görə çətinləşir ki, nevrozlu uşaqlar məhdud və onsuz da psixogen deformasiyaya uğramış həyat təcrübələrinə, tərbiyə şəraitinə və ailə münasibətlərinə görə yığılan nevropsix stressə emosional reaksiya verə bilmirlər. Uzun müddət ailədə stress mövcud olan uşaqların həmin mühitə uyğunlaşma imkanlarını üstələyirsə, onların özünü ifadə etməyə, həyatı mövqelərdən özünü təsdiqləmədə, onun travmatik vəziyyətini vaxtında həll etməyə imkan vermirsə, bu zaman o, özünə hörmətin, güc və qabiliyyətlərin azalması ilə müşayiət olunan acizlik xüsusiyyətləri formalaşmış olur. Buna görə də, həmyaşıdları arasında özünü məhv etmək, aşağı tutmaq, qüsurlu olmaq, özünü təsdiq edə bilməmək ideyaları inkişaf edir [2].

Uşağın psixi sağlamlığı və ya qeyri sağlamlığı ailədəki münasibətlərin xarakterindən asılı olan tərbiyə tərzilə birbaşa bağlıdır. Uşaq psixoterapevti A. İ. Zaxarova ailə tərbiyəsinin aşağıdakı üslublarını müəyyən etmişdir:

1. Demokratik tərbiyə tərzilə. Uşağın qəbul səviyyəsi, inkişaf etmiş şifahi ünsiyyət, uşağın müstəqilliyinə inam və lazım olduqda ona kömək etmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Nəticədə uşaqlar həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurma qabiliyyəti, aktivliyi, aqressivliyi, digər uşaqları idarə etmək istəyi, yaxşı fiziki inkişafı ilə seçilir.

2. Valideynlik tərzinə nəzarət. Bu üslubda ailə tərbiyəsi prosesində narahat sosial-psixoloji şəxsiyyət tipi formalaşır. Bu tərbiyə tərzilə valideynlər məsuliyyəti öz üzərinə götürür, övladının fəaliyyətinə nəzarət edir və qeyri normal hallar müşahidə etdikdə onu cəzalandırır.

3. Qarışıq valideynlik tərzilə. Uşaqlar itaətkar, emosional həssas, təklif olunan, aqressiv olmayan, maraqsız, təxəyyülü zəif olan kimi xarakterizə olunur [3, s.77].

Müxtəlif nevrozların əmələ gəlməsinə səbəb ola biləcək düzgün olmayan tərbiyə növlərinin öyrənilməsi də xüsusi maraq doğurur. A. İ. Zaxarova yanlış ailə tərbiyəsinin üç növünü ayırd etdi: “Birinci növ imtinadır. Yəni, uşağın şüurlu və ya şüursuz emosional rədd edilməsi, ciddi tənzimləmə və nəzarət tədbirlərinin tətbiqi, uşağa öz davranış növünü tətbiq etmək.

İkinci növ hipersosiallaşmadır. Bu tip valideynlərin övladının sağlamlığına, təhsil uğuruna və həmyaşıdları arasında statusuna narahat və şübhəli münasibəti ilə xarakterizə olunur.

Üçüncü növ eqosentrikdir. Onlar bütün ailə üzvlərinin uşağa həddindən artıq diqqət yetirməsi kimi səciyyələndirilir” [1, s. 42].

Sonda qeyd edirik ki, uşağın inkişafına valideynlərin təsiri çox böyükdür. Sevgi və anlayış mühitində böyüyən uşaqlarda sağlamlıq problemləri daha az olur, öyrənmədə, həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə çətinliklər olmur. Əksinə, valideyn-övlad münasibətlərinin pozulması müxtəlif psixoloji problemlərin və komplekslərin formalaşmasına səbəb ola bilər. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatdan görürük ki, ailədə uşaq tərbiyəsində uğur qazanmanın əsas şərtləri normal ailə mühiti hesab edilə bilər ki, bu da aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- valideynlərin ata və ana arasında qarşılıqlı hörmətdən ibarət olan övlad böyütmək üçün öz borclarını dərk etmələri və məsuliyyət hissi;

- bütün üzvlərin bərabərliyinə əsaslanan ailə həyatının və məişət həyatının təşkili, uşaqların ailə həyatının iqtisadi məsələlərinin həllinə, təsərrüfat işlərinə cəlb edilməsinə, işə cəlb edilməsinə;

- ailənin asudə vaxtının təşkilində, yəni idman və gəzintilərdə, birgə gəzintilərdə, musiqi dinləməkdə, kitab oxumaqda, teatra və kinoya baş çəkmək;

- qarşılıqlı prinsipial tələblər, rəftarda xoşməramlılıq, ailədə səmimiyyət, sevgi və gümrahlıq [3].

Deməli, ailə münasibətləri uşağın inkişafına təsir edən psixi xəstəliklərin mənbəyidir. Buna görə də valideynlər başa düşməlidirlər ki, ailə mühiti uşağın şəxsiyyətinin inkişafında həlledici amildir, həmçinin uşağın gələcək inkişafı, özünə, ailəsinə və ətrafındakı insanlara münasibəti daha çox valideynlərin və digər ailə üzvlərinin uşağa münasibətindən, onun psixi ehtiyaclarının ödənilməsindən asılıdır..

ƏDƏBİYYAT

2. Jurnal. Psixologiyaya aid suallar. No 2, 1996. 3. Zaxarova A. I. Uşaq nevrozları. Sankt-Peterburq, 1997. 4. Zaxarova A. I. Uşaqlarda nevrozlar və psixoterapiya. Sankt-Peterburq: Soyuz, 2000. 5. Zaxarova A. I. Uşaq davranışında sapmaların qarşısının alınması. Sankt-Peterburq, 1997.
3. Kulikova T. A. Ailə pedaqogikası və evdə təhsil: Tələbələr üçün dərslik. orta və daha yüksək. ped. dərslik müəssisələr. — M.: «Akademiya» nəşriyyat mərkəzi, 1999. — 232 s. 7. Schneider L. B. Ailə psixologiyasının sosial şəbəkələrin inkişafında rolu.
4. Qarbuzov V. A., Zaxarov A. İ., İsayev D. N. Uşaqlarda nevrozlar və onların müalicəsi. L., 1977.

SUMMARY

This article is devoted to the influence of intra-family relations on the psychology of the child. As you know, sincerity, love, care and mutual responsibility in family relationships are the main conditions for healthy physical and mental development of a person. If family relationships are rooted and based on stereotypical roles, people grow up who lack unique characteristics and see the world within certain categories. Communicating with love, understanding the feelings of others and respecting these feelings are formed in them in the family. Family interaction makes people feel either "I'm valuable" or "I'm worthless". If this need is not satisfied in the family, the person tries to achieve this feeling by means of all possible behavior. A person who finds the feeling of "I am valued" in the family does not need additional forms of behavior to assert himself in society.

Children's mental health depends on marital relations. Children are in the family's sphere of influence, they cannot leave the family, and children do not have the opportunity to choose another family. The influence of the family on the child is very great. If there is something wrong with the child's psyche and he behaves inappropriately, the first thing to do is to see what is happening in the family, between the mother and the father. Parents should remember that if they solve their personal problems in a timely manner, do not quarrel with their children, but on the contrary, maintain warm relations and love their family and children, then the children will not develop neuroses.

Keywords: family, child, parents, neurosis, conflict. family relationships, mental illness

EMOSİONAL ZƏKANIN AKADEMİK UĞURLARA ÇATMADAKI ROLU: TƏSİR MEXANİZMLƏRİ VƏ İNKİŞAF YOLLARI

Səyyarə HƏSƏNLİ

hasanlisayyara@gmail.com

Orcid ID: 0009-0006-8195-6910

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə emosional zəkanın (EZ) akademik uğurlara çatmadakı rolu araşdırılır, onun təsir mexanizmləri və inkişaf yolları vurğulanır. EZ, tələbələrin stressi idarə etmə, motivasiyanı artırma və müsbət şəxsi münasibətlər qurma qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir ki, bunların hamısı effektiv öyrənmək üçün vacibdir. Tədqiqat EI-nin təhsil sistemlərinə integrasiyasına müxtəlif yanaşmaları müzakirə edir, o cümlədən sosial və emosional öyrənmə proqramları, müəllimlərin hazırlanması və kurikulum inkişafı haqqından da söz açır. EI-nin əhəmiyyətini vurğulayan məqalə, onu təhsil praktikasına daxil etməyi təklif edir ki, bu da ümumi təhsil keyfiyyətini və tələbələrin nəticələrini artırmaq məqsədini güdür.

Açar sözlər: emosional intellekt, akademik uğur, təhsil sistemi, müəllim hazırlığı, dərş proqramları

Giriş

Emosional zəka (EZ) elmi konsepsiya olaraq XX əsrin sonunda inkişaf etməyə başlamışdır, baxmayaraq ki, onun əsaslarını daha erkən dövr psixoloji nəzəriyyələrdə izləmək mümkündür. Emosiyaların kognitiv proseslərdə və qarşılıqlı münasibətlərdə mühüm rol oynaya biləcəyi ideyası Çarlz Darvinin əsərlərində müzakirə olunmuşdur, o, emosiyaların sağ qalma və uyğunlaşma üçün əhəmiyyətini vurğulamışdır (Darvin, 1872). Lakin "emosional zəka" termini ilk dəfə 1990-cı ildə psixoloqlar Pitər Selovey və Con Mayer tərəfindən təqdim edilmişdir. Selovey və Mayer emosional zəkani öz həyatlarında və başqalarına qarşı emosiyaları qəbul etmək, başa düşmək, tənzimləmək və istifadə etmək bacarığı olaraq müəyyən etmişlər (Mayer, Salovey, 1990). Onların modeli EZ-in dörd əsas aspektini əhatə edir:

1. **Emosiyaların qəbul edilməsi** – özünün və ətrafdakıların emosiyaların tanınması.
2. **Emosiyaların istifadəsi** – emosiyaları düşüncə proseslərini asanlaşdırmaq üçün istifadə etmək bacarığı.
3. **Emosiyaların başa düşülməsi** – emosional siqnalları təhlil etmək və onların inkişafını proqnozlaşdırmaq.
4. **Emosiyaların idarə edilməsi** – şəxsi məqsədlərə çatmaq və effektiv qarşılıqlı əlaqə qurmaq üçün emosiyaların tənzimlənməsi.

Bu model gələcək tədqiqatlara əhəmiyyətli təsir göstərmişdir, lakin konsepsiyanın populyarlaşması əsasən Daniel Qolman tərəfindən yazılmış "Emosional Zəka" (1995) adlı kitabla əlaqələndirilir (Goleman, 1995). Bu kitabda Qolman EZ-in məfhumunu genişləndirmiş və onun praktik aspektlərinə, məsələn, karyera və şəxsi həyatdakı uğura diqqət yetirmişdir. Qolman emosional zəkanın uğur qazanmaq üçün ənənəvi IQ-dan daha vacib ola biləcəyini irəli sürmüşdür, bu da həm alimlər, həm də işgüzar mühit arasında maraq doğurmuşdur.

Emosional zəka nəzəriyyələrinin inkişafı, eyni zamanda, müxtəlif modellərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Konstanti Petridisin təklif etdiyi EZ xüsusiyyətləri modeli EZ-i emosional məlumatlılıq, özünü tənzimləmə və qarşılıqlı əlaqə bacarıqları kimi şəxsi xüsusiyyətlər toplusu kimi nəzərdən keçirir (Petrides və Furnham, 2001). Mayer və Seloveyin kognitiv modelindən fərqli olaraq, Petridisin modeli daha sabit şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə fokuslanır və EZ konsepsiyasını klinik və

təşkilatı psixologiyasında istifadə etməyə imkan verir.

Beləliklə, emosional zəka emosiyaların yalnız idarə edilməsi ilə bağlı bir konsepsiyadan daha geniş bacarıq və kompetensiya sahələrini əhatə edən kompleks bir anlayışa çevrilmişdir (MacCann və b., 2020). Müasir tədqiqatlar EZ-in həyatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən akademik uğura, karyera müvəffəqiyyətinə və qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətinə təsirini araşdırmağa davam edir. Emosional zəka kognitiv bacarıqlara və öyrənmə prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir, insanlara tədris vəzifələri ilə daha yaxşı başa çıxmağa, konsentrasiyanı qorumağa və stresi effektiv idarə etməyə kömək edir. EZ emosiyaların idarə edilməsində əsas rol oynayır, bu da insanlara narahatlıq və stresi azaltmağa imkan verir, hansı ki yaddaş, diqqət və problem həll etmə kimi kognitiv proseslərə mənfi təsir göstərə bilər. Bir insan emosional reaksiyalarını idarə edə biləndə, gərgin vəziyyətlərdə belə məhsuldarlığını və diqqətini qoruyur ki, bu da onun təhsil nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərir (Brackett, 2011).

Özünü tənzimləmə bacarığı, EZ-in mühüm komponentlərindən biri olaraq, konsentrasiyanı qorumağa və yayındırıcı amillərdən qaçmağa kömək edir. Yüksək inkişaf etmiş emosional zəka sahibi olan insanlar diqqətlərini daha yaxşı idarə edir və uzun müddət diqqət tələb edən çətin tədris məsələlərini həll edərkən motivasiyalarını qoruyurlar. Bu da onların kognitiv resurslarını daha effektiv istifadə etmələrini təmin edir (Brackett, 2011).

Əlavə olaraq, emosional zəka kognitiv elastikliyi dəstəkləyir - dəyişən şəraitə uyğunlaşma və yeni həllər tapmaq bacarığı. Yüksək EZ olan insanlar vəziyyətə uyğun düşüncə strategiyalarını asanlıqla dəyişir və yaradıcılıq məsələlərini daha yaxşı həll edirlər. Bu da biliklərin daha dərinlən mənimsənilməsinə kömək edir və tələbələrin yeni şəraitə və tədris proqramındakı dəyişikliklərə daha yaxşı uyğunlaşmasına imkan verir (MacCann və b., 2020).

EZ-in sosial aspektləri, məsələn, empatiya və qarşılıqlı əlaqə bacarıqları, təhsildə də mühüm rol oynayır. Yüksək emosional zəka sahibi olan tələbələr müəllimlərlə və yoldaşları ilə daha yaxşı əlaqə qurur, effektiv şəkildə münaqişələri həll edir və qruplarda işləyir ki, bu da onların kognitiv bacarıqlarını müzakirələr və təcrübə mübadiləsi vasitəsilə artırır (Durlak və b., 2011). Birgə iş və qarşılıqlı əlaqə materialı daha dərinlən başa düşməyə və tənqidi düşüncənin inkişafına kömək edir. Bundan əlavə, EZ daxili motivasiyanı dəstəkləyir, bu da tələbələrə çətinliklərlə qarşılaşsalar da, təhsillərini davam etdirməyə kömək edir. Pozitiv emosiyalarla gücləndirilən motivasiya, yaddaş və məlumat analiz etmə kimi kognitiv prosesləri fəallaşdırır (Chamorro-Premuzic və Furnham, 2005).

Emosiyalarını öyrənmə prosesində idarə etmə bacarığına sahib olan tələbələr emosional tükənmədən qaçır və yüksək fəaliyyət və məhsuldarlıq səviyyəsini qoruyurlar. Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək emosional zəka səviyyəsi birbaşa akademik nailiyyətlərlə və daha yüksək kognitiv nəticələrlə əlaqələndirilir. Özünü dərk etmə və özünü tənzimləmə sahəsində yüksək göstəricilərə sahib olan tələbələr tədris çətinlikləri ilə daha uğurla başa çıxır və daha yaxşı nəticələr əldə edirlər (Goleman, 1995). Beləliklə, EZ yalnız emosional rifahı təşviq etmir, həm də kognitiv bacarıqları əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, bu da onun uğurlu təhsil üçün vacib bir amil olduğunu göstərir.

Empatiya, başqalarının emosional vəziyyətlərini tanımaq və başa düşmək bacarığı, tədris mühitində əməkdaşlığa əhəmiyyətli təsir göstərir. O, tələbələr arasında müsbət qarşılıqlı əlaqənin qurulmasında və kollektiv təhsil və ümumi məqsədlərin nail olunmasında əsas rol oynayır. İnkişaf etmiş empatiyaya sahib tələbələr öz sinif yoldaşlarının hisslərini və ehtiyaclarını daha yaxşı anlayır, bu da onlara qruplarda daha effektiv işləməyə, münaqişələri minimuma endirməyə və qarşılıqlı anlayışı artırmağa kömək edir. Bu, xüsusilə birgə layihələrdə vacibdir, çünki empatiya ünsiyyəti yaxşılaşdırmağa, etimad qurmağa və qarşılıqlı dəstək verməyə kömək edir ki, bu da qrupu daha birləşdirilmiş və məhsuldar edir.

Əlavə olaraq, empatiya tələbələrin müxtəlif baxış açılarından və problemləri həll etmə yanaşmalarından uyğunlaşmalarına kömək edir, bu da ideya mübadiləsini stimullaşdırır və daha yaradıcı və effektiv həllər tapmağa kömək edir. Empatiya münaqişə vəziyyətlərində gərginliyi azaldır, çünki empatiyaya sahib tələbələr başqalarının emosional reaksiyalarının səbəblərini daha

yaxşı başa düşür və daha məqbul və rəşional həllər təklif edirlər. Nəticədə, empatiya tədris mühitini daha dostcanlı və dəstəkləyici edir ki, bu da bütün tələbələrin tədris prosesində fəal iştirakını stimullaşdırır və onların təhsil nailiyyətlərini artırır.

Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək empatiyaya sahib tələbələrin komandalarda uğurla işləmək və birgə layihələrdə daha yaxşı nəticələr əldə etmək ehtimalı daha yüksəkdir. Empatiya yalnız şəxsi münasibətləri yaxşılaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də kollektiv zəkanın inkişafına kömək edir ki, bu da uğurlu təhsilin vacib bir amilidir. Beləliklə, empatiya təhsil mühitində tələbələrin həm sosial, həm də kognitiv inkişafını dəstəkləyən vacib bir elementdir.

Emosional özünüdərk, emosional zəkanın əsas komponenti olaraq, tapşırıqları yerinə yetirərkən daha yaxşı konsentrasiyanı təşviq edir. İnsan öz emosiyalarını dərk etdikdə, onları idarə edə bilir ki, bu da yayındırıcı amillərdən qaçmağa və hətta çətin şəraitdə fokuslanmağa kömək edir (Qualter və b., 2012). Özünü dərk etmə tələbələrə və peşəkarlar tərəfindən emosional resursları məqsədlərinə yönəltməyə kömək edir ki, bu da birbaşa onların kognitiv bacarıqlarını və təhsil nəticələrini yaxşılaşdırır.

Stres şəraitində emosional özünüdərk qərar qəbul etmədə vacib rol oynayır. Öz emosional vəziyyətlərini dərk edən insanlar reaksiyalarını daha yaxşı idarə edir, impulsiv qərarlardan qaçır və təzyiq altında sakit qalırlar. Bu, daha ölçülü qərarlar qəbul etməyə imkan verir və mənfi emosiyaların düşünmə və hərəkətə təsirini minimuma endirir. Emosional özünüdərk həmçinin dəyişən şəraitə uyğunlaşmağa kömək edir ki, bu da stresli vəziyyətlərdə kritik əhəmiyyət kəsb edir. Emosional zəkanın (EZ) təhsil müəssisələrində inkişafı getdikcə daha aktual olur, çünki tədqiqatlar göstərir ki, EZ tələbələrin həm akademik, həm də sosial sahələrdə müvəffəqiyyətinə kömək edir. Məktəblərdə və universitetlərdə EZ inkişafına dair təlimlər və proqramlar tələbələrin özünüdərk, özünü tənzimləmə, empatiya və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir ki, bu da onlara tədris prosesinin çağırışları ilə daha yaxşı başa çıxmağa və ətrafdakı insanlarla daha yaxşı qarşılıqlı əlaqə qurmağa kömək edir.

Bir çox məktəb təhsil prosesində emosional zəka inkişafına dair proqramları tətbiq edir. Bu proqramlar adətən sosial və emosional öyrənmə (SEL) dərslərini əhatə edir, burada tələbələr emosiyalarını tanımağı və idarə etməyi öyrənir, həmçinin ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Belə proqramlara "PATHS" (Promoting Alternative Thinking Strategies) və "RULER" (Recognizing, Understanding, Labeling, Expressing, and Regulating emotions), daxildir. Bu proqramlar uşaqlara emosiyaları idarə etmək və müsbət şəxsi münasibətlər qurmaq üçün effektiv strategiyalar öyrədir (Durlak və b., 2011).

Azərbaycanda emosional zəkanın (EZ) təhsil müəssisələrində inkişafı tədricən yaxşılaşır, baxmayaraq ki, bəzi digər ölkələrlə müqayisədə bu sahə hələ də ilkin mərhələdədir. Son illərdə ölkədə təhsil islahatları həyata keçirilir ki, bu da tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və tənqidi düşüncə və sosial məlumatlılığı inkişaf etdirməyə yönəlib (Aydın və Eraslan, 2015). Bəzi məktəblər və universitetlər emosional öyrənmə elementlərini daxil etməyə başlayıblar, özünü tənzimləmə və empatiya bacarıqları da daxil olmaqla, müəllimlər üçün seminarlar təşkil edilir ki, onlar öz EZ bacarıqlarını inkişaf etdirlər. Qeyri-kommersiya təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlar da gənclər arasında EZ inkişafını dəstəkləyən layihələrdə iştirak edirlər (Quliyev, 2020). Lakin ənənəvi tədris üsulları, resursların çatışmazlığı və belə proqramların tətbiqi üçün dövlətin dəstəyi kimi çağırışlar mövcuddur. Ümumilikdə, müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda emosional zəkanın təhsil sisteminə inteqrasiyası üçün daha çox səylər tələb olunur.

Əldə olunan nəticələr

Emosional zəka (EZ) akademik müvəffəqiyyətə çatmaqda kritik rol oynayır, çünki özünü tənzimləmə, özünüdərk və empatiya bacarıqlarının inkişafını təşviq edir. Bu bacarıqlar tələbələrə stresslə effektiv başa çıxmağa, dəyişikliklərə uyğunlaşmağa və ətrafdakılarla müsbət münasibətlər qurmağa kömək edir ki, bu da onların motivasiyasını artırır və təhsil nəticələrini yaxşılaşdırır. EZ-in təhsil mühitində inkişafını təşviq etmək üçün sosial və emosional öyrənmə proqramları tətbiq

edilməli, müəllimlər üçün təlimlər keçirilməli və EZ tədris proqramlarına daxil edilməlidir. Beləliklə, emosional zəkanın təhsil sistemində inkişafı təhsilin ümumi keyfiyyətini və tələbələrin akademik nailiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün vacib bir addımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın, H. & Eraslan, H. "Trends in Education Reform in Azerbaijan." *Journal of Education and Practice*, 2015.
2. Brackett, M.A., Rivers, S.E., Salovey, P. "Emotional Intelligence: Implications for Personal, Social, Academic, and Workplace Success". *Social and Personality Psychology Compass*, 2011.
3. Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. Personality and intellectual competence. *Lawrence Erlbaum Associates*, 2005.
4. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. "The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions". *Child Development*, 2011.
5. Goleman, D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. *Bantam Books*, 1995.
6. MacCann, C., Jiang, Y., Brown, L.E.R., Double, K.S., Bucich, M., Minbashian, A. "Emotional intelligence predicts academic performance: A meta-analysis". *Psychological Bulletin*, 2020.
7. Mayer, J.D., Salovey, P. "Emotional Intelligence". *Imagination, Cognition and Personality*, 1990.
8. Petrides, K.V., Furnham, A. "Trait Emotional Intelligence: Psychometric Investigation with Reference to Established Trait Taxonomies". *European Journal of Personality*, 2001.
9. Qualter, P., Gardner, K., Pope, D.J., Hutchinson, J., Whiteley, H.E. "Emotional intelligence: Review of research and educational implications". *Educational Psychology*, 2012.
10. Quliyev, F. "NGO Initiatives in Promoting Emotional Intelligence among Youth in Azerbaijan." *Social Sciences Journal*, 2020.
11. Дарвин, Чарльз. Выражение эмоций у человека и животных. 1872.

SUMMARY

This paper explores the role of emotional intelligence (EI) in achieving academic success, highlighting its mechanisms of influence and development pathways. EI contributes significantly to students' ability to manage stress, enhance motivation, and foster positive interpersonal relationships, all of which are essential for effective learning. The study discusses various approaches to integrating EI into educational systems, including social and emotional learning programs, teacher training, and curriculum development. By emphasizing the importance of EI, the paper advocates for its incorporation into educational practices as a means to improve overall educational quality and student outcomes.

Key words: emotional intelligence, academic success, education system, teacher training, curriculum

QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ ONUN NÖVLƏRİNİN TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Taleh XƏLİLOV

x.taleh@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: 0000-0003-2350-743X

Aytən AĞASIYEVA

aytnagsyva@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə qiymətləndirmə və onun əsas növlərinin – formativ (diaqnostik) və summativ (yekun) qiymətləndirmənin təhsilin keyfiyyətinə təsiri araşdırılır. Qiymətləndirmə prosesinin təhsilalanların bilik, bacarıq və kompetensiyalarının formalaşmasında rolu qeyd olunmuş, müasir təhsil sistemində effektiv qiymətləndirmə üsullarının tətbiqinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Məqalədə həmçinin müəllimlərin qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin təhsilin nəticələrinə təsiri təhlil edilmiş və Azərbaycan təhsil sistemində mövcud qiymətləndirmə mexanizmləri ilə bağlı müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Qiymətləndirmə, formativ qiymətləndirmə, summativ qiymətləndirmə, təhsilin keyfiyyəti, tədris nəticələri

Təhsilin idarəedilməsi sahəsində xüsusilə dünya təhsil sisteminə inteqrasiya ərəfəsində bir çox problemlər ortaya çıxır ki, onlar çətin olsa da həllini tez tapmalıdır və bu problemlərin çoxu ənənəvi təhsil sistemində yığılıb qalmış, problemlərdir.

Keyfiyyətli təhsil təhsilalanların, cəmiyyətin, dövlətin təhsil sisteminə həm sosial, həm ictimai tələbidir. Genəl olaraq istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara yaxınlığı, uyğunluğu ifadə edir. Parametrlər-hansı ki, sistemin və ya obyektin halını xarakterizə edir, onlar standarta nə qədər yaxındırsa keyfiyyət də bir o qədər yüksək və məqbul hesab olunur. Bu hesab təhsildə də belədir. Əldə olunan son nəticələrin öncədən müəyyənləşdirilmiş meyarlara nisbəti təhsilin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində ən obyektiv və ümdə göstəricilərdən biri təlim nəticələridir. Başqa sözlə keyfiyyəti üzə çıxaran ən etibarlı mənbə bu nəticələrin obyektiv və adekvat olaraq qiymətləndirilməsidir.

Təhsilin keyfiyyəti təkcə görülmə işlərin nəticələri deyil, həm də şagirdlərin hərtərəfli, şəxsi və sosial inkişafını təmin edən sistem, model təşkilatdır. Bu baxımdan təhsilin keyfiyyəti didaktik baxımdan aşağıdakı kompleks göstəriciləri özündə əks etdirir.

Məqsədlərin və alınmış nəticələrin korreksiyası;

Təhsil prosesində iştirak edən təhsil alanların və təhsil verənlərin gözləntilərinin təmin olunmuş təhsil xidmətindən asılılıq dərəcəsini təmin etmək;

Şəxsin yekun səviyyədə bilik, bacarıq, qabiliyyət, bacarıq və səlahiyyətləri, mənəvi, zehni və fiziki inkişafı (2, s.115-117).

Təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınır:

Fənlərarası bilik, bacarıq və fəaliyyətin xarakteri

Şagirdlərin maraqlarına istəklərinə, imkanlarına fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma

Şagirdlərin öyrənməsində və zehni, fiziki, mənəvi inkişafında özünüqiymətləndirmə, özünüsertifikatlaşdırma və özünüidarəetmə üçün şəraitin təmin edilməsi

İnformasiya texnologiyalarının bütün siniflərdə tədris müddətində geniş istifadəsi ilə təlimin dəyişkən, alternativ və problemlə təbii

Özlərini dünyagörüşü baxımından zənginləşdirmək və çoxmillətli bir mühitdə yaşamağa hazır olmağı təmin etmək üçün bununla yanaşı çoxmədəniyyətli təhsil üçün müxtəlif mədəni mühitlərin yaradılması (2, s.116).

Keyfiyyətin yaxşılaşdırılması məsələsi çoxölçülü- siyasi, iqtisadi, sosial, pedaqoji, psixoloji,

etik, elmi və təşkilati-texnoloji vəzifədir. Təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı ardıcılıq müasir təhsili idarəetmə nəzəriyyəsində əks olunmalıdır:

Müvafıqlaşdırılmış məqsədlərin seçilməsi əsasında prestijli təhsil xidmətlərinin formalaşdırılması

Ölənərək seçilən metod və hərəkət vasitələri ilə planların real şəkildə həyata keçirilməsi

Müşahidə və ya nəzarət vasitəsi ilə hərəkətlərin effektivliyinin yoxlanılması və təmin edilməsi

Tədbirlərin tənzimlənməsi, keçirilməsi və təhlili; planlaşdırma, strukturlaşdırma və.s

Məktəbdaxili qiymətləndirmə diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmələrdən ibarətdir. Diaqnostik qiymətləndirmə dərslərinin, tədris vahidinin və dərslərin əvvəlində təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılır. Diaqnostik qiymətləndirmənin üsul və vasitələri fənn müəllimi tərəfindən müəyyənləşdirilir, nəticələr rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, lakin təhsilənlə haqqında müvafiq yazılı qeydlər şagirdlərin portfoliosunda saxlanılır(1, s.268-269).

İlkin səviyyənin yoxlanılması üçün aparılan diaqnostik qiymətləndirmədə verilən suallar əsasən psixometrik tələblərə cavab verməli, şagirdin sinifdəki fəaliyyətini müqayisə etməli və sonrakı inkişafını təmin etməlidir

Formativ qiymətləndirmənin məqsədi şagirdlərin təlim prosesində məzmun standartlarından irəli gələn bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətini izləməkdən, bu zaman qarşıya çıxan problemləri həll etməkdən və onları aradan qaldırmaqdan ibarətdir

Summativ qiymətləndirmə tədris bölməsinin və ya bir neçə tədris bölməsinin sonunda həyata keçirilən və nəticələrin sonda digər şagirdlərin işi ilə müqayisə olunan və standartlaşdırıla bilən qiymətləndirmədir. Kiçik summativ qiymətləndirmə hər tədris vahidinin sonunda , altı həftədən gec olmayaraq müəllim tərəfindən keçirilir. Böyük summativ qiymətləndirmə isə yarımillərin sonunda təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən yaradılan müvafiq komissiya tərəfindən nəzarəti ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən aparılır(1, s. 270).

Nəticə olaraq bu qərara gələ bilərik ki, bu proses şagirdlərin dərslə motivasiyasını artırmaq, onların tədris fəaliyyətini daha yaxşı istiqamətləndirmək və ümumilikdə təhsil keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəllimlərin də əvvəlki nəticələri nəzərə alaraq növbəti dərslərdə daha uyğun və effektiv strategiyalar tətbiq etməsinə gətirib çıxarır. Və bu dövrü proses şagirdlərin inkişafını izləmək üçün davamlı olaraq yenilənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, A. (2020). Müasir təhsil sistemində problemlər və onların həlli yolları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Həsənova, S. (2019). Rəqəmsal təhsilin imkanları və onun tədris prosesinə təsiri. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Quliyev, R. (2021). Məktəb idarəçiliyi və pedaqoji innovasiyalar. Bakı: Təhsil İnstitutu.
4. Khalilov T., Aliyev V., Guliyeva M., & Babayeva M. Strategic management mechanisms, directions, and functions in higher education. Pak. j. life soc. Sci. (2024), 22(2): 12146-12162

SUMMARY

THE IMPACT OF ASSESSMENT AND ITS TYPES ON THE QUALITY OF EDUCATION

This article examines assessment and its main types – formative (diagnostic) and summative assessment – and their impact on the quality of education. It highlights the role of assessment in shaping students' knowledge, skills, and competencies, emphasizing the importance of applying effective assessment methods in modern education systems. The article also analyzes how the development of teachers' assessment skills influences educational outcomes and presents recommendations related to the current assessment mechanisms in the Azerbaijani education system.

Keywords: Assessment, formative assessment, summative assessment, quality of education, learning outcomes

XXI ƏSRDƏ TƏHSİLDƏ TƏNQİDİ DÜŞÜNCƏNİN İNKİŞAFI VƏ YENİ TƏDRİS YANAŞMALARI

Fidan ƏHMƏDOVA

fidanahmedova717@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

XXI əsr təhsilinin tələbləri və şagirdlərdə inkişaf etdirilməsi vacib olan bacarıqlar müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda tədris prosesində onların inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsildəki rolunun artması nəticəsində, müəllimlərin peşəkar bacarıqları və tədris yanaşmalarında dəyişikliklərə ehtiyac yaranmışdır. XXI əsrin təhsil sistemində şagirdlərin yaradıcı düşüncə, tənqidi düşüncə, problem həll etmə və rəqəmsal bacarıqlar kimi bacarıqlara yiyələnməsi ön planda dayanır.

Beynəlxalq Təhsil Texnologiyaları Cəmiyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş əsas bacarıqlar – yaradıcılıq, ünsiyyət, əməkdaşlıq, rəqəmsal vətəndaşlıq və texnoloji əməliyyatlar – XXI əsr təhsilinin əsasını təşkil edir. Müəllimlərin bu bacarıqları şagirdlərə öyrətmək məqsədilə tədris planlarını və metodlarını nəzərə alaraq, Blum taksonomiyasının tətbiqinin əhəmiyyəti böyükdür. Həmçinin, STEAM təhsili kimi innovativ yanaşmaların şagirdlərdə yaradıcı və tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, problemləri həll etmə qabiliyyətini də artırdığı göstərilir.

Tənqidi düşüncə və yaradıcı yanaşmaların tədris prosesində əhəmiyyəti böyükdür. Müasir tədris metodlarının tətbiqi ilə şagirdlərin gələcəkdə qarşılaşacaqları çağırışlara hazırlıqlı olmalarını təmin etmək isə əsas məqsəddir.

Açar sözlər: 21-ci əsr bacarıqları, tənqidi düşüncə, STEAM təhsili, yeni tədris yanaşmaları, təlim üsulları, tədris prosesi, problem həlletmə, yaradıcı düşüncə.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyası sahəsində baş verən dəyişikliklər nəticəsində təhsil sahəsində də müəyyən uğurlar, yeniliklər əldə olunmuş, insanlardan tələb olunan kompetensiyaların əhəmiyyəti dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər yalnız şagirdlərin deyil, həm də yeni nəslin yetişməsində əvəzsiz rolu olan müəllimlərin bacarıqlarının inkişafına təsir edir. XXI əsr öyrənmə bacarıqlarının vacibliyini nəzərə alaraq, müəllimlik peşəsinə, ümumbəşəri dəyərlərə, habelə akademik uğura malik olan şəxslərin seçilməsinin təmin olunması vacibdir. Beynəlxalq Təhsil Texnologiyaları Cəmiyyəti XXI əsr rəqəmsallaşan dünyada şagirdlərə lazım olan aşağıda göstərilən əsas bacarıqların vacibliyini vurğulamışdır:

1. Yaradıcılıq və innovasiya;
2. Tədqiqat və informasiya səmərəliliyi;
3. Ünsiyyət və əməkdaşlıq;
4. Rəqəmsal vətəndaşlıq;
5. Texnoloji əməliyyatlar və konsepsiyalar.

Bundan əlavə, müəllimlərin 21-ci əsr bacarıqlarına uyğun dərslər planlarının hazırlanmasında Blum taksonomiyasını nəzərə almalarının vacibliyi vurğulanır. Blum taksonomiyasına əsasən, müəllimlər şagirdlərin ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməli, texnologiyani, problem həll etmə bacarıqlarını integrasiya etməli, yaradıcı və tənqidi düşüncəni təşviq etməlidir.

Yuxarıda sadalanan bacarıqların şagirdlərdə formalaşdırılması üçün xüsusi tədbirlər görülür, yeni tədris vəsaitləri çap olunur, bununla belə tədris planında dəyişikliklər edilir. Bu dəyişikliklərdən əlavə, əlbəttə ki, müəllimlərin inkişafı üçün seminarlar, konfranslar təşkil olunur. Əsas məqsəd təhsil alanları dövrün tələbinə uyğun yetişdirmək, onların tənqidi düşüncə, problem həll etmə və yaradıcı düşüncə kimi XXI əsr bacarıqlarını inkişaf etdirərək, gələcəkdə qarşılaşacaqları müxtəlif çağırışlara

hazırlıqlı olmalarını təmin etməkdir.

XXI əsr bacarıqlarından olan tənqidi düşüncə, təhsil sahəsində şagirdlərin yalnız məlumatı mənimsəməkdən, mövzunu əzbərləməkdən daha irəli gedərək, məlumatları analiz etmə, qiymətləndirmə və yaradıcı şəkildə tətbiq etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, bu isə onların öyrənmə prosesində aktiv iştirakını təmin edərək, təhsilin keyfiyyətini artırır və gələcəyin dəyişən tələblərinə uyğun çevik və analitik düşünən fərdlərin yetişməsinə şərait yaradır. Tənqidi düşüncə, məlumatları yalnız qəbul etməkdən ibarət olmayıb, onları müstəqil şəkildə analiz edərək, mövcud fərziyyələri, arqumentləri və nəticələri qiymətləndirərək obyektiv və əsaslı qərarlar qəbul etmə prosesidir. Təhsilin hər bir səviyyəsində tənqidi düşüncə bacarığının formalaşdırılması və inkişafı üçün xüsusi tədbirlər görülür. Buna misal olaraq, STEAM təhsilini göstərə bilərik. Belə ki, STEAM təhsili tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və əməkdaşlıq kimi bacarıqları inkişaf etdirərək şagirdlərin biliklərini praktiki tətbiq edə biləcəkləri layihəsaslı öyrənmə təcrübələrini əhatə edir.

STEAM təhsil proqramının əsas məqsədi təhsilalanlarda XXI əsr bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməklə real həyat problemlərinin həllinə nail olmaqdır. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələr təhsil sistemlərində STEAM, proqramlaşdırma, robotiks kimi innovativ istiqamətlərə üstünlük verirlər.

Tənqidi düşünmə aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. **Məlumatların əldə edilməsi mərhələsi:** İlk mərhələdə lazımi məlumatlar, faktlar, statistika, düşüncə və dəlillər toplanaraq bu prosese başlanılır.

2. **Analiz mərhələsi:** Bu mərhələdə toplanmış məlumatlar dərinlən araşdırılır, müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilir və onlar arasındakı əlaqələr aşkara çıxarılır.

3. **Qiymətləndirmə mərhələsi:** Əldə edilən informasiya analiz edildikdən sonra onların etibarlılığını, düzgünlüyünü yoxlamaq lazımdır. Bu zaman informasiyaların mənbəyi, obyektivliyi diqqətlə nəzərə alınır.

4. **Nəticələrin çıxarılması mərhələsi:** Qiymətləndirmə bitdikdən sonra əldə edilən məlumatlara əsasən nəticələr çıxarılır.

5. **Qərar qəbulu mərhələsi:** Artıq bütün mərhələlər bitdikdən sonra əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq tənqidi düşünmə zamanı müzakirə edilən məsələyə aid qərar vermək olur.

Qloballaşma dövründə təhsil sistemində və cəmiyyətdə tənqidi düşünmək mühüm yer tutur. Bu gün hər bir sahədə dəyişikliklər, müasirləşmə prosesi getdiyi üçün insanlar qarşılaşdıqları müxtəlif problemlərin həllində məntiqli qərarlar vermək, sosial problemləri həll etmək üçün tənqidi düşüncə bacarıqlarına ehtiyac duyur. Bu bacarıq yalnız akademik sahədə deyil, gündəlik həyatımızda, iş yerində, şəxsi münasibətlərdə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesində təhsil alanlar yeni ideya və perspektivlər inkişaf etdirmək üçün mövcud biliklərə tənqidi yanaşmalıdırlar. Bu prosədə yalnız faktları əzbərləmək deyil, eyni zamanda analitik təhlil, dərin düşünmə və real həyatda tətbiq olunması əsas yer tutur.

Tədris prosesində tənqidi düşünmə mərkəzdə durmalı, öyrənmənin keyfiyyətini artıran amil kimi qəbul edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təhsil alanlarda motivasiya yaratmaq müəllimlərin əsas vəzifələrindən biridir. Motivasiya olmadan təhsil alanları elmə cəlb etmək mümkün deyildir. Bəs motivasiya necə yaradılır? Əlbəttə motivasiya yaradılmasının müxtəlif üsulları vardır, onlardan biri də təhsil alanları tənqidi düşünmə ilə təhsilə cəlb etməkdir. Tənqidi düşünmə fəal prosesdir və bu zaman şagirdlər məlumatları sorğulayır, fərqli baxışlarla təhlil edir, daha doğru qərarlar qəbul edir.

Tənqidi düşünmənin əhəmiyyətini anlamaq üçün Bloom'un taksonomiyasına nəzər salmaq lazımdır. Bu taksonomiyanın əsas mahiyyəti biliklərin mərhələli öyrənilməsi – yəni asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula doğru gedilməsi mənimsəmənin əsasını təşkil edir. Bu zaman təfəkkür prosesləri 6 mərhələdən keçir; bilmək, anlamaq, tətbiq etmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək, yaratmaq. Tənqidi düşünmə təhlil, qiymətləndirmə və yaratmaq mərhələlərində inkişaf etdirilir və təhsil alanların daha mürəkkəb biliyə çatmasına şərait yaradır.

Tənqidi təfəkkür bacarıqlarının təlimdə formalaşdırılması yolları müxtəlifdir. Müxtəlif tapşırıqlar, müzakirələr, debatlar, sorğulamalar, fərdi və qrup araşdırmaları və s. vasitəsilə şagirdlərdə

tənqidi təfəkkür formalaşdırmaq olar. Tənqidi düşüncə formalaşdırma üsulları:

4N1KH

Tənqidi düşüncənin formalaşdırılma üsullarından biridir və şagirdlərin bir mövzunu daha dərinlən və analitik şəkildə araşdırmasına imkan verən sual-cavab texnikasıdır. Bu zaman lazımi informasiyalar toplanılır və təhlil edilir. Bu üsul beş sualdan ibarətdir: **Nə? (What?), Niyə? (Why?), Necə? (How?), Nə vaxt? (When?), və Harada? (Where?). Bu suallar tənqidi düşüncə prosesini stimullaşdırır.**

1. Nə? (What?)

Bu sual mövzunun və ya hadisənin nə olduğunu, məsələnin əsasını və xüsusiyyətlərini araşdırmağa yönəlir.

2. Niyə? (Why?)

Bu sual mövzunun və ya hadisənin səbəblərini araşdırmağı, məsələnin niyə baş verdiyini və onun arxasında hansı amillərin dayandığını öyrənir.

3. Necə? (How?)

Bu zaman məsələnin və ya hadisənin necə baş verdiyi öyrənilir, bir problemi və ya hadisəni başa düşmək üçün müxtəlif yollar araşdırılır.

4. Nə vaxt? (When?)

Bu sualla hadisənin nə vaxt baş verdiyi, hadisələrin zaman içində necə dəyişdiyi və ya inkişaf etdiyi təhlil edilir.

5. Harada? (Where?)

Bu sual hadisənin və ya məsələnin harada baş verdiyini öyrənməyə əsalanır.

Sokrat dialogu

Təhsildə və fəlsəfi müzakirələrdə tənqidi düşüncənin formalaşdırılması üsulu kimi geniş istifadə edilir. Bu metod Sokratla bağlıdır. Belə ki, Sokrat tələbələrini dialoqlar şəklində təşkil edirdi. Bu zaman dialoqlar vasitəsilə insanlar öz inanclarını, fikirlərini və biliklərini sorğulayı, həmçinin qrupdakı digər insanların fikirlərindən nəticə çıxardaraq yeni məlumatlar əldə edirdilər. Suall-cavab texnikasına əsasən işləyən metod tələbələrini öz inancları və fikirlərinə şübhə ilə yanaşmağa təşviq edir, onları daha sistemətik, analitik və açıqfikirli düşünməyə sövq edir.

Problem Yönlümlü Öyrənmə (Problem-Based Learning –PBL)

Problem yönlümlü öyrənmə təhsil alanların verilmiş məsələ və problemin həlli yollarının axtarılmasında ideyalarının formalaşdırılmasına, tənqidi düşüncə, problem həll etmə və kommunikasiya bacarığının inkişafına gətirib çıxardır. Bu metodda ilk olaraq müəllim tərəfindən problem qoyulur. Daha sonra problemin həlli üçün istiqamətlər verilir və təhsil alanlar öz bacarıqlarından istifadə edərək müxtəlif resurslardan əldə etdikləri məlumatlarla problemin həlli yollarını axtarırlar. Bu metodun müsbət cəhətləri olduğu kimi mənfi cəhətləri də vardır:

- Bu metod bəzən təhsil alanların ənənəvi testlərdə daha aşağı nəticələr göstərməsinə səbəb olur.
- Bəzi müəllimlər bu metodu tətbiq etmək üçün təcrübəyə malik olmaya bilərlər və bu da dərş prosesini çətinləşdirə bilər.
- Bu təlim metodunun yekun nəticələrinin qiymətləndirilməsi tələbələrin hərtərəfli inkişafını izləmək və qiymətləndirmək üçün çox vaxt ala bilər.

Proqnozlaşdırma

Daha çox dil və ədəbiyyat dərşlərində şagirdlərə təxəyyüllərini işə salmağa imkan verən üsuldur. Bu zaman şagirdlərə hansısa bədii əsəri öz variantlarına uyğun olaraq tamamlamaları tapşırılır. Bundan əlavə, müəllim şagirdləri aşağıdakı sual və tapşırıqlara uyğun yönləndirə bilər:

- Əsərin adına uyğun olaraq məzmunu müəyyənəldir.
- Əsərdəki hadisə necə inkişaf edəcək?
- Əsərin sonunu sən tamamla.
- Obrazlara uyğun olaraq gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri təxmin elə.

Bu üsul şagirdlərdə tənqidi təfəkkürlə yanaşı, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü də formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, V. (2012). Təlim texnologiyaları və tənqidi düşünmə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
2. ARTİ beynəlxalq təhsil icmalı. (2022). 21 əsr bacarıqları: şagirdlərin gələcək üçün hazırlanması.
3. Emily Hunt. (2018). The STEAM Team: Simple Science Explained.
4. Hüseynzadə R. , Əzizova Z. , Əliyev S. , Verdiyeva Ü. (2021) Pedaqogika.
5. Prof Dr. C. Karthikeyan. Prepared for IQAC Training Literature for NEP Implementation: Problem-Based Learning (PBL).
6. TAİM. (2022).

SUMMARY

The requirements of 21st-century education and the essential skills to be developed in students have been identified. Currently, special attention is being paid to the development of these skills in the teaching process. As a result of the increasing role of information and communication technologies in education, changes are needed in teachers' professional skills and teaching approaches. In the education system of the 21st century, the focus is on equipping students with skills such as creative thinking, critical thinking, problem-solving, and digital literacy.

The key skills identified by the International Society for Technology in Education (ISTE) – creativity, communication, collaboration, digital citizenship, and technological operations – form the foundation of 21st-century education. The importance of applying Bloom's taxonomy in teaching plans and methods to teach these skills to students is emphasized. Additionally, innovative approaches such as STEAM education are shown to not only enhance creative and critical thinking skills but also improve problem-solving abilities.

The importance of critical thinking and creative approaches in the teaching process is significant. The main goal is to ensure that students are prepared to face future challenges by applying modern teaching methods.

Keywords: *21st-century skills, critical thinking, STEAM education, new teaching approaches, teaching methods, teaching process, problem-solving, creative thinking.*

TARİXİ TƏHSİL OCAĞIMIZ-ULUXANLI MƏKTƏBİ

Aynur MÜSLÜMOVA

Afaq NƏSİBOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məqalədə İrəvan quberniyası məktəblərinin keçdiyi tarixi yol, Uluxanlı məktəbi, o cümlədən onun milli təhsil tariximizdə yeri, Uluxanlı məktəbinin Qafqazın ən şöhrətli məktəblərindən olduğu göstərilmişdir. Uluxanlı məktəbinin fəaliyyəti, onun məzunları, fəaliyyətini dayandırması məsələləri əks olunmuşdur. Uluxanlı məktəbinin yaranmasının əhəmiyyəti, burada dərs tədris edən maarifçilərdən danışılmışdır. Uluxanlı məktəbinə qarşı ermənilərin apardığı təbliğatlardan və nəticələrdən danışılmışdır. 1988-ci il hadisələrinin nəticələri qeyd olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycanın təhsil sahəsində İrəvan məktəblərinin rolu, təsiri araşdırılmışdır. Azərbaycan Ruspublikasının təhsilə verdiyi qiymət, Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirdən danışılmışdır.

Açar sözlər: *İrəvan, təhsil tarixi, Uluxanlı məktəbi, inkişaf*

Təhsilin, məktəbin tarixinin araşdırılması cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatının müəyyən edilməsində, inkişafında çox vacib amildir. Yüzlilliklər boyu müxtəlif xalqların istilasına, işğalına məruz qalan Azərbaycan öz mədəniyyəti, öz sərvəti, öz maarifçiləri ilə daim dünyada diqqət mərkəzində olmuşdur. Təhsilimizin tarixində önəmli dövrlərdən biri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir ki, məhz bu dövrdə Azərbaycanda tərəqqipərvər və açıqfikirli ziyalılarımız tərəfindən müxtəlif məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Bunlardan biri də Qafqazda şöhrət qazanmış, görkəmli ziyalılar yetişdirmiş, fəaliyyəti dövründə keşməkeşli yollar keçmiş Uluxanlı məktəbi olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan təhsil tarixinə nəzər saldıqda Uluxanlı məktəbinin təhsil tariximizdə əvəzsiz rola malik olduğunu görürük. 1881-ci ildə İrəvan müəllimlər seminariyası və İrəvan gimnaziyası ilə yanaşı Uluxanlı məktəbi də fəaliyyətə başlamışdır ki, həmin məktəb Mirzə Ələkbər Elxanovun təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bu dövrdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlılar üçün yeganə məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, məhz bu da Uluxanlı məktəbi idi.

Məktəb Allahverdi Hacı Hüseyn oğlunun evində yerləşmiş və 1881-ci ildə məktəb ilk şagirdlərini qəbul etmişdir. *Dövrün məktəbləri haqda ətraflı məlumat verən "Kafqazskiy kalendar" məcmuəsinin ayrı-ayrı buraxılışlarında, xüsusən də 1889-cu il buraxılışının 80, 81, 82-ci səhifələrində bu haqqda məlumatlara rast gəlinir [2,55]. "Kafqazskiy kalendar" məcmuəsinin 1891-ci il məlumatlarına əsasən isə məktəbdə ilk vaxtlarda 24 oğlan təhsil almış və məktəb 2 sinifli olmuşdur.[2,56]*

Uluxanlı məktəbinin fəaliyyəti 1918-ci ildə dayandırılmış, ermənilər tərəfindən kənd dağıdılmış, evlər talan edilmiş, məktəblər bağlanmışdır. Bütün bu vəhşiliklərə baxmayaraq 1924-cü ildə Uluxanlı məktəbinin üföqləri genişlənir, fəaliyyətini artıq 30-cu ildə bərpa edir.

Xalqı nə qədər əzməyə, əzmini qırmağa çalışsalar da Azərbaycan xalqı daim hər ayağı bürdrəyində daha güclü, daha qüdrətli şəkildə ayağa qalxmışdır. Məhz bunun nəticəsi idi ki, artıq XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq isə Uluxanlı məktəbi artıq görkəmli, ali təhsilli ziyalılar yetişdirməyə başlayır. Onlarla məzun qızıl, gümüş medallarla məktəbi başa vurur və ali təhsil almağa başlayırlar. Məktəbin məzunlarında olan Heydərqulu Quliyev, Heydərqulu Salmanov orta məktəb təhsillərini başa vurduqdan sonra Bakıda ali təhsil almağa müvəffəq olmuşlar. Məhz bu ali təhsilli ziyalıların sayının artmasında böyük rol oynayan əsas məsələ isə İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan şöbəsinin açılması olmuşdur.

Uluxanlı məktəbinin bir sıra məzunları dissertasiyalarını müdafiə edərək elmlər namizədi, elmlər doktoru, professor adlarına layiq görülmüşdülər. 30-cu illərdə ətraf rayonların müəllimlərinə nəzər saldıqda həmin müəllimlərin də Uluxanlı məktəbinin məzunu olduğunu və bu müəllimlərin dərs dediyi şagirdlərin uğurlarını da görürük. Eyni zamanda biz ətraf rayonlarda təhsilini davam etdirmək bir çoxları buraya üz tuturdular.

Tarixi faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Uluxanlı məktəbi həmin dövrdə nəinki İrəvan quberniyasının eyni zamanda Qafqazın ən yaxşı təhsil verən yeni tipli məktəblərindən biri idi. O Qafqazda geniş şöhrət qazanmışdır, hətta görkəmli maarifçilərimizdən olan Cəlil Məmmədquluzadə də öz pedaqoji fəaliyyətinə bu məktəbdə başlamışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində məktəb sahəsində geniş tədbirlər həyata keçirilmişdi ki, burada yaradılan məktəblərin aqibəti təəssüf ki, eyni olurdu- erməni daşnakların fitfası və təbliğatları nəticəsində məktəblər fəaliyyətini dayandırır. 1981-ci ildə Uluxanlı məktəbinin 100 illiyi idi. Məktəb artıq bir əsr idi ki, fəaliyyət göstərirdi. Bu zaman məktəbin müəllimləri onun yubileyini təmtəraqlı şəkildə keçirtmək istəyirdilər ki, erməni rəhbərləri buna mane oldular. Hətta bununla bağlı Hüseyn Həsənovun “Baş tutmayan yubiley” adlı məqaləsi də vardır. Ermənilər nəinki məktəbin yubileyinin keçirilməsinə mane oldu eyni zamanda onun fəaliyyətinin dayandırılmasına müvəffəq oldular.

1988-ci ildə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan torpağından azərbaycanlıların deportasiyasının növbəti dalğası başladı. Bununla da ermənilər İrəvan quberniyasında kəndləri amansızcasına dağıdır, talan edirdi. Məhz bu talanın ilk qurbanı Uluxanlı kəndi oldu. Uluxanlı kəndi ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdıldı, insanların evləri, mülkləri talan edildi. Uluxanlı məktəbinin sonuncu direktoru Sənan Qədiməliyev ölümcül şəkildə döyüldü və artıq Uluxanlı məktəbinin fəaliyyəti tamamilə dayandırıldı. Həmin ilki məktəb məzunlarının heç biri ali məktəblərə sənədlərini təqdim edə bilmədi.

1988-ci il sentyabrın biri... Ölkənin bütün məktəblərində yeni dərs ili başlayır. Hər yerdə qayğısız uşaqların şən qəhqəhələri. Yalnız bir məktəbdən başqa. Bu, Uluxanlı məktəbi idi. O, döyüşlərdə övladlarını itirmiş ananı xatırladırdı. Onun nə siniflərindən, nə də həyatından səs-səmir gəlmirdi. Ulu Mirzə Cəlilin dərs dediyi tədris ilindən düz bir əsr sonra Uluxanlı məktəbi sözün əsl mənasında süquta uğradı.”[5.39]

Uluxanlı məktəbinin belə şöhrət qazanması, uğurlar əldə etməsi təbii ki, ermənilər üçün böyük bir uğursuzluq idi. Həmin ilin sentyabrda bütün məktəblər fəaliyyətə başladıqda isə yeganə məktəb - Uluxanlı məktəbi artıq fəaliyyət göstərmirdi. Onun sinifləri, həyatı boş idi. Bununla da Uluxanlı məktəbi sözün əsl mənasında süquta uğradı. Lakin onu burada təhsil almış məzunlar, müəllimlər öz fəaliyyətlərində yaşatdılar. Bunlardan biri kimi məktəbi qızıl medalla bitirmiş, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, eyni zamanda mətbuat sahəsində də uğurlar əldə etmiş, bu sahədə ilk addımı məhz Uluxanlı məktəbində atan Teymur Əhmədovun adını çəkə bilərik. Teymur Əhmədovun Uluxanlı xatirələri “Mənim həyatım” əsərində öz əksini tapmışdı. Belə ki, hələ 9-cu sinifdə oxuyarkən ona məktəb qəzetinin qurulması həvalə edilmişdir. Qəzetin adını isə “Molla Nəsirəddin” qoyur. Onun qəzetə bu adı qoymasının əsas səbəbi isə vaxtilə burada təhsil vermiş Cəlil Məmmədquluzadənin xatirəsinin əziz tutulması, ona böyük qiymət verilməsi idi. Onun mətbuat sahəsindəki bütün uğurlarının başlanğıcı məhz bu hadisə olmuşdur.

Digər məzunlardan biri Gülçöhrə Məmmədovadır ki, təhsil sahəsində daim uğura müvəffəq olmuş, “Şöhrət ordeni”, “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu” ilə təltif edilmişdi. Görkəmli tibb elmləri doktoru, professor- Maqşud Səfər oğlu Qasımov da bu məktəbin məzunu olmuş, öz fəaliyyətlərinə görə “Xalqlar Dostluğu” “Şəfəq nişanı” ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Uluxanlı məktəbinin fəxri məzunları yalnız qeyd olunan şəxsiyyətlərlə bitmir. Rafiq Mahmud oğlu Əliyev, Əsgər Məmməd oğlu Zeynalov, Zakir Məhəmməd oğlu Rzayev, Fərrux Məmməd oğlu Məmmədov, Abbas Məmməd oğlu Quliyev və başqaları da Uluxanlı məktəbinin fəxri məzunları, yaradıcı fəaliyyəti parlaq olan şəxsiyyətlərdir. Uluxanlı məktəbinin süquta uğramasına baxmayaraq onun məzunlarının fəaliyyətinin onu yaşatdığını əminliklə deyə bilərik. Çünki onların fəaliyyətləri

onları tanımağımıza, onların həyat və yaradıcılıqlarını araşdırmamıza və Uluxanlı məktəbinin bir daha böyük uğurlara imza atmış olmasını görməyimizə səbəb olur. Bütün bu dağıntılara, vandalizm siyasətlərinə baxmayaraq biz bu gün Uluxanlı məktəbini böyük sevgiyə anırıq. Həqiqətən də Əsgər Zeynalovun dediyi kimi Uluxanlı məktəbi süquta uğrasa da onun məzunlarının xatirələrində o daim yaşayacaqdır.

Doğrudur, Uluxanlı məktəbinin 100 illiyinin keçirilməsi baş tutmasa da, 2006-cı ildə Eldar Hüseyn oğlu Həsənovun təşəbbüsü ilə 125 illiyi təmtəraqlı və ən yüksək səviyyədə baş tutdu.

“2001-ci ildə İrəvana Beynəlxalq konfransa getmişdim. Tale mənə qismət etdi ki, mən Uluxanlı məktəbi ilə yenidən görüşüm. Uluxanlı məktəbinin lap yanından keçdim. İki il bu məktəbdə təhsil almışdım. Çox qəribədir ki, 1988-ci il sentyabr ayının 1-də olduğu kimi noyabr ayının 15-də də (2001) məktəbin qapısı bağlı idi. Sanki sadiqlik, sədaqətlik nümunəsi göstərərək özünün doğma uşaqlarını öz qoynuna almaq istəyir, onların isti nəfəsini duyub, şən qəhqəhələrini eşitmək istəyirdi.” [5,42] Bəli, Uluxanlı məktəbi öz uşaqlarını qoynuna almaq istəyir, təkrardan onların təhsil aldığı ocaq olmaq istəyir!

Qərbi Azərbaycanın təhsil tarixində Uluxanlı məktəbinin tarixi rolunu biz aydın şəkildə görürük. Könül istərdi ki, onun növbəti yubileyləri onun ətrafında, ona əziz olan azərbaycan xalqı ilə böyük bir təmtəraqla keçirilsin və Uluxanlı məktəbi öz doğma şagirdləri, öz doğma müəllimləri ilə yenidən dünyaya göz açsın. Mən inanıram ki, prezidentimiz İlham Əliyevin 2018-ci il 8 fevral tarixli çıxışında qeyd etdiyi kimi -İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz bu torpaqlara qayıdacayıq. Mən əminəm ki, tarixi torpağımız olan Dağlıq Qarabağın 30 illik işğalına son qoyulmasından sonra, İrəvan da o cümlədən Uluxanlı da erməni əsarətindən azad olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev C. İrəvan ədəbi mühiti, Bakı: Elm, 2010, 250 s.
2. Məhərrəmov Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik, Bakı. 2010, 320 s
3. Nasir Ş, 29 iyul 2020, XX-XXI əsrlərin qovşağında milli mətbuatın çətin və şərəfli mübarizəsi, Kredo qəzeti, 3s.
4. Səriyeva İ. 17 yanvar 2023, Qərbi Azərbaycan tarixində məşhur Uluxanlı, Bakı qəzeti.
5. Zeynalov, Ə. İrəvan məktəbləri. Bakı: Mütərcim, 2011, 54 s.

SUMMARY

In the article, the historical path of the schools of Iravan governorate, the place of the Ulukhanli school in the history of our national education, and the fact that the Ulukhanli school is one of the most famous schools in the Caucasus, are presented in the article. The activities of Ulukhanli education and the issues of suspension of its activities have been reflected. Educators teaching here talked about the danger of establishing education in Ulukhan. They talked about the level of propaganda carried out by Armenians against Ulukhanli school. The results of the events of 1988 were noted. The role and influence of Iravan schools in the field of education of independent Azerbaijan was investigated. At the event dedicated to the 125th anniversary of the Ulukhanli school, it was discussed about Russia's appreciation of the education of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *İrəvan, history of education, Ulukhanli school, development*

MÜASİR TƏHSİLDƏ İNNOVASIYA VƏ TƏDQIQAT: ƏSAS TRENDLƏR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Püstə İSMAYILOVA

puste.ismayilova@sdu.edu.az

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir ali təhsil müəssisələrində bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlər, əsasən, müasir innovativ vasitələrin, onlayn resursların, İKT vasitələrinin istifadəsi ilə bağlıdır. Bu məqalə müasir təhsildəki mövcud çətinlikləri və bu çətinlikləri aradan qaldıra biləcək əsas trendləri və gələcək perspektivləri araşdırır. Məqalədə tərcümə və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: müasir təhsil, ali təhsil müəssisəsi, innovasiya, tədqiqat, müasir trendlər

Giriş

Ali təhsilin gələcəyi qeyri-müəyyəndir. Yeni texnologiyalar inkişaf etdikcə, yeni sənayelər yarandıqca və qlobal iqtisadiyyat inkişaf etməyə davam etdikcə kollec və universitetlərimiz də uyğunlaşmalıdır. Bir çox hallarda, bu uyğunlaşma rəqsi, xüsusən də sürətlənən və tez-tez gözlənilməz dəyişikliklər qarşısında çoxsaylı məhdudiyyətlərlə üzləşməyi əhatə edir. Təhsil tədqiqatçıları, təşkilat nəzəriyyəçiləri və siyasət analitikləri kimi vəzifələrimizdən biri də hansı dəyişikliklərin baş verə biləcəyini anlamaq və onlarla məşğul olmaq üçün əlimizdə olan alternativləri nəzərdən keçirməkdir. Bu kontekstdə biz ali təhsildə bir sıra indiki və gələcək tendensiyaları qısaca nəzərdən keçirməklə bu esselər toplusu üçün zəmin yarada bilərik - onların çoxu daha sonra daha ətraflı araşdırılacaq - və kollec və universitetlər həmin dəyişiklikləri bəzi strategiyalarla həll etməlidir.. [1]. Ali təhsilin gələcəyi ilə bağlı 100-ə yaxın məqalənin və əlaqəli mövzularda yazılmış təxminən bərabər sayda kitabların məzmun təhlili sahənin konturlarını yenidən formalaşdırma biləcək bir sıra tendensiyaları ortaya qoyur. Beş sahənin hər biri üçün ianəçilər kollec və universitetlərin bu tendensiyalarla mübarizədə üzləşdiyi problemləri həll etməyə, eləcə də gələcək üçün alternativ ssenarilər yaratmağa təşviq edilir ki, bu da ianəçilərə bir tərəfdən onların maneələri və məhdudiyyətlərini necə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Kontur azaldıla və ya aradan qaldırıla bilər və digər tərəfdən, bu tendensiyaların əhəmiyyətini nəzərə almamağın nəticələrini qiymətləndirə bilər. [2].

ALİ TƏHSİLDƏ MÖVCUD ÇƏTİNLİKLƏR

Bugünkü ali təhsil müəssisələrinin qarşısında bir sıra mürəkkəb vəzifələr durur. Bu çətinliklərdən bəziləri əlçatanlığın artması ilə bağlıdır; dünya üzrə institutlar daha geniş tələbə əlçatanlığını təşviq etmək, tələbə uğurunda fərqləri azaltmaq və ya aradan qaldırmaq və tələbələrin yüksək dinamik işçi qüvvəsində uğur qazanmalarına kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif çeşidli yenilikləri həyata keçirirlər. Əlçatanlıq və müvəffəqiyyət öz növbəsində əlverişlilik mülahizələri ilə bağlıdır. Onilliklər ərzində siyasi spektrin solunda və sağında olan siyasətçilər təhsilin artan xərcləri və tələbələrin orta təhsildən sonrakı etimadnamələri əldə etmək üçün götürdükləri borcun artması ilə maraqlanırdılar. Beləliklə, əlçatanlığı artırmaq, yaxşılaşdırmaq və tələbələrin aldığı təhsilin keyfiyyətini qorumaq və ya yaxşılaşdırmaq, onsuz da mürəkkəb və siyasi yüklü mənzərəni daha da çətinləşdirən, əsasən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, potensial olaraq rəqabət aparan prioritetlər kimi görünür [3]. Bu problemləri yumşaltmağa qadir olan ölkələr və regionlar müsbət və generativ təhsil innovasiyalarına təsir göstərə biləcək, xüsusən də gələn tələbə kütlələrinin müxtəlif təhsil ehtiyaclarına cavab verə biləcəklər. Həqiqətən də, tendensiya daha müxtəlif, daha əlçatan və iş yerinin ehtiyaclarına daha çox uyğun gələn ali təhsil modelinə doğru gedir. Bu daha

kiçik və daha böyük problemlər və tendensiyalar nəticəsində ali təhsil müxtəlif yollarla innovasiya edir, o cümlədən inklüzivlik və fərdiləşdirməyə doğru hərəkət, fənlərarası proqramlara və iş yeri bacarıqları ilə uyğunlaşmaya artan diqqət və onlayn təhsilin daha da təkmilləşdirilməsi [4].

TƏHSİLDƏ TEXNOLOJİ YENİLİKLƏR

Bu günlərdə ali təhsilin gələcəyi, xüsusən də ali təhsilin təhsil nəticələrinin cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması ciddi şəkildə müzakirə olunur, çünki bu, cəmiyyəti birbaşa maraqlandıran aktual məsələdir. Rəqəmsal transformasiyanın sürətləndiyi bir dünyada ali təhsildə yeni öyrənmə formaları, texnoloji tendensiyalar, innovativ tədris yanaşmaları, tərəfdaşlıqlar və yeni maliyyələşdirmə üsulları yeni dövrü diktə edəcək və ali təhsilin ənənəvi sərhədlərini aşacaq. Ənənəvi olaraq texnologiya bahalı, tətbiqi çətin olub və pedaqoqları yeni metodologiya və ya fəlsəfə qəbul etməyə məcbur edib [5]. Təhsildə Texnoloji İnnovasiyalar Maşın öyrənməsi, internet, sosial media əsaslı öyrənmə və s. kimi bir neçə tendensiya potensial olaraq uzaqgörəndir. Hər bir texnoloji tendensiyanın təklif etdiyi imkanlar və təkamül prosesləri çox çaşdırıcıdır. Hər bir texnoloji cərəyanın özünəməxsus şəkildə transformasiya edən imkanları demək olar ki, sonsuzdur və uzun müddət ərzində göründüyü kimi, maarifləndirmə potensialı dəhşətlidir. Məsələn, Miçiqan Universitetinin Mühəndislik Fakültəsinin immersiv öyrənmə təcrübəsi hər bir tələbə üçün xüsusi olaraq hazırlanmış təhsil təcrübəsini təmin etməklə yanaşı, innovasiya, texnologiya və elm öyrənməklə təhsil mənzərəsini dəyişdirir. Bununla belə, son on ildə təhsildə texnologiya yüksəlib. Nəticədə, texnoloji sərmayələr çoxlarına sinifdə və xaricində öyrənməyə kömək etdi. Onlayn öyrənmə nəhəngdir və o, təkcə uğurlu təhsili deyil, həm də uğurlu biznesləri təmin edirdi [6].

ONLAYN TƏLİM PLATFORMALARI

Bu fəsilə müzakirə etdiyimiz müxtəlif tendensiyalar və yeniliklər onlayn öyrənmə platformalarının yaranması ilə asanlaşdırıldı. Bu platformalar internetdən istifadə edir və müxtəlif domenlərdə təhsil almaq istəyən əhəlinin daha böyük hissəsinə çatmaq üçün rəqəmsal cihazların potensialından istifadə edir. Onlayn təhsil platformaları ali təhsildə indiyədək geniş yayılmış maneələri – zaman, məkan, yaş və bəzən ləyaqətlə bağlı maneələri qırıb. Eyni zamanda, bu platformaların məhsullarını yönləndirən alqoritmlər üzərində oturan bir çox fərdlər belə müəssisələrdə təhsil aldığı üçün onları ənənəvi ali təhsil müəssisələrindən çox vaxt fərqləndirmək olmur. Həmçinin, onlar əsasən təhsil müəssisələrinə daxil ola bilməyən aztəminatlı və əlil qruplara yönəlmiş köhnə qiyabi proqramlara və ya distant təhsil sistemlərinə bənzəyir. Distant təhsildə tədrisin ötürülməsi üçün televiziya, radio və çap materiallarından istifadə nisbətən ənənəvi missiya üçün daha müxtəlif media dəstindən istifadə edə bilərdi. Müasir onlayn öyrənmə platformalarını sələflərindən fərqləndirən miqyası və diqqətlə işlənmiş platforma strategiyalarıdır [7].

ONLAYN TƏLİM PLATFORMALARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onlayn öyrənmə məlumatların yaradılmasını artırdı və bəzi platformalar Massaçusets Texnologiya İnstitutunda (MIT) Açıq Öyrənmə adlı yüksək inkişaf edən mərhələ vasitəsilə öyrənmə platformalarından böyük həcmdə məlumatların öyrənmə mühəndisliyi prosesinə daxil edildiyini iddia edir və hazırda, "rəqəmsal əkiz" tədqiqatı, burada onlayn öyrənənlərin məlumatlarının kampusdakı tələbələr üçün nəticələri yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu, təkcə universitetlər deyil; Khan Academy kimi bir çox onlayn kursların şəxsi səviyyədə təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir. Rəqəmsal pedaqogikanın miqyaslı şəkildə fərdiləşdirilmiş şəkildə istifadəsi bu platformaları əvvəlki həmkarlarından unikal edən şeydir. Qeyd etmək vacibdir ki, bu, rəqəmsal texnologiyada meydana çıxan yeniliklərdir - bu fəsilə virtual reallıqdakı inkişafı müzakirə edəcəyik - bu platformaların istehsalçıları pedaqogika üçün bu dəyişən məkanlardan istifadə etmək üçün istifadə edirlər [6].

TƏHSİLDƏ SUNİ İNTELEKTEK

Robot müəllimlər elmi-fantastik filmlər kimi səslənə bilər, lakin təhsildə süni intellektin (AI) istifadəsi öyrənməni tamamilə fərdiləşdirmək potensialı sayəsində tez bir zamanda cəlbedicilik

qazanır. Sərhədsiz miqdarda məlumat saxlamaqdan tutmuş "insan ağı kimi düşünən ağıllar"dan öyrənmə meyarlarını çıxarmağa qədər süni intellekt 21-ci əsr müəlliminin istək siyahısındakı müxtəlif qutuları yoxlayır və şagirdin öyrənmə proseslərini fərdiləşdirmək üçün sürətli həllər təqdim edir. Neyron şəbəkələri və maşın öyrənməsi kimi müxtəlif ixtisaslaşdırılmış alqoritmlər ənənəvi təhsildə inqilab yarada, kursun etibarlı və ya yanlış istiqamətləndirici məzmununu müəyyən etmək üçün süni intellektdən əldə edilən fikirlərə əsaslanaraq, tədris kursunu effektiv şəkildə diktə edə və hətta tələbələr və müəllimlərlə ünsiyyət qura bilər [7]. Fərdiləşdirmə və Proqnozlaşdırma ilə Təhsili Canlandırmaq Təhsildə AI ümumiyyətlə tələbələrə fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələrini çatdırmaq üçün istifadə olunur. Öyrənən elm adamları tərəfindən hazırlanmış platformalar tələbələrin kurs qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanaraq qısa və uzun müddət ərzində akademik uğurlarını proqnozlaşdırmaq üçün onların öyrənmə nəticələrini qeyri-invaziv və ucuz şəkildə izləyir. Riskli tələbələr müəyyən edən alqoritmlər pedaqoqları xəbərdar edir ki, onlar daha tez təbliğat təmin etsinlər və uğursuzluqların və ya tələbələrin erkən buraxılmasının qarşısını almağa kömək etsinlər. Pedaqoqlar və tələbələr veb-əsaslı platformaların yarada biləcəyi zəngin şəxsi fikirlərdən və fərdiləşdirilmiş fəaliyyətlərdən faydalanır. Tələbələr arasında əməkdaşlıq və komanda işi nəzərə alınmaqla, komanda və ya qrup üzvü kimi tələbəyə diqqət yetirməklə, komanda tərkibi, risk altında olan qrup üzvləri və s. Artan insan-AI əməkdaşlığı, AI düşüncə tərzini inkişaf etdirməyə kömək edəcək müəllimlər, təlimat dizaynerləri və mentorlar üçün xüsusi olaraq hazırlanmış təbiiqlərlə digər təhsil şəraitlərində istifadə olunur. İnzibati hissə əsasən inkişaf etdirilərkən, müəllim köməkçisi kimi xidmət edən AI ideyası da təhsili fərdiləşdirir, baxmayaraq ki, öyrənmə materialı üçün motivasiya yanaşmalarını və ya izahatlarını gücləndirməkdə fərqliliklərlə hazırlanmış müxtəlif AI tədris köməkçiləri ola bilər [5]

ALİ TƏHSİLİN QLOBALLAŞMASI VƏ BEYNƏLXALQLAŞMASI

Yuxarıda təsvir olunan tendensiyalar və qüvvələr fərdlər və sistemlər, institutlar və cəmiyyətlər kimi hər birimizə şəxsi və peşəkar şəkildə təsir göstərir. Milli və regional miqyasda iqtisadi inkişafa, təhsil sistemlərinə, səhiyyəyə və insanların gözlənilən ömür uzunluğuna görünən təsirlər var. Bu tendensiyaları və qüvvələri anlamaq və onlara müraciət etmək, eləcə də mövcud ictimai-siyasi sistemləri yenidən təşkil etmək və daha davamlı həll yolları üçün dəqiq yollar hazırlamaq bütün sərhədləri aşaraq fərdlər və qurumlar arasında fəal və davamlı əməkdaşlığı tələb edir [1]. Orta və orta təhsildən sonrakı səviyyələrdə hərtərəfli təhsil islahatlarına ehtiyac var ki, bu da sabahın liderlərinin və digər mütəxəssislərin inkişafı üçün əsas olan sahələrə, o cümlədən elmlər, etika, mədəni fərqlər, insanlardan xalq diplomatiyası, pul sistemləri, qlobal istiləşmə, ətraf mühit, müxtəliflik və bərabərsizlik və qabaqcıl texnologiyaların qarışıq xeyir-duaları. Bu islahat tələbələr qlobal əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdə başqa ölkələrdən olan insanlarla yaxından işləməyə hazırlayarkən fərdi karyera məqsədlərinə çatmağa kömək etməlidir. Bu dəyişiklik yalnız kurikulum məzmununa yenidən baxılmaqla, xaricdə təhsil proqramlarının genişləndirilməsi ilə, nə də ABŞ institutlarında yaşayan xarici vətəndaşların – tələbələrin və alimlərin sayını artırmaqla baş verməyəcək. Ali Təhsil Məlumatı: Biz sürətlə dəyişən və bir-biri ilə əlaqəli dünyada yaşayırıq və bir sahədəki dəyişikliklər digər sahələrə də təsir edir. Bu, xüsusilə ali təhsilə aiddir. Bir çox digər sektorlar kimi, ali təhsil qlobal dünyagörüşünü əhatə etməyə çalışır. Buna görə də, ali təhsil mütəxəssisləri tərəfindən bu qlobal problemlərin daha dərinə başa düşülməsi çox vacibdir. Qloballaşma o qədər geniş yayılmış və geniş yayılmışdır ki, biz indi yeni və daha geniş bir termin yaratmağı düşünməliyik: “pax-mundus-ization”. Bu kontekstdə biz “Beynəlxalqlaşma” mövzusunda beynəlxalq ali təhsilin ciddi problemlərini və problemlərini dərk etməliyik. Beynəlmilləşmə beynəlxalq, mədəniyyətlərarası və ya qlobal ölçüsün orta təhsildən sonrakı təhsilin məqsədi, funksiyaları və çatdırılması prosesinə inteqrasiyası proseslərinə aiddir. O, işə qəbul, risklərin idarə edilməsi, planlaşdırma, beynəlxalq kampusların yaradılması və beynəlxalq mühitdə əməkdaşlıq daxil olmaqla, sadəcə tələbə və ya akademik mobilliyə diqqət yetirməkdən daha geniş fəaliyyətləri əhatə edir [2].

ALİ TƏHSİLİN GƏLƏCƏK TRENDLƏRİ

Gələcək ali təhsil müəssisələrinin dünyanın ən yaxşı tələbələri üçün global bazarda rəqabət aparacağına şübhə yoxdur. İnternet və təhsil texnologiyalarının sinif mühitinə daxil edilməsi üçün artan tendensiyalar dünya miqyasında getdikcə daha çox yayıldıqca, ali təhsilə uzaqdan giriş çox güman ki, daha çox yayılmış təcrübəyə çevriləcək. Əslində, e-Learning cəmiyyətin maraqlarının ayrılmaz hissəsinə çevrildiyindən, o, getdikcə daha çox əlçatan olur, bəzi hallarda hətta yeganə təhsil forması olur [3]. Bundan əlavə, Tibb kimi praktiki təlimatlarla kurslar da eLearning vasitəsilə həyata keçirilə bilməz. Belə bir testin aparılması bahalı bir iş olardı, lakin laboratoriya mühitində saxlanılmalıdır. Hər hansı bir texnologiya formasında olduğu kimi, həmişə gələcək tendensiyalar var. Ali təhsilin gələcəyini formalaşdıracaq konsepsiya və ya təcrübə Flipped Classroomdur. Bu tendensiya həm öyrənmə, həm də tədrisə düzəlişlər edəcək. Bu, tələbələrin təhsillərində daha fəal iştirak etmələrinə şərait yaradacaq. Bu fəal öyrənmə və qrup işinə diqqətin artması ilə nəticədə əməkdaşlıq artır və mövzu o qədər də çətin görünmür [4]. Ali təhsildə gələcək tendensiyalardan biri olan Micro-Learning, kollec və universitetlərin təhsili informasiya aspektindən kiçik hissələrə ayırmaq üçün tərtib etdiyi bir üsuldur. Bu, təhsili təlimlə tamamlamağa yönəlib, həm də formal təhsilin zəruriliyini nəzərdə tutur. Onlayn modellər sistem üçün seçimlər təklif edir ki, bu da tələbələrin müəyyən bir yerdə və cədvəldə fiziki olaraq iştirakını tələb etmir. Mobil cihazların populyarlığı və istifadəsi artdıqca, "yolda" təhsilə köklənmə də müntəzəm bir hadisəyə çevriləcək, buna görə də kolleclər və universitetlər [6].

NƏTİCƏ

Ali təhsilin gələcəyi həm imkanlar, həm də çağırışlarla əlamətdardır, çünki institutlar sürətlə dəyişən global mənzərədə hərəkət edir. Süni intellekt və onlayn öyrənmə platformaları kimi texnoloji yeniliklər təhsilin necə çatdırılması və fərdiləşdirilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur, eyni zamanda qloballaşma təhsil təcrübələrinin əsaslarını yenidən formalaşdırır. Bu tendensiyalar inkişaf etməyə davam etdikcə, ali təhsil müəssisələri rəqabətə davamlı və aktual qalmaq üçün çevik strategiyalar qəbul etməlidirlər. Bu institutların uğuru innovasiyaları və fənlər arasında əməkdaşlığı təşviq edərkən əlçatanlığı, əlverişliliyi və keyfiyyəti tarazlaşdırmaq qabiliyyətindən asılı olacaq. Nəhayət, ali təhsilin gələcəyi təhsil nəticələrini dinamik, qloballaşan dünyanın ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq üçün birgə səy tələb edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Berchin II, de Aguiar Dutra AR, Guerra JB. How do higher education institutions promote sustainable development? A literature review. *Sustainable Development*. 2021 Nov;29(6):1204-22.
2. Blankenberger B, Williams AM. COVID and the impact on higher education: The essential role of integrity and accountability. *Administrative Theory & Praxis*. 2020
3. Buerkle A, O'Dell A, Matharu H, Buerkle L, Ferreira P. Recommendations to align higher education teaching with the UN sustainability goals—A scoping survey. *International Journal of Educational Research Open*. 2023
4. Esfahani MN. Content Analysis of Textbooks via Natural Language Processing. *American Journal of Education and Practice*. 2024.
6. Ortagus JC, Kelchen R, Rosinger K, Voorhees N. Performance-based funding in American higher education: A systematic synthesis of the intended and unintended consequences. *Educational Evaluation and Policy Analysis*. 2020 Dec;42(4):520-50
7. Simamora RM, De Fretes D, Purba ED, Pasaribu D. Practices, challenges, and prospects of online learning during Covid-19 pandemic in higher education: Lecturer perspectives. *Studies in Learning and Teaching*. 2020 Dec 29;1(3):185-208.

8. Zhang C, Khan I, Dagar V, Saeed A, Zafar MW. Environmental impact of information and communication technology: Unveiling the role of education in developing countries. Technological Forecasting and Social Change. 2022 May 1;178

SUMMARY

There are a number of problems in modern higher education institutions. These problems are mainly related to the use of modern innovative tools, online resources, ICT tools. This article examines the current challenges in modern education and the key trends and future prospects that can overcome these challenges. Translation and comparative analysis methods were used in the article.

Keywords: modern education, higher education institution, innovation, research, modern trends

FREYDİN PSIXOANALİTİK YANAŞMASINDA İD, EQO VƏ SÜPEREQONUN ROLU: DAXİLİ MÜNAQİŞƏLƏR KONTEKSTİNDƏ ANALİZ

Babək MƏHƏRRƏMOV

babak.maharramov@au.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-0984-5651>

Azərbaycan Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqat, psixoanalitik yanaşmanın ən önəmli nəzəriyyəçilərindən və hətta qurucusularından biri olan Sigmund Freydin ümumi psixoanalitik yanaşmasına, xüsusilə də bu nəzəriyyə kontekstində id, eqo və süpereoqo anlayışlarını araşdırır. Freud, insanların düşüncələri və davranışlarının üzərində şüuraltı səviyyənin təsirinin olduğunu bildirmişdir. Onun psixoanalitik yanaşmasında id, eqo və süpereoqo xüsusi bir yer tutur. Şəxsin daxili münaqişələri bu anlayışlar vasitəsilə qiymətləndirilir. Freydin bu yanaşması həm psixoloji, həm də sosial baxımdan fərdi proseslərdəki daxili münaqişələrə işıq tutur. Şəxsin inkişaf prosesində bu üç quruluşun qarşılıqlı əlaqələri daxili münaqişələri formalaşdırır. Bu kontekstdə, tədqiqat fərdin psixologiyasındakı rolları və daxili münaqişələri, Freydçi yanaşmadakı id, eqo və süpereoqo anlayışları vasitəsilə analiz edir.

Açar sözlər: *Freyd, Psixoanaliz, İd, Eqo, Süpereoqo*

Giriş

Freydin banisi olduğu psixoanalitik yanaşma, insanların düşüncə və davranışlarını anlamaq baxımından olduqca funksional bir nəzəriyyədir. Psixoanaliz, insanların davranışlarındakı münaqişələrin mərkəzdə olduğu psixoloji inkişaf və funksiyaların nəzəriyyəsi hesab edilir (Roediger, 1995, s.567). Bu kontekstdə, şüuraltına böyük bir önəm verilir. Freyd, fərdin gerçək düşüncə və davranışlarının şüuraltında ortaya çıxdığını vurğulamışdır. Bu aspektdən şüuraltının insan davranışlarında önəmli bir rolu vardır (Talyshinsky, 2012, s.386). Onun fikrincə, bir insanın hər hansı bir düşüncəsini anlamaq üçün şüuraltı səviyyədə araşdırma aparmaq vacibdir. Freyd, fərdin davranışlarını analiz edərkən, basdırılmış instinklərə diqqət çəkir. Hətta fərdin gördüyü yuxular basdırılmış cinsi instinklərlə əlaqəlidir. Freyde görə, bir şəxsin həyatının hər hansı bir dövründə basdırdığı cinsi instink həm onun sosial həyatda davranışlarına, həm də yuxularına təsir edir. Bu vəziyyət isə id, eqo və süpereoqo anlayışları vasitəsilə izah edilir. İd – ilkin instinklər, cinsi istəklər və həzzə yönəlir. Eqo isə id-in ilkin istəklərinin tənzimlənməsi və xarici dünyanın qaydalarına uyğun şəkildə formalaşdırılmasına çalışır. Eqo üçün reallıq prinsipi mühüm rol oynayır. Bu struktura əsasən, şüurlu düşüncə ön plandadır. Süpereoqoya diqqət yetirildikdə, sosial qaydalar və əxlaqi normalar önə çıxır və bu baxımdan id-in ilkin arzularını və istəklərini nəzarət altına alır. Bu üç struktura əsaslanaraq Freyd, fərdin psixoloji inkişafını araşdırır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi, Freydin psixoanalitik yanaşmasına ümumi bir baxış təqdim etməkdir. Bu kontekstdə, onun nəzəriyyəsində mühüm anlayışlar olan id, eqo və süpereoqo vasitəsilə bir konseptual çərçivə qurulmuşdur. Bu anlayışların fərdin inkişaf dövrlərində hansı təsirə malik olduğu araşdırmanın əsas sualıdır. Bu strukturların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi insanların psixoloji və sosial həyatlarına necə təsir etdiyi tədqiqat çərçivəsində dəyərləndirilmişdir.

Material və Metodlar

Bu tədqiqatda keyfiyyət araşdırma metodu istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın konseptual çərçivəsini yaratmaq üçün ilkin və köməkçi mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bu baxımdan, Freydin özünün yazdığı kitablar ilkin, onun nəzəriyyəsi haqqında yazılmış araşdırmalar isə köməkçi mənbə

olaraq istifadə olunmuşdur.

Freydın İd, Ego və Süperoqa anlayışları

Freyd psixanalitik yanaşma vasitəsilə psixoloji prosesləri qiymətləndirərkən id, ego və super-ego anlayışlarına diqqət yetirmişdir. Bu anlayışlar, fərdin psixoloji və sosial inkişaf prosesinə təsir edir. Freydə görə, id, primitiv istəkləri və arzuları, zövq və cinsi ehtirasları təmsil edir. “Beş Konfrans və Psixanaliz üzrə Ümumi Baxış” adlı əsərində id-in tərifini bu cür verir:

Ruhiyyəvi (psixik) bölgələrdən və ya sistemlərdən ən qədiminə Es (o) adını veririk; irsiyyət yolu ilə fərdin atalarından aldığı və doğularkən yanında gətirdiyi bütün bünövrəvi xüsusiyyətlər bu Es-in məzmununu təşkil edir, yəni Es-in tərkibinə əvvəlcə bədəndəki quruluşdan qaynaqlanan instinktlər daxildir (Freud, 1998, s.76).

İd zövq prinsipi ilə işləyir. Onun üçün anlıq məmnuniyyət vacibdir. Bunun ən yaxşı nümunəsini körpələrdə görmək mümkündür. Bir körpə ac olan zaman, bu aclıq vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün ağlayır. Bunun nəticəsində isə valideyinlər körpəyə yemək yedirdir. Nəticə etibarı ilə körpənin təbii və həzzə əsaslanan istəyi gerçəkləşmiş olur. Bu kontekstdə aydın görünür ki, id zövq prinsipinə əsaslandığı üçün səbir göstərmir və dərhal məmnuniyyət əldə etmək istəyir.

Ego-da isə həqiqət prinsipi ön plandadır. İd-in ibtidai istək və arzularını, cinsi ehtiraslarını xarici dünyaya uyğun şəkildə tənzimləməyə çalışır. Ego daha çox bir balans qurucu mexanizmdir. İd və super-ego arasında balansı təmin edərək fərdin davranışlarını qəbul edilə bilən bir formaya gətirməyə çalışır.

Psixanaliz ədəbiyyatında şəxsiyyət anlayışının eyni mənalı termini olaraq “ego”nun istifadə edildiyi görünür. Freydin struktur təsnifatında ego, id-in istək və arzularını xarici reallıqla uyğunlaşdırmağa çalışır. Daha geniş mənada ego, id və super-ego arasında uyğunluq təmin edən bir funksiya üzərinə götürmüşdür. (Soylu, 2019, s.5).

Freydin psixanalitikasında önəmli olan digər anlayış isə süpereoqodur. Süperego isə cəmiyyətin qaydalarını və əxlaqi normaları təmsil edir. Bu quruluş bir tərəfdən id-in ilkin istəklərini, cinsi ehtiraslarını nəzarət altına alarkən, digər tərəfdən ego-nu qaydalara, əxlaqi normalara və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən doğrulara yönləndirir. Selçuk Budak, “Psixologiya Lüğəti” kitabında süpereoqonu Freud-dan yola çıxaraq bu cür təsvir etmişdir:

Freud’un üç hissəli struktur psixi aparat modelində şəxsiyyətin, cəmiyyətin dəyərlərini, əxlaqi normaları təmsil edən və fərdin öz doğru-yanlış normaları (-> vicdan) ilə ideallarından (-> ego ideali) ibarət olan hissəsi. Uşaqlıq dövründə əsasən cəmiyyəti təmsil edən valideynlərlə özləşmə yolu ilə, həmçinin cəza və mükafatlar vasitəsilə cəmiyyətin dəyərlərini və əxlaqi qaydalarını daxili şəkildə qəbul etməklə yaranan süperego formalaşması böyük ölçüdə şüursuzdur. Bu proses həyatın 4-5 yaşlarında əsasən tamamlanır, lakin uşaqlıq dövrü və hətta yetkinlik dövrü boyunca da davam edir. Cəmiyyətin fərdin içindəki gözcüsü, mühafizəçisi olaraq adlandırıla bilən süperegonun funksiyası, ego vasitəsilə -> id-in təhriklərini, xüsusilə də cəmiyyət tərəfindən qadağan olunan və o anda fərd üçün təhdid yarada biləcək cinsellik, aqressiya kimi təhriklərini nəzarət altına almaqdır. Həmçinin, ego-nu yalnız realist hədəflərə deyil, əxlaqi hədəflərə və mükəmməlliyə yönəldir. Süperegonun fərd baxımından əsas cəzalandırma gücü, cəza və mükafatın daxili şəkildə qəbul edilmiş formaları olan günahkarlıq hissi (yanlış etdikdə) və qürurdur (doğru etdikdə) (Budak, 2000, s.709).

Selçuq Budağın tərifinə əsaslanaraq, süpereoqonun id və eqondan kənarda cəmiyyətdə qəbul edilmiş qaydaların və əxlaq normalalarının sərt müdafiəçisi olduğunu söyləmək mümkündür.

İd, ego və süperego anlayışlarını daha yaxşı anlamaq üçün bir nümunə vermək vacibdir.

İmtahandan aşağı bal alan bir tələbə, bu vəziyyətə olduqca kədərlənir. Bu nöqtədə id müdaxilə edərək, tələbənin kədərlənməməsini, bu balı görməməzlikdən gəlməsini istəyir. Həmçinin, ona dostlarıyla əylənməyə getməsi üçün təkan verir. Çünki bu quruluş insanı həzzə yönəldir. Ego isə reallıq prinsiplərinə əsaslanaraq, tələbəyə imtahanda daha yaxşı nəticə göstərməsinin lazım olduğunu xatırladır. Əylənmək istəməsinin normal olduğunu, amma imtahanlarına da hazırlaşması lazım olduğunu vurğulayır. Süpereoqo isə tələbənin vicdanına təsir edərək, imtahanı mütləq keçməsinin

vacib olduğunu, əks halda həm ailəsini, həm də onun inkişafı üçün zəhmət çəkən müəllimlərini məyus edəcəyini bildirir.

Bu nümunə hadisədə, id həzzə yönəlir, süpereoqo isə qaydalar və əxlaqi doğruları nəzərə alır. Reallıq prinsiplərinə əsaslanan eqo isə bir tarazlıq yaratmağa çalışır. Qısa desək, id hər şeyi görməməzlikdən gəlməli və dostları ilə əylənməli deyərək, süpereoqo bunu əsla edə bilməzsən, dərslərinə hazırlaşmalı deyir. Tarazlaşdırıcı mexanizm olaraq eqo isə bir az dostları ilə əylən, amma sonra dərslərinə çalışmalı və imtahanı keçməli deyərək bildirir.

Nəticə

Freydin psixoanalitik yanaşmasının mərkəzini təşkil edən id, eqo və süpereoqo anlayışları arasındakı qarşılıqlı əlaqə olduqca əhəmiyyətlidir. Həqiqətən də, insanın daxili münaqişələrinin başa düşülməsində bu strukturlar kritik rol oynayır. İd, ilkin istəklər və arzulara əsaslanaraq instinkləri ön planda tutur. Eqo, reallıq prinsipi əsasında, insanın cəmiyyətdəki qaydalara uyğun hərəkət etməsini təmin edir. Süpereoqo isə fərdi vicdanı təmsil edir və əxlaqi dəyərləri, həmçinin insanların cəmiyyətdə gözlənilən şəkildə davranmalarını imkan yaradır. Freydə görə, id, eqo və süpereoqo arasındakı tarazlığı qorumaq çox vacibdir. Bu tarazlıq, insanın psixoloji inkişafının sağlam tərəqqisi üçün əhəmiyyətlidir. Tarazlığın pozulması isə insanın psixoloji sağlamlığına mənfi şəkildə təsir edə bilər. Freydin psixoanalitik yanaşması, insanın davranışlarının və daxili münaqişələrinin başa düşülməsində geniş bir perspektiv təqdim edir və insanın psixoloji dərinliyin kəşf edilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Budak, S. (2000). Psixoloji Sözlüğü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
2. Freud, S. (1998). Beş Konferans ve Psikanalize Toplu Bakış 1938. (K. Şipal, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
3. Roediger, H. L. (1995). Psychology. Minneapolis: West Publishing.
4. Soylu, A. (2019). “Attilâ İlhan’ın Eserlerinde Otobiyografik Yansımalar ve Benlik Temsilleri”. Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
5. Talyshinsky, E. B. (2012). The Essence of Information Warfare in Globalization Processes. University Scientific Notes, (2), 385-389.

SUMMARY

This study examines the general psychoanalytic approach of Sigmund Freud, one of the most important theorists and even the founder of the psychoanalytic approach, with a particular focus on the concepts of id, ego, and superego in the context of this theory. Freud argued that the unconscious level has an impact on human thoughts and behaviors. In his psychoanalytic approach, id, ego, and superego hold a special place. The internal conflicts of the individual are evaluated through these concepts. Freud's approach sheds light on internal conflicts in individual processes both from a psychological and a social perspective. The reciprocal interactions of these three structures in the individual's development process shape the internal conflicts. In this context, the study analyzes the roles of these structures in the individual's psychology and internal conflicts through the Freudian concepts of id, ego, and superego.

Keywords: Freud, Psychoanalysis, Id, Ego, Superego

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ YARADICILIĞININ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ROLU

Ayşən MƏMMƏDOVA

abdurahmanova.aysen1111@gmail.com

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Fərah CƏLİL

Xülasə

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın təhsil və maarifçilik hərəkatında mühüm rol oynamış görkəmli simalardan biri Firidun bəy Köçərli olmuşdur. O, təhsil sahəsindəki fəaliyyəti, Azərbaycan dilinin tədrisi, dərslərlərin hazırlanması və müstəqil düşüncənin inkişafına verdiyi töhfələrlə seçilmişdir. Firidun bəy həm də dilçilik sahəsində uğurlu işlər görmüş, Azərbaycan dilinin inkişafına önəmli töhfələr vermişdir. Onun həyata keçirdiyi təhsil islahatları, müəllimlik prinsipləri və maarifçilik fəaliyyəti yalnız yaşadığı dövr üçün deyil, həm də müasir təhsil sisteminin formalaşmasına təsir etmişdir. O, milli kimliyin qorunması, milli məktəblərin yaradılması və ana dilində təhsilin inkişafı üçün yorulmadan çalışmışdır. Firidun bəy Köçərlinin maarifçilik sahəsindəki xidmətləri, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı və milli kimliyin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, Azərbaycan təhsili, maarifçilik hərəkatı, XIX-XX əsr təhsili, dilçilik fəaliyyəti, dərslərlərin hazırlanması

Təhsil sahəsindəki fəaliyyəti

Firidunbəy Köçərli (1862-1920) Azərbaycan təhsilinin formalaşmasında mühüm və əvəzedilməz rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də dilçilik, ədəbiyyat və sosial maarifçilik istiqamətindəki fəaliyyəti ilə də seçilmişdir. Firidun bəy Köçərli təhsili təkcə bilik əldə etmə vasitəsi kimi deyil, həm də millətlərin inkişafı və kimliklərini qoruyub saxlama üsulu kimi qiymətləndirərək geniş maarifçilik hərəkatına töhfə vermişdir. (1.s.45-67) Onun təhsil və sosial sahədə gördüyü işlər gələcək nəsillərə təsir etmiş, eyni zamanda milli dəyərlərin qorunub saxlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Təhsil sahəsindəki islahatlar və təşəbbüslər

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. O, ölkənin təhsil sistemində bir sıra islahatların aparılmasına öncüllük etmişdir. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə çar Rusiyasının idarəçiliyi dövründə, Azərbaycanda təhsil imkanları məhdud idi və əsasən dini tədrisə üstünlük verilirdi. Firidun bəy Köçərli isə təhsilin əsas məqsədinin maarifçilik və cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etmək olduğunu vurğulamışdır.

Onun ən mühüm təşəbbüslərindən biri məktəblərdə Azərbaycan dilində tədrisin aparılması olmuşdur. O, ana dilinin əsas tədris dili kimi qəbul edilməsi üçün ciddi səylər göstərmiş, bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır. Bununla yanaşı, Firidun bəy yalnız məktəblərdə deyil, müxtəlif sosial qruplar arasında da maarifçilik ideyalarının yayılması üçün fəal iş aparmışdır. O, təhsilin əhəmiyyətini ön plana çəkmək məqsədilə müxtəlif məqalələr yazmış, ictimai tədbirlərdə iştirak etmiş və çıxışlar etmişdir.

Firidun bəy Köçərli həmçinin dərslərlərin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. O, təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi üçün yeni dərslər vəsaitlərinin tərtibinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun yazdığı dərslərlər yalnız tədris məqsədilə deyil, eyni zamanda müstəqil düşüncə tərzinə malik gənc

nəslin yetişməsinə xidmət etmişdir. Bu fəaliyyətləri ilə Firidun bəy Köçərli tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına və təhsil alanların fərdi inkişafına əvəzsiz töhfələr vermişdir. (2. s. 88-110).

Maarifçilik və sosial fəaliyyətləri

Firidun bəy Köçərli təkcə təhsil sahəsində deyil, həm də sosial və mədəni sahələrdə mühüm fəaliyyət göstərmişdir. Maarifçilik hərəkatının fəal üzvü kimi o, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində təhsilin və mədəniyyətin inkişafına töhfə vermiş, insanların milli kimliyini və ana dilini qoruması üçün səylər göstərmişdir. Bu istiqamətdə o, maarifləndirmə tədbirləri təşkil etmiş və milli dəyərlərin qorunmasına xüsusi önəm vermişdir.

Firidun bəy Köçərli, dövrünün mürəkkəb ictimai və siyasi şəraitinə baxmayaraq, təhsilin siyasi ideologiyalardan və dövlət nəzarətindən kənar olmalı olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. (3.s.23-42) O, təhsil alanların sərbəst düşünmə bacarığına sahib olmalarını vacib hesab etmiş və müstəqil düşüncənin tədris sistemində yer almasını təşviq etmişdir. Bu prinsiplər onun təhsil fəlsəfəsinin əsasını təşkil etmiş, o, gəncləri yalnız biliklə deyil, həm də azad və tənqidi düşüncə ilə yetişdirməyə çalışmışdır.

Firidun bəy Köçərlinin dilçilik və ədəbiyyat sahəsindəki fəaliyyəti

Firidun bəy Köçərli yalnız bir təhsilçi deyil, həm də görkəmli dilçi və ədəbiyyatçı idi. O, Azərbaycan dilinin inkişafı və qorunması sahəsindəki əvəzsiz xidmətləri ilə tanınır. Firidun bəy Köçərli, dilin sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görmüşdür. Onun dilçilik sahəsindəki ən böyük xidmətlərindən biri, Azərbaycan dilinin yazı qaydalarının təkmilləşdirilməsidir. O, dilin qrammatik strukturlarının doğru şəkildə yazılmasını və istifadəsini təşviq etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində isə Firidun bəy Köçərli, həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmiş, həm də müasir dövrün ədəbi nümunələrinin tədrisini dəstəkləmişdir. O, həmçinin ədəbiyyatın insan həyatına və cəmiyyətin inkişafına təsirini dərk edərək, ədəbiyyatın tədrisini məktəb və universitetlərdə prioritet sahələrdən biri kimi qəbul etmişdir. Firidun bəy Köçərli, ədəbiyyatın cəmiyyətdəki rolunu mütləq dərk edərək bu sahədə də təhsilin vacibliyini vurğulamışdır. (4.səh.135-155)

Firidun bəy Köçərlinin müəllimlik fəaliyyəti

O, pedaqoq kimi də böyük nüfuz qazanmışdır. Onun müəllimlik fəaliyyəti təkcə bilik verməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda tələbələrin dünyagörüşünü genişləndirməyə, onların müstəqil və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdi. O, dərslərində yalnız nəzəri biliklərə deyil, həm də analitik düşüncəni gücləndirən müxtəlif tədris metodlarından istifadə edirdi.

Firidun bəy Köçərli müəllimlərin peşəkar inkişafına da xüsusi diqqət yetirərək, onları təhsil sahəsindəki yeniliklərlə tanış edir və peşəkar səviyyələrinin artırılması üçün çalışırdı. Onun pedaqoji fəlsəfəsi təkcə bilik ötürməkdən ibarət olmayıb, cəmiyyət üçün daha müstəqil, düşünən və şüurlu fərdlər yetişdirməyə əsaslanırdı. (5.səh.12-30)

Nəticə

Azərbaycan təhsilinin inkişafında əsas fiqurlardan biri kimi tarixin yaddaşına düşmüşdür. Onun təhsil sahəsindəki fəaliyyəti yalnız öz dövrü ilə məhdudlaşmayıb, eyni zamanda müasir Azərbaycan təhsil sisteminin qurulmasında böyük bir irs yaratmışdır. Firidun bəyin təhsil islahatları, dilçilik sahəsindəki işləri və sosial maarifçilik fəaliyyətləri Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına və milli mədəni kimliyin qorunmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Onun fəaliyyəti yalnız bilikləri ötürməkdən ibarət olmayıb, həm də təhsilin sosial məsuliyyətini və insanların dünyagörüşünü zənginləşdirmək məqsədi güdürdü. Bu səbəbdən Firidun bəy Köçərli, Azərbaycan təhsil tarixində silinməz bir iz buraxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, R. (2015). Azərbaycan Maarifçilik Hərəkatı və Firidun bəy Köçərli. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, s. 23-42.
2. Hüseynov, M. (2017). Firidun bəy Köçərli və Azərbaycan Təhsili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s. 45-67.
3. Köçərli, F. b. (1900). Azərbaycan Dilinin Tədrisi Üzrə Təsvirlər və Məqalələr. Tiflis: Azərbaycan Mətbəəsi, s. 12-30.
4. Məmmədov, F. (2018). Azərbaycan Təhsilinin Tarixi və Müasir İslahatlar. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, s. 135-155.
5. Quliyev, S. (2019). Azərbaycan Dilinin İnkişafı və Firidun bəy Köçərlinin Fəaliyyəti. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, s. 88-110.

SUMMARY

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, one of the prominent figures who played a significant role in Azerbaijan's education and enlightenment movement was Firidun bey Kocharli. He distinguished himself through his work in education, the teaching of the Azerbaijani language, the preparation of textbooks, and contributions to the development of independent thinking. Firidun bey also made successful efforts in linguistics, significantly contributing to the advancement of the Azerbaijani language. His educational reforms, teaching principles, and enlightenment activities influenced not only his era but also the formation of the modern education system. He tirelessly worked for the preservation of national identity, the establishment of national schools, and the development of education in the mother tongue. Firidun bey Kocharli's contributions to education and enlightenment were of great importance for the progress of Azerbaijani society and the preservation of national identity.

Keywords: Firidun bey Kocharli, Azerbaijani education, Enlightenment movement, 19th-20th century education, Linguistic activities, Textbook preparation

PEZİOME

В конце XIX и начале XX века Фиридун бек Кочарли был одной из выдающихся личностей азербайджанского образовательного и просветительского движения. Он сыграл важную роль в сфере образования, преподавания азербайджанского языка, подготовки учебников и развития независимого мышления. Фиридун бек также известен своими достижениями в области лингвистики и вкладом в развитие азербайджанского языка. Его реформы в сфере образования, педагогическая философия и просветительская деятельность оказали влияние не только на его эпоху, но и на формирование современной системы образования. Вклад Фиридун бек Кочарли в образование и просвещение имеет важное значение для развития азербайджанского общества и сохранения национальной идентичности.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, Азербайджанское образование, просветительское движение, образование XIX-XX веков, лингвистическая деятельность, подготовка учебников,

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA PEDAQOJİ FİKİRLƏR

Çiçək CAVADZADƏ
cickcavadzad@gmail.com

Fərəh CƏLİL

Xülasə

Hüseyn Cavidin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik, insanpərvərlik və milli tərbiyə prinsipləri ilə zəngin olan mühüm bir irsdir. Onun əsərlərində milli şüurun oyadılması, mənəvi dəyərlərə sadıqlıq və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması xüsusi yer tutur. Cavidin dramalarında bəşəri və əxlaqi dəyərlər vurğulanır, insanın mənəvi dünyasının zənginləşdirilməsinin vacibliyi diqqətə çatdırılır. Ədəbiyyatın tərbiyəvi gücünə inanan Cavid, əsərləri vasitəsilə gənclərə maarifçilik və əxlaqi dəyərlər aşılayır, onları cəmiyyətin faydalı üzvü olmağa səsləyir. Onun pedaqoji fikirləri milli tərbiyə və maarifçilik hərəkatında güclü təsirə malik olmuşdur və Azərbaycan gənclərinin milli ruhda formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, maarifçilik, milli şüur, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, milli-mənəvi tərbiyə

Hüseyn Cavid (1882-1941) Azərbaycan ədəbiyyatının böyük dramaturqlarından biri olmaqla yanaşı, maarifçilik fikirləri ilə də seçilən ziyalı, pedaqoq və ədəbiyyatçıdır. Onun əsərlərində bəşəri dəyərlər, insanpərvərlik, milli-mənəvi tərbiyə məsələləri ön plandadır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının əsas nümayəndəsi olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığında milli şüurun oyadılması, insanın mənəvi dünyasının zənginləşdirilməsi və gənc nəsillərin milli ruhda tərbiyə olunması kimi dərin pedaqoji ideyalar mühüm yer tutur. Cavidin pedaqoji görüşləri milli təhsil və maarifçiliyə təsir edərək Azərbaycan ədəbi-pedaqoji düşüncəsinə özünəməxsus töhfə vermişdir.

Bu tezisdə Hüseyn Cavidin əsərlərində əks olunmuş maarifçilik, vətənpərvərlik, humanizm, milli dəyərlər və əxlaqi tərbiyə kimi pedaqoji ideyalar və onların Azərbaycan maarifçilik hərəkatına təsiri geniş şəkildə araşdırılacaqdır.

1. Hüseyn Cavidin maarifçilik fəaliyyəti

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında maarifçilik ideyaları onun ədəbi irsinin əsasını təşkil edir. Maarifçilik, o dövrdə Azərbaycanın yeniləşməsi və milli özünüdərk prosesinə mühüm töhfə verən bir axın kimi qəbul edilirdi. Cavid də bu maarifçilik hərəkatının öncül simalarından biri olaraq, gənclərin təhsilə cəlb olunmasını, xalqın elmi və mədəni inkişafının təmin edilməsini vacib hesab edirdi.

Onun əsərlərində milli dəyərlərə sadıqlıq, özünü tanıma və milli şüur kimi maarifləndirici ideyalar yer alır. Cavid, elmi inkişafı və mənəvi kamilliyi insanların həyatında ayrılmaz bir hissə kimi təqdim edir. Bununla da, o, gənc nəslin maariflənməsini və öz mədəniyyətinə sahib çıxmasını ədəbi bir missiya kimi mənimsəyir. Cavidə görə, insan təhsil yolu ilə yalnız öz şəxsi inkişafını təmin etməklə kifayətlənməməli, həm də xalqın tərəqqisinə xidmət etməlidir. Bu yanaşma Cavidin pedaqoji fikirlərində öz əksini taparaq, gəncləri elmə, mədəniyyətə və mənəvi dəyərlərə önəm verməyə səsləyir.

2. İnsanpərvərlik və milli tərbiyə

Cavidin əsərlərində humanizm və insan sevgisi onun pedaqoji görüşlərinin əsas istiqamətlərindən biridir. Cavidin fikrincə, tərbiyə insanın daxili mənəviyyatını zənginləşdirərək onu cəmiyyətin faydalı üzvünə çevirir. "Şeyx Sənan", "İblis" və digər əsərlərində insanın daxili aləmi, mənəvi keyfiyyətləri və əxlaqi dəyərləri dərin şəkildə araşdırılır. Hüseyn Cavid, ədəbiyyatın tərbiyəvi funksiyasına xüsusi diqqət yetirərək insanları insanpərvərlik, əxlaq və vicdanlılıq kimi dəyərlər çərçivəsində tərbiyə etməyə çalışır.

Hüseyn Cavidin əsərlərində bəşəriyyətin ortaq problemləri, insanın əbədi mübarizəsi və mənəvi kamilliyə çatmaq üçün çalışması təsvir olunur. O, əmin idi ki, sağlam cəmiyyətin əsası sağlam fərdlərin tərbiyəsi ilə qoyulur. Cavid, insanların bir-birinə olan münasibətlərində insanpərvərliyi və vicdanı əsas tutmağın əhəmiyyətini vurğulayır. "Şeyx Sənan" əsərində sevgi və insanlıq arasındakı münasibətlər, din və mənəviyyətin bir-biri ilə necə harmonik şəkildə birləşdirilə biləcəyi ideyasını təqdim edir. Bu əsərdə Cavid, sevgini insanın qəlbinə və daxili dünyasına nüfuz edən əsas dəyər kimi qəbul edir.

3. Ədəbiyyat və pedaqogikanın birləşdirilməsi

Hüseyn Cavid əsərlərində ədəbiyyatın tərbiyəvi gücünü xüsusi vurğulayır. Onun dram əsərləri və poemaları tərbiyəvi dəyərlərin təbliğ edilməsi üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Ədəbiyyatın insanın mənəvi zənginləşməsinə və cəmiyyətin tərəqqisinə təsir edən bir güc olduğunu dərk edən Cavid, əsərləri vasitəsilə oxucularına əxlaqi və mənəvi dəyərləri çatdırmağa çalışır.

Məsələn, "İblis" əsərində insanın daxili mübarizələri, xeyirlə şərin mübarizəsi, insanın əbədi dilemması təsvir edilir. Bu əsər oxucuları vicdan və əxlaq məsələləri üzərində düşünməyə vadar edir. "İblis" əsəri təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, həm də pedaqoji düşüncənin zirvələrindən biridir. Burada Cavid, insana mənəvi cəhətdən sağlam bir həyat tərzini sürməyin zəruriliyini çatdıraraq, əxlaqi dəyərlərə vurğu edir. Onun əsərlərindəki obrazlar və hadisələr həm oxucuya, həm də geniş cəmiyyətə mənəvi dərs verir.

4. Hüseyn Cavidin pedaqoji ideyalarının Azərbaycan maarifçiliyinə təsiri

Hüseyn Cavidin pedaqoji görüşləri Azərbaycan maarifçilik hərəkatında mühüm rol oynayıb. O, Azərbaycan maarifçiliyinin ideallarını irəli sürən, milli şüur və mənəviyyətin təbliğində böyük əhəmiyyət daşıyan bir ziyalı olaraq tanınır. Cavidin əsərlərində yer alan milli dəyərlər, milli özünüdərk və əxlaqi kamillik kimi prinsiplər onun pedaqoji fikirlərini gücləndirir.

Cavidin yaradıcılığı Azərbaycan maarifçiliyi üçün bir məktəb rolunu oynayır. O, maarifçilik ideyalarını təkcə ədəbi əsərlərində deyil, həm də şəxsi həyatı və fəaliyyəti ilə dəstəkləyib. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı gənc nəsillərin tərbiyəsində, onların milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmasında və milli şüurun formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Xalq arasında geniş yayılan əsərləri vasitəsilə o, təhsilin, bilik əldə etməyin və mənəvi zənginliyin vacibliyini təbliğ edib.

Nəticə

Hüseyn Cavidin pedaqoji fikirləri Azərbaycan maarifçiliyi və milli tərbiyə sisteminə dərin təsir göstərmişdir. Onun əsərlərində əks olunan humanizm, insanpərvərlik, vətənpərvərlik və mənəvi kamillik kimi mövzular Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə böyük töhfə vermişdir. Cavidin yaradıcılığı yalnız bir ədəbiyyat nümunəsi olaraq deyil, həm də gənclərin əxlaqi formalaşması və milli şüurun inkişaf etdirilməsi üçün dəyərli bir tədris vasitəsi olmuşdur.

Onun əsərlərində irəli sürülən pedaqoji ideyalar bu gün də aktuallığını saxlayır və Azərbaycan maarifçilik hərəkatına təsirini davam etdirir. Hüseyn Cavid, həm ədəbiyyatçı, həm də maarifçi kimi Azərbaycan xalqının mənəvi inkişafında dərin iz buraxmışdır. Bu baxımdan, Cavidin əsərləri və pedaqoji fikirləri Azərbaycan gənclərinin milli ruhda yetişdirilməsində, mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında və cəmiyyətin inkişafında əvəzsiz mənbədir. Onun əsərləri Azərbaycan maarifçiliyinin və milli təhsil sisteminin gücləndirilməsində dərin iz buraxmış bir irs olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov, M. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik: Hüseyn Cavidin rolu. Bakı: Elm və İnnovasiya Mərkəzi.
2. Hüseynov, A. (2012). Hüseyn Cavidin ədəbi irsi: tədqiqatlar və fikirlər. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

SUMMARY

The creative work of Hüseyn Javid is a significant legacy in Azerbaijani literature, rich in principles of enlightenment, humanism, and national education. His works emphasize the awakening of national consciousness, loyalty to moral values, and the education of youth in the spirit of patriotism. In Javid's dramas, universal and ethical values are highlighted, and the importance of enriching one's spiritual world is emphasized. Believing in the educational power of literature, Javid conveys enlightenment and moral values to the youth through his works, encouraging them to become beneficial members of society. His pedagogical ideas have had a strong impact on the national education and enlightenment movement, playing an invaluable role in shaping the national spirit of Azerbaijani youth.

Keywords: Hüseyn Javid, enlightenment, national consciousness, humanism, patriotism, national-moral education.

РЕЗЮМЕ

Творчество Гусейна Джавада является значительным наследием в азербайджанской литературе, богатым принципами просвещения, гуманизма и национального воспитания. В его произведениях особое внимание уделяется пробуждению национального сознания, верности моральным ценностям и воспитанию молодежи в духе патриотизма. В драмах Джавада подчеркиваются универсальные и этические ценности, акцентируется важность обогащения духовного мира человека. Веря в воспитательную силу литературы, Джавада через свои произведения передает молодежи идеи просвещения и моральные ценности, призывая их стать полезными членами общества. Его педагогические идеи оказали сильное влияние на национальное воспитание и движение просвещения, сыграв незаменимую роль в формировании национального духа азербайджанской молодежи.

Ключевые слова: Гусейн Джавада, просвещение, национальное сознание, гуманизм, патриотизм, национально-нравственное воспитание.

İCTİMAİ ELMLƏR

ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARI VƏ TEXNOLOGİYALAR

Könül MƏMMƏDOVA

<https://orcid.org/0009-0003-9316-3203>

konulmammadova@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Lamiyə BABAYEVA

lamiye@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, elektron ticarətin idarə edilməsi mexanizmi, müasir bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və daha effektiv xidmətlər təklif etmək məqsədilə müxtəlif texnologiyaların və strateji yanaşmaların tətbiqini əhatə edir. Bu mexanizm, yalnız məhsul və xidmətlərin satışı ilə bağlı deyil, həm də müştəri təcrübəsinin, təchizat zəncirinin, məlumatların idarə edilməsinin və rəqəmsal marketinqin optimallaşdırılmasına yönəlir. Elektron ticarət biznesi üçün əsas infrastruktur onlayn mağazalar, veb saytlar, mobil tətbiqlər və digər e-ticarət sistemlərindən ibarətdir. Bu platformalar müştəriyə məhsul və xidmətlərə asan daxil olma imkanı verir, eyni zamanda alış-verişin təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Elektron ticarətə əsaslanan bizneslər, müştərilərin ödənişlərini qəbul etmək üçün etibarlı və təhlükəsiz ödəmə sistemlərinə ehtiyac duyurlar. Bu sistemlər kartla ödəniş, elektron pul kisələri, nağdsız ödənişlər və digər rəqəmsal ödəmə variantlarını daxil edir. Elektron ticarətin düzgün işləməsi üçün məhsulun tədarükü, saxlanması və müştəriyə çatdırılması prosesinin yaxşı təşkil olunması vacibdir. İntellektual anbar idarəetməsi, avtomatlaşdırılmış depo sistemləri və sürətli çatdırılma xidmətləri, elektron ticarətin əsas istiqamətlərindəndir. Bu kitabda elektron ticarətin gələcəyi və bu sahədəki texnologiyaların inkişafı detallı şəkildə izah edilir. Məqalədə B2B, B2C, C2C, və digər elektron ticarət modelləri, e-ticarət platformalarının işləmə prinsipləri və müasir texnologiyalar haqqında geniş məlumat verilir.

Açar sözlər: elektron, ticarət, bulud texnologiyası, PayPal, e-ticarət

Giriş

Elektron ticarət platformaları və texnologiyaları, onlayn bizneslərin əsas fəaliyyətini təşkil edən, məhsul və xidmətlərin satışının həyata keçirildiyi, müştəri ilə əlaqələrin qurulduğu və ticarət əməliyyatlarının asanlaşdırıldığı rəqəmsal infrastrukturlardır. Bu platformalar yalnız ticarət əməliyyatlarını sadələşdirməkdən ibarət deyil, həm də istifadəçilərə təcrübəni yaxşılaşdırmaq, bizneslərə effektiv idarəetmə və analitik imkanlar təqdim etmək məqsədi güdür. Elektron ticarət platformaları müxtəlif növlərdə olur və bunlar fərqli biznes modellərinə uyğunlaşır.

- **B2C (Business to Consumer):** Bu tip platformalar bizneslərin istehlakçılara birbaşa məhsul və xidmət satmalarına imkan verir. Məşhur nümunələr: Amazon, eBay, Alibaba, AliExpress.

- **B2B (Business to Business):** Bu növ platformalar, bir şirkətin digər şirkətə məhsul və ya xidmət satmasını təmin edir. Adətən iri miqyaslı ticarət əməliyyatları və təchizat zəncirləri ilə əlaqədar olur. Məşhur nümunələr: Alibaba, ThomasNet.

- **C2C (Consumer to Consumer):** Bu tip platformalarda istehlakçılar arasında məhsul və xidmətlər alınıb satılır. İstifadəçilər bir-biriləri ilə əlaqə quraraq mallarını paylaşa və ya sata bilirlər. Nümunələr: eBay, Craigslist, Facebook Marketplace.

- **C2B (Consumer to Business):** Bu modeldə istehlakçılar bizneslərə xidmət və ya məhsul təklif edir. Məsələn, fotolar, videolar və ya məzmun yaradıcıları şirkətlərə satış edə bilər. Nümunələr: Fiverr, 99designs.

B2E (Business to Employee): Şirkətlərin öz işçilərinə xidmət və məhsul təqdim etdiyi

platformalar. Bu platformalar işçilər üçün xüsusi təkliflər və xidmətlər təqdim edir. Məsələn, daxili ticarət platformaları.[3]

Elektron ticarət platformaları əksər hallarda veb saytlardan və mobil tətbiqlərdən istifadə edir. Bu platformalar HTML, CSS, JavaScript kimi texnologiyalardan istifadə edir. Veb saytların sürəti, yükləmə zamanları və istifadəçi təcrübəsi (UX/UI) dizaynı çox önəmlidir.

CMS (Content Management System) Sistemləri elektron ticarət saytlarının tərtibatını asanlaşdırır və idarə etməyi sadələşdirir. Məşhur CMS platformaları:

- **WordPress + WooCommerce:** Sadə, lakin güclü bir həll, xüsusilə kiçik və orta bizneslər üçün.

- **Shopify:** Bulud əsaslı, asan istifadə olunan bir ticarət platformasıdır.

- **Magento:** Daha böyük və mürəkkəb e-ticarət saytları üçün açıq mənbəli bir platformadır.

- **PrestaShop:** Kiçik və orta ölçülü bizneslər üçün açıq mənbəli platformadır. [2]

Elektron ticarət üçün ödəmə sistemləri mühüm rol oynayır. Müştərilərdən ödənişlərin alınması üçün istifadə olunan texnologiyalar:

- **PayPal, Stripe, Square** və ya **Skrill** kimi ödəmə prosessorları müştərilərə təhlükəsiz ödəmə variantları təklif edir.

- **Çoxmərhələli Ödəmə (Payment Gateway):** Bu, ödənişin təhlükəsiz şəkildə işlənməsini təmin edən bir sistemdir.

Elektron ticarət platformalarında müştəri və sifarişlərin idarə edilməsi üçün ERP (Enterprise Resource Planning) və CRM (Customer Relationship Management) sistemləri inteqrasiya olunur. Bu sistemlər müəssisələrə müştəri məlumatlarını izləmə, təchizat zənciri idarəetməsi və maliyyə hesabatlarının təhlilini asanlaşdırır.

- **ERP Sistemləri:** SAP, Oracle, NetSuite.

- **CRM Sistemləri:** Salesforce, HubSpot, Zoho.

SEO (Axtarış Motoru Optimizasiyası) elektron ticarət saytlarının axtarış motorlarında daha yüksək sıralarda çıxmasına kömək edir. Elektron ticarət platformaları üçün SEO əsasən məhsul səhifələrinin optimallaşdırılması, meta etiketlərin, şəkil alt yazılarının və URL strukturlarının düzgün qurulması ilə əlaqədardır.

Elektron ticarət platformaları müştəri davranışlarını izləmək və satış statistikalarını təhlil etmək üçün analitika alətlərindən istifadə edir. Google Analytics, Hotjar, Kissmetrics və Mixpanel kimi vasitələr müştəri davranışlarını izləmək və biznes strategiyalarını yaxşılaşdırmaq üçün faydalıdır. Mobil tətbiqlər və mobil optimallaşdırılmış veb saytlar, müştərilərin onlayn alış-veriş etmələrinə imkan verir. Mobil ticarət son illərdə böyük populyarlıq qazanmışdır, çünki insanlar daha çox smartfonlardan istifadə edərək alış-veriş edirlər.

Bulud texnologiyaları e-ticarət platformalarının miqyaslanmasını və daha çevik işləməsini təmin edir. Bu, bizneslərə məlumatları daha təhlükəsiz saxlamaları, saytın yüklənmə sürətini yaxşılaşdırmaları və hətta ticarət proseslərini avtomatlaşdırmaları üçün imkan verir. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi texnologiyaları, müştəri təcrübəsini şəxsi hala gətirərək məhsul tövsiyələri təqdim edir. Məsələn, Amazon və eBay müştərilərin əvvəlki alışlarını analiz edərək onlara maraqlı ola biləcək yeni məhsullar təklif edirlər. [1]

Müştərilərlə müntəzəm əlaqə saxlamaq üçün chatbotlar və avtomatlaşdırılmış söhbət robotları istifadə olunur. Bu texnologiyalar, müştəri xidmətləri keyfiyyətini artırır və müştərilərə dərhal cavab verilməsini təmin edir.

Elektron ticarət texnologiyalarının inkişafı və gələcəyi:

Elektron ticarətdə blockchain texnologiyasının tətbiqi, ödənişlərin daha təhlükəsiz və şəffaf olmasını təmin edir. Bu, həmçinin məhsulların təchizat zənciri üzrə izlənməsini və müştərilərə etibarlı məlumat təqdim etməyi mümkün edir.

Elektron ticarət saytları və tətbiqləri, məhsulun vizualizasiyasını daha cəlbəedici etmək üçün artırılmış və virtual reallıq texnologiyalarını tətbiq etməyə başlayır. Bu, müştərilərə məhsulları onlayn

olaraq daha realist şəkildə göstərməyə imkan verir.

Süni intellektin və avtomatlaşdırmanın tətbiqi, ticarət platformalarının daha ağıllı və şəxsiyyətə uyğun xidmətlər təqdim etməsinə imkan verir. Bu, həm də müştəri xidmətlərinin keyfiyyətini artırır.

Nəticə

Elektron ticarət sektoru daha kompleks və dinamik bir sistem halına gəlir və bu, idarəetmə mexanizmlərinin inkişafını və daha səmərəli istifadəsini tələb edir. Bu inkişaf, həm müştəri məmnuniyyətini artırmağa, həm də biznesin gəlirlərini artırmağa yönəlmişdir. Elektron ticarət platformaları və texnologiyaları bizneslərə rəqabət üstünlüyü qazandırır, həmçinin müştərilərin alış-veriş təcrübəsini optimallaşdırır və asanlaşdırır. Bu texnologiyaların düzgün tətbiqi şirkətlərə daha geniş müştəri bazasına çatmağa və daha çox gəlir əldə etməyə kömək edir. Elektron ticarət platformaları və texnologiyaları bizneslərə yalnız məhsul və xidmət satmaqla kifayətlənməyib, həm də müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq, əməliyyatları optimallaşdırmaq və daha geniş bazara çıxmaq üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Bu texnologiyaların düzgün istifadəsi bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artırır və daha effektiv fəaliyyət göstərmələrini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. 21.07.1993 г. № 54-ФЗ // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 27.01.2018).
2. Гражданский кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]: федер. закон от 30.11.1994 г. № 51-ФЗ // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 27.01.2018).
3. О государственной тайне [Электронный ресурс]: федер. закон от
4. О конкуренции и ограничении монополистической деятельности [Электронный ресурс]: федер. закон от 22.03.1991 г. № 948-ФЗ // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 26.04.2018).
5. Об информации, информационных технологиях и о защите информации [Электронный ресурс]: федер. закон от 27.06.2006 № 149-ФЗ (ред. от 13.07.2015) // Консультант Плюс: справочная правовая система. Версия Проф, сетевая. М.: АО Консультант Плюс, 2018. URL: <http://www.consultant.ru/> (дата обращения: 26.04.2018).

TRANSFORMATİV LİDERLİK MÜASİR İDARƏETMƏNİN ƏSAS MEYARI OLARAQ

Zümrüd RAMAZANOVA

1. Transformativ liderliyin konsepti və əhəmiyyəti

Transformativ liderlik müasir idarəetmənin ən vacib konseptlərindən biridir. Bu növ liderlik, təşkilatların inkişafını təmin etmək, işçilərin motivasiyasını artırmaq və strateji hədəflərə çatmaq üçün istifadə olunan bir yanaşmadır. Transformativ liderlər, ənənəvi idarəetmə üsullarından fərqli olaraq, yalnız tapşırıqları yerinə yetirməklə kifayətlənmir, həm də işçiləri yüksək məqsədlərə yönləndirərək onların yaradıcı potensialını üzə çıxarmağa çalışırlar. Onlar insanları daha yüksək səviyyədə düşünməyə, daha böyük məqsədlər üçün çalışmağa və özlərini davamlı olaraq inkişaf etdirməyə təşviq edirlər.

Transformativ liderlər təşkilat daxilində güclü bir vizyon təqdim edərək, bu vizyonu bütün işçilərə çatdırır və onları bu məqsədlə hərəkət etməyə təşviq edirlər. Onlar qarşılarına qoyduqları məqsədləri yalnız iqtisadi və əməliyyat məsələlərini deyil, eyni zamanda insanlara və onların inkişafına yönəltməyi də nəzərdə tuturlar. Bu yanaşma təşkilatın müsbət dəyişikliklərə adaptasiya olmasına kömək edir və onu daha çevik və təsirli edir.

Bu liderlik üslubunun əsas xüsusiyyəti, liderin yalnız rəqabət mühitində özünə liderlik etmək deyil, həm də təşkilatın hər bir üzvünü öz gücünə inandırmaqdır. Transformativ liderlər, işçilərin şəxsi və peşəkar inkişaflarını öz məqsədləri ilə əlaqələndirir və nəticədə daha məhsuldar, innovativ və motivasiyalı komanda formalaşdırırlar.

2. Transformativ liderliyin təşkilatın idarəetməsinə təsiri

Transformativ liderliyin müasir idarəetməyə daxil olması təşkilatlarda dərin və köklü dəyişikliklərə yol açır. Birincisi, bu liderlik üslubu işçilər arasında daha yüksək motivasiya və məmnuniyyət yaradır. Liderlər, işçiləri öz potensialını reallaşdırmağa və yaradıcı ideyalarla təşkilatın inkişafına töhfə verməyə təşviq edir. Bu yanaşma əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimadın inkişafına kömək edir, çünki işçilər özlərinə güvənirlər və liderin dəstəyi ilə yeni təşəbbüsləri həyata keçirməkdə motivasiya olurlar.

Transformativ liderlər eyni zamanda liderlik bacarıqlarını yalnız öz şəxsi təcrübələrindən deyil, həm də işçilərin fikir və ideyalarından yararlanaraq inkişaf etdirirlər. Bu liderlik üslubu, işçilərin təşəbbüskar olmalarını, fərdi və kollektiv inkişaflarını təmin etməyi hədəfləyir. İdarəetmə strukturları, bu yanaşma ilə təşkilatın hər bir üzvünün fikirlərinə və həllər təkliflərinə açıq olur, nəticədə kollektiv işin keyfiyyəti artır və təşkilatın bazarda uğurlu olma ehtimalı yüksəlir.

Transformativ liderliyin bir digər mühüm təsiri təşkilatın dəyişikliyə adaptasiya olunma qabiliyyətidir. İqtisadi və sosial mühitin sürətlə dəyişdiyi müasir dövrdə, təşkilatlar çevik və yenilikçi olmalıdır. Transformativ liderlər bu mühiti daha yaxşı idarə edə bilirlər, çünki onlar dəyişiklikləri yalnız bir zorunluluq kimi görmür, əksinə onu bir inkişaf fürsəti olaraq qiymətləndirirlər. Belə liderlər dəyişiklikləri həyata keçirməzdən əvvəl təşkilat daxilindəki işçilərlə ətraflı müzakirələr aparır, onların fikirlərini dinləyir və bu müzakirələri əməli addımlara çevirirlər.

Bundan əlavə, transformativ liderlər təşkilatın məqsədləri ilə işçilərin şəxsi məqsədlərini birləşdirərək yüksək bir sinerji yaradırlar. İşçilər öz işlərində daha çox mənalı məqsədlər tapırlar və bu da onların işə bağlılıqlarını və məhsuldarlıqlarını artırır. Bu yanaşma həm də işçilərin şəxsi inkişafına, peşəkar bacarıqlarının artmasına və təşkilatın məqsədlərinə yönəlmələrinə imkan verir.

Nəticədə, transformativ liderlik müasir idarəetmədə mühüm bir rol oynayır və təşkilatların uğurlu olması üçün vacib bir amil hesab edilir. Bu liderlik üslubu işçilərin motivasiyasını artırır, təşkilatın çevikliyini təmin edir və müsbət dəyişikliklərə yol açır. Təşkilatlar, transformativ liderlik yanaşmasını tətbiq etməklə daha rəqabətə davamlı və innovativ olurlar.

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ RESURLARINA ÇIXIŞ İMKANLARI

Nuray MƏMMƏDOVA

1. İstehsal müəssisələri üçün maliyyə resurslarının mənbələri və onların əhəmiyyəti

İstehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxış imkanları onların fəaliyyətinin dayanıqlığını və genişlənməsini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu müəssisələr üçün maliyyə resursları müxtəlif mənbələrdən əldə oluna bilər. Ənənəvi maliyyə mənbələrinə bank kreditləri, dövlət tərəfindən ayrılan subsidiyalar, beynəlxalq maliyyə institutlarının ayırdığı vəsaitlər və daxili kapital daxildir. Bank kreditləri, xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əsas maliyyələşdirmə mənbələrindən biridir. Bununla yanaşı, böyük istehsal müəssisələri üçün istiqraz buraxılışı, səhmlərin emissiyası və xarici investisiyalar əlavə maliyyə resursları əldə etmək üçün effektiv vasitələr hesab olunur.

Dövlətin dəstəklədiyi maliyyələşdirmə mexanizmləri istehsal müəssisələrinin inkişafına mühüm töhfə verir. Xüsusilə, güzəştli kreditlər, vergi güzəştləri və investisiya təşviq proqramları müəssisələrin maliyyə yükünü azaldaraq onların inkişaf tempini artırır. Bundan başqa, beynəlxalq donor təşkilatlarının və investisiya fondlarının maliyyə dəstəyi istehsal müəssisələrinin innovativ layihələr həyata keçirməsinə və modern texnologiyalardan istifadə etməsinə imkan yaradır.

Alternativ maliyyələşdirmə mənbələri də istehsal müəssisələrinin maliyyə imkanlarını genişləndirir. Müasir dövrdə vençur kapitalı, kraudfandinq və peer-to-peer kreditləşmə kimi yeni maliyyə alətləri bizneslərin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu cür maliyyə vasitələri xüsusilə texnologiya yönümlü və innovativ istehsal müəssisələri üçün əlverişlidir. Bundan əlavə, özəl investisiya fondları və biznes inkubatorlar vasitəsilə maliyyələşmə imkanları genişlənir və bu, müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarını həyata keçirməsinə kömək edir.

2. İstehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxışında problemlər və həll yolları

İstehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxışında bir sıra çətinliklər mövcuddur. Əsas problemlərdən biri yüksək faiz dərəcələri və kredit əldə etmə şərtlərinin sərt olmasıdır. Banklar, xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə kredit ayırarkən risk faktorlarını nəzərə alır və bu, onların maliyyə resurslarına çıxışını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyi və valyuta riskləri də istehsal müəssisələrinin maliyyə təminatına mənfi təsir göstərir.

Maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdud olması müəssisələrin modern texnologiyalar tətbiq etməsini, istehsal gücünü artırmasını və yeni bazarlara daxil olmasını çətinləşdirir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün dövlətin və maliyyə institutlarının yeni təşəbbüslər irəli sürməsi vacibdir. Xüsusilə, dövlətin kredit zəmanət proqramları və inkişaf banklarının daha əlverişli şərtlərlə maliyyələşdirmə imkanları yaratması istehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırır.

Eyni zamanda, kapital bazarlarının inkişaf etdirilməsi müəssisələr üçün əlavə maliyyələşdirmə imkanları yarada bilər. İstehsal müəssisələrinin səhmlərinin fond bazarlarında ticarət edilməsi və istiqraz buraxmaq imkanlarının genişləndirilməsi onların uzunmüddətli maliyyə təminatını möhkəmləndirir. Maliyyə texnologiyalarının (fintech) tətbiqi və rəqəmsal bankçılığın inkişafı da müəssisələrin maliyyəyə çıxışını asanlaşdıran mühüm faktorlar arasındadır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, istehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üçün dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı vacibdir. Dövlətin biznes mühitini liberallaşdırması, xarici investorları cəlb etməsi və yerli maliyyə institutlarının gücləndirilməsi bu sahədə mühüm rol oynayır. Beləliklə, istehsal müəssisələrinin maliyyə resurslarına daha asan çıxış əldə etməsi onların dayanıqlı inkişafını təmin edəcək və iqtisadi artıma müsbət təsir göstərəcək.

KOMMERSİYA BANKLARININ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Aytən MƏMMƏDOVA

1. Rəqəmsal texnologiyaların investisiya fəaliyyətinə təsiri və müasir yanaşmaların tətbiqi

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətində son illərdə baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri, texnoloji yeniliklərin və rəqəmsal transformasiyanın tətbiqidir. Bu inkişaf, banklara maliyyə əməliyyatlarını daha sürətli, şəffaf və təhlükəsiz bir şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. Banklar, blockchain texnologiyasını istifadə edərək maliyyə əməliyyatlarını asanlaşdırır və eyni zamanda müştərilərə daha şəffaf xidmət göstərirlər. Blockchain texnologiyası, bankların əməliyyatları arasında məlumatların təhlükəsiz və dəyişdirilə bilməyən şəkildə saxlanılmasına imkan yaradır, bu da əməliyyatların doğruluğunu artırır və fraud riskini azaldır.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi alətləri, bankların investisiya qərarlarını daha dəqiq və effektiv şəkildə qəbul etmələrinə imkan verir. Bu texnologiyalar vasitəsilə banklar, bazar tendensiyalarını daha düzgün təhlil edə bilir, müşahidə etdikləri məlumatları daha sürətli emal edərək daha doğru nəticələr əldə edirlər. Məsələn, banklar bazarda meydana gələn dəyişiklikləri real vaxtda izləyərək, investisiya strategiyalarını sürətlə adaptasiya edə bilirlər. Eyni zamanda, bu texnologiyalar vasitəsilə müştərilərin risk profilləri qiymətləndirilərək, onlara uyğun fərdi investisiya portfelleri təqdim edilir.

Bundan əlavə, rəqəmsal alətlər müştərilərin investisiya qərarlarını dəstəkləyən fərdi məsləhətlər verməyə imkan tanıyır. Müasir banklar müştərilərinin ehtiyaclarına uyğun məhsullar təklif edir və onlara onlayn platformalar üzərindən investisiya qərarlarını asanlıqla qəbul etməyə imkan yaradırlar. Bu, həm bankların müştəriləri ilə daha sıx əlaqə qurmasına, həm də müştərilərə zaman və məkan məhdudiyyətləri olmadan xidmət təqdim etməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, kommersiya bankları innovativ və yüksək gəlirli investisiya fondları yaradaraq müştərilərin portfellerini müxtəlifləşdirməyə və bazarda daha rəqəbatlı olmalarına şərait yaradır.

2. Sosial məsuliyyətli və dayanıqlı investisiya strategiyaları: bankların cəmiyyətə təsiri

Müasir dövrün bankçılıq fəaliyyətində yalnız maliyyə məqsədləri ilə məhdudlaşmayan, həm də sosial və ətraf mühitlə bağlı məsuliyyətli investisiya yanaşmaları da mühüm yer tutur. Sosial məsuliyyətli investisiyalar (SRI) və ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş investisiya strategiyaları, kommersiya banklarının cəmiyyətə müsbət təsir göstərməsini təmin edir. Banklar, bu yanaşma ilə müştərilərinə yalnız maliyyə qazancı təmin etməklə kifayətlənmir, həm də ekoloji və sosial dayanıqlılığa yönəlmiş layihələrə investisiya qoyurlar. Məsələn, bərpa olunan enerji sahəsindəki layihələrə sərmayə qoymaq, ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı məhsullar istehsal edən şirkətlərə dəstək vermək bankların sosial məsuliyyətini yerinə yetirməklə yanaşı, həm də gələcəkdə müsbət maliyyə nəticələri əldə etmələrinə səbəb olur.

Bundan əlavə, banklar ESG (Environmental, Social, and Governance) prinsiplərinə uyğun investisiya məhsulları təklif edirlər. ESG prinsipləri, banklara yalnız iqtisadi gəlir əldə etməklə yanaşı, həm də sosial məsuliyyət daşıyan və ətraf mühitə dost layihələrə sərmayə qoymağa imkan verir. Bu məhsullar, müştərilərə maliyyə nəticələrini əldə etməklə yanaşı, dünyadakı müsbət dəyişikliklərə də qatqı təmin etməyə imkan tanıyır. Kommersiya bankları, ESG prinsiplərinə əsaslanan investisiya fondlarını təqdim edərək, həm də cəmiyyətin sosial rifahını artıran və ekosistemi qoruyan layihələri dəstəkləyirlər.

Bu yanaşma kommersiya banklarının yalnız maliyyə qazancını deyil, həm də cəmiyyətə və planetə müsbət təsir etmələrini təmin edir. Banklar sosial məsuliyyətli investisiya strategiyalarını həyata keçirərkən həm də cəmiyyətin inkişafına töhfə verir, müştərilərin davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun layihələrə sərmayə qoymalarına imkan tanıyır. Bu yanaşma, kommersiya banklarının yalnız investorları üçün deyil, eyni zamanda bütün cəmiyyət üçün faydalı olan iqtisadi

fəaliyyətlər həyata keçirməsini təmin edir. Nəticədə, kommersiya bankları müştərilərinin tələblərinə uyğun dayanıqlı və sosial məsuliyyətli investisiya həlləri təqdim edərək, müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Bu da bankların müştəri bazasını genişləndirərək gələcəkdə daha böyük uğurlar əldə etmələrinə səbəb olur.

DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASININ MALİYYƏ TƏMİNATI

Amin FƏRZƏLİYEV

1. Davamlı iqtisadi inkişafın maliyyə mənbələri və idarəedilməsi

Davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün maliyyə təminatı mühüm faktor hesab olunur. İqtisadiyyatın dayanıqlılığını və uzunmüddətli inkişafını təmin etmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması və düzgün istiqamətləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan, dövlətin fiskal və monetar siyasəti iqtisadi sabitliyin qorunmasına və investisiya mühitinin cəlbedici olmasına töhfə verməlidir. Həmçinin, özəl sektorun inkişafını stimullaşdırmaq üçün maliyyə institutlarının kredit siyasəti sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə dəstək olmalıdır. Maliyyə təminatının gücləndirilməsi məqsədilə alternativ maliyyə mənbələrinin artırılması, kapital bazarlarının inkişaf etdirilməsi və maliyyə inklüzivliyinin artırılması kimi strategiyalar həyata keçirilməlidir.

Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün büdcə siyasətinin çevik və adaptiv olması da vacibdir. Xüsusilə infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi, sosial rifahın artırılması və strateji sahələrə yönəldilən dövlət investisiyalarının səmərəli idarə olunması iqtisadi inkişafı stimullaşdırır. Həmçinin, beynəlxalq maliyyə institutları və xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasını təmin edərək, uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini genişləndirə bilər. Dövlətin vergi siyasətinin optimallaşdırılması və kölgə iqtisadiyyatının minimuma endirilməsi də büdcə gəlirlərinin artırılmasına və iqtisadi sabitliyə müsbət təsir göstərə bilər.

Maliyyə mənbələrinin şaxələndirilməsi davamlı inkişaf üçün mühüm amildir. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı, qeyri-hökumət təşkilatlarının və beynəlxalq donor qurumlarının maliyyə dəstəyi, eləcə də xarici borclanma kimi vasitələr iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafını təmin etmək üçün önəmli alətlərdir. Bununla yanaşı, dövlətin maliyyə resurslarından istifadəsinin effektivliyini artırmaq üçün strateji planlaşdırma və hesabatlılıq mexanizmləri gücləndirilməlidir. Maliyyə islahatlarının aparılması və şəffaflıq prinsiplərinin təmin olunması da bu sahədə vacib rol oynayır.

2. Maliyyə institutlarının rolu və texnoloji yeniliklər

Maliyyə təminatının davamlı iqtisadi inkişafda əsas rol oynaması üçün bank sektorunun gücləndirilməsi, sığorta bazarının genişləndirilməsi və maliyyə risklərinin idarə olunması kimi aspektlər ön plana çıxmalıdır. Bankların kredit siyasətinin effektiv olması və kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi üçün güzəştli kreditlərin verilməsi iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. Bununla yanaşı, innovativ biznes modellərinin dəstəklənməsi və startap ekosistemlərinin inkişafı iqtisadiyyatın dinamikliyini artıracaq və uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin edəcək.

Eyni zamanda, maliyyə texnologiyalarının tətbiqi və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişafı iqtisadi səmərəliliyi yüksəldərək maliyyə resurslarından daha effektiv istifadəyə imkan yaradacaq. Rəqəmsal bankçılığın genişlənməsi, blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi və kriptovalyutaların iqtisadi sistemə inteqrasiyası gələcəkdə maliyyə bazarlarının transformasiyasına səbəb olacaq. Maliyyə texnologiyalarının tətbiqi ilə yanaşı, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı çərçivəsində yeni maliyyə mexanizmlərinin yaradılması və risklərin idarə edilməsi davamlı iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarından birini təşkil edəcək.

Nəticə etibarilə, effektiv maliyyə idarəçiliyi və innovativ yanaşmalar uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın sabitliyini və dayanıqlılığını təmin edəcək.

Maliyyə institutlarının inkişafı, onların iqtisadiyyata təsir gücünün artırılması və yeni maliyyə mexanizmlərinin yaradılması müasir dövrün əsas prioritetlərindən biridir. Xüsusilə, bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyəti genişləndirilməli, alternativ investisiya fondları yaradılmalı və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyəyə çıxışı asanlaşdırılmalıdır. Əlavə olaraq, risk kapitalı bazarının inkişafı innovativ və yüksək potensiallı layihələrin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayacaq.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal transformasiya maliyyə institutlarının fəaliyyətini daha effektiv edir və xərcləri azaldır. Blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini artırır, süni intellekt əsaslı maliyyə modelləri isə investisiya strategiyalarının daha dəqiq qurulmasına imkan yaradır. Bu kontekstdə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə texnologiyalarına yönələn investisiyalar davamlı iqtisadi inkişafın əsas dayağı kimi çıxış edir.

Bütün bu mexanizmlərin və islahatların səmərəli icrası, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi və maliyyə sisteminin şəffaflaşdırılması nəticəsində iqtisadi dayanıqlıq və inkişaf üçün möhkəm əsaslar formalaşacaq. Nəticədə, maliyyə institutlarının rolu güclənəcək, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına yönəlik investisiya imkanları artacaq və uzunmüddətli perspektivdə maliyyə təminatı ilə bağlı problemlər minimallaşdırılacaq.

ÖZƏL BÖLMƏNİN UZUNMÜDDƏTLİ PERSPEKTİVLƏRİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Fərqanə HÜSEYNLİ

1. Özəl bölmənin iqtisadiyyatda rolu və uzunmüddətli inkişaf perspektivləri

Müasir bazar iqtisadiyyatında özəl bölmə iqtisadi inkişafın aparıcı güclərindən biri hesab olunur. İqtisadi sistemin dayanıqlılığını və dinamikliyini təmin edən özəl sektor yeni iş yerlərinin yaradılması, istehsal sahələrinin diversifikasiyası və innovativ həllərin tətbiqi baxımından önəmli rol oynayır. Özəl bölmənin uzunmüddətli perspektivləri iş gücünün bacarıq potensialından, dövlət tərəfindən yaradılan süni maneələrin minimuma endirilməsindən və bazar iqtisadiyyatını stimullaşdıran siyasətlərdən asılıdır.

Uzunmüddətli perspektiv baxımından, özəl bölmənin sürətli inkişafı ölkədə dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasına şərait yarada bilər. Xüsusilə startapların və innovativ bizneslərin artması iqtisadiyyatın texnologiya tutumunu artıraraq, beynəlxalq bazarlara integrasiyanı asanlaşdırır. Bununla yanaşı, özəl sektor maliyyə bazarlarını canlandırmaqla, kapital axınını stimullaşdırır və investisiya imkanlarını genişləndirir. Sahibkarlar vasitəsilə iqtisadiyyatın fərqli sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr innovasiya və elmi-tədqiqat işlərinə sərmayə yatıraraq uzunmüddətli iqtisadi inkişafa töhfə verirlər.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması özəl bölmənin uzunmüddətli perspektivlərini əhəmiyyətli dərəcədə şəkilləndirir. Beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artması, biznes şəraitinin daha da qlobal miqyasda formalaşması və texnoloji yeniliklərə çevik adaptasiya olunma özəl sektorun sürətli inkişafına şərait yarada bilər. Xüsusilə beynəlxalq sərmayələrin cəlb olunması və xarici investorlar üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması yerli sahibkarların daha geniş iqtisadi imkanlara çıxış əldə etməsinə şərait yaradır.

2. Özəl bölmənin uzunmüddətli inkişafının əsas şərtləri

Özəl bölmənin uzunmüddətli davamlı inkişafı üçün bir sıra fundamental faktorlar mövcuddur. Bu faktorlar içərisində hüquqi bazanın sabitliyi, investisiya mühitinin cəlb ediciliyi və innovativ texnologiyalardan istifadəni stimullaşdıran iqtisadi siyasətlər ön plandadır.

Dövlət tərəfindən yaradılan bütün sahibkarlıq təşviqləri və biznes ünvanlı siyasətlər uzunmüddətli perspektivlərin formalaşmasına önəmli dəstək verir. Məsələn, vergi yükünün optimallaşdırılması, kiçik və orta sahibkarlar üçün kredit resurslarının genişləndirilməsi sahibkarları bazara daha rahat daxil olmağa təşviq edən amillərdir. Dövlətin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaratması, xüsusilə bürokratik maneələrin aradan qaldırılması və rəqabət mühitinin qorunması özəl bölmənin uzunmüddətli inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Bundan başqa, bölgələrdə biznes mühitinin inkişafı və regionlararası iqtisadi bərabərsizliyin minimuma endirilməsi özəl bölmənin uzunmüddətli davamlılığı üçün vacib amillərdən biridir. Regional biznes inkubatorlarının və sahibkarlıq akseleratorlarının yaradılması, gənc sahibkarların öz bizneslərini qurmasını asanlaşdıracaq və yeni iqtisadi subyektlərin yaranmasına imkan yaradacaq. Xüsusilə aqrar sektorda və qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrə dəstək verilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Eyni zamanda, insan kapitalının inkişafı və sahibkarların peşəkar bacarıqlarının artırılması özəl bölmənin uzunmüddətli perspektivlərinin formalaşmasında əsas faktorlardan biridir. Təhsil və təlim proqramlarının genişləndirilməsi, innovasiya mərkəzlərinin və startap ekosistemlərinin inkişafı yeni biznes təşəbbüslərinin uğurla həyata keçirilməsinə imkan yaradacaq. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı çərçivəsində keçirilən təlimlər, biznes inkubatorları və mentorluq proqramları yeni sahibkarlara bazar tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməyə kömək edəcək.

Son olaraq, texnoloji inkişaf və rəqəmsal iqtisadiyyatın gücləndirilməsi özəl bölmənin dayanıqlılığını təmin edən əsas faktorlar arasında yer alır. Innovativ yanaşmalara söykənən biznes

modelləri, avtomatlaşdırılmış istehsal prosesləri və rəqəmsal platformalardan istifadə bazarın çevikliyini artıracaq və özəl sektorun dünya iqtisadiyyatında ön plana çıxmasına imkan yaradacaq. Xüsusilə süni intellekt, blokçeyn və data analitika kimi müasir texnologiyaların tətbiqi biznes proseslərinin effektivliyini artıraraq uzunmüddətli perspektivlərin daha stabil formalaşmasına kömək edəcək.

Bütövlükdə, özəl bölmənin uzunmüddətli perspektivlərinin təmin olunması kompleks strategiyalardan asılıdır və bu strategiyalar davamlı iqtisadi siyasətlərin reallaşdırılmasını tələb edir. Dövlət və özəl sektor arasında səmərəli əməkdaşlıq, innovasiyaların təşviq edilməsi, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və rəqabət qabiliyyətli biznes mühitinin formalaşdırılması özəl bölmənin uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas elementlərdir. Bu istiqamətdə davamlı tədbirlərin görülməsi ölkənin iqtisadi sabitliyinin və dayanıqlılığının artırılmasına töhfə verəcək.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ MÜASİR İQTİSADI İNKİŞAFIN MÜHÜM MƏSƏLƏSİ OLARAQ

Billur ƏLİYEV

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi: müasir iqtisadi inkişafın mühüm məsələsi

1. Sahibkarlığın dəstəklənməsinin iqtisadi inkişafdakı rolu

Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının vacib amillərindən biridir. Sahibkarlar innovativ həllər təqdim edərək yeni iş yerləri yaradır və ümumi iqtisadi artıma töhfə verirlər. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri yerli bazarların inkişafında mühüm rol oynayır və regionların iqtisadi potensialını artırır. Sahibkarlığın inkişafı investisiyaların cəlb edilməsini stimullaşdırır və sosial rifahın yüksəldilməsinə xidmət edir. Sahibkarlar istehsalın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, yeni texnologiyaların tətbiqini də sürətləndirirlər. Bununla yanaşı, onların fəaliyyəti daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. İqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından sahibkarlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki fərqli sahələrdə biznes təşəbbüsləri iqtisadi sabitliyin qorunmasına töhfə verir.

Sahibkarlığın dəstəklənməsi iqtisadi artımın davamlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Sahibkarlar istehsal və xidmət sahələrində innovativ yanaşmalar tətbiq edərək bazarda rəqabət mühitini gücləndirirlər. Bu, istehlakçıların keyfiyyətli məhsul və xidmətlərə çıxışını artırır, eyni zamanda yeni bazarların formalaşmasına kömək edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi xarici ticarət balansına da müsbət təsir göstərir. Sahibkarların ixrac imkanlarının artırılması ölkənin xarici bazarlarda mövqeyini gücləndirir və valyuta gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Xüsusilə texnologiyaya əsaslanan startapların dəstəklənməsi ölkənin innovasiya potensialını artırır və elmi-tədqiqat sahələrinin inkişafına şərait yaradır.

Bundan əlavə, sahibkarlığın inkişafı cəmiyyətin sosial strukturuna da müsbət təsir göstərir. Sahibkarlar sosial məsuliyyət prinsiplərinə uyğun olaraq müxtəlif sosial layihələrə dəstək verir və işsizliyin azaldılmasına töhfə verirlər. Onların fəaliyyəti sosial inteqrasiyanı gücləndirir və iqtisadi bərabərsizliklərin azaldılmasına kömək edir. Müasir dövrdə dövlətin sahibkarlara verdiyi dəstək yalnız iqtisadi artım üçün deyil, eyni zamanda sosial sabitlik üçün də vacib hesab olunur.

2. Sahibkarlığın inkişafı üçün effektiv dəstək mexanizmləri

Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün effektiv dəstək mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir. İlk növbədə, hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və sahibkarlara əlverişli biznes mühitinin yaradılması əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Vergi güzəştləri, subsidiya və qrant proqramları sahibkarların maliyyə imkanlarını artıraraq onların inkişafına şərait yaradır. Dövlətin sahibkarlığa verdiyi dəstək mexanizmləri arasında maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır. Kiçik və orta bizneslər üçün güzəştli kreditlərin verilməsi onların maliyyə dayanıqlığını gücləndirir və risklərin idarə olunmasını asanlaşdırır. Bununla yanaşı, sahibkarlıq inkubatorları və biznes akseleratorları yeni biznes təşəbbüslərinin uğurla həyata keçirilməsinə kömək edir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün maliyyə resurslarına əlçatanlığın artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bankların və digər maliyyə institutlarının sahibkarlara yönəlmiş dəstəkləyici siyasəti kiçik və orta biznes subyektlərinin bazarda möhkəmlənməsinə imkan yaradır. Mikrofinans təşkilatlarının və vençur kapital fondlarının inkişaf etdirilməsi yeni biznes modellərinin formalaşmasını təşviq edir. Sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı bu sahədə uzunmüddətli perspektivlərin yaranmasına şərait yaradır.

Təhsil və innovasiya dəstəyi də sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Startap ekosistemlərinin gücləndirilməsi və gənc sahibkarların maarifləndirilməsi uzunmüddətli

perspektivdə iqtisadi inkişafı stimullaşdırır. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və qlobal bazarlara integrasiyanın təşviq edilməsi yerli sahibkarların rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu sahədə dövlət və akademik institutlar arasında əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Universitetlər və elmi-tədqiqat institutları sahibkarlıq ekosisteminin formalaşmasında əsas oyunçular kimi çıxış edir. Bu institutların sahibkarlıq yönümlü proqramlar təklif etməsi və innovasiya mərkəzləri yaratması gənc sahibkarların inkişafına böyük töhfə verir.

Nəticə etibarilə, sahibkarlığın dəstəklənməsi müasir iqtisadi inkişafın əsas elementlərindən biridir və onun inkişafı üçün kompleks dəstək mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Effektiv iqtisadi siyasət və davamlı islahatlar vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyəti gücləndirilə və dayanıqlı iqtisadi artım təmin edilə bilər. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq gücləndirildikcə sahibkarlıq fəaliyyəti daha geniş miqyasda inkişaf edəcək və ümumi iqtisadi rifah səviyyəsini artıracaq.

TƏŞKİLATI İQLİM VƏ STRATEJİ LİDERLİK İNNOVASIYA İDARƏÇİLİYİNİN TƏKANVERİCİ AMİLLƏRİ KİMİ

Aysun NƏSİROVA
nasirliaysun05@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məhərrəm HƏSƏNOV
meherremhesenov@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə strateji liderlik anlayışının meydana gəlməsi, inkişaf mərhələləri və strateji idarəetmə prosesindəki rolu araşdırılmışdır. Strateji liderliyin təşkilati iqlimin formalaşdırılmasında və innovasiya idarəçiliyinin təşviqində mühüm təsir gücünə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, strateji liderlər yalnız mövcud idarəetmə proseslərini effektiv təşkil etməklə kifayətlənmir, həm də təşkilatın uzunmüddətli vizionunu formalaşdırır və dəyişən şəraitə uyğun yenilikçi strategiyalar inkişaf etdirirlər. Strateji liderlik ənənəvi liderlik modellərindən fərqli olaraq, təşkilat daxilində çeviklik, yaradıcılıq və kollektiv intellektin təşviq olunmasını hədəfləyir. Üst və orta səviyyə menecerlərin strateji idarəetmə prosesinə fəal qatılması strateji liderliyin effektivliyini artırır. Məqalə nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, strateji liderlik və təşkilati iqlim innovasiya yönümlü inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələri kimi çıxış edir və təşkilatların rəqabət üstünlüyünü gücləndirir.

Açar sözlər: strateji liderlik, təşkilati iqlim, innovasiya idarəçiliyi, strateji idarəetmə, təşkilati dəyişiklik, rəqabət üstünlüyü

Giriş

Liderlik təsiredici bir sosial fenomen olaraq, coğrafiya, mədəniyyət və milliyyət fərqi olmadan bütün cəmiyyətlərdə meydana çıxmışdır. Antik Çin və Yunan liderləri düşüncə və məsləhət qaynağı olan filosoflar kimi qəbul edilmiş, Misirlilər isə liderlərinə müəyyən tanrısal xüsusiyyətlər aid etmişlər. Homer və Machiavelli kimi tanınmış yazıçılar isə uğurlu liderlərin ağıllı və ustalıqla həyata keçirdikləri strategiyaları sənədləşdirmişlər. Tarix çox zaman məşhur liderlərin həyat hekayələri əsasında yazıya alınmışdır (Howell və Costley, 2006). Liderliklə bağlı əsas suallar belədir: Niyə bəzi liderlər ətraflarına belə böyük ruh yüksəkliyi və həvəs yaya bilmişlər? Bəzi liderlər necə böyük imperiyalar qurmuşlar? Nə üçün bəzi liderlər adi insanları belə qeyri-adi bir güclə hərəkətə gətirə bilmişlər?

Bu kimi suallar uzun müddət fərziyyələrə əsaslanaraq cavablandırılmağa çalışılmış, lakin XX əsrdən etibarən liderlik elmi tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Bir çox araşdırmanın mərkəzində liderlərin təsir effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi dayanmışdır. Sosial elmlər sahəsində tədqiqatçılar liderin izləyiciləri və təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün hansı xüsusiyyətlərə, bacarıqlara, davranışlara, güc mənbələrinə və situativ şərtlərə malik olması lazım gəldiyini araşdırmağa çalışmışlar (Yukl, 2002). Liderlik, digər mövzularla müqayisədə, bəlkə də haqqında ən çox yazılan, araşdırılan və müzakirə edilən anlayışlardan biri olmuşdur. Bununla belə, liderliyə göstərilən bu geniş marağa baxmayaraq, hələ də tam elmi şəkildə izahı mümkün olmamış bir fenomen olaraq qalmaqdadır (Luthans, 1981). Liderlik haqqında minlərlə tədqiqat vacib bilgiler təqdim etsə də, bu sahədə hələ də bir sıra bilinməyən məqamlar qalmaqdadır (Ivancevich və Matteson, 2002).

Bu kontekstdə strateji liderlik təşkilati iqlimin formalaşdırılması və innovasiya idarəçiliyinin təkanverici amili kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Liderlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri, idarəetmə bacarıqları və strateji baxışları innovasiyaların dəstəklənməsi və yayılması üçün əlverişli təşkilati mühitin yaradılmasında həlledici rol oynayır.

Stogdillə (1974) görə, liderliyi izah etməyə çalışan şəxslərin sayı qədər liderlik anlayışı mövcuddur. Yukl (2002) isə qeyd edir ki, tədqiqatçılar adətən liderliyi öz fərdi baxış bucaqlarına və

ən çox maraq göstərdikləri fenomenin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq tərif edirlər. Liderlərin mövqelərindəki fərqlər də liderlik anlayışının çoxsaylı təriflərinə səbəb olmuşdur. Bəzi təriflər liderin şəxsi xüsusiyyətlərinə, bəziləri isə onun davranışlarına və əldə olunan nəticələrə yönəlmişdir (Ivancevich və Matteson, 2002). İnsanların sosial qruplar şəklində bir araya gəldikləri ilk dövrlərdən etibarən liderlik hadisəsi mövcud olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə liderliyin mahiyyətinə dair şərhlər dəyişikliklərə məruz qalmışdır (Gelatt, 2002). Liderlik anlayışını izah edən bir neçə əsas nəzəri çərçivə mövcuddur. Bunlardan biri, liderlərin anadangəlmə xüsusiyyətlərlə formalaşdığını iddia edən Böyük Adamlar Nəzəriyyəsidir. Bu yanaşmaya görə, bəzi fərdlər tarixdə müəyyən dövrlərdə lider olmağa imkan verən doğuşdan gələn xüsusiyyətlərə sahib olurlar. Bu nəzəriyyə, liderliyin yalnız doğuşdan gələn qabiliyyətlərlə izah olunmadığını qəbul edən Xüsusiyyətlər Nəzəriyyəsinin formalaşmasına yol açmışdır. Sonrakı inkişafalarda liderlik xüsusiyyətlərinin həm də təhsil və təcrübə yolu ilə qazanıla biləcəyi fikri ön plana çıxmış və liderlərdə universal xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır (Luthans, 1981). Ancaq liderlikdə uğurlu xüsusiyyətlərin təkbəşinə kifayət etmədiyi məlum olduğundan sonra tədqiqatçılar liderlərin davranış və fəaliyyətlərini öyrənməyə yönəlmişlər. Bu yanaşmanın nəticəsi olaraq Davranışsal Liderlik Nəzəriyyəsi meydana çıxmışdır (Griffin, 2002). Bu nəzəriyyəyə görə, lideri uğurlu və effektiv edən əsas faktor onun daxili xüsusiyyətlərindən çox, liderlik fəaliyyəti zamanı nümayiş etdirdiyi davranışlardır (Koçel, 2001). Strateji liderlik bu kontekstdə yalnız fərdi xüsusiyyətlərə deyil, həm də uyğun təşkilati iqlimin qurulmasına yönəlmiş davranış və qərarların vacibliyini ön plana çıxarır. İnnovasiya idarəçiliyində uğur, liderin əməkdaşların yaradıcılığını təşviq edən, dəyişikliklərə açıq və müasir strateji baxışı dəstəkləyən bir təşkilati mühit yaratmaq bacarığı ilə sıx bağlıdır.

2. Strateji liderliyin meydana gəlməsi

1960-cı illər və 1970-ci illərin əvvəllərində müəssisələrin qarşılaşdıqları vəziyyət və şərtlər, idarəetmə davranışları və təşkilati nəticələrin əsas müəyyənedici amilləri kimi qəbul olunurdu. O dövrdə hesab edilirdi ki, müəssisələrin daxili və xarici mühitinin təsiri ilə müqayisədə, menecerlər təşkilatın performansını dəyişdirəcək qərarlar qəbul etməkdə çox az təsir gücünə malikdirlər (Ireland və Hitt, 2005). Bundan əlavə, 1950-1980-ci illər arasında liderliklə bağlı aparılan araşdırmalar əsasən təşkilat daxilində orta səviyyəli idarəçilər və rəhbərlərlə bağlı olmuşdur (Yukl, 2002). Lakin 1980-ci illərdən sonra liderlik sahəsində araşdırmalar mühüm yenilik və dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə 1980-ci illərin ortalarından etibarən dəyişiklik və yeniliyə yönəlmiş tədqiqatlar idarəetmə səviyyəsində liderlikdən strateji liderlik və üst rəhbərlik səviyyəsinə doğru istiqamətlənmişdir (Boal və Hooijberg, 2000; Yukl, 2002). Bu dəyişiklik strateji liderliyin əhəmiyyətini artırmış, təşkilatların innovasiya idarəçiliyində uğur əldə etməsində strateji düşüncəyə malik liderlərin rolunu ön plana çıxarmışdır. Strateji liderlik yalnız gündəlik idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda dəyişən xarici və daxili şərtlərə uyğun olaraq təşkilati iqlimi formalaşdırmaq və innovasiya təşəbbüslərinə təkan vermək kimi daha geniş və kompleks funksiyaları əhatə edir.

1960-cı illər və 1970-ci illərin əvvəllərində müəssisələrin qarşılaşdıqları vəziyyət və şərtlər, idarəetmə davranışları və təşkilati nəticələrin əsas müəyyənedici amilləri kimi qəbul olunurdu. O dövrdə hesab edilirdi ki, müəssisələrin daxili və xarici mühitinin təsiri ilə müqayisədə, menecerlər təşkilatın performansını dəyişdirəcək qərarlar qəbul etməkdə çox az təsir gücünə malikdirlər (Ireland və Hitt, 2005). Bundan əlavə, 1950-1980-ci illər arasında liderliklə bağlı aparılan araşdırmalar əsasən təşkilat daxilində orta səviyyəli idarəçilər və rəhbərlərlə bağlı olmuşdur (Yukl, 2002). Lakin 1980-ci illərdən sonra liderlik sahəsində araşdırmalar mühüm yenilik və dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə 1980-ci illərin ortalarından etibarən dəyişiklik və yeniliyə yönəlmiş tədqiqatlar idarəetmə səviyyəsində liderlikdən strateji liderlik və üst rəhbərlik səviyyəsinə doğru istiqamətlənmişdir (Boal və Hooijberg, 2000; Yukl, 2002). Bu dəyişiklik strateji liderliyin əhəmiyyətini artırmış, təşkilatların innovasiya idarəçiliyində uğur əldə etməsində strateji düşüncəyə malik liderlərin rolunu ön plana çıxarmışdır. Strateji liderlik yalnız gündəlik idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirməklə

kifayətlənməyib, eyni zamanda dəyişən xarici və daxili şərtlərə uyğun olaraq təşkilati iqlimi formalaşdırmaq və innovasiya təşəbbüslərinə təkan vermək kimi daha geniş və kompleks funksiyaları əhatə edir.

Strateji liderlik təşkilatın ümumi məsuliyyətini daşıyan şəxslərə fokuslanır. Lakin bu anlayış yalnız təşkilatda vəzifə sahibi olan formal liderləri deyil, həm də ali idarəetmə komandalarını, təşkilat daxilindəki əsas koalisiyaları (Boal və Hooijberg, 2000), idarə heyəti üzvlərini və departament rəhbərlərini də əhatə edir (Hitt və başq., 2007). Təşkilatlarda strateji liderlik funksiyası müəssisənin gələcəyinin formalaşdırılması prosesində müxtəlif fərdlər arasında paylaşılır. Bu kontekstdə xüsusilə ali idarəetmə komandalarının rolu ön plana çıxır. Ali idarəetmə komandaları adətən 3-10 nəfərdən ibarət olan menecerlər qrupudur. Qloballaşan iqtisadiyyat və müasir rəqabət mühiti strateji liderliyin həyata keçirilməsi üçün ali idarəetmə komandaları çərçivəsində ortaq intellektin formalaşdırılmasını zəruri edir. Bu komandalar müxtəlif bilik və bacarıqlara malik üzvlərdən ibarət heterogen struktura malik olmalıdır. İcraçı direktorlar (CEO) isə bu fərqli bilik və bacarıqlardan təşkilatı uğurla idarə etmək üçün səmərəli şəkildə istifadə etməlidirlər (Ireland və Hitt, 2005). Bununla belə, strateji liderlik funksiyasının effektiv icrası ilə bağlı əsas məsuliyyət yenə də təşkilatın zirvəsində, xüsusilə də CEO-ların üzərində qalır (Hitt və başq., 2007; Swayne və başq., 2006). Bu yanaşma innovasiya idarəçiliyində strateji liderliyin kollektiv və fərdi səviyyələrdə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və təşkilati iqlimin inkişaf etdirilməsi üçün ali rəhbərlik səviyyəsində koordinasiyalı fəaliyyətin vacibliyini bir daha vurğulayır.

3. Strateji liderlik anlayışı və strateji idarəetmə prosesində yeri

Ireland və Hitt (2005) strateji liderliyi təşkilat üçün reallaşdırıla bilən bir gələcək formalaşdırmaq məqsədilə dəyişiklikləri təşviq etmək bacarığı kimi izah edirlər. Bu bacarıqlar gələcəyi öncədən görmək, aydın və real vizyon yaratmaq, çevikliyi təmin etmək, strateji düşünmə qabiliyyəti nümayiş etdirmək və effektiv komanda işi qurmaq kimi əsas komponentləri əhatə edir.

Strateji liderlik prosesləri rəqiblər tərəfindən asanlıqla dərk olunmadıqda və təqlid edilə bilmədikdə, təşkilat rəqabət üstünlüyü qazanır. Yəni strateji liderlik təşkilatın özünəməxsus fərqləndirici qabiliyyətlərini formalaşdırır və onları davamlı üstünlük mənbəyinə çevirir. Qlobal iqtisadiyyatın çətinlikləri ilə qarşı-qarşıya qalan təşkilatlar üçün effektiv strateji liderliyin olmaması halında yüksək və ya hətta qənaətbəxş performans əldə etmək ehtimalı ciddi şəkildə azalır. Beləliklə, strateji liderlik yalnız təşkilatın sabitliyi üçün deyil, həm də innovasiya potensialının reallaşdırılması və bazarda rəqabət qabiliyyətinin qorunması üçün vacib şərt kimi çıxış edir. Bu yanaşma strateji liderliyin təşkilati iqlimi innovasiyaya açıq mühitə çevirməsində və dəyişən şərtlərə uyğun çevik strateji adaptasiyanın təmin edilməsində həlledici rol oynadığını göstərir.

Rowe (2001) strateji liderliyi qısamüddətli maliyyə sabitliyini qoruyarkən, uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın davamlılığını artıracaq gündəlik qərarların şüurlu şəkildə qəbul edilməsi üçün başqalarına təsir göstərmə bacarığı kimi tərif edir. Bu yanaşma Ireland və Hitt-in (2005) tərifindən fərqlənir: Rowe liderliyin yalnız gələcək yönümlü deyil, eyni zamanda cari vəziyyətə fokuslanaraq şüurlu qərar verməyi də əhatə etdiyini vurğulayır. Rowe-ya (2001) görə, menecerlər və əməkdaşlar gündəlik fəaliyyətləri çərçivəsində bir-biri ilə, müştərilərlə və maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqədə müxtəlif qərarlar qəbul edirlər. Bu qərarlar təşkilatın ümumi strateji istiqaməti ilə uzlaşmalıdır və yalnız cari maliyyə sabitliyini deyil, həm də təşkilatın uzunmüddətli davamlı inkişafını təmin etməlidir. Gündəlik qərarların şüurlu şəkildə qəbul edilməsi, onların təsadüfi və ya məcburi vəziyyətlərdən doğmaması, əksinə qarşılıqlı etimada əsaslanan bir proses olması deməkdir. Bundan əlavə, Rowe-nin strateji liderlik tərfi liderlərin yalnız tabeçiliyində olanları deyil, həmçinin həmkarlarını və rəhbərlik səviyyəsində olan şəxsləri də təsir etmək bacarığını əhatə edir. Bu baxış bucağı strateji liderliyin təşkilati iqlimi formalaşdırmaq, innovasiya yönümlü qərarların qəbulunu təşviq etmək və təşkilat daxilində etimada əsaslanan əməkdaşlıq mühitini qurmaqda mühüm rol oynadığını bir daha vurğulayır.

Sullivan və Harpera (1997) görə strateji liderlik təşkilatın məqsədini, mədəniyyətini,

strategiyasını, əsas kimliyini və kritik proseslərini müəyyən edən məntiqi və yaxşı düşünülmüş fəaliyyətləri idarə etmək və istiqamətləndirmək bacarığıdır. Bu yanaşmaya görə, strateji liderlik yalnız bu günkü fəaliyyətlərin uğurla icrasını təmin etmir, eyni zamanda təşkilat daxilində dərin və davamlı dəyişikliklərin və transformasiyanın qurulmasını da nəzərdə tutur. Müəlliflərin fikrincə, liderlik funksiyalarını bir Venn diaqramı çərçivəsində təsəvvür etdikdə, yaradıcı fəaliyyətlər, komanda quruculuğu və idarəetmə sahələrinin kəsişdiyi nöqtədə məhz strateji liderlik dayanır. Guillot (2003) isə strateji liderliyi mürəkkəb və qeyri-müəyyən strateji mühitdə ağıllı və təcrübəli yüksək səviyyəli menecerin vizyon yaratmaq və həyati qərarlar qəbul etmək bacarığı kimi tərif edir. Onun yanaşmasına görə, strategiyanın məqsədi — hədəflənən son nəticələr, marşrut və üsullar arasında əlaqə qurmaqdır. Strateji liderliyin məqsədi isə bu nəticələri müəyyənləşdirmək, ən optimal yolları seçmək və ən effektiv metodları tətbiq etməkdir. Əgər strategiya bir plan kimi qəbul olunursa, o zaman strateji liderlik bu planı hazırlamaq, həyata keçirmək və düzgün qərarlar qəbul etmək üçün düşünmək və idarə etmək bacarığını ifadə edir. Bu baxış bucağı strateji liderliyin yalnız idarəetmə funksiyası deyil, həm də innovasiya təşəbbüslərinin təşviqində və təşkilatın dəyişən xarici və daxili şərtlərə uyğun çevik inkişafında təməl rol oynadığını bir daha təsdiqləyir.

Strateji liderlik anlayışını tam izah edə bilmək üçün onu digər liderlik səviyyələrindən fərqləndirən cəhətləri ortaya qoymaq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Liderlik vəzifələri, xüsusilə iri təşkilatlarda, təşkilati iyerarxiyada tutulan mövqeyə görə və işin mahiyyətinə əsasən fərqlilik göstərir. Təşkilatın müxtəlif idarəetmə səviyyələrində fərqli liderlik yanaşmaları üstünlük təşkil edir:

- Üst səviyyələrdə **strateji liderlik**,
- Orta səviyyələrdə **təşkilati liderlik**,
- Alt səviyyələrdə isə **istehsal və əməliyyat yönümlü liderlik** nəzərə çarpır.

Alt səviyyədə fəaliyyət göstərən liderlər adətən məhdud təşəbbüs hüququna malik olur və əsasən verilmiş tapşırıqların icrasına cavabdehirlər. Orta səviyyəli liderlər isə yaxın və orta müddətli məqsədləri müəyyən etmək, alt səviyyə idarəetmə tərəfindən istifadə olunacaq plan, prosedur və prosesləri hazırlamaq funksiyasını yerinə yetirirlər. Üst səviyyə liderlər isə global strateji mühitdə təşkilatın ümumi strateji istiqamətini və vizyonunu müəyyən etməkdən məsuldurlar. Bu səviyyədə liderlik yalnız analitik bacarıqlarla məhdudlaşmır; təşkilatın gələcəyini formalaşdırmaq üçün yaradıcı və innovativ düşüncə tərzinə də ehtiyac duyulur (Industrial College of the Armed Forces, 2002). Beləliklə, strateji liderlik təşkilati iqlimin formalaşdırılmasında, innovasiya təşəbbüslərinin təşviqində və uzunmüddətli davamlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Hambrick və Pettigrew (2001) liderlik və strateji liderlik anlayışları arasında iki əsas fərqi vurğulayırlar. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, strateji liderlik təşkilatın üst idarəetmə səviyyəsindəki şəxslərlə əlaqəli olduğu halda, liderlik anlayışı təşkilatın bütün idarəetmə səviyyələrindəki liderləri əhatə edir. İkinci fərq isə liderliyin əsasən lider və izləyicilər arasındakı münasibətlərə fokuslandığı halda, strateji liderliyin daha makro səviyyədə fəaliyyət göstərməsi və bu münasibətlərin yanaşı, təşkilatın strateji fəaliyyətlərinə də yönəlməsidir. Üst səviyyə rəhbərlərin strateji liderlikdəki mühüm rolu digər idarəetmə səviyyələrində çalışan rəhbərlərin bu proseslərdən kənarda qalması demək deyil. Əksinə, xüsusilə orta səviyyə menecerlər yalnız strategiyaların icrası ilə məhdudlaşmır, həmçinin müəyyən strateji istiqamətlərin formalaşdırılmasına da aktiv töhfə verə bilirlər (Swayne və başq., 2006). Strateji idarəetmə çərçivəsində əsas suallardan biri budur: Niyə bəzi təşkilatlar digərlərinə nisbətən daha uğurlu olurlar? Bu suala cavab olaraq təşkilatda tətbiq olunan strateji liderliyin səviyyəsi və effektivliyi göstərilə bilər (Hitt və Ireland, 2002). Hosmer (1982) isə strateji lideri təşkilatın strateji idarəetmə proseslərinin – strategiyaların formalaşdırılması, icrası və performansın qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması – bütün mərhələlərində ətraf mühit, təşkilat və idarəetmə yanaşmalarında baş verən dəyişikliklərə ardıcıl uyğunlaşmanı təmin edən əsas şəxs kimi təsvir edir. Bu yanaşma strateji liderliyin innovasiya idarəçiliyində və təşkilati iqlimin formalaşdırılmasında həlledici əhəmiyyət daşıdığını, eləcə də strateji proseslərin davamlı olaraq dəyişən şəraitə adaptasiyasına rəhbərlik etdiyini bir daha ön plana çıxarır.

Ülgen və Mirze (2004) strateji liderliyi strateji idarəetmə prosesi çərçivəsində mühüm yerə

malik bir anlayış kimi qiymətləndirir və onu strateji idarəetmə prosesinin "yumşaq" komponentlərindən biri kimi xarakterizə edirlər. Müəlliflərə görə, strateji analiz və rəşional qərar qəbuletmə prosesin "sərt" komponentlərini təşkil edirsə, təşkilatın bacarıqları, korporativ mədəniyyəti və strateji liderlik isə insan amili ilə bağlı olan və təşkilatın uğuru üçün vacib sayılan "yumşaq" komponentləri formalaşdırır. Strateji liderlik, təşkilatda baş verən hadisələri və işlərin necə həyata keçiriləcəyini bilən, strateji idarəetmə şüuruna sahib olan rəhbərlərin xüsusiyyətlərinə və davranışlarına fokuslanır. Bu yanaşma strateji liderliyin təşkilatın daxili mühitində – yəni korporativ dəyərlər, liderlik davranışları, əməkdaşlıq mədəniyyəti və innovasiya yönümlü fəaliyyətlər sahəsində – necə kritik rol oynadığını ön plana çıxarır. Strateji liderlik təşkilatın sərt və yumşaq idarəetmə elementlərini balanslaşdıraraq həm rəşionallığa əsaslanan qərarların qəbulunu, həm də yaradıcılıq, motivasiya və strateji çevikliyin təşviqini təmin edir.

Strateji liderlər olaraq üst rəhbər vəzifəsində olan şəxslər müəssisələrdə missiya və vizyonun formalaşdırılmasında təşkilata yol göstərmək və istiqamət vermək məsuliyyətini daşıyırlar. Bu mərhələdən sonra strateji liderlər uyğun strateji fəaliyyətlərin inkişafını təşviq etməli və həmin strategiyaların necə həyata keçiriləcəyini müəyyənləşdirməlidirlər. Bu fəaliyyətlər strateji liderlərin rəhbərliyi altında təşkilatın strateji rəqabət üstünlüyü qazanması və orta səviyyədən yüksək gəlir əldə etməsi ilə nəticələnir (Hitt və başq., 2007). Beləliklə, strateji liderlik yalnız idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində deyil, eyni zamanda təşkilatın uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasında və innovasiya mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində həlledici rol oynayır.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, strateji liderlik anlayışı zaman keçdikcə inkişaf etmiş, ənənəvi liderlik modellərindən fərqli olaraq təşkilatın uzunmüddətli uğurunu təmin etmək üçün daha kompleks bacarıq və yanaşmaları özündə birləşdirmişdir. Strateji liderlik yalnız lider və izləyicilər arasındakı münasibətləri tənzimləmək deyil, həm də təşkilatın dəyişən xarici və daxili mühitə uyğunlaşmasını, innovasiya təşəbbüslərinin təşviqini və davamlı rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Strateji liderlik təşkilati iqlimin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Strateji idarəetmə prosesinin effektiv icrası üçün liderlərin yalnız analitik bacarıqlara deyil, həm də yaradıcı və çevik düşüncə tərzinə sahib olmaları vacibdir. Strateji liderlər təşkilatda missiya və vizyonun formalaşdırılması, strateji fəaliyyətlərin təşkili və innovativ təşəbbüslərin həyata keçirilməsində əsas aparıcı qüvvə rolunu oynayırlar. Strateji liderliyin təşkilatda tətbiqi, struktur və proses baxımından strateji idarəetmə mexanizmləri ilə sıx əlaqəlidir. Xüsusilə üst və orta səviyyə menecerlərin aktiv iştirakı nəticəsində strateji liderlik prosesi daha dinamik və təsirli olur, təşkilati dəyişikliklərə və innovasiya təşəbbüslərinə daha sürətli və effektiv uyğunlaşma təmin edilir. Ümumilikdə, strateji liderlik təşkilatların innovativ inkişafında, dəyişkən iqtisadi mühitə uyğunlaşmasında və uzunmüddətli strateji məqsədlərin reallaşdırılmasında əsas təkanverici amil kimi çıxış edir. Təşkilati iqlimin strateji liderlik vasitəsilə təşviq edilməsi, təşkilatın dayanıqlılığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqda mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Boal, K.B. ve Hooijberg, R. (2000). "Strategic Leadership Research: Moving On". *Leadership Quarterly*, 11 (4):515-549.
2. Gelatt, J.P. (2002). *Leadership*. Mann, C.J. ve Götz, K. (Ed.). *The Development of Management Theory and Practice in The United States* (65-86). USA: Pearson Custom Publishing.
3. Griffin, R.W. (2002). *Management*. USA: Houghton Mifflin Company.
4. Guillot, C.W. (2003). *Strategic Leadership: Defining the Challenge*. *Air & Space Power Journal*, Winter, pp.67-75.
5. Hambrick, D.; Pettigrew, A. (2001). *Upper Echelons: Donald Hambrick on Executives and*

- Strategy. Academy of Management Executive, 15(3):36- 44.
6. Hitt, M.A.; Hoskisson, R.E.; Ireland, R.D. (2007). Management of Strategy (International Student Edition). China: Thomson South-Western.
 7. Hosmer, L.T. (1982). “The Importance of Strategic Leadership”. The Journal of Business Strategy, 3(2):47-57.
 8. Howel, J.P.; Costley, D.L. (2006). Understanding Behaviors for Effective Leadership (2.bs.). New Jersey: Pearson Prentice Hall.
 9. Industrial College of the Armed Forces ,US. (2002). Strategic Leadership and Decision Making (Elektronik Kitap).
 10. Ivancevich, J.M.; Matteson, M.T. (2002). Organizational Behavior and Management. New York: McGraw-Hill Irvin.
 11. Koçel, T. (2001). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
 12. Luthans, F. (1981). Organizational Behavior (3. bs.). USA: McGRAWHILL Book Company.
 13. Stogdill, R.M. (1974). Handbook of Leadership: A Survey of The Literature. New York: Free Press.
 14. Sullivan, G.R.; Harper, M.V. (1997). Umut Bir Yöntem Olamaz (Ayşe Bilge Dicleli, Çev.). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
 15. Swayne, L.E.; Duncan W.J.; Ginter, P.M. (2006). Strategic Management of Health Care Organizations (5. bs.). Cornwall: Blackwell Publishing.
 16. Yukl, G. (2002). Leadership in Organization (5. bs.). New Jersey: Prentice-Hall International, Inc.

SUMMARY

This article examines the emergence of the concept of strategic leadership, its stages of development, and its role in the strategic management process. It has been determined that strategic leadership plays a significant role in shaping the organizational climate and promoting innovation management. Research shows that strategic leaders not only organize existing management processes effectively but also create the organization's long-term vision and develop innovative strategies adapted to changing conditions. Unlike traditional leadership models, strategic leadership aims to foster flexibility, creativity, and collective intelligence within the organization. The active participation of upper- and middle-level managers in the strategic management process enhances the effectiveness of strategic leadership. As a result of the study, it is concluded that strategic leadership and organizational climate act as key driving forces for innovation-oriented development and strengthen the organizations' competitive advantage.

Keywords: *strategic leadership, organizational climate, innovation management, strategic management, organizational change, competitive advantage*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается возникновение концепции стратегического лидерства, этапы её развития и роль в процессе стратегического управления. Установлено, что стратегическое лидерство играет важную роль в формировании организационного климата и продвижении управления инновациями. Исследования показывают, что стратегические лидеры не только эффективно организуют существующие управленческие процессы, но и формируют долгосрочное видение организации, разрабатывая инновационные стратегии, адаптированные к изменяющимся условиям. В отличие от традиционных моделей лидерства, стратегическое лидерство направлено на развитие гибкости, креативности и коллективного интеллекта внутри организации. Активное участие руководителей высшего и среднего звена в процессе стратегического управления повышает эффективность стратегического лидерства. В результате исследования сделан вывод, что стратегическое лидерство и организационный климат являются ключевыми движущими силами инновационно-ориентированного развития и усиливают конкурентное преимущество организаций.

Ключевые слова: стратегическое лидерство, организационный климат, управление инновациями, стратегическое управление, организационные изменения, конкурентное преимущество

İNNOVASİYALARIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏŞKİLATİ İQLİM VƏ LİDERLİK AMİLİ

Aysun NƏSİROVA
nasirliaysun05@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Əbülfəz SALMANOV
abulfaz.salmanov@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-6524-3396>

Xülasə

Bu məqalədə innovasiyaların idarə edilməsində təşkilati iqlim və strateji liderlik amilinin rolu araşdırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, strateji liderlik innovasiya təşəbbüslərinin effektiv həyata keçirilməsində və dəyişən şərtlərə uyğun strateji qərarların qəbulunda əsas həlledici faktor kimi çıxış edir. Təşkilati iqlim isə əməkdaşların yaradıcılıq potensialını dəstəkləyən və innovasiya fəaliyyətlərinə münbit zəmin yaradan mühüm amildir. Strateji liderlik, innovasiya idarəçiliyi və təşkilati iqlim birgə şəkildə təşkilatın çevikliyini və davamlı inkişafını təmin edir. Bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi təşkilatların rəqabət üstünlüyü əldə etməsində və uzunmüddətli uğur qazanmasında əsas rol oynayır.

Açar sözlər: strateji liderlik, innovasiya idarəçiliyi, təşkilati iqlim, yenilik mədəniyyəti, rəqabət üstünlüyü.

Giriş

Qloballaşmanın getdikcə geniş vüsət alması iqtisadi sahədə müəyyən qeyri-müəyyənliklərə, rəqiblərin say və keyfiyyət baxımından ciddi dəyişikliklərə, eləcə də istehlakçı tələbatı və gözləntilərinə nəzərəcarpacaq fərqlənmələrə səbəb olmuşdur. Təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərinə təsir edən bu amillər müəssisələr üzərində fərqlənmək, dəyişmək və yenilənmək istiqamətində artan təzyiqlər yaratmışdır. Müasir dövrün dinamik və dəyişkən şəraitinə uyğunlaşmaq isə gələcəyə yönəlmiş hədəflərə sahib olan təşkilatlar üçün zərurətə çevrilmişdir. Bu səbəbdən təşkilatların dəyişən şərtlərə uyğun olaraq zamanla özlərini yeniləmələri və adaptasiya etmələri vacibdir. Bu kontekstdə təşkilati iqlim və liderlik amili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, innovasiyaların idarə olunması üçün əlverişli təşkilati iqlimin yaradılması və dəyişiklikləri təşviq edən strateji liderliyin mövcudluğu, təşkilatların dəyişən bazar tələblərinə çevik və effektiv şəkildə cavab verməsini təmin edən əsas faktorlar sırasındadır. Qlobal miqyasda uğurlu təşkilatlarla rəqabət aparan müəssisələrin əsas xüsusiyyəti fasiləsiz şəkildə yeniliklər həyata keçirmək, innovasiyada liderlik etmək və rəqiblərin davranışlarına çevik və təsirli reaksiyalar vermək bacarığıdır. Belə müəssisələr yeni məhsul və xidmətlər təqdim etməklə, yeni istehsal üsullarından istifadə etməklə, yeni marketing kanalları formalaşdırmaqla, təşkilati strukturda dəyişikliklər etməklə və proseslərlə strategiyalarında yeniliklər tətbiq etməklə fərqlənilir. Məsələn, dünyanın aparıcı şirkətlərindən biri olan **Apple** şirkətinin məhsullarında davamlı yeniliklər edərək rəqiblərinə üstünlük qazanması və onların mümkün əks-hərəkətlərinə fürsət vermədən yeni innovativ addımlar atması bu sahədə xüsusilə diqqətçəkicidir. Bu baxımdan innovasiya təşkilatların rəqabət üstünlüyü qazanmasında son dərəcə mühüm və təsirli bir vasitədir. Təşkilatların uğurlu innovasiyaları həyata keçirməsi və bu fəaliyyətləri davam etdirə bilməsi isə müvafiq bilik, bacarıq, davranış və anlayışa malik əməkdaşların, eyni zamanda bu əməkdaşları ortaq məqsədlər ətrafında birləşdirən bilən, onları düzgün istiqamətləndirən və təşviq edən idarəçilər və strateji düşüncəyə malik liderlərin mövcudluğundan asılıdır. Çünki innovasiya müasir dövrdə əksər müəssisələr üçün strateji əhəmiyyət daşıyır (Adair, 2013: 100). Strateji liderlər qlobal mühitdə təşkilatların gələcəyinin müəyyən edilməsində fəal rol oynayan və yüksək səviyyəli qərarların qəbuluna məsul olan şəxslərdir. Uğurlu strateji liderlər xəyal qurmaq qabiliyyətinə malik, uzaqgörən, dəyişimi öncədən görərək yeniliyə rəhbərlik edən liderlərdir. Strateji liderlər öz üzərlərinə

düşən vəzifələr çərçivəsində müəssisə üçün həyati əhəmiyyət daşıyan qərarlar qəbul etmək, yüksək riskli və mühüm innovasiya təşəbbüslərini idarə etmək və həm yerli, həm də global bazarlarda uğurlar qazanmaq məsuliyyətini daşıyırlar. Bu baxımdan, təşkilati iqlimdə innovasiyaların idarə edilməsində strateji liderliyin rolu təşkilatın dayanıqlı inkişafı və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında mühüm determinant kimi çıxış edir.

Bütün bunlarla yanaşı, strateji liderlər global dəyişiklikləri yaxından izləmək və bu dəyişikliklərə dair informasiyaları təşkilat üzvlərinə çatdırmaq vəzifəsini də daşıyırlar. Bundan əlavə, müəssisələrin qeyri-müəyyənlik şəraitində və riskin qaçılmaz olduğu hallarda uğur əldə etməsi, rəqiblərindən üstün mövqe tutması dəyişən şərtlərə uyğun və dəqiq qərarlar qəbul etməsi və bu qərarları effektiv şəkildə tətbiq etməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir dövrdə dəyişimin əsas prinsip kimi qəbul olunduğu bir şəraitdə təşkilatların çevik dəyişikliklərə açıq olan mədəniyyətə malik olmaları və qloballaşmanın nəticələrinə uyğun şəkildə dəyişikliklərə rəhbərlik edə biləcək liderlərin mövcudluğu son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan, innovasiyaların idarə edilməsində təşkilati iqlimdə dəyişikliklərə açıqlıq və liderliyin təşəbbüskarlığı təşkilatların uzunmüddətli uğurunun və rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Strateji liderlər həm təşkilati iqlimin yeniliyə dəstək verən səviyyədə formalaşdırılmasına, həm də dəyişən global şərtlərə uyğun çevik innovasiya strategiyalarının həyata keçirilməsinə rəhbərlik edirlər.

1. İnnovasiyaların idarə edilməsində strateji liderliyin rolu

Strategiya, yeniliyi təşviq etməyə, inkişafı təmin etməyə, müəssisənin ətraf mühitə davamlı uyğunlaşmasını və ya ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir şəraitində baş verən dəyişiklikləri idarə etməyə xidmət edən idarəetmə vasitəsidir (Eren, 2006: 4). Strateji liderlik isə yüksək cəsarətə, geniş bilik və bacarıqlara, dəyər və istedadlara malik olan, təşəbbüskar, yaradıcı, yenilikçi və qeyri-adi uğurlar əldə edən liderlik üslubu kimi səciyyələndirilir (Öztekin, 2016: 50).

Son dərəcə mürəkkəb və kritik bir idarəetmə prosesi olan strateji liderlik, təşkilat səviyyəsində strateji qərarların və təşkilati quruluşun formalaşdırılmasına məsul olan ali rəhbər menecerləri əhatə edir. Bu liderlər adətən təşkilat daxilində idarə heyətinin sədri, baş icraçı direktor (CEO) və ya baş direktor (genel menecer) kimi vəzifələrdə fəaliyyət göstəririlər (Barutçugil, 2013: 565).

Pisapia (2009) strateji liderlərin çoxşaxəli fəaliyyətlər həyata keçirməli olduğunu vurğulayır və bu fəaliyyətlərin transformasiyaedici, idarəedici, siyasi və etik liderlik bacarıqlarını əhatə etdiyini qeyd edir (Pisapia və Lin, 2011: 368). Strateji liderlərin malik olması vacib olan bu bacarıqlar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Dəyişimi təşviq etmək və idarə etmək bacarığı,
- Təşkilati məqsədlərlə innovasiyaları uzlaşdırmaq bacarığı,
- Əxlaqi və sosial məsuliyyət daşımaq bacarığı,
- Siyasi və institusional mühitdə düzgün yönəltmə və qərarvermə qabiliyyəti.

Bu xüsusiyyətlər, təşkilati iqlimin innovasiya yönümlü inkişafını dəstəkləyən effektiv liderlik modelinin əsas sütunlarını təşkil edir. Beləliklə, strateji liderlik, innovasiyaların idarə edilməsində təşkilati iqlimin formalaşdırılmasında və davamlı dəyişikliklərin uğurla həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır.

Transformasiyaedici liderlik anlayışını ilk dəfə irəli sürən James Burns (1978), bu liderlik modelini liderlər və onların izləyiciləri arasında qarşılıqlı olaraq daha yüksək əxlaqi və motivasiya səviyyəsinə çatmaq məqsədilə həyata keçirilən bir proses kimi təsvir etmişdir (Shelton, 2012: 1). Transformasiyaedici liderlikdə əsas məqsəd fərdlərin özlərində, işçi qruplarında və bütövlükdə təşkilatlarda dəyişiklik və inkişaf yaratmaqdır. Bu liderlik modelinin uğurla tətbiqi üçün, liderlərin izləyicilərini gücləndirməsi, onları dəyişimin zəruriliyinə inandırması və bu istiqamətdə motivasiya etməsi vacibdir.

İşcan (2002: 101-102) qeyd edir ki, lider ilə əməkdaşlar arasında formalaşa biləcək karizmatik bağ dəyişikliklərə qarşı yarana biləcək psixoloji və emosional müqaviməti aradan qaldırmağa kömək edir. Eyni zamanda, intellektual təşviqetmə yeni həll yollarının və innovativ yanaşmaların meydana

çıxmasına şərait yaradır və əməkdaşların güclənməsini təmin edir. Lider və əməkdaşlar arasındakı fərdi münasibətlər isə işçilərə əlavə motivasiya verərək onların daha böyük cəsarətlə fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyətlər transformasiyaedici liderliyi innovasiyaların idarə edilməsində, dəyişikliklərin effektiv həyata keçirilməsində və təşkilati iqlimin yeniliyə açıq şəkildə formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan liderlik modeli kimi ön plana çıxarır.

Liderlik prinsipləri ilə idarəetmə bacarıqlarını ideal bir yanaşmada birləşdirmək zəruridir. Bu yanaşma insan, tapşırıq, məqsəd, bilik, öyrənmə və təlim mərkəzli olan **idarəedici liderlik yanaşmasıdır** və təşkilatın bütün səviyyələrində inkişaf etdirilməlidir. İdarəetmə prosesi sistemlər, texnologiyalar, "know-how" bilikləri və effektiv liderlik üsulları birləşdirilməklə formalaşdırıla bilər. Bununla yanaşı, prinsipal liderlik və yüksək səviyyəli idarəetmə anlayışları təşkilatın hər səviyyəsində aydın şəkildə hiss olunmalıdır (Orr, 2012: 25).

Yazarın fikrincə, liderlər və menecerlər birgə əməkdaşlıq edərək müxtəlif rollar oynayır, bir-birlərinin fəaliyyətini tamamlayır və təşkilatın bütövlükdə daha effektiv işləməsinə şərait yaradırlar.

Pisapia qeyd edir ki, strateji liderlik yalnız ənənəvi idarəetmə anlayışına uyğun olaraq menecerlərin baxış bucağı ilə məhdudlaşmamalıdır. Əksinə, strateji liderlik anlayışı təşkilatın ən aşağı səviyyələrinə qədər nüfuz etməli və bütün idarəetmə strukturlarında tətbiq olunmalıdır (Pisapia, 2006: 8). Təşkilat daxilində bütün liderlik səviyyələri – nəzarət, icra və idarəetmə sahələrində fəaliyyət göstərən bütün rəhbərlər – təşkilatların arzu olunan gələcəyinə çatması üçün strateji düşünməli, strateji fəaliyyətin vacibliyinə inanmalı və bu istiqamətdə uyğun davranış nümayiş etdirməlidir. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, əməkdaşlar da müvafiq şəkildə idarə olunmalı və yönləndirilməlidir. Beləliklə, təşkilati iqlimdə innovasiyaların idarə olunmasında strateji liderlik bütün idarəetmə səviyyələrində təşviq edilməli və dəyişən şərtlərə uyğun adaptasiya olunmalıdır.

Müəyyən bir məqsədə çatmaq və işlərin icrasını təmin etmək üçün izlənilən ölçülü və planlı yol olan siyasətlər, tətbiqetmə mərhələsində qarşılaşılması mümkün olan problemlərə qarşı əvvəlcədən istiqamət göstərdikləri üçün hər hadisədə rəhbərliyə müraciət etmə ehtiyacını aradan qaldırır (Çelik və Şimşək, 2009: 32). Paige, siyasi liderliyi vəzifə mövqeyində olan şəxslərin davranış modeli kimi təsvir etmişdir (Rotberg, 2012: 10). Young (1991) isə siyasi liderliyi bəzən strukturlaşdırılmış liderlik, bəzən intellektual liderlik, bəzən də karizmatik liderlik çərçivəsində nəzərdən keçirir və bu liderlik formasını fikir və dəyərlər mühitində rəqabətli təşəbbüs fəaliyyəti kimi qiymətləndirir (Masciulli, Molchanov və Knight, 2009: 7). Bunlarla yanaşı, müasir dövrün uğurlu strateji liderlərinin təşkilatdakı əməkdaşların formal rollarından irəli gəlməyən, lakin təşkilatın üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının bölüşdürülməsinə təsir edən və ya bu bölüşdürməni dəyişdirməyə çalışan davranışları – yəni **siyasi davranışları** (Özkalp və Kirel, 2011: 562) nümayiş etdirmələri də vacib hesab olunur. Bundan əlavə, strateji liderlər iş mühitində digər şəxsləri anlamaq və həm fərdi, həm də təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün başqalarını təsir altında saxlamaq məqsədilə informasiyadan düzgün istifadə etmək bacarığına, yəni **siyasi bacarığa** (Ferris, Davidson və Perrew, 2010: 8) da sahib olmalıdırlar. Bu bacarıqlar, strateji liderlərin innovasiya yönümlü təşkilati iqlimin formalaşdırılması və innovasiyaların effektiv idarə olunması sahəsində daha güclü və nəticəyönümlü fəaliyyət göstərmələrinə imkan yaradır.

Etika anlayışı — fərdin və ya qrupun nəyi doğru, nəyi yanlış hesab etməsi ilə bağlı davranışlarına istiqamət verən əxlaqi dəyərlər və prinsipləri ehtiva edən qaydalar toplusudur (Ülgen və Mirze, 2010: 477-479). Etik prinsiplər liderlərin, menecerlərin, müəssisənin, əməkdaşların və eyni zamanda cəmiyyətin ümumi maraqlarını nəzərə alaraq düzgün və yerində qərarlar qəbul etmələrində mühüm rol oynayır. Həmçinin iş mühitində bütün proseslərin arzu olunan istiqamətdə davam etdirilməsinə təsir edən vacib amil kimi çıxış edir. Təşkilatlarda əxlaqi standartlar adətən ali rəhbərlik səviyyəsində müəyyən edilir. Bu səbəbdən, üst səviyyəli menecerlər yüksək etik standartlar formalaşdırmalı, öz davranışları ilə bu standartlara nümunə olmalı və digər əməkdaşları da bu davranışlara əməl etməyə təşviq etməlidirlər (Robbins və Judge, 2015: 395). Müəssisələrdə rəhbərlərin və liderlərin nümayiş etdirdiyi münasibət və davranışlar təşkilatdakı etik iqlimi birbaşa formalaşdırır və eyni zamanda cəmiyyət qarşısında müsbət və ya mənfi imicin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan etik prinsiplərin

iş fəaliyyətinə, təşkilatdaxili və təşkilatxarici davranış formalarına, hətta təşkilatın həyat tərzinə – yeni təşkilati mədəniyyətə integrasiyası vacib hesab olunur.

2. İnnovasiya proseslərinin təşkilati iqlimdə idarə edilməsi

Tədqiqatımızın digər mühüm istiqaməti olan innovasiya anlayışı, **Drucker**ə görə müəssisənin sosial və iqtisadi gücündə məqsədyönlü və fokuslanmış dəyişiklik yaratmaq səyi kimi qəbul edilir (Drucker, 2002: 5). **Amabile və Fisher**ə (2014: 482) görə isə innovasiya, yaradıcı ideyaların müəssisə daxilində uğurlu tətbiqi şəklində müəyyənləşdirilir. Müəssisələr innovasiyaları uğurla həyata keçirməklə mənfəət əldə edir, müştərilər isə tələbatlarını qarşılayaraq innovasiyalardan faydalanırlar. Bu baxımdan, innovasiya həm müəssisələrə, həm də müştərilərə sosial və iqtisadi mənada mühüm dərəcədə fayda təmin edir. İnnovasiya istənilən təşkilat üçün həm sağ qalmaq, həm də inkişaf etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı, innovasiya sənaye sahələrinin inkişaf istiqamətinə əhəmiyyətli təsir etmək fürsəti də təqdim edir. Məsələn, Apple şirkətinin iTunes və iPod məhsullarını bazara təqdim etdiyi zaman, bu sahədə əvvəllər düşünülməmiş yeniliklərə imza ataraq bazarı təəccübləndirməsi, innovasiyanın sənaye dinamikasına təsir imkanlarını göstərir (Davila, Epstein və Shelton, 2006: 1). İnnovasiya, müəssisələrin dəyişən dövr tələblərinə uyğunlaşmasını asanlaşdırmaqla yanaşı, onların rəqiblərindən irəliləməsinə, bazarda lider mövqe tutmasına imkan yaradır və bu mənada innovasiya birbaşa rəqabət üstünlüyü qazandıran strateji vasitə funksiyasını daşıyır. Təşkilati iqlimdə innovasiya proseslərinin uğurla idarə edilməsi, əməkdaşların yaradıcılığının təşviq edilməsi, dəyişikliklərə açıq mədəniyyətin formalaşdırılması və strateji liderliyin bu prosesləri dəstəkləməsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Ədəbiyyatda innovasiya ilə bağlı müxtəlif təsnifatlara rast gəlinir. Məsələn, Oslo Bələdçisində (2005: 47) innovasiya növləri məhsul innovasiyası, proses innovasiyası, marketinq innovasiyası və təşkilati innovasiya kimi təsnif edilmişdir. Henard və Szymanski (2001) innovasiyanı məhsul innovasiyası, proses innovasiyası, bazar innovasiyası və stratejiya innovasiyası olmaqla dörd əsas ölçüdə araşdırmışlar (Vila və Kuster, 2007: 20). Kahn isə innovasiya anlayışını nəticə, proses və düşüncə tərzli kontekstində izah etmiş və innovasiya növlərini məhsul innovasiyası, proses innovasiyası, marketinq innovasiyası, biznes modeli innovasiyası, təchizat zənciri innovasiyası və təşkilati innovasiya kimi təsnif etmişdir (Kahn, 2018: 454). Bundan əlavə, Bantel və Jackson (1989), Daft (1978), Damanpour (1991) və Evan (1966) kimi tədqiqatçılar innovasiyanı məhsul və proses innovasiyası, texnoloji innovasiya, radikal və addım-addım (artımlı) innovasiya formalarında təsnif etmişlər (Rowley, Baregheh və Sambrook, 2011: 74). Tədqiqatda ədəbiyyatda qeyd olunan bu innovasiya növlərinin əsas kateqoriyaları aşağıdakı bölmələrdə daha ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur. İnnovasiya proseslərinin təşkilati iqlimdə uğurla idarə olunması üçün innovasiyanın müxtəlif növlərinin xüsusiyyətlərini və təşkilatdaxili təsir mexanizmlərini düzgün anlamaq və onları müəssisənin strategiyası ilə uzlaşdırmaq zəruridir.

Məhsul innovasiyası, xüsusiyyətləri və ya istifadə məqsədləri baxımından yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş bir malın və ya xidmətin bazara təqdim olunmasıdır. Bu proses texniki xüsusiyyətlərdə, komponent və materiallarda, daxili proqram təminatında, istifadə rahatlığında və ya digər funksional xüsusiyyətlərdə mühüm təkmilləşmələri əhatə edir (Oslo Manual, 2005: 48). Məhsulun təkmilləşdirilməsi müəssisələrə müəyyən bir dövrdə və müəyyən bir sənaye sahəsində innovativ firmalar arasında fərqlənmək imkanı verir və eyni zamanda bir müəssisəyə dominant rəqabət strategiyasına əsaslanaraq digərlərindən fərqlənmək üstünlüyü qazandırır. Bu səbəbdən, müəssisə texniki cəhətdən inkişaf etmiş məhsulları bazara təqdim edən ilk şirkət olmaq üçün təşəbbüs göstərə bilər – bu, performansın maksimumlaşdırılmasına xidmət edir; və ya rəqiblərin həyata keçirdiyi innovasiyaları izləyərək yeni məhsul çeşidlərini və xüsusiyyətlərini sürətlə təqdim etməyə hazırlaşsa bilər – bu isə satışların maksimumlaşdırılması məqsədinə xidmət edir; yaxud daha sadə və ucuz variantlarla bazara daxil olmağa cəhd edə bilər ki, bu da xərcin minimumlaşdırılması strategiyası ilə əlaqəlidir (Utterback və Abernathy, 1975: 643). Yeni məhsul inkişafı müəssisənin rəqiblərdən fərqlənməsini təmin edən, bazar payını artıraraq rəqabət üstünlüyü qazandıran və innovasiya sahəsində uğurunu möhkəmləndirən əsas fəaliyyət sahələrindən biridir. Lakin yeni məhsul inkişafı prosesi ideya

mərhələsindən bazara çıxış mərhələsinə qədər həm yüksək xərc tələb edir, həm də ciddi risklər ehtiva edir. Buna görə də məhsullar bazarın rəqabət tələblərinə uyğun sürətlə, yüksək keyfiyyətlə və optimal zamanda hazırlanmalı və məhdud resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məhsul innovasiyası təşkilati iqlimdə təşəbbüskar ruhun dəstəklənməsi, əməkdaşların yaradıcılığa təşviq olunması və liderliyin bu prosesləri dəstəkləməsi ilə birbaşa əlaqələndirilir.

İstehsal prosesi — məhsul və ya xidmət istehsalı üçün istifadə olunan əməliyyatlar, işçi qüvvəsi, tapşırıq xüsusiyyətləri, material ehtiyatları, əməliyyat və informasiya axını sistemindən ibarət olan bir sistemdir (Utterback və Abernathy, 1975: 641). Proses innovasiyası isə məhsulun keyfiyyətini artırmaq, yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş məhsullar istehsal etmək, istehsal və çatdırılma xərclərini azaltmaq məqsədilə mal və xidmət istehsal texnikalarının, avadanlıqların və proqram təminatlarının yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini əhatə edir (Dinler Sakaryalı, 2014: 187). Proses innovasiyaları istehsal xərclərində və müddətlərdə mühüm azalmalar təmin etməklə yanaşı, məhsul və xidmətin keyfiyyəti, çevikliyi və xidmət səviyyəsində də nəzərəcarpacaq artımlara səbəb olur. Məsələn, Yaponiyanın avtomobil, motosiklet, gəmiqayırma və elektronika kimi sahələrdə əldə etdiyi yüksək uğurlar əsasən istehsal bacarıqlarındakı üstünlükdən qaynaqlanır. Bu üstünlük isə proses innovasiyalarının davamlı tətbiqinin nəticəsi olaraq formalaşmışdır (Davenport, 1993: 2). Təşkilati iqlimdə proses innovasiyasının idarə olunması, təşkilatın əməliyyat sistemlərində çevikliyi artırır, resurslardan daha effektiv istifadə etməyə və bazar tələblərinə daha sürətli cavab verməyə şərait yaradır. Strateji liderlik isə bu proseslərin davamlı dəstəklənməsi və təşviq olunmasında əsas rol oynayır.

Marketinq innovasiyası məhsul dizaynı və qablaşdırılması (product), qiymətqoyma (price), məhsulun bazarda yerləşdirilməsi (place) və məhsulun tanıtılması (promotion) kimi marketinq qarışığı elementlərində həyata keçirilən mühüm dəyişiklikləri əhatə edir (Shergill və Nargundkar, 2005: 32). Bu tip innovasiya, məhsulun funksional və ya istifadəçi xüsusiyyətlərini dəyişdirmədən onun formasında və görünüşündə edilən dəyişiklikləri özündə birləşdirir. Əsasən qida, içki və yuyucu vasitələr kimi məhsulların qablaşdırılmasında aparılan dəyişikliklər bu innovasiya növünə aid edilir (Oslo Manual, 2005: 49-50). Eyni zamanda, dərman sənayesində, təmizlik və qida məhsullarında istehlakçıların istifadəsini asanlaşdırmaq və məhsulun xarici görünüşündə istifadəçinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə edilən dəyişikliklər də marketinq innovasiyasının nümunələri hesab olunur. Marketinq innovasiyaları təşkilati iqlimdə istehlakçı yönümlü düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsi və liderliyin bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya vermə strategiyasını dəstəkləməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə innovasiyalar müəssisələrin bazar mövqeyini gücləndirməklə rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə imkan yaradır.

3. Strateji liderlik, innovasiya idarəçiliyi və təşkilati iqlim arasındakı əlaqə

Innovasiya strategiyası üzrə aparılan tədqiqatlar innovasiyaların formalaşmasında təsir göstərən ilkin amillərə olan marağın da artdığını göstərir. **Damanpour** (1991), **Hadjimanolis** (2000) və **Wolfe** (1994) araşdırmalarında qeyd edirlər ki, ətraf mühit amilləri, təşkilati xüsusiyyətlər və idarəetmə səviyyəsindəki faktorlar təşkilati innovasiyanın əsas öncüllərini təşkil edir (Elenkov, Judge və Wright, 2005: 666). Təşkilat iyerarxiyasında daha aşağı mövqələrdə olan liderlərlə müqayisədə daha mürəkkəb və geniş miqyaslı vəzifələrlə və icmalarla qarşılaşan strateji liderlər (Adair, 2013: 95), dəyişən ətraf mühit şərtləri qarşısında innovasiyanı təşviq edirlər. Strateji liderlər təşkilatın daha yüksək inkişaf mərhələsinə çatması üçün dəyişiklik və yenilik axtarışında olur, eyni zamanda təşkilatın funksionallığını qoruyarkən həddindən artıq risk almaq tələsinə düşməkdən çəkinirlər (Rowe və Guerrero, 2013: 406). Bu yanaşma innovasiya idarəçiliyində təşkilati iqlimin və liderliyin qarşılıqlı əlaqəsini aydın şəkildə göstərir: strateji liderlər dəyişiklikləri təşviq edən, lakin riskləri idarə edən təşkilati iqlim formalaşdıraraq innovasiya proseslərinin davamlı inkişafını təmin edirlər. Belə bir mühitdə təşkilat əməkdaşlarının yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq qabiliyyəti gücləndirilir, bu da innovasiya idarəçiliyinin effektivliyini artırır.

Bəzi strateji qərarların həyata keçirilməsi digərlərinə nisbətən daha çətin olur. Məsələn,

birlişmə və satınalmalar yolu ilə böyümə strategiyasının tətbiqi, təşkilatda üfüqi komanda modelinə keçid və ya şirkətin müxtəlif bölmələrə ayrılması kimi struktur islahatları yüksək risk daşıyan qərarlardır. Liderlər isə potensial qazancın yüksək olması səbəbindən risklərə və çətinliklərə baxmayaraq tez-tez böyük dəyişiklik təşəbbüslərinə start verirlər (Daft, 2008: 407). Dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağın mühüm şərti olan innovasiya isə açıq şəkildə ifadə olunan vizyon çərçivəsində, yüksək liderlik bacarıqlarına malik olan liderlər tərəfindən idarə olunmağa ehtiyac duyur. **Drucker** isə qeyd edir ki, özünü sahibkar kimi təqdim edən şəxslərin çoxu nə etdiyini bilmədiyindən, sahibkarlığın riskli bir sahə olduğunu vurğulayır. Belə sahibkarların əsas və tanınmış qaydaları pozduğunu və xüsusilə yüksək texnologiya tələb edən sahələrdə bunun daha da aşkar olduğunu bildirir. Drucker həmçinin qeyd edir ki, yüksək texnologiyaya əsaslanan innovasiya təşəbbüsləri iqtisadi, bazar və demoqrafik əsaslı innovasiyalara nisbətən daha çətin və risklidir. Bununla yanaşı, o vurğulayır ki, bəzi yüksək texnologiya təşəbbüsləri (məsələn, Bell Labs və IBM nümunəsində olduğu kimi) yüksək risk tələb etməsə də, mütləq sistemə ehtiyac duyurlar (Drucker, 1985: 29). Buradan çıxış edərək, innovasiyaların təsadüfi deyil, **sistemə idarəetmə** çərçivəsində və **şüurlu qərarvermə** əsasında həyata keçirilməsinin zəruriliyi ortaya çıxır. Bu proseslərin effektiv idarə olunması isə birbaşa təşkilatın əsas qərarverici şəxsləri olan **strateji liderlərin** məsuliyyətinə daxildir. Strateji liderlər innovasiya proseslərini riskləri nəzərə alaraq, sistemə şəkildə planlaşdırılmalı və təşkilati iqlimi bu məqsədlərə uyğun şəkildə formalaşdırmalıdırlar. Beləliklə, strateji liderlik, innovasiya idarəçiliyi və təşkilati iqlim arasında güclü qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: bu üç amil birgə şəkildə təşkilatın dəyişən mühitə uyğunlaşmasını və davamlı inkişafını təmin edir.

Nəticə

Müasir dövrdə innovasiyaların idarə olunması təşkilatların davamlı inkişafının və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində mühüm strateji amil kimi çıxış edir. Bu araşdırmanın nəticələrinə əsasən, innovasiya proseslərinin uğurla idarə olunması təkcə texniki bilik və resurslarla deyil, həm də təşkilati iqlim və strateji liderliyin effektiv koordinasiyası ilə sıx bağlıdır.

İlk olaraq, strateji liderlik innovasiya idarəçiliyində həlledici rol oynayır. Strateji liderlər dəyişən bazar şərtlərini və yeni imkanları vaxtında dəyərləndirərək təşkilat daxilində yeniliyi təşviq edir, riskləri idarə edir və əməkdaşların yaradıcılıq potensialını səfərbər edir. Onlar vizyon yaratmaqla yanaşı, innovasiya təşəbbüslərini sistemli şəkildə idarə edir və təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırırlar.

İkinci olaraq, təşkilati iqlim innovasiya proseslərinin uğurla həyata keçirilməsində fundamental mühit yaradır. Açıq ünsiyyət, yaradıcılığın təşviqi, səhvlərə tolerant yanaşma və əməkdaşlıq mədəniyyəti kimi xüsusiyyətlər təşkilat daxilində innovasiya fəaliyyətlərini gücləndirir. İnnovasiyaya yönəlik müsbət təşkilati iqlim liderlərin təşəbbüslərinə dəstək verir və dəyişikliklərə daha sürətli adaptasiyanı mümkün edir.

Üçüncü aspekt kimi, strateji liderlik, innovasiya idarəçiliyi və təşkilati iqlim arasında qarşılıqlı əlaqənin vacibliyi ön plana çıxır. Bu amillər bir-birini tamamlayaraq təşkilatın strateji çevikliyini artırır, innovasiya mədəniyyətini möhkəmləndirir və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü təmin edir. Strateji liderlər təşkilati iqlimi innovasiyalara açıq bir mühitə çevirməklə, təşkilatın dəyişən şəraitlərə uyğunlaşmasını və davamlı inkişafını təmin edirlər.

Nəticə olaraq demək olar ki, innovasiyaların idarə olunmasında uğur qazanmaq istəyən təşkilatlar həm strateji liderlik yanaşmalarını gücləndirməli, həm də yaradıcılıq və dəyişikliklərə açıq olan bir təşkilati iqlimi formalaşdırmalıdırlar. Bu iki əsas amilin sinerji şəklində fəaliyyəti təşkilatların rəqabət mühitində dayanıqlı mövqelərini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adair, J. (2013). Etkili Stratejik Liderlik. Güneş, S. F. (Çev.), Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.

2. Eren, E. (2006). Stratejik Yönetim. Timur. N. (Ed.), 3. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1491, Eskişehir.
3. Öztekin, H. (2016). Asrın Yöneticileri İçin Çağdaş Liderlik. Net Medya Yayıncılık, Antalya
4. Barutçugil, İ. (2013). Stratejik Yönetim. Kariyer Yayıncılık, İstanbul.
5. Pisapia, J. (2006). Mastering Change in a Globalizing World: New Directions in Leadership. (Education Policy Studies Series No. 61), The Hong Kong Institute of Educational Research, The Chinese University of Hong Kong.
6. Pisapia, J. R. ve Lin, Y. (2011). Values and actions: An exploratory study of school principals in the mainland of China. *Frontiers of Education in China*, 6(3): 361–387.
7. İşcan, Ö. F. (2002). Küresel İşletmecilikte Dönüştürücü Liderlik Anlayışı-Büyük Ölçekli İşletmelerde Bir Uygulama. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
8. Orr, R. A. (2012). Authentic Managerial Leadership: Learning the Essential Leadership Principles and Management Skills for Ministry Effectiveness. Xulon Press, USA.
9. Çelik, A. ve Şimşek, M. Ş. (2009). Yönetim ve Organizasyon. Eğitim Akademi Yayınları, Konya.
10. Rotberg, R. I. (2012). Transformative Political Leadership: Making a Difference in the Developing World. The University of Chicago Press, Chicago and London.
11. Masciulli, J., Molchanov, M. A. ve Knight, W. A. (2009). Political leadership in context. In: The Ashgate Research Companion to Political Leadership, Masciulli, J., Molchanov, M. A. ve Knight, W. A. (Eds). Ashgate Publishing, USA, pp. 3-30.
12. Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2011). Örgütsel Davranış. 5. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa.
13. Ferris, G. R., Davidson, S. L. ve Perrewé, P. L. (2010). Political Skill at Work: Impact on Work Effectiveness. Nicholas Brealey, America.
14. Ülgen, H., Mirze, S. K. (2010). İşletmelerde Stratejik Yönetim. Beta Yayınları, İstanbul.
15. Drucker, P. F. (1985). Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. HarperCollins Publishers, Inc., USA.
16. Amabile, T. M. ve Fisher, C. M. (2014). Stimulate creativity by fueling passion. In: Handbook of Principles of Organizational Behaviour: Indispensable Knowledge for Evidence-Based Management, Lodge, E. A. (Ed.). Wiley, United Kingdom, pp.481-497.
17. Davila, T., Epstein, M. J. ve Shelton, R. (2006). Making Innovation Work: How to Manage It, Measure It and Profit From It. Pearson Education, Inc., USA.

SUMMARY

This article explores the role of organizational climate and strategic leadership in innovation management. The study reveals that strategic leadership serves as a critical factor in the effective implementation of innovation initiatives and the adoption of strategic decisions aligned with changing conditions. Organizational climate, on the other hand, provides a fertile ground for supporting employees' creative potential and fostering innovation activities. Strategic leadership, innovation management, and organizational climate jointly enhance organizational agility and ensure sustainable development. The interaction among these factors plays a key role in achieving competitive advantage and attaining long-term success for organizations.

Keywords: strategic leadership, innovation management, organizational climate, innovation culture, competitive advantage.

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется роль организационного климата и стратегического лидерства в управлении инновациями. Исследование показывает, что стратегическое лидерство является критическим фактором эффективной реализации инновационных инициатив и принятия стратегических решений в условиях изменяющейся среды. Организационный климат, в свою очередь, создает благоприятные условия для раскрытия творческого потенциала сотрудников и стимулирования инновационной деятельности. Стратегическое лидерство, управление инновациями и организационный климат совместно способствуют повышению организационной гибкости и обеспечивают устойчивое развитие. Взаимодействие этих факторов играет ключевую роль в достижении конкурентного преимущества и обеспечении долгосрочного успеха организаций.

Ключевые слова: стратегическое лидерство, управление инновациями, организационный климат, культура инноваций, конкурентное преимущество.

İQTİSADI İNKİŞAFIN YENİ İSTİQAMƏTİ KİMİ INNOVASIYA SİSTEMLƏRİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Səlcuq ABDULLAYEV
selcuq85@hotmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Turqan BABAYEV
babayevturqan@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə innovasiya idarəetməsi, təşkilatın yeni ideyalar inkişaf etdirməsi və bu ideyaları həyata keçirməsi üçün səmərəli bir prosesin qurulmasını təmin edən yanaşmalara nəzər salınır. Burada, idarəetmə prosesi, yalnız yeni məhsulların yaradılmasından ibarət deyil, həm də iş proseslərini, strukturları və mədəniyyəti yeniləyərək təşkilatın ümumi fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi güdür. Artıq ölkəmizdə innovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində innovasiya sistemin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması həyata keçirilir.

Açar sözlər: innovasiya, sistem, müəssisə, infrastruktur, spesifik xüsusiyyətlər.

Giriş

İnnovasiya idarəetməsi, təşkilatın innovativ fəaliyyətlərini planlaşdırmaq, həyata keçirmək, izləmək və qiymətləndirmək məqsədilə tətbiq edilən strategiyaların və proseslərin cəmidir. Bu idarəetmə, yalnız yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması ilə bağlı deyil, həmçinin təşkilatın ümumi inkişafını dəstəkləyən dəyişiklikləri təmin edən bir yanaşmadır. İnnovasiya idarəetməsi, təşkilatın fəaliyyətindəki yenilikləri nəzərə alaraq onun davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlik fəaliyyətləri idarə edir. Bu idarəetmə prosesi, yalnız yeni məhsulların yaradılmasından ibarət deyil, həm də iş proseslərini, strukturları və mədəniyyəti yeniləyərək təşkilatın ümumi fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi güdür. İnnovasiya idarəetməsi prinsipləri, bu prosesin uğurla həyata keçirilməsini təmin edən əsas qaydalar və yanaşmalardır.

Əsas hissə

İnnovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədilə innovasiya sisteminin konseptual əsaslarının formalaşması zəruri hesab edilir. Bu, mövcud problemlərin həlli üçün yeni yanaşmaların tətbiqi və ya cari metodların təkmilləşdirilməsi prosesidir. İnnovasiya müxtəlif sahələrdə meydana çıxıb və onun tətbiqi müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər.

M.Porter innovasiya anlayışına yanaşmasında xüsusilə qeyd etmişdir ki, hər hansı bir ixtiranın texnologiyanın, istehsal prosesinə kommersiya məqsədləri üçün tətbiq olunması onun gözlənilən nəticələrin alınması fikri nəzərə çarpır. O, xüsusilə şirkətin rəqabət üstünlüyünü innovasiya inkişafında göstərmişdir və bu formada qeyd etmişdir ki, uğur əldə etmiş hər bir şirkət öz xüsusi strategiyasını tətbiq edir. Bu zaman şirkət öz rəqabət üstünlüyünü innovasiyaların vasitəsilə qazanır. Onlar yeni texnologiyalar tətbiq edərək və yeniliklərə yaxınlaşaraq, həm də yeni iş yerlərini istifadə edirlər. Bu zaman yeniliklərin tətbiq edilməsi istiqamətində şirkət rəqabət üstünlüyünü əldə edir və daha sonradan bu onun yüksək gəlir əldə etməsinə şərait yaradır. Buna görə digər şirkətlərdə innovasiya biznesi, onların fəaliyyətinin əsas məşğuliyyəti olaraq daha aktual olur.

Artıq ölkəmizdə innovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində innovasiya sistemin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması və innovasiya prosesində elm, təcrübə, tədqiqat, istehsalat arasında əlaqələrinin gücləndirilməsi baş verməkdədir. Ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda innovasiya inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə, kadr ehtiyatları ilə təmin edilməsi, elmi texniki məhsul bazarının formalaşdırılması və bir sıra məsələləri ön plana keçməlidir.

Müasir dövrdə xüsusi ilə dövlətin qarşısına qoyduğu sosial iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün innovasiya və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi əsas prioritet məsələlərdən hesab edilir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, sosial iqtisadi vəzifə kimi elmi tədqiqatların tətbiqinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və inkişafından birbaşa asılıdır. Sosial innovasiya, cəmiyyətin mövcud problemlərinə həllər təklif edən yeni yanaşmalar və təcrübələrdir. Bu növ innovasiya, iqtisadiyyat, sosial siyasət, mədəniyyət və ətraf mühit kimi sahələrdəki problemləri həll etmək üçün cəmiyyətin daha geniş maraqlarını nəzərə alır. Sosial innovasiyalar, sosial ədalət, bərabərliyi və dayanıqlı inkişafı təşviq edir, bu səbəbdən onların məqsədi yalnız maliyyə gəliri deyil, həm də sosial fayda yaratmaqdır.

Sosial innovasiyalar yeni ideyalar, xidmətlər, modellər və strategiyalar üzərində qurulur ki, bu da cəmiyyətin zəif və həssas qruplarına yardım edərək onların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlir. Bu, həm dövlət sektoru, həm də qeyri-hökumət təşkilatları və bizneslər üçün tətbiq edilə bilər.

Bu baxımdan, innovasiyanın mahiyyəti aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir:

1. Yenilik və dəyişiklik – İnnovasiya köhnə sistemlərin yerini alan və daha yüksək dəyər yaradan yeniliklərə əsaslanır. Bu dəyişikliklər texnoloji, sosial, iqtisadi və ya təşkilati sahələrdə baş verə bilər.

2. Dəyər yaratmaq – İnnovasiya sadəcə bir yenilik deyil, həm də iqtisadi, sosial və ya ekoloji dəyər yaradan bir prosesdir. Uğurlu innovasiyalar bazarda tələb yaradır və şirkətlərə üstünlük qazandırır.

3. Tətbiq və kommersiyalaşdırma – İnnovasiyanın mahiyyəti onun real həyatda tətbiq olunması və bazarda istifadəyə verilməsidir. Yalnız ideya səviyyəsində qalan yeniliklər innovasiya hesab olunmur; onlar praktikada sınaqdan keçirilərək geniş tətbiq olunmalıdır.

4. Rəqabət üstünlüyü yaratmaq – Şirkətlər və ölkələr üçün innovasiya əsas rəqabət üstünlüyü qazandıran amillərdən biridir. Yeni məhsul və texnologiyalar bazarda liderlik mövqeyi əldə etməyə imkan verir.

5. Dayanıqlı inkişaf və adaptasiya – İnnovasiyalar yalnız mövcud problemləri həll etməklə kifayətlənmir, həm də gələcəkdə ortaya çıxacaq çağırışlara cavab verməyə kömək edir. Bu baxımdan, şirkətlər və dövlətlər davamlı olaraq yeni innovativ həllər yaratmalı və dəyişən mühitə uyğunlaşmalıdırlar.

Beləliklə, innovasiyanın mahiyyəti onu tətbiq edən qurumun və ya fərdin məqsədlərinə uyğun olaraq dəyişə bilər. Məsələn, bir texnologiya şirkəti üçün innovasiya yeni bir proqram təminatı və ya süni intellekt əsaslı sistemin yaradılması ola bilər, bir dövlət üçün isə vətəndaş xidmətlərini təkmilləşdirən rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi innovasiya sayılır.

Nəticə etibarilə, innovasiya təkcə texnologiya sahəsində deyil, həyatın bütün sahələrində dəyər yaradan və inkişaf etdirən əsas hərəkətverici qüvvədir.

Ölkəmizdə də iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə keçidi bu istiqamətdə innovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə tələb edir. Buna müvafiq olaraq, istənilən sfera üzrə müasir informasiya, kommunikasiya, texnologiyaların, bilik və yeniliklərin istifadəsi istiqamətində, irəliləyişə nail olmaq və elmi texniki tərəqqinin ən son yeniliklərindən istifadəsi və tətbiqi zəruri hesab edilir. Belə ki, bu yeni texnologiya və biliklərdən istifadə etmək və onların sosial iqtisadi inkişafda səmərəli formada tətbiqi hər bir ölkənin dünya iqtisadi sistemində yerini və milli təhlükəsizliyinin təminatını müəyyən edir.

İnnovasiya idarəetməsi prosesi, təşkilatın fəaliyyətinə daxil olan müxtəlif elementləri birləşdirərək onları bir məqsəd uğrunda yönəldir. Bu məqsəd, həm cari iş proseslərini optimallaşdırmaq, həm də gələcəkdə bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova A.D “Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili “, Bakı, 2013 \
2. Səfərov R. “Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri” Bakı 2007
3. Şükürov N.S “Milli innovasiya sisteminin formalaşmasının bəzi məsələləri” , Bakı, 2008
4. Гончаренко Л.П. «Инновационная политика» Учебник/М.:КНОРУС, 2009

SUMMARY

The article look at innovation economy in modern times. In order to create an innovation-oriented and sustainble economic development model in our contry, the main directions of forming the main features of the innovation system and strengtheting the connections between sciance, experience, research and production in the innovation process are being determined. As e result of globalization, national innovation systems do not remain closed within the borders of a contry. The formation of the main features of the innovation system is already underway in our country in order to create an innovation-oriented and sustainble economic development model.

Keywords: *innovation, system, enterprise, infrastructure, specific characteristics*

MALİYYƏ BAZARLARININ QLOBALLAŞMASI PROSESİNƏ BEYNƏLXALQ TRANZAKSİYALARIN TƏSİRİ

Şahnur VƏLİYEV
velishahnur@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq maliyyə tranzaksiyalarının qlobal maliyyə bazarlarının qloballaşma proseslərinə iqtisadi integrasiya, transmilli proseslər və maliyyə vasitəçiliyi prizmasından təsiri araşdırılır. Sərhədlərarası kapital köçürmələri, birbaşa və portfel investisiyaları, valyuta əməliyyatları, klirinq əməliyyatları və transmilli maliyyə institutlarının fəaliyyəti qlobal maliyyə məkanının formalaşmasında əsas alətlər kimi nəzərdən keçirilir. Xüsusi diqqət beynəlxalq əməliyyatlar həcmnin eksponensial şəkildə artmasına, yeni həllərinin tətbiqinə, ehtiyatlı (prudensial) tənzimləmənin uyğunlaşdırılmasına, həmçinin qlobal maliyyə infrastrukturunda institusional dəyişikliklərə yönəldilir. Tədqiqatda həm müsbət təsirlər — bazar likvidliyinin artması, sərhədlərarası kapitalın əlçatanlığının yüksəlməsi, coğrafi diversifikasiya hesabına investisiya risklərinin azalması, həm də sistemli risklər — maliyyə qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi və qlobal böhranlar şəraitində sistemli həssaslığın artması təhlil olunur. Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq maliyyə tranzaksiyaları maliyyə qloballaşması proseslərinin katalizatoru kimi çıxış edərək, milli maliyyə sistemlərinin yüksək qarşılıqlı əlaqəlilik və kapital axınlarının sürətli mübadiləsi əsasında formalaşan vahid qlobal maliyyə ekosisteminə çevrilir.

Açar sözlər: beynəlxalq, transmilli, diversifikasiya, maliyyə

Giriş

Beynəlxalq maliyyə tranzaksiyaları sərhədlərarası iqtisadi integrasiyanın əsas mexanizmini təşkil edir və vahid qlobal maliyyə məkanının formalaşmasına töhfə verir. Tədqiq olunan mətn çərçivəsində valyuta bazarı, kapital bazarı, törəmə maliyyə alətləri bazarı və sığorta bazarı kimi seqmentlərin funksiyaları ətraflı şəkildə izah olunur. Bu seqmentlər valyuta əməliyyatları, qiymətli kağızların sərhədlərarası ticarəti, beynəlxalq kreditləşmə və maliyyə risklərinin sığortalanması vasitəsilə birbaşa şəkildə qloballaşma proseslərinə cəlb olunurlar. Bu proseslərin məcmusu ölkələr arasında kapitalın sərbəst hərəkətini təmin edir, milli subyektlər üçün qlobal maliyyə alətlərinə çıxışı genişləndirir və sərhədlərarası likvidliyi gücləndirir. Bu isə aktivlərin, öhdəliklərin və risklərin qlobal miqyasda yenidən paylanması ilə xarakterizə olunan qloballaşma konsepsiyasına uyğun gəlir və bazarların qarşılıqlı asılılığını artırır.

Məqalədə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, xüsusilə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının (BIS) və törəmə alətlər bazarlarının qlobal maliyyə arxitekturasının tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti vurğulanır. Bu institutlar qlobal maliyyə sabitliyinin tənzimləyiciləri kimi çıxış edərək, maliyyə hesabatlılığı və nəzarəti üzrə beynəlxalq standartlara əməl olunmasını və qaydaların vahidləşdirilməsini təmin edirlər. Azərbaycan da daxil olmaqla ölkələrin bu cür qurumlarda iştirakı onların beynəlxalq maliyyə sistemində integrasiyasını sürətləndirir, investorların etimad səviyyəsini artırır və şəffaf institusional mühit yaradır. Bu, qlobal maliyyə axınlarının proqnozlaşdırılması və dayanıqlılığını baxımından olduqca vacibdir. [5]

Cədvəl 1. Qlobal maliyyə bazarının əsas subyektləri və onların əhəmiyyəti

İştirakçı kateqoriyası	Konkret nümunələr	Qlobal maliyyə sistemində əhəmiyyəti
Milli hökumətlər	Almaniya, Çin, ABŞ	Hüquqi bazanın yaradılması, ölkələrarası investisiya axınlarının təşkili
Beynəlxalq banklar	HSBC, JPMorgan, Deutsche Bank	Köçürmə, maliyyələşdirmə və kreditləşmə xidmətləri
Fond birjaları	Nyu-York, London, Tokio birjaları	Qlobal aktivlərin ticarət mərkəzləri
Qlobal maliyyə təşkilatları	BVF (IMF), Dünya Bankı, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı	Sabitliyin qorunması və əlaqələndirilmiş siyasətin təmin olunması
İri fondlar və korporasiyalar	Amazon, BlackRock, Toyota, Vanguard	Kapitalın bölgüsü, beynəlxalq biznesin inkişafı

Mənbə: [4]

Banklar, fond birjaları, sığorta və investisiya şirkətləri kimi maliyyə institutları lokal və qlobal maliyyə axınları arasında ötürmə (transmissiya) mexanizmləri rolunu oynayır. Beynəlxalq tranzaksiyalar vasitəsilə bu vasitəçilər kapitalın səmərəli səfərbərliyinə, birbaşa və xarici investisiyaların cəlbinə, eləcə də valyutanın sərhədlərarası konversiyası və hesablaşmaların aparılmasına şərait yaradırlar. Bu isə milli maliyyə sistemləri arasında sərhədlərin aradan qalxmasına və vahid dünya maliyyə şəbəkəsinin formalaşmasına xidmət edən maliyyə vasitəçiliyi infrastrukturunun əsasını qoyur.

1990–2010-cu illər ərzində qlobal törəmə alətlər bazarının həcmi 20 trilyon dollardan 300 trilyon dollara qədər artması maliyyə ekspansiyasının və bazarların transmilli xarakterinin güclənməsinin göstəricisi idi. Bu yalnız tranzaksiyaların miqdar baxımından artımını deyil, həm də maliyyə texnologiyalarının inkişafı, ödəniş sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması və birja infrastrukturunun avtomatlaşdırılması ilə bağlı keyfiyyət dəyişikliyinə əks etdirir. Nəticədə bazarlararası qarşılıqlı asılılıq dərinləşir, beynəlxalq investisiya və spekulyativ fəaliyyətin miqyası genişlənir, yüksək tezlikli ticarət və alqoritmik strategiyaların rolu artır.

Cədvəl 2. Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının növləri və onların qloballaşma proseslərinə təsiri

Əməliyyat növü	Xüsusiyyəti	Qloballaşmadakı rolu
Valyuta mübadiləsi	Ölkələr arasında milli valyutaların konvertasiyası	Kapital axınının təmin olunması və qlobal likvidliyin dəstəklənməsi
Qiymətli kağızlara investisiya	Xarici emitentlərin səhmlərinin və istiqrazlarının alınması	Milli maliyyə bazarları arasında əlaqənin dərinləşdirilməsi
Xaricə birbaşa investisiyalar	Müəssisələrin yaradılması, aktivlərin alınması, kapitalda iştirak	İqtisadi integrasiyanı və beynəlxalq əməkdaşlığı stimullaşdırır
Törəmə maliyyə alətləri	Aktivlərin dəyərinə əsaslanan müqavilələr (opsionlar, fyuçerslər və s.)	Qlobal risklərin idarə olunması hesabına bazarların dayanıqlığını artırır
Kriptovalyutalarda köçürmələr	Rəqəmsal valyutada vasitəçilərsiz əməliyyatlar	Mərkəzsiz və əlçatan qlobal sistemin formalaşmasına töhfə verir

Mənbə: [8]

Maliyyə qloballaşması həm müsbət, həm də sistemli risklər doğurur. Müsbət təsirlər sırasına bazar likvidliyinin artması, investisiya imkanlarının genişlənməsi və sərhədlərarası resursların yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyinin yüksəlməsi daxildir. Lakin bununla yanaşı, mənfi təsirlər də artır: xarici iqtisadi şərtlərdən asılılıq güclənir, valyuta və aktivlərin volatilliyi yüksəlir, bir bölgədə baş verən maliyyə böhranlarının digər bölgələrə keçmə ehtimalı artır. Nəticədə maliyyə sistemi qlobal şoklara qarşı daha həssas olur ki, bu da makroprudensial tənzimləmə və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Beləliklə, beynəlxalq tranzaksiyalar maliyyə bazarlarının qloballaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Törəmə alətlərin inkişafı, sərhədlərarası əməliyyatların genişlənməsi və institusional modernizasiya vasitəsilə Azərbaycan da daxil olmaqla milli iqtisadiyyatlar qlobal maliyyə sisteminin fəal iştirakçılarına çevrilirlər. Bu isə beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanı, maliyyə infrastrukturuna sərmayə qoyuluşunu və qlobal risklər və imkanlar kontekstində dayanıqlı inkişafı tələb edir. Yalnız balanslaşdırılmış tənzimləmə və yüksək adaptivlik şəraitində maliyyə bazarları qlobal qarşılıqlı əlaqəlik dövründə effektiv fəaliyyət göstərə bilər.[1, c. 25-89]

Əsas hissə

Beynəlxalq tranzaksiyalar maliyyə qloballaşmasının – yəni milli maliyyə sistemlərinin beynəlmilləşməsi və qarşılıqlı nüfuz etməsi proseslərinin həyata keçirilməsini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Bu tranzaksiyaların əsas formalarına valyuta əməliyyatları, qiymətli kağızların ticarəti, istehsal və infrastruktur obyektlərinə qoyulan investisiyalar, fjuçers və opsiyonlar kimi törəmə maliyyə alətlərindən istifadə də daxil olmaqla, sərhədlərarası kapital hərəkətləri aiddir. Rəqəmsal texnologiyaların və telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı bu əməliyyatların həcmi və tezliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq, yüksək inteqrasiya və iştirakçıların qarşılıqlı asılılığı ilə xarakterizə olunan qlobal maliyyə məkanının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu proseslər birbaşa olaraq, likvidliyin dövlətlər səviyyəsindən yuxarı səviyyədə yenidən bölüşdürülməsini təmin edən qlobal maliyyə vasitəçiliyi anlayışı ilə əlaqəlidir. [6]

Müasir beynəlxalq maliyyə bazarı valyuta bazarları, borc kapitalı bazarları, fond birjalrı, qiymətli metallar bazarları və sığorta seqmentlərini əhatə edən kompleks institusional mühiti təşkil edir. Bu komponentlər beynəlxalq tranzaksiyaların fasiləsiz həyata keçirilməsini təmin edən qloballaşmış maliyyə infrastrukturunun dayaqları kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu seqmentlər sayəsində milli iqtisadiyyatların xarici resursları cəlb etməsi və qlobal səviyyədə qarşılıqlı maliyyə əlaqələrin güclənməsi ilə nəticələnən maliyyə beynəlmilləşməsi reallaşır. Beləliklə, maliyyə bazarları qlobal kapitalın yenidən paylanması konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün platforma rolunu oynayır. [7]

Qloballaşmış maliyyə bazarının əsas subyektləri arasında dövlətlər, transmilli korporasiyalar (TMK), beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (məsələn, BVF, Dünya Bankı), transmilli banklar, sığorta şirkətləri və fond birjalrı yer alır. Bu institusional agentlər qlobal maliyyə axınlarının koordinasiyasını və icrasını həyata keçirir, qlobal maliyyə idarəçiliyinin formalaşmasına töhfə verirlər. Beynəlxalq tranzaksiyalar vasitəsilə bu subyektlər təkcə qlobal iqtisadi sistemin fəaliyyətini təmin etmir, həm də ölkələr arasında iqtisadi və siyasi qarşılıqlı asılılıqları gücləndirərək geoiqtisadi qüvvələr balansına təsir göstərirlər.

Maliyyə qloballaşması – milli maliyyə sistemlərinin institusional və funksional yaxınlaşması prosesi olub, sərhədlərarası kapital hərəkətinin genişlənməsi, qaydaların və prosedurların unifikasiyası, eləcə də sistemli qarşılıqlı asılılığın artması ilə müşayiət olunur. Bu proses aşağıdakı əsas amillərlə şərtlənir: xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, xarici investorlar üçün milli bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi və maliyyə alətlərinin real istehsal sektoru üzərində üstünlük təşkil etməsi. Bu kontekstdə beynəlxalq tranzaksiyalar qlobal kapitalın ötürmə (transmissiya) mexanizmi kimi çıxış edir və resursların qlobal iqtisadiyyatda səmərəli və çevik yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. [8]

Beynəlxalq tranzaksiyaların maliyyə bazarlarının qloballaşmasına təsirinin təhlili bu prosesin

həm müsbət, həm də mənfi tərəflərinin olduğunu göstərir. Müsbət təsirlərə qlobal likvidliyin artması, ucuz maliyyə mənbələrinə çıxış, texnologiyaların ötürülməsi və maliyyə sahəsində mütəxəssislərin peşə bacarıqlarının genişlənməsi daxildir. Lakin qloballaşmanın riskləri də mövcuddur: bazarların yüksək volatilliyi, maliyyə böhranlarının transmilli yayılması (məsələn, 2008-ci il böhranı), iqtisadi suverenliyin qismən itirilməsi və xarici iqtisadi amillərdən asılılığın artması. Spekulyativ əməliyyatların geniş yayılması isə maliyyə axınları ilə real sektor arasında balanssızlıq yaradır və maliyyə "köpükləri" təhlükəsini artırır.

Cədvəl 3. Qlobal maliyyə tranzaksiyalarının üstünlükləri və çatışmazlıqları

Müsbət nəticələr	Mənfi nəticələr
Resurs çatışmazlığı olan iqtisadiyyatlara investisiya axını	Milli iqtisadiyyatların xarici amillərdən asılılığının artması
İnnovativ həllərin və texnologiyaların yayılması	Sərhədlərarası böhranlar və qeyri-sabitlik riskləri
Maliyyə sisteminin ümumi likvidliyinin artması	Daxili proseslər üzərində suveren nəzarətin azalması
Qlobal resursların daha effektiv paylanması	Qlobal bazarlarda spekulyativ “köpüklərin” yaranması
Yeni maliyyə alətlərinin tətbiqinin sürətlənməsi	Valyuta məzənnələrinin və aktiv qiymətlərinin dəyişkənliyinin artması

Mənbə: [4]

Beynəlxalq maliyyə tranzaksiyaları resursların yenidən bölüşdürülməsi, risklərin idarə olunması və transmilli investisiyaların stimullaşdırılması çərçivəsində qlobal maliyyə nizamının formalaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Onlar milli bazarların qlobal sistemə inteqrasiyasını sürətləndirir, iqtisadi proseslərin dinamikasını artırır və dayanıqlı inkişaf üçün yeni imkanlar yaradır. Bununla belə, qloballaşma effektiv makroiqtisadi tənzimləmə, maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin gücləndirilməsi və qlobal çağırışlara qarşı dayanıqlı, adaptiv institusional mühitin formalaşdırılmasını zəruri edir. Yalnız bu şərtlərlə maliyyə bazarları qlobal qarşılıqlı əlaqə dövründə effektiv və sabit şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. [2, c. 1-4]

200-dən artıq ölkədə fəaliyyət göstərən qlobal ödəniş sistemi SWIFT dünya maliyyə infrastrukturunun əsas elementlərindən biridir. Bu sistem banklar arasında maliyyə məlumatlarının operativ və təhlükəsiz mübadiləsini təmin edir, beynəlxalq əməliyyatların aparılması xərclərini azaldır. SWIFT hesablaşma mexanizmlərinin vahidləşdirilməsinə və müxtəlif iqtisadi subyektlərin qlobal maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşmasına imkan yaradır. Bununla da, SWIFT milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir və qlobal maliyyə sisteminin dayanıqlığını dəstəkləyir. [9]

Cədvəl 4. Dünya maliyyə mərkəzləri və onların spesifikasiyası

Maliyyə mərkəzi	Əsas funksiyalar	Regional rolu
London	Valyuta, sığorta və törəmə alətlər üzrə əməliyyatların mərkəzi	Avropa və dünya üzrə əsas maliyyə mərkəzi
Nyu-York	Fond ticarəti, investisiya və hedc fondları	Şimali və Cənubi Amerikanın ən böyük maliyyə bazarı
Tokio	Şərqi Asiyanın ticarət və maliyyə qovşağı	Asiya-Sakit okean regionunun maliyyə nüvəsi
Frankfurt	Avrozonanın tənzimləyici mərkəzi, Avropa Mərkəzi Bankının qərargahı	Aİ-nin maliyyə siyasətinin koordinasiya mərkəzi
Sinqapur	Cənub-Şərqi Asiyada hesablaşmalar və investisiyalar üzrə mərkəz	Asiya-Sakit okean regionunun lider maliyyə mərkəzi

Mənbə: <https://oxu.az/iqtisadiyyat/dunyanin-aparici-maliyye-merkezleri-melum-oldu>

NASDAQ, London, Tokio və Honq-Konq fond birjalrı kimi beynəlxalq ticarət platformaları transmilli şirkətlərin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və dövriyyəsi üçün əsas maliyyə mərkəzləri kimi çıxış edirlər. Bu birjalar maliyyə liberallaşması proseslərini dəstəkləməklə beynəlxalq investisiya imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Məsələn, ABŞ-dakı investorlar Çin şirkətlərinin səhmlərini əldə edə bilirlər – bu isə normativ qaydaların uyğunlaşdırılması və rəqəmsal ticarət texnologiyalarının tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu, qloballaşma dövründə maliyyə sistemlərinin institusional yaxınlaşmasını əks etdirir.

Avrobondlar kimi beynəlxalq borc öhdəlikləri şirkətlərə öz yurisdiksiyalarından kənarda vəsait cəlb etməyə imkan verir. Məsələn, Apple Inc. Avropa bazarında daha əlverişli faiz dərəcələrindən istifadə edərək istiqrazlar buraxmışdır. Bu nümunə qlobal maliyyə bazarlarının resursların yenidən bölgüsündəki rolunu, şirkətlərin maliyyələşmə mənbələrini optimallaşdırmaq üçün transmilli alətlərdən necə istifadə etdiklərini göstərir. [10]

Blokçeyn texnologiyalarının inkişafı sayəsində kriptovalyutalar (məsələn, Bitcoin və Ethereum) beynəlxalq ödənişlərin aparılması üçün alternativ kanala çevrilmişdir və bu prosesdə ənənəvi bank vasitəçilərinə ehtiyac qalmır. Bu tendensiya mərkəzsiz maliyyə (DeFi) sistemlərinin inkişafı ilə bağlıdır və mövcud bazar modellərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. İqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində kriptovalyutalar tranzaksiya xərclərini azaltmağa, valyuta məhdudiyyətlərindən yan keçməyə və maliyyə xidmətlərinə çıxışı artırmağa kömək edir. Beləliklə, onlar qlobal maliyyə münasibətlərinin arxitekturasının transformasiyasında getdikcə daha böyük rol oynayır.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq maliyyə bazarlarının yüksək dərəcədə qarşılıqlı asılı olduğunu nümayiş etdirdi. ABŞ-da ipoteka sektorundakı problemlər və Lehman Brothers-in iflası CDO və CDS kimi törəmə maliyyə alətlərini bütün dünyaya yaydı. Bu hadisə göstərdi ki, qloballaşmış maliyyə bazarları sistemli pozuntulara qarşı həssasdır və bu da beynəlxalq səviyyədə effektiv tənzimləmə və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin yaradılmasının vacibliyini ortaya qoyur.

Birbaşa xarici investisiyalar (FDI) kapitalın sərhədlərarası hərəkətinin sabit forması olaraq, milli iqtisadiyyatların sıx integrasiyasını təmin edir. Məsələn, Toyota-nın xaricdə yerləşən istehsal müəssisələrinə yatırımları yalnız maliyyə vəsaitlərinin ötürülməsi ilə deyil, eyni zamanda texnologiyaların transferi, iş yerlərinin yaradılması və yeni istehsal-idarəetmə əlaqələrinin formalaşması ilə müşayiət olunur. Bu cür proseslər qlobal iqtisadi klasterlərin formalaşmasına şərait yaradır və ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığı dərinləşdirir. [3, c. 2-4]

Nəticə

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, transmilli korporasiyaların inkişafı və

iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması beynəlxalq maliyyə tranzaksiyalarının həcmnin eksponensial artmasına səbəb olmuşdur. Bu artıma birbaşa xarici investisiyalar (FDI), portfel investisiyaları və elmi ədəbiyyatda “isti pullar” (hot money) adlandırılan spekulyativ kapital daxildir. Nəticədə, qlobal maliyyə bazarlarında likvidlik artır, valyuta bazarlarında və törəmə maliyyə alətləri bazarlarında əməliyyatların miqyası genişlənir, innovativ həllər və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi sayəsində isə sərhədlərarası hesablaşma prosedurları sadələşir.

Qlobal maliyyə sisteminin əsas prinsiplərindən biri kapital hərəkətinin liberallaşdırılmasıdır. Bu prinsip ölkələr arasında vəsaitlərin sərbəst daxilolma və çıxışını təmin edir. Bu proses tranzaksiya xərclərinin azalmasına, tənzimləyici normaların standartlaşdırılmasına və hesablaşma mexanizmlərinin unifikasiyasına kömək edir. Maliyyə texnologiyalarının (fintex) inkişafı, blokçeyn platformalarının tətbiqi və banklararası informasiya ötürmə sistemlərinin (məsələn, SWIFT gpi) modernləşdirilməsi beynəlxalq əməliyyatların sürətini və təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bundan əlavə, hibrid və sintetik aktivlər də daxil olmaqla maliyyə alətlərinin müxtəlifliyi artmışdır ki, bu da investorların kapitalının daha effektiv bölüşdürməsinə imkan verir.

Lakin qloballaşma sistemli risklərin meydana çıxmasına da səbəb olur. Bu risklərdən biri valyuta məzənnələrinin yüksək volatilliyidir ki, bu da tez-tez spekulyativ motivlərlə baş verən iri həcmli və sürətli kapital hərəkətləri nəticəsində yaranır. Milli iqtisadiyyatların xarici investorlardan asılılığı onları, kəskin kapital çıxışı da daxil olmaqla, xarici şoklara qarşı daha həssas edir. Eyni zamanda maliyyə böhranlarının ötürülmə effekti güclənir: lokal maliyyə təlatümləri qısa zamanda qlobal miqyasda yayılaraq digər ölkələrə təsir göstərə bilər (buna 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı nümunədir). Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının aparılmasını çətinləşdirən və ya məhdudlaşdıran geosiyasi amillər, beynəlxalq sanksiyalar, ticarət münaqişələri həmçinin ciddi təsirlər göstə bilər.

Müasir beynəlxalq hesablaşma infrastrukturunu mərkəzi banklar, beynəlxalq maliyyə təşkilatları (BVF, Dünya Bankı), transmilli banklar və investisiya fondları daxil olmaqla geniş maliyyə institutları şəbəkəsinə əsaslanır. Bu subyektlər kreditləşmə, investisiya və maliyyə risklərinin sığortalanması funksiyalarını yerinə yetirirlər. CLS və Euroclear kimi beynəlxalq hesablaşma və klirinq sistemləri sistemli risklərin azaldılması və əməliyyat şəffaflığının təmin olunmasında əsas rol oynayır. Paralel olaraq rəqəmsal platformaların və avtomatlaşdırılmış qərarvermə alqoritmlərinin tətbiqi tranzaksiyaların sürətini artırır və insan faktorunun təsirini minimuma endirir.

Qlobal maliyyə bazarlarının hazırkı inkişaf mərhələsi bir sıra struktur tendrlərlə xarakterizə olunur. Birinci meyl – real iqtisadiyyatla birbaşa bağlı olmayan törəmə maliyyə alətləri ilə aparılan əməliyyatların sürətlə artmasıdır. İkinci meyl –ənənəvi maliyyə vasitəçilərinin (banklar, brokerlər) rolunun azalması nəticəsində əməliyyat iştirakçılarının xərcləri azaldılır. Üçüncü meyl **kriptovalyutaların** beynəlxalq hesablaşmalarda artan rolu ilə bağlıdır; bu xüsusilə maliyyə sistemləri qeyri-sabit olan inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aktualdır. Nəhayət, perspektivdə **mərkəzi bankların rəqəmsal valyutalarının (CBDC)** tətbiqi beynəlxalq hesablaşmalarda şəffaflıq və davamlılıq təmin edən, dövlət tənzimləməsi ilə uzlaşan yeni maliyyə sisteminin əsas komponentlərindən biri olacaq.

Beləliklə, maliyyə bazarlarının qloballaşması beynəlxalq tranzaksiyalar miqyasının, sürətinin və texnoloji səviyyəsinin artmasına şərait yaradan güclü bir hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Eyni zamanda, artan qarşılıqlı əlaqə yeni risklər doğurur – xarici kapitallardan asılılıqdan tutmuş, qlobal böhranlara və kibertəhlükələrə qarşı həssaslığa qədər. Bu şəraitdə əsas vəzifə dayanıqlı qlobal maliyyə arxitekturasının formalaşdırılmasıdır ki, bu da kapitalın hərəkət azadlığını etibarlı tənzimləmə, monitoring və risklərin idarə olunması mexanizmləri ilə birləşdirməlidir. Bunun üçün beynəlxalq institutlar səviyyəsində koordinasiya, milli qanunvericiliklərin uyğunlaşdırılması və maliyyə sahəsində rəqəmsal həllərin inkişafı zəruridir. [3, c. 2-3]

ƏDƏBİYYAT

1. Bəyalı Xanəli oğlu Ataşov. Maliyyə bazarları. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2016, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 456 səh.
2. Головащенко В. В., Рындина И. В. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК // Экономика и социум. 2017. №5-1 (36). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-i-ee-vozdeystvie-na-mezhdunarodnyy-finansovyy-rynok> (дата обращения: 28.03.2025).
3. Сорокоумов Владислав Сергеевич, Жаркова Юлия Сергеевна Глобализация мировых финансовых рынков // Проблемы науки. 2018. №8 (32). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-mirovyh-finansovyh-rynkov> (дата обращения: 28.03.2025).
4. James, Paul W.; Patomäki, Heikki. Globalization and Economy, Vol. 2: Globalizing Finance and the New Economy. London, UK: Sage Publications. 2007. ISBN 978-1-4129-1952-4. 2020-09-23 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2022-08-20.
5. <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets>
6. https://www.researchgate.net/publication/348091232_Beynlxalq_maliyy_v_qloballasma
7. <https://finfac.wordpress.com/2016/06/06/maliyy%C9%99-bazarlari/>
8. <https://hajizada.com/az/article-view/7/21/?utm>
9. <https://web.archive.org/web/20220227205310/https://banker.az/ensiklopedia/swift-n%C9%99dir/>
10. <https://marja.az/5854/dunyada-en-cox-satilan-korporativ-istiqrazlar-qrafik?>

İXRACIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ

Tural NƏSİFOV

tnasifov@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Orcid ID: 0009-0006-9467-6635

Xülasə

"İxracın Şaxələndirilməsi: Beynəlxalq Təcrübənin Azərbaycanda Tətbiqi" adlı məqalə, Azərbaycanın ixrac vəziyyətini, xüsusilə neft və qaz ixracına olan asılığını və ixrac sektorlarının şaxələndirilməsi istiqamətində görülən tədbirləri araşdırır. Məqalə, enerji sektoruna həddindən artıq asılılığın yaratdığı çətinlikləri və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün digər sahələrin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Bununla yanaşı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı kimi neft və qazla zəngin bir neçə ölkənin, həmçinin Cənubi Koreya kimi istehsalat sənayesi nəhənginin ixrac şaxələndirilməsi sahəsində tətbiq etdikləri uğurlu strategiyaları nəzərdən keçirir. Bu ölkələr, turizm, texnologiya və istehsalat kimi sahələrdə qeyri-neft sektoru ilə bağlı müvəffəqiyyətlər əldə edərək ixraclarını artırmağa nail olmuşdurlar.

Nəticə olaraq, məqalə, Azərbaycan üçün beynəlxalq təcrübələrdən faydalanmaq və məqsədyönlü, sübuta əsaslanan siyasətləri tətbiq etməklə neft ixracından asılılığın azaldılması, iqtisadi dayanıqlılığın artırılması və davamlı ixrac artımının təmin edilə biləcəyini vurğulayır.

Açar sözlər: *ixrac, ixracın şaxələndirilməsi, beynəlxalq təcrübə, qeyri-neft sektoru*

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatı ölkə müstəqilliyinin bərpasından sonrakı bir neçə il ərzində neft-qaz sektoruna fokuslansa da, qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixracın şaxələndirilməsi xüsusilə son 20 il ərzində prioritet məsələlərdən biri olmuşdur. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azadılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı" bu qəbildən əhəmiyyət kəsb edir. Sonrakı illərdə isə daha çox hədəfə yönəlik və iqtisadi inkişaf, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətlərində proqram və strategiyalar hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Təkcə neft gəlirlərindən yüksək asılılığın səbəb ola biləcəyi iqtisadi riskləri nəzərə alaraq Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası qeyri-neft ixracının şaxələndirilməsinə doğru istiqamətlənmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, neft-qaz ehtiyatlarına malik olan bir sıra dövlətlər qeyri-neft sektorunun inkişafına və ön plana keçməsinə nail olmuşdurlar. Bu məqalədə Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması üçün tətbiq edilə biləcək beynəlxalq təcrübələr və uğurlu strategiyalar araşdırılır. Məqalədə neft-qaz yönümlü ölkələr ilə yanaşı, yüksək sənaye yönümlü ölkələrin təcrübələrinə də toxunulmuşdur.

İxrac strategiyasının formalaşdırılması:

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ixracın uğurlu inkişafı üçün ilk addım ölkənin potensialına uyğun şəkildə strateji planın hazırlanmasıdır. Eyni zamanda Dünya Bankı, Dünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi təşkilatların təcrübələri və hesabatları göstərir ki, ixrac strategiyası bazar və məhsul çeşidliliyinə əsaslanmalıdır.

Azərbaycanın bu istiqamətdə atdığı addımlara misal olaraq "Made in Azerbaijan" brendinin təşviqi, ixracatçılara müvafiq təlimlərin keçirilməsi və onların hazırlanması, ixracı təşviq fondunun yaradılması, sənaye parklarının yaradılması, infrastrukturun yenidən qurulması, azad iqtisadi zona yaradılması sahəsində işlərin aparılması, kənd təsərrüfatı və turizm sahələrinə diqqət ayrılmasını və s. misal göstərmək olar.

Beynəlxalq standartların və sertifikatların tətbiqi:

Beynəlxalq bazarlara çıxış üçün məhsulların dünya standartlarına uyğunluğu vacibdir. ISO, HACCP, GlobalGAP, GMP kimi beynəlxalq sertifikatların alınması ixrac edilən məhsulların keyfiyyət və təhlükəsizlik tələblərinə cavab verdiyini təsdiqləyir. Əksər ölkələrin məhsul idxalı tələbləri sırasında bu tip sertifikatlar və standartlar tələbi yer alır. Azərbaycan şirkətləri də global standartlara cavab verən sertifikatlara sahib olmalı və məhsul keyfiyyətini artırmaq üçün texniki yeniliklər tətbiq etməlidirlər.

İxracı dəstəkləyən infrastrukturun yaradılması:

İxracın şaxələndirilməsi və inkişafı üçün güclü logistika və nəqliyyat infrastrukturunu da tələb olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dəniz limanlarının, avtomobil və dəmir yollarının, o cümlədən hava yolu daşımalarının təkmilləşdirilməsi, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və sərhəd-keçid məntəqələrinin inkişaf etdirilməsi ixrac prosesini sürətləndirir.

Məsələn, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində Cəbəli dəniz limanı və Dubay Beynəlxalq hava limanı ölkənin ixrac imkanlarını gücləndirən əsas infrastruktur obyektləridir. Azərbaycanın Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və hazırda qurulma mərhələsində olan Ələt Azad İqtisadi Zonası layihələri bu istiqamətdə əhəmiyyətli və vacib addımlardır.

İxracatçılar üçün maliyyə və dövlət dəstəyi:

İxracın inkişafı üçün dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi və stimullaşdırıcı mexanizmlərin yaradılması da vacibdir. Bu sahədə Norveç təcrübəsi uğurlu olmuşdur və bir neçə ildir ki, neft-qaz gəlirlərinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəldilməsi Azərbaycanda da əsas prioritetlərdəndir.

Eyni zamanda, ixrac kreditləri, subsidiyalar və sığorta mexanizmlərinin yaradılması sahibkarlara beynəlxalq bazarlara çıxış üçün lazımı resursları təmin edə bilər. Bu sahədə Azərbaycanın İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO), həmçinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə dəstək tədbirləri daha da genişləndirilməlidir.

Dünya təcrübəsinə uyğun rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi:

Elektron ticarət və e-ixrac platformaları kiçik və orta bizneslərin (KOB) global bazarlara çıxışını asanlaşdırır. Malayziyanın təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal ticarət kanallarının inkişaf etdirilməsi ixrac potensialını artırır.

Hökumət, “Malaysia Digital Economy Blueprint” çərçivəsində, yerli istehsalçıları və kiçik və orta biznesləri (KOB-ları) global bazarlara çıxarmaq üçün rəqəmsal alətlər və e-ticarət platformaları ilə dəstəkləyir. E-ticarət sahəsindəki inkişaf, Malayziyanın xarici ticarətinə müsbət töhvə verir, ixracı artırır və global bazarlara çıxışı sürətləndirir. Eyni zamanda, e-ticarət vasitəsilə Malayziya, xüsusilə Asiya və Avropa bazarlarında daha geniş müştəri bazasına sahib olur.

Hədəf bazarların araşdırılması və ticarət missiyaları:

İxracın artırılması üçün əsas hədəf bazarların müəyyən edilməsi və Azərbaycan məhsullarının bu bazarlarda tanınması üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı və bu məqsədlə ticarət missiyalarının təşkil edilməsi ixraca müsbət təsir edə biləcək amillərdəndir.

Bu sahədə Səudiyyə Ərəbistanının hal-hazırda uğurla davam etdirilən “Vision 2030” proqramı yüksək nəticə vəd edən proqramlardan biridir. Bu proqramı, ölkənin iqtisadiyyatını şaxələndirmək və qeyri-neft sektorunu gücləndirmək məqsədini güdür, həmçinin beynəlxalq bazarlarda daha rəqabətədavamlı məhsul və xidmətlər təklif etməsinə şərait yaradır, beləliklə ixracın şaxələndirilməsini təşviq edir.

Beynəlxalq təcrübədən çıxarılan əsas dərslər:

Azərbaycanın ixrac potensialını artırmaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün müxtəlif ölkələrin təcrübələrindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Aşağıda bəzi ölkələrin təcrübələri nəzərdən keçirək.

1. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ): Turizm və Logistika Sektorunun İnkişafı

“The UAE Vision 2021” və Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) “Global Competitiveness Report”-da hesabatlarında logistikaya və turizmə qoyulan sərmayələrin əhəmiyyətini vurğulanmışdır. BƏƏ, xüsusən Dubay əmirliyi, öz iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün zəngin neft-qaz ehtiyatlarından

əldə etdiyi gəlirləri qeyri-neft sektoruna yönəlmişdir. BƏƏ-nin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün infraqururta böyük sərmayələr qoyulmalıdır. Ölkə, öz ərazisində dünyanın ən böyük turizm mərkəzlərini yaradıb və bu sahəni inkişaf etdirərək iqtisadiyyatını zənginləşdirib.

BƏƏ-nin ən uğurlu strategiyalarından biri turizmin inkişafına qoyduğu sərmayə olub. Dubay dünya səviyyəli otellər, lüks ticarət mərkəzləri və müxtəlif mədəni tədbirlər sayəsində qlobal turizm mərkəzlərinə çevrilib. Dubay Expo 2020 sərgəsi, bu iqtisadi strategiyanın bir nümunəsidir. Eyni zamanda, azad iqtisadi zonanın yaradılması BƏƏ-nin beynəlxalq ticarətdəki mövqeyini gücləndirmişdir.

Azərbaycanda da Bakı və digər şəhərlərdə turizm sektoruna sərmayə qoyulması və ölkənin logistika infraqururu daha da inkişaf etdirilməsi öz müsbət nəticələrini verə bilər. Eyni zamanda, qeyri-neft ixracını artırmaq üçün regional logistika mərkəzləri yaradılması ixracın şaxələndirilməsinə müsbət təsir edə bilər.

2. Norveç: Neft Gəlirlərinin İdarə Olunması və Alternativ Enerji Mənbələrinə Sərmayə Qoyuluşu

Norveç, neft-qaz gəlirlərini şəkildə idarə edərək, bu vəsaitləri ölkənin iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli sərmayələrə yönəlmişdir. Bunun nəticəsində Norveç, yalnız neft ixracı ilə deyil, həm də dayanıqlı enerji mənbələrinə investisiyalarla tanınır.

Neft Fondu və Alternativ Enerji:

Dünya Bankının hesabatlarında və nəşrlərində ətraflı şəkildə təhlil edildiyi kimi Norveçin Dövlət Neft Fondu, ölkənin neft gəlirlərini investisiya şəkildə idarə edir və bu fond son illərdə dünyanın ən böyük suveren sərmayə fondlarından biri halına gəlmişdir. Bu yanaşma, Norveçin iqtisadi sabitliyini təmin edir və gələcək nəsillər üçün ehtiyatlar yaratmışdır. Eyni zamanda, Norveç hidroenerji istehsalında dünya liderlərindən biridir və bərpa olunan enerji sahələrinə böyük sərmayələr yatırır.

Azərbaycanın da neft gəlirlərini daha çox strateji sərmayələrə yönəltməsi və yaşıl enerji layihələrinə sərmayə qoyması, eyni zamanda, bərpa olunan enerji mənbələrinə daha çox diqqət yetirilməsi oxşar nəticələrin əldə edilməsinə tövhə verəcəkdir. Bu sahədə son illərdə atılan addımlar təqdirəlayiqdir. Misal olaraq, alternativ enerji nəhəngi olan MASDAR şirkəti ilə müqavilələrin imzalanması, Azərbaycanın 2024-cü ildə COP-29 tədbirinə ev sahibliyi etməsini göstərmək olar.

3. Səudiyyə Ərəbistanı: Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafı Üçün Uzunmüddətli Diversifikasiya Planları

"Saudi Vision 2030: A Roadmap for Diversification" adlı sənəddə və Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) "Global Competitiveness Report"da göstərilədiyi kimi, Səudiyyə Ərəbistanı, neft sənayesinin dominansına baxmayaraq, son illərdə qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün genişmiqyaslı diversifikasiya planlarını həyata keçirir. "Vision 2030" strategiyası çərçivəsində Səudiyyə Ərəbistanı iqtisadiyyatını şaxələndirmək məqsədilə müxtəlif sahələrdə islahatlar aparır.

Diversifikasiya Planları və Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafı:

"Vision 2030" strategiyasının əsas məqsədi, Səudiyyə Ərəbistanını dünya iqtisadiyyatında fərqli sahələr üzrə mövqeyini gücləndirməkdir. Bu plan çərçivəsində, texnologiya, turizm, mədəniyyət və ətraf mühitin qorunması sahələrində sərmayələr artırılıb.

4. Cənubi Koreya: Texnoloji İnnovasiyalar və İxrac Yönlü İstehsal Strategiyası

Dünya Bankının hesabatlarında qeyd edilədiyi kimi, Cənubi Koreya, 20-ci əsrin ortalarından başlayaraq sənayenin inkişafına yönəlmiş texnoloji və sənaye inqilabı ilə tanınır. Bu ölkə texnoloji innovasiyalar və ixrac yönümlü istehsal strategiyası ilə sürətli iqtisadi böyümə əldə edib. Bu sahələrə olan investisiyalar, Cənubi Koreyanın qlobal bazarda böyük bir ixrac gücünə çevrilməsini təmin edib. Həmçinin, Cənubi Koreya, texnoloji tədqiqat və inkişaf sahəsində böyük sərmayələr yatırmışdır.

Nəticə

Qeyd edilən ölkələrin nümunələri və digər uğurlu ölkələrin nümunələri əsas götürülməklə, daha da dərindən analiz edilməklər Azərbaycanda da tətbiq edilərək real nəticələrin əldə edilməsi realdır.

Müvafiq qurumlar bu sahədə araşdırmalar aparır və hazırda həyata keçirilən bir neçə proqram və layihələr yaxın gələcəkdə ixracın şaxələndirilməsi istiqamətində daha geniş uğurların əldə ediləcəyindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. UAE hökuməti. (2018). *UAE Vision 2021: The national agenda for the next 50 years*. [BƏƏ 2021 baxışı. Növbəti 50 il üçün milli gündəlik] <https://www.vision2021.ae/>
2. Dünya İqtisadi Forumu. (2020). *The Global Competitiveness Report 2020*. [Bəşəri rəqabətçilik hesabatı] <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020>
3. Norway - Current economic position and prospects (English). Europe series|no. EA 114 Washington, D.C. : World Bank Group. [Norveç – mövcud iqtisadi vəziyyət və perspektivlər (ingilis dili). Avropa seriyası.] <http://documents.worldbank.org/curated/en/948391468290697897>
4. Səudiyyə Ərəbistanı hökuməti. (2016). *Saudi Vision 2030: A roadmap for diversification*. Ministry of Economy and Planning. [Saudi 2030 vizyonu. Şaxələndirmə strategiyası . İqtisadiyyat və Planlama nazirliyi] <http://www.vision2030.gov.sa/>
5. Suh, S.-C. (1980). South Korea's International Economic Relations. Asian Survey, [Cənubi Koreyanın Beynəlxalq İqtisadi Münasibətləri] 20(11), 1140–1151. <https://doi.org/10.2307/2643915>

SUMMARY

The article titled "Export Diversification: Implementation of International Experience in Azerbaijan" examines the current state of Azerbaijan's export landscape, particularly its reliance on oil and gas exports, and the efforts made to diversify its export sectors. It highlights the challenges associated with over-dependence on the energy sector and the necessity of fostering other industries to ensure long-term economic sustainability. The paper explores the successful export diversification strategies implemented by several oil and gas-rich countries, such as the United Arab Emirates, Norway, Saudi Arabia, and also manufacturing industry leader South Korea, which have managed to expand their non-oil sectors, particularly in areas like tourism, technology, and manufacturing.

In conclusion, the article asserts that by drawing on international experiences and adopting targeted, evidence-based policies, Azerbaijan can successfully reduce its dependence on oil exports, enhance its economic resilience, and achieve sustainable export growth.

Keywords: export, export diversification, international experience, non-oil sector

SAHİBKARLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İDARƏETMƏ PRİNSİPLƏRİNİN TƏTBİQİ (EL-BABATÜRK MMC ƏSASINDA)

Sibel İSAQZADƏ

isaqzadesibel@gmail.com

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqatda Azərbaycanda sahibkarlıq müəssisələrinin idarəedilməsi və onların iqtisadi inkişafdakı rolu araşdırılır. İş çərçivəsində El-Babatürk MMC nümunəsi əsasında bu sahədə mövcud vəziyyət, idarəetmə mexanizmləri və qarşıya çıxan çətinliklər təhlil olunmuşdur. İlk olaraq sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatına təsiri və bu sahədə həyata keçirilən dövlət islahatlarının əhəmiyyəti vurğulanıb. Daha sonra El-Babatürk MMC-nin ərzaq sektorundakı yeri, fəaliyyət istiqamətləri və bazardakı rolu dəyərləndirilir. Şirkətin maliyyə idarəetməsi və struktur xüsusiyyətləri müasir biznes şəraitində rast gəlinən çətinliklər baxımından incələnilir. Tədqiqatda idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi, xüsusilə strateji planlaşdırma, rəqəmsallaşma və risklərin idarə olunması kimi elementlərin önəmi araşdırılır. Bundan əlavə, problemlər və onların həlli yolları bölməsində müəssisələrin üzləşdiyi əsas çətinliklər və onları aradan qaldırmaq üçün irəli sürülən həll yolları müzakirə edilir. Sonda El-Babatürk MMC və digər sahibkarlıq subyektləri üçün idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə konkret tövsiyələr irəli sürülür. İnnovativ idarəetmə yanaşmalarının və strateji planlaşdırmanın tətbiqinin əhəmiyyətini vurğulayaraq praktik tövsiyələr təqdim olunur.

Açar sözlər: idarəetmə, strateji planlaşdırma, El-Babatürk MMC

Giriş

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm yer tutan və onun dinamik yüksəlişinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Sahibkarlıq fəaliyyəti, xüsusən kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) sektoru, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələr, iqtisadiyyatın çox sahələrini əhatə etməklə yanaşı, həm də yeni iş yerlərinin yaradılması, sosial rifahın artırılması və dövrüyyənin genişlənməsi kimi mühüm məqsədlərə xidmət edir. El-Babatürk MMC kimi müəssisələrin idarəetmə prinsiplərinin düzgün formalaşdırılması, müasir biznesin tələblərinə cavab verən idarəetmə modellərinin tətbiq edilməsi, ölkədə sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına təkan verən amillərdən biridir. Bu nöqteyi-nəzərdən, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və müxtəlif dəstək tədbirləri, ölkə biznes mühitini əlverişli hala gətirir və müəssisələrə daha geniş fəaliyyət imkanları yaradır. Sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi bazanın gücləndirilməsi, vergi siyasətindəki müsbət dəyişikliklər və yerli istehsalı dəstəkləyən proqramlar xüsusilə diqqətə layiqdir. Lakin, Azərbaycanın sahibkarlıq sahəsindəki müəssisələri müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri idarəetmə sisteminin səmərəsizliyi, resursların məhdudluğu, bazar rəqabətinə uyğunlaşma və innovasiyaların tətbiqi məsələlərində əngəllərlə qarşılaşır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müasir idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi, strateji planlaşdırma və innovativ yanaşmaların mənimsənilməsi vacibdir. El-Babatürk MMC kimi şirkətlər bu sahədə öz idarəetmə yanaşmalarını inkişaf etdirərək daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Bundan əlavə, müəssisələrin effektiv idarə olunması üçün strateji planlaşdırma çox mühüm rol oynayır. Bazarın dəyişən tələblərinə uyğunlaşmaq və rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün doğru strateji qərarlar verilməli, müvafiq maliyyə və insan resursları optimallaşdırılmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətində innovativ yanaşmaların tətbiqi, texnologiya və yeni iş modellərinin mənimsənilməsi, müasir menecment metodlarının tətbiqi ilə əlaqədar addımlar atılmalıdır. Bu yanaşmalar müəssisələrin müasir dünyada rəqabətə davamlı olmasına və inkişaf etməsinə kömək

edəcəkdir. Beləliklə, Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu inkişafı və iqtisadi mühitin daha da yaxşılaşdırılması üçün həm dövlət dəstəyi, həm də biznes rəhbərlərinin müasir idarəetmə bacarıqlarına sahib olmaları mühüm rol oynayır. Sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar tətbiq olunan islahatlar, müəssisələrin qarşılaşdıqları çətinliklərin həllində və onların fəaliyyətlərinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsində əsas amil kimi çıxış edir. Bu səbəbdən, müasir idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi və strateji planlaşdırma sahibkarlıq mühitinin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

El-Babatürk MMC-nin hazırkı vəziyyəti və idarəetmə Strategiyaları. El-Babatürk MMC, Azərbaycanın ərzaq sektorunda mühüm yer tutan və bazarda əhəmiyyətli paya sahib olan bir şirkətdir. Şirkət, genişmiqyaslı təchizat şəbəkəsi və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı ilə tanınır. Özünün mövcud bazar tələblərinə uyğun məhsullar istehsal edərək, istehlakçıların müxtəlif ehtiyaclarını qarşılayan El-Babatürk MMC, həm yerli, həm də beynəlxalq bazarda rəqabətə davamlı olmağa çalışır. Bununla yanaşı, şirkətin fəaliyyətinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri dövlət tənzimləmələri və bazar tələbləri olmaqla, bu faktorlar şirkətin strateji yönlərini müəyyən edir və onun uzunmüddətli inkişafını təsir edir. El-Babatürk MMC-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri məhsul istehsalının səmərəliliyini artırmaq, təchizat zəncirini optimallaşdırmaq və maliyyə dayanıqlılığını təmin etməkdir. Şirkət, bu məqsədlərə nail olmaq üçün müasir idarəetmə yanaşmalarını tətbiq edir. Məqsəd, bazar şərtlərinə uyğun şəkildə istehsal prosesini təkmilləşdirmək və məhsulun keyfiyyətini artırmaqdır. Bu fəaliyyətlər, şirkətin bazarda daha möhkəm mövqe tutmasına və potensial yeni müştəri bazalarını əldə etməsinə imkan verir. Şirkət, məhsul istehsalının səmərəliliyini artırmaq və təchizat zəncirini gücləndirmək məqsədilə bir sıra strateji idarəetmə yanaşmalarını həyata keçirir. Müasir idarəetmə üsulları, şirkətin daha çevik və məhsuldar fəaliyyət göstərməsini təmin etməyə kömək edir. Bu yanaşmalar arasında ən əhəmiyyətliələrindən biri strateji planlaşdırma və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqidir. Şirkət, bazarın dəyişən tələblərinə və iqtisadi şəraitə uyğun olaraq hər il yeni strateji planlar hazırlayır. Bu planlar, məhsul istehsalını optimallaşdırmaq, yeni bazarlara giriş üçün strategiyalar müəyyən etmək və şirkətin maliyyə resurslarını daha effektiv şəkildə idarə etmək məqsədini güdür. Strateji planlaşdırma, həmçinin risklərin idarə edilməsi və müştəri tələblərinə cavab verən yenilikçi məhsulların təqdim edilməsini təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar, El-Babatürk MMC-nin fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Şirkət, müasir texnologiyaları istehsal proseslərində tətbiq etməklə daha sürətli, səmərəli və keyfiyyətli istehsal imkanlarına malikdir. Məhsulun istehsalından bazara çatdırılmasına qədər olan bütün proseslər, müasir rəqəmsal sistemlər vasitəsilə izlənilir və idarə olunur. Bu texnologiyalar həm istehsal xərclərini azaldır, həm də məhsulun keyfiyyətini yüksəldir.

El-Babatürk MMC-də risklərin idarə edilməsi: Ərzaq istehsalı sahəsində qarşılaşılan risklərdən biri, mövsümi dəyişikliklər və bazar tələblərinin dalğalanmasıdır. El-Babatürk MMC, bu riskləri minimuma endirmək üçün çevik və adaptasiya olunan idarəetmə strategiyaları tətbiq edir. Risklərin vaxtında aşkarlanması və onlara qarşı müvafiq tədbirlərin görülməsi, şirkətin bazar mühitində davamlı olaraq rəqabətə davamlı olmasına imkan yaradır. Şirkətin fəaliyyətinə təsir edən mühüm amillərdən biri də dövlət tənzimləmələridir. Azərbaycanda sahibkarlığa göstərilən dəstək və iqtisadi islahatlar, bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafını sürətləndirir. Lakin, dövlət tərəfindən tətbiq olunan yeni vergi qanunları, idxal-ixrac qaydaları və digər tənzimləmələr, şirkətin fəaliyyətini müəyyən qədər məhdudlaşdırı bilər. Şirkət, bu məhdudiyyətlərə qarşı innovativ yanaşmalar tətbiq etməli və əməliyyatlarını dövlətin müəyyən etdiyi qaydalara uyğunlaşdırmalıdır. Eyni zamanda, bazar tələbləri də şirkətin fəaliyyətində böyük rol oynayır. İstehlakçıların tələbləri, məhsulun keyfiyyətini və çeşidini artırmağı tələb edir. Şirkət, bazar dəyişkənliklərinə uyğunlaşmaq üçün davamlı olaraq müştəri tələblərini izləyir və yeni məhsul inkişafını təmin edir. Bu isə şirkətin bazarda rəqabət qabiliyyətini qorumasına kömək edir. El-Babatürk MMC, bəzi mühüm çətinliklərlə qarşılaşır ki, bunlar arasında dövlətin yaratdığı məhdudiyyətlər, innovasiya tətbiqinin çətinlikləri və maliyyə resurslarının optimallaşdırılması yer alır. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan məhdudiyyətlər, xüsusən vergi siyasəti və idxal-ixrac qaydalarındakı dəyişikliklər, şirkətin iqtisadi fəaliyyətinə təsir

edir. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi vacibdir. Dövlətin verdiyi dəstək, xüsusilə innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və təchizat zəncirindəki optimallaşdırma tədbirlərinin tətbiqi ilə, El-Babatürk MMC-nin qarşılaşdığı problemləri həll etməyə kömək edəcək. Bundan əlavə, innovasiya texnologiyalarının tətbiqinin artırılması və maliyyə resurslarının düzgün şəkildə idarə olunması da şirkətin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. İnovasiya və texnoloji inkişaf sahəsində daha çox sərmayə yatırılması, şirkətin gələcəkdə bazarda daha da möhkəmlənməsinə və uzunmüddətli inkişafına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda, maliyyə dayanıqlılığı təmin edilməsi, şirkətin resurslarının daha effektiv istifadəsini və borc yükünün azaldılmasını təmin edəcəkdir.

Nəticə və təkliflər

El-Babatürk MMC nümunəsində sahibkarlıq müəssisələrinin idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi araşdırılaraq, onların üzləşdiyi problemlər və mümkün həll yolları qiymətləndirilmişdir. Müasir idarəetmə yanaşmaları, o cümlədən strateji planlaşdırma və innovativ texnologiyaların istifadəsi müəssisələrin uzunmüddətli inkişafı üçün həlledici amillərdən biridir. Araşdırma göstərir ki, səmərəli idarəetmə strategiyalarını mənimsəyən müəssisələr bazar şəraitinə daha yaxşı uyğunlaşaraq, rəqabət üstünlüyü qazana bilirlər. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət dəstəyinin davam etdirilməsi, müasir idarəetmə texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi və rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi vacibdir. Beləliklə, El-Babatürk MMC və digər sahibkarlıq subyektləri üçün uğurlu idarəetmə modeli qurmaq üçün innovasiyalara açıq olmaq, strateji planlaşdırmaya xüsusi diqqət yetirmək və risk idarəetmə mexanizmlərini gücləndirmək əsas hədəflərdən biri olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. "Sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət proqramları". Bakı, 2023.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. "Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti haqqında statistik hesabat". Bakı, 2023.

İngilis dilində

1. Porter, M. E. "Rəqabət Üstünlüyü: Strategiya və Təcrübə". Harvard Business Review, 2008.
2. Kaplan, R. S., Norton, D. P. "Balanslaşdırılmış İdarəetmə Kartı: Strategiyanın Reallaşdırılması". Harvard Business School Press, 1996.
3. Drucker, P. "İdarəetmə Təcrübəsi". HarperBusiness, 2007.
4. OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı). "Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı və Rəqəmsallaşma". Paris, 2021.
5. Schumpeter, J. A. "İqtisadi İnkişafın Nəzəriyyəsi". Harvard University Press, 1934.

SUMMARY

This study examines the management of entrepreneurial enterprises in Azerbaijan and their role in economic development. Within the framework of the study, the current situation, management mechanisms and challenges in this area were analyzed based on the example of El-Babatürk LLC. First, the impact of entrepreneurship on the country's economy and the importance of state reforms implemented in this area were emphasized. Then, the place of El-Babatürk LLC in the food sector, its areas of activity and its role in the market are evaluated. The company's financial management and structural features are examined in terms of the challenges encountered in modern business conditions. The study examines the importance of elements such as the application of management principles, especially strategic planning, digitalization and risk management. In addition, the main challenges faced by enterprises and the solutions proposed to overcome them are discussed in the section on problems and their solutions. Finally, specific recommendations are put forward for El-Babatürk LLC and other entrepreneurial entities to improve management. Practical recommendations are presented, emphasizing the importance of applying innovative management approaches and strategic planning.

Keywords: management, strategic planning, El-Babatürk LLC

EMPLOYABILITY RANKING OF AZERBAIJANI HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AS AN INDICATOR OF EDUCATION MARKETING

Rauf RZAYEV

rrzayev2020@ada.edu.az

PhD student of Nakhchivan State University

Abstract

This study examines how employability rankings of Azerbaijani higher-education institutions function as indicators in education marketing. Data were gathered from QS rankings (World and Europe) and institutional announcements, and analysed through the lens of higher-education marketing and employability theory. Three Azerbaijani universities rank in the global top 500 for employability outcomes, with Baku State University topping QS Europe's Employment Outcomes metric in 2025. These rankings are deployed in institutional branding and student recruitment. Practical Implications: Institutions can leverage employability indicators to enhance market positioning and align curricula with employer needs. This article links empirical ranking data with established marketing and employability frameworks to propose strategic approaches for Azerbaijani universities.

Keywords: Employability outcomes, education marketing, higher-education rankings, Azerbaijan, QS Graduate Employability Rankings

Introduction

Global university rankings have increasingly incorporated employability metrics to reflect graduate outcomes, recognizing that employer reputation, workforce integration, and career readiness are now central concerns for both students and institutions (QS, 2024). These metrics—such as employment rate, employer reputation, and alumni outcomes—offer a more comprehensive picture of a university's effectiveness in preparing students for real-world challenges beyond the classroom. For prospective students, particularly those focused on long-term career opportunities and return on investment, such data is instrumental in guiding their university selection process.

In the context of Azerbaijan, a growing emphasis on aligning higher education with labour market needs has led to notable international recognition. Three leading institutions—Azerbaijan State Oil and Industry University (ASOIU), Baku State University (BSU), and Azerbaijan State University of Economics (ASUE)—currently rank among the world's top 500 universities in terms of graduate employability outcomes. This achievement highlights not only the academic quality of these institutions but also their success in bridging the gap between higher education and employment. Particularly significant is Baku State University's recent performance in the QS Europe 2025 rankings, where it achieved the highest score in the “Employment Outcomes” indicator across the continent. This distinction serves as a strong signal to students, employers, and policymakers of BSU's role in producing job-ready graduates who are competitive on both national and international labour markets.

Higher-education institutions face intense competition for both local and international students, and employability rankings have emerged as focal points in strategic planning, branding, and student recruitment campaigns (Hemsley-Brown & Oplatka, 2006). This article explores the employability ranking landscape in Azerbaijan and situates it within theoretical models of education marketing and employability, providing recommendations for leveraging these indicators in institutional strategies.

Marketing in Higher Education

Kotler and Fox's (1985) pioneering work defines strategic marketing in educational institutions

as “the analysis, planning, implementation, and control of carefully formulated programs designed to bring about voluntary exchanges of value with target markets” (p. 11). This definition situates education marketing within the broader principles of strategic marketing, acknowledging that institutions must understand and respond to the preferences, expectations, and values of multiple stakeholders—including students, parents, employers, and society at large. In this framework, higher education institutions (HEIs) are not only providers of knowledge but also participants in a competitive service environment where reputation, differentiation, and perceived value are critical to sustainability and growth.

Over the past few decades, research has moved beyond transactional marketing approaches to emphasize more integrated and relational perspectives. Hemsley-Brown and Oplatka (2006), in their comprehensive review of marketing in higher education, highlight a significant paradigm shift: universities are no longer focusing solely on promotional tactics to increase student enrolment, but are adopting holistic marketing orientations that prioritize strategic positioning, brand identity, and long-term relationship building with their stakeholders. This evolution reflects the growing realization that higher education is not a one-time transaction but a lifelong engagement between institutions and their graduates, employers, and communities.

In support of this relational turn, Helgesen (2008) advocates for a relationship-marketing approach specifically tailored to the higher education sector. This model emphasizes the importance of continuous interaction with key stakeholders—particularly employers and alumni—as a means to build institutional credibility and strengthen brand equity. From this perspective, fostering partnerships with employers enhances the employability of graduates and ensures curriculum alignment with labour market needs. Similarly, leveraging alumni networks contributes to a virtuous cycle of brand reinforcement, reputation development, and feedback integration. Such relational strategies not only improve student outcomes but also position the university as a dynamic, responsive, and value-creating organization in the eyes of both internal and external audiences.

Within this evolving theoretical landscape, employability rankings emerge as both a reflection and a product of strategic education marketing. As institutions align their educational offerings with workforce demands and promote their graduates’ career success, employability becomes not just an outcome but a key component of the university’s brand promise. In this sense, modern education marketing merges functional performance (i.e., job readiness) with symbolic value (i.e., institutional prestige), positioning employability at the intersection of strategic planning, stakeholder engagement, and competitive differentiation.

Employability as a Marketing Indicator

Employability has been conceptualized as “a set of achievements—skills, understandings, and personal attributes—that make graduates more likely to gain employment and be successful in their chosen occupations” (Yorke, 2004, p. 2). This definition underscores the multifaceted nature of employability, which goes beyond the acquisition of academic knowledge to include a range of skills, competencies, and attributes that enhance an individual's potential for career success. It is not solely about technical expertise but also encompasses interpersonal skills, critical thinking, adaptability, and resilience—qualities that are highly valued by employers across industries. Moreover, Yorke’s (2004) conceptualization of employability highlights the idea that these attributes are developed over time through a combination of formal education, work experience, and personal growth, thereby emphasizing the dynamic and evolving nature of employability.

Knight and Yorke’s (2004) UESM (Understanding, Employability, and Skills Model) further elaborates on this notion by identifying the key dimensions that contribute to employability. According to the UESM model, employability outcomes derive from three interconnected components: curricular outcomes, work experiences, and personal development. Curricular outcomes refer to the formal academic learning and subject-specific knowledge that graduates acquire. However, the model asserts that work experiences—such as internships, placements, and employer-led projects—are equally important, as they provide students with hands-on learning opportunities

that enhance their practical skills and industry insights. Personal development, on the other hand, focuses on the cultivation of soft skills and personal qualities, such as communication, teamwork, problem-solving, and leadership, which are crucial for thriving in the modern workplace. The UESM model thus reflects the complexity of employability as an outcome of both academic and non-academic learning experiences, which together equip graduates for successful career trajectories.

Rankings that measure Employment Outcomes, such as those used in global university employability assessments, aim to capture these diverse components and offer prospective students clear, comparable signals about career preparation. These rankings assess a range of factors that contribute to employability, including employment rates within a certain period post-graduation, employer reputation, alumni outcomes, and the extent to which universities facilitate work-integrated learning opportunities. For example, the QS Graduate Employability Rankings measure indicators such as employer reputation, alumni outcomes, and partnerships with employers to understand how well universities are equipping students for the labour market (QS, 2024). By aggregating these multifaceted components into a single, accessible ranking, employability indicators provide a transparent and internationally comparable benchmark for students to assess universities' abilities to prepare graduates for success in their careers.

For prospective students, these rankings offer valuable insights into which institutions are best positioned to support their career goals and aspirations. The inclusion of employment outcomes in rankings signals the commitment of universities to align their curricula and extracurricular activities with industry demands, thereby enhancing the perceived value of a degree from these institutions. Moreover, for universities, employability rankings serve as powerful marketing tools that not only reflect institutional quality but also communicate a university's alignment with the needs and expectations of both students and employers. As higher education becomes increasingly viewed as an investment in future employment, the emphasis on employability outcomes in rankings becomes an essential factor in shaping institutional reputation and attracting prospective students.

Conclusion and Discussion

The emergence of employability indicators in global rankings presents Azerbaijani universities with significant strategic opportunities to enhance their visibility and competitive edge. As the global higher education landscape becomes more competitive and results-oriented, universities in Azerbaijan can leverage their employability rankings as a key marketing asset. For instance, the strong placements of Azerbaijan State Oil and Industry University (ASOIU), Baku State University (BSU), and Azerbaijan State University of Economics (ASUE) among the world's top 500 universities for graduate employability outcomes are indicative of these institutions' strengths in preparing students for the workforce. These rankings reflect not only the academic rigor of these universities but also their alignment with industry expectations and the needs of employers. Notably, Baku State University's leading position in the QS Europe 2025 "Employment Outcomes" category stands as a powerful signal of its graduates' exceptional career prospects and offers a compelling narrative for university marketing and recruitment efforts. This recognition allows BSU to differentiate itself as an institution whose graduates are highly sought after by employers, a critical consideration for prospective students.

To effectively harness these strategic opportunities, institutions should take several key steps. Integrate employability rankings into branding materials. Universities should prominently feature their employability rankings on their websites, in brochures, and across social media platforms to signal their commitment to producing job-ready graduates. This can be done through the inclusion of specific metrics such as employment rates, employer reputation, and alumni career outcomes, reinforcing the institution's focus on career readiness. By showcasing their strong graduate employment outcomes, universities can attract prospective students who are increasingly making education decisions based on future employment prospects. Align curricula and co-curricular activities with skills measured by Employment Outcomes metrics. Universities should align their

academic programmes with the skills that are assessed in employment outcomes rankings. This could include the integration of work-based learning opportunities such as internships, employer-led projects, and career-focused modules that provide students with hands-on experience and practical exposure to the labour market. By doing so, universities can ensure that their graduates possess the competencies that employers value most, thereby improving their standing in employability rankings and boosting the employability of their graduates. Forge employer partnerships. Building and nurturing partnerships with employers is essential not only for enhancing graduate outcomes but also for strengthening employer-reputation scores in global rankings. Employers are crucial stakeholders in the education ecosystem, and their involvement in curriculum design, work placements, and feedback loops can help universities ensure that their graduates are well-prepared to meet industry needs. Furthermore, strong employer relationships enhance the university's visibility within the labour market and can lead to increased job placement opportunities for students. By collaborating with employers, universities can boost both the employability of their graduates and their standing in rankings that measure employer reputation.

In conclusion, employability rankings are not just reflections of institutional success but also strategic assets that can enhance a university's brand, attract top-tier students, and strengthen its position within the competitive global higher education market. For Azerbaijani universities, this offers a significant opportunity to reposition themselves as leaders in graduate employability, furthering their mission of providing high-quality education that leads to successful career outcomes. By strategically incorporating employability metrics into their marketing, curriculum design, and stakeholder engagement, these institutions can both enhance their reputation and ensure the long-term success of their graduates in the global workforce.

Future research could examine how employability rankings influence student enrollment patterns and employer recruitment behaviours in the Azerbaijani context.

REFERENCES

1. Azerbaijan State Oil and Industry University (ASOIU). (2025, June 5). ADNSU-nun növbəti beynəlxalq uğuru! ADNSU QS Reyting sıralamasında dünyada 1001–1200, Azərbaycanda isə 2-ci yerdədir [News release]. https://asoiu.edu.az/single_news/2628 ASOIU
2. Baku State University. (2024, December 10). BSU excelled in “Employment Outcomes” indicator, topping the QS Europe 2025 chart. AZERTAC.
https://azertag.az/en/xeber/baku_state_university_progressed_in__quotqs_europe_2025_quot_and__quotqs_west_asia_2025_quot_rankings-3091366
3. Hemsley-Brown, J., & Oplatka, I. (2006). Universities in a competitive global marketplace: A systematic review of the literature on higher education marketing. *International Journal of Public Sector Management*, 19(4), 316–338. <https://doi.org/10.1108/09513550610669176>
4. Helgesen, Ø. (2008). Marketing for higher education: A relationship marketing approach. *Journal of Marketing for Higher Education*, 18(1), 50–78.
<https://doi.org/10.1080/08841240802014298>
5. Kotler, P., & Fox, K. F. A. (1985). *Strategic marketing for educational institutions*. Prentice-Hall.
6. Mazzarol, T., & Soutar, G. N. (2002). “Push-pull” factors influencing international student destination choice. *International Journal of Educational Management*, 16(2), 82–90. <https://doi.org/10.1108/09513540210418403>
7. QS Top Universities. (2024). QS Graduate Employability Rankings 2022.
<https://www.topuniversities.com/employability-rankings>

8. QS Top Universities. (n.d.). Baku State University: Rankings, fees & courses details. <https://www.topuniversities.com/universities/baku-state-university>
9. QS Top Universities. (2024, November 14). Global University Employability Ranking 2025: Companies rank the most employable universities. Times Higher Education. <https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/best-universities-graduate-jobs-global-university-employability-ranking>
10. Yorke, M. (2004). *Employability in higher education: What it is–what it is not*. The Higher Education Academy. https://www.heacademy.ac.uk/system/files/employability_in_he.pdf

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TURİZM XİDMƏTLƏRİ BAZARININ İNFORMASIYA TƏMİNATI

Günəl İSAYEVA

gunelisayeva@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid ID: 009-0004-3321-0714

Xülasə

Beynəlxalq rəqabət şəraitinin getdikcə çətinləşdiyi, bazar quruluşlarının və istehlakçı tələblərinin qəfil və tez-tez dəyişdiyi bugünkü dünyada, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabətə davam gətirə bilməsi üçün müasir idarəetmə yanaşmalarından istifadə etməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu yanaşmalardan cəlbədi olanlarından biri- elektron ticarətin ən çox yayıldığı sahələr arasında; informasiya texnologiyaları və elektronika, telekommunikasiya, maliyyə, pərakəndə satış, enerji və turizm sahələri də yer alır. Araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, turizm portallarının təkmilləşdirilməsi və məlumatların daha geniş yayılması sektorda rəqabət qabiliyyətini artırır. Eyni zamanda, turistlərin informasiya əldə etmə imkanlarının artırılması və tanıtım strategiyalarının gücləndirilməsini zəruri edir.

Dünyanın bir çox bölgələri kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası da özünəməxsus tarixi, mədəni irsi və təbiəti ilə zəngin turizm potensialına malikdir. Lakin bu turizm ehtiyatlarından hazırlanan son turizm məhsulunun tanıtımı və bu zaman göstərilən xidmətlərin inkişafı üçün informasiya təminatının keyfiyyəti və əlçatanlığı çox əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Tezisdə Naxçıvanda turizm bazarının informasiya təminatı sistemi, mövcud vəziyyəti, əsas problemləri və inkişaf perspektivləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan Muxtar Respublikası; turizm xidmətləri; informasiya təminatı; iqtisadi inkişaf

Giriş

Müasir dövrdə turizm sektorunun inkişafı üçün informasiya təminatı mühüm amillərdən biridir. Turistlərin seçim prosesində etibarlı, dəqiq və əlçatan informasiyanın olması onların səyahət planlarını formalaşdırmasına, eləcə də regionun turizm potensialının tanınmasına kömək edir. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı informasiya təminatının daha effektiv və interaktiv şəkildə təşkilini zəruri edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları turizm sənayesinin təşkili və idarə olunması üsulunu dəyişdirir.

Turizm sənayesi distribyutor, marketinq və idarəetmə sistemlərindəki dəyişikliklərlə qarşı-qarşıyadır. 1980-ci illərdən bəri informasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaf sayəsində turizm sənayesinin quruluşu ilə yanaşı işgüzar təcrübə və strategiyalar da dəyişməyə başladı [1]. Nəticədə internet, turizm bazarında önəmli bir vasitəyə çevrilir. Dünya turizm təşkilatı internetin uğurunu, onlayn platformalar vasitəsilə istehlakçı ehtiyaclarının tez müəyyənəndirilməsi, birbaşa ünsiyyət, hərtərəfli təqdimat, məlumatın fərdiləşdirilməsi və daim yenilənməsi ilə izah edir.

Turizm xidmətləri bazarında informasiya təminatının inkişaf perspektivləri

Müasir dövrdə turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətini artırmaq və turistlərin tələblərinə uyğun çevik xidmətlər təqdim etmək üçün informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi əsas şərtlərdən biridir. İnformasiya təminatının inkişaf etdirilməsi istiqamətində ilk və ən vacib addım rəqəmsal platformaların təkmilləşdirilməsidir. Regionun turizm potensialını effektiv şəkildə təqdim edən çoxdilli turizm portallarının yaradılması, beynəlxalq turistlərin informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirə bilər. Bu portallar turistlərə real vaxt rejimində turizm marşrutları, mehmanxanalar, restoranlar və nəqliyyat xidmətləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, süni intellekt (AI) və böyük verilənlər (Big Data) texnologiyalarının tətbiqi turizm informasiya sistemini daha səmərəli və interaktiv hala gətirə bilər. Süni intellekt əsaslı chat-botlar vasitəsilə turistlərə fərdi tövsiyələr təqdim edilə bilər, Big Data isə turistlərin davranışlarını təhlil edərək onların maraq dairəsinə uyğun xidmətlərin təklif edilməsinə imkan yaradır [4].

Sosial medianın və rəqəmsal marketing alətlərinin gücləndirilməsi də informasiya təminatının inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə bloqerlər və turizm influensərləri ilə əməkdaşlıq edərək, regionun turizm imkanlarını geniş auditoriyaya təqdim etmək mümkündür. Bundan əlavə, artırılmış reallıq (AR) və virtual reallıq (VR) texnologiyalarının turizm sektoruna integrasiyası [4] ilə regionun tarixi və mədəni irsinin daha cəlbedici formada təqdim edilməsinə imkan yarada bilər. Məsələn, turistlər tarixi məkanları virtual ekskursiyalar vasitəsilə səyahət etmədən əvvəl araşdıra bilərlər. Eyni zamanda, mobil tətbiqlərin hazırlanması da informasiya təminatının səmərəliliyini artırmaq şansını yaradır. Bu tətbiqlər vasitəsilə turistlər bələdçilərlə əlaqə saxlaya, turizm marşrutlarını planlaya və real vaxt rejimində hava durumu, ictimai nəqliyyat və digər vacib məlumatları əldə edə bilərlər.

Naxçıvanda turizm xidmətləri bazarının informasiya təminatının mövcud vəziyyəti və inkişaf imkanları

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi-mədəni irsi, unikal təbiət mənzərələri və sağlamlıq turizmi imkanları ilə Azərbaycanın turizm potensialına mühüm töhfə verən regionlardan biridir. Bu region **qədim tarixə malik abidələri, əsrarəngiz təbiət guşələri və müalicəvi mineral suları, onu yerli və xarici turistlər üçün cəlbedici məkanlardan birinə çevirir. Burada həm tarixi-mədəni turlar, həm də ekoturizm və sağlamlıq turizmi üçün geniş imkanlar mövcuddur.** Lakin turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətli olmasını nəzərə alsaq, turistlərin cəlb edilməsi üçün müasir informasiya təminatı sisteminin mövcud olması çox vacibdir.

Hazırda Naxçıvanın turizm bazarında informasiya təminatı əsasən ənənəvi üsullarla – broşürlər, kitabçalar və televiziya reklamları vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, Naxçıvanın turizm imkanlarını tanıdan müxtəlif internet resursları o cümlədən sosial media səhifələri mövcuddur. Lakin bu resurslarda turizm obyektləri haqqında informasiyanın məhdud olması kimi çatışmamazlıqlar var. Bu, həm yerli, həm də beynəlxalq turistlər üçün səyahət planlamasını çətinləşdirir. Turizm xidməti göstərən müəssisələrin, otellərin, restoranların və nəqliyyat xidmətlərinin koordinasiyasız fəaliyyəti də informasiyanın operativliyinə mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, müasir rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə süni intellekt kimi alətlərin turizm informasiya sistemində integrasiya olunmaması, turizm təcrübəsinin fərdiləşdirilməsinə və məlumatların daha səmərəli idarə edilməsinə mane olur. Həmçinin, Naxçıvanın turizm informasiya təminatında çoxdillli platformaların olması da beynəlxalq turistlərin regiona marağının artmasına səbəb ola bilər.

Bütün bu yanaşmaların həyata keçirilməsi Naxçıvanın turizm xidmətləri bazarının informasiya təminatını gücləndirmək, turistlərin rahat və təhlükəsiz informasiya əldə etmə imkanlarını artırmaq və regionun turizm potensialının tam reallaşmasına və bu sektorun davamlı inkişafına zəmin yarada bilər.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm xidmətləri bazarının inkişafı üçün informasiya təminatının gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, mövcud informasiya sistemləri turistlərin ehtiyaclarını tam qarşılamır, məlumatların əlçatanlığı və aktuallığı baxımından müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin məhdud olması, turizm obyektləri və xidmətləri barədə informasiyanın çoxdillli resurslarda kifayət qədər yayılmaması regionun beynəlxalq səviyyədə tanınmasına mane olur.

Turizm informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində rəqəmsal platformaların inkişafı, süni intellekt və böyük verilənlər kimi müasir texnologiyaların tətbiqi, mobil tətbiqlər və virtual reallıq texnologiyalarının istifadəsi atılacaq mühüm addımlar ola bilər. Bundan əlavə, sosial media və rəqəmsal marketing strategiyalarının gücləndirilməsi Naxçıvanın turizm potensialını geniş kütlələrə tanıtmmaq üçün effektiv vasitə ola bilər.

Ümumilikdə, informasiya təminatının modernləşdirilməsi Naxçıvanın turizm sektorunun dayanıqlı inkişafına, turist axınının artmasına və regionun beynəlxalq turizm məkanına çevrilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Buhalis D., Leung D., Law R. (2011), eTourism: Critical Information and Communication Technologies for Tourism Destinations, Destination Marketing and Management: The-ories and Applications, 2011, s.205-224.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi “Azərbaycanda sağlamlıq turizmi-cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri” (2021)
https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda_hesabat_dta.pdf
3. Həsənzadə Ü. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii turizm ehtiyatları” NMR maliyyə nazirliyinin 100 illiyinə həsr olunmuş NMR- da innovasiyalı iqtisadi inkişaf və müasir maliyyə mexanizmləri mövsununa dair elmi-praktik konfransının materialları. Naxçıvan 2021
4. Buhalis, D. (2020). "Technology in tourism-from information communication technologies to eTourism and smart tourism towards ambient intelligence tourism:a perspective article", https://www.academia.edu/40446679/Buhalis_D_2020_Technology_in_tourism_from_information_communication_technologies_to_eTourism_and_smart_tourism_towards_ambient_intelligence_tourism_a_perspective_article_Tourism_Review_75_1_
5. Zeynallı X. “Dünya turizm sənayesində elektron ticarətin inkişafı və əhəmiyyəti” “İpək yolu” jurnalı, No.1, 2021, səh.129-137
http://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2021_01/13ZeynalliX.pdf
6. <https://ntourism.gov.az/>
7. Babayeva S. “Turizmdə istifadə olunan informasiya texnologiyalarının mahiyyəti” https://aem.az/uploads/files/202306/1686858455_1686253801_qedim-diyar-5_5-47-50.pdf

SUMMARY

In today's increasingly competitive global environment—characterized by rapidly shifting market structures and evolving consumer demands—it is essential for enterprises operating in the tourism sector to adopt modern management approaches in order to maintain and enhance their competitiveness. Among the most promising of these approaches is electronic commerce, which has become particularly widespread in sectors such as information technology and electronics, telecommunications, finance, retail, energy, and tourism.

Studies indicate that the integration of digital technologies, the enhancement of tourism portals, and the broader dissemination of information significantly contribute to strengthening the tourism industry's competitiveness. At the same time, these developments necessitate improved access to information for tourists and the reinforcement of strategic marketing and promotional efforts.

Like many regions worldwide, the Nakhchivan Autonomous Republic possesses considerable tourism potential, enriched by its unique history, cultural heritage, and natural resources. However, the effectiveness and accessibility of information provision remain critical for the successful promotion of its tourism products and the development of related services. This publication examines the information support system of the tourism market in Nakhchivan, evaluating its current state, identifying key challenges, and exploring future development prospects.

QUBA-XAÇMAZ REGIONUNUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR (2003-2023)

Əfşan NƏRİMANLI

enerimanli@inbox.ru

Quba FRİTL

Xülasə

2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Quba-Xaçmaz regionunda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldiyini görə bilirik. Ölkə Prezidentinin regiona etdiyi davamlı səfərlər, əhali ilə keçirdiyi sıx görüşlər, verdiyi sərəncam və tapşırıqların icrası ilə yerindəcə tanış olması bu regionun dinamik inkişafını şərtləndirən amillərdən olmuşdur. Xüsusilə, dövlətin müəyyənləşdirdiyi davamlı inkişaf strategiyası, o cümlədən regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramlarının regiona tətbiqi burada infrastrukturun inkişafını, mövcud müəssisələrin imkanlarının genişləndirilməsi və yeni müəssisələrin açılmasını, iş yerlərinin yaradılmasını və əhalinin sosial rifah halının yüksəldilməsini təmin etmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Quba-Xaçmaz regionu çiçəklənən Azərbaycanın bir regionu olaraq bu gün də davamlı inkişaf yolundadır.

Açar sözlər: Prezident, region, sosial, iqtisadi, inkişaf, Quba-Xaçmaz

2003-cü ildə Prezident seçilən, Heydər Əliyev irsinin layiqli davamçısı İlham Əliyevin irəli sürdüyü iqtisadiyyatın davamlı inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsi Quba-Xaçmaz regionunda daha sürətli yüksəlişə səbəb oldu. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatı, xüsusilə regionların inkişafı və əhalinin məşğulluğu sahəsində əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirildi. Regionların inkişafına dair qəbul olunmuş dövlət proqramları, həmçinin ölkə başçısının regionun ayrı-ayrı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı verdiyi sərəncamları bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 noyabr 2003-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanı Quba-Xaçmaz regionunda bütün sahələrdə sürətli inkişafa stimül yaratdı [5]. Proqrama uyğun olaraq regionda tikinti-abadlıq işləri daha sürətlə həyata keçirilməyə başlandı. Xaçmaz, Quba, Qusar, Şabran, Siyəzən və Xudat şəhərlərinin küçələrinin, park və meydanlarının abadlaşdırılmasına ciddi fikir verildi. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Quba, Qusar, Xaçmaz, Dəvəçi və Siyəzən rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair 3 avqust 2005-ci il tarixli əlavə tədbirlər haqqında Prezidentin Sərəncamı, həmçinin 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları Quba-Xaçmaz regionunda dinamik inkişafın əsasını təşkil edir [7]. Dövlət Proqramlarının əsas məqsədi respublikanın regionlarında, o cümlədən Quba-Xaçmaz regionuna daxil olan rayonlarda (Quba, Qusar, Xaçmaz, Siyəzən, Şabran) mövcud potensiallardan səmərəli istifadə edilməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, yerli sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi siyasətin davam etdirilməsi, dayanıqlı sabitlik və sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılmış işgüzar və sağlam şərait respublikanın hər yerində olduğu kimi Quba-Xaçmaz regionunda da bütün fəaliyyət sahələrində hiss olunur. Ölkənin dinamik inkişafı sosial-iqtisadi sferada, tikinti-abadlıq sahəsində də öz müsbət və yaradıcı təsirini göstərir.

Bu qəbildən olan ardıcıl və məqsədyönlü addımlar, imzalanmış fərman və sərəncamlar ölkənin şimal-şərq regionunun inkişafına, qeyri neft sektoruna diqqətin artırılmasına, yeni iş yerlərinin

açılmasına güclü təkan verdi. Bunun nəticəsi olaraq regionda yeni-yeni istehsalat və xidmət sahələri açıldı [3, c.7, s.262-269; 4, c.72, s.162-168]. Bu istehsalat müəssisələrinin böyük əkəriyyəti özəl sektorun payına düşür. Dövlət başçısı İlham Əliyevin bilavasitə diqqət və qayğısı sayəsində 2006-cı ildə respublikada tikilib istifadəyə verilən 4 modul tipli elektrik stansiyasından biri şimal regionunun payına düşür. Xaçmaz rayonunda inşa olunan bu elektrik stansiyası regionda energetika sisteminin inkişafında, həmçinin ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əvəzsiz rol oynamaqdadır.

Ölkə vətəndaşlarının sosial təminatının durmadan yaxşılaşdırılması Prezidentin daim diqqət mərkəzində saxlanılır və dövlət başçısının fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiəsi, aztəminatlı təbəqənin maddi təminatının yüksəldilməsi, xüsusilə, ərazi bütövlüyümüzün qorunması yolunda əlil olmuş və şəhid olmuş şəxslərin ailə üzvlərinin həyat şəraitinin yüksəldilməsi istiqamətində atılan addımlar nəticəsində region əhalisinin maddi vəziyyəti xeyli yaxşılaşmaqdadır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının bütün istiqamətləri üzrə əldə olunmuş inkişaf İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində də davam etdirilməkdədir. İlham Əliyevin qayğısı ilə Quba-Xaçmaz regionunda sənayenin, kənd təsərrüfatının, elm, təhsil və mədəniyyətin, ümumiyyətlə xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin dinamik inkişafı təmin edildi, bu məqsədlə yüzlərlə obyekt tikilib istifadəyə verildi [1, s. 81-94]. Həyata keçirilən layihələr, görülən işlərlə şəxsən özü maraqlanan və tanış olan ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2003-2023-cü illər ərzində Quba-Xaçmaz regionuna dəfələrlə səfərlər edib, əhali ilə görüşlər keçirib, onların problemləri ilə yaxından maraqlanmışdır.

Region üzrə əldə edilən sosial-iqtisadi inkişaf əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini, gəlirlərinin və əmək haqqının artmasını təmin edirdi. İqtisadi və sosial sahədəki vəziyyəti əks etdirən ümumi məhsul buraxılışı əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafının davam etdirilməsi region əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşmasına şərait yaradırdı.

Milli İnkişaf Strategiyasının bütün sahələrdə uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin şimal-şərq regionunda dinamik inkişaf bu gün də davam edir. Bu özünü əhalinin yaxşılaşan güzəranında, istifadəyə verilən yüzlərlə müəssisədə, açılan minlərlə yeni iş yerlərində, sahibkarlar üçün yaradılmış əlverişli mühitdə, quruculuğun və abadlaşmanın xüsusi vüsət almasında və digər nailiyyətlərdə göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həyata keçirdiyi siyasət, qəbul etdiyi qərarlar Quba-Xaçmaz regionunun iqtisadi qüvvəsinin yüksəlməsinə, hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Xüsusilə Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları çərçivəsində regionda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində burada özəl sektorun strukturu daha da təkmilləşmiş, həm xidmət və istehsal, həm də intellektual mülkiyyət sahələrinə qoyulan sərmayə artmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafına istiqamətlənmiş Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlər bu regionda uğurla yerinə yetirilmişdir [6]. Bu rayonlara yeni xarici investorlar cəlb olunmuş, turizmi daha da inkişaf etdirilmişdir. Bölgədə prioritet sahələrə iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi regionda müasir infraquruculuğa layihələrinin reallaşdırılması, yeni istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması üçün zəmin yaratmışdır. Regional İnkişaf Proqramları ildən ilə təkmilləşdirilir, bu gün də davam etdirilir və şimal-şərq regionunda da mühüm nəticələrini görə bilirik. Lakin buna baxmayaraq regionda işsizlik problemi yenə də hiss olunur. Bəzən bu problem üzündən qonşu ölkələrə də işləmək üçün gedənlər də az deyil.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiyani ölkə başçısı İlham Əliyev çox uğurla davam etdirmiş, təkcə Quba-Xaçmaz regionunda deyil, bütün respublikada davamlı inkişafı təmin etmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi infraquruculuğun inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında da əhalinin rahat şəraitdə yaşamasına, iş yeri ilə təmin olunmasına, ümumiyyətlə bu regionda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmışdır. 2003-ci ildən 2023-cü ilədək regionda baş verən proseslərin,

aparılan genişmiqyaslı islahatların, tətbiq olunan yeniliklərin təhlili belə deməyə əsas verir ki, Quba-Xaçmaz regionu həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sürətlə inkişaf etmişdir[2].

Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, daha geniş imkanlara malik olan Quba-Xaçmaz regionunun mövcud potensialından tam istifadə etmək vacibdir. Belə ki, regionun füsunkar dağları, geniş çəmənlikləri, sıx meşələri, hündür şlalələri, şəfali bulaqlarının mövcudluğu, həmçinin Xəzərin sahilində yerləşməyi şərait yaradır ki, burada müasir dünya standartlarına cavab verən sənaye, turizm obyektlərinin sayı artırılsın. Bu region dünyanı özünə cəlb edə biləcək qədər maraqlı turizm bazasıdır. Sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq əhəmiyyətli imkanlar mövcuddur.

Regionda dayanıqlı inkişafı təmin edərkən bu prosesdə yerli əhalinin yaxından iştirakına şərait yaratmaq vacib hesab olunur. Çünki, yerli əhalinin dəstəyi olduğu halda dayanıqlı inkişafa nail olmaq mümkündür. Xüsusən milli investorların cəlb olunması, savadlı kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi ona görə əhəmiyyətlidir ki, gələcəkdə öz təcrübəmizin digər ölkələrə yayılmasında bu kadrların rolu böyük ola bilər. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə dair milli məsləhətləşmələrin aparılmasında əsas söz sahiblərindən biri olmaqla, beynəlxalq aləmdə nüfuzu getdikcə artmaqdadır, ölkədə Dayanıqlı İnkişafı ilə bağlı geniş işlər görülür. Dövlət başçısının məhz 6 oktyabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması da, “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsindəki Gündəlik”dəki öhdəliklər üzrə aidiyyəti qurumların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə yönəldilmişdir.

Regionun ucqar dağ kəndlərinin, sərhəddə yerləşən kiçik kəndlərin hələ də mövcud olan problemləri burada infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsini zəruri edir. Quba, Qusar, Şabran rayonlarının elə kəndləri vardır ki, yol-nəqliyyat infrastrukturunun, tibbi-sosial xidmətlərin olmaması səbəbindən əhalinin böyük əksəriyyəti kənddən köçüb daha əlverişli yerlərə getmişdir. Beləliklə, kənd ərazilərində məskunlaşma azalır. Xüsusilə qış aylarında belə kəndlərdə problemlər çoxalır, bu da əhalinin demoqrafik vəziyyətinə böyük təsir göstərir.

Quba-Xaçmaz regionun ölkənin tranzit nəqliyyat vasitələrinin keçdiyi bir məkan olması bu ərazidə xüsusi proqramların, regional kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Tarixən Böyük İpək yolunun keçdiyi bu məkan hazırda öz əhəmiyyətini daha çox göstərməkdədir. Avropa ilə Asiya Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizində açar rolunu oynayan bu ərazidə müasir tranzit-logistika imkanlarının genişləndirilməsini və bu siyasətin davamlı həyata keçirilməsini vacib edir. 2020-ci il 44 Günlük Vətən Müharibəsində Qarabağ münafişəsinin həll olunması ölkədə nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradıb. Böyük perspektivə malik “Zəngəzur dəhlizi”nin açılmasından sonra bu regionun nəqliyyat-loqistika imkanları daha da artacaq, marşrut boyu yerləşən bütün rayonlar üçün əhəmiyyəti böyük olacaqdır. Əlbəttə, dövlətin müəyyənləşdirdiyi düzgün və davamlı inkişaf proqramları əsasında Quba-Xaçmaz regionunda əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan. Regionların tarazlı inkişafı. Xaçmaz-5 il // - Bakı: İqtisadiyyat qəzetinin xüsusi buraxılışı, - 2008. 188 s.
2. Azərbaycan. Regionların tarazlı inkişafı. Xaçmaz-80 // - Bakı: İqtisadiyyat qəzetinin xüsusi buraxılışı, - 2010. 120 s.
3. Əliyev, İ.H. İnkişaf - məqsədimizdir: [104 cildə] / İ.Əliyev. – Bakı: Azərənşr, - c.7. - 2011. – 408 s.
4. Əliyev, İ.H. İnkişaf - məqsədimizdir: [104 cildə] / İ.Əliyev. – Bakı: Azərənşr, - c. 72. - 2018. – 400 s.
5. Xaçmaz rayonu İcra Hakimiyyəti Başçısının yanında Şuranın iclas protokolları(2004-cü il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Xaçmaz filialı, Fond № 1, siyahı № 1, iş № 177, vərəq - 93

6. Quba rayonu İcra Hakimiyyəti Başçısının yanında Şuranın iclas protokolları (№ 23-27, 02 noyabr-30 dekabr 2011-ci il) (əlavələr) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Quba filialı, Fond № 389, siyahı № 1, iş № 772, vərəq – 66.
7. Nərimanlı, Ə.E. Quba-Xaçmaz regionunda “Regionların İnkişafı Dövlət Proqramı” çərçivəsində sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi (2004-2008) // - Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Tarix və onun problemləri, -2018. № 3, -s.206-209.

SUMMARY

As a result of the measures implemented in the Guba-Khachmaz region of the Republic of Azerbaijan during the years 2003-2023, we can see that the level of socio-economic development has increased. Continuous visits of the President of the country to the region, intensive meetings with the population, on-the-spot familiarization with the execution of the orders and tasks given by the President were among the factors determining the dynamic development of this region. In particular, the sustainable development strategy determined by the state, including the application of state programs related to the socio-economic development of the regions to the region, ensured the development of infrastructure, the expansion of the capabilities of existing enterprises and the opening of new enterprises, the creation of jobs and the improvement of the social welfare of the population. All this suggests that the Guba-Khachmaz region is on the path of continuous development as a prosperous region of Azerbaijan.

Keywords: *President, region, social, economic, development, Guba-Khachmaz*

PUBLIC DEBT IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN: GANJA WATER INFRASTRUCTURE

Amin RASHIDOV

aminrashidov78@gmail.com

PhD student of Nakhchivan State University

Abstract

This article examines how Azerbaijan's public debt strategy underpins the financing of critical urban infrastructure, with a particular focus on Ganja's water system modernization and its broader implications for national economic development. By combining an analysis of sovereign borrowing trends with an in-depth case study of the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD)-financed Ganja Green Cities water infrastructure project, the article investigates the strategic role of public debt in facilitating sustainable urban development. We explore theoretical perspectives on the relationship between public debt and economic growth, assess the project's impact on water service delivery, environmental sustainability, and socio-economic outcomes in Ganja, and analyze its contribution to local development goals. Additionally, the article considers the long-term implications for Azerbaijan's debt sustainability and evaluates the potential for scaling similar debt-financed infrastructure initiatives across other urban centers in the country.

Keywords: Public debt, economic development, water infrastructure, Azerbaijan; EBRD, Ganja

Introduction

Public debt, when strategically allocated toward productive investments, has the potential to catalyze sustainable economic growth by enabling the development of infrastructure that generates long-term social and economic returns (Turner, 2021). This principle is particularly relevant for emerging economies like Azerbaijan, where fiscal space must be carefully managed amid fluctuating hydrocarbon revenues and growing infrastructure needs. Recognizing these constraints, the Azerbaijani government has adopted a conservative public debt policy, maintaining the debt-to-GDP ratio at a relatively low level—projected at 20.5% in 2024—while leveraging concessional and multilateral borrowing to advance national development goals (International Monetary Fund [IMF], 2025a; IMF, 2025b). Rather than relying heavily on commercial debt markets, Azerbaijan has prioritized loans from development institutions to finance infrastructure in sectors with high development multipliers, such as water, energy, and transport.

Ganja, the country's second-largest urban center, exemplifies the urgency of such investment. The city faces persistent challenges in water supply and sanitation, including aging infrastructure, intermittent access, and insufficient wastewater treatment, which collectively undermine public health, economic competitiveness, and environmental sustainability. In response, the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), in partnership with the European Union (EU), approved in January 2025 a sovereign loan of €35 million—complemented by a €5 million investment grant—to rehabilitate and modernize Ganja's water and wastewater systems under the EBRD's Green Cities Framework (EBRD, 2025; EBRD, 2024). This project aims to improve access to reliable water services, reduce system losses, and build climate resilience, thereby addressing both immediate service needs and long-term urban sustainability.

This article builds on these developments to explore the theoretical foundations of public debt-financed growth, applying them to Azerbaijan's broader debt strategy and the specific case of the Ganja infrastructure project. By analyzing the fiscal, developmental, and environmental dimensions of the investment, we assess its potential to serve as a replicable model for other cities in Azerbaijan.

The study also considers the implications for national debt sustainability, fiscal discipline, and the strategic alignment of borrowing with the country's socio-economic priorities.

Theoretical Framework

Keynesian economic theory emphasizes the role of government spending in stimulating aggregate demand, particularly during periods of economic slack or underutilized capacity. According to this framework, debt-financed public investment—when directed toward infrastructure—can generate fiscal multipliers greater than one, meaning that each unit of government spending leads to more than one unit of increase in national income (Turner, 2021). This effect is especially pronounced in economies where private sector investment is constrained or where unemployment is elevated, as government spending can crowd in rather than crowd out private economic activity.

In the context of emerging markets such as Azerbaijan, Keynesian principles support the strategic use of public debt to finance essential infrastructure, where the return on investment is not only economic but also social. Water and sanitation infrastructure, in particular, exemplify high-impact sectors where initial capital outlays can catalyze a chain of positive effects. These include direct employment during the construction and maintenance phases, improvements in public health outcomes through access to clean water and better hygiene, and long-term productivity gains as a healthier population contributes more effectively to the labor force (Turner, 2021). Such investments also tend to reduce future fiscal burdens by lowering public health expenditures and enhancing economic resilience.

Moreover, in Azerbaijan's case, where regional disparities and urban service deficits persist outside the capital, targeted infrastructure investment in cities like Ganja aligns with inclusive growth objectives. When combined with concessional financing and robust implementation, these investments can become powerful tools for both immediate stimulus and long-term development, validating Keynesian assumptions about the role of government in managing cyclical and structural economic challenges.

Neoclassical economic models present a more cautious view of public debt, emphasizing the long-term risks associated with sustained government borrowing. These models argue that excessive public debt can distort capital markets by crowding out private investment. This occurs when government borrowing increases demand for loanable funds, pushing up interest rates and making it more expensive for the private sector to invest. Furthermore, the anticipation of higher future taxes to service public debt can negatively affect consumption and investment decisions, leading to lower potential output over time (Kumar & Woo, 2010).

Empirical studies based on cross-country data have sought to identify thresholds beyond which the effects of public debt shift from supportive to detrimental for economic growth. One widely cited study by Kumar and Woo (2010) suggests that while moderate levels of public debt may coincide with growth-enhancing fiscal policies, a debt-to-GDP ratio exceeding approximately 60% is often associated with slower growth. This non-linear relationship is attributed to diminishing returns on debt-financed spending, rising debt servicing costs, and growing concerns about fiscal sustainability, which may undermine investor confidence and macroeconomic stability.

In this regard, Azerbaijan presents a relatively sound fiscal position. Despite periodic shocks to oil revenues, the country has maintained a conservative borrowing strategy, with public debt projected at only 20.5% of GDP in 2024 (IMF, 2025a). This level is significantly below the threshold identified in the literature, suggesting ample fiscal space for targeted, growth-oriented borrowing—particularly when linked to externally financed infrastructure projects with demonstrable social and economic returns. By keeping debt levels manageable and focusing on concessional or semi-concessional financing through institutions like the EBRD, Azerbaijan mitigates the risks emphasized by neoclassical theory while leveraging the developmental benefits of public investment. This positions the country to pursue strategic, project-based borrowing—such as in the case of Ganja's water

infrastructure—without jeopardizing long-term macroeconomic stability.

Project-based sovereign loans from multilateral development institutions such as the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) and the EU Neighbourhood Investment Platform play a critical role in enabling fiscally responsible infrastructure financing for emerging economies like Azerbaijan. These loans are typically extended on concessional or semi-concessional terms, characterized by lower-than-market interest rates, longer grace periods, and extended maturities. Such features are especially beneficial in reducing the short- and medium-term fiscal burden, allowing governments to undertake essential development projects without incurring the high costs and volatility associated with commercial borrowing (Reuters, 2024).

In contrast to issuing Eurobonds or other market-based instruments—which often carry higher interest rates and expose countries to refinancing risks and external market shocks—Azerbaijan’s reliance on multilateral lending has helped maintain fiscal discipline while pursuing strategic infrastructure development. The concessional nature of EBRD and EU funding not only lowers Azerbaijan’s overall debt-service costs but also enhances the quality of public investment by tying disbursements to strict procurement, environmental, and governance standards. This approach reduces the likelihood of project mismanagement, supports institutional capacity-building, and ensures that borrowed funds are channeled into high-impact, transparent initiatives (CEIC Data, 2024; Reuters, 2024).

By selectively engaging in project-based borrowing rather than broad, untargeted sovereign issuance, Azerbaijan has preserved fiscal space for other national priorities while aligning its external borrowing with medium- to long-term development goals. The €35 million EBRD loan and accompanying €5 million EU grant for the Ganja Green Cities water infrastructure project exemplify this model, demonstrating how concessional finance can enable critical service upgrades in underserved regions without undermining debt sustainability. This strategy also enhances Azerbaijan’s creditworthiness in the eyes of international lenders, reinforcing investor confidence and supporting continued access to favorable financing in the future.

Conclusion and Discussion

Azerbaijan’s experience illustrates that when public debt is maintained at prudent levels and strategically deployed through concessional, project-based borrowing, it can serve as a powerful tool for advancing sustainable urban development. Rather than engaging in broad, market-based borrowing that often exposes countries to volatile debt service obligations, Azerbaijan has prioritized targeted investments that yield high social and economic returns. This approach is exemplified by the Ganja water infrastructure project—an integral component of the broader €410 million Green Cities Programme—whose initial €40 million financing package includes a €35 million sovereign loan from the EBRD and a €5 million grant from the European Union (EBRD, 2025; EBRD, 2024).

The project aims to significantly enhance water supply and wastewater infrastructure for over 300,000 residents in Ganja, Azerbaijan’s second-largest city. Currently facing serious deficits in service reliability, water quality, and system efficiency, the city stands to benefit from a comprehensive upgrade that includes the modernization of water pipelines, treatment facilities, and sewerage networks. These improvements are projected to substantially reduce non-revenue water losses—i.e., water lost due to leaks, theft, or unbilled consumption—while also expanding access to safe drinking water and sanitation services. This is particularly critical for vulnerable populations and informal settlements that remain underserved under existing infrastructure.

Beyond immediate health and service delivery benefits, the project is expected to generate substantial economic spillovers. By improving water reliability and wastewater management, the initiative will support Ganja’s agro-industrial sector—a key component of the regional economy—by ensuring stable inputs for food processing and reducing environmental contamination. In doing so, it will contribute to job creation, local enterprise development, and productivity gains, particularly in water-intensive industries.

These outcomes are consistent with empirical research showing that infrastructure investments in water and sanitation often yield fiscal multipliers greater than one, especially in developing and transitional economies (Turner, 2021; Kumar & Woo, 2010). Such investments not only stimulate short-term aggregate demand through construction and service-related employment but also contribute to long-term gains in health, human capital, and economic competitiveness. This reinforces the Keynesian view that public debt, when tied to well-targeted capital expenditure, can be a catalyst for inclusive growth without compromising fiscal sustainability.

In this context, Azerbaijan’s deliberate use of concessional external financing—anchored in project-level governance and development priorities—offers a replicable model for other middle-income countries seeking to modernize urban infrastructure while maintaining macroeconomic stability.

However, sustained benefits require vigilant debt management. Firstly, debt sustainability: Continued reliance on concessional loans and stringent project appraisal will help keep the debt-to-GDP ratio well within safe bounds (IMF, 2025a). Secondly, governance and oversight: Transparent procurement, regular performance audits, and capacity building in the Azerbaijan State Water Resources Agency are essential to prevent cost overruns and ensure service quality (EBRD, 2024). Thirdly, replication: The Ganja model can be scaled to mid-sized cities across Azerbaijan through a national Green Cities framework blending public loans, grants, and private participation.

In sum, Azerbaijan’s strategic use of public debt underlines the importance of aligning fiscal policy with development priorities. By maintaining moderate debt levels and channeling financing into high-return infrastructure, the country can advance economic diversification and social welfare, while preserving fiscal resilience against hydrocarbon price shocks.

REFERENCES

1. Cato Institute. (2021). *The impact of public debt on economic growth*. Cato Journal. Retrieved from <https://www.cato.org/cato-journal/fall-2021/impact-public-debt-economic-growth>.
2. European Bank for Reconstruction and Development. (2024). *GrCF3 W2 – Ganja Water and Wastewater* [Project overview]. EBRD. Retrieved from <https://www.ebrd.com/home/work-with-us/projects/psd/55197.html>
3. European Bank for Reconstruction and Development. (2025, January 22). *EBRD finances water infrastructure in Ganja, Azerbaijan* [Press release]. Retrieved from <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2025/EBRD-finances-water-infrastructure-in-Ganja%2C-Azerbaijan.html>
4. International Monetary Fund. (2025a, April 8). *Staff concluding statement of the 2025 Article IV mission to the Republic of Azerbaijan*. Retrieved from <https://www.imf.org/en/News/Articles/2025/04/08/mcs040825-azerbaijan-staff-concluding-statement-of-the-2025-article-iv-mission>
5. International Monetary Fund. (2025b, April 22). *Executive Board concludes 2025 Article IV consultation with Azerbaijan* [Press release]. Retrieved from <https://www.imf.org/en/News/Articles/2025/04/22/pr-25118-azerbaijan-imf-concludes-2025-article-iv-consultation>
6. Kumar, M. S., & Woo, J. (2010). *Public debt and growth* (IMF Working Paper No. 10/174). International Monetary Fund. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2010/wp10174.pdf>
7. Reuters. (2024, May 27). *Azerbaijan may borrow \$5 bln for major infrastructure projects, finance minister says*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/azerbaijan->

may-borrow-5-bln-major-infrastructure-projects-finance-minister-says-2024-05-27/

8. Turner, D. R. (2021). *The Impact of Public Debt on Economic Growth*. Cato Institute. Retrieved from <https://www.cato.org/cato-journal/fall-2021/impact-public-debt-economic-growth>
9. Trend News Agency. (2025, January 22). *Azerbaijan, EBRD sign loan agreement for reconstruction of Ganja's water supply and sewerage system*. Retrieved from <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3996458.html>
10. UN CEIC Data. (2024). *Azerbaijan external debt, Q3 2024*. Retrieved from <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/external-debt> ceicdata.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İQTİSADI İNKİŞAF VƏ SƏNAYE TRANSFORMASIYASININ STRATEJİ SİYASƏTİ

Aidə HƏSƏNLİ

aida.amirova@mail.ru

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Orcid ID: 0009-0006-8182-3296

Xülasə

Bu tezisdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi inkişaf və sənaye transformasiyası, imkanlar və strateji siyasəti araşdırılmışdır. Kiçik Asiyanın, Qafqazın və Yaxın Şərqi qovşağında yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi inkişaf üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Onun zəngin təbii ehtiyatları, o cümlədən polimetal filizləri (məsələn, Gümüşlü yatağı), mis-molibden yataqları (Paraqaçay), qaya duzu, mərmər, travertin, dolomit və gips kimi tikinti materialları onu sənayenin genişləndirilməsi üçün strateji mərkəz kimi yerləşdirir. Yerli qida sənayesi, mebel istehsalı, şüşə qab istehsalı rayonun iqtisadi potensialını daha da artırır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, sənaye parkı, prioritet, imkan, iqtisadi inkişaf, istehsal*

Naxçıvanın iqtisadi strategiyasında əsas təşəbbüs “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023-2027-ci illər sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasında mühüm rol oynayan Naxçıvan Sənaye Parkıdır. Sənaye parkı rəqabətqabiliyyətli istehsal fəaliyyətinin səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sahibkarlığa dəstək verir. Əsas prioritet sektorlara tullantıların təkrar emalı, qara və əlvan metal emalı, mebel, toxuculuq, dəri, ayaqqabı, qablaşdırma materialları, kağız və yüksək əlavə dəyərli istehsal zəncirləri daxildir ki, bu da davamlı məşğulluq imkanlarının yaradılmasıdır.

Yerli və xarici investorlar üçün güzəştlər və dəstək mexanizmlərindən danışan həmsöhbətimiz qeyd edib ki, sənaye parklarının rezidentləri qeydiyyatla alındıqları gündən 10 il müddətinə gəlir vergisindən, əmlak vergisindən və torpaq vergisindən azaddırlar [1].

Bütün bunlar sahibkarlar üçün mühüm üstünlüklər yaradır. Bundan əlavə, qeydiyyat “*vahid pəncərə*” əsasında həyata keçirilir ki, bu da prosesi daha sürətli və rahat edir. Proqramda investisiyaların cəlb edilməsi və ixracçılıqlı sənayenin inkişafı əsas prioritet kimi nəzərdə tutulduğundan, burada istehsal olunan məhsullar ilk növbədə ixrac üçün nəzərdə tutulub.

Sənaye parkında sahibkarlar üçün yaradılacaq biznes imkanlarından danışan Elnur Mahmudov qeyd edib ki, sahibkarlıq subyektlərinin bütün zəruri infrastruktur dəstəyi ilə təmin edilməsi, torpaq sahələri üçün minimum icarə haqqının müəyyən edilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli aparılması üçün xidmətlərin təşkili, bu, öz növbəsində, sənaye parkı üçün geniş biznes imkanları yaradacaq [2].

Sənaye Parkı investisiyalar və dövlət dəstəyi üçün misilsiz imkanlar yaradır. Bu, Naxçıvanın iqtisadi strukturunun yeniləşdirilməsində və sənaye sektorunun gücləndirilməsində transformasiya mərhələsini təmsil edir.

Azərbaycan bir çox sektorlar üzrə yeni dövrün tələblərinə effektiv cavab verən qlobal çağırışların öhdəsindən gəlməkdə lider kimi seçilir. Bundan əlavə, Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələrinə böyük diqqət yetirməklə, ekoloji cəhətdən təmiz enerji istehsalında lider olmaq niyyətindədir. Hazırda ölkənin bu sahədə potensialı 27 min meqavat qiymətləndirilir və Prezident İlham Əliyev 2030-cu ilədək elektrik enerjisinin 30%-nin (indiki 17%-dən çox) bərpa olunan mənbələrdən əldə edilməsini hədəfləyərək bərpa olunan enerjinin genişləndirilməsinə üstünlük verib. Bu daha geniş strategiyanın tərkib hissəsi kimi Naxçıvan Qarabağ və Şərqi Zəngəzurla yanaşı “yaşıl enerji” zonası kimi müəyyən edilmişdir. Bölgənin əlverişli coğrafi və iqlim şəraiti onu günəş enerjisindən istifadə etmək üçün ideal məkana çevirir, ildə orta hesabla 2600-2800 günəşli saat. Enerji

intensivliyi hər kvadratmetrə 0,8-1,2 kilovat-saata çatan bu günəş potensialı davamlı enerji istehsalı üçün il boyu imkanlar açır.

Bu yaxınlarda yeni günəş və külək elektrik stansiyalarının tikilib istifadəyə verilməsi artıq Naxçıvanın ümumi enerji istehsalında bərpa olunan enerjinin payını artırır. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın davamlı inkişaf ambisiyasını dəstəkləyərək yaşıl enerji və sənaye artımının birlikdə getdiyi gələcəyin təməlini qoyur.

Parkın inkişafı regionda kiçik və orta müəssisələrin (KOB) inkişafı üçün təməl daşı kimi də qiymətləndirilə bilər. Bu, mühüm infrastrukturun yaradılmasına, sahibkarların dəstəklənməsinə və muxtar respublikada uzunmüddətli, dayanıqlı iqtisadi artım üçün zəmin yaradılmasına təkan verəcək.

Yeni regional reallıqlar kontekstində Naxçıvan Sənaye Parkı Azərbaycanın strateji inkişafa sadıqlılığının sübutu kimi çıxış edir. O, Naxçıvan və onun həüdudlarından kənarda innovasiyaları və rifahı təmin edən iqtisadi mənzərədə transformasiyaedici qüvvə olacağını vəd edir.

Zəngəzur dəhlizinin gələcək açılışı ilə uzlaşdırılması parkın strateji əhəmiyyətini daha da artırır. Bu dəhliz fəaliyyətə başladıqdan sonra sənaye mallarının Naxçıvandan Azərbaycanın digər bölgələrinə və dünya bazarlarına fasiləsiz daşınmasına imkan verəcək.

Zəngəzur dəhlizi Naxçıvan məhsullarının bazara çıxışını genişləndirərək onu regional və beynəlxalq ticarətdə əsas oyunçuya çevirəcək. Naxçıvan Sənaye Parkı muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı məhsulunun 90 faizini təşkil edən kənd təsərrüfatı ilə zəngin Arazboyu düzündə yerləşir. Bu yaxınlıq sənaye istehsalı üçün ardıcıl xammal tədarükünü təmin edir, parkın regionun sənaye əhəmiyyətini yüksəltmək üçün potensialını artırır.

Parkın muxtar respublikada dayanıqlı kənd təsərrüfatı zonalarının yaradılmasına təkan verəcəyi və sənaye baxımından qiymətli məhsulların istehsalını artıracağı gözlənilir. Kənd təsərrüfatını sənaye ilə birləşdirərək, park iqtisadi artım üçün özünə güvənən bir ekosistem yaratmağı hədəfləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, A. (2022). *Economic Transformation and Industrial Development in the South Caucasus: The Case of Nakhchivan*. Journal of Eurasian Studies, 14(3), 225-241.
2. Demir, H. & Yılmaz, M. (2023). *Regional Economic Strategies: The Role of Industrial Parks in the Development of Nakhchivan Autonomous Republic*. Turkish Journal of Economic Research, 29(1), 47-63.

DÜNYA İQTİSADİYYATINA İNTEQRASIYANIN NƏZƏRİ VƏ ÜMUMİ ƏSASLARI

Alxan NİFTƏLİYEV
alxann22@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Həsən MƏMMƏDOV

Xülasə

Məqalədə dünya iqtisadiyyatına integrasiyanın nəzəri və ümumi əsasları araşdırılır. Dövlətlərarası regional iqtisadi qruplaşmaların formalaşmasında qloballaşmanın müasir mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətləri izah edilir. Qeyd edilir ki, qloballaşma strategiyaları ehtiva edən mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında, beynəlxalq iqtisadi integrasiya sistemində, Azərbaycan da daxil olmaqla, hər bir milli dövlətin öz müqəddəratını təyinetmə problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif istiqamətlərdə yanaşmaqla iqtisadi integrasiyanın mahiyyəti açıqlanır. Məqalədə göstərilir ki, “İqtisadi integrasiya” termini XX əsrin 30-cu illərində alman və isveç iqtisadçılarının əsərlərində yaranmışdır, lakin bu gün onun bir neçə tərfi mövcuddur.

Eyni zamanda, qeyd olunur ki, iqtisadi integrasiya, ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqənin digər formalarından fərqləndirən bəzi mühüm xüsusiyyətlərlə də xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: -sazişdə iştirak edən ölkələr arasında malların, habelə xidmətlərin, kapitalın və insan resurslarının hərəkətinə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması; -iştirakçı ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin uyğunlaşdırılması; -milli istehsal proseslərinin bir-birinə nüfuz etməsi və bir-birinə qarışması, istehsal prosesinin texnoloji vəhdətinin region daxilində formalaşması; -ən mütərəqqi və dərin formalar əsasında istehsalat, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşmanın və kooperasiyanın geniş inkişafı, iqtisadiyyatın inkişafının və onun innovasiya mexanizminin birgə maliyyələşdirilməsi və s.

Qeyd olunur ki, ilk dəfə dünyanın bir neçə regionunda inkişaf edən integrasiya prosesi son illərdə demək olar ki, bütün qitələri əhatə edərək çoxsaylı regional, subregional və regionlararası ticarət-iqtisadi qrupların formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın nəticə hissəsində ümumiləşdirmə aparılaraq, dünya iqtisadiyyatına integrasiyanın ilkin şərtləri göstərilir.

Açar sözlər: İqtisadi integrasiya, Qloballaşma, İntegrasiya prosesi, Regional birliklər, Regional, Subregional integrasiya mərkəzləri

Giriş

Dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsində dünya nizamının əsasları dəyişir, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin (BİM) kəmiyyət və keyfiyyətə inkişafı və mürəkkəbləşməsi müşahidə olunur. Dünya nizamının yeni paradiqmasını əks etdirən “yeni iqtisadiyyat”, müasir modernləşmə, “informasiya cəmiyyəti” nin formalaşmasına aşağıdakı iki, bir-biri ilə əlaqəli (və qismən zidd) tendensiyalar daxildir:

1) qloballaşma – bütöv dünya iqtisadiyyatının formalaşması prosesi, dərin qarşılıqlı asılılıq, beynəlxalq əmək bölgüsünün və kooperasiyasının intensivləşməsi, iqtisadiyyatın liberallaşması, onun geniş şəkildə transmilliləşməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatlar;

2) bir neçə dövlətin regional səviyyədə birgə fəaliyyətini özündə ehtiva edən regional iqtisadi integrasiya.

Qloballaşma nəticəsində biz getdikcə daha ayrılmaz və eyni zamanda ölkələrin və regionların qarşılıqlı asılılığının mürəkkəb, çoxsəviyyəli sistemə çevrilən “dünya iqtisadi arxitekturasının”

təkamülünü müşahidə edirik. Görürük ki, təkcə ölkələr deyil, həm də regionlar, regional ticarət-iqtisadi birliklər rəqabət, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mexanizmlərində birgə iştiraka arxalanırlar.

Dövlətlərarası regional iqtisadi qruplaşmaların formalaşması qloballaşmanın müasir mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətidir.

Qloballaşma və regionallaşma siyasi seçim imkanlarını, alternativ ssenarilər və strategiyaları ehtiva edən mürəkkəb, ziddiyyətli proseslərdir. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında, beynəlxalq iqtisadi integrasiya sistemində, Azərbaycan da daxil olmaqla, hər bir milli dövlətin öz müqəddəratını təyinetmə problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“İqtisadi integrasiya” termini XX əsrin 30-cu illərində alman və isveç iqtisadçılarının əsərlərində yaranmışdır, lakin bu gün onun bir neçə onlarla tərifı mövcuddur.

Latın dilindən tərcümə olunan “integrasiya” sözü birləşmə, doldurma, “integrasiya” - bütövə çevrilmə, “bütün” - bütün deməkdir. Beləliklə, integrasiya, hissələrin müəyyən bir bütövlükdə birləşmə prosesidir.

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərdə “integrasiya” kateqoriyası dedikdə, bir sıra ölkələrin reproduktiv strukturlarının tədricən birləşməsinə gətirib çıxaran, milli iqtisadiyyatlar arasında dərin, sabit münasibətlərin və əmək bölgüsünün inkişafına əsaslanan istehsalın yüksək (yetkin) beynəlmilləşməsi başa düşülür. Burada belə bir sual yaranır, “birləşmə”, “birlik” anlayışı hansı mənanı daşıyır (3).

Görkəmli fransız iqtisadçısı R. Aron vurğulayırdı: “Əgər müəyyən sayda iqtisadi vahidlər arasında malların, kapitalın və insanların hərəkəti bu vahidlərin hər birinin daxilində olduğu kimi sərbəst həyata keçirilə bilərsə, deməli, bu müxtəlif vahidlər birləşmiş olur”.

İntegrasiya edən ölkələr arasında malların və istehsal amillərinin hərəkətinin tam liberallaşdırılması nəticəsində formalaşan vahid iqtisadi məkan rəqabət aparan firmaların sayını artırmağa və iqtisadiyyatın çoxsaylı təsirlərindən istifadə etməyə imkan verir.

İntegrasiya nəzəriyyəsinin banilərindən biri, amerikalı iqtisadçı B. Balassa ilk olaraq integrasiyaya ikili baxışı - proses və dövlət kimi, təqdim etdi: “Biz iqtisadi integrasiyanı proses və dövlət kimi müəyyən etməyi təklif edirik. Proses kimi nəzərə alınmaqla, o, müxtəlif milli dövlətlərə məxsus iqtisadi vahidlər arasında ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulmuş tədbirləri əhatə edir; dövlət kimi nəzərə alınmaqla, milli iqtisadiyyatlar arasında ayrı-seçkiliyin müxtəlif formalarının olmaması kimi təqdim edilə bilər”.

Regional birliklər tərəfdaş ölkələrin iqtisadiyyatlarının “birləşməsi” nin dərinliyi və xarakteri, seçilmiş integrasiya strategiyası və institusional strukturu, fəaliyyət sahələri və miqyası, üzv dövlətlərin sayı və sosial-mədəni xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Eyni zamanda, integrasiya, ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqənin digər formalarından fərqləndirən aşağıdakı bəzi mühüm xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

- sazişdə iştirak edən ölkələr arasında malların, habelə xidmətlərin, kapitalın və insan resurslarının hərəkətinə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması;

- iştirakçı ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin uyğunlaşdırılması;

- milli istehsal proseslərinin bir-birinə nüfuz etməsi və bir-birinə qarışması, istehsal prosesinin texnoloji vəhdətinin region daxilində formalaşması;

- ən mütərəqqi və dərin formalar əsasında istehsalatda, elmdə və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşmanın və kooperasiyanın geniş inkişafı, iqtisadiyyatın inkişafının və onun innovasiya mexanizminin birgə maliyyələşdirilməsi;

- iştirakçı ölkələrin iqtisadiyyatlarında müvafiq struktur dəyişiklikləri;

- milli qanunvericiliyin, norma və standartların yaxınlaşması;

- integrasiya prosesinin məqsədyönlü tənzimlənməsi, iqtisadi qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən orqanların inkişafı (Aİ-də olduğu kimi həm dövlətlərarası, həm də dövlətlərustü mümkün idarəetmə mexanizmləri);

- integrasiyanın məkan miqyasının regionallığı.

İntegrasiyanın obyektiv məzmunu son nəticədə “qismən integrasiyalar” şəklində baş verən reproduktiv proseslərin bir-birinə qarışması, bir-birinə nüfuz etməsi və birləşməsidir (5).

İnteqrasiya prosesi bütün sistemin ayrı-ayrı hissələrini aşağıdakı kimi əhatə edir:

1) bazar dövriyyəsi (ticarətin liberallaşdırılması və istehsal amillərinin artan axını sayəsində), o cümlədən malların, xidmətlərin, pul kütləsinin, qiymətli kağızların və s. dövriyyəsi. - bu, sözdə “səthi” (və ya “yumşaq”) inteqrasiyadır (dayaz inteqrasiya);

2) istehsalın özü (dərin inteqrasiya);

3) qərarların qəbulu sferası (firmalar, biznes birlikləri, milli hökumətlər, beynəlxalq hökumətlərarası və milli təşkilatlar səviyyəsində).

İnteqrasiya zamanı “regional” anlayışı sadəcə olaraq müəyyən bir təşkilatın coğrafi sərhədlərini nəzərdə tutmur. Adətən bu, bir sıra qonşu dövlətlərin tarixən formalaşmış regional birliyinə aiddir ki, bu da onların iqtisadi-coğrafi və iqtisadi-mədəni komplekslərinin, demoqrafik strukturlarının, etnik tarixinin və s. oxşarlığını nəzərdə tutur. Bu birlik böyük siyasi dövlətlərin formalaşması üçün obyektiv imkanlar yaradır(4).

İlk dəfə dünyanın bir neçə regionunda inkişaf edən inteqrasiya prosesi son illərdə demək olar ki, bütün qitələri əhatə edərək çoxsaylı regional, subregional və regionlararası ticarət-iqtisadi qrupların formalaşmasına səbəb olmuşdur. ÜTT-nin məlumatına görə, 2003-cü ilin əvvəlinə faktiki olaraq fəaliyyət göstərən 151 regional ticarət-iqtisadi saziş (RTS) olmuşdur. Üstəlik, onlardan 123-ü 1995-ci ildən sonra qeydiyyata alınıb. Beləliklə, müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda bir növ “inteqrasiya bumu” mövcuddur. Regiondaxili ticarət dünya ticarətinin 2/3 hissəsini təşkil edir.

2002-ci ildə ÜTT-nin 144 üzvündən faktiki olaraq hamısı bir və ya bir neçə regional qrupda iştirak edirdi. UNCTAD-ın məlumatına görə, 40-a yaxın yeni regional və regionlararası layihə müzakirə olunur.

Dərin inteqrasiya prosesləri isə yalnız Avropa və Şimali Amerikada baş verir. Onların dərinliyi Asiya-Sakit okean regionunda artır. Latın Amerikası, Cənubi Asiya, Afrika və Yaxın Şərqi əksər regionlarında regional əməkdaşlıq hələ ilkin mərhələdədir və müvafiq olaraq, ciddi effekt vermir. MDB-də inteqrasiya prosesləri də əsasən formal xarakter daşıyır. Bu gün nəzərə alınmalıyıq ki, regional inteqrasiyanın böyük potensialından öz iqtisadi strategiyasında istifadə etməyən ölkələr müasir qlobal rəqabətə və qloballaşmanın çağırışlarına tab gətirə bilmir.

Müasir dünyada böyük inteqrasiya mərkəzləri ən əhəmiyyətli birliklərin "Triadası" dır:

1. 25 dövlətin - Almaniya, Fransa, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya, Finlandiya, Avstriya, İsveç, Polşa, Macarıstan, Çexiyanın daxil olduğu Avropa İttifaqı, Slovakiya, Latviya, Litva, Estoniya, Kipr, Malta. Aİ daxilində bu günə qədər iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyətin ən yüksək səviyyəsinə nail olunub - tərəfdaş ölkələrin Vahid Daxili Bazarı formalaşmış, 12 ölkə daxilində İqtisadi və Valyuta İttifaqı yaradılıb.

2. ABŞ, Kanada və Meksika tərəfindən yaradılmış Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi (NAFTA), burada mallarda azad ticarət zonasının yaradılması digər sahələrdə inteqrasiya ilə tamamlanır, məsələn, söhbət hərəkətin liberallaşdırılmasından gedir. investisiyaların, xidmətlərin və s.

3. 21 iqtisadiyyatı birləşdirən Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (APEC) Forumu. Onun çərçivəsində 2020-ci ilə qədər azad ticarət və investisiyaların sərbəst hərəkəti sisteminin yaradılması vəzifəsi həll edilir. Həmçinin, bir neçə subregional təşkilatı (xüsusən, ASEAN), APEC üzv ölkələrinin çoxsaylı perspektivli layihələrini, o cümlədən gələcəkdə Şərqi Asiya Azad Ticarət Zonasının yaradılması layihəsini - Avropa İttifaqı və NAFTA-ya bir növ əks tarazlığı qeyd etmək olar(7).

Dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın ən yüksək və keyfiyyətə yetkin mərhələsi olan inteqrasiyanın özünə aparan yol, hətta inteqrasiya proseslərinin zəruriliyini şərtləndirən zəruri ilkin şərtlər və amillər mövcud olsa belə, çox uzun müddət tələb edir.

İnteqrasiyanın inkişafını şərtləndirən əsas, ən böyük sistem yaradan amilləri nəzərdən keçirək, bunlar, ilk növbədə:

a) ölkələrin qarşılıqlı asılılığının möhkəmlənməsinin obyektiv prosesi, iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsinin artması, beynəlxalq əmək bölgüsü;

b) iqtisadi qloballaşma və qlobal rəqabət;

c) elmi-texniki tərəqqi və onun müasir forması: informasiya texnologiyaları inqilabı;
d) iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və milli iqtisadiyyatların açıqlıq dərəcəsinin yüksəldilməsi prosesləri;

e) müasir dünyada sivilizasiyaların çoxlu (“plüralizmi”), cəmiyyətin mədəni və sivilizasiya tipləri və ideoloji və mənəvi strukturları;

d) bir sıra ölkələrin milli və dövlət maraqlarının onların təhlükəsizliyi baxımından ümumiliyi;

e) geosiyasi maraqlar və s.

Bir-birinə qarışan amillərin kompleks kombinasiyası regional birliklər arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqənin sinerji effektini artırır(8).

İnteqrasiya amillərinin müxtəlifliyini daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Müasir şəraitdə beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında ölkələr arasında və xüsusilə onların firmaları arasında davamlı iqtisadi əlaqələrin inkişafı qlobal xarakter almışdır. Milli iqtisadiyyatların artan açıqlığı, TMK-ların fəaliyyəti, cərəyan edən elmi-texniki inqilab, beynəlxalq ticarət, kapital miqrasiyası, müasir nəqliyyat, rabitə və informasiya sistemləri iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi prosesinin elə bir səviyyəyə keçməsinə kömək etdi. Dünyanın əksər ölkələrində firmaların əsas hissəsinin fəal iştirakı ilə inteqral dünya iqtisadiyyatında qlobal qarşılıqlı əlaqələr şəbəkəsi formalaşmışdır.

İqtisadi həyatın qloballaşması regional səviyyədə ən intensiv şəkildə baş verir, çünki firmaların böyük əksəriyyəti qonşu ölkələrin firmaları ilə əlaqə saxlayır. Ümumi sərhədin və tarixən formalaşmış iqtisadi əlaqələrin olması buna kömək edir. Buna görə də dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının əsas tendensiyalarından biri bu və ya digər ölkə və ya qrup ətrafında inteqrasiya zonalarının, iri iqtisadi meqablokların (Amerikada ABŞ, Yaponiya və Sakit okeanda ABŞ) formalaşmasıdır. region, Qərbi Avropada aparıcı Qərbi Avropa ölkələri). Öz növbəsində, regional inteqrasiya blokları çərçivəsində bəzən subregional inteqrasiya mərkəzləri formalaşır ki, bu da xüsusilə Sakit okean regionu üçün xarakterikdir.

2. Firmalararası və dövlətlərarası rəqabətin kəskin artması, yeni rəqabət sahələri və ənənəvi bazarlarda daha sərt rəqabət ayrı-ayrı dövlətin və ya korporasiyanın səlahiyyətindən kənara çıxır. Bu, qloballaşan iqtisadiyyatda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə, böyük iqtisadi məkanın potensialından istifadə etməyə və nəhayət, dünyada ümumi rəqiblərə qarşı vahid qüvvə kimi çıxış etməyə imkan verən ərazi baxımından əlaqəli ölkələrin həm maddi, həm maliyyə, həm də istehsal səylərinin əməkdaşlığını zəruri edir. bazar. Nəticə etibarilə milli-dövlət maraqlarının nəinki müəyyən əlaqəsi, həm də regional maraqlar səviyyəsinə yüksəldilməsi müşahidə olunur.

3. İnteqrasiya proseslərini stimullaşdıran amil milli iqtisadiyyatların açıqlığını artırır. Açıq iqtisadiyyatın xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır:

- ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi münasibətləri sistemində dərinlən cəlb olunması;

- malların, kapitalın, işçi qüvvəsinin ölkələrarası hərəkətinə qoyulan məhdudiyyətlərin zəiflədilməsi və ya tamamilə aradan qaldırılması;

- milli valyutaların konvertasiya qabiliyyəti(9).

İqtisadiyyatların açıqlığının ən yüksək olduğu inkişaf etmiş ölkələrin regional qrupları üçün bu, vahid iqtisadi məkan yaratmağı asanlaşdırır, qlobal rəqabətə tab gətirməyi asanlaşdırır, onların iqtisadiyyatlarının, firmalarının və mallarının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini kəskin şəkildə artırır.

Bununla belə, maksimum açıqlığın liberal siyasəti nisbətən az inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti üçün təhlükəli ola bilər. Onları öz milli iqtisadiyyatlarının qoruyucu maneələrini aradan qaldırmağa məcbur etmək (xüsusilə bu, onların “güc ehtiyatlarını” açıq-aşkar aşdığı hallarda) bu ölkələri qlobal rəqabətdən elə bir zərbəyə məruz qoyur ki, onlar açıq-aydın dözə bilməzlər. Burada qonşu ölkələrin regional inteqrasiyası kömək edir.

4. Regional inteqrasiyanın inkişafının ən mühüm amilləri sırasında informasiya texnologiyaları inqilabına əsaslanan “yeni iqtisadiyyat” adlanan qabaqcıl ölkələrdə meydana çıxmasıdır. Alimlərin fikrincə, dünya iqtisadiyyatının inkişafında biliyə və informasiya texnologiyalarına çıxışa doğru paradigma dəyişikliyi müşahidə olunur. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın əsas resursu insanlardır. Hər

bir insanın potensialı var və dövlətin vəzifəsi onu inkişaf etdirməkdir. Bununla belə, bəzi ölkələrdə elmi-tədqiqat və innovasiyaların, yüksək texnologiyalı sənayelərin, təhsilin müasir modellərinin inkişafı üçün kifayət qədər vəsait yoxdur. Regional integrasiya kollektiv fondlar yaratmağa, elmi-texniki və istehsalı inkişaf etdirməyə imkan verir

5. Qeyd edək ki, informasiya texnologiyaları inqilabı məsələləri hazırda ən qızğın müzakirə olunur. İlk növbədə, bu, həm ayrı-ayrı ölkələr arasında, həm də müxtəlif sosial qruplar arasında ölkələr daxilində informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərinə çıxışda artan uçurum probleminə - rəqəmsal uçurum adlanan problemə aiddir. Bu fərq xüsusilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında böyükdür.

Afrika üçün bu yolda mühüm mərhələ informasiya texnologiyalarının inkişafı üçün regional, subregional və milli strategiyaların hazırlanması olmuşdur. Cənubi Afrika onları iqtisadiyyata daxil etmək və bununla da inkişaf tempini sürətləndirmək üçün regional səylərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Nəticədə, məhz SADC (Cənubi Afrika İnkişaf Birliyi) ölkələrində informasiya texnologiyalarından istifadə xeyli irəliləmişdir. Yerli problemləri həll etmək üçün öz proqram təminatınızı yaratmaq nümunələri var.

6. Qloballaşmanın sosial aspektlərinin artan əhəmiyyəti. Qloballaşmaya “insan siması” verilməsi bu prosesin daha çox insanın müxtəlif ehtiyac və tələblərinə yönəldilməsi, qloballaşmanın mənfi təzahürlərini və insanlara təsirini minimuma endirmək deməkdir. Bu baxımdan, “sosial təhlükəsizlik şəbəkələri”nin yaradılması aktuallaşır. Bu termin adətən iqtisadiyyatda əlverişsiz dəyişikliklər və ya böhran zamanı əhalinin ən həssas təbəqələrinə münasibətdə sosial təminat, məşğulluq, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə məqsədyönlü profilaktik tədbirlər kompleksinə aiddir. Bu, həm də regional integrasiyanın inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir. Ən yetkin integrasiya qrupu olan Avropa İttifaqında isə “vahid sosial məkan” formalaşır.

7. Ayrı-ayrı regionlar daxilində integrasiyanın inkişafına dünya iqtisadiyyatının ikiqütblü strukturunun dayandığı şəraitdə və ABŞ-ın himayəsi altında birqütblü dünyanın yaranmasına qədər çoxqütblü dünyaya doğru meyl kömək edir. Regional integrasiya həm də sivilizasiya dəyərlərinə, ümumi ənənələri, öz ideologiyasını və həyat tərzini qəbul edən “sivilizasiya təsir qütbləri”nə əsaslanır (“Avropa”, “Asiya”, “Latın Amerikası” – müvafiq olaraq Aİ, ASEAN, MERKOSUR). Beləliklə, regional integrasiya bəşəriyyətin daxili müxtəlifliyinin yüksək səviyyəsini və bununla da davamlılığı qoruyur (axı məlumdur ki, hər hansı bir növün davamlılığı onun daxili müxtəlifliyinin dərəcəsi ilə düz mütənəsbidir) (12).

Ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi integrasiya istəyi yüksək inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bir qədər fərqli səbəblərə malikdir. Əgər sonuncu üçün iqtisadi integrasiya məhsuldar qüvvələrin artıq əldə edilmiş yüksək səviyyəsinin tələblərindən irəli gələn zərurətdirsə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi integrasiya zərurəti ondan irəli gəlir ki, onun sayəsində bu ölkələr müəyyən çətinlikləri yüngülləşdirmək imkanı əldə edirlər. Bu məqsədlə aşağıdakıların həyata keçirilməsi qarşıda durur:

- iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması, yeni modernləşmə;
- 3 ölkədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində subordinasiya mövqeyinin dəyişməsi.

Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi integrasiyası bir sıra məhdudlaşdırıcı amillərə görə çox yavaş həyata keçirilir. Belə amilləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- hər bir ölkənin iqtisadiyyatının daxili vəziyyətinin amilləri (istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, monokultura, daxili iqtisadiyyatın qeyri-kafi integrasiyası);
- qarşılıqlı münasibətlərin amilləri (maddi bazanın zəifliyi; infrastrukturun kifayət qədər inkişafı, o cümlədən nəqliyyat sistemlərinin qeyri-bərabərliyi;
- integrasiya edən ölkələr iqtisadi baxımdan bir-birini çox az tamamlayır, çox vaxt eyni tipli milli iqtisadi və sahə strukturlarına malik olurlar;
- regional proseslərin birgə həyata keçirilməsi üçün maliyyə resursları çatışmazlığı;(11).

Eyni zamanda, 60-70-ci illərdən fərqli olaraq, 1980-ci illərin ortalarından bu günə qədər Latın

Amerikas, Cənub-Şərqi Asiya və s. ölkələrdə daha uğurlu regional integrasiyanın formalaşması üçün yeni amillər meydana çıxıb: - buraya geniş liberallaşmaya keçid, dünya bazarına bağlı açıq iqtisadiyyatın formalaşması, onlarla ölkədə demokratikləşmə, qarşılıqlı münasibətlərin zəifləməsi (məsələn, Latın Amerikas ölkələrində), neoliberal islahatlara əsaslanan yeni modernləşmə dalğasının başlanğıcı kimi amillər təsir göstərir.

Nəticə

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, inkişaf etməkdə olan dünyada iqtisadi integrasiya, əsasən, potensial integrasiyadır, əslində, belə demək mümkünsə, daha çox formaldır (LNPP, CAOR, Afrika, Ərəb birlikləri). Buna baxmayaraq, ona olan istək dünya iqtisadiyyatının inkişafının ümumi tendensiyasını əks etdirir. Yeni fenomen inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir qrupda birləşməsidir (məsələn, NAFTA, APEC).

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda integrasiyanın bilavasitə ilkin şərtlərinə aşağıdakılar aid edilir: - Birincisi, integrasiya edən ölkələr oxşar iqtisadi inkişaf və yetkinlik səviyyəsinə malik olmalı, iqtisadi mexanizmləri isə uyğun olmalıdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələr integrasiya edərsə, belə integrasiya ən davamlı və səmərəli olur.

İkincisi, ümumi sərhədin və tarixən formalaşmış iqtisadi əlaqələrin olması integrasiyanın əsası hesab edilir. Adətən, çox zaman eyni qitədə coğrafi yaxınlıqda yerləşən ölkələr birləşir ki, onlar üçün nəqliyyat, dil və digər problemləri həll etmək daha asandır.

Üçüncüsü, integrasiya edən ölkələrin bir-birini tamamlayan iqtisadi strukturlarının olması (onların olmaması Afrika və ərəb dünyasında integrasiyanın səmərəliliyinin aşağı olmasının səbəblərindən biridir).

Dördüncüsü, konkret region ölkələrinin faktiki üzləşdiyi iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi.

Beşinci, dövlətlərin siyasi iradəsi, integrasiyaya meyilli lider ölkələrin olması.

Altıncısı, sözdə “nümayiş effekti”. Müəyyən integrasiya birliklərinin uğurlarının təsiri altında, bir qayda olaraq, digər dövlətlərin də bu təşkilata qoşulmaq arzusunun olması. Beləliklə, Aİ-nin nümayiş effekti Mərkəzi və Şərqi Avropanın 10 ölkəsini Avropa Birliyinə üzv olmaq üçün ərizə təqdim etməyə stimullaşdırdı.

Yeddinci, “domino effekti”. Integrasiya üzv ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin regiondaxili əməkdaşlığa yönləndirilməsinə gətirib çıxardığından, assosiasiyadan kənarda qalan ölkələr müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər, bəzən isə qrupa daxil olan ölkələrlə ticarət dövryyəsi azalır. Nəticədə onlar da integrasiya birliyinə qoşulmağa məcbur olurlar. Məsələn, Meksika NAFTA-ya üzv olduqdan sonra Latın Amerikasında “Üçlər Qrupu” belə yarandı (Venesuela və Boliviya onunla azad ticarət müqavilələri imzaladı).

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Əliyev “Azərbaycanın 2017-ci il üçün iqtisadi prioritetləri”
2. Ərəstun Mehdiyev. “Azərbaycanın neft strategiyası haqqında”, 2014
3. V.E. Dementiev "Sənaye siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında", 2006
4. Vüsal Musayev “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol planları”, 2017 ill.
5. Azərbaycan Respublikasında sənayenin təhsil günü 2015-2020-ci illər üçün DÖVLƏT PROQRAMI
6. Dzaqoyev S.F. (Vladiqafqaz, Rusiya Federasiyası) “Xarici ölkələrin təcrübəsi sənaye inkişafı proseslərinin dövlət tənzimlənməsi”, 2004.
7. E.V. Sysoev "Sənaye siyasətinin inkişafı və həyata keçirilməsində xarici təcrübə", 2012
8. Eleneva Yu., Andreev V. N. Dövlət sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinin vəzifələri və əsas

istiqamətləri // MSTU Stankin bülleteni. 2015

9. Kondratyev V. B. “Sənaye siyasətinin təzə nəfəsi”, 2016.
10. Naude W. Industrial Policy: Old and New Issues, 2010.
11. Pugel T.A. Yaponiyanın sənaye siyasəti: alətlər, meyillər və təsirlər //Müqayisəli İqtisadiyyat jurnalı, 1984.
12. Warwick K. Beyond Industrial Policy: Emerging Issues and New Trends // OECD Publishing, 2013.
13. Weiss J. 21-ci əsrdə sənaye siyasəti: gələcək üçün çağırışlar // 21-ci əsrdə sənayeləşməyə aparan yollar: yeni çağırışlar və inkişaf edən paradigmlər, 2013.

SUMMARY

The article examines the theoretical and general foundations of integration into the world economy. The characteristic features of the modern stage of globalization in the formation of interstate regional economic groupings are explained. It is noted that globalization is a complex and contradictory process involving strategies. In the globalizing world economy, in the system of international economic integration, the problem of self-determination of each national state, including Azerbaijan, is of particular importance.

The essence of economic integration is explained by approaching it from different directions. The article shows that the term “Economic integration” originated in the works of German and Swedish economists in the 1930s, but today there are several definitions of it.

At the same time, it is noted that economic integration is characterized by some important features that distinguish it from other forms of economic interaction between countries. These features are classified as follows: - elimination of restrictions on the movement of goods, as well as services, capital and human resources between the countries participating in the agreement; - harmonization of the economic policies of the participating countries; - interpenetration and interpenetration of national production processes, the formation of technological unity of the production process within the region; - extensive development of international specialization and cooperation in production, science and technology on the basis of the most progressive and deep forms, joint financing of the development of the economy and its innovation mechanism, etc.

It is noted that the integration process, which first developed in several regions of the world, has covered almost all continents in recent years and has led to the formation of numerous regional, subregional and interregional trade and economic groups.

The conclusion of the study summarizes and indicates the initial conditions for integration into the world economy.

Keywords: Economic integration, Globalization, Integration process, Regional associations, Regional, Subregional integration centers

РЕЗЮМЕ

ТЕОРИЯ И ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ИНТЕГРАЦИИ В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

В статье рассматриваются теоретические и общие основы интеграции в мировую экономику. Объяснены характерные особенности современного этапа глобализации в формировании межгосударственных региональных экономических группировок. Отмечается, что глобализация – сложный и противоречивый процесс, включающий стратегии. В глобализированной мировой экономике, в системе международной экономической интеграции проблема самоопределения каждого национального государства, в том числе и Азербайджана, приобретает особое значение.

Сущность экономической интеграции объясняется путем подхода к ней в разных направлениях.

В статье показано, что термин «Экономическая интеграция» зародился в трудах немецких и шведских экономистов в 30-е годы XX века, но сегодня имеет несколько определений.

При этом отмечается, что экономическая интеграция характеризуется некоторыми важными особенностями, отличающими ее от других форм взаимных экономических отношений между странами. Эти особенности классифицируются следующим образом: - снятие ограничений на перемещение товаров, а также услуг, капитала и человеческих ресурсов между странами-участницами соглашения - гармонизация экономической политики стран-участниц - проникновение и смешение; национальные производственные процессы, производственное формирование технологического единства процесса внутри региона - на основе наиболее прогрессивных и глубоких форм, широкого развития международной специализации и кооперации в производстве, науке и технике, совместном развитии; экономика и ее инновационный механизм финансирование и т. д.

Отмечается, что процесс интеграции, впервые развернувшийся в ряде регионов мира, в последние годы охватил практически все континенты и привел к образованию многочисленных региональных, субрегиональных и межрегиональных торгово-экономических группировок.

В заключительной части исследования сделано обобщение и обозначены начальные условия интеграции в мировую экономику.

Ключевые слова: *Экономическая интеграция, Глобализация, Интеграционный процесс, Региональные объединения, Региональные, Субрегиональные интеграционные центры*

AQRAR İQTİSADİYYATIN YENİ MƏRHƏLƏSİ: YAŞIL KƏND TƏSƏRRÜFATI

Əmrə İBRAHİMLİ
emreibrahimli2002@gmail.com

Ağarza RÜSTƏMOV
Orcid ID 0009-0006-2962-5866

Xülasə

Məqalədə iqtisadiyyatın bölmələrindən biri olan və qeyri-neft sektorunun əsas hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatı təhlil edilir. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün yeni növ innovasiyaların tətbiqi məsələlərinə toxunulur. Göstərilmişdir ki, aqrar sahədə yeni nəsil texnologiyaların tətbiqilə fermerlərin işi son dərəcə asanlaşmışdır, məhsul becərilməsinə çəkilən əziyyət azaldılmışdır və bu sahədə səmərəlilik əldə edilmişdir. İqlim dəyişiklikləri, atmosferin çirklənməsi və s. Məsələlər aqrar sahəyə də ziyan vurur bu kimi səbəblərə görə “yaşıl enerji”yə keçid edilir. Məqalədə yaşıl enerjinin növləri və onların kənd təsərrüfatına tətbiqinin faydaları göstərilmişdir. Bu sahədə qəbul edilən Dövlət proqramları və qanunlar qeyd edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqlim dəyişmələr konfranslarının 29-cu iqlim konfransında (COP29) “yaşıl enerji” və “yaşıl kənd təsərrüfatı” məsələləri müzakirə edilmişdir.

Məqalədə “yaşıl subsidiya” məsələsinə də toxunulmuşdur. Yaşıl subsidiyanın mahiyyəti açıqlanmış, ətraf mühit və ekoloji tarazlığı qorumaq üçün önəmli vurğulanmışdır. Ətraf mühitə yardım edən proqramlar üçün güzəştlər qeyd edilmişdir. Məqalə yazılarkən təhlil, analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, innovasiya, yaşıl enerji, ətraf mühitin mühafizəsi, yaşıl subsidiya

Giriş

İqtisadiyyat elmi geniş bir elmdir. İqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri məhz aqrar iqtisadiyyatdır. Hər bir ölkədə aqrar sahəni inkişaf etdirmək üçün müəyyən tədbirlər planı hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı gündəmdə olan ən önəmli sahələrdən biridir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı gündəmdə olan ən önəmli məsələlərdən biri olan aqrar sahəni inkişaf etdirmək üçün müvafiq qanunlar verilir, Dövlət proqramları qəbul edilir, dövlət tərəfindən bu sahəyə yardım göstərilir və güzəştli kreditlər verilir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və onun səmərəliliyini yüksəltməkdə elmi-texniki tərəqqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun əsasında isə kənd təsərrüfatı istehsalının daim yenilənməsinə imkan verən innovasiya prosesləri durur [1.Quliyev.E.A., 2015, səh229]. İnnovasiyaların tətbiqi nəticəsində, kənd təsərrüfatında yeni istehsal və əkin metodlarının tətbiqi nəticəsində həm əkin sahəsində səmərəli fayda verəcək həm də, istehsal həcmi yüksələcəkdir. Suni intellekt dövründə yeni-yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində köhnə texnika və avadanlıqların sıradan çıxması və yerini daha az xərclə daha çox fayda verən vasitələrin almasıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2024-cü il Azərbaycan Respublikasında “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edildi. Ölkəmizdə son dövrlərdə baş verən iqlim dəyişiklikləri, atmosferin çirklənməsi, müharibələr və s. Digər sahələrə olduğu kimi aqrar sektora da ziyan vurur. Bu kimi səbəblərə görə ölkəmizdə “yaşıl enerji”yə keçid, “yaşıl kənd təsərrüfatı”na dəstək üçün Dövlət proqramları həyata keçirilir [2]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqlim dəyişmələr konfranslarının 29-cu iqlim konfransı 11-22 noyabr tarixlərində Bakı şəhərində keçirildi. COP29 də əsas müzakirə olunan mövzulardan biridə “yaşıl enerji”nin tətbiqi nəticəsində kənd təsərrüfatının inkişaf etməsidir.

İnnovasiyaların tətbiqi nəticəsində “yaşıl kənd təsərrüfatında” bir neçə layihələr tətbiq edilməyə başladı. Məsələn, aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması, orqanik sertifikatlaşdırma və təbii ehtiyatlardan faydalı istifadə daxildir. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı nazirliyinin təşəbbüsü ilə aqrar sahəyə innovasiyalı texnologiyaların tətbiqi nəticəsində aqrar sahədə müəyyən dəyişikliklər yarandı. “Ağıllı istixana”lar quruldu, əkin sahələrində torpaq və su sensorları yaradıldı, “ağıllı suvarma”

sistemləri, aqrrobotlar, aqrodronlar tətbiq edildi.

Azərbaycan Respublikası enerji ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələrdən biridir, dünyanın əsas enerji ixracatçısı ölkələrdən biri kimi tanınır və ölkəmizdə bərpa oluna bilən enerji mənbələrindən istifadəyə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” sərəncamının 5-ci bəndində (Təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi) iqlim dəyişikliyi və ona qarşı mübarizə, o cümlədən, bərpa olunan enerjinin ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaşıl enerji prinsipləri əsasında tətbiqi məsələlərini əhatə edir [3].

Yaşıl enerji üçün əsas enerji mənbələri külək enerjisi, günəş enerjisi və su elektrik enerjisidir. Yaşıl enerji alternativ enerji mənbəyidir ki, ekoloji cəhətdən təmiz və sərfəlidir. Kənd təsərrüfatında artıq yeni bərpa edilə bilən enerji resurslarından istifadə edilir. Dövlət dəstəyi sayəsində külək turbinləri, günəş panelləri və su elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilir. Yaşıl enerjiden istifadə edən fermer və əkinçilər artıq daha az əziyyət çəkərək daha çox səmərə əldə edirlər. Yaşıl enerjiden istifadə nəticəsində aqroekosistemə vurulan ziyan əvvəlki illərə nisbətən xeyli azalmışdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun müvafiq maddələrinə əsasən kənd təsərrüfatının sahələrində müvafiq tədbirlər Bu maddələrin bəziləri aşağıdakılardır:

3.0.1. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının tətbiqi əsasında keyfiyyətli kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehsalına və onların insan sağlamlığı üçün təhlükəsizliyinə;

4.0.1. İstehlakçıların həyatını, sağlamlığını, təbii ehtiyatların və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən sabit və bahalaşdırılmış aqroekosistemin yaradılması;

5.0.6. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinin təşkil edilməsinə yardım etmək, bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən təsərrüfat subyektlərinin uçotunu aparmaq və onlar tərəfindən normativ hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsinə, aqroekosistemin monitorinqinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

19.3. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı layihəsinə investisiyaların cəlb edilməsinə, dünyada geniş yayılmış yüksək məhsuldar bitki sortlarının və heyvan cinslərinin idxal edilməsinə, elmi nailiyyətlərin və mütərəqqi texnologiyaların ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında tətbiqinə dövlət tərəfindən əlverişli iqtisadi və hüquqi mühit yaradılır [4].

Kənd təsərrüfatında tətbiq ediləcək yeniliklərdən biri də “yaşıl subsidiya”dır. Azərbaycan Respublikası Aqrar Subsidiya Şurasının verdiyi qərar əsasında 2025-ci ildən su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə, yeni nəsil suvarma sistemləri qurulan ərazilərdə əkin sahələri üçün əlavə olaraq 60 manat məbləğində subsidiya veriləcəkdir. “Yaşıl subsidiya” çərçivəsində 2024-cü ilin sentyabr ayının 1-dən, 2025-ci ilin may ayının 31-dək, 1500 ağac tingi əkilən hər 1 hektara görə tarlaqoruyan bitki zolaqlarının hər hektarına görə 1000 manat dəyərində əkin subsidiyası müəyyən edilib. Bundan başqa, işğaldan azad edilən ərazilərdə yeni nəsil suvarma sistemləri tətbiq edilən əkinə yararlı ərazilərdə əldə olunan dənli və dənli paxlalara görə əkin subsidiyası 400 manat məbləğində müəyyən edilib [5].

“Yaşıl subsidiya” ekoloji tarazlığı və ətraf mühiti qorumaq üçün, iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən göstərilən maliyyə dəstək proqramlarının bir hissəsidir. Bu subsidiyalar ətraf mühitə dəyən ziyanı azaltmaq, iqtisadi inkişafı dayanıqlı vəziyyətdə saxlamaq, stimullaşdırmaq və iqlim dəyişikliklərindən mühafizə olunmaq üçün istifadə edilir. “Yaşıl subsidiyanın ən önəmli məsələlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsidir: Karbon oksidin miqdarını azaltmaq, hava və su çirkliliyinin qarşısını almaq və ekosistemləri qorumağa xidmət edir. Dünya ölkələrində yaşıl subsidiyanın bir sıra növləri vardır. Onlardan biri birbaşa maliyyə dəstəyidir ki, bu subsidiyaların köməyiylə günəş panelləri və külək turbinlərinin tikilməsini həyata keçirən sahibkarlara xüsusi dəstək verilir.

Digər bir kömək növü isə vergi, kredit və maliyyə təşviqləridir. Bu mexanizm çərçivəsində ətraf mühitə yardım edən proqramlar üçün aşağı faizli kreditlər və xüsusi maliyyə seçimləri nəzərdə tutulur. Bu davamlı olaraq inkişaf edən kənd təsərrüfatı proqramlarını maliyyələşdirilməsini asanlaşdıracaqdır.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, yeni texnologiyaların sürətlə dəyişən tələbə cavab verməsi, dünya standartlarına uyğun yeni məhsulların yaradılması, yeni innovasiyalı texnologiyaların tətbiqi, dünyanın əksər ölkələrinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının ən vacib vəzifələrindən biri məhz aqrar sferanın innovativ inkişaf yolunun təmin edilməsidir. İqtisadiyyatın əsas sahələrindən olan kənd təsərrüfatında innovativ inkişafın əsas istiqamətində kompleks şəkildə həyata keçirilməsi zəruridir:

Elmi yeniliklərin fərqli xüsusiyyəti müxtəlif tipli innovasiyaları sosial-iqtisadi və elmi texniki inkişafın müxtəlif mərhələləri ilə əlaqləndirməyi tələb edir. İnnovasiyaların istehsalat tətbiqinin ən çox istifadə olunan meyarı istehsalın son nəticəsinin səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Bu yeniliklər istiqamətində qarşıya qoyulan əsas hədəflər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Məhsuldarlığın, səmərəliliyin, texnoloji avadanlığın yararlılığının əsas yeniliklərin yüksəldilməsinə imkan verən innovasiyaların motivasiyası və təşkilinin təkmilləşdirilməsidir;
- Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün intensiv resurslara qənaət edən texnologiyanın işlənilməsi və bu yeniliklərdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanılmasının onun itkilərini minimuma endirə biləcək və təzə şəkildə istehlak müddətini uzadan müdərəqqi (kənd təsərrüfatı mal istehsalçılarının emal müəssisələri, ticarət və marketing xidməti ilə integrasiyası) formalarının işlənilməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, elmi-tədqiqat yönümlü yeniliklər bazar ehtiyacına yönəldilmir. Texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, istehsal prosesinin inkişafının qanuna uyğunluğudur və tez-tez müəyyən bir ehtiyaca xidmət edir. Müasir innovasiyaların əsas hədəfi istehsal prosesini istehlakçıya istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Eldar Allahyar oğlu Quliyev. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2015, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 322 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikasında “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” 25 dekabr 2023-cü il tarixli sərəncamı. Bakı, 2023, Sərəncam
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı. Bakı, 2021, Sərəncam
4. “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının № 650-IIIQ qanunu 13 iyun 2008-ci il. Bakı, 2008, Qanun
5. Aqrar Subsidiya Şurası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası” haqqında 27 iyun 2019-cu il tarixli fərmanı. Bakı, 2019, Fərman

SUMMARY

The article analyzes agriculture, which is one of the divisions of the economy and constitutes the main part of the non-oil sector. The issues of applying new types of innovations to develop agriculture are touched upon. It has been shown that with the application of new generation technologies in the agricultural field, the work of farmers has become extremely easy, the effort spent on crop cultivation has been reduced, and efficiency has been achieved in this field. Climate changes, atmospheric pollution, etc. Issues also damage the agricultural sector, and for such reasons, the switch to “green energy” is made. The article shows the types of green energy and the benefits of their application to agriculture. State programs and laws adopted in this area are mentioned. The issues of “green energy” is made and “green agriculture” were discussed at the 29th climate conference of the United Nations climate change conferences (COP29).

The article also touched upon the issue of green subsidy. The nature of the green subsidy was explained, and its importance for protecting the environment and ecological balance was emphasized. Rebates are listed for programs that help the environment. Contemplation, analysis and synthesis methods were used when writing the article.

Key words: Agriculture, innovation, green energy, environmental protection, green subsidy

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI RAYONUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Ləman MİRZƏZADƏ

mirzzadlman6@gmail.com

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-7506-4252>

Ruhəngiz ƏLİYEVƏ

ruhangiz.aliyeva@azmiu.edu.az

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5214-006X>

Xülasə

Azərbaycanın cənub bölgəsi strateji coğrafi mövqeyinə görə xüsusilə əhəmiyyətli olan Lənkəran-Astara iqtisadi rayonuna ev sahibliyi edir. Zəngin təbii sərvətlər, münbit torpaqlar və müxtəlif mədəniyyətlər bu ərazini məşhur edən amillərdir. Regionun inkişafı üçün bir neçə prioritet yol var. Meyvə-tərəvəzçilik Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun tanınmış sahəsidir. Burada yüksək keyfiyyətli məhsulların geniş çeşiddə yetişdirilməsi ərazinin kənd təsərrüfatı potensialını artırır. Bundan əlavə, regionun iqtisadiyyatı böyük ölçüdə çayçılıqdan asılıdır. Kənd təsərrüfatının modernizasiyası, müasir texnologiyaların tətbiqi, suvarma sisteminin genişləndirilməsi və istehsalın artması bu regionun inkişafını sürətləndirə bilər. Bölgənin tarixi və mədəni irsi heyratəmiz təbiəti ilə birlikdə turizm potensialını artırır. Ekoturizm, aqroturizm və mədəni turizm sektorları vasitəsilə yerli iqtisadiyyatı yüksəltmək şansları var. Otellərin, əyləncə obyektlərinin və digər turizm infrastrukturunun tikintisi turistləri cəlb etmək üçün çox vacibdir. Yerli malların istehsalını təşviq etməklə, kiçik və orta biznes yerli iqtisadiyyatı gücləndirə bilər. Sənaye parklarının yaradılması, investisiyaların cəlb edilməsi, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi sayəsində bu sənaye daha sürətlə inkişaf edir.

Açar sözlər: aqroturizm, strateji, modernizasiya, investisiya, turizm potensialı,

Giriş

Azərbaycanın cənub hissəsi həm iqtisadi, həm də topoqrafik baxımdan strateji əhəmiyyətli olan Lənkəran-Astara iqtisadi rayonuna vətəndir. Bölgənin kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində inkişaf potensialı onun zəngin təbii ehtiyatları, münbit ərazisi və ideal iqlimi ilə artır. Eyni zamanda, bölgənin tarixi və mədəni irsi onun turizm sənayesinin böyüməsinə imkan verir.

Bu iqtisadi rayon, o cümlədən iqtisadi cəhətdən səmərəli çay istehsalı üçün əsas mərkəzlərdən biridir. Yerli əhalini işlə təmin etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı sənayesi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, Lənkəran-Astara bölgəsinin təbii gözəllikləri, tarixi yerləri, mədəni irsi onu turistlər üçün perspektivli məkana çevirir.

Bu potensialı tam reallaşdırmaq üçün uyğun yanaşmalar və inkişaf yolları müəyyən edilməlidir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun davamlı artımını təmin etmək üçün kənd təsərrüfatının müasirləşdirilməsi, turizm infrastrukturunun inkişafı, sənaye istehsalının şaxələndirilməsi, nəqliyyat və logistika sistemlərinin gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı prioritet istiqamətlərdir.

1. Kənd Təsərrüfatı

Zəngin kənd təsərrüfatı ehtiyatlarına malik və əlverişli iqlim şəraitinə malik Lənkəran-Astara iqtisadi zonası Azərbaycanın cənub hissəsində yerləşir. Meyvə, tərəvəz, çay və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı bu sahədə əsas fəaliyyətdir. Kənd təsərrüfatının inkişafını təmin etmək üçün bir sıra strateji istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq müasir texnologiyaların tətbiqi ilə artırılır. Bu tendensiya yüksək məhsuldar sortları, qabaqcıl becərmə texnikasını və geniş suvarma infrastrukturunun quraşdırılmasını əhatə edir. Geni dəyişdirilmiş bitki sortlarının əkilməsinin məqsədi məhsulun keyfiyyətini və xəstəliklərə davamlılığını artırmaqdır. Lənkəran-Astara bölgəsində geniş çeşiddə

meyvə-tərəvəz yetişdirmək üçün əlverişli şərait var. Müxtəlif məhsulların istehsalının təşviqi bazara uyğunlaşmanı asanlaşdırır. Bu sahədə çay istehsalı mühüm rol oynayır. Çay plantasiyalarının genişləndirilməsi ilə yüksək keyfiyyətli çay istehsalı və ixracı yüksələcək. Aqroekologiyanın inkişafı və ekosistemlərin qorunması ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalına yönəlmiş metodlardan istifadə etməklə təmin edilir. Kənd təsərrüfatı sahəsində peşə təhsili proqramlarının genişləndirilməsi və gənclərin bu sənayedə karyera qurmağa həvəsləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə yerli əhalinin ixtisas və məşğulluq üçün daha çox seçimləri olacaq.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatının inkişafı yerli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, məhsul çeşidinin artırılması, tərəfdaşlıq əlaqələrinin formalaşması, ixrac potensialının artırılması, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin görülməsi, kadr hazırlığının təmin edilməsi ilə Lənkəran-Astara bölgəsinin kənd təsərrüfatı davamlı inkişaf edəcək. Bu təlimatlara əməl etməklə yerli icmaların həyat keyfiyyəti yüksələcək və regionun sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşacaq.

2. Turizm

Azərbaycanın cənub bölgəsi zəngin təbii sərvətləri, heyratəmiz mənzərəsi və özünəməxsus mədəni irsi ilə seçilən Lənkəran-Astara iqtisadi zonasının vətənidir. Bu sahə turizm potensialını artırmaq üçün bir sıra yollarla inkişaf etməyi planlaşdırır. Lənkəran-Astara bölgəsində bir neçə biotexnoloji ehtiyatlar mövcuddur. Təbiətsevərlər indi ekoturizm marşrutlarının inkişafı sayəsində yerli flora və vəhşi təbiəti öyrənə bilirlər. Təbiət turları, çay gəzintiləri və dağ gəzintiləri bu istiqamətdə aparıla bilər.

Ekoturizmin bir hissəsi olaraq istehlakçılara yaxınlıqdakı fermerlər tərəfindən istehsal olunan ekoloji təmiz məhsulların təşviqi təklif oluna bilər. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları da yeni bazarlara çıxıb bilirlər. Ziyarətçilər Lənkəran-Astara bölgəsindəki tarixi abidələri maraqlandıra bilər. Ziyarətçilər Astaradakı köhnə məscidlərdən, Lənkəran qalasından və digər mədəni irs obyektlərindən ərazinin zəngin tarixi ilə tanış ola bilirlər.

Regional adət və mədəniyyətə hörmət etmək üçün mədəniyyət festivalları keçirmək. Turistləri cəlb etmək üçün əsas amil yerli sənətkarlıq, rəqs və musiqinin nümayişi olacaqdır. Dağlarda velosiped, gəzinti və digər aktiv turizm növləri üçün yolların yaradılması. Bundan əlavə, bu, yaxınlıqdakı idman obyektlərinin böyüməsini təşviq edəcəkdir. Yol infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, avtobus və digər nəqliyyat marşrutlarının uzadılması turistlərin rahatlığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoturizm, mədəni turizm, sağlamlıq turizmi, kənd turizmi və ixtisaslaşmış turizm sahələrində inkişaf yolları Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun turizm potensialını artırmağa bilər. Bölgənin turizm mərkəzi kimi statusu və sosial-iqtisadi yüksəlişi infrastrukturun qurulması, müasir xidmətlərin göstərilməsi və yerli əhalinin fəal iştirakı ilə mümkün olacaq.

3. Sənaye

Azərbaycanın cənub hissəsində yerləşən Lənkəran-Astara iqtisadi zonası zəngin təbii sərvətlərə və strateji mövqeyə malikdir ki, bu da onu sənayenin inkişafı üçün son dərəcə perspektivli edir. Bir çox sənaye sahələrinin inkişafı bu regionun bir neçə mühüm istiqamətə diqqət yetirməsi ilə dəstəklənir. Ərazi kənd təsərrüfatı istehsalına əhəmiyyətli töhfə verdiyi üçün meyvə-tərəvəz və çay emalı ilə məşğul olan müəssisələr qurmaq lazımdır. Yerli istehsalçılar müasir texnologiyalar tətbiq edildikdə daha rəqabətli və məhsuldar olurlar. İş yerlərinin yaradılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin əsas komponenti kənd təsərrüfatı məhsullarının emalıdır.

Yerli iqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmağa və sənaye istehsalının şaxələndirilməsinə çalışır. Tikinti materialları, mebel və tekstil kimi sənaye sahələrində kiçik və orta biznesin inkişafı yerli istehsalı artırmağa və işsizlik probleminin həllinə kömək edə bilər. Ətraf mühitin mühafizəsini yaxşılaşdırmaq və regionun enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bərpa olunan enerji

mənbələrindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Günəş və külək enerjisi qurğularının quraşdırılması nəticəsində yerli mütəxəssislərin məşğulluğu da artacaq.

Nəqliyyat və logistika infrastrukturunun böyüməsi ilə sənaye mallarının bazara çatdırılması daha sadə və səmərəli olacaq. Yeni avtomobil yollarının və dəmir yolu xətlərinin tikintisi ilə yükdaşımanın səmərəliliyi artır. İstehsal olunan məhsulların xarici bazarlara ixracı üçün ixraca yardım proqramlarının yaradılması gəlir səviyyəsini yüksəldəcək və yerli istehsalçıların müəyyənləşdirilməsinə kömək edəcək. İxracın diversifikasiyası iqtisadiyyatı daha stabil edir. Sektor üzrə mütəxəssis işçilər hazırlamaq üçün yaxınlıqdakı təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıqdan istifadə etmək olar. Peşə təhsili proqramının genişləndirilməsi işçi qüvvəsinin bacarıqlarını artıracaq.

Lənkəran-Astara iqtisadi zonasının inkişafına müasir istehsal texnologiyalarından istifadə və kreativ sənaye layihələrinin həyata keçirilməsi mühüm təsir göstərir. Tədqiqat və inkişaf səylərinin dəstəklənməsi nəticəsində iqtisadiyyat yaxşılaşacaq və yeni iş yerləri yaranacaq.

Kənd təsərrüfatı, istehsalın şaxələndirilməsi, energetika, infrastrukturun müasirləşdirilməsi, ixrac potensialı, peşə təhsili, innovasiya sahələrində həyata keçiriləcək tədbirlər Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun sənaye cəhətdən inkişafına imkan yaradacaqdır. Bu göstərişlərə əməl etməklə yerli icmaların rifahı yüksələcək və regionun iqtisadiyyatı güclənəcək. Lənkəran-Astara bölgəsinin strateji əhəmiyyətini artırmaqla sənayenin inkişafı Azərbaycanın ümumi iqtisadi artımını dəstəkləyəcək.

Nəticə

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun inkişaf yolları ərazinin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Yerli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və enerji sektoru kimi sahələrin inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan yaradır. İnfrastrukturun modernləşdirilməsi və müasir texnologiyaların istifadəsi artan istehsalı və bazara uyğunlaşmanı təmin edir.

İxrac potensialının artması iqtisadiyyatın sabitliyini və yerli istehsalçıların qlobal bazarlarda tanınmasını artırır. Gənc nəslin bu sahələr üzrə ixtisaslaşmasına zəmanət verməklə, peşə təhsili və kadr hazırlığı əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır. Ekoturizm və mədəni turizm imkanları artır ki, bu da ərazinin təbii və mədəni sərvətlərini daha geniş auditoriyaya tanıtmğa kömək edir.

Ümumiyyətlə, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun inkişafı Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına fayda verəcək, yerli icmaların rifahını yüksəldəcək və regional tarazlığı qoruyacaq. Bu istiqamətlərdə həyata keçiriləcək tədbirlər regionun strateji potensialına nail olmaqla yanaşı, Azərbaycanın dayanıqlı yüksəlişinin cənub hissəsini təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). "Regionların İqtisadi İllik Statistikası." Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
2. Məmmədov, A. (2019). "Kənd Təsərrüfatının İnkişafında Yeni İstiqamətlər." Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası, 1(2), 45-58.
3. Aliyev, T. (2020). "Turizmin İnkişafında Regionların Rolu." İqtisadi Araşdırmalar, 3(1), 67-78.
4. Hüseynov, R. (2018). "Sənaye İnkişafı və İqtisadiyyat." Qafqaz Journal of Economics, 5(3), 12-25.
5. Quliyev, E. (2021). "Ekoturizm: Təbii Resursların İstifadəsi." Təbiət və İqtisadiyyat, 4(2), 33-40.
6. Əliyeva, N. (2020). "Müasir Kənd Təsərrüfatı: İstehsal və İxrac." Kənd Təsərrüfatı Araşdırmaları, 2(4), 50-62.
7. Şirinova, Z. (2019). "Davamlı İnkişaf: Teoriyadan Praktikaya." İqtisadiyyat və İnkişaf, 6(1), 1-15.
8. Mustafayeva, A. (2022). "İnnovasiyaların Sənaye İnkişafındakı Rolu." Beynəlxalq İqtisadi Araşdırmalar, 3(5), 78-89.
9. <https://files.preslib.az/projects/regions/r4/c7.pdf>

SUMMARY

The southern region of Azerbaijan hosts the Lankaran-Astara economic region, which is particularly important due to its strategic geographical position. Rich natural resources, fertile land and diverse cultures are the factors that make this area popular. There are several priority ways for the development of the region. Fruit and vegetable growing is a well-known field of Lankaran-Astara economic region. Growing a wide variety of high-quality products here increases the agricultural potential of the area. In addition, the economy of the region is largely dependent on tea farming. Modernization of agriculture, application of modern technologies, expansion of irrigation system and increase in production can accelerate the development of this region. The region's historical and cultural heritage, along with its stunning nature, increases its tourism potential. There are chances to boost the local economy through ecotourism, agrotourism and cultural tourism sectors. The construction of hotels, entertainment facilities and other tourism infrastructure is very important to attract tourists. An important component of the development of the By promoting the production of local goods, small and medium-sized businesses can strengthen the local economy. Thanks to the creation of industrial parks, attracting investments, and applying advanced technologies, this industry is developing faster.

Key words: agritourism, strategic , modernization, investment, tourism potential

ALBAN KİLSƏLƏRİ: AZƏRBAYCANIN QƏDİM XRİSTİAN İRSİ VƏ TURİZM POTENSİALI

Riad SƏFƏRLİ

safarli.riad@atmu.edu.az

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Minaxanım ƏSƏDOVA

Xülasə

Azərbaycanın zəngin mədəni-tarixi irsi içərisində Alban kilsələri çox önəmli yerə malikdir. Qafqaz Albaniyasına aid olan bu xristian memarlıq abidələri erkən orta əsrlərdən başlayaraq bölgənin dini və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qax, Balakən, Şəki, Laçın, Kəlbəcər, Qəbələ və digər ərazilərdə yerləşən bu xristian məbədləri tarixi abidə olmaqla yanaşı, turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Alban kilsələri Azərbaycanın multikultural və tolerant mühitini əks etdirərək müxtəlif dövrlərdə dini icmaların mərkəzi olmuşdur. Günümüzdə, bu tarixi abidələr dövlət nəzarəti altında qorunub saxlanılır. Qədim Qafqaz Albaniyasına xristian memarlıq abidələrinin bərpası və turizm marşrutlarına daxil edilməsi Azərbaycanın mədəni irsinin dünyaya tanıtılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalədə, Alban xristian memarlıq abidələrinin dini və mədəni rolu ilə yanaşı turizm sektoruna verdiyi töhfələr araşdırılıb.

Açar sözlər. *Xristianlıq, kilsələr, turizm, Azərbaycan, Qafqaz Albaniyası.*

Əsas hissə

Azərbaycanda mövcud olan multikultural və tolerant ənənələr gözəndən qaçılmazdır. Burada olan mədəni irs tək Azərbaycanın deyil, bütün bəşər mədəniyyətinin bir parçasıdır. Buna görə də, ölkəmizdə ta qədim dövrlərdən günümüze gəlib çatmış bütün tarixi, dini və mədəni abidələrin qorunub-saxlanması həm ölkəmiz üçün, həm də bütün beynəlxalq aləm üçün çox əhəmiyyətlidir. [1]

Başqa bir ölkəni ziyarət edən zaman hər bir ziyarətçi həmin ölkənin yaşayış tərzinə, tarixinə, dini inancını əks etdirən mədəniyyət nümunələri ilə maraqlanır. Bu o deməkdir ki, ölkədəki mədəni irsin və dini obyektlərin dünyaya tanıtılmasında turizm əsas vasitə rolunu oynayır. Nəticə olaraq, dini abidələri ölkəyə turist axınına yaradan faktorlardan biri kimi qəbul etmək olar. [4]

Azərbaycan müstəqil dövlət olduqdan sonrakı illərdə də tolerantlıq ənənələrini davam etdirərək ölkəmizdə olan bütün milli azlıqların yaxşı yaşamasını və inkişafını göz ardı etməmişdir. Günümüzdə ölkəmizin ərazisində Qəbələ və Oğuz rayonlarında Albaniya dövründə yaşamış utillərin xələfləri olan udinlər yaşayır. Udinlər hələ də öz mədəniyyətlərini, dillərini, folklorunu və öz xristian dinini qoruyub saxlamışdır. XXI əsrin başlanğıcından dövlət tərəfindən udinlərə xüsusi diqqət yetirilir. 2003-cü ildə Alban-udi xristian icması yaradılmış, həmçinin Kiş kəndində və Nic kəndində yerləşən alban kilsələrində bərpa işləri aparılmışdır. [5]

Mədəniyyət Nazirliyinin 2020-dən bəri illərdir təşkil etdiyi “Xristian irsimizi tanıyaq” adlı layihəsi ölkəmizdə xristianlığa aid məbədlərə, kilsələrə və ibadətqahlara diqqət çəkərək qısa videoçarxlar və informasiyalar hazırlayır və cəmiyyətə ölkəmizdə olan xristian memarlıq abidələrini tanıdır. Layihənin ilk videoçarxı Şəkinin Kiş kəndində “Şərq kilsələrinin anası” adlandırılan Müqəddəs Yelisey kilsəsi haqqında olmuşdur. [15]

Xristianlığın indiki Azərbaycan ərazisində yaranmasını o dövrün həvariləri Tomas, Taddeus, Bartolomey və Matteu ilə əlaqələndirilir. Tarixi məlumatlar bizə hələ o dövrdə həvari Tomasın xristianlığı midiyaqlılar və farslar arasında təbliğ etdiyini göstərir. Qriqori Bar Ebreyin salnaməsi həvari Toması “ilk şərqli həvari” adlandırır. [7]

Alban kilsəsinin təməlinin apostolların vasitəçiliyi ilə qoyulması və onun Yerusəlim kilsəsi ilə

olan genetik oxşarlığı Musa Kalankatlının “Tarix” kitabında xüsusilə qeyd olunur. Musa Kalankatlı kilsələrin daim əlaqədə olmasını Faddeyin şagirdi olan Yeliseyə Albaniya patriarxı hüququ verildiyi zaman onun Cənubi Qafqazda ilk kilsənin bünövrəsini qoyması ilə əlaqələndirir. O dövrdə xristianlığın Albaniyada yayılması Ermənistan və İberiyada bu dinin yayılmasından daha erkən və uğurlu olmuşdur. Bunu alban tarixçisinin məqaləsində erməni katolikosu olan Avraamin albanlara yazdığı məktubda da görmək olar. [12]

Azərbaycanın memarlıq tarixində Qafqaz Albaniyası dövründə inşa edilən memarlıq abidələrinin xüsusi yeri var. 21-ci əsrdə artıq bu dövrə aid olan tikililər ölkəmizdə geniş araşdırılır. Xüsusəndə, Qafqaz Albaniyasında özünəməxsus bir yerə malik olan xristian abidələrində ilkin elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır və onların ayrı-ayrı hissələrində möhkəmləndirilmə işlərinin aparılması ilə əlaqəli xüsusi tapşırıqlar yerinə yetirilmişdir. [3]

Ümumiyyətlə, Qafqaz Albaniyası ərazisindəki xristian memarlıq abidələrinin mövcud olması və fəaliyyəti erkən orta əsrlərə aid yazılı mənbələr, xüsusilə də Alban tarixçiləri Musa Kalankatlı və Gəncəli Kirakos tərəfindən yazılmış əsərlərdə sübut olunur. Həmin mənbələrdə tarixin müxtəlif dövrlərində Alban dövlətinin idarəçiləri tərəfindən inşa etdirilmiş kilsələr və monastırlar haqqında məlumatlar qeyd olunur. Qədim Qafqaz Albaniyasında ziyarətgahların təməlinə kilsə və monastırların tikilməsi adi bir hal idi. Xristian memarlıq abidələrinin tikilməsinə dövlət dini kimi təsdiq edilməsindən sonra, yəni, IV-V əsrlərdə başlanmışdır. [8]

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdiyi andan etibarən dinlərarası münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, tarixən yaranmış tolerantlıq mühitinin, millətlərarası və dinlərarası dialoqun daha da inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Beləliklə, bu gün Azərbaycan mədəniyyətlərarası məkanın, konfessional diskursun və dinlərarası dialoqun mərkəzinə çevrilmişdir. [10]

“Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” proqramı çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu Nic kəndindəki Müqəddəs Məryəm kilsəsinin və onun ətraf hissələrinin bərpası və yenilənməsi ilə bağlı layihə həyata keçirmiş və həmin layihə COVID-19 pandemiyasına baxmayaraq noyabr ayına qədər artıq başa çatdırılmışdı. SSRİ dövründə kilsədən anbar kimi istifadə edilirdi və bu da onu baxımsız vəziyyətə salırdı. Divarlar dağılır, damında bitki örtüyü inkişaf edirdi və bu da kilsənin günbəzinə zərər vururdu. Bərpa edilən kilsədə alov və aypara simvolları qədimdə Alban xalqlarının aya və atəşə ibadət etməsinə diqqəti çəkir. Kilsə təmir işlərindən sonra Alban-udi xristian icmasına verilmişdir. [10]

2022-ci noyabrın 16-sı İspaniyanın paytaxtı Madrid şəhərində Azərbaycanın turizm imkanları haqqında təqdimat keçirilmişdir və burada Azərbaycanda turizm sahəsinin pandemiya illərindən sonra bərpasının sürətləndiyi və 2022-ci ilin əvvəlində ötən ilə nəzərən bu sektorun 50% bərpa olunduğu qeyd olunmuşdur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Alban-xristian və Qafqaz-alban mədəniyyətinə məxsus olan kilsələrin dağıldığı və onların bərpası istiqamətində genişmiqyaslı işlərin aparıldığı müzakirə edilmişdir. [13]

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında olan turizm potensialı bu sahənin inkişafını daha da artırma bilər. Burada qədim alban məbədləri və xristian monastırları və digər bu kimi tarixi memarlıq abidələri bu iqtisadi coğrafi rayonlarda turizmin inkişafına zəmin yaradır. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə işğaldan azad olunan ərazilərdə turizm inkişaf strategiyası hazırlanıb. Turizm məhsullarının hazırlanması ilə paralel olaraq turizm infrastrukturuları da qurulur. [14]

Kəlbəcər, Xocavənd, Zəngilan, Qubadlı kimi rayonlarla yanaşı Ağdərə rayonunun Vəngli kəndinin də turizm potensialı olduqca yüksəkdir. Burada yerləşən Gəncəsər monastırının zəngin tarixi mədəni turizmə maraq göstərən turistlərdə böyük maraq yarada bilər. Təəssüflər olsun ki, erməni işğalında olan zaman abidə vandalizmə məruz qalmışdır. Belə ki, monastırın divar yazıları korlanıb, Albaniya dövrünə aid ornament və simvollar silinib və ya formaları dəyişdirilərək bərbad vəziyyətə qoyulub. Lakin, işğaldan azad olunduqdan sonra bu və bu kimi digər abidələrə qarşı diqqət artırılıb. Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə “Qarabağ – mədəniyyətimizin beşiyi” adlı layihə həyata keçirilmiş və bu vandallıqların yerli və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. [14]

Azərbaycandakı tarixi xristianlıq memarlıq abidələrinin lazımi formada istifadə edilməsi

buraya bir çox turistin cəlb edilməsini təmin edə bilər. “Daşınmaz tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı”-nın 2.2.6-cı maddəsində “Tarix və mədəniyyət qoruqlarında və turizm məqsədləri üçün istifadə edilən daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrində turizm infrastrukturunun yaradılması və inkişafı” məsələsi qeyd olunmuşdur. [2]

Azərbaycan Turizm Bürosunun “Qafqaz Albaniyası turizm marşrutu” layihəsi Alban kilsələrinin tanıtılmasında böyük rol oynaya biləcək bir proyektir. Bu layihədə Bakı-Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax və Qarabağı əhatə edən üç əsas dəhliz ayrılır. Bu turizm marşrutunda ölkədə olan kilsələr, məbədlər, onların tarixi və s. informasiyalar turistlərə çatdırılacaq. [11]

2015-ci ilin oktyabr ayında Vatikanda təşkil olunan konfransda Alban Həvari Kilsəsi konfransın əsas mövzusu olmuşdur. Bu konfransda Alban-Udi xristian icmasının sədri olan Robert Mobili kilsə haqqında ətraflı məlumat çatdırmışdır. 2016-cı ilin 2 oktyabrında Azərbaycana gələn Papa Fransisk Robert Mobili ilə yenidən görüşmüş və Alban-Udi kilsəsinin bərpası ilə bağlı yardımların ediləcəyinə dair söhbətlər aparmışdı. [6]

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) 2010 – 2017-ci illərdə baş katibi olmuş Taleb Rifai dayanıqlı turizmin inkişafında dini turizmin rolunun çox mühüm olduğunu bildirmişdi. Dini turizmin beynəlxalq turizmde üç əsas faydası təsbit edilmişdir:

1. Dini turizm bəşəriyyətin ümumi irsi haqqında məlumatlandırır və resursların qorunmasını təmin edir
2. Yerli turizmin inkişafına kömək edir
3. Dünyagörüşünün artmasında böyük rol oynayır. [9]

ƏDƏBİYYAT

1. “Alban mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin bir parçasıdır”, “Paralel”, 2018, 1 iyun, №97, s.10
2. “Azərbaycanda Qafqaz Albaniyası dövrü memarlıq abidələrinin turizmin inkişafında rolu”, Ülviyyə Səfərova, Mədəniyyət.AZ, №2, Bakı – 2019, səh. 90-93
3. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş alban memarlığına aid olan abidələrdə elmi-tədqiqat işlərinin sürətləndirilməsi layihəsi”, Telman Kərimli, Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəni irsi insan hüquqları kontekstində - Beynəlxalq konfransın tezislər toplusu, Bakı – 2014, səh. 164-165
4. “Dini abidələr turizmin inkişafına təsir göstərir”, “Mədəniyyət”, 2011, 17 avqust, s. 6
5. “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi”, Bakı – 2019, Şərq-Qərb nəşriyyatı, s. 20
6. N.Afandiyev, “Geçmişdən günümüze Azərbaycan Alban Udi halkının hristiyanlık serüveni”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 sayı, Haziran – 2019, s.213
7. “On Christianity in medieval Azerbaijan”, Sara Kasumova, The Caucasus & Globalization – volume 4 issue 3-4 , 2010, p. 154-160
8. “Shrines of Caucasian Albania in Karabakh”, Naziya Mammadova, İRS History, №56, Winter 2023, page 51
9. “The Importance of Religious Tourism and Pilgrimage: reflecting on definitions, motives and data”, Dr. Kevin A. Griffin and Dr. Razaq Raj, International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage – volume 5 issue 3 , 2017
10. “Udins and Albanian church in multicultural environment of Azerbaijan”, Mobili Robert, Ethnocultural Heritage of Caucasian Albania (collection of articles), No. 2, Baku – 2021, page 171,176

11. <https://kaspi.az/az/alban-medeniyyeti-turizm-marsrutu-kimi>
12. <https://sesqazeti.az/news/mia/309034.html>
13. <https://tourism.gov.az/news/madridde-azerbaycanin-turizm-imkanlarinin-teqdimatina-hesr-olunmush-tedbir-kechirilib>
14. <https://www.xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/156807-turk-alban-kilsesinin-bas-mebedi>
15. <https://www.medeniyyet.az/page/news/54853/.html?lang=az>

SUMMARY

Albanian churches have a very important place among the rich cultural and historical heritage of Azerbaijan. These Christian architectural monuments belonging to Caucasian Albania have played an important role in the religious and cultural life of the region since the early Middle Ages. These Christian temples located in Gakh, Balakan, Sheki, Lachin, Kalbajar, Gabala and other areas, along with being historical monuments, have great potential for the development of Tourism. Albanian churches have been the center of religious communities at various times, reflecting the multicultural and tolerant environment of Azerbaijan. Nowadays, these historical monuments are preserved under state control. The restoration of Christian architectural monuments in ancient Caucasian Albania and their inclusion in tourist destinations is of great importance in terms of introducing the cultural heritage of Azerbaijan to the world. This article examines the religious and cultural role of Albanian Christian architectural monuments, as well as their contribution to the tourism sector.

Key words. Christianity, churches, tourism, Azerbaijan, Caucasian Albania.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA SƏRMAYƏLƏRİN BÖLGÜSÜ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Firuzə MƏMMƏDOVA
firuza.mammadova@adau.edu.az

Rahil MURADOV
rahil.muradov@adau.edu.az
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti Gəncə

Xülasə

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən vəsaitlərin böyük bir hissəsi istehsal sahələrinə xərclənib. Bu sərmayələr ölkənin sənaye potensialını artırmağa, daxili istehsalı gücləndirməyə və xarici asılılığı azaltmağa xidmət edir. Kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və digər istehsal sahələrinə qoyulan vəsaitlər yerli istehsalı artıraraq, yeni iş yerlərinin yaranmasına və məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, xidmət sahələrinə edilən sərmayələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən turizm, informasiya texnologiyaları və maliyyə sahələrindəki sərmayələr ölkənin iqtisadiyyatını müasirləşdirir və global bazarda daha güclü rəqabət aparma imkanını yaradır. Bununla yanaşı, yaşayış evlərinin tikintisinə qoyulan vəsaitlər şəhərsalma və insanların yaşam şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədini güdür. Bu istiqamətdəki sərmayələr sosial və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir.

Açar sözlər. *İstehsal sahələri, xidmət sektoru, şəhərsalma, iqtisadi inkişaf, sərmayə.*

İnvestisiyalar hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında böyük rol oynayır və iqtisadi artımın əsasını təşkil edir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün investisiyalar, iqtisadiyyatın güclənməsinə, yeni sahələrin yaranmasına və mövcud sektorlarda daha effektiv işlər görülməsinə imkan yaradır. Bu yatırımlar təkcə iqtisadi artımı dəstəkləmir, həm də yeni iş yerləri açır, texnoloji yenilikləri gətirir və infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına kömək edir. 2024-cü ildə Azərbaycana yönəldilən ümumi investisiyaların azalmağı, ölkənin qarşısında bəzi çətinliklər olduğunu göstərsə də, investisiyaların düzgün bölüşdürülməsi və daxili investisiyaların artması, gələcəkdə daha güclü və şaxələnmiş iqtisadiyyat qurulmasına şərait yaradacaq. Bu yazıda ümumi investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini və bu sahələrə edilən yatırımların gələcək inkişafı necə dəstəklədiyini araşdıracağıq.

2024-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş əsas kapitalla sərmayələr ümumilikdə 14,39 milyard manat təşkil edib, bu isə əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4,4 faiz azalma deməkdir. Bu azalma, ölkənin iqtisadi inkişafında baş verən bəzi dəyişiklikləri və yeni investisiya meyillərinin formalaşdığını göstərir. Belə bir vəziyyət, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeniliklərə və dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu göstərir. Həm neft və qaz sektoru, həm də qeyri-neft sektoru üzrə yatırımların azaldığı müşahidə olunur, amma bu, eyni zamanda, ölkənin iqtisadiyyatını daha da şaxələndirmək və qeyri-neft sahələrinə daha çox diqqət yetirmək istiqamətindəki addımların atıldığını göstərir (1).

Yatırımların bölüşdürülməsi və bu sahələrin prioritetlərə uyğun olaraq seçilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafına dair mühüm əlamətlər verir. Məsələn, istehsal, xidmət və yaşayış sahələrinə yönəldilən kapital daha çox diqqətə layiqdir. Bu, iqtisadiyyatın daha şaxələndirilməsinə və daha dayanıqlı bir inkişaf modelinin qurulmasına olan ehtiyacı vurğulayır. Eyni zamanda, daxili investisiyaların ümumi sərmayənin böyük bir hissəsini təşkil etməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox öz gücünə əsaslandığını göstərir. Yerli bizneslərin artan rolu, iqtisadiyyatın güclənməsində və uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsində vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən sərmayələrdə sektoral bölgədə mühüm dəyişikliklər baş verir. Neft və qaz sektoruna olan sərmayələr 9,1 faiz azalıb, qeyri-neft sektoru üçün isə ayrılan vəsaitlər 2,0 faiz azalıb. Bu, ölkənin hələ də neft və qazdan asılı olduğunu göstərir, amma qeyri-neft sektorunun inkişafına daha çox diqqət yetirilməsinin vacibliyini də vurğulayır. Neft sektorundakı azalma, dünya enerji bazarındakı dəyişikliklərə bağlıdır, çünki bu sektor global qiymət

dalğalanmalarından asılıdır. Buna baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun inkişafı, Azərbaycanın iqtisadiyyatını şaxələndirmək və dünya bazarında daha güclü və müstəqil mövqe tutmaq üçün mühüm addım atır. Bu, ölkənin uzunmüddətli iqtisadi sabitliyinin və dayanıqlığının təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Investisiyaların istifadəsi üzrə məlumatlar da diqqət çəkir. 2024-cü ilin ilk on ayında 7,308,6 milyon manat (ümumi investisiyaların 50,8 faizi) istehsal sahələrinə yönəldilmişdir. Bu, Azərbaycanın sənaye və istehsal potensialını gücləndirməyə, daha çox daxili istehsal yaratmağa və iqtisadi asılılığı azaltmağa yönəlmiş böyük bir addımdır. Kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və digər istehsal sahələrinə yatırılan kapital, ölkənin xarici tələblərdən asılılığını azaltmağa kömək edəcəkdir. İstehsal sahələrinə sərf olunan bu investisiyalar, həmçinin yeni iş yerlərinin yaranmasına və daha yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalına imkan verir. Bu isə iqtisadiyyatın dayanıqlı böyüməsini dəstəkləyir (2).

Xidmət sahələrinə yönəldilən investisiyalar da əhəmiyyətli bir tendensiyanı göstərir. 5,162,4 milyon manat (35,9 faiz) xidmət sahələrinə sərf olunmuşdur. Xüsusilə turizm, informasiya texnologiyaları və maliyyə xidmətləri sahələrinə edilən yatırımlar, Azərbaycanın iqtisadi strukturunu müasirləşdirir və ölkənin qlobal bazarlarda daha rəqabətli olmasına imkan yaradır. Bu sahələrə yatırımlar həmçinin, Azərbaycanın xidmət sektorunun inkişafını sürətləndirir və xarici müştərilərə daha yüksək dəyərli xidmətlər təklif etmə imkanlarını artırır.

Bununla yanaşı, digər mühüm sahə isə yaşayış evlərinə edilən investisiyalardır. 1,920,1 milyon manat (13,3 faiz) məbləğində vəsait yaşayış evlərinin tikintisinə yönəldilmişdir. Bu, şəhərsalma və əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə atılan vacib bir addımdır. Azərbaycanın urbanizasiya prosesində müşahidə olunan artım, şəhər yerlərində əhalinin sayının artması və infrastrukturun genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, belə investisiyalar ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir (3).

2024-cü ildəki investisiya məlumatları, daxili investisiyaların çox böyük bir paya sahib olduğunu göstərir. Ümumi investisiyaların 11,943,1 milyon manatı, yəni 83,0 faizi daxili mənbələrdən gəlir. Bu, Azərbaycanın daha çox öz gücünə inanaraq inkişaf etdiyini və yerli sahibkarların iqtisadiyyata olan inamının artdığını göstərir. Yerli investisiyaların artması, ölkənin iqtisadi müstəqilliyini daha da gücləndirir və sabitliyini təmin edir. Bununla yanaşı, daxili bazarların güclənməsi, Azərbaycanın gələcəkdə daha müstəqil və dayanıqlı iqtisadiyyat qurmasına kömək edəcəkdir.

Bundan əlavə, 2024-cü ildə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların böyük bir hissəsi — 10,409,9 milyon manat (72,3 faiz) — tikinti və quraşdırma işlərinə sərf olunmuşdur. Bu, Azərbaycanın infrastrukturunun inkişafına və fiziki mühitin təkmilləşdirilməsinə verilən önəmin göstəricisidir. Yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkələri, yaşayış və iş sahələrinin genişlənməsi, Azərbaycanın ümumi iqtisadi potensialını artırır və daha geniş bazarlara çıxış imkanı yaradır (4).

Ümumilikdə, 2024-cü ilin investisiya məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişiklikləri və qarşıya qoyulan hədəfləri göstərir. Həm neft, həm də qeyri-neft sektoru üzrə yatırımların azalması, ölkənin iqtisadiyyatını daha şaxələndirmək və davamlı inkişaf modelinə keçmək məqsədilə atılan addımları göstərir. Daxili investisiyaların yüksək payı yerli bizneslərin və iqtisadiyyatın inkişafına olan inamı əks etdirir. Bu dəyişikliklər, Azərbaycanı daha güclü, müstəqil və dayanıqlı bir iqtisadiyyata doğru aparacaq mühüm addımlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). "İnvestisiya fəaliyyətinin statistikasına dair məlumatlar."
2. M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı, 2011. Səh.83
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2024). "Azərbaycan iqtisadiyyatında sərmayə yatırımlarının inkişafı."
4. Tofiq H. Azərbaycanda investisiyalar: gəlirlərç investisiyalarç sanayələşdirmə. Bakı «Eİm» - 2009. Səh.187

SUMMARY

A large portion of the funds directed towards the Azerbaijani economy has been spent on production sectors. These investments aim to enhance the country's industrial potential, strengthen domestic production, and reduce dependence on foreign sources. Funds allocated to agriculture, processing industries, and other production sectors increase local production, create new job opportunities, and improve product quality. At the same time, investments in service sectors are also of significant importance. Investments in tourism, information technologies, and financial services modernize the country's economy and provide greater competitiveness in global markets. Additionally, investments in housing construction aim to improve urban planning and the living conditions of people. These investments support both social and economic development.

Keywords: *Production sectors, service sector, urban planning, economic development, investment.*

AZƏRBAYCAN VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ DAVAMLI MALİYYƏ ÜÇÜN TƏNZİMLƏYİCİ MÜHİTİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Brilyant MƏMMƏDZADƏ

brilyantmemmedzade977@gmail.com

Türkan HƏSƏNOVA

Xülasə

Müasir iqtisadi inkişaf mühitində davamlı maliyyələşmə global səviyyədə strateji əhəmiyyət kəsb edir və xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlar üçün mühüm bir çağırışdır. İqlim dəyişikliyi, ətraf mühit problemləri və sosial məsuliyyət kimi amillərin iqtisadi qərar qəbul etmə prosesinə təsiri getdikcə artır. Nəticədə, həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan bazarlar dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun siyasət və strategiyalar formalaşdırmağa başlayırlar.

İnkişaf etmiş ölkələrdə davamlı maliyyələşməyə dair daha güclü tənzimləyici çərçivələr və müxtəlif yaşıl maliyyə alətləri tətbiq edildiyi halda, Azərbaycan və digər oxşar iqtisadiyyata malik ölkələr bu sahədə yeni addımlar atır. Davamlı maliyyənin inkişafı üçün uyğun tənzimləyici mühitin yaradılması, investisiya axınlarının təşviq edilməsi və beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq vacibdir.

Bu məqalədə Azərbaycan və digər ölkələrdə davamlı maliyyələşmənin qarşılaşdığı əsas çətinliklər və bu sahədə mövcud perspektivlər ətraflı şəkildə təhlil ediləcəkdir.

Açar sözlər: *Davamlı maliyyələşmə, yaşıl maliyyə, ESG standartları, tənzimləyici çərçivə, investisiya, iqlim dəyişikliyi, Azərbaycan, beynəlxalq təcrübə.*

Giriş

Müasir global iqtisadiyyatda davamlı maliyyələşmə təkcə ekoloji və sosial aspektləri deyil, həm də iqtisadi dayanıqlılığını əhatə edən mühüm bir istiqamətə çevrilmişdir. Davamlı inkişaf prinsiplərinin maliyyə sisteminə integrasiyası həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə prioritet məsələlərdən biridir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlar, o cümlədən Azərbaycan, davamlı maliyyə modelinin tətbiqində unikal çətinliklərlə yanaşı, yeni imkanlarla da qarşılaşırlar [1].

Son illərdə davamlı maliyyələşmə global maliyyə sistemində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), Paris İqlim Sazişi və Avropa Yaşıl Sazişi kimi beynəlxalq təşəbbüslər davamlı maliyyənin inkişafını təşviq edən əsas çərçivələrdəndir [2].

Beynəlxalq təcrübədə davamlı maliyyə sahəsində müxtəlif tənzimləyici mexanizmlər tətbiq edilir. Məsələn, Avropa İttifaqında Davamlı Maliyyə Taksonomiyası, ABŞ-da ESG (Ekoloji, Sosial və Korporativ İdarəetmə) standartları və Çində Yaşıl Maliyyə Sistemi bu sahədə aparıcı nümunələrdəndir. Bu tənzimləyici çərçivələr davamlı investisiyaları stimullaşdırmaq və maliyyə sektorunda ekoloji və sosial məsuliyyəti artırmaq məqsədini güdür [3].

Azərbaycanın Davamlı Maliyyə Sistemi və Tənzimləyici Çərçivə

Azərbaycanın maliyyə bazarlarında davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi hələ ilkin mərhələdə olsa da, bu sahədə müəyyən addımlar atılmışdır. Ölkədə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dəstək vermək məqsədilə bir sıra qanunvericilik və tənzimləyici islahatlar həyata keçirilir [4].

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi kimi qurumlar davamlı maliyyənin inkişafı istiqamətində müxtəlif təşəbbüslər irəli sürürlər. Xüsusilə alternativ enerji sektoruna investisiyaların təşviqi, ekoloji və sosial risklərin maliyyə sistemində nəzərə alınması və davamlı investisiya alətlərinin inkişafı diqqət mərkəzindədir [5].

Bununla yanaşı, Azərbaycan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC), Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində yaşıl maliyyə təşəbbüslərini dəstəkləyir. Lakin

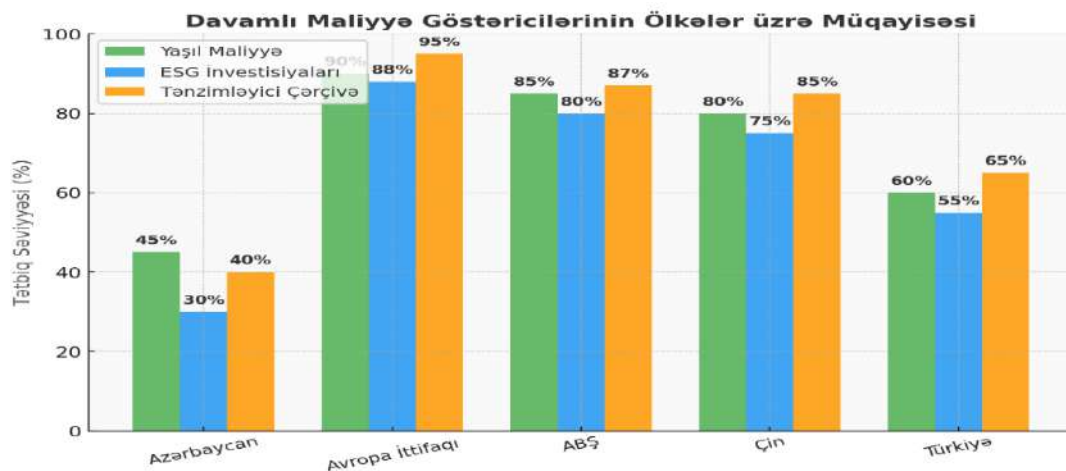
mövcud tənzimləyici çərçivənin daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır [6].

Azərbaycan və Beynəlxalq Təcrübə: Müqayisəli Təhlil

Davamlı maliyyə sistemi qlobal iqtisadiyyatın əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə davamlı maliyyənin inkişafı üçün kompleks tənzimləyici baza, yaşıl maliyyə alətləri və investisiya təşviqləri tətbiq edilir. Məsələn, Avropa İttifaqında yaşıl taksonomiya çərçivəsində maliyyə institutları ekoloji davamlı investisiyalara yönləndirilir, ESG (Ekoloji, Sosial və İdarəetmə) prinsipləri isə şirkətlərin fəaliyyətində əsas göstəricilərdən biri hesab olunur. ABŞ-da isə davamlı maliyyəyə dair tənzimləyici çərçivələr əsasən investorların ESG hesabatlılığına yönəlmişdir. Çin davamlı maliyyənin inkişafını dövlət dəstəyi və genişmiqyaslı yaşıl kredit proqramları vasitəsilə stimullaşdırır [7].

Azərbaycanın maliyyə bazarında davamlı maliyyəyə hələ ilkin inkişaf mərhələsində olsa da, bu sahədə müəyyən addımlar atılmışdır. Davamlı iqtisadi inkişafın təşviqi üçün hüquqi və institusional çərçivənin təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Ölkədə yaşıl maliyyə alətləri, xüsusilə yaşıl istiqrazlar və ekoloji layihələrə yönəlik kreditlər hələ geniş tətbiq olunmur. ESG prinsiplərinin tətbiqi isə məhdud xarakter daşıyır və şirkətlərin əksəriyyəti üçün hələ məcburi deyil. Bununla belə, Azərbaycanın alternativ enerji sektoruna investisiyaların təşviqi və qlobal yaşıl maliyyə bazarlarına inteqrasiya potensialı yüksəkdir. Ümumilikdə qeyd edilənləri davamlı maliyyə göstəricilərinin ölkələr üzrə müqayisəsi aşağıdakı Şəkil 1.2- də göstərilmişdir [8].

Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi Azərbaycan üçün əhəmiyyətli imkanlar yarada bilər. Davamlı maliyyə alətlərinin inkişaf etdirilməsi, investorlar üçün vergi güzəştləri və subsidiyaların tətbiqi, ESG hesabatlılığının gücləndirilməsi, dövlət və özəl sektorun yaşıl iqtisadiyyata yönləndirilməsi bu sahənin inkişafına töhfə verə bilər. Azərbaycan üçün yaşıl maliyyə mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğun qurulması və yerli bazarda tətbiqi ölkənin iqtisadi dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, qlobal investisiya mühitində rəqabət qabiliyyətini də yüksəldə bilər [9].

Şəkil 1.2. Davamlı maliyyə göstəricilərinin ölkələr üzrə müqayisəsi

Nəticə

Azərbaycan davamlı maliyyəyə inkişafı üçün yeni təşəbbüslər irəli sürsə də, bu sahədə normativ-hüquqi çərçivənin gücləndirilməsi və yaşıl maliyyə alətlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir. ESG investisiyalarının genişləndirilməsi, alternativ enerji sektoruna yönəlik investisiyaların təşviqi və beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq tənzimləyici bazanın gücləndirilməsi ölkənin davamlı maliyyə sisteminin inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Davamlı maliyyənin inkişafı üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, vergi güzəştləri və investorlar üçün maliyyə stimullarının tətbiqi, ESG hesabatlılığının artırılması və yaşıl maliyyə mexanizmlərinin formalaşdırılması vacibdir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması və yerli maliyyə bazarlarının qlobal tələblərə

uyğunlaşdırılması Azərbaycanın iqtisadi dayanıqlığını artırmağa və investisiya cəlbediciliyini gücləndirməyə kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Retrieved from <https://sdgs.un.org>
2. European Commission. (2020). *EU Taxonomy for Sustainable Finance*. Retrieved from <https://ec.europa.eu>
3. International Finance Corporation (IFC). (2021). *Sustainable Finance in Emerging Markets: Key Trends and Policy Recommendations*. Retrieved from <https://www.ifc.org>
4. Central Bank of Azerbaijan. (2022). *Azərbaycan Respublikasında Dayanıqlı Maliyyə Strategiyası*. Retrieved from <https://www.cbar.az>
5. World Bank. (2023). *Green Finance and Sustainable Development: Global Trends and Regional Perspectives*. Retrieved from <https://www.worldbank.org>
6. G20 Sustainable Finance Working Group. (2022). *G20 Sustainable Finance Roadmap*. Retrieved from <https://www.g20.org>
7. OECD. (2021). *ESG Investing and Sustainable Finance Policies: Best Practices and Challenges*. Retrieved from <https://www.oecd.org>
8. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *Azərbaycanın Yaşıl İqtisadiyyat Strategiyası*. Bakı: İqtisadiyyat Nazirliyi Nəşriyyatı.
9. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (2022). *Maliyyə Bazarlarının Dayanıqlı İnkişafı Üçün Strategiya*. Bakı: Mərkəzi Bank Nəşriyyatı.

SUMMARY

In the modern economic development environment, sustainable finance holds strategic importance on a global scale and poses a significant challenge, especially for emerging markets. The impact of climate change, environmental issues, and social responsibility on economic decision-making processes is increasing. Consequently, both developed and emerging markets are beginning to formulate policies and strategies aligned with sustainable development goals.

While developed countries have established stronger regulatory frameworks and implemented various green finance instruments, Azerbaijan and other economies with similar structures are taking new steps in this area. Creating a suitable regulatory environment, encouraging investment flows, and leveraging international experience are essential for the development of sustainable finance.

This paper will provide a comprehensive analysis of the key challenges faced by sustainable finance in Azerbaijan and other countries, as well as the existing opportunities in this field.

Keywords: Sustainable finance, green finance, ESG standards, regulatory framework, investment, climate change, Azerbaijan, international experience.

AZƏRBAYCANDA SÜNİ İNTELLEKT VƏ RƏQƏMSAL İNAM: KOS-LAR VƏ İSTEHLAKÇI İNAMI ÜÇÜN TƏSİRLƏRİ

Fehrüz CƏBRAYİLOV

fehruzjabrayilov@gmail.com

Orcid ID- 0009-0009-1959-5765

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu

Xülasə

Azərbaycanın kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində (KOS) süni intellektin (Sİ) artan tətbiqi alıcılarla şirkətlər arasındakı rəqəmsal inamı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Sİ bir sıra üstünlüklər təqdim edir, o cümlədən əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması, fərdiləşdirilmiş xidmətlərin göstərilməsi və daha optimal qərarların qəbul edilməsi. Bununla belə, məlumat məxfiliyi, alqoritmik qərəzlilik və nəzarətin azalması kimi məsələlər alıcıların etimadına təhlükə yaradır. Bu məqalədə Sİ-nin rəqəmsal etimada təsirini tədqiq edilir və xüsusilə şəffaflıq, Sİ-nin məsuliyyətli istifadəsi və qanunvericiliyə uyğunluq prinsiplərinə diqqət yetirilir. Daha sonra məqalədə KOS-ların Sİ-nin inamı pozmaq əvəzinə möhkəmləndirməsi üçün istifadə edə biləcəyi strategiyalar araşdırılır. Nəticə olaraq, Sİ-nin məsuliyyətli istifadəsi, adekvat nəzarət və alıcılar arasında maarifləndirmə Azərbaycanın yeni iqtisadiyyatında inamın formalaşması üçün əsas amillər kimi müəyyən edilir. Gələcək tədqiqatlarda Sİ-nin uzunmüddətli perspektivdə KOS-alıcı inam münasibətlərinə təsirini araşdıran empirik nümunələr mühüm elmi iş olacaqdır.

Açar sözlər: Süni intellekt, Rəqəmsal inam, KOS, İstehlakçı etimadı, Azərbaycan

Giriş

Süni intellektin (Sİ) kommersiya əməliyyatlarına inteqrasiyası qlobal miqyasda iqtisadi tranzaksiyaları dəyişdirir və Azərbaycan da bu prosedən kənarda qalmır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) üçün Sİ həm rəqəmsal inam yaratmaq baxımından bir imkan, həm də çağırışdır. Sİ əsaslı proseslər əməliyyatların səmərəliliyini artırmaq, müştəri təcrübəsini fərdiləşdirmək və qərar qəbul etməni optimallaşdırmaq kimi üstünlüklər təqdim etsə də, eyni zamanda məlumat təhlükəsizliyi, alqoritmik qərəzlilik və biznes əməliyyatlarında insan nəzarətinin azalması kimi narahatlıqları da gündəmə gətirir.

Azərbaycanın sürətlə inkişaf edən rəqəmsal iqtisadiyyatı fonunda KOS-lar Sİ texnologiyalarını elə bir strategiya ilə tətbiq etməlidirlər ki, bu texnologiya istehlakçıların etimadını zəiflətməsin, əksinə, onu gücləndirsin. Bu məqalədə Sİ-nin Azərbaycanda KOS-larla istehlakçılar arasındakı rəqəmsal etimada təsiri araşdırılır, əsas təsirlər vurğulanır və məsuliyyətli Sİ tətbiqi üçün ən yaxşı yanaşmalar müzakirə edilir.

Süni intellektin rəqəmsal inamın formalaşmasındakı rolu

Süni intellekt (Sİ) bizneslər və müştərilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni yenidən formalaşdıraraq rəqəmsal inamın qurulmasında mühüm rol oynayır. Onlayn tranzaksiyalarda inam şəffaflıq, ədalətlik, təhlükəsizlik və istehlakçıların Sİ əsaslı qərar qəbul etməyə münasibətindən asılıdır. Sİ ilə gücləndirilmiş müştəri xidmətləri alətləri, məsələn, çatbotlar və tövsiyə sistemləri, əməliyyatların səmərəliliyini artırırsa da, düzgün və düşünülmüş şəkildə tətbiq edilməzsə, istehlakçıların inamını zəiflədə bilər (Rahimov, 2022). Məsələn, Sİ əsaslı maliyyə qərar qəbul etmə alətləri kreditlərin təsdiqlənməsi və risklərin qiymətləndirilməsini sürətləndirə bilər, lakin alqoritmik şəffaflığının olmaması istehlakçılar üçün onların məlumatlarının necə emal edildiyi barədə qeyri-müəyyənlik yarada bilər (Putnam, Leonardi və Nanetti, 2020). Rəqabət qabiliyyətini qoruyaraq istehlakçı

etimadını gücləndirmək istəyən KOS-lar Sİ-nin şəffaflığını və izah edilə bilənliyini prioritet etməlidir.

Azərbaycanın genişlənən fintek və e-ticarət sektoru Sİ-nin rəqəmsal inama təsirinin ikiqat mahiyyətini nümayiş etdirir. Bir tərəfdən, fırıldaqçılığın aşkarlanması və avtomatlaşdırılmış maliyyə məsləhətləri üçün Sİ-dən istifadə edən fintek platformaları təhlükəsizliyi və etibarlılığı artırır. Digər tərəfdən, istehlakçıların Sİ əsaslı proseslər haqqında məlumatlılığının aşağı olması skeptisizmə səbəb ola bilər. Eyni zamanda, Sİ əsaslı e-ticarət fərdiləşdirməsi müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır, lakin Sİ əsaslı marketinqə həddindən artıq etibar edilməsi və bunun aydın şəkildə açıqlanmaması məlumat məxfiliyi və sui-istifadə ilə bağlı narahatlıqlar yarada bilər (Hasanov və Məmmədova, 2022). KOS-lar üçün istehlakçılara Sİ-nin təhlükəsizlik və müstəqilliklərini gücləndirdiyini, onları riskə atmadığını açıq şəkildə izah etmək rəqəmsal iqtisadiyyatda inamı qorumaq üçün əsas amillərdən biri olacaqdır.

Süni intellektin KOS-lar və istehlakçı inamı üçün təsirləri

Şəffaflıq və alqoritmik izah olunma

Süni intellekt əsaslı qərar qəbul etmənin şəffaflığı rəqəmsal inamın qurulması üçün mühüm amildir. KOS-lar müştəri qarşılıqlı əlaqələri, qiymət siyasəti və maliyyə qiymətləndirmələrində istifadə etdikləri Sİ modellərinin həm şəffaf, həm də hesabatlı olmasını təmin etməlidirlər. İstehlakçılar Sİ sistemlərinin qərarlara necə gəldiyini anlamadıqda, bu texnologiyayı manipulyativ və ya qərəzli hesab edə bilərlər (Quliyev və Hüseynov, 2021). Bu məsələ xüsusilə onlayn kreditləşdirmə və avtomatlaşdırılmış müştəri xidməti kimi sahələrdə aktualdır, çünki Sİ istehlakçıların maliyyə qərarlarına birbaşa təsir edə bilər. Aydın Sİ açıqlama siyasətlərinin müəyyən edilməsi və istifadəçilər üçün anlaşılan izahların təqdim edilməsi bu narahatlıqları aradan qaldıra və etimadı gücləndirə bilər.

Məlumat məxfiliyi və təhlükəsizlik problemləri

Sİ sistemləri geniş məlumat bazalarına əsaslanır ki, bu da məlumat məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi narahatlıqlar yaradır. İstehlakçılar rəqəmsal izlərinin fərqundə olduqca, bizneslərin onların şəxsi məlumatlarını məsuliyyətlə idarə etməsini gözləyirlər. KOS-lar məlumat sızıntıları, sui-istifadə və icazəsiz girişlərin qarşısını almaq üçün güclü məlumat mühafizəsi tədbirləri tətbiq etməlidirlər (Həsənov və Məmmədova, 2022). Azərbaycanda yeni formalaşan məlumat tənzimləmələrinə riayət etməklə yanaşı, beynəlxalq kibertəhlükəsizlik standartlarına əməl edilməsi də istehlakçı etimadının möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər. KOS-ların etik məlumat idarəçiliyinə sadıqlıq nümayiş etdirməsi onları rəqəbatlı bazarda fərqləndirən əsas amillərdən biri olacaqdır.

Sİ-də qərəz və ədalətlik

Alqoritmik qərəzlik istehlakçıların Sİ əsaslı bizneslərə etimadını sarsıdan əsas problemlərdən biridir. Sİ modelləri qərəzli məlumatlar üzərində öyrədildikdə, qiymət siyasəti, iş qəbul və maliyyə qərarlarında ayrı-seçkiliyi gücləndirə bilər (Kramer, 2021). Məsələn, Sİ əsaslı kredit platforması müəyyən demografik qruplara qarşı qeyri-bərabər yanaşarsa, bu, şirkət üçün reputasiya itkisinə və hüquqi problemlərə səbəb ola bilər. Bunun qarşısını almaq üçün KOS-lar Sİ modellərini mütəmadi olaraq audit etməli və onların ədalətli qərar verməsini təmin etməlidirlər. AI əsaslı proseslərin inklüzivliyi və bərabər rəftarı təmin etdiyindən əmin olmaq istehlakçılar arasında inamın artırılmasına kömək edəcəkdir.

Müştəri təcrübəsi və insan nəzarəti

Süni intellekt əsaslı avtomatlaşdırma əməliyyatların səmərəliliyini artırmaq və müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq potensialına malikdir. Lakin Sİ-yə həddindən artıq etibar edilməsi, mürəkkəb məsələlərdə insan müdaxiləsinə üstünlük verən istehlakçıları uzaqlaşdıra bilər (Məmmədli, 2023). Bankçılıq, səhiyyə və müştəri xidməti kimi sahələrdə Sİ insan operatorlarını tamamilə əvəz etmək əvəzinə, onları tamamlayıcı bir vasitə kimi çıxış etməlidir. KOS-lar istehlakçı inamını qorumaq üçün Sİ səmərəliliyi ilə insan nəzarəti arasında tarazlığı tapmalıdır. Hibrid yanaşma—yəni Sİ-nin

qərar qəbul etməyə kömək etdiyi, lakin insan müdaxiləsinə imkan verdiyi model—həm səmərəliliyi, həm də fərdiləşdirilmiş müştəri təcrübəsini təmin edərək optimal həll təklif edir.

Azərbaycan KOS-larında süni intellektin tətbiqi üçün ən yaxşı təcrübələr

Rəqəmsal etimadı gücləndirmək üçün KOS-lar aşağıdakı ən yaxşı təcrübələri qəbul etməlidirlər:

- **Etik Sİ çərçivələrinin inkişafı** – Sİ-nin inkişafı və tətbiqi üçün aydın etik prinsiplərin müəyyən edilməsi onun məsuliyyətli istifadəsini təşviq edir. Bu çərçivələr ədalətlik, şəffaflıq və istehlakçı hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirməlidir (Əliyev, 2023).

- **Normativ uyğunluğun gücləndirilməsi** – KOS-lar milli Sİ tənzimləmələri və beynəlxalq məlumat mühafizəsi standartları ilə bağlı məlumatlı olmalıdırlar. Sİ idarəetməsində ən yaxşı təcrübələrə uyğunlaşmaq hüquqi riskləri azaltmağa və istehlakçı inamını gücləndirməyə kömək edə bilər (Həsənov & Məmmədova, 2022).

- **Sİ izah olunmasını təkmilləşdirmək** – Sİ modellərinin necə işlədiyini və qərarları necə qəbul etdiyini izah edən aydın mexanizmlər təqdim etmək bizneslər və istehlakçılar arasındakı etimad boşluğunu aradan qaldıra bilər. Vizual idarə panelləri, Sİ auditi və interaktiv açıqlamalar kimi vasitələr şəffaflığı artırmaq üçün faydalıdır (Rəhimov, 2022).

- **İnsan nəzarətini təmin etmək** – Sİ insan qərar qəbul etməsini tamamilə əvəz edən deyil, onu gücləndirən bir vasitə olmalıdır. KOS-lar kritik Sİ əsaslı proseslərdə insan müdaxiləsinə imkan verən mexanizmləri tətbiq etməli və hesabatlıqla ədalətliyi qorumağa çalışmalıdırlar (Putnam, Leonardi & Nanetti, 2020).

- **İstehlakçıların Sİ-nin istifadəsi barədə maarifləndirilməsi** – İstehlakçıların Sİ texnologiyasını daha yaxşı başa düşməsinə təmin edən təhsil proqramları etimadı gücləndirə bilər. Sİ-nin üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini açıq şəkildə izah edən KOS-lar uzunmüddətli istehlakçı inamı və sadıqlığı formalaşdırmaqla bilər (Məmmədli, 2023).

Nəticə

Azərbaycanda KOS sektorunda süni intellektin genişlənməsi ilə rəqəmsal inamın qorunması biznes və istehlakçılar arasındakı iqtisadi münasibətlərin davamlı inkişafı üçün vacib olacaqdır. Sİ səmərəliliyi artırmaq, fərdiləşdirilmiş təcrübələr təqdim etmək və təhlükəsizliyi gücləndirmək kimi əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim etsə də, şəffaflıq, ədalətlik, məlumatların qorunması və insan nəzarəti kimi məsələlər diqqətlə idarə olunmalıdır.

Sİ-nin tətbiqini etik standartlar və normativ çərçivələrlə uyğunlaşdırmaqla, Azərbaycan KOS-ları Sİ-ni etimadı pozan bir amil kimi deyil, istehlakçı münasibətlərini gücləndirən bir vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Gələcək tədqiqatlar Sİ-nin uzunmüddətli perspektivdə KOS və istehlakçı etimadı arasındakı əlaqəyə təsirini daha dərinlən araşdırmaq üçün empirik nümunələrə fokuslanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, R. (2023). Government policies and economic trust: The post-pandemic recovery in Azerbaijan. *Journal of Economic Studies*, 45(2), 120-134.
2. Guliyev, A., & Huseynov, S. (2021). E-governance and institutional trust: A case study of Azerbaijan. *Economic Development Review*, 38(4), 89-102.
3. Hasanov, F., & Mammadova, L. (2022). Economic resilience and trust rebuilding after COVID-19: Lessons from Azerbaijan. *Central Asian Economic Journal*, 27(3), 56-78.
4. Kramer, T. (2021). Trust in crisis: Economic uncertainties and behavioral responses. *Global Economics Review*, 40(1), 15-32.

5. Mammadli, N. (2023). Public-private partnerships and trust in Azerbaijan's economic future. *Journal of Emerging Markets*, 50(2), 210-225.
6. Putnam, R., Leonardi, R., & Nanetti, R. (2020). *Trust and innovation: The role of social capital in economic development*. Cambridge University Press.
7. Rahimov, E. (2022). Digital transformation and economic trust: The impact of fintech adoption in Azerbaijan. *Financial Innovations Journal*, 32(1), 99-115.

SUMMARY

The increasing presence of artificial intelligence (AI) in Azerbaijan's small and medium-sized companies (SMEs) has revolutionized digital trust between buyers and companies in a significant manner. AI yields numerous advantages, including efficiency, personalized service, and wiser decision-making. Nevertheless, concerns over data privacy, algorithm bias, and reduced supervision jeopardize buyers' trust. In this article, we investigate AI's role in digital trust, with an emphasis placed on transparency, responsible use of AI, and compliance with legislation. It then continues with an examination of strategies SMEs can utilize to have AI build trust, not erode it, with buyers in Azerbaijan's emerging new economy. The conclusion drawn is that responsible use of AI, with supervision and awareness amongst buyers, is key in forging trust in Azerbaijan's new economy. Empirical case studies researching long-term AI effects in SME-consumer trust relations in future studies will be significant work.

Keywords: Artificial Intelligence, Digital Trust, SMEs, Consumer Confidence, Azerbaijan

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQDA UZUNMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN EFFEKTİV İDARƏ EDİLMƏSİ

Səkinə MƏHƏRRƏMOVA

sekine_1989@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. KOS-lar iş yerlərinin yaradılması, innovasiya və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi sahələrində əsas rol oynayır. Lakin, bu müəssisələr uzunmüddətli aktivlərin idarə edilməsi sahəsində müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Uzunmüddətli aktivlər, həm fiziki, həm də qeyri-fiziki aktivlər olaraq, KOS-ların strateji qərarlarının və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir. Bu aktivlərin düzgün idarə olunmaması, resursların israfına və müvafiq gəlirlərin əldə edilməməsinə səbəb ola bilər. KOS-ların qarşılaşdıqları çətinliklər arasında texnoloji imkanların məhdudluğu, maliyyə resurslarının çatışmazlığı və idarəetmə bacarıqlarının yetersizliyi yer alır.

KOS-ların uzunmüddətli aktivlərinin idarə olunmasının önəmi və qarşılaşdıqları əsas çətinliklər üzərində dayanılır. Bundan əlavə, dövlətin dəstəyi, texnoloji yeniliklər və düzgün idarəetmə metodlarının tətbiqi ilə KOS-ların resurslarını daha səmərəli şəkildə istifadə etməsi mümkündür. Bu yanaşmalar, KOS-ların fəaliyyətini optimallaşdırmaqla yanaşı, Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına da müsbət təsir göstərə bilər. KOS-ların uzunmüddətli aktivlərdən daha effektiv istifadə etmələri ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və davamlı inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Açar sözlər: uzunmüddətli aktivlər, kiçik və orta sahibkarlıq, idarəetmə strategiyaları, iqtisadi şaxələndirmə, dövlət dəstəyi.

Azərbaycanın özəl sektorunun əsasını təşkil edən kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Son illərdə neft və qaz asılılığını azaltmaq məqsədilə əhəmiyyətli yer tutan KOS-lar inkişaf üçün uzunmüddətli aktivlərin səmərəli idarə edilməsini tələb edir. Müəssisənin davamlı fəaliyyətini təmin edən bu aktivlər əmlak, avadanlıq və intellektual mülkiyyəti əhatə edir. Düzgün idarəetmə, səmərəliliyi artıraraq mənfəəti qorumağa kömək edir.

Uzunmüddətli aktivlər, bir ildən uzun müddət ərzində fayda gətirəcəyi gözlənilən fiziki və qeyri-fiziki resurslardır. KOS-larda bu aktivlərə binalar, torpaqlar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri kimi fiziki əşyalar, habelə patentlər, ticarət nişanları və intellektual mülkiyyət kimi qeyri-fiziki aktivlər daxildir. Bu resurslar, KOS-ların gündəlik əməliyyatlarını həyata keçirmək və gəlir əldə etmək üçün əhəmiyyətlidir. Uzunmüddətli aktivlər yalnız maliyyə baxımından deyil, həm də strateji vasitələr kimi fəaliyyət göstərir. Onlar müəssisənin əməliyyat səmərəliliyini artırır və rəqabət gücünü möhkəmləndirir. Bu aktivlər düzgün idarə olunduqda, müəssisə əməliyyatlarını davam etdirə bilər, böyümək üçün yeni imkanlar yaradar və bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşa bilər. Lakin düzgün idarəetmə olmadan, KOS-lar resurslarını səmərəli istifadə edə bilməz, bu da əməliyyat səmərəsizliyinə və mənfəət azalmalarına səbəb ola bilər. [1].

Azərbaycanda KOS-ların uzunmüddətli aktivlərini idarə etməsində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bunlardan biri maliyyə problemləridir. Bir çox KOS, uzunmüddətli aktivlər əldə etmək və ya saxlamaq üçün lazım olan vəsaitə çatmaqda çətinlik yaşayır. Bankların sərt kredit şərtləri və məhdud təminat tələbləri bu problemi artırır. Bu maliyyə çətinlikləri, KOS-ların yeni avadanlıqlara sərmayə qoymasını və ya mövcud olanları təmir etməsini çətinləşdirir. Digər bir əhəmiyyətli problem isə aktivlərin idarə edilməsi sahəsində mütəxəssis çatışmazlığıdır. KOS sahibləri və rəhbərləri çox vaxt maliyyə idarəçiliyi və aktivlərin izlənməsi barədə lazımı təcrübəyə sahib olmurlar. Bu sahədəki

bilik çatışmazlığı, səhv qərarların qəbul edilməsinə və resursların səmərəsiz istifadəsinə səbəb olur. Aktivlərin izlənməsi üçün xüsusi sistemlərin olmaması, KOS-ların aktivlərin köhnəlməsini düzgün izləyə bilməməsinə, təmir və ya dəyişdirmə qərarlarının qəbulunda çətinliklərə yol açır. İqtisadi qeyri-sabitlik də bu çətinlikləri daha da gücləndirir. Məsələn, inflyasiya, valyuta dəyərinin azalması və neft qiymətlərindəki dəyişikliklər uzunmüddətli aktivlərin qiymətinə mənfi təsir göstərir. Bu da KOS-ların gələcəkdəki sərmayələri planlaşdırmasını çətinləşdirir. Xüsusilə, valyutanın dəyərinin düşməsi, idxal olunan avadanlıqların qiymətlərini artırır, bu isə uzunmüddətli aktivlərin idarə edilməsini daha çətin edir. Bundan əlavə, bürokratik maneələr və mürəkkəb tənzimləmələr də KOS-ların aktivləri düzgün idarə etmələrinə mane olur. Aktivlərin qeydiyyatı, sığortalanması və satılması ilə bağlı hüquqi və inzibati prosedurlar, vaxt və əlavə maliyyə xərcləri tələb edir, bu da resursların idarə edilməsini çətinləşdirir. [2]

KOS-ların uzunmüddətli aktivlərin idarə edilməsindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bir neçə əsas fürsət mövcuddur, bunlardan ən önəmlisi dövlətin dəstəyidir. Azərbaycan hökuməti KOS-ların inkişafını təşviq etmək üçün vergi endirimləri, qrantlar və aşağı faizli kreditlər kimi təşəbbüslər həyata keçirir, bu da KOS-lara uzunmüddətli aktivlərə sərmayə qoymağa və mövcud aktivləri qorumağa kömək edə bilər. Eyni zamanda, texnoloji tərəqqi KOS-lara aktiv idarəetməsini avtomatlaşdıraraq və rəqəmsal həllərlə təkmilləşdirərək imkanlar yaradır; aktiv idarəetmə proqramları və avadanlıq izləmə sistemləri, KOS-ların resursları real vaxtda izləyib, vəziyyətini qiymətləndirərək, təmir və ya yeniləmə qərarlarını əsaslandırılmış şəkildə qəbul etməyə imkan tanıyır. Bulud əsaslı platformalar isə təşkilatçılığı yaxşılaşdırır və yoxlama proseslərini sadələşdirir. Həmçinin, strateji əməkdaşlıqlar, böyük şirkətlərlə iş birliyi qurmaq və ya bəzi funksiyaları xarici mütəxəssislərə tapşırmaq, kiçik müəssisələrə müasir idarəetmə təcrübələrinə və inkişaf etmiş sistemlərə giriş imkanı verərək, KOS-ların aktiv idarəetmə yanaşmalarını təkmilləşdirməyə kömək edə bilər. [3]

Bundan əlavə, təhsil və təlim KOS-ların aktiv idarəetməsini yaxşılaşdırmaq üçün vacibdir. KOS-lara maliyyə idarəçiliyi, aktiv izləmə və strateji planlaşdırma üzrə təlimlər verilməsi, menecerlərin və sahibkarların biliklərini artırmağa kömək edir.

KOS-lar, aktiv idarəetməsini yaxşılaşdırmaq üçün bir neçə əsas təcrübə tətbiq etməlidir:

- Daimi Baxım və Yoxlamalar: Uzunmüddətli aktivlərin ömrünü uzatmaq üçün müntəzəm baxım və yoxlamalar edilməlidir.

- Ətraflı Aktiv İzləmə: Aktiv izləmə sistemləri tətbiq edərək resursları real vaxtda izləmək və düzgün qərarlar vermək mümkündür.

- Aktiv Portfelinin Şəxələndirilməsi: Müxtəlif növ aktivlərə sərmayə qoyaraq riskləri azaldıb, gəlir mənbələrini artırmaq olar.

- Texnologiyalardan İstifadə: İnternetin şeylər (IoT) və avtomatlaşdırma texnologiyaları aktiv idarəetməni daha effektiv edir, təmir xərclərini azaldır və əməliyyatları yaxşılaşdırır. [4]

Uzunmüddətli aktivlər kiçik və orta sahibkarlıq üçün strateji əhəmiyyət daşıyan əsas resurslardır. Bu aktivlərə aşağıdakı növlər daxildir:

- Fiziki aktivlər: Binalar, torpaqlar, istehsal avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və digər fiziki əmlak.

- Qeyri-fiziki aktivlər: Patentlər, ticarət nişanları, intellektual mülkiyyət hüquqları, brendlər və digər qeyri-maddi aktivlər.

Uzunmüddətli aktivlərin idarə edilməsi ilə bağlı çətinliklərdən biri də ekoloji məsuliyyətdir. KOS-lar çox vaxt ətraf mühitin qorunmasına yetərinə diqqət etmirlər, bu isə gələcəkdə mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu günkü iş dünyasında ekoloji və sosial məsuliyyətlər yalnız etik baxımdan deyil, iqtisadi baxımdan da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. KOS-lar enerji sərfiyyatını azaldaraq və tullantıların idarə edilməsini təkmilləşdirərək ekoloji məsuliyyətlərini yerinə yetirə bilərlər. Bu həm müştərilər, həm də dövlət tərəfindən müsbət qarşılır və KOS-lara bazarda üstünlük qazandırır. [5]

Uzunmüddətli aktivlərin səmərəli idarə olunması və resurslardan maksimum fayda əldə edilməsi üçün təhsil və təlim vacib amildir. Sahibkarların və rəhbər heyətinin bu sahədəki biliklərini

artırmaları, yalnız onların idarəetmə qabiliyyətlərini yaxşılaşdırmaz, həm də təşkilatın fəaliyyətini daha da optimallaşdırmağa kömək edir. Bu sahələrdə təlimlər maliyyə və büdcə idarəetməsi, investisiya strategiyaları, aktivlərin idarə olunması və texnoloji yeniliklər kimi mövzuları əhatə edir. Bu təlimlər, KOS-ların uzunmüddətli aktivləri daha effektiv şəkildə idarə etməsinə və qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmalarına dəstək verir. Buraya aşağıdakı təlimlər aiddir:

-Dövlət Dəstəyi və Strateji Təşviqlər

Azərbaycanda dövlət, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək üçün müxtəlif təşviq və dəstək proqramları təklif edir. Dövlətin bu sahədəki köməyi, KOS-ların uzunmüddətli aktivlərini daha yaxşı idarə etmələrinə şərait yaradır. Bu dəstəklər aşağıdakılardır:

- Vergi endirimləri və subsidiyalar: KOS-lara vergi güzəştləri və aşağı faizli kreditlər təqdim edilir ki, bu da onların uzunmüddətli aktivlərə investisiya yatırımlarını asanlaşdırır.

- Qrantlar və maliyyə yardımları: KOS-lara dövlət tərəfindən verilən grantlar və maliyyə dəstəkləri, yeni texnologiyaların əldə edilməsi və mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsində yardımçı olur.

- İnkişaf proqramları: Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dəstək Proqramları, KOS-lara maliyyə, menecment və strategiya üzrə təlimlər təqdim edir.

- İnnovasiya dəstəyi: Dövlət, KOS-ların yeni texnologiyalar və innovativ həllərlə tanış olmalarını təşviq edir və bu sahədə xüsusi proqramlar mövcuddur.

Bu dövlət dəstəkləri, KOS-ların uzunmüddətli aktivlərə olan ehtiyaclarını qarşılayıb, onları daha effektiv idarə etmələrinə kömək edir.

Bugünkü texnoloji inkişaf, KOS-ların uzunmüddətli aktivlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Müasir texnologiyalar müəssisələrin resurslarını daha səmərəli istifadə etmələrini və sürətli qərarlar almalarını təmin edir. Bu, aşağıdakı texnoloji yenilikləri əhatə edir:

1. Maliyyə idarəetmə proqramları: Aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsi və maliyyə vəziyyətinin izlənməsi üçün müasir proqramlar tətbiq edilir. Bu, aktivlərin depreyasiyasını və gələcəkdəki dəyərini hesablamağa kömək edir.

2. Avtomatlaşdırılmış ehtiyat idarəetmə: Avadanlıq və ehtiyatların izlənməsi, təmir və dəyişiklik dövrlərinin müəyyənəşdirilməsi üçün sistemlər tətbiq edilir. Bu, KOS-lara avadanlıqlardan daha çox fayda götürməyə imkan verir.

3. Bulud əsaslı texnologiyalar: KOS-ların aktivlərini idarə etməsini asanlaşdırır, sənədləşdirməni təkmilləşdirir və məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir. Bulud sistemləri həmçinin resursların izlənməsi və analizi üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Bu texnoloji yanaşmalar, KOS-ların uzunmüddətli aktivlərini idarə edərkən qarşılaşdıqları səmərəsizlik və resurs israfı problemlərini aradan qaldırmağa kömək edir. [6]

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A. (2018). "Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı: Azərbaycanın İqtisadiyyatında Rolu." Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əliyev S. (2017). "Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı və İdarə Edilməsi." Bakı: Dövlət Nəşriyyatı.
3. Hertog J., & Koster S. (2012). Innovation, Firm Growth and Market Structure: A Meta-analysis of the Impact of Innovation on the Firm's Market Performance. *Journal of Business Research*, 65(5), 683-692.
4. Zhang J. & Xu X. (2020). Strategic management and sustainable development in small and medium-sized enterprises (SMEs). *Journal of Small Business Management*, 58(4), 653-671.
5. Link: <https://www.worldbank.org/en/topic/sme>
6. Link: <https://www.unec.edu.az>

SUMMARY

Small and medium enterprises (SMEs) play a significant role in the development of the economy in Azerbaijan. SMEs are key players in job creation, innovation, and economic diversification. However, these businesses face various challenges in managing long-term assets. Long-term assets, both physical and intangible, form the foundation of strategic decisions and operations for SMEs. Improper management of these assets can lead to resource wastage and failure to generate appropriate profits. The challenges SMEs face include limited technological capabilities, insufficient financial resources, and inadequate management skills.

This paper discusses the importance of managing long-term assets in SMEs and the main challenges they face. Additionally, it explores how government support, technological innovations, and the application of proper management strategies can enable SMEs to use their resources more efficiently. These approaches can not only optimize the operations of SMEs but also have a positive impact on the overall economic development of Azerbaijan. More effective utilization of long-term assets by SMEs can make a significant contribution to the diversification and sustainable development of the national economy.

Keywords: *long-term assets, small and medium enterprises, management strategies, economic diversification, government support.*

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

ARZU RZAZADƏ

arzurazade98@gmail.com

Ülviyyə RZAYEVA

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi sosial-iqtisadi resurslardan istifadənin optimallaşdırılması, sahibkarlıq təcrübəsinin və miqyas iqtisadiyyatının tətbiqi, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi kimi mühüm məsələlərin həllini tələb edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının strateji və sosial-iqtisadi aspektləri nəzərə alınmaqla, onun təşkili və aparılması kontekstində sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək iqtisadi siyasətin də prioritetlərindən hesab olunur. Göstərilənlər, uzunmüddətli perspektivdə sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlılığını qorumağı nəzərdə tutur ki, bu da sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə strategiyası qarşısında aktivlərdən rəşional istifadə vəzifəsini qarşıya qoyur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili sabit xərcləri ödəməyən zərərli fəaliyyətlər üzrə əməliyyatların dayandırılmasını önə çəkir. Satış bazarlarında sahibkarlıq strukturlarının strategiyasına aşağıdakılar daxil edilməlidir: əmtəə satışının effektiv üsullarından istifadə və məhsulların əlverişli bazarlarda satışı, yeni bazarlara çıxmaq üçün kiçik həcmdə investisiyaların cəlb edilməsi və inkişaf etmiş bazarlara yeni malların təşviqi üçün layihələrin həyata keçirilməsi və s. Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətində böhran vəziyyətini neytrallaşdırmaq üçün əsas profilaktik üsullar qeyd olunmuşdur. Sahibkarlıq strukturlarında qabaqlayıcı mexanizmlər düzgün tətbiq olunmazsa, yarana biləcək problemlər göstərilmişdir. Strateji vəziyyəti qiymətləndirmək üçün ən əlverişli üsullardan biri sahibkarlıq fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən edən SWOT təhlili əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda bazar şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının strateji istiqamətləri də qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: sahibkarlıq, iqtisadi aspekt, investisiya, strategiya, bazar

Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyində kadrlardan istifadə məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan kadrların idarə edilməsi kadr siyasətinin əsas prinsipləri və prioritetləri əsasında həll edilir: kadrların hərəkəti, işçilərin motivasiyası, kadrların ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması, onların şirkətin məqsədlərinə uyğunluğu və s. Araşdırmalar göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə sahibkarlıq subyektinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq stimullaşdırıcı tədbirlərinə kompleks yanaşma vacibdir. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında daxili və xarici amillərin təhlili müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətini intensivləşdirməyə və onun səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Müasir iqtisadi şəraitdə sahibkarlıq sosial-iqtisadi institut kimi vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının tərkib hissəsidir. Eyni zamanda, cəmiyyət təkcə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı mühiti deyil, həm də onun təşkilatçısı kimi çıxış edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili resurslardan səmərəli istifadə üçün tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur. Sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi aşağıdakıları qiymətləndirməyə imkan verir: sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, istehsal vasitələrindən, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, kollektivin yaradıcılıq qabiliyyətləri, sahibkarlıq qabiliyyəti və s.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün sahibkarlıq strukturlarının uyğunlaşdırılmasının qabaqlayıcı mexanizmlərindən istifadə hazırda ən aktual məsələlərdəndir. Bu üsullar daxili və xarici vəziyyətin inkişafı üçün xüsusi şərtlərdən asılı olaraq seçilir. Sahibkarlıq

fəaliyyətində böhran vəziyyətini neytrallaşdırmaq üçün əsas profilaktik üsullara aşağıdakılar daxildir:

- biznesin ən riskli sahələrində investisiyaların həcmnin azaldılması;
- maliyyə böhranının təhlükə faktorları ilə bağlı risklərin sığortası;
- istifadə olunmamış aktivlərin satışı hesabına şirkətin ödəmə qabiliyyətinin artırılması;
- hesablaşma və ödəniş intizamının yaradılması yolu ilə debitor borclarının səviyyəsinin aşağı

salınması.

Daxili amillərə görə böhran vəziyyətini neytrallaşdırmağın yolu olaraq, sahibkarlıq strukturlarının sürətinin və həcmnin proqnozlaşdırılan qiymətləndirməsindən istifadə edilir:

- xalis pul vəsaitlərinin hərəkətinin artımının təmin edilməsi;
- maliyyə öhdəliklərinin ümumi məbləğinin azaldılması;
- maliyyə öhdəliklərinin qısamüddətli aktivlərdən uzunmüddətli aktivlərə keçirilməsi yolu ilə

restrukturizasiyası;

- cari xərclərin səviyyəsinin və cəlb olunmuş kapitaldan maliyyə asılılığının azaldılması;
- sahibkarlıq fəaliyyətində maliyyə riskinin səviyyəsinin azaldılması;
- xarici amillərin mənfi təsirinə baxmayaraq, digər maliyyə göstəricilərində müsbət

dəyişikliklər.

Sahibkarlıq strukturlarında qabaqlayıcı mexanizmlər düzgün tətbiq olunmazsa, aşağıdakı problemlər yaranı bilər:

- satış tempinin azalması ilə ehtiyatların artması;
- cari öhdəliklərin dövriliyyəsinin sürətləndirilməsi;
- hazır məhsulların tədarükü və keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə bağlı problemlərin yaranması;
- şirkətin işgüzar fəallığının azalması;
- gəlirliliyin və maliyyə nəticələrinin həcmnin azalması;
- ehtiyatlarının azalması.

Sahibkarlıq strukturlarının normal maliyyə vəziyyətindən böhrana keçidinin xarakterik əlaməti mövcud bazar vəziyyətində şirkətin yanlış seçilmiş strategiyası nəticəsində ödəmə qabiliyyəti səviyyəsinin azalmasıdır. İstənilən nəticələrə gətirib çıxarmayan strategiya inkişaf planlarını dəyişdirərək yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Böhran şəraitində biznes fəaliyyətinin aparılmasını uyğunlaşdırmaq və subyektləri qorumaq sahibkarlığın bazarda rəqabətə davamlılığı öz təşkilatında dəyişikliklər etmək lazımdır. İnkişaf strategiyasına yenidən baxılması sahibkarlıq subyektlərinə qeyri-sabit xarici mühitdə uyğunlaşma vasitələri və üsullarına diqqət yetirməyə kömək etməlidir.

İqtisad elmində böhran vəziyyəti səhv seçilmiş strategiyanın və ya onun zəif həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi qəbul edilir. Sahibkarlıq strukturlarının strateji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ən əlverişli sübut edilmiş üsullardan biri sahibkarlıq fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün istifadə edilən SWOT təhlilidir. Sahibkarlıq strukturlarının güclü tərəfləri əldə edilmiş bacarıqlar, təcrübə, resurslar, texnologiyalar və s. ola bilər, zəif nöqtələr rəqiblərin malik olduğu vacib keyfiyyətlərin olmamasıdır. Strateji baxımdan güclü tərəflər şirkətin strategiyasının konseptual əsasını təşkil edə bilər. Strategiyaya yenidən baxılması həm də biznesin aparılmasında böhran vəziyyətlərinin yaranmasına səbəb olan çatışmazlıqların müəyyən edilməsinə və aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir.

Böhrandan çıxmaq üçün tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: xərclərin optimallaşdırılması, mövcud filial və bölmələrin, təşkilatın işçilərinin, istehsal həcmələrinin, marketinq tədqiqatlarının ixtisar edilməsi, qiymət siyasətində dəyişikliklər, kreditlərin cəlb edilməsi və s. Bir qayda olaraq, sahibkarlığın iqtisadi uyğunlaşması strategiyasının nəzərdən keçirilməsi dörd əsas istiqamətlə əlaqələndirilir:

- satış bazarında biznes strukturlarının davranış strategiyaları;
- biznes fəaliyyətinin aparılması və təşkili strategiyaları;
- maliyyə yığımlarından səmərəli istifadə strategiyaları və onların cəlb edilməsi yolları;
- kadr potensialının idarə edilməsi strategiyası.

Sahibkarlıq subyektləri üçün ən çətin problemlərdən biri satış bazarlarında sahibkarlıq

fəaliyyətinin inkişaf strategiyasının hazırlanmasıdır. Burada əsas diqqət satış texnologiyasının tətbiqi və inkişafına, məhsul çeşidinin genişləndirilməsinə və xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Satış bazarlarında sahibkarlıq strukturlarının strategiyası aşağıdakıları əhatə etməlidir: malların satışının effektiv üsullarından istifadə, malların yeni bazarlarda təşviqi, iddialı inkişaf etmiş bazarların həyata keçirilməsi üçün, satış layihələri üçün investisiyaların həcmələri

Bazar şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının strateji istiqamətlərinə daxildir:

1. Bazarda mövqe tutmaq. Aktiv marketing siyasətinin aparılması və satışın keyfiyyətinin yüksəldilməsi (işçilərin bacarıqlarının artırılması, bazar vəziyyətinin monitorinqi, aktiv satış texnologiyasından və satışdan sonrakı xidmətdən istifadə)

2. Yeni satış bazarlarında formalaşma və konsolidasiya. Müştəri bazasının artırılması, satılan məhsul və göstərilən xidmətlər haqqında rəylərin alınması, rəqiblərin strategiyasının təhlili və qiymətləndirilməsi

3. Prinsipcə yeni, əvvəllər məlum olmayan məhsulların bazara çıxarılması. Alıcıların istehlakçı üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi və təhlili, hədəf bazar segmentinin müəyyən edilməsi, həmçinin yeni məhsulların inkişafı, və təşviqi üçün əlavə vəsaitlərin ayrılması

4. Məhsul xəttinin genişləndirilməsi və satış bazarlarına yenidən baxılması.

Seçilmiş segmentdə bazar vəziyyətinin, məhdud məlumat şəraitində potensial alıcıların ödəmə qabiliyyəti səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və təhlili

5. Bazardan çıxmaq. Bazar konyukturasının hərtərəfli təhlili, habelə bazardan çıxışla bağlı sosial və iqtisadi nəticələrin qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi baxımından strateji istiqamətlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin likvidlik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması. Sahibkarlıq subyektlərinin istifadə olunmamış əmlakının satışı və hesablaşma və ödəniş intizamı yaratmaqla debitor borclarının səviyyəsinin aşağı salınması

2. Sahibkarlıq subyektinin öhdəliklərinin strukturunun optimallaşdırılması. Sahibkarlıq subyektlərinin müstəqilliyini müəyyən etmək üçün öz və borc vəsaitlərinin optimal nisbətinin qiymətləndirilməsi və təhlili. Gələcəkdə mənfəət əldə etmək üçün kapitalın vəziyyəti qiymətləndirildikdən sonra borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi variantları nəzərdən keçirilir.

3. Sahibkarlıq subyektlərinin xərclərinin uçotu və monitorinqi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi. Sahibkarlıq subyektinin xərclərinin qiymətləndirilməsi və təhlilinin monitorinqi, zərərsiz biznes fəaliyyəti, xərclərə nəzarət, şirkətin ehtiyatlarının və potensialının müəyyən edilməsi, vergi, maliyyə və idarəetmə siyasətinin təkmilləşdirilməsi

4. Mənfəətin artırılması. Sahibkarlıq subyektinin sabit və dəyişən xərclərinin müəyyən edilməsi və azaldılması ilə maliyyə göstəricilərinin artırılması

Beləliklə, iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq üçün geniş miqyaslı və sistemli tədbirlər tələb olunur. Sahibkarlıq subyektlərinin yerləşdiyi vəziyyətə baxmayaraq, səriştəli yanaşma, düzgün metod və vasitələrdən istifadə istənilən subyektin səmərəliliyini artırma bilər.

AZƏRBAYCANDA DAŞINMAZ ƏMAKIN DƏYƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Nərmin MƏLİKOVA

Narmeenmalekova2002@gmail.com

Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olub, düzgün qərarların qəbuluna təsir göstərir. Azərbaycanda bazar son illərdə sürətlə inkişaf etsə də, qiymətlərin formalaşması və real dəyərin müəyyənləşdirilməsi məsələləri hələ də aktualdır. Qiymətləndirmə üç əsas metodla aparılır: müqayisəli, gəlir və xərclər metodu. Hər bir metodun tətbiqi əmlakın növü və məqsədindən asılıdır. Bu tədqiqat, qiymətləndirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi və "Veto Consulting" MMC-nin təcrübəsi əsasında qiymətləndirmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirməkdir. Azərbaycanda qiymətləndirmə metodları arasında ən çox istifadə edilənlər müqayisəli, gəlir və xərclər metodlarıdır. Bu metodlar bazarın vəziyyəti, iqtisadi amillər və hüquqi faktorları nəzərə alaraq tətbiq edilir. Veto Consulting MMC qiymətləndirmə sahəsində təcrübəyə malik olub, müştəri analizini dəqiqləşdirmək və rəqəmsal alətlərdən istifadə edərək xidmətlərini optimallaşdırmaq təklif edir. Şirkət sektoral əməkdaşlıqla qiymətləndirmə proseslərini daha səmərəli etmək niyyətindədir. Tədqiqat, bazar iştirakçılarına şəffaf və effektiv qiymətləndirmə metodları təklif etməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, əmlak, Veto Konsaltinq MMC

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri olub, əmlak bazarında şəffaflığı və obyektiv qərarların qəbulunu təmin edən vacib bir prosesdir. Dəqiq və əsaslandırılmış qiymətləndirmə investisiya qərarlarının verilməsi, ipoteka kreditləşməsi, vergi siyasəti, məhkəmə çəkişmələri və digər iqtisadi-hüquqi münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynayır [3]. Qiymətləndirmə prosesi müxtəlif metodologiyalara əsaslanır və bazarın real vəziyyətini əks etdirmək üçün peşəkar yanaşma tələb edir.

Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarı son illərdə sürətli inkişaf etmiş, yeni tikinti layihələrinin artması, ipoteka və kredit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə daha dinamik hala gəlmişdir. Bununla belə, bazarda qiymətlərin formalaşması, əmlakın real dəyərinin müəyyən edilməsi və investorlar üçün etibarlı məlumat mənbələrinin təmin edilməsi kimi məsələlər hələ də aktualdır [4]. Bu səbəbdən, bazar iştirakçılarının obyektiv qərarlar verməsi üçün müasir və etibarlı qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi sahəsində nəzəri və praktik əsasları araşdırmaq, Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının mövcud vəziyyətini və qiymətləndirmə metodlarını təhlil etmək, həmçinin "Veto Consulting" MMC-nin təcrübəsi əsasında qiymətləndirmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqat çərçivəsində, ilk növbədə, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi üçün mövcud metodologiyalar araşdırılacaq və onların praktik tətbiqi təhlil ediləcəkdir. Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının cari vəziyyəti və inkişaf dinamikası öyrənilərək, bazardakı əsas tendensiyalar müəyyən ediləcəkdir.

Daha sonra, "Veto Consulting" MMC-nin qiymətləndirmə təcrübəsi araşdırılacaq və bu sahədə mövcud problemlər və onların həlli yolları təklif ediləcəkdir. Şirkətin qiymətləndirmə metodlarının səmərəliliyi dəyərləndirilərək, onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr veriləcəkdir.

Nəhayət, qiymətləndirmə sahəsində beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirilərək, Azərbaycanda tətbiq edilə biləcək yeni yanaşmalar müəyyən ediləcəkdir. Beləliklə, bu tədqiqat, daşınmaz əmlak

bazarında fəaliyyət göstərən investorlar, əmlak sahibləri, dövlət qurumları və qiymətləndirmə şirkətləri üçün faydalı olacaq, bazarın daha şəffaf və səmərəli idarə olunmasına töhfə verəcəkdir.

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi: nəzəri və praktik əsaslar.

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi, əmlakın bazar dəyərinin və digər növ dəyərlərinin təyin edilməsini əhatə edən mühüm bir prosesdir. Qiymətləndirmə həm iqtisadi qərarların, həm də hüquqi qərarların düzgün verilməsi üçün vacibdir. Qiymətləndirmə, əsasən üç əsas metodla həyata keçirilir: müqayisəli metod, gəlir metodu və xərclər metodu. Hər bir metodun tətbiqi əmlakın növünə, məqsədinə və bazar şərtlərinə görə dəyişir.

1. Müqayisəli metod bazarda mövcud olan oxşar daşınmaz əmlakların qiymətlərini nəzərə alaraq qiymətləndirmə aparır. Bu metod, xüsusilə alqı-satqı əməliyyatları üçün çox istifadə olunur.

2. Gəlir metodu, əmlakdan gəlir əldə etmə potensialını qiymətləndirir. Bu metod əsasən icarə verilən kommersiya daşınmaz əmlaklarında tətbiq edilir və əmlakın gəlir gətirmə qabiliyyətini əsas götürür.

3. Xərclər metodu əmlakın yenidən inşa edilməsi və ya təmirinə sərf ediləcək xərcləri nəzərə alır. Bu metod, xüsusilə yeni tikililər və yenilənmiş əmlakların qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur.

Qiymətləndirmə prosesi həmçinin hüquqi və iqtisadi amilləri nəzərə alır. Hüquqi amillər əmlakın mülkiyyət hüququ, yerləşdiyi yer və digər hüquqi məhdudiyyətləri əhatə edir. İqtisadi şərtlər isə bazarda əmlak qiymətlərinin artması və ya azalmasına, faiz dərəcələrinə, inflyasiyaya və digər iqtisadi faktorlara təsir göstərir. Qiymətləndirmə zamanı bazar araşdırmaları, əmlakın fiziki vəziyyəti və infrastruktur da əhəmiyyətli rol oynayır.

Praktik baxımdan, qiymətləndirmə əmlakın yerini, strukturunu və bazar şəraitini düzgün təhlil etməyi tələb edir. Bununla yanaşı, qiymətləndirmə nəticələri müxtəlif sahələrdə, o cümlədən alqı-satqı, ipoteka, sığorta, vergi və investisiya qərarlarında istifadə edilir.

Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının analizi və qiymətləndirmə metodları.

Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının analizi və qiymətləndirilməsi, əmlakın bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və bazarın ümumi vəziyyətinin anlanması məqsədilə bir sıra metodlardan istifadə edilir. Bu prosesdə, əvvəlcə təklif və tələb arasında əlaqə, qiymət dəyişiklikləri və bazarın iqtisadi şərtləri nəzərdən keçirilir. Təklif və təklif arasındakı balans, bazardakı əmlakın növləri və yerləşmə yerləri ilə əlaqəli məlumatlar əsasında qiymətləndirilir. Eyni zamanda, bazarın inkişafı və əmlak qiymətlərinin artım və eniş dövrləri də analiz edilir.

Qiymətləndirmə metodları arasında ən çox istifadə edilənlərdən biri komparator metodudur. Bu metodda bazarda mövcud olan oxşar daşınmaz əmlakların qiymətləri müqayisə edilir və həmin qiymətlər əsasında qiymət müəyyən edilir. Gəlir metodu isə daha çox kommersiya əmlakları üçün istifadə olunur və əmlakın gəlirlilik potensialı, məsələn, kirayə gəlirləri nəzərə alınaraq qiymətləndirilir. Xərclər metodu, əmlakın tikintisi və istehsalı üçün tələb olunan xərclər əsasında qiymətləndirmə aparır. Diskontlaşdırılmış nağd axınlar metodu isə gələcəkdəki nağd axınları (məsələn, kirayə gəlirləri) diskontlaşdıraraq əmlakın mövcud dəyərini müəyyən edir.

Qiymətləndirmədə iqtisadi amillər, hüquqi faktlar və sosial-demoqrafik dəyişikliklər də mühüm rol oynayır. İqtisadi vəziyyətin, faiz dərəcələrinin, inflyasiyanın daşınmaz əmlak bazarına təsiri, həmçinin qanunvericilik və tikinti qaydaları qiymət və bazar tələblərinə təsir göstərir. Şəhər inkişafı, əhali sıxlığı və demoqrafik dəyişikliklər də qiymətləndirmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu metodlar və amillər daşınmaz əmlak bazarının qiymətləndirilməsini daha dəqiq və əsaslı edir.

Veto Consulting MMC nümunəsində qiymətləndirmə təcrübəsi və təkliflər.

Veto Consulting MMC, qiymətləndirmə sahəsində geniş təcrübəyə malikdir və bu sahədəki işlərini müxtəlif metodologiyalarla aparır. Şirkət, bazar araşdırması və analizi, maliyyə qiymətləndirməsi və dəyərləndirmə proseslərinin optimallaşdırılması kimi müxtəlif xidmətlər təqdim edir. Bazar araşdırması və analizi sahəsində Veto Consulting MMC, sektoral bazar

qiymətləndirmələri və təhlillər həyata keçirir [1]. Bu prosesdə iqtisadiyyatın və sənaye sahələrinin dərinəndən araşdırılması, müvafiq rəqəmlər və göstəricilərin təhlili aparılır. Şirkət, maliyyə qiymətləndirmə sahəsində də müştərilərinə maliyyə sağlamlığını qiymətləndirmək, riskləri müəyyənləşdirmək, gələcək gəlir gözləntilərini təyin etmək və yatırım qərarlarına dəstək olmaq məqsədilə xidmət göstərir. Bundan əlavə, qiymətləndirmə proseslərinin optimallaşdırılması sahəsində Veto Consulting MMC, iş proseslərini daha sürətli və doğru etmək üçün metodologiyalarını inkişaf etdirir.

Şirkətin qiymətləndirmə xidmətlərini daha da gücləndirə bilməsi üçün bəzi təkliflər mövcuddur. İlk növbədə, müştəri analizinin daha dəqiq aparılması vacibdir. Veto Consulting MMC, müştərilərinin fərdi ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşərək qiymətləndirmə proseslərini daha uyğun və şəxsiləşdirməlidir. Bundan əlavə, qiymətləndirmə proseslərini daha effektiv etmək üçün rəqəmsal alətlərdən istifadə edir. Bu, müştərilərə daha sürətli, dəqiq və ətraflı nəticələr təqdim etməyə imkan verir. Sektorlararası əməkdaşlıq da təklif olunan digər bir sahədir. Veto Consulting MMC, müxtəlif sektorlarda təcrübə qazanaraq və digər konsaltinq şirkətləri ilə əməkdaşlıq edərək sektoral spesifik qiymətləndirmələr təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Veto Consulting MMC. (2023). Daşınmaz Əmlakın Qiymətləndirilməsi və Bazar Araşdırması Xidməti.

İngilis dilində

3. Federal Reserve Bank of New York. (2015). Economic Factors Affecting Real Estate Markets. Federal Reserve Bank Reports.
2. 3. National Association of Realtors (NAR). (2020). The Appraisal Process and Practices. National Association of Realtors.
3. 4. Kinnard, W. N. & Kinnard, J. A. (2017). Real Estate Appraisal: A Review of Methods and Techniques. Prentice Hall.
4. Geltner, D., & Miller, N. G. (2014). Commercial Real Estate Analysis and Investments. OnCourse Learning.
5. Baker, J. A. & Lind, R. C. (2017). Real Estate Appraisal: From Value to Worth. Wiley & Sons.

SUMMARY

Real estate valuation is an important field in the economy and affects the adoption of correct decisions. Although the market in Azerbaijan has rapidly developed in recent years, issues such as price formation and determining the real value are still relevant. Valuation is carried out using three main methods: comparative, income, and cost methods. The application of each method depends on the type and purpose of the property.

The aim of the research is to improve valuation methods and evaluate the effectiveness of the valuation processes based on the experience of "Veto Consulting" LLC. Among the most commonly used valuation methods in Azerbaijan are the comparative, income, and cost methods. These methods are applied considering the market conditions, economic factors, and legal aspects.

Veto Consulting LLC has experience in the field of valuation and suggests refining client analysis and optimizing services by using digital tools. The company intends to make the valuation processes more efficient through sectoral collaboration. The research aims to offer transparent and effective valuation methods to market participants.

Keywords: valuation, property, Veto Consulting LLC

AZƏRBAYCANDA İDMAN TURİZMİNİN İNKİŞAFI VƏ ONUN ROLU

David DADAŞOV

Yusif VƏLİYEV

Xülasə

Bu məqalə idmanın müasir dövrdəki rolu və əhəmiyyətini geniş şəkildə araşdırır. İdman, insanların həm fiziki, həm də mənəvi sağlamlığını gücləndirən, eyni zamanda sosiallaşma prosesinə təsir edən bir fəaliyyət növüdür. İdmanın tarixi, ən qədim dövrlərə, təxminən 5-6 min il əvvələ qədər gedib çıxır. Müasir dövrdə isə idman, dünyada 3 milyard insana hitab edən və müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn fərqləri bir araya gətirən universal bir fəaliyyət sahəsinə çevrilib.

İdmanın iqtisadi baxımdan əhəmiyyəti də günümüzdə artmışdır. İdman təchizatları, idman malları və idman turizmi kimi sahələr vasitəsilə əhəmiyyətli iqtisadi gəlirlər əldə edilir. İdman həm də sosial və iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biridir. Bununla yanaşı, böyük idman tədbirləri və yarışlar, məsələn, Olimpiya Oyunları və Dünya Çempionatları, şəhərlərə iqtisadi fayda gətirir və onları beynəlxalq miqyasda tanıdır. Məsələn, Atlanta və Barselona kimi şəhərlər bu tədbirlər sayəsində böyük turizm axını və iqtisadi canlanma yaşamışdır.

Məqalə həmçinin idmanın sənaye sahəsi olaraq necə formalaşdığını və onun iqtisadi fəaliyyətlərə təsirini müzakirə edir. İdman sektorunda biznes fəaliyyəti, markaların və sponsorların idman vasitəsilə özlərini tanıtmalarını təmin edir, bu isə gəlir və məşğulluğun artırılmasına səbəb olur. Ümumilikdə, idman bir tərəfdən sosial fayda gətirərkən, digər tərəfdən iqtisadi olaraq ölkələrə böyük qazanc gətirən bir sahə olaraq qəbul edilir.

Açar sözlər: *İdman turizmi, İdman sənayesi, İqtisadi inkişaf, Olimpiya oyunları, İdman marketinqi, Sponsorluq, Sosial inkişaf*

Günümüzdə idman, insanların gündəlik həyatın çətinliklərindən və ətraf mühitin təsirlərindən uzaqlaşaraq, həm fiziki, həm də mənəvi sağlamlıqlarını gücləndirmək üçün seçdikləri bir fəaliyyət növüdür. İdmanın mənşəyi insan cəmiyyətinin ən qədim dövrlərinə qədər uzanır. Tarixi mənbələrə əsasən, ilk idman fəaliyyətləri təxminən 5-6 min il əvvəl Misir və Babilistanda meydana gəlmişdir. Bu gün idman, müasir həyatın hər anında rast gəldiyimiz bir anlayışdır. İdman dünyanın hər guşəsində, müxtəlif mədəniyyətlərdə və cəmiyyət həyatında təxminən 3 milyard insanın vahid əlaqə nöqtəsi olan bir fəaliyyət sahəsidir. İdman rifah və sağlam yaşam deməkdir. Bununla yanaşı, idman eyni zamanda iqtisadiyyatın əsas gəlir mənbələrindən biri hesab olunur. İdmanın iqtisadi qazanc və məşğulluqdakı payı idman təchizatları, idman malları, turizmdəki rolu və idman klubları ilə ölçülür. İdman ictimai bir qurum olaraq bu gün ən radikal, məşhur və geniş yayılmış fəaliyyət sahəsi və inkişaf vasitəsi olaraq ortaya çıxır [21, səh. 396].

İqtisadi baxımdan geri qalmış dünya dövlətlərində belə idman tədbirləri və onlarla bağlı istehlak məhsulları iqtisadiyyatda vacib sahəyə çevrilmişdir. Günümüzdə ölkələr öz iqtisadi güclərini artırmaq və dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə idmanın faydalarından yararlanırlar. 20-ci əsrə müqayisədə 21-ci əsrdə idman artıq daha geniş yayılmış və bütün cəmiyyətlərə və mədəniyyətlərə nüfuz etmişdir [28, səh. 11].

Qlobal iqtisadiyyatda texnoloji irəliləyişlərlə bərabər, mühüm transformasiyalar da müşahidə olunmuşdur. İqtisadi sahədəki tərəqqi nəticəsində meydana çıxan yeniliklər idman sektorunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İdman, iqtisadi prosesləri diqqətlə izləyərək və onu müasir iqtisadi prinsiplərə uyğun şəkildə tərtib edərək idarə olunmalıdır. Kütləvi məşğulluq imkanları yaratmaqla yanaşı, idman turizmi eyni zamanda ölkənin iqtisadi potensialını artırır. İdman, insanların tələbatlarını ödəmək baxımından mühüm rol oynayır və eyni zamanda bu gün iqtisadi aspektdən də sistemli bir quruluşa malikdir. İdman, sosial və iqtisadi yönələri ilə iqtisadi inkişafın əsas faktorlarından birinə

çevrilmişdir. Cəmiyyətlər və dövlətlər idmandan iqtisadi üstünlüklər əldə etmək üçün yararlanmağa çalışır və bu sahədə müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. İdman xidmətləri; fərdi, institusional, təşkilati, idman iqtisadiyyatı şəklində müxtəlif xidmətlərin istehsalında və istehlakında mühüm amil kimi çıxış edir. İdmanın yayılması, populyarlığı və gələcək ölçüsü idman sosiologiyasının yeni bir sahəsinin həyata keçirilməsinin vacibliyini aydın şəkildə göstərir [30, səh. 66].

İdman, sponsorlar, ictimaiyyət və hökumətlər üçün də böyük önəm daşıyır. Çünki bu gün idman həm tanıtım və marketinq aləti, həm də nüfuzlu və yüksək gəlir gətirən bir sahədir. Arenalarda toplaşan azarkeşlər, televiziya, mətbuat və jurnallar vasitəsilə geniş auditoriyaya çatan idman sektoru, digər idman məhsulları ilə tanışlıq üçün ən vacib vasitələrdən biri sayılır. İdmanla əlaqəli sənaye sahələri (idman avadanlıqları, idman geyimləri, nəqliyyat vasitələri, ayaqqabı, ərzaq və s.) adi istehlak mallarına çevrilmişdir. Bu hadisə sənaye sahələri, istehsal və istehlak baxımından bir çox insan üçün olduqca önəmlidir [28, səh. 11].

İdman, turizm sektorunu canlandıran mühüm sahələrdən biridir. Keçmişdə sıradan, kasıb və hətta cinayətkarlıqla tanınan Atlanta şəhəri, 1996-cı il Olimpiya Oyunlarından sonra dünyanın aparıcı şəhərlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur. Bu mötəbər tədbirin burada keçiriləcəyi elan edildikdən sonra şəhərə axın edən turistlərin sayı sürətlə artmışdır. Eyni şəkildə, 1992-ci ildə Barselonada Olimpiya Oyunları təşkil edildikdən sonra şəhər idman mərkəzi kimi inkişaf etməyə başlamışdır. Bundan əlavə, şəhərdə Olimpiya Oyunlarına ev sahibliyi etmək məqsədilə yeni idman arenalarının inşası və müasir avadanlıqların gətirilməsi, səyahət edən turistlərin məmnuniyyət səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. İdman sənayesi idmanla bağlı olan bütün məhsul və xidmətləri özündə cəmləşdirir. İdman sənayesinə kommersial və korporativ müəssisələr, qeyri-kommersiya təşkilatları, idman assosiasiyaları, topdan və pərakəndə satış xidmətləri, dövlət təşkilatları və kiçik biznes müəssisələri daxildir. Ümumi olaraq, dövlətlər 9 idman sənayesi ilə birbaşa olaraq əlaqəli olmasalar da, idmanın inkişafı üçün investisiya vəsaiti ayırmağa maraqlı olurlar [32, səh. 20].

Əgər idman fəaliyyəti sərbəst qiymət formalaşdırma sektorunun tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilsə, burada idmanın geniş istehlak olunan bir məhsul və ya xidmət kimi bazara necə çıxarılacağı sual doğura bilər. Belə olan halda, idman sektorunda iştirak edənlərin iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq bazarda effektivliyi və ədaləti artırmaq üçün dövlətin müdaxiləsi və ya nizamlanması (digər sözlə desək, makroiqtisadi siyasət) zəruri hesab olunur. Digər tərəfdən, əgər idman kommersiya fəaliyyəti sayılırsa istehlakçıların davranışları bu sahədə təhlil edilməlidir. Bu yanaşmada əsasən ənənəvi mikroiqtisadi üsul və prinsiplər istifadə olunur. İdmanın strateji marketinqi sinerjistikdir [34, səh. 16].

İdman sənayesi, idman və ictimai idman tədbirlərində istifadə edilən məhsulların (idman geyimləri, idman ayaqqabıları və digər idman avadanlıqları) ayrıca bir sahəsi kimi də qiymətləndirilməlidir. Bu yanaşmada ənənəvi sektorun təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdman yarışları və tədbirləri zamanı bu məhsullara olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu səbəbdən, idman şirkətləri daha çox idman tədbirlərinin keçirildiyi ölkələrə sərmayə qoymağa üstünlük verirlər. Xüsusilə Avropa ölkələrində bu cür tədbirlərin geniş yayılması, həmin ölkələrə turist axınını artırır və investisiya qoyuluşuna müsbət təsir göstərir. Bu kontekstdə idmanın ölkə iqtisadiyyatında oynadığı mühüm rolunu nəzərə alaraq, bu sahəyə kapital qoyuluşu olduqca vacibdir. Ölkənin qeyri-neft sektorunun genişlənməsinin əhəmiyyətini nəzərə alsaq, idman və turizm sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnsanların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələrini təmin etməklə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına töhfə vermək üçün idman turizmi strateji aspektdən dəyərləndirilməlidir. Müxtəlif idman fəaliyyətləri, istər maddi baxımdan, istərsə də xidmət sektoru çərçivəsində iqtisadiyyatla sıx bağlıdır. İdman obyektləri, idman nəşriyyatları, idman ləvazimatları, idman turizmi və müxtəlif idman növləri kimi sahələr idman və iqtisadiyyatı bir araya gətirən əsas amillərdəndir. İdman xidmətləri bir çox ölkələrdə sosial xidmətlər kateqoriyasına aid edilir. Şübhəsiz ki, təhsil, səhiyyə və ictimai təhlükəsizlik kimi dövlətin məsuliyyətində olan sahələr zamanla dəyişikliklərə məruz qalır. Digər sahələrdə olduğu kimi, idman sektorundakı yeniliklər də ölkənin qəbul etdiyi siyasi və iqtisadi modellərə, eləcə də cəmiyyətin inkişaf edən tələbatlarına uyğun şəkildə

həyata keçirilə bilər. Şübhəsiz ki, müasir dövrdə baş verən müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklər idman sahəsinə də təsir göstərir. İdman turizminə qoşulan şəxslər həm aktiv, həm də passiv idman tədbirlərində iştirak edirlər. Son illərdə qadınların və yaşlı nəslin idmana olan marağı nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlmişdir. İdman fəaliyyətlərində iştirak edənlər ölkəyə təkcə maddi vəsait qazandırır, bu həm də ölkəyə yeni fikir və düşüncələrin gətirilməsini də formalaşdırır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının statistikasına əsasən 2015-ci ildə idman ticarətinin inkişafı digər illərə nisbətən daha da sürətlənmişdir [16, səh. 163].

Bu gün idman həm boş vaxtın məhsuldar keçirilməsi, həm də cəmiyyətin sağlamlığının qorunması baxımından əhəmiyyətli bir xidmət sahəsi kimi qəbul edilir. Bir tərəfdən, idmanın daim mətbuatda və mediada geniş şəkildə tanınması onu əyləncə fəaliyyətinə çevirərkən, digər tərəfdən iqtisadi baxımdan yüksək gəlir gətirən bir sektor olaraq cəlbedici etmişdir. İdmanın idarə olunması, idman iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində xidmət istehsalının miqyası, eləcə də əmtəə və idman avadanlıqlarının istehsalı və istehlakı araşdırılan mövzular arasında yer alır. Bugünkü dövrdə idman təşkilatlarının fəaliyyətində rəqabət şəraitinin daha da çətinləşməsi və eyni zamanda istehlakçıların tələblərinin dəyişməsi kimi faktorlar, idman xidmətləri sahəsində ən effektiv şəkildə işləməyin vacibliyini vurğulayır. Bu vəziyyəti başqa bir tərəfdən tədqiq etsək görərik ki, Dünya bankının 132 ölkə arasında etdiyi araşdırmada rifah sırasında qabaqda olan və iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sektorunda fəaliyyət göstərənlərin ümumi işçi sayına nisbəti 55-75% arasındadır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının verdiyi məlumata görə 2013-cü ildə turizmin dünya üzrə gəlir göstəricisi 1159 milyard dollar hesablanmışdır [14, səh. 21].

İdman xidmətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Bunlar aşağıdakılardır [29, səh. 36-37]:

- ✓ İdman xidmətlərinin fiziki şəxslərdən asılı olmaması;
- ✓ İdman xidmətlərinin eyni zamanda istehsalı və istehlakı;
- ✓ İdman xidmətlərinin dayanıqsız olması və depolanmaması;
- ✓ İdman xidmətini göstərən şəxsin göstərdiyi xidmətin "məhsul" kimi qəbul edilməməsi;
- ✓ İdman xidmətlərinin göstərildiyi məkana çatmaq üçün nəqliyyatdan istifadənin rahatlığı;
- ✓ İstehlakçının idman xidmətinin istehlak vaxtını özü seçə bilməsi.

21-ci əsrdə dünyamızda müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi qurumlar meydana gəldi, müxtəlif idman tədbirləri və yarışlar təşkil olundu. Bu tədbirlərə Olimpiya oyunları, Dünya və Avropa çempionatları və digər əhəmiyyətli idman yarışları nümunə ola bilər. Bütün bunlar idmanın inkişafına əlavə stimula verdi. Dini, irq, yaş və cins fərqlərindən asılı olmayaraq bütün insanların bir araya gəlməsinə imkan yaratdı və eyni zamanda, iqtisadi təsirləri səbəbindən dünya ölkələrinin daim diqqətində qaldı.

Bu gün tibb, fizika, biologiya, riyaziyyat, psixologiya, sosiologiya və idman avadanlıqları sənayesi texnoloji inkişaflarla paralel olaraq idman sektoru və idmanın özünə birbaşa təsir göstərir. Vizual informasiya vasitələri, peyk rabitəsi, televiziya, radio, mətbuat, qəzet və jurnallar vasitəsilə idman haqqında məlumatlar cəmiyyətə çatdırılır. Tanınmış idman komandalarının sponsorları adətən iri şirkətlər və təşkilatlar olur. Böyük müəssisələr Olimpiya Oyunları, Dünya və Avropa çempionatlarında müxtəlif klublara və komandalara maliyyə dəstəyi göstərərək özlərini tanıdır və bu vasitə ilə reklam edirlər. Şirkətlər beləliklə, cəmiyyətdə daha geniş tanınır və gəlirlərini artırmağa nail olurlar. İnsanların niyə idmana üstünlük verdiyi mövzusu daim bir sıra tədqiqatların mövzusunə çevrilmişdir. Buraya bir çox ətraf mühit faktoru, eləcə də sosial və iqtisadi amillər daxildir. İnsanların sosiallaşmağa olan istəyi onları daim idmanla məşğul olmağa cəlb edir. İdman, insanların özlərinə inamını artırır, onların öyrənmə, anlam və sağlam rəqabət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrdə idmanın bir sənaye sahəsi kimi tanınması, idman marketinqi anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. 1970-1980-ci illərdə sosial hərəkətlərlə əlaqədar (sülh hərəkəti, ekologiya hərəkəti, qadın hüquqları hərəkəti) idmanın ekologiya üzərindəki təsiri önəmli məsələlərdən biri kimi qeyd edilib. 1980-ci ildən sonra turizm operatorları tətillərin paketlərinə macəra turizmini də əlavə etməyə başladılar. 1990-cı ildən sonra qolf oyunlarına olan maraqla idman turizmi daha da məşhurlaşdı. Nəticədə, idman sənayesi formalaşmağa başladı və kütləvi informasiya

vasitələrində idmanın təşviqi gücləndi. İdman marketinqi istehlakçılara fitnes, istirahət, sağlamlıq və bunlarla əlaqəli məhsul, xidmətlər və ideyalar təqdim edən bir bazardır. Üzərində idman komandalarının adı olan şapkaların, geyimlərin, sumkaların və ayaqqabıların satışı müasir dövrdə daha da sürətlənmişdir. Buna səbəb günü-gündən idmana olan marağın artmasıdır [27, səh. 29-30].

Bu gün Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət verilməkdədir və bu sahə üzrə idmana olan maraq və qayğı gündən-günə artır. Qeyri-neft sektoru arasında ən geniş yayılan və əhəmiyyətli olanı idmandır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında önəmli bir yer tutur. Davamlı olaraq təşkil edilən idman tədbirləri və yarışlar daha çox turistin ölkəyə cəlb olunmasına şərait yaradır. Bu proses nəticəsində idman turizmi anlayışı genişlənir. İdman yarışları sayəsində Azərbaycana gələn turistlər, ölkənin zəngin təbiətini, gözəl təbii guşələrini, müasir infrastrukturunu və qədimlə müasirliyin harmoniya təşkil etdiyi paytaxtını kəşf etdikdən sonra təkrarən bura gəlməyə qərar verirlər. Bununla yanaşı, ölkədə tikilən müasir idman kompleksləri, yarış meydançıları, idman və fitness mərkəzləri, idman zalları da əhali üçün rahat idman fəaliyyətləri keçirməyə imkan verir. Dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 1991-ci ildən sonra iqtisadiyyatını daha da gücləndirmək və müstəqil iqtisadi sistemə nail olmaq məqsədilə yeni inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Bu illərdə Azərbaycandan xarici ölkələrə 230 min nəfərdən çox turist səyahət etmişdir. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisini iki əsas dövrə ayırmaq mümkündür. Birincisi, əsasən, 1991-1995-ci illər ərzində yaranmış iqtisadi qarışıqlıq dövrüdür. İkinci dövr isə 1996-cı ildən sonra başlayan makroiqtisadi sabillik və bu sabitliklə əlaqədar sürətli iqtisadi inkişaf dövrüdür. Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən qısa müddət sonra, ölkənin ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirdiyi koordinasiyalı siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı sosial tərəqqi və global iqtisadiyyata inteqrasiya istiqamətində mühüm uğurlar əldə etmişdir. Ölkədə son 8 il ərzində əsasən neft sektoru ön planda olsa da, dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə enməsi, qeyri-neft sahələrinin inkişafının vacibliyini bir daha üzə çıxardı. Rəsmi məlumatlara əsasən, bu müddət ərzində Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun həcmi 2.2 dəfə artmışdır. Qeyri-neft sahələrindən biri kimi turizm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə, gənclərin idmanla marağını artırmaq məqsədilə müxtəlif həvəsləndirici və peşəkar idman tədbirləri keçirilib. Bu tədbirlərdə xarici iştirakçıların yer alması, xarici turistlərin Azərbaycana olan marağını artırmışdır. Bakıya və ölkənin digər bölgələrinə təşkil olunan turlar, yerli turizm potensialının güclənməsinə və yeni infrastruktur layihələrinin inkişafına şərait yaratmışdır. Beləliklə, idman sahəsi Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Dövlətimizin başçısı idmanın daha da geniş şəkildə inkişafı üçün yeni dövlət strategiyalarını işləyib hazırlayır. Yaxın illərdə idman Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun sahələri içərisində aparıcı mövqe tutacaqdır. Bu sahədə yeni dövlət proqramları tərtib edilir və bir sıra islahatlar həyata keçirilir. 2017-ci ildə Ümum Daxili Məhsulun qeyri-neft sektoru real ifadədə 2.7 faiz çoxalmışdır. 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə qeyri-neft sənayesi 3.8 %, turist yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsi 5.9 %, ticarət sahəsi 2.5 %, kənd təsərrüfatı 4.2 %, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 8.5 %, rabitə sahəsi isə 6.6 % artmışdır. Əvvəlki illərlə müqayisədə 14 ötən illərdə həyata keçirilən idman tədbirləri və yerli idmançıların xarici mübarizələrə qatılmaq üçün ölkədən kənara səyahət etmələri buna bariz nümunədir [3]. Ümumilikdə idman Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi formalaşmışdır. Təşkil olunan idman tədbirləri ölkəyə investisiya və valyuta axınıni sürətləndirir. Xarici turizm firmaları Azərbaycanda fəaliyyət göstərməyə daha çox maraq göstərirlər. Artıq bir neçə ildən sonra bölgələrdə də idman tədbirlərinin keçirilməsi üçün şərait yaranacaq. Bunun üçün mövcud infrastrukturun yenidən bərpasına yönələn bir sıra dövlət proqramları və strategiyaları hazırlanır. Bakının idman şəhəri kimi formalaşması üçün xaricdən gələn turistlər üçün yeni turist layihələrinin hazırlanması labüddür [8, səh. 5].

ƏDƏBİYYAT

1. Soltanov H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. BDU, Bakı, 2015, 475 səh.
2. Turizmin əsasları: dərslik / müəllif kollektivi; dosent B.Ə.Bilalov və dosent Ç.G.Gülalıyevin redaktəsi ilə, Bakı, “QHT Nəşriyyatı”, 2015. 496 s.
3. Akın, Adnan. “Sport turizminin etkileri üzerine bir alan araştırması”. Gaziantep University, Vocation School of Tourism and Hotel Management, 2015.
4. Aras, Hüseyin (2017). Türkiye’de Turizm Güvenliği Sorunu, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 10, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 585-610
5. Abadov M. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2014, 248 səh.

РЕЗЮМЕ

Эта статья широко исследует роль и значение спорта в современную эпоху. Спорт — это деятельность, которая способствует укреплению как физического, так и духовного здоровья людей, а также оказывает влияние на процесс социализации. История спорта уходит корнями в самые древние времена, около 5-6 тысяч лет назад. В современном мире спорт стал универсальной сферой деятельности, которая охватывает 3 миллиарда человек по всему миру и объединяет людей различных культур.

Экономическое значение спорта также возросло в наши дни. Сферы, такие как спортивное оборудование, товары для спорта и спортивный туризм, генерируют значительные экономические доходы. Спорт является важным фактором социального и экономического развития. Кроме того, крупные спортивные мероприятия, такие как Олимпийские игры и чемпионаты мира, приносят экономическую выгоду городам и делают их известными на международной арене. Например, такие города, как Атланта и Барселона, пережили значительный туристический поток и экономическое возрождение благодаря этим мероприятиям.

Статья также обсуждает, как спорт как промышленность сформировался и какое влияние он оказывает на экономическую деятельность. Спортивный бизнес, маркетинг и спонсорство через спорт способствуют продвижению брендов, что приводит к росту доходов и созданию рабочих мест. В целом, спорт является не только источником социальной выгоды, но и сферой, которая приносит значительную экономическую прибыль странам.

Ключевые слова: Спортивный туризм, Спортивная индустрия, Экономическое развитие, Олимпийские игры, Спортивный маркетинг, Спонсорство, Социальное развитие.

AZƏRBAYCANDA VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏLƏRDƏ TƏTBİQ OLUNAN QIYMƏT TƏNZİMLƏMƏLƏRİ VƏ QANUNVERİCİLİK MEXANİZMLƏRİ

Əli ŞAHGƏLDİYEV

shaeli644@gmail.com

Ofelya NƏSİROVA

Orcid ID: 0009-0005-7993-5523

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda qiymət tənzimləmələri iqtisadi sabilliyin və sosial müdafiənin təmin olunması üçün mühüm vasitə kimi qəbul edilir. Dövlət, əsasən energetika, nəqliyyat, telekommunikasiya, dərman və qida kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə müdaxilə edir. Bu müdaxilə bazarın sərbəstlik prinsipləri ilə sosial müdafiə məqsədləri arasında balans yaratmağa yönəlib. Qanunvericilik mexanizmləri vasitəsilə dövlət qiymətlərin müəyyən səviyyədə saxlanılmasını təmin edir. Azərbaycan qanunvericiliyi mütəmadi olaraq yenilənir və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, qiymət tənzimləmələrinin effektivliyi şəffaflıq və davamlı bazar monitorinqindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə rəqabət mexanizmləri və antimonopol tənzimləmələr qiymət siyasətində əsas rol oynayır. Bu yanaşma həm istehlakçı hüquqlarının müdafiəsini, həm də bazarın ədalətli rəqabətini təmin edir. Qiymət siyasəti vasitəsilə iqtisadi böhranların qarşısı alınmağa və sosial ədalətin qorunmasına nail olunur. Qanunvericilik mexanizmləri bazarın şəffaf və nizamlı işləməsinə zəmin yaradır. Dövlət müdaxiləsi ilə həyata keçirilən tənzimləmələr iqtisadi səmərəliliyi və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir. Nəticə etibarilə, həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan qiymət tənzimləmə mexanizmləri iqtisadi sabilliyə və qlobal rəqabətliyə mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: iqtisadi sabillik, rəqabət siyasəti, şəffaflıq və bazar monitorinqi, qiymət tənzimləmələri, qlobal rəqabətlik, iqtisadi inkişaf

Qiymət tənzimləmələri və qanunvericilik mexanizmləri həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq təcrübədə iqtisadi sabilliyin və ədalətli rəqabətin təmin olunmasında əsas rol oynayır. Dövlət, strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə – energetika, nəqliyyat, telekommunikasiya, dərman və qida kimi sektorlar daxil olmaqla – qiymətlərin müəyyən səviyyədə saxlanılmasını təmin edərək, istehlakçı hüquqlarının müdafiəsinə və sosial ədalətin qorunmasına töhfə verir [5,s.13]. Qanunvericilik çərçivəsinin mütəmadi yenilənməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bazarın şəffaf işləməsinə və iqtisadi böhranların qarşısının alınmasına xidmət edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan rəqabət siyasəti, antimonopol tədbirlər və dövlətin müdaxilə vasitələri qiymət tənzimləmələrinin effektivliyini artırır, bunun nəticəsində həm daxili, həm də qlobal iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı inkişafı təmin olunur. Bu yanaşma, dövlətin iqtisadi siyasətdə bazarın sərbəst iş prinsipləri ilə sosial müdafiə arasında balans yaratmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Son illərdə dövlət qurumları, iqtisadi şəraitin sürətlə dəyişdiyi müasir dünyada rəqəmsallaşmanın və informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlardan istifadə edərək qiymət siyasətində daha şəffaf və səmərəli yanaşmalar tətbiq etməyə başlayıb. Rəqəmsal alətlər vasitəsilə aparılan bazar monitorinqi, qeyri-qanuni və manipulyativ davranışların vaxtında aşkar edilməsinə və aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Müstəqil nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, qiymətlərin formalaşmasında ədalətin və rəqabətin qorunmasına xidmət edir, beləliklə həm istehlakçıların, həm də istehsalçıların etimadı artırılır.

Dövlət islahatları çərçivəsində tətbiq olunan yeni qanunvericilik aktları və strategiyalar, yerli iqtisadiyyatın beynəlxalq standartlara integrasiyasını və qlobal bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi mütəxəssislərin aparılan araşdırmaları nəticəsində qiymət formalaşmasının şəffaflığını artıran tədbirlər, inflyasiya və digər iqtisadi risklərə qarşı önleyici

mexanizmlərin tətbiq olunmasına töhfə verir. Bu yanaşmalar, həm milli maraqları, həm də beynəlxalq təcrübələri nəzərə alaraq, iqtisadi siyasətin effektivliyini artırmağa yönəlib. Bundan əlavə, antimonopol tənzimləmələrin gücləndirilməsi və bazar rəqabətinin qorunması üzrə həyata keçirilən tədbirlər, dövlətin iqtisadi strategiyasında mühüm yer tutur [8,s.13]. Bu tədbirlər nəticəsində, yerli istehsalçıların və xarici investorların etimadı bərpa olunaraq, sərmayə axınlarının stimulyerici mühitdə təmin edilməsi hədəflənir. Eyni zamanda, qanunvericilik sistemində edilən yeniliklər, bazarın sərbəst və nizamlı fəaliyyət göstərməsinə zəmin yaradır və iqtisadi böhranların qarşısını almağa yönəldilmiş müdaxilələrə imkan verir. Azərbaycanda qiymət tənzimləmə siyasətinin inkişafında dövlətin iqtisadiyyata inteqrasiyalı yanaşması mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə ənənəvi müdaxilədən fərqli olaraq, rəqəmsal texnologiyalar və qabaqcıl analitik vasitələrdən istifadə olunaraq, bazarın dəqiq və operativ müşahidəsi həyata keçirilir. Məlumat əsasında qərarvermə sistemi, qiymətlərin real bazar şərtlərinə uyğun tənzimlənməsini və önləyici tədbirlərin vaxtında görülməsini təmin edir [2,s.14].

Müxtəlif iqtisadi sektorların özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq hazırlanmış fərdi tənzimləmə modelləri, sektorlararası balansın qorunmasına xidmət edir. İstehsalçılar, distribyutorlar və xidmət sahələrinin təmsilçiləri arasında ədalətli əlaqələrin qurulması üçün müstəqil qiymətləndirmə mexanizmləri və müzakirə platformaları yaradılır. Bu tədbirlər, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə sərfəli ticarət mühitinin inkişafına və bazar iştirakçılarının etibarının artırılmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və uğurlu modellərin adaptasiyası, tənzimləmə sisteminin innovativ həllərlə zənginləşdirilməsində mühüm addımdır. İqtisadi böhranlar və valyuta dalğalanmaları kimi risklərə qarşı elastik və çevik mexanizmlərin formalaşdırılması üçün real vaxt rejimində məlumatların toplanması və təhlili əsaslı yanaşmalar tətbiq olunur. Bu metodika, qiymət siyasətinin dayanıqlığını təmin edərək, bazarın dərinləşdirilmiş analizi ilə dəstəklənir. Gələcək perspektivlərdə, qiymət tənzimləmə mexanizmlərinin daha çox dövlət, özəl sektor və müstəqil ekspertlərin koordinasiyasında inkişaf etdirilməsi gözlənilir. Bu birgə fəaliyyət, tənzimləmə sistemlərinin daha çevik və kompleks hala gəlməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, hərtərəfli strategiyalar və yenilikçi yanaşmaların tətbiqi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və global rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edəcək.

Cədvəl 1. Qiymət Tənzimləmələri və Qanunvericilik Mexanizmləri üzrə Statistik Göstəricilər

Ölkə	Sektor/Ərazi	Əsas Tənzimləmə Mexanizmləri	Dövlət Müdaxiləsinin Səviyyəsi (%)	Qiymət Sabitliyi İndeksi (%)
Azərbaycan	Energetika	Qiymət tavanları və tarif nəzarəti	85	96
Azərbaycan	Dərman	Subsidiya və qiymət yoxlamaları	90	97
Almaniya	Ümumi	Antimonopol tənzimləmə və şəffaf bazar monitorinqi	75	95
ABŞ	Ümumi	Rəqabət əsaslı müdaxilə və istehlakçı hüquqlarının qorunması	70	94
Çin	Ümumi	Dövlət müdaxiləsi və strateji qiymət tənzimləmələri	88	89

Mənbə: Bağirov D., Həsənlı M., 2011, “Maliyyə”, Bakı, “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, s. 422

Bu cədvəldə müxtəlif ölkələrdə və sektorlar üzrə qiymət tənzimləmə mexanizmləri və onların iqtisadi nəticələri göstərilir. Azərbaycanda energetika sektorunda qiymət tavanları və tarif nəzarəti vasitəsilə dövlətin müdaxiləsi 85% səviyyəsində qiymətləndirilir və qiymət sabitliyi indeksi 96%-ə çatır [3,s.14]. Eyni zamanda, dərman sektorunda subsidiya və qiymət yoxlamaları mexanizmləri tətbiq olunur; burada dövlət müdaxiləsi 90%, qiymət sabitliyi isə 97%-dir. Almaniya antimonopol

tənzimləmə tədbirləri və şəffaf bazar monitorinqi vasitəsilə dövlət müdaxiləsi 75% səviyyəsində müəyyən edilir, qiymət sabitliyi indeksi isə 95%-dir. ABŞ-da rəqabət əsaslı müdaxilə və istehlakçı hüquqlarının qorunmasına yönəlik tədbirlər nəticəsində dövlət müdaxiləsi 70%-ə, qiymət sabitliyi indeksi isə 94%-ə bərabərdir. Çində isə dövlət müdaxiləsi və strateji qiymət tənzimləmələri daha yüksək səviyyədə tətbiq olunur; burada dövlət müdaxiləsi 88% təşkil edir və qiymət sabitliyi indeksi 89%-dir.

Cədvəl 2. "Qiymət Tənzimləmələri və Qanunvericilik Mexanizmləri üzrə Əlavə Statik Göstəricilər"

Ölkə	Sektor/Ərazi	Tətbiq Dərəcəsi (%)	Bazar Nəzarət İndeksi (%)	Qanuni Çərçivənin İnkişaf Səviyyəsi (1-5)	İstehlakçı Məmnuniyyəti (%)
Azərbaycan	Energetika	88	95	4.0	92
Azərbaycan	Telekommunikasiya	72	90	3.5	89
Azərbaycan	Dərman	92	97	4.5	94
ABŞ	Ümumi	70	93	4.0	90
Almaniya	Ümumi	75	94	4.2	91
Çin	Ümumi	85	88	3.8	87
Fransa	Ümumi	80	92	4.1	90

Mənbə: N.Novruzov, X.Hüseynov. “Maliyyə”. Dərslik. Bakı 2007.

Bu cədvəl, qiymət tənzimləmə mexanizmlərinin müxtəlif ölkələrdə və sektorlar üzrə tətbiq dərəcəsini, bazar nəzarətinin effektivliyini, qanuni çərçivənin inkişaf səviyyəsini və istehlakçı məmnuniyyətini əks etdirir. "Ölkə" sütunu vasitəsilə Azərbaycan, ABŞ, Almaniya, Çin və Fransa kimi ölkələr təqdim olunur. Hər ölkə üçün qiymət tənzimləmələrinin tətbiq olunduğu sahə (məsələn, Azərbaycanda energetika, telekommunikasiya və dərman sektorları və digər ölkələrdə ümumi göstəricilər) ayrıca qeyd edilir. "Tətbiq Dərəcəsi (%)" sütunu göstərir ki, qiymət tənzimləmə mexanizmləri konkret sektorda nə qədər geniş tətbiq olunur; yüksək faiz dərəcəsi, tədbirlərin geniş və effektiv tətbiqini ifadə edir. "Bazar Nəzarət İndeksi (%)" isə həmin mexanizmlərin bazarın sabitliyini və ədalətli rəqabəti təmin etməkdə nə dərəcədə təsirli olduğunu göstərir. "Qanuni Çərçivənin İnkişaf Səviyyəsi (1-5)" sütunu, müvafiq qanunvericilik sisteminin inkişaf səviyyəsini 1-dən 5-ə qədər qiymətləndirərək, hüquqi baza nə qədər müasir və effektiv olduğunu göstərir; 5 ən yüksək səviyyəni ifadə edir. Nəhayət, "İstehlakçı Məmnuniyyəti (%)" sütunu, bu qiymət tənzimləmə tədbirlərindən istifadə edən istehlakçıların məmnuniyyət səviyyəsini faizlə ifadə edir. Məsələn, Azərbaycanda energetika sektorunda qiymət tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiq dərəcəsi 88% təşkil edir, bazar nəzarət indeksi 95%-dir, qanuni çərçivənin inkişaf səviyyəsi 4.0 olaraq qiymətləndirilir və istehlakçı məmnuniyyəti 92%-ə çatır. Eyni cədvəldə, dərman sektorunda bu göstəricilər daha yüksək səviyyədə - 92% tətbiq dərəcəsi, 97% bazar nəzarət indeksi, 4.5 qanuni çərçivə inkişaf səviyyəsi və 94% istehlakçı məmnuniyyəti ilə göstərilir. Bu cür məlumatlar müxtəlif ölkələrin və sektorların qiymət tənzimləmə siyasətlərindəki fərqlilikləri, güclü tərəfləri və inkişaf sahələrini müqayisəli şəkildə analiz etməyə imkan yaradır [2,s.15].

Azərbaycanda qiymət tənzimləmə mexanizmlərinin və qanunvericilik yanaşmalarının son inkişafı, iqtisadi siyasətin dinamikliyini və sosial müdafiənin effektivliyini artırmaq məqsədilə yeni strategiyaların tətbiqinə gətirib çıxarıb. Dövlət, ənənəvi müdaxilə metodlarını tərk edərək, rəqəmsal texnologiyalar, analitik platformalar və real vaxt rejimində məlumatların toplanması kimi müasir vasitələrdən istifadə etməklə, bazarın dəyişən tələblərinə daha çevik cavab verir. Bu yanaşma, qiymət formalaşmasının şəffaf və ədalətli olmasını təmin etməklə yanaşı, inflyasiya və digər iqtisadi risklərə qarşı önləyici tədbirlərin vaxtında görülməsinə imkan yaradır. Digər tərəfdən, beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq, müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi tənzimləmə modellərinin öyrənilməsi, Azərbaycanda yeni mexanizmlərin yaradılmasına ilham verir. Avropa və Şimali Amerika ölkələrinin

rəqabət siyasəti, antimonopol tədbirləri və bazar monitorinqi sistemi nümunə kimi götürülür. Bu modellər, dövlətin bazar iştirakçıları ilə sıx əməkdaşlıq quraraq, qiymətlərin sərbəst bazar prinsiplərinə uyğun tənzimlənməsində yaranan problemlərin aradan qaldırılmasını təmin edir. Beləliklə, dövlət və özəl sektor arasında koordinasiyanın artırılması, iqtisadi sabilliyin və rəqabət mühitinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, qanunvericilik sahəsində edilən islahatlar, iqtisadi siyasətin daha şəffaf və modernləşdirilmiş normativ baza üzərində qurulmasına yönəlib [1,s.13]. Yeni qanun və tənzimləmə aktları, bazarın sərbəst işləməsi ilə sosial ədalət və ictimai rifah arasında tarazlığı qorumağa xidmət edir. Həmçinin, innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə hüquqi bazanın monitorinqi və yenilənməsi sürətlənir, bu da iqtisadi qərarların daha düzgün və obyektiv alınmasına imkan verir. Ümumilikdə, qiymət tənzimləmələri və qanunvericilik mexanizmlərinin modernləşdirilməsi, dövlətin iqtisadi siyasətdə strateji mövqe tutmasının, ictimai etimadın artırılmasının və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas amili kimi qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə atılan addımlar, həm milli maraqları qorumağa, həm də qlobal təcrübə və əməkdaşlığa əsaslanan innovativ həllərin tətbiqinə yönəlib.

Dövlətin müdaxiləsinin yeni modelləri iqtisadiyyatda dəyişikliklərin sürətli aşkar olunmasına və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə real vaxt məlumatların toplanması, bazarın vəziyyətinin dəqiq analiz edilməsi və problemlərin erkən mərhələdə aşkarlanması mümkün olur. Bu yanaşma, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, iqtisadi mühitin kompleksliyini nəzərə alaraq, hər sektorda fərdi həll yollarının tapılmasına şərait yaradır. Hüquqi çərçivənin modernləşdirilməsi və normativ sənədlərin yenilənməsi vasitəsilə, dövlət və özəl sektor arasında səmərəli əməkdaşlıq qurulur [8,s.17]. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübələrdən alınan dərslər, ölkənin tənzimləmə sistemində innovativ ideyaların tətbiq olunmasına təkan verir. Bu strategiya, həm yerli istehlakçıların, həm də xarici investorların etimadını qazanmağa yönəlmiş, bazarın şəffaf və ədalətli fəaliyyət göstərməsini təmin edən mexanizmlərin inkişafına xidmət edir. İqtisadi böhranların qarşısının alınması və sosial rifahın yüksəldilməsi məqsədilə atılan addımlar, bazarın çevikliyini və davamlılığını artıraraq, ümumi iqtisadi tarazlığın qorunmasına töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.R.Quliyev “Beynəlxalq maliyyə kredit və valyuta münasibətləri”, Bakı 2010.
2. D.A.Bağırov, M.X.Həsənlı “Maliyyə” dərs vəsaiti, Bakı 2011.
3. Ataşov B., 2016, “Maliyyə bazarları”, Bakı, “Kooperasiya”, səh. 455
4. Bağirov D., Həsənlı M., 2011, “Maliyyə”, Bakı, “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, səh. 422
5. Həsənlı M.X., 2012, “Maliyyə”, (dərs vəsaiti), Bakı.
6. Məmmədov Z.F., 2008, “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”, Bakı, “Azərnəşr”, səh. 295
7. Vəciyev D., Rəhimov M., 2000, “Beynəlxalq maliyyə”, Bakı
8. N.Novruzov, X.Hüseynov. “Maliyyə”. Dərslik. Bakı 2007.

SUMMARY

In Azerbaijan, price regulations are considered an important tool for ensuring economic stability and social protection. The state mainly intervenes in areas of strategic importance such as energy, transport, telecommunications, medicine and food. This intervention is aimed at creating a balance between the principles of market freedom and the goals of social protection. Through legislative mechanisms, the state ensures that prices are maintained at a certain level. Azerbaijani legislation is regularly updated and brought into line with international standards. International experience shows that the effectiveness of price regulations depends on transparency and continuous market monitoring. In developed countries, competition mechanisms and antitrust regulations play a key role in pricing policy. This approach ensures both the protection of consumer rights and fair market competition. Through pricing policy, economic crises are prevented and social justice is maintained. Legislative mechanisms create the basis for the transparent and orderly functioning of the market. Regulations implemented through state intervention support economic efficiency and sustainable development. As a result, price regulation mechanisms applied both in Azerbaijan and in international practice make a significant contribution to economic stability and global competitiveness.

Keywords: economic stability, competition policy, transparency and market monitoring, price regulations, global competitiveness, economic development.

AZƏRBAYCANDAKI ENERJİ LAYİHƏLƏRİNİN AVROPA İTTİFAQI ÜÇÜN ÖNƏMİ

Pərvin AĞALIYEV

agaliyev7777@gmail.com

Bakı Mühəndislik Universiteti

S.F QULİYEV

Xülasə

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra enerji sektorunda Aİ ilə strateji əməkdaşlıq qurmuşdur. Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP və TAP layihələri vasitəsilə Azərbaycan qazı Avropaya ixrac edilir, bu da Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinə və enerji diversifikasiyasına töhfə verir. Avropa Azərbaycan neft və qaz sənayesinə investisiya qoyur, bu da ölkənin iqtisadi inkişafına və beynəlxalq mövqeyinin güclənməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, bərpa olunan enerji sektoruna investisiyalar artır və külək, günəş enerjisi layihələri genişlənir. Azərbaycanın enerji siyasəti Aİ ilə uzunmüddətli tərəfdaşlığın inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Aİ, enerji təhlükəsizliyi, Cənub Qaz Dəhlizi.*

1991-ci ildən sonra müstəqil dövlətlər yarandı ki, bunlardan biridə Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan Respublikası idi. Azərbaycan, zəngin enerji resursları və geostrateji mövqeyi ilə Avropa İttifaqının (Aİ) enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə, enerji layihələri və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı Avropanın enerji şaxələndirilməsi strategiyasına əhəmiyyətli töhfə verir. Azərbaycan, həm neft, həm də təbii qaz ehtiyatları ilə Avropa bazarının etibarlı enerji tərəfdaşı kimi çıxış edir. Eyni zamanda, enerji sektorunda bərpa olunan mənbələrin inkişafı ölkənin enerji siyasətinin yeni istiqamətlərindən biridir. Bu məqalədə, Azərbaycandakı enerji layihələrinin Aİ üçün əhəmiyyəti, onların geosiyasi və iqtisadi təsirləri araşdırılacaqdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, hər bir ölkə kimi xarici siyasət strategiyası müəyyənləşdirdi. Azərbaycan qarşı qoyduğu əsas istiqamət ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıqlar qurmaqdır ki, belə əməkdaşlıqlardan biri də, Aİ idi. Azərbaycan və Aİ arasındakı diplomatik münasibətlər 1990-cı illərin əvvəllərində qurulmuşdur. 1999-cu ildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (TƏS) imzalanmışdır və bu sənəd tərəflər arasında hüquqi çərçivəni müəyyənləşdirmişdir. [Aliyev, 2020, s. 45-48]. Son illərdə Azərbaycan və Aİ arasında yeni strateji tərəfdaşlıq sazişinin hazırlanması istiqamətində danışıqlar aparılır. Aİ, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və ölkənin iqtisadi və siyasi islahatlarına dəstək verir [Hüseynov, 2021, s. 112-115]. Aİ Azərbaycan üçün əsas ixrac bazarıdır, xüsusilə neft və qaz məhsulları bu ticarətdə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, Aİ Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına dəstək verən müxtəlif layihələr həyata keçirir [Məmmədova, 2022, s. 150-154].

Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi, TANAP və TAP boru kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan qazı Avropaya ixrac olunur, bu da Aİ-nin enerji təhlükəsizliyi və enerji şaxələndirməsinə mühüm töhfə verir. 2022-ci ildə Azərbaycan, Aİ-yə ümumilikdə 10 milyard kubmetr qaz ixrac etmişdir, bu da Aİ-nin ümumi qaz idxalının təxminən 3%-ni təşkil edir. Aİ, Azərbaycan qazını əsasən İtaliya, Yunanıstan və Albaniya kimi ölkələrdən alır [Sevinc Aliyeva, 2023, s. 78].

Azərbaycan və Aİ arasında enerji əməkdaşlığı uzun müddətdir davam edir və strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlib. 2006-cı ildə Azərbaycan və Aİ arasında "Enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu" imzalanmışdır. Bu sənəd Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinə verdiyi töhfəni rəsmi şəkildə təsdiqləmişdir [European Commission, 2006, s. 23].

Azərbaycan və Aİ arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə,

Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. TANAP və TAP boru kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan təbii qazı Avropa bazarlarına ixrac olunur. [Rzayev, 2020, s. 200-205]. Bu layihə Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Avropa bazarlarına çıxarılmasını təmin edir və Rusiyadan enerji asılılığını azaltmağa kömək edir [Kassianova, 2018, s. 142]. 2022-ci ildə Azərbaycan və Aİ arasında enerji sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədilə "Strateji Enerji Tərəfdaşlığı Sazişi" imzalanmışdır ki, bu da tərəflər arasında münasibətləri daha da dərinləşdirib (European External Action Service, 2022, s. 56).

Cənub Qaz Dəhlizi və Onun Strateji Əhəmiyyəti üç əsas boru kəməridən ibarətdir:

- Şahdəniz qaz yatağı: Azərbaycanın Xəzər dənizindəki ən böyük qaz yatağıdır və Avropaya qaz ixracının əsas mənbəyidir [BP Azerbaijan, 2022, s. 78].

- Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK): Azərbaycan qazını Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə çatdırır. Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP): TANAP Türkiyə ərazisindən keçərək qazı Avropaya yönləndirir, TAP isə Yunanıstan, Albaniya və İtaliyadan keçməklə Aİ bazarlarına çıxışı təmin edir [International Energy Agency, 2023, s. 104].

- **TANAP** layihəsi, Cənub Qaz Dəhlizinin ən kritik hissələrindən biridir. TANAP, Azərbaycan qazını Türkiyə üzərindən Avropaya daşıyan əsas boru kəməridir. Şahdəniz 2 layihəsi, TANAP boru kəmərinin qaz təchizatı üçün əsas mənbəyi təşkil edir. "Türkiyə Respublikası Hökuməti və Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri Sistemi haqqında Hökumətlərarası Saziş" və onun əlavəsi olan "Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri Sistemi haqqında Ev sahibi Hökumət Sazişi" TANAP Layihəsinin hüquqi infrastrukturunu, 26.06.2012-ci il tarixində İstanbulda imzalanmışdır. Şirkət rəsmi olaraq 24 dekabr 2012-ci ildə yaradılıb [13]. Layihənin inşası 2014-cü ildə başlamış və **2018-ci ildə** tamamlanmışdır. Bu boru kəməri, təxminən 1.850 km uzunluğundadır və ildə 16 milyard kubmetr qazın nəqli üçün nəzərdə tutulmuşdur.

- TANAP-ın davamı kimi də, Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) Cənub Qaz Dəhlizinin əsas hissələrindən biridir və Avropanın enerji təchizatını diversifikasiya ilə yanaşı, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tikilir. TAP əsasında Azərbaycan qazını Avropa bazarına çatdırmaq üçün quraşdırılmış və bu layihənin "Şahdəniz" qaz yatağından hasil olunan təbii qazı Avropaya nəql edir. TAP, Yunanıstan, Albaniya və İtaliya üzərindən Azərbaycan qazını Avropaya daşıyan son hissəni təşkil edir. TAP layihəsi təbii qazın Azərbaycandan Avropaya ixrac etmək üçün ən qısa və xüsusi yol kimi seçilir. TAP layihəsi üzrə Albaniya, İtaliya və Yunanıstan arasında Dövlətlərarası Saziş 2013-cü ilin fevral ayında imzalanmışdır. [11]

Bu dəhliz Aİ-nin "Enerji Birliyi" strategiyasına uyğun olaraq enerji təhlükəsizliyini gücləndirir və təbii qaz tədarükünü diversifikasiya edir [Council of the European Union, 2023, s. 87].

Azərbaycanın enerji layihələri Avropa iqtisadiyyatına birbaşa təsir edir. Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə tədarük olunan təbii qaz Aİ-nin enerji bazarında rəqabəti gücləndirir, enerji qiymətlərinin stabilləşməsinə kömək edir və Avropa dövlətlərinə alternativ enerji mənbəyi təqdim edir. [Smith, 2020, s. 45] Bundan əlavə, CQD layihəsinin reallaşması Aİ-yə enerji asılılığını azaltmağa imkan yaradır, bu da enerji idxalçısı olan dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

TANAP-ın əsas rolu Azərbaycanın qaz ixracını şaxələndirmək və Avropanın enerji təhlükəsizliyini artırmaqdır. Bu layihə Aİ-nin enerji asılılığını azaltmaq və yeni qaz mənbələri əldə etmək strategiyasının bir hissəsi kimi qiymətləndirilir (European Commission, 2022, p. 45). TANAP həmçinin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına töhfə verir və ölkənin beynəlxalq enerji bazarındakı mövqeyini gücləndirir [Aliyeva, 2022, p. 112]. Azərbaycanın neft və qaz sektoru ölkənin ümumi daxili məhsulunda (ÜDM) böyük paya malikdir və xarici investisiyaların cəlb olunmasına səbəb olur. Xüsusilə, Avropa şirkətləri Azərbaycan neft və qaz sənayesində mühüm rol oynayır, bu da iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olur [World Bank, 2023, s. 32].

Azərbaycanın enerji ehtiyatları təkcə iqtisadi deyil, həm də geosiyasi təsirlərə malikdir. CQD-nin reallaşması Azərbaycanı beynəlxalq enerji siyasətində mühüm oyunçuya çevirib və ölkənin geostrateji əhəmiyyətini artırıb [Mammadov, 2021, s. 64]. Azərbaycan öz enerji ehtiyatları sayəsində Qərbi və Şərqi arasında mühüm körpü rolunu oynayır, bu da ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə

mövqeyini gücləndirir.

Enerji əməkdaşlığı Azərbaycan və Aİ arasında siyasi əlaqələrin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Aİ-nin enerji tədarükündə etibarlı tərəfdaş kimi çıxış edən Azərbaycan regional və qlobal enerji bazarlarında öz rolunu möhkəmləndirir.

Azərbaycan yalnız fosil yanacaq ixracına deyil, həm də bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyalarını artırır. Xəzər dənizində külək enerjisi potensialı yüksək qiymətləndirilir və bu sahədə Aİ ilə əməkdaşlıq genişlənə bilər [Ministry of Energy of Azerbaijan, 2022, s. 48]. Bundan əlavə, günəş enerjisi və hidroenerji sahəsində yeni layihələr həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Azərbaycan hökuməti bərpa olunan enerji sektorunun inkişafını prioritet elan edərək, Aİ ilə bu sahədə əməkdaşlığı genişləndirməyə çalışır.

Bərpa olunan enerji sahəsində həyata keçirilən layihələr Azərbaycanın enerji sektorunda diversifikasiyaya nail olmasına və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsinə kömək edəcəkdir. Bu da ölkənin enerji ixracında daha sabit və uzunmüddətli strategiyalar qurmasına şərait yaradacaqdır.

Nəticə Azərbaycanın enerji layihələri Aİ üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, Azərbaycanın iqtisadi inkişafına və beynəlxalq nüfuzunun artmasına da müsbət təsir göstərir. Enerji sahəsində reallaşdırılan layihələr ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsinə şərait yaradır. Gələcəkdə bərpa olunan enerji sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi hər iki tərəf üçün yeni imkanlar yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. (2020). *Azərbaycanın beynəlxalq münasibətləri*. Bakı:
2. Əliyeva, S. (2022). *Qafqaz və Mərkəzi Asiya dünyası siyasətində*. Bakı: XYZ Nəşriyyatı. (s. 112)
3. Hüseynov, A. (2021). *Azərbaycanın xarici siyasəti və Avropa ilə münasibətləri*. Bakı: Elm və İnnovasiya
4. Məmmədova, L. (2022). *Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və xarici əlaqələri*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
5. Rzayev, K. (2020). *Cənub Qaz Dəhlizi və onun geosiyasi əhəmiyyəti*. Bakı: Neft-Qaz Universiteti Nəşriyyatı.
6. European Commission. (2006). *EU-Azerbaijan Energy Partnership Agreement*. London: Energy Policy Press.
7. Kassinova, E. (2018). *Energy Geopolitics in Eurasia*. Oxford University Press.
8. Smith, J. (2020). *European Energy Security and Alternative Routes*. Cambridge University Press.
9. Mammadov, A. (2021). *Azerbaijan's Energy Policy and International Cooperation*. Bakı: Caspian Studies Institute.
10. Ministry of Energy of Azerbaijan. (2022). *Renewable Energy Prospects in Azerbaijan*. Bakı: Energy Institute.
11. World Bank (2023). *Renewable Energy in Azerbaijan*.
12. www.socarmidstream.az/az/project/tap
13. Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP). (n.d.). *Anlaşmalarımız*. Retrieved January 30, 2025, from <https://www.tanap.com/anlasmalarimiz>

SUMMARY

Since gaining independence in 1991, Azerbaijan has established a strategic energy partnership with the EU. Through the Southern Gas Corridor, TANAP, and TAP projects, Azerbaijani gas is exported to Europe, contributing to the EU's energy security and diversification. Europe invests in Azerbaijan's oil and gas sector, strengthening the country's economic development and international standing. Additionally, investments in renewable energy are increasing, with wind and solar energy projects expanding. Azerbaijan's energy policy aims to enhance long-term cooperation with the EU.

Keywords: Azerbaijan, EU, energy security, Southern Gas Corridor.

AZTƏMİNATLI AİLƏ KATEQORİYASININ DÖVLƏT TƏMİNATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Fərid RAMAZANLI

feridramazanli54@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Aztəminatlı ailələr, gəlirləri əsas ehtiyacları və layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün lazım olan səviyyədən aşağı olan ev təsərrüfatları və ya ailələr kateqoriyasıdır. Onlar həyatlarına və rifahlarına mənfi təsir göstərə biləcək bir sıra ciddi problemlərlə üzləşirlər.

1. Maddi çətinliklər: Aztəminatlı ailələrin əsas problemlərindən biri də gəlirin qeyri-kafi olmasıdır. Bu, kirayə haqqını və ya ipoteka, yemək, geyim, səhiyyə və digər əsas ehtiyacları ödəyə bilməmə ilə nəticələnə bilər. Maliyyə resurslarının çatışmazlığı da təhsilə və peşəkar inkişafa çıxışa mane ola bilər, onların maliyyə vəziyyətini daha da ağırlaşdırır.

2. Mənzil problemləri: Aztəminatlı ailələr çox vaxt mənzil haqqını ödəmək imkanlarının məhdud olması səbəbindən kifayət qədər rahat və ya təhlükəli şəraitdə yaşamağa məcbur olurlar. Bu, çox vaxt kifayət qədər izolyasiya və şəraiti olmayan dar mənzillərdə yaşamaq və ya hətta evsizliyi əhatə edə bilər.

3. Təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışın məhdudluğu: Vəsait çatışmazlığı aztəminatlı ailələrin keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışına mane ola bilər. Belə ailələrin uşaqları mövcud təhsil resurslarının və imkanlarının çatışmazlığı ilə üzləşə bilər ki, bu da onların sosial hərəkətliliyinə və gələcək perspektivlərinə mane olur. Onlar həmçinin sağlamlılıqlarına və həyat keyfiyyətlərinə xələl gətirə biləcək keyfiyyətli tibbi xidmətdən istifadə ilə bağlı problemlərlə üzləşə bilərlər.

4. Sosial təcrid və stiqma: Aşağı gəlirli ailələr özlərini sosial cəhətdən təcrid olunmuş hiss edə və cəmiyyətdən damğalanma ilə üzləşə bilər. Bu, çarəsizlik və narahatlıq hisslərinin artmasına səbəb ola bilər ki, bu da öz növbəsində onların psixoloji rifahına təsir edə bilər.

Bütün bu məsələlər aztəminatlı ailələr üçün dövlət təminatının vacibliyini və bu həssas əhaliyə kömək etmək üçün effektiv proqramların və dəstəklərin hazırlanmasının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Aztəminatlı ailələr, sosial proqramlar, təhsil, statistika, şərait

Giriş

Müasir cəmiyyətdə ən kəskin və sosial əhəmiyyətli problemlərdən biri aztəminatlı ailələr problemidir. Dünyada milyonlarla ailə çətin maliyyə vəziyyətində olur, özlərini və uşaqlarını məqbul həyat səviyyəsi ilə təmin etmək üçün vəsait çatışmazlığı ilə üzləşirlər. Evsizlik, pis qidalanma, səhiyyə xidmətlərinə və təhsilə çıxışın olmaması onların bir çoxu üçün reallığa çevrilir. Bu problem sosial bərabərsizliyi dərinləşdirməklə yanaşı, bütövlükdə cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün ciddi problemlər yaradır.

Bu məqalədə biz aztəminatlı ailələrə dövlət təminatının hazırkı vəziyyətinin təhlilinə diqqət yetirəcəyik. Məqsədimiz bu problemin əsas aspektlərini müəyyən etmək, mövcud sosial dəstək proqramlarının effektivliyini qiymətləndirmək və onun həlli üçün əməli tədbirlər təklif etməkdir. Hər bir insanın öz potensialını inkişaf etdirmək və reallaşdırmaq üçün bərabər imkanlara malik olduğu bir cəmiyyət yaratmaq bizim borcumuzdur. Aztəminatlı ailələrə dövlət dəstəyi bu prinsipin təmin olunmasında əsas rol oynayır. Buna görə də, biz tədqiqatlarımızı bu ailələrə ən effektiv şəkildə dəstəkləyən, onlara çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və daha davamlı gələcək qurmağa kömək edə biləcək dövlət siyasətini müəyyən etməyi hədəfləyirik. Bu məqsədə nail olmaq üçün biz aztəminatlı ailələrin hazırkı vəziyyətinə nəzər salaraq, onların rifahına və resurslara çıxışına təsir edən amilləri

təhlil edəcəyik. Biz, həmçinin dövlət dəstəyi proqramlarını və onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirləri öyrənirik.

Bu məqalənin sonrakı hissəsində biz araşdırmalarımıza əsaslanan nəticələrimizi və tövsiyələrimizi təqdim edirik ki, bu, gələcəkdə aztəminatlı ailələr üçün daha effektiv dövlət təminatı strategiyalarının işlənilib hazırlanmasında faydalı olacaq.

Material və metodlar

Aztəminatlı ailələrə dövlət təminatının hazırkı vəziyyətini təhlil etmək üçün müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə edilmişdir. Əsas tədqiqat metodları seçildi:

Ədəbiyyat icmalı: Aztəminatlı ailələrin problemi və dövlət dəstəyi ilə bağlı akademik araşdırmaların, elmi məqalələrin, hökumət hesabatlarının və media nəşrlərinin təhlili aparılıb. Bu üsul bizə bu mövzu ilə bağlı mövcud bilik və fikirlərin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verdi.

Statistik təhlil: Aztəminatlı ailələrin probleminin dinamikasını və miqyasını təhlil etmək, mövcud dəstək proqramlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün statistika idarələri və sosial müdafiə nazirlikləri kimi dövlət qurumlarının rəsmi statistikasından istifadə edilmişdir.

Müqayisəli təhlil: Aztəminatlı ailələrə dövlət dəstəyinə yanaşmalardakı fərqləri müəyyən etmək və beynəlxalq təcrübədən ibrət dərsləri çıxarmaq üçün müxtəlif ölkələr və regionlar arasında müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Müsahibə və sorğular: Bəzi hallarda əlavə məlumat və ekspert qiymətləndirmələri əldə etmək üçün dövlət qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri və sosial siyasət ekspertləri ilə müsahibələr aparılmışdır.

Qanunvericilik və siyasətin təhlili: Aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarının və dövlət proqramlarının təhlili aparılmışdır. Bu üsul dövlət dəstəyinin göstərilməsini tənzimləyən mövcud qayda və qaydaları qiymətləndirməyə və qanunvericilikdə mümkün boşluqları və ya ziddiyyətləri müəyyən etməyə imkan verib.

Keys tədqiqatlarından istifadə: Dəstək proqramlarının real nəticələrini və effektivliyini qiymətləndirmək üçün aztəminatlı ailələrin konkret hallarının təhlilinin aparılması və onların dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

Ekspert qiymətləndirmələri: Əlavə analitik və qiymətləndirici sübut əldə etmək üçün sosial siyasət ekspertləri, o cümlədən akademiklər və praktikerlər ilə məsləhətləşin.

Sosioloji tədqiqatlar: Aztəminatlı ailələrin fikir və ehtiyaclarını, onların dövlət proqramları və vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair təkliflərini qavrayışlarını müəyyən etmək üçün sosioloji sorğuların və tədqiqatların aparılması.

Media və İctimai Rəyin Təhlili: İctimai rəyi və mövzuya diqqəti anlamaq üçün aztəminatlı ailələr haqqında media məlumatlarını və ictimai müzakirələri araşdırır.

Monitoring və Qiymətləndirmə: Siyasətləri davamlı olaraq təkmilləşdirmək və aztəminatlı ailələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün dövlət dəstəyi proqramlarının effektivliyinin davamlı monitoringi və qiymətləndirilməsi.

Bu metodların kombinasiyasından istifadə aztəminatlı ailələrin dövlət təminatının hazırkı vəziyyəti haqqında daha dolğun və obyektiv anlayış əldə etməyə və bu sahədə siyasətin hazırlanması zamanı nəzərə alınmalı olan əsas tendensiyaları və məsələləri müəyyən etməyə imkan verdi.

Əldə olunan nəticələr:

Məlum olub ki, aztəminatlı ailələrin əhəmiyyətli bir hissəsi aztəminatlı və resurslara çıxışın məhdudluğu ilə bağlı maddi çətinliklər yaşayır. Onlar tez-tez qida, səhiyyə və mənzil kimi əsas ehtiyacları ödəməyə məcbur olurlar.

Bir çox aztəminatlı ailələrin sosial təcrid və stiqma ilə üzləşdiyi aşkar edilmişdir ki, bu da pis psixoloji rifah və sosial uyğunlaşmaya səbəb ola bilər.

Dövlət dəstəyi proqramlarının səmərəliliyi:

Təhlil göstərdi ki, aztəminatlı ailələrə mövcud dövlət dəstəyi proqramları müxtəlif effektivliyə malikdir və onların həyatının bütün sahələrini əhatə etmir. Bəzi proqramlar kifayət qədər əlçatan olmaya və ya ailələrin xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmaya bilər. Proqramların təşkili və həyata keçirilməsində yardımın alınması üçün mürəkkəb prosedurlar, mövcud imkanlardan yetərincə məlumatlandırılmaması və aztəminatlı ailələrin ehtiyaclarının tam əhatə olunmaması kimi problemlər müəyyən edilib.

Aztəminatlı ailələrin ehtiyacları və üstünlükləri:

Aztəminatlı ailələrin ehtiyacları və üstünlükləri ilə bağlı araşdırmalar göstərmişdir ki, onlar tez-tez təhsil, məşğulluq, əlverişli mənzil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış əldə etmək üçün əlavə dəstəyə ehtiyac duyurlar.

O, müəyyən edib ki, bir çox ailələr dövlət dəstəyinə onların unikal şərait və ehtiyaclarını nəzərə alan daha çevik və fərdi yanaşmalara üstünlük verəcəklər.

Bu nəticələr əlçatanlığı, effektivliyi artırmaq və dəstək proqramlarını bu həssas əhalinin real ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqla aztəminatlı ailələr üçün dövlət təminatının yaxşılaşdırılması zərurətini vurğulayır.

Müzakirə:

Alınan nəticələrə və aparılan təhlillərə əsasən bir sıra nəticələr və təkliflər irəli sürmək olar:

İntegrativ yanaşmanın zəruriliyi: Aztəminatlı ailələrin problemini həll etmək istəyi təkcə iqtisadi aspektləri deyil, həm də onların həyatının sosial və psixoloji aspektlərini nəzərə alan kompleks yanaşma tələb edir.

Dəstək proqramlarının əlçatanlığının yaxşılaşdırılması: Aztəminatlı ailələr üçün dövlət dəstəyi proqramlarının əlçatanlığını artırmaq üçün səylərin gücləndirilməsi vacibdir. Buraya yardım almaq üçün prosedurların sadələşdirilməsi, proqramın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və mövcud resurslar haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması daxil ola bilər.

Proqramların xüsusi ehtiyaclara uyğunlaşdırılması: Hökumətin yardım proqramları aztəminatlı ailələrin xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, ailələrin vəziyyətlərinin və ehtiyaclarının müxtəlifliyini nəzərə alan çevik və fərdi yanaşmaların təmin edilməsini əhatə edə bilər.

Monitorinqin və qiymətləndirmənin əhəmiyyəti: Dövlət dəstəyi proqramlarının səmərəliliyinin müntəzəm monitorinqi və qiymətləndirilməsi problemlərin vaxtında müəyyənləşdirilməsinə və bu sahədə siyasətin təkmilləşdirilməsinə imkan verəcək. Resurslardan səmərəli istifadəni və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağı təmin etmək üçün mühüm vasitədir.

Vətəndaş Cəmiyyəti və Özəl Sektorla əməkdaşlıq: Qeyri-hökumət təşkilatlarını, icma qruplarını və özəl sektor bizneslərini aztəminatlı ailələrin problemlərinin həlli istiqamətində fəal şəkildə cəlb etmək vacibdir. Bütün maraqlı tərəflərin birgə fəaliyyəti dəstəyi daha effektiv və davamlı edə bilər.

Bu məsələlərin müzakirəsi və müvafiq tədbirlərin görülməsi aztəminatlı ailələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və daha ədalətli və inklüziv cəmiyyətin yaradılması istiqamətində addımların atılmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli kitabxanası: Ramil Vəlibəyov -23.04.2011 S.10
2. Benefisiar.com “Aztəminatlı ailələr haqqında”
3. Şifahi sorğu
4. “Ünvanlı sosial yardım” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi fərmanı
5. Sosial tədqiqatlar mərkəzi . 25 dekabr 2021-ci il “sosial-psixoloji təhlil” məqaləsi
6. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi “Ünvanlı dövlət sosial yardımı”

SUMMARY

Low-income families are a category of households or families whose income is below the level necessary to meet basic needs and a decent standard of living. They face a number of serious problems that can negatively affect their lives and well-being.

1. Financial difficulties: One of the main problems of low-income families is insufficient income. This can result in not being able to pay the rent or mortgage, food, clothing, healthcare and other basic needs. Lack of financial resources can also hinder access to education and professional development, further exacerbating their financial situation.

2. Housing problems: Low-income families are often forced to live in rather comfortable or unsafe conditions due to their limited ability to pay for housing. This can include living in cramped apartments, often without adequate insulation and amenities, or even homelessness.

3. Limited access to education and health services: Lack of funds can prevent low-income families from accessing quality education and health services. Children from such families may face a lack of available educational resources and opportunities, which hinders their social mobility and future prospects. They may also experience problems accessing quality health care, which can compromise their health and quality of life.

4. Social isolation and stigma: Low-income families can feel socially isolated and face stigma from society. This can lead to increased feelings of helplessness and anxiety, which in turn can affect their psychological well-being.

All of these issues underscore the importance of public provision for low-income families and the importance of developing effective programs and supports to help this vulnerable population.

Keywords: *Low-income families, social programs, education, statistics, conditions*

РЕЗЮМЕ

Малообеспеченные семьи – это категория домохозяйств или семей, доход которых ниже уровня, необходимого для удовлетворения основных потребностей и достойного уровня жизни. Они сталкиваются с рядом серьезных проблем, которые могут негативно повлиять на их жизнь и благополучие.

1. Финансовые трудности. Одной из основных проблем малообеспеченных семей является недостаточный доход. Это может привести к невозможности оплатить аренду или ипотеку, еду, одежду, медицинское обслуживание и другие основные потребности. Нехватка финансовых ресурсов также может препятствовать доступу к образованию и профессиональному развитию, что еще больше усугубляет их финансовое положение.

2. Жилищные проблемы: Малообеспеченные семьи часто вынуждены жить в достаточно комфортных или небезопасных условиях из-за ограниченной возможности платить за жилье. Это может включать проживание в тесных квартирах, часто без надлежащей изоляции и удобств, или даже бездомность.

3. Ограниченный доступ к образованию и медицинским услугам. Отсутствие средств может помешать семьям с низкими доходами получить доступ к качественному образованию и медицинским услугам. Дети из таких семей могут столкнуться с отсутствием доступных образовательных ресурсов и возможностей, что ограничивает их социальную мобильность и будущие перспективы. Они также могут испытывать проблемы с доступом к качественной медицинской помощи, что может поставить под угрозу их здоровье и качество жизни.

4. Социальная изоляция и стигма. Семьи с низкими доходами могут чувствовать себя социально изолированными и сталкиваться со стигмой со стороны общества. Это может привести к усилению чувства беспомощности и тревоги, что, в свою очередь, может повлиять на их психологическое благополучие.

Все эти проблемы подчеркивают важность государственного обеспечения семей с низкими доходами и важность разработки эффективных программ и поддержки для помощи этой уязвимой группе населения.

Ключевые слова: Малообеспеченные семьи, социальные программы, образование, статистика, условия.

BANK PLASTİK KARTLARI İLƏ ƏMƏLİYYATLARLA BAĞLI RİSKLƏRİN MİNİMUMA ENDİRİLMƏSİNƏ YÖNƏLMİŞ TƏDBİRLƏR

Emin BABAYEV

eminbabayev85.eb@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bank plastik kartları ilə əməliyyatlarla bağlı riskləri minimuma endirmək üçün müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. PIN-lər, biometrik məlumatlar və ya birdəfəlik parollardan istifadə kimi çox faktorlu autentifikasiya yalnız səlahiyyətli istifadəçilərin əməliyyatları həyata keçirə bilməsini təmin edir. Şifrələmə ötürülmə zamanı həssas kart məlumatlarını qoruyur, icazəsiz şəxslər tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını alır. Banklar real vaxt rejimində əməliyyatları izləyən, şübhəli fəaliyyəti qeyd edən və operativ tədbir görülməsi üçün kart sahiblərinə xəbərdarlıqlar göndərən fırıldaqqların aşkarlanması sistemlərini tətbiq etməlidir. Bu birləşdirilmiş tədbirlər fırıldaqçılıq, oğurluq və icazəsiz giriş ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, plastik kart əməliyyatları üçün daha böyük təhlükəsizlik təmin edir.

Açar sözlər; *Ödəniş kartları, PIN, bank xidmətləri, Plastik kart.*

Giriş

Kartdan həm xaricdə, həm də evdə istifadə edərkən sizə aşağıdakılar lazımdır:

1. PIN-kod (şəxsi identifikasiya nömrəsi) 4 simvoldan ibarət olan və Kart Sahibinin identifikasiyası, habelə Kartdan icazəsiz istifadədən qorunmaq üçün nəzərdə tutulmuş nömrələrin birləşməsidir. PIN-kod haqqında məlumat yalnız Kart sahibinə məlum olmalıdır.
2. PIN və Kartı bir yerdə saxlamayın, PIN kodu Kartın özünə yazmayın. PIN-kodu yadda saxlayın və ya onu Kartdan ayrı, əlçatmaz yerdə saxlayın.
3. Bank işçiləri və ticarət və xidmət təşkilatları istisna olmaqla, kartları heç bir əməliyyat üçün icazəsiz şəxslərə verməyin.
4. Fırıldaqçılıq səviyyəsi yüksək olan ölkələrə (Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, Afrika ölkələri, Latın Amerikası, Moldova, Ukrayna, Türkiyə, ABŞ) səfər edərkən fırıldaqçılıq riskini azaltmaq üçün bütün təhlükəsizlik tədbirlərinə xüsusilə diqqətlə riayət edin.
5. Kart üzrə əməliyyatın aparıldığı tarixdən bir il ərzində malların və xidmətlərin ödənilməsinə təsdiq edən çap Kartı ilə çek və slipləri saxlamaq. Əgər hansısa səbəbdən əməliyyat baş tutmursa, Kartdan istifadə etməklə uğursuz əməliyyatlar və (və ya) alternativ ödəniş (başqa Kartdan istifadə etməklə nağd ödəniş), əgər varsa, yoxlamalar aparın. Bu sənədlər Kartdan istifadə etməklə həyata keçirilən əməliyyatın etibarlılığını təsdiq etmək və ya mübahisəli vəziyyətləri həll etmək üçün tələb oluna bilər.
6. Müntəzəm olaraq (ən azı ayda bir dəfə) bank çıxarışlarını yoxlayın. Hesab üzrə aparılan əməliyyatlarla bağlı hər hansı sualınız olarsa (icazəsiz ödənişlər və ya səhv ödənişlər) dərhal bank hesabınızın saxlandığı Bankla əlaqə saxlayın.
7. Kartdan istifadə etməklə aparılan əməliyyatlara nəzarəti təmin etmək üçün “SMS-məlumatlandırma” xidmətindən istifadə edə bilərsiniz. Bu xidmətin köməyi ilə Kartda mövcud qalıq, hesaba vəsaitin daxil olması və hesab üzrə xərc əməliyyatları barədə bildiriş, bank kartına SMS çıxarış, istifadə müddətinin bitməsi barədə bildiriş almaq mümkündür. Kartın etibarlılıq müddəti, həmçinin SMS mesajları vasitəsilə Kartı bloklamaq, bu xidmət tərəfindən təqdim olunan arayış və digər məlumatları almaq.
8. Bank internet resurslarından təhlükəsiz istifadə üçün “Bank of Azerbaijan”ın internet saytında

yerləşdirilən və/və ya birbaşa kredit təşkilatından alınan sənədlərdə göstərilən kredit təşkilatlarının rəsmi internet saytlarının ünvanlarından (domen adlarından) istifadə etmək lazımdır. Bu tədbirlər internetdə Azərbaycanın bir sıra kredit təşkilatlarının internet təmsilçiliyini imitasiya edən veb-saytların yaranması ilə bağlıdır. Domen adları (şirkətin internet vasitəsilə xidmətlər təklif etdiyi ünvanlar) və bu saytların qeydiyyat üslubu, bir qayda olaraq, bankların həqiqi internet saytlarının adlarına bənzəyir. Bu cür rekvizitlərin istifadəsi risk daşıyır və arzuolunmaz nəticələrə (o cümlədən maliyyə itkilərinə) səbəb ola bilər. Bankın saxta internet saytı aşkar edildikdə və ya bu cür məlumat e-poçt və ya başqa yolla alınarsa, dərhal Müştərilərə Dəstək Xidmətinə telefonla müraciət edin.

Nəzərə almaq lazımdır ki, PİN-kodun tanımadığı şəxslərə məlum olduğu, Kartın qanunsuz istifadəsində şübhələrin yarandığı, Kartın itirilməsi, oğurlanması və ya bankomat tərəfindən götürülməsi hallarında dərhal telefonla əlaqə saxlamalısınız. Bankın Müştərilərə Dəstək Xidmətinə və ya Kart üzrə əməliyyatların dayandırılması və yeni Kartın və ya PİN kodun sifariş edilməsi tələbi ilə Banka şəxsən müraciət edin.

Bankın Müştərilərə Dəstək Xidmətlərinin telefon nömrələri haqqında məlumatları həmişə sizinlə, lakin Kartdan ayrı saxlamağınız tövsiyə olunur. Bu məlumat Kartla bağlı hər hansı problem yarandıqda tələb olunacaq.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində plastik kart ticarət və xidmət sahəsinin əvəzedilməz atributudur. Ödəniş kartları ilə əməliyyatların aparılması bank sistemi ilə cəmiyyətin integrasiya dərəcəsini göstərir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, sənayeləşmiş ölkələrdə mal və xidmətlərə görə nağdsız ödəniş bütün pul əməliyyatlarının strukturunda 90%-ə çatır.

İqtisadçılar plastik kartı “bank işində texnoloji inqilab”ın əsas elementlərindən biri olan “əsrin xidməti” adlandırırlar. Ona görə də Azərbaycanda plastik kartlardan istifadə problemlərinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir və dünya təcrübəsinin və Azərbaycanda plastik kart bazarının inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi hazırda konkret əhəmiyyət kəsb edir.

Ödəniş kartlarından istifadənin miqyası və xarakteri əsaslı şəkildə pərakəndə bank biznesinin inkişaf səviyyəsinin ən mühüm göstəricilərindən biri kimi qəbul edilir. Plastik kart saxtakarlıqdan ən yüksək qorunma dərəcəsinə malik olan və üstəlik, kart sahibi haqqında onun ödəmə qabiliyyətini yoxlamağa imkan verən eyniləşdirmə məlumatlarını özündə əks etdirən uzunmüddətli istifadə üçün təkrar istifadə edilə bilən ödəniş və kredit alətidir. Hazırda plastik biznesdə 1,3 milyarddan çox kart buraxılır. İllik dünya dövriyyəsi 3 trilyondan artıqdır. Ödəniş kartları 20 milyondan çox ticarət və xidmət müəssisəsi tərəfindən qəbul edilir. Xidmət göstərən yarım milyona yaxın bank filialı ödəniş kartları ilə əməliyyatlar həyata keçirir, bankomatların sayı isə 700 mini ötüb. Yerli (milli) sistemlərlə yanaşı, ödəmə kartlarından istifadə edən beynəlxalq ödəniş sistemləri getdikcə daha çox inkişaf etdirilir.

Dünya plastik kartlar bazarının əsas hissəsi iki ən böyük şirkət - Visa International və MasterCard International tərəfindən idarə olunur. Bütün dünya plastik kartlar bazarını əsas oyunçuların - ödəniş sistemlərinin təsir sferalarına bölsək, onda belə bir mənzərə yaranacaq: Visa təxminən 57%, Europay/MasterCard üçün təxminən 26%, American Express üçün təxminən 13% təşkil edir. %, DinersClub və JCB daxil olmaqla digərləri üçün - 4%.

Azərbaycan bankları kart biznesini fəal şəkildə inkişaf etdirmək istəkləri ilə həmişə fərqlənib və artıq həm iri maliyyə assosiasiyaları tərəfindən lisenziyalasdırılmış xarici kartların, həm də öz manat və valyuta kartlarının emissiyası üzrə müəyyən təcrübə toplayıblar. Buna baxmayaraq, ödəniş kartlarından istifadə miqyası hələ də Avropa üzrə orta göstəricidən nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağıdır.

Ödəniş kartları bazarı getdikcə Azərbaycan bankları arasında rəqabət meydanına çevrilir. Bank kartları üzrə əməliyyatlar bank fəaliyyətinin ən gəlirli növlərindəndir. Orta hesabla, kart biznesində xərc vahidinə düşən gəlir digər əməliyyat növlərinə nisbətən daha yüksəkdir. Birincisi, Azərbaycanda və bəzi MDB ölkələrində populyar olan əmək haqqı sxemlərinin həyata keçirilməsi kimi gəlirli layihələri qeyd etməliyik. Prosesin yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılması səbəbindən bank üçün oxşar layihələrin saxlanması xərcləri minimaldır. İkincisi, plastik kartlardan istifadə zamanı ödənişlərin aparılmasına görə komissiya haqları, eləcə də xidmət üçün ticarət və xidmət şirkətlərindən

alınan komissiyalar bank üçün çox əhəmiyyətli ola bilər.

Azərbaycan bazarının özəlliyi ondan ibarətdir ki, bazar əsasən fərdi investorlar və kart sahibləri hesabına deyil, maaş layihələri hesabına inkişaf edir. Bunun mahiyyəti bank plastik kartlarından istifadə etməklə müəssisənin işçilərinə əmək haqqının hesablanması və verilməsi prosesinə bank tərəfindən xidmət göstərilməsidir. Bu sistem Azərbaycanın regionlarında çox geniş yayılmışdır və əmək haqqı kartlarının payı bütün buraxılan kartların təxminən 80%-ni təşkil edir. Bu, əmək haqqını hesabladıqdan sonra dərhal bankomatdan çıxaran sahiblərin davranışını, buna görə də nağd pulun çıxarılmasının yüksək faizini izah edir.

Lakin Azərbaycanda plastik kartlardan istifadənin stimullaşdırılması iki şərtin birləşməsindən ibarət olacaq. Birincisi: kart üzrə ödəniş mexanizmi nağd puldan istifadədən az rahat olmamalıdır. İkincisi: kartların istifadəsi sərfəli, yəni minimum xərc və sərfəli müştəri olmalıdır.

Buna baxmayaraq, maneələrin və çətinliklərin mövcudluğuna, eləcə də plastik kartların istifadəsi texnologiyalarının işə salınması və inkişafı ilə bağlı kifayət qədər böyük ilkin xərclərin olmasına baxmayaraq, Azərbaycan bankları pərakəndə biznesin inkişafı üzrə strateji məqsədləri həyata keçirmək üçün bu alətdən getdikcə daha çox istifadə edirlər.

İqtisadçıların özlərinin də iddia etdiyi kimi: “Bank xidmətlərinin gələcəyi plastik kartların arxasındadır”. Bu, həqiqətən də belədir - bir sıra problemlərə baxmayaraq, Azərbaycanın plastik kartlar bazarı kifayət qədər sürətlə inkişaf edir və böyük ümidlər doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Tavasiev A.M. (2005) “Bank işi”, Müştərilər üçün əlavə əməliyyatlar. M.: Maliyyə, 416 səh.
2. Rubchenko M. Maliyyə yüksək texnologiyası. // Ekspert. – 2000. – № 45. – səh. 16-20.
3. Zahid Məmmədov. (2011) “Bank fəaliyyətinin əsasları.” Bakı.
4. Kiryanov M. (2009) “Uzaqdan bank xidmətləri” // Bankçılıq. № 8. səh. 78-79.
5. Butsenko İ.N. (2006) “Beynəlxalq nağdsız ödənişlərin xüsusiyyətləri” // İqtisadiyyat və menecment. Ukrayna. 97-102 səh.
6. İvanov V.Yu. (2011) “Milli ödəniş sisteminə dair qanunvericiliyin bəzi nəzəri və praktiki aspektləri” // Bank hüququ. № 6. səh. 71-78.

SUMMARY

Various security measures should be taken to minimize the risks associated with transactions with bank plastic cards. Multi-factor authentication, such as the use of PINs, biometric data or one-time passwords, ensures that only authorized users can perform transactions. Encryption protects sensitive card data during transmission, preventing it from being intercepted by unauthorized persons. Banks should implement fraud detection systems that monitor transactions in real time, record suspicious activity and send alerts to cardholders for prompt action. These combined measures significantly reduce the likelihood of fraud, theft and unauthorized access, providing greater security for plastic card transactions.

Keywords; Payment cards, PIN, banking services, Plastic card.

BANKLARDA BREND STRATEGİYASININ VƏ MARKETING KOMMUNİKASIYA SİSTEMLƏRİNİN İNNOVATİV YANAŞMALARLA OPTİMALLAŞDIRILMASI (KAPİTAL BANK NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Xədicə İSMAYILZADƏ
xediceismayilzade1810@gmail.com

Samirə ƏHMƏDOVA
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Son onilliklərdə bank sektoru sürətli dəyişikliklər və yeniliklərlə qarşılaşmış, iqtisadiyyatın genişlənməsi və texnoloji inkişafarla əlaqəli olaraq yeni strateji yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Ənənəvi bankçılıq metodları artıq kifayət etmədiyi üçün, banklar rəqəmsal texnologiyalar, mobil bankçılıq və süni intellekt kimi innovasiyalarla müştəri təcrübəsini fərdiləşdirərək əlaqə üsullarını dəyişdirmişdir. Kapital bank da müştəri məmnuniyyətini artırmaq və bazar mövqeyini gücləndirmək üçün bu texnologiyalardan fəal şəkildə istifadə edir. Bankın brend strategiyası və marketing kommunikasiya sistemləri müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq optimallaşdırılmış, bu da onun rəqabət üstünlüyünü və müştəri loyallığını təmin etmişdir. Kapital bankın tətbiq etdiyi çoxkanallı yanaşmalar və verilənlər bazasının analitikası müştəri davranışlarını daha effektiv şəkildə təhlil etməyə imkan vermişdir. Nəticədə, bankın müştərilərlə əlaqələri daha da möhkəmlənmiş, brendin gücü artmışdır. Bu tədqiqat, Kapital Bankın rəqəmsal transformasiya və innovasiyaları necə uğurla tətbiq etdiyini və bazar liderliyini necə gücləndirdiyini göstərir.

Açar sözlər: brend, marketing, Kapital bank, kommunikasiya, innovasiya

Son onilliklər ərzində bank sektoru qlobal iqtisadiyyatın sürətlə dəyişən və yeniləşən şəraitinə uyğun olaraq əhəmiyyətli bir transformasiya mərhələsindən keçmişdir. Bu dəyişikliklər yalnız iqtisadiyyatın genişlənməsi və qlobal bazarın tələbləri ilə əlaqəli olmaqla kifayətlənmir, həm də texnoloji inqilabların sürətli tətbiqi və artan rəqabət mühiti ilə əlaqədardır. Banklar bu çevik və dinamik mühitdə öz mövqelərini qorumaq, həm mövcud müştəriləri saxlamaq, həm də yeni müştəri bazası qazanmaq məqsədilə müxtəlif innovativ strateji yanaşmalar tətbiq etməyə başlamışdır.

Ənənəvi bankçılıq sistemləri müştəri məmnuniyyətini təmin etmək və bank xidmətlərini təqdim etmək baxımından artıq kifayət etməməkdədir [6]. Bu səbəbdən, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq və rəqabət üstünlüyü əldə etmək məqsədilə banklar yeni strateji yanaşmalar, texnoloji innovasiyalar və müasir xidmət metodları tətbiq etməyə başlamışdır. Rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə mobil bankçılıq, internet bankçılığı, fintech innovasiyaları və süni intellektin tətbiqi, bankların müştərilərlə əlaqə qurma üsullarını köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu inkişafalar sayəsində banklar müştərilərinə daha şəffaf, sürətli və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etməyə başlamış, bu da öz növbəsində müştəri məmnuniyyətini artırmışdır.

Rəqəmsal transformasiya, həmçinin müştəri davranışlarının daha dərinə təhlilinə və şəffaf xidmətlərin təqdim edilməsinə imkan yaratmışdır. Mobil tətbiqlər və onlayn xidmətlər müştərilərə zaman və məkan məhdudiyyətləri olmadan bank xidmətlərindən istifadə etmə imkanını təqdim edir [5]. Eyni zamanda, süni intellekt və avtomatlaşdırma vasitəsilə müştəri təcrübəsi daha fərdiləşdirilmiş və effektiv hala gəlmişdir. Bu dəyişikliklər bankların xidmətlərini daha yüksək keyfiyyətlə və çevik şəkildə təqdim etmələrinə imkan verərək müştərilərlə olan əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir.

Bu tədqiqatın məqsədi, Kapital bankın brend strategiyasının və marketing kommunikasiya sistemlərinin müasir texnologiyalar və innovativ yanaşmalarla optimallaşdırılmasını araşdırmaqdır. Kapital bank, Azərbaycanın aparıcı maliyyə institutlarından biri olaraq, yalnız ənənəvi bankçılıq xidmətləri təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də müştəri təcrübəsini fərdiləşdirmək və xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədilə texnoloji yeniliklərdən fəal şəkildə istifadə edir. Bu yanaşma, bankın

bazar mövqeyini gücləndirmək və müştəri əlaqələrini inkişaf etdirmək baxımından mühüm rol oynayır.

Tədqiqatda, Kapital bankın tətbiq etdiyi innovativ yanaşmalar, rəqəmsal transformasiya və müştəri mərkəzli marketing strategiyalarının onun bazar liderliyini necə təmin etməyə kömək etdiyini dərinlən analiz etmək məqsəd qoyulmuşdur. Bu analiz nəticəsində, bankın brend strategiyasının və kommunikasiya sistemlərinin optimallaşdırılması və müştəri məmnuniyyətinin artırılması üçün irəli sürülən təkliflər müzakirə ediləcəkdir. Həmçinin, bu yanaşmaların, bankın rəqabət gücünün artırılması və sektorda güclü mövqeyinin təmin edilməsi baxımından necə təsirli olduğu müəyyən ediləcəkdir.

Kapital bankın brend strategiyasının əhəmiyyəti. Brend strategiyası, təşkilatın məqsədlərinə uyğun olaraq brendin imicini, dəyərlərini və mövqeyini müəyyən edən bir yanaşmadır. Kapital bank, brend strategiyasını bazarın tələblərinə və müştərilərin gözləntilərinə uyğun olaraq formalaşdırır. Lakin bu yanaşmaların yalnız ənənəvi üsullarla həyata keçirilməsi kifayət etmir. Bu günün rəqabət mühitində, bankın müvəffəqiyyətli inkişafı üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Kapital bank, müştərilərinə yalnız ənənəvi maliyyə xidmətləri təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də onlayn platformalarda müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş addımlar atır. Bankın mobil bankçılıq tətbiqlərinin və internet bankçılığının inkişafı, müştəri əlaqələrini daha səmərəli şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bu yanaşma, müştərilərə asanlıqla xidmət göstərməyin və bankın brendini müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təqdim etməyin yollarını açır [2].

Brend strategiyasının inkişafı, müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, bankın rəqabətə qarşı üstünlüyünü gücləndirir. Bununla yanaşı, müştəri ilə əlaqə forması, şəffaflıq və etibarlılıq bankın brend şəxsiyyətini təsdiq edən əsas elementlərdəndir. Həmçinin, brend strategiyasının müasir dövrdə bankların rəqəmsal transformasiyası ilə sıx əlaqəsi mövcuddur. Yeni texnologiyalar bankların müştərilərlə daha effektiv və çevik əlaqələr qurmasına imkan yaratmaqla, brendin müştəri təcrübəsini zənginləşdirir.

Marketing kommunikasiya sistemləri və innovasiyalar. Bankların marketing kommunikasiya sistemləri, müştərilərlə əlaqə qurma və onlara mesaj çatdırma üsullarını müəyyən edir. Müasir dövrün sürətli dəyişiklikləri və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bankların kommunikasiya sistemlərini optimallaşdırmağa və yeniləməyə təkan vermişdir. Bu sahədəki əsas innovasiyalar arasında çoxkanallı kommunikasiya, big data və analitika, sosial media integrasiyası, ağıllı texnologiyalar və süni intellekt, fərdiləşdirilmiş xidmətlər və mobil tətbiqlərin inkişafı yer alır. Kapital bankın marketing kommunikasiya strategiyası, müştəri mərkəzli yanaşma ilə idarə olunur [1]. Bank, müştəri məlumatlarını təhlil edir və bu məlumatlara əsaslanaraq fərdi təkliflər təqdim edir. Bu yanaşma, müştəri münasibətlərinin gücləndirilməsinə və brendin loyallığının artırılmasına səbəb olur. Çoxkanallı yanaşma banklara müştərilərinə müxtəlif platformalar vasitəsilə rahat və effektiv xidmət göstərməyə imkan verir. Data analitikası banklara müştəri davranışlarını təhlil edərək hədəfli marketing kampaniyaları həyata keçirməyə şərait yaradır [9, s.18-20]. Sosial media isə banklara müştərilərlə real vaxtda əlaqə qurmaq, onların suallarını cavablandırmaq və brend imicini qorumaq imkanı verir. Süni intellekt və chat-botlar isə müştəri xidmətlərinin optimallaşdırılması və əməliyyat yükünün azaldılması sahəsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar, bankların müştəriləri ilə daha proaktiv əlaqələr qurmasına və müştəri təcrübəsini inkişaf etdirməsinə kömək edir [8].

Brend strategiyasının və marketing kommunikasiyasının integrasiyası. Brend strategiyasının və marketing kommunikasiya sistemlərinin integrasiyası, bankların müştərilərlə effektiv əlaqə qurmasına, bazar mövqelərini gücləndirməsinə və uzunmüddətli müştəri loyallığı yaratmasına imkan verir [3]. Kapital bank, müştəri mərkəzli yanaşma ilə müştərilərin ehtiyaclarına uyğun təkliflər təqdim edir, onların rəylərini dinləyir və əlaqələrini daima təkmilləşdirir. Bu integrasiya, brendin müştərilərə təqdim etdiyi dəyərin ardıcıl olmasını və müştərilərin marka ilə əlaqəsini daha da gücləndirir. Müştəri davranışlarının izlənməsi və təhlili də bu integrasiyanın vacib bir hissəsidir. Bu yanaşma banklara, müştəri təcrübəsini daha şəxsiyyətə uyğunlaşdırmaq, onların tələblərinə cavab vermək və müştəri loyallığını artırmaq imkanı verir [4].

Kapital bankın brend strategiyası və marketing kommunikasiya sistemləri bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər. Bu çətinliklər arasında bazar rəqabətinin artması, müştəri tələblərinin sürətlə dəyişməsi və texnoloji yeniliklərin qəbulu daxildir [7]. Ancaq bank, qarşılaşdığı bu çətinlikləri innovativ yanaşmalarla həll edə bilər. Məsələn, müştəri məlumatlarının daha yaxşı təhlil edilməsi, rəqəmsal platformaların inkişafı və müştəri münasibətlərinin yaxşılaşdırılması vasitəsilə Kapital Bank, bu çətinliklərə effektiv həll yolları taparaq bazarda güclü mövqe tutmağa davam edə bilər.

Nəticə

Rəqəmsal transformasiya və müasir texnologiyaların tətbiqi, Kapital bankın marketing fəaliyyətlərinə və brend imicinə mühüm təsir göstərmişdir. Mobil tətbiqlər, internet bankçılığı, süni intellekt və verilənlər analizi kimi innovativ yanaşmalar, bankın müştərilərlə daha sürətli, şəffaf və fərdiləşdirilmiş əlaqə qurmasına imkan yaratmışdır. Bu texnologiyalar yalnız bank xidmətlərini daha rahat və sürətli şəkildə təqdim etməyə imkan verməklə yanaşı, həm də müştəri təcrübəsini fərdiləşdirmək və optimallaşdırmaq üçün vacib alətlərə çevrilmişdir. Kapital bankın rəqəmsal kanallardan istifadəsi, onun müştərilərinə daha çox xidmət təqdim etməsinə və bankın marketing kommunikasiya strategiyalarını daha təsirli şəkildə həyata keçirməsinə şərait yaratmışdır.

Sosial media və internet reklamları vasitəsilə həyata keçirilən müasir marketing yanaşmaları da bankın brendinin tanınmasını artırmışdır. Sosial platformalarda aktiv iştirak və müştəri rəyləri, bankın müştəri bazasına daha yaxın olmasına və onların ehtiyaclarına daha sürətli cavab verməsinə imkan yaratmışdır. Bu yanaşmaların nəticəsi olaraq Kapital bank, müştəri əlaqələrini gücləndirərək brendin gücünü artırmış və müştəri loyallığını yüksək səviyyədə təmin etmişdir.

Gələcəkdə Kapital bankın müştəri məmnuniyyətini daha da yüksək səviyyəyə qaldırmaq və bazar liderliyini möhkəmləndirmək üçün müasir texnologiyaların tətbiqinə və yenilikçi marketing strategiyalarının inkişafına davam etməsi vacibdir. Kapital bankın rəqəmsal transformasiya və texnoloji yeniliklərə daha çox sərmayə qoyaraq sektordakı mövqeyini möhkəmləndirə və bankın xidmətlərini daha da fərdiləşdirə biləcəyinə inam böyükdür. Bankın bu yanaşmalarla yalnız müştəri məmnuniyyətini təmin etmək deyil, həm də uzunmüddətli olaraq bazar liderliyini əldə etməsi mümkündür.

Nəticə olaraq, Kapital bankın müasir dövrün tələblərinə uyğun brend strategiyasının və marketing kommunikasiya sistemlərinin optimallaşdırılması, bankın sektordakı lider mövqeyini qorumasına və inkişaf etdirməsinə, həmçinin müştəri məmnuniyyətini yüksək səviyyədə təmin etməsinə imkan yaradır. Bu yanaşmalar, bankın bazar liderliyini möhkəmləndirəcək və onun uzunmüddətli uğurunu təmin edəcəkdir. Kapital bank, müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşmağı və innovativ texnologiyalardan istifadə etməyi prioritet olaraq qəbul edərək gələcəkdə bank sektoru üzrə yeni uğurlara imza ata bilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Kapital bank müştəri məmnuniyyəti strategiyası
<https://www.kapitalbank.az/files/about/main/Mushteri-memnuniyyeti-strategiyamiz.pdf>
2. Müasir bankçılıqda PR texnologiyaları
<https://banco.az/az/news/muasir-bankciliqda-pr-texnologiyala>

İngilis dilində

3. Kotler P., & Keller, K. L, Marketing Management, Pearson Education, 2016, s.42-45.
4. Aaker D. A, Building Strong Brands, Free Press, 1996, s.120-122.
5. Vargo S. L., & Lusch R. F, Evolving to a New Dominant Logic for Marketing, Journal of

Marketing, 2004, s.13-17.

6. Armstrong G., & Kotler P, Marketing: An Introduction, Pearson, 2015, s.57-60.
7. Solomon M. R. (2017). Consumer Behavior: Buying, Having, and Being, Pearson Education, 2017, s.96-98.
8. Chaffey D., & Ellis-Chadwick F, Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice, Pearson Education, 2019, s.210-215.
9. Shah D., & Rust R. T, Marketing in the Age of Technology, Journal of Marketing, 2003, s.18-20.

SUMMARY

In recent decades, the banking sector has faced rapid changes and innovations, with new strategic approaches implemented in relation to economic expansion and technological advancements. Traditional banking methods are no longer sufficient, so banks have changed their communication methods by personalizing customer experiences through innovations such as digital technologies, mobile banking, and artificial intelligence. Kapital bank actively utilizes these technologies to increase customer satisfaction and strengthen its market position. The bank's branding strategy and marketing communication systems have been optimized to meet the demands of the modern era, which has ensured its competitive advantage and customer loyalty. Kapital bank's multi-channel approaches and data analytics have enabled a more effective analysis of customer behaviors. As a result, the bank's relationships with customers have become stronger, and the brand's power has increased. This study demonstrates how Kapital bank successfully implements digital transformation and innovations, thereby enhancing its market leadership.

Keywords: brand, marketing, Kapital Bank, communication, innovation

BEŞBARMAQ DAĞI QORUĞUNUN MƏDƏNİ İRS BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Elera MƏMMƏDOVA
smrr2520@gmail.com

Xülasə

Beşbarmaq dağı, Azərbaycanın şimalında yerləşən və böyük tarixi və mədəni əhəmiyyətə sahib olan bir yerdir. Dağ, həm təbiət, həm də mədəni irs baxımından zəngin bir bölgədir. Bu məqalədə, Beşbarmaq Dağının mədəni irs baxımından əhəmiyyəti öyrənilmişdir. Dağ, yalnız təbii gözəllikləri ilə deyil, həm də qədim dövrlərə aid olan abidələri ilə diqqət çəkir. Bu ərazidə yerləşən arxeoloji tapıntılar, qədim yaşayış yerləri və məbədlər, regionun mədəni həyatını və inanç sistemlərini anlamağımıza imkan verir. Məqalədə Beşbarmaq Dağının mədəni irsə verdiyi töhfələrə toxunulmuşdur. Dağda tapılan müxtəlif dövrlərə aid abidələr, bölgənin qədim tarixini araşdırmağa imkan vermişdir. Xüsusilə, burada yerləşən qədim məbədlər və qalalar, yerli mədəniyyətlərin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu abidələr, Beşbarmaq Dağının mədəni əhəmiyyətini və tarixi rolunu bir daha vurğulamışdır. Məqalədə Beşbarmaq Dağının Azərbaycanın mədəni irsinin bir hissəsi olaraq, ölkənin tarixini və mədəniyyətini dərinlən anlamağımıza kömək etdiyi qeyd olunmuşdur. Bu dağ, yalnız təbii gözəllikləri ilə deyil, həm də arxeoloji və mədəni abidələri ilə Azərbaycanın mədəni irsinin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Beşbarmaq dağı, mədəni irs, arxeoloji tapıntılar, tarixi abidələr, dini məbədlər, Azərbaycan mədəniyyəti, mədəni irsin qorunması*

Giriş

"Beşbarmaq Dağının mədəni irs baxımından əhəmiyyəti" mövzusu çox aktualıq kəsb edir, çünki həm Azərbaycan, həm də dünya miqyasında mədəni irsin qorunması və təbliği getdikcə daha vacib bir mövzuya çevrilir. Beşbarmaq dağı yalnız təbii gözəlliyi ilə deyil, həm də tarixi və mədəni əhəmiyyəti ilə xüsusi yer tutur. Beşbarmaq dağı təbiət abidəsi olmaqla yanaşı, həm də zəngin arxeoloji və mədəni irsə malikdir. Ərazidə tapılan tarix və mədəniyyət abidələri, eləcə də qədim yaşayış yerinin və qalaların izləri, Azərbaycanın zəngin mədəni irsini nümayiş etdirir. Dövlətin bu cür əraziləri qoruyub elan etməsi, həm təbii, həm də mədəni irsin qorunmasını təmin edir. Mədəni irsin qorunması turizm sahəsində böyük potensiala malikdir. Beşbarmaq dağı və onun ətrafında həyata keçirilən arxeoloji tədqiqatlar, turizm inkişafını təşviq etmək üçün əhəmiyyətlidir. Arxeoturizm və ekoturizm sahələrində aparılan tədqiqatlar bu ərazilərin turistik cəlbediciliyini artırır və regional iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir. Beşbarmaq dağı və ətrafındakı abidələr, UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin Siyahısına daxil edilmişdir. Bu, Azərbaycanın dünya mədəni irsinə verdiyi töhfəni göstərir. Beşbarmaq dağı, həm də mədəni irsin təbliği və qorunması üzrə dünya səviyyəsindəki yanaşmaları nəzərə alaraq, mühüm bir tədqiqat sahəsidir. Bu cür mövzular həm də xalqın öz tarixi və mədəni irsinə olan bağlılığını gücləndirir. Beşbarmaq dağı, tarix və mədəniyyətin mühüm bir hissəsini təşkil etdiyi üçün, onun tədqiqi və qorunması milli kimliyin gücləndirilməsinə və gənc nəsillərin tarixə olan marağının artırılmasına kömək edir.

Məsələnin qoyuluşu. Bakı–Quba magistral yolunun 95-ci kilometrliyində yerləşən Beşbarmaq dağı Azərbaycan Respublikasının mühüm tarixi, mədəni və dini-mənəvi irs nümunələrindən biri hesab olunur. Bu əzəmətli təbiət abidəsi, eyni zamanda, yerli əhali və zəvvarlar arasında "Xızırzində" (və ya "Xıdırzində") piri kimi də tanınır. Rəvayətlərə görə, Xızırzində baba eramızdan əvvəl, Makedoniyalı İsgəndərin hökmranlığı dövründə yaşamış və dirilik suyundan içərək əbədiyaşarlıq qazanmışdır. Onun daha sonra Siyəzən rayonu yaxınlığında yerləşən Beşbarmaq dağında

məskunlaşdığına inanılır. Bu müqəddəs məkan əsrlər boyu ziyarətgaha çevrilmiş və xüsusilə dini-mənəvi turizm baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Bununla yanaşı, Beşbarmaq dağı geoloji, geomorfoloji və ekosistem baxımından da unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Ərazidə aparılmış sahə tədqiqatları göstərir ki, burada spesifik flora və fauna mövcuddur və ekosistemin qorunması mühüm ekoloji əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən, 8 iyun 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə Beşbarmaq dağı ərazisində **"Beşbarmaq dağı" Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu** yaradılmışdır. Sənəddə qeyd olunduğu kimi, qoruğun fəaliyyəti üçün zəruri maliyyə təminatı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyinin ayırdığı vəsait hesabına həyata keçiriləcəkdir. Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi açıqlamalarına əsasən, Beşbarmaq dağı hər il on minlərlə yerli və xarici turist tərəfindən ziyarət olunur. Qurumun apardığı araşdırmalar və sahə müşahidələri göstərir ki, bu məkan yalnız dini-mənəvi mərkəz kimi deyil, eyni zamanda, unikal təbii landşaftı və ekosistemi ilə də fərqlənir. Beşbarmaq dağının həm geomorfoloji, həm də ekoloji cəhətdən unikal təbiət abidəsi olması bu ərazinin dövlət tərəfindən qorunmasını zəruri etmişdir. Beləliklə, Beşbarmaq dağının tarix-mədəniyyət və təbiət qoruğu statusu alması, Azərbaycan Respublikasının milli-mədəni irsinin qorunmasına mühüm töhfə verməkdədir. (Ağayeva, 2023, s.111-116)

Beşbarmaq Dağı: Tarixi izlər, əfsanəvi mənbələr və toponimik spekulasiyalar. Əfsanəyə görə, Beşbarmaq dağı vaxtilə üç qardaş üçün sığınacaq və məskən rolunu oynayıb. Qardaşlar bir-birlərinə dərin sdaqət və etimad bəsləyir, bir-birlərinə arxa və dayaq olurdular. Böyük qardaşın hər sözü onlar üçün mütləq bir qanun kimi qəbul edilirdi. Rəvayətə əsasən, böyük qardaşın adı Xıdır Zində, ortancıl qardaşın adı Xıdır İlyas, kiçik qardaşın adı isə Xıdır Nəbi olmuşdur.

Bir gün böyük qardaş kiçik qardaşını yanına çağıraraq ona bir xəlbir uzadır və bildirir ki, susuzluqdan dili-dodağı quruyub. Xıdır Nəbi xəlbirlə su gətirmək üçün Xəzər dənizinə doğru yola düşür. O, xəlbiri suya salıb dəfələrlə cəhd etsə də, suyu tuta bilmir. Nəticə olmadığını görən böyük qardaş bu dəfə ortancıl qardaşı Xıdır İlyası su dalınca göndərir. Lakin o da geri qayıtmır. Böyük qardaş qardaşlarından bir xəbər çıxmadığını görüb narahat olur. Rəvayətə görə, tapşırığı yerinə yetirə bilmədiklərini anlayan Xıdır Nəbi və Xıdır İlyas, ümitsizliyə qapılaraq Allaha yalvarıb daşa çevrilmələrini istəyirlər. Belə hesab edilir ki, Xızır-Zində dağı ilə qarşı-qarşıya yerləşən Xəzərdəki sal qayalar məhz bu qardaşların daşlaşmış formasıdır.

Bununla yanaşı, tarixi mənbələrdə Beşbarmaq dağının keçmişi ilə bağlı konkret məlumatlar mövcuddur. **Azərbaycan Ensiklopediyasının II cildində** qeyd edilir ki, Beşbarmaq dağının yerləşdiyi ərazi təxminən IV-VII əsrlərdə mühüm müdafiə səddi rolunu oynayıb. Bu müdafiə qurğusu Beşbarmaq dağının ətəklərindən başlayaraq Xəzər dənizinə qədər uzanırdı. Ərazidə iri çiy kərpicdən inşa edilmiş və bir-birindən 200 metr məsafədə yerləşən iki paralel divardan ibarət istehkam mövcud olmuşdur.

Alban tarixçisi **Musa Kalankatlı** öz əsərlərində Beşbarmaq səddinin Sasani hökmdarı Yezdəgirdin (437-457-ci illər) hakimiyyəti dövründə inşa edildiyini qeyd edir. Tarixi mənbələrə əsasən, bu səddin tikilməsində əsas məqsəd köçəri tayfaların hücumlarının qarşısını almaq olmuşdur. (Abdullayeva, 2020, s.112-114)

Müxtəlif mənbələrdə Beşbarmaq dağına dair fərqli baxışlar və mülahizələr mövcuddur. Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün tarixşünaslıq baxımından fundamental əsərlərindən sayılan *"Gülüstani-İrəm"* kitabında qeyd edir ki, Quranda adı çəkilən *Məcməül-bəhreyn*—yəni "iki dənizin qovuşduğu məkan" - Şirvan vilayətinin ərazisində mövcud olmuşdur. O, Musa və Xızır peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərdə yer alan səxre (qaya) anlayışını məhz bu bölgədəki Xızır-Zində qayası ilə eyniləşdirir və qeyd edir ki, xalq arasında bu ad fonetik transformasiyaya uğrayaraq "Xıdır-Zində" şəklində tələffüz edilir. Bakıxanov öz mülahizələrini digər tarixçilərin elmi baxışları ilə əsaslandırır və bildirir ki, "zində" sözü qədim Şərq folklorunda "sağ", "diri" mənasını ifadə edir. Bu anlayış, xüsusilə, "abizəməzəm"- yəni "dirilik suyu içmiş Xızır peyğəmbər" motivinə işarə kimi şərh edilir. Nəticə etibarilə, Siyəzən bölgəsində, Xəzər dənizinin sahilində yüksələn və beş sərt, çıpaq zirvədən ibarət olan Beşbarmaq qayası xalq arasında həm "Xızırzində baba", həm də "Xıdırzində

dağı" kimi tanınır.

Beşbarmaq adının etimologiyası ilə bağlı da bir sıra mülahizələr mövcuddur. Araşdırmaçı Rəmzi Yüzbaşovun təklif etdiyi hipotezə görə, "barmaq" termini burada "şiş təpə" mənasında işlədilmişdir. Alternativ bir fərziyyəyə əsasən isə "Beşbarmaq" ifadəsi "Başbarmaq" - yəni böyük qardaş anlamına gəlir. Xalq etimologiyasına görə, "baş barmaq" ən iri və önəmli barmaq sayıldığı kimi, Beşbarmaq qayasının da dominant mövqeyi bu terminlə izah edilə bilər. Maraqlıdır ki, Abşeron yarımadasının qərb hissəsində, Bakı-Şamaxı yolunun cənubunda yerləşən **Üçtəpə dağı** "üç qardaş" motivi ilə əlaqələndirilir, Beşbarmaq dağının qarşısında, Xəzər dənizinə tərəf uzanan qaya isə "dördüncü qardaş" kimi interpretasiya edilir. Tarixi mənbələrdə həmin qayaya "Musa qayası" adı verilmişdir. (Abdullayeva, 2020, s.112-114)

Əbdülrəşid əl-Bakuvi Quranın "*əl-Kəhf*" (Mağara) surəsində təsvir edilən Musa və Xızır peyğəmbərlərlə bağlı hadisənin məhz bu coğrafi ərazidə baş verdiyini irəli sürür. Rəvayətə əsasən, Musa peyğəmbərin xidmətində olan Yuşə ibn Nunun yemək üçün götürdüyü, lakin sonradan unutduğu balıq, iki dənizin qovuşduğu bu nöqtədə suya düşərək möcüzəvi şəkildə yenidən canlanmışdır.

Bəzi xarici mənbələrdə də Beşbarmaq dağı ilə bağlı qeydlərə rast gəlinir. Belə ki, 1375-ci ildə tərtib olunmuş Kataloniya xəritəsində Xəzər dənizinə dair məlumatlar içərisində Beşbarmaq qayasının "Barmaq" adı ilə əks olunduğu müşahidə edilir. XVII əsrdə Almanıyanın Qolştiniya hersoqluğunun sarayında çalışmış məşhur səyyah Adam Oleari öz xəritələrində bu toponimi "Barmax" formasında qeyd etmişdir. (Abdullayeva, 2020, s.112-114)

Azərbaycan tarixi kontekstində Beşbarmaq dağının adının mənşəyi ilə bağlı digər nəzəriyyələr də mövcuddur. Tarixçi H. Abdullayevin tədqiqatlarına görə, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycandakı Quba xanlığının inzibati vahidlərindən biri olan **Bərmək** mahalı hazırkı Xızı və Siyəzən rayonlarının qovuşduğu yüksək dağlıq əraziləri əhatə edirdi. Tarixi mənbələrə istinadən, mahalda 600-dən çox evdən ibarət 24 kənd mövcud olmuşdur. A.Bakıxanov, Bartold və Z.Bünyadovun əsərlərində bu mahalın adının mənşəyi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Bildirilir ki, **Bərmək** adı orta əsrlər Azərbaycanda nüfuzlu siyasi və dövlət xadimləri yetirmiş məşhur **Bərməki** sülaləsinin adından qaynaqlanır. Xəlifə Harun ər-Rəşid tərəfindən edam edilən sonuncu vəzir Cəfər Bərməkin sağ qalan ailə üzvləri Bağdaddan qaçaraq bu bölgədə məskunlaşmışlar. Güman edilir ki, zaman keçdikcə "Bərmək" termini fonetik dəyişikliklərə məruz qalaraq "Barmaq" formasına çevrilmişdir. Beləliklə, Beşbarmaq dağının adı və tarixi ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr həm xalq inanclarına, həm də elmi mənbələrə əsaslanaraq formalaşmışdır. Əfsanə və tarixin iç-içə keçdiyi bu məkan Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti və coğrafiyası üçün mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. (Abdullayeva, 2020, s.112-114)

Beşbarmaq dağı Azərbaycanın milli tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məkan olmaqla yanaşı, həm də dini-mənəvi zənginliklərə sahib, unikal təbiət abidəsi və qiymətli təbii irs nümunəsidir. Tarixən, Beşbarmaq dağı İpək Yolu üzərindəki əsas marşrutlardan birində yerləşərək, Bakıdan şimala doğru gedən yolda mühüm bir dayanacaq nöqtəsi kimi xidmət etmişdir. Xəzərin qərb sahilləri, tarix boyunca strateji əhəmiyyəti ilə seçilmiş və müxtəlif dövrlərdə ticarət məqsədilə və hərbi yürüşlərdə əsas yol kimi istifadə edilmişdir. Dağın zirvəsi dəniz səviyyəsindən 555 metr hündürlükdə yerləşir, bu isə onu ətrafdakı düzənliklərdən və keçidlərdən seçilən bir yerə çevirir. Bu mövqeyə görə, Beşbarmaq dağı ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazi, coğrafi baxımdan ən dar keçid zonası olaraq, ilk müdafiə istehkamlarının inşa edildiyi bir yer olmuşdur. Bu ərazi, ilk dəfə IX əsr ərəb mənbələrində və orta əsr Avropa səyyahlarının yazılarında "Barmak" adı ilə qeyd edilib. Bu, XVII əsrə qədər Quba xanlığının tərkibinə daxil olan və yeddi mahaldan biri olan Barmak mahalının adı ilə əlaqələndirilir. Ayrıca, 1858-ci ildə Fransa yazıçısı Aleksandr Düma Beşbarmaq dağının qarşısından keçərkən, burada yerləşən karvansara ilə bağlı bəzi qeydlər etmişdir. O, bu tikilinin vaxtilə Şah Abbas tərəfindən inşa edilmiş karvansara olduğunu iddia etmişdir, lakin bu gün həmin tikinti xarəbazarlığa çevrilmişdir.

"Beşbarmaq dağı" Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 8 iyun 2020-ci il tarixli sərəncamı əsasında yaradılmışdır. Azərbaycan

Respub., 2020, s.1) Qoruğun ərazisi, Siyəzən rayonunun Qalaşığı kəndində yerləşən və təbiət abidəsi statusuna sahib Beşbarmaq dağı ilə yanaşı, ətrafındakı bir sıra tarix və mədəniyyət abidələrini də əhatə edir. Burada, qədim Son Tunc–İlk Dəmir dövrünə aid yaşayış məskəni, Xızırzində piri, həmçinin ilk orta əsrlər və XV–XVII əsrlərə aid qala və karvansara qalıqları mövcuddur. Beşbarmaq dağı ərazisində, eyni zamanda, orta əsrlərə aid paralel müdafiə səddi də yerləşir və bu sədd, 24 oktyabr 2021-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk Siyahısına daxil edilib.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Beşbarmaq qalası orta əsrlərdə uzun müddət yaşayış məskəni və qala-şəhər kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatlar zamanı aşkar olunan arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti XVII–XVIII əsrlərə aiddir. Bu da göstərir ki, Beşbarmaq qalası, xüsusilə Səfəvi–Osmanlı və Səfəvi–Rusiya müharibələri zamanı ciddi dağıntılara uğramışdır. Qaladan əldə edilən materiallar bu münaqişələrin burada baş verdiyini təsdiqləyir, eləcə də bu ərazinin strateji əhəmiyyətini göstərir.

Beşbarmaq dağı haqqında maraqlı bir fakt isə, onun adı ilə bağlıdır. Dağın adı, qədim zamanlarda burada yaşamış və qoruyucu rolunu oynayan müqəddəs şəxsiyyətlərə dair bir çox əfsanələrə söykənir. Xüsusilə Xızır peyğəmbəri ilə əlaqələndirilən bu məkan, zəvvarlar və müridləri cəlb edən bir yer olmuşdur. Qoruğun ərazisindəki təbii və mədəni zənginliklər, həmçinin arxeoloji tapıntılar, bu ərazinin yalnız Azərbaycanın deyil, ümumilikdə regionun mədəni irsinin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Beşbarmaq dağının mədəni irsə təsiri istiqamətləri. Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji məsələlərə göstərilən diqqət, həm milli, həm də regional səviyyədə böyük önəm kəsb edir. 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi və "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də təmiz ətraf mühit və yaşıl artımın prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilməsi, ölkənin ekoloji siyasətinin mühüm göstəricilərindəndir. Bu çərçivədə, Beşbarmaq dağının ərazisi unikal təbii irs nümunəsi olaraq təbiət qoruğu statusuna malikdir. Ərazinin qoruq elan edilməsi, həm də iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə dəstək verən və ətraf mühitin qorunmasına yönələn dövlət siyasətinin əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bu addım, Beşbarmaq dağının həm qorunmasına, həm də təbliğinə şərait yaradır. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar, gələcəkdə bu ərazinin dini-mənəvi cəhətdən əhəmiyyətini və təbiət abidəsi kimi dəyərini daha da üzə çıxaracaq. Eyni zamanda, bu ərazi arxeoturizm sahəsində də inkişaf edərək, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təbliğ olunacaq bir destinasiyaya çevriləcəkdir.

Beşbarmaq dağının məşhurluğunun əsas səbəblərindən biri, onun xalq inancları və qeyri-adi görünüşü ilə bağlıdır. Əsrlər boyu bu dağ dini ziyarətəgah kimi müqəddəs bir yer sayılıb. Beşbarmaqda yerləşən piri isə bu günə qədər insanların ziyarət etdiyi müqəddəs məkanlardan biridir. Əfsanəyə görə, Xızır peyğəmbər "dirilik suyu" axtararkən dağın zirvəsindəki bulaqdan su içib və bu yolla ölümsüzlük qazanmışdır. Buna görə də, Beşbarmaq dağı tez-tez "Xızırzində dağı" olaraq da adlandırılır. "Xızırzində" adının tərkibindəki "zində" sözü, "diri" və ya "sağ" mənasını ifadə edir. Bu gün, insanlar dərdlərinə çarə tapmaq ümidiylə dağın zirvəsindəki piri ziyarət edərək dualar edirlər. Bəzi ziyarətçilər isə dağın ətəyindəki kiçik daşları üst-üstə qoyaraq dilək tuturlar. Əfsanəyə görə, əgər daşlar dağılmadan qalarsa, o zaman diləklər reallaşır.

Təbii landşaftı ilə Beşbarmaq dağı, quş müşahidəçiləri üçün də unudulmaz bir təcrübə təqdim edir. Xüsusən yaz və payız aylarında, bu ərazidən hər gün 200.000-dən çox quş miqrasiya edir. Burada, gün ərzində 20-yə yaxın yırtıcı quş növü, o cümlədən imperator qartal, çığırğan xallı qartal, qara kərkəs, çöl belibağlısı, şahin və digərləri müşahidə oluna bilər. Həmçinin adi bəzgak, çöl haçaquyruğu, boz sığırçın, kiçik qarabatdaq, kiçik torağayı və bir çox digər böyük quş dəstələri burada rast gəlinir. Ayrıca, dahlizdən minlərlə ördəkimilər, vağlar və cüllütlər də keçməkdədir. Burada isti-rahət edən bəzi nadir sərchəkimilər də müşahidə olunur. Beşbarmaq dağı zirvəsində, qayalıq fitçisi, qayalıq sərchəsi, qaraboyun çaxraqçıl və bəzən qırmızıqanad dırmanca kimi quşlara da rast gəlmək mümkündür.

Payız aylarında və yazın ortasında, yüzlərlə quş müşahidəçisi Beşbarmaqda möhtəşəm quş

miqrasiyasını izləmək üçün Azərbaycana gəlir. Bakıdan yalnız 95 km məsafədə yerləşən Beşbarmaq, bir gün içərisində ziyarət edilə bilən bir yerdir. Burada çadır qurub kempinq etmək və ya yaxınlıqdakı otel və qonaq evlərində gecələmək mümkündür. Beşbarmaq, Böyük Qafqaz dağlarına gedən yolda bir dayanacaq olaraq da istifadə edilir. Bu ərazi həm quş müşahidəsi marşrutunun bir hissəsi, həm də müstəqil bir marşrut kimi planlaşdırıla bilər. (Mistik Beşbarmaq,

<https://www.heritage.org.az/storage/2024/10/25/UpvgV5aYIVMyN6gh4D78MbmUP5Mdgm96PqXc9BpI.pdf>)

Beşbarmaq dağında keçirilən tandem yamac paraşütü uçuşları insanı sanki göyün ən yüksək qatında hiss etdirir. Bu unikal təcrübə, səmada qartal kimi süzərək, adrenalin axtaranların arzularını gerçəkləşdirir. Dağ, həm yüksəkliyinə, həm də Xəzərə yaxınlığına görə, bu idman növü üçün ən təhlükəsiz və əlverişli ərazilərdən biri hesab olunur. Dağın ətəyindəki toplanış məntəqəsində bütün iştirakçılar bir araya gəldikdən sonra maşınlarla yüksəkliyə qalxılır, burada isə avadanlıqlar hazırlıq üçün yerində qurulur. Bu idman növü üçün əsas tələb hava şəraitinin uyğun olmasıdır. Tandem uçuşu üçün 16 yaşdan yuxarı hər kəs iştirak edə bilər, təcrübəsi olmayanlar isə tandem üsulunu seçə bilərlər. Bu halda, təcrübəli pilot ilə eyni paraşütdə uçma imkanı yaranır. Solo uçuşlar isə yalnız paraplan təcrübəsi olan şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Beşbarmaq ətrafında bir çox maraqlı yerlər var.

Xızı rayonu, qoruğa yaxın yerləşən təbii gözəllikləri ilə turistlərin diqqətini cəlb edəcək digər heyvətamiz mənzərələr təqdim edir. Lüks Qalaaltı Hotel & SPA-dan yalnız bir neçə kilometr məsafədə, dağın zirvəsində yerləşən Çıraqqala qalası, Sasanilər dövrünə aid müşahidə qülləsinin qalıqlarından ibarətdir. V əsrdə inşa edildiyi ehtimal edilən bu qala, zamanında Xəzər dənizinin sahilindən Böyük Qafqaz dağlarına qədər uzanan geniş Gilgilçay müdafiə səddinin bir hissəsi olmuşdur. Bu qaladan yalnız bir neçə kilometr şimal-qərbdə yerləşən qədim Şabran şəhərinin (hazırda Şahnəzərli kəndində) xarabalıqları və qalıqları da ziyarət üçün maraqlı yerlər arasında sayılır. Eyni zamanda, yaxınlıqdakı Xızı dağları və Altıağac Milli Parkı da quş müşahidə etmək istəyənlər üçün mükəmməl məkanlar təqdim edir.

2020-ci ildə ölkə rəhbərinin sərəncamı ilə yaradılmış “Beşbarmaq dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun (Siyəzən rayonunun Qalaşırı kəndində yerləşən) sərhəd və mühafizə zonasının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də qoruq ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin araşdırılması məqsədilə Dövlət Turizm Agentliyi ilə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu arasında bağlanan müqavilə əsasında ilkin arxeoloji tədqiqatlar həyata keçirilmiş və bir sıra mühüm nəticələr əldə olunmuşdur.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı Sevinc Hüseynovanın rəhbərliyi ilə həyata keçirilən “Beşbarmaq” arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar nəticəsində, Beşbarmaq qalasının tikililəri və mənbələrdə adı çəkilən dörd qala bürcündən ikisinin mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, Narınqalanın daxilindəki tikililərin ikisi açıqlara onların təyinatı və yerləşmə xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Narınqalanın daxilindəki dördkünc planda tikilmiş qurğular sal qayalarla hörülüb. 3x4 metr ölçüsündə olan bu tikililərin alt hissəsində, 4 qat tikinti materialı yerinə antiseymik tədbir olaraq, divarın perimetri boyunca seysmik qurşaq adlandırılan kətilər və taxta tirlər istifadə edilib. Otağın şərq divarında oval formada qurulmuş kürsü isə istilikdən qızarmış və qaralmışdır. XIV-XV əsrlərə aid keramika qalıqları da burada aşkar edilmişdir. Bu tikililərin alt təbəqələrində divar qalıqlarının tapılması, qalaların daha erkən dövrlərə aid olduğunu göstərir. Orta əsr mənbələrində təsvir edilən 4 qala bürcündən biri və bürcə bitişik qala divarlarının bir hissəsi də qazılaraq tədqiq olunmuşdur. 8 metr diametrində iri daşlardan inşa edilən Narınqala bürcü və qala divarlarının qalıqları burada bir qala şəhərinin mövcudluğuna dair sübutlar təqdim edir. Qalanın cənub-şərq hissəsində dağılmış tikililərin qalıqları olan sahədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində, XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid yaşayış evlərinə məxsus qalıqlar aşkar edilmişdir. Maraqlı bir tapıntı da evlərin inşasında daha qədim dövrlərə aid sənduqələrin tikinti materialı kimi istifadə edilməsi olmuşdur. Bu, sənduqələrin üzərindəki həndəsi və nəbatı ornamentlərlə bəzədilmiş naxışların arasında altıguşəli ulduzla yekunlaşan bəzəklərin tapılması ilə diqqətə cəlbir. Paralel divarlarda aparılan tədqiqatlar, bir divarın istiqamətini müəyyən etməyə imkan

vermişdir. Bu divar Qalaşırı kəndindən başlayaraq dənizə qədər uzanır. Səddin şimal hissəsində iki yerdə bürc və ya müşahidə qülləsinin qalıqları aşkar edilmişdir. Tədqiqatların nəticələri əsasında, abidənin xüsusiyyətləri və arxeoturizm potensialı haqqında təkliflər hazırlanmış və Dövlət Turizm Agentliyinə təqdim olunmuşdur. (Beşbarmaq qala..., 2021, s.7)

Nəticə və tövsiyələr

Aparılan tədqiqatın nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Beşbarmaq Dağının öyrənilməsi özünü aşağıdakı istiqamətlərdə göstərə bilər:

- **Arxeoloji tədqiqatların dərinləşdirilməsi:** Beşbarmaq dağı və ətrafında daha ətraflı arxeoloji qazıntılar aparılmalıdır. Əldə olunan yeni materiallar əsasında təhlil edilə bilər ki, bu da qədim dövrlərə aid yeni bilgilərin açılmasına imkan yaradacaq. Həmçinin, təbiət və mədəniyyət abidələrinin əlaqəsi üzərində tədqiqatlar aparılaraq, regionun tarixi və mədəni inkişafının daha geniş şəklini təqdim edən araşdırmalar həyata keçirilə bilər.

- **Arxeoturizm potensialının düzgün qiymətləndirilməsi:** Beşbarmaq Dağı və ətraf ərazilərin arxeoturizm baxımından potensialı haqqında geniş araşdırma aparılmalıdır. Tədqiqatlar, bu ərazilərin turizm sektoru üçün cəlbediciliyini artırmaq məqsədilə səmərəli tədbirlərin və layihələrin hazırlanmasına kömək edə bilər. Məsələn, arxeoloji tapıntıların sərgilənməsi, ziyarətçilər üçün məlumatlandırıcı turistik marşrutların yaradılması və beləliklə, turizmin təşviq olunması məqsədilə təkliflər irəli sürülə bilər.

- **Mədəni irsin qorunması və bərpası haqqında müasir yanaşmalar:** Beşbarmaq dağı və onun ətrafındakı mədəniyyət abidələrinin qorunması üçün müasir mühafizə metodları, bərpa texnologiyaları və siyasətləri üzərində tədqiqatlar aparılmalıdır. Həmçinin, yerli icmaların və dövlətin birgə əməkdaşlığı əsasında mədəni irsin qorunmasına dair fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bu mövzuda gələcəkdə yerli idarəetmə və icma təcrübələri ilə bağlı tədqiqatlar aparıla bilər.

- **Ekosistemin mədəni irsə təsiri:** Beşbarmaq dağı, həmçinin unikal ekosistemə malikdir. Bu təbii sahə ilə mədəni irs arasındakı qarşılıqlı əlaqə daha ətraflı şəkildə öyrənilə bilər. Təbii və mədəni irsin birgə qorunması məsələsi gələcəkdə elmi tədqiqat mövzusu ola bilər. Məsələn, dağ ərazisindəki nadir flora və faunanın qorunması ilə bağlı təbiətə dost yanaşmalar, həm də arxeoloji və tarixi abidələrin mövcudluğunu təmin edə bilər.

- **Beşbarmaq dağı və Xızırzində piri ilə bağlı xalq inancları və mədəniyyət:** Beşbarmaq dağına dair xalq inancları və onun dini-mənəvi əhəmiyyəti barədə mədəniyyətşünaslıq və sosial elm sahələrində daha dərinlən tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu cür tədqiqatlar, insanların mədəni və dini inanc sistemlərinin tarixini, həmçinin bu tip inancların yerli əhalinin sosial həyatına necə təsir etdiyini anlamağa imkan verə bilər.

- **Beşbarmaq Dağının beynəlxalq müstəvidə tanınması və qorunması:** Beşbarmaq dağı və ətraf ərazilərinin beynəlxalq mədəni irs siyahısına daxil edilməsi məqsədilə hazırlanan təkliflər, elmi təhlil və müzakirələrdən sonra hazırlanmalıdır. Bu, Azərbaycanın mədəni irsinin dünya miqyasında daha geniş tanınmasına, həmçinin beynəlxalq səviyyədə qorunmasına zəmin yarada bilər.

- **İqlim dəyişikliyinə mədəni irsə təsiri:** İqlim dəyişikliyi və onun Beşbarmaq Dağı və ətrafındakı mədəni irsə təsiri haqqında tədqiqatlar aparmaq vacibdir. Bu mövzu, regionun ekosisteminin dəyişməsi və mədəni irsin davamlılığını təmin etmək üçün strateji tədbirlər hazırlamaq məqsədini güdür.

Bu tövsiyələr gələcəkdə həm elmi, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətli tədqiqatların mövzusu olmaqla mədəni irsin qorunması ilə bağlı daha geniş təhlillərin aparılmasına imkan yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva, P. H. (2023). Xıdır-Zində piri - Beşbarmaq dağı əfsanəsi. *Xəbərlər məcmuəsi: İctimai və humanitar elmlər seriyası*, 1(5), 111-116.
2. Abdullayeva, F. (2020, May–June). Beşbarmaq dağı: əfsanə, ziyarətgah, yoxsa istehkam? *Mədəniyyət: jurnal*, 112-114.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (2020, June 8). “Beşbarmaq dağı” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun yaradılması haqqında. *Azərbaycan*, 1.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2021, July 1). "Beşbarmaq dağı" Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun Əsasnaməsi'nin təsdiq edilməsi haqqında. *Xalq qəzeti*, 3.
5. Beşbarmaq qalasının dörd bürcündən ikisinin yeri aşkar edilib. (2021, January 8). *Mədəniyyət. Mistik Beşbarmaq*. (2024, October 25). *Heritage*
6. <https://www.heritage.org.az/storage/2024/10/25/UpvgV5aYlVMyn6gh4D78MbmUP5Mdgm96PqXc9BpI.pdf>

SUMMARY

Beshbarmag located in the northern part of Azerbaijan, is a site of great historical and cultural significance. The mountain is a region rich in both natural beauty and cultural heritage. This article examines the importance of Beshbarmag from the perspective of cultural heritage. The mountain attracts attention not only for its natural beauty but also for the ancient monuments that are found there. The archaeological findings, ancient settlements, and temples located in the area provide insight into the cultural life and belief systems of the region. The article addresses the contributions of Beshbarmag to cultural heritage. The various monuments from different periods found on the mountain have allowed for an in-depth exploration of the region's ancient history. In particular, the ancient temples and fortresses located there have had a significant impact on the development of local cultures. These monuments further emphasize the cultural importance and historical role of Beshbarmag. The article also highlights how Beshbarmag, as part of Azerbaijan's cultural heritage, helps deepen our understanding of the country's history and culture. The mountain plays a key role in preserving Azerbaijan's cultural heritage, not only with its natural beauty but also with its archaeological and cultural monuments.

Keywords: *Beshbarmag, cultural heritage, archaeological findings, historical monuments, religious temples, Azerbaijani culture, preservation of cultural heritage*

BEYNƏLXALQ LOGİSTİKA İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN FƏALİYYƏTİ

Şamil ƏZİZOV

azizov_shamil@yahoo.com

ADIU-nun elmlər doktoru üzrə doktorantı

Xülasə

Müasir dövrdə Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran əsas iqtisadi vəzifə milli iqtisadiyyatın bir sahədən – neft-qaz sektorundan asılılığını minimuma endirmək, bu məqsədlə sahəvi və regional iqtisadi diversifikasiyanı təmin etməkdir. Dünyada və regionumuzda baş verən iqtisadi, siyasi və hərbi təlatümlər, ekologiya sahəsində mövcud olan çağırışlar bu hədəfi daha da aktuallaşdırır. Buna görə də son devalvasiya şokundan sonra Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın davamlı inkişafına hədəflənən strateji yol xəritəsi qəbul etmiş və onun həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi irəliləyişlərə nail olmuşdur.

Bu sənəddə prioritet kimi götürülmüş digər sahələrlə yanaşı beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində fəal iştirak ən yüksək səviyyədə xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bir tərəfdən Rusiya Federasiyası və İran İslam Respublikasının iqtisadi blokadası, digər tərəfdənsə dəniz yollarının müəyyən hissələrində meydana çıxan problemlər və bu coğrafiyalarda mövcud olan hərbi münaqişələr, nəhayət, Qarabağ münaqişəsinin hərbi komponentinin köklü şəkildə həlli Azərbaycandan keçən nəqliyyat-logistika kommunikasiyaların əhəmiyyətinin daha da artırmışdır.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq logistika infrastrukturunun inkişafı istiqamətində fəaliyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: Bir kəmə, bir yol təşəbbüsü, TRASEKA, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, TANAP, TAP, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi

Bütün dövrlərdə və məkanlarda nəqliyyat iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən olmuşdur. Müasir dövrümüzdə isə dünya üzrə əlavə dəyərən yaranmasında ən böyük paya malik olan iqtisadiyyat sahəsi məhz nəqliyyatdır. Azərbaycanda da post-neft dövrü üçün beynəlxalq dəhlizlərdən yararlanmaq iqtisadiyyatın çeşidlənməsinin əsas istiqaməti kimi qəbul edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan nəqliyyat-logistika sektorunun cari vəziyyətinə və inkişaf tempinə görə nəinki post-sovet məkanında, hətta dünya üzrə lider mövqelərdədir. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştirakın ölkəmiz üçün önəmi Bir kəmə, bir yol təşəbbüsündən sonra daha da artmışdır.

Dünyanın iqtisadi nəhənglərindən olan Çin rəhbərliyinin 2013-cü ildə irəli sürdüyü Bir kəmə, bir yol təşəbbüsü (KYT) Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya perspektivləri ilə ahəngdar şəkildə cəlğalanır:

1) Əvvəla, bu layihədən rəşional istifadə böyük iqtisadi səmərələr vəd edir.

2) Azərbaycanın bu təşəbbüs çərçivəsində mövcud olan Orta dəhlizdəki mərkəz mövqeyi, digər tərəfdən Orta dəhlizin başqa alternativ dəhlizlərlə müqayisədə yüksək rəqabət qabiliyyəti əldə edilə biləcək həm iqtisadi, həm də siyasi dividendləri daha da artırır.

3) Beynəlxalq dəhlizlər iqtisadi səmərə ilə yanaşı qlobal miqyasda geosiyasi əhəmiyyət də kəşb edirlər. Tək bir misal: Zəngəzur dəhlizi ətrafında baş verən diskurslar, bəzi dövlətlərin ən yüksək səviyyədə ziddiyyətli bəyanatları buna bariz dəlildir.

Planetar miqyaslı layihə olmaqla Bir kəmə, bir yol təşəbbüsü ətrafında superdövlətlərin və qlobal güclərin maraqlarının kəsişməsi müşahidə olunur və burada əsas məqsəd bu təşəbbüs üzrə dəhlizlərə nəzarət etməklə maksimum iqtisadi və siyasi dividendlərə sahib olmaqdır. KYT-yə qoşulduğu 2015-ci ildən bəri Azərbaycan hökumətinin də bu istiqamətdə fəaliyyəti çoxvektorlu və çoxsahəli olmuşdur:

- 1) 1998-ci il 7-8 sentyabr. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İpək yolunun bərpaası üzrə beynəlxalq konfrans keçirilmişdir [1].
- 2) 1998-ci il oktyabr. ABŞ-ın da dəstəyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxıstanın Bakıdan Türkiyənin Aralıq dənizi sahillərinə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) adı ilə məşhur olan boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı Ankara bəyannaməsini imzalandı.
- 3) 1999-cu il 11 iyun. Nəqliyyat haqqında qanun qəbul edildi [2].
- 4) 2001-ci il 21 fevral. Bakıda TRASEKA Hökumətlərarası komissiyasının Daimi katibliyi açıldı [1].
- 5) 2005-ci il 17-19 mart. Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyevin ÇXR-a səfəri zamanı ÇXR-in sədri Xu Cziñtao arasında “Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikası arasında birgə Bəyannamə” imzalandı [3, s. 290].
- 6) 2006-cı il iyun. BTC boru kəməri istismara verildi [4, s. 28].
- 7) 2008-ci il oktyabr. İlk dəfə Qazaxıstan neftinin BTC vasitəsilə ixracı.
- 8) 2010-cu il 6 iyul. AR Prezidenti İlham Əliyev AR-də dəmir yolu nəqliyyatı sisteminin 2010-14-cü illər üçün Dövlət İnkişaf Proqramını təsdiq etmişdir [5, s. 28].
- 9) 2010-cu il iyul. İlk dəfə Türkmənistan neftinin BTC vasitəsilə ixracı [6].
- 10) 2011-ci il 24 dekabr. Azərbaycan və Türkiyə arasında TANAP-la bağlı Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır [7].
- 11) 2012-ci il 26 iyun. TANAP (Trans Anadolu Boru Kəməri) qaz kəməri layihəsi üzrə bir tərəfdən Türkiyə Cümhuriyyəti (TC) və TANAP şirkəti arasında “Tranzit Ərazisinə Malik Ölkənin Hökuməti ilə Saziş”, digər tərəfdənsə AR və TC arasında “Hökumətlərarası Saziş” imzalanmış və ratifikasiya olunmuşdur [7].
- 12) 2014-cü il 6 may. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri arasında gələcəkdə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə yönəlmiş ilk sammiti keçirildi [8].
- 13) 2015-ci il 17 mart. TAP-ın (Trans Adriatik boru kəməri) qaz kəmərinin təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir [9].
- 14) 2016-cı il 6 dekabr. AR Prezidentinin fərmanı ilə “AR logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq olunmuşdur [10].
- 15) 2021-ci il 11 oktyabr. Dəniz nəqliyyatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında AR Prezidentinin fərmanı [11].
- 16) 2022-ci il 11 mart. AR və İran İslam Respublikası arasında AR Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında İrandan keçməklə yeni əlaqə xətlərinin yaradılması üzrə qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzalanmışdır [12].
- 17) 2022-ci il 30 mart. Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkiyə arasında Transxəzər Şərq-Qərb dəhlizi haqqında bəyannamə imzalanmışdır [12].
- 18) 2022-ci il 9 sentyabr. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə Azərbaycan, Rusiya və İran rəsmi nümayəndələrinin Bakı bəyannaməsi imzalanmışdır.
- 19) 2023-cü il 22 iyun. Azərbaycanın Baş Naziri Əli Əsədov və Qazaxıstanın Baş Naziri Əlixan Smaıylov iki ölkənin birgə logistika şirkətinin yaradılması haqqında razılaşma imzalamışlar [13].
- 20) Azərbaycan hökuməti nəqliyyat sahəsində bir sıra beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlıq əlaqələri saxlayır. 2014-cü ildən Azərbaycan Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) daimi üzvüdür. Bundan başqa Azərbaycanın Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı və Avropa İqtisadi Komissiyaları, Dünya Bankı, Avropa Komissiyası, Asiya İnkişaf Bankı, İqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Qara Dəniz İqtisadi əməkdaşlığı (QDİƏT), Avropaya neft və qaz nəqli üzrə dövlətlərarası təşkilat (INOGATE və digər təşkilatlarla tərəfdaşlıq edir, 2014-cü ildə İranın Energetika Nazirliyi, 2015-ci ildə isə Çinin milli enerji İdarəsi ilə memorandumlar imzalayıb [5, s. 61].

ƏDƏBİYYAT

1. Restoration of Great Silk Road / <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/silkroad>
2. Nəqliyyat haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu / <https://e-qanun.az/framework/4764>
3. Габибзаде Э. Азербайджан и Китай: формы, особенности и перспективы развития взаимоотношений. – Баку, Институт по правам человека НАНА, Азернешр, 2009. – 313 с.
4. Garibov A. Trans-Caspian cooperation: overcoming the curse off landlockedness. - Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2017. – 56 p.
5. Data Collection Survey on Infrastructure Development in Central Asia and the Caucasus Final Report Azerbaijan. - Japan International Cooperation Agency (JICA), Nomura Research Institute, Ltd. – 2019. – 130 p.
6. Началась транспортировка туркменской нефти по трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан/ https://azertag.az/ru/xeber/NACHALAS_TRANSPORTIROVKA_TURKMENSKOI_NEFTI_PO_TRUBOPROVODU_BAKU_TBILISI_DZHEIXAN-729249
7. Trans-Adriatic Boru Kəməri (TAP) / <https://socarmidstream.az/az/project/tap/#cover>
8. Tanchum M. Trilateral Summit Signals Turkey's Increasing Role in South Caucasus Collective Security // Turkey Analyst, May 28, 2014, [http://turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/111-trilateral-summit-signals-turkeys-increasing-role-in-south\[1\]caucasus-collective-security.html](http://turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/111-trilateral-summit-signals-turkeys-increasing-role-in-south[1]caucasus-collective-security.html).
9. Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAP) / <https://www.sgc.az/az/layihe/tanap>
10. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi // <https://president.az/az/articles/view/22383>
11. Dəniz nəqliyyatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında AR Prezidentinin fərmanı / <https://president.az/az/articles/view/53409>
12. Salmanov E. Azerbaijan consolidates its role in the sphere of international transportation and communications / <http://politikaakademisi.org/2022/04/30/azerbaijan-consolidates-its-role-in-the-sphere-of-international-transportation-and-communications/> -20 22 aprel
13. Kazakhstan, Azerbaijan, Georgia to establish joint logistics company for transport on the TITR / <https://www.newsilkroaddiscovery.com/kazakhstan-azerbaijan-georgia-to-establish-joint-logistics-company-for-transport-on-the-titr/>

SUMMARY

The main economic task that the government of Azerbaijan is facing in the modern era is to minimize the dependence of the national economy on one sector - the oil and gas sector, and to this end, ensure sectoral and regional economic diversification. The economic, political, and military upheavals taking place in the world and in our region, as well as the challenges in the field of ecology, make this goal even more relevant. Therefore, after the recent devaluation shock, the government of Azerbaijan adopted a strategic roadmap aimed at sustainable economic development and has made significant progress towards its implementation.

Active participation in international transport corridors, along with other areas prioritized in this document, is a focus of special attention. On the one hand, the economic blockade of the Russian Federation and the Islamic Republic of Iran, on the other hand, the problems that have arisen in certain parts of the sea routes and the military conflicts that exist in these geographies, and finally, the resolution of the military component of the Karabakh conflict, have further increased the importance of transport and logistics communications passing through Azerbaijan.

The presented article examines the activities of the government of Azerbaijan towards the development of international logistics infrastructure.

Keywords: *One Belt, One Road Initiative, TRACECA, Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, TANAP, TAP, North-South transport corridor*

EKOTURİZMİN QAZAX-TOVUZ İQTİSADI RAYONUNUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Qəndab HÜSEYNOVA
qendab.huseynova@icloud.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə ekoturizmin Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsiri araşdırılacaqdır. Bu iqtisadi rayon təbii landşaftı, tarixi mədəni irsi, unikal biomüxtəlifliyi ilə geniş ekoloji turizm potensialına malikdir. Məqalə regionda ekoloji turizmin iş yerlərinin yaradılmasına, yerli infrastrukturun inkişafına və ümumilikdə iqtisadi rayonun iqtisadi fəaliyyətinin inkişafının canlanmasının üstündə dayanır. Həmçinin, ekoturizmin təbii biomüxtəlifliyin qorunmasına və dayanıqlı istifadəsinə təsiri vurğulanmışdır. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin geniş istifadə olunmasının regionun sosial həyatına müsbət təsir edə biləcəyi qeyd olunur. Regionda ekoturizm potensialının qiymətləndirilməsi, bu sahənin yerli əhalinin həyat səviyyəsinə və məşğulluq səviyyəsinə təsiri, həmçinin infrastruktur və xidmət sektorunun inkişafı ilə bağlı əlaqələri təhlil edilir. Məlumdur ki, ekoturizm regionda yeni iş yerlərinin yaradılmasına, kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişafına təkan verməklə yanaşı, təbii ehtiyatların mühafizəsinə də müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, ekoturizm vasitəsilə yerli icmaların iqtisadi rifahının artırılması və ekosistemlərin qorunması arasında balansın qorunması məsələsi də məqalədə əhatə olunur.

Ekoturizmin inkişafı həm yerli sahibkarlıq subyektləri, həm də dövlət qurumları üçün yeni imkanlar yaradır, regionda investisiya cəlbediciliyini artırır və ekoloji dayanıqlılıqı təmin edir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin geniş tətbiq olunması, xüsusilə milli parklar, təbiət qoruqları və kənd turizmi konsepsiyası vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Məqalədə regionda ekoturizmin daha səmərəli inkişaf etdirilməsi üçün mövcud problemlər və onların həlli yolları da müzakirə olunur. Nəticə olaraq, ekoturizmin Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun sosial rifahına və iqtisadi dinamikliyinə mühüm töhfə verə biləcəyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: Ekoturizm, sosial-iqtisadi inkişaf, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu, dayanıqlı inkişaf, ekoloji turizm, bölgə iqtisadiyyatı, turizm potensialı, təbii ehtiyatların qorunması

Giriş

Müasir dövrdə ekoloji problemlərin artması və dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının global miqyasda əhəmiyyət qazanması ekoturizmin önəmini daha da artırmışdır. Ekoturizm təbii ehtiyatları qorumaqla yanaşı, yerli icmaların iqtisadi fəaliyyətini canlandıran bir sektor kimi dəyərləndirilir. Xüsusilə, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı, meşə ekosistemləri, mineral su ehtiyatları və nadir biomühnitəsi ilə ekoturizmin əsas istiqamətlərindən biri kimi ön plana çıxır.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu unikal coğrafi mövqeyi və fərqli ekosistemləri ilə turistlər üçün cəlbedici istiqamətlərdən biridir. Regionda məşəliklər, dağlıq və yarım-səhralıq sahələr, unikal floravə faunanın mövcudluğu ekoturizm potensialını artırır. Bundan başqa, regionun tarixi irsi, o cümlədən Qazax və Tovuz rayonlarında olan qədimi abidələr, yerli mədəniyyət və folklor turizminə də təkan verir.

Bu araşdırma Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin sosial-iqtisadi inkişafda oynadığı rolu təhlil edir və bu sahənin gələcək perspektivlərini müəyyən etməyi hədəfləyir. Araşdırmada ekoturizmin yerli iqtisadiyyata təsir mexanizmləri, iş yerlərinin yaradılması, infraqurum təsiri və ekoloji dayanıqlılıq kimi mühüm məqamlar təhlil ediləcək. Məqalənin nəticələri regionda ekoturizmin inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasında təşviqedici rol oynaya bilər.

Ekoturizmin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri. Ekoturizm müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın

mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir və regionların dayanıqlı inkişafına töhfə verir. Ekoturizmin inkişafı təkcə təbiətin mühafizəsini və ekoloji dəyərlərin qorunmasını təmin etmir, eyni zamanda yerli əhali üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasına və onların sosial rifahının yaxşılaşmasına şərait yaradır. Regionun infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, yol şəbəkəsinin yaxşılaşdırılması, turistik obyektlərin tikilməsi və abadlaşdırılması nəticəsində iqtisadi canlanma müşahidə edilir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişaf etdirilməsi həm əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına, həm də yerli icmaların iqtisadi rifahının yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Ekoturizmin inkişafı regionda kiçik və orta sahibkarlığın genişlənməsinə şərait yaradır. Xüsusilə kənd turizmi fəaliyyətləri çərçivəsində yerli əhalinin turizm sektoruna cəlb edilməsi onların gəlir mənbələrinin diversifikasiyasına və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir. Turistlərin marağını cəlb etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə ekoloji təmiz qida məhsullarının təqdim edilməsi yerli istehsalın stimullaşdırılmasına kömək edir. Bu, həm yerli fermerlərin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır, həm də bölgədə kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bundan əlavə, ekoturizmin inkişafı bölgənin mədəni irsinin və xalq sənətkarlığının dirçəlməsinə səbəb olur. Turistlərə təqdim edilən əl işləri, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri və milli mətbəx ənənələri yerli icmalar üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır. Xalq sənətkarlarının fəaliyyəti genişləndikcə, bu sahədə çalışan şəxslər üçün yeni imkanlar açılır və onların sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına kömək edir.

Ekoturizm həmçinin regionun ekoloji mühitinə də müsbət təsir göstərir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin təşviqi ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini stimullaşdırır. Ekoturizmin əsas prinsiplərindən biri olan ekoloji tarazlığın qorunması regionun flora və faunasının zənginliyinin saxlanılmasına və ekosistemlərin davamlılığının təmin edilməsinə imkan yaradır.

Bütün bu amillər nəzərə alınaraq, ekoturizmin inkişaf etdirilməsi regionun dayanıqlı iqtisadi inkişafına töhfə verir və yerli icmalar üçün həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan yeni imkanlar yaradır. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişafı bu bölgənin turizm potensialının reallaşdırılmasına, yerli əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə və ekoloji dəyərlərin qorunmasına xidmət edən mühüm strategiyalardan biridir.

Ekoloji dayanıqlılıq və təbii resursların mühafizəsi. Ekoturizmin əsas prinsiplərindən biri ekoloji dayanıqlılıq qorumaq və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin etməkdir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun zəngin biomüxtəlifliyi, təbiət qoruqları və milli parkları ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır. Bu bölgədə Ağstafaçay, Tovuzçay və Kür çaylarının ekosistemləri, Daş Salahlı meşə massivləri və digər unikal təbiət əraziləri ekoturizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Lakin ekoturizmin inkişafı zamanı ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi üçün konkret tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün davamlı ekoturizm strategiyalarının hazırlanması və ekoloji maarifləndirmə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi zəruridir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoloji turizmin inkişafı yerli icmaların təbiətin qorunmasında iştirakını artırmaqla ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsinə kömək edə bilər. Bunun üçün ekoloji maarifləndirmə təlimləri təşkil edilməlidir. Yerli əhali və ziyarətçilər üçün ətraf mühitin mühafizəsinə dair məlumatlandırıcı təlim və ya tədbirlər keçirilməlidir. Tullantıların azaldılması, su, torpaq və enerji ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi üzrə təsviqat işləri görülməlidir. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə halı genişləndirilməli, yəni günəş və külək enerjisindən istifadə edərək ekoturizm məkanlarının ekoloji təsiri azaldıla bilər. Ekosistemin və bioloji müxtəlifliyin davamlı inkişafı üçün xüsusi mühafizə olunan ərazilərin, qoruq və milli parkların əraziləri genişləndirilməlidir.

Ekoturizm həmçinin regionun ekoloji mühitinə də müsbət təsir göstərir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin təşviqi ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini stimullaşdırır. Ekoturizmin əsas prinsiplərindən biri olan ekoloji tarazlığın qorunması regionun flora və faunasının zənginliyinin saxlanılmasına və ekosistemlərin davamlılığının təmin edilməsinə imkan yaradır.

Bütün bu amillər nəzərə alınaraq, ekoturizmin inkişaf etdirilməsi regionun dayanıqlı iqtisadi

inkişafına töhfə verir və yerli icmalar üçün həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan yeni imkanlar yaradır. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişafı bu bölgənin turizm potensialının reallaşdırılmasına, yerli əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə və ekoloji dəyərlərin qorunmasına xidmət edən mühüm strategiyalardan biridir

Nəticə

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişafı sosial-iqtisadi və ekoloji cəhətdən əhəmiyyətli nəticələr doğura bilər. Bu sahənin inkişafı üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, ekoturizmlə bağlı hüquqi bazanın gücləndirilməsi və yerli əhalinin ekoturizm fəaliyyətlərinə cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, beynəlxalq və regional ekoturizm layihələrinin həyata keçirilməsi, ekoturizm sahəsində çalışan sahibkarlar üçün dəstək mexanizmlərinin yaradılması bu sahənin davamlı inkişafına töhfə verə bilər. Yekunda, ekoturizmin Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun sosial rifahına, iqtisadi dinamikliyinə və ekoloji tarazlığın qorunmasına mühüm təsir göstərə biləcəyi qənaətinə gəlinir. Buna görə də, ekoturizmin inkişafı regionda iqtisadi və ekoloji dayanıqlılığın təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.T.Əsgərov, B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülaliyev “Ekoloji turizm” Bakı-2011, Adiloğlu nəşriyyatı, 275 s.
2. Azərbaycan_ekoloji_turizm_potensialı.pdf
3. ekoloji_turizm.pdf

SUMMARY

This article examines the impact of ecotourism on the socio-economic situation of the Gazakh-Tovuz economic region. This economic region has significant ecological tourism potential due to its natural landscapes, historical and cultural heritage, and unique biodiversity. The article focuses on how ecotourism contributes to job creation, the development of local infrastructure, and the overall economic revitalization of the region. Additionally, the influence of ecotourism on the conservation and sustainable use of natural biodiversity is emphasized. It is noted that the widespread use of ecotourism in the Gazakh-Tovuz economic region can have a positive effect on the social life of the region. The assessment of the region's ecotourism potential, its impact on the living standards and employment levels of the local population, and its connection to infrastructure and service sector development are analyzed. It is evident that ecotourism not only fosters the creation of new jobs and stimulates the development of agriculture and handicrafts but also positively impacts the conservation of natural resources. Moreover, the article discusses the balance between improving the economic well-being of local communities through ecotourism and preserving ecosystems. The development of ecotourism creates new opportunities for both local businesses and government institutions, increasing investment attractiveness and ensuring ecological sustainability in the region. The widespread implementation of ecotourism in the Gazakh-Tovuz economic region can be realized through national parks, nature reserves, and rural tourism concepts. The article also discusses existing challenges and possible solutions for more efficient ecotourism development in the region. In conclusion, it is determined that ecotourism can make a significant contribution to the social well-being and economic dynamism of the Gazakh-Tovuz economic region.

Keywords: Ecotourism, socio-economic development, Gazakh-Tovuz economic region, sustainable development, ecological tourism, regional economy, tourism potential, natural resource conservation.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

İlahə XASMMƏMƏDOVA

ilahexasmammedova@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik, sosial rifah və iqtisadi sabitlik üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti yerli istehsalın gücləndirilməsi, idxaldan asılılığın azaldılması və əhalinin keyfiyyətli qidaya çıxışını təmin etməyə yönəlib. Kiçik təsərrüfatlar və sahibkarlığın inkişafı bu məqsədlərə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iki mərhələli strategiya ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təmin olunmasını və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını hədəfləyir. Bu tədbirlər ölkənin ərzaq müstəqilliyini gücləndirərək əhalinin dayanıqlı ərzaq təminatını təmin edir və gələcəkdə də bu istiqamətdə səylərin artırılması vacibdir.

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, istehsal, idxaldan asılıq, inkişaf, sahibkarlıq.*

Dünya birliyinin intensiv qloballaşması şəraitində ərzaqla özünütəmin etmə səviyyəsinin əhəmiyyəti getdikcə artır. Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində milli və dövlətin həyatı maraqlarının qorunması milli təhlükəsizlik problemləri kompleksinə daxildir və hər bir ölkənin təhlükəsizliyini və real suverenliyini təmin etmək üçün ətraflı nəzərdən keçirilməsini tələb edən XXI əsrin ən aktual problemlərindən biridir. Hazırda dünya birliyinin inkişafı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən intensiv qloballaşma şəraitində baş verir. Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının yüksək səviyyədə integrasiyası milli təhlükəsizlik səviyyəsinin hər bir tərəfin özünü lazımı ərzaqla təmin etmək qabiliyyətindən asılılığının artmasına səbəb olur [4].

“Ərzaq təhlükəsizliyi” termini rəsmi olaraq beynəlxalq təcrübəyə 1972-1973-cü illərdə taxıl böhranından sonra daxil edilmişdir. 1974-cü ildə BMT Baş Assambleyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) tövsiyələri əsasında hazırlanmış, mətnində ərzaq təhlükəsizliyinə aşağıdakı tərif verildi: “Ərzaq təhlükəsizliyi ölkə əhalisinin geniş çeşiddə yüksək rəqabətə davamlı yerli ərzaq məhsullarına istehsalını və kəmiyyət-keyfiyyət tələbatının ödənilməsinə təmin edən tədbirlər sistemidir” [8].

Ərzaq təhlükəsizliyi bütün insanların aktiv və sağlam həyat sürmək üçün hər zaman kifayət qədər, təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaqa fiziki, sosial və iqtisadi çıxışının olduğu dövlətdir. Ümumdünya Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Roma Bəyannaməsinə əsasən, hər bir dövlət adekvat qida və aclıqdan azad olmaq hüququna uyğun olaraq hər kəsin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzağı əldə etmək hüququnu təmin etmək öhdəliyinə malikdir. Daha sonra, 2009-cu ildə Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Ümumdünya Sammiti Bəyannaməsi bu tərifə aşağıdakı elementləri daxil etməsinə uyğun hesab etdi:

- əhalinin bütün qrupları üçün kifayət qədər miqdarda təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaqın sosial əlçatanlığı;

- qadınların və uşaqların ərzaq təminatı probleminə xüsusi diqqət yetirilməsi;

- ərzaqdan siyasi və iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməkdən imtina.

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin beynəlxalq və iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. O, ümumi formada istənilən milli ərzaq sisteminin ideal vəziyyətə doğru hərəkət vektorunu təşkil edir. Bu mənada ərzaq təhlükəsizliyinin arxasınca getmək davamlı bir prosesdir. Eyni zamanda, buna nail olmaq üçün çox vaxt inkişaf prioritetlərinin və kənd təsərrüfatı siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin dəyişdirilməsi zəruri olur.

Elmi ədəbiyyatda “ərzaq təhlükəsizliyi” termininin müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif

yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar ərzaq təhlükəsizliyini “əhalinin bütün təbəqələrinin mənfi daxili və xarici təsirlərə davamlı lazımi miqdarda, çeşiddə və keyfiyyətdə ərzaq ilə təmin edilməsi” kimi tərif edirlər. “Ərzaq təhlükəsizliyi” anlayışını genişləndirən V.İ. Nazarenko sistematik bir yanaşmadan istifadə edir, ona uyğun olaraq bir neçə alt sistemi fərqləndirir: ərzaq müstəqilliyi (ölkənin daxili ərzaq ehtiyaclarını daxili mənbələrdən ödəmək qabiliyyəti); sosial sabitlik (əhalinin bütün sosial qruplarının qidaya çıxış imkanı); demoqrafik sabitlik (qidalanma və ərzaq təminatı səviyyəsindən asılı olaraq cəmiyyətin sağlamlığı); ərzaq istehsalı sahəsi (əhalinin bütün həyat təminatının əsası) [6].

Ərzaq siyasəti təkcə istehsalın, xarici ticarətin, saxlanmanın və emalın inkişafı problemlərini deyil, həm də əsas ərzaq məhsullarının ədalətli bölgüsü problemlərini sistemli və səmərəli həll etməyə, habelə kənd yerlərinin sosial inkişafı tədbirlərini əhatə edir. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərinə dair müasir ədəbi mənbələrdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən hazırlanmış 200-dən çox tərif və 450 göstərici var [5]. FAO standartlarına görə, bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi o halda təmin edilir ki, istehlak olunan ərzaq məhsullarının təxminən 80%-i istehsal olunur. Ərzaq təhlükəsizliyi o halda təmin edilmiş sayılır ki, tələb olunan miqdarda ərzaq məhsullarının istehsalı ilə yanaşı, onun əlavə istehsalı dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində (60 gün və ya illik 17%) doldurulmuş təhlükəsizlik ehtiyatı həcmində həyata keçirilsin. Bəzi ərzaq növləri ölkədə istehsal olunmadıqda və ya istehsalı məhdud olduqda onlarda ərzaq təhlükəsizliyi başqa ölkələrdən alınmaqla təmin edilir. Eyni zamanda, çatışmayan ərzaq baxımından ixracatçı ölkələrdən ərzaq, siyasi və ya digər asılılığın yaranmasının qarşısını almaq vacibdir.

Qida təhlükəsizliyi dörd əsas komponentdən ibarətdir:

1. Ərzağın mövcudluğu - adekvat ərzaq istehsalı və təchizatı;
2. Ərzağın əl çatımlığı - qida almaq üçün fiziki və iqtisadi qabiliyyət;
3. İstifadəsi - sağlamlığı qorumaq üçün düzgün qida qəbulu;
4. Sabitlik - fasiləsiz ərzaqa daimi çıxış.

Ərzaq təhlükəsizliyi cəmiyyətlərin sabitliyinin pozulmasına, aclığın və qida çatışmazlığının pisləşməsinə, miqrasiya və münafişələrə gətirib çıxara bilər, iqtisadi pozğunluqlara səbəb ola bilər. Dünyanın bir çox ölkələrində ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq qismən kənd təsərrüfatı və ticarət sektorlarında müəyyən siyasət və proqramların həyata keçirilməsindən asılıdır. Onları dörd qrupa bölmək olar:

- istehsalın dəstəklənməsinə yönəlmiş siyasətlər;
- ticarət siyasəti;
- istehlakın subsidiyalandırılmasına yönəlmiş siyasətlər;
- mikroelementlərin əlavə edilməsi proqramları [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür proqramlar bir-birini istisna etmir və bir çox ölkələrdə eyni vaxtda həyata keçirilir.

Qloballaşma və ölkə iqtisadiyyatının artan açıqlığı şəraitində ölkəmizin milli ərzaq təhlükəsizliyinin və ərzaq müstəqilliyinin təmin edilməsi probleminin aktuallığı artır. Bu problemi ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf səviyyəsinə nail olmaq yolu ilə həll etmək olar. Bu baxımdanda kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir [7].

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə bir sıra proqramlar və tədbirlər həyata keçirilir ki, məqsəd əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdir. Əsas diqqət keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsinə, kənd təsərrüfatının inkişafına və idxaldan asılılığın azaldılmasına yönəlib. Bu baxımdan 2017-ci ildə “Qida Təhlükəsizliyi haqqında” Qanun qəbul edilmişdir [2]. Bu qanun ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə nəzarət sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirir və ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, daşınması, saxlanması və satışına dair standartlar təsbit olunur. Qanun Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) səlahiyyətlərini də müəyyən edir. AQTA ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində əsas dövlət qurumudur. Agentlik qida istehsalçıları və idxalçılar üzərində nəzarət edir,

standartların tətbiqini təmin edir və keyfiyyətə nəzarət həyata keçirir. AQTA həmçinin ictimai maarifləndirmə işləri aparır və ərzaq məhsulları ilə bağlı laboratoriya tədqiqatları təşkil edir. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı (2019–2025) hazırlanmışdır [1]. Bu proqram ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Məqsəd yerli istehsalın artırılması, idxaldan asılılığın azaldılması, keyfiyyətli və təhlükəsiz ərzaq məhsullarının təmin edilməsidir.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlar istehsalın artırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində birbaşa iştirak edir. Sahibkarlıq müasir texnologiyaların tətbiqinə və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına öz töhfəsini verir. Kənd təsərrüfatı istehsalının həcmünün genişləndirilməsi idxaldan asılılığı azaltmağa və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirməyə imkan verir. Şəxsi yardımçı təsərrüfatlar və kəndli təsərrüfatları kimi kiçik təsərrüfat formaları kənd təsərrüfatı məhsullarının əhəmiyyətli hissəsini istehsal edir, idxaldan asılılığı azaldır və ölkə iqtisadiyyatını gücləndirir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da kiçik təsərrüfatlar üstünlük təşkil. Kənd təsərrüfatı müəssisələri və kiçik bizneslər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Kiçik biznes aqrar-sənaye kompleksinin əsaslarından biridir. Mövcud məlumatlara görə, ölkədəki təsərrüfatların 90%-dən çoxu, yəni təxminən 620,000-i kiçik pay torpaqlarından ibarətdir və bu təsərrüfatlar kənd təsərrüfatına ayrılan torpaqların 85%-ni əhatə edir [3].

Ölkəmizin xarici ticarət dinamikasına nəzər yetirsək görürük ki, son illərdə ticarət dövriyyəsi artımı dinamikası müşahidə edilir, belə ki 2019-cu ilə müqayisədə 2023-cü ildə 46% artım baş vermişdir, idxal 26%, ixrac isə 43% artmışdır. 2023-cü ildə 33,9 mlrd. ABŞ dolları mal ixrac edilmişdir, beləliklə ötən illə müqayisədə 9,8% artım baş vermişdir. Kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye məhsulları üzrə ixracın dəyəri 969,2 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da öncəki illə müqayisədə 6,2% çoxdur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının əsas hissəsi tərəvəz və meyvənin (kartof, tomat, meşə fındığı, alma, xurma, nar) payına düşür. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına əsasən, qeyri-neft sektorunun ixracında tərəvəz meyvənin payı 2023-cü ildə 22%, ümumi ixracda 2% təşkil etmişdir. Tərəvəz meyvə istehsalında tomatın payı 4,84%, meşə fındığının – 3,68%, xurmanın – 3,80%, almanın – 1,71% təşkil etmişdir. Ölkəyə meyvə idxalı 151,8 mln. ABŞ dolları, ixracı isə 513,5 mln. ABŞ dolları olmuşdur. İxrac edilən meyvənin 35% xurma, 19,4% alma, 9,6% şaftalı, 7,6% təzə albalı və gilə, 6,1% nar, 4,7% qabıqsız fındıq, 4% ciyələy, 2,6% qarpız, 2,1% üzüm və 8,9% digər meyvələr olmuşdur. Onuda qeyd edək ki, ixrac olunan meyvənin əsas hissəsi yəni 87,3%-i Rusiyanın payına, 4,9%-i Ukraynanın, 2,3%-i Qazaxıstanın, 1,1%-i Gürcüstanın və digər ölkələrin payına düşmüşdür [3].

Azərbaycanda idxal məhsullarının strukturunda yeyinti məhsullarının (ət, süd və qaymaq, kərə yağı, tərəvəz və meyvə, buğda, qarğıdalı, düyü, heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar) payı 12,5%, gübrələr 0,42%, maşın və avadanlıqlar 20% təşkil edir. 2023-cü ildə Azərbaycana 303 milyon 983 min dollar dəyərində 1 milyon 175 min ton buğda idxal olunub, bu da ümumi idxalın 1,76% deməkdir. Azərbaycan idxalının əsas istiqamətləri Rusiya, Çin, Türkiyə, Almaniya, ABŞ, Türkmənistan, İtaliya, İran, Yaponiya və digər ölkələr təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının Azərbaycanın xarici ticarətində elədə böyük paya malik olmasına baxmayaraq, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün kifayət qədər əlverişli şərait var və buna görə də daxili tələbat yerli istehsal hesabına ödənilir. Eyni zamanda bu sektorda təsərrüfat strukturu və istehsalın əsasını özəl ailə müəssisələri təşkil edir ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazara çıxışında müəyyən çətinliklər yaradır. Bundan başqa, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazara çıxmasına mane olan mühüm amil həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı və satışı ilə məşğul olan şirkətlərin və ya rəsmi qeydiyyatdan keçmiş fiziki və ya hüquqi şəxslərin kifayət qədər olmamasıdır.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq məqsədilə iki mərhələli strategiyanın həyata keçirmişdir. Birinci mərhələdə islahatların icrası dövründə qısa və orta müddətli keçid tədbirləri vasitəsilə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu

mərhələdə əsas məqsəd özəl fermer təsərrüfatlarına və sahibkarlığa dəstək göstərməklə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək idi. İkinci mərhələdə uzunmüddətli tədbirlər vasitəsilə ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi məsələlərini ehtiva edir. Bu mərhələdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının gəlirliliyinin artırılması, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyası əsas hədəflərdən biridir. Bu mərhələyə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə tədbirlər həyata keçirilir:

- ərzaq təhlükəsizliyi üzrə idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi;
- yerli ərzaq istehsalının genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- kənd yerlərində infrastrukturun inkişafına dəstək verən dövlət investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi.

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin mühüm prioritetlərindən biri olaraq qalır. Bu istiqamətdə bir çox işlər görülmüşdür, lakin onların qarşdakı illərdə genişləndirilməsini nəzərdə tutulan tədbirlər əhalinin zəruri həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə daimi təmin olunmasına yönəldiləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair Dövlət Proqramı 2019–2025-ci illər üçün
2. https://static.president.az/upload/Files/2019/04/29/p72rexr58_AQTA_D_vl_t_Proqram_.pdf.
3. “Qida Təhlükəsizliyi haqqında” Qanun (2017-ci il).
4. Dövlət Statistika Komitəsi – www.azstat.org.
5. Mustafayeva, R.R., Hətəmov, A.N., Həsənova, M.H., Süleymanov, F.V. (2022). Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, Mütərcim, 304.
6. ПРООН. Досберген Мусаев, Ербол Яхшиликов, Кахрамон Юсупов. Продовольственная безопасность в Узбекистане. Ташкент 2010.
7. Назаренко В. И. Продовольственная безопасность (в мире и в России). - М. : Памятники исторической мысли, 2011.
8. Тихомирова Вера Александровна (2015). Продовольственная безопасность: сущность понятия. Вестник Российского экономического университета им. Г. В. Плеханова, (6 (84)), 123-128. doi: 10.24412/Fh8pdCzPino.
9. ООН, Доклад Всемирной продовольственной конференции. Рим, 5-16 ноября 1974 г.

SUMMARY

Food security holds strategic importance for national security, social welfare, and economic stability. Azerbaijan's food security policy focuses on strengthening local production, reducing dependence on imports, and ensuring the population's access to quality food. The development of small farms and entrepreneurship plays a crucial role in achieving these goals. The two-phase strategy implemented by the government aims to ensure sustainable food security and align with international standards. These measures strengthen the country's food independence, ensuring the stable supply of food for the population, and highlight the importance of further efforts in this direction in the future.

Keywords: food security, production, import dependence, development, entrepreneurship.

FRANÇAYZİNQDƏ TƏKAMÜL: TRENDLƏR VƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR

Murad ŞEYDAYEV
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Françayzinq hüquqi və ya marketing konsepsiyası kimi yeni deyildi. O, ABŞ-da 1860-cı illərdə The Singer Company tikiş maşınları üçün resellerlər şəbəkəsi yaratdıqda, strukturlaşdırılmış biznes sistemi kimi yaranıb. Hazırda frəncayzinq dñnyada ən sürətlə inkişaf edən biznes formalarından biridir. Frəncayzinq sistemlərini izah etməyə çalışan nəzəriyyələrin təkamülü zaman-zaman akademik jurnallarda dərc edilmişdir, lakin indiyə qədər əsas sistemlər arasındakı əlaqənin mərkəzlik və uyğunluq dərəcəsini ölçmək üçün sosial şəbəkə təhlilini quran bir araşdırma olmamışdır. Buna görə də, bu tədqiqatın əsas məqsədi frəncayzinq haqqında bilikləri onun əsas nəzəri perspektivləri üzrə geniş tədqiqat vasitəsilə müvafiq beynəlxalq akademik jurnallarda genişləndirmək, sahənin təkamülünü göstərmək, əsas məsələləri, müəllifləri və metodları işıqlandırmaqdır.

Açar sözlər: *Frəncayzinq, təkamül, trendlər, tədqiqatlar, prespektivlər*

Giriş

Hazırda frəncayzinq dñnyada ən sürətlə inkişaf edən biznes formalarından biridir. O, malların marketing sistemi kimi konseptuallaşdırıla bilər. Frəncayzinq həmçinin fiziki aktivlərin mərkəzləşdirilməmiş mülkiyyətini mərkəzləşdirilmiş brend adı sahibliyi və əməliyyat nou-haunun təmin edilməsi ilə birləşdirir və faktorların tədarükü ilə bağlı məhdudiyyətləri asanlaşdırdığı üçün daha gənc biznes zəncirlərinin böyüməsini asanlaşdıran kimi görünə bilər. Sürətli ilkin artım lazım ola bilər, çünki brend imicinin təşviqi və reklamı həm real, həm də maddi miqyas iqtisadiyyatına təbə ola bilər və frəncayzinq biznesi tərəfindən təqdim edilən demək olar ki, bütün xidmətlər və fiziki məhsulların əksəriyyətini təqliddən qorumaq çətinidir və bu, rəqibin girişini qabaqlamaq üçün genişlənməni əhatə edir. Frəncayzinq təkcə Marketing sahəsində deyil, həm də iqtisadiyyat, hüquq, menecment, maliyyə və sahibkarlıq kimi digər müvafiq sahələrdə tədqiqatlar üçün zəngin bir sahədir. Perspektivlərin bu bolluğu bir neçə sahədə akademik tədqiqatlara ilham verdi - biznes sahibliyinə (sahibkarlığa) daxil olmaq üçün bir vasitə kimi frəncayzinq, paylama kanalı (marketing), müqavilələrin strukturunu başa düşmək üçün aparıcı məkan (iqtisadiyyat) kimi mühüm təşkilati forma (strateji idarəetmə) (J. G. Combs, Michael, & Castrogiovanni, 2004) - əsasən müqavilə razılaşmaları, qiymət strategiyaları, frəncayzinq zəncirinin reklamı, mülkiyyət nümunələri, ərazi təcavüzünün nəticələri və beynəlmilləşmə kimi aspektlərə diqqət yetirir.

FRANÇAYZİNQDƏ TƏKAMÜL: TRENDLƏR VƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR

Frəncayzinq" sözü hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq, məsələn, yarmarkalar keçirmək, bazarlar təşkil etmək, bərə və keçidləri idarə etmək, ov etmək, yollar çəkmək və ya ale istehsal etmək hüququnu müəyyən edən köhnə fransız terminindən gəlir. Orta əsrlərdə bu cür imtiyazlardan vergilərin toplanması da daxil olmaqla istənilən növ kommərsiya fəaliyyəti üçün franchise verən krallar istifadə edirdilər. Digər dəlillərə görə, Roma Papası özü vergilərin daha yaxşı yığılmasını təmin etmək üçün müəyyən şəxslərə müəyyən coğrafi ərazilərdə ödəniş toplamaq hüququ verib.[1]. Bu "kollektorlara" kolleksiyaların əhəmiyyətli bir hissəsini öz saxlamaları üçün saxlamağa icazə verildi. Sonrakı əsrlərdə dövlətlərin iqtisadiyyatının inkişafı ilə frəncayzinq konsepsiyasının özü də inkişaf etmiş və dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Müasir frəncayzinq sisteminin prototipi tikiş maşınlarının satışı və servisi sistemi hesab olunur <#>Müxtəlif sənaye sahələrində iqtisadiyyatın bərpası və inkişaf etmiş ölkələrdə həyat səviyyəsinin yüksəlməsi iş adamlarının və turistlərin müxtəlif istiqamətlərə tez-tez hərəkət etməsinə səbəb olub. dñnyanın regionları. Otel

bazasının yenilənməsi, yeni tikintilərin aparılması, müasir texnologiyaların və xidmət formalarının tətbiqi üçün mehmanxana sənayesinə əhəmiyyətli investisiyalar qoyulmuşdur. Otel şəbəkələri qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar global turizm bazarına yüksək xidmət standartlarını təşviq etməyə imkan verir, həmçinin turistlər üçün otel xidmətlərini dəstəkləməyə kömək edir. [2]. Otel şəbəkələri istehsalın və turistlərə xidmətin təşkili səviyyəsinin yayılmasına və əhəmiyyətli dərəcədə artmasına, başqa ölkədə tanış olduqdan sonra turistin özünü demək olar ki, evdə, tanış və tanış bir yerdə hiss etdiyi müəyyən bir otel xidməti imicinin yaradılmasına kömək edir. 1950-ci illərdən Qlobal mehmanxana sənayesində mehmanxana idarəçiliyinin təşkilati strukturunda mehmanxana biznesinin təşkilinin müxtəlif modelləri yaradılmışdır. İlk model olan Ritz modeli İsveçrəli sahibkar Sezar Ritsin adı ilə bağlıdır. Dünyanın bir çox nüfuzlu otelləri onun adını daşıyır. Məsələn, Parisdəki Ritz oteli. Bu otellərdə əsas vurğu Avropa incəlik və aristokratiya ənənələrinə yönəldilmişdir. Bu model hazırda böhran vəziyyətindədir. İkinci model amerikalı sahibkar Kemansi Uilsonun ("Holiday Inn" otellər şəbəkəsi) adı ilə bağlıdır. [3]. Model kifayət qədər yüksək xidmət standartlarının saxlanması ilə birlikdə müştəri ehtiyaclarını ödəməkdə daha çox çeviklik ilə xarakterizə olunur. Bu modelə uyğun olaraq təşkil edilən mehmanxana şəbəkələrində əsas tələblər Wilson tərəfindən qəbul edilmiş aşağıdakı anlayış və fərqlərə düşür: üslubun birliyi (memarlıq, üslub uyğunluğu, interyer dizaynı); geniş və funksional zal; müştəri qeydiyyatının sürəti; daimi müştərilər üçün nəzərdə tutulmuş otaqlar; bufet səhər yeməyi; konfrans zalının mövcudluğu; çevik tarif sistemi; vahid idarəetmə, marketinq və kommunikasiya xidməti. [4].

Dünyada mehmanxana otaqlarının 50%-dən çoxu ikinci model üzrə tikilmiş mehmanxana şəbəkələrinin nəzarəti altındadır. Üçüncü model "müstəqil" otel şəbəkələridir (məsələn, "Best Western"). Bu zaman mehmanxanalar yerləşdiyi ölkədən asılı olmayaraq müəyyən standartlara və xidmətlər toplusuna cavab verməyən bəzi homogen xüsusiyyətlərə əsaslanan vahid brend altında birləşir və s. Yəqin ki, bir zəncirə qoşulduqda, bir otel mütləq onun tam mülkiyyətinə çevrilməli deyil. Bu halda iri mehmanxana şəbəkələri (francaşızlar) və zəncirə qoşulan müstəqil mehmanxanalar arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, sonunculara kommersiya məqsədləri üçün şəbəkənin brend adından, texniki və kommersiya məlumatlarından, rezervasiya məlumat sistemlərindən istifadə etmək hüququ verilir. Francaşız şirkət bunun üçün müqavilədə nəzərdə tutulmuş kompensasiya ödəyir. Qlobal otel assosiasiyalarının prototipləri Avropada 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində meydana çıxdı. Otel şəbəkələri otel biznesində yeni bir fenomen deyil. Vahid mərkəzdən idarə olunan otellər yarım əsrdən çox əvvəl yaranıb. Ancaq başlanğıcda bu idarəetmə fenomeni geniş yayılmadı. 1950-ci illərdən Qlobal mehmanxana sənayesində mehmanxana idarəçiliyinin təşkilati strukturunda mehmanxana biznesinin təşkilinin müxtəlif modelləri yaradılmışdır. [5] Tarixən də ilk olan Avropa modeli - Ritz modeli İsveçrəli sahibkar Sezar Ritsin adı ilə bağlıdır. Dünyanın bir çox nüfuzlu otelləri onun adını daşıyır. Məsələn, Parisdəki Ritz oteli. otellərdə əsas vurğu Avropa incəlik və aristokratiya ənənələrinə yönəldilmişdir. Bu model hazırda böhran vəziyyətindədir. İcarə (lizinq) 1950-1960-cı illərdə populyarlaşdı. Otel sənayesində bu üsul əvvəlkindən daha az olsa da, bu gün də istifadə olunur. Lizinq müqaviləsi həm icarəçiyə, həm də korporasiyaya bazara daxil olmaq və ya iştirakını genişləndirmək imkanı verir. Bu yanaşma ilə otel müəyyən bir faizlə, adətən ümumi satış daxilolmalarının 20%-dən 50%-ə qədər icarəyə verilir. 1980-ci illərin investisiya bumu zamanı mehmanxana şəbəkələri yeni mehmanxanaların tikintisi və mövcud mehmanxanaların alınması ilə genişləndi. Paralel olaraq, birləşmə və satınalma yolu ilə otel şəbəkələrinin özlərini bir-biri ilə birləşdirmək prosesi başladı. Bu proseslər birlikdə mehmanxana sənayesinin intensiv qloballaşmasına təkan verdi. Nəticədə, müasir mehmanxana xidmətləri bazarında çoxsaylı brendləri birləşdirən iri şirkətlərlə yanaşı, həm fərdi beynəlxalq mehmanxana şəbəkələri, həm də global korporasiyalara daxil olmayan müstəqil otellər mövcuddur. [6]. 1980-ci illərdə, inflyasiyanın nisbətən yüksək olduğu zaman, global kapitalı amortizasiyadan qorumaq üçün ümumilikdə daşınmaz əmlaka, xüsusən də otel sənayesinə investisiya qoymağa başladı. 1990-cı illərdə. Bütün mehmanxana sənayesi müstəqil və müstəqil otellərdən mehmanxana şəbəkələrinə tədricən, lakin davamlı keçidi yaşayırdı. 1980-90-cı

illərdə. Ayrı-ayrı zəncirlər daxilində mehmanxanaların birləşməsi ilə eyni vaxtda birləşmə və satınalma yolu ilə mehmanxana zəncirlərinin özlərinin bir-biri ilə birləşməsi prosesi baş verdi. Bunun nəticəsində iri mehmanxana qrupları yarandı və onlar daha sonra bazarda özünü sübut etmiş digər şəbəkələrə fəal şəkildə qoşulmağa başladılar. Məsələn, 1980-ci ildə Fransanın Novotel otellər şəbəkəsi digər fransız lüks otellər şəbəkəsi Sofitel ilə birləşdi. 1983-cü ildə birləşmiş şirkət bəzi yeni müəssisələri, o cümlədən fast food restoranlarını əldə etdikdən sonra Ascor qrupu adlandırıldı. 1990-cı illərdə. qrup iki böyük Amerika otel şəbəkəsini - Motel 6 və Red Roof Inn-i aldı. [7] Dünya səhnəsində Amerika şirkətlərinin dominantlığı azalmağa başladı. Məşhur Amerika brendləri - InterContinental Hotel, Holiday Inn, Hilton, Sheraton, Marriott - Accord, Forte, Le Meridien, Sol Melia və s. kimi Avropa şəbəkələrinə layiqli rəqabət aparmağa başlayıblar. Otel şəbəkələrinin inkişafında xüsusi rol Amerika Birləşmiş Ştatları, burada olduğu üçün populyarlıq qazandılar və bütün dünyaya yayılmağa başladılar. Tarixçilərin fikrincə, Amerikada ilk mehmanxana Avropadan çox gec, yalnız 1607-ci ildə yaranıb. İlk meyxanalardan biri 1634-cü ildə Bostonda açılmışdır. 1642-ci ildə Hollandiyanın Dutch East India şirkəti tərəfindən Nyu-Yorkda (o zaman New Amsterdam adlanırdı) Stadt Huys meyxanası açıldı. Bu zamandan meyxanalar ictimai həyatın mərkəzlərinə, əsgərlərin və iş adamlarının görüş yerlərinə çevrilir. Onlar təkcə şəhərlərdə deyil, həm də əsas yollar boyunca və xüsusən də yol ayrıcılarında çiçəklənirdilər. 1794-cü ildə ABŞ-da ilk otel - Nyu Yorkda Broadway-də 70 otaqlı City Hotel açıldı. 1829-cu ildə ABŞ-ın ilk birinci dərəcəli oteli olan Bostonda Tremont Hotel açıldı, burada zənglər, qəbul masası, otaqların qapılarında qıfıllar (ikiqat və tək) və hətta qonaqlar üçün pulsuz sabun var. Bu hadisə bu ölkədə otel bumunun başlanğıcı oldu. On doqquzuncu əsrin ortalarında. Ölkədə ilk mərkəzi istilik sistemi olan otel fəaliyyət göstərmişdir. On doqquzuncu əsrin sonlarında. İki növ otel ümumi idi. [7]. Bəziləri böyük və dəbdəbəli idi, bəziləri isə sadəcə memarlıq şedevrləri idi - geniş vestibüllər və bal zalları ilə. Onların o dövrdə mümkün olan bütün şəraiti var idi - lift, tualet, elektrik işıqlandırması və s. Kiçik və köhnəlmiş digərləri isə aşağı qiymətə xidmət təklif edirdilər. [8]. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, Amerika Birləşmiş Ştatları otel texnologiyaları sahəsində ən çox yeniliklərin vətənidir. Müvəqqəti yaşamağa ehtiyacı olan mühacirlərin davamlı axını səbəbindən bu ölkədə mehmanxanalara ehtiyac həmişə çox böyük olmuşdur və aramsız tələbat mehmanxana biznesinin sürətli inkişafına kömək etmişdir.

Nəticə

Bu məqalə fransayzinqdə nəzəriyyə haqqında biliklərin dərinləşməsinə, həmçinin təmayüllərin və yeni tədqiqat perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə töhfə verir. Son 50 ildə bu sahənin nəzəri təkamülünü göstərməklə, əsas nəzəriyyələri, müəllifləri, dövrü nəşrləri və metodologiyaları müəyyən etmək fransayzinqdə nəzəriyyənin əsas sütunlarının hansı olduğunu göstərməyə kömək edir və bu sahədə tədqiqatın imkanlarını və perspektivlərini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altinay, L., Brookes, M., Madanoglu, M., & Aktas, G. (2014). Franchisees' trust in and satisfaction with franchise partnerships. *Journal of Business Research*, 67, 722–728.
2. Antonowicz, A. (2011). The dissemination of franchising all over the world: an attempt to access the scale of the phenomenon. *Problems of Management in the 21st Century*, 2, 8–18.
3. Barthélemy, J. (2008). Opportunism, knowledge, and the performance of franchise chains. *Strategic Management Journal*, 29, 1451–1463.
4. Barthélemy, J. (2011). Agency and institutional influences on franchising decisions. *Journal of Business Venturing*, 26, 93–103.
5. Brickley, J. A., & Dark, F. H. (1987). The choice of organizational form The case of franchising. *Journal of Financial Economics*, 18, 401–420.

6. Castrogiovanni, G. J., Combs, J. G., & Justis, R. T. (2006a). Resource Scarcity and Agency Theory Predictions Concerning the Continued Use of Franchising in Multi-outlet Networks. *Journal of Small Business Management*, 44, 27–44.
7. Castrogiovanni, G. J., Combs, J. G., & Justis, R. T. (2006b). Shifting Imperatives: An Integrative View of Resource Scarcity and Agency Reasons for Franchising. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30, 23–40.
8. Chabowski, B. R., Hult, G. T. M., & Mena, J. a. (2011). The Retailing Literature as a Basis for Franchising Research: Using Intellectual Structure to Advance Theory. *Journal of Retailing*, 87, 269–284.

SUMMARY

Franchising was not new as a legal or marketing concept. It originated as a structured business system in the United States in the 1860s when The Singer Company established a network of resellers for sewing machines. Currently, franchising is one of the fastest growing forms of business in the world. The evolution of theories attempting to explain franchising systems has been published from time to time in academic journals, but until now there has been no study that has established social network analysis to measure the degree of centrality and coherence between the underlying systems. Therefore, the main purpose of this study is to expand the knowledge about franchising through extensive research on its main theoretical perspectives in relevant international academic journals, to show the evolution of the field, to highlight the main issues, authors and methods.

Keywords: *Franchising, evolution, trends, research, prospects*

РЕЗЮМЕ

Франчайзинг не был чем-то новым как юридическая или маркетинговая концепция. Она зародилась как структурированная бизнес-система в Соединенных Штатах в 1860-х годах, когда компания Singer Company создала сеть реселлеров швейных машин. В настоящее время франчайзинг является одной из наиболее быстро развивающихся форм бизнеса в мире. Эволюция теорий, пытающихся объяснить системы франчайзинга, время от времени публикуется в академических журналах, но до сих пор не было проведено ни одного исследования, которое бы позволило провести анализ социальных сетей для измерения степени централизации и согласованности между лежащими в их основе системами. Поэтому основная цель данного исследования — расширить знания о франчайзинге посредством обширного исследования его основных теоретических перспектив в соответствующих международных академических журналах, показать эволюцию этой области, осветить основные проблемы, авторов и методы.

Ключевые слова: *Франчайзинг, эволюция, тенденции, исследования, перспективы.*

İDMAN TURİZMİNDƏ FİZİKİ HAZIRLIQ: PERFORMANS VƏ DÖZÜMLÜLÜYÜN ARTIRILMASI

Fuad ƏLİYEV

Fuadliyev489@gmail.com
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

V.T. ƏMRAHOV

Xülasə

İdman turizmi, aktiv həyat tərzini və sağlamlıqla bağlı marağı artıran dinamik bir sahədir. Bu turizm növündə uğurlu iştirak üçün fiziki hazırlıq əsas şərtlərdən biridir. Performansın artırılması və dözümlülüyn yüksəldilməsi üçün kardio məşqləri, interval məşqləri və güc təlimləri vacib rol oynayır. Uzunmüddətli qaçış, velosiped sürmə, üzgüçülük və trekking kimi fəaliyyətlər dözümlülüyn inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, düzgün qidalanma və su balansının qorunması da vacibdir. Karbohidratlar, zülallar və sağlam yağlar enerji ehtiyacını təmin edir, məşqdən əvvəl və sonra uyğun qida qəbulu isə bərpa prosesini sürətləndirir. Sistemli fiziki hazırlıq proqramı idman turistlərinin performansını artıraraq zədələnmə riskini azaldır. Beləliklə, idman turizminə qatılan şəxslər həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlıqlarını gücləndirərək daha yüksək nailiyyətlər əldə edə bilərlər.

Açar sözlər: idman turizmi, fiziki hazırlıq, dözümlülük, performans, sağlamlıq

İdman turizmi son illərdə global miqyasda sürətlə inkişaf edən turizm növlərindən biridir. İnsanlar sadəcə istirahət üçün deyil, eyni zamanda aktiv və sağlam həyat tərzini sürmək üçün idman turizminə maraq göstərilir. Dağ yürüşləri, marafon qaçışları, velosiped turları, su idmanları və digər aktiv turizm növləri getdikcə daha populyar olur. Bu növ idman fəaliyyətlərində uğurlu iştirak üçün yüksək fiziki hazırlıq, dözümlülük və performans səviyyəsi tələb olunur.

Bu məqalədə idman turizmində fiziki hazırlığın əhəmiyyəti, dözümlülüyn artırılması metodları və performansın optimallaşdırılması üçün tətbiq olunan məşq üsulları araşdırılacaq. İdman turizmində iştirak edən şəxslər üçün fiziki hazırlıq bir neçə əsas aspektdən vacibdir:

- Performansın artırılması: Bədən gücünün və çevikliyin inkişafı idman fəaliyyətlərində daha yaxşı nəticə əldə etməyə kömək edir.
- Dözümlülüyn artırılması: Uzunmüddətli yürüşlər, velosiped yarışları və digər idman turları zamanı fiziki gücün qorunması vacibdir.
- Zədələnmənin qarşısının alınması: Düzgün fiziki hazırlıq idman zədələrinin riskini minimuma endirir.
- Sağlamlıq və psixoloji dözümlülük: Fiziki hazırlıq təkcə bədənə deyil, eyni zamanda psixoloji dayanıqlığa da müsbət təsir edir.

Dözümlülük idman turizmində uğurun əsas şərtlərindən biridir. Aşağıdakı üsullar idmançıların və həvəskar idman turistlərinin dözümlülüynü artırmaq üçün effektiv sayılır:

I. Kardio məşqləri

Dözümlülüyn əsasını aerob məşqlər təşkil edir. Bu məşqlər ürək-damar sistemini gücləndirir və uzunmüddətli fiziki fəaliyyətlərə adaptasiyanı artırır. Ən effektiv kardio məşqləri:

- Uzunmüddətli qaçış və ya marafon qaçışı
- Velosiped sürmə
- Üzgüçülük
- Piyada yürüşlər və trekking

II. İnterval məşqləri

Yüksək intensivlikli interval məşqlər (HIIT – High-Intensity Interval Training) performansı artırmaq üçün geniş istifadə olunur. Məsələn:

- 30 saniyə sürətli qaçış + 1 dəqiqə yavaş qaçış (təkrarlanan dövrlərlə)

- 10 dəqiqəlik sürətli pedal çevirən velosiped sürmə + 5 dəqiqəlik yavaş sürmə
Bu üsul həm anaerob, həm də aerob dözümlülüyü artırır.

III. Güc məşqləri

İdman turizmi ilə məşğul olanlar üçün güc məşqləri də vacibdir. Xüsusilə, aşağıdakı məşqlər dözümlülüyü və performansını artırmağa kömək edir:

- Ayaq əzələləri üçün çömbəlmə və çıxışlar
- Qol və çiyin gücü üçün şınav və turnikdə dartınma
- Bədənin balansını qorumaq üçün nüvə (core) əzələ məşqləri (plank, rus twist, yan plank və s.)

Dözümlülük üçün əlverişli yaş dövrü 11 və daha artıq yaş dövrü nəzərdə tutulur. Dözümlülük anlayışı hər hansı bir işin uzunmüddətli icrasını yerinə yetirmək qabiliyyəti kimi başa düşülür. Dözümlülüyn sürət, qüvvə, statik, dinamik, koordinasiya və s. kimi növləri mövcuddur. Dözümlülük yorulmaya qarşı əks dayanıqlılıq kimidə başa düşülür. Yorulma fiziki yükün təsiri ilə yaranan orqanizmin iş görmə qabiliyyətinin azalması ilə müşahidə olunan vəziyyətdir. Dözümlüyün komponentləri:

- Ümumi dözümlülük;
- Sürət dözümlüyü ;

Ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri üçün tətbiqi əhəmiyyət kəsb edən ümumi və xüsusi dözümlülük növləridir.

Ümumi dözümlülük - Aşağı intensivlikli işin insanın bütün əzələ aparatının iştirakı ilə uzunmüddətli icrası zamanı təzahür edir. Ümumi dözümlülük, ilk növbədə, insanın ürək-damar və tənəffüs sistemlərinin funksional vəziyyətindən asılıdır. Buraya vaxt nəzərə alınmadan uzun müddətə qaçış (kross), enişli-yoxuşlu yerdə qaçışlar, velosiped sürmək, üzgüçülük və s. aiddir.

2) Xüsusi dözümlülük - Hər hansı hərəkəti fəaliyyətin xüsusiyyətinə müvafiq təzahür etdirilən dözümlülük növüdür. Məsələn, sprint qaçışında sürət dözümlülüyü, tullanma və atmalarda sürət-güc dözümlülüyü, ağırlıqlarla icra olunan hərəkətlərdə qüvvə dözümlülüyü və s. Xüsusi dözümlülük sinir-əzələ aparatının imkanlarından, enerji resurslarının sərf olunması tezliyindən, hərəkətin icra texnikasının effektivliyindən, hərəkəti qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. (*istinad: “Çeviklik qabiliyyəti” 2023, səh.5-6*)

Nəticə

İdman turizmində uğurlu olmaq üçün fiziki hazırlıq əsas faktorlardan biridir. Dözümlülüyn artırılması, güc məşqləri və düzgün qidalanma performansın yüksəlməsinə və zədələrin qarşısının alınmasına kömək edir. Həm peşəkar idmançılar, həm də həvəskar turistlər üçün sistemli fiziki hazırlıq proqramı vacibdir. İdman turizminin geniş yayılması fonunda insanlar daha sağlam və aktiv həyat tərzini seçərək həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlıqlarını gücləndirə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Quliyev “Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktiki işlərinin əsasları”, Bakı-2009
2. E.Sultanzadə “Çeviklik qabiliyyəti” Bakı-2023
3. Y.Quliyev, Q.Əbiyev “İdman fiziologiyası” Bakı-2019

SUMMARY

Sports tourism is a dynamic field that is increasing interest in active lifestyle and health. Physical fitness is one of the main conditions for successful participation in this type of tourism. Cardio exercises, interval training and strength training play an important role in increasing performance and increasing endurance. Activities such as long-distance running, cycling, swimming and trekking develop endurance. In addition, proper nutrition and maintaining water balance are also important. Carbohydrates, proteins and healthy fats provide energy needs, while appropriate food intake before and after exercise accelerates the recovery process. A systematic physical fitness program increases the performance of sports tourists and reduces the risk of injury. Thus, individuals participating in sports tourism can achieve higher achievements by strengthening both their physical and psychological health.

Keywords: *sports tourism, physical fitness, endurance, performance, health*

İNSAN RESURLARI ANLAYIŞI VƏ İDARƏETMƏNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

İltifat QARAYEV
garayeff1926@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

İnsan resurslarının idarə edilməsi hər bir təşkilatın uğurunu müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu sahə işçi potensialının inkişafı, onların bacarıqlarının artırılması və təşkilatın strateji məqsədləri ilə uzlaşdırılması kimi mühüm aspektləri əhatə edir. Müasir dünyada rəqabətqabiliyyətli qalmaq üçün şirkətlər insan resurslarının effektiv idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Bu məqalədə insan resursları anlayışının tərfi, idarəetmə nəzəriyyələri, müasir yanaşmalar və strateji İnsan resurslarının idarə edilməsi hər bir təşkilatın uğurunu müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu sahə işçi potensialının inkişafı, onların bacarıqlarının artırılması və təşkilatın strateji məqsədləri ilə uzlaşdırılması kimi mühüm aspektləri əhatə edir. Müasir dünyada rəqabətqabiliyyətli qalmaq üçün şirkətlər insan resurslarının effektiv idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Bu məqalədə insan resursları anlayışının tərfi, idarəetmə nəzəriyyələri, müasir yanaşmalar və stratejiinsan resursları idarəetmə metodları geniş şəkildə izah olunur. Bundan əlavə, insan resursları idarəçiliyinin praktiki tətbiqləri və onların təşkilat üçün faydaları araşdırılır. İnsan resurslarının idarə edilməsi yalnız təşkilatın daxili effektivliyini artırır, həm də onun bazar mövqeyini gücləndirir. İRİ-nin düzgün planlaşdırılması şirkətlərin uzunmüddətli strateji məqsədlərinə çatmasına yardım edir.

Açar sözlər: insan resursları, human kapital, strateji idarəetmə, motivasiya, təşkilati mədəniyyət, rəqabət qabiliyyəti, texnoloji adaptasiya.

Giriş

İnsan resurslarının idarə edilməsi (İRİ) hər bir təşkilatın uzunmüddətli uğur qazanmasında və dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. İnsan kapitalı təşkilatın ən dəyərli aktivlərindən biri hesab olunur, çünki işçilərin bilik və bacarıqları məhsuldarlıq və innovasiya üçün əsasdır. İRİ, işçilərin potensialını maksimum istifadə etməyi, onların motivasiyasını artırmağı və təşkilata bağlılığını gücləndirməyi hədəfləyir.

Bu məqalədə insan resursları anlayışının mahiyyəti və idarəetmə nəzəriyyələri ətraflı araşdırılacaqdır. Müxtəlif dövrlərdə formalaşan idarəetmə nəzəriyyələri və onların insan resurslarının idarə edilməsinə təsiri müzakirə ediləcək. Eyni zamanda, müasir idarəetmə yanaşmaları və onların təşkilatlar üçün əhəmiyyəti vurğulanacaq. İnsan resurslarının effektiv idarə olunması təşkilatların dayanıqlı inkişafını təmin edir, bu da global bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

1. İnsan resursları anlayışının tərfi və tarixi inkişafı

İnsan resurslarının tərfi

İnsan resursları (İR) termini təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdiyi insan potensialını — bacarıqları, bilikləri, yaradıcılığı və kollektiv təcrübəni — əhatə edir. Bu anlayışın formalaşmasında iki əsas yanaşma diqqət çəkir: "**əmək resursları**" və "**human kapital**". Birincisi, işçilərin kəmiyyət göstəricilərinə (say, iş saatları) əsaslanır, ikincisi isə onların keyfiyyət xüsusiyyətlərinə (təhsil, motivasiya, liderlik bacarıqları) diqqət yetirir.

Müasir nəzəriyyəçilər (məsələn, D. Ulrich) İR-i "təşkilatın dəyərini artıran strateji aktiv" kimi təyin edir. Bu, işçilərin yalnız hazırkı vəzifələri deyil, həm də gələcək innovasiyalar üçün potensialını nəzərə alır. Məsələn, Google kimi şirkətlər işçilərə "yaradıcılıq saatları" ayıraraq onların fərdi

layihələrlə məşğul olmasına imkan yaradır. Bu cür təcrübələr göstərir ki, İR-idarəetməsi yalnız kadr siyasəti deyil, innovasiya ekosisteminin bir hissəsidir.

Tarixi perspektiv

İnsan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyası üç mərhələdən keçmişdir:

1. **Klassik dövr (1900-1930):** Frederic Taylorun "elmi idarəetmə" nəzəriyyəsi əsasında işçilər standartlaşdırılmış proseslərin bir hissəsi kimi qiymətləndirilirdi. Henri Fayolun 14 prinsipi isə təşkilati iyerarxiya və əmr zəncirinin vacibliyini vurğulayırdı.

2. **Human relations hərəkəti (1930-1960):** Elton Mayonun Hawthorn tədqiqatları göstərdi ki, işçi məmnuniyyəti və sosial əlaqələr məhsuldarlığa birbaşa təsir göstərir. Bu dövrdə "psixoloji müqavilə" anlayışı formalaşdı: işçilərə təşkilata sadıqlıq əvəzində sosial təminat və inkişaf imkanları təklif edilirdi.

3. **Strateji İRİ dövrü (1980-indiki dövr):** Peter Drucker və Devid Ulrich kimi alimlər İRİ-ni təşkilatın strateji tərəfdaşına çevirdilər. Bu mərhələdə İRİ modelləri biznes məqsədləri ilə uyğunlaşdırıldı və "insan kapitalının ROI (investisiya gəliri)" kimi anlayışlar populyarlaşdı.

2. İnsan resurslarının idarəedilməsinin nəzəri aspektləri

1. Klassik nəzəriyyələr

İdarəetmənin klassik nəzəriyyələri insan resurslarını məhsuldarlıq və effektivlik baxımından qiymətləndirir. Frederik Teylorun elmi idarəetmə nəzəriyyəsi işçi əməyinin maksimum effektivliyə çatdırılması prinsipinə əsaslanır. Onun fikrincə, əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün işçilər standart prosedurlarla işləməlidirlər.

Henri Fayol idarəetmənin əsas funksiyalarını müəyyən edərək təşkilati strukturların səmərəli işləməsini vurğulamışdır. Fayolun prinsipləri insan resursları idarəçiliyində planlaşdırma, təşkilatlandırma, rəhbərlik və nəzarət aspektlərinin əhəmiyyətini izah edir.

2. Davranışçı yanaşma

Elton Mayo və Xoetorn təcrübələri göstərdi ki, işçilərin motivasiyası və sosial mühit onların məhsuldarlığını artırır. Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyası nəzəriyyəsi isə insanların motivasiyasının müxtəlif mərhələlərdən ibarət olduğunu izah edir. Bu yanaşmalar müasir insan resursları idarəçiliyində əsas prinsip kimi qəbul edilir.

3. Müasir yanaşmalar

Müasir idarəetmə nəzəriyyələri insan resurslarını təşkilatın strateji tərəfi kimi nəzərdən keçirir. Strateji insan resursları idarəetməsi təşkilatın məqsədləri ilə insan kapitalını uyğunlaşdırmağa yönəlmişdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə görə, işçilərin bilik və bacarıqlarına sərmayə qoymaq təşkilatın uzunmüddətli uğurunu təmin edir. Müasir yanaşmalar, həmçinin, təşkilat mədəniyyətinin gücləndirilməsi və işçi məmnuniyyətinin artırılması strategiyalarına da diqqət yetirir.

3. Müasir çətinliklər və həll yolları

Müasir dövrdə insan resursları idarəetməsi (İRİ) bir sıra yeni çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinliklər qlobal rəqabət, texnoloji inqilab, sosial dəyişikliklər və işçilərin gözləntilərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu bölmədə bu çətinlikləri ətraflı təhlil edərək onların həlli üçün təklif olunan yanaşmaları müzakirə edəcəyik.

Qlobal rəqabət və multikultural mühit

Qlobalizasiya ilə birlikdə təşkilatlar ölkə sərhədlərindən kənarda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu, müxtəlif mədəniyyətlərdən olan işçilərin bir araya gəlməsi və multikultural mühitin idarə edilməsi zərurətini yaratmışdır.

• **Mədəni fərqliliklərin idarə edilməsi:** Hofstedenin mədəni ölçülər nəzəriyyəsinə görə, hər bir ölkənin mədəni xüsusiyyətləri (məsələn, fərdçilik vs. kollektivism, qadın-k kişi bərabərliyi, qeyri-

müəyyənləşmədən qaçınma) işçilərin davranış və motivasiyasına təsir göstərir. Məsələn, Almaniya kimi ölkələrdə qeyri-müəyyənləşmədən qaçınma yüksək olduğundan işçilər strukturlaşdırılmış və planlı iş mühitinə üstünlük verirlər. İsveçrə kimi ölkələrdə isə fərdiçilik daha yüksək olduğundan işçilər öz qərarlarını vermək azadlığına daha çox əhəmiyyət verirlər.

- **Qlobal komandaların idarə edilməsi:** Qlobal komandaların uğuru üçün təşkilatlar virtual əməkdaşlıq alətlərindən (məsələn, Zoom, Slack) istifadə edir və mədəni həssaslıq təlimləri təşkil edir. Məsələn, Google şirkəti qlobal komandalar arasında mədəni fərqlilikləri aradan qaldırmaq üçün "Cultural Intelligence" (Mədəni Zəka) təlimləri keçirir.

- **Həll yolları:**

- **Mədəni adaptasiya:** Təşkilatların fərqli mədəniyyətlərə uyğunlaşan motivasiya və kommunikasiya strategiyaları hazırlaması.

- **Qlobal liderlik:** Liderlərin multikultural mühitdə fərqli mədəniyyətləri anlamaq və idarə etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Texnologiya və avtomatlaşdırma

Texnoloji inqilab, xüsusilə süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi (Machine Learning) və böyük məlumatlar (Big Data), İRİ proseslərini köklü şəkildə dəyişdirir.

- **AI-nın İRİ-yə təsiri:**

- **CV seçimi:** AI alətləri işə qəbul proseslərini sürətləndirir və obyektivliyi artırır. Məsələn, HireVue kimi platformalar video müsahibələri təhlil edərək namizədlərin emosional zəkasını (EQ) qiymətləndirir.

- **Performans analitikası:** AI, işçilərin performansını real vaxtda izləyərək zəif nöqtələri müəyyən edir və təkmilləşdirmə təklifləri verir.

- **Karyera planlaşdırma:** AI, işçilərin bacarıqlarını təhlil edərək onlar üçün fərdiləşdirilmiş karyera yolları təklif edir.

- **Avtomatlaşdırmanın təhlükələri:**

- **İşsizlik:** Avtomatlaşdırma bəzi ənənəvi peşələrin ləğv olunmasına səbəb olur. Məsələn, maşınlar və robotlar istehsal sahəsində insan əməyini əvəz edir.

- **Etik məsələlər:** AI alətləri qərarlar verərkən qərəzli ola bilər. Məsələn, alqoritmlər cins, irq və ya yaş əsasında qərəzli seçimlər edə bilər.

- **Həll yolları:**

- **Upskilling və reskilling:** İşçilərin yeni texnologiyalara uyğunlaşması üçün təlim proqramları. Məsələn, Amazon şirkəti 2025-ci ilə qədər 100.000 işçisini yeni peşələr üzrə təlimdən keçirməyi planlaşdırır.

- **AI və İnsanın Sinergiyası:** AI alətlərinin insan qərarlarını tamamlayıcı kimi istifadə edilməsi.

İşçilərin Gözləntilərinin Dəyişməsi

Müasir işçilər, xüsusilə Millennial (1981-1996) və Z nəsli (1997-2012), iş mühitindən daha çox gözləntilərə malikdirlər.

- **İş-Həyat Balansı:** Yeni nəsillər işlə həyat arasında tarazlıq tələb edir. Məsələn, uzaqdan iş (remote work) və elastik iş saatları onlar üçün prioritetdir.

- **Məqsədyönlülük:** İşçilər yalnız əmək haqqı deyil, həm də təşkilatın sosial məsuliyyət və ətraf mühitə olan münasibəti ilə maraqlanır.

- **Şəxsi İnkişaf:** İşçilər karyera inkişafı və təlim imkanları axtarır.

- **Həll Yolları:**

- **Uzaqdan İş İmkanları:** COVID-19 pandemiyası ilə birlikdə uzaqdan iş modeli populyarlaşmışdır. Bu model işçilərə daha çox rahatlıq və vaxt azadlığı təqdim edir.

- **Korporativ Sosial Məsuliyyət (CSR):** Təşkilatların ətraf mühit və cəmiyyət üçün faydalı layihələr həyata keçirməsi işçilərin şirkətə sadıqlığını artırır.

- **Fərdiləşdirilmiş Karyera Planları:** İşçilərin fərdi maraqlarına uyğun karyera yollarının təqdim edilməsi.

İşçi Dəyişkənliyi və Sadıqlıq Problemi

Müasir dövrdə işçilərin iş yerlərini tez-tez dəyişdirməsi təşkilatlar üçün böyük problemdir.

- **Səbəblər:**

- **Yeni Nəsillərin Prioritetləri:** Millennial və Z nəsli işçiləri daha çox şəxsi inkişaf və məqsədyönlülük axtarır.

- **Rəqabətli Bazar:** Bacarıqlı işçilər üçün rəqabət yüksək olduğundan onlar daha yaxşı şərtlər təklif edən şirkətlərə keçirlər.

- **Həll Yolları:**

- **İşçi Məmnuniyyətinin Artırılması:** İşçilərin ehtiyaclarını anlamaq və onlara uyğun şərait yaratmaq.

- **Sadıqlıq Proqramları:** Uzunmüddətli işçilər üçün mükafatlandırma sistemləri (məsələn, bonuslar, səhm seçimləri).

Pandemiya Sonrası Dəyişikliklər

COVID-19 pandemiyası İRİ üçün yeni çətinliklər və fürsətlər yaratmışdır.

- **Uzaqdan İş Modeli:** Pandemiya ilə birlikdə uzaqdan iş modeli geniş yayılmışdır. Bu model işçilərə daha çox rahatlıq təqdim edir, lakin komanda ruhunu zəiflədə bilər.

- **Sağlamlıq və Təhlükəsizlik:** İşçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi İRİ üçün prioritetə çevrilmişdir.

- **Həll Yolları:**

- **Hybrid İş Modeli:** Ofis və uzaqdan işin kombinasiyası.

- **Sağlamlıq Proqramları:** İşçilərin fiziki və mənəvi sağlamlığını dəstəkləyən təşəbbüslər.

Nəticə

İnsan resursları idarəetməsi təşkilatların uğurunda əsas amillərdən biridir. İşçilərin potensialını maksimuma çatdırmaq, onların motivasiyasını artırmaq və təşkilati mədəniyyəti gücləndirmək üçün strateji yanaşmalar tətbiq etmək zəruridir. Müasir dövrdə İRİ yalnız kadrların idarə edilməsi deyil, həm də innovasiya, rəqabət və davamlı inkişaf üçün əsas şərtidir. Təşkilatlar insan resurslarını "əmək qüvvəsi" kimi deyil, "dəyər yaradan kapital" kimi qiymətləndirdikdə global bazarda uğur qazana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dili:

1. Əliyev, R. (2020). **İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi: Nəzəriyyə və Təcrübə**. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Hüseynova, S. (2019). **Müasir Şəraitdə İnsan Kapitalının İnkişafı**. Bakı: İqtisadiyyat və İdarəetmə jurnalı, №4, s. 45-58.
3. Quliyev, T. (2021). **Strateji İnsan Resursları İdarəetməsi: Problemlər və Perspektivlər**. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
4. Məmmədov, Ə. (2018). **Motivasiya Mexanizmləri və İşçi Məmnuniyyəti**. Bakı: İdarəetmə və Biznes, №2, s. 12-25.
5. Rzayev, İ. (2022). **Texnoloji İnnovasiyalar və İnsan Resursları**. Bakı: İnnovasiya və Texnologiyalar jurnalı, №3, s. 67-79.

English:

1. Becker, G. S. (1964). **Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis**. University of Chicago Press.
2. Ulrich, D. (1997). **Human Resource Champions: The Next Agenda for Adding Value and Delivering Results**. Harvard Business Review Press.
3. Hofstede, G. (2010). **Cultures and Organizations: Software of the Mind**. McGraw-Hill.
4. Barney, J. B. (1991). **Firm Resources and Sustained Competitive Advantage**. Journal of Management, 17(1), 99-120.
5. Maslow, A. H. (1943). **A Theory of Human Motivation**. Psychological Review, 50(4), 370-396.

Русский Язык:

1. Друкер, П. Ф. (2000). **Эффективное управление: Экономические задачи и оптимальные решения**. Москва: Вильямс.
2. Герцберг, Ф. (2008). **Мотивация к работе**. Москва: Вершина.
3. Тейлор, Ф. У. (1991). **Принципы научного менеджмента**. Москва: Контроллинг.
4. Майо, Э. (2015). **Социальные проблемы индустриальной цивилизации**. Москва: Либроком.
5. Беккер, Г. С. (2003). **Человеческий капитал: Теория и практика**. Москва: ГУ ВШЭ.

SUMMARY

Human resource management is one of the key factors determining the success of any organization. This field covers important aspects such as workforce development, skill enhancement, and alignment with the strategic goals of the organization. In today's competitive world, companies must pay special attention to the effective management of human resources to remain successful. This article provides an extensive explanation of the concept of human resources, management theories, modern approaches, and strategic HR management methods. Additionally, practical applications of HR management and their benefits for organizations are explored. HR management not only enhances the internal efficiency of an organization but also strengthens its market position. Proper planning of HRM strategies helps companies achieve their long-term strategic goals.

Keywords: human resources, human capital, strategic management, motivation, organizational culture, competitiveness, technological adaptation.

РЕЗЮМЕ

Управление человеческими ресурсами является одним из ключевых факторов, определяющих успех любой организации. Эта область охватывает важные аспекты, такие как развитие персонала, повышение квалификации и согласование с стратегическими целями компании. В современном конкурентном мире предприятия должны уделять особое внимание эффективному управлению персоналом, чтобы оставаться успешными. В данной статье подробно рассматриваются понятие человеческих ресурсов, теории управления, современные подходы и методы стратегического управления персоналом. Также анализируются практические аспекты HR-менеджмента и их преимущества для организаций. Грамотное управление персоналом не только повышает внутреннюю эффективность компании, но и укрепляет её позиции на рынке. Планирование стратегий HRM помогает организациям достигать долгосрочных целей.

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, человеческий капитал, стратегическое управление, мотивация, организационная культура, конкурентоспособность, технологическая адаптация.*

İNTELLEKTUAL KAPİTAL KONSEPSİYASI: TƏŞKİLATIN İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİNƏ TÖHFƏSİ

Gülzar SƏFƏROVA
gulnar_safarova@list.ru
UNEC

Xülasə

İntellektual kapital (İK) anlayışı biznes təcrübəsindən qaynaqlanır və onun nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək çətinidir. Bu konsepsiyanın inkişafı, onun əsasını təşkil edən nəzəriyyələrin və tədqiqatların sistemləşdirilməsini tələb edir. İK konsepsiyasında həll olunan əsas məsələlərdən biri, biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın yeni dəyər yaratma matrisi formalaşdırıb-formalaşdırmadığını və prosesə təsir edən əsas resursların necə müəyyən edilməli olduğunu araşdırmaqdır. Bu suala cavab tapmaq üçün İK həm nəzəri əsaslar, həm də strateji aktivlərin dəyər yaratma prosesindəki rolunu müəyyənləşdirən praktiki təlimat və vasitələr təqdim edir. İntellektual kapital təşkilata xüsusiyyətləri ilə rəqiblər tərəfindən təqlid edilə bilməyən dəyər yaratma mexanizmi təqdim edir. Bu dəyər yaratma prosesi təşkilatın uğuru üçün mühüm ilkin şərtidir. İK konsepsiyası yalnız nəzəriyyələr deyil, həm də təşkilatların strateji üstünlüklərini artırmağa yönəlmiş yanaşmalar təklif edir. Bu tədqiqatın məqsədi, İK anlayışının təşkilatların idarəetmə nəzəriyyələrinə töhfəsini müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: intellektual kapital, idarəetmə nəzəriyyəsi, əsas imkanlar, strateji resurslar, dəyər yaradılması, konsepsiya.

İqtisadi nəzəriyyədə biliyə və onun təşkilatın dəyər yaratma prosesinə verdiyi töhfəyə marağın uzun bir ənənəsi mövcuddur. Erkən Neoklassik İqtisadiyyat fərz edirdi ki, hər bir təşkilat müəyyən miqdarda biliyə malikdir. Bazar qiyməti mexanizmi vasitəsilə bu bilik təşkilatlara öz mənfəətlərini maksimum dərəcədə artırmağa imkan verirdi. Bu fərziyyə müxtəlif bilik səviyyələrinin mümkünliyünü istisna edirdi və buna görə də gizli və açıq biliklərin çoxu qiymət mexanizmi əsasında qiymətləndirilə bilməzdi. İqtisadi agentlərin qeyri-məhdud rasionallığını və tarazlıq vəziyyətinə nail olmaq üçün bazarın daimi istəklərini fərz edərək, erkən neoklassiklər innovasiya və biliyi ətraf mühitdə mövcud olan texnoloji və struktur alternativlər arasında rəqabət seçiminin məhsulu kimi görürdülər. Başqa sözlə, bilik təşkilat üçün endogen deyil, ekzogen kimi görünür və xarici mühit amilləri rəqabət strategiyasını izah edirdi. Neoklassiklərdən fərqli olaraq, Avstriya İqtisadiyyatı və onun nümayəndələri Hayek və Şumpeter biliyə daha çox əhəmiyyət verirdilər. Onlar iddia edirlər ki, bilik subyektivdir və buna görə də sabit kimi qəbul edilə bilməz. Onların fikrincə, ayrı-ayrı təşkilatların sahib olduğu müxtəlif bilik səviyyələri və onların biliklərinin unikallığı iqtisadi dəyişikliklərin dinamikasını müəyyən edən əsas elementlərdir. Penrose təşkilatın toplanmış bilik və təcrübəsinin əhəmiyyətini daha da araşdırır və təşkilatı bilik anbarı kimi görürdü. Onun fikrincə, daxili hadisələr özlüyündə resursları deyil, istehsal prosesində resurslardan istifadə yollarını təmsil edir. Resursların dəyişdirilməsi yolları təşkilatın təcrübəsi və toplanmış biliklərinin funksiyasıdır və buna görə də spesifikdir. Nəticə etibarilə, təşkilatın böyüməsi və uğuru, ilk növbədə, xüsusi resursların daxili yaradılması və yığılması prosesindən asılıdır. Rubin resursları təşkilata xas olan girişlər kimi görür və onların təşkilat daxilindəki dəyərinin təşkilat xaricindəki dəyərlərindən yüksək olduğuna inanırdı. Simon qərar qəbul etmə qabiliyyətini menecerin vacib funksiyası hesab edirdi. İdrak və kompüter elminin inkişafından güclü şəkildə təsirlənən Simon insan probleminin həlli və qərar qəbul etmənin təbiətini araşdırırdı. O, təşkilata məlumat emal maşını kimi baxır və məhdud rasionallıq anlayışını təqdim edərkən insanların idrak qabiliyyətinin məhdudiyyətlərini tanıyır, ənənəvi girişlər fiziki mövcudluqla məhdudlaşsa da, biliklərin əldə edilməsi təşkilatın kollektiv “məhdud rasionallığı” ilə məhdudlaşdırıla biləcəyini bildirirdi. Simona görə, mürəkkəb mühitlə üzləşən təşkilat elə təşkil

edilməlidir ki, informasiyanın həddindən artıq yüklənməsini azaltmaq üçün onların təşkilati bölmələrinə məlumatın paylanması ehtiyacını minimuma endirsin[1].

1970-1980-ci illərdə idarəetməyə elmi və humanist yanaşmanı sintez etməyə yeni cəhdlər oldu. Bu sintez biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın və təşkilati öyrənmə nəzəriyyələrinin yaradılması ilə bağlı fərziyyələrdə baş verdi. Təşkilati öyrənmə nəzəriyyəsi ilk növbədə iqtisadi və texnoloji mühitdə sürətli və davamlı dəyişikliklərə təşkilati reaksiya ilə məşğul olurdu. Senge qeyd edirdi ki, çoxlu sayda təşkilat öyrənmə qüsurlarından əziyyət çəkir. Bu xəstəliyi müalicə etmək üçün o, "öyrənmə təşkilatının" praktik modelini təyin etmişdir. Belə bir təşkilat davamlı rəqabət üstünlüyü mənbəyini təmsil edən həm ümumi, həm də adaptiv öyrənmə qabiliyyətinə malikdir.

1980-ci illərdən etibarən strateji idarəetmə nəzəriyyələri təşkilatların davamlı rəqabət üstünlüyünü necə əldə edə biləcəyinə və oxşar xüsusiyyətlərə malik olan və eyni sektorda fəaliyyət göstərən təşkilatların niyə fərqli uğur qazanmasına cavab verə biləcək səbəblərə diqqət yetirirdi. Digər müəlliflər eyni sənaye daxilində gəlirlilik fərqlinin, fərqlilikdən üç-beş dəfə böyük olduğunu müşahidə etdilər. Porterin rəqabət qabiliyyətlilik nəzəriyyəsinə görə, təşkilatın gəlirliliyi beş rəqabət qüvvəsinin intensivliyindən asılıdır. Porter öz rəqabət nəzəriyyəsində təşkilatların rəqabət mühitinin amillərinin təsiri ilə bağlı rəqabət üstünlüyünü necə yaratdıqlarını və saxladıqlarını başa düşmək üçün bir çərçivə verir. O, sənaye strukturunun təşkilatların gəlirliliyini necə müəyyənləşdirdiyini izah edirdi. Bununla belə, 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən iqtisadi ədəbiyyatda gəlirlilik fərqlinin onların resurs portfelinin spesifikliyindən qaynaqlandığına dair artan empirik sübutlar var. İnnovasiyaları tədqiq edən müəlliflər konkret resurslara və təşkilatın davamlı rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında onların roluna diqqət yetirirdilər[2].

Təşkilatın resursa əsaslanan nəzəriyyəsi konsepsiyası giriş maneələrinin artırılmasında strateji resursların rolunu araşdıran Wernerfelt tərəfindən hazırlanmışdır. Təşkilatın resursa əsaslanan nəzəriyyəsinin əsas prinsipi resursların və məhsulların eyni sikkənin müxtəlif tərəflərini təmsil etməsidir. Resurslar bir anda təşkilata bağlı olan maddi və qeyri-maddi aktivlər kimi müəyyən edilir. Neoklassik iqtisadi nəzəriyyədən fərqli olaraq, təsərrüfat subyektlərinin və idarəetmə qərarlarının məhdud rəşionallığına görə resursların zamanla təkəmə edəcəyi güman edilir. Bu amillərə əsaslanaraq, zaman keçdikcə xüsusi təşkilati bacarıqlar toplusu yaradılır. Heterojenlik, ötürülməzlik və xüsusi resursları təqlid edə bilməmək fərziyyələri üzərində qurulan bu nəzəriyyə təşkilatın üstün dəyərlər yarada bilən strateji resursları əsasında davamlı rəqabət üstünlüyü qura biləcəyini göstərir. Barney vurğulayır ki, resursların dəyər yaratma strategiyasına töhfə vermək qabiliyyəti və onların nadirliyi resursların strateji aktivlər kimi müəyyən edilməsi üçün ilkin şərtlərdir. Digər tərəfdən, onların təqlidi və əvəzlənməsinin mümkünsüzlüyü onların strateji cəhəti üçün xarakterikdir, bunun sayəsində təşkilatlar davamlı rəqabət üstünlüyü yarada bilirlər. Buna görə də o, belə nəticəyə gəlir ki, dəyər yarada bilən nadir ehtiyatlar həm də icarə haqqı və rəqabət üstünlüyü yaratmağa kömək edə bilər. Bununla belə, yalnız təqlid edilə bilməyən və əvəz edilə bilməyən resurslar davamlı rəqabət üstünlüyü yaradır. Bu nəzəriyyə, əsasən rəqabət aparan təşkilatların eyni şəkildə qura bilməyəcəkləri resursların birləşməsini qorumaq və saxlamaq qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Nəticə etibarilə, təşkilatın öz resurslarını təqlid etməmək qabiliyyəti onun rəqabət gücünü müəyyən edir[3].

Təşkilatın resursa əsaslanan nəzəriyyəsi dinamik və əsas imkanlar konsepsiyası çərçivəsində daha da inkişaf etdirildi. 1990-cı illərin əvvəllərində Teece və Pisano dinamik imkanlar konsepsiyasını inkişaf etdirdilər. Onlar hesab edirlər ki, təşkilatlar daxili mühitdə uğurlu işləməyə imkan verən amillərə və yeni məhsul və proseslər yaratmağa imkan verən, xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə adekvat reaksiya vermək qabiliyyətinə əsaslanaraq strateji üstünlüklər qururlar. Dinamik imkanlar təşkilatların davamlı olaraq tənzimləmək, öyrənmək, dəyişmək və yeniləmək qabiliyyətini təmsil edir. Hamel və Prahalad əsasən müxtəlif istehsal bacarıqlarının koordinasiyası və bir çox texnologiya axınının integrasiyası ilə bağlı kollektiv öyrənmənin nəticəsi kimi müəyyən etdikləri əsas səlahiyyətlər ideyasını inkişaf etdirdilər. Hər iki konsepsiya strategiyanın davranış aspektlərini vurğulayır, başqa sözlə, ilk növbədə təşkilatın harada rəqabət aparmalı olduğunu deyil, necə rəqabət aparacağını vurğulayır. Həmçinin bu nəzəriyyələr resursları daxili və xarici tədqiqatın

səviyyəsinə görə qiymətləndirir. Təşkilatların resursları daha çox xarici mənbələrdən və açıq yeniliklərdən istifadə edərək dinamik inkişaf etməli olduğu qənaətinə gəlirlər[4].

Nəticə olaraq intellektual kapital konsepsiyası, təşkilatların davamlı uğur əldə etmələri və rəqabət üstünlüyü qazanmaları üçün vacib bir resurs olaraq ortaya çıxır. İK yalnız nəzəri əsaslar təqdim etmir, həm də praktik yanaşmalar və alətlər vasitəsilə təşkilatların strateji üstünlüklərini artırmağa imkan verir. Bu konsepsiya, təşkilatların inkişafında xüsusi resursların və biliklərin necə istifadə olunmalı olduğunu, resursların təkrarlanması və ya əvəzlənməsinin mümkünsüzlüyünün təşkilatın rəqabət gücünə təsirini vurğulayır. Həmçinin, təşkilatlar üçün dəyər yaratma prosesinin mühüm şərtlərdən biri olaraq İK, təşkilatların gələcək uğurlarını təmin edən əsas bir strateji aktiv kimi çıxış edir. İK-nın təşkilatın idarəetmə nəzəriyyələrinə töhfəsi, bu nəzəriyyələrin inkişafına və təşkilatların daha çevik və rəqabətə davamlı olmasına kömək edən yeni yanaşmaların təqdim edilməsində görünür. İK-nın təşkilatların resurslardan necə faydalandığını və bu resursların strateji üstünlük yaratma qabiliyyətini araşdıran nəzəriyyələr, müasir idarəetmə konsepsiyalarına böyük bir töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. EL MOHAFIDI.H & KHADDOUJ.K. «A theoretical exploration of the perception of intellectual capital in a public context: Evidence from the literature », Revue Française d'Economie et de Gestion «Volume 5 : Numéro 1 » pp : 169 – 185. 2024.
2. Zane, Lee. Intellectual capital and the acquisition of human capital by technology-based new ventures. Journal of Intellectual Capital 24: 780–98. 2023.
3. Biserka Komnenic, Ante Pulic- The concept of the intellectual capital: Theoretical contribution to the managerial theory of the firm. International Journal of Economic Practice and Policy. Volume 18, Issue 1, pp:77-94. 2021.
4. Viedma Marti J M. “In Search of an Intellectual Capital Comprehensive Theory” The Electronic Journal of Knowledge Management Volume 5 Issue 2, pp 245 – 256.2007.

SUMMARY

The concept of intellectual capital (IC) stems from business practices, and its theoretical foundations are challenging to define clearly. The development of this concept necessitates the systematization of the underlying theories and research. One of the central questions addressed within the IC framework is whether the knowledge-based economy has established a new matrix for value creation and how to identify the key resources influencing this process. To answer this question, IC provides both theoretical foundations and practical guidelines and tools that define the role of strategic assets in the value creation process. Intellectual capital offers organizations a unique value creation mechanism that is inimitable by competitors due to its distinctive characteristics. This value creation process serves as a critical prerequisite for organizational success. The IC concept not only introduces theories but also proposes approaches aimed at enhancing the strategic advantages of organizations. The purpose of this study is to identify the contributions of the IC concept to organizational management theories.

Keywords: intellectual capital, management theory, core competencies, strategic resources, value creation, concept.

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN SOSIAL TƏSİRLƏRİ

Püstə CƏFƏROVA

pusteceferova74@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Sənayeləşmə prosesi ilə birlikdə dəyişən istehsal anlayışı paralelində artan fosil yanacaq istifadəsi iqlim dəyişikliklərinə səbəb olmuş, ətraf mühitə ziyan vurmuşdur. İqlim böhranı Yer kürəsində yaşayan bütün canlı varlıqlar və insanların həyat fəaliyyətləri üçün ciddi bir təhlükə mənbəyi hesab olunur. Sözügedən iqlim böhranı təhlükəsi isə ölkələr və sosial qruplar üzərində fərqli təsirlər yaradır. İqlim böhranının yaranmasında ən az payı olan ölkələr və sosial qruplar bu prosesdən qeyri-mütənasib şəkildə daha çox təsirlənməkdə, baş verən iqlim fəlakətləri nəticəsində hər il milyonlarla insan miqrasiya etməkdə, işsiz qalmaqla, yoxsullaşmaqda və sosial müdafiənin yetərsizliyi səbəbindən daha da dərinləşən bir sıra problemlərlə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmaqdadır. Bu tədqiqat çərçivəsində iqlim böhranının yaratdığı mənfi təsirlərin əsas subyekti olan insan faktorundan çıxış edərək iqlim böhranının sosial aspektlərinə diqqət yetirilir. Bu kontekstdə tədqiqatın məqsədi iqlim böhranının sosial aspektlərini sosial bərabərsizlik, sosial müdafiə və miqrasiya fenomeni çərçivəsində dəyərləndirmək və uyğun sosial siyasət təklifləri irəli sürməkdir.

Açar sözlər: iqlim dəyişmələri, sosial təsirləri

Giriş

18-ci əsrdə Sənaye İnqilabı ilə birlikdə sənayeləşmə hərəkətlərinin artması, fosil yanacaq istifadəsinin yüksəlməsi, yaşayış sahələrinin kənd yerlərindən şəhərlərə köçməsi nəticəsində önə çıxan urbanizasiya, meşə sahələrinin məhv edilməsi və yanlış torpaq istifadəsi və s. bir sıra fəaliyyətlər nəticəsində gündəmə gəlmiş və bu günə qədər qlobal bir ölçüyə çatmış olan “qlobal iqlim böhranı” antropogen təhlükə olaraq qarşımıza çıxır. Artan temperatur və yağışlar, ekstremal hava hadisələri, qlobal istiləşmə, quraqlıq, meşə yanğınları, istixana qazları və karbon dioksid səviyyələrinin artması, buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyələrinin yüksəlməsi, fəsil dəyişiklikləri və s. iqlim böhranının mövcud göstəriciləri arasında yer alır. Bu cür iqlimlə əlaqəli hadisələr kənd təsərrüfatı istehsalını və məhsuldarlığını, balıqçılıq fəaliyyətlərini, təmiz su və qida təhlükəsizliyini, yaşanılan sahələri təhdid altına alır.

İqlim dəyişikliyinə nəticəsi olaraq yaranan iqlim böhranı, yaratdığı ətraf mühit problemlərindən başqa, həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan ciddi və geri dönməz zərərlərə yol açır. Sosial baxımdan yanaşdıqda isə, ilk növbədə, az inkişaf etmiş ölkələr, kasıblar və dezavantajlı qruplar iqlim dəyişikliyinə səbəb olan karbon emissiyalarından demək olar ki, ən az məsuliyyət daşıyan təbəqə olmalarına baxmayaraq, həyatlarını təhdid edən bir çox təhlükə ilə üzləşirlər. Bu nöqtədən nəzərdən, ən az məsuliyyət daşıyanların prosesdən ən çox təsirlənməsi, sosial bərabərsizlikdən qaynaqlanan sosial ədalətsizliyə səbəb olur. Bununla yanaşı, iqlim böhranının yaratdığı təhlükələr dezavantajlı qrupları sosial müdafiə baxımından olduqca həssas vəziyyətə salır. Əlavə olaraq, milyonlarla insan yaşanan iqlim fəlakətləri səbəbindən miqrasiya etməyə məcbur qalır. İqlim dəyişikliyinə bağlı baş verən hadisələrdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənən qrup insanlar olur. Bu səbəbdən, bu problemlərin həlli istiqamətində insan amilinə diqqət yetirən hüquq əsaslı sosial siyasət tədbirləri ön plana çıxır.

Sosial bərabərsizlik, iqlim miqrasiyası, sosial müdafiə

İqlim böhranının yaratdığı mənfi təsirlər sosial itkilərə səbəb olur. Əmək gəlirlərinin itirilməsi, işsizlik, təmiz su və qida çatışmazlığı, infrastrukturun pozulması nəticəsində elektrik, sanitariya

xidmətlər və s. sahələrdə yaranan problemlər, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə daxil olma ilə bağlı yaşanan çətinliklər, dünya miqyasında yayılan yoxsulluğu daha da artırır. Nəticədə, kasıb insanlar iqlim böhranı səbəbindən yaranan problemlərdən daha çox təsirlənir. Dünya Bankının məlumatlarına görə, 2030-cu ilə qədər 35 ilə 122 milyon insan iqlim dəyişikliyi səbəbindən yoxsullaşacaq. İqlim böhranı, qida təhlükəsizliyini mənfi şəkildə təsir edir, su təhlükəsizliyini təhdid edir və ani və ekstremal hava hadisələri ölüm səviyyələrini və xəstəlikləri artırır. Artan iqlim fəlakətləri, həyat mənbələrinin itirilməsi, işsizlik, yoxsulluq, miqrasiya, mədəniyyət itkisi və s. halları fərdlər üzərində travmatik təsirlər yaradır və ruhi sağlamlıq problemlərinə yol açır. İqlim böhranının yaratdığı bu mənfi təsirlər; işsizlik, xəstəlik, iş qəzası, əlillik, ölüm və yaşlılıq kimi həyat dövrü risklərini daha da şiddətləndirir və bu mərhələdə sosial müdafiənin əhəmiyyəti ön plana çıxır.(3, 35-54s.)

İqlim dəyişikliyi ədəbiyyatında ümumiyyətlə bərabərsizlik anlayışı, iqlim dəyişikliyinə xərclərinin və iqlim dəyişikliyi proqramlarının faydalarının dünya üzrə qeyri-bərabər paylanmasına işarə edərək açıqlanır. Əslində baxıldığında, yerli xalqlar kimi ən kasıb və diqqətə alınmamış əhali qrupları keçmişdə istixana qazı emissiyalarından ən az məsuliyyət daşıyan, iqlim dəyişikliyinə qarşı ən az müdafiə olunan, lakin artan temperatur və ekstremal iqlim hadisələrinə uyğunlaşmaq üçün ən az resurslara sahib olanlardır. Bu aspektdən yanaşdıqda, sözügedən bərabərsizliklər səbəbindən iqlim dəyişikliyinə sosial ədalət ölçüsü də önə çıxır. Bu çərçivədə isə iqlim ədalətsizliyi anlayışı tez-tez müzakirə edilir. Ümumiyyətlə, iqlim ədalətsizliyi, iqlim dəyişikliyinə yaratdığı mənfi təsirlərin ölkələr və əhali qrupları arasında daha çox hiss edilməsi şəklində ifadə edilir. İqlim dəyişikliyi sosial bərabərsizliklə sıx bağlıdır. İqlim dəyişikliyi kontekstində sosial bərabərsizlik üç fərqli səviyyədə müzakirə edilir. (1, 19-34s.) Birincisi, nəsillərarası səviyyədə, iqlim tədbirlərinin gecikdirilməsi, zərər yükünü gələcək nəsillərə ötürəcəkdir. İkincisi, bölgələrarası səviyyədə, inkişaf etmiş ölkələr istixana qazı emissiyalarını azalda bilərkən, inkişaf etməkdə olan ölkələr yalnız uyğunlaşma təmin edə bilirlər. İqtisadi inkişaf iqlim dəyişikliyinə zərərli təsirlərinə məruz qalma arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur. İqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, iqlim dəyişikliyinə zərərli təsirlərinə məruz qalma ehtimalı azalacaqdır. Son olaraq, yoxsul olaraq adlandırılacaq aşağı gəlirli ailə qrupları, iqlim zərərlərindən ən sərt şəkildə təsirlənəcəklər.

Sosial, iqtisadi və coğrafi baxımdan dezavantajlı (cinsiyyət, yaş, irq, sinif, kast, yerli və əlillik əsaslı ayrımcılığa məruz qalanlar da daxil olmaqla) və diqqətdən kənarda qalan insanlar iqlim dəyişikliyinə daha çox mənfi yöndə təsirlənirlər. Bərabərsizlik, iqlim dəyişikliyi çərçivəsində dezavantajlı qrupların vəziyyətini üç əsas yolla pisləşdirir. Birincisi, bərabərsizlik, dezavantajlı qrupların iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinə məruz qalma riskini artırır. İkincisi, bərabərsizlik, dezavantajlı qrupların iqlim təhlükələrinə yaratdığı ziyanı qarşı həssaslığını artırır. Üçüncüsü, dezavantajlı qrupların məruz qaldıqları zərərlə başa çıxma qabiliyyətini və bu zərərdən xilas olma bacarıqlarını azaldır. Nəticədə, iqlim dəyişikliyi təhlükələri mövcud olan bərabərsizliyi dərinləşdirir və bu, sosial ədalətə zidd olan bir vəziyyət yaradır.

Son olaraq, kasıb fərdlər kifayət qədər su və qida məhsuluna çatmaqda çətinlik çəkərkən, buna əlavə olaraq, iqlim böhranı səbəbindən yaranan quraqlıq, aclıq və artan qida qiymətlərindən də daha çox təsirlənirlər. Yoxsulluq həddinin altında yaşayan fərdlər, iqlim dəyişikliyinə gətirdiyi mənfi şəraitlər səbəbindən həyatlarını davam etdirə biləcək əsas qida maddələrinə çatmaqda çətinlik yaşayırlar. Bu səbəbdən, iqlimlə bağlı problemlər, kasıb fərdlərin yaşadığı yoxsulluğun miqyasını artırarkən, artan yoxsulluq onları gələcəkdə baş verə biləcək başqa bir iqlim fəlakətinə qarşı da qorunmasız və müdafiəsiz vəziyyətə gətirir. Bu şəkildə, iqlimə bağlı yaranan yoxsulluq dövrü sosial bərabərsizlik ölçüsünü daha da dərinləşdirir.

Sosial müdafiə, iqlim dəyişikliyinə qaynaqlanan risklərin idarə edilməsində son dərəcə mühüm bir alət olaraq çıxış edir. İqlim dəyişikliyi riskinə qarşı tətbiq edilə biləcək sosial müdafiə tədbirlərinin əsas təsirləri aşağıdakı kimi sıralana bilər(1, 19-34s.):

- Gəlirləri və qida istehlakını artıraraq yoxsulluğu və böhranlara qarşı həssaslığı azaldır.
- Fərdi böhranların və stress faktorlarının təsirlərinə cavab verir.
- Sağlamlıq, təhsil və sosial xidmətlərə çıxışı yaxşılaşdıraraq insan inkişafını dəstəkləyir.

- Təbii resursların və fiziki mühitin idarə edilməsinə töhfə verərək təbii fəlakət risklərini azaldır.
- Məşğulluğun, gəlir və həyat mənbələrinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.
- İqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu itkilərin kompensasiyasını təmin etmək üçün müdaxilə tədbirləri daxildir.

- İqlim dəyişikliyinə müsbət şəkildə təsir edən davranışları və fəaliyyətləri dəstəkləyir.
- Həssas qrupları gücləndirərək idarəetməni gücləndirir.

İqlim miqrasiyası, qlobal iqlim dəyişikliyinə təsiri ilə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən bir fenomendir. Xüsusilə birbaşa ətraf mühit amilləri –məsələn, qeyri-adi hava hadisələri, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi və quraqlıq– insanların yaşadıkları yerləri tərk etmələrinə səbəb olur, eyni zamanda bu amillərin digər sosial və iqtisadi şərtlərlə qarşılıqlı əlaqəsi də miqrasiyanı təşviq edən faktorlar arasında yer alır. Bu kontekstdə, iqlim dəyişikliyi yalnız ekoloji bir təhlükə deyil, həm də iqtisadi, sosial və siyasi dinamikaları təsir edən çoxşaxəli bir problemdir. İqlim miqrasiyası sadəcə fiziki yer dəyişdirmə ilə əlaqəli deyil, həm də kimlik və həyat tərzini itirilməsi ilə bağlıdır. Xüsusilə sahil bölgələrində, meşə kəndlərində və ya əkinçiliyə dayalı iqtisadiyyatlarda yaşayan insanlar, iqlim böhranının təsiri ilə yalnız yaşadıkları yerləri deyil, həm də gəlir mənbələrini itirirlər. Bu, onları daha həssas edir. Miqrasiya edən fərdlər yeni yerlərdə çox zaman daha aşağı yaşam standartları və kifayət qədər sosial xidmətlərə malik olmurlar. Bu səbəbdən, iqlim miqrasiyası yalnız ekoloji bir məsələ deyil, həm də ciddi sosial və iqtisadi ədalətsizlik məsələsinə çevrilir.

Başqa bir vacib nöqtə isə, iqlim miqrasiyası ilə bağlı həllər hazırlanarkən, miqrantların qarşılaşdıkları çətinliklərin yalnız müvəqqəti deyil, uzunmüddətli təsirlərinin də nəzərə alınması lazım olduğudur. İqlim miqrantlarına yönəlik siyasətlər yalnız onların yer dəyişdirmə proseslərini asanlaşdırmaqla kifayətlənməməli, həmçinin yeni yerlərdə inteqrasiyalarını təmin etmək, iqtisadi imkanlar yaratmaq və cəmiyyətə uyğunlaşmalarını dəstəkləmək kimi daha geniş həllər təklif etməlidir. Bu, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə strategiyalarının sosial aspektlərinin unudulmaması gərəkdiyini də göstərir.

İqlim böhranı, bəşəriyyətin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən biri halına gəlmişdir və dünyanın demək olar ki, yarısı bu böhranın təsirlərinə məruz qalır. 4 milyard insanın həyatını davam etdirdiyi bu qırılqan mühitlərdə, xüsusilə qadınlar, miqrantlar, əlillər, yaşlılar və uşaqlar kimi dezavantajlı qrupların daha çox təsirləndiyi müşahidə olunur.(2, 687-705s.) Müxtəlif ekstremal hava hadisələri, iqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu bu təzyiqlər, hətta insanlar arasında məcburi miqrasiyaya səbəb olur. 2008-ci ildən bu yana hər il orta hesabla 20 milyon nəfərdən çox insan iqlim böhranı səbəbiylə miqrasiya edir. Bu vəziyyət yalnız əhəlinin məcburi köç etməsi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial və iqtisadi zərərləri artırır. İqlim dəyişikliyi, işsizlikdən tutmuş, yoxsulluğa, əsas sosial xidmətlərə və təbii ehtiyaclarla çatmaqda çətinliklərə qədər bir çox sosial problemin artmasına səbəb olur.

Qlobal iqlim böhranı ilə mübarizə çərçivəsində bir çox ölkə və regional qurum dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət təmin etmək üçün vacib siyasətlər həyata keçirməkdədir. Bu siyasətlərin başında Avropa Yaşıl Müqaviləsi və Paris İqlim Sazişi dayanır. Hər iki siyasət iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəni və iqtisadi keçid proseslərini ədalətli şəkildə həyata keçirməyi hədəfləyir. Xüsusilə ədalətli keçid siyasətləri aşağı və orta gəlirli ölkələr üçün iqtisadi artım və inkişaf imkanları təqdim etməklə yanaşı, bu keçidin sosial və iqtisadi bərabərsizlikləri dərinləşdirmək əvəzinə, onları azaltmağa yönəlməsinə diqqət yetirir.

Ədalətli keçid iqtisadi sistemin yaşıllaşdırılması, ləyaqətli iş imkanlarının yaradılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və sosial inklüzivliyin artırılması kimi sosial hədəflərə çatmaq üçün mühüm bir fürsət olaraq qiymətləndirilir. Bu yanaşma yalnız ekoloji dayanıqlılıq deyil, eyni zamanda sosial ədalətin təmin olunmasını da əsas götürür. İqlim tədbirlərinin effektiv sosial dialoq və iştirakçı proseslər vasitəsilə bütün cəmiyyət üzvlərinin maraqlarını nəzərə alaraq həyata keçirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Belə siyasətlər, iqlim dəyişikliyinə xüsusilə həssas qruplar üzərində yarada biləcəyi sosial bərabərsizlikləri azaltmağı hədəfləyir.

Sosial ədalətin təşviq edilməsi üçün təbii ehtiyatların dayanıqlı idarə olunması, enerji səmərəliliyinin artırılması və tullantıların azaldılması kimi strategiyaların birləşdirilməsi mühüm rol

oynayır. Bununla yanaşı, ədalətli keçidin uğurla həyata keçirilməsi üçün yaşıl iqtisadiyyata uyğun bacarıqların inkişaf etdirilməsi və bu proseslərin cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün yeni imkanlar yaratması böyük əhəmiyyət daşıyır. Ədalətli keçid təkcə ekoloji transformasiya deyil, eyni zamanda iqtisadi və sosial sistemlərdə fundamental dəyişikliklər tələb edir və bu proses, mövcud sosial bərabərsizliklərin azalmasına yönəlmiş konkret addımların atılmasını şərtləndirir.

İqlim böhranının yaratdığı sosial problemlərin həllində digər mühüm yanaşma olaraq dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ön plana çıxmağa başlamışdır. Dayanıqlı inkişaf, iqtisadi irəliləyişlərin ətraf mühitə və cəmiyyətə vurduğu ziyanı minimuma endirmək və uzunmüddətli perspektivdə bu təsirləri tamamilə aradan qaldırmaq məqsədini daşıyır. Xüsusilə, iqlim böhranının səbəb olduğu yoxsulluq, işsizlik, məşğulluq problemləri və məcburi miqrasiya kimi sosial məsələlər dayanıqlılıq prinsipləri çərçivəsində həll edilməli və ekoloji baxımdan davamlı olan yanaşmalarla birləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə Paris İqlim Sazişi, ekoloji və sosial problemlərin idarə olunması üçün əhəmiyyətli bir çərçivə təqdim edir.

Bu hədəflərə nail olmaq üçün qlobal miqyasda istixana qazı emissiyalarının əsrin ikinci yarısında sıfır səviyyəsinə endirilməsi vacib hesab edilir. Aşağı karbonlu siyasətlərə keçid isə yalnız ekoloji baxımdan deyil, həm də sosial cəhətdən böyük imkanlar yaradır. Belə ki, bu cür siyasətlər iqtisadiyyatda struktur dəyişikliyi, iş imkanlarının genişləndirilməsi, qlobal miqrasiyanın idarə edilməsi, sosial ədalətin gücləndirilməsi və sosial müdafiənin inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm addımların atılmasına töhfə verə bilər. Bu səbəbdən, iqlim böhranına qarşı mübarizədə dayanıqlı inkişaf yanaşmasının yalnız ətraf mühitlə məhdudlaşmayan, eyni zamanda sosial və iqtisadi transformasiyanı hədəfləyən bir yanaşma kimi qəbul edilməsi zəruridir.

İqlim dəyişikliyinə yaratdığı iqlim böhranı qlobal səviyyədə təxirəsalınmaz müdaxilə tələb edən siyasi, sosial, iqtisadi və ekoloji bir təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər bu təhlükələrə qarşı effektiv tədbirlər görülməzsə və lazımi önləyici siyasətlər tətbiq olunmazsa, təbii ekosistemlərin tənəzzülü sürətlənəcək, təbii resurslar tükənəcək, biomüxtəliflik azalacaq, insan və canlıların həyatı risk altında olacaqdır. Bununla yanaşı, siyasi sabitliyin pozulması, iqtisadi geriləmə, işsizlik və sosial ədalətsizliklərin dərinləşməsi qaçılmaz hala gələcək, yoxsulluq geniş yayılacaq və milyonlarla insan məcburi köçkün vəziyyətinə düşəcəkdir. Bu kimi risklər cəmiyyətlərdə sosial sabitliyin pozulmasına və kütləvi sosial narazılıqlara səbəb ola bilər.

Nəticə

İqlim böhranının sosial bərabərsizlik, sosial müdafiə və miqrasiya kimi əsas sosial məsələlər üzərindəki təsirlərini minimuma endirmək və davamlı sosial inkişafı təmin etmək məqsədilə aşağıdakı siyasət tədbirləri həyata keçirilməlidir:

- **İqlim Fəaliyyətinin Təcili Həyata Keçirilməsi:** Karbon emissiyalarının sürətlə və davamlı şəkildə azaldılmasını təmin edəcək siyasətlər gecikmədən hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

- **Ekosistemin Qorunması və Yaşıl Siyasətlərin Genişləndirilməsi:** Təbiətə vurulan zərərləri minimuma endirmək üçün ekosistemlərin qorunmasını hədəfləyən yaşıl siyasətlər inkişaf etdirilməli və geniş miqyasda tətbiq olunmalıdır.

- **Qlobal Sosial Əməkdaşlığın Gücləndirilməsi:** İqlim böhranının yaratdığı sosial və iqtisadi yük qlobal səviyyədə ədalətli şəkildə bölüşdürülməli, beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməli və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki və maliyyə dəstəyi verilməlidir.

- **Gələcək Nəsillərin Hüquqlarının Qorunması:** Ekoloji davamlılığı təmin etmək və gələcək nəsillərin sağlam bir mühitdə yaşamaq hüquqlarını qorumaq üçün milli və beynəlxalq səviyyədə sosial siyasətlər formalaşdırılmalı, uzunmüddətli strategiyalar hazırlanmalıdır.(2, 687-705)

Bu siyasətlərin həyata keçirilməsi sosial bərabərsizliyin azaldılmasına, sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsinə və iqlim dəyişikliyi səbəbilə yaranan məcburi miqrasiyanın qarşısının alınmasına töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yavuz, K. (2022). İklim dəyişikliyi kaynaklı sosial eşitsizlik və sosial politika. A. Çelik (Ed.) İklim krizi və sosial politika (1. Baskı) içinde (s. 19-34). Ekin Yayınevi.
2. Topgül, S. ve Beytaş, O. (2022). İklim mültecileri ve sosyal hizmet. Toplum ve Sosyal Hizmet, 687-705. <https://doi.org/10.33417/tsh.1018703>
3. Şenkal, A. (2022). İklim dəyişikliyi və sosial koruma: Sosial korumada yeni arayışlar. A. Çelik (Ed.) İklim krizi və sosial politika (1. Baskı) içinde (s. 35- 54). Ekin Yayınevi.

SUMMARY

The use of fossil fuels, which increased in parallel with the changing production understanding with the industrialization process, caused climatic changes, damaged the environment, reduced the stock of natural resources, caused to the extinction of living species living in nature and caused people to lose their lives due to various climatic events. Within the scope of the study, the social dimension of the climate crisis is focused on, starting from the human factor, which is the subject of the negative effects caused by the climate crisis. At this point, the aim of the study is to evaluate the effects of the climate crisis and to develop appropriate social policy recommendations through the social inequality, social protection and migration phenomenon selected in the context of the social dimension of the climate crisis.

Key words: *climate changes, social impact*

İQTİSADI BÖHRAN DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Məhərrəm HƏSƏNOV

meherremhesenov@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə iqtisadi böhran şəraitində müəssisələrin davamlı inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması və tətbiqi araşdırılmışdır. İlk olaraq, iqtisadi böhranların müəssisələrə təsiri və onların maliyyə dayanıqlığına yaratdığı çətinliklər təhlil edilmişdir. Daha sonra, böhran dövründə strateji idarəetmənin rolu və müəssisələrin çevik qərar qəbul etmə mexanizmləri araşdırılmışdır. Məqalədə xərclərin optimallaşdırılması, risklərin idarə olunması və resursların səmərəli istifadəsi kimi əsas yanaşmalar qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya və innovasiyaların müəssisələrin böhran şəraitinə uyğunlaşmasında oynadığı rol tədqiq edilmişdir. Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığını qorumaq üçün diversifikasiya strategiyalarının əhəmiyyəti və alternativ maliyyələşdirmə mənbələrinin istifadəsi analiz olunmuşdur. Strateji tərəfdaşlıqların qurulması və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının böhran şəraitində müəssisələr üçün üstünlükləri qiymətləndirilmişdir. Nəticə olaraq, müəssisələrin iqtisadi böhranlara uğurla adaptasiya olması üçün strateji çeviklik, innovasiya yönümlü idarəetmə və risklərin effektiv idarə edilməsi əsas faktorlar kimi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *İqtisadi böhran, davamlı inkişaf, strateji idarəetmə, risklərin idarə olunması, maliyyə dayanıqlılığı.*

Giriş

İqtisadi böhranlar müəssisələrin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərərək onların maliyyə sabitliyini və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə şəraitdə davamlı inkişaf strategiyalarının işlənilib hazırlanması müəssisələrin uzunmüddətli perspektivdə rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamaq üçün vacib amildir. Müəssisələr çevik idarəetmə modellərinə əsaslanaraq resursların səmərəli istifadəsini və xərclərin optimallaşdırılmasını təmin etməlidirlər. Rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyalardan istifadə iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, risklərin idarə edilməsi sistemlərinin gücləndirilməsi və proqnozlaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi müəssisələrin böhran dövründə dayanıqlığını artırır. Strateji planlaşdırmada bazarın dəyişkən şərtlərinə uyğunlaşma və alternativ biznes modellərinin tətbiqi vacibdir. Davamlı inkişaf konsepsiyası çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin mənimsənilməsi müəssisələrin ekoloji məsuliyyətini artırmaqla yanaşı, onların sosial nüfuzunu da möhkəmləndirir. İqtisadi böhran dövründə müəssisələrin maliyyə dayanıqlığını təmin etmək üçün diversifikasiya strategiyasına üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Beynəlxalq bazarlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi və xarici investisiyaların cəlb olunması böhran şəraitində müəssisələrin inkişaf perspektivlərini artırır.

Daxili və xarici bazar təhlilinə əsaslanan çevik marketinq strategiyaları müəssisələrin istehlakçı tələblərinə daha effektiv uyğunlaşmasına şərait yaradır. Böhran dövründə insan resurslarının idarə olunması sahəsində motivasiya və adaptasiya proqramlarının tətbiqi işçi heyətinin məhsuldarlığını artırmağa kömək edir. Müəssisə rəhbərlərinin strateji qərarlarının əsaslandırılmış olması böhran şəraitində səmərəli idarəetmə üçün zəruridir. Davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə maliyyə idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi və alternativ maliyyələşdirmə mənbələrindən istifadə vacibdir. Müəssisələrin təchizat zəncirinin optimallaşdırılması və yerli resurslardan səmərəli istifadə iqtisadi

dayanıqlığı gücləndirən əsas amillərdəndir. Böhran şəraitində qərar qəbul etmə proseslərinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi müəssisələrin uzunmüddətli inkişafına zəmin yaradır. İnkişaf strategiyalarının davamlı yenilənməsi və bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması müəssisələrin dinamik mühitə adaptasiya imkanlarını genişləndirir. Qlobal təcrübələrin öyrənilməsi və uğurlu praktikaların tətbiqi böhran dövründə müəssisələrin idarəedilməsi prosesində səmərəliliyi artırır. Ümumilikdə, iqtisadi böhran şəraitində müəssisələrin davamlı inkişafı üçün strateji çeviklik, innovasiya yönümlü idarəetmə və risklərin effektiv idarə olunması əsas amillər kimi çıxış edir.

1. Müəssisələrin davamlılığı və onun əhəmiyyəti

Davamlılıq anlayışı əsas anlayışlardan biri kimi qəbul edilir. Davamlılıq anlayışı iqtisadi inkişaf, sosial inkişaf və ətraf mühitin qorunması mövzularını özündə birləşdirir. Onun əsasən iqtisadi inkişaf əlaqələndirilməsi davamlılığın əslində iqtisadi qərarvericilərin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olması ilə izah edilir. İqtisadi qərarvericilər dedikdə ev təsərrüfatları, müəssisələr, dövlət və xarici mühit nəzərdə tutulur, yeni iqtisadi sistemdə isə bu dairəyə ictimai təşkilatlar da daxil edilmişdir. Davamlı inkişaf Dünya Ətraf Mühitə və İnkişaf Komissiyasının tərifində "bu günün insan ehtiyaclarının gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmə qabiliyyətinə zərər vermədən qarşılınması" (BMT, 1987) kimi ifadə olunur. Halbuki, təşkilati davamlılıq davamlı inkişafın yalnız bir hissəsini əhatə edən və xüsusilə istehsalat cavabdeh olan iqtisadi qərarvericilər – kommersiya müəssisələrinin davamlılığını ifadə edən bir anlayışdır.

Dyllick və Hockerts (2002:132) təşkilati davamlılığı ekoloji və sosial davamlılığın vəhdəti kimi qiymətləndirərək, qurumların qısa müddətli mənfəət əldə etmək əvəzinə uzunmüddətli qazanc hədəflərinə yönəlməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Yavuzun fikrincə (2010:64), davamlılıq anlayışını kommersiya müəssisələri baxımından izah edərkən onların istehsal prosesində ətraf mühitə vurduğu zərərlərin aradan qaldırılması üçün həyata keçirdikləri strategiya və yanaşmaların uzunmüddətli perspektivdə müəssisə dayanıqlılığını təmin etmək məqsədilə tətbiq edildiyini görmək mümkündür. Bununla belə, müasir iqtisadi qeyri-müəyyənliklər şəraitində iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından biri olan kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətini nəzərə almadan davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Belə bir vəziyyətdə davamlılıq yalnız nəzəri müstəvidə qalacaqdır. Bu baxımdan, davamlı inkişafın kommersiya müəssisələrinin davamlılıq fəaliyyəti ilə sıx bağlı olduğu və hətta bu iki anlayış arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcud olduğu qənaətinə gəlmək yanlış olmazdı. Tokgöz və Öncəyə görə (2009:252), təşkilati davamlılıq üçün şirkətlərin yeni iş modeli öyrənməsi, mənfəət əldə etmə yollarını nəzərdən keçirməsi ilə yanaşı, gələcəyə də sərmayə yatırması zəruridir. Hahn və Scheermesserin (2006:2) də vurğuladığı kimi, kommersiya müəssisələrinin yalnız istehsal edən və iqtisadi dəyər yaradan qurumlar olması kifayət etmir; onlar, eyni zamanda, adi fəaliyyətlərini davam etdirdikləri zaman meydana çıxan mənfi xarici təsirləri aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün səylər göstərməlidirlər. Davamlı inkişaf təşviq edildikdə təşkilati davamlılığın da bu təşviqdən müsbət xarici təsirlər əldə etdiyi qeyd edilə bilər. Daha əvvəl vurğulandığı kimi, davamlılıq bütün istehsal amillərini əhatə edir və müəssisə davamlılığı onun yalnız bir hissəsini təşkil edir. Davamlılıq istiqamətində atılan hər addım təşkilati davamlılıq baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə təşkilati davamlılıq, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən və iqtisadi məqsədlərə malik qurumların ənənəvi böyümə nəzəriyyələrinə alternativ olaraq formalaşdırılmış, maddi və qeyri-maddi riskləri minimuma endirərək onları gələcəyə daha dayanıqlı şəkildə daşımağı hədəfləyən bir idarəetmə yanaşmasıdır.

3. Müəssisələrin davamlı inkişafına maneə yaradan problemlər

Chung və həmkarları (2011:221) təşkilatların davamlılıqla bağlı üzləşdikləri ən mühüm çətinliyin qeyri-effektiv insan resursları və məhdud resurslardan qaynaqlandığını qeyd edirlər. Zəif və iradəsiz idarəetmə insan resursları və maliyyə imkanlarındakı problemləri daha da dərinləşdirərək şirkətlərin böhran vəziyyətlərində daha təsirsiz hala gəlməsinə səbəb olur (Chung və digərləri., 2011:221). Təşkilatı formalaşdıran üzvlər arasında tam harmoniyanın olması həmişə mümkün

deyildir. Xüsusilə çətinliklər və problemlərlə qarşılaşılan dövrlərdə təşkilat daxilində müxtəlif baxışların ortaya çıxması qaçılmazdır. Hətta təşkilat rəhbərinin zəifliyi fərqli fikir ayrılıqlarının artmasına səbəb ola bilər. Bu zəif cəhətlər, təşkilat daxilində işləyən heyətlə bağlı ortaya çıxan çətinliklərdir. Halbuki bir təşkilatın rəqibləri ilə olan münasibətlərində də səhv idarəetmə qərarları nəticəsində müxtəlif problemlər meydana çıxır. Müəyyən bir əsaslandırmaya malik olmayan təşkilati məqsədlər, təşkilatın öz rolunu tam mənimsəyə bilməməsi, qeyri-kafi ünsiyyət və koordinasiya nəticəsində əməkdaşlıqda yaranan qeyri-müəyyənliklər, səmərəsiz resurs bölgüsü, istehsal sahəsindəki kəskin rəqabət kimi amillər təşkilatların institusional davamlılığına mənfi təsir göstərir (Chung və digərləri, 2011: 222).

İş qurumlarının institusional davamlılıqla bağlı qarşılaşdığı çətinliklərin əsasən iqtisadi və idarəetmə mənbəli olduğu müşahidə olunur. İqtisadi problemlər istehsal amillərinin həm çatışmazlığı, həm səmərəsizliyi, həm də qeyri-effektiv istifadəsi nəticəsində ortaya çıxır. İdarəetmə problemləri isə əsasən müəssisədaxili kommunikasiya çətinliklərindən və rəhbərlərin qeyri-kafi bacarıqlarından qaynaqlanan bir struktur nümayiş etdirir. Şirkətlərin rəqabət problemləri isə həm iqtisadi, həm idarəetmə, həm də hüquqi xarakter daşıya bilər. Bu kontekstdə rəqabət gücünü artıran əsas amil intellektual kapitalın mövcudluğu ilə yanaşı, haqsız rəqabətə yol verməyən güclü hüquq sisteminin olmasıdır. Bowden və həmkarları (2001) təşkilatların davamlılığı ilə bağlı problemlərlə mübarizədə bütün müəssisə tərəfdaşlarının motivasiya və fərqləndirilməsinin ekoloji və iqtisadi göstəricilər qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Onlar qeyd edirlər ki, institusional davamlılıq üçün maneələrlə mübarizədə öyrənmə və dəyişiklik qabiliyyətinə ehtiyac duyan təşkilatlar mövcud vəziyyətlərini yenidən nəzərdən keçirməlidirlər.

Nəticə

Müasir dövrdə cəmiyyətin biznes qurumlarından gözləntiləri keçmiş dövrlərlə müqayisədə dəyişmişdir. Bu dəyişən gözləntilər müəssisələri yeni axtarışlara sövq etməkdədir. Bu axtarışlara istiqamət verən ən mühüm konsept isə davamlılıqdır. Biznes qurumları üçün davamlılıq anlayışı “institusional davamlılıq” adı altında yeni bir perspektiv qazanmışdır. Lakin institusional davamlılığın təmin olunması üçün təşkilatların fərdi uğurlarının müəyyən bir həddə qədər kifayət etməsi mümkündür. Bunun səbəbi isə şirkətlərin ətraf mühitdə baş verən iqtisadi, sosial və hətta mədəni proseslərdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənməsidir. Təşkilatların yaxın ətrafında fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyəti institutları, dövlət qurumları və bu təşkilatlar arasındakı əməkdaşlıq effektiv şəkildə qurulduqda, mövcud resurslardan maksimum səmərə əldə etmək mümkün olur. Lakin bu qurumlar arasında əməkdaşlıqda meydana çıxan problemlərin əsas səbəbi, Kuebler-in (2003:152) də qeyd etdiyi kimi, institut və təşkilatların daim dəyişən şərtlərlə qarşılaşması, mürəkkəb bürokratik prosedurlar və qarşılıqlı dəstək ehtiyacıdır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, institusional davamlılığın bir mədəniyyət kimi müəssisə daxilində mənimsənilməsi sayəsində biznes qurumlarının fəaliyyət müddətinin uzadılması mümkün olacaq və artan müəssisə ömürləri ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatında daha dayanıqlı bir inkişafın formalaşmasına töhfə verəcəkdir. Bu institusional mədəniyyət isə institusional bilik idarəetməsi və ötürülməsi, institusional öyrənmə, institusional dəyərlər, institusional rifah, institusional vətəndaşlıq, institusional nüfuz, institusional sosial məsuliyyət, institusional idarəetmə və institusional sosial kapital kimi institusional davamlılığın daxili elementlərinin vahid sistemdə qiymətləndirilməsi ilə təşkilatlara qazandırılmalı biləcək dəyərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. UN (United Nations) Report of the World Commission on Environment and Development, General Assembly Restution
2. Dyllick, Thomas and Hockerts, Kai “Beyond the Case for Corporate Sustainability” Business Strategy and the Environment, (2002), 11:130-141.
3. Yavuz, V. Alpagut “Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim

Stratejileri”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:7, Sayı 14, (2010),s.63-86.

4. Tokgöz,Nuray ve Önce,Saime "Şirket Sürdürülebilirliği: Geleneksel Yönetim Anlayışına Alternatif", Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, C.XI, S.I, (2009), s.249-272.
5. Chung,F.Huang, Jieh,J.Wang. and Tai,J.Lin “Resource Sufficiency, Organizational Cohesion and Organizational Effectiveness of Emergency Response” Nat Hazards, 58, (2011), pp.221-234.
6. Bowden,Adrian R., Lane,Malcom R. and Martin,Julia H., Triple Bottom Line Risk Management: Enhancing Profit, Environmental Performance and Community Benefits, Wiley NY. (2001).
7. Kuebler,Caroline G. “Improving Organizational Relationship in Sustainable Development Projects: The AMISCOND Initiative as a Case Study” Journal Sustainable Forestry, Vol.16 (1/2), (2003), pp.143-160.

SUMMARY

This article examines the formation and implementation of sustainable development strategies for enterprises in the context of an economic crisis. Initially, the impact of economic crises on enterprises and the challenges they pose to financial stability are analyzed. Subsequently, the role of strategic management during crises and the mechanisms for enterprises to make agile decisions are explored. The article evaluates key approaches such as cost optimization, risk management, and efficient resource utilization. Additionally, the role of digital transformation and innovations in enabling enterprises to adapt to crisis conditions is investigated. The significance of diversification strategies and the use of alternative financing sources in maintaining financial stability is analyzed. The advantages of establishing strategic partnerships and accessing international markets for enterprises in times of crisis are assessed. As a result, strategic flexibility, innovation-oriented management, and effective risk management are identified as the key factors for enterprises to successfully adapt to economic crises.

Keywords: Economic crisis, sustainable development, strategic management, risk management, financial stability.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются формирование и реализация стратегий устойчивого развития предприятий в условиях экономического кризиса. Вначале анализируется влияние экономических кризисов на предприятия и вызовы, которые они создают для финансовой стабильности. Далее изучается роль стратегического управления в кризисный период и механизмы принятия оперативных решений предприятиями. В статье оцениваются ключевые подходы, такие как оптимизация затрат, управление рисками и эффективное использование ресурсов. Кроме того, исследуется роль цифровой трансформации и инноваций в адаптации предприятий к кризисным условиям. Анализируется значимость стратегий диверсификации и использование альтернативных источников финансирования для поддержания финансовой устойчивости. Оцениваются преимущества установления стратегических партнерств и выхода на международные рынки для предприятий в условиях кризиса. В результате стратегическая гибкость, инновационно-ориентированное управление и эффективное управление рисками определяются как ключевые факторы успешной адаптации предприятий к экономическим кризисам.

Ключевые слова: экономический кризис, устойчивое развитие, стратегическое управление, управление рисками, финансовая стабильность.

İQTİSADI İNKİŞAF BAXIMINDAN BANK SİSTEMİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Laləzar ƏLİRZAYEVA
alirzayevalalezar@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Bank sisteminin hüquqi tənzimlənməsi iqtisadi inkişafın dayanıqlığını təmin edən əsas amillərdən biridir. Effektiv hüquqi çərçivə bank sektorunda şəffaflığı, maliyyə sabitliyini və risklərin idarə olunmasını təmin edərək, iqtisadiyyata investisiya axınına təşviq edir. Mərkəzi Bankın nəzarət mexanizmləri, bank fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması və beynəlxalq standartlara uyğunluq kimi aspektlər bu tənzimlənmənin əsas istiqamətləridir. Düzgün tənzimlənən bank sektoru kredit siyasətinin inkişafına, sahibkarlığın dəstəklənməsinə və ümumi iqtisadi sabitliyə töhfə verir.

Açar sözlər: Bank tənzimlənməsi, iqtisadi islahatlar, Mərkəzi bank, özəlləşdirmə, kredit

Sosialist sistemin süqutu ilə ölkədə köklü iqtisadi islahatlar, denonsasiya, inhisarçılıq və özəlləşdirmə prosesləri iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunların əsaslı şəkildə dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur [1, s.44].

İqtisadi islahatların effektivliyi, əsasən, iqtisadi proseslərin inkişaf səviyyəsi və xüsusilə dövlət tərəfindən maliyyə-kredit münasibətlərinin hüquqi tənzimləmə mexanizminin düzgün qurulmasından asılıdır.

Banklar pul vəsaitlərinin toplanması və yönləndirilməsi ilə pul münasibətlərində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, həm də mənzil, ehtiyac məhsulları kimi bir sıra sosial əhəmiyyətli funksiyaları icra edirlər [2, s.34].

Yaxşı qurulmuş bank sistemi ilk növbədə iqtisadi artımın təmin edilməsinə müsbət təsir göstərir. Lakin bank sistemi həmişə effektiv tənzimlənmir ki, bu da bəzən bu mühüm məqsədə çatmağı çətinləşdirir. Təkcə iqtisadiyyatın vəziyyəti deyil, həm də cəmiyyətin sosial sabitliyi ölkənin kredit sektorunun fəaliyyətindən asılıdır. Kredit ittifaqları isə cəmiyyət qarşısında daha yüksək məsuliyyət daşıyır.

Beləliklə, yalnız öz resurslarına deyil, həm də digər insanların resurslarına əsaslanaraq fəaliyyət göstərən banklar, əslində, sosial funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar dövlətlə cəmiyyət arasında vasitəçi kimi çıxış edərək, ölkədə sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar [1, s.54].

Bankların bu cür sosial əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bank münasibətlərinin daha dərinə və əhatəli şəkildə tənzimlənməsinin zəruriliyini vurğulamaq vacibdir. Bu məqam tədqiqatın mövzusunun və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Bank münasibətlərinin tənzimlənməsi prosesinin əsası, bank sisteminin effektivliyini və rasionallığını təmin edən hüquqi-konstitusiyə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsindən başlayır. Bank qanunvericiliyinin hazırlanmasında aydın və ardıcıl prinsiplərdən istifadə edilməsi, qanunun həyata keçirilməsi ilə əldə olunacaq məqsədlərin dəqiq ifadə olunması və mövzunun yanlış tənzimlənməsinin qarşısının alınması olduqca vacibdir.

Ümumilikdə, bank işinin əsas və mühüm məsələlərinin həddindən artıq qanun və qaydalarla tənzimlənməsinə yol verməmək lazımdır. Əgər konkret bir məsələ ilə bağlı qanun mövcud deyilsə, tənzimləmə tədbirləri çox vaxt bir tərəfin müəyyən əlaqələr qruplarını tənzimləmə səlahiyyətindən irəli gələn birtərəfli yanaşmanı əks etdirir [1, s.67].

Nəticədə, iqtisadi təşkilatların və əhəlinin ümumi maraqlarına təsir edən bank sektorunda hüquqi tənzimlənmənin qəbul edilməz səviyyədə azalması müşahidə olunur. Bu vəziyyət Azərbaycan

Respublikasında bank qanunlarının hələ də tam sistemləşdirilmədiyini göstərir.

Bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsində kənar auditorların əhəmiyyətli rolunu nəzərə alaraq, Mərkəzi Bankın bank auditini həyata keçirən auditorlara lisenziya verməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər [1, s.67].

Bundan əlavə, auditorların sertifikatlarının Mərkəzi Banka təqdim edilməsi tələb olunmalıdır. Bu yanaşma, audit proseslərinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa kömək edəcəkdir. Qanunda, kənar auditorların Mərkəzi Banka bank likvidliyi haqqında məlumat vermələri və bank çıxarışlarının yoxlanılmasından imtina hallarının qarşısını almağa yönəlmiş müddəalar da öz əksini tapmalıdır.

Fikrimizcə, Mərkəzi Bank həddindən artıq tənzimləmə meyillərindən çəkinməlidir. Kommersiya banklarının fəaliyyətində lazımsız məhdudiyyətlər tətbiq etməklə, digər kommersiya təşkilatları ilə rəqabətdə narahatlıq yaratmamalıdır. Eyni zamanda, tənzimləyici qurumların diqqəti daha çox bankçılığın özünə yönəlməlidir. Yəni, tənzimləyicilər təşkilatlara deyil, onların yerinə yetirdiyi funksiyalara prioritet verməlidirlər.

Bank sistemi, hüquq mühafizə fəaliyyəti və hüquq sektorunda müəyyən məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edən xüsusi hüquqi vasitələri əhatə edir [3, s.112].

Bütün bunlar, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və daha dəqiq formalaşdırılmasına yönəlmiş addımları tələb edir. Həmçinin bu proses, Mərkəzi Bank və Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri vasitəsilə həyata keçirilən konkret məhkəmə işlərini də əhatə etməlidir.

Tədqiqat, bank sektorunda müxtəlif metod və yanaşmalarla fəaliyyət göstərən, qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra ictimai institutların hüquqi tənzimlənməsi üçün təşkilati çərçivəni müəyyən etmişdir [2, s.128-129].

Respublika banklarının özəlləşdirilməsi cəhdləri, iqtisadiyyatın bazar prinsiplərinə uyğun şəkildə inkişaf etdiyini göstərir. Dövlətin ən iri banklarından birinin ilkin dəqiqləşdirilməsi və daha sonra özəlləşdirilməsi prosesinə baxmayaraq, kapital aktivlərinin əsas hissəsi hələ də Azərbaycan Beynəlxalq Bankı tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının sektordakı dominant mövqeyi digər bankların rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsini çətinləşdirir. Dövlət aktivlərinin bu bankda toplanması və ona göstərilən dövlət dəstəyi, bank sektorunda azad rəqabətin formalaşması və inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

Fikrimizcə, bank sektorunda azad rəqabətin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Beynəlxalq Bankının özəlləşdirilməsi prosesini tamamlamaq vacibdir.

Bank sektorunda rəqabət mühitinin genişləndirilməsi və dövlət banklarının özəlləşdirilməsi göstərir ki, kapital banklarının özəlləşdirilməsi maliyyə bazarının liberallaşdırılmasının əsas amillərindən biridir.

Bəzi hallarda, bank qanunvericiliyinin xüsusiyyətinə əsasən, Mərkəzi Bankın hər hansı bir kredit təşkilatına sanksiya tətbiq etməsi barədə məlumat ictimaiyyətə və ya digər kredit təşkilatlarına çatdırılmamalıdır.

Bankçılıq müştərilərin xidmət göstərdikləri banklara olan etibarına əsaslanır. Müştərilərin maliyyə qurumunun maliyyə vəziyyətinə inamı, həmin bankın uğurunun əsas şərtidir. Əgər müştərilər bankda hər hansı pozuntunun aşkarlandığı və ya rəhbərliyə inzibati cərimə tətbiq edildiyi barədə xəbər tutarlarsa, bu, hətta əsassız olsa belə, kredit təşkilatının sabitliyinə dair şübhələrə səbəb ola bilər.

Belə hallarda, hesabdən pul çıxarılmasına zəncirvari reaksiya başlaya bilər [4]. Buna görə də, hesab edirik ki, Mərkəzi Bank bu cür mənfi halların qarşısını almaq üçün bəzi vəziyyətlərdə kredit təşkilatlarına gizli şəkildə cərimə tətbiq edə bilər. Dövlət ipoteka qeydiyyatı orqanına güzəşt müqaviləsinin və ya çıxış müqaviləsinin təqdim edilməsi ipoteka qeydiyyatını tamamlamaq üçün kifayət olmalıdır.

İpoteka şirkətinin mövcud ipoteka ilə bağlı ipoteka müqaviləsini tətbiq etməsi praktik olaraq mümkün deyil [5, s.4].

Bu səbəbdən, ipoteka qanununda ediləcək dəyişikliklər yalnız ipoteka ilə təminat verilən satışda ipoteka müqaviləsinin yenidən baxılmadan təqdim edilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Qlobal maliyyə böhranı, iştirakçıları maliyyə tənzimləmə strukturunu yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edir. Son onilliklərdə maliyyə bazarı əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşmişdir.

Ümumiyyətlə, maliyyə bazarının daha mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqəli olmasını nəzərə alaraq, bu bazarın daha səmərəli işləməsi üçün yeni və detallı məlumatların əldə edilməsi vacibdir.

İslam ölkələrindən olan şirkətlər, Azərbaycanda İslam bankçılığını tənzimləyən müvafiq qanunvericiliyə baxmayaraq, 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən ölkədə İslam bankçılığının inkişafı üçün əlverişli şərtlər yaratmağa və İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıq etməyə davam edirlər [5].

Bir çox maliyyələşdirmə əməliyyatları, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin icazə verdiyi çərçivədə, İslam prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Lakin İslam bankçılığı üçün uyğun qanunvericiliyin olmaması və tənzimləyicinin İslam bankçılığına mənfi münasibəti, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların İslam maliyyələşdirmə metodlarından istifadə etməyə çalışmasına maneə törədir [1, s.128].

Təcrübələr göstərir ki, İslam əmanətlərinin gəlirlilik dərəcəsi adi bank əmanətlərindən daha yüksəkdir. Buna görə də, Azərbaycanda İslam banklarının fəaliyyətini tənzimləmək üçün müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması məqsəduyğundur.

Bütün kredit müqavilələrində bankları maliyyə bazarının mənfi təsirlərindən qoruyan hüquqi tədbirlər mövcuddur. Əsas tədbirlərdən biri Azərbaycan manatının ABŞ dollarına və ya avroya nisbətə məzənnəsinin bağlanmasıdır. Borcalan, ödəmə tarixi ilə ABŞ dolları və ya avrodakı kredit müqaviləsinin geri qaytarılma tarixi arasındakı məzənnə fərqiylə yaranan hər hansı bir zərərə görə məsuliyyət daşıyır.

Digər bir müdafiə tədbiri, bazar şərtləri, bank bazarının və ya ölkənin maliyyə vəziyyətində (təbii ki, artım istiqamətində) dəyişikliklər olduqda, bankın faizləri birtərəfli şəkildə dəyişdirməsi hüququdur. Müəllif, bankların bu cür özünü qoruma imkanından məhrum edilməsini müdafiə edir [1, s.113].

Banklarla Mərkəzi Bank arasındakı maraqların uyğunsuzluğu, bərpa prosesinin uğuruna mənfi təsir göstərən ciddi bir problem olaraq qalır. Bankın özü və ya sahibləri bərpa işlərinə maraq göstərə bilər, amma Mərkəzi Bankın nümayəndələrinin iştirakı zamanı banka zərər verməməsi üçün daha diqqətli olunmalıdır.

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində kənar auditorların rolunu nəzərə alaraq, Mərkəzi Bankın Azərbaycanda bank auditini aparan auditorlara lisenziya verməsi məqsəduyğundur. Xarici audit, kredit ehtiyatlarının yaradılmasının qiymətləndirilməsi, risklərin ölçülməsi və idarə edilməsi kimi məsələlərin düzgün yerinə yetirilməsi üçün auditorun müvafiq sahədə təhsil alması tələb olunur. Bu auditorların sertifikatları da Mərkəzi Banka təqdim edilməlidir.

Bəzi ölkələrdə məcburi sığorta dərəcələri zamanla azalır. Azərbaycandakı bankların vəziyyətini daha əlverişli və rəqabətə davamlı etmək üçün müsbət təcrübələrin tətbiqinə başlamaq vaxtıdır. Azərbaycanın bank sistemində korporativ idarəetmə standartlarından istifadə olunsa da, bu prosesin daha da dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi vacibdir.

Azərbaycanda maliyyə institutlarının inkişafı gələcəkdə vahid sistemə keçidi tələb edəcəkdir. Almaniyanın integrasiya olunmuş təcrübə modelinin tətbiqi daha məqsəduyğun ola bilər.

Bu model, mərkəzi bankın bank fəaliyyətinə nəzarətini gücləndirərək, tənzimləmədəki çatışmazlıqları aradan qaldırmağa kömək edir. Bank sektorunda qanunvericilik və hüquq tətbiqi təcrübəsində sosial, tarixi, iqtisadi, psixoloji və digər amillər geniş şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Nəticə

Bank sisteminin hüquqi tənzimlənməsi iqtisadi sabitlik və inkişaf üçün vacib faktorlardan biridir. Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar və özəlləşdirmə prosesləri bank qanunvericiliyinin formalaşmasına təsir göstərsə də, sektorun tam sistemləşdirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır. Bank sektorunda rəqabət mühitinin genişləndirilməsi, hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin

təkmilləşdirilməsi və Mərkəzi Bankın səmərəli nəzarət mexanizmləri sektorun inkişafına töhfə verə bilər. Eyni zamanda, İslam bankçılığının qanunvericilik bazasının yaradılması, xarici auditin rolu və bankların idarəetmə standartlarının gücləndirilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu çərçivədə hüquqi islahatların davam etdirilməsi bank sektorunun dayanıqlılığını və iqtisadi artımı təmin edəcəkdir. Bank sektorunun inkişafı üçün hüquqi tənzimləmənin daha çevik və şəffaf olması vacibdir. Xüsusilə, Mərkəzi Bankın kommersiya banklarına nəzarət mexanizmləri gücləndirilməli, lakin həddindən artıq tənzimləmə meyillərindən çəkinilməlidir. İslam bankçılığı və maliyyələşdirmə modelləri də Azərbaycanda hüquqi çərçivəyə daxil edilməli, bu sahədə beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməlidir. Bundan əlavə, xarici audit və korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi bankların fəaliyyətində şəffaflığı və risklərin düzgün idarə edilməsini təmin edəcək. Bank bazarının liberallaşdırılması və rəqabət mühitinin genişləndirilməsi üçün Azərbaycan Beynəlxalq Bankının tam özəlləşdirilməsi prosesinin tamamlanması məqsədəuyğun ola bilər. Eyni zamanda, bank qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sektorun daha dinamik və dayanıqlı inkişafına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A.S. Azərbaycanda bank sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, Bakı, Qanun, 2019, 389 səh.
2. Muradov A.S. Bank sektorunda mövcud problemlər, Bakı, Azər nəşr, 2017, 399 səh.
3. Orley U.L. Bank sektoru, London, London nəşriyyatı, 2017, 455 rub.
4. <http://www.e-qanun.az/framework/43056> bank sektorunun idarəedilməsi 2021.
5. <https://dejure.az/en/node/698>-bankın dövlət tənzimlənməsi 2021.

SUMMARY

The legal regulation of the banking system is one of the key factors in ensuring the sustainability of economic development. An effective legal framework ensures transparency in the banking sector, financial stability, and risk management, thereby encouraging the inflow of investments into the economy. The main aspects of this regulation include the supervisory mechanisms of the Central Bank, the licensing of banking activities, and compliance with international standards. A well-regulated banking sector contributes to the development of credit policy, supports entrepreneurship, and enhances overall economic stability.

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN TƏLƏBATI ANLAYIŞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Elnur SƏFƏROV
elnur_pasha@bk.ru

Təyyar MUSTAFAYEV

Xülasə

Müasir iqtisadiyyatın əsas amillərindən biri insan resurslarıdır və işçi qüvvəsinin tələbatı sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. İşçi qüvvəsi müəssisələr, təşkilatlar və dövlət qurumları üçün əsas istehsal vasitəsi hesab olunur. İşçi qüvvəsinə olan tələbat iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, texnologiyaların sürətli dəyişməsi, əmək bazarındakı tendensiyalar və demoqrafik göstəricilər əsasında formalaşır. Müasir dövrdə avtomatlaşdırma və süni intellekt bəzi sahələrdə işçi qüvvəsinə olan tələbatı azaltsa da, yeni peşələr və bacarıqlar üçün tələbat yaradır. Eyni zamanda, işsizlik səviyyəsi, demoqrafik dəyişikliklər və təhsil sistemi işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amillərdəndir. Bu məqalədə işçi qüvvəsinin tələbatı anlayışı, onu müəyyən edən əsas faktorlar, iqtisadi və sosial əhəmiyyəti, eləcə də bu sahədə mövcud çətinliklər və onların həlli yolları geniş şəkildə təhlil ediləcəkdir.

Açar sözlər: *İşçi qüvvəsi, işçi qüvvəsinin tələbatı, əmək bazarı, iqtisadi inkişaf, əmək resursları.*

İşçi qüvvəsinin tələbatı, müəssisələrin və iqtisadi sektorların fəaliyyətini davam etdirmək və inkişaf etdirmək üçün ehtiyac duyduğu insan resurslarının sayını və keyfiyyətini ifadə edir. Əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələbat iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına və bu sektorların inkişaf tempinə bağlıdır.

İşçi qüvvəsinin tələbatı müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər:

- Miqdari tələbat – Müəyyən sahədə və zaman ərzində tələb olunan işçi qüvvəsinin ümumi sayı.
- Keyfiyyət tələbi – Müəyyən peşə və ixtisaslar üzrə işçi qüvvəsinin bilik və bacarıq səviyyəsinə olan ehtiyac.
- Struktur tələbi – Müxtəlif sənaye və xidmət sahələrində işçi qüvvəsinin balanslı şəkildə bölgüsü.

Bu amillər nəzərə alınaraq işəgötürənlər işçi qüvvəsinə olan tələbatlarını planlaşdırır və uyğun işçi heyətini formalaşdırırlar.

İşçi qüvvəsinə olan tələbatın formalaşmasında aşağıda qeyd olunan bir çox faktor rol oynayır. Bu amillər iqtisadi, texnoloji, demoqrafik və sosial yönü olub, əmək bazarında dinamik dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

1. İqtisadi İnkişaf Səviyyəsi-İşçi qüvvəsinə olan tələbat, ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətindən birbaşa asılıdır. İqtisadi artım və sənayeləşmə prosesi yeni iş yerlərinin yaradılmasını təşviq edir və işçi qüvvəsinə tələbatı artırır. Bununla yanaşı, iqtisadi böhran və durğunluq dövrlərində iş yerlərinin azalması və işsizliyin artması müşahidə edilə bilər.

2. Texnoloji İnkişaf-Sürətlə inkişaf edən texnologiyalar bəzi sahələrdə işçi qüvvəsinə olan tələbatı azalda bilər. Süni intellekt, avtomatlaşdırma və robot texnologiyalarının tətbiqi bir sıra ənənəvi peşələri aradan qaldırırsa da, yeni ixtisaslara və peşələrə olan tələbatı artırır. Məsələn, texnoloji yeniliklər informasiya texnologiyaları, mühəndislik və süni intellekt sahələrində yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyacı artırmışdır.

3. Demoqrafik Faktorlar-Əhalinin yaş strukturu və əmək qabiliyyətli əhalinin sayı işçi qüvvəsinə olan tələbatın formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Gənc və əmək qabiliyyətli əhalinin çoxluğu işçi qüvvəsinin bol olmasını təmin edir, lakin əhalinin qocalması işçi qüvvəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Bunun nəticəsində bir çox ölkələr işçi qüvvəsi çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün miqrasiya siyasətini gücləndirir.

4. Təhsil və Peşə Hazırlığı-İşçi qüvvəsinin tələbatını təmin etmək üçün təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşması vacibdir. Müasir dünyada əmək bazarının dinamikası dəyişdiyi üçün işçilərin daimi olaraq bilik və bacarıqlarını yeniləməsi tələb olunur. Peşə hazırlığı və ixtisasartırma proqramları işçi qüvvəsinin keyfiyyətini artırır və iş bazarındakı boşluqları doldurmağa kömək edir.

5. Dövlət Siyasəti və Hüquqi Çərçivə-Dövlətin məşğulluq və iqtisadi siyasəti işçi qüvvəsinə olan tələbatın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Vergi siyasəti, investisiya təşviqləri və məşğulluq proqramları işçi qüvvəsinin düzgün idarə edilməsini təmin edir[1].

İşçi qüvvəsinə olan tələbatın düzgün müəyyən edilməsi və təmin edilməsi iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün vacibdir. Bu əhəmiyyət aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir:

1. İstehsalın Effektivliyinin Artması-İşçi qüvvəsinin optimal bölgüsü və ixtisaslı işçilərin təmin olunması müəssisələrin məhsuldarlığını artırır və iqtisadi inkişafa töhfə verir.

2. İşsizliyin Azaldılması-İşçi qüvvəsinə olan tələbatın düzgün idarə olunması işsizliyin azalmasına və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

3. İnvestisiya Axınının Artması-Peşəkar və ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu xarici və daxili investorlar üçün cəlbedici şərait yaradır.

4. Sənaye və Texnologiyanın İnkişafı-İxtisaslaşmış və innovativ düşüncəyə malik işçi qüvvəsi yeni texnologiyaların inkişafını sürətləndirir.

Müasir əmək bazarında işçi qüvvəsinin tələbatına uyğun gəlməyən bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi vacibdir:

- Təhsil sisteminin əmək bazarına uyğunlaşdırılması
- Peşəkar işçi qüvvəsinin hazırlanmasına dair proqramların genişləndirilməsi
- Dövlət tərəfindən əmək bazarına yönəlik stimullaşdırıcı siyasətlərin həyata keçirilməsi
- Texnoloji inkişafın və innovasiyaların dəstəklənməsi[2]

İşçi qüvvəsinin tələbatı, hər bir ölkənin iqtisadi və sosial rifahının əsasını təşkil edən mühüm amildir. Bu tələbatın düzgün müəyyən edilməsi və təmin edilməsi, yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də sosial sabilliyə müsbət təsir göstərir. Beləliklə, işçi qüvvəsinin tələbatı ilə bağlı qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Əmək bazarının inkişafını və iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək üçün **dövlət, işəgötürənlər və təhsil müəssisələri** arasında daha güclü əməkdaşlıq olmalıdır.

Dövlət əmək bazarını tənzimləyən qanunvericilik çərçivəsini təmin etməli, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılmasına yönəlik proqramlar həyata keçirməlidir. **İşəgötürənlər** isə işçilərin peşə bacarıqlarını və texnoloji yenilikləri nəzərə alaraq iş şəraiti və əmək resursları ilə bağlı yeni standartlar müəyyən etməlidir. **Təhsil müəssisələri** isə əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq, tələbələrə müasir bacarıqlar və ixtisaslar üzrə təlimlər verməlidir. Yalnız bu əməkdaşlıq nəticəsində **dinamik və dayanıqlı əmək bazarı** formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. Bu cür əməkdaşlıq həm iqtisadi inkişafı, həm də sosial sabitliyi təmin edəcəkdir.

İşçi qüvvəsinin tələbatı məsələsinin daha da genişləndirilməsi vacibdir, çünki bu, yalnız işə qəbul edilmə və işsizliklə əlaqədar deyil, həm də əmək bazarının inkişafı, təhsil sisteminin keyfiyyəti və sosial bərabərliklə bağlıdır. Müasir əmək bazarında dəyişən tələblər, iqtisadiyyatın inkişafı ilə paralel olaraq, işçi qüvvəsinin strukturu və tələblərini də dəyişdirir.

Texnoloji dəyişikliklər, xüsusilə **süni intellekt, avtomatlaşdırma və rəqəmsal yeniliklər**, əmək bazarına yeni tələblər gətirir. Bununla yanaşı, yeni iş yerləri yaranır, lakin eyni zamanda bəzi mövcud işlər avtomatlaşdırılır və bu, müəyyən sahələrdə işçi qüvvəsinin tələbatını azaldır. Beləliklə, işçilərin **yeni bacarıqlar** əldə etməsi, xüsusilə texnoloji biliklərə yiyələnməsi vacibdir. Bu səbəbdən, təhsil və peşə hazırlığı prosesləri əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalıdır. Təhsil müəssisələri, gələcək iş bazarının tələblərinə uyğun olaraq, öz proqramlarını daim yeniləməli və müasir peşə sahələrini inkişaf etdirməlidir.

Demoqrafik dəyişikliklər və **yaşlanma** da işçi qüvvəsinin tələbatına təsir edir. Yaxın gələcəkdə yaşlı əhalinin sayı artacaq, bu da gənc işçi qüvvəsinin əmək bazarına cəlb edilməsini və

onların potensialının daha çox istifadə edilməsini zəruri edəcək. Gənc nəslin təhsili və işə hazırlanması xüsusi diqqət tələb edir. Eyni zamanda, **miqrasiya** da əmək bazarına daxil olan işçi qüvvəsinin artmasına səbəb olur və işçi qüvvəsinin tələbatını müsbət və ya mənfi şəkildə təsir edə bilər.

İşsizlik problemi və **işçi qüvvəsinin keyfiyyəti** də işçi qüvvəsinin tələbatına təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Yüksək işsizlik səviyyəsi, əmək bazarının qeyri-bərabər inkişafına səbəb olur. Bu vəziyyətdə, dövlət və özəl sektor əmək bazarını tənzimləyərək yeni iş yerlərinin yaradılması və işsizliyin azaldılması istiqamətində ciddi tədbirlər görməlidir. Bununla yanaşı, əmək bazarının daha **çevik** olması və işçilərin bacarıqlarının daha sürətli şəkildə uyğunlaşdırılması vacibdir[3].

Nəticə olaraq, işçi qüvvəsinin tələbatı, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafının ayrılmaz bir hissəsidir. Bu tələbatın dinamik şəkildə təhlil edilməsi və hər bir ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə formalaşdırılması, uzunmüddətli iqtisadi və sosial sabitliyin təmin olunmasına kömək edəcəkdir. Bu məqsədlə dövlətin, təhsil müəssisələrinin və işəgötürənlərin əməkdaşlığı artırılmalı, yeni peşə sahələrinə uyğun tədris proqramları hazırlanmalı və işçi qüvvəsinin inkişafı üçün yeni strategiyalar tətbiq edilməlidir. Belə bir yanaşma, ölkələrin əmək bazarını daha məhsuldar, çevik və dayanıqlı edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov, R. (2018). Əmək bazarı və işçi qüvvəsinin tələbatı. Bakı: Elm və Təhsil.
2. Əliyev, A. (2021). İnsan kapitalı və əmək bazarının inkişafı. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
3. Dünya Bankı (2020). Qlobal əmək bazarının transformasiyası. Vaşinqton: Dünya Bankı Nəşrləri.

SUMMARY

One of the key factors in modern economies is human resources, and the demand for labor plays a crucial role in socio-economic development. The workforce is considered a primary production factor for enterprises, organizations, and government institutions. The demand for labor is shaped by the dynamic development of the economy, rapid technological changes, labor market trends, and demographic indicators. In the modern era, automation and artificial intelligence have reduced the demand for labor in some sectors but have also created demand for new professions and skills. At the same time, unemployment levels, demographic changes, and the education system are significant factors affecting the quality of the workforce. This article will provide a comprehensive analysis of the concept of labor demand, the main factors determining it, its economic and social importance, as well as the challenges in this area and potential solutions.

Keywords: Workforce, labor demand, labor market, economic development, human resources.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM POTENSİALI

Cəlal MƏMMƏDOV

celalmemmedov243@gmail.com

Orcid ID: 0009-0004-9003-3216

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Yüksək iqtisadi potensiala sahib olan Qarabağ bölgəsinin əvvəlki gücünün bərpası və yenidən böyük turizm regionuna çevrilməsi istiqamətində atılan bütün addımlar əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilir. Burada əsas məsələ Azərbaycanın tərəqqisinə təsir göstərmiş İkinci Qarabağ müharibəsi kimi önəmli hadisələr fonunda müasir dövrün ən böyük problemlərindən biri olan turizm sektorunu əsas tendensiyalarının təhlilindən ibarətdir. Əsas məsələ Qarabağın işğaldan öncəki qüdrəti, ölkənin böyük güc mərkəzlərindən biri kimi önəminin iqtisadiyyata təsiri, turizmin əvvəlki və gələcək fəaliyyət kimi aktuallığını qoruyub saxlamağa verdiyi töhfədir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin turizm potensialının tədqiqi hazırkı “Böyük Qayıdış” dövründə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu regionun müxtəlif aspektlərdən təhlili həmin ərazilərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində verəcək töhfələrə dəstəkdir. Azərbaycan üçün yeni sferaya qədəm qoymağın ölkə iqtisadiyyatına böyük fayda gətirəcəyi və bununla da ölkəmizin iqtisadi sənayedə əsaslı dəyişiklərin baş verəcəyi müvəffəqiyyətli Azərbaycan gələcəyindən proqnoz verməkdədir. Bu baxımdan yalnız Azərbaycan üçün deyil, həmçinin Qafqazın son dövrlərdəki taleyində əsaslı dəyişikliklər edəcək Qarabağın bərpası və yenidənqurması regionda yeni siyasi-iqtisadi güclərin yaranacağı fonunda davamlı və dayanıqlı inkişafa işarə etməkdədir. Məhz bu iqtisadi-siyasi inkişaf sayəsində Azərbaycan dünyanın ən əhəmiyyətli güclərindən birinə çevrilmək şansına nail ola biləcək.

Açar sözlər: Qarabağ, turizm, “Böyük Qayıdış”, iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, ekoturizm.

Giriş

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni ictimai-iqtisadi inkişaf yolunda bir çox sahədə potensialını göstərmişdir. Ölkəmiz beynəlxalq turizm münasibətlərinin inkişafı istiqamətində də təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Buna görə də Azərbaycana gələn turistlərin sayı son 10 illikdə artmaqda davam edir. Azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Qarabağın turizm potensialı olduqca zəngindir, burada turizmin çox növləri - ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün bütün imkanlar vardır. Qeyd edilən ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə bir çox bərpa işləri həyata keçirir.

Qarabağ Azərbaycanın ən gözəl regionlarından biridir. Füsunkar mənzərəli təbiəti, zəngin mənəvi və mədəni ənənələri olan Qarabağ bir çox görkəmli azərbaycanlı alimlərin, şairlərin, yazıçıların, sənətkarların, musiqiçilərin və xanəndələrin doğulduğu yerdir. Qarabağ Azərbaycan musiqisinin beşiyidir. Azərbaycan xalq folklorunun ən qədim, ən nadir nümunələrindən olan yüzlərlə musiqi əsərləri Qarabağda yaradılmışdır. Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi bölgələrindən biridir. 1968-ci ildə Qarabağ ərazisində yerləşən Azıx mağarasında qədim insanın qalıqları tapılmışdır. Güman ki, bu ərazidə insanlar hələ 250-300 min il əvvəl yaşamışlar. Bu qədim torpaqların zəngin təbiəti və təbii sərvətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdu.

Qarabağ zonası ekoturizm və müxtəlif ekstremal turizm növlərini inkişaf etdirmək üçün yüksək dağlıq relyefə malikdir. Eyni zamanda, Azərbaycanı coğrafi olaraq qərb və şərqə bölsək, qərb zonası - həm Naxçıvan, həm də Qarabağ zonası xüsusilə də mineral sularla zəngindir. Aşağı İstisu, Qotursu, İliqsu, Şırlan, Turşsu və başqa bir çox mineral bulaqlar var (Leyla Rəşid,2020). Bu bölgələr mineral

sularla zəngin olduğundan, ölkəmizdəki müalicə turizminin təşkili cəhətdən çox önəmli paya malik olacaq. Tarixi cəhətdən yanaşmaqla da turist cəlb edə bilərik. Məsələn, Şuşa tarixi şəhərdir və çox səfalı bir coğrafi mövqeyə sahibdir.

Əsas hissə

Bütün dağıntılara, mənəvi və maddi ziyana rəğmən dövlətimiz digər tərəfdən də barbarlığa məruz qalan tarixi, dini, mədəni abidələrimizin bərpa edilməsi ilə məşğuldur. Qısa bir zaman ərzində Vəqifin büstü və Vəqifin məqbərəsi, yenidən açıldı, Üzeyir Hacıbəylinin dağıdılmış evinin bərpasına başlanıldı, Üzeyir Hacıbəylinin abidəsi yenidən qoyuldu, Bülbülün ev muzeyinin açılış mərasimi baş tutdu, Natəvan bulağı bərpa edildi. Prezident İlham Əliyevin tərəfindən verilmiş göstəriş ilə ermənilər tərəfindən gülləbaran edilmiş dahi şəxsiyyətlərimizin — Üzeyir Hacıbəylinin, Natəvanın, Bülbülün büstləri gətirildi və mərkəzi meydanda qoyuldu. Üç məsciddə bərpa-təmir işləri başlandı, "Xarıbülbül" festivalı və Vəqif Poeziya günləri də bərpa edildi. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə 3 hava limanının tikilməsi heç də təsadüfi deyildir. Zəngilan və Füzuli Hava Limanı artıq fəaliyyətə başlamışdır, Laçın Hava Limanlarının da yaxın günlərdə fəaliyyətə başlaması istisna edilmir. Bu isə Qarabağın incisi hesab edilən və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı sayılan Şuşa şəhərinə gəlmək arzusunda olan, Kəlbəcərin ekoturizm imkanları, füsunkar təbiəti, İstisu kurortuna üz tutan istər xarici, istərsə də yerli turistlərin bu hava limanlarından istifadə etməklə gəzintilərini daha rahat və sadə gerçəkləşdirmələrinə zəmin yaradacaqdır.

Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən Qarabağ regionunun turizm inkişaf konsepsiyası və strategiyası hazırlanmışdır. Kəlbəcərdə ənənəvi turizmdən əlavə, sağlamlıq və qış turizminin inkişafı mümkündür. Ölkəmizin mədəniyyət beşiyi hesab olunan Şuşa şəhərində əsasən festivalların da keçirilməsi nəzərdə tutulub. Xocavənd rayonu digər dağlıq rayonlar kimi xüsusi turizm potensialına sahibdir. Hadrutun və Tuğ qəsəbələrinin şərab marşrutuna salınması daha uyğundur. Məşhur Tağlar və Azıx mağaraları, da bu rayonda yerləşir. Suqovuşanla bağlı da bir sıra planlar mövcuddur.

Kifayət qədər böyük turizm və rekreasiya imkanlarına sahib olan Laçın şəhərindəki İllısu müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulağı, zəngin flora və faunaya sahib, sahəsi 21 min hektardan da çox olan Laçın yasaqlığı bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcək. Hələ işğaldan qabaq Kəlbəcərin İstisu qəsəbəsində Ümumittifaq əhəmiyyətli 2 böyük sanatoriya mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. Hər il orada təxminən 50 min nəfərdən çox şəxs istirahət edir və müalicə olunurdu. Buradakı “İstisu” mineral suları ilə insanın həm daxili, həm də xarici xəstəliklərini müalicə etmək mümkün idi. Həmçinin orada mineral və kurort sudoldurma zavodu da fəaliyyət göstərirdi. Mütəxəssislərin fikrincə, Kəlbəcər rayonunun relyefi dünyanın ən heyvətəməz kanatlarının inşasına, ən maraqlı kurort-turizm xidmətlərinin yaradılmasına imkan verir. Burada gələcəkdə Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq mümkündür.

Azərbaycanın bu qədim tarixə malik olan regionu özünün flora və faunası, tarixi mədəni-dini abidələri, mətbəxi, qədim qalaları, meşələri, körpüləri, bulaqları və s. görməli məkanları ilə turistləri cəlb edəcək. Təbii ehtiyatlarla zəngin olan Qarabağ regionunda həm də müxtəlif növ aqroturizm, ekstremal turizm, yaşıl turizm təşkil etmək mümkündür. Bütün bunlar turizmin tərəqqisi üçün geniş perspektivlər yaradır. Kəlbəcər rayonu qış turizmi üçün əvəzolunmaz məkandır. Şuşa Azərbaycanın turizm sektorunun simvol şəhərlərindən biri olacaq. Azərbaycan mədəniyyətinin incisi olan Şuşanın özünəməxsus arxitekturası, tarixi abidələri yeni turizm marşrutlarının yaradılmasına zəmin yaradacaq.

Qarabağın mövcud turizm perspektivlərinin tanınması üçün bir sıra turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində böyük işlər davam edir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, turizmin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı həm də tanıtım tərəfi də mövcuddur. Turistlər həm Qarabağımızda istirahət edəcək, yaradılmış əlverişli mühitdən, mədəni-tarixi abidələrimizdə, təbiətin gözəlliyindən zövq alacaq, həm də Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl kimi ərazilərimizdə işğalın nəticələrini beynəlxalq sferada göstərmək üçün eksponat kimi nümayiş olunacaq bir sıra tikililərlə də tanış olmaqla Qarabağın erməni barbarları tərəfindən hansı vəziyyətə salındığının, indi isə əsl sahibləri tərəfindən necə abadlaşdırıldığının əyani şahidi olacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., Bakı şəhəri. 4 iyun 1999-cu il. №.674 IQ, <https://e-qanun.az/framework/49162>
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I” Dövlət Proqramı
3. Leyla Rəşid. “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri” Xalq qəzeti, 2020 ci il 9 dekabr.
4. «Turizmin əsasları»--Soltanova H.B, Hüseynova Ş.H. “Mütərqim” Bakı 2017, 254 səh.
5. «Turizmin menecmenti»—Bilalov B.Ə. “Mütərqim” Bakı 2015
6. Sadiq Qurbanov “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə ekoloji baxış” - Milli Məclis. – 2021.-№1.- S.44-47

SUMMARY

All steps taken to restore the former power of the Karabakh region, which has high economic potential, and to transform it into a major tourism region again are considered a top priority. The main issue here is the analysis of the main trends in the tourism sector, which is one of the biggest problems of the modern era, against the background of important events such as the Second Karabakh War, which affected the progress of Azerbaijan. The main issue is the power of Karabakh before the occupation, the impact of its importance as one of the country's major power centers on the economy, and the contribution it made to preserving the relevance of tourism as a past and future activity. The study of the tourism potential of the territories liberated from occupation is of great importance in the current period of the "Great Return". The analysis of this region from various aspects is a support for the contributions it will make to the development of these territories. Entering a new sphere for Azerbaijan predicts a successful future for Azerbaijan, in which entering the country's economy will bring great benefits and fundamental changes will occur in the economic industry of our country. In this regard, the restoration and reconstruction of Karabakh, which will fundamentally change not only for Azerbaijan, but also for the fate of the Caucasus in recent times, points to a sustainable and sustainable development against the background of the emergence of new political and economic powers in the region. It is thanks to this economic and political development that Azerbaijan will be able to achieve the chance to become one of the most important powers in the world.

Keywords: Karabakh, tourism, "Great Return", economy, sustainable development, ecotourism.

РЕЗЮМЕ

Все шаги, предпринимаемые для восстановления былой мощи Карабахского региона, имеющего высокий экономический потенциал, и превращения его вновь в крупный туристический регион, считаются первоочередными. Главным вопросом здесь является анализ основных тенденций в сфере туризма, одной из крупнейших проблем современности, на фоне таких важных событий, как Вторая Карабахская война, повлиявшая на прогресс Азербайджана. Главным вопросом является мощь Карабаха до оккупации, влияние его значения как одного из основных центров силы страны на экономику и его вклад в сохранение актуальности туризма как прошлой и будущей деятельности. Изучение туристического потенциала освобожденных территорий имеет большое значение в нынешнюю эпоху «Великого возвращения». Анализ этого региона с разных сторон позволяет определить вклад, который он внесет в развитие этих территорий. Он предсказывает успешное будущее для Азербайджана, в котором вхождение в новую сферу принесет большую пользу экономике страны и, как следствие, произойдут коренные изменения в экономической отрасли нашей страны. С этой точки зрения восстановление и реконструкция Карабаха, которые внесут коренные изменения не только в судьбу Азербайджана, но и всего Кавказа в новейшее время, указывают на непрерывное и устойчивое развитие на фоне появления новых политических и экономических сил в регионе. Именно благодаря этому экономическому и политическому развитию Азербайджан сможет получить шанс стать одной из важнейших держав мира.

Ключевые слова: Карабах, туризм, «Великое возвращение», экономика, устойчивое развитие, экотуризм.

KƏND ƏHALİSİ MİQRASIYASININ PROQNOZ VARIANTLARININ TƏHLİLİ HAQQINDA

Züleyxa CAVANŞİROVA
shabiyeva.zuleyxa@gmail.com

Namik BAXIŞOV
Bakı Dövlət Universiteti

Fərhad MİRZƏYEV

Xülasə

İşdə kənd əhalisinin miqrasiyasının proqnoz variantları təhlil edilmiş, son illər bütün dünyanı bürüyən kənddən şəhərə axın məsələsinə müxtəlif aspektlərdən baxılmış, bu vəziyyətdən çıxış yolları araşdırılmış, vəziyyətin düzəlməsi üçün təkliflər hazırlanmışdır. Son illər dünyanın əksər ölkələrində şəhər inkişafının iqtisadi inkişafda çox mühüm rol oynaması səbəbindən kənd yerlərindən şəhərlərə köç axınları dramatik xarakter almaqdadır. Bu köçün intensivliyi şəhər yerlərində yeni iş yerlərinin yaradılması sürətindən daha çox olaraq, həm sənayenin, həm də şəhər yerinin sosial xidmətlərinin inkişafı gücünü xeyli üstələmişdir. Belə daxili miqrasiya kənd və şəhər arasındakı strukturun disbalansını birbaşa olaraq, iki istiqamətdə pisləşdirir. Birinci problem təklif baxımından ortaya çıxır. Çünki, daxili miqrasiya şəhər əhalisinin artımı ilə müqayisədə şəhər yerlərində iş axtaranların artımını qeyri-mütənasib surətdə gözlənildiyindən də çox artırır (Adətən köç edənlər arasında ali təhsilli gənclər yüksək faizə sahib olurlar). Ölkədaxili miqrasiya şəhər əməyinin təklifinin artmasına və eyni zamanda kənd yerlərində qiymətli insan kapitalının azalmasına səbəb olur. İkinci problem məsələnin tələb tərəfidir. Şəhərlərdə iş yerlərinin yaradılması kəndlərdəkindən struktur etibarlı ilə daha müqayisədə kifayət qədər bəla başa gəlir. Bunun səbəbi sənaye sahəsində iş yerlərinin əksər hissəsinin çox böyük həcmdə əlavə ehtiyatlar tələb etməsində, şəhər yerlərində maaşların artırılması və işçilər üçün məcburi olaraq əlavə tutumlu istehsal texnologiyalarının olmaması məsələsi ilə birləşərək, müxtəlif sahələrdə məhsul artımının əmək məhsuldarlığının artması hesabına başa gəlməsindədir.

Açar sözlər: *demoqrafiya, miqrasiya, kənddən şəhərə axın, işsizlik, milli məclis, sosial media*

Demoqrafik siyasətin və əhali sakinliyi sisteminin kompleks şəkildə işlənilib hazırlanması məqsədi ilə sosial-iqtisadi inkişafa, o cümlədən yoxsulluğun səviyyəsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri demoqrafik vəziyyət və əhali sakinliyinin inkişafıdır. Məhz bu baxımdan 11 noyabr 2004-cü ildə və davamlı olaraq növbəti dövrlərdə də Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında demoqrafik və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir ki, bu da tədqiq olunan problemin aktuallığına əyani sübutdur.

Son illər dünyanın əksər ölkələrində şəhər inkişafının iqtisadi inkişafda çox mühüm rol oynaması səbəbindən kənd yerlərindən şəhərlərə köç axınları dramatik xarakter almaqdadır. Bu köçün intensivliyi şəhər yerlərində yeni iş yerlərinin yaradılması sürətindən daha çox olaraq, həm sənayenin, həm də şəhər yerinin sosial xidmətlərinin inkişafı gücünü xeyli üstələmişdir. Belə daxili miqrasiya kənd və şəhər arasındakı strukturun disbalansını birbaşa olaraq, iki istiqamətdə pisləşdirir. Birinci problem təklif baxımından ortaya çıxır. Çünki, daxili miqrasiya şəhər əhalisinin artımı ilə müqayisədə şəhər yerlərində iş axtaranların artımını qeyri-mütənasib surətdə gözlənildiyindən də çox artırır (Adətən köç edənlər arasında ali təhsilli gənclər yüksək faizə sahib olurlar). Ölkədaxili miqrasiya şəhər əməyinin təklifinin artmasına və eyni zamanda kənd yerlərində qiymətli insan kapitalının azalmasına səbəb olur. İkinci problem məsələnin tələb tərəfidir. Şəhərlərdə iş yerlərinin yaradılması kəndlərdəkindən struktur etibarlı ilə daha müqayisədə kifayət qədər bəla başa gəlir. Bunun səbəbi sənaye sahəsində iş yerlərinin əksər hissəsinin çox böyük həcmdə əlavə ehtiyatlar tələb etməsində, şəhər yerlərində maaşların artırılması və işçilər üçün məcburi olaraq əlavə tutumlu istehsal texnologiyalarının olmaması məsələsi ilə birləşərək, müxtəlif sahələrdə məhsul artımının əmək

məhsuldarlığının artması hesabına başa gəlməsindədir.

Bunun nəticəsidir ki, təklifin sürətlə artması və tələbin ona müqayisədə az artımı qısamüddətli ehtiyatlar disbalansını işçi qüvvəsi probleminə çevirməyə meyllidir.

Ancaq faktlar göstərir ki, miqrasiyanın inkişafa təsiri şəhərlərdə işsizliyin və natamam məşğulluğun pisləşməsindən daha genişdir. Faktiki olaraq, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə miqrasiyanın əhəmiyyəti heç də prosesin özündə deyil, onun əhəmiyyəti bütövlükdə iqtisadi artıma, onun xarakterinə, paylayıcı təzahürlərinə təsirindədir.

Bu səbəblərdən biz məşğulluq imkanlarını üstələyən köç axınlarının iqtisadi geriliyin həm əlamətidir, həm də səbəbi olması “hökmünü” qəbul etməyə məcburuq. Beləliklə, kənddən şəhərə köçün səbəblərini, nəticələrini daha yaxşı başa düşmək, inkişaf prosesinin mahiyyətini anlamaq və bu prosesə sosial baxımdan arzuolunan üsullarla təsir göstərmək üçün siyasət nöqtəyi-nəzərdən qiymət vermək lazımdır. Bütün dünyada bu proses getdiyindən kənd və şəhər yerlərində real gəlirlərə təsir edən iqtisadi və sosial siyasətin miqrasiyaya dolayı da olsa, dəstək verdiyini qəbul etmək lazımdır. Bütün bunlar gəlir bölgüsünün, hətta əhalinin artımının dəyişməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Miqrasiya nümunələri mürəkkəbdir. Miqrasiyanın ən mühüm növü kənddən şəhərə köçdür, çünki şəhər yerlərində nəsilvermə əmsal aşağı olsa da, şəhər əhalisinin ümumi əhali içərisində payı artır və bu həqiqətən də kənddən şəhərə köç hesabına formalaşır. Bu miqrasiya növü **aqlomerasiya** iqtisadiyyatı və digər amillər sayəsində şəhərlərin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində təmin olunan potensial inkişaf qaydaları baxımından əhəmiyyətlidir.

Bəzən şəhərdən kənddə köçdə baş verir, bu hal şəhərlərdə aqrar məhsulların qiymətlərinin artması kimi halların üst-üstə düşdüyü zamanlar baş verir. Deməli, yaranan ümumi mənzərə əhalinin inkişaf etməkdə olan ölkələr daxilində davamlı hərəkətidir. Bu hərəkətlənmələr ənənəvi cəmiyyətlərə xas olan durğun mənzərə ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu mənzərəni aşağıdakı cədvəldə görə bilərik.

**Cədvəl 1. Seçilmiş ölkələrdə ölkə daxili miqrasiyanın tərkibi
(Dünya bankının məlumatlarına əsasən).**

Ölkələr	Kənddən şəhərə	Kənddən kəndə	Şəhərdən şəhərə	Şəhərdən kəndə
Bostvana	60	25	10	5
Sudan	35	15	40	10
Cənubi Koreya	30	5	55	10
Efiopiya	25	25	35	15
Honduras	23	23	46	8
Hindistan	18	64	10	8
Tayland	16	44	10	30
Kot-dLvuvar	15	25	40	20
Peru	13	23	50	14
Gana	5	15	50	30

Bütün miqrasiya növlərini yaradan səbəblər çoxdur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- əmək haqqı fərqləri, yaş və təhsil alma, evləndikdən sonra başqa yerə köçmə, aclıq, xəstəlik, zorakılıq və digər bədbəxt hadisələr və s.

Əksər hallarda kənddən şəhərə köç əməyin kənd təsərrüfatından sənayeyə doğru yenidən bölüşdürülməsi ilə xarakterizə olunur. Məşhur Amerikalı iqtisadçı Todaroya görə, şəhərlərdə yüksək işsizlik olmasına baxmayaraq, miqrantlar şəhərdə gözlənilən gəliri hesablayıb şəhərə köçməyə qərar verirlər. Bu nəzəriyyəyə görə bəzən şəhərdə kənd mühitinə nisbətən illik real gəlirin bir neçə dəfə artacağı ilə bağlı gözləntilər özünü doğrultmaya bilər. Çünki işlədiyi zaman əmək haqqı nə qədər yüksək olsa da, işləməmə ehtimalı və ya uzun müddət işsiz qalma ehtimalı daha çoxdur. Deməli, onun şəhərdə əldə edəcəyi illik real gəlir kənddəkindən az ola bilər.

Todaronun miqrasiya modeli aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir.

- köç etməyə şərait yaradan ilk amil rəşional iqtisadi qərardır, bu qərar nisbi fayda, xərclərin müqayisəsi və bir sıra psixoloji təsirlər nəticəsində formalaşır;
- miqrasiya qərarı gözlənilən real gəlirlərin fərqiindən asılı olur və iki dəyişənin qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir;
- şəhər və kənd yerləri arasında faktiki əmək haqqı fərqi və şəhər sektorunda iş tapa bilmək ehtimalı;
- şəhərdə işə düzəlmək ehtimalı şəhərdəki məşğulluq səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır və şəhərdəki işsizlik səviyyəsi ilə tərs mütənəsibdir;
- şəhərdə işsizliyin yüksək səviyyəsi əksər inkişaf etməmiş ölkələrdə şəhər və kənd yerləri arasında iqtisadi imkanların ciddi disbalansının qaçılmaz nəticəsidir.

Kənddən şəhərə axın ölkədə fəsadlı siyasi nəticələrə gətirib çıxardır. Şəhərlər üçün əhalinin çox sürətli artımı yolların, kanalizasiya xətlərinin, məktəblərin və başqa infrastrukturların hədsiz dərəcədə yüklənməsi də daxil olmaqla çoxlu mənfi xarici təsirlər yaradır, planlı olmayan sıx şəhər həyatı bəzi xəstəliklərin yayılmasına şərait yaradır. Belə miqrasiya nisbətən daha ixtisaslı işçilərin sahibkarlıq əənələrinin və digər amillərin itirilməsi kimi xərclərə səbəb olar, eyni zamanda kənddən şəhərə axın əməkhaqqı, gəlirlər, kəndlərinin inkişafı və sənayeləşmə ilə bağlı inkişaf strategiyalar üçün mühüm siyasi nəticələrə malikdir.

Əvvəla inkişaf strategiyalarında şəhərə olan qərəzli münasibətin məşğulluq imkanları arasında yaratdığı fərqi azaltmağa ehtiyac var. Miqrantların gözlənilən gəlirdəki fərqlərə cavab verməsi gözlənilədiyi üçün kənd və şəhər sektorlarında iqtisadi imkanlar arasındakı disbalansı minimuma endirmək çox vacibdir.

İkincisi, şəhərlərdə yeni iş yerlərinin təşkili şəhəri işsizliyini həll etmək baxımından kifayət qədər effektiv bir hər yolu deyil.

Üçüncüsü, ayrı seçkilik etmədən təhsili genişləndirmək daha çox miqrasiyaya və işsizliyə səbəb olacaq. Todaro modeli ali təhsilə dövlət investisiyalarının azaldılması baxımından da mühüm siyasi nəticələrə malikdir.

Dördüncüsü əmək haqqı subsidiyaları və əənəvi qaydada qıt resurslarla bağlı qiymət siyasəti səmərəsizliyə gətirib çıxara bilər.

Bu axının qarşısını almaq üçün kənd yerlərinin kompleks inkişaf proqramları hazırlanmalıdır. Kənd yerlərinin iqtisadi bazasını genişləndirmək üçün hər cür səy göstərilməlidir. Kənddən şəhərə köç yaradıcı və yaxşı işlənmiş kompleks kənd inkişafı proqramları vasitəsilə minimuma endirilə bilər.

Miqrasiyanı seçən insan, seçdiyi şəhərdə sahib olduğu təhsil və ya bacarıq səviyyəsinə görə mövcud orta gəliri əldə etməyə çalışır. Eyni zamanda miqrantın dərhal iş tapmaq imkanlarının məhdud olduğu və özünün bir müddət işsiz və ya tam işlə təmin olunmama ehtimalından xəbərdar olmasa güman edilir. Çıxan nəticə budur ki, miqrantın gəliri şəhərin qeyri-formal sektorunda natamam məşğulluq və ya işsizlik səviyyəsi ilə deyil, gəlir və işlə təmin olunma etimalı ilə müəyyən edilir.

Fərz edək ki, $V(0)$ miqrantın kənd-şəhər arasında müəyyən bir zaman müddətində gözlənilən “xalis” gəlirinin diskontlaşdırılmış cari dəyəridir, o zaman $Y_n(t)$ və $Y_r(t)$ — müvafiq olaraq, şəhər və kənddə çalışan şəxslərin orta real gəlirləri, n — miqrantın planlaşdırdığı zaman daxilindəki dövrlərinin sayı və r miqrantın zamana nə qədər üstünlük verdiyini göstərən bir dərəcədir.

Onda miqrasiya etmək və ya etməmək qərarı aşağıdakı riyazi ifadənin, müsbət və ya mənfi nəticə almasından asılı olacaqdır.

$$V(0) = \int_{t=0}^n [P(t) \cdot (U_u(t) - Y_r(t))] e^{-rt} dt - C(0) \quad (1)$$

Burada $C(0)$ — miqrasiya xərclərini göstərir, $P(t)$ isə miqrantın t dövründə orta gəlirlə şəhərdə işə düzəlməsi ehtimalıdır.

Onda miqrasiyadan sonrakı x dövrü ərzində müasir sektorda işə sahib olma ehtimalı

$$P(x) = \pi(1) + \sum_{t=2}^x \pi(t) \cdot \prod_{s=1}^{t-1} [1 - \pi(s)]$$

-ə bərabər olacaqdır.

$\pi(t)$ t dövrü üçün yeni vakansiyaların bu dövrə qədər cəmi iş axtaranların ümumi sayına nisbətində bərabərdir.

π iş düzəlmələrin işə düzəlmə ehtimalıdır.

$$p(1) = \pi(1), \quad p(r) = \pi(1) + [1 - \pi(1)]\pi\text{-dir.}$$

Bu ehtimal düsturundan belə çıxır ki, hər hansı $Y_n(t)$ və $Y_r(t)$ səviyyəsi üçün miqrant şəhərdə nə qədər çox qalırsa, onun işə sahib olmaq ehtimalı bir o qədər yüksək olar və son nəticədə onun həmin zaman müddətində şəhərdə gözlənilən real gəliri bir o qədər çox olar.

Kənd və rayonlarda əhalinin böyük hissəsinin çətinliklərə görə rayonu tərk etməsi ciddi sosial və iqtisadi problemlərə yol açır. İnsanların dogma yurdlarına qayıtması üçün real dəstək və şərait lazımdır. Bürokratik əngəllərin mövcudluğu isə bu prosesə mane olar. Bizcə bu problemləri aşağıda sadalanan fiziki şəxs və qurumlarla müzakirə etməklə həll etmək olar:

1. Rayon icra hakimiyyətlərinin başçılarına və Dövlət Qurumlarına – konkret hallar və sübutlarla İcra Hakimiyyətlərinə, bələdiyyələrə və müvafiq dövlət qurumlarına rəsmi şəkildə müraciət etmək olar. Problem yalnız idarəçilərin diqqətinə çatdırılmaqla qalmamalı, konkret tədbirlər görülməsi tələb olunmalıdır.

2. Milli Məclis Deputatlarına - rayonlardan seçilmiş deputatlarla görüşmək, onlardan məsələlərin parlament səviyyəsində qaldırılmasını tələb etmək lazımdır. Onların vasitəsilə günü vacib məsələlər ölkə rəhbərliyinə və nazirliklərə yönəldilməlidir.

3. KİV və Sosial Media-rayonların ziyalıları və aqsaqqalları mətbuatda, televiza kanallarında, sosial mediada bu məsələləri açıq şəkildə qaldıra bilərlər. Cəmiyyətin dəstəyini qazanmaq üçün yerli və milli media qurumları ilə əlaqə saxlamaq lazımdır.

4. QHT –lər və Xeyriyyə Cəmiyyətləri-onlar dövlət və beynəlxalq xeyriyyə təşkilatlarına müraciət edir, müxtəlif proqramlar vasitəsilə problemlərin həllinə çalışırlar.

5. Prezident Administrasiyası və Nazirlər Kabineti-əgər yerli səviyyədə problemlər həll olunmursa, birbaşa Prezident Administrasiyasına və müvafiq Nazirliklərə müraciət etmək mümkündür.

Rayon ziyalıları və aqsaqqalları bir araya gəlib, rəsmi və ictimai platformalarda problemləri müzakirə etməli, konkret təkliflər irəli sürməlidirlər. Yerli icra orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarət gücləndirilməli, iş adamlarının, investorların rayonlarda fəaliyyət qurması üçün şərait yaradılmalıdır. Bu problem həqiqətən sistemə xarakter daşıyır və insanların rayona qayıtmasına mane olan mexanizm formalaşdırılmalı, bunlar dövlət siyasətinə və yerli idarəçilik sisteminə təsir edəcək səviyyədə müzakirəyə çıxarılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Acemoglu, Danon, Johnson, Simon and Robinson James (2003), “An African success story: Botswana” in Dani Rodrik (ed), In search of Prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth, Princeton, N. J. Princeton University Press, pp. 80-119
2. David, A. and Martin Petni (2013) “Inclusive Growth and the Incident of Fiscal Policy in Mauritius Much Progress, But More Could Be Done”. IMF Working Paper 13116
3. M.P.Todaro “İqtisadi inkişaf”, Bakı, 2023, 990s.

SUMMARY

The forecast options for rural population migration have been analyzed, the issue of rural-urban migration, which has been sweeping the world in recent years, has been considered from various aspects, ways out of this situation have been investigated, and proposals have been made to improve the situation. In recent years, due to the significant role played by urban development in economic development in most countries of the world, migration flows from rural areas to cities have been taking on a dramatic character. The intensity of this migration has exceeded the rate of creation of new jobs in urban areas, significantly exceeding the development capacity of both industry and social services in urban areas. Such internal migration directly worsens the imbalance of the structure between rural and urban areas in two directions. The first problem arises from the supply side. Because, internal migration disproportionately increases the number of job seekers in urban areas compared to the growth of the urban population (usually, young people with higher education have a high percentage among migrants). Internal migration leads to an increase in the supply of urban labor and at the same time a decrease in valuable human capital in rural areas. The second problem is the demand side of the issue. Creating jobs in cities is structurally more expensive than in rural areas. This is because the majority of jobs in industry require a very large amount of additional resources, combined with the fact that wages in urban areas are increasing and workers are not necessarily provided with additional production technologies, and output growth in various sectors comes at the expense of increased labor productivity.

Keywords: *demography, migration, rural-urban migration, unemployment, national assembly, social media*

LİBERALİZM, CON LOKK VƏ MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK

Rafiq İBRAHIMOV

ibrahimovrafiq123@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4411-2169>

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə liberalizmin nəzəri və tətbiqi hissəsi arasında mövcud ziddiyyətlərin mənbəyi araşdırılır. Burada liberalizmin ana müəlliflərindən hesab edilən Con Lokkun elmi irsində öz əksini tapan ideyalar tədqiq edilir. Belə ki, Con Lokk insan azadlığını özəl mülkiyyətə bağlayır və azad insanların razılığa əsaslanan hökumət qurduğunu iddia edir. Lakin sözügedən dövrdə İngiltərə cəmiyyətində əhalinin mütləq əksəriyyətinin mülkədar olmaması Lokk üçün liberalizmin gerçəkləşməsinin qarşısında dayanan ən böyük maneədir. O, bu maneəni aşmaq üçün İngiltərədən kənarda olan ümumi torpaqların liberalizmin prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən üsullarla – zorakı vasitələrlə özəlləşdirilməsini təklif edir. Bu siyasəti əsaslandırmaq üçün isə Lokk mülkiyyətdən (torpaqdan) tam yararlanmağın zəruri olduğunu vurğulayır. Daha sonra o, digər millətlərin, xalqların ümumi torpaqlardan məhsuldar istifadə etməməsi ilə bağlı iddia irəli sürür və həmin xalqların və millətlərin ümumi torpaqlar üzərindəki mülkiyyət hüquqlarını bir növ rədd edir. Bununla da müstəmləkəçilik siyasəti liberalizmin İngiltərənin daxilində təşəkkül tapması üçün əsas alətlərdən birinə çevrilir.

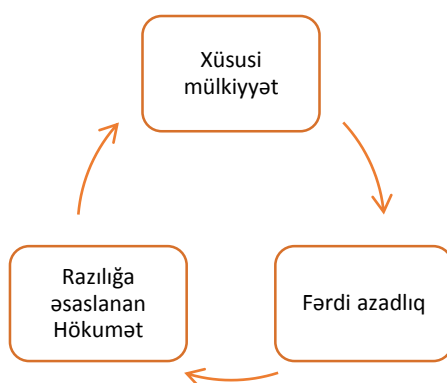
Açar sözlər: *liberalizm, müstəmləkəçilik, ziddiyyət, mülkiyyət, azadlıq*

Giriş

Müasir dünyamızda azadlıq, insan hüquqları, qanunun aliliyi, plüralizm, konstitusional demokratiya, iqtisadi rifah və s. kimi oxşar prinsiplər və institutlar liberalizm nəzəriyyəsinin məhsulu hesab edilir. Qərb dövlətlərinin tarixi inkişafında və həmin dövlətlərin bugünkü siyasi və iqtisadi quruluşlarının formalaşmasında liberalizm özünəməxsus, hətta fundamental rol oynamışdır desək, yanılmırıq. Xüsusilə də SSRİ-nin və Şərqi Avropadakı digər kommunist blokuna üzv rejimlərin süqutundan sonra Qərb liberalizminə alternativ hər hansı bir siyasi sistemin olmaması həmin dövrdə liberal demokratiyanın universallığı ilə bağlı çoxsaylı nikbin yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Hətta sözügedən hadisələr baş verməmişdən bir qədər öncə bəzi müəlliflər “tarixin sonu” tezisini irəli sürmüş, bəşəriyyətin ideoloji təkamül və siyasi sistem baxımından öz inkişafının pik nöqtəsinə çatdığını vurğulamışdır [2, s. 4]. Lakin növbəti onilliklərdə baş verənlər bu tezisi inkar etməklə yanaşı liberalizm nəzəriyyəsinin qaranlıq tərəflərinin də mövcudluğunu əyani nümayiş etdirmişdir. ABŞ-nin Əfqanıstanı və İraqı işğal etməsi, burada millətqurma və dövlətqurma siyasətinin aşırı dərəcədə iflasa uğraması, ABŞ və NATO-ya üzv dövlətlərin “Ərəb baharı” zamanı region dövlətlərinə hərbi müdaxiləsi, Dünya İqtisadi böhranı və bir çox digər hadisələr gözlənilən ümidləri doğrultmamış, əksinə dünyanın qalan hissəsində Qərb siyasi sisteminə və prinsiplərinə qarşı ciddi müqavimət oyatmışdır. Təbii ki, qeyd edilən və edilməyən digər böhranlar liberalizmin məhsulu olduğundan bu nəzəriyyə ilə bağlı ciddi suallar meydana gətirmişdir. Xüsusilə də liberalizmin nəzəri və praktiki hissələri arasındakı ziddiyyətləri artıq görməzdən gəlmək mümkün deyildi. Bu dövrdə bir tərəfdən Qərb liberal demokratiyaları öz vətəndaşları üçün yuxarıda sadalanan prinsipləri reallaşdırdığı halda, digər tərəfdən Qərb sivilizasiyasından kənarda yaşayan millətlər və xalqlar üçün liberalizmin söykəndiyi prinsiplərin tam əksinin tətbiqi müşahidə edilməkdədir. Başqa sözlə, liberalizm praktikada universal deyil yaxud liberalizm daxili siyasət və xarici siyasət olmaqla bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki fərqli hissədən ibarətdir. Bunun niyə belə olmasını anlamaq üçün liberalizmin ana müəlliflərinin əsərlərinə müraciət etməyə ehtiyac var. Con Lokk isə onlardan biri, hətta birincisidir.

Con Lokkun liberalizmlə bağlı nəzəri baxışlarında ziddiyyətlər, onların həlli və müstəmləkəçiliyin əsasları

Liberalizm öz əsaslarını XVII əsr ingilis mütəfəkkiri Con Lokkun əsərlərindən götürür. Belə ki, Lokka görə insan *təbii vəziyyətdə* (*state of nature*) tam azaddır (*təbii vəziyyət* dedikdə dövlətin mövcud olmaması şəraiti nəzərdə tutulur) [1, səh. 43]. Lakin bu azadlığı qorumaq üçün insan ilk növbədə sağ qalmalıdır yaxud sağ qalması bacarmalıdır [1, səh. 43]. Və məhz bu səbəbdən insan torpaq mülkiyyətinə sahib olmalı və onun üzərində öz əməyini tətbiq edərək məhsul istehsal etməlidir [1, səh. 43]. Çünki yalnız bu üsulla insan zəruri ehtiyaclarını qarşılayaraq sağ qala və başqalarından asılı olmadan müstəqil şəkildə həyatını yaşaya bilər [1, səh. 43]. Başqa sözlə, insan yalnız o zaman azad ola bilər ki, ümumi torpaq xüsusi torpağa çevrilsin, yəni insan mülkiyyət sahibi olsun və bu mülkiyyətdə fiziki əmək sərf edərək məhsul istehsal etsin. Bundan sonra azad insanlar mütləq hakimiyyətə qarşı müqavimət göstərirlər və ya mütləq hakimiyyətlə müharibə şəraitindədirlər [1, səh.

43]. Yəni mütləq hakimi rədd edir və bir araya gələrək *razılığa əsaslanan hökumət* qururlar [1, səh. 43]. Razılığa əsaslanan hökumət dedikdə cəmiyyəti təşkil edən azad insanların mənafə və maraqlarını qoruyan siyasi institut nəzərdə tutulur. Bu institutun **ən əsas funksiyası** isə həmin azad insanların fərdi mülkiyyət üzərindəki hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir [1, səh. 43]. Mülkiyyət hüquqlarının qorunması isə sonunda fərdin azadlığının qarantıdır. Beləliklə, bu qapalı dairə liberalizmin nəzəri əsaslarını təşkil edir və eyni zamanda liberalizm daxilində gərginlik yaradır.

Baxmayaraq ki, Lokkun bu nəzəriyyəsi sadə, anlaşılan və kifayət qədər məntiqi səslənən elementləri özündə ehtiva edir, digər tərəfdən bu nəzəriyyə fundamental bir problemə üzləşir: Lokkun nəzəri baxışları qeyd olunan dövrün siyasi və iqtisadi reallıqları ilə uzlaşmır [1, səh. 43].

Məlumdur ki, 17-ci əsrdə İngiltərədə əhəlinin mütləq əksəriyyəti torpaq mülkiyyətinə sahib deyildi. Lokk bütün fərdlərin azad və bərabər doğulduğunu və hökumətin fəaliyyətində iştirak etmək hüququna sahib olduğunu bildirirdi [1, səh. 50], lakin onun yuxarıda qeyd edilən nəzəri baxışlarının praktikada reallaşması ona gətirib çıxarırdı ki, torpaq mülkiyyətinə sahib olmayan fərdlərin azadlıq hüququ inkar edilirdi. Odur ki, Lokk cəmiyyətin bütün üzvlərinin torpaq mülkiyyətinə sahib olmasını dəstəkləyirdi [1, səh. 50]. Digər tərəfdən bunca torpaq mülkiyyətinin hardan tapılacağı olduqca əhəmiyyətli və cavab tələb edən bir sual idi [1, səh. 50]. Mövcud mülkiyyət sahiblərinin mülkiyyət üzərindəki hüquqları artıq dövlət tərəfindən qorunduğundan və İngiltərədə torpaq sahələri əhəlinin sayına nisbətə məhdud olduğundan Lokk əlavə torpaq mülkiyyətini İngiltərənin hüdudlarından kənarda axtarmağın və özəlləşdirməyin mümkünlüyünü vurğulayır [1, s. 49]. Bu məqsədlə o, bütün ümumi torpaqların özəlləşdirilməsi təklifini irəli sürür. Yəni dünyanın bir çox hissəsində hələ özəlləşdirilməyən ümumi torpaqlar var. Bu ümumi istifadədə olan mülkiyyətlərə fərdlər sahibləne və beləliklə də, həm öz azadlığını, həm də nəticədə hökumətin işində yaxından iştirak etmək hüququ qazana bilərlər. Başqa sözlə, Lokk müstəmləkəçilik siyasətini ciddi şəkildə dəstəkləyirdi [1, s. 49-50].

Lokka görə torpaq üzərində əmək sərf edilməzsə, o, dəyərsizdir [1, s. 50]. Buradan çıxış edərək Lokk Amerikanın yerli xalqları ilə İngilislər arasında müqayisə apararaq bildirir ki, əvvəlkilər (Amerikanın yerli xalqları) zəngin, çoxsaylı torpaq sahələrinə malik olmalarına rəğmən həyatın

rahatlıqlarını əldə edə bilməmişlər [1, s. 50]. Odur ki, bu ümumi torpaqların sonrakılar (İngilislər) tərəfindən özəlləşdirilməsi məqsəduyğundur. Çünki yerli xalqlar torpaq sahələri üzərində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmur və məhsul istehsal etmirlər. Onların həmin torpaqlar üzərindəki hüquqları bu torpaqlardan fərdi məqsədlər naminə istifadə etdikləri qədərdir [1, s. 51]. Başqa sözlə, kənar ümumi torpaq sahələrinin yerli xalqlar tərəfindən özəlləşdirilməsi imkanları, yəni onların mülkiyyət hüquqları faktiki olaraq rədd edilir və yaxud qəbul edilmirdi [1, s. 51]. Nəticədə sözügedən torpaqların yerli xalqlar tərəfindən ingilislərə satılmasına ehtiyac duyulmur və bu torpaqların özəlləşdirilməsi onların icazə və razılığı olmadan, yəni siyasi istismar və digər zorakı vasitələrlə də baş tuta bilər [1, s. 51]. Bu isə İngiltərənin xarici siyasətində müstəmləkəçilik siyasətinin mərkəzi rol almasına və eyni zamanda Lokkun təqdim etdiyi liberalizmin ayrılmaz tərkib elementinə çevrilməsinə gətirib çıxardı.

Nəticə

Göründüyü kimi liberalizmin nəzəri və praktiki hissələri arasındakı ziddiyyətlər öz mənbəyini Lokkun özəl mülkiyyət ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlərdən götürür. Başqa sözlə, bir tərəfdən yerli mülkədarların mülkiyyət hüquqlarının tanınması və onların toxunulmazlığının qorunub saxlanılması (yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dövlətin əsas funksiyası da məhz bu idi), digər tərəfdən isə İngiltərədən kənarda – dünyanın əksər qalan hissəsində yaşayan insanların yuxarıda qeyd edilən səbəblərdən dolayı bu hüquqlara “layiq görülməməsi” liberalizmi iki hissəyə ayırmışdır: daxili siyasətdə liberalizm və xarici siyasətdə liberalizm. Liberalizmin daxildə tam təşəkkül tapması üçün isə torpaq mülkiyyətinə sahib olmayan sadə və yoxsul əhəlinin mülkiyyət sahibi olmasına ehtiyac var idi. Bu məqsədlə xaricə üz tutmaq və hətta liberalizmin fundamental prinsip(lər)inə zidd üsullarla həmin insanları mülkədarlara çevirmək tələb olunurdu.

Son nəticədə İngiltərə cəmiyyətinin bütün üzvləri azadlıq və digər hüquqları əldə edir və liberalizmin daxil siyasətdə yaratdığı ziddiyyət aradan qaldırılır. Günümüzün bu gün də Qərbi liberal demokratiyalarının xarici siyasətində bu növdən olan ikili standartların tətbiq edilməsinə rast gəlinir. Yeni seçilmiş ABŞ Prezidenti Donald Trampın Danimarkaya məxsus Qrenlandiya adasını və Panamaya məxsus Panama kanalını zorakı üsullarla ələ keçirmək imkanlarını istisna etməməsi [3] və hətta Kanadanı ABŞ-nin 51-ci ştatına çevirməsi ilə bağlı fikirlər səsləndirməsi də bu yanaşmanın təzahür xüsusiyyətlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Liberal Internationalism: Theory, History, Practice / Beate Jahn – Palgrave Macmillan – 2013 – 224 p.;
2. The End of History? / Francis Fukuyama – The National Interest – 16 (Summer 1989) – pp. 3-18;
3. Trump refuses to rule out using military force to take Greenland and Panama Canal / Politico – 7 yanvar 2025 – Mənbə: <https://www.politico.eu/article/donald-trump-military-force-greenland-panama-canal/> [Müraciət tarixi: 17.01.2025]

SUMMARY

This article examines the source of the contradictions between the theoretical and practical parts of liberalism. Here, the ideas reflected in the scientific heritage of John Locke, who is considered one of the main authors of liberalism, are examined. Thus, John Locke links human freedom to private property and claims that free people establish a government based on consent. However, the fact that the absolute majority of the population in English society at the time were not property owners is the greatest obstacle to the realization of liberalism for Locke. To overcome this obstacle, he proposes the privatization of common lands outside England by methods that contradict the principles of liberalism – by violent means. To justify this policy, he emphasizes the need to fully utilize property (land). Then, Locke puts forward a claim that other nations and peoples do not use common lands productively and in a way rejects the property rights of those nations and peoples over common lands. Thus, the policy of colonization becomes one of the main tools for the formation of liberalism within England.

Key words: liberalism, colonialism, contradiction, property, freedom

MCDONALD'S ŞİRKƏTİNİN RƏQƏMSAL MARKETİNG STRATEGİYASININ TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Aytən İSGƏNDƏROVA
aytanisgandarli@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

P.O.FƏRHADI

Xülasə

Bu məqalədə McDonald's şirkətinin rəqəmsal marketing strategiyası ətrafı şəkildə təhlil olunur və onun daha da inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər irəli sürülür. İlk olaraq, şirkətin rəqəmsal marketing sahəsində istifadə etdiyi əsas vasitələr – sosial media platformaları, mobil tətbiqlər, onlayn reklam kampaniyaları və süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş təcrübələr araşdırılır. Daha sonra, McDonald's-in rəqəmsal marketing fəaliyyətlərinin müştəri cəlb etmə, brendin mövqeləndirilməsi və satışların artırılmasına təsiri qiymətləndirilir. Araşdırma zamanı şirkətin rəqəmsal strategiyasının güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilir və rəqibləri ilə müqayisəli təhlil aparılır. Bundan əlavə, beynəlxalq təcrübələr əsasında McDonald's-in rəqəmsal marketing strategiyasını daha innovativ və effektiv etmək üçün mümkün inkişaf istiqamətləri təklif olunur. Məqalədə həmçinin müştəri məmnuniyyətini artırmaq, brend sadıqlılığını gücləndirmək və bazar payını genişləndirmək üçün yeni rəqəmsal yanaşmalar irəli sürülür. Nəticə olaraq, McDonald's-in rəqəmsal marketing strategiyasının daha müasir və müştəriyönümlü olması üçün strateji tövsiyələr təqdim edilir.

Açar sözlər: *rəqəmsal marketing, marketing strategiyası, reklam, sosial media, süni intellekt*

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və internetin geniş yayılması nəticəsində marketingin ənənəvi üsulları yerini daha innovativ və interaktiv yanaşmalara vermişdir. Bu dəyişikliklər xüsusilə global brendlər üçün rəqəmsal marketingin əhəmiyyətini artırmışdır. McDonald's dünyanın ən böyük fast-food şəbəkələrindən biri kimi, müştərilərlə əlaqə yaratmaq, brend sadıqlılığını artırmaq və satışlarını yüksəltmək üçün rəqəmsal marketing strategiyalarından geniş istifadə edir.

Şirkət müştəri bazasını genişləndirmək və rəqiblərindən fərqlənmək üçün sosial media, süni intellekt, mobil tətbiqlər və onlayn reklam kimi müxtəlif rəqəmsal alətlərdən istifadə edir. Bu məqalədə McDonald's-in mövcud rəqəmsal marketing strategiyası təhlil ediləcək, onun uğurlu tərəfləri və inkişaf etdirilməli olan sahələri müəyyən ediləcəkdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübələr nəzərə alınaraq şirkətin rəqəmsal marketing strategiyasını daha effektiv və müştəriyönümlü etmək üçün müxtəlif tövsiyələr təqdim ediləcəkdir [7]. İnternetin geniş yayılması və texnologiyanın inkişafı nəticəsində müəssisələr istehlakçılarla daha effektiv şəkildə əlaqə qura bilirlər.

McDonald's öz müştərilərini cəlb etmək və onlarla əlaqəni qorumaq üçün müasir marketing texnologiyalarından geniş şəkildə istifadə edir. Şirkət rəqəmsal marketing strategiyasını əsasən sosial media, mobil tətbiqlər, onlayn reklamlar və süni intellekt üzərində qurmuşdur. İlk növbədə, sosial media McDonald's-in marketing fəaliyyətlərində mühüm rol oynayır. Şirkət Facebook, Instagram, Twitter, TikTok və YouTube kimi platformalarda aktiv iştirak edir. Müxtəlif sosial media kampaniyaları, interaktiv məzmunlar və izləyicilərlə qarşılıqlı əlaqə McDonald's brendinin tanınmasını artırmağa kömək edir. Xüsusilə TikTok platformasında gənc istehlakçıları cəlb etmək üçün viral marketing kampaniyalarına üstünlük verilir. Bu platformada istifadəçilər müxtəlif McDonald's yeməkləri ilə bağlı videolar çəkir və bu, brendin daha geniş auditoriyaya çatmasını təmin edir. [4]

Bundan əlavə, McDonald's-in mobil tətbiqi şirkətin rəqəmsal marketing strategiyasının əsas komponentlərindən biridir. Mobil tətbiq istifadəçilərə endirimlər, xüsusi təkliflər və onlayn sifariş

imkanları təqdim edir. Müştərilərin alış-veriş vərdişlərini təhlil edərək fərdiləşdirilmiş təkliflər vermək, tətbiqin effektivliyini artırır. McDonald's mobil tətbiqi vasitəsilə həm müştərilərin rahatlığını təmin edir, həm də onların şirkətə olan sadıqlığını artırır.

Onlayn reklam və axtarış sistemi marketinqi (SEM və SEO) də McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyasında mühüm yer tutur. Google Ads, Facebook Ads və digər rəqəmsal reklam platformaları vasitəsilə şirkət öz məhsullarını daha geniş auditoriyaya təqdim edir [5]. McDonald's süni intellekt və böyük məlumat analitikası (big data) sahəsində də irəliləyişlər əldə etmişdir. Şirkət müştərilərin sifariş davranışlarını təhlil edərək, onların ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş menyular və kampaniyalar təqdim edir. Məsələn, McDonald's-ın bəzi filiallarında menyular real vaxt rejimində müştəri tələblərinə və hava şəraitinə uyğun olaraq dəyişdirilir.

McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyasının inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər.

McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyasını daha da gücləndirmək üçün bir sıra inkişaf istiqamətləri təklif edilə bilər. Birinci təklif süni intellekt və fərdiləşdirilmiş təcrübələrin daha da genişləndirilməsidir. Müştəri məlumatları analiz edilərək onların zövq və seçimlərinə uyğun fərdi menyular və kampaniyalar təqdim edilə bilər. İkinci təklif artırılmış reallıq (AR) və virtual reallıq (VR) texnologiyalarının McDonald's-ın marketinq strategiyasına inteqrasiya edilməsidir. Məsələn, McDonald's AR texnologiyasından istifadə edərək müştərilərə interaktiv menyular və oyunlar təqdim edə bilər. [6]

Üçüncü təklif isə müxtəlif regionlar üçün fərqli rəqəmsal marketinq strategiyalarının hazırlanmasıdır. Müxtəlif mədəniyyətlərə və istehlakçı vərdişlərinə uyğun rəqəmsal kampaniyalar tərtib edilməlidir ki, bu da müştərilərin daha çox marağını cəlb edə bilər. Dördüncü təklif brendin davamlı inkişafı üçün influenser marketinqinin daha geniş tətbiq olunmasıdır. McDonald's müxtəlif ölkələrdə məşhur influensərlərlə əməkdaşlıq edərək, brendin gənc auditoriya arasında populyarlığını daha da artırmaqla bilər.

McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyasının güclü və zəif tərəfləri. McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyası bir çox müsbət nəticələr vermişdir. Şirkət rəqəmsal platformalarda güclü brend imici qurmuş, müştərilərlə interaktiv münasibət yaratmış və rəqəmsal reklamlar vasitəsilə satışlarını artırmışdır. Xüsusilə mobil tətbiq və süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş təcrübələr, McDonald's-ın müştərilərlə əlaqəsini daha da gücləndirmişdir.

Bununla belə, şirkətin bəzi rəqəmsal marketinq fəaliyyətlərində müəyyən zəifliklər də mövcuddur. Birincisi, bəzi regionlarda rəqəmsal marketinq kampaniyaları digər bazarlara nisbətən daha az effektiv ola bilər. Həmçinin, rəqəmsal kanalların həddindən artıq istifadəsi müştərilərdə reklam yorğunluğu yarada bilər ki, bu da onların McDonald's brendinə marağını azalda bilər [3]. Digər bir çətinlik isə müştəri məlumatlarının idarə edilməsi və məxfiliyinin qorunması ilə bağlıdır. Müasir dövrdə müştərilər şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyinə daha çox önəm verirlər və bu səbəbdən McDonald's bu sahədə daha şəffaf və etibarlı strategiyalar hazırlamalıdır.

McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi.

McDonald's-ın rəqəmsal marketinq strategiyası bir sıra müsbət nəticələr göstərsə də, bəzi sahələrdə təkmilləşdirmələrə ehtiyac vardır [9]. Şirkətin rəqəmsal marketinq fəaliyyətlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı aspektlər nəzərdən keçirilir:

1. Müştəri cəlb etmə və iştirak dərəcəsi – McDonald's sosial mediada yüksək izləyici sayına malikdir və paylaşımları müştərilərlə aktiv qarşılıqlı əlaqə yaradır.

2. Brendin tanınması və mövqeləndirilməsi – Rəqəmsal marketinq sayəsində McDonald's global bazarda güclü brend imicini qoruyur.

3. Müştəri loyallığı və təkrarlanan satışlar – Mobil tətbiq və fərdiləşdirilmiş kampaniyalar sayəsində müştərilər McDonald's-ı təkrar seçməyə təşviq edilir.

4. Satışların artırılması – Rəqəmsal reklam və onlayn sifariş sistemləri vasitəsilə satış həcmi artırılır.

Lakin rəqəmsal marketing strategiyasının bəzi aspektlərində çətinliklər mövcuddur. Məsələn, bəzi regionlarda rəqəmsal marketing fəaliyyətlərinin effektivliyi digər bazarlarla müqayisədə aşağı ola bilər. Bundan əlavə, rəqəmsal kanalların həddindən artıq istifadəsi müştərilərdə reklam yorğunluğu yarada bilər.

Nəticə

McDonald's-in rəqəmsal marketing strategiyası müasir dövrün tələblərinə tam uyğun şəkildə qurulmuşdur və şirkətin global bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir. Rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə etməklə McDonald's müştərilərlə daha yaxın əlaqə qurur və onların ehtiyaclarına daha çevik reaksiya verməyə çalışır. Şirkətin əsas rəqəmsal marketing vasitələri sosial media platformaları, mobil tətbiqlər, süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş reklamlar və axtarış motoru optimizasiyası kimi müxtəlif metodlardan ibarətdir.

Sosial media McDonald's üçün ən güclü marketing kanallarından biri olmuş və şirkət Facebook, Instagram, TikTok, Twitter və YouTube kimi platformalarda aktiv fəaliyyət göstərmişdir. Bu platformalar vasitəsilə McDonald's müştərilərinə təkcə məhsul reklamı deyil, eyni zamanda, interaktiv və əyləncəli məzmunlar da təqdim edir ki, bu da brendin daha geniş auditoriya tərəfindən mənimsənilməsinə kömək edir. Xüsusilə TikTok üzərindən həyata keçirilən viral marketing kampaniyaları şirkətin gənc auditoriya arasında populyarlığını artırır.

Bundan əlavə, McDonald's-in mobil tətbiqi rəqəmsal marketing strategiyasının ən mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Mobil tətbiq vasitəsilə müştərilər sifarişlərini daha rahat şəkildə verə bilər, xüsusi endirimlərdən yararlanı bilər və fərdiləşdirilmiş təkliflər əldə edirlər. Bu, həm istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırır, həm də müştərilərin McDonald's brendinə olan bağlılığını artırır. Süni intellektin tətbiqi ilə şirkət müştərilərin əvvəlki sifarişlərinə əsaslanaraq onlara fərdi təkliflər verir və bununla da satışları daha da artırmağa nail olur.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal marketing daim inkişaf edən bir sahədir və McDonald's da bu dəyişikliklərə uyğunlaşaraq innovativ həllər tətbiq etməyə davam etməlidir. Şirkətin müştəri məmnuniyyətini qoruyub saxlamaq və bazar liderliyini davam etdirmək üçün rəqəmsal marketing strategiyalarını daha da təkmilləşdirməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Həmidova, A. (2020). Qlobal Brendin Yerli Bazarda Strateji Uyğunlaşdırılması: McDonald's Misalı. Azərbaycan Marketing Jurnalı, 8(2), 45-58.
2. Quliyev, R. (2021). Azərbaycanda Beynəlxalq Brendlərin Marketing Rəqabəti. Azərbaycan Biznes Analitika Jurnalı, 5(1), 30-42.

İngilis dilində

3. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). Marketing Management (15th ed.). Pearson Education.
4. McDonald's Corporation. (2024). Annual Report. McDonald's Corporation.
5. Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). Principles of Marketing (17th ed.). Pearson.
6. McDonald's Corporation Official Website. Sustainability and Corporate Social Responsibility. <https://www.mcdonalds.com/us/en-us/about-us/commitments.html>
7. Bailey, A. A., & Yaman, H. (2021). The Impact of Social Media Marketing on Consumer Behavior: A Study of McDonald's. International Journal of Marketing Studies, 13(2), 55-70.
8. Dube, L., & Renaghan, L. M. (2020). Restaurant Marketing Strategies: A Case Study on McDonald's. Journal of Hospitality & Tourism Research, 44(3), 291-314.
9. Lamb, C. W., Hair, J. F., & McDaniel, C. (2018). MKTG: Principles of Marketing. Cengage Learning.

SUMMARY

This article provides a comprehensive analysis of McDonald's digital marketing strategy and proposes recommendations for its further development. Firstly, the main tools used by the company in digital marketing – social media platforms, mobile applications, online advertising campaigns, and AI-based personalized experiences – are examined. Then, the impact of McDonald's digital marketing activities on customer engagement, brand positioning, and sales growth is evaluated. The study identifies the strengths and weaknesses of the company's digital strategy and conducts a comparative analysis with its competitors. Additionally, based on international best practices, potential development directions are suggested to make McDonald's digital marketing strategy more innovative and effective. The article also introduces new digital approaches to enhance customer satisfaction, strengthen brand loyalty, and expand market share. Finally, strategic recommendations are presented to ensure McDonald's digital marketing strategy becomes more modern and customer-centric.

Keywords: *digital marketing, marketing strategy, advertising, social media, artificial intelligence (AI)*

YAŞIL KİTABXANA BİNALARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEYARLARI

Aysel HƏSƏNOVA

aysel.hasanova@admiu.edu.az

Orcid ID: 0000-0002-4984-0401

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Məqalədə təbii resursları qoruyan, su və enerji istifadəsini optimallaşdıran və insanları zərərli maddələrdən qoruyan yaşıl binaların xüsusiyyətlərini vurğulanır. LEED sertifikatlaşdırma sistemi vasitəsilə yaşıl binalar müxtəlif reytinglərə əsasən qiymətləndirilir. Xüsusilə kitabxanalar üçün hazırlanmış yaşıl standartlar binaların ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək üçün optimal şərait yaradır. Məqalədə, həmçinin, IFLA tərəfindən həyata keçirilən "Yaşıl Kitabxanalar Hərəkəti"nin məqsədləri və töhfələri müzakirə olunur. Bu layihə kitabxanaların cəmiyyətə ekoloji məsuliyyət və davamlılıq prinsiplərini aşılamaq rolunu gücləndirir. Yaşıl kitabxana binaları karbon izlərini azaldır, su və enerjiyə qənaət edir, eyni zamanda daha sağlam və rahat bir mühit yaradır.

Açar sözlər: Yaşıl bina standartları, yaşıl kitabxana binaları, LEED sertifikatlaşdırması, IFLA və yaşıl kitabxanalar.

Giriş

Yaşıl binalar, təbii mühitin qorunmasına yönələn və ətraf mühitlə uyğunlaşan xüsusiyyətlərə malik olan tikililər kimi nəzərdə tutulur. Belə strukturların inşası insan sağlamlığını, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Yaşıl binalar, sakinlərin və istifadəçilərin spesifik ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fərdi tələb və məqsədlərə uyğunlaşdırılaraq, müxtəlif dizayn və funksional strukturlara əsaslanır.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. “Yaşıl” kitabxanalar və onların fəaliyyəti mövzusunda ilk nəşrlər 1990-cı illərə təsadüf edir. “Wilson Library Bulletin”in 1991-ci ilin fevral sayında “Kitabxanalar və ətraf mühit” mövzusunda ilk xüsusi bölmə dərc edilmişdir. Burada Cames və Suzanne Leruksun “Librarian of the Green Library” [Le Rue, 1991, s.27-33] məqaləsində müəlliflər ətraf mühitin mühafizəçisi kimi evdə və kitabxanada davranış qaydaları haqqında ətraflı məlumat vermişlər. Eyni bölmədə daha üç məqalə dərc olunmuşdur ki, Tom Uotson “Meşədə ağacların axtarışı: Ətraf mühitlə bağlı məlumat mənbələri” [Watson, 1991, s.34-39] adlı yazıda müvafiq birliklərin, agentliklərin və ətraf mühitlə bağlı nəşrlərin siyahılarını təqdim etmiş, Linda Rome “Bütün il boyu Yer Gününün qeyd edilməsi” adlı məqaləsində [Rome, 1991, s.40-43] Yer Gününün tarixindən bəhs etmiş və həmçinin hər gün ictimaiyyətin diqqətini ətraf mühit problemlərinə necə cəlb etmək barədə fikirlərini bölüşmüş, Anne Egan “Kitabxana səs-küyü: Təsir və Nəzarət” [Egan, 1991, s. 44-47] adlı məqalədə kitabxananın səs-küy ilə çirkənlənməsi ilə bağlı apardığı araşdırmaların nəticəsi haqqında məlumat vermişdir. Həmin nəşrin “Nəzər nöqtəsi” bölməsində Stiven Smitin “Kitabxana alternativ mühit (və digər imkanlar) kimi” [Smith, 1991, s.156] məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif kitabxana məkanının və ətraf mühitin sərhədlərini müəyyənləşdirmiş və hər iki məkanın qorunmasında kitabxanaların rolunu təhlil etmişdir.

1991-ci ildə Berklidə (Kaliforniya) yaşıl kitabxananın və Aydaho Universitetinin (Moskou, Aydaho) kitabxana işçilərini bir araya gətirən qeyri-kommersiya qrupu, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində savadlılığın səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş peşəkar jurnal nəşr etmək qərarına gəlmişdir. Bu məqsədlə beynəlxalq redaksiya heyəti yaradılmış, onun vəzifəsi “kitabxanaçılar, informasiya mütəxəssisləri, ictimai qruplar, təşkilatlar, təhsil işçiləri və maraqlı tərəflər arasında beynəlxalq formatda məlumat və fikir mübadiləsi üçün platforma” yaratmaqdan ibarət idi

[Jankowska, 2007, s. 1].

“The Green Library Journal: Environmental Topics in the Information World” adlı jurnal 1992-ci ilin yanvarında nəşr edilməyə başlamışdır. Buraxılışda Amerika Kitabxanalar Assosiasiyasının (ALA) nəzdində yaradılmış ekologiya üzrə işçi qrupunun üzvlərinin nəşrləri mühüm yer tuturdu. 1992-ci il buraxılışında ilk məqalə Mariya Anna Yankovskayanın redaktor məqaləsi hesab olunur. Daha sonra bu sahədə kitabxanaların təcrübəsinə dair bir sıra məqalələr təqdim olunmuşdur. Məsələn, Nensi N. Pope “ALA konfranslarında ekoloji problemlərin işıqlandırılması” (The Greening of ALA Conferences), Terri Link tərəfindən “ALA Environmental Working Group” [Link, 1992, s.53-54], Pat Murray tərəfindən “Special Libraries and Environmental Information”, Monte L. Steyger tərəfindən “Oh, How Green is Your Library”, Ted Kruse tərəfindən “Recycling Opportunity: Laser Printer Cartridges ” və Patrisiya Kruse tərəfindən “Environmental Impacts”.

1993-cü ilin noyabrında “Assistant Librarian” jurnalında S. Attonun “Yaşıl kitabxanaçılıq: inqilab və ya dəyişiklik” [Atton, 1993, s.166] adlı məqaləsi dərc olundu, burada müəllif ABŞ-da yaşıl kitabxanaçılığın inkişafına yönəlmiş tədbirlərdən nümunələr verərək Böyük Britaniya kitabxanaçılarına istiqamət verməyə çalışmışdır.

10 illik fasilədən sonra Yaşıl kitabxanalar haqqında növbəti məqalə 2003-cü ildə Emmi Cantu və Bet Andersen həmmüəllifliyi ilə “Public Libraries” jurnalında “Yaşıl olmaq asan deyil, amma əyləncəlidir: Enn Arbor əyalətinin Kitabxanasında Davamlılıq Proqramlarının həyata keçirilməsi” [Cantú və Anderson, 2003, s.2] sərlövhəsi altında işıq üzü görmüşdür. Məqalədə müəlliflər tərəfindən “Enn Arborda Davamlılıq: Qlobal Düşünün, Lokal Hərəkət Edin” adlı bir sıra proqramlar təqdim edilmişdir. Eyni zamanda yazıda ilk dəfə alternativ yanacaqda işləyən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsindən bəhs olunmuşdur.

Ümumiyyətlə “Library Journal” yaşıl kitabxanalar və onların inkişafı ilə bağlı nəşrlərin sayına görə digər jurnallara nisbətə daha çox məqalə dərc olunan jurnal hesab olunur. 2003-cü ildə Bill Braunun “The New Green Standard” [Gladwell, 2000] məqaləsi, Luis Levi Şaperin “Yaşıl kitabxana dizaynının inkişafına ictimai dəstək” məqaləsi dərc olunmuşdur. Sonuncu məqalədə 2003-cü ildə Fayetteville İctimai Kitabxana Sisteminin Blair Kitabxanasının Arkanzasda LEED (Enerji və Ətraf Mühitin Dizaynında Liderlik) sertifikatına nail olan ilk bina olması haqqında məlumat verilmişdir. Buradan məlum olur ki, proqrama vəhşi təbiətin ekologiyası haqqında kukla tamaşası, ekoloji cəhətdən təmiz yaşayış məntəqələrinə ekskursiya, yaşıl jurnal və “Affluenzadan qaçış” filminin nümayişi daxil edilmişdir. Kitabxana icma mərkəzi və təhsil resursu kimi “dayanıqlı inkişaf” mövzusunun hərtərəfli öyrənilməsi üçün ideal mühit” olduğunu sübut etmişdir. [Schaper, 2003, s.62]

Jurnalın 15 sentyabr 2007-ci il buraxılışında Cennifer Pinkovskinin müəllifi olduğu “Yaşıl kitabxanaların izində” [Pinkowski, 2007, s.27] adlı məqalə 2007-ci il “yaşıl” kitabxanaların tam siyahısını təqdim edən www.greenlibraries.org veb-saytının təhlilinə həsr edilmişdir. 2008-ci il 1 fevral tarixli sayında isə Jeyn S. Nil “Yaşıl Kitabxanaya Doğru” [Neale, 2008, s.46] sərlövhəli yazıda kitabxanaların ətraf mühitə necə daha dost ola biləcəyini müzakirə etmişdir.

Oreqon Kitabxana Assosiasiyası özünün OLA Rüblük (Qış 2007) xüsusi buraxılışını bu mövzuya həsr edərək, onu “Going Green: Libraries and Sustainability” sərlövhəsi altında dərc etdirmişdir. Buraxılışda Conni J. Benetin “Institutionalizing Sustainability: An Emerging Trend”, Cudi Nortonun “A How-To: Conductan Environmental Auditin Your Library”, Cun Mikkelsenin “Going for the Gold: Building a Sustainable LEED Library”, Cey Vanın “Getting There is Half the Fun: Alternative Transportation and Oregon Library Employees”, Maurin Koulun “Worthless to Worthy: Turning Media Trashinto Recycling Treasure”, Diana Sotak və Annie Zeydman-Karpinskinin “Green Reading: Resources for the Sustainability-Minded” adlı məqalələri toplanmışdır.

“American Libraries” sərlövhəli jurnalın 2008-ci il aprel buraxılışında Dorti Vaterfil Troterin “Growing to Go Green” adlı məqaləsi dərc edilmişdir [Trotter, 2008, s.40-43]. Müəllif ətraf mühitə diqqət yetirən və ekoloji cəhətdən təmiz olmağa çalışan üç kitabxananın təcrübəsini təqdim etmişdir. “ALA Techsource” 2008-ci il oktyabr ayında işıq üzü görən “Smart Libraries” xəbər bülleteni Tom

Petersin “A Green Library Computer Park” [Peters, 2008, s.6] məqaləsini əhatə edir, Burada kitabxanaların kompüterlərinin ətraf mühitə təsiri və enerji istehlakını necə azalda biləcəyi haqqında məlumat verilmişdir.

Məsələnin qoyuluşu. Zaman keçdikcə texnologiyaların inkişafı, bazar dinamikası, fərdi istəklər və yaşayış standartlarının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, bu binaların həm müasir, həm də funksional olaraq qalması üçün təkmilləşdirilmələri zəruridir. Bu təkmilləşdirmələr, təbii resurslara artan tələbat yaratmaqla yanaşı, torpaq istifadəsi, su sərfiyyatı və enerji istehlakının optimallaşdırılmasına yönəlir və bina daxilindəki istifadəçilərin sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Buna görə də, cari tələblərə cavab vermək üçün binaların tikilməsində, istismarında və təmirində davamlı təcrübələrin daxil edilməsi üçün innovativ həll yolları tapılmalıdır:

- Binaların və onların ətraf mühitinin səmərəli dizayn edilməsi;
- Su, enerji və torpaq resurslarının səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi;
- Materialların istismarı boyunca ekoloji təsirlərinin minimum səviyyəyə endirilməsi;
- Bərpa olunmayan enerji ehtiyatlarının qənaətlə istifadəsi;
- İnsanların zərərli maddələrin təsirinə məruz qalma riskinin azaldılması;
- Bərpa olunan enerji mənbələrindən yararlanma;
- Yerli bitki və heyvan növlərinin qorunması;
- Torpaq resurslarının qorunması və bərpasının təmin edilməsi;
- Hava və su keyfiyyətinin mühafizəsi;
- Piyadalar üçün əlverişli yolların qurulması;
- Velosiped istifadəsinin və ictimai nəqliyyat vasitələrinin təşviqi. (Sharma S., 2023)

Bu həll yolları yaşıl binaların əsas meyarlarını müəyyənləşdirir və bu meyarlar ekoloji tikinti standartlarında öz əksini tapır. Bu sahədə qəbul edilmiş ən əhəmiyyətli standartlardan biri isə “Enerji və Ekoloji Dizaynda Liderlik – Amerika Yaşıl Tikinti Şurası (LEED)” adlanan sertifikatlaşdırma sistemidir. LEED, dünyada geniş şəkildə qəbul edilən və tətbiq olunan yaşıl bina standartlarından biridir. 1993-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Yaşıl Tikinti Şurasının yaradılması ilə inkişaf etməyə başlayan bu standart yalnız enerji və su resurslarına, eləcə də insan sağlamlığına diqqət yetirmir, həmçinin ideal ekoloji binanın inşasında bütün əsas və həyati əhəmiyyətli elementləri hərtərəfli nəzərdən keçirir. LEED-in əsas məqsədi qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə aparmaq üçün karbon izini minimuma endirən binaların tikilməsinə şərait yaratmaqdır. LEED sertifikatlı binalar, insan sağlamlığını yüksəltməklə yanaşı, biomüxtəlifliyin qorunmasına və həyat keyfiyyətinin artırılmasına töhfə verir, həmçinin su resurslarının mühafizəsi ilə bağlı strategiyaları təşviq edir. (Pinkowski, 2007)

LEED, yeni binalar (New Construction, LEED-NC), kommersiya interyerləri (Commercial Interiors, LEED-CI), bitməmiş strukturlar (Core and Shell, LEED-CS), mövcud binalar (Existing Buildings, LEED-EB), rayon inkişafı (Neighborhood Development, LEED-ND), şəxsi evlər (Homes, LEED-H) və digər sahələr üçün xüsusi sistemlərdən ibarətdir. Layihənin qazandığı balların sayına əsasən, o, dörd müxtəlif LEED reyting səviyyəsindən birinə layiq görülməyə bilər. LEED standartları inkişafın hər bir mərhələsində — yeni tikinti, mövcud bina yeniləmələri, eləcə də fərdi evlərdən xəstəxanalara və korporativ qərargahlara qədər geniş bir tikinti sektorunu əhatə edərək tətbiq edilir. Praktik olaraq, LEED, demək olar ki, bütün növ layihələr və binalar üçün sistemlər təqdim edir.

LEED dörd səviyyəli sertifikat sistemi təqdim edir: "Sertifikatlaşdırılmış", "Gümüş", "Qızıl" və "Platin". Hər səviyyə ətraf mühitin qorunması və enerjiyə qənaət üzrə 32 müxtəlif kateqoriyada dəyərləndirilir və ümumilikdə maksimum 69 xal ilə qiymətləndirilir. Sertifikatlaşdırılmış statusu əldə etmək üçün hər bir bina Standart Bina indikatorunun dəyərindən yuxarı xal toplamalıdır. LEED-NC "Certified" statusuna layiq görülmək üçün bina altı əsas kredit kateqoriyasında ən azı 26 xal toplamalıdır. "Gümüş" statusu üçün minimum 33 xal, "Qızıl" statusu üçün 39 xal, və "Platin" statusu üçün isə ən azı 52 xal tələb olunur. "Platin" sertifikatı əldə etmək isə olduqca çətin hesab olunur. (Yudelson, 2007)

Yaşıl kitabxana binalarının inşasında kitabxanaların spesifik strukturları üçün müəyyən olunmuş standartlar da nəzərə alınmalıdır. Bu standartlar, kitabxana binalarının funksionallığı və ekoloji davamlılığı baxımından optimal tələbləri müəyyən edir və yaşıl bina reyting sistemlərində daha yüksək səviyyələrə çatmaq üçün lazımi şəraiti yaradır. Kitabxana binalarının ekoloji cəhətdən dayanıqlılığı təmin edərək həm enerji, su, və təbii resursların istifadəsində effektivlik yaradır, həm də binada istifadəçilərin rifahını yüksəltməyə kömək edir. Bu standartlar, yaşıl bina reyting sistemlərində istifadə olunan dəyişənlərin daha yüksək dəqiqliklə dəyərləndirilməsi üçün optimal parametrlərin təkmilləşdirilməsini dəstəkləyir, beləliklə, kitabxana binalarının ekoloji təsirini və reyting sistemlərindəki dərəcələrini daim artırmağa şərait yaradır. Standartlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- IS 1553 (189): Kitabxana binalarının dizaynı-İlkin elementlərlə bağlı tövsiyələr.
- IS 1146: 1985 Kitabxanaların və arxivlərin yanğın təhlükəsizliyi üzrə Təcrübə Standartı;
- IS 2672: 1966 Kitabxananın işıqlandırılması üçün Təcrübə Standartı;
- IS 1950: 1962 Qeyri-istehsalat binalarının səs izolyasiyası üçün spesifikasiya;
- IS 1172: 1983 Su təchizatı, drenaj və kanalizasiya üçün əsas tələblər standartı;
- IS 8338: 1976 Məktəb kitabxanası binalarının layihələndirilməsində əsas elementlərlə bağlı tövsiyələr. (Trotter, 2008)

Yaşıl kitabxana konsepsiyasının inkişafını və tətbiqini təşviq etmək məqsədilə, İFLA hər il ən yaxşı yaşıl kitabxanaları müəyyənləşdirmək üçün müsabiqə təşkil edir. Bu müsabiqə kitabxana sektorunda davamlılıq və ekoloji məsuliyyət prinsiplərini gücləndirmək və genişləndirmək məqsədini daşıyır. Layihə, kitabxanaların ekoloji baxımdan davamlı yanaşmaları qəbul etmələrinə, ətraf mühitə zərərsiz məkanlar yaratmalarına və ekoloji problemlərə dair məlumatlılığı artırmalarına təşviq edir. Yaşıl Kitabxanalar Hərəkatı 2000-ci illərin əvvəllərində formalaşmağa başlasa da, layihənin rəsmi təsis olunması 2010-cu illərin ortalarına təsadüf edir. 2015-ci ildə İFLA, kitabxanaların ekoloji davamlılığı ilə bağlı ENSULİB (Environmental Sustainability and Libraries Special Interest Group) adlı Xüsusi Maraq Qrupunu təsis etdi. Bu qrup, yaşıl kitabxana təşəbbüslərinin əsas mərkəzi hesab olunur və kitabxanalar üçün ekoloji davamlılıq sahəsində fikir mübadiləsi və ən yaxşı təcrübələrin paylaşılması üçün platforma rolunu oynayır. Layihənin əsas məqsədi kitabxana işçilərini yaşıl kitabxana təcrübələri barədə maarifləndirməklə, bu sahədəki təşəbbüslərə dəstək verməklə, ekoloji baxımdan nümunəvi yanaşmalar təklif etməklə və müxtəlif müzakirə forumları vasitəsilə onları öz icmalarında davamlılıq yönündə dəyişikliklərə təşviq etməkdir. Yaşıl Kitabxana Mükafatı iki kateqoriya üzrə verilir:

- Ən yaxşı yaşıl kitabxana;
- Ən yaxşı yaşıl kitabxana layihəsi.

"Ən Yaxşı Yaşıl Kitabxana" kateqoriyasında qalib olmaq üçün kitabxananın ətraf mühitə və davamlılıq sahəsindəki fəaliyyəti bütövlükdə onun strukturu və fəaliyyətlərini əhatə etməlidir. Yaşıl kitabxanalar karbon izini azaltmağa çalışmalı və istifadəçilərinə ekoloji baxımdan dayanıqlı resurslar və xidmətlər təqdim etməlidir. Namizədlik üçün təqdim edilən layihə tamamlanmış olmalı və ya gələcək 12 ay ərzində tam başa çatdırılması planlaşdırılmalı, nəticələri isə vizual və ya ölçülə bilən formada sübut edilə bilməlidir. Burada kitabxananın fiziki ölçüləri və büdcə dəyəri əsas meyar deyil. Əsas vurğu ətraf mühitin qorunması istiqamətində atılan addımların əhatə dairəsi, cəmiyyətin məlumatlandırılması və aktiv iştirakı (məsələn, yeni kitabxana binasının tikilməsi və ya yenilikçi kitabxana xidmətlərinin tətbiqi) üzərində cəmlənir.

"Ən yaxşı yaşıl kitabxana layihəsi" kateqoriyası isə ətraf mühitə uyğun, davamlı və məhdud vaxt və büdcə daxilində həyata keçirilən kitabxana layihələrini əhatə edir. Belə layihə, kitabxana işinin bir və ya bir neçə sahəsini əhatə edə bilər, lakin davamlı inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi baxımından ən azı yerli cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu kateqoriya cari və ya son 12 ay ərzində tamamlanmış layihələri əhatə edir, və layihənin nəticələri ölçülə bilən və ya vizual olaraq təsdiqlənə biləcək formada olmalıdır. Burada əsas vurğu, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş kitabxana fəaliyyətlərinə verilir. Məsələn, uşaqlarla ekoloji maarifləndirmə layihəsi və ya tələbələri tullantıları azaltmağa təşviq edən bir universitet kitabxanası təşəbbüsü bu tələblərə uyğun ola bilər.

Yaşıl Kitabxanalar layihəsi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Proqramının məqsədlərindən bir neçəsi ilə - xüsusilə 13-cü məqsəd (İqlim Fəaliyyəti), 11-ci məqsəd (Dayanıqlı Şəhərlər və İcmalar) və 12-ci məqsəd (Məsuliyyətli İstehlak və İstehsal) - birbaşa uyğundur. Bu məqsədlər çərçivəsində, İFLA kitabxanaların ətraf mühitin qorunmasında, ekoloji təhsil və məlumatlandırmada, eləcə də cəmiyyətin davamlı inkişafına töhfə verməsində önəmli bir rol oynaya biləcəyini dəfələrlə vurğulamışdır. İFLA, kitabxanaların iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə və daha dayanıqlı cəmiyyətlərin yaradılmasında potensial rolunu müdafiə edərək, onların cəmiyyətlərə dayanıqlı və ekoloji baxımdan məsuliyyətli vərdişlər aşılmasını əsas məqsəd kimi dəyərləndirir. Bu çərçivədə, kitabxanalar ekoloji maarifləndirmə fəaliyyətləri həyata keçirməklə, həm fərdlərə, həm də geniş ictimaiyyətə dayanıqlı istehlak və ekoloji məsuliyyət mövzularında təlimlər və resurslar təqdim etməklə önəmli bir platformaya çevrilirlər.

Kitabxanalar, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini ətraf mühitin qorunması və məsuliyyətli istehlak vərdişlərinə təşviq etməklə yanaşı, davamlılıq prinsiplərinin tətbiqində nümunə təşkil edə bilər. Onlar, insanların daha ekoloji şüurlu seçimlər etməsi üçün məlumat və resursları təmin edərək, cəmiyyətin dayanıqlığını artırmağa çalışır və bu yolda təlimlər, seminarlar, təlimat materialları və ekoloji kitab kolleksiyaları kimi müxtəlif təşəbbüslərlə fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, İFLA-nın rəhbərliyi ilə həyata keçirilən Yaşıl Kitabxanalar təşəbbüsü, kitabxanaların ekoloji təhsil, davamlılıq və məsuliyyətli istehlak sahələrində fəal iştirakını təşviq edir və onları daha sağlam, dayanıqlı və məlumatlı bir gələcək qurmaq yolunda strateji tərəfdaşlar kimi görür.

Yaşıl binaların üstünlükləri, enerji istehlakını və karbon emissiyalarını azaltmaqla iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə ciddi şəkildə töhfə verir. Bərpa olunan enerji mənbələri və səmərəli su istehlakı ətraf mühitə olan təsirləri azaldır. Məsələn, günəş panelləri, enerji qənaət edən işıqlandırma sistemləri və HVAC sistemləri istifadə edildikdə, zamanla kommunal xərclərdə əhəmiyyətli azalmalar müşahidə olunur. Yağış suyu toplama və suyun təkrar emalı sistemləri su istehlakını azaldaraq ətraf mühitin mühafizəsinə kömək edir. Yaşıl binalar, toksik olmayan materiallardan istifadə etməklə və yaxşı ventilyasiya sistemi ilə daxili çirklənməni azaltmağı hədəfləyir, nəticədə istifadəçilərin sağlamlığına müsbət təsir göstərir. Təbii işıqın maksimum dərəcədə artırılması, göz yorğunluğunu azaldaraq və əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdıraraq kitabxana istifadəçiləri üçün daha məhsuldar bir mühit yaradır. Bitkilər və təbii materiallardan istifadə, kitabxana dizaynına təbiət elementlərini daxil edərək stressi azaldır və ümumi rifahı artırır. Bununla yanaşı, yaşıl binalar, daşqınlar və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələrinə qarşı daha dayanıqlı olmaqla, həm binanı, həm də sakinlərini qorumağa yönəldilmişdir. Beləliklə, kitabxana binalarının yaşıllaşdırılması, saxlanılan sənədlərin qorunmasına kömək edir.

Ətraf mühitə dair qaydaların sərtləşməsi ilə, yaşıl binaya sahib olmaq kitabxananın yenilənən tələblərə uyğunluğunu təmin edərək potensial yenidənqurma xərclərinin qarşısını alır. Yaşıl binalar, modul dizayn, çevik məkanlar və yeni texnologiyaların integrasiyası sayəsində gələcək ehtiyaclarla daha uyğunlaşa bilər. Yaşıl kitabxana binaları, ictimai yerlərin gözəlliyini və funksionallığını artıraraq daha cəlbedici və ruhlandırıcı bir mühit yaradır. Eyni zamanda, yaşıl kitabxanalar cəmiyyətdə davamlılıq mədəniyyətini təşviq edir və fərdləri gündəlik həyatlarında ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri qəbul etməyə dəvət edir.

Nəticə və tövsiyələr

Beləliklə, yaşıl xüsusiyyətlərin kitabxanalara integrasiyası yalnız ekosistemə müsbət təsir göstərmir, eyni zamanda cəmiyyətin və ictimai sağlamlığın inkişafına, eləcə də uzunmüddətli iqtisadi üstünlüklərin əldə edilməsinə dəstək olur. Əlavə olaraq, elektron kataloqun tətbiqi, ənənəvi kataloq kartlarından istifadənin azalması ilə kağız istehlakını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır ki, bu da ağacların kəsilməsinə olan tələbatı minimuma endirir. Eyni zamanda, elektron kitabxananın yaradılması və elektron qurğulardan istifadə, oxucuların mütaliə ehtiyaclarını qarşılamaqla yanaşı, kağız istehlakını da azaldır. Buna görə də, yaşıl konsepsiya çərçivəsində elektron kataloqun və elektron kitabxananın inkişaf etdirilməsi məsələlərinin üzərində diqqətin cəmlənməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atton, C. (1993). Green librarianship: A revolt against change [Electronic version]. *Assistant Librarian*, 86, 166–167.
2. Cantú, A., & Anderson, B. (2003). It's not easy being green, but it sure is fun: Sustainability programming at the Ann Arbor District Library [Electronic version]. *Public Libraries*, 42.
3. Eagan, A. (1991). Noise in the library: Effects and control. *Wilson Library Bulletin*, 65, 44–47.
4. Jankowska, M. A. (2007). From print to Gopher to Open Journal Systems: A look back on the many faces of the Electronic Green Journal [Electronic version]. *Electronic Green Journal*, 1(25), 1–12.
5. Le Rue, J., & Le Rue, S. (1991). The green librarian. *Wilson Library Bulletin*, 65, 27–33.
6. Link, T. (1992). ALA's Task Force on the Environment. *Green Library Journal*, 1, 53–54.
7. Neale, J. (2008). Go green! [Electronic version]. *Library Journal*, 133, 46.
8. Peters, T. (2008). Green library PCs [Electronic version]. *Smart Libraries Newsletter*, 28, 6.
9. Pinkowski, J. (2007). Keeping track of green libraries [Electronic version]. *Library Journal*, 132, 27.
10. Rome, L. (1991). Celebrating Earth Day all year long. *Wilson Library Bulletin*, 65, 40–43.
11. Schaper, L. (2003). Public input yields greener library design [Electronic version]. *Library Journal*, 128, 62.
12. Sharma, S., & Gupta, S. (2023). Green library buildings: A study on national and international rating systems. *68th ILA Conference 2023, International Conference on "Re-engineering of Libraries in the Context of Emerging Technologies: Myth or Reality"*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/372250463_Green_Library_Buildings_A_Study_on_National_and_International_Rating_Systems
13. Smith, S. (1991). The library as an environmental alternative (among other things). *Wilson Library Bulletin*, 65, 85 & 156.
14. Trotter, D. (2008). Going for the green. *American Libraries*, 39, 40–43.
15. Watson, T. (1991). Finding the trees in the forest: Environmental sources. *Wilson Library Bulletin*, 65, 34–39.
16. Yudelson, J. (2007). *Green building A to Z: Understanding the language of green building*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers.

SUMMARY

The article highlights the features of green buildings that conserve natural resources, optimize water and energy use, and protect people from harmful substances. Through the LEED certification system, green buildings are evaluated according to different ratings. Green standards developed specifically for libraries create optimal conditions for minimizing the environmental impact of buildings. The article also discusses the goals and contributions of the "Green Libraries Movement" implemented by IFLA. This project reinforces the role of libraries in instilling the principles of environmental responsibility and sustainability in society. Green library buildings reduce their carbon footprint, save water and energy, while creating a healthier and more comfortable environment.

Keywords: Green building standards, green library buildings, LEED Certification, IFLA and green libraries

MƏŞĞULLUĞUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ İLTİZAM VƏLİZADƏ

İltizam VƏLİZADƏ

velizadeiltizam02@gmail.com

Bakı Biznes Universiteti

Tutu EYVAZOVA

Xülasə

Məşğulluq elə bir sahədir ki, təkcə Azərbaycanın deyil, bütün ölkələrin həll olunması vacib sayılan problemlərindən biridir. Hər bir ölkə öz iqtisadi standartlarına və eyni zamanda cəmiyyətdəki insanların ehtiyaclarına uyğun həll yollarına istiqamətlənən proqramlar və ya layihələr həyata keçirməlidir. Bu layihələrin əsas mərkəzində bazar araşdırılmasının edilməsi, iş götürən və iş axtaran arasındakı əlaqələrin düzgün qurulması və burada dövlətin dəstəyi vacib hesab olunur. Məşğulluq özlüyündə həm sosial, həm siyasi, həm də iqtisadi sahəni birləşdirir. Çünki məşğulluq probleminin aradan qaldırılması ölkədə işsizliyin azalmasına, yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə və eyni zamanda cəmiyyətin rifah halının yüksəlməsinə səbəb olur. Bu da cəmiyyətdə yoxsulluqla bağlı yaranan sosial problemlərin həllinin xəbərcisidir.

Açar sözlər: məşğulluq, subsidiya, yoxsulluq, hesabatlılıq

Məşğulluq cəmiyyətdə vacib sosial problemlərdən biri hesab olunduğu üçün bu istiqamətdə bir sıra yeni layihələr və proqramlar həyata keçirilir ki, bu problem cəmiyyətin sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə daha da çox təsir etməsin. Yeni layihələrin və proqramların həyata keçirilməsini biz məşğulluq siyasəti adlandırma bilərik. Məşğulluq siyasəti təkcə dövlətlərin deyil, eyni zamanda onların tərkibində olan hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının öncül məsələlərindən biridir. Bu məsələnin aradan qaldırılması, dövlətin siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə məşğulluğun artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması, peşə hazırlığının inkişafı, kadr resursunun təmin olunması istiqamətində bir sıra proqram və layihələr həyata keçirilir.

Bu layihələrin və proqramların həyata keçirilməsi dövlətin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, əhəlinin rifah halının yüksəldilməsini, əhali arasında işsizlik səviyyəsinin azalmasını və insanların layiqli həyat yaşamasını təmin etməyi özündə ehtiva edir. Məşğulluq siyasətini həyata keçirmək üçün biz müxtəlif mexanizmlər, alətlər və metodologiyaların tətbiqindən istifadə edirik. Hər bir dövlətin məşğulluq siyasəti fərqli şəkildə həyata keçirilir və bu da bir sıra problemlərə səbəb olur. Buna sübut olaraq, “BƏT-in məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsinə dair təlimatları” göstərir ki, icra mərhələsində hər bir ölkə fərqli həllər tələb edən müxtəlif problemlərlə üzləşir.” [1]

Məşğulluq siyasəti üç ümumi istiqamət üzrə həyata keçirilir:

- Dəstək sistemi
- Koordinasiya sistemi
- Hesabatlılıq dərəcəsi

Məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində tək bir nümunədən istifadə etmirik. İqtisadiyyatda, eyni zamanda əmək bazarında mövcud olan yeni dəyişikliklər baş verdiyi üçün monitoring və qiymətləndirməni yenidən həyata keçirməliyik. Azərbaycanda məşğulluq siyasətini həyata keçirmək üçün onun məşğulluq sahəsi xüsusiyyətlərini, etik standartlarını və prinsiplərini (ədalətlik, şəffaflıq, əlçatanlıq və s.), əmək bazarının individuallığını, kadr təminatını təhlil etmək başlıca istiqamətlərdən biridir.

Məşğulluqda qarşılaşılan çətinliklər

İş imkanlarının məhdudluğu – Əlçatan vakansiyaların azlığı məşğulluq sahəsində əsas problemlərdən biridir.

Bacarıq uyğunsuzluğu – Mövcud işçi qüvvəsinin bacarıqları ilə iş bazarının tələbləri arasında fərqlər mövcuddur.

Texnologiyanın inkişafı – Avtomatlaşdırma və yeni texnologiyaların tətbiqi bəzi peşələrin dəyişməsinə və ya yox olmasına səbəb olur.

Qloballaşmanın təsiri – Beynəlxalq əmək bazarındakı rəqabət iş yerlərinin təhlükəsizliyinə və yerli bazarda dəyişikliklərə təsir edir.

Bacarıqların daim yenilənməsi zərurəti – İşçilər və işəgötürənlər müasir tələblərə uyğun qalmaq üçün davamlı olaraq bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməlidirlər.

Demoqrafik dəyişikliklər – Əhəlinin yaş strukturu və işçi qüvvəsinin tərkibi zamanla dəyişdiyi üçün əmək bazarında yeni adaptasiya strategiyaları tələb olunur.

Ayrı-seçkilik və maaş fərqləri – İş yerində bərabər imkanların təmin olunmaması və əməkhaqqı fərqləri məşğulluqla bağlı çətinliklərdən biridir.

Dövlət siyasətinin rolu – Bu problemlərin həlli üçün kompleks və səmərəli siyasət tədbirləri mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanda məşğulluq siyasəti əsasən aktiv məşğulluq tədbirləri ilə özünü göstərir.

Buna misal olaraq, işaxtaran və işsiz şəxslərin məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsini, iş axtarışına və özünüməşğulluğa kömək göstərilməsini xüsusi proqram kimi qeyd edə bilərik. Ölkəmizdə işsizliyin aradan qaldırılması və məşğulluğun təmin olunması yönündə həyata keçirilən ən böyük tədbirlərdən biri olan DOST Agentliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Məşğulluq Mərkəzini nümunə olaraq qeyd etmək yerinə düşər.

Dövlətin məşğulluq siyasətini həyata keçirməkdə digər məqsədi regionlardakı məşğulluq səviyyəsini şəhər standartlarına uyğunlaşdırmaq, regionlarda yeni sənaye müəssisələrinin açılması, kənd təsərrüfatının inkişafı (kənd əhalisinə güzəştli subsidiyaların verilməsi, maldarlığın inkişafı məqsədilə kompensasiyaların ayrılması), kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların yeni suvarma təchizatları ilə təmin edilməsi, rayon mərkəzlərində yeni standartlara cavab verən peşə müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması və s. məsələləri əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://dma.gov.az/qanunvericilik/qanunlar-747?hl=az>
2. <https://e-qanun.az/framework/39846>
3. <https://sosial.gov.az/fealiyyet/destek-istiqametleri/mesgulluq/azerbaycanda-mesgulluga-destek-layihesi?hl=az>
4. https://www.stat.gov.az/menu/5/source/Meshqulluq_tes.pdf
5. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/D-nyamal-yeva-Min-slam-q-z-.pdf>

SUMMARY

Employment is an area that is considered one of the important problems not only of Azerbaijan, but of all countries. Each country should implement programs or projects that are aimed at solutions that are in line with its economic standards and at the same time the needs of people in society. The main focus of these projects is to conduct market research, properly establish relations between employers and job seekers, and support from the state is considered important here. Employment in itself combines both the social, political, and economic spheres. Because eliminating the employment problem leads to a decrease in unemployment in the country, a decrease in the poverty level, and at the same time an increase in the welfare of society. This is also a harbinger of solving social problems related to poverty in society.

Keywords: *employment, Subsidy, Poverty, Accountability*

РЕЗЮМЕ

Занятость – сфера, которая считается одной из важнейших проблем не только для Азербайджана, но и для всех стран. Каждая страна должна реализовывать программы или проекты, ориентированные на решения, которые соответствуют ее экономическим стандартам и в то же время потребностям людей в обществе. Основное внимание в этих проектах уделяется проведению маркетинговых исследований, правильному установлению отношений между работодателями и соискателями, и поддержка со стороны государства здесь считается существенной. Занятость сама по себе объединяет как социальную, так и политическую и экономическую сферы. Потому что устранение проблемы занятости приводит к снижению безработицы в стране, снижению уровня бедности и одновременно к росту благосостояния общества. Это также предвестник решения социальных проблем, связанных с бедностью в обществе.

TƏHSİLALANIN ÖZÜNÜDƏRKETMƏSİNƏ HAZIRLIQ MƏRHƏLƏSİ VƏ ÖZÜNÜDƏRKEDƏRƏK EKZİSTENSİALLIĞIN TƏTBİQİ

Xədicə RÜSTƏMOVA

khadijarustamli11@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Mütəmadi şəkildə dəyişən reallıqla qarşılaşan məktəblilər diqqətini bir qrup mövcud ekzistensial dəyərlərə yönəldir. Tez-tez dəyişən reallığın tarixi mövzularla əlaqələndirilməsi önəmli mənalara formalaşdıraraq, onları öz həyatının mənası, müxtəlif dəyərləri müqayisəli şəkildə düşünməyə təşviq edir. Ətrafında cərəyan edən hər bir hadisə təhsilalanların daxili aləminə təsir edərək onun özünə uyğun olan şəxsi xüsusiyyətləri ilə təcrübə qazandırır. Şəxsiyyətini düzgün şəkildə formalaşdırmaq, qarşısına qoyduğu həyat məqsədlərini, strategiyalarını, dəyərlərini, mənalərini düzgün şəkildə nəzərdən keçirib təhlil etmək və lazımınca dəyişdirə bilmək üçün təhsilalanlara böyük daxili iş lazımdır və tarix fənninin mövzularında keçmişdən bu günümüzdə qədər olan bəşəri təcrübələr əks olunduğu üçün mövzular vasitəsilə özünüdərək və ekzistensiallığın aşılınması həyatı önəm daşıyır. Beləliklə, şagirdlər bu reallıqda ümumbəşəri önəm daşıyan və davamlı mənalara formalaşmaqda olan şəxsiyyətində inkişaf etdirir, onları gələcək həyatına düzgün şəkildə tətbiq edə bilir və ekzistensial dəyərlərə sahib olmaq onun şəxsiyyətin ideoloji təbiətini təşkil edir.

Açar sözlər: ekzistensiallıq, azadlıq, təcrid, seçim, özünüdərək, həyatın mənası

XXI əsr bütün dünyanı və cəmiyyətin həyatı əhəmiyyətli hər bir aspektlərinə (siyasi, iqtisadi, sosial) böyük təsir göstərən qloballaşmanın kumulyativ prosesləri, yəni mövcud məlumatların yığılıb artması ilə xarakterizə olunur. Müasir dövrdə həm yaşadığımız cəmiyyətdə, həmçinin elmi sahədə cərəyan edən çoxşaxəli transformasiyalar, yeni texnologiyaların inkişafı ilk baxışdan dəyişilməz hesab olunan mövcud əxlaq normalarının, cəmiyyətdəki müəyyən sosial və mədəni dəyərlərin təhrif olması riskini ortaya çıxarır. Davam edən qloballaşma prosesləri nəticəsində həm yaşadığımız cəmiyyət, həm də fərdin fərdiləşməsi, eləcə də kütləviləşməsi prosesi gedir. Bu isə xüsusilə xarakteri hələ formalaşmaqda olan məktəblilərin nəinki fərdiliyin sərhədləri, eləcə də onun sabitliyi problemli ilə üzləşməsinə səbəb ola biləcək özünü təcrid etmək təhlükəsi yaradır. Hər bir fərd öz əsrinin problemlərinin qloballığından istər-istəməz uzaqlaşa bilməz və barbarlığın bir forması olan “əbədi istirahət” təhlükəsi, yəni sadəcə heç nəyin olmadığı nə xeyir, nə də şəər, nə varlıq, nə də qeyri-varlıq vəziyyətində əbədi qalmaq imkanı axtarışındadır. Tarix fənninin mövzuları ilə oxşar təcrübələri sınaqdan keçirilməsinin mümkün nəticələri barədə nəzəri bilikləri əldə etməkdən əlavə, praktik nəticələrinin nə olmasını öyrənir, baş verən proseslərə öz fikrini bildirmə imkanı qazanır. Antik Roma tarixçisi Tit Livi bu haqda qeyd edirdi ki: “Tarixin öyrənilməsi xəstə ağıl üçün ən yaxşı dərmandır. Çünki tarixdə hər kəsin görməsi üçün fərqli insanların təcrübələri açıq-aydın yazılıb. Tarixdə həm özünü, həm də ölkəniz üçün gözəl nümunələr tapmaqla yanaşı, həm də pis işlərin qarşısını almağa kömək edəcək xəbərdarlıqlar var” (Ümumi tarix dərsləri, 10-cu sinif).

Təhsilalanların cəmiyyətə sağlam adaptasiyası, öz həyatını dolğun yaşaması üçün təhsil prosesi dolğun mahiyyət kəsb edən ekzistensial mənalara doldurulmalıdır. Məhz buna görə də təhsilin vacibliyini və zəruriliyini təsdiqi onun məna baxımından zəngin olmasından asılıdır, çünki hər bir cəfəngiyat və uyğunsuzluqda məqsədlərə çatmağa mane olan bir boşluq olur. Təhsil prosesi idarə olunması üçün o məna tətbiqi komponentinə malik olmalıdır və aşağıdakı suallara cavab verməlidir: Öyrənmə prosesi zamanı təhsilalanlarda hər hansı bir proseslə əlaqəli olan məna duyğusu necə yaranır? Hansı yaşama forması daha effektiv ola bilər? Təhsilalanları təhsil prosesində məna müəyyənləşdirərək onu tapmağa onları həvəsləndirmək üçün nə etmək olar? Təhsilin ekzistensiallığı

şagirdlərdə formalaşdırmaq məqsədilə qazanılan təhsil təcrübəsinin ən mühüm fundamental prinsipləri təsdiqlənərək riayət olunmalıdır:

- təhsildə ekzistensiallığın aktuallaşması üçün şagirdlərin öz yaradılışın mənasını anlamalıdır;
- öyrənmə və öyrətmə prosesində refleksivlik olmalıdır;
- bilik əldə etmək üçün tədris olunan mövzunu fəlsəfiləşdirilməlidir;
- təhsil subyektlərinin azadlığı məlumatlı seçim etmək bacarığı olmalıdır.

Təhsilalanların özünü dərk etməsi onun sahib olduğu düşüncələrin və hiss etdiyi duyğuların vasitəsilə hansı hədəflərə nail ola biləcəyini dərk edir və özünüdərk səviyyəsinin artması zəhinində formalaşan fikir və şərtləri dəyişməyə rəvac verir. Buna görə də tarix dərslərində tədris olunan mövzuların köməyi ilə onun zehni şərtlərin dəyişdirməklə, hətta onun emosiyalarını da dəyişdirmək mümkündür və bu onu gərginlik vəziyyətində əsl kimliyini tanımağa imkan verir. Özünüdərk etmə əslində istəkləri biruzə verməklə, insan şəxsiyyətini idarə etməyin ilk addımı hesab oluna bilər. Diqqətin düzgün yönəldilməsi səmərəli və məhsuldar olmağa, ümumilikdə, cərəyan edən hadisələrə adekvat reaksiyanıza, keçirdiyiniz duyğulara, sahib olduğunuz şəxsiyyətə və hərəkətlərinizə təsir etməklə sizin həyat yolunuzu müəyyənləşdirir (Lu C, Wan C, Hui PP, Tong Y, 2020).

Ekzistensial bacarıqların formalaşdırılması vəzifəsi mövcud dəyərlərin “məna” müstəvisindən “təcrübə” müstəvisinə praktik tətbiqi deməkdir. Dəyər yönümlərinin, eləcə də dəyər münasibətlərinin düzgün şəkildə formalaşması qarşıya çıxan problemlərinin təhlili, dəyərin kompleks olaraq öyrənilməsi (L.Baeva, 2004) dəyərin mövcud olduğu və özünü biruzə verdiyi səviyyə məkanını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dəyərlər xalqın ruhuna təsir göstərərək onun xarakterini formalaşdırır və Lebonun təbiri ilə desək, hər bir xalqın taleyini sözün əsl mənasında onun xarakteri formalaşdırır. Müsbət dəyərlərin formalaşmasına misal olaraq xalqımız tarixən işğalçı qüvvələrə qarşı mübarizəni ən ali dəyərlərdən biri kimi qəbul etməsinin nəticəsidir ki, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında misilsiz şücaət göstərildi. Bu məsələdə əslində siyasətlə paralel tarix, incəsənət, ədəbiyyat, musiqin və s-in üfüqi və şaquli integrasiyadan nəzəri və praktik baxımdan istifadə edərək vətənpərvərliyi dəyər kimi təqdim etməsi nəticəsində Azərbaycan cəmiyyəti onu ali kult olmasını bir daha sübut etdi. Ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflər üzrə Azərbaycan tarixi və Ümumi tarix dərslərlərində bu səpkili mövzulara toxunulub, hətta I Dünya müharibəsi zamanı baş verən Çanaqqala döyüşündə işğalçı ingilis-fransız donanmasının Çanaqqala boğazından keçməsinə mane olan döyüşə bilən cəmi 2 nəfər topçu batareyası heyət üzvü həmyerlimiz Seydi Əli və dostunun ingilis gəmisini batırması təmsalında biz doğma torpaqlarımızın hüdudlarından kənarda da qəsbkara qarşı mübarizə nümunəsinə şahid oluruq (Ümumi tarix dərsləri, 9-cu sinif).

Ümumiyyətlə isə, dəyərin mövcud olması və təzahür etməsinin üç səviyyəsi: əhəmiyyət; məna; L.V.Baevanın dəyərlərin ekzistensial xüsusiyyəti konsepsiyasında ifadə etdiyi təcrübə, tədqiqat işində ekzistensial bacarıqların formalaşdırılması və dəyərlərin praktik şəkildə aktuallaşması mərhələlərini müəyyənləşdirməkdən ötrü əsas təşkil etmişdir.

Dəyərin mövcudluğu və təzahürü səviyyələri

Şəkil 3 Aktuallaşma prosesində dəyərin təzahür səviyyələri

Dəyərin əhəmiyyəti dedikdə dəyərin və onun məzmununun bilik, dərk etmə ilə xarakterizə edilən, insan şüurunda dəyərin mövcudluq səviyyəsi nəzərdə tutulur. Əhəmiyyət səviyyəsində hər hansısa bir dəyər ya qəbul edilir ya da rədd edilir; beləliklə də həmin dəyərə əhəmiyyət verilir. Dəyər eyni zamanda hadisə, fakt, fenomen kimi də tanınır. Bu mərhələdə dəyərlərin yenilənərkən təhsilalanların koqnitiv/intellektual və motivasiya sahələri aktuallaşır. Və burada o "dəyər arsenalında" bir dəyəri seçməklə bağlı qərar qəbul edir.

“Əhəmiyyət” səviyyəsində olan dəyərin aktuallaşdırılmasının mühüm prinsipində dəyər ideyalarının dəyər oriyentasiyalarından və dəyər inanclarından fərqləndirilməsidir. Dəyər ideyaları tamamilə dəyər yönümlərinə endirilə bilməz. D.A.Leontyev qeyd edir ki, “...hətta səthi fenomenoloji təhlil köməyi ilə biz müəyyənlaşdırə bilərik ki, istənilən insanın şüurunda təkcə dəyər oriyentasiyaları deyil həm də, digər çox fərqli dəyər ideyaları da mövcuddur”. Digər bir anlayış olan dəyər stereotipləri dedikdə biz dəyər ideyalarının kateqoriyasını nəzərdə tuturuq və onlar hər hansısa bir sosial qrupun və ya bütövlükdə cəmiyyətin gözləntilərini özündə ehtiva edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif sosial qruplara aid olan bir neçə dəyər stereotipləri sistemi bir fərdin şüurunda sinxron şəkildə eyni vaxtda əks oluna bilər. Təhsil prosesində olan dəyər stereotipləri pedaqoji fəaliyyətin stereotiplərinə çevrilərək təhsil verənlərə “miras qalan” formalaşmış müəyyən mövqelər və fikirlərdir. Məsələn: təhsilalanlara verilən yersiz azadlıq, əlbəttə ki, bəzən lazımsız icazələr verməyə və itaətsizliyə gətirib çıxarır; məsuliyyət tərbiyəsinin formalaşdırılması dərstdəki nizam-intizama sövq edən daxili məcburiyyət deməkdir; pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət zamanı humanist və demokratik mövqedə olmaq müəllimlə təhsilalanlar arasında “mehriban” münasibətlərə gətirib çıxara bilər. Dəyərlərin yenilənməsi ilə bağlı qrup işi prosesi mərhələsində hər bir fərdin həyatında dəyərin xarici təzahürlərinin qeyri-müəyyənliyini müşahidə olunur. Dəyər barəsində mütəmadi olaraq tipik, stereotipik mühakimələr edilərək onun mənasının insanlar tərəfindən səthi başa düşülməsi ifadə edilir. Həmçinin ən vacib cəhətlərdən biri həyatda dəyərin təzahürünün şifahi şəkildə ifadə olunmasıdır: insan onun üçün əhəmiyyət kəsb edən şey haqqında necə danışa bilər, dəyərin özü üçün olan önəmini nə dərəcədə səlis ifadə edə bilər? Bunun üçün güclü vahid təsvir mexanizmi ilə yanaşı əks etdirmə işə düşür. Dəyər anlayışı dedikdə hər hansı bir insan üçün məqbul hesab olunan və məna kəsb edən dəyərlərə düzgün şəkildə məna verilməsi, dəyərin mövcudluğu və təzahürü səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bu zaman fərdin intellektual sferası öz fəaliyyətini davam etdirərək insan şəxsiyyətinin emosional və qiymətləndirmə sferalarına inteqrasiya olunur. Əhəmiyyət mərhələsi zamanı dəyər ideyaları, dəyər fenomeninin dərk olunması prosesində isə dəyər yönümləri formalaşmağa başlayır və bu mərhələdə ən mühüm anlayışlar məna və verilənin daxili məzmunu, daxili mənasını bildirən məna yaratma hesab olunur. Dəyərlə bağlı məna subyektiv xarakter daşıyır. Məna qərəzlilikdir, bir insana “qayğı” olması, yaşadığı cəmiyyətdə ona biganə qalmaması onun üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Xarici dəyərlərin insanın daxili dəyərlərinə çevrilməsi prosesini “funksional muxtariyyət” adlandıran G. Allportun fikrincə bu “bilik kateqoriyalarının” “əhəmiyyət kateqoriyalarına” transformasiya etməsi prosesi kimi başa düşmək olar. Kənardan əldə edilən “bilik kateqoriyalarının” mənasını müstəqil şəkildə başa düşməklə “əhəmiyyət kateqoriyaları” formalaşır. G. Allportun hesab edir ki, “mənim” anlayışında dəyər müəyyən bir şəxsi mənada istifadə olunur. Təhsilalanlar üçün məna fundamental bir məna daşıyarsa o zaman onlar dəyəri lazımi səviyyədə dərk edə bilər”. Dəyərlərin aktuallıq daşdıqda genişmiqyaslı ekzistensial aspektdən “məna” anlayışını biz “həyatın mənası” anlayışı ilə əlaqələndirə bilməsək də, fərdin daxili həyat aləminin çox geniş olması, onun mənalarını da bir o qədər zənginləşdirə bilər. Nəticədə isə onun maraq dairəsinə daxil olan, eyni zamanda öz şəxsi həyatından hansı məna çıxara biləcəyini dərk edə bilər (Осин, Е., 2004). Həyatda hər bir kəsin özünün ona verdiyi mənadan başqasının önəmi yoxdur (E.Fromm 2010, V.Frankl 2015). “...və yalnız daimi surətdə fəal olmaq, iştirak, və əzmkarlıq göstərmək təhsilalanları onların qarşısında olan yeganə vəzifədə - mövcud olmağımızın qanunları ilə müəyyən olunan hədlərin çərçivəsi daxilində səlahiyyətlərini tam olaraq inkişaf etdirməklə əlaqədar olan uğursuzluqdan qoruya bilər. Təhsil müəssisələrində şagirdlər daimi olaraq çaşqınqan olmaq, biliyə can atmaq və ya yeni suallar verməkdən əl çəkmir. Yalnız onlar mövcud vəziyyətdən, onun var olmasını xarakterizə edən

dixotomiyalardan və öz potensial güclərini kəşf etmək bacarığından lazımı qədər xəbərdar olarsa, o, özü olmaq və xoşbəxtliyə nail olmaq vəzifəsinin öhdəsindən uğurla gələ bilər (Фромм, Э., 2010). Ölkəmizdə təhsil səviyyəsinin yaxşılaşdırılması təhsilalanların xarakterinin düzgün şəkildə müəyyən olunması ilə yanaşı, onların daxili aləmi ilə xarici aləm arasında olan əlaqəni təmin edən ekzistensiallığın daha yüksək səviyyədə formalaşdırılmasına rəvac verə bilər (X.Rüstəмова, 2023).

Uzun illər təhsilalanlar problemi metodistlərin, pedaqoqların və psixoloqların tədqiqat sahəsinə maraq göstərilməsinin əsas səbəbi müxtəlif meyarlar nəzərə alınmaqla çoxlu sayda şagird tipinin olması ilə əlaqələndirə bilərik və ümumilikdə götürsək, təkcə dəyərlərin lazımı səviyyədə dərk edilməsi faktı onların təhsilalanlar tərəfindən daxili qəbul edilməsi üçün tam şəkildə kifayət etməyə bilər, çünki bu proses əksər hallarda əslində onlara obyektiv və universal xarakter verir. Dəyərin subyektiv önəm daşması onun məna kəsb etməsi və praktik şəkildə həyata keçirilməsi üçün məsuliyyətin qəbul edilməsi ilə paralel şəkildə olmalıdır (V. Frankl, 2015).

ƏDƏBİYYAT

1. K.Şükürov, P.Ağalarov, N.Quliyev, H.Cabbarov, E.Hüseynov, R.Əlizadə. Ümumi tarix dərslisi, 9-cu sinif, 144 s., s.45, Bakı 2022
2. K.Şükürov, P.Ağalarov, N.Quliyev, K.Məmmədov, H.Cabbarov, E.Hüseynov. Ümumi tarix dərslisi, 10-cu sinif, 152 s., s.35, Bakı 2022
3. X.Rüstəмова. Ulu öndər H.Əliyevin təhsil siyasətinin ekzistensiallıqda önəmi. International Confrance on H.Aliyev and turkic world. Baku 2023, 301 s. səh.240
4. Баева, Л.В. Экзистенциальная природа ценностей: автореф.дис. д-ра филос.наук:09.00.13 /Баева Людмила Владимировна. – Волгоград, 2004г. – 45с.
5. Гершунский, Б.С. Философия образования: учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений /Б.С.Гершунский. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 432 с.
6. Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 624с. (133с)
7. Франкл, В. Страдания от бессмысленности жизни. Актуальная психотерапия /В.Франкл. – Новосибирск: Сиб.ун-т.изд-во, 2015. – 95с.
8. Фромм, Э. Человек для самого себя /Э.Фромм. – М.: Аст: Аст Москва, 2010 – 350с. (24-25 с)
9. Осин, Е. Аутентичность /Е.Осин // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. – 2004. – №2(5). – С.88-93
10. Роджерс, К. Становление личности. Взгляд на психотерапию /К.Роджерс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416с.
11. Словарь хайдеггерианских терминов (по “Бытию и времени”) // Режим доступа: <http://terme.ru/slovari/slovar-haideggerianskih-terminov-po-bytiyu-i-vremeni-.html>
12. Lu C, Wan C, Hui PP, Tong Y. In response to cultural threat: Cultural self awareness on collective movement participation. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2020;51(1):70–76.
13. <https://www.dancingchair.ru/blogs/uznaesh-zakachaeshsya/dinamicheskiy-protsess-kontsentratsii-vnimaniiya-ego-rol-i-preimuschestva>

SUMMARY

Schoolchildren, facing with a constantly changing reality, focus their attention on a group of existing existential values. The connection of frequently changing reality with the historical topics forms essential meanings, encouraging them to think about the meaning of their own lives and various values in a comparative way. Each event that occurs around them affects the inner world of the students, providing them with the experience of their personal characteristics that is appropriate for them. In order to form their personality properly, review correctly, analyze and change the life goals, strategies, values, meanings which they set for themselves, students need great internal work, and since the topics of history reflect human experiences from the past to the present, it is vital to instill self-awareness and existentialism through the topics. Thus, students develop universal and sustainable meanings in this reality in their personality that is being formed, and can correctly apply them to their future lives and possessing existential values constitutes the ideological nature of his personality.

Keywords: *existentialism, freedom, isolation, choice, self-awareness, meaning of life*

QARABAĞDA MƏDƏNİ VƏ TƏBİƏT TURİZMİNİN PERSPEKTİV İMKANLARI

Qəzənfər AXUNDLU
axundluq@gmail.com

Arzu HÜSEYN ALİM
Azərbaycan Turizm və
Menecment Universiteti

Xülasə

Ölkənin zəngin mədəni irsi və çoxşaxəli təbii mühiti sayəsində Qarabağda mədəni turizmin, eləcə də təbiət turizminin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Son zamanlar baş verən geosiyasi dəyişikliklər və vətəndaşların reintegrasiyası cəhdləri nəticəsində region ekoloji cəhətdən məsuliyyət daşıyan turizmin genişləndirilməsi üçün unikal potensial təklif edir. Qarabağın tarixi abidələrini, köhnə memarlıq strukturlarını, ənənəvi incəsənət nümunələrini özündə birləşdirən mədəni sərvəti tarix və irslə bağlı turlara maraq göstərən turistləri cəlb edərək mədəni turizmin inkişafını dəstəkləyir. Bundan əlavə, regionun müxtəlif ekosistemləri, meşələri və dağlıq ərazisi üç növ turizm üçün imkanlar yaradır: sağlamlıq turizmi, ekoturizm və mədəni turizm.

Qarabağın gələcəyinə təsir edəcək iqtisadi, ekoloji və mədəni aspektlərin araşdırılması yolu ilə bu tədqiqat Qarabağda turizmin inkişafı ilə bağlı mədəni və təbiət turizmi potensialını və problemləri araşdırır. Nəticələrə görə, Qarabağ planlaşdırma, investisiya yatırma və müvafiq qaydada maraqlı tərəflərlə birgə işləmək şərti ilə Cənubi Qafqazda tanınmış mədəni və ekoloji turizm mərkəzi olmaq potensialına malikdir.

Açar sözlər: Qarabağ, mədəni turizm, təbiət turizmi, sağlamlıq turizmi

Giriş

Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün mühüm yer, malik olduğu geniş mədəni irsi və müxtəlif təbii landşaftları ilə məşhur olan Qarabağ ərazisidir. Geosiyasi şəraitdə baş verən son dəyişikliklər nəticəsində mədəniyyət və ətraf mühit sahələrində turizmi artırmaq üçün Qarabağın potensialından istifadə etmək yollarının tapılmasına yenidən diqqət yetirilir. Bu səylər zamanı məqsəd eyni zamanda bölgənin tarixi və ekoloji dəyərlərini qoruyub saxlamaqla regionun davamlı iqtisadi artımına töhfə verməkdir (2).

Qarabağın turizm sənayesi davamlı uğurunu təmin etmək üçün davamlı turizmi təşviq edən infrastruktur, təhlükəsizlik və qaydalara strateji investisiyalardan asılıdır. Tarixi abidələrin qorunması, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli turizm təcrübələrinin təşviqi və əlçatanlığın yaxşılaşdırılması inkişaf fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri olmalıdır. Turizmin regionların inkişafında oynadığı rolü vurğulayan bir sıra araşdırmalar bu fəaliyyətin aktuallığını ortaya çıxarıb. Araşdırmalara görə, turizm iqtisadiyyatın canlandırılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və mədəni ənənələrin qorunub saxlanması üçün katalizator kimi çıxış etmək potensialına malikdir. Qarabağ çərçivəsində turizmin strateji inkişafı regionun münəqqişədən sonra reabilitasiyasında və sosial-iqtisadi sistemin yüksəlişində həlledici rol oynayacaq.

Bu tədqiqatda postkonflikt ərazilərdə turizm potensialı araşdırılıb. Ekoloji cəhətdən məsuliyyətli turist təcrübələri ilə bağlı araşdırmalar iqtisadi artım və təbii mühitin qorunması arasında tarazlığın yaradılmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Bu araşdırmalara görə, Qarabağ regionların tarixini qorumaqla yanaşı, özünəməxsus mədəni və təbii sərvətlərindən istifadə edən strateji planlaşdırma həyata keçirməlidir (3). Gələcək nəticəyə əsasən, Qarabağda əvəzsiz mədəni və təbii sərvətlərin qorunub saxlanmasını təmin edən inkişaf planları hazırlana bilər.

Postkonflikt ərazilərdə turizm sənayesinin perspektiv imkanları

Qarabağ öz tarixi boyu həm mədəni irslə zəngin, həm də təbiəti ilə gözəl bir ərazi olub. Son geosiyasi dəyişikliklər regionun mədəniyyət və ətraf mühit sahələrində turizm üçün böyük imkanlar təqdim etməsi ilə nəticələndi. Tarixi yerlərin bərpası, ekoturizm imkanlarının inkişafı və

infrastruktura investisiyalar hesabına dayanıqlı turizm artımını yaratmaq mümkündür.

Qarabağda turizm obyektlərinin birdəfəlik istifadə imkanları inkişaf edir ki, bu da regiona marağın artmasından xəbər verir. 2020-ci ildəki 288-dən 2023-cü ildə 742-yə yüksəldiyindən, xüsusilə Şuşa, Ağcabədi və Tərtər kimi rayonlarda regionda mövcud yaşayış yerlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

İnfrastrukturun inkişafı, məskunlaşma imkanlarının genişləndirilməsi, regionun bənzərsiz tarixi və təbii sərvətləri Qarabağda mədəni və təbiət turizminin gələcəyi üçün böyük potensiala malikdir. Buna baxmayaraq, bu potensialı tam şəkildə həyata keçirmək üçün turizm obyektlərinə, nəqliyyat şəbəkələrinə və ətraf mühitin mühafizəsinə investisiyaların davam etdirilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Birdəfəlik yaşayış yerlərinin tutumunda ardıcıl artım var ki, bu da turizmin regionda mühüm iqtisadi sürücüyə çevrilməsi fikrinə inanmağa əsas verir. Şuşada turizmin sürətli inkişafı, digər rayonlarda həyata keçirilən planlaşdırılan təşəbbüslərlə birlikdə Qarabağın mədəni və ekoturizm üçün əhəmiyyətli bir məkan kimi artan əhəmiyyətini vurğulamağa xidmət edir.

Əlavə olaraq, Azərbaycanın Şuşa, Füzuli, Ağdam kimi şəhərlərini özündə birləşdirən Qarabağ bölgəsi mühüm inkişaf yolu keçib. Qarabağda yeni otellərin, hava limanlarının və mədəniyyət tədbirlərinin yaradılması şəhərin global miqyasda sürətlə inkişaf edən turistik məkana çevrilməsinə töhfə verən ən mühüm aspektlərdən biridir. Çox vaxt “Azərbaycan mədəniyyətinin incisi” adlandırılan Şuşa şəhərində bir sıra müasir mehmanxanalar, o cümlədən “Qarabağ” və “Xarıbülbul” otelləri istifadəyə verilib. Bu otellərin tikintisi ən yüksək keyfiyyətdə xidmət göstərmək və şəhərə gələn çoxlu sayda turisti yerləşdirmək niyyəti ilə həyata keçirilib. Bu müəssisələr digər mehmanxanalarla yanaşı, müasir rahatlıqları və yerləşdikləri yerlərin gözəlliyini özündə birləşdirir.

Bundan əlavə, böyük hava limanlarının tikintisi nəticəsində nəqliyyat infrastrukturunun ölçüsündə əhəmiyyətli artım olmuşdur. Ərazinin inkişafı zamanı 2022-ci ildə fəaliyyətə başlayan Füzuli Beynəlxalq Aeroportu fəaliyyətin irəliləyişində mühüm mərhələni təşkil edir. Bakıdan ətraf rayonlara getməyə sərf olunan vaxtın xeyli azalması nəticəsində insanlar ətraf ərazilərdə yerləşən ərazilərə getməyi xeyli asanlaşdıracaqlar. Bundan əlavə, 2022-ci ilin oktyabr ayının ortalarında rəsmi fəaliyyətə başlayan Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı regionun daha yüksək səviyyədə əlaqə yaratmasına töhfə verən komponentdir. Bundan əlavə, Laçın Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi davam etdirilir və bu hava limanı başa çatdırılsa, Laçına yaxın olan dağlıq rayonlara xidmət göstərəcək. Bunun nəticəsində əraziyə nəqliyyat xeyli yaxşılaşacaq və bu da turizmi daha da inkişaf etdirəcək. Bu hava limanlarının həyata keçirməyə çalışdıqları bir sıra mühüm məqsədləri var ki, əlçatanlığın artırılması, daha çox turistin cəlb edilməsi və turizm vasitəsilə iqtisadi inkişafın təşviq edilməsi daxildir.

Qarabağ təkcə fiziki infrastrukturunda dəyişikliklərə məruz qalmadı, həm də mədəniyyət və incəsənət fəaliyyətlərinin mərkəzinə çevrildi ki, bu da şəhərin turizm məkanı kimi getdikcə populyarlaşmasına səbəb oldu. Qarabağ şəhəri getdikcə daha çox tanınan turistik məkana çevrilib. Buna misal olaraq, 2024-cü ilin iyulunda keçirilən və dünyanın hər yerindən media mütəxəssislərinin iştirak etdiyi Şuşa Ümumdünya Media Forumunu göstərmək olar. Bu toplantının məqsədi dünya miqyasında mövcud olan mövzuları müzakirə etmək və eyni zamanda ərazidə mövcud olan mədəni müxtəlifliyi etiraf etmək idi. Şuşada diqqət çəkən bir hadisə də var ki, o da hər il keçirilən “Xarıbülbul” festivalıdır. Festivalın parlaq ənənəvi musiqi, rəqs və sənətkarlıq sərgisi nəticəsində iştirakçılar bu tədbirə yol açmaq üçün dünyanın hər yerindən səyahət edirlər. Bütün bu festivallar və mədəni tədbirlər Qarabağın Azərbaycanda hər bir səyahətçinin ziyarət etməyi prioritet etməli olduğu məkan kimi reputasiyasını daha da gücləndirməyə xidmət edir.

Qarabağ yaxşı balanslaşdırılmış və dövlət sektorunun köməyi ilə özəl sektorun genişlənməsini birləşdirən maliyyə planını həyata keçirərsə, Cənubi Qafqazda həm davamlı, həm də rəqabətə davamlı turizm mərkəzi olmaq potensialına malikdir.

Nəticə

Regionun zəngin tarixi irsi, müxtəlif təbii landşaftları və genişlənən turizm infrastrukturunun

inkişafı Qarabağda mədəni və təbiət turizm üçün qarşıda duran nəhəng potensialın arxasında duran hərəkətverici qüvvələrdir. Birdəfəlik yaşayış yerlərinin tutumuna dair statistik məlumatlara əsasən, turizm obyektlərinin sayında ardıcıl artım müşahidə olunur ki, bu da regiona səyahətə tələbatın artmasının əksidir.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən Qarabağda turizm sənayesi münaqişədən sonrakı iqtisadi reanimasiyaya əhəmiyyətli töhfə vermək potensialına malikdir. Bazar qüvvələrinin özəl sərmayələri və rəqabəti təşviq etmək gücü olsa belə, infrastrukturun inkişafı, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ətraf mühitin qorunması üçün dövlətin iştirakı mütləq lazımdır.

Qarabağa həm ölkə daxilindən, həm də digər ölkələrdən turistləri cəlb edən Cənubi Qafqaz regionunda ilk mədəni və ekoturizm məkanına çevirmək potensialına malikdir. Lakin bu məqsədi həyata keçirmək üçün təkcə strategiyaya əsaslanan deyil, həm də davamlı və əhatəli turizmin inkişafı strategiyası tələb olunur.

İnfrastrukturun inkişafı üçün tövsiyələrə aşağıdakılar daxildir:

- a) Bu ərzilərdə sanatoriya-kurort müəssisələrinə və hotellərə investisiya qoymaq;
- b) Rəqəmsal bələdçilər və onlayn sifariş platformaları daxil olmaqla yüksək rəqəmsal turizm platforması yaratmaq;
- c) Şuşa, Xankəndi və Ağdamda tarixi və mədəni yerlərin təbliği üçün marketing strategiyaları hazırlamaq;
- d) Ziyarətçilərin diqqətini cəlb etmək üçün ənənəvi incəsənətlə bağlı mədəniyyət festivalları, sərgilər və seminarlar təşkil etmək.

Bu təklifləri həyata keçirməklə Qarabağ öz təbii və tarixi sərvətlərindən səmərəli istifadə edərək dayanıqlı turizm mərkəzinə çevrilə biləcək ki, bu da iqtisadiyyatın artmasına, ərazinin sabitliyinə, mədəni ənənələrin qorunub saxlanmasına töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayeva N., & Silineviča I. (2016). Tourism development impact on the economy of Azerbaijan. Latgale National Economy Research, 1(8), 61-68 p. https://www.researchgate.net/publication/309393908_TOURISM_DEVELOPMENT_IMPACT_ON_THE_ECONOMY_OF_AZERBAIJAN
2. A. Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, London, UK: W. Strahan and T. Cadell, 38 p. 1776. <https://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html>
3. E. Dwyer, P. Forsyth, and R. Spurr, "Economic impact of tourism: A comparative study," Annals of Tourism Research, vol. 31, no. 4, pp. 684-707, 2004. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738304000743>
4. J. M. Keynes, The General Theory of Employment, Interest, and Money, London, UK: Macmillan, 1936., 190 p. https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheoryofemployment.pdf
5. M. Hall and S. Boyd, Nature-based Tourism in Peripheral Areas: Development or Disaster? Clevedon, UK: Channel View Publications, 2005. 5 p.
6. P. Krugman, "The role of tourism in economic development," Journal of Economic Perspectives, vol. 14, no. 2, pp. 23-39, 2000.
7. Porter, Competitive Advantage of Nations, New York, NY, USA: Free Press, 1990.
8. State Statistics Committee of Azerbaijan, "Tourism Statistics," The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2024. Available: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>. [Accessed: 16-Feb-2025].
9. UNWTO, "Tourism for sustainable development in transition economies," World Tourism Organization, 2018.

SUMMARY

Thanks to the country's rich cultural heritage and diverse natural environment, there is a great potential for the development of both cultural and nature tourism in Karabakh. Recent geopolitical changes and efforts for the reintegration of citizens have provided unique potential for expanding ecologically responsible tourism in the region. The cultural wealth of Karabakh, which includes historical monuments, old architectural structures, and traditional art forms, attracts tourists interested in history and heritage tours, thus supporting the development of cultural tourism. Additionally, the region's diverse ecosystems, forests, and mountainous areas create opportunities for three types of tourism: health tourism, ecotourism, and cultural tourism.

Through the investigation of economic, ecological, and cultural aspects that will affect the future of Karabakh, this research explores the cultural and nature tourism potential and challenges related to tourism development in the region. The findings suggest that with proper planning, investment, and collaboration with relevant stakeholders, Karabakh has the potential to become a renowned cultural and ecological tourism center in the South Caucasus.

Keywords: Karabakh, cultural tourism, nature tourism, health tourism

QƏMƏR ADALARI İTTİFAQI VƏ FRANSA NEOKOLONIALİZMİNDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN MAYOT ADASINDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Aynur MƏMMƏDOVA

La.lune.nur@gmail.com

Orcid ID: 0009-0002-2187-3962

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə baş verən müharibələr, iqlim dəyişikliyi və sürətlə dəyişən geosiyasi proseslər fonunda ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi bütün dövlətlərin iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin mühüm komponentini təşkil edir.

Qəmər Adaları İttifaqının 4 adasından birini təşkil edən və hələ də Fransa neokolonializmdən əziyyət çəkən Mayot adasında da ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi dövlətin əsas qayğılarından biridir. Qəmər Adalarının fransızların müstəmləkəsi olduğu dövrdə və Mayot adasında indi də davam edən neokolonial siyasəti ölkənin ərzaq istehsalında və iqtisadiyyatında geri qalmasının başlıca səbəbidir. Hazırda Mayot adasının ərzaq təhlükəsizliyi yoxsulluq, ekoloji problemlər və son dövrlərdəki təbii fəlakətlər, sağlamlıq problemləri və gigiyena tədbirlərinin tələb olunduğu bir sıra amillər səbəbindən ciddi təhdid altındadır.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, neokolonializm, İnsan İnkişafı İndeksi, Mayot adası.

Qəmər adaları haqlı olaraq iddia edilən Mayot adası ilə birgə 2236 km² ərazisi ilə dünyanın ən kiçik ölkələrindən biridir. Fransada yaşayan təxminən 500.000 qəmərli ilə birgə dünyada cəmi 1.500.000 Qəmər vətəndaşı var (1, s. 14).

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının statistikasına əsasən 2021-ci ildə Qəmərlilərin 70,4%-ni kənd, 29,6%-ni isə şəhər əhalisi təşkil edib (3, s. 36).

Əhalinin yalnız 35,8 %-i tam təchiz olunmuş səhiyyə xidmətlərindən yararlanma bildiyi halda, əhalinin 64,2 %-i primitiv şəraitdə səhiyyə xidmətlərindən yararlanma bilir (6).

2007-ci ildə adambaşına ÜDM 680 ABŞ dolları olan Qəmər adaları ən az inkişaf etmiş ölkələr sırasındadır. İnsan İnkişafı İndeksi çox cüzi artmışdır; 2004-cü ildəki 0,556-dan 2007-ci ildə 0,576-ya yüksələrək Qəmər adaları 177 ölkə arasında 139-cu yerdə mövqe tutmuşdur. Yoxsulluq indeksi 2009-cu ildə 20,4% səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. İnflyasiyanın səviyyəsi 2007-ci ildəki 4,5%-ə qarşı 2008-ci ildə 6,5%-ə çatdı ki, bu da əhalinin onsuz da zəif olan alıcılıq qabiliyyətinə birbaşa təsir etdi (4, s. 33).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2024-cü ilin aprel ayı üçün olan məlumatına əsasən Qəmər adalarında milli gəlir 1,42 milyard dollar, adambaşına orta gəlir isə 1380 ABŞ dolları civarındadır. 2024-cü il üçün real artım səviyyəsi 3,5 %-dir. 2024-cü ilin aprel aynadək olan göstəricilərə əsasən inflyasiya dərəcəsi 2%-dir. 2019-cu ildə ölkədə işsizlik səviyyəsi 4,3% olub (8).

Ölkə əhalisinin təxminən 45%-i milli yoxsulluq həddindən bir qədər aşağı səviyyədə yaşayır və 44%-i orta və ya ciddi ərzaq təhlükəsi ilə üzləşir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı tərəfindən aclıq təhlükəsi ilə üzləşən 22 ölkədən biri olaraq təyin olunan Qəmər adaları dünyanın ən yoxsul ölkəsi olaraq xarakterizə edilir (1, s. 16).

FAO-nun 2024-cü il Qidalanma Nisbətlərinə görə, Qəmər adaları 65,8% mənfi göstərici ilə müsəlman ölkələri arasında birinci yerdədir. Xroniki pis qidalanma 100 uşağdan 31-də böyümənin ləngiməsinə səbəb olur (7).

Uşaqlarda qida çatışmazlığının bəzi formaları hələ də kifayət qədər yüksəkdir. 2008-ci ildə 13,8% uşağda çəki azlığı, 6,4% uşağın isə həddən artıq ariq olması qeydə alınmışdı. Böyüməkdə geri qalan uşaqların nisbəti 2000-ci ildəki 42,3%-dən 2008-ci ildə 27,8%-ə qədər əhəmiyyətli dərəcədə

azalmışdır (3, s. 37).

2009-cu ilin Yoxsulluğun Azaldılması və Artım Strategiya yekun hesabatına əsasən Qəmər əhalisinin 15%-i içməli suya çıxış imkanına malikdir. Şəhər şəbəkələrinə yalnız böyük şəhərlərdə və yaxınlıqdakı yaşayış məntəqələrində məhdud sayda insan qoşulub. Quyuların və nasos stansiyalarının mühafizəsinin və suyun keyfiyyətinə nəzarət mexanizmlərinin olmaması səbəbindən su ilə ötürülən xəstəliklər və çirklənmə riskləri çox yüksəkdir. Anjuan adası şlalələri ilə məşhur olsa da, lazımi infrastruktur olmadığından Qəmər adaları su ehtiyacını Dubaydan təmin edilən su ilə qarşılayır (4, s. 37-38).

Qəmər limanları ölkənin ada iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayır, burada karbohidrogen kimi enerji daşıyıcılarının, sənaye mallarının və qida məhsullarının istehlakı demək olar ki, tamamilə idxaldan gəlir. Limanlar həmçinin adalar arasında yük və sərnişin daşınmasını təmin edir (4, s. 39).

Qəmər adaları qida baxımından özlərini təmin edə bilmirlər və buna görə də böyük miqdarda ərzaq və emal məhsulları idxal etmək məcburiyyətindədirlər. Milli kənd təsərrüfatı istehsalı ölkənin ərzaq tələbatının yalnız 40 %-ni ödəyir. Burada, daxili istehlak üçün istehsal, sektorun əlavə dəyərinin təxminən 47 %-ni təşkil edir. Ölkə valyutasının böyük hissəsi ərzaq, xüsusilə düyü idxalına xərclənir (20).

Qəmər adaları əsasən Keniya, Küveyt, Fransa və Pakistandan başda düyü olmaqla taxıl kimi ərzaq məhsulları, mal-qara və qoyun əti, tekstil, hər cür nəqliyyat vasitələri və tikinti materialları, dəmir və polad, mineral yanacaqlar idxal edir.

Xarici ticarətdə Fransa birinci yerdədir. Bundan sonra Yaponiya, Sinqapur, Hollandiya, İngiltərə, Pakistan, Madaqaskar, Keniya, Tanzaniya və Çin gəlir.

Hazırda Qəmər adalarının ümumi əhalisinin 70%-80%-i kənd və meşə təsərrüfatında çalışır. İqtisadiyyatın bu sahələri ÜDM-in təxminən 45%-ni və bütün ixracın 98%-ni təşkil edir. O, illik 2% artımla böyüməkdə davam edir. Bütün ixracın 60%-ni təşkil edən vanil bu sektorda ən dominant məhsuldur və bu da onu ölkədə xarici valyutanın əsas mənbəyinə çevirir. Torpaqlarının 45%-ni kənd təsərrüfatı torpaqları təşkil edən ölkənin iqtisadiyyatı ilk növbədə kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı üzərində qurulub. Ölkədə kənd təsərrüfatı klassik üsullarla aparılır. Avropalılar ümumi istifadəyə yararlı torpaqların 35%-nə sahibdirlər və buradan əldə etdikləri bütün gəliri ölkədən çıxarırlar (1, s. 16).

Balıqçılıq Qəmər adaları üçün vacib sahədir, çünki bu, ekosistem xidmətlərinin ümumi iqtisadi dəyərinin 37%-ni təşkil edir. Bundan əlavə, o, yerli əhalinin birbaşa ərzaq təchizatını təmin edir. Adambaşına illik balıq istehlakı 20 kq təşkil edir (WRI, 2008). Komor adalarındakı kiçik miqyaslı balıqçılıqda ölkə əhalisinin 6%-i çalışır. Qadınlar əsasən ovdan sonrakı əməliyyatlarda çalışır, əhalinin 30%-i isə balıqçılıqdan asılıdır. Sektor ÜDM-in 8%-ni, kənd təsərrüfatının ÜDM-in 24%-ni və hər il ümumi xarici valyutanın 5%-ni təşkil edir ki, bu da balıqçılığı təkcə xarici valyuta tədarükçüsünə deyil, həm də ölkənin tədiyə balansının əsas komponentinə çevirir. Bu baxımdan, kiçik miqyaslı balıqçılıq Qəmər adaları üçün qlobal iqtisadiyyatda həyati bir əlaqədir. Dayanıqlı istehsala, sanitar emala və satışın yaxşılaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilərsə, kiçik miqyaslı balıqçılıq gələcək inkişaf üçün böyük potensiala malikdir (4, s. 42).

Ölkə ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək və davamlı gələcək yaratmaq üçün 2000-ci illərin əvvəllərindən yaşıl memarlığa və bərpa olunan enerji layihələrinə xüsusi diqqət yetirir. Binaların tikintisi üçün ölkənin bambuk və hindistan cevizi xurması kimi zəngin təbii sərvətlərindən istifadə edilir. 2015-ci ildə yaradılmış Dayanıqlı Tikinti üzrə Komorlar Assosiasiyası (CASB) ölkədə dayanıqlı tikinti təcrübələrini təşviq etmək və ictimaiyyəti yaşıl binanın faydaları haqqında məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır. Dayanıqlı binalar xarici investisiyaları cəlb etmək və turizmi təşviq etmək potensialına malikdir (12).

Qəmər adalarının iqtisadiyyatı fransız müstəmləkəçiliyindən miras qalmış bir iqtisadiyyat olduğundan, istehsal çox azdır və əsas ixrac mənbələri azalma tendensiyasına keçmişdir. Vaxtilə fransız müstəmləkəçiləri Qəmər adalarının bütün sərvətlərini öz ölkələrinə daşımış və hələ də daşımaqdadırlar.

Qəmər adalarının xarici ticarət istehsalında kənd təsərrüfatı xammalı kimi də istifadə edilə bilən

üç mühüm bitki – vanil, ilanq-ilanq və mixək var. Bu üç məhsul demək olar ki, bütün ixracı təmsil edir. Qəmər Adaları, dünyanın ən böyük ilanq-ilanq efir yağı istehsalçısı və Madaqaskardan sonra dünyanın ikinci ən böyük vanil istehsalçısıdır. Ölkənin dördüncü ən böyük ixrac məhsulu qurudulmuş kokosdur. Manqrov ağacları da ixrac məhsuludur. Lakin qurudulmuş kokosun dünya qiymətinin aşağı düşməsi və ağacların qocalması səbəbindən bu məhsulun qiyməti xeyli aşağı düşüb. Adalardan ibarət olan ölkədə hər bir ada müəyyən məhsul üzrə – Anjuan adası ilanq-ilanq, Böyük Qəmər adası vanil, Moheli adası isə mixək üzrə ixtisaslaşıb. Bir çox ətirlərdə istifadə edilən ilanq-ilanq çiçəkləri Merilin Monronun məşhurlaşdırdığı Chanel No 5 ətrinin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Ölkədə 100 kq ilanq-ilanq çiçəyi 18 saat ərzində 3 kq çiçək efir yağına çevrilir. Dünyada illik ilanq-ilanq istehsalının 80%-i adanın 350 odunla işləyən distillə mərkəzində istehsal olunur (13).

Kosmetika sənayesinin və xüsusilə ətrin əvəzolunmaz xammallarından olan ilanq ilanq bitkisinin ən çox yetişdiyi yer hələ də Fransa hakimiyəti altında olan Mayot adasıdır. Bu səbəbdən onun müstəmləkəsi olan Mayot adası dünyada ətri ilə məşhur olan Fransanın vazkeçilməzidir.

Qəmər adalarının ixrac etdiyi, istehlak etdiyi və ya sərmayə qoyduğu mal və xidmətləri istehsal etmək imkanları olmadığı üçün idxalın artması ölkə üçün əsas problemlərdən birini təşkil edir. Ölkənin ixrac etdiyi və ya idxal etdiyi malların xarici bazar qiymətlərinə təsir edə bilməməsi də iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. Ərzaq istehsalı (meyvə, tərəvəz və s.) üzrə müəyyən irəliləyiş əldə olunsa da, istehsal olunan miqdar daxili istehlak üçün yetərli deyil. Bundan əlavə, Qəmər adalarında bu məhsulların daxili marketinqi qoruyucu vasitələrin olmaması səbəbindən əngəllənir. İxrac Qəmər adalarının iqtisadi artımını dəyişən amillər arasındadır. Qəmər adalarının ixracı idxala və xüsusilə iqtisadi artıma əsaslanır. Bununla belə, idxal Qəmər adalarının iqtisadi artımına mənfi təsir göstərən amillər sırasındadır. 1954-cü ildən idxalın ixracdan yüksək olduğu vaxtdan ticarət balansı xroniki olaraq mənfi saldodadır.

İqtisadi artıma nail olmaq üçün ixrac artırılmalıdır. Bunun üçün isə müasir texnologiyalara əsaslanan istehsal müəssisələri yaradılmalı, istehsal avtomatlaşdırılmalıdır. Lakin bu məsələlərin həlli böyük həcmdə maliyyə yatırımlarına bağlıdır.

Hazırda Qəmər adaları Birliyinin dünyanın bir sıra – həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman ölkələri ilə siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əlaqələri mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası ilə Qəmər Adaları İttifaqı arasında ikitərəfli münasibətlər 1994-ci ilin 6 sentyabr tarixindən başlamışdır. Bu tarixdə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında Protokol imzalanmışdır. Ölkələrimiz arasında əlaqələr ilk başlarda əsasən BMT və İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində mövcud olmuşdur. 2010-cu il fevralın 1-də Azərbaycanla Qəmər Adaları arasında diplomatik əlaqələrin qurulması haqqında Birgə Kommünike imzalanıb (14).

Mayot adası

Coğrafi olaraq Qəmər adalarını təşkil edən dörd adadan biri olan Mayot adasının əhalisi 320 min nəfərdən çoxdur və onların 65%-i Mayot adasında doğulub. Mayot adasında yoxsulluq səviyyəsində yaşayan yerli sakinlərlə Fransadan buraya köçürülmüş zəngin fransızların həyat səviyyəsi arasında böyük fərq vardır (1, s. 22).

1975-ci il iyulun 6-da müstəqilliyini elan edən yeni Qəmər dövləti 12 noyabr 1975-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 3385 (XXX) sayılı qətnaməsi ilə yekdilliklə BMT-yə qəbul edilmiş və BMT tərəfindən bu qətnamədə Anjuan, Böyük Qəmər, Mayot və Moheli adalarından ibarət Qəmər xalqının birliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsinin zəruriliyi təsdiq edilmişdir (19).

Lakin Fransa 1975-ci ildə Qəmər adalarının müstəqilliyini tanımalı olsa da, o vaxtdan bəri həm çevrilişlərdə oynadığı rol, həm də Mayot adasındakı hərbi varlığı ilə ölkənin idarəçiliyində gücünü qoruyub saxlayır. Fransa, Çin və Hindistan şirkətləri Qəmər adalarında qızıl, almaz və uran ehtiyatlarından istifadə edirlər. Bu kontekstdə siyasi və iqtisadi sahədə sözügedən güclər arasında rəqabət gedir.

2012-ci ildə Mozambik körfəzindəki 40-a yaxın neft və qaz ehtiyatından 19-u Qəmər adaları sərhədləri daxilində aşkar edilib. Bu inkişaf Fransa və ABŞ-ın, həmçinin Səudiyyə Ərəbistanı, İran

və digər beynəlxalq güclərin regiona marağını daha da artırır. Fransanın Mayot adasında yerləşməsinin və bu vəziyyəti saxlamaq istəməsinin ən mühüm səbəblərindən biri də budur (1, s. 21).

2050-ci illərdə dünyanın neftə ehtiyacının azalacağı proqnozu ilə Fransa, Mayot adasının işğalını ən azı 2050-ci ilə qədər davam etdirməyi və ətrafdakı neft ehtiyatlarına nəzarəti əlində saxlayaraq dünyaya neft satmağı planlaşdırır.

Qəmər adaları 1975-ci ildə Fransadan müstəqillik əldə etdikdən sonra milli və beynəlxalq güc qarşıdurmaları zəminində siyasi qeyri-sabitlik və iqtisadi problemlər kimi bir çox problemlərlə mübarizə aparırlar. Mayot adası 1841-ci ildə Fransa tərəfindən işğal olunduqdan bu yana Fransa ilə Qəmər adaları arasında ən mühüm problemlərdən biri olub. Fransadan müstəqillik əldə etsə də, Qəmər adaları administrasiyasına Fransanın təsiri və təzyiqi hələ də hiss olunur. Bütün beynəlxalq strukturlar, o cümlədən BMT Mayotun Qəmər adalarına qoşulmasını dəstəkləsə də, Fransa Mayotun işğalını davam etdirir.

1974-cü ildə keçirilən və Fransanın etirazı ilə 1976-cı ildə təkrarlanan referendum nəticəsində digər adalar da Fransadan müstəqillik əldə etdilər. Qəmər adalarının coğrafi hissəsi olan Mayot adası isə strateji əhəmiyyətinə görə Fransadan müstəqillik qazana bilmədi (5). 29 mart 2009-cu ildə keçirilən yeni səsvermədə ada əhalisinin 95%-i Fransanın bir hissəsi olmağa razılaşdı. Bu səsvermə faizi isə fransız hökumətinin ada sakinlərinə avropa pasportu vəd etməsi qarşılığında qazanılmışdır.

2009-cu ildə keçirilən referendumdan sonra Mayot 31 mart 2011-ci ildə Fransanın dənizəşırı əyaləti (101-ci əyaləti) statusunu aldı. Qəmər Adaları Birliyi bu vəziyyətə əsas kimi 1979-cu ildə BMT-də qəbul edilən “referendumun tanınmaması” qərarını əsas gətirərək 1974-cü ildən Mayot adasını öz vətəni hesab edir (2).

Bununla belə, hələ də Fransanın müstəmləkəsi olan Mayot Fransa Milli Assambleyasında bir millət vəkili, Fransa Senatında isə iki millət vəkili ilə təmsil olunur. Ada 2014-cü il yanvarın 1-dən Aİ-yə “ən uzaq üzv” kimi daxil olub. Bu xüsusiyyəti ilə Mayot AB-yə daxil olan ilk müsəlman ərazisi oldu. Adada doğulan hər kəs avtomatik olaraq Fransa vətəndaşı və dolayısı ilə Aİ vətəndaşı hesab edildiyindən, hər il başqa ölkələrdən və xüsusilə ətraf adalardan gizli şəkildə Mayot adasına gələn və burada övlad dünyaya gətirmək istəyən hamilə qadınların sayı artır. Bu vəziyyət həm də adaya qeyri-qanuni immiqrasiyanın artmasına səbəb olur (1, s. 23).

1994-cü ilə qədər istədikləri zaman Mayot adasındakı qohumlarını ziyarət edə bilən qəmərliilər, bu tarixdən sonra Fransanın başlatdığı viza tələbi səbəbindən ciddi çətinliklər yaşayır. Bu qərardan sonra qeyri-qanuni yollarla Mayota girməyə cəhd edən 10 mindən çox Qəmər müsəlmanının fransız əsgərləri tərəfindən öldürüldüyü məlumdur (1, s. 23).

Referendum nəticəsində Fransa beynəlxalq hüquqda məcburi olan öz “müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə zidd olaraq bir ölkənin ərazi bütövlüyünü pozan hərəkət etmiş və Mayot adasını bir hissəsi olduğu Qəmər Adaları İttifaqından ayrı tutaraq iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi baxımdan öz müstəmləkəsi kimi istifadə etməyə başlamışdır. Bu vəziyyət BMT-nin “Müstəmləkə ölkələrinin və xalqlarının müstəqilliyinin təmin edilməsi haqqında bəyannaməsi”nə daxil edilmiş “öz müqəddəratını təyinetmə” hüququna ziddir.

Üstəlik, Bəyannamənin 6-cı maddəsində deyilir ki, “Bir ölkənin milli birliyinin və ərazi bütövlüyünün qismən və ya tamamilə pozulmasına yönələn hər hansı bir cəhd, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə ziddir”. Bu prinsiplərə riayət etmək digər dövlətlər üçün öhdəlikdir (15).

Bəyannamənin bu maddəsinə görə, Fransa dörd adadan ibarət olan Qəmər adalarının bütövlüyünü pozan referendum həyata keçirib. BMT Fransanın qərarını tanımayıb.

Bəyannamənin 2-ci maddəsində deyilir: “Bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ vardır; bu hüququn əsasında onlar öz siyasi statuslarını sərbəst şəkildə müəyyən edir və iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını sərbəst şəkildə həyata keçirirlər” (15).

Bu maddənin əksinə olaraq, Fransa iqtisadi cəhətdən zəngin Mayot adasının gəlirlərini tamamilə öz mənfəəti üçün istifadə edir və Qəmər adaları xalqının öz torpaqlarının iqtisadi sərvətindən faydalanmasına mane olur. Mayot adasının büdcəsi Qəmər Adaları İttifaqı digər üç

adasından çoxdur. Qəmər adalarının ən məhsuldar əkinçilik ərazilərinə sahib olan Mayot adası hələ də Fransanın işğalı altındadır.

Mayot adasında ərzaq təhlükəsizliyi son dövrlərki təbii fəlakətlər, sağlamlıq problemləri və ciddi gigiyena tədbirlərinin tələb olunduğu bir sıra amillər səbəbindən kritik bir məsələdir. Mayot adasının əhalisinin əksəriyyəti yoxsulluq şəraitində yaşayır.

2024-cü ilin 14 dekabrında “Çido” qasırğası adanı dağıdaraq kənd təsərrüfatı məhsullarını məhv edib, aclıq və xəstəliklərin yayılması ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olub. Nəticədə qida və içməli su çatışmazlığı yaranmış, yolların bağlanması, rabitə əlaqələrinin pozulması xilasetmə və humanitar yardımın çatdırılmasını çətinləşdirmişdi (16). Qasırğa nəticəsində 18 dekabra qədər 22 ölüm və 1,373 yaralanma halı təsdiqlənmişdi (17).

Bundan əlavə, 2024-cü ilin mart ayında Mayot adasında Şərqi Afrikadan gələn vəba epidemiyası da baş vermişdi. Adanın tropik iqlimi və su çatışmazlığı vəziyyəti pisləşdirmişdi. Epidemiyanın nəticəsində, ümumilikdə 221 yoluxma və beş ölüm qeydə alınmışdı (18).

Bu cür vəziyyət ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini daha da pisləşdirir. Bundan əlavə, həddindən artıq balıq ovu və əhalinin sürətli artımı kimi ekoloji və demoqrafik problemlər də ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Mərcan riflərinin degradasiyası və su ehtiyatlarının çirklənməsi kimi məsələlər yerli əhalinin həyat keyfiyyətini aşağı salır və ərzaq təminatını təhlükə altına alır.

Müsəlman kimliyinə sahib olan Azərbaycan dövləti eyni dindən olan ada sakinlərinin siyasi və humanitar taleyinə biganə qalmır, onların öz azadlıq səslərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaları üçün ölkəmizdə Bakı Təşəbbüs Qrupu tərəfindən hər cür imkanlar yaradılır.

Tarix boyu xalqlar müstəqilliklərini böyük qurbanlar hesabına əldə ediblər. Lakin hazırda biz mədəniyyətlərarası dialoqun və informasiya texnologiyalarının yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşayırıq. Buna görə də, hazırda bu cür problemlərin həllinin beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında reallaşdırılması ən vacib şərtidir. Müasir dövrdə bu cür məsələlərin heç bir qurban verilmədən sivil yolla həllini tapması beynəlxalq hüququn və insanpərvərliyin təntənəsi olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hanife Gökdemir. İHH İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı. Komorlar Birliğı. İstanbul: İnsani ve Sosial Araştırmalar Merkezi. 2017. 32 s.
2. Nations Unies. Conseil de Sécurité. Documents Officiels Trentième Année Supplément D'octobre, Novembre et Décembre 1975. New York, 1977. 83 s. (s.13,19)
3. United Nations Development Programme. Human Development Report 2007/2008 Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. New York: UNDP. 2007. 400 p.
4. United Nations Development Programme. Union of Comoros. National Marine Ecosystem Diagnostic Analysis (MEDA). UNDP. 2012. 76 p.
5. United Nations Security Council Official Records. United Nations/SA Collection. New York, 1976.
6. <https://donnees.banquemondiale.org/indicateur/SE.ADT.LITR.ZS?locations=CG-KM>
7. <https://www.banquemondiale.org/fr/country/comoros/overview> 09 oct. 2024
8. <https://www.imf.org/external/datamapper/profile/COM>
9. https://isamveri.org/pdfdrq/D125100/2009/2009_AHMEDC.pdf
10. https://www.insamer.com/tr/komorlar-birligi_514.html
11. <https://www.mepanews.com/analiz-komor-adalari-afrikada-cinin-yeni-kalesi-mi-olacak-53140h.htm>

12. <https://constructive-voices.com/az/Komor-adalar%C4%B1n%C4%B1n-ya%C5%9F%C4%B1l-tikinti-tarixi/>
13. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/03/160302_vert_tra_komor_adalari
14. <https://www.mfa.gov.az/az/category/afrika/qemer-adalari>
15. <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup10/basicmats/ga1514.pdf>
16. <https://wmo.int/ru/node/25036>
17. [https://www.reuters.com/world/europe/mayotte-authorities-fear-hunger-disease-race-help-cyclone-survivors-2024-12-17/#:~:text=PAMANDZI%2C%20Mayotte%2C%20Dec%2017%20\(of%20deaths%20from%20the%20storm](https://www.reuters.com/world/europe/mayotte-authorities-fear-hunger-disease-race-help-cyclone-survivors-2024-12-17/#:~:text=PAMANDZI%2C%20Mayotte%2C%20Dec%2017%20(of%20deaths%20from%20the%20storm)
18. https://www.lemonde.fr/planete/article/2024/09/30/a-mayotte-l-epidemie-de-cholera-jugulee-par-les-autorites-sanitaires_6339884_3244.html#:~:text=Mayotte-,A%20Mayotte%2C%20l%C3%A9pid%C3%A9mie%20de%20chol%C3%A9ra%20jugul%C3%A9e%20par%20les%20autorit%C3%A9s,emp%C3%Aache%20de%20baisser%20la%20garde
19. [file:///C:/Users/user/Downloads/A_RES_3385\(XXX\)-FR.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/A_RES_3385(XXX)-FR.pdf)
20. <https://www.inseed-comores.org/observer-levolution-de-la-societe/>

SUMMARY

In the modern era, the issue of food security is a crucial component of the economic and national security of all states, against the backdrop of ongoing wars, climate change, and rapidly changing geopolitical processes.

In Mayotte, one of the four islands of the Comoros Union, which still suffers from French neocolonialism, food security is one of the primary concerns of the state. The reason for the country's lag in food production and its economy is mainly the colonial past of the Comoros under French rule and the ongoing neocolonial policies in Mayotte.

Currently, Mayotte's food security is under serious threat due to various factors, including poverty, environmental issues, recent natural disasters, health problems, and the need for hygiene measures.

Keywords: food security, neocolonialism, Human Development Index, Mayot Island.

REGIONAL MALİYYƏ BAZARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAFINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Fəzli ƏSGƏRLİ
fezliesgerli@gmail.com
Orcid ID: 0009-0000-8995-9194
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Həvva ADIGÖZƏLOVA
hevva2019@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Maliyyə bazarları iqtisadiyyatın inkişafı üçün mühüm rol oynayır və regional maliyyə bazarlarının xüsusiyyətləri ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır.

Regional maliyyə bazarları yerli iqtisadiyyatı dəstəkləyən mühüm bir platformadır və investisiyaların cəlb olunmasına, sahibkarlığın inkişafına, likvidliyin təmin olunmasına və məşğulluğun artırılmasına təsir göstərir.

Bu məqalədə regional maliyyə bazarının əsas xüsusiyyətləri və onun inkişafını şərtləndirən amillər təhlil edilir. Xüsusilə, Azərbaycanda regional maliyyə bazarının vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: regional maliyyə bazarları, kapital, investisiya, maliyyə institutları, likvidlik, infrastruktur.

Giriş

Hazırda Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarının formalaşması və inkişafı fəal çəkildə davam edir. Bununla belə, bazarın daxili seqmentləri arasında müəyyən uyğunsuzluqlar qalmaqda davam edir və konyuktur amillərinin rəşional şəkildə tənzimlənməsi, eləcədə maliyyə təminatının sabitliyinin təmin olunması məsələləri həllini tapmalıdır. Bununla yanaşı, daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, investisiya fəallığının artırılması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi və kredit əlçatanlığının sadələşdirilməsi vacibdir. Bu problemlərin həlli kompleks yanaşma tələb edir. Bu səbəbdən maliyyə bazarının hərtərəfli təhlili, onun beynəlxalq və regional bazarlara inteqrasiyası imkanlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin regional maliyyə bazarının nəzəri və praktiki təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də ilk növbədə regional maliyyə bazarlarının əsas xüsusiyyətləri və onun inkişafını şərtləndirən əsas amillər araşdırılıb təhlil olunmalıdır.

1. Regional maliyyə bazarlarının əsas xüsusiyyətləri

Regional maliyyə bazarları ölkənin maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

✓ Məhdud likvidlik və maliyyə axını:

Regional maliyyə bazarlarında maliyyə resurslarının həcmi və dövriyyəsi adətən milli və beynəlxalq bazarlardan daha aşağı olur. Bu investor üçün müəyyən risklər yarada bilər.

✓ Bank sektorunun üstün mövqeyi:

Regionlarda maliyyə xidmətlərinin əsas təminatçısı adətən bank sektoru olur. Kapital bazarları və sığorta sektoru inkişaf etmədikdə, sahibkarlar və əhali üçün maliyyə mənbələri məhdudlaşır.

✓ İnfrastruktur və institusional çərçivə:

Maliyyə bazarlarının inkişafı üçün infrastruktur, xüsusilə texnoloji platformalar və hüquqi çərçivə böyük əhəmiyyət daşıyır. Regionlarda bu infrastrukturun yetərinə inkişaf etməməsi bazarın fəaliyyətini çətinləşdirə bilər.

✓ Investorların məhdud imkanları və məlumatlılıq səviyyəsi:

Regionlarda maliyyə bazarlarına çıxış imkanları paytaxt və iri şəhərlərlə müayisədə daha

məhdud olur. Həmçinin, maliyyə savadlılığının aşağı səviyyədə olması investisiya mədəniyyətinin formalaşmasına mane ola bilər.

2. Regional maliyyə bazarlarının inkişafını şərtləndirən əsas amillər

Regional maliyyə bazarlarının inkişafı bir sıra amillərlə şərtlənir. Bu amilləri iki əsas qrupa bölmək olar: iqtisadi və institusional amillər.

İqtisadi amillər

✓ Makroiqtisadi sabitlik:

Regionların iqtisadi inkişafı və dayanıqlılığı maliyyə bazarlarının genişlənməsi üçün əsas şərtidir. İnflyasiya, işsizlik səviyyəsi və ÜDM-in artım tempi kimi göstəricilər investorların qərarlarına təsir edir.

✓ Sahibkarlığın inkişafı:

Regional sahibkarlığın genişlənməsi maliyyə bazarlarının tələbinin artmasına səbəb olur. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə resurslarının əlçatanlığı bazarın likvidliyini artırır.

✓ Kapital axınının təşviqi:

Xarici və yerli investorların regionlara marağının artırılması üçün vergi güzətləri, subsidiyalar və digər təşviqedicə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Institusional amillər

✓ Hüquqi normativ baza:

Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və şəffaflığın təmin olunması üçün güclü normative-hüquqi çərçivə tələb olunur. Regionlarda maliyyə institutlarının fəaliyyətini dəstəkləyən hüquqi islahatlar vacibdir.

✓ Maliyyə infrastrukturunun inkişafı:

Elektron ödəniş sistemlərinin genişləndirilməsi, birja platformalarının yaradılması və müasir bank xidmətlərinin regionlara inteqrasiyası maliyyə bazarlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

✓ Maliyyə savadlılığının artırılması:

Regionlarda əhalinin və sahibkarların maliyyə bazarları barədə məlumatlılığının artırılması investorların aktivliyini yüksəldə bilər. Dövlət və özəl sektor tərəfindən təhsil və maarifləndirmə proqramları həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Regional maliyyə bazarlarının inkişafı ölkənin iqtisadi sabitliyi və regionların dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir. Azərbaycanda bu sahənin genişlənməsi üçün iqtisadi və institusional amillərin gücləndirilməsi tələb olunur. Xüsusilə, regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə institutlarının şəbəkəsinin genişləndirilməsi və hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi önəmlidir.

Dövlətin və özəl sektorun birgə səyləri nəticəsində regional maliyyə bazarlarının inkişafı sürətləndirilə bilər ki, bu da ümumi iqtisadi artıma və sosial rifahə töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.
2. Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası 2021-2023, Bakı, 2021.
3. “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”. Bakı, 2018.
4. Цифровые дивиденды. Всемирный банк. <http://www.worldbank.org/en/publication/wdr> 2016.
5. Чаплык В.З. Перспективы развития финансово-кредитной системы России // Российское предпринимательство. 2006. № 4 (76), с. 16-20.
6. Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д. Джонс. Основа инвестирования. Москва, «Дело», 1997, 870 с.

SUMMARY

Financial markets play an important role for the development of the economy, and the characteristics of regional financial markets are closely related to the general economic situation of the country. Regional financial markets are an important platform supporting the local economy and influencing investment attraction, entrepreneurship development, liquidity provision and employment growth. This article analyzes the main characteristics of the regional financial market and the factors determining its development. In particular, attention is paid to the situation and development prospects of the regional financial market in Azerbaijan.

Keywords: *regional financial markets, capital, investment, financial institutions, liquidity, infrastructures.*

RƏQƏMSALLAŞMANIN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRLƏRİ

Ayda ARZUMANOVA

aydaarzumanova5@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (Zaqatala Filialı)

Xülasə

Rəqəmsallaşmanın, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin geniş vüsət aldığı 4-cü sənaye inqilabının müsbət tərəflərinin kifayət qədər çox olduğunu bildirilir. Rəqəmsallaşma müəyyən iqtisadi əməliyyatların yerinə yetirilməsini daha da sürətləndirir ki, bu da öz növbəsində məhsuldarlığın artması ilə nəticələnir. Rəqəmsallaşma prosesi dünyanın müxtəlif ölkələrində eyni vaxtda baş vermir və buna görə də milli iqtisadiyyatların rəqəmsallaşma dərəcəsində müəyyən boşluq var ki, bu da rəqəmsal uçuruma və nəticədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatdan asılılığının artmasına səbəb olur.

Açar sözlər: Avtomatlaşdırma, Texnologiya, Süni intellekt, Əmək bazarı, Rəqəmsallaşma, Kibertəhlükəsizlik.

Giriş

Rəqəmsallaşma- rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən cəmiyyətin və ya ölkənin inkişafı və bu texnologiyaların həyatın bütün sahələrinə yayılmasıdır. Bu gün biz bir çox sahədə rəqəmsallaşmanın təsirini görə bilərik. Buna görə də rəqəmsallaşmanın töhfəsi danılmazdır. Bu, həm də ölkənin iqtisadi artımına və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artmasına töhfə verə bilər. Bu gün rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini dərk edən və bu sahəyə sərmayə qoyan çoxlu böyük brendlər var. Rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini bir çox müxtəlif sahələrdə görmək olar. Əvvəla, rəqəmsallaşma insanların məlumat və məlumatlara daha asan və tez daxil olmasına, bu məlumat və verilənlərdən istifadə edərək daha səmərəli işləməsinə şərait yaradır. Bu, insanlara işlərini daha tez və effektiv şəkildə yerinə yetirməyə imkan verir və beləliklə, onlara daha çox vaxt ayırmağa imkan verir. Rəqəmsallaşma sayəsində bir ölkə dünya bazarlarına daha asan daxil ola və beləliklə, daha çox ticarət edə bilər (Qurbanov, 2021). Rəqəmsallaşma iş dünyasına müxtəlif yollarla təsir edir. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, rəqəmsallaşma sayəsində işçilər işlərini daha sürətli və daha səmərəli yerinə yetirirlər. Bu, iş dünyasında məhsuldarlığı artırır. Bundan başqa, rəqəmsallaşma sayəsində iş dünyasındakı məlumatlara daxil olmaq mümkündür. Bu məlumatlardan istifadə etməklə çox daha təsirli və səmərəli iş ortaya çıxır. Bu, iş dünyasında daha keyfiyyətli xidmət və məhsulların təklif olunmasını təmin edir. Rəqəmsallaşmanın bir çox müxtəlif sahələrdə nümunələrini görə bilərik. Bu sahələrə rabitə, təhsil, səhiyyə və ticarət kimi sahələr daxildir. Məsələn, rəqəmsallaşma sayəsində insanlar internet vasitəsilə bütün dünya ilə əlaqə saxlaya bilər və beləliklə, dünyadakı insanlarla daha asan və tez ünsiyyət qura bilərlər. Bundan əlavə, rəqəmsallaşma sayəsində insanlar internet üzərindən təhsil ala bilər və beləliklə, onlar bütün dünyada təhsil proqramlarına daha asan daxil olurlar (Əliyeva, 2022). Rəqəmsallaşma, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq iş və əmək bazarına böyük təsir göstərir. Müasir işçilər, texnoloji alətləri effektiv istifadə edə bilmək üçün daha yüksək bilik və bacarıqlara sahib olmalıdırlar. Bu, təhsil sisteminin və peşəkar inkişaf proqramlarının yenidən qurulmasını tələb edir. Beləliklə, əmək bazarında rəqabətlik artır, amma eyni zamanda, işçilərin adaptasiya etməsi üçün daha çox imkanlar da yaranır. Nəticə etibarilə, texnoloji irəliləyişlər əmək bazarını həm müsbət, həm də mənfi təsirlərlə üzləşdirir. İş yerlərinin azalması, işsizliyin artması kimi çətinliklər olsa da, yeni iş imkanları və daha yüksək bacarıq tələbləri ilə də qarşılaşırıq. Bu, gələcəkdə əmək bazarının necə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir. (Əhmədov, 2018).

Eksperimental hissə

Bu tədqiqatın məqsədi rəqəmsallaşmanın və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının

tətbiqinin əmək bazarına təsirlərini araşdırmaqdır. Bu tədqiqatda texnoloji yeniliklərin (süni intellekt, avtomatlaşdırma və böyük məlumatlar kimi) əmək bazarına təsirini, yeni iş imkanlarının yaranmasını, həmçinin əmək bazarının adaptasiya proseslərini müəyyənləşdirmək əsas hədəflərdir. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirləri: Texnologiyanın sürətli inkişafı müasir cəmiyyətdə dərin dəyişikliklərə səbəb olmuş və iqtisadiyyatın, xüsusilə də əmək bazarının dinamikasını kökündən dəyişdirmişdir. Əsasən süni intellekt, avtomatlaşdırma, böyük məlumatlar (Big Data) və blokçeyn kimi texnologiyalar iqtisadi fəaliyyətlərdə inqilab yaradır. Bu irəliləyişlər yeni peşələrin yaranmasına, ənənəvi iş yerlərinin transformasiyasına və əmək bazarının tələblərinin tamamilə yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, texnoloji irəliləyişlər əmək məhsuldarlığını artırır, iş proseslərini optimallaşdırır və müəssisələrə daha az resurslarla daha çox nəticə əldə etməyə imkan verir. Bununla belə, texnologiyanın inkişafı bəzi mənfi təsirləri də gündəmə gətirir. Avtomatlaşdırma bəzi sahələrdə iş yerlərinin azalmasına səbəb ola bilər, bu da işçi qüvvəsinin bacarıqlarını inkişaf etdirmək və texnologiyaya uyğunlaşmaq ehtiyacını artırır. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, texnologiya əmək bazarında həm yeni imkanlar, həm də ciddi çağırışlar yaradır. Bu yazıda texnoloji irəliləyişlərin əmək bazarına təsiri, bu dəyişikliklərin yaratdığı yeni iş modelləri və peşələr, həmçinin bu prosesin mənfi təsirləri və həlli yolları müzakirə olunacaqdır (Məmmədov, 2022).

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirlərini bir neçə əsas aspektdə nəzərdən keçirə bilərik: İş yerlərinin dəyişməsi və yeni sahələrin yaranması- Rəqəmsallaşma bir çox ənənəvi iş sahələrinin avtomatlaşdırılmasına və ya yox olmasına səbəb olur. Eyni zamanda, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yeni iş sahələri yaranır. Məsələn, məlumat analitikası, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, və proqramlaşdırma kimi sahələrdə daha çox ixtisaslı işçilərə ehtiyac yaranır. Bu dəyişikliklər insanların iş bacarıqlarını və biliklərini yenidən formalaşdırmağa məcbur edir (Qurbanov, 2021).

Avtomatlaşdırma və işçi qüvvəsinin məşğulluğunun azaldılması- Avtomatlaşdırma texnologiyalarının inkişafı, xüsusilə istehsalat və xidmət sahələrində işçi qüvvəsinin azalmasına səbəb olur. Robotlar və süni intellekt sistemləri insan əməyini əvəz edə bilər, bu da bəzi sektorlarda işsizliyin artmasına yol açır. Məsələn, istehsalat zavodlarında robotların və maşınların istifadə edilməsi, operativ işlərin avtomatlaşdırılması ilə çox sayda insanın iş yeri təhlükə altına girir. İş mühitinin çevikliyi- Rəqəmsallaşma, uzaqdan iş və elastik iş rejimlərinin artmasına səbəb olur. İnternet və bulud texnologiyalarının inkişafı, insanların dünyanın hər yerindən işləməsini təmin edir. Bu, xüsusilə pandemiya dövründə özünü göstərdi, lakin indi çoxsaylı təşkilatlar çevik iş mühitlərinə daha çox diqqət yetirir.

İşçilərdən rəqəmsal bacarıqlar tələbi- Rəqəmsallaşma, işçilərdən yeni bacarıqlar tələb edir. Ənənəvi sahələrdə çalışan insanlar, rəqəmsal alətlər və proqram təminatları ilə işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. İT, proqramlaşdırma, məlumat analitikası və süni intellekt kimi sahələrdə təcrübəsi olan mütəxəssislərə tələbat artır. Əksinə, fiziki əmək tələb edən və ya təkrarlanan işlər daha az tələb olunur. İş şəraitinin və əmək hüquqlarının dəyişməsi- Rəqəmsal iqtisadiyyat və platforma işləri (məsələn, Uber, Deliveroo və s.) əmək müqavilələrinin və hüquqlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu növ işlərdə adətən müstəqil işçi statusu mövcuddur, lakin bu da işçilərin hüquqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Rəqəmsal iş mühiti həmçinin sosial müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirilməsini, həm də əmək qanunvericiliyinin yenilənməsini zəruri edir.

Rəqabət və global əmək bazarı- Rəqəmsallaşma, global əmək bazarını daha interaktiv və rəqabətli edir. Onlayn platformalar vasitəsilə işçilər dünyanın istənilən nöqtəsindən təklif olunan işlərə müraciət edə bilər, bu da yerli bazarlarda əmək haqqının artmasına və ya azalmasına səbəb ola bilər. Bu eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə daha ixtisaslı işçilərin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə daha ucuz əmək qüvvəsinin istifadəsini asanlaşdırır. İş yerində süni intellekt və analitika istifadəsi - Rəqəmsal alətlər və süni intellekt işçilərin məhsuldarlığını və iş keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edilir. Məsələn, avtomatik verilənlər bazası analizi, müştəri dəstəyi chatbotları və s. işçilərin gündəlik iş yükünü azaldır və daha çox strateji qərarlar verməyə imkan yaradır. Lakin bu, bəzi iş növlərinin avtomatlaşdırılmasına və insan işçilərin yerini almasına səbəb ola bilər.

Təhsil və innovativ öyrənmə imkanları - Rəqəmsallaşma, təhsil sahəsini də dəyişdirir. İnternetdəki kurslar, onlayn təlimlər və virtual mühitlər sayəsində insanlar asanlıqla yeni biliklər əldə

edə bilər. Bu, əmək bazarına daxil olan işçilərin daha yaxşı təhsil almasına və dəyişən tələblərə uyğunlaşmasına imkan verir. Rəqəmsallaşma əmək bazarına mühüm təsir göstərir və iş yerlərinin təbiətini dəyişir. Bu dəyişikliklər həm yeni imkanlar yaratmaqda, həm də mövcud iş növlərini təhdid etməkdədir. İşçilər və işəgötürənlər üçün rəqəmsal bacarıqların artırılması və əmək bazarının yeni tələblərinə uyğunlaşmaq vacibdir.

Cədvəl 1. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirləri

İş yerlərinin dəyişməsi və yeni sahələrin yaranması
Avtomatlaşdırma və işçi qüvvəsindən istifadənin azaldılması
İş mühitinin çevikliyi
İşçilərin rəqəmsal bacarıqlarına yüksək tələb
İş şəraitinin və əmək hüquqlarının dəyişməsi
Rəqabət və global əmək bazarına çıxış
İş yerində süni intellekt və analitika istifadəsi
Təhsil və yenilikçi öyrənmə imkanları

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Nəticə

Texnoloji irəliləyişlər, müasir dövrdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın əsas motorlarından biri halına gəlib. Bu irəliləyişlər, xüsusilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə özünü göstərir. İş dünyasında avtomatlaşdırma, süni intellekt və robotlaşdırma kimi yeniliklər, əmək bazarının dinamikasını köklü şəkildə dəyişdirir. Bu dəyişikliklər, iş yerlərinin yaranması və itirilməsi, işçi qüvvəsinin tələbləri və peşəkar bacarıqların inkişafı kimi bir çox sahədə əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Dövlətlər və təşkilatlar, texnoloji inkişaf etdirərək, əmək bazarında düzəlişləri təmin etmə və işçiləri yeni bacarıq və peşələrə hazırlamalıdır. Bununla yanaşı, sosial ədalətin qorunması və gəlirsizliyin əldə edilməsi üçün innovativ və dinamik siyasətlər tətbiq edilməsi. Bu yanaşmalar, texnologiyanın iş bazarına olan təsirli artımın istiqamətlərini daha da artıracaq və yeni iqtisadi imkanların yaranmasına şərait yaradıb. Texnoloji irəliləyişlər əmək bazarına bir sıra təsirlər göstərir. Avtomatlaşdırma və süni intellekt, iş yerlərinin azalmasına səbəb ola bilər, lakin eyni zamanda yeni iş imkanları da yaradır. Yeni ixtisasların tələbi artır, bu da işçilərin daha çevik və adaptiv olmalarını tələb edir. İqtisadi bərabərsizlik də bir problem olaraq ortaya çıxır, çünki yüksək ixtisaslı işçilər daha çox fayda əldə edir. Bununla yanaşı, işin mahiyyəti dəyişir və yaradıcılıq, problem həll etmə və sosial bacarıqlar daha önəmli olur. Nəticədə, bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün işçilərin və müəssisələrin yeni bacarıqları inkişaf etdirməsi vacibdir (Əhmədov, 2018).

Təkliflər

1. Təhsil və bacarıqların artırılması – İşçilərin rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşması üçün ixtisasartırma kursları və peşə təlimləri təşkil edilməlidir.
2. Dövlət siyasətinin yenilənməsi – Rəqəmsal transformasiyanın təsirlərini azaltmaq üçün yeni qanunvericilik aktları və sosial müdafiə tədbirləri hazırlanmalıdır.
3. İş bazarında balansın qorunması – Avtomatlaşdırılan sahələrdə işsizliyin qarşısını almaq üçün yeni iş yerləri açılmalı və mövcud işçilərə alternativ imkanlar yaradılmalıdır.
4. Startup və innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi – Yeni texnologiyalarla bağlı startapların dəstəklənməsi və rəqəmsal sahədə innovativ layihələrin təşviq edilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, M. (2018). *Texnoloji inkişafın əmək bazarına təsiri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. (səh. 120-145)
2. Əhmədov, N. (2018). *Texnologiyanın inkişafı və işsizlik riski*. Gəncə: İqtisadi Forum Jurnalı.
3. Əliyev, N. (2020). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və əmək bazarının transformasiyası*. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı. (səh. 75-100)
4. Əliyeva, S. (2022). *Rəqəmsal transformasiya və əmək bazarına təsirləri*. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
5. Məmmədov, A. (2022). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun sosial aspektləri*. Bakı: İqtisadiyyat İnstitutu.
7. Quliyev, H. (2021). *Rəqəmsal dövrün əmək bazarına təsiri: Azərbaycanda vəziyyət və perspektivlər*. Bakı: Şərq Qərb Nəşriyyatı. (səh. 99-130)
8. Qurbanov, R. (2021). *Rəqəmsallaşma və onun iqtisadi təsirləri*. Bakı: Elm və Təhsil.

SUMMARY

High-level companies of the 4th industrial revolution, where digitalization and the application of information and communication technologies are widespread, are reaching a high level. Digitalization further accelerates the implementation of economic transactions, which in turn results in increased productivity. The process of digitalization does not occur simultaneously in different parts of the world, and therefore there is a gap in the digitalization of national economies, which leads to a digital divide and, as a result, increased dependence on developing economies.

Keywords: Automation, Technology, Artificial Intelligence (AI), Labor Market, Digitalization, Cybersecurity

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA KEŞNİŞ VƏ ŞÜYÜD BİTKİLƏRİNİN EKOLOJİ VƏ TƏSƏRRÜFAT ƏHƏMİYYƏTİ

Aydan MƏHƏRRƏMLİ

Daşqın QƏNBƏROV

<https://orcid.org/0009-0005-2426-8057>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yetişdirilən əkin keşnişi (*Coriandrum sativum* L.) və iyli şüyüd (*Anethum graveolens* L.) bitkilərinin zəngin kimyəvi tərkibi, bioloji aktivliyi və çoxşaxəli tətbiq sahələri haqqında ədəbiyyat məlumatları verilir. Bu araşdırmada Naxçıvanın iqlim və torpaq şəraitində keşniş və şüyüd bitkilərinin yayılması, bioloji xüsusiyyətləri, kimyəvi tərkibi və təsərrüfat əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Keşniş toxumlarının aromatik keyfiyyəti, şüyüdü isə çoxşaxəli istifadəsi bu bitkilərin yerli bazar və ixrac potensialını artırır. Tədqiqat göstərir ki, hər iki bitkinin antimikrob, antioksidant və detoksifikasiya xüsusiyyətləri onların xalq təbabətində, qida sənayesində və kosmetik tətbiqlərdə geniş istifadə edilməsinə şərait yaradır. Keşniş ağır metalların bədənə çıxarılması və ürək-damar sağlamlığının dəstəklənməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır, şüyüd isə həzm problemlərinin aradan qaldırılması və sinir sisteminin sakitləşdirilməsi üçün faydalıdır. Həmçinin, hər iki bitkinin dərinin sağlamlığını qorumaq və xroniki xəstəliklərin riskini azaltmaq kimi kosmetik üstünlükləri qeyd olunmuşdur. Keşniş və şüyüdü Naxçıvanda becərilməsi iqtisadi baxımdan səmərəlidir və onların təsərrüfat miqyasında istehsalının artırılması bölgənin iqtisadi inkişafına mühüm töhfələr verə bilər. Bu bitkilərin yerli mətbəxdə və xalq təbabətində geniş istifadə olunması, onların əhali arasında yüksək dəyər qazandığını təsdiq edir. Gələcəkdə bu bitkilərin sənaye istehsalı, ixrac potensialı və elmi əsaslarla becərilməsi üzrə daha geniş tədqiqatların aparılması tövsiyə olunur.

Açar sözlər: Naxçıvan, *Coriandrum sativum*, *Anethum graveolens*, təsərrüfat əhəmiyyəti.

Giriş

Hamımızın bildiyi kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin biomüxtəliflik və əlverişli iqlim şəraiti ilə seçilən bölgələrdən biridir. Bu ərazi bitki örtüyünün müxtəlifliyi və becərilən növlərin təsərrüfat əhəmiyyəti ilə diqqət çəkir. Xüsusilə, xalq təbabətində, qida sənayesində və kosmetik sahədə geniş tətbiq olunan əkin keşnişi (*Coriandrum sativum* L.) və iyli şüyüd (*Anethum graveolens* L.) növləri Naxçıvanın ən çox yetişdirilən bitkiləri sırasındadır. Bu növlər həm mədəni, həm də təbii şəraitdə yetişərək, yerli bazarlarda mühüm yer tutur. Keşniş və şüyüd cinslərinin bioloji xüsusiyyətləri və ekoloji uyğunlaşmaları onların becərilməsində üstünlük yaradır. Keşniş əsasən Orta Aralıq dənizi bölgələrində mənşə tapmış, Azərbaycanda isə mədəni halda, xüsusən Naxçıvanın torpaq-iqlim şəraitində geniş yayılmışdır. Şüyüd isə Aralıq dənizi və Şimali Afrika mənşəli olub, mülayim iqlimlərə uyğunlaşaraq, Naxçıvanda həm təbii, həm də mədəni şəraitdə rast gəlinir. Hər iki bitki çətinçəklilər (Apiaceae Lindl.) fəsiləsinə aid olub, zəngin kimyəvi tərkibi ilə qida rasionunda və xalq təbabətində xüsusi yer tutur. Keşniş və şüyüdü xalq təsərrüfatında, xüsusən də mətbəx mədəniyyətində mühüm yeri vardır.

Keşniş toxumları və yarpaqları ədviyyat kimi geniş istifadə olunur, eyni zamanda, onların toxumlarından alınan efir yağları aromatik xüsusiyyətlərinə görə qiymətlidir. Şüyüd isə təkcə təzə və qurudulmuş şəkildə deyil, həmçinin turşuların hazırlanmasında və qida məhsullarının dadlandırılmasında əvəzsizdir. Bu bitkilərin kimyəvi tərkibində olan flavonoidlər, vitaminlər və minerallar onların həm qida, həm də müalicəvi əhəmiyyətini artırır (Mahleyuddin və b., 2021)

İyli şüyüd (*Anethum graveolens* L.) nazik və şaquli, 40-120 sm hündürlüyündə olan silindrik

gövdəyə malik birillik ot bitkisidir. Yarpaqları incə, iynə formalı və çox hissəlidir, əsasən ətirli xüsusiyyətinə görə istifadə edilir. Çiçəkləri sarı rəngdə, çətir formalı quruluşda olub tozlanma və toxum əmələ gətirilməsində mühüm rol oynayır. Toxumları kiçik, oval və qəhvəyi rəngdədir, həm əkinçilik, həm də qida sənayesində geniş tətbiq olunur. Şüyüd müxtəlif iqlim və torpaq şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə seçilir (Mustafayeva və b., 2015).

Əkin keşnişi (*Coriandrum sativum* L.) 30-80 sm hündürlüyündə, nazik və yüngül budaqlanan şaquli gövdəyə malik birillik ot bitkisidir. Yarpaqları iki növdə olur: alt yarpaqlar geniş və dairəvi, üst yarpaqlar isə incə və dərin parçalanmış quruluşdadır. Çiçəkləri ağ və ya çəhrayı rəngdə, çətir formalı quruluşda olub həşəratlarla tozlanır. Toxumları kiçik, kürə formasında və sarımtıl-qəhvəyi rəngdədir, güclü aromatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Keşniş quru iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşır və həm yarpaqları, həm də toxumları ilə təsərrüfat baxımından dəyərlidir. Bundan əlavə, keşniş və şüyüdü antimikrob, antioksidant və iltihab əleyhinə xüsusiyyətləri onların bioloji aktivliyini ön plana çıxarır. Keşniş tərkibindəki linalool və flavonoidlər vasitəsilə hüceyrələri sərbəst radikallardan qoruyur, ağır metalları bədənədən xaric edir və xroniki xəstəliklərin qarşısını almağa kömək edir. Şüyüd isə həzm sistemi və ürək-damar sağlamlığını dəstəkləməklə yanaşı, bakteriyalara və göbələklərə qarşı təsirli efir yağları ilə tanınır (<https://gobotany.nativeplanttrust.org/species/coriandrum/sativum>; Mandal, 2015).

Naxçıvanın özünəməxsus torpaq və iqlim şəraiti bu bitkilərin becərilməsi üçün əlverişlidir. Quru iqlim şəraiti keşniş toxumlarının daha aromatik olmasına səbəb olur, şüyüd isə mülayim şəraitdə yüksək keyfiyyətlə yetişir. Bu bitkilərin həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan əhəmiyyəti böyükdür, çünki onların becərilməsi az xərc tələb edir və eyni zamanda, gəlirli məhsullar kimi yerli bazarlar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalədə Naxçıvanın bitkiçilik sahəsində geniş yayılmış keşniş və şüyüd növlərinin bioloji xüsusiyyətləri, kimyəvi tərkibi, becərilmə şəraiti və təsərrüfat əhəmiyyəti elmi əsaslarla təhlil ediləcəkdir. Məqsəd həm bu bitkilərin yerli və regional əhəmiyyətini vurğulamaq, həm də onların ekoloji və iqtisadi potensialını daha dərinləndirən araşdırmaqdır.

Material və metodlar. Bu araşdırmada əkin keşnişi (*Coriandrum sativum* L.) və iyli şüyüdü (*Anethum graveolens* L.) bioloji, ekoloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Tədqiqat üçün keşniş və şüyüd bitkilərinin nümunələri Naxçıvanın MR-in müxtəlif ərazilərindən (şəxsi təsərrüfatlardan) toplanmışdır. Toplanmış nümunələr botanik metodlarla təsnif edilmiş və hər iki növün bioloji xüsusiyyətləri (gövdə hündürlüyü, çiçək quruluşu, yarpaq forması və s.) qeyd edilmişdir (<https://www.britannica.com/plant/Apiaceae>).

Təsərrüfat məlumatları, yerli fermerlər və tərəvəzçilik mütəxəssisləri ilə müsahibələr yolu ilə toplanmışdır. Həmçinin, yerli bazarlardakı keşniş və şüyüd məhsullarının satış qiymətləri öyrənilmişdir. Əhali arasında sorğular keçirilmiş və keşniş və şüyüdü mətbəx, həmçinin müalicəvi məqsədlərlə istifadəsi barədə məlumatlar toplanmışdır. Öldə edilən məlumatlar bu bitkilərin ənənəvi və müasir istifadəsini müqayisə etmək üçün təhlil edilmişdir.

Müzakirələr və nəticələr. Əkin keşnişi (*Coriandrum sativum* L.) və iyli şüyüd (*Anethum graveolens* L.) bitkiləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyündə mühüm yer tutaraq həm mədəni, həm də təbii şəraitdə geniş yayılmışdır. Onların bioloji xüsusiyyətləri, ekoloji uyğunlaşmaları, kimyəvi tərkibi və çoxşəxəli təsərrüfat əhəmiyyəti göstərir ki, bu bitkilər ərazinin həm ekosisteminə, həm də iqtisadiyyatına dəyərli töhfələr verir. Naxçıvan MR-in torpaq və iqlim şəraiti hər iki bitkinin inkişafı üçün əlverişlidir. Quru və mülayim iqlim keşniş toxumlarının aromatik keyfiyyətini artırır, şüyüd isə daha mülayim temperaturda optimal inkişaf göstərir. Bu ekoloji uyğunlaşmalar onların bölgədə geniş şəkildə becərilməsinə şərait yaradır. Şüyüd bölgədə xüsusilə yay və payız aylarında məhsuldarlıq göstərir, keşniş isə yaz və yay mövsümlərində daha çox yetişdirilir.

Hər iki bitki zəngin kimyəvi tərkibi ilə yüksək bioloji aktivlik nümayiş etdirir. Keşnişin tərkibində C, A və K vitaminləri, fol turşusu və minerallar (kalium, kalsium, maqnezium, dəmir, fosfor) üstünlük təşkil edir. Bu maddələr onun həm qida, həm də müalicəvi dəyərini artırır. Şüyüdü tərkibində isə flavonoidlər və uçucu yağlar mövcuddur ki, bunlar onun antioksidant, antimikrob və

iltihab əleyhinə xüsusiyyətlərini gücləndirir. Xalq təbabətində hər iki bitki həzm problemlərinin həlli, bağırsaq qazlarının azalması, immunitetin gücləndirilməsi və detoksifikasiya üçün istifadə edilir. Bundan əlavə, şüyüd yuxusuzluq və əsəb gərginliyini azaltmaqda, keşniş isə ağır metalların bədənə çıxarılmasında xüsusi təsir göstərir (Wei və b, 219).

Keşniş və şüyüd bölgədə kiçik miqyaslı təsərrüfatlarda və şəxsi həyatı sahələrdə geniş becərilir. Bu bitkilərin yetişdirilməsi az xərc tələb edir, lakin yüksək gəlir gətirir. Keşniş toxumları və yarpaqları ədviyyat kimi yerli bazarda insanların tələbatını ödəyir və qış mövsümü üçün ehtiyat kimi saxlanılır. Şüyüd isə həm təzə, həm də qurudulmuş halda geniş istifadə edilir, xüsusilə turşuların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki bitki yerli bazarlardan əlavə, ixrac potensialına da malikdir.

Keşniş və şüyüdün antioksidant və antimikrob xüsusiyyətləri elmi əsaslarla sübut edilmişdir. Keşniş tərkibindəki linalool və flavonoidlər vasitəsilə sərbəst radikalları zərərsizləşdirir, eyni zamanda *Escherichia coli* və *Candida albicans* kimi mikroorqanizmlərə qarşı təsirli olur. Şüyüd isə tərkibindəki efir yağları ilə bakteriyalara (*Staphylococcus aureus*) və göbələklərə qarşı mübarizə aparır. Bu xüsusiyyətlər onların xalq təbabətində geniş istifadəsinə şərait yaradır. Keşniş və şüyüd kosmetik sənayedə də istifadə edilir. Keşnişin tərkibindəki C vitamini və antioksidantlar dərinin sağlamlığını və parlaqlığını təmin edir, eyni zamanda akne və ekzema kimi dəri problemlərinin müalicəsində istifadə olunur. Şüyüd isə flavonoidlərin köməyi ilə dəri hüceyrələrini qoruyur və erkən yaşlanmanın qarşısını alır (Taş və b., 2023)

Aparılan tədqiqatlar və təhlillər göstərir ki, keşniş və şüyüd bitkiləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının ekologiyasına və iqtisadiyyatına dəyərli töhfələr verir. Bu bitkilər həm yerli qida məhsullarının çeşidini artırır, həm də xalq təbabətində və kosmetik sahədə tətbiq olunaraq insanların sağlamlığını dəstəkləyir. Keşniş və şüyüdün yüksək məhsuldarlıq göstəriciləri, zəngin kimyəvi tərkibi və çoxşaxəli təsərrüfat əhəmiyyəti onların becərilməsinin genişləndirilməsi üçün böyük potensial olduğunu göstərir. Bu səbəbdən, gələcəkdə bu bitkilərin sənaye səviyyəsində istehsalının artırılması, ixrac bazarlarında daha fəal təşviqi və elmi əsaslarla becərmə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi tövsiyə olunur. Bu yanaşma həm regionun iqtisadi inkişafına, həm də əhəlinin rifahına müsbət təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva İ.R., İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə., İsmayılov A.H., Qasımov H.Z., Qasıмова Ş.Ş. Farmokoqnoziya botanikanın əsasları ilə, Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2015, 648 s.
2. Taş S., Erdoğan A., Gürses M., Meral Aktaş H. Farklı çözücü tipleriyle hazırlanan kişniş (*Coriandrum sativum* L.), dereotu (*Anethum graveolens* L.) ve semizotu (*Portulaca oleracea* L.) ekstraktlarının antimikrobiyal ve antioksidan özellikleri. *Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 2023, 16 (3), s.826-839
3. Mahleyuddin N.N., Moshawih S., Ming L.C., Zulkifly H.H., Kifli N., Loy M.J., Sarker M.M.R., Al-Worafi Y.M., Goh B.H., Thuraingam S., et al. *Coriandrum sativum* L.: A Review on Ethnopharmacology, Phytochemistry, and Cardiovascular Benefits. *Molecules*, 2021, 27, p.209.
4. Mandal S., Mandal M. Coriander (*Coriandrum sativum* L.) essential oil: Chemistry and biological activity. *Asian Pacific Journal of Tropical Medicine*, 2015, 5, p.421–428.
5. Wei Jing-Na, Liu Zheng-Hui, Zhao Yun-Ping, Zhao Lin-Lin, Xue Tian-Kai, Lan Qing-Kuo. Phytochemical and bioactive profile of *Coriandrum sativum* L. *Food Chemistry*, v. 286, 2019, p. 260-267
6. <https://www.britannica.com/plant/Apiaceae>
7. <https://gobotany.nativeplanttrust.org/species/coriandrum/sativum>

SUMMARY

ECOLOGY AND ECONOMIC SIGNIFICANCE OF CORIANDER AND FENNEL PLANTS IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

*The article provides literature information on the rich chemical composition, biological activity, and diverse application areas of coriander (*Coriandrum sativum* L.) and dill (*Anethum graveolens* L.) plants grown in the Nakhchivan Autonomous Republic. In this study, the distribution, biological characteristics, chemical composition and economic importance of coriander and fennel plants in Nakhchivan climate and soil conditions were investigated. The aromatic quality of coriander seeds and the versatile use of fennel increase the local market and export potential of these plants. Research shows that the antimicrobial, antioxidant and detoxification properties of both plants make them widely used in folk medicine, food industry and cosmetic applications. While coriander plays an important role in removing heavy metals from the body and supporting cardiovascular health, fennel is useful in relieving digestive problems and calming the nervous system. In addition, the cosmetic advantages of both plants, such as protecting skin health and reducing the risk of chronic diseases, were also mentioned. Coriander and fennel cultivation in Nakhchivan is economically productive, and increasing their farm-scale production can make a significant contribution to the economic development of the region. The widespread use of these plants in local cuisine and folk medicine confirms their high value among the population. It is recommended that more comprehensive research on the industrial production, export potential and scientific cultivation of these plants should be carried out in the future.*

Key words: Nakhchivan, *Coriandrum sativum*, *Anethum graveolens*, economic importance.

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN ƏSAS İSTİQAMƏTİ KİMİ

Səfəralı ABDULLAYEV
seferaliabdullayev@gmail.com

Eltun İBRAHİMOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Son illərdə neft gəlirlərinə bağlı olaraq dəyişməyə başlayan sosial-iqtisadi quruluş ilə yanaşı, başda kənd təsərrüfatı sektoru olmaqla qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi əsas siyasətlərdən biri halına gəlmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi təbii sərvətlərin yararsız hala gəlməsinin və pozulmasının qarşısını alır və bununla da bəzi ətraf mühit problemlərinin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra ciddi siyasi və iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdir, bununla belə mühüm kənd təsərrüfatı potensialının olması da hər kəsə məlumdur. Uzun illər boyunca təcavüzə məruz qalmasına baxmayaraq əlverişli iqlim şəraitində yerləşməsi və səmərəli aqrar sahələrin mövcud olması ölkədə ixrac potensialına malik bir aqrar sektor meydana gətirmişdir. Qeyri neft sektorunun gələcək inkişaf perspektivləri dövründə əsas prioritet istiqamətlər kimi qeyri-neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi və şaxələndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və aqrar sektorun inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və onların ixracının artırılması, turizm sahəsinin bərpasının sürətləndirilməsi, rəqəmsal ticarətin inkişafı xidmətlərin genişləndirilməsi və s. müəyyən olunmuşdur. Məqalədə ölkəmizin iqtisadiyyatında əsas yerlərdən birini tutan kənd təsərrüfatının qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətlərindən biri kimi araşdırılır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, qeyri-neft sektoru, ixrac, ÜDM, bitkiçilik

Giriş

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə görə, neft sənayesinin milli iqtisadiyyatda sürətli inkişafı fonunda daxil olan investisiyalar getdikcə yüksəlir. Eyni zamanda, həmçinin dövlət büdcəsi gəlirləri sürətlə artmağa başlayır. Bu gəlirlərdən səmərəli istifadə etmək və investisiyaları düzgün yönəltmək xeyli önəm daşıyır. Dövlət tərəfindən iqtisadi siyasətin aparılması həyata keçirilməsi bunlarla sıx əlaqəlidir və iqtisadiyyatda müxtəlif sahələrə məqsədli sərçayə qoyuluşları edilməsindən əhəmiyyətli surətdə asılıdır. Neft sənayesinin iqtisadiyyatda sürətli inkişaf etməsi nəticədə ticarət balansında neft məhsullarının həcmi genişlənməsinə gətirir. İxrac gəlirlərinin əsas hissəsinin neftdən qazanılan pullar hesabına formalaşması nəticəsində milli iqtisadiyyatın və dövlət büdcəsinin neftdən asılılı olmasına səbəb olur. Ancaq iqtisadi inkişafda tarazlığın qorunması və dinamik inkişafın olması məhz qeyri-neft sektorunun canlandırılması ilə mümkün ola bilər. Qeyri-neft sektoru inkişaf edərsə, dövlət büdcəsinin, bütövlükdə isə, milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azalması mümkün ola bilər. Qeyri-neft sahələrinin ölkəmizdə inkişafı həm də yoxsulluğun səviyyəsinin azaltılmasına və ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının güclənməsinə hərtərəfli təsir göstərir.

Hazırda ölkəmizdə iqtisadi siyasət qarşısında başlıca vəzifə neftdən gələn gəlirlərdən istifadə etməklə iqtisadi artımı stimullaşdırmaq və gələcək nəsillər üçün yaxşı planlar hazırlamaqdır. Qeyri-neft sahələrinin inkişafının əsas zərurəti hərşeydən öncə büdcəyə daxil olan gəlirlərin tarazlaşdırılması, alternativ ixrac sektorunun formalaşdırılması və kənd yerləri, ucqar ərazilərin inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Respublikamızda iş yerlərinin demək olar ki, 40-45%-ə qədər aqrar sektor sahəsində cəmlənmişdir. Bu baxımdan yoxsulluğun azaldılması, məşğulluq problemlərinin həll edilməsi, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı üçün kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur.

Məqsəd və metodlar

Araşdırmada əsas **məqsəd** qeyri-neft sektorunun inkişafında kənd təsərrüfatının rolunu təhlil etmək və bu yöndə əsas amilləri qiymətləndirməkdir. Müəyyən olunan məqsədə çatmaq üçün başlıca vəzifə odur ki, əldə olunmuş nəticələr hesabına aqrar sektorun stimullaşdırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin əldə olunması mümkün olsun.

Araşdırma prosesində iqtisadi analiz, cədvəl, sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil **metodlardan** istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas **elmi nəticəsi kimi** göstərilir ki, Azərbaycanda qeyri-neft ixracının getdikcə artmasının hədəflənməsi dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətinin başlıca prioritet məsələlərindən biridir. Bu bir həqiqətdir ki, kənd təsərrüfatı sahəsi qeyri-neft ixracının genişlənməsində xüsusi rola malikdir və ölkəmiz üçün mühüm strateji sektördür. Qarşıdakı dövrlərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının ixracını xeyli artırmaq potensialı var və bu qeyri-neft sektoru ixracının yüksəlməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Həm də, bu istiqamətdə əlavə imkanların yaradılması işğaldan azad olunan ərazilərin təsərrüfat dövrüyəsinə cəlb olunması ilə sürətlənəcəkdir..

Ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı

ortamüddətli dövr üçün ölkəmizdə reinteqrasiyası çağırışları və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası qeyri-neft iqtisadiyyatında əsas diqqətdə saxlanılan məsələlərdəndir. Həmçinin, iri həcmdə xarici sərmayənin global investisiya bazarlarından ölkənin ərazilərinə və prioritet inkişaf sahələrinə yönləndirilməsi üçün geniş fərsətlər yaranmışdır.

Qeyri-neft sektorunda əldə olunan Ümumi Daxili Məhsulun sahələr üzrə pay nisbətində baxdıqda görə bilərik ki, bunun 8,8%-i kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatının, 15,9%-i ticarət və nəqliyyat vasitələri təmirinin, 9,8%-i tikintinin, 8,1%-i qeyri-neft-qaz sənayesinin, 9,8%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 2,8%-i informasiya və rabitə sahələrinin, 3,5%-i turistlərin yerləşdirilməsinin və ictimai iaşənin, 29,4%-i isə digər sahələrin üzərinə düşmüşdür. Bundan başqa, məhsullara və idxala olan xalis vergilər 12,0% təşkil etmişdir (4).

Əvvəlki illərlə müqayisədə qeyri-neft sektorunda xüsusi yer tutmaqla son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalın xeyli geniş yayılan sahələrindən biri hesab edilir. Müstəqillik qazandığımız dövrlərdən başlayaraq kənd təsərrüfatının inkişafı davamlı olaraq yüksəlmiş, son vaxtlar ərzində bu sahəyə yönəldilən diqqət istehsalın həcmi artırılmış, aqrar sektorun ÜDM-də olan payı çoxalmış, xarici investorların cəlb olunması, məhsulların istehsalı prosesində müasir texnoloji avadanlıq və vasitələrdən istifadə bu sahənin daha da inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Ölkəmizin inkişafında kənd təsərrüfatı mühüm potensiala malikdir və bitkiçiliyin, heyvandarlığın, çay, pambıq, tütün kimi bitkilərin əkilib becərilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və zəngin tarixi vardır. Aqrar islahatların uğurla aparılması bütün sahələrdə dinamik inkişaf göstəricilərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sahəsində artım 2015-ci ildə 6,6% olarkən bu rəqəm 2016-cı ildə 2,6 %, 2017-ci ildə 4,2 %, 2018-ci ildə 4,6 %, 2019-cu ildə isə 7,2 % qeydə alınmışdır. Aqrar sektorda dayanıqlı inkişaf meyllərinin əldə olunması nəticəsində son illərdə ölkəmizin mövqeyi Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi göstəricilərində davamlı olaraq artmışdır. Sözügedən hesabatda Azərbaycan 2019-cu ildə 53-cü yerdə qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, Sakit okean hövzəsi və Asiya ölkələri arasında ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına görə ilk on yerdə təmsil olunmuşdur (3).

Kənd təsərrüfatının qeyri-neft sənayesində yerini müəyyənləşdirmək üçün son illər ərzində bəzi dəyişikliklərə və rəqəmlərə baxmaq yerinə düşər. Bunun üçün 2021, 2022 və 2023-cü illərdə Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları sahəsində yaradılan əlavə dəyərə və orada baş verən artım tempinin dinamikasını gözdən keçirək.

2021-ci ildə bitkiçilik məhsullarında istehsalın artım tempi 0,8%-dən 4%-dək yüksəlmişdir. Bunu hava şəraitinin nisbətən əlverişli keçməsi səbəbi ilə də izah etmək mümkündür. Artım tempinin bu cür getməsi aqrar sahənin artım tempinə orta hesabla 3,4% həcmində müsbət təsir göstərmişdir. Onu da qeyd edə bilərik ki, heyvandarlıq məhsulları üzrə artım 2021-ci ildə 2,8% təşkil

etmişdir. 2022-ci il ərzində kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı 10984,2 milyon manat həcmində olmuşdur. Bir il öncənin müvafiq dövrü ilə müqayisə etdikdə bitkiçilik istehsalı 3,3% heyvandarlıq istehsalı isə 3,4%, artmışdır. Heyvandarlıq sahəsində olan artım əsasən yumurtanın (9,8%) və diri çəkiddə ət istehsalı (3,0%) hesabına olmuşdur. Bitkiçilikdə sektorunda olan artım isə, meyvə istehsalının (4,0%), bostan məhsullarının (2,0%) və kartof (1,2%) istehsalının hesabına əldə edilmişdir. 2023-cü ilin yanvar-dekabr kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyər 6815,6 milyon manat miqdarında olmuşdur. 2022-ci illə müqayisə etdikdə, heyvandarlıq sahəsində istehsal olunan məhsul həcmi 3,2%, bitkiçilikdə məhsullar istehsalının həcmi isə 2,7% yüksəlmişdir. Heyvandarlıq sektorunda artım əsasən yumurta və ət məhsullarının hesabına olmuşdur. Belə ki, yumurta istehsalı 8,4%, ət istehsalı isə 3,1% artmışdır. Bitkiçilik sektorunda artıma isə taxıl məhsulları (2,8%) istehsalı hesabına nail olunmuşdur (2).

Aşağıdakı şəkildə kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı sahələrində yaradılan əlavə dəyər və artım tempi dinamikası əks olunmuşdur:

Şəkildən göründüyü kimi kənd təsərrüfatında 2023-cü ildə 6815,6 milyon manat əlavə dəyər yaradılmışdır. Bu rəqəm 2022-ci ildə 6376,3, 2021-ci ildə isə, 5336,8 olmuşdur. Ayrıca, müşahidə olunan başqa bir fakt da ondan ibarətdir ki, hər bir il üçün öncəki aylarda yaradılan bu dəyər həcmi nisbətən daha aşağı olur, sonradan isə tədricən yüksəlməyə başlayır. Bu sektorda yaradılan dəyərin artım tempi 2021-ci ilə ərzində daha qabarıq olmuşdur. İlin əvvəlində artım tempi 2.2% olmasına baxmayaraq sonuna doğru ciddi şəkildə artmış və 5%-in üzərinə çıxmışdır. Bu onunla izah edilə bilər ki, andemiya təsirlərinin aşağı salınması istiqamətində aparılan islahatlar və dəstək tədbirləri bu sektorda da iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Şübhəsiz ki, 2020-ci ildə yoluxucu infeksiya ilə bağlı tətbiq edilən məhdudiyyətlərə görə əsas zərər çəkmiş qeyri-neft sektoru sahələrindən biri də kənd təsərrüfatı olmuşdur.

Şəkil 1.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi . <https://www.economy.gov.az/az>

Ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının oynadığı əsas rol ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zamanı da məlum olur. Aqrar sektora regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarında əhəmiyyətli diqqətin ayrılması onun əsas gəlirli sahələrdən birinə çevrilməsinə səbəb olmuş və ölkə iqtisadiyyatında ümumi payının artmasına gətirib çıxarmışdır. Yerli istehsal hesabına əsas ərzaq məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsi yönündə həyata keçirilən islahatlar bu sahənin

inkişafına ölkə rəhbərliyinin xüsusi qayğısı nəticəsində daha da sürətlənmişdir. Deyər bilərik ki, aqrar məhsullar istehsalı ilə məşğul fiziki və hüquqi şəxslər torpaq vergisindən başqa bütün növ digər vergilərdən tam azad edilmişlər. Bu güzəştlər 2001-ci ildən başlayaraq müəyyən müddətlərlə 5 il boyunca tətbiq edilmiş və indiyə qədər 4 dəfə müddəti uzadılaraq 2024-cü ilədək qüvvədə saxlanılmışdır. Bundan başqa, kənd təsərrüfatında istifadə olunacaq motor yağları və yanacağın dəyərinin təqribən 50 faizi dövlət tərəfindən ödənilmişdir. Həmçinin, dövlət başçısı tərəfindən ərzaq məhsulları bazarının və kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yönündə əlavə tədbirlər haqqında Sərəncam, aqrar sektorda idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, institusional islahatların daha sürətləndirilməsi ilə bağlı mühüm fərman imzalanmışdır.

Hazırda aqroparklar və logistika mərkəzlərinin yaradılması əsas diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdəndir. Ölkədə geniş logistika mərkəzlərinin yaradılması yeni istehlak bazarlarının tapılmasının əsas qaynağıdır. Aqropark, müasir texnoloji üsulların tətbiq edilməsi ilə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfat məhsulları istehsalı, emalı və qablaşdırılması saxlanılması, çeşidlənməsi üçün xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən bu məhsulların satışına və sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazidir. Hazırda ölkə ərazisində pilot layihə formasında 2020-ci ildə iki aqropark yaradılmışdır. Bu aqroparklar Sabirabad və Yevlax rayonları ərazisindədir ki, onların təsis edilməsində əsas məqsəd aqrar sahədə inkişafın sürətləndirmək, kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək, ərzaq təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı tam qarşılamaq və ixrac yönümlü məhsulların istehsalını artırmaqdır. Aqroparklarda yaşıl market və fermer mağazaları fəaliyyətlərinin vahid məkanda toplanması rəqabət qabiliyyətli ərzaq məhsulları əldə edilməsin şərait yaradacaqdır.

Hazırda, Azərbaycan artıq kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən bir ölkədir və gələcəkdə bu, daha da artacaqdır. Bu baxımdan yeni bazarlara çıxış əldə etmək önəmli məsələlərdəndir. Son illər ərzində artıq biz özümüzü kənd təsərrüfatının hesabına başlıca ərzaq məhsulları ilə əhəmiyyətli səviyyədə təmin edə bilmişik. Düzdür, bu 100 faiz olmasa da, hazırda ət məhsullarının özünütəmin etmə səviyyəsi 94%, quş əti 92%-dir. Quş əti sahəsində böyük irəliləyiş ona görə baş vermişdir ki, quş fabriklərinin yaradılması üçün Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən iri həcmli kreditlər verilmişdir. Özünütəmin etmə səviyyəsi yumurtada 96,5%, kartofda 98%, üzümə 94%, taxılda 65%, duz 72%, süd və süd məhsullarında 75%-dir. Yuxarıda qeyd olunan məhsullar istiqamətində hələ ki, ixrac potensialı tam formalaşmayıb. Ancaq bostan məhsulları, tərəvəz, meyvə və giləmeyvə, şəkər və şəkərdən hazırlanan məhsullarda böyük ixrac potensialımız vardır. Çünki, bu məhsullarla özümüzü 100% tam təmin edə bilirik.

Tədqiqatlarımız onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmini və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş və bu istiqamətdə səmərəli siyasət həyata keçirmişdir. Son illər ərzində Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində ardıcıl olaraq Azərbaycanın mövqeyi yüksəlməsi və Asiya və Sakit Okean ölkələri arasında ərzaq təhlükəsizliyi təmin olunmasına görə ilk yerlərdə təmsil olunması bu fəaliyyətlərin nəticəsi hesabına baş tutmuşdur. Qeyri-neft sektorunda ixracın adambaşına 2025-ci ildə azı 450 dollara qaldırılması hədəfi Strateji yol xəritəsinin əsas hədəfi kimi qoyulmuşdur. Bu hədəfin əldə edilməsində aqrar sektor mühüm rol oynayacaqdır. Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı sektoruna dair məhsul ixracı ilə bağlı xüsusi yanaşmanın ortaya qoyulması uzunmüddətli qeyri-neft ixracı strategiyasında müsbət addım kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun köməyi ilə kənd təsərrüfatında ixrac potensialının tam nəticələnməsinə nail olmaq mümkün ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Salahov S. V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Elm, 2004, 504 s.
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi rəsmi sahifəsi. <https://www.stat.gov.az/>
3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmi sahifəsi. <https://agro.gov.az/az>

4. İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi sahifəsi. <https://economy.gov.az/>

SUMMARY

In recent years, with the socio-economic structure starting to change with oil revenues, the development of the non-oil sector, especially the agricultural sector, has become one of the basic policies. The development of agriculture prevents the degradation and destruction of natural resources and eliminates some environmental problems. Although our country has faced serious political and economic difficulties since gaining independence, it is known by everyone that it has a significant agricultural potential. Despite being subject to aggression for many years, its favorable climate conditions and the existence of fertile agricultural areas have enabled the formation of an agricultural sector with export potential in the country.

In the future development prospects of the non-oil sector, further development and diversification of the non-oil industry, strengthening food security and development of the agricultural sector, increasing the production and export of competitive products, accelerating the recovery of the tourism sector and expanding digital trade and services were determined as priority areas. The article examines agriculture, one of the main branches of the non-oil sector, which has an important place in our country's economy.

Keywords: agriculture, non-oil sector, export, GDP, crop production

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Cahan QULİYEVA

cahan.quliyeva0901@mail.ru
Orcid ID: 0000-0002-3568-1788

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müasir dövrdə aktual məsələlərdən biridir. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin ümumi milli təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən biri hesab olunur və onun təmin edilməsi dövlətin sabit və davamlı inkişafının, vətəndaşların rifah səviyyəsinin yüksəlməsinin və milli maraqların qorunmasının əsasıdır. Ölkənin iqtisadi müstəqilliyini və sabitliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir. İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi uzunmüddətli və kompleks yanaşma tələb edir. Bunun üçün resursların səmərəli istifadəsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, insan kapitalının inkişafı və qlobal iqtisadi sistemdə daha aktiv iştirak önəm daşıyır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət strategiyaları, milli proqramlar və beynəlxalq əməkdaşlıq müstəvisində həyata keçirilən tədbirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yalnız iqtisadiyyatın davamlı inkişafına deyil, həm də sosial sabitliyə və milli maraqların qorunmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası müxtəlif sektorların balanslaşdırılmış inkişafına yönəlib və bu da ölkənin uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığını təmin etməyə kömək edir.

Açar sözlər: neft, enerji, valyuta, böhran, ərzaq

XXI əsrdə qloballaşan dünya iqtisadiyyatı şəraitində ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyi problemi ön plana çəkilir. Proqnozlar göstərir ki, ölkə daxilində siyasi sabitliyin təmin olunduğu şəraitdə belə suveren dövlət üçün qorxu yaradan iqtisadi inkişafı ilə bağlı xarici təhlükələr heç də azalmayacaqdır. Çünki, beynəlxalq maliyyə bazarı, dünya ticarəti, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti genişləndikcə, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə bu və ya digər ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri də mürəkkəbləşir. Müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın vəziyyəti, onun keyfiyyətli inkişafı, cəmiyyətin sabit tərəqqisində marağı olan möhkəm sosial baza kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində zəruri qanunvericilik bazasının, təcrübənin olmaması, bəzən isə dövlət idarəçiliyinin elementar səviyyədə tələblərinə belə cavab verməyən, eyni zamanda öz dövrünü yaşamış istehsal münasibətlərinin fəaliyyətinin xeyli daralması gənc respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyini qorxu altında qoymuşdu. Əlbəttə, bu uzun müddət davam edə bilməzdi. Ölkə rəhbərliyinə Heydər Əliyevin qayıtması ilə bütün sahələrdə intizamın yaradılması, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün sərt kurs götürüldü ki, bu da iqtisadi sferada mənfi meyllərin aradan qaldırılması istiqamətində köklü addımlar atılmasına imkan verdi. Suveren Azərbaycan dövlətinin iqtisadi əsasları ağır və gərgin şəraitdə qoyulurdu.

Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikası öz iqtisadi təhlükəsizliyini bütövlükdə təmin edən ölkələr sırasına daxildir. Azərbaycanın milli dövlət maraq və məqsədlərinin hamı tərəfindən tanınması, heç şübhəsiz ki, dövlətimizin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi və keyfiyyəti barədə real təsəvvür yaradır. Bu maraqların həm daxili, həm də xarici aspektləri vardır ki, onların da mahiyyəti və xarakteristikasını iqtisadi təhlükəsizliyi səciyyələndirən otuz qədər göstəricinin təhlili əsasında vermək olar. Bunlara aiddir: adambaşına düşən ümumi daxili məhsul, onun dinamika, ölkələr üzrə müqayisəsi, emaledici sənayenin ümumi məhsulda xüsusi çəkisi, sənayenin ümumi məhsulunda maşınqayırmanın xüsusi çəkisi, investisiyaların ümumi daxili məhsula nisbəti, elmi tədqiqatlar, təcrübi-konstruktor işləri üzrə xərclərin ümumi daxili məhsula nisbəti, beynəlxalq standartlara görə

müəyyən olunmuş yoxsulluğun səviyyəsi, həyatın orta yaşayış müddəti, on faiz ən çox gəliri olan əhali ilə on faiz gəlirləri az olan əhali arasında nisbət, beynəlxalq standartlara görə işsizlik səviyyəsi, illik inflyasiya, dövlət borcunun onun ümumi daxili məhsula nisbəti, idxalın ümumi daxili məhsuluna olan nisbəti, ərzaq məhsullarının idxalının ümumi ərzaq istehlakına nisbəti və s. Bir qayda olaraq, sadalanan göstəricilərin optimal səviyyəsinin əldə edilməsi milli dəyərlərin qorunmasının təmin edilməsinə, qlobal iqtisadiyyatın sərt tələblərinə cavab verən milli iqtisadiyyatın inkişafına imkan verir.

Bu gün ziddiyyətlərlə dolu olan, regional konfliktlərin səngimədiyi müasir dünyada hər bir müstəqil dövlət sənayeni inkişaf etdirməkdə maraqlı olmalıdır. Sovet dövründə Azərbaycan güclü sənaye potensialına malik idi. Məlum çətinliklərə baxmayaraq, bu potensialın mühüm hissəsindən istifadə bu gün də müstəqilliyimizin qorunması üçün çox vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ildən-ilə iqtisadiyyatın digər sektoruna investisiya qoyuluşları imkanları genişlənir, neft sferasının əhəmiyyəti nisbi olaraq aşağı salınır, yeni alternativ gəlir mənbələri axtarılır.

İqtisadiyyatın elə strukturu yaradılmalıdır ki, o, ekstermal şəraitlərdə də işləsin. Başqa sözlə, selektiv struktur siyasətin yeridilməsi, lazımi bazanın resursları, ixtisaslı kadrların və sözsüz ki, bazarı olan sahələrin inkişafının təmin edilməsi obyektiv zərurətdir. Milli mənafehlərin qorunması, milli iqtisadiyyatın inkişafı və qloballaşan iqtisadiyyatın müsbət xüsusiyyətlərindən istifadə etmək zəruridir.

XXI əsr elm və biliklərin yüksək zirvəyə ucaltması ilə fərqlənir. Azərbaycan bəşər sivilizasiyasından geri qalmamaq üçün bu prosesə qoşulmalı, onunla ayaqlaşmalıdır. İlk növbədə mövcud elmi potensialı qorunmalıyıq. Bu baxımdan dövlətin elmin inkişafı ilə bağlı doktorinasının və uzunmüddətli məqsədli elmi-texniki proqramların hazırlanması XXI əsr problemlərinin yerinə yetirilməsinə ciddi kömək etmiş olardı. Elmi potensialın struktur və istiqamətlərində təkmilləşdirmə aparmalıdır. Millətimizin gələcəyi naminə bütün səviyyələrdə yeni elmi ideyalara, informasiya texnologiyalarına müstəqil dövlətin strateji resursu kimi baxılmalıdır. Bu bizə milli sərvətin strukturunda tədricən keyfiyyət dəyişiklikləri emək, insan kapitalının rolunun artması üçün lazımdır. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, gənclərin innovasiyalara cəlb olunması və əmək bazarının müasirləşdirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təməl elementlərindən biridir.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin aktuallığı bir sıra amillərlə bağlıdır:

-Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük ölçüdə neft və qaz ixracına əsaslanır. Bu asılılıq dünya bazarında enerji qiymətlərinin dəyişmələrinə həssaslıq yaradır. Qiymət dəyişkənliyi ölkənin maliyyə sabitliyinə və iqtisadi dayanıqlığına təsir edə bilər.

-Enerji sektorundan asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin əsas şərtidir. Bu, dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması və xarici təsirlərdən qorunmağa təkan verir. Enerji resurslarının təhlükəsizlik hasilatı, daşınması və ixracı iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması baxımından önəmlidir. Bu, həm də strateji əhəmiyyət daşıyır, çünki enerji sektoru regional və beynəlxalq əməkdaşlıqlar üçün vacibdir.

-Azərbaycanın strateji mövqeyi, Cənubi Qafqazda yerləşməsi və regionda geosiyasi gərginliklər iqtisadi təhlükəsizlik üçün müəyyən risklər yaradır. Məsələn, xarici investisiyaların təhlükəsizliyi və ticarət marşrutlarının sabitliyi bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

-Qlobal pandemiyalar, iqtisadi böhranlar, beynəlxalq ticarət müharibələri kimi qlobal amillər Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir göstərir. Bu təsirlərdən qorunmaq üçün iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etmək önəmlidir.

-Milli valyutanın stabil qalması, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanılması və maliyyə sisteminin gücləndirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin əsas elementləridir. Bunun üçün effektiv monetar və fiskal siyasətlərin həyata keçirilməsi, habelə inflyasiyanın nəzarətdə saxlanılması əsas şərtidir.

-Davamlı iqtisadi təhlükəsizlik üçün yerli və xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi vacibdir. Bunun üçün hüquqi bazanın gücləndirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması kimi addımlar önəmlidir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini genişləndirməsi də təhlükəsizlik üçün önəm daşıyır.

-Rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ölkənin iqtisadi infrastrukturunun modernləşdirilməsi, texnologiya transferlərinin həyata keçirilməsi və innovasiyaların dəstəklənməsi vacibdir. Bu yanaşma həm yerli istehsalın artırılmasına, həm də iqtisadi müstəqilliyin gücləndirilməsinə xidmət edir.

-Əhalinin ərzaqla təminatı, kənd təsərrüfatının inkişafı və ekoloji təhlükəsizlik də iqtisadi təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsidir. İqlim dəyişikliyi və təbii resursların düzgün idarə olunmaması bu sahədə risklər yarada bilər. Qlobal iqlim dəyişiklikləri, münaqişələr və təchizat zəncirindəki qırılmalar ərzaq təhlükəsizliyini ciddi problemə çevirib. Azərbaycanın daxili istehsal imkanlarının artırılması və idxaldan asılılığın azaldılması iqtisadi təhlükəsizliyə töhvə verir.

Azərbaycan hökuməti iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirir, o cümlədən: İqtisadiyyatın inkişafı və qeyri-neft sektorunun inkişafı; Xarici investisiyaların cəlb olunması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması; İxracın genişləndirilməsi və yeni bazarların axtarışı; Qida təhlükəsizliyinin təmin olunması və kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi; Strateji inkişaf planlarının hazırlanması və tətbiqi; yoxsulluqla mübarizə, ekoloji tarazlığın təmin olunması, su problemləri həm dünya, həm də respublikamız üçün artıq üçüncü minillikdə narahatlıq doğuran problemlərdəndir. Onların həlli dövlətin dəstəyi olmadan qeyri-mümkündür. Bu tədbirlər Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlib və dövlətin dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Dövlətin müdaxiləsi, himayəsi olmadan aqrar sektorun dinamik inkişafını, sahibkarlığı inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Bu isə tələb edir ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsinin elmi əsasları möhkəmləndirilsin, iqtisadi orqanlar arasında koordinasiya işi təkmilləşdirilsin.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlət siyasəti iqtisadiyyatın sabitliyini, davamlı inkişafını və milli maraqların qorunmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin və strategiyaların birləşməsidir. Bu siyasət bir çox aspektləri əhatə edir və əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir. Dövlət siyasəti maliyyə sisteminin sabitliyini qorumağa yönəlib. Bu, aşağıdakılar vasitəsilə həyata keçirilir: maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi, inflyasiyanın nəzarət altında saxlanması, dövlət borcunun idarə olunması, bank sektorunun sağlamlaşdırılması. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün güclü hüquqi və institusional baza yaradılır. Bu, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin qurulmasını əhatə edir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyə dair siyasəti ölkənin milli maraqlarını qorumaq, davamlı inkişafı təmin etmək və xarici təsirlərdən müstəqilliyini artırmaq məqsədini daşıyır. Bu siyasət çoxsəviyyəli və hərtərəfli yanaşmanı tələb edir və uzunmüddətli perspektivdə sosial rifahın artırılmasına yönəlib.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı son illərdə əhəmiyyətli irəliləyişlər göstərmişdir. Əsas sahələrdən biri neft və qaz sənayesidir. Bu sahə Azərbaycanın iqtisadiyyatının əsas təməlini təşkil edir və ölkənin xarici gəlirlərinin əksəriyyətini təmin edir. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektoru da inkişaf edir. Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və nəqliyyat kimi sahələrdə investisiyalar artırılır. Hökumət iqtisadiyyatın inkişafına və qeyri-neft sektorunun inkişafına böyük önəm verir. İqtisadiyyatın inkişafı üçün bir sıra islahatlar həyata keçirilir. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, vergi islahatları və kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi istiqamətində addımlar atılır. İnfrastruktur layihələri, yolların və nəqliyyat sistemlərinin yenilənməsi də iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir. Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafı həm də regional və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə gücləndirilir. Azərbaycan, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin vacib bir hissəsi olaraq, ticarət və nəqliyyat əlaqələrini inkişaf etdirir. Bu faktorlar, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərərək, ölkənin ümumi rifahını artırmağa yönəlmişdir.

Apardığımız tədqiqatları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda sosial qrupların və zümərələrin maraqları birləşdikdə bol sərvətlərimiz, əqli imkanlarımız bütünlükdə milli mənafeyimizə yönəldikdə, biz də dünyada möcüzə yarada bilən dövlətlər sırasına qalxa bilərik və mütləq qalxmalıyıq. Respublikamızın XXI əsrin ilk onilliklərində iqtisadi həyatının canlanması istiqamətində daha cəsarətli addımlar atmalıdır ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xarici borclara müraciət etməyək, borc verən ölkəyə çevrilək, iqtisadi təhlükəsizliyi xarakterizə edən digər

göstəricilərin optimal səviyyəsini təmin edək. XXI əsrdə milli mənafeləri qorumaq məqsədilə respublikamızın iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası, onun reallaşması mexanizmləri hazırlanmasıdır. Bu işin səmərəli təmin edilməsi qloballaşan iqtisadiyyatın sərt tələblərinə sinə gələn milli iqtisadiyyatın milli dəyərlərinin qorunmasının qarantı olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Quliyeva C.Q. İqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi yolları. “Yeni nəsil iqtisadiyyat: çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi-prktiki konfrans. s.448-451, 2024
3. www.economy.gov.az. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.
4. Şəkəraliyev A. Şəkəraliyev Q. “Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər”. Bakı 2016
5. Həsənov Ə.M. “Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti”. Bakı 2011, 440 s.
6. Şəkəraliyev A. “Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”. Bakı 2011, 542 s.

SUMMARY

Ensuring the economic security of the Republic of Azerbaijan is one of the urgent issues in modern times. Economic security is considered one of the main components of the country's general national security, and its provision is the basis of stable and sustainable development of the state, improvement of the welfare level of citizens and protection of national interests. It is a complex of measures implemented to ensure economic independence and stability of the country. Ensuring economic security requires a long-term and complex approach. Effective use of resources, diversification of the economy, development of human capital and more active participation in the global economic system are important for this. In order to ensure the economic security of the Republic of Azerbaijan, state strategies, national programs and measures implemented at the level of international cooperation are of great importance. This serves not only the sustainable development of the economy, but also social stability and the protection of national interests. In general, the economic development strategy of Azerbaijan is aimed at the balanced development of various sectors, which helps to ensure the country's long-term economic stability.

Keywords: oil, energy, currency, crisis, food

MÜƏSSİSƏLƏRİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA MALİYYƏ RESURLARININ ROLU

Elçin BABAYEV
elcinbabayev1989@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə, ölkənin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında iştirak edən dövlət institutları sırasında büdcə sistemi, büdcədənkanar məqsədli fondlar, müəssisə və təşkilatların maliyyə resursları, əmlak və şəxsi sığortalar, dövlət və bank kreditləri iştirak edirlər. Müəssisələrin inkişafında maliyyə strategiyalarının yeni mənbələrinin axtarılması və bu sahədə potensialın aşkar edilməsi, maliyyə resurslarının müxtəlif növlərindən istifadəni zəruri edir. Müəssisələrin maliyyə resursları ilə təminatını artırılması üçün iqtisadiyyata xarici investisiyaların çəlb edilməsi proqramlarının həyata keçirilməsi zəruri əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə müəssisələrin dayanıqlı inkişafında maliyyə resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi xüsusilə əhəmiyyətli idi.

Açar sözlər: Maliyyə, müəssisə, resurs, dayanıqlı inkişaf, spesifik xüsusiyyətlər.

Giriş

Ümummilli Lider Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən uzunmüddətli dövr üçün müəyyən olunmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir şəraitin tələblərinə əsaslanmaqla uğurla davam etdirilir. Müasir dövrdə Respublikamız dinamik inkişaf etmiş, makroiqtisadi sabillik qorunub saxlanılmışdır. Qeyri-neft sektorunun, o cümlədən, regionların davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafına çatmaqla iqtisadiyyatın diversifikasiyası və şaxələnməsi sürətlənmişdir. İnnovativ o cümlədən bilik iqtisadiyyatının yaranması sahəsində əhəmiyyətli səviyyəli işlər görülmüş, özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli investisiya, rəqabət mühiti formalaşdırılmış, əhalinin sosial rifahı daha da yüksəlmişdir.

Əsas hissə

Hər bir Milli iqtisadiyyatın resurslar balansından istifadə dərəcəsi nəzərə alınaraq onun malik olduğu resurs üstünlüklərindən müqayisəli və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi siyasətin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün başqa bərabər şərtlərdə maliyyə resurslarla zənginliyi yeni təşəkkül tapan və sənayesi inkişaf edən milli dövlətlər üçün lokomotiv rolu oynaya bilər. Müasir dövrdə müəssisələrin resurs potensialının tərkibinə: təbii-resurs, əmək, sahibkarlıq, maliyyə, informasiya, elmi-texniki potensial və s. aid edilməsi məqsədə uyğundur. Bu gün müəssisələrin istehsal prosesində materialtutumunun aşağı düşməsi ilə yanaşı onun elm tutumluluğu, resursun emal dərinliyinin artması, xərc-nəticə nisbətinin sonuncunun xeyrinə dəyişməsi iqtisadi inkişafda maliyyə resurslarının rolunu xeyli gücləndirmişdir.

Bu baxımdan hər hansı bir konkret resursun, xüsusən Azərbaycan müəssisələri üçün maliyyə, karbohidrogen resurslarının regional iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun araşdırılması, yeni dövrün trendlərinin çağırış tələblərinə həmin resurslardan səmərəli və optimal istifadəyə imkan verən iqtisadi-maliyyə mexanizminin formalaşdırılmasının konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə resurslarının əksər hissəsi büdcə sistemi vasitəsilə və Mərkəzi Bank tərəfindən nəzarətdə saxlanılır, onların hərəkəti tənzimlənir və müəyyən kredit, maliyyə alətləri vasitəsilə resurslardan istifadə təmin olunur.

Dövlət maliyyəsi, əsasən dövlət funksiyalarının reallaşmasında ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsinə və formalaşmasına istiqamətlənmiş iqtisadi münasibətlər toplusudur. Şəxsi

maliyyələr isə təsərrüfat subyektləri səviyyəsində maliyyə resurslarının formalaşdırılmasını və idarəetməsini aparan və daha çox pula bağlı olan iqtisadi münasibətlər məcmusudur.

Maliyyə resurslarının əsas mənbələri kimi, ilk növbədə milli gəlir, çoxmülkiyyətli təşkilatların mənfəəti, amortizasiya fondu və sığorta fondlarıdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, həmçinin ölkənin bank sisteminin, digər maliyyə-kredit təşkilatlarının kredit resursları, bunlarla bərabər, Dövlət Neft Fondunda toplanmış valyuta ehtiyatları da ölkənin maliyyə resurslarının mənbələri sırasındadırlar.

Maliyyə resurslarının formalaşması və ondan istifadənin hüquqi tənzimlənməsi və hüquqi əsasları bu sahədə hüquqi normaların məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bunlara maliyyə resurslarının formalaşması ilə bağlı proseslər, regional idarəetmə sistemlərinin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında iştirakı da daxildir.

Son illərdə maliyyə resurslarına tələbatın artması səbəbindən müəssisələrin mövqeyi sabitləşir. Bununla belə, biznes strukturunun şaxələndirilməsi və məhsulların çeşidinin genişləndirilməsi sahəsində kifayət qədər dinamika yoxdur. Bu da strateji perspektivdə müəssisələrin dayanıqlı inkişafı üçün maliyyə resursları ilə təminatının aşağı salınmasına və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə mane olur.

Müəssisələrin inkişafında maliyyə strategiyalarının yeni mənbələrinin axtarılması və bu sahədə potensialın aşkar edilməsi, maliyyə resurslarının müxtəlif növlərindən istifadəni zəruri edir. Bəzən, mövcud istehsalın maliyyə resursları üzrə inkişafı proqramının təhlilinə əsasən demək olar ki, təsərrüfat subyektləri hazırda maliyyə resurslarının artımı strategiyasını həyata keçirir.

Tədqiq olunan müəssisələr üçün strategiyanın işlənilib hazırlanması probleminin formalaşdırılması və həlli aşağıdakı mərhələlərdə təqdim olunur:

1. Maliyyə resurslarının həcmnin lazımi miqdarda olması.
2. Mövcud maliyyə resurslarından istifadə olunma səviyyəsi.
3. Müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü reallaşdırmağa şərait yaradan maliyyə-proqram strategiyasının mövcudluğu.
4. Müəssisələrin gələcək inkişafı üçün strateji hədəflərin müəyyən edilməsi: maliyyə resursları, iqtisadi resurslar, biznes prosesləri, infrastrukturun inkişafı.
5. Maliyyə resursları üzrə potensial imkanların artırılması zəncirinin qurulması;

Nəticə

Müəssisələrin resurs potensialının strukturuna uyğun olaraq onun malik olduğu resurslar balansının dəyərləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin təsiri, iqtisadiyyatın strukturunda bazar konyukturasında baş verən dəyişikliklərin ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında da nəzərə alınmalıdır. Burada maliyyə resurs potensialı ictimai istehsalın inkişafının mühüm iqtisadi və siyasi amilidir. Müəssisələrin dayanıqlı inkişafında texnoloji proseslərin, eləcə də, cari və perspektivdə maliyyə resursları təsərrüfat və digər məqsədyönlü fəaliyyətində istifadə oluna bilən ümumi iqtisadi, təbii resursların bir hissəsini ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə., «Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi» Bakı 2007, s.140
2. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005, 538 s.
3. Hüseynov F. «İqtisadi problemlər: mülahizələr, düşüncələr o cümlədən nəticələr» Bakı 2006.
5. Hüseynov S., Davamlı insan inkişafının strateji istiqamətləri» Bakı 2003
1. 5.Пригожин А.И. (2010), “Цели и ценности. Новые методы работы с будущим. М.: Издательство «Дело» АНХ,

SUMMARY

In the article, the budget system, non-budgetary special purpose funds, enterprise and organization financial resources, discuss property and personal insurances, state and bank loans are among the state institutions participating in the formation of the country's financial resources. The search for new sources of financial strategies in the development of enterprises and the discovery of potential in this field require the use of various types of financial resources. In order to increase the provision of enterprises with financial resources, it is necessary to implement the programs of attracting foreign investments to the economy. State regulation of the use of financial resources was particularly important in the sustainable development of enterprises in modern times.

Keywords: Finance, investment, resources, sustainable development, specific characteristics

MALİYYƏ BAZARLARININ FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ KONSEPTUAL YANAŞMALAR

Şahnur VƏLİYEV
velishahnur@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Maliyyə bazarlarının formalaşması və fəaliyyəti qlobal maliyyə sisteminin sabitliyinin təmin olunmasına yönəlmiş kompleks prosesdir. Sərbəst rəqabət resursların səmərəli bölgüsünə kömək etsə də, adekvat nəzarət olmadıqda sistematik risklər yarana bilər. Bu səbəbdən beynəlxalq institutların yaradılması və vahid tənzimləmə standartlarının tətbiqi vacibdir.

Maliyyə bazarlarının inkişafı üç mərhələdən ibarətdir: bazarın yaranması, infrastrukturun inkişafı və qloballaşma. Bu proseslərdə mərkəzi banklar və tənzimləyici qurumlar mühüm rol oynayır. Maliyyə bazarlarının funksiyalarına risklərin bölüşdürülməsi, investisiyaların cəlb edilməsi və likvidliyin təmin olunması daxildir.

Rasional, davranışsal və institusional yanaşmalar bazarların fəaliyyətini müxtəlif aspektlərdən izah edir. Qlobal maliyyə sisteminin sabitliyi üçün alternativ valyuta standartlarının tətbiqi və xarici maliyyə mərkəzlərindən asılılığın azaldılması əsas istiqamətlərdən biridir.

Açar sözlər: maliyyə bazarları, likvidlik, qloballaşma, bazar

Maliyyə bazarlarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi – qlobal maliyyə sisteminin sabitliyinin və səmərəliliyinin təmin olunmasına yönəlmiş iqtisadi nəzəriyyələrin, institusional islahatların və innovativ təcrübənin mürəkkəb kombinasiyasıdır. Bir tərəfdən, sərbəst rəqabət və mərkəzləşdirmənin azaldılmasına əsaslanan bazar mexanizmləri resursların mobilizasiyasına və iqtisadi dəyişikliklərə sürətli reaksiya verilməsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən, yetərli nəzarət və normativ baza olmaması sistematik risklərə, sabitliyin pozulmasına və kapitalın həddindən artıq cəmləşməsinə səbəb ola bilər.

Bu kontekstdə beynəlxalq maliyyə axınlarını mərkəzləşdirilmiş şəkildə nəzarət edəcək, əməliyyatların şəffaflığını təmin edəcək və manipulyasiya imkanlarını azaldacaq beynəlxalq institutların yaradılması ideyası aktuallaşır. Milli maraqlardan asılı olmayan institutlar qlobal böhranların qarşısının alınmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, ölkələr və regional iqtisadi birləşmələr arasında bağlanan çoxşaxəli razılaşmalar vahid tənzimləmə standartlarının müəyyənəndirilməsində mühüm rol oynayır, bu da valyuta məzənnələrinin volatilliyini azaldır və daxili iqtisadi proseslərin sabitləşməsinə şərait yaradır.

Təklif olunan yanaşmalar, islahatlar və struktur dəyişiklikləri vasitəsilə qlobal valyuta-maliyyə sisteminin dayanıqlığını artırmaq üçün tədbirlər kompleksini əhatə edir.

Maliyyə axınları, əməliyyatlar və strateji malların qiymətlərini mərkəzləşdirilmiş şəkildə izləyəcək beynəlxalq nəzarət orqanının yaradılması qlobal maliyyə proseslərinin stimullaşdırılmasına kömək edir.

Valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi və daxili ehtiyat valyutalarının dəyərinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə çoxşaxəli razılaşmaların bağlanması məzənnələrin sabitləşməsinə və inflyasiyanın azaldılmasına töhfə verir. Əhəmiyyətli element olaraq, xammal ehtiyatları və ya qiymətli metallardan istifadə etməklə alternativ valyuta standartlarının hazırlanması, bir dominant valyutaya bağlı olmayan müstəqil valyuta-maliyyə sisteminin əsasını qoyacaq.

Ənənəvi ehtiyat valyutalarına olan asılılığı azaltmaq məqsədilə ticarət və investisiya əməliyyatlarında milli və ya birgə yaradılmış valyutaların daha aktiv istifadə edilməsi məqsədə uyğun hesab olunur.

Xarici maliyyə mərkəzlərinə olan asılılığı azaltmaqla davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün effektiv kapital bazarlarının formalaşdırılması vacibdir. Nəticədə, bütün tədbirlər qlobal valyuta-maliyyə sisteminin dayanıqlığını və adaptivliyini artırmağa, dominant oyunçuların təsirini azaltmağa və dünya iqtisadiyyatının balanslı və sabit inkişafı üçün şərait yaratmağa yönəlib.

Konseptual modellər vasitəsilə maliyyə bazarlarının fəaliyyəti müxtəlif baxış bucaqlarından qiymətləndirilə bilər.

Rasional yanaşma. Bu model bütün iştirakçıların məntiqi davrandığını və qərarlarını tam və əlçatan məlumata əsaslanaraq qəbul etdiyini fərz edir. Nəticədə, aktivlərin qiymətləri mövcud məlumatları tam əks etdirir. Bu isə aktivlərin (məsələn, CAPM modelinə əsasən) effektiv qiymətləndirilməsinə və yeni məlumat daxil olduqda qiymətlərin sürətli tənzimlənməsinə imkan yaradır.

Davranışsal yanaşma. Bu yanaşma investorların davranışına psixoloji faktorların, məsələn, emosiyaların və kognitiv yanılmaların təsirini nəzərə alır. Bu səbəbdən bazarlarda qiymətlərin qəfil və bəzən əsassız sıçrayış və düşməsi, eləcə də aktivlərin real dəyərindən kəskin fərqlənməsinə səbəb olan “hava şarları” müşahidə oluna bilər.

İnstitusional yanaşma. Bu baxış, institutların, normativ aktların və təşkilati strukturların roluna diqqət yetirir. Mərkəzi banklar, tənzimləyici orqanlar və digər institutlar bazarın işləməsi üçün hüquqi və təşkilati əsas yaradır. Məsələn, birja əməliyyatları və törəmə alətlərin tənzimlənməsi, həmçinin nəzarət sistemlərinin yaradılması maliyyə sisteminin sabitliyi və şəffaflığının təmin edilməsinə kömək edir.

Beləliklə, rasional, davranışsal və institusional yanaşmaların birləşdirilməsi həm ideal modelləri, həm də onların real işləmə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, maliyyə bazarlarını hərtərəfli təhlil etməyə imkan verir. Bu yanaşmalar göstərir ki, emosional və institusional faktorlar ənənəvi iqtisadi nəzəriyyələr qədər əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 1. Maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin konseptual modelləri

Model / Yanaşma	Təsvir	Müasir praktika nümunələri
Rasional bazar	Bütün bazar iştirakçılarının məntiqi davrandığı və tam məlumata çıxışın olması fərz edilir.	Effektiv səhmlər bazarı, aktivlərinin qiymətləndirilməsi (CAPM)
Davranışsal yanaşma	İnvestorların emosiyaları, kognitiv yanıqlıma və digər psixoloji faktorların təsirini nəzərə alınması	Fond bazarında rasional olmayan sıçrayışlar
Struktural / İnstitusional yanaşma	Bazarın fəaliyyətinə təsir edən institutlar, tənzimləmə və struktur analiz edilir	Mərkəzi bankların rolu, birjaların və törəmə alətlərin tənzimlənməsi

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə bazarlarının formalaşması bir neçə mərhələdən ibarətdir, hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri və tarixi paralelləri var.

Bazarın yaranması. İlk mərhələdə bazar münasibətləri formalaşır və ilk maliyyə alətləri yaradılır. İlk birjalar meydana çıxır, burada mallar nağd pul vasitəsilə dəyişdirilir və bu, bazarın gələcək inkişafı üçün təməl yaradır.

İnfrastrukturun inkişafı. Sistemin təkamülü ilə vacib institutlar formalaşır, tənzimləyici orqanlar yaradılır və əməliyyat standartları müəyyən edilir. Bu dövrdə mərkəzi banklar yaranır və birja qaydaları tətbiq olunur, nəticədə bazarın sabitliyi və şəffaflığı təmin edilir.

İnnovasiyalar və qloballaşma. Son mərhələdə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə milli maliyyə sistemləri qlobal bazarlara inteqrasiya olunur. Elektron ticarət platformaları inkişaf edir, beynəlxalq maliyyə mərkəzləri yaranır və kriptovalyutalar kimi yeniliklər ortaya çıxır, bu da bazarların dünya iqtisadiyyatının dəyişən şəraitinə uyğunlaşmasına kömək edir.

Maliyyə bazarları bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Beləliklə, resursların səmərəli bölgüsünə və qeyri-müəyyənliyin azaldılmasına kömək edir. Maliyyə bazarları investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitləri cəlb edir və bölgüsünü həyata keçirir, bu da müəssisələrə və dövlətə səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların buraxılması vasitəsilə genişmiqyaslı inkişaf proqramlarını həyata keçirməyə imkan yaradır.

Törəmə alətlər, sığorta və paylama vasitəsilə bazar iştirakçıları riskləri bölüşdürə və bazar dalğalanmaları ilə gözlənilməz hadisələrdən yaranan itkiləri minimuma endirə bilirlər.

Likvidliyin təmin edilməsi və ədalətli qiymətin formalaşdırılması həmçinin mühüm rol oynayır. Fond birjalrı, valyuta bazarları və ticarət aktivlərin sürətli dəyişməsinə və obyektiv qiymətlərin müəyyən edilməsinə şərait yaradır, bu da maliyyə sisteminin sabitliyinə töhfə verir.

Bütün bu funksiyaların birlikdə yerinə yetirilməsi elastik və dayanıqlı maliyyə mühitinin yaranmasına şərait yaradır, hansı ki, qlobal iqtisadiyyatın dəyişən şəraitinə asanlıqla uyğunlaşa bilər.

SUMMARY

The formation and functioning of financial markets is a complex process aimed at ensuring the stability of the global financial system. Although free competition contributes to the efficient allocation of resources, in the absence of adequate control, systemic risks may arise. For this reason, the establishment of international institutions and the application of uniform regulatory standards are important.

The development of financial markets consists of three stages: market formation, infrastructure development and globalization. Central banks and regulatory bodies play an important role in these processes. The functions of financial markets include risk sharing, investment attraction and liquidity provision.

Rational, behavioral and institutional approaches explain the functioning of markets from different aspects. The introduction of alternative currency standards and reducing dependence on foreign financial centers are one of the main directions for the stability of the global financial system.

Keywords: financial markets, liquidity, globalization, market

AZƏRBAYCANDA KONFLİKT JURNALİSTİKASI

Badəm ƏLİYEVƏ

badem.mammedova95@gmail.com

Orcid ID: 0009-0008-5555-7259

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Konflikt jurnalistikası, münaqişələrin cəmiyyətin psixologiyasına və sosial strukturlarına təsirini araşdırır. Konflikt jurnalistikası beynəlxalq humanitar hüquq ilə tənzimlənir. Azərbaycanda konflikt jurnalistikası anlayışı, əsasən münaqişələrin və onların cəmiyyətə təsirinin araşdırılması, eyni zamanda hadisələrin işıqlandırılması ilə bağlıdır. Azərbaycanda konflikt jurnalistikasının adı əsasən Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişatı, müharibə dövründəki jurnalistlərin üzləşdikləri çətinliklər və s. kimi problemlərlə bağlıdır. Konflikt jurnalistikasının inkişaf prosesi Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə başlasa da, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə bu sahə üzrə təkmilləşmiş jurnalistika görmək mümkündür.

Məqalədə beynəlxalq humanitar hüququn konflikt jurnalistikası ilə əlaqəsi, konflikt jurnalistikasının Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsi dövründəki fəaliyyəti və s. kimi bir neçə məqamın işıqlandırılması nəzərdə tutulub.

Açar sözlər: Azərbaycan, konflikt, jurnalistika, müharibə, beynəlxalq humanitar hüquq.

Giriş

İctimai düşüncə birmənalı şəkildə qəbul edir ki, jurnalistika prestijli sahədir. Bununla belə, bu sahənin təhlükəli olması da mütləq nəzərə alınmalıdır. Hətta konkret faktlara istinad etsək, 2024-cü ildə 60-dan çox jurnalist məhz peşə fəaliyyəti zamanı dünyasını itirib. Ümumiyyətlə, dördüncü hakimiyyətə aid ən çətin sahələrdən biri konflikt jurnalistikasıdır və bu sahədə çalışan hər bir qələm sahibinin müxtəlif məqamlara diqqət yetirməsi zəruridir. Məsələn, konflikt jurnalistikası sahəsində çalışan media mənsubu çağdaş dünyada kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai rəyə hədsiz təsiri faktı ilə hesablaşmalı, bu səbəbdən bir jurnalist kimi məlumatları auditoriyaya təqdim edərkən etik prinsiplərə riayət etməli və münaqişə zamanı zərər çəkmiş insanlara qarşı həssas olmalıdır.

Əlbəttə ki, digər jurnalistika sahələrində olduğu kimi, konflikt jurnalistikasında da mənbələrin ciddi şəkildə araşdırılması mühüm şərtlərdən biridir. Məhz bu zəmində jurnalist münaqişə ilə bağlı müxtəlif tərəflərin fikirlərini öyrənməli, eləcə də hadisəyə dair obyektiv məlumatlar toplamalıdır ki, bütün bunlar da əsaslı dərəcədə jurnalistin peşəkarlıq bacarığından asılıdır. Konflikt jurnalistikasının əsas araşdırma sahəsi, münaqişələrin cəmiyyətin psixologiyasına və sosial strukturlarına təsiri kimi məsələlərdir.

Nəzəri ədəbiyyatlarda konflikt jurnalistikası anlayışı, əsasən, münaqişələrin və onların cəmiyyətə təsirinin araşdırılması, eyni zamanda hadisələrin işıqlandırılması ilə izah edilir. Müşahidələr deməyə əsas verir ki, Azərbaycan jurnalistləri çətin şəraitlərdə öz peşə fəaliyyətlərini layiqincə yerinə yetirmiş və yetirirlər.

Məqalədə əsasən, beynəlxalq humanitar hüququn konflikt jurnalistikası ilə əlaqəsi, konflikt jurnalistikası nümayəndələrinin Qarabağ müharibəsi dövründə hansı çətinliklərlə üzləşmələri, konflikt jurnalistikası baxımından Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsi arasındakı fərqli cəhətlər, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan konflikt jurnalistikasının əldə etdiyi uğurlar gündəmə gətirilmiş, problemin mahiyyəti aydınlaşdırılmışdır.

Azərbaycanda konflikt jurnalistikası, cəmiyyətimizin münaqişələr, insan haqları pozuntuları və sosial problemlər barədə məlumatlılığını artırmaq baxımından əhəmiyyətli bir rol oynayır. Jurnalistlərin məsuliyyətli və peşəkar olması, bu sahənin inkişafına və cəmiyyətin daha çox

bilgiləndirilməsi baxımından olduqca əlverişli şərait yaradır. Bu zaman ortaya belə bir sual çıxır: Konflikt jurnalistləri bu sahə üzrə fəaliyyət göstərərəkən yetəri qədər məsuliyyətli midir? Təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə konflikt jurnalistika sahəsində püxtələşmiş jurnalistlərin sayı yetəri qədər deyil. Bu səbəbdən məlumatın tam şəkildə öyrənilmədən cəmiyyətə çatdırılması və ya jurnalistin məlumatsızlığı, bununla yanaşı, güc qurumları tərəfindən qadağan olunmuş məlumatların, hərbi sirrin yayılması kimi nüanslara diqqət olunmaması, bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən jurnalistlərin peşəkarlığının hansı səviyyədə olduğunu anlamağa kömək edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq əsasən silahlı münaqişələr hüququ kimi tanınır. Beynəlxalq humanitar hüquq iki əsas qoldan ibarətdir. Birinci qol Cenevrə hüququ, ikinci qol isə Haaqa hüququ adlanır. Cenevrə hüququnu beynəlxalq ictimaiyyətdə, mütəxəssislər arasında “humanitar hüquq” da adlandırırlar. I Cenevrə Konvensiyasının misilsiz əhəmiyyəti məhz ondan ibarət idi ki, o artıq çoxtərəfli və daim fəaliyyət göstərən beynəlxalq müqaviləyə çevrilmişdi və bütün dövlətlər bu sənədə qoşula bilərdilər. Müasir anlamda mövcud olan bütün müharibə hüququ (razılaşdırılmış əsaslarla) və bütün beynəlxalq humanitar hüquq 10 maddədən ibarət bu kiçik sənəddən qaynaqlanır. O cümlədən, kütləvi informasiya vasitələri də bu ifadədən geniş istifadə edir.1(1-səh71) Humanitar hüquqda əks olunan maddələr Konflikt jurnalistikası üçün də maneələri aradan qaldırır. Beləki, hərbi jurnalistlər və ya ekstremal şəraitdə fəaliyyət göstərən jurnalistlər çəkinmədən, hər hansı qüvvələrdən qorxmadan, qərəzsiz şəkildə informasiyanı qarşı tərəfə ötürə bilirlər. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, silahlı münaqişələr zamanı meydana çıxan və beynəlxalq humanitar hüquq normaları ilə nizama salınmayan ictimai münasibətlərdə də beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiq olunması həm beynəlxalq müqavilə normaları, həm də adət normalarında öz əksini tapmışdır.2 (2- səh 65)

Azərbaycanda konflikt jurnalistikası barədə danışarkən bu sahənin banisi kimi, eləcə də Azərbaycanda müasir jurnalistika elminin inkişafında və milli jurnalist kadrlarının yetişdirilməsində böyük əməyi olan görkəmli alim-pedaqoqlarımızdan biri olan İlham Mazanlını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Alim özünün “Jurnalistika və müasir dövrün qlobal problemləri” kitabında əsasən qlobal məsələlərə, müasir dövrün qlobal problemləri olan sosial ədalətsizliklər, dövlətlərarası münasibətlər, terror aktları, ekoloji fəlakətlər, humanitar hüquq, Birinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsindəki konfliktli məsələlərə və başqa kəskin problemlərə toxunmuşdur.

Ölkəmizdə konflikt jurnalistikası sahəsində ixtisaslaşmış nadir jurnalistlərimizdən biri olan "Dinc dünya" Araşdırma Mərkəzinin sədri, Birinci Qarabağ müharibəsi veteranı, jurnalist Əlisəfa Mehdi Azərbaycanda Konflikt Jurnalistikası Məktəbinin (KJM) yaradıcısıdır. Konflikt Jurnalistikası Məktəbini 2015-ci ildə qurduğunu bildirən jurnalist müsahibələrindən birində jurnalistlərə peşəkar səviyyədə risklərdə və konfliktlərdə davranma təlimi keçirildiyini, konfliktli və riskli zonalarda işləyən jurnalistlərin gətirdiyi informasiyanı situasiyanın xarakterinə uyğun olaraq emal etmə vərdişlərini öyrətdiklərini dilə gətirib. Jurnalist eyni zamanda onu da vurğulayıb ki, “Sən bu mövzularda şoudan, xoş rifahlı həyatdan danışmırsan ki, fikrini şən emosiyalarla ifadə edəsən. Bu, konflikt, savaştır, ölümdür, qırğındır, gərginlikdir. Belə bir vəziyyətdə informasiya mənbəyi ilə düzgün davranmaq, informasiyanı reallığa uyğun emal etmək gərəkdir. Elə təqdim etmək gərəkdir ki, həm dövlətin informasiya siyasətinə xələl gəlməsin, həm də cəmiyyət sənə məlumatlandırmanla təmin olunsun. Hətta düşmən də sənə informasiyanı qəbul etsin. Niyə?! Qarşı tərəf təbii ki, dezinformasiya yayır. Amma sən jurnalistikanın universal qızıl qaydalarına uyğun informasiya verməlisən ki, dünyanın bütün informasiya agentlikləri səndən informasiya alsınlar.”¹ (7)

Azərbaycanda konflikt jurnalistikası, xüsusilə müharibə dövründəki hadisələrin işıqlandırılması ilə daha da ön plana çıxmışdır. 1988-ci ildən başlayan münaqişələr, Azərbaycanda konflikt jurnalistikasının inkişafı üçün əsas bir mövzu hesab edilə bilər. Müharibə dövründə və sonrasında jurnalistlər, münaqişənin tərəflərini, mülki əhalinin vəziyyətini və beynəlxalq reaksiyaları cəmiyyətə çatdırmağa çalışıb. Beləliklə, 1990-cı illərdə baş verən müharibədə jurnalistlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə önə çıxmağa başlayıb. Beynəlxalq media nümayəndələri, münaqişənin gedişatını işıqlandıraraq dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmağa yönəldilər. Bu dövrdə müharibə

reportajları, jurnalistlərin münafişə bölgələrindəki fəaliyyətini artırdı. Jurnalistlər, münafişənin kökləri, səbəbləri və mümkün həll yolları barədə analitik məqalələr yazaraq cəmiyyətə geniş perspektivlər təqdim etdilər.

Birinci Qarabağ Müharibəsi dövründə Azərbaycan jurnalistikası, müstəqillik, milli kimlik və müharibənin sosial təsirləri ilə bağlı mühüm rol oynadı. Müharibə dövrü, yalnız döyüşlərin deyil, eyni zamanda cəmiyyətin barış və bərpa prosesi üçün də əhəmiyyətli bir mərhələ oldu.

Müharibə dövründə jurnalistlər, cəbhə bölgələrindən xəbərlər, videolentlər təqdim edərək, müharibənin təsirini geniş ictimaiyyətə çatdırmağa nail oldular. Bu proses, həm də müharibənin dəhşətləri və insan itkilərini işıqlandırmağa dəstək oldu. Bir çox jurnalist öz həyatlarını itirmək bahasına da olsa, müharibə dövründə cəbhə xəttində, qaçqın düşərgələrində və müharibə zonasındakı hadisələri işıqlandırmaq üçün riskli şəraitdə çalışdı. Bu gedişat, onların peşəkarlığını və cəsarətini nümayiş etdirməyə kömək oldu. Müharibə dövründə jurnalistika sahəsində təhsil alan gənclər, yeni metodlar və yanaşmalar öyrənərək, müasir jurnalistika prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməyə başladılar.

Birinci Qarabağ Müharibəsi (1988-1994) dövründə Azərbaycan jurnalistikası, siyasi və sosial çalxantılarla dolu bir mühitdə fəaliyyət göstərmiş. Bu dövr, müstəqillik mücadiləsi, etnik münafişələr və milli hisslərin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Sovet İttifaqının dağılması və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra, müstəqil media orqanlarının sayı artmağa başladı. Yeni qəzet və jurnallar yaranaraq, müstəqil fikir mübadiləsinə şərait yaratdı. Hökumət, müharibə zamanı milli birliyi qorumaq məqsədilə müxtəlif media orqanlarını istifadə edərək propagandaya başladı. Eyni zamanda, müxalifət və müstəqil jurnalistlər dövrün idarəçiliyini tənqid edərək, cəmiyyətin diqqətini problemlərə yönəltdi.

İlham Mazanlı “Jurnalistika və Beynəlxalq humanitar hüquq” kitabında jurnalistlərin, müstəqil, etik və təhlükəsiz bir şəkildə fəaliyyət göstərməsi, bu sahənin inkişafına və cəmiyyətin daha çox məlumatlı olmasına kömək etməyə başladığını dilə gətirib. Müəllif qeyd edib ki: “Azərbaycanda konflikt jurnalistikası, ölkənin tarixi, siyasi və sosial kontekstində münafişələrin işıqlandırılması baxımından mühüm bir sahədir. Jurnalistikanın bu növü, xüsusilə Birinci Qarabağ müharibəsi və onun ətrafında baş verən hadisələr kontekstində inkişaf etmişdir. Müharibə və sülh, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq həyat mövzusu, ordu quruculuğu məsələləri Azərbaycan mətbuatı üçün də problemli mövzulardan biri olmuşdur. Olduqca mürəkkəb geosiyasi proseslərin baş verdiyi bir regionda yerləşən, dünyanın güclü dövlətlərinin maraq sferasına daxil olan ölkəmiz tarixin müəyyən dövrlərində qanlı döyüş meydanlarına çevrilmiş, ərazisi parçalanaraq qonşu dövlətlərin tərkibinə daxil edilmişdir. Ən acınalqlı hal burasıdır ki, Azərbaycan mətbuatına bu mövzularda çıxış etməyə icazə belə verilmirdi.” (1-səh241)

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə bəzi jurnalistlər yaralandı, bəziləri isə həyatını itirdi. Jurnalistlər müharibə zamanı, müxtəlif tərəflərin informasiya manipulyasiyası ilə qarşılaşdılar. Bu, xəbərlərin dəqiqliyinə də təsir etdi. “Dinc Dünya” Araşdırma Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə dərc olunan “Ekstremal jurnalistika” kitabında belə bir məlumat yer almışdır ki, 1990-cı ildə 14, 1991-ci ildə 28, 1992-ci ildən isə 46 ciddi nəticələr verə biləcək ekstremal şərait baş verib. Bunun 32-si müxbirin və yaxud strateji araşdırma mərkəzinin yalan və saxta məlumatları əsasında olub. Azərbaycan torpaqlarının itirilməsində ilkin mənbə kimi süni şəkildə yaradılmış ekstremal şərait əsas rol oynayıb. 1992-1994 – cü illərdə Müdafiə Nazirliyinin informasiya və mətbuat mərkəzi, hərbi kəşfiyyat orqanı kökü olmayan, mənbəyi bilinməyən və ancaq ekstremal şərait yaradan informasiya və məlumatlara daha çox söykəniblər. (8-səh 34)

Müstəqil medianın İkinci Qarabağ Müharibəsi dövründəki rolundan söhbət açmışkən, cəmiyyətin məlumatlılığını artırmaq, müzakirələri təşviq etmək, ictimai rəyə təsir etmək və müharibənin humanitar aspektlərini işıqlandırmağa qədər geniş bir spektri əhatə etdiyini qeyd etmək olar. Bu, müstəqil medianın cəmiyyətdəki əhəmiyyətini daha da artırdı və müharibə dövründəki informasiya mühitinin formalaşmasına ciddi təsir göstərdi. Jurnalistlər, cəbhə bölgələrinə gedərək, hadisələri birbaşa işıqlandırdılar. Bəzi müstəqil jurnalistlər, müharibənin dəhşətlərini və insan

hekayələrini əks etdirən reportajlar hazırladılar. Cəbhə bölgəsində fəaliyyət göstərən jurnalistlər, atəş altında qalma riski ilə üzləşdilər. Buna baxmayaraq bu sahə üzrə özünü təkmilləşdirmiş jurnalistlər peşələrini məsuliyyətlə icra etdilər.

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə konflikt jurnalistikası sahəsinin üzləşdiyi çətinliklərə nəzər saldıqda, regiondakı hadisələrin, Birinci Qarabağ münaqişəsinin köklərinin və səbəblərinin, münaqişənin Azərbaycan və erməni, eyni zamanda mərkəzi kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılmasının təhlili göstərir ki, mətbuat bu şəraitdə heç də cəmiyyətdəki funksiyasına uyğun olaraq layiq olduğu yüksək mövqeyə qalxa bilməmişdir. Bəzi qəzetlər əksər hallarda hadisələrlə bağlı ictimaiyyətə doğru informasiya vermir, durğunluq dövrü təbliğatının cəbbəxanasından götürdükləri “növbətçi” ifadələrlə, xalqlar arasında dostluğun və birliyin möhkəmlənməsinə ümumi çağırışlarla insanların başının altına yastıq qoymaq taktikasını seçmişdilər. Bununla bərabər, əhalini çaşdıran, həm müsahibəyə və mikrofona “buraxılan” şəxslərin, həm də jurnalistlərin özlərinin siyasi və peşəkarlıq baxımından yetkin olmadıqlarını nümayiş etdirən materiallar çap edilirdi. Bu cür materiallar və burada yol verilən ciddi məzmun və prinsip qüsurları iki xalq arasında münasibətlərdəki gərginliyin yumşaldılmasına deyil, əksinə, daha da kəskinləşməsinə xidmət edir, bir çox hallarda isə mərkəzi mətbuata inamsızlıq hissini gücləndirirdi. Azərbaycan və rus dillərində çap olunan nəşrlərin eyni ölçü parametrləri (tezliyi, həcmi, məzmunun kateqoriyası və elementləri, informasiyanın nişanı) və tipi (forma və janrlar) üzrə tədqiqi (kontentanalizi) Keçmiş Qarabağ Muxtar Vilayətindəki hadisələrə qədərki dövrdə respublika mətbuatında milli və transmilli ideyaların təbliği sahəsində real vəziyyətin mövzu üzrə dəqiq araşdırılmasına imkan yaradır.(1-səh370)

İkinci Qarabağ Müharibəsi dövründə isə Azərbaycan jurnalistikası, müasir texnologiyalar, sosial media və müstəqil xəbər orqanlarının inkişafı ilə zənginləşmiş bir mühitdə fəaliyyət göstərirdi. Bu dövr, informasiya müharibəsi, dəqiq məlumatın yayılması və cəmiyyətin müharibəyə münasibəti baxımından əhəmiyyətli oldu. İnternet, mobil telefonlar və sosial media platformaları, xəbərlərin sürətli yayılmasına imkan tanıdı. Jurnalistlər, müharibə zamanı hadisələri real vaxtda işıqlandıraraq, geniş auditoriyaya çatdılar.

Azərbaycan jurnalistikası, cəbhə bölgəsindəki hadisələri, müharibənin gedişatını və mülki əhalinin vəziyyətini işıqlandırdı. Bu dövrdə müstəqil media orqanları, müharibə ilə bağlı geniş reportajlar təqdim etdilər.

Jurnalistlər, digər tərəflərin yaydığı dezinformasiyalara qarşı mübarizə apardılar. Sosial mediada yayılan yanlış məlumatların ortaya çıxarılması üçün fakt yoxlama və analizlər həyata keçirildi.

Facebook, Twitter, Instagram kimi platformalar, jurnalistlər və media orqanları üçün xəbərlərin yayılması və ictimaiyyətlə əlaqə qurma imkanlarını artırdı. Bu, müharibə dövründə cəmiyyətin mobilizasiyasına kömək etdi.

Gələcəkdə, müstəqil media orqanlarının güclənməsi və informasiya müharibələrinin azalması, konflikt jurnalistikası sahəsində daha ədalətli və obyektiv bir yanaşmanı təmin edə bilər. Bu jurnalistika növü, cəmiyyətin münaqişələr və sosial gərginliklər barədə məlumatlılığını artırma, insan hüquqları məsələlərini gündəmə gətirmə və münaqişələrin həlli yollarını araşdırma baxımından əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Nəticə

Araşdırmamız nəticəsində onu demək olar ki, Azərbaycanda konflikt jurnalistikası yenilənən və innovativ cəmiyyətdə, eyni zamanda təkmilləşmiş texnologiyaların əhatəsində daha sürətlə qabağa gedə, bir sahə kimi formalaşa bilər. Digər dövlətlər ilə müqayisədə ölkəmizdə konflikt jurnalistikası sahəsi son dövrlərdə daha aktual olmağa başlayıb. Konflikt məktəblərin yaranması, jurnalistlərin həm əyani, həm praktiki cəhətdən kurslarda, təlimlərdə iştirakı konflikt jurnalistlərinin sayında artışıların olmasına gətirib çıxarıb. Əsasən də İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə konflikt jurnalistləri, Birinci Qarabağ müharibəsi dövründəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması yönündə bir sıra addımlar ataraq məlumatların daha operativ və senzurasız təqdim olunmasına nail olublar. Xarici media nümayəndələri

ilə birgə işləyərək konfliktli zonaların və oradakı vəziyyətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması yönündə əllərindən gələni əsirgəmədilər. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi prosesi də konflikt jurnalistikada öz əksini tapıb.

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Mazanlı “Jurnalistika və Beynəlxalq humanitar hüquq”(Bakı, 2019)
2. Vafəddin İbayev “Beynəlxalq humanitar hüquq” (Bakı, 2001)
3. İlham Mazanlı “KİV millətlərarası və dövlətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi faktoru kimi” (Bakı, 2014)
4. İlham Mazanlı “Jurnalistika və müasir dövrün qlobal problemləri”(Bakı, 2013)
5. Sabir Məmmədli “Beynəlxalq jurnalistika: təşəkkül prosesi və demokratik ölkələrin media təcrübəsi”(Bakı, 2013)
6. “Dinc Dünya” Araşdırma Mərkəzi “Ekstremal jurnalistin əl kitabı” (Bakı, 2013)
7. Nadir Rzalı - Savaş jurnalistləri: jurnalistlərin savaş xidməti – 525-ci qəzet.- 2020.- 9 oktyabr.- S.6. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2020/oktyabr/94.htm>
8. “Dinc Dünya” Araşdırma Mərkəzi “Ekstremal jurnalistika” (Bakı, 2003)

SUMMARY

Conflict journalism examines the impact of conflicts on the psychology and social structures of society. Conflict journalism is regulated by international humanitarian law. The concept of conflict journalism in Azerbaijan is mainly related to the investigation of conflicts and their impact on society, as well as covering events. The name of conflict journalism in Azerbaijan is mainly related to the course of the First and Second Karabakh war, the difficulties faced by journalists during the war, etc. is related to such problems. Although the development process of conflict journalism started during the First Karabakh War, it is possible to see that journalism in this field developed during the Second Karabakh War.

In the article, the relationship between international humanitarian law and conflict journalism, the activities of conflict journalism during the First and Second Karabakh war, etc. It is aimed to emphasize various points such as.

Keywords: Azerbaijan, conflict, journalism, war, international humanitarian law.

TELERADIO YAYIMIN VƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN İCTİMAİ RƏYƏ TƏSİRİ: YAŞIL DÜNYA, COP29 VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Züleyxa AĞAMƏLİYEVƏ
agamaliyevazuleyxa02@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Teleradio yayımı və media vasitələri ictimai rəyin formalaşmasında, xüsusilə ekoloji maarifləndirmə və sosial məsuliyyət sahəsində mühüm rol oynayır. Media, qlobal ekoloji problemlərə diqqət çəkmək və cəmiyyətin geniş təbəqələrini məlumatlandırmaqla, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün güclü bir platforma təmin edir. Azərbaycanın COP29 tədbirini işıqlandırması buna bariz nümunədir. Bu tədbir vasitəsilə, ölkə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə ekoloji məsələlərə diqqət çəkmiş, geniş ictimaiyyəti ekoloji təşəbbüslərə qoşulmağa təşviq etmişdir. Ənənəvi yayım və sosial medianın sinerjisi də xüsusi diqqətə layiqdir. Bu iki platformanın birgə fəaliyyəti məlumatın daha sürətlə yayılmasını və geniş auditoriyalara çatdırılmasını təmin edir. "Yaşıl Qarabağ" kimi kampaniyaların uğurlu təbliği bunun bariz nümunəsidir. Bu təşəbbüslər təkcə ekoloji şüurun formalaşdırılması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda kollektiv fəaliyyətin təşviqinə şərait yaradır. Məqalə medianın cəmiyyətləri daha yaşıl və davamlı bir gələcək naminə birləşdirməkdə əvəzəlməz rolunu önə çəkərək, praktik tövsiyələr təqdim edir. Bu tövsiyələr teleradio yayımının gücündən istifadə edərək ekoloji təşəbbüslərin geniş ictimai dəstək qazanmasında mühüm addımların atılmasını tövsiyə edir. Media həmçinin gənc nəsilləri məlumatlandırmaq və onların gələcəkdə daha məsuliyyətli davranışlar sərgiləməsini təmin etmək baxımından əvəzsiz bir vasitədir.

Açar sözlər: Teleradio yayımı, ictimai rəy, sosial şəbəkələr, COP29, yaşıl dünya, ətraf mühit, ekoloji maarifləndirmə, davamlı inkişaf, media təsiri, məlumatlandırma, ictimai həmrəylik, ekoloji problemlər, texnoloji inkişaf

Teleradio yayımı və sosial şəbəkələr cəmiyyətin maarifləndirilməsində, qlobal problemlərin işıqlandırılmasında və ictimai rəyin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu vasitələr müstəqil medianın inkişafı ilə paralel olaraq daha geniş auditoriyaya təsir imkanları əldə edib. Xüsusilə, ətraf mühitin qorunması və qlobal iqlim problemlərinin həllində həm ənənəvi, həm də rəqəmsal medianın rolu artmaqdadır. "Teleradio yayım əhalinin geniş təbəqəsinə çatmaq və maarifləndirmək üçün effektiv vasitədir. Proqramlar vasitəsilə ətraf mühit, ekoloji problemlər və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı məlumatlar cəmiyyətə çatdırılır" [4, 46-47]. Azərbaycanda yayımlanan "EkoHəyat" və "Yaşıl Sabah" proqramlarında tullantıların təkrar emalı, su resurslarının qorunması və enerji səmərəliliyi mövzuları müzakirə olunur. Bu cür proqramlar vasitəsilə cəmiyyətin ekoloji mövzulara marağı artırılır. Sosial şəbəkələrin interaktiv və sürətli məlumat yayma potensialı ənənəvi mediadan fərqli olaraq insanlara real vaxtda problemləri müzakirə etmək imkanı yaradır. Sosial şəbəkələr də teleradio yayımla birlikdə ictimai rəy formalaşdırılmasında tamamlayıcı rol oynayır. İstifadəçilər bu platformalarda ətraf mühit problemləri və bu problemlərin həll yolu ilə bağlı interaktiv müzakirələr aparır, öz fikirlərini bölüşürlər. Sosial şəbəkə platformalarında COP29 ilə bağlı yaradılan səhifələrdə iqlim problemləri və tədbirin məqsədləri haqqında məlumatlar paylaşılır. Bu paylaşım vasitəsilə həmrəyliyin təşviqi və qlobal məsələlərə xüsusi diqqət formalaşdırılır. COP29, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə qlobal tədbirlər sırasında mühüm yer tutur. "Azərbaycanın belə bir tədbiri təşkil etməsi ekoloji məsələlərə verdiyi önəmin göstəricisidir. Bu tədbir vasitəsilə həm beynəlxalq arenada ölkənin nüfuzu artır, həm də daxildə ictimaiyyət arasında ekoloji maarifləndirmə güclənir"[6]. COP29 tədbirinə ev sahibliyi etmək Azərbaycanın ekoloji təşəbbüslərə verdiyi əhəmiyyətin bariz nümunəsidir. Bu beynəlxalq tədbir həm ölkənin beynəlxalq arenadakı nüfuzunu artırdı, həm də daxildə ekoloji

maarifləndirməni gücləndirdi. Azərbaycanın televiziya kanalları və sosial media platformalarında COP29 və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı məlumatlar geniş şəkildə işıqlandırılır. Televiziyada yayımlanan xüsusi reportajlar, sosial videoçarxlar və COP29-un məqsədlərinə həsr olunmuş qısa filmlər vasitəsilə əhali maarifləndirilir. Sosial şəbəkələrdə isə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı “#COP29Baku” həşteqi ilə kampaniyalar keçirilib ki, bu kampaniyalar cəmiyyətdə rəy formalaşdırmaq və tədbirin mahiyyətini izah etmək üçün effektiv rol oynayıb. Teleradio və sosial media vasitəsilə "yaşıl dünya" anlayışı və davamlı inkişaf ideyalarının yayılması davam etdirilir. Azərbaycanda bu mövzuya diqqət çəkən müxtəlif layihələr həyata keçirilir. “Yaşıl Qarabağ” kampaniyası çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ağacəkmə aksiyaları təşkil edilir və bu tədbirlər həm teleradio, həm də sosial media vasitəsilə işıqlandırılaraq cəmiyyətdə ekoloji problemlərə və onun həlli yollarına diqqəti yönəldir” [1, 34-36]. Teleradio yayımı və sosial media cəmiyyətdə ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. COP29 kimi tədbirlərin keçirilməsi bu vasitələrdən istifadə edərək həm ictimaiyyətin maarifləndirilməsi, həm də global problemlərə diqqətin artırılması üçün unikal imkanlar yaradır. Azərbaycanda bu potensialın daha da genişləndirilməsi və media vasitələrinin sosial məsuliyyət çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi vacibdir. “Teleradio yayımının ictimai rəyə təsiri yalnız informasiya vermək deyil, həm də cəmiyyətin müxtəlif məsələlərə yanaşma tərzini formalaşdırmaqdır. Teleradio yayımının ictimai rəyə təsir etməsinin əsas yolu onun həm məlumat yaymaq, həm də sosial hadisələrə dair mövqeyini açıqlamaqdır” [5, 47-48]. Teleradio yayımının gələcəyində sosial məsuliyyət və ekoloji mövzular da əhəmiyyətli rol oynayacaq. Ətraf mühitin qorunması, bərpa olunan enerji mənbələrinin təbliği və ekoloji təhsilin yayılması teleradio kanallarının gündəlik proqramlarında daha çox yer alacaq. Azərbaycanda bu potensialın daha da genişləndirilməsi və media vasitələrinin sosial məsuliyyət çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Təkliflər:

1. Ətraf mühitlə bağlı daha çox interaktiv proqram və sosial media kampaniyalarının təşkil edilməsi.
2. Gənc nəslin ekoloji mövzulara cəlb edilməsi üçün innovativ rəqəmsal formatlardan istifadə olunması. Məktəb və universitetlərdə ekoloji maarifləndirmə proqramlarının genişləndirilməsi
3. Milli və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq çərçivəsində maarifləndirici layihələrin artırılması. Qlobal səviyyədə ekoloji maarifləndirməni gücləndirmək üçün digər ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması və beynəlxalq tərəfdaşlarla layihələrin həyata keçirilməsi.
4. Ekoloji problemlərə həsr olunmuş xüsusi telekanalların yaradılması və mövcud medianın bu mövzularda daha fəal olması: Xəbər proqramlarında ekoloji problemlərin və həll yollarının daha geniş işıqlandırılması.
5. Cəmiyyətdə ekoloji şüurun artırılması məqsədilə dövlət və özəl sektorun birgə layihələr həyata keçirməsi. Bölgələrdə ətraf mühit problemlərinə dair seminarlar, təlimlər və aksiyaların təşkili ilə daha geniş təbəqələrin iştirakını təmin etmək.

Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanda həm teleradio yayımının, həm də sosial medianın təsir gücünü artıracaq və ictimaiyyətin diqqətini dayanıqlı inkişafa yönəldərək ekoloji problemlərin həllinə mühüm töhfə verəcəkdir. Teleradio yayımı və sosial media cəmiyyətin daha yaşıl bir gələcək üçün səfərbər edilməsində güclü vasitələrdir. Azərbaycanda bu potensialın daha da genişləndirilməsi, davamlı inkişafın təşviqi və ictimaiyyətin maarifləndirilməsi istiqamətində atılacaq addımlar ölkəni regional ekoloji lider kimi mövqeləndirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, A. (2022). "Sosial şəbəkələr və ekoloji maarifləndirmə". *Davamlı İnkişaf Jurnalı*, 10(2), 27-35.
2. Azərbaycan Respublikası Teleradio Yayım Şurası. (2023). *Azərbaycan teleradio yayım siyasəti haqqında hesabatlar*. Bakı: TRŞ Nəşriyyatı.
3. Cahan, İ. (2021). "Media və ekoloji məsuliyyət: Yaşıl dünya konsepsiyası". *Beynəlxalq Media Araşdırmaları Məcmuəsi*, 8(1), 32-40.
4. Mamedov, E. (2021). "Teleradio yayımının ictimai təsiri və medianın gücü". *Azərbaycan Media Araşdırmaları Jurnalı*, 15(3), 45-56.
5. Qasımova, L. (2020). *Teleradio yayımlarının inkişaf perspektivləri: Azərbaycanın müstəqillik dövrü təcrübəsi*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Onlayn resurslar

6. COP29 Rəsmi Veb-səhifəsi. (2023). "COP29 tədbirinin məqsədləri və əhəmiyyəti". <https://www.cop29.org>
7. Social Media Trends Report. (2023). "Sosial mediada ekoloji məzmunların təsiri". <https://www.socialmediaimpact.org>
8. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2023). "Climate Action for a Sustainable Future". <https://unfccc.int>

SUMMARY

Broadcast media plays a crucial role in shaping public opinion, particularly in the fields of environmental awareness and social responsibility. It serves as a powerful platform to highlight global ecological challenges and inform diverse audiences, thereby contributing to the achievement of sustainable development goals. Azerbaijan's coverage of the COP29 event is a prime example. Through this event, the country drew attention to environmental issues both nationally and internationally, encouraging broad participation in ecological initiatives. The synergy between traditional broadcasting and social media is also noteworthy. The combined efforts of these two platforms ensure faster dissemination of information and its accessibility to wider audiences. Campaigns like "Green Karabakh" exemplify this synergy. These initiatives, promoted through media, not only raise environmental awareness but also foster collective action among the public. The article emphasizes the indispensable role of media in uniting societies for a greener and more sustainable future. It provides practical recommendations on leveraging the power of broadcasting to secure widespread support for ecological initiatives. Media can also be instrumental in educating younger generations, ensuring they adopt more responsible behaviors in the future. By effectively utilizing these platforms, nations can encourage communities to actively engage in sustainable practices, paving the way for meaningful progress in environmental preservation and social responsibility.

Keywords: *Television and radio broadcasting, public opinion, social networks, COP29, green world, environment, environmental awareness, sustainable development, media influence, awareness-raising, public solidarity, environmental problems, technological development*

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ BEYNƏLXALQ İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİNİN ROLU

Səadət TALİBOVA
seadettalibova@gmail.com

Elnarə ALLAHVERDİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Giriş

Müasir dövrdə informasiya mübadiləsi yalnız məlumat paylaşımı ilə məhdudlaşmır, həmçinin dövlətlərin xarici siyasət strategiyalarında milli maraqların qorunması və beynəlxalq imicin formalaşdırılması üçün mühüm vasitəyə çevrilmişdir. İnformasiya siyasəti dövlətlərin beynəlxalq arenada təsir imkanlarını artırmaqla yanaşı, qlobal rəqabət şəraitində onların mövqeyini gücləndirir. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi, enerji resursları və mədəniyyətlərarası təşəbbüsləri bu sahədə onun strateji rolunu müəyyən edən əsas faktorlardır. Bu məqalədə Azərbaycanın xarici siyasətində beynəlxalq informasiya mübadiləsinin rolu araşdırılır, enerji siyasəti, mədəni diplomatiya və informasiya təhlükəsizliyi kimi əsas istiqamətlər kontekstində təhlil edilir.

1. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və informasiya siyasəti

Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun xarici siyasətində və beynəlxalq informasiya mübadiləsi strategiyalarında mühüm rol oynayan əsas amillərdən biridir. Ölkənin Avropa və Asiyanı birləşdirən kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi, Xəzər dənizi hövzəsindəki resurslara çıxış imkanları və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərindəki iştirakçılığı Azərbaycanı regional və qlobal güc balansında strateji aktora çevirir. Bu coğrafi üstünlüklər ölkənin informasiya siyasətində təsir dairəsini genişləndirməyə və beynəlxalq mediada öz mövqeyini formalaşdırmağa imkan yaradır. (9)

Azərbaycanın informasiya siyasəti ölkənin geosiyasi maraqları ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə enerji resurslarının ixracı, mədəniyyətlərarası dialoq təşəbbüsləri və nəqliyyat-tranzit layihələri Azərbaycanın beynəlxalq informasiya məkanında müsbət imic formalaşdırmasına xidmət edir. Bu kontekstdə informasiya siyasəti təkcə məlumat ötürülməsi deyil, həm də diplomatik təsir vasitəsi kimi çıxış edir. (1)

Enerji siyasəti Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinin ən önəmli komponentlərindən biri hesab olunur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) layihələri Azərbaycanın qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində mühüm rolunu nümayiş etdirir. BTC layihəsi beynəlxalq mediada Azərbaycanın enerji siyasətindəki strateji əhəmiyyətini vurğulayan nümunələrdən biridir. "New York Times" bu layihəni "XXI əsrin enerji nəqliyyat dəhlizi" kimi qiymətləndirərək Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarındakı mövqeyini ön plana çıxarmışdır. (13)

Bundan əlavə, Azərbaycanın enerji layihələri təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi və informasiya baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bu layihələr vasitəsilə ölkə beynəlxalq informasiya axınlarında aktiv iştirak edir və enerji diplomatiyası çərçivəsində öz maraqlarını qlobal auditoriyaya çatdırır. Məsələn, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Avropanın enerji diversifikasiyası siyasətində Azərbaycanın rolunu daha da gücləndirmişdir (1). Layihənin mediada geniş işıqlandırılması Azərbaycanın enerji sahəsindəki mövqeyini beynəlxalq səviyyədə daha da möhkəmləndirmişdir (15).

Azərbaycanın informasiya siyasəti yalnız enerji sahəsi ilə məhdudlaşmır. Ölkənin mədəniyyətlərarası dialoq təşəbbüsləri və tranzit imkanları da bu siyasətin əsas tərkib hissələrini təşkil edir. Azərbaycanın "Bir Kəmər, Bir Yol" təşəbbüsü çərçivəsində fəallığı və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsindəki rolu onun nəqliyyat və logistika sahəsindəki geosiyasi əhəmiyyətini artırmışdır. "Financial Times" bu layihəni "Yeni İpək Yolunun vacib komponenti" kimi qiymətləndirərək Azərbaycanın Avropa ilə Asiya arasında körpü rolu oynadığını vurğulamışdır (12).

Azərbaycanın informasiya siyasətində daha bir mühüm amil rəqəmsal texnologiyaların istifadəsidir. Qlobal informasiya məkanında rəqəmsal diplomatiya vasitələrinin artması ilə Azərbaycanın da bu sahədə fəaliyyətləri genişlənmişdir. Xüsusilə sosial media platformaları vasitəsilə beynəlxalq ictimaiyyətə operativ və dəqiq məlumatların çatdırılması informasiya

siyasətinin vacib elementinə çevrilmişdir (5).

Beləliklə, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və informasiya siyasəti arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Ölkə bu potensialdan istifadə edərək beynəlxalq informasiya məkanında öz maraqlarını qorumaq və təsir gücünü artırmaq istiqamətində uğurlu strategiyalar həyata keçirir.

2. Cənub Qaz Dəhlizi və enerji diplomatiyası

Azərbaycanın enerji siyasətinin mühüm komponentlərindən biri olan Cənub Qaz Dəhlizi (CQD) Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və enerji mənbələrinin diversifikasiyasında əsas rol oynayır. Bu layihə Xəzər dənizi qaz ehtiyatlarını Avropa bazarlarına birbaşa çatdırmaqla, regionun enerji xəritəsində Azərbaycanın strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Layihə Şahdəniz-2 qaz yatağından hasil olunan qazın Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (SCP), Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Gürcüstan, Türkiyə və Avropa ölkələrinə nəqlini nəzərdə tutur (9).

Cənub Qaz Dəhlizinin icrası Azərbaycanın Avropa İttifaqı (Aİ) ilə enerji əməkdaşlığını dərinləşdirmiş və onun geosiyasi əhəmiyyətini artırmışdır. Layihə, eyni zamanda, Avropanın Rusiyadan asılılığını azaltmaq üçün həyata keçirdiyi enerji təhlükəsizliyi strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Avropa Komissiyasının prezidenti Ursula von der Leyen qeyd etmişdir ki, bu layihə Avropa və Azərbaycan arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. O, Cənub Qaz Dəhlizini "Avropa enerji təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyan strateji layihə" kimi qiymətləndirmişdir (2).

Bundan əlavə, Reuters agentliyi layihənin Avropanın enerji diversifikasiyası siyasətində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olduğunu vurğulamışdır. Onların 2022-ci il tarixli hesabatına görə, CQD yalnız enerji layihəsi deyil, həm də "siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf üçün katalizator rolunu oynayır" (16). Bu baxımdan, layihənin icrası Azərbaycanın enerji diplomatiyasının effektivliyini nümayiş etdirmiş, ölkənin global enerji bazarlarında mövqeyini gücləndirmiş və regionda sülh və təhlükəsizliyin təşviqinə töhfə vermişdir.

Azərbaycan bu layihə vasitəsilə yalnız enerji ixracatçısı kimi deyil, həm də global enerji siyasətində fəal iştirakçı kimi çıxış edir. Layihə çərçivəsində keçirilən beynəlxalq forumlar, enerji sammitləri və yüksək səviyyəli görüşlər Azərbaycanın enerji diplomatiyasını daha da aktivləşdirmişdir. Bu təşəbbüslər sayəsində Azərbaycan Avropa və Asiya arasında enerji körpüsü rolunu oynayır və regionda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm aktor kimi tanınır (17).

3. Mədəniyyətlərarası dialoq və yumşaq güc strategiyası

Azərbaycanın xarici siyasətində mədəniyyətlərarası dialoq təşəbbüsləri ölkənin yumşaq güc (soft power) siyasətinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Bu siyasət çərçivəsində Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlər, dinlər və sivilizasiyalar arasında dialoqu təşviq edərək beynəlxalq miqyasda sülh, tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşma dəyərlərinin möhkəmləndirilməsinə töhfə verir. Azərbaycan bu istiqamətdə həm regionda, həm də global səviyyədə mühüm platformalar yaratmaqla beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

2008-ci ildən etibarən Bakı şəhəri "Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu" kimi nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bu forum dünyanın müxtəlif ölkələrindən siyasətçiləri, alimləri, mədəniyyət xadimlərini və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrini bir araya gətirir. Forumun məqsədi müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşma mühitini təşviq etmək, ekstremizm və ksenofobiya kimi çağdaş təhlükələrə qarşı global əməkdaşlığı gücləndirməkdir (6).

Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq sahəsindəki fəaliyyəti beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. UNESCO-nun 2017-ci il üzrə illik hesabatında qeyd olunur ki, Azərbaycanın bu təşəbbüsləri beynəlxalq sülh və tolerantlıq dəyərlərinin təbliğində mühüm rol oynayır. Hesabatda vurğulanır ki, Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi tədbirlər müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanın təşviqi üçün effektiv platformalar yaratmışdır (19).

Azərbaycanın yumşaq güc strategiyasının mühüm komponentlərindən biri də Bakı Prosesi adlandırılan təşəbbüsdür. 2008-ci ildə başlanan bu proses BMT, UNESCO, İSESCO və digər beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına yönəlmişdir. Bakı Prosesi

çərçivəsində keçirilən beynəlxalq konfranslar, sərgilər və mədəniyyət festivalları Azərbaycanın qlobal mədəniyyət siyasətində fəal iştirakını nümayiş etdirir (10)

Bundan əlavə, "Bakı Humanitar Forumu" kimi tədbirlər də Azərbaycanın yumşaq güc siyasətində mühüm rol oynayır. Bu forumda qlobal humanitar problemlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr, sosial inkişaf və sülh quruculuğu kimi mövzular müzakirə edilir. Forum beynəlxalq media tərəfindən "sivilizasiyalar arasında körpü" kimi qiymətləndirilir (14).

Azərbaycanın yumşaq güc siyasətində mədəni irsin qorunması və təşviqi də önəmli yer tutur. Ölkə UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş bir sıra mədəni dəyərlərin qorunması və dünya ictimaiyyətinə tanıtılması istiqamətində fəal siyasət həyata keçirir. Qobustan qayaüstü rəsmləri, Muğam, Novruz bayramı və digər mədəni nümunələr Azərbaycanın qlobal mədəniyyət siyasətində yumşaq güc vasitələrindən biri kimi çıxış edir (20).

Beləliklə, Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq təşəbbüsləri və yumşaq güc strategiyası ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla yanaşı, qlobal sülh və təhlükəsizliyin təşviqinə də mühüm töhfə verir. Bu təşəbbüslər Azərbaycanı mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq sahəsində etibarlı tərəfdaş kimi tanıdır.

4. 44 günlük Qarabağ müharibəsi və informasiya diplomatiyası

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan informasiya diplomatiyasını strateji bir vasitə kimi istifadə edərək beynəlxalq ictimaiyyətə operativ və dəqiq məlumatların çatdırılmasına xüsusi önəm vermişdir. İnformasiya müharibəsi bu dövrdə hərbi əməliyyatlar qədər vacib sayılmış və Azərbaycanın diplomatik strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Müharibə zamanı Prezident İlham Əliyevin BBC, Al Jazeera, Euronews, France 24 və digər nüfuzlu beynəlxalq media qurumlarına verdiyi müsahibələr Azərbaycanın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu müsahibələrdə Prezident Əliyev Ermənistanın hərbi təxribatlarını, beynəlxalq hüququn pozulması hallarını və Azərbaycanın mövqeyini faktlara əsaslanaraq izah etmişdir. BBC World News tərəfindən yayımlanan müsahibələr xüsusilə geniş rezonans doğurmuş və Qərb ictimaiyyətində Azərbaycanın baxış bucağına marağı artırmışdır (8). Eyni zamanda, rəqəmsal media vasitəsilə aparılan informasiya kampaniyaları müharibənin informasiya cəbhəsində Azərbaycanın üstünlük qazanmasına töhfə vermişdir. Sosial media platformalarında həyata keçirilən aktiv kampaniyalar, xüsusilə "#KarabakhIsAzerbaijan" və "#StopArmenianAggression" kimi həşteqlər qısa müddət ərzində beynəlxalq informasiya məkanında trendə çevrilmişdir. Twitter Analytics məlumatlarına əsasən, bu həşteqlər müharibənin pik dövründə milyonlarla istifadəçiyə çataraq qlobal diqqət mərkəzində olmuşdur (18). Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyi və digər rəsmi qurumlar müharibə dövründə vizual materiallar, press-relizlər və operativ məlumatlar yayımlamaqla informasiya diplomatiyasının effektivliyini artırmışdır. Bu press-relizlər yalnız yerli auditoriya üçün deyil, həm də beynəlxalq media qurumları üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır (4).

Müharibə dövründə informasiya diplomatiyasının daha bir önəmli aspekti dezinformasiya ilə mübarizə olmuşdur. Ermənistanın yaydığı saxta xəbərlərə qarşı Azərbaycan hökuməti rəsmi bəyanatlar və faktlarla cavab vermiş, beynəlxalq təşkilatlara və media nümayəndələrinə real vəziyyəti çatdırmaq üçün şəffaf informasiya siyasəti yürütmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi bu istiqamətdə xüsusi brifinqlər və diplomatik kanallar vasitəsilə ardıcıl məlumatlandırma işləri aparmışdır (7).

Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycanın mövqeyi BMT, ATƏT, Avropa İttifaqı kimi qurumların gündəmində saxlanılmışdır. İnformasiya diplomatiyası vasitəsilə Azərbaycan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan ədalətli mövqeyini nümayiş etdirmişdir.

Beləliklə, Qarabağ müharibəsi dövründə informasiya diplomatiyası Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə haqq səsinin tanıtılması, dezinformasiyaya qarşı mübarizə və qlobal ictimaiyyətin diqqətini həqiqətə yönəltmək baxımından mühüm rol oynamışdır.

5. İnformasiya təhlükəsizliyi və dezinformasiya ilə mübarizə

Müasir dövrdə informasiya təhlükəsizliyi sahəsində ən ciddi problemlərdən biri dezinformasiyanın sürətlə yayılması və saxta məlumatların cəmiyyətə, dövlət strukturlarına və beynəlxalq münasibətlərə təsir gücüdür. Qlobal miqyasda artan rəqəmsal texnologiyalar və sosial media platformalarının genişlənməsi nəticəsində dezinformasiya daha tez və geniş auditoriyalara çatır. Bu səbəbdən, dövlətlər informasiya təhlükəsizliyini milli təhlükəsizlik strategiyalarının əsas komponentlərindən biri kimi qəbul edirlər.

Azərbaycan da bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır. "Azərbaycan Respublikasının İnformasiya Təhlükəsizliyi Strategiyası" (2019) milli maraqların qorunması və informasiya mühitində təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması məqsədi daşıyır. Bu strategiya ölkənin rəqəmsal mühitdə müdafiə qabiliyyətini gücləndirməyi, kritik informasiya infrastrukturunun qorunmasını və dezinformasiyaya qarşı effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur (5).

II Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistan tərəfindən yayılan saxta məlumatlar, manipulyativ xəbərlər və dezinformasiya kampaniyalarına qarşı Azərbaycan uğurlu informasiya strategiyası həyata keçirmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan rəsmi mənbələrdən dəqiq və operativ məlumatların təqdim edilməsi, beynəlxalq mediada doğru informasiya axınının təmin edilməsi və saxta xəbərlərin ifşası üçün koordinasiyalı fəaliyyət göstərmişdir (21).

Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və digər dövlət qurumları tərəfindən yayılan rəsmi press-revizlər, brifinqlər və vizual materiallar dezinformasiyanın qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. Bu məlumatlar yalnız yerli auditoriya üçün deyil, həm də beynəlxalq media qurumları və diplomatik nümayəndəliklər üçün əsas etibarlı mənbələr olmuşdur (3).

Bundan əlavə, sosial media platformalarında da dezinformasiyaya qarşı effektiv mübarizə aparılmışdır. Azərbaycan hökuməti rəqəmsal diplomatiya və "fakt-yoxlama" mexanizmlərindən istifadə edərək saxta xəbərləri sürətli şəkildə təkzib etmiş və ictimaiyyətə doğru məlumatların çatdırılmasını təmin etmişdir. Bu baxımdan, "#TruthForKarabakh" kimi kampaniyalar informasiya müharibəsində Azərbaycanın üstünlük əldə etməsinə kömək etmişdir (11).

Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi sahəsində atdığı bu addımlar bir daha göstərdi ki, müasir münasibətlərdə yalnız hərbi güc deyil, həm də məlumatın dəqiq, şəffaf və operativ şəkildə idarə edilməsi qələbənin əldə olunmasında vacib rol oynayır.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq informasiya mübadiləsi Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm strateji alətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu mübadilə prosesi təkcə məlumatın ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması, beynəlxalq aləmdə müsbət imicinin formalaşdırılması və qlobal siyasət arenasında nüfuzunun artırılması məqsədlərinə xidmət edir. İnformasiya siyasətinin bu çoxşaxəli xarakteri Azərbaycanın enerji siyasətindən tutmuş mədəni diplomatiyasına və informasiya təhlükəsizliyinə qədər müxtəlif sahələrdə özünü göstərir.

Həmçinin beynəlxalq media, xüsusilə "The New York Times", "Financial Times" və "Reuters" kimi nüfuzlu mənbələr Azərbaycanın enerji diplomatiyasını qlobal ictimaiyyətə təqdim etməkdə mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə, enerji layihələri vasitəsilə yayılan informasiya Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında enerji körpüsü kimi qəbul edilməsinə və onun qlobal enerji təhlükəsizliyində strateji aktor kimi mövqeyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, beynəlxalq informasiya mübadiləsi Azərbaycanın xarici siyasətində həm diplomatik alət, həm də milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Enerji layihələri, mədəni diplomatiya və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın qlobal səviyyədə müsbət imicini formalaşdırır, milli maraqlarını müdafiə edir və geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirir. Rəqəmsal dövrün çağırışlarını nəzərə alaraq, Azərbaycanın informasiya siyasətində çevik və innovativ yanaşmaların tətbiqi gələcək uğurların açarı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Komissiyası. (2022). Avropa enerji diversifikasiyası siyasəti: Yeni imkanlar və Azərbaycanın rolu. Brüssel: Avropa Komissiyasının Enerji Hesabatı.
2. Avropa Komissiyası. (2022). Avropa İttifaqı və Azərbaycanın Enerji Tərəfdaşlığı. Brüssel: AI Enerji Departamenti.
3. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi. (2020). 44 Günlük Mühəribədə İnformasiya Təhlükəsizliyi Strategiyası. Bakı: Müdafiə Nazirliyi Nəşriyyatı.
4. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi. (2020). Rəsmi Press-relizlər və Qarabağ Münaqişəsi Dövründə İnformasiya Strategiyası. Bakı: Müdafiə Nazirliyi Nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Respublikasının İnformasiya Təhlükəsizliyi Strategiyası. Rəqəmsal diplomatiya və informasiya siyasəti (2019). Bakı: Dövlət Nəşriyyatı.
6. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi. (2018). Bakı Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu: 10 illik fəaliyyət icmal. Bakı: Mədəniyyət Nazirliyi Nəşriyyatı.
7. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. (2021). 44 Günlük Mühəribə: Diplomatik Brifinqlər və İnformasiya Təhlili. Bakı: XİN Nəşriyyatı.
8. BBC World News. (2020). President Ilham Aliyev's Interview on the Nagorno-Karabakh Conflict. London: BBC.
9. BP və Azərbaycan Hökuməti. (2020). Cənub Qaz Dəhlizi: Regional Enerji Təhlükəsizliyində Azərbaycanın Rolu. Bakı: BP Energy Review.
10. BMT Mədəniyyət və Sivilizasiyalar Alyansı. (2019). Bakı Prosesi və Qlobal Dialoq İntegrasiyası. Nyu-York: BMT Nəşriyyatı.
11. Digital Azerbaijan Report. (2021). Rəqəmsal Diplomatiya və Dezinformasiyaya Qarşı Mübarizə Təcrübəsi. Bakı: Rəqəmsal İnkişaf Mərkəzi.
12. Financial Times. (2017, sentyabr 15). Yeni İpək Yolunun vacib komponenti: Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi. <https://www.ft.com>
13. New York Times, "XXI əsrin enerji nəqliyyat dəhlizi: Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi," 12 iyun 2006, <https://www.nytimes.com>
14. Humanitar Forum. (2020). Bakı Humanitar Forumu: Sülh və İnkişaf Yolunda Qlobal Təşəbbüs. Bakı: Forum İctimaiyyəti.
15. Reuters, Cənub Qaz Dəhlizi: Azərbaycanın global enerji diplomatiyasındakı rolu, 8 mart 2022, <https://www.reuters.com>
16. Reuters. (2022, iyun 15). Cənub Qaz Dəhlizi: Avropanın Enerji Strategiyasında Yeni Fəsil. <https://www.reuters.com>
17. SOCAR. (2021). Azərbaycanın Enerji Diplomatiyası və Cənub Qaz Dəhlizi. Bakı: SOCAR Energy Reports.
18. Twitter Analytics. (2020). Global Social Media Trends During the Nagorno-Karabakh Conflict. San Francisco: Twitter Inc.
19. UNESCO. (2017). 2017-ci il üzrə illik hesabat: Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi. Paris: UNESCO Nəşriyyatı.
20. UNESCO. (2021). Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısında Azərbaycanın Yeri. Paris: UNESCO İrs Komitəsi.
21. Xarici İşlər Nazirliyi. (2020). II Qarabağ Mühəribəsi Dövründə Dezinformasiyaya Qarşı Mübarizə. Bakı: XİN Nəşriyyatı.

SUMMARY

The article examines the role of international information exchange in Azerbaijan's foreign policy. The author notes that information policy is not only a means of data sharing but also an important tool for protecting national interests and shaping the country's international image. Azerbaijan's geopolitical position, energy resources, and intercultural dialogue initiatives define its strategic role in this area.

The article analyzes Azerbaijan's energy policy, particularly the Southern Gas Corridor project and energy diplomacy, intercultural dialogue initiatives and soft power strategy, as well as information diplomacy during the Karabakh conflict. Special attention is given to Azerbaijan's measures in combating disinformation and ensuring information security.

In conclusion, it is emphasized that international information exchange is a key tool in Azerbaijan's diplomatic activities, national security strategy, and in strengthening its global influence. With the development of digital technologies, the importance of flexible and innovative approaches in information policy is increasing.

Keywords: *foreign policy of Azerbaijan, international information exchange, energy diplomacy, geopolitical position, intercultural dialogue, soft power strategy, information security, combating disinformation*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль международного информационного обмена во внешней политике Азербайджана. Автор отмечает, что информационная политика является не только средством передачи данных, но и важным инструментом для защиты национальных интересов и формирования международного имиджа. Геополитическое положение Азербайджана, энергетические ресурсы и инициативы в области межкультурного диалога определяют его стратегическую роль в этой сфере.

В статье анализируется энергетическая политика Азербайджана, в частности проект Южного газового коридора и энергетическая дипломатия, инициативы в области межкультурного диалога и стратегия «мягкой силы», а также информационная дипломатия во время Карабахского конфликта. Особое внимание уделяется мерам Азербайджана по борьбе с дезинформацией и обеспечению информационной безопасности.

В заключение отмечается, что международный информационный обмен является ключевым инструментом дипломатической деятельности Азербайджана, стратегии национальной безопасности и укрепления глобального авторитета. С развитием цифровых технологий возрастает значимость гибких и инновационных подходов в информационной политике.

Ключевые слова: *внешняя политика Азербайджана, международный обмен информацией, энергетическая дипломатия, геополитическое положение, межкультурный диалог, стратегия мягкой силы, информационная безопасность, борьба с дезинформацией*

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN İCTİMAİ RƏYİN FORMALAŞMASINA MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİ

Nigar BİLALOVA

nigarbilalova22@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə sosial şəbəkələr həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilərək informasiya mübadiləsinin əsas platformalarından biri kimi çıxış edir. Onların təsiri yalnız sosial münasibətlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadi, fərdi və siyasi sahələrdə də mühüm rol oynayır. Xüsusilə ictimai rəyin formalaşmasında sosial şəbəkələrin rolu getdikcə daha da güclənməkdədir. Bu platformalar vasitəsilə məlumatın yayılması sürətlənir, geniş auditoriyalara çıxış imkanı artır və müxtəlif mövzular ətrafında ictimai müzakirələr aparılır. Lakin sosial şəbəkələrin təsiri təkcə müsbət deyil, həm də mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Düzgün və obyektiv informasiya təqdim edildikdə, sosial şəbəkələr cəmiyyətin maariflənməsinə, məlumatlı qərarlar verməsinə və demokratik dəyərlərin güclənməsinə töhfə verir. Bununla yanaşı, bu platformalar dezinformasiya, manipulyasiya və ictimai rəyin məqsədli şəkildə yönləndirilməsi üçün də istifadə edilə bilər. Şayiələrin sürətlə yayılması, qərəzli təbliğat və saxta xəbərlər bəzən cəmiyyətdə çətinlik yarada və neqativ təsirlərə səbəb ola bilər. Buna görə də, sosial şəbəkələrin təsirini daha effektiv və faydalı bir istiqamətə yönəltmək üçün media savadlılığının artırılması günümüzdə zərurətə çevrilib. İnsanlar təqdim olunan məlumatları analiz etməyi, mənbələrin etibarlılığını qiymətləndirməyi və tənqidi düşünməyi öyrənməlidirlər. Yalnız bu halda sosial şəbəkələr ictimai rəyin sağlam və obyektiv şəkildə formalaşmasına xidmət edə bilər. Düzgün və məqsədyönlü istifadəsi nəticəsində sosial şəbəkələr cəmiyyətin şüurlu inkişafına, fərdi və kollektiv səviyyədə sosial məsuliyyətin artmasına kömək edə bilər. Buna görə də, sosial medianın imkanlarından daha səmərəli yararlanmaq və neqativ təsirlərin qarşısını almaq üçün həm fərdi, həm də dövlət səviyyəsində strategiyalar formalaşdırılmalı, maarifləndirmə tədbirləri gücləndirilməlidir.

Açar sözlər: Sosial şəbəkələr, ictimai rəy, media savadlılığı, dezinformasiya, manipulyasiya, fake xəbərlər, informasiya mübadiləsi, demokratik dəyərlər, cəmiyyətin maariflənməsi, sosial media strategiyaları, internet təbliğatı, virtual kommunikasiya, informasiyanın yayılması, sosial məsuliyyət, fərdi və kollektiv təsir

Sosial şəbəkələr müasir cəmiyyətin ən güclü alətlərindən birinə çevrilərək ictimai fikrin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu platformalar informasiya yayımı və kommunikasiya prosesində həm müsbət, həm də mənfi təsirlərə malikdir. “İndiki zamanda internet demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrini əhatə edir və onun istifadəşilərinin sayı getdikcə artır. İnternet çağdaş dünyamızda informasiyanı hüduzsuz, senzurasız, zaman və məkan bilmədən yayan bir informasiya vasitəsidir”. (Vəliyev və Babayev, 2007, s.60). Sosial şəbəkələr isə bu geniş virtual dünyada ən çox istifadə edilən platformalardan biridir. İnsanlar sosial şəbəkələr vasitəsilə müxtəlif mövzularda fikirlərini açıq şəkildə ifadə edərək cəmiyyətdə aktiv iştirak edir və rəylərinin daha geniş auditoriyaya çatmasını təmin edirlər. Yeni media mühitində sosial şəbəkələrin rolu, sürətli informasiya mübadiləsi, müxtəlif perspektivlərin öyrənilməsi və ictimai hərəkətlərin təşviq edilməsi ilə diqqət çəkir.

Bir çox insan sosial şəbəkələr vasitəsilə informasiya əldə edir və ictimai müzakirələrdə iştirak edir. Sosial şəbəkələr, xüsusilə də #MeToo və ərəb baharı kimi hərəkətlərdə böyük təsir göstərmişdir. Bu platformalar fərqli mədəniyyətlərin, adətlərin və dünya görüşlərinin təbliği üçün də ideal mühit yaradır. İnsanlar burada müxtəlif təcrübələr haqqında daha çox məlumat əldə edərək daha geniş perspektivlər qazanır və daha dözümlü cəmiyyətin formalaşmasına dəstək olurlar. Sosial şəbəkələr

həmçinin sosial əlaqələrin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır; insanlar burada həm dostluq münasibətlərini dərinləşdirir, həm də peşəkar əlaqələrini genişləndirirlər.

Sosial şəbəkələrdə məlumatın sürətlə yayılması insanlar arasında daha çevik kommunikasiya mühitinin formalaşmasına səbəb olur. İstənilən məlumat anında minlərlə insana çatdırıla bilər, bu da sosial hadisələrə qarşı reaksiyanın daha sürətli olmasına şərait yaradır. Sosial şəbəkələr vasitəsilə fərqli mövzuların müzakirəsi insanlara müxtəlif yanaşmaları görmək və öyrənmək imkanı yaradır ki, bu da cəmiyyətdə daha geniş düşüncə çərçivəsinin inkişafına səbəb olur.

“Danılmaz faktdır ki, bu şəbəkələrin əsas istifadəçi kütləsi gənc nəslin nümayəndələridir. Bu səbəbdən də gündəlik həyatımızda sosial şəbəkələrin müsbət tərəflərini müşahidə etsək də, kifayət qədər mənfi tərəflərini də görürük”. (Məhəmmədli, 2013)

Onların yaydığı dezinformasiya və yalan xəbərlər cəmiyyətdə qərəzli və yanlış fikirlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Sosial şəbəkələrdə yayılan məlumatların həmişə doğruluğu yoxlanılmır və bu, ictimai rəyi yönləndirərək manipulyasiyaya səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələrdə alqoritmlərin və filtr kabinlərinin olması fərqli baxışları məhdudlaşdırır, çünki istifadəçilər yalnız hadisəyə münasibətlərinə uyğun məzmunlarla qarşılaşır. Bu isə fərqli fikirlərin qəbul olunmasına mane olur və cəmiyyətdə qütbləşməyə səbəb olur.

Digər tərəfdən, sosial şəbəkələrdə yayılan neqativ xəbərlər, nifrət dolu məzmunlar və qərəzli rəylər istifadəçilərin psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. İnsanlar bu platformalarda çox vaxt özlərini başqaları ilə müqayisə edirlər ki, bu da özünəinamın azalmasına və daha çox mənfi düşüncələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələrin ictimai rəyi manipulyasiya etmək üçün istifadə olunması da geniş yayılmışdır. Xüsusilə reklam kampaniyaları və siyasi təbliğat vasitəsilə istifadəçilərin fikirləri və davranışları təsir altına alınır, bu isə cəmiyyətin manipulyasiyaya daha açıq olmasına şərait yaradır.

“Veb 2.0 erasının qanı-canı sosial mediadır. Sosial media bir-birini tanıyan və ya tanımayan insanları bir araya gətirərək informasiya, resurs və mədəniyyət paylaşımına imkan yaradır. Bununla yanaşı, sosial mediada cəmiyyətlərdə olduğu kimi, bəşəriyyətə ziyan verən hadisələrin - kibercinayətlər, terrorizm və başqa halların təkamülü mümkündür”. (Bəşirli və b., 2017, s.39)

Sosial şəbəkələrin cəmiyyətdəki rolunu düzgün qiymətləndirmək üçün onların həm müsbət, həm də mənfi təsirlərini diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Sosial şəbəkələr, düzgün və məsuliyyətli istifadə olunduqda, informasiya mübadiləsinə daha effektiv və əhatəli edir, ictimai rəyi daha şüurlu və müxtəlif edir. Ancaq istifadəçilər informasiya təhlükəsizliyinə diqqət yetirməli, məlumatların doğruluğunu yoxlamalı və məsələyə fərqli münasibətlərinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Bu yanaşma, sosial şəbəkələrin cəmiyyətdə daha sağlam bir mühitin formalaşmasına və ictimai rəyin daha obyektiv və əsaslı olmasına kömək edəcəkdir.

Sosial şəbəkələrin cəmiyyətdə dərin iz qoyan təsiri sadəcə fərdi və sosial səviyyədə məhdudlaşmır; onlar həm də iqtisadi və siyasi sahələrdə böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Sosial şəbəkələrin iqtisadi təsirləri, xüsusilə brendlərin və şirkətlərin müştərilərlə daha yaxın və interaktiv ünsiyyət qurmasına imkan verir. Müasir dövrdə bir çox marka, məhsullarını və xidmətlərini sosial şəbəkələr vasitəsilə tanıdır, potensial müştərilərlə münasibət qurur və onları məhsulları haqqında rəylərini paylaşmağa təşviq edir. Bu interaktiv əlaqə şirkətlərin müştəri məmnuniyyətini artırmasına və daha yaxşı xidmət göstərməsinə kömək edir.

Sosial şəbəkələrin iqtisadi təsirləri arasında yeni iş imkanlarının yaranması və rəqəmsal marketing sahəsində ixtisaslaşan mütəxəssislərin ortaya çıxması da mühüm yer tutur. SMM müasir dövrün ən sürətli inkişaf edən sahələrindən biri kimi tanınır və bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər markaların tanınması, brendin dəyərinin artırılması və satışların yüksəldilməsi üçün kreativ və effektiv strategiyalar hazırlayırlar.

Sosial şəbəkələrin siyasi sahədəki təsirləri də olduqca nəzərəçarpanlıdır. Onlar seçkilərdə, referendumsuz dəyişikliklərdə və siyasi hərəkətlərdə geniş rol oynayır. Seçkilərdə namizədlər seçicilərlə daha yaxın ünsiyyət qurmaq, təbliğat aparmaq və dəstəkçilərini cəlb etmək üçün sosial şəbəkələrdən aktiv şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, 2016-cı il ABŞ prezident seçkiləri və ya son

illərdəki Brexit kampaniyaları sosial şəbəkələrdə geniş şəkildə müzakirə olunmuş, burada cəmiyyətin aktiv iştirakı təmin edilmişdir. Bu proses ictimai rəyin daha sürətli və təsirli şəkildə formalaşdırılmasına səbəb olub. Lakin bu təsirin arxa planında bir sıra mənfi amillər də mövcuddur. Məsələn, sosial şəbəkələr siyasi manipulyasiya və yanlış məlumat yayılması üçün əlverişli mühitə çevrilə bilər. Siyasi qütbləşməni artırmaq, rəqib tərəflər arasında nifrət toxumlarını səpmək üçün trolların və botların aktiv fəaliyyəti müşahidə olunur. Bu isə seçicilərin həqiqəti anlamaqda çətinlik çəkməsinə və düzgün qərar verməsinə mane olur.

Sosial şəbəkələrin cəmiyyətdə güclü təsir göstərməsinin əsas səbəblərindən biri də onların qlobal xarakter daşımasıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan istifadəçilər bir-biri ilə əlaqə qura və fərqli mədəniyyətləri öyrənə bilirlər. Bu qlobal əlaqə, fərqli ölkələrin insanları arasında mədəni mübadiləni artırır və cəmiyyətlər arasında daha geniş anlaşmaya şərait yaradır. Sosial şəbəkələr vasitəsilə müxtəlif mədəniyyətlər, adət-ənənələr və həyat tərzləri haqqında məlumatlar daha geniş şəkildə yayıldığı üçün insanlar müxtəlif mövzularda daha açıq olur və dünyagörüşləri genişlənir.

Eyni zamanda, sosial şəbəkələrin şəxsi münasibətlərdə və fərdi inkişafda əhəmiyyətli rolu vardır. İnsanlar burada öz fikirlərini ifadə etmək, məsləhət almaq və digər insanlarla ünsiyyət qurmaq imkanı əldə edirlər. Bu, onların özünüifadə bacarıqlarını artırır və fərdi inkişafına təkan verir. Bir çox istifadəçi burada şəxsi problemləri, həyat təcrübələri və keçirdikləri çətinliklər haqqında danışır, bu isə başqalarına dəstək olmaq və onları ruhlandırmaq məqsədi daşıyır. Lakin bu proses bəzən ifrat şəffaflığa gətirib çıxara bilər ki, bu da öz növbəsində şəxsi məxfiliyin pozulmasına və fərdi məlumatların yayılmasına səbəb ola bilər.

Sosial şəbəkələrin təhsil sahəsindəki təsirləri də xüsusilə pandemiya dövründə daha nəzərəçarpan oldu. Bu platformalar müəllimlər və tələbələr arasında interaktiv əlaqə qurmaq, dərsləri daha cəlbedici və interaktiv etmək üçün istifadə edildi. Tələbələr burada dərslər materiallarını asanlıqla əldə edə, müəllimlərdən suallarına cavab ala və həmyaşıdları ilə müzakirələr apara bildilər. Lakin sosial şəbəkələrin təhsil prosesində mənfi tərəfi də var – bəzən tələbələrin diqqəti əsas tədris materiallarından yayına bilər və sosial şəbəkələrdəki fərqli məzmunlara istiqamətlənə bilər. Bu isə təhsil prosesində konsentrasianın azalmasına və məhsuldarlığın düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Sosial şəbəkələr həm də insanlarda asılılıq yarada bilər. Fasiləsiz olaraq bildirişlərin yoxlanılması, yeni kontentin axtarışı və özünü başqaları ilə müqayisə etmə kimi davranışlar sosial media asılılığının əsas əlamətləridir. Bu asılılıq, insanlarda real həyat münasibətlərinə və fəaliyyətlərinə qarşı laqeydlik yarada bilər. Bununla yanaşı, psixoloji problemlərə, depressiyaya və özünəinamın azalmasına da səbəb ola bilər.

Sosial şəbəkələrin daha faydalı olması üçün insanların məlumatlı və məsuliyyətli istifadə qaydalarına riayət etməsi vacibdir. Beləliklə, sosial şəbəkələr daha çox düzgün informasiya mübadiləsi, daha çox sosial əlaqələr və daha çox səmərəli ictimai müzakirələr üçün güclü platformaya çevrilə bilər.

Sosial şəbəkələr ictimai fikrin formalaşmasında dərin təsirə malik olan bir gücə çevrilmişdir. Bu platformalar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında məlumat mübadiləsini təmin edir, ictimai müzakirələri təşviq edir və fərqli fikirlərin geniş yayılmasına şərait yaradır. Sosial şəbəkələr, insanların cəmiyyətə olan baxışlarını dəyişdirmək, onları müxtəlif mövzularda məlumatlandırmaq və aktiv müzakirələrə cəlb etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitə kimi çıxış edir.

"Virtual informasiya məkanının genişlənməsi bir tərəfdən hər bir ölkə və xalq üçün öz həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, vətəndaşın öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək hüququnun reallaşması üçün əlverişli şərait yaradır, digər tərəfdən isə milli informasiya mühitinin pozulmasına və nəticə etibarilə milli dəyərlər sisteminin mənfi təsirlərə məruz qalmasına, xarici dairələr tərəfindən yerli ictimai rəyin və siyasi proseslərin məqsədli şəkildə yönləndirilməsinə və cəmiyyətin həyatına kənar müdaxilələrə yol açır." (Abbas Musa, 2017, s.70)

Bir tərəfdən, sosial şəbəkələr insanların öz fikirlərini azad şəkildə ifadə etməsinə, müxtəlif ideyalar və mövzularda müzakirələr aparmasına imkan yaradır. Bu platformalar fərqli ictimai hərəkətlərin təşkilində və dəstək qazanmasında böyük rol oynayır. Məsələn, müxtəlif hüquq

müdafiəsi kampaniyaları, ətraf mühitlə bağlı təşəbbüslər və ya gender bərabərliyi məsələləri sosial şəbəkələr vasitəsilə geniş kütlələrə çatdırılır və cəmiyyətdə əks-səda doğurur. Beləliklə, sosial şəbəkələr ictimai rəyin formalaşmasında müsbət rol oynayır və insanlar arasında daha geniş məlumatlılıq səviyyəsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, sosial şəbəkələrin ictimai fikrə təsiri bəzən mənfi olur. Dezinformasiya və yalan xəbərlərin sürətlə yayılması, cəmiyyətin yanlış məlumatlar əsasında rəy formalaşdırmasına gətirib çıxara bilər. Xüsusilə siyasi təbliğatlar, manipulyasiya məqsədli kontentlər və qərəzli məlumatlar ictimai rəyi mənfi istiqamətə yönəldir, nəticədə cəmiyyətdə gərginlik artır. Sosial şəbəkələr həm də insanların fərdi fikirlərini təsirləndirir, çünki bu platformalarda alqoritmlər istifadəçilərin maraqlarına uyğun məzmunları təqdim edir. Bu, istifadəçiləri yalnız öz mövqelərini dəstəkləyən məlumatlarla qarşı-qarşıya qoyur və fərqli yanaşmaya qarşı qapalı bir mühit yaradır. Bu isə ictimai rəyin tək tərəfli və qərəzli şəkildə formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə hallarda cəmiyyətin açıq müzakirə mühiti məhdudlaşır və insanlar arasında fikir ayrılıqları dərinləşir. Sosial şəbəkələr həmçinin insanların emosional vəziyyətinə də təsir göstərir. Məsələn, neqativ xəbərlərin çoxluğu və ya nifrət dolu rəylər istifadəçilərin psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər. İstifadəçilər bu platformalarda özlərini başqaları ilə müqayisə edərək, özünəinamlarını itirə bilər və bu, ictimai rəyin pessimist və neqativ bir tonda formalaşmasına səbəb ola bilər.

Ümumilikdə, sosial şəbəkələr ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Onlar insanları məlumatlandırır, müxtəlif müzakirələrə cəlb edir və cəmiyyətdə dəyişikliklərə səbəb olur. Lakin bu prosesin müsbət nəticələrə yönəlməsi üçün sosial şəbəkələrdə yayılan məlumatların doğruluğunun yoxlanılması, fərqli baxışlara qarşı hörmət və daha çox məlumatlılıq tələb olunur. Bu yanaşma, sosial şəbəkələrin cəmiyyətdə daha ədalətli və obyektiv ictimai rəyin formalaşmasına dəstək olmasına kömək edəcəkdir.

Sosial şəbəkələrin ictimai rəyin formalaşmasında oynadığı rol danılmazdır və onların cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklərə səbəb olması üçün məsuliyyətli və tənqidi istifadə zəruridir. Məlumatın doğruluğunun yoxlanılması, fərqli yanaşmanın qəbul edilməsi və müzakirə mədəniyyətinin təşviqi, sosial şəbəkələrin daha konstruktiv və faydalı istifadəsinə şərait yaradacaqdır. Yekun olaraq, sosial şəbəkələr, düzgün və məsuliyyətli istifadə olunduqda, ictimai rəyin daha obyektiv, ədalətli və şüurlu şəkildə formalaşmasına xidmət edir və cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeni media üzrə mütəxəssis İ.H.Polatın nəzəriyyəsinə görə, hazırda virtual cəmiyyətin qarşısındakı əsas problem dil fərqlinin mövcudluğudur, əgər eyni dildə danışma və ya tərcümə imkanları yaranarsa, o zaman internet bütün dünya əhalisinin virtual evinə çevrilə bilər. (Cavadova və b., s.20).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda internet jurnalistikası. Vəliyev Ş., Babayev Z. Bakı, 2007.
2. Bəşirli Aynur, Cavadova Xanım, İzzətli Səbinə. "Yeni media jurnalistikası", Avropa Şurası, 2017, 66 s.
3. Ənənəvi mediadan internet mediaya doğru: problemlər, çağırışlar. Abbas Musa. Bakı, 2016.
4. Qulu Məhərrəmli. Jurnalistikanın əsasları. "Elm və təhsil", Bakı, 2008.
5. Qulu Məhərrəmli. Kütləvi kommunikasiya və dil. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2004.
6. Müasir jurnalistika. Məmmədli C. Bakı, 2003.
7. Osman Gündüz. İnternet. Azərbaycan İnternet resursları. "Multimedia" İnformasiya Sistemləri və Texnologiyaları Mərkəzi, Bakı, 2004.
9. https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2013/dekabr/340794.htm

SUMMARY

In the modern era, social networks have become an integral part of our lives, serving as one of the primary platforms for information exchange. Their influence is not limited to social relationships; they also play a crucial role in economic, individual, and political spheres. The role of social networks in shaping public opinion is becoming increasingly significant. Through these platforms, the dissemination of information accelerates, access to a broader audience expands, and public discussions on various topics take place. However, the impact of social networks is not only positive but can also lead to negative consequences. When accurate and objective information is provided, social networks contribute to public awareness, informed decision-making, and the strengthening of democratic values. Nevertheless, these platforms can also be used for disinformation, manipulation, and the deliberate shaping of public opinion. The rapid spread of rumors, biased propaganda, and fake news can sometimes create confusion in society and lead to negative effects. Therefore, enhancing media literacy has become a necessity in order to direct the influence of social networks towards a more effective and beneficial path. People should learn to analyze the information presented to them, evaluate the reliability of sources, and think critically. Only in this way can social networks serve the healthy and objective formation of public opinion. When used correctly and purposefully, social networks can contribute to the conscious development of society and the enhancement of social responsibility at both individual and collective levels. Hence, in order to utilize the potential of social media more effectively and to prevent its negative impacts, strategies must be developed at both individual and governmental levels, and educational initiatives should be strengthened.

Keywords: Social networks, public opinion, media literacy, disinformation, manipulation, fake news, information exchange, democratic values, public awareness, social media strategies, internet propaganda, virtual communication, information dissemination, social responsibility, individual and collective influence

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ VƏ DEZİNFİRMASIYA FİDAN TALİBLİ

Fidan TALİBLİ

fidan25@day.az

Xülasə

Müasir dövrdə sosial media və internetin inkişafı nəticəsində dezinformasiya inqilabı baş verdi və bu kütləvi informasiya vasitələrinə təhsirsiz ötürmədi. Media cəmiyyətin əsas sütunlarından biri hesab edilir. KİV istənilən mövzunu sürətlə yaymaq gücünə malikdir və qısa müddətdə müəyyən siyasi və ya hərbi məqsədlərə çatmaq üçün ictimaiyyətin fikir və davranışlarına təsir etmək və ya onları dəyişdirmək üçün təsirli vasitədir. Burada saxta xəbər, və ya dezinformasiya kampaniyalarından istifadə olunur. Dezinformasiya – qəsdən yayılmış, yanlış və ya çaşdırıcı məlumatdır, əsas məqsədi insanların fikirlərinə təsir etmək, onları manipulyasiya etmək və ya çaşqınlıq yaratmaqdır. Dezinformasiya kampaniyalarının mahiyyəti müəyyən siyasi, hərbi və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün yalan məlumatların yayılması və ya faktların təhrif edilməsindən ibarətdir. Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı dezinformasiya kampaniyasından bir neçə nümunə göstərilir.

Açar sözlər: media, manipulyasiya, dezinformasiya.

Müasir dövrün global media problemləri sırasında dezinformasiya belkə də birinci yeri tutur. Ənənəvi prinsiplərdən (məlumatlandırmaq, maarifləndirmək, əyləndirmək) tədricən uzaqlaşan və günümüzdə ideoloji təsir metoduna, bir dövlətin digərinə qarşı təsir və təzyiq elementinə çevrilən dünya mediası obyektiv, ədalətli və qərəzsiz informasiya verməkdən daha çox məhz global proseslərdən irəli gələrək ictimai şüurun manipulyasiyası ilə məşğuldur və bu yolda istifadə olunan ən ciddi silah dezinformasiyadır.

Media mühitin genişlənməsi kütləvi informasiya vasitələrinə, ümumilikdə informasiya axınına tənqidi aspektdən yanaşılmasının vacibliyini, media təhsilinin əhəmiyyətini şərtləndirir. İctimaişüurun manipulyasiyası çox mürəkkəb və müxtəlif yönlü prosesdir. Medianın kütləni manipulyasiya etməsi məqsədyönlü şəkildə müəyyən qüvvələrin xeyrinə hesablanır. Qəbul etdiyi informasiyanı qeyri şərtsiz həqiqət kimi qavrayan auditoriya manipulyasiya obyektinə çevrilir. “Saxta xəbərlər”lə (fake news) bağlı müzakirələrin çoxu üç anlayışı birləşdirir: dezinformasiya, misinformasiya və malinformasiya.

– Dezinformasiya – bir şəxsə, sosial qrupa, təşkilata və ya ölkəyə zərər vermək üçün qəsdən yayımlanmış yalan məlumat.

– Misinformasiya – yalan, lakin zərər vermək niyyəti daşımayan məlumatlar.

– Malinformasiya – reallığa əsaslanan, şəxsə, təşkilata və ya ölkəyə zərər vurmaq üçün qəsdən istifadə olunan məlumat.

Dezinformasiya – qəsdən yayılmış, yanlış və ya çaşdırıcı məlumatdır. Dezinformasiyanın əsas məqsədi insanların fikirlərinə təsir etmək, onları manipulyasiya etmək və ya çaşqınlıq yaratmaqdır. Dezinformasiya adətən siyasi, iqtisadi, sosial və ya ideoloji məqsədlər üçün istifadə olunur.

Müasir informasiya vasitələri günümüzdə şəxsi və ya korporativ maraqlara xidmət edir ki, belə olan halda obyektiv informasiya verməkdən daha çox manipulyasiya etmək, ictimai fikri çaşdırmaq, kütlə psixologiyasına təsir edərək onu hətta öz dövlətinə və milli maraqlarına qarşı yönəltmək kimi prinsiplər ön plana çıxır. Belə olan halda isə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağın ən effektiv yolu dezinformasiyadır. Texnoloji tərəqqinin formalaşdırdığı global informasiya mühitində məlumatın etibarlılığının müəyyənəşdirilməsi, tənqidi düşünmə və təhlil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi mediada mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ermənilər Azərbaycana qarşı mübarizəni yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələrində,

internet resurslarında, sosial şəbəkələrdə gerçəkləşdirildilər. Onlar Azərbaycanı və Silahlı Qüvvələrimizi nüfuzdan salmaq üçün həqiqətə uyğun olmayan saxta məlumatlar yayırdılar. Xüsusilə təsir imkanlarına malik olduqları ölkələrin mətbuatında, elektron informasiya vasitələrində ölkəmizi alçaltmağa çalışırdılar. Lakin vəziyyət 90-cı illərdəki kimi deyildi və internet vasitəsilə dünyaya pəncərənin açıq olduğu bir şəraitdə Azərbaycan tərəfindən düşmənin bütün təxribatlarının qarşısı informasiya məkanında cəsarətlə alınıb, onların yalanları konkret fakt və arqumentlərlə ifşa olunub, dövlətimizin mənafe və maraqları hərtərəfli müdafiə edilibdi.

Diplomatiya və informasiya müharibəsindəki üstünlük, şübhəsiz ki, Azərbaycan Ordusunun qələbəsinə dəstək verdi. Bəzi nümunələr üzərində dayanmaq faydalı olardı. Müharibə başladıqdan dərhal sonra müxtəlif media platformalarının erməni istifadəçiləri Silahlı Qüvvələrin keçmiş Baş Qərargah rəisinin 2016-cı ilin aprelində Azərbaycanın döyüş itkisindən bəhs etdiyi “məktubunun” fotosunu yaymağa başladılar. Bu, 2017-ci ilin avqust ayında voskanapat.info saytında ilk dəfə təqdim olunan saxta xəbər idi.

Hər hansı bir məğlubiyyəti əsaslandırmaq üçün iki yanaşma var. Birincisi, döyüş sahəsindəki real vəziyyəti təhlil etmək və ordunun uğursuzluğa düşər olmasının səbəblərini izah etmək. Bu, əsasən, daha kiçik bir qrup üçündür və gizli saxlanılır. İkinci yanaşma dezinformasiya kampaniyasına əsaslanaraq daha geniş bir kütlə üçün tətbiq edilir. Ermənistanın müharibədə ikinci yanaşmanı tətbiq etməsi danılmazdır. Ermənistanın və xarici havadarlarının yaymaq istədikləri ən əhəmiyyətli dezinformasiyalardan biri Türkiyənin “müharibədə iştirakı”dır. Tədqiqatçı Barış Kirdemir müharibə dövründə Rusiya mənbələrində Türkiyənin “iştirakını” vurğulamaq üçün təhdid xarakterli bir çox məqalənin olduğunu iddia edir. Tədqiqatçıya görə, bu məqalələrin məqsədi, Azərbaycana dəstəyinə görə Rusiyanın Türkiyədən “qisas alacağı” və bağışlanması üçün Ankaranın Rusiya Prezidenti Vladimir Putindən “xahiş etməyə” məcbur qalacağı barədə dezinformasiyalar yayaraq Kremlin reaksiyasını şışirtmək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni tendensiya həm Ermənistan, həm də Azərbaycanda bir sıra xəbər agentliklərində də müşahidə edilməmişdi.

Sonra ermənilər Suriyalı döyüşçülərin “müharibədə iştirakı” ilə bağlı saxta xəbərlər yaymağa başladılar. Döyüş meydanındakı uğursuzluqlarını gizlətmək üçün erməni tərəfi xarici müzdlü döyüşçülərin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə dəstək verdiklərini iddia edərək bir sıra şəkillər paylaşmağa başladılar. Ermənistan hökuməti və lobbisi cəmiyyətdə belə bir təsəvvür yaratmaq istəyirdi ki, onların ordusu Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ilə deyil, xarici müzdlularla “döyüşür”. Ancaq müharibə vaxtı heç bir tutarlı fakt təqdim edə bilmədilər. Əslində, Bolqarıstanın araşdırma mərkəzi olan Xəzər və Qara Dəniz Tədqiqat Fondu (CCBS) tərəfindən aparılan bir araşdırmada bu iddianın yalan olduğu sübut edilmişdi. Fondun məlumatına görə, mənbə erməni əsilli Suriyalı twitter istifadəçisi Kevork Almasyanın yaydığı saxta məlumat idi. Heç bir konkret və etibarlı mənbəyə istinad etmədən Almasyan, Suriya müzdluları ilə bağlı “düşüncəsini” bir fakt kimi təqdim edib. Almasyanın 2020-ci il sentyabrın 21-də paylaşdığı tvitdə qeyd olunur: “Türkiyə Suriya müzdlularının ilk qrupunu növbəti həftənin çərşənbə günü Azərbaycana göndərəcək. Müzdlular aylıq məvacibi 600 dollar olmaqla Ermənistanla qarşı döyüşəcəklər”.

Eyni gün özünü araşdırmaçı jurnalist kimi təqdim edən Lindsey Snellin Almasyana istinadən “Türkiyə tərəfindən dəstəklənən Suriya Milli Ordusu”nun yerləşdirilməsi ilə bağlı hesabatını twitterdə paylaşdığı müəyyən edilib. Snell, eyni zamanda bir təyyarədə naməlum şəxslərin fotosunu da paylaşmışdı. Fotoşəkil “Həmzə Alayının” Bakıya gəlişinə dair bir şərhə müşayiət olunub. “Snellin erməni və kürdlərə olan rəğbətini onun əvvəlki tvitlərindən də görmək olar” deyərək mənbə bildirir. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, Lindsey Snellin tvitləri onun fiziki olaraq Ermənistanda olmasını sübut edir və bu da onun obyektivliyi və qərəzsizliyi ilə bağlı suallar doğurur. Təəssüf ki, bu tvitlər, hətta Yunan City Times və France 24 kimi Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı çox qərəzli olan müxtəlif media orqanları tərəfindən də paylaşılmışdı. Xəzər və Qara Dəniz Tədqiqat Fondu qeyd edir ki, “Həmzə Alayı” ilə bağlı sonrakı məlumatlarda mənbə kimi Snellin əsassız tvitlərinə istinad edilib.

Hərbi əməliyyatlar zamanı ən vacib məqamlardan biri öz məlumat mənbələrini düşmən təsirindən qorumaq idi və Azərbaycan tərəfi bu işin öhdəsindən gəlməyi bacardı. Məlumatla görə,

müharibə dövründə dövlət informasiya resurslarına 2678 kiberhücum təşkil edilmiş, bu hücumların qarşısı müvəffəqiyyətlə alınmışdı. Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr göstərir ki, medianın İkinci Qarabağ müharibəsində də danılmaz təsiri var. Bu təsirin müsbət və ya mənfi olması mübahisəlidir, müzakirələrə və elmi araşdırmalara açıqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İskəndərov X., Ermənistanın dezinformasiya kampaniyasında medianın yeri və rolu –Vətən Müharibəsinin nümunəsində.
<https://ordu.az/az/news/246783/ermenistanin-dezinformasiyakampaniyasinda-medianin-yeri-ve-rolu-%E2%80%93-veten-muharibesinin-numunesinde->
2. Mazanlı İ.A., Söz azadlığı və informasiya təhlükəsizliyi: milli və beynəlxalq təminat. Terminlər və anlayışlar, Bakı: Renessans, 2005
3. Musayeva M. ,İnformasiya müharibəsi: Dezinformasiya və onun cəmiyyətə təsiri. // <https://crossmedia.az/az/article/3288>

SUMMARY

In the modern era, as a result of the development of social media and the Internet, a disinformation revolution took place, and this mass media did not go unscathed. Media is considered one of the main pillars of society. Mass media has the power to spread any topic rapidly and is an effective tool to influence or change public opinion and behavior to achieve certain political or military goals in the short term. Fake news or disinformation campaigns are used here. Disinformation is intentionally disseminated, false, or misleading information with the primary purpose of influencing, manipulating, or confusing people's opinions. The essence of disinformation campaigns is to spread false information or distort facts to achieve certain political, military and economic goals. The article shows several examples of Armenia's disinformation campaign against Azerbaijan during the Second Karabakh War.

Keyword: media, manipulation, disinformation.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUNUN İXRAC POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN ROLUNUN ARTMASI

Aləmzar TAĞIYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın özünün diversifikasiyalasdırılması və modernləşdirilməsi prosesləri başa çatdırılmalı, innovasiyalasdırılması sürətləndirilməlidir. Bundan əlavə, qeyri-neft sektorunun ölkənin təbii resursları və iqtisadi amilləri nəzərə alınmaqla, dərinlən tədqiq edilməsi, onun potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti diqqəti cəlb edir. Bu proseslərdə strateji vəzifələrdən biri də müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının dərin təhlilinin aparılması, adekvat meyarlar çərçivəsində bu sahənin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin aşkar edilməsidir. Məqalədə, ölkədə iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunu ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artırılması kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *ixrac, ixrac potensialı, qeyri-neft sektoru və s.*

Milli iqtisadiyyatın inkişafı olduqca mürəkkəb elementlərdən ibarət vəzifələrin yerinə yetirilməsinə sistemli yanaşılmasını və bu proseslərdə işlək, effektivli, məhsuldar mexanizmlərin tətbiqini şərtləndirir. Dövlət sadəcə siyasi və iqtisadi prioritetləri müəyyənləşdirməklə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edə bilməz. Bu proseslərdə ardıcılıq prinsipləri qorunmalı, milli iqtisadiyyatın milli maraqlar çərçivəsində dayanıqlı inkişafına konseptual yanaşma təmin olunmalı, prioritet fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və nəhayət, onların reallaşdırılmasının səmərəli mexanizmləri hazırlanmalıdır.

Müasir dövrdə, yəni qloballaşmanın hər bir sahədə dərinləşdiyi şəraitdə baş verən tendensiyalara adekvat dövlət modelinin formalaşdırılması, dövlət tərəfindən hazırlanması və tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan tənzimləmə mexanizmlərinin, alətlərin kəsərli olması tələb olunur. Bu istiqamətdə dövlətin milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafı üzrə prioritet və strateji vəzifələrinin əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxil edilə bilər: [3]

- iqtisadiyyatın artım və inkişaf proseslərində bilik amilinin roluna üstünlük verilməsi və gücləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinin aparılması və diversifikasiya proseslərinin optimallaşdırılması;
- iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması mexanizmlərinin işləyib hazırlanması və reallaşdırılması;
- cəmiyyətlə mülkiyyətçilər arasında münasibətlərin differensiaslaşdırılması, müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin milliləşdirilməsi proseslərində tarazlıq prinsiplərinin qorunması;
- ölkə və xarici kapitalın qarşılıqlı hərəkətinin səmərəliliyinin təşkili;
- iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın regional yanaşmasında daha optimallaşdırılmış modelə üstünlük verilməsi və s.

Ölkənin uzunmüddətli makroiqtisadi sabitliyə nail olmasında və qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının artırılmasında dövlətin vergi siyasəti də əhəmiyyətli rola malikdir. Qeyri-neft sektorunda investisiyaların birbaşa maliyyələşdirilməsi məhz neft sektorundan gələn gəlirlər hesabına olmasına baxmayaraq, vergi yükünün yüngülləşdirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının artırılması üçün ciddi təsir gücünə malikdir. Neft sektorundan əldə olunmuş gəlirlərin idarə olunması zamanı başlıca diqqət başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənmiş investisiya

bazasının artırılmasına yönəldilməlidir. Həmçinin bu sahənin inkişafı üçün lazım olan ixtisaslı kadrlar və texnoloji bazanın yaradılması lazımdır.

İxrac əməliyyatlarını asanlaşdırmaq, ixracda səmərəliliyi daha təşviq və ixrac əməliyyatlarını genişləndirmək, bu sahədə yerli və xarici investisiyaçıların səmərəliliyinin artırılması xarici ticarəti təşviq etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında 24 iyun 1997 Prezidentinin 609 sayılı "Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları" haqqında sərəncam imzalanmışdır. [2]

Qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edən və müasir tələblərə cavab verən istehsal, sosial və bazar infrastrukturunu sisteminin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Azərbaycanda yerli xammalla başlanan sənaye firmalarının müasir səviyyədə qurulması və yeni firmaların yaradılması istiqamətində geniş tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Yaxın perspektivdə ölkədə olan istehsalı, neft-qaz emalı və neft-kimya firmaları, gəmiqayırma və sement zavodlarının inşası nəzərdə tutulmuşdur. Alüminium sənayesinin genişləndirilməsi, özəl sektorun iştirakı ilə son məhsulun istehsalına qədər texnoloji proseslərin qurulması ölkədə ixrac potensialının genişləndirilməsinə birbaşa təsir göstərəcəkdir. Başlıca prioritetlərdən biri kimi sənaye firmalarında inovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması, ixtisaslaşmış sənaye şəhərciklərinin yaradılmasını göstərmək olar. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciyi infrastrukturunun formalaşdırılması, qeyri-neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətinin həcmi daha da artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sahədə istehsalın real artım tempi neft sektoru ilə müqayisədə xarici tələbin təsirlərindən ciddi şəkildə asılı deyildir. Bu sektorda real istehsalın artım dinamikası başlıcaən cəlb olunmuş investisiyalardan, daxili tələbin dəyişməsindən, ölkədə aparılan institusional dəyişikliklərdən daha çox asılıdır. Araşdırmalar göstərir ki, neft bölməsindən fərqli olaraq qeyri neft sahəsində istehsalın real artımı nisbətən zəif gedir. Bu xüsusi ilə neft sektoru ilə müqayisədə qeyri-neft sektorunda daha az xarici investisiyaların yatırılması ilə bağlıdır. Lakin, qeyri-neft sahəsində istehsalın real artım dinamikasının neft sektoruna nəzərən xeyli zəif olmasına baxmayaraq onun iqtisadiyyatdakı payı hələdə yüksək olaraq qalır.

Ümumilikdə isə qeyri-neft sektorunun hazırkı iqtisadi artımda payı nisbətən zəifdir və bu tendensiya köklü dəyişikliklər həyata keçirilməzsə, neft sektorunun gələcəkdə iqtisadiyyatdakı payı daha da artacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir sektorun iqtisadiyyatda xüsusi rolu onun əhalinin məşğulluğunda pay, dövlət büdcəsinin formalaşmasındakı rolu, xarici ticarət dövriyyəsidəki mövqeyi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan, qeyri-neft sektoru insanların böyük əksəriyyətinin maraqlı olduğu bir sahədir.

Son illərdə qloballaşma dünya ticarətinə, milli iqtisadiyyatların ixrac potensialına güclü mənfi təsir göstərə bilmişdir. Bir çox xammal ixracı əsaslı ölkələrin ixrac potensialının dünya qlobal elementləri qarşısında zəifliyi özünü göstərmişdir. Professor Y. Osipov qloballaşmanın hər şeyin ümumiləşdiyi və onun içərisində əridiyi bir məkan hesab edir. İqtisadi inqilablar qədim iqtisadi sivilizasiyadan başladığı kimi, müasir dövrün inqilabi xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, qlobal iqtisadiyyat ilə qurtara bilməz. Başqa sözlə, qlobal iqtisadiyyat maliyyə prosesləri elementlərini mobil bir səviyyəyə çatdırmışdır. Təsərrüfat prosesləri isə bu iqtisadi ierarxiyanın əsas təminatçısı kimi çıxış edir. Qloballaşmanın hərəkəti elə bir səviyyədədir ki, onun qarşısını almaq olduqca çətin görünür. Biz müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın faktiki hər bir sahəyə təsirini nəzərə almasaq, bu bir bağışlanılmaz səhv olardı. Məsələn, sonuncu dünya qlobal maliyyə böhranının nəticələrinin neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında yaratdığı problemlər və bunlara nəzər salmaq. Belə ki, bu kimi ölkələrin gəlirləri əsasən neftdən, neft gəlirləri isə dünya bazarında baş verən qlobal transformasiyalardan birbaşa asılı vəziyyətdədir. Ölkəyə daxil olan valyuta resurslarının azalması isə, ilk növbədə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf tempinə və onun ixrac potensialına mənfi təsir göstərir:

– Xarici və daxili investisiyaların cəlbində problemlər üzə çıxır;

– Qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrinin inkişafı üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsi çətinləşir;

– Qeyri-neft sektorunun ixrac təyinatlı mallarının dünya bazarlarına çıxışı məhdudlaşır;

– İxrac potensialının stimullaşdırılması üzrə ənənəvi dövlət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır;

– İxracın stimullaşdırılması üzrə əlavə dövlət dəstəyi mexanizmlərin formalaşdırılması, qanunvericilin təkmilləşdirilməsi, ixracın strukturunun genişləndirilməsi prioritetlərinin yeni şərtlər daxilində müəyyənəşdirilməsi zərurəti yaranır və s.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi istiqamətində dövlət proqramlarının icrası bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, yaxın perspektivdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin daha səmərəli, məhsuldar və effektivli yollarının formalaşdırılması tədbirləri intensivləşəcəkdir. Belə şəraitdə, qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirməsi istiqamətlərinin daha ciddi araşdırılması və arqumentləşdirilməsi lazım gəlir.

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar nəticəsində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi ilə bağlı mühüm şərtlər kimi çıxış edən amillərin bir qrupunu fərqləndirməyə imkan vermişdir:

– Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və onun iqtisadiyyat sahələrinin diversifikasişdırılması problemləri sistemli yanaşmanı, strateji hədəflərin müəyyənəşdirilməsini və prioritet iqtisadi siyasət mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsini zəruri edir;

– Bazar iqtisadiyyatı strukturlarının inkişafının intensivləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin göstərilməsi, xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması prioritetlərinin tənzimlənməsi metodlarının effektivli modellərinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması;

– Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialına əlavə töhfələr vermək iqtidarında olan iqtisadiyyat sahələrinin potensialının öyrənilməsi və onlardan səmərəli istifadə mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsi;

– Qeyri-neft sektoru sahələrində ixrac potensialının artımına imkan verən iqtisadi potensialın reallaşdırılması üçün iqtisadi-təsərrüfat rejiminin təşkilini asanlaşdıran və intensivləşdirən tənzimləmə mexanizmlərinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi və işlək normativlərin, ixrac qaydalarının və rejimlərinin hazırlanması;

– Milli iqtisadiyyatın strateji iqtisadi inkişaf prioritetlərinə adekvat qeyri-neft sektoru əsaslı ixrac istiqamətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və onların reallaşdırılması mexanizmlərinin təşkili prinsiplərinin optimallaşdırılması;

– Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialları üzrə dünya əmtəə bazarlarında intensiv hərəkət imkanlarına malik malların və məhsulların çeşidinin müəyyənəşdirilməsi və onların ixrac potensialı məcmusuna daxil edilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsi və s.

Ümumiyyətlə, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi bir qrup problemlərin araşdırılmasını, çoxlu sayda makroiqtisadi, habelə mikroiqtisadi amillərlə qarşılıqlı əlaqəsinin, bu proseslərin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin öyrənilməsini zəruri edir. Bu problemlər işərisində milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artırılması vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 16 mart tarixli “ Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın esas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” sərəncamı
2. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları. AR Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bakı, 1997.
3. Arif Şəkəreliyev, Qoşqar Şəkəreliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: «Turxan» NPB, 2016. -536 s.
4. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. [http:// www.yeniazərbaycan.com](http://www.yeniazərbaycan.com) (12.04.2014).

İSTEHSAL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ PUL AXINININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur CABBAROVA

Azərbaycan Universiteti

Ülkər RZAYEVA

Xülasə

İstənilən müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsi bilavasitə onun səmərəli fəaliyyətindən, əsasən də pul vəsaitlərin uçuğu ilə əlaqəli məsələlərin həllindən asılıdır. Bütün iqtisadi və təsərrüfat subyektləri mütəmadi olaraq nağdsız və nağd pul vəsaitlərindən istifadə etməklə əməliyyatlar aparır, sövdələşmələr həyata keçirirlər. Deməli, pul vəsaitləri iqtisadi əlaqələrin inkişafına və biznesin genişlənməsinə imkan verən bir vasitədir. Müəssisənin pul vəsaitlərinə həm kassada olan pul vəsaitləri, həm də müxtəlif bank hesablarındakı resurslar, eləcə də gözlənilməz hallarda itkiləri ödəmək üçün istifadə edilən qeyri-mərkəzləşdirilmiş ehtiyatlarla bağlı pul vəsaitləri daxildir. Bundan əlavə, pul aktivləri müəssisənin bütün fəaliyyət növlərinin səmərəliliyini xarakterizə edən ən vacib göstəricidir, çünki onlar gəlirlilik, likvidlik və ödəmə qabiliyyəti göstəricilərini hesablamağa imkan verir.

Açar sözlər: müəssisə, pul axını, pul vəsaitlərinin daxil olması və xaric olması

Müasir dövrdə vəsait və əmək əşyalannın əldə edilməsi, məhsulların (iş, xidmətlərin) satışı və sairə ilə bağlı olan bütün işlərə görə istehsal müəssisələri arasında həmişə qarşılıqlı münasibətlər formalaşır ki, bu isə onlar arasında bağlanan razılaşmalara əsasən həyata keçirilir. Adətən bütün kənardan əldə edilən dəyərlilərə görə mütləq şəkildə pul göçürülməli və buna müvafiq olaraq buraxılan məhsullar, yaxud da göstərilmiş xidmətlərə görə müvafiq ödəmələr alınmalıdır. Eyni zamanda həyata keçirilmiş bu və yaxud digər əməliyyatlar üçün büdcə, sığorta orqanları, bank, müxtəlif ictimai təşkilatlar və sairələrlə hesablaşmalar apanılır. İstehsal müəssisələri arasında baş verən bütün hesablaşmalar birbaşa pulun köməyi ilə həyata keçirilir. Onların köməyiylə ayrılan vəsaitlər isə pul formasından istehsal ehtiyatlarına çevrilməklə, satışdan əldə olunan pulun və onun tərkibindəki xalis gəlirin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan da vəsaitlərin dövriyyəsinin təmin olunmasında pul hesablaşmaları ən vacib faktor kimi çıxış edir və onların zamanında başa çatması isə istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsində ən zəruri şərt hesab olunur (Sadıqov Ə. A., 2002).

Maliyyə, iqtisadi təhlil və mühasibat uçotunda “pul vəsaitlərinin hərəkəti”, “pul axını”, “pul axının hərəkəti”, “maliyyə axını”, kimi müxtəlif ifadələrdən istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda “pul axını” anlayışı ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Məlumdur ki, iqtisadiyyatda kəmiyyətlərin ölçüsünün müəyyən tarixə və maliyyə axınına görə olmaqla iki əsas ölçüsü var. Birinci üsulun tətbiqi zamanı ani vəziyyət qeydə alındığı halda, ikinci üsulun tətbiqi zamanı hərəkət, daha doğrusu daxilolmalar və xaricolmalar əsas götürülür. Qeyd olunanlardan asılı olaraq, pul axınının müəyyən edilməsinin iki tərfi daha geniş yayılmışdır.

Birinci tərfin tərəfdarları (B.Kolass, J.Rişar) pul axınıni müəyyən edərəkən müəyyən zaman daxilində müəssisələr tərəfindən alınmış və ödənilmiş pul vəsaitləri arasında olan fərqi əsas götürürdülər. İkinci tərfin tərəfdarları isə (M.V.Novikova, İ.T.Balabanova) pul axınına müəyyən zaman daxilində pul vəsaitlərinin hərəkətinin təcəssümü kimi baxırdılar (Səbzəliyev S. ,2018).

Deməli, axın elə hərəkət deməkdir və pul axını pul vəsaitlərinin hərəkətinə, yəni müəyyən zaman daxilində pul vəsaitlərinin daxilolmalarını və xaricolmalarını xarakterizə edir.

Müəssisədə pul axını onun təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan vəsaitlərin zamanla bölüşdürülmüş mədaxil və ödənişlərinin məcmusudur. Pul axını aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə görə təsnifatlaşdırılır:

- 1) İqtisadi prosesə xidmət miqyasına əsasən pul axının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- bütövlükdə müəssisə üzrə pul axını. Bu, bütövlükdə müəssisənin iqtisadi prosesinə xidmət edən bütün növ pul vəsaitlərinin hərəkətini özündə cəmləşdirən pul axının ən ümumi növüdür;

- müəssisələrin ayrı-ayrı struktur bölmələri üzrə pul axını. Müəssisənin pul axınının belə diferensiallaşdırılması onu müəssisənin əməliyyat-təsərrüfat strukturu sistemində müstəqil idarəetmə obyektini kimi müəyyən edir;

- ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları üçün pul axını. Müəssisənin iqtisadi prosesi sistemində bu növ pul vəsaitlərinin hərəkəti müstəqil idarəetmənin əsas obyektini hesab edilməlidir.

2) Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq iqtisadi fəaliyyət növünə görə pul axının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti. Xammal və material tədarükçülərinə nağd ödənişlər ilə xarakterizə olunur; Eyni zamanda, bu növ pul vəsaitlərinin hərəkəti məhsul alıcılarından vəsaitlərin daxil olmasını əks etdirir;

- investisiya fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti. Real və maliyyə investisiyalarının həyata keçirilməsi, istismardan çıxmış əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin satışı, investisiya portfelinin uzunmüddətli maliyyə alətlərinin dövriyyəsi və müəssisənin investisiya fəaliyyətinə xidmət edən digər bu kimi pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə bağlı ödənişləri və vəsaitlərin daxilolmalarını xarakterizə edir;

- maliyyə fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti. Əlavə səhmdar kapitalının və ya nizamnamə kapitalının cəlb edilməsi, qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin və borcların alınması, dividendlərin və mülkiyyətçilərin əmanətləri üzrə faizlərin nağd şəkildə ödənilməsi və bəzi digər pul vəsaitləri ilə bağlı vəsaitlərin daxilolmalarını və ödənişlərini xarakterizə edir;

3) İstiqamətinə görə pul axınının iki əsas növü vardır:

- bütün növ təsərrüfat əməliyyatlarından müəssisəyə daxil olan pul vəsaitlərinin məcmusunu xarakterizə edən müsbət pul axını (“pul vəsaitlərinin daxil olması” termini bu terminin analoqu kimi istifadə olunur);

- müəssisənin bütün növ təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirməsi zamanı nağd pul ödənişlərinin məcmusunu xarakterizə edən mənfi pul axını (bu terminin analoqu kimi pul vəsaitlərinin çıxışı” terminindən istifadə olunur). Bu növ pul vəsaitlərinin hərəkətini xarakterizə edərkən onların qarşılıqlı əlaqəsinin yüksək dərəcəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu axınlardan birinin həcmnin qeyri-kafi olması bu axınlardan digər növünün həcmnin daha sonra azalmasına səbəb olur. Buna görə də müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi sistemində bu pul vəsaitlərinin hərəkəti növlərinin hər ikisi maliyyə idarəetməsinin vahid (mürəkkəb) obyektini təmsil edir.

4) Həcmnin hesablaması metoduna görə müəssisənin pul axınının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- ümumi pul axını. O, nəzərdən keçirilən müddət ərzində vəsaitlərin daxilolmaları və ya xərclərinin bütün məcmusunu xarakterizə edir;

- xalis pul axını. O, nəzərdən keçirilən dövrdə müsbət və mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti (vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi arasında) arasındakı fərqi xarakterizə edir. Xalis pul axını müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin ən mühüm nəticəsidir, əsasən maliyyə balansını və onun bazar dəyərinin artım tempini müəyyən edir.

5) Vaxtın qiymətləndirilməsi metoduna görə pul axınının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- cari pul axını. Müəssisənin pul axınına cari vaxt anına verilmiş vahid müqayisəli dəyər kimi xarakterizə edilir;

- gələcək pul axını; Müəssisənin pul axınına gələcək vaxt anına verilmiş vahid müqayisəli dəyər kimi xarakterizə edilir. Gələcək pul axını konsepsiyası, eyni zamanda, onun indiki dəyərə gətirilməsi məqsədilə diskontlaşdırma bazası kimi xidmət edən gələcək zaman anında (və ya gələcək dövrün intervalları kontekstində) nominal müəyyən edilmiş dəyər kimi istifadə edilə bilər.

6) Nəzərdən keçirilən dövrdə formalaşmanın davamlılığına əsasən müəssisənin pul axının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- müntəzəm pul axını. O, nəzərdən keçirilən dövrdə daim bu dövrün ayrı-ayrı intervallarında həyata keçirilən fərdi təsərrüfat əməliyyatları (bir növ pul vəsaitlərinin hərəkəti) üçün vəsaitlərin daxilolmaları və ya xərclərinin hərəkətini xarakterizə edir. Müəssisənin əməliyyat fəaliyyəti nəticəsində yaranan pul axınının əksər növləri müntəzəm xarakter daşıyır: bütün formalarda maliyyə kreditinə xidmətlə bağlı axınlar; uzunmüddətli real investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini təmin edən pul axını və s.;

- diskret pul axını. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində müəssisənin ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı vəsaitlərin daxil olması və ya xərclənməsini xarakterizə edir. Diskret pul axını təbiəti müəssisənin bütün əmlak kompleksini əldə etməsi ilə bağlı vəsaitlərin birdəfəlik xərclənməsidir; fransayzinq lisenziyasının alınması; əvəzsiz yardım şəklində maliyyə vəsaitlərinin alınması və s.

Nəzərdən keçirilən təsnifat müəssisədə müxtəlif növ pul axınını daha məqsədyönlü uçotu, təhlili və planlaşdırılmasına imkan verir (Сергеев И. В., 2014).

Müəssisənin bütün forma və növləri üzrə pul axını və müvafiq olaraq onun məcmu pul axını, şübhəsiz ki, nəzəri əsasların dərinləşdirilməsini və praktiki tövsiyələrin genişləndirilməsini tələb edən maliyyə menecmentinin ən mühüm müstəqil obyektidir. Bu, pul axınının idarə edilməsinin müəssisənin inkişafında və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticələrinin formalaşmasında oynadığı rolla müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасов С. А., (2013), Эффективное управление денежными потоками как важный рычаг финансового менеджмента, Российское предпринимательство, № 14 (236), С. 84-90
2. Sadıqov Ə. A. (2002), Mühəsibat (maliyyə) uçotu, dərs vəsaiti, I hissə, Bakı, 271 səh.
3. Səbzəliyev S. (2018), Maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. Bakı, 312 səh.
4. Сергеев, И. В. (2014) Экономика организации (предприятия): учебное пособие. Москва: Финансы и статистика, 573 с
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/denezhnye-sredstva-kak-obekt-buhgalterskogo-ucheta-i-audita/viewer>

SUMMARY

The result of the activities of any enterprise directly depends on its efficient operation, primarily on the resolution of issues related to the accounting of cash. All economic and business entities regularly conduct operations and make deals using non-cash and cash funds. Therefore, cash is a tool that allows the development of economic relations and business expansion. The cash resources of the enterprise include both cash in hand and resources in various bank accounts, as well as cash related to decentralized reserves used to cover losses in unforeseen circumstances. In addition, cash assets are the most important indicator characterizing the efficiency of all types of activities of the enterprise, since they allow calculating indicators of profitability, liquidity and solvency.

Keywords: enterprise, cash flow, cash inflow and outflow

ŞİRKƏTİN DIVİDEND SİYASƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞMASINA YANAŞMALAR

Nicat MAHMUDOV

nicatm767@gmail.com

Aynur MƏMMƏDOVA

Xülasə

Məqalədə şirkətin dividend siyasətinin formalaşması ilə bağlı nəzəri məsələlər təhlil edilir. Xüsusilə, optimal dividend siyasətinin əsaslandırılması üçün üç əsas yanaşma nəzərdən keçirilir və hər bir yanaşmanın müsbət və mənfi tərəfləri təhlil edilir. Təşkilatın dividend siyasətinə təsir edən ən əhəmiyyətli amillər müəyyən edilir və işıqlandırılır. Tədqiqat işində həmçinin, qısa müddətdə dividendlərin ödənilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş qərarlar şirkətin həm indiki, həm də gələcək maliyyə vəziyyətinə və maliyyələşdirilən dövrdə səhmdarlarının rifahına təsir araşdırılır.

Dividendlərin ödənilməsi ilə bağlı qərar dividend siyasətinə birbaşa təsir edən amillər, habelə bu cür ödənişləri maliyyə cəhətdən təmin etmək imkanlarının şərtləri və şirkətin likvidliyini saxlamaq ehtiyacını araşdırmağa çalışılmışdır.

Açar sözlər: dividend siyasəti; təcavüzkar siyasət; mötədil siyasət; mühafizəkar siyasət; dividend siyasətinə təsir edən amillər.

İndiki mərhələdə dividend siyasəti bazarda mövcud olan əksər şirkətlərin (şirkətlərin və təşkilatların) maliyyə siyasətində böyük rol oynayır və onun aktuallığı məsələsi hələ də ön plandadır. Dividend siyasəti nədir və faktor təhlili ilə bağlı hansı vacib məqamlar ona təsir edir?

Dividend siyasəti, şirkətin əldə etdiyi xalis mənfəətin istehlak edilmiş və kapitallaşdırılmış hissələrə bölünməsi üçün əsas olan alətlər toplusudur və ya səhmlərin bazar dəyərinin artımını təmin etmək məqsədi daşıyan, əldə etdiyi mənfəətin istehlak edilmiş və kapitallaşdırılmış hissələri arasında nisbətlərin optimallaşdırılmasından ibarət səhmdar cəmiyyətin ümumi maliyyə strategiyasının bir hissəsidir.

Dividendlərin ödənilməsinə ayrılmış xalis mənfəətin bir hissəsinin sonradan bölüşdürülməsi səhmdarların müəssisənin nizamnamə kapitalında iştirakının ölçüsünə uyğun olaraq onların şəxsi gəlirlərinin formalaşması mexanizmini ifadə edir. Mənfəətin kapitallaşdırılmış hissəsinin müəssisənin uzunmüddətli məqsədlərindən asılı olaraq bölüşdürülməsi cari, gələcək (yəni investisiyalar) və keçmiş əməliyyatların (məsələn, əvvəlki illərin itkilərinin ödənilməsi) maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər.

Təşkilatın dividend siyasətinin əsas məqsədi səhmdarlara dividend ödənişləri ilə mənfəətin kapitallaşdırılmış hissəsi, yəni həm xalis mənfəətin cari istehlakı, həm də gələcəkdə mənfəət əldə etmək imkanı ilə onun yatırılan hissəsi arasında optimal nisbət və ya nisbət yaratmaqdır ki, bu da şirkətin bazar dəyərinin davamlı artmasına eyni dərəcədə kömək etməli, habelə onun inkişafı üçün maksimum dəstək göstərməlidir. Bu məsələ çox vacib məsələdir, çünki müəssisənin investisiya imkanları xalis mənfəətin səhmdarlar arasında dividendlərə bölünməsinin nisbətindən və xalis mənfəətin kapitallaşdırılmış hissəsindən asılıdır. Buna görə də güman etmək olar ki, müəyyən vaxtda səhmdarlara nə qədər çox dividend ödənilirsə, müəssisənin həm bu gün, həm də gələcək dövr üçün investisiya imkanları bir o qədər kiçik olur və əksinə, dividendlərin ödənilməsi nə qədər az olarsa, təşkilatın istehsalını və kapitalını genişləndirmək üçün bir o qədər çox pul vəsaiti ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın sahələrində bu problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar həyata keçirilir [3].

Müəssisələr çox məsuliyyətli və ciddi olmalıdırlar ki, təşkilatın (şirkətin) cari dövr üçün ödədiyi

dividendlərin artımı nəinki müəssisənin investisiya imkanlarını, həm də gələcək mənfəətlərini və buna uyğun olaraq gələcəkdə gözlənilən dividendləri azaldır. Lakin cari dövrdə ödənilən dividendlərin azalması təkcə şirkətin deyil, həm də gələcək investisiya imkanlarının, həm də gələcək mənfəətin artımını genişləndirir və gücləndirir (buna uyğun olaraq, bu gələcək səhmlərin bütün kursunu təmin edir).

Yuxarıdakı müzakirələrdən aydın olur ki, qısa müddətdə dividendlərin ödənilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş qərarlar şirkətin həm indiki, həm də gələcək maliyyə vəziyyətinə və maliyyələşdirilən dövrdə səhmdarlarının rifahına böyük təsir göstərir.

Çox vaxt bir şirkət, təşkilatın dividendlərin ödənilməsi və ya xalis mənfəətin kapitalaşdırılmış hissəsi ilə bağlı düzgün qərarlar qəbul edib-etmədiyini necə müəyyənləşdirmək sualı ilə qarşılaşır. “Ani” və operativ qərarların təşkilatın maliyyələşdirilən inkişaf məqsədlərinə uyğunluğu ilə müəyyən edilən davam edən dividend siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmədən bu suala cavab vermək mümkün deyil ki, bu da mənfəətin dividendlər və kapitalaşdırılmış (maliyyələşdirilən) hissə arasında optimal bölüşdürülməsinin vacibliyini bir daha sübut edir. Həmçinin, dividend siyasətinin effektivliyi bilavasitə səhmdarların cari hadisələrə baxış və maraqlarının uyğunlaşdırılmasından və əlaqələndirilməsindən asılıdır [2].

Məlum olduğu kimi, investorun təşkilatın səhmləri şəklində qiymətli kağıza sahib olmasından əldə etdiyi gəlir iki komponentdən ibarətdir: bunlardan birincisi, bazar dəyərinin artımından əldə edilən gəlir (səhmin satış qiyməti ilə səhmin alış qiyməti arasındakı fərq), ikincisi isə faiz gəliri (yəni, dividendlərin özləri) [3].

Bir tərəfdən, səhmdarların maddi rifahı qiymətli kağızların bazar dəyərinin artması ilə yüksəlir. Buna görə də, qiyməti artmış səhmlərini satarkən, səhmdar əvvəllər bu qiymətli kağıza qoyduğu məbləğdən qat-qat artıq məbləğ alacaq. Lakin, digər tərəfdən, səhmdarların sərvəti dividendlərin həcmnin artması ilə artır və bu, öz növbəsində, səhmlərin bazar dəyərini artırmağa yönəlmiş və şirkətin mövcud səhmdarları və potensial investorları üçün uğurlu fəaliyyət göstərən bir növ göstərici olan dividendlərin artması səbəbindən baş verir.

Cari dövrdə səhmdar investorların (müəssisənin nominal sahibləri kimi) və müəssisənin özünün (qiymətli kağızların emitenti) maraqları arasındakı əsas fikir fərqi ondan ibarətdir ki, dividendlərin ödənilməsi həmişə sahiblər (səhmdarlar) üçün vəsait axını və səhm emitenti üçün vəsait axınıdır.

Bu məlumatlara əsasən, dividend siyasətini tərtib edərkən və həyata keçirərkən həm investorların, həm də emitentin özünün maraqlarını nəzərə almaq lazımdır.

Dividend siyasətinin effektivliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərə aşağıdakı əmsallar daxildir [1]:

- 1) səhm üzrə dividend;
- 2) adi səhmə düşən xalis mənfəət;
- 3) dividend ödənişləri;
- 4) xalis mənfəətin kapitalaşdırılması.

Əmsalların hər birinə daha ətraflı baxaq.

1. Səhm üzrə dividend əmsalı (Div) ödənilmiş dividendlərin məbləğinin tədaviyədə olan adi səhmlərin sayına nisbətidir və (1) düsturu ilə hesablanır:

$$K_{Div} = \frac{\sum \text{ödənilən dividendlər Dövriyyədə}}{\text{olan adi səhmlərin sayı } \text{обращенну}}$$

Burada dövriyyədə olan adi səhmlərin sayı müəssisənin buraxılmış adi səhmlərinin ümumi sayıdır.

2. Səhm üzrə mənfəət xalis mənfəətdən imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər çıxılmaqla, dövriyyədə olan adi səhmlərin sayı arasındakı nisbət kimi müəyyən edilir və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$K_{EPS} = \frac{\text{Xalis mənfəət} - \sum \text{üstünlüklər üzrə dividendlər} \text{ акциям Количество}}{\text{dövriyyədə olan adi səhmlər}}$$

3. Dividend ödəmə əmsalı (dividend dərəcəsi) xalis mənfəətdə dividendlərin payıdır və düsturla hesablanır.

$$K_{DPR} = \frac{\sum \text{ödənilən dividendlər}}{\text{Xalis mənfəət} - \sum \text{imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər}}$$

4. Xalis mənfəətin kapitallaşma əmsalı (b) düstur (4) əsasında hesablanır: $K_b = 100\% - \text{dividend dərəcəsi}$.

Xalis mənfəətin dividendlərə və kapitallaşdırılmış hissəsinə bölünməsi üsulu şirkətin dividend siyasətinin növünü müəyyən edir.

Elmi ədəbiyyatda dividend siyasətinin adətən üç yanaşması və ya növü fərqləndirilir (Cədvəl 1) :

- 1) mühafizəkar;
- 2) orta;
- 3) aqressiv.

Dividend siyasətinin növləri və dividend ödənişlərinin hesablanması üsulları

Cədvəl 1

Dividend siyasətinin formalaşmasını müəyyən edən yanaşma	Dividend ödənişlərinin hesablanması üçün istifadə edilən üsullar üçün seçimlər
1. Konservativ yanaşma	a) Qalıq dividend siyasəti b) Sabit dividend ödəmə əmsalı siyasəti
2. Orta yanaşma	a) Sabit dividend siyasəti b) Müəyyən dövrlərdə artımla minimum sabit dividend məbləği siyasəti
3. Aqressiv yanaşma	c) Dividendlərin daimi artırılması siyasəti

Üstünlükləri və mənfi cəhətləri vurğulayaraq, hər bir növü ətraflı nəzərdən keçirək. Mühafizəkar siyasəti nəzərdən keçirərkən, onun şirkətin investisiya imkanlarının təmin edilməsinə əsaslandığını başa düşmək vacibdir, Buna görə də dividendlər elə də vacib deyil, ikinci dərəcəli rol oynayır və ödənişlərin məbləği baxımından minimum səviyyədədir.

Bu yanaşmada iki variantdan istifadə olunur:

- 1) qalıq metodundan istifadə etməklə ödənişlər;
- 2) sabit nisbət siyasəti üzrə ödənişlər.

Birinci üsul aşağıdakı hərəkətlərin xronologiyasını nəzərdə tutur: yalnız müəssisənin həm cari, həm də maliyyələşdirilən dövrdə investisiya imkanlarının reallaşdırılması imkanlarını tam təmin edən şirkətin öz vəsaitlərinin (ehtiyat fondları və sosial və digər ehtiyaclar üçün vəsaitlər daxil olmaqla) formalaşması ehtiyacı ödənildikdən sonra dividendlərin ödənilməsi fondu formalaşır. Bu qalıq texnikanın mahiyyətidir.

Dividend ödənişlərinin ikinci üsulu (dividend ödənişlərinin sabit nisbəti siyasəti) şirkət tərəfindən uzun müddət ərzində sabit məbləğdə dividend ödənişlərinin köçürülməsi faktını nəzərdə tutan hərəkətləri ifadə edir, lakin şirkətin ödənişlərin məbləğini yüksək dərəcələrdə inflyasiya indeksinə uyğunlaşdırmaq imkanı və hüququnu özündə saxlamaq şərti ilə.

Dividend siyasətinin üçüncü növü - mülayim yanaşmaya aşağıdakılar daxildir:

- 1) sabit ödənişlər üsulu (konservativ yanaşmanın ikinci üsuluna bənzər);

2) müəyyən dövrlərdə ehtiyatla minimum ödənişlər siyasəti (və ya əlavə dividendlər).

Əlavə dividend siyasəti və ya müəyyən dövrlərdə mükafatlı dividendlərin minimum sabit məbləği əvvəllər araşdırdığımız və fond bazarının inkişafının bu mərhələsində mövcud olan bütün növlərin çəkili növüdür. Onun üstünlüyü, əlverişli iqtisadi şərait (müəssisənin fəaliyyətinin canlanması, müəssisənin məhsullarına tələbatın artması və satış həcmının artması, məhsul çeşidinin dəyişdirilməsi, standart materialların və materialların maya dəyərinin dəyişdirilməsi, xammal və xammalların dəyişdirilməsi) dövründə dividendlərin həcmi artırmağa imkan verən, emitentin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ilə sıx əlaqə ilə ən başlanğıcda nəzərdə tutulmuş minimum məbləğdə zamanətli sabit və daimi dividendlərin ödənilməsidir.

Dividend siyasətini qurarkən və tətbiq edərkən bir çox vacib məqamları düşünməlisiniz, bunlardan əsasları dividend siyasətinə mümkün amillər (birbaşa və ya dolaylı təsir), onların birləşməsi təşkilatın "çıxmasına" səbəb ola bilər və bəziləri yoxdursa, həm investorların maliyyə göstəricilərində, həm də müəssisənin özünün nəzarətsiz azalmasına səbəb ola bilər. Məsələn, əgər şirkətin xalis aktivlərinin məbləği onun nizamnamə kapitalından azdırsa və ya ödəniş günü şirkət müflisləşmə (iflas) meyarlarına cavab verirsə, dividend ödəmək hüququ yoxdur [2]

Dividend siyasətinə təsir edən ən mühüm və əsas amilləri araşdırma məlumatlarına əsaslanaraq, ilk növbədə xarici və daxili amilləri önə çəkməyə çalışacağıq.

Ən əhəmiyyətli xarici amillərə aşağıdakılar daxildir:

- ölkədə siyasi və sosial-iqtisadi sabitlik;
- qiymətli kağızlar üzrə ödənişlərin qaydasını və ardıcılığını müəyyən edə bilən, faiz gəlirlərinin artımını məhdudlaşdıra bilən qüvvədə olan qanunvericiliyə dəyişikliklər və s.

Daxili amillər bir sıra vacib məqamları və səbəbləri təmsil edir:

- müəssisənin ölçüsü (böyük və uğurlu müəssisələrin dividend ödəməkdən yayınma ehtimalı digərlərinə nisbətən daha azdır);
- müəssisənin rentabelliği (yüksək gəlirli müəssisələr daha çox dividend ödəməli olurlar);
- müəssisənin likvidliyi (əgər cari dövrdə dividendlərin ödənilməsi müəssisənin likvidliyinin azalmasına səbəb ola bilərsə, əlavə (borc, kredit və digər) maliyyələşdirmə mənbələri tapmaq lazımdır);
- kapital və borc vəsaitlərinin nisbəti (kreditrlərə borcu olan müəssisələr dividend ödəməkdənsə, mənfəətlərinin bir hissəsini onları ödəmək üçün istifadə etməyə üstünlük verirlər);
- emitentin kredit qabiliyyəti (əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb edilməsi imkanlarını müəyyən edir);
- perspektivli investisiya layihələrinin olması (şirkətlərin həm digər təşkilatlardan, həm də potensial özəl investorlardan əlavə kapital cəlb etmək imkanlarını genişləndirmək).

Dividendlərin ödənilməsi ilə bağlı qərar dividend siyasətinə birbaşa təsir edən amillər, habelə bu cür ödənişləri maliyyə cəhətdən təmin etmək imkanlarının şərtləri və şirkətin likvidliyini saxlamaq ehtiyacı nəzərə alınmaqla qəbul edilir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək demək lazımdır ki, dividend siyasətinin üç növü var: mühafizəkar, mülayim və aqressiv və onların hər birinin özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri var.

Beləliklə, müəssisədə dividend siyasətinin qurulması və həyata keçirilməsi həm qiymətli kağızların emitenti kimi çıxış edən müəssisənin özü, həm də investor olan səhmdarları üçün kifayət qədər mürəkkəb və vacib bir işdir. Dividend siyasətinin düzgün tərtib edilməsi sayəsində nəinki müəssisənin investisiya imkanlarını artırmaq və səhmdarları müvafiq səviyyədə dividendlərlə təmin etmək, həm də potensial özəl (ixtisaslı və qeyri-ixtisaslı, strateji və maliyyə), habelə dövlət və institusional investorları maraqlandıрмаğa və cəlb etməyə çalışmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Alekseeva A.I., Vasiliev Y.V., Maleeva A.V., Ushvitsky L.I. İqtisadi fəaliyyətin hərtərəfli iqtisadi təhlili: dərslik. Maliyyə və Statistika, 2006. 572 s.
2. Alekseycheva E.Y. Sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas yolları və amilləri // Qida sənayesi. 2005. No 8. S. 90.
3. D. A. Bağırov, M.X. Həsəni “ Maliyyə” dərslik Bakı 2011
4. <http://www.azerenerji.gov.az/>

SUMMARY

The article is devoted to the theoretical issues related to the formation of dividend policy of the company. The article analyses three main approaches to optimal dividend policy and the most important factors influencing the dividend policy of the organization. The research also examines the impact of decisions made to pay dividends in the short term on both the company's current and future financial position and the well-being of its shareholders during the funded period. An attempt was made to examine the factors that directly affect the decision to pay dividends, as well as the conditions for the financial ability to provide such payments and the need to maintain the company's liquidity.

Keywords: dividend policy; aggressive policy; moderate policy; conservative policy; factors influencing dividend policy.

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ PLANLAŞDIRILMASININ TƏHLİLİ

Bəsti NOVRUZOVA

Basdi.Novruzova@adau.edu.az

Xəyalə ABBASOVA

elekberlimehemmed@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Bu tezisdə müəssisələrin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə planlaşdırılmasının rolu və onun təhlili araşdırılır. Effektiv maliyyə planlaşdırması xərclərin optimallaşdırılması, gəlirlərin artırılması və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi baxımından vacibdir. Təhlildə büdcə siyasəti, maliyyə axınlarının idarə olunması və investisiya qərarlarının təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Nəticədə, düzgün maliyyə strategiyalarının müəssisənin bazar mövqeyinə və rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *Maliyyə planlaşdırılması, səmərəlilik, büdcə siyasəti, maliyyə idarəçiliyi, investisiya, xərclərin.*

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin uzunmüddətli inkişafı və bazarda rəqabət qabiliyyətinin qorunması üçün səmərəli maliyyə planlaşdırması vacibdir. Düzgün maliyyə planlaşdırılması resursların effektiv bölüşdürülməsinə, gəlirliliyin artırılmasına və maliyyə risklərinin minimallaşdırılmasına imkan yaradır. Bu tədqiqatın məqsədi maliyyə planlaşdırmasının müəssisələrin fəaliyyətinə təsirini analiz etmək və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində rolunu araşdırmaqdır.

Maliyyə planlaşdırması müəssisənin maliyyə strategiyasının formalaşdırılması, gəlir və xərclərin idarə edilməsi, investisiya qərarlarının qəbul edilməsi və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi prosesini əhatə edir. Onun əsas prinsipləri bunlardır:

✓ Aydın strateji məqsədlər: Qısamüddətli və uzunmüddətli maliyyə hədəflərinin müəyyən edilməsi;

✓ Resursların optimal bölüşdürülməsi: Kapitalın səmərəli idarə edilməsi;

✓ Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi: Maliyyə risklərinin analizi və uyğun idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi;

Maliyyə planlaşdırması müəssisələrin ümumi fəaliyyətinə və gəlirliliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsiri aşağıdakı istiqamətlərdə müşahidə etmək olar:

1. Xərclərin Azaldılması və Gəlirlərin Artırılması

Xərclərin optimallaşdırılması sayəsində müəssisələr maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə edə bilirlər. Büdcə planlaşdırılması və nəzarət mexanizmləri itkilərin və lazımsız xərclərin qarşısını alır.

2. İnvestisiya Strategiyalarının Təkmilləşdirilməsi: Düzgün maliyyə planlaşdırılması investisiya qərarlarının daha effektiv olmasına imkan yaradır. Rentabelli layihələrin seçilməsi və maliyyə resurslarının optimal yerləşdirilməsi təmin edilir.

3. Risklərin İdarə Edilməsi: Maliyyə planlaşdırılması müəssisələrə bazar dalğalanmalarına və gözlənilməz iqtisadi şoklara hazırlıqlı olmağa kömək edir. Kredit və likvidlik risklərinin minimuma endirilməsi üçün strategiyalar hazırlanır.

Müəssisələrdə Maliyyə Planlaşdırmasının Təhlili. Maliyyə planlaşdırmasının təsirini qiymətləndirmək üçün müəssisələrin fəaliyyət göstəricilərinə əsaslanan analiz aparılmışdır.

Təhlildə aşağıdakı metodlar tətbiq edilmişdir:

✓ Maliyyə nisbətləri analizi (likvidlik, rentabellik, borclanma əmsalları);

✓ Büdcə icrası və faktiki göstəricilərin müqayisəsi;

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, səmərəli maliyyə planlaşdırması olan

müəssisələrdə mənfəətlilik əmsalları daha yüksək, maliyyə dayanıqlılığı isə daha güclüdür.

Nəticə və Təvsiyələr

Aparılan təhlil göstərdi ki, müəssisələrdə maliyyə planlaşdırmasının düzgün qurulması onların səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur:

- Maliyyə planlaşdırmasının davamlı monitorinqi və optimallaşdırılması.
- Bütçə nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.
- Risklərin proqnozlaşdırılması və onların idarə edilməsi üçün qabaqcıl maliyyə modellərinin tətbiqi.
- İnvestisiya planlaşdırmasının elmi əsaslarla aparılması.

Maliyyə planlaşdırması yalnız müəssisənin qısa müddətli fəaliyyətinə deyil, onun uzunmüddətli inkişaf strategiyasına da təsir edir. Buna görə də, onun səmərəli idarə olunması müəssisələrin bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.M.Sadiqov, M.C.Hüseynov, H.H.Həsənov – Kənd təsərrüfatının maliyyəsi, Gəncə - 2011.
2. Prof.Dr.Cihan Bulut, Dr.Elçin Süleymanov-Dövlət Maliyyəsi, Bakı 2015.
3. Prof.Dr.Cihan Bulut, Dr.Elçin Süleymanov-Dövlət Maliyyəsi, Bakı 2015.
4. Bəyalı Ataşov Maliyyə Bazarları. Bakı. 2016
5. S.M.Məmmədov, M.C.Hüseynov və b. Rəqəmsal maliyyə. Bakı- Gəncə 2022.

SUMMARY

This thesis examines the role of financial planning and its analysis in improving the efficiency of enterprises. Effective financial planning is important in terms of optimizing costs, increasing revenues and ensuring financial sustainability. The analysis considers the impact of budget policy, financial flow management and investment decisions. As a result, it was determined that the right financial strategies have a positive impact on the market position and competitiveness of the enterprise.

Keywords: *Financial planning, efficiency, budget policy, financial management, investment, expenses.*

VERGİ SİSTEMİNİN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Aynur CABBAROVA

Emil MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Universiteti

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında ölkə Prezidenti cənab İlham Heydər oğlu Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikanın davamlı inkişaf strategiyasına uyğun şəkildə vergi sistemində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlər və onların səviyyəsinin yüksəldilməsi, vergi inzibatçılığının möhkəmləndirilməsi və s. istiqamətlərdə davamlı və səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilir. Nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rola malik vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi xidmətlərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm işlər həyata keçirilmiş, vergi qanunvericiliyinin və vergi inzibatçılığının müasir tələblərə uyğun şəkildə qurulması nəticəsində, bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Lakin ölkənin maliyyə imkanlarının yüksək sürətlə artımı vergi qanunvericiliyinin daima inkişaf etdirilməsini və təkmilləşdirilməsini və vergi inzibatçılığının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını daha sürətlə aparılmasına yeni tələblər və eyni zamanda imkanlar əmələ gətirir. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın vergi sisteminin müasir vəziyyətinin, xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqalənin aktuallığını təşkil edir.

Açar sözlər: vergi, vergi sistemi, Vergi məəcəlləsi

Vergilər dövlətin yarandığı vaxtdan cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsi olmuşdur. İdarəetmə formalarının inkişafı və dəyişməsi həmişə vergi sisteminin transformasiyası ilə müşayiət olunur. Müasir sivil cəmiyyətdə vergilər dövlət gəlirlərinin əsas formasıdır. Dövlət vergilərin köməyi ilə ölkənin iqtisadi sisteminə təsir göstərir, müvafiq məbləğdə vergi ödənişlərini alır və vergilərin təsiri nəticəsində yaranan iqtisadi effektləri (istehsal həcmələrinin artımı, kapital qoyuluşlarının artması, mənfəət normasının artımı) təmin edir.

Vergi sistemi vergilərin yığılmasını və dövlətdə bölüşdürülməsini tənzimləyən qaydalar və qanunların məcmusudur. O, ilk növbədə tənzimləyici funksiyalarına görə iqtisadiyyata böyük təsir göstərir. Düzgün tərtib edilmiş vergi sistemi dövlətə öz funksiyalarını maliyyələşdirmək, infrastruktur yaratmaq və saxlamaq, sosial münasibətləri tənzimləmək üçün kifayət qədər vəsait toplamağa imkan verir. Eyni zamanda, iqtisadi artıma və biznesin inkişafına təkan verir. Digər tərəfdən, düzgün olmayan və səmərəsiz vergitutma ölkənin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, yüksək vergilər biznesin investisiya fəaliyyətini məhdudlaşdırır, mənfəəti azaldır və bununla da iqtisadi artım üçün stimulları zəiflədə bilər. Vergilər inflyasiya səviyyəsinə və ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyətə də təsir edə bilər. Bundan əlavə, vergi sistemi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə birbaşa təsir göstərə bilər. Məsələn, bəzi sahələr üçün vergi güzəştləri onların inkişafına təkan verə bilər, yüksək vergilər isə bu sahələrin inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsində (11 maddə) verginin mahiyyəti, dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətlərinin maliyyə təminatları məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətindəki pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi formasında (məəcəllədə başqa hal nəzərdə tutulmadığı halda), dövlət büdcəsinə, eləcə də yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödəniş kimi izah edilir (Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi).

Respublikanın Vergi məəcəlləsinə əsasən vergilərin xarakterik əlamətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Məcburi: İstənilən vergi ödəyicisi qanunla müəyyən olunmuş vergiləri ödəməlidir;
2. Fərdi, əvəzsiz: Vergini ödəyən istənilən şəxs qarşılığında heç bir xeyir əldə etmir;

3. Pul şəklində: Vergi yalnız pul formasında ödənilir;

4. Fəaliyyətin maliyyə təminatı: Vergi dövlət və yerli büdcələrin gəlirinin əsas mənbəyi kimi çıxış edir;

5. Təyin edilməsinin ümumi əsasları: Vergitutmanın elementləri müəyyən olunduğu halda, vergi müəyyən olunmuş hesab edilir.

Vergi sistemi hər bir ölkədə vergini formalaşdıran əsas elementlərin qarşılıqlı əlaqədə olan məcmusudur. Bu elementlərə aşağıdakılar aiddir:

1) Vergi qanunvericiliyi sistemi və onun prinsipləri;

2) Vergi siyasətinin prinsipləri;

3) Verginin təyin olunması qaydası;

4) Vergilərin növləri və elementləri;

5) Verginin büdcə üzrə bölüşdürülməsi qaydası;

6) Vergi orqanları sistemi;

7) Vergi nəzarətinin formaları və üsulları;

8) Verginin hesablanması və ödənilməsi qaydası.

Vergi sistemi hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini və dövlətin tələbatını nəzərə alan düzgün tərtib edilmiş vergi sistemi investisiya fəaliyyətini və biznesin inkişafına təkan verməklə yanaşı, sosial sabitliyə və əhalinin rifahının yüksəlməsinə təkan verə bilər. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, vergi sistemi şəffaf və ədalətli olmalıdır. Bu o deməkdir ki, vergi dərəcələri obyektiv amillər əsasında müəyyən edilməli və vergi ödəyicilərinin onları ödəmək imkanları nəzərə alınmalıdır.

Müasir dünyada vergi sisteminin beynəlmilləşməsi də mühüm rol oynayır. Qloballaşma və iqtisadiyyatların inteqrasiyası ölkələr arasında vergi fərqlərinin qarşısını almaq və vergidən yayınma ehtimalını azaltmaq üçün vergi siyasəti sahəsində razılaşdırılmış fəaliyyət tələb edir. Buna ümumi vergi standartlarının hazırlanması, vergi sistemlərinin əlaqələndirilməsi və ölkələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq vasitəsilə nail olmaq olar. Hazırda bir çox ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar Google, Amazon və Facebook kimi dünyanın ən böyük korporasiyalarının vergiyə cəlb edilmə məsələlərini geniş şəkildə müzakirə edirlər. Bu şirkətlər tez-tez vergidən yayınmaq məqsədilə gəlirlərini aşağı vergi dərəcələri olan ölkələrə köçürür, nəticədə milli büdcələr üçün itkilər yaranır.

Nəhayət, qeyd etmək yerinə düşər ki, hal-hazırda bir çox ölkələr prosedurları sadələşdirmək və kiçik və orta biznesin vergi yükünü azaltmaq məqsədilə öz vergi sistemlərində islahatlar aparırlar. Belə tədbirlər sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasına və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yönəlir (Зареев А.С., Хазипов А.И., Дубровская Е.С., 2023).

Beləliklə, vergi sistemi istənilən ölkənin iqtisadiyyatına və onun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Düzgün tərtib edilmiş və səmərəli fəaliyyət göstərən vergi sistemi iqtisadi artıma, sosial sabitliyə və əhalinin rifahına töhfə verə bilər. Odur ki, vergi siyasətini tərtib edərkən və həyata keçirərkən onun bütün aspektlərinin nəzərə alınması vacibdir.

Hər bir ölkənin vergi sistemi vergilərin sayı, növləri və quruluşu, tutulma üsulları və sairədən asılı olaraq formalaşır və ölkələr üzrə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Bu baxımdan təcrübədə vergilərin müxtəlif milli xüsusiyyətlərə malik formalarına rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasında effektiv vergi sisteminin formalaşması mühüm dövlət əhəmiyyətli iqtisadi məsələlərdən biridir. Ölkədə mövcud olan vergi sisteminin əsasları ulu öndər H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü nəticəsində yaradılmış və onun tapşırığı ilə vergi siyasətinin konseptual əsasları işlənib hazırlanmış, vergi üzrə təkmilləşmiş qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2000
2. Зареев А.С., Хазипов А.И., Дубровская Е.С., Влияние налоговой системы на экономику и ее развитие, Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 5 (62) Т.3, МАЙ 2023 г., с. 81-85
3. Налоги и налогообложение в России (2019), Учебник: под ред. В.П. Захарова. 4-е изд., перераб. и доп. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, с.559
4. Məcidov M.K.(2013), Vergi sistemi, dərslik, Bakı, səh.507
5. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H. (2006), Vergilər və vergitutma, dərslik. Bakı, səh.512

SUMMARY

In the Republic of Azerbaijan, under the leadership of the President of the country, Mr. Ilham Heydar oglu Aliyev, in accordance with the sustainable development strategy of the republic, a sustainable and efficient tax policy is being implemented in the areas of improving tax legislation in the tax system, improving the services provided to taxpayers and their level using modern information and communication technologies, strengthening tax administration, etc. As a result, important work has been carried out to improve the tax system, which plays an important role in the development of the national economy, and to adapt tax services to European standards, and a number of successes have been achieved as a result of establishing tax legislation and tax administration in accordance with modern requirements. However, the rapid growth of the country's financial capabilities creates new requirements and opportunities for the continuous development and improvement of tax legislation and the adaptation of tax administration to international standards. In such circumstances, the study of the modern state and features of the tax system of Azerbaijan is of relevance.

Keywords: tax, tax system, Tax code.

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA TİKİNTİ SEKTORUNUN İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ SAHƏ QURULUŞUNA UYGUN OLARAQ TİKİNTİ MATERIALLARINA OLAN TƏLƏBİN QURULUŞU

Nərmin QASIMOVA
Gasimoffa18@gmail.com

Əbülfət KƏRİMOV
Azərbaycan Memarlıq və
İnşaat Universiteti

Xülasə

Qarabağ iqtisadi rayonunda geniş miqyaslı bərpa və tikinti işləri regionun iqtisadi inkişafını sürətləndirərək tikinti materiallarına olan tələbi artırır. Bu inkişafın əsas istiqamətləri yaşayış binaları, sənaye obyektləri, turizm infrastrukturunun qurulması və yol-nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsidir. Hər bir sahə üçün xüsusi tikinti materiallarına ehtiyac duyulur ki, bu da tikinti sektorunun dinamikasını və tələb strukturunu müəyyənləşdirir. Yaşayış binaları və şəhər infrastrukturunun inşasında əsasən beton, kərpic, armatur və çimento kimi əsas materiallara üstünlük verilir. Sənaye obyektləri üçün isə metal konstruksiyalar, yüksək möhkəmlikli beton və enerji səmərəli materiallar tələb olunur. Turizm obyektlərində dekorativ və təbii materialların, yol infrastrukturunda isə asfalt və yol örtükləri üçün xüsusi materialların istifadəsi zəruridir.

Açar sözlər: *Qarabağ iqtisadi rayonu, tikinti sektoru, infrastruktur bərpası, tikinti materialları, dayanıqlı inkişaf.*

Qarabağ iqtisadi rayonunda geniş miqyaslı bərpa və tikinti işləri regionun iqtisadi inkişafını sürətləndirməklə tikinti materiallarına olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu proses bir neçə əsas sahəni əhatə edir və hər bir sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri material təminatına olan ehtiyacı formalaşdırır. Birinci əsas istiqamət yaşayış binalarının inşasıdır. Qarabağda müasir şəhərsalma prinsiplərinə uyğun olaraq yeni yaşayış massivləri və fərdi evlər tikilir. Bu tikililər üçün əsasən beton, kərpic, armatur və çimento kimi əsas materiallara böyük ehtiyac duyulur. Bu materiallar bina karkasının dayanıqlılığını təmin etməklə yanaşı, uzunmüddətli istismar müddəti üçün zəruri sayılır. İkinci istiqamət sənaye obyektlərinin inşasıdır. Regionun iqtisadi potensialının artırılması məqsədilə müxtəlif sənaye müəssisələrinin tikintisi nəzərdə tutulur. Bu obyektlərin inşasında metal konstruksiyalardan, yüksək möhkəmlikli betondan və enerji səmərəli materiallardan istifadə edilir. Xüsusilə enerji səmərəli materialların tətbiqi həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də ekoloji dayanıqlılığı təmin edir.

Üçüncü istiqamət turizm infrastrukturunun qurulmasıdır. Qarabağ regionu zəngin təbii və tarixi potensiala malik olduğu üçün turizm sahəsində böyük inkişaf imkanları mövcuddur. Bu istiqamətdə otellərin, turizm mərkəzlərinin və istirahət zonalarının inşası üçün dekorativ və təbii materiallardan, məsələn, daş, ağac və yüksək keyfiyyətli örtük materiallarından geniş istifadə olunur. Belə materiallar həm estetik görünüşü təmin edir, həm də tikililərin regional xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dördüncü və son istiqamət yol-nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsidir. Regionda avtomobil yollarının, körpülərin və digər nəqliyyat infrastrukturalarının tikintisi üçün asfalt və xüsusi yol örtüklərinə ehtiyac var. Bu materiallar yolların dayanıqlılığını və uzunmüddətli istismarını təmin etmək üçün mühüm rol oynayır [4,s.5].

Cədvəl 1. Qarabağ İqtisadi Rayonunda Tikinti Materiallarının Statistikası

Sahə	Əsas Tikinti Materialları	Təxmini Tələb (ton)təxmini	Yerli Mənbələrin Payı (%)	Xarici Mənbələrin Payı (%)
Yaşayış binaları	Beton, kərpic, çimento	500,000	70%	30%
Sənaye obyektləri	Metal konstruksiyalar	300,000	50%	50%
Turizm infrastrukturu	Dekorativ materiallar	100,000	40%	60%
Yol-nəqliyyat şəbəkəsi	Asfalt, yol örtükləri	400,000	80%	20%

Mənbə: Ahoğlu, S. (2024, Oktyabr 30). Ağdam ağ günlərin, arzuların şəhəri olacaq. Respublika, (239), 10.

Cədvəl Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti sektorunda istifadə edilən əsas tikinti materiallarının təxmini tələbatını və bu materialların təminat mənbələrini göstərir. Yaşayış binaları üçün tikinti materiallarına olan tələbat 500,000 ton ilə ən yüksək səviyyədədir və tələbatın 70%-i yerli mənbələrdən qarşılır. Yol-nəqliyyat şəbəkəsi üçün asfalt və yol örtükləri sahəsində tələb 400,000 ton təşkil edir və yerli mənbələrin payı 80%-dir. Sənaye obyektləri üçün 300,000 ton metal konstruksiyalara tələb vardır ki, bunun 50%-i yerli, 50%-i xarici mənbələrdən təmin edilir. Turizm infrastrukturu isə dekorativ materiallara nisbətən az tələbat göstərir (100,000 ton) və bunun 60%-i xarici mənbələrdən asılıdır.

Yerli mənbələrdən maksimum istifadə etmək üçün istehsalın artırılması və xarici mənbələrdən asılılığın azaldılması üçün logistika və idxal proseslərinin optimallaşdırılması vacibdir. Bu məlumatlar tikinti sektorunun inkişafını planlaşdırmaq üçün faydalı ola bilər.

Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti materiallarının təminatı iki əsas mənbəyə – yerli və xarici mənbələrə əsaslanır. Hər iki mənbə regionun bərpa və inkişaf proseslərində mühüm rol oynayır və tikinti sektorunun material tələbatını təmin etmək üçün bir-birini tamamlayır. Yerli mənbələrə əsaslanan tikinti materialları Qarabağın təbii ehtiyatlarından əldə edilir. Regionda geniş miqyasda mövcud olan gil, əhəngdaşı, qum və digər mineral ehtiyatlar tikinti materiallarının istehsalı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Gil kərpic istehsalında əsas xammal kimi istifadə edilir və bu material tikinti proseslərində geniş tətbiq olunur. Əhəngdaşı isə sement istehsalında mühüm rol oynayır. Bu təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, yerli istehsalın gücləndirilməsi və regionun öz resursları ilə tikinti materiallarının təmin olunması üçün böyük potensial yaradır. Yerli mənbələrdən istifadə həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də idxaldan asılılığı azaldır [3,s.7].

Digər tərəfdən, xarici mənbələrdən təmin edilən materiallar da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici mənbələr əsasən yüksək texnologiyalı və xüsusi keyfiyyətli materialların idxalını əhatə edir. Məsələn, yüksək möhkəmlikli beton əlavələri, enerji səmərəli izolyasiya materialları, unikal dekorativ elementlər və xüsusi texniki xüsusiyyətlərə malik məhsullar xarici ölkələrdən gətirilir. Bu materiallar, əsasən, yerli istehsalın hələ ki, kifayət qədər inkişaf etmədiyi sahələrdə istifadə olunur və tikinti işlərinin keyfiyyətini artırmaq məqsədini güdür. Xarici məhsulların idxalı yerli istehsal imkanlarının məhdudluğunu kompensasiya etməklə yanaşı, tikinti sektorunda beynəlxalq standartların tətbiqinə də şərait yaradır. Ümumilikdə, yerli resurslardan və xarici mənbələrdən səmərəli istifadə edilməsi Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün mühüm şərtlərdən biridir. Hər iki mənbənin balanslaşdırılmış şəkildə istifadəsi regionda həyata keçirilən tikinti və bərpa işlərinin daha effektiv və sürətli şəkildə reallaşdırılmasına imkan verir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti materiallarının təminatı prosesində müəyyən problemlər və çətinliklər mövcuddur ki, bunlar sektorun dayanıqlı inkişafını əngəlləyə bilər. Bu çətinliklər üç əsas

istiqamətdə özünü göstərir: yerli istehsalın məhdudluğu, idxaldan yüksək asılılıq və nəqliyyat-logistika sahəsində mövcud olan çatışmazlıqlar. Əsas problem yerli istehsalın az olmasıdır. Qarabağda geniş təbii ehtiyatlar mövcud olsa da, bu resursların sənaye səviyyəsində emalı və tikinti materiallarına çevrilməsi üçün kifayət qədər infrastruktur və istehsal gücü yoxdur. Məsələn, sement, kərpic və digər əsas tikinti materiallarının istehsalı üçün müasir zavodların azlığı və mövcud olanların istehsal gücünün məhdudluğu yerli bazarın tələbatını tam təmin etməyə imkan vermir. Bu, həm tikinti işlərinin yavaşlamasına, həm də material təminatında problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Digər problem idxaldan yüksək asılılıqdır. Regionda tikinti materiallarının əksər hissəsi xarici ölkələrdən idxal edilir. Yüksək texnologiyalı, xüsusi keyfiyyətli və ya spesifik texniki xüsusiyyətlərə malik materialların istehsalı yerli bazarda məhdud olduğundan, bu materialların xaricdən gətirilməsi zəruridir. Lakin idxaldan yüksək asılılıq tikinti işlərinin maya dəyərini artırır və valyuta xərclərinin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, idxal materiallarının gecikməsi və ya qiymət dəyişiklikləri kimi amillər layihələrin icra müddətinə və büdcəsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bir digər əsas problem nəqliyyat və logistika sahəsində mövcud olan çatışmazlıqlardır. Qarabağ regionunda nəqliyyat infrastrukturunun tam formalaşmaması, yollarda hərəkət məhdudiyyətləri və logistika xidmətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi tikinti materiallarının vaxtında və effektiv şəkildə çatdırılmasını çətinləşdirir. Eyni zamanda, idxal edilən materialların regiona daşınması prosesində sərhəd keçidlərində və gömrükdə rast gəlinən problemlər də bu prosesi ləngidir. Logistika sahəsindəki çatışmazlıqlar, xüsusilə böyük həcmli və ağır materialların daşınmasında daha çox hiss edilir. Ümumilikdə, bu problemlərin mövcudluğu Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti sektorunun inkişafı üçün maneələr yaradır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi və yerli istehsalın gücləndirilməsi, idxal proseslərinin optimallaşdırılması və nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu yanaşma sektorun uzunmüddətli inkişafını təmin edəcək və iqtisadi dinamikanı artıracaqdır [5,s.5].

Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti materiallarının təminatında mövcud problemlərin həlli üçün bir neçə əsas istiqamət üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu tədbirlər sektorun dayanıqlı inkişafını təmin etməyə, material təminatını effektiv təşkil etməyə və tikinti proseslərinin sürətləndirilməsinə imkan yaradacaqdır. Problemlərin həlli yolları əsasən üç istiqamətdə fokuslanır: yerli istehsalın gücləndirilməsi, idxal şərtlərinin yaxşılaşdırılması və logistika infrastrukturunun inkişafı.

Birinci həll istiqaməti yerli istehsalın gücləndirilməsidir. Qarabağda mövcud olan təbii resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün müasir istehsal müəssisələrinin yaradılması və mövcud zavodların modernləşdirilməsi zəruridir. Bunun üçün yerli sahibkarların və investorların dəstəklənməsi, güzəştli kreditlərin verilməsi, texnoloji avadanlıqların idxalı üçün xüsusi vergi güzəştlərinin tətbiqi vacibdir. Yerli istehsalın gücləndirilməsi yalnız tikinti materiallarının təminatını yaxşılaşdırmaqla kifayətlənməyəcək, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılmasına və regionun iqtisadi potensialının artırılmasına da töhfə verəcəkdir. İkinci həll istiqaməti idxal şərtlərinin yaxşılaşdırılmasıdır. Tikinti materiallarının xaricdən gətirilməsi zamanı qarşılaşılacaq maneələrin aradan qaldırılması üçün idxal prosedurlarının sadələşdirilməsi və gömrük əməliyyatlarının sürətləndirilməsi önəmlidir. Bundan əlavə, idxal olunan materialların maya dəyərini azaltmaq üçün xüsusi idxal strategiyaları hazırlanmalıdır. Bu strategiyalar çərçivəsində xarici tərəfdaşlarla uzunmüddətli müqavilələrin bağlanması, həcmərin artırılmasına görə endirimlərin əldə edilməsi və idxal prosesində müasir logistika həllərindən istifadə məqsədəuyğundur. Belə yanaşma idxal olunan materialların daha əlverişli qiymətlərlə və vaxtında təmin edilməsini təmin edəcəkdir [2,s.4].

Üçüncü həll istiqaməti logistika infrastrukturunun inkişafıdır. Qarabağ regionunda tikinti materiallarının daşınmasını asanlaşdırmaq üçün yol-nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi və mövcud yolların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması vacibdir. Bundan əlavə, logistik mərkəzlərin yaradılması, anbar sistemlərinin qurulması və nəqliyyat vasitələrinin modernləşdirilməsi də daşınma prosesini daha effektiv edəcəkdir. Regionda dəmir yolu və avtomobil yollarının inkişafı ilə yanaşı, rəqəmsal logistika həllərinin tətbiqi də logistika proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan

verəcəkdir. Ümumilikdə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Qarabağ iqtisadi rayonunda tikinti sektorunun dayanıqlı inkişafını təmin edəcək. Yerli istehsalın artırılması, idxal proseslərinin təkmilləşdirilməsi və logistika sahəsində müasir həllərin tətbiqi sektorun inkişafına təkan verərək regionun iqtisadi potensialını daha da gücləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. (2022, Mart). Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə nəqliyyat-logistika imkanlarının mövcud vəziyyəti: planlaşdırılan layihələr və onların gələcək inkişaf istiqamətləri / Current state of transport and logistics opportunities in Karabakh and East Zangezur: Planned projects and directions of their further development. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarında davamlı inkişafın coğrafi problemləri mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, Bakı Dövlət Universiteti. <https://www.researchgate.net>
2. Bağırov, O. (2021). Məqalə / Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri, 9 səh
3. Müzəffərli, N., Axundova, F., & Bədirxanov, Z. (2021). Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulsları. I Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Ağdam-Bakı, 16-17 sentyabr. <https://qdf.gov.az/media/files/article/304/Qarabagda-yeni-iqtisadiyyat-quruculugu-Agdamdan-inkishaf-impulslari.pdf> səh 525
4. Yusifov, E., Sarkarli, A., & Byba, V. (2022). Analysis of the role and place of the building materials industry in the development of Azerbaijan's economy. In Proceedings of the 3rd International Conference on Building Innovations (pp. 809-819). Springer. <https://www.researchgate.net/publication/>
5. Gasimli, V. A. (Ed.). (2022). New Karabakhnama: Post-conflict construction in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions. AzPrint Publishing House. <https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/en/11a6f3b74851df261afd1b5bab1f920e.pdf>
6. Sadıxova, Z. R. q., Mehbalıyeva, M. S. q., & Yaqubova, A. T. q. (2023). Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin marketing aspektlərindən tədqiqi istiqamətləri (Magistrlik dissertasiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, AZTU-Beynəlxalq Biznes Məktəbi (MBA Proqramı)). Bakı. 83 səh. <http://online-apellyasiya.aztu.edu.az/xmlui/bitstream>

SUMMARY

Large-scale reconstruction and construction works in the Karabakh economic region accelerate the economic development of the region, increasing the demand for construction materials. The main directions of this development are the construction of residential buildings, industrial facilities, tourism infrastructure and the expansion of the road and transport network. Specific construction materials are needed for each area, which determines the dynamics and demand structure of the construction sector. In the construction of residential buildings and urban infrastructure, preference is given mainly to basic materials such as concrete, brick, reinforcement and cement. For industrial facilities, metal structures, high-strength concrete and energy-efficient materials are required. The use of decorative and natural materials in tourism facilities is necessary, and in road infrastructure, special materials for asphalt and road coatings.

Keywords: Karabakh economic region, construction sector, infrastructure restoration, building materials, sustainable development

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ STATİSTİK TƏHLİLİ HAQQINDA

İsmayıl SÜLEYMANLI
ismayill2002@gmail.com

Fərhad MİRZƏYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan Respublikası son otuz il ərzində mühüm sosial-iqtisadi transformasiya dövrünü yaşamışdır. İqtisadiyyatın neft və qaz sektoru üzərində formalaşması ilə yanaşı, son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində də ciddi addımlar atılmışdır. Statistik təhlil, ölkənin sosial və iqtisadi siyasətinin səmərəliliyini ölçmək və inkişaf strategiyalarını müəyyənləşdirmək üçün etibarlı bir vasitədir. Azərbaycan iqtisadiyyatında statistik təhlilin rolu əhəmiyyətlidir. Məsələn, ÜDM və ixrac göstəricilərinin təhlili zamanı indeks metodları, qrafik təsvirlər və korrelyasiya təhlili tətbiq olunur. İşsizlik səviyyəsi ilə əlaqədar regresiya təhlili istifadə edilərək regionlar üzrə fərqlərin səbəbləri araşdırılır. Nəticə olaraq bunu demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, xüsusilə son onillikdə, statistik göstəricilərlə müşahidə olunan mühüm irəliləyişlər göstərmişdir. İşdə göstərilmişdir ki, qeyri-neft sektorunda əldə edilən uğurlar iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində müsbət addımlar kimi qiymətləndirilsə də, neftdən asılılığın tam aradan qaldırılması və regionlararası bərabərsizliklərin azaldılması üçün əlavə tədbirlər görülməsi zəruridir. Bizcə statistik təhlil bu sahələrdə səmərəli qərarların qəbul edilməsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Bu məqsədlə gələcəkdə iqtisadi və sosial göstəricilərin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı səylər göstərməlidir.

Açar sözlər: *Statistik təhlil, sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi diversifikasiya, regionlararası fərqlər*

Ayındır ki, ölkə iqtisadiyyatının gücü ÜDM göstəricisi ilə qiymətləndirilir. 2023-cü ilin sonunda ölkəmizdə ÜDM 95 milyard manat təşkil etmişdir və çox sevindirici haldır ki, əvvəlki illərlə müqayisədə 5%-lik artım qeydə alınmışdır. Bunun təqribən 55%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür ki, bu da iqtisadiyyatın diversifikasiyasının müsbət nəticəsidir. Qeyri-neft ixracı son beş ildə ardıcıl artım nümayiş etdirmişdir. 2023-cü ildə bu göstərici 17%-lik artımla 3,2 milyard dollara çatmışdır. Bu artım kənd təsərrüfatı, informasiya texnologiyaları və sənaye məhsullarının ixracı hesabına təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, enerji sektoru iqtisadiyyatın əsas təkanverici qüvvəsi olaraq qalmaqdadır. Neft və qaz ixracı Azərbaycanın valyuta gəlirlərinin əsas mənbəyidir. Statistik məlumatlara görə, 2023-cü ildə neft ixracından əldə olunan gəlirlər ümumi ixracın 65%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın əhalisi 10,2 milyon nəfərdir, lakin əhali artımı ilə bağlı sosial problemlər diqqət çəkir. Statistik təhlil göstərir ki, işsizlik səviyyəsi 5,8%-dir, lakin bu göstərici regionlar arasında ciddi fərqliliklər nümayiş etdirir. Bakı və Abşeron regionunda işsizlik 3%-dən az olduğu halda, Dağlıq Qarabağ bölgəsində və digər regionlarda bu göstərici 8%-ə çatır. Bunun əsas səbəbi sənaye və xidmət sektorlarının regionlarda qeyri-bərabər inkişafıdır. Əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən sosial təminat proqramları həyata keçirilmişdir. 2023-cü ildə əməkhaqqı və pensiyaların orta səviyyəsi əvvəlki illə müqayisədə 12% artmışdır.

2023-cü ildə orta aylıq əməkhaqqı 900 manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 12% artımı ifadə edir. Bununla yanaşı, pensiya təminatı sahəsində də müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur. Orta pensiya məbləği 450 manata çatmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı əsas problemlərdən biri iqtisadi fəallığın Bakı və Abşeron mərkəzləşməsi ilə əlaqədardır. Ölkənin qərb və cənub bölgələrində iş yerlərinin azlığı, infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin aşağı olması və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azlığı müşahidə olunur. Dövlət proqramları çərçivəsində bu fərqləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif layihələr həyata

keçirilir. Məsələn, "Regionların 2023-2027-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf proqramı" çərçivəsində infrastruktur layihələrinə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında statistik təhlilin rolu əhəmiyyətlidir. Məsələn, ÜDM və ixrac göstəricilərinin təhlili zamanı indeks metodları, qrafik təsvirlər və korrelyasiya təhlili tətbiq olunur. İşsizlik səviyyəsi ilə əlaqədar regresiya təhlili istifadə edilərək regionlar üzrə fərqlərin səbəbləri araşdırılır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas problemlərindən biri neftdən asılılığın davam etməsidir. Hərçənd qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün tədbirlər görülsə də, onun iqtisadiyyatda çəkisi hələ də yetərli səviyyəyə çatmamışdır. Gələcək perspektivlərdə turizm, kənd təsərrüfatı və texnologiya sektorlarının inkişafı mühüm yer tutur. Dövlətin həyata keçirdiyi "Azərbaycan 2030" strateji inkişaf planı bu sahələrdə innovasiyaların və rəqabətqabiliyyətli istehsalın artırılmasını nəzərdə tutur.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqəmsallaşma sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir. Elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi və biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması iqtisadiyyatın müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasında əsas rol oynamışdır. Xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektləri üçün rəqəmsallaşma, məhsuldarlığın artırılması və bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə vergi inzibatçılığı və şəffaflıq sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Elektron Vergi İdarəsi və "Asan İmza" kimi platformalar vergi ödəyicilərinin vaxt və resurslara qənaət etməsinə imkan yaratmışdır. Bundan əlavə, iqtisadi fəaliyyətlərin rəqəmsallaşdırılması qeyri-formal iqtisadiyyatın azaldılmasına və dövlət gəlirlərinin artırılmasına kömək etmişdir.

Azərbaycanın rəqəmsallaşma strategiyası uzunmüddətli perspektivdə daha innovativ iqtisadiyyat qurmağa xidmət edir. Rəqəmsal təhsilin genişləndirilməsi, startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq rəqəmsal platformalara integrasiya kimi addımlar ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmağa yönəlmişdir. Beləliklə, rəqəmsallaşma iqtisadiyyatın diversifikasiyası və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Nəticə olaraq bunu demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, xüsusilə son onillikdə, statistik göstəricilərlə müşahidə olunan mühüm irəliləyişlər göstərmişdir. Qeyri-neft sektorunda əldə edilən uğurlar iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində müsbət addımlar kimi qiymətləndirilsə də, neftdən asılılığın tam aradan qaldırılması və regionlararası bərabərsizliklərin azaldılması üçün əlavə tədbirlər görülməsi zəruridir. Statistik təhlil bu sahələrdə səmərəli qərarların qəbul edilməsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Gələcəkdə iqtisadi və sosial göstəricilərin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı səylər göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, Bakı, 2023, 722 s.
2. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, Bakı, 2034, 694 s.
3. Azərbaycanın Regionları, Bakı, 2024, 845 s.
5. M.P.Todaro "İqtisadi inkişaf", Bakı, 2023, 990 s.

SUMMARY

The Republic of Azerbaijan has undergone a significant period of socio- economic transformation over the past thirty years. Alongside the development of an economy based on the oil and gas sector, serious steps have been taken in recent years to develop the non- oil sector. Statistical analysis serves as a reliable tool for assessing the efficiency of the country's social and economic policies and identifying development strategies.

Keywords: *Statistical analysis, socio-economic development, economic diversification, inter-regional differences*

RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA DƏYƏR ZƏNCİRLƏRİNİN ROLU

Nurlan AĞAYEV **Validə SALIYEVA**
nagayev589@gmail.com Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Məqalədə rəqabət qabiliyyətliliyin inkişafında dəyər zəncirlərinin rolu araşdırılmışdır. Qloballaşma şəraitində müəssisələr dəyər zəncirlərini effektiv idarəetməklə xərcləri optimallaşdırır, məhsul keyfiyyətini artırır, innovasiyalar tətbiq edir və bununla da rəqabət qabiliyyətlərinin artmasına şərait yaradırlar. Dəyər zənciri konsepsiyası istehsal proseslərini optimallaşdıraraq bazar mövqeyini gücləndirməyə imkan verir. Qlobal dəyər zəncirləri transmilli korporasiyalar tərəfindən idarə edilir və beynəlxalq əmək bölgüsünü gücləndirir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu zəncirlərə qoşularaq iqtisadi və texnoloji inkişaflarını sürətləndirir. Nəticə etibarilə, effektiv dəyər zənciri idarəetməsi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır, strateji tərəfdaşlıqlar yaradır və iqtisadi artıma töhfə verir.

Açar sözlər: *rəqabət qabiliyyəti, dəyər zəncirləri, qloballaşma, istehsal, inkişaf.*

Qloballaşma və bazarda yüksək rəqabət şəraitində müəssisələr təkcə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etməməli, həmçinin istehlakçılar üçün dəyər yaratmaqla bağlı bütün prosesləri səmərəli idarə etməlidirlər. Şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas vasitələrdən biri dəyər zəncirləri konsepsiyasıdır. Bu yanaşma təşkilatlara istehsal proseslərini optimallaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və istehlakçı üçün son məhsulun dəyərini artırmağa imkan verir. Dəyər zənciri müəssisənin istehlakçılar üçün dəyər yaratmaq məqsədilə həyata keçirdiyi bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətlər məcmusudur. Bu termin ilk dəfə 1985-ci ildə Maykl Porter tərəfindən işlənib hazırlanmış və o vaxtdan strateji idarəetmədə mühüm anlayışa çevrilmişdir [4]. Dəyər zənciri həm əsas, həm də ikinci dərəcəli fəaliyyətləri əhatə edir. Əsas fəaliyyətlərə logistika, istehsal, marketing və satış, satış sonrası xidmət daxildir. Dəstək fəaliyyətlərinə insan resurslarının idarə edilməsi, texnoloji inkişaf, satınalma və müəssisə infrastrukturudur.

Dəyər zəncirləri xərclərin optimallaşdırılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, innovasiyalar, çeviklik və inkişaf baxımından rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərirlər. Dəyər zəncirinin idarə edilməsinin əsas üstünlüklərindən biri xərclərin azaldılmasıdır. Şirkətlər öz fəaliyyətlərinin hər bir mərhələsini təhlil edərək, səmərəsiz prosesləri müəyyən edərək daha məhsuldar olanları ilə əvəz edərək, bununla da istehsalın maya dəyərini azalda bilərlər. Təchizatların optimallaşdırılması, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və logistikanın təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli qənaətə nail olmağa imkan yaradır [2].

Rəqabət qabiliyyəti məhsul və ya xidmətin keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Dəyər zəncirinin düzgün idarə olunması istehsalda zəif nöqtələri aşkarlamağa, innovativ texnologiyaların tətbiqinə və hər mərhələdə keyfiyyətə nəzarət etməyə imkan verir. Nəticədə istehlakçı yüksək dəyərə malik məhsullar alır ki, bu da şirkətin bazarda mövqeyini möhkəmləndirməyə kömək edir.

Müasir texnologiyalar dəyər zəncirlərinin inkişafında əsas rol oynayır. Proseslərini aktiv şəkildə yeniləyən şirkətlər müştərilərə daha müasir və effektiv həllər təklif edə bildikləri üçün rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Süni intellekt, böyük məlumatların təhlili və avtomatlaşdırma kimi rəqəmsal texnologiyaların inkişafı biznes məhsuldarlığını və uyğunlaşma qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Bazarlar və istehlakçı seçimləri daim dəyişir, ona görə də şirkətlər çevik və uyğunlaşmalıdırlar. Effektiv dəyər zəncirinin idarə edilməsi bizə tələbatdakı dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə, istehsal həcmi tənzimləməyə və yeni məhsulları tez təqdim etməyə imkan verir. Bu, yüksək rəqabət və sürətlə dəyişən tendensiyalar şəraitində xüsusilə vacibdir.

Dəyər zəncirinin effektiv idarə edilməsi təchizatçılar, tərəfdaşlar və distribyutorlarla sıx qarşılıqlı

əlaqəni əhatə edir. Strateji ittifaqların və tərəfdaşlıqların yaradılması şirkətlərə birgə yeni məhsullar hazırlamağa, logistik prosesləri optimallaşdırmağa və əməliyyat səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Nəticədə müəssisələr satış bazarlarını genişləndirə və rəqabət qabiliyyətini artırmaqla bilirlər [3].

XX əsrin son onilliklərində qlobal iqtisadiyyatın yaranması kontekstində dərinləşən beynəlxalq əmək bölgüsü qlobal dəyər zəncirlərinin (QDZ) formalaşmasına və geniş yayılmasına səbəb oldu. Dəyər zəncirləri dedikdə, məhsulun konsepsiyası yaradıldığı andan son istehlakçıya istehsalın bütün mərhələlərində, o cümlədən inkişaf və dizayn, xammal və aralıq komponentlərin tədarükü, istehsalın özü daxil olmaqla, son istehlakçıya çatdırılması üçün zəruri olan marketinq və satış təşkilatı, eləcə də satış sonrası xidmətlərin tam məcmusu başa düşülür. QDZ-lərdə, bütün bu mərhələlər coğrafi olaraq müxtəlif ölkələrdə və bölgələrdə yerləşən çoxsaylı təchizatçı və istehsalçı firmalar arasında bölünür [5]. Məhz QDZ-lər müasir dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin dərinləşdirilməsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq istehsala qoşulması üçün əsas alətə çevrilmişdir. QDZ-in inkişafı prosesi indiki mərhələdə fəal şəkildə davam etdirilir, o cümlədən artan sayda ölkələrin istehsalçıları beynəlxalq istehsaldadır və milli iqtisadiyyatların inkişafına ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan, bu prosesin inkişafının onun iştirakçıları üçün əsas nəticələrini nəzərdən keçirmək aktual görünür [1, 253].

Qlobal dəyər zəncirlərinə transmilli korporasiyaların (TMK) istehsal vahidləri daxildir. Bir qayda olaraq, bir ölkənin ÜDM-ə nisbətən birbaşa xarici investisiyaların həcmi nə qədər çox olarsa, iqtisadiyyat qlobal dəyər zəncirlərinə bir o qədər inteqrasiya edər və onun ixracında daxili yaradılmış dəyərin payı bir o qədər çox olar. Belə qənaətə gəlmək olar ki, yerli TMK-ların yaradılması və inkişafı qlobal dəyər zəncirlərində iştirakdan maksimum fayda əldə etmək üçün mühüm amildir.

Hər bir ölkə üçün onun qlobal dəyər zəncirində iştirak səviyyəsi vacibdir. Bu göstəriciyə həm məhsul yaratmaq üçün ölkəyə gətirilən mallar, həm də ölkədən ixrac edilən xammal və komponentlər daxildir. Buna görə də ölkənin qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiyasının iki növü fərqləndirilir:

- komponentlər üzrə iştirak - ixracın istehsalı üçün idxal olunan aralıq malların istifadəsi, yəni bu halda xaricdə istehsal olunan əlavə dəyərdən danışılır;
- iştirak məhsulları - yerli aralıq malların sonradan başqa ölkələrdə istehsalda istifadə üçün ixracı, yəni bu, ölkə daxilində yaradılmış əlavə dəyərə aiddir. Bu rəqəmlər nə qədər yüksək olarsa, ölkənin qlobal istehsala və ixraca təsiri bir o qədər çox olar.

Transmilli korporasiyaların fəaliyyəti bu gün qlobal sənayenin təxminən 30%-ni, qlobal mal ticarətinin 67%-ni və beynəlxalq patent və lisenziya bazarında əməliyyatların 95%-ni təşkil edir [7]. Bu, heç də TMK-ların öz sənaye müəssisələrinin, tədqiqat mərkəzlərinin və istehsal zəncirinin idarəetmə həlqələrinin yerləşdiyi yerləri seçməkdə sərbəst olması ilə əlaqədar deyil.

QDZ-lər adətən TMK-lar tərəfindən idarə olunur, çünki aralıq malların və hazır məhsulların beynəlxalq ticarəti ilk növbədə onların filialları, podratçılar və müstəqil təchizatçılar arasında baş verir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransına (UNCTAD) görə, dünyada əlavə dəyərin 80%-i transmilli korporasiyalar tərəfindən koordinasiya edilən istehsal və ticarət zəncirləri çərçivəsində yaradılır. Həmçinin, ekspertlərin hesablamalarına görə, 60%-i istehsalın müxtəlif mərhələlərində istifadə olunan hissələrin və komponentlərin ticarətidir [6].

1990-cı illərdən başlayaraq, istehsal və aralıq əmtəə və xidmətlərin ticarətinin parçalanmasının qlobal proseslərinin əsas benefisiarları mövcud ölkələrə inteqrasiya etməyə qərar verən inkişaf etməkdə olan ölkələr olmuşdur. Onlar öz istehsal və texnologiyalarını yaratmaq əvəzinə istehsal zəncirlərinə qoşulmuşdurlar. Məsələn, Şərqi Avropanın bəzi ölkələri, Çin, eləcə də Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Almaniya, ABŞ, Yaponiya kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatların köməyi ilə öz iqtisadi inkişaflarında mühüm sıçrayış edə bildilər.

Qloballaşma və bazarda artan rəqabət şəraitində müəssisələrin uğur qazanması üçün dəyər zənciri konsepsiyası mühüm rol oynayır. Dəyər zəncirlərinin effektiv idarə edilməsi xərclərin optimallaşdırılması, məhsul keyfiyyətinin artırılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi və bazara daha çevik uyğunlaşma kimi üstünlüklər yaradır.

Müasir biznes mühiti texnoloji inkişaf, süni intellekt və rəqəmsal həllərdən istifadə etməklə

dəyər zəncirlərini daha da gücləndirməyi tələb edir. Qlobal dəyər zəncirləri beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə transmilli korporasiyalar tərəfindən idarə edilir və dünya iqtisadiyyatında aparıcı yer tutur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu zəncirlərə inteqrasiya etməklə texnoloji və iqtisadi inkişaflarını sürətləndirməyə çalışırlar. Bununla belə, ölkələrin qlobal istehsal prosesində rolu onların yaratdığı əlavə dəyərin səviyyəsindən və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarından asılıdır.

Bu baxımdan da, müəssisələrin və ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün dəyər zənciri yanaşması strateji əhəmiyyət daşıyır. Dəyər zənciri effektiv idarəetməsi müəssisələrin bazar mövqelərini gücləndirir, innovasiyaların tətbiqini sürətləndirir və iqtisadi artıma töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva R.R., Hətəmov A.N., Həsənova M.H., Süleymanov F.V. (2022). Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, Mütərcim, 304.
2. Barney, J. B. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
3. Christopher, M. (2016). *Logistics & Supply Chain Management*. Pearson UK.
4. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press.
5. The Global Value Chains Initiative. URL: <https://globalvaluechains.org/concept-tools>.
6. UNCTAD. World Investment Report 2013. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2013_en.pdf
7. Леденева М. В., Шамрай Л. В. Глобальные цепочки добавленной стоимости в мировом производственном процессе. Бизнес. Образование. Право 2015.

SUMMARY

The article examines the role of value chains in the development of competitiveness. In the context of globalization, enterprises optimize costs by effectively managing value chains, improve product quality, introduce innovations, and thereby create conditions for increasing their competitiveness. The value chain concept allows them to strengthen their market position by optimizing production processes. Global value chains are managed by transnational corporations and strengthen the international division of labor. Developing countries accelerate their economic and technological development by joining these chains. As a result, effective value chain management increases the competitiveness of enterprises, creates strategic partnerships, and contributes to economic growth.

Keywords: competitiveness, value chains, globalization, production, development.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİNDƏ DÜZGÜN TƏTBİQ OLUNAN KREDİT MEXANİZMİNİN ROLU

Nurlana HÜSEYNOVA

Raibə CƏFƏROVA

raibacafarova@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Hazırda Azərbaycanda maliyyə bazarları çox zəif inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatında investisiya mənbəyi kimi istifadə olunma imkanları da çox məhduddur. Lakin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə bazarları kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunun mühüm mənbələrdən biridir. Bu gün aqrar sahənin inkişafında başlıca məsələlərdən biri innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün mövcud maliyyə resurslarını məhz prioritet istiqamətlərdə cəmləşdirmək və optimal nəticəyə nail olmaqdan ibarətdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiyaların köməyi ilə ənənəvi texnologiyalar bazasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatından innovativ üsullarla kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən aqrar sahəyə keçidi həyata keçirmək mümkündür. Bunun üçün innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətinin maliyyə mənbələri dövrün tələbinə uyğun formalaşmalıdır. Bu məqsədlə maliyyə resurslarının əlçatanlılığını təmin etmək üçün maliyyə institutları ilə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilməlidir. Qoyulan məqsədin reallaşdırılması üçün ölkə zəruri olan maliyyə resursları potensialına malikdir. Bu potensialın artırılmasında xarici investisiyaların və maliyyə bazarlarının rolunun artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, investisiya qoyuluşu, innovasiya, fermer, ÜDM.

Kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşunun maliyyə mənbələrinin mövcud vəziyyəti və onun genişləndirilməsi istiqamətlərinin imkanları vaxtaşırı tədqiq edilir. Aqrar siyasətin əsas prioritetlərindən biri innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarında maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsidir. Ölkəmizdə bu sahə ilə - xüsusi ilə maliyyə bazarlarının bu istiqamətdə rolu ilə bağlı bir sıra çatışmazlıqlar da mövcuddur. Ölkəmizdə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında bu cür inkişaf imkanları azdır. Bu səbəbdən də, kənd təsərrüfatı geridə qalan sahə hesab edilir. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlərə ehtiyac duyulur. Bura kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının maliyyə mənbələrinə əlçatanlığının təmin edilməsi və bu proseslərə nəzarətin gücləndirilməsi də aiddir. Əhalinin sağlam və təhlükəsiz qida ilə təmin edilməsindən tutmuş iqlim dəyişiklikləri və ətraf mühitlə bağlı problemlərin həllində kənd təsərrüfatında olan bu cür vəziyyət çətinlik yaradır. Müasir şəraitdə düzgün qurulmuş innovasiya yönümlü investisiya siyasəti olmadan kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafa və ixrac yönümlü keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olunması qeyri-mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalat tətbiqi sürətləndirilməlidir. Bu məqsədlə istehsalda dayanıqlı inkişaf meyilliliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiyaların tətbiqi sisteminin formalaşması hazırda hələ də öz həllini gözləyir.

Bu istiqamətdə bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi innovasiyalı investisiya qoyuluşlarında maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsinin təmini üçün vacib amil sayılır. Elm tutumlu sahələrin payının artırılması da iqtisadiyyatın quruluşunda zəruri hesab olunur. Bu halda ölkənin kənd təsərrüfatında əsas problemlərdən biri fermerlərin maliyyə mənbələrinə çıxışlarının zəif

olması, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə olmaması sayılır. Ölkədə və həm də kənd təsərrüfatı sahəsində məhsuldarlığın, fermerlərin gəlirlərinin və ÜDM-in həcmnin artmasına imkan yaradan zəruri maliyyə resursları ilə təmin olunma günün vacib məsələsidir. Nəticədə bu kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə imkan verər. Müasir dövrdə innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyə mənbələri hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsindən, malik olduğu resursların növlərindən, insan kapitalının inkişaf səviyyəsindən, aqrar sektorda mövcud olan infrastrukturundan və s. amillərdən asılı olaraq fərqli formada yarana bilər. Lakin bu fərqlərə baxmayaraq innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələrini ümumiləşdirilmiş 3 formada təsnifləşdirmək mümkündür:

1. Daxili yığımın hesabına. Daxili yığım iki mənbədən ibarətdir: a) Müəssisənin gəlirləri və amortizasiya fondu hesabına, b) Cəlb olunmuş və borc vəsaitlərin hesabına.

Müəssisələrin öz gəlirləri və amortizasiya fondu hesabına innovasiya yönümlü investisiyaların həyata keçirilməsi xüsusi ilə də kənd təsərrüfatında elə də səmərəli olmur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu proses cəlb olunmuş vəsaitlərin hesabına uğurla həyata keçirilir.

2.Xarici investisiyaların hesabına yaranan mənbələr. Kənd təsərrüfatında xarici investisiyalar o zaman əhəmiyyətli olur ki, bu investisiyalar üçün müvafiq investisiya iqlimi yaradılsın. Belə investisiya iqlimi müvafiq sosial,iqtisadi və institusional şəraitdə yarana bilər.

3.Dövlət xərcləri hesabına. Dövlət xərcləri hesabına həyata keçirilən aqrar siyasətin adətən 4 istiqaməti olur. Birinci, kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiyməti, ikinci, güzəştli kreditlər, üçüncü, kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının subsidiyalaşdırılması və dördüncü, məhsulların istehsal xərclərinin minimallaşdırılması məqsədi ilə subsidiyalaşdırılması.

Innovasiya prosesinin uğurlu maliyyələşməsi sisteminin müasir elmi-texniki nailiyyətlərə yönəldilməsi ilk növbədə ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin artması, əhalinin rifahının və həyat standartlarının yüksəlməsinə, iqtisadi inkişafın məqsədli istiqamətlənməsinə, innovasiya və investisiya fəaliyyətinin vahid idarəetmədə birləşdirilməsi ideyasına əsaslanır.

Maliyyə bazarları inkişaf etmiş ölkələrdə ümumilikdə investisiya qoyuluşunun əsas mənbələrindən biridir. Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi ölkənin inkişaf səviyyəsinin əsas barometridir. Bu baxımdan Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinin, əmanətlərin investisiyaya transformasiyasında rolunun araşdırılması eyni zamanda kənd təsərrüfatında innovasiyalı investisiya prosesində maliyyə mənbəyi kimi iştirak etmək imkanlarını araşdırmağa şərait yaradır. 2023-cü ildə iqtisadiyyata qoyulan investisiyalara diqqət edək.

Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla)

	2022-ci ildə	2023-cü ildə	2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə %-lə
Cəmi			
Milyon manat	29135,1	32080,9	110,1
Milyon dollar	17138,3	18871,1	110,1
Xarici investisiyalar			
Milyon manat	14879,3	14671,2	98,6
Milyon dollar	8752,5	8630,1	98,6
Daxili investisiyalar			
Milyon manat	14255,8	17409,7	122,1
Milyon dollar	8385,8	10241,0	122,1

Azərbaycanda maliyyə bazarlarında kredit resurslarının təklifi ilə əsasən dövlət və özəl banklar, o cümlədən xarici kapitallı banklar, bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT) məşğul olur.31.12.2024-cü ilə BOKT-ların cəmi aktivləri 993,3 mln manat, öhdəlikləri 536,9 mln manat , yəni kapitalı 993,3 mln manat olmuşdur. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə qoyulan bank kreditlərinin

tərkibində kənd təsərrüfatının payı son illərdə cəmi 1% təşkil etmişdir. Banklar və BOKT-ların kredit resursları ilk növbədə ticarət və xidmət sektoru ilə yanaşı ev təsərrüfatlarına yönəldilmişdir və onların birlikdə payı 93% təşkil etmişdir. Qiymətli kağızların ilkin və təkrar bazarlarında isə öz səhmlərini və istiqrazlarını yerləşdirən dövlət və korporativ müəssisələr iştirak edirlər. 2022-ci ildə korporativ müəssisələr tərəfindən Azərbaycanın Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızlar (səhm və istiqrazlar) üzrə bağlanmış müqavilələrin sayı 4400, ümumi məbləği isə 2189.7 mln. manat təşkil etmişdir. Amma dövlət qiymətli kağızlarının satışı üzrə müqavilələrin sayı (2506 müqavilə) isə təqribən 2 dəfə az olmasına baxmayaraq məbləği 4 dəfə çox, 8312,8 mln. manat olmaqla ümumi məbləğdə payı 79.2% təşkil etmişdir. Qiymətli kağızlar bazarının əsas iştirakçısı hazırda dövlətdir. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında dövlətin mütləq üstünlüyü o deməkdir ki, onsuz da məhdud olan maliyyə vəsaitlərinin yığılması iqtisadiyyata, o cümlədən kənd təsərrüfatına, investisiya qoyuluşlarına transformasiyası əvəzinə büdcə kəsirinin bağlanmasına yönəlir. İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiya qoyuluşunda maliyyə bazarlarının rolu çox böyükdür. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı zəif, bank sistemi isə nisbətən geniş inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən isə, Azərbaycanın k/t-da xırda təsərrüfatların üstünlük təşkil etməsi onların maliyyə bazarlarında iştirakını sıfıra endirir. Amma maliyyə bazarlarından investisiya mənbəyi kimi ancaq iri təsərrüfatlar səmərəli istifadə edə bilirlər.

Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatında iri təsərrüfatların yaradılması aqroparklar sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Aqro və texnoparkların yaradılmasının əsas məqsədlərindən biri də onları kənd təsərrüfatında innovasiya sisteminin əsasına çevirməkdir. Innovasiya infrastrukturuna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada olan aqro və texnopark qurumları onun strukturunun mərkəzi həlqəsinə çevrilməlidir. Onlar kənd təsərrüfatında innovasiyaların yaradılmasını, təcrübədə mənimsənilməsini, transferini və geniş tətbiqini təmin etməlidirlər. 2023- cü ilədək Azərbaycanın otuz iki rayonunda 51 aqropark yaradılmışdır. Onların ümumi layihə dəyəri 2,4 milyard manat, ərazisi isə cəmi 239,3 min hektardır. Onlardan otuz dördü bitkiçilik, on dördü bitkiçilik və heyvandarlıq, biri heyvandarlıq və ikisi çeşidləmə, qablaşdırma, emal və logistika sahəsində ixtisaslaşmışlar. Son zamana qədər aqroparkların inkişafına 1,3 milyard manat özəl investisiyalar yatırılıb. Bundan başqa dövlət aqroparklara dəstək tədbirləri həyata keçirir. 51 aqroparkdan 27-si investisiya təşviqi sənədi almışdır. Onlardan iyirmi altı aqroparka ölkəyə texnoloji avadanlıq, texnika gətirmək üçün 44 milyon manata yaxın dəyərdə güzəşt tədbiq olunmuşdur, iyirmi beş aqroparkın yaradılması və genişləndirilməsi üçün 184 milyon dəyərində güzəştli kredit ayrılmışdır [6,s.12]. Bundan başqa aqroparkların infrastruktur təminatı dövlət vəsaiti hesabına reallaşdırılır. Lakin bunlara baxmayaraq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının hələ də dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti aşağıdır.

Kiçik və orta təsərrüfatlara gəldikdə isə, bank kreditləri kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində həlledici rol oynaya bilər. Investisiya kreditləri aqrar biznesin innovativ inkişafı üçün zəmin yaradır. Lakin bu zaman paradoksal bir vəziyyət yaranır. Bir tərəfdən banklar kredit verməkdə maraqlıdırlar, digər tərəfdən isə aqrar müəssisələrin investisiyalara ehtiyacı var. Amma aqrar sektorda risklərin yüksək səviyyəsi səbəbindən banklar bu sahəyə kredit ayırmaqda maraqlı deyillər. Çünki, investisiyaların qayıtmaması təhlükəsi var, kənd təsərrüfatı ömtəə istehsalçıları isə kredit götürməyə ehtiyat edirlər çünki, hazırkı iqtisadi şəraitdə artan faizlər onlar üçün ciddi problemə çevrilir. Bundan başqa innovasiya yönümlü investisiyaların özü də risklidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu problemlərin həlli əhəmiyyətli dərəcədə dövlət dəstəyindən və dövlətin aqrar sahənin inkişafına dair proqramlardan asılıdır. Dövlət dəstəyi ümumiyyətlə aqrar sahənin innovativ inkişafına qoyulan investisiyaların inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətidir. Çünki, maliyyə resurslarının məhdud olduğu sahədə dövlət başlıca investora çevrilir. Bu baxımdan ən ümdə məsələ investisiya kreditləridir. Lakin Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əksəriyyəti üçün əlçatan olmur. Bu səbəbdən də, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi güzəştli şərtlərlə həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatının güzəştli şərtlərlə kreditləşməsində Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKİA) fəaliyyəti son illər investisiyaların maliyyələşdirilməsində önəmli rol oynamağa başlamışdır. Kənd təsərrüfatında özəl investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması məqsədi ilə 2022-ci ildə ölkənin 61 rayonunda aqrar sektorda çalışan 2870 sahibkara 31578.9 min

manat məbləğində güzəştli kreditlər verilmişdir. Lakin bu kreditlərin 97,8 faizi (30908.9 min manata) mikrokredit xarakteri daşıyaraq 2863 sahibkara təqdim olunmuşdur. Əlbəttə bu müsbət hal kimi qarşılanmalıdır. Lakin kreditlərin tərkibində mikrokreditlərin mütləq üstünlük təşkil etməsi bu vəsaitlərin döviyyə vəsaiti kimi istifadəsi ilə nəticələnmə ehtimalı daha yüksəkdir. İnnovasiya yönümlü investisiyalar böyük məbləğlər tələb edir və bu baxımdan mikro kreditlər investisiyanın bu növü üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Maliyyə bazarları kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunun mühüm mənbələrdən biridir. Bu gün aqrar sahənin inkişafında başlıca məsələlərdən biri innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün mövcud maliyyə resurslarını məhz prioritet istiqamətlərdə cəmləşdirmək və optimal nəticəyə nail olmaqdan ibarətdir. İnnovasiyaların köməyi ilə ənənəvi texnologiyalar bazasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatından innovativ üsullarla kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən aqrar sahəyə keçidi həyata keçirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. AZƏRBAYCAN — 2026, Azərbaycan Respublikasının 2022—2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. — Bakı: — 2022.
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri.2022.Statistik məcmuə.Azərbaycan
3. Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, —Bakı: Rəsmi nəşr, —2022. —748 s.
4. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı.2022.Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, —Bakı: Rəsmi nəşr, —2022. —774 s.
5. 2022-ci il üzrə qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəriciləri. AR Mərkəzi Bankı. Kapital Bazarı statistik hesabatları.2023. <https://www.cbar.az/page-190/capital-market>
6. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2023. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, —Bakı: Rəsmi nəşr, —2023. —725 s.
7. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı. 2019- 2023-cü illər. Statistik məcmuə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, —Bakı: Rəsmi nəşr, —2023. —833 s.
8. Statistik Bülleten.2022. Statistika departamenti. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, —Bakı, —2022. —93 s.

SUMMARY

Currently, financial markets in Azerbaijan are very poorly developed, and as a result, their use as a source of investment in agriculture is very limited. However, the experience of developed countries of the world shows that financial markets are one of the important sources of investment in agriculture. Today, one of the main issues in the development of the agricultural sector is to concentrate existing financial resources in priority areas to stimulate innovation-oriented investment activity and achieve optimal results. World experience shows that with the help of innovations, it is possible to make a transition from agriculture operating on the basis of traditional technologies to an agricultural sector producing agricultural products using innovative methods. For this, financial sources of innovation-oriented investment activities should be formed in accordance with the requirements of the time. For this purpose, in order to ensure the accessibility of financial resources, interaction between financial institutions and agricultural producers should be ensured. The country has the potential of financial resources necessary to realize the set goal. Increasing the role of foreign investments and financial markets in increasing this potential can be of great importance.

Keywords: agriculture, investment, innovation, farmer, GDP.

İSTEHLAK BAZARININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Rüfət İSMAYILZADƏ

Mehriban HƏSƏNOVA

ismayilzaderufet98@gmail.com Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Məqalədə istehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri araşdırılmışdır. İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi bazar sabitliyini, səmərəliliyini və ədalətliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Burada əsas vəzifələrə tələb və təklifin uyğunlaşdırılması, istehlakın rasionallaşdırılması, bazar infrastrukturunun inkişafı və sosial müdafiə daxildir. Tənzimləmə iqtisadi, inzibati, hüquqi və sosial üsullarla həyata keçirilir. Dövlət vergi güzəştləri, subsidiya və qrantlarla sahibkarlığı dəstəkləyir, həmçinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq ekoloji dayanıqlıq və rəqabət qabiliyyəti artırılır, davamlı iqtisadi inkişafa nail olmağı hədəfləyir.

Açar sözlər: istehlak bazarı, dövlət tənzimlənməsi, istehsal, sabitlik, davamlı inkişaf.

İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi əmtəə və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı sahəsində sabitliyin, səmərəliliyin və ədalətliyini təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemidir. Belə tənzimlənmənin əsas məqsədi sosial əhəmiyyətli nəticələrə nail olmaq üçün bütün bazar iştirakçılarının ehtiyaclarını, maraqlarını və məqsədlərini optimallaşdırmaqdır. İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələrinə tələb və təklifin uyğunluğunu təmin edilməsi, istehlakın rasionallaşdırılması, bazar infrastrukturunun inkişafı, sosial müdafiə, yeniliyin stimullaşdırılmasını aid etmək olar [3]. İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsinin əsas aspektləri **“İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır [1]**. İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin ümumi hüquqi, iqtisadi və sosial əsasları, habelə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin hüquqi əsasları və mexanizmini bu qanunla müəyyənləşdirilir.

Dövlət əhalinin tələbatları ilə malların tədarükü arasında maksimum uyğunluq əldə etməyə çalışır ki, bu da bazarın monitorinqi və yerli istehsalçılara dəstək vasitəsilə əldə edilir. Sosial və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış istehlak standartlarının tətbiqi əhali arasında sağlam və davamlı istehlak vərdişlərinin formalaşmasına kömək edir. Pərakəndə satış şəbəkələrinin, anbarların və nəqliyyat logistikasının yaradılması və dəstəklənməsi istehlak bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Dövlət gənc ailələr və pensiyaçılar kimi həssas kateqoriyalardan olan vətəndaşlara müavinətlər və dəstək verməklə sosial harmoniyanı təmin edir [4]. Müasir texnologiyaların və malların təşviqi üsullarının tətbiqinin təşviqi yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir.

Dövlət tənzimlənməsi üsullarına iqtisadi, inzibati, hüquqi, sosial üsullar aid edilir. İqtisadi dedikdə iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarını stimullaşdırmaq üçün vergi güzəştlərindən, subsidiyalardan və qrantlardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. İnzibati üsul bütün bazar iştirakçıları üçün məcburi olan standartların, normaların və qaydaların tətbiqidir. Hüquqi üsul istehlak bazarında münasibətləri tənzimləyən qanun və normativ aktların işlənilib hazırlanması və qəbulu kimi başa düşülür. Sosial üsul istehlakçıların hüquqlarının qorunmasına və sosial ədalətin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemini əhatə edir. İstehlak bazarının dövlət tərəfindən səmərəli tənzimlənməsi cəmiyyətin ahəngdar inkişafına, vətəndaşların iqtisadi maraqları ilə sosial tələbatları arasında tarazlığın təmin edilməsinə kömək edir.

Dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinə maraqların koordinasiyası aid edilir [8]. Tənzimləmə bütün bazar iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalı, ictimai və şəxsi maraqlar arasında balansı təmin etməlidir. İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələrinin həlli iqtisadi, sosial, tənzimləmə və innovativ mexanizmlərdən istifadəni əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir. Tələb və təklifin uyğunluğunun təmin edilməsi bazarda monitorinqlərin aparılmasını, yəni tələb və

təklifin dinamikasını izləmək, malların çatışmazlığı və ya artıqlığını müəyyən etmək üçün analitik vasitələrin yaradılması və istifadəsini nəzərdə tutur. Burada yerli istehsalçıların dəstəklənməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dəstəkləmə tədbirlərinə tələb olunan malların istehsalını stimullaşdırmaq üçün subsidiyaların və vergi güzəştlərinin tətbiqi, infrastrukturun inkişafı, malların regionlar üzrə paylanması üçün effektiv logistika sisteminin yaradılması aid edilir.

İstehlak bazarının tənzimlənməsi üsullarından biri də istehlakın rasionallaşdırılmasıdır. Buna nail olmanın bir yolu məlumat kampaniyalarının aparılması, təhsil və media layihələri vasitəsilə rasionallıq istehlakın təşviqi. Digər yolu qiymət tənzimlənməsidir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində alqışlanmır, bura əsas malların qiymətinə nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi aid edilir. Ekoloji cəhətdən təmiz istehlakın stimullaşdırılması da davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun məhsulların istifadəsinin təşviq edilməsini nəzərdə tutur.

Bazar infrastrukturunun inkişafı pərakəndə satış şəbəkələrinin yaradılması - marketlər, hipermarketlər və onlayn mağazalar kimi müasir pərakəndə satış formatlarının inkişafına dəstək; logistika investisiyaları - anbarların tikintisi, nəqliyyat şəbəkələrinin və rəqəmsal ticarət platformalarının inkişafı, rəqəmsal həllərin inkişafı - istehsalçılar, distribyutorlar və istehlakçılar arasında məlumat mübadiləsi üçün elektron platformaların tətbiqi kimi elementləri daxil edir.

Əhəlinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istehlakın rasionallaşdırılmasına imkan yaradır. Burada aztəminatlı qrupların əsas mallara çıxışını təmin etmək üçün dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi mühüm rol oynayır. Vətəndaşların ehtiyacı olan kateqoriyalarına endirimlər, kuponlar və ya birbaşa maddi yardım göstərilməsi, malların, xüsusən də qida və dərmanların keyfiyyətinə ciddi nəzarət və s. kimi tədbirlər bu məqsədə nail olmağa şərait yaradır.

İstehlakın rasionallaşdırılması bir çox ölkələrdə iqtisadi, texnoloji və sosial-ekoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi yolu ilə tətbiq edilir. Belə ki, Almaniya yaşayış binalarının modernləşdirilməsi üzrə proqramları fəal şəkildə həyata keçirir. Buna misal olaraq evlərin izolyasiyası və enerjiyə qənaət edən istilik sistemlərinin quraşdırılması üçün güzəştli kreditlər verən KfW proqramını göstərmək olar [7]. İsveç vergi güzəştləri və dairəvi iqtisadiyyatı inkişaf etdirir. Geyim, ayaqqabı və velosipedlərin təmirinə görə ƏDV-nin 12%-ə endirilməsi malların xidmət müddətinin uzadılmasına təkan verir. Məişət tullantılarının 99%-dən çoxu təkrar emal olunur və ya enerji istehsalı üçün istifadə olunur. Danimarka bərpa olunan enerji və eko-istehlak üzrə seçilir. Danimarkada elektrik enerjisinin 60%-i külək enerjisindən istifadə etməklə istehsal olunur [5]. Bu ölkədə velosiped sürmə mədəniyyəti olduqca yüksəkdir. Kopenhagendə sakinlərin təxminən 62%-i velosipedlə işə gedir, bu da emissiyaları və avtomobil nəqliyyatından asılılığı azaldır.

Yaponiyada tullantıların minimuma endirilməsi və ağıllı istehlakçılıq təbliq edilir. Ağıllı istehlak modeli, yəni “Just-in-time” sistemi resurs itkilərini minimuma endirərək, artıq istehsal və inventarları azaldır. Sıfır tullantı siyasəti bir sıra şəhərlərdə 100% tullantıların təkrar emalına nail olmağı qarşısına məqsəd qoyub. Buna nail olmaq üçün sakinlər tullantıları 30-dan çox kateqoriyaya ayırır. Cənubi Koreya istehlakın rasionallaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyalar istifadə edir və enerjiyə qənaət edir [6]. İstifadəçilərə elektrik enerjisindən istifadəni optimallaşdırmağa imkan verən enerji idarəetmə sistemləri (ağıllı sayğaclar) geniş tətbiq edilir. Üzvi tullantıların təkrar emalı ilə bağlı ciddi qanunlar qəbul edilib ki, buda qida tullantılarının poliqonlara atılmasını qadağa edir. Çin elektrik nəqliyyat vasitələrinin istehsalı və tətbiqi sahəsində liderə çevrilib, həmçinin dövlət onların alınması üçün subsidiyalar sistemini inkişaf etdirir. Günəş panellərinə investisiyalar ölkəni bərpa olunan enerjinin ən böyük istehsalçısına çevirib.

İstehlakın dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri də innovasiyanın stimullaşdırılmasıdır. Ölkələr elmə sərmayələri artıraraq milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün tədqiqat və inkişaf işlərinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Dövlət dəstəyi yeni texnologiyaların tətbiqi yolu ilə istehsal və ticarət proseslərinin rəqəmsallaşdırılması, texnologiya parklarının yaradılması, startapların və yüksək texnologiyalı layihələrin həyata keçirilməsi üçün innovativ inkişaf zonalarının formalaşdırılması kimi tədbirləri əhatə edir.

Azərbaycanda texnoparklar innovativ inkişafın hərəkətverici qüvvəsidirlər demək olar.

Texnoparkları innovativ iqtisadiyyatın inkişafında, yeni texnologiyaların yaradılmasını asanlaşdırmaqda, startapları dəstəkləməkdə və elm ilə biznes arasında əlaqələrin gücləndirilməsində əsas rol oynayır.

Son illər Azərbaycan hökuməti texnoloji infrastrukturun inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Texnoparkların yaradılması bilik tutumlu sənayelərə investisiya cəlb etmək; innovativ startapları inkişaf etdirmək; universitetlər, tədqiqat institutları və biznes qurumları arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə elmi potensialın gücləndirilmək; yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasına; texnologiyaların və xidmətlərin ixracını stimullaşdırmağa imkan verir [2]. Ölkəmizdə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı, Qaradağ Sənaye Parkı, Mingəçevir Sənaye Parkı, Pirallahı Sənaye Parkı, Yüksək Texnologiyalar Parkı, Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı salınıb. Bundan əlavə isə Neftçala, Hacıqabulad və Masallıda sənaye məhəlləsi yaradılıb.

Azərbaycanın əsas texnoparkı Sumqayıt Kimya Sənaye Parkıdır. Sumqayıt şəhərində yerləşən bu texnopark kimya sənayesinin və onunla əlaqəli sənaye sahələrinin inkişafı üçün aparıcı obyektlərdən birinə çevrilib. O, rezidentləri dünya səviyyəli infrastrukturunu ilə təmin edir, vergi və gömrük güzəştlərindən istifadə etməyə şərait yaradır və logistika və ixrac məsələlərində dəstək verir. Sumqayıt Parkı kimya, enerji və ekologiya sahələrində yeni texnologiyaların yaradılmasını təşviq etməklə beynəlxalq şirkətləri və investorları fəal şəkildə cəlb edir. Pirallahıda Yüksək Texnologiyalar Parkı əczaçılıq, biotexnologiya və nanotexnologiya üzrə ixtisaslaşmışdır. Park yüksək keyfiyyətli əczaçılıq məhsullarının istehsalı, tibb və biologiya sahəsində elmi tədqiqatların aparılması, səhiyyə sahəsində innovativ layihələrə dəstək verir.

Azərbaycan hökuməti texnoparkların inkişafına fəal dəstək verir. Rezidentlər üçün vergi güzəştləri (məüyyən dövrlər üçün ƏDV, gəlir vergisi və gömrük rüsumlarından azad olma) tətbiq edilir. Dövlət qrantları və subsidiyaları vasitəsilə maliyyə dəstəyi göstərilir. Bu baxımdan da əqli mülkiyyətin qorunması və innovasiyaların stimullaşdırılması üçün əlverişli hüquqi baza yaradılmışdır. Azərbaycan texnoparkları beynəlxalq tərəfdaşlarla, o cümlədən Avropa İttifaqı, Çin və Türkiyə ilə fəal əməkdaşlıq edir. Bu ən yaxşı təcrübələri mənimsəmək, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, ixrac yönümlü texnologiyalar inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Azərbaycanda texnoparkların inkişafı problemlərinə universitetlər və sənaye arasında qeyri-kafi integrasiya; müəssisə kapitalına məhdud çıxış; ixtisaslı mütəxəssislərin sayının artırılmasına ehtiyac kimi məsələlər aid edilir. Bununla belə, aktiv dövlət dəstəyi və beynəlxalq tərəfdaşların cəlb edilməsi sayəsində texnoparkların ölkə üçün davamlı iqtisadi inkişafın mühərrikinə çevrilmək üçün hər cür şans var. Azərbaycanda texnologiya parkları iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və innovativ inkişaf modelinə keçid üçün mühüm vasitədir. Startaplar üçün şəraitin yaradılması, elmi tədqiqatların dəstəklənməsi və yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafı ölkənin qlobal texnologiya bazarında mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün yeni imkanlar açır. Uzunmüddətli perspektivdə texnoparklar Azərbaycanda dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması üçün əsas ola bilər.

Azərbaycanda texnoparkların yanaşı aqroparklarda fəaliyyət göstərir. Aqroparklar kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsində və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının inkişafında mühüm elementdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və iş yerlərinin yaradılmasında kənd təsərrüfatının əsas rol oynadığı Azərbaycanda aqroparklar innovasiyalar, sənaye əməkdaşlığı və davamlı inkişaf mərkəzlərinə çevrilir. Aqroparklar kənd təsərrüfatının səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Belə ki, damcılı suvarma sistemlərinin istifadəsi, peyk monitorinqi və istehsalın avtomatlaşdırılması məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa və xərcləri azaltmağa imkan verir. Müasir infrastrukturun yaradılması istehsalçılara emal müəssisələrinə, anbarlara və logistika mərkəzlərinə çıxış imkanı verir. Aqroparkların inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdırır, ölkənin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Ölkənin 32 rayonunda 239 312 hektar ərazidə ümumi dəyəri 2,3 milyard manat olan 51 aqroparkın yaradılması üzrə işlər davam edir. İndiyədək 25 aqroparka 184 milyon manat güzəştli kredit ayrılmış, 26-sı investisiya təşviqi sənədi almışdır. Bunun sayəsində sahibkarlar texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğuların idxalı zamanı 39,8 milyon manat gömrük rüsumu və ƏDV-yə

qənaət etmişlər.

Azərbaycanda aqroparklar kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə və dayanıqlı ərzaq sisteminin yaradılmasına töhfə verməklə ölkənin kənd təsərrüfatı siyasətinin mühüm elementinə çevrilir. Onlar fermerləri lazımi infrastruktur, texnologiya və biliklərlə təmin etməklə, aqrar sektorun inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Uzunmüddətli perspektivdə aqroparklar həm daxili, həm də xarici bazarların tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı kənd təsərrüfatının inkişafı üçün təməl ola bilər. Hazırda aqroparklarda klasterlərin formalaşdırılması üzrə işlər görülür. İlk mərhələdə 6 əsas və 11 alt klasterin yaradılması planlaşdırılır: taxıl və toxum istehsalı, ət və süd istehsalı, kartof istehsalı, meyvə emalı, bitki yağı istehsalı, çay və sitrus meyvələri istehsalı.

İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi iqtisadi sabitliyi, sosial ədaləti və bazar rəqabətini qorumaq üçün vacibdir. Azərbaycan bu sahədə müasir metodlardan və beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq, innovativ texnoparklar və aqroparklar vasitəsilə inkişafı təşviq edir. Dövlətin tətbiq etdiyi vergi güzəştləri, subsidiya və qrantlar sahibkarlığın güclənməsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən dövlət, biznes və cəmiyyət arasında fəaliyyətlərin səmərəli əlaqələndirilməsinə, qarşılıqlı fəaliyyət üçün sistemli platformanın yaradılmasını və bütün iştirakçıların qarşılıqlı məsuliyyətinin təmin edilməsinə çalışır. Eyni zamanda, ekoloji dayanıqlılıq və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ölkənin davamlı iqtisadi inkişafına töhfə verir. Bu strategiyalar öz növbəsində, bazar mexanizmlərinin səmərəli işləməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 19 sentyabr 1995-ci il.
2. İnnovasiya fəaliyyəti subyektləri: texnoparklar, sənaye parkları. İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMI TƏDQIQAT İNSTİTUTU. Bakı 2018.
3. Mustafayeva R.R., Abbasova Y.Ə., Qəmbərova R.M., Cəfərova R.M., Saliyeva V.İ. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərslik. Bakı 2022. Mütərcim. 384 s.
4. Mustafayeva R.R., Qurbanova Ə.A., Tağıyeva G.A., Hüseynova S.H., Muradov R.C. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı 2024. Mütərcim. 440 s.
5. Denmark generates a larger share of its electricity from wind than any other country - <https://ourworldindata.org/data-insights/denmarks-electricity>.
6. Energy Use Rationalization Act - <https://www.iea.org/policies/392-energy-use-rationalization-act>.
7. KfW. https://www.kfw.de/inlandsfoerderung/Privatpersonen/Neubau/index-2.html?utm_source=chatgpt.com.
8. Коголев, И. А. Государственное регулирование потребительского рынка / И. А. Коголев // Вестник Магилёвского государственного университета имени А. А. Куляшова. – 2006. – № 4 (25). – С. 74–82.

SUMMARY

The article examines the directions of state regulation of the consumer market. State regulation of the consumer market aims to ensure market stability, efficiency and fairness. The main tasks here include the adjustment of supply and demand, rationalization of consumption, development of market infrastructure and social protection. Regulation is carried out by economic, administrative, legal and social methods. The state supports entrepreneurship with tax breaks, subsidies and grants, and also, based on international experience, increases environmental sustainability and competitiveness, and aims to achieve sustainable economic development.

Keywords: consumer market, state regulation, production, stability, sustainable development

KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ VƏ DAYANIQLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN ELMİ –NƏZƏRİ ƏSASLARI

Səkinə ƏLİZADƏ
Yeganə ABBASOVA
Gəncə Dövlət Univesiteti

Xülasə

Kənd təsərrüatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələlərinin sürətləndirilməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlərin davamlı şəkildə həyata keçirilməsi müasir dövrümüz üçün zəruridir. Məqalədə kənd təsərrüatının rəqabətqabiliyyətliliyi və onun dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətlərinin mahiyyəti, onların iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri elmi-nəzəri cəhətdən təhlil edilib. Davamlılıq dərəcəsinin ölçülməsi üçün bəzi tədqiqatçıların bu göstəricilər sistemə fərqli yanaşmaları müqayisəli təhlil edilib. Bu yanaşmalar təkcə kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasına deyil, həm də ərzaq təhlükəsizliyinin, fermerlərin gəlirlərinin və kənd yerlərinin dolanışiq vasitələrinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Eyni zamanda məqalədə rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasının xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq əsas göstəriciləri xarakterizə olunmuş və sonda tövsiyə xarakterli təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüatının rəqabətqabiliyyətliliyi, davamlı kənd təsərrüfatı, istehsalın səmərəliliyi.*

Giriş

Kənd təsərrüatının rəqabətqabiliyyətliliyi – bu sahədə səmərəli bazar münasibətlərinin formalaşmasının mühüm şərti, onun dayanıqlı inkişafının isə əsas hərəkətverici elementidir. Aqrar sahədə rəqabət qabiliyyəti kifayət qədər geniş və çoxanlamli bir prosesi özündə əks etdirməklə, həm də elmi və iqtisadi tədqiqatların obyektı kimi səciyyələnir. Bu baxımdan, ayrı-ayrı ölkələrdə hökumət və qanunvericilik orqanları tərəfindən həmin ölkələrdə istehsal edilən məhsulların rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi istiqamətində zəruri ekoloji, sosial, iqtisadi və təşkilati tədbirlər həyata keçirilir. Bütövlükdə, aqrar iqtisadiyyatda istehsal və emal edilmiş məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi - daxili və xarici bazarlarda tələbatın səmərəli şəkildə ödənilməsinə yönəldilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş yetərli tədbirlərin gücləndirilməsindən bilavasitə asılıdır. [1].

Təhlil və müzakirələr

İqtisadi ədəbiyyatlarda “rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı» anlayışına yanaşmalar deməyə əsas verir ki, “rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı» deyəndə elə burada uzun müddətli dövrdə əkinçilik və heyvandarlıq istehsalı zamanı [1,2,4]:

- 1) insanların ərzağa və geyimə olan ehtiyacı ödənilsin;
- 2) ətraf mühitin keyfiyyəti yaxşılaşsın;
- 3) bərpa olunmayan və aqrar təsərrüfatlarda olan ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilsin;
- 4) aqrar təsərrüfatlarda fəaliyyətin iqtisadi davamlılığı təmin edilsin;
- 5) kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən insanların və bütönlükdə cəmiyyətin həyat keyfiyyəti daim yüksəlsin.

Göründüyü kimi “rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı» daha çox idarəetmə prosedurlarından ibarətdir. Bu prosedurlar kənd təsərrüfatına təsir edən təbii proseslərin nəzərə alaraq qurulmalıdır və ehtiyatlardan səmərəli istifadəni nəzərə alaraq ətraf mühitə təsirləri və tullantıları minimuma endirməyə, aqrosistemin çevikliyini, özü özünü idarəetməsini, istehsalın həcmnin davamlı inkişafını

və digər problemlərin həllini təmin etməlidir.

Kənd təsərrüfatında istehsalın rəqabətqabiliyyətliliyinə və ya “rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı» anlayışlarına həsr edilən tədqiqatların müqayisəli analizi deməyə əsas verir ki, bu sahəyə həsr edilən tədqiqatlarda üç problem bir-birindən fərqləndirilir: birincisi, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatına aid problemlərin bu sahələri üzrə tədqiqidir. İkincisi, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatına aid problemlərin strateji nöqteyi-nəzərdən tədqiqidir. Üçüncüsü isə, əsas hədəflərin ön plana çəkilməsidir. Əslində bu tədqiqatlar bir-birini tamamlayan tədqiqatlardır və fəaliyyət sahələri üzrə tədqiqatlar strateji tədqiqatları, sonuncular isə əsas hədəflərə aid tədqiqatları tamamlayır. Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı qarşısında dayanan əsas hədəf kimi 1) iqtisadi; 2) sosial və 3) ekoloji hədəfləri qoyur [12]. Ekoloji hədəflər arasında istehsalatla əlaqəli və ya qeyri-istehsal xarakterli ekoloji hədəflər ola bilər. Bu hədəflər hər bir ölkə üçün kəmiyyətə fərqli ola bilər. Lakin inkişaf trendi ondan ibarətdir ki, 1) kənd təsərrüfatında istehsal həcmi davamlı olaraq artdı; 2) əhalinin sosial rifah halı davamlı olaraq yüksəldi, yoxsulluq davamlı olaraq azaldı və aradan qaldı, işsizlik təbii işsizlik səviyyəsinə qədər azaldı, kənd regionlarında əhali yüksək keyfiyyətli təhsilə, səhiyyəyə əlaqədarlığı təmin edildi və s.; 3) təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edildi, aqrar istehsalatdan ətraf mühitə atılan tullantılar davamlı olaraq azaldı və ətraf mühitin öz-özünü tənzimləmə qabiliyyəti səviyyəyə qədər azaldı, su və torpaq ehtiyatlarının çirklənməsinin qarşısı alındı və bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə edildi və s.

Sadaladığımız və digər ümumi hədəflərə çatmaq üçün “rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı» bəzi prinsiplərin və strategiyaların həyata keçirilməsini zəruri edir. Məsələn, 1) çevik idarəetmənin olması; 2) kooperasiya; 3) ekoloji prinsiplərə əsaslanan strategiyanın qəbulu; 4) iqtisadi əsaslı strategiyanın qəbulu; 5) kompleks yanaşma; 6) elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi; 7) subsidiyaların tətbiqi. Belə strateji addımlar isə bəzi sahələrdə müəyyən fəaliyyətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, 1) aqrar ərzaq sisteminin qurulması; 2) idarəetmə və texnoloji problemlərin həlli; 3) sosial və ətraf mühit problemlərinin həlli; 4) sosial və insan kapitalı ilə bağlı məsələlərin həlli; 5) sosial, siyasi və iqtisadi ətraf mühitin formalaşdırılması və s. [2,5].

Kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətli inkişafı ölçmək məsələsi onun asılı olduğu indikatorlar sisteminin nə qədər mümkünə bütün elementlərinin müəyyən edilməsini və hər birinin ayrı-ayrılıqda və qarşılıqlı əlaqədə ölçülməsini tələb edir. Bu kifayət qədər mürəkkəb bir işdir. Belə ölçmə zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətli inkişafın, o cümlədən kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətli inkişafın ölçülməsi onun asılı olduğu bütün indikatorların nəzərə alınması mümkün olmadığından dəqiq hesab edilə bilməz. Çünki rəqabətqabiliyyətli inkişafı xarakterizə edən iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin bütün aspektlərini nəzərə almaq mümkün olmadığından belə ölçmələri yalnız müəyyən yaxınlaşma kimi qəbul etmək olar.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən hazırlanan PSR (Pressure-State-Response) modelində kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin ölçülməsi üçün göstəricilər sistemi hazırlanıb [10]. Bu göstəricilər sisteminə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Komissiyasının hazırladığı göstəricilər də daxildir. Qeyd edək ki, bu göstəricilər kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətliliyi məcmu səviyyədə qiymətləndirməyə imkan verib. OECD tərəfindən sonradan hazırlanan DSR (deiving force state response) modeli isə yeni göstəriciləri əhatə edərək kənd təsərrüfatında istehsal qurumları, məsələn təsərrüfat səviyyəsində də rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Mövcud vəziyyəti xarakterizə edən göstəricilər (state indicators) kənd təsərrüfatının ətraf mühitə, xüsusilə torpağın keyfiyyətinə, su hövzələrinin və havanın təmizliyinə, biomüxtəlifliyin və landşaftın qorunmasına təsirlərini qiymətləndirir. Cavab göstəricilər (response indicators) isə ətraf mühitin dəyişməsinə yönələn fəaliyyəti xarakterizə edir. OECD tərəfindən hazırlanan DSR göstəricilər sistemi 39 göstəricini, o cümlədən, fermer təsərrüfatlarının maliyyə ehtiyatlarını, fermer təsərrüfatlarının idarəedilməsi məsələlərini, gübrələrdən və pestisidlərdən istifadəni, torpağın və suyun keyfiyyətini, biomüxtəlifliyi və landşaftı, fermer təsərrüfatlarına lazım olan informasiyalara çıxışın olmasını və sair göstəriciləri əhatə edir. OECD-nin təklif etdiyi göstəricilər sistemi çox genişdir və hətta Avropa ölkələrinin əksəriyyəti bu göstəricilərin hamısını əhatə edə bilmir [10].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi OECD-nin təklif etdiyi göstəricilər sistemi kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətini daha çox məcmu səviyyədə qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin demək olar ki, bütün ölkələrdə kənd təsərrüfatı ən çox liberallaşmış və həcmcə kiçik təsərrüfatlardan ibarətdir. Ona görə də həm istehsal, həm də ətraf mühitə təsirlər daha çox fermer təsərrüfatları səviyyəsində baş verir.

Bu baxımdan kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyəti dedikdə daha çox fermer təsərrüfatları səviyyəsində onun qiymətləndirilməsi mənasını daşıyır. Rəqabətqabiliyyətin təmin edilməsi üçün zəruri addımlar məhz kiçik fermer təsərrüfatlarında baş verir. istehsalın davamlı olaraq artırılması, fermer təsərrüfatlarında çalışanların sosial rifahı məsələləri və yaxud fermer təsərrüfatlarında fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə təsirlər məcmu halda kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətini təmin edir. Torpaqdan necə istifadə etmək və yeni texnologiyadan istifadə etmək haqqında qərarı məhz fermer təsərrüfatları qəbul edir. Elə buna görə də bəzi tədqiqatçılar kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyəti dedikdə daha çox fermer təsərrüfatı səviyyəsində dayanıqlılığa daha çox üstünlük verirlər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda kənd təsərrüfatının davamlılığı ilə bağlı müxtəlif göstəricilər sistemi təklif edilsə də (iqtisadi, sosial və ekoloji) iqtisadi göstəricilər kimi tətbiq edilən əsas göstəricilər aşağıdakılardır [10,11]:

- 1) məhsulun orta istehsal həcmi;
- 2) məhsul istehsalı üçün cəmi xərclər;
- 3) fermer təsərrüfatından kənar gəlirlər;
- 4) fermer təsərrüfatı daxilindəki gəlirlər;
- 5) iqtisadi səmərəlilik dərəcəsi;
- 6) gəlirlilik dərəcəsi;
- 7) fermer təsərrüfatlarında işçilərə ödənilən əmək haqqı səviyyəsi;
- 8) məşğulluğun yaratdığı imkanlar;
- 9) aqrar məhsullar üçün bazarların əlçatanlığı;
- 10) torpağa sahibkarlıq səviyyəsi;
- 11) torpaqdan istifadənin idarəedilməsi və sair göstəricilər.

Tədqiqatlarda ekoloji-sosial göstəricilər kimi istifadə edilən göstəricilər arasında aşağıdakılara daha çox rast gəlinir: 1) kənd regionlarında ev təsərrüfatları üzvlərinin təhsil səviyyəsi; 2) ev təsərrüfatlarının mənzillə təminat şəraiti; 3) kənd təsərrüfatında işlərin öyrənilməsi səviyyəsi; 4) ev təsərrüfatı üzvlərinin sağlamlıq durumu; 5) qərar qəbulu prosesinin yaxşılaşdırılması; 6) kənd regionlarında həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; 7) iş və həyat şəraiti; 8) sosial kapital; 9) sosial bərabərlik və sair. Kənd təsərrüfatında rəqabətqabililik məsələlərinə həsr edilən tədqiqatlarda ekoloji göstəricilər kimi 1) su ehtiyatlarının idarəedilməsinin yaxşılaşdırılması; 2) pesdisitlərdən istifadənin həcmi; 3) üzvi gübrələrdən istifadə həcmi; 4) yaşıl gübrələrdən istifadə həcmi; 5) istehsal üçün fiziki xərclər və onlardan səmərəli istifadə; 6) fiziki məhsuldarlıq; 7) bitkişiliyin müxtəlifliyi; 8) alternativ bitkiçilikdən istifadə; 9) əkinçilikdə növbəlilikdən istifadə; 10) iqlim şəraitində dəyişikliklərin istiqaməti; 11) kimyəvi gübrələrdən istifadə; 12) eroziyaya nəzarət; 13) enerjidən istifadə; 14) pestisidlərdən istifadənin idarə edilməsi və sair göstəricilərdən geniş istifadə edilir [2,3].

Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin ölçülməsi ilə bağlı mühüm problemlərdən biri rəqabətqabiliyyətin əksər göstəricilərinin bütün ölkələrdə uğurla tətbiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyüdür. Dumanski və Pieri tərəfindən aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, rəqabətqabiliyyətliliklə bağlı əksər göstərici kənd təsərrüfatının yerləşdiyi ərazilərin xüsusiyyətindən və ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən çox asılıdır [6]. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyəti deyəndə, hansı səviyyədə rəqabətqabiliyyətin nəzərdə tutulduğu nəzərə alınmalıdır. İqtisadi ədəbiyyatda əkin və ya heyvandarlığın həyata keçirildiyi konkret sahə səviyyəsi, fermer təsərrüfatları səviyyəsi, icma səviyyəsi, ölkə səviyyəsi və beynəlxalq səviyyə bir-birindən fərqləndirilir. Bu səviyyələrdən hər birində rəqabətqabililik sonrakı səviyyələrdə qəbul edilən qərarlardan çox asılı ola bilər. Məsələn, fermer təsərrüfatları səviyyəsində rəqabətqabililik region səviyyəsində və ya ölkə səviyyəsində iqtisadi, sosial və ekoloji məsələlərlə bağlı qəbul edilən qərarlardan çox asılı olur. Ölkə

səviyyəsində ekoloji tələblərin dəyişməsi ilə bağlı qəbul edilən qərarlar ölkə daxilində bütün təsərrüfat subyektləri, o cümlədən fermer təsərrüfatları tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Nəticə

Təhlillərdən göründüyü kimi, müasir şəraitdə aqrar sahədə təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi prosesi, bütövlükdə bu sahənin dayanıqlı və səmərəli inkişafının ən önəmli şərti kimi çıxış edir. Təbii ki, göstərilən prosesdə müqayisəli üstünlüklərin qorunub saxlanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, H.A.(2007). Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri/ H.A. Xəlilov.- Bakı: Adiloğlu,- 375 s.
2. Новрузова, З.Р. (2011). Конкурентоспособность отраслей сельского хозяйства и потенциал ее повышения. Монография. Баку: «Игтисад Университети» . – <https://unec.edu.az/application/uploads/2020/06/748.pdf>
3. Устойчивое развитие: Методология и методики измерения: учеб. пособие/ С. Н. Бобылев, Н. В. Зубаревич, С. В. Соловьева, Ю. С. Власов; под ред. С. Н. Бобылева. — М.: Экономика, 2011. — 358 с.
4. Ленская, Т. И.(2013). Организационно-экономические факторы повышения конкурентоспособности продукции АПК: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Т. И. Ленская. — Минск, 152 с.
5. David, S. (1989). Sustainable development: theoretical construct on attainable goal? Environ. Conser., 16, 41–48.
6. Dumanski, J. & Pieri, C. (1996). Application of the pressurestate-response framework for the land quality indicators (LQI) program. Land quality indicators and their use in sustainable agriculture and rural development. Proceedings of the Workshop Organized by the Land and Water Development Division. FAO Agriculture Department, Agricultural Institute of Canada, Ottawa,
7. Evenson, Robert E. (2019). “Economic Impact of Agricultural Research and Extension.” In: Handbook of Agricultural Economics. Amsterdam: North Holland ural Research and Productivity Publishing Company.
8. Lynam, J. K. & Herdt, R. W. (1989). Sense and sustainability: sustainability as an objective in international agricultural research. Agric. Econ., 3, 381–398.
9. Webster, P. (1999). The challenge of sustainability at the farm level: presidential address. J. Agric. Econ., 50 (3), 371–387
10. OECD, FAO. (2020) OECD-FAO Agricultural Outlook 2015-2024, OECD nəşriyyatı, Paris, Roma.
11. FAO (2019) Dünya Kənd Təsərrüfatı 2030/2050-ci ilə doğru. The 2012 Revision, in: N. Alexandratos və J. Bruinsma (Red.), Qlobal Perspektiv Araşdırmalar Qrupu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Roma;
12. https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.33/2016/mtg1/EaP_GREEN_GGI_Guide_draft_for_comments_RUS.pdf

SUMMARY

Continuous implementation of consistent and purposeful measures to accelerate the issues of increasing competitiveness in agriculture is necessary for our modern era. The article analyzes the essence of the main directions of the competitiveness of agriculture and its sustainable development, their economic, social and environmental aspects from a scientific and theoretical perspective. Different approaches of some researchers to this system of indicators for measuring the degree of sustainability are comparatively analyzed. These approaches contribute not only to increasing agricultural products, but also to improving food security, farmers' incomes and livelihoods in rural areas. At the same time, the article characterizes the main indicators of increasing competitiveness in accordance with the experience of foreign countries and finally provides recommendations.

Keywords: *agricultural competitiveness, sustainable agriculture, production efficiency.*

İNNOVASIYA SİSTEMLƏRİ ÜZRƏ ENERJİ RESURSLARINDAN İSTİFƏDƏNİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Səlcuq ABDULLAYEV
selcuq85 @ hotmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə innovasiyalı iqtisadiyyatda enerji təhlükəsizliyinin reallaşması məsələlərinə baxılır. Artıq ölkəmizdə innovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində innovasiya sistemin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması və innovasiya prosesində elm, təcrübə, tədqiqat, istehsalat arasında əlaqələrinin gücləndirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir. Milli innovasiya sistemləri qloballaşma nəticəsində, bir ölkənin sərhədləri çərçivəsində qapanıb qalmır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın innovasiyalı və enerji üzrə resurs təminatının nəzərə alınmasına dair konkret təkliflər hazırlanır.

Açar sözlər: innovasiya, neft, müəssisə, infrastruktur, spesifik xüsusiyyətlər.

Giriş

Azərbaycan artıq sürətlə və dinamik inkişaf etməkdə olan ölkə sayılır. Neft sənayesi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olub, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Artıq Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi sferasında əsas faktorlar sırasına daxil olmuşdur. Enerjidaşıyıcılarının strateji mühümlüyü ölkəyə bir neçə istiqamətdə geoiqtisadi üstünlüklər verir. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın innovasiya inkişafının fəallaşması və innovasiya sistemində strukturunun genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Milli innovasiya texnologiyaları vasitəsi ilə xarici və daxili bazar tələbatlarına müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi uğurla həyata keçirilir. Xüsusilə, yeni rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı və elm tutumlu məhsul istehsalı ilə əlaqədar qabaqcıl istehsalatın yaradılması reallaşır.

Əsas hissə

İnnovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədilə innovasiya sisteminin konseptual əsaslarının formalaşması zəruri hesab edilir. Bu baxımından innovasiya sisteminin neft-qaz sahəsində dünya təcrübəsini təhlil eləyən və innovasiya sistemləri üzrə tətbiq olunan modellərin Azərbaycan şəraitində istifadəsi olduqca aktualdır.

Artıq ölkəmizdə innovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində innovasiya sistemin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması və innovasiya prosesində elm, təcrübə, tədqiqat, istehsalat arasında əlaqələrinin gücləndirilməsi baş verməkdədir. Ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda innovasiya inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə, kadr ehtiyatları ilə təmin edilməsi, elmi texniki məhsul bazarının formalaşdırılması və bir sıra məsələləri ön plana keçməlidir.

Müasir dövrdə xüsusi ilə dövlətin qarşısına qoyduğu sosial iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün innovasiya və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi əsas prioritet məsələlərdən hesab edilir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, sosial iqtisadi vəzifə kimi elmi tədqiqatların tətbiqinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və inkişafından birbaşa asılıdır. Ölkəmizdə də iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə keçidi bu istiqamətdə innovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə tələb edir. Buna müvafiq olaraq, istənilən sfera üzrə müasir informasiya, kommunikasiya, texnologiyaların, bilik və yeniliklərin istifadəsi istiqamətində, irəliləyişə nail olmaq və elmi texniki tərəqqinin ən son yeniliklərindən istifadəsi və tətbiqi zəruri hesab edilir. Belə ki, bu yeni texnologiya və biliklərdən istifadə etmək və onların sosial iqtisadi inkişafda səmərəli formada tətbiqi hər bir ölkənin dünya iqtisadi sistemində yerini və milli təhlükəsizliyinin təminatını müəyyən edir.

Bu gün Azərbaycanın neft ehtiyatlarının və neftçıxarma sahəsi üzrə yerini müəyyənləşdirmək üçün, neft hasil edilən ölkələrdə adambaşına düşən neft hasilatının həcmi müqayisə etmək maraqlıdır. Məlum olduğu kimi bu və digər ölkənin neft sənayesinin vəziyyətini qabaqcadan müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də neft ehtiyatlarının mövcudluğudur. Bundan başqa regionun əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın xüsusi yeri vardır. Hesablamalara görə dünyada neftin potensial ehtiyatları 540 milyard tona çatır. Sübut olunmuşdur ki, dünya neft ehtiyatlarının 3/4 hissəsindən çoxu OPEK ölkələrindədir.

Bütün bunlara baxmayaraq, ənənəvi enerji mənbələrinin tədricən tükənməsini və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitə vurulan böyük miqdarda ziyanı nəzərə alaraq, Azərbaycanda ekoloji cəhətdən təmiz hesab edilən günəş və külək enerjisi, çoxda böyük olmayan SES-lər, termal sular, biokütlə enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsinə ciddi diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Bu sahədə Azərbaycanda dövlət tərəfindən innovasiyalı xüsusi layihələr hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisi istehsalının hasilatında daha çox alternativ enerji mənbələrinin xüsusi payının 15 faizədək artırılması planlaşdırılır. Bunun üçün Azərbaycanda günəş və külək enerjisindən elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verəcək Avropa şirkətlərinin layihələrinin iqtisadi və texniki cəhətdən əsaslandırılması mütəxəssislər tərəfindən nəzərdən keçirilir. Azərbaycanda günəş enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi geniş tətbiq olunur. Bu sahədə artıq dövlət dəstəyi ilə bir çox regionlarda günəş batareyaları quraşdırılıb. Bu batareyalar müxtəlif təyinatlar üçün, xüsusilə kəndlərdə sətəmizləmə sistemlərinin enerji ilə təmin edilməsini həyata keçirir.

İqtisadiyyat təbii mühitin əsas tərkib hissəsi olduğundan, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “yaşıl” kampus layihəsi həyata keçirilməkdədir. Bu layihədə innovasiya yönümlü geotermal enerji, külək enerjisi, yağış suları və günəş enerjisindən istifadə olunacaqdır. Xüsusilə paytaxt Bakıda küləkli günlərin sayının çox olması, külək turbinlərindən əldə edilmiş enerjiden istifadə etmək perspektivlərini aktual edir. Lakin innovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf modelinə keçid və buna müvafiq olaraq innovasiya sistemi yaradan amillərin səmərəli təsiri bir sıra şərtlər daxilində mümkündür. Bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İnnovasiya prosesinin fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət qədər real texnoloji potensialın mövcud olması.

2. İnnovasiya inkişafına istiqamətlənmiş institusional sistemin yaradılması.

3. İnnovasiya sistemini maliyyələşdirməyə şərait yaradan iqtisadi artıma nail olunması.

4. İnnovasiya sisteminin qeyri-neft sektorunda payının artması.

Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər milli iqtisadiyyatımızda innovasiyaların inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı, onun nəzəri problemlərin dərk edilməsi və eləcə də biliklərin istehsalı və satışı ilə məşğul olan strukturların inkişafına zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərov Q.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft amili.” Azərbaycan Neft təsərrüfatı, №1, 2007il
2. Hüseynova A.D “Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili “, Bakı, 2013
3. Səfərov R. “Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri” Bakı 2007
4. Şükürov N.S “Milli innovasiya sisteminin formalaşmasının bəzi məsələləri” , Bakı, 2008
5. Гончаренко Л.П. «Инновационная политика» Учебник/М.:КНОРУС, 2009

SUMMARY

In the article, the issues of realizing energy security in the innovative economy in the modern era are considered. In order to create an innovation-oriented and sustainable economic development model in our country, the main directions of forming the main features of the innovation system and strengthening the connections between science, experience, research and production in the innovation process are being determined. As a result of globalization, national innovation systems do not remain closed within the borders of a country. From this point of view, specific proposals are being made to take into account innovative and energy resource provision of the economy.

Keywords: innovation, oil, enterprise, infrastructure, specific characteristics

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR MALİYYƏ RESURLARININ OPTİMAL PAYLAŞMASINDA ƏSAS VASİTƏDİR

Nərmin HACIYEVA
haciyevan55@gmail.com

Şəlalə NƏBİYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Qiymətli kağızlar bazarı Azərbaycanda maliyyə resurslarının daha səmərəli idarə olunmasına kömək edir. Son illərdə bu sahədə qanunvericilik yenilənib, investor maarifləndirilib və regionlarda maliyyə mərkəzləri yaradılıb. Əvvəllər əsasən Bakı mərkəzli olan bazar artıq regionlara da yayılmağa başlayıb. Bunun nəticəsində yerli şirkətlər investisiya cəlb edir, yeni iş yerləri açılır və iqtisadi inkişaf sürətlənir. Bununla belə, problemlər də var: maliyyə savadlılığı aşağıdır, bəzi bölgələrdə rəqəmsal infrastruktur zəifdir və investorlar hələ də daha çox Bakıya üstünlük verirlər. Amma görülən tədbirlər sayəsində 2024-cü ildə qiymətli kağızlar bazarının daha da böyüməsi, regionlarda daha çox layihələrin maliyyələşdirilməsi və yeni iş yerlərinin açılması gözlənilir. Yəni, bu bazarın inkişafı ölkə iqtisadiyyatının balanslı böyüməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: qiymətli kağızlar, investisiya cəlbi, regionların inkişafı, maliyyə savadlılığı, iqtisadi inkişaf.

Son illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında maliyyə bazarlarının, xüsusən də qiymətli kağızlar sektorunun rolu diqqətəlayiq dərəcədə artıb. Qiymətli kağızlar regionların iqtisadi aktivliyinin stimullaşdırılması və maliyyə resurslarının optimal paylanması əsas vasitələrdən birinə çevrilib. Bu alətlər həm dövlət, həm də özəl müəssisələr üçün əlavə maliyyə mənbəyi təmin edir, eyni zamanda regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına və innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə təkan verir.

2023-2024-cü illərdə ölkədə bu sahədə görülən tədbirlər arasında rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, investor maarifləndirilməsi və qanunvericilik bazasının yenilənməsi mühüm yer tutur. Bu dövrdə Bakı ilə yanaşı, regionlarda da qiymətli kağızlar bazarına çıxışın asanlaşdırılması məqsədilə yerli maliyyə mərkəzləri yaradılmışdır. Qiymətli kağızlar vasitəsilə regionlar xarici və yerli investorlar üçün daha cəlbedici hala gəlir. Dövlət istiqrazları və digər maliyyə alətləri vasitəsilə əldə edilən kapital, kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm sahələrində irimiqyaslı layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldirilir.

Regionlar üzrə qiymətli kağızların iqtisadi təsir mexanizmləri aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

- 1. İnvestisiya Cəlbi və Kapitalın Artırılması** Yerli şirkətlər qiymətli kağızların emissiyası ilə öz layihələrini maliyyələşdirə bilər.
- 2. Yeni İş Yerlərinin Yaradılması** Beləliklə, regionlarda sosial rifahın yüksəlməsinə zəmin hazırlanır.

Nəticə: Nəticə etibarilə, qiymətli kağızlar bazarı Azərbaycanın iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Aşağıda **Azərbaycanda regionlar üzrə qiymətli kağızların iqtisadi inkişafda əhəmiyyətini** təsvir edən müqayisəli cədvəl təqdim olunur.

Cədvəl 1.

Müqayisə Kateqoriyaları	Mövcud Vəziyyət (2023-2024)	Problemlər və Maneələr	Gözlənilən Nəticələr
Qiymətli Kağızlar Bazarının İnkişafı	Əsasən Bakıda cəmlənmişdir, regionlarda zəif inkişaf etmişdir.	Regionlarda maliyyə savadlılığının aşağı səviyyədə olması.	Regionlarda maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılması.
İnvestisiya İmkanları	Məhduddur, investisiyalar əsasən paytaxt mərkəzlidir.	Yerli investorların təşviq olunmaması və xarici investorların azalması.	Regionlarda kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində yeni layihələrin yaranması.
Maliyyə Alətlərinə Çıxış	Elektron sistemlər vasitəsilə artırılmağa başlanılıb.	Rəqəmsal infrastrukturun bəzi yerlərdə zəif olması.	Yerli müəssisələrin qiymətli kağızlar vasitəsilə kapital cəlb etməsi.
İş Yerlərinin Artımı	Regionlarda işsizlik hələ də mövcuddur.	Yeni layihələr üçün lazımi maliyyənin çatışmazlığı.	Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin genişlənməsi ilə məşğulluğun artması.
Dövlət Dəstəyi	Dövlət istiqrazlarının buraxılması davam edir.	İnvestisiya mühitində şəffaflıq və effektiv idarəetmədə çətinliklər.	Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı ilə sosial-iqtisadi layihələrin maliyyələşməsi.
Regionlararası İnkişaf Fərqi	Bakı ilə regionlar arasında hələ də böyük fərq mövcuddur.	Bəzi regionlarda iqtisadi fəallığın zəif olması.	Regionlar arasında iqtisadi balansın yaradılması və bərabər inkişaf.

Bu cədvəl göstərir ki, qiymətli kağız bazarının regionlarda inkişaf etdirilməsi üçün mövcud problemləri aradan qaldırmaq əsas prioritetdir. 2023-2024-cü illər üzrə Azərbaycan regionlarında qiymətli kağız bazarının inkişafı ilə bağlı əsas göstəriciləri və rəqəmləri aşağıda təqdim edilir.

Cədvəl 2.

Göstərici	2023-cü il	2024-cü il (proqnoz)
Ümumi Qiymətli Kağızlar Bazarının Həcmi (mln. AZN)	15,200	17,500
Regionlar üzrə Qiymətli Kağızlardan Cəlb Olunan Kapital (mln. AZN)	2,100	3,200
Qiymətli Kağızlarla Maliyyələşdirilən Layihələrin Sayı	45	70
Regionlarda Qiymətli Kağızların Elektron Əməliyyatları (əməliyyat sayı)	120,000	150,000
Regionlar Üzrə Dövlət İstiqrazlarının Payı (mln. AZN)	800	1,200

Göstərici	2023-cü il	2024-cü il (proqnoz)
Yerli İnvestorların Bazar Payı (faizlə)	25%	30%
Regionlarda İdarə Olunan Yatırım Fondlarının Sayı	8	12
Regionlarda Yeni İş Yerlərinin Sayı (qiymətli kağızlarla maliyyələşən)	4,500	6,500
Regionlar Üzrə Maliyyə Savadlılığı Tədbirlərində İştirak Edən Şəxslər	15,000	20,000
Regionlararası İnfrastruktur Layihələrinə Yönləndirilən Maliyyə (mln. AZN)	1,500	2,300

1. Ümumi Bazarda Artım: 2024-cü ildə qiymətli kağızlar bazarının həcmi 2023-cü ilə nisbətən təxminən 15%-lik artım göstərəcək.
2. Regionlar üzrə Fəaliyyətlər: Regionlardan qiymətli kağızlar vasitəsilə cəlb edilən kapital 2023-cü ildə 2,100 mln. AZN, 2024-cü ildə isə 3,200 mln. AZN olaraq artacaq.
3. Dövlət İstiqrazları: Regionlarda dövlət istiqrazlarının həcmi 2023-cü ilə nisbətən 2024-cü ildə 50%-lik artım göstərəcək.
4. Yeni İş Yerləri: Qiymətli kağızlar vasitəsilə maliyyələşdirilən layihələr 2024-cü ildə 6,500 yeni iş yeri yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Emin Şahin oğlu "Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsinin aktual problemləri" məqalə 2019 № 4 <https://audit-journal.az/az/articles/29>
2. Valehli Ramiz Malik oğlu Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı bazarı: problemlər və inkişaf yolları. Magistr dissertasiyası. <http://unec.edu.az/application/uploads/2019/10/Valehli-Ramiz-Malik-o-lu.pdf>
3. "2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı" – Dövlət Proqramı. <https://www.cbar.az/pages/strategy>
4. N.A.Məmmədova: Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Məqalə 2022-ci il [http://www.anl.az/down/meqale/adiu_elmixeb/2022/aprel-iyun/05\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/adiu_elmixeb/2022/aprel-iyun/05(meqale).pdf)

SUMMARY

The securities market contributes to more efficient management of financial resources in Azerbaijan. In recent years, legislation in this area has been updated, investor education has been provided, and financial centers have been established in the regions. The market, which was previously mainly centered in Baku, has now begun to spread to the regions. As a result, local companies are attracting investment, new jobs are being created, and economic development is accelerating. However, there are also problems: financial literacy is low, digital infrastructure is weak in some regions, and investors still prefer Baku. However, thanks to the measures taken, the securities market is expected to grow further in 2024, more projects will be financed in the regions, and new jobs will be created. In other words, the development of this market contributes to the balanced growth of the country's economy.

Keywords: securities, investment attraction, regional development, financial literacy, economic development.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN ROLU

Şirin ƏKBƏRZADƏ

Zenfira BAYRAMOVA

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından rəqəmsal transformasiyanın mahiyyəti araşdırılır. Davamlı inkişafın əsas məqsədi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Lakin əhali artımı, siyasi qeyri-sabitlik və iqlim dəyişikliyi bu məqsədə çatmağı çətinləşdirir. Rəqəmsal transformasiya aqrar sektorda məhsuldarlığı artırmaq üçün mühüm rol oynayır. Məsələn, əşyaların interneti vasitəsilə torpaq və əkinlərin vəziyyəti izlənilir, süni intellekt və böyük məlumatlar məhsul proqnozları və xəstəliklərin aşkarlanmasında istifadə olunur, avtonom texnologiyalar və robotlar işə əkin və yığım proseslərini avtomatlaşdırır. Kənd təsərrüfatında Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin tətbiqi və “ağıllı kənd” kimi təşəbbüslər ölkəmizdə rəqəmsallaşma proseslərinin bariz nümunələrindəndir. Lakin kənd yerlərində İKT infrastrukturunun məhdudluğu və texnologiyaların mənimsənilməsi kimi çətinliklər mövcuddur. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatının elmi və texnoloji inkişafına investisiyaların artırılması və səmərəli istehsal üsullarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, rəqəmsallaşma, davamlı inkişaf, kənd təsərrüfatı, texnologiyalar.*

Davamlı inkişafın ən mühüm vəzifələrindən biri 2030-cu ilə qədər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hələ də həll olunmamış global problem olaraq qalır. Eyni zamanda, əhalisinin artımı, davam edən siyasi qeyri-sabitlik və münaqişələr, dünyanın bəzi region və ölkələrində hava şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ərzaq problemini daha da kəskinləşdirir. Bu problemin həlli global, regional və ölkə səviyyəsində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan da, kənd təsərrüfatının elmi və texnoloji inkişafına investisiyaların artırılması və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli üsullarının tətbiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bir sıra zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ciddi ərzaq qıtlığı yaşanır. Belə çətin vəziyyətlə üzləşən bütün dövlətlər aclığı aradan qaldırmaq üçün innovativ yollar, o cümlədən idxalı əvəzləmə və milli kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı yolları ilə həll etməyə çalışırlar. Bu kontekstdə rəqəmsal transformasiya aqrar-sənaye kompleksinin və bütün ərzaq təchizatı zəncirinin səmərəliliyini artırmaq üçün innovativ həllər təqdim etməklə mühüm rol oynayır.

Müasir şəraitdə faktiki olaraq heç bir iqtisadi fəaliyyət rəqəmsal texnologiyalarından istifadə etmədən mümkün deyil. Bu mənada aqrar-sənaye sektoru da istisna deyil. Son onillikdə aqrar-sənaye müəssisələrinin və kənd təsərrüfatı təşkilatlarının idarə edilməsində istifadə edilə bilən texnologiyalar nəinki keyfiyyətcə dəyişdi, həm də inkişafa yeni təkan verdi. Hazırda rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyinə töhfə verən texnologiyaların geniş spektrini əhatə edir:

Əşyaların İnterneti (IoT) – tarlalarda, anbarlarda və nəqliyyatda yerləşdirilən sensorlar və qurğular real vaxt rejimində torpağın, əkinlərin, iqlim şəraitinin və məhsulların saxlanma şəraitinin vəziyyətini izləməyə imkan verir;

Süni intellekt (AI) və Big Data – böyük miqdarda məlumatın təhlili məhsul məhsuldarlığını proqnozlaşdırmağa, bitki xəstəliklərini müəyyən etməyə və kənd təsərrüfatı proseslərini optimallaşdırmağa kömək edir;

Blokçeyn – tədarük zəncirinin şəffaflığını artırır, fırıldaqçılıq riskini azaldır və məhsulun mənşəyinin izlənməsini asanlaşdırır;

Avtomatlaşdırma və robot texnikası – robotlar və dronlar əkin, məhsula qulluq və məhsul yığımını kimi vəzifələri yerinə yetirir, insan əməyindən asılılığı azaldır və dəqiqliyi artırır.

Rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyinin hər bir aspektinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dəqiq əkinçilik və saxlama şəraitinə nəzarət vasitəsilə məhsuldarlığın artırılması və itkilərin azaldılması üçün şərait yaradılır, bununla da ərzaq əlçatanlığı artır. İzləmə və nəzarət texnologiyaları ərzaq ilə zəhərlənmə, saxtakarlıq risklərini minimuma endirməyə kömək etməklə ərzağın keyfiyyətini və təhlükəsizliyini təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində istehsal və logistika xərclərinin azaldılması məhsulları əhali üçün daha əlçatan etməklə iqtisadi əlçatanlığı möhkəmləndirir. Resurslardan rəşional istifadə, istixana qazları emissiyalarının azaldılması və ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması ekoloji davamlılığı təmin etməyə imkan verir [3]. Rəqəmsal platformalar və bazarlar vasitəçilərin sayını azaltmaqla və ədalətli qiymətləri artırmaqla fermerlərin bazarlara çıxışını yaxşılaşdırır.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əmək məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılması;
- dəqiq analitika və risklərin idarə edilməsi;
- istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və kəmiyyətinin artırılması;
- davamlı inkişaf və ətraf mühitə dəyən zərərin azaldılması;
- əl əməyinin asanlaşdırılması və insan faktorlarından yaranan risklərin azaldılması.

Bir çox ölkələrdə rəqəmsal texnologiyalar artıq ərzaq təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün uğurla istifadə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) qlobal rəqəmsal kənd təsərrüfatı bazarının 2022-2027-ci illər ərzində artımının 11,3% olacağını proqnozlaşdırır [2].

Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması prosesi geniş vüsət almışdır. ABŞ və Kanadada məhsulun monitorinqi üçün informasiya texnologiyalarından istifadə geniş yayılmışdır. Fermerlər məhsulun sağlamlığını və məhsuldarlığını optimallaşdırmaq üçün peyk görüntülərindən, dronlardan və analitikadan istifadə edirlər. Bu ölkələrdə rəqəmsallaşmanın tətbiqi səviyyəsi 30-50%, dəqiq əkinçilik üsullarından istifadə dərəcəsi isə 60-80%-ə çatır [7]. Avropalı kənd təsərrüfatı istehsalçıları da məhsulun monitorinqi sistemlərini tətbiq edirlər. Bu sahədə Hollandiya, Almaniya, İsveçrə və Böyük Britaniya liderlik edir. Qərbi Avropada bütün gübrə və bitki çiləmə maşınlarının 70%-i dəqiq əkinçilik texnologiyaları ilə təchiz edilmişdir. Rusiya kənd təsərrüfatının avtomatlaşdırılması səviyyəsinə görə dünyada 15-ci yerdədir. Ölkədə əkin sahələrinin 10%-i rəqəmsal texnologiyalarla becərilir.

Hindistanda mobil proqramlar fermerlərə real vaxt rejimində aqronomik məsləhətlər və hava proqnozları almağa kömək edir. Çində robotların insan müdaxiləsi olmadan bitkilərə qulluq etdiyi avtomatlaşdırılmış istixanalar tətbiq edilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rəqəmsal transformasiyanın rolu [5]. Braziliyada rəqəmsal kənd təsərrüfatı Agtechs (kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış start-up şirkətlər) tərəfindən hazırlanmış proqramların istifadəsi sayəsində inkişaf edir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bəzi fermerlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı artırmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etsələr də, fermerlərin böyük əksəriyyəti hələ də onlardan istifadə etmək iqtidarında deyil [4].

Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) Avropa və Mərkəzi Asiya Regional ofisi kənd təsərrüfatının rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirməkdə üzv ölkələri fəal şəkildə dəstəkləyir. Dəstək aşağıdakı üç bir-biri ilə əlaqəli, lakin müstəqil sahələrdə təcəssüm olunur: 1) rəqəmsal kəndlər təşəbbüsü vasitəsilə icma səviyyəsində aqro-ərzaq sistemləri problemlərinin həlli; 2) aqro-ərzaq sistemlərində idarəetmə və inzibati proseslərin şəffaflığının, səmərəliliyinin və əlçatanlığının artırılmasına yönəlmiş elektron hökumət sistemlərinin inkişafı; və 3) milli səviyyədə aqro-ərzaq sistemlərinin transformasiyasına yönəlmiş milli kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması strategiyalarının hazırlanmasında ölkələrə dəstək [6].

FAO rəqəmsal texnologiyalar və innovasiyaları kənd ərazilərinə gətirmək üçün 1000 “Rəqəmsal Kənd” və “Əl-ələ” təşəbbüslərini həyata keçirir. Rəqəmsal FAO-ECA 2022-2030 yanaşması milli rəqəmsallaşma strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə kənd yerlərində inklüziv transformasiyaya nail olmaq məqsədi daşıyır. Kənd əhalisinin dövlət xidmətlərinə

və məlumatlara çıxışını asanlaşdıran elektron hökumət sistemlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. “Rəqəmsal Kənd” təşəbbüsü kənd icmalarını rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək üçün alətlər və biliklərlə təmin etmək məqsədi daşıyır. Məqsəd hər bir kəndin yerli güclü tərəflərə və rəqəmsal innovasiyalara əsaslanaraq məhsuldarlığını artırmaq və yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaqdır. Lakin, rəqəmsallaşmanın aşkar faydalarına baxmayaraq, ucqar kənd yerlərində İKT infrastrukturuna məhdud çıxış və yerli əhalinin yeni texnologiyalara öyrədilməsi zərurəti kimi müəyyən problemlər mövcuddur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər sektorun məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırmaq, eləcə də kənd yerlərinin inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən tətbiq edilən Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi EKTİS kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması istiqamətində görülən ilk adımlardan biridir [1]. EKTİS fermerlərə müxtəlif elektron xidmətlər təqdim edir. Bu sistem vasitəsilə fermerlər subsidiya müraciətləri edə, torpaq və əkin məlumatlarını qeydiyyatla ala və digər aqrar xidmətlərdən yararlanırlar. EKTİS-in məqsədi kənd təsərrüfatı sahəsində şəffaflığı və operativliyi artırmaqdır. Növbəti addım işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında layihələrin icra edilməsidir. Bu layihələr çərçivəsində müasir texnologiyaların tətbiqi ilə kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd yerlərinin yenidən qurulması həyata keçirilir.

Azərbaycanda BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ilə sıx əməkdaşlıq çərçivəsində kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması üzrə birgə layihələr icra olunur. Bu layihələr arasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və "rəqəmsal kəndlər" təşəbbüsü xüsusi yer tutur. FAO-nun dəstəyi ilə keçirilən beynəlxalq konfranslar və seminarlar vasitəsilə təcrübə mübadiləsi və yeni texnologiyaların tətbiqi təşviq edilir. Bu istiqamətdə görülən əsas işlərdən biri də, kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif təlim proqramları və seminarlar təşkil olunur. Bu tədbirlər fermerlərin və aqrar sektor mütəxəssislərinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmağa yönəlib. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı maarifləndirmə işləri aparılır. Bütün bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması prosesi sürətlə davam edir və bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər sektorun inkişafına mühüm töhfə verir.

Rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli üçün güclü vasitədir. Kənd təsərrüfatında və tədarük zəncirlərində innovativ texnologiyaların tətbiqi istehsalın artırılmasına, itkilərin azaldılmasına, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və ərzaq məhsullarının əlçatanlığının artırılmasına kömək edir. Bununla belə, rəqəmsal həllərin uğurlu tətbiqi hökumət, biznes və elmi ictimaiyyət arasında səylərin əlaqələndirilməsini tələb edir. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyalar ərzaq sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və bütün əhalinin keyfiyyətli ərzaqa çıxışını təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. EKTİS, <https://agro.gov.az/az/ekt>
2. The Food and Agriculture Organization (FAO), www.fao.org
3. Mustafayeva R., Jafarlı F. Development of digital agriculture in Azerbaijan //International Journal of Veterinary Science and Agriculture Research. – 2022. – T. 4. – №. 1. – C. 1-10.
4. Mendes V., Viola E. Green Digitalization? Agriculture 4.0 and the Challenges of Environmental Governance in Brazil. Sustainability Challenges of Brazilian Agriculture. 2023. Vol. 64. 444 p. P. 207-226. DOI:10.1007/978-3-031-29853-0-11.
5. Авдокушин Е.Ф., Ван Жуй. Цифровизация села в Китае. Мир новой экономики. 2021. 15(4). С 6-15. DOI:10.26794/2220-6469-2021-15-4-6-16.

6. Внедрение цифровых технологий в сельском хозяйстве и сельских районах путем осуществления национальных стратегий и создания систем электронного правительства и цифровых деревень – обновленная информация о регионе Европы и Центральной Азии. ФАО. Будапешт, Венгрия, 27–28 сентября 2023 года. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/fd78f81e-ecfd-42e5-a615-01a54b3904ae/content>.
7. Цифровое сельское хозяйство: преимущества, проблемы и уровень развития в странах. 01.08.2023. <https://agro.club/tpost/cy7fthu8j1-tsifrovoye-selskoye-hozyaystvo-preimushchestva>

SUMMARY

The article discusses the essence of digital transformation in terms of food security. The main goal of sustainable development is to ensure food security. However, population growth, political instability and climate change make it difficult to achieve this goal. Digital transformation plays a crucial role in increasing productivity in the agricultural sector. For example, soil and crop health are monitored using the Internet of Things, artificial intelligence and big data are used to predict crop yields and detect diseases, and autonomous technologies and robots automate planting and harvesting processes. The introduction of the Electronic Agricultural Information System in agriculture and initiatives such as smart villages are striking examples of digitalization processes in our country. However, there are problems such as limited ICT infrastructure and insufficient adoption of technologies in rural areas. In this regard, increasing investment in scientific and technological development of agriculture and the introduction of efficient production methods is of particular importance.

Keywords: food security, digitalization, sustainable development, agriculture, technology.

MAKROİQTİSADI PERSPEKTİVDƏ BANK SİSTEMİ VƏ MALİYYƏ BAZARLARININ DİNAMİKASI

Vüsalə NƏCƏFOVA
vusalenecefova12346@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə bank sistemi ilə maliyyə bazarları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin makroiqtisadi perspektivdə dinamikasını təhlil edir. Bank sektorunun kredit verilməsi, likvidlik təminatı və risklərin idarə edilməsi funksiyaları ilə maliyyə bazarlarının kapital cəlb etmə, sərmayə axını və qiymət formalaşdırılması kimi funksiyaları arasında mövcud olan əlaqələrin iqtisadi sistemə təsiri araşdırılmışdır. Bu çərçivədə, iqtisadi inkişaf, maliyyə sabitliyi, inflyasiya və işsizlik kimi əsas makroiqtisadi göstəricilərin bank-maliyyə əlaqələrindən necə təsirləndiyi dəyərləndirilmişdir.

Qlobal və regional səviyyədə toplanmış statistik məlumatlar vasitəsilə əlaqələrin mövcud trendləri və onların zamanla dəyişən xarakteristikası müəyyən edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, bank sistemi və maliyyə bazarlarının sıx integrasiyası iqtisadi sabitliyi və maliyyə dayanıqlığını artırmaq potensialına malikdir, lakin bu əlaqələr düzgün tənzimlənmədikdə sistemə risklərin artmasına səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, tədqiqatda maliyyə bazarlarında texnologiyanın artan rolu, innovativ məhsulların təsiri və bank sisteminin bu yeniliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti də müzakirə olunmuşdur. Araşdırma, maliyyə siyasəti hazırlayan qurumlara bank-maliyyə bazarı qarşılıqlı təsirlərinin düzgün idarə olunmasının əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: Bank sistemi, maliyyə bazarları, makroiqtisadi sabitlik, dinamik tarazlıq, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Müasir iqtisadiyyatların effektiv fəaliyyəti üçün bank sistemi və maliyyə bazarlarının rolu əvəzolunmazdır. Bu iki sektorun əlaqəli fəaliyyəti yalnız kapitalın cəlb edilməsini və bölgüsünü təmin etmir, həm də iqtisadi resursların optimal şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaradır. Banklar əsasən likvidlik təminatı, kreditlərin idarə olunması və maliyyə vasitəçiliyi funksiyalarını yerinə yetirərkən, maliyyə bazarları sərmayə axınlarının tənzimlənməsi və qiymətlərin formalaşması ilə iqtisadi sistemdə mühüm rol oynayır. Bank-maliyyə əlaqələrinin təhlili göstərir ki, onların dinamikası iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən istehsal, məşğulluq və inflyasiya kimi göstəricilərə güclü təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, qarşılıqlı təsirin mexanizmlərinin dərin başa düşülməsi, iqtisadi siyasətlərin düzgün qurulması üçün əsasdır. Xüsusilə, iqtisadi böhranlar zamanı bankların və maliyyə bazarlarının qarşılıqlı təsirinin artırdığı və ya azaltdığı risklər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi və bank sistemlərinin strukturu bu əlaqənin təsir gücünü dəyişir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu əlaqələr daha strukturlaşmış və sabit olduğu halda, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda daha qeyri-müəyyən və dəyişkən ola bilər. Burada hüquqi çərçivə, tənzimləmə mexanizmləri və bazar iştirakçılarının davranışı həlledici rol oynayır. Maliyyə bazarlarında texnologiyanın sürətli inkişafı bank-maliyyə əlaqələrində yeni imkanlar və çağırışlar yaradır. Fintech həlləri, rəqəmsal ödəniş sistemləri və blokçeyn texnologiyaları bu əlaqələrin daha sürətli, şəffaf və effektiv olmasını təmin edir. Bununla yanaşı, artan rəqəmsallaşma maliyyə sabitliyini qorumaq üçün yeni tənzimləmə yanaşmalarını tələb edir.

Bu məqalədə, bank sistemi və maliyyə bazarları arasındakı əlaqələrin makroiqtisadi səviyyədə təhlili aparılacaq. Tədqiqatın əsas məqsədi bu iki sektorun qarşılıqlı təsir mexanizmlərini anlamaq və

onların iqtisadi sabitliyə təsirini müəyyən etməkdir. Bununla yanaşı, müxtəlif iqtisadi və institusional faktorların bu əlaqələrə necə təsir etdiyi də araşdırılacaq. Bu yanaşma, həm mövcud problemlərin təhlili, həm də gələcək inkişaf strategiyalarının müəyyənəndirilməsi baxımından önəmlidir.

Material və metodlar

Bu araşdırma bank sistemi və maliyyə bazarlarının makroiqtisadi göstəricilərə təsirini təhlil etmək üçün nəzəri və empirik yanaşmaları birləşdirən metodologiya əsasında həyata keçirilmişdir. Araşdırmanın əsasını təşkil edən məlumatlar müxtəlif beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından, eləcə də milli statistika idarələrindən əldə edilmişdir. Məlumat bazasına ölkələr üzrə maliyyə bazarlarının göstəriciləri, bank sistemlərinin fəaliyyətinə dair göstəricilər, habelə iqtisadi artım, inflyasiya və məşğulluq kimi makroiqtisadi məlumatlar daxildir. Araşdırmanın nəzəri çərçivəsi əsasən maliyyə vasitəçiliyi nəzəriyyəsi və iqtisadi sabitlik modellərinə əsaslanmışdır. Bununla yanaşı, texnologiyanın maliyyə bazarlarına təsirini qiymətləndirmək üçün rəqəmsallaşma və fintech innovasiyalarının təsirlərini nəzərə alan yanaşmalardan istifadə edilmişdir. Metodologiyanın tətbiqi prosesində məlumatların keyfiyyətini və etibarlılığını təmin etmək üçün statistik testlər və etibarlılıq ölçüləri tətbiq olunmuşdur. Bu yanaşma əldə edilən nəticələrin düzgün interpretasiyasını və ümumiləşdirilməsini təmin etmişdir. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri biliklərə töhfə verəcək, həm də praktik qərar qəbul etmə proseslərini dəstəkləyəcəkdir.

1. Makroiqtisadi artım çərçivəsində maliyyə və bank sisteminin rolu

Makroiqtisadi artım ölkənin iqtisadi potensialının genişlənməsini və uzunmüddətli dövrdə istehsal həcmnin artmasını ifadə edir. İqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri də maliyyə və bank sistemidir. Güclü maliyyə infrastrukturuna kapital axınlarını səmərəli şəkildə idarə edərək, resursların optimal bölgüsünü təmin edir. Bank sektoru maliyyə resurslarının yığılması və kreditlər vasitəsilə investisiyaların dəstəklənməsində mühüm vasitə rolunu oynayır. Bu proses nəticəsində iqtisadiyyatın real sektoru canlanır və yeni iş yerləri yaradılır. Monetar siyasət çərçivəsində mərkəzi banklar maliyyə sabitliyini təmin edərək, makroiqtisadi artım üçün əlverişli mühit formalaşdırırlar. İnkişaf etmiş bank sistemi ölkə iqtisadiyyatında innovasiyaların tətbiqi və yeni texnologiyaların maliyyələşdirilməsini sürətləndirir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün bank kreditləri əsas maliyyə mənbəyi hesab olunur. Bu isə öz növbəsində ölkənin ümumi istehsal potensialının artmasına gətirib çıxarır. Maliyyə sisteminin yetərli inkişaf etmədiyi ölkələrdə isə iqtisadi artım məhdud xarakter daşıyır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, güclü maliyyə və bank sistemi xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Xarici investorlar üçün stabil bank sektoru və maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, maliyyə bazarlarının inkişafı iqtisadi subyektlərə investisiya mühitini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, əlavə kapital cəlb etmək imkanı yaradır. Belə ki, kapital bazarlarının genişlənməsi və müxtəlif maliyyə alətlərinin tətbiqi iqtisadi artımı sürətləndirir. Bundan əlavə, maliyyə inklüzivliyi makroiqtisadi artımın davamlılığı üçün əsas faktor hesab olunur. Cəmiyyətin geniş təbəqələrinin bank və maliyyə xidmətlərindən istifadə etməsi iqtisadi fəallığın artmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində daxili bazarın genişlənməsi və ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artmasına təkan verir. Əgər maliyyə sektorunda likvidlik problemləri və ya bankların qeyri-sabitliyi yaranarsa, bu vəziyyət iqtisadi artıma ciddi mənfəə təsir göstərir. Məhz buna görə də bank nəzarəti və maliyyə sisteminin tənzimlənməsi makroiqtisadi risklərin idarə olunması üçün əhəmiyyətlidir (Yılmaz, A., & Kılıç, S. (2017).

Maliyyə sistemində innovativ məhsulların və xidmətlərin tətbiqi də iqtisadi inkişafın yeni mərhələyə keçməsinə təmin edir. Elektron bankçılıq, rəqəmsal ödəmə sistemləri və digər innovativ xidmətlər maliyyə axınlarının sürətini artıraraq iqtisadiyyatın effektivliyini yüksəldir. Bununla yanaşı, maliyyə sisteminin dayanıqlığı və şəffaflığı da iqtisadi artımın uzunmüddətli perspektivdə təmin olunması üçün zəruridir.

Ölkələrin müxtəlif iqtisadi artım templərinə malik olması uzun müddət iqtisadçıların əsas tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. 20-ci əsrdən etibarən maliyyə bazarlarının iqtisadiyyatda artan rolunun ölkələrin iqtisadi artım templəri arasındakı fərqlərə nə dərəcədə təsir göstərdiyi sualı tədqiqat

sahəsində mühüm müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Bu kontekstdə aparılan qabaqcıl tədqiqatlar maliyyə bazarlarının iqtisadi artıma təsir etdiyi mexanizmləri araşdırmağa yönəlmişdir. Ədəbi nəzəriyyələrdən biri olan Schumpeterin yanaşmasına əsasən, maliyyə vasitəçilərinin iqtisadi artıma təsiri əhəmiyyətlidir. O, öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, maliyyə vasitəçilərinin əmanətləri effektiv şəkildə bölüşdürmək, layihələrin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək, risklərin idarə olunmasını təmin etmək, menecerlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək və innovasiyaları təşviq etmək kimi funksiyaları məhsuldar iqtisadiyyat üçün vacib maliyyə xidmətləri yaradır. Bu funksiyalar vasitəsilə həyata keçirilən maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətləri ilə iqtisadi artım arasında güclü əlaqə mövcuddur. Bu yanaşma, maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsinin iqtisadi artımın əsas göstəricilərindən biri olduğunu vurğulayır və müasir tədqiqatların bu sahədəki müzakirələrinə təməl təşkil edir (Schumpeter (1911)).

Goldsmith (1969) bildirir ki, maliyyə inkişafı maliyyə qənaətlərini artırır və kapital artımı vasitəsilə iqtisadi artıma töhfə verir. Robinson (1952) real sektor üçün maliyyə bazarlarının vasitəçi rolunu “Sahibkarlıq aparır, maliyyə izləyir” sözləri ilə qeyd edir. Araşdırmada iqtisadiyyat inkişaf etdikcə maliyyə bazarlarının təklif etdiyi xidmətlərə tələbatın artdığı və bu tələbin artmasına paralel olaraq maliyyə xidmətlərinin də özünü yaxşılaşdıracağı vurğulanır. McKinnon-Shaw (1973) öz tədqiqatında depozit və kredit faizlərinin kapitalın yığılmasında müəyyənədiçi amil olduğunu və hökumətin maliyyə sıxışdırılması yolu ilə maliyyə sisteminin inkişafına və iqtisadi artıma təsir etdiyini ortaya qoymuşdur.

Maliyyə inkişafı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqənin nəzəri çərçivəsini iki qrupa bölmək olar. Bunlardan birincisi endogen böyümə modelinə əsaslanan tədqiqatlardır. Bu modelə görə, maliyyə bazarlarının resursların səmərəli bölüşdürülməsi, əmanətlərin səfərbər edilməsi, risklərin idarə edilməsi, çıxış mexanizminin yaradılması, sahibkarlıq sahəsində ixtisaslaşma, tranzaksiya xərclərinin azaldılması, korporativ nəzarətin təşviqi yolu ilə artıma təsir etdiyi bildirilir. Bildirilir ki, bu kanalların effektiv işləməsi keyfiyyətli kapital yığılmasını və texnoloji yeniliklərə daha açıq iqtisadiyyatı təmin etməklə iqtisadi artımı stimullaşdıracaq. İkinci qrup Neo-Klassik böyümə nəzəriyyəsinə əsaslanan modellərdir. Bu modellərdə, Mankiw-Romer-Weil (1992) tərəfindən hazırlanmış NeoKlassik böyümə modelinə fond bazarları üçün istifadə edilən dəyişənlər daxil edilərək maliyyə bazarlarının böyüməyə təsiri araşdırılır (Durusu Çiftçi, 2015).

2. Maliyyə sabitliyi və iqtisadi artım: bank sistemi və maliyyə məzarlarının makroiqtisadi məsirləri

Maliyyə sabitliyi geniş mənada maliyyə bazarları, infrastruktur, uyğun hüquqi baza, maliyyə və mühasibatlıq sahələrində təşkilatların fəaliyyətini əhatə edən əlaqələr sistemidir. Bu anlayış, maliyyə sabitliyinin makroiqtisadi ölçülərini müəyyən edən real sektorlardakı qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin müxtəlif formalarla təzahürüdür. Bu baxış açısına görə, maliyyə sabitliyi, maliyyə vasitəçiləri, bazar və bazar infrastrukturlarını özündə cəmləyən maliyyə sisteminin şoklara və maliyyə tarazlığının pozulmasına qarşı dayanıqlı olma xüsusiyyətini daşıyan bir vəziyyət olaraq qiymətləndirilə bilər.

Təsərrüfatların gəlirli investisiya imkanlarına əhəmiyyətli dərəcədə zərər vuracaq bir hadisə olaraq, maliyyə qeyri-sabitliyi, bütün bu sadalanan xüsusiyyətlərin tərsi kimi başa düşülməlidir. Maliyyə sisteminin sabitliyinin geniş şəkildə başa düşülməsində yanlışlıqlar və anlaşılmazlıqların meydana gəlməsi ehtimalını nəzərə alaraq, bir çox beynəlxalq analitiklər müxtəlif ölkələrdə maliyyə sisteminin risklərini və səhvlərini daha sadə bir dillə izah etməyə çalışır və bu tərifə xüsusi terminlər əlavə edərək daha aydın izahlar təqdim etməyə çalışırlar (M Drehmann and Borio, C (2019). Məsələn, bank, valyuta, borc və kapital böhranı kimi hadisələr xüsusi göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Bankın uğursuzluğu, bankın çökməsi kimi terminlər də geniş şəkildə istifadə olunur. Yuxarıda qeyd olunan hər bir böhranın müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif yanaşma və hesablamalarla izahlar təqdim edilir. Məsələn, bank iflası, ümitsiz borclar, ÜDM-in itkiləri, valyuta məzənnəsinin volatilliyi, birja indekslərinin azalması və s. kimi anlayışlar ümumilikdə maliyyə qeyri-sabitliyini izah etmək üçün istifadə olunsada, ayrı-ayrı maliyyə sahələrində baş verən hadisələri şərh etmək

üçün daha uyğun hesab olunur. Maliyyə sabitliyi tədbirləri üçün edilən müqayisələr, böhranların müəyyənəşdirilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Eyni zamanda, böhranları əvvəlcədən təyin edərək nəzarətdə saxlamaq məqsədilə ədəbiyyatlarda müxtəlif izahlar təqdim edilir (Kara, A. H., & Akıncı, S. (2015).

Siyasətçilər və akademiklər maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək məqsədilə fərqli kəmiyyət göstəricilərinə üstünlük verirlər. Xəbərdarlıqedicəli maliyyə indikatorları əsasən Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən hazırlanmış və bu göstəricilər əsasən maliyyə sağlamlaşdırılmasını əks etdirən ölçülərdir. Lakin tədqiqatçılar bazar təzyiqləri, xarici təsirlər və bank sistemlərinin iflası meylliliyi kimi spesifik terminlərdən istifadə edərək vəziyyəti daha aydın şəkildə açıqlamağa çalışırlar.

2023-cü ilin oktyabrından etibarən maliyyə bazarlarının gözləntiləri qlobal inflyasiyanın azalması və pul siyasətinin yaxın zamanda yumşalacağına dair proqnozlar fonunda müsbət istiqamətdə inkişaf etmişdir. İnvestorların faiz dərəcələrinin azaldılacağına dair gözləntiləri, dünyanın qabaqcıl maliyyə şirkətlərinin maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşması və korporativ sektorun mənfəətliliyinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılan göstəricilərdən yüksək olması nəticəsində, səhmlər bazarlarında qiymətlərin və indekslərin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, korporativ və dövlət qiymətli kağızları arasındakı kredit spreadi azalmış və bu da bazar şəraitinin yaxşılaşdığını və korporativ sektorda qeyri-müəyyənliklərin azalmasını göstərmişdir.

Qısamüddətli dövrdə qlobal maliyyə sabitliyi üzrə risklər azalsa da, bəzi kövrəkliklər hələ də mövcuddur. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təhlillərinə əsasən, qısa müddətdə maliyyə sabitliyi risklərinin azalması ilə yanaşı, qlobal iqtisadi artım perspektivləri də yaxşılaşıb. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) risk altında olan artım (GAR) çərçivəsinə əsasən, gələn il üçün qlobal iqtisadi artıma dair risklər əvvəlki dövrlərlə müqayisədə azalıb. Bununla yanaşı, inflyasiyanın azalmasının son mərhələsi hələ tam bərpa olunmadığı üçün qlobal iqtisadiyyat yeni maliyyə kövrəklikləri ilə üzləşə bilər. Bu riskləri idarə etmək və gələcəkdə maliyyə sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün makroiqtisadi mühitin həm qlobal, həm də yerli səviyyədə davamlı olaraq diqqət mərkəzində saxlanması və təhlil edilməsi vacibdir (Maliyyə sabitliyi hesabatı (2024).

3. Azərbaycanda maliyyə institutlarının fəaliyyət göstərdiyi makroiqtisadi mühit

Azərbaycanda maliyyə institutlarının fəaliyyət göstərdiyi makroiqtisadi mühit müxtəlif faktorların təsiri altında formalaşır. Bu mühit, ölkənin iqtisadi siyasətini, valyuta məzənnəsini, inflyasiya səviyyəsini, işsizlik dərəcəsini və digər makroiqtisadi göstəriciləri əhatə edir. Maliyyə institutları, xüsusilə banklar və qeyri-bank maliyyə qurumları, ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, çünki onlar iqtisadiyyata maliyyə resurslarının axını, kreditləşmə və investisiya mühitini təmin edirlər. Azərbaycan Mərkəzi Bankı ölkədə pul siyasətini müəyyən edərək inflyasiyanı nəzarətdə saxlayır və manatın məzənnəsini müəyyən edir. Məzənnə dalğalanmaları və qlobal maliyyə bazarlarının vəziyyəti, maliyyə institutlarının fəaliyyətinə birbaşa təsir edir. Inflyasiya səviyyəsi iqtisadiyyatın sağlamlığını əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. Azalma və ya artım, maliyyə institutlarının kredit siyasətinə və bazar şərtlərinə təsir edir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı, inflyasiyanın stabil saxlanması məqsədilə faiz dərəcələrini tənzimləyir, bu da bankların kreditlər üzrə faiz dərəcələrini müəyyən edir. Azərbaycanın iqtisadi artım tempi, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, maliyyə institutlarının fəaliyyətini dəstəkləyir. Artan iqtisadi sabitlik və artan investisiya axını maliyyə bazarlarının inkişafını sürətləndirir. Bununla yanaşı, dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar, biznes mühitini yaxşılaşdıraraq maliyyə institutlarının fəaliyyətini stimullaşdırır.

Maliyyə bazarlarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik çərçivəsi də bu mühitin bir hissəsidir. Dövlətin maliyyə sektorunun inkişafını təmin etmək və riskləri azaltmaq məqsədilə müəyyən etdiyi tənzimləmələr, bankların və maliyyə institutlarının səmərəli fəaliyyətinə kömək edir. Son illərdə Azərbaycan, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq edərək maliyyə bazarlarının şəffaflığını artırmağa və riskləri idarə etməyə yönəlmiş islahatlar həyata keçirib. Azərbaycanın maliyyə bazarlarının fəaliyyəti qlobal iqtisadi şərtlərlə sıx bağlıdır. Neftin qiymətləri, dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər, həmçinin qlobal maliyyə böhranları, yerli maliyyə

institutlarının fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın maliyyə institutlarının fəaliyyət göstərdiyi makroiqtisadi mühit dəyişkən olsa da, iqtisadi sabitlik və dövlətin həyata keçirdiyi islahatlar bu mühiti gücləndirir və maliyyə sektorunun inkişafını təmin edir.

Davam etməkdə olan qlobal geosiyasi və geoiqtisadi kövrəkliklərə baxmayaraq 2024-cü ilin I yarımiliyində Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət artım dinamikası müşahidə olunub.

Davam etməkdə olan qlobal geosiyasi və geoiqtisadi kövrəkliklərə baxmayaraq 2024-cü ilin I yarımiliyində Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət artım dinamikası müşahidə olunub. Bu dövrdə artan məcmu tələb fonunda profisitli xarici ticarət balans və qeyri-neft-qaz sektoru iqtisadi artıma mühüm töhfə verib. Hesabat ili ərzində ÜDM real ifadədə 4.3% artmış və həcmi nominal ifadədə 59.5 mlrd. manata çatmışdır. Qeyri-neft-qaz sektoru iqtisadi artımın əsas qüvvəsi olmaqda davam etmişdir. Belə ki, dövr ərzində neft-qaz sektorunda istehsal olunmuş əlavə dəyərdə 0.6% artım müşahidə edilsə də, qeyri-neft-qaz sektorunda 6.9% artım qeydə alınmışdır. Nəticədə dövr ərzində qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 60%-dən 65.2%-ə yüksəlmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM isə 5.8 min manat təşkil etmişdir (Maliyyə sabitliyi hesabatı (2024)).

2024-cü ilin I yarısında illik inflyasiyada azalma meyilləri davam etmişdir. DSKnın məlumatına əsasən 2024-cü ilin iyun ayında illik (2024-cü ilin iyun ayı 2023-cü ilin iyun ayına nəzərən) inflyasiya 1.1% olmuşdur ki bu da 2023-cü ilin dekabr ayında olan illik inflyasiyadan 1 f.b aşağıdır. Cari ilin orta illik inflyasiyası (2024-cü ilin yanvar-iyun ayları 2023-ci ilin yanvar-iyun aylarına nəzərən) isə 0.7% olmuşdur ki bu da 2023-cü ilin sonuna olan orta illik inflyasiyadan 8.1 f.b aşağıdır. Tərəfdaş ölkələrdə inflyasiyanın dəyişkənliyinə baxmayaraq manatın nominal effektiv məzənnəsinin bahalaşması inflyasiyanın azalmasını şərtləndirən amillərdən olmuşdur. Dünya Bankının 2024-cü ilin iyun ayına olan hesabatına əsasən qeyri enerji qiymətləri indeksi ilə yanaşı əmtəə qiymətləri indeksində də illik əsasda artım müşahidə edilmişdir. Dünya əmtəə və enerji bazarlarında qiymətlərin dəyişkənliyinə baxmayaraq 2024-cü ilin ilk 6 ayında manatın nominal effektiv məzənnəsinin 3% bahalaşması inflyasiyanın azalmasını şərtləndirən amillərdən olmuşdur. Bununla yanaşı, qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsul və xidmətlərin qiymət və tariflərində edilən dəyişikliklərin inflyasiya proqnozuna artırıcı təsiri mövcuddur. 2024-cü ilin I yarımilində tənzimlənən qiymətlərdə müşahidə edilən artımın inflyasiya proqnozuna birbaşa və dolayı artırıcı təsirinin 1.5 f.b. olacağı gözlənilir ki, bunun da 1 f.b. 2024-cü ildə reallaşması mümkündür. 2024-cü ilin I yarımili ərzində Mərkəzi Bank pul siyasəti qərarlarının faiz kanalı ilə ötürücülüyünün yaxşılaşması fonunda inflyasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində pul siyasəti həyata keçirmişdir. Bu dövrdə faiz dəhlizinin parametrlərinə dair qərarlar əsasən inflyasiya faktorlarının dinamikası, pul siyasətindən kənar amillərin təsiri və məcmu tələb nəzərə alınmaqla verilmişdir. Pul siyasətinə həsr edilmiş ilk 3 iclasda uçot dərəcəsinin 8%-dən 7.25%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddinin 9%-dən 8.25%-ə, faiz dəhlizinin aşağı həddinin isə 6.5%-dən 6.25%-ə endirilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul edilmiş, son iclasda isə faiz dəhlizinin parametrləri dəyişməz saxlanılmışdır. Bu qərarlar pul siyasəti vasitəsilə məcmu tələbə və inflyasiya faktorlarına təsir göstərmişdir. Fiskal xərclər ölkədə iqtisadi aktivliyin dəstəklənməsində mühüm rol oynamaqda davam edir. Ötən il olduğu kimi, 2024-cü ilin birinci yarımilində də əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, iqtisadi artımın dəstəklənməsi istiqamətində işlərin davam etdirilməsi, Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əlavə maliyyə təminatının yaradılması, həmçinin ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin tam bərqərar edilməsindən sonrakı dövrdə də dövlətin müdafiə qabiliyyətinin və milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə büdcəyə yenidən baxılmışdır. Belə ki, 2024-cü ilin sonuna dövlət gəlirləri və xərcləri müvafiq olaraq 36.4 mlrd. manat və 39.7 mlrd manat, büdcə kəsiri isə 3.4 mlrd manat olaraq təsdiq edilmişdir. Valyuta ehtiyatlarının uzunmüddətli artım trendi cari ilin I yarımilində də davam etmişdir. Valyuta ehtiyatlarında müşahidə edilən artım həm ARDNF-nin vəsaitləri, həm də AMB-nin valyuta ehtiyatları hesabına baş vermişdir. 2016-cı ildən etibarən valyuta ehtiyatlarında müşahidə olunan artım 2024-cü ilin I yarımilində də davam etmişdir. Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 2024-cü ilin I yarımili ərzində 1.1% (125 mln.

ABŞ dolları) artaraq 11.7 mlrd. ABŞ dollarına, ARDNF-nin ehtiyatları isə 3.4% (1.9 mlrd. ABŞ dolları) artaraq 58 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. Bütövlükdə, ölkənin valyuta ehtiyatları 3.1% (2.05 mlrd. ABŞ dolları) artaraq 69.7 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da son illərin tarixi maksimumudur (Maliyyə sabitliyi hesabatı (2024)).

Nəticə

Makroiqtisadi artım çərçivəsində maliyyə və bank sisteminin rolu qlobal və yerli iqtisadi mühitlərdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişkəndir. Dünya miqyasında, maliyyə və bank sistemləri, iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün əsas alətləri təmin edir. Onlar kapitalın cəlb edilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və işsizliyin azalması kimi əsas iqtisadi hədəfləri həyata keçirməyə kömək edir. Banklar, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə maliyyə axınlarını yönləndirərək, həm müəssisələrin, həm də istehlakçıların tələblərini ödəyir. Üstəlik, maliyyə sabitliyi, iqtisadiyyatın sağlam böyüməsi üçün vacibdir. İnflasiyanın və faiz dərəcələrinin idarə olunması, bankların effektiv fəaliyyət göstərməsi, qlobal iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin edir.

Azərbaycanda da bank sistemi və maliyyə bazarları, iqtisadi artımın dəstəklənməsində vacib rol oynayır. Azərbaycan iqtisadiyyatı, əsasən neft və qaz ixracatına əsaslanır, lakin son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş islahatlar bank sisteminin və maliyyə bazarlarının genişlənməsinə imkan yaradıb. Banklar, həmçinin investorların və istehsalçıların maliyyə ehtiyaclarını qarşılayır, sərmayə və kreditləmə imkanları yaradır. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar və maliyyə sektorunun tənzimlənməsi, ölkənin maliyyə bazarlarını daha şəffaf və dayanıqlı edir. Bu islahatlar, həmçinin yerli və xarici investorların marağını artıraraq, iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. Maliyyə sabitliyi və iqtisadi artım arasında güclü bir əlaqə mövcuddur. Bank sisteminin sağlam olması, iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənliyi azaldır, biznes mühitini yaxşılaşdırır və iqtisadi artımı sürətləndirir. Qlobal maliyyə bazarlarında yaşanan dəyişikliklər və dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhranlar, yerli maliyyə institutlarının fəaliyyətini birbaşa təsir edir. Bu səbəbdən, Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, qlobal bazarlarla əlaqələrin gücləndirilməsi və iqtisadi artımın davamlı olmasının təmin edilməsi üçün çox vacibdir.

Azərbaycanın maliyyə institutları, dünya iqtisadi bazarlarının dəyişkən şəraitinə uyğunlaşmaqla yanaşı, qlobal iqtisadiyyatdakı yeni trendləri və riskləri də nəzərə alaraq fəaliyyət göstərir. Məsələn, son illərdə Azərbaycan bank sektoru, texnologiya və innovasiyaların tətbiqi ilə müasir maliyyə xidmətləri təqdim etməyə başlayıb. Bu da, ölkənin maliyyə bazarlarının rəqabət qabiliyyətini artırmış və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın maliyyə bazarlarında kredit spredinin azalması və korporativ sektorun inkişafı, ölkənin iqtisadiyyatını daha dayanıqlı və çevik edir. Lakin, qlobal iqtisadiyyatın sabitliyindən asılı olaraq, Azərbaycanın maliyyə bazarlarında hər hansı bir böhran riski də mövcuddur. Bu səbəbdən, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi, bankların sağlamlıq vəziyyətinin davamlı izlənilməsi və bazar şəraitinin dəyişməsinə tez reaksiya verilməsi vacibdir. Azərbaycanda maliyyə sektorunun inkişafı, yalnız daxili iqtisadi şərtlərə deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi vəziyyətə bağlıdır. Qlobal iqtisadi böhranlar, neft qiymətlərinin dəyişməsi, beynəlxalq maliyyə müəssisələrinin siyasətləri və qlobal ticarət əlaqələri, ölkənin maliyyə bazarlarının sabitliyinə təsir edir. Bu səbəbdən, Azərbaycan hökuməti, maliyyə sektorunun inkişafını tənzimləyən qanunvericilik bazasını gücləndirmək və maliyyə sistemini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq üçün müxtəlif islahatlar həyata keçirir.

Nəticədə, həm dünya, həm də Azərbaycan kontekstində maliyyə və bank sistemlərinin dinamikası, makroiqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bankların sağlamlığı, maliyyə sabitliyi, investisiya mühiti və dövlətin tənzimləyici rolu, iqtisadi artımın dayanıqlı olmasına və qlobal maliyyə bazarlarına inteqrasiyanın sürətlənməsinə kömək edir. Azərbaycanın maliyyə sektoru gələcəkdə daha da inkişaf edəcək və qlobal iqtisadi şəraitə uyğunlaşaraq, ölkənin iqtisadi sabitliyini və dayanıqlı inkişafını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Schumpeter, J., (1911). "The Theory of Economic Development", Harvard Economic Studies. Vol. XLVI.
2. Goldsmith, R.W., 1969, "Financial Structure and Development", Yale University Press, New Haven, CT).
3. Robinson, J., (1952). "The Generalization of the General Theory in the Rate of Interest, and Other Essays", London: MacMillan.
4. McKinnon, R., (1973). "Money and Capital in Economic Development", Washington D.C., The Brookings Institution.
5. Çiftçi Durusu, D., (2015). "Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Genişletilmiş Solow Büyüme Modeli Denemesi ve Ampirik Uygulama".
6. M Drehmann and Borio, C (2019): "Assessing the risk of banking crises – revisited", BIS Quarterly Review, Mart.
7. "Maliyyə sabitliyi hesabı" Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2024-cü il I yarımlı
8. Kara, A. H., & Akıncı, S. (2015). Bankacılık Sisteminin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği. İstanbul İktisat Dergisi, 6(2), 55–72.
9. Yılmaz, A., & Kılıç, S. (2017). Finansal Piyasalar ve Bankacılık Sektörü: Makroekonomik Perspektif. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 35(1), 123–145.

SUMMARY

This article analyzes the dynamics of the interactions between the banking system and financial markets in a macroeconomic perspective. The functions of the banking sector, such as credit provision, liquidity support, and risk management, are examined in relation to the functions of financial markets, such as capital attraction, investment flows, and price formation. The impact of these interactions on the economic system, including key macroeconomic indicators like economic growth, financial stability, inflation, and unemployment, is assessed.

Using statistical data collected at global and regional levels, the existing trends of these interactions and their changing characteristics over time are identified. The results show that the close integration of the banking system and financial markets has the potential to enhance economic stability and financial resilience; however, if these interactions are not properly regulated, they can lead to an increase in systemic risks.

Additionally, the increasing role of technology in financial markets, the impact of innovative products, and the banking system's ability to adapt to these innovations are discussed. The research emphasizes the importance for financial policy-making institutions to properly manage the interactions between the banking system and financial markets.

Keywords: Banking system, financial markets, macroeconomic stability, dynamic equilibrium, economic growth.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется динамика взаимодействий между банковской системой и финансовыми рынками в макроэкономическом контексте. Рассматриваются функции банковского сектора, такие как предоставление кредитов, поддержка ликвидности и управление рисками, в связи с функциями финансовых рынков, такими как привлечение капитала, инвестиционные потоки и формирование цен. Оценено влияние этих взаимодействий на экономическую систему, включая ключевые макроэкономические показатели, такие как экономический рост, финансовая стабильность, инфляция и безработица.

Используя статистические данные, собранные на глобальном и региональном уровнях, определены существующие тенденции этих взаимодействий и их изменяющиеся характеристики с течением времени. Результаты показывают, что тесная интеграция банковской системы и финансовых рынков имеет потенциал для повышения экономической стабильности и финансовой устойчивости, однако при отсутствии должного регулирования эти взаимодействия могут привести к увеличению системных рисков.

Кроме того, в статье обсуждаются возрастающая роль технологий на финансовых рынках, влияние инновационных продуктов и способность банковской системы адаптироваться к этим инновациям. Исследование подчеркивает важность правильного управления взаимодействиями между банковской системой и финансовыми рынками для органов, принимающих финансовую политику.

Ключевые слова: Банковская система, финансовые рынки, макроэкономическая стабильность, динамическое равновесие, экономический рост.

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Səma ƏLİYEVƏ

Yeganə ABBASOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı sahəsində təsərrüfatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edir. Bu, onların işini yeni təşkilati-iqtisadi şəraitdə obyektiv qiymətləndirməyə və son nəticədə onların fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair müvafiq nəticələr çıxarmağa imkan verir. Məqalədə iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsində tədqiqatçıların nəzəri-metodoloji baxışları araşdırılmışdır. İqtisadi səmərəlilik, məqsədyönlü xərclərə və ya ona nail olmaq üçün göstərdiyi səylərə münasibətdə iqtisadi fəaliyyətdə əldə edilən səmərəliliyi ifadə edən kompleks məzmunlu bir anlayışdır. Kənd təsərrüfatında iqtisadi dayanıqlığı xarakterizə edən göstəricilər təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyinin empirik qiymətləndirilməsi əsasında aparılır. Tədqiqatımızın əsasını belə göstəricilərin və onların komponentlərinin müəyyən edilməsi təşkil edir. Təhlillər göstərdi ki, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyi məsələsində tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. İqtisadi səmərəliliyin yekun göstəricisi tədqiqatın obyektindən asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Açar sözlər: iqtisadi səmərəlilik, fermer təsərrüfatları, təsərrüfatların dayanıqlığı.

Giriş

İqtisadi səmərəlilik tələb olunan xərclərə münasibətdə iqtisadi fəaliyyətdə əldə edilən faydalı effekti və ya onun həyata keçirilməsi səylərini ifadə edən mürəkkəb məzmunlu anlayışdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar təsərrüfatların fəaliyyətinin səmərəliliyini və dayanıqlı inkişafını qiymətləndirmək üçün göstəricilər sistemindən kompleks istifadəni nəzərdə tutur.

İqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsi istehsal səylərini səciyyələndirən və üç əsas mənbəyə malik olan elementlərin bilik göstəricilərinə əsaslanmalıdır: resurslardan optimal istifadə; əməyin rəşional istifadəsi; istehsalın idarə edilməsi. Beləliklə, xərclənən dəyər vahidinə əldə edilən təsir daha yüksək olarsa, iqtisadi səmərəlilik daha yüksək olacaqdır [7].

İqtisadi səmərəliliyə xarici və daxili amillər təsir göstərir. Xarici amillər əmtəə istehsalçıların özəlirinin iqtisadi fəaliyyətindən asılı olmayaraq baş verir (vergitutmadan, kreditləşmədən, inflyasiyadan, qiymətqoymadan, subsidiyalardan və s.). Daxili amillər bilavasitə istehsalçıların təsərrüfat fəaliyyətindən (ixtisaslaşma sviyyəsi, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığından, istehsal xərclərindən, istehsalın texnoloji təşkilindən və s.) asılıdır. Bu baxımdan səmərəliliyin meyarları mürəkkəb və çoxşaxəli kateqoriyaya aiddir.

Elmi-nəzəri təhlil

Elmi-nəzəri baxımdan kənd təsərrüfatında iqtisadi kateqoriya kimi istehsalın səmərəliliyinin mahiyyətinin açıqlıyaq. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri sistemində tədqiqatçılar əsas qrupu müəyyən edir [1,2,3, 5]:

1. istehsalın mütləq nəticələrini (təsirini) ifadə edən göstəricilər. Bura natural və maya dəyəri göstəriciləri daxildir: ümumi istehsal, ümumi məhsul, əmtəəlik məhsullar, mənfəət;

2. kənd təsərrüfatında məsrəflərin mütləq dəyərini ifadə edən göstəricilər, bunlardan başlıcası maya dəyəridir;

3. istehsalla bağlı məsrəflər arasında müxtəlif əlaqələri xarakterizə edən nisbi göstəricilər: məhsuldarlıq, əmək məhsuldarlığı, rentabellik və s.

Akademik V. Q. Qusakov hesab edir ki, səmərəlilik kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının çoxşaxəli sistemini, onun intensivləşmə ilə üzvi əlaqəsini, təbii mühiti, işçilərin sosial şəraitini, iqtisadiyyatı təşkil edən elementlərin və münasibətlərin məcmusunu özündə birləşdirən mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır. Eyni zamanda bu, bazar və dövlət tənzimlənməsi sisteminin mexanizmlərinin fəaliyyətindən də bir başa asılıdır [5].

Digər tədqiqatçıların fikrincə, səmərəlilik təzahür forması bu münasibətlərin iştirakçılarının iqtisadi maraqları olan, iqtisadi fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən istehsal münasibətlərini ifadə edir. Müəlliflər fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricilərini altı əsas qrupda birləşdirir: istehsal fəaliyyəti, aktivlərin likvidliyi, maliyyə sabitliyi, iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi, sahibkarlıq fəaliyyəti, iflas riskinin qiymətləndirilməsi [2,3].

Qeyd etdiyimiz kimi təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyi olduqca qeyri-müəyyən bir anlayışdır və onu universal şəkildə müəyyən etmək çətindir. Təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyi elmi ədəbiyyatda müxtəlif yollarla müəyyən edilir. Təsərrüfatın iqtisadi səmərəliliyi anlayışlarının şərhə əsasən qiymətləndirmənin müəyyən məqsədlərindən asılıdır, çünki tədqiqatçılar təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün həyat qabiliyyətinin maliyyə, iqtisadi, sosial, və ekoloji ölçülərindən istifadəni zəruri hesab edirlər [3,8,9].

Təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyinə dair çoxlu sayda müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, onların hamısı təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən iki əsas qrupa birləşdirilə bilər: birinci qrup – təsərrüfatların yaşamaq qabiliyyəti, ikincisi – təsərrüfatların iqtisadi dayanıqlığı təsərrüfatın inkişafı kimi nəzərdən keçirilir [5,6,9].

Təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyi konsepsiyası təsərrüfatların sağ qalması kontekstində təhlil edilərkən, təsərrüfatların iqtisadi həyat qabiliyyətinə təsir edən təsərrüfatların sağ qalma amillərini müəyyən edən müəyyən atributlar nəzərə alınmalıdır:

- təsərrüfatın mənfi xalis əlavə dəyəri;
- təsərrüfatda balanssız ödənişlər;
- iqlim dəyişkənliyi (aktivlərin itirilməsi);
- fəaliyyətin mövsümliliyi.

Qeyd olunan amillər tədqiqatçıların ideyalarına əsaslanan təsərrüfatda sağ qalma konsepsiyasına işarə edir, yəni, təsərrüfatda sağ qalma, təsərrüfatların xalis əlavə dəyərdən daha çox ehtiyat hesabına dayandığı şərtədir [5,8].

Təsərrüfatın iqtisadi səmərəliliyi konsepsiyası təsərrüfatın inkişafı kontekstində təhlil edilərkən təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən təsərrüfatın inkişaf amillərini müəyyən edən müəyyən amillər nəzərə alınmalıdır:

- təsərrüfatın müsbət xalis əlavə dəyəri;
- təsərrüfatın balanslaşdırılmış ödənişləri;
- sabit təsərrüfat artımı;
- yeni texnologiyalara investisiya, innovasiyalaşma və s [3,8,9].

Yuxarıda qeyd olunan amillər daha çox keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə, yəni təsərrüfatların böyüməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. Keyfiyyət dəyişiklikləri təsərrüfatda tərəqqi, modernləşmə, texnologiyalar, proseslərin ardıcıl təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Kəmiyyət dəyişiklikləri təsərrüfat fəaliyyətinin artımını əhatə edir. Təhlil olunan amillər təsərrüfat inkişafının aşağıdakı konsepsiyasını, yəni fermerin gələcək inkişaf üçün təsərrüfat resurslarından istifadə etdiyi zaman təsərrüfatın inkişafını göstərir [2,4,9].

Bəzi tədqiqatçılar [1,3,4,10] həyat qabiliyyətini müəyyən etmək üçün sağ qalma və inkişaf anlayışlarını birləşdirir və aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirməyi təklif edirlər:

- əsas qiymətlərlə istehsal;
- aralıq istehlak;
- amortizasiya;
- xarici amillər.

Təhlillərimizə əsaslanaraq təsərrüfatların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini sisteməlik

olaraq beş əsas qrupda göstərmək olar:

I qrup - istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəriciləri ilə təmsil olunur. Əsas olanlar kənd təsərrüfatının ümumi və əmtəlik məhsulu, ayrı-ayrı məhsul növlərinin fiziki həcmi, kənd təsərrüfatı torpaqlarının, ayrı-ayrı bitkilərin, heyvanların və quşların məhsuldarlığının göstəriciləridir. İstehsal göstəricilərinin strukturunda kənd təsərrüfatı torpaqlarının, əkinlərin, heyvanların və quşların məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün nisbi göstəricilərdən istifadə olunur, məsələn, sahə vahidinə düşən yem vahidlərinin məhsuldarlığı (vahid/ha), məhsuldarlıq (s/ha), orta sutkalıq heyvanların çəki artımı (q/gün.), orta illik süd məhsuldarlığı (kq) və s. Bu göstəricilər qrupu təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edir və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

II qrupa - təsərrüfatın kapital və investisiya fəaliyyətindən istifadəni xarakterizə edən göstəricilər daxildir: təsərrüfatın bütün kapitalının dəyəri; təsərrüfatın nizamnamə kapitalının (xalis aktivlərinin) məbləği; kapitalın dövryyə müddəti; investisiyanın xüsusi səviyyəsi (kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər hektarına, bir işçi və s.); investisiya resurslarının strukturu (öz, cəlb edilmiş və s.) və s. Vurğulamaq lazımdır ki, fermer təsərrüfatının investisiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm göstəricilər əsas kapitalla investisiyanın indeksi, habelə investisiya fəaliyyətinin konkret göstəriciləridir: hər hektar kənd təsərrüfatı sahəsinə, bir işçiyə düşən birbaşa investisiyanın miqdarı və s. İnvestisiya fəallığının və kapitaldan istifadənin göstəriciləri təsərrüfat subyekti kimi təsərrüfatın maliyyə vəziyyətini və ödəmə qabiliyyətini səciyyələndirən üçüncü qrupun göstəriciləri ilə bilavasitə bağlıdır.

III qrupa - maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri daxildir: şəxsi dövryyə kapitalının olması; balansın strukturunda öhdəliklərin məbləği; ödəmə qabiliyyəti əmsalı; maliyyə müstəqilliyi əmsalı; maliyyə risk əmsalı; debitor və kreditor borclarının dövryyə müddəti və s. daxil edilir.

IV qrupa - iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri daxildir: ümumi (əmtəə) məhsulun dəyərində istehsal xərclərinin səviyyəsi; sahə vahidinə çəkilən xərclər (mal-qaranın başı və s.); istehsal vahidinin dəyəri; ümumi (xalis) gəlirin, mənfəətin (hər hektara əkin sahəsinə və s.) məbləği; gəlirlilik göstəriciləri: yekun nəticə, məhsulların satışı, aktivlər, kapital (dövlət dəstəyi ilə və dövlət dəstəyi ilə olmadan); mənfəət dərəcəsi; məhsul satışından əldə edilən gəlirlə xərclərin ödənilməsi səviyyəsi (əmsalı) və s.

V qrupa isə sosial inkişaf göstəriciləri daxildir: ümumi (əmtəə) məhsulun dəyərində istehlak fondunun həcmi; üzlərin gəlirlərinin səviyyəsi (nisbəti) və muzzdlu təsərrüfat işçilərinin əmək haqqı; təsərrüfat işçilərinin ixtisas səviyyəsi; təsərrüfatın kadr tərkibinin demoqrafik xüsusiyyətləri (yaş, cins və s.); təsərrüfat işçilərinin sosial-məişət şəraiti (mənzil, istirahət və s.) ilə təmin edilməsi.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı sahəsində yaxın gələcək üçün fermer təsərrüfatların və digər təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas meyar göstəriciləri sistemindən istifadə etmək olar. Əvvəlki illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları,%; əsas kapitalla investisiyalar, əvvəlki illə müqayisədə %; cari likvidlik əmsalı; öz dövryyə kapitalının təminat əmsalı; satışın rentabellik səviyyəsi, %; işçilərin orta aylıq əmək haqqı, man.

Fikrimizcə, təsərrüfatların fəaliyyətinin səmərəliliyini təhlil etmək üçün heç də bütün hallarda iri kənd təsərrüfatı müəssisələrində istifadə olunan göstəricilər toplusundan istifadə etmək olmaz. Bu, kifayət qədər ilkin məlumatın olmaması və sadələşdirilmiş uçot sistemindən istifadə edilməsi, fermerlər arasında iqtisadiyyat, təşkilat və uçot məsələlərində bilik və təcrübənin olmaması ilə əlaqədardır ki, bu da bir çox göstəricilərin hesablanması müəyyən çətinliklər yaradır. Beləliklə, təsərrüfatların fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün göstəricilər sistemi sırf fərdi yanaşmaya malik ola bilər, lakin onların təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən bütün göstəricilərin hesablanması istisna etmir.

Nəticə

Tədqiqatçılar tərəfindən təklif olunan iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi metodologiyaları və təsərrüfatların iqtisadi dayanıqlığını qiymətləndirən ən mühüm göstəricilərin

müəyyənləşdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, tədqiqatçılar təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirən müxtəlif göstəriciləri vurğulamağa və onları müxtəlif prinsiplər altında təsnif etməyə meyllidirlər. Təsərrüfatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası istehsal, iqtisadi, investisiya fəaliyyəti, maliyyə vəziyyəti, iqtisadi səmərəlilik və sosial inkişaf göstəriciləri sistemindən istifadə etməkdir. Eyni zamanda, bütövlükdə aqrar sahədə və xüsusilə fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edən əsas meyar göstəriciləri aşağıdakılar ola bilər: kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artımı, əsas kapitalla investisiyaların səviyyəsi, maliyyə vəziyyəti, satışın rentabelliği, fermerlərin normal həyat səviyyəsinin təmin edilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Adelaja, A., Sullivan, K., and Lake, M.B. (2005). Agricultural Viability at the Urban Fringe. In D. Laband (Ed.), *Proceedings of Emerging Issues Along Urban/Rural Interfaces: Linking Science and Society* (pp.157-161). Auburn, AL: Auburn University Center for Forest Sustainability.
2. Argiles, J.M. (2001). Accounting information and the prediction of farm non-viability. *European Accounting Review*, 10(1), 73-105.
3. Bossel, H. (2001). Assessing viability and sustainability: a systems-based approach for deriving comprehensive indicator sets. *Conservation Ecology*, 5(2), 1-12.
5. Семашко, В.Т. (2005) Экономическая эффективность производства и ее определение в крестьянских и фермерских хозяйствах / В.Т. Семашко [и др.]. – Минск: Бел НИИЭИ, 2005. – 43 с.
6. Гусаков, В.Г. (2007). Предложения по интенсификации и повышению эффективности основных товарных отраслей растениеводства / В.Г. Гусаков [и др.]. – Минск: Ин-т экономики НАН Беларуси, 2007. – 36 с.
7. Ушачев, И.Г. и др. (2005). Эффективность сельскохозяйственного производства: метод. рекомендации / Всерос. науч.-исслед. ин-т экономики с. х., М-во с. х. Рос. Федерации; редкол.: – М., 2005. – 156 с.
1. 7.Chetroui, Rodica; Călin, Ion (2013) : The concept of economic efficiency in agriculture, In: *Agrarian Economy and Rural Development - Realities and Perspectives for Romania*. 4th Edition of the International Symposium, November 2013, Bucharest, The Research Institute for Agricultural Economy and Rural Development (ICEADR), Bucharest, pp. 258-263
8. Koleda, N., and Lace, N. (2009). Dynamic factor analysis of financial viability of Latvian service sector companies. *Economics and Management*, 15(2), 620-626.
9. Scott, J. (2008). Nova Scotia GPI Soils and Agriculture Accounts: Part 2: Resource Capacity and Use. Section 3: Land Capacity. *Measuring Sustainable Development Application of the Genuine Progress Index to Nova Scotia*. Canada: GPI Atlantic.
10. Scotti, E., Bergmann, H., Henke, R., and Hovorka, G. (2011). Evaluation of income effects of direct support. *EEIG AGROSYNERGIE*. Final Report. Retrieved from

SUMMARY

In modern conditions, the assessment of the efficiency of farms in the agricultural sector is of great economic and social importance. This allows for an objective assessment of their work in new organizational and economic conditions and, ultimately, to draw appropriate conclusions on the improvement of their mechanism of action. The article examines the theoretical and methodological views of researchers in determining economic efficiency. Economic efficiency is a complex concept that expresses the efficiency achieved in economic activity in relation to targeted costs or efforts made to achieve it. Indicators characterizing economic sustainability in agriculture are based on an empirical assessment of the economic efficiency of farms. The basis of our research is the identification of such indicators and their components. The analysis showed that there is no unanimous opinion among researchers on the issue of the efficiency of agricultural production. The final indicator of economic efficiency should be determined depending on the object of the study.

Keywords: *economic efficiency, farms, sustainability of farms.*

SƏNAYE 4.0-DA İNSAN RESURLARININ İDARƏEDİLMƏSİ VƏ TƏŞKİLATI DİZAYN: İNTELLEKTUAL VƏ TEXNOLOJİ İNTEQRASIYANIN YOLU

Sevindik NOVRUZZADƏ

sevindik2222@gmail.com

Orcid ID: 0009-0000-7513-8918

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məhərrəm HƏSƏNOV

meherremhesenov@ndu.edu.az

Xülasə

Sənaye 4.0, ağıllı robotlar vasitəsilə sürətli, keyfiyyətli, çevik və ucuz istehsal üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları əsasında hazırlanmış gələcək vizyonudur. İrəliləmiş mühəndislik və proseslərdə tam inteqrasiyanı ehtiva edən Sənaye 4.0 yüksək dəyərli istehsala əsaslanan rəqəbəti hədəfləyir. Texnologiyanın iş proseslərinə inteqrasiyasını nəzərdə tutan Sənaye 4.0, rəqəmsallaşma dövrü kimi də ifadə olunur. Bütün iş və əməliyyatları əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən rəqəmsallaşma, təşkilati iş və əməliyyatların əsasını təşkil edən İnsan Resursları İdarəetməsinə (İRİ) də təsir göstərməkdədir. Bu baxımdan, tədqiqatın məqsədi Sənaye 4.0-in insan resursları idarəetməsinə təsirini müzakirə etməkdir. Tədqiqatda anlayış çərçivəsində bir təhlil aparılır. Bu sahədə aparılan araşdırmalarda müşahidə edilən mürəkkəbliyi aradan qaldırmaq məqsədilə əvvəlcə Sənaye 4.0 anlayışı izah edilmiş, sonra İRİ anlayışı konseptual olaraq ələ alınaraq Sənaye 4.0-in İRİ-yə təsiri açıqlanmışdır. Sənaye 4.0-in təsiri nəticəsində meydana çıxan və İRİ fəaliyyətlərinin rəqəmsallaşması mənasını verən İRİ 4.0 anlayışı ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Beləliklə, Sənaye 4.0-in İRİ-yə təsiri ilə ortaya çıxan İRİ 4.0 anlayışı və bu anlayışın İRİ funksiyaları üzərindəki təsiri araşdırılmışdır. Nəticə etibarilə bu tədqiqatda Sənaye 4.0-in İRİ-yə təsiri ümumi xətlərlə açıqlanmış, İRİ 4.0 anlayışının nə olduğu və təşkilatlarda tətbiq olunan İRİ proseslərini necə təsir edə biləcəyi izah edilmişdir. Aparılan konseptual təhlil nəticəsində təşkilatların Sənaye 4.0 tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirəcəkləri yeni insan resursları idarəetmə yanaşmalarının rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşmada uğurlu olmağı təmin edəcəyi nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Sənaye 4.0, insan resursları idarəedilməsi, təşkilati dizayn, rəqəmsallaşma, intellektual inteqrasiya, texnoloji yeniliklər.

Giriş

İstehsalda təkmilləşdirmələr etmək məqsədilə insanlığın əsrlər boyu göstərdiyi səylər təqdirəlayiqdir. Emalatxana istehsalından montaj xəttinə və bu gün informasiya və texnologiyanın iş proseslərinə inteqrasiyası ilə gəlinən nöqtə heyranəmizdir. Bu inkişaf yolu ilə gəlinən nöqtədə Sənaye 4.0 anlayışı bütün iş proseslərini dəyişərək təsir göstərməkdədir. Almaniyanın texnologiya layihəsi olaraq ortaya çıxan Sənaye 4.0 konsepti daha az insanla, hətta mümkün olduğu halda insan resursundan istifadə etmədən də iş yerlərində həyata keçirilən iş və əməliyyatların idarə olunmasını təmin etməyi hədəfləyir. Onun yaranma məqsədinin rəqəmsallaşma vasitəsilə daha az insanla daha çox iş görmək olduğu nəzərə alındıqda, layihənin və ya anlayışın insan resursları idarəetməsinə olan təsirinin nə qədər böyük olacağı başa düşülür. İnsan əməyindən istifadə edilərək həyata keçirilən işlərin tamamilə əməyin hüdudlarından kənarlaşdırılaraq icra olunması arzusu, bütün insan resursları idarəetmə (İRİ) funksiyalarına təsir edərək onları yeni bir istiqamətə yönəldəcəkdir. Ədəbiyyatda Sənaye 4.0-in insan resurslarına təsirini araşdıran tədqiqatlarda mövzunun texniki və texnoloji aspektlərinə vurğu edildiyi müşahidə olunur. Sənaye 4.0-a uyğunlaşmaq üçün yalnız texnoloji tərəflərin inkişaf etdirilməsi kifayət etməyəcəkdir. Dayanıqlı uğur əldə etmək üçün həllə insan resurslarının da daxil edilməsi vacibdir.

2. Sənayenin inkişaf tarixi

Sənayenin inkişafı bir neçə əsrlik bir prosesin nəticəsidir və bu müddət ərzində üç əsas inqilab baş vermişdir. Birinci Sənaye İnqilabı və ya Sənaye 1.0, 1712-ci ildə buxar mühərrikinin ixtirası ilə başlanmışdır. Bu dövr, əzələ gücünə əsaslanan emalatxana istehsalından maşınların istifadəsinə əsaslanan fabrik istehsalına keçid mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu inqilabın nəticəsi olaraq yalnız texnoloji inkişaf deyil, həm də sosial rifahın və kapitalın artımı müşahidə edilmişdir (Pamuk və Soysal, 2018, s. 52). Buxar gücü ilə işləyən texnologiyaların enerjiyə olan tələbatı kömürlə təmin olunurdu. Lakin kömür istifadəsi mənbəyə yaxınlıq və zəhərli qazların yayılması kimi ekoloji problemlərə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən 1850-ci illərdən başlayaraq elektrik enerjisindən istifadəyə keçid baş vermiş və bu proses İkinci Sənaye İnqilabı və ya Sənaye 2.0 adlandırılmışdır. Sənaye 2.0, elektrik enerjisinin ixtirası və Henry Fordun istehsal xətti sistemini tətbiq etməsi ilə kütləvi istehsalın əsasını qoymuşdur (Alçın, 2016, s. 22). Bu yanaşma həmçinin Fordizm adı ilə tanınır. İkinci Sənaye İnqilabı dövründə əməyin standartlaşdırılması, iş bölgüsü və kütləvi istehsal anlayışları formalaşmışdır. Bu dəyişikliklər iş proseslərinin daha da sisteməlik və məhsuldar təşkilinə şərait yaratmışdır (Doğru və Meçik, 2018, s. 1586). Üçüncü Sənaye İnqilabı və ya Sənaye 3.0 isə 1970-ci illərdə avtomatlaşdırmanın istehsal proseslərinə daxil olması ilə başlanmışdır. Bu inqilab insan gücünə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış və texnologiyanın istehsalda dominant rolunu daha da möhkəmləndirmişdir.

Sənaye 3.0, eyni zamanda “kompüter dövrü” kimi tanınır. Kompüter texnologiyalarının həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, iş proseslərində də istifadəsi yeni bir inqilabın başlanğıcı olmuşdur. Bu dövr fərdiləşdirilmiş və müxtəlifləşdirilmiş istehsalın inkişafı ilə xarakterizə olunur. İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması bu dövrün əsas nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Beləliklə, ilk üç sənaye inqilabının mexanikləşmə, elektrik və informasiya texnologiyalarını (İT) insan mərkəzli istehsalda daxil etdiyini söyləmək mümkündür (Qin, Ying və Grosvenor, 2016, s. 175). Üçüncü Sənaye İnqilabından sonra, Almaniya 21-ci əsrdə istehsal sənayesinin mövqeyini qorumaq və gələcəkdə rəqabət üstünlüyü əldə etmək məqsədilə Sənaye 4.0 konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir. Bu konsepsiya yalnız Üçüncü Sənaye İnqilabının davamı deyil, sürət, dərinlik və təsir genişliyinə görə tamamilə yeni bir sənaye inqilabı hesab edilir (Schwab, 2016, s. 56). Sənaye 4.0 anlayışı ilk dəfə 2011-ci ildə keçirilən Hannover Sərgisində təqdim olunmuşdur. Almaniyanın texnologiya layihəsi olan bu konsepsiya həmin sərgidə mütəxəssislər tərəfindən iştirakçılara tanıtılmış və zamanla həm iş dünyasında, həm də akademik dairələrdə böyük maraq doğurmuşdur. Nəticədə, Sənaye 4.0 yalnız Almaniyanın deyil, yeni bir sənaye sistemi qurmağı planlaşdıran bütün ölkələrin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir (Eldem, 2017, s. 128).

Sənaye 4.0 anlayışı, fiziki maşınların və cihazların ticari və sosial nəticələrini daha yaxşı proqnozlaşdırmaq, idarə etmək və planlaşdırmaq üçün şəbəkəyə bağlı sensorlar və proqram təminatı ilə integrasiyasını, eləcə də məhsulların həyat dövrü boyunca yeni bir dəyər zənciri təşkilatı və idarəetməsini ifadə edir. Sənaye 4.0 iş və proseslərdə baş verən rəqəmsal transformasiyanı əks etdirir. Bu anlayış, eyni zamanda komponentlər, maşınlar və insanlar arasında əlaqə və qarşılıqlı təsir yaradan yeni bir rəqəmsal sənaye texnologiyasıdır. Başqa sözlə, Sənaye 4.0 informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istehsal sistemlərinə integrasiyası prosesidir (Rojko, 2017, s. 114). Qısaca desək, Sənaye 4.0 ağıllı istehsal tətbiqi kimi xarakterizə olunur. Bu yanaşma, Almaniya hökumətinin yüksək texnologiyaya əsaslanan strategiyası çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Ağıllı robotların istehsal prosesini idarə etməsi ilə daha keyfiyyətli, çevik, iqtisadi və sürətli istehsal üçün kiber-fiziki sistemlər, əşyaların interneti və fiziki internet kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyaları əsasında hazırlanmış bir gələcək vizyonudur. Sənaye 4.0 yalnız sənaye sektoruna təsir edəcək kimi görünsə də, yaxın gələcəkdə bütün sektorları əhatə edəcək təsirləri ilə seçiləcəkdir. Bundan əlavə, yüksək əlavə dəyərli istehsalda əsaslanan rəqabət üstünlüyü əldə etməyi də hədəfləyir.

Sənaye 4.0, əsasən xərcləri azaltmaq, səmərəliliyi artırmaq və rəqabət üstünlüyü əldə etmək məqsədini güdür. Bununla belə, bu çərçivədə baş verən dəyişikliklər yalnız sənaye sektoruna təsir etməmişdir. Texnoloji inkişaf, sənayenin yaranışından bu yana onun fəaliyyət formalarını əsaslı

şəkildə dəyişdirmişdir (Rana və Sharma, 2019, s. 179).

Bu inkişaflar dünya miqyasında texnoloji, hüquqi, iqtisadi və sosioloji baxımdan əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə müəssisələr səviyyəsində nəzərdən keçirildikdə, bu dəyişiklik dalğasının bütün funksiyaları, iş və prosesləri təsiri altına aldığı görülür. Lakin bu dəyişikliklərdən ən çox təsirlənən sahə, əsasını insanın təşkil etdiyi İnsan Resursları İdarəetməsi olmuşdur.

3. Sənaye 4.0 və insan resurslarının idarəedilməsi

İnsan resursları, istehsal vasitələrindən fərqli olaraq koordinasiya etmək, birləşdirmək, qiymətləndirmək və təsəvvür etmək bacarığı kimi xüsusiyyətlərlə seçilən bir istehsal amili olaraq təyin edilir (Armstrong, 2012, s. 148). İnsan resurslarının idarə olunması baxımından İnsan Resursları İdarəetməsi (İRİ) elmi əsaslarını ilk dəfə 1927-ci ildə Elton Meyonun həyata keçirdiyi Hawthorn Təcrübələri ilə qazanmışdır. Bu təcrübələr göstərmişdir ki, işçilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji aspektlərə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

İRİ, müəssisələrdə çalışan insanların iş qəbulu, inkişaf etdirilməsi və rifahına yönəlmiş strateji, integrasiya olunmuş və uyğunlaşdırılmış bir yanaşmanı ifadə edir (Armstrong, 2012, s. 156). İnsan resurslarının necə təmin ediləcəyini və bu resursdan ən effektiv şəkildə necə istifadə olunacağını əhatə edən bütün fəaliyyətlər İRİ prosesinin tərkib hissəsidir. İRİ sahəsində ilk tətbiq 1800-cü illərin əvvəllərində Rifah Katibliyi adı ilə ortaya çıxmışdır. Daha sonra bu yanaşma 1890-cı illərdə Kadr İdarəçiliyi konsepsiyasına çevrilmişdir (Armstrong, 2012, s. 171). 1911-1930-cu illər arasında, Birinci Dünya Müharibəsi zamanı hərbi kadrlar üçün kadr departamentləri yaradılmışdır (Öge, 2017, s. 53). 1950-ci illərdə İRİ anlayışı bugünkü mənasında istifadə edilməyə başlanmış və onu Strateji İnsan Resursları İdarəçiliyi anlayışı izləmişdir (Kaufman, 2009, s. 32).

Müasir dövrdə isə Sənaye 4.0-in təsiri ilə İRİ 4.0 konsepsiyasından bəhs edilməkdədir.

İnsan Resursları İdarəetməsi (İRİ), insan resursları planlaması, iş analizi, iş qəbul, sənaye əlaqələri, iş sağlamlığı və təhlükəsizliyi, iş qiymətləndirmə və maaş idarəetməsi, təlim və inkişaf, performans qiymətləndirmə və karyera idarəçiliyi kimi bir çox funksiyaları əhatə edir. İRİ-nin xüsusiyyətləri arasında strateji yanaşma, bağlılıq mərkəzli olmaq, insanı insan kapitalı kimi görmək, idarəetmə yönümlü olmaq və əməkdaş münasibətlərinə hörmət göstərmək qeyd edilə bilər (Armstrong, 2012, s. 182).

İçində olduğumuz dövrün qloballaşma, artan rəqabət, dəyişən texnologiya, informasiya əsaslı iş gücü və iş gücünün demoqrafik strukturlarındakı dəyişikliklər kimi amillər səbəbindən İRİ-nin inkişaf etdirilərək müasir şəraitə uyğun hala gətirilməsi vacibdir. Bu sadəcə bir zərurət deyil, mövcud sistemin yenilənməsi tələbi ilə əlaqədar bir ehtiyac kimi meydana çıxır. Bütün sənaye inqilablarının insan resurslarına təsiri olduğu kimi, hal-hazırda mövcud olan Sənaye 4.0 dövrünün də İRİ-yə təsirləri mövcuddur.

Təşkilatların iqtisadi gücə və ən yeni texnologiyaya sahib olması artıq kifayət etmir, bununla yanaşı, keyfiyyətli iş qüvvəsinə də malik olmaları tələb olunur. İş həyatında, rəqəmsallaşan İnsan Resursları İdarəetməsinin daha mühüm bir idarəetmə funksiyasına çevrildiyi müşahidə edilməkdədir. Çünki bir təşkilatın varlığını davam etdirə bilməsi, mövcud insan resurslarının keyfiyyətinə və bunun dinamik istifadə edilməsinə bağlıdır (Tripathi və Singh, 2017, s.5). Təşkilatlar, müəssisənin maksimal tutumda performans göstərməsi üçün işçi təminatında, təlimində və idarə edilməsində İnsan Resursları İdarəetməsinin olduqca mühüm bir rol oynadığını düşünürlər (Goswami, 2018, s.130). Bu günkü gündə, Sənaye 4.0-in həm yaranma məqsədi, həm də fəaliyyətə təsiri nəzərə alındığında, insan resursları idarəetməsinə təsir edəcəyinə dair düşüncə qaçınılmazdır. Bu baxımdan, sayca az olsa da, Sənaye 4.0-in insan resursları idarəetməsinə təsiri araşdırılmağa başlanmışdır.

Sənaye 4.0-in təsiri ilə insan resursları idarəetməsi sahəsində aparılan araşdırmalara baxıldıqda; istehsalda işçi kapitalına olan ehtiyacın azalacağı, şirkətlərin texnoloji əsaslı fəaliyyət göstərəcəyi, yeni iş sahələrinin yaranacağı, iş məmnuniyyətinin azalacağı və bacarıqlı insan resurslarının sayının artması lazım olduğu vurğulanır (Fregnan və digərləri, 2020; Demiral, 2019; Türkel və Bozagaç, 2018; Asiltürk, 2018). Bunlara əlavə olaraq; müəssisə rəhbərlərinin Sənaye 4.0 və insan resursları

idarəetməsi ilə bağlı anlayışlarını müəyyən etməyə yönəlik aparılan bir araşdırmada; Sənaye 4.0-a keçid zamanı rəqəmsallaşma ilə bağlı problemlərin yaşandığı aşkar edilmişdir (Yelkikalan və digərləri, 2021, s.662). Başqa bir araşdırmada isə; Sənaye 4.0 texnologiyası ilə birlikdə insan resursları tərəfindən bəzi işlərin dəyişdiriləcəyi, bəzi işlərin yox olacağı və bəzi işlərin isə yenidən yaradılacağı gözlənilirdi qeyd edilir (Küsbeci və Çevik-Tekin, 2021, s.22). Ümumilikdə, ədəbiyyatın incələnməsi nəticəsində Sənaye 4.0-in insan resursları idarəetməsinə təsirinin əsasən texniki və texnoloji baxımdan tədqiq edildiyi müşahidə edilir. Lakin Sənaye 4.0-in insan resursları idarəetməsi tətbiqlərinin bütün iş və əməliyyatlara təsir göstərəcək kimi göründüyü qeyd olunmalıdır.

Sənaye 4.0-in insan resursları idarəetməsinə təsiri, işçilərin vəzifələri yerinə yetirmə tərzlərinin, ümumi iş yeri təcrübələrinin və iş proseslərinin dəyişməsi, təşkilat daxilində və ətrafında yeni əlaqə növlərinin yaranması, mövcud peşələrdəki vəzifə təriflərinin və tələb olunan bacarıqların fərqlənməsi, əvvəllər adı bilinməyən yeni peşə növlərinin ortaya çıxması və ya bəzi fəaliyyətlərin tamamilə insan müdaxiləsi olmadan həyata keçirilməsi kimi bir çox istiqamətdə təsir edəcəyi gözlənilir. Əsasən, Sənaye 4.0 ilə insan resursları işçi qüvvəsinin müxtəlifləşərək artacağı fikrini irəli sürənlər ilə Sənaye 4.0-in gətirdiyi dəyişikliklərdən və istehsal ilə digər sahələrdəki mümkün təsirlərdən yola çıxaraq, işsizlik səviyyəsinin daha da artacağı və nəticədə dramatik bir mənzərə ilə qarşılaşılacağı iddia edənlər iki fərqli yanaşma meydana gətirirlər.

Sənaye 4.0, bütün maşınların işçi olmadan öz nəzarətini və avtomatlaşdırılmasını həyata keçirən ağıllı fabriklər olaraq nəzərdə tutulur. Bu yeni struktur dəyişikliyi, insan resurslarının azalması üzərində qurulmuşdur. Liboni, Canan Yılmaz və Tuncay Yılmaz (2019, s.125)-a görə, bu gün insan resursları idarəetməsi üçün əsas çətinlik, yeni texnologiyaların üstündə tam avtomatlaşdırma və kompüterlər, öz-özünə öyrənmə, alqoritmlər və məlumat analizləri kimi işlər üçün insanlar və maşınlar arasında yaranan rəqabətli mübarizədir. Təlimli və keyfiyyətli iş qüvvəsinin müəssisəyə cəlb edilməsi, seçilməsi və Sənaye 4.0-in tələb etdiyi bacarıqların inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti, insan resursları idarəetməsinin dəyişən roluna işarə edir.

Sənaye 4.0, insan resursları idarəetməsinə təsir edir. Xüsusilə; işçilərin vəzifələri yerinə yetirmə tərzlərini, ümumi iş yeri təcrübələrini, iş proseslərini, əlaqə növlərini, mövcud peşələrdəki vəzifə təriflərini, bacarıqları, yeni peşə növlərinin ortaya çıxması, bəzi fəaliyyətlərin tamamilə insan müdaxiləsi olmadan həyata keçirilməsi kimi bir çox istiqamətdə təsir edəcəyi gözlənilir. Sənaye 4.0 ilə keyfiyyətsiz insan resursları önəmini itirəcək, keyfiyyətli insan resursları, xüsusilə də informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə əlaqəli peşələr önəm qazanacaqdır. Sənaye 4.0 ilə məlumat analistliyi, məlumat mədənciliyi və sairə kimi peşələr ön plana çıxacaq, enerji və media sektorlarının əhəmiyyəti artacaqdır.

Yeni texnologiyalarla işləməyi hədəfləyən müəssisələrin insan resursları idarəetməsi tətbiqlərini İR 4.0 mənasında yenidən nəzərdən keçirməsi bu günün iş dünyasında zəruri bir addımdır. İR mütəxəssisləri, qlobal səviyyədə rəqəmsallaşmaya və İR texnologiyalarında baş verən sürətli irəliləyişlərə cavab vermək məcburiyyətindədirlər. İR departamentinin rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləməsi və İR siyasətlərinin mərkəzinə yaxşı tətbiqləri yerləşdirməsi vacibdir. İR rəhbərinin məsuliyyəti, bu günlərdə rəqabətçi bazar mühitindəki dəyişikliklər və bir təşkilatın müvəffəqiyyətində İR-nin daha strateji bir funksiyanı yerinə yetirməli olduğu həqiqətini dərk etməsi ilə inkişaf edir (İndermun, 2014, s.128). Rəqəmsallaşma, iş axtarışı və işə qəbul sahələrinə yayılmaq baxımından real bir inqilab xarakteri daşıyır və İR tətbiqləri üçün sosial media platformalarından istifadə etmək, ənənəvi üsullarla müqayisədə daha az xərc tələb edir.

Nəticə

Əsasən, məhsuldarlıq və istehsal artımı məqsədilə yaranan bütün sənaye inqilabları, özləri ilə dəyişikliklə gətirmişdir. Sənaye 4.0-in iş həyatına və əmək qabiliyyətinə radikal dəyişikliklər gətirəcəyi proqnozlaşdırılmaqdadır. Sənaye 4.0, iş şəraiti və tələblərini dəyişdirərək əmək bazarını təsir altına almışdır. Bu inqilab, işçilərə istehsal proseslərində və həyatlarında fərqli rollar təklif edir. Sənaye 4.0, işçilərin və əməyin qarşılıqlı əlaqə formasını dəyişdirərək yeni imkanlar yaradır. Bir

tərəfdən, texnoloji dəyişimin sürətli tempi, yeni şəraitə qısa müddətdə uyğunlaşması tələb olunan işçilər üçün böyük bir çətinlik yaratmaqdadır. Digər tərəfdən isə, insan resursları istehsal sistemlərinin dönüşümü üçün mühüm bir təkan funksiyasını yerinə yetirir və gələcəyin istehsalı üçün insan yaradıcılığı və bacarığını vacib edir. Gələcəkdə işçilərin, ağıllı təşkilatlanmış proseslərin özləri tərəfindən yaradılmış tətbiqləri izləyərək istehsal strategiyaları inkişaf etdirməsi nəzərdə tutulur. İstehsal proseslərini dizayn edib nəzarət edə bilən işçilər istehsalda yer alacaqdır. İstehsaladakı dəyişikliklərə paralel olaraq, İR tətbiqlərinin də radikal dəyişikliklərə gətirib çıxaracağı qaçınılmazdır.

Nəticədə, texnoloji inkişaf bu gün rəqəmsallaşmaya və iş həyatında rəqəmsal transformasiyaya gətirib çıxarır. İnsan resurslarının idarə edilməsi və təcrübələri bu rəqəmsal transformasiyadan çox təsirlənir. Demək olar ki, bütün insan resursları tətbiqləri rəqəmsal mühitlərdə və rəqəmsal alətlərlə həyata keçirilə bilər. Bu dəyişiklik və transformasiyadan xəbərdar olan bizneslər insan resursları təcrübələrini bu davam edən rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşdıraraq rəqiblərini qabaqlaya biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Pamuk, N. S. ve Soysal, M. (2018). Yeni sanayi devrimi endüstri 4.0 üzerine bir inceleme. Verimlilik Dergisi, 1, 41-66.
2. Alçın, S. (2016). Üretim için yeni bir izlek, sanayi 4.0. Journal Of Life Economics, 3(2), 19-30. DOI: 10.15637/Jlecon.12
3. Doğru, B. N. ve Meçik, O. (2018). Türkiye’de endüstri 4.0’in iş gücü piyasasına etkileri, firma beklentileri. Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23 (Endüstri 4.0 ve Örgütsel Değişim Özel Sayısı), 1581- 1606.
4. Qin, J., Ying, L., and Bgrosvenor, R. (2016). A categorical framework of manufacturing for industry 4.0 and beyond. Procedia Cirp, 173–178.
5. Schwab, K. (2016). Dördüncü sanayi devrimi. (Çev. DİCLELİ Z.). İstanbul: Optimist Yayınları
6. Eldem, M.O. (2017). Endüstri 4.0. TMMOB EMO Ankara Şubesi Haber Bülteni. Ankara: TMMOB.
7. Rojko, A. (2017). Industry 4.0 concept: Background and overview. International Journal of Interactive Mobile Technologies, 11(5), 77-90.
8. Rana, G. and Sharma, R. (2019). Emerging human resource management practices in industry 4.0, Strategi Hr Review, 18(4), 176-181.
9. Armstrong, M. (2012). Armstrong’s handbook of human resource management practice. Philadelphia: Kogan Page.
10. Kaufman, B. E. (2009). The development of hrm in historical and international perspective. The Oxford Handbook Of Hrm (Eds. Peter Boxall, John Purcell, Patrick Wright), pp.19-48. Oxford University Press, Oxford.
11. Goswami, A. (2018). Human resource management and its importance for today’s organizations. Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education, 15(3), 128-135
12. Liboni, L. B. et al., (2019). Smart industry and the pathways to hrm 4.0: Implications for scm, Supply Chain Management: An International Journal, 24(1), 124-146
13. Indermun, V. (2014). Importance Of human resource management practices and the impact companies face in relation to competitive challenges. Singaporean Journal Of Business Economics, And Management Studies, 2(11), 125-135.

SUMMARY

Industry 4.0 is a future vision based on information and communication technologies designed for fast, high-quality, flexible, and cost-effective production through intelligent robots. Industry 4.0, which involves full integration in advanced engineering and processes, targets competition based on high-value production. Industry 4.0, which envisions the integration of technology into business processes, is also referred to as the digitalization era. Digitalization, which significantly impacts all work and operations, also affects Human Resource Management (HRM), which forms the core of organizational work and operations. In this context, the aim of the study is to discuss the impact of Industry 4.0 on human resource management. The study provides an analysis within the framework of the concept. To eliminate the complexity observed in research in this field, the concept of Industry 4.0 is first explained, followed by a conceptual approach to HRM, and the impact of Industry 4.0 on HRM is outlined. The concept of HRM 4.0, resulting from the impact of Industry 4.0 and signifying the digitalization of HRM activities, is analyzed in detail. Thus, the impact of Industry 4.0 on HRM and the influence of this concept on HRM functions are examined. As a result, the study outlines the overall impact of Industry 4.0 on HRM, explains what HRM 4.0 is, and how it can influence HRM processes in organizations. The conceptual analysis leads to the conclusion that the new human resource management approaches organizations will develop according to Industry 4.0 requirements will ensure success in adapting to digital technologies.

Keywords: Industry 4.0, human resource management, organizational design, digitalization, intellectual integration, technological innovations.

РЕЗЮМЕ

Индустрия 4.0 — это будущее видение, основанное на информационных и коммуникационных технологиях, предназначенное для быстрого, высококачественного, гибкого и экономичного производства с помощью интеллектуальных роботов. Индустрия 4.0, которая включает полную интеграцию в передовых инженерных и производственных процессах, нацелена на конкуренцию, основанную на производстве с высокой добавленной стоимостью. Индустрия 4.0, предусматривающая интеграцию технологий в бизнес-процессы, также называется эпохой цифровизации. Цифровизация, существенно влияющая на все рабочие процессы и операции, также оказывает влияние на управление человеческими ресурсами (УЧР), которое является основой организационной деятельности. В этом контексте цель исследования — обсудить влияние Индустрии 4.0 на управление человеческими ресурсами. Исследование предоставляет анализ в рамках концепции. Для устранения сложности, наблюдаемой в исследованиях в этой области, сначала разъясняется концепция Индустрии 4.0, затем рассматривается концептуальный подход к УЧР, и описывается влияние Индустрии 4.0 на УЧР. Концепция УЧР 4.0, возникающая в результате воздействия Индустрии 4.0 и обозначающая цифровизацию деятельности УЧР, анализируется более детально. Таким образом, изучается влияние Индустрии 4.0 на УЧР и влияние этой концепции на функции УЧР. В результате исследование описывает общее воздействие Индустрии 4.0 на УЧР, объясняет, что такое УЧР 4.0, и как это может повлиять на процессы УЧР в организациях. Концептуальный анализ приводит к выводу, что новые подходы к управлению человеческими ресурсами, которые организации будут разрабатывать в соответствии с требованиями Индустрии 4.0, обеспечат успешную адаптацию к цифровым технологиям.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, управление человеческими ресурсами, организационный дизайн, цифровизация, интеллектуальная интеграция, технологические инновации.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI VƏ STRATEJII ROLU

Məhsəti ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Orcid ID: 0009-0001-1899

Fəridə MƏMMƏDOVA

Sabina ALIYEVA

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində yerləşən və təbii sərvətləri ilə zəngin olan, strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən bir regiondur. 1991-ci ildən sonra Azərbaycanın müstəqilliyini qazanması ilə Naxçıvanın mövqeyi, yalnız siyasi baxımdan deyil, iqtisadi və sosial inkişaf baxımından da xüsusi diqqət tələb etməyə başladı. Naxçıvan, coğrafi baxımdan Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrıldığından və beynəlxalq ticarət yollarına yaxın olmamaqla, iqtisadi və sosial əlaqələrini daha çox daxili resurslarla qurmaq məcburiyyətində qalmışdır. Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasının qarşılaşdığı bu coğrafi izolasiya və bəzi iqtisadi məhdudiyyətlər, zamanla öz potensialını inkişaf etdirməyə və mövcud resurslarını daha səmərəli istifadə etməyə yönəlmiş bir iqtisadi modelin yaranmasına səbəb oldu. Bu gün Naxçıvan, sərhədlərini aşaraq ölkənin və regionun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan bir mərkəzə çevrilmişdir. Bu inkişaf, əhalinin rifahının artırılması, sosial infrastrukturun gücləndirilməsi və iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi istiqamətində aparılan uzunmüddətli strateji planların nəticəsidir. Gələcəkdə, Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafının daha da sürətləndirilməsi üçün həyata keçirilən islahatlar və yaradılan yeni iqtisadi şərait, daha çox xarici və daxili investisiyanın cəlb olunmasına və yeni texnologiyaların tətbiqinə imkan yaradacaqdır. Bu inkişaf, regionun daha dayanıqlı iqtisadiyyatına və sosial rifahına zəmin hazırlayacaqdır.

Açar sözlər: Naxçıvan Muxtar Respublikası, sosial-iqtisadi inkişaf, infrastruktur, islahatlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı.

Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləyən ən mühüm amillərdən biri, dövlətin apardığı islahatlar və həyata keçirdiyi müxtəlif iqtisadi, infrastruktur və sosial layihələrdir. Bu layihələr arasında kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm, təhsil və səhiyyə sahələrindəki möhtəşəm inkişafılar xüsusi yer tutur. Eyni zamanda, Naxçıvanın sərbəst iqtisadi zonasının yaradılması, müasir infrastrukturun qurulması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi muxtar respublikanın iqtisadi müstəqilliyini təmin etməyə və onun inkişafını davam etdirməyə kömək edir. Muxtar respublikanın iqtisadi inkişafının digər mühüm tərəfi isə Naxçıvanın yerləşdiyi strateji mövqedən düzgün istifadə etməsidir. Azərbaycanın cənub-qərb sərhədində yerləşən Naxçıvan, həm region daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə ticarət və iqtisadi əlaqələrdə fəal iştirak etməkdədir. Bu coğrafi mövqe, Naxçıvana yalnız daxili deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın bir hissəsi olmaqda üstünlük verir. (Əliyev, 2019).

Bundan əlavə, Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafı, əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, sosial təminatları gücləndirmək və işsizliyi azaltmaq məqsədi daşıyır. Əhalinin sosial rifahını yüksəltmək üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirilir, bu da yerli əhalinin iqtisadiyyatla daha sıx əlaqədə olmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır. Infrastruktur sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı layihələr, insanların gündəlik həyatını asanlaşdırır və iqtisadiyyatı daha da dinamik hala gətirir.

Naxçıvanın iqtisadi və sosial inkişafını hərtərəfli təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən islahatlar, regionun strateji əhəmiyyətini daha da artırır. Burada həyata keçirilən tədbirlər, Naxçıvanın Azərbaycanın digər bölgələrindən daha müasir və güclü bir iqtisadi mərkəzə çevrilməsinə imkan verir. Bu səbəbdən, Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafı yalnız regional deyil, həm də dövlət

səviyyəsində ciddi əhəmiyyət kəsb edir. (Hüseynov, 2018).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, həm keçmiş dövrün təcrübələri, həm də gələcək hədəflər əsasında qurulmuş bir inkişaf modelinin təzahürüdür. Bu model, yalnız iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda əhalinin sosial rifahının artırılmasına, təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə xidmət edir. Naxçıvanın inkişafı, həm də ölkə daxilindəki digər regionlarla müqayisədə daha yüksək standartlar tətbiq edərək, Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə töhfə verir.

Son illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi artım sürətlə davam edib. Naxçıvanın iqtisadiyyatında müşahidə olunan müsbət dəyişikliklər, həm daxili inkişaf səviyyəsini, həm də regionun strateji mövqeyini gücləndirir. Naxçıvanın iqtisadi inkişafında əldə edilən nailiyyətlər, yerli resursların daha səmərəli istifadəsi, investisiya cəlbi və xarici iqtisadi əlaqələrin artırılması ilə təmin edilir. Dövlətin apardığı islahatlar və iqtisadi inkişaf strategiyaları nəticəsində, regionun iqtisadiyyatı daha diversifikasiya olunub, əsas sektorlarda müsbət inkişaf baş verir.

Naxçıvanın iqtisadi artımını dəstəkləyən əsas amillərdən biri də əhali artımının iqtisadiyyata təsiridir. Artan əhali ilə paralel olaraq, həm təhsil, həm də iş gücü bazarının inkişafı təmin edilmişdir. Eyni zamanda, infrastruktur sahəsindəki irəliləyişlər, sənaye sektorunun inkişafını stimullaşdırmış və yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ümumi daxili məhsul	2773020,5	2839650,0	2907810,5	3016315,0	2990130,1	1424277,8
Sənaye məhsulu	990067,0	1014971,5	1040475,9	1069655,7	1048584,9	595295,5
Əsas kapitala yönəldilən vəsaitlər	1017079,0	1029283,9	1041017,7	1062165,8	995958,3	166751,3
Kənd təsərrüfatı məhsulu	480021,2	507641,6	537584,8	573380,7	590649,7	358429,4
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması (min ton)	16628,5	16961,1	16757,6	16901,7	16926,9	7076,4
İnformasiya və rabitə xidmətləri	51325,1	52762,2	55491,3	59331,2	60367,4	34242,7
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	1702011,3	1725839,5	1737755,2	1790453,2	1819458,3	1186277,9
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	239897,9	242776,7	243489,3	249938,1	253012,2	178174,4
Orta aylıq nominal əməkhaqqı (manat)	433,0	484,8	535,8	553,6	611,4	689,0

Kənd təsərrüfatı Naxçıvanın iqtisadiyyatının təməlini təşkil edən sahələrdən biridir və bu sahənin inkişafı, regionun ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ixrac potensialının artırılması və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi baxımından çox önəmlidir.

Naxçıvanın torpaqları, kənd təsərrüfatı sahəsində böyük potensiala malikdir. Bu bölgədə taxıl, meyvə, tərəvəz və pambıq istehsalı geniş yayılmışdır. Quru iqlim şəraiti səbəbindən bölgədə suvarma sistemi və məhsuldar torpaqdan istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə məhsuldarlıq artırılmışdır. Bundan başqa, Naxçıvan, qədim şərabçılıq ənənələrinə malik olan bir regiondur. Naxçıvanda üzüm bağları geniş sahələrdə mövcuddur, və burada istehsal olunan şərablar həm daxili, həm də beynəlxalq bazarda böyük maraq doğurur. Üzümçülük və şərabçılıq sektoru iqtisadiyyatın mühüm hissəsinə çevrilib və bu sahənin inkişafı üçün xüsusi proqramlar tətbiq olunur.

Naxçıvanın heyvandarlıq sektoru da böyük inkişaf potensialına malikdir. Bölgədə mal-qara və qoyunçuluq əsas istehsal sahələrindəndir. Eyni zamanda, balıqçılıq da inkişaf edən sahələrdən biridir və bunun nəticəsində yerli bazarda məhsul istehsalı artır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2000-2022-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (faktiki mövcud qiymətlərlə, milyon manatla)

İllər	Kənd təsərrüfatı məhsulu	Əkinçilik məhsulları	Heyvandarlıq məhsulları	Adambaşına, manatla
2000	55,4	32,2	23,2	152,6
2001	62,3	36,6	25,7	169,8
2002	69,2	41,5	27,7	186,8
2003	71,8	43,7	28,1	192,02
2004	78,1	42,9	35,1	206,7
2005	98,3	59,5	38,7	257,3
2006	109,0	67,2	41,8	282,4
2007	122,4	68,7	53,7	312,4
2008	153,4	93,9	59,5	386,1
2009	185,1	116,4	68,7	460,0
2010	247,1	156,0	91,1	602,5
2011	296,1	193,0	103,1	707,5
2012	318,8	211,6	107,2	746,3
2013	337,1	223,0	114,2	774,4
2014	355,2	229,6	125,5	807,6
2015	403,0	256,1	146,9	906,8
2016	429,5	263,8	165,6	956,4
2017	453,4	282,2	171,2	1001,3
2018	480,0	302,7	177,3	1052,4
2019	507,6	323,6	184,1	1104,4
2020	537,6	348,7	188,9	1164,4
2021	573,4	376,1	197,3	1238,2
2022	590,6	384,8	205,8	1268,2

Sənaye sektoru, Naxçıvanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatından sonra gələn əhəmiyyətli sahələrdən biridir. Regionda sənayenin inkişafı, Naxçıvanın iqtisadiyyatı üçün dayanıqlı və uzunmüddətli artım təmin edir. Son illərdə yerli sənaye müəssisələrinin sayının artması və yeni istehsal sahələrinin yaradılması Naxçıvanın iqtisadi inkişafını stimullaşdırmışdır.

Naxçıvan, zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Xüsusilə, bölgədə müxtəlif növ daşlar, qurğuşun və mis mədənləri mövcuddur. Bu resursların işlənməsi, həm yerli iqtisadiyyata, həm də sənayenin inkişafına mühüm təsir göstərir. Naxçıvanda mədən sənayesinin inkişafı, regionun enerji təminatını yaxşılaşdırır və yeni iş yerləri yaradılır. Bölgədə tikinti sektoru da sürətlə inkişaf edir. Naxçıvanda kərpic, sement, daş və digər tikinti materiallarının istehsalı artırılıb. Bu sahənin inkişafı, regionda böyük infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yüksək tələbat yaratmışdır. Naxçıvanın qida sənayesi sahəsi, yerli məhsulların istehsalını və işlənməsini əhatə edir. Xüsusilə meyvə və tərəvəz konservləri, süd məhsulları və digər yerli qida məhsulları istehsalı genişləniib.

Xidmət sektoru, Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Regionun inkişafına təkan verən sahələrdən biri də turizmdir. Naxçıvan, özünün təbii gözəllikləri, tarixi və mədəni irsi ilə zəngin bir regiondur. Naxçıvanın çoxsaylı tarixi abidələri, xüsusilə məscidlər, qala və qalalar, qədim hamamlar və digər mədəniyyət nümunələri turizmin inkişafını stimullaşdırır.

Bölgədəki təbii xüsusiyyətlər, xüsusilə dağlıq ərazilər və mineral sular, turizm sektorunun genişlənməsi üçün zəngin imkanlar təqdim edir. Naxçıvanın təbii abidələri, həm də sağlamlıq turizmini inkişaf etdirmək üçün əlverişlidir. **(Şahbazov, 2020).**

MR-nın iqtisadiyyatında ticarət sektoru da mühüm yer tutur. Regionda yerli bazarların, ticarət mərkəzlərinin və xidmət sahələrinin inkişafı, həm daxili tələbatı qarşılamaq, həm də regionun iqtisadiyyatını genişləndirmək məqsədini güdür. Eyni zamanda, Naxçıvanın ixrac potensialı da getdikcə artır və yerli məhsulların bazarlara çıxarılması daha çox imkan yaradır.

Naxçıvanın iqtisadi inkişafı, həm də sosial rifahın artırılması, iş yerlərinin yaradılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmağa imkan verir. Bu inkişafın davamlı olması və daha da sürətlənməsi, regionun gələcəkdə dayanıqlı iqtisadiyyatının əsası olacaqdır.

Rəqəmsal inkişaf, 21-ci əsrdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas həlledici faktorlarından birinə çevrilmişdir. Naxçıvan, bu inkişafı sürətləndirmək və rəqəmsal iqtisadiyyatı qurmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlər, yalnız ən müasir texnologiyaların tətbiqini deyil, həm də rəqəmsal təhsil və təlim sahələrində irəliləyişləri əhatə edir. Naxçıvanda həyata keçirilən rəqəmsal inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri elektron hökumətin inkişafıdır. **(Əliyev, 2021).** Elektron dövlət xidmətləri vasitəsilə vətəndaşlar, dövlət orqanları ilə əlaqələrini daha sürətli və şəffaf şəkildə qururlar. Bu, həm vaxt itkisini azaldır, həm də korrupsiyanın qarşısını alır. Naxçıvanın rəqəmsal idarəçiliyinin inkişafı, yalnız dövlət xidmətləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, yerli iqtisadiyyatın rəqəmsal müstəvidə daha güclü fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal inkişafın əsas parametrlərindən biri də təhsil sahəsindəki irəliləyişlərdir. Naxçıvanda məktəblər və universitetlər üçün müasir tədris vasitələri və rəqəmsal təhsil proqramları tətbiq edilir. Bu sahədə əldə edilən inkişaf, gənc nəslin texnologiyalarla yaxından tanış olmasına, daha bacarıqlı və təcrübəli kadrların yetişməsinə imkan yaradır. **(Quliyev, 2022).**

Naxçıvan Muxtar Respublikasında infrastruktur və rəqəmsal inkişafın gələcəyi, müasir texnologiyaların və innovasiyaların daha geniş tətbiqi ilə bağlıdır. Bu inkişafın davamlı olması üçün hökumət, yerli və xarici investisiyaları cəlb etməyə davam edəcək və yeni texnologiyaların tətbiqi üçün daha çox layihələr həyata keçiriləcəkdir. Naxçıvanın iqtisadi inkişafını sürətləndirmək, regionun rəqəmsal mühitini daha da gücləndirmək, vətəndaşların həyat şəraitini yüksəltmək və gələcək nəsillər üçün daha dayanıqlı bir infrastruktur yaratmaq, Naxçıvanın uzunmüddətli hədəflərindəndir. Bu addımlar, Naxçıvanın yalnız Azərbaycanın deyil, həm də regionun qabaqcıl iqtisadi və rəqəmsal mərkəzlərindən birinə çevrilməsini təmin edəcəkdir. Sosial inkişaf, hər bir regionun dayanıqlı və bərabər inkişafı üçün mühüm bir faktordur. Naxçıvan Muxtar Respublikası da bu istiqamətdə müxtəlif proqramlar və layihələr həyata keçirərək əhalisinin sosial rifahını artırmağa və onların həyat səviyyəsini yüksəltməyə çalışır. Sosial inkişaf, təhsil, səhiyyə, mənzil, mədəniyyət və sosial xidmətlər sahələrində əldə edilən nailiyyətlərlə əlaqədardır. Həmçinin, əhalinin sosial bərabərliyinin və rifahının təmin edilməsi, cəmiyyətin hər bir üzvünün potensialından maksimum istifadə edilməsinə şərait yaradır. Naxçıvanın sosial inkişafı, əvvəlki illərə nisbətən daha sürətli gedir və əhali artımına uyğun olaraq sosial xidmətlərə olan tələbat da artır. Bu artım, təhsil və səhiyyə sahələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, infrastrukturun inkişafı və sosial bərabərliyin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Əhali sayının artması, yeni iş yerlərinin yaradılmasını və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını zəruri edir. **(Məhərrəmov, 2017).**

Bundan əlavə, Naxçıvanın gənc əhalisi, təhsil və əmək bazarında daha çox iştirak edir və bu da regionun iqtisadi və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Gənclərin iş gücü bazarına daxil olması ilə sosial rifahın artırılması daha əhəmiyyətli hala gəlir.

Təhsil, sosial inkişafın təməl daşındır və Naxçıvanda bu sahəyə böyük önəm verilir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar, əhalinin keyfiyyətli təhsil alması və yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi məqsədini daşıyır.

Naxçıvanın təhsil sistemi son illərdə müasirləşmiş və müxtəlif təhsil müəssisələri, yeni tədris proqramları ilə təchiz edilmişdir. Bu, regionun təhsil keyfiyyətini yüksəltmiş və gənc nəslin

gələcəkdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi yetişməsinə təmin etmişdir. Eyni zamanda, peşə təhsili sahəsində də islahatlar aparılaraq, bazarın ehtiyaclarına uyğun kadrlar yetişdirilməkdədir. Naxçıvan Dövlət Universiteti və digər təhsil müəssisələri, beynəlxalq əlaqələr quraraq, tələbələrin xarici ölkələrdə təhsil alması və dünya miqyasında əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradır. **(Təfəkküroğlu, 2016).**

Naxçıvanın təhsil müəssisələrində müasir texnologiyaların tətbiqi ilə tədrisin keyfiyyəti artırılır. Bu, tələbələrin rəqəmsal bilik və bacarıqlara yiyələnməsi üçün vacibdir və gənclərin müasir iş dünyasına adaptasiya olmalarını asanlaşdırır.

Naxçıvanın investisiya mühiti, dövlətin dəstəyi və iqtisadi islahatlarla davamlı olaraq yaxşılaşdırılmaqdadır. Gələcəkdə bu mühitin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra istiqamətlər müəyyən edilmişdir:

- **Yeni sənaye sahələrinin inkişafı**
- **Yerli və xarici investorların təşviqi**
- **İnnovasiya və texnologiyaların cəlb edilməsi**

Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən dövlət dəstəyi və investisiya mühiti islahatları, regionun iqtisadi inkişafının əsas lokomotivləri olmuşdur. Bu siyasətlər, yalnız iqtisadiyyatın ümumi böyüməsini deyil, həm də müxtəlif sektorlarda müasir və rəqabətə dayanıqlı infrastrukturların yaradılmasını təmin etmişdir. Dövlətin bu istiqamətdə atdığı addımlar, həm daxili, həm də xarici investorlar üçün cəlbedici bir mühitin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, yüksək keyfiyyətli infrastrukturun inkişafı və iqtisadi təşviq proqramları sayəsində Naxçıvan, iqtisadi cəhətdən müstəqil və daha dayanıqlı bir bölgəyə çevrilir. Əlavə olaraq, vergi güzəştləri, maliyyə dəstəyi, təhsil və təlim proqramları kimi tədbirlər, yerli sahibkarlığa və kiçik, orta biznesə güclü dəstək verərək, regionda iş yerlərinin artırılmasına və əhalinin rifahının yüksəlməsinə imkan yaratmışdır. **(Həsənov, 2020).**

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafı, Naxçıvanın iqtisadiyyatını daha da gücləndirir və onu regional və global miqyasda tanınan bir iqtisadi mərkəzə çevirməyə yönəldir. Regionun sərhəd bölgələri ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, yeni bazarlara çıxış əldə etmək və xarici investorları cəlb etmək üçün vacib bir amil olmuşdur. Həmçinin, beynəlxalq əməkdaşlıq proqramları və ticarət razılaşmaları, Naxçıvanın iqtisadi inkişafını sürətləndirərək, yerli bazarları dünya ticarətinə inteqrasiya etməyə kömək edir.

Naxçıvanın iqtisadi müstəqilliyini artırmaq və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün dövlətin atdığı addımlar, regionun sosial və iqtisadi inkişafını qarşılıqlı şəkildə dəstəkləyir. Məsələn, yaradılan yeni iş yerləri, təkmilləşdirilmiş infrastruktur və cəlbedici investisiya mühiti, əhalinin həyat səviyyəsinin artmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır. Bu, xüsusilə gənc nəsil üçün daha geniş iş imkanlarının yaranması, təhsil və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi və ümumilikdə regionda daha sabit və inkişaf etmiş bir cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır. **(Müslümov, 2023).** Dövlətin həyata keçirdiyi islahatlar, həmçinin, yeni sənaye sahələrinin inkişafına, ekoloji təmiz enerji və innovativ texnologiyaların tətbiqinə şərait yaradır. Bu sahələrə investisiyaların cəlb edilməsi, Naxçıvanın iqtisadiyyatını daha diversifikasiyalı və davamlı edəcək, onun yalnız hazırkı resurslardan deyil, gələcək nəsillər üçün də sərvət yaradacaq sektorlardan faydalanmasına imkan verəcəkdir.

Sosial təminatın və rifahın yüksəlməsi, əhalinin təhsil səviyyəsinin artması, sağlamlıq xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, mədəniyyətin və idmanın inkişafı kimi sahələrdəki inkişaf isə regionun sosial strukturlarını gücləndirir və daha inklüziv bir iqtisadi mühitin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu, həmçinin, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə və daha bərabərhüquqlu bir cəmiyyətin yaranmasına imkan tanıyır. **(Vəliyev, 2018).**

Bütün bunlar göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən dövlət dəstəyi və investisiya mühiti siyasətləri, yalnız iqtisadi inkişafın deyil, həm də regionun sosial rifahının və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin əsas təminatçısıdır. Bu siyasətlər, Naxçıvanın gələcəkdə daha da inkişaf etmiş, iqtisadi və sosial sahələrdə güclü və müstəqil bir yerə çevrilməsi üçün zəmin yaradır və regionu

həm regional, həm də qlobal bazarda rəqabətə davamlı bir mərkəzə çevirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, E. (2019). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafında dövlət siyasəti və strateji istiqamətlər." *Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri*, 54(2), 34-45.
2. Hüseynov, N. (2018). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial- iqtisadi inkişafının mövcud vəziyyəti və perspektivləri." *İqtisadiyyat və idarəetmə*, 5(1), 102-111.
3. Şahbazov, T. (2020). "Naxçıvanın regional iqtisadiyyatı və onun strateji rolu." *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, 12(3), 75-85.
4. Əliyev, R. (2021). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı." *İqtisadiyyat və İnkişaf*, 8(1), 58-65.
5. Quliyev, S. (2022). "Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın diversifikasiyası." *İqtisadi Tədqiqatlar*, 16(2), 118-130.
6. Məhərrəmov, V. (2017). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhsil və səhiyyə sahələrində inkişaf dinamikası." *Sosial elmər*, 9(4), 44-52.
7. Təfəkküroğlu, İ. (2016). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi və regional əlaqələr." *İqtisadiyyat və strateji planlaşdırma*, 4(2), 90-100.
8. Həsənov, Z. (2020). "Azərbaycanın iqtisadi regionalizmi və Naxçıvanın strateji rolu." *Milli iqtisadiyyat və strateji planlaşdırma*, 6(2), 99-108.
9. Müslümov, S. (2023). "Naxçıvanın iqtisadi və sosial inkişafının perspektivləri." *İqtisadiyyat və Planlaşdırma Jurnalı*, 9(1), 56-67.
10. Vəliyev, F. (2018). "Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatının rolu." *Kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat*, 4(3), 89-97.

SUMMARY

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND STRATEGIC ROLE OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The Nakhchivan Autonomous Republic is a region of great strategic importance, located in the southwestern part of Azerbaijan, rich in natural resources. After 1991, with the independence of Azerbaijan, the position of Nakhchivan began to require special attention not only from a political perspective, but also from an economic and social development perspective. Since Nakhchivan is geographically separated from the main part of Azerbaijan and is not close to international trade routes, it has been forced to build its economic and social relations mostly with internal resources. However, this geographical isolation and some economic restrictions faced by the Nakhchivan Autonomous Republic have led to the emergence of an economic model aimed at developing its potential and using its existing resources more efficiently over time. Today, Nakhchivan has become a center that plays an important role in the economic development of the country and the region, transcending its borders. This development is the result of long-term strategic plans aimed at increasing the well-being of the population, strengthening social infrastructure and ensuring economic independence. In the future, the reforms implemented to further accelerate the socio-economic development of Nakhchivan and the new economic conditions created will allow for attracting more foreign and domestic investment and the application of new technologies. This development will pave the way for a more sustainable economy and social well-being of the region.

Keywords: Nakhchivan Autonomous Republic, socio-economic development, infrastructure, reforms.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT SEKTORUNDA TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN MEYARLARININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Nicat BAĞIRLI

nicatbagirli7575@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Hazırda oxşar qiymət və keyfiyyətdə məhsulların satışı əvəzedici malların alternativlərini artırır. Bu vəziyyət brend loyallığına nail olmağı çətinləşdirir. Pərakəndə satış sektorunda bir çox məhsulun təqdim edilməsi və bu xidməti təklif edən satış nöqtələrinin artması istehlakçıların əvəzedici mallara müraciət etmələrini asanlaşdırır. Bu kontekstdə müəssisələrin fərqlənmələri üçün qiymət və keyfiyyətlə yanaşı, effektiv təchizat zəncirinin idarə edilməsini nümayiş etdirməlidirlər.

Tədqiqat BIST-Pərakəndə Ticarət Sektorunda bazar zəncirlərinin tədarük zəncirinin idarə edilməsi baxımından maliyyə performans meyarlarını müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Bundan əlavə, bu bazar zəncirlərinin maliyyə göstəriciləri Multi-Criteria Decision Vering (MCDM) üsullarından istifadə etməklə müqayisə edilmişdir. Müqayisə zamanı təchizat zəncirinin idarə edilməsi ilə bağlı maliyyə hesabatlarında və xaricində məlumatlar qiymətləndirilmişdir.

BIST-Pərakəndə Ticarət Sektorunda 12 pərakəndə satış müəssisəsi var. Onlardan 5-i ərzaq şəbəkəsidir. Bu müəssisələr Bim, Migros, Carrefoursa, Bizim Toptan və Şokdur. Bazar zəncirləri tədarük zəncirinin idarə olunması baxımından 2 əsas və 22 alt meyarə görə araşdırılmış və maliyyə göstəriciləri qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmədə MCDM üsullarından biri olan TOPSIS istifadə edilmişdir. Qiymətləndirmə nəticəsində Migros birinci, Bim ikinci, Bizim Toptan üçüncü, Carrefoursa dördüncü, Şok beşinci yerdə qərarlaşıb.

Açar sözlər: Təchizat zəncirinin idarə edilməsi, Maliyyə performansı, BIST-Pərakəndə və Ticarət Sektoru, TOPSIS

Giriş

Pərakəndə satış sektoru son 20 ildə marketing yanaşmasının məhsuldan istehlakçıya keçməsi və texnologiyanın inkişafı sayəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edib və sektorda rəqabət getdikcə artıb. Konseptual olaraq pərakəndə satış, mal və xidmətlərin şəxsi və ailə istifadəsi üçün birbaşa son istehlakçıya satılması üçün həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər kimi müəyyən edilir.

Dağıtım kanalındakı pərakəndə ticarət müəssisələri istehsalçı ilə son istehlakçı arasında vasitəçi olması səbəbindən istehlakçılara bir çox üstünlüklər verir. Bu kontekstdə pərakəndə ticarət müəssisələri istehlakçılara ehtiyac duyduqları mal və xidmətləri tələb etdikləri yerdə təklif edir (yer faydası); Bu mal və xidmətləri istədikləri zaman almaq imkanı verir (vaxt faydası), kredit kartı ilə təxirə salınmış satışlar etməklə mal və xidmətlərin mülkiyyət hüququnun ötürülməsini təmin edir (mülkiyyət faydası), alınan məhsul və xidmətin montajı və ya əlavə xidmətlər məhsulun istehlakçının ünvanına göndərilməsi (forma faydası). Pərakəndə ticarət müəssisələri təmin etdikləri üstünlüklərlə yanaşı həm də istehsalçı ilə son istehlakçı arasında vasitəçi rolunu oynayır və beləliklə, bir çox istehsal müəssisələri üçün mühüm müştəriyə çevrilirlər.

Pərakəndə ticarət müəssisələri son istehlakçının ehtiyac və tələblərini yaxından görə bildikləri üçün öz brendlərini istehlakçılara təqdim etməyə başladılar. Pərakəndə ticarət müəssisələri istehsal etdikləri məhsulları yerli təchizatçılar vasitəsilə daha aşağı qiymətlərlə istehsal müəssisələri ilə müqayisədə daha sərfəli qiymətə sata bilirlər. Beləliklə, onlar biznesin mühüm rəqibinə çevrilirlər. Bu vəziyyət pərakəndə satış sektorunda rəqabəti tədricən artırır.

Pərakəndə ticarət müəssisələri arasında bazar zəncirlərinin sayının artması istehlakçıya vaxt

faydası təmin edir və bir çox məhsulu araşdırmaq imkanı verir. Bu çərçivədə, satış nöqtələrinin artması ilə əlaqədar olaraq, tələb olunan məhsulların vaxtında və ehtiyacları ödəmək üçün kifayət qədər miqdarda ehtiyatda saxlanması, tədarük zəncirinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsini zəruri edir. Kifayət qədər sayda logistika mərkəzlərinin olması və lazımi anda xidmət göstərdikləri bazarlara kifayət qədər məhsulların çatdırılması rəqabətdə fərq yaradacaq bir elementdir. Bu səbəbdən pərakəndə satışda fərqlənmək üçün tədarük zəncirini sağlam şəkildə idarə etmək getdikcə daha vacib hala gəldi.

1. BIST-də siyahıya alınmış pərakəndə ticarət müəssisələri.

Bu işin məqsədi BIST-Pərakəndə Ticarət Sektorunda satılan səhmləri araşdırmaqdır.

5 bazar zəncirinin təchizat zəncirinin idarə edilməsi baxımından maliyyə göstəricilərinin meyarlarının müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə yanaşı, ərzaq şəbəkələrinin maliyyə göstəricilərinin müqayisəsi də aparılmışdır. Müqayisə zamanı MCDM üsullarından biri olan TOPSIS istifadə edilmişdir. Maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsində tədarük zəncirinin idarə edilməsi ilə bağlı maliyyə hesabatlarına daxil edilmiş məlumatlarla yanaşı, maliyyə hesabatlarından kənarda müəyyən edilmiş məlumatlar da istifadə edilmişdir. Maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının əldə edilməsində bazar zəncirlərinin 2017-ci il balans hesabatları, 2017-ci il fəaliyyət hesabatları, 2018-ci ilin üçüncü rübü üzrə fəaliyyət hesabatları, 2018-ci ilin investor təqdimatları və müəssisələr tərəfindən öz internet sahifələrində dərc edilmiş məlumatlardan istifadə edilib.

BIST-Pərakəndə və Ticarət Sektorunda 12 pərakəndə satış müəssisəsi var. Bu müəssisələr arasında Bim, Migros, Carrefoursa, Şok və Bizim Toptan marketlər şəbəkəsi kimi fəaliyyət göstərir. Tədqiqatda ərzaq zəncirlərinin seçilməsinin səbəbi, bu müəssisələrin son 10 ildə filial şəbəkəsi strukturlarını genişləndirməsi və daha çox istehlakçıya çatması və beləliklə, tədarük zənciri prosesində qiymətləndirməyə uyğun olmasıdır.

2. Tədqiqatın əhəmiyyəti

Market zəncirləri pərakəndə satış sənayesində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir, çünki onlar geniş filial şəbəkəsinə malikdirlər və bir anda istehlakçılara geniş çeşiddə məhsullar təqdim edirlər. Digər tərəfdən, keyfiyyət və qiymət fərqi olmaması məhsulların istehlakçı üçün əvəzediciliyini artırır. Bu çərçivədə market zəncirlərinin anbarda kifayət qədər məhsul saxlaması və istehlakçının axtardığı məhsulları rəflərdə saxlaması vacibdir.

Maliyyə hesabatlarından alınan meyarlar:

Birinci əsas meyar üzrə 17 alt meyar və onların meyar kimi müəyyən edilməsinin səbəbləri aşağıda izah edilmiş və bu meyarlara daxil olan maliyyə əmsalları Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Likvidlik nisbətləri: Bu əmsallar müəssisələrin qısamüddətli borclarını ödəmək qabiliyyətini göstərir (1, s:610). Müəssisələr mal və xidmətləri satmaq üçün təchizatçılarla sağlam əlaqələr qurmalıdırlar. Bu mənada tədarükçülərdən xammal, yarımfabrikat, hazır məhsul və kommersiya mallarının alınmasının davamlılığını təmin etmək üçün ödənişlərin rəvan aparılması zəruridir. Bu nöqtədə qısamüddətli borcları ödəmək qabiliyyəti mühüm elementdir. Likvidlik əmsalları tədarük prosesində pul vəsaitlərinin hərəkətini tənzimləyən mühüm maliyyə əmsallarıdır, çünki onlar müəssisələrin qısamüddətli borclarını ödəmək qabiliyyətini göstərir. Bu səbəblə, ədəbiyyatda da araşdırılan Cari nisbət, Turşu-Sınaq Nisbəti və Pul Nisbəti tədqiqat meyarlarına daxil edilmişdir. Maliyyə Struktur nisbətləri: Bunlar biznes aktivlərinin nə qədər borclar hesabına maliyyələşdirildiyini göstərən əmsallardır. Müəssisələrin tədarükçülərdən aldıkları mal və ya xidmətlərə görə ödəmə müddəti bir ildən çox olan kommersiya borcları da var. Bundan əlavə, uzunmüddətli maliyyə borcları da biznesin pul vəsaitlərinin xaricə çıxışına təsir edən amildir. Təchizatçılarla iş müqavilələrinin davamlılığının təmin edilməsi və tədarük olunan malların anbarda saxlanması satışın davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir. Buna görə də, müəssisələr qısamüddətli borc ödəmə qabiliyyətini, eləcə də uzunmüddətli borc ödəmə qabiliyyətini nəzərə almalıdırlar.

Fəaliyyət nisbətləri: Bunlar biznes aktivlərinin nə qədər effektiv və səmərəli istifadə edildiyini

göstərən maliyyə əmsallarıdır (3. s. 98).

Maliyyələşdirmə qərarları nəticəsində tapılan vəsaitlərin düzgün aktivlərin alınmasına yönəldildiyini ölçən fəaliyyət əmsalları investisiya qərarları nəticəsində alınan aktivlərin biznes fəaliyyətlərinə töhfəsini göstərir. Təchizat prosesində mühüm maddə olan ehtiyatlar müəssisələrin əsas fəaliyyətinə aid olan maddədir. Bu səbəblə, fəaliyyət dərəcələrinə daxil olan Səhm Dövriyyə Oranı və onunla birbaşa əlaqəli olan Stok İstehlak Zamanı tədqiqat meyarları daxilində qiymətləndirilmişdir.

Mənfəətlilik nisbətləri: Bunlar, müəssisələrin fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdikləri uğurları ölçmək üçün istifadə edilən əmsallardır. Başqa sözlə desək, bizneslərin investisiyaları nəticəsində əldə etdikləri satışların gəlirliliyə təsirini göstərən əmsallardır. Bu səbəbdən gəlirlilik əmsalları müəyyən bir dövrdə satışlarından bütün xərc və məsrəflər çıxıldıqdan sonra müəssisələrin xalis mənfəətinin biznes uğuruna verdiyi töhfəni ölçür. Bu əmsallar biznesin gəlirlilik hədəflərinin yerinə yetirilib-yetirilmədiyi, düzgün səhmlərin idarə edilməsi və sağlam təchizat zənciri haqqında məlumat verdiyi üçün. Bu səbəbdən müvafiq gəlirlilik əmsalı tədqiqat meyarlarına daxil edilmişdir.

Kommersiya kreditör borcları: Bu, müəssisələrin əsas fəaliyyət sahəsi ilə bağlı hər cür mal və xidmətlərin alınması ilə bağlı veksəl və qeyri-veksəl borclarına nəzarət edən maddədir (1, s.108). Əsas fəaliyyət sahəsinə aid mal və xidmətlər təchizatçılardan alınır. Bu səbəbdən də araşdırmaya daxil edilən meyarlara daxil edilib.

Kommersiya borclarının orta ödəmə müddəti: Müəssisələrin təchizatçılardan aldığı mal və xidmətlər üçün təminatlı və ya bağlanmış kommersiya borclarının gündəlik orta ödəmə müddətini ifadə edən maddədir. Təchizatçılarla iş müqavilələrinin davamlılığında kritik əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün tədqiqatda müəyyən edilən meyarlar sırasında yer aldı.

Satılan malların dəyəri: Müəssisələrin dövr ərzində inventar hərəkətlərini və hazır məhsullar, yarımfabrikatlar, xammal və materiallar və ticarət malları kimi materialların dəyərini özündə cəmləşdirən maddədir (1, s.173). Başqa sözlə, dövr ərzində alıcılara satılan malların istehsalı və ya alınması üçün çəkilən bütün xərclər daxildir. Satınalma prosesi zamanı alınacaq malların miqdarının müəyyən edilməsində mühüm element olduğu üçün baxış meyarlarına daxil edilmişdir.

Verilən sifariş avansları: Bu, daxilə və ya xaricə satın alınmaq üçün yerləşdirilən səhmlərlə bağlı edilən avans ödənişlərini izləyən maddədir (1, s. 90). Ticarət ehtiyatlarına daxil olan bu maddə, təchizatçılardan alınacaq ehtiyat əşyaları üçün verilən sifarişlərdə tədarükçülərə əvvəlcədən ödəmə olduğu üçün meyarlara daxil edilmişdir.

Maliyyə hesabatlarından kənar müəyyən edilən meyarlar:

İkinci əsas meyar üzrə 5 alt meyar və onların meyar kimi müəyyən edilməsinin səbəbləri aşağıda izah edilir.

Mağazaların sayı: Mağazaların sayı mühüm amildir, çünki onlar müəssisələrin satışlarını həyata keçirdikləri nöqtələrdir. Mağazaların sayı müəssisələrin daha çox istehlakçıya çatmasına və beləliklə, satış dövriyyəsini artırmağa imkan verir. Mağazaların sayının artırılması anbarın miqdarını artırır və daha çox təchizatçı ilə işgüzar müqavilələr bağlamaq və ya mövcud təchizatçılardan daha çox ehtiyat almaq tələb olunur. Bu səbəbdən tədqiqat meyarlarına daxil edilmişdir.

Əyalətlərin sayı: Böyümə hədəflərindən asılı olaraq müəssisələrin açdığı mağazaların sayı onların yeni coğrafi şəhərlərdə filial və ya mağaza açmasına səbəb olur. Bu çərçivədə satışın edildiyi illərin sayı yeni təchizatçılarla işləməyi tələb edir. Bunun səbəbi mövcud təchizatçılardan materialların alınması zamanı paylama xərclərinin artmasıdır. Yeni əyalətdə açılmış filial və ya mağazaya materialların tədarükü üçün yaxınlıqda yerləşən təchizatçılarla işləmək paylama xərclərini azaldır və daha sürətli tədarük təmin edir. Bu səbəbdən vilayətlərin sayı müəyyən edilən meyarlar arasında araşdırmaya daxil edilib.

Paylama mərkəzlərinin sayı: Paylama mərkəzləri, xidmət göstərdikləri mağazaların sayından, əyalətlərin sayından və məhsul növlərinin sayından asılı olaraq müəssisələrin sürətli təchizat prosesini yaşamaları üçün vacibdir. Anbarlara daşınacaq ehtiyatlar

Kəmiyyəti müəyyən etmək və bu ehtiyatları vaxtında satış nöqtələrinə çatdırmaq üçün lazımı

sayda və yerdə logistika mərkəzləri yaradılmalıdır. Bu mənada paylama mərkəzlərinin sayı təchizat prosesində mühüm elementdir. Ona görə də qiymətləndirmə meyarlarına daxil edilib.

İşçilərin sayı: Satışların kəsilməməsi və keyfiyyətli xidmət göstərilməsi üçün işçi qüvvəsi vacibdir. Mağazalarda və ya filiallarda, anbarlarda, paylama mərkəzlərində işləyən işçilərin sayı; Təchizatçılardan tədarük mallarının qəbulu, anbarlara daşınması, anbarlarda saxlanması və hesablanması, anbarlardan satış məntəqələrinə daşınması, satış məntəqələrində istehlakçıya hazır vəziyyətə salınmasında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən də tədqiqat meyarlarına işçilərin sayı daxil edilib.

Nəticə

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi istehlak bazarında oxşar qiymət və keyfiyyətdə məhsulların istehsalına görə fərqləndirici element kimi əhəmiyyət qazanmışdır. İstehlakçıların rəqabət aparan müəssisələrə üz tutmasının qarşısını almaq üçün lazım olan məhsulun rəflərdə vaxtında olmasını təmin etmək effektiv təchizat zəncirinin idarə edilməsi ilə təmin ediləcək. Bu səbəbdən araşdırmada pərakəndə sənayedə mühüm element halına gələn bazar zəncirləri təchizat zəncirinin idarə olunması baxımından maliyyə performans meyarlarının müəyyən edilməsi baxımından qiymətləndirilmişdir.

İki mərhələdə həyata keçirilən araşdırmanın birinci hissəsində BİST-Pərakəndə Ticarət Sektorunda yerləşən Migros, Bim, Carrefoursa, Şok və Bizim Toptan müəssisələri üçün tədarük zəncirinin idarə edilməsi baxımından maliyyə performans meyarları müəyyən edilmişdir. Meyarların müəyyən edilməsində ədəbiyyatdakı araşdırmalardan, müəssisələrin maliyyə hesabatlarından, fəaliyyət hesabatlarından, investorların təqdimatlarından və internet saytındakı məlumatlardan istifadə edilmişdir. Bu məlumatların işığında 2 əsas və 22 alt meyar müəyyən edilmişdir. Əsas meyarlar “Maliyyə hesabatlarından əldə edilən meyarlar” və “Maliyyə hesabatlarından kənar müəyyən edilən meyarlar” kimi təsnif edilir.

Tədqiqatın ikinci hissəsində müəssisələrin maliyyə göstəriciləri MCDM texnikası olan TOPSIS ilə qiymətləndirilmişdir. Məlumatların təhlili nəticəsində Migros birinci yerdə qərarlaşıb. Reytingdə Bim ikinci, Bizim Toptan isə üçüncü olub. Maliyyə performansı reytingində Carrefoursa dördüncü, Şok isə beşinci yerdə qərarlaşıb.

Maliyyə performansı sıralamasında ən aşağı yerdə olan ŞOK-un müəssisələr arasında ən yüksək borc nisbətində və ən aşağı öz kapitalına sahib olduğu görülür. Bu vəziyyət şirkətin borc yönümlü maliyyələşdirmə strukturunun olduğunu göstərir. Qiymətləndirmək olar ki, borc strukturunun hündürlüyü reytingin nəticəsinə təsir edir.

Tədqiqatda maliyyə performans meyarlarının təchizat zəncirinin idarə edilməsi baxımından müəyyən edilməsi tədqiqatın ədəbiyyata töhfəsini təşkil edir. Bundan əlavə, araşdırmanın rəqabətdə fərqləndirmədə mühüm element halına gələn tədarük zəncirinin idarəçiliyinin müvəffəqiyyətlə icrası baxımından pərakəndə sənaye üçün mənbə olacağı düşünülür. Nəhayət, gələcək tədqiqatlarda meyarların çəkisi və alternativlərin müqayisəsində müxtəlif üsullardan istifadə etmək tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. AKDOĞAN, Nalan., Tenker, Nejat (2003), “Maliyyə Hesabatları və Maliyyə Analiz Texnikaları”, 8-ci Nəşr, İstanbul, Gazi Kitabevi.
2. AKGÜN, Melek və Temür Soy, Ayşe (2016) “BİST Nəqliyyat İndeksində Qeydiyyatdan Keçmiş Şirkətlərin Maliyyə Performansının Topsis Metodu ilə Qiymətləndirilməsi”, International Journal of Management Economics and Business ICAFR 16 Special Issue, s. 173-186.
3. AYDIN, Nurhan, Başar, Mehmet and Coşkun, Metin (2014) “Maliyyə Menecmenti”, 4-cü Nəşr, Ankara, Detay Yayınları.
4. BEKTAŞ, Hakan və Tuna, Kadir (2013), “Boz Əlaqə Analizi ilə Borsa İstanbul İnkişaf etməkdə olan Şirkətlər Bazarında Ticarət Edilən Şirkətlərin Performans Ölçüsü”, Çankırı Karatekin Universiteti İqtisadiyyat və İnzibati Elmlər Fakültəsi Jurnalı, 3(2), s.185-198 .

SUMMARY

Nowadays, the sale of products of similar price and quality increased the alternatives of substitution goods. The introduction of many products in the retail sector, the increase in the sales points that provide this service, facilitated the consumers' orientation to the substitute goods. In this context, enterprises need to demonstrate an effective supply chain management outside of price and quality for differentiation.

The aim of this study is to determine the financial performance criteria of the supply chain management of the market chains in the BIST-Retail Trade Sector. In addition, the financial performance of these market chains with Multi Criteria Decision Making (CRC) techniques was compared. In the comparison, data other than financial reports and financial reports related to supply chain management were evaluated.

There are 12 retail businesses in BIST-Retail Trade Sector. 5 of them are market chains. These businesses are Bim, Migros, Carrefoursa, Bizim Toptan, Şok. Market chains were analyzed in terms of supply chain management according to 2 main and 22 sub-criteria and their financial performances were evaluated. TOPSIS was used in the evaluation. As a result of the evaluation, Migros ranked first, Bim second, Bizim Toptan third, Carrefoursa fourth and Şok fifth.

Key Words: *Supply Chain Management, Financial Performance, BIST- Retail and Trade Sector, TOPSIS.*

LİDERİN NÜFUZUNUN KORPORATİV REPUTA İDARƏ OLUNMASINA TƏSİRİ

Nicat BABAYEV

babayevnicat918@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Rəhbərin nüfuzu ilə qurumun nüfuzu arasında sıx əlaqə var. Rəhbər qurumun sözcüsü kimi çıxış etdiyindən və nümunə olduğu üçün liderin imici və reputasiyası korporativ reputasiyanın demək olar ki, yarısını təşkil edə bilər. Odur ki, korporativ reputasiyanın idarə olunmasında ilk növbədə korporativ liderin və yüksək səviyyəli menecerlərin şüur və məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması, korporativ reputasiyanın qorunması və gücləndirilməsi istiqamətində atılacaq addımlara rəhbərlik etmək lazımdır.

Rəhbərlik və uzaqgörənlik təşkilatı maraqlı tərəflərin gözündə nüfuzlu edə bilsə də, liderin yaratdığı böhran qurumun əhəmiyyətli nüfuz itkisinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, korporativ lider, şirkətin bütün maraqlı tərəflər üçün ən çox görünən və tanınan şəxsi kimi, fərdi reputasiyası ilə korporativ reputasiyası arasında incə balansla rəqabət etməlidir.

Bu məqalədə yuxarıda qeyd olunan məqamlar ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Lider, Korporativ reputasiya, fərdi reputasiya

Giriş

Liderlik korporativ reputasiya tədqiqatında ən mühüm qiymətləndirmə meyarlarından biridir. Korporativ lider korporativ reputasiyanın idarə olunmasında aparıcı və fəal rol oynamalıdır. Təşkilat daxilində korporativ reputasiya idarəçiliyini mənimsəmək və örnək olmaq, eyni zamanda təşkilatdan kənarda öz şəxsiyyəti və davranışı ilə təşkilatı təmsil etmək rəhbəri korporativ reputasiya idarəçiliyində mühüm mövqeyə qoyur.

Korporativ rəhbərin nüfuzu ilə qurumun nüfuzu arasında sıx əlaqə var. Rəhbərlik və uzaqgörənlik təşkilatı maraqlı tərəflərin gözündə nüfuzlu edə bilsə də, liderin yaratdığı böhran qurumun əhəmiyyətli nüfuz itkisinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, korporativ lider, şirkətin bütün maraqlı tərəflər üçün ən çox görünən və tanınan şəxsi kimi, fərdi reputasiyası ilə korporativ reputasiyası arasında incə balansla rəqabət etməlidir.

1. Liderin reputasiyası

Korporativ lider korporativ reputasiyanın idarə edilməsində mərkəzi rola malikdir. Liderlər öz təşkilatlarını müxtəlif maraqlı tərəflər qarşısında təmsil edə bilərlər. Şəxsiyyətləri idarə etdikləri qurumlara da təsir edə bilən liderlər; Onlar həm normal, həm də böhran dövrlərində daxili və xarici maraqlı tərəflərə təsir göstərməkdə mühüm rol oynayır (4, s. 311-323).

Bu məqamda həm hazırkı rəqabət şəraitində, həm də böhran dövründə lider reputasiyası yaratmaq və yaradılmış lider reputasiyasından qurumun xeyrinə istifadə etmək çox vacibdir. Dəyişikliyin qaçılmaz və çox sürətli olduğu müasir dünyada liderlər yaradıcı, davamlı öyrənməyə açıq olmalıdırlar. Bu sürətli dəyişikliyə adekvat cavab vermək həmişə mümkün olmur. Buna görə də liderlər qeyri-müəyyənlik və dəyişikliyin öhdəsindən səmərəli şəkildə gəlmək üçün çevik olmalıdırlar (2, s. 5-19).

Bir çox menecment alimləri bildirirlər ki, dəyişikliklərin çağırışları və artan rəqabətin dağıdıcılığı ilə mübarizənin əsas prinsiplərindən biri korporativ reputasiyanın idarə olunmasıdır. Bu prosesin başında duran şəxs olaraq təşkilat liderləri; Təşkilat üçün (daxili) strategiyanın müəyyən edilməsi, həyata keçirilməsini müşahidə etmək, həvəsləndirmək və nəzarət etmək vəzifələrinə əlavə olaraq, fərdi davranış və rəftarları ilə quruma zidd olmadan sosial maraqlı tərəflərə mesajlar vermək

öhdəliyi də var. Yəni həm iş dünyasında, həm də cəmiyyətdə rəhbərin reputasiya səviyyəsi yüksək olmalıdır.

Effektiv liderliyin əsas göstəricilərindən biri liderlərin ilk növbədə özünü idarə edə bilməsidir. Özünü idarə etmə; özü Buraya tanınma, rol modeli olmaq, təbii marağa malik olmaq, cəsarətli olmaq və məqsədyönlü olmaq daxildir (3. Buhler). Nümunə olmağın vacibliyini anlayan və ona uyğun hərəkət edən, vədlərinə əməl edən və etibar edilən liderlər etibarlı reputasiya yaradırlar.

Effektiv liderlik üçün əvəzolunmaz olan dəyişikliyi başa düşmək üçün ömür boyu öyrənməni mənimsəmək və fitri maraq hissinə sahib olmaq lazımdır. Daim öyrənmək, öyrəndiklərindən istifadə etmək, paylaşmaq və liderlik yanaşmanızda fərq yaratmaq lideri hamıdan fərqli edəcək xüsusiyyətlərdir.

Yüksək siyasi bacarıqlara malik liderlər; Onlar müxtəlif sosial hadisələri çox gözəl şərh edir və bu hadisələr çərçivəsində necə davranacaqlarını bilirlər. Bundan əlavə, liderin necə davranacağını bilməsi və onu həyata keçirməsi onların səmimiyyət və dürüstlük qavramasına kömək edir. Bu qavrayış hər kəsdə müsbət təəssürat yaradır; Bu, fərdi münasibətlərə, əlaqələrə və əməkdaşlığa təsir edir, başqa sözlə, sosial kapital yaradır. Bu sosial kapital liderin dəyişiklikdə uğur səviyyəsini artırır. Bu gün yüksək siyasi bacarıqlara malik liderlər dəyişən şərtlərə tez uyğunlaşma ehtiyacını yerinə yetirə bilirlər (2, s. 5-19).

Liderin ünsiyyətdə olduğu insanlarda qoyacağı müsbət təəssürat və onun güclü adaptasiya qabiliyyəti; Lider reputasiyasının əsasını təşkil edir. Liderin reputasiyası müəyyən edilməli, inkişaf etdirilməli və qorunmalı olan dəyərdir (2, s. 5-19).

Liderlərin gücü qeyri-müəyyənlik və ya böhran zamanı ön plana çıxır. Belə məqamlarda cəsarət liderin nüfuzunu gücləndirəcək. Liderin cəsur münasibətini görəcək aşağı səviyyəli idarəçilər daha cəsarətli və yaradıcı olacaqlar. Onlara bu cəsarəti aşılamaq, risk almağa sövq etmək, səhv etdikləri zaman müəyyən qədər dözümlü olmaq liderin reputasiyasına müsbət təsir edəcək. Yüksək reputasiyaya malik olan bir liderin insanları müəyyən istiqamətə yönəltməsi üçün onlar ilk növbədə izlənəcəkləri istiqaməti cizmalı və aydın baxışı müəyyən etməlidirlər. İnsanları asan əldə edilən məqsədlər əvəzinə, çətin, lakin əldə edilə bilən məqsədlərə nail olmağa istiqamətləndirmək və inandırmaq yalnız yüksək reputasiyaya malik liderlərin yarada biləcəyi effektdir. Çarlz Fombrun korporativ reputasiyanın formalaşması ilə qurumun rəhbəri arasında mühüm əlaqə olduğunu deyib: “Bir qurum olaraq istədiyiniz qədər yaxşılıq edin, əgər lideriniz ağılsızlıq etsə, nüfuzunuz pis təsirlənəcək” sözləri ilə izah edir: Bu baxımdan C.R.Dowling qurumun baxış və missiyasını, deməli, onun imicini müəyyənləşdirməkdə lider üslubunun vacibliyini vurğulayır. Liderin nüfuzu; Əgər o, institutionallaşdırılmasa və biznes liderdən asılı qalsa, bir çox problemlər yarana bilər (1). Məsələn, “keçmişin romantikləşdirilmiş hekayəsi” kimi təsvir edilən Laura Ashley dizayn və məhsulları qurucu lider Laura Eşlinin ölümü ilə öz imicini və korporativ mədəniyyətini itirdi. Yeni rəhbərliyin Laura Ashley brendi ilə bağlı təəvvürləri dəyişdirmək söyləri nəticəsində və ya daha çox ehtimal ki, təsisçinin ölümündən sonra şirkətin əsl şəxsiyyətini üzə çıxaracaq heç kimin qalmaması nəticəsində şirkət iflas ərəfəsində idi. Murray və White tərəfindən aparılan araşdırmanın nəticələrinə görə, liderlər ümumiyyətlə korporativ reputasiyanın idarə edilməsində öz rollarını yaxşı təhlil edə bilmirlər. Onlar korporativ nüfuzun idarə edilməsini ictimaiyyətlə əlaqələr məşqindən başqa bir şey kimi qəbul etmirlər, buna görə də bu işi ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə praktikantlara həvalə edirlər. İctimaiyyətlə əlaqələr bölməsinin qurumun vicdanı kimi çıxış etməsi və qərar qəbul etmə prosesi üçün yüksək rəhbərliyə təsirli və sağlam məlumat verməsi çox vacibdir. Liderlər qəbul edirlər ki, ictimaiyyətlə əlaqələr departamenti korporativ reputasiyanın idarə edilməsində asanlaşdırıcı rola malikdir. Həmçinin liderlər; Onlar korporativ reputasiya ilə öz reputasiyası arasında əlaqə olduğuna inanır və reputasiya haqqında deyilənlərdən daha çox görülən işin vacib olduğunu bildirirlər.

Eyni araşdırmada korporativ reputasiyanın idarə edilməsində liderlərin vəzifələri aşağıdakı kimi ifadə edilir :

- Liderlər işçilərindən ən yaxşı səmərəliliyi əldə etmək və öz istəklərinə uyğun olaraq söylərinin artma şansını təmin etmək üçün daxili ünsiyyət kanallarından daha səmərəli istifadə

etməlidirlər.

- Liderlərə işlərin öhdəsindən gəlməyə və şəxsi brend yaratmağın bəhrələrini əldə etməyə kömək etmək üçün liderlik bacarığına, lider perspektivinə və güclü şəxsi brendə ehtiyacı var.
- Liderlərin gözlərinin içinə baxa bilən və bəzən eşitmək istəmədikləri, lakin bilməli olduqları şeyləri deyə bilən ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə məsləhətçilərə ehtiyacı var.
- O, biznesi və mühüm maraqlı tərəflər münasibətlərini sarsıda biləcək vəziyyətlərə qarşı daha effektiv korporativ xəbərdarlıq sistemlərinin yaradılmasını təmin etməlidir.

2. Lider reputasiyasının korporativ reputasiyanın idarə edilməsinə təsiri

Biznes elmi baxımından “Reputasiya” və ya “Hörmət” biznesin daxili və xarici mühit tərəfindən necə qəbul edildiyi ilə bağlı bir anlayışdır. Reputasiya maraqlı tərəflərin biznesi necə gördüyü və onu hansı ifadələrlə müəyyən etdikləridir; Korporativ reputasiyanın yaradılması, qorunması və saxlanması prosesinin hamısı reputasiyanın idarə edilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Bu proses həm də keçmiş təcrübə və gələcək gözləntilər daxil olmaqla həm rəqabət üstünlüyü, həm də qavrayış kimi izah edilə bilər.

Korporativ nüfuz, başqalarının qurumun xeyrinə göstərdiyi hörmətdir; Bu, imic və ya brendlə eyni deyil, nə də sadəcə ictimaiyyətlə əlaqələr və korporativ sosial məsuliyyət deyil (<http://www.goodprogram.org/qa2.htm>).

Korporativ reputasiyanın idarə edilməsi üzrə fəaliyyətlər və məsrəflər bir xərc tələb etsə də, onlar həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə gəlir gətirən investisiyalardır. Müasir dövrdə ünsiyyətin yayılması, əlçatanlığı və ucuzluğu ilə qurumlar global miqyasda həm medianın, həm də sosial medianın diqqət mərkəzindədir. Qurumlar hökumətlər kimi kredit agentlikləri tərəfindən qiymətləndirilir, şirkətlər haqqında xəbərlər pulsuz ictimai forum və qruplarda müzakirə edilir, şirkətlərin statusu, etibarlılığı və işçilərin məmnuniyyəti minlərlə maraqsız insan tərəfindən izlənilir. Sizə aidiyyəti olmayan hər kəs düzgün və ya yanlış şərhlər yazır. Məsələn, ABŞ və Avropadakı son korporativ qalmaqallar səhmdarların inamının pozulmasının nüfuza global təsir göstərə biləcəyini dramatik şəkildə nümayiş etdirdi (<http://www.goodprogram.org/qa2.htm>).

Çox yüksək səviyyədə korporativ reputasiyaya malik şirkətlər; ən yaxşı insanları, ən yaxşı müştəriləri, ən yaxşı maliyyə dəstəkçilərini və ən yaxşı biznes tərəfdaşlarını cəlb etməklə öz sektorlarında liderə çevrilirlər. Bundan əlavə, korporativ reputasiyanın yüksək səviyyəsi; Bazar payını artırır, yeni bazarlara girişi asanlaşdırır, tanıtım, marketinq və paylama xərclərini azaldır, istedadlı insanların işə cəlb edilməsinə və işçilərinin məhsuldarlığına töhfə verir. Rəqiblər tərəfindən təqlid edilməsini çətinləşdirən yaxşı reputasiya həm də biznesin maliyyə göstəricilərinə, gəlirliliyinə və səhm dəyərinə təsir göstərir. Məsələn, Braziliya və İtaliyada aparılan tədqiqatlar müəyyən edib ki, “korporativ reputasiya səhm dəyərlərinə 26% təsir edir”.

Korporativ nüfuzun idarə edilməsi meyarları və qısa izahatları aşağıda verilmişdir:

- Məhsul və Xidmətlər (yüksək keyfiyyət, qiymət, yaradıcı və innovativ, arxada duran)
- Maliyyə Performansı (rəqiblərindən üstündür, qeydə alınmış gəlirlilik, aşağı riskli investisiya, artım potensialı göstərir)
- İş mühiti (işçilərin mükafatlandırılması, yaxşı iş mühitinin olması, ixtisaslı işçilər)
- Sosial Məsuliyyət (yaxşı işlərə dəstək, ətraf mühitə qarşı məsuliyyət, cəmiyyətə qarşı məsuliyyət)
- Vizyon və Liderlik (Bazar imkanlarını qiymətləndirmək, mükəmməl liderliklə idarə etmək, gələcəyə aydın baxışa malik olmaq)
- Emosional xüsusiyyətlər (heyran olunan, bəyənildən və hörmət edilən, etibarlı)

Tədqiqatçılar bildirirlər ki, korporativ liderin nüfuzu korporativ reputasiyanın demək olar ki, yarısını təşkil edir. Bu mövzuda aparılan araşdırmaların birində lider reputasiyasının müxtəlif regionlarda korporativ reputasiyaya təsiri araşdırılmışdır. Lider reputasiyasının korporativ reputasiyaya təsiri Şimali Amerikada 44%, Avropada 43%, Asiya/Sakit okean regionunda 52% və Latın Amerikasında 55% olaraq müəyyən edilmişdir. Ümumilikdə, araşdırma göstərdi ki, lider reputasiyası korporativ reputasiyaya 47% təsir göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, korporativ liderlərin fərdi reputasiyası və korporativ reputasiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bəzi liderlər hətta öz reputasiyalarını və korporativ reputasiyalarını eyni şey kimi müəyyən etdilər. Liderin şəxsi xüsusiyyətləri də onun biznes tərzini üzə çıxaracaq. Məsələn, əgər lider köhnə fikirlidirsə və onu başa düşmək çətindirsə, onun iş aparma tərzini belə qəbul ediləcək (6, s.348-358).

Qurumlar qanun pozuntusu və ya əxlaqi cinayətlə üzləşdikdə və ya təqsirləndiriləndə vəziyyəti müəyyən dərəcədə xarici təsirlərə bağlamaq, müəyyən izahat vermək və vəziyyəti düzəltmək imkanına malikdirlər, hətta bu, tərəfindən təsdiqlənməsə belə. cəmiyyət. Lakin bu qalmaqalda təşkilatın başında duran rəhbərlər iştirak edirsə, bunu xarici amillərin təzyiqi ilə əlaqələndirmək olmaz; Bu, tamamilə fərdi qərara tabedir.

Liderin reputasiyası ilə korporativ reputasiyası arasında optimal tarazlığı təmin etmək korporativ kommunikasiya direktorlarının vəzifəsidir. Daxili kommunikasiya kanallarından səmərəli istifadə edilmədiyi hallarda işçilər və şirkətlər müvafiq mətbuatda dərc olunan xəbərlərə inanmağa meyillidirlər. Sözüünə etibar edilən nüfuzlu bir lider üçün şirkət haqqında vacib məlumatları daxili kommunikasiya kanalları vasitəsilə çatdırmaq həmişə daha effektiv olacaqdır (6, s.348-358).

Bir çox maraqlı tərəflərin və işçilərin fikrincə, liderin şəxsiyyəti təşkilatın mədəniyyətinə, yəni biznesin aparılmasına təsir göstərir. İşçilərin ümumi təcrübəsi işəgötürənin onlar üçün reputasiyasını müəyyən edir. Bu perspektiv bu gün “işçi brendi” kimi tanınır. Xüsusilə müştərilərin birbaşa təmasda olduğu xidmət sektoru kimi qurumlarda işçilərin və müştərilərin reputasiyaya baxışları arasında aydın əlaqənin olduğu bildirilir. Başqa sözlə desək, liderin təsir etdiyi təşkilat mədəniyyəti müştərilərə də təsir edə biləcək effektiv qüvvə kimi istifadə oluna bilər. Nəhayət, müştəri işi eşitdiyinə deyil, təcrübəsinə görə qiymətləndirəcək.

Bununla belə, liderin şəxsiyyətinin mənfi cəhətləri təşkilat mədəniyyətinə də təsir edə bilər. Bu vəziyyət iki şəkildə yaranır. Birincisi işə qəbul strategiyalarında görünür. Güclü liderləri olan şirkətlər təşkilat mədəniyyətinə uyğun gələn insanlarla işləməyə meyillidirlər. Oracle şirkətinin həmtəsisçisi və lideri Larri Ellison xarizmatik liderliyinə və müvəffəqiyyətinə baxmayaraq, təşkilatın aqressiv kimliyini formalaşdıran təkəbbürlü və amansız davranışlarına görə tənqid olunur. Ellisonun işə qəbul zamanı özünə bənzər insanları seçdiyi və bu istiqamətdə təşkilat mədəniyyəti yaratdığı müşahidə edilir.

İndiki işçilər üçün də vəziyyət fərqli deyil. İş dünyasındakı bir çox xarizmatik liderlər tez-tez risk götürən, özünə güvənməyən və narsist insanlardır. Onların öz səlahiyyətlərinə qarşı hər hansı etirazı dözümləri yoxdur və bu cür narazılığın aradan qaldırılması bu liderlərin mərkəzdəki mövqelərini gücləndirir. Sağ qalmaq istəyən işçilər köhnə inanc və dəyərlərindən əl çəkməlidirlər.

bir yana, onlar qurumun və onun liderinin inanclarını və dəyərlərini qəbul edirlər.

İkincisi, mükafat və icazə sistemləridir. Bir çox liderlər əsas işçiləri böyük bonuslar və səhmlərin alınması hüquqları ilə mükafatlandırmağı ən yaxşı hesab edirlər. Bununla belə, onun korporativ mədəniyyətə və reputasiyaya təsiri bankların yaratdığı son iqtisadi böhranda aydın görünür. İşçilərə verilən bu yüksək həvəsləndirmələr o dövrdə mühafizəkar və ehtiyatlı münasibətini itirmiş bank sektorunun ürəyini təşkil edirdi. Bu sistemdə kursu təyin edən liderlər idi. Bir çox uğurlu işçilər liderlərin yüksək performans gözləntilərinə cavab vermədikləri və ya təşkilat mədəniyyətinə uyğun gəlmədikləri üçün işsiz qaldılar. Məsələn, Enron şirkətində tətbiq olunan “rank and yank” sistemində hər bir işçi öz həmkarları haqqında qiymətləndirmə aparmalıdır. Bu qiymətləndirmə nəticəsində, üç səviyyədə, A, B və C səviyyəsindən B və C səviyyəsinə düşən işçilərin növbəti il işsiz qalma ehtimalı yüksəkdir. Bu qəddar prosesin yaratdığı təşkilatçılıq mədəniyyəti müştərilərdə əks olundu və Enron şirkətinin reputasiyasına mənfi təsir göstərirdi.

Xülasə, lider şəxsiyyətinin müsbət cəhətlərinin (məsələn, dünyagörüşünə malik olması, bacarıqlı olması, dürüstlük kimi) təşkilat mədəniyyətinə təsiri müsbət reputasiyanı və buna görə də böyüməyi, aidiyyəti və cazibəni təmin edir, şəxsiyyətin mənfi cəhətləri isə (bu kimi dominantlıq, narsisizm, amansızlıq kimi) şəxsi ambisiyaları və qısamüddətli uğurları təmin edir, müvəqqəti mənfəət axtarışına səbəb olur və qurumun reputasiyası və gələcək uğuru üçün dağıdıcı ola bilər.

Korporativ nüfuzunu artırmaq istəyən liderlərin diqqət etməli olduğu məsələləri aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

* Bir qurumun reputasiyasını yaradan ən mühüm element yüksək müştəri məmnuniyyətidir. Buna görə də, reputasiya qazanmaq üçün ən prioritet addım məhsul və xidmət keyfiyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına çalışmaqdır.

* Daxildə və xaricdə verilən vədlərə əməl etmək, sektorda məlumat və məsləhət mənbəyi kimi qəbul edilmək də nüfuzun artmasına kömək edir.

* Səhv ediləndə etiraf etmək və həll yollarını tapmaq cəmiyyətin etibarını qazanmaq üçün zəruri yanaşmadır.

* Missiyaya uyğun olaraq işçilərdə və maraqlı tərəflərdə həyəcan yaratmaq həm də reputasiya artırıcı təsirə malikdir.

* Üst rəhbərliyin daxili və xarici mühitlə şəxsi qarşılıqlı əlaqəsi və onların şəxsiyyətinin və korporativ şəxsiyyətinin ardıcılığı reputasiya qazanmasında faydalıdır. Əslində, qurumların dəyərlərini formalaşdıran qurucu sahibkarlar ümumiyyətlə bu ardıcılığa daha asan nail olurlar, çünki onlar təşkilatda öz dəyərlərini əks etdirirlər.

* Ünsiyyətdə istifadə edilən rəqəmlərlə uyğun olmaqdan əlavə, mesajların məntiqi çərçivə və modeldə yerləşdirilməsi də güvən faktoruna artan təsir göstərir.

Nəticə

Aydın baxışı olan, onu qurum daxilində və xaricində açıq şəkildə paylaşan, qurumun bütün davranışlarında bu vizyona uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edən qurumların nüfuzu artır.

Araşdırmalara görə, liderlərin və onların təsisatlarının reputasiyası fərqli anlayışlar olsa da, onlar arasında çox güclü əlaqə var. Liderin korporativ sözçüsü rolunu öz üzərinə götürdüyü bir mühitdə liderin imici və reputasiyası korporativ reputasiyanın demək olar ki, yarısını təşkil edə bilər.

Odur ki, korporativ reputasiyanın idarə olunmasında ilk növbədə korporativ liderin və yüksək səviyyəli menecerlərin şüur və məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması, korporativ reputasiyanın qorunması və gücləndirilməsi istiqamətində atılacaq addımlara rəhbərlik etmək lazımdır.

Reputasiya yaratmaq üçün korporativ kommunikasiya vasitələrindən səmərəli və ardıcıl istifadə etmək və reputasiyanın hədəf auditoriyasına korporativ davranışın səbəblərini izah etmək üçün səy göstərmək də effektiv liderlik tələb edir.

Korporativ liderlərin nüfuzu korporativ reputasiya üçün mühüm amil olmaqda davam edir. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, korporativ liderin reputasiyası korporativ reputasiyaya təsir edir. Ona görə də korporativ liderlərin şəxsi reputasiyalarına göstərəcəkləri qayğı, onların korporativ reputasiyalarına göstərəcəkləri qayğı ilə paralel olacaq.

Korporativ reputasiyanın idarə edilməsi; Rəhbər və yüksək rəhbərlik tərəfindən qəbul edilir, onların münasibət və davranışları ilə mədəniyyət, siyasət, normalar və s. Buna bütün maraqlı tərəflərə səmərəli şəkildə məlumat verilməklə nail olmaq olar. Korporativ reputasiyanın idarə edilməsi ilə bağlı fəaliyyətlər; Etibar davamlı, sistemli və koordinasiyalı şəkildə həyata keçirməklə təmin etmək təşkilati müvəffəqiyyətə çox müsbət töhfə verir.

Nəhayət, reputasiyanın qorunması onu qurmaq qədər vacibdir. Ona görə də deyə bilərik ki, korporativ reputasiyanın uzunmüddətli hədəflənməsi və idarə olunması üçün liderliyin korporativ reputasiya baxımından təsiri günü-gündən daha qabarıq görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Akmeşmet, D. Korporativ reputasiya idarəetmə və tətbiq, Marmara Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, (2006),
2. Blass F. R. və Gerald R.F., “Lider Reputasiyası: Mentorluğun Rolu, siyasi bacarıq, kontekstual öyrənmə və uyğunlaşma”, İnsan resurslarının idarə edilməsi, Cilt. 46. No.1., 5-19. (2007).
3. Buhler, P. M., “Yeni minilliyin idarə edilməsi: birinci özünə rəhbərlik etməklə, başqalarına effektiv liderlik”, Nəzarət, 20 May, (2008).
4. Davies G. and Chun R., “The leader's role in managing reputation”, J.Klewes and R.Wreschniok (Red), Reputation Capital (311-323), Springer-Verlag Berlin Heidelberg, (2009).
5. Ferns B., Emelianova O., Sethi, S.P., “Öz sözləri ilə: Baş Direktorun KSM-Davamlılıq məsələləri üzrə sözcüsü kimi effektivliyi – Sethi KSM monitorundan məlumatların təhlili”, Korporativ reputasiya icmalı, 11, 116-129, (2008).
6. Murray K. və Uayt J., “CEO-nun reputasiyanın idarə edilməsi üzrə baxışları”, Journal of Communication Management, Vol.9, No.4., s.348-358. (2005)
7. Okur, M. E., “Korporativ reputasiyanın idarə edilməsi”, Öneri Maqazin, İl: 13, Cild: 7, buraxılış: 26, 143-146, (2006)
8. 21st Century CEO və Korporativ Reputasiya Problemləri, http://www.goodprogram.org/docs/CEO_Rep_Challenge%20For%20All%20Uses.pdf
9. <http://www.goodprogram.org/qa2.htm>
10. www.capital.com.tr/haber.aspx?HBR_KOD=3236

SUMMARY

There is a strong relationship between the reputation of an organization and that of its leader. Since a leader undertakes the responsibility of a spokesperson and is a role model for the organization, the reputation and the image of the leader comprise almost half of the corporate reputation. That is why, for the management of corporate reputation, it is required that the level of consciousness and awareness of corporate leaders and top management primarily be strengthened and they all lead steps towards increasing protection and fostering of corporate reputation.

As leadership and vision can make the organization gain more reputation in the eyes of the stakeholders, a crisis created by the leader can also yield to the loss of the reputation. In addition, the leader of the institution, as the most visible and well known person among all the stakeholders, needs to attain the delicate equilibrium between individual reputation and corporate reputation. In this article, the above mentioned points are examined in detail.

Keywords: Leader, Corporate reputation, individual reputation

BANK SEKTORU VƏ RISKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Firəngiz ƏHMƏDOVA
firahmadova@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Son illərdə dünya maliyyə bazarında yaşanan böhran maliyyə bazarı subyektlərinin diqqət mərkəzində olmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, ABŞ və Avropada maliyyə bazarlarının ən mühüm aktorları olan banklarda iflaslar baş vermiş, maliyyə sistemindəki böhran real sektora da sirayət etmiş və demək olar ki, bütün ölkələrdə tənəzzül baş vermişdir. Bu böhran maliyyə sektorundakı böhranın təsirlərinin nə qədər böyük ola biləcəyini göstərdiyi üçün vacibdir və ondan dərs çıxarmaq lazım olduğu açıqdır.

Bu araşdırmada bankların hansı risklərlə üzləşdiyini və bu risklərə qarşı hansı alətlərə malik olduqlarını göstərməyə çalışdıq. Qeyd etmək lazımdır ki, burada izah olunmağa çalışılan risklər təkcə banklara aid deyil, həm özəl sektor, həm dövlət müəssisələri, həm də dövlət qurumları bu risklərin bəziləri ilə müəyyən mənada üzləşirlər.

Bu araşdırmamızda risklərin idarə edilməsinin banklar üçün əhəmiyyətini və banklar üçün çox aktiv bir idarəetmə prosesi olan risklərin idarə edilməsinin nə demək olduğunu izah etməyə çalışdıq.

Açar sözlər: *Maliyyə bazarı, bank işi, risk, daxili audit.*

Giriş

Bank sektorunda şirkət idarəçiliyinin əsas məqsədi şirkət sahiblərinə məxsus şirkət aktivlərinin dəyərini artırmaqdır. Hər sahədə olduğu kimi, bu məqsədə çatmaq müəyyən risklər tələb edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün maliyyə sektorunun üzləşdiyi risklər; Bunlar faiz riski, bazar riski, kredit riski, balansdankənar elementlərdən yaranan risklər, texnologiya və əməliyyat riskləri, məzənnə riski, suverenlik və ya ölkə riski, likvidlik riski və iflas riskləri kimi ümumiləşdirilə bilər. Araşdırmamızda bu risklərin hər biri bank sektoru baxımından müzakirə edilir.

Sözügedən risklərin maliyyə qurumlarına necə təsir etdiyi izah edilməyə çalışılmış və hər bir risk faktoru üzrə menecerlərin bu risklərə qarşı malik olduqları alətlər açıqlanmışdır. Aşağıda maliyyə sektorunun üzləşdiyi risklərə keçməzdən əvvəl bank balanslarının strukturu qeyd edilir və balans strukturunun nə demək olduğu açıqlanır.

Bank balans hesabatı.

Bir bankın müəyyən müddət ərzində necə fəaliyyət göstərdiyini və qarşıya qoyduğu məqsədlərə doğru necə çıxış etdiyini qiymətləndirməyin yolu bankların maliyyə hesabatlarının araşdırılmasını tələb edir. Bankların balans hesabatlarının öhdəlikləri onların fond mənbələrini, aktivləri isə bu vəsaitlərin necə istifadə olunduğunu göstərir. Banklar öz kommersiya fəaliyyətini öz resurslarından deyil, xarici resurslardan istifadə etməklə həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərir. Bankların aktivləri ümumiyyətlə dörd əsas maddədən ibarətdir. Bunlar kreditlər, qiymətli kağızlar (ümumiyyətlə xəzinə sənədləri), ehtiyatlar və digər aktivlərdir. Bankların öhdəlikləri depozitlərdən, qeyri-depozit resurslarından (Banklararası, Mərkəzi Bank, Beynəlxalq qiymətli kağızlar), öz resurslarından və digər passiv hesablardan ibarətdir.

Bank depozitləri qısa və uzunmüddətli kimi təsnif edilir və əmanət depozitləri, kommersiya depozitləri və digər depozitlərdən ibarətdir. Qeyri-depozit resursları istiqraz və veksellərin buraxılışı, mərkəzi bankdan borclanma, digər banklardan alınan borclar və beynəlxalq bazarlardan alınan kreditlərdən ibarətdir. Bu kreditlərə misal olaraq sindikatlaşdırılmış kreditləri göstərmək olar. Səhm kapitalı əsasən ödənilmiş kapitaldan ibarətdir və əsasən bank aktivlərinin azalmasına qarşı təminat

vermək üçün istifadə olunan resursdur.

Bank aktivlərinə baxdığımızda kreditlərin mühüm yeri var. Bank kreditləri bankların maliyyə sistemindəki əsas funksiyasını yerinə yetirmək üçün istifadə etdikləri əsas alətlərdir ki, bu da vəsaitlərin artıq vəsaitləri olanlardan fond kəsiri olanlara köçürülməsi kimi ümumiləşdirilə bilər. Qiymətli kağızlar isə kreditlərdən sonra banklar üçün gəlir gətirən aktivlərdir. Bu qadağa

Qiymətli kağızlar səhm portfelindən deyil, banklara sabit gəlir təmin edən istiqraz və veksellərdən ibarətdir (bir çox ölkələrdə banklara səhm portfelinin yaradılması qadağan edilir və ya məhdudlaşdırılır). Buna misal olaraq xəzinə veksellərini və istiqrazlarını göstərmək olar. Bank ehtiyatları məcburi və sərbəst ehtiyatlardan ibarətdir. Məcburi ehtiyatlar bank depozitlərinin müəyyən faizi kimi bankların mərkəzi bankda saxlamağa borclu olduğu hissəyə aiddir. Sərbəst ehtiyatlar bankların təcili nağd ehtiyaclarını ödəmək üçün saxladıkları nağd və ya nağd pula yaxın aktivlərə aiddir.

Bank sektorunun düşdüyü risklər.

1. Faiz dərəcəsi riski.

Faiz dərəcəsi riski, bankın aktiv və öhdəlikləri arasında ödəmə müddətləri ilə bağlı uyğunsuzluqlar səbəbindən üzləşdiyi riskə aiddir. Daha dəqiq desək, passiv hesablardakı depozitlərin və qeyri-depozit resurslarının ödəmə müddət strukturundan aktivlərdəki kreditlərin və qiymətli kağızların ödəmə müddət strukturunun fərqi görə bankın üzləşdiyi faiz dərəcəsi riskinə aiddir.

Kreditlərin ödəmə müddətinin borclanma müddətindən yüksək olması bankın ikinci ildə faiz dərəcəsi riski ilə üzləşməsinə səbəb olur. Faiz dərəcələri 1%-dən çox artarsa, bank zərərli üzləşmək riski ilə üzləşir. Nəticədə, bankların öhdəliklərindən daha uzunmüddətli aktivlərə malik olması bankların yenidən maliyyələşmə riski ilə üzləşməsinə səbəb olur. Ödəmə strukturunun əksinə olduğu, yəni aktivlərin ödəmə müddətinin daha qısa olduğu hallarda “yenidən investisiya” adlı təkrar investisiya riski ilə qarşılaşacaq.

Bankların faiz dərəcəsi riskinə qarşı həyata keçirə biləcəyi əsasən iki siyasət var. Birincisi, ödəmə müddətlərini mümkün qədər bərabərləşdirməklə faiz dərəcəsi riskindən qorunmaqdır. Bu üsul faiz riskini aradan qaldırmaq üçün ən təsirli üsul kimi görünə bilər, həyata keçirmək demək olar ki, mümkün deyil. Biznesinin xarakterinə görə banklar aşağı müddətli resurslardan fərqli olaraq, ümumiyyətlə, uzunmüddətli kreditlər verən maliyyə vasitəçiləridir. Digər tərəfdən, məsələn, sığorta şirkətlərinin uzunmüddətli resursları və aktiv strukturları var. Bankların öz aktiv və öhdəliklərinin ödəmə müddətlərini bərabərləşdirmək cəhdləri də onların gəlirliliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, bankdan 5 illik ev krediti almaq istəyən müştəriyə bunun balans strukturuna mənfi təsir edəcəyini deyərək kredit verməyə, müştəri itkisinə və gəlirliliyin azalmasına səbəb olacaq. Bu səbəblərə görə, balans strukturunun faiz dərəcəsi riskinə görə aktiv və öhdəliklərin bərabər olacağı şəkildə idarə edilməsi arzuolunan olsa da, kredit və öhdəliklərin məbləğləri bərabər olmadığından belə amillərə görə texniki cəhətdən mümkün deyil. Bununla belə, bank işində istifadə olunan bəzi üsullar (Rgap, WATMgap kimi) həm ödəmə quruluşunu, həm də məbləğləri nəzərə alan müqayisələr aparmağa imkan verir.

Faiz dərəcəsi riskindən yayınmanın ikinci üsulu törəmə alətlərdən istifadə etməkdir. Bankların faiz dərəcəsi riskini aradan qaldırmaq üçün istifadə edə biləcəyi törəmə alətlər Forvard və Future müqavilələri, Opsion müqavilələri və Faiz Swaplarıdır. Bu müqavilələrin necə istifadə edildiyini göstərmək araşdırmamızın əhatə dairəsindən kənardadır. Bununla belə, faiz dərəcəsi riski törəmə bazar alətlərindən istifadə etməklə təsirlənir.

Onun arxasındakı mexanizm aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər. Banklar öz balans hesabatlarında öz aktivlərini faizə həssas olan və faizə həssas olmayan (FDOV) aktivlərə, resurslarını isə faizə həssas və faizə həssas olmayan (FDOC) resurslara bölürlər. Faiz dərəcəsi həssaslığı dedikdə, faiz dərəcəsinin dəyişməsinə nə qədər vaxt lazım olduğu nəzərdə tutulur. Məsələn, 3 aylıq kredit, 1 illik ödəmə müddəti olan kreditdən daha çox faizə həssasdır. Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər sonradan 1 illik kreditlərdə əks olunacaq. Tutaq ki, bu risk 3 aylıq müddətdən sonra baş verəcək. Xəzinə istiqrazından yaranan zərərin aradan qaldırılması üçün Bank bu məbləğdə və üç ay sonra

ödəmə müddəti ilə xəzinə istiqrazlarının təhvil verilməsi üçün törəmə bazarlarda bu gün forvard müqaviləsi imzalayacaq. Bazar faizlərinin 3 aydan sonra 2% artacağını fərz etsək, bank xəzinə istiqrazının aktivlərindəki dəyərinin azalması nəticəsində yaranan itkini forvard müqaviləsi hesabına əldə edəcəyi mənfəətlə kompensasiya edəcək. Yəni bu gün bankın imzaladığı forvard müqaviləsində istiqrazın qiyməti bugünkü bazar faiz dərəcələri əsasında hesablandığı üçün üç ay sonra təhvil veriləcək istiqrazların qiymətindən yüksək olacaq, faiz dərəcələrinin artması nəticəsində azalmış (bank forvard müqaviləsi nəticəsində təhvil verəcəyi istiqrazları qarşı tərəfə satacağı qiymətdən daha ucuz qiymətə bazardan alacaq. Bank bu forvard əməliyyatından balansında xəzinə istiqrazlarının olması nəticəsində yaranan zərəri kompensasiya edəcək məbləğdə mənfəət əldə edəcək.

2. Bazar riski

Bazar riski aktiv və passivlərin mübadiləsi, yəni kommersiya məqsədləri üçün istifadəsi zamanı valyuta məzənnələrində, faiz dərəcələrində və aktivlərin qiymətlərində baş verir.

Qarşıdan gələn dəyişikliklə əlaqədar yaranan riski ifadə edir. Banklar üçün bazar riski o zaman yaranır ki, banklar uzunmüddətli investisiya və maliyyələşdirmə məqsədləri ilə yanaşı, qısamüddətli mənfəət əldə etmək məqsədilə alqı-satqı (ticarət) zamanı öz aktiv və öhdəliklərindən aktiv istifadə edirlər. Bankın çox qısa müddət ərzində bir günə qədər ödəmə müddəti ilə ticarətlə məşğul olması bankı artan faiz, məzənnə və gəlir risklərinə məruz qoyur. Bankların balansında uzunmüddətli investisiyalarla bağlı ola biləcək kredit və depozitləri çıxardığımızda banklar həm də gündəlik alqı-satqı adlandırılan ticarət portfeli şəklində portfelin idarə edilməsi fəaliyyətini həyata keçirirlər. Bankların alqı-satqı fəaliyyəti çərçivəsində həm istiqraz, əmtəə, xarici valyuta və səhmlər (icazə verildiyi halda) almaqla, həm də bu aktivləri satmaqla qısamüddətli qazanc əldə etməyə çalışırlar. Bu cür fəaliyyətlər bankları daimi bazar riskinə məruz qoyur. Bazar riskinin ifrat nümunəsi kimi “Britaniya Barinqs Bankını” göstərə bilərik. 200 illik tarixə malik olan bank 1995-ci ildə ticarət fəaliyyəti nəticəsində dəyən itkilərə görə müflis olub. Bankın ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan işçi Nick Leeson, Yaponiyanın Nikkei Fond Birjası indeksinin dəyərinin gələcəkdə çox artacağını fərz etdi və 8 milyard dollar dəyərində Future müqavilələri aldı və bir ay ərzində bank 1,2 milyard dollar itirdi. Bu itirilmiş pul bankın kapitalından çoxdur.

Bazar riski dedikdə, aktiv və öhdəliklərin dəyişməsi, yəni kommersiya məqsədləri üçün istifadəsi zamanı valyuta məzənnələrinin, faiz dərəcələrinin və aktivlərin qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində yaranan risk başa düşülür.

3. Kredit riski

Verilmiş kreditlər və banklar tərəfindən alınan qiymətli kağızlar tərəfindən vəd edilmiş pul vəsaitlərinin hərəkətini tam ala bilməməsi kimi müəyyən edilir. Bir sözlə, qadağa Donorun ayırdığı pulu qismən və ya tamamilə toplaya bilməməkdir. Ümumiyyətlə, uzunmüddətli kreditlərin və istiqrazların kredit riskinin qısamüddətliyədən daha yüksək olduğu güman edilir. Verilmiş kreditlərin və ya alınan istiqrazların bütün əsas məbləği və faizləri vaxtında və tam olaraq alınarsa, banklar kredit riski ilə üzləşməyəcəklər. Ancaq həyatın adi axarında belə bir vəziyyət mümkün deyil. Banklar təqdim etdikləri vəsaitlərə görə həmişə kredit riski ilə üzləşirlər. Bankların təqdim etdikləri vəsaitlərə görə üzləşdikləri riskləri göstərən ehtimal bölgüsü aşağıda verilmişdir.

Kredit riskinin idarə edilməsi prosesinə məlumat toplama və nəzarət fəaliyyətləri daxildir. Kredit risklərini minimuma endirmək üçün banklar mütəmadi olaraq vəsait təqdim etdikləri müştərilər haqqında məlumat toplamalı və müştərilərinin fəaliyyətinə nəzarət etməlidirlər. Bankların kredit risklərinin idarə edilməsində üstünlüklərindən biri də sahib olduqları vəsaitləri mümkün qədər çox müştəri arasında bölüşdürmək qabiliyyətinin yüksək olmasıdır. Bu yolla banklar fərdi şirkət risklərini azalda bilər. Bununla belə, sistematik risk adlandırılan biləcəyimiz iqtisadi səbəblərdən şirkətlərin müflisləşməsinin artması səbəbindən banklar hələ də kredit borclarının ödənilməməsi riski ilə üzləşirlər. Bu tip sistematik riskin ən yaxşı nümunəsi 2007-ci ildə başlayan və 2008-ci ildə kəskin şəkildə hiss edilən və bütün qlobal iqtisadiyyatda bankların müflis olmasına və ya böyük itkilərlə

üzləşməsinə səbəb olan ipoteka böhranıdır.

Bu üsullardan başqa, bankların kredit riskini idarə etmək üçün istifadə edə biləcəyi ikinci üsul, faiz dərəcəsi riskində olduğu kimi törəmə alətlərin istifadəsidir. Bu məqsədlə banklar Future, Forward, Opsion və Swap müqavilələrindən istifadə edə bilirlər. Bu məqsədlə ən çox istifadə edilən törəmə alət CDS adlanan Kredit Default Swap müqavilələridir. 2000-ci ildə istifadə olunmuş CDS-in həcmi 426 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2006-cı ildə bu məbləğ 7,9 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Swap müqavilələri bir qədər sığorta müqavilələrini xatırladır. Swap müqavilələrinin tərəfləri ümumiyyətlə banklar və sığorta şirkətləridir. Banklar svop müqavilələri üzrə svop müqaviləsinin qarşı tərəfinə sabit mükafat ödənişləri həyata keçirərkən, bunun müqabilində kreditin ödənilməməsi halında defolt məbləğinin təmin edilməsi üçün müqavilənin qarşı tərəfindən zəmanət alırlar.

4. Balansdankənar risklər

Balansdankənar risklər bankların şərti aktiv və öhdəliklərindən yaranan risklərə aiddir. Bankların şərti aktiv və öhdəliklərinin ən gözəl nümunələrindən biri akkreditivlər, başqa sözlə desək, akkreditivlərdir. Akkreditivlər xarici ticarət və bələdiyyələr tərəfindən buraxılan istiqrazların ödənişlərinə zəmanət kimi bir çox sahədə istifadə olunur. Akkreditivlərlə bağlı əməliyyatlar balans hesabatlarına daxil edilmir. Lakin akkreditivlə bağlı itki yaranarsa, o zaman zəmanət üzrə öhdəlik balans hesabatlarında öhdəlik kimi qeyd olunur. Akkreditivlər üzrə əldə edilmiş gəlirlər və ya yaranan zərərlər mənfəət və zərər haqqında hesabatda göstərilir.

Akkreditiv balansdankənar risklərdən yalnız biridir. Akkreditivlərə əlavə olaraq, kredit öhdəliklərindəki mövqelər və banklar tərəfindən istifadə edilən törəmə alətlər balansdan kənarda izlənilir. Törəmə alətlər hedcinq məqsədləri üçün və ya əksinə, spekulyativ mövqe tutmaq üçün istifadə olunur. Spekulyativ məqsədlər üçün istifadə edilən törəmə alətlər, Baring Banks nümunəsində olduğu kimi banklar üçün böyük risklərə səbəb ola bilər.

5. Valyuta məzənnəsi riski

Məzənnə riski valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər nəticəsində xarici valyutada aktiv və ya öhdəliklərin dəyərinin dəyişməsi nəticəsində bankların çəke biləcəyi itkilərə aiddir. Bir misalla məzənnə riskinin necə yarandığını izah edək. Fərz edək ki, bir türk bankı Britaniya şirkətinə ingilis lirəsi ilə kredit verir və fərz edək ki, ingilis funt sterlinqinin türk lirəsi qarşısında dəyəri zamanla azalır. Bu kredit növü nəticəsində Türk bankı alacağı faiz və əsas borc məbləğlərinin Türk lirəsi ilə dəyərinin itirilməsi səbəbindən verdiyi kreditin əsas məbləğindən az ödənişə görə zərərlə üzləşə bilər. Britaniya şirkəti. Ümumiyyətlə, bankların xarici valyutada aktivləri ilə yanaşı xarici valyuta öhdəlikləri də olur. Məsələn, A bankı 100 milyon ingilis funt sterlinq kredit verir. Yeri gəlmişkən, onun 80 milyon funt-sterlinq depoziti ola bilər. 20 milyonluq fərq depozitlər hesabına maliyyələşdirilir. Bu halda, A bankı 20 milyon funt sterlinqlik uzun mövqeyə malikdir və onun xarici valyutadakı aktivləri öhdəliklərini üstələyir. Sterlinqin türk lirəsi qarşısında dəyər itirməsi halında A Bankı zərərlə üzləşəcək.

Yuxarıdakı vəziyyətin əksinə olaraq, A bankının 100 milyon İngilis Pound əmanəti və 80 milyon İngilis Puntu kredit aktivləri varsa, İngilis funt sterlinqinin türk lirəsi qarşısında bahalaşacağı təqdirdə məzənnə riski yaranacaq. Sterlinqin lirə qarşısında bahalaşması A bankının öhdəliklərinin dəyərini aktivlərindən daha çox artıraraq onun yenidən zərər görməsinə səbəb olacaq.

Məzənnə riski təkcə banklar üçün deyil, demək olar ki, bütün iqtisadi vahidlərin üzləşdiyi risk faktorudur. Xəzinədarlıq Müşavirliyi üçün məzənnə riski xarici valyuta borclarında qarşılaşdığı çox əhəmiyyətli bir risk olduğu halda, təbii qazın bələdiyyələr tərəfindən nağd ödənişlə satılması (alış-veriş xarici valyuta ilə edildiyi üçün) digər çox əhəmiyyətli məzənnə riskidir.

Banklar öz valyuta aktiv və öhdəliklərini bu cür valyuta risklərinə qarşı tarazlaşdırmağa çalışır və beləliklə də bu risklərdən qorunurlar. Balanslaşdırma təkcə məbləğ baxımından deyil, həm də ödəmə müddəti baxımından aparılmalıdır. Yuxarıdakı misalda, əgər A bankının 2 illik ödəmə müddəti ilə 100 milyon Britaniya funt sterlinqində aktivləri varsa, lakin 1 illik ödəmə müddəti ilə 100

milyon Britaniya funt sterlinq öhdəliyi varsa, o zaman bank xarici aktivlər üzrə faiz riski ilə üzləşəcək. Bazarlarda Britaniya funt sterlinqinin faiz dərəcələri qalxarsa, bank kredit faizlərini dəyişə bilməyəcək, lakin ikinci ildən etibarən Britaniya funt sterlinqində olan depozitlərə daha yüksək faiz ödəməyə başlamalı olacaq. Digər risklərə qarşı banklar gələcək riskə qarşı Future, Forward, Option və Swap törəmələri kimi ticarət alətlərindən faydalana bilərlər. Bankda Yuxarıdakı misalda, bank uzun müddətdir mövcud olan 20 milyon Britaniya funt sterlinqi əsasında bankın razılaşdırdığı forward müqaviləsi bağlayır. Onu satmaqla özünüzü bu riskdən qoruya bilərsiniz. Yəni bank kreditin müddətinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş forward məzənnəsi ilə həm əsas borc, həm də faiz ödənişi məbləğinə bərabər məbləğdə əvvəlcədən müqavilə bağlamaqla özünü məzənnə riskindən qoruya bilər.

6. Ölkə riski

Ölkə riski xarici fond provayderlərinin verdikləri kreditlərə və ya satın aldıkları qiymətli kağızlara görə hüququ olan ödəniş məbləğlərinin ölkə rəhbərliyi tərəfindən tutulması riskinə aiddir. Bankların ölkə risklərinə qarşı çox şey etmək gücü yoxdur. Belə hallarda banklar ya borcların ödəmə müddətini və ya faiz dərəcələrini yaxşılaşdırmaqla sözügedən ölkə ilə razılığa gələcək, ya da milli və/yaxud beynəlxalq məhkəmələrə müraciət edəcəklər.

7. Texnologiya və əməliyyat riskləri

Əməliyyat riski bankın daxili nəzarət proseslərinin, insan resurslarının və ya mövcud sistemlərinin qeyri-adekvatlığı və ya fəaliyyətində problemlər səbəbindən üzləşdiyi risklərə aiddir. Texnologiya riski, texnologiya sərmayələri müqabilində bəzi fəaliyyətlərin birləşdirilməsi nəticəsində baş verməsi gözlənilən sinerji və miqyas iqtisadiyyatına nail olunmaması səbəbindən kifayət qədər xərc qənaətinə nail ola bilməməyi nəzərdə tutur.

Əməliyyat riskləri qismən texnologiya riski ilə əlaqələndirilə bilər. Məsələn, 2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-da baş verən hücumlar zamanı Citibank-ın bankomat sisteminin ehtiyat nüsxəsindən yaranan problemlər səbəbindən bankın bankomat xidmətləri 2 gün işləmədi. Bununla belə, əməliyyat risklərinin əhatə dairəsi yalnız texnologiya riski ilə əlaqələndirilməməlidir. Kadrlarla bağlı korrupsiya və onların yol verdiyi səhvlər də bir növ əməliyyat riski anlayışına daxildir.

8. Likvidlik riski

Likvidlik riski bank işində əmanətçilərin qəfil pul çıxarma tələblərini yerinə yetirərkən bankların üzləşdiyi riskə aiddir. Bankların gündəlik ehtiyac duyduğu nağd pulun miqdarını banklar proqnozlaşdırır və bu məbləğ onların əlindədir.

Bununla belə, ani və qəfil yüksək geri çəkilmələrə qarşı edə biləcəkləri, aktivlərini likvid aktivlərə çevirmək və ya borc götürməkdir. Bankların likvid aktivləri əllərində saxlaması onların bu likvid aktivlərdən faiz qazanmasına mane olduğu üçün bank xərclərini artıran amildir. Sistemdəki bütün banklar belə tələblərlə qarşılaşarsa, likvidliyi olmayan banklar kredit tapmalı olacaq, lakin bütün banklar kredit axtardığından kredit tapmaq çətinləşəcək və banklar ilk növbədə aktivlərini satmalı olacaqlar. qiymətli kağızlar şəklində. Bu, bankların bu aktivləri çox ucuz satmasına səbəb ola bilər ki, bu da onların itkilərə məruz qalmasına və ya lazımı nağd pulu tapa bilmədikdə müflis olmasına səbəb ola bilər.

Qəfil geri çəkilmə nəticəsində yaranan risklərlə yanaşı, likvidliyin idarə edilməsi banklar tərəfindən risk və gəlirlilik üstünlüklərinə uyğun olaraq müəyyən ediləcək. Başqa sözlə, bank likvidliyi az olan faiz gətirən aktivlərə investisiya qoymaq və ya daha çox likvidliyə sahib olmaq arasında seçim etməli olacaq. Bununla belə, banklar qanunla depozitlərinin müəyyən hissəsini Mərkəzi Bankda likvid olaraq saxlamağa borcludurlar. Banklar üçün bu üstünlük sərbəst likvidlik əmsalı müəyyən edildikdə yaranır.

9. İflas riski

İflas riski, bankların öhdəlikləri ilə müqayisədə aktivlərinin dəyərinin qəfil azalmasına qarşı

kifayət qədər kapitalla malik olmadıqda yaranır. Yuxarıda qeyd olunan risklər baş verərsə, banklar iflas riski ilə üzləşə bilər. Bankların borc götürdükləri resurslarla müqayisədə daha çox kapitalla malik olması və ya başqa sözlə aşağı leverec nisbəti ilə fəaliyyət göstərməsi onların faiz dərəcələrindəki mənfi dəyişikliklərə və ümitsiz kreditlərdən qaynaqlanan itkilərə müqavimətini asanlaşdırır.

Daxili audit və bank risklərinin idarə edilməsi

2006-cı ildə Bank Tənzimləmə və Nəzarət Agentliyi “Bank işi haqqında Əsasnamə”nin risklərin idarə edilməsi siyasətləri və icra prosedurları başlığında qeyd olunur ki, banklar fəaliyyətlərindən irəli gələn risklərin idarə olunmasında istifadə olunacaq yazılı siyasət və icra prosedurlarını müəyyən etməli, bu prosedurlar dəyişən şərtlərə uyğunlaşmalıdır və hedcinq, sığorta və ya kredit törəmə alətləri kimi risklərin azaldılması üsullarından istifadə etməli, bunun necə istifadə olunacağı və risk limitlərinin bankın yüksək rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilməli olduğu vurğulanmışdır. Daxili audit funksiyasına gəlincə, reqlamentin daxili audit sistemi bölməsinin məqsəd və əhatə dairəsində qeyd olunur ki, banklar risk ölçmə modelindən istifadə edərsə, daxili audit bu modelə bağlı risklərin idarə edilməsi modelinin risklərin idarə edilməsinə daxil edilib-edilmədiyini müəyyən edir. , modelin qiymət və qiymətləndirmə sistemləri, risk ölçülməsi Modellərinin əhatə etdiyi riskləri, modellərdə istifadə edilən məlumatların və fərziyyələrin düzgünlüyünü və uyğunluğunu, məlumat mənbələrinin təhlükəsizliyini, bütövlüyünü və vaxtında mövcudluğunu yoxlaya biləcəkləri ifadə edilir. Tənzimləmə baxımından banklarda daxili auditin bankların risklərinin idarə edilməsində fəal rol oynaması nəzərdə tutulur. Bu auditə həyata keçirmək üçün daxili auditorlar maliyyə idarəetməsi üsulları ilə kifayət qədər təchiz olunmalıdırlar.

“Daxili audit funksiyasına gəlincə, reqlamentin daxili audit sistemi bölməsinin məqsəd və əhatə dairəsində, banklar risk ölçmə modelindən istifadə etdikdə, daxili auditin risklərin idarə edilməsi modelinin risk idarəçiliyinə daxil edilib-edilməməsi ilə əlaqədar olaraq qeyd edilir. Bu modelə, modelin qiymət və qiymətləndirmə sistemləri, risk ölçmə modellərinin əhatə etdiyi risklər və modellərdə istifadə edilən fərziyyələr daxildir. Burada bildirilir ki, onlar məlumat mənbələrinin təhlükəsizliyini, bütövlüyünü və vaxtında əlçatanlığını və uyğunluğunu yoxlaya bilərlər.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunan risklər və onlara qarşı banklar üçün mövcud olan alətlər bankların gəlirliliyinin təmin edilməsində və davam etdirilməsində bankların risklərin idarə edilməsi proseslərinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Yaşadığımız global maliyyə böhranı göstərir ki, bankların sahib olduğu risklər diqqətlə qiymətləndirilməli, onların vura biləcəyi zərərlər nəzərə alınmalı və riskləri minimuma endirmək üçün strategiyalar hazırlanmalıdır. Risklərin idarə edilməsi banklar tərəfindən həyata keçirilməli olan bir fəaliyyət deyil, bu, maliyyə təcrübəsi tələb edən və diqqətlə həyata keçirilməli olan bir fəaliyyət sahəsidir. Bank sektorunda daxili audit fəaliyyəti risk modellərində istifadə olunan məlumatların bank sektorunun üzləşdiyi risklərə uyğunluğunun, adekvatlığının, etibarlılığının və vaxtlılığının, eləcə də qiymət və qiymətləndirmə sistemlərinin yoxlanılması ilə yüksək rəhbərliyə əlavə dəyər təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. modelin və risklərin idarə edilməsində yeni bir anlayışı ortaya qoyur. Daxili audit fəaliyyətlərinin effektiv olması və əlavə dəyər təmin etməsi üçün daxili auditə həyata keçirən auditorların maliyyə məsələlərində kifayət qədər bilik və təcrübəyə malik olması gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bankçılıq: İdarəetmə və performans, [http://www.eko-](http://www.eko-dialogue.com/finansal_eko/fin_eko_konulari6.html)
2. [dialogue.com/finansal_eko/fin_eko_konulari6.html](http://www.eko-dialogue.com/finansal_eko/fin_eko_konulari6.html),
3. Sonders, Entoni-Kornet, Marsiya Millon; Maliyyə təşkilatlarının idarə edilməsi. Altı nəşr, səh: 168-188,
4. Ertürk Hakan; İpoteka böhranı və onun Türkiyəyə təsirləri - İqtisadi və Maliyyə Analizləri

5. Robert L. McDonald, Törəmə Bazarları.
6. Stephen A. Ross, Randolph W. Westerfield, Jeffrey Jaffe; Korporativ maliyyə.

SUMMARY

The crisis experienced in the world financial market in recent years has caused financial market entities to be in the spotlight. In particular, bankruptcies have occurred in banks, which are the most important actors in the financial markets in the USA and Europe, the crisis in the financial system has spread to the real sector and recessions have occurred in almost all countries. This crisis is important because it shows how great the effects of the crisis in the financial sector can be, and it is clear that lessons need to be learned from it.

In this study, we have tried to show what risks banks face and what tools they have against these risks. It should be noted that the risks that are being explained here do not only apply to banks, but also the private sector, state enterprises, and government agencies face some of these risks to a certain extent.

In this study, we tried to explain the importance of risk management for banks and what risk management, which is a very active management process for banks, means.

Keywords: *Financial market, banking, risk, internal audit.*

MARKA VƏ İMİCİN MAHİYYƏTİ, FORMALAŞMASI VƏ ONUN FİRMANIN İNKİŞAFINA TƏSİRLƏRİ

Gövhər ƏSGƏROVA

govharasgerova02@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə, Azərbaycanda şirkətlərin marka və imicinin işçi qəbulunda oynadığı rolunu ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Burada həmçinin, marka və imicinin mahiyyəti, onun formalaşması və firmanın inkişafına təsirləri öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, müəssisələr üçün imic çox önəmlidir. İmic bir sözlə ifadə olunsaydı, yaşadığımız cəmiyyətin sosial, mədəni, demoqrafik və s. kimi bir çox elementdən təsirlənən bir çox əlaqəli və ya əlaqəsiz hissələrdən ibarətdir. Bununla belə, bu hissələrin bəziləri daha vacib, bəziləri isə daha az əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə qeyd etdiyimiz məqamlar ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *marka və imic, korporativ imic, insan resursları, İşəgötürən brendinqi.*

Ümumiyyətlə, imic gündəlik həyatımızın hər sahəsində şüurlu və ya dolayısı ilə dərk edilir. O, bizim mənasız istifadə etdiyimiz insanları, müəssisələri, şəhərləri, ölkələri və obyektləri müsbət və ya mənfi şəkildə təsvir edən bir fenomen, mənalı toplusu kimi görünür.

Əgər biznes güclü işəgötürən brendi yaratmaq istəyirsə, ilk növbədə mövcud vəziyyətini dəyərləndirməlidir. Hədəf etdiyi ixtisaslı potensial işçilərin qavranılmasında brend imicinin dərəcəsi və istiqaməti ilə bağlı araşdırma aparmalı və bu nəticələri obyektiv qiymətləndirməlidir. Potensial işçilərin bir iş haqqında məlumatlılıq səviyyəsi bu məsələ ilə bağlı ən vacib ipucu verəcəkdir. Bir işçi dərəcələrin köməyi ilə bir işi xatırlaya bilər, heç bir istiqamətləndirmədən xəbərdar ola bilər və ya çalışdığı sektor deyildikdə ağına ilk gələn iş kimi qəbul edə bilər. Bu vəziyyətlərdən işəgötürən markası baxımından seçilən, təbii olaraq ağına gələn ilk işdir.

İmic bir sözlə ifadə olunsaydı, yaşadığımız cəmiyyətin sosial, mədəni, demoqrafik və s. kimi bir çox elementdən təsirlənən bir çox əlaqəli və ya əlaqəsiz hissələrdən ibarətdir. Bununla belə, bu hissələrin bəziləri daha vacib, bəziləri isə daha az əhəmiyyət kəsb edir. Şəkil bir çox variantı var. Şəxsi imic, brend imici, ölkə imici, güzgü görüntüsü, müsbət imic, mənfi imic və korporativ imici bunlardan bəziləridir. İmic sosial həyatda olduğu kimi biznesdə də mühüm anlayışdır.

Müəssisələr üçün imicdən danışarkən (mənfəət məqsədi ilə olsun və ya olmasın) korporativ imic anlayışından istifadə olunur. Korporativ imic; Bu gün bütün müəssisələr üçün vacib bir aktiv dəyəridir. Korporativ imic nəzərə alınmalı və müəssisələrin mövcudluğunun səbəbinin reallığını əks etdirməyə çalışılan bir fenomendir. Biznesin səhmdarları, təbii mühiti, rəqibləri, təchizatçıları, işçiləri və istehlakçıların biznesin korporativ imicini necə qəbul etməsi həmin biznesin uğurunun vacib amillərindən biridir. Müəssisələr öz qurumlarının imicini idarə etməlidirlər. Əks halda korporativ imic xarici amillərlə formalaşır. Belə olan halda şirkətin özündən asılı olmayaraq formalaşan korporativ imicinə müdaxilə etməkdən söhbət gedə bilməz. Ətraf mühit şəraiti ilə formalaşan korporativ imici mənfi olarsa, biznes bərpa olunmaz itkilərə məruz qala bilər. Müəssisələr öz korporativ imicini idarə edə bilmək üçün öz sektorunda, zamanında və məkanında korporativ imicini müəyyən edən və ya yaradan əsas məsələləri müəyyən etməlidirlər. Çünki korporativ imicini müəyyən edən amillər zaman, məkan və sektora görə dəyişə bilər.

İmic (Marka) anlayışı ilk dəfə 1955-ci ildə Sidney Levi tərəfindən təqdim edilmişdir. Sidney Levi imici “fərdlərin və qrupların müəyyən obyektlərə olan inancları, münasibəti və izləmələri” kimi müəyyən edilir. Onu “bütün təəssüratların cəmi” olaraq təyin etmişdir. İmic bütün mövcud xəyali və

real dəlillərə əsaslanan mühakimə yolu ilə yaradılmış bir quruluşdur və mövcud təsirlərdən, inanclardan, fikirlərdən və duyğulardan təsirlənən kimi müəyyən edilə bilər (2011). Başqa sözlə desək, reklamlardan tutmuş təbii münasibətlərə, yaadığımız mədəni ab-havadan tutmuş ön mühakimələrə qədər müxtəlif kanallarla əldə edilən məlumat və məlumatların qiymətləndirilməsidir.

Müasir dövrdə insanlar rabitə texnologiyasının inkişafı nəticəsində bir çox mesajlarla qarşılaşırlar. Bu mesajların hər biri insan məlumat prosesinin yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir. Flavian və başqaları bunu korporativ imicinin istehlakçı inamına təsiri və ənənəvi bank əməliyyatları və internet bankçılıq baxımından müqayisəsi kimi müəyyən etmişdir.

Korporativ imic; həm imic mənbəyi olan qurum, həm də obrazı qəbul edən hədəf auditoriya üçün son dərəcə vacibdir. Korporativ imic qurumun istehlakçılarla qurduğu ünsiyyətin başlanğıcıdır. Korporativ imic, bir proses olaraq, "qurumun təqdim etməyə və ya göstərməyə çalışdığı imicinin istehlakçıların ondan aldığı mesajlarla əlaqələndirilməsi" olaraq təyin edilə bilər. Korporativ imic təəssüratların, ideyaların, duyğuların və qurum haqqında məlumatların əksidir. Bu qavrayışlar müsbət olarsa, güvən elementi yaradılaraq məmnunluq və sadıqlıq əldə ediləcək və müştərilərin təşkilata töhfəsi artacaq. Korporativ imic biznesin daha yaxşı başa düşülməsini təmin edir; Bu, təşkilatın bir-biri ilə əlaqəli olmayan hissələrini daha effektiv və mənalı şəkildə bir araya gətirməyə kömək edir. Bu səbəbdən müəssisələrin təşkilati quruluşu, idarəetmə yanaşması, təşkilat mədəniyyəti və insan resurslarının idarə edilməsində həyata keçiriləcək bütün fəaliyyətlər korporativ imiclə sıx bağlıdır (2007).

İnsan resurslarının idarə edilməsinin korporativ imicinə təsiri.

İnsan resurslarının idarə edilməsi funksiyaları, insan resurslarının planlaşdırılması, insan resurslarının satın alınması və seçilməsi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, karyera və əmək haqqının idarə edilməsi, müdafiə funksiyası və təlim funksiyaları nəzərə alınmaqla, onlar bir-biri ilə əlaqəlidir.

Bu funksiyalardan birində yaşanan mənfilik digərinə təsir edir. Bu vəziyyət idarəetmə və təşkilati strategiyalarda pozulmalara səbəb olur. İşçilər təşkilatın gələcəyində ən vacib resursdur. Bu baxımdan təşkilatın uzunmüddətli strategiyalarında işçilər mühüm yer tutur . Təşkilatın tətbiqləri, işçilərin istədikləri və qəbul etdikləri nəticəsində qurum haqqında qiymətləndirmələrə məruz qalacaq. Qurumlar məqsədlərinə çatmaq üçün müəyyən üsullardan istifadə edirlər. Onların istifadə etdikləri üsullar cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir və məna kəsb edir. Qurumun həyata keçirdiyi qaydalar və davranış nümunələri, cəmiyyətin qurum haqqında təsəvvürü və qurumun fəaliyyəti arasında əlaqə mövcuddur. Ədəbiyyatda korporativ imic və insan resurslarının idarə edilməsi təcrübələri ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparılıb, onlardan bəziləri aşağıda verilmişdir. İşçilərin korporativ imicinə təsir edən amillərdən biri də yaşıdır. Yaş və korporativ imic qavrayışı arasındakı əlaqəyə dair bir sıra araşdırmalar göstərmişdir ki, yaş münasibətləri, xüsusən də korporativ imicinin mənəvi ölçüsü ilə bağlı mühüm amildir. İşçilərin korporativ imic qavrayışında cinsin təsiri olduğu bir çox tədqiqatçı tərəfindən gündəmə gətirilib. Şirkətdaxili təlim, yeni işə qəbul olunanlar üçün texniki təlim proqramlarından fərqli olaraq və ya iş həyatının istənilən mərhələsində müəyyən bir işi öyrənmək üçün daxili imicinin yaradılmasına yönəlmiş tədqiqatlarda mühüm yer tutmağa başlamışdır. Firmanın ümumi imici və yaratdığı təəssürat korporativ imicinə təsir edir və korporativ identiklik ilə korporativ imic arasında qarşılıqlı əlaqəni sübut edən ən mühüm amillərdən birini təşkil edir.

Potensial işçilərin zəhnində brend imicini təyin etdikdən sonra biznes öz brend kimliyini, yəni əslində necə qəbul olunmaq istədiyini müəyyən etməlidir. Bu, biznesə brend imicini dəyişdirmək lazım olub-olmaması barədə qərar verməyə imkan verəcək bir araşdırma olacaq. Brend imicini və brend kimliyini müəyyən edib uyğunlaşdırdıqdan sonra şirkət indi potensial işçilərinə söz verməli olacaq. Bu işəgötürən marka ölçüsündə işçi dəyər təklifi adlanır. İşçi dəyər təklifi, biznesin potensial işçilərinə təklif edəcəyi faydalardır. Bununla belə, bu təklif həm də işçi təcrübəsi boyunca iş daxilində mövcud işçilər tərəfindən təcrübə edilməlidir. Əks halda, qeyri-real təklif vermək işəgötürən markasının və biznesin etibarını sarsıdacaq və bu həm istehlakçının, həm də işəgötürən brendinin imicinə xələl gətirəcək.

Bütün bu proseslər uğurla başa çatdıqdan sonra biznes bütün bu dəyərlərin hədəf auditoriyaya

hansı kanal vasitəsilə çatdırılacağına qərar verməlidir. Bu kanal sosial media, karyera saytları, universitet karyera günləri, sosial məsuliyyət layihələri və sponsorluq kimi seçimlərdən hər hansı biri və ya bir neçəsi olaraq təyin edilə bilər. Hədəf auditoriyasına uyğun doğru kanalın tapılması prosesin düzgün bitməsinə təmin edəcək və bu şəkildə effektiv işəgötürən marka idarəetmə prosesi başlanacaq.

Başlanğıcda fərdlər və sivilizasiyalar tərəfindən öz əşyalarına aidiyyəti təyin etmək üçün həyata keçirilən bu markalaşma hərəkəti, xüsusilə ticarət və marketinqin inkişafında istehsalçının müəyyən edilməsi, fərq yaratmaq, keyfiyyət və zamanəti ifadə etmək, dəyişən şərtlərdə müştəri sədaqəti və etibar yaratmaq kimi məqsədlər üçün istifadə olunmağa başlayıb.

Hal-hazırda markalar; Yalnız keyfiyyət, zamanət, sədaqət və etimad ifadə etməklə yanaşı, müəyyən bir auditoriyanı və ya ideyanı təmsil etmək, sosial statusu göstərmək kimi bir çox fərqli mənalar da daşımağa başlamışdır.

Bu inkişafdan və tarix boyu məfhumun əhatə dairəsinin artmasından sonra onun tərifinə baxdığımızda ən sadə formada; Biz bunu “kommersiya malını və ya hər hansı obyektə müəyyən etməyə və onu oxşarlarından ayırmağa xidmət edən xüsusi ad və ya işarə” kimi görürük (TDK). Amerika Marketing Assosiasiyası 1960-cı ildə brend anlayışını “satıcı və ya satıcılar qrupunun mal və xidmətlərini müəyyən edən və onları rəqiblərinin mallarından fərqləndirən ad, termin, işarə, simvol və ya naxış və ya bunların kombinasiyası” kimi müəyyən etmişdir. Bu ümumi təriflərə nəzər saldıqda, marka ilk növbədə bazardakı məhsul və xidmətləri digərlərindən fərqləndirmək və rəqabət üstünlüyü təmin etmək üçün istifadə edilən bir anlayış kimi qarşıya çıxır. Lakin zaman keçdikcə texnologiyanın inkişafı və qloballaşma ilə dəyişən dünya düzənində brend anlayışı sadə mənasında qalmaqdan funksionallıq qazanmışdır.

Bu inkişaf brend indi təmsil etdiyi məhsul və ya xidmətdən daha çox şey deməkdir. İstehlakçılar artıq bazarda brendlər arasında seçim edərkən davranışlarını yalnız keyfiyyət, etibar və brend loyallığı ilə deyil, həm də brendin özünün təklif etdiyi ideya ilə müəyyən edirlər. Kapferer (2018) brend tərifində bu vəziyyəti belə izah edir; Bu gün Brend məhsullar, xidmətlər, yerlər və ya təcrübələr daxilində formalaşan, əldə edilməsi arzulanan və insanı imtiyazlı hiss etdirən bir fikirdir. Bu tərifdə ideya sözü vacibdir. Bazarda əslində hansı məhsulun, xidmətin və ya dəyərin istehlakçıya təklif edildiyini nəzərdən keçirdikdə cavabın dəyər olduğu görülməkdir.

İşəgötürən brendinqi konsepsiyası

İşəgötürən markası; Xüsusilə insan resursları təcrübələrində son zamanlar çox danışılan bir anlayış olaraq ortaya çıxdı. Konsepsiya 1996-cı ildə Saymon Barroun istifadəsi ilə ortaya çıxdı. İşəgötürən brendi ilə bağlı ilk araşdırma Barroun Tim Ambler ilə birlikdə hazırladığı “İşəgötürən Markası” adlanır (Gözen, 2016: 71). Bu araşdırmada işəgötürən brendi anlayışı “İşəgötürən şirkət tərəfindən müəyyən edilmiş məşğulluq vasitəsilə təmin edilən funksional, iqtisadi və psixoloji faydalar paketi”dir. kimi müəyyən edilir (Ambler & Barrow, 1996: 187).

Ədəbiyyatda tapılan başqa bir araşdırmada işəgötürən brendi unikal işəgötürən şəxsiyyətinin yaradılması prosesi və şirkəti rəqiblərindən fərqləndirən şirkət konsepsiyası kimi müəyyən edilir. Eyni tədqiqatda brendləşdirmə prinsiplərinin insan resurslarının idarə edilməsinə tətbiqi işəgötürən brendinqi adlanırdı. Berthone görə, Ewing və Hah (2005); Şirkətin hazırkı və potensial namizəd işçilərinin gözündə işləmək üçün ən yaxşı yer kimi görünmək üçün göstərdiyi bütün səylərə işəgötürən markası deyilir (Sitat Ünal, 2010).

Edilən təriflər nəzərə alınmaqla, işəgötürən markası geniş mənada; Mövcud işçiləri saxlamaq, potensial namizədləri cəlb etmək və iş üçün ən yaxşı yer kimi biznesin cəlb ediciliyini artırmaqla ideal qavrayış yaratmaq üçün tətbiq edilən strategiyalar, fəaliyyətlər, təcrübələr və dəyərlərdən ibarət bütövlükdə müəyyən edə bilərik.

Bu ümumi tərifdən çıxış edərək demək olar ki, işəgötürən brendi anlayışı da bir çox oxşar anlayışları ehtiva edir və bütün bu anlayışların hamısından və daha çoxundan ibarətdir.

Bütün bu amillər və komponentlər işığında işəgötürən brendinin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar;

İşəgötürən Markası:

- Daxili və xarici brendinq fəaliyyətini həyata keçirir.
- Brendinq fəaliyyətləri təşkilata yönəlmişdir.
- Onun hədəf auditoriyası hazırkı və potensial işçilərdir.
- Onun məqsədi işləmək üçün ideal yerə çatmaqdır.
- Məqsədi mövcud işçiləri saxlamaq və potensial işçiləri cəlb etməkdir.
- Fəaliyyətlərin təşkilata qaytarılması, yüksək öhdəlik dərəcəsi olan keyfiyyətli və yüksək performanslı işçilərin olmasıdır.
- Bütün bunların nəticəsində; bazarda rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Sektor daxilində işəgötürən brendi kimi tanınmaq biznesə bir çox üstünlüklər gətirəcək. Lakin bunlardan ən vacibi, ixtisaslı işçi kapitalının əldə edilməsi baxımından yaradacağı, başqa üstünlüklər gətirəcəyidir. İşəgötürənlər əmək bazarında işçilər işlətməmiş kimi görünsələr də, əslində səriştəli, istedadlı və yüksək performanslı işçilər baxımından üstünlük verilən işəgötürənlərdir. Bir iş bazarda dəyişiklik etmək istəyirsə, bunun yeganə yolu təkrar olunmaz əmək kapitalı kartını irəli sürməkdir. Rəqabət üstünlüyündə əsas fərq insan faktoru olacaqdır, çünki bütün digər mövcud üstünlüklər rəqiblər tərəfindən təqlid edilə bilər.

İşəgötürən markası; Hədəf auditoriyası əmək kapitalı olan bir konsepsiya olduğundan, biznesin bazardakı mövqeyinə birbaşa təsir etmək iqtidarındadır.

Əgər bir müəssisə öz işçi dəyər təklifi ilə mövcud və potensial işçilərinə söz verirsə, bu vədi yerinə yetirməlidir. İşçilərin dəyər təklifi ilə biznes əmək bazarında istedadlı və uyğun namizədləri işə cəlb edə biləcək, lakin hazırkı işçinin saxlanması biznesin işçinin dəyər təklifinə nə dərəcədə sadıq qalmasından asılı olacaq. Mövcud işçinin işçi təcrübəsi müsbət olarsa, yəni işçinin müəssisə tərəfindən müəyyən edilmiş gözləntiləri qarşılanarsa, iş sonda brend gücünə çatacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. “Reklam bazarı: Təhlillər, proqnozlar”; “İntellekt-servis”; Müəlliflər qrupunun rəhbəri: N. Bədəlov; Bakı 1998
2. Əlizadə A.Ş. Reklam və kommunikasiya sistemi. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2
3. Eyvazov H. “Brend loyallığını təyin edən faktorların araşdırılması”, Niğdə, 2017.
4. DEMIREL, H. “Markanın Yeni Tanımı”, Capital Dergisi, Sayı 3, Mart, 2003, ss-76.
5. <http://news.day.az/economy>
6. <http://www.aup.ru>
7. <http://www.biznesinfo.az>

SUMMARY

The article examines in detail the role of the brand and image of companies in recruiting employees in Azerbaijan. It also studies the essence of brand and image, its formation and its effects on the development of the company.

In general, image is very important for enterprises. Although image can be expressed in one word, it consists of many related or unrelated parts that are affected by many elements of the society we live in, such as social, cultural, demographic, etc. However, some of these parts are more important, while others are less important.

The points we have mentioned in the article have been analyzed in detail.

Keywords: brand and image, corporate image, human resources, Employer branding

AZƏRBAYCANDA BANK SEKTORUNUN MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ UYĞUN OLARAQ İFLASIN PROQNOZLAŞDIRILMASI MODELƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Gülər BAYRAMOVA
glr.bayramova@inbox.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə araşdırmanın məqsədi Azərbaycanda bank sektorunun maliyyə göstəricilərinə uyğun olaraq iflasın proqnozlaşdırılması modellərinin müəyyən edilməsi və əldə olunan nəticələrin qiymətləndirilməsidir. İflasın proqnozlaşdırılmasının məqsədi bir şirkətin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətindəki gözləntiləri qiymətləndirməkdir. Bunlardan əlavə yazımızdakı əsas məqsəd ənənəvi iflas modellərinin araşdıraraq Azərbaycan bankçılıq sektorunda tətbiqi nəticəsində bu modellərinin dəqiqlik gücünün qiymətləndirilməsi və ölkəmizdə modern modelləşdirmə metodları olan maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə metodları ilə modelləşdirilmə aparılmasının mümkünlüyünün qiymətləndirilməsidir.

Bu məqalədə həmçinin, “Altman Z” skor və “Springate” modelləri ilə təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: maliyyə göstəriciləri, iflas modelləri, kredit portfeli, “Altman” və “Springate” modelləri.

Tədqiq etdiyimiz məqalədə iflas proqnozu modelləri arasında yer alan “Altman Z2 hesab modeli və “Springate” modellərini təhlil etdiyimiz Azərbaycan bank sektoruna tətbiq edəcəyik. Tətbiqi həyata keçirmək üçün həm “Altman Z” hesab modelinin, həm də Springate modelinin tətbiqi üçün lazımi məlumatlar toplanmışdır. Bu məlumatlar məlumat dəstimizin aşağıdakı sütun adlarına uyğun olaraq toplanmışdır.

Aktivlər:

- Kredit portfeli;
- Öhdəliklər;
- Vergi və faizlərdən əvvəlki mənfəət;
- Bölünməmiş mənfəət;
- Xalis kapital.

Əslində, “Altman Z” hesab modelinə baxsanız, orada kredit portfeli görməzsiniz. Lakin bal modelində satışlar istifadə ediləcəyi üçün satışları təmsil etmək üçün bank sektorunda kredit portfeli istifadə edilmişdir.

Tətbiqdə 2010-2020-ci illər arasında (2011-2013-cü illərdən başlayaraq) məlumatlar istifadə edilmişdir. Məlumatlar toplusunda 2011-2013-cü il məlumatlarından istifadə edilməməsinin əsas səbəbi odur ki, həmin illərdə məlumat toplusunda bütün banklar üzrə məlumat yoxdur, ona görə də ciddi məlumat çatışmazlıqlarına yol verməmək üçün həmin illər məlumat toplusundan çıxarılıb. Tətbiqdə 24 bankın məlumatlarından istifadə edilib. Məlumatlar toplusunda istifadə olunmaq üçün bankların məlumat toplusunda bütün illər üzrə mövcud olması meyarından istifadə edilmişdir. Bu banklardan 4-ü sonradan müflis olub. Əslində, iflas modellərinin proqnozlaşdırılan düzgünlüyünü ölçmək üçün məlumat dəstində daha çox müflis banklar təmsil olunmalı idi. Lakin müflis olmuş bankların bir çoxu üzrə məlumatların ciddi şəkildə natamam olması onların məlumat toplusunda istifadəsini məhdudlaşdırır.

Azərbaycan bank sektorunun maliyyə göstəricilərinə görə iflasın proqnozlaşdırılması modelləri olan “Altman Z” skoru və Springate modelləri tətbiq edilməzdən əvvəl aşağıdakı fərziyyələr irəli sürülüb:

H1a: “Altman Z” hesab modelinin nəticələri Azərbaycanın bank sektorunda ticarət edilən bankların maliyyə göstəricilərini əks etdirə biləcək nəticələr verir.

H1b: “Altman Z” hesab modelinin nəticələri Azərbaycanın bank sektorunda ticarət edilən bankların maliyyə göstəricilərini əks etdirən nəticələr verə bilməz.

H2a: Springate modelinin nəticələri Azərbaycanın bank sektorunda ticarət edilən bankların maliyyə fəaliyyətini əks etdirə biləcək nəticələr verir.

H2b: Springate modelinin nəticələri Azərbaycanın bank sektorunda ticarət edilən bankların maliyyə fəaliyyətini əks etdirən nəticələr verə bilməz.

Modellər 8 illik 180 sətirlik məlumatda ayrıca sınaqdan keçirilmiş və nəticələr qeydə alınmışdır.

Tətbiq olunan bəzi illərin maliyyə göstəriciləri aşağıda vizuallaşdırılır.

Aşağıda görüntüləyəcəyimiz illəri seçməyimizin səbəbi o illərdə maliyyə sektorunda digər illərə nisbətən daha çox dəyişikliklərin olmasıdır. Aşağıdakı maliyyə illərinin bəziləri böhran dövrlərinə təsadüf edir. Bu dövrlərdə modelin ölçü meyarlarının qiymətləndirilməsi daha da vacib olacaqdır. Springate modelində bankın davamlılığı üçün etibarlılıq göstəricisi 0,86-dan yuxarıdır. Lakin Azərbaycanın bank sektorunda bu göstəricinin o qədər də keçərli olmadığını görəcəyik.

Buradan Springate modeli üçün aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. “Springate” modeli Azərbaycan bankçılığı üçün mənalıdır, lakin Springate modelinin 0,86 balı Azərbaycan bank sektorunun vəziyyətini əks etdirmir. Bunun üçün digər modellərlə korrelyasiyaya baxılaraq Azərbaycan bank sektoruna tətbiq olunacaq Springate modeli üçün mənalı bir xal alınmalıdır.

2. “Springate” modeli ilə bank qiymətləndirməsini mütləq bala görə deyil, nisbətən illərə görə anlamağa çalışa bilərik. Bu üsul tədqiqatın sonrakı hissələrində tətbiq olunacaq.

3. “Springate” modeli Azərbaycan bank sektoru üçün məna kəsb etmir.

Cədvəl 1: 2010-cu il üzrə bankların maliyyə göstəriciləri (mln.)

Bankın adı	Aktivlər	Kredit ortfeli	Öhdəliklər	Vergi və faiz öncəsi qazanç	Bölüşdürülmə miş mənfəət	Dövriyyə kapitalı	Z hesabı	S hesabı
ABB	5527.9	3901.9	4862.4	62.3	179.1	66.6	2.17	0.34
PAŞA Bank	507.2	182.5	374.9	12.4	16.9	13.2	2.14	0.27
Kapital Bank	770.6	477.7	690.6	-5.6	4.2	24	1.98	0.25
Xalq Bank	650.8	495.2	542.4	13.4	35.6	10.8	2.37	0.40
ASB	128.3	66.7	99.2	1.2	7	2.9	2.21	0.27
AccessBank	373	271.8	292.9	26.6	33.1	8	2.64	0.59
Rabitəbank	121.8	85.4	106.7	-1	-0.5	4.5	2.08	0.29
Bank Respublika	257.4	157.9	211.4	-2.2	-2.2	13.8	2.10	0.27
Ata Bank	213.8	102.3	185.1	-0.7	-0.1	8.6	1.90	0.22
Unibank KB	350	205.5	308	-11.9	-3.4	12.6	1.87	0.14
AFB Bank	111.1	28.8	82.7	0.4	1	2.8	1.93	0.14
AGBank	249.2	193	213.5	-0.1	4.3	10.7	2.25	0.35
Muğanbank	205.6	133.9	184.9	2.4	3	2.1	2.06	0.32
TuranBank	128	104	104.1	3.4	3.2	2.4	2.43	0.45
Nikoil Bank İKB	178.3	149.8	143.6	3.5	8.3	3.5	2.48	0.43
Bank of Baku	245.1	185.3	202.5	13.4	21.3	4.3	2.53	0.53

Azər Türk Bank	61.3	31.1	48	1.2	1.1	1.3	2.16	0.30
Expressbank	133.9	53.4	76.2	2.8	6.7	5.8	2.70	0.29
Bank BTB	24.9	13.7	12.3	0.6	0.6	1.3	3.16	0.38
Amrahbank	77.9	45.6	57.6	0.4	0.7	2	2.27	0.28
NBCBank	47.8	42.8	47.8	0.4	1.4	0	2.16	0.39
Günay Bank	31.3	28.1	19.7	-1.5	-1.5	3.5	2.71	0.28
Bank Avrasiya	60.2	21.7	39.1	-0.3	-0.1	6.3	2.31	0.23

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının hesabatları və bankların dərc etdiyi illik hesabatlar.

2010-cu il nümayişçilərin maliyyə baxımından Azərbaycan bankçılığı üçün güclü olduğu illərdən biri olub. Məhz bu illəri Azərbaycan bankçılığı üçün inkişaf dövrü kimi qələmə verə bilərik, belə ki, həmin illərdə Azərbaycan bankçılığının əsas maliyyə mənbəyi hesab edilən neftin qiymətlərində “bum” yaranmışdı. Ondan əvvəlki və sonrakı illərdə Azərbaycan iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə dünyanın ən yüksək ölkələri sırasında idi.

2010-cu il aktivlərin və kredit portfelinin əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli artımı baxımından mühüm ildir. Aktivlərin həcmi gələn illərlə müqayisədə o qədər də böyük olmasa da, ondan əvvəlki illərlə müqayisədə artım tempi xeyli yüksəkdir. Makroiqtisadi baxımdan bu ilin mənfi maliyyə göstəricisi aktivlərin bir bankda cəmləşməsidir. Bu il aktivlərin ən böyük payı “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı”na məxsus olub. Biz bilirik ki, bu bank 2010-cu ildə istər aktivlərində, istərsə də digər maliyyə göstəricilərində bazarı xeyli üstələmişdir. Bu hadisə təkcə aktivlərdə baş vermədi, həm də kredit portfelində və mənfəət dərəcələrində özünü göstərdi. Lakin bütövlükdə bazara nəzər saldıqda, bayaq dediyimiz kimi, 2010-cu il və ondan sonrakı illər maliyyə göstəriciləri baxımından tendensiyanın yoxa çıxdığı illərdir. Bundan əlavə, vergi və faizdən əvvəlki mənfəətə nəzər saldıqda, çox az bankın zərər verdiyini görürük.

Bu illərdəki “Altman Z” skoru və Springate modellərinə gəlincə, Z balının ən kiçik dəyərinin 1,87 olduğunu görürük ki, Z balının qrafikinə bala görə baxsaq orta vəziyyətdir. Başqa sözlə, Z balına görə, Azərbaycanda bu tendensiyalar və şərtlər sabit qaldıqca, yaxın 2 ildə heç bir bank müflis olmayacaq. Əgər xal S olarsa, vəziyyət belə deyil. Maliyyə dayanıqlığı baxımından S balının adekvatlıq balı 0,86 olsa da, demək olar ki, bütün banklarımızın S balı bu rəqəmin altındadır. Lakin qarşıdakı illərin məlumatlarına nəzər saldıqda bu nəticəni görəcəyimiz üçün deyə bilərik ki, maliyyə vəziyyətlərindən asılı olmayaraq, S balının 0,86 etibarlılıq rəqəmi Azərbaycan bank sektoru üçün keçərli sayılır.

Cədvəl 2: Bankların 2015-ci il üzrə maliyyə göstəriciləri (mln.)

Bankın adı	Aktivlər	Kredit Portfeli	Öhdəliklər	Vergi və faiz Öncəsi qazanç	Bölüşdürülməmiş mənfəət	Dövriyyə kapitalı	Z hesabı	S hesabı
ABB	13241.7	6872.9	12614	-20.1	-13.8	188.3	1.79	0.22
PAŞA Bank	2122.9	690.2	1776.1	5	13.8	34.7	1.80	0.16
Kapital Bank	2017.4	1104	1725	79.4	82	29.2	2.15	0.39
Xalq Bank	1598	1330.7	1373.1	3.5	13.2	22.5	2.26	0.36
ASB	685.3	162.3	612.2	3.6	13.1	7.3	1.64	0.13
AccessBank	1188.8	922.8	1030.6	5.2	62.1	15.8	2.26	0.34
Rabitəbank	450.7	306.4	389.7	3.3	5.8	6.1	2.13	0.31
Bank	893.6	323.8	837.9	-7.7	6.6	16.7	1.65	0.13

Respublika								
AtaBank	598.3	525	543.3	0.9	1	5.5	2.22	0.37
Unibank KB	835.3	597.5	717.1	1.5	47.2	11.8	2.22	0.31
AFB Bank	312.6	169.2	234.1	2.8	6	7.9	2.23	0.28
AGBank	540.3	410.2	540.5	-38.2	-24.9	0	1.66	0.04
Muğanbank	564.3	380.4	511.6	1	5.4	5.3	2.03	0.29
TuranBank	523.1	290.6	470.5	0.2	0.5	5.3	1.90	0.23
Nikoil Bank İKB	589.5	370.2	548.8	-9.1	1	12.2	1.89	0.21
Bank ofBaku	734.8	575.9	645.5	-22.5	23.7	26.8	2.14	0.23
Azər Türk Bank	671.9	418.3	619.1	-4.6	-2.7	15.8	1.92	0.25
Expressbank	318.5	275.2	180.2	1.1	0.7	13.8	3.05	0.40
Bank BTB	211	89.9	159.7	-1.6	-1.6	15.4	2.06	0.22
Amrahbank	304.1	153.6	256.8	-6.2	2.3	14.2	1.93	0.17
NBCBank	167.3	153	167.3	-13.8	-10.6	0	1.75	0.06
Günay Bank	94.3	93.7	34.7	-3.6	-5.3	17.9	4.28	0.41
Bank Avrasiya	123.3	81.8	72.2	0.6	0.2	5.1	2.78	0.33

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının hesabatları və bankların dərc etdiyi illik hesabatlar.

2015-ci ili Azərbaycanda bank sektoru üçün tənəzzülün başladığı il kimi xarakterizə edə bilərik. Məhz, 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında baş verən devalvasiyalardan sonra banklarda ciddi problemlər yaranmağa başladı. Lakin 2015-ci ilin maliyyə göstəriciləri cədvəlini diqqətlə araşdırsaq, görürük ki, bu hadisələr statistikada o qədər də əksini tapmayıb. Aktivlər 2010-cu illə müqayisədə xeyli artıb. Vergilərdən və faizlərdən əvvəl qazanc baxımından vəziyyət pis deyil. “Altman Z” balının bu illərdəki nəticələrinə gəlincə, Z balının ən kiçik qiyməti belədir 1.19 olduğunu görürük. Bu rəqəm Z-bal şkalası üzrə orta vəziyyətdən aşağı hesab edilsə də, o qədər də pis hesab edilmir. Bu rəqəmi bazarda ən aşağı dəyər kimi görmək digər maliyyə illəri baxımından aşağı qiymət deyil. Əlavə olaraq qeyd edək ki, bu rəqəmin aid olduğu bank “Bank Respublika” hələ də fəaliyyət göstərən banklar sırasındadır. 2016-cı ilin maliyyə hesabatlarını araşdırdığımız zaman 2015-ci ildə yaşanan böhran mənə kəsb etməyə başlayır. Yəni 2016-cı ilin devalvasiyaların təsirinin ən çox hiss olunduğu il olduğu məlumdur. Bilirik ki, 2008-ci ildən bəri ilk dəfə bu il aktivlərdə ciddi azalma olub. Diqqət edirik ki, bir çox banklar ili vergi və faizdən əvvəlki mənfəətdə itki ilə bağladılar.

Bu, bir çox banklar üçün böyük məbləğdir. 2010-cu ildə fəaliyyət göstərən bankların sayı 46 olsa da, 2016-cı ildə bankların sayı 30-a düşüb. Bankların kütləvi şəkildə lisenziyalaşdırılması bazarda şok effekti yaratsa da, bu həm də bazarın immunitet qazanması üçün mühüm addım idi.

Cədvəl 3: Bankların 2016-cı il üzrə maliyyə göstəriciləri (mln.)

Bankın adı	Aktivlər	Kredit portfeli	Öhdəliklər	Vergi və faiz öncəsi qazanc	Bölüşdürülməmiş mənfəət	Dövriyyə kapitalı	Z hesabı	S hesabı
ABB	12223.7	5503.9	7746.9	-6127.4	-2762.4	1343	0.50	-1.77
PAŞA Bank	3138.8	870.2	3144.4	87.9	146.5	-0.6	1.63	0.22
Kapital	3096.7	1267	2858.6	68.3	113.9	23.8	1.84	0.26

Elmi İnkişaf: Uğurlar və Çağırışlar
“Gənc Tədqiqatçıların II Respublika Elmi Konfransının Materialları”
03-04 aprel 2025-ci il

Bank								
Xalq Bank	1668.6	1274.5	1553.8	12.5	20.8	11.5	2.10	0.34
ASB	787.2	297.4	854.8	4.8	7.9	-6.8	1.51	0.16
AccessBank	1058.9	598.8	776	-111.5	-185.9	84.9	1.71	-0.11
Rabitəbank	552.3	205.2	653.9	-12.9	-21.5	-30.5	1.19	0.01
Bank Respublika	912.1	283.2	664.4	-34.6	-57.7	74.3	1.84	0.06
AtaBank	472.5	406.5	412.7	1.1	1.9	6	2.26	0.37
Unibank KB	716.6	426.6	538.4	-31.3	-52.2	53.5	2.04	0.14
AFB Bank	300.4	225.4	428.1	0	0	-12.8	1.54	0.26
AGBank	520	292.2	466.2	-35.6	-59.4	16.1	1.55	0.00
Muğanbank	470.8	346	409.8	0.1	0.2	6.1	2.13	0.31
TuranBank	528.2	282.5	418.3	0	0	33	2.13	0.28
Nikoil Bank İKB	439.7	340.3	362.4	-148.5	-247.6	23.2	0.39	-0.94
Bank of Baku	549.6	252.3	363.3	15.3	25.6	18.6	2.47	0.33
Azər Türk Bank	469.5	149.3	280.7	8.4	14	18.9	2.47	0.24
Expressbank	286.9	199.3	170	0.4	0.7	11.7	2.78	0.33
Bank BTB	241.5	144	214.8	-13.1	-21.9	8	1.68	0.07
Amrahbank	256.2	164.6	205.5	-8.4	-14	15.2	2.03	0.19
NBCBank	159	121	101.5	-1.7	-2.9	17.2	2.71	0.37
Günay Bank	285.9	217.2	131.9	-13.6	-22.6	46.2	3.29	0.26
Bank Avrasiya	143.4	90.2	92.3	11.6	19.4	5.1	2.99	0.62

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının hesabatları və bankların dərc etdiyi illik hesabatlar.

Çox aşağı Z-skor göstəricisi olan banklardan biri də 2010-2015-ci illər arasında bazarda dominantlıq edən “Azerbaijan International Bank”dır. 0,5 Z balından da gördüyümüz kimi, bank 2016-cı ili çox pis keçirdi və demək olar ki, iflas ərəfəsində idi. Lakin dövlətin vəziyyətə müdaxiləsi nəticəsində mümkün müflisləşmədən yayına biliblər.

Cədvəl 4: Bankların 2020-ci il üzrə maliyyə göstəriciləri (mln.)

Bankın adı	aktivlər	Kredit portfeli	Öhdəliklər	Vergi və faiz öncəsi qazanç	Bölüşdürülməmiş mənfəət	dövriyyə kapitalı	Z hesabı	S hesabı
ABB	8187.6	2474.3	4590.5	178.3	297.1	359.7	2.62	0.26
PAŞA Bank	4869	2045.3	3616.2	79.7	132.8	125.3	2.16	0.26
Kapital Bank	5040.6	2210.3	3724.5	323.4	539.1	131.6	2.46	0.46
Xalq Bank	2295.2	1537.6	1539.5	34.1	56.9	75.6	2.58	0.36
ASB	935.2	345.2	662.3	6.8	11.3	27.3	2.14	0.21
AccessBank	902.1	533.7	606.3	4	6.7	29.6	2.44	0.29
Rabitəbank	862	394.8	582.3	5.1	8.4	28	2.31	0.24

Bank Respublika	1070	458	723.7	7.7	12.8	34.6	2.28	0.23
Unibank KB	752.8	556.7	474.1	14.8	24.7	27.9	2.80	0.41
AFB Bank	548.5	434.4	364.8	2.3	3.9	18.4	2.66	0.37
Muğanbank	548.3	334.3	234.5	-1.9	-3.2	94.1	3.60	0.40
TuranBank	551.5	342.8	286.3	1.9	3.1	26.5	3.01	0.31
Yelo Bank	442.2	319.6	286.8	-23.3	-38.9	46.6	2.40	0.18
Bank of Baku	394.2	366.5	180.8	11.3	18.9	21.3	3.77	0.56
Azər Türk Bank	351	167.7	164.6	0.1	0.2	18.6	3.10	0.25
Expressbank	304.4	221.1	112.8	9.8	16.3	19.2	4.22	0.51
Bank BTB	355.8	214.2	127	0.6	1	22.9	4.05	0.32
Günay Bank	231.8	179.5	85.2	0.3	0.5	14.7	4.12	0.38
Bank Avrasiya	153.8	109.6	38.2	0.3	0.4	11.6	5.64	0.37

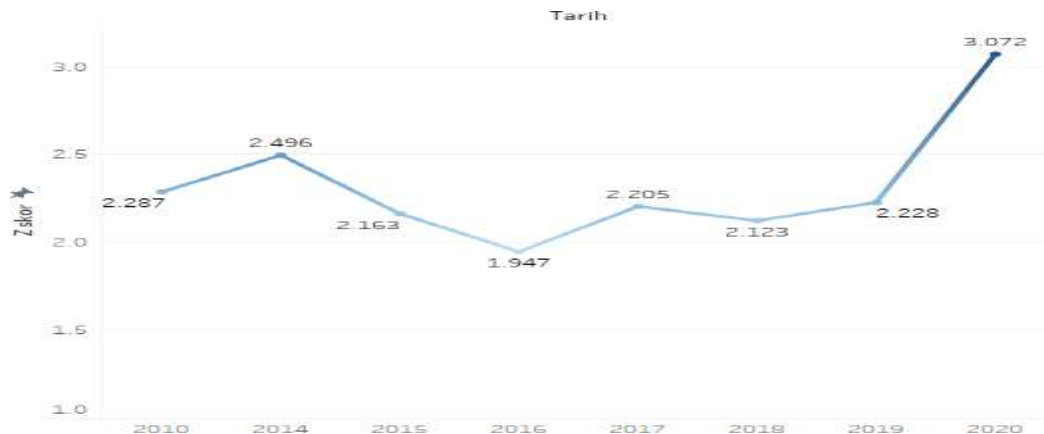
Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının hesabatları və bankların dərc etdiyi illik hesabatlar.

2016-2020-ci illəri bankların həm aktiv, həm də mənfəət baxımından inkişafa doğru getdiyi illər kimi xarakterizə edə bilərik. Lakin bildiyimiz kimi, 2020-ci ildə başlayan pandemiya nəticəsində bu vəziyyət fasilə verməyə başlayıb. 2015-ci il olduğu kimi şok eniş başlamasa da, maliyyə nümayişçilərindən inkişafın dalana dirəndiyi hiss olunur. Z ballarına gəlcə, ən aşağı Z balı 2,14-dür. Belə böhranların baş verdiyi illəri müqayisə etsək, bu, çox yaxşı Z bal göstəricisidir. Ancaq 2015-ci ili nəzərə alsaq, 2015-ci ildə iflasın maliyyə nümayişçilərinə təsirinin elə həmin ildə deyil, sonrakı ildə özünü göstərdiyini də xatırlayırıq. Odur ki, pandemiya böhranının Azərbaycanın bank sektoruna təsirini ölçmək üçün 2021-2022-ci illər üçün maliyyə göstəricilərini gözləməli və təhlil etməliyik. Modellərin ümumi nəticələrini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, “Altman Z” bal modeli iflasa 75% nisbətində dəqiq proqnoz verir. Lakin Springate modelinin nəticələrinin xeyli aşağı olması (10%-15%) mövcud vəziyyətdə heç bir dəyişiklik olmadan modeli subyektin bazarına tətbiq etməyi qeyri-mümkün edir. Buna görə də, modelin sınaqları nəticəsində, ilk H1 hipotezi üçün –“Altman Z”-skor modelinin nəticələri Azərbaycanın bank sektorunda ticarət edilən bankların maliyyə fəaliyyətini əks etdirə biləcək nəticələr verir və fərziyyə təsdiqlənir. Lakin bunun əksini bildirən H1 fərziyyəsi doğru olmazdı.

İkinci fərziyyə, Springate modelinin nəticələri Azərbaycanın bank sektorunda ticarət edilən bankların maliyyə fəaliyyətini əks etdirə biləcək mütləq nəticələr verir – fərziyyənin yanlışlığı sübuta yetirilib. Məhz, Springate modeli bankların 0,86-dan yuxarı və ya aşağı olması ilə müflis olacağını yoxlasa da, Springate modeli məlumat dəstimizdəki demək olar ki, bütün banklar üçün dəqiq proqnozlar verə bilmədi. Bu halda mütləq deməyimizin səbəbi odur ki, sonrakı hissələrdə modelin mütləq deyilsə, nisbətən dəqiq olub-olmadığını vizual görüntülərdən istifadə edərək yoxlayacağıq.

İndi, illər ərzində Altman Z hesabının və Springate modellərinin dəyişməsinə və vəziyyəti nə qədər yaxşı izah edə biləcəyinə vizual olaraq baxaq.

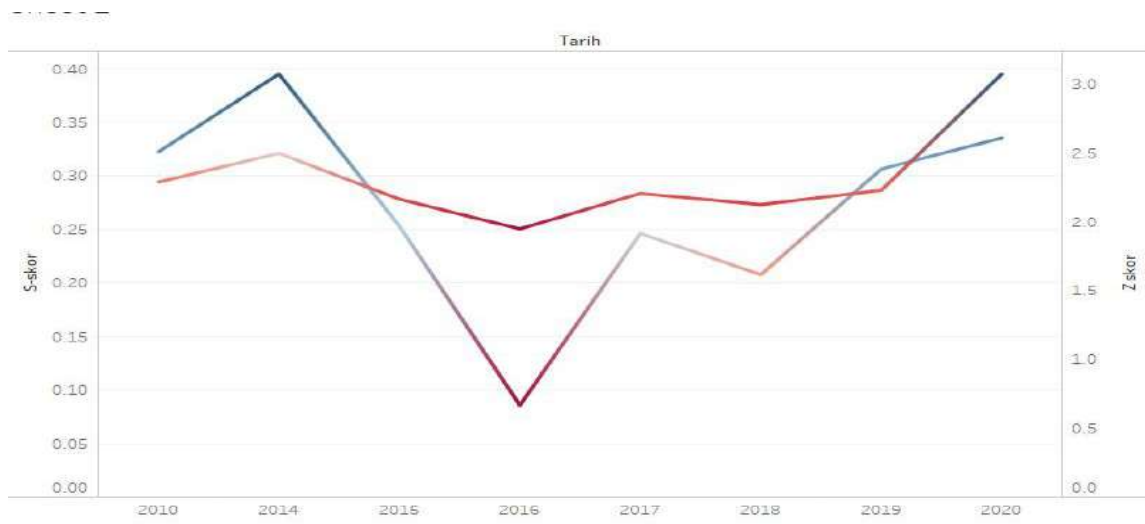
Diaqram 1: “Altman Z” bal modeli orta göstəriciləri (2010-2020)

Mənbə: Müəllifin tədqiqat məlumatlarına əsaslanan hesablamaları

Qeyd etdiyimiz kimi, Springate modelinin 0,86 adekvatlıq göstəricisi Azərbaycan bankçılığı üçün keçərli deyil. Lakin biz onu da bildirdik ki, bu, “Springate” modelinin Azərbaycan bank sektorunu tam təsvir edə bilməyəcəyi anlamına gəlmir. Qrafikə baxdığımızda Springate modelinin mütləq dəyəri bankların iflasını izah etməsə də, maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliyi illik olaraq ciddi şəkildə izah edə bilər. Məhz qrafikə baxdığımızda modelin orta göstəricisinin 2010-2014-cü illər arasında artdığını, 2014-2016-cı illərdə isə əhəmiyyətli dərəcədə azalma göstərdiyini görürük. Əslində, eyni qrafikdə “Altman və Springate” modellərinə baxdığımızda “Springate” modelinin vəziyyəti “Altman” modelindən nisbətən daha yaxşı izah etdiyini görürük.

Diaqram 3: Altman və Springate modellərinin müqayisəsi (2010-2020)

Mənbə: Müəllifin tədqiqat məlumatlarına əsaslanan hesablamaları

Qrafikdən göründüyü kimi, “Springate” modelinin çevikliyi “Altman” modelinin çevikliyi ilə müqayisədə daha çevik olmaqla vəziyyəti daha yaxşı əks etdirir. Modellərin tətbiqi zamanı anladıq ki, iflas modelləri xəttilik baxımından həmişə eyni ehtimal deyil, yerli və zaman faktorlarına görə dəyişir. Başqa sözlə, Springate başqa bazarlardakı iflasları mütləq dəyər baxımından izah edə bilmişdir. Model Azərbaycanın bank sektorunda müflisliyi mütləq dəyərdə izah edə bilmədi.

Azərbaycan bank sektorunun maliyyə göstəricilərinə əsaslanan iflasın proqnozlaşdırılması

modelləri olan Altman Z skoru və Springate modellərinin tətbiqi nəticəsində 2010-cu ildən indiyədək 24 bankın Z skoru və S bal nəticələri əldə edilib. Hesab nəticələrinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, xalların təhlili üçün yaradılmış məlumat toplusu əvvəllər ictimai mənbələrdə tam şəkildə mövcud deyildi. Başqa sözlə, gələcəkdə bu tariflərdən faydalanmaq istəyən insanlar üçün verilənlər toplusuna daxil olmaqda daha az vaxt itkisi olacaq. Z hesabının nəticələri orta hesabla real maliyyə göstəricilərini əks etdirə bilər. Məhz, müxtəlif dövrlərdə davamlılığını qoruyub saxlayan bankların balları ümumiyyətlə 1,8-3,0 arasında paylanır ki, bu da Z balı üçün normal sayıla bilər. Bundan əlavə, 1,8-dən aşağı və 3,0-dan yuxarı ballar da müşahidə olunur. Həmin dövrlərdə balları 1,8-dən aşağı olan bankların müflisləşməməsinin səbəbi xarici müdaxilələr olub.

Məlum olub ki, Springate modelinin Azərbaycan bankçılığına tətbiqi nəticəsində əldə olunan ballar Altman Z hesab modelindən fərqli olaraq real maliyyə göstəricilərini əks etdirmir. Bunun yerli və zaman faktorları ilə bağlı olduğunu deyə bilərik. Elmi və praktiki qənaətlərimizdən biri budur ki, iflas modelləri xətilik baxımından həmişə eyni ehtimal deyil, yerli və zaman amillərinə görə dəyişir. Bunun üçün modeli tətbiq etməzdən əvvəl modelin sektor, iqtisadiyyatın vəziyyəti və tətbiq ediləcəyi bölgə baxımından xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının İflas Qanunu 2020.
2. Azərbaycan Respublikasının Bank Qanunu 2021.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında qanun 2019.

İngilis dilində

4. Altman, E. I. (2000) "Predicting financial distress of companies: Revisiting the Z-score and ZETA models", Stern School of Business, New York University, pages 9-12.
5. Anjun, S. (2012) "Business bankruptcy prediction models: A significant study of the Altman's Z-score model Anjum". p.10-15
6. Dimitre Dimitrov (2020) "Financial Performance and Managing Risks", p.20.
7. Riyana Sari & Mokhamad Anwar & Leni Susanti. 2019 "Analysis of Financial Distress Model with Altman, Zmijewski and CA Score in Predicting the Condition of Financial Distress in Manufacturing Public Companies in Indonesia", p.114-131

İnternet resursları

8. <https://www.cbar.az> 2021/
9. <https://aba.az> 2021/
10. www.asb.az 2021
11. <https://corporatefinanceinstitute.com/>, 2021
12. <https://analytics.google.com/> 2021

SUMMARY

The purpose of the research in the presented article is to determine the bankruptcy forecasting models according to the financial indicators of the banking sector in Azerbaijan and evaluate the obtained results. The purpose of bankruptcy forecasting is to assess a company's financial condition and performance expectations. In addition to these, the main goal of our article is to evaluate the accuracy of traditional bankruptcy models and their application in the banking sector of Azerbaijan, and to assess the possibility of modeling with modern modeling methods such as machine learning and deep learning methods in our country.

This article also analyzed Altman Z score and Springate models.

Keywords: *financial indicators, bankruptcy models, loan portfolio, Altman and Springate models*

NEFT SEKTORUNUN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRLƏRİ

Hüseyn ABIŞOV

abişovhuseyin01@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında resurslar çox mühüm rola malikdir. Azərbaycan müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra ölkənin malik olduğu resurslar, onlardan səmərəli və optimal istifadə imkanları, iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması və milli iqtisadiyyatın inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda müstəqillik illərində milli iqtisadiyyatın formalaşması və sosial-iqtisadi inkişafında neft-qaz sektorunun rolu, ölkənin iqtisadi-siyasi müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin, beynəlxalq ticarət və əməkdaşlığın müstəsna rolu vardır

Məqalədə, yuxarıda qeyd edilən məsələlər ətrafı şəkildə təhlil edilərək araşdırılmışdır.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, neft sektoru, kənd təsərrüfatı, sənaye maliyyə resursları.

Azərbaycan müstəqillik qazandığı illərdə böyük iqtisadi böhranla üzləşdi. Azərbaycan neft ixrac etməyə başlayanda iqtisadiyyatda dönüş nöqtəsi oldu. Müstəqilliyin ilk illərində, yəni 1990-1995-ci illərdə iqtisadiyyatda müvafiq olaraq neft ixracı faizi 12%, 0,7% və 12% olmuşdur, sonra isə 22,7%, 23,1%, 19,7% və 11,8% azalma olub. Azərbaycanda ÜDM 1990-1995-ci illərdə 60% azalıb. Cədvəl 1-ə nəzər saldıqda 1995-ci ilə qədər neft hasilatında azalma olduğunu görmək olar. 1995-ci ildə cəmi 9 milyon ton neft hasil edilmişdir.

Nəticədə büdcə gəlirləri 1990-cı ildəki 32,9%-dən 1995-ci ildə 15%-ə qədər azalmışdır. İnflyasiya 1300 %-ə yüksəlmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün lokomotiv sektoru lazım idi. Azərbaycan üçün bu sektor neft və təbii qaz sektoru olub. 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə Azərbaycanda neft sektoruna investisiyaların artması ÜDM-in artmasına səbəb oldu. 1994-2004-cü illərdə xarici şirkətlər tərəfindən Azərbaycanın neft sektoruna 12,6 milyard dollar sərmayə qoyulub. Nəticədə, 1990-cı ildə ümumi sənaye istehsalında neft sektorunun xüsusi çəkisi 10,1%, 1995-ci ildə 45,2%, 2000-ci ildə 71,8%, 2001-ci ildə 73,1%, 2002-ci ildə 72,3%, 2003-cü ildə 71,5% olmuşdur.

2015-ci ildə neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycanda devalvasiyaya səbəb olub. Müstəqilliyin ilk illərində neft gəlirləri Azərbaycana böyük müsbət təsir göstərsə də, sonradan bu təsir narkomaniyaya çevrildi (Bayramov, 2007: 5).

Cədvəl 1. Azərbaycanda neft sektorunun ÜDM-də payı (2000-2017)

İllər	ÜDM milyon(\$)	Neft Sektoru milyon(\$)
2000	5,2	1,3
2001	5,7	1,6
2002	6,2	1,8
2003	7,2	2,1
2004	8,6	2,6
2005	13,2	5,5
2006	20,9	10
2007	33	15,9
2008	48,8	22,2
2009	44,2	16

2010	52,9	20,4
2011	65,9	25,8
2012	69,6	24,4
2013	74,1	23,7
2014	75,2	21,4
2015	62,9	15,3
2016	37,8	19,5
2017	40,8	25

Mənbə: ADSK, 2017.

Azərbaycan iqtisadiyyatında Kənd Təsərrüfatı Sektorunun rolu

Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən sonra ən mühüm sahəsi kənd təsərrüfatıdır. Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalinin 36 faizi bu sektorda məşğuldur. Kənd təsərrüfatı neftdən sonra ixracatda ikinci mühüm sahədir. Bununla belə, kənd təsərrüfatının ümumi ixracda payı ildən-ilə azalır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına nəzər salsaq, 2007-ci ildə kənd təsərrüfatının ixracda payı cəmi 8 faiz təşkil etmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatı sektorunun ixracda payı 30% idi. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra neft sektoruna qoyulan investisiyalar hesabına aqrar sektorun iqtisadiyyatda payı getdikcə azaldı. 1990-cı ildə kənd təsərrüfatı sektoru ÜDM-in 26%-ni təşkil etmişdir. 1995-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı sektoru ÜDM-də azalmağa başlamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığının artması səbəbindən aqrar sektora dövlət dəstəyi yetərli olmayıb. Bu səbəbdən 2015-ci ilə qədər aqrar sektorun iqtisadiyyatda payı həmişə azalıb, 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya nəticəsində dövlət ölkə iqtisadiyyatını neftdən asılılıqdan xilas edib, qeyri-neft sahələrinin inkişafına dəstək verib. Azərbaycanda ən mühüm qeyri-neft sektoru kənd təsərrüfatı sahəsidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında Sənaye Sektorunun rolu

Azərbaycanda sənaye ÜDM-in formalaşmasında ən mühüm sahələrdən biridir. Sənaye sektorunun ÜDM-də yüksək paya malik olmasının səbəbi Azərbaycanda neft hasilatı ilə bağlı mədənçixarma bölməsinin yüksək göstəricilərə malik olmasıdır. Müstəqillikdən əvvəl sənaye sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfəsi yüksək idi. 1988-ci ildə milli gəlirin 42,1 faizi sənaye sahəsinə aid idi. Digər sahələrdə olduğu kimi, 1995-ci ilə qədər sənaye sektorunda da böyük tənəzzüllər olmuşdur. Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlara malikdir.

Bu mənada neft-kimya, kimya, maşınqayırma kimi sahələr daha çox inkişaf edir. Azərbaycanda sənaye daha çox neftlə bağlı olduğundan 2004-cü ildən bu sektora investisiyalar artmağa başlayıb. 2000-ci ildə sənaye sektoruna investisiyalar 0,02 milyon manat olsa da, 2017-ci ildə 4591,2 milyon manata çatıb. 2000-ci ildə sənaye sektorunun ÜDM-də payı 36 faiz təşkil etsə də, 59,7% təşkil edib. Cədvəldən də göründüyü kimi sənaye sektorunun məşğulluqdakı payında çox da fərq yox idi. Cədvəl 2 araşdırıldığında 1990-2005-ci illər arasında hesablanmış sənaye məhsullarının həcmnin ədədi olaraq artdığı görünür. Ancaq bu dövrün, xüsusilə 1990-cı illərin hiper-inflyasiya dövrlərinə nəzər saldıqda, cari qiymətlərlə bağlı artımın çox da mənalı olmadığını görürük. 1990-2005-ci illər arasında sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı 1969-cu ildən 2571-ə yüksəlmişdir (Bağırzadə, 2018: 6).

Cədvəl 2. Azərbaycanda sənaye sektorunun perspektivləri (2000-2017)

İllər	ÜDM-də Sənaye sektorunun payı (mln manat)	ÜDM' Sənaye Sektorunun Payı (%)	Sənaye sektoruna investisiyalar (mln manat)	Sənaye Sektoruna Yatırılan İnvestisiyalar	Sənaye Sektorunda İşçilərin Sayı (Min)	Sənaye Sektorunda İşçilər Payı (%)

				(%)	şəxs)	
2000	1699,0	36	0,02	37,4	277,7	7,2
2001	1999,6	37,6	0,02	35,7	277,4	7,1
2002	2270,1	37,4	0,32	36,6	282,0	7,2
2003	2666,9	37,3	2,28	39,4	279,7	7
2004	3268,6	38,3	96,6	79,2	289,3	7,2
2005	6201,9	49,5	105,9	46,4	292,5	7,2
2006	10768,3	57,4	463,8	72	302,7	7,4
2007	16926,9	59,7	645,9	71,0	311,0	7,5
2008	23574,0	58,7	826,5	75,0	318,0	7,5
2009	17510,2	49,2	572,8	61,7	312,2	7,3
2010	21942,2	51,7	670,1	69,2	306,2	7,1
2011	28010,7	53,8	827,6	70,7	306,9	7,0
2012	27040,4	49,4	1632,1	77,5	313,3	7,0
2013	26441,7	45,4	3008,0	79,4	324,4	7,2
2014	24169,4	41,0	3917,2	79,6	324,2	7,0
2015	17912,4	32,9	4176,0	72,4	321,4	6,9
2016	22398,0	37,1	4296,7	68,9	338,2	7,1
2017	28087,3	40,1	4591,2	61,4	345,3	7,2

Mənbə: Az.Döv.St.Kom., 2017.

Azərbaycan iqtisadiyyatında İnşaat Sektorunun rolu

Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə böyük binaların, xəstəxanaların, idman komplekslərinin, gənclər mərkəzlərinin tikintisinə başlandı. 1995-ci ildə enerji sektoruna qoyulan xarici investisiyalarla tikinti sektorunda müsbət irəliləyişlər yaşandı. Tikinti sektoruna yatırılan investisiyaların 75,5 faizi xarici investorlar tərəfindən həyata keçirilib. Qalan payın böyük hissəsi Azərbaycanın öz tikinti şirkətləri olan “Azərenerjistikinti”, “Azərsutistikinti”, “Socar” və “Azərsənayetikinti” ASC-nin payına düşür. Eyni zamanda, Azərbaycanın tikinti sektorunda bir çox türk şirkətləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda tikinti sektoruna yatırılan xarici sərmayələrin təxminən 20,1 faizi türk şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycanın tikinti sektorunun ÜDM-dəki payı 2000-ci ildən sonra artmağa başlayır. Lakin bəzi illərdə durğunluq müşahidə olunur. 2000-ci ildə Azərbaycanda tikinti sektoruna investisiyalar 3,4 milyon manat olsa da, 2016-cı ildə bu rəqəm 2831,8 milyon manata çatıb. 2015-ci ildə Azərbaycanda baş verən devalvasiya nəticəsində Türkiyənin bəzi tikinti şirkətləri Azərbaycanı tərk etməli olub. Bu səbəbdən 2017-ci ildə tikinti sektoruna qoyulan investisiyalar azalıb. Söhbət tikinti sektorunda məşğulluğa gəldikdə, 2006-cı ildə bu sektorda 1,3 min nəfər olsa da, 2015-ci ildə 46,1 min nəfərə yüksəlib. Lakin 2015-ci ildən etibarən işçilərin sayı azalmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında Neft Sektorundan asılılıq

Dünyanın bəzi ölkələri zəngin təbii sərvətlərə malikdir və bu, onların iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək üçün böyük üstünlükdür. Bu ehtiyatların ən mühümü neft və təbii qaz ehtiyatlarıdır. Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, Küveyt, Venesuela, Meksika, Nigeriya, Rusiya və İran başda olmaqla bəzi ölkələrin əsas gəlir mənbələrini neft gəlirləri təşkil edir. Bu resurslardan istifadə nəticəsində ixrac gəlirlərinin artması nəticəsində ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və buna görə də real əmək haqqının artırılması kimi müsbət nəticələr yaranır. Manafov (2008) öz tədqiqatında neft sektorunun Azərbaycanda iqtisadi artıma böyük təsir göstərdiyini aşkar etmişdir. İş o yerə çatıb ki, 1995-ci ildə neft sektoru ÜDM-in 16,4 faizini təşkil etsə də, bu gün bu pay daha da artıb.

Son zamanlar Azərbaycanda neft hasilatı və ixracı xeyli artıb. Azərbaycan dünyada müasir üsullarla neft quyularının qazıldığı ilk ölkədir. Azərbaycan SSRİ dövründə mərkəzi sistemin

yanacağa olan tələbatının böyük hissəsini ödəyirdi. 1991-ci ildə müstəqillik elan edildikdən sonra həm siyasi, həm də iqtisadi uğurlar əldə etmək üçün neft hasilatı xarici investorların üzünə açıldı. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) 1992-ci ildə yaradılıb. Bunun nəticəsində qısa müddətdə quruda və dənizdə bir çox neft və təbii qaz müqavilələri imzalanıb. Bu müqavilələr arasında ən böyük layihə 1994-cü ildə reallaşdırılan “Əsrin sövdələşməsi” olub. Bu saziş nəticəsində BP, Exxon, Amoco, Lukoil, Pennzoil, TPAO, Ramaco kimi şirkətlər Azərbaycanın neft sənayesinə 7,4 milyard ABŞ dolları sərmayə qoyublar.

Azərbaycan neft ixracından əldə edilən gəlirlərin artması ilə zaman keçdikcə iqtisadi artım yaşadı. Məlumatlara nəzər saldıqda, son 10 ildə neft ixracından əldə olunan gəlirlər ümumi gəlirlərin ən azı 80%-ni, ÜDM-in isə 50%-ni təşkil edib. Lakin dövlətin neft sektoruna investisiyalarını artırması nəticəsində qeyri-neft sektorunda durğunluq yaranıb.

Bu durğunluğu aradan qaldırmaq üçün neft sektorundan əldə edilən gəlirlər qeyri-neft sektorlarının inkişafına yönəldilməlidir (Aras, 2003: 12).

Tədqiqat işində Azərbaycan iqtisadiyyatının neft hasilatı və ixracından asılılığı arasında əlaqə yoxlanılır. Bu çərçivədə neft ixracı və qiymətinin ÜDM kimi dəyişənlərə təsiri araşdırılır. Tədqiqatda asılı dəyişənlər ÜDM və ümumi ixrac, müstəqil dəyişənlər isə neft və neft məhsullarının ixracı, neftin qiyməti və neft hasilatıdır. ÜDM müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illərdə Azərbaycanın ümumi istehsalının dollarla ifadə edilən real dəyəridir. Ümumi ixrac hər il ixrac edilən malların dollarla real dəyəridir. Neft qiymətləri ildə orta hesabla 1 barel neftin dollarla real dəyəridir. Neft hasilatı Azərbaycanın 1 ildə ixrac etdiyi ümumi xam neftidir. Neft və neft məhsullarının ixracından əldə edilən gəlir ölkədə neft və neft sektorundan əldə edilən ümumi gəlirlərin dollarla real dəyəridir. Tədqiqatda istifadə olunmuş məlumatlar Azərbaycan Dövlət Statistika İnstitutunun (ADSK) (<https://www.stat.gov.az>) və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) rəsmi internet saytından (<http://www.socar.gov.az/>) əldə edilmişdir. Ekonometrik analiz üçün Stata 13 paket proqramından istifadə edilmişdir. Müvafiq modellərdə dəyişənlərdəki miqyas fərqləri və hərəkətlərə görə ədəbiyyatda Oruçlu (2016) kimi asılı və müstəqil dəyişənlər loqarifm kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatda asılı dəyişənlər ÜDM və ümumi ixrac, müstəqil dəyişənlər isə neft kontekstində neft qiymətləri, neft hasilatı və neft və neft məhsullarının ixracı kimi nəzərdən keçirilmişdir. Reqrəssiya qiymətləndirməsi nəticəsində neftin iqtisadi artıma və ümumi ixraca təsirinin müsbət olduğu görüldü. Uzunmüddətli nəticələr tapıldıqdan sonra dəyişənlər üzərində stasionarlıq testləri aparılmışdır. Stasionarlıq testinin nəticələri neft qiymətlərinin ÜDM-ə təsiri, neft hasilatının ÜDM modelinə təsiri və neft və neft məhsulları ixracının ümumi ixraca təsiri modellərində dəyişənlərin eyni səviyyədə stasionar olduğunu göstərmişdir. Bu məqsədlə bu 3 modelə Engle-Qranger kointeqrasiya testi tətbiq edilmiş və onlar arasında qısamüddətli əlaqə müəyyən edilmişdir. Stasionarlıq testinin nəticələrinə görə, neft və neft məhsulları ixracının ÜDM-ə təsir modelində, neft hasilatının ümumi ixrac modelinə və neft qiymətlərinin ümumi ixrac modellərinə təsir modelində dəyişənlərin müxtəlif səviyyələrdə stasionar olduğu görüldü. Bu modellərə ARDL sərhədlərinin yaxınlaşması testi tətbiq edilmiş və dəyişənlər arasında uzunmüddətli kointeqrasiya olduğu müəyyən edilmişdir. Bu nəticələrə əsasən neftin qiymətinin və hasilatın qısamüddətli artıma müsbət təsir etdiyi görüldü. Bu nəticələrə əsasən neftin qiymətinin və hasilatın qısamüddətli artıma müsbət təsir etdiyi görüldü. İxracda uzunmüddətli artan təsir var. Ona görə də görünür ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı uzunmüddətli perspektivdə neftlə dəstəklənə bilməz və ixrac uzunmüddətli perspektivdə neft sektorundan asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ADNŞ. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu. (2016).
http://www.oilfund.az/az_AZ/hesabatlar-ve-statistika/buedce/melumatlari/azerbaycan-respublikasi-doevlet-neft-fondunun-2015-ci-ilbuedcesi-tesdiq-edildi-2.asp/21/04/2016.
2. ADSK, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 2015, səh. 68.
www.stat.gov.az/source/agriculture/20/11/2015. ARDSK. Azərbaycan
3. Aras Osman (2003). Azərbaycanın iqtisadi strukturu və enerji ehtiyatlarının iqtisadi əhəmiyyəti. Bakı: Kafkas Universiteti Nəşriyyatı.
4. Bağırzadə E. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorlar üzrə təhlili, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı.
5. Bayramov Vüqar, Neftin son ucuzlaşması nə deməkdir? - Gündəlik Azərbaycan qəzeti, 30. 01. 2007
6. Ceyhun Manafov. Azərbaycan neftinin ölkə iqtisadiyyatına təsirləri, Marmara Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu. (2008)
7. <http://www.eco.gov.az/m-meshe.php>.
8. <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file1266921645877.doc>

SUMMARY

Resources play a very important role in the formation and development of the national economy. After Azerbaijan became an independent state, the resources possessed by the country, the possibilities of their efficient and optimal use, are of exceptional importance in terms of the formation of an economic strategy and the development of the national economy.

The role of the oil and gas sector in the formation and socio-economic development of the national economy in Azerbaijan during the years of independence, the country's economic and political independence, security, international trade and cooperation have an exceptional role

The article analyzes and investigates the above-mentioned issues in detail.

Keywords: national economy, oil sector, agriculture, industry. financial resources.

РЕЗЮМЕ

Ресурсы играют очень важную роль в становлении и развитии национальной экономики. Став независимым государством, Азербайджан имеет исключительное значение с точки зрения ресурсов страны, их эффективного и оптимального использования, формирования экономической стратегии и развития национальной экономики.

Роль нефтегазового сектора в формировании национальной экономики и социально-экономическом развитии Азербайджана в годы независимости, экономической и политической независимости страны, безопасности, международной торговле и сотрудничестве имеет исключительную роль.

В статье вышеперечисленные вопросы анализируются и подробно исследуются.

Ключевые слова: национальная экономика, нефтяной сектор, сельское хозяйство, промышленность, финансовые ресурсы.

MÜƏSSISƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Elsun ƏLİYEV

elsun.93@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə, mövcud idarəetmə problemlərini aşkar etmək məqsədi ilə araşdırmalar və təhlillər aparılmışdır. Hər bir təşkilatın özünəməxsus idarəetmə yanaşması vardır. Təşkilati fəaliyyətləri ən yaxşı və düzgün şəkildə həyata keçirmək əsas məqsəddir. Bu araşdırmada, idarəetmə problemləri daxili və xarici təşkilati problemlər olaraq iki hissədə öyrənilmişdir.

Təşkilatın uğuru, mövcud və ya mümkün problemlərin səbəblərini bilmək və bu problemlərin ən uyğun şəkildə qısa müddətdə və effektiv şəkildə həll edilməsidir.

Məqalədə həmçinin, personal, istehsal, marketing, müştərilər, təchizatçılar, qanuni öhdəliklər, sosial məsuliyyətlər və s. kimi məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *İdarəetmə problemləri, daxili və xarici təşkilati problemlər, demoqrafik amillər, personal, istehsal, marketing, müştərilər.*

Giriş

Bugünkü idarəetmə fəaliyyətləri daha çox iştiraklı idarəetmədir və təşkilatın bir çox komponentləri eyni məqsəd üçün bir yerdə olsa belə, təşkilatın məqsəd və planlarından kənarda baş verən müxtəlif hadisələr problemlərə çevrilə bilər. Təşkilatın fiziki elementlərindən personala, istehsaldan marketing funksiyasına, müştərilərdən təchizatçılara, qanuni öhdəliklərdən sosial məsuliyyətlərə qədər təşkilatın fəaliyyətinin demək olar ki, hər mərhələsində daxili və ya xarici elementlər səbəbindən yarana biləcək problemlər təşkilatdan təşkilata dəyişə bilər. Əslində, istehsal müəssisəsi ilə xidmət müəssisəsinin fəaliyyət sahəsi, fiziki imkanları və ya müştəri bazası bir-birindən fərqlənə bilsə də, demək olar ki, yeganə ümumi element hər bir təşkilatın ən azı bir menecerinin olmasıdır. Beləliklə, hər bir təşkilatın özünəməxsus idarəetmə yanaşması vardır və bu anlayış çərçivəsində təşkilati fəaliyyətləri ən yaxşı və düzgün şəkildə həyata keçirmək əsas məqsəddir. Lakin işçilərin dəyişkən varlıq olması və fərqli şəxsiyyətlərə, yaş, təhsil, cins, inzibati vəzifə, fərqli səlahiyyət və məsuliyyətə malik olması özü ilə bir çox fərqli problemləri də gətirir.

Təşkilatın uğuru üçün vacib olan, mövcud və ya mümkün problemlərin səbəblərini bilmək və bu problemlərin ən uyğun şəkildə qısa müddətdə və effektiv şəkildə həll edilməsidir. Bu nöqtədə xüsusilə biznes menecerlərinin vəzifəsi qarşılaşa biləcəkləri problemləri obyektiv qiymətləndirmək və işçilərlə məlumatı paylaşmaq olacaq. Bu istiqamətdə araşdırmada ilk növbədə idarəetmə problemləri araşdırılmışdır. Tədqiqat xüsusi olaraq hiss olunan və ya yarana biləcək problemlərin olub-olmadığını və işçilərin idarəetmə problemlərinə baxışlarının demoqrafik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənib-fərqlənmədiyini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Tədqiqatda ilk növbədə bu fəaliyyətlərlə yanaşı nəzəri bilik kimi idarəetmə fəaliyyəti də araşdırılır.

Təşkilatdaxili və təşkilatdan kənar problemlər diqqət mərkəzində saxlanılmış, daha sonra tədqiqatın məqsədi, metodu və fərziyyələri haqqında məlumat verilməklə əldə olunan nəticələr qeyd edilmiş və sonda bu tədqiqatlara uyğun nəticə və təkliflər verilmişdir.

İdarəetmə problemləri

İdarəetmə - müəssisədə çalışan bütün işçilərin müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq ahəngdar, planlı və nizamlı işləməsini təmin etmək olaraq təyin olunsun da bu vəzifə də idarəçilər

tərəfindən həyata keçirilir. İnsanların çox olduğu müəssisələrdə idarəetmə problemləri xüsusilə çətinləşir. Əsas odur ki, insanlara zərər vermədən ən səmərəli şəkildə işləməkdir. İdarəetmə deyildikdə bəzən proses başa düşülür, bəzən bu prosesin orqanı olan elementlər (şəxslər, qruplar) başa düşülür, bəzən də müəyyən biliklər toplusu kimi qəbul edilir və ondan necə istifadə oluna biləcəyi vurğulanır. İdarəçilərin qərar vermə və liderlik kimi fəaliyyətləri qısaca başqaları vasitəsilə ifadə edilir. Bununla belə, idarəetmə mürəkkəb və çoxölçülü funksiyadır. Bu funksiyanı yerinə yetirəcək menecerlər texniki, insan münasibətləri və konseptual bacarıqlara malik olmalıdırlar. Menecerin malik olmalı olduğu bu bacarıqlara görə, texniki ölçü menecerin funksional ixtisas sahəsinə aiddir; insan münasibətləri insan ölçüsü bu elementlə maraqlanır və başqaları ilə nəticə əldə etməyə çalışır; Konseptual ölçü menecerin bütün təşkilatı bütövlükdə görmək qabiliyyətinə aiddir.

İdarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün mövcud prosesi- planlaşdırma, təşkil etmə, istiqamətləndirmə, koordinasiya, nəzarət və menecerlərin hazırlanması kimi qeyd etmək olar (Efil, 2010:33). Müəssisələr müəyyən məqsədlərə çatmaq və davamlılığı təmin etmək üçün təşkilati fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Bununla belə, dəyişən texnologiya və rəqabət şəraiti, ətraf mühit amilləri və işçi qüvvəsi imkanları kimi bir çox amillər bu gün daim dəyişməkdədir və bu məsələlər təşkilatların fəaliyyət sahəsinə müsbət və mənfi təsir göstərir. Məsələn, Almaniyada aparılan araşdırmada təşkilati problemlər ilk növbədə insan resurslarından yaranır. İkinci yerdə maliyyə resursları, üçüncü yerdə infrastruktur problemləri və mədəni problemlər gəlir. Göründüyü kimi, idarəetmə problemləri təkcə daxili işçilər, maliyyə problemləri və ya fiziki elementlər deyil, həm də rəqib müəssisələrin vəziyyəti, hüquqi öhdəliklər, təchizatçı şirkətlərin vəziyyəti kimi xarici amillər biznes üçün problemlər yarada bilər. Bu kontekstdə idarəetmə problemləri iki hissədə araşdırılmışdır: daxili və xarici idarəetmə problemləri.

Daxili idarəetmə problemləri

Təşkilatda həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər və bu fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün tələb olunan bütün istehsal amilləri baxımından problemləri araşdırmazdan əvvəl, qeyd edim ki, müəssisələrdəki ilk problemlər təşkilatla bağlı olanlardır. Müəssisələrin yaradılması zamanı qarşılaşılan ən mühüm problem məlumat çatışmazlığıdır. Əksər müəssisələrdə yaradılan zaman mövzu ilə bağlı kifayət qədər məlumat yoxdur. Bu məlumat çatışmazlığı hətta sonrakı illərdə istehsal mərhələsində də müşahidə olunur. Layihənin sorğu tətbiqində müəssisə sahibləri qurulma mərhələsində məlumat çatışmazlığını bəyan etmirlər. Ancaq qarşılaşdıqları problemlər və edilən yanlış təcrübələr bunu göstərir. Bundan başqa, bir araşdırmaya görə, biznesin qurulması zamanı qarşıya çıxan digər problemlər; bürokratiya, maliyyə vəziyyətləri, su, torpaq və s. Bu gün KOB-lar qurulma mərhələsində natamam, yanlış və ucuz məlumatlarla fəaliyyətə başlayırlar və fizibilite əsaslandırma kifayət qədər məlumatlara əsaslanmır və buna görə də heç bir nəticə vermir. Kompensasiyada qeyri-mümkün və ya çox çətin olan səhvlərə yol verilir və müəssisələr bu səhvləri uzun müddət çiyinlərində yük kimi daşımağa məcbur olurlar.

Təşkilatların yaranma problemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

Biznesin istehsal predmetinin müəyyən edilməsi,

- Bütün biznesin məqsədlərinin müəyyən edilməsi,
- Biznesin ölçüsünün müəyyən edilməsi,
- Bizneslərdə artım,
- Müəssisənin yerinin seçilməsi,
- Biznesin hüquqi formasının müəyyən edilməsi,
- Müəssisələrin digər müəssisələrlə əlaqələri baxımından qiymətləndirilməsi,
- Bizneslərin beynəlxalq əlaqələri baxımından qiymətləndirilməsi.

Təşkilatlar öz fəaliyyətlərini necə, harada və kiminlə həyata keçirəcəklərini müəyyənləşdirməli, yəni ilk növbədə planlaşdırma funksiyasını yaxşı yerinə yetirməlidirlər. İdarəetmədə strateji planlaşdırma və nəzarət edənlərin ümumiyyətlə qorxdığını ortaya qoyan bir araşdırmada təşkilatların son illərdə strategiyaya daha çox əhəmiyyət verdiyini ifadə etdilər.

Ümumiyyətlə, qərarlar kadr, maliyyə, istehsal və marketing kimi biznes funksiyaları ilə bağlı ola bilər. Müəssisələrdə resurslardan səmərəli istifadə etmək, audit standartlarının müəyyən edilməsi, dövrü dəyişikliklərə hazır olmaq və işçilərin həvəsləndirilməsi üçün iştirak çox vacibdir. Bununla belə, KOB bizneslərdə qərar vermə çox vaxt iş sahibi tərəfindən təkbaşına həyata keçirilir. Bu vəziyyət düzgün qərarlar alınmazsa, təşkilat üçün böyük problem yarada bilər. Müəssisələrdə təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün əməkdaşlığın uğuru və ya uğursuzluğu səlahiyyət və səlahiyyətdən istifadə ilə bağlıdır. Çünki, bizneslərdə səlahiyyət təşkilat daxilində əmək bölgüsü, vəzifələrin müəyyən edilməsi, mübahisələrin həlli və təşkilati məqsədlərin prioritetləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən səlahiyyət müəyyən insanlara xas olan və ya başqaları üçün mövcud olmayan statistik, dəyişməz keyfiyyət deyil. İnsanların səlahiyyətləri və münasibətləri təşkilatdakı mövqelərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Digər tərəfdən, menecer və ya istifadəçinin nəzərində səlahiyyət nəzarət və uyğunlaşdırma vasitəsidir.

Səlahiyyətlərdən istifadənin qeyri-adekvatlığı menecerin təşkilatda öz söylərini gözlənilən dərəcədə planlaşdırma bilməməsinə, koordinasiya və nəzarətdə uğursuzluğun təmin edilməsinə və ya müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün resurslardan qənaətlə və rəşional istifadə edə bilməməsinə səbəb olur. Təşkilat strukturu yaradıldıqdan sonra, lazımi işə uyğun adamı seçmək üçün kadr funksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həm KOM-larda, həm də böyük müəssisələrdə kadr proqramları işin təhlili ilə başlamalıdır. İş yerləri müəyyən edilməli və bu işlərə tələb olunan ixtisaslı kadrlar müəyyən edilməlidir. Bu sayədə tam istədiyi işçini tapa bilməsə belə, fiziki görünüşü, təhsil vəziyyəti, xüsusi qabiliyyətləri, təcrübəsi, ümumi mədəniyyəti, maraqları, qarşıdakı insanda buraxdığı təəssürat, istinadlar, ailəsi kimi bəzi meyarlara sahib olacaq. Menecerlər işçiləri bu meyarlara uyğun seçə biləcəklər. İşçilər işə qəbul edildikdən sonra hər kəsin oynayacağı rol aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Müəssisələrdə həm menecerlərin, həm də işçilərin hazırlanmasında ciddi problemlər var. Bununla belə, peşə təhsili müəssisələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Adi hallarda menecerin malik olmalı olduğu keyfiyyətlərdən biri də məlumat əldə etmək bacarığıdır. Böhran zamanı bu keyfiyyətlər daha da vacib olur. Etibarlı məlumat əldə etmək üçün məsləhətçilərin bilik və təcrübəsindən yararlanmaqda və lazım gəldikdə şirkətə ən qısa zamanda kənar dəstək xidmətləri göstərməkdə müvəffəqiyyətli olmalıdır. Bunun səbəbi: Böhran zamanı məsləhətçilərə və kənar dəstək xidmətlərinə ehtiyac artır. Koordinasiya həmişə idarəetmənin ən bariz funksiyalarından biridir. Sistemin ahangdar işləməsi bu məsələdə menecerin həssaslığından və bacarığından asılıdır. Böhran zamanı “koordinasiya ehtiyacı” daha da güclənir. Bu məqsədlə informasiyaya tələbat artır və lazım gəldikdə sistemdə dəyişikliklər edilərək rəhbərliyin koordinasiya ehtiyacı ödənilməyə çalışılır. Xüsusilə, başqa səbəblərdən yaranan mübarizələr bir müddət təxirə salınır və koordinasiyaya mane olacaq hər hansı mənfi formasiyalar aradan qaldırılır. Təşkilatlarda məlumat əldə etmək vacib məsələ olsa da, digər mühüm və hətta problemlə vəziyyət dağınıq informasiyanın mövcudluğudur və informasiya təşkilatlarda qeyri-müəyyənlik gətirdiyi üçün bunun strateji cəhətdən düzəlməz nəticələri ola bilər. Maliyyə biznesin üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biridir.

Əslində, xərc və gəlir mənbəyi, yeni investisiyalar, gözlənilməz ödənişlər kimi amillər effektiv maliyyə funksiyası meydana gətirməlidir. Yanlış siyasətlər, səriştəsiz işçilərin qəbul etdiyi qərarlar, iqtisadi qeyri-müəyyənliklər və s. maliyyə funksiyasına mənfi təsir göstərən amillərdən biridir.

Son illərdə sosial həyata, iqtisadi struktura və biznesə təsir edən bir çox inkişaf və dəyişikliklər baş verib. Bunların arasında menecerlərin istehsalatı idarəetmə qərarlarına və istehsal sistemlərinə təsir edən amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Yüksək texnologiya və kompüterlər;
- Qısa məhsul ömrü ayriləri;
- Kompleks məhsul strukturları;
- Yüksək proses;
- Qlobal rəqabət.

İstehsalda, xüsusən də zamanla bağlı yaranan problemlər, kompüter və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı dünya ticarətində xidmət sektorunun payını artırmış və istehsal amillərinə

informasiya amilinin əlavə olunmasına səbəb olmuşdur. İnformasiya cəmiyyətində keçid informasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. İnformasiya cəmiyyətində baş verənləri izləyə bilmək informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı sayəsində mümkündür. İnformasiya çatışmazlığı istehsalda böyük problem kimi qiymətləndirilir.

Xarici idarəetmə problemləri

Aydındır ki, biznesin daxili və xarici mühitə qarşı həssaslığı biznesin uğuru və davamlılığı üçün mühüm amildir.

Biznes və onun mühiti ilə bağlı problemlər: Ətraf mühit faktoru təşkilatın şəxsiyyətinin formalaşmasından daim təsirlənən, müsbət və ya mənfi qidalanan və giriş-çıxış münasibətlərindən tamamilə asılı olan bir hadisədir. Ətraf mühitdəki dəyişikliklər daim təşkilata müəyyənədicə və istiqamətləndirici təsir göstərir. Strateji idarəetmədə qərar dəyişəni kimi xarici mühiti müəyyən edərək, təşkilatın yuxarı rəhbərliyi eyni xarici mühitin təşkilatın missiyasına təsirini məqsədin yenidən nəzərdən keçirilməsində rəhbər amil kimi qəbul edir. Deməli, ətraf mühit əslində həm müəyyənədicə, həm də təyinedicə amildir. Sosial strukturlarda formalaşan yeni dəyərlər, münasibət üsullarının diferensiası, gözləntilərin və istehlak vərdislərinin dəyişməsi kimi ətraf mühit amilləri təşkilati strukturlaşmaya, idarəetmə yanaşmasının dinamik və sistemliliyinə təsir edən amillərdəndir.

Təşkilatın xarici mühitdəki dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşa bilməməsi, bu kontekstdə öz şəxsiyyətini itirməsi və nəticədə fəaliyyətini dayandırması təşkilati uğursuzluq kimi müəyyən edilir. Texnoloji inkişaflarla bağlı problemlər: Texnologiyanın idarə edilməsi; O, idarəetmə və texniki təcrübə arasında əlaqə qurur, biznesin rəqabət aparması və böyüməsi üçün hansı texnologiyaya və necə investisiya qoyulacağını, texnologiyanın necə istehsal oluna biləcəyini, onun necə inkişaf etdirilə biləcəyini və necə bazara çıxarıla biləcəyini, təşkilati strukturun necə olduğunu müəyyənləşdirir.

Nəqliyyatla bağlı problemlər : Nəqliyyat şəbəkəsinin və avtomobil parkının yaradılması üçün tələb olunan investisiya xərclərinə əlavə olaraq, nəqliyyat şəbəkələrində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti zamanı çəkilən yüksək xərclər müəssisələr üçün böyük yük yaradır və nəqliyyat sistemi çoxsahəli, çoxşaxəli xarakter daşıyır. Qloballaşma prosesi ilə müəssisələr arasında rəqabət daha yüksək səviyyələrə yüksəlmişdir. Belə bir şəraitdə dünya bazarında nəqliyyat sektorunun əhəmiyyəti də artıb. Xarici ticarətdə xərclərin azaldılması və vaxtında çatdırılmanın əhəmiyyətinin artırılması nəqliyyat sektorunun inkişaf prosesini sürətləndirmişdir.

Təbii sərvətlərlə bağlı problemlər: Ekoloji problemlər təbii ehtiyatların məhdud olduğunu və biofiziki mühitin udma qabiliyyətinin məhdud olduğunu nəzərə almayan münasibətdən yaranır. Bu münasibətin saxlanması istər-istəməz iqtisadi fəaliyyətin canlılığına və həyat keyfiyyətinə təsir göstərir.

Rəqabət edən şirkətlərlə bağlı problemlər: Həm yerli biznesin artan təzyiqi, həm də bazara daxil olan xarici şirkətlərin sayının artması nəticəsində daxili bazarda şiddətli rəqabət var. Belə bir şəraitdə həm daxili, həm də xarici bazarlarda biznesin rəqabət qabiliyyətinə təsir edəcək bir sıra amilləri qeyd etmək lazımdır. Müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər aşağıdakı kimi ifadə edilir:

- Xərclər,
- İnvestisiya qabiliyyəti,
- Sifarişlərin çatdırılma müddəti,
- Tutumun çevikliyi,
- Keyfiyyət və standartlara uyğunluq,
- Etibarlılıq,
- Texnologiya,
- İxtisaslı işçi qüvvəsi,
- Şirkət imici,
- Bazar payı,

- Satışdan sonrakı xidmətlər,
- İnventar idarəetmə təcrübələri,
- İstehsal vaxtı.

Beləliklə, hər bir canlının qarşılaşdığı problem və pozulmalar təşkilatlara da aiddir. Bu problemlər həm təşkilat daxilində, həm də təşkilatdan kənarda yarana bilər. Təşkilati fəaliyyət davam etdikcə problemlərin olması qaçılmaz olacaq. Bu səbəblə əhəmiyyətli olan bir təşkilatda heç vaxt problem yaşamamaqdır. Problemlərin mənbəyini necə tapmaq və problemləri minimum zərərlə həll etmək məsələsinə gəldikdə isə, lazım gəldikdə peşəkar yardım almaqla həll edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Müəssisələr haqqında” (əlavələr və dəyişikliklərlə). Bakı, 1996.
2. Xalqıq Yahudov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2002.
3. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. “Elm və təhsil”. 2009, 560 s.
4. R. Ə.İsgəndərov. Müəssisənin maliyyəsi. Dərslik. Bakı, 2007.
5. Şükürov T. Ş. , Şükürov R. Ş. Marketing tədqiqatları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.

Türk dilində:

1. Ö. Akat. Uygulamaya yönelik işletme politikası ve stratejik pazarlama, Bursa: Ekin Kitabevi, 2004.
2. Akgemci Tahir, Kobilerin temel sorunları ve sağlanan destekler, Ankara: KOSGEB Yayınları. 2001.
3. Akın H.B. Büyüme sürecinde küçük ve orta boy işletmelerde yönetim- organizasyon ve karaman sanayisinde bir uygulama, Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 123 s. (1995),
4. Alkibay Sanem, İşletmelerde halkla ilişkiler anlayışı ve uygulamaları, Amme İdaresi Dergisi, 1998, 31/1:153-164.
5. Təşkilati idarəetmə problemlərinə ümumi baxış və araşdırma kesit akademiyası jurnalı (The Journal of Kesit Academy) İl: 2, 2016, səh. 351-377

SUMMARY

In this article, research and analysis have been carried out in order to find out the current management problems. Each organization has its own management approach. The main goal is to carry out organizational activities in the best and correct way. In this study, management problems are studied in two parts, internal and external organizational problems.

The success of the organization is knowing the causes of existing or possible problems and solving these problems in the most appropriate way in the shortest possible time and effectively.

The article also discusses personnel, production, marketing, customers, suppliers, legal obligations, social responsibilities, etc. such issues were involved in the research.

Keywords: Management problems, internal and external organizational problems, demographic factors, personnel, production, marketing, customers.

İNSAN RESURLARININ STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əmirxan ƏLİRZAYEV
alirzayevemirxan@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Strateji İnsan Resurslarının Planlaşdırılması biznesin strateji məqsədlərə nail olmaq üçün ehtiyac duyduğu işçilərin müəyyən edilməsi prosesidir. Bu proses fəaliyyətin planlaşdırılması baxımından insan resurslarının planlaşdırılmasından fərqlənir; o, təkcə müəyyən dövr üçün tələb olunan insan resurslarının müəyyən edilməsini deyil, həm də müəssisənin daxili və xarici mühit şəraitinə, strategiya və məqsədlərinə uyğun olaraq tələb olunan insan resurslarının və funksiyalarının keyfiyyət baxımından müəyyən edilməsini də əhatə edir.

Bu kontekstdə strateji insan resurslarının planlaşdırılması, biznes strategiyasına əsaslanan insan resursları strategiyasının yaradılmasını, biznesin məqsəd və strategiyaları ilə dəstəklənən insan resursları tələblərinin qarşılmasını, strategiyalar və insan resursları tələblərinə uyğun olaraq planlaşdırmanı tamamlayan siyasət və proqramların hazırlanmasını əks etdirən yeddi addımdan ibarətdir.

Açar sözlər: strateji planlaşdırma, insan resursları, strateji insan resurslarının planlaşdırılması.

Giriş

İnsan resurslarından səmərəli istifadənin müəssisələrin rəqabət xüsusiyyətlərinə verdiyi töhfənin daha yaxşı başa düşülməsi müəssisələrə ixtisaslı kadrların daxil edilməsi uğrunda rəqabəti sürətləndirmiş, işə qəbul və yerləşdirmə funksiyasının insan resurslarının digər funksiyaları arasında əhəmiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Müəssisələr insan resurslarına olan tələbatlarını effektiv və səmərəli şəkildə müəyyən etmək üçün insan resurslarının planlaşdırılması tədqiqatlarına əhəmiyyət vermək ehtiyacını hiss etmişlər. Qloballaşmanın və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının yaratdığı şiddətli dəyişiklik və rəqabət mühitində bizneslərin tələb etdiyi ixtisas və bacarıqların diferensiaslaşdırılması, biznes strukturlarında və proseslərdə fərqlilik insan resurslarının planlaşdırılması funksiyasının əhəmiyyətini artırmışdır.

İnsan resurslarının planlanması

Müəssisələrdə kadrların idarə edilməsi yanaşması, insan resursları yanaşması ilə əvəz olunduğundan, lazımi yerdə və zamanda doğru ixtisaslı kadrların təmin edilməsi müəssisənin əsas məqsədlərindən biri hesab edilir. Buna insan resurslarının planlaşdırılması deyilir. İnsan resurslarının səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş planlaşdırma araşdırması kimi qiymətləndirilə bilən bu anlayışın yerinə işçi qüvvəsinin planlaşdırılması və işçi qüvvəsinin planlaşdırılması anlayışlarından istifadə edildiyi görünür [1].

İnsan resurslarının planlaşdırılması ilə bağlı ilk araşdırmalar “Əmək iqtisadiyyatı” və ya “Kadr iqtisadiyyatı” adı altında meydana çıxmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən əmək məşğulluğunda qarşıya çıxan makro problemlər, mütəxəssis kadr çatışmazlığı və ixtisasız işçi qüvvəsinin bolluğu ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafı və məşğulluğu ilə bağlı araşdırmaların artmasına səbəb olmuşdur [2].

ABŞ-dakı iri müəssisələr uzun illərdir ki, yüksək menecmentin inkişafı üçün işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasını həyata keçirirlər. Bu səbəbdən 1960-cı illərə qədər kadrların idarə edilməsinə dair ədəbiyyatda işçi qüvvəsinin planlaşdırılması konsepsiyası haqqında ətraflı məlumatlara rast gəlmək mümkün deyildi. Bununla belə, ixtisaslı kadr təminatında yaranan çətinliklər və informasiya

texnologiyalarının inkişafı bütün səviyyələrdə kadrlar üçün bir sıra problemlər yaratmışdır.

1960-cı illərin ortalarından etibarən sosial siyasətlərin təsiri ilə artan əmək xərcləri müəssisələrin öz işçi qüvvələrindən daha səmərəli istifadə yollarını axtarmağa sövq etdi və müəssisələrin insan resurslarının planlaşdırılmasına marağının artması bu sahədə araşdırmaların artmasına səbəb oldu.

İşçi qüvvəsinin planlaşdırılması funksiyasını müəssisənin insan resurslarından maksimum istifadəni təmin etmək üçün hesab edən Qrindrod “kadrların idarə edilməsi işçi qüvvəsinin planlaşdırılması, işçi qüvvəsinin planlaşdırılması isə kadrların idarə edilməsidir” qeyd etmişdir. Bu müəlliflər daxili və xarici ətraf mühitin təhlili, insan resursları modelləri və insan resursları informasiya sistemi kimi bölmələrdən ibarət hərtərəfli model yaratmışlar və biznesin nail olmaq istədiyi məqsədləri aydın şəkildə müəyyən etmək effektiv kadr proqramlaşdırması üçün tələb olunan ilk addımdır. Bunun şərt olduğunu bildirdilər. Burak və Uokerə görə işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasının mühüm mərhələləri aşağıdakılardır [8]:

1. Bazar payı, satış və mənfəət daxil olmaqla korporativ məqsədlərin müəyyən edilməsi.
2. İşçi qüvvəsinin inventarları, işçi qüvvəsinin demoqrafik xüsusiyyətləri, məhsuldarlıq, məşğulluq qeydləri və işçi qüvvəsinin dövryyəsi əmsalları.
3. Müntəzəm olaraq işçi qüvvəsi proqnozlarının hazırlanması.
4. Kadrların işə qəbulu, seçilməsi, təşkilati planlaşdırılması və təqaüdə çıxması və s. amillər nəzərə alınmaqla işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasının başa çatdırılması.

Eyni müəlliflərə görə işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasının mühüm ölçüləri bunlardır:

1. Təşkilati siyasətə uyğun formalaşan siyasət;
2. Kadrların işə qəbulu, kadrların inkişafı və işçi heyətinin təşkilatdan getməsinə nəzərə alan məqsəd və vəzifələr;
3. Biznesin sabitliyini nəzərə alan vaxt alternativləri;
4. Müəyyən edilmiş müddətlərə sistemli yanaşmanın inkişaf etdirilməsi siyasəti;
5. Proqramlaşdırma;
6. Müvafiq nəzarət vasitələri;
7. Təşkilati mühit;
8. İnformasiya axını.

1970-ci illərdə müşahidə edilən digər inkişaf informasiya texnologiyalarının inkişafı və bu texnologiyaların müəssisələr tərəfindən uyğunlaşdırılması nəticəsində insan resurslarının informasiya sistemlərinin meydana çıxması idi. Bu yolla insan resurslarının planlaşdırılmasında daha effektiv və səmərəli proqnozlar verilməyə başlanmış və nəticədə insan resurslarının planlaşdırılmasının əhəmiyyəti daha da artmışdır.

1980-ci illərdə insan resurslarının planlaşdırılmasına təsir edən mühüm inkişaf korporativ ixtisar oldu. Artan iqtisadi təzyiqlər nəticəsində müəssisələr ixtisar fəaliyyətlərinə daha çox yer verməli oldular. Nəticədə müxtəlif iş bölgüsü üsulları sınıanmış, məsələn, müqavilə əsasında işləyən işçilərə daha çox yer vermək meylə gücləndiyi halda, “part-time işçilər”, “müvəqqəti məşğulluq” və “müstəqil iş” kimi yeni anlayışlar meydana çıxmışdır [9].

Qloballaşmanın təsirlərinin və texnoloji inkişafın yaşandığı 1990-cı illərdə müəssisələr artan rəqabət şərtlərinə ayaq uydurmaq üçün ən mühüm rəqabət elementi kimi görülən insan resurslarından daha səmərəli istifadənin yollarını axtarmağa başladılar və nəticədə insan resursları funksiyalarına daha çox əhəmiyyət vermə zərurəti hiss etdilər. Dəyişikliklərin davamlılığı müəssisələri “öyrənən təşkilatlar”a çevrilməyə məcbur etdi ki, bu da təlim və inkişaf funksiyasının insan resursları funksiyaları daxilində daha qabarıq olmasına yol açdı. Nəticədə insan resurslarının planlaşdırılmasında “Strateji İnsan Resurslarının Planlaşdırılması” anlayışı yaranmışdır ki, burada bütün insan resursları funksiyaları strateji yanaşma ilə inteqrasiya olunur və planlaşdırma prosesinə daxil edilir [10].

Bu gün müəssisələr uzunmüddətli, davamlı, strateji idarəetmənin tərkib hissəsi kimi qəbul edilən və biznesin ümumi planı ilə əlaqələndirilən strateji insan resursları planlaması vasitəsilə lazımı

sayda, doğru zamanda, doğru yerdə işə götürülən və biznesin məqsədlərini öz fərdi hədəfləri ilə birləşdirə bilən insan resurslarına çatmağı hədəfləyirlər.

İnsan resurslarının planlaşdırılması ölkənin işçi qüvvəsi strukturu ilə əlaqəli makro ölçüyə və biznes işçi qüvvəsi strukturu ilə əlaqəli mikro ölçüyə malikdir. Makro ölçüsündə insan resurslarının planlaşdırılması ölkənin məşğulluğunun strukturu, əmək tələbi və təklifi, peşələrin vəziyyəti və ümumi işçi qüvvəsi tələbləri ilə məşğul olur. İnsan resurslarının planlaşdırılması, öz mikro ölçüsündə, biznesin işçi qüvvəsinə olan tələbatı, əmək tələbi və təklifidir və s. Mövzular daxildir. Belə bir təsnifata baxmayaraq, öz mikro ölçüsündə insan resurslarının planlaşdırılmasında ölkənin sosial, iqtisadi, texnoloji, demoqrafik və s. dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır. Bu öhdəlik biznes səviyyəsində insan resurslarının planlaşdırılması tədqiqatlarına strateji ölçü əlavə etmişdir [11].

Strateji insan resurslarının planlanması

Hər hansı bir təşkilatın insan resursları ilə bağlı ehtiyaclarının müəyyən edilməsi prosesi strateji insan resurslarının planlaşdırılması adlanır. Strateji insan resurslarının planlaşdırılması uzaqgörənlik işidir. Ümumi strategiyaya uyğun olaraq nəzərdə tutulur və bu planlaşdırma təkcə insan resursları funksiyaları ilə deyil, həm də bütün biznes bölmələri ilə əlaqələndirilərək həyata keçirilir. Bu mənada demək olar ki, strateji insan resurslarının planlaşdırılması müəssisənin müəyyən dövr üçün müəyyən etdiyi strategiya və məqsədlərin həmin dövrün kadr tələbləri kimi ifadəsidir [11].

Strateji insan resurslarının planlaşdırılması; strateji insan resurslarının idarə edilməsi adı altında yaranmış anlayışla sıx bağlıdır və insan resurslarına strateji yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu mənada insan resurslarının idarə edilməsi müəssisənin strategiyası və strateji ehtiyacları ilə inteqrasiya olunmuş yüksək səviyyəli funksiyaya çevrilmişdir [12]. Bu yanaşmaya görə, insan resursları siyasətlərinin biznesin bütün səviyyələri və digər siyasət sahələri ilə inteqrasiyası nəzərdə tutulduğunda, insan resursları təcrübələri bütün menecer və işçilərə uyğunlaşdırılmalı və bu insanların bu təcrübələri gündəlik fəaliyyətlərinin bir hissəsi kimi qəbul edib istifadə etmələri gözlənilir [9].

Strateji insan resurslarının idarə edilməsinin əsas fəaliyyət istiqamətləri biznesdə insan elementinə yanaşmanı və insan resursları proqramlarının və təcrübələrinin icrasını müəyyən edən insan resursları fəlsəfəsinin yaradılmasıdır. Qısaca desək, strateji insan resurslarının idarə edilməsi insan resursları siyasətini və təcrübələrini biznesin ümumi strateji ehtiyacları ilə birləşdirmək məqsədi daşıyır və əsasən yuxarı menecmentə aid olan funksiya kimi müəyyən edilir [13].

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi çərçivəsində ortaya çıxan strateji insan resurslarının planlaşdırılması, strateji hədəflərə çatmaq üçün tələb olunan keyfiyyət birləşməsinin təmin etmək üçün müəssisənin müəyyən dövr üçün kadr ehtiyaclarını müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Müəssisənin uzunmüddətli perspektivdə uğur əldə etməsi üçün tələb olunan məqsəd və strategiyalar, onları həyata keçirmək üçün ixtisasa, motivasiyaya və bacarıqlara malik işçilər olmadıqda heç bir məna kəsb etməyəcək. Buna görə də, strateji insan resurslarının planlaşdırılması biznes strategiyasının lazımı ixtisaslara malik və doğru zamanda doğru işlərdə yerləşdirilən işçilər baxımından ifadə edilməsi prosesidir.

Bu kontekstdə strateji insan resurslarının planlaşdırılmasının üç funksiyasını qeyd etmək olar: İlk növbədə, strateji insan resurslarının planlaşdırılması biznes strategiyasına əsaslanan insan resursları strategiyasının yaradılmasına imkan verir. İkincisi, o, biznesin məqsəd və strategiyaları ilə dəstəklənən insan resursları tələblərinə cavab verir. Nəhayət, o, strategiya və insan resursları tələblərinə uyğun olaraq planlaşdırmanı tamamlayan siyasət və proqramlar hazırlayır.

Strateji insan resurslarının planlaşdırılmasında lazım olan elementlərin müəyyən edilməsi prosesində **yeddi əsas** mərhələdən keçir.

İlk iki mərhələ missiya bəyanatı və vizyonun müəyyənləşdirilməsidir. Missiya bəyanatı təşkilatın nə etdiyini qısaca izah edən rəhbər cümlədir. Vizyon şirkətin gələcəyin şəklini çəkməsidir; Biznes öz vizyonunu müəyyənləşdirərək gələcəkdə harada olmaq istədiyini ortaya qoyur. Biznesin missiyası və baxışı onun strateji məqsədini formalaşdırmağa kömək edir. Müəyyən müddət ərzində hansı konkret məqsədlərə nail olunacağı missiya və baxış ifadəsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Növbəti mərhələ biznesin daxili və xarici mühitini təhlil etməkdir. Daxili və xarici mühitin təhlili müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi, sosial və demoqrafik şəraitin, habelə biznesdəki mövqelərin və mövcud işçilərin təhlil edildiyi bir prosesdir.

Növbəti mərhələdə insan resurslarının tələb və təklifi bəzi proqnozlaşdırma üsulları ilə müəyyən edilir. Nəticələr qiymətləndirilir və strateji insan resurslarının planlaşdırılmasının fəaliyyət proqramlaşdırma hissəsinə başlanır. Siyasətlər işin insan resursları ehtiyaclarına və ya artıqlığına uyğun olaraq müəyyən edilir və həyata keçirilir. Strateji insan resurslarının planlaşdırılması mərhələləri icra nəticələrinin monitorinqi və auditi ilə başa çatır. ŞƏKİL 1-də göstərilən bu yeddi mərhələyə daha yaxından nəzər salaq.

Strateji insan resurslarının planlanması mərhələləri

Missiyanın müəyyən edilməsi - strateji insan resurslarının planlaşdırılmasında ilk addım biznes missiyasını müəyyən etməkdir.

Missiya biznesin nə etdiyini və niyə etdiyini izah edir. Missiya bəyanatı müəssisənin ehtiyac duyduğu işçilərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində istifadə ediləcək ilk mənbədir. Missiyanın yaxşı müəyyən edildiyi və həyata keçirildiyi bir işdə işçilərə rəhbərlik edən bir sıra dəyərlər və daxili mədəniyyət formalaşmışdır. Bu dəyərlər və daxili mədəniyyət tələb olunan heyətin müəyyən edilməsi prosesində həlledici rol oynayacaq və yeni işə qəbul olunan işçilərin eyni dəyərlərə uyğun təchiz edilməsi hədəflənəcəkdir.

Biznesin insan resurslarına olan tələbatının və bu tələblər əsasında yaradılacaq fəaliyyət silsiləsinin müəyyən edilməsində ilk addım olan missiya bəyanatı planlaşdırma prosesində həyata keçiriləcək fəaliyyətləri istiqamətləndirir və fəaliyyətlər arasında koordinasiyanı təmin edir. Missiya bəyanatının bu funksiyası insan resurslarının planlaşdırılmasında fəaliyyətlərlə məhdudlaşmır. Missiya bəyanatı həmçinin biznesin ümumi strateji planı əsasında yaradılmış fəaliyyət proqramlarına uyğunluğu təmin edir. Beləliklə, həm biznes strategiyasından, həm də bu strategiyaya uyğun olaraq yaradılmış insan resursları strategiyasından irəli gələn məqsədləri aşmasının qarşısı alınır.

Vizyonun müəyyən edilməsi - vizyon biznesin müəyyən bir gələcək müddət ərzində harada olmaq istədiyini göstərir. İstənilən gələcəyin ifadəsi olan vizyon, missiya bəyanatı kimi biznes dəyərlərini və biznes mədəniyyətini əks etdirən qaydaları ehtiva etmir. Ona görə də vizyonda işçilərə qarşı heç bir öhdəlik yoxdur.

Vizyonun məqsədi işçiləri həvəsləndirəcək bir atmosfer yaratmaq və hər kəsin gələcəkdə biznesin nə olacağını bilməsini təmin etməkdir. Bu xüsusiyyətlərlə vizyon sadə, başa düşülən, bütün işçilər tərəfindən paylaşılmalı və işçiləri motivasiya etməlidir.

İnsan resurslarının planlaşdırılmasında görmə mərhələsinin əhəmiyyəti biznes işçilərini eyni məqsədlərə diqqət yetirməyə hazır etmək məqsədi daşıyır. Vizyon sayəsində işçilərin şəxsi gələcək dizaynlarının korporativ gələcək dizaynı ilə üst-üstə düşməsi təmin edilir, beləliklə məhsuldarlıq artır və quruma sədaqət gücləndirilir.

Strateji məqsədlərin müəyyən edilməsi - strateji insan resurslarının planlaşdırılmasında biznes missiyası və vizyonu müəyyən edildikdən sonra növbəti mərhələ strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsidir.

Strateji məqsədlər; Müəssisənin müəyyən bir müddət ərzində müəyyən fəaliyyətlər həyata keçirərək nail olmaq istədiyi vəziyyətlər kimi müəyyən edilir. Məqsədlər ölçülə bilən, istiqamətləndirici və zamana aid ifadələrdir. Məqsədlərin müəyyən edilməsində biznesin bütün hissələri bütövlükdə qiymətləndirilir. Strateji məqsəd ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşdırıla bilən uzunmüddətli məqsəd, eləcə də biznesin uzunmüddətli prioritetlərinin ifadəsidir. Strateji məqsədin əsas funksiyaları bir mənbədə təsərrüfat fəaliyyətinə istiqamət vermək, digər məqsədlər üçün standart olmaq və işçiləri həvəsləndirmək kimi ifadə edilir.

Daxili və xarici ətraf mühitin təhlilinin aparılması - strateji insan resurslarının planlaşdırılması prosesində missiya, vizyon və strateji hədəflər müəyyən edildikdən sonra növbəti mərhələdə biznesin

daxili və xarici mühitin təhlili aparılır. Bu mərhələdə biznes xarici mühitdəki imkan və təhdidləri və daxili mühitdə strateji məqsədlərinə çatmağa təsir edəcək güclü və zəif tərəfləri müəyyən etməyə çalışır. Bu tədqiqatın məqsədi müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün müəssisədə mövcud olan resursların adekvatlığını ölçmək, habelə əmək bazarında mövcud və gələcək tendensiyaları nəzərə almağa imkan verməkdir.

İnsan resursları tələbinin müəyyən edilməsi- strateji insan resurslarının planlaşdırılması, bir sözlə, şirkətin insan resursları təchizatı ilə insan resursları arasındakı əlaqədir. Bu, tələbatın tarazlaşdırılması prosesidir. Mövcud insan resursları (insan resursları təklifi) və tələb olunan insan resursları (insan resurslarına tələb) arasındakı tarazlıq müəssisənin kadr tələblərinə cavab verməsi deməkdir. Tələb və təkliflə bağlı ədədi nəticələr əldə etmək üçün istifadə olunan proqnozlaşdırma üsullarında daxili və xarici ekoloji təhlillər nəticəsində əldə edilən məlumatlardan istifadə edilir. Tələb və təklifin müəyyən edilməsi və müqayisəsi ilə biznesin insan resurslarına ehtiyacları ilə bağlı məlumatlar əldə edilir.

İnsan resursları təchizatının müəyyən edilməsi- müəssisələrdə insan resursları təchizatının müəyyən edilməsi mövcud insan resurslarını bütün keyfiyyət və xüsusiyyətləri ilə üzə çıxarmaq deməkdir. Dəqiq qiymətləndirmə nəticəsinə çatmaq üçün biznesdən mövcud insan resurslarının sayını müəyyən etmək tələb olunur. Müəssisələr daxili təchizat yolu ilə insan resurslarına olan tələbatı ödəyə bilmirlərsə, xarici insan resurslarının təklifini də bilməlidirlər. Bu dəfə xarici ekoloji təhlil nəticəsində əldə edilən məlumatlara ehtiyac var. Əmək bazarı, iqtisadi, sosial, demoqrafik şərait və hüquqi tənzimləmələrlə bağlı qiymətləndirmələr. Xarici insan resurslarının tədarükü ilə bağlı proqnozlar verilir və müəssisənin insan resurslarına olan tələbatının ödənilməsinə çalışılır.

İnsan resurslarının təklif və tələbinin müqayisəsi - biznes; İnsan resurslarının tələb və təklifini müəyyən etdikdən sonra onları müqayisə edərək yekun nəticəyə çatır. Tələb və təklif arasındakı fərq biznesin insan resursları ilə bağlı bəzi tədbirlərin görülməsini tələb edə bilər. Fəaliyyət proqramlaşdırması adı altında həyata keçiriləcək tədbirlərlə tələb və təklif arasında tarazlığın yaradılmasına cəhd edilir. Tələb və təklif arasındakı fərqlər və ya tarazlıq müəssisənin insan resursları siyasəti haqqında təsəvvür yaradır. İnsan resurslarına tələbin təklifi üstələdiyi vəziyyətlər biznesin inkişaf etdiyini və ya kadr dövryyəsinin yüksək olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, təklif tələbi üstələyirsə; Bu o demək ola bilər ki, biznes öz insan resurslarından kifayət qədər səmərəlilik əldə edə bilmir və ya tam gücü ilə işləyə bilmir. Strateji insan resursları planlaşdırmasının növbəti mərhələsi olan fəaliyyət proqramlaşdırması ilə müəssisə hər iki vəziyyətdən yaranan problemləri aradan qaldıran insan resursları siyasətlərini tətbiq edir. Tələb və təklif arasında tarazlıq varsa, bu, həmin planlaşdırma müddətində müəssisənin kadrlara ehtiyacının olmadığını, başqa sözlə, mövcud insan resurslarından səmərəli istifadə edildiyini göstərir. Lakin bu, tələb və təklif arasında tarazlığın pozulması halında həyata keçirilməsi planlaşdırılan fəaliyyət proqramlaşdırmasına mane olmur. Çünki dəyişikliyin və rəqabətin vacib olduğu bir mühitdə tələb və təklif arasındakı tarazlığı qorumaq üçün əlavə siyasətlərə ehtiyac olacaq.

Fəaliyyətin proqramlaşdırılması- strateji insan resurslarının planlaşdırılmasının bu mərhələsində insan resurslarına tələb və təklif arasındakı fərqə uyğun fəaliyyət proqramı hazırlanır. Tələb və təklif arasındakı fərqi müsbət, mənfi və ya sıfır olması fəaliyyətin planlaşdırılması ehtiyacını aradan qaldırmır. Çünki biznesin dinamik mühitinə görə tələb və təklifikisi arasında tarazlıq daim dəyişir və bu tarazlıq müəyyən siyasətlər həyata keçirilməklə qorunmalıdır. Bu baxımdan, insan resurslarına tələblərin müəyyən edilməsi prosesi biznesin bir anlıq görüntüsü kimi görünə bilər. Fəaliyyət proqramlaşdırması insan resurslarının bütün funksiyalarını əhatə edən çoxşaxəli bir araşdırmaadır.

İşə qəbul və yerləşdirmə fəaliyyətləri - işçilərin biznesə daxil edilməsi prosesi kimi qısaca tərif edilə bilən işə götürmə və yerləşdirmə funksiyası insan resurslarına olan tələb təklifi aşdıqda istifadə edilə bilən bir fəaliyyətdir. Müvafiq olaraq namizədlərin toplanması, seçilməsi və uyğunlaşdırılması

mərhələlərindən ibarət olan işə qəbul və yerləşdirmə funksiyasının həyata keçirilməsi ilə artıq tələbat aradan qaldırıla bilər.

Təlim və inkişaf fəaliyyətləri - Fəaliyyət proqramlaşdırması nəticəsində istifadə ediləcək digər insan resursları funksiyası təlim və inkişaf fəaliyyətləridir. Təhsil; İnkişaf biznes işçilərinin bilik, ədəb və bacarıqlarını artıran, onların peşə bilik üfqlərini genişləndirməyə, düşüncələrində, rəşional qərar qəbul etmələrində, davranış və münasibətlərində, vərdiş və anlayışlarında müsbət dəyişikliklərə nail olmaq məqsədi daşıyan, onların üzərinə götürdükləri və ya gələcəkdə öhdəsinə götürəcəkləri işləri daha səmərəli və uğurla yerinə yetirə bilmələri üçün həyata keçirilən bütün təhsil tədbirləridir. Bu, işçilərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və potensialının artırılması kimi müəyyən edilir. Başqa sözlə, təhsil; Bu, insan resurslarının bacarıq, təcrübə və bacarıqlarının cəmi ilə onların yerinə yetirdiyi işin tələbləri arasındakı fərqi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyan bir prosesdir.

Karyera idarəetmə fəaliyyətləri- strateji insan resurslarının planlaşdırılması ilə bağlı nəticələrin qiymətləndirildiyi və bu nəticələrə uyğun həyata keçiriləcək fəaliyyət planlarının hazırlandığı fəaliyyət proqramlaşdırması, ehtiyac duyulan işçilərin sayı, onların bacarıqları, iş və vəzifələrə görə bölüşdürülməsi, nə vaxt işə götürülməsi kimi məsələlərə baxılaraq yaradılan və həyata keçirilən tədbirlər toplusudur. Aydın ki, bunlar həm də karyera planlaması ilə bağlı məsələlərdir ki, bu da fərdi karyera məqsədlərinin müəssisədəki mövqelərin təşkili və imkanları ilə uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Karyera idarəçiliyinin ən mühüm ölçüsü; Bu, fərdi məqsədlərin biznes məqsədləri ilə uzlaşdırılmasından ibarətdir. Biznes işçilərin öz məqsədlərindən kənara çıxmadan öz fərdi məqsədlərinə çatmasına imkan verməklə effektivliyi və səmərəliliyi təmin etməlidir. Bu mənada kadrlar şöbəsinin ən mühüm funksiyası müəssisənin məqsədləri ilə insan resurslarının məqsədləri arasında bir növ qızıl balans yaratmaq, başqa sözlə, məqsədlərin inteqrasiyasını təmin etməkdir [21].

İşdən çıxarılma fəaliyyətləri - strateji insan resurslarının planlaşdırılması ilə belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin müəyyən sayda işçiyə ehtiyacı var və ya biznesdə lazım olandan daha çox işçi var. Bu halda mövcud kadrlar arasında ehtiyacı olmayanların işə götürülməsinə xitam verilməlidir. İşdən çıxarılma fəaliyyətlərinə fəaliyyət proqramlaşdırmasında lazımsız işçilərin mövcud heyətdən çıxarılması prosesləri, üsulları və mərhələləri daxildir. Əslində, işdən ayrılma adlanan bu fəaliyyət işçinin yalnız əmək müqaviləsinə xitam verir.

Audit və qiymətləndirmə - strateji insan resurslarının planlaşdırılmasının son mərhələsi müəssisənin insan resurslarının tələb və təklif müqayisəsinin nəticələrinin fəaliyyət proqramlaşdırmasının nəticələri ilə müqayisəsidir. Audit və qiymətləndirmə adlanan bu bölmədə planlaşdırılan fəaliyyətlərlə faktiki fəaliyyətlər arasında müqayisə aparılaraq, planlaşdırmada proqnozlaşdırılan nəticələrdən nə qədər və nə üçün kənarlaşmalar olduğu müəyyən edilməyə çalışılır. Hər bir planlaşdırma araşdırmasının son və ən vacib hissəsi olan audit və qiymətləndirmə nəticəsində, yalnız həmin planlaşdırma araşdırmasında biznesin nə qədər uğurlu olduğu müəyyən edilmir; Eyni zamanda gələcək planlaşdırma işləri ilə bağlı məlumatlar əldə edilir və yeni strategiyalar müəyyən edilir.

Dəyişikliyin əsas dinamikası olan bugünkü rəqəbat mühitində müəssisələr strateji baxımdan ehtiyac duyduqları ixtisas, qabiliyyət və xüsusiyyətlərə malik işçilərin daxil edilməsi prosesi kimi müəyyən edilə bilən işə qəbul və yerləşdirmə funksiyasını idarə etməlidirlər. Həm müəssisələrin ehtiyaclarının, həm də işçi qüvvəsinin ixtisaslarının davamlı olaraq dəyişməsi bu iki dəyişən arasında tarazlıq yaratmalı olan insan resursları departamentlərini proses təhlili olaraq strateji insan resursları planlamasına aparır. Strateji insan resurslarının planlaşdırılması işçilərin məqsədləri ilə biznesin məqsədləri arasında tarazlıq və ya məqsəd inteqrasiyasında ən vacib addımı təşkil edir. Bu mənada aydındır ki, bu tip planlaşdırma əməyə tələbin və işçi qüvvəsinin təklifinin uyğunlaşdırılmasından daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Strateji insan resurslarının planlaşdırılması, biznes strategiyasını lazımi keyfiyyətlərə malik və lazımi zamanda doğru işlərdə yerləşdirilən işçilər baxımından ifadə edən dinamik bir prosesdir. Bu proses həm yüksək səviyyəli, həm də insan resursları menecerləri tərəfindən düzgün qəbul edilərsə və davamlılıq tələb edən hərtərəfli bir proses araşdırması kimi qəbul

edilərsə, bu, müəssisələrə doğru zaman, doğru yer və doğru insanın ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ən təsirli həlli inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Byars, L.; Byars, L. & Rue, L. W. (2004). *Human Resources Management*. New York: Irwin.
2. Kaynak T. (1996). *İnsan Kaynakları Planlaması*. 2. Baskı. İstanbul: Beta.
3. Fernstorm, K. D.; Elder, R. F.; Fiske, W. P.; Schaefer, A. A. & Thresher, B. A. (1935). *Organization and Management of a Business Enterprise*. New York: Herpe & Brothers.
4. Ginzberg, E. (1958). *Human Resources: The Wealth of a Nation*. New York: Swan and Schuster.
5. Wendel, F. (1964) *The Personnel Management Process: Human Resources Administration*. Boston: Houghton Mifflin.
6. Beach, D. (1965). *Personnel: The Management of People at Work*. New York: The Mac Millan Company.
7. Bottomley, M. (1983). *Personnel Management*. London: MF Higher Business Education Series.
8. Elmer, H. & Walker, J. (1972). *Manpower Planning and Programming*. Boston: Ally and Bacon.

SUMMARY

Strategic human resources planning is a process to determine human resource needs of a company to realize strategic goals. This process differs from human resource planning in terms of activity planning that does include not only quantitative human resource requirements for a specific time frame but also qualitative human resource requirements according to strategy of the company and internal and external analysis of market.

In this regard, strategic human resource planning consists of seven steps that are summarized in following bold statements; defining human resource strategy based on the company's strategy, meeting human resource demands of the company consistent with its goals, and developing programs and policies according to human resource demands.

Keywords: strategic planning, human resources, Strategic Human Resource Planning.

DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Bəhriyyə ABBASOVA

abbasovabehriyye29@icloud.com

Navçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) bütün dünyada bərabər paylanmayıb. İnvestisiyaların tarixi prosesinə sıfırdan nəzər saldıqda, zaman keçdikcə xidmət sektoruna investisiyaların artdığını görürük.

Dünyada BXİ investisiyalarının sektorlar üzrə bölgüsü zamanla əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İnvestorların coğrafi diqqəti inkişaf etmiş iqtisadiyyatlara yönəldi. Nəticədə, inkişaf etməkdə olan ölkələr yaşıl sahəyə yönəldilmiş birbaşa investisiya layihələrində kütləvi azalma ilə üzləşmişlər.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında investisiyaların rolu böyükdür. Burada neft sektoruna yatırılan investisiyalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: “Əsrin müqaviləsi”, investisiya, xarici birbaşa investisiya, Dünya İnvestisiya Hesabatları.

XIX əsrdə baş verən böyük sənaye inqilabından sonra XBİ inkişafa doğru meyl etməyə başladı. Xaricdəki müstəmləkə dövlətlərinin müstəmləkəçilik fəaliyyətinin sürətlənməsi və XX əsrin 70-ci illərində başlayan sənaye inqilabının təsiri ilə böyük şirkətlər qurulmağa başladı. İlk transmilli şirkətlərə misal olaraq 1600-cü ildə qurulmuş Britaniya şirkəti Şərqi Hindistanı və 1670-ci ildə qurulmuş Hudson's Bay Company-ni göstərmək olar.

Ötən əsrin 1950-ci illərindən başlayaraq bütün dünyada beynəlxalq xarici kapital qoyuluşlarının axını sürətlə artmağa başladı. Xüsusən də, XBİ-lər xarici kapital axınının əksəriyyətini təşkil etmiş və iqtisadi artıma nail olmaqda mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişdir. XBİ axını xüsusilə 1960-cı illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başladı. Bu illərdə XBİ axını ÜDM-dən iki dəfə çox artdı və ümumi dünya ticarət həcmi üstələyib.

İki dünya müharibəsi arasındakı XX əsrdə xarici investisiyalar əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr qlobal iqtisadi münasibətlərdə yeni dövrün başlanğıcını qoydu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra XBİ-nin sürətli artımı iki mühüm səbəblə bağlıdır. Birincisi, birbaşa xarici investisiyaların inkişafı üçün mühüm şərt olan texnologiyanın inkişafı və uzaqdan idarə etməyə imkan verən nəqliyyat və kommunikasiya imkanlarının artması bu prosesi dəstəklədi. İkincisi, müharibənin vurduğu ziyanı aradan qaldırmaq və inkişaf etmək üçün Avropa və Yaponiyanın ABŞ kapitalına ehtiyacıdır (Sarachi, 2014:48).

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq artan qloballaşma prosesinə paralel olaraq, XBİ-lər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aktual olmuşdur. Bu illərdə MMC-lərin fəaliyyəti daha da genişlənmiş və ABŞ şirkətləri XBİ axınının reallaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində soyuq müharibənin sonu, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin beynəlxalq integrasiyası və Çinin liberal birbaşa xarici investisiya qanunvericiliyinə və təcrübələrinə keçidi ilə BXİ-nin cəlb edilməsində inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında şiddətli rəqabət başlayıb.

Dünya İnvestisiya Hesabatları (WIR) hər il UNCTAD tərəfindən nəşr olunur. Bu hesabatlarda XBİ-nin keçmiş və cari vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir. Dərc edilmiş hesabatları araşdıraraq, 1990-2020-ci illər arasında dünyada XBİ daxilolmaları haqqında məlumatlar qrafikdə göstərilir. 1990-cı ildə dünya üzrə XBİ axını 204 milyard səviyyəsində idi. XBİ axını 2000-ci ilə qədər davamlı olaraq artmış və 2000-ci ildə son onilliyin ən yüksək səviyyəsinə çataraq 1,3 trilyon dollara çatmışdır. Sonrakı 3 il ərzində XBİ axınları 2003-cü ildə 2000-ci illə müqayisədə 42%

azalaraq 550 milyard dollara çatmağa meylli olmuşdur. Bunun əsas səbəbləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında XBI axınının azalması, Bəzi ölkələrin iqtisadiyyatlarındakı böhranlar, şirkətlərin satın alınması və strateji birləşmələrdəki mənfi tendensiyaları misal göstərmək olar. İnkişaf etmiş ölkələrə birbaşa investisiya axını 25% azalaraq 2002-ci ildəki 490 milyard dollardan 2003-cü ildə 367 milyard dollara enmişdir. ABŞ-a axınlar 30 milyard dollara qədər azalıb ki, bu da 1992-ci ildən bəri ən aşağı səviyyədir. Daxil olan vəsaitlərin 31 milyard dollara çatdığı 2002-ci ildən sonra Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində birbaşa xarici investisiyaların həcmi 2003-cü ildə kəskin şəkildə azalaraq 21 milyard dollara enmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə axınlar 2002-ci ildəki 158 milyard dollardan 2003-cü ildə 9% artaraq 172 milyard dollara çatmışdır. Afrika 2003-cü ildə, əsasən, təbii ehtiyat layihələrindən yaranan investisiyalardan 28% daha çox daxilolma qeydə alıb. Asiya-Sakit okean regionuna birbaşa xarici investisiyalar 12% artaraq 95 milyard dollardan 107 milyard dollara çatıb. Bununla belə, Latin Amerikası və Karib hövzəsində birbaşa xarici investisiya axınında azalma müşahidə olunub. 2004-cü ildə XBI axınının üç illik azalmasından sonra artım qeydə alınmış və 698 milyarda çatmışdır. (UNCTAD, 2004:3).

Qlobal birbaşa investisiya axını 2005-ci ildə 2004-cü illə müqayisədə təqribən 36% artaraq 953 milyard dollara çatmışdır. Bu artımın səbəbi 3 illik qarışıqlıqdan keçən transsərhəd birləşmə və satınalmaların artmasıdır (UNCTAD, 2006:3). 2006 və 2007-ci illərdə BXİ axınları bütün dünyada artmağa meyl etmişdir. 2006-cı ildə 1,4 milyard dollar olan XBI daxilolmalarının həcmi əvvəlki ilə nisbətən 34% artaraq 2007-ci ildə 1906 milyard dollara çatmışdır. Qrafik 2-yə nəzər saldıqda görürük ki, 2008-2009-cu illərdə XBI daxilolmaları azalıb. Bunun əsas səbəbi ABŞ-da başlayan və qısa müddətdə bütün dünyaya təsir edən ipoteka böhranı oldu. Böhran beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmiş, onların xalis gəlirlərinin azalmasına, maliyyə resurslarına çıxışlarının çətinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bu çətinliklər şirkətlərin investisiya imkanlarını azaldıb. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları 2008-ci il böhranı nəticəsində investisiya axınının azalmasından ən çox təsirlənmişdir (İpek və Biniş, n.d.:23). Beləliklə, XBI axını 2008 və 2009-cu illərlə müqayisədə azalaraq 2009-cu ildə 1,2 trilyon dollara çatmışdır.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra XBI axınının azalmasının ən mühüm səbəbi kimi maliyyə resurslarına çıxışın çətinliyi və MMC-lərin investisiya imkanlarının azalması göstərilir (Durqan, 2016:47).

2008-ci il qlobal böhranından sonra XBI axını artmağa başladı və 2015-2016-cı illərdə tarixin ən yüksək səviyyəsinə çatdı. UNCTAD-ın 2021-ci ildə dərc etdiyi Ümumdünya İnvestisiya Hesabatını (WIR) araşdırdığımızda görürük ki, dünyada cəmi XBI axını 2015-ci ildə təxminən 2 trilyon dollara çatıb, 2016-cı ildə isə daha da artaraq 2,1 trilyon dollara çatıb və tarixdə ən yüksək dəyərə çatıb (UNCTAD, 2021: 22). Bu artımın əsas səbəbi inkişaf etmiş ölkələrdə birləşmə və satınalmaların artması ilə bağlıdır.

2020-ci ildə XBI daxilolmalarında qəfil azalma müşahidə olundu. Bunun əsas səbəbi 2020-ci ildə bütün dünyanı əhatə edən COVID-19 qlobal epidemiyası olub. Dünya üzrə birbaşa investisiya axını 2020-ci ildə 35% azalaraq 2019-cu ildəki 1,5 trilyon dollardan 1 trilyon dollara düşüb. Bu, 2005-ci ildən bəri ən aşağı səviyyədir və qlobal maliyyə böhranından sonrakı eniş səviyyəsindən demək olar ki, 20% aşağıdır. Pandemiya ilə mübarizə məqsədilə dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində tətbiq edilən karantinlər və bağlanmalar investisiya layihələrində gecikmələrə səbəb olub, tənəzzül gözləntiləri isə MMC-lərin layihələri yenidən qiymətləndirməsinə səbəb olub. XBI-nin bu qəfil azalması ÜDM və ticarət həcmindəki azalmadan daha kəskin olmuşdur (UNCTAD, 2021:2).

Dünyada BXİ investisiyalarının sektorlar üzrə bölgüsü zamanla əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İstehsal və mədənçıxarma sənayesi sektorundan xidmətlər sektoruna böyük keçid olmuşdur.

İnvestisiyaların tarixi prosesinə sıfırdan nəzər saldıqda, zaman keçdikcə xidmət sektoruna investisiyaların artdığını görürük. Elan edilmiş yaşıl sahə investisiya layihələrinin dəyəri 2020-ci ildə qeydə alınan ən aşağı səviyyə olmaqla 564 milyard dollara düşüb. İnvestorların coğrafi diqqəti inkişaf etmiş iqtisadiyyatlara yönəldi. Nəticədə, inkişaf etməkdə olan ölkələr yaşıl sahəyə yönəldilmiş

birbaşa investisiya layihələrində kütləvi azalma ilə üzləşmişlər. Tarixən ilkin sektorun payı azalmağa meyllidir. 2020-ci ildə ilkin sektorda açıqlanan yaşıl sahə layihələrinin ümumi dəyəri elan edilmiş bütün yaşıl sahə layihələrinin ümumi dəyərinin yalnız 2%-ni təşkil edib və 11 milyard dollara qədər azalıb. 2020-ci ildə yaşıl sahə layihəsi elanlarının sayındakı azalma daha çox istehsal sektorunda müşahidə edildi. Xidmət sektoru digər sektorlarla müqayisədə daha az təsirləndi. İstehsal sənayelərində yaşıl sahə projekt elanları yüzədə 41 azalaraq 237 milyard dollara gerilədi. İstehsal sektorunda layihələr Asiyada cəmləşib. 2020-ci ilin əvvəlində enerji qiymətləri şoku təbii resurslara əsaslanan sənayelərə mənfi təsir göstərərək koks və emal olunmuş neft investisiya elanlarını 50% azaldı. Ümumi elan edilən layihələrin dəyərində 30% azalma olub və bu dəyər 30 milyard dollara çatıb. Bununla belə, Hengyi Group-un Bruneydə neft-kimya kompleksinin tikintisi üçün 13 milyard dollardan çox sərmayə qoyması da daxil olmaqla, bu sektorda bir çox iri layihələr diqqəti cəlb edib (UNCTAD, 2021).

Xarici sərmayəçilər, təbii yanacağa əsaslanan layihələrdən daha çox alternativ enerji layihələrinə sərmayə qoymağa davam edir və bu, ənənəvi enerji istehsalı və paylanmasıda yaşıl sahə elanlarının 13% azalaraq 99 milyard dollara enməsinə səbəb olur. 2019-cu ildə həm dəyər, həm də say baxımından rekord səviyyələrə çatan bərpa olunan enerji layihələri qlobal iqtisadi şokdan az təsirləndi. Epidemiya bütün dünyada rəqəmsal infrastruktura və xidmətlərə tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırıb. Bu, 22%-dən çox artaraq 81 milyard dollara yüksələrək İKT sənayesini hədəf alan Greenfield FDI layihə elanlarının daha yüksək dəyərlərinə səbəb oldu. Telefonica-nın Almaniyada fiber optik şəbəkə yaratmaq üçün 6 milyard dollarlıq razılaşması, Amazon-un Hindistanda İKT infrastrukturuna 2,8 milyard dollar sərmayə qoyması və Alphabet-in Google vasitəsilə Polşaya etdiyi 1,8 milyard dollar sərmayəsi bu sektorda əhəmiyyətli layihə elanları arasındadır. Avtomobil və kimya sektorlarında da layihələrin sayı yarıya qədər azalıb. Bununla belə, dünya miqyasında azalmaya baxmayaraq, əsas kimya sənayesinə qoyulmuş bir neçə irimiqyaslı investisiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki layihələrin dəyərində azdır (UNCTAD, 2021).

Xidmət sektorunda birləşmə və satınalma satışları son illərdə ticarət, rabitə, nəqliyyat, anbar, maliyyə, kommersiya xidmətləri və şəxsi xidmət fəaliyyətləri kimi sahələrdə cəmləşmişdir (UNCTAD, 2004:420).

Sərhədlərarası birləşmə və satınalma satışları 2019-cu ilə nisbətən 6% azalaraq 2020-ci ildə 475 milyard dollara düşüb. Ümumi tendensiyanın əksinə olaraq, Unilever (Birləşmiş Krallıq) və Unilever (Hollandiya) şirkətlərinin 81 milyard dollarlıq birləşməsi ilə təmsil olunan korporativ yenidənqurma sayəsində qida, içkilər və tütün məhsullarında transsərhəd M&A satışlarının dəyəri 4 dəfə artaraq 86 milyard dollara çatıb.

Rəqəmsal və səhiyyə sektorları pandemiyanın təsiri ilə böyüdü. Kompüterlər, elektronika, optik məhsullar və elektrik avadanlıqları kimi rəqəmsal sektordan məhsulların satışı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Mühüm razılaşmalara Cypress-in (ABŞ) Infineon (Almaniya) tərəfindən 9,8 milyard dollara alınması daxildir. 2019-cu ildə bir sıçrayışdan sonra əczaçılıq sənayesində M&A satışlarının dəyəri 56 milyard dollar oldu, lakin sövdələşmələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı və indiyədək ən yüksək rəqəmə çatdı. İlkin sektorda birləşmə və satınalma dəyərləri 31% azalıb. Son onillikdə sənayedə birləşmələr və satınalmalar davamlı olaraq azaldı, bu da neft və qaz sənayesinin yuxarı istiqamətli fəaliyyətlərinə investisiyaların azalması tendensiyasını əks etdirir.

Birbaşa xarici investisiyaların coğrafi bölgüsü.

XBİ bütün dünyada bərabər paylanmayıb. Tarixən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları XBİ cəlb etməkdə daha uğurlu olmuşdur. 1990-cı illərdən başlayaraq MMC-lər inkişaf etməkdə olan ölkələrə sərmayə qoymağa daha çox maraq göstərdilər. Liberallaşma sürətləndikcə bu ölkələrdə yüksək qazanc imkanlarının olduğunu düşünən MMC-lər bu yolu tutdular (Durqan, 2016:38).

2020-ci ildə inkişaf etmiş iqtisadiyyatlara birbaşa investisiya axını 58 faiz azalaraq 312 milyard dollar olub. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda xalis transsərhəd birləşmə və satınalma satışlarının dəyəri, adətən bu iqtisadiyyatlarda ən mühüm XBİ növü azalmışdır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara birbaşa investisiya axını daha az kəskin azalaraq 8% azalaraq 663 milyard dollara düşüb. İnkişaf

etməkdə olan Asiya hazırda ən böyük XBI alan regiondur və global XBI-nin yarından çoxunu təşkil edir.

Latın Amerikası və Karib hövzəsi, Afrika və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə birbaşa investisiya axını pandemiyanın yaratdığı ixrac tələbinin azalması və 2020-ci ilin əvvəlində əmtəə qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasının investisiya perspektivlərinə mənfi təsirləri ilə əlaqədar olaraq azalıb. Latın Amerikası və Karib hövzəsi ölkələrində birbaşa investisiyalar 45% azalaraq 88 milyard dollara düşüb ki, bu da inkişaf etməkdə olan regionlar arasında ən kəskin azalmadır. Afrikaya birbaşa investisiya axını 2020-ci ildə 16% azalaraq 40 milyard dollara düşərək son 15 ilin mənfi rekordunu təşlənədi. 2020-ci ildə keçid iqtisadiyyatlarına axınlar 58% azalaraq 24 milyard dollara düşüb (UNCTAD, 2021).

ABŞ son 4 ildə ən yüksək XBI daxilolmalarını qeydə alan ölkə kimi mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. 2020-ci ildə dünya üzrə ümumi XBI daxilolmalarının 30%-i ABŞ və Çin iqtisadiyyatlarına daxil olub. 2020-ci ildə pandemiya səbəbindən Avropaya ümumi daxilolmalar 80% azalaraq 73 milyard dollar olub. Fransa, Almaniya və Böyük Britaniya kimi Avropanın ən böyük iqtisadiyyatlarında da XBI azalıb. Aİ-yə birbaşa investisiyalar 73% azalaraq 103 milyard dollar olub. ABŞ-a birbaşa investisiya axını 40 faiz azalaraq 156 milyard dollara enib, bu, ilk növbədə, yenidən investisiya edilmiş gəlirlərin azalması ilə əlaqədardır. Bununla belə, ölkə hələ də ən çox XBI alan ölkə titulu qoruyub saxlayıb, ondan sonra Çin gəlir. Greenfield investisiyalarında və transsərhəd birləşmə və satınalmalarda azalmalar olmuşdur. Avstraliyaya axın iki dəfə azaldığı halda, Yaponiyaya axın 30% azalma yaşadı.

Çinə birbaşa investisiya axını 6% artaraq 149 milyard dollara çatıb, bu, ilk növbədə dayanıqlı iqtisadi artım, investisiyaların asanlaşdırılması səyləri və davam edən investisiyaların liberallaşdırılması hesabınadır. Bununla belə, Çinin Honq-Konqa gedən əsas kanal axını istisna olmaqla, bölgəyə axınlar 6% azalıb. Normalda global XBI üçün artım mühərriki olan Cənub-Şərqi Asiyada birbaşa investisiyalar Sinqapur və İndoneziya da daxil olmaqla ən böyük alıcıların hamısına sərmayə qoyuluşu ilə 25% azalaraq 136 milyard dollara enib. Hindistanda BXI artıb, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sənayesindəki satınalmalar sayəsində onu dünyada 5-ci ən böyük XBI daxil olan ölkə edir. Braziliya, Kolumbiya, Çili və Peruya axınlar azalıb, Meksikaya axınlar isə kəskin şəkildə azalıb. Misir Afrikada ən çox birbaşa xarici investisiya axını təmin edən ölkə olaraq qalmaqdadır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin ən böyük iqtisadiyyatı olan Rusiya Federasiyasına XBI axınında azalma müşahidə olunur. Rusiyaya birbaşa xarici investisiya axını 2019-cu ildəki 32 milyard dollardan 2020-ci ildə 10 milyard dollara qədər azalıb. Bu, Rusiya iqtisadiyyatının hasilat sənayesinə investisiyalardan əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğunu nümayiş etdirir (UNCTAD, 2021).

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda xaricdə investisiya fəaliyyətinin dəyəri 7% azalaraq 387 milyard dollara çatıb. Lakin Honq-Konqdan, Çindən gələn axınlar nəzərə alınmasa, bu dəyər 22% azalır. Azalmaya baxmayaraq, Çindən gələn birbaşa xarici sərmayə 133 milyard dollar oldu və Çin dünyanın ən böyük investoru ünvanını qoruyub saxlamağa davam etdi. Çin transmilli şirkətləri tərəfindən transsərhəd M&A satınalmalarının dəyəri, əsasən Çinin Honq-Konqdakı maliyyə əməliyyatları hesabına iki dəfə artmışdır. Cənub-Şərqi Asiyadan xaricə daxilolmalar 16% azalaraq 61 milyard dollar olub. Sinqapurdan axınlar 36% azalaraq 32 milyard dollara düşsə də, investisiyaların çoxu Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyasının (ASEAN) digər ölkələrinə yönəlib. Bunun əksinə olaraq, Taylanddan birbaşa xarici investisiyalar iki dəfədən çox artaraq, əsasən qonşu ölkələrdə maliyyə xidmətləri və istehsal sahəsinə 17 milyard dollara çatıb. Tayland şirkətləri transsərhəd M&A alışılarını fəal şəkildə həyata keçiriblər (məsələn, Banqkok Bankı İndoneziyada Bank Permata-nı 2,3 milyard dollara alıb).

Ölkəyə daxil olan XBI-nin kapitalla yanaşı bilik, texnologiya və peşəkar idarəetmə bacarıqlarının da ötürülməsinə səbəb olması və istehsal prosesində bütün bu imkanlardan yararlanmaq imkanı Çinin XBI cəlb etmək səylərini daha da artırmışdır.

Bu bölmədə BXI ilə artım arasındakı əlaqəni izah edən nəzəri infrastrukturun, XBI indekslərinin və dünya üzrə BXI-nin sektoral və coğrafi tendensiyaalarının ətraflı tədqiqi aparılmışdır.

Birbaşa xarici investisiyaların dünyadakı müsbət təsirləri də Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsində əsas rol oynaya bilər. Neft və təbii qaz sektoruna birbaşa xarici investisiyalar nəticəsində iqtisadiyyatın bərpası daha vacibdir. Bununla belə, ölkənin təbii ehtiyatlarına əsaslanan investisiya sahəsi məhdud olaraq qalır. Bu istiqamətdə investisiyaların dünyada geniş sektorlar üzrə yayılması XBI-nin müsbət təsirləri baxımından əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi strukturu ilə bağlı qiymətləndirmələr mövzunu daha aydın izah etdiyi üçün və dissertasiya işinin əsas mövzunu təşkil etdiyi üçün vacibdir. Növbəti bölmədə Azərbaycan iqtisadiyyatı haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra Azərbaycanda XBI meylləri və investisiya mühiti haqqında məlumat verilməklə mövzu XBI çərçivəsində qiymətləndiriləcək.

Azərbaycan iqtisadiyyatı haqqında ümumi məlumat.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illəri həm strateji, həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan çox çətin prosesdən keçmişdir. İqtisadi problemlərin əsas səbəbləri ölkədəki siyasi qeyri-sabitlik, Qarabağda davam edən müharibə və planlı iqtisadiyyat strukturundan bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə yaşanan iqtisadi sarsıntılar idi. Ona görə də 1991-1994-cü illər müxtəlif alimlər tərəfindən Azərbaycanın iqtisadi artımının birinci dövr, durğunluq dövrü və ya tənəzzül dövrü adlandırılır. Azərbaycanda XBI tendensiyalarından və ölkədəki investisiya mühitindən bəhs etməzdən əvvəl ölkə iqtisadiyyatı haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin keçdiyi iqtisadi dövrlər haqqında məlumat əldə etməyin daha faydalı olacağı düşünülür.

Tənəzzül dövrü: 1991-1994

Azərbaycan 1991-ci ilə qədər, yəni müstəqillik qazanana qədər Sovet İttifaqının tərkibində olub. Bu dövrdə ölkənin iqtisadi strukturu mərkəzləşdirilmiş şəkildə planlaşdırılmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın bütün sahələrində özəlləşdirmə və liberallaşma tələbi ilə öz iqtisadi strukturunu bazar iqtisadiyyatına çevirməyə çalışırdı. Lakin, Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində ciddi siyasi və iqtisadi böhran yaşadı.

1990-cı ildə ÜDM-in artım tempi müstəqilliyin ilk ilində mənfi idi. Ancaq bu, mənalı bir qiymətləndirmə hesab edilmir. Bununla belə, bu əsrin digər illərində ÜDM orta hesabla 21,8% azalıb. Nəticədə, iqtisadiyyatın sektorları üzrə əlavə dəyər 1990-cı ilə müqayisədə 1995-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

İxracın həcmi 1992-ci ildəki 1,484 milyard dollarla müqayisədə 1994-cü ildə 2,32 dəfədən çox azaldı, bu, əsasən neft-qaz və kimya ixracının azalması ilə əlaqədardır.

Bu dövrün əsas problemi olan hiperinflasiya 1992-ci ildə Azərbaycanda keçid dövrünü yaşayan əksər ölkələrdə bazarın liberallaşdığı sonrakı illərdə də müşahidə olundu. 1992-ci ildə inflasiya səviyyəsi 46,2% olduğu halda, 1994-cü ildə 1662,2% olmaqla, kəskin şəkildə dörd rəqəmə yüksəldi. Xüsusilə, hiperinflasiyanın əsas mənbəyi ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən pul çap etməklə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi olmuşdur.

köçürdüyü üçün Xəzər hövzəsində faydalı qazıntıların çıxarılması və infrastruktur sistemlərinin inkişafı üçün çox şey göstərmədi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra həm dövlətdə, həm də yeni inkişaf edən özəl sektorda bu resurslardan faydalanmaq üçün iqtisadiyyatın bu hissəsinə investisiyaları düzgün idarə etmək üçün kifayət qədər kapital, texnologiya və bilik yox idi. Buna görə də ölkə beynəlxalq investorları cəlb etməli idi.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra davam edən siyasi qeyri-sabitlik 1994-cü ilin sonlarından etibarən aradan qalxmağa, Qarabağda hərbi əməliyyatları dayandıran “Bişkek müqaviləsi”nin və 1994-cü ilin sentyabrında imzalanan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və Qərb kapitalının Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil olması başladı.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması nəticəsində Azərbaycan xarici neft şirkətlərini öz neft sənayesinə investisiya qoymağa dəvət etdi. 15 müxtəlif ölkədən 33 şirkətlə imzalanan 60 milyard dollarlıq müqavilə sonrakı illərdə Azərbaycanın XBI performans indeksini artırdı.

Yenidənqurma dövrü: 1995-2005

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir tarixinin ikinci mərhələsi 1995-2004-cü illəri əhatə edir. Bu dövr keçid və ya yetkinlik dövrü kimi müəyyən edilə bilər.

Bəzi müəlliflər 1995-2003-cü illəri 2003-cü ildə prezidentin dəyişməsi ilə bağlı yetkinləşmə və yenidən strukturlaşma dövrü adlandırırlar. Lakin 2005-ci il analitik cəhətdə daha yaxşıdır, çünki Azərbaycan üçün ən mühüm iqtisadi layihə olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri 2005-ci ildə açılıb. BTC yeni dövlət quruluşu və iqtisadi əməlləri ilə Azərbaycanın ən böyük nəqliyyat layihəsi olub, enerji layihələrinin davamlılığını, ölkəyə valyuta axınını təmin edib.

Azərbaycan 1995-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə əməkdaşlıq edərək hiperinflasiya ilə mübarizə aparmaq üçün apardığı iddialı sabitləşdirmə siyasəti cəhətdə mütərəqqi iqtisadi siyasət həyata keçirməyə başlayıb. Eyni zamanda, Azərbaycan BVF tərəfindən maliyyələşdirilən sabitləşdirmə proqramlarına, xüsusən də struktur islahatlarına start verildikdən sonra BVF-dən 1996-cı il dekabrın 20-də 219 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ala bildi (BVF, 1997).

İnflyasiya səviyyəsi əvvəlki ildəki 1662 faizdən 1995-ci ildə 411 faizə düşüb. 1998 və 1999-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatında deflyasiya yaşanıb.

Xarici neft şirkətləri ilə birgə həyata keçirilən “Əsrin müqaviləsi” cəhətdə neft sənayesi yenidən quruldu. Sabitliyə nail olduqdan sonra hökumət bazar iqtisadi sisteminin yaradılması istiqamətində iqtisadiyyatda islahatlara başladı ki, bu da makroiqtisadi sabitlik, qiymətlərin və ticarətin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə, yeni sahibkarların dəstəklənməsi və dəstəkləyici hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi sahəsində siyasət dəyişikliklərini tələb etdi (Aslund et al., 1996:251).

2003-cü ildə Azərbaycanda keçirilən prezident seçkilərindən sonra ölkənin 4-cü prezidenti seçilən İlham Əliyev hökumətin başçısı vəzifəsini icra etdi. Beş il ərzində 600.000 yeni iş yeri açacağına söz verdi və bu işlərin böyük hissəsini başa çatdırmağı bacardı. Bundan əlavə, ölkə regionlarının inkişafına dəstək vermək məqsədilə Azərbaycanın regionları arasında sosial-iqtisadi inkişaf fərqi mümkün qədər azaltmaq məqsədi daşıyan “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir (Əliyev və Süleymanov, 2004-cü il 5:430).

Siyasi mühitdə sabitliyin qorunması birbaşa xarici investisiyaların axınına və iqtisadi inkişafa kömək etdi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin açılışı neft gəlirlərinin daha da artmasına səbəb oldu. Bu amillər makroiqtisadi göstəricilərdə də özünü göstərmiş və 2005-ci ildə artım tempi rekord həddə çatmışdır. Lakin neft sektorunun bu qədər sürətli inkişafı və neftə əsaslanan artım iqtisadiyyatda “Holland xəstəliyi”nin əlamətlərini hiss etməyə başladı.

Neft partlayışı dövrü: 2005-2014

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan öz neftini müstəqil şəkildə emal etməyə başlasa da, Azərbaycan neftinin nəqli və dünya bazarlarına çıxarılmasında böyük problemlər yaşandı. Ona görə də Azərbaycanda neft bumu Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin açılışından sonra başladı və bu, yuxarıda təsvir olunan problemi həll etdi.

Azərbaycan neftinin Gürcüstandan Türkiyənin Ceyhan limanına nəqli məqsədi ilə həyata keçirilən bu layihə 1760 km. uzunluğunda və sutkada 1 milyon barel nəqletmə potensialı ilə tikilmişdir (Kornell və İsmailzadə, 2005:61). Bundan əlavə, 2004-2007-ci illərdə Azərbaycanı Türkiyə və beynəlxalq bazarlara 30 milyard kubmetr təbii qaz ixrac potensialı ilə təmin etmək üçün Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri çəkilib. 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars neft kəməri istifadəyə verildikdən sonra neft hasilatı və ixracı xeyli yaxşılaşıb. Bu, ölkəyə külli miqdarda neft gəlirlərinin daxil olmasına səbəb olub. 2007-ci ildən sonra 42 milyon tondan çox olan neft hasilatı 2009 və 2010-cu illərdə 50 milyard ton civarında olsa da, sonrakı illərdə hasilat həcmi azalıb. 2019-cu ildə illik neft 37,5 milyard tona qədər azalıb (SOCAR, 2021).

Neft gəlirlərinin pik həddə çatdığı bu dövr 9 ili əhatə edir. Neft gəlirlərinin artması ilə paralel olaraq sürətli iqtisadi artım əldə edildi. İnflyasiya 1996-cı ildən sonra ilk dəfə artaraq ikirəqəmli rəqəmlərə çatdı. Neft və qaz hasilatından gəlirlərin toplanması məqsədilə yaradılmış Azərbaycan

Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) gəlirlərinin böyük hissəsi bu dövrdə əldə edilib.

2011-ci ildə 1 barel neftin orta qiyməti 111 dollar civarında olub və ARDNF-nin illik gəliri 19,8 milyard dollara çatıb və tarixi pik həddinə çatıb (ARDNF, 2020).

Yüksək iqtisadi artım səviyyəsinə baxmayaraq, neftdən asılılığın yüksək səviyyəsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və iqtisadiyyatın ixracyönümlü sektorlarının daha az inkişafı kimi bəzi mühüm problemlər qalmaqdadır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın sektorları arasında işçi qüvvəsinin və ÜDM istehsalının bölgüsündə disbalans və bu disbalans səbəbindən əmək qazanclarında fərq var. Beləliklə, ümumi işçi qüvvəsinin yalnız 1%-i neft və qaz sənayesində, 50%-i isə kənd təsərrüfatında çalışır.

Post-neft bumu dövrü: 2015 və sonrası.

2014-cü ildə dünya enerji bazarlarında neftin qiyməti kəskin ucuzlaşmağa başlayıb. 2015-ci ildə Azərbaycan neftinin orta satış qiyməti iki dəfə azalaraq 54 dollara çatıb. Belə qəfil dəyişiklik gəlirlərinin böyük hissəsini neft sektorundan əldə edən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çətinliklər yaratmağa başladı. Azərbaycanda ilk devalvasiya 2015-ci il fevralın 21-də baş verib. Azərbaycan manatı dollar və avro qarşısında təxminən 33% dəyər itirib.

2014-cü ildə ARDNF-nin gəlirləri 16,2 milyard dollar, 2015-ci ildə 7,7 milyard dollar, 2016-cı ildə isə təxminən 3,0 milyard dollar olub. Neft gəlirlərinin belə kəskin azalması ölkə iqtisadiyyatında bəzi neqativ proseslərə səbəb olub. İqtisadiyyatda maliyyə sabitliyi pisləşdi, milli valyuta olan manat sürətlə dəyər itirdi və iqtisadiyyatın dollarlaşması prosesi sürətləndi. Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi və kredit faizləri kəskin yüksəldi, bank sektoru borc böhranı ilə üzləşdi və iflas prosedurları başladı. Bu prosesdə dövlət xərclərində, xüsusilə də dövlət investisiyalarında əsaslı azalmalar baş verdi.

Azərbaycanın inkişaf imkanları da mövcud iqtisadi strukturla məhdudlaşır. Neftin ucuzlaşmasından sonra iqtisadiyyatda yaranan qeyri-sabitlik hökuməti yeni islahatlara getməyə məcbur etdi. 2015-ci ildən sonra hökumət iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində intensiv işlərə başladı. Bununla belə, bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı daha çox neft-qaz sektoruna arxalanmaqda davam edir (Vəliyev, 2020:3).

ƏDƏBİYYAT

1. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il;
2. «İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı;
3. Vəliyev D., Əsədov A. Beynəlxalq İqtisadiyyat. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Avropa nəşriyyatı: 2012, 400 s.
4. Levine R., Renelt D. A Sensivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions // American Economic Review, 1992, v. 82(4), September.
5. Mayburov I. Gffektivnostʹ investirovaniə v çeloveçeskiy kapital v SŞA i Rossii. // Mirovəə gkonomika i mecdunarodnie otnoşeniə. 2004, c. 3-13
6. <http://www.socar.org/>
7. <http://www.azstat.org/MESearch/details>
8. World Economic Outlook, April 2006: Globalization and Inflation. IMF, Washington 2006.

SUMMARY

Foreign direct investment (FDI) is not evenly distributed throughout the world. When we look at the historical process of investments from scratch, we see that investments in the service sector have increased over time.

The distribution of FDI investments by sector in the world has changed significantly over time. The geographical attention of investors has shifted to developed economies. As a result, developing countries have faced a massive decline in direct investment projects aimed at the green sector.

Investments play a significant role in the economic development of Azerbaijan. Investments in the oil sector are of particular importance here.

Keywords: *“Contract of the Century”, investment, foreign direct investment, World Investment Reports.*

MALİYYƏ SISTEMİNDƏ BANK-MALİYYƏ BAZARLARI ƏLAQƏLƏRİNİN MODEL YANAŞMALARI

Məhərrəm HƏSƏNOV **Vüsalə NƏCƏFOVA**
meherremhesenov37@gmail.com vusalenecefova12346@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə maliyyə sistemində bank sektoru ilə maliyyə bazarları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin model yanaşmaları araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində bankların və maliyyə bazarlarının iqtisadi sistemdəki rolu, onların bir-birinə təsir mexanizmləri və bu təsirin müxtəlif makroiqtisadi amillərlə əlaqəsi təhlil edilmişdir. Məqalədə ilk olaraq, bank sisteminin və maliyyə bazarlarının funksional xüsusiyyətləri və onların iqtisadi artım prosesində oynadığı rollar nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra, bank-maliyyə bazarları əlaqələrinin modelləşdirilməsində istifadə olunan əsas nəzəri yanaşmalar təqdim edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində bank sektorunun kreditləşmə fəaliyyəti, qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və faiz dərəcələrinin dəyişməsi kimi faktorların maliyyə bazarlarına təsiri analiz edilmişdir. Həmçinin, qlobal maliyyə böhranlarının və mərkəzi bank siyasətlərinin bank-maliyyə bazarları əlaqələrinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Nəticə etibarilə, məqalədə bank-maliyyə bazarları qarşılıqlı təsirinin optimal modelləşdirilməsi üçün tövsiyələr verilmiş və gələcək tədqiqat istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, güclü tənzimləmə mexanizmləri və bazar şəffaflığının artırılması maliyyə sistemində daha dayanıqlı və effektiv əlaqələrin qurulmasına töhfə verə bilər.

Açar sözlər: Bank sistemi, maliyyə bazarları, likvidlik, risk idarəetməsi, kapital bazarı, pul siyasəti, investisiya, makroiqtisadi analiz

Giriş

Maliyyə sistemi istənilən ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan əsas institutlardan biridir. Bu sistemin iki vacib elementi – bank sektoru və maliyyə bazarları – qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək iqtisadiyyatın sabitliyini və likvidliyini təmin edir. Banklar kreditləşmə yolu ilə maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində iştirak edərək, maliyyə bazarları investisiya imkanları yaradaraq kapital axınlarını tənzimləyir. Bank sistemi ilə maliyyə bazarları arasındakı əlaqənin mahiyyəti onların funksional xüsusiyyətlərindən və bazar iqtisadiyyatındakı rolundan asılıdır. Bu əlaqənin düzgün modelləşdirilməsi, iqtisadiyyatın sabitliyinin təmin olunması və maliyyə siyasətinin effektivliyinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın dinamik inkişafı bank-maliyyə bazarları münasibətlərinin daha dərinəndən araşdırılmasını zəruri edir. Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi və bank sisteminin dayanıqlılığı iqtisadi böhranlar zamanı maliyyə sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. Bank sektorunun kredit siyasəti, faiz dərəcələri və tənzimləmə tədbirləri maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərdəndir.

Bununla yanaşı, qiymətli kağızlar bazarının inkişaf səviyyəsi bank sektorunun maliyyələşmə strategiyasına təsir göstərir. Xüsusilə, son illərdə rəqəmsal texnologiyaların və fintech həllərinin yayılması banklarla maliyyə bazarları arasındakı əlaqələrin strukturuna yeni dəyişikliklər gətirmişdir. Eyni zamanda, mərkəzi bankların pul-kredit siyasəti bu qarşılıqlı təsirin dinamikasını müəyyənləşdirən əsas faktor kimi çıxış edir. Bank-maliyyə bazarları münasibətlərinin təhlili üçün müxtəlif modellər tətbiq edilir ki, bunlar arasında ekonometriya və statistik metodlar geniş istifadə olunur. Bu tədqiqatın məqsədi maliyyə sistemində bank və maliyyə bazarları arasındakı əlaqənin modelləşdirilməsi istiqamətində nəzəri və empirik yanaşmaları araşdırmaqdır. Bununla yanaşı, bank-maliyyə bazarları münasibətlərinə təsir edən əsas amillər müəyyən edilərək, onların makroiqtisadi sabitlik və maliyyə riskləri baxımından doğurduğu nəticələr qiymətləndiriləcəkdir. Bu istiqamətdə

aparılan tədqiqatlar iqtisadi siyasət qərarlarının formalaşdırılmasına töhfə verməklə yanaşı, maliyyə institutlarının fəaliyyət strategiyalarının müəyyən olunmasında da əhəmiyyətli rol oynayır.

Material və metodlar

Bu tədqiqatda bank sistemi ilə maliyyə bazarları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif elmi yanaşmalar və analitik təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur. Araşdırma çərçivəsində beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatları, akademik məqalələr və mövzu üzrə aparılmış fundamental araşdırmaların nəticələri təhlil edilmişdir. İlk növbədə, bank-maliyyə bazarları münasibətlərinin mahiyyətini izah edən əsas iqtisadi nəzəriyyələrə diqqət yetirilmişdir. Klassik və müasir iqtisadi yanaşmalar çərçivəsində bank sektorunun maliyyə bazarlarına təsirini izah edən müxtəlif konseptual modellər nəzərdən keçirilmişdir. Bu yanaşmalar bankların iqtisadiyyatda likvidlik və kapital axınlarının idarə olunmasındakı rolunu, maliyyə bazarlarının isə investisiya mühitinin formalaşmasında oynadığı funksiyaları önə çıxarır.

Tədqiqatda eyni zamanda institusional yanaşmadan istifadə olunmuş, müxtəlif ölkələrin bank və maliyyə bazarlarının inkişafı ilə bağlı təcrübələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bank sisteminin fəaliyyət mexanizmləri, maliyyə bazarlarının struktur xüsusiyyətləri və tənzimləyici siyasətlərin bu əlaqəyə təsiri araşdırılmışdır. Tarixi və kontekstual analizlər vasitəsilə müxtəlif dövrlərdə baş vermiş maliyyə böhranlarının bank-maliyyə bazarları əlaqələrinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı və pandemiya dövründə maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər nəzərdən keçirilmişdir. Bununla yanaşı, texnoloji innovasiyaların, rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin və fintech şirkətlərinin bank-maliyyə bazarları münasibətlərində yaratdığı yeni imkanlar və çağırışlar təhlil olunmuşdur. Tədqiqat üçün məlumatlar rəsmi dövlət qurumlarının hesabatları, beynəlxalq təşkilatların statistik mənbələri və elmi bazalarda dərc edilmiş araşdırmalardan götürülmüşdür. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında bank-maliyyə bazarları münasibətlərinə dair aparılmış empirik tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilərək analitik şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bu metodoloji yanaşma bank-maliyyə bazarları arasındakı əlaqələrin nəzəri əsaslarını dərinlən araşdırmağa və bu sahədə mövcud olan tendensiyləri daha dəqiq anlamağa imkan vermişdir.

1. Maliyyə sistemi və dayanıqlılığı

1980-ci illərdən, yəni qloballaşmanın başlanğıcı hesab edilən dövrdən günümüzdə qədər dünyada maliyyə inkişafı və inteqrasiyası sürətlə artmaqdadır. Xüsusilə 2008-ci ildə baş vermiş qlobal maliyyə böhranından sonra maliyyə bazarlarının sabitliyi siyasətçilərin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Qlobal maliyyə böhranının ən mühüm səbəbi kimi, nəzarətsiz maliyyə sisteminin real sektorla maliyyə sistemi arasındakı inteqrasiyanı pozaraq, onların bir-birini mənfi təsirləyən kumulativ dağıntılara gətirib çıxarması göstərilir. Xüsusilə qeyri-sabit maliyyə sisteminin orta və uzunmüddətli perspektivdə makroiqtisadi sabitliyi və qiymət sabitliyini təhlükə altına alması, ölkələrin maliyyə sabitliyini təmin etməsi üçün nəzərə alınmalı olduğu amilləri makroiqtisadiyyatın əsas tədqiqat sahələrindən birinə çevirmişdir. Müasir dövrdə maliyyə bazarı iştirakçılarının çoxölçülü struktura, müxtəlif institutlara, bazarlara və alətlərə sahib olması maliyyə fəaliyyətlərini daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Buna görə də elmi ədəbiyyatda maliyyə sabitliyi və ya qeyri-sabitliyi fərqli təriflərlə izah edən və müxtəlif iqtisadi göstəricilərdən istifadə edən yanaşmaların mövcud olduğu müşahidə edilir. Bununla belə, ən geniş mənada maliyyə sabitliyi, maliyyə sisteminin yığımların səfərbər edilməsi, resursların səmərəli bölüşdürülməsi və risklərin paylanması kimi iqtisadi funksiyalarını şoklara və struktur dəyişikliklərinə qarşı dayanıqlı şəkildə, fasiləsiz və effektiv yerinə yetirməsi deməkdir.

Qlobal maliyyə böhranından sonra mərkəzi banklar əsas məqsədi qiymət sabitliyini təmin etmək olan, eyni zamanda maliyyə sabitliyini də ikinci dərəcəli hədəf kimi qəbul edən və bu istiqamətdə siyasət yürüdən qurumlara çevrilmişdir. Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və davamlılığının qorunmasında mərkəzi bankların rolu bir neçə əsas funksiyaları əhatə edir: son

borclanma mənbəyi kimi çıxış etmək, ödəniş sistemlərinin fasiləsiz işləməsini təmin etmək, bankçılıq fəaliyyəti vasitəsilə iqtisadiyyata likvidlik təqdim etmək və nəhayət, qiymət sabitliyini təmin etmək üçün pul siyasəti alətlərindən istifadə etmək. Mərkəzi banklar qiymət sabitliyi vəzifəsini yerinə yetirərkən maliyyə sabitliyi məqsədləri ilə uzlaşan siyasət formalaşdırmağa çalışırlar (Darıcı, 2012:34). Qloballaşmanın bu son mərhələsində mərkəzi banklar üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu anlayış müxtəlif ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən fərqli tərzdə tərif edilmişdir.

Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) maliyyə sabitliyini maliyyə bazarlarını, infrastrukturunu və institutlarını əhatə edən kompleks bir sistem kimi müəyyənləşdirir. Bu çərçivədə, maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, resursların optimal bölüşdürülməsi, risklərin idarə edilməsi və çevrilməsi, yığımların səfərbər edilməsi və sərvət akkumulyasiyasının təmin olunması əsas faktorlar kimi qiymətləndirilir. Həmçinin, iqtisadiyyatda ödəniş axınlarının fasiləsiz həyata keçirilməsi və maliyyə böhranlarının baş verməsinin qarşısının alınması maliyyə sabitliyinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. AMB-nin yanaşmasına görə, maliyyə sistemində sabitliyə potensial təhlükə yaratmadan əvvəl mövcud ola biləcək tarazlıqsızlıqların müəyyən edilməsi və onların məhdudlaşdırılması maliyyə sabitliyinin qorunmasının mühüm şərtlərindən biridir (ECB, 2021).

ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FED) maliyyə sabitliyini maliyyə sistemində baş verə biləcək müsbət və ya mənfi iqtisadi şokların udulması ilə əlaqələndirir. Şokların amortizasiya olunması nəticəsində sistemin fasiləsiz və səmərəli fəaliyyətini davam etdirdiyi qeyd edilir. Maliyyə institutları, qeyri-maliyyə təşkilatları və banklar tərəfindən cəmiyyətə və biznes subyektlərinə tələb olunan resursların təmin edilməsi maliyyə sisteminin sabitliyinin göstəricisi hesab olunur. Çünki investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, funksional iqtisadi mühitdə dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, FED maliyyə qeyri-sabitliyini maliyyə aktivlərinin qiymətlərində yüksək dəyişkənlik, kredit kanallarının və bazar mexanizmlərinin fəaliyyətində pozuntular, ümumi xərclərin iqtisadi istehsal səviyyəsinə neqativ təsiri kimi müəyyən edir (FED, 2021).

2. Maliyyə sistemindən baş verən dəyişikliklərin bank-maliyyə bazarları əlaqəsinə təsiri

Maliyyə sisteminin şoklara və struktural dəyişikliklərə qarşı dayanıqlılığı, onun daxili və xarici təsirlərə adaptasiya qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. İqtisadi, siyasi və texnoloji amillərin yaratdığı gözlənilməz dəyişikliklərə baxmayaraq, maliyyə sisteminin fəaliyyətini davam etdirməsi və bazar iştirakçılarının etimadını qoruyub saxlaması onun sabitliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Maliyyə sabitliyini təmin edən əsas amillərdən biri sistemin riskləri effektiv idarəetmə mexanizmlərinə malik olmasıdır. Bank sektorunun sağlam kapital strukturu, maliyyə institutlarının likvidlik vəziyyəti və prudensial tənzimləmə çərçivələrinin mövcudluğu bu dayanıqlılığı artıran mühüm faktorlardır. Həmçinin, bazarların şoklara reaksiyası və onların mümkün risklərə uyğunlaşdırılması, sistemin uzunmüddətli sabitliyinə töhfə verir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə sisteminin dayanıqlılığının artırılması üçün tənzimləyici və nəzarətedici qurumlar makroprudensial siyasət alətlərindən istifadə edirlər. Bu yanaşma sistem risklərinin erkən mərhələdə müəyyən edilməsi, onların yayılmasının məhdudlaşdırılması və maliyyə institutlarının risklərə qarşı davamlılığının gücləndirilməsi məqsədini daşıyır. Beləliklə, maliyyə sisteminin şoklara və struktural dəyişikliklərə qarşı dayanıqlılığı onun sabit fəaliyyətini qorumaq, iqtisadi böhranların təsirlərini minimallaşdırmaq və uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləmək baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Mishkin (1997) maliyyə qeyri-sabitliyi anlayışını daha geniş aspektdən təhlil edərək, maliyyə sistemində baş verən şokların informasiya axınına pozduğunu, nəticədə vəsaitlərin effektiv bölüşdürülməsinə mane olduğunu və bu prosesin firmalarla fərdi istehlakçıların xərclərinin azalmasına gətirib çıxararaq iqtisadi tənəzzülə səbəb olduğunu qeyd edir. Eyni kontekstdə Crockett (1997) maliyyə qeyri-sabitliyini maliyyə institutlarının bağladığı müqavilələr çərçivəsində öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi, maliyyə aktivlərinin qiymətlərində müşahidə edilən kəskin dalğalanmalar və bunun iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsiri kimi xarakterizə edir. Ferguson (2002) isə maliyyə qeyri-sabitliyini bazar mexanizmlərinin uğursuzluğu və neqativ xarici təsirlərin ortaya çıxması nəticəsində real iqtisadi fəaliyyətin pozulması ilə əlaqələndirir. O, maliyyə sistemində baş

verən bu cür çatışmazlıqların iqtisadi artıma və makroiqtisadi tarazlığa ciddi təhlükə törətdiyini vurğulayır.

Cheang (2014) maliyyə sabitliyini, effektiv fəaliyyət göstərən maliyyə bazarlarında baş verən şoklardan sonra sistemin öz funksional vəziyyətinə avtomatik şəkildə qayıtması kimi müəyyən edir. Schinasi (2017) isə maliyyə sabitliyini, maliyyə sistemində baş verən şokların və ya tarazlıq pozuntularının iqtisadi fəaliyyətin ümumi balansını qorumaq, resursların optimal bölüşdürülməsini təmin etmək və bu vəziyyətin davamlılığını qoruyub saxlamaq qabiliyyəti kimi izah edir. Bununla yanaşı, o, maliyyə sabitliyinin müəyyən dövrlərdə dəyişə bilən müxtəlif maliyyə komponentlərinin çoxşaxəli kombinasiyalarından ibarət olduğunu vurğulayır. Borio və Drehmann (2019) maliyyə qeyri-sabitliyini iqtisadiyyatda meydana gələn şoklara cavab olaraq maliyyə çətinliklərinin və ya böhranların yaranması ilə əlaqələndirir. Onlar bu şokların xarici valyuta məzənnələrinin və aktiv qiymətlərinin kəskin dəyişməsindən, həmçinin balans hesabatlarında ortaya çıxan problemlərdən qaynaqlandığını bildirirlər. İqtisadiyyatda baş verən şokların uğurla aradan qaldırılması və ya ümumiyyətlə, belə şokların meydana gəlməməsi isə maliyyə sabitliyi kimi qiymətləndirilir. Morgan və Pontines (2018) maliyyə sabitliyi anlayışını Avropa Mərkəzi Bankının yanaşmasına əsaslanaraq izah edirlər. Onların tərifinə görə, maliyyə sabitliyi maliyyə sisteminin xarici şoklara məruz qaldığı hallarda belə yığımların səmərəli bölüşdürülməsinin və maliyyə proseslərinin fasiləsiz fəaliyyətinin qorunub saxlanması deməkdir.

Maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər, xüsusilə qlobal iqtisadiyyatdakı texnoloji, institusional və tənzimləyici yeniliklər, bank-maliyyə bazarları arasındakı əlaqələrin dinamikasına mühüm təsir göstərir. Bank sektorunun və maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadiyyatın ümumi dayanıqlılığını və effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu dəyişikliklər müxtəlif makroiqtisadi və mikroiktisadi faktorların təsiri altında formalaşır və onların maliyyə sabitliyinə olan təsiri çoxşaxəlidir (Fouejie (2017).

1. Bank-maliyyə bazarları əlaqəsinin struktur dəyişikliklərə uyğunlaşması

Maliyyə sistemindəki inkişaflar bankların və maliyyə bazarlarının fəaliyyət istiqamətlərini və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini dəyişdirir. İnnovativ maliyyə alətlərinin və texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində maliyyə bazarlarının rolunun artması bankların kredit vasitəçiliyindəki funksiyalarına birbaşa təsir edir. Rəqəmsal bankçılığın yayılması və blokçeyn texnologiyalarının inkişafı nəticəsində bank-maliyyə bazarları əlaqəsi daha çevik və interaktiv bir modelə keçid edir.

2. Bankların və maliyyə bazarlarının risk bölüşdürmə funksiyası

Maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər nəticəsində banklar və maliyyə bazarları arasında risklərin bölüşdürülməsi mexanizmləri transformasiyaya uğrayır. Bank sektorunun maliyyə bazarları ilə əlaqəsinin güclənməsi, maliyyə institutlarının portfel diversifikasiyası imkanlarını artırır və maliyyə sistemindəki sistematik risklərin yayılmasını daha kompleks bir hala gətirir. Məsələn, törəmə maliyyə alətlərinin geniş yayılması, kredit bazarlarının bank sektorundan asılılığını qismən azaldaraq yeni risk idarəetmə mexanizmlərinin inkişafını zəruri edir.

3. Maliyyə sabitliyi və likvidlik risklərinin idarəedilməsi

Maliyyə bazarları və bank sektoru arasında mövcud olan əlaqənin dəyişməsi, sistemdəki likvidlik risklərinin idarə olunmasına da təsir edir. Banklar və maliyyə bazarları arasında daha sıx integrasiya şəraitində bazar əsaslı maliyyələşmə mənbələrinin artması, likvidlik böhranlarının təsir dairəsini genişləndirə bilər. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı bu əlaqənin qeyri-sabitlik yarada biləcəyini göstərmişdir. Çünki maliyyə bazarlarında yaranan problemlər bank sektoruna sürətlə sirayət edərək iqtisadiyyatda domino effekti yaratmışdır.

4. Tənzimləyici çərçivələr və bank-maliyyə bazarları əlaqəsi

Maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər bank sektoru ilə maliyyə bazarları arasındakı tənzimləyici çərçivələrin yenilənməsini tələb edir. Beynəlxalq Maliyyə Sabitliyi Şurası (FSB), Bazel

Komitəsi və digər qurumlar maliyyə institutlarının fəaliyyət qaydalarını mütəmadi olaraq yeniləyərək bazarlarda şəffaflığı artırmağa və sistematik riskləri minimallaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, Bazəl III çərçivəsi, bankların kapital adekvatlığı tələblərini sərtləşdirərək maliyyə bazarlarında risklərin daha effektiv idarə olunmasını hədəfləyir.

5. Bankların və maliyyə bazarlarının gələcək inkişaf perspektivləri

Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, qeyri-bank maliyyə institutlarının (fintex şirkətləri, kriptovalyuta bazarları) rolunun artması, bank-maliyyə bazarları əlaqəsini yeni bir mərhələyə keçirir. Gələcəkdə bu əlaqənin daha çevik, texnologiya yönümlü və risklərin proqnozlaşdırılmasına əsaslanan modellərə əsaslanacağı gözlənilir.

Beləliklə, Maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər banklar və maliyyə bazarları arasındakı əlaqənin strukturunu köklü şəkildə dəyişdirir. Bu dəyişikliklər bazarlardakı integrasiyanı artıraraq yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda yeni risklər meydana çıxarır. Bank-maliyyə bazarlarının effektiv və sabit fəaliyyət göstərməsi üçün tənzimləyici orqanların proaktiv siyasətlər həyata keçirməsi, innovativ risk idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi və maliyyə sisteminin daha dayanıqlı olmasına yönəlik strateji yanaşmaların inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Nəticə

Maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər bank-maliyyə bazarları arasındakı əlaqənin daha mürəkkəb və dinamik bir struktur qazanmasına səbəb olmuşdur. Bank sektoru və maliyyə bazarları arasındakı qarşılıqlı təsirlər, risklərin bölüşdürülməsi və likvidlik təminatı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Maliyyə bazarlarının inkişafı, bankların kredit vasitəçiliyindəki funksiyalarına təsir edir və maliyyə alətlərinin tətbiqi bank-maliyyə bazarları əlaqəsini daha çevik və interaktiv hala gətirir. Rəqəmsal bankçılıq və yeni texnologiyalar bank sektorunun maliyyə bazarlarına integrasiyasını artırır, bu da maliyyə sisteminin dayanıqlılığı üçün vacibdir. Banklar və maliyyə bazarları arasındakı əlaqələr, şoklara qarşı dayanıqlı olma və resursların optimal şəkildə bölüşdürülməsi üçün strateji yanaşmaların inkişafını tələb edir. İnnovativ maliyyə alətlərinin yayılması, bankların maliyyə bazarları ilə əlaqəsinin güclənməsinə, risklərin daha effektiv idarə olunmasına imkan verir. Bununla yanaşı, bazar əsaslı maliyyələşmə mənbələrinin artması, likvidlik böhranlarının təsir dairəsini genişləndirə bilər və bu səbəbdən maliyyə sabitliyi daha mürəkkəb bir hal alır. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı, bank-maliyyə bazarları əlaqəsinin qeyri-sabitlik yarada biləcəyini göstərdi. Tənzimləyici orqanların daha səmərəli siyasətlər həyata keçirməsi, maliyyə institutlarının fəaliyyətini yeniləyərək bazarlarda şəffaflığı artırmağa və sistematik riskləri azaldmağa yönəlməlidir. Maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər, bank və maliyyə bazarları arasındakı əlaqələri təkmilləşdirməklə yanaşı, yeni risklər və imkanlar yaradır. Tənzimləyici çərçivələrin yenilənməsi və maliyyə bazarlarının diversifikasiyası, bank sektoru ilə daha sıx integrasiya yaradaraq maliyyə sisteminin sabitliyini artırır. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bank-maliyyə bazarları əlaqəsində yeni risklər ortaya çıxarsa da, eyni zamanda bu əlaqələrin çevikliyini artırır. Bank və maliyyə bazarlarının qarşılıqlı təsiri, iqtisadiyyatın ümumi dayanıqlılığı üçün əsas rol oynayır. Gələcəkdə bank-maliyyə bazarları əlaqəsi daha müasir və texnologiya yönümlü modellərə əsaslanacaq. Bu münasibətlərin davamlı inkişafı, maliyyə sisteminin təkmilləşməsinə və iqtisadi artıma xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Darıcı, B., (2012). "Finansal İstikrar və Finansal İstikrara Yönelik Kamusal Sorumluluk Çerçevesinde Para Politikası: Türkiye Örneği ", TBB Özel Araştırma 83, 2-3, 6-198.
2. ECB., (2021). "Financial Stability", 2021, <https://www.ecb.europa.eu/pub/financial-stability/html/index.en.html>
3. FED., (2021). "Financial Stability", 2021, <https://www.federalreserve.gov/financial-stability/what-is-financial-stability.htm>

4. Minsky, H. P., (1977). “The Financial Instability Hypothesis: An Interpretation of Keynes and an Alternative to “Standard” Theory. *Challenge*, 20(1), 20-27
5. Cheang, N., (2004). "Financial Stability and Economic Growth of Macao" *AMCM Quarterly Bulletin*, 11, 67-87.
6. Schinasi, Garry J., (2017). “Defining Financial Stability”, IMF Working Paper No. 4-187. Washington, DC, USA: International Monetary Fund.
7. C. E. ve Drehmann, M., (2019). "Towards an Operational Framework for Financial Stability: 'Fuzzy' Measurement and Its Consequences".
8. Morgan, P. J. ve Pontines, V., (2018). “Financial Stability and Financial Inclusion: The Case of SME Lending”, *The Singapore Economic Review*, 63(01), 111-124.
9. Fouejieu, A., (2017). “Inflation Targeting and Financial Stability in Emerging Markets”, *Economic Modelling*, 60, 51-70.

SUMMARY

This paper explores the model approaches to the interrelations between the banking sector and financial markets in the financial system. Within the scope of the research, the role of banks and financial markets in the economic system, their interaction mechanisms, and the relationship between these interactions and various macroeconomic factors are analyzed. The paper initially examines the functional characteristics of the banking system and financial markets, as well as the roles they play in the economic growth process. It then presents the key theoretical approaches used in modeling bank-financial market relationships. The research analyzes the impact of factors such as the banking sector's credit activities, the development of the securities market, and changes in interest rates on financial markets. Additionally, the effects of global financial crises and central bank policies on bank-financial market relationships are evaluated. As a result, the paper provides recommendations for optimal modeling of bank-financial market interactions and outlines future research directions. The findings suggest that strong regulatory mechanisms and increased market transparency could contribute to establishing more resilient and effective relationships in the financial system.

Keywords: Banking system, financial markets, liquidity, risk management, capital market, monetary policy, investment, macroeconomic analysis.

РЕЗЮМЕ

Данная статья исследует модельные подходы к взаимосвязям между банковским сектором и финансовыми рынками в финансовой системе. В рамках исследования анализируются роль банков и финансовых рынков в экономической системе, механизмы их взаимодействия и взаимосвязь этих взаимодействий с различными макроэкономическими факторами. В статье сначала рассматриваются функциональные характеристики банковской системы и финансовых рынков, а также их роль в процессе экономического роста. Далее представлены ключевые теоретические подходы, используемые для моделирования отношений между банками и финансовыми рынками. Исследование анализирует влияние таких факторов, как кредитная деятельность банковского сектора, развитие рынка ценных бумаг и изменения процентных ставок на финансовые рынки. Также оцениваются последствия глобальных финансовых кризисов и политики центральных банков для отношений между банками и финансовыми рынками. В результате в статье даны рекомендации по оптимальному моделированию взаимодействий между банками и финансовыми рынками и определены направления для будущих исследований. Результаты исследования показывают, что сильные регуляторные механизмы и повышение прозрачности рынка могут способствовать созданию более устойчивых и эффективных отношений в финансовой системе.

Ключевые слова: Банковская система, финансовые рынки, ликвидность, управление рисками, капиталовый рынок, денежно-кредитная политика, инвестиции, макроэкономический анализ.

MODERN ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF GANJA-DASKASEN ECONOMIC DISTRICT

**Musa Ahmad BAYRAMOV, Elnara HASANALI,
Sima Zaur HASANOVA, Leyla Asim ASGEROVA**

Azerbaijan State Agrarian University

The problem of economic evaluation of natural resources is one of the most complex and controversial issues. For many years, in the conditions of the Soviet planned economy, the question of their monetary valuation was not raised in the conditions of the existence of national ownership of all natural resources and the fact that they were not included in the system of commodity-monetary relations. The explanation for the free nature of natural resources was the apparent limitlessness of their resources. The lack of natural resources and the failure to properly consider the natural factor led to the formation of a nature-intensive economy and the increase in unjustified losses of natural resources through the inefficient use of natural resources.

Underestimating nature will lead to irreparable consequences, degradation of natural potential, disturbance of ecological balance.

In modern conditions, the economic assessment of natural resources is considered one of the priority tasks of the state environmental management strategy. The development of market relations in our country, which predetermines the existence of the natural resource potential assessment, contributed to the actualization of the economic assessment. Basically, "the assessment of natural resources is aimed at more clearly connecting people's means of livelihood with the resources of the natural environment in which they live, work and influence" [1, p. 109].

The importance of determining the economic value of natural resource potential is especially great for the northern regions where natural capital is the main element of national wealth and its share in the total structure of the country's national wealth significantly exceeds the average share. Adequate economic assessment often changes the direction of geological exploration and the priorities of complex development of natural potential, is the basis of economic agreements between local people and users of the subsoil, and serves as a payment mechanism for the use of the subsoil aimed at generating material interest. enterprises in the efficient use of natural resources and improvement of technological processes in order to protect resources and reduce environmental waste.

In the interpretation of most studies, the economic evaluation of natural resources is a monetary expression of their value determined by their priority characteristics.

However, we consider these recommendations unacceptable. Economic assessment includes only monetary assessment, which allows to compare the value of various natural resources and rank them according to the order of their exploitation, to assess the availability of resources of individual districts (districts) in order to predict their socio-economic development.

A more detailed definition of the economic evaluation of natural resources (EER) involves the addition of a list of conditions and limitations under which their value is determined.

Thus, the economic evaluation of a natural resource is a monetary expression of utility, a measurement of the economic effect that can be obtained as a result of its most acceptable use in both economic and ecological aspects. All natural resources can and should have an economic evaluation, while its initial principles assume complete uniformity (comparability).

Economic evaluation of natural resources requires a large amount of primary data. Compilation of the inventory requires the availability of inventory data of natural resources reflecting the quantity, quality, dynamics of resources, changes occurring in the process of exploitation of various types of natural resources. The large area of Ganja-Dashkasan area creates significant problems in collecting such data, so the cadastral system has a number of shortcomings:

— cadastres do not have information about all natural resources;

- information about natural resources is departmental in nature;
- the procedure for using departmental data has not been determined;
- it is difficult to compare the indicators of separate inventories by content;
- the environmental factor is not sufficiently taken into account when evaluating natural resources;
- most industrial cadastres do not have indicators to assess the impact of the use of natural resources.

When assessing renewable natural resources, primary natural data is collected using the interpretation of aerial and satellite photographs, data from forestry organization and management projects (taxation images and map diagrams of forest areas), the results of wild plant resource surveys, and information related to the accounting of wild plant resources. Information is very heterogeneous in terms of its sources, it requires a lot of work and a lot of time becomes incomplete. The second specific factor is significant differences in natural-geographical conditions that influence the nature of economic development and the intensity of environmental management. In particular, when moving from south to north, the natural economic boundaries (northern or southern boundaries) of commercial agriculture, commercial forestry (logging), and commercial reindeer husbandry are defined. Another specific factor in the use and evaluation of natural resources is their spatial limitation, and therefore only the economic part of their reserve is extracted to ensure the reproduction of natural resources.

Economic evaluation of natural resources, as a rule, is carried out as a component of a natural object, which is a spatially limited set of natural resources with a defined border, territory, location, legal status and other characteristics.

The object of evaluation is the natural complex of the region, land, forest, wild, hunting and fishing resources located on the used lands. or usable for special economic purposes.

REFERENCE

1. Economics of environmental management / Ed. V.F. Protasov. - M.: KURS, Infra-M., 2013. - 304 p.
2. Lukyanchikov N. N., Potravny I. M. Economics and organization of environmental management. - M.: Birlik-Dana, 2007. - 591 p.
3. Shimova O. S., Sokolovski N. K. Economics of environmental management. - M.: Infra-M., 2009. - 377 p.
4. Anisimov A.V. Applied ecology and economics of environmental management. - Rostov n/d.: Phoenix, 2007. - 317 p.
5. Economics of environmental management and resource protection / Ed. A. P. Moskalenko. - Rostov n/d.: Phoenix, 2014. - 478 p.

DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏŞVİQİNDƏ TEXNOLOJİ İNNOVASIYANIN STRATEJİ ROLU

Əbülfəz SALMANOV

abulfaz.salmanov@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-6524-3396>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, davamlı iqtisadi inkişafın təşviqində texnoloji innovasiyanın strateji rolunu araşdırır. Texnoloji yeniliklərin resurs səmərəliliyi, rəqəmsal transformasiya və infrastruktur inkişafı vasitəsilə iqtisadi artıma necə təsir etdiyi təhlil edilir. Məqalədə, yaşıl texnologiyaların ekoloji təsirləri azaltması, yeni sənaye sahələrinin iqtisadi diversifikasiyaya kömək etməsi və infrastruktur layihələrinin sosial təsirləri müzakirə olunur. Həmçinin, texnoloji innovasiyanın tətbiqində qarşılaşılan çağırışlar, o cümlədən maliyyələşmə, kadr təminatı, hüquqi tənzimləmə və sosial bərabərsizlik kimi məsələlər və onların həlli yolları araşdırılır. Məqalənin əsas məqsədi, texnoloji innovasiyanın davamlı iqtisadi inkişaf üçün vacibliyini vurğulamaq və bu sahədə strateji tövsiyələr təqdim etməkdir. Texnoloji innovasiyaların potensialından maksimum dərəcədə yararlanmaq üçün dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Texnoloji İnnovasiyalar, Rəqəmsal Transformasiya, İqtisadi İnkişaf, Yaşıl Texnologiyalar, Məhsuldarlıq, Rəqabət Qabiliyyəti İnnovasiya.

Giriş

Müasir dövrün global iqtisadi mənzərəsində davamlı iqtisadi inkişaf, yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də sosial və ekoloji tarazlığın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu mürəkkəb və çoxsaxəli məqsədə nail olmaq üçün texnoloji innovasiyalar, strateji bir rol oynayır. Texnoloji yeniliklər, resursların səmərəli istifadəsi, yeni sənaye sahələrinin yaradılması və mövcud sektorların modernləşdirilməsi vasitəsilə iqtisadi inkişafı sürətləndirir. Bu, yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial rifahı və ekoloji dayanıqlılığı artırmaq üçün vacibdir.

Dünya iqtisadiyyatı, sürətli texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında dəyişir. Rəqəmsal transformasiya, süni intellekt, biotexnologiya və "yaşıl" texnologiyalar kimi innovasiyalar, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklər, həm yeni imkanlar yaradır, həm də yeni çağırışlar ortaya qoyur. Davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bu çağırışlara effektiv cavab vermək və imkanlardan maksimum dərəcədə yararlanmaq lazımdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi, texnoloji innovasiyaların davamlı iqtisadi inkişafın təşviqindəki strateji rolunu araşdırmaq və bu prosesdə qarşılaşılan çağırışları təhlil etməkdir. Məqalədə, texnoloji innovasiyaların resurs səmərəliliyi, rəqəmsal transformasiya və infrastruktur inkişafı vasitəsilə iqtisadi artıma necə təsir etdiyi, həmçinin, bu prosesdə qarşılaşılan maliyyələşmə, kadr təminatı, hüquqi tənzimləmə və sosial bərabərsizlik kimi məsələlər müzakirə olunacaqdır. Məqalənin sonunda, texnoloji innovasiyaların potensialından maksimum dərəcədə yararlanmaq üçün strateji tövsiyələr təqdim ediləcəkdir.

Tədqiqat metodu

Bu tədqiqatda **texnoloji innovasiyaların davamlı iqtisadi inkişafa təsirini** araşdırmaq məqsədilə müxtəlif elmi-tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, həm **nəzəri**, həm də **empirik** yanaşmalar tətbiq edilmişdir.

1. Nəzəri-Tədqiqat Metodları

• **Literatura icmalı (Literature Review):** Tədqiqatın əsasını təşkil edən konseptual çərçivənin müəyyən edilməsi üçün davamlı iqtisadi inkişaf, texnoloji innovasiyalar və strateji idarəetmə sahəsində aparılmış elmi işlər, məqalələr və beynəlxalq hesabatlar təhlil olunmuşdur.

• **Komparativ Təhlil (Comparative Analysis):** Müxtəlif ölkələrin texnoloji innovasiya siyasətləri və onların iqtisadi inkişaf göstəriciləri müqayisəli təhlil edilmişdir.

2. Empirik-Tədqiqat Metodları

• **Statistik Təhlil (Statistical Analysis):** Davamlı iqtisadi inkişaf və texnoloji innovasiyalarla bağlı qlobal və yerli iqtisadi göstəricilər (ÜDM artımı, AR-GE xərcləri, sənaye innovasiyaları və s.) öyrənilmiş və müvafiq statistik bazalar əsasında analiz aparılmışdır.

• **Müəyyənəddici-Təsviri Analiz (Descriptive Analysis):** Texnoloji innovasiyaların iqtisadi sistemlərə təsiri və onların strateji inkişafdakı rolu barədə mövcud tendensiyalar və faktiki məlumatlar əsasında təsviri analiz həyata keçirilmişdir.

3. Keyfiyyət və Kəmiyyət Yanaşmalarının İnteqrasiyası

• **Kəmiyyət Yanaşması (Quantitative Approach):** Rəsmi iqtisadi hesabatlar, Dünya Bankı, OECD və BMT kimi beynəlxalq təşkilatların məlumat bazaları əsasında iqtisadi göstəricilər və innovasiya tətbiqləri statistik olaraq təhlil olunmuşdur.

• **Keyfiyyət Yanaşması (Qualitative Approach):** Azərbaycanda texnoloji innovasiyaların inkişafına dair dövlət strategiyaları, qanunvericilik və sektoral siyasətlər diskursiv analiz vasitəsilə incələnmişdir.

4. Məlumat Mənbələri və Seçim Kriteriyaları

• **İlkin Mənbələr (Primary Sources):** Rəsmi dövlət sənədləri, iqtisadi inkişaf və innovasiya siyasətinə dair qanunlar və strategiyalar.

• **İkincil Mənbələr (Secondary Sources):** Elmi məqalələr, iqtisadi və texnoloji innovasiyalarla bağlı beynəlxalq hesabatlar və statistik bazalar (OECD, Dünya Bankı, WIPO və s.).

Tədqiqat metodlarının seçilməsi, **texnoloji innovasiyaların davamlı iqtisadi inkişafın təşviqində oynadığı strateji rolu daha dəqiq qiymətləndirmək** məqsədini daşıyır. Bu yanaşma tədqiqatın etibarlılığını və elmi əsaslandırılmasını təmin etməyə kömək edir.

Texnoloji İnnovasiyaların Davamlı İqtisadi İnkişaf Modelində Konseptual Əhəmiyyəti

Texnoloji innovasiyalar, davamlı iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, istehsal səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, resursların daha effektiv istifadəsini təmin edir və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Məsələn, texnoloji innovasiyalar vasitəsilə istehsal proseslərində yaşıl təcrübələrin tətbiqi, iqtisadi artımı ekoloji dayanıqlılıqla balanslaşdırmağa imkan yaradır (Chovancova et.al.,2023). Sənaye 4.0 texnologiyaları, süni intellekt, avtomatlaşdırma və böyük məlumat analitikası kimi yeniliklər, iqtisadiyyatda yeni modellərin formalaşmasına səbəb olur. Bu texnologiyalar, istehsal proseslərini optimallaşdıraraq resurs israfını minimuma endirir və rəqabət qabiliyyətini artırır. Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya və təşkilati innovasiyalar, sosial və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır (Khan et.al.,2022)

Davamlı inkişafın təmin olunmasında yaşıl texnologiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alternativ enerji mənbələri, karbon emissiyalarının azaldılması və ekoloji təmiz istehsal sistemlərinin tətbiqi, iqtisadi artımla yanaşı, ekoloji dayanıqlılığı da gücləndirir. Məsələn, texnoloji innovasiyalar vasitəsilə yaşıl inkişafın təşviqi, ətraf mühitin qorunması və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir (Zhou et.al.,2024)

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, texnoloji innovasiyalar yalnız istehsal sektorunda deyil, həm də xidmət və kənd təsərrüfatı sahələrində inkişafa təkan verir. Məsələn, aqrotexnoloji yeniliklər, kənd

təsərrüfatında məhsuldarlığın artmasına və su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Bu da ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir. innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, ölkələrin iqtisadi inkişafında əsas strateji hədəflərdən biridir. Müasir dövrdə, texnoloji yeniliklər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fundamental dəyişikliklərə səbəb olur və ölkələrin global bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır. İnnovasiya, yalnız texnologiya və məhsul yeniliklərini deyil, həm də xidmət sahələrində yeni yanaşmaların və iş üsullarının tətbiqini əhatə edir.

İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulması, dövlət siyasətinin və özəl sektorun təşviq etdiyi araşdırma və inkişaf (AR-GE) fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Bu prosesin uğurlu olması üçün güclü bir milli innovasiya sistemi və uyğun hüquqi-yaşayış mühiti vacibdir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə addımlar atılmış, innovasiya və texnoloji inkişaf sahəsində yeni strategiyalar qəbul edilmişdir.

Müasir texnologiyalar, xüsusilə süni intellekt, avtomatlaşdırma, blockchain və 5G texnologiyaları iqtisadiyyatda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu texnologiyalar, həm istehsal, həm də xidmət sektorlarında məhsuldarlığı artıraraq, resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir. Bu yanaşmalar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində böyük məlumat (big data) və süni intellekt (AI) kimi yeni texnologiyaların tətbiqinə yönəldilir (Borenstein et al., 2021).

İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, yalnız iqtisadi böyüməni deyil, həm də sosial və ekoloji məsələləri əhatə edən dayanıqlı inkişafı təmin edir. Bu baxımdan, yaşıl texnologiyalar və yenilənə bilən enerji mənbələri iqtisadiyyatın təkcə məhsuldarlığını deyil, həm də ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Son illərdə yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə mühüm addımlar atılmışdır (Ghisetti et al., 2021).

İnnovasiyaların tətbiqi, yalnız iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynamır, həm də dövlətlərin və özəl sektorun səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün vacib bir alətə çevrilir. İnnovasiyalar iqtisadi böyüməni dəstəkləyən və sosial inkişafı təmin edən əsas amillərdən biridir. Bununla yanaşı, innovasiyaların tətbiqi, iqtisadi sektorların müasir texnologiyalarla modernləşdirilməsini, resursların daha səmərəli istifadəsini və ekoloji dayanıqlılığın artırılmasını mümkün edir.

İnnovasiya tətbiq olunan sahələrdən biri yaşıl texnologiyalar sahəsidir. Bu sahədə həyata keçirilən yeniliklər, yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də ətraf mühitin qorunmasını təşviq edir. Məsələn, günəş enerjisi, külək enerjisi və biomüəssir texnologiyalar kimi yaşıl enerji həlləri ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş təkmilləşdirilmiş və innovativ yanaşmalardır. Bu texnologiyalar, həmçinin enerji xərclərini azaltmaqla yanaşı, uzunmüddətli iqtisadi fayda təmin edir (Lund, 2021).

Süni intellekt (AI) və avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi isə istehsalat proseslərini optimallaşdırır və istehsal səmərəliliyini artırır. Məsələn, robot texnologiyalarının tətbiqi sayəsində müəssisələr daha az resursla daha çox məhsul istehsal etməyə başlayır. Bununla yanaşı, süni intellektin və böyük məlumat (big data) analizlərinin tətbiqi müəssisələrə strateji qərarların daha doğru qəbul edilməsində kömək edir (Brynjolfsson et al., 2017).

Dijital transformasiya prosesinin əhəmiyyəti də inkaredilməzdir. Müasir dövrdə müəssisələr dijital alətləri tətbiq edərək daha sürətli və çevik fəaliyyət göstərir. Xüsusilə, bulud texnologiyaları və blokçeyn kimi texnologiyalar, şirkətlərə məlumatların idarə edilməsi və əməliyyat proseslərinin şəffaflığını artırmaqda kömək edir. Bu texnologiyalar, həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni iş sahələrinin yaranmasına, əmək bazarının dəyişməsinə və rəqabət mühitinin inkişafına səbəb olur (Chui et al., 2020).

İnnovasiyaların tətbiqi ilə bağlı əldə edilən nəticələr həm iqtisadiyyatın inkişafını, həm də cəmiyyətin sosial rifahını artırmağa yönəlmişdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı sahəsində texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə məhsuldarlığın artması və su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi mümkündür. Bu da qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və iqtisadi sabitliyə töhfə verir (Lansink et al., 2022).

Son olaraq, sosial innovasiyalar da cəmiyyətin rifahına təsir göstərir. Sosial innovasiyalar, insanların həyat keyfiyyətini artırmağa yönəlmiş yeni yanaşmalar və həllərdir. Məsələn, ətraf mühitə zərər verməyən və resursları daha səmərəli istifadə edən sosial proqramlar, uzunmüddətli sosial dayanıqlılığı təmin edir (Mulgan, 2020).

Strateji İnnovasiya Siyasəti və Rəqəmsal Texnologiyaların İqtisadi Təsirləri

Strateji innovasiya siyasəti və rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi təsirləri, müasir iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sahələrdə tətbiq edilən yeniliklər yalnız məhsuldarlığı artırmaqla qalmır, həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında dayanıqlı inkişafı təmin edir.

Strateji innovasiya siyasəti, müasir iqtisadiyyatların inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlətlər, öz iqtisadiyyatlarını gücləndirmək və global bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə innovasiya yönümlü siyasətlər tətbiq edir. Bu siyasətlərin məqsədi yalnız iqtisadi böyüməni sürətləndirmək deyil, həmçinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, yeni iş sahələrinin yaradılması və texnoloji müasirliyin təşviqidir. Strateji innovasiya siyasəti, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün təməl yaradır və ölkələrə daha dayanıqlı və inklüziv iqtisadiyyat qurmağa imkan verir.

Strateji İnnovasiya Siyasətinin Əsas Elementləri

Strateji innovasiya siyasətinin tətbiqi, bir neçə əsas komponentdən ibarətdir:

1. Araşdırma və İnkişaf (AR-GE) Fəaliyyətlərinin Təşviqi

AR-GE fəaliyyətləri, innovasiya ekosisteminin əsasını təşkil edir. Dövlətlər bu sahəyə sərmayə qoymaqla, yeni texnologiyaların və məhsulların inkişafını təşviq edirlər. Bununla yanaşı, özəl sektorun da AR-GE fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi, iqtisadiyyatın müasir texnologiyalarla daha sürətlə inkişaf etməsinə imkan verir. Azərbaycanın inkişaf strategiyalarında AR-GE-nin əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanmışdır (Əliyev, 2024).

2. Təhsil və İnsan Kapitalının İnkişafı

İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulmasında, yüksək keyfiyyətli təhsil və insan kapitalının inkişafı böyük rol oynayır. Dövlətlər təhsil sistemlərini və peşə bacarıqlarını müasir texnologiyaların tələblərinə uyğun olaraq yeniləyirlər. Bu yanaşma, iş gücünün daha səmərəli istifadəsini və texnoloji innovasiyaların tətbiqinə hazırlığını təmin edir (Stern, 2020).

3. İnnovasiya Müəssisələri və Startapların Dəstəklənməsi

Startap ekosistemi, innovasiyaların daha sürətli şəkildə tətbiqinə və yeni biznes modellərinin formalaşmasına şərait yaradır. Dövlətlər bu ekosistemin inkişafına dəstək verərək, yeni texnologiyalarla bağlı təşəbbüsləri dəstəkləyir və işə salırlar. Startapların inkişafı, iqtisadiyyatın çevikliyini artırır və yeni bazar imkanları yaradır (Graham & Woods, 2021).

Strateji İnnovasiya Siyasətinin İqtisadi İnkişafa Təsiri

Strateji innovasiya siyasətinin düzgün tətbiqi, iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. Yenilikçi texnologiyaların tətbiqi, istehsal səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Bunun nəticəsində iqtisadi artım əldə edilir, əmək məhsuldarlığı yüksəlir və ümumi daxili məhsul (ÜDM) artır (Mazzucato, 2018). Strateji innovasiya siyasətləri, həmçinin sosial rifahı da yaxşılaşdırır. Müxtəlif iqtisadi sahələrdə tətbiq olunan texnoloji yeniliklər, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, sosial problemlərin həllinə və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur (Porter, 2020). İnnovasiyaların tətbiqi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır və ölkənin global bazarda mövqeyini gücləndirir.

Rəqəmsal texnologiyalar, müasir iqtisadiyyatın ən əsas inkişaf amillərindən biridir. Onlar yalnız informasiya və kommunikasiya sahələrində deyil, həm də müxtəlif sektorlarda fəaliyyətin optimallaşdırılmasına və yeni iqtisadi dəyərlərin yaradılmasına imkan verir. Rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi böyüməyə təsiri geniş bir spektrə yayılır, bu da onların həm qısa müddətli, həm də uzunmüddətli təsirlərini daha da əhəmiyyətli edir. Bu təsirlərdən bəziləri daha çox məhsuldarlığın artması, resursların səmərəli istifadəsi və yeni iş imkanlarının yaranması ilə bağlıdır.

Rəqəmsal Texnologiyaların İqtisadiyyata Təsirləri

1. Məhsuldarlığın Artması

Rəqəmsal texnologiyalar istehsalat proseslərinin sürətləndirilməsi və məhsuldarlığın artırılması

üçün mühüm vasitədir. Süni intellekt (AI), avtomatlaşdırma, robot texnologiyaları və İnternet of Things (IoT) kimi yeniliklər, müəssisələrin daha az resursla daha çox məhsul istehsal etməsinə imkan verir. Bu texnologiyalar istehsalın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, istehsal müddətini də qısaldır və nəticədə ümumi iqtisadi böyüməni sürətləndirir (Brynjolfsson & McAfee, 2017).

2. İqtisadiyyatın Şəxələndirilməsi və Yeni Bazarların Yaradılması

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, yeni biznes sahələrinin və bazarların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, e-ticarət və onlayn xidmətlər sektoru son illərdə sürətlə böyüyüb. Bu sahələr yalnız texnologiya sektoru ilə bağlı olan firmalarla məhdudlaşmayıb, həm də müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən ənənəvi bizneslər üçün yeni bazar imkanları açıb. Bu texnologiyalar, həmçinin beynəlxalq ticarət imkanlarını genişləndirir və global bazarlara çıxışı asanlaşdırır (Porter, 2020).

3. Yeni İş Sahələrinin Yaranması və Sosial İstihdam

Rəqəmsal texnologiyalar iş bazarının strukturunu dəyişdirir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, ənənəvi sahələrdə daha çevik və innovativ iş modellərinin yaranmasına səbəb olur. Bu texnologiyalarla əlaqəli yeni iş sahələri, xüsusən proqram təminatı inkişafı, big data analizi, rəqəmsal marketing və cyber təhlükəsizlik kimi sahələrdə peşəkar işçi qüvvəsinin tələbini artırır. Bu dəyişikliklər iş yerində səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, əmək bazarında yeni ixtisasların yaranmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə səbəb olur (Brynjolfsson & McAfee, 2017).

4. İnformasiya və Resursların Səmərəli İstifadəsi

Rəqəmsal texnologiyalar resursların səmərəli istifadəsini təşviq edir. Bulud texnologiyaları və blokçeyn kimi yeni texnologiyalar, məlumatların idarə olunması və resursların daha optimallaşdırılmış şəkildə istifadə edilməsi prosesini təkmilləşdirir. Bu texnologiyalar, şirkətlərə daha səmərəli və şəffaf əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan verir, həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində resurs itkilərinin qarşısını alır. Big Data analitikası isə bazar tendensiya və istehlakçı davranışlarını təhlil edərək, daha düzgün biznes qərarlarının qəbul edilməsinə şərait yaradır (Chui et al., 2020).

5. İqtisadi Dayanıqlılıq və Yaşıl İnnovasiyalar

Rəqəmsal texnologiyalar, eyni zamanda ekoloji dayanıqlılığın artırılmasında da mühüm rol oynayır. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqəli olan rəqəmsal yeniliklər, iqtisadiyyatın davamlılığını və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir. Enerji səmərəliliyi və yaşıl enerji həlləri ilə bağlı rəqəmsal texnologiyalar, iqtisadiyyatda daha az resurs sərf etməklə daha yüksək səmərəlilik əldə edilməsini təmin edir. Bu yanaşmalar həmçinin iqtisadi böyüməni ətraf mühitə zərər vermədən təşviq edir (Lund, 2021).

Rəqəmsal transformasiya, müasir iqtisadiyyatların dinamik inkişafında mühüm rol oynayır və ölkələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqda əsas amil kimi çıxış edir. Bu transformasiya, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqəli olaraq iqtisadiyyatın əsas strukturlarını dəyişdirir və iqtisadi fəaliyyətlərin daha çevik və səmərəli olmasına şərait yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar, eyni zamanda, müəssisələrin və dövlətlərin global bazarda mövqeyini möhkəmləndirir, onların daha innovativ, rəqabətə davamlı və dayanıqlı olmasına kömək edir. Bu hissədə rəqəmsal transformasiyanın iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə təsirini analiz edəcəyik.

Rəqəmsal Transformasiyanın İqtisadiyyatın Rəqabət Qabiliyyətinə Təsirləri

1. İnnovasiya və Yeni İqtisadi İmkanların Yaradılması Rəqəmsal transformasiya, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqəli olaraq iqtisadiyyatda yenilikləri təşviq edir və yeni biznes sahələrinin yaranmasına şərait yaradır. İnnovasiyalar, xüsusən süni intellekt (AI), bulud texnologiyaları və big data analitikası kimi sahələrdə iqtisadiyyatın şəxələndirilməsinə və yeni iş imkanlarının yaranmasına kömək edir. Bu yanaşma, ölkələrin global bazarda daha rəqabətə davamlı olmasına və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə məhsuldarlığının artırılmasına gətirib çıxarır. Müasir texnologiyaların tətbiqi ilə daha çevik və yenilikçi biznes modelləri yaradılır və bu da ölkələrin iqtisadi inkişafını sürətləndirir (Porter, 2020).

2. İstehsalın Səmərəliliyi və İş Gücünün Yüksək Təlimi Rəqəmsal transformasiya, müəssisələrin istehsal proseslərini daha çevik və effektiv etməyə imkan verir. Texnologiyaların

tətbiqi, məhsul istehsalını daha sürətli və daha az xərclə həyata keçirməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal bacarıqlara sahib işçi qüvvəsinin yaranması, iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırır. Təhsil və təlim proqramları, işçiləri yeni rəqəmsal alətlər və texnologiyalar ilə tanış edir, bu da onların səmərəliliyini və innovasiyalara uyğunlaşmalarını artırır. Bu prosesin nəticəsində, iqtisadiyyat daha rəqabətə davamlı olur və iş gücünün keyfiyyəti yüksəlir (Brynjolfsson & McAfee, 2017).

3. Rəqabət Qabiliyyətinin Artırılması və Qlobal Bazarlar Rəqəmsal texnologiyalar və rəqəmsal transformasiya, müəssisələrin və ölkələrin qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Texnologiyaların tətbiqi, istehsalın və xidmətlərin keyfiyyətini artırmağa, əməliyyat xərclərini azaltmağa və daha çevik iş modelləri yaratmağa kömək edir. Bu isə, şirkətlərin və dövlətlərin beynəlxalq bazarda daha güclü mövqelər əldə etməsinə və xarici ticarət imkanlarını artırmasına şərait yaradır. Məsələn, e-ticarət platformalarının istifadəsi, kiçik və orta ölçülü müəssisələrin dünya bazarlarına çıxışını asanlaşdırır və onlara rəqabətə davamlı olma imkanı verir (Chui et al., 2020).

4. Yeni Rəqəmsal Servislər və Məhsulların Təqdim Edilməsi Rəqəmsal transformasiya, həmçinin yeni rəqəmsal məhsul və xidmətlərin yaradılmasına gətirib çıxarır. İstehsalçı və xidmət təminatçıları, müştərilərin ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşmək və onlara yüksək keyfiyyətli xidmətlər təqdim etmək üçün yeni texnologiyalar tətbiq edirlər. Bu yanaşma, xidmət sahələrində iqtisadi artımı təmin edir və ölkələrə innovasiya ilə əlaqəli sahələrdə daha yüksək gəlirlər əldə etməyə imkan yaradır. Məhsul və xidmətlərdəki rəqəmsal yeniliklər, müəssisələrə müştəri bazasını genişləndirməyə və daha yüksək müştəri məmnuniyyəti əldə etməyə kömək edir (Lund, 2021).

Nəticə

Rəqəmsal texnologiyalar və texnoloji innovasiyalar müasir iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biridir və davamlı iqtisadi böyümənin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar, həm iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırmağa, həm də yeni iş imkanları yaradaraq iqtisadi şaxələndirməni təmin etməyə kömək edir. Rəqəmsal transformasiya, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, innovasiyalar vasitəsilə yeni biznes modellərinin formalaşmasına və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində daha səmərəli və dayanıqlı əməliyyatların həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Bu proses, həmçinin sosial rifahın artırılması, resursların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin qorunması sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə etməyə imkan verir. Yaşıl texnologiyalar və rəqəmsal innovasiyalar, davamlı iqtisadi inkişafın əsas prinsiplərinə uyğun olaraq iqtisadiyyatı çevik və adaptiv edir, həmçinin ətraf mühitə minimal təsir göstərməklə daha yüksək səmərəlilik və məhsuldarlıq təmin edir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yalnız müasir dövrdə deyil, gələcəkdə də ölkələrin iqtisadi inkişafını və beynəlxalq arenada mövqelərini möhkəmləndirməyə kömək edəcək. Lakin bu prosesin müvəffəqiyyətli olması üçün dövlətlərin və müəssisələrin texnoloji yenilikləri qəbul etməsi, işçi qüvvəsini rəqəmsal bacarıqlar baxımından təkmilləşdirməsi və müvafiq qanunvericiliklərin tətbiqi vacibdir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də iqtisadiyyatın dayanıqlılığının və sosial rifahın artırılmasında da mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Chovancová, J., & Tej, J. (2023). Environmental Technological Innovations and the Sustainability of their Development. *Journal of Cleaner Production*. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.137844>
2. Khan, N., & Johl, S. K. (2022). Role of Technological Innovation in Achieving Social and Environmental Sustainability. *Frontiers in Public Health*. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.850172>
3. Zhou, X., & Wang, Y. (2024). Sustainable Development Through Technological Innovations and

- Data Analytics. Information Systems Frontiers. <https://doi.org/10.1007/s10796-024-10570-2>
4. Li, W., & Zhang, S. (2023). The impact of technological innovation on the green digital economy. PLOS ONE. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0301051>
 5. Hilty, L. M., & Lohmann, W. (2013). Sustainability and ICT—An overview of the field. *Notizie di Politeia*.
 6. Borenstein, S., Davis, L. W., & Bushnell, J. (2021). The economics of innovation in the energy sector. *Energy Economics*, 95, 104984. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104984>
 7. Beyk, A., Bürk, M., & Kraler, H. (2022). Digital transformation and innovation: Economic drivers for future growth. *Journal of Business Research*, 138, 344-356. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.09.058>
 8. Ghisetti, C., Mazzanti, M., & Montresor, S. (2021). Green innovations and economic performance: The role of environmental policies. *Environmental Economics and Policy Studies*, 23(3), 307-326. <https://doi.org/10.1007/s10018-021-00344-2>
 9. Lund, H. (2021). Renewable energy systems and their economic impacts. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 135, 110179. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110179>
 10. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
 11. Chui, M., Manyika, J., & Miremadi, M. (2020). The future of work: How new technologies are transforming industries. McKinsey Global Institute. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/the-future-of-work-how-new-technologies-are-transforming-industries>
 12. Lansink, A. O., & Wossink, A. (2022). Technological innovations in agriculture and their impact on productivity and sustainability. *Agricultural Economics*, 49(1), 97-108. <https://doi.org/10.1111/agec.12713>
 13. Mulgan, G. (2020). *Social innovation: How societies find the power to change*. Wiley.
 14. Stern, S. (2020). The Role of Human Capital in Innovation-led Growth. *Journal of Economic Growth*, 25(3), 243-276. <https://doi.org/10.1007/s10887-020-09127-z>
 15. Graham, A., & Woods, A. (2021). Supporting Innovation: How Governments Can Stimulate Startups. *Journal of Business Research*, 57(4), 435-444. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.03.029>
 16. Mazzucato, M. (2018). *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. Penguin Press.
 17. Chui, M., Manyika, J., & Miremadi, M. (2020). The future of work: How new technologies are transforming industries. McKinsey Global Institute. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/the-future-of-work-how-new-technologies-are-transforming-industries>
 18. Lund, H. (2021). Renewable energy systems and their economic impacts. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 135, 110179. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110179>
 19. Chui, M., Manyika, J., & Miremadi, M. (2020). The future of work: How new technologies are transforming industries. McKinsey Global Institute. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/the-future-of-work-how-new-technologies-are-transforming-industries>
 20. Lund, H. (2021). Renewable energy systems and their economic impacts. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 135, 110179. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110179>

SUMMARY

This article explores the strategic role of technological innovation in fostering sustainable economic development. It analyzes how technological advancements contribute to economic growth through resource efficiency, digital transformation, and infrastructure development. The discussion covers the environmental benefits of green technologies, the economic diversification facilitated by new industries, and the social impacts of infrastructure projects. Challenges in implementing technological innovation, including financing, workforce development, regulatory frameworks, and social inequality, are examined alongside potential solutions. The primary objective is to highlight the importance of technological innovation for sustainable economic progress and to provide strategic recommendations. Emphasizing the necessity of collaboration between government, the private sector, and civil society to maximize the potential of technological innovations

Keywords: *Technological Innovations, Digital Transformation, Economic Development, Green Technologies, Productivity, Competitiveness, Innovation.*

MÜASİR MALİYYƏ İDARƏETMƏ MODELLƏRİ VƏ RƏQƏMSAL İNNOVASIYALAR

Gülarə HACIZADƏ
gularehaczade@gmail.com

Xülasə

Bu məqalə müasir maliyyə idarəetmə modellərinin rəqəmsal innovasiyalarla integrasiyasını araşdırır. Son illərdə süni intellekt, blokçeyn və böyük data analitikası maliyyə sektorunda qərar qəbuletmə, risklərin idarə olunması və investisiya strategiyalarının formalaşdırılmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Rəqəmsal texnologiyalar maliyyə xidmətlərinin şəffaflığını və əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, əməliyyatların sürətini və təhlükəsizliyini də yüksəldir. FinTech startaplarının yüksəlişi, blokçeyn əsaslı ödəniş sistemləri və süni intellektlə dəstəklənən maliyyə modelləri sektorun transformasiyasını sürətləndirir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi normativ-hüquqi çərçivələrin təkmilləşdirilməsini və maliyyə institutlarının adaptasiyasını tələb edir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, rəqəmsal innovasiyalar maliyyə məhsuldarlığını artırır, riskləri minimuma endirir və daha effektiv qərar qəbuletmə mexanizmləri yaradır. Xüsusilə Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda bu həllərin genişləndirilməsi bankçılıq xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəldə bilər. Bunun üçün güclü tənzimləyici mexanizmlər və maliyyə savadlılığının artırılması mühüm amillərdir.

Açar sözlər: maliyyə idarəetməsi, rəqəmsal innovasiya, FinTech, süni intellekt, data analitikası.

Giriş

Maliyyə idarəetməsi iqtisadi sistemin əsas sütunlarından biri hesab edilir və bu sahədə texnoloji inqilab mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal innovasiyalar, xüsusilə süni intellekt, blokçeyn və böyük verilənlər analitikası, ənənəvi maliyyə modellərinin təkamülünə gətirib çıxarmış və onların effektivliyini artırmışdır. Övvəllər maliyyə idarəetməsi əsasən keçmiş məlumatlara və insan analitik qabiliyyətinə əsaslanırdısa, bu gün süni intellekt əsaslı alqoritmlər maliyyə bazarlarının analizi, risklərin qiymətləndirilməsi və investisiya strategiyalarının formalaşdırılması üçün geniş istifadə olunur.

Blokçeyn texnologiyası isə maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini və şəffaflığını artıraraq ənənəvi bank sistemlərindən fərqli olaraq vasitəçilərə olan ehtiyacı azaldır. Bu, tranzaksiyaların daha sürətli və aşağı xərcli həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, böyük verilənlər analitikası maliyyə sektorunda risklərin idarə edilməsi, müştəri davranışlarının analizi və fırldaqçılığın qarşısının alınması kimi sahələrdə effektiv həllər təqdim edir. Banklar və digər maliyyə institutları data analitikası vasitəsilə bazar meyllərini daha dəqiq müəyyən edərək maliyyə qərarlarının daha çevik qəbul edilməsinə nail olurlar.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi maliyyə xidmətlərinin daha əlçatan və səmərəli olmasına şərait yaradır. Mobil bankçılıq, süni intellekt əsaslı maliyyə məsləhətçiləri və blokçeyn əsaslı ödəmə sistemləri müasir maliyyə idarəetməsinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bununla belə, rəqəmsal innovasiyaların uğurla tətbiqi üçün güclü tənzimləyici mexanizmlərin formalaşdırılması və maliyyə sahəsində rəqəmsal savadlılığın artırılması vacibdir. Xüsusilə Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal maliyyə həllərinin genişləndirilməsi bankçılıq və maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Müasir maliyyə idarəetmə modelləri və texnoloji inkişaf

Maliyyə idarəetmə modelləri zamanla təkamül edərək yeni texnologiyalarla integrasiya olunmuş və daha effektiv mexanizmlərə çevrilmişdir. Bu modellər ənənəvi maliyyə

nəzəriyyələrindən başlayaraq süni intellekt, blokçeyn və paylanmış dəftər texnologiyaları (DLT) kimi innovativ həllərlə genişlənmişdir. Bu gün müasir maliyyə idarəetmə modelləri əsasən üç istiqamətdə inkişaf edir: **ənənəvi maliyyə modelləri, rəqəmsal maliyyə modelləri və blokçeyn əsaslı modellər** (Ross və Randolph, 2007, s.16-17).

Ənənəvi maliyyə modelləri - Ənənəvi maliyyə modelləri kapitalın idarə olunması, risklərin qiymətləndirilməsi və aktivlərin optimallaşdırılması kimi əsas maliyyə idarəetmə aspektlərini əhatə edir. Bu modellər əsasən statistik və riyazi yanaşmalara əsaslanır.

✓ **Riskin idarə edilməsi:** Bu sahədə ən çox istifadə edilən modellərdən biri **Value at Risk (VaR)** modelidir. Bu model, müəyyən bir zaman intervalında portfelin mümkün maksimum zərərini hesablamaq üçün istifadə olunur. Digər mühüm yanaşma isə **Black-Scholes Opsion qiymətləndirmə modelidir**, hansı ki, maliyyə bazarlarında derivativlərin qiymətini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir.

✓ **Kapital strukturunun optimallaşdırılması: Modigliani-Miller teoremi və Trade-off nəzəriyyəsi** kimi yanaşmalar şirkətlərin borc və kapital nisbətini optimallaşdırmağa kömək edir. Bu yanaşmalar maliyyə risklərinin idarə olunması və gəlirliliyin maksimuma çatdırılması üçün istifadə edilir.

✓ **Aktivlərin qiymətləndirilməsi: CAPM (Capital Asset Pricing Model)**, yəni Kapital aktivlərinin qiymətləndirilməsi modeli, aktivlərin gözlənilən gəlirlərini və bazar risklərini nəzərə alaraq onların qiymətini müəyyən edir. Bu model investorların aktiv seçimini daha effektiv etməsinə kömək edir.

Rəqəmsal maliyyə modelləri - süni intellekt və maşın öyrənməsi əsaslı maliyyə modelləri ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq daha çevik və dəqiq qərar qəbul etmə mexanizmləri təqdim edir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi əsaslı modellər:

✓ **Dərin öyrənmə (Deep Learning) və Neyron şəbəkələr:** Süni neyron şəbəkələri maliyyə bazarlarının dəyişkənliyini təhlil edərək proqnozlaşdırma üçün istifadə olunur. Xüsusilə **Long Short-Term Memory (LSTM)** və **Recurrent Neural Networks (RNN)** modelləri zaman seriyalı maliyyə məlumatlarının təhlili üçün geniş tətbiq edilir (Ross və Randolph, 2007 s.13).

✓ **Random forest və decision trees:** Kredit risklərinin qiymətləndirilməsində, borcalanların ödəniş qabiliyyətinin müəyyən edilməsində və fırıldaqçılıq hallarının aşkarlanmasında istifadə edilir.

✓ **Sentiment analizi:** Maliyyə bazarlarına təsir edən xəbərləri və sosial media məlumatlarını təhlil edərək bazar proqnozları üçün istifadə edilir.

Kvant maliyyə modelləri - mürəkkəb statistik və riyazi metodlarla bazar analizi və risk idarəetməsini təmin edir. **Monte Karlo Simulyasiyası** bu modellərdən biri olub, opsion qiymətləndirilməsi, portfel gəlirliliyi və risk idarəetməsində geniş istifadə edilir. Bu metod aktivlərin qiymət dinamikasını stokastik diferensial tənliklər əsasında modelləşdirərək mümkün maliyyə nəticələrini proqnozlaşdırmağa imkan verir (Tapscott, 2018, s. 5-8). Monte Karlo simulyasiyası üçün əsas düstur aşağıdakı kimidir:

$$S_t = S_0 * e^{\left(\mu - \frac{\sigma^2}{2}\right)t + \sigma W_t}$$

Burada S_t aktivin zaman üzrə qiymətini, μ gözlənilən gəlirliliyi, σ isə dəyişkənliyi göstərir. Bu metod təsadüfi ssenarilər əsasında müxtəlif qiymət trayektoriyaları yaradır və onların orta dəyərində əsasən proqnozlar verir.

Digər mühüm yanaşmalardan biri **Genetik Alqoritmlərdir**. Genetik alqoritmlər maliyyə sahəsində portfel optimallaşdırılması, ticarət strategiyaları və risklərin minimallaşdırılmasında istifadə olunur. Təkamül prinsiplərinə əsaslanaraq, müxtəlif portfel kombinasiyalarını qiymətləndirir və ən optimal variantı seçir. Bu yanaşma Markowitz modelini daha çevik və effektiv tətbiq etməyə imkan verir (Chen, Wu və Yang, 2019, s. 4-7). Genetik alqoritmlər portfelin gözlənilən gəliri və riskini aşağıdakı düstur əsasında hesablayır:

$$E(R_p) = \sum_{i=1}^n \omega_i E(R_i) \quad , \quad \sigma_p^2 = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n \omega_i \omega_j \sigma_{ij}$$

Burada ω_i aktivin portfeldəki payını, $E(R_i)$ isə onun gözlənilən gəlirini ifadə edir. Genetik alqoritm seçim, çarpazlaşma və mutasiya mərhələlərindən keçərək optimal portfel strukturu formalaşdırır.

Monte Karlo simulyasiyası və genetik alqoritmlər müasir maliyyə modellərinin əsasını təşkil edir və süni intellektin tətbiqi ilə daha da təkmilləşdirilir. Bu yanaşmalar, xüsusilə dəyişkən və qeyri-müəyyən maliyyə bazarlarında daha effektiv qərar qəbul etmə mexanizmlərinin qurulmasına imkan yaradır.

Blokçeyn əsaslı maliyyə modelləri - Blokçeyn texnologiyası son illərdə maliyyə sektorunda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi mərkəzləşdirilmiş maliyyə sistemlərindən fərqli olaraq, blokçeyn əsaslı maliyyə modelləri vasitəçilərə ehtiyacı minimuma endirərək daha təhlükəsiz, şəffaf və səmərəli əməliyyatlar aparmağa imkan verir. Bu modellər əsasən kriptovalyutalar, smart kontraktlar, fırıldaqçılığın qarşısının alınması və sürətli ödəniş sistemləri istiqamətində inkişaf etmişdir (Tapscott, 2018, s. 4-6).

✓ **Kriptovalyutalar və rəqəmsal aktivlər:** Bitcoin və Ethereum kimi kriptovalyutalar vasitəsilə mərkəzləşdirilməmiş maliyyə əməliyyatları həyata keçirilir.

✓ **Smart kontraktlar:** Ethereum əsaslı smart kontraktlar vasitəsilə avtomatlaşdırılmış maliyyə əməliyyatları icra olunur. Bu, bank əməliyyatlarının vasitəçilərə ehtiyac olmadan həyata keçirilməsini təmin edir.

Fırıldaqçılığın qarşısının alınması - Blokçeyn texnologiyası fırıldaqçılıq və maliyyə saxtakarlığının qarşısının alınmasında effektiv mexanizmlər təqdim edir. **Zero-Knowledge Proofs (ZKP)** texnologiyası istifadəçilərə şəxsi məlumatlarını açıqlamadan əməliyyatlarını təsdiqləməyə imkan yaradır. Bu, həm anonimliyi qoruyur, həm də əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin edir. Blokçeyndə istifadə edilən **hash alqoritmləri** isə əməliyyatların dəyişdirilməzliyini təmin edərək, sistemin bütövlüyünü qoruyur (Andrey, Roman və digərləri, 2021, s. 9-10).

Bundan əlavə, **KYC (Know Your Customer) və AML (Anti-Money Laundering)** sistemləri blokçeyn texnologiyası vasitəsilə daha effektiv şəkildə tətbiq edilə bilər. Banklar və digər maliyyə institutları bu texnologiya vasitəsilə müştərilərinin şəxsiyyətini təsdiqləyə və çirkli pulların yuyulmasının qarşısını ala bilərlər. Blokçeyn əsaslı KYC sistemləri fərqli maliyyə institutları arasında məlumat mübadiləsini asanlaşdıraraq fırıldaqçılıq risklərini azaldır (Qasımlı, Talıbova və digərləri, 2023, s. 69-71).

Sürətli və səmərəli ödəniş sistemləri - Blokçeyn əsaslı ödəniş sistemləri beynəlxalq pul köçürmələrini sürətləndirir və əməliyyat xərclərini azaldır. Ripple (XRP) və Stellar (XLM) kimi texnologiyalar banklararası ödənişləri daha səmərəli və ucuz edir. Ənənəvi SWIFT sistemindən fərqli olaraq, bu platformalar daha az vaxt və xərc tələb edir.

Mərkəzi Bankın rəqəmsal valyutaları (CBDC) blokçeyn əsaslı maliyyənin inkişafında mühüm rol oynayır (3). Çin və Avropa İttifaqı kimi ölkələr bu sahədə layihələr həyata keçirərək pul sistemlərini daha müasir və effektiv formaya salmağa çalışırlar.

Süni intellekt və blokçeyn maliyyə sektorunda çevik və effektiv qərar qəbul etmə imkanları yaradır. Süni intellekt riskləri azaltmağa və avtomatlaşdırılmış analizlər aparmağa imkan verir, blokçeyn isə əməliyyatların şəffaflığını və təhlükəsizliyini artırır. Bu texnologiyaların maliyyə idarəetməsində əsas istiqamətə çevrilməsi gözlənilir (Cherchiello və Giudici, 2016 s. 8).

Rəqəmsal innovasiyaların maliyyə sektoruna təsiri

Süni intellekt və maşın öyrənməsi - süni intellekt maliyyə sektorunda avtomatlaşdırılmış qərar qəbul etmə sistemlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Banklar və investisiya qurumları risklərin təhlili,

fırıldaqcılığın aşkarlanması və kredit reytinglərinin müəyyən edilməsi üçün süni intellekt alqoritmlərindən istifadə edirlər. Maşın öyrənməsi modelləri tarixi maliyyə məlumatlarını analiz edərək, investisiya trendlərini proqnozlaşdırmağa və bazar risklərini minimuma endirməyə kömək edir (Qasımlı, Talibova və digərləri, 2023 s.76-77).

Blokçeyn texnologiyası - vasitəçilərin rolunu azaldaraq maliyyə əməliyyatlarının daha təhlükəsiz və şəffaf olmasını təmin edir. Kriptovalyutalar vasitəsilə mərkəzləşdirilməmiş maliyyə əməliyyatları həyata keçirilir, smart kontraktlar isə maliyyə müqavilələrinin avtomatlaşdırılmasını təmin edir. DeFi platformaları blokçeyndən istifadə edərək, banklara ehtiyac olmadan kredit, ticarət və digər maliyyə xidmətlərini təklif edir (10).

Big data və data analitikası - böyük həcmli maliyyə məlumatlarının analizi banklara və digər maliyyə institutlarına müştəri davranışlarını daha dəqiq təhlil etməyə imkan yaradır. Data analitikası texnologiyaları fərdi maliyyə həllərinin yaradılmasını asanlaşdırır və bankların kredit risklərini daha yaxşı qiymətləndirməsinə kömək edir. Eyni zamanda, real vaxt rejimində məlumat axınının izlənməsi fıırıldaqcılıq hallarının operativ aşkarlanmasını təmin edir.

Azərbaycanda rəqəmsal maliyyənin inkişafı

Azərbaycanın maliyyə sektoru rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirərək innovativ həlləri tətbiq etməyə davam edir. Mərkəzi Bankın rəhbərliyi altında rəqəmsal bankçılıq, onlayn ödəniş sistemləri və FinTech platformalarının inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Xüsusilə, bankların mobil tətbiqlər və rəqəmsal ödəniş həlləri üzərində fokuslanması müştərilər üçün daha rahat və çevik maliyyə xidmətləri təmin edir (2).

Eyni zamanda, blokçeyn texnologiyasının tətbiqi və tənzimlənməsi sahəsində də mühüm addımlar atılır. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyini artırmaq və maliyyə əməliyyatlarını daha şəffaf etmək üçün hüquqi çərçivələr formalaşdırılır. Bu proses yerli və beynəlxalq FinTech şirkətləri üçün əlverişli mühit yaratmaqla Azərbaycanın maliyyə sektorunun dayanıqlılığını artırmağa yönəlib (Məmmədova, 2022, s. 35-36).

Rəqəmsal innovasiyalar maliyyə sektorunu daha effektiv, təhlükəsiz və əlçatan edərək risklərin idarə olunmasını təkmilləşdirir, əməliyyat xərclərini azaldır və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif edir. Azərbaycan da bu istiqamətdə mühüm addımlar atmaqdadır (3). İnkişafı sürətləndirmək üçün tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi, blokçeyn və DeFi platformaları üçün çevik qaydaların formalaşdırılması vacibdir. Süni intellekt və data analitikasına investisiyalar avtomatlaşdırılmış maliyyə həllərinin yayılmasını dəstəkləyə bilər.

Blokçeyn texnologiyalarının genişləndirilməsi smart kontraktlar, kriptovalyutalar və rəqəmsal aktivlər vasitəsilə şəffaf və təhlükəsiz əməliyyatlar aparmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal maliyyə savadlılığının artırılması üçün maarifləndirmə proqramlarının gücləndirilməsi vacibdir. Bu tədbirlər Azərbaycanın maliyyə sektorunun rəqəmsal innovasiyalara inteqrasiyasını sürətləndirərək beynəlxalq maliyyə ekosistemində rəqabət qabiliyyətini artıracaq (10). Dövlət və özəl sektorun birgə səyləri bu prosesin uğurla həyata keçirilməsini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Andrey A. Zaytsev Roman S. Blizkiy. İrina I. Rakhmeeva, Nikolay D. Dimitriev. (2021). Building a Model for Financial Management of Digital Technologies in the Areas of Combinatorial Effects. Basel.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Dayanıqlı Maliyyə üzrə Yol Xəritəsi. 2023-2026 (<https://uploads.cbar.az/assets/dc1546b51b6aa6b3d92409836.pdf>)
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası. (<https://uploads.cbar.az/assets/7095796a70cfdfac360b9a15a.pdf>)
4. Chen, M., Wu, Y., & Yang, S. (2019). Big Data Analytics in Financial Risk Management.

5. Cerchiello P., Giudici P. (2016). Big data analysis for financial risk management. Journal of Big Data.
6. Məmmədov S. (2022). Rəqəmsal maliyyə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı-Gəncə
7. Qasımlı V., Talibova M., Quliyeva G., Müseyibov A., Mirzəyev F., Qədəşov A., Əhmədova G. (2023). Rəqəmsal İqtisadiyyat. Dərslik. Bakı
8. Stephen A.Ross. Randolph W. (2007)/ Modern Financial Management. 8th Edition/ McGraw-Hill International Edition
9. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2018). Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World.
10. “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (<https://e-qanun.az/framework/40164>)

SUMMARY

This article explores the integration of modern financial management models with digital innovations. In recent years, artificial intelligence, blockchain, and big data analytics have significantly influenced decision-making, risk management, and investment strategy development in the financial sector.

Digital technologies not only enhance the transparency and accessibility of financial services but also improve the speed and security of transactions. The rise of FinTech startups, blockchain-based payment systems, and AI-powered financial models accelerates the sector's transformation. The successful implementation of this process requires the improvement of regulatory frameworks and the adaptation of financial institutions.

Research findings indicate that digital innovations increase financial efficiency, minimize risks, and create more effective decision-making mechanisms. Particularly in developing economies like Azerbaijan, the expansion of these solutions can enhance the quality of banking services. To achieve this, strong regulatory mechanisms and improvements in financial literacy are essential factors.

Keywords: financial management, digital innovation, FinTech, artificial intelligence, data analytics.

AQRAR SAHƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN ƏSAS AMİLLƏR

Mustafa HÜSEYNOV

mhuseyn1993@gmail.com

Orcid ID: 0009-0007-1004-1104

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə aqrar sektorun inkişafına təsir edən əsas amillər araşdırılır. Burada aqrar sahənin dayanıqlı inkişafına təsir göstərən amillər təbii, texnoloji, iqtisadi, siyasi və institusional amillər, həmçinin sosial və demoqrafik amillər kimi təsnifləşdirilir. Hər bir amilin aqrar sektorun inkişafına təsir mexanizmi ayrıca tədqiq edilir. Qeyd olunur ki, aqrar sahənin inkişafını həyata keçirmək üçün ona təsir edən amillərə kompleks yanaşılmalıdır. Bu amillərdən birini əlahiddələşdirib, digərlərini nəzərə almamaq aqrar sahənin dayanıqlı inkişafını ləngidə bilər. Çünki hər bir amil müəyyən şəraitə uyğun müvafiq formada aqrar sektorun inkişafına təsir imkanlarına malikdir.

Sonda belə nəticəyə gəlinir ki, aqrar sektorun inkişafı çoxsaylı amillərin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Təbii şəraitin, texnologiyanın və iqtisadi dəstəyin düzgün kombinasiyası kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına şərait yaradır. Nəticədə aqrar sahədə daha yüksək məhsuldarlıq əldə edilir ki, bu da kənd əhalisinin rifahının artması, kəndin şəhərə yaxınlaşması və ətraf mühitin qorunması kimi müsbət meyllərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Aqrar sahənin gələcəkdə dayanıqlı inkişafı üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığına üstünlük verilməsi, innovasiyaların tətbiqi və davamlı siyasi fəaliyyətin formalaşdırılması vacib və əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Aqrar sektor, təbii amillər, davamlı inkişaf, innovasiya, dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı.

Giriş

Dünya əhalisinin getdikcə artması, təbii sərvətlərdən istifadənin durmadan çoxalması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə istehsalın genişlənməsi, landşaftların antropogen təsirlərinin dəyişməsi, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin geniş vüsət alması ekoloji mühitin nisbətən dəyişməsinə və antropogen təzyiqin artmasına səbəb olmuş, nəticədə cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətinin fərqli və qeyri-bərabər inkişafına gətirib çıxarmışdır. Bu fərqlilik ilk növbədə dünya əhalisinin müəyyən təbəqəsinin müasir texniki iqtisadi inkişafın sürətindən bəhrələnməklə həddindən artıq varlanmasına, digər təbəqənin isə yoxsulluğunun getdikcə dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə insan sivilizasiyası və onu əhatə edən ətraf mühit təhlükə qarşısında qalmaqla bəşəriyyət global problemlərlə üz-üzə qalmışdır[4]. Digər tərəfdən, müxtəlif ərazilərdə iqtisadiyyatın mövcud inkişaf sürəti ilə ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin həll edilməsi arasında yaranmış fərqi getdikcə daha da artması, global ekosistemlərə mənfi təsirin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Ətraf mühitin mənfi təsirləri digər sahələrdən fərqli olaraq mövsümi xarakter daşıyan aqrar sahədə daha kəskin formada özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan yaşındıqda ətraf mühit amillərinin müxtəlif istiqamətlərdə aqrar sektora təsirinin öyrənilməsi günümüzün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Aqrar sektorun inkişafına çoxsaylı amillər təsir etməkdədir. Bu amilləri təbii, texniki, iqtisadi, siyasi, sosial və institusional olaraq təsnifləşdirmək olar. Bununla yanaşı iqlim, suvarma, torpağın növü, əhalinin sıxlığı, texnologiya aqrar sektora, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsalına böyük təsir göstərən mühüm amillər sırasına aid etmək olar.

Məlum olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı və ona uyğun əhalinin ərzaq

məhsulları ilə fasiləsiz təminatı kənd təsərrüfatından çox asılıdır. Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı inkişaf edən ölkələrdə əhalinin maddi rifahı yüksəlir, kəndin şəhərə yaxınlaşması prosesi sürətlənir, nəticədə kəndlə şəhər arasında fərqlər nisbətən aradan qalxır.

Tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın istənilən regionunda aqrar sektorun fəaliyyətinin formalaşması və inkişafına bir sıra endogen və ekzogen amillər təsir göstərir. Bunlar içərisində əsas hesab etdiyimiz amilləri nəzərdən keçirək:

Təbii amillər. Torpaq, relyef, iqlim, hava şəraiti və məhsuldarlığa təsir edən hər bir parametrlə istənilən regionda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas amillər hesab edilir. Torpağın kimyəvi tərkibi onun məhsuldarlığını müəyyən etsə də, bitkilərin böyüməsi üçün kifayət qədər istilik və rütubət də lazımdır.

Aqrar sektorun inkişafı başlıca olaraq əlverişli hava şəraitindən çox asılıdır. Temperaturun, yağıntıların və fəsillərin dəyişməsi bitkilərin, heyvandarlığın məhsuldarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İstənilən məhsulun taleyini iqlimlə müəyyən etmək olar. Bəzi bitkilər isti iqlim şəraitində inkişaf etdiyi halda, digər bitkilər soyuq və rütubətli şəraitdə daha yaxşı inkişaf edirlər.

İnsan müdaxiləsinin ən az şansının olduğu təbii amillərdən biri də temperatur və ya iqlimdir. İstixanalar kimi xüsusi hallar olsa da, bu məqsədlə çox xərc tələb olunduğundan səmərəlilik baxımından əlverişli hesab edilmir. Bundan əlavə, təbii üsullardan istifadə daha ucuz olduğu halda, istixanada xüsusi avadanlıqlar tələb olunur. Temperatur bitkilərin inkişaf dövrü olan vegetativ fazaya da təsir edir. Bitkilər vegetasiya dövrü ərzində nə qədər çox istilik alarlarsa, bir o qədər çox inkişaf edə bilər ki, bu da məhsuldarlığın artımına gətirib çıxarar.

Kənd təsərrüfatında bitkilərin suya və temperatura davamlılığı mühüm amil kimi məhsuldarlığa da ciddi təsir göstərir. Oa görə də təcrübəli fermer məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə yerli şəraitə adaptasiya olunan, uyğun bitki sortlarının becərilməsinə üstünlük verirlər.

Ümumdünya Ərzaq Proqramına (FAO) görə insanlar həmişə öz pəhriz ehtiyaclarına və qida seçimlərinə uyğun olaraq kifayət qədər, təhlükəsiz, sağlam qida əldə edə bilməlidirlər. Hazırda ərzaq təhlükəsizliyi üçün ən böyük təhlükə ərzaq çatışmazlığıdır. Mövcud əhalini qidalandırmaq üçün kifayət qədər qida olmasına baxmayaraq, dünya əhalisinin 10%-dən çoxu pis qidalanır. İqlim dəyişikliyinə ərzaq qiymətlərinin artması və istehsalın azalması ilə ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirəcəyi proqnozlaşdırılır. İqlim dəyişikliyinə azaldılması təşəbbüsləri nəticəsində qida daha bahalaşa bilər. Quraqlıq və artan kənd təsərrüfatı suyuna tələbat qida istehsalı üçün lazım olan məhdud su təchizatını çətinləşdirir. İqlimi kənd təsərrüfatı üçün əlverişsiz olan ərazilərdə torpaq uğrunda rəqabət güclənə bilər. İqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli ekstremal hava hadisələri nəticəsində bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artmasına da səbəb ola bilər [1].

Bərəkətli torpaq yüksək kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı üçün vacibdir. Torpaq məhsulun keyfiyyətinə və məhsuldarlığına təsir edən əsas amillərdən biridir. Torpağın pH, tekstura və qida tərkibi kimi xüsusiyyətləri yetişdirilən məhsulların növünə təsir göstərir. Boş torpaqlar ideal deyil, çünki bitkilərin kök salması və ya suyu udması çətinləşir. Dərin köklü torpaqlar, hətta az yağın və ya heç yağış yağmayan ərazilərdə belə ağacları və digər bitkiləri yerində saxlaya bilər. Fiziki landşaft da, məsələn, relyef (düzənlik və dağlıq), torpağın ölçüsü əkinçiliyin həcminə və növünə təsir göstərir.

Məhsuldarlığa torpağın bitkilər üçün faydalı olan Zn, Cu, Fe, Mg, Mn və Mo kimi elementləri böyük təsir göstərir. Bitkilərin inkişafı və keyfiyyəti torpağın komponentlərindən təsirlənir. Suvarma suyu və ya yağış suyu daha dərinə nüfuz etdikdə, bu amillər məhsula daha əhəmiyyətli təsir göstərir. Qara torpaq kimi tanınan ən məhsuldar torpaqlar bu səbəbdən əhəmiyyətlidir. Ancaq hər bir yerin özünəməxsus təbii torpağı var. Bu səbəbdən də, temperatur komponentində olduğu kimi, fermer də təbiətə uyğun davranmalı və lazımı məhsul əkməlidir. Temperaturun artması torpağın degradasiya sürətini artırır. Bu halda eroziya təhlükəsi artır və bu proses də torpağın münbitliyinin azalmasına səbəb olur.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal amilidir. Kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitələri sırasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və insanların istehsal fəaliyyətində məhsul verən üst qatı, faydalı qazıntıları, meşə örtüyü, su ehtiyatları ilə hər bir istehsal prosesinin əvəzolunmaz

təbii əsasını təşkil edir. Torpağın keyfiyyəti ondan istehsal vasitəsi kimi rəşional iqtisadi istifadə ilə yaxşılaşır. Bununla belə, tələb olunan məhsuldarlıq səviyyəsini qorumaq üçün yalnız istifadə olunan torpaq qida maddələrini dəyişdirmək deyil, həm də əhəmiyyətli materialla əlaqəli keyfiyyət göstəricilərini (humusun tərkibi, turşuluq səviyyəsi, su-hava şəraiti və s.) bərpa etmək lazımdır.

Torpaq istehsal faktoru kimi kənd təsərrüfatında digər istehsal sahələrinə nisbətən daha mühüm rol oynayır. O, həm istehsal sahəsidir, həm də istehsal faktorudur. Beləliklə, torpaq həm iş obyektı, həm də iş vasitəsi olmaqla ikiqat rol oynayır (Poczta, 1994, 61).

Torpaq istehsal amili kimi üç əsas xüsusiyyətə malikdir. Birincisi, məcmu torpaq təklifi qısamüddətli dövrdə aktiv olmur və qiymətlərin dəyişməsinə həssas deyildir. İkincisi, düzgün istifadə edildikdə, istehsal prosesi zamanı torpaqdan istifadə etmək mümkün deyil. Lakin uzunmüddətli perspektivdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi dəyişdirilə və ya düzgün istifadə edilmədiyi üçün keyfiyyəti pisləşə bilər. Üçüncüsü, torpaq tamamilə hərəkətsizdir. Torpağın kənd təsərrüfatı istehsalında əvəzolunmazlığı ona yüksək dəyər verə bilər, lakin hərəkətsizliyi daha az rentabelliyyətə səbəb olur. Torpaq rentabelliyi bəzən tam reallaşmır, çünki torpaq daha yüksək gəlirli sektorlara köçürülə bilməz.

Aqrar sektorun inkişafına təsir göstərən təbii amillərdən biri də suyun mövcudluğudur. Xüsusilə quraqlığa meyilli və ya məhdud yağışlı bölgələrdə məhsul istehsalı üçün su ehtiyatları və adekvat suvarma sistemlərinin mövcud olması çox vacibdir. Bəşəriyyətin təməl ehtiyacı olan ərzaq istehsalının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edərkən, bu sahədə sudan səmərəli və davamlı istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Su bitkilərin inkişafı, məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti üçün əvəzsiz amildir. İqlim dəyişikliyi və su qıtlığı səbəbindən kənd təsərrüfatında suyun idarə edilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün qabaqcıl suvarma sistemləri və suyun səmərəliliyi kənd təsərrüfatının gələcəyini müəyyənləşdirən amillərdən biri hesab edilir.

Ənənəvi suvarma üsulları suyu israf edə bilsə də, müasir suvarma sistemləri sudan daha səmərəli və dəqiq istifadə edir. Xüsusilə, suyun damcı şəklində yönəldildiyi damcı suvarma və çiləmə sistemləri suyun birbaşa bitkilərin kök zonalarına nəqlini təmin edir. Bu, buxarlanma və sızma kimi su itkisini minimuma endirməklə, bitkilərin ehtiyac duyduqları su ilə ən yaxşı qidalanmasını təmin edir.

Bu gün hər bir regionda təsərrüfat sahələrinin suvarılması üçün smart texnologiyalardan istifadə etməklə sudan istifadənin səmərəliliyi daha da artırılır. Sensorlar, hava proqnozları və uzaqdan idarəetmə sistemləri sayəsində suvarma prosesləri optimallaşdırılır. Bitkilərin ehtiyac duyduğu suyun miqdarına əsaslanan suvarma nəinki suya qənaət edir, həm də bitki sağlamlığını qoruyur. Bu ağıllı sistemlər fermerlərə suyun istifadəsinə nəzarət və nəzarətdə daha çox çeviklik təklif edir.

Kənd təsərrüfatında sudan istifadənin səmərəliliyi təkcə su ehtiyatlarına qənaət etməklə yanaşı, məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına fermerlərin gəlirlərini də artırır. O, həmçinin eroziya riskini azaltmaqla torpağın sağlamlığının və biomüxtəlifliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Davamlı kənd təsərrüfatının təməl daşlarından biri olan sudan səmərəli istifadə həm də gələcək nəsillərin sağlam və təhlükəsiz qidaya çıxışını təmin edir.

1. Texnoloji amillər. Bu amillərə kənd təsərrüfatı sahəsindəki innovasiyalar və mexanizasiyanı, inkişaf istiqamətində aparılan tədqiqatları, rəqəmsal texnologiyaları misal göstərmək olar. Mexanikləşdirilmiş əkinçilik avadanlığı (traktorlar, kombaynlar), dəqiq kənd təsərrüfatı (GPS, sensorlar) və biotexnologiya (geni dəyişdirilmiş orqanizmlər və ya GMO) kimi qabaqcıl texnologiyaların qəbulu məhsuldarlığı və səmərəliliyi artırır. Toxum sortlarının, zərərvericilərə qarşı mübarizənin və əkinçilik təcrübələrinin yaxşılaşdırılması üçün kənd təsərrüfatı tədqiqatlarına investisiya qoyuluşu məhsuldarlığın artmasına və risklərin azalmasına səbəb olur. Təsərrüfat idarəçiliyi üçün məlumat analitikası, süni intellekt və mobil proqramlardan istifadə qərar qəbulunu təkmilləşdirir, resurslardan istifadəni optimallaşdırır və xərcləri azalda bilər [4].

Aqrar sektorda yeni texnologiyalar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məhsuldarlığının artırılmasına yönəldilmiş sənaye və texniki vasitələrin geniş spektrini əhatə edir. Yeni kənd təsərrüfatı texnologiyalarına kənd təsərrüfatı texnikası, robot texnikası, komputerlər, peyklər, dronlar, mobil qurğular və proqram təminatı daxildir.

Kənd təsərrüfatında yeni texnologiyalar aqronomların işini sadələşdirmək və onun səmərəliliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulub. İnnovativ kənd təsərrüfatı texnologiyaları hər il təkmilləşdirilir. Kənd təsərrüfatı biznesi modernləşməyə və böyüməyə davam etdikcə, aqrar sahənin məsləhətçiləri, qida emalçıları və texnoloqlar üçün tərəqqi ilə ayaqlaşmaq, qabaqcıl texnologiyaları anlamaq getdikcə daha vacib olur. Bununla yanaşı aqronomlar yeni texnologiyalar sayəsində hər bir məhsul üçün düzgün yanaşma tətbiq edə bilirlər.

Yeni ağıllı əkinçilik üsullarının tətbiqi aqro-ərzaq zəncirindəki hər kəs üçün faydalıdır. Kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının və tarla işlərinin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması üçün kənd təsərrüfatında ən son texnologiyalardan istifadə vaxta və resurslara əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edə bilər.

Yeni kənd təsərrüfatı texnologiyalarından istifadənin əsas üstünlüklərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- ✓ suvarma suyundan, gübrələrdən, pestisidlərdən və digər resurslardan daha az miqdarda istifadə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına xərcləri azaltmağa və daha çox mənfəət əldə etməyə imkan verir;
- ✓ sahələrdən kimyəvi axınların həcmi azaldılması, su obyektlərinin çirklənməsinin qarşısının alınması kənd təsərrüfatının ətraf mühitə mənfi təsirini azaldır və kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına kömək edir;
- ✓ əmək xərclərini azaltmaqla yanaşı, məhsuldarlığın artırılması;
- ✓ kənd təsərrüfatı prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin sadələşdirilməsi və mobil cihazlardan, yeni ixtisaslaşdırılmış proqramlardan və ya veb resurslardan istifadə etməklə onların hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi;
- ✓ kənd təsərrüfatı sığortası və maliyyə xidmətlərinə, habelə bazar və texnologiya məlumatlarına çıxışın asanlaşdırılması;
- ✓ bitkilərdə qida çatışmazlığının vaxtında aşkar edilməsi, bitkilərin emalı və məhsuldarlığının artırılması üçün zəruri olan gübrələrin və digər aqrokimyəvi vasitələrin növü, miqdarı barədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına məlumat verilməsi.

2. İqtisadi amillər. Bu amillərə ərazinin təsərrüfatçılıq baxımından əhatə səviyyəsi, regionda kapitalın toplanması dərəcəsi, sənaye-istehsal potensialı, ərazinin təsərrüfat strukturu, maliyyə resursları ilə təmin olunma dərəcəsi, əlverişli investisiya və işgüzar şəraitin olması, infrastruktur təminatı, əmək potensialı və onun mütəhərriqliyi, keyfiyyət, kəmiyyət xüsusiyyətlərini misal göstərmək olar. İqtisadi şərtlərə cavab verə bilən fermerlər istehsalda daha üstün sayılır. Adekvat avadanlıq və kifayət qədər işçi qüvvəsi istehsalı artırmaqla yanaşı, müxtəlifliyi də yaxşılaşdırmağa öz təsirini göstərir.

Daxili və beynəlxalq bazarların inkişafı kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin gəlirliliyinə təsir göstərir. Bazar amillərini rəqabət mühitin mövcudluğu, kiçik biznesin inkişaf səviyyəsi, bazarın inkişaf səviyyəsi, bazar alətlərindən istifadə edilməsinin dərəcəsi kimi şərtlər əhatə edir [2].

Müəyyən bitki və ya heyvandarlıq məhsullarına yüksək tələbat sektorda artıma təkan verə bilər. Dəyişən əmtəə qiymətləri təsərrüfat gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Sabit və proqnozlaşdırıla bilən qiymət siyasəti uzunmüddətli planlaşdırma və investisiya üçün vacibdir. Əlverişli kreditlərin, sığorta və maliyyə xidmətlərinin mövcudluğu fermerlərə daha yaxşı texnologiyalara, vəsaitlərə və torpaqların yaxşılaşdırılmasına sərmayə qoymağa imkan verir. Başlanğıc (toxumlar, gübrələr) üçün dövlət subsidiyaları və müəyyən məhsullar üçün qiymət dəstəyi gəlirləri sabitləşdirməyə və sektorda artımı təşviq etməyə kömək edə bilər.

3. Siyasi və institusional amillər. Bura aqrar sektorun formalaşmasında mühüm rol oynayan dövlət siyasəti, mülkiyyət hüquqları, açıq ticarət siyasəti, azad ticarət sazişləri və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı və ixracı üzrə tariflər, ərazidə səmərəli kənd təsərrüfatı qurumlarının mövcudluğu, bazar infrastrukturunun inkişaf dərəcəsi, maliyyə sektorunun mütəşəkkil strukturlarının mövcudluğu kimi amillər daxildir [3].

Torpaqdan istifadə, subsidiyalar, tariflər, ticarət qaydaları və infrastrukturun inkişafı ilə bağlı aparılan siyasət kənd təsərrüfatı sektorun böyüməsinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Təhlükəsiz torpaq sahibliyi və dəqiq müəyyən edilmiş mülkiyyət hüquqları kənd təsərrüfatına investisiyaları təşviq edir. Bu cür təhlükəsizliyin olmaması torpağın deqradasiyasına və kifayət qədər sərmayə qoyulmasına səbəb ola bilər. Açıq ticarət siyasəti, azad ticarət sazişləri və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı və ya ixracı üzrə tariflər kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərə bilər. Yollar, suvarma sistemləri, anbarlar və kənd yaşayış məntəqələrinin elektrifikasiyası kimi infrastrukturun inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalına və bazara çıxışa dəstək verə bilər.

4. Sosial və demoqrafik amillər. Ərazinin məskunlaşma xüsusiyyətləri, demoqrafik vəziyyət, əhalinin cins-yaş strukturu, immiqrasiya fəallığı, əhalinin gəlir səviyyəsi, əhalinin təhsil səviyyəsi, sağlamlıq və səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi, ərazinin sosial infrastruktur obyektləri ilə təmin olunması, iş yerləri ilə təmin olunma dərəcəsi, sosial mədəni xüsusiyyətlər, ictimaiyyətin biznesə münasibəti və s. amillər aqrar sahənin bilavasitə inkişafına təsir edən sosial-demoqrafik amillər dəstinə aiddir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi, yığılması və emalı üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinin olması çox vacibdir. Əhali artımı və miqrasiya nümunələri (kənddən şəhərə) kənd yerlərində işçi qüvvəsinə təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı müasir əkinçilik təcrübələrinin yaradılması və bu sahə üzrə təhsil xidmətlərinin genişləndirilməsi kimi sosial amillər məhsulun artımına öz müsbət təsirini göstərir. Müasir əkinçilik təcrübələri, texnologiya və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı üzrə təhsil və təlimə çıxış fermerlərə məlumatlı qərarlar qəbul etmək və məhsuldarlığı artırmaq imkanı verir. Müəyyən növ qida növləri, əkinçilik üsulları və həyat tərz seçimləri üçün cəmiyyətin üstünlükləri kənd təsərrüfatı tələbi və təcrübələrini formalaşdırır. Əkin dövrü, üzvi əkinçilik və qoruyucu əkinçilik kimi davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinin qəbulu ətraf mühitin deqradasiyasını minimuma endirməklə yanaşı, uzunmüddətli məhsuldarlığı təmin edir.

Torpağın sağlamlığının, tozlandırıcı populyasiyaların və ekosistemlərin qorunması kənd təsərrüfatı sistemlərinin davamlılığına töhfə verir. Yüksək keyfiyyətli toxumların, gübrələrin, pestisidlərin, texnikanın mövcudluğu, əlverişliliyi məhsuldarlığı artırmaq və rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün, zərərvericiləri, xəstəlikləri, alaq otlarını effektiv və davamlı təcrübələr vasitəsilə idarə etmək məhsul, mal-qaranı sağlam saxlamaq üçün, baytarlıq baxımı, xəstəliklərin qarşısının alınması və biotəhlükəsizlik tədbirləri mal-qaranın, bitkilərin sağlamlığını, məhsuldarlığını qorumaq üçün çox vacibdir [6,7].

Fermerlər öz məhsulları ilə diversifikasiya edərək, heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları istehsalını bacarıqla integrasiya edib riskləri azaltmaqla ümumi gəliri yaxşılaşdırırlar. Ağacların, kolların və digər bitkilərin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən bitkilərlə integrasiyası ərazidə biomüxtəlifliyi yaxşılaşdırmaqla, torpaq eroziyasını azalda və əkinçilik sistemlərinin davamlılığını artırır.

Aparılan tədqiqatları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin olunması üçün ona təsir edən müxtəlif xarakterikli çoxsaylı amillərin təsiri kompleks nəzərə alınmalıdır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, aqrar sektorun inkişafı çoxsaylı amillərin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Təbii şəraitin, texnologiyanın və iqtisadi dəstəyin düzgün kombinasiyası kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına şərait yaradır. Bu inkişaf, daha yüksək məhsuldarlıq, kənd əhalisinin rifahının artırılması və ətraf mühitin qorunması kimi müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Ölkədə aqrar sahənin davamlı inkişafı naminə bu sahədə innovativ sahibkarlığa nail olmaq üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığına üstünlük vermək, sahibkar subyektləri innovativ texnologiyalarla təmin etmək, eləcə də bu istiqamətdə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək vacib və əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı 2007. 602 s.
2. Abbasov V.H. “Aqrar sahədə iqtisadi tənzimlənmənin aktual problemləri”, Bakı, “Azərənəşr”, 2012, 423 səh.
3. Mustafayeva “Aqrar sahənin inkişafına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri” Azərbaycan Aqrar Elmi, 3, 2018, s. 14-17.
4. Salahov, S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlar, 2004. 504 səh.
5. Головач Ольга «Опыт государственного регулирования и поддержки аграрного сектора экономики за рубежом» Аграрная экономика, 12/2017, с 56-60
6. Касимбекова М.А., Баймагамбетова З.А., Матайбаева Г.Ж. «Зарубежный опыт государственного регулирования агропромышленного комплекса» Экономическая серия вестники ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, №4, 2022, с. 143-151.
7. Vasyl Halkin “Foreign Experience of State Regulation of Agricultural Production” Economic Affairs, Vol. 67, No. 04s, October 2022, pp. 969-976.
8. www.agro.gov.az
9. www.economy.gov.az

SUMMARY

The article examines the main factors affecting the development of the agrarian sector. Here, the factors affecting the sustainable development of the agrarian sector are classified as natural, technological, economic, political and institutional factors, as well as social and demographic factors. The mechanism of influence of each factor on the development of the agrarian sector is studied separately. It is noted that in order to implement the development of the agrarian sector, a comprehensive approach should be taken to the factors affecting it. Isolating one of these factors and ignoring the others can slow down the sustainable development of the agrarian sector. Because each factor has the ability to influence the development of the agrarian sector in an appropriate way according to certain conditions.

In the end, it is concluded that the development of the agrarian sector depends on the interaction of numerous factors. The right combination of natural conditions, technology and economic support creates conditions for sustainable development of agriculture. As a result, higher productivity is achieved in the agricultural sector, which leads to positive trends such as increasing the well-being of the rural population, bringing the village closer to the city and protecting the environment.

For the future sustainable development of the agricultural sector, it is important and significant to prioritize public and private sector cooperation, introduce innovations and form sustainable political activity.

Keywords: Agricultural sector, natural factors, sustainable development, innovation, public and private sector cooperation.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены основные факторы, влияющие на развитие аграрного сектора. При этом факторы, влияющие на устойчивое развитие аграрного сектора, классифицируются как природные, технологические, экономические, политические и институциональные факторы, а также социальные и демографические факторы. Механизм влияния каждого фактора на развитие аграрного сектора изучен отдельно. Отмечается, что для реализации развития аграрной сферы к факторам, влияющим на нее, следует подходить комплексно. Выделение одного из этих факторов и игнорирование остальных может замедлить устойчивое развитие аграрной сферы. Потому что каждый фактор обладает способностью влиять на развитие аграрного сектора в соответствующей форме согласно определенным условиям.

В итоге делается вывод, что развитие аграрного сектора зависит от взаимодействия многих факторов. Правильное сочетание природных условий, технологий и экономической поддержки создает условия для устойчивого развития сельского хозяйства.

В результате в сельскохозяйственной сфере достигается более высокая производительность, что приводит к появлению таких положительных тенденций, как рост благосостояния сельского населения, близость села к городу, защита окружающей среды.

Для устойчивого развития аграрного сектора в будущем важно и важно приоритизировать сотрудничество государственного и частного секторов, применять инновации и формировать устойчивую политическую активность.

Ключевые слова: *аграрный сектор, природные факторы, устойчивое развитие, инновации, сотрудничество государственного и частного секторов.*

УПРАВЛЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ГЯНДЖИ-ДАШКЕСАНА

Орхан СУЛЕЙМАНЛЫ

os.fallowe@mail.ru

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние экологической оценки и мониторинга почв в Гянджа-Дашкесанском регионе. Экологическая оценка фокусируется на анализе экологических функций почв на определенной территории и их потенциальных экосистемных услуг. Эта оценка также выявляет экологические проблемы почв этого района, включая эрозию, загрязнение и снижение производительности. Мониторинг осуществляется с использованием современных технологий, в том числе географических информационных систем (ГИС) и технологий дистанционного зондирования. Благодаря этим технологиям состояние почв постоянно контролируется и оценивается. В статье также рассматриваются конкретные экологические проблемы Гянджа-Дашкесанского региона и обсуждаются стратегии устойчивого управления для решения этих проблем. Меры, которые необходимо принять в области охраны и устойчивого использования земель, имеют большое значение как с точки зрения защиты здоровья экосистемы, так и обеспечения устойчивости сельскохозяйственной деятельности в этой области. В результате представлен ряд рекомендаций по улучшению экологического состояния почв Гянджа-Дашкесанского региона. Эти рекомендации охватывают такие области, как предотвращение эрозии, использование органических удобрений и защита биологического разнообразия. Целью статьи является предоставление широкого обзора применения современных подходов для более эффективного управления земельными ресурсами и предоставления экосистемных услуг.

Ключевые слова: земельные ресурсы, экологическая оценка, мониторинг, устойчивое развитие, эрозия, биоразнообразие.

В ряде литературных источников XX век назван «веком экологических проблем». Это не совпадение. В прошлом веке экологические проблемы и ухудшение состояния окружающей среды наблюдались в большинстве стран мира, в том числе и в Азербайджане. Вопросы защиты стали особенно острыми. Это связано с растущим вмешательством человека в природу, экономической деятельностью человека, загрязнением атмосферы, почвы и водоемов, деградация экосистем и произошло снижение биоразнообразия.

Сокращение земельных ресурсов, как в абсолютном, так и в относительном выражении, в начале XXI века необратимо превратилось в процесс. В Азербайджане также остро стоят экологические проблемы, связанные с воздухом, водными и земельными ресурсами. был выбран. Экономический бум 1970-х и 1980-х годов привел к возникновению ряда земельных экологических проблем по всей стране, вызванный. В стране усиливаются засоление и засоление почв в равнинных зонах, а также эрозионные процессы в горных районах. Экологические проблемы вышли за рамки проблем окружающей среды и стали социальными, экономическими и правовыми проблемами [1,2].

Почвы — это природные ресурсы, которые играют основополагающую роль в развитии жизни и устойчивости экосистем. Они поддерживают развитие растительного и животного мира, играют важную роль в круговороте углерода, очистке воды, сохранении природных ресурсов и сохранении биоразнообразия. Однако устойчивое использование этих ресурсов серьезно связано с экологическими и земельными проблемами современной эпохи. Рост

индустриализации, сельскохозяйственной деятельности, урбанизации и других видов деятельности человека ухудшает качество почвы, что приводит к таким проблемам, как эрозия, загрязнение, снижение производительности и утрата биоразнообразия. Гянджа-Дашканский регион является одним из регионов, столкнувшихся с такими проблемами. Экологическая оценка и мониторинг почв в этой области важны с точки зрения защиты и обеспечения устойчивого использования почвенных ресурсов. Целью данной статьи является экологическая оценка почв Гянджа-Дашкесанского региона и лучшее понимание состояния почв в этом районе путем применения современных методов мониторинга (Müstəgil, 2021, стр. 45).

Экологическая оценка почв — это фундаментальный подход к определению того, как почвы подвергаются воздействию природных и антропогенных факторов, а также к защите экосистемных услуг. Экологические функции почв многогранны:

1. Удержание воды: почвы способствуют устойчивому использованию водных ресурсов, обеспечивая естественную циркуляцию воды под землей и над землей.

2. Углеродный цикл: почвы поддерживают углеродный баланс окружающей среды, перерабатывая углерод в атмосфере (Мамедов, 2019, стр. 73).

Использование современных технологий имеет важное значение для мониторинга и оценки экологического состояния почв. Среди них наиболее эффективными являются географические информационные системы (ГИС) и технологии дистанционного зондирования (спутниковые снимки и воздушные наблюдения).

Географические информационные системы (ГИС): используются для сбора, хранения и анализа данных о земле. ГИС наглядно представляет состояние почв, облегчая оценку различных параметров — продуктивности, эрозии, загрязнения и других фактов.[3]

Технология дистанционного зондирования: собирается информация о состоянии почвы. Эта технология позволяет определять статус землепользования, уровень эрозии и загрязнения (Рзаев, 2020, с. 102).

Оценка и мониторинг экологического состояния почв в Гянджа-Дашкесанской зоне имеют важное значение для обеспечения устойчивого использования земельных ресурсов. Внедрение почвозащитных технологий, оптимизация систем орошения, меры по сохранению биоразнообразия позволят улучшить экологическую обстановку в районе (Алиев, 2021, с. 58).

Существует ряд мер и рекомендаций по улучшению экологического состояния почв. Они направлены на защиту окружающей среды и обеспечение долгосрочного плодородия почвы:

1. Предотвращение эрозии: для уменьшения эрозии почвы лесной покров должен быть. Важно увеличивать количество посевов, укреплять пастбища и внедрять водоустойчивые методы посадки.

2. Сокращение использования опасных химических веществ: постепенное сокращение использования химических веществ, таких как пестициды и гербициды, и внедрение альтернативных, экологически безопасных методов контроля поможет сохранить химический состав почвы.

3. Внедрение агроэкологических методов: Внедрение агроэкологических методов (например, севооборот, использование зимних пастбищ) имеет важное значение для улучшения экологического состояния почвы. Такой подход обеспечивает устойчивое использование почвы и повышает ее продуктивность.

4. Управление водными ресурсами: эффективное использование ирригационных систем, особенно сбор и повторное использование дождевой воды, увеличит подачу воды на землю. Для минимизации потерь воды при поливе следует использовать современные технологии, такие как капельное орошение.

5. Защита земельных контуров: Экологическое состояние земель ухудшается в результате потери и высыхания поверхности земли. Строительство защитных инфраструктур и установка на земле растительного покрова способствуют защите почвы.[7]

6. Образование и осведомленность: Обучение сельских жителей и фермеров

сельскохозяйственным и экологическим методам, расширение экологического образования и внедрение экологически чистых технологий внесут большой вклад.

7. Применение органических удобрений: снижение зависимости от химических удобрений, улучшение почвы.

Для обогащения почвы органическими веществами следует использовать органические удобрения.

8. Защита биологического разнообразия: Защита различных видов растений и животных важна для здоровья экосистем (Мамедов, Х. 2022, стр. 89).

ЛИТЕРАТУРА

1. Асланова Э.Х. Экологическое обоснование эффективности органических и минеральных удобрений на хлопковых почвах Мильской равнины: Сельскохозяйственная наука. глагол док. диск. автореф. Баку: 2018, 21 с.
2. Мамедов Г.Ш. Государственный земельный кадастр Азербайджанской Республики: правовые, научные и практические вопросы. Баку: «Наука», 2003, 445 с.
3. Мамедов Г.Ш. Экологическая оценка земель Азербайджана. Баку: «Вяз», 1998, 282 с.
4. Мамедов Г.Ш., Джафаров А.Б., Оруджлу А.С. Оценка земли. Баку: SkyG, 2015, 238 с.
5. Мамедова С.З. Экологическая оценка и мониторинг земель Ленкоранского района Азербайджана. Баку: «Вяз», 2006, 372 с.
6. Мамедов М.И. Экологическая оценка питания и удобрения виноградной лозы в Азербайджане: Сельскохозяйственная наука. наука. док. дис...автор. Баку, 2018, 42 с.
7. Волобуев В.Р. Экология почвы. Баку, Издательство Академии наук Азербайджана. СССР, 1963.

XÜLASƏ

Gəncə-Daşkəsən bölgəsində ətraf mühitin mühafizəsi monitoring edilir. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi torpaqların müəyyən səviyyədə ekoloji funksiyalarının təhlilinə və torpaqların potensial ekoloji təsirinə yönəlidir. Bu qiymətləndirmə iqlim dəyişikliyi, eroziya, çirklənmə və məhsuldarlığın itirilməsi kimi ekoloji problemləri vurğulayır. Monitoring müasir texnologiyalardan, o cümlədən coğrafi informasiya sistemlərindən (GIS) və məsafədən zondlama texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu texnologiyalar sayəsində torpaqların vəziyyəti daim nəzarətdə saxlanılır və qiymətləndirilir. Məqalədə, həmçinin Gəncə-Daşkəsən bölgəsindəki spesifik ekoloji problemlər araşdırılır və həll olunan problemlər üçün idarəetmə strategiyaları müzakirə olunur. Ərazilərin ətraf mühitə zərərli təsirlərdən qorunması üçün görülmə tədbirlər bu tədbirlərin ekosistemin sağlamlığını, sabitliyini və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının qorunmasını təmin etmək üçün həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Nəticədə Gəncə-Daşkəsən bölgəsində torpaqların ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tövsiyələr verilib.

Açar sözlər: torpaq ehtiyatları, ətraf mühitin qiymətləndirilməsi, monitoring, davamlı inkişaf, eroziya, biomüxtəliflik.

SUMMARY

The article reviews the current state of environmental assessment and monitoring of soils in the Ganja-Dashkesan region. Environmental assessment focuses on the analysis of the ecological functions of soils in a particular area and their potential ecosystem services. This assessment also identifies environmental problems of the soils of the area, including erosion, pollution and loss of productivity. Monitoring is carried out using modern technologies, including geographic information systems (GIS) and remote sensing technologies. Thanks to these technologies, the condition of the soils is constantly monitored and assessed. The article also considers specific environmental problems of the Ganja-Dashkesan region and discusses sustainable management strategies to address these problems. Measures to be taken in the field of land conservation and sustainable use are of great importance both in terms of protecting ecosystem health and ensuring the sustainability of agricultural activities in this area. As a result, a number of recommendations are presented to improve the ecological status of soils in the Ganja-Dashkan region. These recommendations cover such areas as erosion prevention, use of organic fertilizers and protection of biological diversity. The aim of the article is to provide a broad overview of the application of modern approaches for more effective land management and provision of ecosystem services. [4]

Key words: land resources, environmental assessment, monitoring, sustainable development, erosion, biodiversity.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ TURİZM XİDMƏTİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Emil MİKAYILOV **Elxan NURİYEV**
emilmikayilov777@gmail.com *Bakı Dövlət Universiteti*

Xülasə

Gəncə şəhərində turizmin inkişaf istiqamətləri, dövlət proqramlarının və turizm strategiyasının rolu, dövlət dəstəyinin istiqamətləri, mehmanxana xidmətlərinin artması istiqamətləri geniş təhlil olunur. Bununla yanaşı, Gəncə şəhərində turizmin təsirləri, xidmət sahələrinin və infrastrukturun formalaşmasında dövlət proqramlarının təsirləri izah edilir. Burada, mövcud potensialdan səmərəli istifadənin istiqamətləri, məşğulluqda rolu, otel biznesinin genişlənməsi və investisiya imkanları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Gəncə şəhəri, şəhər turizmi, dövlət proqramları, turizm strategiyası.*

Giriş

Beynəlxalq turizmdə tarixi-mədəni şəhər istiqamətləri turistlərin qarşılınması və xidmət göstərilməsi baxımından fərqlənir və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatına görə, gələn turizmin 38%-ni təşkil edir. Bu səbəbdən 4 min illik tarixə malik Gəncə şəhəri beynəlxalq turizmdə tarixi-mədəni turizm məkanı kimi təqdim oluna bilər. Ölkəyə mədəni turizm üçün gələn turistlərə Gəncəni tarixi-mədəni məkan kimi təqdim etmək olar. Ölkə tarixində bir çox tarixi hadisələrə ev sahibliyi edən Gəncə şəhərində irili-xırdalı 100-dən çox tarixi abidə var[10]. Gəncə Tarix-Memarlıq Qoruğu şəhərin yaxınlığında yerləşir və mədəni və maarifləndirici turların təşkili üçün əlverişli hesab olunur.

Gəncə şəhərində turizm xidmətlərinin genişləndirilməsi, yeni yerləşmə və iaşə müəssisələrinin təşkilində dövlət proqramlarının mühüm rolu olmuşdur. Məlum olduğu kimi, ölkəmizin turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması, turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı və müasir infrastrukturun yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Turizm sektorunun iqtisadiyyatın prioritet sahəsi kimi inkişaf etdirilməsi dövlətimizin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Dövlət proqramlarının və strategiyaların Gəncə şəhərində turizmin inkişafının dəstəklənməsini təmin etmişdir. Sahibkarlığın inkişafı, investiyaların genişlənməsi, əhəlinin məşğulluğu və gələn turistlərin artmasında özünü büruzə vermişdir. Belə ki, Gəncə şəhərində 12 turizm şirkəti, 19 otel, 4 hostel, 30-dan çox fərdi yaşayış yerlərinin xarici turistlərə kirayə verilməsi, yerli mətbəx məhsullarını təqdim edən bir çox iaşə müəssisələrinin fəaliyyəti daha çox turistlərin cəlb edilməsində turizm infrastruktur amilini təmin etmişdir ki, bunun da nəticəsi olaraq gələn turistlərin sayı 2023-cü ilin yekunlarına görə 35 min nəfəri keçmişdir[4].

Filipp Kotler və John Urry görə global və yerli dinamika turizm bazarının genişləndirilməsinə, yerli mədəniyyət və ənənələrin turizm məhsuluna çevrilməsinə, bazar texnologiyaları və əlçatanlığın təmin olunmasını şərtləndirir. Turizm destinasiyasının kommersiya mərkəzinə çevrilməsi mədəniyyətin, ənənələrin kommersiyalaşdırılması və müəyyən mərkəzlərin turizm məkanı kimi formalaşmasına imkan vermişdir[5]. Xüsusilə turistik şəhərlərin sürətli inkişafını təmin etməklə, kütləvi turist axınlarını təmin etməklə müəyyən məkanların formalaşmasını təmin edir.

Şəhər turizminin inkişafında Buter modelində turizm bazarı üçün əhəmiyyətli olan üç istiqaməti irəli sürür ki, bunlarda onun idarəetməsini və inkişafının planlaşdırılmasını, dayanıqlı ətraf mühit və mədəni turizm, investisiya strategiyası və sahibkarların cəlb edilməsilə bağlı olduğu qeyd edilir[6].

Regionların inkişafı haqqında dövlət proqramları bölgələrdə iqtisadi inkişafa təkan verməklə yanaşı, Gəncə şəhərində turizm sənayesinin inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, 2009-2013-cü illəri

əhatə edən dövlət proqramı Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı və sənayenin inkişafında yeni emal müəssisələrinin təşkilinə səbəb olmuşdur. Gəncə şəhərində avtomobil zavodunun bərpası da qeyd olunan proqramla birbaşa bağlı olmuşdur. Qeyd olunan dövlət proqramı çərçivəsində Naftalan sanatoriyaının bərpasına vəsaitlər ayrılmış, məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaqla onların sanatoriyalardan tədricən köçürülməsi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, Gəncə şəhərində iki otel fəaliyyətə başlamışdır.

Regionların inkişafı haqqında dövlət proqramları bölgələrdə iqtisadi inkişafa təkan verməklə yanaşı, Gəncə şəhərində turizm sənayesinin inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, 2009-2013-cü illəri əhatə edən dövlət proqramı Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı və sənayenin inkişafında yeni emal müəssisələrinin təşkilinə səbəb olmuşdur. Gəncə şəhərində avtomobil zavodunun bərpası da qeyd olunan proqramla birbaşa bağlı olmuşdur. Qeyd olunan dövlət proqramı çərçivəsində Naftalan sanatoriyaının bərpasına vəsaitlər ayrılmış, məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaqla onların sanatoriyalardan tədricən köçürülməsi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, Gəncə şəhərində iki otel fəaliyyətə başlamışdır.

2014-2018-ci illəri əhatə edən regionların inkişafı haqqında dövlət proqramında regionda iqtisadi inkişafa təkan verməklə yanaşı, ərazinin inkişaf proqramlarının işlənilməsi, yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu mərhələdə Gəncə şəhərində 3 yeni otel istifadəyə verilmiş, həmçinin 6 turizm şirkəti qeydiyyatdan keçmişdir[1].

Ölkədə turizm sahəsində qəbul edilmiş dövlət proqramlarında bu sahənin inkişaf prioritetləri və strategiyaları müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2010-2014-cü illərdə turizm inkişafına dair Dövlət Proqramı"-da turizmin keyfiyyət baxımından inkişafına xüsusi önəm verilmiş və turizm sektoruna daha çox dövlət və özəl investiyalar cəlb edilmişdir. Bu proqram çərçivəsində Bakı ilə yanaşı, regionlarda yeni otellər və istirahət mərkəzləri tikilmişdir. Xüsusilə 2011-ci ildə turizm ili çərçivəsində ölkədə yerləşmə müəssisələrinin sayı 500-ü keçmiş və ümumi tutumu 25640-a çatmışdır[3]. Dövlət proqramı daxilində regionlarda istirahət mərkəzləri genişlənməmiş və yeni destinasiyalar formalaşmışdır. Gəncə şəhərində iki otel, bir hostel qeyd olunan proqram çərçivəsində istifadəyə verilmişdir.

“2009-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda kurortların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”-da ölkədə sağlamlıq turizm potensialından səmərəli istifadə olunması, sanatoriyaının müasir tələblərə cavab verməsi üçün dövlət investiyaları ayrılmışdır. Proqram daxilində Naftalan şəhərində sanatoriyaının bərpası aparılmış, yeni müasir sağlamlıq kompleksləri istifadəyə verilmişdir. Naftalan şəhərində Qarabağ, Qaşaltı, Möcüzəli Naftalan sağlamlıq müalicə mərkəzləri dövlət proqramı çərçivəsində istifadəyə verilmişdir. Naftalanda sağlamlıq turizminin inkişafı Gəncə şəhərinə birbaşa təsir etmiş və şəhərdə istirahət-əyləncə mərkəzləri, müasir klinikalar, restoran və otellərin gəlirlərinin artmasına təkan vermişdir[2].

Ölkədə turizm sənayesinin strateji inkişafının təmin edilməsi məqsədilə 2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”-də bu sahənin əsas prioritet istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Strateji yol xəritəsində həyata keçirilən tədbirlərin təhlili göstərir ki, ölkədə istirahət, işgüzar, sağlamlıq, ekoloji, aqroturizm sahələrinin inkişafına təkan vermiş, yeni TRZ yaradılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür[2]. Eyni zamanda Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda ekoloji, istirahət, kənd turizminin inkişafı sürətlənmişdir. Gəncə şəhərinin turizminin inkişafı istiqamətində bir çox beynəlxalq tədbirlər, festivallar keçirilmişdir. Bu kontekstdə Gəncədə turizmin inkişafı planının hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyət Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyi milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və tədqiqi, mədəni irsin təbliği məqsədilə yeni turizm marşrutları yaradıb. Bu çərçivədə “Alexander De Caucasus” və “Wine Routes” adları altında turizm marşrutları layihələri hazırlanmışdır. Gəncə şəhərində şərab festivalları qeyd etmək olar ki, bu da 2011-ci ildən başlayaraq dörd dəfə keçirilmişdir. Strateji yol xəritəsi tədbirlər planında nəzərdə tutulan 2016 və 2019-cu il şərab festivallarının da Gəncədə keçirilməsi turist axınlarının artmasına və şəhərin turizm imicinin artmasına səbəb olmuşdur[2].

Azərbaycanda 2022-2026-cı illəri əhatə edən sosial-iqtisadi strategiyasında turizm sektorunun

prioritet olaraq seçilməsi, ölkəyə gələn turistlərin sayının artırılmasına, bu sahədə ağıllı texnologiyalardan istifadə olunması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə turizm potensialından səmərəli istifadə olunmasına əsaslanır. Proqram çərçivəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qaydışın təmin olunması, yeni iş yerlərinin yaradılmasında turizm sektorunun önəmi qeyd edilmişdir[7]. Həmçinin 2022-2026-cı illəri əhatə edən turizm strategiyasında regionun turizminin inkişafının planlaşdırılması, ölkədə turizmin əsas hədəflərinin müəyyən edilmişdir. Bu strategiya çərçivəsində ölkədə şəhər turizminin (city tourism) inkişafı prioritet olaraq seçilir ki, bu da Gəncə şəhərinin turizm destinasiyasına çevrilməsinə imkan verir.

Onu da xatırladaq ki, 2013-cü ildə Gəncədə “Turizm və gənclərin inkişafı” adlı forum keçirilib. Forumun təşkilində əsas məqsəd “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” və “Regionların 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramlarının müvafiq maddələrinin icrasına dəstək vermək və araşdırmalar aparmaqdır. Ölkənin turizm potensialının qiymətləndirilməsində imkanlarının və rolunun artırılması, bu sahədə yeni kadrların formalaşmasına şərait yaradılması da bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır[7].

Eyni zamanda, turizm imkanlarına görə Gəncə 2016-cı ildə Avropanın Gənclər Paytaxtı elan edilib. Qədim və müasir Gəncə 12 ölkənin şəhərlərini geridə qoyaraq, MDB məkanında Avropa Gənclər Forumunun beynəlxalq layihəsi olan “Avropa Gənclər Paytaxtı 2016” adını qazanan ilk şəhər oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə 2012-ci ildə Azərbaycanın “Gənclər Paytaxtı” kimi çoxsaylı yerli və beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edib. “Avropa Gənclər Paytaxtı 2016” tədbirləri daha əhatəli və zəngin olmuşdur. Bu istiqamətdə atılan hər bir addım həm də gənclərin mədəni turizm imkanlarının tanıtılmasına zəmin yaradıb[9].

Gəncə Regional Turizm İdarəsinin fəaliyyəti də bölgəyə turist səfərlərinin artmasında mühüm rol oynayır. Gəncənin respublikamızın ən mühüm nəqliyyat mərkəzi olması da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bu mənada TRASEKA layihəsi çərçivəsində Avropadan Asiyaya gedən yolların buradan keçməsi turizm axınının intensivliyinə müsbət təsir edən amil kimi qiymətləndirilməlidir.

Son vaxtlar Gəncənin turizm potensialından səmərəli istifadə olunması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Böyük Nizami Gəncəvinin məqbərəsinin yenidən qurulması da bu işlər sırasındadır. Şəhərə gələn yerli və xarici turistlərdə Gəncə haqqında unudulmaz təəssürat yaranan kompleks və onun ətrafı qədim ornamentlər əsasında yenidən qurulmuşdur. Şəhərin tarixi ünvanlarından biri olan Cavad Xan küçəsi də turistlərin ən çox üz tutduğu yerlərdən biridir. Burada da geniş abadlıq işləri aparılmış, tarixi əsərlər bərpa edilmiş, şəhərin qədim dövrünü əks etdirən lövhələr qoyulmuşdur. Gəncədə mehmanxanaların sayının artması şəhərin turizm potensialının maksimum dərəcədə artırılmasına əlverişli şərait yaradır.

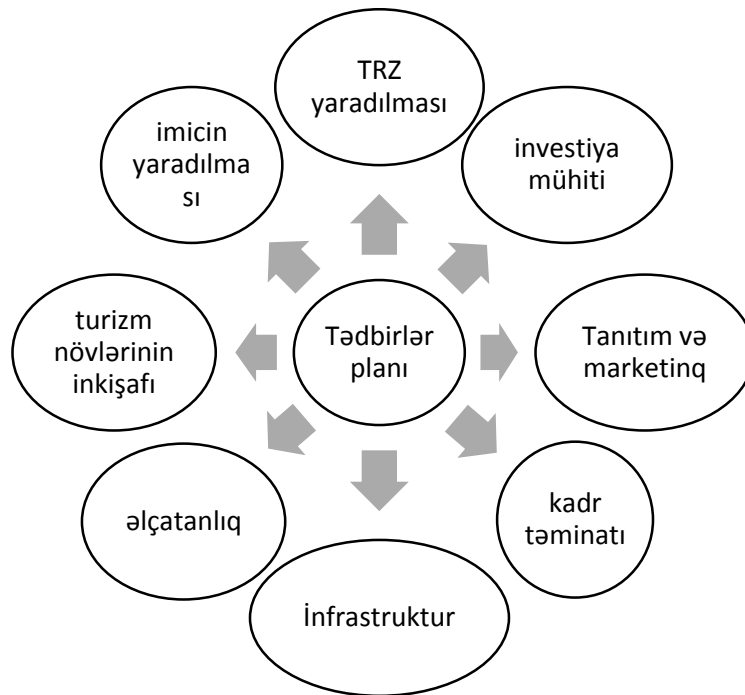
Gəncənin turizm potensialından danışarkən Hacıkənd istirahət zonasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yerli əhalinin daha çox bəyəndiyi bu istirahət zonası hazırda xarici turistlərin də diqqətini cəlb edir. Bu səbəbdən Hacıkənd istirahət zonasında genişmiqyaslı yenidənqurma işləri aparılıb, müasir tələblərə uyğun infrastruktur yaradılıb. Gəncə müxtəlif turizm növlərindən, o cümlədən ekoturizm, macəra turizmi, trekkinq və ya yürüyüş turizmi, aktiv turizm, at sürmə və təbii-tarixi turizm, eləcə də Gəncənin cənubunda yerləşən Göygöl Milli Parkının turizm potensialından yararlanmaq potensialına malikdir.

Əfsanəvi şəhərin mədəni irsinin tədqiqi və təbliği istiqamətində mühüm addımlar atılır. Belə ki, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin “Xalq Yaradıcılığı Paytaxtları 2010-2014” proqramına uyğun olaraq 2010-cu ildə Gəncə şəhəri “Azərbaycan əfsanələrinin paytaxtı” elan edilib[3]. Bundan əlavə, nazirliyin “Regionlardan Paytaxta” layihəsi çərçivəsində 2015-ci ilin dekabr ayında Akademik Milli Dram Teatrında Gəncə şəhərinin turizm imkanları, mədəni irsi və sənətkarlıq nümunələri təqdim olunub. Şəhərdə fəaliyyət göstərən rəsm, ornament və tətbiqi sənət nümunələri, Gəncə mətbəxinin nümunələri və sənətkarların əl işlərindən ibarət sərgilər paytaxt sakinləri tərəfindən maraqla qarşılanıb.

Strategiya Azərbaycan Respublikasında 2022-2026-cı illərdə turizmin inkişaf istiqamətlərini, bu sahədə görülməli tədbirləri əhatə edir. Qeyd olunan strategiyada turizmin inkişafının əsas

istiqamətləri, fəaliyyət sahələri geniş təhlil olunmuşdur[7].

Tədbirlər planının təhlili və yerinə yetirilməsindən aydın olur ki, ölkədə turizm sənayesinin inkişafında yeni hədəf istiqamətlərin müəyyən edilməsi təmin edilmişdir. Bu sahədə dövlət investiyaları artmaqla yanaşı, sahibkarlıq subyektlərinin istirahət və iaşə biznesinə maraqları artmışdır. Gəncə şəhərində yeni otellərin tikintisi daha çox yerli sahibkarlıq subyektlərinin cəlb edilməsi ilə mümkün olmuşdur. Xüsusilə güzəştli kreditlərdən yararlanmaqla otellərin tikintisi və bərpası aparılmışdır. Daşlı Qala, Old City Gəncə, Premierium Hotel Gəncə, Ramada və s. otellərin demək olar ki, sahibkarlıq subyektlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdir.

Şəkil 2. Starteji yol xəritəsi və dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlər planı

Gəncə şəhərində turizmin inkişafında marketing təbliğat fəaliyyətlərinin təşkilinə geniş yer verilir. Şəhərdə turizm sektorunda marketing tədbirlərinin təşkili daha çox beynəlxalq turizmin inkişafında yönəldilir. Turizm sənayesində strategiyanın qurulmasında əsas istiqamət müəyyən edilən rəqəmsallaşma və onlayn platformada fəaliyyətlərin təşkilindən ibarətdir. Hazırda Gəncə şəhərində otellərin onlayn platforma üzərindən axtarış sistemlərində 17 mehmanxana, 4 hostel, 30-a yaxın fərdi evlərin kirayəsi təklif edilir[4]. Otelərin əksəriyyəti qonaqlar üçün transfer xidmətləri və əyləncə istirahət mərkəzlərinə səyahət planları təqdim edirlər. Hostellər onlayn platformalardan satış genişləndirilməsi üçün istifadə edirlər. Mehmanxanalar onlayn platformalardan istifadə tezliyi axşam saatlarında üstünlük təşkil edir ki, bu da proqram üzrə yeni məlumatların yerləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Onu da qeyd etmək ki, otellərin onlayn platformalar üzrə verilən rəylərin əsas hissəsi əsasən orta və yaxşı olduğunu müəyyənləşdirmişik. Burada müştərilərin əsas problemi verilən xidmətlərin düzgün yerinə yetirilməməsi, bəzi hallarda məlumatların azlığı öz əksini tapmışdır. Belə ki, xidmət personalının dil bilikləri, ünsiyyətin aşağı olmasında qeyd olunur.

Dövlət proqramları və turizm strategiyasına uyğun olaraq Gəncənin turizminin inkişafında əlçatanlığın təmin edilməsi problem olaraq qalır. Belə ki, avtomobil, dəmir yol nəqliyyatının son illər sürətli inkişafı, keyfiyyət göstəricilərinin artması gələn turistlərin rahatlığını təmin etməyə imkan verir. Hava nəqliyyatında isə bunu demək mümkün deyildir. Gəncə beynəlxalq hava limanı statusunda olsa da, beynəlxalq uçuşların azlığı, hədəf ölkələrə istiqamətlənən uçuşların yetərsizliyi turist axınlarının təmin olunmasına imkan vermir. 2006-cı ildən yenidən qurulan və fəaliyyətə

başlayan Gəncə beynəlxalq hava limanı saatda 300 təyyarə qəbul edə bilər. Hazırda Gəncə hava limanından Gəncə-Moskva, Gəncə-Sanktpeterburq (hər iki istiqamətdə həftədə bir dəfə olmaqla), Gəncə-İstanbul (həftədə iki dəfə olmaqla) əsas uçuşlar təşkil olunur[9]. Hava limanının il ərzində 600 mindən çox səfərinə xidmət etmək imkanı olsa da, bu imkanların az bir hissəsindən istifadə edilir. Beynəlxalq hava limanının ucuz aviadaşıyıcıların cəlb edilməsi, Gəncə və Naftalan şəhərlərinin və yaxın bölgələrin turizm potensialından daha səmərəli istifadəsinə səbəb olardı.

Bakı-Gəncə-Ağstafa sürət qatarının fəaliyyət göstərməsi, Gəncə şəhərinə turizm məqsədilə gələnlərin sayının artmasına təkan vermişdir. Komfortlu sürət qatarının səfərin daşımada əhəmiyyətinin artması qeyd olunan xidmətləri genişləndirmişdir. Gələcəkdə yataq tipli müasir qatarların istifadəyə verilməsi səfərin və turist daşımalarının artmasına səbəb olacaqdır.

Gəncə şəhərində dövlət proqramına uyğun olaraq turizm infrastrukturunun inkişafı son on ildə genişlənmiş və əlverişli imkanlar təmin edilmişdir. Turizm infrastrukturunun inkişafında otellərin və iaşə müəssisələrinin genişləndirilməsini xüsusilə qeyd etmək olar. Belə ki, pandemiya sonrası otellərin sayı 19-a çatmışdır ki, bu da pandemiya əvvəlki dövrdə 14 oteldən ibarət olmuşdur[4].

Otələrdə otaqların sayı dinamikası zəif dəyişsə də, ümumi yerlərin sayı 1100-dən çox olmuşdur ki, bu da şəhərə gələn turistlərin ümumi tələbatını tam ödəməyə imkan vermir. Gəncə şəhərinə gələn turistlərin sayının 35 minə keçməsi və bu dinamikanın davam etməsi otel və digər yerləşmə müəssisələrinə tələbatı artırmışdır[4].

Nəticə olaraq qeyd etmək ki, Gəncə şəhərində turizmin inkişafı dövlət proqramlarının təsiri ilə turizm infrastrukturunu genişləndirmiş, bu sahəyə yönəldilən investisiyaların artmasına təkan vermiş, yeni turizm istiqamətlərinin formalaşmasını təmin etmişdir. Həmçinin, dövlətin yaratdığı iqtisadi şərait və stimullaşdırma tədbirləri şəhərdə turizm sənayesinə maraqların artması, əlavə gəlirlərin təmin edilməsinə, yeni məşğulluq imkanlarının formalaşmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2014-2018-cü illər ərzində regionların inkişafına dair Dövlət Proqramı 2014, 12 s.
2. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016, E-qanun, 100 s.
3. Turizmin inkişafı haqqında Dövlət Proqramı (2010-2014), E-qanun 2010, 6 s.
4. Azərbaycanda turizm statistikasi 2024, 135 s.
5. Philip Kotler, John T. Bowen (2017) Marketing for hospitality and tourism, Pearson ISBN: 13: 978-0-13-278402-5, 357 p.
6. The Touris Gaze, by John Urry By Javier Caletrio (Sociologue) 25 March 2019, 27 p.
7. <https://tourism.gov.az/>
8. <https://www.tourismboard.az/az/dmo>
9. [https://www.facebook.com/ganja.rti?__cft__\[0\]](https://www.facebook.com/ganja.rti?__cft__[0])
10. <http://irs.gov.az/location/gnc-doevlt-tarix-mdniyyt-qoruu>

SUMMARY

The development directions of tourism in Ganja city, the role of state programs and tourism strategy, directions of state support, and directions of increasing hotel services are extensively analyzed. In addition, the effects of tourism in Ganja city, the effects of state programs on the formation of service areas and infrastructure are explained. Here, the directions of effective use of existing potential, its role in employment, expansion of hotel business and investment opportunities are shown.

Keywords: Ganja city, city tourism, state programs, tourism strategy.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA REGIONAL STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN İNFASTRUKTUR VƏ İNFORMASIYA TƏMİNATI, ONLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

İsmət HƏSƏNOV

ismethesenov@ndu.edu.az

Orcid ID: 0009-0008-3576-0583

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Kənd təsərrüfatında regional struktur dəyişikliklərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün güclü infrastruktur və səmərəli informasiya təminatı vacibdir. İnfrastrukturun inkişafı nəqliyyat-logistika şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi, suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi, enerji təminatının gücləndirilməsi və müasir texnologiyaların tətbiqini əhatə edir. İnformasiya təminatı isə aqrar məlumat bazalarının yaradılması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və fermerlər üçün maarifləndirmə proqramlarının təşkilindən ibarətdir. Bu sahədə innovativ yanaşmaların tətbiqi, aqroparklar və kənd təsərrüfatı klasterlərinin yaradılması, dövlət dəstəyi və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi əsas inkişaf perspektivləridir. Bu addımlar kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini artıraraq, davamlı inkişafına töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər. *Struktur, informasiya, kənd təsərrüfatı, davamlı inkişaf, infrastructure*

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən tendensiyalar fonunda müasir çağırışlar, iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasını, idxaldan asılılığın azaldılmasını və ya aradan qaldırılmasını önə çəkməklə iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında, xüsusilə ərzaq və xammal istehsalı ilə məşğul olan kənd təsərrüfatında genişmiqyaslı struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatının inkişafı strategiyaların əsaslarını, onun subyektlərinin fəaliyyət mühitini formalaşdıran regional amillərin xüsusiyyətlərini müəyyən edən reallıqlar təşkil edir. Son illər regional inkişaf siyasətini müəyyən edən rəqabət və dayanqlı artım nəzəriyyələri, texnoloji inkişaf səviyyəsi aşağı olan ərazilərin innovativ layihələrə cəlb edilməsinin vacibliyini nəzərdə tutur. Modernləşmə transforma-siyalarının mənbəyi kimi struktur dəyişiklikləri, bu baxımdan əsas yerlərdən birini tutur [4, s.32]. Kənd təsərrüfatında struktur dəyişiklikləri, iqtisadi dayanıqlılığın və regional inkişafın tarazlığının təmin edilməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli-dir. Çoxstrukturlu regional sistemlərin inkişaf potensialının müəyyən edilməsi ayrı-ayrı sahələrin və iqtisadi fəaliyyət növlərinin, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə inkişaf strategiyalarının əsaslandırılmasına yeni yanaşmaları önə çəkir.

Araşdırmalar göstərir ki, səmərəli şəkildə həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri regional inkişafda, xüsusilə kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşan regionlarda müəyyən üstünlüklər yaradır. Bu, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin və subyektlərin müəyyən məhsul növlərinin istehsalında öz yerini tutması ilə bilavasitə əlaqədardır. Struktur dəyişiklikləri potensialında əsas diqqəti çəkən məqamlardan biri də bu prosesin həyata keçirilməsinin əsas alətləri makro səviyyədə cəmləşir. Belə şəraitdə regional inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi kənd təsərrüfatının strukturunun təkmilləşdirilməsi daha yenilikçi dəstək mexanizmlərinin hazırlanmasını tələb edir. Bunun sayəsində kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz fəaliyyət sahələrini və məhsullarını modernləşdirmək üçün yeni imkanlar əldə edirlər.

Regional iqtisadiyyatda müxtəlif strukturların eyni vaxtda mövcudluğu və fəaliyyəti, kənd təsərrüfatında struktur potensialının modernləşdirmə layihələrinə cəlb etməklə rəşional şəkildə

reallaşdırılmasını önə çəkir [6, s.50]. Regional inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsində struktur potensialından səmərəli istifadə ayrı-ayrı iqtisadi strukturların resurs, infrastruktur, sosial-mədəni və s. baxımından rəşional birləşməsi və bir-birini tamamlaması kimi başa düşülür. Kənd təsərrüfatının inkişafında struktur potensialının reallaşdırılması amillərini və şərtlərini müəyyən etmək üçün istehsalının modernləşdirilməsində istifadə olunan resursların obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi ən vacib məsələlərdəndir.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, integrasiya şəraitində əməkdaşlığı stimullaşdırmaq tək cə institusional şərtləri deyil, həm də müvafiq fəaliyyət infrastrukturunun inkişafını təmin etməyi nəzərdə tutur [8, s.24]. Kənd təsərrüfatında integrasiya strukturlarının formalaşmasını şərtləndirən amillərin təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı istehsal sahələrində iqtisadi fəaliyyətin əsas məhdudlaşdırıcı amili məhz infrastruktur xarakterli problemlərdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalının emal sənayesindən uzaqda yerləşməsi, müəyyən yaşayış məntəqələrində nəqliyyat şəbəkəsinin kifayət səviyyədə inkişaf etməməsi, xüsusilə tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında ciddi problemlər yaradır.

Bundan əlavə, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi üçün effektiv sistem tam şəkildə formalaşmamışdır. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli marketinq sisteminin yaradılması problemini həll etmədən istehsalın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq demək olar ki, mümkün deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi subyektlərlə qarşılıqlı əlaqə sisteminin qurulması istiqamətlərindən biri kimi mağazalar şəbəkəsinin yaradılması və ya bazarlarda pərakəndə satış yerlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm məsələlərdən hesab oluna bilər.

Göstərilənlərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün müasir texnologiyalarla təchiz edilmiş logistika mərkəzlərinin yaradılması öz məqsəduyğunluğunu təsdiq edir. Logistika mərkəzləri məhsulların istehsalçılardan emal müəssisələrinə, eləcə də xarici və daxili bazarlara səmərəli axını təmin etməyə zəmin yaradır. Logistika mərkəzləri, eyni zamanda ayrı-ayrı texnoloji strukturların təsərrüfat subyektlərinin resurs imkanlarını, daxili və xarici bazarların kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ehtiyacları ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Logistika kimi infrastruktur elementlərinin formalaşması, innovasiyaların yayılması proseslərinə mane olan institusional maneələri də əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağı təmin edir [5, s.79]. Eyni zamanda belə mexanizmlərin inkişafı, regional siyasətdə müasirləşmə proseslərinin balanslaşdırılmış inkişafı üçün ilkin şərtlər yaradır.

Çoxstrukturlu regional iqtisadiyyatda infrastruktur komponentlərinin inkişafı aşağıdakı məsələlərin həllinə istiqamətlənir:

- subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqə sisteminin düzgün təşkilindən multiplikativ effektlərin əldə edilməsi;

- ənənəvi texnologiyalardan istifadə edən subyektlər üçün yeni inkişaf istiqamətlərinin yaradılması və onların innovativ həllərə həssaslığının artırılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üçün texnoloji yeniliklərin təmin edilməsi və s.

İqtisadi modernləşdirməyə ehtiyac, fəaliyyət sahələrinin və subyektlərin kifayət qədər səmərəli və rəqabətədavamlılığa tələbləri formalaşdıqda daha ciddi şəkildə özünü göstərir. İqtisadi mənada modernləşmə təkmilləşmə prosesi kimi, iqtisadi sistemin müasir tələblərə cavab verməsini təmin etmək üçün elementlər arasında təşkilati və iqtisadi əlaqələri ehtiva edir. Dar mənada modernləşmə, mövcud texnologiyaların və istehsal vasitələrinin daha təkmil səviyyəyə çatdırılmasını nəzərdə tutan texniki və texnoloji proses kimi qəbul edilir. Beləliklə, modernləşmə həm iqtisadi, həm də texniki kontekstdə istifadə olunur. İqtisadiyyata, o cümlədən onun əksər sahə və subyektlərinə münasibətdə modernləşmə nəzərə alınması vacib olan sosial-iqtisadi problem olaraq özünü biruzə verir. Modernləşmə, əslində genişmiqyaslı və mürəkkəb proses olub, texniki və texnoloji yenilənmə prosesləri ilə, sosial-iqtisadi münasibətlərdə və idarəetmə sistemlərində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Hazırda idarəetmənin təkmilləşdirilməsi texnika və texnologiyanın müasirləşdirilməsi üçün ilkin şərt kimi çıxış edir. Texniki və iqtisadi modernləşmə sosial həyatda baş verən dəyişikliklərlə, eləcə də əhəlinin maddi rifahının yüksəldilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması problemlərinin

həlli, insan kapitalının keyfiyyətində müsbət dəyişikliklər və sosial-iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsinə şərait yaradılması ilə sıx bağlıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, istehsal və sosial infrastrukturun inkişafı regional miqyasda bütün sahə və subyektlərin səmərəliliyinin artmasına birbaşa təsir göstərir. İnfrastrukturun inkişafı, eyni zamanda yeni şəraiti, istehsal-təsərrüfat münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini, subyektlərin maraqlarının ictimai mənafeələrə uyğunluğunu təmin etməyə yönəlir. Bu onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatında həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri yalnız infrastruktur sisteminin idarə edilməsinin daha effektiv mexanizminin formalaşdırılması və obyektlərin texniki səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması şərtilə əhəmiyyətli effekt verə bilər.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, kənd təsərrüfatında mövcud vəziyyət yeni çağırışlar yaradır və sosial-iqtisadi sistemin modernləşdirilməsinin zəruriliyini müəyyən edir. Kənd təsərrüfatının regional strukturunda yeni inkişaf modelinin formalaşdırılması istehsalın intensivləşdirilməsi üçün şəraitin formalaşması ilə vəhdət şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Bu istiqamətdə daha təkmili konsepsiya davamlı inkişaf konsepsiyası kimi xarakterizə olunur. Davamlı inkişaf konsepsiyasının ənənəvi nəzəri baxışlardan əsas fərqi iqtisadi inkişafa inteqrasiya olunmuş yanaşmadır [7, s.107]. Davamlı inkişaf problemi çox vaxt ətraf mühitin və istehsalın coğrafi yerləşməsinin ümumi vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Dayanıqlı inkişaf həmçinin, sosial, demografik, iqtisadi, mədəni amilləri qiymətləndirməyi tələb edir. Mahiyyət etibarı ilə dayanıqlı inkişaf, istehsalın və təbii ehtiyatların tarazlı inkişafı, artan investisiya və elmi-texniki tərəqqini, institusional transformasiyaları əhatə edir. Davamlı inkişafın əsas mahiyyəti inkişafın istehsal, iqtisadi, sosial, ekoloji aspektlərinin vəhdətini təşkil edir.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi zamanı regionların, eləcə də kənd yerlərinin infrastruktur baxımından inkişafının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə obyektiv ehtiyac yaranır. İnfrastrukturun inkişaf mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas tendensiyası, dövlət-özəl tərəfdaşlıq prinsiplərinin tətbiqi ilə müəyyən olunur. Davamlı inkişafa keçiddə istehsal və biznes məqsədləri genişləndirilir, qısamüddətli dövr üçün nəzərdə tutulan proseslər uzunmüddətli maliyyə, sosial və ətraf mühitə doğru istiqamətləndirilir. Davamlı inkişaf iqtisadi, ekoloji və sosial fəaliyyət sahələrinin vahid sistemini formalaşdırmağa xidmət etməklə, geniş təkrar istehsalı təmin edən mütərəqqi və səmərəli istehsal prosesinə əsaslanır.

İnfrastrukturun modernləşdirilməsinin inkişaf tempi, cəmiyyətin bu məqsədlər üçün ayıra biləcəyi resursların həcmindən bilavasitə asılıdır. Həmin resurslara daxildir: cəlb edilmiş kapital qoyuluşları hesabına infrastruktur potensialının artırılması; iqtisadi subyektlər və sahələr arasında iqtisadi əlaqələrin rasionallaşdırılması; infrastrukturun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi; infrastrukturun komponentlərinin formalaşmasına inteqrasiya olunmuş adekvat yanaşma və s.

İqtisadi sistemin davamlı inkişafının ən mühüm amili nəqliyyat infrastrukturunu və yol şəbəkəsidir. Tədqiqat obyekti olan Naxçıvan iqtisadi rayonunun şəhər və rayonları üzrə nəqliyyat sektorunda göstərilmiş xidmətlərin dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, bütövlükdə Naxçıvan MR üzrə bu göstərici 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 0,1% azalmışdır. Naxçıvan şəhəri üzrə azalma 4,6% təşkil etmişdir. Nəqliyyat sektorunda göstərilmiş xidmətlərin həcmi digər rayonlarda, o cümlədən Şərur rayonunda 4,9%, Babək rayonunda 5,2%, Ordubad rayonunda 4,7%, Culfa rayonunda 4,7%, Kəngərli rayonunda 4%, Şahbuz rayonunda 4,7%, Sədərək rayonunda 3,8% artmışdır [cədvəl 1].

Regionların və kənd yerlərinin davamlı inkişafında kənd təsərrüfatının xüsusi rol oynaması ilə əlaqədar olaraq kəndin sosial-istehsal infrastrukturunun ikili - sosial və istehsal xarakteri müəyyən olunur. Sosial infrastruktur istehsalla bağlı olsa da müxtəlif istiqamətli fəaliyyəti və təsiri ilə xarakterizə olunur. Sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, nəticə etibarilə istehsal səmərəliliyinin səviyyəsini müəyyən edir. Düzgün təşkil edilmiş sosial infrastruktur sistemi olmadan kənd təsərrüfatında yüksək iqtisadi effekt əldə etmək demək olar ki, mümkün deyil. Sosial infrastruktur əmək məhsuldarlığına və məhsuldar qüvvələrin inkişafına davamlı olaraq artan təsiri ilə özünü göstərir. Bu, əmək potensialından daha dolğun istifadə edilməsi, işçilərin təhsil səviyyəsinin

yüksəldilməsi, kadrların ixtisasının artırılması, işçilərin əlverişli şəraitdə işləməyə marağının artırılması nəticəsində mümkün olur.

Cədvəl 1. Naxçıvan iqtisadi rayonunun şəhər və rayonları üzrə nəqliyyat sektorunda göstərilmiş xidmətlər, min manatla [9]

Şəhər və rayonlar	2017	2018	2019	2020	2021	2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə, %-lə
Naxçıvan MR üzrə cəmi	55924,5	57584,0	58715,1	49865,8	55876,0	99,9
o cümlədən						
Naxçıvan şəhəri	28726,2	29919,5	30439,8	21758,2	27394,1	95,4
Şərur rayonu	5334,5	5430,5	5557,6	5523,6	5600,9	104,9
Babək rayonu	5283,7	5384,1	5507,4	5483,6	5556,3	105,2
Ordubad rayonu	4539,1	4616,3	4715,1	4685,7	4751,8	104,7
Culfa rayonu	4188,5	4255,5	4350,4	4323,4	4385,6	104,7
Kəngərli rayonu	2675,6	2713,1	2770,9	2750,3	2783,5	104,0
Şahbuz rayonu	3476,2	3538,8	3614,2	3594,4	3638,2	104,7
Sədərək rayonu	1700,7	1726,2	1759,7	1746,6	1765,6	103,8

Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir
 [https://nstat.gov.az/sectiongraphic?id=6].

Sosial infrastrukturun inkişaf istiqamətləri həmçinin, ona qoyulan investisiyaların həcmi müəyyən edən maddi istehsalın inkişafına xidmət edir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və istehsalın səmərəliliyi, öz növbəsində sosial infrastrukturun formalaşmasına şərait yaradır.

Regional infrastrukturunun deqradasiyası kənd təsərrüfatı istehsalının sistemli səmərəliliyinin aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri kimi müəyyən edilir və aqrar sferada geniş təkrar istehsalın texniki-texnoloji əsası kimi infrastrukturun inkişafını şərtləndirir. Sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin aşağı olması demoqrafik vəziyyətin pisləşməsinə, yəni əhalinin, xüsusilə əmək qabiliyyətli insanların kənd yerlərindən getməsinə, doğum səviyyəsinin azalmasına səbəb olur.

İnfrastrukturun sosial-istehsal xarakterli olması, ilk növbədə kəndin mühəndis-nəqliyyat infrastrukturuna xasdır. Bu səbəbdən regionların inkişafının davamlılıq konsepsiyasında kənd ərazilərinin inkişafı probleminə daha çox diqqət yetirilir. Kənd yerlərinin mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunu baxımından aşağıdakı istiqamətlərə nəzərdə tutulur:

- istehsal subyektlərinin və əhalinin elektrik təchizatının yaxşılaşdırılması;
- istilik sistemindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması və kənd əhalisinin istiliklə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- su təchizatı sistemlərinin inkişafı əsasında kənd əhalisini su təminatının keyfiyyətinin

yüksəldilməsi;

- kənd yerlərində avtomobil yolları şəbəkəsinin və nəqliyyatı xidmətinin yaxşılaşdırılması;
- rəqəmsal informasiya mühitinin yaradılması və informasiya təminatı sisteminin yaxşılaşdırılması və s.

Beləliklə, infrastrukturun modernləşdirilməsi, bir tərəfdən, onun texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsini, digər tərəfdən yeni istehsal, iqtisadi və sosial standartlara uyğunlaşdırılması prosesini özündə əks etdirir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadi modernləşmə infrastrukturun formalaşması, onun resurslarından və xidmətlərindən istifadə ilə bağlı subyektlər arasında yeni təşkilati və iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması prosesini xarakterizə edir. İnfrastrukturun formalaşması üçün iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsində əsas tendensiya iqtisadi və idarəetmə vasitələri hesab olunur [1, s.35]. Bu baxımdan infrastrukturun inkişafı probleminin həllində subyektlər arasında qarşılıqlı faydalı iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması üçün stimullar da infrastrukturun təkmilləşdirilməsi vasitələri sırasında mühüm yer tutur.

Regional infrastrukturun müasirləşdirilməsi kənd təsərrüfatının iqtisadi fəaliyyət növü kimi inkişafında, kənd yerlərinin dayanıqlığının təmin edilməsində ən mühüm amillərdən biri və aqrar iqtisadiyyatda multiplikativ effektlər yaradan vacib mexanizm hesab olunur. Öz növbəsində, çoxfunksiyalı infrastruktur elementləri, kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasına və bütövlükdə kənd yerlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsiri ilə xarakterizə olunur. Qeyd edildiyi kimi, infrastruktur sosial əhəmiyyət kəsb etməklə kənd təsərrüfatının və bütövlükdə regional iqtisadiyyatın inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Regional inkişafa xidmət edən infrastruktur sahələri içərisində son dövrlər daha da aktuallaşan və rəqəmsallaşma prosesləri ilə vəhdət təşkil edən informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu xüsusi əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Rəqəmsal transformasiya iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir göstərir və bu, aqrar sfera üçün də istisna deyil. Rəqəmsallaşmanın həyata keçirilməsinin əsas struktur elementlərdən biri informasiya təminatının inkişafı, mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunun inkişafı hesab edilir [3, s. 10]. Onun əsas elementlərinə məlumat, rabitə kanalları, proqram təminatı, kadrlar və s. daxildir. Rəqəmsallaşmanın tərkib hissəsi kimi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları idarəetmə sisteminin dəstəkləyici elementi kimi çıxış edir və idarəetmə prosesinin iştirakçıları arasında məlumat mübadiləsinin həyata keçirilməsində iştirak edir.

Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə informasiya və rabitə xidmətlərinin dinamikası göstərir ki, son 5 ildə, yəni 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə göstərici 19,4% artmışdır. Mobil telefon rabitəsi üzrə 7,4/% artım baş vermişdir. Hər iki göstərici 2017-2021-ci illər aralığında dinamik olaraq yüksəlmişdir.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında sahələrin və subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması elementi kimi də informasiya-kommunikasiya texnologiyaları mühüm rola malikdir. İnformasiya- kommunikasiya texnologiyalarının kənd təsərrüfatında tətbiqi və istifadəsi subyektlərin, o cümlədən onun sahələrinin optimallığını və uğurunu müəyyən edən əsas komponentlərdəndir. Kənd təsərrüfatında regional struktur dəyişiklikləri müasir infrastrukturun və informasiya təminatının gücləndirilməsi hesabına daha effektiv həyata keçirilə bilər. Bu dəyişikliklər sektorun məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artıraraq, kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafına və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə verəcək

ƏDƏBİYYAT

1. İsmaylov, Ç.N. İqtisadi və sosial coğrafiyanın əsasları /Ç.N.İsmaylov. - Bakı. -2015 -160 s.
2. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı,2004.348s.
3. Голубчик, М. М. Социально-экономическая география.-Москва: Юрайт, - 2020. - 476 с.
4. Павлов, А.Ю., Самонова К.В., Мухаева А.О. // Непрерывное обновление технологий в промышленности как путь к повышению конкурентоспособности. Инженерный вестник Дона, №4 (2015).
5. Воронина Т.В. Приграничное сотрудничество как форма нового регионализма в глобальном экономическом пространстве [Текст] // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология,-Волгоград. -2010, Т.3. №2.
6. Кошелев, В.М. Организация консультационной деятельности в агропромышленном комплексе : учебник и практикум для вузов / В. М. Кошелев [и др.]. Москва : Юрайт, - 2019.- 375 с.
7. Мельник, М. В. Теория экономического анализа : учебник для вузов / М. В. Мельник, В. Л. Поздеев. Москва : Юрайт, - 2017.-261 с.
8. Белокрылова,О. С., Киселева Н. Н., Хубулова В. В. Региональная экономика и управление. Учебное пособие.-М: Альфа-М, Инфра-М. - 2016. - 240 с.
9. <http://www.statistika.nmr.az>

SUMMARY

A strong infrastructure and efficient information provision are important for the successful implementation of regional structural changes in agriculture. Infrastructure development includes the improvement of transport and logistics networks, modernization of irrigation systems, strengthening of energy supply and the application of modern technologies. Information provision consists of the creation of agrarian databases, the application of digital technologies and the organization of educational programs for farmers. Application of innovative approaches in this field, creation of agroparks and agricultural clusters, state support and provision of environmental sustainability are the main development prospects. These steps will increase the competitiveness of agriculture and contribute to its sustainable development.

Keywords: Structure, information, agriculture, sustainable development

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA XARİCİ TİCARƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Samir ƏLİYEV

Raminə MUSTAFAYEVA

gencelaks@mail.ru,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Kənd təsərrüfatı qlobal iqtisadiyyatın strateji sahələrindən biri olub, ərzaq təhlükəsizliyini təmin edir və sənaye üçün xammal mənbəyi təşkil edir. Son dövrdə əhalinin artımı, qlobal ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində aparılmış işlər və texnologiyaların inkişafı bu sahənin istehsal və ticarətini artırmışdır. Məqalədə kənd təsərrüfatında xarici ticarətin əsas xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Mövsümlilik, keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları kənd təsərrüfatı ticarətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarətdə rolu artmış, onlar beynəlxalq bazarlarda daha rəqabətli məhsullar təqdim etmişdir. İxracın artmasında dövlət dəstəyi və ticarət siyasətləri əhəmiyyətli rola malikdirlər.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı istehsalı, ticarət, standartlar, beynəlxalq bazar, rəqabət.*

Kənd təsərrüfatı dünya iqtisadiyyatının strateji əhəmiyyətli sahələrindəndir. O, ərzaq təhlükəsizliyini təmin edir və digər əlaqəli sənaye sahələri üçün xammal mənbəyidir. Orta və aşağı gəlirli ölkələrdə kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluq yüksək olaraq qalır, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda isə kənd təsərrüfatının payı cüzdür. Eyni zamanda, bu iki qrup ölkələr arasında məhsuldarlıq fərqləri əhəmiyyətlidir ki, bu da ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinə təsir göstərir. Son on ildə kənd təsərrüfatı istehsalı və ticarəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu dəyişikliklərə səbəb olan amillərə dünya əhalisinin artması, əmtəə qiymətlərinin artması, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun azaldılması və gəlirlərin artması, kənd təsərrüfatı ticarətinin liberallaşdırılması siyasəti daxildir.

Qlobal kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmi ildə 10-12 trilyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir. Dəyər strukturunda əsas payı taxıl, ət, süd məhsulları kimi ərzaq məhsulları, o cümlədən bitki mənşəli məhsullar (meyvə, tərəvəz, yağlı bitkilər) tutur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) göstərir ki, son iki onillikdə kənd təsərrüfatı istehsalının qlobal dəyəri real ifadədə 89 faiz artaraq 2022-ci ildə 3,8 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu artıma baxmayaraq, kənd təsərrüfatının qlobal ümumi daxili məhsula töhfəsi nisbətən dəyişməz olaraq qalır və kənd təsərrüfatında məşğul olan qlobal işçi qüvvəsinin payı 2000-ci ildəki 40 faizdən 2022-ci ildə 26 faizə enib. 2022-ci ildə əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin dünya istehsalı 2000-ci ildən 56% artaraq 9,6 milyard tona çatıb. Qlobal kənd təsərrüfatı ixracı hər il təxminən 2 trilyon ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirilir. Dəyər baxımından əsas ixracatçı ölkələr ABŞ, Braziliya, Hollandiya, Almaniya və Çin, əsas idxalçılar isə Çin, ABŞ, Yaponiya və Almaniya [3].

Qlobal istehlakda bitki yağları, ət, mal əti və donuz ətinin idxalı nisbətən artıb. Qlobal toyuq istehlakı iki dəfə artıb. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ərzaq ixracatçısı və idxalçısı kimi rolu getdikcə artır. 2015-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrdən dünya ərzaq ixracının payı demək olar ki, 40% olmuşdur. Onların dünya ərzaq idxalında payı da 2015-ci ildə 40% təşkil edib [6]. İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ticarət artıb, 2015-ci ildə ümumi ticarətin 20%-dən çoxunu təşkil edib. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracı dünya düyü ixracının 80%-dən çoxunu, şəkərin 70%-ni, yağlı bitkilərin 50%-ni, pambığın 46%-ni və tütün ixracının 64%-ni təşkil edir [7]. Beləliklə, demək olar ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal kənd təsərrüfatı ticarətinə verdiyi töhfə qlobal tədarükləri daha çoxşaxəli edib, ərzaq təhlükəsizliyi risklərini azaldıb.

Kənd təsərrüfatında xarici ticarət əlaqələri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, dövlət

tənzimləmələri və ərzaq bazarında global tendensiyalarla bağlı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti mövsümi xarakter daşıyır ki, bu da ixrac və idxalın həcminə təsir göstərir. Müxtəlif iqlim qurşaqlarında yerləşən ölkələr məhsul yığım vaxtlarının fərqliliyinə görə bir-birini tamamlaya bilər. Bu, bütün il boyu təzə məhsul ticarəti üçün imkanlar açır. Kənd təsərrüfatında məhsulların mövsümliliyi bitki və heyvanların təbii dövrləri, iqlim şəraiti və bioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətdir. Bu o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları (tərəvəz, meyvə, taxıl, ət, süd və s.) ilin müəyyən dövrlərində istehsal olunur və mövcud olur. Mövsümlilik birbaşa hava şəraitindən, yağıntıların səviyyəsindən, temperatur şəraitindən və gündüz saatlarının uzunluğundan asılıdır. Məsələn, əksər ölkələrdə buğda məhsulu yayda və ya payızda yığılır və tərəvəz-meyvələrin özünəməxsus yetişmə dövrləri var. Bu, müəyyən fəsilərdə kənd təsərrüfatı işlərinin cəmlənməsi ilə nəticələnir. Mövsümlilik heyvandarlıqda, xüsusən də süd və ət istehsalında da rol oynayır, burada heyvanların böyüməsi və məhsuldarlığı çox vaxt mövsümi olan yem təchizatından asılıdır.

Məhsul yığımının pik dövründə təklifin artması səbəbindən məhsulun qiyməti aşağı düşür. Məhsulun artıq yığıldığı və tədarükün azaldığı mövsümlərarası dövrdə qiymətlər əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər. Bu xüsusilə meyvə və tərəvəzlər üçün doğrudur. Qiymət dəyişkənliyini hamarlaşdırmaq üçün məhsulların saxlama müddətini uzatmağa imkan verən saxlama texnologiyaları (soyuducu anbarlar, konservləşdirmə, dondurma və s.) mühüm rol oynayır. Məhsulların mövsümliliyi xarici ticarəti stimullaşdırır. Məsələn, isti iqlimi olan ölkələr qış aylarında bu məhsulların yetişmə bilməyəcəyi ölkələrə təzə meyvə və tərəvəz ixrac edirlər. Bu, hətta mövsümdən kənarda da təzə məhsulların bazarlarda daimi olmasını təmin edir. İstixanaların və hidroponika kimi müasir texnologiyaların istifadəsi ənənəvi mövsümdən kənarda məhsul yetişdirməyə imkan verir. Bu, bütün il boyu bazara çıxarıla bilən tərəvəzlər (xiyar, pomidor, göyerti) üçün xüsusilə vacibdir.

İstehsalda mövsümi dalğalanmalar da istehlakın strukturuna təsir göstərir. Ənənəvi mədəniyyətlərdə insanlar müəyyən bir mövsümdə mövcud olan məhsullardan daha çox istehlak edirdilər. Bu gün qloballaşma və saxlama texnologiyalarının inkişafı sayəsində mövsümi məhsulların mövcudluğu son istehlakçılar üçün daha az nəzərə çarpır. Beləliklə deyə bilər ki, məhsulların mövsümliliyi qiymətlərə, logistika, ixrac-idxal əməliyyatlarına və istehlakçıların davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinin digər xüsusiyyətinə əsasən inkişaf etmiş ölkələrə ixrac edildikdə ciddi keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları aid edilir. Bu, həm fitosanitar standartlara, həm də qablaşdırma və etikətləmə tələblərinə aiddir. Uyğunsuzluq məhsulun geri qaytarılması və ya satışının qadağan edilməsi ilə nəticələnə bilər. Kənd təsərrüfatında keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları əhalinin sağlamlığının təmin edilməsində, istehlakçıların qorunmasında və məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu standartlar kənd təsərrüfatı məhsullarının təhlükəsizlik və keyfiyyət tələblərinə cavab verməsini təmin etmək üçün necə yetişdirildiyini, emal edildiyini, qablaşdırıldığını və daşınmasını tənzimləyir.

Fitosanitar normalara zərərvericilərdən və xəstəliklərdən mühafizə və yoxlamalaq və sertifikatlaşdırma aid edilir. Kənd təsərrüfatı malları həm məhsulun özünə, həm də istehlakçıların sağlamlığına zərər verə biləcək zərərvericiləri, patogenləri və xəstəlikləri daşıya bilər. Bunun qarşısını almaq üçün ölkələr hansı bitki mühafizə vasitələrinin istifadə oluna biləcəyini, məhsulların necə emal edilməli olduğunu, ixrac və ya idxaldan əvvəl necə sınaqdan keçirilməli olduğunu müəyyən edən fitosanitar standartlar müəyyən edir. Məhsulların ixrac və idxalından əvvəl məhsulların müəyyən edilmiş təhlükəsizlik standartlarına cavab verməsini təmin etmək üçün fitosanitar yoxlamalar aparılır. Keyfiyyət standartlarına orqanoleptik xüsusiyyətlər, kimyəvi tərkib və yayarlılıq müddəti daxildir. Məhsullar görünüşü, dadı, qoxusu və teksturasına görə qiymətləndirilir. Məsələn, meyvə və tərəvəzlər müəyyən ölçüdə, rəngdə və formada, zədələnmədən və xəstəlikdən əziyyət çəkməməlidir. Hər bir məhsul kateqoriyası üçün faydalı maddələrin (vitaminlər, mikroelementlər) və zərərli maddələrin (pestisidlər, nitratlar, ağır metallar) icazə verilən miqdarına dair standartlar mövcuddur. Bu standartların aşılması məhsulların müəyyən ölkələrdə bazarlara

çıxarılması ilə nəticələnə bilər.

Bilirik ki, kimyəvi bitki mühafizə vasitələri kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunur. Lakin onların qalıqları son məhsullarda ola bilər ki, bu da sağlamlıq üçün təhlükəlidir. Buna görə də, hər bir ölkə məhsullarda pestisid qalıqlarının tərkibinə görə maksimum icazə verilən səviyyələri müəyyən edir. Bu standartlara əməl edilməməsi idxal qadağası ilə nəticələnə bilər.

Ekoloji məhsulların istehsalında ekoloji və üzvi standartlardan istifadə edilir. “Üzvi” kimi etiketlenmiş kənd təsərrüfatı məhsulları kimyəvi gübrələri, pestisidləri və genə dəyişdirilmiş orqanizmləri (GMO) istisna edən ekoloji cəhətdən təmiz becərmə üsullarının istifadəsini tələb edən xüsusi standartlara malikdir. Ölkələr idxal edilməzdən əvvəl çox vaxt üzvi sertifikat tələb edirlər. Ekoloji istehsal standartları kənd təsərrüfatının ətraf mühitə mənfi təsirini azaltmağa yönəlib. Bura su istifadəsinin azaldılması, zərərli kimyəvi maddələrin aradan qaldırılması və istixana qazı emissiyalarının minimuma endirilməsi daxil ola bilər [2].

Son zamanlarda qablaşdırma və etikətləmə məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları təzəliyini qoruyacaq və daşınma zamanı zədələnməsinin qarşısını alacaq şəkildə qablaşdırılmalıdır. Qablaşdırma həmçinin qida ilə təmasda olmaq üçün təhlükəsiz olmalı, zərərli maddələr buraxmamalı və çirklənmədən qorunmalıdır. Məhsullar inqrediyentlər, mənşə yeri, istehsal tarixi və son istifadə tarixləri ilə aydın şəkildə etiketlenməlidir. Bəzi ölkələrdə məhsulların tərkibində GMO olub-olmadığını və ya pestisidlər və antibiotiklərdən istifadə edilərək istehsal edildiyini göstərmək məcburidir.

Milli və regional hakimiyyət orqanları məhsulların təhlükəsizlik standartlarına cavab verməsini təmin etmək üçün istehsalın və satışın müxtəlif mərhələlərində yoxlamalar aparır. Buraya təsərrüfatlarda, emal müəssisələrində və gömrük məntəqələrində mütəmadi yoxlamalar daxildir. Əgər pozuntular aşkar edilərsə (məsələn, təhlükəli maddələr və ya keyfiyyət standartlarına uyğun gəlməmə), məhsullar bazardan çıxarılır və təkrar emal və ya məhv edilmək üçün göndərilə bilər.

Bir çox ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, AI, Yaponiya) ciddi məhsul təhlükəsizliyi standartları mövcuddur ki, bu da bu regionlara ixracı çətinləşdirir, lakin istehsalçılar üçün prestijlidir. Bu, beynəlxalq standartlara riayət etmək üçün fermerlərdən əhəmiyyətli səy tələb edir, lakin uğurlu sertifikatlaşdırma ilə böyük və yüksək gəlirli bazarlara çıxış açır [5]. Beləliklə, kənd təsərrüfatında keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları istehlakçıların sağlamlığının təmin edilməsinə, ətraf mühitin qorunmasına və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsinə yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemidir.

Kənd təsərrüfatı subsidiyalar və vergi güzəştləri vasitəsilə hökumət tərəfindən dəstəklənir. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir. Aqrar sektora güclü dəstəyi olan ölkələr daha ucuz qiymətə məhsul ixrac edə bilər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri tez-tez hava şəraiti, təbii fəlakətlər və global iqtisadi amillər səbəbindən dalğalanmalara məruz qalır. Bu, sektorda xarici ticarəti daha riskli və gözlənilməz edir. Bir çox ölkələr daxili ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müəyyən növ ərzaqların ixracını məhdudlaşdırır. Məsələn, çatışmazlıq və ya məhsul çatışmazlığı dövründə dövlətlər taxıl və ya digər strateji əhəmiyyətli məhsulların ixracına müvəqqəti qadağalar qoya bilər [1].

Hökumət yardımı kənd təsərrüfatı mallarının, xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyi üçün vacib olan məhsulların (taxıl, süd məhsulları, ət) davamlı yerli istehsalını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu, ölkələrə idxaldan asılılığını azaltmağa və sabit ərzaq təminatını təmin etməyə kömək edir. Hökumətlər tez-tez kənd təsərrüfatı istehsalçılarına quraqlıq, daşqın, məhsul çatışmazlığı və ya heyvan xəstəliklərinin yayılması kimi risklərə qarşı sığortaya subsidiya verir. Bu, fermerlərə təbii fəlakətlər qarşısında itki riskini azaltmağa və gəlirləri sabitləşdirməyə kömək edir. Bir sıra ölkələr öz məhsullarını dünya bazarında daha rəqabətli etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına subsidiyalar verirlər. Bu, məhsulların xaricə subsidiyasız olduğundan daha ucuz qiymətə satılmasına imkan verir, ölkənin dünya bazarındakı payını artırır. Hökumətlər kənd təsərrüfatı mallarının xarici bazarlara daşınmasını və logistikasını subsidiya edə bilər ki, bu da ixracatçıların xərclərini azaldır və məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırır. Bəzi hallarda subsidiyaların verilməsi tənqid edilir. Belə ki,

dövlət subsidiyalarının əsas kritik aspektlərindən biri beynəlxalq bazarlarda haqsız rəqabət yarada bilməsidir. Fermerlərinə əhəmiyyətli dəstək verən ölkələr məhsulu aşağı qiymətlərlə sata bilər ki, bu da dövlət dəstəyinin az olduğu ölkələrin istehsalçılarını əlverişsiz vəziyyətə salır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və digər beynəlxalq qurumlar azad ticarət prinsiplərinin pozulmasının qarşısını almaq üçün dövlət subsidiyalarından, xüsusən də ixracda istifadəni tənzimləməyə çalışırlar.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi toxum, gübrə, yanacaq, texnikanın alınması üçün subsidiyalar, həmçinin kiçik təsərrüfatlara dəstək, infrastruktur və texnologiyaya böyük investisiyalar daxildir. İxrac subsidiya proqramları da tətbiq edilir.

Kənd təsərrüfatı sektorunun kifayət qədər dövlət dəstəyi almadığı ölkələrdə fermerlər çox vaxt daha böyük iqtisadi risklər, aşağı məhsuldarlıq və innovativ texnologiyalara çıxış çətinliyi ilə üzləşirlər. Bu, daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin azalmasına, ərzaq idxalının artmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Ölkələr daxili bazarı kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalından qorumaq üçün tarif və qeyri-tarif maneələri tətbiq edə bilər. Buraya gömrük rüsumları, kvotalar, sanitar və fitosanitar qaydalar daxildir ki, bunlardan çox vaxt xarici məhsulların ölkəyə girişini məhdudlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və regional ticarət blokları kimi beynəlxalq ticarət müqavilələri kənd təsərrüfatı ticarətinə böyük təsir göstərir [4]. Onlar malların hərəkətində maneələrin azaldılmasına kömək edir, lakin eyni zamanda, norma və standartlara riayət etmək üçün ölkələrin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur.

Beləliklə, kənd təsərrüfatında xarici ticarət əlaqələri bir çox amillərdən asılıdır: təbii-iqlim şəraiti, dövlət dəstəyi tədbirləri, beynəlxalq ticarətin və qlobal iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi. Kənd təsərrüfatı ticarəti qlobal ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. İnkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin iştirakının artması, müasir texnologiyaların tətbiqi və ticarət siyasətlərinin effektivliyi bu sahənin daha da inkişafını təşviq edir. Bununla belə, davamlı və balanslı inkişaf üçün ədalətli ticarət qaydalarına əməl etmək, ətraf mühitə təsirləri nəzərə almaq və innovasiyalara investisiya qoymaq vacibdir. Qlobal əməkdaşlıq bu sahənin qarşılaşdığı çağırışların həllində mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva, R.R., Hətəmov, A.N., Həsənova, M.H., Süleymanov, F.V. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı 2022, Mütərcim, 304.
2. Mustafayeva R.R. Ekoloji təmiz və ənənəvi kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi qiymətləndirilməsi. Respublika elmi-praktiki konfrans materialları. Gəncə 2019.
3. FAO. 2024. *World Food and Agriculture – Statistical Yearbook 2024*. Rome. <https://doi.org/10.4060/cd2971en>
4. Павлова Е.И., Самусев Н.С. Эволюция теорий международной торговли и ее современные тенденции в условиях глобализации мирового хозяйства. *NAUKA I STUDIA*. - № 1. - 2017. - С. 16-2
5. Всемирный банк (2020). *Сельское, лесное и рыболовное хозяйство, добавленная стоимость*. <https://data.worldbank.org/indicator/>
6. Смит, Винсент Х., Джозеф В. Глаубер (2020). *Торговля, политика и продовольственная безопасность*. Экономика сельского хозяйства 51,159–171.
7. ФАО (2019). *Мировое продовольствие и сельское хозяйство 2019*. <http://www.fao.org/3/ca6463en/CA6463EN.pdf>.

SUMMARY

Agriculture is one of the strategic sectors of the world economy, providing food security and being a source of raw materials. Recent population growth, efforts to liberalize world trade and technological progress have led to an increase in production and trade in this sector. The article discusses the main features of foreign trade in agricultural products. Seasonality, quality and safety standards have a significant impact on trade in agricultural products. The role of developing countries in trade has increased, which has allowed them to supply more competitive products to international markets. Although government subsidies and trade policy play a key role in increasing exports, they can sometimes create unfair competition.

Keywords: *agricultural production, trade, standards, international market, competition.*

THE IMPACT OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE SITES ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM INFRASTRUCTURE IN SPAIN

Elnara NAZİRLİ
elnaranazirli@gmail.com

Summary

The utilization of historical and cultural resources in the tourism industry not only ensures its dynamism but also contributes to the development of countries and communities, leading to the emergence of new realities in tourism. In international tourism, the number of participants in cultural tourism movements is dynamically increasing, accounting for approximately 35-40% of total tourist flows across different countries. Spain has made significant progress in the development of cultural tourism, relying on its rich historical and cultural heritage.

This article provides an in-depth analysis of the transformation of Spain's historical and cultural heritage into tourism products, its impact on the development of destinations, and the role and changes in cultural tourism within the dynamics of inbound tourism. Additionally, it explores the role of cultural tourism in the development of key tourism destinations, its influence on revenue generation, and particularly its contribution to the growth of "urban" tourism.

Keywords: cultural tourism, historical and cultural heritage, cultural destinations, "urban" tourism, Spain.

Introduction

The functional development directions of historical and cultural tourism resources focus on ensuring sustainable tourism through the implementation of specific strategies and approaches. In this context, preservation and conservation, infrastructure accessibility, education and awareness, marketing and digitalization, the application of sustainable development principles, and the promotion of socio-cultural and community development play a crucial role. The preservation and conservation of historical and cultural tourism resources involve the protection, restoration, and safeguarding of cultural heritage from natural and anthropogenic risks. Additionally, the protection of historical and cultural heritage from excessive tourist activity is essential for maintaining sustainable development.

Relevance. In the modern era, "cultural tourism" has emerged as a specialized concept within the tourism industry, encompassing both tangible and intangible heritage and playing a significant role in international tourism movements. The United Nations World Tourism Organization (UNWTO) defines "cultural tourism" as a form of tourism that allows individuals to leave their place of residence and travel to other cities or towns to experience cultural heritage sites, exhibitions, and unique knowledge and experiences of different regions. Cultural heritage tourism enables people to explore monuments, artistic expressions, and ethnographic elements in new destinations, fulfilling both public and personal cultural needs.

Cultural tourism accounts for approximately 35-40% of international tourism movements and remains one of the primary reasons for people to travel. According to research conducted by ATLAS and reports by the UNWTO in 2015 and 2021, this sector has demonstrated dynamic growth, contributing significantly to socio-economic and cultural development while generating additional income for local communities [5].

Methodology and Literature Review

The **Québec Declaration on Cultural Tourism** defines cultural tourism as a tourism movement aimed at discovering the cultural and historical heritage of tourism destinations. Cultural tourism is not only a form of travel driven by special interests but also represents a "new cultural

worldview" that reflects the cultural heritage resources and socio-ethnic characteristics of a destination.

Expanding on this idea, cultural and ethno-cultural heritage tourism allows visitors to experience and appreciate local traditions, deepen their understanding of cultural identities, and engage with the customs and lifestyles of different communities. Reports by the **United Nations World Tourism Organization (UNWTO)** highlight the classification of cultural tourism and heritage resources, encompassing historical, cultural, ethnographic traditions, archaeology, national celebrations, folklore, modern architectural heritage, social life, industrial heritage, and culinary traditions [4].

Cultural tourism encompasses a wide range of activities, including festivals, mass cultural events, art performances, museum visits, historical site tours, ancient human settlements, speleotourism, religious and sacred site pilgrimages, as well as agricultural and traditional heritage-related events.

According to **Hillary du Cross and Bob McKercher (2020)**, cultural tourism resources include historical, archaeological, ethno-cultural, traditional, socio-cultural, religious, and culinary heritage elements present in a given destination. The attractiveness of these resources, along with the location of the destination, influences the purpose-driven travel of cultural tourists. Based on this, cultural tourists can be grouped as follows [3]:

- **Purposeful Cultural Tourist:** This type of tourist visits a destination primarily for an immersive cultural experience. The main motivation is cultural heritage, while other factors serve as complementary aspects of the trip.
- **Sightseeing Cultural Tourist:** While the tourist visits a culturally significant destination, engaging in cultural experiences is of secondary importance.
- **Serendipitous Cultural Tourist:** These tourists do not initially intend to engage in cultural tourism, but they discover and appreciate cultural experiences by chance during their trip.
- **Casual Cultural Tourist:** Cultural tourism is not the primary motivation, but the tourist still participates in some cultural experiences, albeit at a minimal level.
- **Incidental Cultural Tourist:** There is no cultural motivation for the trip, yet the tourist may still engage in minor cultural activities at the destination.

The classification of cultural tourists highlights the varying levels of engagement with cultural heritage and the factors influencing their travel motivations. Understanding these distinctions helps tourism destinations develop targeted strategies to attract and cater to different types of cultural tourists.

Visitors utilizing cultural tourism resources can have both positive and negative impacts. The primary positive effects are determined by the scope and attractiveness of the resources, while the negative consequences are associated with the degradation and potential destruction of those resources. Therefore, the management of cultural tourism involves ensuring the protection of existing resources, regulating mass visits based on international practices, and managing the sustainability (carrying capacity) of heritage sites. In some cases, the visitation of certain sites by tourists may be prohibited, or replicas of these sites may be created for tourists, which allows for the preservation of the original heritage [2].

Discussion. In Spain, historical and cultural tourism has become a significant sector due to the country's rich cultural heritage and long history. Spain is home to numerous historical monuments, museums, architectural masterpieces, and UNESCO World Heritage Sites. The different regions of Spain are known for their unique cultures and traditions, making cultural tourism prevalent across the entire country [1].

Each region of Spain stands out with its distinctive culture and historical heritage. Famous tourist sites such as the Alhambra Palace in Andalusia, the Sagrada Familia in Barcelona, the ancient city walls of Ávila in Castile and León, and the Prado Museum in Madrid highlight the historical and cultural wealth of Spain. This heritage not only promotes domestic tourism but also contributes to the

growth of international tourism.

Cultural tourism in Spain also encourages the development of new forms of tourism, offering a broader experience through ecological, culinary, and art festivals. This tourism sector significantly contributes to the country's economy by attracting both domestic and international tourists, while showcasing Spain's cultural diversity and richness to a wider audience.

The development of historical and cultural tourism is not only economically beneficial but also plays a crucial role in preserving Spain's culture, allowing it to be passed down to future generations. Through the sustainable management of cultural resources, Spain can continue to protect and share its rich heritage with the world.

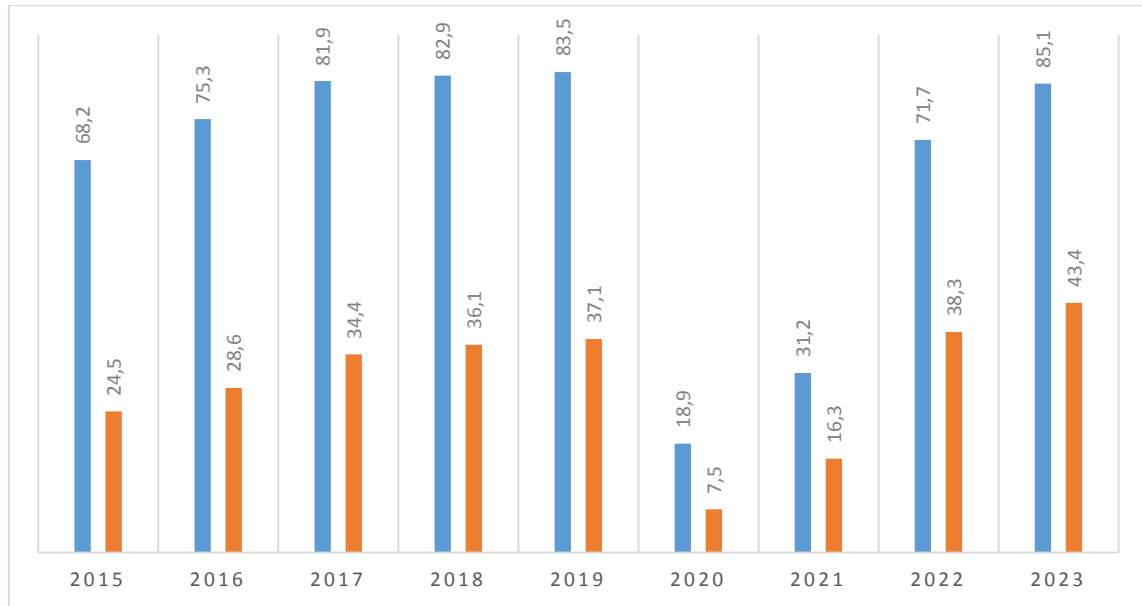

Figure 1. The Share of Cultural Tourism in the Dynamics of Tourists Arriving in Spain [6]

In Spain, the dynamic increase in the number of visitors coming for cultural tourism has contributed to the development of tourism destinations. The growth in the number of visitors for cultural tourism purposes in international tourism is linked to the diversity of the products offered and the richness of the cultural heritage. Currently, among the tourists coming to the country for cultural tourism purposes, cultural tourism accounts for 54%, which represents more than a 40% increase compared to 2015 (Figure 1).

Overall, Spain is a country with a rich and diverse historical heritage, home to numerous historical monuments and cultural heritage examples. These monuments reflect various periods and cultures in Spain's history. Spain's historical landmarks, ranging from the Roman era to the influences of the Visigoths, Muslims, Christians, and other cultures, showcase the evolution of the country's cultural landscape. Below is detailed information about some of Spain's most significant and famous historical landmarks:

- **Alhambra (Granada):** Alhambra is one of Spain's most famous and most visited monuments. This magnificent palace and fortress complex was constructed by the Muslims in the 13th century. Alhambra is considered one of the peaks of Arab architecture, particularly renowned for its beautiful mosaics, ceramic works, water fountains, and stunning gardens. Once the residence of Spain's Muslim rulers, Alhambra is included in UNESCO's World Heritage List [7].

- **Sagrada Familia (Barcelona):** Located in Barcelona, the Sagrada Familia is a world-famous work by Catalan architect Antoni Gaudí. Although still unfinished, this church is one of the most significant examples of world culture. The Sagrada Familia combines Gothic and Modernist styles,

representing Gaudí's unique approach. Construction began in 1882, and it continues to this day. This monument, protected by UNESCO, is one of Spain's most popular tourist attractions.

The initial ideas for the construction of this church emerged in 1874. Seven years later, land was acquired in the Eixample district of the city through donations, and in 1882, work on the temple began. The first architect, Francisco del Villar, designed a plan in the shape of a Latin cross, though not in Gothic style. The founders of the idea believed that the church should be constructed through donations, which is why its construction continues to this day [8].

- In 1883, Francisco del Villar stepped down from the project, and from then on, the construction of the church was led by the famous architect Antoni Gaudí. Unexpectedly, a large amount of donations were collected for the construction of the church. Gaudí then decided to significantly alter the main design. In his vision, the church should be composed of numerous massive towers, and all the decorations should reflect symbols related to the Bible or church ceremonies.

- After Gaudí's death, the construction was led by his student, Domenec Sugranes. He built three new bell towers and designed several new projects for the church. The Spanish Civil War obstructed the construction, as a fire broke out in the city, resulting in the destruction of most of the temple's plans [8].

- The construction of the temple continued throughout the 20th century, with several structures completed during this time, including the façade dedicated to the crucifixion of Christ. According to plans, in the coming years, two more towers will be built, and a huge cross will be placed on one of the towers, which will stand 170 meters tall. Additionally, four more towers will be erected. According to the project, the construction of the temple is expected to be fully completed by 2035 [9].

- **Mezquita (Cordoba):** The Mezquita in Cordoba was originally a Muslim mosque, later converted into a Christian church. It was one of the most important religious structures of Muslim Spain. The Mezquita is renowned for its mesmerizing columns, beautiful mosaic marble, and intricate patterns. It is considered one of the peaks of Islamic architecture and a symbol of Spain's religious and cultural past. This monument is also listed as a UNESCO World Heritage Site.

- **Acueducto de Segovia (Segovia):** The Roman-era Aqueduct in Segovia is one of the best-preserved Roman monuments in Spain. It was used to transport water to the city of Segovia and remains one of the most recognizable symbols of the city. This engineering marvel, which crosses large mountain ranges to supply water to the city, is included in the UNESCO World Heritage List.

- **La Aljafería (Zaragoza):** La Aljafería is one of the most significant historical monuments in Zaragoza. Originally a Muslim palace, the building also contains elements added by the Christians. La Aljafería is a beautiful example of Arab architecture, with decorative details and stunning architecture that attract attention. Today, it is one of the most visited tourist sites in Zaragoza.

These mentioned historical and cultural monuments make Spain one of the top countries with the largest number of UNESCO-listed sites. Examples include the Palacio Real (Madrid), Torres del Paine (Vigo), Catedral de Santiago de Compostela, Castillo de Belmonte, and more [9].

Spain is a country rich in historical monuments, with numerous works dating back to different eras and cultures. These monuments are not only significant in terms of architecture and art but are also of great importance to Spain's cultural and religious heritage. Each monument reflects the historical and cultural environment of its time, making Spain an essential center for world tourism and culture.

In addition to its rich history, Spain is also famous for its cuisine. With its diverse and delicious dishes, Spain has mastered the art of attracting tourists through its food culture. Key elements of Spanish cuisine include Asturias cheeses, Rioja wines, Majorcan sobrasada sausages, Canary mojo sauces, pintxos snacks from Catalonia and the Basque region, and Navarra asparagus [1]. Today, Spanish eating habits are based on small portions and frequent meals. The tradition of having tapas before lunch is widespread. The word "tapas" comes from the Spanish word "tapa," meaning "lid," which originated from the practice of serving food as a cover for drinks. Some of the most famous

Spanish dishes include gazpacho, paella, tortilla, patatas bravas, and desserts such as turrón and churros.

The development of cultural tourism in Spain is closely linked to urban tourism, which has resulted in the modernization of infrastructure and the expansion of existing monuments. Major tourist destinations such as Madrid, Barcelona, Seville, Granada, Valencia, Bilbao, Toledo, Cordoba, San Sebastian, and others offer rich cultural tourism heritage and experiences. Spain's small villages, wine regions, national parks, and islands also contribute to its cultural diversity.

The development of cultural heritage destinations has led to an increase in the number of hotels in major cities like Madrid, Barcelona, Valencia, Seville, as well as in the Balearic Islands, Canary Islands, coastal areas (Costa Brava, Costa del Sol), and popular tourist centers. For example, in Barcelona, the hotel capacity has exceeded 324,500, with the number of incoming tourists reaching 12 million [6].

In conclusion, it can be stated that historical-cultural tourism in Spain accounts for more than 35% of the total incoming tourists, which has facilitated the expansion of tourism in the country. The majority of tourists coming for cultural tourism are concentrated in the country's major tourism destinations, ensuring large tourist flows. In cities like Barcelona, Seville, Granada, Valencia, Bilbao, Toledo, and other major tourism destinations, 60-65% of the tourists are visiting for cultural tourism purposes. Overall, the number of tourists visiting Spain in 2023 was 85.1 million, of which 56% were for cultural tourism [6]. The increase in the number of tourists coming for cultural tourism has contributed to the development of tourism destinations and cities, leading to higher payments to the state budget and stimulating revenue growth.

LİTRERATURA

1. Melanie K. Smith, Cultural tourism, third edition, 2016
2. D. C. Comer, Tourism and Archaeological Heritage Management at Petra, 2012.
3. Hillary du Cros, & B. McKercher, Cultural Tourism (3rd ed.). Routledge, 2020
4. Whyte, B., Hood, T. and White, B. (eds), Cultural and Heritage Tourism: A Handbook for Community Champions, Ottawa: Federal Provincial Territorial Ministers of Culture and Heritage, UNWTO, Tourism and Intangible Cultural Heritage, Madrid, UNWTO publication, 2012
5. www.tram-research.com/atlas ATLAS (2015) Cultural Tourism Research Project home page 254.
6. <https://roadgenius.com/statistics/tourism/spain/2024>
7. <https://www.googleadservices.com/pagead/aclk?sa=L&ai=DChcSEwiv7c3>
8. <https://tripwoow.com/en/cultural-tourism-in-spain/>
9. https://www.researchgate.net/publication/323247802_Tourism_cultural_activities_and_sustainability_in_the_Spanish_Mediterranean_regions_A_probit_approach
10. https://www.academia.edu/40794994/Developing_Small_Rural_Communities_Through_Cultural_Heritage_Tourism_A_Spanish_case

MÜASİR BANK RİSKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ KİBERHÜCUMLARIN BANK İNFRASTRUKTURUNA TƏSİRİ: ELMİ TƏHLİL

Mərhəmət BAYRAMOV

merhametbayramov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-5157-0401>

Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı

Xülasə

Son illərdə bank sektoru rəqəmsal transformasiya nəticəsində yeni əməliyyat riskləri, xüsusilə kiberhücumlarla üzləşir. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, banklar şifrələmə, çoxfaktorlu identifikasiya və süni intellekt əsaslı sistemlərə investisiya etməklə yanaşı, təşkilati və əməliyyat siyasətləri ilə də riskləri idarə edirlər. ABŞ və Avropada müntəzəm təlimlər, təhlükəsizlik protokollarının yenilənməsi və ekspertlərlə əməkdaşlıq bu sahədə mühüm rol oynayır. Risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və auditlər bankların potensial təhdidləri vaxtında aşkar etməsinə şərait yaradır. Məqalə, bank təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün texnoloji və insan amilinin integrasiyasının, eləcə də beynəlxalq normativ çərçivələrin və əməkdaşlıq səylərinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: *əməliyyat riski, kiberhücum, çoxfaktorlu identifikasiya, sistem dayanıqlığı, şifrələmə, risk idarəetməsi*

Giriş

Əməliyyat riskləri, xüsusilə kiberhücumlar, müasir bank sektorunun qarşısında duran əsas çağırışlardan biri olaraq qalır və rəqəmsal transformasiya ilə daha da mürəkkəbləşmişdir. Avropa və ABŞ bankları qabaqcıl kibertəhlükəsizlik tədbirləri tətbiq etsə də, süni intellekt (AI) vasitəsilə edilən kiberhücumlar yeni və daha çətin idarə olunan risklər yaradır (Smith, Brown, 2020, s.127).

İsveçrə bankları çoxfaktorlu identifikasiya və şifrələmə texnologiyalarını geniş tətbiq etməklə kibertəhlükəsizliyi gücləndirsə də, süni intellekt əsaslı hücumlar bu sistemlərin effektivliyini test edir. AI ilə həyata keçirilən hücumlar daha mürəkkəb və sürətli olduğundan, ABŞ bankları qabaqlayıcı təhlükəsizlik protokolları və şəbəkə analizlərini inkişaf etdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu kontekstdə, bank sektorunda əməliyyat risklərinin idarə edilməsi təkcə texnoloji həllərin tətbiqi ilə deyil, həm də süni intellektin risklərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması istiqamətində rolu ilə tamamlanmalıdır. AI əsaslı hücumların analizi, bankların kibertəhlükələrə qarşı daha çevik və dayanıqlı strategiyalar formalaşdırması üçün vacib təcrübə qazandıracaqdır.

Banklara yönəlmiş əsas kiberhücum növləri

Rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi ilə bank sektoru artan kibertəhlükələrlə üzləşir və bu hücumlar maliyyə institutlarının etibarlılığına və təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərir. Banklara edilən kiberhücumlar əsasən müştəri məlumatlarının oğurlanması, xidmətlərin iflic edilməsi və maliyyə itkiləri ilə nəticələnir. Aşağıda bank sektoruna qarşı geniş yayılmış kiberhücum növləri və onların təsiri ümumiləşdirilmişdir (Smith, Brown, 2020, s.127):

- **DDoS hücumları** – Bankların onlayn xidmətlərini iflic edərək müştərilərin maliyyə əməliyyatlarını məhdudlaşdırır və bank etibarlılığına zərbə vurur.

- **Fişinq (Phishing)** – Saxta e-poçt və veb-saytlar vasitəsilə müştəri giriş məlumatlarının oğurlanması ilə icazəsiz tranzaksiyalara yol açır.

- **Zərərli proqram təminatı (Malware)** – Bank sistemlərinə yoluxaraq maliyyə məlumatlarını

oğurlayır və sistem fəaliyyətini pozur.

- **Şantaj proqramları (Ransomware)** – Bank sistemlərini bloklayaraq fidyə tələb edir və normal fəaliyyətin bərpasını çətinləşdirir.

- **İnsider hücumlar** – Bank əməkdaşlarının bilməyərək və ya qəsdən təhlükəsizlik pozuntularına yol verməsi daxili məlumatların oğurlanmasına və sistem zəifliklərindən istifadəyə səbəb ola bilər.

Bu hücumların artan mürəkkəbliyi bank sektorunda gücləndirilmiş kibertəhlükəsizlik strategiyalarının tətbiqini zəruri edir.

Bank sistemlərinə kiberhücumların təsiri

Bank sistemləri müasir dövrdə artan kiberhücum təhdidləri ilə üzləşir ki, bu da maliyyə institutlarının fəaliyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Kiberhücumların bank sektoruna təsiri əsasən dörd istiqamətdə özünü göstərir: maliyyə itkiləri, reputasiya riskləri, tənzimləmə sanksiyaları və məlumat sızıntıları.

Birinci olaraq, **maliyyə itkiləri** kiberhücumların banklara vurduğu ən birbaşa zərər növüdür. Bank hesablarından qanunsuz vəsait çıxarılması, əməliyyat pozuntuları və kompensasiya ödənişləri nəticəsində banklar milyonlarla dollar zərərə uğraya bilər. Tarixdə bu kimi hadisələrə misal olaraq 2016-cı ildə **Bangladesh Bank-ın SWIFT sisteminə edilən hücumu** göstərmək olar ki, bu hadisədə kiberhücumçular 81 milyon ABŞ dolları oğurlamışdır. Bu tip hücumlar bankların maliyyə dayanıqlığını zəiflədə və onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

İkinci əsas problem **reputasiya riskləridir**. Bank sistemlərinə edilən kiberhücumlar nəticəsində müştəri etibarını sarsıla bilər ki, bu da bankın bazardakı mövqeyinə ciddi mənfi təsir göstərir. Xüsusilə müştəri məlumatlarının oğurlanması və ya xidmətlərin dayanması haqqında yayılan xəbərlər bankların nüfuzuna uzunmüddətli zərər vura bilər (Səmədova, 2024, s.399). Bu tip hadisələrdən biri **2014-cü ildə JPMorgan Chase bankına edilən kiberhücumdur**. Həmin hücum nəticəsində **76 milyon müştərinin şəxsi məlumatları oğurlanmışdır** və bu, bankın ictimai imicinə böyük zərbə vurmuşdur (Kofil & Hubbard, 2019, s.121-122). Bundan əlavə, bankların kibertəhlükəsizlik tədbirləri beynəlxalq standartlara cavab vermədikdə **tənzimləmə sanksiyalarına** məruz qala bilərlər. Tənzimləyici qurumlar, məsələn, Avropa İttifaqı çərçivəsində tətbiq edilən **GDPR (Ümumi Məlumat Qoruma Qaydaları)** və **PSD2 (Ödəniş Xidmətləri Direktivləri)** çərçivəsində banklardan ciddi təhlükəsizlik tədbirləri görməyi tələb edir (Yılmaz, 2021, s. 46). Banklar bu tələblərə əməl etmədikdə böyük məbləğdə cərimələr ödəməli və ya fəaliyyətləri məhdudlaşdırıla bilər. Məlumat sızıntıları bank müştəriləri üçün ciddi risk yaradır, çünki şəxsi və maliyyə məlumatlarının kibercinayətkarların əlinə keçməsi fırıldaqçılıq, kimlik oğurluğu və digər maliyyə dələduzluğu hallarına səbəb ola bilər. Bu hallar müştəri hüquqlarını və maliyyə təhlükəsizliyini təhdid edir. Kiberhücumların yaratdığı risklərin effektiv idarə olunması üçün banklar kibertəhlükəsizlik strategiyalarını gücləndirməli, müasir texnologiyalara sərmayə yatırmalı və beynəlxalq tənzimləmə tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər. Proaktiv yanaşma çərçivəsində süni intellekt əsaslı sistemlərdən istifadə, əməkdaşların kibertəhlükəsizlik biliklərinin artırılması və beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində təhlükəsizlik məlumatlarının paylaşılması vacibdir. Aşağıdakı cədvəldə kibertəhlükəsizlik risklərinə qarşı mübarizə üçün əsas strategiyalar və onların tətbiqi yolları təqdim olunur.

Nö	Kibertəhlükəsizlik Strategiyaları	Təsviri
1	Proaktiv təhlükəsizlik yanaşması	Risk təhlili aparılmalı, zəif nöqtələr müəyyən edilməli, simulyasiya testləri keçirilməli və monitoring sistemi qurulmalıdır.
2	Süni intellekt əsaslı təhlükəsizlik sistemləri	AI və maşın öyrənməsi vasitəsilə anormal davranışlar aşkarlanır, phishing, DDoS və malware hücumlarına qarşı avtomatik tədbirlər görülür.
3	Əməkdaşların maarifləndirilməsi və təlimləri	Bank əməkdaşları phishing və sosial mühəndislik hücumlarına qarşı təlim keçməli, təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməlidirlər..
4	Qlobal əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi	Beynəlxalq institutlarla əməkdaşlıq edərək yeni kibertəhlükələr barədə məlumat paylaşılmalı və təhlükəsizlik standartlarına riayət olunmalıdır.

Əməliyyat riskinin bir növü kimi qəbul edilən kiberhücum risklərinin minimuma endirilməsi və bank infrastrukturunun dayanıqlılığının artırılması, müştəri məlumatlarının qorunması, eləcə də maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı cədvəldə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən zəruri hesab olunan tövsiyələr qeyd olunmuşdur.

Təşkilat	Tövsiyə	Əsas məqsəd
FATF	Risk əsaslı yanaşma və kiberrisiklərin dəyərləndirilməsi	Bankların potensial kiberhücum risklərini öncədən qiymətləndirməsi
Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS)	Real vaxt rejimində monitoring sistemlərinin tətbiqi	Kiberhücumların dərhal aşkarlanması və operativ cavab verilməsi
Avropa Mərkəzi Bankı (ECB)	Penetrasiya testlərinin və etik haker hücumlarının tətbiqi	Bank infrastrukturunun dayanıqlılığını yoxlamaq və zəif nöqtələri aşkarlamaq
SWIFT Təhlükəsizlik Protokolları	"Customer Security Programme" (CSP) çərçivəsində anomal tranzaksiyaların bloklanması	Ödəniş sistemlərində kiberhücumların və saxtakarlığın qarşısını almaq
NIST (ABŞ Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutu)	"Zero Trust Architecture" (Sıfır Etibar Memarlığı) modelinin tətbiqi	Hər istifadəçiyə və prosesə fərdi təhlükəsizlik nəzarətinin təmin olunması
ISO 27001 Standartları	Bank sistemlərində informasiya təhlükəsizliyi qaydalarının tətbiq olunması	Məlumatların qorunması və kiberrisiklərin idarə olunması üçün beynəlxalq standartların tətbiqi

Bank sistemləri artan kiberhücum təhdidlərinə qarşı daha dayanıqlı olmalıdır. FATF banklara **risk əsaslı yanaşmanı** tövsiyə edərək, onların potensial hücum nöqtələrini öncədən müəyyən edib müvafiq tədbirlər görmələrini təklif edir. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BIS) isə **real vaxt rejimində monitoring sistemlərinin** tətbiq olunmasını önə çəkir ki, bu da hücumların vaxtında aşkarlanaraq operativ tədbirlərin görülməsinə imkan yaradır (5).

Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) **penetrasiya testlərinin** və **etik haker hücumlarının** aparılmasını tövsiyə edir. Bu metodlar bankların kiberdayanıqlılığını sınaqdan keçirməyə və zəif nöqtələri aşkarlayıb aradan qaldırmağa kömək edir. Eyni zamanda, SWIFT "**Customer Security Programme**" (CSP) çərçivəsində anomal tranzaksiyaların bloklanması tövsiyə edir ki, bu da

ödəniş sistemlərinin kiberrisklərə qarşı daha davamlı olmasını təmin edir (Smith & Brown, 2020, s. 115-117). NIST isə, **"Zero Trust Architecture" (Sıfır Etibar Memarlığı)** yanaşmasını tövsiyə edərək banklara istifadəçilərə minimal etimad göstərməyi və hər bir əməliyyatı ayrıca yoxlamağı məsləhət görür. ISO 27001 standartları isə **informasiya təhlükəsizliyi qaydalarının** tətbiq olunmasını tövsiyə edir ki, bu da kiberrisklərin daha sistemli şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır (3). Bu tövsiyələrin tətbiqi bankların əməliyyat risklərini minimuma endirməyə, kibertəhlükəsizliyini gücləndirməyə və müştəri məlumatlarının qorunmasını təmin etməyə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının kiberhücum risklərinə qarşı atdığı addımlar və banklar üzərində nəzarət mexanizmləri

Azərbaycan Mərkəzi Bankı bank sektorunda kiberhücum risklərinin azaldılması və effektiv nəzarət mexanizmlərinin təmin edilməsi məqsədilə normativ-hüquqi aktlar hazırlayaraq tətbiq edir. 28 yanvar 2025-ci il tarixində təsdiq edilən **"Banklarda əməliyyat risklərinin idarə edilməsi qaydası"**, banklarda risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, monitorinqi və azaldılması üçün tələbləri müəyyənləşdirir (11).

Risqlərin tamamilə aradan qaldırılması iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola biləcəyindən, AMB risk əsaslı nəzarət sisteminin formalaşdırılmasına xüsusi önəm verir. Bu yanaşma çərçivəsində, 20 dekabr 2024-cü il tarixində təsdiq edilən **"Risk əsaslı nəzarət üzrə siyasət konsepsiyası"**, bankların risk profillərinin sistemli qiymətləndirilməsini və tənzimləyici tədbirlərin fərdi risk səviyyəsinə uyğun tətbiqini nəzərdə tutur (9). Bu, məhdud nəzarət resurslarının səmərəli bölüşdürülməsinə və yüksək riskli banklara intensiv nəzarət tədbirlərinin tətbiqinə imkan yaradır.

Bank sektorunda kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə daxili nəzarət və audit funksiyalarının effektiv təşkili vacibdir. AMB-nin təsdiq etdiyi **"Banklarda daxili nəzarət və daxili audit qaydaları"** bu sahədə vahid tənzimləyici çərçivə yaradır və banklardan risk əsaslı nəzarət prosedurlarını tətbiq etməyi, təhlükəsizlik sistemlərini mütəmadi qiymətləndirməyi və qabaqlayıcı tədbirlər görməyi tələb edir (10). Beləliklə, AMB bank sektorunda kiberhücum risklərinin idarə olunmasını və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsini təmin etmək üçün risk əsaslı nəzarət sistemlərini və tənzimləyici çərçivələri tətbiq edir.

Nəticə və Təkliflər

Kiberhücumlar bank sektorunda əməliyyat risklərinin ən ciddi formalarından biri olaraq maliyyə institutlarının dayanıqlığını sınağa çəkir. Onlar təkcə maliyyə itkilərinə deyil, həm də reputasiya risklərinə, hüquqi məsuliyyətlərə və əməliyyat sabitliyinin pozulmasına səbəb olur. Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış hücum vasitələri bu riskləri daha da mürəkkəbləşdirir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, effektiv kibertəhlükəsizlik strategiyaları olmadan bu təhdidlərə qarşı adekvat müdafiə mümkünsüzdür. Bu çərçivədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə edilir:

1. **Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış təhlükəsizlik sistemlərinin tətbiqi** – Davranış analizlərinə əsaslanan müdafiə mexanizmləri ilə kibertəhlükəsizlik gücləndirilməlidir.

2. **Müntəzəm kiberrisk auditi və simulyasiya testləri** – DDoS və phishing simulyasiyaları təhlükəsizlik boşluqlarını müəyyən etmək və müdafiə tədbirlərini optimallaşdırmaq üçün mütəmadi aparılmalıdır.

3. **Çoxfaktorlu autentifikasiya və gücləndirilmiş məlumat şifrələnməsi** – Bank və müştəri məlumatlarının qorunması üçün müasir şifrələmə protokolları tətbiq edilməlidir.

4. **İşçi heyətinin davamlı təlimləndirilməsi** – İnsan amilindən qaynaqlanan risklərin minimallaşdırılması üçün kibertəhlükəsizlik sahəsində mütəmadi təlimlər keçirilməlidir.

5. **Tənzimləyici qurumlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi** – Beynəlxalq və regional kibertəhlükəsizlik standartlarına uyğunlaşmaq məqsədilə tənzimləyici orqanlarla effektiv əməkdaşlıq aparılmalıdır.

Bu tədbirlər bankların kiberrisklərə qarşı dayanıqlılığını artıracaq və əməliyyat təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Basel Committee on Banking Supervision (2021). *Operational resilience: Sound practices for banks and supervisors*. Bank for International Settlements.
2. European Banking Authority (2023). *Guidelines on ICT and security risk management in the financial sector*. EBA Official Publication.
3. ISO/IEC 27001 (2022). *Information Security Management Systems – Requirements*. International Organization for Standardization.
4. Kofil, M. V. & Hubbard, R. G. (2019). *Wiley revenue recognition: Rules and scenarios*. Journal of Productivity, NY: Columbia University Press.
5. PwC (2023). *Cybersecurity in banking: Risk management strategies for financial institutions*. PricewaterhouseCoopers, Global Banking Report.
6. Səmədova, R. A. (2024). *Təhsilin ictimai münasibətlərə təsiri. Elmi əsərlər*, Bakı: SƏS Nəşriyyatı.
7. Smith, J. & Brown, L. (2020). *Financial cyber threats and risk mitigation strategies*. Journal of Banking & Finance.
8. Yılmaz, E. (2021). *Türkiye’de kapsayıcı eğitim*. Ankara Üniversitesi Dergisi.
9. <https://uploads.cbar.az/assets/7fd12f0749b180441d54cd4de.pdf> - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsi
10. <https://www.cbar.az/law-46/protocol-no-12> - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsi.
11. <https://e-qanun.az/framework/58966> - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi Aktların vahid elektron bazası.

SUMMARY

In recent years, the banking sector has faced new operational risks, particularly cyberattacks, due to digital transformation. International experience shows that banks manage these risks not only by investing in encryption, multi-factor authentication, and AI-based security systems but also through organizational and operational policies. In the U.S. and Europe, regular training, security protocol updates, and collaboration with experts play a crucial role in this regard. Proper risk assessment and audits enable banks to detect potential threats in a timely manner. This article emphasizes the importance of integrating technological and human factors to strengthen banking security, as well as the necessity of enhanced international regulatory frameworks and cooperation efforts.

Keywords: operational risk, cyberattack, multifactor authentication, system resilience, encryption, risk management.

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ DAVAMLI İNKİŞAFINI TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

Ruhiyyə QƏMBƏROVA

ruhiyye.qemberova@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Eşqin HÜSEYNLİ

Xülasə

Aqrar sahənin insan həyatının əsas ehtiyaclarından biri olan ərzaq təminatı ilə birbaşa əlaqədə olması aqrar sahəni bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün diqqətlə düşünülməli bir sahəyə çevirmişdir. Dünya əhalisinin əksəriyyətinin aqrar sektor ilə dolanışığını təmin etməsi aqrar sahənin fəaliyyətinə təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial xarakter verir. Aqrar sektorda istehsalla yanaşı, adambaşına düşən istehsalın miqdarı, kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan material və mexanizmlərin ölkədəki torpaq miqdarı ilə müqayisəsi inkişafı ifadə edən dəyər kimi qəbul edilmişdir. Məqalədə, aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin olunması sahəsində bir araşdırma olsa da, aqrar sektor və onun periferiyasındakı iqtisadi fəaliyyət, bu fəaliyyətin ölkələrin iqtisadiyyatına verdiyi töhfə nəzərə alınaraq və müqayisə edilərək müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Ölkənin davamlı inkişaf konsepsiyasında yeri və əhəmiyyəti, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin bu mövzu ilə bağlı tətqiqatları barədə araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: *aqrar sahə , aqrar sahənin iqtisadiyyatı, aqrar sahənin davamlı inkişafı*

Davamlılıq cəmiyyətin, ekosistemin və ya hər hansı bir sistemin fəaliyyətini fasiləsiz, korlanmadan, həddindən artıq istifadə etmədən və ya sistemin həyati halqası olan əsas resurslara daşıma qabiliyyətini həddən artıq yükləmədən davam etdirmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir.

Davamlı inkişafın əsasını ehtiyatların qorunması və inkişafı təşkil edir. Resursların davamlı olaraq qiymətləndirilməsi, xüsusən də bərpa olunan mənbələrin özünü yeniləmək həddini aşmadan inkişafı dəstəkləmək qabiliyyəti ətraf mühiti qoruyan inkişaf fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir. Xülasə, dünyada yaşadığımız planetin bizə təqdim etdiyi təbii sərvətlər və bu resursların yaratdığı potensial qədərdir. Davamlılıq müəyyən mənada həyatın davamıdır. Davamlılığın davamı üçün resurslardan ən çox istifadə edən və ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olan şirkətlər, qurumlar və ölkələr öz iş üsullarını dəyişməli olurlar. İnkişaf ekoloji, iqtisadi və sosial davamlılıq təmin edildikdə baş verir. Ətraf mühitə və cəmiyyətə uyğun olmayan məhsul və sahələrdən imtina etməklə, ekoloji və ekoloji məhsullarla əvəz oluna biləcək iqtisadi transformasiyalar ekoloji iş modelləri ilə əldə edilə bilər.

Təbii sərvətlərin qorunması - ətraf mühitə zərər verməyən kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiq olunduğu strukturun yaradılmasıdır. İntensiv kənd təsərrüfatı istehsalının təmin edilməsi məqsədilə sintetik və kimyəvi istehsal materiallarından nəzarətsiz istifadə edilməsi, müasir emal texnikası və texnologiyaları təbii tarazlığın pozulmasına, o cümlədən onların insanlar və bütün canlılar üçün həyati təhlükə törətməsinə səbəb olmuşdur.

Davamlı kənd təsərrüfatı konsepsiyası: Ekoloji kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı istehsalında ərzaq istehsalı ekoloji, sosial və iqtisadi ölçüləri ilə araşdırılmalı olan birləşmədir. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığı qorumaq, ətraf mühitə dəymiş ziyanı minimuma endirmək, qısa və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatı canlandırmaq, kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün ədalətli və səmərəli həyat modeli kimi qəbul edilməlidir. İşçilərin həyat keyfiyyətini yüksəltmək, yenilənə bilməyən təbii qaynaqları qorumaq və nəsillərin yaşama hüququna hörmət şüurunu artırmaqdır. İfadə edilməyə çalışılan bütün bu elementlər sənaye istehsalının yaratdığı problemlərin həlli üçün edilməsi lazım olanlardır. Davamlı kənd təsərrüfatı əlimizdə olan bütün təbii sərvətlərin nəzarətli şəkildə, mübaligəsiz, ətraf mühitə zərər vermədən, gələcəyə hesablanmış plan və

proqram çərçivəsində reallaşdırılmasıdır. Davamlı kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin əsaslandığı dörd elementi qeyd etmək lazımdır:

- Ərzaq təhlükəsizliyi;
- məşğulluğun və gəlirlərin artırılması;
- təbii və ekoloji amillərin mühafizəsi;

-kənd yerlərində yaşayan insanların qərar və idarəetmədə fəal iştirakı. Davamlılığın global miqyasda reallaşması üçün bu anlayışlar global miqyasda araşdırılır və strategiyalar yaradılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” analoji xarakterli digər proqramlarla (“Yoxsulluqla mübarizə üzrə Dövlət Proqramı”) təsdiq edilmişdir. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Azaldılması və Davamlı İnkişaf” və “Azərbaycan Respublikasında Bioloji Müxtəlifliyin Qorunması və Davamlı İstifadəsi haqqında” Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı kimi digər dövlət proqramlarında Aqrar sənayenin davamlı inkişafının təmin olunmasında əvəzsiz rolu mövcuddur.[1]

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində və ərzaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetirilir.[2] Bu konsepsiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 dekabr 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir ki, bu da kənd təsərrüfatına göstərilən qayğının bariz nümunəsi ola bilər. Hazırda respublikada qeyd olunan istiqamətlər üzrə 11 elmi tədqiqat institutu fəaliyyət göstərir ki, onlardan 8-i Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzinin tərkibində, 3-ü isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdindədir. Ölkədə kənd təsərrüfatı elmi, informasiya məsləhətləri və elmi tədqiqatlar üzrə regional mərkəzlərin təcrübə-istehsal üçün 50-dən çox bazası da var. Naxçıvan Muxtar Respublikası “Araz” Elm-İstehsalat Birliyi öz fəaliyyətini Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi ilə əlaqələndirir.

Kənd təsərrüfatının davamlılığını qiymətləndirərkən texnologiya, ətraf mühit və cəmiyyət arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, müxtəlif miqyaslarda (global, milli, regional, yerli və təsərrüfat) bu fəaliyyət çox müxtəlif komponentlərə, xüsusiyyətlərə və prioritetlərə malikdir.[4]

Ətraf mühitin davamlılığı göstəricilərinin sistematik müəyyənləşdirilməsi məsələsi ilkin olaraq OECD-nin Təzyiq-Dövlət-Cavab çərçivəsi ilə həll edilmişdir. [5] Bu konseptual çərçivə səbəbiyyət ideyasına əsaslanır.

Başqa sözlə desək, bu ideya əsas kimi istifadə olunur: insan fəaliyyəti ətraf mühitə təzyiq edir və onun vəziyyətini dəyişir. İqtisadiyyat, ətraf mühit və digər sahələrdə proqramlar vasitəsilə cəmiyyət bu dəyişikliklərə cavab verir. Bu siyasətlərdən irəli gələn hərəkətlər ətraf mühiti yeni stressə məruz qoyanda PSR dövrəsi yaradılır.

PSR üç müxtəlif növ göstəricidən istifadə edir:

- Təzyiq göstəriciləri
- Vəziyyət göstəriciləri
- Reaksiya göstəriciləri

Nəhayət, PSR çərçivəsini əvəz etmək üçün Sürücü qüvvələr-Təzyiqlər-Dövlət-Təsirlər-Reaksiya (DPSIR) çərçivəsi hazırlanmışdır. Burada əks təsirlər ekosistemə, insan sağlamlığına və s.mənfi təsir göstərir. Təzyiqlər, hərəkətverici qüvvələr isə ətraf mühiti dəyişdirən insan fəaliyyətidir (kənd təsərrüfatı, sənaye və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, PSR/DPSIR texnikası BMT, Dünya Bankı, FAO və digər beynəlxalq agentliklər tərəfindən ekoloji davamlılıq göstəricilərinin yaradılması üçün istifadə olunur. Məsələn, Yale və Kolumbiya universitetləri və Dünya İqtisadi Forumu Ətraf Mühitin Davamlılığı İndeksini hazırlayıb.[6]

Beş əsas komponent bu indeks təşkil edir:

- ətraf mühit sistemləri
- ətraf mühitin stressləri

- insan həssaslığı
- sosial və institusional imkanlar
- qlobal idarəetmə.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi ətraf mühitin yaxşılaşdırılması demək deyil. Buna nail olmaq üçün sosial və iqtisadi davamlılıq göstəriciləri qiymətləndirilməlidir.

Bir sıra mühüm tədbirlər və innovativ texnologiyaların inkişafı sayəsində müasir Azərbaycanın inkişaf platforması daha da zənginləşir.

Sözsüz ki, respublikamızın bütün sahələrdə sürətli yüksəlişinin və bir çox nailiyyətlərin təməlinə əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və bugünkü dövrün tələblərinə uyğun olaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən inkişaf strategiyası dayanır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar Azərbaycanın son illər davamlı tərəqqisinin təməl daşı olub.[7]

Modernləşmə və tərəqqi modelinin əsas istiqamətləri inkişaf proqramları, sahələrin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı metodik tədbirlər toplusudur. Ümumiyyətlə, yeniləşmənin, davamlı inkişafın, müasir islahatların aparılması, innovativ iqtisadiyyata hazırlıq, kreativ quruculuq və digər sistemli məqsədlərin həyata keçirilməsində regionların inkişafı dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu, həm də Azərbaycanın iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin ön tərkib hissəsidir.

Ölkəmizdə aqrar islahatların həyata keçirilməsi məqsədilə bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğun unikal iqtisadi strukturlar təşkil edilir, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı üçün düşünülmüş addımlar atılır, əhalinin etibarlı qidalanması üçün çoxsaylı təşəbbüslər həyata keçirilir. Ərzaq təhlükəsizliyinə bilavasitə cavabdeh olan kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədi ilə geniş Dövlət proqramları həyata keçirilir.[3]

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər son nəticədə aqrar sektorun istehsal göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Dünya Bankının məlumatına görə, son on ildə qlobal kənd təsərrüfatı sektorunun artımı 31,8 faiz təşkil edib.

Yerli istehsalın artması nəticəsində respublikaya meyvə və tərəvəz idxalı kəskin şəkildə azalıb. Son illər kənd təsərrüfatında intensiv texnikanın tətbiqi müsbət nəticələr verib. Nəticədə respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının artım tempi yeni əkin sahələrinin istifadəyə verilməsi sürətini üstələmiş, mal-qaranın sayı 21% , ət istehsalı 46,4 %, süd istehsalı 53 % artmışdır. Dövlət aqrar sahənin idarə olunmasında parçalanmaya son qoymaq və bu sənayenin uzunmüddətli artımını təmin edən idarəetmə çərçivəsini yaratmaq üçün bir sıra səmərəli islahatlar da həyata keçirmişdir. Ona görə də respublikada aqrar-sənaye kompleksini və qabaqcıl ərzaq təminatının keyfiyyətini yüksəltmək üçün ilk növbədə qanunvericilik bazası uyğunlaşa bilən və funksional mexanizmlər əsasında gücləndirilmişdir.

Dövlət proqramlarından və digər tanınmış sənədlərdən irəli gələn vəzifələrin icrası, o cümlədən fermerlərə maliyyə və texniki dəstək, sahibkarlığın təşviqi, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi əhalinin istehlak etdiyi yerli istehsal məhsullarının xüsusi çəkisinin artırılmasını təmin etmişdir. Bütün bu tədqiqatlar ölkənin hələ də əhalinin ehtiyac duyduğu kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarını istehsal etmək üçün yüksək potensiala malik olduğunun daha bir sübutudur. İqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlər nəticəsində bir çox ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin mövcud olduğu bir vaxtda Azərbaycan əhalisi davamlı olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunur. Aqrar sahənin dinamik inkişafını xalqın Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Prezidentin ardıcıl diqqət və qayğısı, qəbul etdiyi və imzaladığı dövlət proqramları və sərəncamları nəticəsində ölkədə aparılan aqrar islahatlar öz uğurlarını qazanmışdır. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təminatı və xalqın kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına olan inamı, digər tərəfdən, iqtisadiyyatın yaradıcısı olan Prezident İlham Əliyevin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi üzə çıxdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”.
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. www.president.az/files. Dövlət başçısının 29 dekabr 2012- ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər” haqqında AR Prezidentinin Fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı (ARDSK)-
<https://www.stat.gov.az/>
5. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmi internet saytı (ARKTN)-
<https://www.agro.gov.az/az>
6. Əliyev İlham, (2017) Azərbaycanın Davamlı inkişafı.. Münxen təhlükəsizlik konfransındakı nitqi.
7. Məmmədov H. Aqrar bölmədə aparılan islahatların nəticəsi, problemlər və perspektivlər. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar:ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları.

MÜASİR DÖVRDƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR VƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ofelya NƏSİROVA

z.ofelya74@gmail.com

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın sabitliyini və inkişafını qorumağa yönəlmiş strategiyaların tətbiqini tələb edir. Bu strategiyalar daxili sabitliyin təmin edilməsi, xarici təsirlərdən müdafiə, innovasiya və texnologiyaların inkişafı, enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, hüquqi-institusional infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığı əhatə edir. Müxtəlif sahələrdə bu tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadi dayanıqlığı artırır, milli maraqları qoruyur və gələcək təhdidlərə qarşı effektiv müdafiə mexanizmləri yaradır. Bununla yanaşı, iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarında daxili resursların səmərəli istifadəsi və iqtisadi diversifikasiyanın təşviqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, rəqəmsal transformasiya, yerli istehsalın artırılması və işsizliyin azaldılması daxili sabitliyi möhkəmləndirən əsas faktorlar arasındadır. Xarici təsirlərdən müdafiə məqsədilə ticarət və investisiya siyasətinin optimallaşdırılması, valyuta ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması mühüm rol oynayır. Enerji təhlükəsizliyi sahəsində bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı və enerji infrastrukturalarının gücləndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, hüquqi və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, şəffaflığın artırılması və antikorrupsiya tədbirlərinin gücləndirilməsi iqtisadiyyatın sağlam inkişafını təmin edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində regional integrasiyanın və xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi də milli iqtisadi təhlükəsizlik üçün əhəmiyyətli amillərdən biridir.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, sosial-iqtisadi, instisonal mexanizm, milli iqtisadiyyat, ticarət əlaqələri.

İqtisadi təhlükəsizlik, hər bir ölkənin öz inkişafını davam etdirə bilməsi, əhalisinin rifahını təmin etməsi və dünya iqtisadiyyatında möhkəm mövqe tutması üçün əsas şərtlərdən biridir. XXI əsrdə iqtisadi təhlükəsizlik yalnız dövlətin vətəndaşlarına möhkəm sosial-iqtisadi bazanın təmin edilməsi deyil, həm də qlobal və regional təhlükələrə qarşı mübarizənin mühüm elementidir. Müasir dövrdə qarşıya çıxan problemlər və bu problemlərə qarşı mübarizədə iqtisadi təhlükəsizliyin rolu daha da artır.

Global iqtisadiyyatın qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri, iqtisadi böhranların, maliyyə krizi və deflyasiyanın yaranma riskidir. Bu cür böhranlar təkcə milli iqtisadiyyatı deyil, həm də beynəlxalq ticarət, kapital axınları və investisiyalar üzərində mənfi təsir göstərir. 2008-ci ilin maliyyə böhranı və son illərdəki pandemiya dövrü bunun ən yaxşı nümunələridir. Bu dövrlərdə iqtisadi sabitlik və təhlükəsizlik ciddi şəkildə pozulmuşdur.

Dünyada ticarət müharibələri və iqtisadi sanksiyalar həm milli iqtisadiyyata, həm də qlobal bazara böyük təsir göstərir. Ticarət müharibələri ölkələrin iqtisadi sərhədlərini sərtləşdirmək, qiymətləri artırmaq və xarici investisiyaların azalmasına gətirib çıxara bilər. [1] Bununla yanaşı, beynəlxalq sanksiyalar və iqtisadi blokadalar, ölkələrin iqtisadi inkişafını və sabitliyini əhəmiyyətli dərəcədə təhdid edir. Eyni zamanda iqlim dəyişikliyi və təbii resursların azlığı, xüsusilə enerji ehtiyatlarının məhdudlaşması iqtisadi təhlükəsizliyi təhdid edən başqa bir faktordur. Enerji resurslarının davamlı və etibarlı şəkildə təmin olunması, enerji sanksiyalarına qarşı mübarizə və alternativ enerji mənbələrinin inkişafı müasir dövrün vacib məsələlərindəndir.

Müasir texnoloji inkişaf, xüsusilə süni intellekt, avtomatlaşdırma və rəqəmsal sistemlər

iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir etməyə davam edir. Bununla yanaşı, kiber hücumlar və məlumat təhlükəsizliyi məsələləri, ölkələrin iqtisadi sabitliyini təhdid edən amillərdən biri kimi ön plana çıxır.

Ümumiyyətlə, hər bir ölkə, iqtisadi təhlükəsizlik üçün sosial rifahın təmin olunması məsələsini nəzərə almalıdır. Əhalinin artan tələbləri, sosial və iqtisadi bərabərsizlik, işsizlik və yoxsulluq kimi problemlər ölkənin daxili təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, bu problemlərin artması sosial narazılıqların və siyasi qeyri-sabitliyin yaranmasına səbəb ola bilər. [2]

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün müxtəlif strategiyalar və yanaşmalar mövcuddur. Həmin strategiyalar həm daxili, həm də xarici faktorları nəzərə alaraq milli iqtisadiyyatın inkişafını və sabitliyini qorumağa yönəlmiş olmalıdır. Bəli, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün strategiyalar geniş spektri əhatə edir və müxtəlif yanaşmalar tətbiq oluna bilər. Bu strategiyalar, adətən, aşağıdakı əsas sahələri əhatə edir:

✓ Daxili iqtisadi sabitlik

Dövlət büdcəsinin balanslaşdırılması, borcun idarə edilməsi və inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması, iqtisadiyyatın bir sektordan asılılığını azaltmaq üçün müxtəlif sahələrin inkişaf etdirilməsi, yerli biznesin inkişafını təşviq edən proqramlar yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması və işsizlik səviyyəsinin azaldılması.[3]

✓ Xarici təsirlərdən müdafiə

İxrac və idxal balansının qorunması, strateji mallar üzrə yerli istehsalın təşviqi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə yanaşı, milli iqtisadi maraqların qorunması, valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi, xarici risklərə qarşı iqtisadiyyatın dayanıqlığının artırılması.

✓ İnnovasiya və texnologiya inkişafı

Yeni texnologiyaların tətbiqini təşviq edən proqramlar, rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi.

✓ Enerji təhlükəsizliyi

Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi, enerji resurslarının təhlükəsiz və davamlı təminatı.

✓ Hüquqi və institusional infrastrukturun gücləndirilməsi.

Şəffaflıq və hesablılıq səviyyəsinin artırılması, effektiv iqtisadi siyasətlərin icrası üçün güclü institutların yaradılması.

✓ Beynəlxalq əməkdaşlıq.

İqtisadi birgə fəaliyyətin inkişafı üçün regional təşəbbüslər, global bazarda xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi.

Bu strategiyaların düzgün tətbiqi iqtisadi sabitliyi artırmaqla yanaşı, milli maraqları qorumaq və gələcəkdə yaranacaq iqtisadi təhdidlərə qarşı dayanıqlı müdafiə mexanizmləri formalaşdırmağa kömək edir.

İqtisadiyyatın əsas sahələrində diversifikasiya təmin edilməli, xüsusilə təbii resurslardan asılılıq azaldılmalıdır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru kimi sahələrin inkişafı ilə iqtisadiyyatın dayanıqlılığı artırıla bilər. Bununla yanaşı, yeni texnologiyalar və innovasiyalar əsasında yeni sənaye sahələri yaradılmalıdır.

Dövlətin xarici ticarət siyasətini inkişaf etdirərək iqtisadi əlaqələri gücləndirməsi, yeni bazarlara çıxış əldə etməsi vacibdir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi, iqtisadi inkişafı sürətləndirə bilər və iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir. Eyni zamanda, ticarət razılaşmaları və iqtisadi əməkdaşlıq müqavilələri qurulmalıdır. Bundan əlavə, enerji ehtiyatlarının təminatı və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi iqtisadi təhlükəsizlik üçün mühüm strategiyalardan biridir. Alternativ enerji mənbələrinə yatırımların artırılması, bərpa olunan enerjinin istifadə edilməsinin təşviq edilməsi bu sahədə atılacaq ən mühüm addımlardandır.

Kiber hücumların qarşısının alınması üçün qabaqcıl texnoloji infrastruktur qurulmalı və müasir kibertəhlükəsizlik siyasətləri inkişaf etdirilməlidir. Dövlət və özəl sektorun bu sahədə əməkdaşlığı, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması ilə əlaqədar riskləri azaltmağa kömək edər.

Sosial siyasətlər, əhalinin rifahını və sosial bərabərliyi təmin etməlidir. Təhsil, səhiyyə, sosial təminat və işsizlik ilə mübarizə sahələrində aparılan islahatlar, ölkənin sosial sabitliyini qorumağa və iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirməyə yönəlmiş olmalıdır.

Nəticə

İqtisadi təhlükəsizlik, hər bir ölkə üçün yalnız inkişaf etmək deyil, həm də global bazarda möhkəm və sabit mövqe tutmaq məqsədi ilə vacibdir. Müasir dövrdə qarşıya çıxan çağırışlar, iqtisadi təhlükəsizliyi təhdid edən bir sıra amilləri ortaya qoysa da, düzgün və məqsədyönlü strategiyalarla bu təhlükələrə qarşı mübarizə aparmaq mümkündür. İqtisadi sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yalnız daxili siyasətlərin deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq və ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi ilə mümkün ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2008, 400 s.
2. Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопр. Экономики. – 1994.
3. O.A. Nasirova. Food security and optimal government intervention level in agriculture (comparative analysis) Bulgarian Journal of Agricultural Science, 25 (Suppl. 2) 2019 Agricultural Academy (s.12)
4. <https://az.wikipedia>.

SUMMARY

Ensuring economic security requires the implementation of strategies aimed at maintaining the stability and development of the national economy. These strategies include ensuring internal stability, protection from external influences, development of innovations and technologies, strengthening energy security, improving legal and institutional infrastructure, and international cooperation. The implementation of these measures in various areas increases economic stability, protects national interests, and creates effective defense mechanisms against future threats. At the same time, the efficient use of domestic resources and promotion of economic diversification are of particular importance in economic security strategies. Supporting small and medium-sized businesses, digital transformation, increasing local production, and reducing unemployment are among the main factors strengthening internal stability. Optimization of trade and investment policy, proper management of foreign exchange reserves, and increasing competitiveness in international markets play an important role in protecting against external influences. The development of renewable energy sources and strengthening energy infrastructure are of strategic importance in the field of energy security. At the same time, improving legal and institutional mechanisms, increasing transparency, and strengthening anti-corruption measures ensure healthy development of the economy. Expanding regional integration and foreign trade relations within the framework of international cooperation is also an important factor for national economic security.

Keywords: economic security, socio-economic, institutional mechanism, national economy, trade relations

SOS UŞAQ KƏNDLƏRİ AZƏRBAYCANDA MULTİDİSSİPLİNAR KOMANDANIN FƏALİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI

Novruz ŞİRİNOV
novruzshirinov1@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Mütəxəssislər arasında birgə iş xidmət göstərilən bütün uşaqların təcrübəsi üçün çox vacibdir. Uşaqların ehtiyac duyduqları “təhlükəsizlik, davamlılıq, bağlılıq və şəxsiyyət hissi”nə nail olmaqda kömək etmək vəzifəsi ortaq bir vəzifədir. Mütəxəssislər mümkün olan ən yaxşı nəticələri təmin etmək üçün bir-biri ilə, uşaqlar və onların ailələri ilə işlənməlidir. Bu, xidmətləri birgə planlaşdırmaq və çatdırmaq üçün komandanın bir hissəsi kimi işləmək deməkdir.

Multidissiplinar işin ən çox qeyd olunan faydaları xidmətlərdə təkmilləşdirmə, problemlərin birgə həlli, vahid yanaşma qabiliyyəti və agentliklər arasında daha yaxşı anlaşma və etibardır. Birgə təlim peşəkarlarla öz rollarını və məsuliyyətlərini başa düşməkdə, əlaqələr qurmaqda və bir-birlərinin nöqtəyi-nəzəri və qərar qəbul etmə proseslərində fikir əldə etməkdə kömək etməyin bir yoludur. Bir-birindən öyrənmək təcrübəsi inam və hörmət yaratmaq üçün yaxşı əsas ola bilər; empatiya uğurlu əlaqələri və əməkdaşlararası bacarıqlardan biridir.

Effektiv multidissiplinar iş üçün agentliklər arasında yaxşı ünsiyyət və məlumat mübadiləsi də çox vacibdir. Bura psixi sağlamlıq, narkotik maddələrdən sui-istifadə və məişət zorakılığı xidmətləri, eləcə də uşaqların sosial qayğısı üzrə müəssisələr daxildir. Bəzən multidissiplinar komandanın hədəfində uşağın evə qayması nəzərdə tutulur, bu zaman əsas məqsəd uşağa qayğı göstərilməsinə səbəb olan problemlərin həll edilməsi üçün bu müəssisələrlə əlaqə saxlamaq xüsusi vacibdir.

Açar sözlər: Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar; Multidissiplinar komanda; SOS Uşaq Kəndləri.

Əsas Hissə

Multidissiplinar komandaya verilmiş tərif- Multidissiplinar komandanın bir hissəsi kimi birlikdə işləmək hər bir uşaq və onların ailəsi üçün ən yaxşı nəticələri təmin etmək üçün önəmlidir. Bura uşaqlara və onların ailələrinə xidmət göstərən sosial işçilər, müstəqil yoxlayıcı məmurlar, himayədarlar və başqaları (məsələn, səhiyyə, təhsil, psixi sağlamlıq, narkotik maddə asılılığı və ya məişət zorakılığı xidmətlərində çalışanlar) daxildir. Effektiv multidissiplinar iş işçilərin ailələrlə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, eləcə də peşəkarlar arasında inam və ünsiyyətin yaxşılaşdırılması ilə əlaqələndirilir (1).

Multidissiplinar iş üçün bir sıra çətinliklər var. Bunlara rollar haqqında aydınlığın olmaması, peşəkarlararası münafiqlik, məlumat mübadiləsinin olmaması və zəif ünsiyyət daxildir. Effektiv multidissiplinar iş əlaqələri aşağıdakılarla dəstəklənir:

- Ümumi məqsədlər və ümumi anlayış
- Əlaqələr qurmaq və saxlamaq və başqalarının perspektivlərini anlamaq üçün şəxsiyyətlərarası və “emosional cəhətdən ağıllı” bacarıqlar
- Ünsiyyət üsullarına diqqət yetirir
- Məlumat mübadiləsi
- İşin təsirinin bəzən fərdlərin effektiv cavab vermək qabiliyyətinə necə təsir edə biləcəyini başa düşmək.

Mütəxəssislər arasında birgə iş baxılan bütün uşaqların təcrübəsi üçün çox vacibdir. Uşaqlara ehtiyac duyduqları “təhlükəsizlik, davamlılıq, bağlılıq və şəxsiyyət hissi”nə nail olmaqda kömək etmək vəzifəsi ortaq bir vəzifədir. Mütəxəssislər mümkün olan ən yaxşı nəticələri təmin etmək üçün

bir-biri ilə, uşaqlar və onların ailələri ilə işləməlidirlər. Bu, xidmətləri birgə planlaşdırmaq və çatdırmaq üçün komandanın bir hissəsi kimi işləmək deməkdir.

Müəssisədə xidmət göstərilən uşaqların əksəriyyəti artıq uşaqların sosial qayğısı ilə tanışdır və bir müddətdir xidmətlər almış ola bilər. Yəqin ki, hər bir uşaq və onların ailəsi “Ümumi Qiymətləndirmə Çərçivəsindən” istifadə etməklə qiymətləndirilmişdir. Multidissiplinar iş bu nöqtədən başlayır və uşaq və valideynlərlə onların istəklərini müəyyən etmək üçün məsləhətləşməyi, eləcə də digər agentliklərdəki əlaqə saxlamağı əhatə edir. Multidissiplinar iş uşağa baxıldığı müddət ərzində davam edir.

Müəssisədə xidmət göstərilən uşaqların rifahı üçün məsuliyyət daşıyan hər bir multidissiplinar komanda üzvünün fərqli rolu var, lakin hamı ümumi məqsəd və anlayışa xidmət etməlidir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Uşağın ehtiyacları, arzu olunan nəticələr və bu nəticələrə nail olmaq üçün yol
- Uşaq mərkəzli şəkildə necə işləmək olar
- Fərdlərin və agentliklərin müvafiq rolları və bu rollar daxilində sərhədlər və paylaşılan sahələr, həmçinin hər bir rolun fərqli perspektivləri və problemlərinin anlaşılması
- Tenidən birləşmənin daimilik üçün bir seçim olub-olmamasından asılı olmayaraq, doğulan ailəsi ilə əlaqənin uşaq üçün

- Bir-birinə necə və nə vaxt meydan oxumalı
- Uşaqlar, ailələr və həmkarları ilə yüksək keyfiyyətli əlaqələr qurmaq üçün lazım olan öhdəlik.

Multidissiplinar işin bir sıra faydaları vardır. Multidissiplinar işin ən çox qeyd olunan faydaları xidmətlərdə təkmilləşdirmə, problemlərin birgə həlli, vahid yanaşma qabiliyyəti və agentliklər arasında daha yaxşı anlaşma və etibardır. Multidissiplinar iş zamanı mütəxəssislər digər peşəkarlarla əlaqələrin yaxşılaşdığını, həmçinin ailələrlə əlaqələrin yaxşılaşdığını və peşəkarlar arasında daha yaxşı ünsiyyətin olduğunu bildirirlər. Multidissiplinar işdə çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edən amillərə aşağıdakılar daxildir:

- Rol demarkasiyası – agentliklərin rolları üzərində aydınlıq, bir-birinin məsuliyyətlərini başa düşmək və aydın rol sərhədləri

- Birgə işləmək istəyi də daxil olmaqla öhdəlik
- Etimad və qarşılıqlı hörmət
- Digər agentlikləri başa düşmək – digər agentliklərin nəyə töhfə verə biləcəyini bilmək və qiymətləndirmək, perspektivlərin genişliyini anlamaq

- Rabitə
- İnformasiya mübadiləsi – məlumat mübadiləsi üçün aydın protokollar.

Multidissiplinar komandada gərginliyə və münaqişəyə səbəb ola biləcək bir sıra amillərə vardır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Rollar və gözləntilər haqqında aydınlığın olmaması – başqalarının öz işlərini görməməsi və ya komandadan müstəqil işləməsi hissi

- Güc fərqləri, o cümlədən peşəkar iyerarxiyalar, güc mübarizəsi və peşəkar sərhədlərin qarışması

- Paylaşılan dil və məna haqqında fərziyyələr
- Peşəkarlararası münaqişələr və ya uşağın maraqlarına uyğun gələn məsələlər haqqında fikir ayrılıqları

- Uşaqlıq dövrü haqqında fərqli peşəkar dəyərlər və ya nəzəriyyələrin olması
- Uşaq müdafiə sistemində travma almış uşaqlar və ailələrlə işləmək üçün çətin hisslər və fərdi reaksiyalar

- Məlumatın zəif ötürülməsi və dinlənilməməsi hissləri
- Qəbul edilən və ya real dəstəyin olmaması.

Multidissiplinar işdə komandanın işinə təsir edən xarici və təşkilati gərginliklər də ola bilər. Məsələn:

- Rəqəbat aparan siyasət və prosedurlar

- Məlumat mübadiləsi və məxfilik ətrafında müxtəlif qaydalar və protokollar
- İnsanların öz rollarını düzgün yerinə yetirmələri üçün məhdud vaxt
- Uşağın və ya ailənin ehtiyaclarını ödəmək üçün resursların olmaması.

Effektiv multidissiplinar işi asanlaşdırmanın bir sıra üsulları vardır. Multidissiplinar komandada səmərəli iş əlaqələrinin qurulması dörd əsas amildən asılıdır:

- Rol və vəzifələrin aydınlaşdırılması
- Bütün səviyyələrdə öhdəliyin təmin edilməsi
- İnam və qarşılıqlı hörmət yaratmaq
- Agentliklər arasında anlaşmanın gücləndirilməsi.

Birgə təlim peşəkarlara öz rollarını və məsuliyyətlərini başa düşməkdə, əlaqələr qurmaqda və bir-birlərinin nöqteyi-nəzəri və qərar qəbul etmə proseslərində fikir əldə etməkdə kömək etməyin bir yoludur. Bir-birindən öyrənmək və həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yollarla birlikdə öyrənmək təcrübəsi inam və hörmət yaratmaq üçün yaxşı yaxşı rol ola bilər; empatiya uğurlu əlaqələri və əməkdaşlığı dəstəkləyən əsas şəxsiyyətarası bacarıqlardan biridir (1).

Effektiv multidissiplinar iş üçün agentliklər arasında yaxşı ünsiyyət və məlumat mübadiləsi də çox vacibdir. Bura psixi sağlamlıq, narkotik maddələrdən suis-tifadə və məişət zorakılığı xidmətləri, eləcə də uşaqların sosial qayğısı üzrə müəssisələr daxildir. əgər plan uşağın evə qayıtması üçün nəzərdə tutulubsa, uşağa qayğı göstərilməsinə səbəb olan problemlərin həll edilib-edilməməsinə nəzarət etmək üçün bu müəssisələrlə əlaqə saxlamaq xüsusi vacibdir.

Müxtəlif agentliklərin işçiləri arasında münasibət yarana bilər. Əgər belə hal ilə qarşılaşılsa, bu münasibətlər açıq şəkildə müzakirə edilməli və əlaqələri davam etdirməyə kömək etmək üçün üzərində işləməlidirlər. Effektiv ünsiyyət məlumatın düzgün insana, düzgün zamanda və doğru şəkildə verilməsindən asılıdır. Məlumat alan şəxsin onu düzgün şərh etdiyini və ya ona lazimi səviyyədə əhəmiyyət verdiyini güman etmək kifayət olmaya bilər. İşçilər digər agentliklərin mütəxəssisləri üçün bilikləri əlçatan etmək üçün ümumi dil tapmalıdırlar, çünki onlar istifadə olunan lüğət haqqında fərqli anlayışlara malik ola bilərlər.

Özünü əks etdirmək bacarığında vacibdir. Bu, insanların sizə olan təsirini, eləcə də onlara göstərdiyiniz təsirləri fərqləndirmək bacarığını tələb edir. Bu olmadan, əlaqələri idarə etmək və uğurlu ünsiyyət qurmaq daha da çətinləşir. əslində digər insanları başa düşmək həm də özünü başa düşməyə kömək edir və fərqli cavab vermək və ya daha çox diqqət yetirmək üçün özünüzü yenidən öyrətməyə kömək edə bilər. Məsələn, müdafiə və ya qarşıdurma olmaqdansa, aktiv dinləmə üsullarından və ya motivasiya müsahibə cavablarından istifadə etməklə münasibət qurmaq.

Münasibətlər komandanın strukturunu və uşaq dünyasını bir yerdə saxlamaq üçün açardır və istənilən müdaxilənin uğurunun mərkəzidir. Hər hansı bir çətinlik uşağın nəticəsinə təsir edəcəkdir. Məsələn, dəstək hiss edən himayədarlar uşaqlara qayğı göstərmək vəzifəsini daha çox yerinə yetirirlər; və sosial işçilərdən istədikləri məlumatı, iştirak və anlayışı əldə edən valideynlər uşağın yerləşdirilməsinə daha çox dəstək verirlər. Müsbət təmas, digər amillərlə yanaşı, həm də uğurlu birləşmənin yaxşı göstəricisidir.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla iş zamanı multidissiplinar komandanın fəaliyyət göstərdiyi təşkilatlardan birində SOS UK-dır (SOS Uşaq Kəndi). SOS UK beynəlxalq və müstəqil fəaliyyət göstərən təşkilatdır. SOS UK-nın əsas hədəfi valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün ailə mühitinin və öz gələcəklərini formalaşdırmalarında kömək etməkdir. İlk dəfə SOS UK 1949-cu ildə Avstriyada yerləşən İmst şəhərində Herman Qmayner tərəfindən yaradılmışdır. Bu gün isə SOS UK 160a yaxın ölkədə fəaliyyət göstərməkdədir. 1999-cu ildən etibarən təşkilatın Azərbaycan üzrə rəsmi nümayəndəliyi olan SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla iş zamanı multidissiplinar komandanın düzgün fəaliyyəti nəticəsində uşaqların bu cür situasiyalarda minimuma sarsıntı ilə çıxması ilə nəticələnməkdədir. Bu komanda sayəsində yaranmış problemlər öncədən müəyyən edilməsi və daha tez müəyyən edilir və qarşısı alınır. Multidissiplinar komandanın düzgün fəaliyyəti nəticəsində uşaqlar

müəssisəyə daha tez uyğunlaşması həyata keçirilir. Həmçinin multidissiplinar komandanın effektiv işi sayəsində uşağın/gəncin ailəsi bağlarının yenidən qurulur və gücləndirilə bilər buda uşağın/gəncin yenidən ailə mühitinə qayıtmasına müsbət təsir etməkdədir.

SOS UK-nın əsas məqsədi valideyn himayəsindən məhrum olmuşların/gənclərin bu situasiyadan ən az zərərle çıxmasını təmin etmək və gələcəyə hazırlamaqdır. Bu zaman himayədarlar ilə əlaqənin davamlı şəkildə saxlanması önəmli məsələlərdən biridir. Bu zaman sosial işçi ön plana çıxmaqdadır ki bu zaman həm himayədar ailə ilə həm uşaq/gənc həm də multidissiplinar komanda arasında əlaqənin qurulmasını təşkil etməkdədir.

Günümüzdə bir çox Avropa ölkələrində və Amerikada SOS Uşaq Kəndi artıq kənd konsepsiyasından çıxaraq evlər şəhərlərin müxtəlif yerlərinə yayılmışdır. Bu konsepsiya sayəsində uşaqların cəmiyyətdən təcrid olunmasında ciddi şəkildə azalma müşahidə olunmuşdur. Bu konsepsiyanın Azərbaycana gətirilməsi sayəsində Azərbaycanda da yaşanan təcrid olunma problemi ciddi şəkildə aradan qalxacaqdır. Həmçinin uşaqlarda cəmiyyətə daha sürətli uyğunlaşa biləcəkdir bu sayədə uşaqlarda sosiallaşma bacarıqları dahada inkişaf edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Department for Education: Fostering an adoption. August 2014
2. Model for development planning: Supporting document for the SOS Children's villages Manual, May 2003
3. SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan. Ailə əsaslı qayğı üçün keys menecment prosedurları üzrə göstərişlər. Mart 2015, 23s
4. SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan, Milli Gənclərə Qayğı Konsepsiyası. Bakı, 2020, 18s

SUMMARY

IMPROVING THE PERFORMANCE OF THE MULTIDISCIPLINARY TEAM IN SOS CHILDREN'S VILLAGES AZERBAIJAN.

Working together between professionals is essential to the experience of all children served. The task of helping children achieve the “safety, continuity, connection and sense of identity” that they need is a shared task. Professionals need to work together with each other, with children and their families, to ensure the best possible outcomes. This means working as part of a team to plan and deliver services together.

The most commonly cited benefits of multidisciplinary working are improvements in services, joint problem-solving, the ability to take a holistic approach and better understanding and trust between agencies. Joint training is a way of helping professionals understand their roles and responsibilities, build relationships and gain insight into each other's perspectives and decision-making processes. The experience of learning from each other can be a good basis for building trust and respect; empathy is one of the skills for successful relationships and interpersonal relationships.

Good communication and information sharing between agencies is also essential for effective multidisciplinary working. This includes mental health, substance abuse and domestic violence services, as well as child welfare services. Sometimes the multidisciplinary team aims to return the child to their home, and it is particularly important to liaise with these services to address the issues that led to the child being placed in care.

Keywords: *Children deprived of parental care; Multidisciplinary team; SOS Children's Villages.*

SƏNƏTŞÜNASLIQ

GƏNC NƏSLİN MUSIQİ TƏRBIYƏSİ

Günay İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Musiqi tərbiyəsi sistemini düzgün qurmaq üçün onun məqsəd və mahiyyətini dərinlən başa düşmək son dərəcə vacibdir. Çox zaman bunu gah texniki vərdişlərin öyrədilməsi kimi gah da musiqinin elementar komponentləri barədə kifayət anlayış çatdırmadan tədris etmək kimi başa düşülür.

Gənc musiqi həvəskarlarının çıxışı zamanı ifa olunan əsərlərin bədii məziyyətə və ifanın keyfiyyətinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Uşaqların çıxışlarının bu iki cəhətinə lazımi tələbkarlıq olmadıqda onlar həm şagird-ifaçıların, həm də şagird-dinləyicilərin musiqi zövqünün ciddi şəkildə korlanmasına gətirib çıxara bilər. Gənc nəslin musiqi tərbiyəsi sisteminin konkret məzmunu “bir dəfə və həmişəlik ola raq” müəyyən etmək olmaz. Bu məktəblərimizin inkişafının hər mərhələsində daha dərin və çoxcəhətli məzmun kəsb edir.

Vətənimizin musiqi həyatı uşaqlarımızı əhatə edən mühitə, məktəbdə musiqi tərbiyəsinin məzmununa, onun keyfiyyətinə daim öz müsbət təsirini göstərir. Böyükdə olan gənc nəslin musiqi estetik cəhətdən inkişaf qayğıları musiqi təlimini sistemli şəkildə, kompleks halda həyata keçirməkdə, onun ideya-estetik məzmununu ümumi prinsiplərə uyğun arası kəsilmədən zənginləşdirməkdən asılıdır.

Açar sözlər: *Gənc nəslin musiqi tərbiyəsi, musiqi dünyagörüşü, musiqi-estetik tərbiyə, musiqi əsəri, musiqi dərsləri, məktəb*

Əgər biz musiqinin şagirdlərimizin həyatına necə daxil olduğuna diqqət yetirsək, onda həm müxtəlif yol və formaların varlığını, həm də çox zaman, böyüməkdə olan gənc nəslin musiqi inkişafında və tərbiyəsində ciddi nöqsanlara gətirib çıxaran qarşılıqlı əlaqənin, ardıcılığın olmadığını görürük. İlk baxışda belə nəzərə çarpır ki, səsli kino, televiziya verilişləri, geniş yayılması sayəsində müasir həyat musiqi ilə o qədər zəngindir ki, uşaqların musiqi mədəniyyəti barəsində narahat olmağına dəyməz. Həm kortəbii surətdə “öz fəaliyyət” yolu ilə şəxsi zövq və maraqların ödənilməsi, həm də planlı olaraq çoxlu müəssisə və təşkilatların musiqi təbliğatı ilə məşğul olması nəticəsində musiqi müasir adamı həmişə müşayiət edir.

Azərbaycan xalqının görkəmli maarif və ictimai xadimləri də həmişə gənc nəslin musiqi tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Onlar ümumiyyətlə musiqini şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün qüvvətli təsir gücünə malik vasitələrindən biri kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Ancaq təlim fənni kimi bu tərbiyənin ən qüdrətli vasitəsi musiqi, təsviri incəsənət və ədəbiyyatdır. Gənc nəslin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirmək işində musiqi xüsusi rol oynayır. Musiqi səs incəsənəti, təfəkkürün səs obrazıdır. Həyat varlığını xoş təranələr, bədii obrazlar vasitəsilə əks etdirən musiqi tarix bəşəriyyətin ictimai ideya və mədəni tərbiyəvi bir amili olaraq inkişaf etmişdir. Musiqi böyük emosional təsir qüvvəsinə malik sənətdir, insanların ideya etiqadını, əxlaqi və estetik ideallarının formalaşmasında mühüm vasitədir.

Məktəblərimizdə estetik mədəniyyəti yayanların sayı indi təkcə musiqi müəllimləri ilə məhdudlaşmır: ədəbiyyatçılar, tarixçilər, coğrafiya və digər fənn müəllimləri, həmçinin sinif rəhbərləri də bu işə yaxından kömək edirlər. Musiqi-estetik tərbiyə məsələləri ilə çoxlu musiqi müəssisələri məşğul olur, ictimaiyyət də bu məsələlərə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirir.

Musiqi tərbiyəsi sistemini düzgün qurmaq üçün onun məqsəd və mahiyyətini dərinlən başa düşmək son dərəcə vacibdir. Ancaq təcrübə göstərir ki, musiqi tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrinin başa düşülməsində birlik yoxdur. Çox zaman bu nu gah texniki vərdişlərin öyrədilməsi kimi, gah da

şagirdlərə musiqinin elementar komponentləri barədə kifayət qədər anlayış çatdırmadan tədris etmək kimi başa düşülür. Bilik və vərdişlər o zaman lazımdır ki, o, musiqi tərbiyəsi ilə qırılmaz şəkildə əlaqələndirilmiş olsun. Şagirdlərə musiqi savadı sahəsindəki vərdişləri, solo və xorda oxumağı, musiqi alətində çalmağı öyrətmək o zaman düzgün istiqamətlən dirilmiş olar ki, o şagirdin musiqini anlamaq bacarığının, musiqi yaddaşının və ümumi musiqi qabiliyyətinin inkişafına kömək etsin. Musiqinin özü ilə tanışlıq əsasında musiqi haqqında, onun formaları, janrları, üslubları haqqında, müxtəlif bəstəkarların həyat və yaradıcılığı haqqında əldə edilən biliklər musiqi görüş dairəsinin genişlənməsində və musiqi zövqünün formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Musiqi fənninin tədrisi musiqi tərbiyəsinin mühüm vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olub, yüksək zövqlü, musiqiyə dərin maraq və məhəbbəti olan insan tərbiyə etmək vəsi kimi qiymətlidir. Əgər şagirdlər yalnız nəğməni savadlı oxumağı öyrənib, sadə formalı bəzi musiqi əsərlərinin quruluşunu, xarakter və obrazını başa düşürlərsə, lakin başa düşülməsi müəyyən hazırlıq tələb edən musiqi əsəri ilə qarşılaşarkən xoş həyəcan duymurlarsa, bir sözlə musiqi onların mənəvi ehtiyacına çevrilmirsə, deməli musiqi-estetik tərbiyə işi istənilən səviyyədə qurulmayıb. Əgər musiqiyə dərin maraq göstərən istedadlı şagird qüvvəsini özündə birləşdirən sinifdən xaric musiqi məşğələləri estetik tərbiyənin əsas vasitəsinə çevrilirsə, onda son dərəcə səmərəli nəticələr əldə edilir.

Məktəb həyatını diqqətlə təhlil etsək görürük ki, musiqi onda geniş yer tutur. Bir qayda olaraq məktəb öz fəaliyyətinə bədən tərbiyəsi məşğələsi ilə başlayır ki, bu da əlbəttə musiqisiz keçmir.

Çox zaman onların arasında bədii cəhətdən olduqca sönük əsərlərə rast gəlmək olur. Görürsən ki, böyük bir uşaq kollektivi üçün onların yaş səviyyəsinə qətiyyən uyğun gəlməyən, tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən, zövqlərini korlayan bayağı musiqi səsləndirilir.

Əgər əsərlər düşünülmüş şəkildə, məqsədə uyğun seçilərsə şəksiz, gündəlik dinləmə şagirdlərin musiqi inkişafına çox məhsuldar təsir göstərir.

Musiqinin şagirdlərin psixologiyasına etdiyi hissi təsirin xarakterini nəzərə almamaq ciddi pədaqoji səhvə yol vermək deməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra fənn müəllimləri öz məşğələlərin də musiqidən istifadə edirlər. Məsələn, tarix, coğrafiya dərslərində musiqi bu və ya digər ölkənin, dövrün, yaxud hər hansı bir xalqın məişətinin, adət və ənənələrinin bəzən sözlə ifa dəsi çətin olan xüsusiyyətlərini yaxşı anlamağa kömək edir və s.

Ədəbiyyat dərslərində də musiqi tez-tez səslənir. Belə məşğələlərdə şagirdlərin musiqi-estetik tərbiyəsi üçün nə qədər gözəl imkanlar vardır! Ancaq burda hər şey bu imkanların düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməsindən, incəsənətin bir növü kimi musiqinin şagirdlərin təsəvvüründə öz xüsusiyyətlərini nə dərəcədə ifadə etməsindən və yalnız müəyyən məqsədə xidmət edən dar mənalı illüstrasiyaya çevrilməməsindən çox asılıdır.

Bu və ya digər musiqi əsərindən nə üçün istifadə etdiyini, bununla əlaqədar olaraq nəyi bilməyin zəruri olduğunu müəllimin aydın təsəvvür etməsi çox vacibdir. Əgər məktəbdə xüsusi musiqi-pedaqoji hazırlığı olan müəllim varsa, təbii ki, musiqi tərbiyəsinin bütün məsələlərində əlaqələndirici və istiqamətləndirici rol onun üzərinə düşür.

Musiqi tərbiyəsinin prinsiplərinə, onun məzmun və formalarına cəlb etmək və vacibdir. Musiqi tərbiyəsinin sistemli şəkildə qurulması üçün hər bir müəllimin öz məşğələlərinə musiqini daxil edərkən bu prinsipləri nəzərə alması vacibdir: bu və ya digər əsərin tək cəmi idraki deyil, həm də ideya-tərbiyəvi əhəmiyyətini qeyd etməyi; ifa olunan əsərlərə şagirdlərdə həvəs və maraq oyatmağı; onların əsərə şüurlu münasibətini, onu müstəqil dərk etməsini və s. cəhətləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Xor dərnişinin proqramını tərtib edərkən, daha doğrusu, məşğələ üçün repertuar seçərkən, hər bir musiqi əsərinin qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə edilərsə müəllimə nə dərəcədə kömək edəceyini, onun ifa cəhətdən şagirdlər üçün nə qədər asan və əlverişli olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Təsədüfi seçilmiş əsərin həddən artıq mürəkkəbliyi, yaxud primitivliyi musiqiyə olan marağı zəiflədir. Buna görə də xüsusi musiqi hazırlığı olmayan müəllimlər sinif rəhbərləri hansı musiqi əsərini şagirdlərin mühakiməsi nə verməyi, onu necə təqdim etməyi, yaxud ifasını necə çatdırmağı daha təcrübəli yoldaşlarla məsləhətləşməkdə düzgün hərəkət edirlər. Musiqi tərbiyəsinin

vəzifələrini, əsas prinsiplərini, tədris üsullarını izah edən ümumtəhsil məktəblərinin musiqi proqramları bu işdə müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Əgər müəllim öz işində burada şərh edilmiş, bütün şagirdlər üçün məcburi olan musiqi tərbiyə proqramına əsaslanırsa, o zaman əlavə musiqi məşğələləri həqiqətən bu sistemi zənginləşdirib dərinləşdirəcək. Yüksək bədii keyfiyyətə malik, lakin başa düşülməsi çətin olan mürəkkəb formalı bir əsəri seçməklə müəllim nəinki nail olmaq istədiyi məqsədi həyata keçirə bilər, şagirdlərdə əsərə maraq və məhəbbət hissi oyadar, əksinə onlarda uzun müddət həmin əsərə mənfi münasibət yaradar.

Biz yuxarıda musiqinin müasir məktəblinin həyatına müxtəlif yollarla daxil olduğunu qeyd etdik. Təbii ki, bu hər bir məktəbin konkret şəraitindən asılı olaraq az və ya çox dərəcədə özünü göstərir. Vahid musiqi tərbiyəsi sisteminin real şəkildə həyata keçirilməsi proqramın məzmunundan, müəllimlərin konkret tədris vəsaiti ilə təmin olunmasından çox asılıdır. Tədris proqramına düşmüş hər hansı əsərə aid tədqiqat materialları toplanmalıdır. Burada ümumi və ya konkret mövzular ola bilər. Məsələn, “Üzeyir Hacıbəyovun opera yaradıcılığı”, “Füzuli musiqidə”, “Qara Qarayevin baletləri”, “Fikrət Əmirovun “Sevil” operası və s.

Bəzəndə “Nağıl süjetli əsərlər” (“musiqili nağıllar”, “Qaraca qız” baleti, “Qəhrəmanların obrazı musiqidə”) və s. bölmələr yaradıla bilər. Fonotekanın yaradılması şagirdlərin estetik tərbiyəsinə böyük kömək edəcəkdir. Lakin şagirdlərin musiqi qini dinləmək imkanını yalnız texniki vasitələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Axı “canlı” ifa dinləyicilərin qavrayışına hərtərəfli təsir göstərmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də bir çox məktəblərdə musiqi təhsilli valideynlərin bir ifaçı kimi köməyindən istifadə edilir. İfaçılar sırasına şagirdlər-məktəb musiqi öz fəaliyyətinin (xor, orkestr və ansamblın üzvləri müxtəlif musiqi alətlərində çalmağı öyrədən iştirakçıları, habelə uşaq musiqi məktəblərində təhsil alanlar da daxil olur. Uşaq auditoriyasına olduqca güclü təsir bağışlayır.

Gənc musiqi həvəskarlarının çıxışı zamanı ifa olunan əsərlərin bədii məziyyətlərinə və ifanın keyfiyyətə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Uşaqların çıxışlarının bu iki cəhətinə lazımi tələbkərlik olmadıqda onlar həm şagird-ifaçıların, həm də şagird-dinləyicilərin musiqi zövqünün ciddi şəkildə korlanmasına gətirib çıxara bilər. Öz şagirdlərinin musiqi-estetik tərbiyəsi qeydinə qalan hər bir müəllimin vəzifəsi uşaqlarda musiqi sənətinə maraq oyatmaqdan, onlarda musiqiyə dərin məhəbbət, daxili tələbat hissi tərbiyə etməkdən ibarət olmalıdır. Əlbəttə, şagirdlərə təkcə musiqi terminlərini öyrətməklə, ayrı-ayrı əsərləri yazılma tarixini əzərlənməklə və s. buna nail olmaq qeyri-mümkündür. Uşaqların bədii maraq dairəsini genişləndirmək, onları mümkün qədər çox musiqi ilə tanış etmək, musiqi dilinin ifadə vasitələri barədə onların anlayışını zənginləşdirmək müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərin bədii xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermək olduqca vacibdir. Bir halda ki, şagirdlərin musiqi tərbiyəsi ilə kütləvi şəkildə məşğul oluruq, onda musiqi qabiliyyəti zəif olan uşaqlarda diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Musiqi tərbiyəsinin digər vasitə və formaları da (mahnı oxumaq, hər hansı bir musiqi alətində çalmaq, ansambl və orkestrlərdə iştirak etmək) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Musiqi ilə daha dərindən tanış olmaq imkanını verən bu formalar həm də ayrı-ayrı şagirdlərin öz istedad və qabiliyyətini inkişaf etdirmək arzusuna müvafiqdir.

Bugünkü məktəblilərin musiqi dünyagörüşünü zənginləşdirən, estetik zövqü nün inkişafına imkan yaradan başqa amillərdə vardır. Klassik və müasir musiqi sənəti şagirdlərin gündəlik həyatına daxil olur, onun da bədii maraq dairəsini durmadan genişləndirir. Məsələn “P.İ.Çaykovski”, “Yevgeni Onegin”, “Qara toxmaq qadın” kimi filmlərə saysız hesabsız məktəbli baxmışdır. Milyonlarla şagird S.S.Prokofyevin “Romeo və Culyetta”, Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu”, “Arşın mal alan”, “O, olmasın bu olsun”, Fikrət Əmirovun “Sevil”; musiqili filmlər-“Bəxtiyar”, “Min birinci kastrol”, “Ulduz” və onlarca başqa musiqi əsər lərinə baxmış dərindən sevmişlər.

Vətənimizin musiqi həyatı uşaqlarımızı əhatə edən mühitə, məktəbdə musiqi tərbiyəsinin məzmununa, onun keyfiyyətinə daim öz müsbət təsirini göstərir. Böyüməkdə olan gənc nəslin musiqi estetik cəhətdən inkişaf qayğıları musiqi təlimini sistemli şəkildə, kompleks halında həyata keçirməkdən onun ideya estetik məzmununu ümumi prinsiplərə uyğun arası kəsilmədən zənginləşdirməkdən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqov F.B. Pedaqogika Bakı, Adiloğlu, 2012
2. Xəlilov V.C. Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişaf yolları. Bakı, 1992
3. Aslanov A. Estetika aləmində. Bakı, 1987
4. Quliyev D. Musiqi. Bakı, 1979
5. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985

СОВРЕМЕННЫЕ ЧЕРНО-БЕЛЫЕ ФИЛЬМЫ

Суада ГУЛИЕВА

suadag8@gmail.com

Азербайджанский Государственный Университет Культуры и Искусств

Современные черно-белые фильмы представляют собой увлекательное явление, которое, несмотря на технологические возможности цветного кинематографа, продолжает очаровывать как кинематографистов, так и зрителей. Возвращение к монохромной палитре — это не просто дань золотому веку кинематографа, но и осознанный выбор для передачи идей, которые невозможно выразить с помощью традиционных методов цветного кино. Такие фильмы, как "Рома" Альфонсо Куарона, "Манк" Дэвида Финчера и "Белфаст" Кеннета Браны, демонстрируют, как черно-белая эстетика может стать мощным художественным инструментом, усиливающим эмоции, атмосферу и визуальную структуру истории.

Черно-белое кино обладает непревзойденной способностью создавать неповторимую атмосферу. Отсутствие цвета фокусирует внимание зрителя на текстурах, контрастах и игре света и тени, обеспечивая более глубокую эмоциональную связь со сценой. Например, в фильме "Рома" монохроматическая палитра помогает создать ностальгическую атмосферу и интимность личных воспоминаний. Такой подход усиливает драматизм, одновременно наполняя повествование ощущением отсутствия времени, которое выходит за рамки определенных эпох или мест.

Визуальная эстетика черно-белых фильмов - еще один важный аспект. Режиссеры и операторы используют свет и тень, чтобы добавить глубины, подчеркнуть детали и рассказать историю с помощью визуальных образов. Контраст между черным и белым часто символизирует внутренние конфликты, моральные дилеммы или социальное неравенство. Например, в фильме "Манк" черно-белый кинематограф подчеркивает связь с Голливудом 1930-40-х годов, погружая зрителей в атмосферу той эпохи и усиливая исторический контекст фильма.

Современные черно-белые фильмы также используют этот прием, чтобы подчеркнуть индивидуальность повествования. Отсутствие цвета устраняет ненужные визуальные отвлекающие факторы, позволяя зрителям сосредоточиться на персонажах, их эмоциях и диалогах. В "Белфасте" монохроматическая палитра усиливает детский взгляд на сложные исторические события, подчеркивая чистоту и искренность восприятия мира глазами подростка.

Кроме того, черно-белые фильмы предоставляют кинематографистам возможность экспериментировать с жанрами и стилями, бросая вызов ожиданиям зрителей. Такой художественный выбор часто воспринимается как смелый, подчеркивающий видение режиссера. Он может напоминать о классических кинематографических традициях и одновременно предлагать инновационные способы повествования. Отсутствие цвета заставляет кинематографистов творчески подходить к кадрированию, композиции и тому, как задействовать воображение зрителя.

В заключение хотелось бы сказать, что современные черно-белые фильмы — это не просто дань прошлому, но и способ создания неповторимого кинематографического впечатления. Они напоминают нам о том, что истинная магия кинематографа заключается не в изобилии технологий, а в его способности вызывать глубокие эмоции и мысли. Монохроматическая палитра служит кинематографистам инструментом для исследования новых граней мастерства и создания авторских работ, которые остаются в памяти надолго после окончания титров.

AZƏRBAYCAN BƏDİİ KİNOSUNDA QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Pərvanə HƏSƏNOVA

parvanadop@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Kino – təbiət və insanla həmişə vahətdə olan bir incəsənətdir. Bütün dövrlər boyu kinorejissorlar öz ekran əsərləri vasitəsilə ətrafdakı dünyanı, orada baş verən təbii və qeyri-təbii prosesləri, eləcə də bəşəriyyəti narahat edən mövzuları əks etdirmişlər. Həm sənədli, həm də bədii filmlərdə ekologiya, global təbii proseslər və heyvanlar aləmi geniş işıqlandırılmış və kütləvi təbliğatın bir hissəsi olmuşdur. Dünya kinosunun bir çox nümunələri insanın təbiətə təsirini, texnologiyaların sürətli inkişafını və bu inkişafın ekologiyaya mənfi nəticələrini əks etdirir. Bu mövzu həm sənədli, həm də bədii kinoda geniş araşdırılmışdır.

Qloballaşan dünyanın sürətlənən həyat ritmi şəraitində insanı bir anlıq dayanmağa və planetin, canlı təbiətin gələcəyi haqqında düşünməyə vadar edir. Buna misal olaraq "Baraka" və "Koyaaniskatsi" sənədli filmlərini göstərmək olar. Bu filmlərdə insanın yaranışından etibarən dünyaya gətirdiyi təsir və dəyişikliklər dəqiq və anlaşıqlı şəkildə ifadə olunmuşdur. Bədii kino da qloballaşma və ekoloji çirklənmə mövzularına əhəmiyyətli yer ayırır.

Azərbaycan kinorejissorları da bu mövzudan kənarda qalmamış, dünyada və Azərbaycanda baş verən təbiət hadisələrini gündəmə gətirərək incəsənətin ekoloji proseslərə təsirini artırmışlar. Bu problem əsasən sənədli kinoda daha çox işıqlandırılrsa da, bədii kinoda da – nisbətən az olsa da – öz əksini tapır. Bu məqalədə məhz həmin mövzu araşdırılacaq və Azərbaycan bədii kinosunun nümunələri təhlil ediləcəkdir.

Açar sözlər: kino, ekologiya, Azərbaycan kinosu

Əsas Hissə

İnsan yarandığı gündən daim hərəkətdədir, inkişaf edir, sürətlənir, dəyişir. Yaşayışını asanlaşdırmaq üçün yeniliklər düşünür, müasirləşir və yeni texnologiyalar yaradır. Yaratdığı yeniliklər isə təkcə özünün yox, onu əhatə edən ətraf mühit və təbiətin də mövcudluğunu dəyişir. Dəyişən və sürətlənən insanlıqdan təbiət də təsirlənir və deformasiyalara uğrayır. Çox vaxt isə bu deformasiyalar heç də müsbət nəticələr göstərmir. Müasir texnologiya, kopyuterləşmə, süni intellektin meydana gəlməsi bizi təbiətdən uzaqlaşdırır, ağacların daş binalarla, meşələrin böyük meqapolislərlə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Nəticədə ekoloji mühit pozulur və insan öz özərində bunun zərərini hiss etməyə başlayır və həyəcan təbili çalmağa başlayır. Müasir zamanımızda bir çox əmək sahələri ekoloji pozuntularla mübarizə aparmağa çalışır. Bunlardan ən təsirlisi isə kinematografiyadır. Belə ki, kütləvi təsir vasitəsi kimi ən güclü silah olan kino milyonlarla tamaşaçıya xitab edərək lazım olan mesajı çatdırır. Bu səbəbdən də illər boyu müəlliflər təbiətdə baş verən, insan və heyvanat aləmini fəlakətə sürükləyən prosesləri öz filmlərində əks etdirir. Daha çox tamaşaçıya çatdırılan və aşılana problemlər və onların həlli yolları daha sürətlə kütləviləşir və daha tez aktuallaşır.

Azərbaycan bədii kinosu yarandığı gündən çoxşaxəli və çoxjanrlı olması ilə fərqlənib. Dövrünün aktual mövzularını işıqlandırmaqla müəlliflər onları narahat edən problemlərə diqqət cəlb etməyə çalışıblar. Bütün zamanlarda insanları daha çox narahat edən məsələlərdən biri də onları əhatə edən mühit, təbiət aləmi və ekologiya çirklənməsi problemi olmuşdur.

Sənədli filmlərdən daha çox təsir etmə qabiliyyətinə malik olan bədii filmlər sırasında 1980-ci ildə rejissor Gülbəniz Əzimzadə tərəfindən lentə alınan **“Təkcə adanı özünə apara bilməzsən”**

filmini qeyd etmək lazımdır. Filmin mövzusu təbiətə məhəbbət, nadir heyvanların qorunması və müdafiəsi ilə bağlıdır. Belə ki, filmin balaca qəhrəmanı Nailə bir neçə günlük özü də istəmədən atası tərəfindən adaya gətirilir və orda yaşayan heyvanların qayğısına qalan yaşlı Mədinə nənənin yanında qalır. Bir müddətdən sonra Nailə adanın heyvanat aləmi, suitilər, ceyranlar və fərqli vəhşi quşlar və onların həyat tərziləri ilə tanış olur. Heyvanlara məhəbbət hissi ilə bağlanan Nailə Mədinə nənənin illərlə bu adada tək yaşayaraq onların qayğısına qalmağının anlamağa başlayır. Amma vəziyyət heç də ürəkəçən olmur. Səbəbsiz yerə suitilər adanı tərk edir, quşlar başqa yerlərə köç edir, ceyranlar isə kütləvi şəkildə məhv olur. Aparılan araşdırmalardan sonra aydın olur ki, bunun səbəbi dəniz suyunda olan neftdir. Neftin təsirindən zərər görəndə vəhşi ceyranlar çarəsiz qalır və insanların köməyinə möhtac olur. Mədinə öz növbəsində lazımi qurumlara xəbər verərək ceyranların adadan köçürülməsinə nail olur. Bütün bunları müşahidə edən balaca Nailə təbiətə daha çox sevgi ilə bağlanır. Filmdə qaldırılan problem çox vacib və əhəmiyyətlidir. Təbii prosesləri idarə edən bilməyən heyvanat aləmi bəzən çarəsiz duruma düşə bilər və yeganə çıxış yolu insanın yardımıdır. Müəlliflər bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə insan və onu əhatə edən ətraf mühitin bağlılığını və qarşılıqlı əlaqəsini göstərərək bildirmişlər. Filmin baş qəhrəmanı balaca qızdır və qeyri-peşəkar aktrisdır. Rejissorun aktyorla mahir işləməsi nəticəsində gənc aktrisa Ayan Mirqasımova Nailə obrazının daxili konfliktini, başqa quşların balalarını öldürən qağayının həmin quşlar tərəfindən məhv edilməsinin şahidi olmasını, bu hadisənin onu dərindən sarsıtdığını və təbiətin işinə qarışıb qağayını xilas edib etməməsi təəssüfləri içində əziyyət çəkməsini ustalıqla tamaşaçıya çatdırır. Ümumi planlardan istifadə edərək təbiət mənzərələrinin yaradılması tamaşaçıyı ətraf mühitlə, adanın ümumi görüntüləri ilə tanış edir. Vəhşi heyvanların çəkilişi zamanı gizli və veridix kameraları metodlarından istifadə isə realistlik və faktoloji materialın əldə olunmasına yardımçı olur.

Azərbaycan kinosunda ekologiya problemlərini işıqlandıran daha bir nümunə 1993-94-cü illərdə rejissor Mərahim Fərzəlibəyovun çəkdiyi *“Mənim ağ şəhərim”* filmidir. Film zavodların çox yerləşdiyi Sumqayıt şəhərində ekoloji çirklənməni, bu çirklənmənin insan sağlamlığında yaratdığı faciəvi fəsadları əks etdirir. Zəhərli sexlərdə işləyən fəhlələrin səhhətlərində problemlər yaranmağa başlayandan sonra onlar bu sexlərin bağlanması tələb edərək tətillə keçirirlər. Bu tətili ciddi qəbul etmək istəməyən zavod rəhbərliyi isə öz cəlbədarlığına çoxlu gəlir gətirən bu zəhərli sexləri bağlamaq niyyətində deyillər. İki gəncin sevgi hekayəsi fonunda göstərilən bu ekoloji fəlakət baş qəhrəmanların faciəvi sonluğuna gətirib çıxarır. Fəhlələri ev növbəsində gözləyərək yeni və rahat mənzillə şirnikləşdirən zavod rəhbərliyi öz mənafeini güdmək məqsədilə zəhərli sexləri bağlamır, bu da daha çox insanın xəstəlik tapmasına, uşaqların xəstə doğulmasına, qəhrəmanlardan biri hamilə qadının isə ikinci uşağını dünyaya gətirərkən övladı ilə birlikdə vəfat etməsinə gətirib çıxarır. Nəhayətdə bütün olanlara dözməyərək xəstə fəhlələrdən biri gizli xəstəxandan qaçıb zavodu özü ilə birlikdə partladır. Filmdə ana xəttin kənarda qalaraq köməkçi xəttlərin üstələnməsi, əsas fikrin yarımçıq qalması kimi qüsurları nəzərə almasaq, bugünkü gündə də aktual olan ekoloji çirklənmə probleminə diqqətin qırılması təqdirəlayiqdir. Belə ki, təsvir rejissoru ümumi planlara müraciət edərək zavoddan çıxan tüstünü, torpağın quruması, uşaq qəbirləri ilə dolan qəbirstanlıq göstərərək təbiətə verilən zərəri diqqətə çəkir. İri planlarda çəkilmiş qəhrəmanların portretləri vasitəsilə isə bu zərərin insan həyatında da təsirsiz ötmədiyini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu və digər eyni mövzulu filmlər kütləviləşərək daha çox tamaşaçıya çatdırılaraq öz effektivini göstərdi. Artıq bir neçə il sonra Sumqayıt şəhərində yerləşən və bütün planetin hava qatını çirkləndirən bu zəhərli zavodlar bağlandı və ya alternativ iş rejiminə keçirildi. Bu hal kinematoqrafinin təbiət və insan həyatına rolunu bir daha sübut etmiş oldu.

İnsanın təbiətlə vəhdətini əks etdirən daha bir bədii ekran əsəri 2012-ci ildə rejissor Şamil Əliyev tərəfindən çəkilmiş *“Çölçü”* filmidir. Filmdə metaforik obrazlardan istifadə olunub. Belə ki, saf və pak təbiət dövələrin obrazında, filmin baş qəhrəmanı çölçü və onun babası bu təbiətin bir tərkib hissəsi və bu saflığa özünü sübut edərək özü də saflaşmağa çalışan gənc qız göstərilmişdir. Şəhərin xaosundan və çirkəbindən qaçaraq çölə sığınan ulu çölçü öz oğlunu da çöldə dövələrin əhatəsində böyüdür. Mənfi və müsbət enerjinin çox yaxı ayırd etməyi bacaran dövələr isə onu qəbul edib özünü külləşdirir. Anasını sonra isə atasını da itirən gənc çölçü sivil həyatdan uzaq təbiətlə vəhdətdə

bir həyat sürür ki, anidən gözləmədiyi vaxtda onun həyatına gənc bir qız daxil olur. Natəmiz əməllərdən qurtularaq paklaşmaq niyyətində olan bu qız çölçüyə sığınmaq istəyir. Lakin qəbul edilmir. Yalnız dəvələrin qıza inanaraq onu qəbul etməsindən sonra çölçü hər şeyi anlayır və inanır. Qədim miflərə görə müqəddəs heyvan kimi tanınan dəvə sanki yetkin insan kimi hər şeyi anlayır və dərk edir. **“Çöl hər şeyə rəğmən həm də sonsuz azadlıqdı, orda yaşayanlar əslində öz azadlıqlarına məhkumdular. Çölçü buna görə qadının həyatına soxulmağına müqavimət göstərir, azadlığını itirmək istəmir. Ancaq Çöl obrazının vizual həllində bütün detallar, priyomlar azadlığa yox, məhkumiyətə işarə vurur.”** (A.Aslanlı. <https://azlogos.eu/colcu-filmi-niy%C9%99-narahatliq-hissi-verir/>. 3 may 2019.) Filmin vizual həlli çölün ətalətini və filmin ümumi temporitmini qoruyub saxlaya bilir. Əvvəldə göstərilən sakit və kimsəsiz çöllükdə hərəkət edən quru ot və onun hərəkəti ilə davam edən müşahidə panoramı sonunda görünən tənha daxma bu təkliyi və səssizliyi ustalıqla çatdırır. Elə çölün özü kimi bu səssizliklə barışmış dəvə sürüsü də sakit həyatını yaşayır. Ümumi planlarda tamaşaçı dəvələrin hər gün təkrarlanan həyat tərzini müşahidə edir. Minimum söz və minimum hərəkət vasitəsilə saf təbiətin ətalətini əks etdirən filmin son kadri ümumi planda kameradan uzaqlaşaraq çölün dərinliklərinə üz tutan gənc qız və onun arxasıya gedən dəvələri əks etdirir. Bu kadr simvolik olaraq qəhrəmanın artıq paklandığını və təbiətin təcəssümü kimi göstərilən dəvələr tərəfindən qəbul olunduğunu nümayiş etdirir. Film insanın təbiətə qayıdışını, onunla bütövləşdiyini və vəhdət təşkil etdiyini aydın şəkildə tamaşaçı kütləsinə çatdırır.

Məhz filmlər və qısa sosial cərxlar bizə plastik tullantılar, avtomobillərin yanacaq ilə işləməsi sayəsində havaya buraxılan qazlar kimi zərərli fəsadlar haqqında məlumat verir və bilgiləndirir. Bu bilgilərin sayəsində getdikcə daha çox insan plastikkdən və yanacaq ilə avtomobillərdən imtina edir. Bu səbəbdən incəsənətin və xüsusilə, kinonun ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınmasında rolunu qeyd etmək vacibdir. Qlobal dünya ölkələri sırasında öz yeri və nüfuzu olsan Azərbaycan və onun kinematoqrafi təmiz ekologiya və çiçəklənən planet uğrunda əməyini əsirgəmir. Buna görə də daha gözəl və xoşbəxt dünyada yaşamaq ümidləri hər gün daha çox artır.

SUMMARY

THE REFLECTION OF GLOBAL ENVIRONMENTAL ISSUES IN AZERBAIJANI CINEMA

Cinema is an art form that has always been in harmony with nature and humanity. Throughout all eras, filmmakers have conveyed the world around them, the natural and unnatural processes occurring within it, and issues concerning humanity through their works on screen. Both in documentary and feature films, topics like ecology, global natural processes, and wildlife have been extensively covered, serving as a medium of public awareness. Many examples from world cinema reflect humanity's impact on nature, rapid technological advancements, and the negative environmental consequences of this progress. This theme has been widely explored in both documentaries and feature films, prompting people, amidst the fast-paced life of a globalized world, to pause and consider the future of the planet and living nature. Examples of this include the documentaries "Baraka" and "Koyaanisqatsi." These films clearly and comprehensibly express the impacts and changes humans have brought to the world since their creation. Feature films have similarly devoted considerable space to themes of globalization and environmental pollution. Azerbaijani filmmakers have also not stayed away from this theme, addressing natural events in the world and Azerbaijan and thus enhancing art's influence on ecological processes. Though predominantly covered in documentary cinema, this issue has also found some representation, albeit to a lesser extent, in feature films. This article will specifically address this theme and examine examples from Azerbaijani feature cinema.

Key words: cinema, ecology, Azerbaijan cinema

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA MAHNI JANRI

Nigar HÜMBƏTOVA

humbatovanigar7@gmail.com

Orcid ID: 0009-0007-1255-3285

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbi formalaşdıqca müxtəlif janrlara tələbat yaranmış və bir sıra janrlar xüsusilə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Mahni janrı belə janrlardan biri kimi Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlinir. Bu janr Azərbaycan incəsənətinin inkişaf yollarının müəyyənələşməsinə də müsbət təsir göstərərək, vokal musiqisində çoxsaylı nümunələrin yaranması ilə diqqəti cəlb edir.

Məqalədə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahni janrının xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Mahni incəsənətin ən demokratik və insanlar tərəfindən daha çox sevilən bir janrıdır. Milli professional musiqidə mahni janrının yaranması və formalaşması geniş inkişaf yoluna malikdir. İlk peşəkar mahnıların yaranmasında xalq yaradıcılığının böyük təsiri var. Xalq mahnısı milli mədəni sərvətlərimizin zəngin hissəsi kimi müasir mahni janrının əsasını qoymuşdur.

Milli qaynaqlardan bəhrələnən və yüksək bədii səviyyədə yazılmış mahnılar hər bir bəstəkarın fərdi dəst-xəttinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Bu mahnılar folklor mənbəyə əsaslanmaqla yanaşı, xalq melodiylarının lad-harmonik və ritmik potensialını özündə əks etdirmişdir. Eyni zamanda fortepiano fakturası və harmonik yazı istiqamətində Azərbaycan bəstəkarları bir sıra yeni xüsusiyyətlər əldə etmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahni janrının öyrənilməsi və onun əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənələşdirilməsi məqalənin mövzusunun aktual əhəmiyyətini təşkil edir. Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları musiqi forması, melodik və harmonik dil, ritmik xüsusiyyətlər baxımından zəngin olub, özündə xalq yaradıcılığına xas olan elementləri ilə diqqəti cəlb edir.

Məqalənin mövzusunun araşdırılması zamanı musiqişünaslıqda müəyyən edilmiş tarixi və nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Üzeyir Hacıbəyli, Məmmədsaleh İsmayılov, İmrüz Əfəndiyeva, Ceyran Mahmudova, Şəhla Mahmudova və digər musiqişünas alimlərin Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları ilə bağlı araşdırmaları mövzunun tədqiqi zamanı əsaslanılan elmi metodları təşkil edir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahni janrı məzmun və obrazlar dairəsi baxımından genişdir. Vətəni, xalqı tərənnüm edən, təntənəli xarakterli himn-mahnılarla başlayan Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları inkişaf zamanı keyfiyyətə yeni cizgilər əldə etmişdir. Xalq musiqisinə daim istinad edən bəstəkarlarımız Azərbaycan melosunu kütləvi mahnının qabaqcıl nailiyyətləri ilə birləşdirərək, mahni sənətini yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşdirməyə nail olmuşlar. Xüsusilə XX əsrin ortalarından başlayaraq, yeni yazı texnikası üsulları ilə tanış olan Azərbaycan bəstəkarları milli təfəkkür formaları ilə Avropa xüsusiyyətlərini birləşdirərək, müxtəlif mahni nümunələrinin yaranmasına təkan verdilər.

Açar sözlər: *mahni janrı, bəstəkar, obrazlar aləmi, milli musiqi, lad-məqam münasibətləri*

Giriş

Azərbaycan professional məktəbi formalaşdıqca müxtəlif janrlara tələbat yaranmış və onlar xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmişdir. Mahni belə janrlardan biri kimi Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlinir. Bu janr Azərbaycan incəsənətinin inkişaf yollarının müəyyənələşməsinə müsbət təsir göstərərək, vokal musiqidə çoxsaylı nümunələrin yaranması ilə

diqqəti cəlb edir.

Mahnı incəsənətin ən demokratik və insanlar tərəfindən daha çox sevilən bir janrıdır. Milli professional musiqidə mahnı janrının yaranması və formalaşması geniş inkişaf yoluna malikdir. İlk peşəkar mahnıların yaranmasında xalq yaradıcılığının böyük təsiri var. Xalq mahnısı milli mədəni sərvətlərimizin zəngin hissəsi kimi müasir dövrdə bəstəkar yaradıcılığında mahnı janrının əsasını qoymuşdur. Məhz mahnılarda xalqın dünyagörüşü və psixologiyası, onun daxili aləmi, fikir və hissləri, arzuları və tarixi qəhrəmanları ifadə olunur. Hər zaman fikir və hisslərinin səmimiyyəti ilə seçilən, dərin müdrikliyin aşılandığı mahnılar xalq yaradıcılığının janr etibarilə ən zəngin sahəsidir. Bu baxımdan mahnı janrının geniş və əhatəli məzmunu onun ən çox müraciət olunan bir sahə kimi bəstəkar yaradıcılığında da bərqərar olmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahnı janrı uzun bir inkişaf yoluna malikdir. Milli qaynaqlardan bəhrələnən və yüksək bədii səviyyədə yazılmış mahnılar hər bir bəstəkarın fərdi dəst-xəttinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Bu mahnılar folklor mənbəyə əsaslanmaqla yanaşı, xalq melodiylarının lad-harmonik və ritmik potensialı üzərində qurulmuşdur. Eyni zamanda fortepiano fakturası və harmonik yazı istiqamətində Azərbaycan bəstəkarları bir sıra yeni xüsusiyyətlər əldə etmiş və bu janr sahəsi üzrə milli köklərə əsaslanan çoxsaylı mahnı nümunələri yaratmışlar.

Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları musiqi forması, melodik və harmonik dil, ritmik xüsusiyyətlər baxımından zəngin olub, özündə xalq yaradıcılığına xas olan elementləri ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda mahnı janrı hər bir bəstəkarın kütləvi musiqi sahəsinə olan münasibətini aşkarlamağa imkan verir.

Azərbaycanda mahnı janrının yaranmasına zəmin yaradan Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev və Asəf Zeynallının əsərlərinə sadıq qalan Səid Rüstəmov, Tofiq Quliyev, Fikrət Əmirov, Rauf Hacıyev, Niyazi, Cəhangir Cəhangirov, Emin Sabitoğlu, Oqtay Kazımi, Ramiz Mirişli, Elza İbrahimova, Ruhəngiz Qasımova və başqalarının bu sahədə yaratdığı janr nümunələri Azərbaycan musiqisində mahnı janrının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli musiqi mədəniyyətimizdə ilk bəstəkar mahnılarının yaranması dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin adı ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəylinin mahnı janrı sahəsinə müraciəti və bu sahədə janr nümunələrini yaratması Azərbaycan professional musiqisində bəstəkar mahnılarının yaranmasının başlanğıcını qoymuşdur.

1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Ü.Hacıbəyli Azərbaycanda kütləvi mahnıların ilk nümunələrini yaradır. Bu mahnılar milli musiqimizə yeni mövzu və yeni mahnı üslubu kimi daxil olmuşlar. “Komsomolçu qız”, “Döyüşçülər marşı”, “Mazut”, “Qara gözlər” kimi mahnılar bu qəbildəndir. 1940-cı illərdə Böyük Vətən müharibəsi dövründə Ü.Hacıbəyli yenidən kütləvi mahnı janrına müraciət edir. Dahi bəstəkarın əsas məqsədi ağır tarixi dövrün Azərbaycan bəstəkarları qarşısında qoyduğu yeni vəzifələrin uğurla həll edilməsi idi. Bu məqsədlə Ü.Hacıbəyli xalqın faşist işğalçılarına qarşı mübarizəsini əks etdirən hərbi-vətənpərvərlik mahnıları bəstələyir. Onun bu illərdə yazdığı “Ananın oğluna nəsihəti”, “Vətən ordusu”, “Şəfqət bacısı”, “Yaxşı yol”, “Yaralı döyüşçünün hekayəti” kimi mahnıları müəyyən olunmuş konkret mövzu üzrə mükəmməl nümunələr idi. Ümumiyyətlə, Ü.Hacıbəylinin mahnıları janr müxtəlifliyi ilə seçilərək, Azərbaycan bəstəkarlarının bu sahədə fəaliyyəti üçün mühüm yollar açmışdır.

Ü.Hacıbəyli ilə birlikdə onun yaxın silahdaşı, görkəmli musiqi xadimi və bəstəkar Müslüm Maqomayev də Azərbaycanda mahnı janrının inkişafında mühüm rol oynamışdır. M.Maqomayevin 1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində yazdığı “Yaz”, “Tarla”, “Bizim kənd”, “Neft” mahnıları kütləvi mahnı janrının ilk nümunələri kimi əhəmiyyətli idi.

Bu illərdə Azərbaycanın professional təhsil almış ilk bəstəkarı Asəf Zeynallının milli romans janrını yaratması vokal musiqi sənətində yeni bədii intonasiya quruluşuna malik üslublu kamera-vokal lirikasının təməlini qoydu. A.Zeynallının romanslarında xalq mahnı yaradıcılığının təsiri özünü aydın göstərir və bəstəkarın vokal lirikası milli musiqimizdə bu janrın mükəmməl nümunələrinin yaranmasına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda mahnı janrının inkişafında dahi bəstəkar Fikrət Əmirovun bu sahədə yazdığı

nümunələr mühüm rol oynamışdır. Ü.Hacıbəylinin ənənələrini, xüsusilə də A.Zeynallının lirik-romans ənənələrini davam etdirən F.Əmirov mahnı yaradıcılığında fərdi lirikanı emosional cəhətdən daha da dərinləşdirərək, onun təsir qüvvəsini artırmışdır. İyirmi beşdən artıq mahnının müəllifi olan F.Əmirovun vokal lirikası bəstəkarın yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan obraz, mövzu, faktura və harmonik dilin yaranmasında əsl yaradıcılıq laboratoriyası olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, onun bir çox mahnıları opera və instrumental əsərləri ilə səsləşir. Tarixi-vətənpərvərlik və lirik-məhəbbət mövzusu F.Əmirovun mahnılarının əsas məzmununu təşkil edir. “Kareliyanın andı”, “Gülərəm, gülsən”, “Azərbaycan elləri”, “Mən səni araram”, “Reyhan”, “Göygöl”, eləcə də Z.Cabbarzadənin sözlərinə yazdığı uşaq mahnıları və digər janr nümunələri F.Əmirovun özünəməxsus üslubunun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onun mahnılarının əsas xüsusiyyəti ənənəvi xalq musiqisi ilə bəstəkarın üslubuna xas olan romantik coşğunluğun üzvi şəkildə sintezləşdirilməsidir. Melodik formanın plastikliyi və bəstəkarın təfəkkür tərzinin birləşməsi, eləcə də xalqın musiqi dilindən mənimsədiyi ifadə vasitələrini məharətlə seçməsi F.Əmirovun mahnılarının özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. F.Əmirovun mahnı janrına müraciət etməsi həm də bəstəkarın geniş xalq kütləsinə yaxınlığının təzahürü kimi diqqətəlayiqdir.

1950-ci illərdən başlayaraq Səid Rüstəmov, Tofiq Quliyev, Rauf Hacıyev və Cahangir Cahangirovun mahnıları bu janrın inkişafının müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Görkəmli mahnı ustası S.Rüstəmov musiqi tariximizə nəğməkar bəstəkar kimi daxil olmuşdur. O, lirik mahnıları ilə musiqi xəzinəmizə dəyərli töhfələr vermişdir. S.Rüstəmovun mahnılarının melodiyları aydın, obrazlı, səmimi olmaqla yanaşı, dinləyicinin qəlbinin ən incə tellərini oxşamağa qadirdir. S.Rüstəmov bütün yaradıcılığı boyu mahnı janrına müraciət etmişdir. Bəstəkarın üslubunun əsası, musiqi dilinin formalaşması məhz bu janrda özünün həllini tapmışdır. S.Rüstəmov özünəməxsus melodik istedadla malik bir bəstəkar idi. Onun çox səmimi, inandırıcı, yadda qalan melodiyları bədii ifadəliliyi ilə seçilir. S.Rüstəmovun mahnıları arasında poetik cazibəsi və səmimiliyi ilə seçilən lirik mahnılar üstünlük təşkil edir. “Bənövşə”, “Alagöz”, “Qurban adına”, “Gəlmədin”, “Oxu, gözəl”, “Oxu, tar”, “Şeir deyilmi?” mahnıları bu qəbildəndir. Onun lirik mahnıları üçün şəffaf hisslərin ifadəsi, emosional təsir qüvvəsi, poetik duyğunun təcəssüm olunması səciyyəvidir. S.Rüstəmovun mahnılarının forma-quruluşu ilə bağlı musiqişünas, professor Zemfira Abdullayeva yazır: “*S.Rüstəmovun mahnılarının əksəriyyəti ənənəvi kuplet formasındadır. Bəzən bəstəkar formanın hüdudlarını genişləndirərək, üçhissəli kompozisiyalardan da istifadə edir. “Sevgi mahnısı”, “Hardasan”, “Bənövşə” və başqa mahnılar buna misal ola bilər*” [1, s.3]. S.Rüstəmovun mahnılarının məzmunu son dərəcə sadəliyi, formasının demokratikliyi ilə seçilir. Bəstəkarın mahnılarının məzmunu çox rəngarəngdir. Bu mahnılarda Azərbaycan xalqının zəhmətkeş insanları, onların həyatı, əməyi, məhəbbəti, doğma Vətənin gözəlliyi vəsf olunur.

Azərbaycanda mahnı janrının ən gözəl nümunələrinin yaranması mahir melodiya ustası olan Tofiq Quliyevin adı ilə bağlıdır. T.Quliyevin musiqisi ilk növbədə melodik gözəlliyi, rəngarəng, parlaq harmonik dili və səmimiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məzmunun yüksək ideallığı, xəlqilik, mövzu və məna dərinliyi, forma bitkinliyi, yüksək peşəkarlıq T.Quliyevin mahnılarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Bəstəkarın mahnılarında musiqi ilə sözün vəhdəti tam dolğunluğu ilə öz həllini tapır. Onun melodiyları həmişə intonasiya cəhətdən son dərəcə yeni və təbiidir, onlarda ahəngdarlıq və improvizasiyalılıq məharətlə uyğunlaşır. Bu melodiylara zəriflik, romantik poetikliklə yanaşı, dramatizm də xasdır. T.Quliyevin mahnılarında mövzu rəngarəngliyi və çoxşaxəlilik özünü göstərir. O, Səməd Vurğun, Nəbi Xəzri, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Fikrət Qoca, Zeynal Cabbarzadə kimi şairlərin sözlərinə mahnı bəstələmişdir. T.Quliyevin mahnılarının mövzu dairəsi çox genişdir. Onun yaradıcılığına Vətən mövzusu (“Azərbaycan”, “Bakı haqqında mahnı”), xalqlar dostluğu (“Praqa haqqında mahnı”, “Tiflis dənizi”), zəhmət adamlarının fədakar əməyi (“Neftçi mahnısı”), eləcə də dostluq və məhəbbət haqqında gözəl mahnılar daxildir. Xüsusilə, 1960-cı illər T.Quliyevin məhsuldar yaradıcılıq dövrü olmuşdur. Onun “Axşam görüşləri”, “Tez, gəl”, “Bakının qızları”, “Bahar bayramı” kimi mahnıları həmin dövrdə yaranmış və Azərbaycanda bu janrın ən mükəmməl nümunələri kimi dinləyicilər tərəfindən sevilmişdir. Bəstəkarın “Axşam mahnısı”, “Qızıl üzük”, “Qəmgin mahnı”,

“Arzular”, “Sənə də qalmaz”, “Mən sənin, sən mənim”, “Məhəbbət valsı” kimi mahnıları musiqi incəsənətimizin dəyərli inciləridir. T.Quliyevin mahnılarının musiqi dili harmoniya zənginliyi, ifadəliliyi və ekspressivliyi ilə səciyyəlidir. Onun mahnılarının konstruksiya kamilliyi intonasiya inkişafının dramaturji məntiqi ilə vəhdət təşkil edir. T.Quliyevin yaradıcılığında əsas amil olan mahnıvarilik onun musiqi dilinin bütün komponentlərində - harmoniyada, metro-ritmdə və forma quruluşunda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda mahnı janrının inkişafında mühüm rol oynayan bəstəkarlardan biri də Rauf Hacıyevdir. Onun milli musiqi xəzinəsinin dərin köklərindən bəhrələnən yaradıcılığı parlaq özünəməxsusluğu, fərdi üslubu ilə seçilir. R.Hacıyevin adı Azərbaycan vokal sənəti tarixinin maraqlı səhifələri ilə bağlıdır. Mahnı bəstəkarın yaradıcılığının əsasını təşkil edərək, onun parlaq və özünəməxsus dəst-xəttinin cilalanması, musiqi estetikasının prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas zəmin olmuşdur. Bəstəkar Azərbaycan mahnı mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrini davam etdirərək, öz təkrarolunmaz üslubu ilə seçilən gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. R.Hacıyev 100-dən artıq mahnının müəllifidir. Bu mahnılar obraz və məzmun rəngarəngliyi ilə seçilir. Onun “Sevgilim”, “Bakı haqqında mahnı”, “Abşeronu bahar gəlir”, “Azərbaycan” kimi mahnılarında vətənə, onun təbiətinə, insanlarına böyük məhəbbət aşılammışdır. R.Hacıyevin mahnılarının melodikası özünəməxsus fərdi intonasiyası ilə seçilir. 1950-60-cı illərdə R.Hacıyevin mahnı janrı sahəsində yaradıcılığı geniş vüsət alır. Bu mahnılar xalq musiqisi, kütləvi mahnıların və klassik sənətin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir. R.Hacıyevin “Sülhü qoruyaq”, “Tələbələr”, “Festival mahnısı”, “Gənclik mahnısı”, “Vətən haqqında mahnı”, “Azərbaycan” mahnıları vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, həyata, insana məhəbbət kimi səmimi hisslərlə aşılammışdır. Bəstəkarın mahnıları üçün seçdiyi mövzuların geniş diapazonu onların janr zənginliyini müəyyənləşdirmişdir. Bu mahnıların arasında qəhrəmanlıq, lirik, kədərli, qəmgin, məzəli və yumorlu mövzulu mahnılara rast gəlmək olar. Parlaq melodiya ustası olan R.Hacıyev çox sayda geniş populyarlıq qazanmış lirik mahnıların müəllifidir. Bu mahnılar insanın daxili aləmini ən fərqli tərəflərdən təsvir edir. Bəstəkar mahnılarında yüksək insani hissləri – məhəbbəti, sevinc və kədəri, düşüncələri öz plana çəkir və bunları həssaslıqla, böyük səmimiyyətlə əks etdirir. Bəstəkarın “Sevgilim” mahnısı həm Azərbaycanda, həm də onun hədudlarından kənarda müəllifə böyük şöhrət gətirmişdir. Emosional ifadə tərzinə və lirik duyğulu hisslərə malik olan “Sevgilim” mahnısı səmimi monoloq kimi tanınmışdır. R.Hacıyev mahnılarında poetik mətnə böyük diqqətlə yanaşaraq, musiqi ilə sözün mükəmməl vəhdətini yaratmağa nail olmuşdur.

İstedadlı Azərbaycan bəstəkarı Cahangir Cahangirov da mahnı janrının inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Təbiət etibarilə lirik bəstəkar olan C.Cahangirov bütün yaradıcılığı boyu mahnı janrına müraciət etmiş və mövzu zənginliyi ilə seçilən bənzərsiz əsərlər yaratmışdır. C.Cahangirovun “Nazənin”, “Gözlərin”, “Gəl gözəlim”, “Bahar nəğməsi”, “Çiçəklər”, “Azərbaycan” mahnıları milli mahnı janrının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. C.Cahangirovun mahnılarında melodiya zənginliyi ilə yanaşı, xalq musiqisi ilə yaxınlıq, muğamlardan irəli gələn improvizasiyalılıq özünü aydın göstərir. Bəstəkarın mahnılarının mövzu və obraz dairəsi rəngarəngliyi ilə seçilir. Onların arasında vətənə, doğma şəhərə, xalqa məhəbbət hisslərini əks etdirən mahnılarla yanaşı, zəhmətkeş insanların əməyinə həsr olunmuş mahnılara da rast gəlmək olar.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahnı janrı məzmun və obrazlar dairəsi baxımından genişdir. Vətəni, xalqı tərənnüm edən, təntənəli xarakterli himn-mahnılarla başlayan Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları inkişaf zamanı keyfiyyətə yeni cizgilər əldə etmişdir. Xüsusilə, poetik mətn ilə musiqinin vəhdəti özünü daha dərinlən göstərir. Mahnıların melodik dili məhz məzmunun irəli gələrək formalaşır. Bu barədə professor Ceyran Mahmudova yazır: *“Xalq mahnılarımıza xas olan mövzu zənginliyi saysız nümunələrə malik bəstəkar mahnılarının yaranmasını mümkün etmişdir. Onların da mətn quruluşu ilə xalq mahnılarının poetik əsası arasında oxşarlıqlar çoxdur. Əslində, bəstəkarlarımız öz mahnılarını yaradarkən, poetik mətn baxımından da mövcud olan xalq mahnı ənənələrinə arxalanmış, onları daha da inkişaf etdirmişlər”* [3, s.7-8].

Milli köklərə əsaslanma, melodiya və harmonik dilin sintezi, mahnı janrının diapazonunun yeni

mövzularla genişlənməsi Azərbaycan musiqisində bu janrın müxtəlif inkişaf mərhələlərini əhatə etmişdir. Xalq musiqisinə daim istinad edən bəstəkarlarımız Azərbaycan melosunu kütləvi mahnının qabaqcıl nailiyyətləri ilə birləşdirərək, mahnı sənətini melodik və harmonik baxımdan zənginləşdirməyə nail olmuşlar. Xüsusilə XX əsrin ortalarından başlayaraq, yeni yazı texnikası üsulları ilə tanış olan Azərbaycan bəstəkarları milli təfəkkür formaları ilə Avropa musiqisinin xüsusiyyətlərini birləşdirmiş və bunları mahnı janrında da tətbiq etmişlər.

Müasir dövrdə Azərbaycanda mahnı janrı müxtəlif mövzu istiqamətləri üzrə inkişaf edir. Professional bəstəkar mahnıları ilə yanaşı, müəyyən həvəskar musiqiçilərin də müəllifi olduğu pop, caz və estrada üslubunda yazılmış mahnılar müasir dövrdə Azərbaycanda mahnı janrına qeyri-müəyyən və fərqli yanaşmaların mövcudluğuna təsir göstərmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda mahnı janrının inkişaf istiqamətlərinə müxtəlif baxış bucaqlarının olması bu janrın araşdırılmasının müxtəlif tərəflərini müəyyənləşdirir. Cavanşir Quliyev, Vəqif Gərayzadə kimi müasir dövrün aparıcı bəstəkarları Azərbaycan mahnısında yeni yanaşmaların olmasına təsir göstərmişlər. Musiqi mədəniyyətinin ən demokratik janrlarından olan mahnı müasir dövrümüzdə ən çox müraciət olunan bir sahədir. Mühit, dövr dəyişdikcə, mahnı janrına da olan tələbatın fərqli olması onun inkişafında yeni mərhələlərin yaranmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (tarixi-orqanoloji tədqiqat) / S.A.Abdullayeva. – Bakı: Adiloğlu, – 2002. – 454 s.
2. Əliyeva, F.Ş. Azərbaycan musiqisində üslub axtarışları / F.Ş.Əliyeva. – Bakı: Elm və həyat, 1996. – 120 s.
3. Mahmudova, C.E. Azərbaycan xalq və bəstəkar mahnılarının mətn xüsusiyyətləri / C.E.Mahmudova. – Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, – 2014. – 112 s.
4. Mahmudova, C.E. Mahnının qoşa qanadı – poeziya və musiqi / C.E.Mahmudova. – Bakı: Mars-Print, – 2013. – 244 s.
5. Məmmədzadə, G.V. Səid Rüstəmov yaradıcılığının Azərbaycan musiqi mədəniyyətində rolu: / sənətsüənəslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. / – Bakı, 2007. – 169 s.

SUMMARY

As the Azerbaijani professional compositional school developed, the demand for various genres emerged, and several genres, in particular, gained significant importance. The song genre is one of these genres, which is widely found in the creative works of Azerbaijani composers. This genre has positively influenced the development of Azerbaijani art and has attracted attention with the emergence of numerous examples in vocal music.

This article discusses the characteristics of the song genre in the works of Azerbaijani composers. Song is one of the most democratic art forms and is beloved by people. The emergence and development of the song genre in national professional music have a broad developmental path. The creation of the first professional songs was greatly influenced by folk creativity. As a rich part of our national spiritual heritage, the folk song laid the foundation for the modern song genre.

Songs that draw from national sources and are written at a high artistic level reflect the individual stylistic characteristics of each composer. These songs, while based on folk sources, also incorporate the modal-harmonic and rhythmic potential of folk melodies. At the same time, Azerbaijani composers have acquired several new features in terms of piano texture and harmonic writing. In this regard, the study of the song genre in the creative works of Azerbaijani composers and the identification of its main characteristics make the topic of the article highly relevant. The songs of Azerbaijani

composers are rich in musical form, melodic and harmonic language, and rhythmic characteristics, attracting attention with elements inherent in folk creativity.

In the research of the article's topic, historical and theoretical analytical methods established in musicology have been used. The research of Azerbaijani composers' songs by musicologists such as Üzeyir Hacıbəyli, Məmməd Səleh İsmayılov, İmrüz Afəndiyeva, Jeyran Məhmudova, Şahla Məhmudova, and others form the scientific methods upon which this topic is based.

In the creative works of Azerbaijani composers, the song genre is wide in terms of content and the circle of characters. Starting with national hymns-songs that praise the homeland and people, Azerbaijani composers' songs, over time, have acquired new and qualitative traits. Constantly referring to folk music, our composers succeeded in enriching the song art by combining Azerbaijani melodies with the advanced achievements of mass song. Especially from the mid-20th century onwards, Azerbaijani composers, familiar with new writing techniques, combined European characteristics with national thought forms, which led to the emergence of various song examples.

Keywords: *song genre, composer, world of characters, national music, tonality relationships*

AZƏRBAYCAN KİNO MUSIQISINDƏ QARABAĞ MÖVZUSU

Nazilə QARDAŞBƏYOVA **Ziynət MƏMMƏDZADƏ**
nazilagardashbayova@ndu.edu.az zinyetmemmedzade1993@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın mədəni irsində Qarabağ xüsusi yer tutur. Həm tarixi, həm də mədəni əhəmiyyət daşıyan bu diyar, əsrlər boyu musiqi, poeziya və incəsənətdə öz əksini tapmışdır. Xalq musiqisinin incisi olan muğam sənəti, Qarabağın yetirdiyi dahi bəstəkarlar və ifaçılar Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qarabağ mövzusu təkcə klassik və xalq musiqisində deyil, həm də Azərbaycan kinematoqrafiyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin müxtəlif dövrlərində Qarabağa həsr olunmuş filmlər çəkilmiş, bu filmlərin musiqisi vasitəsilə torpağa bağlılıq, vətən sevgisi, qəhrəmanlıq və milli kimlik duyğuları aşılarmışdır. Xüsusilə, Ermənistanın işğal siyasəti nəticəsində Qarabağ müharibəsinin başlanması və onun fəsadları Azərbaycan kino sənətində yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş, vətənpərvərlik ruhunu tərənnüm edən ekran əsərlərinin ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məqalədə, Qarabağ müharibəsinə və ümumiyyətlə, Qarabağ tarixinə həsr olunmuş filmlərin musiqi tərtibatı incələnməmiş, bəstəkarların bu mövzuda yaratdıqları əsərlərin milli musiqi ənənələri ilə əlaqəsi vurğulanmışdır. Eyni zamanda, Qarabağ mövzusunun kino musiqisində ifadə vasitələri, muğam və xalq musiqisi elementlərinin rolu, musiqinin dramaturji funksiyaları kimi məqamlar təhlil olunmuşdur. Bu araşdırma Azərbaycan kinematoqrafiyasının Qarabağ mövzusunu necə əks etdirdiyini və musiqinin tamaşaçıya təsir gücünü artıran mühüm vasitə olduğunu nümayiş etdirir. Məqalə həm musiqişünaslar, həm də kinoşünaslar üçün əhəmiyyətli mənbə ola bilər.

Açar sözlər: *Qarabağ kino musiqisi, Azərbaycan kinematoqrafiyası, muğam və film musiqisi, vətənpərvərlik və musiqi, Qarabağ müharibəsi filmləri, milli musiqi ənənələri, bəstəkarların kino yaradıcılığı*

Bəli, 30 ildən sonra torpaqlarımızın azad edilməsi böyük bir zəfərdir. Ancaq həmin qanlı illər, yaşanan acılar və itkilər unudulmur. Qarabağa həsr olunan kino və musiqilər, bu xatirələri yaşadır, insanların duyğularını ifadə edir. Bu musiqilər həm tarixi yaşatmaq, həm də gələcək nəsillərə ötürmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan kino musiqisi son 20-25 ildə bir çox yeni mövzularla zənginləşmişdir. Azərbaycanda Qarabağ müharibəsi, soydaşlarımızın öz doğma yurdlarından vəhşicəsinə qovulması, torpaqlarımızın işğal olunması, qaçqınlar problemi və bu kimi hadisələr belə mövzuların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, kino sənətində yeni mövzuların yaranması Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində baş verən hadisələrlə bağlıdır. Başqa sahələrdə olduğu kimi, kino incəsənətində də ən zəruri və eyni zamanda ən ağır mövzu olan Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr çox təsirli musiqi obrazlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, torpaqlarının erməni faşistləri tərəfindən işğal olunması, dəhşətli Xocalı hadisəsi və bu kimi digər hadisələr sənət adamlarımızı yəni, rejissor və ssenari müəlliflərini, bəstəkar və aktyorları həyəcanlandırmaya, narahat etməyə bilməzdi. Ona görə bu mövzuda çoxlu sayda filmlər yarandı. Bu kinofilmlərin musiqisində lirik faciəvi, qəhrəmani – patriotik obrazlar sisteminin yaranması musiqi dilində də emosional ifadəliliyin yeni cizgilərini şərtləndirmişdir. Belə filmlərə yazılan musiqilərdə düşməyə qarşı nifrət, hiddət, şəhid olan igid oğullarımıza, günahsız insanların faciəvi ölümünə kədər, mübarizəyə, torpaqlarımızın azad edilməsinə çağırış, qəhrəmanlıq əhval ruhiyyəsi öz əksini tapır (Hüseynov Ə.M (1998).

Azərbaycan bəstəkarlarının məsuliyyətlə yanaşdığı bütün bu aspektlərin təcəssümündə xalq

musiqisinin özünəməxsusluğundan çox bacarıqla istifadə edirlər. Ərsəyə gəlmiş kinofilmlərin musiqisində milli mənbələrə müraciətin daha da dərinliyi hiss olunur. Kino musiqisi ilə məşğul olan bütün bəstəkarlar bu işin məsuliyyətini daha dərinlən dərk edərək mövzunun təsvirində, tamaşaçıya çatdırılmasında milli musiqi elementlərindən yetərincə istifadə edir.

Qarabağ mövzusunda həsr olunmuş filmlərdə musiqili obrazların təhlilini aparmağı vacib bilirik. Belə filmlərdə musiqi dilinin milli xüsusiyyətlərinin açıqlanması əsas şərt kimi qarşıya məqsəd qoyulur.

Bu kinofilmlərdən, ilk növbədə, “Qala”, “Arxada qalmış gələcək”, “Fəryad”, “Bir addım”, “Biz qayıdacağıq”, “Dolu” və başqaları Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan xalqının həyatında yaşatdığı dərin sarsıntılarla əlaqədar olduğuna görə diqqətə layiqdir.

1993-cü ildə ekranlara gətirilmiş “Fəryad” Azərbaycan kino istehsalında yaranmış ən baxımlı bir filmədir. Film mütəxəssislər tərəfindən çəkilən və professional cəhətdən yüksək təyinatlı film hesab edilir. Filmin ssenari müəllifi istedadlı kinorejissor Vaqif Mustafayev, rejissoru Ceyhun Mirzəyev, bəstəkarı isə Cavanşir Quliyevdir (Dadaşzadə Z.A (2001).

“Fəryad” filmi Azərbaycan kino məkanında yaxşı mənada böyük rezanansa səbəb oldu. Film “Qarabağ” mövzusunda çəkilmiş ən maraqlı və ilk filmlərdən biri olaraq böyük tamaşaçı auditoriyasının hörmətini qazanmışdır. Həqiqəti özündə əks etdirən bu filmə cərəyan edən hadisələr real faktlara əsaslanır. Filmin əsas qəhrəmanı Qarabağ müharibəsində əsir düşmüş azərbaycanlı, hərbi İsmayıl Hüseynovdur. Onun müharibədəki və əsirlikdəki fəaliyyəti, yaşadığı psixoloji sarsıntılar, atdığı humanist addımları, insani düşüncələri, düşmənlə qarşı olan nifrəti filmin əsas süjet xəttini təşkil edir. Rejissor düşüncəsinin təzahürü olaraq qeyd etmək lazımdır ki filmin qəhrəmanı olan İsmayıl bizə kinorejissor Həbib İsmayılovun 1958- ci ildə çəkdiyi “Ögey ana” filmindən tanıdığımız balaca İsmayıldır. O, artıq böyümüş, ailə sahibi olmuş və vətən torpağı uğrunda döyüşə getmiş batalyon komandiri kimi iştirak edir. “Ögey ana” filminin kadrlarından 1993- cü ildə İsmayılın ekran həyatının davamı olan “Fəryad” filmində istifadə olunmuşdur. Filmin qəhrəmanı olan İsmayıl, öz doğma vətəninə düşman tapdığından azad etmək uğrunda cəbhə dostları ilə mübarizə aparır. Bütün bunlar filmin dramaturgiyasının əsas ideyasını təşkil edir. Əsas qəhrəman filmə lirik qəhrəman kimi təqdim olunur. Onun mərdliyi, vətəninə böyük məhəbbətlə sevgisi, vətənə bağlılığı, xoş xeyalları kinoda qəhrəmanın polad kimi iradəsi, sınımayan qüruru, düşman qarşısında məğlub edilməzliyi ilə birləşərək obrazı daha da maraqlı, daha da nəzərəçarpan edir (Hüseynov Ə.M (1998).

Filmə lirika ilə dramatik və qəhrəmanı nüanslar birləşərək parlaq həyəcanlı obraz, vətənpərvər əhval-ruhiyyə yaradır. Bu isə tamaşaçıya güclü emosional təsir bağışlayır. Bu baxımdan filmin musiqisi süjetlə sıx bağlıdır. Burada filmin musiqisi yalnız təsviredici funksiya daşımır, o həm də filmin dramaturji inkişafında müstəsna rol oynayaraq onun əsas ideya məzmununu əks etdirir.

Filmin bəstəkarı Cavanşir Quliyev filmə cərəyan edən hadisələri, torpaq uğrunda döyüşən əsgərlərin mərdliyini, qəhrəmanlığını, döyüş əzmini, fədakarlığını təcəssüm etdirən xalq musiqi mənbələrindən bacarıqla istifadə edir. Burada onun baş vermiş hadisələrə, filmin qəhrəmanına olan özünəməxsus münasibəti öz parlaq ifadəsini tapır. Musiqi melodiyasının lakonikliyi, yığcamlığı və eyni zamanda zənginliyi musiqi materialının həddən ziyadə dəqiqliyi ilə yaranır. Filmə hər bir epizod, hər bir hadisə özünə uyğun musiqi materialı ilə işıqlandırılır. Məsələn, filmin əvvəlində döyüş səhnəsini həyəcanlı, dramatik bir musiqi müşayiət edir. Bəstəkarın hamının sevdiyi, dillər əzbərinə çevrilən məşhur “Əsgər marşı” da filmə xüsusi rol oynayır (Dadaşzadə Z.A (2001).

“Əsgər marşı”nın intonasiyaları vəziyyətdən asılı olaraq dəyişilir. O, bəzən təntənəli, bəzən qorxulu həyəcanlı, bəzən də kinayəli şəkildə səslənir. Məsələn, Azərbaycan əsgərlərinin döyüşə, cəbhəyə yola salındığı zaman, erməni döyüşçülərinin bombalandığı an bu marş təntənəli, dramatik gərgin anlarda həyəcanlı, əsirlərin dəyişdirilməsi zamanı isə müəyyən qədər dəyişilmiş kinayəli şəkildə səslənir. Ümumiyyətlə bu marş filmə ən vacib səhnələrdə səslənərək filmi daha da maraqlı, həyəcanlı, baxımlı edir və bir növ, leyt-mövzu əhəmiyyəti daşıyır. Onun xarakter intonasiyaları kinoda səslənən başqa musiqi materialına da daxil olur.

Əsgər marşının yeni, müxtəlif variantlarda səslənməsi, filmin məzmununun, hadisələrin aydın

şəkildə açılmasına şərait yaradır. İnkişaf artdıqca mövzunun da qəhrəmanı, iradəli çağırış intonasiyaları güclənir. Filmin tamamlanması yəni əsirlərin dəyişdirilməsi səhnəsi bu mövzu ilə müşayiət olunaraq əsərin ümumi quruluşuna tamlıq verir.

“Əsgər marşı”nın intonasiyaları “Qisas” sənəsində tamaşaçıya daha dramatik və həyəcanlı anlar yaşadır. Burada mövzunun intonasiya əsasını gərgin xarakterli qısa frazalar təşkil edir. Melodik quruluşda eyni intonasiya dönmələrinin çıxış etməsi böyük rol oynayır. Belə bir variant Azərbaycan musiqisi üçün çox xarakterikdir. Burada şüştər ladinin üzərində yuxarıya doğru hərəkət edən maraqlı meodiyanın oxunaraq göstərilməsi növbəti frazada geriye dönüşü ilə fərqlənir.

Melodiyanın kəskin, bir qədər də plakat xarakterli profili fəal, qəhrəmanı pafoslu ostinat ritmlə uzlaşır. Belə bir situasiyada güclü qəhrəmanı dramatik aura üstünlük təşkil edir. Melodiyadakı xramatik triollar musiqiyə xüsusi olaraq emosionallıq gətirir.

Mövzunun ikinci hissəsində şüştərin səsdüzümünün ifadəli intonasiyalarının oxunması ilə “Əsgər marşı”nın xarakter motivlərinin kontrapunkt uzlaşması dərin dramatik mənə kəsb edir. Bu inkişafın bir ardı olaraq obrazın lirik xarakterinin açıqlanmasında nüstəsna rol oynayır. Yəni məhz şüştər ladi Üzeyir Hacıbəylinin fikrinə görə, qüssə hissənin lirik ifadəsinin ən aydın göstəricisidir.

“Fəryad” filminin musiqisi tək ladintonasiya məzmunu ilə deyil o həm də musiqi alətlərinin, xüsusilə xalq çalğı alətlərinin tembr xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə də özünəməxsusluq yaradır. Filmin ən təsirli anlarında tarın və kamançanın qəlbləri sızladan səsi tamaşaçını duyğulandırmaya bilməz. Milli alətlərin ifasında səslənən musiqilər milli xarakterin hərtərəfli ifasına kömək edir. Belə ki döyüş meydanında şəhid olmuş əsgərlərin meyidlərini əks etdirən səhnədə zurnanın ifasında səslənən sımrayışlı intonasiyalar “ölüm çölü” şəklini xatırladır. Burada bəstəkar re notunun, yəni şurun maye tonunun ostinad ritmi fonunda ladin xarakter intonasiya özəyini, yəni, mayenin alt və üst aparıcı tonla əhatə olunması, mayenin üst kvintanın aparıcı tonlarla oxunmasını təsdiq etməklə çox kədərli, sərt atmosfer yaradır.

Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, tonların trellərlə vurğulanması, yəni sekundalı intervalların üstünlüyü musiqidə sanki ağlama təəssüratı doğurur. Bütün bunlar faciəvi bir şəraiti əks etdirir.

Filmin sonunda Ağ atlı xilasgar obrazının görünməsi çox maraqlı bir mənzərə yaradır və möhtəşəm, ümidverici bir musiqi ilə müşayiət olunur. Bu musiqi isə marşsayağı, təntənəli bir ritmlə səslənərək musiqiyə xüsusi bir xarakter verir. Şur ladinin yüksək tonlarından yəni sol diyez səsndən enərək maye pərdəni təsdiqləyir. belə cümlələrin variantlı inkişaf prinsipi xalq musiqi mənbələrilə bağlılığı bir daha sübut edir. Bu sonluq gələcəyə inamlı, nikbin baxışı, Qarabağın həqiqətən düşməndən azad olmasına inamını əks etdirirdi.

Baxdığımız bu filmə bir birinə əks olan iki qütb mövcuddur. Onlardan biri qəhrəman Azərbaycan əsgəri, digəri isə çirkin fikirli, antiqəhrəman, acgöz düşmən qarşı qarşıya qoyulmuşdur. Maraqlı səhnələrdən biri də odur ki, filmə erməni banditləri də Azərbaycan musiqisi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu epizodlar da düşmənin simasızlığını sübut edir və xainlərin yalnız bizim torpaqlarımıza deyil, eyni zamanda musiqimizə, ümumiyyətlə mənəvi sərvətlərimizə də sahib çıxmaq kimi iddialarını göstərir.

Filmə daha təsirli bir epizodu da nəzərə çatdırmaq lazımdır. Bu – Xocalının, Şuşanın ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə ələ keçirmə xəbəri alınan dramatik və faciəvi anların yaşanılması səhnəsidir. Bu xəbəri alan kimi ermənilərin Azərbaycanın milli rəqsi olan “Şalaxo” rəqs melodialarının ritmi ilə şənlənərək rəqs etmələri, təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Bu mənzərəni həzm edə bilməyən azərbaycanlı əsirin keçirdiyi həyəcanlı hisslər, sarsıntılar, iztirab dərin faciəvi xarakter alır və onu düşməne qarşı daha da amansız, qəddar olmağa vadar edir. Azərbaycan əsgərinin düşmənin əsirliyində keçirdiyi hər bir gün, hər bir saat, hər bir dəqiqə onun üçün misli olmayan bir əzabla müşayiət olunur. Lakin buna baxmayaraq, o, heç vaxt qürurunu sındırmayaraq mərdliyini qoruyaraq və yaxın zamanda bu çirkab yuvasından xilas olunacağına bütün varlığı ilə inanırdı. Bu belə də oldu.

Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş, bu hadisələrin qurbanına çevrilmiş qaçqınların ağır həyatından bəhs edən filmlər arasında Xəyyam Mirzəzadənin bəstəkarlığı ilə 2005-ci ildə ekranlaşdırılmış “Arxada qalmış gələcək” filmi də film tamaşaçılarının diqqətindən kənarda qala

bilməz. Filmin mətnini qaçqın düşərgəsində böyüyən Səmədin yuxusu təşkil edir. O, yuxuda xalqımız üçün ən ağır bir dövr olan 90-cı ilin əvvəllərində baş verən hadisələri yaşayır. Film onun yuxusu vasitəsilə cərəyan edir və ağır günlər bir daha xatırlanır, bunun səbəbləri bir daha anılır. Filmin ən maraqlı və həm də ən təsirli məmentlərindən biri qaçqınların özlərinə ev düzəltmələri vaqonu Səmədin hərəkətə gətirməyi oldu. O, bu hərəkətlə artıq səbir kasasının dolmasını, Qarabağa qayıtmaq istəyini, daha irəli getmək arzusunu bildirmək istəyirdi. Səmədin bu istəyi bir-birinə calanmış vaqonları hərəkətə gətirir (Kazımsadə A.Ə (2005)).

Filmin rejissoru Rüşad Əsədov, ssenari müəllifi isə Yusif Şeyxovdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi filmin bəstəkarı isə bir çox bədii filmlərə yazdığı musiqilərlə məşhur olan Xəyyam Mirzəzadədir. Onun filmlərə yazdığı musiqilər milli köklərə bağlı olduğuna görə həmişə tamaşaçı tərəfindən rəğbətlə qarşılanıb, sevilib. Məhz bu cəhətinə görə bəstəkarın 1970- ci ildə “Yeddi oğul istəyəm”, 1961- ci ildə “Bizim küçə”, 1974-cü ildə “Bakıda küləklər əsir”, 1977-ci ildə “Arxadan vurulan zərbə”, 1978-ci ildə “Bir ailəlik bağ evi”, 1985-də “Bağ mövsümü”, 1990-cı ildə “Zirzəmi”, 1993-cü ildə “O dünyadan salam”, 2002-ci ildə “Güllənmə təxirə salınır” və digər filmlərə yazdığı musiqilər yüksək bədii dəyərə malikdir (Quliyeva G.Ə (2010)).

“Arxada qalmış gələcək” filmi də Xəyyam Mirzəzadənin yüksək professionalıqla işlədiyi filmlərdən biridir. O bu filmə də filmin mətninə, xarakterinə uyğun musiqiləri təqdim etmişdir. Bu musiqi süjetə cavab verən xarakteri tamamilə aydın şəkildə əks etdirir.

Filmin əvvəlində yürüş tipli, müharibə səhnələrini xatırladan marş səslənir. Ümumiyyətlə insanlarda vətənpərvərlik, çağırış ruhu yaradan belə marş epizodları Qarabağa həsr olunan filmlərin musiqi tərtibatında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə çox təbii. Müharibə şəraitində yaşanan bir zamanda gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnməsi üçün bu mövzuda yazılan marş xarakterli musiqilərdən istifadə etmək çox vacib idi. Ona görə filmə səslənən marş epizodları özünün kəskin intonasiyaları ilə diqqəti cəlb edir. Bu musiqinin səslənməsi ilə müharibənin törətdiyi dəhşət, zülm, qəddarlıq təəssüratı daha da güclənir. Artıq filmin başlanğıcında hökm sürən bu atmosfer musiqinin gücü ilə getdikcə sərtləşir və dərinləşir (Kazımsadə A.Ə (2005)).

Marş mövzusunun balaca motivi (si- fa) intervalında yer alan dörd çərək səsin mexaniki addımları sayəsində qurulmuşdur.

Buraya yuxarı səslərin xromatizmlərin qoşulması mövzuya həyəcanlı, vahiməli bir xarakter verir. Xüsusi olaraq mövzunun ritmik əsası ağır atılan addımlar təəssüratı yaradaraq güclü təsir bağışlayır. Qəribdər ki, bütün bu effektlər Qara Qarayevin “Uzaq sahillərdə” filminə yazdığı faşist əsgərləri müşayət edən marşla oxşarlıq təşkil edir.

Bu oxşarlıq üçün intonasiya xromatik gedişatın kəskin səslənməsində, ostinat ritmik fiqurun çıxış etməsində özünü göstərir. Ancaq “Uzaq sahillərdə” kinofilminə səslənən marşdan fərqli olaraq burada əsas tema filmin başlanğıcında səslənir və nankor, amansız erməni xəyanətkarlarının kobud düşmən obrazını yaradır.

Marşın mövzusu variant-inkişaf prinsipi əsasında qurulmuşdur. Belə mövzuların xarakterində və quruluşunda ciddi dəyişiklik yaranır. Onun artan üzücü eyniliyi sonuncu etapda fa-şurun melodik intonasiyaları ilə əvəz edilir. Başlanğıcda fa-mayənin orqan punktu üzərində mayə və onun üst kvartası arasında baş verən dalğavari hərəkət axırda həmin intonasiyaların ayrılaraq pərakəndə şəkildə yayılması əvvəldəki qorxunc obrazın dağılmasını bildirir və bunun bir qeyri real, bir fantaziya olması haqqında təsəvvür yaradır.

Bəstəkar kinofilmlər üçün bir neçə maraqlı musiqi epizodları yazmışdır. Bunlardan biri keçmiş keçid anında çıxış edən lirik-peyzaj xarakterli musiqidir. Bu musiqi Səmədin sakit, sıx meşədə peyda olması anında yuxuda geri qayıtması zamanı başlayır.

Filmin bu hissəsində səssiz, sakit meşədə gizli, təhlükəli hadisələrin baş verməsi izlənilir. Bura hərbi əməliyyatlara hazırlıq aparılan və cəbhə xəttində yerləşən bir məkandır. Lakin Səməd bütün bunlardan bixəbəər olaraq meşənin gözəlliyini görüb xoş təəssüratla rahatlanır. Bu təəssüratı Fa major tonallığında səslənən musiqinin pastoral xarakterli intonasiyaları gücləndirir. Burada simli alətlərin, ksilafonun, taxta nəfəslə çalınan alətlərin tembr boyalarının uyğunlaşması əsil mənzərə təəssüratı

yaradır. Musiqinin gözəlliyi, sakitliyi və təmkinli ifası ona uyğun analogi hadisələri canlandırır.

Filmin sonunda səslənən musiqi parçası da möhtəşəm pafosu və güclü enerjisi ilə diqqət cəlb edir. Filmin bu hissəsi sanki, insanlara “Qarabağa qayıtmaq lazımdır” hayqırtısı ilə bir çağırış edir, onları ayağa qaldırmağa çalışır. Burada da əvvəldə səslənən marş musiqisi bir başqa variantda səslənir. Lakin filmin bu hissəsinin xarakterinə uyğun olaraq daha da cəld, təşəbbüslü, qəhrəmani dramatik xarakter daşıyır. Bunun əsasında duran pafos əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi irəliyə doğru çağırışı ilə fərqlənir. Əvvəldə unison- yəni eyni bir melodiyanın bütün alətlər tərəfindən ifa olunması ilə başlayan musiqi parçası tədricən akkord faktura ilə əvəz olunur və daha da ucalaraq, kulminasiya nöqtəsinə çataraq dramatik güc qazanır. Sonra müəyyən enerji əldə etdikdən sonra yenidən tədricən aşağı enərək əvvəlki vəziyyətinə qayıdıb mi bemol minor fonunda sakitlik əldə edir (Dadaşov.A (1999).

Ümumiyyətlə qəhrəman obrazlar bir sıra elementlərin toplusundan yaranır. Bu, hər şeydən öncə, hər bir səsə metrik vurğululuğu, ağırlığı, mövzunun aktivliyi, müvafiq səs yüksəkliyidir. Burada marş ritminin bütün çalarlarından, çağırış xarakterli intonasiyalarından hərtərəfli istifadə olunmuşdur.

Filmdəki bu epizodlar dramaturji inkişafda böyük əhəmiyyət kəsb edən leytmotiv mövzu vasitəsilə birləşir. Filmin gedişatında gərgin, psixoloji anlarda, ən təsirli məmentlərdə lirik xarakterli musiqi səslənir.

Filmin əsas qəhrəmanı olan Səmədin meşədə azərbaycanlı hərbiçilərlə rastlaşdığı səhnədə, ailəsindən ayrı düşən əsgərin öz övladlarını xatırladığında, Səmədin Mariya ilə görüşündə leytmotiv mövzunun lirik, incə, zərif, şəffaf intonasiyaları yaşananların bir yuxu olduğunu təsdiqləyir.

Melodiyanın kvinta dairəsində geniş sıçrayışlı motivlərinin aşağı hərəkətli sekvensiyaları tonikaya doğru dalğavari hərəkətli xətlə enir. Sadə harmoniyaların fonunda (S-T-II-D-T) melodiyanın parlaq ifadəli intonasiyaları lirik kədər, nigaranlıq əhval ruhiyyəsi doğurur. Bu balaca mövzu filmdə müntəzəm səslənərək ona tamlıq, bütövlük verir.

Ümumiyyətlə demək olar ki, filmin başqa musiqili səhnələrində müxtəlif cür səslənən bu mövzu daha çox Səmədin istəklərinin, arzularının, nigarançılığının lirik tərzdə təfsiridir.

Qarabağ müharibəsi bir çox insanların həyatını qaraltmış, məhv etmiş, çoxlarını əlil etmişdir. Belə insanlardan biri də 2009-cu ildə Nərgiz Bağırzadənin ssenarisi, Rauf Əliyevin bəstəkarlığı ilə istehsal edilmiş qısa metrajlı bədii psixoloji dramın qəhrəmanı Yusifdir. Onun ömür gün yoldaşı Nisə xanım dayanmadan, gecə gündüz çalışaraq Yusifin gözlərinin əməliyyatı üçün pul toplamaq haqqında fikirləşir. Yusif isə həyat yoldaşının əziyyətini heç cür həzm edə bilmirdi. Hətta intihar belə etməyi də düşünürdü. Lakin birdən, bir qadın cildində mələyin peyda olması onu bu fikirdən uzaqlaşdırır. Onun dünya işığından məhrum olduğu halda yenidən həyata, yaşamağa qaytarır. Mələk Yusifə ən sevdiyi işlə məşğul olmağı öyrədir. Yusifin həyatda əsas məşğuliyyəti tar musiqi aləti düzəltmək idi. Təsadüfi ifa olunan xalq musiqisi bütün çətinlikləri aşan və Yusifə yardım edən əsas faktor kimi çıxış edir (Kazımzadə A.Ə (2005).

Yusifin tarla bağlılığı ona bir çox yaşananları, hər yay Şuşada keçirdiyi günləri xatırladır. Tar filmdə bir rəmz olaraq rol oynayır və Qarabağa bağlı unudulmaz xatirələri təmsil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kinofilmdə səslənən musiqilər də muğam intonasiyalatı əsasında qurulur. Təsadüfi başqa filmdə ud alətinin də ifasında musiqilərin səslənməsi filmdə bir başqa aura yaradır. Bütün bunlar kinolentdə milli xarakterin müxtəlif tərəflərinin əks olunmasına kömək edir. Milli musiqi alətlərinin ifasında səslənən milli musiqilər vasitəsilə dramaturgiyanın təcəssümü adekvat formada çıxış edir. Filmin musiqisinin milli spesifikasiyi müəyyən əhəmiyyətə malikdir, bu ondan ibarətdir ki, baş qəhrəmanın qaranlıq dünyadan çıxış yolunun muğama bağlılığında, mənəvi bir işlə məşğul olmasında özünü göstərir (Dadaşzadə Z.A (2001).

Bu mənada baxılan filmdə istifadə olunan musiqilər, təkcə orada cərəyan edən hadisələri müşayiət etmir. O, eyni zamanda dramaturgiyanın və bədii obrazın xarakteristikasının dərin psixoloji mətnaltı mənasını açır. (Qarabağ, müharibə və s). Burada bəstəkarın işi xüsusilə parlaqlığı və ifadəliliyi ilə seçilir və seçilir.

Qeyd olunduğu kimi “ Bir addım” filminin musiqisində Azərbaycan muğamlarından geniş

şəkildə istifadə olunmuşdur. Şur, Şüştər, Segah kimi lirik-qüssəli intonasionalardan yararlanaraq müəyyən dramaturji vəzifə daşıyır. Aydın olduğu kimi, filmin baş qəhrəmanı dərin, psixoloji sarsıntı keçirən Yusifin daxilən keçirdiyi hisslər məhz, muğamların kədər, lirik hüznə dolu intonasionaları vasitəsilə ifadə olunur.

Bundan fərqli olaraq, filmə rast muğam intonasiya sferasının üstünlüyü işıqlı gələcəyin ümidverici rəmzinə çevrilir. Ən maraqlı ondan ibarətdir ki, filmə muğam-lad inkişaf qanunauyğunluğu düzgün şəkildə yerinə yetirilir. Burada əvvəldə şur muğamının ud alətində solo ifası daha sonra rastın “Vilayəti” şöbəsinin gözəl improvizasiyasına keçid alır.

Udun musiqi mətni şur ladının ladintonasiyası əsasında qurulmuşdur. Melodik quruluşun mayə və onun üst kvintası çərçivəsində yerləşməsi ladın əsas dayaq pərdələrinin oxunmasını şərtləndirir. Bu yerdə “Sarı gəlin”, “Bu qala, tikdim izim qala” xalq mahnılarından istifadə olunmuşdur. Burada udun yanıqlı səs çaları şurun kədərli intonasionalarını bir daha dərinləşdirir.

Bu göstərilən nümunədən bəlli olur ki, mayənin üst kvinta, kvarta, medianta, üst aparıcı tonuayrıca oxunaraq göstərildikdən sonra, yalnız sonda mayə tonun ilk və son çıxışı onun mənə yükünü artırır. Bu muğam epizodu qısa, yığcam olması ilə yanaşı, həm də şurun xarakter intonasionalarını özündə cəmlədiyinə görə daha çox maraq doğurur.

Filmə digər bir muğam epizoduna rast gəlirik. Bu Rast muğamının “Vilayəti” şöbəsi üzərində qurulmuşdur. Aydın ki, “Vilayəti” şöbəsinin özünəməxsus cəhəti rastdan şura keçidi ilə fərqlənir. Burada rastdan ayrılmaq məqamı yaranır. Professor R. Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, “Vilayəti” şöbəsi rast muğamında işləmə hərəkətinə təkan verir. Heç də kiçik olmayan bu şöbə mürəkkəb daxili lad strukturuna malikdir və sonrakı inkişafa şərait yaradan formanın vacib sahəsi kimi təsdiq olunmuşdur.

Doğrudan da burada do rast muğamından sol şura keçid alır. Bunun da baş vermə səbəbi alterasiyadır. Doqquzuncu pərdənin əksidilməsi və onuncu pərdənin artırılması rast muğamının lad intonasiya baxımından zənginliyini bildirir.

R. Məmmədova “Azərbaycan muğamı” adlı kitabında muğam strukturunda modulyasiyaya gətirib çıxaran ladintonasiya modellərini göstərmişdir. O, burada müəyyən tetraxord dönmələrin, sıçrayışların rolunu vurğulamağa çalışmışdır. O düşünürdü ki, artıq ladın səsdüzümünün strukturunda modulyasiya üçün funksional vəziyyətin əsası qoyulur. Yəni, tonikanın kvintasının oxunması modulyasiyaya meyli artırır ki, bu da “Vilayəti” şöbəsi üçün xarakterikdir.

Sözü gedən bu filmə istifadə olunan musiqi materialı muğam mənşəli idi və bu musiqi parçasında da mayədən yuxarı kvarta sıçrayışının mayənin üst kvintasına doğru cəhdi modulyasiyaya meyli gücləndirir. Bu yolda mayənin üst tersiyası əsas bağlayıcı funksiyaya malikdir. Ən maraqlı orasıdır ki, bu muğam epizodunda ladın bütün əsas istiqamətləri toplanmışdır. Məsələn do-mi, do-sol və s., eyni zamanda ikinci dərəcəli istiqamətlər: fa-lya, sol-mi və s. (Quliyeva G.Ə (2010).

Filmə yazılmış bu musiqi materialında ladın dəyişkənliyi artıq əvvəldən özünü göstərir. Buna mayədən kvinta yuxarı yüksəliş və sol dayacağının təsdiq olunması sayəsində nail olunur. Burada lya bemol və si bekarın özünü göstərməsi isə mayənin kvintası olan sol dayacağın dəyişkənliyini gücləndirir və onun yeni lad tonallıq funksiyası daşmasını təyin edir.

Muğam tədqiqatçısı olan R. Məmmədova əsas rast tonallığından uzaqlaşaraq şur tonallığına təsdiqi prosesini ladintonasiya fiqurlarının dinamik əvəz olunması şəklində aldığını göstərir. Alimin apardığı müşahidələrə görə tonikanın kvintası özünü funksional gücünə görə öz üzərinə modulyasiya ideyasını götürməyə qadirdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov Ə.M “Kino:yuxudan reallığa” Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1998, 128 s.
2. Dadaşov. A “Ekran dramaturgiyası” Bakı, Maarif, 1999, 224s
3. Dadaşzadə Z.A, “Cavanşir Quliyevin total musiqi axtarışı” "Musiqi dünyası" jurnalı, 2001, 1-2
4. Kazımlı A.Ə. “Azərbaycan kinosu və müharibə” B. Nağıl evi, 2005, 196
5. Quliyeva G.Ə. “Azərbaycan bədii kinosunda təsvir və musiqi sıralarının qarşılıqlı əlaqələri” Sənətsəvarlıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.- Bakı , 2010 ,26 s.

SUMMARY

Karabakh holds a special place in Azerbaijan's cultural heritage. This region, which carries both historical and cultural significance, has been reflected in music, poetry, and art for centuries. Mugham, the jewel of Azerbaijani folk music, as well as the great composers and performers from Karabakh, have played a crucial role in shaping Azerbaijan's cultural identity. The theme of Karabakh is not only prominent in classical and folk music but also holds particular importance in Azerbaijani cinematography. Throughout the 20th century, numerous films dedicated to Karabakh were produced, where music served as a medium to convey a deep connection to the land, patriotism, heroism, and national identity. In particular, as a result of Armenia's occupation policy, the outbreak of the Karabakh war and its consequences marked a new phase in Azerbaijani cinema, leading to the creation of films that embody the spirit of patriotism. This article examines the musical composition of films dedicated to the Karabakh war and the historical events surrounding the region. It highlights the connection between the works of composers on this subject and Azerbaijan's national musical traditions. Additionally, the study analyzes the means of expression used in film music related to Karabakh, the role of mugham and folk music elements, and the dramaturgical functions of music in films. This research demonstrates how Azerbaijani cinematography has reflected the theme of Karabakh and how music serves as a powerful tool in influencing the audience. The article can be a valuable resource for both musicologists and film scholars.

Keywords: Karabakh film music, Azerbaijani cinematography, mugham and film music, patriotism and music, Karabakh war films, national musical traditions, composers' film creativity.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MUSIQISINDA FORTEPIANO JANRININ İLK NÜMUNƏLƏRİ

Şəhanə ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XX əsrin ilk onillikləri Azərbaycanda fortepiano ifaçılıq sənətinin inkişafında yeni istiqamətlərin formalaşdığı dövr idi. Bu illərdə fortepiano musiqisi janrında əsər yazmaq zəruriyyəti bəstəkarların qarşısında yaradıcılıq problemi kimi qoyulmuşdur. Ü.Hacıbəylinin göstərdiyi yoldan əmin addımlarla irəliləyən ilk bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələri qısa zamanda fortepiano musiqisi janrında yazdıqları rəngarəng əsərlərlə bu yaradıcılıq probleminin həllinə nail olmuşlar. Təqdim olunan məqalədə bu prosesə xüsusi diqqət verilərək, bəstəkarlarımızın yaradıcılıq nailiyyətlərinin əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Fortepiano musiqisi janrında əsərlər külliyyatının formalaşdırılması Ü.Hacıbəyliyi düşündürən mühüm problemlərdən olmuşdur ki, dahi bəstəkar xalq musiqisi nümunələrinin fortepiano işləmələrini hazırlamaqla bu istiqamətdən çıxış edən ilk bəstəkar olmuşdur. A.Zeynallı isə milli musiqi mədəniyyətində bu alət üçün ilk əsər yazan bəstəkar ünvanı qazanmışdır. Məqalədə həmin dövrdə özünəməxsus yaradıcılıq prosesi kimi qiymətləndirilən A.Zeynallının fortepiano musiqisi sahəsində axtarışları və bu axtarışların nəticələri janrın inkişaf perspektivliyini müəyyən edən mühüm nailiyyətlər kimi vurğulanır. Onun fortepiano musiqisi janrında yazmış olduğu əsərlərdə klassik forma, janr xüsusiyyətləri ilə milli musiqi ünsürlərinin mükəmməl vəhdətindən bəhs edilir. Əsərlərin proqram başlıqlarının ideya məzmununun açılmasında əhəmiyyətinə diqqət çəkilir.

A.Zeynallının fortepiano musiqisi janrında əldə etdiyi nailiyyətlər digər bəstəkarlar üçün də stimül olmuşdur. Q.Qarayev, Ə.Cavid, F.Əmirov, E.Nəzirova fortepiano üçün yazdıqları ilk əsərlərlə janr rəngarəngliyini təmin etmişlər. Məqalədə bu bəstəkarların həmin janrda yazmış olduğu ilk əsərlərdən bəhs edilir, onların janr, forma xüsusiyyətlərinə diqqət çəkilir. Bu əsərlərin milli ifaçılıq sənəti ilə yanaşı fortepiano musiqisinin bir janr kimi şaxələnərək, bu sahədə inkişaf imkanlarının genişlənmə perspektivliyindən danışılır.

Açar sözlər: milli, bəstəkar, janr, forma, fortepiano, musiqi

Avropa musiqi mədəniyyətində fortepiano geniş ifaçılıq imkanları ilə konsert estradasının ən unikal alətidir. O, klavişli alətlərə yeni mexanizm əlavə etmək istəyən İtalyan usta Kristofori Bartolomeo tərəfindən 1709-cu ildə yaradılmışdır. 1726-cı ildə alman orqan ustası İohann Qotfrid Zilberman K.Bartolomeonun fortepiano mexanizmini təkmilləşdirdikdən sonra alətdən ifaçılıq təcrübəsində geniş istifadə etməyə başlayırlar. Fortepiano qısa zamanda məşhurlaşmağı onun üçün zəngin əsərlər külliyyatı yaradılması zərurətini ortaya qoyurdu. Bir çox mənada İ.S.Baxın klavir əsərləri alət üçün ilk sənət nümunələri hesab edilir. Lakin fortepiano üçün əsl mənada ilk əsərlərin müəllifi 1685-1743-cü illərdə yaşamış İtalyan bəstəkarı Lodoviko Custinidir. Onun 1732-ci ildə nəşr etdirdiyi 12 fortepiano sonatası alət üçün peşəkar səviyyədə yazılmış ilk əsərlərdir. Fortepiano musiqisi klassisizm dövründə dahi L.V.Bethovenin yaradıcılığında öz təsdiqini tapır. Bəstəkar yazdığı 32 fortepiano sonatasında alətin virtuos ifa imkanlarını tam mənası ilə açır. Daha sonra isə romantik bəstəkarların, xüsusilə F.Şopen, F.Listin yaradıcılığında fortepiano mükəmməl səslənmə xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərlər külliyyatı ilə konsert estradasının ən çox sevilən alətinə çevrilir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində fortepiano ifaçılıq sənətinin inkişafı ilə əlaqədar zəngin ədəbiyyat yaradılması zərurəti bəstəkarların yaradıcılığında fortepiano musiqisinin əhəmiyyətli yer alması ilə nəticələnir. Hələ XX əsrin ilk onilliklərində Ü.Hacıbəyli bu istiqamətdən çıxış edən ilk bəstəkar kimi bir neçə xalq musiqisi nümunələrini fortepiano üçün işləyir. 2-5 sətirdən

ibarət olan bu işləmələri bəstəkar 1925-1945-ci illər arasında hazırlamışdır. “Uşaq və buz”, “Şur”, “Şahnaz”, “Laylay” proqram başlıqları daşıyan bu əsərlərdə proqramlı fortepiano pyeslərinin ideya məzmunu da öz təsdiqini tapır. Bu vasitə ilə bəstəkar Avropa klassik musiqisinin forma, janr xüsusiyyətlərini fortepiano musiqisi janrında sınayır.

Məlumdur ki, A.Zeynallı fortepiano musiqisi janrında ilk əsərlərin müəllifi kimi tanınır. İlk dəfə peşəkar bəstəkarlıq təhsili almış A.Zeynallı miniatür əsərlərində fortepiano alətinin ifaçılıq imkanlarını özünəməxsus şəkildə açır. Ən əsası isə o milli lad- məqam ünsürlərinin bu alət üçün yazılmış əsərlərdə istifadə imkanlarını da diqqətdən keçirir. A.Zeynallı daim yaradıcılıq axtarışları ilə məşğul olaraq, bu fəaliyyətinin nəticələrini fortepiano musiqisi janrında da ümumiləşdirir. O, “Uşaq süitəsi” ilə fortepiano musiqisi janrında ilk milli silsiləvi əsərlərin əsasını qoyur. Bu məcmuədə bəstəkar P.Çaykovski, R.Şumanın yaradıcılığında ifadə olunan klassik ənənələrin davamçısı kimi çıxış edir. 6 miniatür pyesi özündə birləşdirən məcmuə milli musiqidə bu səpkili əsərlərin ilki olur. Bütün pyeslərdə milli məqamlardan zəmin kimi istifadə olunması isə bəstəkar üslubunun orijinallığını, onun ifadə etmək istədiyi yaradıcılıq təxəyyülünün mahiyyətini izah edir.

Məlum olduğu kimi A.Zeynallının “Uşaq süitəsi”ndən pyeslər proqram başlıqları daşıyır. Hər bir proqram başlığı aid olduğu pyesdə ifadə olunan ideya məzmununun açılışında mühüm funksiya icra edir. Bu, bəstəkar yaradıcılığında proqramlılıq prinsipinin formalaşmasında ilk ən əhəmiyyətli nailiyyət kimi qiymətləndirilir. Məcmuədə əsasən “Şur” məqamının intonasiyalarına üstünlük verən A.Zeynallı ilk “Kuklaların yürüşü”, dördüncü “Oyun” və sayca beşinci olan “Qoyunlar” pyesində bu məqamı unikal formada işləyir. İlk pyesdə aşiq musiqisinin intonasiyaları da öz inikasını tapır. Pyesin kvarta-kvinta əlaqəsi bunu ifadə edir. Belə bir yaradıcı cəhət aşiq musiqisində daha çox təəssüm olunan “Şur” məqamının forma xüsusiyyətləri ilə əlaqədar ortaya çıxır. Pyesdə ostinat ritmin fonunda kvarta-kvinta əlaqəsi yürüş xarakteri yaradaraq, obraz aləminin daha parlaq açılmasını təmin edir. İkinci pyes “Uşaq və buz” melodik intonasiyaları ilə proqram başlığını dolğunluqla ifadə edir. Do mayəli “Rast”-a əsaslanan pyesdə “do-sol” əlaqəsi yenə xalq musiqisi ünsürlərinin təəssümünü yetişdirir. Melodiya inkişaf etdikcə diapazonu böyüyür. Bütün inkişafda hərəkət “Do” mayəsinin istinad funksiyasına xələl gətirmir, mayə sonuna qədər öz əhəmiyyətini qoruyur. Üçüncü pyes “Rəqs” xalq rəqslərinin rəngarəng əhval-ruhiyyəsini canlandırır. Əsərin 12/16 metrik ölçüsü də bunu ifadə edir. O, “Bayatı-Şiraz məqamı üzərində qurulub. Pyes üçhissəli formada yazılıb. Formanın kənar hissələri orta hissəyə təzadlıq təşkil edir. Bu, lad-məqam əlaqəsində aydın hiss olunur. Orta bölmədə “Rast”-a müraciət olunub. Dördüncü pyes “Oyun”-da yenidən “Şur” məqamına istinad edən bəstəkar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iki mövzu üzərində maraqlı kompozisiya qurur. Hər iki mövzuda məqamın intonasiyaları qabardılır. Beşinci “Qoyunlar” pyesinin musiqi materialı bəstəkar tərəfindən milli fuqa janrının ilk nümunələrindən olan III fuqada da istifadə olunmuşdur. Burada xalq musiqisi intonasiyaları ecazkar gözəlliyi ilə işlənir. İkihissəli kompozisiya xüsusiyyəti daşıyan pyesdə “mi” tonika oaraq müəyyən edilib, kvinta əlaqəsi isə bir daha xalq musiqisi elementi kimi diqqət cəlb edir. Sonuncu “Deyişmə” pyesində “Bayatı-Şiraz” məqamının intonasiyaları skertsovari inkişaf formalaşdırır. Beləliklə, məcmuədə silsiləvi əsərlərdə milli muğam, xalq musiqisi intonasiyalarından istifadə imkanlarını təsdiq edən A.Zeynallı yaradıcılıq təxəyyülünün hüdudsuzluğu ilə xalq musiqisinin klasik formalarda tətbiqi probleminə aydınlıq gətirir.

A.Zeynallı dahi alman bəstəkar İ.S.Baxın yaradıcılığında mükəmməl şəkildə təsdiqini tapmış fuqa janrında yazdığı “9 fuqa”-da milli musiqi ünsürlərinin monodik strukturunu polifonik təfəkkürlə qovuşdurur. Bəstəkarın 9 fuqasından forma, janr xüsusiyyətlərinə görə mükəmməl olan yalnız iki pyes nəşr olunmuşdur. Silsilədə əsasən “Rast” və “Bayatı-Şiraz” məqamlarına istinad edilmişdir. Pyeslərdə bəstəkarın fuqa janrının forma qanunauyğunluqlarına ciddi əməl etməsi diqqət çəkən ilk məqamlardandır. İlk fuqa “Rast”-üzərində qurulub, 2/4 ölçü ilə təqdim olunur. Mövzu ilkdə re mayəli “Rast”-da verilir. Onun ayrı-ayrı səslərdən keçən variantları isə işlənmə bölməsində fa diyez, si, mi mayələrinə keçidi ilə yadda qalır. İşlənmə bölməsində qısa şəkildə ifadə olunan mövzu bütün pyes boyu parlaqlığı ilə səslənir. Onun ilk keçidindən sonra kiçik intermediya bölməsi işlənmədə də eyni sturkturu yetişdirir. İşlənmə bölməsi kiçik intermediya vasitəsilə repriza ilə birləşir. İkinci fuqa

xalq rəqslərinin intonasiyaları ilə nəfəs alır. Pyesin 6/8 metrik ölçüsü də bunu təsdiq edir. Lya mayəli “Bayatı-Şiraz” əsasında işlənən mövzuya cavab re mayəli “Bayatı-Şiraz”da verilir. Beləliklə, tonal münasibətdə kvarta əlaqəsi nümayiş olunur. Pyesdə bəstəkar polifoniyanın imitasiyalı növündən faydalanır. III fuqa “Qoyunlar” pyesinin mövzusunə əsaslanan və bəstəkarın nəşr olunan iki fuqasından biridir. Lakin bu pyes sıralanma baxımından nəşr olunan fuqaların ilkidir. Buna görə də nəşr olunan fuqa sıralanmasında o I olaraq təqdim edilir. Əsəri bu mənədə dəyərləndirən R.Rzaquliyeva qeyd edir. “Birinci fuqa aramlı, həzin xalq mövzusu olan “Qoyunlar” (bəstəkarın çox sevdiyi mahnı, o, həmin mahnıdan həmçinin “Uşaq süitəsi”ndə və kamera ansamblı üçün əsərlərində həmişə eyni ad altında istifadə etmişdir) əsasında yazılmışdır. Bu, Azərbaycan xalqməloidiyasının polifonik formada istifadəsinin ilk nümunəsidir”. [1. s.329]

Ü.Hacıbəyliyədən sonra milli musiqidə ikinci bəstəkarlıq məktəbinin formalaşdıran Q.Qarayevin XX əsrin 30-cu illərində yazdığı “Matəm marşı” və “Çar kəndinin heykəli” pyesləri, “Üçsəsli fuqa” və fortepiano ilə orkestr üçün nəzərdə tutulan “Sevinc poeması” Azərbaycanda fortepiano musiqisi janrında yazılan ilk əsərlərdəndir. Dövrün sosialist ideologiyasına uyğun olaraq Q.Qarayev “Matəm marşı”nı S.Orcanikidzenin ölümü, “Sevinc poeması”nı Sosialist İnqilabının 20-illiyi ilə əlaqədar yazsa da, hər iki əsər bəstəkar fikrinin ifadə olunmasında əhəmiyyətlidir. “Çar kəndinin heykəli” pyesi isə rus şairi A.S.Puşkinin ölümünün 100 illiyinə həsr edilmişdir. Q.Qarayevin fortepiano musiqisində yaradıcılıq üslubunun nailiyyətləri öz başlanğıcını bu əsərlərdən götürür.

Q.Qarayevin “Çar kəndinin heykəli” forma xüsusiyyətlərinin mükəmməl şəkildə təqdimində əhəmiyyətli əsərlərdəndir. Pyes güclü təsvirçilik elementlərinə malik olub, romantizim, həm də impresionizmə xas cəhətləri təcəssüm etdirir. Bu haqda T.Seyidov qeyd edir: “Çar kəndinin heykəli” rəngarəng və cəzbedici fortepiano fakturasına görə fərqlənir. Onda yaradıcı şəkildə əks olunan romantik pianizmin zəngin irsi, eyni zamanda impresionist bəstəkarlar, xüsusilə K.Debüssinin fortepiano yazısını təsviri üslubu üstünlük təşkil edir”. [5. s.15] Pyesin musiqisində heykəli əhatə edən fəvvarədən səpələnən su damları parlaqlığı ilə hiss olunur. Bu, fakturada zəngin elementlərin ortaya çıxmasını yetiştirir. Sol əlin müşayiət partiyası dolğun akkordlarla inkişafa xüsusi çalar qatır. İlk xanələrdən metrik ölçü dəyişkənliyə məruz qalır. Dinamika cəhətdən *sf* ilə verilən başlanğıc qısa zamanda *ff*-ə yüksəlir. Əsərin müşayiət partiyası ifaçıdan bacarıqlı vərdislər tələb edir. Sonra həm dinamika, həm də temp zəifləyir. Bu kimi ziddiyyət xarakterdə də fərqli emosionallıqları ortaya çıxarır. Passajlar, sağ və sol əl partiyalarının mükəmməl uyğunluğu bəstəkar üslubunun orijinallığından xəbər verir. Əsərdə Q.Qarayevin harmonik musiqi dilinin özünəməxsusluğu dinləyicini valeh edir. Passajları təşkil edən septakkordlar harmoniyada yaradıcılıq axtarışlarının izlərini daşıyır.

A.Zeynallının fuqa janrında əldə etdiyi nailiyyətləri davam etdirməyə çalışan Q.Qarayev 1939-cu ildə yazdığı “Üçsəsli fuqa”sında səsləri tersiya, oktava çərçivəsində ikiləşdirərək polifonik çoxsəsliliyin imkanlarını milli musiqi təfəkkürü ilə qovuşdurur. Burada tonika-dominanta əlaqəsini aşağı istiqamətdə ifadə edən Q.Qarayev bəstəkarlıq üslubunda sərbəst improvizasiyalılığa meyl edir. Əsərin folklor başlanğıcla bağlılığı onun unikallığını müəyyən edir.

1941-ci ildə F.Əmirov tərəfindən yazılan “Variasiyalar” milli fortepiano musiqisində XX əsrin 30-40-cı illərində janr rəngarəngliyini formalaşdıran növbəti əsər olur. Bunun ardından Ə.Cavid 1942-ci ilin əvvəllərində həmin janrda yazdığı “9 variasiya”nı müəllimi Ü.Hacıbəyliyə ithaf edir. Variasiyaların Ü.Hacıbəyli tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini qeyd edən R.Şəfq deyir: “Üzeyir bəy bu əsərdəki yeniliyi, orijinallığı, milli Azərbaycan musiqisinin zəngin xəzinəsi olan muğamlardan bacarıqla istifadə edilməsini yüksək qiymətləndirirdi.” [3. s.3]

1943-cü ildə milli fortepiano musiqisində yeni janr nümunəsi olan Q.Qarayevin sonatinası yaranır. Klassik sonata janrının forma xüsusiyyətlərinin həyata keçirildiyi əsərin ilk hissəsi sonata-allegro formasında olub, hər iki partiyanın tokkatavari xarakteri ilə yadda qalır. Bu, hissənin motorluluğunu təmin edib, ekspressiya ilə zənginləşdirir. Köməkçi partiya təkrar quruluşlu period formasında olan əsas mövzunun davamını gətirir. I hissənin sonata-allegrosunda repriza bölməsi ixtisara salınıb. II hissə Moderato assai xalq mahnıları intonasiyaları daşıyır. Burada muğam quruluşuna uyğun olaraq güclü təqdimlərdə istifadə olunan trel, forşlaq, mordent melizmləri hissənin

milli ruhunu daha da qabardır. Üçhissəli formada olan II hissədə formanın orta bölməsi kontrapunkt, imitasiya imkanları ilə inkişaf etdirilir ki, nəticədə reprizada simfonik səslənməyə xas xüsusiyyətlər meydana gəlir. Rondo formasında olan final isə ikisəli faktura, canlı ritmi, kəskin harmonik dövryyələri ilə ehtiraslı, inadkar obraz yaradan skertsodur.

1944-ci ildə Zaqafqaziya Respublikalarının Mədəniyyət və İncənəti Dekadasında gənc ifaçı-bəstəkar, müəllifin özü tərəfindən səslənən E.Nəzirovanın prelüdü milli fortepiano musiqisində janrın ilk nümunələrindən biri olur. Onun prelüd silsiləsinə 12 pyes daxil edilir. Hər bir pyes özünəməxsus xarakteri, xalq musiqisi ilə bağlılığı, forma, janr xüsusiyyətlərinin orijinal şəkildə işlənməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu haqda R.Abdullayeva qeyd edir: “E.Nəzirovanın prelüdləri-düzümlü, bitkin formalı və lirikməzmunlu musiqi pyesləridir. Onlar çox mütəhərrik şəkildə özündə Avropa və milli incəsənət ənənələrini birləşdirir. Prelüdlərdə cəldlik poetik xəyalpərvərliklə, lirik başlanğıcın seyrilə çulğalaşır, emosional çalarların rəngarəngliyi valeh edir”. [2. c144] Maraqlıdır ki, bəstəkar silsilədə bir janr daxilində rəngarəng xüsusiyyətlər formalaşdırır. Onun prelüdləri sanki başqa-başqa janrda yazılmış pyeslərdir. Belə ki, bu prelüdlərdə tokkata, etüd janrlarının xarakterik çizgiləri hiss olunur. Bəstəkar bu vasitə ilə təzadlı, ziddiyyətlə dolu emosionallığı ortaya qoyur. Digər bəstəkarların yaradıcılıq nailiyyətlərinin davamını gətirən E.Nəzirova eyni zamanda etüd janrının banisi kimi çıxış edir. Onun ifaçıların virtioz imkanlarının inkişafını hədəfləyən dörd etüdündə fərdi ifaçılıq üslubunun nailiyyətləri ümumiləşdirilib.

Beləliklə, XX əsrin 30-40-cı illərində fortepianoda ifaçılıq sənətinin yüksək səviyyədə inkişafının zəruriyiliyini nəzərə alan Azərbaycan bəstəkarları fortepiano musiqisi janrında yazdıqları ilk əsərlərdə klassik janr, forma xüsusiyyətlərini işləmiş, xalq musiqisi, muğam intonasiyalarını klassik ənənələrlə qovuşduraraq fortepiano musiqisində milli elementlərin üstünlük təşkil etdiyi orijinal musiqili təfsirlər yaratmışlar. Onların yaradıcılıq axtarışları nəticəsində fortepiano musiqisi şaxələnməmiş, bir janrın daxilində digər janrlara xas xüsusiyyətlərin nümayiş olunması isə milli ifaçılıq sənəti və bəstəkar yaradıcılığında fortepiano musiqisinin inkişaf perspektivliyini genişləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan musiqi tarixi II cild Bakı: “Elm” -2017
2. Azərbaycan musiqi tarixi IV cild Bakı: “Elm” -2019
3. Cavid Ə. “9 variasiya” (Ön söz Rəşid Şəfəq) Bakı: “İşıq”-1991
4. Qasımova S. “Azərbaycan muysiqi ədəbiyyatı” Bakı: “Adiloğlu”-2009

Rus dilində

5. Сеидов Т. “Азербайджанская советская фортепианная музыка (1930-1970)” Баку: “Язычы”-1980

SUMMARY

The first decades of the 20th century were a period when new directions were formed in the development of piano performance art in Azerbaijan. During these years, composing works in the piano music genre became a creative challenge for composers. The representatives of the first Azerbaijani composing school, following the path paved by Uzeyir Hajibeyli, quickly managed to address this creative issue by composing a variety of works in the piano music genre. This article focuses on this process and discusses the significance of our composers' creative achievements.

The formation of a repertoire in the piano music genre was one of the major concerns of Uzeyir Hajibeyli. The great composer was the first to approach this issue by arranging folk music samples for the piano. Asaf Zeynalli, on the other hand, earned the title of the first Azerbaijani composer to write an original piece for this instrument. The article evaluates Asaf Zeynalli's creative endeavors in the field of piano music as a unique artistic process of that time. His works are examined in terms of their combination of classical forms and genre characteristics with national musical elements. Additionally, the importance of programmatic titles in conveying the ideological content of the pieces is highlighted.

The achievements of Asaf Zeynalli in the piano music genre also served as a stimulus for other composers. Gara Garayev, Ashraf Javid, Fikret Amirov, and Elmira Nazirova contributed to the diversity of the genre with their early piano compositions. The article discusses their first works in this genre, analyzing their genre and structural features. Furthermore, it emphasizes the significance of these works in enriching the national performance tradition and expanding the development opportunities of piano music as a distinct genre.

Keywords: national, composer, genre, form, piano, music.

AZƏRBAYCAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİ - AŞIQ SƏNƏTİ (*sxemli təhlil*)

Bikəxanım ƏHMƏDLİ **İsmayıl MÜRSƏLOV**
bike787@mail.ru *Naxçıvan Dövlət Universiteti*
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Poeziya, musiqi və teatr elementlərini özündə birləşdirən aşıq sənəti təkcə keçmişin mədəni mirası kimi deyil, həm də müasir dövrdə yaşayan və inkişaf edən bir sənət növüdür. Müxtəlif üslubların və sənət formalarının vəhdəti, sintezidir. Təbiətinə görə azad yaradıcılıq sahəsi, məzmunu baxımından geniş və rəngarəngdir. Azərbaycan xalqının, mədəniyyətinin mənəvi kimliyi-nin ayrılmaz hissəsi, canlı və dinamik elementidir. Ənənəvi, müasir incəsənət mühitində aktualdı.

Məqalə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin mühüm bir qolu olan aşıq sənətinin tarixi inkişafını, nəzəri və metodoloji aspektlərini araşdırır. Tədqiqat çərçivəsində aşıq sənətinin tarixi kökləri, onun ozanlıq ənənələri ilə əlaqəsi və zamanla keçdiyi təkamül prosesi təhlil edilir.

Açar sözlər: *Aşıq, aşıq sənəti, musiqi mədəniyyəti, ozan, saz, poeziya, dastan*

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin bir hissəsi olan aşıq sənəti, bu gün də aktuallığını qoruyur. Aşıq poeziyasının və musiqisinin özünəməxsus üslubu, insan duyğularını, təbiəti və sosial məsələləri əks etdirir. Milli kimliyi, insanın daxili aləmini ifadə edir. Müasir dövrdə aşıq sənətinin aktuallığını zəruri edən səbəblər:

➤ **Mədəni irs:** Aşıq sənəti, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısında yer alır dünya səviyyəsində tanınmasını təmin edir;

➤ **Duyğu və əlaqə:** Aşıqların musiqisi və şeirləri, insanların emosional dünyasını zənginləşdirir, cəmiyyətin birliyini artırır;

➤ **Müasir təsirlər:** Aşıq sənəti, müasir musiqi və incəsənətlə inteqrasiya olunaraq, yeni ifadə formalarını yaradır, gənc nəsillə ilham verir.

➤ **Təhsil və yaddaş:** Aşıq sənətçiləri, tarixi və mədəni hekayələri nəsildən-nəsillə ötürməklə, gənclərin mədəni kimliyini formalaşdırır.

Mövzunun məqsədi: Aşıq sənəti ictimai və mədəni fenomendi. İrsi qoruyub gələcək nəsillərə ötürməkdir. Məhz incəsənət forması kimi aşıq sənəti cəmiyyətin sosial, mədəni və emosional həyatında mühüm rol oynayır. Aşıq sənəti:

➤ **Duyğu ifadəsidi:** Aşıq sənəti, insan emosiyalarını, sevgini, həsrəti, kədəri, sevinci ifadə etmək üçün bir vasitədir. Aşıqlar, şeirlərində və musiqilərində dərin hissləri təcəssüm etdirir.

➤ **Mədəni irsin qorunmasıdı:** Aşıqlar, xalqın tarixi, mədəniyyəti və ənənələrini nəsildən - nəsle ötürmək məqsədini güdür. Onlar, əfsanələri, dastanları və tarixi hadisələri canlan-dıraraq, mədəniyyətin davamlılığını təmin edirlər.

➤ **Sosial mesajların yayılmasıdı:** Aşıq sənəti, cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri, sosial problemləri və insan münasibətlərini müzakirə edən bir platformadır. Aşıqlar, bu mövzulara dair fikir-lərini şeir və musiqi vasitəsilə çatdırır.

➤ **Təhsil və aydınlatmadı:** Aşıq sənəti, gənclərin mədəniyyət və ədəbiyyatla tanış olması, düşüncə tərzinin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Aşıqlar, dinləyicilərə düşünmək, analiz etmək və öz hisslərini anlamaq imkanı verir.

➤ **Birlik və insani dəyərlərin təşviqidi:** Aşıq musiqisi, insanların bir araya gəlməsini, birliyini və qarşılıqlı anlayışı gücləndirir. Bu, insanları birləşdirən, ortaq dəyərləri və mədəniyyəti vurğulayan bir vasitədir.

Mövzunun tədqiqat metodları: Metodlar, aşıq sənətinin müxtəlif aspektlərini dərinliklə öyrənmək və onun mədəni, tarixi və sosial əhəmiyyətini anlamaq üçün faydalıdır. Sadalanan tədqiqat metodları aşıq sənətinin bir elm kimi formalaşdırır, tədqiqat obyektinə çevririr, geniş perspektivlər

açır və sənətin zənginliyini, dərinliyini daha yaxşı anlamağa kömək edir Tədqiqat metodları:

➤ **Tarixi-metodoloji tədqiqat:** Aşıq sənətinin tarixini, inkişafını və mədəni kontekstini araşdırmaq məqsədilə tarixi mənbələr, ədəbiyyat və sənədli materiallar təhlil edilir.

➤ **Folkloristika:** Aşıq şeirlərinin, musiqisinin və dastanlarının folklor xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün folklor metodları tətbiq olunur. Bu, xalqın adət-ənənələri və kollektiv yaddaşı ilə əlaqəli bilikləri üzə çıxarmağa kömək edir.

➤ **Müsahibə və anketlər:** Aşıq sənətini təmsil edən aşıqların, mütəxəssislərin və dinləyicilərin fikirlərini toplamaq üçün müsahibələr və anketlər keçirilir. Bu, müasir yanaşmaları və dinləyici təcrübələrini öyrənməyə imkan tanıyır.

➤ **Musiqi Analizi:** Aşıq musiqisinin strukturu, ritmi, melodiyası və ifa üsulları, musiqi nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil edilir. Bu, musiqinin estetik və mədəni dəyərini anlamağa kömək edir.

➤ **Müqayisəli tədqiqat:** Aşıq sənətini digər mədəni və sənət formaları ilə müqayisə edərək, onun bənzərliklərini və fərqliliklərini öyrənmək mümkündür. Bu, aşıq sənətinin dünya mədəniyyətindəki yerini müəyyən etməyə kömək edir.

➤ **Estetik analiz:** Aşıq şeirlərinin və musiqisinin estetik dəyərləri, dil və üslub baxımından analiz olunur. Bu, sənətin emosional təsirini və estetik xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan tanıyır.

Aşıq sənətinin tədqiqi geniş elmi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqatın nəzəri və praktik aspektləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və folklor, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq, tarix və mədəniyyət sahələrində mühüm yer tutur.

Mövzunun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Aşıq sənətinin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan dərin elmi, mədəni və ictimai əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqat milli kimliyin qorunması, folklorun inkişafı və müasir dövrə inteqrasiyası üçün mühüm vasitədir.

➤ **Aşıq sənətinin nəzəri əhəmiyyəti:** Sənətin mahiyyətini, janr xüsusiyyətlərini, poetik strukturu və estetik dəyərlərini araşdırmaq baxımından önəmlidir. Əhəmiyyəti:

✚ Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinlən dərk etməyə kömək edir;

✚ Saz havalarının melodik strukturu, muğamla əlaqəsi və ifaçılıq üslubları araşdırılaraq milli musiqi ənənələrinin inkişafı öyrənilir;

✚ Aşıq yaradıcılığı tarixi mənbə kimi qiymətləndirilir;

✚ Aşıq poeziyasında işlənən obrazlar, rəmlər və metaforalar milli düşüncə sistemi və dildəki poetik funksiyalar kimi araşdırılır

➤ **Aşıq sənətinin praktiki əhəmiyyəti:** Aşıq sənətinin tətbiqi sahələrdə istifadəsi bu mədəni irsin yaşadılması və inkişaf etdirilməsi üçün böyük rol oynayır. Əhəmiyyəti:

✚ Aşıq poeziyası məktəblərdə və universitetlərdə tədris olunur, gənc nəsillərə milli dəyərləri aşılamaq üçün istifadə edilir;

✚ Aşıq festivalları, konsertlər və beynəlxalq tədbirlər bu sənətin təbliğinə xidmət edir. UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi onun global səviyyədə tanınmasına imkan yaradır;

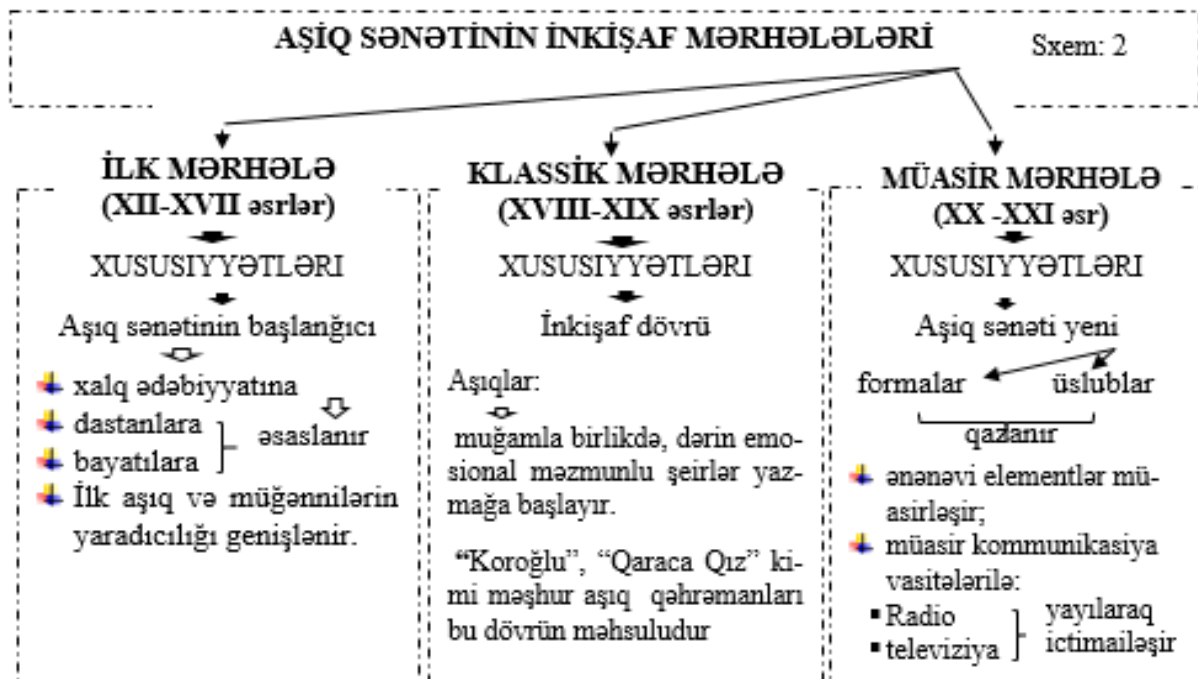
✚ Aşıq sənəti milli turizmin bir hissəsi kimi təqdim edilir. Folklor festivalları, muzeylər və milli musiqi mərkəzləri turistlərin marağına çevirir;

✚ Müasir incəsənətdə Aşıq poeziyası və musiqisi estrada və teatr səhnələrində istifadə edilərək yeni janrlarla sintez olunmasına imkan verir.

Beləliklə, “aşiq sənəti” və “aşiq musiqisi” Azərbaycan mədəniyyətindəki yerini vurğulayan incəsənətdi, həmçinin qədim ənənələri yaşadan bir sənət formasıdır.

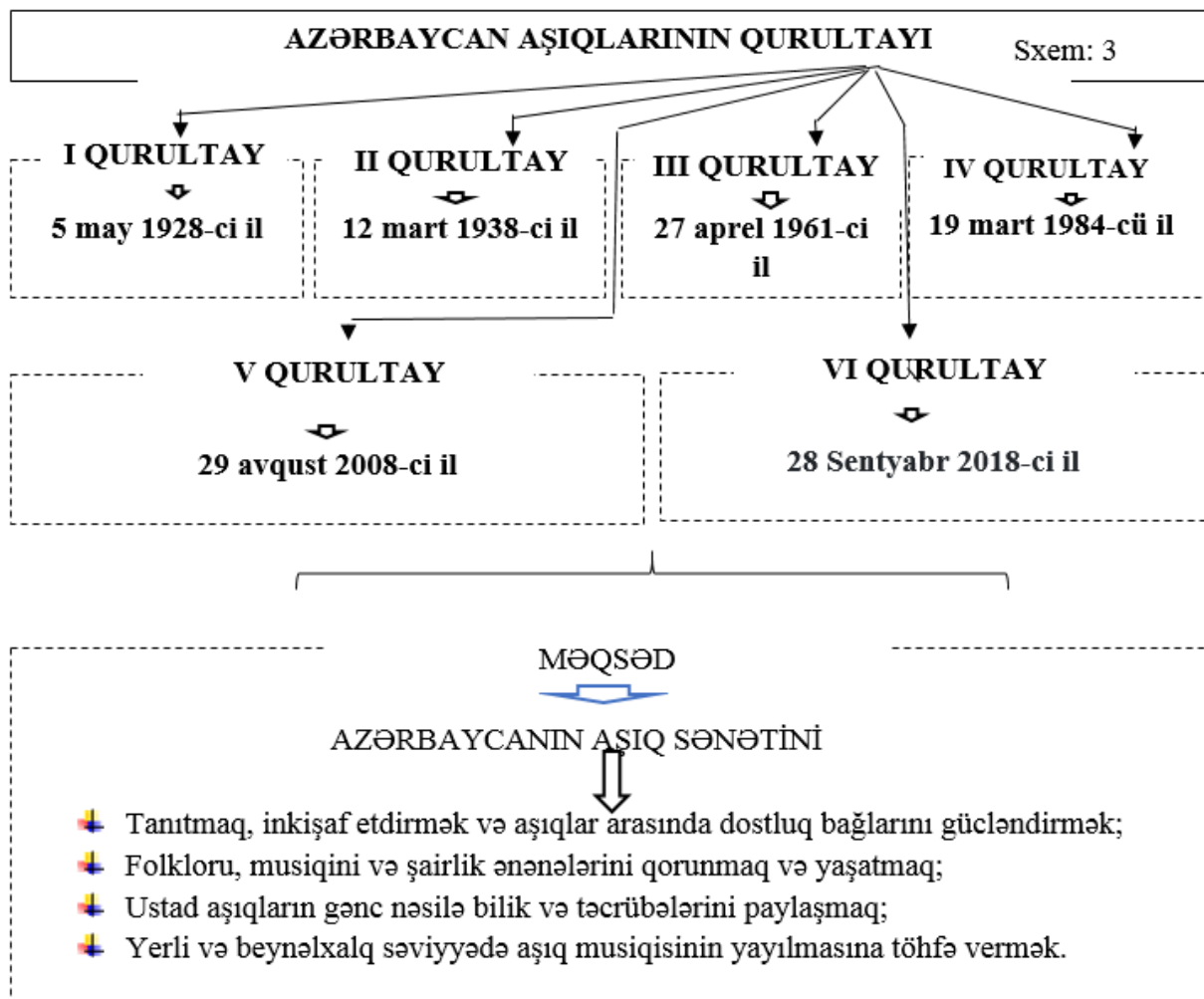

Qeyd: 1. İlk dəfə aşiq adına XII əsrdə türk sufisi, şair Əhməd əl-Yasəvinin yaradıcılığında rast gəlinir
Qeyd: 2. Qoşma - hər bəndi dörd misradan, hər misrası on bir hecadan ibarət şeirdi.
Qeyd: 3. Gəraylı - hər bəndi dörd misradan, hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan 3-5 bəndlik şeirdi.
Qeyd: 4. Muxəmməs - 5 misralı bir neçə bənddən ibarət lirik şeirdi.
Qeyd: 5. Ustadnamə - hikmətli, nəsihətəməz qoşmadı.
Qeyd: 6. Təcnis - məzmununa görə lirik xarakterli şeirdi.
Qeyd: 7. Qıfılənd - aşiq deyiş-mələri zamanı tətbiq edilən spesifik şeirdi, forma baxımından, qoşmadır.
Dodaqdəyməz (türk. Ləb-dəyməz) - təcnisin əsas növlərindən biridir. Əsasən, qoşma formasındadır Ayaqlı qoşma - beş bənd-dən ibarət olur, "təcnis müstəzad", "qoşma müstəzad" əsasında yaranır. Əlamətlərinə görə qoşmanı xatırladır. Qoşmadan fərqi bəndlərin cinas qafiyədən qurulmasıdır. Cığalı təcnis - qoşma qəlibi üzərində yaradılan, hər bəndi ikinci misrasından sonraya cığa kimi cinas bayatı əlavə olunan təcnis növüdü.
Qeyd: Dastan - bədii, xalq epik yaradıcılığıdır. Növləri: qəhrəmanlıq; sevgi; nəsihətverici.

- ✚ Şuşa, Quba, Şirvan, İsmayilli və s. kimi bölgələrdə tanınmış aşıq məktəbləri mövcuddur;
- ✚ Aşıq məktəbləri gənc aşıqların musiqi, şeir və improvizasiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fəaliyyət göstərir. Bu məktəblərdə ustad aşıqlar, gənclərə saz çalmağı, muğam ifasını və klassik Azərbaycan poeziyasını öyrədir;
- ✚ Gənclərin öz mədəni irslərini daha yaxından tanımasına və bu irsi gələcək nəsillərə çatdırmasına imkan verir;
- ✚ Hər bir bölgənin aşıqları ləhcəsinə, təhsilinə, ifalarının zənginliyinə, səhnə mədəniyyətinə və s. müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.
- ✚ XX yüzilin müharibələri aşıq məktəblərinə, aşıq sənətinə böyük zərbə vurdu.

Qeyd: Sazın ululuğunu və müqəddəsliyini müasir aşıqlar keçmişdən gələn ənənələr üzərində yaşadıb, qoruyub gələcək nəsillərə ötürə bilmirlər. Əl, qol və ayaq hərəkətlərinə çox az-az rast gəlirik. Sanki ustadlardan miras qalan bu ənənələr müasir davamçılar tərəfindən unudulur.

- Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi aşıq sənətinin tarixi inkişafı, nəzəri və metodoloji aspektləri, əhəmiyyəti araşdırıldı;
- Ozan ənənələri ilə əlaqəsi və zamanla keçdiyi təkamül prosesi təhlil edildi;
- Aşıq məktəblərinin əhəmiyyəti, inkişaf mərhələləri və müasir dövrdəki vəziyyəti açıqlandı;
- İrsin qorunması, tədrisi və müasir incəsənətə inteqrasiyası, gənc nəsillərə ötürülməsinə də mühüm rolunu müəyyənləşdirildi;
- UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi, aşıq sənətinin beynəlxalq səviyyədə tanınması vurğulandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. (tər. Ə. Axundov). 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 1984, 544 s.
2. Azərbaycan aşıq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. 12 cildə, X c., Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 304 s.
3. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, Bakı, 2017, 512 s.
4. "Aşıq sənəti yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur". www.bizimvol.info.
6. Namazov Q. Aşığın sazi və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980, 154 s.

SUMMARY

Ahmedli Bikakhanum

MUSICAL CULTURE OF AZERBAIJAN – ASHUG CREATIVITY (schematic analysis)

Ashug art, which combines elements of poetry, music and theater, is not only a cultural heritage of the past, but also a living and developing art form in the modern era. It is a unity and synthesis of various styles and art forms. By its nature, a free creative field, it is broad and diverse in terms of content. It is an integral part of the spiritual identity of the Azerbaijani people and culture, a living and dynamic element. It is relevant in the traditional and modern art environment.

The article examines the historical development, theoretical and methodological aspects of ashug art, which is an important branch of Azerbaijani musical culture. The study analyzes the historical roots of ashug art, its connection with the traditions of ozan, and its evolutionary process over time.

AZƏRBAYCAN MUSIQISINDƏ OPERETTA JANRI

Rəfayə QULİYEVƏ **Yaşar XƏLİLOV**
refayeferzeliyeva@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış operetta janrının Azərbaycanda ilk dəfə dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında təşəkkül tapmasından bəhs edilir. Janrın ilk 3 nümunəsinin yaradıcısı olan Ü.Hacıbəyli operetta və musiqili komediya janrının kəsb etdiyi əsas mahiyyəti göz önündə tutaraq bu günə qədər aktuallığını qoruyub saxlayan əsərlər yaratmağa nail olmuşdur. “Ər və arvad”, “O olmasın bu olsun” musiqili komediyaları və “Arşın mal alan” operettaları bu janrlara müraciət edən bütün bəstəkarlar üçün əsas meyar rolunu oynamışdır.

Operetta janrının inkişaf mərhələləri müxtəlif dövrlərdə yüksəliş və tənəzzülə uğrasa da, musiqi incəsənətindəki yerini qoruyub saxlaya bilmişdir. Müasir dövrdə ona yaxın olan müzikl janrının da yaranmasına baxmayaraq operetta və musiqili komediya bəstəkar yaradıcılığında özünəməxsus mövqeyə sahibdir.

Belə ki, musiqi tarixinə operetta kimi daxil olmuş bu janrın keçdiyi təkamül prosesində bir sıra əsərlər məhz musiqili komediya adlandırılmışdır. Bəzən isə eyni əsər həm operetta, həm də musiqili komediya janrı kimi təqdim olunmuşdur. Yaranan qeyri-müəyyənlik iki termin arasında ortaqlıq və fərqli xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasına lüzum yaratmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ü.Hacıbəyli, operetta, janr

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mühüm yer tutan operetta janrı XX əsrin birinci yarısında təşəkkül tapmış və müasir dövrümüzdə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Tarixi mənşəyi Avropa incəsənəti ilə bağlı olan operetta janrının ilk sələfləri kimi komik opera, opera buffa, zingşpil, vodevil olsa da, bütün bu janrlar operettanın dramaturji prinsiplərindən, janr xüsusiyyətlərindən əsaslı surətdə fərqlənmişlər. Operetta janrı ilk dəfə fransız bəstəkarları Florimon Erve və Jak Offenbaxın yaradıcılığında musiqi tarixinə daxil olmuşdur. Ervenin yaradıcılığında bu janr daha çox kəskin satira və sərt parodiya, yüngül əyləncəli mahiyyət daşıyırdısa, Offenbax janrın bədii ideya əhatəsini artıraraq, onu dövrün satirik və publisistik simasına çevirə bildi. Operetta janrının kəsb etdiyi bu mahiyyət zamanla dəyişərək yeni-yeni keyfiyyətlər, müxtəlif dövrlərlə bağlı xarakterik cəhətlər əks etməyə başladı. Lakin operetta janrına məxsus olan əsas meyarlar-öz dövrünün aktual problemlərini satira və yumor vasitəsilə ifşa etmək missiyası qorunub saxlanmışdır. [Qafarova Z. «Musiqi dünyası» jurnalı. №1-2/35, 2008, s.62]

Operetta janrının inkişaf mərhələləri müxtəlif dövrlərdə yüksəliş və tənəzzülə uğrasa da, musiqi incəsənətindəki yerini qoruyub saxlaya bildi. Müasir dövrdə ona yaxın olan müzikl janrının da yaranmasına baxmayaraq operetta və musiqili komediya bəstəkar yaradıcılığında özünəməxsus mövqeyə sahibdir.

XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış operetta janrı Azərbaycanda ilk dəfə dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında təşəkkül tapmışdır. Janrın ilk 3 nümunəsinin yaradıcısı olan Ü.Hacıbəyli operetta və musiqili komediya janrının kəsb etdiyi əsas mahiyyəti göz önündə tutaraq bu günə qədər aktuallığını qoruyub saxlayan əsərlər yaratmağa nail olmuşdur. “Ər və arvad”, “O olmasın bu olsun” musiqili komediyaları və “Arşın mal alan” operettaları bu janrlara müraciət edən bütün bəstəkarlar üçün əsas meyar rolunu oynamışdır. [Səfərova Z. B., Elm, 1985. S.125]

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında operetta janrının tədqiqi ayrı-ayrı elmi işlərin tərkibində yer alsada, xüsusi tədqiqat işi yazılmamışdır. Bu baxımdan janrın təşəkkülü və inkişaf tarixi musiqişünaslıq elmi üçün maraqlı və aktual mövzulardan biridir. Janrın ilk nümunələri XX əsrin birinci yarısında yaransa da, onun əsas inkişaf mərhələləri XIX əsrin II yarısına təsadüf edir.

Belə ki, musiqi tarixinə operetta kimi daxil olmuş bu janrın keçdiyi təkamül prosesində bir sıra əsərlər məhz musiqili komediya adlandırılmışdır. Bəzən isə eyni əsər həm operetta, həm də musiqili komediya janrı kimi təqdim olunmuşdur. Yaranan qeyri-müəyyənlik iki termin arasında ortaqlıq və fərqli xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasına lüzum yaratmışdır. [Əsgərov, A.Bakı: Musiqi dünyası.2015, № 2 (63).s. 53]

Azərbaycan milli musiqili komediya janrı 20-ci əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Belə ki, Azərbaycan musiqili komediyasının bir əsr tarixi vardır. Professional bəstəkarlıq məktəbimizin banisi, bir çox musiqi kollektivlərinin, musiqi janrlarının təməlini qoyan Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycanda musiqili komediya janrının da yaradıcısıdır. Bəstəkarın ilk musiqili komediyası üç pərdədən ibarət “Ər və arvad”dır. Bu əsər Azərbaycanda musiqili komediyanın ilk nümunəsidir. Əsərin ilk tamaşası 1910-cu ildə olmuşdur. Rollarda H.Sarabski (Mərcan bəy), Ə.Ağdamski (Minnət xanım) və başqaları çıxış etmişlər. Komediya janrının mətnini də Üzeyir bəy özü yazmışdır. [Vəzirova G.«Musiqi dünyası» jurnalı. № 3-4/5 - 2000, s.96]

Bəstəkarın sosial məişət mövzulu musiqi komediyalarında (“Ər və arvad”, 1910; “O olmasın, bu olsun”, 1911; “Arşın mal alan”, 1913) xalq mahnıları və rəqs musiqisinə əsaslanmışdır. Onun 1909-cu ildə yazdığı “Ər və arvad” musiqili komediyasının ilk tamaşası 24 may 1910-cu ildə Bakıda Nikitin qardaşlarının sirk binasında olmuşdur. Məhz bu tamaşa ilə də Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrının əsası qoyulmuşdur.

“Ər və arvad”dan sonra Üzeyir Hacıbəyli ikinci operettasını yazır. İlk tamaşa 1911-ci il aprelin 25-də (mayın 8-də) Bakıda, Mayılov qardaşlarının teatrında olmuşdur. Əsərin musiqi partiyası ənənəvi xalq mahnı-rəqs havalarına əsaslanan orijinal parodiya üzərində qurulmuşdur. Sonralar “O olmasın, bu olsun” musiqili komediya müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq Qafqazı ölkələrdə, eləcə də Türkiyədə, Bolqarıstanda, Yəməndə və digər məmləkətlərdə tamaşaya qoyulmuşdur. [Zöhrəbov R.«Kommunist» qəzeti.16 fevral 1983-cü il]

Üzeyir Hacıbəylinin üçüncü və sonuncu musiqili komediyası “Arşın mal alan” (1913-cü ildə tamaşaya qoyulub) xüsusilə geniş şöhrət qazanmışdır. “Arşın mal alan” musiqili komediyasında inqilabdan əvvəlki Azərbaycan məişəti, xalq adət və ənənələri əksini tapmışdır. Hacıbəyli 1911-ci ildə musiqi təhsilini artırmaq üçün Moskvaya getmiş, həmin il burada filarmonik cəmiyyətin musiqi kurslarında, 1913-cü ildə isə Peterburq konservatoriyasında oxumuşdur. Peterburq dövrü Üzeyir bəyin yaradıcılığında mühüm rol oynamış, o, “Arşın mal alan” musiqili komediyasını məhz burada yaratmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin yazdığı bu operetta 70-ə yaxın xarici dilə (ingilis, alman, çin, ərəb, fars, polyak, ukrayna, belarus, gürcü və s.) tərcümə edilmiş, 100-dən çox teatrın səhnəsində oynanılmışdır. “Arşın mal alan” beş dəfə ekranlaşdırılmış, dəfələrlə qrammofon valına yazılmışdır.

Sonrakı illərdə Üzeyir Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” (1911), “Arşın mal alan” (1913) musiqili komediyaları oynanıldı. İnqilaba qədərki dövrdə həmçinin Z.Hacıbəyovun “Əlli yaşında cavan”, “Evliyə subay”, M.Kazımovskinin “Molla Cəbi”, “Vurhavar” musiqili komediyaları da tamaşaya qoyuldu. Bu komediyalarda məişətdə hökm sürən feodal-patriarxal münasibətlər, ictimai bərabərsizlik, qadın hüquqsuzluğu, rüşvətxorluq, cəhalət və s. ifşa olunur. Bu tamaşaların yaradılmasında H.Ərəblinski, M.Ə.Əliyev, Ə.Ağdamski, Ə.Hüseynzadə, H.Abbasov, və Y.Olenskayalar, R.Darab, Ə.Anaf və başqalarının mühüm rolu olmuşdur. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra milli teatrın inkişafı üçün geniş imkanlar yarandı. [Абасова Э. Бакы, 1974, с. 56]

29 avqust 1942-ci ildə təbliğat teatrının yenidən Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı adlandırılması barədə əmr verdi. Şəmsi Bədəlbəyli aprel ayının 27- də teatra direktor və bədii rəhbər təyin edildi. 1943-cü ilin avqust ayında teatra nasir- dramaturq, publisist, “Molla Nəsrəddin” jurnalının banisi Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi.

1938-ci ilə qədər musiqili komediyalar Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında oynanırdı. 1938-ci ildə müstəqil musiqili komediya teatrı (Azərbaycan və rus bölmələri ilə) təşkil edildi və teatr 1938-ci ilin sentyabr ayından rəsmi olaraq Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya teatrı statusu almışdır. 1939-cu ildə ilk Azərbaycan Sovet musiqili komediyası “Beş manatlıq gəlin” (S.Rüstəmov), “Ər və arvad”, “Evliyə subay” sonralar isə “Toy kimindir?” (A.Məşədibəyov),

“Qızıl gül” (S.Hacıbəyov) və.s. tamaşaya qoyulmuşdur.

1940-cı illərdə teatrın repertuarı F.Əmirovun “Ürəkçalanlar” (1944) və “Gözün aydın” (1946), Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” (1945), “Məşədi İbad” (1946), S.Rüstəmovun “Durna” (1947), S.Ələsgərovun “Ulduz” (1918) operettaları ilə zənginləşdi.

Bir müddət fasilədən sonra 1956-cı ildə teatr yenidən fəaliyyətə başladı. 1956- 1970-ci illərdə teatrda “Qızılaxtaranlar” (T.Quliyevin), “Ev bizim, sirr bizim” (Ş.Axundova), “Qaynana” (Z.Bağirov), “Hacı Qara” (V.Adıgözəlov, R.Mustafayev), “Hacı Kərimin Aya səyahəti” (A.Rzayev), “Səndən mənə yar olmaz” (Ə.Abbasov), “Altı qızın biri Pəri” (T.Bakıxanov, N.Məmmədov).

70 - ci illərdə teatrın səhnəsində “Nazxanım naz eləyir” (N.Əliverdibəyov), “Hicran” (E.Sabitoğlu), “Həmişəxanım” (S.Ələsgərov), “Təzə gəlin” (C.Cahangirov), rus bölməsində isə “Sabahın xeyir, Ella” (T.Quliyev), “Qafqazlı qardaşqızı” (R.Hacıyev), “Bütün ərlər yaxşıdır” (H.Xanməmmədov) və s. tamaşaya qoyulmuşdur. Bundan sonra teatr daha geniş fəaliyyət göstərmək imkanı qazanır və bir-birinin dalınca yeni-yeni tamaşalar hazırlayır: “Beş manatlıq gəlin”, “Toy kimindir?”, “Qızıl gül”, “Tələbələrin kələyi”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Aşıq Qərib”, “Gözün aydın”, “Məhəbbət gülü”, daha sonra “Ulduz”, “Olmadı elə, oldu belə”, “Qaynana”, “Milyonçunun dilənçi oğlu”, “Ləpələr”, “Keto və Kote”, “Hicran”, “Nazxanım naz eləyir”, “Durna”, “Qızıl axtaranlar”, “Nənəmin şahlıq quşu”, “Axırı yaxşı olar”, “Dağlar qoynunda” və onlarla başqa tamaşaları qeyd etmək olar. [Абасова Э. Бакы, 1961, с. 92.]

1988-1998-ci illərdə teatrın binasının olmaması və Respublikada baş verən ictimai-siyasi hadisələr, həmçinin Qarabağ hadisələri teatr kollektivinin yaradıcılığına bir qədər təsir etsə də, şəxsən teatr özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Yaradıcı kollektiv bərpa olundu, maraqlı və zəngin repertuar formalaşdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin sayəsində teatrın müasir tələblərə cavab verən yeni binası özünə qaytarıldı. Bu teatrın inkişafına böyük təkan verdi. Kollektiv bir-birinin ardınca yeni- yeni tamaşalar hazırlayaraq repertuarını zənginləşdirməyə başladı.

Operetta janrının kəsb etdiyi bu mahiyyət zamanla dəyişərək yeni-yeni keyfiyyətlər, müxtəlif dövrlərlə bağlı xarakterik cəhətlər əks etməyə başladı. Lakin operetta janrına məxsus olan əsas meyarlar-öz dövrünün aktual problemlərini satira və yumor vasitəsilə ifşa etmək missiyası qorunub saxlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Qafarova Z. Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operası (operanın 100 illiyinə). «Musiqi dünyası» jurnalı. №1-2/35, 2008, s.62-63
2. Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında nəzəri və estetik problemlər. B., Elm, 1985. 208 s.
3. Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında nəzəri və estetik problemlər. B., Elm, 1985. 208 s.
4. Əsgərov, A.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ənənəvi muğam ifaçılığının inkişafına dair // – Bakı: Musiqi dünyası. – 2015, № 2 (63). – s. 52-55
5. Vəzirova G. Ənənəvi muğam operası ənənələrinə yeni baxış. // «Musiqi dünyası» jurnalı. № 3-4/5 - 2000, s.94-98
6. Zöhrabov R.«Koroğlu» haqqında tədqiqat.«Kommunist» qəzeti.16 fevral 1983-cü il

Rus dilində.

7. Абасова Э. Узеир Гаджибеков. Б., 1974, 142 с.
8. Абасова Э. Оперы и музыкальные комедии Узеира Гаджибекова. Б., 1961, 192 с.

SUMMARY

The article discusses the operetta genre that emerged in the second half of the 19th century and its first formation in Azerbaijan in the work of the great composer U. Hajibeyli. U. Hajibeyli, the creator of the first 3 examples of the genre, managed to create works that have remained relevant to this day, keeping in mind the main essence of the operetta and musical comedy genres. The musical comedies “Er və arvad”, “O olmasın bu olsun” and the operetta “Arşin mal alan” have played the main criterion for all composers who have turned to these genres.

Although the stages of development of the operetta genre have undergone ups and downs in different periods, it has managed to maintain its place in musical art. Despite the emergence of the musical genre, which is close to it in modern times, operetta and musical comedy have a unique position in the composer's work.

Thus, in the process of evolution of this genre, which entered the history of music as operetta, a number of works were called musical comedy. Sometimes the same work was presented as both operetta and musical comedy genre. The resulting ambiguity created the need to reveal the common and different features between the two terms.

Keywords: Azerbaijan, U.Hajibeyli, operetta, genre

BƏSTƏKAR YAŞAR XƏLİLOVUN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU

Səxavət RƏHİMOV

Rəhimovsəxavət1@gmail.com

Orcid ID: 0009-0007-6244-1732

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan mədəniyyəti Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qədim dövrlərdən bizim günlərə kimi bütün tarixi dövrlərdə özünəməxsus keyfiyyətlərlə diqqəti cəlb edib, Naxçıvanda yaranmış maddi-mənəvi sərvətlər Azərbaycanın mədəni irsini zənginləşdirmişdir. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin mərhələlərindən danışarkən, burada Naxçıvanın rolunu da xüsusi qeyd etməliyik.

Bu mədəniyyətin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan professional bəstəkarlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi Yaşar Xəlilovdur. Yaşar Xəlilov nadir istedadla malik, çağdaş Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin çalışqan, orjinal yaradıcılıq üslubu ilə seçilən bəstəkarlardan biridir.

Yaşar Xəlilov bir çox janrlarda özünü sınamış və qəlbləri oxşayan onlarla əsər yazmışdır. Onun əsərlərində özünəməxsus dəstxətti, melodik təsvir vasitələrindən çox böyük həssaslıqla faydalanmaq bacarığı parlaq şəkildə nəzərə çarpır.

Yaşar Xəlilovun vokal və xor əsərlərindən Hüseyn Cavidin sözlərinə “Çoban türküsi”, “Bizim ellər”, “Göyərçinim” mahnılarını, Sədi Şirazinin sözlərinə “Rübai” romansını və s. qeyd etmək olar. Y. Xəlilovun bir sıra vokal və xor əsərləri Bakıda, Naxçıvanda və Ordubadda ifa olunmuşdur. Bunlardan: xor və piano üçün “Ey əziz məktəb” (sözləri Y. Xəlilov) mahnısının ilk ifası 2002-ci ildə Ordubadda olmuşdur. Bəstəkarın “Rekviyem” əsəri (Heydər Əliyevə ithaf) 2012-ci ildə Naxçıvan Bəstəkarlar Təşkilatının plenumunda səsləndirilmişdir. Bəstəkarın öz sözlərinə yazdığı “Heydər himni” 2008-ci ildə Bakıda, M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında, Respublika Məktəblərarası Müsabiqəsində ifa olunmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycanın, Naxçıvan, mədəniyyət, Bəstəkar, Yaşar Xəlilov*

Naxçıvan tarixinin möhtəşəm sütunlarından biri də Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixidir. Bu mədəniyyətin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan professional bəstəkarlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi Yaşar Xəlilovdur. Yaşar Xəlilov nadir istedadla malik, çağdaş Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin çalışqan, orjinal yaradıcılıq üslubu ilə seçilən bəstəkarlardan biridir.

Yaşar Xəlilov bir çox janrlarda özünü sınamış və qəlbləri oxşayan onlarla əsər yazmışdır. Onun əsərlərində özünəməxsus dəstxətti, melodik təsvir vasitələrindən çox böyük həssaslıqla faydalanmaq bacarığı parlaq şəkildə nəzərə çarpır.

Yaşar Sudef oğlu Xəlilov 1956-cı il dekabr ayının 5-də Azərbaycanın ən qədim diyarlarından olan səfalı, gözəl guşəsi Ordubadda dünyaya göz açmışdır. O, 1963-cü ildə Ordubad şəhər S. Vurğun adına 2N-li səkkizillik məktəbə 1966-cı ildə isə uşaq musiqi məktəbinin tar sinfinə daxil olmuşdur. Uşaq illərindən etibarən qəlbində ədəbiyyata və musiqiyə böyük həvəs yaranmışdı. Mütaliə onun üçün ən başlıca məşğuliyyət idi. Hələ beşinci sinifdə oxuyarkən o, sərbəst olaraq klassik və çağdaş ədəbi nümunələri söylə mütaliə edər, ədəbiyyat nəzəriyyəsini öyrənərdi. Klassik ədəbiyyatı asanlıqla dərk etmək üçün ərəb və fars dillərini öyrənməyə can atırdı. Uşaqlıq arzusu ilə o, gələcəkdə şair-şərqşünas olmağı düşünürdü. Tükənməz həvəslə şeirlər, poemalar dram əsərləri yazırdı. Hətta öz yazdığı sözlərə musiqi "quraşdırmağa" da meyil göstərmişdi. Gələcəkdə yazacağı bir sıra musiqi əsərlərinin söz mətninin müəllifi də özü oldu.

1972-ci ildə o, sənətlərini Asəf Zeynallı adına Bakı orta ixtisas musiqi məktəbinə verir və tar sinfinə daxil olur. Həmin məktəbdə təhsil aldığı ilk dəqiqələrdən qəlbində klassik musiqiyə sonsuz

və sönməz məhəbbət oyanır. İlk xatirələrindən birini belə yada salır: "Birinci kursda oxuduğum ilin əvvəlləri idi. Musiqi ədəbiyyatı dərində İ.S.Baxın həyat və yaradıcılığı öyrənilirdi. Bu zaman fortepiano müşayiəti ilə Baxın yaradıcılığından bəzi nümunələr nümayiş etdirilirdi. Yadımdadır, ifa olunan əsərlər sırasında C-dur, c-moll prelüd və fuqaları da var idi. Həyatımda ilk dəfə idi ki, klassik musiqini canlı olaraq dinləyirdim. Bu anlar həyatımda dönüş nöqtəsi idi. Mən qəlbən bu ecazkar musiqiyə vuruldum. Təsir qüvvəsi o qədər güclü idi ki, özümü başqa aləmdə, cənnətdə hiss edirdim. Yeniyetmə şüurumla hiss edirdim ki, qəlbən sevərək bağlanacağım sahə məhz budur. Ancaq mən heç vaxt fortepiano aləti ilə təmasda olmamışdım, bunun üçün ümitsizliyə qapılırdım. Lakin saf məhəbbət duyğusu tezliklə bütün çətinliklərə üstünlük gəldi. Orada, burada, sinifdə imkan düşdükcə fortepiano çalmağa başladım.

1975-ci ilin aprelində ilk dəfə olaraq keçirilən tələbə bəstəkarların konsertində iki prelüdünü ifa etdim. İlk debüt uğurla olduğuna görə ümidlər artmağa başladı. Artıq daha ümidlə çalışmağa başladım. Bu dövürdə mən fakültativ olaraq bəstəkarlıq ixtisası ilə məşğul olurdum. Müəllimim Leonid Vaynşteyn olduqca peşəkar və həssas bir musiqiçi idi. Onun sinifində oxuyarkən müxtəlif formalı pyeslər prelüdlər, skripka və fortepiano üçün skertso, fortepiano üçün sonatina yazmışdım". Leonid Vaynşteyn Yaşarın sənətə olan sevgisini və yaradıcılıq bacarığını yüksək qiymətləndirir və ona sənətdə cəsarətli olmağı tövsiyə edirdi.

1976-cı ildə Asəf Zeynallı adına orta ixtisas musiqi məktəbində təhsilini başa vurduqdan sonra Y.Xəlilov Azərbaycan dövlət konservatoriyasının bəstəkarlıq fakültəsinə daxil olur. Bəstəkarlıq ixtisası üzrə dahi Q.Qarayevin sinfinə təyin olunur. Konservatoriyada oxuduğu illərdə Yaşarın bir bəstəkar kimi formalaşmasında müəllimlərindən Qara Qarayevin, Fərəc Qarayevin, Boris Yermolayevin böyük xidmətləri olmuşdur.

1978-ci ildə Q.Qarayevin 60 illik yubileyi hər yerdə təntənə ilə qeyd olunurdu. Bakıda keçirilən müxtəlif yubiley tədbirləri ərəfində Q.Qarayev öz tələbələri ilə məşğul olmaq üçün də vaxt ayırmışdır. Yaşar bu dərslərin keçirilməsini çoxdan arzulayırdı. Böyük məhəbbət və ehtiram bəslədiyi dahi sənətkarı yaxından görmək və onu dinləmək ən böyük arzusu idi. Həmin dövrü belə xatırlayır: "Üçüncü kursda oxuyurdum və simli kvartet üzərində işləyirdim. Yenidən bitirdiyim birinci hissəni Q.Qarayevin qarşısında ifa etdim və o, çox diqqətlə dinləyərək əsəri davam etdirməyimi məsləhət gördü. Q.Qarayev həmin dövürdə bir neçə dəfə tələbələr ilə məşğul oldu. Həmin dərslər Q.Qarayevin öz həyatında keçirdiyi sonuncu dərslər idi". (1, s. 5).

1977-ci ilin payızında Qazaxıstanın Alma-Ata şəhərində keçirilən festivalda Yaşar da iştirak edir və bir il əvvəl yazdığı prelüdlərdən bir neçəsini konsertlərdə ifa edir.

Bunun ardınca skripka və fortepiano üçün "skertso", fortepiano üçün "mövzu və variasiyalar", klarnet və fortepiano üçün "sonata" yazır. Həmin sonata 1979-cu ilin sentyabrında Azərbaycanda keçirilən Bəstəkarlar İttifaqının beşinci qurultayının konsertində uğurla ifa olunur. Bu dövürdə SSRİ-də ən məşhur klarnet ifaçısı sayılan Lev Mixaylov təsadüfən bu konsertdə iştirak edir. Sonatanı dinləyən L.Mixaylov konsertdən sonra bu əsərin notunun ona verilməsini xahiş edir və ona öz repertuarına daxil edəcəyini söyləyir. Bu əsər sonradan SSRİ musiqi fondu tərəfindən alındı.

Sonatanın ardınca Y.Xəlilov soprano, skripka, violonçel və arfa üçün "üç noktürn" əsərini yazır. Bu əsər 1980-ci ildə Moskvada keçirilən ümumittifaq musiqi müsabiqəsində diploma layiq görülür və həmin ilin 28 noyabrında yekun konsertində P.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının kiçik zalında azərbaycanlı musiqiçilər tərəfindən müvəffəqiyyətlə ifa olunur. Konservatoriyadakı təhsilinin son illərində bəstəkarın yazdığı əsərlərindən "Simli kvartet", kamera orkestri üçün "Partita D-dur" və simfonik orkestr üçün "Simfoniya" göstərilə bilər "Simli kvartet" 19 dekabr 1986-cı ildə Azərbaycanın gənc bəstəkarlarının Plenumunda M.Maqaamayev Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında səsləndirilmişdir.

1981-ci ildə təhsilini başa vuran Y.Xəlilov təyinatla əsasən Naxçıvan şəhərinə işləməyə gedir. Bu dövürdə o, simfonik orkestr üçün "simfonieta", Hüseyn Cavidin sözlərinə "Ağlaram" və "Ay qız" romanslarını, Sədi Şirazinin sözlərinə "Rübai" yazır.

Yaşar Xəlilov 1983-cü ildə əsgəri xidmətə çağırılır və Rusiyanın Xabarovsk şəhərində ordunun Uzaq Şərq Mahnı və Rəqs Ansamblında qulluq edir. Əsgərlik xidmət dövründə skripka və fortepiano üçün və həmçinin fortepiano üçün sonatalar yazır. Bunlardan birincisi Klod Debüssinin, ikincisi isə Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə həsr olunmuşdur. Forteplano üçün sonata 14 dekabr 1985-ci ildə

Azərbaycan Bəstəkarlar ittifaqının Plenumunda Roza Şifrin tərəfindən ifa olunmuşdur.

1985-ci il aprel tarixində Y.Xəlilov SSRİ bəstəkarlar ittifaqının üzvlüyünə qəbul edilir. xidmətdən sonra Y.Xəlilov 1985-1986 illərdə Naxçıvanda, sonra isə Bakıda 30 nomrəli UMM-də Əsgəri pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. 2002-ci ildə yenidən Naxçıvana qayıdaraq öz fəaliyyətini burada davam etdirməyə başlayır.

Əsərləri: "Konsert" (tar və xalq çalğı alətləri orkestri üçün -1991); "Kapriçcio" (xalq çalğı alətləri orkestri üçün-1992); "Odlu torpaq" (xalq çalğı alətləri orkestri üçün üçün-1991); "Ballada-Qurtuluş çəlgisi" (Xor və fortepiano üçün-2006); "Süita" (xalq çalğı alətləri orkestri üçün -2007); "Ana" (H. Cavid tamaşaya musiqi 2007); "Doğma yurdum, Naxçıvanım" (xor və fortepiano üçün-2007); "Rekviyem" (H.Əliyevin xatirəsinə, xor və fortepiano üçün); " Heydər Himni" (xor və fortepiano üçün-2009); "Cəngi" (SO üçün-2009); "Çay dəstgahı" (C.Məmmədquluzadə tamaşaya musiqi-2009); "Naxçıvan Himni" (xor və SO üçün- 2011); " Simayi Şəms" (xor və SO üçün-2011); "Simfoniya-Kərbəla" (SO üçün-2013); "Əshabi-Kəhf" (balet 2012-2014); "Konsert" (Tar və Simfonik orkestr üçün -2014), fortepiano üçün konserti 20016-cı ildə yazılıb 20017-ci ildə isə bəstəkarlar qurultayında ifa olunmuşdur.

Y.Xəlilov 2022-ci ildə yazdığı 24 prelid və fuqalar silsiləsi dahi Alman bəstəkarı İ.S Baxın yaxşı temprasiyalı klavir əsərinin birinci cildinin yazılmasının 300 illiyinə ithaf etmişdir. Bu 24 prelüdiya fuqa silsiləsi Azərbaycan musiqi tarixində yazılan ilk nümunədir. Baxın üslubuna ehtiram əlaməti olaraq silsilə şəklində xramatik ardıcılıq əsasəndə yazılmışdır. Fuqalardan 14-ü 3 səslili, 9-u 4 səslili, 1-i isə 5 səslidir. Prelüdlərin quruluş formaları müxtəlifdir onların sırasında period, sadə iki hissəli, sadə 3 hissəli və mürəkkəb 3 hissəli formalara rast gəlmək olar. Janr etibarı ilə onlar müxtəlifdirlər burada rəqs, lirik mahnı, etüd, ballada və s kimi calarlara rast gəlinir, a -moll prelüdü isə passakaliya janrında yazılmışdır. İstər prelüdlərində İtərsədə fuqalarında Azərbaycan xalq musiqisinin intonasiyaları qabarıq sürətdə hiss olunur və demək olarki muğamlarımızın hər birinin intonasiyaları aydın sürətdə seçilir; Cis-dur prelüdündə rast ladı, fuqasında şikəsteyi- fars şobəsi, D-dur prelüdündə aşıq musiqisinin intonasiyaları fuqasında xalq rəqsi intonasiyaları, Fis-dur prelüdündə cahargah muğamının əsas şobələri və s. göstərmək olar . əsas şərtlərdən biri ondad ibarətdir ki azərbaycan mugamları və xalq musiqisinin digər növlərinə aid olan musiqi parçaları klassik major və minor sistemi ilə sintez şəklində verilmişdir.

Yaşar Xəlilov Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin fərmanı ilə 2008-ci il 18 sentyabr tarixində Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adı ilə təltif olunmuş və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2013-cü il 01 may tarixli sərəncamı ilə Prezident mükafatına layiq görülmüşdür. Xalqın qəlbində özünə yer tutan bu sadə insan və ictimai xadim Yaşar Xəlilova fəaliyyətində daha böyük nəailiyyətlər qazanmağı arzulayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Y.Əsədova “Yaşar Xəlilov” Bakı 2015
2. C.Vəzirov, J.Əliyeva. “Sözlü nəğməli Naxçıvan” Bakı 2003

SUMMARY

The culture of Nakhchivan, as an integral part of Azerbaijan, has attracted attention throughout all historical periods due to its unique characteristics, enriching the cultural heritage of Azerbaijan with both material and spiritual treasures created in Nakhchivan. When discussing the stages of Azerbaijani cultural history, the role of Nakhchivan should be particularly emphasized.

One of the professional composers who contributed uniquely to the development of this culture is Yaşar Xəlilov, an Honored Art Worker of the Nakhchivan Autonomous Republic. Yaşar Xəlilov is one of the composers with rare talent, known for his diligent work and original creative style in the contemporary Azerbaijani music school. Yaşar Xəlilov has tried his hand in many genres and composed numerous pieces that touch hearts. His works stand out with their distinctive signature and remarkable ability to use melodic expression with great sensitivity.

Among his vocal and choral works, notable ones include "Shepherd's Song", "Our Villages", "My Pigeon", based on the words of Hussein Javid, and "Rubai" romance based on the words of Saadi Shirazi. Several of Yaşar Xəlilov's vocal and choral works have been performed in Baku, Nakhchivan, and Ordubad. Among them, the first performance of the choral and piano piece "Ey Aziz Məktəb" (words by Y. Xəlilov) took place in Ordubad in 2002.

The composer's "Requiem" (dedicated to Heydar Aliyev) was performed at the plenum of the Nakhchivan Composers' Organization in 2012. His composition "Heydar Hymn," written with his own lyrics, was performed at the Republic Inter-School Competition at the M. Magomayev Azerbaijan State Philharmonic Hall in Baku in 2008.

Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, culture, composer, Yaşar Xəlilov

ƏNƏNƏVİ MÖVZULAR: ATALAR VƏ OĞULLAR

Sahib KƏRİMOV **Gülşən QAFAROVA**
sahibagsac@gmail.com Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti

Xülasə

Klassik ədəbiyyatda olduğu kimi kinoda da ənənəvi və çağdaş mövzular var. Ənənəvi mövzulara “atalar və oğullar”, “kişi və qadın”, “məhəbbət üçbucağı”, “intiqam” və s. sadalamaq olar. Ənənəvi mövzulardan biri olan “atalar və oğullar” problemini nəsillərarası intiraqa, köhnəliklə yeniliyin toqquşması kimi də başa düşmək olar. Bu problem hələ antik çağlardan başlayaraq bəşəriyyəti narahat etmiş, yaradıcı insanların marağını çəkmiş, indi də aktuallığını qorumağa davam etməkdədir. Müxtəlif yazıçılar, rejissorlar öz bədii əsərlərində bu mövzuya yer vermişlər. Əl-xüsusda ötən yüzillikdə kinonun inkişafıyla, müxtəlif rejissorların yeni yanaşmaları bu mövzuya yeni nəfəs vermişdir. Eyni zamanda demoqrafik dəyişiklər, I və II Dünya Müharibələri, Soyuq Müharibə sonrası xalqların öz müqəddəratını həll etməsi istər-istəməz bütün millətlərdə özünə dönüşə, mentalitetini, ədəbiyyatını, öz mifologiyasını kinoya gətirməsinə şərait yaratdı.

Açar sözlər: ata, oğul, mifologiya, film, konflikt

Mifologiyalarda biz bu mövzuya müxtəlif variasiyalarda rast gəlirik. Məsələn, qədim Yunan mifologiyasında əsas titanlardan biri olan Uran hakimiyyətini qorumaq və ona heç kimi, hətta övladlarını belə şərik etməmək üçün onları “Yer”in bətninə həbs etmişdir. Lakin, kiçik oğlu Kron anasının da köməyi ilə atasına qarşı gəlmiş və onun hakimiyyətini əlindən almağı bacarmışdır. Atası üzərindəki qələbədən sonra Kron da atasının taleyini yaşamamaq üçün öz övladlarını udur. Ən sonunda karmasından qaça bilməyib kiçik oğlu Zevsə məğlub olur. Beləliklə, Yunan tanrılarının Olimp dövrü başlayır. Bu mifologiyada “atalar və oğullar” probleminin kökündə güc və hakimiyyət durur. Dünyaya hakim olan Uranın oğlu Kronla mübarizəsi, Kronun isə oğlu Zevslə mübarizəsinin fonunda biz bu probleminin əsil səbəbinin iqtidar və güc olduğu qənaətinə varırıq.

Zevsdən söhbət düşmüşkən, sözü gedən mifik qəhrəman haqda və yaxud o süjet əsasında onun iştirakıyla çəkilmiş onlarla, bəlkə də yüzlərlə film saymaq olar. Lakin, biz bu məqaləmizdə rejissor Lui Leterenin “Titanların Savaşı” (2010) filmindən – eyniadlı 1981-ci il filminin remeykindən danışacağıq. Qədim Yunan mifologiyasına dayanan filmin baş qəhrəmanı Zevsin yarı-tanrı oğlu Perseydir. O, nigahdan kənar dünyaya gəlmişdir, bundan başqa onu böyüdən ata və analığının ölümündə tanrıların əli olduğu üçün doğma atası Zevsə nifrət etməkdədir. Tanrılarla insanların savaşında insanların tərəfini seçən Persey Krakeni məğlub etməyin yolların axtarmaqdaykən Zevsdən gələn heç bir yardımı qəbul etmir. Zevs Perseyin Olimpda onunla birgə olmasını istəyir, lakin, insanlarla savaş onun Perseyə yardım etmək fikrindən daşındırır. Sonuncu qərar onun az qala məğlubiyyəti, hakimiyyəti əldən verməsiylə nəticələnsə də, Perseyin Krakeni məğlub etməsiylə Zevs əvvəlki gücünə qayıdır. Ata və oğul barışığa gəlirlər, onların barışması tanrıyla insanın barışığı anlamına gəlir. Filmin əsas konflikti insanlar və tanrılar arasındadır. Burada da biz atalar və oğullar probleminin kökündə güc və hakimiyyəti deyə bilərdik, lakin, problemin kökündə qarşılıqlı anlaşılmazlıqlar və bunun ortaya çıxara biləcəyi fəsadların durduğunu da görürük.

Dünya kinosunda bu mövzuya toxunan çox sayda filmlərə rast gəlmək olar. Bu filmlər istər mifologiyaların birbaşa ekranlaşdırması kimi, istərsə də, günümüzə uyğunlaşdırılaraq kino həllini tapır. Məsələn, Çexiya əsilli rejissor Miloş Formanın yaradıcılığı bütünlüklə bu problemə həsr olunub desək, bəlkə də yanılmarıq. Onun filmlərində qəhrəmanlar aid olduğu cəmiyyətin problemlərini önə çıxaran “üsyankar və gicbəsər” gənclərdir. Miloş Formanın filmlərindəki bütün bu gəncləri ümumiləşdirsək, onlar “Qara Pyotr” və “Qalxış” filmlərindən başlayaraq atalarına qarşı çıxaraq

“Saçlar”, “Ququ quşu yuvası üzərindən uçarkən” kimi filmlərə və digərlərinə qədər yüksək əxlaqi dəyərlərin olmadığı yaradıcı aydınlanmanın yansımalarının simvolu halına gəlirlər.

M. Formanın ən uğurlu filmlərindən, 8 oskar mükafatı almış “Amadeus” filmi “atalar və oğullar” problemini əks etdirməsi baxımından xüsusi ilə diqqətimizi çəkir. Film Salerinin keşişə etirafıyla başlayır. Onun tanrıyla arasında güclü bağlılıq olduğu, bəstəkarlığa gedən yolunu açdığı üçün tanrını ata əvəzi qəbul etdiyi anlaşılar. Lakin, fəvqəladə musiqi istedadıyla seçilən Amadeusun ortaya çıxmasıyla sevgiyə dayanan bu “ata-oğul” münasibəti bir anda nifrətə dayanan konflikte çevrilir. Biz bu motivin “Müqəddəs Kitab”-a dayandığını, Lusifərin üsyanına bənzədirik. Saləri nizam-intizamlı, özünü bütünlüklə tanrıya həsr etmiş peşəkar bəstəkardır. Onun üçün qeyri-dindar, yüksək əxlaqi dəyərlərə heç bir sayğısı olmayan, hiperaktiv Mosarta bəxş edilən istedad əsassızdır, ədalətsizlikdir. Beləliklə, o, sevimli tanrı – atasının sevimli oğlu “Adəm”in bütün işlərinə maneə olması, bununla da, tanrını - atasını cəzalandırmağa çalışır. “Amadeus” filmindəki “atalar və oğullar” probleminin kökündə paxıllıq dayanır. Başqa sözlə, bu onunla oynamayan valideyninin diqqətini cəlb etməyə çalışan körpəni xatırladır.

Bu filmdə başqa ata-oğul problemləri də var: Motsartın tiran atası ilə münasibəti, Salerinin bioloji atası ilə olan münasibəti. Hər iki qəhrəman atalarından müəyyən mənada basqı görmüşdür. Saləri atasına musiqiylə məşğul olmaq istədiyini deyəndə atası ona sərt reaksiya verir, onun arzusuna çatmasına izn verməyərək az qala həyatını alt-üst edir. Bu qərarını musiqi sənətinin onların ailə adət-ənənələrinə zidd olmasıyla əsaslandırır. Buna görə də Saləri çıxış yolunu tanrıdan yardım istəməkdə görür. Nəticədə atası öldüyü zaman bunda ilahi bir əl olduğu qənaətinə gəlir ki, bu da qəhrəmanın xarakterinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Mosartın atası isə əksinə, onun musiqiylə məşğul olmasını dəstəkləsə də, ifrata varır. Bu da Motsartın hiperaktiv, dövrün etiket qaydalarını riayət etməyən, sayğısız bir gəncə çevrir. Beləliklə, hər iki qəhrəman arasındakı konfliktin kökündə dolayı yolla atalar günahkar olur.

Azərbaycan filmlərinin bir çoxunda da eyni məsələnin müxtəlif versiyalarına rast gəlirik. Kamil Rüstəmbəyovun “Dağlarda Döyüş” (1967) filminin mövzusu sovet düşüncə tərzinin kapitalist düşüncəyə qalib gəlməsi üzərində qurulmuş olsa da, bu iki sistem arasındakı sosial fərqlilik dolayı yolla atalar və oğullar problemini də gündəmə gətirir. Kamil Rüstəmbəyov yaradıcılığını iki hissəyə ayırmaq olar: televiziya dövrü və kinostudiya dövrü. “Dağlarda Döyüş” filmi istedadlı rejissorun yaradıcılığının kinostudiya dövrünün ilk işidir. Film vətənpərvər sərhədçilərlə qanunsuz şəkildə sərhədi keçməyə çalışan qaçaqlar arasındakı mübarizəni, sərhədçilərin hansı təhlükələrlə üzləşdiyini qabardır. Hekayətin əsas dramatik tərəfi isə sərhədçi oğulun, qaçaq atayla üzləşməsidir. Qəhrəmanlar bir-birlərinin kimliyindən xəbərsiz yad amma eyni zamanda ən yaxın insanlardır. Vətənpərvər ideyalarıyla yaşayan, vətən sevgisini həyatının qayəsi edən oğul ağır əsirlik dönməsi, ardınca haqsız represiyaya məruz qalmaqdan vətənə sevgisini itirmiş atayla mübarizə aparmaqdadır. Fərqli ideologiyaların atalar və oğullar problemi üzərindən bu yanaşmada işlənməsi olduqca uğurlu alınmışdır.

Bir başqa misal da İlyas Əfəndiyevin əsəri əsasında ekranlaşdırılmış quruluşçu rejissor Həbib İsmayılovun “Böyük Dayaq” (1962) filmidir. Filmə atalar və oğullar problemi Rüstəm kişi ilə oğlu Qaraş arasında – köhnəlik və yeniliyin toqquşması kontekstində gedir. Rüstəm kişi köhnə kişilərdəndir, ağır xarakterə sahibdir. Qaraş isə nəcib və mülayimdir, daha müasirdir, adət-ənənələrə xas olmayan hərəkətlər edir; ailəsi ilə məsləhətləşməmiş evə gəlin gətirir, həyat yoldaşı Maya ilə olan münasibəti isə atasının “kişilik” anlayışına ziddir. Lakin, film boyu bu ata-oğul konfliktini tam mənasıyla inkişaf etmir, passiv xarakter daşıyır. Qaraş atasının sözündən, demək olar çıxmır, bunu onun əvəzinə Maya edir. Mayanın varlığı əslində Qaraşın passiv etirazıdır. Filmə köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi filmin ilk yarısında daha qabarıq şəkildə təqdim olunsaydı da, növbəti hissələrdə bu problem bir növ arxa plana keçir.

“Daxildəki Ada” filmi ata-oğul münasibətlərinin dərin psixoloji və mifoloji qatlarını araşdıran bir əsər kimi qəbul edilə bilər. Film ata obrazının varlığı və ya yoxluğu fonunda formalaşan kimlik axtarışı, nəsillərarası qarşıdurma və barışıq motivlərini özündə ehtiva edir.

Rüfət Həsənovun bu filmində ata obrazı oğlunun həyatında mövcud olsa da, onunla mənəvi və emosional bağları qırılmışdır. Ata obrazı Xanlar Tahirbəyov oğlu Seymura böyük təzyiq göstərir, onu yarışa hazırlamaq adıyla ətraf aləmdən uzaq saxlayır, şəxsi istəklərinə məhəl qoymaq bir yana, belə bir ehtimalın ola biləcəyini hətta düşünmür. Nəticədə Seymur evdən qaçıb bir adaya sığınır, bu ada onun daxili adasına çevrilir. Seymurun belə üsyanı haradasa Qaraşın passiv üsyanına oxşayır. Buradakı Ata-oğul konflikti atanın oğunda şəxsiyyəti görməzliyi, özünün bütünlüklə ona sahib olmasını zənn etməsindədir. Başqa sözlə, Tahirlə Xanlar arasından heç bir fərq yoxdur, hətta Tahir adlı bir insan yoxdur, ancaq Xanlar var.

Oğlun atasına qarşı gizli bir mübarizə aparması və onun yerini almaq istəməsi arxaik miflərdən tutmuş müasir filmlərə qədər işlənən bir motivdir. Lakin film bu münasibətləri daha çox psixoloji və ekzistensial aspektdən analiz edərək, atasızlığın və ya ata ilə əlaqənin çatışmazlığının insanın kimliyinə təsirini göstərir.

“Daxildəki Ada” filmi ata-oğul münasibətlərini mifoloji kontekstdə təsvir edərək, hər bir fərdin içindəki ata obrazı ilə üzləşməsini, ona qarşı çıxmasını və ya onunla barışmasını özünəməxsus şəkildə təqdim edir.

Atalar və oğullar problemi eramızdan əvvələ dayanır. Yuxarıda da söylədiyimiz kimi mifologiyalarda bunun bir çox versiyasını görürük. Lakin bir qayda olaraq avropa düşüncə tərzilə, şərq düşüncə tərzilə arasında mentalitet fərqi də özünü göstərir. Avropa düşüncəsini təməlində Yunan, Roma mifalogiyası dayanır. Qəddar ata, qurban oğul mövzusu bu mifalogiyanın əsasını formalaşdırır. Hətta İncil belə tanrı Atanın oğul İsanı çarmıxa çəkməsi ilə bu problemi daha da dərinləşdirir. Şərq düşüncə tərzində isə əksinə oğlun atanın üzünə ağ olması qəbul edilməzdir. Söhbət dinlər tarixindən gedirsə bura İbrahim peyğəmbəri misal verə bilərik. Atasını onu öldürməklə hədələdiyi zamanlar belə o atasının imana gəlməsi üçün dualar edir, ona qarşı səs tonunu belə yüksəltmir. İbrahimin atası Azərlə mübarizəsi sadəcə onun üçün dua etməkdir. Bəlkə də buna görə şərq düşüncə tərzində ata müqəddəsdir. Haqsız olsa belə övladları ona qarşı çıxmaq cəsarətini ya göstərmirlər, ya da çox zəif şəkildə biruzə verirlər.

Həbib İsmayılovun “Böyük Dayaq” filmində olduğu kimi. Qaraş razı deyil, lakin susur. Amma narazılığını da atasından icazəsiz evlənərək bildirir. Qeyd etdiyimiz bütün bu nüanslar Azərbaycan kinosunda da öz əksini tapır. Bəlkə də buna görə biz Azərbaycan kinosunda müasir dövrdə belə bu mövzuya səthi yanaşıldığının şahidi oluruq. Lakin unutmayaq ki, “Atalar və oğullar” problemi bəşəri problem olaraq hər zaman aktualdır. Hər kəs həyatının ən azı bir dönəmində - yetişkinlik dönəmi bu problemi yaşayır. Buna görə belə bir süjet xəttinə əsaslanan filmlərin tamaşaçısı həmişə olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Nikolay Kun “Qədim Yunanıstanın Mifləri və Əfsanələri”, Qanun Nəşriyyatı 2021, səhifə 34.
2. http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2014/oktyabr/398864.htm
3. <https://arzamas.academy/mag/822-forman>

SUMMARY

As in classical literature, cinema has classic and modern themes. Traditional themes include "fathers and sons", "man and woman", "love triangle", "revenge", etc. can be listed. The problem of "fathers and sons", which is one of the traditional topics, can be understood as intergenerational conflict, the collision of oldness and newness. This problem has worried mankind since ancient times, attracted the interest of creative people, and continues to maintain its relevance even now. Various writers and directors have included this topic in their works. Especially with the development of cinema in the last century, the new approaches of different directors have breathed new life into this subject. At the same time, demographic changes, World Wars I and II, and the self-determination of nations after the Cold War inevitably created conditions for all nations to transform themselves, to bring their mentality, literature, and mythology to the cinema.

Key words: *father, son, mythology, cinema, conflict*

ƏTRAF ALƏMLƏ TANIŞLIQDA DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Nuranə AĞALAROVA
agalarovanurane12@gmail.com
Bakı Slavyan Universiteti

Didaktik oyunlar təhsildə, xüsusən də uşaqların ətraf aləmlə tanış olmasına kömək edən dəyərli vasitədir. Bu oyunlar fəal iştirak, tənqidi düşünməyə və təbiət, cəmiyyət, mədəniyyət və ətraf mühitlə bağlı müxtəlif anlayışların araşdırılmasına təkan verir. Uşaqları ətraf aləmlə tanış etmək üçün didaktik oyunlardan necə istifadə edildiyini müəyyənləşdirərkən onun mahiyyətini anlamaq başlıca şərtidir.

Didaktik oyunlar əyləncəli, interaktiv və cəlbedici şəkildə öyrənməni təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuş təhsil fəaliyyətləridir. Bu oyunlar xüsusi təhsil məqsədləri ilə qurulub və adətən anlayışı artırmaq, koqnitiv inkişafı stimullaşdırmaq və problem həll etmək bacarıqlarını təşviq etmək üçün istifadə olunur. Bu oyunların məzmunu ətraf mühitin öyrənilməsi, sosial elmlər, coğrafiya, biologiya və mədəni maarifləndirmə də daxil olmaqla geniş mövzuları əhatə edə bilər.

Bəs didaktik oyunlar uşaqları ətraf aləmlə tanış etməyə necə kömək edir? Ətraf aləmə təbii mühit, sosial strukturlar, mədəni təcrübələr və coğrafi yerlər daxildir. Didaktik oyunlar uşaqlara bir neçə yolla bu elementləri dərk etməyə kömək edə bilər:

1. Təbiət və ətraf mühitin tədqiqi:

Açıq havada oyunlar: Açıq havada oynamağı təşviq edən oyunlar uşaqlara təbiəti birinci əldən kəşf etməyə kömək edir. Məsələn, zibil ovları, təbiət gəzintiləri və ya bitkilərin, heyvanların və digər təbii elementlərin müəyyənləşdirilməsini əhatə edən oyunlar uşaqlara ətraf mühiti aktiv şəkildə müşahidə etmək və onunla qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanı verir.

İnteraktiv ətraf mühit oyunları: Ekosistemləri və ya təbii hadisələri simulyasiya edən oyunlar (məsələn, su dövrləri, bitkilərin böyüməsi və ya hava nümunələri) uşaqlara təbiətin necə işlədiyini öyrədə bilər. Bu oyunlara çox vaxt suallar, çağırışlar və ya onların ətraf mühiti dərk etmək üçün problem həll etmə fəaliyyətləri daxildir.

2. Coğrafiya və coğrafi anlayışları öyrənmək:

Xəritəçəkmə və məkan əsaslı oyunlar: Xəzinə axtarışları və ya xəritələri əhatə edən stolüstü oyunlar kimi oyunlar uşaqlara coğrafi xüsusiyyətlər, ölkələr, görməli yerlər və mədəniyyətlər haqqında məlumat əldə etməyə kömək edir. Bu oyunlar tez-tez coğrafi məlumatlılığı təşviq edən müxtəlif yerlərlə bağlı ipuçları və ya suallar ehtiva edir.

Tapmacalar və dünya xəritələri: Coğrafi tapmacalar uşaqlara dünyanın fiziki quruluşunu öyrədə bilər, onlara ölkələrin, qitələrin, çayların və dağların adlarını öyrənməyə kömək edir, eyni zamanda müxtəlif yerlər arasındakı məkan əlaqələrini dərk edir.

3. Sosial və mədəni maarifləndirmə:

Rol oyunları (RPG): Bu oyunlar uşaqlara cəmiyyət, ailə və ya millət kimi müxtəlif ictimai strukturlarda rol almağa imkan verir. Bu fəaliyyətlər vasitəsilə onlar sosial məsuliyyətləri, mədəni təcrübələri və insanların müxtəlif icmalarda oynadıqları rolları daha yaxşı başa düşə bilərlər.

Simulyasiya oyunları: Bəzi didaktik oyunlar real həyat ssenarilərini simulyasiya edir (məsələn, şəhər planlaması, resursların idarə edilməsi və ya ictimai məsələlərin həlli). Bu oyunlar uşaqlara sosial sistemlər, iqtisadi qərarların qəbulu və ətraf mühitlə bağlı problemləri öyrədir.

Didaktik oyunlar uşaqları dünya ilə tanış etmək üçün təhsil kontekstində istifadə edildikdə müxtəlif üstünlüklər təklif edir:

Koqnitiv inkişaf – Didaktik oyunlarla məşğul olmaqla uşaqlar tənqidi düşünmə, problem həll etmə və qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu idrak bacarıqları ekosistemlər, sosial strukturlar və global qarşılıqlı əlaqələr kimi dünyanın mürəkkəbliklərini anlamağa çalışarkən vacibdir.

Motivasiya – Oyunlar öyrənməyi zövqlü edir, bu da şagird motivasiyasını artırır. Uşaqlar

maraqlandıqda və əyləndikdə, əldə etdikləri bilikləri mənimsəmək və saxlamaq ehtimalı daha yüksəkdir.

Sosial qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq – Bir çox didaktik oyunlar komanda işi, ünsiyyət, əməkdaşlıq və sosial bacarıqları təşviq edir. Birlikdə oynayaraq, uşaqlar ətrafdakı sosial dünyanı anlamaq üçün vacib bacarıqlar olan paylaşmağı, danışıqlar aparmağı və əməkdaşlıq etməyi öyrənirlər.

Təcrübəli Təcrübə – Didaktik oyunlar tez-tez obyektlərin manipulyasiyası (məsələn, tapmaca parçaları, oyun lövhələri) və ya aktiv iştirak (məsələn, açıq havada kəşfiyyat) vasitəsilə fiziki və ya duyğusal məşğulluğu əhatə edir. Bu praktiki öyrənmə xüsusilə gənc uşaqlar üçün faydalıdır.

Maraq və Kəşfiyyatın Təşviqi – Uşaqlara araşdırma və araşdırma imkanı yaratmaqla, didaktik oyunlar təbii olaraq marağı artırır. Məsələn, coğrafiyaya əsaslanan oyunda uşaq heç vaxt eşitmədiyi bir ölkə ilə maraqlana bilər ki, bu da əlavə araşdırma və öyrənməyə səbəb ola bilər.

Didaktik oyunlar effektiv təhsil vasitələri olsa da, nəzərə alınmalı olan bir sıra problemlər də vardır. Oyunların birbaşa təlimat və ya praktiki fəaliyyətlər kimi digər öyrənmə formalarını tamamlamasını təmin etmək vacibdir. Oyunlara həddən artıq etibar etmək həmişə mürəkkəb anlayışların dərinlənə dərk edilməsinə səbəb olmaya bilər. Bütün uşaqların istifadə olunan oyun növlərinə, xüsusən də rəqəmsal oyunlara bərabər çıxışı ola bilməz. Müəllimlər müəyyən resurslara çıxışı olmayan uşaqlar üçün alternativ üsulları nəzərdən keçirməlidirlər. Didaktik oyunların həqiqətən effektiv olması üçün onlar diqqətlə seçilməli və konkret təhsil məqsədləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Müəllimlər oyunların sadəcə əyləncə deyil, həm də öyrənmə prosesini dəstəkləmək üçün qurulmuş olmasını təmin etməlidirlər.

Didaktik oyunlar uşaqlara ətraf dünyanı öyrənməyə kömək etmək üçün güclü və cəlbedici bir yoldur. İnteraktiv və stimullaşdırıcı fəaliyyətlərdən istifadə etməklə uşaqlar təbiəti, coğrafiyanı, cəmiyyəti və mədəniyyəti daha yaxşı başa düşə bilərlər. Bu oyunlar effektiv öyrənmənin əsas komponentləri olan tənqidi təfəkkür, yaradıcılıq, əməkdaşlıq və marağı təşviq edir. Didaktik oyunlar təhsil mühitinə düşünülmüş şəkildə inteqrasiya olunduqda, onları əhatə edən dünya ilə daha dərin əlaqə yarada və ömür boyu öyrənməyə kömək edə bilər.

GÖRKƏMLİ XALQ ARTİSTİMİZ ŞİRZAD ABUTALİBOVUN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Tuncay ƏSRƏFOV

tuncayabbasoff@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Şirzad Abutalıbovun Naxçıvan teatrında qazandığı uğurlar, onun yaradıcılığının xüsusiyyətləri və teatr sənətinə verdiyi töhfələr geniş şəkildə müzakirə olunur. Şirzad Abutalıbovun hazırladığı tamaşalar, yalnızca yerli publika üçün deyil, həmçinin teatrın inkişafına da müsbət təsir göstərmiş, Onun dərin emosional ifaları, səhnə mədəniyyəti və peşəkarlığı, Naxçıvan teatrının formalaşmasında və irəliləməsində mühüm rol oynamışdır.

Müəllif, Şirzad Abutalıbovun yaradıcılığını təhlil edərkən, onun müxtəlif janrlarda çalışmasını, xüsusilə dram, komediya və musiqili tamaşalardakı uğurlarını qeyd edir. Şirzad Abutalıbovun həm də gənc istedadların yetişməsindəki rolu, ona olan hörmət və sevgini daha da artırmışdır. Məqalə, Abutalıbovun Naxçıvan teatrına olan böyük sevgisini, sadıqlığını və onun irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün göstərdiyi səyləri əhatə edir.

Xalq artisti Şirzad Abutalıbovun həyat və yaradıcılığı, yalnız teatr tarixində deyil, eyni zamanda mədəniyyətimizin inkişafında da iz qoymuşdur. Onun çoxşaxəli fəaliyyəti, Naxçıvan teatrının zənginliyini və müxtəlifliyini göstərərək, bu sahədə çalışan gənc istedadlara ilham verməyə davam edir.
Açar sözlər: *Şirzad Abutalıbov, teatr, Xalq artisti, aktyor, rejissor, obraz*

Naxçıvan teatri, Azərbaycanın mədəni irsinin ayrılmaz bir parçası olaraq, öz tarixi boyunca bir çox istedadlı sənətkarları yetişdirmişdir. Teatrın kökləri, xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini, hiss və düşüncələrini səhnəyə daşıyan bir mərkəz rolunu oynamışdır. Məlumdur ki, "Azərbaycan Xalq Artisti" fəxri adı Azərbaycan Respublikasında incəsənət sahəsində xüsusi xidmətləri olan görkəmli sənətkarlara verilir. Bu teatrda fəaliyyət göstərmiş bir çox sənət adamları - aktyorlar, rəssamlar, bəstəkarlar və rejissorlar kimi Şirzad Abutalıbov da Naxçıvan teatr sənətinin inkişafında önəmli rol oynamışlar. Onların hazırladıqları tamaşalar, yerli publikanın estetik zövqünü formalaşdırmış, eləcə də teatrın ölkə daxilində tanınmasına və inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Naxçıvan teatrının zəngin repertuarı, klassik əsərlərdən müasir dramaturgiyaya qədər geniş bir spektri əhatə edir. Burada göstərilən tamaşalar, yalnız əyləncə məqsədini güdməklə qalmayaraq, eyni zamanda cəmiyyətin problemlərinə, insan psixologiyasına və sosial ədalətə də işıq tutmuşdur.[1]

Azərbaycan mədəniyyətini ölkə daxilində və xaricdə layiqincə təmsil etməklə yanaşı, gənc istedadlara nümunə olan və onların yetişməsində xüsusi əməyi olan Naxçıvan teatrının önəmli şəxslərindən biri də Şirzad Abutalıbovdur. O, 1959-cu ildə Naxçıvan şəhərində anadan olub. Sənətə olan marağı və qabiliyyəti onu 1985-1990-cı illərdə M.A. Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutuna aparmışdır. Burada aldığı təhsil, onun aktyor kimi inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1976-cı ildən etibarən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında fəaliyyət göstərən Abutalıbov, teatr səhnəsində bir-birindən maraqlı rolları ilə seçilmişdir.

14 sentyabr 1989-cu ildə Naxçıvanda uşaqlar üçün yaradılmış Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı uşaq və yeniyetmələrin milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyəsində, dünyagörüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan bir çox əsərləri tamaşaya qoymuşdur. Bu teatr 2004-cü il mart ayının 11-dən Məhəmməd Tağı Sidqinin adını daşımağa başlamışdır. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti, 2008-ci ildən isə Azərbaycan Respublikasının Xalq Artisti Fəxri adlarına layiq görülmüş Şirzad Əsəd oğlu Abutalıbov Məhəmməd Tağı Sidqi adına Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının bədii rəhbəri və direktor vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Bu teatr uzun illərdir ki,

Azərbaycan mədəniyyətini və ədəbiyyatını kukla tamaşaları vasitəsilə təbliği edir. Teatr həmçinin, milli və beynəlxalq kukla teatri ənənələrinin yaşadılması və yeni nəsillərə ötürülməsi, tarixi və mədəni biliklərin əyləncəli şəkildə öyrədilməsi, gənclərin estetik tərbiyəsi, onların fantazianın və yaradıcılıq qabiliyyətinin, əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin aşılınması məsələlərinə kömək edir.

Öz fəaliyyətini mədəniyyətə və incəsənətə xidmət, eləcə də cəmiyyətə nümunə olmaq prinsipləri əsasında qurmuş sənətkar aktyorluq sahəsində yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirərək, daim inkişaf etmiş və yeni yaradıcılıq axtarışlarında olmuşdur. Səhnədə, ekranda və ya digər yaradıcı platformalarda nümunəvi çıxışlar etmiş, sənət əsərləri ilə tamaşaçılara yüksək estetik zövq vermiş, mədəniyyət və incəsənət sahəsində çalışan gənclər üçün bir mentor rolunu oynamışdır.

Şirzad Abutalıbov, 50 ilə yaxındır ki, sənət aləmində fəaliyyət göstərir və bu müddət ərzində bir çox klassik və çağdaş obrazlara həyat vermişdir. Onun zəngin səhnə ömrü, yalnızca Naxçıvan teatrının deyil, eyni zamanda Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şirzadın ifa etdiyi klassik əsərlərdən tutmuş müasir dramalara qədər geniş bir repertuarı vardır. Hər bir obrazda nümayiş etdirdiyi dərin emosional ifadələr, tamaşaçıları özünə cəlb edir və onları səhnənin seyrinə salır. Sənətkarın yaratdığı personajlar, onun aktyor təcrübəsinin və yaradıcılığının nəticəsi olaraq, teatrsevərlərin qəlbində dərin izlər burmışdır.

Şirzad Abutalıbov, Naxçıvan teatrında fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində bir çox unudulmaz rollar ifa etmişdir. H.Cavidin "Şeyx Sənan" əsərində Şeyx Nəim, "Topal Teymur"da Təlxək, "Şeyda"da Yusif, Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Hambal, "Arşın mal alan"da Vəli, C.Cabbarlının "Aydın"ında Ləzgi Qurban, N.Nərimanovun "Nadir şah"ında Rza xan, N.B.Vəzirovun "Hacı Qənbər"də Mahmud, N.Hikmətin "Qəribə adam"ında Hüseyn əfəndi, Anarın "Sizi deyib gəlmişəm"də Mozalan, N.Həsənzadənin "Atabəylər"də Əbuşər, İ.Əfəndiyevin "Hökmdar və qızın"da Kəlbəli xan, C.Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı"nda Cinni Mustafa, Mir Cəlalın "Dirilən adam"ında Bekar Ağabala, A.Məmmədovun "Həmyerlilər"də Gümüşov, Y.Əzimzadənin "Anacan"da Qulu, Mirzəğa Atəşin "Cırtan"ında Arıq, Əliağa Kürçaylının "Boşanaq evlənərik"də İkrəm, Sota Rokovanın "Yaşıl papaq"da Vaso Axaladze, İsmayıl Şıxlının "Kosaoğlunun səhvi"ndə İmran, C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı"nda Hüseyn Şahid, M.F.Axundovun "Hacı Qara"da Kərəməli, M.S.Ordubadilinin "Beş manatlıq gəlin"də Nadir, S.Qurbanovun "Özümüz bilərik"də İbişov, Ü.Hacıbəyovun "Ər və arvad"da Qulu, G.Xuqayevin "Arvadın əri özüməm"də Kazbek, N.Xəzrinin "Atıların atlıları"nda Kral, A.Babayevin "Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı"nda Nankoryan və daha bir çox rollarda ustalıqla ifa etmişdir. [2]

Həmçinin Üzeyir Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Hambal obrazı, Şirzad Abutalıbovun ifasına xüsusi bir rəng qatmışdır. Hambal, komediyanın mərkəzi personajlarından biri olmaqla, onun ətrafında baş verən hadisələrin komik və dramatik müstəvidə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Şirzadın Hambal rolu, onun komediya janrında nə qədər ustalıqla çıxış etdiyini nümayiş etdirmişdir. Aktyor, Hambalın nadanlığı, həyatı qəribə baxışları və küt hərəkətləri ilə tamaşaçılara gülüş və əyləncə bəxş etmişdir. Onun ifası, yalnızca fiziki komikaya deyil, eyni zamanda obrazın daxili dünyasını da əks etdirir. Şirzad, Hambalın emosiyalarını, düşüncələrini və çətinliklərini ustalıqla canlandıraraq, tamaşaçıların ona empati qurmasına imkan tanımışdır. Onun improvizasiya bacarığı, Hambalın məzəli situasiyalarda necə reaksiya verəcəyini göstərir və bu, tamaşaçıların xatirəsində uzun müddət qalmışdır. Şirzad Abutalıbovun Hambal obrazını canlandırması, əlbəttə ki, bir aktyor üçün çətin, lakin eyni zamanda maraqlı bir vəzifədir. Bu cür obrazlar, həm komik, həm də dramatik situasiyaları ustalıqla birləşdirməyi tələb edir. Şirzadın özünəməxsus ifa tərzini, bu çətinliyin öhdəsindən gəlməkdə ona böyük kömək edir. O, yalnızca səhnədəki hərəkətləri ilə deyil, eyni zamanda tamaşaçı ilə qurduğu əlaqə ilə də öz təcrübəsini göstərmişdir. O, obrazlar arasında təbii keçidlər yaratmaqda ustadır. Bu, onun ifasında gördüyümüz emosional ifadələrin dərinliyini artırır. Ölməz dramaturq Hüseyn Cavidin "İblis" dramında İblis obrazını səhnədə canlandırma arzusunu daşıyan Şirzad Abutalıbov, hər zaman xarakterik rollara olan marağını vurğulayır. Bu, onun peşəkar hədəflərinin genişliyini nümayiş etdirir. [3]

Eyni zamanda, Şirzad Abutalıbov, Naxçıvan televiziyasında "Ovçu Pirim" və "Nağılçı baba"

kimi obrazlarla da tanınır. Dinləyicilər, onun nağıllarını dinləyərək uşaq vaxtlarını xatırlayır və bu, onun geniş auditoriya tərəfindən sevilməsinə səbəb olur.

Hal hazırda da Məhəmməd Tağı Sidqi adına Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının bədii rəhbəri və direktoru olan Şirzad Abutalıbov, uşaqların dünyasına olan sevgisini, təcrübəsini və yaradıcılığını bu teatr vasitəsilə ifadə edir. Burada onun yaratdığı maraqlı tamaşalar, gənc nəslin bədii düşüncəsini inkişaf etdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır.

Şirzad Abutalıbov, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti fəxri adına, iki dəfə Prezident mükafatına, “Cümhuriyyət” medalına layiq görülməklə yanaşı, Naxçıvan Musiqi Kollecinə “Aktyor sənəti” və “Səhnə hazırlığı” dərslərini tədris edərək, gənc nəsiləri yetişdirməkdə də aktiv rol oynayır. Onun həyat qayəsi və sənətə olan sevgisi, “Bir də mənə ömür verilsə idi, yenə də aktyor olardım” sözləri ilə özünü bir daha təsdiqləyir. Bu, onun sənətə olan sadıqlığını və teatrın onun üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Şirzad Abutalıbov, uzun illər boyunca Naxçıvan teatrının görkəmli simalarından biri olaraq, sənət dünyasında öz müstəsna izini buraxmışdır. [4]

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Rəhimli Azərbaycan teatr tarixi. Beş cildə. 1-ci cild Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, 496 səh.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Şirzad_Abutalıbov
3. Cəlil Vəzirov, Həsənəli Eyvazlı "Naxçıvan teatri: dünən, bu gün" Naxçıvan, "Məktəb" nəşriyyatı, 2007, 206 səh.
4. <https://l24.im/yWpY8L>

SUMMARY

This article discusses the achievements of Shirzad Abutalıbov at the Nakhchivan Theater, highlighting the characteristics of his artistry and his contributions to the theatrical arts. The performances he produced have positively impacted not only the local audience but also the development of theater itself. His profound emotional interpretations, stage presence, and professionalism have played a significant role in the formation and advancement of the Nakhchivan theater.

The author analyzes Abutalıbov's creativity, noting his success in various genres, particularly in drama, comedy, and musical performances. His role in nurturing young talents has further increased the respect and admiration for him. The article encompasses Abutalıbov's great love for the Nakhchivan theater, his dedication, and his efforts to transmit his legacy to future generations.

People's Artist Shirzad Abutalıbov's life and work have left a mark not only in theater history but also in the development of our culture. His multifaceted activities continue to inspire young talents by showcasing the richness and diversity of Nakhchivan theater.

Keywords: Shirzad Abutalıbov, theater, People's Artist, actor, director, character

HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN KARİKATURALARI

Fatma ŞAHBAZOVA
fatma_sahbazova@hotmail.com
AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Hüseynqulu Əliyevin qrafik irsində satirik rəsmlərin –karikaturaların mövcudluğu ilk növbədə onun yaradıcılığının əvvəlkilərdən çox fərqli bir qatını duymağa imkan verir. Belə ki, o, inamlı cizgilərlə belə karikaturalarda həm cəlbedicili, həm də məna-məzmun zənginliyini əldə edə bilmişdir. Bu mənada onun yaratdığı karikaturaların anlaşıqlı ifadə dilinin təsvirlərə hərəkət və dinamiklik bəxş etməklə ilə yanaşı, onların düşündürücü mənəvi qaynaq kimi qəbuluna yol açdığını deməliyik.

Açar sözlər: Qrafika, rəssam, Karikatura, Hüseynqulu Əliyev.

“Seçim” (1993) əsərinin kompozisiya quruluşunda sadə, anlaşıqlı, eyni zamanda böyük maraq yaradan səhnə diqqəti cəlb edir, tamaşaçısının üzündə təbəssüm yaradır. Burada mərkəzdə verilmiş gəlin və zənginliyi duyulan bəyin təsviri canlandırılmışdır. Digər tərəfdə isə qəzet oxuyan iki ziyalının səfil halı bütün mənəvi-psixoloji tutumu ilə diqqəti cəlb edir. Burada seçimin sadəcə bir qadın münasibəti ilə məhdudlaşmadığını, cəmiyyətdə baş verənlərə ziyalı mövqeyini müəyyən etməyə imkan verir. Əsərin inandırıcı, ifadəli kompozisiyası eyni zamanda onun ifadəli-axıcı cizgilərlə həyata keçirildiyini təsdiqləyir [1, s.288].

Yığcam detallı “Sözsüz” (1993) əsərində səfil həyatın boğuculuğunu bir şərab şüşəsinin içərisinə sığışdırmaqla, onun ağırlığını yaradılan səhnənin tragikomik durum alması timsalında görürük. Ağzı kip bağlanmış şüşənin içərisində özünü rahat hiss edən spirtli içki aludəçisinin necə bir havasızlıqda boğulduğundan xəbərsiz yatması ilə sənətkar acizliyi, məsuliyyətsizliyə, hisslərin iradəsizliyindən doğan şəxsiyyətin degradasiya halını böyük ustalıqla ifadə etmişdir. Şüşənin kölgəsi, arxada kiçik bir ilbizin belə səhnəyə baxmaqla ifadə olunan təəssüfünün əsərin dolğun təqdim edilməsinə imkan yaratmışdır.

Göründüyü kimi müəllifin məqsədi incə və zərif yumar qatı ilə yanaşı, eyni zamanda yaşananların ictimai əhəmiyyət daşıdığına vurğulanması qabarıq şəkildə hiss olunur.

İstanbulun “Aydın Doğan” Karikatura Muzeyində qorunan “Şeytana qul” (1998) əsəri daşıdığı dərin məna ilə izləyicisini düşünməyə vadar edir. Kiçik bir şeytanın iri cüssəli, güclü əzələyə məxsus insanın boynunda oturaraq onun əmri ilə hərəkətə məcbur etməsi burada insanı idarə edən gücün biləkdə, vücutda deyil, zəkada, beyində, idrakda olduğuna işarə etmək yolunda sənətkar tapıntısı maraq oyadır [2, s.216].

“1001 oyun”(1999) adlı əsərində elə deyimində məşhur olan “Bir ayının min oyunu bir armudun üstündədir” məsələni əsas götürərək öz kiçik ambisiyaları üçün min dona girən, cildə cildə düşünən insanlara, xırda dəyərlər üçün böyük dəyərləri qurban verməyə hazır acgözlüyü birbaşa deyimin ifadə etdiyi şəkllə uyğun səhnə təcəssümünü əks etdirmişdir. Bir ayının var gücü ilə bütün budaqları kəsilmiş tək bir budaqda, tək bir meyvəsi qalan armuda doğru atılmaq, onu əldə etmək istəyi əsərin əsasını təşkil edir [1, s. 289].

Məşhur “Quzu” (2000) hekayəsinin əsas səhnələrindən birinə həsr edilmiş illüstrasiyada məkan və obraz əlaqəsi əsərin məzmunu açıqlamasını daha qabarıq şəkildə önə çəkmişdir. Qədim kənd mənzərəsini canlandıran səhnədə bəyin iki əlini yana açaraq qarşısındakı quzuya maraqla baxması, quzu sahibi olan kəndlinin isə bəyin səfil həyatından yararlanaraq ondan istifadə etməsi aydın, ifadəli səhnə təcəssümündə təqdim edilmişdir. Kəndlinin belini əyərək öz hərəkətlərindən olan əminliyi məhz bəyin bu cür həyat tərzindən cəsarət aldığını göstərən səhnənin təəssüratını böyük ustalıqla canlandırır [1, s. 289].

“Saqqalı uşaq”(2000) hekayəsindən götürülmüş səhnənin cəlbedici bədii təsviri izləyicisinin

marağını onun üzərində cəmləşdirməyə vadar edir. Çoxfıqurlu kompozisiyada hadisə və onun izləyiciləri özünəməxsus əlamətləri ilə əks olunmuşdur. Burada bir ümumiləşdirmə də özünü göstərir. Kənarda əyləşərək hadisəni izləyən kəndlilərin marağı, hadisəyə olan münasibəti rəssamın psixoloji yanaşması nəticəsində real formada öz əksini tapmışdır. Bərbərin əlindəki bıçağı ilə “saqqallı uşağa” yaxınlaşması, sərt baxışları ilə bir cəllad kimi onun başı üzərində dayanması, qarşı tərəfin qorxuları da eyni həssaslıqla təqdim edilmişdir. Yaxud qədim ərzaq dükanında hündür bir nərdivanın üzərində əyləşərək onu dinləyən köməkçisinə məsləhət verən kişinin özünü daha ağıllı və müdrik hesab etməsinə şərait yaradan zəif xarakterlə qarşılaşması səhnəsini həssaslıqla ifadə olunmuş görüntü kimi qəbul olunmaqdadır. Ətrafda olan küpələr, un çuvalı, hətta kiçik bir hissəsi görünən tağlı kiçik pəncərə də bütövlükdə, səhnənin bütün aurasının inandırıcılığına təminat verir [1, s. 289]. Hüseynqulu Əliyevin karikaturalarında bədii şişirtmələr, hadisələri fərqli dəyərləndirmə və yaxud əsərin məzmununa uyğun istiqamətləndirmə yaradıcı qeyri-adi yaradıcı tapıntılar kimi maraq doğurur.

“Hüseynqulu Əliyevin qrafik əsərləri ekspressiv - dinamik bədii şərh daşıyıcısı kimi” adlı məqaləm üzrə gəlinmiş nəticələr aşağıdakı kimidir:

1. Rəssamın bədii irsində qrafikanın müxtəlif janrlarına müraciət müəyyənləşdirilmişdir;
2. Qrafik əsərlərin məna-məzmun açımında cizgi müxtəlifliyinin tətbiqi üzə çıxarılmışdır;
3. Kompozisiyaların həllində zəngin müəllif təxəyyülündən istifadə olunmuşdur;

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədoğlu, M. Bu günün səlnaməsi yaradıcı sənət adamları öz əsərlərində əks etdirməlidirlər... // “Şərq qapısı” qəz., – 2005, sayı 231(17.907) 3 dekabr.
2. https://azertag.az/xeber/Xalq_ressami_Huseynqulu_Aliyevin_70_illik_yubileyi_qeyd_edilib-1242049

SUMMARY

The presence of satirical drawings –caricatures in Huseynqulu Aliyev's graphic heritage first of all allows us to hear a very different layer of his work from the previous ones. Thus, he managed to achieve both attractiveness and richness of meaning and content in such cartoons with confident lines. In this sense, we must say that the understandable expressive language of his caricatures, in addition to giving movement and dynamism to the images, paved the way for their perception as a thought-provoking spiritual source.

Keywords: Graphics, artist, Caricature, Huseynqulu Aliyev.

РЕЗЮМЕ

Наличие в графическом наследии Гусейнгулу Алиева сатирических картин –карикатур позволяет в первую очередь ощутить совершенно иной пласт его творчества, чем предыдущие. Таким образом, в таких карикатурах с уверенными линиями ему удалось добиться и привлекательности, и богатства смысла и содержания. В этом смысле мы должны сказать, что понятный язык выражения созданных им карикатур не только придает изображениям движение и динамичность, но и открывает путь к их восприятию как духовного ресурса, заставляющего задуматься.

Ключевые слова: графика, художник, карикатура, Гусейнгулу Алиев.

İNCƏSƏNƏT MUZEYLƏRİNİN EKSPONATLARI VASİTƏSİLƏ YUXARI SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN ESTETİK TƏRBİYƏSİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Fəxriyyə QƏDİMBƏYLİ **Səyyarə SADIXOVA**
fexriyyeqedimbeyli@ndu.edu.az Naxçıvan Dövlət Universiteti
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İncəsənət muzeyləri estetik zövqün formalaşması və bədii düşüncənin inkişafında mühüm rol oynayır, xüsusilə də yuxarı sinif şagirdlərinin dünyagörüşünü zənginləşdirmək və onların sənətə olan marağını artırmaq baxımından əvəzsiz bir vasitədir. Müasir dövrdə yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsi yetərinə inkişaf etmir, elektron cihazlara gündən-günə artan maraq onların incəsənətə marağını azaldır. Onların bədii zövqlərinin formalaşması üçün əyani və daha effektiv metodlara ehtiyac vardır. Məktəblərdə tədris sahəsində nəzəri biliklər üstünlük təşkil etsə də, praktik və vizual təcrübə yalnız rəsm çəkməklə məhdudlaşır. Xüsusilə, muzey ekskursiyaları kifayət qədər təşkil və tətbiq olunmur.

Muzey ekspozitsiyalarının öyrədici və estetik təsirindən istifadə edərək şagirdlərin bədii dünyagörüşünü inkişaf etdirmək, onların sənətə marağını artırmaq və vizual qavrayışlarını gücləndirmək gərəkdir. Bunun üçün də, muzey ekskursiyalarının tədris prosesinə daha aktiv inteqrasiyası vacibdir.

Muzeylərə təşkil olunan ekskursiyalar şagirdlərin xalq sənət nümunələri və görkəmli sənətkarların əsərləri ilə birbaşa təmas qurmasına şərait yaradır, bu da onların estetik dəyərləri daha dərindən qavramasına və bədii düşüncələrinin inkişafına kömək edir. Canlı müşahidə və interaktiv təcrübə sayəsində şagirdlər sənətə daha böyük maraq göstərir və incəsənətin cəmiyyət və mədəniyyət üçün əhəmiyyətini daha yaxşı anlaşırlar.

Açar sözlər: yuxarı sinif şagirdləri, incəsənət muzeyləri, ekskursiya, sərgi, təsviri incəsənət dərsləri

Giriş

Tədqiqatçı S.Zeynalovun da qeyd etdiyi kimi, “Şagirdlərin estetik tərbiyəsi tədris prosesində nə qədər məzmunlu, düzgün, məqsəduyğun və mütəşəkkil aparılsa da, bu işi yalnız ayrı-ayrı fənlərin və mövzuların tədrisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məlumdur ki, bu işi daha geniş miqyasda aparmaq üçün estetik tərbiyə ilə bağlı olan bütün cəhətləri nəzərə almaq lazımdır. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər tədris prosesində qazanılmış bacarıq və vərdislər dairəsini genişləndirməyə kömək edir, uşaqların fərdi tələb və ehtiyaclarını, maraq və meyillərini, istedadının meydana çıxarmağa şərait yaradır, şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyəti üçün daha geniş imkan verir (6, səh.77).

Zənnimcə, şagirdlərin estetik tərbiyəsi yalnız fənn tədrisi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Bu baxımdan, muzey ekskursiyaları, rəssamlıq dərnəkləri, lektoriyalar, mühazirə və söhbətlərin təşkili estetik tərbiyənin inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərir.

Məktəblilərin milli mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən bəhs edən pedaqoq-alim L.Qasımova bu mənada S.Zeynalovla həmfikiridir: “Təcrübə göstərir ki, sinifdən kənar işlərin səmərəli formalarından istifadə ediləsi təlim-tərbiyənin yüksək səviyyədə qurulmasına və şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təsir göstərir. Bunlar şagirdlərin görüş dairəsini genişləndirmək, təşkilatçılıq, fəallıq, müstəqillik və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və düzgün davranış vərdislərini yaratmaqla yanaşı, onlarda milli-mənəvi dəyərlərə hörmət, məhəbbət tərbiyə etməyin vasitələrindən birinə çevrilir” (5, səh.168).

Tədqiqatçı İsmayıl Əliyev belə dərindən kənar estetik təcrübələrin müxtəlif yaş qruplarında aparılmasını vacib sayır (1, səh.187).

Görkəmli alim Oruc Həsənlı haqlı olaraq qeyd edir ki, şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşdırılması sahəsində ailənin, məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin, məktəbin, məktəbdənkənar müəssisələrin üzərinə mühüm vəzifələr düşür (2, səh.20).

Gənc nəslin estetik tərbiyəsində məktəbdənkənar işlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən N.K.Krupskaya yazır ki, uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün şərait yaratmağı bacarmaq lazımdır və burada məktəbdənkənar iş tam müstəsna bir rol oynamalıdır (6, səh.78).

Estetik təsir vasitələrinin, o cümlədən, incəsənət muzeylərinin fəaliyyət istiqamətlərinin mənə tutumuna qabaqcadan xüsusi diqqət yetirilməsi bu sahədə daha uğurlu nəticələr əldə etmək imkanı yaradır. Respublikamızda mövcud olan başqa təyinatlı muzeylər kimi incəsənət muzeyləri də bir-birindən dəyərli eksponatların nümayiş etdirilməsi, ekskursiyaların, səyyar sərgilərin, lektoriyaların, mühazirə və söhbətlərin təşkili, elm sənətlə bağlı məsələlərin təbliği sahəsində geniş səmərəli fəaliyyət göstərməklə yeni nəslin tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Təsədüfi deyildir ki, bir çox muzeylər ideya-təşkilatı strukturundan, qarşıya oyulan məqsəddən asılı olaraq bir sıra sosial funksiyaları da yerinə yetirirlər.

Azərbaycanda mövcud olan incəsənət muzeylərinin yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsi sahəsində aparılan işlərin real vəziyyətinə problemlə əlaqədar elmi metodik ədəbiyyatda irəli sürülən müddəalara əsaslanaraq tədqiq etdiyimiz problem baxımından incəsənət muzeylərinin fəaliyyətinin effektivliyini iki istiqamətdə aparmaq daha məqsədə uyğun sayılır: nəzəri və praktiki.

Birincisi, incəsənət muzeylərini məktəblilərlə bağlı bədii estetik fəaliyyətinin müxtəlif formaları nəzəri mahiyyət kəsb edir, sənəd məsələləri ilə bağlı nəzəri məlumatlar informasiyalar verir. İkincisi incəsənət muzeylərinin şagirdlərlə bağlı bədii estetik fəaliyyətinin mühüm bir istiqaməti praktiki bacarıq və vərdislərin formalaşması ilə nəticələnir.

Yuxarı yaş qrupuna aid olan şagirdlərin muzeylərə təşkil edilən ekskursiyaları prosesində, eləcə də, ayrı-ayrı sərgilər, muzeylər və ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən lektoriyalarda verilən nəzəri məlumatlar incəsənət muzeylərinin fəaliyyətinin birinci istiqaməti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətlərdə aparılan mühazirə və söhbətlərdə ayrı-ayrı bölmələr daimi və epizodik sərgilərlə əlaqədar çap olunan məlumat bukletlərində verilən nəzəri məlumatlar məktəblilərin incəsənətin ictimai mahiyyəti haqqında düzgün təsəvvürlərinin genişlənməsinə bədii estetik təhsilinin artmasına çox qüvvətli təsir göstərir.

Muzeylər keçmişlə gələcək arasında bir körpü olub tariximizi və mədəniyyətimizi gələcək nəsillərə ötürür. Belə yerlərdə ziyarətçilər təkcə eksponatlarla və tarixi abidələrlə tanış olmaqla kifayətlənmir, bildiklərini zənginləşdirir, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Hər bir rəsm, heykəl və incəsənət əsərləri özündə tarixi və bədii mahiyyət daşıyır ki, bu da dinləyicinin ruhuna və düşüncəsinə təsir edir. Şagirdlər muzeylərə ekskursiya zamanı müşahidə etdikləri obyektlərin, ayrı-ayrı eksponatların diqqəti cəlb edən cəhətlərini yadda saxlayır, sonradan öz təəssüratlarını daha təbii, düzgün təsvir etməyə çalışırlar.

Müasir dövrdə yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsi yetərinə inkişaf etmir, elektron cihazlara gündən-günə artan maraq onların incəsənətə marağını azaldır. Onların bədii zövqlərinin formalaşması üçün əyani və daha effektiv metodlara ehtiyac vardır. Məktəblərdə tədris sahəsində nəzəri biliklər üstünlük təşkil etsə də, praktik və vizual təcrübə yalnız rəsm çəkməklə məhdudlaşır. Xüsusilə, muzey ekskursiyaları kifayət qədər təşkil və tətbiq olunmur.

Muzey eksponatlarının öyrədici və estetik təsirindən istifadə edərək şagirdlərin bədii dünyagörüşünü inkişaf etdirmək, onların sənətə marağını artırmaq və vizual qavrayışlarını gücləndirmək gərəkdir. Bunun üçün də, muzey ekskursiyalarının tədris prosesinə daha aktiv inteqrasiyası vacibdir.

Naxçıvan şəhərindəki Hüseyn Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbin 9-cu sinif şagirdləri arasında keçirdiyimiz sorğuda məktəblilərin incəsənət muzeyləri, eksponatlar haqqında verdikləri cavablar bizi qane etmədi. Araşdırma və sorğularımız nəticəsində bizə məlum oldu ki, estetik zövq və bilik mənbəyi olan muzey eksponatları barədə şagirdlər yetərinə məlumata sahib deyildilər. Olmadıqları müəyyənləşdi. Bunun da əsas səbəbi məktəblərlə muzeylərin arasında kifayət qədər

əlaqənin olmamasıdır.

Fikrimizcə, məktəbdə təsviri incəsənət dərslərində əldə edilən nəzəri biliklər praktiki təcrübə ilə möhkəmləndirilməlidir. İncəsənət muzeylərinə təşkil olunan ekskursiyaların intensivliyini artırmaqla bu problemin həllinə nail olmaq mümkündür. Bu onların estetik dünyagörüşünün formalaşmasına, sənət nümunələrini daha effektiv və sürətli qavramasına yardımçı ola bilər.

Beləliklə, apardığımız araşdırma, sögü, müsahibə və onların nəticələrinin təhlili göstərir ki, məktəblərdə müntəzəm keçirilən sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərin xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyə olunmasında çox mühüm vasitə olurlar. Onların ciddi düşünülmüş təşkili istənilən səmərəni verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İsmayıl “Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri”, Bakı-“Nurlan”-2004, cəmi 270 səh.
3. Həsənlı Oruc “Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadə”, Bakı-“Elm” – 2002, cəmi 51 səh.
4. Hüseynzadə Rüşət, Əkbərov Nazim “Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili”, Bakı-“Nurlan” – 2013, cəmi 235 səh.
5. “İbtidai məktəblərdə şifdən xaric işlərin təşkili”, Bakı-“Kövsər”-2006, cəmi 270 səh.
6. Qasımova Ləzifə “Məktəblilərin milli mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən”, Bakı-“Nurlan”- 2004, cəmi 219 səh.
7. Zeynalov S. “Şagirdlərin estetik tərbiyəsinin təşkili”, Bakı-“Maarif”-1972, cəmi 86 səh.

SUMMARY

Art museums play an important role in the formation of aesthetic taste and the development of artistic thinking, especially in terms of enriching the worldview of senior students and increasing their interest in art. In modern times, the aesthetic education of senior students is not sufficiently developed, and the increasing interest in electronic devices reduces their interest in art. There is a need for visual and more effective methods for the formation of their artistic tastes. Although theoretical knowledge prevails in the field of education in schools, practical and visual experience is limited to drawing. In particular, museum excursions are not sufficiently organized and implemented. It is necessary to develop the artistic worldview of students, increase their interest in art and strengthen their visual perception by using the educational and aesthetic effect of museum exhibits. For this, it is important to more actively integrate museum excursions into the educational process. Excursions organized to museums create conditions for students to establish direct contact with examples of folk art and works of outstanding artists, which helps them to understand aesthetic values more deeply and develop their artistic thinking. Through live observation and interactive experiences, students develop a greater interest in art and a better understanding of the importance of art to society and culture.

Keywords: high school pupils, art museums, excursion, exhibition, fine arts classes

İTHAF XARAKTERLİ ƏSƏRLƏRDƏ BƏDİİ OBRAZ VƏ PROQRAMLILIQ

Aytən MUSTAFAYEVA İnara MƏHƏRRƏMOVA
ayten.mustafayeva.1997@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalə ithaf xarakterli əsərlərdə proqram başlıqlarının ideya məzmununun təcəssümündəki əhəmiyyətindən, musiqili obrazın zəngin ifadəsindən bəhs edir. İthaf xarakterli musiqili təfsirlər, adətən simfonik və ya insturmental janrda yazılmış proqram başlıqlı əsərlər və ya irihəcmli vokal-simfonik əsərlər, musiqili-səhnə dramlarıdır. Bu əsərlərdə ifadə olunan obrazlar dairəsi özünəməxsus şəkildə dinləyiciyə təqdim olunur. Dərin məzmun, fikrin lakonik ifadəsi, zəngin musiqi dili elementləri, ifadə vasitələrindən istifadə belə əsərlər üçün səciyyəvidir. Dünya musiqi təcrübəsində yaradıcılıq potensialını bu istiqamətə yönəldən bəstəkarlar müxtəlif janrlı əsərlərində maraqlı inkişaf xətti qurmağa nail olmuşlar.

Azərbaycan bəstəkarları üçün doğma vətənin tarixi şəxsiyyətlərinin musiqili təfsirlərdə canlandırılması mühüm əhəmiyyətli vəzifələrdən biri kimi müəyyən olunub. Bəstəkarlarımız dahi Vətən övladlarının portretini özünəməxsus yaradıcılıq dəst-xətti ilə canlandırmışlar. Məqalədə bu istiqamətdə ilk əsərlərin müəllifi Ü.Hacıbəylinin kantataları əks olunur. Qeyd olunur ki, eyni zamanda ayrı-ayrı dahi şəxsiyyətlər mədəniyyətə qazandırdıqları sənət əsərlərinin motivləri əsasında yazılmış musiqili təfsirlərin qəhrəmanları kimi də səciyyələnmişlər. Məqalədə bu mənada, Nizami və onun yaratdığı əsərlərdən motivlərin bəstəkar yaradıcılığı üçün əhəmiyyəti qeyd olunur. Nəsimi, Ü.Hacıbəyli, H.Cavid, A.Zeynalli, C.Cabbarlı, S.Vurğun, Niyazi, Bülbül kimi görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin də portretlərinin musiqili təfsirlərdə canlandırılmasında bəstəkarın məqsədi diqqətə çatdırılır. Bu sahədə daha fəal işləyən F.Əmirovun əsərlərində Vətənin dahi övladlarının obrazının yaradılması “azərbaycançılıq” ideyasının tərənnüm edilməsində əhəmiyyətli faktor kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: bəstəkar, musiqi, janr, obraz, portret

Bədii obraz musiqi incəsənətinin əsasını təşkil edən təfəkkür formasıdır. Musiqi incəsənətini obrazsız təsvir etmək qeyri-mümkündür. Bəstəkar üçün rastlaşdığı faktlar əsasında canlı, təkrarsız və güclü obraz yaratmaq hər zaman mühüm yaradıcılıq problemi olmuşdur. Bu problemi yaradıcı şəkildə həll etmək isə bəstəkar dühasının hüdudsuzluğundan xəbər verir.

Musiqili obraz müəllif ideyası, bəstəkarın musiqidə ifadə vasitələri, quruluş prinsipi, üslub xüsusiyyətləri vasitəsilə ifadə etdiyi hissləri, həyəcanı, təcrübəsi və təəssüratlarıdır. Musiqili obrazın mahiyyətini aydınlaşdıran musiqişünas J.Qədimova yazır: “Musiqi obrazları öz mahiyyətinə görə çox spesifikdir və onların formalaşmasının özü əvvəlcə digər sənətlərdən sinkretik asılılıqda, sonra isə müstəqil və sonuncularla yeni sintezdə baş verir. Musiqi obrazının özünəməxsus informativliyi və çoxcəhətliliyi assosiativ əlaqələrin inkişafına, ifadəlilik vasitələrinin tipləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu, öz növbəsində, ona səbəb olur ki, ümumiləşdirilmiş obraz öz istiqamətində düzgün qiymətləndirilir, onun geniş anlaşılan mənası isə dinləyicilərin təxəyyülünə dayanmadan təsir edir”. [3. s10]

İstənilən bədii ideya müəyyənləşmə tələb edir. Müəyyənləşmə isə zaman və məkanda mövcud olan bədii əsərin yaranması sayəsində baş verir. Buna görə də bədii obraz olmadan incəsənət əsəri yaradıla bilməz. Musiqili obraz melodik quruluş, ritm, temp, lad, harmoniya, musiqi əsərinin kompozisiyası və s. ilə xarakterizə olunur.

Bəstəkar musiqi dilinin zəngin elementləri ilə bu və ya digər yaradıcı ideyasını, məzmunu təcəssüm etdirən musiqili obraz təqdim edir. Musiqili obraz şüurda bitkin portret, xarakter, insan

mənəviyyatının fərqli tərəflərini canlandırır. Tarixi, ictimai, siyasi, ədəbiyyat, incəsənətlə sıx bağlı olan şəxsiyyətlərin portreti musiqili obraz kimi verilə bilər. Bu obrazlar konkret insan taleləri, xarakterləri, onların fəaliyyətini ifadə edir. Musiqili obrazlar lirik, epik, dramatik planda da təqdim edilə bilər. Lirik obrazlar romantik, epik obrazlar kədərli, dramatik obrazlar faciəli elementlərlə yadda qalır. Bu elementlər ifadə vasitələrinin emosional gücü ilə canlandırılır.

Musiqi insan xarakterinin fərqli tərəflərini, onun musiqili portretini yaratmaq imkanına malikdir. Hələ qədim zamanlardan bəstəkarlar tərəfindən müəyyən şəxsiyyətə ithaf olunmuş və ya onun portretini canlandıran musiqili təfsirlər yaradılmışdır. Belə əsərlər müxtəlif janrlarda yazılırdı. Instrumental və ya simfonik janrın bu cür sənət nümunələrinin əsas fərqləndirici cəhətləri onların müəyyən proqram başlığı altında təqdim olunmalarıdır. Məhz proqram başlığı vasitəsilə bir çox halda musiqi əsərində hansı tarixi şəxsiyyət və ya əfsanəvi qəhrəmanın təsvir olunması diqqətə çatdırılır.

Dramaturgiyada proqram başlığının mənbə kimi təqdim olunduğu musiqi əsərləri proqramlı musiqili təfsirlərdir. Proqram dedikdə əsərlərin janr xüsusiyyəti və ya vokal əsərlərin mətni nəzərdə tutulmur. Mətnə əsaslanan musiqi əsərlərində ideyanı poetik mətn ifadə edir. Proqramlı əsərlərdə isə obrazın yaradılmasında güclü intuisiya əhəmiyyətli rol oynayır.

Belə əsərlərə XVI-XVIII əsrlərdə bəstəkar yaradıcılığında təsadüf edilsə də, proqramlıq əsasən romantik bəstəkarların yaradıcılığında öz təsdiqini tapmışdır. Lakin həm proqram başlığı olan, həm də müəyyən bir şəxsiyyət, əfsanəvi qəhrəmanın səciyyəvi cəhətlərini təcəssüm etdirən musiqi əsərlərinə hər dövrdə təsadüf etmək mümkündür. L.V.Bethovenin alman mütəfəkkiri, şair, dramaturq İ.V.Hötenin 1788-ci ildə yazdığı “Eqmont” faciəsi əsasında 1809-1810-cu illərdə bəstələdiyi eyniadlı Üvertüra buna ən bariz nümunədir. Qraf Lamoral Eqmont tarixi şəxsiyyətdir. Onun faciəvi taleyi L.V.Bethovenin yaradıcı təfəkkürü üçün əsl mənbə olmuşdur. Bəstəkarın “Eqmont” uvertürası ithaf xarakterli əsərlər arasında özünün monumentallığı, ideya məzmununu dolğun şəkildə ifadə etməyi ilə əlaqədar ən qiymətli əsərdir. Dramatik tonlarla zəngin olan əsərdə qəhrəmanın həyatı və faciəsindən motivlər musiqinin ifadə vasitələri ilə olduqca obrazlı şəkildə təqdim olunub.

Hötenin faciəsi Bethovenin diqqətini qəhrəmanlıq məzmununa görə cəlb etmişdir. Musiqili dramatik kompozisiyanın əsas ideyası qraf Eqmontun simasında müstəqillik uğrunda mübarizədir. Birhissəli Üvertüra *sonata-allegro* formasında yazılıb. Bəstəkar əsərdə faciənin inkişaf məqamlarını lakonik tərzdə ifadə etməyə nail olub. Uvertüra obrazların əhəmiyyətli inkişafı, mükəmməl forma xüsusiyyətləri daşdığı üçün birhissəli simfoniya kimi də xarakterizə olunur. Bu haqda V.Qalatskaya qeyd edir: “*Obrazların ideya əhəmiyyəti, valehedici yığcamlığı, forma cəhətdən mükəmməlliyi “Eqmont” uvertürasını simfoniya səviyyəsinə qaldırır. Əsər simfoniya yalın janr yeniliyi ilə fərqlənir*”.[5. s130]

Rus bəstəkarlarının şəxsiyyət portreti canlandıran əsərlərində musiqili obraz epik xarakterlidir. Rus bəstəkarları hər hansı bir şəxsiyyətin timsalında tarixi hadisələri canlandırmaq üçün opera və ya irihəcmli vokal-simfonik janrlara müraciət etmişlər. M.İ.Qlinkanın “İvan Susanin”, A.P.Borodin “Knyaz İqor”, M.P.Musorqskinin “Boris Qodunov” operaları, S.Prokofyevin “Aleksandr Nevski” kantatası rus bəstəkarlarının bu qəbildən olan əsərlərindən yalnız bir neçəsidir. Əgər proqramlı simfonik və ya instrumental əsərlərdə musiqili obraz proqram başlığı və ya musiqinin ifadə vasitələrinin imkanları ilə canlandırılırsa, bu zaman musiqili-səhnə dramları və ya vokal-instrumental əsərlərdə poetik mətn süjet, obraz və əsərdə ifadə olunan ideya məzmunu, dramaturgiyanı təqdim edir. Belə əsərlərdə dinləyici mətn vasitəsilə əsərin məğzini başa düşür və bu istiqamətdən onu qiymətləndirir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində ithaf xarakterli ilk əsərlər Ü.Hacıbəyliyə məxsusdur. Kantata janrlı bu əsərlər ideya məzmununu musiqi ilə mətnin vəhdəti əsasında dinləyicilərə təqdim edir. Bəstəkar 1934-cü ildə Firdovsinin 1000 illiyinə “Kantata”, 1938-ci ildə M.F.Axundovun 125 illiyinə “Ölməz sənətkar”, 1939-cu ildə “Şota Rustaveli”, 1941-ci ildə Nizaminin 800 illiyinə “Nizami” kantatalarında Firdovsi, dahi Nizami, M.F.Axundzadə və gürcü şairi Şota Rustavelinin rəngarəng portretlərini yaradır.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında bir obraz kimi ən çox canlandırılan tarixi şəxsiyyət

XII əsr görkəmli şairi Nizamidir. Bu böyük sənətkarın obrazı müxtəlif janrlı əsərlərdə dərin ifadəsini tapmışdır. Maraqlıdır ki, Nizami obrazı, onun əsərlərinin qəhrəmanları timsalında da əks olunmuşdur. Bir tərəfdən Ü.Hacıbəyli, B.Zeydman, Ə.Bədəlbəyli, F.Əmirov, S.Ələsgərov, R.Mustafayev, M.Quliyev, M.Cəfərov, Q.Məmmədov müxtəlif janrlı əsərlərində Nizaminin şəxsiyyət kimi əzəmətli obrazını yaradırsa, digər tərəfdən Q.Qarayev və digər bəstəkarlar Nizaminin əsərlərinin motivləri vasitəsilə musiqili təfsirlərdə bu dahi şairin yaradıcılığının mahiyyəti, fəlsəfi baxışlarını təcəssüm etdirirlər. Nizami dühasının möhtəşəmliyi onların yaradıcılığı üçün ilham mənbəyinə çevrilir. Bu haqda S.Abdullayeva yazır: “Dahi Azərbaycan şair-mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin poeziyası və onun şəxsiyyəti ilə ruhlanan bəstəkarlar şairin “Xəmsə”si və qəzəlləri əsasında çoxlu sayda müxtəlif janrlarda musiqi əsərləri yazıblar. Bəstəkarların özlərinin etirafına görə şairin humanist ideyası və yaratdığı obrazlar onlar üçün tükənməz, həmişəyaşar ilham mənbəyi olub”. [2. s 66]

Nizami simfonik təfəkkürdə ideya məzmununun təcəssümü üçün əzəmətli obrazlardan biridir. Təsadüfi deyil ki, F.Əmirov milli musiqidə simli alətlər üçün nəzərdə tutulmuş ilk simfoniya bu dahi şəxsiyyətin obrazını yaradır və ilk dəfə simfonik janrda vals elementlərindən istifadə edir. 1947-ci ildə Nizaminin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar yazılmış əsər ənənəvi olaraq dörd hissədən ibarətdir. Simfoniya F.Əmirov maraqlı kompozisiya yaratmaqla şairin poetik dünyasının çoxtərəfli ifadəsində fərdi üslubu üçün səciyyəvi olan simfonik təfəkkürdən faydalanır. Mövzu və bədii obrazın bəstəkar üçün əhəmiyyəti haqqında İ.Məhərrəmov yazır: “Əsərin bütün dərinliyinə varan obrazlı mövzu ona hərtərəfli inkişafı xarakter qazandırır və əsərin bütövlüyünə səbəb olur.....Müəllif ifadədə Nizamiyə özünün, təbii ki, ümumxalq məhəbbətindən doğan şəxsi münasibətini də bildirir”. [4. s.41]

Proqram başlığı simfoniya şairin ideya məzmununun təcəssümündə mühüm rol oynayan poetik məzmunlu şeirlərindən götürülmüş parçaların epigrafi kimi səslənməsi obrazın çoxşaxəli inkişafını təmin edir. Əsər müqəddimə ilə başlayır. Şairin portreti artıq Müqəddimədə canlandırılır. Bu mövzu bütün əsəri əhatə edərək leytmotiv rolunda çıxış edir. Sonata-allegro formasının əsas və köməkçi partiyaları xarakterinə görə bir-birinə yaxındır. İkinci hissə skerstodur. Valsvari elementlər, məhz bu hissədə özünü nümayiş etdirir. Lirik mərkəz olan III hissə isə fəlsəfi mahiyyəti ilə yadda qalır. IV hissə (final) rondo formasında, coşqun xarakterdədir. Bu hissədə Müqəddimənin mövzuları dəyişilmiş variantda keçir, eyni zamanda digər hissələrdən də motivlər səslənir.

Bəstəkar yaradıcılıq üslubunun nailiyyətləri, zəngin musiqi dilinin elementləri, ifadə vasitələrinin möhtəşəmliyi ilə dərin məzmunlu əsərdə şairin dolğun portretini yaratmağa nail olmuşdur. Proqram başlığı da musiqili obrazın ifadə olunmasında əlavə şərhə ehtiyac olmadığını birmənalı şəkildə diqqətə çatdırır. F.Əmirov əsərdə, həmçinin “Şur”, “Şüştər”, “Şahnaz” muğamlarından istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, F.Əmirov üçün doğma Vətənin dahi şəxsiyyətlərinin musiqili təfsirdə yaradılması “azərbaycançılıq” ideyasının tərənnüm olunmasında əsas mövzu olub. O, “Elegiya” adlandırdığı simfonik əsərində Ü.Hacıbəyli, A.Zeynallının, “Simfonik portretlər”də yenə Ü.Hacıbəyli, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun, Bülbül, Niyazinin rəngarəng simalarını canlandırır. Bu əsərlərdə obrazların zəngin çalarlarla təqdim edilməsində poetik mətn ilə musiqinin vəhdəti əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda bu böyük şəxsiyyətlərin əsərlərindən sitat kimi götürülmüş motivlər birbaşa qəhrəmanların fərdi xarakteristikasını nümayiş etdirir. “Vaqifi” simfonik poemasında isə o, görkəmli şair Molla Pəna Vaqifin portretini canlandırır.

F.Əmirov 1973-cü ildə yazdığı “Nəsimi” baletinin on nömrəsində dahi şairin həyatını dərinlən izləyir və onun fəlsəfi baxışlarını zəngin musiqi dilinin imkanları ilə təsvir edir.

Nəsimi obrazı digər bəstəkarlarımız üçün də ilham mənbəyinə çevrilmişdir. F.Əlizadə “Nəsimi” passionunda Şərq və Qərb musiqi nailiyyətlərini sintezləşdirmişdir. Milli alətlərin səslənməsilə assosiasiya yaradan orkestr Nəsimi poeziyasını, fəlsəfi təfəkkürünü dərinlən ifadə etməkdə bəstəkar üçün əsas ifadə vasitəsi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, passion əsasında hazırlanan vokal-xoreoqrafik tamaşanın ilk təqdimatı 27 dekabr 2019-cu ildə H.Əliyev adına sarayda baş tutub. Bu, həm Nəsimi, həm də F.Əlizadə yaradıcılığına olan böyük marağın təzahürü kimi qiymətləndirilir. Bəstəkar əsərdə müasir yazı texnikasının imkanları ilə obrazı oduqca dərin və fəlsəfi mahiyyəti ilə

təsvir edir, məzmununda ifadə olunan musiqili fikirlər Nəsimi dühasının möhtəşəmliyini tamaşaçı-dinləyiciyə bütün çalarları ilə təqdim edir.

Beləliklə, yekunda qeyd etmək olar ki, Azərbaycan bəstəkarlarının, demək olar ki, hamısı tarixi, siyasi şəxsiyyətlərin, həmçinin ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin musiqili obrazını dərin məzmunlu əsərlərdə təcəssüm etdirmişlər. Müxtəlif janr və forma xüsusiyyətləri daşıyan bu əsərlərdə proqram başlıqları, intellektual bəstəkar təxəyyülü zəngin və çoxtərəfli musiqili obrazlar təcəssüm etdirməyə imkan yaratmışdır. Bəstəkarlarımızın yaratdığı musiqili obrazlar təsvir olunan şəxsiyyətin xarakterini, fəaliyyətini hərtərəfli canlandırır, tarixi əhəmiyyətini vurğulayır. Bu isə Azərbaycan bəstəkarlarının özünəməxsus fərdi yaradıcılıq üslubunun unikallığının göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan musiqi tarixi. III cild, Elm, Bakı, 2018
2. Abdullayeva S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və obrazı Azərbaycan musiqişünaslığında. Konservatoriya №2 (32) Bakı, 2016
3. Qədimova J. Üslub və musiqi sənətində onun xarakteristikaları. Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilinin aktual problemləri №1(9), Bakı, 2021
4. Məhərrəmov İ. Fikrət Əmirov və Azərbaycan musiqisi. Monoqrafiya. Əcəmi nəşriyyatı, Naxçıvan, 2022, 168s.

Rus dilində

5. Галацкая В.С. Музыкальная литература зарубежных стран. Музыка, Москва, 1974

SUMMARY

The presented article discusses the importance of program titles in the embodiment of the ideological content of dedicatory works and the rich expression of musical images. Musical interpretations of a dedicatory nature are usually works with program titles written in symphonic or instrumental genres, or large-scale vocal-symphonic pieces, musical-stage dramas. The range of images expressed in these works is presented to the listener in a unique way. Deep content, laconic expression of thought, rich musical language elements, and the use of expressive means are typical for such works. Many composers who have directed their creative potential in this direction in world music experience have managed to establish an interesting line of development in their works written in various genres. For Azerbaijani composers, the revival of historical figures of the native land in musical interpretations has been identified as one of the most important tasks. Our composers have created a portrait of the brilliant sons of the homeland with a unique creative style.

The article reflects the cantatas of U. Hajibeyli, who signed the first works in this direction. It is noted that at the same time, individual geniuses were also characterized as heroes of musical interpretations written on the basis of the motifs of the works of art they contributed to culture. In this sense, the article, which emphasizes the importance of Nizami and the motifs from his works for the composer's creativity, draws attention to the composer's goal in reviving the portraits of prominent figures of art and literature such as Nasimi, U. Hajibeyli, H. Javid, A. Zeynalli, J. Jabbarli, S. Vurgun, Niyazi, Bulbul in musical interpretations. The creation of the image of the genius sons of the homeland in the works of F. Amirov, who worked more actively in this field, is evaluated as an important factor in the glorification of the idea of "azerbaijanism".

Keywords: *composer, music, genre, image, portrait*

KAMERA-INSTRUMENTAL MUSIQİ Ə.ABBASOVUN BƏSTƏKARLIQ ÜSLUBUNUN FORMALAŞMASINDA MÜHÜM JANR KİMİ

Türkan ƏZİMOVA

Kamal ƏHMƏDOV

azimovmustafa53@gmail.com

0009-0001-6140-2826

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin nailiyyətləri hər bir bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun özünəməxsus cəhətlərini ehtiva edən müxtəlif məzmunlu əsərlərlə birbaşa bağlıdır. Bəstəkarlarımızın müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlər milli musiqi mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyən edərək, zəngin yaradıcılıq irsi kimi qiymətləndirilir. Ə.Abbasov əsərləri ilə klassik Avropa musiqisinin forma, janr xüsusiyyətlərini fərdi yaradıcılıq imkanları ilə nəzərdən keçirib. Onun müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərində fərdi bəstəkarlıq üslubunun məziyyətləri yüksək səviyyədə təcəssüm olunur.

Təqdim olunan məqalədə Ə.Abbasovun yaradıcılığının ilk başlarında kamera-instrumental musiqisinə marağı və bu janrda yazdığı əsərlərdə bəstəkarlıq üslubunun ilk elementlərinə diqqət çəkilir. Onun kamera məzmunlu müxtəlif əsərlərində ifadə etdiyi ideya məzmunu, istifadə olunan ifadə vasitələri, janr, forma xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Bir janr daxilində müxtəlif emosional vəziyyətlərin təcəssüm etdirilməsi imkanlarına aydınlıq gətirilir.

Kamera-instrumental musiqi klassik musiqinin özünəməxsus ifa formasına malik maraqlı janrlarından biridir. Xüsusilə kiçik məkanlarda ifa üçün nəzərdə tutulmuş bu tip əsərlərdə musiqili fikrin lakonik ifadə tərzı əhəmiyyətlidir. Ə.Abbasov janrın bu kimi unikal xüsusiyyətlərindən yola çıxaraq, müxtəlif məzmunlu kamera əsərlərində istənilən emosionallığı ifadə etmək imkanlarını nümayiş etdirir. Bu cəhətin də diqqətdən keçirildiyi məqalədə bəstəkarın yaradıcılıq üslubu, dəst-xəttinin formalaşmasında kamera-instrumental musiqinin əhəmiyyətindən danışılır. Qeyd edilir ki, kamera-instrumental janr bəstəkar üçün yaradıcılıq laboratoriyası olmuşdur. Bu janrda əldə etdiyi nailiyyətlər onun yaradıcılığında forma, janr xüsusiyyətlərinin formalaşmasına birbaşa təsir edir. Bütün bunlar isə Ə.Abbasovun kamera-instrumental əsərlərini əhəmiyyətli sənət nümunələri kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Açar sözlər: musiqi, janr, forma, bəstəkar, yaradıcılıq

Giriş

Kamera-instrumental musiqi Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq irsində əhəmiyyətli janrlardan biridir. Digər Azərbaycan bəstəkarları kimi bu sahədə yaradıcılıq təcrübələri aparan Ə.Abbasov üçün janrın forma xüsusiyyətləri, onda ifadə etmək mümkün olan ideya məzmunu olduqca əhəmiyyətli olub, yaradıcılığında xüsusi çəkisi ilə diqqət cəlb edir. Bəstəkar yaradıcılığı üçün kamera-instrumental janrın əhəmiyyətini vurğulayan R.Abbasova qeyd edir: “Ə.Abbasovun yaradıcılığının əhəmiyyətinə görə mühüm sahəsini təşkil edən kamera-instrumental musiqisi müxtəlif solo, ansambl və xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış əsərlərlə təmsil olunur”. [2. s495]

Ə.Abbasov üçün solo alətlərin ifaçılıq imkanları, onlarda müxtəlif emosional hiss və duyğuların ifadə olunması mühüm problemlərdən biri idi. Bəstəkar yaradıcılıq fantaziyasının hüdudsuz imkanları, yazı texnikası, fərdi üslubu, musiqi dilinin zəngin elementləri ilə maraqlı obraz dairəsinə malik əsərlər külliyyatı yaratmışdır. Bu baxımdan onun yaradıcılığında kamera-instrumental musiqi fikirlərin təcəssümündə orijinal xüsusiyyətli janr kimi səciyyələnir. Bəstəkar hələ konservatoriyada oxuduğu dövrdə 1944-cü ildə fortepiano musiqisi sahəsində maraqlı əsərlərindən olan variasiyalarını yazır.

Latın dilində “variatio” dəyişiklik, müxtəliflik mənası verən variasiya musiqidə orijinal formalardan birdir. Burada mövzu, bir çox halda isə iki mövzu fakturada lad, tonallıq, harmoniya, tembr, kontrapunkt əlaqəsində təqdim edilir. Variasiya formasının kökləri kuplet təkrarlarında melodiyaaların dəyişikliyə məruz qaldığı qədim xalq mahnıları və instrumental musiqiyə dayanır. Milli musiqidə bu janrda ilk əsərlərə F.Əmirov və Ə.Cavidin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Bu sahədə aparılan yaradıcılıq axtarışlarının səmərəliyi Ə.Abbasovun da yaradıcılığında özünə-məxsus janr xüsusiyyətləri daşıyan variasiya formasının işlənməsi ilə nəticələnir. Ə.Abbasovun yaradıcılığı üçün ümumilikdə səciyyəvi olan musiqili fikrin lirik təfəkkürlə təqdimi onun variasiyaları üçün də xarakterikdir. Variasiyalarda moderato assai temp qeydi ilə təqdim olunan mövzunun əsasını lirik elementlər təşkil edir. Subdominant səciyyəli akkordların ardıcılığı mövzunun əsasına keçərək plaqal dövriyyələrin ortaya çıxmasını təmin edir. Bu, mövzunun parlaq xarakterini müəyyən edir. Reprizalı üçhissəli formada yazılmış mövzu lya minor tonallığında təqdim edilir. Onun variantları yeddi dəfə keçərək, hər dəfə transformasiyalara uğrayır. Bu, transformasiyalar mövzunun yenilənmiş variantlarını yetişdirir. Variasiyaların dəyişkənliyi fakturaya da təsir edib, onun rəngarəng boyalarla dolğunlaşmasını təmin edir. İlk variasiyada rəqsvari elementlər inkişafa xüsusi çalar aşılayır. Temp not ölçülərinin qısdılması ilə dəyişir. Bu zaman o daha da sürətləndirilir və mülayim xarakter Allegretto ilə ifadə olunur. Bu, ritmik fiqurasiyalara da təsir edir. Not ölçülərinin kiçildilməsi ilə əldə olunan sürət növbəti variasiyanın xarakterini müəyyən edir. Mövzunun ifası fortepiano partiyasına həvalə edilir. Violin onaltılıq notlarla qeyd olunan triollar vasitəsilə hərəkəti fəallaşdırır. Burada metro-ritmik cəhətdən özünü hiss etdirən milli xüsusiyyətlər variasiyanın ahəngdarlığını təmin edir. İkinci variasiyaya qədər ümumi metrik ölçü 2/4 olaraq müəyyən edilir. Növbəti inkişaf mərhələsini yetişdirən üçüncü variasiyada tonallıq do minor olaraq dəyişir, metrik ölçü 6/8 ilə əvəzlənir. 6/8 metrik ölçüsü milli rəqs xüsusiyyətlərinin qabardılmasına işarə edir. Variasiyada fakturanı təşkil edən bütün elementlər yenilənir. Növbəti variasiya mi minor tonallığına əsaslanır. Mövzunun dəyişilərək transformasiya olunması davam etdirilir. Variasiyada əsas ağırlıq violin partiyasının üzərinə düşür. Yeni ritmik fiqurasiyalar mürəkkəb elementləri ortaya çıxarır. Variasiyada muğam təfəkkürü improvizasiya imkanları ilə işlənir. Bu kimi cəhət melodik zənginlikləri bir-biri ilə növbələşdirir. Mövzunu digərlərindən fərqləndirən mühüm cəhət-dinamikada edilən rəngarəng dəyişikliklər variasiyanın səciyyəvi xüsusiyyətidir. İnkişaf mövzuya parlaq xarakter aşılayır. Obraz daha konkret ifadəliliyə bürünür.

Bütün variasiyaları dolğun çalarlara bürüyən transformasiyalar inkişafa xüsusi ahəng qazandırır. Hər dəfə birinci dərəcəli qohum və si bemol minor kimi uzaq tonallıqlara edilən modulyasiyalar inkişafın çoxyönlülüyünü təmin edir, təqdimatı yeniləyir. Növbəti olan beşinci variasiya paralel major G-dur-da keçir. Anidən minor tonallığından imtina edilərək, major çalarlarına müraciət olunması variasiyanın xarakterinin parlaqlığını ifadə edib, obraz dairəsini nikbin əhval-ruhiyyəyə boyayır. Bu, gənclik tərəvəti yaradan zərif və şux duyğuları ifadə edir, eyni zamanda musiqili fikrin təqdimatında obraz dairəsinin yenilənməsini yetişdirir. Altıncı variasiya özündən əvvəlki variasiyaya böyük ölçüdə ziddiyyəti ilə yadda qalır. Bu ziddiyyət onunla yeddinci variasiya arasında da dominantlıq təşkil edir. Beşinci variasiyaya rəqsvarilik xasdır. O, xalq rəqslərindən gələn intonasiya xüsusiyyətlərini daşıyır. Altıncı variasiyada sol majordan si bemol minora edilən kəskin modulyasiya davamlı hərəkət fonunda baş verir. Bu variasiya hərəkətli olub, Presto leggiero tempi ilə təqdim olunur. Onun başlanğıcı Attaco tempi ilə müəyyən olunub. Bu kimi fərqli elementlər obraz əhatəsinin genişlənməsini yetişdirib, fərqli xarakterlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Sonuncu olan yeddinci variasiyada xalq rəqslərinin ruhu mövcuddur. O, re minor tonallığında keçir. İnkişafın sonuna doğru kodada parlaq, emosional əhval-ruhiyyə gələcəyə ümid vəd edən tonları meydana gətirir, ilkin tonallıq lya minor bərpa olunur. Koda təntənəlidir. Emosionallıq bu bölmədə kulminasiya zirvəsini fəth edir. Bu haqda R.Abbasova yazır: “Təntənəli Koda əsərin nikbin konsepsiyasını təsdiqləyir, emosional cəhətdən dolğun “dalğanın” zirvəsində işıqlı, həyatverici başlanğıcın rəmzi kimi artıq major tonikası səslənir”. [2. s496] Sona doğru nikbin ifadə tərzini xarakterdə də eyni nüansları ortaya qoyur. Major tonallığının əzəməti bütün finalı işıqlı çalarlarla dolğunlaşdırır. Minor

tonallığında yazılmış əsərləri major tonallığı ilə yekunlaşaraq nikbin əvval-ruhiyyə ilə tamamlamaq bəstəkar üslubunun özünəməxsusluğuna işarə edir və klassik, xüsusilə İ.S.Baxın bir çox fuqasında nümayiş etdirdiyi ənənələrə sadıqlığı ortaya qoyur.

Ə.Abbasovun 1944-cü ildə nəşr olunan fortepiano üçün “Gənclik marşı”ı milli fortepiano musiqisində janr müxtəlifliyini yaradan ilk əsərlərdən biridir. Rəngli fakturalı pyesdə marş janrının ritmi müşayiəti təşkil edən ritmik fiqurasiyalarla ifadə olunub. Hər iki əlin partiyasında səkkizlik və onaltılıq notlar “yürüş” xatırladan melodiya yaradır. Ani modulyasiyalar melodik zənginlikləri yetişdirir. 4/4 ölçüsü ilə təqdim olunan əsərin ilk xanələrində *ff* dinamikası xüsusi ekspressiya ortaya qoyur. Əsərdə dinamika tez-tez dəyişilir. Səslər gah güclənərək parlayır, gah da zəifləyərək, *mf*-yə qədər alçaldılır. Tədrici crescendo son akkordun *ff* dinamikası ilə bütün inkişaf yekunlaşdırır.

Ə.Abbasovun 1946-cı ilə aid sonatınası sonata-allegro formasının elementlərinin milli zəmində ifadəsidir. Əsər Q.Qarayevin 1943-cü ildə yazdığı milli fortepiano musiqisində sonatina janrının ilk nümunələrindən olan əsərdə nümayiş etdirdiyi yaradıcılıq ənənəsini özünəməxsus şəkildə davam etdirir. Lakin bu zaman bəstəkar bir tək solo fortepiano deyil, ansambl ifa tərzinə üstünlük verir və yaradıcılıq axtarışlarının nəticələrini violençel və fortepiano üçün əsərdə ümumiləşdirir. Sonatinada Ə.Abbasovun fortepiano musiqisi sahəsində daha sonralar əldə edəcəyi nailiyyətlərin ilkin rüşeymləri cücərir. Məişət həyatından rəngli lövhələr təqdim edən sonatina üç hissədən ibarətdir. Burada xalq musiqisinin janr xüsusiyyətləri ümumiləşdirilir. Onun I hissəsi qəhrəmani xarakterdə olub, cəsur ifadəlik daşıyır. Hissə qəhrəmani mövzulu xalq rəqslərini xatırladır. İkinci hissə xarakterinə görə ilk hissəyə ziddiyyət təşkil edir. O, lirik əhval-ruhiyyədədir. Formasına görə üçhissəli olan bu hissədə orta bölmədə faktura mürəkkəbləşdirilir. Bu, ümumi səslənmədə lirik xətti anidən dəyişir. Üçüncü hissə ənənəvi olaraq birinci hissə ilə oxşar xüsusiyyət daşıyır. Burada ilk hissənin obraz dairəsi yenidən üstünlük təşkil edir. Lakin burada inkişaf daha dinamik və aktivdir. Bu aktivlik metrik ölçülərin, dinamikanın tez-tez dəyişdirilməsi ilə əldə olunur.

Ə.Abbasovun kamera-instrumental yaradıcılığında fortepiano janrında yazılmış əsərləri daha əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərdə bəstəkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun cəhətləri parlaq şəkildə ifadəsini tapır. Ən başlıcası isə o, ifadə etdiyi ideya məzmununun musiqi dili ilə dəqiq təcəssüm etdirməyə nail olur. Bəstəkarın 1946-cı ildə fortepiano üçün yazdığı Sonatınası janrın ilk nümunələrindən biri kimi maraqlıdır. Ə.Abbasov əsərə sonra yenidən müraciət edərək zəngin ifadə vasitələri, akkord fakturası ilə ideya məzmununu dərinləşdirib və 1970-ci illərdə hazırladığı əsərin ikinci redaksiyasında onu “Dramatik sonata” proqram başlığı ilə təmin edib. Bu zaman başdan sona qədər inkişafı enerjili elementlərlə dolğunlaşdıran bəstəkar onun məzmununa yeni çalarlar aşılamışdır. Əsərdə dramatik xətt mövzular arasında dərin ziddiyyəti yetişdirir. Lakin bəstəkar üslubu ifadə olunan düşüncələri ümumiləşdirmək üçün bütün kompozisiyanı bir vəhdətdə birləşdirir. Sonatinada sonata-silsiləvi janrın elementləri üstünlük təşkil edir. Bu, simfoniyalarda inkişaf imkanlarının təzahürünü yetişdirir. Əsərin giriş mövzusu ilə başlaması, hissələrin forma xüsusiyyətləri və ənənəvi olan üç deyil, dörd hissənin vahid kompozisiyada birləşdirilməsi dediklərimizə əyani sübutdur. Girişin mövzusu olduqca böyük ekspressiya yaradır. Onun ilk motivlərindən başlanğıcını götürmüş intonasiya hüceyrəsi bütün inkişafa yayılır və diapazonu əhatə edir. Giriş Allegro moderato, Maestozosu ilə əzəmətli obraz təqdim edir. Formanın ekspozisiya bölməsinin əsas mövzusu isə Allegro moderato olaraq girişdə təcəssüm olunan duyğu selinin davamını yetişdirir. Mövzuda period formasının elementləri işlənir. O mübariz ruhda, qəhrəmani xarakterdədir. Əsas mövzu ilə köməkçi mövzunu əlaqələndirən bağlayıcı mövzu qısadır. Bağlayıcı mövzunun inkişafında “Segah” məqamının intonasiyalarından istifadə olunub. Köməkçi mövzu isə emosional təsirinə görə səmimi hisslər ifadə edir. Melodik inkişafda nəغمəvarilik hiss olunur. İşlənmə bölməsi mövzuları aktiv şəkildə inkişaf etdirir. Burada mövzuların xarakteri dəyişir. Köməkçi mövzu emosionallaşdırılır. Repriza və hissənin sonunu gətirən koda bir-biri ilə əlaqələndirilərək, vahid inkişaf xətti ortaya qoyur. Bu bölmələr üçün nikbin xarakter səciyyəvidir.

Sonatinanın ikinci hissəsində dramatik əhval-ruhiyyə özünü büruzə verir. Üçhissəli formada qurulan Andante Appassionatonun kənar hissələrinin təmkinli obrazı orta bölmənin dramatik

elementləri ilə uzlaşdırılır. Üçüncü hissə Allegro moderato tempində skertsodur və janrın xarakterik cəhətlərini daşıyır. Burada xalq rəqslərinin intonasiya elementləri qabardılır. 6/8 ölçüsü ilə bu fikir təsdiqlənir, bütün hissə həmin metrik ölçü ilə rəqsvari inkişaf xəttini formalaşdırır. Son olaraq dördüncü hissə Allegro co fuoco atəşlidir. O üçhissəli formada yazılsa da, daha çox rondo xüsusiyyəti daşıyır. Final təzadlı bölmələrin entişamını təqdim edir. Sanki qət edilmiş yolun sonunda bu ana qədər yaşanan təzadlı gerçəkliklər bir-birini əvəz edir. Bu haqda R.Abbasova qeyd edir: “Finalın ideyasını bu cür formada gerçəkləşdirərək, bəstəkar silsilənin son hissəsini “keçilmiş yolu” dərk etmək üçün tətbiq edilmiş təzadlarla zənginləşdirir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı melodik ibarələrdə, baxılan sonata silsiləsinin ifadə vasitələrinin vahid kompleksini təşkil edən intonasiya, lad, ritm xüsusiyyətlərini duymaq da çətin deyil”. [2. s499] Ümumiyyətlə, XX əsrin 40-50-ci illərinin milli bəstəkarlıq məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhət Ə.Abbasovun da yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Bu, qısa zamanda formalaşan həmin məktəbin yaradıcılıq nailiyyətlərini davam etdirmək ənənəsidir. Ə.Abbasov 1950-ci ildə nəşr olunan “Kiçik pyeslər” məcmuəsində miniatur pyesləri vahid silsilədə birləşdirir, A.Zeynallının “Uşaq süitəsi” silsiləsində nümayiş olunan ənənələrin davamını gətirir. Kiçik yaşda olan ifaçılar üçün nəzərdə tutulan məcmuədəki pyeslər proqram başlığına malik olub, sadə fakturaları ilə diqqət cəlb edir. Bu sadəlik mətnin qısa zamanda mənimsənilməsinə yetişdirir. Bununla yanaşı təsvir olunan obraz dairəsi və ifadə edilən ideya məzmununun təqdimi ifaçıdan xüsusi bacarıq tələb edir. Məcmuəyə yeddi pyes daxil edilmişdir. Bu pyeslər janrlarına görə rəngarəngdir. Onlar arasında marş, yumoreska janrlarının xarakterik cəhətləri xalq rəqsləri, aşiq intonasiyaları ilə dolğun pyeslərdə ifadə olunan melodik zənginliklərlə əvəz olunur. Məcmuəyə “Xalq rəqsi”, “Mahnı”, “Yumoreska”, “Aşiq mahnısı”, “Lirik pyes, “Marş”, “Rəqs” pyesləri daxil edilib. İlk pyes adından göründüyü kimi xalq rəqsləri üçün səciyyəvi olan gümrəh əhval-ruhiyyədədir. Cəld tempdə təqdim olunan pyesin 6/8 kimi xarakterik ölçüsü də onun xalq rəqsləri ilə bağlılığını ifadə edir. Əsərin başlanğıc motivi sona qədər keçir. Bütün əsər bu motivin ətrafında gəzişmələrlə inkişaf etdirilir. İlk əvvəl sağ əlin partiyasında səslənən stakattolarla verilən 5 notdan ibarət motiv, ikinci xanədə sol ələ ötürülür. Sonra ritmik cəhətdən dəyişilərək bütün əsəri əhatə edir. Onun hər dəfə transformasiyaya uğraması fakturanı tədricən qatılaşdırır. Sona doğru eyni motiv tersiylərlə verilir. Əsərin xarakterinin dəyişikliyi yönəlmələrlə də müəyyən edilir. Si bemol major tonallığında yazılan pyesdə sol minor, re minor, hətta fa minor tonallıqlarına yönəlmələr edilir. Sonda yenə əsas tonallıq özünü təsdiq edir. İkinci pyes “Mahnı” mülayimdir. Onun musiqisinə xalq mahnılarının lirik əhval-ruhiyyəsi hakimdir. Pyes üçün xalq mahnılarının dərin ifadəliyi səciyyəvidir. İnkişafda kulminasiyaya dörəu emosionallıq artırılır. Bu dinamika və tempdə dəyişikliyi yetişdirir. Ümumiyyətlə, bütün əsərdə tempin gah astalaşdırılıb, gah da sürətləndirilməsi rəngli lövhələr ortaya qoyur.

Mi bemol major tonallığında yazılan növbəti pyes “Yumoreska”dır. Pyesdə janr xüsusiyyətləri parlaqlığı ilə ifadə olunur. Sol əlin tonikaya əsaslanan stakattolu ritmik fiqurasıyasının müşayiəti fonunda sağ əldə uçuşan səkkizlik notlar şən əhval-ruhiyyə oyadır. Bu, pyesin oynaq xarakterini də müəyyən edir. Onun fakturası çox da mürəkkəb deyil, sanki bütün inkişaf bir nəfəsdə yekunlaşır. Bu isə bəstəkarın musiqili fikri lakonik tərzdə ifadə etmək imkanından xəbər verir. Dördüncü pyes “Aşiq mahnı”nda aşiq musiqisinin intonasiyaları var. Pyes cəld tempdədir. Bu cəldlik aşiq musiqisi intonasiyaları ilə daha gümrəh xarakter yetişdirir. Sağ və sol əl partiyaların oxşar elementləri gah birlikdə, gah da paylaşılaraq mövzunu inkişaf etdirir. Başdan sona səkkizlik və onaltılıq notlarla ifadə olunan ritmik fiqurasıyalar ikili səslərin kvartalarla hərəkətini təmin edir. Registr dəyişkənliyi aşiq musiqisinin səciyyəvi cəhətini ortaya qoyub, sanki zil səslərdə zəngulələri ifadə edir. Lya minor tonallığında olan pyesdə dinamikanın diapazonu o qədər də geniş deyil. O, *mf* və *f* arasında dəyişir, yalnız anlıq olaraq *p* dinamikası da səslənməyə əlavə çalar qatır. Pyesdə sol major, mi minor, re minor kimi birinci dərəcəli qohum tonallara yönəlmələr xarakter baxımından da dəyişkənliyi yetişdirir.

Üçhissəli forması ilə diqqət çəkən növbəti pyes lirik əhval-ruhiyyəlidir. Onun proqram başlığında da bu xüsusiyyət qeyd olunur. Pyes “Lirik mahnı” adlandırılır. Pyesdə xalq mahnıları üçün xarakterik olan nəğməvarilik mövcuddur. Lirik ifadəliliyi təcəssüm etdirmək üçün bəstəkar mülayim temp seçib.

Dinamik xüsusiyyətlərdə isə aşağı səs çalarları xalq ifaçısının “pəsdən oxuma”sını xatırladır. Altıncı pyes səciyyəvi marş xarakterindədir. Onun proqram başlığı da bu janrın özünəməxsus xarakterini təcəssüm etdirir. Sonuncu pyes “Rəqs”dir. Burada yenə xalq rəqslərinin canlı temperamentini nümayiş etdirən bəstəkar bütün silsiləni bu əhval-ruhiyyə ilə yekunlaşdırır. Pyesin tez tempi də buna işarədir. Pyes üçün seçilən 12/16 metrik ölçüsü isə xalq rəqslərinin özünəməxsus ifa tərzinin canlandırılmasında əhəmiyyəti ilə diqqət çəkir. Lya minor tonallığında üçlü notlar gah sağ əl, gah da sol əl partiyasında mövqeyini möhkəmləndərək, ümumi ahəngdarlığı təmin edir.

Ə.Əbbasov müxtəlif janrda yazdığı əsərlərdə olduğu kimi kamera-instrumental musiqidə də bəstəkarlıq üslubunun nailiyyətlərini ümumiləşdirir. O, yaradıcılığının ilk başlarında yazdığı kamera-instrumental əsərlərində özü üçün janrın forma, janr xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir. Yaradıcılığı üçün əhəmiyyətli olan ifadə vasitələri, üslub cəhətlərini komplektləşdirir. Bunun nəticəsidir ki, bəstəkar daha əvvəl yazdığı əsərlərə müraciət edərək, onları yeni ifadə vasitələri ilə dolğunlaşdırır. Bu, bəstəkarın yardıcılıq axtarışları və onların nəticələrini hər dəfə fərqli istiqamətdən ifadə etmək meyindən xəbər verir. Ə.Əbbasovun kamera-instrumental əsərləri solo və ya kiçik tərkibli ansambl qruplarında müxtəlif məzmunlu ideyaları təcəssüm etdirmək imkanlarını nəzərdən keçirir. Bu mənada onun kamera-instrumental janrında yazdığı ilk əsərlər əhəmiyyətli yaradıcılıq sahəsi kimi diqqət cəlb edir. Beləliklə, Ə.Əbbasovun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan lirik ifadə tərz, forma, janr cəhətdən lakonik ifadəlilik, klassik ənənələrə sadiqlik, milli musiqi elementləri ilə klassik qanunauyğunluqların qovuşdurulması öz başlanğıcını kamera-instrumental əsərlərdən götürüb, bu janr onun bəstəkarlıq üslubu, dəst-xəttinin formalaşmasında mühüm rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi II cild Bakı-Elm 2017
2. Azərbaycan musiqi tarixi III cild Bakı-Elm 2018
3. Qasımova S. Abdullayeva Z. “Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı” Bakı, Elm və təhsil. 2011

SUMMARY

The achievements of the Azerbaijani compositional school are directly related to the diverse content of the works of each composer, which reflect the unique characteristics of their creative style. The works composed by our composers in various genres define the direction of the development of national music culture and are considered a rich creative legacy. Through his works, A. Abbasov examined the form and genre characteristics of classical European music through his individual creative possibilities. The merits of his individual compositional style are vividly embodied in the works he composed in different genres. The article presented highlights A. Abbasov's early interest in chamber instrumental music and the first elements of his compositional style in the works he composed in this genre. The idea content expressed in his chamber works, the expressive means used, and the genre and formal features are clarified. The possibilities of embodying various emotional states within a single genre are also discussed. Chamber instrumental music is one of the most interesting genres of classical music, with its own unique performance form. Especially in works intended for performance in small spaces, the laconic expression of musical thought is important. A. Abbasov, based on the unique features of this genre, demonstrates the possibilities of expressing any emotionality in his chamber works of different content. The article also examines the significance of chamber instrumental music in the formation of the composer's creative style and signature. It is noted that the chamber instrumental genre has been a creative laboratory for the composer. The achievements gained in this genre directly influence the formation of form and genre characteristics in his creative work. All of these make A. Abbasov's chamber instrumental works significant examples of art.

Keywords: music, genre, form, composer, creativity.

MUĞAMLARIN NOTA YAZILMA MƏSƏLƏLƏRİ

Təranə MƏMMƏDOVA

zeyneb_turan@mail.ru

0009-0006-5932-9558

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Muğam şifahi ənənəli professional musiqinin əsas janrıdır. Təqdim olunan məqalədə muğam janrının tədqiqində not yazısının araşdırılması, Azərbaycan musiqişünaslığında muğamın not yazılarının əhəmiyyəti və rolu göstərilmişdir.

Muğam sənəti uzun müddət şifahi ənənələrlə öyrənilib və inkişaf edib. Böyük muğam ustadlarının rəhbərliyi altında, xüsusi məktəblərdə bu sənət öyrənilmişdir. Muğamların tədqiq edilib nota yazılması məsələsi olduqca mühüm işlərdən biridir. Bu sahədə yenə də Üzeyir bəy ilk dəfə təməl qoyaraq 1927-ci ildə M.Maqomayev ilə birlikdə çap etdirdikləri “Azərbaycan türk el nəğmələri” adlı not məcmuəsinə bir neçə təsnif və “Qarabağ şikəstəsi”ni daxil etmişdir. Daha sonra Elmi-tədqiqat musiqi kabinetinin fəaliyyəti sayəsində bir sıra bəstəkar və musiqişünaslar muğamların nota yazılması üzərində çalışmışlar.

Muğamların nota yazılması məsələsi çətin olsa da, XX əsrdə bu problemin həlli ilə Azərbaycan musiqisi Avropa not yazı sistemə daxil olub. XX əsrdən etibarən bir çox muğam dəstgahları, təsniflər və rənglər toplanaraq nəşr olunub. Bu proses həm də muğamların tədrisində və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişafını təmin edib. Muğamın not yazılarını təhlil edərək, onun nəzəri əsaslarının, bu yöndə aparılan məzmunun araşdırılması heç vaxt öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirmir.

Açar sözlər: *Muğam, not yazısı, məqam, muğam şöbələri.*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan peşəkar musiqisinin inkişafında şifahi ənənəli professional musiqimiz olan muğamlarımızın misilsiz rolu olmuşdur. Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi tarixə milli musiqimizin şöhrətini bütün dünyaya yayan Q.Qarayev, F.Əmirov, Niyazi, S.Rüstəmov, T.Quliyev, C.Cahangirov, A.Məlikov və başqaları kimi son dərəcə istedadlı bəstəkarlar bəxş etmişdir. Sözsüz ki, bu sənətkarların yaratdığı zəngin musiqi inciləri öz əsasını, öz mənbəsini məhz şifahi ənənəli musiqidən, muğamlarımızdan aldığı üçün həm uzunömürlü olmuş, həm də dinləyicilər tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq sevilmişdir.

Muğam sənəti şifahi şəkildə, yaddaş vasitəsilə ağızdan-ağıza, nəsilən-nəsilə, ustaddan-şeyirdə, bir ifaçıdan digərinə ötürülərək daima inkişaf etmiş, kamilləşmişdir. Muğam sənətinə məxsus qanunauyğunluqlar, ənənələr hələ qədimdən başlayaraq xüsusi məktəblər, dərnəklərdə (Şuşada Xarrat Qulu, Şamaxıda Mahmud ağa, Bakıda Məşədi Məlik Mənsurov və s.), məşhur muğam ustadlarının rəhbərliyi altında öyrənilir və yayılırdı. Azərbaycan musiqi sənəti tarixinə silinməz izlər qoymuş bir çox muğam ustadının adı məlumdur. Onlardan Səttarxan, Hacı Hüsü, Cabbar Qaryağdıoğlu, Məşədi Cəmil Əmirov, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözelov, Sürəyya Qacar, Həqiqət Rzayeva, tarzən Sadıxcan, Qurban Primov, Mənsur Mənsurov kimi böyük xanəndə və sazəndələrinin adını xüsusilə vurğulamaq olar.

Muğam sənətinin öyrənilməsində əsas mənbə sözsüz ki, muğamların səsyazıları və not yazıları hesab olunur. Bildiyimiz kimi, hər bir muğam ifaçısının özünəməxsus üslubu və ifa tərzidir. Buna görə o, ifa etdiyi muğama müəyyən fərdi cizgilər gətirir və muğam sənətində variantlılıq olduğu üçün hər bir ifaçı özünəməxsus ifaçılıq variantını yaradır. Belə ki, muğamların nota salınması son dərəcə

çətin bir iş olsa da, həmçinin not yazıları təxmini olsa belə yenə də onların qiyməti, dəyəri əvəzsizdir.

Muğamların nota salınması məsələsi daima musiqişünas alimlərin və bəstəkarların diqqət mərkəzində olmuşdur. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, hələ qədim zamanlarda, bizim eranın əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqdə musiqi yazıları mövcud olmuşdur. Bildiyimiz kimi Orta əsrlərdə böyük alim Səfiəddin Urməvi əbcəd adlı not yazı sistemini icad etmiş və yazı sistemi Şərqdə musiqi alimləri tərəfindən qəbul edilərək tətbiq olunmuşdur. Məhz bu sistem vasitəsilə həmin dövrdə yaşamış sənətkarların, o cümlədən S.Urməvi, Ə.Marağinin yaratdıqları musiqi əsərləri yazıya alınaraq qorunub saxlanmışdır. S.Urməvinin “Kitab-əl Ədvar” adlı məşhur musiqi risaləsinin XV fəslə musiqinin not yazısına həsr edilmişdir. S.Urməvinin təklif etdiyi sistem üzrə, musiqi hərflərlə yazılırdı. Ərəblərə məxsus “əbcəd” sisteminin hərfləri səslərin yüksəkliyini, rəqəmlər isə onların uzunluğunu göstərirdi. Ladların adı, melodiyanın quruluşu və ritmi rəqəmlərlə qeyd edilirdi. Burada yarımtonlardan kiçik notlarda hərflərdən istifadə edilərək yazılırdı. Bildiyimiz kimi, müasir Qərb not sistemi üzrə yarımtonlardan kiçik intervalların yazıya alınması mümkün deyil və buna görə də bu sistemlə Şərq musiqisinin, o cümlədən muğamların bütün səs çalarlarını çatdırmaq çox çətinidir. Məhz buna görə Şərqdə XIX əsrin sonlarına qədər Urməvi sistemindən geniş istifadə olunmuşdur. Musiqişünas Z.Səfərova “Azərbaycan musiqi elmi” adlı kitabında Urməvinin risaləsində əbcəd hərflərinə əsasən yazdığı “Novruz” avazlı melodiyanın bu cür təqdim edildiyini göstərmişdir:

طريقه شور در سیه ضرب از لی ح ع ب ع ب ع ۱۲ ۶ ۶ ۱۲ ۶ ۶ الضوت علی متبکم یا حاکین تر فتوا ومن و صلکم بر ما طیه تصدقوا ولا تلغوه بالصدود فانه بما ذر ان يشکر ایکم فتشغوا	علی متبکم یا حاکین تر فتوا ح ع ب ع ب ع ۱۲ ۶ ۶ ۱۲ ۶ ۶ ومن و صلکم بر ما طیه تصدقوا ح ع ب ع ب ع ۱۲ ۶ ۶ ۱۲ ۶ ۶ ولا تلغوه بالصدود فانه ح ع ب ع ب ع ۱۲ ۶ ۶ ۱۲ ۶ ۶ بما ذر ان يشکر ایکم فتشغوا ح ع ب ع ب ع ۱۲ ۶ ۶ ۱۲ ۶ ۶

Müasir dövrdə həmin melodiyanın açılışı:

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində belə bir fikir mövcud idi ki, bizim xalq çalğı alətlərində müntəzəm temperasiyanın olmaması səbəbindən Azərbaycan musiqisini nota salmaq mümkün deyil. Lakin bu məsələ dahi Ü.Hacıbəyov tərəfindən həll edilmiş və Azərbaycan musiqisi dünya professional

musiqi mədəniyyətinin ümumi sisteminə qovuşmuşdur. Beləliklə, Avropa not yazı sisteminin Azərbaycan musiqisinə tətbiqi nəticəsində əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir çox bəstəkar və musiqişünaslar tərəfindən xalq musiqimiz, o cümlədən muğam dəstgahları, zərbi muğamlar, təsnif və rənglər nota köçürülərək nəşr edilmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı Firidun Şuşinski yazırdı ki, “Görkəmli tarzən və musiqi xadimi Məşədi Cəmil Əmirov biliyini artırmaq məqsədilə 1911-ci ildə Türkiyədə olmuş, orada görkəmli türk musiqişünası Rauf Yekta bəy ilə görüşmüş, onunla Azərbaycan və Türk musiqi mədəniyyətinin özünəməxsus cəhətləri ilə bağlı söhbətlər etmişdir. Rauf Yekta bəyin təşəbbüsü və köməyi ilə Məşədi Cəmil Əmirov “Heyratı” zərbi muğamını nota salmış və onun redaktoru olduğu “Şahbal” məcmuəsində çap etdirmişdir” (2 səh. 226). Buda, Azərbaycanın hüduqlarından kənarda Azərbaycan şifahi ənənəli professional musiqisi olan zərbi muğamın nota salınmasının ilk nümunəsi olmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanda şifahi ənənəli muğamların nota salınması ilk dəfə görkəmli bəstəkar Müslüm Maqomayevə nəsib olmuşdur. O, 1928-ci ildə tarzən Qurban Pirimovun ifasında “Rast” muğamını instrumental şəkildə nota salmışdır. Lakin həmin not yazısı əlyazma şəklində qalaraq nəşr olunmamış və AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılmışdır. Bu sahədə yeni bir cəhd bəstəkar və dirijor Niyaziyə aiddir. Niyazi Cabbar Qaryağdıoğluğun ifasından “Rast” və “Şur” dəstgahlarını vokal-instrumental şəkildə nota salmış, bu nümunə də nəşr olunmamış və hal-hazırda Niyazinin ev muzeyində qorunub saxlanılır.

Muğamların nota salınmasında xüsusilə, Bülbülün rəhbərliyi altında Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində yaradılmış Elmi-tədqiqat musiqi kabinetinin (1932) böyük rolu olmuşdur. Xalq musiqisinə “tarixi özündə qoruyub saxlayan bir xəzinə” kimi böyük dəyər verən Bülbül muğam dəstgahları, təsnif rənglər, muğam sözünün etimologiyası, onların nota salınması və təbliğ edilməsi haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, muğamı forma və məzmununa görə simfonik əsərlərlə müqayisə etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Elmi-tədqiqat kabinetinin əməkdaşları Azərbaycanın bir çox bölgələrinə ekspedisiyaya gedərək topladığı nümunələri nota köçürmüş və onlara həyat vermişdirlər. “1936-cı ildə nəşr olunmuş ilk not yazıları – Tofiq Quliyevin “Rast”, “Zabul”, Zakir Bağirovun “Düğah” muğam dəstgahları tarzən Mənsur Mənsurovun ifasından nota yazılmışdır və L.Rudolfun harmonizasiyasında, yəni, fortepiano üçün işləməsində verilmişdir. Qara Qarayev tərəfindən Qurban Pirimovun ifasından nota yazılmış “Şur” muğamı muğam melodiyalarını orijinalda olduğu kimi, heç bir işlənmə elementlərinə yol verməyərək, dəqiq əks etdirir (əlyazması AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivində saxlanılır). Bu əlyazmasının yalnız bir hissəsi – “Mayə” şöbəsi V.Belyayevin «Oçerki istorii muziki narodov SSSR» (“SSRİ xalqlarının musiqi tarixinə dair oçerklər”) kitabında nümunə kimi təqdim edilmişdir.

Bundan başqa, 1930-cu illərin sonunda F.Əmirov xanəndə Bilal Yəhyanın ifasından “Rast”, “Şur”, “Segah” muğamlarının şöbələrini, M.İsmayılov xanəndə Əlizöhrabın ifasından təsnifləri nota yazmışdır. V.Belyayevin adı çəkilən kitabında Qurban Pirimovun ifasından nota salınmış “Rast” muğamının daha iki not yazısı verilmişdir. Birincisini - instrumental şəkildə “Rast” muğamını rus musiqişünası V.Krivososov nota yazmışdır. İkinci not yazısı isə bəstəkar Tofiq Quliyevə məxsusdur. Bu not yazısı “Rast” muğam dəstgahının vokal-instrumental şəklini əks etdirir, Zülfü Adıgözəlovun və Qurban Pirimovun ifasından yazılmışdır (1). Elmi-tədqiqat kabinetində toplanılan nümunələr səsyazma lentinə yazılaraq hifz olunmuş, nota salınaraq elmi tədqiqata cəlb edilmiş, nəşr edilərək tədrisə daxil olmuşdur. Beləliklə, milli musiqi sənətimizin ustadları sayılan xanəndə və instrumental ifaçılarımızın yaddaşlarında qoruyub hifz etdiyi, yaşatdıqları muğamlar, təsniflər və rənglər bəstəkarlarımızın yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və bəstəkar yaradıcılığı üçün misilsiz bir mənbə olmuşdur.

Muğama aid nümunələrin nota salınması nəticəsində XX əsrdən başlayaraq onların məcmuə şəklində nəşr olunması həyata keçirilir. Buna S.Rüstəmovun “Azərbaycan xalq rəngləri” (2 dəftər, I – 1954, II - 1956), Ə.Bakıxanovun “Azərbaycan xalq rəngləri” (1964), “Ritmik muğamlar” (1968), “Muğam, mahnı, rəng” (1975), R.Zöhrabovun “Azərbaycan təsnifləri” (M., 1983), “Azərbaycan zərbi muğamları” (B., 1986), E.Mansurov və A.Kərimov “Azərbaycan dərəməd və rəngləri” (1984),

“Azərbaycan diringi və rəngləri” (1986) və s. məcmuələri parlaq misal ola bilər.

Muğamların nota salınmasında görkəmli bəstəkar N.Məmmədovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun not yazısı əsasında “Çahargah” və “Hümayun” (Bakı, 1962), “Bayatı-Şiraz” və “Şur” (Moskva, 1962), “Rast” və “Şahnaz” (Bakı, 1963), “Segah-Zabul” və “Rahab” (Bakı, 1965) instrumental şəkildə, “Çahargah” (Moskva, 1970), “Rast” (Moskva, 1978) muğamları vokal-instrumental şəkildə nəşr edilmişdir. Bəstəkar N.Məmmədov instrumental muğamların not yazılarına həmçinin təsnif və rəngləri də daxil etmişdir. O, bu instrumental muğamların not yazısını tərzən Əhməd Bakıxanovun ifasından köçürmüş, vokal-instrumental muğamların yazısında isə xanəndələr Yaqub Məmmədov və Hacıbaba Hüseynovun ifasına əsaslanmışdır.

Şifahi ənənəli musiqi nümunələrinin nota yazılması və nəşri müasir dövrdə də musiqişünasların daima diqqət mərkəzindədir, xüsusilə muğamın nota salınması işi uğurla davam etdirilir. 2003-2006-cı illər ərzində “Azərbaycan xalq musiqisi antologiyası”nın VII cildi nəşr edilmişdir. Bu məcmuə özündə əvvəlki illərin not nəşrlərini cəmləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda özündə yeni not yazılarını da əks etdirir. Bura xalq mahnıları və rəqslərlə, aşıq havaları, zərbi muğamlarla yanaşı, eyni zamanda muğamların da yeni not yazıları daxildir. Buna sənətsünaslıq namizədi, kamança ifaçısı Arif Əsədullayev tərəfindən tərzən Elxan Mirzəfərovun ifasından nota salınmış “Bayatı-Şiraz” və “Hümayun” (2002), “Rast” və “Çahargah” (2004), “Şur”, “Şüştər” və “Zabul Segah” (2005) instrumental muğamları parlaq nümunə ola bilər. Son dövrdə tərzən Ə.Məmmədov tərəfindən də “Azərbaycan muğamları” adlı məcmuə nəşr edilmişdir. Bu məcmuəyə nota salınmış 14 muğamın yazısı - “Rast”, “Bayatı-Qacar”, “Mahur-hindi”, “Orta-mahur”, “Zabul-segah”, “Xaric-segah”, “Şur”, “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah” “Hümayun”, “Şüştər”, “Şahnaz”, “Rahab”, “Bayatı-Kürd” muğamları daxildir. Əkrəm Məmmədov bu muğamları vaxtı ilə ustadı olmuş görkəmli pedaqoq-tərzən, muğam bilicisi, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi Kamil Əhmədovdan aldığı muğam məktəbi, muğam bilgiləri əsasında öz ifasında nota yazmışdır. Məcmuədəki instrumental muğamların not yazısı ilk dəfə olaraq orijinal açarda, yəni metso-soprano açarında təqdim edilmişdir. Belə ki, məcmuə bilavasitə tar çalanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan muğamı UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin möhtəşəm sənət abidələri siyahısına daxil edilmişdir. Bu da Azərbaycan muğamının əhəmiyyətini bir daha sübut edir. Müasir dövrdə dövlət tərəfindən muğamla bağlı bir çox layihələrin həyata keçirilməsi, onun not və səs yazısı bu sənətin dünya miqyasında təbliğ edilməsində, Azərbaycan xalqının klassik sənət incələrinin beynəlxalq miqyasda tanınmasında, həmçinin bu ölməz sənətin yaşadılaraq gələcək nəsllə olduğu kimi ötürülməsində, xalqımızın milli-mənəvi sərvətinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan muğam dəstgahlarının musiqişünas və bəstəkarlar tərəfindən instrumental və vokal-instrumental şəkildə təqdim etdiyi not yazıları etnomusiqişünaslığı zənginləşdirən ən qiymətli hədiyyədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Muğam ensiklopediyası
2. Şuşinski F. “Azərbaycan xalq musiqiçiləri”. Bakı, 1983.
4. Bülbül. “Seçilmiş məqalə və məruzələri”. BEA nəşriyyatı 1968
5. Zöhrabov, R. Muğam. Bakı, 1991
6. E.Mansurov. “Azərbaycan dərnamə və rəngləri” not yazısı. B., Işıq, 1984
7. Hacıbəyli, Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, 2010
8. Səfərova, Z. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı-Azərnəşr, 2006

SUMMARY

Mugham is the main genre of professional music with oral tradition. In the presented article, the study of musical notation in the study of mugham genre, the importance and role of musical notation of mugham in Azerbaijani musicology are shown.

Mugham art has been learned and developed through oral traditions for a long time. This art was studied in special schools under the guidance of great mugham masters. The issue of researching and notating mughams is also one of the most important tasks. In this field, Uzeyir Bey laid the foundation for the first time and included several tasnifs and "Karabagh shikastesi" in the collection of notes called "Azerbaijani Turkish folk music" published together with M. Magomayev in 1927. Later, thanks to the activities of the scientific-research music cabinet, a number of composers and musicologists worked on notation of mughams.

Although the issue of notating mughams is difficult, with the solution of this problem in the 20th century, Azerbaijani music entered the European notation system. Since the 20th century, many mugham machines, classifications and colors have been collected and published. This process also ensured the development of mughams in teaching and in accordance with the requirements of the modern era. Analyzing Mugham's musical notes, examining his theoretical foundations and content in this direction never loses its importance and relevance.

Keywords: mugham, notation, moment, mugham departments

MUSIQİ ƏSƏRLƏRİNDƏ FORMA VƏ MƏZMUNUN İNKİŞAFINDA LAD-MƏQAM ƏSASININ ROLU

Orhan GHORBANI

ali.kurbani@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0002-6072-7135

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Dünya musiqi xəzinəsi müxtəlif bəstəkarlıq üslublu sənətkarların əsərləri ilə zəngin yaradıcılıq irsini özündə birləşdirərək bəşər sivilizasiyasının ən nadir mədəni nailiyyətinə çevrilmişdir. Musiqi mədəniyyətində əsrlər boyu formalaşan ənənələr bəstəkarlıq üslubunun əsasına keçmiş və dahi sənətkarlar müxtəlif ifadə vasitələri, üsullarla dərin ideya məzmunu, dramaturji inkişafı əsərlər külliyyatı yaratmışdılar ki, bu külliyyata daxil olan hər bir əsər özünün unikallığı, fərdiliyi ilə seçilir. Bunu təmin edən isə bəstəkar tərəfindən məzmunu ifadə edəcək mövzu, ifadə vasitələri, lad-məqam əsasının düzgün seçilməsidir. Tonal əlaqə, lad-məqam əsası musiqi əsərinin xarakterini, ifadə etdiyi ideya məzmunu və dramaturgiyanı müəyyən edən mühüm faktordur. Musiqili təfsirdə rəngli dramaturgiya, obrazlar dairəsi ifadə vasitələri ilə birləşən lad-məqam ünsürləri ilə də ortaya qoyulur. Buna görə də lad-məqam əsası musiqili təfsirlərin forma, janr, ideya məzmunu, dramaturgiyasının inkişafında mühüm rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, musiqi əsəri bəstəkar təxəyyülünün yaradıcı məhsuludur. Bu məhsul isə öz-özlüyünə yaranmır. Bəstəkar əsər yazarkən konkret vəzifəni məqsəd olaraq qarşısına qoyur və bu məqsədi rəngli boyalarla musiqili təfsirlərə keçirmək üçün müxtəlif vasitələrdən faydalanır. Məqalədə bu cəhət lad-məqam əsasın forma, məzmun və dramaturgiyaya nüfuzu istiqamətindən diqqətdən keçirilir və bu əsas faktorların qarşılıqlı əlaqəsinə nəzər salınır, ilk başda forma, ideya məzmunu, dramaturji inkişaf, lad-məqam əsası haqqında məlumat verilir. Bu faktorların musiqili təfsirlərdə funksiyasına nəzər yetirilir.

Təqdim olunan məqalədə lad-məqam əsasının əhəmiyyətindən, onun musiqi əsərlərindəki yeri və rolu haqqında danışılır, xüsusən dramaturji inkişafa malik musiqili səhnə əsərlərində hadisələrin əhatəliliyini, xarakterlərin çoxözlülüyünü təqdim etmək üçün müxtəlif ladlara məxsus intonasiya xüsusiyyətlərindən bəhrələnilir. Təsədüfi deyil ki, Avropa musiqisində iki mühüm lad – major və minor – şən və kədərli xarakteri ilə eyni xüsusiyyətə malik obrazların yaradılmasında aparıcı rol oynayır. Azərbaycan musiqisində isə yeddi əsas ladin fərqli xarakter xüsusiyyəti obraz dairəsi və dramaturgiyanın daha rəngli canlandırılmasına imkan yaradır. Məqalədə eyni zamanda lad-məqam əsasının formatəşkili problemlərin həllində əhəmiyyətindən bəhs edilərək vurğulanır ki, lad-məqam əsası bir tək səhnə hərəkətinə malik musiqili dramalarda deyil, instrumental musiqidə də əsas funksiyalardan birini yerinə yetirir. Bəstəkarlar mövzular arasında ziddiyyət və ya vəhdəti bir tək registr fərqi, sekvensiya elementləri, dinamik fərqliliyi və ya bu kimi başqa ifadə vasitələri ilə gerçəkləşdirmir, ayrı-ayrı mövzuların təfsirində, onların xarakterinin müəyyən olunmasında major və minor ladları olduğu kimi milli lad-məqam əsası da əsas rol oynayır.

Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası Avropa musiqi janrlarının forma, janr xüsusiyyətlərinin mənimsənilərək, onların milli nümunələrinin yaradılması istiqamətində ilk mühüm əsərdir. S.Hacıbəyovun “Karvan” simfonik lövhəsi, Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poeması isə həmin janrların parlaq nailiyyətləridir. Bu üç əsərin təmsalında milli musiqidə formatəşkili problemlərin həllində, ideya məzmunu və dramaturgiyanın təqdimində lad-məqam əsasının əhəmiyyəti üzə çıxarılır, Ü.Hacıbəyli, Q.Qarayev, S.Hacıbəyovun yaradıcılığının əhəmiyyətini üzə çıxaran əsərlərdən parçalar əsasında lad-məqam ünsürlərinin formatəşkili problemlərə, ideya məzmunu və dramaturgiyanın inkişafına təsiri haqqında danışılır və bir sıra mühüm faktorlar əlaqələndirilərək,

onlarda lad-məqam əsasın yeri və rolu işıqlandırılır.

Açar sözlər: Milli, forma, lad-məqam, bəstəkar, dramaturgiya

Giriş

Musiqidə forma dedikdə musiqili tamlığın təşkili, musiqi materialının inkişafı, bəstəkarın əsər üçün nəzərdə tutduğu janr təyinatına işarə edilir. Forma hər bir əsərdə müəyyən məzmunla bir vəhdətdə yaranır və musiqinin zamanla paylanan ayrı-ayrı bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Hər hansı bir musiqi əsərinin forması fərddir, onun üçün təkrarsızlıq səciyyəvidir. Formanın yaranması qanunauyğunluqları və qaydaları kəmiyyət cəhətdən məhduddur. Buna görə də bir çox əsər quruluşuna görə ümumi əlamətlərə malikdir. Bu, özünün çevikliyi və məqsəduyğunluğu və müxtəliflikdən bir vəhdət yaratmaq qanunu ilə daha çox yayılmış ümumi kompozisiya sxemləri və forma tiplərini üzə çıxarmaq imkanı yaradır. Bədii yaradıcılıq prosesinin nəticəsində bəstəkar mütləq müəyyən forma strukturu, əsərin plan və ya sxemini qurur. Bu, onun yaradıcı fantaziyası və ustalığını ifadə etmək üçün imkana çevrilir. Musiqidə forma anlayışı olduqca geniş mənada başa düşülür. Bir çox musiqişünas bu termini sadəcə musiqi əsərlərinin quruluşuna aid edir, digərləri isə musiqinin ümumi xarakterini müəyyən edən, bəstəkar texnikasının özünə-məxsusluğunu təqdim edən, hər hansı bir ritmik model və ya tempə əsaslanan, ifaçılıq üsuluna diqqət çəkən, konkret tarixi dövr, milli çalar və ya estetik zövqlə bağlı olan müxtəlif janr cəhətlərinin təyində forma terminindən istifadə edir. Belə təyinatların olduqca çox olmağına baxmayaraq, əsas olan bir neçə forma quruluşları mövcuddur. Bəstəkar bu və ya digər janra xas xüsusiyyətləri əsəri üçün düşünürsə, bu heç də o demək deyil ki, o, hər hansı bir müəyyən quruluş tipinə mütləq şəkildə əsaslanır. Yaradıcılıq fantaziyasının göstərdiyi istiqamətdən, əsərdə ifadə olunan ideyanın məzmunundan asılı olaraq bəstəkar müxtəlif formalara müraciət edir.

Məzmun musiqi əsərlərində musiqinin ifadə etdiyi daxili təsviridir. İstənilən ideya məzmunu üç-tətbiqi (fabul), emosional və ideya kimi tərəflərə malikdir. Musiqi məzmununda mərkəzi anlayış ideya və musiqili obrazdır. Musiqi məzmununun vacib və spesifik cəhətləri gözəllik, harmoniya ifadə etməkdir. Yüksək estetik bədii gözəllik hissi və harmoniyaya əhəmiyyətin böyüdülməsi nəticəsində musiqi fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm sosial funksiyanı icra edir.

Musiqili dramaturgiya musiqili-teatral janrlarda-opera, balet, operetta və başqalarında dramatik hərəkəti təcəssüm etdirən ifadə vasitələri və üsulları sistemidir. Bu anlayış daha çox musiqili səhnə dramalarına şamil edilsə də, instrumental-simfonik musiqini xarakterizə etmək üçün də ondan istifadə edilir. Musiqili dramaturgiyanın qanunauyğunluqları bütöv bir əsərin və onun hissələrinin quruluşunda, inkişafın məntiqində, musiqili obrazların ifadə özünəməxsusluğunda, onların qarşıdurmasında meydana gəlir.

Musiqi dramaturgiyası özündə musiqi sənəti və dramaturgiyanı birləşdirən çox mürəkkəb və çox yönlü anlayışdır. O, fikir və səs arasında əlaqə rolunu icra edir və musiqiyə emosiyalar çatdırmaq, xüsusi əhval-ruhiyyə oyatmaq, hekayə nəql etmək imkanı qazandırır. Səslərlə ifadə olunan incəsənət sahəsi musiqinin inkişafı bir çox mənada musiqili dramaturgiyanın inkişafı ilə bağlıdır. “Musiqili dramaturgiya” anlayışı XVI əsrin sonunda İtaliyada opera sənətinin meydana gəlməyi ilə əlaqədar yaranmış və bu istiqamət Barokko, Erkən klassisizm dövründə olduqca əhəmiyyətli olmuşdur.

Musiqi dramaturgiyası musiqili təfsirə hərəkət, səhnə, diqaloq, obrazlar və onların inkişafını daxil edərək özündə müxtəlif elementləri birləşdirir. Bu mənada musiqili tərtibat-musiqi mövzuları, motiv və xarakterlər də mühüm rol oynayır. Bütün bunlar hərəkəti müşayiət edir, emosiyaları vurğulayır və məzmununda məna dərinliyi ortaya qoyur. Musiqili dramaturgiyanın tam və emosional zənginliklə dolğun əsərlərin yaradılmasında vasitəçi olan özünəməxsus qanun və qaydaları var. Bəstəkar ustalığı və musiqi janrlarının inkişafı musiqili dramaturgiyada forma və üslub cəhətdən rəngarəngliyin əldə olunmasını yetiştirmişdir. Operalardan başlayaraq operetta, balet və müzikl olmaqla hər bir janr unikal bədii əsərdir. Musiqili dramaturgiya musiqi və sözün qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlanmasına əsaslanaraq individual musiqi əsərlərinin meydana gəlməsinə imkan

yaradır. Musiqili dramaturgiya ən müxtəlif-sevinc, kədər, məhəbbət, hüzn və başqa emosiyalar əhatə etməyə qadirdir. Musiqili dramaturgiyanın əsas vəzifəsi bu emosiyaları dinləyici və ya tamaşaçıya təqdim etmək, onun təsəvvür və diqqətini zəbt etməkdən ibarətdir.

Tonallıq və ya lad-məqam konsepsiyası musiqidə mühüm əsaslardan biridir. O, musiqi əsərinin səs quruluşunu müəyyən edir, onun harmonik və melodik əsasını yaradır. Musiqidə tonallıq musiqi əsərlərində əsas səs-tonal mərkəz və başqa səslərin ierarxiyasını müəyyən edir. O, musiqi əsərlərinin yaranması üçün mühüm əsasdır. Tonallıqda əsas səs-tonal mərkəz üzə çıxarılır. Bu tonal mərkəz bütün musiqi əsərinin zəminini təşkil edir, tonallığın xarakterini müəyyən edərək, onun ierarxiyasında əsas elementə çevrilir. Tonallıq və ya lad-məqam əsası səssirasının təşkil etdiyi müəyyən səslər məcmusu formalaşdırır. Tonallıq musiqili əsərin inkişafında dəyişə bilər ki, bu da modulyasiyalarla icra edilir. Musiqi əsərinin arxitekturası tonal mərkəzin ətrafında qurulur. Kompozisiyanın tonal fokusu kimi də qəbul edilən tonal mərkəz digər səslərin əsaslandığı harmonik sabitlik yaradır. Tonal mərkəzin əsas vəzifəsi əsərdə əsas tonal, lad-məqam çalarını müəyyən etməkdir. Bu, harmonik vəhdət ortaya qoyaraq, dinləyici diqqətini musiqiyə yönəldir. Tonal mərkəz əsərin əvvəlində müəyyən edilib, bütün inkişafı müşayiət edə bilər və ya müxtəlif emosional effektlər yaratmaq üçün dəyişkənliyə məruz qalar. Tonallıq və ya lad-məqam əsası musiqi əsərinin təşkil olunmasında mühüm rol oynayır. O, musiqili konteksti, harmonik proqresin qanunlarını müəyyən edir, razılaşdırılmış musiqi forması yaradır.

Musiqidə lad-məqam əsası formanın inkişafına birbaşa təsir edib, musiqili dramaturgiyanın inkişaf istiqamətini ortaya qoyur. Məhz lad-məqam əsasının müxtəlifliyi musiqili təfsirlərdə fərqli emosiyaların ortaya çıxmasına imkan yaradır. Bir çox əsərdə fərqli formalı hissələr, ayrı-ayrı mövzular arasında ziddiyyət məhz müxtəlif tonallıqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan musiqisində də lad-məqam əsasının rəngli elementləri rəngli emosional hissələrin yaranması üçün vasitələrdən biridir. Təsədüfi deyil ki, dahi Ü.Hacıbəyli milli lad və məqamları təhlil edərkən onların insan ruhunda müxtəlif hiss və duyğular oyatdığını xüsusi vurğulayaraq qeyd edir: “Bədii-ruhi cəhətdən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrahlıq hissi, “Şur” şən, lirik əhvali-ruhiyyə, “Segah” məhəbbət hissi, “Şüştər” dərin kədər, “Çahargah” həyəcan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Humayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır”.[3. s16]

Tonal və ya lad-məqam əsası musiqili təfsirlərdə dramaturgiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Major və minor, eyni zamanda milli ladların müxtəlif xarakterli olmağı fərqli emosiyalar yaratmaq, obrazların xarakterini müəyyən etmək üçün əsas vasitələrdir. Bəstəkar əsərinin tonal planı haqqında düşünərkən obrazların xarakterinin verilməsində uyğun xüsusiyyətlərə malik tonallardan, ladlardan faydalanır. Məlum olduğu kimi major ladi işıqlı olub, şən, minor ladi isə tutqun olub, kədərli əhval-ruhiyyənin ifadə olunmasında xüsusi rol oynayır. Bu cəhət bəstəkarlar tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. İ.S.Baxın məşhur “Tokkata”sı, V.A.Motsartın “Rekviem”i re minor, Q.Malerin IX simfoniyasının finalı re bemol minor, T.Albinoninin yenə məşhur “Adajio”su sol minor tonallığında yazılmışdır. Bu minor tonalların tutqun xarakteri həmin əsərlərdə kədərli elementlərin yaradılmasında başlıca rol oynamışlar. Digər tərəfdən bayram əhval-ruhiyyəsi isə məhz major tonallıqları vasitəsilə ifadə edilmişdir. Maraqlı cəhət budur ki, dahi alman bəstəkarı İ.S.Bax “Yaxşı Temperasiyalı Klavir” məcmuəsinə daxil edilən bütün minor tonallıqlı fuqaların sonunda modulyasiya edərək eyni adlı major tonallıqlarına üz tutmuşdur. Bu, ilk başda bəstəkarın gələcəyə inamını ifadə edib, onun nikbin əhval-ruhiyyəsinə təsvir etmişdir.

Tonal münasibət, lad-məqam əsası formatəşkili problemlərə də birbaşa təsir edib, mövzular arasında ziddiyyəti, onların qarşıdurmasını təmin etmək üçün istifadə edilib. Xüsusilə sonata-allegro formasında mövzuların çarpışdırılmasında tonal əlaqənin rolunu qeyd etmək yerinə düşər. Bir forma daxilində müxtəlif emosional vəziyyətlərin ortaya qoyulması məhz tonal əlaqəsi ilə izah olunur. Bəstəkarın ifadə etmək istədiyi bir-birinə yaxın və ya əks qütblərə xas təlatümlü duyğuları bu vasitə ilə canlandırmaq mümkündür. Sonata-allegro forması klassisizm dövrünün olduqca mükəmməl və bitkin forması olub, musiqidə ən dərin və mürəkkəb hissələrin ifadə olunmasını təmin edib. Məlum olduğu kimi sonata-allegro formasının ekspozisiya bölməsində mövzular təqdim olunur. Onun əsas

və köməkçi mövzuları ya bir-birinə qarşı durur və ya bir-birini tamamlayır. Əsas mövzu baş qəhrəmanın portreti olub, onun xarakter və temperamentini canlandırır. İki mövzu arasında çox vaxt səslənən bağlayıcı mövzu keçid fraqmentidir və yeni ideyaların başlanğıcını yetişdirir. Köməkçi mövzu dramaturji cəhətdən əsas mövzu qədər əhəmiyyətli olmasa da, yeni personajdır və yeni fikirləri təqdim edir. O, adətən başqa tonallıqda keçir ki, bu isə xarakterlə yanaşı, dramaturji inkişafda da yeni istiqaməti müəyyən edir. Formanın işlənmə bölməsində isə mövzular arasında çarpışma kulminasiya anını fəth edir. Bununla forma daxilində fərqli emosional hiss və duyğular təzahür etdirilir ki, hər mövzunun özünəməxsusluğu da bu vasitə ilə diqqətə çatdırılır. Mövzuların çarpışdırılması sekvensiya elementləri, registr, dinamik fərqliliklərlə də təmin edilə bilər. Lakin başlıca fərq tonal münasibətdə özünü hiss etdirir. Bu da lad-məqam əsasın dramaturji inkişafda forma vasitəsilə hərəkəti təmin etməsi baxımından əhəmiyyətli vurğudur. Qeyd etmək lazımdır ki, musiqili səhnə dramalarının müqəddimə bölməsində sonata-allegro formasından istifadə edilməsi tamaşaçı-dinləyicini baş verəcək hadisələrin axarına daxil edir və bu əsərin ideya məzmununun başa düşülməsində mühüm faktor kimi çıxış edir.

Lad-məqam əsasının dramaturji inkişafa təsirini daha aydın təsəvvür etmək üçün Ü.Hacıbəylinin muğam operalarından yola çıxmaq daha məqsədəuyğundur. Məlumdur ki, bəstəkarın ilk operası “Leyli və Məcnun”dan başlayaraq, “Koroğlu”dan başqa bütün musiqili səhnə dramaları muğam operalarıdır. “Leyli və Məcnun” operasında hər bir obrazın xarakteri və ya səhnənin məzmununun təqdim edilməsində milli lad-məqamlardan faydalanan bəstəkar rəngli obraz dairəsi, dramaturji inkişaf nümayiş etdirmişdir. Bu haqda Z.Səfərova yazır: “Operanın obrazlarının daxili aləmini açan əsas musiqi materialı muğamlardır. Onlar operada ariyaları, arioza, reçitativləri, ansambları əvəz edərək demək olar ki, bütün iştirakçıların partiyasında vardır”. [2. s56]

“Leyli və Məcnun” operasının I pərdəsində “Mahur-hindi”, “Segah”, “Sikəsteyi-fars”, “Çahargah”, II pərdədə “Simayi-Şəms”, “Sarənc”, “Şur”, “Kürdi-Şahnaz”, “Zəmin-xarə”, “Qatar”, III pərdədə “Rast”, “Şüştər”, IV pərdədə “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-kürd”, “Rast-Pəncgah”, “Əraq”, “Kabili”, V pərdədə “Arazbari”, “Osmani”, Segah”, “Xaric-Segah”, “Bayatı-kürd”, “Şüştər” muğamları dramaturji inkişafa canlılıq qazandırır. Əgər ilk pərdədə romantik xüsusiyyətlər “Mahur-hindi” və ya “Segah” vasitəsilə təqdim edilirsə, Nöfəlin qəhrəmanı xarakteri “Heyratı” muğamı ilə canlandırılır ki, əsərin müqəddiməsinin əsas mövzularından biri də bu muğam üzərində qulurlub. Ü.Hacıbəylinin operaya sonrada daxil etdiyi “Məcnunun atasının arıyası”nın “Çahargah”a əsaslanması, II pərdədən elçilik səhnəsindən sonra Məcnunun ariyasının əsasını təşkil edən “Şur” muğamının “Şur-Şahnaz” şöbəsi ilə onun iztirablarının təqdim edilməsi və onlarla belə nümunə göstərmək olar ki, burada da bəstəkarın obrazlar dairəsini rəngli ştrixlərə dolğunlaşdırmaq istəyi özünü hiss etdirir.

Bu və digər muğam-operalarda solo ansambl nömrələrinin muğamlarla əvəz olunması klassik opera janrında yeni nailiyyət olub, dramaturji inkişaf və opera janrının forma xüsusiyyətlərinə fərqli prizmadan yanaşmağın göstəricisidir. Təsədüfi deyil ki, C.Həsənova qeyd edir: “Leyli və Məcnun” operasının quruluşuna nəzər salsaq, burada opera dramaturgiyasına məxsus bütün komponentləri görürük: uvertüra, proloq, ariyalar, xorlar, ansambl səhnələri-duet, trio, orkestr epizodları, rəqs və s. Lakin mövcud Avropa opera formasından fərqli olaraq, burada klassik ariyaları muğam söbələri əvəz edir. Xor və ansambl səhnələrində, orkestr epizodlarında xalq musiqi nümunələrindən böyük bacarıqla istifadə olunmuş, onlar bəstəkarın yaratdığı musiqi parçaları ilə üzvi surətdə qovuşmuşdu”. [4]

“Leyli və Məcnun” operası Avropa musiqi janrlarının milli nümunələrinin yaradılması sahəsində bəstəkar ideyasının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində ilk əsər olmaqla yanaşı, onun dramaturji inkişafını təmin edən bütün nömrələr də yaradıcılıq sahəsində aparılan axtarışların nəticəsi idi. Bu baxımdan Ü.Hacıbəyli tərəfindən “Leyli və Məcnun” operasına sonradan “Məcnunun atasının ariyası”nın daxil edilməsi heç də təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bu solo nömrə demək olar ki, milli opera sənətində bitkin formalı ilk opera ariyasıdır və onun “Çahargah” məqamının intonasiyaları üzərində qurulması dramaturgiyada obrazların xarakterinin müəyyən olunmasında milli lad-məqamların təsir imkanlarının sınanaraq, nəzərdən keçirilməsini hədəfləyirdi. Ariya instrumental

girişlə başlayır. “Çahargah” məqamının intonasiyaları başlanğıcını ilk xanələrdən götürərək bütün ariyanın dramatik ruhunu müəyyən edir. Ariyada həyəcanlı atanın nigaran düşüncələri öz ifadəsini tapıb. O, eyni zamanda faciənin başlanğıc motivlərini canlandıran müqəddimə xarakterli solo partiyadır. Demək ariyada bəstəkar opera formaları sahəsində apardığı yaradıcılıq axtarışlarını gerçəkləşdirmiş, eyni zamanda dramaturgiyanın inkişafında əsas məqamların başlanğıcını verməyi bacarmışdır.

Misal:

Ü.Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasında Füzuli poetikası ilə muğam sənətinin ecazkarlığını qovuşdurmuş, lad-məqam əsası dramaturji inkişafda mühüm komponent kimi təqdim etmiş və bununla emosional məzmun və fikri söz və musiqi vasitəsilə yüksək səviyyədə təqdim etməyə nail olmuşdur.

Artıq qeyd edildiyi kimi musiqili dramaturgiya instrumental janrlara da dərinlən nüfuz etmiş bəstəkar üçün özünüifadə etməkdə sonsuz imkanlar açmışdır. Lad-məqam əsas isə dramaturgiyanın əsas komponentləri kimi instrumental əsərlərin ideya məzmununun açılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu baxımdan proqramlı musiqi əsərləri xüsusi vurğulamaq yerinə düşər. L.V.Bethovenin “Egmont” uvertürası, N.Rimski-Korsakovun “Şəhrizad” simfonik poeması, S.Hacıbəyovun “Karvan” simfonik lövhəsi, Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poeması və bu qəbildən olan bir çox əsərlərdə ideya məzmunu bir tək proqram başlığında öz əksini tapmır. Bu əsərlərdə lad-məqam əsası da rəngli obrazlar dairəsini meydana gətirərək, xarakterlərin fərdiliyini təmin edir və birbaşa forma, janr xüsusiyyətləri probleminin həllində mühüm funksiya icra edir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində maraqlı yaradıcılıq yolu ilə tanınan S.Hacıbəyovun “Karvan” simfonik lövhəsi proqram başlığında əsas ideya məzmununun təqdim edilməsində bəstəkar üslubunun peşəkarlığını nümayiş etdirən nadir sənət incilərindəndir. Başdan sona sonsuz səhrada ağır-ağır hərəkət edən karvan hərəkətini ifadə vasitələri ilə canlı təsvir edən musiqi özünün lad-məqam əsası ilə də bəstəkar fikrinin konkretliyi və özünəməxsusluğundan xəbər verir.

S.Hacıbəyovun “Karvan” simfonik lövhəsində hər iki mövzunun özəyini “Şur” məqamının “Hicaz” bölməsinin intonasiyaları təşkil edir. Solo fleyta ilə verilən ikinci mövzunun təsvirində milli lad-məqam əsası dramaturji inkişafın kulminasiyaya yön almasında xüsusi rol oynayır. Bu, əsəri səhnə tamaşasının qəhrəmanının monoloqu kimi xarakterizə etməyə imkan yaradır. Bu haqda A.Tağızadə yazır: “Əsərin ikinci obrazı ilk dəfə olaraq solo fleytada səslənən mövzu ilə bağlıdır. Onun quruluşunda və inkişafında bir çox amillər bəzəkli muğam monodiyasına söykənir-improvizəli quruluş, intonasiya fazaları ilə inkişaf, eyni bir emosional rəqəsdə uzun müddət qalma bu qəbildəndir. Lakin inkişaf prosesində muğam mövzusu sanki durğunluqdan çıxır, onun intonasiyaları daha həyəcanlı və dinamik olur. Musiqi coşğun rəqəti monoloq çizgiləri əldə edir ki, bu da öz kökləri ilə muğama bağlıdır”. [2. s215-216]

Misal:

Q.Qarayev Ü.Hacıbəylidən sonra milli musiqi mədəniyyəti tarixində ikinci bəstəkarlıq məktəbi formalaşdıran dahi sənətkardır. Onun hər bir əsəri fərdiliyi ilə seçilir. Bəstəkarın “Leyli və Məcnun” simfonik poeması milli musiqidə proqramlı əsərlərin unikal nümunələrindən biridir. Ü.Hacıbəylinin eyni adlı operasından fərqli olaraq bəstəkar əsərdə N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etmiş, dahi şairin “Leyli və Məcnun” poemasının motivləri əsasında musiqili məhəbbət dastanı yaratmışdır. Burada milli lad-məqam əsası formatəşkili problemlərdə fəal iştirak edib dramaturji inkişafda əhəmiyyətli rol oynayıb. İşlənməsi olmayan sonata formasında yazılan əsərin girişində “Şur” ladının intonasiyalarına əsaslanan mövzu bütün əsərin dramaturji inkişafına birbaşa təsir edir. Bu, kədər, ümitsizliklə dolu faciənin tutqun tonlarını ortaya qoyur. Məhz bu əsas mövzuların sonrakı inkişafında zəmin rolunda çıxış edir. Bu haqda qeyd edilir: “Poemanın girişi qaçılmaz faciəvi taleyin obrazlarını əks etdirir. Təzadlı orta hissəyə malik üçhissəli kompozisiyada müdhiş qüvvə, etiraz, kədər, şikayət, həyəcan ağrısı və ümitsizlik intonasiyaları səslənir. Girişin mövzusu poemanın musiqi dramaturgiyasında mühüm rol oynayır və əsərdəki münaqişənin əsasını qoyaraq, bütün sonrakı mövzular üçün mənbə kimi çıxış edir”. [5 s 212]

Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poemasında əsas mövzu Məcnunu, köməkçi mövzu isə Leylini xarakterizə edir. Əsas mövzudan fərqli olaraq köməkçi mövzu qadın zərafətinə malik olub, lirik əhval-ruhiyyəlidir. Poemanın bütün musiqisində milli lad-məqam intonasiyaları mövzuların formalaşması prosesində fəal iştirak edir. Bu cəhət həm formatəşkili problemlərin həlli və dramaturji inkişafın təmin olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Misal:

Simfonik poemada kulminasiya anına yaxınlaşdıqca həyəcanın zirvəni fəth etməsi, bu nöqtəyə yüksəliş, sonra bütün dramaturji inkişafın sona yön almağında bəstəkar üslubunun nadir incəlikləri olub, xalq musiqisi ünsürlərinə, forma, janr xüsusiyyətlərinə diqqətlə yanaşmağın göstəricisidir, bu isə milli lad-məqamların həmin istiqamətdən unikallığını diqqətə çatdırır.

Beləliklə, istər Azərbaycan, istərsə də dünya bəstəkarlarının müxtəlif janr, forma xüsusiyyətlərinə malik yaradıcılıq irslərində tonal əlaqə, lad-məqam əsası fikrin ifadəsində mühüm vasitə olub, dramaturgiyanın inkişafında birbaşa iştirak edib. Dünya bəstəkarlarının əsərlərində tonal əlaqə major və minor kimi iki fərqli xarakterli ladlar əsasında müəyyən edilsə, Azərbaycan milli musiqisinin rəngarəng lad-məqamları bəstəkarlara hər hansı mövzu və ya obrazı daha dərinləndirən və əsaslı olaraq ifadə etmək imkanları qazandırır. Ən əhəmiyyətlisi isə milli lad-məqam ünsürləri formatəşkili problemlərə dərinləndirən nüfuz edib, dramaturji inkişafda istənilən ideya məzmununu ifadə etmək kimi əhəmiyyətli

funksiyanın icrasında fəal rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi II cild Bakı-Elm 2017
2. Azərbaycan musiqi tarixi III cild Bakı-Elm 2018
3. Hacıbəyli Ü. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” Bakı: “Yazıçı”-1985
4. C.Həsənova “Ü.Hacıbəyli”-mühazirə Elektron dərs vəsaiti
http://ders.musiqi-dunya.az/leyli_lecture.html
5. Qasımova S, İmanova İ, Abdullayeva Z “Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı” Dərslik Bakı: “Elm və Təhsil”-2017

SUMMARY

The world's musical treasure, rich in the works of composers from various stylistic backgrounds, has become one of humanity's rarest cultural achievements, embodying a rich creative legacy. The traditions that have developed over centuries in music culture have laid the foundation for compositional styles, and great artists, through diverse means of expression and techniques, have created a body of works with deep ideological content and dramatic development. Each piece within this collection stands out for its uniqueness and individuality. The composer's proper choice of theme, means of expression, and tonal system to convey the content is what ensures this uniqueness. Tonal relationships and the foundation of the scale are crucial factors that determine the character of a musical piece, its ideological content, and dramaturgy. In musical interpretation, colorful dramaturgy and the circle of characters are revealed through expressive means along with vibrant elements of tonality. Therefore, the tonal system plays a significant role in developing form, genre, ideological content, and dramaturgy in musical interpretations. As is well known, a musical piece is the creative product of the composer's imagination. However, this product does not arise spontaneously. When composing, the composer sets a specific goal and utilizes various tools to transform it into musical interpretations with colorful tones. This article focuses on the influence of the tonal system on form, content, and dramaturgy, examining the interrelationship of these core factors. It first provides information on form, ideological content, dramatic development, and the tonal system. The article then explores the function of these factors in musical interpretations. The article discusses the importance of the tonal system, its place, and role in musical works. It is emphasized that in musical stage works with dramatic development, tonal intonation features from various keys are utilized to present the extent of events and the multidimensionality of characters. It is no coincidence that in European music, two major tonalities — major and minor — play a leading role in creating characters with cheerful and sorrowful traits. In Azerbaijani music, however, the seven main tonalities, with their distinct characteristics, allow for a more vivid depiction of characters and dramaturgy. The article also discusses the importance of the tonal system in solving formal problems, stressing that it performs one of its primary functions not only in musical dramas with a single-stage movement but also in instrumental music. Composers do not solely rely on differences in register, sequencing elements, dynamic variation, or other expressive means to express contradictions or unity between themes, but national tonality systems, just as major and minor tonalities, also play a crucial role in defining the character of the themes. U.Hajibeyli's opera “Leyli and Majnun” is the first major work that, while mastering the forms and characteristics of European musical genres, also creates national examples of those genres. S.Hajibeyov's symphonic piece “Karvan” and G.Garayev's symphonic poem “Leyli and Majnun” are also brilliant achievements in these genres. Through these three works, the article highlights the importance of the tonal system in solving formal problems, presenting ideological content, and dramaturgy. The article further discusses the impact of tonal system elements on solving formal problems, ideological content, and dramaturgical development, using excerpts from the works of U.Hajibeyli, G.Garayev, and S.Hajibeyov. It also links several important factors to shed light on the place and role of the tonal system in these works.

Keywords: National, form, tonality, composer, dramaturgy

MUSIQIDƏ MÜASİR PROBLEMLƏR

Zərifə MƏMMƏDOVA

memmedovazerife0102@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qloballaşmanın müasir musiqiyə diqqətəlayiq təsirlərindən biri də müxtəlif musiqi təcrübələrinin və üslublarının birləşməsidir. Dünya musiqisi, füzyon və qlobal pop kimi janrlar ənənəvi elementləri müasir səslərlə birləşdirən mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranmışdır. Bu, nəinki müasir musiqinin səs palitrasını genişləndirdi, həm də sənətçilərə müxtəlif musiqi ənənələri ilə əməkdaşlıq və təcrübə imkanları yaratdı.

Açar sözlər: *Qloballaşma, Musiqi konteksti, İncəsənət, Musiqi təhsili*

Giriş

Qloballaşma həm müasir musiqi tədqiqatlarına, həm də musiqi təhsilinə təsir edərək, müasir musiqidə mədəni müxtəlifliyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edib. Bu mövzu klasteri qloballaşmaya cavab olaraq musiqi təcrübələrinin, üslublarının və ənənələrinin necə inkişaf etdiyini araşdıraraq, qloballaşma, mədəni müxtəliflik və müasir musiqi arasında çoxşaxəli əlaqəyə toxunur.

Müasir musiqi kontekstində qloballaşmanın anlanması

Bütün dünyada iqtisadiyyatların, mədəniyyətlərin və cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı ilə səciyyələnən qloballaşma musiqi sahəsinə dərinlən nüfuz etmişdir. O, coğrafi sərhədlər boyunca musiqi ideyalarının, texnologiyalarının və resurslarının mübadiləsini asanlaşdırdı, müasir musiqidə müxtəlif mədəni təsirlərin yaxınlaşmasına səbəb oldu.

Musiqi təcrübələri və üslublarına təsir

Qloballaşmanın müasir musiqiyə diqqətəlayiq təsirlərindən biri də müxtəlif musiqi təcrübələrinin və üslublarının birləşməsidir. Dünya musiqisi, füzyon və qlobal pop kimi janrlar ənənəvi elementləri müasir səslərlə birləşdirən mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranmışdır. Bu, nəinki müasir musiqinin səs palitrasını genişləndirdi, həm də sənətçilərə müxtəlif musiqi ənənələri ilə əməkdaşlıq və təcrübə imkanları yaratdı.

Dünya musiqisinin təsiri

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn ənənəvi və xalq musiqisinin geniş spektrini əhatə edən janr olan dünya musiqisi müasir musiqidə ön plana çıxıb. Rəssamlar və ansamblar müxtəlif mədəni ənənələrin elementlərini birləşdirir, nəticədə zəngin və müxtəlif musiqi ifadələri yaranır. Dünya musiqi yazılarının və ifalarının qlobal yayılması vasitəsilə tamaşaçılar müasir musiqidə mədəni müxtəlifliyin qeyd olunmasına töhfə verərək geniş çeşidli mədəni musiqi formalarına məruz qalmışlar.

Fusion və hibridlik

Qloballaşma müxtəlif mədəni və regional musiqi ənənələrinin elementlərini birləşdirən füzyon janrlarının yaranmasına səbəb oldu. Bu musiqi birləşməsi tez-tez müxtəlif mədəni təsirlərin birlikdə mövcud olduğu və kəsişdiyi müasir cəmiyyətlərin hibrid təbiətini əks etdirir. Afrobeat-dan Bollivuddan ilham alan popa qədər bu hibrid üslublar qlobal mədəniyyətlərin bir-birinə bağlılığını təcəssüm etdirir və qloballaşan dünyada müasir musiqinin dinamik təbiətini nümayiş etdirir.

Musiqi təhsilində çətinliklər və imkanlar

Müasir musiqi qloballaşmaya görə getdikcə müxtəlifləşdikcə, musiqi təhsili inkişaf edən musiqi

mənzərəsini həll etmək üçün həm çətinliklərlə, həm də imkanlarla üzləşir. Pedaqoqların missiyası musiqi ənənələrinin həqiqiliyini qoruyub saxlayaraq, mədəni müxtəlifliyi və qlobal əlaqəni dərinləndirərək dərk etməkdir.

Mədəniyyətlərarası anlaşılanın təşviqi

Musiqi təhsili kontekstində qloballaşma mədəniyyətlərarası anlaşma və qiymətləndirmənin təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Pedaqoqlar müxtəlif mədəniyyətlərin müxtəlif musiqi repertuarlarını, texnikalarını və təlimlərini öz kurikulumlarına daxil edərək, musiqi öyrənməyə inklüziv və mədəniyyətlərarası yanaşmanı təşviq edə bilərlər. Dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn musiqi ilə məşğul olmaqla, tələbələr qlobal musiqi ənənələrinin zənginliyi haqqında dəyərli fikirlər əldə edir və müasir musiqidə mədəni müxtəlifliyin nüanslı anlayışını inkişaf etdirirlər.

Musiqi təhsilində etnomusiqiologiya

Musiqinin mədəni-sosial aspektlərini öyrənən etnomusiqiologiya sahəsi müxtəlif musiqi ənənələrinin musiqi təhsilinə integrasiyasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif musiqi təcrübələrini tədqiq etməklə və etnoqrafik tədqiqatlar apararaq, tələbələr müxtəlif musiqi ənənələrində yerləşmiş mədəni kontekstləri və mənaları araşdırmaqla bilərlər. Bu yanaşma tələbələrin musiqi təcrübələrini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də müasir musiqidə mədəni müxtəlifliyə hörmətlə yanaşmağı təşviq edir.

Əməkdaşlıq və yaradıcılığı təşviq etmək

Qloballaşma həm də müxtəlif mədəni fonlardan olan tələbələr arasında birgə musiqi layihələri və yaradıcı mübadilə imkanlarını genişləndirir. Musiqi təhsilində mədəni sərhədlər arasında əməkdaşlığın və yaradıcılığın təşviq edilməsi bəstə, ifa və improvizasiyaya innovativ yanaşmalara ilham verə bilər. Şagirdləri müxtəlif musiqi təsirlərini kəşf etməyə və müxtəlif mədəniyyətlərə malik olan həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq etməyə təşviq etməklə, musiqi müəllimləri tələbələrində açıqlıq və maraq ruhunu aşılaya, onları qloballaşan müasir musiqi mənzərəsində inkişaf etməyə hazırlaya bilərlər.

Müasir musiqi tədqiqatlarının rolu

Müasir musiqi tədqiqatları qloballaşmanın, mədəni müxtəlifliyin və musiqinin kəşfə nəqlələrini tənqidi şəkildə araşdıraraq, müasir musiqi təcrübələrinin və ifadələrinin inkişaf edən dinamikasına işıq salır. Müasir musiqi tədqiqatları dərin araşdırma və təhlillər vasitəsilə qloballaşan mədəni axınlar və musiqidə mədəni müxtəlifliyin qorunması arasında mürəkkəb əlaqələr haqqında dəyərli fikirlər təklif edir.

Transmilli musiqi axınlarının araşdırılması

Müasir musiqi tədqiqatları qloballaşma ilə gücləndirilən musiqi təsirlərinin, cərəyanların və hərəkətlərin transmilli axınlarını araşdırır. Musiqi üslublarının, texnologiyalarının və sərhədlər boyu şəbəkələrin trayektoriyalarını izləməklə tədqiqatçılar qlobal qarşılıqlı əlaqənin müasir musiqi mənzərələrini necə formalaşdırdığını daha dərinləndirərək başa düşürlər. Bu tədqiqat musiqi ənənələrinin qlobal kontekstdə qarşılıqlı əlaqədə olması və təkamül etməsinin müxtəlif yollarını vurğulamaqla musiqidə mədəni müxtəlifliyin daha əhatəli başa düşülməsinə töhfə verir.

Qlobal pop musiqisi fenomeni

Müasir pop musiqisinin qlobal populyarlığı qloballaşan dünyada transmilli musiqi axınlarının cəlbedici nümunəsidir. Müasir musiqi tədqiqatları vasitəsilə alimlər müxtəlif mədəni və linqvistik kontekstlərdə pop musiqinin yayılması və qəbulunu təhlil edir, qloballaşan medianın, rəqəmsal platformaların və tanıtım strategiyalarının pop musiqinin istehsalına və istehlakına necə təsir etdiyini araşdırır. Bu fənlərarası yanaşma qlobal pop musiqisinin çoxşaxəli ölçülərini və onun müasir musiqi mənzərəsindəki mədəni müxtəlifliyə təsirini işıqlandırır.

Mədəni orijinallığın qorunması

Qloballaşma saysız-hesabsız mədəniyyətlərarası musiqi mübadiləsinə səbəb olsa da, müasir musiqi tədqiqatları mədəni orijinallığın və bütövlüyün qorunması ilə bağlı narahatlıqları da həll edir. Tədqiqatçılar qloballaşmanın ənənəvi musiqi təcrübələrinə necə təsir etdiyini və yerli, regional və yerli musiqi ənənələrinin qloballaşan mədəni hadisələrin yaratdığı çətinliklərin öhdəsindən necə gəldiyini araşdırırlar. Musiqiçilərin və icmaların səslərini və fəallığını ön plana çəkməklə, müasir musiqi tədqiqatları qloballaşma şəraitində müxtəlif musiqi irsinin qorunması və canlandırılması ilə bağlı müzakirələrə töhfə verir.

Müasir musiqi tədqiqatları

Müasir musiqişünaslıq musiqi, səs və mədəniyyətin inkişaf edən mənzərəsini araşdıran geniş və dinamik sahəni əhatə edir. Bu dərin mövzu klasteri müasir musiqi tədqiqatlarının əhəmiyyətini, onun musiqi təhsili ilə kəsişməsini və musiqi və audio sənayeləri ilə əlaqəsini araşdıracaq. Müasir musiqinin təkamülündən tutmuş fənlərarası təbiətə qədər bu geniş bələdçi mövzunun hərtərəfli başa düşülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Müasir musiqinin təkamülü

Müasir musiqi də adlandırılan müasir musiqi, müxtəlif üslubları, təsirləri və texnoloji inkişafı əhatə edən müxtəlif və daim dəyişən bir janrdır. 20-ci əsrdə avanqard cərəyanların yaranmasından tutmuş 21-ci əsrdə ənənəvi və eksperimental elementlərin birləşməsinə qədər müasir musiqi öz dövrünün mədəni, sosial və texnoloji dəyişikliklərini əks etdirmək üçün davamlı olaraq inkişaf etmişdir. Müasir musiqinin tarixi trayektoriyasını başa düşmək onun cari aktuallığını və təsirini dərk etmək üçün çox vacibdir.

Musiqi təhsilinə aidiyyəti

Müasir musiqişünaslıq tələbələri müxtəlif musiqi üslubları və yenilikləri ilə tanış etdiyi üçün musiqi təhsilində çox mühüm rol oynayır. Müasir musiqini kurikulumda daxil etməklə, tələbələr müasir kompozisiyalar, istehsal üsulları və mədəni təsirlər haqqında məlumat əldə edirlər. Bundan əlavə, müasir musiqi tədqiqatları global musiqi ənənələrini daha dərinləndirərək dərk etməyə kömək edir və tələbələri müxtəlif musiqi ifadələri ilə məşğul olmağa təşviq edir, bununla da onların ümumi musiqi təhsili təcrübəsini zənginləşdirir.

Müasir musiqinin fənlərarası təbiəti

Müasir musiqişünaslığın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onun fənlərarası əlaqəsidir. Bu sahə musiqişünaslıq, etnomusiqiologiya, musiqi texnologiyası, sosiologiya və mədəniyyətşünaslıq kimi müxtəlif elmlərlə kəşşir. Müasir musiqi tədqiqatları fənlərarası yanaşmalar vasitəsilə musiqi, cəmiyyət, texnologiya və yaradıcılıq arasındakı mürəkkəb əlaqələri araşdırır. Bu cür fənlərarası perspektivlər müasir musiqinin çoxşaxəli təbiəti və onun daha geniş mədəni və bədii kontekstlərlə əlaqəsi haqqında dəyərli fikirlər təklif edir.

Müasir musiqi və musiqi və səs sənayesi

Müasir musiqinin təsiri akademik mühitdən kənara çıxır və musiqi və audio sənayələrinə birbaşa təsir göstərir. Texnoloji tərəqqi və inkişaf edən istehlakçı seçimləri nəticəsində müasir musiqi qeyd texnikası, istehsal üsulları və paylama platformalarında yeniliklərə səbəb olmuşdur. O, həmçinin müasir musiqinin, kommersiya musiqisinin və audio istehsalının sonik mənzərələrini formalaşdıran musiqi prodüserləri, səs mühəndisləri və rəssamlar üçün ilham mənbəyi kimi xidmət edir.

Müasir musiqişünaslıq zəngin və çoxşaxəli bir sahədir və musiqi təhsili, musiqi və səs sənayesi üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir. Onun təkamülünü, təhsillə əlaqəsini, fənlərarası təbiəti və sənayeyə təsirini araşdırmaqla fərdlər müasir musiqi və onun daha geniş əhəmiyyəti haqqında hərtərəfli anlayış əldə edə bilirlər. Tələbə, pedaqoq, sənaye peşəkarı və ya musiqi həvəskarı olmağınızdan asılı olmayaraq, müasir musiqi əsərlərini araşdırmaq müxtəlif səs təcrübələri, mədəni anlayışlar və yaradıcılıq imkanlarına qapı açır.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, qloballaşmanın müasir musiqidə mədəni müxtəlifliyə təsiri musiqi mənzərəsini davamlı olaraq formalaşdıran çoxşaxəli və dinamik bir hadisədir. Müxtəlif musiqi üslublarının birləşməsindən musiqi təhsilində mədəniyyətlərarası anlaşılanın təşviqinə və müasir pop musiqinin transmilli axınlarından müasir musiqi tədqiqatlarında mədəni spesifikliyin tənqidi araşdırılmasına qədər bu mövzular klasteri qloballaşma, qloballaşma və musiqi arasındakı mürəkkəb əlaqələri işıqlandırır. mədəni müxtəliflik və müasir musiqi. Bu əlaqələrin mürəkkəbliyini qəbul etmək bizim bir-biri ilə əlaqəli və müxtəlif dünyamızın əksi kimi müasir musiqi haqqında anlayışımızı zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, 2010
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. B., 2013
3. Ю. Самарин. Очерки психологии ума, Москва, 1962
4. Т.Кенгерлинская. Интегративный принцип построения системы специальной педагогической и исполнительской подготовки студентов. Баку, 2007
5. “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsilin milli kurikulumu”, Bakı, 2006

SUMMARY

One of the notable effects of globalization on contemporary music is the fusion of diverse musical experiences and styles. Genres such as world music, fusion, and global pop have emerged as a result of cross-cultural interactions that combine traditional elements with contemporary sounds. This has not only broadened the sonic palette of contemporary music, but also created opportunities for artists to collaborate and experiment with different musical traditions.

Keywords: Globalization, Music context, Art, Music education

MÜASİR TELEVİZİYA SERİALLARINDA UĞURLU ANTIQƏHRƏMAN OBRAZININ YARADILMASININ NARRATİV MEXANİZMLƏRİNİN TƏHLİLİ

Nabat HÜSEYNOVA

nabathuseynova14@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Müasir televiziya seriallarında antiqəhrəmanlar tamaşaçı marağına səbəb olan əsas elementlərdən birinə çevrilmişdir. Təqdim edilən məqalədə antiqəhrəmanın uğurunu müəyyən edən narrativ mexanizmləri təhlil edilir. Ənənəvi qəhrəmanlardan fərqli olaraq, antiqəhrəmanlar əxlaqi cəhətdən mübahisəli xarakterlərə sahib olsalar belə, tamaşaçılarla güclü emosional bağ qurmağa müvəffəq olurlar. Onların motivasiyalarını tamaşaçılara izah etmək üçün mənəvi laqeydlilik, subyektiv baxış bucağı kimi texnikalardan istifadə edilir. Bunlardan əlavə, antiqəhrəmanların nümayiş etdirdiyi təkamül modelləri də bu məqalədə nəzərdən keçirilir. Belə struktur tamaşaçıları antiqəhrəmanların daxili konfliktlərinə daha dərinlən cəlb edərək onları psixoloji və mənəvi dilemmanın bir hissəsinə çevirir. Məqalə antiqəhrəmanların populyarlığının televiziya dramaturgiyasına təsirini araşdıraraq, onların uğurunun əsas mexanizmlərini ətraflı təhlil edir.

Açar sözlər: qəhrəman, antiqəhrəman, narrativ mexanizmləri, televiziya serialları, personaj

Giriş

Müasir dövrün populyar televiziya seriallarını nəzərdən keçirdikdə ənənəvi qəhrəmanın əksi olan antiqəhrəmanların tamaşaçılar arasında ən sevilən və ən çox müzakirə edilən personajlar olduğunu müşahidə etmək olar. Məsələn, “Çətinliyə baş vurmaq” (“Breaking Bad”, 2008-2013, AMC) serialının baş qəhrəmanı Uolter Uayt (Walter White), “Sopranolar” (“The Sopranos”, 1999-2007, HBO) teleserialının baş qəhrəmanı Toni Soprano (Tony Soprano) kimi personajlar tamaşaçıların rəğbətini qazanaraq, ənənəvi qəhrəman anlayışını yenidən formalaşdırmağa müvəffəq olmuşlar. Bu personajların uğur faktorlarından biri kimi, ənənəvi nağıl qəhrəmanlarından fərqli olaraq, daha realist olmalarıdır (3). Ancaq populyar teleserialların aparıcı qüvvələrindən sayılan bu cür antiqəhrəman modelinin uğur qazanmasının səbəbi təkcə xarakterin quruluşu ilə deyil, həm də narrativ mexanizmlər ilə əlaqəlidir.

İlk öncə, antiqəhrəmanın kim olduğunu müəyyənəldirək. Ədəbiyyatda və daha sonradan kinematoqrafiyada, habelə televiziya serillərinin dramaturgiyasında klassik qəhrəmanlar əxlaqi cəhətdən mükəmməl, ədalətli, bir sözlə, bütün müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan şəxslər kimi təsvir edilir. G.Qafarova yazır: “Qəhrəman (yunanca “heros”) termini qədim dövrlərdə Yunan mifologiyasında yarımallah və ya döyüşlərdə şücaət göstərmiş, ilahiləşdirilmiş insanlar üçün istifadə olunur” (1; 134).

Antiqəhrəman fenomeni uzun bir tarixi inkişaf yoluna malikdir. Bu cür obrazların təzahürləri müxtəlif dövrlərdə həm ədəbiyyatda, həm kinoda, həm də televiziya dramaturgiyasında dəyişərək formalaşmış. Antiqəhrəman, adından da bəlli olduğu ki, sözügedən qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərindən məhrumdur – belə obrazlar əxlaqi baxımdan cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən “yaxşı insan” çərçivəsinə sığmırlar, bununla belə onda izləyicini cəlb etməyə qadir xüsusiyyətlər mövcuddur. Aparılan araşdırmalardan antiqəhrəmanların xarakterlərinin əsas cəhətlərinin “narsissizm, psixopatiya və makiavellizm” (2) olduğu müəyyən edilmişdir. Diqqət edilməli ən vacib məqamlardan biri də odur ki, antiqəhrəman antaqonist yox, protoqonistdir (6). Yəni, antiqəhrəman “müsbət” baş qəhrəmanla mübarizə aparmır – o elə baş qəhrəmanın özüdür.

Klassik narrativ quruluşda qəhrəmanların bəlli bir məqsədləri, qarşısına qoyduğu hədəfləri var,

onların hərəkətləri etik normalara uyğundur və ümumilikdə həmin qəhrəmanlar “yaxşı insan” təsiri bağışlayırlar. Onlar ailə, cəmiyyət, ölkə üçün mübarizə aparır. Lakin antiqəhrəmanların baş qəhrəman olduğu teleseriallarda bu qaydalar tez-tez pozulur. Bu qəhrəmanların apardıqları daxili mübarizə tamaşaçıların da özlərini sorğulamağa, bir növ, vadar etmiş olur.

Antiqəhrəmanlar həm də cəmiyyətin dəyişən dəyərləri ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxır. Müasir dövrdə sosial və mədəni dəyişikliklər, insan təbiətinə, əxlaqa və ədalətə dair məsələlərə olan yeni-yeni yanaşmalar antiqəhrəmanların ziddiyyətli xarakterində öz əksini tapır. Bu fikrə əsaslanaraq, antiqəhrəmanların müasir cəmiyyətin mənəvi böhranlarını və fərdin cəmiyyətdəki yerini axtarmasını təmsil etdiyini iddia edə bilərik.

Tamaşaçı ilə emosional bağ yaratmaq televiziya seriallarının əsas hədəflərindən biridir. Antiqəhrəmanın daxili motivləri, habelə onun psixoloji problemlərinin səbəbləri tamaşaçıya ətraflı şəkildə təqdim edilməsi yolu ilə sözügedən emosional bağın yaradılmasına nail olmaq olar ki, bunun nəticəsində tamaşaçı ona rəğbət bəsləyərək televiziya serialına baxmağa davam etsin. Buna nail olmaq üçün müxtəlif narrativ texnikalar tətbiq olunur.

Bu texnikalardan birincisi – mənəvi laqeydlikdir (moral disengagement). İlk dəfə psixoloq A. Bandura tərəfindən istifadə edilən bu anlayışın izahını müəllif özü bu şəkildə verir: “Əxlaqi laqeydlik fərdlərin özləri və başqaları tərəfindən həyata keçirilən əxlaqi cəhətdən qınanan davranışları qəbul və müdafiə etmələri prosesidir” (4). İnsanlar mənəvi laqeydlik texnikasından tək-cə özlərinin və başqalarının əxlaqsız davranışlarını deyil, həm də ekranlarda izlədikləri personajların davranışlarına bəraət qazandırmaq üçün istifadə edə bilirlər. Yəni, əgər antiqəhrəmanların əməlləri daha qəddar, daha pis bir düşməne qarşı yönəlibsə, tamaşaçı onun əməllərinə haqq qazandırmağı ehtimalı olduqca yüksəkdir. Əgər öz pis əməlləri ilə bu obrazlar daha pis situasiyaların qarşısını almağa nail olurlarsa, tamaşaçı onu anlamağa çalışır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nümunələrlə əsaslandıraraq. Uolter Uayt teleserialın əvvəlində sadə bir müəllim kimi tamaşaçıların qarşısına çıxmışdır. Daha sonra onun narkotik istehsalına başlamasını və tədricən cinayətkarlığa sürüklənməsini tamaşaçılar onun öz ailəsinə qayğı göstərmək istəyi kimi qiymətlənmələri səbəbindən sözügedən obraz klassik qəhrəman obrazından xeyli uzaq olmasına rəğmən tamaşaçıların sevgisini qazanmağa nail olmuşdur.

Daha bir nümunəni Azərbaycan teleseriallarından gətirək. 2021-2022-ci illərdə Space telekanalında yayımlanan “Mənim günahım” teleserialının baş qəhrəmanı Fərhad təvazökar insan kimi təqdim edilmişdir, lakin xəstəliyini öyrənəndən sonra ailəsinin gələcəkdə maddi sıxıntılar çəkməsinin qarşısını almaq üçün oğurluq edir və qatil olur. Lakin buna baxmayaraq tamaşaçının ona yazığı gəlir və hadisələrin məhz baş qəhrəmanın xeyrinə tamamlanacağına ümid edir. Hər iki televiziya serialı bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənsələr də, baş qəhrəmanlarının tamaşaçı rəğbəti qazanma metodu eynidir – tamaşaçılar antiqəhrəmanların əməllərini kontekstə uyğun olaraq dəyərləndirir və onların motivasiyasını əsaslandırmağa çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür teleserialların baş qəhrəmanları tez-tez tamaşaçını psixoloji və mənəvi dilemma ilə qarşı-qarşıya qoyur. Tamaşaçı hər bölüm onu izlədikcə kimin haqlı, kimi haqsız olması, qəhrəmanın seçiminin nə qədər doğru olub-olmaması barədə özünü sorğulayır.

Daha bir narrativ texnika – subyektiv baxış bucağıdır (restricted narrative). Bu texnika hadisələrin yalnız konkret personajın gözündən tamaşaçılara təqdim edilməsidir (5). Teleserial boyu tamaşaçı yalnız antiqəhrəman qədər məlumata sahibdir, hadisələri onun nəzər nöqtəsindən müşahidə edir. Bu texnikanı tətbiq etmək üçün “birinci şəxsindən gözündən” çəkilən kadrlardan, habelə baş qəhrəmanın keçmiş həyatını ekranlara gətirən fleşbeklərindən istifadə edilir.

İzləyicinin baş qəhrəmanı daha yaxından tanımağında teleserial yaradıcılarına fleşbeklər yardımçı olur. Məsələn, “Ən yaxşısı Sola zəng et” (“Better Call Saul”, 2015-2022, AMC) teleserialında baş qəhrəman Sol Qudmanın (Saul Goodman) keçmişi və gələcəyi paralel şəkildə təqdim edilir ki, bu da tamaşaçının onun cinayətkar həyata keçidini yalnız retrospektivdən deyil, həmçinin perspektivdən qiymətləndirməsinə imkan yaradır. Ugurlu antiqəhrəman obrazının fundamental tələblərindən biri onların statik yox, dinamik personajlar olmalarıdır. Çünki belə personajların psixoloji təkamülünü

izləmək tamaşaçı üçün olduqca maraqlıdır. Araşdırmalara əsasən, antiqəhrəmanların təkamülü üç istiqamətdə baş verə bilər: “pisdən pisə”, “pisdən yaxşıya” və “yaxşıdan pisə” (6).

“Pisdən pisə” modelində antiqəhrəman teleserialın ilk bölümündən mənfi xarakter kimi təqdim edilir, zaman keçdikcə daha qəddarlaşır, əxlaqi cəhətdən tənəzzülə uğrayır və tamaşaçıların gözündə əsl caniyə çevrilir. “Taxtların oyunu” (“Game of thrones”, 2011-2019, HBO) uşaq yaşlarından zalım və eqoist olan qəhrəmanı Cofri Barateonun (Joffrey Baratheon) teleserial boyunca daha da qəddarlaşaraq psixopat bir hökmdara çevrilməsi buna nümunədir. Belə personajlarda güc artdıqca etik baryerlərin azalması müşahidə edilir.

“Yaxşıdan pisə” modelində antiqəhrəman əvvəlcə müsbət və ya bəzi hallarda neytral xarakterə sahib olur. Müxtəlif daxili və xarici faktorların təsiri ilə o, tədricən əks tərəfə keçir. Teleserialın əvvəlində ona bağlanan tamaşaçı onun tədricən “pis yola düşməsinə” izləmək məcburiyyətində qalır. Yuxarıda nümunə olaraq göstərdiyimiz Uolter Uayt və Fərhad məhz belə antiqəhrəmanlardır. Bu antiqəhrəmanların tənəzzülünü tamaşaçı pillə-pillə izləyir, daxili konfliktinə, təzadlı fikirlərinə yaxından şahid olur.

“Pisdən yaxşıya” modelinin qəhrəmanları əksinə, qarşılaşdığı hadisələr və emosional böhranlar nəticəsində “bataqlıqdan son anda qurtulmağa nail olur”. Onların bu macərası tamaşaçıda onlara qarşı rəğbət oyadır. “Taxtların oyunu” teleserialının Ceyme Lannisteri (Jamie Lannister) məhz bu cür inkişaf yolu keçərək, tamaşaçıların gözündə böyümüş və onların simpatiyasını qazanmağa müvəffəq olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir dövrün televiziya seriallarında antiqəhrəman modelinin uğuru təkcə xarakterlərinin mürəkkəb psixologiyası ilə deyil, həm də onların tamaşaçı ilə qurduğu emosional bağ və tətbiq olunan narrativ mexanizmlərlə bağlıdır. Tətbiq edilən texnikalar antiqəhrəmanların izləyicilər tərəfindən qəbul olunmasını və hətta onlara rəğbət bəsləməsinə təmin edir. Bu cür personajlar ənənəvi qəhrəman anlayışını dəyişdirərək televiziya dramaturgiyasına yeni baxış bucağı gətirməyə müvəffəq olmuşlar.

Araşdırma göstərir ki, antiqəhrəmanlar yalnız fərdi hekayələrin deyil, həmçinin cəmiyyətin dəyərlər sisteminin və mənəvi dilemmalarının güzgüsü kimi çıxış edirlər. Deyilənlərə nəzərə alaraq, antiqəhrəman modelinin populyarlığını çağdaş televiziya seriallarının sosial və narrativ strukturunda dərin dəyişikliklərin göstəricisi kimi qiymətləndirə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarova, G. Ssenari yaradıcılığı-2 (Televiziya serialları). Bakı, 2020
2. Jonason, P. K., Webster, G. D., Schmitt, D. P., Li, N. P., & Crysel, L. (2012). The antihero in popular culture: life history theory and the dark triad personality traits. *Review of General Psychology*, 16(2), 192-199. <https://doi.org/10.1037/a0027914>
3. Duka, G. The Rise of the villain hero. <https://the-artifice.com/the-rise-of-the-villain-hero/> Krakowiak, K. Maja & Tsay-Vogel, Mina. (2011). The role of moral disengagement in the enjoyment of real and fictional characters. *Int. J. of Arts and Technology*. https://www.researchgate.net/publication/264824523_The_role_of_moral_disengagement_in_the_enjoyment_of_real_and_fictional_characters
4. Restricted and Omniscient Narrative. <https://prezi.com/dn7gz8yxzgu6/restricted-and-omniscient-narrative/>
5. Антигерои в сериалах. https://snegiri-studio.ru/antigeroi_v_serialah

SUMMARY

Anti-heroes have become one of the main elements that arouse the audience's interest in modern television series. The presented article analyzes the narrative mechanisms that determine the success of the anti-hero. Unlike traditional heroes, anti-heroes manage to establish a strong emotional bond with the audience, even if they have morally controversial characters. Techniques such as moral disengagement and restricted narrative are used to explain their motivations to the audience. In addition, the evolutionary models demonstrated by anti-heroes are also considered in this article. Such a structure draws the audience deeper into the internal conflicts of anti-heroes, making them part of the psychological and moral dilemma. The article examines the impact of the popularity of anti-heroes on television dramaturgy and analyzes in detail the main mechanisms of their success.

Key words: hero, anti-hero, narrative mechanisms, television series, character

MUSIQININ TƏDRİSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay ƏLİYEVƏ
ferideliyeva013@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Musiqinin uşaqlara təsiri lütfkardır və nə qədər tez özləri
üçün yaşamağa başlasalar, onlar üçün bir o qədər yaxşıdır.
V. G. Belinski

Xülasə

Bu məqalədə musiqi müəllimi peşəsinin xüsusiyyətləri, musiqi dərində hansı yeni musiqi texnologiyalarından istifadə oluna biləcəyini göstərməkdir. Bu məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həllində konkretləşdirilir: 1) musiqi müəlliminin fəaliyyətinin yaradıcılıq xarakterini üzə çıxarmaq; 2) məktəbdə işləyərək müəllimin hansı bilik, bacarıq və bacarıqlara malik olmasını müəyyən etmək; 3) musiqi texnologiyalarını aşkar etmək.

Məhz təcrübə göstərir ki, musiqi pedaqogikasının müxtəlif sahələri üzrə hərtərəfli bilik, bacarıq və bacarıqlara malik olan müəllim musiqi dərslərini bacarıqla apara biləcək.

Musiqi təhsili uşaqların yaşına və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq xüsusi metodların seçilməsi prinsipləri əsasında qurulmalıdır - bu, bu işin yeniliyini və aktuallığını müəyyən etdi.

Açar sözlər: musiqi, musiqi və pedaqoji fəaliyyət, bədii fəaliyyət, bilik, bacarıq

Giriş

Yer üzündə bir çox peşə var. Onların arasında müəllimlik peşəsi tamamilə sıradan deyil. Müəllimlər gələcəyimizi hazırlamaqla məşğuldur, sabah indiki nəslimizi əvəz edəcəkləri yetişdirirlər. Onlar, belə desək, zərəri fəlakətə bərabər olan "canlı material" ilə işləyirlər, çünki təlimə yönəlmiş o illər itirilir.

Müəllimlik peşəsi hərtərəfli bilik, sonsuz mənəvi səxavət, uşaqlara müdrik məhəbbət tələb edir. Yalnız hər gün özünüzü sevinclə uşaqlara həsr etməklə onları elmə yaxınlaşdırma, işləməyə həvəsləndirə və sarsılmaz mənəvi əsaslar qoya bilərsiniz.

Müəllimin fəaliyyəti hər dəfə daim dəyişən, ziddiyyətli, böyüyən insanın daxili aləminə müdaxilədir. Heç bir dərslə müəllimlə uşaqlar arasındakı münasibəti əvəz edə bilməz.

Müəllimə insan ruhlarının mühəndisi, xarakterin memarı, böyüyən ağrıların həkimi, zəkanın və yaddaşın tərbiyəçisi deyirlər... Siyahını davam etdirmək olar. Və bütün bunlar həqiqətdir. Yalnız digər peşələrdən fərqli olaraq müəllimə öz zəhmətinin bəhrəsini dərhal dadmaq imkanı verilmir. Əkindən məhsul yığımına qədər uzun illər lazımdır.

Müəyyən edilmişdir ki, müəllim heç də həmişə öz ixtisasını hərtərəfli dərk etmir, bəzən musiqi pedaqoji fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində özünü ifadə edir (məsələn, musiqinin tarixini yaxşı bilir, amma zəif - nəzəriyyə, dirijorluq etməyi, lakin aləti zəif bilir).

Müasir tələblərə uyğun olaraq müəllim çoxşaxəli təhsilli olmalıdır.

Bu işin **məqsədi** musiqi müəllimi peşəsinin xüsusiyyətlərini, musiqi dərində hansı yeni musiqi texnologiyalarından istifadə oluna biləcəyini göstərməkdir.

Məhz təcrübə göstərir ki, musiqi pedaqogikasının müxtəlif sahələri üzrə hərtərəfli bilik, bacarıq və bacarıqlara malik olan müəllim musiqi dərslərini bacarıqla apara biləcək.

Hipoteza - bədii-yaradıcılıq prosesinin modelləşdirilməsi metodu - erkən məktəb yaşından musiqi dərslərində inkişaf etdirici öyrənmə üçün ən zəruri şərtlərdən biridir.

Obyekt – musiqi müəlliminin peşəkar hazırlığı.

Mövzu - bədii-yaradıcılıq prosesinin modelləşdirilməsi üsuludur - musiqi tədrisinin zəruri

üsullarından biri kimi.

Musiqi təhsili uşaqların yaşına və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq xüsusi metodların seçilməsi prinsipləri əsasında qurulmalıdır - bu, bu işin yeniliyini və aktuallığını müəyyən etdi.

Musiqi dərsi incəsənət dərsidir. Bu o deməkdir ki, musiqi sinifdə baş verən hər şeyi müəyyənləşdirir: müəllimin tələbələrə ünsiyyətinin xarakteri, musiqi materialının ötürülməsi üsulları, texnikası, dərsin təşkili məntiqi. Axı dərslər musiqinin özünün qanunlarına əsaslanır. Bunun mütləq öz kulminasiyası, ona yanaşması, nəticəsi var. Dərslərin dramaturgiyası isə musiqi formalarına oxşar ola bilər /üçlü, rondo, variasiya və s. xüsusiyyətlərinə malikdir/. Bunlar, ümumiyyətlə, məzmun və formaca dərslər bədii əsər kimi olmalıdır.

Dərslərdə şagirdlərdə sağlam musiqi tələbatının və yüksək zövqün inkişafına təkan verən musiqilər yer almalıdır. Musiqi dərslində heç yerdə olmadığı kimi hisslər və düşüncələr sıx əməkdaşlıq edir, müəllimlə şagirdlərin yaradıcılıq istəklərinin vəhdətinə nail olur. Mühakimə və cavab azadlığı, tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyəti və təşəbbüskarlığı, birgə fəaliyyətdən məmnunluq məhz musiqi sayəsində yaranır.

Dərslərə hazırlaşarkən diqqətinizi özünüə yönəltməlisiniz. Yaxşı olar ki, dərslər planı şəxsən müəllimi maraqlandırsın, onun indiki həyat qavrayışı işığında. Və sonra tanış və onsuz da çox darıxdırıcı musiqi materialı yeni şəkildə ortaya çıxacaq. Və bu təzə oxu dərslərin konsepsiyasını və onun inkişafını müəyyən edəcəkdir.

Müəllimin yaradıcılıq planı ilk növbədə əsərin öyrənilməsi, mahnının mənimsənilməsi, şagirdlərin musiqi ehtiyaclarının, onların qabiliyyətlərinin inkişafı üçün metodik üsulların seçilməsində həyata keçirilir.

Dərslərin hazırlanması prosesində digər komponentlər meydana çıxır: əvvəlki dərslərdə öyrənilənlərin təkrarlanması, işin şagirdlərin şüurunda möhkəmlənməsi, mümkün ev tapşırığının xarakteri. Bu zaman müəyyən bir xüsusi əsəri üçün oxuma məşğələlərinin seçimi, musiqi materialının axtarışı, onun nümunəsində müxtəlif şərtlərdə bəstəni eşitmək mümkün ola bilər və problemli tapşırıqların tərtibi var.

İndiki vaxtda musiqi müəllimi çox vaxt dərslərin stereotip, dondurulmuş formalarından imtina etməyə çalışır, bunun üçün müxtəlif struktur konfigurasiyaları axtarır.

Musiqi müəllimi üçün yeni texnikaların, şagirdlərin fəaliyyətinin təşkilinin əvvəllər istifadə olunmamış növlərinin, pedaqoji vasitələrin axtarışı özlüyündə məqsədə çevrilməlidir.

Dərslər konsepsiyasını yaradan zaman onun dramaturgiyasının əsaslarını təsəvvür etmək, müəllimin xüsusi zaman hissini formalaşdırmaq vacibdir. Müəllim-musiqiçi dərslərin ritmindən asılı olaraq öz nitqinin tempini və ritmini seçir və digər pedaqoji təsir vasitələrini təşkil edir.

Etika haqqında yavaş-yavaş və əzəmətli danışmağa çalışmalı, güləli şeylər haqqında daha qabarıq danışmağa, bu halda fərqli nitq üslubundan istifadə etməyə və s. Beləliklə, dərslərin konsepsiyasına aşağıdakı komponentlər daxildir: öyrənilir

dərslərin musiqi mövzusu və onun xüsusi məzmununu müəyyən edən tədris materialı;

- dərslərin bədii, didaktik və tərbiyəvi super vəzifəsi;

- təhsil və musiqi prosesinin psixologiyası, emosional və idrak imkanları, tələbələrin musiqi qabiliyyətləri;

- tələbələrin yaradıcılıq və ifaçılıq qabiliyyətləri;

- pedaqoji transformasiya sənəti.

Musiqi pedaqoji fəaliyyəti əldə edilmiş bilikləri müstəqil ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək bacarığına əsaslanaraq pedaqoji, xormeyster, musiqişünaslıq, musiqi-ifaçılıq və tədqiqat işlərini birləşdirir.

Bədii fəaliyyət həyatda xüsusi yer tutur, yaradıcılıqla sıx bağlıdır. Musiqi müəlliminin işində bədii yaradıcılıq musiqi dərslərini və sinifdənənar məşğələləri maraqlı və həyəcanlı keçirmək, musiqi əsərlərini parlaq və təxəyyüllə ifa etmək bacarığında özünü göstərir.

Müəllimin yaradıcılığı əsasən ictimai xarakter daşıyan, konkret auditoriyada həyata keçirilən və insanın hisslərini və əhval-ruhiyyəsini idarə etmək bacarığını tələb edən fəaliyyətinin

xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, pedaqoji proses daimi yaradıcı axtarışla bağlıdır, çünki müəllim müxtəlif pedaqoji vəziyyətlərin dəyişən şəraitində fəaliyyət göstərməlidir. Müəllimin yaradıcılıq fəaliyyəti həm də pedaqoji improvizasiyanı əhatə edir ki, bu da onun şagirdlərin vəziyyətini və davranışını tez və düzgün qiymətləndirmək və həllini tez tapmaq bacarığı ilə müəyyən edilir. Bunun üçün müəllimin ümumi mədəniyyətinin səviyyəsi, psixoloji-pedaqoji savadı və elmi erudisiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqi müəlliminin yaradıcılıq fəaliyyəti bir sıra hallardan: onun işlədiyi şəraitdən, sinfin ümumi inkişaf səviyyəsindən və məktəblilərin musiqi hazırlığının səviyyəsindən, onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır.

Çoxları üçün “orta məktəb musiqi müəllimi” peşəsinin özəlliyi onun adındadır. Təbii ki, musiqi təhsilində dərslər daha dərin və rəngarəngdir (solfej, musiqi ədəbiyyatı, ibtidai nəzəriyyə, xor - bu fənlər üçün xüsusi dərslər verilib). Yalnız xüsusi bir alətlə məşq etmək özü üçün danışır. Bəs belə bir fərq peşənin spesifikliyinin mahiyyətinə təsir edirmi? Doğrudan da, indi hər yerdə musiqini dərinləndirən öyrənmə məktəbləri payda olur. Həm işləyən, həm də dövlət məktəbi müəllimi uşaqlara eyni şeyi - musiqini öyrədir.

Görünür, peşəkar musiqi təhsili ilə kütləvi təhsilin məzmununda fərq “orta məktəb musiqi müəllimi” peşəsinin spesifikasiyasına görə elə də əhəmiyyətli deyildir, bu isə o deməkdir ki, bu, konkretliyin özü deyil, onun fərqləndirici xüsusiyyətlərindən yalnız biridir. peşə - başqa heç nə.

Bununla belə, elmi-nəzəri ədəbiyyatda başqa mövqe də var ki, onun sayəsində uzun illər kütləvi musiqi təhsilində musiqinin məktəb fənni kimi tədrisinə yanaşma bərqərar olub. Nəticə budur: musiqi məktəbdə tədris olunur, deməli, o, bütün məktəb fənləri kimi - ümumi didaktika prinsipləri əsasında tədris edilməli olan məktəb fənnidir. Düzdür, məktəb elmləri sistemində musiqi də öz növbəsində spesifik xüsusiyyətlərə malikdir - o, təbiətşünaslıq fənni deyil, sənətdir, yəni. estetik dövrün məktəb mövzusu. İndi aydınlaşdığı kimi, məktəbdə musiqinin öyrədilməsi ilə bağlı bu anlayış bu günə qədər aradan qaldırılmamış mənfi nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Məsələn, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, ümumi didaktik prinsiplər əsasında gedən tədris prosesinin səmərəliliyinin əsas göstəricisi şagirdlərin müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər toplusunu uğurla mənimsəmələridir. Bu yanaşma ilə musiqi təhsilinin həm məqsədi, həm məzmunu (proqramların repertuarı), həm də onun həyata keçirilməsi vasitəsi kimi metodikası əsas məsələyə - müxtəlif səviyyəli bilik, bacarıq və bacarıqların formalaşmasını təmin etməyə tabe edilirdi. , öz növbəsində, hər yaş və sinif üçün kifayət qədər ciddi şəkildə müəyyən edilmişdir.

Musiqi müəllimi məktəblilərə musiqi öyrənmə prosesində öz qavrayışlarını idarə etmək sənətini öyrədir. Ona görə də mədəni dinləmə və musiqi dinləmə bacarıq və bacarıqları didaktik məzmun daşıyır. Rasional və emosional-təxəyyülün dialektik vəhdəti olmaqla, gələcək musiqi dinləyicisinə onu “həm ağılla, həm də ürəklə” başa düşməyi təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz bu bacarıqlardır ki, orta məktəb musiqi müəllimi məktəblilərə instrumental əsərlərin məzmunlu təhlili ilə məşğul olur. Şagirdlərin idrak maraqlarının aktivləşməsinə müəllimin dərslər zamanı müəyyən emosional əhval-ruhiyyə yaratması, şagirdləri yeni şeylər öyrənməyə və çətinlikləri dəf etməyə oyatması da kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Y.B. “Məktəb müəllimi-musiqiçi üçün dərslik” M., 2000.
2. Məktəbdə musiqi təhsili. M., 1975.
3. Musiqi tərbiyəsi metodları üzrə oxucu. / O.A. Apraksina M., 1987.
4. Şkolyar L.V., Krasilnikova M.S. Uşaqlar üçün musiqi təhsilinin nəzəriyyəsi və metodları. M., 1999.
5. Xələbüzdar P.V., Popov V.S. “Musiqi təhsilinin nəzəriyyəsi və metodları” Sankt-Peterburq 2000.

SUMMARY

In this article, the characteristics of the profession of a music teacher are to show what new music technologies can be used in music lessons. This goal is specified in solving the following tasks: 1) to reveal the creative nature of the music teacher's activity; 2) to determine what knowledge, skills and abilities the teacher should have while working in the school; 3) discover music technologies.

Experience shows that a teacher who has comprehensive knowledge, skills and abilities in various fields of music pedagogy will be able to conduct music lessons competently.

Music education should be based on the principles of choosing special methods according to the age and abilities of children - this determined the novelty and relevance of this work.

Keywords: music, music and pedagogical activity, artistic activity, knowledge, skill

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDƏ UCALDILMIŞ MONUMENTAL ABİDƏLƏRİN ŞƏHƏR MÜHİTİNİN BƏDİİ FORMALAŞMASINDA ROLU

Günəl ZAUR

g.alizade95@mail.ru

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi

Xülasə

Müstəqillik dövründə Sumqayıt şəhərində ucaldılmış monumental abidələr şəhər mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu abidələr təkcə estetik element kimi deyil, həm də şəhərin tarixi-mədəni kimliyini əks etdirən simvollarıdır. Heydər Əliyev, İmadəddin Nəsimi, Nizami Gəncəvi, Cəlil Məmmədquluzadə və Üzeyir Hacıbəyov kimi görkəmli şəxsiyyətlərə həsr olunmuş heykəllər və abidə kompleksləri şəhərin mədəni dəyərlərini vurğulayır, sakinlər və ziyarətçilər üçün mənəvi və ideoloji mesaj daşıyır. Bu monumental əsərlər şəhərsalma prosesində ictimai məkanların təşkilinə təsir göstərir, Sumqayıtın memarlıq-landşaft quruluşuna dinamizm qatır və onun vizual kimliyini formalaşdırır. Beləliklə, monumental abidələr Sumqayıtın urbanistik simasını zənginləşdirir, şəhər mühitini tarixi yaddaş və milli kimliklə vahətdə inkişaf etdirir.

Açar sözlər: Heykəl, şair, bədii, xarakter, monumental

Giriş

Uzun inkişaf yolu keçərək ölkəmizin böyük sənayə mərkəzlərindən birinə çevrilən Sumqayıt şəhəri müstəqilliyimizin bərpası ilə öz tariximizin yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mənada Azərbaycanın üçüncü böyük şəhəri sayılan Sumqayıt monumental heykəltəraşlıq nümunələri şəhərin memarlıq mənzərəsində yer almağa başladı. Müstəqillik illərində Sumqayıt şəhərində bir sıra şəxsiyyətlərə abidə ucaldılmışdır. Belə abidələrdən biri XIV-XV əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimiyə ucaldılmış abidədir. Nəsiminin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə Sumqayıt şəhərində şairin adını daşıyan parkda İmadəddin Nəsiminin heykəli ucaldıldı. Bu mədəniyyət və istirahət parkı 1967-ci ildə yaradılsa da 1978-ci ildə parka dahi şairin adı verilmişdir. 2003-cü ildə ərsəyə gətirilmiş abidənin müəllifləri yerli heykəltəraşlarımız Aqil Quliyev və Vaqif Nəzərovdur. İlk olaraq bu heykəl kürsüsüz qoyulsa da sonradan abidəyə kürsülük əlavə edilmişdir. Ağ mərmərdən işlənilmiş postament üzərində şairin bürüncdən heykəli qoyulmuşdur. Postamentin üzərində rum rəqəmləri ilə XIV və XV əsr və Nəsimi sözləri həkk edilmişdir. Abidənin kürsü ilə birlikdə hündürlüyü 3 metr təşkil edir. Abidəyə diqqətlə tamaşa etdikdə müəlliflərin heykəli yaratmamışdan öncə Nəsiminin həyatı, yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduğunu sezirik. İki müəllifin təxəyyülünün nəticəsi olan abidədə geyimi, siması da ustalıqla işlənilib. Əsərdə şair əllərini yana açaraq sanki dünyanın işlərinə təəccüblənir. Kompozisiyada obrazın portret oxşarlığı, dəqiq siluet cizgiləri ifadəliliyi artıran nüanslardandır. Müəlliflər şairin daxili emosianallığını düşüncələrlə baş-başa qalmış simasında uğurla verə bilmişlər. Nəsiminin mənalı, nüfuzedici baxışı sanki şəhərdə gəzən insanlara dikilib. Sənətsüənəsləşmiş üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Samir Sadiqov “Sumqayıt şəhərinin heykəltəraşlıq abidələri” adlı məqaləsində bu heykəl haqqında qeyd edir ki, “Heykəltəraş geyimin gözəl və ifadəli olmasına, qatların bir-birinə bacarıqla uyğunlaşdırılmasına böyük əhəmiyyət vermiş və bilərəkdən əbanın qarşı hissəsini açıq qoyaraq onun bədənini göstərməklə tamaşaçıya bildirmək istəmişdir ki, şairin dərisi paltar kimi əynindən soyularaq çıxarılıb. Əbanın quruluşu abidənin şaquli kompozisiyanı yuxarıya doğru istiqamətləndiyini aydın göstərmək üçündürsə, çiyindən üfüqi xətt tilə sanki bu hərəkətin qarşısını almaq üçün bir vasitədir.” Heykəlin sol tərəfində kürsünün üzərində isə müəllif şairin edam səhnəsini əks etdirən bəlyəf təsvir etmişdir.

Heykəltəraşın Sumqayıt şəhərində 20 Yanvar şəhidlərinin şərəfinə ucaldılmış abidəsini (2002) də bu faciənin bədii tutum alması istiqamətində atılmış yaddaqlan addımlardan saymaq olar. Bu tunc abidə də orijinal forma-biçimə malikdir. Belə ki, ümumi silueti kvadrat formaya olan plastik tutum paralanmış ağacın yaşıntılarına verilən tunc bədii şərh kimi qəbul olunur. Öndən kvadrat formanı yarıya bölən müəllif, kötüyü duyulası dərəcədə bir-birindən ayırmış və onların davamı kimi qəbul olunan yan səthlərdə faciə şəhidlərinin və onlara ağı deyən ana-bacıların relyefli təsvirlərini vermişdir. Beləliklə, “bölünmüşlərin” acılarıyla dolu taleyini əyaniləşdirən təsirli səhnəni tamaşaçı bütün kvadrat formalı dolaşmaqla izləyə bilər.

Bu gün Sumqayıtın müasir inkişafı vaxtilə Heydər Əliyevin yaratdığı təməllərə əsaslanır. Sumqayıtın sənaye sahəsində inkişafı da məhz Heydər Əliyevlə bağlı olmuşdur. Məhz bu səbəbdən 2005-ci ildə şəhərin mərkəzi küçələrinin kəsişdiyi yerdə, ulu öndərin xatirəsinə abidə ucaldıldı. Qırmızı mərmər postament üzərində qərarlaşan bu palstika nümunəsinin müəllifi görkəmli heykəltəraş, Xalq rəssamı Natiq Əliyevdir. Kompozisiyada siyasi xadim üzərində dövlət atributu sayılan gerb təmsil olunmuş postament üzərində müstəqil Azərbaycanın konstitusiyasına əl basaraq and içən zaman təsvir edilmişdir. Bununla da ulu öndər xalqa rəhbərlik etmək kimi məsuliyyətli bir vəzifəsi öz üzərinə götürür. Ayaqüstə həll edilmiş obrazda hamının tanıdığı iti, iradəli baxışları ilə dövlət xadimini canlandırır. Bu əsərdə heykəltəraş ümummilli liderin bütün keyfiyyətlərini xarakterizə etməyə müvəffəq olmuşdur. Abidə həmçinin, özünün möhtəşəmliyi, monumentallığı ilə də diqqət çəkir. Rəsmi geyimdə görüntüyə gətirilən obraz da statiklik müşahidə olunsada burada daxili dinamika da hiss edilir. Qeyd etməliyik ki, Natiq Əliyevin monumental abidələri maraqlı plastikaya malikdir. Heykəltəraş nəinki portret oxşarlığını o cümlədən, obrazların iç dünyasını, daxili aləmini verə bilmişdir.

Hələ sağlığında yazdığı qəzəllərlə adı dillər əzbərinə çevrilmiş Nizami Gəncəviyə Sumqayıt şəhərində abidənin ucaldılması ona olan ümumxalq sevgisinin göstəricilərindəndir. Tanınmış heykəltəraş İsa Məmmədخانov tərəfindən hazırlanan bu palstika nümunəsi “Nizami” adına kinoteatrın qarşısında ucaldılmışdır. Ümumi hündürlüyü 3.9 metrə çatan abidə də dahi şair ayaqüstə, düşüncələrə dalmış vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Tuncdan işlənilmiş abidənin postamentini qranit forma təşkil edir. “Xəmsə”-bəşlik ilə dünyada tanınan Nizami Gəncəvi bu abidə də şair-filosof kimi həll edilmişdir. Heykəlin açılışı 2008-ci ildə olmuşdur. Kompozisiyada şairin sağ əlində lülə halında bükülmüş kağız var. Sol əlinin ürəyinin üzərində olması simvolik məna daşıyır. Belə ki, hər zaman sadə xalqın içərisində yaşayan şair o dövrün ədalətsizliyinə ürək yangısı ilə yanaşır. O cümlədən müəllif şairin obrazının açılması üçün qədim azərbaycanlılara məxsus libasdan-əbadan, çalmadan istifadə edir. Başına dolamış olduğu çalmanın bir hissəsi şairin çiyni üzərinə düşüb. Kürsünün üzərində Azərbaycan dilində “Nizami Gəncəvi” doğum və vəfat etdiyi tarix qeyd edilmişdir. Abidə də Nizaminin simasından ümumilikdə bütün görünüşündə biz müdrikliyi, onun böyüklüyünü görə bilirik. Ölməz əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, fəlsəfi fikrini dünyaya çatdıran Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycanın dünyada tanınmasında önəmli rol oynayır. Dünyanın bir çox ölkələrində dahi şairin xatirəsinə heykəllər ucaldılmışdır. Xarici ölkələrdə ucaldılan Nizami heykəlləri Azərbaycanın ədəbiyyatını, tarixini tanıdan möhtəşəm nümunədir.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov ölümündən sonra da xalqın yaddaşından silinməmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qərarı ilə 2010-cu ildə “Üzeyir Hacıbəylinin 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Məhz bu səbəbdən 2010-cu il sentyabr ayının 15-də Sumqayıt şəhərində Üzeyir Hacıbəylinin abidəsinin təntənəli açılışı oldu. Üzeyir Hacıbəyovun abidəsinin yaradılması heykəltəraş Vəqif Nəzərova tapşırılmışdır. Postamentin oturacaq ölçüsü 7.5 x 7.5 metr, abidə kompleksinin hündürlüyü isə 12 metr təşkil edir. Qara qranitlə üzlənmiş postament royal formasında həll edilmişdir. Yuarıya doğru yüksələn hissəsi orqan borularının simvolik təsviri kimi işlənilmişdir. Abidənin ucalan orqan borularının üzərində isə 5 metr hündürlükdə bürüncdən işlənmiş bərelyef təsvir edilmişdir. Onun əks tərəfində isə eyni fon üzərində milli musiqi alətlərimiz olan kaman, qaval və tarın tökmə bürüncdən təsviri yerləşdirilib. Bərelyefin fonu isə ağ mərmərdən üzük qaşı formasında işlənilib.

Sumqayıt şəhərindəki Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin şərəfinə ucaldılmış abidə Heydər Əliyev mərkəzinin qarşısında ucaldılmışdır. 2018-ci ildə təntənəli açılışı keçirilən heykəlin müəllifi tanınmış tişə ustası Nəriman Məmmədov memarı isə Nurlan Nəzərovdur. Mərmərdən hazırlanmış əzəmətli ayaqüstə duran ictimai-siyasi xadimin iradəli, qətiyyətli obrazı canlandırılır. Müəllif obrazı ayaqüstə, ciddi təsvir etməklə monumental heykələ statiklik vermişdir. Monumental heykələ tamaşa etdikdə sanki ümummilli lider Heydər Əliyevin Dövlət himnini dinlədiyini hiss edirik. Heykəl memarlıq və heykəltəraşlıq baxımından da sintez təşkil edərək bir-birini tamamlayır. Cizgilərin dəqiqliyi, obrazın canlılığı əsəri izləyən zaman orada həqiqətən xalqı üçün həyatını həsr etmiş bir şəxsiyyətin təsvirini açıq-aydın büruzə verir. Heydər Əliyevin adını daşıyan mərkəzin binası klassik üslubun sintez şəkildə milli memarlıq məktəblərimizə mənsub olan elementlərin qarışığı nəticəsində inşa olunmuş memarlıq abidəsi müasir zamanımızda yetişən gənclərin mədəniyyət sahəsində nailiyyətlərinin toplandığı bir mərkəz rolunu oynayır. Bu mərkəzin qarşısında ucaldılmış Heydər Əliyevin heykəli rol oynamır. Heydər Əliyev daima gənclərin mədəniyyət sahəsində olan bilik və bacarıqlarını yüksək qiymətləndirmiş, onların hər birinin savadlı və mədəni olmasını istəyən tarixi ictimai-siyasi xadimlərdən biri olmuşdur. Bu heykəl məhz bu sənət mərkəzinin qarşısında ucaldılması təsadüfi olmadığının şahidi olur. Bu abidə həm ətraf mühit həm də memarlıq abidəsi ilə qarşılıqlı vəhdət şəklində yerinə yetirildiyinin şahidi olur. Fiqurun postamenti dəyirmi şəkildə yerinə yetirilmişdir. Bu postament tipi heykəl abidəyə baxımlılıq verən amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalov A. Heykəllərin şəhər mühitində rolu: //Palitra .2014. 25 oktyabr. 15 s.
2. Nəcəfov M. Novruzova C. Heykəltəraşlıq haqqında – Bakı. 1960, 76 s.
3. Sadıqov S. Obrazlara çevrilmiş fəlsəfi plastika. “Kaspi”.- 2011. 6 aprel. s. 16
4. Quliyev R. Azərbaycan incəsənətində rəmzi-bədii şərhə yüksəlmə. Bakı, 2007. 160 s.
5. Zeynalov A. Heykəllərin şəhər mühitində rolu: //Palitra .2014. 25 oktyabr. 15 s.

SUMMARY

Monumental monuments erected in Sumgayit during the independence period play a significant role in shaping the urban environment. These monuments are not only aesthetic elements but also symbols reflecting the historical and cultural identity of the city. Statues and monument complexes dedicated to prominent figures such as Heydar Aliyev, Imadaddin Nasimi, Nizami Ganjavi, Jalil Mammadguluzade, and Uzeyir Hajibeyov emphasize the cultural values of the city and convey a spiritual and ideological message to residents and visitors. These monumental works influence the organization of public spaces in the urban planning process, add dynamism to Sumgayit's architectural and landscape structure, and shape its visual identity. Thus, monumental monuments enrich Sumgayit's urban identity, fostering the development of the city environment in harmony with historical memory and national identity.

Key words: Statue, poet, artistic, character, monumental

РЕЗЮМЕ

Монументальные памятники, воздвигнутые в городе Сумгайыт в период независимости, играют важную роль в формировании городской среды. Эти памятники являются не только эстетическими элементами, но и символами, отражающими историко-культурную идентичность города. Статуи и мемориальные комплексы, посвященные таким выдающимся личностям, как Гейдар Алиев, Имадеддин Насими, Низами Гянджеви, Джалил Мамедкулизаде и Узеира Гаджибеков, подчеркивают культурные ценности города и несут духовное и идеологическое послание жителям и посетителям. Эти монументальные произведения влияют на организацию общественных пространств в процессе градостроительства, придают динамичность архитектурно-ландшафтной структуре Сумгайыта и формируют его визуальную идентичность. Таким образом, монументальные памятники обогащают урбанистический облик Сумгайыта, способствуя развитию городской среды в единстве с исторической памятью и национальной идентичностью.

Ключевые слова: Статуя, поэт, артист, персонаж, монументальный

ORDUBADDA QIRX TÖKMƏ MƏRASİMİ: ANA VƏ UŞAĞI QORUMA RİTUALLARI

Məleykə MƏMMƏDOVA

meleykememmed1@gmail.com

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

Orcid ID: 0000-0001-7714-4668

Xülasə

Qırx tökmə mərasimi, Azərbaycan mədəniyyətində, xüsusilə Naxçıvan bölgəsində mühüm yer tutan bir ənənədir. Doğumdan sonra ana və uşağın mənəvi və fiziki qorunmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən bu mərasim, kökləri qədim türk inanclarına və İslam ənənələrinə dayanan bir rituallardır.

Naxçıvanın Ordubad rayonunda icra edilən doğumla bağlı rituallar qədim inanclara əsaslanaraq formalaşmışdır. Bu rituallar arasında on tökmə, qırx tökmə və cin dəyişəyi zamanı icra edilən ayinlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsas məqsəd ana və uşağın qorunması, onların sağlamlığı və rifahının təmin olunmasıdır.

On tökmə mərasimi, doğumdan sonra ilk on gün ərzində ana və körpənin mənfi təsirlərdən uzaq tutulması, on günün tamamında isə onların yuyundurulub paklanması üçün həyata keçirilir. Qırx tökmə mərasimində isə qırx gün tamamilə ana və uşaq xüsusi su ayini ilə təmizlənir və cəmiyyətə tam daxil olur. Bu ritualın əsas elementi su olub, onun qoruyucu və təmizləyici xüsusiyyətinə inanılır. Cin dəyişəyi ilə bağlı rituallar isə uşağın ruhunun dəyişdirilməsinin qarşısını almaq və mənfi varlıqlardan qorumaq məqsədilə yerinə yetirilir.

Bu araşdırma, Ordubadda doğumla bağlı icra edilən bu ritualların tarixi, sosial və mədəni mahiyyətini araşdırır, onların müasir dövrdə necə yaşadıldığını və gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Ordubad, qırx tökmə mərasimi, ritual, ana, uşaq.

SUMMARY

The fortieth-day purification ritual holds a significant place in Azerbaijani culture, particularly in the Nakhchivan region. This ceremony, performed to ensure the spiritual and physical protection of the mother and child after birth, has its roots in ancient Turkic beliefs and Islamic traditions.

The birth-related rituals practiced in Ordubad, a district of Nakhchivan, have evolved based on ancient beliefs. Among these rituals, the ten-day purification, the fortieth-day purification, and the spirit exchange ritual hold particular importance. The primary purpose of these ceremonies is to safeguard the mother and child, ensuring their health and well-being.

The ten-day purification ritual is conducted within the first ten days after birth to shield the mother and newborn from harmful influences, culminating in a cleansing bath on the tenth day. The fortieth-day purification ritual takes place on the fortieth day after birth, during which the mother and child undergo a special water purification ceremony, marking their full integration into society. Water plays a central role in this ritual, as it is believed to possess protective and purifying properties. The rituals related to spirit exchange are conducted to prevent the substitution of the child's soul and to protect them from malevolent entities. This study explores the historical, social, and cultural significance of these birth-related rituals in Ordubad, examining their continued practice in contemporary times and emphasizing the importance of their transmission to future generations.

Keywords: Ordubad, fortieth-day purification ceremony, ritual, mother, child.

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARININ AZƏRBAYCAN OPERALARINDA TƏCƏSSÜMÜ

Nihad HÜSEYNLİ

nihad.hseyynli@yandex.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti xalqın tarixi, cəmiyyətin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və hər zaman biri-digərinə əsaslı təsir göstərmişdir.

Mədəniyyəti, müəyyən mənada, cəmiyyətin «güzgüsü» hesab edərək, baş verən tarixi, ictimai-siyasi hadisələrin mədəniyyət əsərlərində təəcəssümünün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etməliyik.

Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıqlarla zəngin olmuşdur. Xalqın azadlıq mübarizəsi, işğalçılara və istismarçılara qarşı vuruşu, müharibələr və üsyanlar zaman-zaman davam etmiş, tarixin səhifələrində iz salmışdır. Təbiidir ki, hər bir belə tarixi dövəmdə xalqın arasından çıxmış qəhrəmanların adı parlarmışdır.

Xalqın tarixində iz salmış hadisələrin, xalqın qəhrəmanlarının tərənnümü incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi, musiqidə də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan operalarında tarixi-qəhrəmani mövzunu ədəbi mənbəyə istinad və həyat gerçəkliyini əks etdirməsi baxımından belə xarakterizə edə bilərik:

Tarixi-qəhrəmanlıq dastanları ilə bağlı mövzuların təəcəssümü; bu baxımdan muğam operalarında xalq qəhrəmanlarının surətlərinin və qəhrəmanlıq dastanları motivlərinin təzahürü Ü.Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» (Nofəl obrazı), «Rüstəm və Söhrab», M.Maqomayev «Şah İsmayıl» operalarında özünü göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Bəstəkar, mədəniyyət, musiqi, opera

Giriş

Ü.Hacıbəylinin ilk operasından - «Leyli və Məcnun»dan başlayaraq, XX əsrin I yarısında yaranmış operaları izləsək, tarixi-qəhrəmani mövzunun müxtəlif səpkidə təzahürünü görə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan operasının inkişafının birinci dövrü muğam operalarının meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun», «Şeyx Sənan», «Rüstəm və Söhrab», «Şah Abbas və Xurşidbanu», «Əsli və Kərəm», «Harun və Leyla», Müslüm Maqomayevin «Şah İsmayıl», Zülfüqar Hacıbəyovun «Aşıq Qərib» operaları qeyd olunmalıdır. [Abdullayeva S. «Musiqi dünyası» jurnalı. № 3-4/29 -2006, s.91]

Adı çəkilən operaların əsasını həm klassik şairlərin əsərləri («Leyli və Məcnun», «Rüstəm və Söhrab»), həm də xalq dastanları və nağıllar təşkil edir. Bu əsərlərin süjet xəttində məhəbbət mövzusu aparıcı rol oynasa da, eyni zamanda, burada tarixi-qəhrəmani mövzunun müəyyən dərəcədə süjet xəttinin açılmasında iştirak etdiyini görürük. Tarixi-qəhrəmani mövzu bu əsərlərdə ikinci planda çıxış edir ki, bu da əsasən bir surətin və onunla bağlı səhnənin daxil edilməsi ilə məhdudlaşır. Bu baxımdan Ü.Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» operasında sərkərdə Nofəlin surəti, M.Maqomayevin «Şah İsmayıl» operasındakı Şah İsmayıl və Ərəbzəngi surətləri qeyd olunmalıdır. Ü.Hacıbəylinin «Rüstəm və Söhrab» operasında da qəhrəmani mövzunun bir qədər başqa planda işlənilməsinə müşahidə edirik. Belə ki, burada operanın qəhrəmanları xalq arasında ad-san qazanmış qəhrəmanlar olsa da əsərin süjet xətti onların igidliklərinin tərənnümü üzərində deyil, ata-oğul münasibətlərinin açılması üzərində qurulmuşdur və əsərin sonluğunun faciə ilə bitməsi bu mövzunun həllində əsas surətlərin tarixi-qəhrəmani səpkidə xarakterizə olunmasını arxa plana keçirir. [Abdullazadə G.«Musiqi dünyası» jurnalı. № 3-4/25 - 2005, s. 19]

Adı çəkilən operalarda bilavasitə tarixi-qəhrəmani mövzu özünəməxsus musiqi dili ilə təqdim

Nümunə 3

İki hissədən ibarət olan müqəddimənin I hissəsindəki qammavari xromatik ardıcılıq II hissənin başlanğıcı üçün zəmin yaradır. II hissə «Heyratı» ritmik muğamının melodiyası üzərindədir və təntənəli səslənir.

Nümunə 4 [Hacıbəyli Ü. «Leyli və Məcnun». Klavir. Bakı, 1984]

Müqəddimənin ardınca Nofəlin «Nə iş görürsən divanə?» adlı ariozası verilir. Burada döyüşü saxlamaq istəyən Məcnuna müraciət öz əksini tapır.

Bu da iki hissədən ibarətdir və rast ladında «Heyratı» zərbi muğamının mövzusuna əsaslanır. I hissə lya mayəli rast ladının kvintası - «mi» səsinə başlayaraq, tersiya və tonika pillələrinin əvəz olunması ilə səslənir.

II hissə isə «fa» səsinə «Heyratı» muğamı əsasında inkişaf edir.

Nümunə 5 [Hacıbəyli Ü. «Leyli və Məcnun». Klavir. Bakı, 1984]

Qəhrəmani xarakter daşıyan mövzu həmin melodika üzərində orkestrin müşayiəti ilə tamamlanır.

Göründüyü kimi, «Leyli və Məcnun» operasında dramaturji süjet xəttinin müəyyən hissəsində Nofəlin səhnəsinin daxil edilməsi musiqi dilində də yeni cizgilərlə, qəhrəmanlıq, mərdlik ifadə edən rast ladı üzərində melodik-intonasiya xüsusiyyətləri ilə müşahidə olunur. Burada məqsədyönlü olaraq «Heyratı» zərbi muğamının mövzularından istifadə olunması da əlamətdardır. Belə ki, «Heyratı» zərbi muğamı öz emosional təsir qüvvəsinə görə məhz qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik xüsusiyyətləri aşılayır.

Xalqın tarixində iz salmış hadisələrin, xalqın qəhrəmanlarının tərənnümü incəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi, musiqidə də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan musiqisinin bütün təbəqələrində - istər şifahi ənənəli musiqidə xüsusilə xalq

mahnılarında və aşiq yaradıcılığında, istərsə də bəstəkar yaradıcılığında tarixi-qəhrəmani mövzunun təəcəssümünün araşdırılması böyük aktualıq kəsb edir.

Xalqın qəhrəmanlıq tarixi qədim dövrlərdən xalq mahnılarında, aşiq havalarında və dastanlarda tərənnüm olunmuşdur. Aşiq yaradıcılığının məhsulu olan qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın azadlıq mübarizəsinin bədii təəcəssümü xüsusilə önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S. “Koroğlu” dastanında aşiq sənəti, çalğı alətləri, eyni adlı hava və instrumental silsilələri. // «Musiqi dünyası» jurnalı. № 3-4/29 -2006, s.91-97
2. Abdullazadə G. Üzeyir bəydən bizə miras - bizdən Üzeyir bəyə hədiyyə. // «Musiqi dünyası» jurnalı. № 3-4/25 - 2005, s. 18-20
3. Abdullazadə G.A. Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti: tarixi-fəlsəfi təhlili. Bakı, Qartal. 1996. 288 s.
4. Əliyeva F.Üzeyir Hacıbəyov. «Leyli və Məcnun» operası - XXI əsrdən bir nəzər. // «Musiqi dünyası», № 1-2 (27), 2006, s. 40-48

NOTOQRAFİYA

1. Hacıbəyli Ü. «Leyli və Məcnun». Klavir. Bakı, 1984

SAYTOQRAFİYA

1. Azərbaycan ənənəvi musiqisi Atlası, <http://atlas.musigi-dunva.az>
2. Leyli və Məcnun, <http://leyli-mejnun.musigi-dunya.az>

SUMMARY

Azerbaijani musical culture has been in mutual contact with the history of the people, the development of society and has always had a fundamental impact on each other.

Considering culture, in a certain sense, as a "mirror" of society, we should note that the embodiment of historical, socio-political events in cultural works is of great importance.

The history of the Azerbaijani people has been rich in heroism. The people's struggle for freedom, the fight against invaders and exploiters, wars and uprisings have continued from time to time and have left their mark on the pages of history. Naturally, in each such historical period, the names of heroes who emerged from among the people have shone.

The glorification of events that have left their mark on the history of the people, the heroes of the people, has found its reflection in music, as in all fields of art.

We can characterize the historical-heroic theme in Azerbaijani operas in terms of its reference to a literary source and its reflection of life reality as follows:

The embodiment of themes related to historical-heroic epics; from this point of view, the manifestation of images of folk heroes and motifs of heroic epics in mugham operas is evident in U. Hajibeyli's operas "Leyli and Majnun" (the image of Nofal), "Rustam and Sohrab", and M. Magomayev's "Shah Ismail".

Keywords: Azerbaijan, Composer, culture, music. Opera

QARABAĞDAKI TƏBİƏT ABİDƏLƏRİNİN UNESCO-NUN MİRAS SİYAHISINA SALINMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Kənan YUSUBLI

kenanyusibov399@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Otuz illik erməni işğalından azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin inkişafı burada həyata keçirilən ümumi inkişaf və qayıdış strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Qarabağ torpaqlarının sahib olduğu zəngin təbii və tarixi-mədəni turizm ehtiyatlarının xalqımızın milli sərvəti kimi istifadəsi və onlardan təbliğat və gəlir mənbəyi kimi istifadə olunması bu baxımdan həmin ehtiyatların tanınması zərurətini yaradır. Dünyada turizm ehtiyatlarının və eləcə də milli-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından onların UNESCO-nun maddi-mədəni irs nümunələri üzrə əsas siyahısında qeydiyyatda düşməsi prinsipial məsələ olub, ölkələrin və onların hökumətlərin bu sahədə aparıcıları işlər və beynəlxalq münasibətlərdəki vəziyyətlə tənzimlənir. Bu məqalədə işğaldan azad olunmuş Qarabağda mövcud olan təbiət abidələrinin UNESCO-nun maddi-mədəni irs nümunələri üzrə əsas siyahısına salınmasının burada turizmin inkişafına edəcəyi müsbət təsir öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ; turizm; təbiət abidələri; UNESCO miras siyahısı

Giriş

Dünya xalqlarının mədəni müxtəlifliyi və tarixi mirasa sahiblik müasir dövrdə ölkələrin malik olduğu tarixi-mədəni və təbii sərvətlərin daha yaxşı qorunaraq turizm gəlirlərinin artırılması ilə bərabər ölkənin tanınmasında da mühüm əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Buna görə də müasir dövrdə dünya dövlətləri humanitar inkişafda turizmin oynadığı rolu yüksək qiymətləndirərək məhz turist mübadiləsi yolu ilə bir sıra çətin sosial-iqtisadi məsələləri həll etmək üçün əldə olunmuş müsbət təcrübədən faydalanmaq istəyirlər. Bu baxımdan UNESCO-nun maddi-mədəni irs nümunələri üzrə əsas siyahıdakı maddi-mədəni miras nümunələrinə namizəd ola biləcək Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdakı unikal təbiət abidələrinin sahib olduğu turizm potensialı diqqəti cəlb edir.

Ölkəmizdə hazırda təbii və tarixi-mədəni turizm cəlbəediciliyinin artırılması və beynəlxalq səviyyədə qorunması məqsədilə buradakı abidələrin UNESCO-nun maddi-mədəni irs nümunələri üzrə əsas siyahısına salınması üçün işlərin aparılması prioritet vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Burada əsas məqsəd, sahib olduğumuz təbii və tarixi-mədəni sərvətlərimizin gələcək nəsillərin istifadəsinə də qazandırmaqla onların bu gün daha səmərəli turizm dövryyəsinə cəlb olunması, iqtisadi aktivliyin artırılması və ölkəmizin daha yaxşı tanınmasıdır.

Araşdırma baxımından UNESCO-nun maddi-mədəni irs nümunələri üzrə əsas siyahısının necə formalaşmasına, onun tarixinə qısa nəzər salsaq burada maraqlı məsələlərin olduğunu görürük. UNESCO əslində, BMT nəzdində fəaliyyət göstərməklə dünya üzrə təhsil, elm, mədəniyyət və ümumilikdə, sosial-humanitar məsələlər üzrə öz missiyasını həyata keçirməyə çalışır. Bu mənada, hələ 1959-cu ildə Misirdə nəhəng Asuan bəndinin tikintisi zamanı antik Nubiya krallığına aid olmuş qiymətli tarixi-mədəni abidələrin yox olması təhlükəsinə qarşı Misir və Sudan dövlətlərinin UNESCO-ya kömək üçün müraciət etməsi ilə dünya mirasının global səviyyədə qorunması üçün ilk addımlar atılmağa başlanmışdır [9]. Öz növbəsində bu təşkilatın da kömək üçün beynəlxalq ictimaiyyətə müraciət etməsi ilə bu regionda, daha sonra isə bütün dünyada yox olmaq təhlükəsi keçirən və bütün bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli miras dəyəri daşıyan maddi və mədəni obyektlərin qorunması məsələsi qabardılmış və nəhayət nəhayət 1978-ci ildə Ümumdünya İrs Siyahısı [5] yaradılaraq planetdə mövcud olan qiymətli irs nümunələrinin mühafizəsinə başlanılmışdır.

Diskussiya

Hazırda UNESCO-nun miras siyahısı dövrü olaraq yenilənməklə hər il bir sıra tarixi-mədəni obyektlərin buraya əlavə olunması və eləcə də mövcud olanların müəyyən səbəblərdən bu siyahıdan çıxarılması ilə dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılır. Belə ki, 2024-cü ilin sentyabına olan son məlumatlara əsasən dünyanın 168 ölkəsindən 1223 miras nümunəsi bu siyahıda yer almaqdadır [5]. Ölkələr timsalında baxdıqda burada bəzi dövlətlərə məxsus olan miras nümunələrinin hansı sayda olması, yaxud onların hansı dövrlərdə və ya hansı kriteriyalara görə bu siyahıya daxil edilməsi də sual doğurur. Eyni sualı Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin qovşağında yerləşən Azərbaycana qarşı UNESCO və onun kimi digər beynəlxalq təşkilatların göstərdiyi münasibətlər də doğurur. Belə ki, hazırda ölkəmizə aid 4 tarixi-mədəni və bir təbiət abidəsi daimi miras siyahısında olduğu halda 2019-cu ilədək bu, İçərişəhər və Şirvanşahlar sarayı (2000-ci ildə) ilə Qobustan qaya təsvirləri (2007-ci ildə) timsalında sadəcə iki obyektlə məhdudlaşmışdı. Sonrakı illərdə, 2019-cu ildə Şəki Xan Sarayının, 2023-cü ildə isə Xınalıq kəndi və Köç yolu ilə Hirkan meşələrinin təbiət abidəsi kimi bu siyahıya salınması bu istiqamətdə dövlətimiz tərəfindən atılan qəti addamların nəticəsində mümkün olmuşdur [5]. Halbuki, Qərbi Azərbaycana yiyələnmiş ermənilər buradakı tarixi Alban kilsələrini öz adına çıxarmaqla qalmayıb, onları uydurma erməni mədəniyyəti nümunələri adı altında hələ 1996-cı ildə bu siyahıya salmağa nail olmuşdular. Bu azmış kimi ermənilərin İranda, Araz çayının sağ sahilində də bir kilsəni bu siyahıya salması [10], əslində dünyanın hansı gözlə bu məsələyə baxdığını bir daha sübut edir. Bu və beynəlxalq miqyasdakı digər haqsızlıqlar UNESCO-nun dünya mirası siyahısına düşməyin də nə qədər çətin problem olduğunu göstərir.

Bəs dünya mirası siyahısına düşmək ölkələrə, onların iqtisadiyyatına, beynəlxalq nüfuzuna və eləcə də turizmin inkişafına necə təsir edir? İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu siyahıya düşmək üçün abidə və ya təbiət guşəsi ümumbəşəri dəyər kəsb etməklə, onun tək-cə sahib olduğu ölkədə deyil, onun hüduqlarından da kənarda dəyər ifadə etməsi, analoqları ilə müqayisədə seçilən üstünlüklərə malik olmalıdır [6]. İnsanın yaradıcılıq dühasının nəticəsi olan əsərlər, inanc və adət-ənənə nümunələri, yox olmuş sivilizasiyaların izlərini daşıyan məkanlar, unikal landşaft nümunələri və şəhərsalma yaxud arxitektura kompleksləri, bənzərsiz gözəlliyə malik təbiət guşələri, nadir biomüxtəliflik nümunələrinin sıx məskunlaşdığı ərazilər, qədim yaşayış məskənləri və ekoloji, bioloji və geoloji təkamül proseslərinin baş verdiyi ərazilər müəyyən olunmuş kriteriyalara cavab verdiyi zaman onlar bu siyahıda yer almaqla öz ölkəsinin görməli yeri kimi turizm marağı da cəlb edir. Ümumilikdə isə, turizm marağından başqa UNESCO-nun dünya mirası siyahısına daxil olunmuş abidələrin sahibi olan dövlətlərin bu sahədə məsuliyyətlərinin artırılması, ölkələrin imcinin yüksəlməsi və eləcə də onların mühfizəsinin təşkili üçün maliyyə dəstəyinin artırılması da bu sahədə əsas prioritetlərdəndir.

Dünya mirası siyahısının məzmunu, oraya düşmək üçün keçilən proseduraların kifayət qədər sərt olması siyahıda yer tuta biləcək abidələr qarşısında ciddi tələblər qoyur. Yuxarıda da qeyd olunan UNESCO-nun tələbləri ilə yanaşı həmin abidələrin unikalılığı və daşdığı ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı onların qorunma vəziyyəti və dünyada tanınma səviyyəsi də mühüm şərtlərdən biridir. Başqa sözlə, miras dəyəri daşıya biləcək abidəyə sahib olmaqla yanaşı ölkələr onların sözün əsl mənasında dünya mirasına necə qazandıra bildikləri barədə də özləri özlərinə hesabat verməlidirlər. Bu mənada, miras siyahısında yer alan bəzi abidələrin zaman keçməklə hansı səbəblərdən buradan çıxarılmasını da vurğulamaq yerinə düşər.

Aparılan təhlilər və eləcə də ekspertlərin fikirləri Azərbaycanın özünün sahib olduğu həm təbii, həm tarixi-mədəni sərvətlərlə bu siyahıda cəmi 5 deyil, ən azı 20-25 belə abidə ilə təmsil oluna biləcəyini deyir. Şübhəsiz, müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmizin məruz qaldığı işğal və ikili standartlar bu sahədə də özünü göstərmişdir. Lakin bununla yanaşı, ölkəmizin hərtərəfli inkişafı, beynəlxalq arenada öz mövqeyini möhkəmləndirməsi nəticəsində artıq təbii və tarixi-mədəni sərvətlərimizin də dünya mirasına qazandırılması yolunda ciddi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu mənada, təbət gözəllikləri məkanı və qədim mədəniyyət mərkəzi olan Qarabağda da özünün tarixinə, unikallığına və dünya mirasında tuta biləcəyi yerə görə xeyli sayda belə təbii və tarixi-mədəni yerlər və abidələr vardır. Bunların tanınması, tanidilməsi, qorunması və UNESCO-nun əsas siyahısına daxil

edilməsi üçün işlər, bu mənada, əhəmiyyət daşıyır.

Hazırda Qarabağda yalnız Şuşa şəhəri tarix-memarlıq qoruğu 2001-ci ildən UNESCO-nun müvəqqəti siyahısında mövcud olmaqla [11] burada mövcud olan və istər işğal öncəsi və istərsə də hazırkı dövrdə ölkəmizin bu mühüm turizm cazibə mərkəzinin potensialından çox uzaqdadır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən [8], Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda (Zəngilan, Xocavənd, Ağdam, Ağdərə, Cəbrayıl rayonlarının ərazisində) geniş yayılan Şərq çinarları, həmçinin Azıx mağarası, Tağlar mağarası, Şuşa şəhərindəki Xan mağarası, qaxal mağarası kimi diqqətçəkən təbiət abidələri vardır. Bu təbiət abidələrinin beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi kriteriyalara uyğun olaraq tanınması və tanındılması üçün bundan sonrakı dövrdə həyata keçirilən tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ayrıca olaraq gələcəkdə Qarabağdakı təbiət abidələri kimi Xarı bülbül çiçəyinin, bu çiçəyin yayıldığı Cıdır düzünün də UNESCO-nun dünya mirası siyahısında yer alması regionun turizm potensialının daha da artmasına səbəb olacaq. UNESCO-nun dünya mirası siyahısında yer ala biləcək Qarabağ atları isə bu baxımdan həm ölkəmizin, həm də ümumilikdə, dünyanın miras baxımından qazancı ola bilər. Belə ki, hələ işğaldan əvvəl, yəni keçmiş SSRİ dövründə Qarabağ atları [7] bir sıra beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdən mükafatlar almış və kifayət qədər tanınmışdır. Buna görə də Qarabağın təbiət abidələrinin dünya mirası inciləri kimi bəşər mədəniyyətinə qazandırılması məsələlərinin gələcəkdə həm təşkilatı, həm də elmi araşdırma mövzusu olacağını deyə bilərik.

Nəticə

UNESCO-nun dünya mirası siyahısında təmsil olunmaq çətin olmaqla bərabər həm də turizmin inkişafı üçün də əhəmiyyətli məsələdir. Təbiət abidələrinin qorunmasında məqsəd onları təbii şəraitdə elmi-informativ, həmçinin mədəni-maarifləndirmə, estetik məqsədlər və genetik fond üçün qoruyub saxlamaqdır. Bu baxımdan, ölkələr beynəlxalq tələblərə əməl etməklə eyni zamanda dünya miqyasında müsbət imic qazanmaq, daha çox seçilən destinasiya kimi tanınmaq istəyirlər. UNESCO-nun dünya mirası siyahısında Azərbaycanın Qarabağ regionundan olan tarixi-mədəni və təbiət abidələrinin yer alması da bu baxımdan ciddi məsələ olub ölkəmiz üçün aşağıdakı dividendləri qazandıra bilər:

- Qarabağdakı təbiət abidələrindən birinin və ya bir neçəsinin UNESCO-nun dünya mirası siyahısında yer alması ölkəmizin bu siyahıdakı mövqeyini möhkəmləndirər;
- UNESCO-nun dünya mirası siyahısında olmaqla Qarabağdakı təbiət abidələrinə daha çox turist marağı formalaşar;
- UNESCO-nun dünya mirası siyahısına daxil olunmuş Qarabağdakı təbiət abidələri bundan sonrakı dövrdə buradakı tarix-mədəniyyət abidəsinin də eyni siyahıya salınması üçün müvafiq fəaliyyət üçün şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Suleymanov E. UNESCO ümumdünya mədəni irs markasının yaradılmasının əhəmiyyəti. https://www.researchgate.net/profile/Elchin-Suleymanov/publication/370658966_UNESCO_UMUMDUNYA_MDNI_IRS_MARKASINI_N_YARADILMASININ_HMIYYTI/links/645c9f98baf5b27a4bc8b3c/UNESCO-UeMUMDUeNYA-MDNI-IRS-MARKASININ-YARADILMASININ-HMIYYTI.pdf
2. Ryan J. The World Heritage List: The making and management of a brand. https://www.researchgate.net/publication/233517343_The_World_Heritage_List_The_making_and_management_of_a_brand
3. Jabbarov A. Erməni işğalı sonrası Qarabağda turizmin inkişafı məsələləri. Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences E-ISSN: 2602-4411, 4(2): 33-44, 2020.

<https://ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/download/486/413>

4. Təbiət abidələri. <https://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/tebiet-abideleri>
5. World Heritage List. <https://whc.unesco.org/en/list/>
6. Критерии включения объектов в Список Всемирного наследия. <http://www.nhpfund.ru/world-heritage/criteria.html>
7. Fərəcova Z. Gücünü dağlardan, rəngini Günəşdən alan Qarabağ atları. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/gucunu-daglardan-rengini-gunesden-alan-qarabag-atlari-1673036508>
8. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. <https://eco.gov.az/>
9. 50-летие кампании по спасению памятников Нубии. <http://ru-egypt.com/egypt-news/92>
10. Armenian Monastic Ensembles of Iran. <https://whc.unesco.org/en/list/1262/>
11. Susha historical and architectural reserve. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1574/>

SUMMARY

The development of tourism in Karabakh and Eastern Zangezur regions, liberated from the thirty-year Armenian occupation, is an important component of the general development and return strategy implemented here. The use of the rich natural and historical-cultural tourism resources of the Karabakh lands as the national wealth of our people and their use as a source of propaganda and income creates the need to introduce those resources. In terms of preservation of tourism resources and national-cultural diversity in the world and their transmission to future generations, their registration in UNESCO's tangible list of world heritage is a matter of principle. In this article, the positive impact of the inclusion of the natural monuments in Karabakh to the tangible list of UNESCO's heritage list was studied.

Keywords: Karabakh; tourism; natural monument; UNESCO world heritage list

SUMAX – AZƏRBAYCAN XOVSUZ XALÇA NÖVÜ KİMİ

Günəl ASLANOVA

lenug03@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Bu məruzənin məqsədi Azərbaycan Sumax Xalçalarının bədii-texniki xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verməkdir. Qafqaz xovlu xalçalarının XVII və XVIII əsrlərin sonlarından XIX və XX əsrlərə qədər demək olar ki, davamlı inkişafını izləmək mümkün olsa da, texnikası qədim dövrlərdən məlum olsa da, 1850-ci ildən Sumax xalçalarının inkişaf prosesini dəqiqliklə müəyyən etmək çətinidir. Şahsevən tayfası diyyun toxunma texnikasını “qayıq” mənasını verən “kaikko” adlandırmışlar. Sumax texnikasından bir çox millətlər: kürdlər, qaşqaylar və şahsevən tayfaları istifadə etməklə gözəl xalça nümunələri ərsəyə gətirirdilər. Ayı-ayrı kürd tayfaları isə ipək saplardan müxtəlif məmulatlar hazırlayırdılar. Əgər keçmişdə sumax sərbəst çeşniyə malik olmuşsa da, xovlu xalçaların yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu çeşnilər sıradan çıxmışdır. Sumaxın kompozisiyası və onun ayrı-ayrı elementləri əsasən xovlu xalçaların və xüsusən Quba-Şirvan xovlu xalçaların ornament kompozisiyası ilə eynidir. (Kərimov,1961. S21). Hal-hazırda dünyanın bir çox muzeylərində: Londonda Viktoriya və Albert muzeyi, Vaşinqtonda Tekstil muzeyi, Nyu-Yorkda Metropoliten və.s. muzeylərində qorunub saxlanılan sumax xalçaları XVIII-XX əsrə aid edilir. Azərbaycanın xalça sənətinin UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Siyahısına daxil edilməsi Sumax xalçalarının təkcə, Azərbaycanın mədəni irsinin bir parçası kimi qiymətləndirilməsində deyil, dünya mədəniyyət tarixindəki yerini daha da önə çıxarır.

Açar sözlər: xovsuz xalça, bədii-texniki xüsusiyyətləri, toxunma texnikası, naxış, haşiyə, Azərbaycan mədəni irsi

Giriş

Azərbaycan xalq-tətbiqui sənəti və onun bir qolu olan xalçaçılıq xalqın milli mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur. Arxeoloji materiallara və yazılı mənbələrə əsasən Azərbaycanda xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən (e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində) məşğul olmuşlar. Cənubi Azərbaycanın Mak u şəhərindən tapılmış gildən düzədilmiş at fiqurunun (e.ə. II minillik) üzərində gül-çiçək təsvirləri ilə bəzədilmiş çul rəsmi, Urmiya gölü yaxınlığındakı Həsənli təpəsində aşkar edilmiş qızıl camın (e. ə. I minillik) səthində üstünə çul salınmış şir təsviri və başqa tapıntılar Azərbaycanda xalça sənətinin nə qədər qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Xovsuz xalçalar öz toxuma üsuluna, kompozisiya quruluşuna, ornament zənginliyinə və rəng koloritinə görə bir-birindən fərqlənən 8 növə bölünür. “Kilimgülü” medalyonlu, dördbucaq və altıbucaq formalı fiqurlardan ibarət həndəsi naxışlarla bəzədilən xovsuz xalçalardan kilimlər mürəkkəb keçirtmə üsulu, vərni, şəddə, zili və sumax kimi xovsuz xalçalar isə mürəkkəb naxışlar (S və yaxud Z formalı stilizə olunmuş əjdaha təsvirləri, antropomorf və zoomorf motivlər, nəbati ornamentlər, “Xətai” kompozisiyası) vurmağa imkan yaradan dolama texnikası ilə toxunur.

XIX əsr Sumax xalçalarının dizayn elementləri sirli olmasa da, onların istehsalına nəyin səbəb olduğu hələ də aydın deyil. Bu parçaların böyük əksəriyyəti XIX əsrin sonlarına aiddir. Sumax xalçaları Rusiyanın rəsmi nəzarəti altında Qafqazda baş vermiş xalça istehsalı və ixracının əsl partlayışının bir hissəsidir. Qafqaz xovlu xalçalarının XVII və XVIII əsrlərin sonlarından XIX və XX əsrlərə qədər demək olar ki, davamlı inkişafını izləmək mümkün olsa da, texnikası qədim dövrlərdən məlum olmasına baxmayaraq, 1850-ci ildən Sumax xalçalarının inkişaf prosesini dəqiqliklə müəyyən etmək çətinidir.

Sumax texnikasından bir çox millətlər: kürdlər, qaşqaylar və şahsevən tayfaları istifadə etməklə

gözəl xalça nümunələri ərsəyə gətirirdilər. Şahsevən tayfası düyün toxunma texnikasını “qayıq” mənasını verən “kaikko” adlandırmışlar. İstehsalı bugünə qədər davam edən ən qədim sumax nümunələri XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid edilir. Qeyd etmək olar ki, “Sumaq” adı Luristanın (İran) bir çox bölgəsinin sakinləri tərəfindən istifadə olunur. Nüfuzlu alim Pərviz Tanavoli bu termini Şərqdə bitən kolun (Sumaq) yerli adından götürmüş, qırmızımtıl rəng olan bu boyadan sumax xalçalarında tez-tez istifadə olunurdu. Əriş sapları fil dişi sümüyü və yaxud qəhvəyi rəngdə, arğac sapları isə müxtəlif çalarlarda, yerliyi isə daha çox qırmızı rəngdə boyanırdı.

Dekorativ xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq, 3 qrupa bölmək olar. Qafqaz sumaxlarının bir sıra fərqli növləri və ya qrupları olan çox maraqlı dizayn repertuarı var. Xalça tarixi nöqteyi-nəzərindən ən maraqlı qrup böyük çoxbucaqlı medalyonların, çox vaxt brilyant və ya ulduz şəklində olan elementlərdən istifadə edən qrupdur. Bunlar əsasən XV-XVI əsrlərdə Qərbi Türkiyədə istehsal olunmuş “kiçik naxışlı Holbein” və “böyük naxışlı Holbein” adlanan növlərdən olan erkən türk xovlu xalçalar üzərində modelləşdirilmişdir. Holbein xalçalarının əsas xüsusiyyəti, əsas medalyonların kənarındakı girintilərdə doldurucu kimi buynuzə bənzər qarmaqlı cütləri olan kiçik kvadratlardan istifadə edilməsidir. Qafqaz sumaxlarının haşiyələri adətən kiçik həndəsi medalyonlardan və ya stilizə edilmiş rozetlərdən ibarətdir.

İkinci böyük qrupunu səliqəli təkrarlanaraq sıx şəkildə düzülmüş kiçik medalyonlardan çoxuşəli ulduzdur (Crivelli-Star adlanır). Kənarları dalğalı olan oval medalyonlar klassik fars mənşəli nəbatı palmetlərdir. 2-ci qrupun haşiyələri birinci qrupun haşiyələri ilə eynidir.

Qafqaz sumaxlarının üçüncü qrupu daha çox yerli ənənələrdən ibarətdir. “Əjdəhəli Sumax” kimi tanınan bunlar açıq-aydın XVI əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində istehsal olunan klassik Qafqaz Əjdəhə xalçalarından götürülüb. Əjdəhə xalçalarının özləri idxal olunan Kirman fars xalçalarına əsaslanan Azərbaycan xalça emalatxanasının istehsalı idi. Bu cür sumaxlar, ehtimal ki, XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində istehsal olunan Əjdəhə xalçaları üzərində işlənmişdir. Mərkəzi medalyonda rombvari şaquli sütun, əyri konturlar V-şəkilli elementlər şəklində görünür ki, daxili hissəsində qarmaqlı naxışlar yer alır. Şaquli mavi rəngli medalyon daxilində nəbatı elementlər və ya ulduzşəkilli kiçik ölçülü göllər yer alırdı. Ümumiyyətlə sumaxın sərbəst çeşniyi yoxdur. Əgər keçmişdə sumax sərbəst çeşniyə malik olmuşsa da, xovlu xalçaların yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu çeşnilər sıradan çıxmışdır. Sumaxın kompozisiyası və onun ayrı-ayrı elementləri əsasən xovlu xalçaların və xüsusən Quba-Şirvan xovlu xalçaların ornament kompozisiyası ilə eynidir. (Kərimov, 1961. S21). Belə xovsuz xalça nümunələrindən biri 18 dekabr 1967-ci ildə Azərbaycan xalça muzeyinin kolleksiyasına daxil olmuş 1950-ci illərə aid olan Quba xalçaçılıq məktəbinə aid olan “Qollu-çiçi” xalçasından bəhrələnməklə toxunmuş sumax xalçasıdır. Sumaxın ara sahəsində göl elementlərinin bədii tərtibatı gölbəndlik kompozisiyalı tərtib nəticəsində xüsusi bədiilik verən gölün çarpazlaşdırılan qolları “xətai” elementidir. (Tağıyeva, 2015).

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov L. (1961) Azərbaycan xalçası. I cild. Bakı-Leninqrad. 375s.
2. Kərimov L. (1983) Azərbaycan xalçaası. II cild. Bakı.
3. Tağıyeva R. (2015) Azərbaycan xalçası. Bakı. II cild. 475s.
4. Əliyeva K. (2020) Azərbaycanın xovsuz xalçaları. Bakı. Şərq-qərb. 350s
5. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/dekabr/565732.htm>
6. <https://azcarpetmuseum.az/az/collection/21>
7. https://www.azerbaijanrugs.com/guide/antique_caucasian_soumak_rugs.htm
8. <https://www.moreit.it/en/prodotto/caucaso-21210/>
9. <https://orientalcarpets.com/carpet/sumah/>

SÜLEYMAN ƏLƏSGƏROVUN YARADICILIĞINDA LAD-MƏQAM MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Sofiya AXUNDZADƏ **Günay MƏMMƏDOVA**
sofiyaaxundzad92@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti
Orcid ID: 0009-0001-3098-0017
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında milli xüsusiyyətlərin araşdırılması musiqişünaslığın əsas istiqamətlərindən biri olub, müxtəlif tədqiqatların yaranmasını şərtləndirir. Xüsusilə bəstəkar yaradıcılığında lad-məqam münasibətlərinin təhlil olunması son illərdə tədqiqini tələb edən mövzulardan biri kimi əhəmiyyətlidir. Bu sahədə tədqiqatların xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi bəstəkar yaradıcılıqlarına müraciət olunmasını vacib edir.

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, Xalq artisti Süleyman Ələsgərovun yaradıcılığı milli köklərə bağlı olması və mövzu baxımından rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Şuşanın musiqili mühitində böyüməsi, hələ kiçik yaşlarından başlayaraq, klassik muğam sənəti, xalq mahnıları və rəqslərinin melodiyları ilə tanış olması bəstəkarın yaradıcılığında milli musiqi ənənələrinə bağlılığı formalaşdırmışdır. Bu bağlılıq S.Ələsgərovun müxtəlif janrları əhatə edən əsərlərində, xüsusilə mahnı yaradıcılığında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir.

S.Ələsgərovun mahnı yaradıcılığında milli xüsusiyyətlərin və lad-məqam münasibətlərinin öyrənilməsi daha qabarıq nəzərə çarpır və onun əsərlərinin bədii cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan yaradır. Son illərdə Azərbaycan musiqişünasları tərəfindən bəstəkarların yaradıcılıqlarının müxtəlif sahələrini tədqiq edilməsi S.Ələsgərovun da yaradıcılığına yeni baxışı müəyyənləşdirir.

Məqalənin mövzusunun araşdırılması zamanı musiqişünaslıqda qəbul edilmiş tarixi-nəzəri və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Üzeyir Hacıbəyli, Məmmədsaleh İsmayilov, İmrüz Əfəndiyeva, Ceyran Mahmudova, Şəhla Mahmudova və digər musiqişünas alimlərin milli musiqinin nəzəri əsasları və Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığı və bağlı tədqiqatları araşdırmanın əsaslandığı elmi metodlara daxildir.

S.Ələsgərovun yaradıcılığında lad-məqam münasibətlərinin təhlili zamanı bəstəkarın bütün əsərlərində milli köklərlə Avropa musiqisinə xas olan xüsusiyyətlərin bağlılığı özünü göstərmişdir. S.Ələsgərovun mahnılarında Azərbaycan vokal mədəniyyətinin ənənə və varislik prinsipləri, Avropa musiqi formaları ilə milli musiqinin xüsusiyyətlərinin qovuşması aşkar olunaraq, bəstəkarın bu janr nümunələrini səciyyələndirən mühüm cəhəti kimi vurğulanmışdır. Vokal əsərlərin melodiyları milli məqamlara əsaslanır. Muğam melodiyaşünaslığına xas olan məqamın dayaq pillələri ətrafında gəzişmə, dalğavari enən-yüksələn hərəkət tipi, melodiyanın pilləvari gedişləri və ornamentli quruluş xüsusiyyətləri önə çəkilir. Melodiya və harmoniyanın vəhdəti, lirik-epik ifadə tərzii bəstəkarın kamera-vokal yaradıcılığının səciyyəvi cəhətidir. S.Ələsgərovun vokal əsərlərində instrumental müşayiət melodiya harmonik fon təşkil edir.

Açar sözlər: bəstəkar, Süleyman Ələsgərov, milli musiqi, lad-məqam münasibətləri, mahnı

Giriş

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, Xalq artisti Süleyman Ələsgərovun yaradıcılığı çox geniş və əhatəli olub, xalq musiqisinin qaynaqları ilə sıx əlaqəlidir. Dahi Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirən S.Ələsgərovun əsərləri milli köklərə bağlı olması və mövzu baxımından rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər bəstəkarın əsərlərinin janr müxtəlifliyini və musiqi dilinin zənginliyini müəyyənləşdirir. Şuşanın musiqili mühitində böyüməsi, hələ kiçik yaşlarından başlayaraq, klassik muğam sənəti, xalq mahnıları və rəqslərinin melodiyları ilə tanış

olması bəstəkarın yaradıcılığında milli musiqi ənənələrinə bağlılığı formalaşdırmışdır. Bu bağlılıq S.Ələsgərovun müxtəlif janrları əhatə edən əsərlərində, xüsusilə mahnı yaradıcılığında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. S.Ələsgərovun mahnı və romanslarında milli xüsusiyyətlər, lad-məqam münasibətlərinin qarşılaşdırılması nəzərə çarpır və onun əsərlərinin bədii cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan yaradır.

Bəstəkarın mahnı və romansları musiqi forması, melodiya, harmoniya, ritm baxımından zəngin olub, milli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. S.Ələsgərovun mahnılarının araşdırılması onun vokal üslubunun əsas xüsusiyyətlərini aşkarlamağa zəmin yaratmaqla yanaşı, həm də bəstəkarın yaradıcılığında milli məqamlara əsaslanmanı üzə çıxarmağa imkan verir.

Müasir dövrdə mahnı və romans kimi geniş yayılmış, həcminə görə kiçik olan, lakin daşdığı əhəmiyyətə və obraz zənginliyinə görə fərqlənən mahnıların yazılması bəstəkarlardan böyük sənətkarlıq tələb edir. Bu baxımdan S.Ələsgərovun yaradıcılığında milli köklərə bağlılıq onun bütün yaradıcılığının istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Hələ konservatoriyada təhsil aldığı illərdə Ü.Hacıbəyliyə “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fənnini öyrənməsi S.Ələsgərovu milli musiqinin dərinliklərini və əsas xüsusiyyətlərini mənimsəməsində böyük kömək olmuşdur. Elə bu təsirin nəticəsində S.Ələsgərov qısa bir müddət sonra - 1942-ci ildə “Gözlə məni” mahnısını yazır. Bəstəkarın ilk əsərlərindən olan bu mahnı ona böyük uğur gətirir və 1944-cü ildə Tbilisidə keçirilən Zaqafqaziya respublikaları öngünüyündə müvəffəqiyyətlə ifa olunur. Milli musiqinin elementləri üzərində yazılan “Gözlə məni” mahnısı Ü.Hacıbəyli tərəfindən dəyərləndirilir. Ü.Hacıbəyli gənc bəstəkar S.Ələsgərovun mahnısında milli musiqinin xüsusiyyətlərinə və muğama əsaslanmanı, onun düşüncə tərzində xalq yaradıcılığının izlərinin olduğunu bildirmişdir. Mahnının ifasından bir müddət sonra Ü.Hacıbəylinin təklifi ilə S.Ələsgərov Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvlüyünə qəbul olunur. Bu etimaddan sonra S.Ələsgərov fəal şəkildə yaradıcılığında milli musiqinin xüsusiyyətlərini tətbiq edərək, maraqlı əsərlər ərsəyə gətirir. Cəbhədə həlak olmuş istedadlı şair Şirzad Əliyevin şeiri əsasında yazılan “Gözlə məni” mahnısının əsas mövzusunı gənc əsgərin sevgilisində məhəbbəti təşkil edir:

Yenə düşdün yadıma, sən ey ismətli dilbər!
Demə ki, od içində yanıram axşam-səhər.
İlqarından dönənə qəlbi dönük deyərlər;
Mən sənə söz vermişəm, sevgilim gözlə məni!
Ürəyimdə qalmasın nisgilim, gözlə məni!

Mahnı “e” mayəli şur məqamında yazılmışdır və fortepianonun solo müşayiətində giriş mövzusu ilə başlanır. Mahnı boyu başlanğıc melodiya variantlı şəkildə təkrarlanır və bu xüsusiyyət Azərbaycan xalq mahnıları üçün səciyyəvidir. Giriş iki xanəli ibarələrdən təşkil olunub və burada müşayiətin rəngarəng xırdalıqlar üzərində olması müşahidə edilir.

Bəstəkarın milli köklər üzərində yazdığı əsərlərindən biri də “Bayatı-Şiraz” simfonik muğamıdır. S.Ələsgərovun 1952-ci ildə yazdığı bu əsər F.Əmirovun simfonik muğam janrının ənənələrinə əsaslanır. Məlumdur ki, simfonik muğam janrının yaradıcısı F.Əmirov bu janrdakı ilk əsərləri olan “Şur” və “Kürd-ovşarı” simfonik muğamlarını 1948-ci ildə yazmışdır. F.Əmirovun simfonik muğamlarının yaranmasından az müddət sonra S.Ələsgərovun bu janra müraciət etməsi onun milli musiqi köklərinə bağlılığını nümayiş etdirir. İki fərqli musiqi təfəkkürünün qovuşduğu simfonik muğam janrına müraciət edən S.Ələsgərov burada qarşısına qoyduğu məqsədə yaradıcı münasibət bəsləyərək, daha bir uğurlu sənət əsərini yaratmışdır. “Bayatı-Şiraz” simfonik muğamında bəstəkar eyniadlı xalq muğamının xüsusiyyətlərini yüksək həssaslıqla ifadə etmişdir. S.Ələsgərovun “Bayatı-Şiraz” simfonik muğamına müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, bu muğam dəstgahı “g” mayəli bayatı-şirazda ifa olunur. Bayatı-Şiraz muğamı isə gözəl və axıcı melodikaya malik olub, dərin emosional təsir qüvvəsinə malikdir. Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli “Bayatı-Şiraz” muğamını emosional baxımdan qəmli əhval-ruhiyyə daşıyan muğam kimi səciyyələndirmişdir. Bu muğam haqqında Ü.Hacıbəyli belə yazmışdır: *“Bayatı-Şiraz dinləyicidə qəmginlik hissi oyadır”* [1, s.45].

S.Ələsgərov “Bayatı-Şiraz” simfonik muğamında sərbəst vəznli şöbələri improvizasiyalı

şəkildə ardıcılılaşdırmışdır. Bəstəkar dəqiq vəznə əsaslanan təsnif, diringə və rəngləri muğamın inkişaf qanunları əsasında tətbiq etməyə nail olmuşdur. S.Ələsgərovun milli xalq çalğı alətlərinin ifaçılıq xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olması, özünün də vaxtilə tar alətində ifa etməsi ona simfonik orkestrin milli çalarlar üzərində qurulmasında böyük dəstək olmuşdur. S.Ələsgərov simfonik orkestrdə alətlərin tembr xüsusiyyətlərini uyğun bir şəkildə tətbiq edərək, tam və bitkin bir lövhə yaratmağı bacarmışdır. Bu əsərində S.Ələsgərov xalq musiqisindən və muğamlardan uğurla bəhrələnmiş və simfonik muğamda “Küçələrə su səpmişəm” xalq mahnısının intonasiyalarından istifadə etmişdir.

S.Ələsgərovun yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri bəstəkarın bütün əsərlərində özünü büruzə vermişdir. Bu baxımdan bəstəkarın yaradıcılığının özünəməxsusluğu haqqında Xalq artisti, professor A.Məlikov qeyd edir ki, *“Bəstəkar musiqinin müxtəlif janrında yazıb yaratmışdır. Belə ki, onun kantataları, ariyaları, “Bayatı-şiraz” simfonik muğamı, 200-ə qədər mahnıları, simfonik poemaları, xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərləri, konsertləri və s. var. Bütün bu əsərlərdə Süleyman Ələsgərovun özünəməxsus üslubu hiss olunur. Onun öz intonasiyaları var. Bu xüsusiyyətlər də onun əsərini dərhal tanıdır”* [3, s. 81].

S.Ələsgərovun hərtərəfli yaradıcılığını əhatə edən əsərlərində milli musiqinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bəstəkarın tar və xalq çalğı alətləri orkestri üçün №1 və №2 konsertləri, “Daimi hərəkət” (1973), kamança və xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Tarantella” (1976), balaban və xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Xəyala dalarəkən” (1976), qanun və xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Poema” (1976) və digər əsərləri mövzusuna, janr yeniliyinə, formasına, bədii təsirinə, ən əsası isə milli musiqidən istifadə xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Tar və xalq çalğı alətləri orkestri üçün №2 konsertində bəstəkar müxtəlif məqamların səciyyəvi intonasiyalarına əsaslanmışdır. Onu da qeyd etmək ki, S.Ələsgərov bu konserti Azərbaycan muğamlarının mahir ifaçısı, görkəmli tarzən, Xalq artisti Ramiz Quliyevə həsr etmişdir. Bəstəkar konsertdə Segah, Bayatı-Şiraz və Çahargah muğamlarının intonasiyalarına istinad edərək, onları əsərdə ustalıqla tətbiq etməyi bacarmışdır. O, bütün bunları yüksək emosional tərzdə və bədii obrazlılıq çərçivəsində konsertin ifaçılıq xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırmışdır. S.Ələsgərovun xalq musiqisindən bəhrələnməsi onun tar və orkestr üçün №1 və №2 konsertlərində aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Belə ki, bəstəkarın musiqi dilinin zənginliyi və fərdi yaradıcılıq prinsipləri onun müəllifi olduğu bütün əsərlərdə olduğu kimi, konsertlərində də əks olunmuşdur [2, s. 20].

S.Ələsgərov xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazdığı “Sözsüz mahnılar” silsiləsində də milli musiqinin xüsusiyyətlərinə əsaslanmışdır. Instrumental romansı xatırladan bu miniaturların milli məqam əsası bəstəkar tərəfindən professional bir şəkildə işlənilmişdir.

S.Ələsgərovun doğulub boya-başa çatdığı Qarabağa həsr etdiyi “Qarabağ rapsodiyası” xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmışdır. Bu əsərdə bəstəkar “Qarabağ şikəstəsi” zərbi-muğamının intonasiyalarından və ritmik xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir. “Qarabağ rapsodiyası” təzadlı bölmələr əsasında qurulmuşdur və melodik hərəkətin fasiləsiz inkişafına əsaslanan bütöv bir tamı xatırladır.

S.Ələsgərovun yaradıcılığında milli xüsusiyyətlər ilə bağlı musiqişünas-alim, professor Ramiz Zöhrabov yazmışdır: *“Bəstəkarın əsərlərinin başlıca keyfiyyəti hansılardır? Hər şeydən əvvəl xəlqilik. Xəlqilik Süleyman Ələsgərovun yaradıcılığının əsas canıdır. Bəstəkar Azərbaycan musiqi folklorundan, aşıq və muğam təranələrindən istifadə edir, onu öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək orijinal formaya salır”* [4, s. 34-38].

S.Ələsgərovun yaradıcılığının mühüm bir hissəsini onun mahnıları təşkil edir. Bəstəkarın mahnı üslubu lirik həssaslığa, melodikliyə və rəngarəngliyə malikdir. Muğamlara, xalq mahnılarına, el havalalarına dərinlən bələd olan S.Ələsgərov bunları öz yaradıcılığında uğurla istifadə etmişdir. Onun digər janrlarda yazdığı əsərlərində olduğu kimi, mahnılarında da milli musiqinin elementləri, səciyyəvi intonasiyaları, milli məqamlara əsaslanma bəstəkarın əsas yanaşmasıdır. Məhz bu xüsusiyyət S.Ələsgərovun mahnılarının özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmişdir. Bəstəkarın mahnılarının melodiyaları bədii səmimiliyi ilə seçilir.

S.Ələsgərovun romanslarında da milli musiqinin xüsusiyyətləri özünü büruzə verir. Füzulinin qəzəli əsasında yazdığı eyniadlı “Vətənimdir”, N.Gəncəvinin “Sərvi Xuramanım mənəm”, Nəsiminin “Neylərəm”, Q.Zakirin “Nə mən səndən nəsən məndən”, M.Ə.Sabirin “Bilmirəm” qəzəlləri əsasında yazdığı romansların məqam əsası bəstəkarın milli xüsusiyyətlərə bağlılığını nümayiş etdirir. S.Ələsgərovun qəzəl-romanslarının əsas xüsusiyyətləri xalq mahnılarına oxşarlığı, musiqi ornamentikası elementləri və deklamasiyalılığın üzvi sintezini özündə birləşdirən tipik romans kantilenasıdır. Bununla yanaşı, S.Ələsgərovun muğamlara mükəmməl bələd olmasından irəli gələrək, romanslarında muğamın forma quruluşunun təsiri görünür. Bəstəkarın qəzəl-romanslarında fortepiano müşayiəti ilə vokal partiyasının məqam-intonasiya ifadəliyinin daha da zənginləşdirildiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu romanslar emosionallığı və dərin bədii təsiri ilə diqqəti cəlb edir. Janr etibarilə romansların musiqisindəki parlaqlıq və ifadəlilik, milli məqamlara əsaslanma əsas səciyyəvi xüsusiyyətdir. Eyni zamanda Avropa və milli musiqi təfəkkürünün sintezindən irəli gələn üslub xüsusiyyətləri bəstəkarın təfəkkür tərzilə uzlaşır.

XVI əsrin görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzulinin qəzəli əsasında yazdığı “Vətənimdir” romansının poetik mətni dəyişkən qafiyə prinsipi quruluşuna malikdir. Bu dəyişkən qafiyələri bəstəkar professional şəkildə ümumiləşdirərək romansda bənd və nəqərat quruluşunu yaratmışdır. Romans “b” mayəli şüştər məqamı üzərində yazılmışdır. 6/8 ölçüdə və “Moderato con moto” tempində yazılan romans giriş, bənd və nəqəratdan ibarətdir. Giriş fortepianonun müşayiəti ilə səslənir və ümumilikdə on üç xanədən ibarətdir.

S.Ələsgərovun “Sərvi Xuramanım mənəm” adlı qəzəl-romansı XII əsr dahi mütəfəkkir şairi N.Gəncəvinin poetik mətninə əsaslanır. Şur muğamının Şikəsteyi-fars şöbəsinə məxsus bu romans mətnindən məlum olduğu kimi, həmin fikri tamamlayan lirik xarakterə malikdir.

Ölməz şair İ.Nəsiminin qəzəlinə S.Ələsgərovun bəstələdiyi “Neylərəm” qəzəl-romansı segah məqamındadır. Bu qəzəl-romansda S.Ələsgərov Avropa ladları ilə Azərbaycan milli məqamlarını bir-birinə qovuşdurmuşdur. Bəstəkar mürəkkəb ikihissəli forma ilə muğam improvizasiyasını qovuşduraraq, romans janrında maraqlı əsər ərsəyə gətirməyə nail olmuşdur.

S.Ələsgərovun Qasım bəy Zakirin sözlərinə “Nə mən səndən, nə sən məndən” qəzəl-romansında bəstəkar rast məqamından “Şikəsteyi-fars” şöbəsi ilə bayatı-şiraz məqamına keçməklə poetik mətnə olan əhval-ruhiyyəni musiqi ilə uzlaşdırmağa nail olmuşdur.

Molla Pənah Vəqifin şeiri əsasında S.Ələsgərovun yazdığı “Oynasın” qəzəl-romansı şur məqamındadır. Bu romansın giriş hissəsi fortissimo ahəngində sekvensiyalı hərəkət üzərində qurulmuşdur. Sekvensiyada isə aşiq musiqisinə səciyyəvi olan “kvarta-kvinta” interval münasibəti özünü büruzə verir.

M.Ə.Sabirin sözlərinə S.Ələsgərov tərəfindən yazılmış “Bilmirəm” qəzəl-romansı şur məqamındadır. Bu romans Avropa lad sistemi ilə Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını təşkil edən milli məqam sisteminin müvafiq istinad pərdələri ətrafında gəzişmələrin, improvizasiyaların bir-birinə qovuşmasından bəhrələnir.

S.Ələsgərovun milli köklərə əsaslanan mahnılarının təhlili zamanı bir sıra xüsusiyyətlər üzə çıxarılmışdır. Kamera-vokal əsərlərinin melodiylarının milli məqamlara əsaslanması, melodiya və harmoniyanın vəhdəti, Avropa klassik musiqisini milli musiqinin qanunauyğunluqları və ifadə vasitələri əsasında birləşdirməyə nail olması S.Ələsgərovun yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti kimi əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, S.Ələsgərovun yaradıcılığında Azərbaycan vokal mədəniyyətinin ənənə və varislik prinsipləri, Avropa musiqi formaları ilə milli musiqinin xüsusiyyətlərinin qovuşması bəstəkarın bu janr nümunələrini səciyyələndirən mühüm cəhətlərdir. Bəstəkarın vokal əsərlərinin melodiyları milli məqamlara əsaslanır. Muğam melodiyasına xas olan məqamın dayaq pillələri ətrafında gəzişmə, dalğavari enən-yüksələn hərəkət tipi, melodiyanın pilləvari gedişləri və ornamentli quruluş xüsusiyyətləri bəstəkarın mahnılarının səciyyəvi cəhəti kimi əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyli, Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları / Ü.Ə.Hacıbəyli. – Bakı: Apostrof, – 2010. – 176 s.
2. Xəlilov, V.C. Bəstəkar Süleyman Ələsgərov / V.C.Xəlilov. – Bakı: İşıq, – 1989. – 95 s.
3. Təhmirazqızı, S. Süleyman Ələsgərov xatirələrdə / S.Təhmirazqızı. – Bakı: Təfəkkür, – 2002. – 390 s.
4. Zöhrabov, R.F. Bəstəkarlarımız haqqında söz / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Şur, – 1995. – 90 s.
5. Zöhrabov, R.F. Azərbaycan rəngləri / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Mars print, – 2006. – 249 s.

SUMMARY

The study of national characteristics in the creative works of Azerbaijani composers has been one of the main directions in musicology, leading to the emergence of various research works. In particular, the analysis of tonality relationships in the composer's creativity has become one of the important topics that require research in recent years. The special significance of research in this area makes it essential to address the compositions of composers.

The creative works of Suleyman Alizadeh, a prominent representative of the Azerbaijani compositional school and a People's Artist, stand out due to their connection to national roots and diversity in terms of themes. Growing up in the musical environment of Shusha and becoming familiar with the melodies of classical mugham art, folk songs, and dances from a young age, Alizadeh's creativity formed a strong bond with national musical traditions. This connection has been more prominently manifested in his works, especially in the genre of song creation.

The study of national characteristics and tonality relationships in Suleyman Alizadeh's song creation plays a key role in revealing the artistic aspects of his works. In recent years, the research of Azerbaijani musicologists into the various areas of composers' creativity has provided a new perspective on Alizadeh's works.

During the research of the topic, historical-theoretical and comparative analysis methods accepted in musicology were employed. The theoretical foundations of national music and research on Azerbaijani composers' works by musicologists such as Uzeyir Hajibeyli, Mammad Saleh Ismayilov, İmrüz Afandiyeva, Jeyran Mahmudova, Shahla Mahmudova, and others have formed the scientific methods upon which this study is based.

The analysis of tonality relationships in Suleyman Alizadeh's works reveals the connection between national roots and characteristics inherent in European music. In Alizadeh's songs, the principles of tradition and inheritance in Azerbaijani vocal culture, the blending of European musical forms with the characteristics of national music, are clearly evident, highlighting key features that define the composer's work in this genre. The melodies of his vocal works are based on national modes. The characteristic features of the melodies include wandering around the tonic degrees typical of mugham melodies, wave-like ascending and descending movements, scale-based progressions, and ornamental structures. The unity of melody and harmony, as well as the lyrical-epic style of expression, is a defining feature of Alizadeh's chamber-vocal compositions. In his vocal works, the instrumental accompaniment forms a harmonic background to the melody.

Keywords: *composer, Suleyman Alizadeh, national music, tonality relationships, song*

ŞAGİRDŁƏRİN RƏSM ÇƏKMƏ FƏALİYYƏTLƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏ EDİLƏN YARADICILIQ İLƏ YARADICI TƏFƏKKÜR POTENSİALLARI ARASINDAKİ ƏLAQƏ

Aysu RÜSTƏMOVA
rustemovsabi@gmail.com

Fizzə QULİYEVA

Xülasə

Şagirdlərin rəsm çəkmək fəaliyyətlərində yaradıcılıq müşahidə oluna bildiyi halda, yaradıcı düşünmə bacarıqlarını müşahidə etmək daha çətinidir. Buna səbəb olaraq, yaradıcılıq daha çox praktikada görüldüyü halda, yaradıcı düşüncənin əvvəlcə şüurda meydana gəldiyini göstərmək olar. Buna görə də, yaradıcı düşüncəni sənətdən başqa elm sahəsində də görmək olar. Bu vəziyyət yaradıcılıq və yaradıcı düşüncəni arasında tətbiq və nəzəriyyə baxımından həm oxşarlıqlar, həm də, fərqliliklər ola biləcəyini göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu araşdırma çərçivəsində şagirdlərin rəsm çəkmək fəaliyyətində sərgilənən yaradıcılıq qabiliyyəti ilə yaradıcı düşünmə qabiliyyəti arasındakı əlaqə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Bu araşdırmanın nəticələrinə görə, iştirakçıların yaradıcı təfəkkürləri ilə rəsm bacarıqları arasında məntiqi bir əlaqənin olmadığı qənaətinə gəlinmişdir. Bunun da başlıca səbəblərindən biri kimi rəsm çəkmə fəaliyyətindəki texniki bacarıq yetərsizliyini göstərə bilərik. Yaradıcılıq və yaradıcı təfəkkür arasındakı bu fərqlə psixomotor bacarıqların da əhəmiyyətli rol oynadığını söyləmək olar.

Açar sözlər: şagirdlər, rəsm çəkmək qabiliyyəti, yaradıcı təfəkkür, texniki bacarıq, psixomotor bacarıq.

Giriş

İncəsənət hər bir cəmiyyətin mədəni və ictimai həyatında mövcud olan bir fenomen kimi; “Bir hissini, dizayn və ya gözəlliyin ifadəsində istifadə olunan üsulların hamısı və ya bu ifadə nəticəsində ortaya çıxan fitri istedadıdır” (13). Buna görə, bədii sənət nümunəsinin bir duyğu və ya fikrin ifadə forması kimi yaradıcı düşüncəyə ehtiyac duyacağını demək olar. Bəlkə də, elə buna görədir ki, 15-19-cu əsrlər ərzində “yaradıcılıq” anlayışı təkcə incəsənət sahəsinə aid bir fenomen kimi qəbul edilmişdir.

İncəsənətin tarixi inkişafında mühüm yeri olan “yaradıcılıq”, Deveyin fikrincə, fərdin öz mühiti ilə birbaşa əldə etdiyi təcrübələri vizual anlamda bir incəsənət formasına çevirdikcə təkmilləşir (6). Pavlovun da izah etdiyi kimi, təsviri sənətdə ortaya qoymaq şagirdin yaradıcılıq bacarıqlarının müşahidə edilə biləcəyi vacib bir sahədir (8).

Beləliklə, fərdin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafında bir təsviri sənət nümunəsi hazırlamaq mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulaya bilərik. Müxtəlif insan qrupları tərəfindən həyata keçirilən bədii fəaliyyətlərdən biri olan rəssamlıq fərdin yaradıcılıq bacarıqlarını təkmilləşdirir. Sənət əsərini təqdim edərkən adətən, “rəssamlıq bacarığı” kimi ifadə olunan anlayış, əslində, fərdin nümayiş etdirdiyi yaradıcılıq qabiliyyətidir (10).

“Yaradıcılıq problemlərə qarşı həssaslıq; fərziyyə irəli sürmək, bu fərziyyəni sınaqdan keçirərək nəticəni başqalarına çatdırmaqdır” (14).

Buna görə, sənət fəaliyyətlərində iştirak edən fərdlərin yaradıcılıq prosesində qarşılaşdıqları problemlərə tapdıqları həll yollarını əsər kontekstində sərgiləyərək başqaları ilə bölüşəndə, Torransın yazdığı kimi yaradıcılığın tərifinə uyğun gəldiyini söyləmək olar. Bu xüsusiyyətinə görə sənətin yaradıcı sahə olduğu geniş şəkildə qəbul edilən bir fikirdir (9). Bu səbəbdən, rəssamlığın bədii fəaliyyətin məhsulu kimi şəxsiyyətin yaradıcılığının kortəbii şəkildə üzə çıxma biləcəyi sahələrdən biri olduğunu iddia etmək olar. Kellog bildirir ki, rəsm demək olar ki, hər bir insanda uşaqlıq çağlarından

etibarən görülən fitri bacarıqdır (5). Buna görə də, Gartenhausun da qeyd etdiyi kimi, yaradıcılıq heç kəsə yad deyil; hamımıza məlumdur; çünki biz bunu yaşayırıq (3).

Yaradıcılıq və yaradıcı təfəkkür

Tədqiqatçı Çetin yaradıcılığı şüurda kəşfiyyat və təcrübə mərhələlərindən ibarət ümumi bir proses olduğunu bildirir (2). Torrans və Holl isə yaradıcı təfəkkürü, fikirləri ümumi məzmununda birləşdirə bilmək, nəzəri olaraq vizuallaşdırmaq, zənginləşdirmək və şaxələndirmək ilə bağlı olduğunu izah edir (1). Bu təriflər bizə yaradıcılıq və yaradıcı təfəkkür arasında mümkün əlaqə haqqında ideya vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, yaradıcı təfəkkürün hər şeydən əvvəl zehni prosesdə başladığını deyə bilərik. Yaradıcılıq isə, şüurdan öncə tətbiqə yönəli bir anlayışdır. Buna görə, yaradıcı təfəkkür əvvəlcə tətbiqdən asılı olmadan şüurlu bir şəkildə zehni proses kimi yaranırsa, yaradıcılıq kortəbii inkişaf edə bilən konkret nəticə kimi özünü göstərir (11).

Belə olduğu halda, yaradıcı təfəkkür ilk növbədə psixi prosesdən başladığını demək mümkündür. Yaradıcılığın isə, məntiqdən öncə, tətbiq sahəsində rast gəlinən problemlərə tapılan praktik həlli ilə bir anlıq meydana çıxan, daha çox tətbiqə əsaslanan bir cəhəti ifadə etdiyini iddia etmək olar. Müvafiq olaraq, yaradıcı təfəkkür əvvəlcə təcrübədən irəli gəlir. Yaradıcılıq isə, müstəqil, şüurlu psixi proses kimi meydana çıxır. Bu müddəanın Pikassonun “Axtarmıram, tapıram” sitatında əsl mənasını tapdığını söyləmək olar. Pikassonun bu sitatında yaradıcılıq qabiliyyətinin şüurlu bir axtarışdan daha çox tətbiqdəki bacarıqdan irəli gələn təsadüfi bir həll kimi qiymətləndirməsinə işarə olduğunu deyə bilərik. Bu ifadənin yaradıcılıq və yaradıcı düşüncə arasındakı fərqə istinad olduğunu söyləmək olar. Bəlkə də bu səbəbdən, Kaufman yaradıcı təfəkkürün həm elmdə, həm də sənətdə görünə biləcəyini vurğulayır (4). Bu vəziyyət yaradıcı təfəkkürün yaradıcılıqla müqayisədə nəzəri aspektinin müxtəlif fənlərdən daha ümumiləşdirilə bilən olduğunu göstərir.

Eləcə də, bu iddianı dəstəkləyən Simonton yaradıcı təfəkkürün bir çox aspektlərdə müxtəlif inkişaf mərhələləri də daxil olmaqla elmdə və sənətdə rastlanıla biləcəyini qeyd edir (12).

Çox vaxt alimlərin də rəssamlar kimi eyni yaradıcı təbəqədə olduğu bildirilir. Bu, yaradıcı təfəkkürün təkcə sənət sahəsinə aid olmadığını ifadə edir. Onu intellektual əsaslı proses kimi də ifadə etmək olar.

Bu, həm də praktikadan çox yaradıcı təfəkkürün nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış təbiətinə işarə edir.

İdrak; diqqət, qavrayış, yaddaş, dil inkişafı, oxumaq və yazmaq, problem həll etmək, yadda saxlamaq, düşünmək, ağıl, yaradıcılıq kimi əqli prosesləri ehtiva edir.

Tədqiqata cəlb olunan mövzu ədəbiyyatda yaradıcılıq və yaradıcı təfəkkür haqqında irəli sürülən müvafiq anlayışların dəyərləndirilməsi, bu anlayışlarla bağlı araşdırmaların nəticələri ilə sıx əlaqəlidir. Müvafiq ədəbiyyatda fərdin rəssamlıq bacarığında müşahidə oluna bilən və hər bir fərddə potensial olaraq mövcud olan yaradıcılıq ilə onun idrakı inkişafına paralel olaraq təkmilləşən yaradıcı təfəkkür arasında necə əlaqə olması mövzusunda kifayət qədər tədqiqat nəticələrinin olmaması bu mövzu ilə bağlı ədəbiyyatda əhəmiyyətli bir boşluq yaradır (7). Bu səbəbdən, fərdin rəsm bacarıqlarında müşahidə edilən yaradıcılıq qabiliyyətləri ilə yaradıcı düşüncə bacarıqları arasındakı əlaqənin araşdırılması çox vacibdir.

Beləliklə, bu tədqiqatın tədqiqat sualı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: “Fərdin yaradıcılığı ilə yaradıcı düşüncə bacarıqları arasında mənalı bir əlaqə varmı?”

Bədii fəaliyyətin məhsulu kimi rəsmi qiymətləndirilməsi, istər proses zamanı, istərsə də nəticəyə əsaslanaraq, ümumilikdə üç formada aparılır.

- 1- Şagirdin özü ilə müqayisə edilərək qiymətləndirilməsi,
- 2- Şagirdin başqaları ilə müqayisə edilərək qiymətləndirilməsi,
- 3- Şagirdin müəyyən edilmiş meyarlara görə qiymətləndirilməsi.

Buna əsasən, bədii fəaliyyətin məhsulu kimi rəsm müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq qiymətləndirilməsində gözlənilən davranışları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- Texniki bacarıq - şagirdin istifadə etdiyi alət və avadanlıqları ifadə vasitəsinə çevirmək

bacarığıdır.

- Sənət nümunəsində estetik və ifadəli elementlər - xətt, rəng, faktura, forma və məkan kimi estetik xüsusiyyətlərin ölçülməsi kimi izah edilə bilər ki, bu da bütövlük, məna və estetikanın bu kontekstdən dəyərləndirilməsi deməkdir.

- Əsərdəki yaradıcı elementlər isə, şagirdin gördüyünü düzgün çəkməsində və fikrini ifadə etməkdə estetik dəyərlər ehtiva edən bir fərqlilik nümayiş etdirməsidir.

Başqa sözlə, rəsmdəki yaradıcı elementlər müəyyən dərəcədə fərdin təxəyyülüdür.

Beləliklə, texniki bacarıq və yaradıcılıq sənət əsərinin qiymətləndirilməsində iki mühüm komponentlərdir.

Nəticə

Naxçıvan şəhərindəki V.Mahmudov adına 9 nömrəli orta məktəbin 9-cu sinif şagirdləri arasında keçirdiyimiz sorğu və təcrübə nəticəsində müşahidə olunmuşdur ki, tədqiqat iştirakçıları yaradıcı şəkildə düşünmüş, amma bu yaradıcı düşüncələrini rəsmə köçürməkdə texniki bacarıqları yetərli olmadığı üçün konkret vizual bir görkəmdə ifadə edə bilməmişdilər.

Bu araşdırmanın nəticələrinə görə, iştirakçıların yaradıcı təfəkkürləri ilə rəsm bacarıqları arasında məntiqi bir əlaqənin olmadığı qənaətinə gəlinmişdir. Bunun da başlıca səbəblərindən biri kimi rəsm çəkmə fəaliyyətindəki texniki bacarıq yetərsizliyini göstərə bilərik. Bu müddəamızın ən bariz nümunəsini uşaqların çəkdiyi rəsmlərdə müşahidə etmək olar.

Uşaqların çəkdiyi rəsmlərdə əks etdirdikləri vizual ifadənin fərdiliyi təfəkkür mərhələsindən keçirilərək əldə edilən bir nəticə olmadığı aşkar görünür.

Bununla bərabər, yaradıcılıq və yaradıcı təfəkkür arasındakı bu fərqdə psixo-motor bacarıqların da əhəmiyyətli rol oynadığını söyləmək olar. Məsələn, bəzi isanlar uşaqlıqdan yetkinliyinə qədər inkişafda olan psixo-motor bacarıqlarının köməyi ilə zehni prosesdə başlayan yaradıcı fikirlərini konkret olaraq ifadə etməkdə texniki bacarıqlarını istifadə etmək baxımından daha yüksək nəticə göstərə bilirlər. Fərdin psixo-motor bacarıqlarının inkişafındakı müxtəlifliklərdə həm mühitin, həm də irsiyyətin təsiri olduğu bilinməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cropley, A. J. (2001). Creativity In Education-Learning. London: Kogan Page.
2. Çetin, T. (2002). Yaratıcılığın Doğası ve Sanat Eğitimindeki Yansımaları. H.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi. Sanat Yazıları Dergisi. No:9
3. Gartenhaus, A. R. (2000). Yaratıcı Düşünme ve Müzeler. (Çev.: R. Mergenci - B. Onur). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
4. Kaufmann, G. (2003) What to Measure? A new look at the concept of creativity, Scandinavian Journal of Educational Research, 47(3), 235-251, doi: 10.1080/00313830308604
6. Kellog, R. (1970). Analyzing children's art. U.S.A.: Mayfield Publishing Company.
7. Kırıçoğlu, O. T. (2002). Sanatta Eğitim. (İkinci Baskı). Ankara: 2002 PegemA Yayıncılık
8. Namig, S. S. (2015). Unforgettable Azerbaijani painter Huseyn Aliyev. Проблемы современной науки и образования, (12 (42)), 240-243.
9. Pavlou, V. (2013) Investigating interrelations in visual arts education: Aesthetic enquiry, possibility thinking and creativity. International Journal of Education through. Art. 9, 71 - 88, doi: 10.1386/eta.9.1.71_1)
10. Runco, M. A. (2014) Creativity. (Second Edition). U.S.A.: Elsevier Inc.
11. Sadikhova, S. (2024). Contrasting Splendor: A Comparative Study of Baroque and Classical Styles in Visual Arts. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum, 1(2), 144-154.

12. SADIKHOVA, S. N. (2022). PRINCIPLES OF CREATION OF SOME GEOMETRIC ORNAMENTS AND THEIR MEANINGS. In WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS (pp. 300-302).
13. Simonton, D. K. (2009). Varieties of (Scientific) creativity, A hierarchical model of domain-specific disposition, development, and achievement. *Perspectives on Psychological Science*, 4(5), 441-452. Doi: 10.1111/j.1745- 6924.2009.01152.x
14. TDK (1998) Türkçe Sözlük II. (9. Baskı). Ankara
15. Torrance, E. P. *Revarding Creative Behavior: Experiments in classroom creativity*. Englewood Cliffs, 1965 NJ: Prentice-Hall.

SUMMARY

While creativity can be observed in students' drawing activities, it is more difficult to observe creative thinking skills. The reason for this is that while creativity is more visible in practice, creative thinking first occurs in the mind. Therefore, creative thinking can be seen in the field of science other than art. This situation is important in that it shows that there may be both similarities and differences between creativity and creative thinking in terms of application and theory.

Within the scope of this study, the relationship between the creativity exhibited in students' drawing activities and creative thinking skills was investigated.

According to the results of this study, it was concluded that there is no logical relationship between the participants' creative thinking and drawing skills. We can point to the lack of technical skills in drawing activities as one of the main reasons for this. It can be said that psychomotor skills also play an important role in this difference between creativity and creative thinking.

Keywords: *students, drawing ability, creative thinking, technical skills, psychomotor skills.*

T.BAKIXANOVUN KAMERA-INSTRUMENTAL VƏ KONSERT ƏSƏRLƏRİNDƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Könül SÜLEYMANZADƏ Zemfira BABAYEVA
konulsuleymanzad@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Kamera-instrumental və konsertlər bəstəkar yaradıcılığında üslub xüsusiyyətlərinin nümayiş olunmasında əhəmiyyəti ilə diqqət çəkən janrlardır. Çünki bəstəkar ilk növbədə dinləyici kütləsinin zövqünə xitab edir. Buna görə də onun yaradıcılıq təfəkkürü dinləyici kütləsi üçün əlçatan olmalıdır. Daha geniş inkişaf xətti, dramaturgiyalı simfonik əsərlər və ya opera, balet kimi səhnə dramaları bəstəkar yaradıcılığının monumentallığını birmənalı olaraq təsdiq etsə də, daha kiçik forma və janr xüsusiyyətlərinə malik əsərlərdə eyni dərəcədə monumentallıq nümayiş etdirmək əsl ustalığa istər. T.Bakıxanov istənilən janrda yazdığı əsərlərində məhz bu ustalığı nümayiş etdirən görkəmli sənətkarlardan biridir.

Təqdim olunan məqalədə T.Bakıxanovun kamera-instrumental və konsert janrında yazdığı əsərlərdə fərdi bəstəkarlıq üslubunun məziyyətləri vurğulanır. Bir bəstəkar kimi onun bu kimi əsərlərdə ifadə etmək istədiyi ideya məzmununun əhəmiyyətinə diqqət çəkilir, bəstəkarın həmin janrda yazdığı bir neçə əsərin təmsalında ümumiyyətlə bütün yaradıcılığına xas cəhətlərə aydınlıq gətirilməyə çalışılır. Məqalədə T.Bakıxanovun xüsusilə simli alətlər və onların ifa imkanlarına olan marağı bəstəkarın musiqili fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Qeyd edilir ki, simli alətlərin istər solo, istərsə də kollektiv ifaçılıqda texniki imkanlarının dərindən mənimsədiyi üçün T.Bakıxanov bu qədər ecazkar sənət nümunələri yaratmağa nail olmuşdur.

Məqalədə ümumi olaraq belə bir qənaətə gəlinir ki, kamera-instrumental və konsert janrlarında T.Bakıxanov fərdi yaradıcılıq üslubunun nailiyyətlərini uzlaşdırmışdır. O, bu əsərlərdə formatəşkili və janr problemlərini məharətlə həll etmiş, Avropa klassik musiqisinin qanunauyğunluqlarına və əsərlərlə formalaşan ənənələrə sadıq qalaraq, bunları milli zəmində işləmiş, əsərlərində milli lad-məqam ünsürlərindən olduqca bacarıqla faydalanmışdır.

Açar sözlər: bəstəkar, instrumental, janr, konsert, klassik, lad

Giriş

Üslub çoxşaxəli mülahizələr kompleksini ehtiva edən bir anlayışdır. Üslub anlayışına musiqi əsərlərinin xarakterini müəyyən edən harmonik, melodik, polifonik və ritmik material, həmin əsərin dinləyicidə oyatdığı təəssürat toplusu daxildir. Musiqi əsərində istifadə olunan element və üsulların həcmi, musiqi əsərinin tamamlanmış variantında nümayiş olunan bütün xüsusiyyətlərin ümumi vəziyyəti üslubun əsas göstəricilərindən biridir.

Üslublar adətən bəstəkarlar və yaradıcılıq dövrlərinə əsasən sinifləndirilir. “Musiqi üslubu” termini müəyyən bədii-ideya məzmununu əks etdirən musiqinin ifadə vasitələri sistemidir. Bəstəkarın yaşadığı dövrün, onun mənsub olduğu bədii cərəyanların ümumi xarakteristikasına xas cəhətlər üslubda öz ifadəsini bu və ya digər şəkildə mütləq tapır. Üslubları milli, tarixi, individual olaraq təsnifatlandırmaq olar. Üslub xüsusiyyətlərinin özünəməxsus əlamətləri musiqi əsərinin bütün arxitekturasına-faktura, ritm, melodiya, harmoniya və s. nüfuz edir. Üslub həm geniş, həm də dar mənada başa düşülür. Hər hansı bir bəstəkarın yaradıcılıq üslubu dedikdə həmin sənətkarın yaradıcılığının fərdiliyinə xas cəhətlər nəzərdə tutulduğu üçün bu anlayış dar mənada, müəyyən dövr və ya mədəni cərəyanlara xas üslub dedikdə isə gen mənada başa düşülür.

Hər bir Azərbaycan bəstəkarının fərdi yaradıcılıq təxəyyülünü, fəlsəfi baxışlarını, bəstəkarlıq qabiliyyətini nümayiş etdirən individual üslubu var. Görkəmli bəstəkar T.Bakıxanovun yaradıcılığına xas xüsusiyyətlər onun tərəfindən bütün janrlarda bəstələnən əsərlərin məzmununu

müəyyən edir. T.Bakıxanov bir çox halda klassik musiqi ənənələrini davam etdirir. Lakin bu zaman fərdi bəstəkarlıq üslubunun nailiyyətlərini bu ənənələrlə uzlaşdırır. O, milli musiqinin lad-məqam ünsürlərindən özünəməxsus şəkildə faydalanır. Bəstəkar simfonik muğam janrında ən çox əsər yazan sənətkardır. Bu əsərlərdə F.Əmirov, Niyazinin simfonik muğamlarında özünü nümayiş etdirən milli və klassik prinsiplər T.Bakıxanov təfəkküründə individual formada işlənir.

Kamera-instrumental janr T.Bakıxanovun yaradıcılığında daha çox müxtəlif alətlər üçün yazılmış sonatalarla təmsil olunur. Maraqlıdır ki, bu əsərlərdə bəstəkar müxtəlif xalqların musiqisinə xas melodik zənginliklərdən faydalanır. Bu baxımdan türk xalq musiqisindən müxtəlif mövzular əsasında yaradılan 5 saylı sonatanı misal göstərmək olar. Bu da qeyd edilməlidir ki, T.Bakıxanov bir müddət qardaş Türkiyə respublikasında pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Bu zaman türk xalq musiqisinin melodik zənginliklərindən təsirlənən bəstəkar bu əsəri həmin təəssürlər əsasında yazmışdır. Sonatanın mövzuları türk sənətkarı Müzəffər Sarıözün topladığı türk xalq mahnılarının musiqi materialına əsaslanır. Monumentallığı ilə diqqət cəlb edən əsərdə mövzular adı qeyd olunan toplunun “Birləşmiş ritmlər” bölməsi üzərində qurulub. Giriş bölmədə “Qiymət bilmə” xalq mahnısının kədərli intonasionaları var. Əsas mövzuda isə “Hanı mənim yəmənim” adlı emosional güclü xalq mahnısından istifadə olunub. Köməkçi mövzu əsas mövzunun temperamentli xarakterinə ziddir. Onun əsasını “Şişmanoğlu” türk xalq mahnısının motivləri təşkil edir. Köməkçi mövzu lirik olub, oxunaqlıdır. Sonatada orta bölmə kənar hissələrə özünəməxsus ifadə tərzilə qovuşur. III hissə final isə rondo-sonata formasının elementləri ilə maraqlı obrazlıq ortaya qoyur. Onun melodiyasına skertsoya xas rəqəsvarilik xarakterikdir. Olduqca emosional olan bu hissə kulminasiya rolunda çıxış edir. Sonatada T.Bakıxanovun fərdi bəstəkarlıq üslubunun özünəməxsusluğunu daşıyan bir sıra əlamətlər mövcuddur. Bu, ilk başda musiqi dilinin rəngarəngliyi, xalq musiqisi, xüsusilə aşiq musiqisi ilə klassik major-minor əlaqəsinə əsaslanan akkord fakturası ilə izah olunur. Bu haqda R.Rzaquliyeva qeyd edir: “Müəllifin özünəməxsus dəst-xətti, səslənmənin təzəliyi və rəngarəngliyi sonatanın harmonik dilinin özəl xüsusiyyətlərində özünü göstərir”. [1. s193] Əsərdə bəstəkar xalq musiqisi zənginliklərini polifonik texnikanın imkanları ilə dolğunlaşdırıb. Bütün bunlar onu göstərir ki, digər Azərbaycan bəstəkarlarının da yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan xalq musiqisi, aşiq musiqisi harmoniyası, milli lad-məqam əsaslarını klassik janrlarda tətbiq etmək və özünəməxsus inkişaf xətti yaratmaq T.Bakıxanov yaradıcılığı üçün də keçərlidir.

T.Bakıxanov 1991-ci ildə yazdığı 6 saylı sonatasında İran, 7 saylı sonatasında isə Ərəb musiqisindən fərqli motivlərə müraciət edir. Bu qayda ilə o, 5 saylı sonatasında nümayiş etdirdiyi ənənəni-müxtəlif xalqların musiqi nümunələrindən bəhrələnmək perspektivliyini bir daha nəzərdən keçirir və milli musiqi ilə bu zənginlikləri bir-birinə qovuşdurur. Əsərlərdə bəstəkar xalq musiqisi ilə yanaşı milli lad-məqam ünsürlərinə də müraciət edir. Bu baxımdan 6 saylı sonatada “Şur” və “Humayun”, 7 saylı sonatada isə “Çahargah” ladının intonasionalarından istifadə edilməsi olduqca maraqlı nüansların ortaya çıxmasını yetiştirir. Nəticədə bəstəkar tərəfindən milli lad-məqam əsaslı harmonik və melodik cəhətdən zəngin melodiyalar zənciri yaradılır.

Məlum olduğu kimi sonata instrumental musiqinin sonata-allegro formasının xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olan nadir janrlardan biridir. Bu əsərlər adətən üçhissəli olaraq yazılır. Lakin bir çox bəstəkar bu ənənəni dəfələrlə pozub. Belə ki, sonata janrında olan əsərlər birhissəli və ya dördhissəli olaraq da təqdim edilir. Hissələrin sayından və ya həcmindən asılı olmayaraq sonata janrında müxtəlif affektlər, emosional hiss və həyəcanlar, ideya məzmunu ifadə etmək mümkündür. T.Bakıxanovun 1970-1971-ci ildə yazdığı “Romantik sonata”-sı isə monumentallığı, lakonik ifadə tərzilə mürəkkəb hiss və emosiyaların təəssüm etdirilməsi baxımından maraqlı əsərlərdən biridir. Burada bəstəkar ənənəvi olaraq üç hissəni vahid kompozisiyada birləşdirib. I hissə Moderato, II hissə Andante, III hissə isə Allegro olaraq təqdim olunur. Göründüyü kimi bəstəkar adətən ilk və son hissələrin bir-birinə xarakter cəhətdən yaxın olmağı ənənəsindən bir qədər uzaqlaşmışdır. İlk hissənin Moderato olaraq müəyyən edilən bir qədər mülayim xarakteri finala doğru emosionallığın artması nəticəsində Allegro ilə əvəzlənib. Sonatanın özəyinin lad-məqam əsasını Avropa major və minor ladları təşkil edir. Bununla yanaşı onda milli xüsusiyyətlər də var. I hissə lirik əhval-ruhiyyədədir. Bu cəhət əsərə

“Romantik sonata” proqram başlığının verilməsini birmənalı olaraq izah edir. Çünki daha çox romantik bəstəkarların yaradıcılığında təzahür olunan bu kimi təqdimatlara bəstəkar müasiri olduğu dövrün gerçəklikləri prizmasından yanaşır. I hissə giriş bölməsi olan sonata-allegro formasında yazılıb. Əsas partiyanın kiçik girişi var. Olduqca zərif olan bu bölmə ilk əvvəl violin, daha sonra isə fortepiano səslenir. O, vals xarakterlidir, bütün əsəri əhatə edərək leyteziz kimi səciyyələnir. Köməkçi partiya romans janrına xas xüsusiyyətlər daşıyır. II hissə forma cəhətdən bir-birinə zidd olan üç bölməni birləşdirən mürəkkəb üçhissəli formada yazılıb. Burada sanki müxtəlif xarakterlər bir-biri ilə yarışır, dialoq qurur. III hissədə isə sonata-allegro forması yenidən öz hökmranlığını nümayiş etdirir. Onun da başlanğıcında giriş var. Bütün əsər koda bölməsi ilə yekunlaşır.

T.Bakıxanov fortepiano və violençelin imkanlarını nəzərə alaraq bu alətlər üçün bir neçə sonata yazıb. Onun violençel üçün ilk sonatasında klassik prinsiplər böyük ölçüdə öz ifadəsini tapıb. Formatəşkili problemlərə diqqətlə yanaşan bəstəkar burada mövzuları əhəngdar melodik zənginliklərlə dolğunlaşdırır.

T.Bakıxanovun violençel üçün II sonatası XX əsrin 60-cı illərində fa diyez minor tonallığında yazılıb. Ənənəyə sadıq qalan bəstəkar üçhissəli əsərlərdə mövcud olan inkişaf xəttini davam etdirir və əsər ərsəyə gəldiyi vaxt qarşıya qoyduğu yaradıcılıq problemini məharətlə həll edir. Sonatada polifonik elementlər milli lad-məqamların intonasiyalarına bürünür, fortepiano partiyasının melodiyasında “Çahargah”, violençelin partiyasında isə “Bayatı-Şiraz” məqamlarının melodik zənginlikləri ortaya çıxır. Köməkçi partiya xarakter etibarilə bir qədər kövrəkdir. O, Moderato tempində təqdim edilir. Melodiyanın əsasını isə “Qalanın dibində” xalq mahnısı təşkil edir. Sonatanın ikinci hissəsində violençel alətinin bütün imkanları qabardılır. Burada xüsusi texniki vasitələr sanki alətdə virtioz ifanın mümkünlüyünə hesablanıb. Sonatanı yekunlaşdıran III hissə şən əhval-ruhiyyədədir. Bu hissə sanki bayram şənliyini canlandırır.

T.Bakıxanov fortepiano və violençel üçün III sonatasını Do major tonallığında yazıb. Bu əsərdə bəstəkar yaradıcılıq konsepsiyasının ümumi panoramasını bir daha təqdim edir. Belə ki, onun üçün maraqlı olan Şərq dünyası və onun rəngli siması burada da hiss olunmaqdadır. Bu cəhət xüsusilə I hissənin giriş bölməsində hiss edilməkdədir. Əsərdə Şərq simasının yaradılması haqda T.Quliyev qeyd edir: “I hissənin müqəddiməsində Şərqlin səhra aləminin mənzərəsi canlandırılır”. [2. s2] Bütün bunlar onu göstərir ki, dünyanın bir çox bəstəkarı üçün maraqlı olan oriyental xüsusiyyətlərin musiqi dili ilə ifadə olunması T.Bakıxanovun kamera-instrumental janrda yazmış olduğu əsərlər üçün də səciyyəvidir. Bu da bəstəkarın həmin janrda yazdığı əsərlərdə yaradıcılıq təfəkkürü və üslubunun təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

T.Bakıxanovun fortepiano və violençel üçün 3 saylı sonatasının obraz dairəsi olduqca əhatəlidir. Ənənəvi olaraq sonataya giriş daxil edən bəstəkar bütün əsərdən keçirərək, onun mövzusuna leytema xüsusiyyəti aşılayır. Müqəddimənin və I hissədən sonata-allegronun köməkçi mövzusu son hissədə yenidən keçir. Bu kimi forma cəhəti əsərdə monotematizmi müəyyən edir. Əgər müqəddimədə Şərq koloriti yaradılırsa, I hissədə milli musiqi ünsürlərinə müraciət olunaraq, əsas mövzuda aşiq musiqisi intonasiyalarına müraciət olunur. II hissə füsunkardır. Forteplano partiyası ostinat ritmi ilə fon kimi səslenir. Violençel isə “pizzicato”larla inkişafı maraqlı axına qoşur. Finalı iki epizoda ayırmaq olar. Onlardan ilki şən, digəri isə ekspressiya ilə dolğundur. Beləliklə, 3 saylı sonatada rəngli lövhələrin üzə çıxmasında bəstəkar üslubunun bütün nailiyyətləri bir vəhdətdə çıxış edir. Ümumiyyətlə, isə əsərdə mövzuların rəngarəngliyi peyzaj xarakterli olub, təbiət səhnələri canlandırır. T.Bakıxanovun qeyri-adi musiqi duyumu və yaradıcılıq təfəkkürü vahid bir əsər daxilində rəngli obraz əhatəsi yaratmaq imkanı nümayiş etdirir. Əsər haqqında T.Quliyev yazır: “Üçüncü sonatada təbiət lövhələri, musiqi mətninin füsunkar guşələri, incə mətləblərin həssas ifası olduqca aydın şəkildə canlandırılmışdır”. [2.s2]

Konsert klassik musiqinin ən əhəmiyyətli janrlarından biridir. Ümumiyyətlə, konsert daha əvvəldən elan olunmuş proqram əsasında bir və ya bir neçə musiqçinin xüsusi olaraq təchiz olunmuş məkanda musiqinin dinləyici kütləsi qarşısında ödənişli ifası idi. Avropada şəhər burjuaziyasının demokratik bədii mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqədar konsert ifaçılıqda ictimai formaya çevrildi. O,

dövrə əsasən opera janrına üstünlük verən cəmiyyətin instrumental musiqiyə marağı yeni janrın formalaşmasına səbəb oldu ki, konsert də instrumental musiqinin əvəzolunmaz janrı kimi özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu janrdə dünyanın bir çox bəstəkarı, o cümlədən Azərbaycan bəstəkarları da olduqca maraqlı əsərlər yazmışdılar. T.Bakıxanovun da yaradıcılığında konsert janrının xüsusi yeri var. Bir sıra alət üçün konsert yazan bəstəkar bu əsərlərdə fərdi yaradıcılıq üslubuna xas xüsusiyyətləri ümumiləşdirmişdir.

T.Bakıxanovun konsertləri haqqında C.Həsənova yazır: “T.Bakıxanov, həmçinin, çox sayda instrumental konsertlərin müəllifidir. Bunlardan skripka, viola, violonçel, fleyta, qoboy, klarnet, truba və tar üçün konsertləri musiqimizdə bu janr sahəsini zənginləşdirən əsərlərdir. T.Bakıxanovun bu alətlər üçün yazdığı konsertləri özünəməxsus səs koloriti, simfonik təfəkkürün dərin qatlarına varması ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, bəstəkarın violonçel üçün birinci Konserti musiqi dilinin parlaq boyaları, ehtiraslı melodik inkişafı və emosional dolğunluğu ilə yaddaşlara həkk olunmuşdur”. [3. s6]

T.Bakıxanov xüsusilə simli alətlər üçün konsert janrında yazdığı əsərlərdə fərdi yaradıcılıq üslubuna xas cəhətləri qeyri-adi və parlaq şəkildə ifadə etmişdir. Bu ilk növbədə onunla izah olunur ki, bəstəkar orkestrə daxil olan simli alətlər qrupu və ya solo simli alətdə ifaçılıq imkanlarını dərindən mənimsəmişdir. Bu imkanlar onun müxtəlif texniki vasitələrə müraciətini şərtləndirmişdir. Bəstəkar re minor tonallığında yazdığı I konsertini də məhz solo violin və orkestr üçün nəzərdə tutmuşdur. Əsər başdan sona yaradıcı təxəyyülün improvizasiya qabiliyyətini gözlər önünə sərir. Üç hissədən ibarət olan əsərin ilk hissəsi Allegro Moderato olaraq sonata-allegro formasında yazılıb. Konsertin fakturası əlvan çalarlı akkordlarla dolğunlaşdırılıb. Bu akkordlar müqəddiməyə orijinal rəng qazandırır. Əsər mövzu lirik obrazlıdır. Lakin bu lirika müvəqqəti xarakter daşıyır, inkişaf nəticəsində tədricən dramatik tonlar mövzunu tamamilə əhatə edir. Köməkçi mövzu isə kədərli tonlara malikdir. Köməkçi mövzuda xalq musiqisinə müraciət olunaraq “Ey zalım yar” mahnısının melodiyasından istifadə olunmuşdur. Köməkçi mövzu inkişaf nəticəsində dəyişkənliyə məruz qalır, daha əvvəl kədərli tonlara bürünmüş melodiya parlaqlaşır. II hissə lirik xarakterlidir. Solo violonçel özünün ecəzkar ifası ilə əsas mövzunu səsləndirir. Finalda rəqs elementləri üstünlük təşkil edir.

I konsertdə istifadə olunan ifadə vasitələri, texniki üsullar T.Bakıxanovun bəstəkarlıq üslubunun məziyyətlərini təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycan xalq musiqisi üçün xarakterik olan orqan punktu bütün inkişafa xüsusi rəng qazandırır ki, bu da ifadə imkanlarında individuallığı diqqətə çatdırır.

I konsertin uğurlu taleyi T.Bakıxanov yaradıcılığı üçün bir stimol olmuşdur ki, o, 1958-ci ildə yazdığı II konsertini violin və kamera orkestri üçün nəzərdə tutmuşdur. Bu dəfə bəstəkar major tonlarına üstünlük verir və konsertin ümumi tonallığını Lya major olaraq müəyyən edir. Əsərdə yenə lirik əhval-ruhiyyənin üstünlük təşkil etməsi T.Bakıxanovun yaradıcılıq üslubunun əsas cəhəti kimi diqqət cəlb edir. Burada da giriş bölməsi var. Onun musiqisi I hissədən əsas mövzunun materialı üzərində qurulub. Köməkçi partiyada polifonik texnikanın imkanları ilə “Bayatı-Şiraz” ladinin melodik zənginlikləri bir vəhdətdə qovuşdurulur. II hissədə lirik təfəkkür özünün davamını gətirir. Onun əsas mövzusunda vals elementləri var. Əsas mövzu kiçik müqəddimə ilə başlayır ki, burada da “Bayatı-Şiraz” ladinəndən istifadə olunmuşdur. Konsertin finalı kütləvi bayram şənliyini xatırladan əlvan bölmədir. Obrazlar dairəsi şən əhval-ruhiyyəyə bürünərək ümumi inkişafı yekunlaşdırır.

T.Bakıxanovun konsert janrında yazdığı digər əhəmiyyətli əsər violonçel və orkestr partiyalarını ecəzkar şəkildə bir vəhdətdə qovuşdurur. Əsərin ümumi quruluşu bəstəkarın violin konsertləri və sonatalarında izlənilən konsepsiya ilə oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, burada da hissələrdə giriş bölməsi mövcuddur. Xüsusən I hissədə sonata-allegro formasının elementləri daha maraqlı inkişaf xəttinin ortaya qoyulmasında aparıcı rol oynayır, xalq musiqisi ecəzkarlığından lakonik tərzdə, lakin məharətlə istifadə olunur. I hissənin giriş bölməsindən sonra sonata-allegro formasının mövzuları təqdim olunur. I hissə Allegro non troppo dur. II hissə lirik xarakteri ilə kənar, yəni I və III hissələrə ziddiyyət təşkil edir. Bu bölmə əsərin lirik mərkəzidir. Rondo formasında olan III hissə bütün inkişafı yekunlaşdıraraq formatəşkili problemlərdə müxtəlif forma və janr xüsusiyyətlərindən

istifadə imkanlarını diqqətə çadırır.

Beləliklə, T. Bakıxanovun ümumilikdə yaradıcılığı üçün əsas olan üslub xüsusiyyətləri onun kamera-instrumental və konsert əsərlərində də təzahür olunur. Bu, inkişafda sonata-allegro formasının imkanlarına daha çox meyl etmək, hissələr və ya mövzuları kiçik də olsa müqəddimə ilə təmin etmək, müxtəlif hissələr arasında ziddiyyətli təzadlılıq formalaşdırmaq, istənilən mövzunun təfsirində Avropa musiqisinin major-minor ladlarının qarşılıqlı əlaqəsini ustalıqla təmin etmək, milli lad-məqam ünsürlərindən qənaətlə, eyni zamanda bacarıqla bəhrələnmək, musiqili təfsirlərdə şərq musiqisi elementlərinə də müraciət etmək kimi özünəməxsus ifadəliyə malik üslub xüsusiyyətlərinin təqdim olunması ilə izah olunan ən mühüm yaradıcılıq nailiyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan musiqi tarixi” Bakı: “Elm”-2019
2. Bakıxanov T. “Violençel və fortepiano üçün iki sonata “(not mətni: ön söz T. Quliyev)
3. Həsənova C. “Tofiq Bakıxanov – 90: sənətkar ömrünün səhifələri” Respublika.- 2020.- 8 dekabr.

SUMMARY

Chamber-instrumental and concertos are genres that stand out for their importance in demonstrating stylistic features in the composer's work. Because the composer primarily appeals to the taste of the audience. Therefore, his creative thinking should be accessible to the audience. Although a broader line of development, dramaturgical symphonic works or stage dramas such as opera and ballet unequivocally confirm the monumentality of the composer's work, it takes true mastery to demonstrate the same degree of monumentality in works with smaller forms and genre features. T. Bakikhanov is one of the outstanding artists who demonstrates this mastery in his works written in any genre.

The presented article emphasizes the merits of T. Bakikhanov's individual compositional style in his works written in the chamber-instrumental and concert genres. Attention is drawn to the importance of the ideological content that he, as a composer, wants to express in such works, and an attempt is made to clarify the features inherent in all of the composer's work in general on the example of several works written by the composer in that genre. The article links T. Bakikhanov's interest in stringed instruments and their performance possibilities with the composer's musical activity. It is noted that T. Bakikhanov managed to create such wonderful works of art due to his deep mastery of the technical possibilities of stringed instruments, both in solo and collective performance.

The article generally concludes that in the chamber-instrumental and concert genres, T. Bakikhanov combined the achievements of his individual creative style. In these works, he skillfully solved the problems of format and genre, remained faithful to the laws of European classical music and the traditions formed over the centuries, worked them on a national basis, and skillfully used the elements of national lad-maqam in his works.

Keywords: *composer, instrumental, genre, concert, classic, lad*

TƏSVİRİ SƏNƏT TARİXİMİZDƏ GÖRKƏMLİ OBRAZ-ÜZEYİR HACIBƏYLİ

Şəmsiyyə ZALOVA

wems.zal@mail.ru

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Milli musiqi mədəniyyətimizin tərəqqi tarixində misilsiz xidmətləri olan görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli və onun zəngin bədii irsi rəssam, heykəltaraş və s. kimi yaradıcı ziyalılarımızı ilhamlandıran ən başlıca mövzulardan olmuşdur. Belə ki, İsmayıl Axundov, Nəcəfqulu İsmayilov, Mikayıl Abdullayev, Tahir Salahov, Tokay Məmmədov, Ömər Eldarov kimi bir çox rəssam və heykəltaraş, dahi bəstəkara ithafən, janr və növ müxtəlifliyi ilə seçilən sənət əsərləri ortaya çıxarmaqla sonsuz məharət göstərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənətkarlarımız Üzeyir bəy obrazını şöhrətləndirən portret və heykəllər yaratmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda dahi bəstəkarın əsərlərinə səhnə tərtibatı vermiş və geyim eskizləri hazırlamışlar. Azərbaycan teatr rəssamlığı sənətinin inkişafında, onun təsir dairəsinin genişlənməsində müstəsna xidmətləri olan Əzim Əzimzadə, Qəzənfər Xəlilov, Rüstəm Mustafayev, Mikayıl Abdullayev və s. kimi bir çox sənətkarımız görkəmli bəstəkarın “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “O olmasın, bu olsun” və digər əsərlərinə istinadən qiymətli işlər ortaya çıxarmışlar.

Açar sözlər: Azərbaycan, təsviri sənət, musiqi, rəssam, bəstəkar, Üzeyir Hacıbəyli

Giriş

Təsviri sənət tariximizə nəzər saldıığımız zaman görə bilərik ki, rəssam, heykəltaraş və s. kimi yaradıcı ziyalılarımız Üzeyir Hacıbəyli kimi təqdirə və tərifə layiq milli xarakterlərin təsvirlərini yaratmağı hər zaman özləri üçün başlıca meyar seçmişlər. Beləliklə, bəstəkarın bizə tanış olan xarakterik cizgilərini qüsursuz şəkildə rəsm etməyi bacaran sənətkarlar, onun bədii-psixoloji tutuma malik, bir-birindən dəyərli təsvirlərini milli mədəniyyət xəzinəmizə ərməğan etmişlər.

Rəssam Mikayıl Abdullayevin portret yaradıcılığı Ü.Hacıbəyli mövzusunda olduqca məhsuldar olmuşdur. O, dahi bəstəkara bir-neçə portret həsr etmiş, Üzeyir bəy dühasının böyüklüyü haqqında ən dəqiq konturları da məhz o verə bilmişdir. Portretlərin uğurlu alınması isə rəssamın canlı natura müşahidəsi ilə izah olunur.

1943-cü ildə yaradılmış, sadəliyi, səmimiyyəti, mənəvi zənginliyi ilə tamaşaçının qəlbinə yol tapan görkəmli bəstəkarımız Ü.Hacıbəylinin portreti rəssam M.Abdullayevin nailiyyəti idi. Portretin ərəşəyə gəlməsi ilə bağlı rəssam öz xatirələrində qeyd edir: “Yadımdadır, 1943-cü ildə C.Cabbarlı adına Azərbaycan Teatr Muzeyinin açılışına hazırlıq görülürdü. Muzeyin ekspozisiyasında böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin portreti olmalı idi. Bu şərəfli iş bu sətirlərin müəllifinə tapşırıldı.

Mən portreti naturadan çəkmək niyyətində idim. Lakin məlum oldu ki, Üzeyir bəy bu barədə heç eşitmək belə istəmir. Üzeyir bəyin bu işə razılıq verməsi xəbəri mənə çatanda sevinc qarışıq həyəcan keçirməyə başladım.

Konservatorianın direktoru Üzeyir bəyin kabinetində, pəncərə qabağında iş yerimi rahatlayaraq molbertin ayaqlarını açıb qurdum və rəngləri sahmanladım. Lövhə üçün hazırladığım çərçivəli kətanı üçayaqlı molbertə bənd etdim. Divardan asılan qədim saat zəngi on dəfə çaldı.

Üzeyir bəy kabinetə daxil olanda mən cəld ayağa qalxdım və biz ehtiramla salamlaşdıq. Sonra o, kresloya əyləşdi və əllərini kreslonun qolları üstünə qoyub soruşdu: “necə oturmalıyam?” Mən tez cavab verdim: “elə bu cür, oturdunuz kimi sərbəst” [5, s. 14].

Kompozisiyanın mərkəzində görkəmli bəstəkarın məğrur surəti yüksəlir. Rəssamın qəhrəmanı yaratmaq eşqi ilə yaşayan bir sənətkardır. Onun kəskin üz cizgilərində, oturuşunda, libasında

dinamika və həyəcan duyulur. Gərgin zehni əməyin nəticəsində yaranmış bu portretdə şəxsiyyətə hörmət, böyük məhəbbət açıq-aydın hiss olunur. Rəssam bu əsərində canlı naturanın real xassələrini təcəssüm etdirməklə və boyaların ahəngi vasitəsi ilə bədii formanın orijinallığına nail ola bilmişdir. Qısa müddətdə rəsm edilməsinə baxmayaraq bu tabloda tələsik ifa, natamamlıq, eskizlik nəzərə çarpmır.

M.Abdullayev həcm etibarilə çox da böyük olmayan bu tablonu üç-dörd günə bitirmiş və muzeyin tələsməsinə baxmayaraq, portreti çox bəyənen bəstəkara bağışlamışdı. Lakin rəssam tezliklə muzey üçün ikinci, daha böyük portret üzərində işləməyə başlamışdı. Üzeyir bəy rəssama növbəti dəfə də böyük məmnuniyyətlə poza vermişdi.

İkinci portretə dəhi bəstəkar bu dəfə kabinetindəki iş masasının arxasında, əllərinin barmaqlarını bir-birinə keçirib əyləşmişdir. Sənətkar bəlkə də, yeni bəstələdiyi əsərindən indicə ayrılmışdır. Tünd koloritli bu portretə bəstəkarın üzü və əlləri işıqlandırılmış, onun təmkinli siması, düşüncəli nəzərləri canlandırılmışdır. Onun zəkalı üzü, mənalı baxışları tamaşaçını özünə cəlb edir. Bu cəhətlərə istinad edən rəssam dəhi bəstəkarın portretini romantik səpkidə yaratmış, onun şəxsiyyətinə xas əzəməti, musiqilə yoğrulmuş ruhunu ifadə etməyə müvəffəq olmuşdur (şəkil 1).

Rəssamın bu portretində də canlı naturaya yaradıcı münasibət açıq-aşkar duyulur. Fiqurun duruşundakı pafos və ustalıqla işlənmiş gerçəkçi xarakter isə portretin mükəmməlliyini təmin edən başlıca keyfiyyətlərdəndir. Mahir portret ustası olan rəssam bu əsərində də qəhrəmanın daxili aləminə nüfuz etmiş, onun psixologiyasını, mənəvi keyfiyyətlərini məharətlə fırçaya ala bilmişdir. Bütün bu detalların birgə vəhdəti əsəri, müəllifin ilk dövr yaradıcılığının ən böyük uğurlarından biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

M.Abdullayev 1944-cü ildə, növbəti portreti işləməyə başlamışdı. Bu portretə isə Üzeyir bəy özünün ən çox xoşuna gələn fotoşəkillərindən birini rəssama bağışlamışdı. Rəssam bu fotoşəkilin köməyi ilə portreti uğurla tamamlamışdı [5, s. 18].

M.Abdullayev bu dəfə də Üzeyir bəy şəxsiyyəti üçün səciyyəvi olan başlıca xüsusiyyətləri, ən əsası isə onun sadəliyini real boyalarla canlandırma bilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli rəssam M.Abdullayevin portretlər silsiləsində Üzeyir bəyin obrazını əbədləşdirən lövhələri xüsusilə müvəffəqiyyətlidir. Rəssam bu işlərində də hər şeydən əvvəl öz qəhrəmanın daxili səmimiyyətini duyan və düzgün formada, təravətli rənglərlə canlandırmağı özü üçün başlıca məqsəd seçən bir sənətkar kimi çıxış etmişdir. Portretlərin heç birində təkrarçılığa yol verməmiş, kompozisiyalarını olduqca orijinal qurmuş, sənətin yeni zirvələrini fəth etmişdir. Qeyd edək ki, dərin məzmunlu, sənətkarlıq səviyyəsinə görə kamil, milli koloriti ilə nəzərləri cəlb edən bu portretlər bu gün də geniş tamaşaçı kütləsində iftixar hissi doğurur. Bu əsərlər sonrakı dövr rəssamları üçün portret yaradıcılığı məktəbi əhəmiyyəti kəsb edir desək, yanlışdır.

Böyük rəssam Tahir Salahov portret janrında ardı-arası kəsilmədən axtarışlar aparmış, cismani və mənəvi gözəlliyi ahəngdar şəkildə birləşdirən surətləri nəqş etməyə çalışmışdır. “Portretlərimin hamısı mənim üçün əzizdir. Çünki onlar mənim doğmalarımın, sevdiyim insanların, əsl sənətkarların portretləridir. Mən o əsərləri sahiblərinə görə çox sevirəm, zəhmətimə görə yox” deyən rəssamın özünəməxsus “sərt üslub” unda yaratdığı daha bir parlaq obraz Ü.Hacıbəylidir. Lakin sənətkar bu portretində öz üslubunu sadəcə təqlid etməmiş, onu novatorcasına zənginləşdirməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur [10].

Kəskin profildən təsvir edilmiş görkəmli bəstəkar

Şəkil 1

nəzərlərini qarşısındakı not vərəqlərinə dikmişdir. O, sanki bütün diqqətini cəmləyərək yenidən bəstələdiyi musiqi əsəri haqqında düşünür. Rəssam bu dəfə də təsvir etdiyi şəxsin xarici bənzəyişini verməklə kifayətlənməmiş, obrazın daxili aləmini aşkara çıxarmağa xüsusi səy göstərmişdir (şəkil 2). T.Salahov hər zaman olduğu kimi, bu portretində də təsvir etdiyi obrazın fəaliyyətinə işarə edən motivlərə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Belə ki, rəssam fona royal əlavə etməklə əsərin məzmununu daha dərin və mənalı göstərməyi bacarmışdır.

Rəssam sərbəst rəng yaxıları vasitəsi ilə təsvirin həcmli alınmasına nail olmuşdur. Sərt cizgilər, tünd rənglər yenə də T.Salahovun rəsm əsərinin əsas bədii ifadə vasitəsidir. Seçilmiş mövzu, bəstəkarın o andakı vəziyyəti və rənglərin dolğunluğu rəssamın bu əsərində bir-birini uğurla tamamlayır. Ü.Hacıbəylinin təsviri sənət sahəsində portretləri ilə yanaşı, monumental heykəlləri, büst heykəlləri, dekorativ səciyyəli portret qabartmaları da işlənmişdir. Bu baxımdan, bəstəkarın Azərbaycan heykəltaraşlığının aparıcı inkişaf tendensiyasını müəyyən edən təsvirləri içərisində, sənətkar Tokay Məmmədov tərəfindən hazırlanan heykəl və büst heykəlləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

T.Məmmədovun ailəsində Ü.Hacıbəylinin adı həmişə dərin ehtiramla anılırdı. Heykəltaraşın anası Zivər xanım gənc yaşlarında skripka çalırdı və o, Ü.Hacıbəylinin dirijorluq etdiyi türk musiqi qrupuna ilk skripkaçı kimi qəbul edilmişdi. Eyni zamanda ilk peşəkar qadın heykəltaraşımız olan Zivər xanım Üzeyir bəyi, ona iş prosesi üçün poza verməyə razı sala bilmişdi. Bununla da dahi bəstəkarın belə bir imkan yaratdığı yeganə heykəltaraş Zivər xanım olmuşdu [8, s. 19].

Ü.Hacıbəylinin Bakı Musiqi Akademiyasının qarşısında, kreslodə əyləşən klassik abidəsi bir çoxumuza doğmadır. T.Məmmədovun quraşdırılmış ilk monumental abidəsi məhz bu heykəldir [8, s. 16].

Abidədə dahi bəstəkar yaradıcılıq məqamında təsvir edilib. Sənətkarın məğrur oturuşu ilk baxışda nəzərimizi cəlb edir. Onun bir ayağını digərinə nisbətən önə atması, əlini çənəsinə söykəməsi, obrazın ifadəliliyini gücləndirən geyiminin düzgün seçilməsi, eyni zamanda abidənin dəqiq proporsiyası kimi detallar fiqura qətiyyət qazandırmışdır. Bəstəkarın əlindəki not vərəqləri isə onun öz işinə olan məhəbbətinin simvolu kimi qəbul olunur.

Görünür, sənətkar personajı üçün səciyyəvi olan keyfiyyətləri yanlışdan və həvəslə göstərməyi bacarmış, bəstəkarın hamıya tanış olan simasını qüsursuz şəkildə həkk etmişdir.

Postament və binaya həmahəng olan heykəl şəhərin bu guşəsini memarlıq cəhətdən ifadəli hissəyə çevirmişdir. Abidənin plastik mükəmməliyi isə onun müxtəlif rakurslardan seyrini mümkün edir.

Aydın məsələdir ki, əsərin ərsəyə gəldiyi müddət ərzində, hər gün eyni emosiya ilə onun üzərində çalışmaq sənətkar üçün çətin olan bir məsələdir. Lakin bu abidədə T.Məmmədov öz daxili hisslərini əsərinə başladığı ilk gün kimi təzə saxlamış, Üzeyir bəy şəxsiyyətinə olan ehtiramını

Şəkil 2

Şəkil 3

bəstəkarın heykəlinin hər zərrəsinə aşılamışdır. Dahi bəstəkarın bu heykəlini izlədikdə belə qərara gəlir ki, iri ölçü monumental əsərin təsir gücünü müəyyən edən yeganə meyar deyil. Əslində monumentallıq yalnız əsərin fiziki parametrləri ilə deyil, ifadə olunan obrazın mənəviyyəti ilə ölçülür.

Azərbaycan milli heykəltaraşlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Ömər Eldarovun orijinal və təkrarsız fərdi üslub xüsusiyyəti ona Üzeyir bəyin qəbirüstü abidəsini hazırlamağa imkan vermişdir. 1954-cü ildə ucaldılan memorial abidə Azərbaycanda tuncdan tökülən ilk heykəl idi [6, s. 18].

Ü. Hacıbəylinin olduqca plastik, kompozisiya baxımından mükəmməl, klassik ənənələrə uyğun yerinə yetirilmiş bu abidəsində şəriyyətlə musiqinin birgə ahəngi nəzərə çarpır. Abidə möhkəm, tamamlanmış, dəqiq ölçülüb-biçilmiş komponovkası, eyni zamanda təsirli psixoloji ifadəliliyi ilə seçilir. Bəstəkarın bu abidəsi, onun sənətinin mənəvi keyfiyyətlərinin inikası ilə işıqlanıb. Sənətkar hər heykəlində olduğu kimi, həcm, mühit, fəza kimi təsvir vasitələrinin həyatiliyi və qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində bu abidəsinin də uğuruna nail olmuşdur.

Bu gün dahi bəstəkarın ev muzeyində sərgilənən portretlərinin bir çoxunun müəllifi rəssam Ənvər Əliyevdir. Belə ki, o, “Üzeyir Hacıbəyli və Hüseyn Cavid”, “Üzeyir Hacıbəyli və Məmməd Əmin Rəsulzadə”, “Üzeyir Hacıbəyli və Şarl de Qoll”, “Üzeyir Hacıbəyli və Məleykə xanım Peterburqda”, “Üzeyir Hacıbəyli Kocori yaylağında”, “Rostropoviçlər ailəsi Hacıbəyililər ailəsinin qonağıdır” kimi tarixi əhəmiyyətli tablolarında Üzeyir bəy dühasının möhtəşəmliyini vurğulamışdır.

Muzeyin ekspozisiyasını bəzəyən tablolar içərisində rəssam Vəcihə Səmədovanın Üzeyir bəyə həsr etdiyi diplom işi istər mövzu, istərsə də bədii-estetik cəhətdən olduqca yaddaqalandır. Cəlbedici rəng və poza zənginliyini şərtləndirən tablo həm də tarixilik baxımından yadda qalır. Belə ki, tabloda Üzeyir bəylə yanaşı onun tələbələri olan Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov kimi Azərbaycan musiqi sənətinin görkəmli nümayəndələri təsvir edilmişdir.

Çoxfıqurlu kompozisiyaya malik bu tabloda Üzeyir bəyin həmkarlarının royaldə ifa etdiyi musiqi əsərini dinlədiyi an əks edilmişdir. Rənglərin təzadından və təsiretmə gücündən ustalıqla istifadə edən rəssam, iş prosesi üçün toplaşan bəstəkarların hər birinin kompozisiyanın bütövlüyünə xidmət etməsinə müvəffəq olmuşdur. Parlaq, olduqca nəfis, rəng baxımından peşəkarcasına rəsm edilən, üfüqi formatlı bu kompozisiyada görüntüyə gətirilən fiqurları hərəkətdə əks etdirən rəssam talblonun ritmik oynaqlığına nail olmuşdur (şəkil 4).

Şəkil 4

Beləliklə, Ü. Hacıbəyli obrazının təsvir olunduğu silsilə əsərlər meydana gəldi. Bu silsilə əsərlərin üstünlüyü onun yalnız bədii cəhətdən maraqlı, orijinal həllində deyil, həmçinin dahi bəstəkarın yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasından irəli gəlirdi. İsmayıl Axundov, Hüseyn Əliyev, Tağı Tağıyev, Nəcəfqulu İsmayılov, Elmira Şahtaxtinskaya, Fuad Əbdürrəhmanov, İbrahim Zeynalov və adı sadalanmayan bir çox sənətkarımız həm monumental heykəltaraşlıqda, həm də dəzgah işlərində bu obraza böyük ehtiram hissi ilə müraciət etmiş, ona əbədilik qazandırmışlar [9].

Sonda isə qeyd etmək lazımdır ki, sənətkarlarımız Üzeyir bəy obrazını şöhrətləndirən portret və heykəllərini yaratmaqla kifayətlənməmiş, dahi bəstəkarın əsərlərinə səhnə tərtibatı vermiş və geyim eskizləri hazırlamışlar. Azərbaycan teatr rəssamlığı sənətinin inkişafında, onun təsir dairəsinin genişlənməsində müstəsna xidmətləri olan Əziz Əzimzadə, Qəzənfər Xəlqov, Rüstəm Mustafayev, Mikayıl Abdullayev və s. kimi bir çox sənətkarımız görkəmli bəstəkarın “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “O olmasın, bu olsun” və digər əsərlərinə ithafən qiymətli işlər ortaya

çıxarmışlar. Adları sadalanan sənərkərlərin içərisində elələri var ki, Ü.Hacıbəylinin bədii irsinə ardıcıl olaraq müraciət etmiş, bir-birindən maraqlı tərtibat işləri ilə rəssamlıq sənətimizin bu sahəsinin inkişafına təkan vermişlər.

Beləliklə, əminliklə deyə bilərik ki, istər Ü.Hacıbəylinin bədii-psixoloji tutumlu heykəl və portretləri, istərsə də bəstəkarın əsərlərindən ilhamlanaraq yaradılan, janr və növ müxtəlifliyi ilə seçilən lövhələr Azərbaycan təsviri sənətinə qiymətli töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 157 s.
2. Həbibov N. Azərbaycan Sovet rəssamlığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 186 s.
3. Kərimov K, Əfəndiyev R, Rzayev N, Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq, 1992, 338 s.
4. Mikayıl Abdullayev. Bakı: Şərq-Qərb, Sərvət, 2013, 104 s.
5. Mikayıl Abdullayev. Yazıları. Bakı: İşıq, 1988, 148 s.
6. Ömər Eldarov. Bakı: Şərq-Qərb, Sərvət, 2013, 96 s.
7. Tahir Salahov. Bakı: Şərq-Qərb, Sərvət, 2013, 104 s.
8. Tokay Məmmədov. Bakı: Şərq-Qərb, Sərvət, 2013, 104 s.
9. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 262 s.
10. https://yeniazərbaycan.com/Arxiv_e69571_az.html

SUMMARY

The outstanding composer Uzeyir Hajibeyli and his rich artistic heritage, who have made a unique contribution to the history of the progress of our national musical culture, were among the main themes that inspired the artists, sculptors and other creative intellectuals. So, many artists and sculptors, such as Ismayil Akhundov, Najafgulu Ismayilov, Mikayil Abdullayev, Tahir Salahov, Tokay Mammadov, Omar Eldarov, showed endless skill by revealing works of art distinguished by dedication, genre and species diversity to the great composer. It should be noted that our artists not only created portraits and sculptures that glorified the image of Uzeyir Bey, but also gave the stage design to the works of the great composer and made sketches of costumes. Many of our artists, such as Azim Azimzade, Gazanfar Khaligov, Rustam Mustafayev, Mikayil Abdullayev, etc., who have made exceptional contributions to the development of Azerbaijani theater art and the expansion of its sphere of influence, have created valuable works based on the works of the outstanding composer, “Leyli and Majnun”, “Koroglu”, “Asli and Kerem”, “If not that one, then this one” and others.

Keywords: Azerbaijan, fine art, music, artist, composer, Uzeyir Hajibeyli

РЕЗЮМЕ

Выдающийся композитор Узеир Гаджибейли, внесший беспримерные заслуги в историю развития нашей национальной музыкальной культуры. Его богатое творческое наследие были одной из важнейших тем, вдохновляющих нашу творческую интеллигенцию, таких как художники, скульпторы и др. Так, многие художники и скульпторы, такие как Исмаил Ахундов, Наджафгулу Исмаилов, Микаил Абдуллаев, Тахир Салахов, Токай Мамедов, Омар Эльдаров, посвятили себя гениальному композитору и проявили безграничное мастерство, создав произведения искусства, отличающиеся разнообразием жанров и типов.

Следует отметить, что наши художники не только создавали портреты и скульптуры, прославляющие образ Узеира бека, но и придавали сценическое оформление произведениям гениального композитора и создавали эскизы костюмов. Многие наши художники, такие как Азим Азимзаде, Газанфар Халыков, Рустам Мустафаев, Микаил Абдуллаев, оказавшие исключительные услуги в развитии азербайджанского театрального искусства, расширении сферы его влияния, высоко оценили работы выдающегося композитора, такие как “Лейли и Меджнун”, “Кероглу”, “Асли и Керем”, “Не та, так эта», и другие.

Ключевые слова: Азербайджан, изобразительное искусство, музыка, художник, композитор, Узеир Гаджибейли.

TOFIQ QULİYEVİN MAHNILARINDA BƏDİİ OBRAZ

Ayişə ZEYNALOVA

aysezeynalova182@gmail.com

Orcid ID: 0009-0005-7369-6234

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Mahnı Azərbaycan bəstəkarları üçün əhəmiyyətli janrlardan biridir. Bu, ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, mahnı xalq üçün əlçatan olub, xalq tərəfindən asanlıqla mənimsənilir. T.Quliyev isə milli bəstəkarlıq məktəbinin mahnı janrında daha mükəmməl əsər yazan bəstəkarları sırasına daxil olan sənətkarlardandır. Bədii obraz ətraf mühiti özünəməxsus şəkildə dərk və əks etdirmək formasıdır. Musiqili təəssüratların və yaradıcı təxəyyülün təsiri ilə bəstəkar şüurunda daha sonra musiqili təfsirlərdə öz ifadəsini tapacaq bədii obraz yaranır. Müxtəlif janrlı əsərlərdə bədii obraz musiqinin ifadə vasitələri ilə yaradılır. Vokal janrında isə yaradıcılıq prosesində ifadə vasitələri ilə birlikdə poetik mətn də əhəmiyyətli rol oynayır. T.Quliyev vokal əsərlərində poetik mətnlə musiqi elementlərini mükəmməl şəkildə qovuşdurən bəstəkarlardandır.

Məqalədə T.Quliyevin vokal janrında yazdığı əsərlərin əhəmiyyəti, onlarda poetik mətnlə musiqi elementlərinin əlaqəsindən bəhs edilir. Vurğulanır ki, poetik mətnə diqqətlə yanaşmaq nəticəsində bəstəkar musiqi dili vasitəsilə canlandırmaq istədiyi həyat hekayələrini mükəmməl şəkildə yaratmışdır. T.Quliyev yaradıcılığının individuallığını izah edən mühüm cəhətlərdən biri budur ki, o, əsərlərində müxtəlif üslub xüsusiyyətlərindən bəhrələnir. Bu cəhət bəstəkarın mahnılarından da yan keçmir. Bu əsərlərdə poetik mətn vals, caz, milli rəqs havaları, xalq mahnısı intonasiyaları ilə qovuşur. Bəstəkarın mahnı janrında nümayiş etdirdiyi üslub və seçdiyi ifadə vasitələri lakonik, eyni zamanda özünəməxsusdur. Məqalədə bu özünəməxsusluğu izah etmək üçün T.Quliyevin mahnı janrında yazdığı bir neçə əsərin bədii xüsusiyyətlərindən danışılır, onlarda canlandırılan bədii obraz vasitəsilə ifadə olunan ideya məzmununun mahiyyətinə aydınlıq gətirilir.

Bədii obrazın düzgün təsviri bəstəkar üslubunun mükəmməlliyi ilə bağlı olub, onun ifadə etmək istədiyi emosional hiss və həyəcanların tərcümanına çevrilir. Poetik mətnlə musiqi dilinin zənginliklərinin özünəməxsus şəkildə qovuşdurulması lad-məqam əsasına da təsir edir, eyni zamanda düzgün müəyyən edilmiş lad-məqam əsası bədii obrazın dolğun təsvir edilməsinə imkan yaradır. Mahnılarda müxtəlif emosional vəziyyətlərin canlandırılmasında poetik mətnlə yanaşı lad-məqam əsası da əhəmiyyətlidir. İdeya məzmununun dəqiq təsvir olunmasında bu əsas mühüm rol oynayır, milli lad və məqamların emosional xarakteri vasitəsilə mahnılarda maraqlı obraz mühiti yaratmaq mümkündür ki, T.Quliyev milli lad və məqamların xüsusiyyəti, xarakterini nəzərə alaraq vokal əsərlərində dərin emosional hiss və həyəcanlar ifadə edə bilib, bu baxımdan da onun mahnıları mükəmməldir.

Bir bəstəkar yazmış olduğu əsərlərin xəlqi mahiyyəti ilə diqqət cəlb edir, mənsub olduğu xalqın nümayəndələri tərəfindən sevilir. Onun əsərləri geniş xalq kütlələrinə xitab etmək imkanları ilə müəllifinə nüfuz qazandırır. T.Quliyevin mahnılarının demək olar ki, hamısı xəlqi mahiyyət daşıyır. T.Quliyevin vokal janrında yazdığı əsərlərin xarakteri özünəməxsusdur. Onun demək olar ki, bütün mahnıları nikbin əhval-ruhiyyəli, məğrur və vüqarlı obraza malikdir. Bu, bəstəkarın fərdi yaradıcılıq yolunun nikbinliyi ilə bağlı olub, onun gələcəyə ümidlərini ifadə edir. Bu cəhət heç də o demək deyil ki, T.Quliyev yaradıcılığı üçün kədərli düşüncələr tamamilə yaddır. Lakin bu kədərli düşüncələrdə belə, bir məğrurluq, dərin vüqar hiss olunmaqdadır. T.Quliyev mahnılarının qəhrəmanlarını məhz şux, bəzən yumorlu və nikbin təsvir etməyə çalışmışdır ki, məqalədə bu cəhət də vurğulanır. Bu vasitə ilə bədii obrazın çox yönlü inkişaf imkanlarına diqqət çəkilir.

Açar sözlər: musiqi, bədii obraz, bəstəkar, lad, məqam

Giriş

Üniversal musiqi dilinin başa düşülməsində əhəmiyyətli faktor olan bədii obraz şüurun çoxşaxəli və mühüm meyarlarından biri, incəsənətin istənilən janr, növ və müxtəlifliyinin əsas mərkəzi kateqoriyalarındandır. Bədii obraz incəsənətdə olduqca mürəkkəb anlayışdır. Bu anlayış özünün spesifikasiyasına görə incəsənət əsərlərinin məzmununun başa düşülməsində mühüm vasitədir. Musiqi isə ictimai şüurun səciyyəvi forması, incəsənətin xüsusi əhəmiyyətli sahələrindən biridir. Musiqi sənəti fəaliyyət nəticəsində əldə olunan təcrübələrin mənəvi-emosional münasibətini meydana gətirir və dünyagörüşünü zənginləşdirir. Başqa sözlə musiqi bədii obrazlar vasitəsilə həyatı gerçəklikləri, bəşər tarixində əsrlərlə formalaşan mədəniyyəti, onun tarixini və çox yönlülüyünü ifadə edir. Bədii obrazın musiqili təfsirlərdə ifadəsi bəstəkar üslubunun nadir və çoxşaxəli tərəflərinin üzə çıxarılmasında olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Musiqi əsərinin bədii obrazı əsərdə ifaçı-musiqiçinin fərdiliyi, onun subyektiv baxışları və gerçəkliklərə münasibəti prizmasından bəstəkar fikrinin özünəməxsus ifadəsidir. Bunu həyata keçirmək üçün bədii ifadə vasitələri, forma və üsulların bütöv bir sistemindən istifadə olunur. Bədii obraz üzərində iş əsərin yarandığı dövrdə mədəni dəyərlərlə bədii obraz arasında əlaqələrin üzə çıxarılması, sosial-tarixi vəziyyətin başa düşülməsi, tarixi şəraitin təsirinin müəyyən edilməsidir. Bu zaman çərçivəsində bədii obrazın müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması, bu və ya digər zaman kontekstində onun necə qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də müxtəlif musiqili təfsirlərdə bədii obraz vasitəsilə ifadə olunan düşüncələr zənciri, ictimai-siyasi, fəlsəfi baxışlar bəstəkar yaradıcılığının fərdiliyini, onun gerçəkliklərə münasibətini əks etdirir. R.Hüseynova bədii obraza belə bir tərif verir: “Bədii obraz ümumi olan bir halın təkrar olunmaz fərd vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Yəni, bədii obraz reallığın konkret fərd şəklində ümumiləşdirilmiş bədii əksidir. Daha geniş mənada bədii obraz əsərin mövcudluğu vasitəsi, bir sənət əsərinin özəyi, sənətkarın bizimlə bölüşmək istədiyi hiss, təcrübələrdir” [3. s8-9]

Bədii obrazın müxtəlif janrlarda özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirilməsi ümumilikdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı üçün xarakterik cəhətlərdən biridir. Bu baxımdan görkəmli sənətkar T.Quliyev və onun vokal janrında yazdığı əsərlərin də xüsusi əhəmiyyəti var. T.Quliyev Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yaradıcılıq yolu olan, həyatı gerçəklikləri fərdi bəstəkarlıq üslubu ilə canlandıran sənətkarlardandır. T.Quliyev əsasən mahnı janrında yazdığı əsərlər ilə milli musiqi mədəniyyəti tarixində dərin izlər buraxıb. O, “Bəxtəvər oldum”, “Qızıl üzük”, “Sevgilim”, “Qəmgin mahnı”, “Axşam mahnısı”, “Zibəydə”, “Bakı nəğməsi”, “Döşluq mahnısı”, “Əziz sürət”, “Sevgi mahnısı”, “Arzular”, “Bakı haqqında mahnı”, “Coş dənizim”, “Sənə də qalmaz”, “Tez gəl”, “Sən mənəm, mən sənəm”, “Axşam görüşləri”, “Sevdiyim qız”, “Yox, yox, yox” və yüzlərlə başqa könüloxşayan mahnıya öz imzasını atmışdır. Bununla yanaşı onun müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərdə bəstəkar üslubunun individuallığı hiss olunmaqdır. İlk növbədə T.Quliyevin yaratdığı melodiylar zəngin çalarlara, emosional xarakterə, rəngarəng diapazon və inkişaf xəttinə malikdir. Onun mahnılarında da bu cəhət özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Bəstəkarın mahnıları yalnız onun özünəxas yaradıcılıq üslubunun nailiyyətlərinin daşıyıcısıdır. T.Quliyevin mahnıları başlıca olaraq ona görə əsl sənət nümunələridir ki, onların hər birinin melodik çalarlarında milli xüsusiyyətlər böyük ölçüdə özünü təzahür etdirir. Bu, bəstəkarın vokal əsərlərdə bədii obrazı musiqinin ifadə vasitələrinin köməyi ilə mükəmməl şəkildə açması ilə əlaqədar olub, məzmunun mahniyyətini izah edir. Bu haqda C.Mahmudova (Sabitoğlu) yazır: “Bəstəkar öz ifadəliliyinə görə unikal melodiylar yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Zənnimizcə, bu işdə o mətnlə musiqini ən yüksək səviyyədə əlaqələndirmək bacarığını nümayiş etdirmişdir. Bir sözlə, həmişəlik yaddaşlarda həkk olunmuş mahnıların sirri, yəqin ki, məhz bundadır-fitri istedad, ifadəli melodiya yazmaq bacarığı, unikal şeir duyumu. Bütün bunlar Tofiq Quliyevin mahnı yaradıcılığını daim maraqlı araşdırma mövzusu edəcəkdir”. [4 obraz]

Instrumental əsərlərdən fərqli olaraq vokal janrında bədii obraz özünəməxsus spesifikasiyaya malikdir. Vokal əsərlərin ideya emosional məzmunu söz və musiqi, poetika və musiqili obrazların qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Vokal əsərlərdə poetik mətnin ifadəsi mütləq şəkildə bəstəkar

şəxsiyyətini üzə çıxarır. Buna görə də bəstəkar vokal janrında yazdığı əsərdə bədii obraz vasitəsilə ideya məzmununu canlandırmaq üçün poetik mətni diqqətlə seçir. T.Quliyev də belə sənətkarlardandır. Onun üçün mahnı janrı həyat gerçəkliklərinə fərdi baxışların ifadə edilməsində mühüm vasitədir. Bu vasitə ilə o sevgisini, istək və arzularını, ətraf mühitə münasibətini əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, bəstəkarın mahnıları özünəməxsus dramaturgiyaya malik hekayə xarakterindədir. Onlardakı bədii obraz həqiqi mənada hekayə nəql edir, özünün dünyaya baxışını ifadə edir. Bu mahnılar bəzən sevgi, bəzən əmək şücaəti, bəzən alicənab duyğular, bəzən vətənə olan sonsuz məhəbbət haqqında hekayələrdir. Bütün bunlar isə T.Quliyev mahnılarının xəlqi mahiyyətini üzə çıxarıb, onların qısa zaman içərisində xalq, xüsusilə zəhmət adamaları tərəfindən sevilməsinin təminatçısıdır. Məhz buna görə də T.Quliyev mahnıları kütləvilik baxımından əhəmiyyətlidir. Bu əsərlər doğru hədəfə yönəlmiş, zəngin duyğu selinə malik sənət nümunələridir. Bu haqda Z.Abdullayeva yazır: “Bəstəkarın mahnı yaradıcılığında assimilasiya olunan müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onun musiqisinə xas şüurlu nəzarət və ən başlıcası dərin xəlqilik həmişə bəstəkarı eksperimental ifaçılıqdan qoruyurdu. Nəticədə T.Quliyev tərəvətli daxilən qanunauyğun və mükəmməl, sırf özünəməxsus üslubunu yarada bilmişdir. O, milli köklərə söykənərək, xalq mahnı ənənələrini davam etdirmiş, Azərbaycan mahnı sənətini yeni janrlarla zənginləşdirmişdir. [2. s379]

T.Quliyevin görkəmli sənətkar R.Behbudovun səsləndirdiyi, sözləri R.Rzaya aid olan “Qızıl üzük” mahnısı nəqarətsiz kuplet forması, bir-birinə AABA formulu ilə qovuşan 11 hecalı şeir bəndləri ilə xalq yaradıcılığında olan şeir formaları ilə yaxın əhəngdarlığına görə diqqət cəlb edir. Onun 11 hecalı olmağı qoşma, üç misrasının (birinci, ikinci və dördüncü misralar) qafiyələnib, bir misrasının (üçüncü misra) sərbəst qalması isə bayatı janrının xüsusiyyətlərini daşdığına işarə edir. Mi major tonallığında keçən mahnı şux intonasionalara malikdir. Mahnının altı xanənin əhatə edən instrumental girişində əsas tonallığın tonik üçsəslisi arpeciolarla hərəkət edir. Poetik mətnin başladığı xanədə isə bu hərəkət akkord fakturası ilə əvəz olunur. Onun əsasını da tonik üçsəslisi təşkil edir. Sonrakı inkişafda temp astalaşdırılır. Əvvəlki temp bərpa olunduğunda isə arpecio hərəkəti sağ və sol əllərə paylaşılır. Bu inkişaf tempin yenidən astalaşması ilə yekunlaşır. Mahnının poetik mətninin şair qələminin məhsulu olması bəstəkarın yaradıcılıq əlaqələri mühitinin genişliyindən xəbər verir. Bu, mahnının poetik mətnində xalqa yaxın ifadə tərzinin əsasını yetişdirir və əsərin xalq tərəfindən mənimsənilməsi ona peşəkar sənət nümunəsi kimi qiymət verilməsinə imkan yaradır. Poetik mətnə təsvirçilik elementləri güclüdür. İfaçı təsvir imkanları ilə bədii obrazı canlandırır. Bu isə ideya məzmununun dəqiq ifadəsini təmin edib, əsərin bədii dəyərini artırır.

Misal:

T.Quliyevin məşhur “Sənə də qalmaz” mahnısı qəlbi qazanılmağa çalışılan sevgiliyə edilən məzəmmət hisslərini tərənnüm edir. Sözləri R.Rzaya məxsus olan mahnını ilk dəfə görkəmli sənətkar R.Behbudov səsləndirmiş, onun vasitəsilə dünya səhnələrini fəth etmiş, qardaş Türkiyənin məşhur müğənnilərindən E.Akbayramın səsindən özünəməxsus ifadəliyə bürünmüşdür. Sonralar mahnı M.Maqomayev, Ş.Ələkbərova, L.İmanov, R.Atakişiyev, F.Ağayev, S.Yusif, R.El.Roman kimi fərqli ifaçılıq üslubu olan sənətkarlar tərəfindən mükəmməl şəkildə oxunmuşdur ki, bu da mahnının istənilən ifaçılıq üslubu üçün yatımlı olduğundan xəbər verir.

“Sənə də qalmaz” mahnısında T.Quliyevin vokal yaradıcılığı üçün ümumilikdə səciyyəvi olan

“gəzişmə” üsulundan istifadə edilmişdir. Bu, mətn sözlərini təşkil edən səslərin ətrafında xüsusi hərəkət yaradır, və nəticədə xüsusi rəng çalarları əldə edilir. Bəstəkar bu üsuldan xalq musiqisindən fərqli olaraq daha fəal şəkildə faydalanır. Məhz bu cəhət də T.Quliyevin mahnılarını digər bəstəkarların xalq musiqisi intonasiyaları ilə işlənmiş melodik zənginliyə malik mahnılarından fərqləndirir. Mahnıda qəhrəmanın dilindən sevgiliyə olan həsrət, onun əlçatmazlığı obrazlı şəkildə təsvir olunur. Onun tənhalığı yüksək pafosla dilə gətirməyi bədii obrazın xarakterik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Bu obraz həm tənha aşiqin həsrətini, həm də onun şikayətini dilə gətirir. Mahnıda bir çox mənada “la mento” ariyaları üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər var. Məlum olduğu kimi, Avropa opera sənətində aparıcı rol oynayan bu tip ariyalar şikayət xarakterlidir.

“Sənə də qalmaz” da T.Quliyev milli lad-məqamlarından məharətlə bəhrələnmişdir. Onun kulminasiya bölməsində “Segah” dan “Muxalif”ə yönələn modulyasiya emosionallığı bir daha artırır. Nəqarətdə isə d-moll, c-moll, F-dur, E-dur kimi fərqli, həm də qohumluq dərəcəsinə görə uzaq olan tonallıqlar arasında gəzişmələr edilir. Mahnı bir başa zirvə mövqeyindən başlayır. Bu ilk iki xanənin əhatə edərək, muğamsayağı inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırır. Si-sol, yəni böyük tersiya ilə meydana gələn intonasiyalar “do” səsi ətrafında edilən gəzişmələrlə baş verir. Forma cəhətdən əsəri ikihissəli olaraq xarakterizə etmək olar, lakin onda reprizli elementlər mövcuddur. Bəstəkar tərəfindən yaradılan melodik zənginliklər poetik mətni məharətlə təqib edir. Bu poetika ilə musiqinin ecəzkar vəhdətidir.

Misal:

Digər Azərbaycan bəstəkarları kimi vətən obrazının ifadəli şəkildə musiqi dili vasitəsilə canlandırılması T.Quliyevin də vokal yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. O, “Bakı haqqında mahnı” əsərində sadəcə Bakı şəhərinin portretini yaratmır, eyni zamanda doğma vətəninə olan sevgi hisslərini də tərənnüm edir. Mahnıda həm “Bayatı-Şiraz”, həm də “Çahargah” kimi fərqli xarakterli məqamlardan lad əsası kimi istifadə olunması bir tərəfdən obrazın lirik, sevgi dolu, digər tərəfdən isə qəhrəmani simasını müəyyən edir. Mahnının instrumental girişi “si”, sonu isə “fa” tonallıqlarında köklənir. “Bayatı-Şiraz” məqamının intonasiyaları isə sekvensiyalarla “Çahargah” məqamının intonasiyalarına qovuşdurulur. Bu, melodik xətti dolğunlaşdırır. Sözləri Z.Cabbarzadənin olan mahnı “Telefonçu qız” filminə yazılmış musiqidəndir. Instrumental giriş möhtəşəmliyi ilə seçilən akkord fakturasına əsaslanır. $\frac{3}{4}$ ölçüsü ilə keçən melodik inkişafda vals rəqsinin intonasiyaları var. Mahnı olduqca şuxdur. Əsas tonallıq Lya bemol majordur. Bütün müşayiətdə T-S-D əlaqəsi ifadəliyin daha da güclənməsinə imkan yaradır. Əsərin bədii obrazı birmənalı olaraq paytaxtın gözəl simasını canlandırır. Obrazın şux tərəvəti sona qədər öz hökmranlığını qoruyub saxlayır.

T.Quliyev üçün müraciət etdiyi hər bir janrın xüsusi əhəmiyyəti var idi. O, musiqinin fəvqəl gücünə inanır və heç bir musiqili təfsirə laqeyd yanaşmırdı. Bəstəkarın “Bəxtiyar” kinofilminə yazdığı “Sevgilim” mahnısı onun yaradıcılığında istənilən, o cümlədən vokal janrının yeri və rolunu əyani şəkildə diqqətə çatdırır. “Sevgilim” mahnısı Ə.Əlibəylinin sözlərinə yazılmışdır. Moderato tempi ilə başlayan mahnı tanqo ritmlidir. Mahnının əvvəlində üç xanəni əhatə edən kiçik instrumental giriş səslənir. Əsər nikbin əhval-ruhiyyəlidir. Poetik mətnə sevgiliyə xitab olunaraq, onun gözəlliyi tərənnüm edilir. Mahnıda ümumi tonallıq Lya bemol majordur. Müşayiətdə milli musiqi üçün ənənəvi olan ritmik fiqurasiyalar yoxdur. Bütün müşayiət akkord fakturasına əsaslanır. Bu, əsas demək olar ki, bütün mahnı boyu arpeciolarla ifadə olunmuşdur. Akkordlar T-D əlaqəsi üzərində qurulub. Lakin keçidlərdə Subdominanta da ortaya çıxır. Instrumental girişdə keçən melodik əsasın ilk motivi solo ifaçının partiyasının əvvəlində təkrar olunur. Mahnıda bədii obraz hekayətinin

dili ilə təsvir olunur. O, şux gözəlliyi ilə seçilən sevgilidir. Onun zahiri gözəlliyi poetik mətndə güclü nüanslarla təsvir olunur. Dinləyici həqiqətən də təsvir olunan obrazın gözəlliyini şüurunda canlandırmaq imkanına malik olur. Nəqarətli kuplet forması daşıyan mahnının ilk kupleti period xüsusiyyətlərinə malikdir. Kuplet və nəqarət əsas tonalıqda bitir.

Məlumdur ki, T.Quliyev SSRİ miqyasında tanınan və sevilən bəstəkarlardan olmuşdur. Onun demək olar ki, bütün mahnılarının poetik mətni rus dilinə tərcümə edilmişdir. “Sevgilim” mahnısı R.Simonov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Obrazın düzgün ifadəsi üçün tərcümə zamanı dolğun ifadələrin tapılması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu sadəcə tərcüməçidən peşəkarlıq tələb etmir. Bəstəkar və mahnının söz müəllifi də bu baxımdan bərabər məsuliyyət daşıyırlar. İlk növbədə bəstəkar tərəfindən seçilən poetik mətn tərcüməyə də yatımlı olmalıdır. Tərcüməçi də öz növbəsində elə ifadələrə müraciət etməlidir ki, mahnının poetik mətni öz mənasını itirməsin və bədii obraz dolğunluğu ilə dinləyiciyə çatdırılsın. “Sevgilim” mahnısında bəstəkar, mətn müəllifi və tərcüməçi əməkdaşlığının mükəmməl forması ilə qarşılaşıq.

“Bəxtiyar” filmində ön plana çıxan mahnılardan fərqli olaraq “Sevgilim” mahnısı o qədər də əhəmiyyətli səhnəni əhatə etmir. Lakin mahnı o qədər mükəmməldir ki, qısa zamanda sevilərək, ümumxalq məhəbbəti qazanmışdır. Bu ilk növbədə bəstəkar üslubunun özünəməxsusluğunu nəzərə çatdırırsa, digər tərəfdən onun tərəfindən poetik mətn seçiminə diqqətli münasibəti ifadə edir.

Misal:

Vokal janrında yazılmış əsərlərin təhlili zamanı daha çox forma janr xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verilir, poetik mətnin mahiyyəti ikinci plana atılır. Lakin poetika və musiqinin bir bədii vəhdətdə birləşməsi sadəcə əsərin estetik təsirini gücləndirmir, eyni zamanda keyfiyyətli obrazlılığın da ortaya çıxarılmasına imkan yaradır. Poetik sözə uyğun olan obrazlılıq effekti musiqili mətnin fonunda açılır, ona qovuşur, emosional və ifadəli səs axınına transformasiya olunur. Bəstəkar mətni seçərkən vokal əsərə xas musiqili dilin seçilməsi ilə yanaşı, sözlərlə ideya məzmununu ifadə etmək imkanlarını da nəzərə alır, musiqili bədii obrazın yaradılmasında ən optimal səs və söz vəhdətinə diqqət yetirir. T.Quliyev vokal yaradıcılığı üçün ümumilikdə səciyyəvi olan bu kimi xüsusiyyətlər həmin əsərlərin ideya məzmunu, onlarda ifadə olunan hekayələrin əhəmiyyətini vurğulayır. T.Quliyevin vokal janrında yazdığı əsərlərdə poetik mətnin diqqətlə seçilməsi haqqında Z.Abdullayeva yazır: “T.Quliyev şeirə, şairə böyük məsuliyyətlə yanaşırdı. Onun üçün şeir mahnıda təcəssüm tapa biləcək qəlb dünyasıdır. Hər hansı mahnısında mütləq şairlə bəstəkar “məni” qovuşmalıdır. İnsan ağrı-acısını, istəyini-sevgisini məhz bu aləmdə yaşamalındır”.[2. s374-375]

Ümumiyyətlə, T.Quliyevin mahnılarında təsvir olunan bədii obraz tərəvətli, incə tonlara malik olub, bərraqdır. Bu obraz məğrur və vüqarlıdır. Bu sözləri “Zibəyde”, “Ağacda leylək”, “Qızların mahnısı”, “Kamilin mahnısı”, hətta “Onu bağışlamaq olarmı” filmindən “Qəmgin mahnı”ya da şamil

etmək mümkündür. Mahnı hər nə qədər qəmli xarakter daşısa da, onun bədii obrazı mərd və vüqarlıdır. T.Quliyevin bəzi əsərlərində yumorla zəngin nüanslar da var. Bu mənada “Yox,yox, yox” mahnısını misal göstərmək olar. Bu ona işarə edir ki, bəstəkar mahnılarında müxtəlif xarakterlər canlandırmaqla bədii obrazı çoxöylü inkişaf etdirmək istəyir. Eyni zamanda onun bir çox mahnısında dostluq, məhəbbət, sədaqət, həsrət hissləri canlandırılır. Bütün bunlar poetik mətnə diqqətlə yanaşma nəticəsində ideya məzmununun daha konkret şəkildə ifadə etmək istəyindən irəli gələrək, bəstəkar yaradıcılığının əsl məziyyətlərindən birinə çevrilir. Beləliklə, T.Quliyev mahnılarında sadəcə hər hansı bir hekayə və ya bədii obraz ifadəliliyi yaratmır. O, eyni zamanda yaratdığı heç bir bədii obraza laqeyd münasibət bəsləmir, hər qəhrəmanın taleyi ilə birgə nəfəs alır, mahnılarında onlarla birlikdə yaşayır. Məhz bu T.Quliyevin vokal əsərlərinə olan dərin marağın əsasını təşkil edib, onların ölməzliyini, onun mahnılarının xalq tərəfindən dərin məhəbbətlə sevilməyini təmin edən mühüm cəhətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Z. “Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı” “Adiloğlu” Bakı 2009
2. Azərbaycan musiqi tarixi III cild Bakı-Elm 2018
3. Hüseynova R. “Musiqi əsərlərinin təhlili dərsləri” Naxçıvan: “Əcəmi”-2024
4. Sabitoğlu C. Tofiq Quliyevin mahnılarında poetik mətnin və melodiyanın əlaqələri. – Musiqi dünyası. № 3-4(13), 2002. s. 131-137.

UNUDULMAZ MAESTRO

Məftunə HƏSƏNƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın görkəmli dirijor və bəstəkarı, Xalq artisti maestro Niyazi özünəməxsus yaradıcılıq dəsti-xəttinə malik böyük bir sənətkar kimi ölkəmizin musiqi mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Onun həyat və yaradıcılığı Azərbaycan milli mədəniyyətinin zəngin və şanlı səhifəsini təşkil edir. Təqdim edilən məqalədə maestro Niyazinin yaradıcılıqna, onun dirijorluq və bəstəkarlıq fəaliyyətinə nəzər yetirilmiş, bu sahədə sənətkarın əldə etdiyi uğurlar haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *dirijor, Niyazi, maestro, orkestr, bəstəkar*

Giriş

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində silinməz iz qoyan musiqi xadimlərimizdən biri də Hacıbəyovlar nəslinin davamçısı, ictimai xadim, dirijor və bəstəkar Niyazidir. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında maestro Niyazinin xidmətləri əvəzsizdir. Dünya şöhrəti qazanan sənətkar müxtəlif ölkələrin sərhədlərini aşaraq Azərbaycan musiqisini onun hüduddlarından kənarda böyük ustalığ, professionalılıqla təbliğ və təqdim etmişdir.

Görkəmli rus bəstəkarı D. Şostakoviçin təbiri ilə desək, “Niyazinin hər işdə bərq vuran istedadı” ona yaradıcılığının bütün istiqamətlərində öz sözünü deməyə, musiqi mədəniyyəti tarixində əbədi iz qoymağa gözəl imkan yaratmışdı. Niyazi Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinə məşhur dirijor kimi daxil olmuş və öz istedadı və gərgin əməyi sayəsində “Maestro” adını qazanmışdır. O, dünya şöhrətli ilk şərq dirijoru idi. Niyazi istedadının böyüklüyü, məhsuldarlığı və yaradıcılığının əsas qayəsi onun dirijorluq sənətində daha bariz şəkildə üzə çıxmışdır. Niyazi Azərbaycan bəstəkarlarının yazdığı hər bir yeni əsərinin ilk interpretatoru olmuşdur. Fantastik səs duyumu və fenomenal musiqi yaddaşına malik maestro Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərləri dərinləndirən, onun üzərində ciddi çalışır, lazım gəldikdə redaktə edir və sonra isə dinləyicilərə qüsursuz şəkildə və tam genişliyi ilə çatdırırdı. Görkəmli bəstəkarlarımızın əsərlərinin möhtəşəm ifası, Azərbaycan professional dirijorluq məktəbinin formalaşması və inkişafı onun adı ilə bağlıdır. Məhz onun gərgin əməyi sayəsində 1938-ci ildə Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri yaradılmış və Niyazinin rəhbərliyi ilə orkestr yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə çataraq neçə-neçə musiqiçilər nəslini yetişdirən əsil sənət ocağı olmuşdur. O, Azərbaycan musiqisinin beynəlxalq aləmdə şöhrət qazanmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bütün yaradıcılığı boyu Niyazi Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında, Leninqrad Opera və Balet Teatrında, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında dirijor kimi misilsiz xidmətlər göstərmiş, Ankara Opera və Balet Teatrında, İstanbul Opera Teatrında bir sıra əsərlərin ifasına uğurlu imza atmışdır.

Bir dirijor kimi onun fəaliyyəti son dərəcə əhatəli olmuşdur. Orijinal fitri istedad, yüksək musiqi mədəniyyəti, dərin erudisiya, güclü iradə onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Azərbaycan bəstəkarları ilə yanaşı onun repertuarında Qərbi Avropa, rus klassiklərinin, xarici ölkələrin müasir bəstəkarlarının əsərləri mühüm yer tutmuş və sənətkar həmin əsərlərin ilk təfsirçisi olmuşdur. Bura V.A.Motsart, L.V.Bethoven, R.Vaqner, S.Raxmaninov, P.İ.Çaykovski, N.A.Rimski-Korsakov, D.Şostakoviç, S.Prokofyev kimi dünya musiqisinin korifeyləri və milli bəstəkarlarımız olan Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Q.Qarayev, F.Əmirov, A.Məlikov, S.Hacıbəyov, C.Hacıyev və digər sənətkarların opera, alet, simfonik musiqi, kantata və oratoriya və s. janrlarda yazılmış əsərləri daxildir. Xüsusilə, maestronun rəhbərliyi altında ifa olunan Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu”, M.Maqomayevin “Nərgiz”, Q.Qarayev və C.Hacıyevin birgə yazdığı “Vətən”, F.Əmirovun “Sevil”, P.İ.Çaykovskinin “Qaratoxmaq qadın”, A.P.Borodinin “Knyaz İqor”, J.Bizenin “Karmen” operaları,

S.Hacıbəyovun “Gülşən”, Q.Qarayevin “Yeddi gözəl”, “İldırım yollarla”, A.Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi”, P.İ.Çaykovskinin “Yatmış gözəl” və s. baletləri incəsənət tariximizin yaddaqalan səhifələridir. Onun təfsirində klassik və müasir əsərlər ideya-emosional, məzmun cəhətdən son dərəcə dolğun, ifadəli və yüksək temperamentlə səslənirdi. Niyazi bu əsərlərin şərh edilməsində özünəməxsus orijinal ifaçılıq üslubu yaratmışdır. Qara Qarayev Niyazinin dirijorluq bacarığını son dərəcə yüksək dəyərləndirərək yazırdı: “Bir bəstəkar kimi mən ən böyük əsərlərimin Niyazinin idarəsi ilə ifasını çox istəmişəm. Mübaliğəsiz deyə bilərəm ki, hər dəfə bundan daha yaxşı ifa arzulamamışam” (1.səh.11).

Niyazi yaradıcılığı boyu Avropanın bir çox ölkələrinə qastrol səfərlərinə çıxmış, özünün möhtəşəm və yorulmaz dirijorluğu ilə Azərbaycan musiqini dünya xalqlarına sevdirmiş və onu zirvələrə qaldırmışdır. Bunun nəticəsi olaraq da sənətkar həmin ölkələrin mükafatları, orden və medalları ilə təltif edilmişdir. Bura, «Kirill və Mefodi» ordeni, Bella Bartok medalı, Karl Marksşadt şəhərinin medalı, «Çitra» baletinə görə isə aldığı Cavahirləl Nehru adına Beynəlxalq mükafat daxildir.

Musiqi mədəniyyəti sahəsində görkəmli dirijor kimi parlayan Niyazi həmçinin böyük yaradıcılıq irsinə də malik olmuşdur. Onun bəstəkarlıq fəaliyyəti parlaq fərdi bədii yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Kiçik həcmli mahnıdan tutmuş iri simfonik əsərləri, opera və ya balet və ümumiyyətlə, müxtəlif janrlarda yaratdığı bütün əsərləri öz kökləri ilə xalq musiqisinə bağlı olmuş və onlar sənətkarın Vətənə, onun tarixinə və yaşadığı müasir həyata əbədi məhəbbətini əks etdirmişdir. Niyazinin əsərləri Azərbaycan musiqi sənəməsində layiqli yer tutaraq, ölkəmizin musiqi sənətinin nəəliyyətlərinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Niyazinin yaradıcılıq irsi son dərəcə genişdir. Bura sənətkarın yazdığı ilk simfonik əsər “Zaqatala süitası” (1934), “Qaytağı” (1939), “Xosrov və Şirin” operası (1942), “Konsert valsı” simfonik əsəri, “Rast” simfonik müğamı (1949) “1920-ci ildə” opera-kantatası, simfonik orkestr üçün “Rəqs süitası”, Hindistan yazıçısı Rabindranat Taqorun əsəri əsasında yaratdığı “Çitra” baleti (1962) kimi əsərlər daxildir. Niyazi həmçinin bir neçə Azərbaycan xalq mahnılarını da (“Xumar oldum”, “Qaragilə”, “Ay bəri bax”, “Küçələrə su səpmişəm” və s.) simfonik orkestr üçün işləmiş, kamera-instrumental əsərlərin, mahnı (“Təbrizim”, “Vətən haqqında mahnı”, “Arzu” mahnılarının) və romansların, Azərbaycan kinofilmlərinə və dram tamaşalarına (Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, C.Cabbarlının “Almas”, S.Vurğunun “Vaqif”, A.Korneyçukun “Polad qartal” dram tamaşalarına) yazılan musiqi əsərlərinin müəllifi olmuşdur.

Niyazi Azərbaycan musiqi tarixində ilklərə imza atan sənətkarlardandır. O, ilk dəfə olaraq “Rast” və “Şur” müğamlarını nota köçürmüş (1935), həmçinin Azərbaycan filmlərinə ilk musiqi yazan bəstəkarlardan olmuş, “Kəndlilər”, “Almaz” (atası ilə birgə), “Fətəli xan”, “Ceyhun və Ülkər” və bir çox başqa ekran əsərlərinə musiqi bəstələmişdir. Azərbaycan musiqisində ilk simfonik əsərlərin müəlliflərindən olan Niyazi milli simfonizmin təşəkkülü və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış və 1944-cü ildə ilk simfoniyalardan olan iki hissəli “Qəhrəmanlıq” simfoniyasını yaratmışdır. Ümumiyyətlə, milli simfonizmin inkişafı və dünya səviyyəsinə yüksəlməsində Niyazinin xidmətləri son dərəcə böyükdür. Onun “Rast” simfonik müğamı dramaturji bitkinliyi, güclü emosional təsiri, zəngin melodiyası, xüsusilə, harmonik dilin əlvanlığı ilə fərqlənmiş və Azərbaycanın milli musiqi xəzinəsinə daxil olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı, xalq artisti Aqşin Əlizadə Niyazinin dirijorluq və bəstəkarlıq fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Dirijor-sehrbaz, öz sehrli dirijor çubuğunun hərəkəti ilə böyük ustadların çox partituralarına həyat verərək o, dünyaya ovsunlayıcı musiqi səslərini bəxş etmişdir. Bir bəstəkar kimi Azərbaycan musiqisinin inkişafına əvəzsiz tövhələr vermiş, hələ həyatda ikən onun klassikləri sırasında şərəfli yer tutmuşdur” (2.səh.78).

Onun əbədiyaşar sənət naminə çəkdiyi zəhmətlər dövlətimiz tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. Maestro müxtəlif vaxtlarda Dövlət mükafatlarına, SSRİ Xalq artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adlarına layiq görülmüş, bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Beləliklə, yaradıcılığı milli musiqi mədəniyyətimizin tarixində silinməz izlər buraxmış Niyazi milli dirijorluq məktəbinin formalaşmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun həyat və

yaradıcılığı Azərbaycan milli mədəniyyətinin zəngin və şanlı səhifəsini təşkil edir. Bəstəkarın opera, balet, simfonik muğam, süita və mahnıları, dram tamaşalarına və kinofilmlərə bəstələdiyi musiqi yaddaşlara həkk olunmuş, dinləyicilər tərəfindən bu gün də böyük məhəbbətlə qarşılır.

ƏDƏBİYYAT

1. 1. Heyrətamiz istedadla malik sənətkar. Xalq artisti maestro Niyazinin 110 illiyi münasibətilə. B.2022
2. “Маэстро Ниязи. Воспоминания, статьи, письма. Составители: Хаджар ханум Гаджибекова, Асильдар Гусейнов. Баку, Издательство «Ишыг», 1987.

SUMMARY

The prominent Azerbaijani conductor and composer, People's Artist, Maestro Niyazi, holds a significant place in the history of our country's musical culture as a great artist with a unique creative style. His life and work constitute a rich and glorious chapter of Azerbaijani national culture. The presented article examines Maestro Niyazi's creativity, his conducting and composing activities, and provides information about his achievements in these fields.

Keywords: conductor, Niyazi, maestro, orchestra, composer

ÜMUMİ MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ FİZİKİ MƏDƏNİYYƏTİN YERİ VƏ ROLU

Cavanşir RƏHİMOV **Elnur BEHBUDOV**
rehimovcavansir8@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Fiziki mədəniyyətin mədəniyyət sistemində bir yarım sistem təşkil etməsinə baxmayaraq o, mədəniyyətin demək olar ki, bütün sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır və qarşılıqlı təsir göstərir.

Çünki fiziki mədəniyyətin subyekti insandır. Fiziki mədəniyyətin vəzifəsi insanların sağlamlığını təmin etməklə bəşəriyyətin sonrakı mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdır. Müasir mərhələdə elmin, texnikanın sürətli inkişafı insanların sağlamlığı ilə ziddiyyət təşkil edir. Bir tərəfdən texnikanın inkişafı, ekoloji cəhətdən heç də təmiz olmayan istehsal prosesləri, bir tərəfdən də istehsalda texnikanın tətbiqi insanların, fiziki işdən aralı düşməsi insanlarda hərəkət azlığına səbəb olur ki, bu da fiziki tərbiyənin, bədən tərbiyəsi və idmanın gündəlik həyatda əvəzolunmaz vasitələrə çevrilməsinə səbəb olur.

Mədəniyyətin sosial-requlyativ bölməsi mənəvi istehsalın nəticələrini müxtəlif tərəflərdən öyrənməyə imkan verir. Əgər fiziki mədəniyyət bölməsinin öyrənilməsi cəmiyyət üçün xarakterik olan sağlam həyat tərzini keçirmək üçün nizamlama və uyğunlaşma proseslərini, onu əhatə edən ictimai mühitlə necə həyata keçirildiyini anlamağa imkan verirsə, sosial-requlyativ bölməsinin təhlilində cəmiyyətin inkişafında həmin adaptasiya prosesini həyata keçirən mexanizmlərin fəaliyyətinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: *mədəniyyət, filosof, fiziki mədəniyyət, fəaliyyət, ideologiya.*

Mədəniyyət cəmiyyətin tarixi inkişafı prosesində formalaşmış maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur. Mədəniyyət bu və ya digər elm və bilik çalarları baxımından özünəməxsus mənası olan və bir sıra müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilə bilən bir hadisədir. Mədəniyyətin müasir tərəflərindən nəzərə çarpan ən mühüm səciyyəvi xüsusiyyət onun get-gedə artan çoxmənalıq və rəngarənglik kəsb etməsidir.

Mədəniyyət (kultura) sözünün ilk dəfə kimin işlətməsi mübahisəlidir. Kultur sözünün qədim mənasını araşdırdıqda belə məlum olu ki, bu təbii olan, allahın yaratdığı deyil, insan əqlinin məhsulu kimi yaradılan başa düşülür. Son vaxtlara qədər mədəniyyət sözü yalnız ayrı-ayrı xalqlara aid edilmiş, fəlsəfi biliyin tədqiqat obyektı olmamışdır.

İstehsal münasibətlərinin formalaşmağa başladığı, intibah dövrü, humanist və maarifçilərin təlimlərinin meydana gəlməsi, mədəni inqilab dövrü mədəniyyətin fəlsəfi tədqiqat obyektinə çevrilməsi dövrü olmuşdur. Mədəniyyət haqqında ilk nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanmış təsəvvürlər yeni tarixin mənəvi sərvətinə aiddir. Məhz bu dövtdə mədəniyyət fəlsəfi-nəzəri marağın obyektinə çevrilir, müstəqil anlayış əhəmiyyət kəsb edir.

“Hər hansı bir fəlsəfi problem kimi mədəniyyət probleminin də öz tarixi vardır. Problemin tarixi dedikdə fəlsəfə tarixində uzun əsrlər boyu formalaşmış və müxtəlif dövrlərdə bu problemin qıruluşuna və həllində tətbiq oluna bilən mədəniyyətin klassik modelindən bəhs edən və bu günə qədər həlli araşdırılan ənənə nəzərdə tutulur”. (2.46)

Mədəniyyət insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində əldə edilən nailiyyətləri əks etdirir. Mədəniyyətdə habelə müəyyən tarixi dövrlərdə konkret cəmiyyət, millət və xalqın malik olduğu dəyərlər təəcəssüm olunur.

Beləliklə, insanın yaradıcı əməyi mədəniyyətin mənbəyini təşkil edir. Mədəniyyətin xüsusi elm, bilik sahəsi olduğunu əsaslandırmaq üçün onun predmetini və vəzifələrini digər elm sahələrindən, məsələn, psixologiyadan və sosiologiyadan fərqləndirmək lazımdır. Bir zaman qərbdə geniş yayılmış və mədəniyyəti ancaq abstraksiya kimi təqdim edən cəhdlərə qarşı çıxaraq L.Uayd qeyd edir ki, “ Bu anlayış da digər anlayışların olduğu dərəcədə abstraksiyadır. Mədəniyyət ancaq insan cəmiyyətinə xas olan və özünəməxsus qanunlarla inkişaf edən, xüsusi fəaliyyət sahəsini ifadə edən elmi kateqoriyadır”.

(1.56). Alim mədəniyyəti bütöv bir sistem kimi götürərək üç yarım sistemə bölür:

1. Maddi cəhətdən ifadə olunmuş alətlərin və onların istifadə olunmasından ibarət olan texnoloji sistem insan fərdlərinin və kollektivlərinin təbii mühütlə əlaqəsi bunun sayəsində mümkün olur, buraya həmçinin istehsal vasitələri, insanın yaşaması üçün lazım olan vasitələr, ev tikmək üçün lazım olan materiallar, hücum və müdafiə vasitələri və s. daxildir

2. İnsanlar arasında əlaqələr və müvafiq davranış tiplərini özündə əhatə edən sosial yarım sistem: bu yarım sistem iqtisadi, siyasi, etnik, hüquqi, hərbi, peşə məşğuliyyəti və s. əhatə edir.

3. İdeoloji yarım sistem: buraya nitq və simvolik formalar vasitəsi ilə ifadə olunan ideyalar, inam, əqidə, biliklər və s. daxildir. Ədəbiyyat, fəlsəfə, din, mifologiya, elm, xalq müdrikliyi və s. burada əks olunur.

Lakin mədəniyyətin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onu təşkil edən üsürlərdən birinin və ya digərinin rolunun şişirdilməsi deyil, bu üsürlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin ziddiyyətli inkişaf prosesini başa düşmək lazımdır. Əslində insanlar mədəniyyətin müəyyən sahəsinə şüurlu şəkildə təsir edirlər. Bu zaman isə onlar ancaq yerinə yetirdikləri ictimai rollar çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər.

Mədəniyyət üsürlərinin kifayət qədər bəlli olan daxili və xarici əlaqəsi ilə xarakterizə olunan sistemdir. Əsas məsələ isə bu əlaqələri aşkara çıxararaq mədəniyyəti real sistem kimi təqdim etməkdən ibarətdir. M.S.Kaqan özünün “İnsan fəaliyyəti” əsərində bu vəzifəni həll etməyə çalışır. O, mədəniyyəti bioloji aspektdən ayrılıqda formalaşmış, özünəməxsus, ancaq insana müəssər olan yaradıcılıq üsulu kimi təyin edir.

M.S.Kaqan mədəniyyət sahəsində “texniki-texnoloji, predmet-məhsul tərəflərinin, eləcə də üç təbəqənin: maddi, mənəvi və bədii mədəniyyətin ayrılıb tədqiq edilməsini” (3.12) təklif edir. Maddi mədəniyyətdə o iki sahəni: praktiki dəyişdirici və praktiki kommunikativ fəaliyyətə ayırır. Birinci sahəyə maddi istehsalın əşya formasında nəticələri, texniki avadanlıq və s. aiddir. Müəllif istehsal mədəniyyəti ilə bərabər həm də insan nəslinin təkrar istehsalı mədəniyyətini də ayırmağı təklif edir.

Filosof mənəvi mədəniyyətin daxili quruluşunu xarakterizə edərkən, hər şeydən əvvəl qeyd edir ki, o insan fəaliyyətinin ancaq iki növünün daxil olduğu maddi mədəniyyətdən fərqli olaraq həm də idrak və mənəvi orientasiya fəaliyyətini əhatə edir. Bədii mədəniyyətin ayrılıqda tədqiq olunması da həmçinin onunla əsaslandırılır ki, incəsənət nadir mədənilik xüsusiyyətinə malik olub insan fəaliyyətinin ona yönəlmiş bütün növlərini öz ətrafında toplayaraq onlardan uzaqlaşması nəticəsində nisbətən müstəqil elm sahələri yarana bilər. Kommunikativ sahəni isə təfəkkür mədəniyyəti, etik mədəniyyət, estetik mədəniyyət və s. kimi təhlili ilə əlaqədar olan müəllifin fikri maraq doğurur.

Müəllif mədəniyyəti bir sistem kimi təqdim etməsinə baxmayaraq cəmiyyətin inkişafında əsas amillərdən biri olan və cəmiyyətin inkişafının demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən fiziki mədəniyyətin mədəniyyət sistemində yerini və rolunu araşdırmağı nəzərdən qaçırmamışdır. Müasir dövrdə bədii mədəniyyət sahəsində olduğu kimi fiziki mədəniyyətin də ayrılaraq ayrıca bir elm sahəsi kimi öyrənilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır.

M.S.Kaqanın fikrincə, mədəniyyət iki əsas funksionu yerinə yetirməlidir:

1) Cəmiyyətin təbiətlə vəhdətdə inkişafı üçün onun bütün zəruri şeylərlə təmin edilməsi, daha doğrusu onun neqontropiya-nizamlayıcı səviyyəsinin daim artırılması;

2) Onun çevik, dinamik, məhsuldar, bir sözlə bütün mexanizmlərin fasiləsiz özünü-təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi;

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa mədəniyyətin adaptiv funksiyası da mövcuddur.

Canlı mühütün özünümühafizə və inkişafını təmin edən adaptasiya funksiyasını eyni zamanda cəmiyyətin də inkişafına aid etmək lazımdır.

“Hər hansı bir sistemin adaptasiyası dedikdə təkcə onun mövcudluğu deyil, həm də inkişafı nəzərdə tutulur. Bu baxımdan adaptasiya həyatın ümumi strategiyasını müəyyən edir, neqontropik funksiya isə bu strategiyanın həyata keçirilməsinə xidmət edir”. (3.32)

Mədəniyyətin ayrıca bir yarım sistem kimi ayrılıb tədqiq olunacaq sahələrindən biri də sosial-requlyativ, sosial nizamlayıcı sahəsidir. Bu sistemin müstəqil surətdə tədqiq olunmasını əsaslandırmaq üçün qeyd etmək ki, istənilən konkret cəmiyyət müəyyən fərdlər çoxluğunun məsmusudur. Bu fərdlər

müəyyən məhdud mühit məkanında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sosial sistemlərin hərəkət fəallığının daxili mənbəyini məhz fərdlərin bu fəaliyyətində görmək olar. İlk baxışda elə görünə bilər ki, ayrı-ayrılıqda götürülmüş fərdlərin tələbatını təhlil etməklə mədəniyyəti bir sistem halında nəzəri cəhətdən formalaşdırmaq olar.

E.V.Sokolovun “Mədəniyyət və şəxsiyyət” kitabında da mədəniyyətin real sistem kimi təqdim edilməsinə və onun əsas funksiyalarının araşdırılmasına aid edilmişdir.

Funksional antropologiya cərəyanının banisi olan Malinovski mədəniyyəti fərdlərin tələbat və funksiyalarının mövcudluğu kimi başa düşürdü. Sosial sistemin özü ilə bağlı mühüm faktı tədqiqatçı nəzərdən qaçırmırdı. Axı sosial sistem fərdlərin birgə fəaliyyətini təmin edən vasitə kimi həm də bir sıra yeni tələblərin meydana gəlməsini şərtləndirir ki, bu tələbatlar fərdlərin ancaq həyatı tələbatların ödənilməsi ilə bağlı olmayıb, həm də sistemin bütöv bir halında mövcud olması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan istənilən insan cəmiyyətinin üzləşdiyi əsas fundamental problemləri iki qrupda birləşdirmək olar. Bunlardan biri birbaşa insanların maddi tələbatlarının ödənilməsinin zəruriliyi, digəri isə sosial sistemin bütöv şəkildə mövcudluğudur.

Mədəniyyətin ümumi tipinin işlənilməsi üçün onun fiziki mədəniyyətlə əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də maddi istehsal prosesinin əsas amillərindən biri olan insan amilinin mövcudluğu fiziki mədəniyyətin səviyyəsindən çox asılıdır.

Fiziki mədəniyyət cəmiyyətin ümumi mədəniyyəti sisteminin tərkib hissələrindən biridir. O, tarixən insanların fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin inkişafına, sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş sosial fəaliyyət sahəsidir. İnsan fəaliyyəti həm maddi, həm də mənəvi istehsal məhsullarının istehlakının yerinə yetirildiyi yeganə reqlulyativ funksiyaya aiddir.

“Mədəniyyətin ictimai - fiziki yarımboşması öz funksiyasına görə sosial-reqlulyativ yarımboşmaya yaxındır. Çünki bunların hər ikisi insanların fəaliyyətinin nizamlanması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu qruplar nəinki olduqları konkret cəmiyyətlə, həm də birbaşa və dolayısı ilə qarşılıqlı təsirdə ola biləcəyi bütün cəmiyyətlərlə əlaqədardır. Bu qarşılıqlı təsir prosesində keyfiyyətə xüsusi nizamlayıcı vasitələrdən istifadə olunur”. (1,25)

Müasir cəmiyyətdə bu vasitələrin işlənilib hazırlanmasını və təkmilləşdirilməsini təmin edən xüsusi təşkilatlar mövcuddur. Diplomatik, xarici əlaqələr beynəlxalq və milli federasiyalar, beynəlxalq və milli olimpiya komitələri, beynəlxalq sağlamlıq təşkilatları, turist fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar belə təşkilatlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.F. “Yeniləşən cəmiyyət, müasir elmi paradigma və idarəetmə”. Bakı-1998.
2. Aslanov M. “Fiziki mədəniyyət və kamillik”. Bakı 1993.
3. Кагань. М.С. Духовная культура личности. Москва, Политиздат, 1986,

SUMMARY

Even though physical culture forms a subsystem in the cultural system, it is closely connected with and interacts with almost all areas of culture.

Because the subject of physical culture is a person. The task of physical culture is to maintain the future existence of mankind by ensuring people's health. At the modern stage, the rapid development of science and technology conflicts with people's health. On the one hand, the development of technology, production processes that are not at all ecologically clean, and on the other hand, the application of technology in production causes people to be separated from physical work, which causes a lack of movement in people, which causes physical education, physical education and sports to become indispensable tools in everyday life.

The socio-regulatory section of culture allows students to study the results of moral production from

different sides. If the study of the physical culture section allows us to understand how the processes of regulation and adaptation to lead a healthy lifestyle characteristic of the society are carried out with the social environment surrounding it, then in the analysis of the social-regulatory section we witness the activity of the mechanisms that implement the adaptation process in the development of the society.

Key words: cultura, philosopher, physical culture, activity, ideology.

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то, что физическая культура является подсистемой в системе культуры, она тесно связана практически со всеми областями культуры и взаимодействует между собой. Потому что субъектом физической культуры является человек. Задача физической культуры – обеспечить будущее существование человечества путем обеспечения здоровья людей. На современном этапе бурное развитие науки и техники вступает в противоречие со здоровьем людей. С одной стороны, развитие технологий, производственных процессов, совершенно не экологически чистых, а с другой стороны, применение технологий в производстве вызывает отрыв людей от физического труда, что вызывает у людей недостаток движения, благодаря чему физическое воспитание, физкультура и спорт становятся незаменимыми инструментами в повседневной жизни.

Социально-регуляторный раздел культуры позволяет изучить результаты нравственного производства с разных сторон. Если исследование раздела «Физическая культура» позволяет понять, как процессы регуляции и адаптации к ведению здорового образа жизни, характерные для общества, осуществляются в окружающей его социальной среде, то при анализе социально-регуляторного раздела мы наблюдаем деятельность механизмов, реализующих адаптационный процесс в развитии общества.

Ключевые слова: культура, философ, физическая культура, активность, идеология.

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN MUSIQİLİ KOMEDİYALARINDA DÖVRÜN İCTİMAİ-SOSIAL PROBLEMLƏRİNİN BƏDİİ PROYEKSIYASI

Jalə HÜSEYNOVA

huseynovaj03@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının neçə-neçə böyük sənətkar və ziyalılar yetişdirib dünya və Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etmişdir. Belə böyük sənətkarlarımızdan biri də İslam Şərqində ilk opera və operetta müəllifi Üzeyir Hacıbəyovdur. Ü.Hacıbəyov tək Şərqdə deyil, bütün dünyada musiqi sahəsində məşhurdur. Musiqi tariximizdə silinməz iz qoyan dahi bəstəkar öz operettalarının liberettosunda yaratdığı süjet, obrazlar və hadisələr ilə yaşamış olduğu dövrün bədii proyeksiyasını çox usta bir şəkildə qurmuşdur. Onun musiqili komediyalarında- “Ər və arvad”(1909), “O olmasın, bu olsun”(1910), “Arşın mal alan”(1913) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətimizi, onun qüsurlarını, dövrün tiplərini və s. yumoristik, satirik aspektdə əks etdirmişdir. Qeyd edilən musiqili komediyaların hər birində həm müxtəlif, həm də bir-biri ilə oxşar problemlərə toxunulduğunu görürük. Bu əsərlərdə Çar Rusiyası və eyni zamanda yerli bəylərin təzyiqi ilə üzləşən sadə xalq, işğaldan sonra adlı-sanlı Bakı bəylərinin yaşadığı durumları, sosial bərabərsizlik və evlilik, ailədaxili münasibətlər ilə bağlı problemlərin şahidi oluruq. Operettalarında belə canlı təsvirlərin olması elə Ü.Hacıbəyovun yaşadığı dövr və böyüdüüyü mühit ilə birbaşa əlaqəli idi. Dahi bəstəkarın yaradıcılığı XX əsr Milli Təkamül Ədəbiyyatı dövrünə təsadüf edir. Artıq ədəbiyyatımızda milli oyanış özünü göstərməkdə idi. Bu məqalədə biz XX əsr Bakı mühitinin sosial antropologiyasına nəzər salacağıq.

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyov, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, musiqili komediyalar, Azərbaycan Milli Təkamül Ədəbiyyatı, operettalar, tarixin bədii proyeksiyası*

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ədəbiyyatımızda yaranan ədəbi nümunələrdə vətən və xalq mövzusu başlıca mövzulara çevrilir. Bu, XX əsrin əvvəllərində də davam edir. XX əsrin ilk iyirmi illiyi ədəbiyyatımızda milli təkamül dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycan Çar Rusiyasının hələ də müstəmləkəsi idi, ancaq bu dövrdə milli mətbuatımız, musiqimiz, teatrımız və s. inkişaf etməkdə idi. Bunun səbəblərində biri kimi Çar Rusiyasının dövründə Azərbaycan dünyanın sənaye mərkəzlərində birinə çevrilmişdi, təkcə Rusiyadan yox, dünyanın bir çox yerində iş adamları Azərbaycana axın edirdi. Neft sənayesi əcnəbilər üçün xeyli maraq doğururdu.

Bu dövrdə mətbuat və incəsənətdə çoxsaylı xidməti olmuş sənətkarlarımızdan biri də Ü.Hacıbəyov idi. Dahi bəstəkarımız 1885-ci il 18 sentyabr tarixində Ağcabədi rayonu, Şuşa qəzasında anadan olmuşdur. Bəstəkarın ailəsinin Şuşa şəhərinə köçməsi ilə Ü.Hacıbəyov mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhəri mühitində böyüyür. Ü.Hacıbəyov dünyaca məşhur operaları ilə yanaşı həm də operetta, satirik hekayələr və publisistik əsərlərin müəllifidir. Üzeyir Hacıbəyov ölkəmizdə və dünyada dahi bəstəkar kimi tanınır və yaradıcılığı, əsasən musiqi sahəsində tədqiq olunur. Lakin onun musiqili komediyalarını liberettoları və satirik hekayələri sənətkarın yaradıcılığını ədəbiyyat sahəsində də tədqiq etməyə icazə verir.

Üzeyir Hacıbəyov XX əsr üçün həm Sosialist Oktyabr inqilabdan əvvəlki, həm də sosializmdən sonrakı dövrün klassikidir. O, bu gün də Azərbaycan musiqisinin klassiklərindəndir. Sənətkar tamaşaçıları güldürərkən düşündürən, dramaturgiyamıza komediya janrının ən məzhəkəli nümunələrini bəxş etmişdir. “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun” operettalarında nisbətən satirik gülüşə yer verən sənətkar “Arşın mal alan” əsərində isə daha çox yumoristik gülüşə üstünlük vermişdir[1, 6]. Dahi şəxsiyyətlərimizdən olan Y.V.Çəmənzəminli də öz “Qulluq və əsirlik” məqaləsində qeyd edir: “Musiqimizin və mədəniyyətimizin inkişafında yeni yaranmış operanın rolu

böyükdür. Xalq olaraq opera janrını mədəniyyətimizə gətirən Ü.Hacıbəylinin qədrini bilməliyik. Bir çoxları operanın teatrı öldürdüyünü deyir. Amma əksinə operalar Azərbaycan teatrını canlandırdı. Bu sayədə milli mədəniyyətimiz qeyri-millətlər arasında daha da maraq yaratdı” [3, 349].

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən artıq Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı istila etməyə hazırlaşır. Həmin dövrdə Azərbaycanda olan siyasi-ictimai pərakəndəlikdən yararlanan Çar Rusiyası öz istəyinə nail olur. XX əsrdə də Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal altında idi. Ölkə daxilində baş verən problemlər yalnız işğal altında olduğumuz ilə bağlı deyildi, həmçinin XVIII-XIX əsrlərdə olan pərakəndəlik, daxili çəkişmə, xalq taleyinə etinasız yanaşma və s. digər sosial problemlər davam etməkdə idi. Ü.Hacıbəyov da bu dövrü öz operettalarında yumoristik bir üsulla əks etdirmişdir. Bu dövrdə teatrın cəmiyyətdə rolunun artırılmasına ən böyük töhfə verənlərdən biri Ü.Hacıbəyov idi. Mir Cəlal və Firidun Hüseynov öz “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslində də yazır ki, XX əsrin əvvəllərində dramaturgiya və teatra münasibət birmənalı deyildi. Bu dövrdə cəmiyyətin həyatındakı gerçəklikləri öz çılpalığı ilə əks etdirməkdə satira və yumora daha çox üstünlük verilirdi. Sənətkar da öz musiqili komediyalarında bu üsuldən istifadə etmişdir.

Tədqiqatçı alim B.Əhmədli də “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslində qeyd edir ki, XX əsrin əvvəlində cəmiyyətdə əqidəsiz, məsləksiz, feodal görüşlü bir çox burjua mühiti nümayəndəsi var idi. Bu burjuvaları vətənin taleyi maraqlandırmır, ciddi məsələlərlə məşğul olmaq əvəzinə “köhnə arvadı” bəyənməyib “yeni arvad” almaq həvəsinə düşürdülər, bu isə həmin dövrdə ailə modelində olan problemlərin tənqidi idi. Həmçinin əvvəlki varlı bəylər öz səhvləri və tamahı səbəbindən müflisləşərək borc batağına düşürdü. Buna görə də özlərini xilas etmək üçün xoşagəlməz yollara əl atırdılar[5, 329-330].

Belə burjua obrazlarını biz Ü.Hacıbəyovun ilk musiqili komediyası olan “Ər və arvad” əsərində Mərcan bəy və dostu Kərbəlayı Qubad obrazlarının simasında görürük. Mərcan bəy həm indiki arvadı Minnət xanım yerinə daha cavan qadın “almaq” istəyir, həm də Minnət xanım ona öz pullarını qumar oynayaraq itirməyinə icazə vermir, bu isə Mərcan bəyə xoş gəlmir. Onun dostu Kərbəlayı Qubad da Mərcan bəyi faydasız işlərə təşviq edir, Mərcan bəyə pis əməllərində kömək edir. Mərcan bəy arvadından ayrılarkən pul ödəmək istəmədiyi üçün arvadı qaçıb getsin deyərək öz dostu ilə plan qurur, lakin ağıllı Minnət xanım öz oyunu ilə hamısına üstün gəlir. Ümumiyyətlə, Ü.Hacıbəyovun operettalarında qadın obrazları öz zirəkliyi və iti zəkası ilə fərqlənir. “Ər və arvad” əsərində həmçinin öz faydasız ibarələri ilə qəzetləri dolduran “ziyalılar” yumoristik yolla tənqid olunur.

Biz sənətkarın digər musiqili komediyaları “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” əsərlərinə də bu tip burjuvalara rast gəlirik. “O olmasın, bu olsun” əsərində cəmiyyətin iki qütbü-pul hərisi olan köhnə düşüncə (köhnə nəsil) və sağlam düşüncəli yeni qüvvə (gənc nəsil) qarşı-qarşıya qoyulur. Rüstəm bəy müflisləşmiş bir bəy olaraq öz qızını pul üçün qoca varlı Məşədi İbada zorla vermək istəyir. Biz bu problemi “Arşın mal alan” əsərində də Soltan bəy obrazı ilə görürük. Gənclər isə daha cəsur və azad iradə, azad sevgi tərəfdarıdır. Onlar öz ağılı ilə əski düşüncəni məğlub edir. Bu operettalarda da dırnaqarası ziyalıların xalqa heç bir xeyir vermədən, şəxsi mənfəətini güdürək boş işlərlə məşğul olduqlarını görürük. Bununla belə, həqiqətən xalqı düşünən təhsilli insanların belə burjuvalar tərəfindən ağılı itirmiş hesab olunur. Biz bunu Rüstəm obrazının dilindən eşidirik: “Biri də intelligent Həsəndir ki, onu tanımazsan. Çünki o bir qədər mərdimgirizdir, çox oxuyub deyən bir qədər başı xarab olubdur” [6, 285].

İctimai problemlər dedikdə cəmiyyətdə mənfi nəticələrə səbəb olan vəziyyət və davranışlardır. Bu problemlər ümumi əhali, kütləni nəzərdə tutur. Sosial problemlərdə isə daha çox cəmiyyətin müəyyən dini, siyasi, elmi, mədəni və s. qruplarını nəzərdə tutulur.

Sənətkarın musiqili komediyalarında XX əsrin əvvəllərində yerli bəyləri ciddi borc batağına salıb müflisləşdirən qumar problemini açıq şəkildə görürük. Mərcan bəy (“Ər və arvad”), Rüstəm bəy (“O olmasın, bu olsun”) və Soltan bəy (“Arşın mal alan”) kimi burjua obrazları bunun əsl nüsxələridir. Bu dövrdə qumarxanaların çox rahat şəkildə fəaliyyət göstərdiyini və kifayət qədər yayıldığını aydın görmək olur. Eyni zamanda, guya ki, şəhərdəki “qanunu” nizamlayan qoçular özbaşınalıq edir və qeyri-qanuni şəkildə ictimai asayışı pozurdular. Musiqili komediyaların hər birində özünü göstərən

ən vacib problemlərdən biri də “alınıb-satılan” mətbuatdır. Mətbuat və teatr həmin dövrdə xalqın birbaşa maariflənməsi üçün ən işlək və vacib vasitələr idi. Lakin, mətbuatın şəffaflığının pozulması cəmiyyətin çürüməsini mənfi mənada təkan verirdi. Biz “O olmasın, bu olsun” əsərində bunu ən açıq şəkildə görürük-qəzetçi Rza bəy Məşədi İbada pul qarşılığında ona düşmən olanlar haqqında qəzetdə yazmağı təklif edir.

Sözgedən musiqili komediyalarda sosial problemlər də cəmiyyəti uçuruma aparan amillərdəndir. Burada qadın hüquqsuzluğu, Cənubi Azərbaycandan bir qarın çörək üçün gəlmiş, hər yerdə hambal edilmiş xalq, evlilik modelində olan problemlər nəzərdə tutulur deyə bilərik. Aydın görürük ki, əsərlərdə qadınların pul üçün açıqca alınıb-satıldığı əks olunur. Onların ixtiyarı özlərində deyildi və talelərinə ərləri, ataları və ya qardaşları qərar verirdi. Mərcan bəy obrazı öz nəfsi üçün halal arvadının evdən baş götürüb qaçması üçün planlar qurur, yeni zəngin və cavan arvadın həvəsinə düşür. Rüstəm və Soltan bəy isə öz ağılları ucbatından borclandıqlarına, baxmayaraq, öz qızlarını pul müqabilində görmədikləri adamlara ərə vermək istəyir, onları heç düşünmürlər.

“O olmasın, bu olsun” əsərində Məşədi İbadın hambalı simasında Cənubi Azərbaycandan gələn yoxsul əhalinin-azərbaycanlıların hər yerdə qul kimi rəftar olunduğunu və acınacaqlı həyatlarını görürük. Ü.Hacıbəyovun hər üç musiqili komediyası dəfələrlə tamaşaya qoyulub hətta “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” əsərlərinin əsasında filmlər çəkilmişdir. Beləliklə, Ü.Hacıbəyov milli kinomuzun inkişafında da xüsusi rol oynamışdır.

Üzeyir Hacıbəyov XX əsrin əvvəlində yazıb-yaratmış istər musiqi, istər ədəbiyyat, istərsə də kino tariximizə böyük töhfələr vermiş çox dəyərli ziyalılarımızdan biridir. O öz yaşadığı dövrün ictimai-mənəvi, sosial problemlərini sadə, canlı dillə yumoristik zəmində əks etdirmiş. Operettalarında dövrün, əsasən, cəmiyyətin öz daxili problemləri, eyibləri əks olunur. Elə xalqın xarici qüvvələrlə mübarizə apara bilməməyinin ən böyük səbəbi kimi daxili problemləri götürə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Çəmənəzəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri, III cild. Bakı-2005 “Avrasiya press”, 440 s.
2. Əhmədov B.B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: 3 cildə- I cild.- Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2011.- 477 s.
3. Mir Cəlal.; Hüseynov F.C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı-2018 “Elm və Təhsil”, 560 s.
4. Mustafayeva G.A. Üzeyir Hacıbəyov dramaturgiyasına xas olan cəhətlər. “Ədalət” qəzeti, 23 oktyabr 2015-ci il
5. Hacıbəyli Ü.Ə. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı-2005 “Şərq-Qərb”, 408 s.
6. <https://www.operavivra.com/blog/opera-operetta-or-musical-theatre/> 07.02.2024

SUMMARY

Over the centuries, Azerbaijani nation has produced many great artists and intellectuals and given them to the world and Azerbaijani culture. One of our great artists is Uzeyir Hajibeyov, the author of the first opera and operetta in the Islamic East. U. Hajibeyov is famous not only in the East, but all over the world. The genius composer, who left an indelible mark on our musical history, created the artistic projection of the time he lived in with the plot, images and events he created in the libretto of his operettas. In his musical comedies - "Husband and wife" (1909), "O olmasin, bu olsun" (1910), "Arşin mal alan" (1913) he depicted our society at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, its flaws, the types of the era, etc. reflected in a humorous aspect. In each of the mentioned musical comedies, we see that both different and similar problems are touched upon. In these works, we witness Tsarist Russia and at the same time the common people facing the pressure of the local gentlemen, the situations of the named and numbered gentlemen after the occupation, social inequality and problems related to free marriage and common sense. The presence of such vivid images in his operettas was directly related to the period in which U. Hajibeyov lived and the environment in which he grew up. The creativity of the genius composer coincides with the era of National Evolutionary Literature of the 20th century. The national awakening was already showing itself in our literature. In this article, we will look at the social anthropology of the 20th century Baku environment.

Keywords: *Uzeyir Hajibeyov, 20th century Azerbaijani literature, musical comedies, 20th century Azerbaijani National Evolutionary Literature*

XX ƏSRİN 40-50-Cİ İLLƏRİNDƏ MİLLİ FORTEPIANO MUSIQISINDƏ JANR RƏNGARƏNGLİYİ

Gülər ƏHMƏDLİ
gulerehmedli38@gmail.com
Orcid ID: 0009-0008-7237-805X

Xülasə

Fortepiano musiqisi sahəsində yazılmış əsərlər müxtəlifliyi, mövzu rəngarəngliyi ilə milli musiqinin zəngin yaradıcılıq irsidir. Bu əsərlərdə janr xüsusiyyətlərinin araşdırılması, fortepiano musiqisinin şaxələnmək daha maraqlı yaradıcılıq sahəsinə çevrilməsinə imkan yaradır. Bu, janrın çoxşaxəli inkişaf imkanlarına kompleks yanaşmanı müəyyən edib, janrda milli xüsusiyyətlərin izah olunmağına səbəb olur və nəticədə bu məsələ aktuallığını ortaya qoyan mühüm amillərdən biri kimi diqqət cəlb edir.

Təqdim olunan məqalədə milli musiqidə fortepiano janrının inkişaf mərhələlərindən biri kimi 40-50-ci illərin yaradıcılıq nailiyyətlərinə, bəstəkar yaradıcılığında fortepiano musiqisinin əhəmiyyətinə diqqət çəkilir. Qeyd edilir ki, fortepiano ifaçılıq sənətinin inkişaf perspektivliyi bu alət üçün əsər külliyyatının yaranması vacibliyini ortaya qoyur. Bu istiqamətdən çıxış edən Azərbaycan bəstəkarları fortepiano musiqisi janrında yazdıqları əsərlərlə həm milli ifaçılıq sənətinin inkişaf əhatəsini genişləndirirlər, həm də fortepiano musiqisi sahəsində əhəmiyyətli işlərə imza atırlar.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətində özünəməxsus janr xüsusiyyətləri daşıyan fortepiano musiqisi müxtəlif forma və janrlarda yazılmış əsərlər külliyyatı ilə təmsil olunur. Bəstəkarlarımız bu janrda olduqca çox əsərlər yazmışlar. Bu zaman isə onlar özünəməxsus yaradıcılıq konsepsiyası ilə çıxış edib, fərdi üslublarının nailiyyətlərini fortepiano musiqisi janrında ümumiləşdirmişlər. Məqalədə bu xüsusi vurğulanaraq diqqətə çatdırılır ki, milli bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələri fortepiano musiqisində rəngarəng obrazlı əsərləri ilə janr xüsusiyyətlərinin formalaşması, inkişafı və şaxələnməsi imkanlarını nəzərdən keçirmiş, onların əsərləri fortepiano musiqisinin bir janr kimi müxtəlif nümunələrinin meydana gəlməyini şərtləndirmişdir. Ümumiyyətlə, fortepiano musiqisi milli mədəniyyətdə rəngli janr xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli yaradıcılıq sahələrindən biri kimi qiymətli irsdir.

Açar sözlər: Milli, musiqi, janr, forma, bəstəkar

Fortepiano musiqisi çoxşaxəli inkişafı, rəngarəng janr xüsusiyyəti ilə instrumental musiqinin ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Fortepiano musiqisi bu alətin yarandığı ilk illərdən etibarən bəstəkar yaradıcılığı üçün ən əhəmiyyətli janrlardan birinə çevrilmiş, sələfi hesab edilən klavir üçün yazılmış əsərlərdən daha çox diqqət cəlb etmişdir. Milli musiqi mədəniyyəti tarixində ifaçılıq baxımından mükəmməl sayılan bu alət üçün əsər yazmaq ənənəsi hələ XX əsrin ilk onilliklərindən etibarən formalaşmışdır. Qısa zaman içərisində bəstəkarlıq məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında layiqli yerini alan fortepiano musiqisi milli xüsusiyyəti, özünəməxsus mövzu rəngarəngliyi ilə ifaçılıq sənətinin də inkişafına güclü təkan vermişdir. A.Zeynallı, Q.Qarayev, C.Hacıyev kimi sənətkarlar bu alət üçün ilk əsərlər yazan bəstəkarlar kimi milli musiqi mədəniyyəti tarixinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir.

XX əsrin 30-cu illərindən sonra yaradıcılıq nailiyyətləri ilə diqqət çəkən Q.Qarayev, milli fortepiano musiqisinin janr xüsusiyyətlərinin şaxələnməsi və bu sahədə müxtəlifliyin formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atır. Bəstəkarın yaradıcılığının bu dövrü haqqında Z.Səfərova yazır: “1930-cu illərin ikinci yarısı Q.Qarayevin yaradıcılıq üslubunun formalaşması üçün səmərəli bir dövr olmuşdur. ETMK ilə bağlı fəaliyyəti, xalq yaradıcılığı ilə təması gənc bəstəkarda böyük bədii təəssürat yaratmaqla yanaşı, tədricən əldə etdiyi professional təcrübə vasitəsilə xalq mənbələrindən yaradıcılıqda istifadə etmə bacarığı meydana çıxdı”. [1. s53] Bu, bəstəkarın bütün yaradıcılığının, o cümlədən fortepiano musiqisinin forma, janr xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bir amil idi.

Q.Qarayevin sovet hakimiyyətinin qurulmasının 20 illiyi ilə əlaqədar yazdığı “Sevinc poeması” fortepiano musiqisi janrında məşəblı əsərlərin ilk milli nümunələrindən hesab edilir. Lakin bu əsər də bədii yaradıcılıq problemlərinin həlli baxımından hələ mükəmməl əsər deyildi. Ümumilikdə isə əsər parlaq xarakterlidir. Bu da dövrün gətirdiyi həyatı gerçəklərin musiqili təfsirdə ifadəsi idi. Əsər onun üçün diqqətəlayiqdir ki, bəstəkar ilk dəfə bu qədər mürəkkəb janrda, yəni konsert əhəmiyyətli bir əsərdə musiqili ideyaları təfsir etməyə çalışıb, bu isə janr xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi sahəsində yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu da qeyd edilməlidir ki, həmin əsər ilk dəfə 16 dekabr 1937-ci ildə Azərbaycan Radio Komitəsi və Opera Teatrının birləşmiş simfonik orkestrinin müşayiəti ilə Mayor Brennerin ifasında səslənmişdir. Orkestrə dirijorluğu isə A.Şvarts etmişdir.

XX əsrin 40-cı illərinə doğru Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano musiqisinin fuqa, prelüd, variasiya, süita, miniatür pyes janrında yazılmış ilk milli əsərləri artıq ifaçılıq sənətində də repertuarın zənginləşməsinə yetişdirib, bu sahədə hər bir janrın özünəməxsus forma, intonasiya cəhətlərinin inkişaf perspektivliyini müəyyən edirdi. Bəstəkar F.Əmirovun 1941-ci ildə fortepiano üçün yazdığı variasiyaları isə başlanğıcını Ə.Cavidin yaradıcılığından götürmüş həmin janra xas xüsusiyyətlərin kristallaşdırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyətli əsər idi. Bu əsərlə F.Əmirov tələbəlik illərində fortepiano musiqisi janrında bəstəkarlıq üslubunun yaradıcı cəhətlərinin nümayiş olunmasını təmin edərək, həm yaradıcılıq imkanlarını ortaya qoyur, həm də variasiya kimi fikrin rəngarəng ifadəsini özündə birləşdirən janrda maraqlı obraz və dramaturgiya nümayiş etdirmək imkanlarını nəzərdən keçirir. Bu əsərlə F.Əmirov milli musiqidə fortepiano üçün ilk variasiyaların müəllifi kimi ön plana çıxır. Bu haqda və əsərin janr xüsusiyyətləri haqqında T.Seyidov yazır. “40-cı illərdə fortepiano musiqisi bəstəkarların ikinci nəsil nümayəndələrinin yeni adları və yeni janrlarla genişlənir. Bu nəslə mənsub ən parlaq və özünəməxsus bəstəkarlardan biri öz yaradıcılığında Ü.Hacıbəylinin yaradıcı prinsiplərini ardıcıl surətdə həyata keçirən Fikrət Əmirovdur. Forma etibarilə sonata, mövzu və variasiyalar janrında yazılmış ilk Azərbaycan musiqi əsərləri ona məxsusdur. Artıq bu erkən əsərlərində Əmirov üslubunun fərdi cizgiləri – musiqinin açıq emosional, rəngarəng, ürəkdən gələn milli xarakteri parlaq ifadəsini tapır”. [4. s34]

Q.Qarayevin 1943-cü ildə fortepiano musiqisi janrında yazdığı Iya minor sonatası musiqili təfsirdə yeni janr və xüsusiyyətlərin ifadə edilməsinə görə əhəmiyyətli əsərlərdən biridir. Əsərin klassik forması var. Onun üç hissəsi özünün maraqlı dramaturgiyası ilə tamamilə fərqli emosionallıq, düşüncə təcəssüm etdirir. Maraqlıdır ki, bəstəkar üçhissəli əsərin demək olar ki, hər bir hissəsində müxtəlif janr elementlərindən istifadə edir. Birinci hissənin tokkata janrına xas cəhətləri özündə birləşdirməsi buna ən bariz nümunədir. Tokkatavarilik bütün hissənin əsasına çökərək mövzuların melodik inkişafında, onların bir-biri ilə çarpışdırılmasında inkişafı mühüm dərəcədə təmin edir. Birinci hissə eyni zamanda fikrin polifonik ifadə tərzilə təqdim edilməsində əhəmiyyəti ilə diqqət cəlb edir. Bəstəkar burada linear xətlə dissonans səslərin bir vəhdətdə ahəngdarlıqla qovuşmasını təmin edir. Əsərdə klassik forma bütün qabarıqlığı ilə işlənir. Bəstəkarın yaradıcılığının yeni simasını nəzərə aldıqda bu kimi forma xüsusiyyətlərinin işlənməsi əsərdə neoklassik prinsiplərin təqdimi kimi də başa düşülür.

1944-cü il, 17-27 dekabr tarixləri arasında Tiflisdə Zaqafqaziya respublikalarının sovet musiqisi dekadası təşkil olunur. Həmin dekadada ifaçı kimi çıxış edən gənc istedadlardan olan E.Nəzirova özünün yazdığı və həmin ildə nəşr etdirdiyi prelüdlərdən birini ifa edir. Bu əsərlər Q.Qarayevin “Matəm prelüdü”ndən sonra həmin janrın ilk nümunələri kimi musiqi mədəniyyəti tarixinə düşür. Prelüdlərdə bəstəkarın janra ciddi münasibəti, lakonik musiqili epizodlarla dərin ideya məzmununu ifadə etmək qabiliyyəti özünü nümayiş etdirir. Bu isə bəstəkarın birbaşa ifaçılıq imkanları ilə bağlı olub, təfsirdə janr, forma xüsusiyyətlərinin fərdi üsluba xas cəhətlərlə ifadəsini yetişdirib.

E.Nəzirovanın prelüdləri rəngarəng mövzulu, parlaqlığı, gənclik tərəvəti ilə dolub-daşan, lirik xarakterli əsərlərdir. Onların hər birinin bitkin forması var. Pyeslərdə milli musiqi ünsürlərini klassik ənənələrlə bacarıqlı şəkildə sintez etdirən E.Nəzirova fortepianoda ifaçılıq sənətinin xüsusiyyətlərini

də nəzərə alıb, texniki imkanların inkişafı üçün onlarda bəzi cəhətləri vurğulayıb. Bu, əsərlərin janr təfsirində tokkata, etüd janrına xas xüsusiyyətlərin meydana gəlməsi ilə izah olunur. Xarakter cəhətdən də fərqli olan pyeslərə lirik, melonxolik duyğular da təcəssüm etdirilir.

Prelüdlərdə bədii yaradıcılıq probleminə fərdi bəstəkarlıq prizmasından yanaşan E.Nəzirova janrın parlaq milli nümunələrini yaratmışdır. E.Nəzirova eyni zamanda milli fortepiano musiqisində etüd janrının yaradıcısıdır. O, bununla janr müxtəlifliyi və onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyini təmin edərək, yazmış olduğu etüdlərdə interpretasiya cəhətdən texniki imkanların inkişaf etdirilməsini hədəfləyən faktura seçir. Pyeslər arasında texniki cəhətdən hərəkətililiklə yanaşı daha çox lirik əhval-ruhiyyə ifadə olunan etüdlər də var. Etüdlərin mahiyyəti haqqında R.Abdullayeva qeyd edir: “Bu etüdlər solo konsert virtuoz pyes növünün inkişafında mühüm rol oynamışlar. Etüdlərin hamısı özünün obraz məzmununa, əhval-ruhiyyəsinə görə müxtəlifdir. [2. s146]

XX əsrin 50-ci illərinin başlanğıcında fortepiano musiqisi janrında parlaqlığı ilə seçilən əsərlər arasında C.Hacıyevin 1950-ci ildə yazdığı “Ballada”-sını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu da qeyd edilməlidir ki, balladalar xalq musiqisi mənşəli olub, roman xalqlarına məxsus birsəli rəqslərin ümumiləşmiş adıdır. Ballada XII-XIII əsrlərdə trubadur və truver yaradıcılığının ən poetik məzmunlu janrlarından biridir. Forteapiano musiqisi janrı kimi balladalar F.Şopenin yaradıcılığında əhəmiyyəti ilə diqqət çəkib. Instrumental balladaların yaradıcısı olan F.Şopen bu janrda maraqlı musiqili təfsirlər yazmışdır. C.Hacıyevin də yaradıcılığında ballada janrı məhz özünün romantik pafosu ilə seçilir. Bəstəkar janrın təfsirinə də bu istiqamətdən yanaşır. Əsərdə keçmişin qəhrəman obrazının xəyali təsviri bunu sübut edir. Bu cəhət pyesin məzmununa hekayətçilik aşılayır. Pyesdə C.Hacıyev xalq musiqisi ünsürlərini maraqlı şəkildə klassik musiqi elementləri ilə uzlaşdırır. Xüsusilə muğam təfəkkürünün fəallığı obrazın qəhrəmani pafosunun daha da qabardılmasına imkan yaradır. Muğam instrumentalizmindən gələn inkişaf əsərin konsert əhəmiyyətini genişləndirir. Orta bölmənin döyüşkən ruhu kulminasiya anlarında daha aktiv xarakterə bürünür. Unison keçən notlar akkord fakturası ilə əvəz olunur. Ballada həm xəyalpərvər, həm də qəhrəmani pafosu ilə romantik düşüncə selinin ifadə olunduğu bir əsər kimi maraqlıdır. Burada janrın təfsirində bəstəkar üslubunun incəlikləri təcəssüm olunur. Bu, milli fortepiano musiqisində bir janr daxilində milli üslub xüsusiyyətlərinin vurğulanması kimi qiymətləndirilərək, yaradıcılıq axtarışlarında janr xüsusiyyətlərinin şaxələndirilməsi istiqamətində ən mühüm nailiyyətlərdən biridir.

C.Hacıyev XX əsrin 50-ci illərində fortepiano musiqisi janrında bir sıra maraqlı əsərlər yazmışdır. Bunlar arasında 1956-cı ilə aid “Sonata”, 1957-ci ildə yazılan “Skertso” yenə milli musiqidə janr etibarilə müxtəlifliyi formalaşdıran və özünəməxsus xüsusiyyəti ilə diqqət cəlb edən əsərlərdir. Bu özünəməxsusluq sonata janrında sonata allegro formasının elementlərinin və skertsoda məzmunun bəstəkar üslubuna xas cəhətlərlə ifadə olunması ilə izah olunur. Sonata birhissəli kompozisiyadır.

C.Hacıyev “Musiqi lövhələri” məcmuəsində rəngli obrazların təsvirinin əsasını formalaşdırır. Bu isə janr xüsusiyyətlərində fərqli obraz sferasının ifadə olunmaq imkanını ortaya qoyur.

“Musiqi lövhələri” məcmuəsində C.Hacıyev daha əvvəl Avropa və Rus klassik musiqisində silsiləvi fortepiano məcmuələrində nümayiş olunan ənənələri milli zəmində işləyir. Bu eyni zamanda A.Zeynallının “Uşaq süütası”nda toplanan pyeslərdə ifadə olunan ideya məzmununun davamını gətirir. Silsiləyə “Gəzinti”, “Əfsanə”, “Zarafat”, “Nağıl”, “Etüd”, “Marş”, “Ağır rəqs”, “Epiloq” pyesləri daxildir. Hər bir pyes özünəməxsus janr xüsusiyyəti daşıyır. Belə ki, “Gəzinti”, “Zarafat”, “Etüd” uşaq məişətinə xas rəngli lövhə, “Əfsanə”, “Nağıl” epik hekayə, “Marş”, “Yavaş rəqs” isə rəqs səhnəciyi kimi xarakterizə olunur. Silsilədə forma cəhətdən də maraqlı konsepsiya izləyən bəstəkar struktur planının konturlarını dəqiq müəyyən edir. Pyeslərdə üçhissəli və rondo formasının səciyyəvi cəhətləri ilə rəngli səhnələr yaradılır. Pyeslərin proqram başlıqlarında isə ifadə olunan ideya məzmunu öz əksini tapır. Bu “Gəzinti”də xəyalpərvər obraz yaradırsa, “Zarafat”da yumorlu epizodların keçidini verir. Rəqslərdə isə rəqs janrının xarakterik xüsusiyyətləri işlənir.

XX əsrin 50-ci illərində fortepiano musiqisi janrında demək olar ki, bütün Azərbaycan

bəstəkarları ən az bir əsər yazmışdır. Həmin illərdə T.Quliyevin fortepiano üçün S.Rüstəmovun not köçürmələri əsasında “15 xalq rəqslərinin işləmələri”, “Prelüdlər”i, Ə.Abbasovun “Dramatik” sonatası milli fortepiano musiqisində janr müxtəlifliyi və özünəməxsus xüsusiyyətləri ifadə edən zəngin yaradıcılıq məhsullarıdır.

Janr xüsusiyyətləri bir çox vaxt aid olduğu mədəni-tarixi dövrün nailiyyətlərinin ifadəçisi rolunda çıxış edir. Bu baxımdan Ə.Abbasovun “Dramatik” sonatası milli sonata tipinin ilk nümunəsi kimi xarakterizə olunduğundan həmin dövrün reallıqlarını əks etdirir. “Dramatik” sonata dinamik enerjili maraqlı əsərlərdəndir. Bu enerji bütün hissələri əhatə edərək dolğun kompozisiyanı vahid çərçivədə birləşdirir. Əsərin dörd hissədən ibarət olmağı bəstəkar tərəfindən janrın özünəməxsus təfsirini ifadə edir.

Ə.Abbasov “Dramatik” sonatada bir janr daxilində müxtəlif forma xüsusiyyətləri vasitəsilə zəngin dramaturgiya qurur. Sonata Ə.Abbasovun fortepiano yaradıcılığının bütün keyfiyyətlərini özündə ifadə edir. Əsərin ümumilikdə milli fortepiano musiqisi üçün əhəmiyyətini vurğulayan R.Abbasova qeyd edir: “Ə.Abbasovun kamera-instrumental irsində xüsusi bir qrupu yalnız fortepiano üçün yazılmış pyeslər təşkil edir. Bu qrup həm iri, həm də kiçik formalı əsərlərlə təmsil olunur. Birincilər üçün Azərbaycanda silsiləvi sonata formasının ilk nümunələrindən biri olan dördhissəli Sonata (1946) nümunəvidir. 70-ci illərdə bəstəkar fortepiano sonatasının yeni redaktəsini yaradır. Yenilənmiş variantı “Dramatik” adlandıraraq, ifaçı və dinləyiciləri əsərin xüsusi bir energetikasına səmtləndirir”. [1. s497]

Ümumilikdə, Ə.Abbasovun fortepiano əsərləri milli fortepiano musiqisində janr müxtəlifliyinin daşıyıcısı kimi xarakterizə olunan əsərlər məcmusudur. O, bu janrda “Səciyyəvi pyeslər”, “Bayatı-Şiraz ladında olan pyeslər”, “Altı uşaq pyesi” əsərlər toplusunun müəllifidir. Bu əsərlərdə həmin dövrdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı üçün səciyyəvi cəhət özünü hiss etdirir ki, bu da bəstəkar yaradıcılığında süita janrına xas xüsusiyyətlərin təzahürüdür. Belə ki, bəstəkar məcmuələrdə vahid kompozisiya xətti quraraq, süita janrından bilinən təzadlı və ya oxşar pyesləri bir silsilədə təqdim etmək istəyi ilə hərəkət edir. Silsilələrə daxil olunan pyeslərdə xarakter cəhətdən olduqca parlaq, ifadəli, zəngin melodiyalar zənciri bir-birini əvəz edir. Bu həmin pyeslərin orijinallığını təmin edib, onlara ifaçı repertuarında daha çox yer verilməsi ilə nəticələnib.

XX əsrin 50-ci illərində Q.Qarayevin bəstəkarlıq üslubunda hiss olunan yenilikçi cəhətlər onun fortepiano üçün əsərlərində də özünün təsdiqini tapır. Q.Qarayevin bu illərdə yazdığı 24 prelüd milli fortepiano musiqisində yeni yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirən silsilələrdəndir. Pyeslər çoxşaxəli dramaturgiyası ilə insan mənəviyyatının fərqli tərəflərini, emosional hiss və həyəcanları, rəngarəng psixoloji amilləri ifadə edir. Maraqlıdır ki, bəstəkar silsiləyə daxil olan prelüdlərdə rəngarəng janr xüsusiyyətləri formalaşdırır. Onun bəzi prelüdləri major xarakterli olub, etüd janrının elementlərinə malikdir. Bu mənada do major, si major və ya re minor prelüdlərini misal göstərmək olar. Bəzi prelüdlər məişət xarakterlidir ki, sol minor, re major bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Sol minor prelüdü isə poetik əhval-ruhiyyəsi ilə noktürn janrının özünəməxsusluğunu ifadə edir. Bəstəkar janr xüsusiyyətlərindən orqanik formada istifadə edərək bir prelüddə milli xüsusiyyətləri qabardırsa, digərində klassik janr istiqamətindən çıxış edir.

Beləliklə, XX əsrin ilk onilliklərində tamamilə klassik ənənələr əsasında formalaşmağa başlayan milli fortepiano musiqisi bəstəkarlarımızın yaradıcılıq axtarışları nəticəsində tamamilə yeni, fərqli istiqamət götürərək janr xüsusiyyətlərində inqilabi dəyişiklikləri özündə ifadə edən musiqili təfsirlər məcmusuna çevrilmişdir. Növbəti illərdə isə fortepiano musiqisi yeni üslub, forma, janr xüsusiyyətlərinin ehtişamını özündə birləşdirən rəngli mərhələyə qədəm qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi III cild Bakı: “Elm”-2018
2. Azərbaycan musiqi tarixi IV cild Bakı: “Elm”-2019
3. Qasıмова S., Bağırov N. “Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı” Bakı: “Maarif”-1984
4. Seyidov T. “XX əsrin Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti” Bakı: “Təhsil”-2016

SUMMARY

The body of works composed in the field of piano music constitutes a rich creative heritage of national music, distinguished by its diversity and thematic variety. The exploration of genre-specific characteristics within these works contributes to the expansion of piano music, transforming it into a more dynamic and engaging domain of artistic expression. This analytical approach facilitates a comprehensive understanding of the genre's multifaceted development potential, elucidates the manifestation of national characteristics within its framework, and ultimately underscores the significance of this issue as a subject of scholarly inquiry.

The presented article examines the creative achievements of the 1940s and 1950s as a significant stage in the development of the piano genre within national music, emphasizing the role of piano music in the works of composers. It is noted that the advancement of piano performance as an art form necessitates the creation of a comprehensive repertoire for this instrument. In this context, Azerbaijani composers, through their contributions to the piano music genre, not only expand the scope of national performance traditions but also make significant contributions to the field of piano music.

In Azerbaijani musical culture, piano music, distinguished by its unique genre characteristics, is represented by a diverse body of works spanning various forms and genres. Azerbaijani composers have made significant contributions to this genre, producing numerous compositions that reflect their distinct creative concepts and synthesize their individual stylistic achievements within the framework of piano music. The article underscores that representatives of the national compositional school have examined the formation, evolution, and diversification of genre attributes through their expressive and multifaceted piano works. These compositions have played a crucial role in shaping and expanding the genre's repertoire. Overall, piano music, with its rich genre-specific features, constitutes a significant and valuable creative legacy within Azerbaijani national culture.

Keywords: National, music, genre, form, composer

ZAKİR BAĞIROVUN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU

Gülən MƏMMƏDOVA

memmedovaa1617@gmail.com

Orcid id: 0009-0005-1799-3429

Xülasə

Zakir Bağirov Azərbaycan musiqi mədəniyyətində həm bəstəkar, həm folklorşünas, ictimai xadim, həm də bir pedaqoq kimi fəaliyyət göstərmişdir.. Onun bu yönləri yaradıcılığının hərtərəfli inkişafına səbəb olmuşdur. Onu da mütləq vurğulamaq lazımdır ki, bəstəkar həm Qərbi Avropa klassik musiqi alətləri, həm də Azərbaycan xalq musiqi alətləri arasında olan çulğalaşma və müqayisə prinsipinə diqqət yetirilmişdir. O, öz yaradıcılığında arfa, fortepiano, klarnet, tar, kamança alətlərinə həsr olunmuş müxtəlif janrlı musiqi əsərlərində bu alətlərin spesifik ifa xüsusiyyətlərini əsas götürmüşdür. Alətlərə bu cür yanaşma həm də onun bəstəkarlıq axtarırlarının mühüm obyekt kimi diqqətəlayiqdir. Belə ki, bəstəkar Qərbi Avropa musiqi alətlərinə müraciət edir, onların texniki imkanlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyə çalışır. Daha sonra bəstəkar bu alətlərdə olan texniki imkanlarını xalq musiqi alətlərinə şamil edərək onların ən ümdə ifa texniki qaydalarını xüsusi ustalıqla nümayiş etdirir. O, əsas alətlərdən həm simfonik orkestrdə, həm də solo şəkildə istifadə olunmalarını gözləyərək, onların tembr və texniki imkanları əsasında gözəl səslənmə ahəngini yaradır.

Açar sözlər: *Səs tembr, İfa texnikası, musiqi şedevrləri, musiqili komediya, opera, balet.*

Giriş

XX əsr milli bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında yaranma, təşəkkül tapması və klassik səviyyənin əldə olunması ilə əlamətdardır. Bu dövrdə Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif janrlara müraciət edərək əsərlər yazmaları, yeni janrların yaranması, Azərbaycan musiqisinin tərəqqisinə zəmin yaratmışdır.

Məhz elə bu inkişaf bir ənənə olaraq müxtəlif peşəkar bəstəkarların yaradıcılığının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu ənənə müasir bəstəkarlarımızın yaradıcılığında da özünü göstərməkdədir.

Keçmiş sovet zamanında Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq fəaliyyətində belə bir fikir formalaşmışdı ki, Azərbaycan sovet bəstəkarları yaradıcılıqlarında milli musiqi ənənələrinə, onun janr və növlərinə söykənərək bəşəri musiqinin uğurlarından bacarıqla istifadə edərək Azərbaycan musiqisinin tərəqqisinə nail oldular.

XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi dahi Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılıq fəaliyyətində maarifçilik, musiqi elminin formalaşması, təşəkkül tapması öz bəhrəsini vermişdir. Üzeyir Hacıbəyov öz millətinin, kütlələrin maariflənməsi yolunda, milli mədəniyyətin tərəqqisi yolunda həm bir alim kimi, ictimai xadim, folklorşünas, pedaqoq, həm də böyük bir bəstəkar kimi xidmətləri danılmazdır. Professional musiqi kollektivlərinin yaranması, bir çox musiqi janrlarının da meydana gəlməsi və inkişafı bu böyük bəstəkarın adı ilə bağlıdır. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığına çox ağır şərtlərdə başlamışdır. Şərqdə bir çox ilklərə imza ataraq öz mövqeyini təsdiq etmişdir. O, milli incəsənətdə yeni səhifələr açdı. İlk musiqili teatrı yaradaraq yüksək humanizmi ilə tanındı. Bəstəkarən təqdirə layiq nailiyyətlərindən biri də o idi ki, o xalq musiqisini avropa musiqi yaradıcılığının keyfiyyətləri ilə birləşdirərək ona yeni istiqamət yolları verdi. Bu isə professional Azərbaycan bəstəkarlarının meydana gəlməsi və inkişaf etməsinə zəmin yaratdı.

Üzeyir Hacıbəyovun bu uğurlarına əsaslanan Müslüm Maqomayev və Asəf Zeynallının yaradıcılığı spesifikliyi ilə seçilirdi. Professional operanın və ilk simfonik əsərlərin yaranmasında M. Maqomayev yaradıcılığının, ilk milli romansların, fortepiano və skripka üçün miniatürlərin meydana

gəlməsində isə Asəf Zeynallı yaradıcılığının çox mühüm əhəmiyyəti var idi. Elə ona görədir ki Azərbaycan musiqisində öz sözünü deyən, bəstəkarlıq məktəbinin dəyərli nümayəndələrindən biri olan böyük bəstəkar Fikrət Əmirov ilk simfonik muğamlarını yazmış, eyni məktəbin daha bir nümayəndəsi Qara Qarayev yaradıcılığında isə həm böyük ideya məzmununa xas olan mövzuların kökündən açılması, avropa professional musiqisinin, milli musiqiyə aid olan ahəng səslənmələri ilə birləşməsi böyük, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsasən onun yaradıcılığı mürəkkəb müasir yazı texnikası ilə əks olunur.

Zakir Bağirovun yaradıcılığının parlaq dövrü isə XX əsrin 50-90-cı illərinə təsadüf edir. Həmin illər bir çox bəstəkarların o cümlədən Fikrət Əmirov, Qara Qarayev, Arif Məlikov, Cövdət Hacıyev, Süleyman Ələsgərov, Tofiq Quliyev, Cahangir Cahangirov, Soltan Hacıbəyov, Niyazi, Aqşin Əlizadə, Xəyyam Mirzəzadə və Vasif Adıgözəlovun yaradıcılıqlarının çiçəkləndiyi bir zamanla üst-üstə düşürdü. Zakir Bağirovun yaradıcılığına müxtəlif tərəflərdən baxmaq olar. Bu müxtəliflik özünü onda göstərir ki, bəstəkar öz yaradıcılığında bir çox musiqi janrlarına müraciət etmişdir. Bəstəkarın yaradıcılığını əsasən iki hissəyə bölmək olar. Səhnə və konsert yaradıcılığı.

O, öz əsərlərində həm Avropa, həm də milli musiqi alətlərindən istifadə etmişdir və bu alətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, səs tembrini, ifa texnikasını açıb göstərmişdir.

Z. Bağirova qədər Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıqlarına nəzər salsaq görərik ki onlar arfa alətindən yalnız orkestr aləti kimi istifadə etmişlər. Yalnız ilk dəfə olaraq bəstəkar Zakir Bağirov bu aləti öz yaradıcılığında solo aləti kimi təqdim edir və müxtəlif janrlarda arfa aləti üçün əsərlər yazır.

Zakir Bağirovun yaradıcılığı öz spesifikasiyi ilə seçilir. Onun yaradıcılığında opera, operetta, xor üçün əsərlər, romans, musiqili komediya, opera-balet, kantatalar və mahnılar üstünlük təşkil edir.

Bəstəkar Zakir Bağirov təkcə bəstəkarlıq fəaliyyəti ilə kifayətlənməmişdir. O, musiqi sahəsində daha böyük xidmətlər göstərmişdir. Belə ki, o xalq mahnı və təsniflərin toplanması işi ilə də məşğul olmuşdur. Həm də, o, ilk dəfə olaraq muğamları Tofiq Quliyevlə birgə nota köçürmüşdür. “Rast” dəstgahını və “Zabul” dəstgahını Tofiq Quliyev, “Düghah” dəstgahını isə Zakir Bağirov nota köçürmüşlər. Bundan əlavə onların daha bir xidmətləri isə Azərbaycan xalq rəqslərinin nota yazılması idi.

Z. Bağirov özünü musiqi tənqidçisi kimi də sınamışdır. Belə ki, o 1951-ci ildə Soltan Hacıbəyovun “Gülşən” baleti haqqında tənqidi məqalə yazmışdır. Bu da onun musiqi tənqidçisi kimi fəaliyyətini təsdiqləyir.

Bəstəkar Z. Bağirov II Dünya müharibəsi iştirakçısı olmuşdur. Onun hərbi vətənpərvərlik mövzusunda bəstələdiyi əsərlər, keçdiyi rəşadətli döyüş yolu və xidməti ilə bağlı idi.

Bəstəkarın yaradıcılığında Konsert janrının çox böyük əhəmiyyəti var idi. Bu janrı ona sevdiren F. Əmirov və A. Babayev olmuşdur. Fikrət Əmirovun A. Babayevlə birgə yazdıqları fortepiano və xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsertini dinlədikdən sonra, elə bu təsirin nəticəsində bəstəkarın klarnet və simfonik orkestr, fortepiano və simfonik orkestr üçün konsertləri yarandı. Ondan sonra Z. Bağirovun tar və simfonik orkestr, kamança və simfonik orkestr üçün konsertləri yazıldı.

Göründüyü kimi bəstəkar konsert janrında yaratdığı əsərlərlə böyük uğurlar əldə etmişdir.

Zakir Bağirovun səhnə yaradıcılığı da böyük maraq doğurur. Onun opera və musiqili komediyaları spesifikasiyilə xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bəstəkarın opera yaradıcılığı da mükəmməldir. O, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev və Fikrət Əmirovun yaradıcılıq ənənələrini davam etdirərək, onların davamçısı olmuşdur desək daha düzgün olar.

Bəstəkar musiqili komediyalarında bu janra müasir baxımdan yanaşmışdır. Əsasən o Üzeyir bəyin ənənələrini zamanın müasir tələblərinə uyğun canlandırmağa çalışmışdır. Bəstəkarın “Qoca xottabıç” adlı uşaq-opera baleti, estrada və balet nümunələri ilə zəngindir. Baletin mətni İ. Peredovoyun, librettosu isə S. Nevedovanındır.

Ümumiyyətlə belə qənaətə gəlmək olar ki, bəstəkarın yazdığı bütün əsərlər öz spesifikasiyilə fərqlənir. Onun yazdığı əsərlər klassik üslubda olsa da yaradıcılığının yaddaqalan, hamı tərəfindən sevilməsinin əsas səbəbi odur ki, bəstəkar həmişə yazdığı əsərlərdə milliliyə, xalq koloritinə daha böyük yer verib, onu daim ön planda saxlayaraq zəngin musiqi şedevrləri yaratmağa müvəffəq olub.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Zakir Bağirov yaradıcılığında orijinal alətlərdən, məsələn,

arfa, orqan kimi alətlərdən cəsarətlə istifadə edərək onların ifaçılıq texnikasını, texniki imkanlarını, bütün səciyyəvi cəhətlərini önə çıxardaraq möhtəşəm əsərlər yaratmağa qadir olmuşdur.

Bəstəkarın yaradıcılığı qeyri adi, mürəkkəb, xüsusi səs kombinasiyalarına malikdir. Onun musiqisi dinləyicisini həmişə valeh etməyi bacarıb. Rəngarəng səslənmə xüsusiyyətləri, axıcılığı, qəlb oxşarlığı, bənzərsiz lirikası ilə ürəkləri ovsunlayıb.

Bəstəkarın səhnə əsərləri onun yaradıcılığının maraqlı tərəfini təşkil edir. Bu əsərlərində bəstəkar sadə insanların, əmək adamlarının həyatını lakonik, həm də şəffaf bir dillə təqdim etmişdir. Musiqisində quruluşca müxtəlif olan melodiyların intonasiya səslənmələri, inkişaf metodları və forma quruluşları və digər elementlər kimi rəngarəng vasitələr bəstəkarın məhz Azərbaycan milli musiqi nümunələrindən istifadə edərək əldə edilməsi açıqca görünür. Eyni zamanda onun musiqi əsərlərini dinlədikcə insanda romantik bir ovqat yaradır, daxili aləmini zənginləşdirir. Burada milli iad xüsusiyyətlərinin əlvan ifadəsi özünü göstərir. Bəstəkarın əsərlərini Azərbaycan xalq musiqisi ilə xarakterik cəhətlər bağlayır. Bu cəhətlər isə hər şeydən öncə melodiyların çox geniş diapazonunda, zəngin faktura işləmələrində, mövzuların bir-birinin ardınca müxtəlif xarakteri və dəqiq struktur ardıcılığında təzahür edir.

Zakir Bağirov əsərlərində rəngarəng səpkili motivlərin intonasiya yaxınlığı milli koloritləri ilə sıx əlaqədərdir.

Bəstəkar musiqili komediya janrında da böyük uğurlar əldə edib. O, bu sahədə də ilklərə imza atan sanatkarlar sırasındadır. Belə ki, komediyaya leytmotiv sistemini geniş tətbiq edən ilk Azərbaycan bəstəkarıdır. O, leytmotivin dramatik inkişafını bədii obrazın daxili, psixoloji açılışı üstündə qurmuşdur.

Zakir Bağirovun yaradıcılığında hiss olunan tematizmin şərhə Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin müxtəlif kompozisiya yazıları arasında ilk növbədə musiqi nümunələrinin güclü emosional təsiri ilə qeyd olunur.

Bağirov Zakir Cavad oğlu 1950- ci ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqına üzv seçilmişdir. Orada yazdığı tərcümeyi –haldan belə məlum olur ki, o 1916-cı il Mart ayının 16-da, baharın təbiətə qədəm basdığı zamanda, Azərbaycanın dilbər guşəsi Şuşa şəhərində müəllim ailəsində dünyaya gəlmişdir. Gözdən əlil olan atası Cavad kişi onu 1924- cü ildə Nəriman Nərimanov adına 8 saylı uşaq evinə verir. Balaca Zakir düz 5 il burada tərbiyə alır. O burada ibtidai təhsilini almaqla yanaşı həm də musiqi ilə məşğul olmağa başlayır. Gələcək sənətkar 1929-cu ildən böyük qardaşının yanında yaşayaraq, demək olar ki, 16 yaşında ciddi musiqi ilə məşğul olmağa başlayır. Azərbaycanın görkəmli pianoçusu və pedaqoqu Kövkəb Səfəraliyeva Zakirin bu istedadını hiss edir və onun məsləhəti ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdindəki musiqi fəhlə fakultəsində fortepiano sinfinə qəbul olunur. Zakir Bağirov burada təhsil aldığı illərdə məşhur fars-tacik şairi Əbülqasım Firdovsinin 1000 illiyi münasibətilə Cabbar Qaryağdı oğlunun təqdimatı ilə səslənən üç fars mahnısını fortepiano üçün işləyir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mahnıları unudulmaz sənətkarımız Cabbar Qaryağdı oğlu birinci dəfə idi ifa etmişdir.

Bu illərdə bəstəkarın musiqiyə olan həvəsi, istedadı göz önündən qaçmır. Elə bu minvalla onu musiqi təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycan SSRİ Xalq Maarifi Komissarlığı tərəfindən Moskva şəhərinə göndərilir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Zakir Bağirov öz istedadı, sənətsevərliyi sayəsində musiqi mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişdir. Yəni o hələ tələbəlik illərindən, ustad Bülbülün başçılıq etdiyi Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetində milli folklorun toplanması və nota yazılması işində çox yaxından iştirak etmişdir. Bunların arasında muğamlar, rəqslər, mahnılar, aşiq havaları və digər musiqi nömrələri vardır. Ən çox xalq mahnılarını bəstəkarlar Cabbar Qaryağdı oğlunun və Bülbülün ifasından nota köçürmüşlər.

Amma bu illərdə musiqi nümunələri olan muğamlar hələ nota köçürülməmişdir. Bu da muğamların olduqca çox çətin quruluşu, ritmə malik olmaları ilə əlaqədərdir. Nota köçürülmə prosesi asan bir iş olmadığına görə, o, musiqiçidən dərin bilik, bacarıq və böyük əmək tələb edir. İstedadlı bəstəkarlar Zakir Bağirov və Tofiq Quliyev bu çətin işin öhtəsindən asanlıqla gəlməyi

bacarmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, onlar şifahi ənənəli musiqi irsini, tarixi cəhətdən və professional qaydada öyrənilməsi yollarının tədqiqini və tətbiqini gerçəkləşdirmişdilər.

Beləliklə, 1936-cı ildə Azərbaycan Musiqi Tarixində ilk dəfə olaraq muğamın nota köçürülməsi Zakir Bağirov və Tofiq Quliyev tərəfindən, həm də çox böyük professionallıqla həyata keçirildi.

“Düğah” muğamının Zakir Bağirov, “Segah-Zabul”, “Rast” muğamlarını isə Tofiq Quliyevin ilk dəfə nota salınmasını və fortepianoda onların ifasını görən dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov hədsiz dərəcədə heyrətlənmiş və sevinmişdir. O, bu hadisəni, yəni, muğamların nota köçürülməsi və ifa olunmasını Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində böyük qələbə hesab etmiş və bu qələbəni yüksək qiymətləndirmişdir.

Böyük bəstəkar Qara Qarayev, Z. Bağirov və T. Quliyevin muğamları nota köçürülməsi haqqında yazırdı ki, bu mühüm bir hadisə idi. Ancaq bu yaxın vaxtlara qədər belə bir fikir formalaşdırmaq istəyirdilər ki, mürəkkəb intonasiya əsaslı və sərbəst metro-ritmik ölçüyə xas olan muğamları nota köçürmək mümkün deyil.

Musiqişünas N. Mehdiyeva muğamların nota köçürülməsinin elmi əhəmiyyətə malik olması haqqında belə yazırdı: “Z. Bağirov və T. Quliyev öz işləri ilə zaman üçün mühüm sayılan bir problemin – sərbəst improvizənin metro-ritmik ölçüsünün, melizmatikasının dəqiq yazmaq və muğamların lad xüsusiyyətlərini harmonik dildə əks etdirmək probleminin həllinə nail oldular”.

1938-ci ilin 12 və 18 tarixləri arasında Zakir Bağirovun keçmişdə Kirovabad adı ilə tanınan Gəncə şəhərində topladığı və nota köçürdüyü folklor materialı 20 milli musiqi nümunələrindən ibarət olmuşdur.

1939-cu ildə Pyotr İliç Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının nəzdində fəaliyyət göstərən orta ixtisas musiqi məktəbini bitirdikdən sonra, Zakir Bağirov P.İ.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasına qəbul olunur. Elə həmin il yəni, 1939-cu ildə, bəstəkar sovet ordusu sıralarına çağırılır. O, 1939-cu ildən 1941-ci ilədək hərbi borcunu yerinə yetirmək üçün Ryazan şəhərində avtonəqliyyat alayında xidmət edir. 1990-cı il 5 iyun tarixdə çapdan çıxan “Bakinskiy raboçiy” qəzetində S. Mirzəyevanın “Əsgər borcu” məqaləsi dərc olunur. O yazır ki, 1941-ci ilin bir payız günündə Moskvadakı orta məktəblərin birində toplantıda müharibədən sağ-salamat qayıtmış çox sayda əsgərlər toplanmışdı. Onların arasında Zakir Bağirov da var idi. Zakir bir neçə ildən sonra orada gördüyü royaldan gözlərini ayıra bilmirdi. Əsgərlikdə sürücü kimi fəaliyyət göstərən əsgər barmaqlarına hakim ola bilməyib klaviatura üzərində işlətməyə başlayır. O, xatırladığı etüdləri, fortepiano pyeslərini ifa etdikcə sanki, keçmiş günlərə qayıdırdı. Sonra o, cəbhəyə getməmişdən öncə Konservatoriyada ifa etdiyi Şopenin “Nokturn” əsərini ifa etməyə başladı. Artıq çaldığı musiqilərə o qədər aludə olmuşdu ki, ruhən olduğu məkandan ayrılaraq musiqi aləmində itib batmışdı. Zakir, kənardan onu izləyən insanları belə görmürdü. Birdən onu gurultulu alqışlarla alqışlayan insanların səsinə eşidir və ardınca List, Bəthoven və digər əsərlər ifa olunur. Gənc pianoçu öz ifası ilə döyüş yoldaşlarına xoş anlar yaşatdığına görə özünü xoşbəxt hesab edir. Bu konserti sevə-sevə, məmnuniyyətlə dinləyən musiqi həvəskarı, simfonik və kamera konsertlərinin daimi dinləyicisi olan məntəqə rəisi Zakir Bağirovu yanına çağıraraq əsgərin gələcək həyatını təyin edir və onu zabıt məktəbinə oxumağa göndərir.

Koreliyada texniki zabıt, sursat bölümünün rəhbəri kimi fəaliyyət göstərən bu insan, heç vaxt öz fəaliyyət estrada qruplarının tərkibində əsgərlər önündə çıxış etməmişdir. İkinci dünya müharibəsi bitən zaman Zakir Bağirov artıq mayor rütbəsini daşıyırdı. O Buxarestdən qayıdaraq yenidən Moskva Dövlət Konservatoriyasında təhsilini davam etdirməyə başlayır. Görkəmli musiqi elm xadimləri N. Sposobin, L. Mazel, B. Tsukkerman və görkəmli rus pianoçusu və bəstəkarı Serqey Raxmaninovun tələbəsi B. Qıçdən dərslər alan Zakir Bağirov Konservatoriyanın Nəzəriyyə-bəstəkarlıq fakültəsini üç ilə başa vurur.

Bəstəkarın təcüməyi halı ilə tanış olduqdan sonra aydın olur ki, o, ikinci Dünya Müharibəsi illərində zabıt olaraq şərəfli bir yol keçərək Avstriya, Macarıstan, Rumıniya, Finlandiya və

Mancuriyada xidmət etmişdir.

Zakir Bağirov yüksək təhsilinə, şərəfli hərbi qulluğuna görə “Rəşadətlə döyüş xidmətinə”, “Almaniya üzərində qələbəyə görə” medallarına layiq görülmüşdür. 1941-1945-ci illərdə hərbi qulluğunu başa vurduqdan sonra Konservatoriyada təhsilini davam etdirir və 1949 –cu ildə buranı bəstəkar nəzəriyyəçi kimi bitirir. Təhsilini bitirdikdən sonra o, doğma vətənə qayıdaraq Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında musiqi nəzəriyyəsi fənnini tədris etməyə başlayır. 1950-1958- ci illərdə Z.Bağirov Azərbaycan Dövlət Radio və Televiziya verilişləri komitəsinin rəhbəri olaraq çalışır. Ən maraqlı əsərlərini o bu illərdə yazır. Soltan Hacıbəyovlə birlikdə “30 il” kantatasını bəstəkar 1950- ci ildə yazır.

Bəstəkarın yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü bu illərə düşür. 1950- ci illər ərəfəsində fortepiano pyesləri, bir çox uşaq mahnıları və komsomol mahnıları yazmışdır. Zakir Bağirov təkcə bəstəkarlıq fəaliyyəti ilə kifayətlənmirdi. O, Azərbaycan Musiqi mədəniyyətinə hər tərəfli xidmət göstərməyə çalışırdı. Belə ki, bəstəkar Azərbaycan milli musiqinin xüsusiyyətlərini öyrənərək və xalq rəqslərini nota köçürməklə musiqi xəzinəmizi zənginləşdirirdi.

Z. Bağirovun, T. Quliyevin və M.S.İsmayılovun birlikdə topladıqları “Azərbaycan xalq rəqsləri” məcmuəsi 1951-ci ildə çap olunmuşdur. Məcmuədə 22 qədim xalq rəqs melodiyları toplanmışdır.

Zakir Bağirov milli musiqinin zəngin rəqs melodiyları sahəsinə böyük maraq göstərirdi. O, bu materialları toplayıb, tədqiq edib öyrənir, sonra isə nota salırdı. Bu notları gələcək nəsllə çatdırmaq məqsədilə onları məcmuələr şəklində çap etdirirdi. Bütün bu işlər hörmətli bəstəkarımızın geniş dünyəgörüşünə malik olmasından, Xalqına, vətəninə, millətinə sonsuz sevgisindən xəbər verirdi. Demək olar ki, bəstəkar 1950-1964- cü illər ərzində 50-yə qədər əsər yazmışdır. Bunlardan fortepiano və səs üçün Azərbaycan və rus şairlərinin sözlərinə romansları, kütləvi estrada mahnılarını misal çəkə bilərik. Bu mahnıları xalqımızın sevimli müğənniləri- Şövkət Ələkbərova, Sara Qədimova, Mirzə Babayev, Rəşid Behbudov və digər müğənnilər də ifa etmişlər.

1955- ci ildə Zakir Bağirov arfa aləti üçün “Çahargah” fantaziyasını və simfonik orkestr üçün süita, 1956-cı ildə xalq çalğı alətləri orkestri üçün dörd süitasını yazır. 1957- ci ildə bəstəkar II Gənclər Festivalı üçün üç əsər bəstələyir: E Abbasovun sözlərinə xor üçün “Vətən” mahnısı, rus şairi A.Lyubranskinin sözlərinə “Festivala yürüş”, H.Cümşüdovun sözlərinə “ Gənclik bayramı” mahnıları. Elə həmin il daha bir fortepiano üçün “Kukla tamaşası” süitasını, bir il sonra, yəni, 1958-ci ildə isə

“ Kəndimizin mahnısı” musiqili komediyasını yazır.

Zakir Bağirovun “ Kukla tamaşası” adlı fortepiano silsiləsi daha istedadlı şagirdlə üçün məzərdə tutulub.

Ümumiyyətlə demək lazımdır ki, bəstəkarın fortepiano əsərləri silsiləli şəkildə uşaqların zövqünü oxşayır. Bu yaddaqalan əsərlər müəyyən oyun və tamaşalarda istifadə olunan pyeslərdir.

1959- cu ildə bəstəkarın “ Kəndimizin mahnısı” adlı musiqili komediyasının primyerası təqdim edildi. Qeyd edək ki, bu əsər Zakir Bağirovun ilk səhnə əsəridir. Əslində o bir çox gözəl mahnıların müəllifidir. Həm bu mahnıları, həm də digər əsərləri ilə şöhrətlənmiş, dinləyicilərin rəğbətini qazanmış Z. Bağirovun müvəffəqiyyətlə bu komediya üçün yazdığı musiqi onun yeni yaradıcılıq uğuru hesab olunurdu.

Qubad Qasimov “ Bakı” qəzetində dərc etdiyi məqaləsində yazırdı ki, bu komediya aktual və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan məsələlərdən birinə həsr olunmuşdur. Bu tamaşa canlı gülüşü, şən, oynaq musiqisi ilə digərlərindən fərqlənərək tamaşaçıların marağına səbəb olacaq və yaddaşlarda qalaraq yaşayacaq.

Onu da qeyd etməliyik ki Zakir Bağirovun “ Dörd arfa üçün rapsodiya”sı bu alət üçün əsərlər bəstələyən bəstəkarların əsərləri arasında ilk virtuoz, birinci instrumental əsər sayılır. T. Yaqubova qeyd edirdi ki, bu Rapsodiya Amerika, İran, Fransa, Çexoslovakiya ilə yanaşı eyni zamanda keçmiş SSRİ nin bir çox şəhərlərində də ifa olunmuşdur.

Bəstəkarın bu illərdə bəstələdiyi mahnılardan biri də “ Qartal” mahnısıdır. Bu mahnı fortepiano

və səs üçün N.babayevin sözlərinə yazılıb. Bəstəkar mahnıda arzu və istəklərini, vətəninə, elinə obasına olan məhəbbətini, doğma yurdunun füsunkar təbiətinə olan sevgisini qartalın uçuşu şəklində göstərmişdir.

Zakir Bağirovun 1959-cu ildə digər bir əsəri- “Seçilmiş mahnılar” məcmuəsi çapdan çıxmışdır. Bu mahnılar məcmuəsinə fortepiano və səs üçün yazılan 6 mahnı toplanmışdır. Mahnıların mətn müəllifləri İ.Səfərli, Ə.Əlibəyli, H. Abbaszadə, H.Hüseynzadə və T. Əliyev idi. Şən, oynaq, məhəbbət lirikasına həsr olunmuş , estrada janrında yazılan bu mahnılar estrada müğənnilərinin repertuarını bəzəyirdi. Bu illər ərzində Zakir Bağirov daha bir neçə yaradıcılıq işi ilə öz yaradıcılığını zənginləşdirməyə davam edir. Belə ki o, fortepiano və simfonik orkestr üçün fantaziyasını və Ümumittifaq kənd təsərrüfatı sərgisi zamanı “ Azərbaycan” kinofilminə musiqi yazır.

Dövlətimiz bəstəkarın xalqa xidmətini yüksək qiymətləndirərək 1960-cı ildə onu “əməkdar incəsənət xadimi “ fəxri adına layiq gördü. Daha sonra o, “ Şərəf nişanı ordeni” və “Yubiley medalı” ilə təltif olunur.

Bir birinin ardınca yazılan əsərlər bəstəkarın yaradıcılıq səlnaməsini zənginləşdirir. Klarnet və simfonik orkestr üçün konsertini Zakir Bağirov 1960- cı ildə yazmışdır. Ondan sonra 1964-cü ildə o, 4 arfa üçün rapsodiyasını yazır. 1965-ci ildə çapdan çıxan bu əsəri A.bduleyeva iki arfa üçün işləyib hazırlamışdır.

Bəstəkar konsert briqadasının rəhbəri kimi 1963-cü ildə Bolqarıstana səfər edir. 1963- 1965-ci illər isə onun Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasına rəhbərlik etdiyi illərdir. Səməd Vurğunun “ Aygün” poeması əsasında çəkilən “Aygün” kinofilminə musiqini də o 1964- cü ildə yazmışdır və bu filmə yazılan mahnı və romanslar 1964-cü ildə bir məcmuə şəklində çapdan çıxmışdır. İslam Səfərlinin və Səməd Vurğunun sözlərinə bəstələnən bu mahnı və romanslar daha sonra qrammofon, audio kasset və disklərdə buraxılmışdır. Bunlar İ.Səfərlinin sözlərinə “Məhsul mahnısı” , “Laylay”, “Görüşəndə”, S. Vurğunun sözlərinə isə “Aygün” romansı və “İlk xatirələr” mahnısıdır. Bəstəkar 1964- cü ildə həm də “Qaynana” musiqili komediyasını yazır. Bu operetta 1966- cı ildə tamaşaya qoyulur.

Nəinki tək bizim Respublikamızda, eyni zamanda xarici ölkələrdə də sevə sevə ifa olunan “Arfa üçün pyeslər “məcmuəsini Z. Bağirov 1965- ci ildə yazır. Bəstəkarın bu məcmuəsinə “Konsert valsı” da daxil olunmuşdur.

Bəstəkar yaradıcılığını inkişaf etdirərək bir-birinin ardınca müxtəlif səpkili əsrlər yazmağa davam edirdi. Belə ki, 1965-ci ildə “Beşik mahnısı”, “Çin rəqsi” adlı iki uşaq mahnısı, simfonik orkestr üçün Süita , simfonik orkestr üçün “Azərbaycan eskizləri”süitası, 1966- cı ildə XÇA orkestri üçün rus musiqisi mövzusunda süita, “Fantastik şəkillər” süitası, fortepiano və simfonik orkestr üçün konsert, 1968- ci ildə fortepiano üçün variasoya yazmışdır. Bəstəkarın ən maraqlı əsərlərindən biri də 1967-ci ildə yazdığı “ Forteplano və simfonik orkestr üçün konserti” nin 2 f-no üçün özünün yazdığı köçürməsi olmuşdur.

Bəstəkarın yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1960-1970-ci illərə təsadüf edir. Bu illərdə bəstəkar “Aygün” operası üzərində işləyir. S.Vurğunun eyni adlı poeması əsasında yazdığı bu operanı Z.Bağirov 1967- ci ildə bitirmişdir. Amma buna baxmayaraq bu operanın primyerası 1973-cü ilin Yanvar ayında baş tutmuşdur.

Operanın səhnəyə qoyulması böyük əks-sədaya səbəb olur. Bütün qəzet səhifələri, televiziya ekranları əsərin uğurlu taleyindən danışdı. Hörmətli bəstəkar Ramiz Mustafayev bu əsər haqqında öz fikirlərini belə qələmə almışdır: Hər bir yeni əsərin yaranması musiqi cəmiyyətinin nümayəndələri üçün böyük bir bayrama çevrilir. Məncə “Aygün” operası da uğurlu əsərlər sırasındadır. Tamaşanın taleyinin gənclərə tapşırılması əsərin ən maraqlı cəhətlərindən biridir. Teatr rəhbərliyinin bu məsuliyyətli əsəri gənclərə həvalə etməsi onun gənclərə etimadının bir nümunəsidir desək yanlışdır. Sonda bir söz deyə bilərik “ Aygün” səhnəmizə xoş gəlib!”.

Musiqişünas İmruz Əfəndiyeva bu opera haqqında deyirdi ki, opera janr baxımından öz həllini lirik opera istiqamətində tapır. Bo operanı kamera tipli operalara aid etmək olar.

Zakir Bağirov rus motivləri əsasında XÇA Orkestri üçün süita, fortepiano üçün variasiyalarını,

fortepiano və səs üçün Mirzə Ələkbər Sabirin sözlərinə “Oxutmuram əl çəkin” satirik mahnısını 1968-ci ildə bitirir. Elə həmin il o, “Qoca Xottabıç”adlı uşaq opera baleti üzərində işləməyə başlayır. Bəstəkar “Gülməyən adam” dramatik tamaşasına musiqisini və Nizami Gəncəvinin sözlərinə “Mənim əhdim” fortepiano və səs üçün romansını 1970 –ci ildə yazır. Simfonik orkestr üçün yazdığı “Azərbaycan eskizləri” süitasını ikinci redaksiya ilə 1973-cü ildə çap etdirir. 1972-ci ildə isə Z.Bağırov orqan üçün “İmprovizasiya və Fuqa” əsəri ilə orqan ifaçılarını sevindirir.

Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” operası mövzularında Rapsodiyasını bəstəkar 1973-cü ildə yazmışdır. Onu da qeyd edək ki bu əsər iki orqan aləti üçün nəzərdə tutulub.

Bəstəkarın yaradıcılıq tarixini varaqalayarkən biz onun 1977-ci ildə yazdığı əsərlərin siyahısını nəzərdən keçiririk. Orqan və kamera orkestri üçün “Passakaliya” , simfonik orkestr üçün “iki süita”və”Üvertürası”,”Qoca Xəttabıç” uşaq opera baleti bu siyahıya daxil olan əsərlərdir.

1984-cü ildə bəstəkarın daha bir məcmuəsi çapdan çıxır. Bu məcmuəyə onun fortepiano əsərləri daxil edilmişdi. Bu fortepiano əsərlərindən “Düşüncə”,Tokkatina, ”Arabeska” ”Kukla” ”Tokkatina”, tamaşası və Süitanı göstərə bilərik. Bu süitanın tərkibinə isə “Uvertürə”,”Cəsur atlılar”,“Balerinanın rəqsi”, “Beşik mahnısı”,”Çin rəqsi”, “Şehirbaz”, “Təntənəli yürüş”kimi pyeslər daxildir. Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət məcmuə 1965- ci ildə nəşr olunmuşdur. Z.Bağırovun “Beşik mahnısı” adlı əsəri məcmuənin 8-ci,”Çin rəqsi” isə 9-cu nömrələrində yer almışdır.

1989-cu ildə bəstəkarın fortepiano miniatürləri nəşr olundu. Buraya təbii olaraq 7 miniatür toplanmışdı. 1) Prelüd, 2) Pyes, 3) Prelüd, 4) Kənd bayramı, 5) Pyes, 6) Mahnı və rəqs, 7)P relüd.

Zakir Bağirov böyük vətən müharibəsi iştirakçısı olduğuna görə ,hər ilin 9 may- yəni qələbə günü onun üçün çox sevincli bir gün,unudulmaz bir xatirəyə çevrilirdi. Elə buna görə də o qələbənin 45-ci ildönümü münasibətilə tar və simfonik orkestr üçün konsertini bəstələmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu əsəri Azərbaycanın məşhur tar ifaçısı Həmid Vəkilova ithaf etmişdir. Əsər virtuoz tarzənin ifasında Simfonik Orkestrin müşayəti ilə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında tamaşaçılara təqdim olunmuşdur.

Sənətsünaslıq doktoru, professor Ramiz Zöhrabovun“Sənətkar ilhamı”adlı məqaləsində bu konsertin yaranma tarixi haqqınd müəyyən məlumatlar verilir

Bəstəkarın kamança və simfonik orkestr üçün konserti isə ömrünün axırına yaxın zamanlarda yazılıb. Virtuoz ifa tərzini əks etdirən , maraqlı ifa texnikasını özündə birləşdirən konsertin klaviri 1989 –cu ildə yazılıb.

Zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxan bəstəkar Zakir Bağirov1996-cı ildə Bakı şəhərində əbədiyyətə qovuşub.

Nəticə

Xalqımızın unudulmaz bəstəkarı Zakir Bağirovun yaradıcılığına dair məqaləmizi bitirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsrin 50-90-cı illəri ərzində Azərbaycanın digər bəstəkarlarının müraciəti ilə bağlı müxtəlif mövzular kimi, bəstəkarın yaradıcılığı da öz ümdə keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bu keyfiyyətlər bəstəkarın konsert janrında və səhnə yaradıcılığında xüsusi ilə özünü göstərir.

Z. Bağirov Azərbaycan musiqi mədəniyyətində həm bəstəkar, həm folklorşünas, ictimai xadim, həm də bir pedaqoq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun bu yönələri yaradıcılığının hərtərəfli inkişafına səbəb olmuşdur. Onu da mütləq vurğulamaq lazımdır ki, bəstəkar həm Qərbi Avropa klassik musiqi alətləri, həm də Azərbaycan xalq musiqi alətləri arasında olan çulğalaşma və müqayisə prinsipinə diqqət yetirmişdir. O, öz yaradıcılığında arfa, fortepiano, klarnet, tar, kamança alətlərinə həsr olunmuş müxtəlif janrlı musiqi əsərlərində bu alətlərin spesifik ifa xüsusiyyətlərini əsas götürmüşdür. Alətlərə bu cür yanaşma həm də onun bəstəkarlıq axtarışlarının mühüm obyektı kimi diqqətəlayiqdir. Belə ki, bəstəkar Qərbi Avropa musiqi alətlərinə müraciət edir, onların texniki imkanlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyə çalışır. Daha sonra bəstəkar bu alətlərdə olan texniki imkanlarını xalq musiqi alətlərinə şamil edərək onların ən ümdə ifa texniki qaydalarını xüsusi ustalıqla nümayiş etdirir. O, əsas alətlərdən həm simfonik orkestrdə, həm də solo şəkildə istifadə olunmalarını gözləyərək,

onların tembr və texniki imkanları əsasında gözəl səslənmə ahəngini yaradır.

İstər konsert janrında istərsə də opera və musiqili komediya janrlarında bəstəkar öz hisslərindən keçən ən ümdə keyfiyyətləri milli xalq mənafeyi baxımından çıxarmışdır. Məhz bəstəkarın bu yaratdığı, onun kamera-instrumental əsərləri də xalq arasında yaşamış daima sevilmiş, həm də yaşamasına səbəb olmuşdur.

Hər bir nəzər saldıığımız konsert janrında düşünülmüş, dəqiq yazının şahidi oluruq. Bütün əsərlər istər fortepiano və simfonik orkestr, istərsə də tar və simfonik orkestr üçün bəstələnən konsertlər 1960-1990-cı illəri əhatə edən bir zaman aralığında yazılmışdır. Bəstəkarın yaradıcılığında konsert janrının təcəssümü müxtəlif keyfiyyətlərlə özünü göstərir.

Zakir Bağirov yaratdığı əsərlərin hamısında bütün alətlərin (klassik və milli) texniki imkanlarından xüsusi professionallıqla istifadə etmişdir. Bəstəkar eyni zamanda fortepiano alətinin də imkanlarından böyük səriştəliklə istifadə edərək Qərbi Avropa bəstəkarları Frans List, Frederik Şopen və Franz Şubert və digər bəstəkarların ifa texnikasını fortepiano və simfonik orkestr üçün yazılan konsertdə əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Onun musiqisi intonasiya yönündən diatonik və milli ladlara söykənməklə, həm də Avropa major-minor sistemi ilə üzvi surətdə birləşdirilir.

Bəstəkarın əsərlərində milli lad çox geniş və qabarıq surətdə əksini tapır. Bu da onu göstərir ki, Z. Bağirov xalq musiqi qaynaqlarından qidalanaraq əsərləri yaratmışdır. Bu əsərlər simfonik orkestr üçün yazılmış əsərlər arasında mühüm yer tutan və dinləyici tərəfdən sevilən qiymətli musiqi sərvəti sayılır. Bəstəkarın tar və simfonik orkestr üçün konserti xüsusilə diqqət cəlb edir. O, tar alətinin texniki və dinamik imkanlarından məharətlə istifadə edərək sanki Avropa alətləri ilə səslənməsini yaradır. Bəstəkar bu əsərin üzərində işləyərkən, milli alətimiz olan tarın registr müxtəlifliyinə də böyük diqqət yetirmişdir. Burada bəstəkar, tarın ifa texnikasının necə zəngin olduğunu açıq şəkildə açıb göstərir.

Bəstəkar 1989 cu ildə kamança və simfonik orkestr üçün konsertini yazmışdır. O, bu alətin də bütün imkanlarını, səs tembrinin gözəlliyini, texniki və səslənmə xüsusiyyətlərinin rəngarəng çalarlarını təvsiatı ilə açıb göstərməyə nail olmuşdur.

Zakir Bağirovun səhnə yaradıcılığı klassik olduğu qədər, həm də müasir üslub tələblərinə cavab verir. Onun səhnə yaradıcılığı millilik baxımından digərlərindən köklü surətdə fərqlənir. Yəni bəstəkar müəllimlərindən öyrəndiklərinə, sələflərinin düşüncələrinə sadıq qalaraq, yeni məişət və ictimai hadisələri daha başqa bir tərzdə, müasir üslubda təqdim edir.

Bəstəkarın opera yaradıcılığında məişət hadisələri çoxcəhətli ünsürlərlə öz əksini tapır. Məsələn, onun çox sevilən “Aygün” operasında bütün məişət hadisələrini musiqinin dili ilə ansambl ifaları, xor çıxışları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu operada melodik səslənmələr obrazlara uyğun olaraq yəni, həm mənfi, həm də müsbət obrazlar üçün xarakterik şəkildə bölünmüşdür. Müəyyən səhnələrin məzmununun açılmasında, baş verən hadisələrin açıqlanmasında xor nömrələrinin ifası çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Qoca Xottabıç” opera -baleti uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş bir baletdir. Demək olar ki bu opera - balet həm Zakir Bağirovun, həm də, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında ilk olaraq üzə çıxan bir əsərdir.

Zakir Bağirovun musiqili komediyaları öz dərin mənası və forması etibarlı ilə professional musiqimizin banisi, dahi Üzeyir bəy Hacıbəyovun komediyalarının üslub xüsusiyyətləri ilə uyğunluq təşkil edir. Bunun da əsaslı səbəbləri var. Onların hər ikisi də öz xalqını, millətini qəlbən sevən insanlar olaraq, yaşadıkları dövrün məişətində baş verən hadisələri düzgün şəkildə, böyük cəsarətlə komediya, satira dili ilə səhnəyə, tamaşaçıların qarşısına çıxarırdılar.

Nəticə etibarilə belə bir fikir yaranır ki, Üzeyir Hacıbəyov sovetlər dövründən əvvəl, Zakir Bağirov isə sovetlər dönəmində yaratdıqları bütün əsərlərdə - səhnə əsərlərində və musiqili komediyalarda integrativ cəhətləri göstərməklə yanaşı həm də xalqının, millətinin keşiyində duran bir sənətkar olaraq xalqın taleyini düşünmüşlər.

Zakir Bağirovun musiqili səhnə əsərlərindən danışarkən mütləq qeyd etmək lazımdır ki onun yaradıcılığı xüsusi cəhətlərə malik olması ilə digərlərindən seçilir.

Bəstəkar Zakir Bağirovun Səməd Vurğunun “Aygün” poeması əsasında yazdığı üç pərdədən ibarət eyni adlı “Aygün” operasında musiqi ilə ifadəsi zamanı söz dialoqlarına da rast gəlmək olur. Operada aparıcının dialoq danışmaları da tamaşaçının marağına səbəb olur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bəstəkarın daha bir operası da məktəbli şagirdlər üçün nəzərdə tutulan “Qoca Xottabıç” operasıdır. Bu operanın digər səhnə əsərlərindən bir neçə quruluş xüsusiyyətinə görə fərqli yönələri vardır.

“Qaynana” və “Kəndimizin mahnısı” musiqili komediyaları spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. “Kəndimizin mahnısı” Z.Bağirovun musiqili komediyası olaraq onun ilk səhnə əsəridir.

“Kəndimizin mahnısı” 4 pərdədən ibarətdir. Bu musiqili komediyada ayrı-ayrı surətlərin dilindən oxunan mahnılar və ansambl nömrələri gözəl kompozisiya prinsiplərinə əsaslanır.

“Qaynana” musiqili komediyası 4 pərdədən ibarətdir və ailə-məişət hadisələri ilə bağlıdır. Hadisələrin musiqi ilə verilməsi bəstəkarın biliyi, dünyagörüşü, istedadı sayəsində öz təcəssümünü tapmışdır. Əsərdə yaddaqalan, ürəyə yatımlı, sadə və nikbin yumorlu musiqilər bir biri ilə həmahənglik yaradır.

Bəstəkarın bu komediyaya yazdığı musiqi parlaq notlar üzərində qurulmuşdur. O, gələcəyi və keçmişi musiqinin dili ilə açmışdır. Milli musiqidən bacarıqla istifadə edən bəstəkar musiqidə qəmgin intonasiyalarla şən, aydın musiqi parçalarını əlaqələndirib.

Z.Bağirovun yaradıcılığında Konsert, opera və musiqili komediyaların təcəssümü sadalayacağımız spesifik cəhətlərdə öz əksini tapmışdır.

Zakir Bağirovun həyatı, yaradıcılığı və haqqında danışılan əsərləri həm realistik, həm də romantik keyfiyyətlərlə zəngindir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Z.Bağirov bütün əsərlərində həmişə xalq sənətinə arxalanan və bu xəzinədən yetərinə faydalanan sənətkarlarımızdandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamirov A. Kəndimizin mahnısı. «Коммунист Азербайджана» qəzeti.
2. Abbasova İ. İnsanları kamilliyə aparan yolun - muğamın işıqlandırılmasında bəstəkar Zakir Bağirovun rolu / Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. 22-ci buraxılış, Bakı: 2001, s. 346-351.
4. Abbasova İ. Muğamların nota köçürülməsi və ilkin piano ifasında Z. Bağirovun rolu / «Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri». Elmi məqalələr toplusu. 4-cü buraxılış. Bakı: Elm, 2001. 5. 234-237
5. Abbasova İ. Zakir Bağirovun “Qoca Xottabıç” uşaq operasından bəzi solo və xor səhnələrinə dair / “Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri”. Elmi məqalələr toplusu. 5-ci buraxılış. Bakı: Elm, 2004, s. 305-309.
6. Abbasova L., Z.Bağirovun “Qaynana” musiqili komediyasında məişət münasibətlərinin təcəssümü Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri». Elmi məqalələr toplusu. 5-ci buraxılış. Bakı: Elm, 2004, s. 298-305
7. Abbasova İ. Zakir Bağirovun musiqili-səhnə yaradıcılığında mənəvi-mədəni dəyərlər musiqi dili ilə / “Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət”. Elmi məqalələr məcmuəsi. 22-ci buraxılış, Bakı: 2002, s. 308-310.
8. Bağirov Z. “Aygün” Üçpərdəli opera. Əlyazma. Bakı; 1967, 334 s.
9. Bağirov N., Bağirov Zakir. Bakı; Şur, 1993, 21 s.
10. Əliyeva F. Musiqi tariximizin səhifələri. Bakı; Adiloğlu, 2003, 281 s.
11. Əliyeva F. Öz dəst-xətti ilə seçilən sənətkar // “Azərbaycan- irs” jurnalı, 2000, №4-5, s.114-117.

12. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Yazıçı, 1985,
13. XX əsrin Azərbaycan musiqisi, Bakı: 1994, 200 s.
14. Qasimov Q. “Kəndimizin mahnısı”. “Bakı” qəzeti, 19 noyabr 1959.
15. Qasimova S., Bağirov N. Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1984, 244 s.
16. Mustafayev R. “Aygün” səhnəmizə xoş gəlib. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 10 mart 1973.
17. Rəhimbəyli N. İncəsənətdə keçən ömür. Bakı: Adiloğlu, 2004, 231 s.

SUMMARY

Zakir Bagirov worked in Azerbaijani musical culture as a composer, folklorist, public figure, and teacher. These aspects of his work led to the comprehensive development of his creativity. It should also be emphasized that the composer paid attention to the principle of comparison and comparison between both Western European classical musical instruments and Azerbaijani folk musical instruments. In his work, he took the specific performance characteristics of these instruments as a basis in various genres of musical works dedicated to the harp, piano, clarinet, tar, and kamancha instruments. This approach to instruments is also noteworthy as an important object of his compositional searches. Thus, the composer turns to Western European musical instruments and tries to develop their technical capabilities at a high level. Then, the composer applies the technical capabilities of these instruments to folk musical instruments, demonstrating their most important technical rules of performance with particular skill. He creates a beautiful sounding harmony based on their timbre and technical capabilities, anticipating the use of the main instruments both in a symphony orchestra and as soloists.

Keywords: Voice timbre, Performance technique, musical masterpieces, musical comedy, opera, ballet.

İSLAM MEMARLIĞINDA MƏSCİDLƏRİN YARANMASI VƏ FORMALAŞMASI

Nəzrin KƏRİMOVA
nezrinrza96@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İslam dini memarlığının tarixi inkişafının formalaşması müzakirə olunduğu məqalədə tarixi abidələrdən nümunə gətirməklə İslam memarlıq məktəbinin əsas xüsusiyyətləri açıqlanır, müsəlman dini memarlığının növləri müəyyən edilir, eləcə də məscidlərin ən mühüm elementləri təhlil edilir. Bir çox oxşar cəhətlərə malik olan islam və xristian dini memarlıq abidələri arasındakı oxşarlıqlar dini tikililərinin quruluşunun planlaşma xüsusiyyətləri və kompozisiya üsullarında, eləcə də konstruktiv xüsusiyyətləri və dekorativ tərtibat üsullarında izlənilir. Özündən əvvəlki nəslin zəngin təcrübəsini daşdığı üçün hər bir yeni dövrün abidələri əvvəlkilərdən bir pillə üstün olsada, müəyyən memarlıq tipinə aid binalar, oxşar cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, inşa əsnasında bir-birini təkrar etmədikləri üçün onların hər biri memarlıq obrazında təkrarsızdırlar.

Açar sözlər: *din, islam memarlığı, məscid, islam, memarlıq tarixi.*

Giriş

Bildiyimiz kimi memarlıq bir sənət kimi özündə dövrünün ideologiyasının elementlərini ehtiva edir: insanların dünyagörüşünü, memarlıq ənənələrini, sifarişçinin zövq və tələblərini özündə əks etdirir. Ərəbistan yarımadasında yaranan 3 dindən ən gənci olan İslam dini büt-pərəstliyə səbəb ola biləcəyi ehtimalından incəsənət, o cümlədən memarlıqda canlıların təsvirlərini qadağan edərək daha çox həndəsi və nəbati ornamentlərə üstünlük vermişdi.

Ərəb, fars, misir və avropa ənənələrinin sintezini özündə təmsil edən, Suriya-Misir, Fars, Hindistan, Məqrib və Osmanlı kimi 5 böyük memarlıq məktəbinin əhatə etdiyi İslam memarlığı İslam mədəniyyətinə aid bütün sənətlər içərisində ən çox diqqəti cəlb edən, orijinallığı ilə seçilən və təsir edici olanıdır. VII əsrdə Yaxın Şərqdə yaranan, orta əsrlərdə Kiçik Asiya, Hindistan, İran, Orta Asiya, Şimalı Afrika, İspaniya, Qafqaz, qismən də Balkanlarda yayılan İslam memarlığı 3 əsas konstruksiyada ifadə olunub: məqbərə, minarə və məscid.

Əsas hissə: Dünyada ən qədim məscid müsəlmanların ziyarət etdiyi, əhəmiyyətinə görə ikinci müqəddəs şəhər hesab etdikləri, Məhəmməd peyğəmbərin dəfn olunduğu və Məkkəyə qarşı yürüşə başladığı Mədinə şəhərində ucaldılmışdı. İlk məscid kərpic divarla əhatə olunan kvadrat torpaq sahəsində yerləşərək xurma ağacının yarpaqlarından damla örtülən, biri Yerusəlimə, biri Cəbrayılın məscidə daxil olması üçün, digəri isə Mərhəmət Qapısı adlanan 3 qapısı olan təvazökar binadan ibarət olub. Hərbi şüranın toplandığı ilk məscid daha çox müsəlman icmasının qərargahı rolunu oynasada artıq bu primitiv quruluşda gələcək müsəlman məbədlərinin konturları hiss olunurdu.

Kifayət qədər primitiv olan ilk məscidlərin xarakterik memarlıq xüsusiyyətlərindən biri kolonnada ilə haşiyələnmiş açıq həyətin olması idi. Bu prinsip ərəb tipli məscidlərin həcm-məkan həlli üçün əsas kimi qoyuldu. Məscidlərin görünüşü daha çox istifadə edilən tikinti materiallarından asılı olurdu: Suriyada bazalt daşlarının çoxluğuna görə divarların üzünməsində ağ və qara daşların növbələşdiyi struktur, İran, İraq, Mərkəz, Əndəlüs kimi ölkələrdə kərpicdən, digər ölkələrdə isə yonma daşlardan istifadə edilirdi. İlk məscidlərin damı sütunlara söykənirdi və Bizansın kilsə memarlığında o vaxta qədər formalaşmış ənənələr nəzərə alınaraq tikilirdi. Dəməşqdəki Vəftizçi Yəhya kilsəsi məscidə çevrildikdən sonra fəth edilən torpaqlarda məhz bu binanın planı əsasında məscidlər tikilməyə başlanmışdı. Qahirədə Sultan Həsən məscidi də daxil olmaqla bəzi erkən dövr

məscidləri Bizans kilsələrinə xas olan xaçformalı planı qoruyub saxlamışdı. Lakin sonradan bu tip məscidlər kitabxana, məktəb, şorbaxana və s. köməkçi xidmətlər üçün fəaliyyət göstərməyə başlamışdı.

İlk məscidlər ibadət yeri olmaqla yanaşı həm də məclislərin qurulduğu, debatların keçirildiyi, xəlifələrin, sultanların və xanların xalqla ünsiyyət qurduğu, iqtanın paylandığı, xəzinənin yerləşdiyi və bir çox hüquqi proseslərin keçirildiyi yer olaraq şəhərin unikal ictimai mərkəzləri idi. Təsadüfi deyil ki, mədrəsələrin yaranmasına qədər təlim və mədəni həyatın əhəmiyyətli hissəsi kitabxana, mədrəsə, uşaqlar üçün məktəblərin də yerləşdiyi məsciddə cəmləşmişdi. Bütün bunlar bir daha islam dininin elmə, təhsilə verdiyi önəmi bizə sübut edir. Məscidlərin bu cür çoxfunksionallığı 661-ci ildə Müaviyyə tərəfindən əsas qoyulan və 750-ci ildə Abbasilər tərəfindən süquta uğradılan, İspaniyada Kordova əmirliyini yaradan Əməvilər sülaləsinin sonuna qədər davam etmişdi.

İslam dininin yarandığı ilk dövrdən etibarən bütün məscidlərin arxitekturasını məcburi olan bir sıra ümumi qaydalar birləşdirirdi. Onların məscidlərin strukturundakı əhəmiyyətindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, möminlərə qibləni göstərən, nəfis şəkildə işlənmiş nişdən ibarət olan mehrab Qurani-Kərimdə “qurbangah”, “səcdəgah” mənasında işlənib. Memar Fəvvaz Əl-Dahirin fikrincə ilk məscidlərin mehrabı olmasada, onların oriyentasiyası planla müəyyən edilirdi. Mərkəzi və Qərbi Asiya üzrə mütəxəssis və memarlıq tənqidçisi olan Veronika Voroninanın fikrincə isə ilk mehrab 707-708-ci illərdə Mədinədə Xəlifə Ömər tərəfindən təqdim edilmişdir.

Məscid strukturunda məcburi digər elementlərdən biri mühüm elanların verildiyi, hökumət fərmanların oxunduğu və adətən mehrabın sağ tərəfində yerləşən-minbərdir. İslam memarlığında ilk minbər 628-629-cu illərdə Məhəmməd peyğəmbərin xütbələri zamanı oturduğu iki pillədən ibarət oturacaq idi. Belə minbərlərin ən erkən nümunələrindən biri IX-X əsrlərə aid Kayruana məscidinin mehrabıdır. Təsadüfi deyil ki, 1988-ci ildə YUNESKO-un Ümumdünya İrs Siyahısına daxil olan, Tunisdə yerləşən Kayruana şəhəri Məqribdə müsəlmanların ən müqəddəs şəhəri hesab edilir. X əsrə aid coğrafi ədəbiyyatlarda minbər “kafedral məscid” və ya “kafedral məscidi olan şəhər” mənasında da işlənib.

VII əsrin sonlarından başlayaraq ərəbcə “manar”, yəni “odun yandırıldığı yer”, “mayak” mənasını verən müəzzin tərəfindən azanın oxunduğu, məsciddə qüllə rolunu oynayan minarələr əlavə edildi. Sovet tarixçisi, şərqşünas və ərəbşünas, arxeoloq və islam alimi olan Oleq Bolşaqov minarələri xristian qüllələri ilə müqayisə edirdi. Müasir dövrdə kiçik ölçülü məscidlərdə 1, orta ölçülü məscidlərdə 2, İstanbuldakı sultan məscidlərində 4-6 minarə, dünyada II böyük məscid hesab edilən və Məhəmməd peyğəmbərin dəfn olunduğu Mədinə məscidində isə 10 minarə olduğunu nəzərə alsaq, yalnız bu faktla belə islam memarlığının yarandığı gündən bugunə qədər keçdiyi təkamül yolunu izləmək mümkündür.

Məscidin zəruri elementlərindən sayılan, ərəbcə “hasarlanmış” mənasını verən maksura – şəhərin mərkəzi məscidində, mehrab və minbərin yanında yerləşən, xəlifələri, hökmdarları və digər vəzifəli şəxsləri izdihamdan ayırmaq üçün oyma taxta qəfəsli və ya sadəcə hasarlanmış pavilyondur. Onun məscidlərə əlavə edilməsini bayram ibadətləri zamanı özünü sui-qəsd cəhdlərindən qorumaq istəyən Müaviyə ilə (661-680) əlaqələndirilir. VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində maksura əvvəlcə canişinlərin idarə etdiyi böyük paytaxtarda, sonra isə bütün nəhəng inzibati mərkəzlərdə də yayılmağa başladı. İslam dininin tarixi keçmişində əsasən 5 növ məscid mövcud olmuşdu:

1. Namazgah və ya Musalla- Zilhicə ayının X günü Qurban bayramında və Şəvval ayının I günü iftar bayramında qılınan illik bayram namazları üçün nəzərdə tutulmuşdu.

2. Əl-Cami məscidi və ya Cümə məscidi-kollektiv şəkildə cümə namazını qılmaq üçün nəzərdə tutulub.

3. Rüblük(güzar) məscidlər-gündəlik 5 vacib namazı kollektiv şəkildə bayramlarda qılmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

4. Yol kənarındakı məscidlər-sənişinlərin və yolda olan insanların gündəlik namazlarını qılmaq üçün fərdi və ya kollektiv üçün nəzərdə tutulmuşdu.

5. Müəssisələrdəki məscidlər-müxtəlif müəssisələrin, o cümlədən təhsil müəssisələrində fərz

və ibadətləri, eyni zamanda əlavə namaz növləri və s.yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Fəth edilmiş ərazilərdə yeni kultu yayan ərəblər yeni din ilə yanaşı özlərinə xas olan yeni məscid tipini də tətbiq etməyə çalışmırdılar, əksinə, artıq mövcud olan dini binaları məscidlərə uyğunlaşdırır və ya bilavasitə onların arxitekturasından istifadə edirdilər. Bununla bağlı olaraq müxtəlif ölkələrdə məscidlər islama qədərki yerli memarlıq ənənələrinə xas olan formalar alıb. Tədrisən dünyəvi və siyasi funksiyalardan təcrid olunan məscidlərdə artıq hökmdarlar ibadət zamanı təmsilçi olmaqdan çıxaraq imamla əvəzlənir, dünyəvi əyləncələr, hətta məhkəmə işləri belə uzaqlaşdırılır, VIII əsrin sonundan isə məscidə daxil olarkən ayaqqabıları çıxarmaq adəti yaranır.

Ərəb dilində və digər müsəlman xalqlarının dillərində müsəlman məbədlərini təyin etmək üçün “camaa” (“toplamaq”) sözündən törənmiş “cami” terminindən də istifadə olunurdu. İslam mədəniyyətinin yayıldığı ilk əsrlərdə cümə namazlarının qılındığı məscidləri təyin etmək üçün “əl-məscidul-cami” ifadəsi işlədilir. Fərziyyəyə görə, Məhəmməd peyğəmbər özü də “məscidul-cami” ifadəsini işlətsədə, bir çox tarixçi və filoloqların fikrinə görə bu termin Məhəmməd peyğəmbərin ölümündən sonra başlamış və hicri təqvimlə 180-cı ilə qədər davam etmiş Tabiyyinlər dövründə geniş yayılmışdır. Təxminən X əsrdə “məscid” və “cami” terminləri bir birindən ayrılmışdır. Cümə xütbəsinin oxunması üçün minbərlərin olduğu, cümə namazlarının qılındığı məbədlər “cami”, cümə namazlarının qılınmadığı, minbərsiz məbədlər isə “məscid” adlandırılmağa başlanmışdır.

Azərbaycan ərazisində ilk məscidlər əsasən mərkəzi günbəzlə örtülmüş kub şəkilli binalardan ibarət olmuşdur. Günümüzdə qədər gəlib çatmış ən qədim məscidlər XII əsrdə Naxçıvanda Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən tikilmiş Came məscidini, Gəncə şəhərindəki Came məscidini və başqa abidələri göstərmək olar. Bu məscidlər həyət daxilində yerləşərək, ətrafı sıra tağla əhatələnmiş tikililərdən ibarət olmuşdur. Məscid komplekslərində əsas məqamlardan biri olan minarələr Azərbaycan məscidlərində əsasən binanın baş fasadı tərəfdə bir cüt olmaqla simmetrik şəkildə yerləşirdi. Şirvan-Abşeron məscidlərində isə əksinə, minarələr tək olmaqla asimmetrik olurdu. [Səfərli H. 2017,19]

Nəticə

Beləliklə, məqalədə İslam doktrinasının həlledici rol oynadığı məscidlərin formalaşmasını, onların çoxfunksionallığını ayınlaşdırmağa çalışdıq. Min illiklər ərzində İslam memarlığı bir çox yeniliklərlə zənginləşmişdi. Müsəlman dünyasının hər bir bölgəsi onun inkişafına öz tövhesini vermiş, bəşəriyyətə biri birindən gözəl məscidlər bəxş etmişdir. Müasir memarlığın dinamik inkişaf edən sahəsindən biri olan islam memarlığı canlı rəngləri, zəngin naxışları və simmetrik siluətləri ilə dünyanın ən məşhur tikinti ənənələrini özündə ehtiva edir. İslam memarlığı müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif qitələrdə bir neçə üslubu əhatə etsə də, müəyyən ümumi xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fundamental elementləri tanımaq, eləcə də onların coğrafi paylanmasını başa düşmək vizual sensasiyalı və tarixi əhəmiyyətli üslubu başa düşmək üçün acaqdır.

“Bakı – İslam mədəniyyətinin paytaxtı – 2009” mədəniyyət ilinin təntənəli açılışı mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi “islam qardaşlıq dinidir, toleranlıq, dözümlülük dinidir. Dünyada bizim müqəddəs dinimiz olduğu kimi təqdim edilməlidir. Bütün İslam dünyasının özünü təqdim etməsi üçün atılan addımlar mədəniyyət sahəsində də özünü büruzə verməlidir. Çünki İslam dünyasının çox zəngin tarixi, çox zəngin mədəniyyəti vardır...” [Abbasov A.X. və b., 2010, 3]

ƏDƏBİYYAT

1. Большаков О. Г. Масджид // Ислам. Энциклопедический справочник. М.: Наука, 1991, 160 с
2. Воронина В. Л. Средневековый город арабских стран. М.: ВНИИТАГ Госкомархитектуры, 1991. 102 с
3. Большаков О. Г. Манара, Минбар // Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991.

4. Шукуров Шариф Мухамедович Архитектура современной мечети. Истоки. Москва, 2014.
5. Arif Abbasov, Elçin Abbasov, Elmira Hüseynova. //İslam memarlığı və inşaat.Bakı-2010.
6. Hacıfəxrəddin Səfərli // Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri.Naxçıvan-2017.

SUMMARY

In the article discusses the formation of the historical development of Islamic religious architecture,cites examples from historical monuments,explains the main features of the Islamic architectural school,identifies the types of Mislim religious architecture,and analyzes the most important elements of mosques.The similarities between Islamic and Christian religious architectural monuments,which have many similar features?are traced in the planning features and compositional methods of the structure of their religious buildings, as well as in their constructive features and decorative design methods.Although the monuments of each new era are a step above the previous ones because they carry the rich experience of the previous generation, each of them is unique in its architectural image because buildings belonging to a certain architectural type, despite having similar features, do not repeat each other during construction.

Keywords: religion, islamic architecture, mosque, Islam, history of architecture

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной становлению исторического развития исламской религиозной архитектуры, раскрываются основные особенности исламской школы зодчества, определяются типы мусульманской религиозной архитектуры, анализируются важнейшие элементы мечетей на примерах из исторических памятников. Сходство между исламскими и христианскими религиозными памятниками архитектуры, имеющими множество сходных аспектов, прослеживается в планировочных особенностях и композиционных приемах строения культовых сооружений, а также в конструктивных особенностях и декоративных приемах оформления. Хотя памятники каждой новой эпохи стоят на ступень выше предыдущих, поскольку несут в себе богатый опыт предыдущего поколения, но здания, относящиеся к определенному архитектурному типу, несмотря на схожие черты, не повторяют друг друга при строительстве, каждое из них уникально в своем архитектурном образе.

Ключевые слова: религия, исламская архитектура, мечеть, ислам, история архитектуры.

HƏQİQƏT RZAYEVANIN AKTRİSALIQ FƏALİYYƏTİ

Abdilməlik KILINC
melikkilinc@icloud.com

Aynur QASIMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan mədəniyyətində xüsusi yeri olan sənətkar Həqiqət Rzayevanın yaradıcılığı və kino fəaliyyəti nəzərdən keçirilir.

Milli mədəniyyətimizdə Həqiqət xanım Rzayeva əvəzsiz xidmətlərilə seçilən sənətkarlardandır. Həqiqət xanım bütün ömrü boyu Azərbaycan mədəniyyətinə, Azərbaycan incəsənətinə xidmət edən sənətkarlardan biri olmuşdur. Opera teatrında min dəfədən artıq Leyli obrazını canlandıraraq səhnəmizin ən uzunömürlü Leylisi olmuşdur. Bununla yanaşı, beş yüz dəfədən artıq Ərəbzəngi rolunda çıxış etmiş, Şahsənəm, Əsli, Telli rollarını yaratmış, tamaşaçıların dərin məhəbbətini və rəğbətini qazanmışdır.

Həqiqət Rzayevanın yaradıcılığı incəsənətin bir çox sahəsini əhatə edir. Sənətkar səhnə ilə yanaşı konsert, kino və pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Çalışdığı hər bir sahədə Həqiqət xanım daim peşəkarlıq nümayiş etdirmişdir. İfa etdiyi əsərləri, teatr və kinoda canlandırıdığı obrazları “özünüinküləşdirərək” peşəkarlıqla tamaşaçıların diqqətinə çatdırmışdır.

Həqiqət xanım Rzayeva az sayda filmdə çəkilməmişdir. Lakin bu filmləri izləyən zaman onun nəinki opera müğənnisi, həmçinin, çox istedadlı bir kino aktrisası olduğuna əmin oluruq. “Ögey ana”, “İsmət”, “Şərqə yol”, “Muxtar”, “Lətif” filmlərində yaratdığı obrazlar sənətkarın yüksək aktyoluq qabiliyyətindən xəbər verir.

Açar sözlər: Azərbaycan, mədəniyyət, kino, film, obraz

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin artıq müxtəlif sahələrində xanəndələr, müğənnilər, vokal ifaçıları, aktyorlar, bir sözlə, sənət adamları fəaliyyətə başlamışdılar. Onların sırasında özünün istedadı, qabiliyyəti, dünyagörüşü ilə fərqlənən bir çox sənətkar var idi. Bunlardan Həqiqət xanım Rzayevanın adı xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Həqiqət xanım Rzayeva Lənkəranın Darquba kəndində dünyaya göz açmışdır. Həqiqət çox kiçik yaşlarında olarkən atasını itirmiş, sonra anası ikinci dəfə ailə həyatı qurmuşdur. Həqiqətin atalığı mövhumatçı, dindar bir kişi olduğundan ona bir çox qadağalar qoymuşdu; belə ki, qızına məktəbə getməyə, incəsənətlə məşğul olmağa icazə vermirdi. Amma buna baxmayaraq Həqiqət Lənkəranda, Məryəm Bayraməlibəyovanın məktəbində ibtidai təhsil almağa başlayır. Bir qədər sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulan dövrdə onların ailəsi Bakıya köçür.

Bakıda Həqiqət pedaqoji məktəbə daxil olur. Burada eyni zamanda həvəskar teatr dərnəyində çıxış edən gənc Həqiqət artıq opera və professional teatrla maraqlanmağa başlayır. Ali təhsilini H.Rzayeva Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının muğam şöbəsində, Cabbar Qaryağdioğlu, Seyid Şuşinski və Qurban Pirimovun sinfində alır. Sonralar Müslüm Maqomayev onun səsini yoxlayaraq Azərbaycan Opera və Balet Teatrında çalışmağa dəvət edir və bununla da ailəsinin narazılıqlarına baxmayaraq Həqiqət xanım ömrünün sonunadək həyatını operaya, teatra bağlayır.

Opera və Balet Teatrının solisti, eyni zamanda xalq mahnıları və muğamlarımızın mahir ifaçısı kimi tanınan sənətkar səhnədə çox sayda obraz yaratmışdır. Bunlardan Ərəbzəngi (“Şah İsmayıl” – Müslüm Maqomayev), Leyli, Əsli, Telli (“Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Arşın mal alan” – Üzeyir Hacıbəyov), Şahsənəm (“Aşıq Qərib” – Zülfüqar Hacıbəyov) kimi opera qəhrəmanlarının obrazları Həqiqət xanımın yaradıcılığında xüsusi rol oynayır.

Həqiqət xanımın bu sahədəki istedadı Lənkəranda Məryəmxanım Bayraməlibəyovanın qız məktəbində oxuyarkən özünü göstərməyə başlamışdır. Həmin il məktəbdə Məryəm xanımın

rəhbərliyi altında “Dursun Əli və ballıbadı” tamaşası hazırlanırdı. O zaman qız məktəbində oğlanların görünməsinə icazə verilmədiyinə görə oğlan rollarını da qızlar ifa edirdilər. Bu tamaşada Həqiqət də oğlan rolunda çıxış edirdi. Məktəbdə hazırlanan sonrakı tamaşalarda da balaca Həqiqət həvəslə oynayırdı. Bu rollar çox kiçik və o qədər də əhəmiyyətli olmasa da onun böyük müvəffəqiyyətə doğru gedən yolda ilk addımları idi.

Bakıda darülmüəllimatda oxuduğu illərdə də Həqiqət xanım səhnəni unutmur. O, artıq nisbətən böyük rollar oynamağa başlayır. Bu illərdə oynadığı ən uğurlu rollarından biri Ə. Haqverdiyevin “Pəri Cadu” faciəsindəki Səlimə obrazı idi. Bu tamaşadakı müvəffəqiyyəti onun Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurası və mədən işçiləri Həmkarlar İttifaqının yaratdığı “Damğa” teatrına dəvət olunmasına səbəb olur. Həqiqət xanımın həyatında bu teatrın böyük rolu olmuş və teatrın səhnəsində bir çox rollar yaratmışdır. Xüsusilə də “Məhərrəmlik” tamaşasında Ana, “Elm və cəhalət”də Elm rolları ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Həqiqət xanımın opera teatrına gəlməsi də “Damğa” teatri ilə bağlıdır. O, məhz bu teatrda çalışdığı dövrdə özünü istedadlı aktrisa kimi göstərə bilmiş və Dövlət opera teatri rəhbərliyinin diqqətini cəlb etmişdir.

Nəhayət, opera teatrına qəbul olunduqdan sonra da Həqiqət xanım dram tamaşaları ilə əlaqəni kəsmir, Bakı işçi teatrında fəaliyyətə başlayır. “İncə” Həqiqət xanıma müvəffəqiyyət qazandıran obrazlardandır. Bu obraz öz həyatiliyi və dolğunluğu ilə diqqəti cəlb etmiş və ona uğur gətirmişdir. “Şah İsmayıl” tamaşasında gənc Həqiqəti opera solisti kimi alqışlayan tamaşaçılar atıq onu istedadlı bir aktrisa kimi alqışlayırdılar.

Beləliklə, Həqiqət xanımın daim dramatik səhnə ilə əlaqədə olması onun üçün bir neçə istiqamətdən faydalı olmuşdur. Əvvəla, bu, aktrisaya operadakı obrazları psixoloji cəhətdən daha dərin hisslərlə oynamağa kömək etmişdir. O, dram tamaşalarında olduğu kimi, operada da realizmə meyl etmişdir. Bundan əlavə, dramatik səhnə Həqiqət xanımın gələcəkdə kino aktrisası kimi də yetişməsində böyük rol oynamışdır.

Həqiqət xanımın səhnəyə olan sonsuz məhəbbəti kino fəaliyyəti sahəsində də özünü eyni dərəcədə büruzə verir. Sevgi hissi yaradıcılıq üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Çünki hər hansı bir sənətkar nə qədər istedadlı olsa da, öz işinə sonsuz məhəbbəti olmadıqda o, əsl sənətkar ola bilməz. Həqiqət xanımın sənətinə olan sevgisinin isə həddi-hüdudu yox idi. Ümumiyyətlə, Həqiqət xanım bütün sahələrdə səmimiyyətlə, böyük məhəbbətlə çalışırdı. İstər opera və musiqili komediyalarda, istər konsert salonlarında, istərsə də kinoda eyni bir sevgi ilə çıxış edirdi.

Həqiqət Rzayevanın istedadının dramatik sənətkarlıq bacarığı kino rejissorlarının diqqətini cəlb etmiş və Həqiqət xanım bir neçə filmə müvəffəqiyyətlə gözəl obrazlar yaratmışdır. “Ögey ana”, “İsmət”, “Şərqə yol”, “Muxtar”, “Lətif” filmlərində yaratdığı obrazlar Həqiqət xanımın yüksək aktyorluq qabiliyyətindən xəbər verir.

Lakin bu filmlərə baxdıqda onun yalnız opera müğənnisi deyil, həmçinin, çox istedadlı bir kino aktrisası olduğunu da müşahidə edirik. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki opera solisti üçün gözəl səsle yanaşı müəyyən qədər də aktyorluq qabiliyyəti vacib komponentlərdəndir. Həqiqət xanımda bu istedad musiqi qabiliyyətindən heç də geri qalmırdı. Şübhəsiz ki, onun Leylisinin, Ərəbzəngisinin, Tellisinin bu qədər təbii, inandırıcı, mükəmməl alınmasında gözəl səsi ilə yanaşı aktyorluq bacarığının da böyük rolu olmuşdur.

Həqiqət xanım kinoda böyük və kiçik rollar arasında fərqlənmirdi. Oynadığı hər bir rola böyük və kiçikliyiindən asılı olmayaraq son dərəcə böyük məhəbbətlə yanaşır, ilk növbədə hər bir obrazın təbiiliyinə çalışır və buna nail olurdu.

Cəkildiyi kinofilmlərin arasında “Ögey ana” filmini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həqiqət xanım bu filmə Qəmərxala obrazını oynamışdır.

Filmə Qəmərxala rolu çox da böyük deyil. Bununla belə, filmin baş qəhrəmanları ilə yanaşı Həqiqət xanımın məharətlə yaratdığı bu obraz da öz təbiiliyi və səmimiyyəti ilə tamaşaçıların nəzər-diqqətini cəlb edir. Hətta maraqlıdır ki, “Ögey ana” filminin adı çəkildikdə, ilk növbədə, Həqiqət xanım Rzayeva xatırlanır. Bu da bir daha sübut edir ki, əsl sənətkar üçün rolun böyüyü, kiçiyi olmur. Əsl sənətkar hər bir rola məhəbbət və məsuliyyətlə yanaşmalı, onu dərinləndirməli, obrazla birləşməli.

sevinib-kədərlənməli, onun həyatını yaşamalıdır. Həqiqət xanım müraciət etdiyi hər bir obrazı yaşayırdı. Ona görə də sənətkarın yaratdığı obrazlar səmimiyyəti ilə tamaşaçının məhəbbətini qazanmışdır.

Filmdə Qəmərxala mənfi obrazdır. O, kürəkəni Arifin İsmayıl ilə yeni ana gətirməyini qəti surətdə rədd edir və filmin sonuna qədər Dilarənin yaxşı bir ana olacağına şübhə ilə yanaşır. Hətta onun filmdə işlətdiyi “Mən ölü, sən diri. Bundan İsmayıl ana olmayacaq. Yad qızından ana olmayıb, olmayacaq” sitatı yaddaşlara həkk olunmuşdur. Amma buna baxmayaraq, tamaşaçı ona nifrət etmir. Həqiqət xanım bu rolu o qədər duyğulu, ürəkdən yaradır ki, tamaşaçı doğma övladını itirmiş, indi də onun yerində kimsəni görmək istəməyən, sevimli nəvəsinə ögey anadan ana ola biləcəyinə inanmayan bu qadının faciəsini başa düşür, onun halına acıyır. Ona görə də bu nəcib insanın hardasa hissə qapılarına düzgün nəticə çıxara bilməməsinə bağışlayır. Nəinki bağışlayır, hətta filmdə cərəyan edən hadisələrlə birlikdə həyəcan keçirən tamaşaçı bu qadının narahatlığını gördükdə, sanki ona təsəlli vermək istəyir. Doğrudan da bütün nigaranlıqların hədəf olduğu məlum olanda, nəvəsi üçün əsl mənada, ana tapıldığına əmin olduqdan sonra bu qadın bütün qayğılarını unudur. Əslində filmdə bilavasitə bu fikirləri doğuran səhnə yoxdur. Lakin tamaşaçı buna əminindir.

Aktrisa Qəmərxalanı tamaşaçıya təmiz ürəkli, kövrək qəlbli, amansız taleyin ucbatından bir qədər deyingən, müəyyən qədər ədalətsiz olsa da heç kəsə pislik etməyən gözəl bir insan kimi təqdim edir. “Ögey ana” filmi yüksək peşəkarlıqla çəkilmiş, həyatı məsələlərlə bağlı bir filmidir. Bu filmin tamaşaçıya böyük emosional təsir gücü vardır; onu kövrəldir, hətta ağlamağa məcbur edir. Film insanlara nəcib hisslər aşılayır, onlar kiçik yaşlarından anasını itirmiş İsmayılın taleyinə acıyırlar. Lakin uşağın gözəl bir insana rast gəldiyini görəncə sevinirlər. “Ögey ana” filminin müvəffəqiyyətinin səbəbi filmin çəkilişinin təbiiliyi ilə əlaqədardır. Həyatda baş verən hadisələrin əks olunduğu bu filmdə hər bir epizod olduqca təbiidir. Filmin uğurlu alınmasında, təbii ki, Həqiqət xanımın xidmətləri də danılmazdır. Beləliklə, yekunda qeyd etmək lazımdır ki, Həqiqət xanım Rzayevanın aktrisalıq fəaliyyətinin araşdırılması Azərbaycan milli mədəniyyət tariximizdə bu sənətkarın çoxşaxəli yaradıcılığının əsas istiqamətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva F.Ş. Üzeyir Hacıbəyov. «Leyli və Məcnun» operası - XXI əsrdən bir nəzər // “Musiqi dünyası” jurnalı, № 1-2(27), s. 40-48; 2006, «Musiqi dünyası» jurnalı, №3-4(29). Bakı, 2006
2. Məhərrəmov, T. Səhnəmizin ən gözəl və ən uzunömürlü Leylisi: (Gözəl aktrisəmiz Həqiqət Rzayevanın həyat və yaradıcılığı haqqında) //Kaspi. Bakı, 20 may 2010, 15s.

SUMMARY

The presented article reviews the creativity and actor activities of Haqiqat Rzayeva, who holds a special place in Azerbaijani culture. Haqiqat Rzayeva is one of the artists distinguished for her invaluable services in Azerbaijani musical culture. Haqiqat Rzayeva has been one of the artists who served Azerbaijani culture and Azerbaijani art throughout her life. Having played the role of Leyli more than a thousand times in the Opera Theater, she became the longest-lived Leyli of our stage. In addition, she performed the role of Arabzangi more than five hundred times, created the roles of Shahsenem, Asli, Telli, and won the deep love and sympathy of the audience. Haqiqat Rzayeva's creativity covers many areas of art. In addition to the stage, the artist was also engaged in concert, film and pedagogical activities. Haqiqat has always demonstrated professionalism in every field she worked in. She professionally brought the images she played in theater and cinema to the attention of the audience by “making the works she performed her own”. Haqiqat Rzayeva has starred in a small number of films. But when we watch these films, we are convinced that she is not only an opera singer, also a very talented film actress. The characters he created in the films "Stepmother", "İsmet", "The Road to the East", "Mukhtar", and "Latif" testify to the artist's high acting skills.

Key words: Azerbaijan, culture, cinema, film, image

NAXÇIVAN TEATRINDA TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRƏ HƏSR OLUNMUŞ TAMAŞALAR

Aysu MƏMMƏDOVA

aysu.mammadova96@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Dövlət Milli Dram Teatrında tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş tamaşalardan söhbət açılır. Əsasən qədim sənət ocağına “dövlət” statusu verildikdən sonra səhnəyə qoyulmuş tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını, onların həyat və fəaliyyətlərini əks etdirən tamaşalar sadalanır. Həmin tamaşaların yaradıcı heyətləri haqqında ətraflı məlumat verilməklə, eyni zamanda onlardan bir neçəsi geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: *Naxçıvan Teatrı, tarixi şəxsiyyət, səhnə, tamaşa, rejissor, rəssam, bəstəkar, aktyor.*

142 il bundan əvvəl – 1883-cü il mart ayının 11-də, yeni təqvimlə 24-də Azərbaycanın görkəmli teatr fədaisi, yazıçı, publisist və ictimai xadim Eynəli bəy Sultanovun bilavasitə təşəbbüsü, təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə müstəqil olaraq meydana gələn Naxçıvan Teatrına 1923-cü ildə Naxçıvan Vilayət Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə “Dövlət Dram Teatrı” adı verilir. Məhz həmin vaxtdan üzübəri Naxçıvan Teatrının səhnəsində eyni zamanda tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş əsərlərin də tamaşaya qoyulması mərhələsi başlayır.

1924-cü ildə teatrın işini yaxşılaşdırmaq, aktyorların peşə ustalığını daha da artırmaq məqsədilə Naxçıvana dəvət edilən tanınmış teatr xadimlərindən biri, görkəmli səhnə ustası Kazım Ziya özünün rejissorluq qabiliyyətindən də istifadə edərək Naxçıvan səhnəsində Vano Mədəşvilinin “Qaçaq Kərəm” pyesini də tamaşaya qoyur. Azərbaycan dilinə hələ 1912-ci ildə, Hüseyn Mirzəcamalov tərəfindən tərcümə edilmiş bu əsər Naxçıvan Teatrında həm gürcü dramaturgiyasından ilk nümunə kimi, həm də tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş ilk tamaşa kimi səciyyələndirilməlidir. Bu tamaşada Kazım Ziya bir neçə gənc aktyor yetişdirib onları ilk dəfə səhnəyə çıxarmışdı. Naxçıvan Teatrının ilk aktrisalarından olan Xədicə Qazıyevanın da səhnədə birinci rolu məhz “Qaçaq Kərəm” tamaşasındakı Sirab olmuşdur [2].

“Qaçaq Kərəm” tamaşasından düz 15 il sonra Naxçıvan Teatrı tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərə müraciət etmişdir. Bu, Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesi idi. Tamaşaya Həsən Əliyev quruluş vermişdi. Bakıdan dəvət olunan bu rejissor qısa zamanda teatrın truppası ilə səmimi və mehriban münasibət yaradaraq çox gözəl aktyor ansamblı seçə bilmişdi. Muxtar respublikanın mədəni həyatında böyük hadisəyə çevrilmiş bu tamaşada 4 tarixi şəxsiyyət səhnədə görünürdü: Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Ağaməhəmməd şah Qacar. Əsər dövrün diqtəsilə qələmə alındığından tarixi hadisələr təhrif edilməklə İbrahim xan və Qacar obrazları da tamaşaçıya tamamilə yanlış aspektdən çatdırılmışdı. Buna baxmayaraq aktyorlar üzərlərinə düşən vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmiş və nəticədə maraqlı bir tamaşa alınmışdı.

Tamaşanın rəssamı o dövrdə teatrın baş rəssamı vəzifəsində çalışan Şamil Qazıyev olmuşdur. İlk tamaşada iştirak edə bilməyən Səməd Vurğun teatrın kollektivinə təbrik teleqramı göndərmişdi [4].

Ümumiyyətlə, “Vaqif” tamaşası Naxçıvan Teatrında dəfələrlə, 1940-70-ci illərin repertuarında müxtəlif rejissorların quruluşunda tamaşaya qoyulmuşdur. Son quruluş 1976-cı ildə S.Vurğunun 70 illiyi münasibətilə hazırlanan tamaşa olmuşdur. Uzun illər Naxçıvan Teatrında Vaqif rolunun məharətli ifaçısı, xalq artisti İsa Musayev, Qacar rolunun əvəzedilməz ifaçısı, muxtar respublikanın əməkdar artisti Kazım Hüseynov, Xuraman rolunun məlahətli ifaçısı, xalq artisti Zəroş Həmzəyeva, kürd Musa rolunun daimi ifaçısı, xalq artisti Əyyub Haqverdiyev olmuşlar. Quruluşçu rejissor Baxşı Qələndərlinin və quruluşçu rəssam Məmməd Qasimovun hazırladıqları “Vaqif” tamaşası daha uğurlu olmuşdur.

Teatrın repertuarında uzun müddət özünə möhkəm yer tutan “Qaçaq Nəbi” tamaşasına ilk dəfə İ. Həmzəyev 1940-cı ildə quruluş verərək özü də baş rolunu ifa etmişdir. Böyük Vətən Müharibəsinin əvvəlindən sonunadək xalq qəhrəmanının şücaətini tərənnüm edən bu tamaşa ilə kollektiv dəfələrlə döyüşən ordu qarşısında, hərbi hissələrdə və hospitallarda çıxış etmişdir. Sonralar da həmin tamaşa 1946 və 1950-ci illərdə İ. Həmzəyevin yeni quruluşlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Hər üç quruluşda Həcər rolunun əvəzəlməz ifaçısı Z. Həmzəyeva olmuşdur [5].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təbircə desək, “Naxçıvan Teatrının Həmzəyevlər dövrü”ndə, yəni 1940-50-ci illərdə İbrahim Həmzəyev tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlərə daha intensiv müraciət etmiş və bu dövrdə Zeynal Xəlil “Qatır Məmməd”, Osman Sarıvəllinin “Babək”, Mehdi Hüseynin “Nizami” pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşalarda baş rollarda çıxış etmişdir. 1958-ci ildə isə İ. Həmzəyev Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” faciəsinə də uğurlu quruluş vermişdir. Bu tamaşada baş rolunu İsa Musayev ifa etmişdir.

1964-cü ildə Naxçıvan Teatrının tarixində çox mühüm və əlamətdar bir hadisə baş verir. Teatr həmin ilin yayında, şəhərin mərkəzində inşa olunmuş yeni, əzəmətli, üçmərtəbəli, binaya köçürülür. Demək olar ki, 1964-cü ilin yanvar ayından Naxçıvan Teatrının profili rəsmi surətdə dəyişdirilmiş və ona “musiqili dram teatri” adı verilmişdi. Yeni binaya köçürüldükdən sonra isə teatr Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı adlandırıldı. Naxçıvan Teatrında bundan sonra hazırlanan tamaşaların əksəriyyətində musiqiyə və mahnılara daha çox yer verildi.

Yeni binada ilk dəfə tamaşaya qoyulan və açılış münasibətilə nümayiş etdirilən əsər də tarixi şəxsiyyətə həsr olunan pyes idi. Hələ köhnə binada məşqlərinə başlanmış “Məhsəti” tamaşasının yeni binadakı premyerası çox böyük uğurla keçmiş, tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Adından göründüyü kimi ədəbiyyatımızda ilk şairə kimi tanınan Məhsəti Gəncəvinin həyatından bəhs edən bu mənzum pyes o zamanlar artıq istedadlı gənc şair kimi tanınan Kəmalə Ağayevanın dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi idi.

Tamaşada Məhsətilə yanaşı, Nizami Gəncəvinin, Gəncə hökmdarının, Bəlx hökmdarının da obrazları canlanır. Həmin şəxsiyyətləri səhnədə müvafiq olaraq Zəroş Həmzəyeva, İldırım Cabbarov, Məmməd Quluyev, Xədicə Qazıyeva yaradırdılar. Tamaşanın quruluşçu rejissoru, teatra yenidən baş rejissor təyin olunmuş Baxşı Qələndərli maraqlı aktyor ansamblı ilə məzmunlu quruluş verməyə nail olmuş, teatrın baş rəssamı Məmməd Qasimov isə yeni səhnənin texniki imkanlarından məharətlə istifadə edərək, gözoxşayan dekorlar, əlbəslər və geyimlər vermişdi. Bəstəkar Məmməd Ələkbərovun gözəl, yaddaqalan musiqisi, mahnıları tamaşanın təsir qüvvəsini xeyli artırırmışdı [3].

1965-ci il Naxçıvan Teatrının tarixinə və ümumiyyətlə muxtar respublikanın mədəni həyatına ön unudulmaz illərdən biri kimi həkk olunmuşdur. Həmin il iyun ayının 14-dən 21-dək respublikamızın paytaxtında – “Bakıda Naxçıvan MSSR Mədəniyyət həftəsi” keçirilmişdi. Muxtar respublikanın şair və yazıçıları, musiqi kollektivləri ilə yanaşı Dövlət Musiqili Dram Teatrı da repertuarında olan üç tamaşa ilə ilk dəfə paytaxt tamaşaçıları qarşısında hesabat vermişdi. O dövrün mətbuatından məlum olur ki, bu tamaşalardan “Məhsəti” daha böyük müvəffəqiyyət qazanmış, ədəbi və teatr tənqidi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Həmin vaxt baş rejissor Baxşı Qələndərli Naxçıvan Teatrı üçün tapıntı adlandıran görkəmli alim və ictimai xadim Cəfər Cəfərov yazmışdı: “...Təəccüblü deyildir ki, Naxçıvan Teatrının indiki gəlişi Bakıya ümumiyyətlə ilk gəlişidir? Bakıya teatr yalnız o tamaşalarını gətirmişdir ki, Naxçıvanda müstəqil olaraq yaranmışdır... Onların gətirdikləri əsərlərdən, xüsusən “Məhsəti”dən duyuruq ki, teatrın bu sahədəki söyləri təkcə özü üçün deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan Teatrı üçün çox bərəkətli ola bilər. Teatrın tamaşalarını müzakirələrdə “Məhsəti”ni Akademik Teatrın səhnəsində göstərmək (hazırlamaq – Ə.Q.) arzusu bildirildi və olsun ki, bu, arzu olaraq qalmayacaqdır... Bizim gördüyümüz “Məhsəti” göstərir ki, Qələndərli teatr üçün tam mənası ilə tapıntıdır və gələcəkdə böyük xeyir verə biləcəkdir. Ən yaxşı cəhət burasıdır ki, Qələndərlinin rejissorluğunda ciddi bir səliqə, mədəniyyət və müasirlik duyulmaqdadır” [1].

Bakı səfərindən sonra, 60-cı illərin sonunadək Naxçıvan Teatrının səhnəsində tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş üç tamaşa hazırlanmışdır: 1967-ci ildə Cəlil Məmmədovun “Dan

ulduzu”, 1968-ci ildə Səməd Vurğunun “Vaqif” və Adil Babayevin “Yarımçıq şəkil” əsərləri.

“Dan ulduzu” tamaşası 60-cı illərin məşhur pambıqçısı, Azərbaycanın ilk qadın-mexanizatoru, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Sevil Qazıyevanın xatirəsinə həsr olunmuşdu. Baş rolun ifaçısı isə öz məharətli oyunu ilə yadda qalan Tamara Məmmədova idi.

1968-ci ildə tamaşaya qoyulan “Vaqif” əvvəlkilərdən öz səviyyəsilə xeyli fərqlənirdi. Bu tamaşanın da rejissoru B.Qələndərli, quruluşçu rəssamı isə M.Qasımov olmuşdur. Naxçıvan Teatrının monumental tamaşalarından sayılan bu “Vaqif”də xalq artisti İsa Musayev özünün fərqli və cazibədar oyunu ilə böyük rəğbət qazanmışdı.

“Yarımçıq şəkil” tamaşası nakam sənətkarımız, milli realist rəssamlığımızın öncülü Bəhruz Kəngərlinin yarımçıq həyatından bəhs edirdi. Baş rolu Əkbər Qardaşbəyov (sonralar xalq artisti) ifa etmişdi. Tamaşadakı hadisələr Naxçıvan şəhərində baş verir. “Bəhruz təkcə təbiət aşiqi olan rəssam kimi deyil, həm də inqilab alovları içində mətinləşən bir vətəndaş kimi diqqəti cəlb edir. Rejissor Baxşı Qələndərli əsərdəki hadisələri də daha geniş miqyasda götürərək Bəhruzun taleyini 1912-1920-ci illərin gərgin hadisələrinin fonunda göstərmişdir” [6].

1974-cü ildə teatrın müraciət etdiyi iki tarixi əsərin hər ikisi bu həyatdan vaxtsız və faciəvi şəkildə köçmüş böyük ziyalılarımız Əliqulu Qəmküsara və Mikayıl Müşfiqə həsr olunmuşdu. Məmmədəli Tarverdiyevin “Qəmküsar” tamaşasında baş rolu İsa Musayev ifa etmiş, Mustafa İskəndərzadənin “Səni kim unudar?” tamaşasında isə Müşfiq obrazını dünyasını vaxtsız dəyişmiş istedadlı aktyor Qurban Ələkbərov canlandırırmışdı.

1983-cü ildə hazırlanan Həmid Arzulunun “Əlincə qalası” tamaşasında bir neçə tarixi şəxsiyyətin obrazı canlanır. Mərkəzi planda duran Teymurləng rolunda Aydın Şahsuvarovun (sonralar xalq artisti) məharətli oyunu böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmışdı. Bu tamaşadan sonra 1991-ci ilədək teatrda tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlərə müraciət edilməmişdir.

1990-cı ilin 20 yanvar faciəsinin idönümünə teatr Rafiq Səməndərin “Şəhidlər” tamaşası ilə münasibətini bildirdi. Əsərdən irəli gələrək tamaşada da əsas tarixi şəxslər İlham və Fərizədir. Həmin rolları Rza Xuduyev və Yasəmən Ramazanova ifa etmişlər. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Əsgər Əsgərov, quruluşçu rəssamı Əbülfəz Axundov idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Teatrında tarixi şəxsiyyətləri tərənnüm edən tamaşalara müraciət müstəqillik dövründə daha intensiv və səmərəli olmuşdur. Belə ki, bu teatrın səhnəsində 1992-ci ildə Anarın “Sizi deyib gəlmişəm”ində Mirzə Cəlili, 1997-ci ildə N.Nərimanovun “Nadir şah”ında Nadir şahı, 1999-cu ildə N.Həsənzadənin “Atabəylər”ində Nizami Gəncəvini, Əcəmi Naxçıvanini, Qızıl Arslanı, 2000-ci ildə H. Cavidin “Topal Teymur”unda Əmir Teymuru, Yıldırım Bayazidi, 2002-ci ildə N.Həsənzadənin “Pompeyin Qafqaza yürüşü”ndə məşhur sərkərdə Pompeyi görürük [7].

2004-cü ildə İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” faciəsi tamaşaya qoyuldu. Bu tamaşada da bir neçə tarixi obraz canlandırılmışdı. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, onun qızı Ağabəyim, Cavad xan, Kəlbəli xan, Məhəmməd xan, Sisianov, Lisaneviç və s. Tamaşada hökmdar qızını oynayan Elmira Kərimovanın (indi respublikanın əməkdar artisti) emosional ifası rəğbətlə qarşılanmış və çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bir müddət sonra Naxçıvan Teatrında daha üç tarixi əsərə quruluş verildi – İlyas Əfəndiyevin “Şeyx Xiyabani”, Adil Babayevin “Yarımçıq şəkil” və Nəbi Xəzrinin “Attilanın atlıları” tamaşaları hazırlandı. Hər üç tamaşada Rza Xuduyev (indi xalq artisti) baş rolda iştirak edirdi.

2007-ci ildə isə Naxçıvan Teatrı üç tarixi əsərə yeni quruluşda müraciət etmişdir. Bunlar Kəmalənin “Məhsəti”, Həmid Arzulunun “Əlincə qalası” və Hüseyn Cavidin “Səyavuş” əsərləri idi. Burada xatırlamaq yerinə düşər ki, “Səyavuş” Naxçıvan Teatrında ilk dəfə 1962-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdu. Həmin tamaşa da H.Cavidin yubileyinə - 80 illiyinə həsr edilmişdi.

2008-ci ildə teatr yerli müəllif olan Həsənəli Eyvazlının “Araz sahilində doğan Günəş” adlı əsərini tamaşaya qoydu. Tamaşada 1921-ci ilin tarixi hadisələri əks olunur, proseslər “Moskva” və “Qars” müqavilələrinin işığında cərəyan edir. Burada tarixi şəxsiyyətlərin böyük bir qalereyası ilə rastlaşırıq: Behbud ağa Şahtaxtinski, Nəriman Nərimanov, İbrahim Əbilov, Mirzədavud Hüseynov, Bahadur Vəlibəyov, Tağı Səfiyev, Atatürk, Veysəl bəy Ünüvar, Yusif Kamal, Stalin, Çiçerin,

Vladimirski və s. Tamaşanın rejissoru K.Quluyev, rəssamı Ə.Axundovdur [4].

Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş daha bir tamaşası Müzəffər Nəsirlinin “Qönçəbəyim nəğməsi” faciəsi əsasında hazırlanıb. 2010-cu il aprel ayında premyerası olan bu tamaşada Kəngərlilər nəslindən olan sonuncu Naxçıvan xanı Ehsan xan, qızı, şairə Qönçəbəyimlə yanaşı, diplomat-şair Nikolos Barataşvili, İbrahim bəy, knyaz Melikov, xanəndə Səttar da canlandırılır.

2011-ci ildə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı öz repertuarında tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş iki əsərə yer ayırmışdı: Məmməd Cəfərin “İnsanlar və talelər” və Şəfaət Mehdiyevin “Mirzə Fətəli”. Bu tamaşalarda Cəlil Məmmədquluzadənin və M.F.Axundovun həyatlarından mühüm məqamlar əks olunmuşdur. “İnsanlar və talelər”də baş rolun ifaçısı respublikanın əməkdar artisti Əli Əliyev, “Mirzə Fətəli”də isə xalq artisti Həsən Ağasoy olmuşdur.

Alim-yazıçı Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsəri ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvan DMD Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Bunun özündə də bir qanunauyğunluq vardır və başqa cür də ola bilməzdi. Tamaşanın premyerası 2008-ci il may ayının 10-da – ümummilli liderin 85 illiyi günündə olmuşdur.

Müəllif əsərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin və xalq qəhrəmanı Koroğlunun ideyalarını və azadlıq uğrunda mübarizə əzmini ustalıqla uzlaşdıraraq tarixi və müasir personajları bir araya gətirib. Burada hadisələrin gedişində müsbət və mənfi obrazlar Koroğlunun – Heydər Əliyevin ətrafında görünərək öz məqsəd və niyyətlərini ortaya qoyurlar. Hadisələr 1992-1993-cü illəri əhatə edir. Tamaşanın quruluşçu rejissoru xalq artisti Kamran Quliyev, quruluşçu rəssamı xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev, musiqi tərtibçisi Naxçıvan MR əməkdar incəsənət xadimi Şəmsəddin Qasimov, rejissor assistenti indi respublikanın əməkdar artisti olan Bəhrüz Haqverdiyevdir.

Baş rolun (Koroğlu) ifaçısı, xalq artisti Rza Xudiyev müasir geyimdə səhnəyə gəlir. Çünki qəhrəmanın adı şərti olaraq Koroğludursa da, bu, Heydər Əliyevin obrazıdır. Bu mənada istedadlı aktyor öz maneralarında, yerləşində, mimikasında və xüsusən də danışığı tərzində ümummilli liderimizi xatırlatmağa müvəffəq olur. Bəli, Koroğlunun Çənlibelə – Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizi bürümüş çən birdəfəlik dağıldı.

Tamaşada diqqət çəkən əsas müsbət obrazlardan biri də Qaloğlandır. Adından göründüyü kimi bu gənc oğlan dərin məhəbbətlə sevdiyi yurdunda, doğma diyarında qalmaqla yanaşı, el-obasına, onun ağsaqqalına – Koroğluya, yəni ulu öndərə sonadək sadıq qalır. Onun doğulub boya-başa çatdığı Vətəninə daim göz bəbəyi kimi qoruyacağına, abadlaşdırıb gülzarlığa döndərəcəyinə sədaqət andı içən Qaloğlan ən çətin anlarda Koroğlunu – ulu öndəri və onun ideyalarını müdafiə və təbliğ edir. Muxtar respublikanın əməkdar artisti Vüsal Rzayev bu rolunun öhdəsindən layiqincə gələrək qəhrəmanın müasir günümüzdəki prototipinin dərhal xatırlanmasına nail olur.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat və incəsənətdə, xüsusən də teatrda və kinoda tarixi əsərlərə müraciət etməyin və həmin əsərlərdəki tarixi simaların bir daha xatırlanması milli yaddaşın formalaşmasına, vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsinə, gənc nəslin mənəvi yetkinliyinə çox müsbət təsir göstərir. Bu mənada Naxçıvan Teatrının səhnəsində hazırlanan belə tamaşalar bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1968, 364 s.
2. Xəlilov Ə. Naxçıvan Teatrının tarixi, Bakı: ATC, 1964, 92 s.
3. Kərimov İ. Məqalələr, 2 cildə, I c. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 297 s.
4. Naxçıvan Teatrının Səhnəsi, Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 735 s.
5. Qazıbəyov R., Vəzirov C. İbrahim Həməzəyev, Bakı: Azərnəşr, 1982, 52 s.
6. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Bakı: Min bir mahnı, 2004, 412 s.
7. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan Teatrı, Bakı: Aspoliqraf, 2008, 352 s.

SUMMARY

The article talks about performances dedicated to historical figures at the Nakhchivan State National Drama Theater. Mainly, after the status of "state" was given to the ancient art center, the performances depicting the images of historical figures, their lives and activities are listed. Providing detailed information about the creative teams of those plays, at the same time several of them are extensively analyzed.

Keywords: *Nakhchivan Theater, historical figure, stage, play, director, artist, composer, actor.*

MÖMİNƏ XATIN MƏQBƏRƏSİNDƏ MƏKAN İLƏ SİMVOLİZMİN BÜTÖVLÜYÜ

Brilyant CƏFƏRLİ
orcid.org/0009-0008-4149-4293
AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət

Xülasə

Məqalə XII əsr Naxçıvan memarlığının şahəsəri sayılan Möminə Xatın məqbərəsində məkan anlayışı ilə simvolizmin birləşməsinə həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, Azərbaycan memarlığının dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etdiyi bu monumental abidə üzərində məkan ilə simvolizmin bütünlüyünü ən incə detalına qədər düşünərək tətbiq etmişdir. Möminə Xatın türbəsi yalnız bir memarlıq abidəsi deyil, həm də İslam dünyagörüşünün və Türk-İslam sənətinin simvolik dili ilə qurulmuş mənəvi bir məkanıdır. Abidənin memarlığında məkan təşkilinin yalnız funksional deyil, həm də dərin rəmzi mənalar daşıdığı göstərilmişdir. Möminə Xatın məqbərəsi Türk-İslam mədəniyyətində ölüm, əbədiyyət, Allahla qovuşma və zaman anlayışlarının simvolik təəcəssümüdür. Məkanın strukturu, simvolizmi və dekorasiyası arasında dərin bir bütövlük və fikir vahidliyi mövcuddur. Məqalədə məkan quruluşunun, vertikal kompozisiyanın, epigraflıq yazıların memarlıq dili ilə birləşərək ilahi harmoniyanı əks etdirdiyi əsaslandırılmışdır. Məkanın üç əsas təbəqədə (yeraltı aləm, yer üzü və göy) qurulması islam kosmologiyası və türk mifik düşüncəsinin təsiri kontekstində təhlil olunmuşdur. Simvolik ünsürlər olan memarlıq elementləri, onbucaqlı forma, kufi yazılar, həndəsi və nəbatəti ornamentlər dünya və axirət anlayışlarının memarlıq vasitəsilə ifadəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Nəticə olaraq, Möminə Xatın məqbərəsi məkanla simvolizmin vəhdətinin parlaq nümunəsi kimi təqdim olunmuşdur. Bu vəhdət onu sadəcə türbə deyil, həm də rəmzi-mənəvi bir məkan kimi dəyərləndirməyə əsas vermişdir. Möminə Xatın məqbərəsi Azərbaycan memarlıq tarixində yalnız texniki və bədii baxımdan deyil, həm də **filosofik və metafizik mahiyyət baxımından** seçilən abidələrdən biridir. Burada **məkan və simvolizmin vəhdəti** Türk-İslam dünyagörüşünün arxitektura vasitəsilə ifadəsinin nadir nümunəsidir.

Açar sözlər: Əcəmi, memarlıq, abidə, məqbərə, məkan, simvolizm

Azərbaycanın memarlıq irsi təkcə daş və kərpicdən ibarət deyildir. Bu irs həm də mənəviyyatın, fəlsəfənin və estetik dünyagörüşün ifadəsidir. Bu baxımdan Möminə Xatın məqbərəsi yalnız bir memarlıq abidəsi deyil, həm də İslam dünyagörüşünün və Türk-İslam sənətinin simvolik dili ilə qurulmuş mənəvi bir məkanıdır. XII əsrdə, yəni Atabəylər dövlətinin yüksəlişi dövründə tikilən bu abidə Əcəmi Naxçıvanının memarlıq düşüncəsinin parlaq nümunəsidir. Onun quruluşunda məkanın rəşionallığı ilə simvolizmin metafizikası vəhdət təşkil edir. 1175-1186-cı illərdə inşa olunan, Şərqdə ilk dəfə qadına ithafən ucaldılan Möminə Xatın məqbərəsi üzərində məkan və simvolizmin bütünlüyü həm Azərbaycan memarlığının incəliklərini, həm İslam fəlsəfəsini, həm də orta əsr Türk-İslam sənətinin simvolik dünyagörüşünü başa düşmək baxımından olduqca dəyərli bir baxış bucağıdır. Atabəylər dövlətinin mülkiyyətinə daxil olan bu monumental abidənin inşa olunması əmrini həmin dövlətin hökmdarı Şəmsəddin Eldəniz həyat yoldaşı Möminə Xatının xatirəsini əbədləşdirmək üçün vermişdir. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən məqbərəni orta əsr Azərbaycan memarlığının tanrısı, monumental şəxsiyyət olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etmişdir. Möminə Xatın məqbərəsində məkan və simvolizm bir-birindən ayrı, paralel anlayışlar kimi deyil, sıx inteqrasiya olunmuş bir bütöv kimi çıxış edir. Əcəmi Naxçıvani memarlıq formaları və bədii vasitələrlə fiziki məkana mənəvi dərinlik qazandırmışdır. Bu baxımdan türbə yalnız bir məzar deyil, metafizik düşüncənin abidəsidir.

Möminə Xatın məqbərəsi təkcə bir memarlıq abidəsi deyil, həm də Türk-İslam mədəniyyətində ölüm, əbədiyyət, Allahla qovuşma və zaman anlayışlarının simvolik təəcəssümüdür. Məkanın strukturu, simvolizmi və dekorasiyası arasında dərin bir bütövlük və fikir vahidliyi mövcuddur. Bu

səbəbdən Möminə Xatın məqbərəsi həm azərbaycanlıların mənəvi yaddaşı və Əcəmi Naxçıvanının memarlıq zəkasının nümunəsidir. Məqbərənin şəhərin mərkəzində, mənəvi və sosial baxımdan vacib bir yerdə yerləşməsi onun ictimai və simvolik əhəmiyyətini artırmışdır. Möminə Xatın məqbərəsi **Naxçıvan şəhərinin** mərkəzində yerləşərək funksional və simvolik baxımdan cəmiyyətlə sıx bağlı olmuşdur. Məqbərə həm bir **şəxsi yadigarlıq**, həm də ictimai əhəmiyyətə malik **mənəvi məkan** olaraq inşa edilmişdir. Abidədə zaman və məkan iç-içə keçmiş formadadır. Bu da Əcəmi Naxçıvanının Möminə Xatının xatirəsinin əbədiləşməsi üçün yaradılan məkanda zamanın dayandırılması arzusu gerçəkləşdirir. Məqbərəni ziyarət edən hər bir şəxs bu məkanda ölüm və həyat üzərində düşünür, əbədiyyət ideyasına toxunur, İslamın əsas prinsiplərini vizual şəkildə “oxuyur”.

Türbələrdə məkan iyerarxiyasının əsas səviyyələri sərdabə hissəyə giriş, sərdabə, üst hissəyə giriş, üst hissədəki müqəddəs məkan və yuxarı qalxan günbəzdir. Beləliklə, bu dini tikililərdə məkan iyerarxiyası yeraltı dəfn kamerası, ortada müqəddəs ibadət məkanı və günbəz şəklində həll olunur. Bu strukturlar fəlsəfi dünyagörüşündə “fani → daxilən → həqiqət” mərhələləri ilə üst-üstə düşür. Türbələrdə məkan iyerarxiyası belə simvolizə olunur: Türbə girişləri maddi aləmi, qəbir otağı və ya sərdabə isə mənəvi dərinliyi və müqəddəsliyi təmsil edir. Möminə Xatın türbəsidəki həndəsi kompozisiya ilə ifadə olunan simvolizmin və məkan iyerarxiyasının birləşməsi həndəsi planlamanın təkcə estetik görüntü kimi deyil, həm də interyerin müqəddəsliyinin qat-qat ifadəsi kimi istifadəsində özünü büruzə verir. Möminə Xatın türbəsi nadir memarlıq abidələrinə xas olan bütövlüyü, tektonikanı, əzəməti və düşündürücü gözəlliyi təcəssüm etdirir. Abidənin həndəsi kompozisiyası strukturun fiziki tarazlığını və estetik dəyərini əmələ gətirərkən, məkan iyerarxiyası isə ziyarətçini müqəddəs məkana doğru istiqamətləndirən mənəvi nizam yaradır. Bu iki prinsipin birləşməsi Əcəmi memarlığının dərin intellektual strukturunu və simvolizmlə iç-içə olan məkan anlayışını ortaya qoyur. Məqbərə üzərindəki hər bir həndəsi forma (çoxbucaqlılar, dairələr, çoxguşəli ulduzlar) interyerdə mərkəzliyin əhəmiyyətini gücləndirir. Quruluşun yuxarıya doğru daralması ziyarətçini məkan iyerarxiyasını vurğulayaraq birbaşa mərkəzi nöqtəyə yönəldir.

Yeraltı sərdabə, yerüstü qüllə (gövdə) və günbəz hissələrdən ibarət abidədə memarlıq forması ilə mənəvi mənanın birləşməsi məqbərənin əzəmətini artırır. Məqbərədə **vertikal (şaquli) quruluş vardır. Yəni məqbərə sərdabə hissədən** (torpaq, maddi dünya) başlayaraq yuxarıya, gövdə və günbəzə doğru qalxır. Bu, **ruhun təmizlənərək Tanrıya doğru ucalması** prosesini təmsil edir. Sərdabə hissədən yer üzünə və göyə doğru yüksəlmə ruhun mərhələli yüksəlişini simvolizə edir. Belə memarlıq quruluşu ilahi aləmə doğru qovuşmanı ifadə edir. Yuxarıya doğru ucalan prizmatik gövdə və günbəz **ruhun ilahi aləmə yüksəlişini** göstərir. Məqbərənin prizmatik gövdəsi və onun üzərində yerləşən konik (piramidal) günbəz yuxarıya doğru artan bir hərəkəti, **ilahi aləmə doğru yüksəlişi** simvollaşdırır. Gövdənin şaquli (vertikal) xətti ruhun bu dünyadan əbədiyyətə doğru hərəkətini göstərir. Bundan başqa, abidənin göyə doğru yüksəlməsi, türk mədəniyyətində “göktenqri” (göy tanrısı) inancının İslam təfsiri ilə formalaşan şaqulilikdən xəbər verir. Bu yüksəliş həm fiziki, həm də metafizik “yüksəlişi” təmsil edir. Tenqriçilik (Göy Tanrısının dini) real dünya ilə yanaşı, səma və yeraltı aləmlərin də varlığına inanan bir sistemdir. Yeraltı dünya, real dünya və səma dünyası bir-birinə zidd olsa da, bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Bu üç məfhum bütövlükdə kainat adlanır [8, s. 973]. Sərdabə → giriş → gövdə → günbəz formasına malik olan türbədə iyerarxiya və həndəsənin vəhdəti mükəmməl şəkildə həll olunmuşdur. Bu şaquli iyerarxiya, yəni sərdabə dəfn edilmiş şəxsin axirət həyatını, gövdə yer üzünü, günbəz isə ilahi olanı simvolizə edir. Nəticə etibarilə bu üç bölmə qədim türk inancına görə kosmoqonik təfəkkür əsasında üç ardıcıl mərhələyə bölünmüşdür [9, s. 59].

Abidədəki **horizontal (üfüqi) onbucaqlı plan** kainatın və yaradılışın nizamını, insanın bu sistemdə yerini göstərir. Hər bir bucağın mərkəzə yönəlməsi, insanın mənəvi axtarışının mərkəzdəki (Allahdakı) vahidliyə doğru yönəlməsinə işarədir. Türbə həm **ölümün faktiki yeri**, həm də **əbədi həyatın rəmzidir**. Burada keçmiş (**tarixi şəxsiyyətin həyatı**), indi (**ziyaretlər və edilən dualar**), **gələcək** (**əqidəyə əsaslanan əbədlilik ümidi**) bir məkanda birləşir. Bu isə İslam dünyagörüşündə zamanın **xətti deyil, dairəvi** (dövrili) qəbuluna uyğundur. Məqbərənin plan-məkan quruluşu onluq bölgü prinsipi ilə işlənmişdir. Bu da “Qızıl bölgü” (“İlahi mütənasiblik”) prinsipinə əsaslanır. Əcəmi

Naxçıvanının şah əsəri sayılan Möminə Xatın məqbərəsi “Qızıl bölgü” mütənasiblik sistemi əsasında tikilmişdir. Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev Möminə Xatın məqbərəsini fərqli prizmadan dəyərləndirmişdir. O, Möminə Xatın məqbərəsinin plan-məkan quruluşunun bütünlüklə onluq bölgü prinsipinə uyğun qurulduğunu bildirərək, məqbərənin bu prinsipə uyğun olaraq onbucaqlı abidə olduğunu göstərmişdir. Bu, böyük mütənasiblik və incə harmoniya yaradan “Qızıl bölgü”yə əsaslanmaq deməkdir [1, s. 260, 261]. Fikrimizcə, Əcəmi Naxçıvanının Möminə Xatın türbəsinin onluq prinsipi olan “Qızıl bölgü” əsasında tikməsi abidənin ölməzliyini şərtləndirmişdir.

Çevrənin on bərabər hissəyə bölünməsidən yaranan “Qızıl bölgü”, yəni “İlahi mütənasiblik” sisteminə qədim yunan elmində də rast gəlinir. Məlumdur ki, yunan filosofu Pifaqor 1 rəqəmini İlahi güc, 0 rəqəmini isə qeyri-müəyyənlik olaraq dəyərləndirmişdir. Beləliklə, məşhur yunan filosofu belə nəticəyə gəlmişdir ki, 10 rəqəmi İlahi qüdrətlə boşluq və ya heçliyin mükəmməl qarışığıdır. O, Allahın bütün kainatı xaosdan - boşluqdan yaratdığı iddiasına əsaslanaraq, 10 rəqəmində müqəddəsliyin mahiyyətini görmüşdür [12, s. 10, 11].

10 rəqəminin müqəddəsləşdirilməsi İslam dünyasına da xasdır. Bəzi iddialara görə, 10 nəfər Məhəmməd peyğəmbərin sağlığında ona iman gətirən ilk müsəlmanlar arasında cənnət vəd edilmiş səhabələrinin sayı olmuşdur. Bunlar Əbu Bəkr əs-Siddiq, Ömər ibn əl-Xəttab, Osman ibn əl-Əffan, Əli ibn Əbu Talib, Abdur-Rahmən ibn Auf, Talhə ibn Ubeydullah, Zübeyr ibn əl-Əvvam, Səid ibn Əbu Vaqqas, Səid ibn Zeyd və Əbu Ubeydə ibn əl-Cərrahdır. İslam dünyagörüşünə görə, Məhərrəm ayının onuncu günü, yəni Aşura günü Allah on peyğəmbərin duasını qəbul etmişdir [5, s. 106]. Əcəmi Naxçıvani Möminə Xatın məqbərəsini bütünlüklə “Qızıl bölgü” adlanan onluq prinsipdə inşa etməklə, bu möhtəşəm abidə ilə Allaha və müqəddəs İslam dininə bağlılığını bir daha təsdiqləmişdir. Maraqlıdır ki, Möminə Xatın məqbərəsindəki bir çox başqa göstəricilər də İslam İntibahından bəhs edir.

Məqbərələrin böyük əksəriyyətində vəfat edən şəxsin cənəzəsi sərdabə bölməsində, bilavasitə günbəzin altında dəfn olunur. Bu yerləşdirmə ölənin şəxsin ruhunun səmaya qalxması və ilahi nizamla vəhdət təşkil etməsi fikrini dəstəkləyir. Türbələrin yeraltı hissələrinə girişlər bir qayda olaraq qərb tərəfdə yerləşdirilir. Qədim türklərin inanclarına görə qərb tərəfi ölümü və yeraltı dünyasına girişi simvolizə etmişdir. Türbələrə günbəz də deyilmişdir [7, s. 142, 143]. Möminə Xatın türbəsinə sərdabə planda onbucaqlı formadadır. Sərdabənin girişi şərq tərəfdə yerləşir. Bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, türbə tikilən zaman yeraltı sərdabənin girişi qərb tərəfdən qoyulmuşdur. Sərdabənin giriş qapısı sonradan bəzi düşmən şəxslər tərəfindən tarixi abidəni korlamaq məqsədilə qəsdən əks tərəfə köçürülmüşdür [3, s. 15]. Təkcə Azərbaycan memarlığının deyil, ümumiyyətlə Türk-İslam memarlığının ən yüksək və nəfis tərtibatlı abidələrindən olan Möminə Xatın türbəsinin dayaq sistemi, xüsusilə də sərdabə quruluşu memarın öz dövründə “baş mühəndis” statusu layiqincə daşıdığını bariz şəkildə nümayiş etdirir. Sərdabə hissə ölümü, yeraltı dünyanı və axirət həyatını ifadə edir. Bu yeraltı hissə **yer və torpaqla bağlılığı**, yəni insanın maddi başlanğıcını təmsil edir. Sərdabə mənəvi dərinliyi və müqəddəsliyi simvolizə edir. Yeraltı sərdabə və yerüstü gövdə hissənin birləşməsi insanın mənəvi təvazökarlığından, həyatın mənasını kəşf etməsindən xəbər verir. Məqbərədə vəfat etmiş şəxslərin qəbirləri sərdabədə onun ətrafında dolaşmaq üçün müəyyən bir sahə buraxmaqla mərkəzdə yerləşdirilmişdir. Bu forma təvaf effekti yaradır.

Möminə Xatın türbəsinin gövdəsi xaricdən onbucaqlı, daxildən dairəvidir. Türbə on tərəfli xarici planı və dairəvi daxili ilə sonsuzluq və birlik ideyalarını özündə birləşdirir. Buradakı memarlıq planlaması İslam kosmologiyasının “on istiqamət” və “mərkəz” anlayışlarına istinad edir. Abidənin əsas konstruksiyası **onbucaqlı plan** üzərində qurulmuşdur. Bu plan həm memarlıq baxımından **sabitlik və balans** təmin edir, həm də İslam fəlsəfəsində **mükəmməllik və dövrilik** ideyalarını ifadə edir. Onbucaqlı forma mərkəzə doğru yönələn 10 simmetrik səth vasitəsilə **ilahi vahidliklə** əlaqə yaradır. Bu forma həm memarlıq baxımından estetikanı təmin edir, həm də simvolik mənalar daşıyır. Abidənin onbucaqlı quruluşu onun simvolizmini daha da dərinləşdirir. Onluq forma həm memarlıq stabilliyi, həm də mistik bütövlük anlamı daşıyır. Əcəmi Naxçıvani kimi ustad memarın bu quruluşu seçməsi təsadüfi deyildir. Bu forma ilahi nizam və kainatdakı harmoniya ideyasına bir göndərişdir. 10 rəqəminin ibarət olduğu 1 rəqəmi Tanrını, 0 rəqəmi isə bilinməzliyi ifadə edir. Bu yoxluqdan

varlığa keçid mərhələsidir. Beləliklə, 10 rəqəmi tamlığı, mükəmməlliyi simvolizə edir. Bu dünyagörüş tövhidə işarə edir. Tövhid vahidlik, yeganəlik, vəhdət mənasını verir. İslam mistikası və numerologiyasında 10 **rəqəminin** simvolik anlamı **0 (boşluq) və 1 (vahidlik)** rəqəmlərinin birləşməsidir. Bu isə yaradılışın başlanğıcı olan **“yoxluqdan varlıq”** fəlsəfəsinə işarə edir. **Dekada adlanan onluq sistem** kainatın yaradılış ardıcılığına işarədir. Möminə Xatın türbəsindeki **onbucaqlı (10 tərəfli) plan**, yalnız memarlıq estetikası baxımından deyil, həm də **simvolik mənə yükü** baxımından xüsusi seçilir. Onbucaqlı plan İslam və Şərq fəlsəfəsində **tamlığı və mükəmməlliyi, kosmik nizamı və ilahi planı, təkrarlanan dövrləri** ifadə edir. Bu forma vasitəsilə Əcəmi Naxçıvani kainatın harmoniyasını və insan həyatının bu harmoniyaya necə daxil olduğunu göstərməyə çalışmışdır. **Mərkəz Allah, periferik bucaqlar yaradılış aləmi** kimi oxuna bilər. Dekada (Onluq sistemi) İslam dünyasında kosmosun və kainatın quruluşuna dair riyazi mükəmməllik təzahürüdür.

Məqbərəyə giriş hissəsi olan gövdə hissənin döşəməsinin mərkəzində dəşik açılmışdır. Bu dəlik sərdabə hissənin mərkəzinin görünüşünü təmin edir. Onbucaqlı formada olan dəlik vəfat edən şəxs ilə müqəddəs varlıqların qovuşduğu nöqtə kimi şərh olunur. **Yerüstü gövdə hissəsi xaricdən** dekorativdir. Bu quruluşla memar **Əcəmi Naxçıvani**, ölüm və həyat arasındakı fəlsəfi əlaqəni memarlıq dili ilə formalaşdırmışdır. Yeraltı ilə göy arasındakı bu simvolik keçid İslam kosmoqoniyasına uyğun düşüncə strukturuna əsaslanır.

İşıq İslam memarlığında ilahi varlığın metaforası hesab olunur. Möminə Xatın türbəsinə işıqdan istifadə ilahi nuru simvollaşdırır. Türbədə işıqlandırma və havalandırma şərq, cənub və cənub-qərb səthlərində şaquli şəkildə yerləşdirilmiş düzbucaqlı nəfəsliklər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu pəncərə formalarının şərq və cənub istiqaməti günün müəyyən vaxtlarında içəri daxil olan işığın intensivliyini müəyyən edir. İçəri daxil olan işıq müəyyən saatlarda türbənin içini xüsusi şəkildə işıqlandırır. Bu isə zamanla dəyişən mənəvi atmosfer yaradır. Möminə Xatın türbəsinin üst hissəsində yerləşdirilən bu pəncərə formalarından gələn işıq ilahi nur təəssüratı yaradır. Bu isə interyerdə zəif, mistik bir atmosfer əmələ gətirir. Zəif işıqlandırma türbə içərisində dərin bir sakitlik hissi verir. Işığın gün ərzində dəyişən təsiri ziyarətçiyə zamanın keçməsi və həyatla ölüm arasındakı metafizik əlaqə hissini çatdırmağa xidmət edir. Nəfəsliklərdən süzülən işığın mənəvi mənası vardır. Türbənin pəncərələr formaları kiçikdir və hündür yerləşmişdir ki, bu da işığın yumşaq və seçici şəkildə daxil olmasına şərait yaradır. Bu pəncərə növləri interyerin müqəddəsliyini vurğulayır. Kiçik pəncərə formalarından düşən işıq az, lakin idarə olunan dərəcədədir. Bu da daxili həcmə dərinliyi və hündürüyü qavrayışını gücləndirir. Pəncərə açılışları səhər və axşam düşən işığı əks etdirmək üçün xüsusi olaraq yerləşdirilmişdir və məkanın mənəvi təsirini artırır. Möminə Xatın məqbərəsində sərdabə hissəyə işığın düşməməsi sükut və təfəkkür mühiti yaradır.

Möminə Xatın məqbərəsi yalnız plan quruluşuna görə deyil, həm də memarlıq detalları və dekorativ elementlərindəki simvolik dərinliyə görə Azərbaycan memarlığında özünəməxsus yer tutur. Əcəmi Naxçıvanının memarlığında riyazi və simvolik strukturlar bir-birinə qarışır. Türbənin hər bir tərəfindəki memarlıq elementləri, ornamentlər mükəmməl ölçü və simmetriya ilə qurulmuşdur. Bu, ilahi nizamın yerdəki təzahürü kimi oxunur. Eksteryerdə səthlərin ornamentlərlə zənginliyi, interyerdə isə məkanın sadəliyi xarici gözəlliklə daxili mənəvi zənginliyin vəhdətini təşkil edir. Bu xüsusiyyət abidənin həsr olunduğu Renessans qadını Möminə Xatının şəxsiyyətinin böyüklüyündən və daxili təvazökarlığından xəbər verir. Çatmatağ şəkilli tağçalar, müqarnalı keçid və digər tağ formaları təkcə struktur baxımından deyil, həm də vizual olaraq dərinlik effekti yaradır. Bəzəkli səthlər günəş işığının düşmə bucağından asılı olaraq müxtəlif kölgələr yaradır. Bu da səthlərin daima dəyişən dərinlik qavrayışı nümayiş etdirməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud olan bu unikal xüsusiyyət abidənin kərpic səthlərində faktura zənginliyi və optik dərinlik yaradır. Günbəzin altındakı əsas boşluqlar (tağçalar) simmetrik şəkildə işlənmişdir. Möminə Xatın türbəsinə baştağ (portal) olan səthdə görünən dərin oyma kərpic bəzəkləri, işıq və kölgənin qarşılıqlı təsiri ilə səthə üçölçülülük qatır. Bu bəzəklər məkanın statik səthlərinə enerji verib, gözün onu daha dinamik şəkildə qavramasına şərait yaradır. Giriş portalı olan üzə və digər səthlərdə zəngin ornamentlərdən istifadə olunmuşdur. Bu da izləyicinin baxışını istiqamətləndirir və məkanın fokusunun dərinliyini artırır. Giriş portalı dünyəvi ilə axirət dünyası

arasındakı astananı təmsil edir. Türbənin gövdə hissəsinin giriş qapısı şərq tərəfdə qoyulmuşdur. Bu da yenidən doğruluğu ifadə edir. Qapıdan keçid bir dünyadan digərinə keçidin simvoludur.

Möminə Xatın məqbərə **şirli və adi bışmış kərpiclərlə** bəzədilmişdir. Abidə üzərində firuzeyi rəngli şirli kaşı polixromiyanı (çox rəngliliyi) artırmaq üçün istifadə edilmişdir. Bu şirli kaşılar abidənin rəng harmoniyasını daha da artırır. **Firuzeyi rəngli** şirli kaşılı kərpiclərlə sadə kərpic fonunun vəhdəti, dünyəviliklə ruhaniyyətin, maddi ilə mənəvinin qarşıdurmadan harmoniya yaratdığını göstərir. Kaşılı ornamentlər “əbədilik”, “birlik”, “ilahi nizam” kimi anlayışları təmsil edir. Firuzə rəngi – **göyün, səmanın, əbədiyyətin** rəngidir və türbənin ruhani yönünə işarə edir. Firuzeyi rəngdə şirli kaşılı kərpiclər rəng, işıq və tekstura ilə ruhani aləmə işarə verir.

Türbə üzərində yer alan həndəsi **ornamentlər, bitki motivləri** İslamda sonsuzluğu və yaradılışdakı harmoniya ideyasını təmsil edir. İslam sənətində insan və heyvan təsvirləri məhdud olduğu üçün, bu abidədə **abstrakt və riyazi simmetriya** əsas bəzək vasitələrinə çevrilmişdir. Əcəmi Naxçıvaninin ornamentlərə yanaşması **riyazi dəqiqlik və estetik dərinlik** arasında incə bir tarazlıq yaradaraq həm gözəllik, həm də ruhani dərinlik təsiri bağışlamışdır. Türbə üzərində istifadə edilən ən mürəkkəb həndəsi ornamentlər bilavasitə ahəng qanununa tabedir. Memarın türbədə işlətdiyi həndəsi naxışlar gövdə hissədə daha qabarıq görünür. Bu bəzəklər mərkəzdən periferiyaya doğru şüalanır və dərinlik təəssüratı yaradır. Sadə həndəsi naxışlar birləşərək girih naxışlarını yaratmışdır. Əcəmi Naxçıvani tərəfindən istifadə edilən girih naxışları isə ahəngdar şəkildə birləşərək şəbəkə sistemi əmələ gətirmişdir. Möminə Xatın türbəsidəki bəzək elementləri (ornamentlər) binanın estetik dəyərini artırmaqla yanaşı, məkanın ruhuna da töhfə verir. Xüsusilə həndəsi və gəc üzərində oyulmuş bitki ornamentləri həm estetik, həm də simvolik mənə daşıyır. Əbədilik, vəhdət, ilahi qüdrət kimi mücərrəd məfhumları ifadə edən bu bəzək elementlərinə vizual forma verilmişdir. Həndəsi naxışlar dünyadakı ilahi nizamın əksi kimi göstərilmişdir. Türbə üzərində nəbatı ornamentlər çiçək motivləri, arabesk (islami) ornamentləri, yazı formaları şəklində işlənmişdir. Qədim türk mifologiyasında “arabesk” (islami) naxışı “şiv” (yaşıl, təzə, rütubətli ağac (budaq) mənasında olmuşdur. Bu da meşə və su kultu ilə bağlıdır. Türk mifoloji düşüncəsində yaşıllıq, su, gənclik ilahəsi “Ölənək” adlandırılmışdır [11, s. 110].

Möminə Xatın məqbərəsində simvolizm təkcə tikilinin formasında deyil, eyni zamanda epiqrafik kitabələrində də dərinləşmişdir. Türbənin səthində **kufi xətti ilə** işlənmiş “Quran” ayələri və dini kəlamlar yer alır. Kufi yazılar yalnız məlumat vermək məqsədi ilə deyil, həm də quruluşun ilahi mesaj daşdığını nümayiş etdirmək üçün istifadə edilmişdir. Bu yazılar təkcə bəzək funksiyası daşımır, onlar **ölümün mənəvi dəyərini, əbədi həyatın müjdəsini, Allahın böyüklüyünü və rəhmətini** ifadə edir. Abidə üzərində işlənən bu yazılar türbənin müxtəlif hissələrində yerləşərək məkanın müqəddəsliyini vurğulayır. Həkk olunan epiqrafik yazılar memarlıq abidəsinin səthində sanki **vizual zikr** rolunu oynayır. Ayələrin oxunması, həmçinin, ziyarətçini düşünməyə, təfəkkürə dəvət edir. Bu epiqrafik yazılar türbənin ilahi yönünü gücləndirir. Fasadda kufi xətti ilə yazılmış bu ilahi ayələr ziyarətçini mənəviyyətə doğru istiqamətləndirir. Türbədəki ayələr, dualar, ümumilikdə epiqrafik yazılar didaktik və mənəvi mənalara ifadə edir.

Möminə Xatın türbəsinin gövdəsi ilə günbəzi arasındakı keçiddə müqarna elementi yerləşir. Məqbərənin antablementinin yuxarı hissəsi olan karniz hissədəki bu memarlıq elementi işıq və kölgənin qarşılıqlı təsiri ilə məkanda zəngin görüntü yaradır. Müqarnanın quruluşu ziyarətçidə sonsuzluq və yüksəklik hissini oyadır. Qübbənin (günbəzin) dayaq sütunlarından əmələ gələn keçid elementləri, həmçinin də müqarnalı karniz həm abidəni hissələrə ayırır, həm də axıcı qavrayış yaradır. Möminə Xatın türbəsidəki müqarna elementli antablement və stalaktitlər səma iyerarxiyasını təmsil edir. Kiçik memarlıq elementlərinin əmələ gətirdiyi mürəkkəb quruluşlu müqarna elementi sonsuzluğa və Allahın əlçatmazlığına işarə edir. Bu strukturlar eyni zamanda həm də məkanın atmosferinə töhfə verərək mənəvi dərinlik və introspeksiya (özünü müşahidə) hissi yaradır. Müqarna elementi məqbərənin mənəvi funksiyasını daha da gücləndirir.

Türbələrin üstlərinin silindrik və ya konusvari günbəzlə örtülməsi yerlə göyün vəhdətini simvollaşdırır. Günbəz ilahilik və vəhdət simvoluna çevrilmişdir. Bu memarlıq elementi səmaya

açılan boşluq kimi də simvolize edilir. Möminə Xatın türbəsi qüllə formalı türbələrə xas olan ikiqatlı günbəzlə örtülmüşdür. Bəzi mənbələrə görə, türbənin 8 metr hündürlüyündəki günbəzi əvvəlcə piramida formasında olmuşdur. Lakin sonradan bu hissə dağılmışdır. Əvvəlcə piramidal (konusvari) olan günbəz zamanla dağılaraq öz yerini indiki formasına vermişdir. Yuxarı qalxan günbəz forması ilahi aləmlə əlaqəni göstərir. Şaquli iyerarxiyanın son nöqtəsi olan günbəz səmanı və sonsuzluğu təmsil edir. Məqbərənin yuxarıya doğru daralmış forması ruhun yüksəlişinin metaforasıdır. Abidənin günbəzi əbədiyyətin və ən yüksək rütbənin rəmzidir. Bu, İslam memarlığında fəlsəfənin arxitektura şəklində təzahürüdür. Qübbələr Tanrının simvolu hesab olunur. Möminə Xatın türbəsində günbəz ruhu simvollaşdırır. Bu memarlıq elementi göyü, Allahın əzəmətini və qüdrətini təmsil edir. Bir çox qübbə formaları qədim türk çadırlarının formalarından götürülmüşdür. Qədim türk inanclarında ən böyük ev, çadır səma, çadırın günbəzi isə səmanın yer üzündəki kiçik bir təsviri olmuşdur. Türk memarlığında məkanlar çox vaxt mərkəzi planlıdır. Bu da Tanrı mərkəzli bir kainat qavrayışını əks etdirir. Memarlıq elementlərindən qübbələr səmavi günbəzi, Tanrını və kainatın mərkəzini təmsil edir. Onlar kainatın birliyi ideyasını əks etdirir. Günbəz memarlıqda təkə örtük sistemi deyil, həm də göylərə açılan qapı, ilahi olana meylin məkan ekvivalentidir. Bu memarlıq elementi müqəddəslə qurulan məkan və metafizik əlaqəni simvollaşdırır. Qübbənin yüksəlməsi ruhun yerdən ayrılmasını və yuxarıya, Allaha tərəf yönəlməsini simvollaşdırır [10, s. 39].

Möminə Xatın türbəsinin interyerində sferonik (yarım dairəvi) günbəzin şaquli oxları üzərində dörd dairəvi medalyon (xonça) yerləşdirilmişdir. Relyefli ornamentlərə aid olan bu medalyonların diametri 1,5 metrdir. Gəc üzərində oyma (stükko) üsulu ilə yaradılmış gözəl dekorativ sənət nümunələri olan bu medalyonlar konsentrik çevrələr şəklindədir. İslam mədəniyyəti ümumiyyətlə konsentrik model üzərində qurulmuşdur. Möminə Xatın türbəsinin içərisindəki bu medalyonlar fəlsəfi olaraq belə izah olunur: Mərkəz nöqtə Allah, Onun ətrafında fırlanan bütün varlıqlar Allahın əsəri sayılır. Medalyonlarda həndəsi və nəbatı ornamentlərin vəhdəti öz əksini tapmışdır. Bu memarlıq elementlərində nəbatı naxışlar fonunda çəkilmiş kufi xətlə ulduzşəkilli kompozisiyalardan ibarət epigrafiq yazılar həkk olunmuşdur [6, s. 458, 463]. İşlənən bu kufi xətlə yazıların ilk hərfi “Ayn” hərfidir. “Ayn” hərfinin istifadəsi medalyonların üzərində ilk xəlifələrin, yəni Əbu Bəkr, Ömər ibn əl-Xəttab, Osman ibn Əffan və Əli ibn Əbu Talibin adlarının həkk olunduğunu sübut edir. Memarın atasının adının birinci xəlifə Əbu Bəkrin adı ilə eyni olması Əcəmini bu abidə üzərində çox mürəkkəb kompozisiya yaratmağa sövq etmişdir [4, s. 26]. Dörd medalyonun hər birinin ortasında “Allah” sözü yazılmışdır. Bu mərkəzi sahə Məhəmməd peyğəmbərin, dörd xəlifənin (Əlinin, Osmanın, Ömər, Əbu Bəkrin) və iki imamın (Həsən və Hüseynin) adları ilə əhatə olunmuşdur. Onlar kəsişərək dekorativ beş, altı və səkkizguşəli ulduzlar əmələ gətirmişdir. Həkk olunmuş bu medalyonlar qədim türk inanclarının inkişaf etmiş və tam islamlaşdırılmış variantını təmsil edir. Qədim türk ənənələrinə görə dairə günəşi və planetləri təmsil etmişdir. Əcəmi Naxçıvani məqbərənin yarıqaranlıq içini işıqlandıran, günəşin və planetlərin simvolu olan bu dairəvi xonçaları interyerin ən hündür nöqtəsində, günbəzin əyrisi daxilində işləmişdir. Medalyonlar şimal-şərqdə, cənub-şərqdə, şimal-qərbdə və cənub-qərbdə yerləşir. Maraqlıdır ki, bu medalyonlardakı yazılar birbaşa Əcəmi Naxçıvanının İslam İntibahına bağlılığını təsdiq edir. Nəbatı ornamentə bənzəyən birinci medalyon spiralvari dairənin içinə işlənmiş düzgün səkkizguşəli ulduz ilə bağlanmış və “Məhəmməd” sözü on altı dəfə təkrarlanmışdır. İkinci medalyon dairənin içinə həkk olunmuş düzgün beşbucaqlı və beşguşəli ulduzdan ibarətdir. Bu dairənin içinə çəkilmiş düzgün beşbucaqlının tərəfləri “Məhəmməd” sözünü, beşguşəli ulduzun tərəfləri isə dörd xəlifənin, yəni Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlinin adını ifadə edir. Üçüncü medalyon dairənin içinə çəkilmiş düzgün səkkizguşəli ulduzdan ibarətdir. Burada Məhəmməd peyğəmbərin, dörd xəlifənin, və əlavə olaraq da ikinci və üçüncü imamlar Həsən və Hüseynin adları əks olunmuşdur. Səkkizinci ad hələ müəyyən edilməyib. Kompozisiyası birinci medalyona daha yaxın olan dördüncü medalyon dairənin içinə həkk olunmuş düzgün altıguşəli ulduzdan ibarətdir. Burada Məhəmməd peyğəmbərin adı dörd dəfə təkrarlanır. Dörd xəlifənin hər birinin adı isə iki dəfə təkrarlanır [2, s. 68, 69]. Altıbucaqlıdan əmələ gələn altıguşəli ulduzla ifadə olunan 6 rəqəmi dünyanın yarandığı günlərin sayını göstərir. Qədim türk mifologiyasında Altayların

yaraniş dastanında Tanrının dünyanı altı gündə yaratdığından, yeddinci gündə isə oyanaraq yaratdığı əsərini izləməyə başladığından bəhs edilir. Buna görə də altıguşəli ulduz kainatın bütünlüyünün simvolu hesab olunur.

Möminə Xatın məqbərəsi Azərbaycan memarlıq tarixində yalnız texniki və bədii baxımdan deyil, həm də **filosofik və metafizik mahiyyət baxımından** seçilən abidələrdən biridir. Burada **məkan və simvolizmin vəhdəti** Türk-İslam dünyagörüşünün arxitektura vasitəsilə ifadəsinin nadir nümunəsidir. Məqbərədə simvolizm quru bəzək deyil **duyulan, düşünülməli və yaşanan mənəvi gerçəklik** kimi çıxış edir. Memar Əcəmi Naxçıvani, bu türbədə məkanla mənəvi, rəqəmlərlə ruhaniyyəti, struktura əsaslanan simvolizmlə dini fəlsəfəni ahəngdar şəkildə birləşdirməyə nail olmuşdur. Bu məkan həm **keçmişdən bir yadigar**, həm də bu gün bizə **ölüm və əbədlilik haqqında düşünmək üçün bir çağırışdır**.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Q. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında türbələrin konstruksiyaları qədim türk çadır memarlıq konstruksiyalarının nəticəsi kimi // – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2020. №1, – s. 258-263.
2. Əliyev, Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq / Q.Əliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 160 s.
3. Rəhimovlu, M. Möminə Xatın məqbərəsi araşdırmalar işığında // “525-ci” qəzet. – 2023, 31 may. – s. 15.
4. Salamzadə, Ə.V. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri / Ə.V.Salamzadə. – Bakı: Işıq, – 1976. – 82 s.
5. Səlimli, Q. Hədisin ilk qaynağı // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin “Elmi Məcmuəsi” jurnalı, – 2008. №10, – s. 104-116.
6. Aliyev, K. Ortaçağ Azərbaycan mimarisi: Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi Madalyonları üzərinə bir inceleme // ”Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası” Uluslararası Sempozyumu, – Nahçıvan: Atatürk araştırma merkezi, – 17-19 Kasım, 2016, – 2018, – s. 453-467.
7. Kanberova, G. Nahçıvanın Arazboyu türbələrini bedii hüsusiyyətləri və mimarlıq dekoru // II. Uluslararası Araz havzası sempozyumu, – İğdır: İğdır Valiliyi, – 13-15 aralık, 2011, – 2012, – s. 139-149.
8. Kanberova, G. Ortaçağ Azərbaycan mimari süs kompozisyonları və kaynakları // – Ankara: International Social Sciences Studies journal, – 2019. V. 5, Issue 30, – p. 969-988.
9. Qanbarova, G. Architectural symbols of Nakhchivan tombs / G.Qanbarova, N.Edi // – : International Journal of Liberal Arts and Social Science. Vol.3, No3, – 2015. – p. 59-61.
10. Paklacı, B. Kozmolojik tasavvurun sanata yansımaları olarak Türk mimarisinde baldaken kullanımı ve kubbe gelişimi // – Niğde: STAR Sanat Ve Tasarım Araştırmaları. 1, 1, – 2020. – s. 37-52.
11. Seyidov, M. Azərbaycan mitolojik tefekkürün kaynakları III Ölenk / M.Seyidov, A.Erkali // – Erzurum: Journal of Turkish Research Institute. 7, – 2010. – s.105-119.
12. Tarhan, D. E. On the Relationship between Music and Mathematics in Pythagorean Philosophy // – İstanbul: Felsefi Düşün. 2, 15, – 2020. – s. 203-224.

SUMMARY

The article is dedicated to the combination of the concept of space and symbolism in the Momine Khatun tomb, which is considered a masterpiece of 12th-century Nakhchivan architecture. It is shown that the genius of Azerbaijani architecture, Ajami Abubakr oğlu Nakhchivani, thought through the unity of space and symbolism in this monumental monument he built, applying it to the finest detail. Momine Khatun tomb is not only an architectural monument, but also a spiritual space built with the symbolic language of the Islamic worldview and Turkic-Islamic art. It is shown that the spatial organization in the architecture of the monument is not only functional, but also carries deep symbolic meanings. Momine Khatun tomb is a symbolic embodiment of the concepts of death, eternity, reunion with God and time in Turkic-Islamic culture. There is a deep integrity and unity of thought between the structure, symbolism and decoration of the space. The article substantiates that the spatial structure, vertical composition, epigraphic inscriptions, combined with the architectural language, reflect divine harmony. The construction of space in three main layers (underworld, earth, and sky) was analyzed in the context of the influence of Islamic cosmology and Turkish mythical thought. The symbolic architectural elements, the decagonal form, Kufic inscriptions, geometric and floral ornaments were evaluated as the expression of the concepts of the world and the afterlife through architecture. As a result, the Momine Khatun tomb was presented as a vivid example of the unity of space and symbolism. This unity gave rise to the assessment of it not only as a tomb, but also as a symbolic-spiritual space. The Momine Khatun tomb is one of the most remarkable monuments in the history of Azerbaijani architecture, not only in terms of technical and artistic merit, but also in terms of philosophical and metaphysical essence. The unity of space and symbolism here is a rare example of the expression of the Turkic-Islamic worldview through architecture.

Keywords: Ajami, architecture, monument, tomb, space, symbolism

AZƏRBAYCANDA POLİFONİK SİLSİLƏLƏR VƏ Q.QARAYEVİN “12 FUQA” ƏSƏRİ

Selcan İMAMQULİYEVƏ

imamliselcan@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan professional musiqi məktəbinin formalaşması və inkişafı prosesində bəstəkarlıq üslublarının zənginləşməsi, xüsusilə polifonik düşüncə tərzinin bərqərar olması mühüm mərhələlərdən biri olmuşdur. Tarixi əsasən şifahi ənənəyə dayanan Azərbaycan musiqisində polifoniya anlayışı ilk baxışda yad görünə bilər. Lakin XX əsrdə Avropa musiqi sisteminin tədrisi ilə bərabər, yerli bəstəkarlar bu sahədə həm texniki, həm də estetik axtarışlara başlamışlar. Bu axtarışların zirvəsində dayanan sənətkarlardan biri də Qara Qarayevdir.

Qarayevin yaradıcılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyətində həm klassik, həm də avanqard istiqamətlərin qovuşduğu bənzərsiz bir sintezdir. Onun “12 Fuqa” silsiləsi yalnız texniki mükəmməlliyi ilə deyil, həm də fəlsəfi-estetik dərinliyi, daxili dramaturgiyası və intellektual çalarları ilə fərqlənir. Bu əsər Azərbaycan musiqisinin polifonik potensialını tam şəkildə ortaya qoymaqla yanaşı, onu beynəlxalq musiqi müstəvisinə də çıxarır. Silsilənin hər bir fuqası özündə bəstəkarın həm peşəkar düşüncəsini, həm də insan və cəmiyyət haqqında estetik baxışlarını daşıyır.

Bu məqalədə Azərbaycanda polifonik silsilələrin formalaşması, Qarayevin bu sahəyə gətirdiyi yeniliklər və “12 Fuqa” əsərinin musiqi-tarixi və estetik kontekstdə analizi aparılacaqdır. Məqsəd yalnız Qarayevin ustalığını göstərmək deyil, həm də onun yaradıcılığında insanın daxili aləminin və zamanın estetik çağırışlarının necə əks olunduğunu ortaya qoymaqdır.

Açar sözlər: Qara Qarayev, 12 Fuqa, Azərbaycan musiqisi, polifoniya, polifonik silsilə, musiqi analizi, avanqard, klassik musiqi, dodekafoniya, musiqi fəlsəfəsi, Şərq və Qərb sintezi

Giriş

Azərbaycan klassik musiqisinin inkişafında polifoniya xüsusi mərhələ təşkil edir. Avropa musiqi ənənələrinin təsiri ilə XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan bəstəkarları polifonik formalarla maraqlanmağa başlamış, bu sahədə uğurlu nümunələr yaratmışlar. Bu inkişafda görkəmli bəstəkar Qara Qarayevin rolu xüsusilə fərqlənir. Onun “12 fuqa” silsiləsi Azərbaycan musiqi tarixində polifonik düşüncənin ən bariz təəcəssümü kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan musiqisində polifoniya anlayışı əsasən professional akademik musiqi məktəbi ilə bağlıdır. XIX əsrin sonlarından etibarən Şərq və Qərb musiqisinin sintezinə yönəlmiş cəhdlər, Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən əsasları qoyulan milli musiqi məktəbi, sonrakı dövrdə də polifoniyanın inkişafına zəmin yaratmışdır. Bakı Musiqi Akademiyası çərçivəsində fəaliyyət göstərən bəstəkar və pedaqoqlar (Fikrət Əmirov, Niyazi, Cövdət Hacıyev və başqaları) həm melodik, həm də tematik baxımdan milli ruhu qorumaqla klassik Avropa formalarında əsərlər yazmağa başlamışlar. Bu kontekstdə polifoniya Azərbaycan musiqisində yalnız texniki vasitə deyil, həm də düşüncə tərzii olaraq inkişaf etmişdir.

Qara Qarayev (1918–1982) Azərbaycan musiqisində modernizmin və akademik kompozisiya məktəbinin aparıcı nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun yaradıcılığı həm tematik, həm formal baxımdan çoxşaxəlidir. Qarayevin musiqisində polifoniya yalnız texniki bacarığın nümayişi deyil, eyni zamanda musiqi ideyasının çoxsəslilik vasitəsilə ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. O, şagirdlərinə də bu baxışı aşılamiş və Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin polifonik təfəkkürünü zənginləşdirmişdir.

Qara Qarayevin “12 fuqa” silsiləsi Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbində polifonik janrda

yazılmış ən mühüm əsərlərdən biridir. Bu silsilə, öz quruluşu, tematik materialın işlənməsi və üslubi xüsusiyyətləri ilə yalnız pədaqoji və texniki təlim vasitəsi olaraq deyil, eyni zamanda müstəqil bədii dəyəərə malik əsər kimi seçilir. Əsərin quruluşunda klassik fuga formasına sadıqlıq müşahidə olunsada, Qarayev ona öz yaradıcılıq baxışını və fərdi üslubunu ustalıqla daxil etmişdir.

Silsilə **12 ayrı-ayrı fugadan** ibarətdir və bu əsərlər tematik, tonallıq və xarakter baxımından bir-birindən fərqlidir. Hər fuga ayrı bir musiqi aləmini təmsil edir, lakin bütövlükdə silsilə kimi bir-birini tamamlayan və bir kompozisiya xətti yaradan ümumiləşdirici estetikaya malikdir. Bu baxımdan, əsər yalnız ayrı-ayrı pyeslərin məcmusu deyil, eyni zamanda polifonik inkişafın bir mərhələli xəritəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Ənənəvi fuga strukturu – **ekspozisiya (mövzu və cavab), ara epizodlar, imitasiya, stretta və kulminasiya** – bu silsilədə əsas çərçivə olaraq saxlanılır. Bununla belə, bəstəkar bu klassik formaya yaradıcılıqla yanaşaraq bəzi fugaların strukturunu azad şəkildə qurur: bəzilərinə mövzu bir neçə səsdə eyni zamanda təqdim olunur (homofonik təsir), digərlərində isə kontrapunktik işləmələr daha sərbəst və dramatik xarakter daşıyır.

Əsərdə **modulyasiya, imitasiya, invertasiya, augmentasiya və diminusiya** kimi klassik fuga texnikalarından geniş istifadə olunur. Qarayev bu texnikaları sadəcə formal təkrarlama vasitəsi kimi deyil, emosional və dramaturji yük daşıyan musiqi vasitələri kimi təqdim edir.

Qarayevin fuga mövzuları çox zaman **qısa, lakin intensiv melodik cizgilərlə** təqdim olunur. Bu mövzular, Azərbaycan xalq musiqisinə və muğam intonasiyalarına xas olan lad-seçimi və intervallarla formalaşdırılmışdır. Məsələn, bəzi fuqalarda **segah və rast** ladlarının təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Bu intonasiya quruluşları fuganın melodik inkişafında, modulyasiya xəttində və harmonik fonunda özünü göstərir.

Üslub baxımından silsilə **ekspressivlik, psixoloji dərinlik və bəzən modernist estetikaya yaxın duran təfəkkür** ilə seçilir. Qarayev burada klassik barok elementlərini yalnız təqlid etmir – o, onları yenidən işləyir, milli musiqi ilə qovuşdurur və yeni bir musiqi dili formalaşdırır. Müxtəlif fuqalarda dəyişən temp, faktura sıxlığı, ritmik motivlər və dinamik kontrastlar əsərin emosional spektrini genişləndirir.

Qarayev “12 fuqa” silsiləsində **klassik tonallıq sisteminə** əsaslansa da, bəzi fuqalarda **modal və politonal elementlər**, eləcə də **xromatik modulyasiyalar** müşahidə olunur. Bu isə silsiləyə həm müasirlik qatır, həm də fuga janrının sərhədlərini genişləndirir. Harmonik baxımdan əsər nə tam tonal, nə də tam atonal təsir bağışlayır – bəstəkar burada balanslı bir harmonik sistem quraraq həm ənənəyə, həm də yeniliyə bağlı qalır. “12 fuqa” yalnız peşəkar bəstəkarların deyil, eyni zamanda musiqiçilərin, pianoçuların və musiqi nəzəriyyəçilərinin də maraqla yanaşdığı əsərdir. Bu silsilə bir növ **Azərbaycan musiqisində fuga yazmaq ənənəsinin əsasını qoyur** və polifonik düşüncənin inkişafına ciddi töhfə verir. Eyni zamanda, bu əsər Azərbaycanın musiqi pədaqogikası üçün də çox əhəmiyyətlidir – gənc musiqiçilərə fuga texnikasını öyrətmək, musiqi formalarını anlamaq və milli elementlərin klassik formaya inteqrasiyasını öyrənmək baxımından zəngin materialdır.

Qara Qarayevin “12 fuqa” silsiləsində ən diqqətçəkən xüsusiyyətlərdən biri onun Avropa musiqi təfəkkürünün ən mürəkkəb formalarından biri olan polifoniyani Azərbaycan musiqi ənənələri ilə ustalıqla sintez etməsidir. Bu, yalnız texniki bir yanaşma deyil, həm də estetik və fəlsəfi bir konsepsiyadır. Qarayev, bu silsilədə Şərq və Qərb musiqi dünyalarının qovşağında yeni bir üslub yaradır – bu üslubda klassik Qərb formaları ilə milli musiqi intonasiyası bir-birini tamamlayır, qarşılıqlı zənginləşdirir.

Qarayevin istifadə etdiyi tematik materialda Azərbaycan xalq musiqisinə və muğam ənənəsinə xas olan lad (modal) quruluşlar, spesifik intonasiyalar, ornamentlər və ritmik naxışlar müşahidə olunur. Bu elementlər fuqaların melodik inkişafında və tematik transformasiyasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə muğam musiqisinə xas olan ladlar (şur, rast, segah və s.) bəstəkar tərəfindən polifonik düşüncəyə uyğunlaşdırılaraq fuga materialına daxil edilir. Bu isə əsərlərə həm lokal (milli), həm də universal (klasik) səciyyə qazandırır.

Qarayev polifoniyani yalnız səsin çoxluğu və qarşılıqlı imitativ hərəkəti kimi qəbul etmir; o, bu vasitəni dərin musiqi düşüncəsinin ifadə vasitəsinə çevirir. “12 fuqa”da hər bir fuga fərqli bir

emosional xarakter daşıyır: bəzi fuqalarda lirizm və filosofik dərinlik ön plana çıxır, digərlərində isə dinamiklik, dramatik gərginlik və ritmik intensivlik hiss olunur. Bütün bu elementlər Qarayevin çoxplanlı bədii dilini formalaşdırır.

Əsərin quruluş baxımından da diqqətçəkən cəhətləri var. Hər bir fuga öz tematik inkişafına malikdir və klassik fuga qaydalarına uyğun şəkildə qurulsada, bəstəkar bəzi hallarda bu qaydaları qəsdən pozaraq fərdi üslubunu ön plana çıxarır. Məsələn, bəzi fuqalarda cavab mövzusu qeyri-adi şəkildə təqdim edilir və ya epizodik bölmələrdə azad tematik materiala yer verilir. Bu da Qarayevin fuga formasına yeni nəfəs gətirmək, onu canlı və müasir musiqi ifadəsinə çevirmək cəhdidir. “12 fuqa” silsiləsi təkcə bəstəkarın peşəkar ustalığının göstəricisi deyil, həm də Azərbaycan musiqisində polifonik düşüncə tərzinin yüksəldilməsi və təbliğində əhəmiyyətli rol oynayan bir sənət hadisəsidir. Qarayev bu əsəri ilə göstərir ki, milli musiqi materialı yalnız monodik düşüncə ilə məhdudlaşmamalıdır; əksinə, bu material polifonik struktura çevrilərək yeni bədii imkanlar qazana bilər. Bu baxımdan “12 fuqa”, həm kompozisiya məktəbi üçün nümunə, həm də milli musiqi ilə klassik formaların sintezinin canlı sübutudur. Qara Qarayevin bu silsilədə ortaya qoyduğu üslub sintezi sonrakı nəsillər bəstəkarları – Arif Məlikov, Vəlif Adıgözəlov, Elmır Mirzəyev kimi sənətkarlar üçün də yol açmışdır. Onlar da Qarayevin qoyduğu bu bünövrə üzərində milli musiqinin yeni polifonik istiqamətlərini inkişaf etdirmişlər. Nəticə etibarilə, Qarayevin “12 fuqa” əsəri, polifoniya və milli üslubun uğurlu sintezi kimi Azərbaycan musiqisinin təkamülündə mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu sintez, sadəcə texniki deyil, ideoloji və estetik bir yanaşmadır və Qarayevin musiqi fəlsəfəsinin əsas dayaqlarından birini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlova, A. (1995). *Azərbaycan musiqisində polifoniya*. Bakı: Maarif.
2. Apel, W. (1969). *Harvard dictionary of music* (2nd ed.). Harvard University Press.
3. Babayeva, Ş. (2011). *Azərbaycan bəstəkarlarının polifonik əsərləri*. Bakı: Musiqi Dünyası.
4. Bent, M. (1981). The definition of polyphony in the Renaissance. *Early Music History*, 1, 1–34. <https://doi.org/10.1017/S0261127900000055>
5. Dübendorf, A. (1987). *Западная музыка и полифония: от средневековья до XX века* [Qərb musiqisində polifoniya: Orta əsrlərdən XX əsrə]. Moskva: Музыка.
6. Əliyeva, Z. (2008). *Qara Qarayevin musiqi dünyası*. Bakı: Elm.
7. İsmayılova, X. (2002). *Qara Qarayev və Azərbaycan musiqisinin inkişafı*. Bakı: Azərnəşr.
8. Qarayev, Q. (1982). *Məqalələr, çıxışlar, məktublar*. Bakı: Yazıçı.
9. Qasımova, N. (2010). *Qara Qarayevin fortepiano yaradıcılığı*. Bakı: Bakı Musiqi Akademiyası.
10. Təhlil və Fikir. (2015). *Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano musiqisi* (elmi məqalələr toplusu). Bakı: BMA nəşriyyatı.

SUMMARY

The formation and evolution of the Azerbaijani professional music school has been marked by the enrichment of compositional styles, particularly with the gradual establishment of polyphonic thinking. Rooted deeply in oral musical traditions such as mugham and ashug art, Azerbaijani music historically did not embrace polyphony in its conventional Western sense. However, with the development of European-style music education in the 20th century, Azerbaijani composers began to explore this field both technically and aesthetically. Among those who reached the pinnacle of such exploration was Gara Garayev.

Garayev's work represents a unique synthesis where classical and avant-garde tendencies coexist within a distinct national voice. His cycle Twelve Fugues is not only a technical tour de force but also an artistic manifestation of philosophical depth, internal dramaturgy, and intellectual expression. This composition reveals the polyphonic potential of Azerbaijani music while at the same time establishing its place on the international art music stage. Each fugue within the cycle serves as a microcosm of the composer's professional mastery and his aesthetic reflections on humanity and society.

This article examines the development of polyphonic cycles in Azerbaijani music, Garayev's innovative approach to the genre, and the Twelve Fugues from both historical and analytical perspectives. The aim is not only to highlight Garayev's technical brilliance, but also to explore how his music reflects inner emotional worlds and the broader aesthetic spirit of his time.

Keywords: Gara Garayev, Twelve Fugues, Azerbaijani music, polyphony, polyphonic cycle, musical analysis, avant-garde, classical music, dodecaphony, musical philosophy, East-West synthesis

AZƏR RZAYEVİN YARADICILIQ MÜHİTİ

Gülmira ƏLİYAROVA **Amil ƏSGƏROV**
gulmiraelyarova@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti
0009-0001-8282-61-42

Xülasə

Azər Rzayevin yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyəti üçün ən qiymətli sərvətlərdəndir. Onun irsi öz milliliyi, zənginliyi ilə hər bir musiqiçi üçün nümunədir. Azər Rzayevin yaradıcılıq yoluna nəzər saldıqda görürük ki, onun üslubu milli musiqi ənənələrimizlə nə qədər yaxından bağlıdır. Bəstəkarın üslubunun kamilliyi bundadır ki, o, milli muğamlarımızdan ancaq sitat kimi istifadə etməmiş, millilik onun musiqisinin ruhundadır. Məhz bu, Azər Rzayevin muğamlar, xalq melodiyları, onların ritm və intonasiya xüsusiyyətləri haqqında dərin biliklərinin sübutudur.

Azər Rzayev yaradıcılığında bir çox janrlara müraciət etmişdir: instrumental konsert, solo alət və orkestr üçün poema, simfonik lövhə, musiqili komediya, dram tamaşalarına musiqi, vokal-instrumental əsərlər, sonata, sonatina, solo və müxtəlif tərkiblər üçün pyeslər, xalq mahnılarının işləmələri və s. Yaradıcılığındakı janr müxtəlifliyinə baxmayaraq instrumental konsert janrı onun musiqi irsinin əsasını təşkil edir. Rzayev simfonik orkestr üçün poemalarından bəzilərini solo alət və orkestr üçün yazmışdır. Solo alətlərə müraciət onun orkestr yazı dilində də aydın görünür. Həm nəfəs alətləri (xüsusilə taxta nəfəslilər), həm də simli alətlərə inkişaflı solo mövzular vermək onun yaradıcılıq üslubu üçün ənənəvidir.

Açar sozlər: Azərbaycan, Azər Rzayev, Bəstəkar, mədəniyyət, musiqi.

Giriş

Azər Rzayevin bir bəstəkar kimi formalaşmasında bir çox görkəmli şəxslərin rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə onların Azərbaycan milli klassik musiqi irsinin zənginləşməsindəki xidmətləri çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dahi bəstəkarımız, ictimai xadim və müəllim Üzeyir Hacıbəyli (1885- 1948) burada başlıca rol oynamışdır. 20-ci əsrin əvvəlləri Azərbaycan klassik musiqisində sürətli tərəqqi dövrüdür. Elm və mədəniyyət xadimləri tərəfindən Avropa ölkələri və Rusiyanın bu sahədəki təcrübələri dərinlənən araşdırılırdı. Üzeyir Hacıbəylinin sözləri bunun açıq ifadəsidir: “Ümumi musiqi sənəti əsrlərlə inkişaf edən bir çox tərəqqi, təkamül və inqilabdan sonra gəlib bugünkü məqama çatıb. Bu yolda hər bir əsrə məxsus musiqi dahiləri və musiqi alimləri əmələ gəlib, öylə bir böyük və qiymətli əsərlər buraxıbdırlar ki, mədənilik iddiası edən heç bir millət bu əsərlərdən bixəbər və bibəhrə qala bilməz. Çünki bu əsərlərin insaniyyətə olan xidməti olduqca böyükdür”[Əhmədov E. Konservatoriya. №4, 2010. s. 148]. Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycanda musiqi təhsilinin inkişafındakı xidmətləri çox böyükdür. Onun təşəbbüsü ilə ilk Azərbaycan dilində təhsil verən “Türk musiqi məktəbi” yaranmışdır. Bu məktəb 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası ilə birləşir. 1931-32-ci illərdə Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycanda ilk dəfə notla ifa edən xalq çalğı alətləri orkestrini təşkil etmişdir. Bəstəkar bu orkestr üçün “Birinci” və “İkinci” fantaziyları yazmışdır. O, həm də xalq çalğı alətlərinin təkmilləşdirilməsində yaxından iştirak etmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin bəstəkarlıq fəalliyəti geniş və rəngarəngdir. Hacıbəyli bir çox janrlara müraciət etmiş onların ilk nümunələrini yaratmışdır. O, altı muğam operası, üç musiqili komediyanın, ilk klassik operamız olan “Koroğlu”nun, violin, violonçel və fortepiano üçün ilk trio “Aşıqsayağı”, xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlərin müəllifidir. 1908-ci ildə tamaşaya qoyulmuş “Leyli və Məcnun” operası bu janrdə şərqdə yaradılmış ilk nümunədir. Üzeyir Hacıbəyli burada operanın dramaturji inkişaf prinsiplərini muğam-deklamasiya ifadə tipi ilə birləşdirmişdir. Ümumiyyətlə Müslüm Maqomayev və Üzeyir Hacıbəylinin birgə fəalliyəti Azərbaycan klassik musiqisinin inkişafında müstəsna rola malikdir.

[Ü.Hacıbəyli. Bakı 2010, s 46]

Ü.Hacıbəyli öz biliklərini təkmilləşdirmək üçün Moskvaya yollandığı zaman Müslüm Maqomayev Bakıda teatr tamaşalarından yığılan vəsaitlə ona kömək etmişdir. Üzeyir Hacıbəyli özü pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı xaricdən bir çox peşəkar müəllimləri konservatoriyaya dəvət etmişdir. Onların Azərbaycanda həm professional ifaçılıq, həm də bəstəkarlıq məktəblərinin inkişafında xidmətləri danılmazdır. Burada xüsusilə bəstəkarlıq fakültəsinin professorları L.İ. Rudolf və B.İ. Zeydmanın adlarını çəkmək lazımdır. Leopold Rudolf (1877-1938) Moskva konservatoriyasını bəstəkarlıq üzrə S.İ.Taneyevin sinfində bitirmişdir. Sonrakı illərdə o, Saratovda pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Rudolfun Azərbaycan Dövlət konservatoriyasındakı fəaliyyət dövrü 30-cu illərə təsadüf etmişdir. Görkəmli bəstəkarlarımız Qara Qarayev və Cövdət Hacıyev Bakıda L.İ. Rudolfun sinfində bəstəkarlıq ixtisası üzrə oxumuş sonra təhsillərini Moskvada D.Şostakoviçin sinfində davam etdirmişdilər.

D. Şostakoviçin (1906-1975) Azərbaycanın musiqi həyatında çox böyük rolu olmuşdur. O, tələbələrinin inkişafında yaxından iştirak etməklə yanaşı, ümumilikdə ölkənin musiqili inkişafı ilə də maraqlanmışdır. D.Şostakoviç Azərbaycan bəstəkarlarının qurultayları, ölkələrarası təşkil olunan mədəniyyət günlərində dəfələrlə iştirak etmişdir. O dövrdə yaşayan yazıçılar, şairlər, incəsənət xadimlərimiz həm də ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuş, xalqımızın hərtərəfli inkişafı üçün yorulmadan çalışmışlar. Yeni mədəniyyətin qurulması üçün qədim milli irsə dərinləndirən bələd olmaq, xalq ənənələrinə istinad etmək olduqca vacib idi. Azərbaycan klassik musiqi mədəniyyətinin ilk nümunələri məhz xalq yaradıcılığına istinad əsasında yaradılmışdır.

20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq bu fəaliyyət sahəsi genişlənir, inkişaf edir və nəticədə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdində Bülbülün rəhbərlik etdiyi Elmi-tədqiqat musiqi kabineti təşkil olunur. Ümumilikdə Azərbaycan klassik musiqisində bir çox yeni janrlar yaradıcılığının çiçəklənən dövründə itirdiyimiz görkəmli bəstəkar Asəf Zeynallının (1909-1932) adı ilə bağlıdır. O, ilk milli romansların, fortepiano və violin üçün miniatürlərin, ilk simfonik əsər nümunələrinin müəllifidir. Milli fortepiano musiqisinin təşəkkülündə də Asəf Zeynallının xidməti çox böyükdür. O, xalq musiqimizdən böyük ustalıqla bəhrələnməklə onu klassik fortepiano ənənələri ilə birləşdirmişdir. Bəstəkar fortepiano üçün “Durna”, “Çahargah”, iki fuqa, violin üçün “Muğamsayağı” pyesinin, “Ölkəm”, “Sual”, “Seyran”, “Çadra”, “Sərhədçi” romanslarının müəllifidir. [İbrahimova Ş. Musiqi dünyası 2005, No 3-4, səh.25]

Azər Rzayev bəstəkarlıq fakültəsində B. Zeydmanın sinfində təhsil almışdır. Boris Zeydman (1908-1981) Peterburq konservatoriyasının yetirməsidir. “Masqarad”, “Ağıldan bəla” operaları, “Qızıl açar” baleti, musiqili komediyalar və simfonik əsərlərin müəllifi olan B.Zeydman müəyyən mərhələlərdə Peterburq(1936-1939), Bakı (1939-1957), Daşkənd(1957-1980) konservatoriyalarında müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Professor B. Zeydmanın Azərbaycanda gənc bəstəkarların bir peşəkar kimi yetişməsinə zəhməti çox böyükdür. Görkəmli bəstəkarlarımız Fikrət Əmirov (1922-1984), Soltan Hacıbəyov (1919-1974), Cahangir Cahangirov(1921-1992), Süleyman Ələsgərov (1924-2002) məhz onun tələbəli idilər. Fikrət Əmirov yeni bir janr olan “Simfonik muğamın” yaradıcısı kimi musiqi tariximizdə öz dərin izini qoymuşdur. Soltan Hacıbəyov musiqimizdə orkestr tembr keyfiyyətlərini inkişaf etdirmiş, ona yeni çalarlar gətirmişdir. Bəstəkarın orkestr üçün “Konsert”, “Uvertüra” əsərləri, “Gülşən” baleti musiqi tariximizin qızıl fonduna daxildir. Cahangirov Cahangirovun fəaliyyəti Azərbaycanda xor musiqisinin inkişafı, Süleyman Ələsgərov isə operetta janr nümunələrimizin zənginləşməsinə öz töhfəsini vermişdir. [Qasımova S. Musiqi Dünyası 3-4/5, 2000, səh.79]

Azər Rzayevin həyatında böyük bəstəkarımız Qara Qarayevin xüsusi rolu olmuşdur. Məhz o, konservatoriyaya qəbul imtahanları zamanı gənc musiqinin istedadını görərək onun iki fakültəyə qəbul olunmasını təmin etmək üçün xüsusi icazə almışdır. Qara Qarayev (1918-1982) 20-ci əsr Azərbaycan klassik musiqisinin inkişafında böyük rolu olan bəstəkarlardan biridir. O, daim yeniliyi sevən, insan fikrinin musiqili ifadəsində yeni yollar axtaran bir şəxsiyyət olmuşdur. Qara Qarayevin yaradıcılığında qədim xalq ənənələri və müasirlik daim vəhdət təşkil etmişdir. O, nailiyyətləri ilə

kifayətlənməyərək 60-cı illərdə yaradıcılığında köklü dəyişikliklər edərək Yeni Vyana məktəbinin nümayəndələri A.Şönberq, A.Berq, A.Vebem yaradıcılıqlarında inkişaf etmiş yeni bəstəkarlıq texnikası olan dodekafoniyaya müraciət etmişdir. Bundan başqa Qarayev, P.Hindemit, İ.Stravinski kimi həmkarlarının yolunu davam etdirərək neoklassisizm ənənələrindən də bəhrələnmişdir. O, bu janrdə violin və fortepiano üçün sonata yazmışdır. Qara Qarayev “Yeddi gözəl”, “İldırımli yollarla” baletlərinin, “Vətən” operasının, üç simfoniyanın, xor əsərlərinin, iki simli kvartetin, violin və orkestr üçün konsertin, violin və fortepiano üçün sonatanın, dram tamaşaları və filmlərə musiqilərin, müxtəlif alətlər üçün pyeslərin müəllifidir. O, öz yaradıcılıq fəalliyətində həm bəstəkarlıq, həm də pedaqoji işi ustalıqla birləşdirmişdir. Müəllimi və çox yaxın dostu D.Şostakoviç kimi o da gənc bəstəkarlar nəslinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Qara Qarayevin bir müəllim kimi əsas xüsusiyyətlərindən biri onun xeyirxahlığı idi. O, tələbələri ilə hətta öz yaradıcılıq fikirlərini bölüşməkdən ehtiyat etmirdi. Qara Qarayev tələbələrinin ancaq bir bəstəkar kimi yox, onların hərtərəfli inkişafına diqqətlə yanaşırdı. Onlara həmişə mütləqi üçün kitablar məsləhət görür, onlara yazılmış yeni əsərlər, musiqidə yeni axınlar, yeni texnikalar haqqında geniş məlumatlar verər, vaxtaşırı bütün tələbələr üçün açıq mühazirələr təşkil edərdi. [Quliyeva L. Bakı, 2014.s.96]

6. Tələbəlik illərinin Azər Rzayevin yaradıcılıq həyatında xüsusi yeri vardır. O, Həsən Rzayev (1928), Arif Məlikov (1933), Vasif Adıgözəlov (1935-2006), Adil Bəbirov (1934), Xəyyam Mirzəzadə (1935), Ramiz Mustafayev (1926- 2008), Şəfiqə Axundova (1924-2013), Oqtay Kazimi (1932-2010), Oktay Zülfüqarov (1929-2016) ilə eyni dövrdə təhsil almışdır. Qızgın yaradıcılıq həyatı, fikir mübadiləsi, bir əsər üzərində saatlarla davam edən müzakirələr, bunlar hamısı gənc bəstəkara öz təsirini göstərmişdir. [Xanlarova P. Konservatoriya №4, 2011,səh.12]

7. Bu da təbidir ki, Azər Rzayevin ən yaxın yaradıcılıq əlaqələri olduğu bəstəkar onun qardaşı Həsən Rzayevdir. Onlar musiqi məktəbində təhsillərinə birgə başlamışdılar. Həsən Rzayev zərb alətlərində ifa edirdi. O, da məhz qardaşı Azər Rzayev kimi konservatoriyaya iki ixtisas üzrə qəbul olmuşdur. Zərb alətləri üzrə o, V.Çerni, bəstəkarlıq üzrə isə B.Zeydmanın sinfində təhsil almışdır. Zərb alətlərində ifa etməsi H.Rzayevin bəstəkarlıq fəalliyətində də öz izini qoymuşdur. Onun ksilofon və orkestr üçün “Skerso” əsəri (1954) nəinki Azərbaycanda onun hüduqlarından kənarda da ifa olunur və Amerikada keçirilən zərb alətləri müsabiqəsinin məcburi ifa olunmalı əsərlər siyahısına daxil edilmişdir. Bundan başqa Həsən Rzayev Simfonik Orkestr üçün “Uvertüra” (1950), “Üçlü Fuqa” (1952), “Babək” simfoniyaının (1953), C.Cabbarlının “Sevil” dramı əsasında “Azad” xoreoqrafik lövhəsi, “Elementlər”, “Mübariz rəfiqə” xoreoqrafik lövhələri, ksilofon və simfonik orkestr üçün Konsert (1975), truba və simfonik orkestr üçün Konsert (1956, ikinci redaksiya 1975), tar və orkestr üçün “Çahargah” rapsodiyasmm, violin və fortepiano üçün Sonatina, fortepiano üçün Sonatina, 26 miniatür silsiləsinin müəllifidir.

Azər Rzayevin yaradıcılıq mühitində ona ailəsindən sonra əsas təsir edici qüvvə məhz onun müəllimlərinin fəalliyəti olmuşdur. Azərbaycan dövlət konservatoriyasında A.Amitonun sinfində təhsil aldığı illərdə ifaçılıq fəalliyətini bəstəkarlıq işi ilə yanaşı davam etdirən A.Rzayev daim özünü savadlı musiqiçi olmaq yolunda inkişaf etdirmişdir. 1953-ci ildə konservatoriyanı A.Amitonun sinfində (violin üzrə), bəstəkarlıq üzrə isə Zeydmanın rəhbərliyi altında bitirən musiqiçi diplom işi olaraq violin və orkestr üçün ilk konsertini elə öz ifasında imtahan komissiyasına təqdim etmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. [Zöhrabov R.Bakı.1995.s.17]

Azər Rzayev kamera ansamblı üzrə görkəmli pedaqoq V.Anşeleviçdən dərslər almışdır. Tbilisi konservatoriyasında violonçel üzrə təhsil alan V.Anşeleviç sonra Azərbaycan dövlət simfonik orkestrində ifaçılıq fəalliyətini davam etdirir. Kamera ansamblı kafedrasından əvvəl o, violonçel ixtisası üzrə müəllim işləmişdir. 1938-ci ildə V.Anşeleviçin violinoçu S.Şakov, pianoçu M.Brenner ilə birlikdə L.van Bethovenin üçlü konsertinin Bakıda ilk ifasını həyata keçirməsi təqdirə layiq hal idi. 50-ci illər Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə bir çox gənc və istedadlı bəstəkarların daxil olduğu dövrdür. Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi inkişaf etdikcə, janr müxtəlifliyi baxımından zənginləşirdi. Bura xüsusilə kamera-instrumental musiqi janrı aiddir. Üzeyir Hacıbəylinin ilk təməllərini qoyduğu bu janr Asəf Zeynalli, Fikrət Əmirov, Qara Qarayev tərəfindən inkişaf etdirilərək çox yüksək

səviyyəyə qaldırılır. Onların yaratdığı nümunələr təkcə Azərbaycanın musiqi irsinin zənginləşdirmir, onlar dünya musiqi mədəniyyətində dəyərli yerə malikdirlər. Asəf Zeynallının sadəliyi və fəlsəfi dərinliyi ilə seçilən pyesləri, silsilələri, xüsusilə onun violin üçün “Muğamsayağı” əsəri, Fikrət Əmirovun Elmira Nəzirova ilə birlikdə yazdığı ərəb mövzularına fortepiano üçün Konsert, xalq nəğmə və laylalarımızın sadə gözəlliyini özündə ifadə edən fortepiano üçün 12 miniatur əsəri, Qara Qarayevin neoklassisizm ənənələrinə əsaslanaraq yazdığı violin və fortepiano üçün Sonatası, ilk dəfə Azərbaycanda seriya yazı texnikasında istifadə edərək yazdığı violin və orkestr üçün konserti dünya irsinin incilərindəndirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov E. "Azər Rzayevin həyat və yaradıcılığına yeni baxış", Konservatoriya №4, 2010, səh. 147-153
2. Ü.Hacıbəyli Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları, Bakı 2010
3. İbrahimova Ş. Azərbaycan kamera-enstrümental musiqisinin bəzi xüsusiyyətləri, Musiqi dünyası 2005, № 3-4, səh.25
4. Qasımova S."Azər Rzayev", Musiqi Dünyası 3-4/5, 2000, səh. 78-80
5. Quliyeva L. Azər Rzayev. "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, Bakı, 2014
6. Xanlarova P. "Azər Rzayev- skripka və orkestr üçün Konsert", Konservatoriya № 4, 2011, səh.10-14
7. Zöhrabov R. Bəstəkarlarımız haqqında söz. V. Şur, 1995

SUMMARY

Azer Rzayev's work is one of the most valuable treasures for Azerbaijani culture. His heritage is an example for every musician with its nationality and richness. When we look at Azer Rzayev's creative path, we see how closely his style is connected with our national musical traditions. The perfection of the composer's style lies in the fact that he did not use our national mughams as mere quotations, nationality is in the spirit of his music. This is precisely the proof of Azer Rzayev's deep knowledge of mughams, folk melodies, their rhythm and intonation features.

Azer Rzayev turned to many genres in his work: instrumental concert, poem for solo instrument and orchestra, symphonic sheet music, musical comedy, music for drama performances, vocal-instrumental works, sonata, sonatina, plays for solo and various ensembles, arrangements of folk songs, etc. Despite the genre diversity in his work, the instrumental concert genre forms the basis of his musical heritage. Rzayev wrote some of his poems for symphony orchestra for solo instruments and orchestra. The appeal to solo instruments is also evident in his orchestral writing. It is traditional for his creative style to give developed solo themes to both wind instruments (especially woodwinds) and string instruments.

Keywords: Azerbaijan, Azer Rzayev, Composer, culture, music

ŞƏRUR VƏ KƏNGƏRLİ RAYONLARINDAKI ZİYARƏTGAHLARIN MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TARİXİ

Məhəmməd BAYRAMOV
mehemmedbayramli996@gmail.com
Orcid ID: 0009-0009-2074-58-71
Naxçıvan Dövlət Universitetinin

Xülasə

Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi, yalnız sənət və ədəbiyyatla deyil, həm də dini memarlıq abidələri və ziyarətgahlarla zəngindir. Bu abidələr, xalqın dini inanclarını, mədəni dəyərlərini və tarixini yaşatmaq üçün önəmlidir. Xüsusən, pirlər və müqəddəs məkanlar, həm tarixi, həm də memarlıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşən pirlər, yerli əhali tərəfindən müqəddəs sayılır və hər biri özünəməxsus tarixə, inanca və memarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu məqalədə, Qarabağlar, Asnı, Pir Süleyman, Tənənəm və Qənimət pirlərinin tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Hər bir pirin quruluşu, ətrafında formalaşmış dini inanclar və bu abidələrin yerli mədəniyyətə təsiri diqqətə alınmışdır. Pirlərin dini məkan olmaqla yanaşı, həm də dövrünün memarlıq üslubunu, istifadə olunan tikinti materiallarını və arxeoloji mədəniyyətini əks etdirməsi onların tarixdəki rolunu daha da mühüm edir. Bu abidələr, Azərbaycanın zəngin dini və mədəni irsinin bir hissəsi olaraq, həm yerli əhali, həm də ziyarətçilər üçün mənəvi və estetik əhəmiyyət daşıyır. Bu məqalədə, həmin pirlər, onların tarixi və mədəni dəyərləri nəzərdən keçirilərək, onların timsalında Azərbaycandakı dini abidələrin və mədəni irsin qorunması və araşdırılmasının vacibliyini vurğulayacaqdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, ziyarətgah, memarlıq, dini memarlıq.

Asnı piri. Asnı Piri, Qarabağlar kəndinin şimalında yerləşən və ətraf mühitlə sıx bağlı olan tarixi və dini əhəmiyyətə malik bir ziyarətgahdır. Bu yer, xüsusilə dağlıq ərazidəki qayalar arasından çıxan gur bulaqla tanınır. Xalq tərəfindən müqəddəsləşdirilən bu bulaq, həm də yerli əhəlinin dini inanc və adət-ənənələrinin bir hissəsini təşkil edir. Bulağın ətrafında yerləşən ağaclar da müqəddəs sayılır və insanlar burada niyyət edərək parça bağlayırlar, bu da yerli inanclarda xüsusi bir yer tutan bir ritualdır. Asnı Piri ilə bağlı tarixən müxtəlif dövrlərdə tikilmiş qurğular mövcud olub. Əvvəlki dövrlərdə pirin yaxınlığında möhrə ilə inşa edilmiş dörd künc formalı bir bina yerləşirdi. Hazırda isə həmin binanın yerində böyük və monumental bir memarlıq abidəsi ucaldılmışdır. Bu abidə, həm yerli, həm də geniş mənada Azərbaycanın tarixi və mədəni irsini təmsil edən mühüm bir nümunədir. Pirin içərisində olan Orta əsrlərə aid iki qəbir, onun tarixinin dərinliyini və zənginliyini göstərir. Qəbirlərdəki sinə daşları üzərindəki ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabələr, bu qəbir abidələrinin XIV əsrə aid olduğunu sübut edir. Bu kitabələr, həmçinin dövrün mədəni və dini həyatına dair əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edir. Lakin Asnı Pirinin tarixi yalnız Orta əsrlərlə məhdudlaşmır. Onun yaranışı, Azərbaycanda qədim türklərinin dağ, su və ağaclara olan dini inancı ilə sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan, pirin tarixi, e.ə. III-II minilliklərə qədər uzanır və bu dövrün dini və mədəni həyatının bir hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, Asnı Piri həm tarixən, həm də mədəni və dini baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən bir yerdir. Onun zəngin tarixi və orada mövcud olan maddi-mədəni irs, bu ziyarətgahın Azərbaycan xalqının inanc sistemindəki xüsusi yerini təsdiq edir.

Şəkil 1. Asnı pirinin daxili görünüşü (Məhəmməd Bayramov)

Asnı Piri, ilk dövrlərdə çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə, digər oxşar abidələrdə olduğu kimi, bu ziyarətgahın da strukturunda müəyyən dəyişmələr meydana gəlmişdir. Bu səbəbdən, mövcud abidənin ilkin arxitekturası itmiş və yerində müasir memarlıq üslubunda yeni bir bina inşa edilmişdir.

Memarlıq baxımından, Asnı Piri tək otaqdan ibarət olan sadə bir quruluşla seçilir, lakin bu sadəlik onun dini və memarlıq əhəmiyyətini zənginləşdirir. Pirin içərisində yerləşən iki qəbir, zamanla dəyişməz olaraq qalaraq, abidənin tarixi və dini dərinliyini saxlamışdır. Bu qəbirlər, məkanın müqəddəsliyini və ziyarətgaha olan marağı əks etdirən mühüm elementlərdir. Pirin memarlıq quruluşu, dörd sütundan ibarət olan bir struktura əsaslanır ki, bu sütunlar pirin əsas dayaq nöqtələrini təmin edir və onun memarlıq sabitliyini artırır. Pirin hər bir divarında yerləşən, yuxarı hissədəki iki balaca pəncərə, ümumilikdə səkkiz kiçik pəncərənin bir hissəsidir. Bu pəncərələr, abidənin daxili işıqlandırılmasını təmin etməklə yanaşı, ziyarətgahın estetik və funksional baxımından memarlıq xüsusiyyətlərini vurğulayır. Pirə xas olan ən əhəmiyyətli elementlərdən biri də günbəzin mövcudluğudur. Günbəz, pirin memarlıq quruluşunu tamamlayır və bütövləşdirir.

Şəkil 2. Asnı piri. 1-Bərpa olunarkən görünüşü;
2-Bərpadan sonrakı görünüşü (Məhəmməd Bayramov)

Qənimət piri. Bu pir, kəndin mərkəzində yerləşən və xalq arasında "Qənimət Piri" adı ilə tanınan mühüm bir dini və tarixi abidədir. Bu ziyarətqah kvadrat formalı bir otaqdan ibarət olub, içərisində bir qəbir yerləşir. Pirin divarları kərpicdən inşa edilmişdir. Girişi şimal tərəfdəndir. Pirin pərdisi, strukturu dəstəkləyən ağac dirəklərlə dəstəklənmişdir, bu da onun inşasında istifadə edilən materialların və tikinti texnologiyalarının bir göstəricisidir. Pirin binasını əhatə edən divarlarda kiçik, üçbucaq formalı taxçalar düzəldilmişdir ki, bu da yerli memarlıq üslubunun xüsusi bir elementini təşkil edir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı pirin həyatında Orta əsrlərə aid müxtəlif şirli və şirsiz keramika parçaları aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar, pirin mövcudluğunun və fəaliyyətinin tarixi dövrünü müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşkar olunan keramika nümunələrinə əsasən, Qənimət piri XIV-XVI əsrlərə aid edilə bilər. Bu dövr, həmçinin Azərbaycan mədəniyyəti və memarlığının inkişaf etdiyi bir mərhələni təmsil edir və Qarabağlar Pirinin də bu tarixi kontekstdə qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Şəkil 3. Qənimət piri: 1-Balkonunun görünüşü; 2- Daxili görünüşü (Məhəmməd Bayramov)

Qənimət Pirinin böyük bir balkonu vardır. Pirin divarlarında altı kiçik ölçülü taxça yerləşir və insanlar burada şam yandıraraq niyyət edirdilər.

Piri Süleyman piri. Piri Süleyman, Tənənəm kəndinin şimal-şərqində yerləşən, həm dini, həm də tarixi əhəmiyyət kəsb edən bir ziyarətqahdır. Əfsanəyə görə, bu məkan Həzrəti Süleymanın qəbri üzərində tikilmiş və burada yerləşən sərdabə, uzun illərdir ki, yerli əhali tərəfindən ibadətqah kimi istifadə edilir. Sərdabənin tikintisi, kəndin ətrafında tapılmış yastı gil daşlarla həyata keçirilmiş və bu daşlar əhəng məhlulu ilə birləşdirilərək bərkidilmişdir. Bu abidənin tikintisində istifadə olunan materiallar, həm dövrün tikinti texnologiyalarını, həm də yerli əhəlinin gündəlik həyatını əks etdirir. Kənd əhalisinin verdiyi məlumata görə, Pir Süleyman abidəsinin üzərində bir kitabə mövcud olmuşdur. Bu kitabə, daş üzərində oyulmuş ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və onun mətni, zamanla oxumaq çətinləşmiş olsa da, əhəmiyyətli dini və mədəni mesajlar daşıyır. Abidənin içərisində divarda yerləşən yazı, qoşa uclu qılınc tutan bir şəxsin təsvirini ehtiva edir, həmin şəxsin sağ tərəfində isə "Ya Əli" ifadəsi yer alır. Bu yazı, yerli əhəlinin inanc və ibadət formasının bir hissəsini təşkil edir. Kitabənin digər tərəfində, haşiyə içərisində Qurani-Kərimin II surəsinin 256-cı ayəsi yazılmışdır. Bununla yanaşı, kitabənin başqa bir hissəsində Qurani-Kərimin 39-cu surəsinin 54-cü ayəsi də həkk olunmuşdur. Bu Quran ayələri, abidənin dini və mədəni kontekstini dərinləşdirən mühüm məqamlar təqdim edir və abidənin təsir dairəsini daha da genişləndirir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Pir Süleyman abidəsinin ətrafında xeyli miqdarda keramika məmulatları aşkar edilmişdir. Bu tip keramika XIV-XV əsrlər üçün xarakterikdir [1]. Bu tapıntılar, abidənin tarixi dövrü haqqında daha geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Aşkar edilən arxeoloji materiallar əsasında, Pir Süleyman ziyarətqahının XIV əsrə aid olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bu abidə, həm yerli, həm də regional tarixi və mədəniyyət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 4. Pir Süleyman xarici görünüşü (Məhəmməd Bayramov)

Süleyman piri, memarlıq quruluşuna görə iki mərtəbədən ibarət olan xüsusi bir abidədir. Pirin birinci mərtəbəsində yerləşən qəbir, ziyarətgahın əsas dini və mədəni elementlərindən biridir. Qəbrin yerləşdiyi otaq, bir neçə dəfə suvaqla suvanmış və zamanla tikili strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Memarlıq quruluşu baxımından, otaq dairəvi formada olsa da, əvvəlki dövrlərdə bu strukturun çoxüzlü olduğu ehtimal edilir. Bu xüsusiyyət, pirin ilkin tikinti mərhələsindəki memarlıq tərzini əks etdirən mühüm bir göstəricidir. Süleyman pirinin ikinci mərtəbəsi, sadə bir otaqdan ibarət olub, onun divarlarında xüsusi stalaktitlərlə işlənmişdir. Bu işləmələr, abidənin memarlıq detallarının zənginliyini və bədii ifadə tərzini nümayiş etdirir. Yuxarı mərtəbənin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri, onun bir günbəzli olmasıdır. Günbəz, ziyarətgahın estetik və simvolik tərkibini tamamlayır, həmçinin abidənin xarici və daxili görünüşünü vizual cəhətdən zənginləşdirir. Günbəzin üzərində, göyərən kolların üzərinə müxtəlif parçalar bağlanmışdır. Bu isə, əhalinin inancı ilə sıx bağlıdır və yerli insanlara aid olan dini ənənələrin bir hissəsini təşkil edir. Tənənəm pirinin yerüstü hissəsi kvadratşəkillidir. Pirdə kvadrat əsasdan yarımdairəvi formada olan günbəzinə keçid vardır və bu tromplarla həll edilmişdir. Bu ziyarətgahların içəridən kvadratşəkilli əsasdan günbəzə keçidi təmin edən trompları da bir-biri ilə bənzərdir. Bu tip memarlıq elementini Təbrizdə Göy məsciddə [3, s. 259, şəkil 167], Şirvanşahlar saray kompleksində [3, s. 237, şəkil 148], Axsadan baba türbəsində [3, s. 179, şəkil 102] görmək mümkündür. Bu memarlıq elementi Piri Süleyman türbəsində bacarıqla istifadə olunmuşdur. Günbəzlər və tağbəndlər həm də memarlıq abidələrinin iç quruluşuna zəngin və ahəngdar görkəm vermişdir. Ümumiyyətlə tağbəndlər Orta əsr Azərbaycan memarlığında geniş istifadə olunmuşdur. Bu memarlıq elementinə biz həm Cənubi Azərbaycanda, həm də Anadolu memarlığında rast gəlirik [4, s. 59-62]. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, kvadratşəkilli pirlər və ziyarətgahlar XIII əsrin ikinci yarısından geniş yayılmışdır [2, s. 145].

Şəkil 5. Pir Süleyman: 1- II mərtəbənin daxili görünüşü;
2- I mərtəbənin daxili görünüşü (Məhəmməd Bayramov)

Nəticə

Bu məqalədə, Şərur və Kəngərli rayonlarında yerləşən pirlərin memarlıq quruluşları, tarixi və mədəni əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Bu pirlər, sadəcə dini məkanlar olaraq deyil, həm də dövrünün tikinti üslubunu və yerli inanc sistemlərini əks etdirən mühüm memarlıq abidələri kimi diqqətə layiqdir. Şərur və Kəngərli bölgələrində yerləşən Asnı Piri, Pir Süleyman və Qənimət Piri, öz tarixi və arxitektura xüsusiyyətləri ilə Naxçıvanın zəngin mədəni irsinin ayrılmaz hissələridir. Məqalədə qeyd olunan pirlərdən bir qismi, zamanla bərpa edilərək müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurulmuş, digərləri isə orijinal quruluşlarını qoruyaraq tarixiliyini itirmədən bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Hər iki halda, bu abidələrin qorunub saxlanması və müasir dövrə uyğun tədqiqi, onların tarixi və mədəni əhəmiyyətini daha da artırır. Eyni zamanda, bu pirlərin gələcək nəsillərə düzgün şəkildə çatdırılması, Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Asnı Piri, Pir Süleyman və Qənimət Piri, yalnız öz dövrünün dini və memarlıq xüsusiyyətlərini əks etdirmir, eyni zamanda yerli inanc sistemlərinin, sosial və mədəni həyatın mühafizə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu abidələr, həm də Azərbaycanın müxtəlif dövrlərdəki mədəni inkişafını və dini inanclarını araşdıran tədqiqatçılar üçün dəyərli arxeoloji və tarixi məlumatlar təqdim edir. Beləliklə, bu məqalə, Şərur və Kəngərli rayonlarındakı pirlərin tarixi, memarlıq və mədəni əhəmiyyətinin dərinlən tədqiq edilməsi və qorunması ehtiyacını bir daha vurğulamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası / tər. Ed. V.Baxşəliyev. –Naxçıvan: Əcəmi, –2008. –520 s.
2. Ülkü Ü. Bates. Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi (Çeviren İsmail Hacıahmetoğlu) // Ankara: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, –2014. –Sayı 23, –s. 141-154.
3. Öney G. İran ve Anadolu Selcuklu Türbelerinin Mükayesesi // Ankara: Yıllık Araştırmalar Dergisi, –1981. –Sayı 8, –s. 41-66.
4. Бретанцкий Л.С. Зодчества Азербайджана XII-XV вв., и его место в архитектуре Переднего Востока / Л.С. Бретанцкий. –Москва: Наука, –1966. –560 с.

NAXÇIVANIN ORTA ƏSR MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ (XIII-XVIII ƏSRLƏR)

Nurlan BAĞIRLI

nurlanbagirli@icloud.com

Orcid İd: 0009-0003-3612-7898

Xülasə

Eramızın ilk əsrlərində başlayaraq mühüm sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi kimi dünyada tanınan Naxçıvan şəhəri, həm də inzibati-siyasi mərkəz rolunu oynamışdır. Şəhər X-XI əsrlərdə Naxçıvan şahlığının, XII əsrdə isə Eldənizlər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan inzibati mərkəz kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir. XVIII əsrin ortalarından başlayaraq şəhər Naxçıvan xanlığının mərkəzinə çevrilmişdir. Antik və Orta əsr Naxçıvan şəhərinin əksər hissəsi müasir tikililərin altında qalmışdır. Vaxtilə aparılan tikinti işləri mədəni təbəqənin dağılmasına səbəb olmuşdur. Möminə Xatın türbəsi ətrafında aparılan tikinti 138 zamanı alınan kəsikdə təbəqənin qalınlığı 13 m olmuşdur. 1983-1991-ci illər ərzində aparılan tədqiqatlar zamanı şəhərin iqtisadi-mədəni həyatını əks etdirən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Qazıntı zamanı IX-XVII əsrləri əhatə edən üç mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Bu materiallar əsasən istehsal ocaqları, tikinti qalıqları, şirli və şirsiz keramikadan ibarətdir.

Açar sözlər: Orta əsr, Naxçıvan, memarlıq abidələri, XIII-XVIII əsrlər

Giriş

Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olan Gülüstan türbəsi XIII əsrə aid olub Culfa şəhərinə yaxın bir ərazidə yerləşir. Daşdan inşa edilən Gülüstan türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən digər abidələrdən fərqlənir. Qeyd etmək istəyirəm ki, Naxçıvanda yerləşən memarlıq abidələrinin bir çoxu daşdan inşa edilmişdir. Eyni zamanda körpülərin və qalaların da inşasında daşdan istifadə edilmişdir. Daşa dekorativ görkəm vermək çətin olduğu üçün tikililərdə daha çox daşdan istifadə olunurdu. Orta əsr dövrünün Naxçıvan ustaları çox çətin bir şəkildə daş üzərində oyma sənətinin ən gözəl nümunəsini Gülüstan türbəsinin timsalında yaratmışlar. Türbənin üzərində kitabə salamat qalmadığından, türbənin kim tərəfindən sifariş edildiyi, memarı və tikilmə tarixi bizlərə aydın olmamışdır. Üslub xüsusiyyətlərinə görə bəzi memarlar türbənin XIII əsrin başlanğıcına aid olduğunu deyirlər. Özünə xas xüsusiyyətləri olan Gülüstan türbəsinin sərdabəsi yerin üstündə inşa edilmişdir. Sərdabənin yerin üstündə inşa edilməsinin səbəbi ondan ibarətdir ki, yer altı suları axıb sərdabənin içərisinə dolmasın. Zəhri ornamentlərinin orijinallığı və özünəməxsus arxitekturası ilə seçilən bu abidə Memar Əcəmi yaradıcılığından ilhamlanaraq inşa edilmişdir. Sərdabəsi daxildən dairəvi, xaricdən kvadratşəkilli olan türbə qırmızı rəngli tuf daşından inşa edilmişdir. Sərdabənin içərisinə giriş düzbucaqlı formada inşa edilmişdir. Qülləvari hissə ilə sərdabəni bir-birindən ayıran stalaktit qurşağı öz orijinallığı ilə fərqlənir. Nəbat elementlərdən istifadə edilməsi, qurşağın mərkəzdən aşağıya və yuxarıya doğru azalması stalaktit qurşağın orijinallığını təsdiq edir. Orijinallığın təmin edilməsi nəticəsində plastik və zəngin görünüşə sahib olmuş stalaktit kəmərlər abidəyə xüsusi gözəllik qatır. Daş üzərində həndəsi oymalarla naxışlanmış türbənin xarici səthləri isə üçpərli çatma tağla tamamlanmışdır. Üç müxtəlif ornament nümunəsi hazırlamış memar abidənin üzlənməsində təkrar ornamentlərdən istifadə etmişdir. Ornamentlərin təkrarlanmasına baxmayaraq abidəni müşahidə edən tamaşaçı hər dəfəsində fərqli ornamentlər görür. Abidənin üst kamerasının girişi pəncərə formasında hazırlanmışdır. Türbənin üst kamerasının önəmli bir işə yaramadığını K.Məmmədzaadənin və Ə.Salamzaadənin söylədiyi fikirlərdə aydın görmək mümkündür. Türbənin xatirə səcisiyyəsi daşması onların söylədikləri bu fikirləri təsdiq edir. Türbənin yuxarı hissəsində yerləşən dam örtüyündən iki cərgə stalaktit vasitə ilə türbənin üzlərinə keçid təşkil olunmuşdur. Gülüstan türbəsinin üst örtüyü uçub dağıldığından onun formasını təxmin etmək çətin

olmuşdur. Mütəxəssislər apardıqları tədqiqatlar nəticəsində türbənin üst örtüyünün piramidal formada olduğunu təxmin etmiş və türbə bu formada da bərpa edilmişdir. Azərbaycanın daş memarlığının nadir incilərindən biri də Gülüstən türbəsidir. K.Məmməd zadənin və Ə.Salamzadənin fikircə bəzəkli abidələr içərisində Kiçik Asiya abidələrinin oyma daş bəzəklərindən əvvəl Gülüstən türbəsinin daş üzərində oyulmuş ornament bəzəkləri yer alır. Qeyd etmək istəyirəm ki, Türkiyə sənətsünası Oktay Aslanapa Övliyyə Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində qeyd edilən “Kəsik günbəz” abidəsinin həqiqətdə Gülüstən türbəsi olduğunu söyləmişdir.

Araz çayı üzərində salınan bu körpü Gülüstən türbəsinin yaxınlığında yerləşir. Körpünün bir neçə dayaq sütunu dağılmış, yalnızca sağ sahilində yerləşən birinci dayaq sütunu salamat qalmışdır. Bu körpünün sağ sahilində yerləşən birinci dayaq hissəsində suyun axın istiqamətinə baxan tərəfdə dörd şaquli cərgəli oval deşik açılmışdır. Tağın oturacağı hissəsindən baxdığımız zaman bu deşiklər aydın şəkildə görünür. Körpüyə nəzər yetirdiyimiz zaman dayaq hissəsində üçpillədən ibarət hörgü izlərinin olduğunu aydın şəkildə görə bilirik. Körpünün inşası zamanı tikintidə istifadə olunan möhkəm əhəng məhlulu ilə bərkidilən qırmızıya oxşar qumdaşından istifadə edilmişdir. Gülüstən körpüsü inşa edilən zaman bəzi hissələrdə kvadrat formalı kərpic vasitəsilə bəndetmə üsulundan istifadə etmişlər. XII-XIII əsrlərə aid edilən bu körpü qədim tarixə malikdir.

Əhali tərəfindən günbəz olaraq adlandırılan bu türbə Ordubad rayonunun Darkənd kəndinin cənub tərəfində, keçmiş yaşayış mərkəzinin ərazisində yerləşir. Dörd bir tərəfdən giriş hissəsi dar olan türbənin yuxarı hissəsi tamamilə dağılmışdır. Üç yaruslu tikili formasında həll edilən Dər türbəsinin konstruksiyası müxtəlif formalıdır. Türbənin üç yarusuna günbəzlə örtülmüş yuxarı silindrişəkilli boyun hissəsi, sərdabəsi və yerüstü kamerası aiddir. Günbəzli-qülləvari tikililər qurupuna aid olan türbələrədən biri də Dər türbəsidir. Çay daşlarından istifadə edərək türbənin sərdabəsi inşa edilmiş, kvadrat formalı bişmiş kərpicdən istifadə edərək isə üzlənilmişdir. İri daş bloklardan istifadə edərək türbənin kürsülüüyü üzlənilmişdir. Dər türbəsinin Azərbaycanın türbələrindən fərqləndirən iki əsas xüsusiyyət vardır. Birincisi qara rəngli kaşdan istifadə edilərək türbənin gövdəsinin üzlənməsi, ikincisi isə konstruktiv həllinə görə. Dər türbəsinin memarlıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq K.Məmməd zadə və Ə.Salamzadə bu türbəni XIV əsrin birinci yarısına aid etmişlər. Dər türbəsinin üzərindəki kitabəni tədqiq edərək İ.Əzimbəyov və B.M.Sisoyev türbənin Şeyx ibn Cühənnə tərəfindən 1487-1488-ci illərdə inşa edildiyini qeyd etmişlər.

Səfəvilər dövrü üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biridə xanəqahlar əvəzinə imamzadələrin meydana gəlməsi olmuşdur. XVIII əsrə aid edilən bu memarlıq abidəsi Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq hissəsində yerləşir. 3 binadan ibarət olan kompleksin xarici görünüşünü kubik formalı qülləvari türbələrədən gələn dairəvi gövdənin qovuşduğu kompozisiya, özəyini isə kvadrat şəkili türbə təşkil edir. Bərdə türbəsi ilə eyniyyət təşkil edən türbənin qülləsi silindirik formadadır. Türbəyə yeganə gözəllik verən hissə üfüqi düzülmüş qırmızı kərpiclərin təkrarlanmasından yaranan epiqrafik motivli naxışlar idi. Epiqrafik motivli naxışlardan Qarabağlar türbəsinin inşasında da istifadə edilmişdir. Türbəyə əlavə edilən otaqlar arasında keçid üçün qapılardan istifadə edilmişdir. Dördkünc formada inşa edilmiş binadan günbəzə keçmək üçün çatmatağlardan istifadə edilirdi. Kompleksin mərkəzi hissəsini qərb tərəfdən giriş qapısı olan və türbəyə bitişən nisbətən böyük həcmə malik olan bina təşkil edir. Rus alim V.M.Sisoyev keçən əsrin 20-ci illərində Naxçıvanda olarkən kompleksə nəzər salmış, Naxçıvan xanlarının məqbərəsi kimi kompleksin bu hissəsindən istifadə edildiyini qeyd etmişdir. Alimin apardığı tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan xanı Abbasqulu xanın hicri 1337-ci ildə (1918) vəfat etmiş oğlu Mustafaqulu xan Naxçıvanskinin qəbirinin burada yerləşdiyi öyrənilmişdir. XVIII əsrdə inşa edilən türbə hal-hazırda qorunub saxlanılır. Hal-hazırda yerində olmayan və ərəb dilində yazılan daş kitabənin mətnini tədqiqatçı, arxeoloq İ.Əzimbəyov oxumuşdur.

İçərisində iki müsəlman qəbrinin yerləşdiyi xanəqah iki dördkünc formalı binanın birləşməsindən ibarətdir. Son zamanlarda bərpa təmir işləri aparılaraq abadlaşdırılmış binanın üzəri sferik günbəzlə örtülmüşdür. Latin qrafikası ilə Xanəqahın yerləşdiyi giriş qapısının üzərində “Miryaqub piri və Pirəli” sözləri yazılmışdır. Tədqiqatçı Hacıfəxrəddin Səfərlinin fikrinə görə

Bəktəşiiyyə Sufi cəmiyyətinə mənsub olmuş bu xanəgaha əvvəlcə Pir Əli, daha sonra isə Pir Yaqub rəhbərlik etmişdir. Xanəgahın yerləşdiyi bina memarlıq üslubuna görə XVII əsrə aid edilir.

Zaviyə sufi təriqətlərinə mənsub ərəbcə künc, bucaq, guşə mənasını verən məskənlərin adlarından biri olan bu məscid Naxçıvan şəhərində yerləşir. Naxçıvanda mövcud olan bəzi təriqət tərəfdarları Orta əsrlərdə məscidlərə getmir, ibadət etmir, özləri üçün tikdikləri zaviyə və təkyələrdə yaşayır, zikir etməklə məşğul olurdular. Özünəməxsus arxitekturası olan məscidin dolama pilləkənlərdən ibarət minarəsi, böyük bir otaqdan ibarət ibadət salonu və ikimərtəbəli üç yardımçı otağı vardır. Xarici tərəfi bişmiş kərpiclə üzlənmiş binanın yan tərəfi müxtəlif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Zaviyə məscidinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ön tərəfində yerləşən küncələrdən birinin yarım silindirlərlə birləşdirilməsidir. İçərisi sadə olan məscidin iç divarları gəclə suvanmışdır. Üç tərəfdən giriş qapısı olan binanın şərq tərəfdəki həyətdən üç, şimal və qərb tərəfdən isə bir qapısı vardır. Binanın əsas girişi qərb tərəfdəndir. XVII-XVIII əsrlərə aid edilən bina dəfələrlə bərpa edildiyindən forması bir qədər dəyişilmişdir.

İsmayıl xan hamamı Naxçıvan şəhərində yerləşən Dədə Qorqud meydanına yaxın, eyni zamanda Təbriz küçəsi ilə Heydər Əliyev prospektinin kəsişməsində yerləşir. Şərq memarlıq üslubunda tikilən binanın daxilində ocaqxana, xəzinə, çarhovuzlu çimərlik və xidmət zalı fəaliyyət göstərir. Planda düzbucaqlı formada olan hamamın ümumi sahəsi 526 m²-dir. 20x20x5 sm ölçüdə bişmiş kərpiclə XVIII əsrin ortalarında inşa edilən bina öz tarixiliyiylə göz oxşayır. Eksteryeri kaşlarla bəzədilmiş çatmataqlı portal hamamın giriş hissəsində yerləşir. Hamamın içərisində yerləşən soyunma zalına keçmək üçün dar keçiddən, daxilinə keçmək üçün isə geniş vestibüldən istifadə edilir. Səkkizbucaqlı formada inşa edilən Soyunma zalının divarları boyunca 6 ədəd dərin taxca quraşdırılmışdır. 2x2 metr ölçüyə sahib çarhovuz yuyunma zalının mərkəzində inşa edilmişdir. Sferik günbəzlə örtülülük olan zalın tavanının sahəsi 108 m²-dir. Künbəzin üstündəki bacalarla və zalların divarlarına yerləşdirilmiş kiçik pəncərələr vasitəsilə hamamın içərisi işıqlandırılır. Binanın qərbində, yuyunma zalına bitişik yerdə hamamın xəzinəsi yerləşir. İnsanlar su götürmək üçün xəzinədən açılan gözlükdən istifadə etmişlər. Kəhrizlər vasitəsilə hamamın suya olan tələbatı ödənirdi. Hamamı isitmək üçün insanlar xəzinənin altındakı ocaqdan istifadə edirdilər. Yerin altı ilə çəkilən kanallar vasitəsilə otaqların isidilməsi həyata keçirilirdi. Naxçıvan xanı İsmayıl xanın adı ilə bağlı olan bu hamamda vaxtilə təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

İndiki dövrə qədər salamat qalmış türbənin üzərində bir çox dəyişikliklər edilmiş, təmir bərpa işləri aparılmışdır. Nəhrəm İmamzadəsinin ilk məscid tiplərinə aid olduğunu göstərən əlamətlər içərisində mərkəzi otağının günbəzlə örtülü olması, kvadrat formaya malik planının olması və divarında oyuqların olması yer alır. İmamzadə dəfn mərasimləri üçün istifadə edilən qəbiristanlığın mərkəzində yerləşir, eyni zamanda onun daxilində məscid, təkyə, türbə və s. kimi binalar yerləşir. Ziyarət obyektini kimi qeyd edilən qəbir kompleksin əsasını təşkil edən türbənin içərisində yerləşir. Qəbirin üzəri sənduqə formasında olub, hər tərəfdən gəclə örtülmüş və üzərinə insanlar tərəfindən qara rəngli örtük salınmışdır. Nəhrəm İmamzadəsində yerləşən qəbri ziyarətə gələn zəvvarlar qurban kəsir, buranı ziyarət edir və sonda nəzir verirlər. Qəbirin üzərində kitabə olmadığından kimə aid olduğu məlum deyil. Yerli əhali arasında yayılan rəvayətə görə şiələrin yeddinci imamı olan Museyi Kazımın oğlu Seyid Əqilin cənəzəsi bu qəbirdə yerləşir. Türbənin daxilində dini xarakterli kəlamlardan əlavə, Mehdi adlı sənətkara məxsus olduğu deyilən xəttatlıq işləri də aydın görünür. XVIII əsrə aid edilən bu abidə memarlıq xüsusiyyətlərinə görə qədim tarixə malikdir.

Naxçıvan-Şəhur şose yolunun sağ tərəfində, Xanlıqlar kəndinin şimalında, Parçı kəndinin ərazisində yerləşən bu abidə hal-hazırda Xanlıqlar kəndinin əhatəsində yerləşir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çiy kərpicdən və möhrədən inşa edilmiş tikinti qalıqlarına rast gəlinir. Yerüstü materiallar içərisində daha çox şirli və şirsiz saxsı qab məmulatlarına rast gəlinmişdir. Üzəri müasir tikililərlə örtülülük olan yaşayış yerinə məxsus bir çox əlamətlər yoxa çıxmışdır. Sultan İbrahim İmamzadəsi adlanan memarlıq abidəsi yaşayış yerinin tam mərkəzində yerləşir. Böyük günbəzə sahib İmamzadənin mərkəzi salonunda qəbir abidəsi yerləşir. Kənd camaatı tərəfindən son zamanlarda binada təmir işləri görülərkən, binanın daxilində yerləşən qəbir abidəsinin üzəri səliqəli şəkildə düzəldilmiş və

üzərinə sinə, baş daşı qoyulmuşdur. Vaxtilə qəbirin üzərində yerləşən kitabəyə əsasən yerli camaat bu abidəni “Şahzadə İbrahim ibn Musa imamzadəsi” adlandırırdılar. Bu məlumata əsasən ziyarətgahda dəfn olunan şəxsin yeddinci imam Museyi-Kazımın oğlu İbrahimə aid olduğunu söyləyə bilərik. Son zamanlarda üzərində türbə ucaldılan memarlıq abidəsi XVII-XVIII əsrlərə aid edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. R.Əfəndizadə “Azərbaycan Memarlığı” Bakı – 2011
2. S.Süleymanlı “Mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimətmə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi” Bakı – 2018
3. “Mədəni irsin qorunması dövlətin öhdəliyidir” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı – 1995
4. Y.Eyvazova “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi” Dərslik, Bakı – 2021
5. Q.Əliyev “Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq” Bakı – 2007
6. R.Əliyeva “Azərbaycan memarlığının klassikləri. Memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani” Bakı – 2013
7. G.Məmmədova, Z.Məmmədova “Orta əsrlər memarlığı (VIII – XIV əsrlər)” II cild, Bakı – 2013
8. V.Baxışəliyev, F.Quliyeva “Naxçıvanın tarixi abidələri” Bakı – 2017

SUMMARY

Since the first centuries of our era, the city of Nakhchivan, known throughout the world as an important artistic and cultural center, has also played the role of an administrative and political center. The city was the capital of the Nakhchivan kingdom in the 10th-11th centuries, and of the Eldeniz state in the 12th century. In subsequent periods, Nakhchivan did not lose its importance as an administrative center. Starting from the middle of the 18th century, the city became the center of the Nakhchivan Khanate. Most of the ancient and medieval city of Nakhchivan has been covered by modern buildings. The construction work carried out in time has led to the destruction of the cultural layer. The thickness of the layer in the cross-section taken during construction 138 around the tomb of Momina Khat was 13 m. During the research conducted during 1983-1991, rich material and cultural samples reflecting the economic and cultural life of the city were revealed. Three cultural layers covering the 9th-17th centuries were uncovered during the excavations. These materials mainly consist of production hearths, construction remains, and glazed and unglazed ceramics.

NAXÇIVANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİNİN ESTETİK VƏ MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəşad FƏRMAYILLI
rsadfrmayilli@gmail.com
Orcid ID: 0009-0008-7942-2383

Xülasə

Məqalədə Naxçıvanın tarixi abidələrinin estetik və memarlıq xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi, bu abidələrin bədii tərtibatını, memarlıq üslublarını və dekorativ elementlərinin mədəni və tarixi dəyərini öyrənməkdən ibarətdir. Naxçıvan memarlıq irsində orta əsrlərə aid məscidlər, türbələr və digər memarlıq nümunələri, xüsusilə Möminə Xatın türbəsi və Güllüstan türbəsi diqqət mərkəzindədir. Tədqiqatın metodologiyası abidələrin bədii işlənməsinə dair arxiv materiallarının təhlilinə, onların memarlıq üslubu və dekorativ elementlərinin elmi baxımdan incələnməsinə əsaslanır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan abidələri kaşı, mozaika və həndəsi ornamentlərlə zənginləşdirilmiş, Qurani-Kərimdən alınan yazılarla bəzədilmişdir. Əsas tikinti materialı kimi yerli daş və bişmiş kərpicdən istifadə olunması bu abidələrin uzunömürlüliyünü təmin etmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Naxçıvan abidələri həm milli kimliyi gücləndirmək, həm də qlobal mədəni irsə töhfə vermək baxımından mühüm rol oynayır. Praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu araşdırma abidələrin bərpası, qorunması və tanınması sahəsində yeni yanaşmalar təklif edir.

Açar sözlər: Naxçıvan, tarixi abidələr, memarlıq üslubu, dekorativ elementlər, mədəni irs.

Giriş

Naxçıvanın tarixi abidələri Azərbaycan xalqının mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsidir və onların öyrənilməsi milli kimliyin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu abidələr, regionun zəngin mədəniyyətini və tarixini əks etdirərək, Azərbaycan memarlıq məktəbinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Abidələrin bədii və estetik tərtibatının araşdırılması mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi və qlobal mədəni irsə töhfə verilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir. Müasir dövrdə turizm sektorunun inkişafı üçün bu abidələrin tanınması və tədqiqi strateji əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvan abidələrinin qorunması, onların estetik və memarlıq xüsusiyyətlərinin gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin edir. Bu mövzu tarixi-mədəni irsin bərpası və konservasiyası üçün yeni yanaşmaların işlənilib hazırlanması üçün də vacibdir. Abidələrdəki həndəsi, nəbatı və kalliqrafik ornamentlərin tədqiqi, İslam memarlığının regional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə şərait yaradır. Həmçinin bu abidələr vasitəsilə Azərbaycan mədəniyyətinin dünya səviyyəsində tanınması mümkün olur. Naxçıvanın tarixi abidələrinin öyrənilməsi yalnız regional deyil, həm də qlobal mədəniyyət tarixinə dair dəyərli məlumatların əldə edilməsinə xidmət edir. Bu səbəbdən mövzunun aktuallığı mədəni, tarixi və elmi baxımdan yüksək səviyyədə qiymətləndirilir.

Əsas hissə

Tarix və mədəniyyət abidələri, cəmiyyətin tarixi və mədəni irsinin qorunması və inkişafında əvəzsiz bir rola malikdir. Bu abidələrin sosial funksiyaları müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir: kollektiv yaddaşın qorunması, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, turizm və iqtisadi inkişafın təşviqi, təhsil və maarifləndirmə, sosial və mədəni qarşılıqlı əlaqələrin təşkili, eləcə də qlobal mədəni irsin bir hissəsi olma kimi çox yönlü vəzifələr həyata keçirirlər. Bu funksiyalar, abidələrin yalnız keçmişdən qalan xatirələr deyil, həm də cəmiyyətin gələcəyi üçün vacib resurslar olduğunu nümayiş etdirir.

Naxçıvan, Azərbaycanın ən qədim və ən zəngin tarixi bölgələrindən biri olaraq, öz bənzərsiz

mədəni irsi və abidələri ilə fərqlənir. Bu abidələrin bədii tərtibatı, müxtəlif dövrlərə aid memarlıq üslubları və zəngin dekorativ elementlərlə bəzədilmişdir. Naxçıvanda inşa edilən abidələr, həm memarlıq estetikası, həm də dekorativ sənət baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Orta əsrlər Naxçıvan memarlığı, İslam memarlığının təsiri altında inkişaf etmişdir. Bu dövrə aid məscidlər, türbələr və karvansaralar yüksək sənətkarlıq nümunələrini təqdim edir. Orta əsrlərə aid memarlıq nümunələrində qübbəli tikililər, tağlar və sütunlar geniş yayılmışdır. Qübbələr, daxili məkanı həm geniş, həm də işıqlı etmək məqsədi daşıyırdı. Əsas tikinti materialları yerli daş və kərpicdir. Xüsusilə, bişmiş kərpicin istifadəsi binaların uzunömürlülüyünü təmin edirdi. Naxçıvan abidələrinin bədii tərtibatında kaşı və mozaikanın geniş tətbiqi də xüsusi yer tutur.

Zəngin dekorativ elementlər arasında kaşı işləri, mavi və ağ rənglərin harmoniyasını görmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, məscidlərin və türbələrin daxili divarları xüsusi olaraq kaşı ilə bəzədilir. Mozaika ilə işlənmiş səthlər, mürəkkəb geometrik və floral motivlərlə zənginləşdirilmişdir. Abidələrdə daş və ağac üzərində oymalar və tikmə işlərinin geniş tətbiqi də mövcuddur. Qəbir daşları və türbələrin fasadlarında mürəkkəb oymalar və ornamentlər istifadə edilir. Bu oymalar dini və dünyəvi motivləri əks etdirir.

Metodologiya və müzakirə

Bu tədqiqatda Naxçıvanın tarixi abidələrinin memarlıq və estetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün tarixi-müqayisəli analiz, sənəd təhlili və memarlıq interpretasiyası metodlarından istifadə olunmuşdur. Tarixi-müqayisəli analiz vasitəsilə bu abidələrin dövrlərə görə inkişafı və digər memarlıq üslubları ilə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Sənəd təhlili, abidələrin tikinti materialları, ornamentləri və funksional xüsusiyyətlərini anlamağa kömək etmişdir. Memarlıq interpretasiyası isə abidələrin bədii-estetik ifadəliliyinin qiymətləndirilməsinə əsaslanmışdır. Bu metodlar abidələrin həm tarixi kontekstdə, həm də estetik baxımdan dəyərləndirilməsini təmin etmişdir. Nəticədə, Naxçıvan memarlığının unikalılığı və mədəni irsdəki rolu daha aydın şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvanın tarixi abidələri memarlıq və estetik baxımdan yüksək dəyərə malikdir. Abidələrdə yerli memarlıq ənənələrinin İslam və Səlcuq memarlıq üslubları ilə sintez edilməsi müşahidə olunmuşdur. Ornamentlər və relyef təsvirlər abidələrin bədii-estetik ifadəliliyini artıraraq onları digər memarlıq nümunələrindən fərqləndirmişdir. Abidələrin tikinti materialları və konstruksiya xüsusiyyətləri onların dövrün texniki imkanlarına uyğun inkişaf etdiyini göstərmişdir. Bu xüsusiyyətlər Naxçıvan memarlığını Azərbaycan və ümumilikdə İslam memarlıq ənənələri çərçivəsində mühüm yerə malik etdiyini sübut edir. Tədqiqatın nəticələri bu abidələrin qorunması və gələcək memarlıq araşdırmaları üçün əsaslı baza yaradır.

Hər dövrün simasını və onun bədii dilini, o cümlədən tarixi mərhələlərini daha dəqiq şəkildə ornamentlər vasitəsilə nümayiş etdirmək mümkündür. Əcdadlarımızdan bizə miras qalmış bir salnamə və ya işarələrlə yazılmış məlumat ornamentlər kimi qəbul olunur. Yəni, ornament müxtəlif dövrlərin tarixini, fəlsəfəsini, dini və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün açar rolunu oynayır. Dünya sənətsüenaları ornamentləri “Dövrün dəst-xətti” adlandırmışdır. Buna görə, ornament sənətinin öyrənilməsi yalnız estetik baxımdan əhəmiyyətli deyil, həm də “mənavi Araşdırmalar” göstərir ki, kitabələr yarandığı dövrdən bəri həm dekorativ element, həm də informasiya daşıyıcısı kimi mühüm rol oynamış və əhəmiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Şirvan memarlıq məktəbi istisna olmaqla, digər dörd memarlıq məktəbinin nümunələrində, fasad səthlərində dekorativ və dini təbliğat məqsədilə təkrarlanan çoxsaylı yazı kompozisiyalarına tez-tez rast gəlinir. Kitabələrin hazırlanmasında istifadə edilən materiallar, təbii iqlim şəraiti və yazıların bəzək elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, bu memarlıq abidələrinə özünəməxsus bir görkəm verir və onların bədii ifadəliliyini vurğulayır.

Türbənin səthi tamamilə həndəsi ornamentləri xatırladan küfi və nəsx xətlı yazılarla bəzədilib. Bu yazılar əsasən Quran ayələri və dini məzmunlu ifadələrdən ibarətdir. Abidənin gövdəsində yaradılmış böyük rombların içində küfi xətti ilə yazılmış və təkrar olunan ifadə belədir: “Allahdan başqa ilah yoxdur. Məhəmməd – Allahın salavatı ona olsun – Allahın peyğəmbəridir”. Türbənin frizində isə Qurani-Kərimin “Əl-Mülk” surəsinin 1-dən 6-cı ayəsinə qədər olan hissələr yazılmışdır.

[8, səh 85].

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda daş üzərində oyma sənəti dekorativ-tətbiqi sənətin geniş yayılmış istiqamətlərindən biri idi. Bu dövrdə daş üzərində oyma, cızma və kəsmə texnikaları ilə müxtəlif bəzəklər, insan və heyvan fiqurları və digər təsvirlər həkk olunaraq tətbiq olunurdu. Daş üzərindəki bəzəklər memarlıq abidələrində və məzar daşlarında geniş şəkildə rast gəlinirdi. Bədii xüsusiyyətlərə nəzər yetirdikdə, bu naxışların həndəsi, nəbatı, insan, heyvan və sujetli mövzularla işlənildiyini görmək mümkündür. Oyma işlərinin tərtibatında dövrə və üsluba uyğun olaraq müxtəlif yazılardan da istifadə edilirdi. XI-XII əsrlərdə həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı naxışlarla bəzədilən oyma işlərində küfi yazılar ön plana çıxırsa, XIII əsr və sonrakı dövrlərdə isə nəbatı ornamentlər arasında gül-çiçək təsvirlərini xatırladan nəstəliq xəttinə rast gəlinir [9, səh 116].

Həndəsi bəzəklərin ən erkən nümunələrindən biri isə Bakının İçərişəhərində yerləşən Sınıqqala minarəsidir. 1078-ci ilə aid olan bu minarədə, üç mərtəbəli stalaktitlərlə dəstəklənən və 4 bucaqlı daşlarla hörülən artırma hissəsi həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Üç, beş və altıguşəli fiqurlar, səkkizguşəli ulduzlar bu oyma bəzəklərin əsas elementlərini təşkil edir. Həndəsi bəzəklər XIII əsrin memarlıq abidələrində də rast gəlinir [10, səh 65]. Bu abidələrdən biri Gülüstan türbəsidir. Sənətkar bu 12 səthli türbədə ustalıqla bir-birini təkrarlayan üç həndəsi ornamentli kompozisiya yaratmışdır. Burada tətbiq olunan həndəsi naxışların əsasını çoxguşəli ulduzlar və onlardan yayılan şüalar təşkil edir. Bu abidədə beş, altı və səkkizguşəli ulduzlar və altı, səkkizbucaqlı naxışlar da diqqət çəkir. Bu həndəsi oyma bəzəklər, Naxçıvandakı Möminə Xatın türbəsinin kərpicdən işlənmiş ornamentlərini xatırladır.

Memarlıq abidələri ilə zəngin olan Naxçıvan bölgəsində bu günə qədər onlarla məscid, mədrəsə, türbə, hamam və buxana kimi tarixi tikililər qorunub saxlanmışdır. Orta əsrlərdə Naxçıvan memarlığı özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini yaşamış və dünya incəsənətinə bir sıra memarlıq şah əsərləri qazandırmışdır. Bu abidələrin bəzədilməsində kaşılar, şəbəkə texnikası ilə hazırlanmış naxışlar və həkkaklıq sənəti kimi dekorativ elementlərdən istifadə edilmişdir. Xüsusilə Gülüstan türbəsi, həkkaklıq nümunələri ilə zəngin olması ilə seçilir. Mütəxəssislərin fikrincə, türbə üslub xüsusiyyətlərinə görə XIII əsrə aid edilir [11, səh 169].

Qırmızı tuf daşından inşa edilən türbənin digər türbələrədən əsas fərqi sərdabəsinin yerin üzərində yerləşməsidir. Türbənin 12 bucaqlı gövdəsinin üzərində oyma texnikası ilə hazırlanmış həndəsi naxışlar dəqiqliyi, estetik gözəlliyi və mürəkkəb quruluşu ilə xüsusi diqqət çəkir. Naxışların mürəkkəbliyinə baxmayaraq, həkkakın onları incəliklə işləməsi günümüzdə də insanları heyrləndirməkdədir. Ə.Salamzadə və K.Məmmədzadə bildirirlər ki, Gülüstan türbəsinin daş üzərində oyulmuş ornamentləri Kiçik Asiya abidələrinin oyma daş bəzəklərindən daha erkən dövrə aid olub, bu tip bəzəklərin ilk nümunələri kimi qəbul edilir [11, səh 171].

Türbənin oyma naxışları üç fərqli kompozisiya ilə işlənmişdir. Türbəyə baxanlar fərqli üzlərdə müxtəlif naxışların olduğunu görsələr də, yaxından müşahidə edildikdə həmin naxışların digər tərəflərdə də təkrarlanan kompozisiya olduğu aydınlaşır. Türbənin gövdəsi ilə sərdabə və günbəz arasında olan hissələr də oyma naxışlarla bəzədilmişdir. Gülüstan türbəsi 07 oktyabr 2015-ci il tarixində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sərəncamı ilə elmi və tarixi əsaslarla bərpa olunmuş və beləliklə, abidəyə ikinci həyat qazandırılmışdır.

Orta əsrlərdə sənətkarların icra texnikasında əsas xüsusiyyət, təsviri motivlərin oyma və cızma texnikası ilə sadə şəkildə bəzədilməsindən ibarət idi. Bu dövrdə bəzək ornamentləri olduqca sadə və minimal həll yolları ilə hazırlanırdı. Professor M.Nemətovanın vurğuladığı kimi, Şirvan, Abşeron və Naxçıvan memarlıq məktəblərinin sənətkarlıq ənənələri ölkənin mədəni həyatında mühüm rol oynayaraq qəbirüstü abidələrin bədii tərtibatında və təsviri motivlərin həkk olunmasında öz əksini tapırdı. Sənətkarların mahirliyi həm həndəsi, həm də nəbatı təsvirləri üslublaşdıraraq müxtəlif ornamentlər yaratmaqda özünü göstərirdi.

Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, ölkəmizdəki tarixi abidələrin bədii tərtibatında həkkaklar və nəqqaşlar yüksək sənətkarlıqla bir çox təsvir motivlərini ön plana çıxarmışlar. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanda orta əsrlərdə inşa edilmiş türbə və mavzoleylər öz bədii və estetik xüsusiyyətləri ilə

seçilirdi. Türbə və mavzoleylərin kitabə frizləri, haşiyələri və digər dekorativ elementlərində həndəsi naxışlar geniş yer alırdı. Abidələrin bədii tərtibatında rəngli kaşılar, sadə kərpicdən hörülmüş naxışlar, həmçinin nəbati ornamentlər və Qurani-Kərimdən götürülmüş ayələrlə zənginləşdirilmiş kalligrafiya yazılar da istifadə olunmuşdur.

Naxçıvan abidələrinin bədii tərtibatı, bu abidələrin tarixi və mədəni dəyərini artıran əsas amillərdəndir. Bu abidələrin memarlıq üslubları, dekorativ elementləri və zəngin bədii işlənməsi, Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin və sənətkarlığının yüksək səviyyəsini əks etdirir. Naxçıvan abidələrinin belə detallar ilə zənginləşdirilməsi, onların qorunması və tanınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir informasiya daşıyıcısı” funksiyasını yerinə yetirir.

Nəticə

Nəticə olaraq, Naxçıvanın tarixi abidələri, yalnız regionun mədəniyyətinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın və dünya mədəni irsinin mühüm bir hissəsidir. Bu abidələr, həm estetik baxımdan, həm də memarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Naxçıvanın orta əsrlərə aid olan abidələri, zəngin bədii işlənməsi və yüksək sənətkarlıq nümunələri ilə tanınır. Həndəsi və nəbati ornamentlər, kaşı və mozaika ilə bəzədilmiş səthlər, bu abidələrin həm memarlıq, həm də estetik dəyərini artırır. Naxçıvanın abidələri, tarixi və mədəni irsin qorunması baxımından vacibdir və hər biri öz dövrünün fəlsəfi və dini düşüncələrini, həmçinin cəmiyyətin inkişafını əks etdirir. Bu abidələr, yalnız keçmişin xatirələri deyil, həm də gələcəyin mədəniyyətlərarası dialoq və sosial həmrəyliyə töhfə verən əvəzsiz resurslarıdır. Nəticə olaraq, Naxçıvanın tarixi abidələrinin qorunması və tanınması, həm milli, həm də global mədəni irsin zənginləşməsinə mühüm töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Salamzadə, K.Məmmədzadə “Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri” Bakı – 1985
2. G.Məmmədova, Z.Məmmədova “Orta əsrlər memarlığı (VIII – XIV əsrlər)” II cild, Bakı – 2013
3. H.F.Səfərli “Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər” Bakı – 2003
4. H.Səfərli “Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri” Naxçıvan – 2017
5. Hüseynov F.M., Ağazadə R.R., Mikayılova M.N Şəhərsalma nəzəriyyəsi. – Dərslik, Bakı, Memar N-P, 2008
6. K.Kərimov, R.Əfəndiyev “Azərbaycan incəsənəti” Bakı – 1992
7. M.Abadov “Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri” Bakı – 2014
8. Q.Əliyev “Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq” Bakı – 2007
9. Rasim Əfəndi “Azərbaycan incəsənəti” Bakı – 2007
10. R.Əliyeva “Azərbaycan memarlığının klassikləri. Memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani” Bakı – 2013
11. V.Baxışəliyev, F.Quliyeva “Naxçıvanın tarixi abidələri” Bakı – 2017

SUMMARY

The article examines the aesthetic and architectural features of historical monuments of Nakhchivan. The purpose of the study is to study the artistic design, architectural styles and cultural and historical value of these monuments. In the architectural heritage of Nakhchivan, medieval mosques, tombs and other architectural examples, especially the Momina Khatyn Mausoleum and the Gulistan Mausoleum, are in the center of attention. The methodology of the study is based on the analysis of archival materials on the artistic design of monuments, and the scientific study of their architectural style and decorative elements. As a result of the study, it was determined that the monuments of Nakhchivan were enriched with tiles, mosaics and geometric ornaments, and decorated with inscriptions taken from the Holy Quran. The use of local stone and baked bricks as the main building materials ensured the longevity of these monuments. The results of the study show that the monuments of Nakhchivan play an important role in strengthening national identity and contributing to the global cultural heritage. The practical significance of this study is that it offers new approaches to the restoration, protection and promotion of monuments.

Keywords: Nakhchivan, historical monuments, architectural style, decorative elements, cultural heritage.

PEZİOME

В статье рассматриваются эстетические и архитектурные особенности исторических памятников Нахчывана. Цель исследования – изучение художественного оформления, архитектурных стилей и культурно-исторической ценности декоративных элементов этих памятников. В архитектурном наследии Нахчывана в центре внимания находятся средневековые мечети, гробницы и другие архитектурные образцы, особенно гробница Момина Хат и гробница Гюлистана. Методика исследования основана на анализе архивных материалов по художественной обработке памятников, уточнению их архитектурного стиля и декоративных элементов с научной точки зрения. В результате исследования установлено, что памятники Нахчывана были обогащены изразцами, мозаикой и геометрическими орнаментами, украшены надписями, взятыми из Священного Корана. Использование местного камня и жженого кирпича в качестве основного строительного материала обеспечило долговечность этих памятников. Результаты исследования показывают, что памятники Нахчывана играют важную роль как с точки зрения укрепления национальной идентичности, так и вклада в мировое культурное наследие. Практическая значимость состоит в том, что данное исследование предлагает новые подходы в области реставрации, сохранения и популяризации памятников.

Ключевые слова: Нахчыван, исторические памятники, архитектурный стиль, декоративные элементы, культурное наследие.

AZƏRBAYCANDA TİKINTİ SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR

Fərid TAPDIQOV

ferid.tapdigov@gmail.com
Orcid.ID 0009-0006-1137-7868

Ofelya NƏSİROVA

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Açar sözlər: *tikinti sahəsi, tikinti materialları, innovasiya, iqtisadiyyat, sənaye, texnologiya*

Azərbaycanın tikinti inkişafı, tarix boyunca öz ərazilərinin coğrafi konumuna, mədəniyyət və mənbələrinə görə fərqli dövrlərdə mövcud olmuşdur. İlk zamanlardan bəri Azərbaycanda tikinti sənayesi aktiv olmuş, bu, torpaq və iqlim şəraitinə uyğun olaraq yerli materiallar və texnologiyaların inkişafına səbəb olmuşdur. İşğalçılar, fəaliyyət göstərən dövlətlər və digər müxtəlif məsələlər, tikinti sahəsində də fərqli inkişaf dövrünü təşkil etmişdir. [1]

XX əsrin ortalarından bəri, Azərbaycan SSR-də, yüksək binalar, döşəmələr və infrastruktur obyektlərinin inşası ciddi sürətdə artmışdır. Bu dövr, özündə beton və metropoliten kimi mühüm materialların və texnologiyaların tətbiqini də daxil edir. Bu dövrdə Azərbaycanın tikinti sahəsi müasir dövrə uyğunlaşmaq üçün çox məşğul olmuşdur. 1991-ci ildən etibarən, Azərbaycanın müstəqilliyi ilə birlikdə, ticarət və sənaye sahələri də daxil olmaqla, tikinti sənayesi də ciddi dərəcədə inkişaf etmişdir. Xüsusilə Bakının və bölgələrin infrastrukturunun inkişafı, yeni binaların tikintisi və yüksək səviyyəli mühəndislik layihələrinin həyata keçirilməsi bu dönəmə xas idi. Son dövrlərdə, Azərbaycanın sürətli iqtisadi inkişafı, ölkənin tikinti sahəsində də yeni imkanlar yaratmışdır. Modern infrastruktur layihələri, keyfiyyətli mənzillər və iş məkanları üçün yaxşı təminat, tikinti materiallarının texnoloji inkişafı və müasir dizayn trendləri ilə əhatə edilmişdir.[2]

Azərbaycanın tikinti sahəsində tətbiq etdiyi bəzi yeni materiallar və texnologiyalar aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

Sürətli Quraşdırılma Materialları - Azərbaycan, sürətli inşaat layihələrini təmin etmək üçün sürətli quraşdırılma materiallarına maraq göstərir. Bu materiallara misal olaraq prefabricated (ya da prefabrik) panellər və modullar göstərməyə bilərik. Bu materiallar, inşaat prosesini sürətləndirmək üçün hazır və quraşdırılmış formada gəlir və bina təmiri və tikintisi üçün istifadə olunur. Prefabrik panellər, müxtəlif növ tikinti materiallarından (misal üçün beton, metal, xüsusi plastiklər) hazırlanmış və istehsal olunmuş seqmentlərdir. Bu materiallar, tikinti proseslərini sürətləndirir və inşaat maliyyəsinin qismən azalmasına səbəb olur. [3]

Isı İzolyasiyası üçün Yeni Materiallar - Azərbaycanın şiddətli iqlim şəraitində, ısı izolyasiyasının önəmi böyükdür. Yeni materiallar və texnologiyalar, binaların enerji effektivliyini artırmaq üçün tətbiq edilir. Polistiren köpüyü (STYROFOAM), Mineral qabıq belə materiallardandır.

Bir neçə mövcud material və texnologiya mövcuddur və bunlar da daim inkişaf edir.

Məsələn: Aerojellər, qrafen, nanosheet materialları, funksional polimerlər, fotonik kristallar, kompozit materiallar

Aerojellər yüngül, nanoməsaməli struktura malik materiallardır və aşağı istilik keçiriciliyi ilə tanınırlar. Bu xüsusiyyətlər sayəsində binalarda, sənaye avadanlıqlarında və enerji saxlama sistemlərində izolyasiya üçün istifadə edilə bilər.

Qrafen tək atom qalınlığında karbon təbəqələrindən əmələ gələn bir quruluşdur. Qrafen yüksək gücü və istilik keçiriciliyi sayəsində istilik izolyasiyasında istifadə edilə bilər. Qrafen əsaslı materiallar yüksək performanslı istilik izolyasiyası təmin edə bilər.

Nanosheet materialları bir-birinə bağlı atom və ya molekulardan ibarət strukturları ehtiva edir. Bu materiallar kiçik ölçüləri və aşağı istilik keçiriciliyi sayəsində effektiv istilik izolyasiyası təmin edə bilər.

Yeni nəsil polimer materialları xüsusilə mikro və nano ölçülərdə strukturlaşdırıla bilər. Bu

polimerlər elastiklikləri və aşağı sıxlığı sayəsində istilik izolyasiyası tətbiqlərində istifadə edilə bilər.

Fotonik kristallar nizamlı bir quruluşa malik materiallardır və müəyyən dalğa uzunluqlarının işığını maneə törədə bilər. Bu xüsusiyyətlər onların istilik izolyasiyası üçün istifadə edilə biləcəyini bildirir.

Azərbaycanda kompozit materiallardan istifadə etməklə binaların dayanıqlığının artırılması istiqamətində görülən işlər müasir tikinti texnologiyalarından istifadə etməklə konstruksiyaların təhlükəsizliyinin və dayanıqlığının artırılması istiqamətində mühüm addımdır. Kompozit materiallar ənənəvi tikinti materiallarından daha yüngüldür, lakin yüksək möhkəmlik də təmin edə bilər. Bu xüsusiyyətləri sayəsində böyük binaların tikintisində və infrastruktur layihələrində onlara üstünlük verilir. Bəzi ümumi kompozit materiallara karbon lifi ilə gücləndirilmiş polimerlər, şüşə liflə gücləndirilmiş polimerlər daxildir.

Bu materialların istifadəsi aşağıdakı üstünlükləri təmin edə bilər:

- ✓ Yüksək davamlılıq
- ✓ Yüngüllük
- ✓ Korroziyaya müqavimət
- ✓ Çevik dizayn
- ✓ Yüksək performanslı mexanik xüsusiyyətlər
- ✓ Eko-friendly materiallar

Yüksək davamlılıq-kompozit materiallar ənənəvi tikinti materialları ilə müqayisədə daha yüksək güc təmin edə bilər. Bu, binanın zəlzələlərə və ya digər təbii fəlakətlərə daha yaxşı tab gətirməsinə imkan verir.

Yüngüllük-kompozit materiallar ümumiyyətlə yüngüldür, tikinti prosesini asanlaşdırır və strukturların daşınması və yığılması üçün daha az xərc tələb edir.

Korroziyaya müqavimət-qeyri-metal kompozit materiallar korroziyaya daha davamlıdır, bu da strukturların ömrünü uzadır və təmir xərclərini azaldır.

Çevik dizayn-kompozit materialların çevik quruluşu daha mürəkkəb və yaradıcı memarlıq dizaynlarının həyata keçirilməsinə imkan verir.

Yüksək performanslı mexanik xüsusiyyətlər-kompozit materialların xüsusi olaraq hazırlanmış möhkəmləndirici lifləri binaların təhlükəsizliyinə və davamlılığına töhfə verə bilən yüksək performanslı mexaniki xüsusiyyətlər təmin edir.

Eko-friendly materiallar-son dövrlərdə, ətraf mühiti qorumağa daha çox diqqət yetirilir. Bu məqsədlə, Azərbaycan tikinti sahəsində eko-friendly materialların tətbiqinə diqqət yetirir. Bu, sürətli şəkildə bioloji qaynaqlarla əvəz edilən və geri dönüştürülə bilən materialların istifadə edilməsini əhatə edir. Bununla belə, kompozit materialların istifadəsi ilə bağlı bəzi çətinliklər ola bilər ki, bunlara xərclər, təlim keçmiş işçi qüvvəsinə ehtiyac və uzunmüddətli performansın qiymətləndirilməsi daxildir.

Buna görə kompozit materialları düzgün seçmək və tətbiq etmək vacibdir.

Azərbaycan kimi bir çox ölkələr kompozit materiallardan istifadə etməklə binaların dayanıqlığının artırılmasına diqqət yetirirlər. Böyük binaların və infrastruktur layihələrinin tikintisində kompozit materiallara üstünlük verilir, çünki onlar yüksək davamlılığa malikdirlər və həm də yüngüldürlər. Bu materiallar adətən liflə gücləndirilmiş plastiklər (FRP), karbon lifi ilə gücləndirilmiş polimerlər (CFRP) və ya şüşə liflə gücləndirilmiş polimerlər (GFRP) kimi müxtəlif komponentləri birləşdirərək formalaşır.

Azərbaycan kimi zəlzələyə meyilli bölgələrdə kompozit materiallardan istifadə binaların zəlzələyə davamlılığını artırır və ümumilikdə konstruksiyaların təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Buna görə də, bu cür materialların geniş tətbiqi tikinti sənayesində əhəmiyyətli irəliləyiş ola bilər.

İnkişaf edən texnologiyalar - 3D çap, isıqla quruyan materiallar və sensorlar kimi texnologiyaların Azərbaycan tikinti sahəsində də tətbiqi artırılır. Bu texnologiyalar, inşaat proseslərini sürətləndirməyə və tikinti materiallarının effektiv istifadəsini təmin etməyə kömək edir. Azərbaycanda və ona bənzər ölkələrdə tikinti sənayesində 3D diametr, istilik qurutma materialları və sensorlar kimi yeni texnologiyalardan istifadə artır. Bu texnologiyalar tikinti proseslərini daha

səmərəli etməklə vaxt və resurslara qənaət edir. Onlar həmçinin görülən işlərin keyfiyyətini artırma bilirlər. Bu texnologiyaların Azərbaycan tikinti sənayesində necə tətbiq olunduğuna dair bəzi nümunələr:

3D Çap Texnologiyası - 3D çap texnologiyası mürəkkəb tikinti hissələrinin istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Azərbaycanda bu texnologiya müxtəlif tikinti elementlərinin istehsalında və hətta kiçik ölçülü binaların tikintisində istifadə olunur. Xüsusilə prefabrik tikinti elementlərinin istehsalında 3D çapdan istifadə etməklə sürətli və dəqiq istehsala nail olmaq olar.

İstilik qurutma materialları - ənənəvi olaraq istifadə edilən materiallardan fərqli olaraq, istiliklə qurutma materialları daha sürətli qurutma prosesinə malikdir. Bu, tikinti prosesini sürətləndirir və strukturların daha qısa müddətdə istifadəyə hazır olmasını təmin edir. Azərbaycanda xüsusilə sürətli tikinti layihələrində və təcili ehtiyac yarandıqda belə materiallardan istifadə geniş vüsət alır.

Sensor texnologiyası- sensorlar tikinti materiallarının işinə nəzarət etmək və strukturların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, seysmik sensorlar binaların zəlzələyə davamlılığına nəzarət etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu cür texnologiyalar Azərbaycan kimi zəlzələyə meyilli bölgələrdə binaların təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Bu vəsaitlər Azərbaycanın tikinti sahəsində daha effektiv, keyfiyyətli və müasir layihələr həyata keçirməsinə kömək edir. Bunun nəticəsində, infrastrukturun inkişafı, yaşayış və iş mənzilləri üçün daha rahat və təhlükəsiz mühit yaradılır.[4]

Nəticə

Bu gün, Azərbaycanda tikinti sənayesi yalnız yerli ehtiyacları deyil, həm də beynəlxalq standartlara cavab verən keyfiyyətli məhsulların istehsalı və ixracatı ilə mümkün olan sahədə böyük potensiala malikdir. Əlavə edilən araşdırmalar, innovasiyanın real sektor və tikinti materialları sənayesi kimi əhəmiyyətli bir hissədə tətbiq edilməsinin və imkanlarının çox böyük olduğunu bir daha dəqiq müəyyənləşdirir. İnnovasiya imkanlarının artırılması və onlardan istifadənin real sektor və tikinti materialları sənayesi üçün tələb edildiyini anlamaq əhəmiyyətli bir məsələdir. Araşdırma məqaləsində, yeni tikinti materiallarının Azərbaycanda tikinti sahəsində tətbiqinin tikinti sənayesinə təsiri və inkişafa verdiyi töhvələr araşdırılmışdır. Bu sahənin dəstəklənməsi və dövlət tərəfindən yardım görməsi nəticəsində, bu sahənin milli iqtisadiyyatdakı yeri və rolu güclənəcək, tikinti materialları sənayesinin real sektorun vacib bir hissəsinə çevrilərək, ölkədə iqtisadi artımın yüksəlməsinə yeni bir impuls verəcəkdir. Texnologiyalardan istifadə Azərbaycanın tikinti sənayesində səmərəliliyi artırma və görülən işlərin keyfiyyətini yüksəldə bilər. Onlar həmçinin davamlılıq və ətraf mühitin qorunması baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər təklif edə bilərlər. Ona görə də Azərbaycan kimi ölkələrdə belə innovativ texnologiyaların qəbulu və tətbiqi tikinti sənayesində əhəmiyyətli irəliləyişlər gətirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H.K., Həsənlı Q.H. Tikinti müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. Bakı. 2013.
2. Hüseynov T. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı. 2008.
3. Haritonova E.V. Innovatsiya kak element investitsionnoy politiki predpriyatij. Sankt-Peterburg. 2017.
4. Səmədzadə Z.Ə. Böyük iqtisadi ensiklopediya. 7 cildə. 2012-2015

SUMMARY

The development of the construction sector in Azerbaijan has been progressing rapidly in recent years. One of the main reasons for this development is the implementation of infrastructure projects in the country and the expansion of international trade relations. The development of the tourism sector, the construction of new residential complexes and shopping centers is considered to be one of the driving factors for the development of the construction industry. In addition, the diversification of Azerbaijan's economy and attention to new product directions also play an important role in the development of the construction sector. In this article, the current situation, development, main factors and perspectives of the construction sector in Azerbaijan were analyzed by conducting a statistical analysis.

Keywords: construction site, construction materials, innovation, economy, industry, technology

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN PORTRET HEYKƏLTƏRƏŞLİYİNDƏ ŞAİR VƏ YAZIÇI OBRAZI

Firudin ABDULLAZADƏ
abdullajevfirudin@gmail.com

Xülasə

Müstəqillik dövrü Azərbaycan portret heykəltərəşliyində şair və yazıçı obrazı

Məqalədə heykəltərəşliyin portret janrında yaradılmış şair və yazıçılarımızın heykəllərinin bədii cəhətdən təsvir və təhlili aparılmışdır. Məqalədə müstəqillik dövründə hazırlanmış şair və yazıçılarımızın heykəllərinin bədii xüsusiyyətləri araşdırılır. Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəni quruculuq sahəsində də çox önəmli işlər yerinə yetirilmişdir. Ölkəmizin bir çox şəhərlərində park və meydanlar salınmış, həmin park və meydanlar şair və yazıçıların şərəfinə adlandırılmışdır və onların monumental və portret heykəlləri ucaldılmışdır.

Açar sözlər: *heykəl, portret, bədii, şair, forma*

Müstəqillik dövründən sonra respublikamızda bütün sahələrdə olduğu kimi incəsənət sahəsində də yeni inkişaf xüsusiyyətləri formalaşmağa başladı. İncəsənətin növləri içərisində Azərbaycan heykəltərəşliyi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Heykəltərəşliyin növləri içərisində portret janrlı əsərlər tanınmış tişə ustalarının yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olduğu kimi bu dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu dövrdə yaradılmış tarixi, ədəbi və siyasi xadimlərin xatirəsinə həsr olunmuş bir çox portret heykəl nümunələri heykəltərəşliyimizin yaradıcılıq imkanlarının getdikcə artdığını, onların peşəkarlıq məharətinin xeyli yüksəldiyini göstərir.

Müasir və müstəqillik dövrü Azərbaycan heykəltərəşliyinin istedadlı və zəngin yaradıcılığı ilə seçilən heykəltərəşlərindən biri də Natiq Əliyevdir. Natiq Əliyev heykəltərəşliyin demək olar bütün sahələrinə müraciət etmişdir. Yaradıcılığına başladığı ilk günlərdən monumental heykəllərlə yanaşı saysız portretlər, qəbirüstü heykəllər, dəzgah işləri yaratmışdır.

Natiq Əliyevin portret janrı yaradıcılığının əsasını onun abidə-büst sahəsindəki fəaliyyəti tutur. Heykəltərəşin portret üzərində işləyərkən, şübhəsiz, konkret modeli əsas götürməklə, ayrı-ayrı dəzgah portretlərində geniş bədii ümumiləşdirməyə meyl edirdi.

Məhz Natiq Əliyevin yaradıcılığında şair və yazıçıların obrazları xüsusi yer tutur. Buraya böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavidin büst heykəlini, dahi qələm ustası İmadəddin Nəsiminin Şamaxıdakı büstünü, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin Şəki şəhərində qoyulmuş portret heykəlini söyləmək olar.

XX əsrin romantik şairi, mənzum dram janrının banisi, romantik şair Hüseyn Cavidin bədii obrazı, zəngin və yaradıcı irsi, kəşməkəşli həyatı, həmişə yaradıcı şəxslərin diqqət mərkəzində olmuş, xüsusilə də tişə ustalarının yaradıcılığının zəngin mövzusu olmuşdur. Özünəməxsus yaradıcılığı və öz dəsti-xətti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dərin izlər qoymuş Cavid Əfəndinin poeziyasında dövrün mədəni və ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik problemləri, dərin həyat fəlsəfəsi öz əksini tapmışdır.

Dahi şairin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar 1981-ci ildə ümummillə lider Heydər Əliyevin imzaladığı qərar rəssam və heykəltərəşlərdə Cavid dünyasına marağı artırmışdır.

Yaradıcılığında mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin obrazına müraciət etmiş tişə ustalarından biri də xalq rəssamı Natiq Əliyev olmuşdur. Heykəltərəşin yaratmış olduğu şairin büst-heykəli Çernoqoriyanın paytaxtı Podqoritsa şəhərinin Kral parkında ucaldılmışdır.

Cavidin obrazı fəlsəfi keyfiyyətləri və gərgin üz simasını əks etdirən bədii-psixoloji tutumda hazırlanmışdır. Heykəlin məna və məzmununu zənginləşdirmək üçün seçilmiş maraqlı arxa fon ilə birlikdə baxılan bütöv kompozisiya, diqqəti cəlb edir. Hüseyn Cavidin obrazı, ilk baxışda zahiri rahatlıq və təmkinlik hissi verir, lakin daha çox daxili dinamizmi ilə diqqəti çəkir.

“Əsərdə nisbət dəqiqliyinin ümumi ifadəliliyə dərin təsirinə rəğmən Natiq Əliyevin aldığı

mükəmməl təhsilin bütün yaradıcılığı boyu yüksək professionalıqla zənginləşdiyini söyləməyə əsas verir. Etiraf edək ki, Hüseyn Cavid kimi mürəkkəb və maraqlı bir şəxsiyyətə həsr edilmiş bu əsər xalq rəssamı Natiq Əliyevin uğurlu əsərlərindən biridir. Bunu heykəltəraşın insanların mənəvi gözəlliyini meydana çıxarmağa, onların etibarlılığını və cəsarətini, mənəvi və fiziki qüvvələrinin gərginliyini ifadə etməyə çalışdığı digər əsərlərində də müşahidə etmək mümkündür”. [2, səh.71]

Natiq Əliyevin yaradıcılığında xalq şairi, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış və ən parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin portret-büstü də yer alır.

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı ilə xalqın, millətinin yaddaşına həkk olunmuş sənətkarlardandır. Böyük söz ustası, xalqımızın ənənələrinin qorunması və milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılması üçün 60 ildən artıq bir müddət boyu yorulmadan yazaraq və yaradaraq fəaliyyət göstərmişdi. Şairin obrazında milli azadlıq uğrunda fəal mübariz şair-yazıçını görürük. Onun obrazının bədii keyfiyyətləri dolğun şəkildə portret-heykəldə öz təcəssümünü tapmışdır. Şairin siması ciddi, qətiyyət dolu inamlı şəkildə, obrazın mənəvi aləminə yönəldilməsi hiss olunandır. Tişə ustası əsərdə ağacın və mərmərin faktura xüsusiyyətlərindən profisionallıqla istifadə etmiş, fərdi karakterin geniş mahiyyətə çevrilməsini, mənəvi aləminin dərinliyini ifadə etməyi bacarmışdır.

Şairin üz siması bir qədər sərt və ciddi, baxışları sanki bir yerə cəmləşdirilmiş biçimdədir. Portretə yaxından baxdıqda ilk diqqəti çəkən məqam sərt və bir o qədər də dərin düşüncəli nüfuzedici gözlərdir. Natiq Əliyev portretə fəal mübarizəni dəstəkləyən, xalqı bu mübarizəyə səsləyən və əqidəsində qətiyyətli bir obrazı canlandırırmışdır. Kamil sənət əsərinə çevrilmiş obraz, şairin doğulub boya-başa çatdığı Şəki şəhərində qoyulmuşdur.

Dahi, mütəfəkkir, qələm ustası İmadəddin Nəsimi qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələrindən biridir. O, ictimai-fəlsəfi lirikanın ən qüdrətli yaradıcılarından biri olaraq mövzu-ideya dolğunluğu, bədii mükəmməlliyi ilə səciyyələnir.

İmadəddin Nəsiminin zəngin və dərin yaradıcılığında humanizm prinsipləri, hürufilik təlimi, geniş yer tutur.

“Hürufi şairin gerçəkliyə, onun estetik qaynaqlarına, xüsusilə də ilham qaynağı olan gözəllərə poetik münasibətdə biz sanki incə rəssam fırçası ilə çəkilmiş portretlər ilə qarşılaşırıq. Maddi və mənəvi cahanları öz varlığında birləşdirməsi ilə müasirlərini və gələcək nəsilləri suallar burulğanına salan Nəsiminin müxtəlif şeirlərində gözəle yönəli müraciətlərində nüfuzedici rəssam baxışlarını görmək mümkündür.”[1, səh. 9.]

Surətin nəqşində hər kim görmədi nəqqaşını,
Vahabi-surət anın gözsüz yaratmış başını.

Çinü-Xətaya surətin nəqşini göndər, ey sənəm,
Ta büti-Çinə tapanın göstərəsən xətasını.

Barəkəllah, dəsti-qüdrət töhfə yazmış nəqşini,
Afərin şol nəqşə kim, aciz qalır nəqqaşlar.

Seyr etdiklərini və duyduqlarını poetik misralarla qələmə almağa bacaran dahi şairin söz dünyası olduqca zəngin və rəngarəng olmuşdur.

Dahi şairin zəngin və özünəməxsus yaradıcılığı təbii olaraq yaradıcı sənətkarların diqqətindən geri qalmamışdır. Şairə, onun yaradıcılığına həsr edilmiş rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq nümunələri kiçik qədər zəngin və onun yaradıcılıq yolunu əks etdirir. Görkəmli tişə ustalarının bir çoxu dahi şairin monumental heykəllərini, büst- portret əsərlərini yaratmışlar.

Psixoloji tutumu, dərinliyi ilə seçilən portretlərindən birin də, görkəmli və bir o qədər də istedadlı tişə ustası Natiq Əliyevin yaradıcılığında görə bilərik. Hal-hazırda Şamaxı şəhərindəki tarix-diyarşünaslıq muzeyinin önündəki “Mütəfəkkirlər bağı”nı bəzəyən portretə şairin dərin- fəlsəfi duruşu, fiziki xüsusiyyətləri profesionalıqla ifadə olunmuşdur. Yumuşaq plastika ilə şairin nurlu bir o qədərdə düşündürücü dərin üz cizgilərini reallıqla birləşdirən sənətkar bununla həm də obrazın inandırıcılığına nail olmuşdur.

XX əsrin Azərbaycan heykəltəraşlığının inkişafında özünəməxsus töhfələr verən yaradıcılar arasında, Əhməd Salikovun əhəmiyyətli bir yeri var. Onun əsərləri, realizm ənənələrinin estetikasını genişləndirmək istəyi ilə diqqət çəkir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Salikovun zəngin yaradıcılığı heykəltəraşlığın bütün janrlarını əhatə etmişdir. Onun müxtəlif peşə nümayəndələrinə həsr etdiyi portretlərində qəhərəmanlarının daxili aləminə nüfuz etməsini, onların fəlsəfi yaşantılarına plastik tutum və forma verə bilməsini onun yaradıcılığının mühüm xüsusiyyətlərindən biri hesab etmək olar.

Tişə ustalarımızın yaşlı nəslini təmsil edən Əhməd Salikovun əsasən də müstəqillik dövrü yaradıcılığında portret janrı nümunələrindən şair və yazıçılarımızın obrazları xüsusi yer tutur. Onun ərsəyə gətirdiyi “Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın portreti” (1995), “Məhəmməd Fizuli” (1995) buna nümunə ola bilər.

Tişə ustasının tuncda gerçəkləşdirdiyi Azərbaycan poeziyasının görkəmli xiridarı “Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın portreti”ni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şəhriyar müəllifin təqdimatında kifayət qədər qabarıq, irihəcmli hazırlanmışdır. Bölünmüş Azərbaycanın dərdinə demək olar yaratdığı bütün əsərlərin hər misrasında toxunan şairi heykəltəraş, üz cizgiləri aydın, daxili narahatlığını hiss etdirən bir formada hazırlamışdır. Tişə ustası obrazın düşündürücülüynə və cəlbediciliyinə nail olmuşdur, obrazın plastikasında eksperssiv yapma manerasına üstünlük vermiş, təzad dolu zənginlik əldə etmişdir.

Yartamış olduğu bir digər əsər isə dahi şair “Məhəmməd Fizuli”yə həsr etdiyi portretdir. Heykəltəraşın yaratdığı obrazda lirik incə çalarların qradasiyasını, hərəkət və poazaların məna-məzmun daşıyıcılığına yönəldilməsini izləyə bilərik. Hürufi şairi biz Salikovun yaradıcılığında fikirli, o dövrdə adlandırıldığı kimi “dərd şairi” statusunda görürük. Obrazda şair sağ əlini başına söykəmiş bir formada, qapanmış gözlərinin altında kədər olduğunu, simasının bələndiyi pessimist tutumdan anlamq mümkün olur və tişə ustası bunu olduqca ustalıqla bacarmışdır. Mərmərdə hazırlanmış əsərdə plastika aydınlığı, anatomik gerçəkləşən formalar, əzələrin formalar arsındakı əlaqələrin ahəngdarlığı obrazı daha da zənginləşdirmişdir.

Fikrimizi yekunlaşdırsaq milli poeziyamızın bədii-fəlsəfi çoxqatlılığına nail olan, dahi hürufi şairin obrazını bizə yeni forma və biçimdə sərgilməyə nail olmuşdur.

Yaradıcılığında qəhərəmanların, cəfakəş insanların, tanınmış, xalqın görkəmli ziyalıların, söz və qələm ustalarının özünəməxsus bədii dəyərə malik obrazlarını yardan sənətkarlardan biri də xalq rəssamı, professor, heykəltəraş Fuad Salayevdir.

Xüsusilə də müstəqillik illərində yaratdığı portret obrazlarında yaradılan konkret obrazın zahiri oxşarlığı ilə yanaşı, dövrün bir sıra özünü ifadəsi də əks olunur.

Fuad Salayevin dəzgah heykəltəraşlıq nümunəsi olan “Yazıçı Anar”ın portreti bu nöqtəyi nəzərdən maraq doğuran obraza malikdir.

Tanınmış simalardan biri olan Anar Rzayev yazıçı tərcüməçi, şair, ssenarist kimi fəaliyyət göstərir. O, çoxsaylı əsərlərin, ideyaların, cizgi filmlərinin müəllifi, teatr tamaşalarının ssenaristidir və 1987-ci ildən bu günə kimi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədridir.

Heykəltəraş əsəri büst portert formasında, detallı, oxunaqlı, aydın üslubda hazırlayıb. Portretdə qaşlarına sıxılmış düşüncəli gözlər, hamar plastik xüsusiyyəti ilə, sima isə gənclik dövrünü əks etdirir. Obrazın daxili və xarakterik xüsusiyyətlərini, bədii ifadə vasitələrini qabardaraq daha da önə çəkmişdir. Müəllif yazıçının obrazını, özünəməxsus xarakterik cizgilərlə yaratmağa nail olub.

Fuad Salayev yaratdığı obrazın daha zəngin olması üçün, şair-yazıçının xarakterinin kiçik cizgilərini belə gözdən qaçırmamağa çalışıb. Obrazın nisbətən gənclik illərini yaradan sənətkar bu oxşarlığı onun qəlbinin hərəkəti, iç dünyasında olan hisslərlə verməyə nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ziyadxan Əliyev. “Nəsimi dünyası rənglərin işığında”. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC. 2019. 136 səh.
2. Nərmin Azad qızı Eminbəyli. Azərbaycan heykəltəraşlığında portret janrının inkişaf mərhələləri.
3. Ziyadxan Əliyev. “Sənətkar ömrünün müdriklik çağı, Əhməd Salikov 90”. Mədəniyyət.-2020.- 28 oktyabr.- S.7.
4. Şəkidə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin büstü açılmışdır. Azərbaycan.-2020.-11 fevral.- S. 9.

SUMMARY

THE IMAGE OF A POET AND WRITER IN AZERBAIJANI PORTRAIT SCULPTURE OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE

In the article, the sculptures of our poets and writers, created in the portrait genre of sculpture, were artistically described and analysis. The article examines the artistic features of the statues of our poets and writers made during the period of independence. After Azerbaijan gained its independence for the second time, very important works were carried out in the field of cultural construction. Parks and squares have been built in many cities of our country, these parks and squares have been named in honor of poets and writers, and their monumental and portrait statues have been erected.

Key words: Statue, portrait, artistic, poet, shape

РЕЗЮМЕ

ОБРАЗ ПОЭТА И ПИСАТЕЛЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОРТРЕТНОЙ СКУЛЬПТУРЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье художественно описаны и проанализированы скульптуры наших поэтов и писателей, созданные в портретном жанре скульптуры. В статье рассматриваются художественные особенности статуй наших поэтов и писателей, изготовленных в период независимости. После того, как Азербайджан во второй раз обрел независимость, были проведены очень важные работы в области культурного строительства. Во многих городах нашей страны построены парки и скверы, этим паркам и скверам присвоены имена поэтов и писателей, установлены их монументальные и портретные статуи.

Ключевые слова: Статуя, портрет, артист, поэт, форма

TARİX

APREL DÖYÜŞLƏRİNDƏN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNƏ: “BÖYÜK “QAYIDIŞ” PROSESİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Aysel ŞAMİLOVA

aysel.yaqubova5@mail.ru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

1994-cü ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs sazişi imzalanırsa da, sərhəddə toqquşmalar ara-sıra davam edirdi. Bu qarşıdurmaların ən böyüyü 1-5 aprel 2016-cı ildə baş verən Dördgünlük Müharibə olmuşdur. Daha sonra, 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz ərazilərinin böyük hissəsini işğaldan azad etdi və bundan sonra sakinlərin öz doğma yurdlarına qayıdışı üçün işlərə başlandı. Dördgünlük müharibədən sonra "Böyük Qayıdış"ın simvolu sayılan Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası, işğaldan azad edilən digər ərazilərin yenidən qurulması üçün pilot layihə rolunu oynadı. Bu araşdırmada, Cocuq Mərcanlının bu simvolik əhəmiyyətindən çıxış edərək, müharibədən sonra azad edilən torpaqlarda məskunlaşmanın bərpası və qayıdış siyasətinin yeni bir həyat hekayəsinə çevrilməsi təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Dördgünlük müharibə, Vətən müharibəsi, Böyük Qayıdış.

Giriş

Azərbaycanla Ermənistan arasında Qafqazın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı dövründən məqsədli şəkildə yaradılmış problem 1980-ci illərdə, xüsusən də Qarabağda sovetlərin parçalanma prosesinə girdiyi dövrdə də davam etdi. Ermənistanın rəsmən Azərbaycana məxsus olan Qarabağa iddia qaldırması ilə başlayan münaqişə müharibəyə çevrildi.

Tərəflər Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına (ATƏT) üzv olduqdan sonra problem beynəlxalq miqyas aldı və 1994-cü ildə atəşkəs razılaşması ilə müharibə dayandırıldı. Həmin tarixdən etibarən ATƏT çərçivəsində yaradılmış Minsk Qrupu çərçivəsində diplomatik yollarla problemin həlli axtarıldı. Yenə bu dövrdə Azərbaycan işğala görə bir milyona yaxın qaçqın problemi ilə üzləşdi və yeni qurulmuş bir dövlət kimi Azərbaycanın üzvləşməli olduğu siyasi və iqtisadi problemlərə immiqrasiya problemləri də əlavə olundu.

BMT-nin işğala son qoyulması ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamələrə, Avropa Parlamenti və beynəlxalq ictimaiyyətin etirazlarına, Minsk Qrupunun vasitəçilik səylərinə baxmayaraq, İrəvan administrasiyası 30 ildir ki, Qarabağdan öz hərbi hissələrini geri çəkmirdi. 2016-cı il aprelin əvvəllərində cəbhə xəttinin şimal-şərq, şərq və cənub-şərq hissələrində genişmiqyaslı toqquşmalar baş verdi və hadisələr Xocavənd, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında cəmləşdi. Rusiya Azərbaycanın qismən üstünlüyü ilə davam edən münaqişələrə müdaxilə etdi və aprelin 5-də Moskvada görüşən Azərbaycan və Ermənistanın tərəfləri münaqişələrə son qoyan saziş imzaladılar. Sözügedən münaqişələrdə Talış kəndi ətrafındakı bəzi yüksəkliklər, Seysulan ərazisi və Lələtəpə yüksəkliyi işğaldan azad edilib. Aprel döyüşləri zamanı ələ keçirilən və regionun təhlükəsizliyi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Lələtəpənin azad edilməsi ilə cənubda yerləşən Arazboyu bölgəsi Azərbaycanın nəzarətinə keçib [Rəhimli, 2019, s.13].

Dörd günlük müharibə Bakı administrasiyasına göstərdi ki, əhəmiyyətli siyasi xərc çəkmədən itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün hərbi gücdən istifadə etmək mümkündür. Tezliklə Məcburi Köçkünlərin Dövlət Komitəsi tərəfindən “Böyük Qayıdış” kimi Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim

edilən repatriasiya proqramı işə salındı. Prezident İlham Əliyev 2017-ci ildə Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpa və zəruri infrastrukturun yaradılması ilə bağlı 5 Sərəncam imzalayıb. Yanvarın 24-də verilən birinci sərəncamla birinci mərhələdə 50 yaşayış evinin, məktəb binasının və əlaqədar infrastrukturun tikintisi üçün Azərbaycan Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Komitəsinə 4 milyon manat ayrılıb. Fevralın 10-da imzalanan digər sərəncamla isə Horadizdən Cocuq Mərcanlıya qədər olan 9 kilometrlik avtomobil yolunun tikintisi üçün ümumilikdə 4 milyon 300 min manat ayrılıb [Quliyeva, 2017, s.9]. İlkin olaraq 50 ailə üçün nəzərdə tutulan infrastruktur xidmətləri 250 ailə geri qayıtmaq üçün müraciət etdikdən sonra genişləndirilib. Bu çərçivədə prezident iyunun 15-də “Cəbrayılın Cocuq Mərcanlı kəndində bərpa işlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər haqqında” sərəncam imzalayıb. Qeyd olunan sərəncama əsasən, Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş büdcədən Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə 15 iyununda 100 fərdi yaşayış evi, uşaq bağçası və digər zəruri sosial obyektlərin tikintisi, bərpa və abadlıq işlərinin aparılması üçün 9 milyon manat ayrılıb.

Qeyd olunan sərəncamlara uyğun olaraq kənddə 150 yaşayış evi, 96 şagird yerlik tam orta məktəb, məscid, körpələr evi, klub-icma evi, sağlamlıq məntəqəsi tikilmişdir. Bütün infrastruktur və üst tikili işləri başa çatdırıldıqdan sonra 30 may 2018-ci il tarixə kənd məskunlaşmaya hazır vəziyyətə gətirilmişdir [5]. Yenidənqurmada sonra Cocuq Mərcanlı kəndində qeydiyyatda olan 1492 nəfərdən 500-ü (132 ailə) kəndə köçüb. Erməni işğalından zərər çəkmiş yüzlərlə kənddən biri olan Cocuq Mərcanlı ilk məcburi köçkünlərin geri qayıtmasını təmin etmək baxımından Bakı rəhbərliyi üçün simvolik, işğaldan azad olunmağı gözləyən digər torpaqların planlaşdırılması üçün nümunədir. Həqiqətən də İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ərazisinin böyük hissəsini geri almağa nail olan Azərbaycan rəhbərliyi geri dönüş proqramında pilot layihə kimi Cocuq Mərcanlıni seçib. Bu kontekstdə işğaldan azad edilən torpaqlarda aparılan yenidənqurma işlərinin Cocuq Mərcanlının təcrübəsinə əsaslandırıldığı görünür.

2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan ordusu Tovuz rayonunda yerləşən mövqelərimizi artilleriya qurğularından atəşə tutublar. Nəticədə General-mayor Polad Həşimov, Polkovnik İlqar Mirzəyev və 10 Azərbaycan əsgəri şəhid olub. Ermənistanın hücum üçün bu bölgəni seçməsi təsadüfi deyil. Azərbaycanın Bakı-Supsa neft kəməri üzərində yerləşən Tovuz həm də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəmərinin (TANAP) birləşdirici məntəqəsidir. Aydın məsələdir ki, Ermənistan Tovuzla hücum etməklə Azərbaycan, Türkiyə və Avropa arasında enerji və nəqliyyatın qarşısını almağa, Türkiyə ilə Rusiyanı üz-üzə qoymağa çalışıb. Tovuz hücumu Ermənistanın avropapərəst Paşinyan hökumətinin müharibə tərəfdarı olduğunu açıq şəkildə ortaya qoydu.

Sentyabrın 27-də İkinci Qarabağ müharibəsi başlandı. Bu qarşıdurmada Azərbaycan ordusunun Tərtər-Ağdam, Füzuli-Cəbrayıl və Murovdağ istiqamətlərində irəliləməsi, mühüm yüksəkliklərin və strateji məntəqələrin ələ keçirilməsi, eləcə də xalqın orduya dəstək verməsi göstərdi ki, ilk gündən müharibənin gedişi Azərbaycanın nəzarətindədir. Noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi ilə Ermənistan geri addım atmağa məcbur oldu. Noyabrın 10-da Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın baş naziri N.Paşinyan və Rusiya prezidenti V.Putin müharibəyə son qoyulması ilə bağlı birgə bəyanat imzalayıblar. Müqavilə ilə Azərbaycan Qarabağın mühüm ərazilərinə nəzarəti ələ keçirdi, həmçinin sərhəddə yerləşən 7 şəhəri işğaldan azad etdi. Kapitulyasiya görə iki tərəf arasında olan hərbi münaqişələr dayandırıldı, Ermənistan Kəlbəcər, Ağdam və Laçını Azərbaycana qaytardı. Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin etmək üçün 5 km enində dəhliz açıldı və dəhlizə Rusiya Federasiyasının Sülhməramlı Qüvvələri yerləşdirildi. Atəşkəs rejiminə nəzarət etmək üçün Müşahidə Mərkəzi yaradıldı. Məcburi köçkünlər və qaçqınlar BMT-nin Qaçqınlar üzrə Komissarlığının nəzarəti altında Qarabağa qayıda biləcəklər. Tərəflərin razılığı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın qərb rayonları ilə birləşdirən yeni nəqliyyat xətti yaradıldı.

30 il işğal altında olan Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, yer

adlarının dəyişdirilməsindən tutmuş tarixi əsərlərin xaricə qaçaqmalçılıq yolu ilə aparılmasına, qəbiristanlıqların kökünün kəsilməsindən tutmuş ağacların talanına kimi bir çox problemlərin yaşandığı bildirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə dəymiş ziyan təkcə maddi deyil, həmçinin tarixi, mədəni, dini və simvolik əhəmiyyət kəsb edən bütün dəyərlərin müəyyən mənada hədəfə alındığının açıqlamasıdır. Noyabrın 10-da əldə olunan razılaşmaya əsasən, Azərbaycan rəhbərliyi işğaldan azad edilmiş şəhərlərdə dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi işlərini operativ şəkildə aparıb və Böyük Qayıdış proqramına başlayılıb. Bu kontekstdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün növbəti on il üçün qəbul edilmiş beş milli prioritetdən biri “İşğaldan azad edilmiş torpaqlara qayıdış” kimi müəyyən edilib. Göstərilən prioritetin həyata keçirilməsi məqsədilə 2021-ci il dövlət büdcəsində şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması və bu ərazilərdə müasir infrastrukturun yaradılmasına 2,2 milyard manat ayrılıb (Prezidentin 30 dekabr 2020-ci il tarixli 1241 nömrəli sərəncamı).

Bu istiqamətdə başlanan inkişaf işlərində texnologiyanın bütün imkanlarından istifadə edilir və ekoloji cəhətdən həssas planlaşdırma strategiyaları hazırlanır. Məsələ ilə bağlı Azərbaycan rəhbərliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki bütün yaşayış məntəqələrinin yenidən qurulmasında “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin həyata keçiriləcəyini açıqlamışdır və beş komponent üzrə Zəngilanın Ağalı kəndində ilk “ağıllı kənd” layihəsinə start verilib. Zəngilanla yanaşı, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd üçün də pilot kəndlər seçilib və bu kəndlərdə abadlıq işləri aparılmaqdadır. Bundan əlavə, bəzi şəhərlərdə əhalinin sayının artması nəzərdə tutulur. Məsələn, işğal zamanı 36 min əhalisi olan Ağdam 100 min əhalisi olan şəhər kimi layihələndirilmiş və onun Şəhərsalma Planı Prezident tərəfindən təsdiq edilmişdir [1].

İşğal bitdikdən sonra Azərbaycan rəhbərliyinin həyata keçirdiyi əsas tədbirlərdən biri də müharibədən zərər çəkmiş insanların ehtiyaclarının ödənilməsi idi. Bu kontekstdə Prezident Əliyev 2020-ci il dekabrın 14-də müharibədən zərər çəkmiş mülki əhalinin zəruri sosial ehtiyaclarının ödənilməsi, evlərə və şəxsi əşyalara dəymiş ziyanın aradan qaldırılması məqsədi ilə sərəncam imzalayıb. Bu sərəncama əsasən, dağılmış və ya zədələnmiş evlərdə məişət əşyalarına dəymiş ziyana görə hər ailəyə 6000 manat, şəxsi əşyalara dəymiş ziyana görə isə 1500 manat ödəniləcək; Digər qəzalı evlər üçün isə hər ailəyə 1000 manat (14 dekabr 2020-ci il tarixli sərəncam) ödənilməsinə qərar verilib. Hücumlar nəticəsində kənd təsərrüfatı sahələrinə dəymiş ziyanın ödənilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə 1 milyon 400 min manat ayrılıb; mülki əhalinin əmlakına dəymiş maddi ziyanın ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə 5 milyon 200 min manat; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinə 30 000 000 manat ayrılıb (6 iyun 2021-ci il tarixli; 6 iyun 2021-ci il sərəncam, 6 iyun 2021-ci il sərəncam).

Müharibə hələ də davam edərkən, sonrakı mərhələdə yarana biləcək koordinasiya problemlərinin qarşısını almaq üçün bəzi təşkilati tənzimləmələrin edildiyi görüldü. Bu çərçivədə dövlət başçısının 2020-ci il noyabrın 6-da imzaladığı sərəncamla mülki əhaliyə, ictimai əmlaka, infrastruktur obyektlərinə və kommersiya təşkilatlarına dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması məqsədilə Dövlət Komissiyası yaradılıb və Baş Nazir Əli Əsədov Komissiya rəhbəri təyin edilib.

Həmçinin, dövlət başçısının 24 noyabr 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə 10 noyabr Bəyannaməsinin müddəalarının həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi, humanitar, institusional və digər aktual problemlərin həlli və bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Koordinasiya Mərkəzi yaradılmışdır. Koordinasiya Mərkəzinin tərkibində qurumlararası mərkəz və bu mərkəzin nəzdində 16 işçi qrupu yaradılıb. İşçi qrupların fəaliyyət sahələrinə partlamamış hərbi sursatların və minaların təmizlənməsi kimi problemlərin həlli, o cümlədən sosial, iqtisadi, humanitar, hüquqi, şəhərsalma və digər məsələlər daxildir. İşçi qruplarda 55 dövlət qurumundan 160 nümayəndə iştirak edir [2].

2783 şəhidin həlak olduğu İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra həm şəhid ailələrinin, həm də veteranların ehtiyaclarını ödəmək Azərbaycan hökumətinin əsas prioritetlərindən biri olub. Bu

çərçivədə dövlət başçısının 8 dekabr 2020-ci il tarixli fərmanına əsasən, şəhid ailələrinin və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə əlavə dəstək göstərmək məqsədilə xəsarət alanlara və Şəhid Ailələrinə Dəstək Fondunun (YAŞAT Fondu) yaradılması qərara alınıb. Yaşat Fondunun məqsədlərinə vətəndaş cəmiyyəti təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi üçün uyğun platformanın yaradılması, şəffaflığın, hesabatlılığın və ictimai nəzarətin təmin edilməsi daxildir.

10 noyabr tarixli saziş mətninin ən diqqət çəkən maddələrindən yeni nəqliyyat xətlərinin yaradılmasıdır. Bu şəbəkələrin işğaldan azad edilmiş rayonlarla digər ərazilər arasında əlaqə yaratmaqla yanaşı, regional inkişafa da mühüm töhfə verəcəyi nəzərdə tutulur. Bu kontekstdə qısa müddət ərzində Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa (Zəfər yolu), Füzuli-Hadrut, Füzuli-Cəbrayıl, Bərdə-Ağdam, Füzuli-Ağdam, Göygöl-Toğanalı-Kəlbəcər-Laçın və Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan yolunun tikintisini nəzərə çatdırmaq olar.

Magistral yol əlaqələri ilə yanaşı, regional nəqliyyatı asanlaşdıracaq dəmir yollarının tikintisi də əhəmiyyətlidir. Bu çərçivədə Yevlax-Xankəndi dəmir yolunun bir hissəsi olan Bərdə-Ağdam dəmir yolunun tikintisinə başlanılıb [3]. Bundan əlavə, Horadiz-Füzuli və Füzuli-Şuşa dəmir yollarının tikintisi nəzərdə tutulur. Prezident Əliyev Zəngilanın Ermənistanla sərhədə yaxın yaşayış məntəqəsi olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun yenidən qurulacağını da ictimaiyyətə açıqlayıb.

Görülən işlər araşdırıldığında qeyd etmək lazımdır ki, qısa müddətdə edilən tənzimləmə və tədbirlər əhəmiyyətlidir. İnstitusional və hüquqi tənzimləmələrlə yanaşı, həm müharibə dövründə, həm də ondan sonra aparılan əməliyyatlar barədə prezidentin tez-tez ictimaiyyətə məlumat verməsi bu prosesin şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə çalışıldığını göstərir. Bununla belə, 30 ilə yaxındır doğma yurd-yuvasından uzaqda olan Azərbaycan əhalisinin bölgəyə miqrasiyasının təmin edilməsində məşğulluq imkanlarının həlledici olması praqnozlaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. (2021, 2 İyul). Azərbaycan Vətən müharibəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdışı yüksək səviyyədə təmin etmək əzmindədir.
https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e60262_az.html.
2. Abdullayev M. (2021, 15 Yanvar). Azərbaycan işğaldan azad edilən bütün əraziləri tezliklə cənnətə çevirəcək.
3. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e57807_az.html.
4. Baghirov O. (2021). Azerbaijan aims to transform liberated territories to high-tech area.
5. <https://www.eurasiareview.com/28032021-azerbaijan-aims-to-transformliberatedterritories-to-high-tech-area-oped/>
6. Quliyeva S. (2017). Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolu. Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.
7. Mehdiyev A. (2020, 7 Oktyabr). İlham Əliyev: "Cəbrayıl bizimdir!".
8. www.azerbaijan-news.az.
9. Rəhimli Z. (2019, 28 Noyabr). Lələtəpədə dalğalanan üçrəngli bayrağımızın Xankəndində dalğalanacağı gün uzaqda deyil. Səs qəzeti.

SUMMARY

Although a ceasefire agreement was signed between Azerbaijan and Armenia in 1994, clashes occasionally continued along the border. The largest of these conflicts occurred during the Four-Day War in April 2016. Later, during the Second Karabakh War from September to November 2020, Azerbaijan managed to liberate a significant part of its territories from occupation, and efforts began to return displaced residents to their native lands. After the Four-Day War, the restoration of the village of Cocuq Mərcanlı became a symbol of the "Great Return" and served as a pilot project for rebuilding the liberated areas. This study examines how Çocuq Mərcanlı's symbolic role paved the way for the resettlement of liberated territories and how the return policy turned into a story of rebirth.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Four-Day War, Patriotic War, Great Return.

MÜSTƏQİLLİYİN İNKİŞAFI PROBLEMİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Şəlalə BABAYEVA
eldarpanah2@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə müstəqilliyin inkişafı probleminin tədqiqi tarixi araşdırılır, probleminin konseptual və terminoloji sahəsi əsaslandırılır, tədqiq olunan fenomenin mahiyyəti, eləcə də tələbənin təhsil və peşə fəaliyyətinə cəlb olunma dərəcəsindən asılılığı haqqında vahid fikir verilir. Tələbələrə müstəqil inkişafının hədəf səviyyəsi onun fəal idrak vasitəsilə universitet mühitinə səmərəli şəkildə nüfuz etməsi və ona yiyələnməsi kimi müəyyən edilir. Müstəqillik tələbənin subyektiv rolunu vurğulayır, onun qabiliyyətini, təfəkkürünün global şəkildə yenidən qurulmasını, digər tərəfdən isə xarici mühitin şərtlərini (bu halda təhsil) əlaqələndirmək yolu ilə idrak vəziyyətinin dəyişməsinə nəzərdə tutur.

Açar sözlər: müstəqillik, universitet, tələbə, təhsil, peşə fəaliyyəti

Giriş

Ali təhsil sisteminin müasir inkişafı mərhələsində yüksək inkişaf etmiş yaradıcılıq qabiliyyətinə malik, müstəqil problem qoymağa və onları həll etməyə hazır mütəxəssisin hazırlanması onun prioritet vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan ali təhsil sistemində tələbələrə müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi problemi indi xüsusi aktualıq kəsb edir. Cəmiyyətə öz işini bilən, müstəqil qərar qəbul etməyi bacaran, ona görə məsuliyyət daşıyan peşəkar lazımdır. Tələbə müstəqilliyi universitet təhsilinin uğurunun göstəricilərindən biridir, çünki o, insanın özünü inkişaf etdirmə qabiliyyətini nəzərdə tutur. Peşəkar sənətkarlığın əsası olan idraki müstəqillik o zaman formalaşa bilər ki, gələcək mütəxəssis tələbəlik illərində onu inkişaf etdirdirsin.

Tədqiqatlarda “müstəqillik” anlayışı əsasən bir çox cəhətdən fərqli olan prosesləri bildirən kollektiv termin kimi istifadə olunur. Müstəqillik həm prosesdir, həm də fəaliyyətdir və onun təzahürləri bir sıra yollarla müəyyən edilə bilər.

Müstəqillik probleminə toxunan nəzəri təhlil onun öyrənilməsinə bir neçə yanaşma müəyyən etməyə imkan verir: fəaliyyət kateqoriyası mövqeyindən, subyektivlikdən, şəxsi keyfiyyətlərdən, yaş xüsusiyyətlərindən, bacarıqlarından və inkişaf şərtlərindən.

Müstəqillik fəaliyyət kateqoriyası baxımından nəzərdən keçirilir. Fəaliyyət insanın sosial təbiəti ilə müəyyən edilən və fəaliyyətdə təzahür edən fərdin müstəqilliyinin ilkin şərtidir (L.S.Vıgotski, A.N.Leontyev, P.Y.Qalperin, V.V.Davıdov). Müstəqilliyi aktiv adlandırmaq olar, burada “mövzu” və “şəxsiyyət” anlayışları həmişə üst-üstə düşür. B.G.Ananyev qeyd etdiyi kimi: “Şəxsiyyət həmişə subyektivdir və subyekt özündə şəxsi kəşf etməyə bilər. Bu zaman subyekt nə onun dünya mənzərəsini, nə də onun içindəki yerini nəzərə almır, ancaq anlıq maraqları rəhbər tutur” (1, s.235).

Müstəqillik həm də insanın həyat yolu ilə əlaqəli xüsusi, ali şəxsi təhsil kimi qəbul edilir. Fəaliyyət müəyyən bir insan üçün xarakterikdir, həyatın ehtiyaclarını əks etdirmək, ifadə etmək və yerinə yetirmək üçün ümumiləşdirilmiş, vahid bir yoldur: obyektivləşdirmə (S.L.Rubinshteyn), həyatın özünü ifadə etməsi və tanınması (K.A.Abulxanova-Slavskaya). Belə fəaliyyətlə muxtariyyət və fərdilik az və ya çox dərəcədə qorunur.

Müstəqilliyi İ.S.Kon insanın subyektiv fəaliyyəti hesab edir, V.V. Boqoslovski və başqaları insanın özü tərəfindən yaradılan müxtəlif fəaliyyət növlərinin və onun formalaşdırdığı və ya qəbul etdiyi məqsədlərin mümkünlüyünü etiraf edirlər. S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontyev, G.S.Batışev, Y.M.Orlov, A.V.Bruşlinskiy, N.N.Trubnikov və başqaları qeyd edir ki, hər bir şəxs əsrlər boyu ən azı təxmini direktor planına, məqsədlər siyahısına bənzərən “həyat planına” əməl olunduğunu

müşahidə etmək olar. A.K.Osnitskinin araşdırmasına görə “İnsanın müstəqil davranışında...məqsədlər aparıcı rol oynayır – onlar insan fəaliyyətinin əsl tənzimləyicisinə çevrilirlər” (7, s.98). P.K.Anoxina, O.A.Konopkina, K.A.Abulxanova-Slavskaya vurğulayırlar ki, məqsədi olan bir insan gələcək nəticənin görüntüsünü yarada, hərəkətləri planlaşdırır və nəticəni aldıqdan sonra onu qiymətləndirə bilər.

Subyekt fəaliyyəti probleminə dair bir sıra tədqiqatlar müstəqilliyin mahiyyətinin dərk edilməsi və onun şəxsiyyətin strukturunda yerini müəyyənləşdirmək üçün üç baxışı təqdim etməyə imkan verir. Bəzi müəlliflər müstəqilliyi xarakter xüsusiyyətlərinə, digərləri iradi xassələrə aid edirlər, digərləri isə müstəqillik ideyasını şəxsiyyətin inteqrasiya olunmuş xüsusiyyəti kimi ifadə edirlər. B.G.Ananyev yazır: “Xarakterin əsl orijinallığı özünü qabaqcıl dünyagörüşünün müstəqil mənimsənilməsində və ... insanın dərin daxili inamında və insanın fəaliyyət göstərdiyi biliyin müstəqil xarakterində, müstəqil praktiki fəaliyyətində özünü göstərən və nəhayət, təvazökarlıqda və davranışın nəcib sadəliyində həqiqi daxili müstəqillikdir.” (1, s.253).

V.V.Boqoslovski, A.G.Kovalyev, V.N.Myasişev, K.N.Kornilov və başqaları qeyd edirlər ki, müstəqillik insanın hərəkətlərində özünü göstərən və özü qərar verməkdən qorxmaması, başqalarının təsirinə boyun əyməməsi və özünü tənqid etməsi ilə ifadə olunan güclü iradəli keyfiyyətdir. Öz təşəbbüsü ilə məqsədlər qoymaq, onlara nail olmaq yollarını tapmaq və qəbul edilmiş qərarları praktiki olaraq həyata keçirmək bacarığı ilə ifadə olunur. Müstəqilliyin könüllü komponenti insanın öz impulsu ilə həyata keçirdiyi könüllü hərəkətin müəyyən sayda mərhələlərini ehtiva edir. Eyni zamanda deyə bilərik ki, müstəqillik heç vaxt “saf formada” yalnız iradi keyfiyyət kimi çıxış etmir. O, əxlaqi, intellektual və emosional xüsusiyyətləri, eləcə də fərdin özünüdərkini xüsusiyyətlərini əks etdirir.

L.S.Rubinşteyn, Y.A.Samarina, A.I.Şerbakovanın fikrincə, müstəqillik iradənin, hisslərin aktiv işi, ayrılmaz dünyagörüşünün inkişafı ilə əlaqəli, çox daxili iş tələb edən və müstəqil düşüncəni nəzərdə tutan artıq inteqrasiya olunmuş şəxsiyyət xüsusiyyəti ilə təmsil olunur, çünki şəxsiyyəti təhlil etmədən başa düşmək mümkün deyil (koqnitiv xüsusiyyətlər).

D.B.Elkonin müstəqilliyin ortaya çıxmasını uşaqların zehni inkişafında iki kəskin keçiddə - erkən uşaqlıqdan məktəbəqədər (3 yaş böhranı) və ibtidai məktəb yaşından yeniyetməlik dövrünə (yetkinlik böhranı) qeyd edir. Üç yaşlı bir uşağın müstəqilliyinin bir əlaməti, "Mən özüm" psixi neoplazmasının görünüşünü xarakterizə edən öz iradəsinin təzahürləridir. Yeddi illik böhranın ən əlamətdar xüsusiyyəti, özünü dərk etməyə, hisslərini idarə etməyə və özü ilə yeni münasibətlər qurmağa başlayan, özünü onun mənbəyi kimi tanıyan uşağın şəxsiyyətinin daxili və xarici tərəflərinin fərqləndirilməsinin başlanğıcıdır. Özünü sevmə və özünə hörmət kimi yeni formalaşmaların meydana çıxmasını xarakterizə edən davranışdır (9, s.98).

Bir sıra alimlər orta məktəb yaşını (yetkinlik) müstəqilliyin sürətli inkişafı kimi xarakterizə edirlər. Bu yaşda D.B.Elkonina, I.V.Dubrovina, A.K.Osnitski və başqalarının fikrincə, müstəqillik həyatının bəzi sahələrini kənar şəxslərin müdaxiləsindən qorumaq istəyində, böyüklərin köməyindən imtina etməkdə, sonuncunun iş keyfiyyətinə nəzarət etmək cəhdlərindən narazılıqda ifadə olunur. Elmi əsərlərin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu dövrdə müstəqilliyin təzahürü öyrənmədə, dostlarla münasibətdə, məişət vəzifələrini yerinə yetirərkən, boş vaxtdan istifadədə, maraq doğuran fəaliyyətlərdə, yəni sosial və kommunikativ fəaliyyətdə mümkündür.

İ.S.Kon (5) qeyd edir ki, yeniyetməlik dövründə tənqidi təfəkkürün inkişafı, dünyagörüşünün, fəaliyyət istiqamətinin və özünüdərkini formalaşdırılması üzrə işlər başa çatdıqda müstəqillik real və ya formal ola bilər, çünki o, böyüklərin uşağın dərəcəsi ilə bağlı qiymətləndirməsini ehtiva edir və ifadə edir. Bu yaşda müstəqillik həm həcmcə, həm də mahiyyətcə fərqli ola bilər, yəni keyfiyyət xüsusiyyətləri qazana bilər.

Bir sıra elmi əsərlərin təhlili müstəqilliyi onun inkişaf şərtləri prizmasından nəzərdən keçirməyə imkan verir. B.M.Teplova (8) görə müstəqillik o zaman mümkündür ki, insanda fəaliyyətə həvəs olsun. Alimin fikrincə, müstəqillik istəyin ifadəsi “istəmək bacarığıdır”.

L.S.Viqotoski, L.I.Bojoviç, D.B.Elkonina, İ.S.Kon, E.A.Bondarenko və başqaları

araşdırmalarında qeyd edirlər: uşağın müstəqilliyin aspektləri kimi müstəqilliyini, "mən"ini dərk etməsi, böyüklərin duyğularını necə qeyd etməsindən asılıdır. Sonradan müstəqilliyin başqa bir aspekti fəaliyyətin emosional gözlənilməsi mexanizmi davranışın könüllü tənzimlənməsi olacaq.

Xarici tədqiqatlarda müstəqillik həm də “hər hansı bir sistemin bütün ayrı-ayrı hissələrində onun komponentlərinin universal uyğunluğu modeli təzahür etdiyi zaman onun xarakterik xüsusiyyəti” kimi komponentlərin integrasiyası kimi də müəyyən edilir (8, s. 216).

Daha geniş mənada müstəqillik bu xüsusiyyəti əks etdirən insan davranış nümunəsi kimi başa düşülür. Burada təzahür edən müstəqillik xarici mühit amillərindən daha çox psixoloji xarakterli daxili amillərlə müəyyən edilir.

Müstəqilliyin dərk edilməsi çox vaxt mənlilik anlayışı ilə əlaqələndirilir, onun mahiyyəti nəzəriyyəçilər tərəfindən əsasən eyni şəkildə açılır. Mənliliyi insanın xarakterini müəyyən edən, onun davranışı vasitəsilə müşahidə olunan cəhətlərinə istinad edərək, psixoloqlar onu bu təbiəti və davranışı izah edən şəxsiyyət anlayışları çərçivəsində təsvir edirlər. Personologiya (*insan şəxsiyyətinin üz əzələlərinin formalaşması vasitəsi ilə tanınmasıdır*) marağın şəxsiyyətlərarası formalaşmasının təsvirinə üç mövqedən yanaşır: daxili şüursuz enerji mövqeyindən, cəmiyyətdə müstəqilliyin müəyyən edilməsi mövqeyindən və insanın özünü aktuallaşdırmasının nəticəsi mövqeyindən.

Bir qrup alim (Z.Freyd, A.Adler) müşahidə edilən davranış formalarının əsasında duran daxili strukturlar və proseslərlə maraqlanırdı. Bu vəziyyətdə muxtariyyət zamanla və müxtəlif vəziyyətlərdə davam edən ehtimal olunan varlıq, daxili amil, şüursuz bir impuls, arxetip və ya şəxsiyyət xüsusiyyəti kimi başa düşülür. Sabit, dəyişməz, əbədi olan və insanı stimullaşdıran, istiqamətləndirən budur.

Alimlərin ikinci qrupu (E.Fromm, E.Erikson, Q.Ollport) insana mədəni, sosial, ailə və şəxsiyyətlərarası təsirin həlledici rolunu qəbul edirdilər. Müstəqillik tək-cə unikal fitri qabiliyyətlərin deyil, həm də insanın keçmiş təcrübələrinin xüsusiyyətlərinin nəticəsi hesab olunur.

Üçüncü qrup (A.Maslou, K.Rocers) insanı təbii olaraq özünü təkmilləşdirməyə qadir hesab edir və iddia edir ki, müəyyən zaman və məkanda həyatın burulğanına atılan insanların özləri məsuliyyət daşıyırlar. Belə muxtariyyət insanı şəxsi inkişaf və yaradıcılıq istiqamətində hərəkətə gətirir və müstəqillik və azadlığı özündə ehtiva edir.

Tələbə müstəqilliyi problemini nəzərdən keçirən ilk rus müəlliflərindən biri kimi K.D.Uşinskinin adını qeyd edə bilərik. O haqlı olaraq Rusiyada müstəqillik üçün təhsil nəzəriyyəsinin banisi adlandırılır. Uşinskinin fikrincə, müstəqillik tərbiyəsi təfəkkür, müşahidə təlimindən başlayır, çünki yalnız müşahidə müstəqil düşünməyə imkan verir, “müstəqil düşüncələr yalnız müstəqil şəkildə əldə edilmiş biliklərdən irəli gəlir” (9, s. 528). Müstəqil fəaliyyət prosesində tələbənin təfəkkürün getdikcə mürəkkəb formalarını, nəzəri və məntiqi kateqoriyaları mənimsəyir, bunun nəticəsində onun təfəkkürü daha şüurlu olur, nəticədə daha müstəqil olur.

C.Dyui (2) tələbələrin öz fəaliyyətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi (1895-ci ildə Çikaqo məktəblərindən birində təcrübələr apardı). O, tezliklə əmin oldu ki, tələbələrin maraqları nəzərə alınmaqla qurulan və onların həyat tələbləri ilə bağlı olan tədris biliyin əzbərlənməsinə əsaslanan şifahi (söz, kitab) tədrisindən qat-qat yaxşı nəticələr verir. C.Dyuinin fikrincə, düzgün qurulmuş öyrənmə problemli olmalıdır. Eyni zamanda, tələbələrin qarşısında qoyulan problemlərin özləri təklif olunan ənənəvi təhsil tapşırıqlarından - aşağı təhsil və inkişaf dəyərində malik olan və çox vaxt tələbələrin maraqlandığı şeylərdən çox geridə qalan “xəyali problemlər”dən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ənənəvi sistemlə müqayisədə C.Dyui cəsarətli yeniliklər və gözlənilməz həllər təklif etdi. “Kitab öyrənməsi”nin yerini fəal öyrənmə prinsipi tutmuşdur ki, bunun da əsasını tələbənin öz idrak fəaliyyəti təşkil edir. Fəal müəllimin yerini tələbələrin üzərinə heç bir məzmun və ya iş metodu tətbiq etməyən, yalnız tələbələrin özləri ona müraciət etdikdə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edən köməkçi müəllim tutdu. Danışiq və yazılı sözün yerini nəzəri və praktiki məşğələlər tutmuş, bu dərslərdə tələbələr müstəqil tədqiqat işləri aparmışlar.

Təcrübə göstərir ki, tələbələrin hər beş ildən bir ixtisasartırma kurslarında iştirak etmələrinə baxmayaraq, belə texnologiya ilə hazırlanan kadrların çox az hissəsi gələcək fəaliyyətində müstəqil

olaraq öz elmi-pedaqoji və peşə səviyyələrini artırma bilər. R.Mahmudova "Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları" adlı məqaləsində yazır: "Aparılan pedaqoji tədqiqatların nəticələrindən aydın olmuşdur ki, bunun əsas səbəbi onlarda bilikləri müstəqil mənimsəmə vərdişinin olmamasıdır (6,s.30-33).

Müasir dövrdə nəzəri və praktik elm çox sürətlə inkişaf edir, yeniləşir, dəyişir. Hətta bir sıra hallarda dərsləyə düşmüş bəzi elmi nəticələr sürətlə yeniləri ilə əvəz olunur, dərsləkdə dəyişiklik zərurəti yaranır və ya yenidən həyat vəsiqəsi almış mülahizələrin bir qismi dərsləklərə, mühazirə kurslarına düşməmiş köhnədir. Deyilənlərdən aydın olur ki, təlim prosesində tək cə hazır biliklər verməklə "uzağa getmək olmaz", öyrənənlər üçün biliyin müstəqil yolla əldə edilməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu fikrə tərəfdar olan B.Əhmədov bildirir ki, istər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali təhsil müəssisələrində öyrədənlərin, tərbiyə edənlərin vəzifəsi, tək cə hazır bilikləri verməkdən ibarət olmayıb, həm də biliyi müstəqil qazanmaq yollarını öyrətməkdən ibarətdir (4, s.23).

Yerli tədqiqatlardan da aydın olur ki, müstəqillik fəaliyyətdən yaranan, müxtəlif fəaliyyət növləri prosesində bütün yaş dövrlərində inkişaf edən və bununla da müəyyən keyfiyyət əldə edən ümumiləşdirilmiş inteqrasiya edilmiş şəxsi mülkiyyət kimi görünür və faktiki müstəqillik bacarıqların formalaşması ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, həm xarici, həm də yerli tədqiqatlarda müstəqillik probleminin təhlili göstərir ki, bu problem müxtəlif yollarla inkişaf etdirilmişdir: yaradıcılığa çağırışlar, böyüyən insanın mənəvi mövqelərini formalaşdırmağa cəhdlər, təlim, psixanalitik prosedurlar və cəhdlər - özünü aktuallaşdırmanın hərəkətverici qüvvələrinə əməl etmək, yəni insanın özünü inkişaf etdirməsi və özünü təkmilləşdirməsi. Müstəqilliyin inkişafına həm xarici, həm də daxili şərait təsir edir. Müstəqilliyin inkişafı irsi amillərdən, keçmiş təcrübədən, ictimai qüvvələrdən, zamanın hər anında özünə və həyata qeyd-şərtsiz müsbət diqqətdən asılıdır. Bununla belə, müstəqillik ən ümumi formada şəxsiyyətin daxili amili olan, həyat prosesində inkişaf edən, şəxsiyyətə müəyyən keyfiyyət verən anadan olduğu andan insana xas olan müəyyən enerji miqdarı kimi təqdim olunur.

Nəticə

Deyilənlərdən aydın olur ki, müstəqilliyin inkişafı insanın peşəkar həyatı ilə sıx bağlıdır. Nəticə etibarlı ilə müstəqillik subyektiv təcrübə ilə xarakterizə olunur ki, bu da müstəqilliyin müxtəlif səviyyələrinin mümkünlüyünü müəyyən edən bacarıqlar toplusunu özündə cəmləşdirir. Bu sosial müəyyən edilmiş şəxsi formalaşmanın inkişafı çoxlu sayda xarici və daxili şərait tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ananyev, B.G. İnsan bilik obyektı kimi / B.G. Ananyev; red. A.V.Brushlinski, V.A.Koltsova; RAS, Psixologiya İnstitutu. – M.: Elm, 2000, 351 s.
2. Devey J. Pedaqogika və düşüncə psixologiyası /Tərcümə edən N.M.Nikolskaya; red. (və ön sözlə) N.D.Vinoqradova. - M.: Sülh, 1915, 202 s.
3. Elkonin D.B. Gənc yeniyetmələrin yaş və fərdi xüsusiyyətləri. Psixol. Proseslər, M., 1989.
4. Əhmədov B. Elmi-texniki inqilab və müəllim hazırlığı / Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1978, №6, s.19-26
5. Kon İ.S. Özünü axtarmaqda: şəxsiyyət və özünüdərk / İ.S.Kon. – M.: P., 1984, 335 s.
6. Mahmudova R. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 135 s.
7. Osnitski A.K. Müstəqilliyin psixologiyası: tədqiqat metodları və diaqnostika / A.K.Osnitski. Sosial və Psixoloji Mərkəz onlara kömək et. J.Kazanoko, M.Nalçik, M:1996, 124 s. (1-ci buraxılış).
8. Reber A. Böyük izahlı psixoloji lüğət. M., 2000.
9. Uşinski K.D. Toplu əsərlər: 11 cildə / K.D.Uşinski. red. V.Y.Struminski. M.: Leningrad: RSFSR Pedaqoji Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1950, cild 8, 1-ci hissə. İnsan təhsilin subyektı kimi: pedaqoqların təcrübəsi. antropologiya. 776 s.

SUMMARY

The article examines the history of researching the problem of developing independence, substantiates the conceptual and terminological scope of the problem, gives a unified idea of the essence of the phenomenon under study, as well as its dependence on the degree of involvement of the student in educational and professional activities. The target level of independent development of students is defined as his effective penetration and mastery of the university environment through active cognition. Independence emphasizes the subjective role of the student, implies a global restructuring of his abilities, thinking, and, on the other hand, a change in the cognitive state through the connection of the conditions of the external environment (in this case, education).

Keywords: *independence, university, student, education, professional activity.*

XIX ƏSR RUSİYA İŞĞALINDAN SONRAKI DÖVRDƏ NAXÇIVAN VƏ ONUN MƏNBƏŞÜNASLIĞI

Aytən HÜSEYNOVA
aytenhuseyn004@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə XIX əsrdə Rusiya işğalından sonra Naxçıvan ərazisində baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən o cümlədən, həmin siyasi hadisələrin Azərbaycan tarixşünaslığında və mənbəşünaslığında yeri haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycan ərazisi tarixi boyu əlverişli strateji mövqedə yerləşdiyi üçün yadellilər tərəfindən bir sıra gözlənilməz hücumlara məruz qalmışdır. XIX əsrdə Azərbaycan torpaqlarına sahib olmaq uğrunda Rusiya və Qacarlar arasında iki mərhələli müharibə başlamışdır. I Rusiya- Qacar müharibəsinin yekunu olaraq imzalanan Gülistan sülh müqaviləsi nəticəsində Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla digər şimal xanlıqlar Rusiyanın tərkibinə verildi. 1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən Şimali Azərbaycan Rusiyanın tabeliyinə verilmişdir. Əlbəttə Naxçıvan və İrəvanı ələ keçirmək ruslar üçün qənimət demək idi. Çünki onlar həmin ərazilərdə “erməni vilayəti” yaratmaq məqsədi güdürdülər. Azərbaycan ərazisində işğal baş tutduqdan sonra ayrı-ayrı ərazilərdə xüsusən də Naxçıvanda vəziyyət bir qədər gərginləşdi. Əhali üzərinə qəti və mütləq göstərişlərin qoyulması bir sıra kəndli hərəkətlərinin baş tutmasına gətirib çıxartdı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin çağırışından sonra Naxçıvanda çox ciddi tədqiqat işləri, arxeoloji qazıntılar, etnoqrafik araşdırmaların aparılması və tarixi ensiklopedik kitabların nəşr olunması diqqətə layiqdir. Onların içində öz elmiliyi və tarixi zənginliyi ilə seçilən bir sıra mənbələr bu günümüzdə tarixin araşdırılması üçün əsas faktlar kimi götürülür. Belə ki, tarixin yazılması və onun öyrənilməsi hər bir dövlət üçün olduqca vacib məsələlərdən biridir. İstər Azərbaycan mənbəşünaslığında istərsə də xarici mənbələrdə Naxçıvan tarixinin araşdırılmasına diqqət getdikcə artmaqdadır. Bu elmi baxımdan önəmli hadisədir. Beləliklə, məqalədə qeyd olunan mənbələrdə Naxçıvanın o dövrdə olan siyasi vəziyyəti haqqında geniş məlumat almaq olar.

Açar sözlər: *Naxçıvan, işğal, kəndli hərəkəti, mənbəşünaslıq, erməni vilayəti*

Giriş

1783-cü ildə Rusiya ilə Gürcüstan arasında Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması Cənubi Qafqazda onun mövqelərini genişləndirdi. Rusiya bu fürsətdən istifadə edərək Azərbaycan xanlıqlarına da təsir göstərməyə və onları öz əhatə dairəsinə almağa çalışırdı. [1.s.20] Rusiya tərəfindən Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğal edilməsi onun inzibati idarəetmə sisteminə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, idarəetmə sistemində çar Rusiyasına sadıq məmurlar xidmət edirdilər. XIX əsrin bütün Şimali Azərbaycan torpağında olduğu kimi Naxçıvanda da Rusiya işğal rejimi quruldu. Bütövlükdə Azərbaycan tarixində, o cümlədən Naxçıvan bölgəsinin XIX əsr tarixinin araşdırılması üçün Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31- də Elmlər Akademiyasının əməkdaşları ilə görüşün dədəmişdir. "İndi akademiyanın qarşısında duran əsas vəzifə Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır". Naxçıvan bölgəsi tarixinin bu dövrünün tədqiq edilməsi aktual məsələlərdəndir. Bu ilk növbədə Naxçıvanın həmin dövrdəki spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, doğma diyar Naxçıvanın tarixi barədə verilən fikirlər olduqca müxtəlifdir. Hələ eradan əvvəl I əsrdə yaşamış Roma yazıçısı Kvint Horatsi Flakk və onun müasiri hesab olunan yəhudi tarixçisi İosif Flavi öz əsərlərində Naxçıvan diyarının adını çəkmişlər. Bizim eranın II əsridə yaşamış Klavdi Ptolomey “Coğrafiya” əsərində qeyd etmişdir ki, Naxçıvan Cənubi Qafqazın ən iri şəhəridir.[3, S.11]

XIX əsr Rusiya işğalından sonra mövcud vəziyyət və onun tarixşünaslığı

Həm 1804-1813-cü illərdə baş verən I Rus- Qacar həm də 1826-1828-ci illər II Rus- Qacar müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Zaqafqaziyaya, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artırdı. Təkcə 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibəsinin gedişində İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Zaqafqaziyaya, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürüldü. Məlumdur ki, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatmasından sonra iki vuruşan dövlət arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə, ermənilərin heç bir məhdudiyyət olmadan İran ərazisindən Rusiya ərazisinə köçməsinə icazə verilmişdi. Bu akt ermənilərin İrandan Zaqafqaziyaya, o cümlədən Qarabağa kütləvi halda köçməsinə imkan verirdi. İki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilədək, Zaqafqaziyaya 40 mindən çox İran və 84000 Türkiyə ermənisi köçürüldü və onlar erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı. [6, s.40]

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan tarixşünaslığını mühüm dəlil və faktlarla zənginləşdirmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri bütövlükdə Azərbaycanın, o, cümlədən Naxçıvan bölgəsinin bütün sahələrində yeni meyilləri (bazar münasibətlərinin yaranması, milli- azadlıq uğrunda mübarizənin təşəkkülü və s.) əlamətdar olmuşdur. Onların tədqiqi bir tərəfdən həmin dövrün, digər tərəfdən, istiqlaliyyət ərəfəsində vəziyyətin dərinədən dərk edilməsində qiymətli əsərdir. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair mənbələrdə V.Boroznanın, A.P.Yermolovun tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Rus qafqazşünaslarının Naxçıvan haqqında yazılmış əsərləri içində Şopenin (1798-1870) tədqiqatları xüsusi yer tutur. Mənşəcə fransız olan İ.Şopen 1825-ci ildə Rusiyaya gəlmiş Qafqazda mülki xidmətə başlamışdır. İ.Şopenin kitabının nisbətən diqqəti cəlb edən cəhəti vilayətə daxil olan torpaqların Rusiya işğalı dövrü və ilk illərə aid statistik məlumatlardır. Naxçıvanın XIX -XX əsrin əvvəlləri tarixinin tədqiqi ilə bağlı 1880-ci illərdə P.Zelinskinin, 1882-ci ildə K.N.Nikitinin və 1885-ci ildə Avadakovun məqalələri çap olunmuşdur.

Sovet dövrü tarixşünaslığında Ələkbərovun, Musayevin, H.Sultanovun, Q.Mədotozun, M.Nəsirlinin, C.Quliyevin, M.Əliyevin və başqalarını qeyd etmək olar. XIX-XX əsrin əvvəllərində bütün Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də Rusiyanın müstəmləkəçilik sisteminin yaratdığı sosial-siyasi və milli zülm ağır maddi-məişət şəraiti ilə müşahidə olunurdu.

İctimai-siyasi vəziyyət

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kənd təsərrüfatı feodal münasibətlərinin üstün mövqe tutması ilə səciyyələnirdi. 1801-1828-ci illər, yəni Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı dövründə kənd təsərrüfatı dafələrlə ağır sınaqlara, işgəncələrə məruz qalmışdı. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın düşdüyü mürəkkəb hərbi-siyasi şərait, ölkənin feodal pərakəndliyi kənd təsərrüfatının vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. [6,s.49] Əhalinin əksər hissəsini kəndlilər əks etdirdiyindən maddi-məişət vəziyyətindən başlayaraq, Naxçıvan bölgəsi kəndləri üçün əsas istehsalçı olan kəndlilərin aztorpaqlı və torpaqsız olması xarakterik idi. Buna baxmayaraq kəndlilər üzərində yüksək vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulurdu. Dövlət kəndliləri də ağır vergi və mükəlləfiyyət daşıyırdı. Onlar həyətbaşı vergisi, zəmski, torpaq və s. ictimai vergilər verməli idi. Müsəlmanlar hərbi xidmətə aparılmadığına görə xüsusi rüsum ödəyirdilər.

Vergilərin kəndlilər arasında bölüşdürülməsi və yığılması da onların üzərində bir yük idi. Dövlət vergiləri kənd icmalarının üzərinə qoyur, onlar isə həmin vergini kəndlilər arasında bölürdü. Vergilər iki yerə bölünür və 2 dəfə (iyulun 30 və ya dekabrın 31 –dək) ödənirdi. Vergini vaxtında ödəyə bilməyənlər hər ay üçün ödəyəcəyi verginin bir faizi miqdarında cərimə verirdi.

Yüzlərlə və minlərlə kəndli sərhəddə hərbi istehkamların tikilməsinə, hərbi sursat və ərzağın daşınmasına səfərbər edilmişdi. Yaranmış anarxiya və özbaşınalıqdan istifadə edən yerli hakim təbəqə də vergi və mükəlləfiyyətləri çoxaldırdı. XIX əsrin 20-30-cu illərində Cənubi Qafqazda vergilərin yığılmasında, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsində komendant idarəsi məmurlarının özbaşınalıqdan Rusiya hakim dairələrini məcbur etdi ki, oraya yüksək rütbəli dövlət məmurlarından

ibarət komissiyalar göndərsin. 1829-1830-cu illərdə Cənubi Qafqazda yoxlamalar aparmış P.i.Kutaysov və Y.i.Megnikov maliyyə-vergi sistemində saysız-hesabsız qanunsuzluqlar və özbaşınalıqlar aşkar etdilər. Senatorlar komendatların özbaşınalıqlarından dəhşətə gəlmişdilər. Maliyyə-vergi sisteminin hərbi üsullarla həyata keçirilməsi Şimali Azərbaycana ağır müstəmləkə zülmü gətirmişdi. Naxçıvan bölgəsinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra baş verən etiraz və çıxışların ardınca kəndli hərəkəti müxtəlif formalarda meydana çıxırdı. Kəndli hərəkətini spesifik forması olan qaçaq hərəkəti də yaranıb genişlənməkdə idi. Qaçaq hərəkəti müxtəlif qəzalarda yayılmışdı. Qaçaq Şimali Azərbaycanın ən müxtəlif rayonlarında əməliyyatlar aparırdılar. Beləliklə, qaçaq hərəkəti ümumiyyətlə, bütün Şimali Azərbaycan üçün səciyyəvi hal idi. [6, s.239]

Nəticə

Qədim zamanlardan bu günə qədər sonsuz igidlik, şücaət, vətənə sədaqətli xidmət nümunələri ilə dolu olan Naxçıvan tarixi vətəni, yurdunu sevən insanlarda milli qürur və vətənpərvərlik hisslərini qaldırmaya bilməz. Tarixi boyu yadellilərin münaqişə meydanına çevrilən Naxçıvan bütün baş verən haqsızlıqlardan və işğallardan alınıq çıxmağı bacarmışdır. Rusiya işğallarından sonra yaradılan qeyri-siyasi sabitlik, feodal sərhədlərinin aradan qaldırılması, daxili gömrüyün ləğvi, vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiqi, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ənənəvi təsərrüfat sahələrinin tədricən dirçəlməsinə və inkişafına gətirib çıxardı. Buna baxmayaraq, ötən əsrdə iqtisadiyyatın istər kənd təsərrüfatı, istərsə sənaye, istərsə də ticarət-sənətkarlıq sahələrində bu inkişaf prosesi son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur. Buna səbəb əsarət altında olan dövlətimizə edilən haqsızlıqlar və zorakılıqlar idi. Mövcud sistemdə Rusiyaya sədaqətli məmurlar ön plana çıxarılmış və onların hökmranlığı uzun müddət davam etmişdir. Lakin, doğma yurdumuza qarşı haqsızlıqlar, ədalətsizliklər edilsə də onun mübarizəsi dillərə dastan və şanlı tariximizə layiq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: 2008
2. Niftəliyev R. XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda azadlıq hərəkəti. Bakı: 2006
3. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: 2001
4. Həsənov Ə. Naxçıvan xanlığı. Naxçıvan: 2009
5. Azərbaycan tarixi. Bakı: 1996
6. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı: 2000

SUMMARY

This article provides information about the socio-political events that took place in the territory of Nakhchivan after the Russian occupation in the 19th century, as well as the place of these political events in Azerbaijani historiography and source studies. Due to its strategically favorable location, Azerbaijan has historically been subjected to numerous unexpected foreign invasions. In the 19th century, a two-stage war began between Russia and the Qajars for the possession of Azerbaijani lands. As a consequence of the Gulistan Peace Treaty which ended the first Russian-Qajar War, the other northern khanates, except for the Nakhchivan and Iravan khanates, were transferred to Russia. In 1828, according to the Turkmenchay Peace Treaty, Northern Azerbaijan was transferred to Russian subordination. Of course, capturing Nakhchivan and Iravan meant booty for the Russians. Because they aimed to create an “Armenian province” in those territories. After the occupation took place in the territory of Azerbaijan, the situation in certain territories, especially in Nakhchivan, became somewhat tense. The imposition of strict and unconditional instructions on the population led to a number of peasant movements. After the call of the national leader Heydar Aliyev, very serious research work, archaeological excavations, ethnographic studies and the publication of historical encyclopedic books in Nakhchivan are worthy of attention. Among them, a number of sources distinguished by their scientificity and historical richness are taken as the main facts for the study of history today. Thus, the study of history and its formation are one of the most important issues for every state. Attention is increasingly being paid to the study of the history of Nakhchivan, both in Azerbaijani source studies and in foreign sources. This is very pleasing. Thus, in the sources mentioned in the article, one can get extensive information about the political situation of Nakhchivan at that time.

Key words: Nakhchivan, occupation, peasant movement, source studies, Armenian province

AZƏRBAYCANIN SƏLCUQLAR DÖVRÜNDƏ İSLAMIN YAYILMASI VƏ MƏDƏNİ MÜHİTİN İNKİŞAFI

Zeynəddin BAYDAROV

zeynaddin.b@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1881-7762>

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Xülasə

Səlcuqlar dövrü (XI-XII əsrlər) Azərbaycanın siyasi, dini və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdür. Bu dövrdə İslam dini daha da möhkəmlənmiş, Sünni İslam ideologiyası geniş yayılmış və Şiə-Sünni münasibətləri müəyyən tarazlığa gətirilmişdir. Səlcuqlar İslamın yayılmasına dəstək verməklə yanaşı, dinin, elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, mədrəsələr, məscidlər və digər dini ocaqlar tikmişlər.

Mədəni mühitin inkişafı baxımından Səlcuq hakimiyyəti elmin, ədəbiyyatın, memarlığın və incəsənətin inkişafına təkan vermişdir. Nizami Gəncəvi kimi böyük şairlər, elm və fəlsəfə sahəsində tanınmış alimlər bu dövrdə yetişmişdir. Şəhərlərdə ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmiş, İslam memarlıq üslubunda yeni tikililər inşa edilmişdir. Səlcuqların nəzarəti altında Azərbaycan mühüm mədəniyyət və elm mərkəzinə çevrilmiş, müsəlman dünyasının elmi və intellektual inkişafına töhfə vermişdir.

Açar sözlər: *Səlcuq dövrü, İslamın yayılması, Azərbaycan tarixi, Elmi və ədəbi inkişaf.*

Giriş

Səlcuq dövründə Azərbaycan, siyasi və mədəni arenada dərin dəyişikliklərə və inkişaf mərhələsinə şahidlik etmişdir. Bu dövrdə İslamın sürətlə yayılması təkcə dini mənsubiyyətin formalaşmasına deyil, həm də elm, ədəbiyyat və incəsənət sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. Səlcuq hakimiyyəti öz səlahiyyət və nizam-intizamı ilə mədəniyyətin yüksəlməsinə şərait yaratmış, məscidlər, mədrəsələr və digər dini-mədəni müəssisələrin inşası ilə intellektual həyatın zənginləşməsinə yol açmışdır. İslamın qəbul edilməsi və yayılması, yerli əhalinin ruhani və ictimai dəyərlərində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuş, elmin və ədəbiyyatın inkişafı üçün yeni mərkəzlərin yaranmasına imkan vermişdir. Alimlər, müəlimlər və sənətkarlar bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarında unikal mədəni irsin formalaşmasında əsas rol oynamış, həm regionda, həm də ümumi İslam dünyasında tanınan intellektual və estetik ənənələrin yaradılmasına təkan vermişlər. Eyni zamanda, müxtəlif mədəni və etnik təsirlərin inteqrasiyası Azərbaycan mədəniyyətinin rəngarəngliyinə və çoxşaxəliliyinə zəmin yaratmış, ölkənin gələcəkdə formalaşan milli kimliyinin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir [4]. Bu mədəni proseslər təkcə dinin yayılmasında deyil, həm də Azərbaycanın tarixində mədəniyyətin və elmin inkişafında əvəzsiz rol oynayaraq, dövrün ümumi sivilizasiyasında da dərin izlər buraxmışdır.

Bu dövrdə sosial və iqtisadi əlaqələrin güclənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İslamın gətirdiyi hüquqi və əxlaqi prinsiplər fərdi və kollektiv münasibətləri yenidən tərtib edərək, cəmiyyətin əməkdaşlıq və həmrəylik ruhunu daha da möhkəmləndirdi. Şəhərlərdə tikilən məscidlər və mədrəsələr, yalnız dini ibadət və təhsil mərkəzləri olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda ictimai toplantılar və intellektual müzakirələrin aparıldığı mərkəzlərə çevrildi. Bundan əlavə, geniş ticarət şəbəkələri və regional əlaqələr, yeni mədəni təsirlərin və elmi ideyaların Azərbaycan torpaqlarına axınına şərait yaratdı. Bu qarşılıqlı təsir, yerli ənənələrin zənginləşməsinə və müxtəlif mədəni üslubların bir-biri ilə sintez olunmasına gətirib çıxardı. Yaranan bu innovativ mədəni mühit, gələcək nəsillərin milli kimliyinin formalaşmasında və ölkənin sivilizasiyaya inteqrasiyasında əhəmiyyətli

rola malik oldu. Səlcuqlar dövründə bölgənin mənəvi və intellektual arenasını özünəməxsus bir dönüş yaşadı. Yeni dini qurumların təsis edilməsi və əxlaqi prinsiplərin möhkəmləndirilməsi cəmiyyətin gündəlik həyatını yenidən tərtib etdi, incəsənət və elm sahələrində rəngarəng fəaliyyətlərin inkişafına şərait yaratdı. Yerli şairlər, mütəfəkkirlər və sənətkarlar, şərq və qərb mədəniyyətlərinin kəsişməsində yaranan yeni yanaşmalarla ənənəvi dəyərlərə tərəvət gətirərək, fərqli sosial strukturların qurulmasına zəmin yaratdılar. Onların qurduğu intellektual mərkəzlər, yalnız dini mərasimlərin keçirildiyi məkanlar olmaqdan çıxaraq, fəlsəfi müzakirələr, poetik yaradıcılıq və incəsənət nümunələrinin sərbəst ifadə olunduğu platformalara çevrildi. Bundan əlavə, ticarət yolları və diplomatik əlaqələrin genişlənməsi xarici təsirlərin bölgəyə daxil olmasına şərait yaratdı. Bu qarşılıqlı mübadilə hüquqi normaların, ədəbiyyatın və sənətkarlığın yeni formalarını ortaya çıxararaq, yerli ənənələrin dərinləşməsinə və cəmiyyətin kollektiv şüurunun formalaşmasına təkan verdi [5].

Bu mərhələdə Azərbaycan torpaqlarında genişmiqyaslı islahatlar müşahidə olunmuş, fərqli sahələrdə özünəməxsus yeniliklərə tətbiq yolları açılmışdır. Ruhani dəyərlərin yenidən şərh, mövcud ənənələrin inkişafı və yeni təlim metodlarının tətbiqi yerli icmanın gündəlik həyatında və sosial münasibətlərində gözə çarpan dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elm və fəlsəfə sahəsində aparılan səmərəli müzakirələr, tədqiqat istiqamətlərinin genişlənməsi və yaradıcı fikirlərin ortaya çıxması ilə bilik mərkəzlərinin və maarif ocaqlarının formalaşması yeni intellektual cərəyanın başlanğıcını qoymuşdur. Ərazidə qurulan təhsil müəssisələri və elmi dairələr yalnız iman və məzhəbin əsas prinsiplərini dərinləşdirməklə kifayətlənməyib, həm də hüquq, tarix və fəlsəfi nəzəriyyələrin müxtəlif aspektlərini ortaya qoymuşdur [2]. Xalq ədəbiyyatı və folklor ənənələri xarici təsirlərlə zənginləşərək, fərqli yaradıcılıq nümunələrinin təcəssümünə şərait yaratmış, bölgənin mədəni rəngarəngliyinə yeni nəfəs qatmışdır. Bu dəyişikliklər nəticəsində, sosial strukturlar arasında dialoq və əməkdaşlıq güclənmiş, müxtəlif etnik və dil qrupları arasında ortaq dəyərlərin inkişafı müşahidə olunmuşdur.

Siyasi idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsi ilə paralel olaraq, ticarət şəbəkəsi və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi müxtəlif mədəni təsirlərin inteqrasiyasına, orijinal ideyaların və sənət əsərlərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu intellektual və yaradıcı dinamika, gələcək nəsillərin milli kimliyinin formalaşmasında və ölkənin ümumi sivilizasiyaya inteqrasiyasında mühüm rol oynamış, Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin irsinin əsas sütunlarını təşkil etmişdir. Azərbaycan torpaqlarında unikal ictimai və mədəni çevriliş baş verdi. Yeni dini axınların mənimsənilməsi insan ruhunun tərənnümü ilə yanaşı, sosial davranışların da yenidən qurulmasına gətirib çıxardı [1]. Ərazi sakinləri ənənəvi inanclarını müasir dəyərlərlə sintez edərək, özlərinə xas bir mənəviyyət yarada bildilər. Bu intellektual oyanış, fərqli sosial təbəqələr arasında dialoqun artmasına və qarşılıqlı əməkdaşlığın dərinləşməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, yeni yaradılan təhsil və elmi mühit, insan düşüncəsinin sərhədlərini genişləndirdi.

Müxtəlif sahələrdə aparılan araşdırmalar və müzakirələr, bilik dünyasının zənginləşməsinə və təcrübə mübadiləsinin sürətlənməsinə də şərait yaratdı. Yaradıcı güc və intellektual cəhdlərin nəticəsi olaraq, müasir tədqiqat metodları formalaşdı və gənc alimlərin kəşfiyyat sahəsində irəliləyişi dəstəkləndi. Regional ticarət şəbəkələri və xarici mədəni əlaqələr, əraziyə yeni üslub və nümunələrin daxil olmasına imkan verdi. Bu, yalnız iqtisadi münasibətlərə deyil, həm də dil, ədəbiyyat və incəsənət üzərində öz təsirini göstərdi. Fərqli xalqların və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi innovativ yaradıcılıq nümunələrinin ortaya çıxmasına və unikal sənət əsərlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Tarixi proseslərin dinamikası idarəetmə və hüquqi sistemlərin modernləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Yeni nizam-intizam modelləri, cəmiyyətin strukturunu yenidən formalaşdırdı və sosial məsuliyyət hissinin artmasına gətirib çıxardı. Bu, həm də dinin və min illər boyu davam edən ənənələrin qorunması ilə yanaşı, gələcək nəsillərin daha dərin təfəkkür və biliklərlə yetişməsinə zəmin yaratdı. Beləliklə, həmin dövrün innovativ yanaşmaları və müxtəlif sahələrdə baş verən inkişafılar Azərbaycanın mədəni irsini zənginləşdirərək, milli kimliyin formalaşmasına və ümumi sivilizasiyanın təkamülünə mühüm təsir göstərdi. Tarixin bu səhifəsi, həm dövrün özünəməxsus estetikasını, həm də gələcək üçün qoyduğu dayanıqlı təməli özündə əks etdirir [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyeva, Nargiz. "Azerbaycan'da Selçuklular Döneminde Hristiyanlığın Yeri." Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023, 180 s.
2. "Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (VII-XIII əsrlər)." Bakı: Academia.edu, 2019, 150 s.
3. "Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan." İstanbul: DergiPark, 2021, 220 s.
4. Məmmədov, Eldəniz Əliş oğlu. Səlcuqlar: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015, 204 s.
5. "Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti." Bakı: İRS, 2012, 320 s.

İFORMASIYA-İDEOLOJİ MÜHARİBƏNİN MÜASİR TARİXİ

Elvin TALİŞINSKİ

elvin.talishinsky@au.edu.az

Orcid ID: 0000-0001-5318-5537

Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müdiri

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə informasiya və ideologiya mübarizələrinin dövlətlər və beynəlxalq aktorlar arasındakı əsas münaqişə vasitələrinə çevrildiyi araşdırılır. Burada informasiya müharibəsinin konsepsiyası, tarix boyunca inkişafı və bu müharibənin müasir dövrdə yeni forma alması nəzərdən keçirilir. İnformasiya və ideologiyanın necə manipulyasiya edilərək dövlətlərin və müxtəlif qrupların strateji məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə olunduğu izah edilir.

Açar sözlər: informasiya müharibəsi, psixoloji mübarizə, ideoloji təsir, media.

Giriş

XX əsrdə informasiya müharibələri dövlətlərin hərbi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi. Birinci Dünya Müharibəsi illərində Böyük Britaniyada (1914) Müharibə Təbliğatı Bürosu yaradıldı və sonradan Müharibə Məlumatları İdarəsi adlandırıldı. Fransada Müdafiə Nazirliyinin Baş Qərargahının ikinci idarəsi nəzdində Hərbi Təbliğat Xidmətinin şöbəsi yaradıldı (1915). Beləliklə, hərbi təbliğat şöbəsinin əsas vəzifəsi vərəqələrin köməyi ilə düşmənin təsir göstərmək idi. Hər bir Fransız ordusunda məlumat və psixoloji təsir göstərən çap materiallarını yaymaq üçün bir təyyarə var idi. Hər iki qurum digər dövlətlərin hərbiçiləri və mülki şəxsləri arasında təbliğat aparmaqla məşğul idi.

1917-ci ildə ABŞ-da ekspedisiya qüvvələrinin qərargahının kəşfiyyat xidmətində psixoloji bölmə yaradıldı. O dövrdə informasiya müharibəsi aparən əsas vasitələr vərəqələr, açıqcalar, qəzetlər idi. Rus ordusu texniki vasitə kimi səsgücləndiricilərdən istifadə edirdi. (Медовкина, 2017, с.16) Digər ölkələr bu və ya digər dərəcədə düşmən qoşunlarına və əhalisinə informasiya və psixoloji təsir göstərməyə çalışsalar da, bu təsirin təsiri İngiltərə və Fransanın təsirindən xeyli aşağı idi.

Almaniyada 1918-ci ilin avqust ayına qədər vərəqələrin nəşri və yayılması qadağan edildi, çünki ölkə rəhbərliyinin fikrincə, bu, müharibə qaydalarına ziddir. İnformasiya və psixoloji təsir materiallarından yalnız işğal olunmuş ərazilərin əhalisi üçün fransız dilində nəşr olunan “Gazette des Ardennes” qəzetinə icazə vermişdi ki, həmin qəzetlər cəbhə xəttinin arxasında hava şarları vasitəsilə yayılırdı. Qadağa aradan götürüldükdə Almaniya Amerika, Britaniya və Fransa qoşunları ilə bağlı kütləvi vərəqələr çap etməyə başlasa da, vaxt itkisi olduğuna görə müharibə başa çatana qədər heç bir nəzərəcarpacaq nəticə əldə edə bilmədi. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı informasiya və psixoloji təsir çap olunmuş təbliğat materialları vasitəsilə edilirdi. Çap olunmuş təbliğat materiallarının əsas növləri bunlar idi: vərəqələr, kitabçalar, hərbi əsirlərin məktubları, açıqcalar, plakatlar, saxta rasion kartları və s. Bu materiallar aviasiya və hava şarlarından istifadə edilməklə paylanırdı. Ümumilikdə 2 kq çap materialı (500-dən 1000 nüsxə vərəqə qədər) çatdırmaq üçün bir balondan istifadə edilirdi.

Birinci Dünya Müharibəsindən dərhal sonra informasiya müharibəsinə maraq artmağa başladı. Dünyanın bir çox ölkələrində müharibənin psixoloji üsullarına dair əsərlər yazılmağa başladı. (Фролов, 2005, с.132-133) Qərbdə hərbi təbliğat sahəsində ümumiləşdirilmiş təcrübə və toplanmış nəzəri biliklər alman alimi Fullerin 1921-ci ildə psixoloji müharibə nəzəriyyəsi adlandırdığı vahid nəzəriyyədə birləşdirildi.

İngilis psixoloji müharibə tədqiqatçısı P.G. Warburton yazırdı: “Müasir dövrdə müharibədə əsas vəzifə əvvəlki kimi düşmənin silahlı qüvvələrini məhv etmək deyil, bütövlükdə düşmən ölkə

əhalisinin mədəniyyətini elə bir səviyyəyə endirməkdir ki, o, öz hökumətini sülh bağlamağa məcbur etsin. Ordular arasında silahlı toqquşma bu məqsədə çatmaq üçün vasitələrdən yalnız biridir”. (Медовкина, 2017, c.11)

Beləliklə, informasiya və psixoloji müharibə nəzəriyyəsi Birinci Dünya Müharibəsi zamanı və ondan sonrakı dövrlərdə formalaşmağa başladı. İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl rejimlərin fəal təbliğatı aparılırdı: Almaniyada 1933-1941-ci illərdə nasist təbliğatı, SSRİ-də kommunist və antikapitalist, ABŞ və Böyük Britaniyada kapitalist və anti-kommunist. İkinci Dünya Müharibəsi illərində vurğu sürətlə anti-nasist təbliğatına keçdi. Həmin illərdə artıq dövlət təbliğat agentlikləri fəaliyyət göstərməyə başladı.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra psixoloji müharibə nəzəriyyəsi getdikcə zənginləşdi. Soyuq Müharibə dövründə SSRİ ilə ABŞ arasında baş verən qarşıdurma fonunda, eləcə də həmin dövrdə baş verən lokal müharibələrdə informasiya müharibələri yeni formalar almağa başladı. Beləliklə, 1950-ci ildə ABŞ-da Koreya Müharibəsi zamanı aktiv təbliğat kampaniyası (o cümlədən “təbliğat mərmiləri” adlandırılanların köməyi ilə) aparan Psixoloji Müharibə Departamenti yaradıldı. Öz növbəsində Koreya Xalq Ordusunun və Çin Xalq Azadlıq Ordusunun təbliğat orqanları da SSRİ Silahlı Qüvvələrinin təbliğat aparatının dəstəyi ilə Cənubi Koreya və ABŞ hərbiçilərinə qarşı geniş miqyasda psixoloji təsir göstərmiş, üstəlik bunu daha uğurla həyata keçirmişlər. (Колесов, 2007, c.98-109) ABŞ-ın təbliğat agentlikləri Koreya müharibəsi, Vyetnam müharibəsi, 1991-ci il Kərfəz müharibəsi zamanı, həmçinin Yuqoslaviya və s. dövlətlərdə yeni psixoloji-informasiya vasitələrindən istifadə etdilər. Beləliklə, XX əsrdə informasiya müharibəsi çox vaxt onların dövlət siyasətlərinin tərkib hissəsi olmaqla real hərbi münaqişələrlə müşayiət olunurdu.

L.Medovkinanın fikrincə, “Müasir dövrdə siyasət cəmiyyətdə sürətlə dəyişən mühitdə, həm sosial hadisələrin, həm də onların nəticələrinin qeyri-müəyyənliyində, gözlənilməzliyində və paradoksallığında ifadə olunan proseslərin dinamizminin tərkib hissəsidir. Öz növbəsində qloballaşma, genişmiqyaslı kompüterləşmə, müasir informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi siyasətdə informasiya müharibəsi üçün çiçəklənmə mənbəyi kimi xidmət etmişdir”. (Медовкина, 2017, c.18-19)

Artıq XXI əsrdə həm sülh, həm də müharibə zamanı siyasi qarşıdurmanın aktiv tərkib hissəsi olan “informasiya qarşıdurmasından” danışmaq olar. İnformasiya heç şübhəsiz insanların psixi vəziyyətinə birbaşa təsir edən güclü vasitədir. Bu gün insan şüurunun manipulyasiyasında informasiyanın rolu çox böyükdür. Bu proses əsasən media hesabına baş verir. Media insanların psixikasına, şəxsiyyətinə və kütləyə təsir edir, şüuraltına psixoloji texnikalar daxil edir ki, bu da onların davranışlarında özünü göstərir. Məlumat yayma vasitələrinin elektromanipulyasiya subyektləri kimi cəmiyyəti normal yaşaması üçün müvafiq, obyektiv və zəruri məlumatların əldə edilməsində göstərdiyi təsirə uyğun olaraq məhdudlaşdırırlar. (Talishinsky, 2023, p.143-150)

Yeni informasiya sistemləri və texnologiyaları – elektron media, internet, mobil rabitə, qlobal naviqasiya müharibə zamanı informasiyanın təsir imkanlarını daha da artırır. Bu, ABŞ və Yaponiya kimi sənayeləşmiş dövlətlərə informasiya liderliyi vasitəsilə siyasi, iqtisadi və hərbi üstünlüklərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa, eləcə də dünyanın digər ölkələri üzərində qlobal informasiya nəzarəti yaratmağa və bununla da real dünyada öz qaydalarını qurmağa imkan verir. Bundan əlavə, geomədəni texnologiyalar təbliğatda mühüm rol oynayır, çünki onlar təşəbbüskar üçün faydalı olan mədəniyyət və dəyərləri yaymaq üsuludur. (Vysotskiy, Holovko, Vysotska, 2023, p.430) Bu fakt daha çox az inkişaf etmiş ölkələri narahat edir, çünki müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı və yayılması ilə onların şəxsiyyəti, müstəqilliyi və suverenliyi təhlükə altındadır.

Informasiya müharibələrinin aktuallaşdığı dövrdə, hər hansı bir təcavüzkar dövlət və ya qrupun əsas məqsədi düşməni fiziki məhv etmək deyil, onun yenidən proqramlaşdırılmasıdır ki, burada da media kütləvi qırğın silahı kimi çıxış edir. Belə ki, informasiya müharibəsinin aparıldığı dövrdə konkret media materialının yaradılması, hazırlanması və cəmiyyətdə tətbiq edilməsi bir qədər kütləvi qırğın silahlarının istifadəsi üçün hazırlıq mərhələsinə keçidi xatırladır. Onlar hər bir sözdən, hər süjetdən fraqmentlərin sayını mümkün qədər, məhvetmə radiusunu isə mümkün qədər böyük etməyə

çalışırlar. Bu o deməkdir ki, bu mesajların təsiri medianın təsir etdiyi informasiya sistemində mümkün qədər çox elementə və onlar arasındakı əlaqələrə təsir etmək məqsədi daşıyır. Ancaq bütün istiqamətlərə göndərilən mesajların qarşısında əhəmiyyətli bir maneə var: mesajın qəbul edilməsi üçün onun içindəki anlayışlar və kateqoriyalar və mesajı qəbul edən şəxs paylaşılmalıdır. Əks halda, mesaj öz ünvanına çatmayacaq, ona görə də media işçilərinin vəzifəsi hədəf auditoriyasının mümkün qədər geniş səviyyəsini əhatə edən mesajlar hazırlamaqdır.

Müasir dünyada texnologiyanın inkişafı ilə psixoloji müharibənin əhəmiyyəti də xeyli artmışdır. Bu gün texnologiya psixoloji müharibənin məqsədlərinə çatmaqda mühüm vasitə rolunu oynayır. Psixoloji müharibədən istifadə edənlər qəzet, radio, televiziya və kompüter kimi texnoloji vasitələrin köməyi ilə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etməklə üstünlük əldə edirlər. Bunun səbəbi texnologiyanın insanların məlumat əldə etməsini və paylaşmasını asanlaşdırmasıdır. Psixoloji müharibədə iştirak edən tərəflər məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif təbliğat üsullarından və strateji maneəvərlərdən istifadə edirlər.

Dünyada informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə psixoloji müharibənin sərhədləri də genişləndi. XX əsrdən başlayaraq texnoloji elementlər psixoloji müharibədə mühüm rol oynamışdır. İnternetin və sosial medianın yaranması psixoloji müharibənin sərhədlərini daha da genişləndirdi. Müasir dünyada insanlar müxtəlif sosial media platformaları vasitəsilə böyük məlumat axınına məruz qalırlar. Bu məlumatlar arasında xeyli sayda yalan və təxribatçı məzmun var. Həm milli, həm də beynəlxalq platformalarda mühüm məsələlərlə bağlı təbliğat aparılır. Bu vəziyyət nəinki informasiya çirklənməsini artırır, həm də insanları manipulyasiya edir.

Medianın cəmiyyətə təsirini ən tez ABŞ-da müəyyən edərək üzərində çalışmağa başladılar. ABŞ hərbi dairələri müharibə şəraitində olan ərazilərdə müxtəlif təbliğat texnologiyalarından istifadə etməklə yanaşı, mətbuat vasitəsilə şüurla manipulyasiya strategiyaları hazırlamağa, bunun üçün kifayət qədər kobud üsullardan istifadə etməyə başladılar: rüşvət, şantaj, təhdidlər, müxtəlif qeyri-maddi stimulların tətbiqi və s.

Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, siyasətdə informasiya müharibəsinin əsas məqsədi siyasi rəqibi, dövlətdə ən çox hakimiyyətdə olan siyasi qüvvəni “rahat” ictimai rəy formalaşdırmaqla nüfuzdan salmaqdır. Hansı dövlət informasiya müharibəsi aparırsa, o, həmişə düşmən üzərində psixoloji üstünlük əldə etməyi hədəfləyir. Bu gün siyasətçilərin ən çox müzakirə etdiyi məsələ bəzi dövlətlərin necə qələbə qazanması və ya sarsıdıcı məğlubiyyətə uğramasıdır. Hər iki halda da informasiya müharibəsi mühüm rol oynayır.

Müasir informasiya müharibəsi düşmənin davranışına təsir etmək və müəyyən məqsədlərə nail olmaq səbəbilə kütləvi təzyiq göstərməyə imkan verən təkcə hərbi gücdən deyil, həm də bir sıra digər resurslardan (iqtisadi, informasiya, ideoloji və s.) istifadə etməklə bir ölkənin və ya bütöv bir qrup dövlətin başqalarına qarşı təcavüzkar hərəkətləridir. Əgər dövlətlərin bir-birinə qarşı adi silah və döyüş vasitələrinin istifadəsi beynəlxalq hüquqla kifayət qədər tam şəkildə tənzimlənirsə (fərdi hüquqların müdafiəsi; tərəflərin müharibə aparmaq üçün vasitə və üsulları seçmək hüququ; yaralıların, mülki şəxslərin hücumuna məruz qalanların və mülki şəxslərə qarşı hüquqların qorunmasının zəruriliyi; mülki əhalinin hər hansı formada işgəncə və qəddar rəftarın, girov götürülməsinin qarşısının alınması və s.), o zaman beynəlxalq hüquq normalarına və ya əxlaqi və etik standartlara tam əməl olunmaması şəraitində müasir informasiya və psixoloji müharibələr aparılır. (Талышинский, 2016, с.11)

Yuxarıda deyilənləri təhlil edərək qeyd edək ki, zaman keçdikcə informasiya müharibələri transformasiyaya uğrasa da, onların müharibədə əsas məqsədi təbliğat yolu ilə ordu və dövlətin üstünlüyünü nümayiş etdirmək olub. Qeyd edək ki, 20-ci əsrdə informasiya və psixoloji müharibə dövlətlərin hərbi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilib. İndi dünya miqyasında mövcud vəziyyətlə əlaqədar informasiya-psixoloji müharibənin aparılması üsul və vasitələri ildən-ilə dəyişir və daha yüksək səviyyəyə çatır. Yekun olaraq demək olar ki, informasiya və psixoloji müharibənin tarixi konteksti və təkamülü onun dövlətlər üçün strateji və siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün alət kimi davamlı əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Медовкина Л.Ю. Эволюция информационных войн от древности к современности//Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. No3. 2017. С.16.
2. Фролов Д.Б. Информационная война: эволюция форм, средств и методов // Социология власти. 2005. No5. С.132-133.
3. Колесов Э. Информационная война в военных конфликтах второй половины 20столетия: исторический аспект. Киев: Национальная академия обороны Украины, 2007. С.98-109.
4. Talishinsky E. Manipulation as a form of information-psychological war // Universidad Y Sociedad.2023. Vol.15(5).P.143-150. URL: <https://rus.ucf.edu.cu/index.php/rus/article/view/4060>
5. Vysotskyi O., Holovko I., Vysotska O. Theory of geocultural technologies in international relations // Journal of Geology, Geography and Geoecology. 2023.Vol.32(2). P.430. DOI: 10.15421/112338
6. Талышинский Э. Современные информационные войны и Азербайджан. Баку: Мутарджим, 2016. С.11

SUMMARY

The article examines how information and ideological struggles have become the main means of conflict between states and international actors in the modern era. It examines the concept of information warfare, its development throughout history, and the new forms of this warfare in the modern era. It explains how information and ideology are manipulated and used to achieve the strategic goals of states and various groups.

Keywords: *information warfare, psychological warfare, ideological influence, media.*

XIV ƏSRDƏ NAXÇIVANIN SAİYASI HƏYATINDA ƏLİNCƏQALANIN ROLU

Kubra ƏLİYEVƏ

kubra.1aliyeva@gmail.com

Orcid ID: 0009-0005-7620-3255

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Məqalədə XIV əsrdə Hülakü dövləti, Çobani ağalığı, Cəlairi dövləti zamanlarında Azərbaycanda baş verən siyasi proseslərə toxunulmuşdu. Eyni zamanda Əmir Teymurun yürüşləri zamanı Əlincəqalanın hərbi-strateji əhəmiyyəti və müdafiə mövqeyi tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmçinin, Naxçıvan bölgəsi, xüsusilə Əlincəqala strateji əhəmiyyətinə görə Azərbaycanda baş siyasi proseslərin mərkəzində olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, Əlincəqala, Əmir Teymur, Hülakü dövləti, siyasi vəziyyət.*

Giriş

XIV əsr Azərbaycan tarixi, xüsusən də Naxçıvan tarixi mürəkkəb bir kimi xarakterizə edilir. Belə ki, əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Hülakü dövlətinin hakimiyyəti alında idi. XV əsrin ortalarında Hülakü hakimiyyətinin zəifləməsi ilə bölgədə Çobani və Cəlairilərin təsiri gücləndi. Azərbaycanda vahid dövlətin olmaması bölgəni Əmir Teymurun dağıdıcı yürüşlərinə qarşı müdafiəsiz idi. Əmir Teymurun Azərbaycana etdiyi yürüşlərdə Şəki hakimliyi və Əlincəqala müqavimət göstərə bilmişdi. Şəki hakimliyinin tabe edilməsindən sonra yalnız Əlincəqala əzmlə müqaviməti davam etdirirdi. Lakin Əlincəqala daxilində baş verən daxili çəkişmələr qalanı müdafiəsiz hala gətirdi. Bütün bu proseslər Naxçıvanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına əsaslı şəkildə öz təsirini göstərmişdir. Bu dövrdə Əlincəqala nəinki Naxçıvan bölgəsinin, ümumilikdə Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Hülakülər dövründə Əlincəqala. Azərbaycan tarixinin əzəmət, alınmazlıq, dirəniş simvoluna çevrilən Əlincəqala Naxçıvanın Culfa rayonunda, eyni adlı çayın sağ sahilində, sərt qayanın üzərində, 1800 metr yüksəklikdə yerləşir. Əlincəqala adına tarixi mənbələrdə çox rast gəlinir və bizə məlum olan ən qədim mənbə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Eposun “Uşun Qoca oğlu Səyrək” boyunda Əlincəqala Səyrəyin böyük qardaşı Öyrəyin əsir olaraq saxlandığı qala kimi göstərilmişdir [2, s. 179].

Orta əsrlərdə Əlincəqala müdafiə, istinadgah, etibarlı yer kimi hakimiyyət nümayənlərinin diqqətində idi. Hülakülər dövləti (1258-1357) dövründə də Əlincəqaladan müdafiə və sığınacaq məqsədilə istifadə olunurdu. Belə ki, feodal ara müharibələri və hakimiyyət uğrunda mübarizələr zamanı qala mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Qazan xanın hakimiyyəti illəri Hülakülər dövlətinin güclü və inkişaf etmiş dövrü kimi xarakterizə edilir. Qazan xan dağıdıcı monqol yürüşlərindən sonra dağıdılmış şəhərlərin bərpası haqqında göstəriş verdi ki, bu şəhərlərin içərisində bölgəsinin də əhalisi öz yurd-yuvalarını tərk etmişdilər. Əhalinin yenidən bu bölgələrdə məskunlaşması və bölgədən xəzinəyə daha çox vergi toplanması üçün Qazan xan köçüb gedənlərin yenidən öz yurdlarına qayıda bilməsi haqqında fərman (1303) verdi. Bu fərmanın nəticəsində XIII əsrin 40-cı illərində bölgədən toplanan vergi 113 min dinar olduğu halda, XIV əsrin ortalarında 150 min dinara qədər yüksəlmişdi [5, s. 229].

Hülakülər dövründə Əlincəqala hərbi strateji əhəmiyyəti və müdafiə mövqeyi ilə yanaşı, ən etibarlı yerlərdən biri sayılırdı. Orta əsrlərdə hər şəhərdə sikkə zərb edilməzdi, sikkələr yalnız çox etibarlı və müdafiəsi yaxşı təşkil edilən şəhərlərdə zərb olunurdu, çünki bu dövrlərdə şəhərlər tez-tez quldur basqınlarına məruz qalırdı. Həmin dövrə aid mənbələrdə adı çəkilən 19 Azərbaycan şəhəri

içərisində Naxçıvan şəhəri ilə yanaşı Əlincəqala, Şərur və Əndicanın da adları sikkə zərb olunan yerlər sırasında çəkilirdi [5, s. 231]. Naxçıvanda Hülakü dövründə zərb olunan sikkələr Qazan xanın, Sultan Olcaytunun, Əbu Səidin, Məhəmməd xanın, Süleyman xanın və Ənuşirəvan xanın adlarına zərb olunmuşdu [5, s. 231]. Bu məlumatları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan Hülakülər dövlətində də etibarlı və strateji əhəmiyyətli şəhər statusunu qoruyub saxlamışdı.

Hülakülər dövlətində Çobani feodallarının idarəçiliyi zamanı (1338-1357) Əlincəqala onların diqqət mərkəzində idi. Öz amansızlığı ilə seçilən Çobani Məlik Əşrəfin zamanında Naxçıvan da onun hakimiyyəti altında olan şəhərlər sırasına daxil idi. Əlincəqaladan isə o, siyasi məhbusları saxlamaq üçün həbsxana kimi istifadə edirdi. Bu haqda tarix elmləri doktoru Vaqif Priyev qeyd etmişdir ki, Məlik Əşrəf 1349-cu ildə vəzir Xacə Əbdülhəyi həbs etdirib qaraçı paltarında Əlincəqalaya göndərdi [8, s. 40]. Azərbaycan nümayəndələrinin (Şirvanşah Kavus (1345-1372) və Qazı Məhiyyədin Bərdəi) Qızıl Orda xanı Canı bəyi dəvət etməsindən istifadə edən qızıl ordalılar Azərbaycana (1357) yürüş etdi. Canı bəyin yürüşünü eşidən Məlik Əşrəf Naxçıvana gəldi və öz zəngin xəzinəsini Əlincəqalaya göndərdi. Canı bəy bu yürüşündə Naxçıvan şəhərini də tutdu. Məlik Əşrəf Əlincəqaladakı xəzinəsi ilə qaçarkən öz əsgərləri tərəfindən qarət olundu və Təbrizə gətirilərək edam edildi. Məlik Əşrəfin edam edilməsi ilə Hülakülər dövləti süqut etdi.

Orta əsrlərdə digər qalalarda olduğu kimi, Əlincəqala da kutval tərəfindən idarə olurdu. Çobani Məlik Əşrəfin dövründə qalanın kutvalı Uztemur, Əmir Teymurun yürüşü zamanı isə Xacə Cövhər, Əmir Altun və Əhməd Oğluşami, sonrakı dövrdə Xacə Əlinin adları mənbələrdən məlumdur [8, s. 31].

Cəlairi Şeyx Üveysin (1359-1374) Çobani əmiri Əxicuğu 1358-ci ildə Sina dağı yaxınlığında məğlub etməsi nəticəsində Azərbaycanda çobanilərin hakimiyyətinə son qoyuldu və cəlairilərin hakimiyyəti başladı. 1358-ci ildə Naxçıvan da Cəlairi dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Cəlairi əmirlərinin Azərbaycanda hakimiyyətdə olduqları müddətdə (1359-1410) Əlincəqalanın hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Belə ki, onlar xarici hücumlardan qorunmaq və əhalini qorxu altında saxlamaq üçün bu qaladan istifadə edirdilər. Buna görə də tez-tez onun müdafiəsini möhkəmlədirirdilər, qalada daimi 300 nəfərlik qoşun saxlayırdılar və hər üç aydan bir onlara ərzaq və əməkhaqqı verirdilər. Qoşuna ayrılan xərc Əlincəqala ətrafında yaşayan əhalinin üzərinə düşürdü [4, s. 97].

Əmir Teymur yürüşləri. XIV əsrin son rübü həm ümumdünya tarixinə, həm də Azərbaycan tarixinə Əmir Teymurun (1370-1405) yürüşləri kimi daxil olmuşdur. Əmir Teymur 1370-ci ildə öz dövlətini təsis etdikdən sonra işğalçı (qalibiyyətli) yürüşlərə başladı. Belə ki, güclü və nizami Teymuri ordusunun qarşısını almaq, onları dayandırmaq və məğlub etmək qeyri-mümkün hal idi. Sayı bitib tükənmək bilməyən ordunun qarşısında müqavimət göstərən hər bir şəhərin aqibəti dəhşətli və acınacaqlı hal alırdı. Mənbələrdən məlum olur ki, Teymurilərə müqavimət göstərən ərazilər işğal edildikdən sonra, həmin ərazilər dağıdılırdı, əhalisi qılıncdan keçirilirdi və insanlardan divar hörülürdü. Onlara müqvimət göstərməyən ərazilərə isə toxunulmur, bu yerlərdə abadlıq işləri aparılırdı. Azərbaycanda Əmir Teymura Şəki və Əlincəqala xaric heç bir ərazi müqavimət göstərməmişdi [9, s. 54]. Bu səbəbdən də Azərbaycan şəhərləri digər şəhərlərə nisbətən az qarət və qırğına məruz qalmışdı. Əmir Teymur Azərbaycanda həm də quruculuq işləri görməsi mənbələrdən məlumdur. Bu quruculuq işlərinə misal olaraq Dərbənd qalasının təmir olunması və Beyləqana Bərlassu arxının çəkilməsini göstərmək olar. Bu haqda Nizaməddin Şəmi “Zəfər-namə” əsərində qeyd etmişdir ki, Əmir Teymur bu yerdə sakin olanların rifahı və səadətini düşünərək bir arx salınması ilə bağlı əmr verdi. Araz çayından başlayan və Beyləqan ərazisindən keçən bu arx bu yerlərin kənd təsərrüfatının inkişafına yol açdı. Ətrafdakı yaşayış yerlərinin abadlaşmasına gətirib çıxardı [6, s. 31]. Şəki və Əlincəqala müqavimət göstərsə də, mənbələrdə həmin qalaların dağıdılması, əhalinin qılıncdan keçirilməsi haqqında məlumat yoxdur [9, s. 54].

Əmir Teymur 1386-cı ildə Təbrizi tabe etdikdən sonra Cəlairilərin xəzinəsinin saxlandığı Əlincəqalaya qoşun göndərdi. Lakin hadisələr Əmir Teymurun istədiyi kimi cərəyan etmədi. Günlərlə davam edən inadlı müqviməti görən Əmir Teymur Qarabağa, oradan isə Göyçyə yürüş edib, yenidən Əlincəqalaya hücum etdi. Nizaməddin Şəmi “Zəfər-namə” əsərində qeyd edir ki, teymurilər üç gün

qala ətrafında qaldıqdan sonra hücumla başladı və qalanın suyuğanlarını dağıtdılar və qalada şiddətli suzuluq başladı, müdafiəçilər danışığa başlamaq məcburiyyətində qaldılar. Bunu gören Əmir Teymur qalanın ətkələrinə endi, amma bu zaman başlanan güclü yağış müdafiəçilərin su ehtiyacını təmin etdi və onlar qalanı təslim etmədilər [6, s. 11]. Bundan sonra Əmir Teymur oğlu Miranşahı qoşuna başçı qoyub, Naxçıvana qayıtdı və qaraqoyunlu Qara Məhəmmədin (1380-1389) üzərinə qoşun göndərərək, özü isə Səmərqəndə qayıtdı [8, s. 41].

Bu zaman Əlincəqalada Cəlairi Sultan Əhmədin oğlu Sultan Tahir hakimiyyətində idi, qalanın kutvalı Xacə Cövhər, 1390-cı ildən sonra isə Əmir Altun idi [8, s. 239]. Həmçinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qalanın sərt qaya üzərində yerləşməsi, zaman-zaman möhkəmləndirilməsi və müdafiəsinin yaxşı təşkil edilməsi uzun müddət (14 il) müqavimət göstərməsinə zəmin yaratmışdı.

Əlincəqalaya edilən hücumların uğursuzluğunu gören Əmir Teymur 1392-ci il yürüşündə Məhəmməd Dərviş Bitlisinin başçılıq etdiyi qoşunu Əlincəqalaya göndərdi. Əlincəqalanın inadlı müdafiəsi davam edirdi, buna görə də Əmir Teymur Xacə Ağbuğanın başçılıq etdiyi növbəti qoşunu buraya göndərdi. Artıq Əlincəqala ətrafında dörd böyük əmirin başçılıq etdiyi 40 min nəfərlik ordu cəmləşdirilmişdi [8, s. 42; 1, s. 378]. Teymurilərin say cəhətdən üstünlük təşkil etməsinə baxmaraq, Əmir Altunun seçdiyi düzgün döyüş strategiyası nəticəsində döyüş müdafiəçilərin qalibiyyəti ilə başa çatdı.

Teymurilərə qarşı indalı mübarizədə qalaya xaricdən də köməklik edilirdi. Əmir Teymura qarşı müdafiədə gürcü hakimi VII Georgi və Şəki hakimi Seyid Əli Orlat da zaman-zaman qoşunla köməklik göstərirdi. 1397-ci ilin sonu 1398-ci ilin qışında qala müdafiəçiləri və teymurilər arasında növbəti döyüş baş verdi. Bu dəfə Əlincəqala ətrafında şiddətli, hətta əlbəyaxa döyüşlərin də baş verdiyi mənbələrdən məlumdur. Bu döyüşdə Əlincəqala müdafiəçilərinin müttəfiqləri olan gürcü və Şəki qoşunları ilə birlikdə Seyid Əli Orlatın özü şəxsən iştirak edirdi. Döyüş müdafiəçilərin üstünlüyü ilə başa çatdı, amma Seyid Əli Orlat döyüş meydanında həlak oldu [5, s. 240; 1, s. 378; 4, s. 94-95].

Əlincəqalanın 14 il mühasirədə saxlanması qala daxilində anlaşılmazlıqlara və çaxnaşmalara yol açdı. Belə ki, xalq arasında çıxıb qala kutvalı vəzifəsinə qədər yüksələn Əmir Altunun müdafiəçilər və xalq tərəfindən sevilib, ehtiramla qarşılanması Sultan Tahirin qısaqanlıq və narazılığına gətirib çıxardı. Sultan Tahir Əmir Altunun qalada olmamasından istifadə edərək onun qardaşını öldürdü, ardınca isə Əmir Altunu qalaya buraxmadı. Vəziyyəti belə gören Əmir Altun Mərəndə getdi, lakin Mərənd hakimi Əmir Teymurun gözündə nüfuzunu yüksəltmək üçün onu öldürüb, başını Əmir Teymura göndərdi. Əmir Altun kimi cəsarətli sərkərdənin öldürülməsi Əmir Teymurun qəzəblənməsinə səbəb oldu və Mərənd hakiminin edam edilməsi haqqında göstəriş verdi [8, s. 44]. Əmir Altun qaladan ayrıldıqdan sonra hadisələr Sultah Tahirin iradəsi xaricində cərəyan etməyə başladı. Çünki Əmir Altunun ayrılmasını qəbul etməyən müdafiəçilər Sultan Tahirə qarşı çıxdılar. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə qalanı müdafiə edə bilməyəcəyini anlayan Sultan Tahir Əlincəqaladan ayrılmaq qərarına gəldi, amma qala Teymuri qoşunu tərəfindən mühasirədə saxlandığından onun qaladan ayrılmasını çətinləşdirirdi.

Əmir Teymur işğal etdiyi ərazilərin idarə edilməsi üçün hakimlər təyin edirdi. Bu hakimlər isə əsasən Teymuri xanədanına mənsub şahzadələrdən seçilirdi. Bu zaman Teymuri hökdarı oğlu Miranşah Azərbaycanı hakim təyin etmişdi. Miranşah Əlincəqalanın mühasirəsini sərkərdə Səncərə tapşırırmışdı. Əlincəqala müdafiəçilərinin müttəfiqləri olan gürcü və Şəki qoşunları Sultan Tahirə mühasirədən xilas etmək üçün qala üzərinə yürüş təşkil etdilər. Müttəfiqlərlə mübarizə aparacaq lazımı qədər qüvvəsi olmadığını gören sərkərdə Səncər Təbrizə - Miranşahın yanına getdi. Miranşah oğlu Əbu Bəkrin başçılığı altında seçmə qoşunu Əlincəqalaya göndərdi. Tərəflər arasında şiddətli döyüş baş verdi və ona köməyə gələn müttəfiqlərin qalanın mühasirəsini yardığını gören Sultan Tahir qaladan ayrılıb onlara qoşuldu. Baş verən şiddətli döyüş müttəfiqlərin qələbəsi ilə başa çatdı [11, s. 56-57; 7, s. 172; 3, s. 27]. Bu döyüşdə Teymuri qoşunları məğlub edildi, müttəfiqlər öz məqsədlərinə çatdılar, yəni Sultan Tahirə Əlincəqaladan xilas etdilər. Müttəfiqlər Seyid Əhməd Oğluşami, Hacı Saleh və üç gürcü aznaurunu Əlincəqalaya hakim qoyub geri çəkildilər.

Əmir Teymur Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra 1399-cu ildə tarixə “yeddi illik

müharibə” adı ilə daxil olan yürüşünə başladı. Yuxarıda bəhs etdiyimiz hadisələrə görə qala əvvəlki kimi güclü deyildi. 1400-cü ilin baharında Əmir Teymur yenidən qalaya yürüş təşkil etdi. O, Amiddən (indiki Diyarbəkir) 3 əmirzadə və 5 əmirin başçılıq etdiyi qoşun göndərdi. Müdafiəçiləri tərəfindən tərk edilmiş qala demək olar ki, döyüşsüz ələ keçirildi, qalanın kutvalı Seyid Əhməd Oğluşami Əmir Teymurun hüzuruna gətirilərək edam etdirildi. Qeyd edək ki, Seyid Əhməd Oğluşami Əlincəqalada göstərdiyi mərdliyə görə qaynaqlarda “xoşbəxt şəhid” adlandırılmışdır [10, s. 37]. Mənbələrdə qalanın sərkərdə Cəlaləddin Firuzşah tərəfindən tutulduğu qeyd edilmişdir [10, s. 44].

Əlincəqala tabe edildikdən sonra Mirzə Ömər in əmri ilə Təbriz qazısı İmadəddinin rəhbərliyi ilə qala dağıldı [4, s. 97]. Aydın məsələdir ki, Əlincəqala nə qədər etibarlı istinadgah qalası olsa da, Əmir Teymura 14 il tabe olmasa da sonda qalanın saxlanması mümkün deyildi.

Nəticə

Beləliklə, XIV əsrdə Azərbaycanda vahid dövlətin olmaması bölgəni xarici hücumlara qarşı müdafiəsiz hala salmışdı. Qazanın xanında dövründə bölgədə quruculuq işləri aparılmışdı. Hülakü və Cəlairi dövlətlərinin siyasi həyatında Naxçıvan önəmli yerlə sahib olmuşdu. Naxçıvan bölgəsi strateji və coğrafi mövqeyinə görə dövlət xadimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın əsas istehkam qalalarından biri, hətta birincisi olmuş Əlincəqala siyasi, iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə hakim dairələrin, hücum edən tərəflərin əsas hədəflərindən biri olmuşdur. Bölgənin işğalının başa çatdırılması, hakimiyyətin əldə edilməsi və s. məsələlərin yekun həlli qalanın fəth edilməsi ilə başa çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z., Yusifov Y. Azərbaycan tarixi I c., Bakı: Çıraq, 2012, 720 s. 1
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Teaspress, 2016, 404 s. 2
3. Məmmədov R. Əlincəqala uğrunda Teymurilərin, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların mübarizəsi / Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, s. 26-31. 3
4. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 158 s. 4
5. Naxçıvan tarixi 3 cildə I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s. 5
6. Nizaməddin Şamə. Zəfər-namə. Bakı: Elm, 1992, 40 s. 6
7. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s. 7
8. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s. 8
9. Rəhimov Ə. Azərbaycanda Teymuri-hürufi münasibətləri haqqında // AMEA, Xəbərlər, 1986 №3, səh 52-57. 9
10. Səfərli F. Əlincəqalanın qala rəisləri / Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, s. 34-39. 10
11. Şərafəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1996, 80 s. 11

SUMMARY

The article discusses the political processes in Azerbaijan during in the 14th century, covering the periods of the Hulagu state, the Chobanid dynasty, and the Jalairid state. It also examines the military-strategic significance and defensive position of Alinjaqala during the campaigns of Amir Timur. Furthermore, the Nakhchivan region, especially due to the strategic importance of Alinjaqala, was at the center of the major political processes in Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, Nakhchivan, Alinjaqala, Hulagu state, political activities.

TURAN SİVİLİZASIYASI

Rəqsanə QULİYEVA
quliyevareqsane0403@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Turan sivilizasiyası, Mərkəzi Asiya və Şərqdə yaranmış və inkişaf etmiş böyük qədim mədəniyyətlərdən biri olaraq zəngin və müxtəlif tarixi və mədəni irsə malikdir. Geniş ərazisi və müxtəlif xalqları əhatə etməsi ilə diqqət çəkən bu sivilizasiya, fərqli mədəniyyətləri və ənənələri birləşdirərək unikal və dinamik bir mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Turan sivilizasiyasının ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, müxtəlif dövlət və imperiyaların formalaşmasıdır ki, bunlar öz siyasi, sosial və iqtisadi nailiyyətləri ilə regionun tarixini formalaşdırmışdır.

Turanlılar, sənət, memarlıq, elm və texnologiya sahələrində mühüm töhfələr vermiş, həmçinin müharibə və diplomatiya sahəsindəki strateji bacarıqları ilə tarixdəki yerini möhkəmləndirmişdir. Bu nailiyyətlər onlara əsrlər boyu inkişaf etmək və xarici qüvvələr və daxili dəyişikliklərə baxmayaraq mövcudluqlarını qorumağa imkan vermişdir. Turan sivilizasiyasının geniş ərazisində müxtəlif dillər, dinlər və adətlər mövcud olduğu üçün xalqlar arasında qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq böyük bir səviyyəyə çatmışdır. Turan sivilizasiyasının tədqiqi yalnız regionun tarixi inkişafını başa düşmək üçün deyil, həmçinin müasir mədəniyyətlərarası əlaqələri zənginləşdirmək və çağdaş cəmiyyətlərin inkişafına töhfə vermək baxımından da vacibdir. Turan irsini öyrənməklə, mədəni sintez, ticarət və diplomatiya proseslərinin tarixi gedişatını anlamaq mümkündür. Bu sivilizasiyanın dərindən araşdırılması, müasir global əlaqələrin inkişafına və mədəni irsin qorunmasına dair dəyərli məlumatlar təqdim edir. Nəticə etibarilə, Turan sivilizasiyasının irsi qədim dünya haqqında dəyərli perspektivlər təqdim edir və onun davamlı araşdırılması, insan təcrübəsinin ortaq aspektlərini daha dərindən başa düşməyimiz üçün vacibdir. Bu mədəniyyətin siyasi, mədəni və texnoloji nailiyyətləri bu gün də aktuallığını qoruyur və bizə mədəni mübadilə və əməkdaşlığın global səviyyədə necə inkişaf etməli olduğunu göstərir. Bu irsin qorunması və təbliği, gələcək nəsillərin Turan sivilizasiyasının zəngin tarixindən öyrənməsinə imkan yaradacaqdır.

Açar sözlər: *Turan sivilizasiyası; Orta Asiya; Uyğurlar; Göytürklər; Anadolu; İslam memarlığı*

Giriş

Turan sivilizasiyası (Türk dünyasında daha çox “Turan mədəniyyəti” olaraq da bilinməkdədir), Türk xalqlarının tarixi və mədəni əlaqələri ilə formalaşan, xüsusilə Orta Asiya ilə əlaqəli olan bir mədəniyyət anlayışdır. Bu anlayış, həm tarixi, həm də mədəni mənada Türk xalqlarının Orta Asiya'dan Anadolu'ya qədər geniş bir coğrafiyada qurduqları mədəniyyətləri və bu mədəniyyətlərin bir-biri ilə əlaqələrini əhatə edir. Turan sivilizasiyasının əsasları, türk xalqlarının ilk oturaq həyat tərzinə keçməyə başladığı dövrlərə söykənir. Bu sivilizasiya, türk xalqlarının köçəri və yarımköçəri həyat tərzindən sonra, oturaq icmalar quraraq inkişaf etdikləri dövrə aiddir. Türk xalqlarının atalarının yaşadığı Orta Asiya bölgəsi, köçəri həyat tərzinin təsiri ilə sosial, mədəni və iqtisadi strukturların inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Ən qədim türk dövləti Böyük Hun dövləti olmuşdur. Erkən orta əsrlərdə isə Göytürk və Uyğur kimi dövlətlər, Turan sivilizasiyasının erkən dövr nümunələrini təmsil edirdi.

Turan sivilizasiyasının inkişafı, Türk xalqlarının tarix boyu müxtəlif coğrafiyalara köç etməsi ilə paralel şəkildə formalaşmışdır. Türk xalqları oturaq həyata keçməyə başladıqca, xüsusilə Səlcuq və Osmanlı dövlətləri dövründə inkişaf edən mədəniyyət və sivilizasiya xüsusiyyətləri bu prosesə əlavə olundu.

Orta Asiya'da, Türk xalqlarının ilk böyük dövlətlərindən olan Göytürk dövləti, Turan

sivilizasiyasının əsasını qoyan dövrün ilkin nümunələrindəndir. Uyğurlar isə Orta Asiya'nın mədəniyyət mərkəzi olmuş, yazılı mədəniyyət, sənət və dini inanclar baxımından böyük irəliləyişlər əldə etmişlər.

Türk xalqlarının Orta Asiya'dan Anadolu'ya köç etməsindən sonra, Səlcuq dövləti və Osmanlı imperiyası kimi böyük dövlətlər qurulmuş, bununla da həm regional, həm də global miqyasda böyük bir mədəniyyət inkişaf etdirilmişdir. Səlcuqlar həm Qərbi Asiya'da, həm də Anadolu'da böyük bir mədəni irs buraxmışlar. Osmanlılar isə, Şərqi ilə Qərbi arasında körpü rolunu oynayan bir imperiya olaraq, türk mədəniyyətini daha da inkişaf etdirmişlər. Turan sivilizasiyasının mədəniyyət və sosial xüsusiyyətləri, Türk xalqlarının tarixi təcrübələrindən qaynaqlanır. Bu xüsusiyyətlər arasında aşağıdakılar yer alır:

Dil və Ədəbiyyat: Türk dili və ədəbiyyatı, Turan sivilizasiyasının əsasını təşkil edir. Türk xalqları, müxtəlif coğrafiyalarda qurduqları dövlətlərdə də dil və ədəbiyyat mədəniyyətlərini inkişaf etdirərək zənginləşdirmişlər.

Sənət və Memarlıq: Orta Asiya'dan Anadolu'ya qədər yayılan Türk xalqları, özünəməxsus bir sənət və memarlıq anlayışı inkişaf etdirmişlər. Xüsusilə Səlcuq və Osmanlı memarlığında zəngin detallar və əl işçiliyi, bu sivilizasiyanın mədəni zənginliyini əks etdirir.

Dini və fəlsəfi düşüncə: Türk xalqları, həm Şamanizm, həm də İslam kimi müxtəlif dini və fəlsəfi axınları qəbul etmişlər. Bu mədəni müxtəliflik, Turan sivilizasiyasının çox yönlü bir quruluşa sahib olmasını təmin etmişdir.

Günümüzdə “Turan sivilizasiyası” anlayışı, türk dünyası arasında tarixi və mədəni birgəlik axtarışını simvollaşdırır. Türk xalqları, xüsusilə Türk Şurası kimi beynəlxalq platformalarda bir araya gələrək, mədəni əməkdaşlıq və əlaqələrini gücləndirməyə çalışırlar. Bu anlayış, həmçinin türk milliyyətçiliyi və Pan-Türkizm kimi ideoloji hərəkatlarda da bir referans nöqtəsi olaraq qəbul edilir.

Turan sivilizasiyası, Türk xalqlarının tarix boyunca qurduqları mədəniyyətlərin bütöv bir şəkildə birləşməsidir. Orta Asiya'dan başlayıb Anadolu'ya və daha geniş coğrafiyalara yayılan bu sivilizasiya, Türk xalqlarının dil, mədəniyyət, sənət və dövlət quruluşlarında zənginlik yaradır. Həm tarixi bir miras, həm də günümüzdəki mədəni əlaqələrin əsasını təşkil edir.

Türk sözü ilk dəfə turukki tafiyanın, sonralar isə Göytürk dövlətinin adında işlənmiş, mənası isə “güclü, qüvvətli, cəsur, doğan, törəyən, çoxalan” olmuşdur.

Turan sözünə isə ilk dəfə sasanı şahı I Şapurun (III əsr) qayaüstü yazısında rast gəlinir. Turan adı əvvəllər Mərkəzi Asiyada yaşayan türklər üçün işlədilirdi. Daha sonralar isə bu ad 11,2 mln. kv. km. ərazidə yayılaraq dövlət qurmuş türklərə şamil edildi.

Türk xalqları dünya xalqları arasında mühim əhəmiyyətə malik və yayılma arealları çox geniş xalqdır. Türk dövlətləri ərazisinə görə dünya ölkələri arasında 7-ci, əhalisinə görə 9-cu, qızıl rezervinə görə 1-ci, uran və xrom ehtiyatlarına görə 2-ci, ümumi daxili məhsuluna (ÜDM) görə 16-cı sırada yer alır.

Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızistan, Azərbaycan, həmçinin Türkiyənin ərazisi türk dünyasının 43%-ni əhatə edir. 57% türk ərazisi isə, digər dövlətlərin sərhədləri daxilindədir. Türklər haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır ki, bunlardan Türkiyə dövlətinin tədqiqatçılarının araşdırmalarına görə tarixdə bu günədək 110 türk dövləti olmuşdur. Bunların isə 15-i imperatorluq, 34-ü bəylik, 38-i dövlət, 17-si xanlıq, 4-ü isə atabəylik olmuşdur [1,səh.54-55].

Türk xalqlarının tarix boyu yaranıb formalaşan özlərinəməxsus sivilizasiyası olmuşdur. Təbii haldır ki, sivilizasiya müəyyən amillər əsasında yaranır, inkişaf edir. Dil, din, milli və etnik amillər, iqtisadi-coğrafi şərait və bir çox faktor sivilizasiyanın yaranma parametrləridir. Təəssüf ki, qərb ədəbiyyatlarının əksər hissəsində türk sivilizasiyası anlayışı yoxdur və türk sivilizasiyasından islam sivilizasiyası tərkibində subsivilizasiya olaraq bəhs edilir. Bu hal isə türk sivilizasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərini məhdudlaşdırır və digər islam dövlətləri ilə eynişdirir [2,s.155-156]. Təsadufi deyildir ki, orta əsr islam yazarları əsərlərində türklərin keyfiyyətlərinə, milli-mənəvi xüsusiyyətlərinə ayrıca yer vermiş və onlardan müxtəlif aspektli bəhs etmişdirlər:

Xarici ölkəyə gedən yad adamları pis nəticələr gözləyir. Əksinə, türklər islam ölkələrinə çatanda isə orada hörmət və ehtiram görürlər. Onlar əmir və ordu komandiri olurlar. Həzrət Adəmdən

bəri heç yerdə pulla satın alınan qulların sultan olması görülməyib. Türklər isə istisnadır. Türklər dənizin dərinliklərində midye qabığına gizlənmiş mirvarilər kimidirlər. Dəyərlərinin təqdir edilməsi üçün hökmdarların taclarını, gəlinlərin qulaqlarını bəzəmək üçün dənizi tərk etməlidirlər. [Mübarəkşah] Türk qul olanda ağasının əsgərlərinin sərkərdəsi olmaqdan doymur. O, hökmranlığı ağasından alıb onun yerini almaq istəyir [əl Qəzvini]. Türklər zorakılıq və şücaət baxımından digər xalqlardan üstün olduğundan, onlar xəlifələrin əsgəri, ağaları isə xəlifənin sərkərdəsi oldular. Türk əsgərləri digər irqlərdən olan əsgərlərdən çox daha üstündürlər. Qüdrət, şücaət, cəsarət və iddialı olmalarına görə, onların yaxşı xidməti, itaətkarlığı, libasları və sultanlığa uyğunluğu çox yüksəkdir. “Mövrünət dihanları xəlifələrin sərkərdələri, onların ətrafı və nöqərlərinin əyanları idi” [İbn Havqəl] və s. Tarixi Türk dövlətlərindən bizə qalan mədəni irs, fiziki abidələrlə yanaşı, eyni zamanda mədəni, sosial, dil və hüquq sahələrində də böyük zənginliklər təqdim edir. Türklərin ilk böyük birləşməsi olan və türk tarixində ilk böyük türk dövlətini quran hunlar, Orta Asiyanın geniş coğrafiyasına çoxaspektli təsir etmişlər. Onlar, türk dövlətinin əsas quruluşunun təməlini atmışlar.

Hunlar, döyüş taktikalı və hərbi təşkilatları ilə məşhur idilər. Xüsusilə oxçuluq və süvari qoşunları ilə tanınmışdılar. Bu hərbi irs, sonrakı Türk dövlətlərinin hərbi strategiyalarına ilham vermişdir. Hunlar yazılı sənədlər qoymamış olsalar da, Orta Asiya və digər Türk xalqları ilə bənzər yazı sistemləri istifadə etmişlər və köçəri mədəniyyətlərini davam etdirmişlər.

Göytürklər, tarixdə ilk dəfə “Türk” adını dövlət adı olaraq istifadə edərək türk kimliyinin konkret bir ifadəsini yaratmışlar. Göytürklər dövrünün ən mühüm yazılı sənədi Orxan-Yenisey abidələrindəki yazılarıdır. Bu yazılar, türk dilinin ilk yazılı nümunələrini özündə cəmləşdirir və həm göytürklərin tarixi, həm də mədəniyyətləri barədə dəyərli məlumatlar təqdim edir. Orxan yazıları, Göytürk hökmdarı Bilgə Xaqan və onun qardaşı Kültiginin abidələridir. Göytürklər, Orta Asiyada ilk dəfə “dövlət” anlayışını qurmuşlar. İdarəetmədə “kut” anlayışı, xalqın seçki hüququnu ifadə edir. Göytürklər, fərqli boyları birləşdirərək böyük bir imperiya yaratmışlar. Uyğurlar, göytürklərdən sonra Orta Asiyada türk ədəbiyyatının təməlini atmışlar. Uyğurlar, Manixeyizm, Buddizm və Xristianlıq kimi dinlərə maraq göstərərək, çoxmədəniyyətli bir cəmiyyət qurmuşlar. Uyğur əlifbası, Türk dünyasında yazı və mədəniyyətin mühüm bir hissəsi olmuşdur. Uyğurlar, Orta Asiyada ən güclü mədəniyyətlərdən birini qurmuşlar və xüsusilə daş kitabələr, rəsmlər və ibadətgahlar tikmişlər. Bu abidələr, Türk mədəniyyətinin erkən izlərini əks etdirir. Uyğurlar, şəhər mədəniyyətinin ən bariz nümunələrini göstərən ilk Türk icmalarıdır. Onlar, ticarət və sənəti inkişaf etdirərək, məskunlaşmağa başlamışlar. Uyğurlar, yazı və memarlıq sahəsində əhəmiyyətli əsərlər qoymuşlar.

Türklərin tarix boyunca istifadə etdiyi dil, ədəbiyyat və yazı irsi günümüzdə də böyük bir mədəni zənginlik yaradır. Mahmud Qaşğarının “Divani lüğəti-it-türk” adlı əsəri türk dilinin tarixi inkişafını göstərir. Türklərin dövlət idarəetməsindəki ənənələri, hüquq anlayışları (xüsusilə “kut” və “qanun” anlayışları), ədalət və dövlətin iş prinsipləri də mühümdür. Hunlardan uyğurlara qədər əl sənətləri; məsələn, xalça toxuma, metal işləri və daş işçiliyi günümüzdə hələ də mühüm bir mədəni irs kimi mövcuddur. Uyğurlar və Göytürklər kimi dövlətlər, islamı qəbul etməsələr də, çoxmədəniyyətli bir cəmiyyəti mənimsəmiş və müxtəlif dinlərə hörmət göstərmişlər. Bu mədəni müxtəliflik, türk millətinin dözümlülük və birgə yaşama anlayışını formalaşdıran əsas amillərdən biri olmuşdur.

Türk-İslam mədəniyyətinin birləşməsi isə əsasən Qaraxanlılar dövləti ilə bağlıdır. Orta Asiyada İslamı qəbul edən ilk Türk dövlətlərindən biri olan Qaraxanlılar (Satuk qaraxan) dövründə İslam mədəniyyəti, Türk cəmiyyətinə daxil olmuş və o dövrdəki elmi və mədəni inkişafa İslamın təsiri artmışdır. Qaraxanlılar, xüsusilə şəhərlərdə çoxlu sayda məscid və dini abidələr tikmişlər. Bu dövrdə İslam memarlığının əsas elementləri, o cümlədən minarələr, qövs formaları və süni daşlardan istifadə edilib. Qaraxanlılar dövründə elmi və mədəni fəaliyyətlər inkişaf etmiş, xüsusilə riyaziyyat, astronomiya və fəlsəfə sahələrində bir çox mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Buxara və Səmərqənd kimi şəhərlər elm və mədəniyyət mərkəzləri olmuşdur. Qəznəvilər dövründə böyük saraylar, məscidlər və başqa dini abidələr inşa edilmişdir. Qəznəvi hökmdarı Mahmudun dövrü, sənət və mədəniyyət baxımından çox zəngin idi. Xüsusilə əlyazmalar və incəsənət əsərləri bu dövrdə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Qəznəvilər dövründə elm və təhsil inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə

müxtəlif elmi müəssisələr yaradılmış, filosoflar və alimlər bu mədəni mərkəzlərdə fəaliyyət göstərmişdir. Böyük alimlərdən olan Biruni və Xəndəqi bu dövrdə tanınmışdır. Qəznəvi dövləti, həm də ədəbiyyatın inkişafı ilə tanınır. Bu dövrün ədəbiyyatını əks etdirən böyük şəxsiyyətlərdən biri Firdovsi və onun “Şahnamə” əsəridir. Səlcuqlar dövrü isə, Türk-İslam mədəniyyətinin zirvəyə çatdığı bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə Türkçenin istifadə sahəsi genişləndi, məscidlər, mədrəsələr və başqa mədəniyyət abidələri inşa edilib. Səlcuqlular dövründə inşa edilmiş ən möhtəşəm abidələrdən biri, xüsusən böyük və bəzəkli məscidlər və türbələrdir. İznik və Konya kimi şəhərlər memarlıq baxımından zənginləşmişdir. Səlcuqluların inşa etdiyi mədrəsələr, elmin inkişafına böyük tökan vermişdir. Səlcuq dövləti, elmi inkişafda da tanınır. Onlar dövrün ən böyük alimlərini, mütəfəkkirlərini və filosoflarını yetişdirmişlər. Bu dövrdə tibb, astronomiya, fəlsəfə və hüquq sahələrində irəliləyişlər olmuşdur.

İraq Səlcuq sultanlığının varisi kimi yaranan Azərbaycan Atabəylər dövləti dövründə elmi fəaliyyətlər davam etmiş və xüsusilə riyaziyyat, tibb, fəlsəfə sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlər olmuşdur. Bu dövrdəki alimlər, İslamın qədim elmi ənənələrini yaşatmış və yeni elmi nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Atabəylərin tikdirdiyi abidələr arasında saraylar, məscidlər, türbələr və hamamlar vardır. Bu abidələr, xüsusilə memarlıq üslubuna görə fərqlənir və o dövrün mədəni həyatını əks etdirir. Atabəylər dövləti, fərqli millətlərin və dinlərin bir arada yaşadığı mədəni müxtəliflik nümunəsi yaratmışdır. Müsəlmanlar, xristianlar və digər dini qruplar birgə yaşayır, qarşılıqlı şəkildə mədəniyyət mübadiləsi aparırdılar. Klassik feodalizmin başladığı bu dövrdə Azərbaycanın Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Nəsimi kimi məşhur filosof şairlərdə türk irsinə dərin töhvə vermişdilər. Osmanlı dövrü daha çox memarlıq sahəsindəki inkişafı ilə məşhurdur. Memar Sinan kimi böyük memarların rəhbərliyi ilə tikilən Süleymaniyyə məscidi, Sultanahmet məscidi və digər abidələr Osmanlı memarlığının zirvəsidir. Osmanlılar həmçinin böyük saraylar, türbələr və körprü tikdirmişdir. Osmanlı dövründə elm və təhsil sahəsində bir çox yeniliklər olmuşdur. Osmanlıda çoxsaylı məktəblər, kitabxanalar və elmi müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir. Ədəbiyyat və fəlsəfə sahəsində də böyük irəliləyişlər olmuşdur. Ədəbiyyat sahəsində məşhur olan şəxsiyyətlərdən biri Fizuli idi. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqi, Səfəvi şahı Şah İsmayıl Xətəinin məşhur şair olmaları, osmanlı sultanlarının, xüsusilə sultan Süleyman Qanuninin şeirə, sənətə önəm verməsi türk dilinin, ədəbiyyat və mədəniyyətin rolunu müəyyən edir, ardıcıl inkişafını təmin edirdi. Türk dövlətlərində hüquqi və idarəetmə sistemində, şəriət qanunları və sultanın hökmdarlığına əsaslanan kompleks bir hüquqi sistem tətbiq olunmuşdur. Bu sistem, dövlətin əsas idarəetmə mexanizmini təşkil edirdi. Beləliklə, türk dövlətləri islam əxlaqı ilə idarə edilirdi. Osmanlı dövründə, müxtəlif etnik və dini qrupların bir arada yaşadığı bir dövlət olmuşdur. Müsəlmanlar, xristianlar, yəhudilər və digər azlıqlar öz dini və mədəni həyatlarını sərbəst şəkildə idarə edirdilər. Bu çoxmədəniyyətlilik, Osmanlı cəmiyyətinin zənginliyini artırmışdır. Ümumilikdə türk dövlətlərinin mədəni irsinin təsirinə nəzər salsaq, qaraxanlılardan osmanlıya qədər olan dövr, Türk dünyasında həm İslam, həm də türk mədəniyyətinin inkişafı baxımından zəngin bir miras qoymuşdur. Bu dövlətlərdən qalan memarlıq əsərləri, ədəbiyyat, elmi nailiyyətlər və hüquqi sistemlər, Türk dünyasının müasir dövrdəki mədəni irsini formalaşdıran əsas amillərdən biridir. Bu miras, türk xalqlarının tarix boyunca müxtəlif mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini və birgə inkişafını əks etdirir. Bu mədəni irs, günümüzün türk dövlətləri və xalqları üçün həm tarixi bir əlaqə qurmuş, həm də mədəni zənginlik təmin etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Taleh Cəfərov. Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi. Bakı 2024.
2. Ərəstü Həbibbəyli. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı 2011.
3. Orta əsr islam mənbələri.
4. İlber Ortaylı. Türklər
5. Www.anl.az-M.F.Axundov adına milli kitabxana

SUMMARY

The Turan civilization, one of the great ancient cultures that emerged and developed in Central Asia and the East, boasts a rich and diverse historical and cultural heritage. Spanning a vast territory and encompassing a wide range of peoples, it is remarkable for its ability to integrate different cultures and traditions, which led to the creation of a unique and dynamic civilization. The most important characteristic of the Turan civilization was the formation of numerous states and empires that, through their political, social, and economic achievements, became influential in shaping the region's history.

The Turanians made significant contributions to art, architecture, science, and technology, and their strategic prowess in warfare and diplomacy further cemented their place in history. These accomplishments enabled them to thrive for centuries, despite the challenges posed by external forces and internal changes. The presence of diverse languages, religions, and customs across the vast region facilitated a high level of interaction and exchange, fostering mutual influence and cooperation between various peoples.

The study of the Turan civilization is not only valuable for understanding the historical development of the region but also essential for enriching modern cross-cultural relations and contributing to the advancement of contemporary societies. By examining the legacy of Turan, we gain insight into the complex processes of cultural synthesis, trade, and diplomacy that shaped the course of history. The lessons from this civilization can inform the development of current global relations, as well as the preservation of cultural heritage in the modern era. In conclusion, the Turan civilization's legacy offers invaluable perspectives on the ancient world, and its continued exploration is crucial for fostering a deeper understanding of the shared human experience. Its cultural, political, and technological achievements remain relevant today, reminding us of the importance of cultural exchange and cooperation in shaping a more interconnected and harmonious world. By preserving and celebrating this heritage, we ensure that future generations can continue to learn from the rich history and contributions of the Turan civilization.

Keywords: Turan civilization, Central Asia, Uighurs, Göktürks, Anatolia, Islamic architecture.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ NAXÇIVAN VƏ ZƏNGƏZUR

Rəziyə HACIYEVA **Elçin ZAMANOV**
raziyehaciyeva200@gmail.com elcinzamanov@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə birinci dünya müharibəsindən qalib çıxan və Cənubi Qafqazda söz sahibi olan böyük dövlətlərin burada möhkəmlənmək üçün erməniləri siyasi metoda çevirməsindən bəhs edilir. Qədim tarixi keçmiş olmayan və Cənubi Qafqazda yalnız köçürülmə siyasəti nəticəsində məskən salan ermənilər siyasi arenada heç bir nüfuza malik olmadığını yaxşı başa düşür və öz niyyətlərinə çatmağın yeganə yolunu Rusiya, Amerika, Böyük Britaniya və Fransa kimi dövlətlərin gücünə sığınmaqda görürdü. Niyyətləri sözügedən dövlətlərlə üst-üstə düşən erməni separatçıları onlardan hər cür dəstək alaraq əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın digər bölgələri kimi Naxçıvan və Zəngəzurda ərazi iddiaları irəli sürüb, qırğınlar törədərək aborigen əhali olan türk-müsəlmanları doğma məskənlərindən qovub, həmin ərazilərə yiyələnmək üçün hər cür vəhşiliklər törətmişlər.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, Araz-Türk Cumhuriyyəti, Naxçıvan, Zəngəzur, soyqırım.

Giriş

İqtisadi coğrafi mövqeyinə, təbii sərvətlərinə və Bakının neft şəhəri mövqeyinə yüksəlməsinə görə Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində də böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycana ərazi iddiaları olan həmin dövlətlər Azərbaycanın münbit torpaqlarına və təbii sərvətlərinə yiyələnməyin yolunu işğalçılıq siyasətində görürdülər. Bu siyasət Azərbaycan torpaqlarının parçalanması hesabına özlərinə yeni bir dövlət qurmaq niyyətində olan erməni işğalçıları üçün də arzu olunan idi. Cənubi Qafqazda yalnız köçürülmə siyasəti nəticəsində məskunlaşmış ermənilər bir çox qədim torpaqlarımız kimi Azərbaycanın tarixi torpaqların olan Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanı da işğalçılıq siyasətinin qurbanına çevirdilər. Erməni müəllifi V.İşxanyanın XX əsrin əvvəllərində qeydə aldığı yazılarında ermənilərin Cənubi Qafqaza son əsrlərdə gəlməsini bir daha təsdiq edir. Ermənilərin həqiqi vətəni Kiçik Asiyada, yəni Rusiya hüddudlarından kənardadır. Zaqafqaziyada bir neçə sırf erməni əyalətindən başqa (İrəvan quberniyası) Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrinə ermənilər yalnız son yüzilliklər ərzində səpələniblər. Ermənilərin burada məskunlaşmasında maraqlı olan Rusiyanın XIX yüzilliyinin əvvəllərindən etibarən tətbiq etdiyi “ermənilərin köçürülməsi siyasəti” Azərbaycanın torpaqlarının demoqrafik strukturunun Rusiyanın mənafeyinə uyğun formalaşmasına səbəb oldu. Rusiya ermənilərin Azərbaycana köçürülməsini təmin etmək üçün Naxçıvan və İrəvanda köçürülmə komitələri yaradaraq, onlara xüsusi imtiyazlar vermişdir. Rusiyanın böyük dəstəyi ilə yerinə yetirilən köçürülmə siyasəti gələcək soyqırım aktlarına və Azərbaycan torpaqlarının demoqrafik strukturunun ermənilərin lehinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər “Erməni məsələsi” anlayışına maraqlı olmayan Rusiya və İngiltərə kimi böyük dövlətlər aralarında münasibətlər kəskinləşincə erməniləri dini, siyasi və milli metoda çevirdilər. Rusiya və Avropa “Erməni məsələsi”, “Böyük Ermənistan” məsələlərini gündəmə gətirir, antitürk siyasəti yeridərək öz məqsədlərinə çatmağa çalışırdı. XX əsrin əvvəllərində Rusiya və Qərbi ölkələri Azərbaycan və Anadolu türklərinin məhv edilməsi baxımından Qafqaz xalqları arasında baş verəcək münaqişəyə maraqlı idi. Böyük dövlətlərdən dəstək alan ermənilər fəallaşaraq Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan və Zəngəzurdə terror aktları törədərək yerli əhalini öz yurd-yuvalarından didərgin salıb, həmin ərazilərdə məskunlaşmağa çalışdılar.

Avropa dövlətlərindən silah və maddi yardım alan Ermənistan 1917-ci il Rusiya oktyabr çevrilişindən sonra fəallaşaraq Stepan Şamuyanın göstərişi əsasında A.Ozanyanın başçılığı ilə 1918-ci il iyun-iyul aylarında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubadda kütləvi qırğınlar törətmişlər. A.Ozanyan 1988-ci ildə Sivasda türklərə qarşı törədilən qanlı üsyanlarda iştirak etmiş Hnçak partiyasının inqilabçı dərəcəsinin üzvü olmuşdur. “Tayqulaq erməni daşnak generalı” ləqəbli bu erməni qulduru Daşnaksütyun partiyasının üzvü olmuş, həmçinin türk müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qırğınlara görə “Andranik paşa” kimi də tanınırdı. Andraniklə yanaşı erməni silahlı dəstələrinə Dro, Njde, Doluxanov, Yapon, Selkovnika və digər cəlladlar da başçılıq etmişdir. Naxçıvanda qətlamlardan xəbər tutan türk ordusunun rəhbəri Xəlil bəyin təklifi ilə erməni və müsəlman milli komitələrinin iclası keçirildi.İclasda erməni dəstəsinin rəhbəri Y.Xarazyan etdikləri qətl hadisələrini etiraf etmiş və tutulan əraziləri təhvil verib,qırğınlara son qoymağı vəd edərək Naxçıvanı tezliklə tərk edəcəyini bildirmişdi. O, Batum müqaviləsinin şərtlərinə uyğun hərəkət edərək Arpaçayın şərq sahillərinə gedəcəyini desə də sözünə əməl etmir,müqavilənin şərtlərini pozur.İyunun 19-da Andranikin başçılığı ilə erməni silahlı dəstələri Naxçıvan şəhərinə daxil olur.1918-ci il 11 may tarixli Batum sülhünün şərtlərinə əsasən Osmanlı ordusunun topçu zabitləri Hüsni bəy, Helmi bəy və Şükrü bəy şəhərə daxil olaraq Andranikin qanlı qırğınlara Naxçıvan şəhərindən başlamasına mane oldu.O,Culfaya daxil olaraq bütün yol və körpüləri dağıdıb, Osmanlıların hərəkətinin qarşısını almağa cəhd etdi. Andranikin məqsədi İrana doğru irəliləyib ingilis qoşunları ilə birləşərək,özünə dayaq yaratmaq idi. Lakin,bu plan baş tutmadı. Andranik Culfa körpülərini dağıdıb yenidən Naxçıvana qayıtdı. O,Yaycı kəndində əhaliyə divan tutdu. Canlarını qurtarmağa çalışan əhali Arazı keçərək ya boğulur,ya da Andranikin quldur dəstələri tərəfindən süngülənirdi. Daylaqlı, Nurs, Kolanı, Gecəzur, Mahmudoba kəndləri Andranikin silahlı dəstələri tərəfindən talan edilir. Digər kəndlərdə qırğın törədən Andranik Nehrəmdə ağır müqavimətlə üzləşir. Andranikin vəhşiliyini xəbər alan kəndlilər növbəti hədəfin onlar olacağını xəbər tutub, ciddi hazırlıq görərək terrorçu dəstəni qovdular. Andranikin dəstələri Nehrəm kəndində ağır itki verdi, kəndi zəbt edə bilməyib, evləri yandıraraq kəndlilərin ciddi müqaviməti nəticəsində kəndi tərk etdi. Silahlı dəstələr Əbrəqunus, Bənəniyar, Qazançı və digər bir çox kəndləri də talan etmiş və əhalini qətlə yetirmişdir.

Qırğınların qarşısını almaq üçün Kazım Qarabəkir Paşa ordusu ilə Naxçıvana köməyə gəlir və o, şəhəri işğaldan azad edir. Kazım Qarabəkir paşa əhalini növbəti qırğınlardan qurtarmaq üçün Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad qəzalarını, Sərdarabad, Mehri, Qəmərli, Vedibasar, Uluxanlı və digər əraziləri əhatə edən, mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Araz-Türk Cümhuriyyətinin (1918-ci il noyabr-1919 mart) yaradılmasına dəstək olur. Ağır tarixi siyasi şəraitdə bu dövlət qurumunun yaradılmasını labüd edən bir sıra səbəblər var idi. İlk öncə erməni daşnaklarının bölgəyə olan əsassız ərazi iddialarının qarşısını almaq və Naxçıvanın AXC-nə qatılmasına nail olmaq. Ordubad Milli Komitəsinin sədri Mir Hidayət Seyidzadə AXC-nin Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskiyə məktub yazaraq, Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaradılması Şərur müsəlmanları və ordubadlıların dəstəyi ilə təklif olunmuş və bu səbəbdən təklifi reallaşdırma bilmişdi. Mir Hidayət Seyidzadə daim AXC hökuməti ilə sıx əlaqədə olmuş və ermənilərin Zəngəzur qəzasına hücum edib, Ermənistana birləşdirmək planları haqqında məlumat vermiş və bunu edə bilmədikləri təqdirdə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzasında soyqırımların törədiləcəyini bildirmişdi. Araz-Türk siyasi qurumu ətrafında birləşən Naxçıvan əhalisi torpaqları yadelli basqınlarından qorumaq üçün ciddi mübarizə apardı.

AXC hökuməti daim ərazi bütövlüyünün eləcə də Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın suverenliyinin qorunması yolunda siyasət yürütmüşdür. Hər cür çətin vəziyyətdə Naxçıvana hərbi, siyasi və maliyyə yardımı göstərməyə çalışıb. AXC hökuməti nümayəndələri tez-tez Naxçıvana gələrək burada siyasi vəziyyətlə tanış olub, Araz-Türk cumhuriyyəti ilə danışıqlar aparmış və Naxçıvan AXC hökumətinin idarəsi altında birləşdirməyə çalışmışdır. Lakin həmin vaxt AXC-nin özünün də çətin durumda olması və Araz-Türk cumhuriyyətinə erməni qüvvələrinin ingilis siyasi tərəfdaşlarının siyasi təzyiqi 1919-cu ilin mart ayında Araz-Türk cumhuriyyətinin süqutuna səbəb oldu. Bu qısa müddət ərzində Əmir bəy Nərimanbəyovun rəhbərliyi ilə yaranmış Araz-Türk

cumhuriyyəti müsəlman əhalinin düşməinə qarşı mübarizə əzmini gücləndirdi.

1918-ci ilin noyabr ayında Bakıya girən ingilis qüvvələri, 1919-cu ilin Yanvarında Naxçıvana gəldi. 1-ci dünya müharibəsində bağlanmış Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən türk qoşunları buranı tərk etmiş və ingilis hərbi qüvvələri Naxçıvana girmişdir. 1919-cu ilin fevralında Naxçıvanda ingilis-general qubernatorluğu elan olundu, polkovnik Lauten başçı təyin olundu. Ona müsəlmanlardan ibarət digər qonşu rayonları da öz general-qubernatorluğuna birləşdirmək hüququ verildi. Bu zaman ingilislər ikiüzlü siyasət yeridirdi, onların əsil məqsədi Naxçıvan və Ordubadı ermənilərə vermək olsa da, Naxçıvanlı əhali ilə münasibətdə yerli camaatı dəstəklədiklərini söyləyirdilər. Həqiqətdə isə erməniləri silahlandırır kəndlərdə onlarla birgə qırğın törədirdilər. AXC hökumətinin Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski ingilislərin Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək siyasətini başa düşüb, AXC-nin bu mövzuda mövqeyini Tomsona çatdırmış, hökumətin bu işğalçı siyasətlə heç cürə razılaşmayacağını demişdi. Buradan aydın olur ki, AXC hökuməti və F.Xoyski mümkün qədər Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi parçalanmasına qarşı mübarizə aparmış və bu işdə hökumətə dəstək olan Naxçıvan əhalisinin qəhrəmanlığını yüksək qiymətləndirmişlər.

Müvəqqəti general-qubernatorluğun rəhbəri Lauten tərəfindən hazırlanan və Naxçıvan bölgəsinin rəhbərlərinə ünvanlanan direktində belə qeyd edilirdi: Araz vadisinin rayonları qanunçuluq və qayda yaratmaq üçün müvəqqəti olaraq Britaniya hökumətinin idarəsinə götürülür. Britaniya qoşunlarının dəstələri Dəvəlidə, Naxçıvanda, Culfada Şahtaxtında duracaqlar. Göstərilən ərazilərin bütün məsələləri Britaniya hökuməti tərəfindən həll ediləcəkdir və hakimiyyət onun qərarlarına sözsüz tabe olmalıdır (2, s.58). Naxçıvanda hakimiyyəti ələ almaq istəyən ingilislər həm də Araz-Türk Cümhuriyyətinin fəaliyyətini məhdudlaşdıraraq ləğvinə çalışırdı. İngilis generalı E.Devinin başçılığı ilə ingilis hərbi hissələri Naxçıvan-Culfa dəmiryol stansiyasında, Noraşen, Şahtaxtında yerləşən Naxçıvan və Şərur qəzalarını ermənilərə verməyə cəhd edirdi. Lakin əhalinin mitinqlərdə çıxışı və mübarizəsi bu addıma mane oldu. Əhalinin mübarizəsi nəticəsində Naxçıvan torpaqları erməni daşnaklardan təmizləndi və Naxçıvan ingilis general-qubernatorluğu 1920-ci ilin martında tam ləğv edildi. Bu da onu göstərir ki, Naxçıvanı qətiyyətlə Azərbaycandan qoparmağa çalışan xarici qüvvələr əhalinin öz torpaqlarını AXC-nin tərkib hissəsi olaraq görməsi və AXC hökumətinə birləşmək cəhdinin qarşısını ala bilməmişdi.

Ermənilərin işğalçılıq planlarının növbəti hədəfi olan Zəngəzur Azərbaycanın tarixi və əzəli torpağı olub, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb torpaqlarını və Göyçə gölü hövzəsini əhatə edirdi. Mahal həmçinin Qafan, Mehri, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Zəngilan, Qubadlı, Laçın bölgələrinə bölünürdü. Mahal qədimdən azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı ərazilər olmuş və Rusiyanın məqsədli köçürülmə siyasəti nəticəsində sonradan əraziyə erməniləri köçürmüşdür. Sonralar Zəngəzurdakı azərbaycan türkləri, kürdlər, ermənilər müştərək yaşasalar da, azərbaycan türklərinin sayı digərlərindən dəfələrlə çox olmuşdur. 1861-ci ildə Rusiya imperiyasının təklifi ilə Zəngəzur qəzası yaradıldı, 1867-ci ildə isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının yaradılması zamanı onun tərkibinə daxil edilmişdi.

Naxçıvan və Zəngəzurun iqtisadi-coğrafi mövqeyi, Azərbaycanla Anadolunu birləşdirən yolun həmin ərazidən keçməsi sözügedən bölgələri böyük dövlətlərin hədəfinə çevirmişdi. Onların timsalında Azərbaycan torpaqlarının ilhaq etməyə çalışan erməni separatçıları bu ərazilərdə möhkəmlənmək üçün türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım törədir, kəndləri yandırır və sağ qalanları isə deportasiya edirlər. Ermənilərin etnik təmizləmə siyasətini reallaşdıran silahlı dəstələrin başında dayanan Andranik özünü “Zəngəzur hökuməti”nin yaradıcısı, Gorusu isə hökumətin paytaxtı elan etmiş və bundan sonra Zəngəzur qəzasında erməni və müsəlman əhali arasında düşmənçilik münasibətlərinin yolverilməz olduğunu bildirmişdi. Lakin bu vəd özünü doğrultmadı, əksinə kəndlərə hücum daha intensivləşdi. Andranikin törətdiyi qırğınların dərəcəsindən ingilis generalı Tomson da dəhşətə gəlmiş və Andranikə belə məzmununda teleqram göndərdi: “Aldığım məlumata görə ermənilər azğınlıq və talan törədirlər. Müttəfiqlərin nümayəndəsi kimi mən sizə əmr edirəm ki, bu qanunsuzluqlara birdəfəlik son qoymaq üçün tədbirlər görün və bütün ermənilərə xəbər verin ki, onlar

sakitcə öz evlərində qalsın, əmrin yerinə yetirilməməsi təqdirində baş verə biləcək qan tökülməsinə görə siz şəxsi məsuliyyətə cəlb ediləcəksiniz.(7, s.36)” Lakin bu danışıqlar da faydasız olmuş, Zəngəzurun İmişli, Ağudi, Müsəlmanlar, Rəhman-Əfəndi, Qatar və 8 kəndlərində qırğınlar törətmişlər. 1917-ci ildən başlayan soyqırım, 1918-1920-ci illərdə daha intensivləşdi.

Sonradan Zəngəzura əlavə ordunun gəlməsi ilə erməni silahlı dəstələri Vağudi kəndinə hücum etmiş və kənd sakinləri məscidə sığınmış, qırğından qurtulmağa çalışır, lakin müsəlman əhalinin cəhdi puça çıxmış, erməni terrorçuları dini ocaqlara da hücum etməkdən çəkinməmiş, 400 müsəlman məsciddə qətlə yetirilir. Daşnakların həyata keçirdiyi ən böyük qırğınlardan biri Oxçu kəndində törətdikləri faciədir. Kəndlilərin Hamazaspin erməni dəstələrinin kəndə soxulduğunu xəbər alıb faciənin qarşısını almaq üçün onu duz çörəklə qarşılamışdır. Lakin silahsız dinc əhali süngülərlə dəlik dəşik edilmişdir. Məlumatlara görə ermənilərin əsas qüvvələri Qafan rayonunda yerləşir və oradan Zəngəzurun əhəmiyyətli strateji mövqeyə malik ərazilərinə hücum edirdi. Qafan erməniləri Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə dəfələrlə hücum etmişlər. Erməni basqınlarına qarşı Azərbaycan türkləri və kürdlər yaşayan kəndlər birgə mübarizə aparırdı.

AXC tərəfindən Zəngəzura göndərilən məhdud sayda qoşun hissələrinə kürd partizanları da dəstək verirdilər, lakin bu da böyük dövlətlərdən silah-sursat yardımını alan daşnaklarla mübarizədə kifayət etmirdi. AXC hökuməti Zəngəzurdə və Azərbaycanın digər ərazilərində soyqırımın qarşısını almaq üçün 27 iyul 1918-ci ildə Zəngəzur komendantına asayışı təmin etmək üçün 50 min manat maliyyə ayırmış və 1919-cu ildə Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmışdı. AXC-nin bu addımı da işğalçılıq siyasətini dayandıra bilmədi. F.Xoyski həmin vaxt Zəngəzurdə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Gorusa göndərilən ingilis, fransız nümayəndə heyətinin məsələnin həllinə dair vədlər versə də heç bir addım atmadığını bildirdi. Bu da onu göstərir ki, böyük dövlətlər Zəngəzurdə, ümumilikdə Azərbaycanda sülhün bərqərar olmasında maraqlı deyildilər.

23 may 1919-cu ildə Azərbaycanla-Ermənistan arasında müvəqqəti saziş imzalandı. Ardınca qərb dövlətlərinin məsələnin həlli üçün konfransa çağırılması təklif edildi. Sazişin şərtlərinə əsasən iki tərəf də silahlı münaqişəni dayandırılmalı məsələni dinc yolla həll etməli idi. Sülhə arxalanan Azərbaycan növbəti dəfə Ermənistanın öz öhdəliklərini yerinə yetirəcəyinə inanıb Zəngəzurdən qoşunu çıxardı. Ermənistan isə əksinə əlavə qüvvələr toplayaraq münaqişəni gücləndirdi. Bununla da Vedibasar, Basarkeçər mahalı və ümumilikdə Azərbaycanın 9800 km² ərazisi Ermənistan tərəfindən zəbt olundu. Bundan sonra Dərələyəzdə 300 nəfərin ölümü ilə nəticələnən faciə törədildi. Azərbaycan xarici işlər naziri Ermənistan xarici işlər nazirinə etiraz notası göndərək Zəngəzur və Dərələyəzdə törədilən qırğınları dayandırmağı tələb etmiş və qarşılığında Ermənistan xarici işlər naziri məsələdən xəbəri olmadığını və ordu göndərilmədiyini demişdir. Ardınca Ermənistan silahlı qüvvələri Məzrə, Şahverdilər, Eyvazı, Tarovlu, Əliquluşağı kəndlərini də talan etdi. Zəngəzur qaçqınlarına yardım üçün xüsusi komisiyyə yaradıldı və komissiya üzvü Zülfüqar Məmmədzadə ermənilərin Zəngəzur qəzasının və müxtəlif sahələrini ələ keçirməsini, Xanlıq kəndinə doğru irəlilədiyini və müsəlmanların əliyalın olduğuna görə geri çəkildiyini yazır.

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurdə qırğınların qarşısını almaq üçün qeyri-rəsmi səfərlər edərək könüllü partizan dəstələri yaratmış və onları silah-sursatla təmin etmişdir. Hökumətin səyi nəticəsində Zəngəzurdəki ermənilərin Qarabağdakı ermənilərlə birləşməsinin qarşısı alındı. Müsəlman əhali Qoçaz, Müsəlmanlar, Xanlıq kimi kəndlərdə müdafiəni gücləndirib Qarabağa hücumun qarşısını aldı. AXC-nin müdafiə tədbirləri Ermənistan hökumətini narahat etdi. Ermənistan xarici işlər naziri Azərbaycan xarici işlər nazirinə etiraz notası göndərərək Azərbaycanı razılaşmanın şərtlərini pozmaqda günahlandırırdı. F.Xoyski isə Zəngəzurun Azərbaycan ərazisi olduğunu və orada görülən işlər və həmçinin Azərbaycanın digər daxili işlərinə Ermənistanın qarışa bilməyəcəyi cavabını verdi. Zəngəzurdə möhkəmlənməyə çalışan ermənilər Qarabağa və Əsgərana hücum etmək üçün müxtəlif bölgələrdə silah, top və ordu saxlayırdı. Ermənilərin ordu sıralarında vaxtilə rus ordusunda xidmət etmiş təcrübəli rus əsgərlər var idi.

1920-ci ilin martında ermənilər müxtəlif cəbhələrdən Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və Zəngəzurdə hərbi əməliyyatlar keçirirdi. Ermənilər Abdallar və Malələfli kəndlərində ağır itki versə

də yenidən üstünlüyü ələ alıb Dondarlı, Qubadlı kəndlərinin müsəlmanlarını qırdı.

XI qırmızı ordunun Bakıya daxil olması ilə 1920-ci ilin AXC-nin süqutu Zəngəzurdə vəziyyəti bir az da gərginləşdirdi. XI qırmızı ordu iyul ayında Zəngəzura daxil olmuş və gərginlik bir az azalsa da Dro, Nijdenin silahlı birləşmələri Sisyan, Gorus, Bazarçayı tutdu. Mehri və Qafan rayonlarında qaçqınların vəziyyəti daha acınacaqlı olub, aclıq və yoxlucu xəstəliklər hökm sürürdü. Ermənilərin Zəngəzurdə törətdiyi qırğınları etiraf edən daşnaksütyunun rəhbərlərindən biri və daşnak Ermənistanın baş naziri Ovanes Vorozkuni sonralar yazır:

“Ermənistanda, Ağbabada, Zolda, Zəngibasarda, Vədi-Basarda, Şərur və Naxçıvanda, Zəngəzurdə və başqa yerlərdə müsəlman əhaliyə qarşı qanlı döyüşlər aparıldı” (5, s.110)

Zəngəzuru hər vasitə ilə Ermənistanla birləşdirməyə çalışa Rusiya və qərb ölkələri 1920-ci il noyabrın 4-də Azərbaycan K (b) PMK siyasi bürosunun və Rusiya K (b) P Qaf büronun üzvlərinin iclasında Ermənistan ilə Rusiya arasında sülhün imzalanması müzakirə olunmuş və Rusiyanın Zəngəzuru Ermənistanla verməsi təklif olunmuşdur. Lakin qərar qüvvəyə minmədi və Azərbaycana məxsus olan Zəngəzur mahalını Azərbaycanın təklifi ilə Ermənistanla verilməsi haqqında razılığa gəldi. Təəssüf ki, belə ağır talehi yaşamaq Azərbaycan xalqına qismət olmuş və bizə məxsus torpaqlar yadellilərin təkidi ilə başqalarına verilmişdir.

Böyük dövlətlərin nümayəndələri G.Çiçerin və Q.Orconikidze Zəngəzurun və digər ərazilərin Ermənistanla verilməsini təkid edirdi. Danışıqlar zamanı Azərbaycanın Zəngəzur mahalını və Naxçıvan ərazisini mübahisəli ərazilər kimi tanıtməyə çalışırdı. Azərbaycan SSRİ xalq komissarları soveti N.Nərimanov, V.Leninə cavabında belə yazır: Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini tanımışdır. Lakin eyni zamanda mərkəz Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanla verir. Lakin N.Nərimanovun bu etirazına baxılmadı və 1920-ci ilin noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K (b) PMK siyasi və təşkilat bürosunun iclasında Ermənistan ilə əlaqələrə dair məsələ müzakirə edildi və məsələ belə oldu: Sovet Azərbaycanı ilə sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd yoxdur və Zəngəzur qəzasının əraziləri Ermənistanla verilir, bu qətnaməni tərtib etmək N.Nərimanova tapşırıldı. N.Nərimanov 1 dekabr 1920-ci ildə Bakı sovetinin dövlət teatrında keçirilən iclasda çıxış edərək Zəngəzurun Ermənistanla güzəştə gedildiyini bildirdi. Qan tökülməsinin dayandırılmasını vəd edən bu bəyənətdə Zəngəzurun hüduatlarında hərbi əməliyyatların dayandırılacağı və Azərbaycan qoşunlarının buradan çıxarılacağı qeyd olunurdu.

Bütün bu ağır şəraitdə torpaqlarını itirməməyə çalışan xalqın mübarizə əzmi sınımış və onlar üçün ən ağır zərbə əzəli torpaqlarının Rusiya tərəfindən Ermənistanla verilməsi oldu. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı olan bu ayrı seçkilik türk-müsəlman əhalinin sıxışdırılmasına və öz doğma məskənlərindən didərgin salınmasına səbəb oldu. Nəticədə gəlmə ermənilər bu ərazilərdə yerləşdi və sonrakı illərdə torpaqların işğalı üçün zəmin yaratdı.

Nəticə

Məqaləmizin sonunda belə nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində AXC yeni qurulmuş siyasi qurum olmasına baxmayaraq siyasi və maddi baxımdan özündən dəfələrlə güclü olan dövlətlərlə mübarizə aparmış və Azərbaycanın qədim torpaqları olan Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanla verilməsinə qarşı çıxmışdır. Təəssüflər olsun ki, öz doğma yurdunu itirmək istəməyən yerli əhaliyə Osmanlı ordusundan başqa heç bir dövlət kömək etməmiş, əksinə ikiüzlü siyasət yeridərək Azərbaycanın torpaqlarının Ermənistanla verilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da Azərbaycan parçalandı. Torpaqların sonrakı işğalı üçün zəmin yarandı. Naxçıvan bölgəsinin blokada şəraitində yaşamasının əsası qoyuldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. (1917-1921-ci illər), Bakı 1996, 328 s.
2. Hacıyev İ. Araz-Türk cümhuriyyəti, Naxçıvan 2021, 160 s.
3. Mustafayev A. “Ermənilərin soyqırım və deportasiya siyasətində Naxçıvan,” Bakı 2013, 194 s.
4. Bayramov İ. Tarixi Azərbaycan torpağı Qərbi Zəngəzur Bakı 2023, 328 s.
5. Cəfərli E. Naxçıvanda Erməni-Azərbaycan münaqişəsi Bakı 2009, 278 s.
6. Qərbi Azərbaycan: Tarixi Siyasi Aspektlər məqalələr toplusu Bakı 2023.
7. İsmayilov K. Zəngəzurdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını (1918-1920), Bakı 244 s.

SUMMARY

The states that won the First World War and had a say in the South Caucasus turned the armenians into their political methods in order to strengthen themselves here.the armenians, who have no ancient history and settled in the South Caucasus only as a result of the resettlement policy, know that they have no influence in the political arena, and the only way to achieve their intentions was to seek refuge in the power of countries such as Russia, America, Great Britain and France.the armenian separatists, whose intentions are the same as those of these states, remind all kinds of support from them, as in the early 20th century and put forward territorial claims to Nakhchivan and Zangezura, as well as to other territories of Azerbaijan, in the beginning of the 20th century the armenians committed massacres and drove the local turkish muslims from their homes and committed atrocities in order to take possession of them.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, Araz-Türk Republic, Nakhchivan, Zangezur, genocide.

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ (RUSİYA DÖVLƏT HƏRBİ TARİX ARXİVİ SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)

Rövşən MƏMMƏDLİ
rovsen-banu@mail.ru
Orcid ID: 0000-0001- 9431-8084

Xülasə

Konfransa təqdim edilən məqalə XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərinin tarixinin arxiv materialları əsasında tədqiq olunmasına həsr olunub. XVIII və XIX əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində arxiv materiallarının böyük əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə Rusiya imperiyasının arxivləri dövr haqda zəngin məlumatlara malikdir. Belə arxivlərdən biri də Rusiya Dövlət Hərbi Tarixi Arxividir. Arxivin sənədləri XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm tarixi mənbələrdir. Arxivdə Azərbaycan şəhərlərinin qala divarları, sarayları, karvansaraları, hamamları, evləri, körpüləri və digər tikililəri haqqında məlumatlar qorunub saxlanılır. Naxçıvan şəhərinin tarixi barədə arxivdə xeyli sayda sənədlər mövcuddur. Keçmiş Rusiya imperiyasının rəsmi hərbi sənədlərində Naxçıvan şəhərinin tarixi, memarlığı, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, demoqrafiyası və müəyyən dərəcədə siyasi tarixi haqqında ətraflı tarixi məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: plan, fond, material, əhali, qala divarları

Giriş

İlkin orta əsrlərdən Azərbaycanın ən mühüm siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilən Naxçıvan şəhəri bu statusunu hələ də qorumaqdadır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan tarixində son 1000 ildə baş vermiş mühüm siyasi və mədəni hadisələrin iştirakçısı olub. Şəhər Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-qərb yamacında, Araz çayından şimalda yerləşir. Əlverişli coğrafi mövqeyi şəhərin qədim dövrdən ticarət yollarına sahiblik etməsinə gətirib çıxarıb. Gürcüstan, Qara dəniz sahillərindən İran və cənub istiqamətinə gedən ticarət yolları burdan keçib və bu da bölgənin mühüm ticarət qovşağına çevrilməsinə səbəb olub. Üstəlik Araz çayının üzərindən ən əlverişli keçid (Culfa şəhəri yaxınlığı) bura yaxın olduğundan Şimal-cənub ticarət yolu da burdan keçirdi [1, s. 27]. Həmçinin Naxçıvan şəhərini əlverişli təbii və coğrafi şəraiti onun ilkin orta əsrlərdən başlayaraq müstəqil dövlətlərin paytaxtı və ya iri dövlətlərin vilayətlərinin mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır [4, s. 3].

Naxçıvan şəhərinin tarixinin tədqiqində və yazılmasında müxtəlif qaynaqlardan istifadə edilir. Şəhərin tarixşünaslığının araşdırılmasında ilk növbədə yerli qaynaqlara üstünlük verilir. Bəzən isə xarici mənbələrdə şəhərin tarixinin öyrənilməsində vacib mənbələr kmi çıxış edirlər. XVIII-XIX əsrlər Naxçıvan şəhərinin tarixinin tədqiqində Rusiya mənbələri mühüm rol oynayır. Belə ki, XVIII əsrin sonlarından Azərbaycana maraq göstərən Rusiya imperiyası ölkəmizə tacirlər, casuslar, səfirlər göndərərək onların vasitəsilə məlumat toplayırdı. Bu materiallar Rusiyanın XVIII əsrin sonunda və XIX əsrin əvvəllərində baş verən hərbi ekspansiyasın adair sənədlərlə birlikdə Rusiya dövlətinin müxtəlif arxivlərində saxlanılır [10, s.28]. Bu arxivlər arasında Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi əsas yerlərdən birini tutur. Arxivin sənədləri Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünün və Azərbaycana rus hərbi ekspansiyasının tədqiqində mühüm rol oynayır. RDHTA-da Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixini əks etdirən vacib sənədlər arasında Naxçıvan şəhərinə dair materiallar da mövcuddur. Bu materiallar arasında Naxçıvan şəhəri haqda zəngin informasiyalara rast gəlinir.

Qeyd edilən arxivdə Naxçıvanın XVIII əsrə aid qala divarları, sarayları, karvansaraları, hamamları, yaşayış evləri, körpüləri və digər növ tikililər barədə geniş məlumat almaq olar. Belə ki, RDHTA fondlarında Naxçıvan şəhəri və qalasına aid sənədlər vasitəsilə dövrün şəhərsalması, ümumi memarlıq mənzərəsini tədqiq etmək mümkündür [9, s. 576]. Arxiv sənədləri Naxçıvanda nəinki, şəhərsalmanın ümumi xarakterini müəyyən etməyə vasitə olur, həmçinin onun iqtisadiyyatı,

mədəniyyəti, demoqrafiyası və siyasi tarixi barədə ətraflı tarixi məlumat əldə etmək imkanı yaradır.

RDHTA fondlarında olan məlumatlar XVII əsrin sonları, XVIII əvvəllərindən başlayır. Həmən dövrdə Naxçıvan şəhəri Naxçıvan xanlığının tərkibində olduğundan bu materiallar əsasən xanlığın istisadi, siyasi, hərbi həyatı ilə bağlıdır. Sənədlər arasına əsasən Naxçıvan xanlığının Rusiya imperiyası arasında rəsmi diplomatik məktublaşma, hərbi məktublar, casus hesabatları, imperatora xahişlər, ticarət müqavilələri, icmallar və hərbi yürüşlər, müharibə zamanına aid hərbi sənədlərdir [5, s. 17; 6, s. 6]. Bu sənədlərdən XVII-XIX əsr Naxçıvan şəhərinin tarixi haqda ətraflı məlumat almaq mümkündür.

Arxivdə saxlanılan sənədlərdə Naxçıvan xanlığı ilə yanaşı şəhər haqda da məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə ki, belə sənədlərdən biri XVIII əsrin sonunda Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin yanında məsləhətçi və rus konsulu olmuş (1783) rus ordusunun polkovniki S.D.Burnaşevin mərkəzə göndərdiyi raportların məcmuəsidir. Bu raportlarda zəngin faktlar vardır ki, onlar da arxivdə mühafizə olunur [5, s. 17]. Arxivdə qorunan Burnaşevə məxsus maraqlı sənədlərdən biri 108 sayılı Azərbaycan xanlıqlarının qısa icmalı sənədidir. Sənəd “Persiyada Azərbaycan əyalətlərinin təsviri və onların siyasi vəziyyəti adlanır”. Qeyd edək ki, sənəd 1793-cü ildə Kurskdə kitabçə şəklində dərc olunub. Təsvirin “Azərbaycan mülləklərinin yarı-ayrılıqda” verilməsi hissəsində Stepan Burnaşev Azərbaycan ərazisində olan xanlıqların qısa icmalını verir [11, s. 204]. Sənəd də Naxçıvan xanlığı haqda məlumat da qısa şəkildə verilmişdir. Burnaşev Naxçıvan xanlığının şəhər ilə eyni ada malik olmasını qeyd edərək, onun sərhədlərini dəqiq təsvir edir. Xanlıqda Cəlalqulu xanın hökmranlıq etməsini və onun 1000 nəfərdən ibarət daimi ordusu olduğunu göstərir. Xanın Xoy xanlığı ilə mütəffiqlik əlaqələrinin olduğunu qeyd edir. Xanın Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ilə düşmənçilik münasibətinin olmadığını göstərir [11, s. 211].

Naxçıvan qalası haqda sənədlər

Arxivdə əsas diqqət çəkən məqam Azərbaycan qalalarının və şəhərlərinin planlarının qorunub saxlanmasıdır. Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix arxivinin fondlarına Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran, Naxçıvan şəhər-qalalarının müxtəlif illərə aid planlarının çertyojları daxildir. [12, s. 3329]. Naxçıvan şəhər və qalasının planı da arxivdə qorunan sənədlər arasındadır. Qalanın planı hərbi yürüş zamanı, hərbi kartoqraflar tərəfindən çəkilib. 418 sayılı fond da saxlanılan sənəddə şəhərin planı aydın şəkildə göstərilib. Plan Naxçıvan şəhərinin bizim dövrə qədər gəlib çatan yeganə nüsxəsidir. Plan Naxçıvan şəhərinin XIX əsrin əvvəllərində tarixi görkəminin hansı vəziyyətdə olmasını təsəvvür etməyə imkan verir. Sənəd üzərində olan dərkənardə Naxçıvan şəhərinin planının 1-ci dərəcəli icraçı topoqraflar Quçel və Kolokolov tərəfindən 1827-ci il 30 iyun tarixində çəkildiyi qeyd olunub [13, s. 46-52].

Planda “Köhnə məscid”in çertyojları əks olunmuşdur. Planın ən maraqlı cəhəti onun üzərində həddən artıq dağılmış tikililərin çertyojlarının çəkilməsidir. Bu da şəhərin dəfələrlə hücumə məruz qalması və bərpa edilməməsini deməyə əsas verir. Belə ki, XVIII əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq Naxçıvan xanlığında feodal ara müharibələrinin yeni qüvvə ilə şiddətlənməsi, əsrin 80-ci illərində Kartli-Kaxetiya çarlığının və Qarabağ xanlığının Naxçıvan xanlığını hədələməsi, 90-cı illərdə İran və rus qoşunlarının hücumları [7, s. 23], XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələri iqtisadi həyatın digər sahələri kimi şəhərlərə də olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur, ki, Naxçıvan şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra da uzun müddət öz simasını dəyişdirə bilməmiş, feodal şəhəri olaraq qalmışdır [3, s.31].

Lakin buna baxmayaraq, bu plan şəhərin həm o dövrki, həm də orta əsrlərdəki memarlıq xüsusiyyətləri barədə fikir yürütməyə əsas verir. Plandan görünür ki, şəhərin mərkəzi hesab edilən yerdə “Möminə xatun” məqbərəsi yerləşir. Planda şəhərin mərkəzi meydanın cümə məscidindən, ticarət köşklərindən və xan sarayından ibarət olması göstərilib. Mərkəzi hissədə xan sarayının göstərilməsi Naxçıvanın baş planını digər şəhərlərdən fərqləndirir [2, s 111]. Belə ki, XIX əsr digər Azərbaycan şəhərlərində şəhərin mərkəzində cümə məscidi və ticarətin qızgın getdiyi mərkəzi meydan yerləşir. Plandan aydın olur ki, o dövrdə Naxçıvan şəhərində yalnız bir neçə bina memarlıq

xüsusiyyətinə görə fərqlənirdi. Xan sarayından başqa, demək olar ki, Naxçıvan şəhərində ki, bütün evlərin əksəriyyəti birmərtəbəli idi. Evlərin damları yastı və bir-birinə bənzəyirdi. Plandan görünür ki, şəhərdə tikililərin böyük hissəsi daş və palçıqla hörülmüş hündür hasarlarla əhatə olunub. Həmçinin planın dərkənarında 1827-ci il tarixinin göstərilməsi, onun Naxçıvan xanlığı işğal edildikdən sonra çəkildiyini də göstərir.

Arxivdə saxlanılan Naxçıvan şəhəri haqda maraqlı sənədlərdən bir də çar ordusu zabiti Mayor Matuşeviçin hazırladığı icmal hesabatıdır. Hesabat “Şorayel və Ərtikdən əsas yol ilə Talın üzərindən İrəvandan yan keçməklə Naxçıvandan Ordubada, ordan isə Təbrizə yolun təsviri” adlanır. RDHTA-nın 846-cı fondunda saxlanılan hesabatı Tiflis, 10 sentyabr 1806-cı il dərkənarı qoyulub. İcmal-hesabatdan aydın olur ki, olur o, elmi məqsədlə yazılmayıb, onun hazırlanması daha çox hərbi məqsəd daşıyıb. Körpülərin, yolları və şəhər qalalarının ətraflı təsviri onu deməyə əsas verir ki, Mayor Matuşeviç bölgəyə kəşfiyyət məqsədi ilə göndərilib. Onun əsas məqsədi bölgənin müdafiə qabiliyyəti haqda biliklər toplamaq olub. Lakin buna baxmayaraq, o, Naxçıvan haqda xeyli qiymətli məlumatlar barədə yazıb. Matuşeviç qısa da olsa Naxçıvan şəhəri, əhali, təsərrüfat həyatı barədə məlumat verib. Ən əsası isə Matuşeviç hesabatında əhali barədə yazanda onun əsasən müsəlmanlar (**azərbaycanlılar-müəllif**) olduğunu bildirib.

Matuşeviç Ərtikdən Təbrizə qədər yolun təsvirini verdikdə, bu yol üzərində yerləşən bütün yaşayış məntəqələrinin adını çəkir. O, xüsusilə yolun üzərində olan ən önəmli yaşayış məntəqəsi kimi Naxçıvan şəhərini fərqləndirir. Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıqların meydana gəlməsi başqa yerlərdə olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində şəhər həyatına müsbət təsir göstərmişdir. Bir sıra şəhərlərin xanlıqların inzibati mərkəzinə çevrilməsi, xarici hücumların müvəqqəti dayanması şəhərlərdə ticarət və sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Naxçıvan xanlığının inzibati mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhərində XVIII əsrin ortalarında yaşayış və inzibati binaların bir hissəsi bərpa olunmuş, iqtisadi, ictimai və mədəni həyat müəyyən dərəcədə dirçəlməyə başlamışdı [3, s. 31]. Bütün bunlar Mayor Matuşeviçin də diqqətindən yayınmamışdır.

O, Naxçıvan şəhərinin Qarabağ dağlarının Araz çayına doğru azaldığı yerdə yerləşdiyini yazır. Onun sözlərinə görə şəhər Araz çayına 1 ½ ağac (9 verst) məsafədə yerləşir. Naxçıvan çayı şəhərin yaxınlığından keçir. Naxçıvan qalası və fronştatda yerləşən bağları suvarmaq üçün Araz çayından ora kanallar çəkilib. Şəhərdə müxtəlif meyvə ağaclarının olduğunu bildirir. Matuşeviç yazır ki, Naxçıvan şəhəri ilə bağların arasındakı məsafə 3 verst uzunluğuna və 2 verst eninə təşkil edir [14, s. 370].

Naxçıvanın müdafiə qabiliyyətini ətraflı yazan Matuşeviç fronştatın (Naxçıvan qalası) 6 qülləyə malik olduğunu bildirir. O qalanın qüllələrində 4 top olduğunu yazır. Lakin bununla belə hər 4 topun yararsız vəziyyətdə olduğunu da vurğulayır. Naxçıvan qalasının təsvirini verdikdə onun müdafiə qabiliyyətini incələyərək yazır ki, qala divarları alçaq və davamlılığın çox zəifdir. Matuşeviç icmalə öz rəyini əlavə edərək bildirir ki, Araz çayı tərəfdən olan qala divarlarında üzü xan sarayına pəncərələr açıldığından bu sahə daha zəifdir. Onu bircə top atəşi ilə təmamilə dağıtmaq mümkündür. Qala xəndəklərlə əhatə olunmayıb, buna görə də mütəşəkkil hücum zamanı qoruna bilməz. [14, s. 370]. Onun bu fikirlərindən aydın olur ki, Naxçıvan qalası Rusiya işğalı ərəfəsində çox zəif müdafiə qabiliyyətinə malik olub. Qalanın möhkəmləndirilməsinə heç bir önəm verilməyib, əksinə onun müdafiə qabiliyyəti xeyli zəiflədilib. Elə bu səbəbdən hesabatın yazıldığı vaxtdan iki il sonra 1808-ci ildə Rusiya ordusu general-mayor Neobelsinin komandanlığı ilə Naxçıvan qalasını asanlıqla ələ keçirə bilmişdi [5, s. 92; 8, s.174].

Mayor Matuşeviçin təsvirində Naxçıvan şəhərinin əhalisi barədə də ətraflı məlumata rast gəmək olar. O, şəhərdə 1000-dən artıq ailənin yaşadığını yazır. Həmçinin o, qış aylarında Naxçıvan şəhərinə daha 1000-ə yaxın köçəri həyat sürən ailələrin gəldiyini bildirir. Onun yazdıqlarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, şəhər əhalisi oturaq həyatla yanaşı, köçəri həyat tərzini də sürür. O yazır ki, Naxçıvan xanlığında daş evlərdə yaşayan və böyük hissəsi tatar (**Azərbaycanlı-müəllif**) olan 5000 min ailə vardır. Bu ailələr kəngərli tayfasına mənsubdur. Kəngərli tayfasından 1000 ailə köçəri həyat sürür. Matuşeviç Naxçıvan hökmdarları barədə yazarkən, xanın Bilədri kəndindən olan ailəsinin də kəngərlilərə mənsubiyyətini qeyd edir [14, s. 371; 4, s. 22].

Mayor Matuşeviçin təsvirində əsas diqqət çəkən məqam yollar və körpülərlə bağlıdır. Belə ki, çar ordusu zabiti Naxçıvan şəhəri, Ordubad şəhəri ilə cənub və şimala gedən yolların marşrutunu ətraflı incələyir. Üstəlik Matuşeviç bu istiqamətdə olan yaşayış məntəqələri arasındakı məsafəni də ətraflı göstərir. Bununla o həm Naxçıvan şəhərindən ondan kənar yaşayış məntəqələrinə olan məsafələri qeyd edir. O, bildirir ki, Naxçıvandan Xoya qədər 12 ağac məsafə vardır [14, s. 371]. Naxçıvandan Təbrizə köhnə Culfa kəsə yolu ilə məsafə cəmi 6 ağacdır. Arazın ən dayaz yerinin Culfa yaxınlığında olduğunu və çay üzərində ən münasib keçid burda yerləşir. 6 qayıq üzərində bərə vardır. Onun üzərindən 50 adam və bir neçə at keçə bilər [14, s. 373].

Mayor Matuşeviçin icmal-hesabatı Naxçıvandan tək cənub istiqamətinə gedən yollarla yanaşı, Qarabağ istiqamətinə gedən yollarında təsvirinin verilməsi ilə qiymətli mənbədir. Onun verdiyi bu məlumatlar, dövrün ticarət əlaqələrini və Azərbaycan daxili əlaqələrin hansı səviyyədə olduğunu izləməyə əsas verir. Belə ki, Mayor Matuşeviçin Yelizavetpoldan (Gəncə) Qarabağ dağlarını yan keçməklə İnci çayına qədər, Çəbrayıl bağlarına və ordan Sisianov vilayəti ilə Naxçıvana olan yolun da ətraflı təsviri Gəncə və Qarabağ ilə sıx ticarət əlaqələrinin olmasını göstərir [14, s. 373].

Beləliklə onun icmal-hesabatından aydın olur ki, Naxçıvan şəhəri şimaldan cənuba gedən beynəlxalq yolun üzərində yerləşən əsas strateji məntəqədir. Rusiyanın İranın daxili bölgələri ilə ticarəti yalnız Naxçıvan üzərindən təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilə bilər.

Nəticə

Beləliklə yazılanlardan aydın olur ki, XVIII-XIX əsr Naxçıvan şəhərlərinin tarixinin öyrənilməsində Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin sənədləri mühüm mənbələrdən biridir. Arxivdə Naxçıvan şəhərinin tarixi görkəmi, memarlığı, təsərrüfat həyatı haqda məlumat bazası vardır. Xüsusilə XVIII əsrin sonunda şəhər barədə məlumatları əks etdirən sənədlərin tədqiqatı və öyrənilməsi Naxçıvan şəhəri barədə məlumatlar almağa imkan verir. Naxçıvan şəhərinin və qalasının XVIII və XIX əsrdə vəziyyətini bu sənədlər daha geniş tədqiq etməyə şərait yaradır. Lakin onu da qeyd etmək ki, şəhərin planının hərbi mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilməsi, onların əsasən müdafiə xarakterini qabardıb. Bu da şəhərin iqtisadi və mədəni tarixinin öyrənilməsində çətinlik yaradır. Arxivdə olan digər sənədlər tədqiqatçıların köməyinə gələrək, Naxçıvan şəhərinin tarixinin öyrənilməsinə və ümumi nəticələri tamamlamağa kömək edir. Bu səbəbdən Rusiya dövlət hərbi tarix arxivində saxlanılan müxtəlif növ sənədlər Naxçıvanın XVIII-XIX əsr tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbə xarakteri daşıyır. Şəhərin təkcə Azərbaycan üçün deyil, həmçinin bütün Qafqaz üçün hərbi, iqtisadi və siyasi əhəmiyyətinin bu dövrdə də davam etdiyini söyləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XIX веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Изд-во АН Азерб ССР; 1965. 620 с.
2. Абдулвахаб Саламзаде. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, 1964. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. 253 с.
3. Budaqova Sahibə. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı—XIX əsrin I qərinəsi). — Bakı: Elm, 1995. — s. 96 səh 16 coğrafiya
4. Budaqova Sahibə İbrahim qızı Naxçıvan diyarının siyasi tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2014, 112 səh.
5. Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 120 səh.
6. Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
7. Tofiq Mustafazadə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2013, 528 s.
8. Рапорт высокоподному и высокопревосходительному господину генерал порутчику и действительному кемергору, Саратовского и Кавказского генерал губернатору Павлу Сергеевичу Потомкину // А.А.Бакиханов adına Tarix İnstitutu, Elmi Arxivi, fond.1795, qovluq

№1, s. 420.

9. Российский государственный военно-исторический архив: История в документах: 1797-2007. Гаркуша И.О. (отв. ред.). Москва: РОССПЭН; 2011. 982 с.
10. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов) Т.1 (1751-1775 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, Турхан ИПО, 2018, 337 с.
11. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов) Т.2 (1776-1800 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку, Турхан ИПО, 2020, 568 с.
12. Планы и описания городов, крепостей, селений и других населенных пунктов бывшей Российской империи //Российский государственный военно-исторический архив, Ф. 349, оп. 3, д. 3329, д. 3334, д. 3338, д. 3339, д. 3345
13. План города Нахичевана, снятый инструментально топографами 1-го класса Гуцель и Колоколовым в 1827 г. // РГВИА, ф. 846, д. 22216
14. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. I Том, (1801-1813). Редактор: академик АН Арм. ССР Ц.П.Агаян. Издательство Академии Наук Армянской ССР. Ереван. 1972. 714 с.

SUMMARY

The article is dedicated to the study of the history of the Nakhchivan city, which has a special place in the history of Azerbaijan, based on archival materials. Archival materials are of great importance in the study of the history of Azerbaijan in the 18th and 19th centuries. Especially the archives of the Russian Empire have rich information about the period. One of such archives is the Russian state archive of military history. The documents of the archive are important historical sources in the study of the history of Azerbaijan in the 18th-19th centuries. There are also a large number of documents in the archive about the history of the Nakhchivan city. The official military documents of the former Russian Empire contain detailed historical information about the economy, architecture, culture, demography, roads and, to some extent, the political history of the city of Nakhchivan city.

Keywords: plan, fund, material, population, castle walls

BABƏK RAYONU ƏRAZİSİNDƏ YERLƏŞƏN BƏZİ MƏNTƏQƏ ADLARININ DƏYİŞDİRİLMƏ TARİXİ

Rüzgar CAMAL **Sürəyya ƏKBƏROVA**
ruzgarcamal@gmail.com akbarovasurayya@gmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Müstəqillikdən əvvəlki illərdə Azərbaycan dilinin onomastik sistemində bu və ya digər ekstralingvistik təsirlərin nəticəsi kimi müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, müstəqillik illərində həmin siyasi təsirlərə məruz qalmış xüsusi adların bərpası həyata keçirilmişdir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşən Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan bəzi yer adlarına, eləcə də dilimizin toponimik sistemə qarşı törədilmiş vandalizm, adların dəyişdirilməsi, saxtalaşdırılması halları və Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə aparılmış uğurlu siyasət, dəyişdirilmiş adların bərpası kimi məsələlər müzakirə olunur. Tarixi qaynaqlar əsasında bəhs etdiyimiz oykonimlərin ilkin variantı, dəyişdirilmiş versiyası və bərpa olunmuş hazırkı versiyası müqayisəli təhlil edilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Şıxmahmud, Nehrəm, Kültəpə, Kərimbəyli, Cəhri*

Giriş

Bildiyimiz kimi, dilin əsas funksiyalarından biri də nominativ (adlandırma) funksiyasıdır. Qədim insanın adlandırma təcrübəsi ətraf aləmi dərk etməyə başladığı dövrə təsadüf edir. İnsanın ətrafında gördüyü obyektləri adlandırması onomastik vahidlərin ilkin təzahürü sayılır. Onomastik vahidlərin, o cümlədən, dilin toponomik sisteminin xalqın milli atributu sayılması və etnogenezi kimi qiymətləndirilməsi məhz bununla bağlıdır. Belə vahidlər hər bir dilin və həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixinin, etnogenezinin, keçdiyi inkişaf yollarının öyrənilməsində oynadığı müstəsna rol baxımından böyük elmi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Deməli, Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən məntəqə adlarına sadəcə xüsusi adlar kimi baxmaq düzgün deyil. Onlar həm də tariximiz, milli kimliyimiz, etnik mənsubiyyətimiz haqqında geniş məlumatları əks etdirir. Zaman-zaman onomastik vahidlərimizin, eləcə də toponomik sistemimizin üzləşdiyi saxtalaşdırma və mənfur qonşularımız tərəfindən həyata keçirilən soyqırım siyasəti, həmçinin yuxarıda qeyd olunanlarla bağlıdır.

Sosiolinqvistikada dil siyasəti anlayışı iki aspektdə; dil siyasətin aləti, “silahı”, vasitəsi kimi, yaxud dil siyasətin təsir obyekti kimi nəzərdən keçirilir. Tarixin müxtəlif səhifələrində işğalçı siyasətinin təsir izlərini digər xalqın dilində görmək mümkündür, lakin ermənilər tərəfindən Azərbaycanın milli mənşəli toponimlərinə qarşı törədilmiş soyqırım dünya tarixində nadir hallardandır. Şübhəsiz, yaşlı, uşaq, qadın ayırmadan əliyalın xalqımıza, tarixi abidələrimizə, milli kimliyi olmayan meşə və başqa coğrafi obyektlərimizə qarşı törədilmiş vəhşiliklər dilimizdən yan keçmədi. Sovet işğalına qədər Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan bölgəsində toponimlərin böyük əksəriyyəti Türk mənşəli olub. Rusiyanın dəstəyi ilə həyata keçirilən erməniləşdirmə siyasətinin bir istiqaməti olaraq Türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi həyata keçirilmişdir. İşğalçılıq siyasəti çərçivəsində atılan ilk addım kimi həmin coğrafi ərazidə yerləşən toponimlərin dəyişdirilməsi gözlənilən üsuldur. Bu üsulla işğal olunmuş ərazilərin tarixini saxtalaşdırmaq mümkündür. Rusiya tərəfindən milli mənşəli onomastik vahidlərimizə qarşı baş vermiş dəyişdirmə halları yuxarıda qeyd olunmuş siyasətin ən bariz nümunəsidir. Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən qədim yaşayış məntəqələrinin adlarında edilmiş dəyişikliklər bəhs etdiyimiz işğalçılıq siyasətinin nəticəsidir. Tarixi mənbələr əsasında yaşayış məntəqələrinin adlarının ilkin-milli

formalarının toplanılması, Rusiyanın uzunmüddətli əsarəti illərində milli mənşəli məntəqə adlarında edilmiş dəyişikliklər və dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra coğrafi adların yenidən milliləşdirilməsi siyasətinin nəticələrinin qarşılaşdırılması müasir onomastika elminin əsas vəzifələrindəndir.

Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan onomastik vahidlərin dinamikasının öyrənilməsinin əhəmiyyəti.

1920-ci il 29 iyulda Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bölgənin inzibati-ərazi quruluşunda dəyişiklik edilməyə başlandı [10,s.339]. Tanınmış tədqiqatçı alim Nazim Mustafanın “Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı” kitabında ermənilərin beynəlxalq arenada Cənubi Qafqazın tarixi adlarının necə saxtalaşdırdıqlarını geniş izahını vermişdir. Sovet hakimiyyətinin yerlərdə getdikcə möhkəmlənməsindən sonra bəzi yaşayış məntəqələrinin adları əsassız olaraq dəyişdirilmiş, başqa sözlə desək sovetləşdirilmişdir.

1978-ci il 23 oktyabr tarixinədək Babək rayonu ərazisinə daxil edilmiş yaşayış məskənləri vaxtilə mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan, Naxçıvan rayonu adı altında cəmlənmişdi. Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsinə rəhbərlik etmiş görkəmli sərkərdə Babəkin adını daşıyan ərazi təsis edilmişdir [4,s.26].

Naxçıvanın təkcə Azərbaycanın yox, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu və ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını nəzərə alıqda bu bölgənin oykonimlərinin mənbələr əsasında tədqiqat obyektinə kimi nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görürük. Naxçıvanın etnik tarixinin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edərkən İ.Hacıyev qeyd edir ki, “Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinin və əhalisinin milli tərkibinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki, məkirli düşmənlərimiz bu problemlə bağlı saxta və uydurma fikirlər irəli sürür və bununla da bölgənin “böyük Ermənistan” ın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmağa, Azərbaycan türklərinin bu torpaqlara gəlmə olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əslində bu fikir tamamilə yanlışdır, heç bir elmi əsasə söykənmir” [6,s.5]. Fikrimizcə, yuxarıda bəhs olunan elmi əsas elə Naxçıvanın onomastik sisteminin qədim qaynaqlara əsasən araşdırılması və bu ərazilərin köklü sakinlərinin onların adlarının mənşəyində izləri əks olunmuş Azərbaycan türkləri olduğunu bir daha isbat etməkdir. Coğrafi ərazinin hansı xalqa mənsubluğu ilə bağlı münaqişələrin həllində həmin ərazinin toponimik sistemi mühüm rolə malikdir. Belə ki, çox hallarda toponimin mənşəyi ərazinin hansı xalqa mənsub olduğunu ən yaxşı göstəricisidir. Toponimləri hər hansı coğrafi obyektin vətəndaşlıq pasportu adlandıran Y. Cəfərli həmin fikrinin məntiqi davamı kimi qeyd edir ki, “Yeni doğulmuş körpənin milliyyətini onun valideynlərinin etnik mənşəyi müəyyənləşdirdiyi kimi torpağın mənsubiyyətini də ilk dəfə əraziyə ad qoymuş xalq, etnos müəyyənləşdirir”[5, s.25-26]. Deməli, bir tərəfdən toponimlərin dinamikası xalqın keçdiyi inkişaf yolları, tarixinin göstərici olduğu kimi, digər tərəfdən toponimlərin ilkin variantı coğrafi ərazinin milli mənsubiyyətini özündə mühafizə edərək gələcək nəsillərə ötürən əhəmiyyətli vasitədir.

Son illərdə tariximizi saxtalaşdıran, azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən izlərini silməyə çalışan erməni tarixçilərinə tədqiqatçılarımız tərəfindən arxiv sənədləri əsasında tutarlı cavablar verilmişdir. Yuxarıda qeyd olunanlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonu inzibati ərazisinə daxil olan qədim yaşayış məntəqələrinin adlarının ilkin versiyası, Rusiya işğalı dövründə dəyişdirilmiş versiyası və müstəqillik illərində bərpa olunmuş formasının müqayisəli tədqiqinin elmi və siyasi əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Eyni zamanda elmi araşdırma aparmağın məsuliyyəti ilə birgə onomastik vahidlərin öyrənilməsi sahəsində aparılan araşdırmaların əlavə məsuliyyəti olduğunu bir daha göstərir. Çünki, bu sahədə yol verilmiş cuzi səhv, yaxud laqeyd yanaşma böyük nəticələr doğura bilər. Xalqımızın etnogenezinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə sayılan, mühüm elmi əhəmiyyət daşımaqla öz aktuallığını qoruyan oykonimlər sisteminin araşdırılması sahəsinin böyük məsuliyyət və diqqət tələb etdiyindən bəhs edən F.Rzayev qeyd edir ki, “Yadımızdan çıxarmamalıyıq ki, hər imtina etdiyimiz “vəng”, “zeyvə”, “berd”, “dizə” tərkibli qədim türk sözləri və sak, kas, manq, şir-şirak kimi türk tayfa adları bizim tariximizdən

özlərinə qondarma tarix düzəldən ermənilərin Vəng, Əznəberd, Der kimi yer adlarına, Saakyan-sak, Kasparyan-kas, Manqaçuryan-manq, Gilayan-gil kimi tayfa adlarından soy adlarına çevrilməklə onların tarixini “qədimləşdirir” və bizi sonradan formalaşan bir xalq kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edir” [12, s.128]. Deyilənlərdən də aydın olduğu kimi, onomastik vahidlərin tədqiqatı qədər, bu tədqiqatın düzgün prizmadan aparılması da zəruridir. Çünki, oykonimlər torpağın yaddaşına həkk olunmuş tarixin izləridir və onların tarixi birbaşa xalqın tarixi ilə əlaqəli olduğundan istənilən yanlış yanaşma yolverilməzdir. Ölkəmiz istər yerləşdiyi coğrafi areal, istərsə də sahib olduğu yeraltı və yerüstü sərvətlərinə görə zaman-zaman işğalçıların diqqətini çəkmişdir, lakin ermənilərin Naxçıvana, xüsusən də Şərur bölgəsinə olan ərazi iddiaları və Rusiyanın vasitəsi ilə həyata keçirilən işğalçılıq siyasətləri Babək rayonuna aid oykonimlərin dinamikasında özünü aydın şəkildə göstərir.

Babək rayonu ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrindən 1936-cı ildə adı dəyişdirilmiş bir neçəsi:

Cəhri – Bağrabad

Cəhri qəsəbəsi Babək rayonu ərazisində yerləşir. Yurdumuzun qədim yaşayış məntəqələrindən, yurd yerlərindən biri kimi Cəhri, Şopenin qeydlərinə əsasən deyə bilərik ki, XIII əsrdən məlumdur [3, s.229]. Cəhri oykoniminə “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə [7, s.165] və 1703 – 30 - cu illərin materialı olan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə rast gəlinir [9, s.28]. Arxiv materiallarına əsasən 1925-ci ildə həyata keçirilmiş bölgüyə görə, Cəhrinin on dörd kənddən ibarət rayonun inzibati mərkəzi olduğunu deyə bilərik. **1904-1905 ci illərdə erməni soyğunlarına məruz qalmış ərazi, Araz-Türk Cumhuriyyətinin yaradılmasında əsas dayaq nöqtələrindən və stratejik mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1921-ci il inzibati ərazi bölgüsünə görə Cəhri Naxçıvan qəzasının rayonlarından biri olmuşdur.** 1929-cu ildə Ermənistan SSR-ə verilən (Sultanbəy, İtqıran, Ciqin-Almalı, Ağxaç) kəndləri 1921-ci ildə Cəhri rayonunun tərkibində idi. [8, s.161]

1936-cı ildə Azərbaycanın onomastik sistemində qarşı aparılmış saxtalaşdırma siyasətinin nəticəsi kimi Cəhri oykonimi, Bağrabad olaraq dəyişdirilmişdir [11, s.28]. Adın etimologiyasına gəldikdə, adı Sak türklər ilə əlaqələndirən F. Rzayev qeyd edir ki, “Sak+uri şəklində Sak tayfa adı və qədim türk dillərində uri yazılışında oğul, varis mənasında izah olunur” [11, s.132]. Deməli, bu etnooykonim c~s, a~ə, h~k səşəvəzlənməsi hadisəsinin nəticəsi olaraq Cəhri formasını almışdır.

Kərimbəyli – Leninabad

Babək rayonunun adı dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələrindən biri də Kərimbəyli kəndidir. A. Bağirov qeyd edir ki, “Bu kəndin ilkin adı Dizə olmuş və qonşu kəndlərə yol bu kənddən keçdiyi üçün xalq arasında buraya *Yol keçən Dizə* deyilmişdir” [3, s.150]. Qriqorevin fikrinə istinadən alim qeyd edir ki, Kərim və Qulu adlı iki qardaşa məxsus olan Dizə kəndi həmin qardaşlar tərəfindən öz aralarında bölüşdürüldükdən sonra Kərim bəy dizəsi və Qulu bəy Dizəsi adlanmağa başlamışdır (yenə oradan). 1925-ci ilə aid arxiv materialları sübut edir ki, Qulubəy Dizə və Kərimbəy Dizə kəndlərinin adı müvafiq olaraq Aşağı Leninabad və Yuxarı Leninabad olaraq dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrün arxiv sənədləri isə göstərir ki, 1936-cı ildə Naxçıvan MİK-in I çağırış IX sessiyasında Aşağı Leninabad və Yuxarı Leninabad oykonimləri bir daha təsdiqlənmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 5 oktyabr 1999-cu il tarixli, 708-IQ sayılı Qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Leninabad kənd inzibati-ərazi vahidi tərkibindəki Leninabad kəndi Kərimbəyli kəndi, Leninabad kənd inzibati-ərazi vahidi isə Kərimbəyli kənd inzibati-ərazi vahidi adlandırılmışdır.

Kültəpə - Gültəpə

Babək rayonu ərazisində yerləşən və adı repressiyaya məruz qalmış qədim yaşayış məntəqələrindən biri də Kültəpə kəndidir. Kəndin qədimliyini burada aparılmış arxeoloji qazıntılar bir daha isbat edir. Naxçıvançayın sol sahilində, Kültəpə kəndində yerləşən abidə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Yaxın Şərqdə öz əhəmiyyəti ilə seçilir. I Kültəpə abidəsi Cənubi Qafqazda Eneolit və

Tunc dövrlərinin xronoloji ardıcılığını öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [4,s.15]. Kəndin adı 1936-cı ildə Gülşata olaraq dəyişdirilmiş, lakin qısa müddət sonra əvvəlki adı bərpa olunmuşdur. Kültəpə oykoniminin etimologiyası ilə bağlı F.Rzayev yazır ki, “ Kol tayfa adına qoşulan “təpə” sözü qədim türk dillərində işlənən ilkin “tap” sözünün sonradan təhrifini əks etdirən sözdür. Sözdə o~ü və a~ü səsəvzlənmələrinə istinadən onun ilk formada tap komponenti olduğunu düşünürük. Bu sözün isə əski türk dillərində “azad”, “hörmətli”, bununla bərabər “durmadan vuruşan”, “xidmət edən” mənalarında işləndiyini görürük. Bütün bunları əsas götürərək, biz adın Kol tayfa adı və tap sözündən yaranmaqla, “Döyüşkən kollar” mənasında olduğuna əminik” [11, s.154].

Nehrəm – Stalinabad

1590-cı illərə aid tarixi qaynaqlarda Naxçıvan nahiyyəsinin tərkibində göstərilmiş Nehrəm kəndi , [3,s.215].1833- cü ilə aid mənbə olan V.Qriqoyevin hazırladığı kitabda Naxçıvan mahalı daxilində göstərilmişdir [3, s.261]. 1936-cı ildə isə kəndin tarixi adı olan Nehrəm oykonimi Stalinabad adı ilə dəyişdirilmişdir. Qısa müddət sonra yenidən bərpa olunan Nehrəm etnooykonimi Naxər türklərinin adı ilə bağlıdır. F.Rzayev adın açıqlamasını “Nax xalqı”, “Mən Naxam” şəklində göstərmişdir [11, s.12].

Şıxmahmud – Voraşilovabad

Babək rayonu ərazisinə daxil olan Şıxmahmud kəndi o yaşayış məntəqələrindəndir ki, Sovet hakimiyyəti illərində ərazi mənsubiyyətini inkar etmək məqsədi ilə həyata keçirilmiş yer adlarının dəyişdirilməsi və təhrif edilməsi siyasətinin bariz nümunəsi kimi adı Voraşilovabad olaraq dəyişdirilmişdir. Həm “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə [7, s.104], həm də 1703 – 30 - cu “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə kəndin adına *Şeyx Mahmud* olaraq rast gəlinir [9, s.25]. Naxçıvançay sahilində yerləşən kəndin adı buradakı Şıxmahmud pirinin adından götürülmüşdür. [2,s.217]. Antroponim mənşəli bu oykonimin etimologiyası, şübhəsiz, bununla bağlıdır.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikası, eləcə də Babək rayonlarının inzibati ərazisi ən qədim zamanlardan bəri Türk mənşəli tayfaların yaşayış yerləri olmuşdur. Həmin ərazilərə daxil olan yaşayış məntəqələrinin adlarının 1590-cı illərə aid olan “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” və 1703-30-cu illərin materialı olan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” kimi mühüm tarixi qaynaqlarda milli mənşəli oykonimlərlə adlandırıldığına rast gəlinməsi bir daha həmin ərazilərin qədim zamanlardan bəri xalqımıza məxsus olduğunu göstərir. Tarixi proseslər nə qədər məntəqə adlarına müəyyən təsirlər göstərsə də, gördüyümüz kimi adlar tarixdən birdəfəlik silinmir. İşin yekun nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Babək rayon inzibati ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrindən Kərimbəyli, Kültəpə, Cəhri, Şıxmahmud, Nehrəm və b. kəndlər müəyyən dövrlərdə bu və ya digər ekstralinqvistik təsirlərin nəticəsində ad dəyişikliyinə məruz qalsalar da “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeyd edilmiş ilkin-tarixi versiyasında göstərildiyi kimi Azərbaycan xalqının Ana yurdlarıdır. Tarixən bu məntəqələr-oykonimlər Naxçıvan ərazisinin tərkib hissəsi, əcdadlarımızın yaşadığı yurd yerləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, “Gənclik”, 1983, 135s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cildə, II cild, Bakı, 2007, 304s.
3. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı, “Nurlan”, 2008, 336s.
4. Babək rayonu. Naxçıvan, Qızıl Dağ mətbəəsi, 2008, 216s.
6. Cəfərli Y. M. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 386 s.
7. Hacıyev İ.M. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair. AMEA Xəbərlər, “Tusi”, 2009, 5-11s.
8. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, “Elm”, 1996, 184 s.

9. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı), Naxçıvan: 1. Əcəmi, 2016, 200 s.
10. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, “Sabah”, 1997, 336 s.
11. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2014, 528 s.
12. Rzayev F.H. Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı, “AZPU nəşr”, 2019, 244 s.
13. Rzayev F.H. Oykonomlərin dəyişdirilməsi, səthi etimoloji izahlar dilimiz və tariximizin oğurlanmasına yol açır. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, BDU, 2009, 126-128s.

SUMMARY

In the provinces before independence, certain changes occurred in the onomastic system of the Azerbaijani language as a result of these or other extralinguistic influences, and political influences took place in the provinces of independence. Many of the special names that have been exposed have been implemented. In the article, there are cases of vandalism, change of names, and sabotage of some place names that are included in the disciplinary territory of the Babak Rayon, located on the territory of the Naxchivan Muxtar Republic, and also against the toponymic system of our language. Issues such as auspicious politics and changed names established during the independent Republic of Azerbaijan are discussed. The first variant, modified version and the prepared version of the names we mentioned on the basis of historical sources are analyzed comparatively.

Keywords: Nakhchivan, Nehram, Jahri, Karimbayli, Shikhmahmud, Kultapa.

РЕЗЮМЕ

В провинциях до обретения независимости в результате тех или иных экстралингвистических влияний произошли определенные изменения в ономастической системе азербайджанского языка, а в провинциях независимости имели место политические влияния. Многие из выявленных особых названий были реализованы. . В статье приведены случаи вандализма, изменения названий и саботажа некоторых топонимов, входящих в дисциплинарную территорию Бабекского района, расположенного на территории Нахчыванской Мухтарской Республики, а также против топонимической системы нашей. Обсуждаются такие вопросы, как благоприятная политика и изменение названий, созданных во времена независимой Азербайджанской Республики. Сравнительно анализируются первый вариант, модифицированный вариант и подготовленный вариант названий, упомянутых нами на основе исторических источников.

Ключевые слова: Нахчыван, Нехрам, Джахри, Керимбейли, Шихмахмуд, Кюльтепа

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVAN DİYARINDAN KEÇƏN TİCARƏT YOLLARI

Sara HACIYEVA

hacyevasara@yahoo.com
Orcid ID: 0009-0009-4025-3110
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Məqalədə XVIII-XIX əsrlər dövründə Naxçıvan diyarından keçən ticarət yollarının əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bəhs edilən dövrdə bölgədə olan bərələr, körpülər, karvansaraylar daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və genişlənməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Körpülər üzərindən tacirlər öz mallarını xaricə çıxardığı kimi, karvansayarlarda da tacirlərin qalması, gecələməsi, o cümlədən də mallarının saxlanması üçün şərait yaradılmışdır. Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı sayəsində Naxçıvan diyarı dünya dövlətləri tərəfindən tanınmış və diqqəti cəlb edən bir region kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan bölgəsi ticarətin inkişafı baxımından Azərbaycanın digər bölgələrindən geridə qalmır, əksinə xeyli irəli gedərək, Şərqlə-Qərbi, Şimalla-Cənubu birləşdirən və karvan yollarının kəsişmə nöqtəsində yerləşən mühüm bir məntəqə rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan bölgəsi, bazar münasibətləri, iqtisadiyyat, ticarət əlaqələri

Giriş

Məlumdur ki, hələ qədim və orta əsrlər dövründən Naxçıvan diyarı, Şərqlə-Qərbi, Şimalla-Cənubu birləşdirən mühüm strateji əhəmiyyətə malik bir bölgə hesab olunurdu. Bölgədə gedən ictimai-siyasi proseslər həm idarəetmədə, həm də əhalinin təsərrüfat həyatının inkişafına və yaxud zəifləməsinə təsir göstərdiyi kimi, ticarətin də ümumi vəziyyətinə təsir göstərirdi. Naxçıvan diyarının təbii coğrafi şəraiti ilə əlaqədar olaraq burada əhalinin əksər hissəsi kəndlərdə məskunlaşmış və məşğuliyyət sahələri də ilk olaraq əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalına yönəldilmişdir. Bölgədə demək olar ki, kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişafı üçün təbii resurslar vardır. Bəhs edilən dövrdə bu resurslardan istifadə edərək, təsərrüfatın digər sahələri üçün də şərait yaradılırdı. Kənd təsərrüfatının inkişafı bəzi sənət sahələrinin, o cümlədən də, ticarətin inkişafına yol açır və bunun üçündə mühüm stimül yaradırdı. Təbii ki, bu həmdə ictimai-siyasi vəziyyətlə tənzimlənirdi.

Ticarət yolları: Hələ orta əsrlər dövründən Naxçıvan diyarı qonşu ölkələrlə - İranın, Gürcüstanın, Kiçik Asiyanın, Beynəlnəhrin bir sıra şəhərləri, Qara dəniz limanları ilə olan ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli yer tuturdu. Diyarın qonşu vilayətlər və ölkələrlə ticarətində Araz çayı üzərindəki Ziyaül-Mülk və Culfa körpülərinin də rolu böyük idi [10, s. 47]. Orta əsr səyyahlarının verdiyi məlumatlara görə, Şərqlə-Qərbi, Şimalla-Cənubu birləşdirən Naxçıvan diyarından keçən ticarət yolları yalnız tranzit yükləri üçün deyil, həm də bölgədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarını xaricə çıxarmaq üçün əlverişli idi. Bunun üçün çaylar üzərində körpülər, bərələr salınır daxili və xarici ticarətin genişlənməsinə şərait yaradılırdı. Bunlardan ən mühümü Şamaxı-Qarabağ-Naxçıvan-İrəvan və Türkiyəyə gedən yol; Təbriz-Mərənd-Naxçıvan-İrəvan-Ərzurum-İstanbul yolu; Əylis-Naxçıvan-İrəvan-Kars-Ərzurum-Tokat-İzmir-İstanbul-Venetsiya yolu idi. Təbrizdən Qara dəniz sahili şəhərlərinə gedən ən qısa yol da Naxçıvan ərazisindən keçirdi [6, s. 109-110].

XVII əsrin sonundan başlayaraq XVIII əsrin ortalarınaqədər davam edən iqtisadi tənəzzül Səfəvilər dövləti ərazisində təsərrüfat həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən də ticarət həyatına mənfi təsir etmişdi. Bununla belə, Naxçıvan diyarı Qərb ilə Şərq arasında, həm xammal bazası, həm də magistral ticarət yolu kimi əhəmiyyətini hələ də itirməmişdi [6, s. 111]. Lakin Böyük İpək yolunun əhəmiyyətinin azalması XIX əsrin əvvəllərində demək olar ki, ticarət yolları ilə hərəkət edən

karvanların sayını azaltmış, xarici ölkələrdən bölgəyə daxil olan məhsulların ixtisarına səbəb olmuşdu. Göstərilən dövr ərzində bölgədə müharibələrin və daxili çəkişmələrin geniş miqyas alması da ticarət dövriyyəsinin azalmasına, karvan yollarının əvvəlki əhəmiyyətinin itirməsinə təsirsiz ötüşməmişdi. Bu dövrdə Təbriz-Naxçıvan-Qara dəniz ticarət yolu öz əvvəlki əhəmiyyətini müəyyən qədər saxlasa da, onunla daşıyan malların çeşidi olduqca yoxsullaşmışdı [8, s. 195]. Buna misal olaraq XVII əsrə aid Ordubad şəhərinin mərkəzində salınmış bazarı nümunə göstərmək olar. Həmin dövrə aid Ordubad bazarında təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid malların satışı, ticarətin ümumi vəziyyətindən xəbər verir.

Naxçıvan diyarında təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişafı bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Naxçıvanda təsərrüfatın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatını, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edirdi. Yəni kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən yerli əhalinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini qaldırırdısa, digər tərəfdən ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə kömək edirdi [4, s. 154-160]. Bu isə o dövrdə səyyahların, tacirlərin və digər insanların bölgəyə marağını artırırdı. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan diyarı ticarət əlaqələrinin həyata keçməsində ən əlverişli məntəqə sayılırdı. Çünki, Yaxın Şərqə daxil olmaq üçün Qafqaz dağlarından keçən ən əhəmiyyətli yol Azərbaycan və onun ayrılmaz hissəsi Naxçıvan ərazisindən keçirdi.

Naxçıvan xanlığının ticarətindən bəhs olunarkən qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə buranın ərazisində tez-tez feodal ara müharibələri getdiyindən dəfələrlə Naxçıvan xanlığı müharibə meydanına çevrildiyindən və daha çox dağlıq hissə olduğuna görə rahat yollar olmadığından xanlığın ərazisində ticarət bəzən zəifləyirdi. Buna görə də bəzən ticarətin aparılmasına, təsərrüfatın genişlənməsinə, sənətkarlıq məhsullarının artmasına, bu sahədə əməyin intensivləşməsinə imkan olmadığına görə, daxili ticarətin inkişafında da problemlər yaranırdı. Lakin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan xanlığının hakimiyyəti dövründə təsərrüfat həyatının inkişafına müəyyən qədər canlanma baş vermişdi. Naxçıvan diyarı Böyük İpək yolu üzərində yerləşdiyindən bura müxtəlif dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. Burada dünyanın hər yerindən gəlmiş tacirlərə və iş adamlarına rast gəlmək olardı.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müəyyən qədər yaxşılaşması Türkiyə, Aralıq dənizi vasitəsilə Qərb ölkələri, qismən Venesiya, Kenuya və digər ticarət şəhərləri ilə ticarət etməyə şərait yaradırdı. Osmanlılar Azərbaycanın ticarət rəqibi kimi bu zaman qoşqu və yük heyvanlarını almağa çox maraq göstərirdilər. Azərbaycan ilxılarında yetişdirilən əla yorğa və döyüş atlarına Türkiyədə böyük ehtiyac var idi. Həmçinin Azərbaycandan Türkiyəyə çoxlu sayda dəvə də göndərilirdi. Bununla yanaşı, osmanlılar Azərbaycan ipəyini, boyaq maddələrini, toxuculuq məmulatlarını və digər bu tipli məhsulları avropalılara satmaqla xeyli gəlir əldə edirdilər. Azərbaycan tacirləri İtaliya, Fransa və s. ölkələrlə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaq məqsədilə türk tranzit ticarət yolundan istifadə edirdilər. Həmin dövrün məlumatlarına görə İstanbul, İzmir, Hələb şəhərləri Şərq tranzit ticarətinin son dayaq nöqtələri idi. Buradan mallar dəniz yolu ilə Avropaya çatdırılırdı. Həmin şəhərlər Avropanın Şərq ölkələri ilə tranzit ticarətində "yolasalma məntəqəsi" vəzifəsini yerinə yetirirdi. Azərbaycanın cənub bölgəsi ilə də ticarət əlaqələri quru və dəniz yolu ilə aparılırdı: quru yol Dərbənd və Şimali Qafqazdan, dəniz yolu isə Xəzər-Volqadan keçirdi. Quru yol Dərbənd-Şabran-Muğan düzü-Ərdəbil-Xalxal-Zəncan-Sultaniyyə-Əbhər və İsfahana qədər uzanırdı. Bu yoldan Gəncə, Ərəş, Naxçıvan, Mərənd, Təbriz və Marağaya şaxələr ayrılırdı. Dəniz yolu isə Dərbənd-Bakı, Lənkəran, Astara, Gilan və İranın daxili rayonlarından keçirdi [9].

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan diyarından Azərbaycanın digər bölgələrinə, xüsusən Qarabağ, Qazax və Şəmşəddil mahalına qədər uzanan karvan yolları var idi. Lakin bir çox sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mühüm mərkəzlərindən olan Dərələyəz mahalını istər Naxçıvan şəhərinin özü, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələri ilə birləşdirən ticarət yolları da karvanların hərəkəti üçün elə də yararlı deyildi. Mahalın Naxçıvanla əlaqəsi yalnız 4 dağ cığırı vasitəsilə mümkün idi. Belə yollardan biri də Dərələyəz mahalının haliyədə Əzizbəyov rayonu adlanan bölgəsindən

keçirdi. Əzizbəyov rayonunun vaxtilə Soylu adlandırılması da təsadüfi deyildi. Həmin bölgədən qaçqın düşmüş yerli əhalinin verdiyi məlumata görə, bu rayonun adı vaxtilə Soylu (yəni soyğunçuların olduğu bölgə S.H.) adlanmışdır. Bunun mənası isə bölgədə olan iki dağ arasındakı cığır ilə keçən karvan yolu ilə bağlıdır. Əhalinin verdiyi məlumata görə Cənubi Azərbaycandan gələn karvan yolu bu ərazidən keçərkən həmin cığırda karvanı soyan qaçaq-quldurlar olduğundan bölgənin adı Soylu adlanmışdır. Onu da qeyd etmək olar ki, bu cığırlardan yalnız biri –Tanap kəndindən keçən cığır bütün il boyu karvanların hərəkəti üçün yararlı olurdu. Yerdə qalan 3 cığır qış aylarında qalın qarla örtüldüyündən yük heyvanlarının hərəkəti üçün yararsız hala düşürdü [11, s. 270].

Naxçıvan diyarının xarici ticarətinin inkişafında XVI- XVII əsrlərdən yenidən yüksəliş dövrü keçirən Azad (Aza) şəhəri beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayır. Azad şəhəri və ona yaxın bölgələrdə istehsal edilən biyan kökü əhalinin xarici ticarət əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şəhərin xarici ticarət əlaqələrində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu burada dörd karvansarayın mövcud olması da bir daha sübut edir. Azad şəhəri XVII əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin çiçəklənən şəhərlərindən biri olduğundan səyyahların diqqətini cəlb etmişdi. XVII əsrə aid mənbələrdə şəhərin adı müxtəlif formalarda — Azad, Azadçiran və s. şəkillərdə verilir. Fransız səyyahı Tavernye bu şəhəri Əsədabad, Məcidəddin əl-Hüseyni isə Azadabad adlandırırlar [1, s. 29]. Naxçıvan diyarında istehsal olunan təsərrüfat mallarını (kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarını) tacirlər başqa ölkələrə aparır və oradan da bu bölgəyə müxtəlif ölkələrin mallarını gətirirdilər. Karvan yolları vasitəsilə Orta Asiyadan, Azərbaycandan, Çindən Avropaya ipək parçalar, metal əşyalar, saxsı qablar, zərgərlik məmulatları aparılırdı. Çinə isə dəvə karvanları ilə qiymətli daşlar, şüşə məmulatları, ətir və s. gətirilirdi. Böyük İpək yolunun qovşağında yerləşən Təbriz şəhəri o zamanlar Asiya-Avropa ticarətini tənzimləyirdi. Təbrizdən keçən ticarət karvanları Azərbaycanı Trabzon, Bursa, Hələb, Beyrut, Dəməşq və s. kimi o dövrün ticarət mərkəzləri ilə əlaqələndirirdi. Bütün bu geniş şəxəli İpək yollarının köməyi və həmçinin əlverişli təbii şəraiti nəticəsində Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan uzun illər dünyanın iri ipək istehsalçısı və ticarət mərkəzi rolunu oynayırdı [7, s. 10-11].

Dünyanın bir çox ölkələrindən, xüsusən də Qərbdən gələn tacirlər öz ölkələrindən gətirdikləri malları sataraq, buradan şərq mallarını, xüsusən Hindistan ədviyyatlarını, nadir boyaları, qiymətli daş-qaşı, xam ipəyi və ipək parçaları alırdılar. Bərdə və Ərəş mahallarından başlayan İpək Yolunun mühüm bir istiqaməti Araz boyunca Naxçıvana və Culfaya qədər uzanır, oradan isə Təbrizə və yenə də Qərbə yönəlirdi. Digər ticarət mərkəzləri olan şəhərlərdə olduğu kimi, Culfada da anbarlar tikilmişdir. Ticarət mallarını saxlamaq üçün tikilən anbarlarda ən çox digər yerlərdən gətirilən ipək məhsulları saxlanılırdı. Bu ticarət yolu ilə avropalıların ən çox alıb apardıqları Azərbaycan və İran ipəyi idi. Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvandan Böyük İpək yolunun keçməsi kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. İpəkçilik ipək qurdunun yeni, keyfiyyətli növlərinin Naxçıvana gətirilib yayılmasına və onun yem bazası olan yeni tut sortlarının əkilməsinə səbəb olurdu. İlk növbədə ticarət yolunun üzərində yerləşən yaşayış məntəqələrində heyvandarlığın – qoyunçuluq, maldarlıq, dəvəçilik, atçılıq və b. növləri inkişaf etməyə başlamışdı. Təbii ki, yaranan tələbat Naxçıvanın başqa ərazilərində də baramaçılığın və heyvandarlığın inkişafına zəmin yaradırdı [7, s. 10. 11]. Təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olan insanların istehsal etdikləri məhsullar vasitəsilə tacirlər Azərbaycanı və həmçinin Naxçıvanı dünyaya tanıtdırırdılar. Hələ Monqol istilasından müxtəlif ölkələrə köç edən ustalar həm burada, həm də məskunlaşdıqları yerlərdə istehsal etdikləri məhsulları bu bölgənin adı ilə bağlayaraq xaricə - beynəlxalq bazara çıxarırdılar. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvandan Avropanın şəhərlərinə burada istehsal olunan qırmızı və tünd qırmızı qumaş, ipək parçalar göndərilirdi [5, s. 140]. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu [1, s. 26]. Bölgənin təsərrüfat həyatının yüksəlməsində kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarının inkişafı ilə yanaşı, ticarətin bir sıra üstünlüyü var idi. Əvvəlcə, sənətkarlar əsas etibarilə daxili bazarın ehtiyacını ödədikləri halda, tacirlər onların hazırladıqları əşyanı xarici bazarlara çıxarırdılar; ikincisi, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıqla yalnız yerli əhali məşğul olduqları halda, ölkənin ticarətinin inkişafında yerli tacirlərdən

(sövdəgərlərdən) əlavə, xarici ölkələrin tacirləri də əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Bütün bu amillər təsərrüfat həyatında ticarəti ön sıraya çıxarırdı [2, s. 26]. Naxçıvan və Ordubad şəhərləri əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlərdə də ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olmuş, burada iqtisadiyyatın əsas sahələrini pambıqçılıq və ipəkçilik təşkil etmişdir. Burada istehsal olunan pambıq və bez parçalar Nijni-Novqoroda, Tiflisə, Moskvaya, Təbrizə və digər şəhərlərə ixrac edilmişdir. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan-Moskva ticarət əlaqələri ölkənin Avropa ilə münasibətlərində müstəsna rol oynayırdı. Baş ticarət yollarının bir xətti də Volqa-Xəzər yolu idi. İqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edən xarici ticarət nəinki iqtisadi, həmçinin sosial-siyasi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsində də mühüm rol oynayırdı. Yerli iş adamları ilə yanaşı xaricdən gələn ticarətçilərin də çalışdığı xarici ticarət ölkədən kənarda istehsal olunan məhsullara və qarşılıqlı mal mübadiləsinə olan tələbatı ödəyirdi.

Hələ qədim zamanlardan müasir Rusiya ərazilərində olan dövlətlərlə Azərbaycan arasındakı ticarət XVIII-XIX əsrlərdə daha da intensivləşmişdir. Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələrində ipəkçiliyə aid məhsulların alqı - satqısının həcmi daha geniş olmuşdur. Yerli istehsaldan başqa ticarət əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan ipək alveri naxçıvanlı tacirlərin əsas gəlir mənbələrindən biri olmuşdur. Burada Culfa tacirlərinin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Hələ XVI əsrin ikinci yarısından etibarən onlar beynəlxalq ipək ticarətindən xeyli gəlir əldə etmişlər. Bu haqda səfəvişünas-alim O.Əfəndiyev müxtəlif mənbələrə əsasən göstərir ki, Culfa tacirləri xamnanı (xam ipəyi), onun istehsal olunduğu yerlərdən – Şamaxı, Ərəş və Gilandan alır, sonra isə dünyanın bir çox bölgələrinə aparıb satırdılar [3, s. 211].

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında təsərrüfat həyatının müəyyən çətinliklərə baxmayaraq inkişafı nəinki, bu ərazidə yaşayan əhalinin, həmçinin Yaxın və uzaq ölkələrin insanların həyatına, maddi rifahının təmininə aparılan ticarət vasitəsilə köməklik göstərmişdir. Bunun şahidi karvan yollarında çoxlu sayda tikilmiş karvansarayların qalıqları, körpülər, ticarət meydanları, ovdanlar və s. kimi tarixi keçmişi özündə yaşadan dəlillər təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
2. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı: 1964, 124 s.
3. Əliyev İ. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
4. Hacıyeva S. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı. // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2017, № 1, s. 154-160
5. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1991, 145 s.
6. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1976, 158 s.
7. Məhərrəmov M. İpək yolu ticarət əlaqələrinin Naxçıvanda kənd təsərrüfatının inkişafında rolu, / Beynəlxalq İpək yolu konfransı (16-17 oktyabr 2015). Naxçıvan: 2015, s. 11-12
8. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
9. Ömərov V., XVII əsrdə Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı. 1912 “Səs qəzeti”. 12 oktyabr.
10. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: “Müəllim”. 2004, 126 s.
11. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.

SUMMARY

The article discusses the importance of trade routes passing through the Nakhchivan region during the 18th-19th centuries. It was noted that during the period, the ferries, bridges, and caravanserais in the region were of particular importance for the development and expansion of internal and external trade relations. Merchants exported their goods over bridges, caravanserais provided facilities for merchants to stay, spend the night, and store their goods. Thanks to the development of foreign trade relations, the Nakhchivan region was recognized and held special significance as a region that attracted attention by world states. Research shows that during this period, the Nakhchivan region did not lag behind other regions of Azerbaijan in terms of trade development, but rather advanced significantly, playing the role of an important point connecting East and West, North and South, and located at the crossroads of caravan routes.

Keywords: *Nakhchivan region, market relations, economy, trade relations*

QUBADA 1918-Cİ İL SOYQIRIMINA ŞAHİD OLAN ETNİK QRUPLARIN İFADƏLƏRİ

Səriyyə ABİDOVA

Sariyailyasova3@gmail.com

“Quba şəhərində Soyqırımı Memorial Kompleksi”nin
Elmi araşdırmalar, Ekspozisiya və fondunun əməkdaşı

Xülasə

1918-ci il soyqırımından sonra Stepan Şaumyan Bakıda, demək olar ki, siyasi və hərbi hakimiyyətə tam sahib olduqdan sonra öz hakimiyyətini Azərbaycanın digər qəzalarında da yaymağa başlamışdı. Bakı Sovetinin apardığı siyasətin nəticəsi olaraq Şaumyan Bakı quberniyasının qəzalarına bolşevik bayrağı altında ermənilərdən ibarət hərbi quldur dəstələri göndərməsi on minlərlə azərbaycanlının soyqırımı qurbanı olmasına səbəb oldu. Bu günahsız insanların həyatları “böyük Ermənistan” ideologiyasının gerçəkləşdirilməsi naminə qurban verildi.

Açar sözlər: soyqırımı, etnik qruplar, şahid, Azərbaycan, Quba.

Giriş

1918-ci ildə Quba qəzasında sayına görə üstünlük təşkil edən Azərbaycan türkləri, ləzgi, tat, avar, buduq, qırız və digər müsəlman əhalisi ilə bərabər ruslar (o cümlədən sektantlar), yəhudilər, ermənilər və digər xalqların nümayəndələri kompakt şəkildə yaşayırdılar. Quba qəzasında etnik düşmənçilik azərbaycanlılarla yanaşı, həm də digər millətlərə qarşı yönəlmişdir. [2.s.382] Bu məqalə Quba qəzasında yaşayan etnik qrupların soyqırım haqqında olan şahid ifadələrindən bəhs edir.

Bolşeviklərin siyasi hakimiyyətdə olduğu müddətdə, yəni 1917-ci il noyabrın 2-dən 1918-ci il iyulun 31-dək, Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Kürdəmir, Salyan və digər yaşayış bölgələrində apardıqları antiazərbaycan siyasətindən ən çox əziyyət çəkən dinc türk-müsəlmanları olmuşdur. Şaumyan tərəfindən cəza olaraq Qubaya göndərilən Hamazasp Srvandzryan və onun quldur dəstələri yol boyu bütün müsəlman kəndlərinə hücum etmişlər. Kəndləri talan edən, dağıdan, yandıran, qaçmağa macal tapmayan qocaları, qadınları və uşaqları vəhşicəsinə qıran S.Hamazasp Qubada məscidin qarşısında əhalini hədələyərək demişdir: "Mən əslən Ərzurumdanam. Uzun müddət türklərlə vuruşmuşam. Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun mənafeələrinin müdafiəçisiyəm. Qisasçı dəstəmlə burada qayda-qanun yaratmağa göndərilmişəm... Mənə əmr edilmişdir ki, dənizdən Şahdağa kimi bütün müsəlmanları məhv edim, onların yaşayış yerlərini Şirvanda olduğu kimi tamamilə dağıdıb, torpaqla bərabərləşdirim..." [7]

Hamazaspın quldur dəstəsi Quba qəzasına aid olan Dəvəçi, Sadan, Çarxana, Dərə Zarat, Zağlıcan, Əlixanlı, Eynibulaq, Ərəb Əlməmmədli, Kolani, Tuğay, Nardaran, Siyəzən, Rəhimli, Surra, Qulamlar, Butbut, Xəlillər, Qaraqaşlı, Aşağı Quşçu, Sirvan, Tura, Aygün, Qubla Qırız, Qara Qurtlu, Qaraça Nərdican, Xudat, Aşağı Buduq və başqa yaşayış məskənlərini dağıtmışdır. Bu kəndlərin dağıdılması zamanı qadın, uşaq baxmadan ermənilər dinc əhaliyə qarşı qətlər törətmişlər. Tarixi məlumatlara əsasən Hamazaspın “Cəza dəstəsi” Quba qəzasının 167 kəndini darmadağın etmiş, on altı mindən çox insanı - kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmişdir və həmin kəndlərin əhalisinə, ümumi dəyəri 58.121.059 manatlıq (rubl) ziyan vurulmuşdu. Eyni zamanda evlər, ictimai binalar və başqa tikililər dağıdılmış, mal-qara və əmlakları qarət olunmuşdur. [1.s.16]

Bu hadisələrə şahid olan 43 yaşlı, Müşkür nahiyyəsinin Cek kəndinin kəndxudası İsrail Məmməd oğlu ifadəsində söyləmişdir: “Mən 18 kiçik kəndin daxil olduğu Cek icmasının kəndxudasıyam. Bu kəndlər dəmiryolundan 6 verst qədər aralıdadır. İcmada 140 ev və hər iki cinsdən olan 560 nəfər əhali var idi. Yazın axırlarında ermənilər Bakıdan Quba şəhərini tar-mar etmək üçün gələndə onlar dəmiryolunun yaxınlığında yerləşən bütün müsəlman kəndlərinə hücum etdilər,

taladılar və od vurub yandırdılar. Bizim icmaya da basqın olundu. Ermənilər evlərin çoxunu yandırdılar, əmlakı taladılar və bir neçə adamı öldürdülər. Mən bu ermənilərin heç birini tanımıram və adlarını da deyə bilmərəm. Məscidə də od vurulub və onun bir hissəsi yanıb. Yanmış evləri də göstərməklə, dəymiş zərər haqqında hökmü təqdim etmişəm.” [4.s.174]

Daha bir şahid isə Quba qəzası Müşkül nahiyyəsinin Qaraqurdlu kəndinin tat sakini, Şeyda Şıx Əli oğlu öz ifadəsində belə demişdir: “Mən yeddi kəndin daxil olduğu Qaraqurdlu cəmiyyətinin starşinasıyam. Talana qədər cəmiyyətdə hər iki cinsdən min nəfərə yaxın əhalisi olan 128 ev var idi. Kəndlər hər iki tərəfdən dəmir yolu boyu yerləşmişdir. Bu il yazın sonunda yalnız ermənilərdən ibarət olan cəza dəstəsi Bakıdan Qubaya hərəkət edərkən müsəlman kəndlərinə hücum edir, onları dağıdır, yandırır, sakinlərini isə qırırdılar. Bu dəstə bizim cəmiyyətə də basqın etmiş, bütün kəndləri bünövrəsində yandırmış, yalnız bir neçə kənd salamat qalmışdır. Məscidə od vurulmuş və qismən yanıbmışdır, bütün daşınan əmlak qarət edilmişdir. Kənddə qaçmağa macal tapmamış 7 nəfər qalmışdı, onların hamısı öldürülmüşdür: bir hissəsi kəndin özündə, qalanı isə yollarda. Mən yandırılmış evlərin və qətlə yetirilənlərin sayı, dəymiş zərərin həcmi haqqında məlumat vermişəm. Əlavə heç nə göstərə bilmərəm.” [3. s.210]

Şahidin ifadəsindən belə məlum olur ki, ermənilər bütün kəndlərdə eyni ssenari üzrə vəhşiliklər həyata keçirmişlər. Dinc əhalini amansızlıqla qətlə yetirib, mal- mülkləri qarət etməklə yanaşı din ocaqlarını darmadağın edən daşnaklar islam dininə, şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da yandırmışlar. Məlumatlara əsasən Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvələ aid, alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin təxminən 1 kilometrliyində yerləşən pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan çox nəhəng daş idi. Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Digah məscidində qızıl suyuna çəkilməmiş çoxsaylı Quran kitabları yandırılmışdır. [5.s.128] Bu barədə Quba qəzası 5-ci Fəthibəy nahiyyəsi Alpan cəmiyyəti Digah kənd sakini 60 yaşlı Ömər Şıx Kərim oğlu qeyd etmişdir: “Bizim Digah kəndi Quba şəhərinin 5 verstliyində yerləşir. Ermənilər Quba şəhərini ikinci dəfə talan edən zaman, oradan bizim kəndə ermənilərdən ibarət olan böyük qoşun dəstəsi gəldi. Biz hamımız qaçıb dağılışdıq, yalnız üç qoca və iki qarı qaldı ki, onları sonradan ermənilər öldürdülər. Ermənilər bizim kəndimizi talan etdilər: 2-3 ev istisna olmaqla, bütün evləri yandırdılar, kənddə cəmi 84 ev vardı, məscidi və Quran kitabını da yandırdılar, daşınan qiymətli əmlakın hamısı qarət edildi, qalanları isə istifadəyə yararsız vəziyyətə salındı. Ermənilər bizim kəndi iki dəfə talan etmişlər: birinci dəfə Qusara gedərkən, ikinci dəfə ordan geri qayıdarkən. Əlavə heç nə deyə bilmərəm.” [3.s.218]

Daha bir şahid ifadəsinə nəzər salaq. Molla Seyfəddin Hidayət oğlu, 50 yaş, Quba qəzasının Müşkül nahiyyəsinin Qıblə Qırz icmasının mollası: Mən Quba qəzasının Müşkül nahiyyəsinin Qıblə Qırz icmasının gəlmə mollasıyam. İcmaya 200 evi olan 11 kiçik kənd daxildir. Kəndlər dəmiryolundan 5 verst aralıdadır. Amazaspın başçılıq etdiyi cəza dəstəsi Bakı şəhərindən Quba şəhərinə gələndə, həmin dəstənin ermənilərdən ibarət olan erməni Nikolayın başçısı olduğu bir hissəsi bizim icmaya basqın etdi: 5 kəndi yandırdı, qalanlarını talan etdi, əmlakını apardı, üç məscidi və iki məktəbi yandırdı. Bir məscid məktəblə eyni binada yerləşirdi və o, bizə 15 min manata başa gəlmişdi. Ermənilər tərəfindən 10 adam öldürülmüşdür. Yandırılmış evlərin sayı və dəymiş zərərlə bağlı hökmü təqdim etmişəm. [4.s.175]

Ermənilər müsəlmanlarla yəhudilər arasına nifaq salmaq üçün ən fitnəkar vasitələrə əl atırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, həm Gelovaninin, həm də Hamazaspın Qubada olduğu dövrdə bir sıra yəhudilər onların əməllərinə etiraz etmiş, hətta bəzi hallarda Azərbaycanın milli qüvvələrinə kömək belə edirdilər. Ümumiyyətlə qəzanın yəhudi əhalisi bolşevik-daşnak qüvvələrinin sərt təzyiqi altında idilər. Buna baxmayaraq onların əksəriyyəti həmin hadisələrdə soyuqqanlı davranaraq öz qonşuları azərbaycanlılarla tarixi qarşılıqlı münasibətlərinin əzilməsinə imkan verməmişdilər. Məsələn İfraymov adlı birisi yəhudilər tərəfindən Slobodada gizlənmiş qırmızı qvardiyaçıların milli qüvvələrə təslim edildiyini təsdiq edirdi. [5. s.129-130] Yəhudilərin Qubadan kütləvi surətdə qaçmasını isə, yəqin ki, yaşadıkları yerlərdə baş verən bütün qiyam və iğtişaşlar zamanı bir qayda olaraq günahsız

qurbana çevrilən yəhudi xalqının qəlbində onilliklər boyu kök salmış qorxu hissi ilə izah etmək olardı. Bu baxımdan təkcə Qubada baş vermiş məlum hadisələr zamanı həlak olmuş yəhudilər deyil, sərgərdanlıq zamanı xəstəlikdən, aclıqdan və əziyyətdən ölmüşdür. Yəhudi qubalıları da öz müsəlman həmyerliləri kimi ermənilərin təcavüzkar millətçilik siyasətinin qurbanları sayılırlar. [6]

Bu qanlı faciəni törədən ermənilərə müqavimət göstərərək layiqli cavab Quba rayonunun Digah kəndində “Qanlı dərə” adlandırılan ərazidə verilmişdir. Hətəm ağa Cağarvi, Möhübəli Əfəndi, Əli bəy Zizikski, Xaçmazın Şıxlar kəndinin bəyləri, Həmdulla əfəndi, Qaçaq Mayıl və başqaları bu döyüşlərdə əsl qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişlər. “Qanlı dərə”də azərbaycanlılar, ləzgilər, tatlar və bu bölgədə yaşayan digər xalqlar əl-ələ verərək erməniləri məhv etmiş, mart-aprel soyqırımını törədən daşnaklara layiqli cavab verilmişdir. Yerli əhəlinin mütəşəkkil müqavimətinə rast gələn Hamazasp istəyinə nail ola bilməmişdi. [7]

Nəticə

Quba qətliaamları Azərbaycanın çoxmillətli cəmiyyətinin qarşılaşdığı böyük faciə idi və tariximizin ən çətin məqamlarında bu xalqların birliyi unudulmaz iz buraxdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin vurğuladığı kimi: “Azərbaycanda bütün xalqlar bir ailə kimi yaşayırlar. Bu, bizim böyük üstünlüyümüzdür, böyük dəyərimizdir. Biz bunu qiymətləndirməliyik və ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlar arasında bu qardaşlığı, dostluğu daha da möhkəmləndirməliyik. Bu, bəlkə də, bizim ən böyük sərvətimizdir. Əsrlər boyu Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar bərabər hüquqlara malik idilər. Bu gün də bu gözəl ənənələr yaşayır. Hər bir vətəndaş dinindən, dilindən, millətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın qiymətli, dəyərli vətəndaşıdır”.

ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V.Ş. Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: Elm, 2017. – 96 s.
2. Fazil Ş. Quba Tarixi. Bakı: Elm, 2016. – 700 s.
3. Rüstəмова S.T. Quba Aprel- May 1918-ci il müsəlman qırğınları şəkil və sənədlərdə. Bakı, 2013-cü il, 316 s.
4. Müzəffər Məlikməmmədov. 1918-ci il Quba faciəsi. Qanlı dərə. Bakı: Elm, 2009. – 415 s.
5. Bayramova. R.Q Azərbaycanın Quba bölgəsi tarixin dönüş mərhələsində.(1917-1920-ci illər). Bakı: 2018. – 236 səh.
6. Ramiz Ramazanlı, “1918-ci ilin Quba faciəsi” <https://medeniyyet.az/page/news/38392/1918ci-ilin-Quba-faciesi.html>
7. Lalə Hüseynova, “Quba qırğınları Bakı, Şamaxı qətliaamlarının davamı idi” <https://mod.gov.az/az/pre/22139.htmlhttps://mod.gov.az/az/pre/22139.html>

SUMMARY

After the 1918 genocide, Stepan Shaumyan, having nearly full political and military control in Baku, began extending his authority to other regions of Azerbaijan. As a result of the policies carried out by the Baku Soviet, Shaumyan dispatched Armenian-led armed gangs under the Bolshevik banner to the districts of the Baku Governorate, leading to the massacre of tens of thousands of Azerbaijanis. The lives of these innocent people were sacrificed in the name of realizing the ideology of a "Great Armenia."

Keywords: genocide, ethnic groups, witness, Azerbaijan, Guba.

NAXÇIVANIN ERKƏN ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİ

Novruz ADIGÖZƏLLİ

novruzadigozel2003@gmail.com

Orcid ID: 0009-0000-1415-5853

Xülasə

Naxçıvan bölgəsi erkən orta əsrlərdə (III–VII əsrlər) mühüm mədəni, siyasi və dini mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bu dövrdə tikilən memarlıq abidələri Azərbaycan memarlıq tarixinin ilkin inkişaf mərhələsini əks etdirir. Ən məşhur erkən orta əsr abidələrindən biri Əlincəqaladır – strateji mövqedə yerləşən bu qala həm müdafiə, həm də inzibati məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Digər önəmli abidələr sırasında Duzdağ düz mədənləri, müxtəlif məscid və türbələrin qalıqları, eləcə də qədim yaşayış məskənləri yer alır. Bu abidələr Naxçıvanda erkən dövlətçiliyin və şəhər mədəniyyətinin inkişafını göstərən mühüm göstəricilərdir. Naxçıvan bölgəsi tarixi-cəğrəfi baxımdan Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi sayılır və burada erkən orta əsrlərə (III–VII əsrlər) aid zəngin arxeoloji və memarlıq abidələri mövcuddur. Bu dövr, Sasanilər dövləti və daha sonra İslamın yayılması ilə bağlı mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi bir zaman idi. Naxçıvanda həmin dövrə aid abidələr həm müdafiə məqsədli tikililər, həm də yaşayış məskənləri və təsərrüfat obyektləri kimi fərqlənir. Naxçıvanın erkən orta əsr abidələri təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz regionu üçün böyük tarixi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. Bu abidələr bölgənin strateji, iqtisadi, mədəni və dini baxımdan necə önəmli bir yer olduğunu sübut edir. Onlar həmçinin Azərbaycan memarlığının və şəhərsalma ənənələrinin əsasını təşkil edən mühüm daş abidələrdir.

Açar sözlər: Erkən orta əsr, Naxçıvan, memarlıq abidələri, III-VII əsrlər

Giriş

Naxçıvan bölgəsində Erkən Orta əsrlərə aid çoxsaylı tarixi abidələr mövcuddur. Bu abidələrdən biri də xalq arasında Şapurqala adı ilə tanınan qaladır. Qala, Şahbuz rayonunun eyniadlı Şahbuzkənd yaşayış məntəqəsinə yaxın, Naxçıvançayın sol sahilində, ətrafı sıldırım qayalarla örtülmüş uca dağın zirvəsində yerləşir. Yerli əhali tərəfindən uzun müddət tanınsa da, bu qala yalnız 1990-cı ildə arxeoloji abidə kimi qeydiyyatla alınmışdır. Ümumi sahəsi 1300 kvadratmetr təşkil edir. Qalaya gedən yol qayalı və keçilməsi çətin bir cığırıdır. Yolun üzərində sakinlərin ziyarət etdiyi bir Pir mövcuddur. Pirin bir qədər yuxarısında isə dörd tərəfi qayalarla əhatələnmiş düzən bir sahə yerləşir. Həmin yerdə dağılmış tikililərin qalıqlarına və qeyri-formalı, çəhrayı rəngdə gil qab parçalarına rast gəlmək olur. Qalaya yalnız cənub-şərq istiqamətindən, qayalar üzərindəki dar cığırla qalxmaq mümkündür. Bu da qalaya çıxmaq üçün tək yoldur. Sözügedən cığır kiçik bir meydançaya aparır. Burada, qayalı səthdə diametri 1,2 metr olan dairəvi formada quyu qazılmışdır. Quyunun içi torpaqla dolmuşdu və təmizləndikdə heç bir arxeoloji tapıntıya rast gəlinmədi. Quyunun dərinliyi 1,3 metrə bərabərdir. Quyunun ətrafına isə çəhrayı rəngdə gil qab fragmentləri səpələnmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Əlincə qalasında da oxşar şəkildə, qayaların aşağı hissəsində su ehtiyatını saxlamaq üçün hovuzlar qazılmışdır. Meydançadan qalaya yalnız qaya səthi ilə dırmaşmaqla çıxmaq mümkündür. Qalanın yerləşdiyi sahə çoxbucaqlı formaya malikdir. Ən yüksək nöqtəsi isə onun cənub-şərq hissəsində yerləşən böyük bir qaya üzərindədir. Həmin qayanın içi oyularaq dördkünc formalı otaq düzəldilmişdir. Otağın uzunluğu 4 metr, eni isə 3,6 metrdir. Otaq qapıya doğru daraldığı üçün qapının yerləşdiyi divar, arxa divardan nisbətən qısa olmuşdur. Arxa divarın bir tərəfində isə yuxarı qalxmaq üçün daşdan pillələr düzəldilmişdir. Otağın içi əhəng qarışıq torpaqla doldurulmuşdu. Yerli sakinlərin məlumatına əsasən, bu otaq bir neçə dəfə xəzinə axtaranlar tərəfindən qazılmışdır. Döşəmə hissəsində

dördbucaqlı formalı bir oyuq müəyyən olunmuşdur, o da torpaqla dolu idi. Dağılmış tikinti elementləri içərisində kvadrat formada bişmiş kərpiclərə rast gəlinmişdir. Bu kərpiclərin ölçüləri 19 x 19,5 santimetrdir. Otağın qərb divarında romb formalı bir taxça yerləşdirilmiş və onun aşağı hissəsi yarım dairəvi şəkildə yonulmuşdur. Taxçanın iç hissəsi çoxüzlü formaya malikdir və divarları hislə örtülmüşdür. Qalanın daxilində qayaya oyulmuş daha iki otaq da aşkar edilmişdir. Bu otaqlar birbirinin oxşarıdır. İkinci otağın uzunluğu 4 metr, eni 2,5 metr, qapısı isə 1 metr enindədir. Üçüncü otaq 4,5 metr uzunluğa, 3 metr enə malikdir və qapısının eni 80 santimetrdir. Qaladan toplanan arxeoloji materialların əksəriyyəti şirli və şirsiz saxsı qab fraqmentlərindən ibarətdir. Bu qablar əsasən çəhrayı rəngli, yaxşı bişmiş nümunələrdir və nimçə, kasa, küpə kimi məişət əşyalarını əhatə edir. Qalanın mərkəz hissəsində tamamilə dağılmış tikili qalıqları, bişmiş kərpiclər və gil qab fraqmentlərinə rast gəlinir. Burada aparılan arxeoloji araşdırma məqsədilə 2,5 x 2,5 metr ölçülü bir şurf qazılmışdır. Qazıntı zamanı kül təbəqəsi, formasız çəhrayı və boz rəngli gil qab parçaları aşkar olunmuşdur. Mədəni qat təxminən 0,5 metr dərinlikdə sona çatmışdır. Bu səviyyədə daş qırıntıları və bişmiş kərpicdən tikilmiş dairəvi formalı ocaq yerinə rast gəlinmişdir. Ocağın içi boz kül ilə dolu idi. Digər maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanmayıb. Şapurqalada tapılmış gil qablar və tikinti elementlərinə əsaslanaraq söyləmək olar ki, burada eramızın ilk dövrlərindən başlayaraq XV–XVI əsrlərə qədər yaşayış davam etmişdir. Qala həm hərbi müdafiə məqsədilə, həm də müşahidə məntəqəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Bu dövrə məxsus abidələr sırasında Babəki yaşayış məntəqəsi də yer alır. Şərur rayonuna bağlı Babəki kəndinin yaxınlığında yerləşən bu abidənin sahəsi təxminən 3 hektar təşkil edir. Hal-hazırda ərazi əkin üçün istifadə olunan torpaq sahələrinin altında qalıb. Mərkəzi hissəsi uzunsov və oval formaya sahib olan bu yaşayış yeri təpəvari relyefə malikdir. Eroziya nəticəsində təpədə insan sümüyü qalıqları və saxsı parçalar üzə çıxmışdır. Bəzi nöqtələrdə mədəni qatın qalınlığı 2 metrə qədər çatır. Bu qat kül qatları ilə qarışmış torpaqdan ibarət olmaqla, orada müxtəlif saxsı nümunələr, tikinti izləri və heyvani mənşəli sümüklər tapılmışdır. Buradan əldə olunan tapıntılar əsasən Orta əsr dövrünə aid olub, şirli və şirsiz qab parçalarından ibarətdir. Şirsiz qab nümunələrinə əsasən çəhrayı və sarımtıl rəngə malik, yaxşı bişirilmiş küpə, qazançə və qapaq tipli qab hissələri daxildir. Küpələrin ağız hissəsinin kənarında gövdənin yuxarı bölməsi ilə birləşən lent formalı qulplar yerləşir. Şirli saxsı nümunələri isə əsasən nimçə və kasa fraqmentlərindən ibarətdir. Bu qabların üzəri angob təbəqəsi üzərində naxışlanmaqla və ya angob fonuna cızma üsulu ilə bəzədilmişdir. Yaşıl, mavi və qəhvəyi rənglər bu naxışların işlənməsində geniş istifadə olunub. Kasaların bir qismi yalnız daxildən, digərləri isə həm iç, həm də çöl tərəfdən göy şirlə örtülmüşdür. Əldə edilən materiallara əsaslanaraq Babəki yaşayış yerinin VIII–XVIII əsrlər arasında mövcud olduğu müəyyən olunur.

İnşası Xürrəmilər hərəkatı ilə əlaqələndirilən və xalq arasında Babək qalası kimi tanınan qala Ordubad rayonunun Biləv kəndindən cənub-qərbdə yerləşir. Dörd bir tərəfdən sərt qayalarla əhatəyə alınan bu qala Gilançayın sağ sahilində salınıb. Qalaya çatmaq üçün yalnız ensiz və dar bir cığırdan istifadə olunur. Strateji baxımdan əlverişli mövqe seçilmiş bu qalada divarların bir hissəsi yonulmuş daşlardan tikilmişdir. Kvadrat formalı binaların qalıqları, əsasən qala divarlarına bitişik şəkildə inşa edilib. Belə tikinti üsulu, qədim və orta əsrlərə aid Azərbaycan qalalarında rast gəlinən tipik xüsusiyyətlərdəndir. Bundan başqa, qalanın daxilində dairəvi planlı tikililərin də izləri görünür. Bəzi divarlar 0,8–1 metr hündürlüyündə bu günə qədər salamat qalmışdır. Yaşayış məskəninə şimalında yerləşən bir tikilinin qərb divarı daşla hörülmüş, özü isə qayaya oyulmuş dördkünc formaya malikdir. Çox güman ki, bu tikili su anbarı kimi istifadə olunub. Tikilinin daxili hissəsi su və lil ilə doludur. Ərazidə tapılan materiallara çaydaşları, obsidian parçalardan ibarət lövhələr, çəhrayı və qəhvəyi tonlarda keramika nümunələri və şirli qab fraqmentləri daxildir. Bu şirli qablar, təmiz gildən hazırlandığı üçün yüksək keyfiyyətlə bişirilmiş, angob qatı üzərində cızma və gravirovka üsulu ilə naxışlanmış və şəffaf şirlə örtülmüşdür. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu qaladan uzun müddət hərbi müdafiə məqsədilə istifadə olunmuşdur. Babək qalası II–XIV əsrlər ərzində müdafiə xarakterli istehkam kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrün möhtəşəm abidələrindən biri kimi

Naxçıvanda yerləşən Naxçıvanqala tarix-memarlıq kompleksi xüsusi yer tutur. Xalq içində “Köhnəqala” olaraq tanınan bu qala, qədim və Orta əsrlərə aid Naxçıvan şəhərinin qalıqları üzərində ucalmışdır. Araşdırmaçı Z. Yampolskiyə əsasən, “Naxçıvan” toponimi “naxçı” tayfa adı ilə məkan bildirən “van” şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hübşman isə bu adı fərqli izah edir: o, bu toponimi üç hissəyə bölür – “Nax” isim düzəldən “çı” şəkilçisi və “van” – yer bildirən sonluq. Bu yozuma görə “Naxçıvan” – Nuhun tərəfdarlarının məskəni, yəni “Nuhçuvan” anlamına gəlir.

Şərqşünas C.Cəfərov bu fikrə əlavələr edərək qeyd edir ki, şəhərin adı türk mənşəlidir və çox qədim – eramızdan əvvəlki dövrlərdə meydana çıxmışdır. Onun fikrincə, ilkin ad “Akçıban” formasında olub, bu da “ak + üç + eb + on” hissələrindən yaranıb. Bu söz birləşməsi qədim türk tayfaları – ağ aslar, yəni oğuzlarla bağlıdır. Professor A.Axundov isə “Naxçıvan” adını elamların tanrısı “Nahhunte” ilə əlaqələndirir. Onun qənaətinə, bu ad əvvəllər “Nahhuntevan” şəklində olmuş və sonradan türklər tərəfindən “Naxçıvan” kimi tələffüz edilmişdir. Eramızdan əvvəl IX–VII əsrlər arasında Naxçıvan müstəqil bir dövlət kimi fəaliyyət göstərmiş və Urartu dövlətinə qarşı müqavimət göstərmişdir. Lakin VII əsrdə Skiflərin hücumuna məruz qalmış və sonra Midiya dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. E.ə. IV–I əsrlərdə isə bu ərazi Atropatena dövlətinin tərkibində olmuşdur. Erkən Orta əsrlərdə Sasani imperiyasının sərhəd bölgəsi kimi mühüm strateji əhəmiyyət qazanan Naxçıvan, sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

SUMMARY

The Nakhchivan region was one of the important cultural, political and religious centers in the early Middle Ages (III–VII centuries). The architectural monuments built during this period reflect the initial stage of development of the history of Azerbaijani architecture. One of the most famous early medieval monuments is Alinjagala - this fortress, located in a strategic position, was used for both defensive and administrative purposes. Other important monuments include the Duzdag salt mines, the remains of various mosques and tombs, as well as ancient settlements. These monuments are important indicators of the development of early statehood and urban culture in Nakhchivan. The Nakhchivan region is considered the cradle of Azerbaijani culture from a historical and geographical point of view and there are rich archaeological and architectural monuments dating back to the early Middle Ages (III–VII centuries). This period was a time of significant socio-political changes associated with the Sassanid state and later the spread of Islam. Monuments from that period in Nakhchivan are distinguished as both defensive structures and residential and economic facilities. The early medieval monuments of Nakhchivan are of great historical and cultural importance not only for Azerbaijan, but also for the entire Caucasus region. These monuments prove how important the region was in strategic, economic, cultural and religious terms. They are also important stone monuments that form the basis of Azerbaijani architecture and urban planning traditions.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜ ZİYALILAR VƏ ONLARIN İDEOLOJİ BAXIŞLARI

Almaz BAĞIRLI **İsmayıl ZEYNALOV**
almazbagirli1881@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri, Azərbaycan və türk dünyası üçün siyasi, mədəni və ideoloji baxımdan dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu dövr, xüsusilə Osmanlı və Rusiya imperiyalarının təsiri altında yaşayan Azərbaycan xalqının milli kimlik və müstəqillik uğrunda mübarizə apardığı bir mərhələdir. Bu zaman ərzində, Türkçülük ideologiyası geniş bir təsir sahəsi qazandı və Azərbaycanın intellektual mühiti üçün mühüm bir hərəkət olaraq formalaşdı. Türkçü ziyalılar, bu ideologiyanın təbliğində və Azərbaycan xalqının milli oyanışında mühüm rol oynamışlar.

Bu məqalə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkçü ziyalıların ideoloji baxışlarını araşdırır. Məqsəd, həmin ziyalıların düşüncə dünyasını, müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında və türk birliyinin təbliğindəki təsirini təhlil etməkdir. Həmçinin, bu dövrdə Türkçülük ideyasının yaranması, inkişafı və onun Azərbaycan cəmiyyətindəki əhəmiyyəti araşdırılacaqdır. Bu məqalə, həmçinin Türkçü ziyalıların əsərləri və fəaliyyətləri üzərində aparılmış təhlil və müzakirələr vasitəsilə, onların Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi və türk dünyasının birliyinə verdiyi töhfələri nümayiş etdirəcək.

Açar sözlər: Türkçülük, milli kimlik, müstəqillik, siyasi təşkilatlar, türkçü ziyalılar, ideoloji baxışlar, maarifçilik

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan üçün dərin siyasi və ideoloji dəyişikliklər dövrü idi.. Bu zaman ölkə Rusiya imperiyasının tərkibində olsa da, dünyada və regionda cərəyan edən hadisələr Azərbaycanın siyasi və ideoloji həyatına ciddi təsir göstərirdi. Bu dövrdə ölkədə müxtəlif ideoloji cərəyanlar və siyasi hərəkətlər formalaşmağa başlamış, milli oyanış prosesi güclənmişdi. Bu dövr Azərbaycanın milli şüurun formalaşması və güclənməsi əsas siyasi tendensiyalardan biri idi. Milli-azadlıq ideyalarının yayılmasında dövrün ziyalıları mühüm rol oynayırdılar. Qafqazda çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxan Azərbaycan aydınları milli özünüdərk və müstəqillik uğrunda mübarizənin əsas aparıcı qüvvəsinə çevrildilər. Bu prosesdə maarifçilik hərəkəti, mətbuatın inkişafı və siyasi təşkilatlanma böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində panislamizm və panturanizm kimi ideoloji cərəyanlar geniş yayılmışdı. Panturanizm türkdilli xalqların birləşməsinə və ortaq milli kimlik əsasında siyasi birlik yaratmağı hədəfləyirdi. Bu ideologiyanın əsas müdafiəçilərindən biri Əli bəy Hüseynzadə idi. O, “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” şüarını irəli sürərək Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının məhz bu üç prinsipə əsaslanmalı olduğunu bildirirdi.

Türkçülük siyasi bir partiya deyildir, elmi, fəlsəfi, estetik bir məktəbdir, başqa bir deyimlə kulturla bağlı bir çalışma, yeniləşmə yoludur. Bu səbəbdəndir ki, Türkçülük indiyə qədər bir partiya şəklində mübarizə meydanına atılmadı. [1 S.137]

Azərbaycanda türkçü ziyalıların əsas nümayəndələri

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Türkçülük təkcə bir ideologiya kimi deyil, həm də mədəni, siyasi və ictimai yeniləşmənin təməl prinsipi kimi çıxış edirdi. Bu ideyaların yayılmasında Azərbaycanın maarifçi və ziyalı təbəqəsi mühüm rol oynamışdır. Onlar xalqın düşüncəsini dəyişdirən, onu müstəqillik və birlik yolunda səfərbər edən şəxsiyyətlər idi.

Azərbaycan türkçülüynün ideya banilərindən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. O, həm nəzəri, həm də praktiki fəaliyyəti ilə türkçülük ideyasını formalaşdırmış və inkişaf etdirmişdir. “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarı ilə çıxış edən Əli bəy milli kimliyin qorunmasını,

dini dəyərlərə bağlılığı və Avropa mədəniyyətinə uyğun inkişafı uzlaşdırmağa çalışırdı. O, 1905-ci ildə “Füyuzat” jurnalını nəşr etdirərək türkçülük ideyasını geniş kütlələrə çatdırmış, milli oyanışa təkan vermişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ən görkəmli liderlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də türkçülük ideologiyasının fəal təbliğatçılarından biri olmuşdur. O, ömrü boyu türk dünyasının birliyi, Azərbaycanın müstəqilliyi və milli kimliyin qorunması uğrunda mübarizə aparmışdır. Rəsulzadənin siyasi, publisistik və ideoloji fəaliyyəti türkçülük ideyalarının yayılması və inkişafında mühüm rol oynamışdır

Əhməd bəy Ağaoğlu həm Azərbaycanda, həm də Osmanlı imperiyasında tanınmış ictimai-siyasi xadim və publisist olmuşdur. O, türk xalqlarının birliyini, maariflənməni və qadın azadlığını müdafiə edən fikirləri ilə seçilirdi. Ağaoğlu “Kaspi” və digər qəzetlərdə çıxış edərək milli şüurun oyanmasına töhfə vermişdir. Onun Osmanlıda fəaliyyəti türkçülük hərəkatının beynəlmiləl mahiyyət aldığını göstərir. Hüseyn Cavid daha çox ədəbi fəaliyyətlə məşğul olsa da, onun yaradıcılığında türkçülük və ümumtürk ideyaları aydın şəkildə hiss olunur. “İblis”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” kimi əsərlərində milli birliyə, mədəni dirçəlişə və azadlığa çağırışlar yer alır. Cavidin romantik idealizmi milli kimlik və türk dünyasının birliyi ilə yoğrulmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcılarından biri olan Ömər Faiq Nəmanzadə, türkçü və islahatçı fikirləri satira yolu ilə təbliğ edirdi. Türk kimliyinin sosial və siyasi aspektlərinə toxunaraq, xalqın milli şüurunu oyatmağa çalışırdı. Türkçülüyn dərin fəlsəfəsini mənimsəyərək, millətin gələcəyini işıqlandırmaq üçün yorulmadan çalışan bir digər ziyalımız da məhz elə Ziya Göyalp olmuşdur. Ziya Göyalp bütün həyatını Türkçülüyn gerçəkləşməsinə, türk millətinə aşılmasına bağlamış, bütün xoşbəxtliyini türklərin yüksəlməsində görmüşdür. O, Türkçülüyə “Türk millətini yüksəltmək deməkdir” deyə tərif vermişdir.

Türkçülüyn yayılmasında mətbuat və nəşrlər

Mətbuat və nəşrlər türkçü ideyaların kütlələrə çatdırılmasında mühüm rol oynamış, milli kimliyi qorumaq, tarix və mədəniyyətə sahib çıxmaq, türklər arasında birlik yaratmaq məqsədini daşıyan ziyalıların əsas fəaliyyət platformasına çevrilmişdir. Türkçülüyn ilk ideoloqları bu fikirləri yaymaq üçün mətbuatı ən güclü vasitə kimi görürdülər. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Osmanlı dövlətində türkçü məzmunlu qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başladı. Bu nəşrlər həm milli ideyaları yaymaq, həm də xalqı maarifləndirmək məqsədi güdürdü. Azərbaycan mətbuatında türkçülüyn inkişafı Əkinçi (1875-1877) qəzeti ilə başlamışdır. Həsən bəy Zərdəbinin nəşr etdiyi bu qəzet hər nə qədər ümumi maarifçilik xətti ilə çıxış etsə də, milli özünüdərk və ana dilinin önəmi məsələlərinə toxunurdu.

XX əsrin əvvəllərində türkçülük ideyalarının sistemli şəkildə təbliğ olunduğu ən mühüm nəşrlərdən biri “Füyuzat” (1906-1907) jurnalı olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çap olunan bu jurnal Azərbaycan türklərinin Osmanlı türkləri ilə eyni etnik və mədəni köklərə sahib olduğunu izah edirdi. “Füyuzat”ın səhifələrində türk xalqlarının birliyini dəstəkləyən yazılar, ədəbiyyat və tarix mövzusunda məqalələr dərc olunurdu.

Yeni ideya cərəyanı təkcə şair və yazıçılar deyil eyni zamanda türk dünyasına araşdırmaçı alimlər də qazandırdı. Türkologiya sahəsində tezliklə bütün Avropada tanınmış Mehmet Fuat Köprülüzadə irəli çıxdı. Ziya Gökalp bəyə gəlincə isə, o, təkcə publisist və yeni ideologiyanın təbliğatçısı olmadı, ən əsası, məlum sosioloji məktəbi yaratmaqla bütün hərəkatın parlayan mərkəzinə çevrilməyi bacardı. Ziya bəy həqiqətən də türk cəmiyyətinin düşünən bölümünün zəkasına hakim kəsilmişdi. [3. S51]

Türkçülüyn mətbuat vasitəsilə yayılması yalnız Azərbaycanda deyil, Osmanlı imperiyasında və Orta Asiyada da güclü bir proses idi. İstanbulda nəşr olunan “Türk Yurdu” (1911-1931) jurnalı, Ziya Gökalp və Yusuf Akçura kimi ziyalıların ideyalarını təbliğ edirdi. Burada Osmanlı dövlətinin gələcəyinin türk birliyi ilə bağlı olduğu vurğulanır, yeni nəsill ziyalılar bu ideyalar ətrafında toplanırdı.

1920-ci ildə Azərbaycanın Sovet hakimiyyətinin nəzarətinə keçməsi ilə türkçü mətbuata ciddi qadağalar qoyuldu. Sovet ideologiyası türkçülüynü “pantürkizm” adı altında təqib edir, milli mətbuatın inkişafını məhdudlaşdırırdı. Bu dövrdə Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və digər türkçü ziyalılar mühacirət edərək xaricdə fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Sovet senzurasına baxmayaraq, mühacir türkçü ziyalılar xaricdə “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Odlu Yurd” kimi nəşrlər

vasitəsilə türkçülük ideyalarını yaşatmağa çalışırdılar. Onların yazıları əsasən İstanbul, Paris və Berlin kimi şəhərlərdə nəşr edilirdi.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin türkçülük fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri publisistika olmuşdur. O, “Tərəqqi”, “İrşad”, “Füyuzat”, “Yeni Fikir”, “Açıq Söz” kimi qəzet və jurnallarda məqalələr yazaraq türk birliyi, milli kimlik və dövlətçilik məsələlərini gündəmə gətirmişdir. Onun 1910-cu ildə Bakıda nəşr etdiyi “Türk Yurdu” jurnalında da türkçülük ideyaları geniş işıqlandırılmışdır. Lakin Çar Rusiyasının təzyiqləri nəticəsində Rəsulzadə İranın Məşhəd şəhərinə getməyə məcbur olur. Burada o, yenə də türkçü və milli azadlıq ideyalarının təbliğini davam etdirir. Xüsusilə “Çağdaş Azərbaycan”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Milli Azadlıq Fikirləri” kimi əsərlərində türkçülük və Azərbaycan milli hərəkatı məsələlərini geniş şəkildə izah etmişdir. O, İstanbulda və Ankarada Azərbaycan siyasi mühacirətinin təşkilatlanmasına kömək etmiş, müxtəlif türkçü təşkilatlarla əməkdaşlıq etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə yalnız Azərbaycan milli hərəkatının lideri deyil, eyni zamanda türkçü ideologiyanın əsas daşıyıcılarından biri idi. O, mətbuatda, siyasətdə və mühacirətdə türkçülüğü təbliğ etmiş, Azərbaycan xalqının milli kimliyini və türk dünyasının birliyini müdafiə etmişdir. Onun ideyaları bu gün də aktualdır və Azərbaycan xalqının milli düşüncəsində mühüm yer tutur.

Nəticə

Bu təşkilatlar, jurnallar və siyasi fəaliyyətlər, 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanlıların türkçülük ideyasını və milli müstəqilliyi təbliğ etmək istiqamətində apardıqları mübarizənin mühüm hissəsi idi. Onlar, həmçinin Türk dünyasının birliyinə və əməkdaşlığına çağıraraq, türkçülük ideyasının güclənməsində əsas rol oynamışdır. Bu ziyalıların əsas qayələri Türkçülüğü milli müstəqilliyin təməli kimi yaymaq, Türk dünyasının birliyini bərpa etmək, türk millətindən olan hər kəsin dil və mədəniyyət birliyi içərisində yaşamasını təmin etmək və gələcəyin böyük gücünü formalaşdırmaq olmuşdur. Onlar, gələcək nəsillərə azad və güclü Türk dünyası miras qoymaq üçün hər zaman mübarizə aparmış və bu yolda heç bir maneə tanımamışdır. Fuat Köprülünün də qeyd etdiyi kimi: “Bir millət yalnız öz kimliyini, öz dilini və mədəniyyətini qoruyaraq var ola bilər”

ƏDƏBİYYAT

1. Ziya Göyalt “Türkçülüğün əsasları” Bakı 1991
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” Bakı 1990
3. Məmməd Əmin Rəsulzadə “Panturanizm haqqında Qafqaz problemləri ilə əlaqədar” Bakı 2020
4. Siyasi Tarix I hissə Bakı 1995
5. M.B.Məmmədzadə Milli Azərbaycan hərəkatı Bakı 1992
6. Ziya Göyalt “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” Ankara 1976

SUMMARY

The beginning of the 20th century was a turning point in political, cultural and ideological terms for Azerbaijan and the Turkic world. This period was a stage in which the Azerbaijani people, especially those living under the influence of the Ottoman and Russian empires, struggled for their national identity and independence. During this time, the ideology of Turkism gained a wide sphere of influence and was formed as an important movement for the intellectual environment of Azerbaijan. Turkist intellectuals played an important role in the propagation of this ideology and the national awakening of the Azerbaijani people.

This article examines the ideological views of the Turkist intellectuals active in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. The aim is to analyze the world of thought of these intellectuals, their influence on the formation of an independent Azerbaijani state and the promotion of Turkish unity. It will also examine the emergence and development of the idea of Turkism during this period and its importance in Azerbaijani society. This article will also demonstrate their contributions to the struggle for independence of Azerbaijan and the unity of the Turkic world through analysis and discussions of the works and activities of the Turkist intellectuals.

Keywords: *Turkism, national identity, independence, political organizations, Turkist intellectuals, ideological views, enlightenment*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİ: TARİXŞÜNASLIQ ASPEKTLƏRİ VƏ MÜBAHİSƏLİ MƏSƏLƏLƏR

Marat QƏHRƏMANOV
maratqhrmanov@gmail.com
Orcid ID: 0009 - 0009 - 4413 - 2869

Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixşünaslıq aspektləri, onun müxtəlif dövrlərdə araşdırılması, eləcə də mübahisəli məsələlərə yanaşmalar təhlil edilir. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin keçdiyi şanlı tarixin öyrənilməsi və müasir dövlətçiliyimizə tətbiq edilməsi tarixşünaslığın qarşısında duran əsas istiqamətlərdən biri hesab edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman şərqində ilk demokratik respublika kimi Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutur. Lakin sovet dövrünün əksər tarixçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə düzgün yanaşmamış, tarixi faktları saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Sovet dövrü tarixşünaslığı AXC-ni burjua respublikası kimi təqdim edərək onun milli və demokratik dəyərlərini kölgədə qoymuşdur. Müstəqillik dövründə isə AXC-nin dövlətçilik ənənələrinin obyektiv araşdırılmasına başlanmışdır. Məqalədə AXC-nin yaranması, daxili və xarici siyasəti, erməni məsələsi və süqut səbəbləri barədə mövcud elmi mübahisələrə yer verilmişdir. Arxiv sənədləri və müasir tədqiqatlar AXC-nin tarixi irsinin daha geniş tədqiq olunmasının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tarixşünaslıq, dövlətçilik, erməni məsələsi, mübahisəli məsələlər, süqut, milli dövlətçilik, arxiv sənədləri

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918 - ci ildə elan edilərək, şərqdə ilk demokratik respublika kimi tarixə düşmüşdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması milli azadlıq hərəkatının nəticəsi olmaqla yanaşı, beynəlxalq geosiyasi proseslərin təsiri ilə də bağlı idi. Qısa mövcudluğuna baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli dövlət quruculuğu, hüquqi islahatlar və beynəlxalq diplomatiya sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Lakin bu dövrün tarixi müxtəlif ideoloji dövrlərdə fərqli prizmadan araşdırılmışdır. Məqalənin məqsədi AXC-nin tarixşünaslıq aspektlərini, elmi araşdırmalardakı yanaşmaları və mövcud mübahisəli məsələləri təhlil etməkdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin tarixşünaslıq aspektləri (Sovet dövründə tarixşünaslıq)

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ciddi ideoloji təzyiqlərə məruz qalmışdır. Sovet tarixçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini “burjua rejimi” və “xalqdan uzaq hakimiyyət” kimi təqdim edərək onun milli dövlətçilik ideyalarını və demokratik dəyərlərini qəsdən kölgədə qoymuşlar. Bu tarixçilərdən A. Rayevskini, A. Steklovu, Y. A. Tokarjevskini, Şaxtini, Q. Şteyni, A. Dubneri, N. Pçalini misal göstərmək olar. Bu tarixçilərin yazdığı əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli fəaliyyət göstərməsi və daxili siyasi ziddiyyətlər əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibət əsasən mənfi olmuş və bu dövrün tarixçiləri Azərbaycanı tarixi köklərindən uzaqlaşdırmaq məqsədini güdürək yazılarında Cümhuriyyəti təhrif etmişlər. Buna görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında sovet tarixçilərinin əsərləri üzərində aparılacaq tədqiqatlar son dərəcə vacibdir. (1)

1920 - 1990 - cı illərdə yazılan əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə dair müsbət yanaşmalar çox məhdud olub. Bunun əsas səbəbi sovet rejiminin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini rəsmi olaraq dövlət olaraq tanımaması idi. Sovet tarixçiləri yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və sovet hakimiyyətinin qurulması baxımından bu dövrü qiymətləndiriblər. 1920 - 1990 - cı illər arasında yazılmış əsərlər 4 əsas dövrə bölünə bilər:

1. 1920 - 1930 - cu illər arasında yazılan əsərlər:

Bu dövrdə yazılan əsərlərə A. Rayevskinin “ İngiltərə müdaxiləsi və Müsavat hökuməti ”, A. Steklovun “ Müsavat Azərbaycan ordusu ”, Q. Şteynin “ Bakı Kommunası ” əsərlərini misal göstərmək olar. Sovet tarixçiləri bu əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini “kapitalist və burjuaziya dövləti” olaraq qələmə verərək, bolşeviklər tərəfindən “qurtarılmış” bir ölkə kimi təqdim edirdilər. Həmçinin, Cümhuriyyətin daxili və xarici siyasətindəki uğurlar və müsbət tərəflər qeyd edilmir, əksinə, bu dövr daha çox Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəifliyi və sovet hakimiyyətinin üstünlüyü ilə əlaqələndirilirdi. (1)

2. 1930 - 1950 - ci illər arasında yazılan əsərlər:

Bu dövrün əsas tədqiqatçıları Y.A.Tokarjevski və Q.Şteyndir. Bu tədqiqatçıların müvafiq olaraq yazdıqları “ Azərbaycan fəhlə və kəndliləri sovet hakimiyyətini necə qəbul etdilər ” və “ Paris sülh konfransında Rusiya məsələsi ” əsərləri olduqca əhəmiyyətlidir. Bu tarixçilər daha da güclü ideoloji təsirlərlə yazılar təqdim edirdilər. Bu dövrdə, Cümhuriyyətin fəaliyyəti, müstəqil dövlət quruluşu və xalqın həyatına müsbət təsirlərindən daha çox, onun “kapitalist xarakteri” və bolşevik inqilabına qarşı çıxması ön plana çıxarılırdı. Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanı işğal etməsi və bolşeviklər tərəfindən “xilas edilməsi” məsələsi əsas mövzular idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əldə etdiyi nailiyyətlər isə demək olar ki, gözərdi edilirdi. (1)

3. 1950 - 1980 - ci illər arasında yazılan əsərlər:

Bu dövrdə yazılan əsərlərə diqqət yetirdikdə iki müəllif diqqəti cəlb edir. Bu müəlliflər A.Ş.Milman və İ.Q.Dudindir. Dövrün əsas tədqiqatçılarından sayılan A.Ş.Milman sovet tarixçiləri içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini düzgün qiymətləndirmiş azsaylı tədqiqatçılardan biridir. Onun bu baxımdan “ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ” əsəri son dərəcə maraqlıdır. Həmin əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, daxili və xarici siyasəti kifayət qədər geniş və dəqiq təhlil olunmuşdur. Lakin dövrün digər tədqiqatçısı İ. Q. Dudinin tədqiqatlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kəskin tənqid olunur və real qiymətləndirilmir. Onun “ Zirehli qatarların yarıb keçməsi ” əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kifayət qədər təhriflərlə qeyd olunmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq sovet tarixçiləri əvvəlki illərə nisbətən daha açıq və müsbət yanaşmalar ortaya qoymağa başlamışlar. Lakin, hələ də ideoloji təsirlər çox güclü idi. Bəzi tarixçilər artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyət, təhsil və qadın hüquqları kimi sahələrdəki inkişaflarını qeyd etməyə başlamışdır. Lakin bu müsbət dəyişikliklər hələ də sovet hakimiyyətinin üstünlüyü ilə müqayisə edilərək təhlil edilirdi və Cümhuriyyətin müstəqilliyi yalnız müvəqqəti və “kapitalist bir təcrübə” kimi göstərilirdi. (5, s. 71 - 74)

4. 1980 - 1990 - cı illər arasında yazılan əsərlər:

Bu dövr, sovet sisteminin son illərinə təsadüf edir. Bu illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında araşdırma aparan sovet tədqiqatçılarından A.E.Bovin xüsusilə qeyd olunmalıdır. A.E.Bovin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra məsələlərinə toxunmuşdur. Lakin müəllif Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini səthi araşdırmışdır. Bununla belə, bu dövrdə Cümhuriyyətin müstəqilliyi və əldə etdiyi nailiyyətlər hələ də sovet tarixçiləri tərəfindən müəyyən qədər təhrif olunmuş və ideoloji çərçivələrdən çıxmayan bir şəkildə qiymətləndirilirdi. Lakin, bu dövrdə, müstəqil Azərbaycanın tarixi keçmişinə dair daha az təhrif edilmiş məlumatlar ortaya çıxmışdır. (4, s. 23)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin tarixşünaslıq aspektləri (Müstəqillik dövründə tarixşünaslıq)

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Cümhuriyyət dövrünün tarixi geniş şəkildə araşdırılmağa başlandı. Bu sahədəki tədqiqatların inkişafında Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. Müstəqillikdən sonra, Cümhuriyyət tarixinin yenidən işıqlandırılması və tədqiqi sahəsində bir çox tarixçilərin böyük xidmətləri vardır. XX əsrin son onilliklərində bu dövrü araşdıran alimlər arasında Cəmil Həsəni, Aydın Balayev, Ədalət Tahirzadə, Nəsim Nəsimzadə, İsmayıl Musayev, Aydın Hacıyev və digər mütəxəssislər xüsusi yer tutur. Bu tarixçilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə dair müxtəlif əsərlər və məqalələr yazmış, bu dövrün təhlilində mühüm töhfələr vermişlər. Onların yazdıqları əsərlər, Cümhuriyyət dövrünün Azərbaycan tarixindəki əhəmiyyətini dərk

etməyə və bu dövrün daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. (3, s. 33)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi qiymətləndirilməsi və mübahisəli məsələlər

AXC - nin yaranması prosesi tarixçilər arasında mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bir qisim tədqiqatçılar AXC - nin yaranmasını milli azadlıq hərəkatının məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirir, digərləri isə bu hadisəni daha çox geosiyasi amillərlə izah edirlər.

Milli azadlıq hərəkatının liderləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Fətəli Xan Xoyskinin rolu xüsusi vurğulanır. Bununla yanaşı, AXC - nin yaranmasında Qafqazda gedən beynəlxalq proseslərin təsiri danılmazdır. AXC - nin süqutu barədə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir qisim tədqiqatçılar AXC - nin süqutunu daxili siyasi sabitliyin olmaması, iqtisadi çətinliklər və sosial problemlərlə əlaqələndirirlər. Digər tədqiqatçılar isə AXC - nin süqutunun əsas səbəbini bolşevik Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə izah edirlər. Bu yanaşmaya əsasən, AXC süqutu daxili zəifliklərdən daha çox, xarici geosiyasi proseslərin nəticəsində olmuşdur. (6, s. 14)

AXC tarixinin araşdırılmasında arxiv sənədləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrə aid əsas mənbələr Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Rusiya Dövlət Tarix Arxivi, Gürcüstan Milli Arxivi və Türkiyə Dövlət Arxivlərində saxlanılır. Bu sənədlər arasında hökumət qərarları, diplomatik yazışmalar, parlament iclaslarının protokolları və qanun layihələri yer alır. Aydın Balayev, Cəmil Həsəni, Nəsim Nəsimzadə və başqalarının arxiv sənədlərinə əsaslanan araşdırmaları AXC tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. (2)

Nəticə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi, müstəqillik ideyasının və dövlətçilik ənənələrinin təməlini qoyan, xalqımızın böyük tarixi dövrlərindən biridir. Bu dövrün araşdırılması tarixşünaslıq sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki Cümhuriyyətin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının müstəqillik yolundakı ilk uğurlarını və qarşılaşdığı çətinlikləri əks etdirir. Lakin bu sahədəki tədqiqatlar bir çox mübahisəli məsələlərə də işıq tutur. Cümhuriyyətin siyasi, iqtisadi və sosial həyatına dair müxtəlif baxışlar, tarixçilər arasında fərqli qiymətləndirmələrə səbəb olmuşdur. Bu mübahisələr, tədqiqatçıların bu dövrü daha dərinədən anlamağa çalışarkən ortaya çıxan müxtəlif interpretasiyaları və yanaşmaları göstərir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin obyektiv şəkildə tədqiqi, yalnız keçmişin deyil, müasir və gələcəkdəki dövlətçilik dəyərlərimizin də daha yaxşı anlaşılmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Arxiv idarəsi. Fond 51 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fondu)
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 sənədlər toplusu). Bakı, 1998
3. Ağamaliyeva N. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1998
4. Бовин А. Е. Перестройка: Правда о социализме и судьба социализма. В. 1988
5. Дудин И. Г. Прорыв бронепоездов. Б, 1971.
6. Qafarov T. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999

SUMMARY

The article analyzes the historiographical aspects of the Azerbaijan Democratic Republic, its research in different periods, as well as approaches to controversial issues. It was noted that the study of the glorious history of the Azerbaijan Democratic Republic and its application to our modern statehood is considered one of the main directions facing historiography. The Azerbaijan Democratic Republic occupies an important place in the history of Azerbaijan as the first democratic republic in the Muslim East. However, most historians of the Soviet era did not approach the Azerbaijan Democratic Republic correctly and tried to falsify historical facts. The historiography of the Soviet era presented the APC as a bourgeois republic and overshadowed its national and democratic values. During the period of independence, an objective investigation of the statehood traditions of the APC began. The article contains the existing scientific debates about the creation of the APC, its internal and external policies, the Armenian question and the reasons for its collapse. Archival documents and modern studies emphasize the importance of a wider study of the historical legacy of the APC.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, historiography, statehood, Armenian issue, controversial issues, collapse, national statehood, archival document

NAXÇIVANIN QƏDİM TAYFALARI

Zəhmət HÜSEYNOV
huseynovzehmet382@gmail.com

Xəzər HÜSEYNOV

Xülasə

Son Tunc və Erkən dəmir dövründə Naxçıvanın şərq ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişləndiyi və intensiv şəkildə aldığı məlum olur. Bunu yaşayış yerlərindən əldə edilmiş arxeoloji materiallar, yazılı qaynaqlar sübut edir. Tarixi əlaqələri göstərən dəlillərdən biri silindirik möhürlərdir. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, silindirik möhürün ilk vətəni Mesopotomiya olmuş orada bunlardan V minilliyin sonu e.ə IV minilliyin əvvəllərindən istifadə olunmuşdur. Bu tip təsvirlər qədim Şərq incəsənətində olduqca geniş yayılmışdır. Belə möhürlərdən biri təsadüfi topaq işləri görülən zaman Şahtaxtıdan tapılmışdır möhrün üzərində olan rəsmlər ikonoqrafiyasına əsasən, Suriya-Fələstin və Kərkük tipləri ilə bənzər olduğundan, bu Mesopotomiyadan keçdiyi qənaətinə gəlmək olar. Naxçıvanda həyat ağacının təsvirlərinə Gəmiqayada da rastlanmışdır. Tapılmış silindirik möhürlərin və onların üzərindəki həyat ağacı təsvirləri Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrin göstəricisidir.

Qədim Şərq ölkələri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr şübhəsiz ki, metal emalının inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Xüsusilə qalaylı misdən hazırlanan tunc əşyaları sayının artması bu əlaqələrin olduqca intensiv olduğunu göstərir. Qədim Şərq ölkələri ilə iqtisadi mədəni əlaqələrin olduğu balıqqulağından (*Cyprea moneta*) hazırlanmış muncuqlarla, habelə üzəri mavi şirlə örtülmüş pastadan hazırlanmış bəzək əşyaları ilə də təsdiq edilir. H.V.Cəfərov qeyd edir ki, qalay o dövrdə çox da uzaq olan ərazilərdən gətirilə bilməzdi. Onun fikrincə, Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz ərazisinə qalay iqtisadi və mədəni əlaqələr zəminində Yaxın və Orta şərq ölkələrindən gətirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, Son tunc.

Naxçıvanın əlverişli mövqeyi-Şimali və Cənubi Azərbaycanın mərkəzində yerləşməsi, Qafqazla və Yaxın Şərqlə əlaqələrinin olmasından irəli gəlirdi. Arazın Culfa, Şahtaxtı və Qızılburun keçidləri o zamandan cənuba və Yaxın Şərqlə gedən ticarət yollarının üzərində idi. Tarixi-mədəni əlaqələr bir çox sahələrdə aşkar olunmuşdur. Naxçıvanın boz rəngli keramika nümunələrinə Təpə Sialk, Təpə Giyan, Xuvrin və Xəzərin cənubunda yerləşən abidələrdə rast gəlinir, ancaq bu regionun Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti Naxçıvanın eyni dövr mədəniyyətindən tamamilə fərqlənir.

Naxçıvanın boyalı keramikası ilə xarakterizə edilən mədəniyyəti Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Ermənistan və Gürcüstanın da bir hissəsini əhatə edirdi. Erkən Dəmir dövründə elementləri aşkar edilən Kür-Araz mədəniyyəti Suriya və Fələstinə qədər bir ərazidə yayılmışdı. Xocalı-Gədəbəy və Kür-Araz mədəniyyətinin yaradıcıları isə eyni mənşəli tayfalardır. Boyalı keramika bəzən Mesopotomiya və Elam mədəniyyətinin təsiri olaraq qəbul olunur. Bu bəzi tədqiqatçılar tərəfindən yeni etnosun miqrasiyası ilə bağlanılır. Arxeoloqlarımız boyalı qablar mədəniyyətinin yaradıcılarını Naxçıvan, Urmiya və Şərqi Anadoluda məskunlaşan oturaq və köçəri tayfaların adı ilə bağlayırlar.

Naxçıvanın yaxın şərq ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrində duz ticarəti də mühüm yer tutmuşdur. Regionda ən zəngin və ekoloji cəhətdən təmiz olan Duzdağ yatağını orta tunc dövründə istismar edildiyi artıq sübut edilmişdir. V.H.Əliyevin fikrinə görə, çıxarılan duz yalnız yerli tayfaların tələbatı üçün deyil, həmçinin qonşu ölkələrə ixrac edilmək üçün istehsal edilmişdir (2, s.189). Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvana qonşu olan rayonlar indi də bu duzdan istifadə edirlər. Bu, Naxçıvan duzunun təmiz və zərərsiz olması ilə bağlıdır.

I Kültəpədə aşkar olunan metal əşyaların tərkibində 1-10.8%, Qızılburunda 0.1-8.4, II Kültəpədə 4%, Çalxanqalada 0.3-12% (2, s142-144), Qobustanda 3.2- 8.7 qalay olduğu müəyyən

edilmişdir. Şübhəsiz ki, Ön Asiya ölkələri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr nəticəsində Naxçıvanda Ön Asiya tipli xəncərlərin yerli istesalı mənimsənilmişdir. Ön Asiya sənətkarlarının əldə etdikləri texnoloji yeniliklərin tətbiqi Son Tunc dövrünə aid Cənubi Qafqaz tipli xəncərlərin istesalında da müəyyən iz buraxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Ön Asiya ölkələrindəki texnoloji yeniliklər yerli sənətkarlar tərəfindən inkişaf etdirilərək tətbiq edilmiş və yerli mədəniyyətin ümumi xüsusiyyətlərini dəyişdirməmişdir. Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti qədim dövrdə bu ərazidə məskənləşən aborigenlər tərəfindən yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu mədəniyyət başlıca olaraq boz rəngli keramika ilə xarakterizə edilir. Çəhrayı rəngli keramikaya olduqca az rastlanmışdır. Bu tip keramika e. ə. IV-III minilliklərdə Azərbaycanda yayılan Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olmuşdur. Son Tunc dövründə Azərbaycanın cənubunda, o cümlədən Naxçıvanda boyalı keramika ilə xarakterizə edilən mədəniyyət yayılmışdır. Bu mədəniyyət Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Ermənistan və Gürcüstanın müəyyən qismini əhatə etmişdir. Lakin bu dövüdə Gürcüstanın və Şimali Azərbaycanın böyük bir qisminə boz və qara varlığını rəngli cilalı keramika ilə xarakterizə edilən mədəniyyət saxlamışdır. Fikrimizcə, bu mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyətindən törəmiş və onunla bağlı olmuşdur. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti isə bu mədəniyyətin davamı olmuşdur. Qeyd edək ki, Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətində Kür-Araz mədəniyyətinin elementləri izlənməmişdir. Bu hər şeydən əvvəl qabların formasında, qulp tiplərində və keramika nümunələrinin qara rəngə boyanmasında özünü göstərmişdir. Bu abidələr üçün xarakterik olan kollektiv dəfnlər Azərbaycanda və Naxçıvanda qədim dövrlərdə mövcud olmuşdur (4, s.39-51). Dəfnlərdə köpək, dələ, xırda və iribuynuzlu heyvan sümüklərinə rastlanması əkinçilikdə tayfaların həm qədim, həm də yerli mədəniyyətə məxsus xüsusiyyətlərinin əks etdirir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan Azərbaycanda III minillikdə mövcud olmuşdur. Buna görə də qəbr tipləri də Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Kür-Araz mədəniyyətinə qohum tayfalar tərəfindən yaradıldığını söyləmək olar.

Məlum olduğu kimi, arxeoloji ədəbiyyatda Kür-Araz mədəniyyətinin lokal variantlarının yerli etnoslara aid edilməsinə cəhd edilmişdir. Kür-araz mədəniyyətinin yayıldığı dövrdə Azərbaycanda Kutı, Lullubi, su, və turukkilər yaşamışdır. Onlar içərisində hökümran mövqe kuti və lullubilərə məxsus olmuşdur. E.ə III minillikdə Urmiya hövzəsində kuti və lullubilərin siyasi qurumları da mövcud olmuşdur. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsirini əks etdirən abidələr Naxçıvanda kurqanaltı torpaq qəbirlər, başlıca olaraq daş qutular ilə təmsil olunmuşdur. Bu abidələr ağ inkrustasiyalı keramika aşkar olunmamış, kannelyur naxışlı qablar isə hər iki qrupa aid qəbr abidələrində rastlanmışdır. Sarıdərə aparılan hər iki qrupa aid abidələrin eyni ərazidə yerləşdiyini ortaya çıxarmışdır. Bu faktlar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini yaradan tayfalar arasında mədəni və siyasi cəhətdən birləşmə prosesinin getdiyini göstərir. Bu tayfalar Azərbaycanın şimalından hərəkət edərək Naxçıvan, daha sonra isə Urmiya hövzəsində məskənləşməsi Assurya və Urartu tərəfindən işğal təhlükəsinin artması ilə bağlı olmuşdur. Mixi yazılar Urartu çarlarının Naxçıvana uğursuz bir reydi haqqında məlumat saxlamışdır. Naxçıvan ərazisində bir başa uratulara aid abidələrə rastlanmamışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar Naxçıvanda möhkəmlənə bilməmişdir. Bu bir tərəfdən Assuriyanın urartuları sıxışdırması, digər tərəfdən isə yerli tayfaların müqaviməti ilə bağlı olmuşdur.

Nəticə

Araşdırmalar Urmiya hövzəsi və Naxçıvandakı qədim əkinçilik mədəniyyətinin şimal Mesopotomoya ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. M.M.Masson Urmiya hövzəsinin qədim əkinçilik mədəniyyətinin Şimali Mesopotomiyadan gətirdiyini ehtimal etmişdir. İ.H.Nərimanovun araşdırmalarına görə, İran və İraqın sinxron mədəniyyəti ilə müqayisədə Urmiya hövzəsində Hacı-Firuz və Yanıqtəpə kimi müstəqil komplekslərin formalaşdığı özünü göstərir. Mesopotomiya ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr müəyyən əhali qurupunun miqrasiyası etimalını da inkar etmir. İstər Urmiya rayonu, istərsə də şimali Mesopotomiya ilə əlaqələr insanların dünya baxışının formalaşmasında müəyyən təsir etmişdir. Belə ki, Gəmiqaya təsvirlərinin tədqiqi Şərq ölkələri ilə əlaqələrin mövcudluğunu açıq şəkildə əks etdirir. Gəmiqaya abidələrinin tarixləndirilməsi Ön Asiya

mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza erkən təsirini nəzərə almağı tələb edir. Araşdırmalar e.ə VI-I minilliklərdə Naxçıvan ərazisini Cənubi Azərbaycan və Şərqi Anadolu ilə vahid iqtisadi və mədəni rayona daxil olduğunu göstərir.e.ə III minilliyin ikinci yarısında Yaxın Şərq və Qafqazda boyalı keramikanın yayılması yeni tayfaların gəlişi ilə bağlanmışdır. Orta tunc dövrünün boyalı keramikası Cənubi Qafqaza Mesopotomiyadan yayılmışdır. Orta tunc dövrü boyalı qablarının naxışlanma motivinə görə mədəniyyətə rastlanmamışdır. Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda geniş yayılmış, sarı fon üzərinə polixrom boya ilə çəkilən naxışları tədqiqatçılar Azərbaycan üçün xarakterik hesab etmişdir. Bu tip keramikaya qonşu Cənubi Qafqaz ölkələrində rastlanması bu E.ə II minilliyin ikinci yarısında Naxçıvanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik əlamətlərin yayıldığı müəyyən edilmişdir. Araşdırmalar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının Naxçıvanda uzun müddət məskən saldığını və siyasi hadisələrə qarışdığını göstərir. Naxçıvan ərazisində olan Xocalı-Gədəbəy abidələri mövsümi yaşayış yerləri və qəbir abidələri ilə təmsil olunmuşdur. I və II Kültəpə yaşayış yerlərində də bu mədəniyyətin xarakterik əlamətləri izlənmişdir. Yaşayış yerlərinin araşdırması bu tayfaların yarımköçəri həyat tərzini keçirdiyini göstərir. Bu mədəniyyətə aid abidələrin başlıca olaraq dağlıq və dağətəyində yerləşməsi əhalinin əsas məşğuliyyətinin maldarlıq olduğunu göstərir. Qəbir abidələrinin tədqiqi göstərir ki, bu mədəniyyət üçün daş qutu tipli qəbrlər və kurqanlarla örtülmüş torpaq qəbirlər xarakterik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı Elm 2004
2. Əliyev V.Q. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1991
3. Əliyev V.B Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977
4. Həbibullayev O.A Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР Баку: ЭЛМ, 1982

SUMMARY

It is known that Nakhchivan expanded economically, politically, and culturally with the East of Nakhchivan through the Late Bronze Age and the railway. This is achieved by archaeological materials and written sources obtained from settlements. One of the pieces of evidence showing historical information is cylinder seals. Researchers believe that the first homeland of the cylindrical seal was Mesopotamia, where they were used before the end of the 4th millennium BC. Images of this type are quite common in ancient Eastern art. One of the seals was found in Shahtakht when such impressive lump work was done. According to the iconography of the paintings with the characteristics of the seal, it is similar to the Syria-Palestine and Kirkuk types, which can be concluded that it passed through Mesopotamia. Images of the tree of life were found in Gamigaya in Nakhchivan. The found cylinder seals and their depictions of human trees of life are assigned to the East.

Economic and cultural relations with the countries of the ancient East undoubtedly played a role in the development of metalworking. The increase in the number of bronze items, especially those made of tinned copper, shows that these relations are quite intense. Economic and cultural ties with the countries of the ancient East are also confirmed by beads made of fish ear (Cyprea moneta), as well as ornaments made of paste covered with blue glaze. H.V. Jafarov notes that tin could not be brought from faraway areas at that time. According to him, tin was brought to Azerbaijan and the Caucasus as a whole from the countries of the Near and Middle East on the basis of economic and cultural relations.

Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, The last tumnc.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN, QARABAĞ VƏ ZƏNGƏZUR XALQ MÜQAVİMƏT HƏRƏKATINDA NAXÇIVAN AMİLİ (1920-1930-cu illər)

Sarışan ADIŞOVA
sarishanadishova@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Müqavimət hərəkəti dedikdə müəyyən ərazidə baş verən narazılıq prosesləri və onun nəticəsində meydana gəlmiş müdafiə üsulları nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə hələ ən qədim zamanlarda olduğu kimi XX əsrin 20-30-cu illərində daşnak terroru və Sovet işğal rejimi əleyhinə müxtəlif dirəniş üsullarına müraciət edilərək həyata keçirilmiş etiraz nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Lakin qeyd etmək labüddür ki, Qərbi Azərbaycan, Qarabağ və Zəngəzurdə gedən müqavimət hərəkəti digər bölgələrlə müqayisədə daha özünəməxsus, köklü cəhətləri ilə fərqlənməkdədir. Onlardan biri də Naxçıvan bölgəsinin bu proseslərdə mühüm strateji mövqeyi ilə bağlı olaraq yaxından iştirakı və hadisələrin gedişində əhəmiyyətli faktora çevrilməsi məsələsidir. Sovet hakimiyyəti illərində mübahisəli elan olunmuş bölgələrdən birinə çevrilən və daşnak qırğınlarının qarşısının alınmasında hərbi istehkam rolunu oynayan Naxçıvan, sözsüz ki, müqavimət hərəkəti proseslərində həlledici rolə malik olmuşdur. Məqalədə məhz bu amilin hadisələrin gedişində tutduğu mövqe və onların inkişaf cərəyanına göstərdiyi qaçınılmaz təsirlər kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur və eləcə də Qarabağ kimi taleyüklü ərazilərimiz üçün bufer zona rolunda çıxış edən Naxçıvanın müqavimət hərəkətinin bir hissəsi olaraq tədqiqi, şübhəsiz ki, elmi cəhətdən yeni və aktual mövzudur.

Açar sözlər: müqavimət hərəkəti, Naxçıvan, daşnak, Sovet Rusiyası

Vətən tarixinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən xalq müqavimət hərəkəti məsələsi müxtəlif mövqələrdən yanaşıaraq təhlil olunmalıdır. Xüsusilə, onun XX əsrin 20-30-cu illər mərhələsi olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli cəhətləri ilə seçilir. Bu dövrdə demək olar ki, bütün ölkə ərazisini əhatə edən müqavimət prosesinin Qərbi Azərbaycan, Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarındakı xarakteristik əlamətləri və özünəməxsusluqlarından biri də Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır.

Müqavimət hərəkəti tariximizin mərkəzlərindən hesab olunan Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, eləcə də, Zəngəzur əraziləri üçün Naxçıvan torpağının tarixi əhəmiyyəti bir sıra aspektlərdən yanaşıaraq təhlil edilə bilər. Bunlardan **birincisi**, Naxçıvanın geostateji mövqeyi məsələsidir. Azərbaycan, İran və Türkiyə sərhədlərinin qovşağında qərar tutan bu ərazi istənilən tarixi proseslər zamanı Cənubi Qafqaza keçid üçün körpü rolunu oynamışdır. **İkincisi**, buranın tarixi əhəmiyyəti hesab oluna bilər. Naxçıvan Azərbaycan və Türkiyə sərhədləri çərçivəsində yerləşərək hər iki dövlətin mədəni və siyasi əlaqələrinin təcəssümçüsü olmaqla böyük tarixi missiyanı yerinə yetirmişdir. Həmçinin müqavimət hərəkəti simvolu kimi XX əsrin 20-ci illəri, eyni zamanda əvvəlki və sonrakı mərhələlər ərzində əsl qəhrəmanlıq nümunəsi hesab olunması **üçüncü** mühüm faktordur. Mədəni və etnik cəhətdən böyük əhəmiyyəti **dördüncü** vacib ünsür hesab oluna bilər. **Nəhayət**, ölkəmizin müstəqillik əldə etməsindən sonrakı mərhələdə Qarabağ və Zəngəzur əraziləri üzərində Ermənistanın üstün mövqeyinə baxmayaraq hər zaman istisnasız şəkildə Azərbaycanın ayrılmaz parçası olduğunu isbat etməklə Naxçıvan Vətən müharibəsi qələbəsinin simvollarından biri olmaq funksiyasını da öz üzərinə götürmüşdür.

Üçüncü mühüm faktor hesab olunan nüans bunu deməyə əsas verir ki, istər XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində daşnak zülmü və Sovet idarəçiliyi əleyhinə, istərsə də 20-ci illərin sonunda kollektivləşməyə qarşı baş qaldıran narazılıqlarda Naxçıvan coğrafi əhəmiyyəti sayəsində xalq müqavimət hərəkəti üçün əsas dayaq və keçid məntəqəsi olmuşdur. Nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, bu illərdəki xalq hərəkəti XIX əsrin sonunda Çar Rusiyası əleyhinə baş qaldıran qaçaq müqavimətinin

ikinci və üçüncü mərhələləri olaraq qiymətləndirilməli və tədqiq edilməlidir. Həmin dövrlərdə isə, Naxçıvan ərazisi baş verən proseslərin əsas iştirakçısına çevrilərək daşnak özbaşınalığı və Sovet idarəçiliyinə qarşı mübarizədə ümumAzərbaycan xalq müqavimət hərəkatında mühüm mövqeyi ilə seçilmişdir. Biz isə buranın tarix boyu qəhrəmanlıq təcəssümü kimi müqavimət hərəkatında oynadığı rolun məhz XX əsrin 20-ci illər mərhələsində Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, Zəngəzur bölgələri üçün əhəmiyyəti məsələsinin labüdlüyünü qeyd etməliyik. Adları çəkilən ərazilərdə gedən xalq müqavimət proseslərində Naxçıvan amilinin təsirləri demək olar ki, hər bir mərhələdə özünü göstərməkdədir.

İlk növbədə, Qərbi Azərbaycan ərazisi barəsində danışarkən vurğulamaq lazımdır ki, burada baş verən xalq dirəniş hərəkatı genişmiqyaslı xarakteri ilə seçilməkdə idi. Qərbi Azərbaycanın müxtəlif hissələrində fərqli formalarda həyata keçirilən xalq müqavimət üsullarının çoxunu əsasən qaçaqçılığa üstünlük verilməsi məsələsi ilkin orta xüsusiyyət olaraq birləşdirirdi. Sovet hakimiyyət orqanları tərəfindən “bandit” adlandırılan bu hərəkat üzvləri yerli xalqın müdafiəsi işini xüsusi ustalılıqla yerinə yetirirdilər [4, 50]. Nəzərə çatdıraq ki, Vədi bölgəsinin müdafiəsində təşəbbüsçü Abbasqulu bəy Şadlinski tərəfindən əsas qoyulmuş “Mübariz dəstə” kimi yaranan və sonradan siyasi sui-istifadələr nəticəsində “Qırmızı tabor”a çevrilən birləşmə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmişdir [2, 40]. Dəstənin fəaliyyətinin siyasi təsirlərə məruz qalmazdan əvvəlki illərində öz tərkibində çoxsaylı qaçaq qəhrəmanlarını birləşdirmişdir ki, bu da xalq müqavimət hərəkatı mövzusu üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin onun “Qırmızı tabor” olaraq daşnak işğallarına qarşı siyasi mübarizəyə cəlb olunmasında, şübhəsiz ki, Naxçıvan faktoru böyük rol oynamışdır. Cənubi Azərbaycana gedən Abbasqulu bəyin Naxçıvan torpaqlarına çağırılması üçün Seyfulla Süleymanov, Əli Eyvazov və Məmməd Rəhimov kimi şəxslərin təmsalında nümayəndə heyətinin onun ardınca göndərilməsi bunu bir daha təsdiqləyir [2, 159]. Qeyd edək ki, daşnaklara qarşı mübarizə aparan tabor üzvlərindən 19 nəfər “Qırmızı bayraq” ordeninə layiq görülənlər içərisindən 6 nəfərin naxçıvanlı olması isə buranın 20-ci illərin əvvəllərində daşnak terroruna qarşı mübarizə predmeti kimi əhəmiyyətini ortaya qoyur [7, 312].

Bu özünümüdafiə dəstəsinin fəaliyyətinin siyasi mərhələyə qədəm qoymasından sonrakı dövrdə onun tərkibindən ayrılan bir sıra qaçaqlardan Qəmbəralı İsmayıl oğlu Abbasov, Kərbəlayi İsmayıl Məhərrəm oğlu Hacıyev, Vəli İsmayıl oğlu Abbasov kimi şəxslər müstəqil mübarizə aparmağa başlamışdılar. Hansı ki, onların mübarizəsində Naxçıvan bölgəsinin qorunmasında təkrarolunmaz xidmətləri olan türk ordusu ilə yaxınlaşmaları, hətta Qəmlonun türk ordusundakı xidmət illəri tarixi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bütün bunlardan əlavə XX əsrin 20-ci illərinin sonları, 30-cu illərinin əvvəllərində kollektivləşmə əleyhinə mübarizə illərində bir sıra Vedibasara qaçaqları siyasi təzyiq və təqiblər ucbatından Naxçıvan ərazisindən keçməklə Türkiyəyə pənah aparmışdılar.

Dərələyəz mahalından olan bir sıra xalq qəhrəmanı qaçaqlarımız Dərələyəzlə yanaşı Naxçıvan və digər ətraf ərazilərin daşnak özbaşınalıqlarından qorunmasında əvəzsiz şücaətlər göstərmişdilər. Onların sırasında Cəlal Şahbazov, Qanlı Abbas, Mirsəqulu Fətəliyev kimi şəxslər xüsusilə fərqlənmişdir [5, 747-749].

Qərbi Azərbaycanla yanaşı Qarabağ ərazisi də XX əsrin 20-ci illərində daşnak hücumlarına ən çox məruz qalan ərazilərdən biri kimi xüsusilə seçilirdi. Qarabağ, Zəngəzur, eləcə də, Naxçıvan ərazisində eməni daşnakları tərəfindən törədilmiş qanlı cinayətlər barəsində müxtəlif mənbələrdən çoxsaylı məlumatlara rast gəlmək mümkündür [8, 150-208] [1, 183-237]. Lakin qırğın və qanunsuz soyqırımı aktlarının törədildiyi bu ərazilərdə əhali tərəfindən təşkil olunan dirəniş hərəkatının mövcudluğu da şübhəsizdir. Eyni zamanda, burada Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonrakı dövrdə baş qaldıran narazılıqlarda milli müqavimətin sərt təsirləri ilə yanaşı, xalq müqavimət hərəkatının da yardımları açıq şəkildə hiss olunmaqdadır. Hətta Qərbi Azərbaycan qaçaq hərəkatının əsas əlaqəli olduğu ərazilərdən birinin məhz Qarabağ olduğunu desək, yanlış olmarıq. Çünki, coğrafi olaraq Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarından əsas qoyulan qaçaqçılıq Dərələyəz, Vedibasara, Göyçə istiqamətində formalaşaraq bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təşkil olunmuşdu.

Qarabağdakı xalq müqavimətinin təsirləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarında olduğu kimi həm XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlləri, həm də sonunda və eləcə də 30-cu illərin əvvəllərində geniş əhatə dairəsinə malik idi. Sultanov qardaşlarının rəşadətli mübarizəsi nəticəsində daşnak ermənilərinə qarşı

bölgənin müdafiəsi işi milli müqavimət baxımından uğurlu şəkildə həyata keçirilmiş oldu. Bu şəxslərin timsalında milli müqavimət hərəkəti həmin dövrdə müəyyən dərəcədə xalq hərəkəti ilə qovuşmuş və əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir.

Zəngəzur ərazisinin Qərbi Azərbaycan və Qarabağ torpaqlarına daxil olan şərq və qərbi daşnak qırğınları və Sovet rəhbərliyinə qarşı ən güclü şəkildə etiraz edən bölgələrdən olmuşdur. Əsası hələ Çar Rusiyası dövründən qoyulan qaçaqçılığın mühüm mərkəzlərindən hesab olunan bu torpaqlar bir tərəfdən Naxçıvan ərazisi ilə sərhəd bölgədə yerləşməklə buranın müdafiəsində də yaxından iştirak etmişlər. Xalq müqavimətinin Şərqi Zəngəzur qanadını təşkil edən qüvvələr içərisində əsas fərqlənən nümayəndələrdən Tərxanlı Fərzalı bəy (qaçaq Fərzalı), qaçaq Şahmal, Məhəmməd Kürdoğlu kimi qəhrəman xalq qaçaqlarının adlarını çəkmək mümkündür [9].

Ümumilikdə, bütün nəzərə çatdırılan məqamların məntiqi yekunu olaraq bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, tarixi Naxçıvan torpaqları Azərbaycanın xalq müqavimət hərəkətində aparıcı mövqelərdən birinə malik olmuşdur. İlk növbədə yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, ikincisi Sovet hakimiyyəti illərində mübahisəli ərazi kimi gündəmə gətirilməsi cəhdləri onun XX əsrin 20-30-cu illərində siyasi proseslərə də yaxından cəlb olunmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bütün bunlar, onun xalq müqavimətindən yayınmasını təmin edə bilməmiş, əksinə Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Qarabağda baş verən hərəkətlə yaxınlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, Naxçıvan həmin dövrdə yenə də özünə qonşu olan bölgələrin taleyi ilə əlaqədar tarixi məsələlərə biganə qalmamış, həm coğrafi etalon, həm xalq mübarizəsinin vasitəçisi və iştirakçısı, həm də mənəvi dəstək funksiyalarını icra etmişdir. Nəticə etibarilə, o, bütün dövrlərdə olduğu kimi, 1920-1930-cu illər ərzində də özünün vətənimiz üçün oynadığı əvəzsiz missiyanı bir daha təsdiq etmiş oldu. Məsələnin xalq müqavimət hərəkəti istiqamətindən yanaşıaraq araşdırılması isə bölgənin tarixi perspektivlərinin genişliyinin ortaya çıxarılmasına xidmət göstərməkdədir və daim öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: “Nurlan”, 2008, - 280 s.
2. Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı: “Sabah”, 1996, - 320 s.
3. Heydərov N. Zəngəzur dağlarında. Bakı: Azərnəşr, 1972, - 227 s.
4. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: “Mütərcim”, 2001, -168 s.
5. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 2004, - 858 s.
6. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, - 385 s.
7. Naxçıvan tarixi. İkinci cild. Naxçıvan: “Əcəmi”Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2014, - 528 s.
8. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, - 328 s.
9. Urud M. Zəngəzuru tanıyaq və tanıdaq// -Bakı, “İki sahil” (onlayn qəzet)
<https://ikisahil.az/post/363845-zengezuru-taniyaq-ve-tanidaq-zengezurda-qachaq-herekatı>

SUMMARY

The resistance movement refers to the processes of dissatisfaction in a certain area and the methods of defense that have arisen as a result of it. In our country, as in the most ancient times, in the 20s and 30s of the 20th century, it is possible to find examples of protest carried out by resorting to various methods of resistance against the Dashnak terror and the Soviet occupation regime. However, it is necessary to note that the resistance movement in West Azerbaijan, Karabakh and Zangezur differs from other regions in its unique and deep-rooted aspects. One of them is the close participation of the Nakhchivan region in these processes due to its important strategic position and its becoming an important factor in the course of events. Nakhchivan, which became one of the declared disputed regions during the years of Soviet rule and played the role of a military fortification in the prevention of Dashnak massacres, undoubtedly had a decisive role in the resistance movement processes.

The article deals with issues such as the position of this factor in the course of events and their inevitable effects on the course of development. The study of Nakhchivan, which acts as a buffer zone for our fateful territories such as Western Azerbaijan, Zangezur, and Karabakh, as a part of the resistance movement, is undoubtedly a new and relevant scientific topic.

Key words: resistance movement, Nakhchivan, Dashnak, Soviet Russia

TEXNİKİ ELMLƏR

İNŞAAT SƏNAYESİNDƏ KADRLARA EHTİYACIN TƏHLİLİ: MÜRACİDİ VƏZİYYƏT VƏ PROQNOZLAR

Mehralı FƏRZƏLİYEV

Yusif RZAYEV

<https://orcid.org/0009-0000-8207-8642>

Rzayev002@mail.ru

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Tikinti sənayesində, xüsusən də mühəndis-texniki ixtisaslar üzrə ixtisaslı kadrlara təcili ehtiyac var. Bu kəsir demoqrafik dəyişikliklər, miqrasiya prosesləri və peşənin gənclər üçün cəlbedici olmaması ilə bağlıdır. Müasir texnologiyalar və avtomatlaşdırma kadr ehtiyaclarının strukturunu dəyişir və yeni bacarıqlar tələb edir. Layihələrin idarə edilməsi, BIM texnologiyaları və davamlı tikinti sahələrində mütəxəssislərə xüsusilə artan tələbat var. Dövlət proqramları, təhsil islahatları sənayenin tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanmasına yönəlib. İşəgötürənlər ixtisaslı işçilər üçün artan rəqəbatla üzləşirlər ki, bu da maaşların artmasına və iş şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Gələcəkdə yaşıl tikinti və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində mütəxəssislərə tələbatın artacağı gözlənilir. Şirkətlər davamlı təlim və yenidən hazırlıq təmin edərək yeni HR strategiyalarını həyata keçirməyə məcbur olurlar. Tikinti sənayesinin inkişafı birbaşa kadr hazırlığının keyfiyyəti və təhsil proqramlarının çevikliyi ilə bağlıdır. Gələcəkdə sənayenin davamlı inkişafı üçün kadr problemlərinin həllinə kompleks yanaşma zəruridir.

Açar sözlər: İnşaat sənayesi, kadr ehtiyacları, ixtisaslı kadrlar, mühəndislik ixtisasları, texniki ixtisaslar

Məqalənin əsas mətni

İnşaat sənayesi istənilən iqtisadiyyatda əsas və ən dinamik inkişaf edən sahələrdən biridir. Tikinti şirkətlərinin səmərəliliyi və infrastruktur layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi əsasən ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğundan asılıdır. Son onilliklərdə tikinti texnologiyalarının sürətli inkişafı, habelə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində obyektlərin tikintisi və yenidən qurulmasının həcmnin artması ilə əlaqədar olan bu sahədə yeni kadrlara ciddi ehtiyac yaranmışdır. Tikinti sənayesində kadr tələbatı ekspertlər və dövlət qurumları arasında ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri olaraq qalır. Əsas problemlərdən biri işçi qüvvəsinin və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığıdır ki, bu da tikinti işlərinin keyfiyyətinə və müddətinə birbaşa təsir göstərir. Dizayn, memarlıq, mühəndislik, tikinti layihələrinin idarə edilməsi kimi sahələrdə peşəkar kadr çatışmazlığı təkcə böyük şəhərlərdə deyil, regionlarda da nəzərə çarpır.

Tikinti sənayesi qocalmış işçi qüvvəsi problemi ilə üzləşir. Tikinti sənayesində çalışan mütəxəssislərin əksəriyyətinin yaşı 45 və yuxarıdır ki, bu da yeni kadrların hazırlanmasına və peşəkar bacarıqların davamlılığının təmin edilməsinə əlavə gərginlik yaradır. Gənclər, yüksək təhsil səviyyəsinə baxmayaraq, tikintidə intensiv və fiziki tələbat tələb edən işə heç də həmişə hazır deyillər. Tikinti sənayesində kadr tələbatının təhlilinin aktuallığı həm də işçilərdən yeni bilik və bacarıqlar tələb edən yeni texnologiyaların və tikinti materiallarının tətbiqi ilə bağlıdır. Proseslərin avtomatlaşdırılması, tikinti robotlarının istifadəsi, BIM texnologiyalarının (Building Information Modeling) tətbiqi və digər yeniliklər yeni alətlər və proqram təminatı ilə işləməyi bilən mütəxəssislərə tələbat yaradır.

Bu baxımdan tikinti sənayesinin dayanıqlı inkişafının ən mühüm aspektlərindən biri təkcə yeni

kadrların cəlb edilməsi deyil, həm də mövcud mütəxəssislərin ixtisaslarının artırılmasıdır. Kadrların təhsili və peşə hazırlığı sənayenin zamanın çağırışlarından tab gətirmək qabiliyyətini şərtləndirən ən mühüm amillərə çevrilir. Beləliklə, tikinti sənayesində kadr tələbatının təhlili, o cümlədən cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi və gələcək üçün proqnozlar alimlərin, mütəxəssislərin və səlahiyyətli orqanların qarşısında duran mühüm vəzifədir. Bu, kadrların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və uzunmüddətli perspektivdə tikinti sənayesinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün strategiyaların hazırlanmasına kömək edəcək.

İnşaat sənayesi infrastrukturun və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynayaraq son illərdə davamlı artım nümayiş etdirməkdə davam edir. Urbanizasiyanın yüksək templəri və mənzillərə artan tələbat, eləcə də müxtəlif təyinatlı obyektlərin modernləşdirilməsi və tikintisi layihələrinə əhəmiyyətli investisiyalar fonunda tikinti sənayesi inkişaf etməkdə davam edir. Bu proses yaşayış, ticarət və infrastruktur obyektlərinin tikintisinin həcmının artması ilə müşayiət olunur ki, bu da iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir.

Bununla belə, müsbət tendensiyalara baxmayaraq, sənaye bir sıra problemlərlə üzləşir, bunlardan əsas problem ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır. Tikinti ən çox əmək tələb edən və fiziki cəhətdən tələb olunan işlərdən biridir, lazımı bacarıq və təcrübəyə malik böyük işçi qüvvəsi tələb edir. Son illərdə xüsusilə dizayn, memarlıq, mühəndislik və tikinti layihələrinin idarə edilməsi sahələrində mütəxəssis çatışmazlığı açıq şəkildə hiss olunur. Bundan əlavə, sənaye işçilərinin əhəmiyyətli bir hissəsi 45 və daha yuxarı yaş qrupundadır. Bu, qocalmış işçi qüvvəsinə və tikinti sənayesində işləmək istəyən gənclərin çatışmazlığına gətirib çıxarır. Peşəkar təhsil müəssisələrinin olmasına baxmayaraq, yeni mütəxəssislərin hazırlanması heç də həmişə bazar tələblərinə cavab vermir, gənclər tikinti üçün xarakterik olan iş şəraitinə və fiziki gərginliyə həmişə hazır olmurlar.

Sənayenin əsas problemlərindən biri də işçi qüvvəsinin qeyri-bərabər paylanmasıdır. Böyük şəhərlərdə, xüsusən də paytaxtda ixtisaslı mütəxəssislər üçün rəqabət yüksək səviyyədə olduğu halda, regionlarda işçi çatışmazlığı müşahidə olunur. Bu, ölkənin az inkişaf etmiş ərazilərində tikinti layihələrinin həyata keçirilməsində əlavə çətinliklər yaradır. Üstəlik, iqtisadi qeyri-sabitlik və əmək bazarında dəyişikliklər şəraitində tikinti şirkətləri ixtisaslı kadrların saxlanması problemi ilə üzləşirlər ki, bu da kadr dəyişikliyinə artmasına səbəb olur.

Son illərin mühüm tendensiyası tikinti prosesinə yeni texnologiyaların tətbiqidir. Tikinti şirkətləri fəhlələrdən yeni bilik və bacarıqlar tələb edən innovativ tikinti materiallarını, üsul və proseslərini fəal şəkildə tətbiq edirlər. BIM modelləşdirmə, tikinti robotları və avtomatlaşdırılmış layihə idarəetmə sistemlərindən istifadə kimi tikinti texnologiyalarının modernləşdirilməsi sənayenin qarşısında yeni alətlər və üsullarla səmərəli işləyə bilən mütəxəssislərin hazırlanması vəzifəsini qoyur.

Beləliklə, tikinti sənayesinin hazırkı vəziyyəti həm dinamik artım və inkişaf, həm də kadr potensialı baxımından ciddi problemlər ilə xarakterizə olunur. Qeyd etmək vacibdir ki, sənayenin uğurlu inkişafı üçün təkcə yeni mütəxəssisləri cəlb etmək deyil, həm də zamanın və texnologiyanın tələblərinə cavab verən kadrların təkmilləşdirilməsini və hazırlanmasını təmin etmək lazımdır.

Son illərdə yeni texnologiyaların inkişafı, işçilərin ixtisasına olan tələblərin artması və tikinti proseslərinin strukturunda dəyişikliklər nəticəsində tikinti sənayesinin insan resurslarına ehtiyacı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Əsas problemlərdən biri əmək bazarının müxtəlif seqmentlərində mütəxəssis çatışmazlığıdır. Bu gün ixtisaslı işçilər, o cümlədən mühəndislər, memarlar, konstruktorlar, eləcə də bəna, dülgər, qaynaqçı və başqaları kimi mavi xallıların çatışmazlığı açıq şəkildə hiss olunur.

Tikinti çox səviyyəli prosesdir və bütün mərhələlərdə - layihələndirmə və planlaşdırmadan tutmuş layihələrin faktiki icrasına və idarə olunmasına qədər müxtəlif peşəkar bacarıqlar tələb edir. Sürətlə dəyişən texnologiyalar kontekstində ekoloji cəhətdən təmiz və enerjiyə qənaət edən komponentlər kimi yeni tikinti materialları ilə, həmçinin BIM (Bina İnformasiya Modelləşdirməsi), tikinti proseslərinin robototexnikası və layihələndirmənin avtomatlaşdırılması kimi innovativ texnologiyalarla işləyə bilən mütəxəssislərə ehtiyac artır.

Müxtəlif obyektlərin layihələndirilməsi, tikintisi və istismarı sahəsində biliyə malik olan mühəndis və texniki mütəxəssislərə xüsusi ehtiyac duyulur. 3D çap və ya robot texnikasından istifadə etməklə binaların tikintisi kimi yeni yanaşmaların tətbiqi mütəxəssislərdən təkcə nəzəri hazırlıq deyil, həm də yüksək texnologiyalı cihazlar və proqram təminatı ilə işləmək üzrə praktiki təcrübəyə malik olmağı tələb edir.

Digər əsas məsələ tikinti layihələrinin idarə edilməsi sahəsində kadr çatışmazlığıdır. Tikinti prosesini effektiv idarə etmək üçün menecerlər, layihə və tikinti mühəndisləri, keyfiyyətə nəzarət və təhlükəsizlik üzrə mütəxəssislər lazımdır. Son illərdə tikinti şirkətləri prosesləri optimallaşdırır, riskləri minimuma endirir və layihələrin vaxtında və büdcə daxilində tamamlanmasını təmin edə bilən yüksək ixtisaslı menecerlərin vacibliyini dərk edirlər.

Buna baxmayaraq, tikinti sənayesi gənclərin tikintiyə cəlb edilməsində problemlərlə üzləşir. Müasir gənclər çox vaxt daha prestijli və daha az fiziki güc tələb edən peşələrə üstünlük verirlər, tikintidə işləmək isə təkcə bilik və bacarıqları deyil, həm də tikinti sahələrində çətin fiziki işə hazır olmağı tələb edir. Bu, gənc mütəxəssislərin və işçilərin çatışmazlığına gətirib çıxarır ki, bu da bütövlükdə sənayeyə mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda, tikinti həcmələrinin artması və yeni texnologiyaların aktiv inkişafı mavi yaxalı işlərə tələbatın artırılmasını tələb edir. Tikinti şirkətlərinə tikinti meydançasında öz işlərini səmərəli yerinə yetirə bilən, həmçinin yeni iş üsullarını tez öyrənən və müasir alətləri mənimsəyən ixtisaslı işçilər tələb olunur. Kadrlarla bağlı vəziyyətin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, hər bir obyektin tikintisi üçün xeyli sayda mütəxəssis tələb olunur ki, bu da dövlət və özəl təşkilatlar qarşısında tikinti sənayesi üçün kadr hazırlığı üçün effektiv sistem yaratmaq vəzifəsini qoyur. Beləliklə, tikinti sənayesinin kadr tələbatı kompleks yanaşma tələb edir, o cümlədən peşəkar hazırlığın keyfiyyətinin yüksəldilməsi, “mavi yaxa” iş yerlərinin nüfuzunun artırılması və tikinti sənayesinin müxtəlif seqmentlərində ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatı stimullaşdıracaq yeni texnologiyaların tətbiqi.

Növbəti illərdə tikinti sənayesində kadr tələbatının proqnozları tikinti texnologiyalarının inkişafı, iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi, tikinti fəaliyyətində yeni standartların tətbiqi kimi bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Əsas tendensiyalardan biri müasir texnologiyalar və innovasiyalarla işləməyi bacaran yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə artan tələbatdır. Kadr tələblərinə təsir edən əsas amillərdən biri tikinti proseslərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Robotların, dronların, 3D konstruksiya printerlərinin və digər texnologiyaların istifadəsi yaxın illərdə aşağı ixtisaslı işçilərə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq, lakin eyni zamanda, bu innovativ sistemləri idarə edə bilən mütəxəssislərə tələbat artacaq. Məsələn, robototexnika və avtomatlaşdırma sahəsində təcrübəyə malik dizaynerlər və mühəndislər prosesləri sürətləndirəcək və xərcləri azaldacaq yeni tikinti metodları yaratmaq və tətbiq etmək üçün tələbat olacaqlar.

BIM texnologiyalarının tətbiqi kadr ehtiyaclarına da əhəmiyyətli təsir göstərəcək. Bu sistem binaların 3D modellərini yaratmağa və tikintinin bütün mərhələlərini simulyasiya etməyə imkan verir ki, bu da səmərəliliyi və dəqiqliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Hər il AutoCAD, Revit, ArchiCAD və başqaları kimi BIM proqramları ilə işləmək bacarığı olan mütəxəssislərə ehtiyac artır. Bir çox tikinti şirkətləri layihənin idarə edilməsi, monitorinqi və xərclərin optimallaşdırılması üçün bu texnologiyalardan istifadə etməyə keçdikcə bu cür peşəkarlara tələbin artmağa davam edəcəyi gözlənilir. İqlim dəyişikliyi və istehlakçılar arasında artan ekoloji maarifləndirmə şəraitində tikinti şirkətləri davamlı və enerjiyə qənaət edən texnologiyaların istifadəsinə getdikcə daha çox müraciət edirlər. Bu, ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarının, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların və “yaşıl” tikinti üçün həllərin inkişafı və istifadəsi ilə bağlı yeni peşələrin yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə, enerjiyə qənaət edən binaları layihələşdirir və tikə bilən mühəndis və memarlara, eləcə də ekoloji standartları və sertifikatları (məsələn, LEED, BREEAM) başa düşən mütəxəssislərə tələbat artacaq. Mürəkkəb və çox səviyyəli tikinti layihələri kontekstində resursları, son tarixləri və işin keyfiyyətini effektiv şəkildə idarə edə bilən yüksək ixtisaslı layihə menecerlərinə və rəhbər işçilərinə artan tələbat var. Tikinti proseslərinin səmərəliliyini artırmaq üçün yeni texnologiyalar və iş üsullarını birləşdirir bilən layihə idarəetmə mütəxəssislərinə artan ehtiyac olacaq. Həmçinin keyfiyyətə nəzarət,

təhlükəsizlik və uyğunluq üzrə mütəxəssislərə tələbat artacaq.

Texnologiyanın inkişafına baxmayaraq, tikinti işlərinin əsas hissəsi hələ də xeyli sayda işçi tələb edəcəkdir. Növbəti illərdə dülgər, hörgü ustası, qaynaqçı, elektrik montyoru və başqaları kimi ixtisaslı işçilərə tələbat yüksək olacaq. Lakin gənclərin bu peşələrə cəlb edilməsində çətinliklər və mövcud mütəxəssislərin qocalması tikinti rayonlarında işçi çatışmazlığına səbəb olur. Odur ki, çox güman ki, gələcəkdə mavi yaxalı işlərə tələbat artacaq ki, bu da yeni təhsil proqramlarının yaradılmasını və gənclər üçün bu peşələrin cəlb ediliyinin artırılmasını tələb edəcək.

Qloballaşma şəraitində tikinti şirkətləri xüsusilə iri layihələr üçün beynəlxalq təcrübəyə malik mütəxəssislərin cəlb edilməsinə daha çox diqqət yetirirlər. Bu, kadr axınının artmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da xarici mütəxəssislərin integrasiyası və müxtəlif mədəni və qanunvericilik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edəcək. Tikinti sənayesində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməkdə davam edəcəyi gözlənilir ki, bu da işçi qüvvəsinin vəziyyətinə və beynəlxalq layihələrdə təcrübəsi olan çoxdillli mütəxəssislərə və ekspertlərə ehtiyaca təsir edəcək.

Beləliklə, tikinti sənayesinin işçi qüvvəsinə olan tələbatının proqnozlaşdırılan tendensiylərinə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə artan tələbat, yeni texnologiyalar və materiallarla işləmək, davamlılıq və tikinti layihəsinin idarə edilməsinə diqqət daxildir. Bu çağırışlara cavab olaraq təhsil sisteminin uyğunlaşdırılması, mövcud işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi və mütəxəssislərin hazırlanmasında yeni metodların tətbiqi zəruri olacaqdır.

Nəticə

Tikinti sənayesində işçi qüvvəsinə ehtiyacın təhlili göstərdi ki, texnologiyada əhəmiyyətli irəliləyişlərə və tikinti həcmələrinin artmasına baxmayaraq, sənaye bir sıra ciddi problemlərlə üzləşir. Bunlardan başlıcası ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı, işçi qüvvəsinin qocalması və işçi qüvvəsinin adaptasiyasını tələb edən innovativ texnologiyaların tətbiqinə ehtiyacdır. Gələcəyin tikinti sənayesi BIM texnologiyaları və robototexnika kimi yeni tikinti materialları, metodları və idarəetmə sistemləri ilə effektiv işləyə bilən yeni tip mütəxəssis tələb edəcək.

Bu baxımdan əsas istiqamətlərdən biri tikinti sektorunda təhsil proqramlarının yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi olmalıdır. Tikinti sahələrində tələb olunan nəzəri bilikləri praktiki bacarıqlarla birləşdirən təlim şəraitinin yaradılması vacibdir. Buna nail olmaq üçün təhsil müəssisələri, tikinti şirkətləri və dövlət qurumları arasında əməkdaşlıq qurmaq lazımdır ki, mütəxəssis hazırlığı proqramları əmək bazarının real ehtiyaclarına yönəlsin.

Bundan əlavə, hazırkı mütəxəssislərin, xüsusən də yeni texnologiyalar və tikinti üsulları sahəsində ixtisaslarının artırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir. Sürətli texnoloji tərəqqi şəraitində kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması tikinti şirkətlərinin strateji inkişafının tərkib hissəsinə çevrilir. Mütəxəssislərin davamlı peşəkar inkişafı və sertifikatlaşdırılmasının tətbiqi sənayenin bütün işçiləri üçün standartla çevrilməlidir.

Gənclərin tikinti sənayesinə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Buna nail olmaq üçün inşaatçı peşələrinə ictimai baxışı dəyişdirmək, onları daha cəlbəedici və prestijli etmək lazımdır. Mentorluq proqramlarının hazırlanması, gənclərin təcrübəli mütəxəssislərin rəhbərliyi altında işləməsi və lazımi bacarıqların formalaşması üçün şərait yaradılması vacibdir. İnşaat peşələrinin populyarlaşdırılması üçün də müasir informasiya texnologiyalarından və kütləvi informasiya vasitələrindən fəal istifadə etmək lazımdır. Bölgələrdə mavi yaxalılara tələbatın proqnozlaşdırılan artması kadr çatışmazlığı probleminin həlli üçün tədbirlər görməyi tələb edir. Belə həll yollarından biri daha çevik məşğulluq formalarının tətbiqi, həmçinin miqrasiya axınlarının cəlb edilməsi ola bilər ki, bu da tikinti şirkətlərinin ehtiyaclarını müxtəlif regionlarda əmək bazarının imkanları ilə balanslaşdırmağa kömək edəcək.

Sonda vurğulamaq lazımdır ki, tikinti sənayesinin növbəti onilliklərdə uğurlu inkişafı birbaşa olaraq səmərəli kadr siyasətindən asılıdır. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsini, yeni texnologiyaların işlənilməsinə hazırlanmasını və sabit işçi qüvvəsinin təmin edilməsini birləşdirəcək bir

sistemin yaradılması vacibdir. Yalnız kadr problemlərinin həllinə kompleks yanaşma tikinti sənayesinin gələcəyin çağırışlarına uğurla uyğunlaşmasına və ölkənin iqtisadi inkişafında əsas rol oynamağa davam etməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Armstrong M., Brown D. “Strategic Human Resource Management: back to the future”. Institute for Employment Studies reports, 2019, 1(1), p.1-36. https://www.employment-studies.co.uk/system/files/resources/files/517_Strategic-Human-Resource-Management-Back-to-the-future-IES-CIPD-2019.pdf
2. Barbic T., Bieber F., Broz T., Buturac G., Mikulic D., Stojcic N., Vizek M. “The Impact of Digital Transformation on the Western Balkans: Tackling the Challenges towards Political Stability and Economic Prosperity”. <https://wb6digital.files.wordpress.com/2018/01/wb6-study.pdf>
3. Charlwood A., & Guenole N. “Can HR adapt to the paradoxes of artificial intelligence”. Human Resource Management Journal, 2022, 32(4), p.729-742.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1748-8583.12433>
4. Əliquliyev R.M. “Elmi kadr hazırlığı”. Bakı, “İnformasiya texnologiyaları”, 2019, 289 səh.
5. Əliyev T.N. “Əməyin elmi təşkili”. Bakı, “Qanun”, 2014, 388 səh.
6. Frederick D.E. “Libraries, data and the fourth industrial revolution (data deluge column)” // Library Hi-Tech News, 2016, 5, p.9-12.
https://www.researchgate.net/publication/305645046_Libraries_data_and_the_fourth_industrial_revolution_Data_Deluge_Column
7. Gigauri I. “Effects of Covid-19 on Human Resource Management from the Perspective of Digitalization and Work-life-balance” // International Journal of Innovative Technologies in Economy, 2020, p.4-31.
https://www.researchgate.net/publication/344769881_Effects_of_Covid-19_on_Human_Resource_Management_from_the_Perspective_of_Digitalization_and_Work-life-balance
8. Halid H., Yusoff Y.M., Somu H. “The relationship between digital human resource management and organizational performance”. In First ASEAN Business, Environment, and Technology Symposium, Atlantis Press 2020, p.96-99.
https://www.researchgate.net/publication/341471206_The_Relationship_Between_Digital_Human_Resource_Management_and_Organizational_Performance
9. Hausmann R., Hidalgo A.C. “The Atlas of Economic Complexity” // MIT Press, Boston, USA, 2013, (23) 2-1 <https://atlas.hks.harvard.edu/>

SUMMARY

In the construction industry, there is an urgent need for qualified personnel, especially in engineering and technical specialties. This deficit is due to demographic changes, migration processes and insufficient attractiveness of the profession for young people. Modern technologies and automation change the structure of personnel needs and require new skills. The demand for specialists in the field of project management, BIM technologies and sustainable construction is especially growing. State programs and educational reforms are aimed at training personnel that meet the requirements of the industry. Employers face increased competition for qualified employees, which leads to higher wages and improved working conditions. In the future, the demand for specialists in the field of "green construction" and digital technologies is expected to increase. Companies are forced to implement new personnel management strategies, providing continuous training and retraining. The development of the construction industry is directly related to the quality of training and the flexibility of educational programs. In the future, sustainable development of the industry requires an integrated approach to solving personnel problems.

Key words: Construction industry, Personnel needs, Qualified personnel, Engineering specialties, Technical specialties

BAKİ GƏLƏCƏYƏ DOĞRU: AĞILLI TEKNOLOGİYALAR VƏ DAVAMLI ŞƏHƏR MODELİ

Kamalə ƏBİLQASIMZADƏ

kemal.ebilqasimzade01@gmail.com
Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0001-1165-0370>
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Ruhəngiz ƏLİYEVƏ

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-5214-006X>

Xülasə

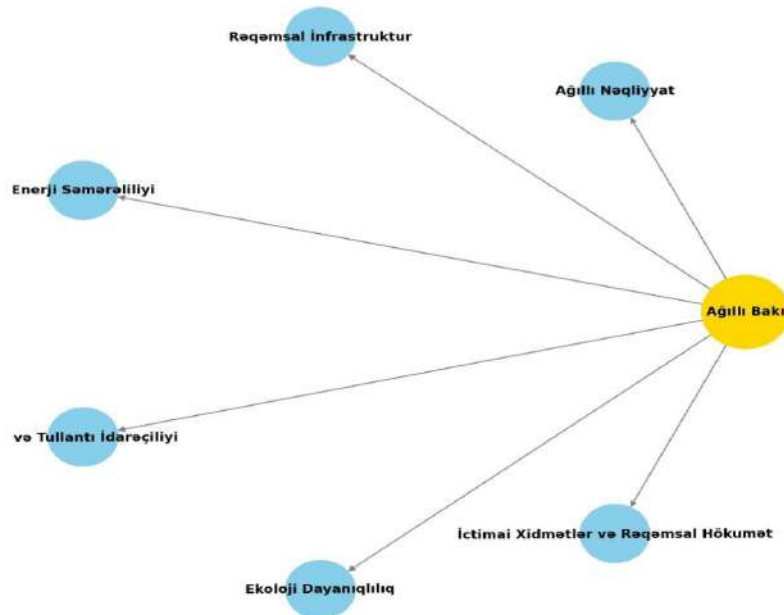
Bakı şəhəri ağıllı texnologiyalar və davamlı inkişaf prinsipləri əsasında modernləşir. Bakı şəhərinin inkişafında ağıllı texnologiyalar və davamlı şəhər modeli mühüm rol oynayır. Bu model rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, enerji səmərəliliyi, ekoloji tarazlıq və innovativ infrastrukturun integrasiyasını əhatə edir. Ağıllı nəqliyyat, su və tullantıların idarə olunması, bərpa olunan enerji və rəqəmsal hökumət xidmətləri şəhərin daha effektiv və yaşanaqlı olmasını təmin edir. Bu yanaşma Bakı şəhərinin uzunmüddətli dayanıqlılığını və ekoloji tarazlığını qoruyaraq iqtisadi və sosial inkişafı sürətləndirmək məqsədi daşıyır. Ağıllı şəhər modeli rəqəmsal infrastruktur, ekoloji dayanıqlılıq və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə vətəndaşların həyat keyfiyyətini artırmağı hədəfləyir. Bu çərçivədə əsas istiqamətlər ağıllı nəqliyyat və infrastruktur, yaşıl enerji və su idarəetməsi, rəqəmsal xidmətlər və innovasiyalar, eləcə də ekoloji həllərdir. Ağıllı nəqliyyat sistemləri, alternativ enerji mənbələri, tullantıların səmərəli idarə olunması və smart şəhər tətbiqləri Bakının daha davamlı və yaşıl bir şəhərə çevrilməsinə töhfə verir. Şəhərin ağıllı inkişaf strategiyası ictimai və özəl sektorun əməkdaşlığı, rəqəmsallaşmanın artırılması və ekoloji layihələrin genişləndirilməsini əhatə edir. Bu yanaşma sayəsində Bakı gələcəyin innovativ və yaşıl şəhəri olmağa doğru irəliləyir.

Açar sözlər: Ağıllı şəhər, dayanıqlı inkişaf, smart texnologiyalar, innovasiya, şəhər planlaşdırılması.

Giriş

Bakı, sürətlə inkişaf edən və texnologiyanın integrasiyası ilə müasir şəhər modelinə çevrilən bir metropoldur. Müasir şəhərlərin qarşısında duran ən mühüm çağırışlardan biri urbanizasiya prosesinin idarə olunması və şəhər resurslarının səmərəli istifadəsidir. XXI əsrdə texnologiyaların inkişafı şəhər idarəetməsində yeni yanaşmaların tətbiqini labüd edir. **Ağıllı şəhər modeli**, rəqəmsal texnologiyaların, süni intellektin və məlumat analitikasının urbanizasiya prosesinə integrasiyasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma şəhər həyatının müxtəlif sahələrində—**nəqliyyat, enerji, su idarəetməsi, ictimai təhlükəsizlik və ətraf mühitin qorunması** kimi sahələrdə effektiv idarəetməni təmin edir. Dünyada sürətli urbanizasiya və əhali artımı şəhərlərdə innovativ həllərin tətbiqini zəruri edir. Şəhər əhalisinin tələblərini qarşılamaq üçün effektiv idarəetmə sistemlərinin, ekoloji dayanıqlılığın və rəqəmsal texnologiyaların birləşdirildiyi ağıllı şəhər konsepsiyası qlobal miqyasda geniş yayılmaqdadır. Bakı da bu inkişaf tendensiyasından kənarda qalmayaraq, ağıllı texnologiyaların tətbiqi ilə gələcəyin şəhəri olmağa doğru irəliləyir. Rəqəmsal transformasiya və ekoloji dayanıqlılıq prinsipləri əsasında qurulan ağıllı şəhər konsepsiyası, paytaxtın infrastrukturunu modernləşdirərək, şəhər sakinlərinin həyat keyfiyyətini artırmağa yönəlib. Ağıllı şəhər modeli, şəhərin idarə olunmasında rəqəmsal innovasiyalardan və ekoloji həllərdən istifadə edərək yaşayış səviyyəsini yüksəltməyə yönəlmiş bir yanaşmadır. Bu model nəqliyyat, enerji, ictimai xidmətlər, ətraf mühit və şəhər planlaşdırması kimi sahələri əhatə edir. Ağıllı nəqliyyat sistemləri tıxacları azaldaraq şəhər sakinlərinin rahat hərəkət etməsinə imkan yaradır. Alternativ enerji mənbələri şəhərin enerji təhlükəsizliyini artırır və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alır. Ağıllı şəhər modeli yalnız texnoloji yeniliklərə əsaslanmır, həm də ekoloji davamlılıq və sosial rifah baxımından yeni imkanlar yaradır. **Ağıllı nəqliyyat şəbəkələri** tıxacların azaldılmasına və səmərəli şəhər mobilliyinə töhfə verir, **ağıllı enerji sistemləri** binaların və infrastrukturun enerji istehlakını optimallaşdırır, **su və tullantı**

idarəetməsi texnologiyaları isə resursların daha qənaətlə istifadəsinə imkan yaradır. Bu yanaşmalar şəhərlərin ekoloji izini azaldaraq iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmasını və karbon emissiyalarının minimuma endirilməsini hədəfləyir. **Bakıda ağıllı texnologiyaların tətbiqi və gələcək**

perspektivlər

Şəkil 1. Bakıda ağıllı texnologiyaların tətbiqi və gələcək perspektivlər

1. Ağıllı şəhər modelinin tətbiqi

Bakıda ağıllı texnologiyalar əsasən nəqliyyat, enerji və şəhər idarəçiliyində tətbiq olunur. Bu prosesə daxildir:

- **Ağıllı nəqliyyat şəbəkələri:** İctimai nəqliyyatda real vaxt izləmə sistemləri və tıxacların azaldılması üçün ağıllı işıqforlar.

- **Enerji səmərəliliyi:** Günəş panelləri və ağıllı elektrik şəbəkələri vasitəsilə enerji israfının qarşısının alınması.

- **Su və tullantı idarəetməsi:** Ağıllı su sayğacları və tullantıların avtomatik çeşidlənməsi.

2. Rəqəmsal innovasiyalar və şəhər idarəçiliyi

Bakıda rəqəmsal texnologiyaların inkişafı şəhər xidmətlərinin optimallaşdırılmasına yönəlib. Bu istiqamətdə görülən əsas işlər:

- **5G və IoT şəbəkələri:** İnternetin daha sürətli və əlçatan olması, cihazların ağıllı idarə olunması.

- **Məlumat analitikası:** Böyük verilərdən istifadə edərək şəhər planlaşdırmasını və resurs idarəçiliyini optimallaşdırmaq.

3. Ekoloji davamlılıq və yaşıl layihələr

Şəhərin ekoloji davamlılığını qorumaq üçün aşağıdakı layihələr həyata keçirilir:

- **Ağıllı parklar və yaşıllaşdırma:** Şəhər ərazilərində avtomatik suvarma sistemləri və yaşıllıq sahələrinin genişləndirilməsi.

- **Ekoloji nəqliyyat:** Elektrikli avtobus və avtomobillərin geniş yayılması.

- **Hidroponik və aqrotexnologiyalar:** Şəhər daxilində hidroponik sistemlər vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi.

4. Bakı üçün gələcək ağıllı şəhər hədəfləri

Gələcəkdə Bakının tam ağıllı şəhərə çevrilməsi üçün aşağıdakı addımlar vacibdir:

• **Daha geniş rəqəmsal transformasiya:** 5G şəbəkəsinin tam tətbiqi və IoT cihazların integrasiyası.

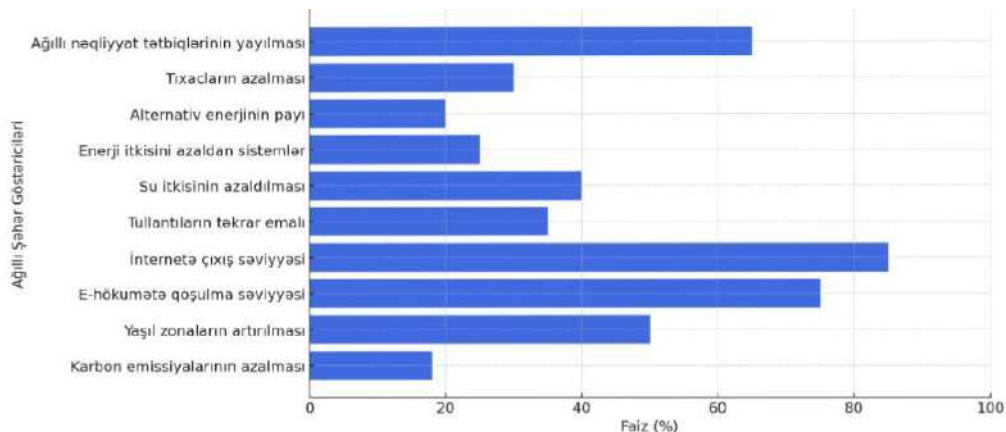
• **Ekoloji layihələrin artırılması:** Daha çox günəş və külək enerjisi layihələrinin həyata keçirilməsi.

• **Ağıllı ictimai xidmətlər:** Məlumatların vətəndaşlara açıq təqdim edilməsi və xidmətlərin avtomatlaşdırılması.

Hazırkı statistik göstəricilər göstərir ki, ağıllı nəqliyyat sistemləri, GPS-lə təchiz olunmuş avtobuslar, ağıllı işıqforlar və naviqasiya sistemləri sayəsində tıxaclar 30% azalıb, ictimai nəqliyyatın hərəkəti isə 65% daha effektiv idarə olunur. Alternativ enerji mənbələri, günəş və külək enerjisi Bakının ümumi enerji təminatında 20%-lik paya sahibdir və bu göstəricinin yaxın illərdə artması gözlənilir. Ağıllı su idarəetmə sistemləri sayəsində su sızmalarının qarşısı 40% daha effektiv alınıb, bu isə şəhərin su resurslarından daha qənaətlə istifadə etməsinə imkan yaradıb. Tullantıların təkrar emalı üzrə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində təkrar emal olunan tullantıların miqdarı 35%-ə çatıb, bu da ekoloji dayanıqlılıq artırır. Rəqəmsal hökumət və e-hökumət xidmətlərindən istifadə edən vətəndaşların sayı 75%-ə yüksəlib, nəticədə idarəetmədə çeviklik və vətəndaş məmnuniyyəti artıb. Şəhərin rəqəmsal infrastrukturunu sürətlə inkişaf edir, 5G və fiber-optik internetin yayılması ilə internetə çıxış səviyyəsi 85%-ə çatıb.

Bu rəqəmlər sübut edir ki, Bakının gələcəyə doğru ağıllı və davamlı bir şəhər kimi inkişafı artıq real nəticələr verir. Ağıllı texnologiyaların tətbiqi sayəsində şəhər idarəetməsi daha səmərəli, çevik və vətəndaş yönümlü olur.

Qrafik 2.Bakıda ağıllı şəhər modeli üzrə statistik göstəricilər.

Nəticə

Bakının ağıllı texnologiyalar və davamlı şəhər modeli istiqamətində inkişafı şəhər həyatının müxtəlif sahələrində mühüm dəyişikliklərə səbəb olub. Nəqliyyat, enerji, ekoloji dayanıqlılıq, su və tullantı idarəçiliyi, rəqəmsal hökumət və ictimai xidmətlər kimi sahələrdə tətbiq edilən innovativ həllər şəhərin idarəçiliyini optimallaşdırır, resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır və vətəndaşların həyat keyfiyyətini yüksəldir. Ağıllı texnologiyaların tətbiqi sayəsində şəhər idarəetməsi daha səmərəli, çevik və vətəndaş yönümlü olur. Lakin, ağıllı şəhər modelinin tam effektivliyə çatması üçün alternativ enerji mənbələrinin genişləndirilməsi, enerji istehlakında bərpa olunan mənbələrin payının artırılması, nəqliyyatın daha da optimallaşdırılması, elektrik və avtonom nəqliyyat vasitələrinin tətbiqi, yaşıl zonaların artırılması, şəhər mühitinin ekoloji baxımdan daha sağlam olması üçün tədbirlərin gücləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, şəhərin tam rəqəmsal transformasiyasının təmin edilməsi vacibdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi idarəetmədə çevikliyi artırır, ağıllı nəqliyyat və enerji sistemləri resurslardan

daha effektiv istifadəni təmin edir, alternativ enerji mənbələri və ekoloji layihələr isə şəhərin gələcək inkişafını daha dayanıqlı edir. Bu proseslər Bakının müasir şəhər konsepsiyasına uyğun olaraq yenilənməsinə, şəhər infrastrukturunun optimallaşdırılmasına və sosial rifahın yüksəldilməsinə imkan yaradır. Ağıllı texnologiyaların geniş tətbiqi şəhər mühitinin daha təhlükəsiz, rahat və ekoloji cəhətdən təmiz olmasına şərait yaradır. Alternativ enerji mənbələrindən daha səmərəli istifadə və ekoloji tarazlığın qorunması kimi istiqamətlərdə davamlı addımlar atılmalıdır.

Nəticə olaraq, Bakı ağıllı texnologiyalar və davamlı şəhər modeli konsepsiyası əsasında inkişaf edərək gələcək nəsillər üçün daha yaşıl, innovativ və insan yönümlü bir şəhərə çevrilmək yolundadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbilqasımzadə Kamalə.V. (2024). Ekoloji Davamlılıq və Texnoloji İnkişaf: Gələcəyin Yaşıl Şəhərləri, Azərbaycan İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s 421-422.
2. Məmmədov, Z. (2020). *Ağıllı şəhərlər: Müasir yanaşmalar və inkişaf perspektivləri*, s 52
3. Hollands, R. G. (2020). *Urban Futures: Planning for City Foresight and City Visions*. Routledge, s 67
4. Əliyev, R. (2021). "Ağıllı şəhərlər və informasiya texnologiyaları". Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
5. Məmmədov, A. (2019). "Şəhərsalma və ekoloji davamlılıq". Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
10. 6. Qasimov, E. (2023). "Ağıllı şəhər modellərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri". Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Elmi Jurnalı.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi – "Bakı şəhərinin dayanıqlı inkişaf strategiyası" (2022).
8. Caspian Innovation Conference – "Azərbaycanın rəqəmsal gələcəyi: Ağıllı şəhərlər və innovativ texnologiyalar" (2023), s 34-52.
9. R. Əzizova, A. Rəhimli "Ağıllı şəhər - Rəqəmsal dünyanın şəhəri" (2022), s 29-47.
10. Hüseynov, S. (2024). "Ağıllı şəhər texnologiyaları: davamlı yaşayışın yeni üföqləri".

SUMMARY

Baku is modernizing on the basis of smart technologies and sustainable development principles. Smart technologies and the sustainable city model play an important role in the development of Baku. This model includes the application of digital technologies, energy efficiency, ecological balance and the integration of innovative infrastructure. Smart transport, water and waste management, renewable energy and digital government services ensure that the city is more effective and livable. This approach aims to accelerate economic and social development while maintaining the long-term sustainability and ecological balance of Baku. The smart city model aims to improve the quality of life of citizens through the application of digital infrastructure, ecological sustainability and innovative technologies. In this context, the main directions are smart transport and infrastructure, green energy and water management, digital services and innovations, as well as ecological solutions. Smart transport systems, alternative energy sources, efficient waste management and smart city applications contribute to transforming Baku into a more sustainable and green city. The city's smart development strategy includes cooperation between the public and private sectors, increasing digitalization and expanding ecological projects. Thanks to this approach, Baku is moving towards becoming an innovative and green city of the future.

Keywords: Smart city, sustainable development, smart technologies, innovation, urban planning.

BİTKİLƏRİN SUVARILMASI ÜÇÜN ONLARIN AQEOTEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ NƏZƏRƏ ALMAQLA İSTİFADƏ OLUNAN SUVARMA MAŞINLARININ MÜHƏNDİS TEXNİKİ XARAKTERİSTİKASININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Rizvan FƏRZƏLİYEV
rizvanferzeliyev002@gmail.com

Xülasə

Məqalədə toplanmış materiallar əsasında bitkilərin suvarılması üçün onların aqrotekniki xüsusiyyətləri nəzərə almaqla istifadə olunan suvarma maşınlarının mühəndis texniki xarakteristikasının öyrənilməsi təhlil edilir. Bitkilərin suvarılması, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması və su resurslarının səmərəli istifadəsi üçün vacibdir. Bu prosesdə, bitkilərin aqrotekniki xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, müxtəlif suvarma maşınları tətbiq edilir. Suvarma maşınlarının mühəndis texniki xarakteristikası, suvarma prosesinin düzgün və effektiv həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Suvarma maşınları bitkilərin ehtiyaclarına uyğun su təminatını təmin etmək məqsədilə istifadə olunur. Suvarma maşınlarının düzgün seçimi və istifadə olunması bitki yetişdirmənin məhsuldarlığını artırmağa, suyun daha səmərəli istifadəsini təmin etməyə və ümumilikdə kənd təsərrüfatının inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: bitkilərin suvarılması, aqrotekniki xüsusiyyətlər, suvarma maşınları, mühəndis texniki xarakteristikası, suvarma metodu, suvarma texnologiyaları, iqlim şəraiti, kənd təsərrüfatı.

Giriş

Kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün suvarma, mühüm əhəmiyyətə malik olan ən vacib aqrotekniki tədbirlərdən biridir. Təsərrüfatın məhsuldarlığının artırılması, su ehtiyatlarının optimal istifadəsi və əkin sahələrinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi məqsədilə düzgün suvarma metodlarının tətbiqi vacibdir. Kənd təsərrüfatında suvarma, yalnız torpağın nəmləndirilməsi deyil, həm də bitkilərin düzgün böyüməsi, inkişaf etməsi və məhsul verməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasını təmin edir.

Aqrotekniki xüsusiyyətlər, hər bir bitki növünün böyüməsi və inkişafı üçün lazımi olan suvarma şəraitini müəyyənləşdirən amillərdən ibarətdir. Hər bir bitkinin suya olan tələbi, torpağın xüsusiyyətləri, bitkinin həyat dövrü, hava şəraiti və suvarma dövrü kimi faktorlara bağlı olaraq dəyişir. Bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, ən səmərəli suvarma metodunun seçilməsi, torpağın məhsuldarlığını artırmaq və su ehtiyatlarından düzgün istifadə etmək üçün mühüm rol oynayır.

Bu kontekstdə, suvarma maşınlarının mühəndis-texniki xüsusiyyətləri çox vacibdir. Bitkilərin müxtəlif aqrotekniki xüsusiyyətlərinə uyğun olan suvarma maşınları, yalnız suvarma prosesinin effektivliyini artırmaqla qalmır, eyni zamanda suyun optimal bölgüsünü təmin edir. Bu isə, əkin sahələrində suvarma işlərinin düzgün aparılması, su israfının qarşısının alınması və məhsulun yüksək keyfiyyətlə yetişməsi üçün əsasdır. Bu məqsədlə, suvarma maşınlarının mühəndis-texniki parametrləri, o cümlədən suyun miqdarı, axın sürəti, təzyiqi və suvarma üsulu kimi amillər düzgün seçilməli və tətbiq edilməlidir.

Həmçinin, suvarma maşınlarının texniki xüsusiyyətləri, onların müxtəlif növ bitkilərə uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, torpaq növünə və hava şəraitinə uyğun olaraq tənzimlənə bilər. Məsələn, şiddətli quraqlıq dövründə yüksək su ehtiyacı olan bitkilər üçün daha intensiv suvarma metodları tələb oluna bilər. Bununla yanaşı, yüksək məhsuldarlıq əldə etmək məqsədilə suvarma sistemlərinin davamlı təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və suvarma maşınlarının səmərəli istifadəsi ön plana çıxır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi, bitkilərin aqrotekniki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq istifadə olunan

suvarma maşınlarının mühəndis-texniki xarakteristikalarını öyrənməkdir. Bu, suvarma texnologiyalarının daha optimal şəkildə tətbiq edilməsinə və yeni səmərəli metodların yaradılmasına şərait yaradır. Suvarma maşınlarının seçilməsi və tətbiqi sahəsində qarşılaşılan çətinliklərin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılması, kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından daha optimal istifadəni təmin etməyə imkan verəcəkdir [4].

Müasir suvarma maşınlarının texniki inkişafı, suvarma işlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, həm də su israfını azaltmağa kömək edir. Bu, yalnız əkin sahələrinin məhsuldarlığını artırmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və su resurslarının qorunmasını təmin edir. Suvarma maşınlarının aqrotexniki xüsusiyyətlərə uyğun seçilməsi, bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan, suvarma maşınlarının inkişaf etdirilməsi və onların müasir texnologiyalarla təchiz edilməsi, kənd təsərrüfatı sahəsindəki ən mühüm tələblərdən biridir.

Yekun olaraq, suvarma maşınlarının mühəndis-texniki xarakteristikalarının öyrənilməsi, onların optimal fəaliyyətini təmin edəcək texnologiyaların inkişafına və tətbiqinə töhfə verəcəkdir. Bu, kənd təsərrüfatında səmərəliliyi artırmaq və su resurslarından daha effektiv istifadə etmək məqsədinə xidmət edir. Bu tədqiqat, suvarma maşınlarının texniki parametrlərini daha yaxşı anlamağa və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş təkliflər irəli sürməyə imkan verəcəkdir [2].

Torpaq sahələrinin suvarılmasının əsas məqsədi torpağın su və istilik balansını tənzimləmək, gübrə məhlullarını torpağa tətbiq etmək, artıq duzları yuyub çıxarmaq və bitkilərin ziyanvericiləri ilə mübarizə aparmaqdır. Suvarılmayan sahələrə nisbətən suvarılan sahələrdə məhsuldarlıq 2-dən 6-ya qədər daha yüksək olur. Sahəni suvarmaq üçün xüsusi suvarma sistemləri qurulur ki, bunlar su mənbəyini, nasos qurğusunu və suyun paylanmasını təmin edən kanalları və boruları əhatə edir. Tarlalarda həm örtülü, həm də açıq suvarma şəbəkələri qurulur.

Örtülü şəbəkələrdə su təzyiq altında borular və hidrantlardan yəni, su kəməri kranlarından keçərək suvarma maşınlarına və digər qurğulara yönəldilir. Açıq şəbəkələrdə isə müvəqqəti boru kəmərləri, kanallardan istifadə olunur ki, su buradan nasoslar vasitəsilə yağışyağdıran qurğulara və suvarma maşınlarına verilə bilər. Böyük heyvandarlıq təsərrüfatlarına yaxın sahələrdə su ilə birlikdə üzvi gübrələr, məsələn, peyin şirəsi də tətbiq edilir. Torpaq sahələrini suvarmaq üçün müxtəlif üsullar tətbiq olunur: yağışyağdırma, torpaqüstü öz axını istiqamətində, damcılı, torpaqaltı, kombinə edilmiş və aerozol aid edilir [1].

Yağış yağıdırma suvarma metodunda su, damcı şəklində kiçik ölçülərdə (1...3 mm) torpağa tökülərək sahəyə yağan yağış kimi yayılır. Bu metodda suyun intensivliyi, torpağın növünə görə dəyişir: ağır torpaqlarda 0,1...0,3 mm/dəq, orta torpaqlarda 0,3...0,4 mm/dəq, yüngül torpaqlarda isə 0,4...0,9 mm/dəqiqəni keçməməlidir. Bu cür suvarma üsulu, bitkilərin zədələnməməsini, torpağın sıxılmamasını və torpaq kəsəklərinin dağılmamasını təmin edir. Su torpağa yaxşı nüfuz edir və suyun bərabər paylanması ilə sahədə gölməçə yaranmır.

Torpaq üstü suvarma üsulunda, su sahəyə şırımlar, zolaqlar və ya sahənin su altında qalması ilə, subasma vasitəsilə verilir. Torpaqaltı suvarma üsulunda isə su, xüsusi işçi orqanları ilə təchiz edilmiş maşınlar və ya 45...60 sm dərinlikdə yerləşdirilmiş deşikli borular vasitəsilə torpağa daxil olur. Su, torpağın üst qatına capilyar vasitəsilə qalxır. Bu metod, xüsusilə qumlu torpaqlarda istifadə edilməməlidir.

Damcı suvarma üsulunda su, borular vasitəsilə bitkinin kök hissəsinə yaxın gətirilir və fasiləsiz və ya kiçik fasilələrlə damcılarla tətbiq edilir. Bu metod, xüsusilə tarlarda, meyvə və giləmeyvə bağlarında, üzümlüklərdə geniş istifadə olunur və su qənaətini təmin edir.

Aerazol suvarma üsulunda, damcılarının ölçüsü 150...600 mkm arasında olur və süni yaradılan dumanla torpağın üst qatını, bitkinin yerüstü hissəsini və havanı nəmləndirir. Kombinə edilmiş suvarma metodunda isə, yuxarıda qeyd olunan müxtəlif suvarma üsulları birləşdirilərək istifadə olunur.

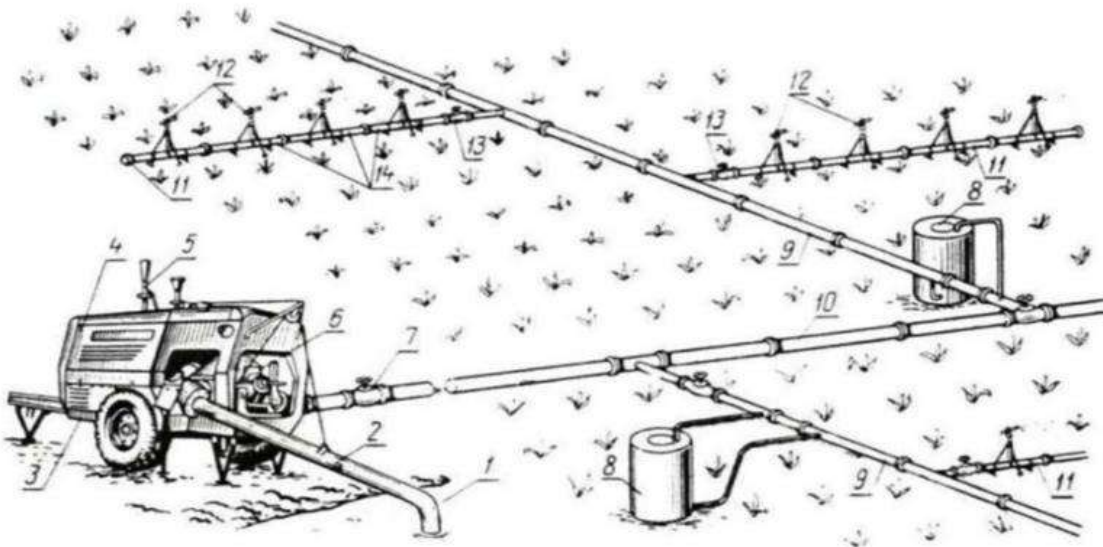
Suvarma üsullarını müqayisə edərkən, hər birinin üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Torpaq üstü suvarma üsulu olduqca sadə və torpağı suvarmaq üçün asanlıqla tətbiq edilir. Lakin bununla bağlı bəzi çatışmazlıqlar da vardır: su istehsalında yüksək itkilər meydana gəlir, su torpağın dərin qatlarına keçir, suyun tarlada qeyri-bərabər paylanması və mürəkkəb relyefli ərazilərdə torpağın

hamarlanması lazım gəlir [5].

Yağışyağdırma üsulu, torpaqüstü suvarmaya nisbətən daha az su sərfi tələb edir, torpağın strukturunu qoruyur və eyni anda torpağı, havanı və bitkiləri nəmləndirir. Bu metod, tarlanın diqqətlə hamarlanmasını tələb etməz və mürəkkəb relyefli ərazilərdə də istifadə oluna bilər. Yağışyağdırma ilə suvarma əməyin sərfini azaldır və işçi heyətinin iş şəraitini yaxşılaşdırır. Lakin, bu üsulda nasoslar, borular və yağışyağdırma maşınları kimi əlavə avadanlıqlara ehtiyac yaranır. Torpaqaltı suvarma, torpağın strukturunun dağılmamasını təmin edir və tarlanın hamarlanması ilə bağlı xərcləri azaldır. Lakin, texniki cəhətdən bu metod daha mürəkkəbdir.

Yağışyağdırma sistemləri 3 əsas komponentdən ibarətdir: boru kəməri, nasos stansiyası və suyu sahəyə paylayan yağışyağdıran qurğular. Nasos stansiyasının əsas funksiyası su mənbəyindən suyu müəyyən bir hündürlüyə qaldırmaq və onu kanallar və ya boru kəmərləri vasitəsilə suvarma sahələrinə yönəltməkdir (şəkl. 1).

Nasos stansiyaları stasionar və hərəkət edə bilən (mobil) tiplərdə olur. Stasionar nasos stansiyası, birləşdirici kanal və nasos stansiyasının yerləşdiyi binadan ibarətdir. Binada mühərriklər, nasos aqreqatları və başqa avadanlıqlar yerləşir. Bu tip stansiyalar adətən böyük suvarma sistemləri üçün istifadə edilir. Mobil nasos stansiyaları isə örtülü və açıq suvarma şəbəkələrinə su ötürmək məqsədilə istifadə edilir. Mobil stansiyalar, üzən, səyyar və ya asma ola bilərlər. Üzən stansiyalar xüsusilə sahil bataqlıq ərazilərindən və su səviyyəsinin dəyişdiyi su mənbələrindən su çəkmək üçün nəzərdə tutulub.

Şəkil 1. Yağışyağdırma sisteminin sxemi: 1- su mənbəsi; 2-sorucu borukəməri; 3-nasos stansiyası; 4- mühərrik; 6-nasos; 7- zadviyka; 8- hidroqidalayıcı; 9- paylayıcı borukəməri; 10- magistral borukəməri; 11- işçi borukəməri; 12- yağışyağdıran aparatlar; 13- hidrantlı (kranlı) boru; 14- keçid boruları

Yağış yağıdıran qurğular, suyun şırnağını damcı şəklində yağışa çevirərək suvarma sahəsinə yayılmasını təmin edir. Bu qurğuların işləmə prinsipi təzyiq və damcıların uçma məsafəsindən asılıdır. Yağışyağdıran aparatlar aşağıdakı 3 yerə ayrılır: uzaqşırnaqlı (təzyiqi 0,6 MPa-dan yüksək, damcıların uçma məsafəsi isə 50 m-ə qədər); ortaşırnaqlı (təzyiqi 0,14–0,4 MPa arasında, damcıların uçma məsafəsi 30 m-ə qədər) və yaxınşırnaqlı (təzyiqi 0,06–0,16 MPa arasında, suvarma radiusu 4–9 m). Bu qruplar suvarma sahəsinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq seçilir [3,6].

Nəticələr

1. Bitkilərin suvarılması üçün istifadə olunan suvarma maşınlarının mühəndis-texniki xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, suvarma sistemlərinin effektivliyini artırmağa və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bu maşınların aqrotexniki xüsusiyyətlərə uyğunluğu, suvarma prosesinin düzgünlüyünü təmin etməkdir.

2. Suvarma maşınlarının mühəndis-texniki xüsusiyyətlərinin araşdırılması, suyun paylanma həcmindən tutmuş, yağış damcılarının ölçüsü və uçma məsafəsinə qədər bir çox amili nəzərə alır. Bu amillər bitkilərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində tələb etdiyi su miqdarı, torpağın struktur xüsusiyyətləri və hava şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır. Beləliklə, maşınların təzyiq səviyyəsi, şırnaq ucu növü və suvarma radiusu kimi parametrlərin optimallaşdırılması, su sərfiyyatını azaldır və məhsulun yaxşılaşdırılmasına töhfə verir.

3. Ümumilikdə, suvarma maşınlarının texniki xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi və təhlili, yalnız suvarma sisteminin iqtisadi effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də əkin sahələrinin ekoloji cəhətdən dayanıqlı olmasına kömək edir. Bu yanaşma, suvarma sistemlərinin daha dəqiq və məqsədyönlü istifadəsini təmin edir və kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığını artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov A.N., Aqrotexniki xüsusiyyətlərə əsaslanan suvarma texnologiyaları. Bakı: Kənd Təsərrüfatı Nəşriyyatı, 2020.
2. Əhmədov R.V., Suvarma maşınlarının texniki xüsusiyyətləri və tətbiqi. Bakı: Azərənşr, 2017.
3. Hüseynov T.Q., Bitki suvarma sistemləri və aqrotexniki yanaşmalar. Bakı: Ekologiya Nəşriyyatı, 2018.
4. İsmayılov E.Ə., Bitkilərin suvarılması və aqrotexniki xüsusiyyətləri. Bakı: Kənd Təsərrüfatı Universiteti, 2016.
5. Məmmədov F.İ., Suvarma maşınlarının mühəndis-texniki xarakteristikaları. Bakı: Azərənşr, 2019.
6. Quliyev Ş.Ə., Suvarma maşınlarının effektivliyi və aqrotexnikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2021.

SUMMARY

In the article, the study of the engineering technical characteristics of irrigation machines used for watering plants, taking into account their agrotechnical characteristics, is analyzed based on the collected materials. Irrigation of plants is important for increasing productivity in agriculture and efficient use of water resources. In this process, taking into account the agrotechnical characteristics of the plants, various irrigation machines are used. The engineering technical characteristics of irrigation machines are important for the correct and effective implementation of the irrigation process. Irrigation machines are used to provide water according to the needs of plants. The correct selection and use of irrigation machines contributes to increasing the productivity of crop cultivation, ensuring more efficient use of water and the development of agriculture in general.

Keywords: irrigation of plants, agrotechnical characteristics, irrigation machines, engineering technical characteristics, irrigation method, irrigation technologies, climatic conditions, agriculture.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе собранных материалов проанализировано исследование инженерно-технических характеристик оросительных машин, используемых для полива растений, с учетом их агротехнических характеристик. Орошение растений важно для повышения продуктивности сельского хозяйства и эффективного использования водных ресурсов. В этом процессе, учитывая возрастно-технические особенности растений, используются различные оросительные машины. Инженерно-технические характеристики оросительных машин важны для правильного и эффективного осуществления процесса орошения. Оросительные машины используются для подачи воды в соответствии с потребностями растений. Правильный выбор и использование оросительных машин способствует повышению продуктивности выращивания сельскохозяйственных культур, обеспечению более эффективного использования воды и развитию сельского хозяйства в целом.

Ключевые слова: орошение растений, возрастотехнические характеристики, дождевальные машины, инженерно-технические характеристики, способ орошения, технологии орошения, климатические условия, сельское хозяйство.

DƏNİZ STASİYONAR PLATFORMASINA DALĞA TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Lətif ASLANOV

latif_aslanov@bk.ru

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Dənizdə neft mədənlərinin hidrotexniki qurğularının düzgün layihələndirilməsi və yataq istismarının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi, eləcə də şiddətli tufanlar zamanı bu qurğuların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tikinti və istismarın mövcud uzunmüddətli təcrübəsinin hərtərəfli öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi olmadan mümkün deyil. Hidrotexniklər və liman işçiləri qoruyucu konstruksiyaların zədələnməsi və dağılmasının mümkün səbəblərinin öyrənilməsi bir sıra praktiki tövsiyələr verməyə imkan verir. Bununla belə, açıq dəniz şəraitində tikilmiş dəniz neft yatağının hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi ilə zədələnməsinin səbəblərinin ətraflı təhlili tam olaraq yoxdur.

Geniş dəniz ərazilərində yerləşən dənizdə neft hasil edən hidrotexniki qurğular külək, dəniz dalğaları və cərəyanların intensiv təsirinə məruz qalır. Onlara təsir edən qüvvələr arasında dalğa təzyiqinə xüsusi diqqət yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dalğa təsirinə qarşı konstruksiyaların hesablanması rəşional sxemini yaratmaq üçün ilk növbədə fırtına dalğalarının təsiri altında konstruksiya elementlərinin zədələnməsinin mümkün xarakterini müəyyən etmək və bunun əsasında bu hadisələrə qarşı əsaslandırılmış hesablamaların aparılması tələb olunur.

Boşluqlu hidrotexniki qurğuların zədələnməsinin səbəblərinin təhlilinin olmaması dərinsulu dənizdə neft hasilatı konstruksiyalarının layihələndirilməsi zamanı xüsusilə nəzərə çarpır.

Açar sözlər: hidrotexniki qurğu, dalğa, dəniz, axın, xətti yük.

Giriş

Mövcud hidrometroloji amillərin təsirini nəzərə almaqla neft - qaz yataqları rayonlarında dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsində, tikilməsində və istismarında dalğa təsirinin nəzəri və praktiki problemləri [1-15], ümumi dalğa enerjisi çeviriciləri üçün dəniz şəraiti ilə bağlı davamlılıq, sağ qalma qabiliyyəti və texniki xidmətə giriş mövzuları ilə bağlı məsələlər [16], dəniz strukturlarında dalğa hərəkətinin fiziki və ədədi simulyasiyası üsulları [17], 7-ci nəsil dərin sulu yarıdalma qazma qurğusunun dalğa yüklərinin eksperimental və xətti ədədi tədqiqi [18], sarkaç platformalarının modelində dalğaların təsirinə dair eksperimental tədqiqatların nəticələri [19] işlərində tədqiq edilmişdir.

Həyəcanlanmış dəniz səthinin η , m, dəniz səviyyəsindən qalxma yüksəkliyini aşağıdakı düsturla ilə təyin edirik

$$\eta = \eta_{rel} h \quad (1)$$

h - dalğa hündürlüyü, m; η_{rel} , $\psi = \lambda/h$ dənizin nisbi dərinliyindən, $\varphi = d/\lambda$ və $\kappa = x/\lambda$ - nisbi absislərdən asılı dalğa səthinin nisbi qalxma yüksəkliyi.

η_{rel} - dalğa səthindən $\psi = \frac{\lambda}{h}$, dənizin nisbi dərinliyindən $\varphi = \frac{d}{\lambda}$ və nisbi absisdən $\kappa = \frac{x}{\lambda}$ asılı olaraq [20] -dən təyin edilir.

Dalğalanma zamanı mayenin sürətinin ϑ_{bx} , m/s və təcilinin W_x , m/s² üfüqi proyeksiyalarını aşağıdakı düsturlardan istifadə etməklə müəyyən edirik,

$$\vartheta_{bx} = (A_1 \delta_{z_1} \delta_{x_1} + A_2 \delta_{z_2} \delta_{x_2}) \sqrt{h}, w_x = B_1 \delta_{z_1} \Delta_{x_1} + B_2 \delta_{z_2} \Delta_{x_2} \quad (2)$$

Burada, A_1 , A_2 - sürət, B_1 və B_2 - təcil əmsallarıdır və onları aşağıdakı kimi təyin edirik,

$$A_1 = \mu \sqrt{\frac{2\pi g}{\psi}} th2\pi\varphi ; A_2 = \frac{3\pi\mu^2}{2\psi sh^2 2\pi\varphi} \sqrt{\frac{2\pi g}{\psi}} th2\pi\varphi, \quad (3)$$

$$B_1 = \frac{2\pi\mu g(1+M)}{\psi} th2\pi\varphi ; B_2 = \frac{6\pi^2\mu^2 g(1+M)}{\psi^2 sh^2 2\pi\varphi} th2\pi\varphi \quad (4)$$

δ_{z_1} və δ_{z_2} – səviyyə əmsallarıdır, $z_{rel} = \frac{z}{d}$

$$\delta_{z_1} = \frac{ch(2\pi\varphi z_{rel})}{sh2\pi\varphi}; \delta_{z_2} = \frac{ch(4\pi\varphi z_{rel})}{sh^2 2\pi\varphi}; \quad (5)$$

$\delta_{x_1}, \delta_{x_2}, \Delta_{x_1}, \Delta_{x_2}$ - faza əmsalları olub, aşağıdakı kimi təyin edilir

$$\delta_{x_1} = \cos\alpha\chi; \delta_{x_2} = \cos2\alpha\chi; \Delta_{x_1} = \sin\alpha\chi; \Delta_{x_2} = \sin2\alpha\chi \quad (6)$$

$$\chi = \frac{X}{\lambda}$$

δ_{z_1} və δ_{z_2} səviyyə əmsallarının qiymətlərini φ və z_{rel} -dən asılı olaraq cədvəldən [20] müəyyən edirik.

Üfüqi komponent q_x (7), (8) və (9) düsturlarına uyğun olaraq sürətin q_{xv} və inersial q_{xi} komponentlərinin cəmi ilə müəyyən edilir.

Dalğaların və axının paylanmış xətti yükünün üfüqi komponentini q_x , kN/m, sürət q_{xv} və ətalət q_{xi} komponentlərini cəmləməklə təyin edirik:

$$q_x = q_{xv} + q_{xi} \quad (7)$$

$$q_{xv} = 0,5\rho b C_v k_v^2 v_x |v_x|, \quad (8)$$

$$q_{xi} = 0,25\pi\rho a b C_i k_v w_x \quad (9)$$

Burada, ρ – dəniz suyunun sıxlığı, t/m³; b və a – dalğa şüasına normal və dalğa şüası boyunca element kəsiyinin ölçüləri, m; C_v və C_i – sürət və ətalət müqaviməti əmsallarıdır.

v_x – dalğalar və axınlar zamanı mayenin hərəkətinin ümumi sürətinin üfüqi proyeksiyası

$$v_x = v_{bx} + u; \quad (10)$$

v_{bx} və w_x – dalğalar zamanı mayenin sürətinin və təcilinin üfüqi proyeksiyaları, m/s və m/s²; u – axının sürəti, m/s; k_v – b/λ elementinin nisbi ölçüsündən asılı olaraq (11) düsturu ilə təyin olunan əmsaldır

$$k_v = 1 - 3,3(b/\lambda)^2 \quad (11)$$

z səviyyəsində axın sürətini aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablaya bilərik

$$u'_{(z)} = \frac{u'_1 - u_2}{H} z + u_2 \quad (12)$$

Eninə element ölçüsü $b \leq 0,05\lambda$ olduqda k_v əmsalı 1,0-a bərabər götürülür. $\rho=10,2\text{kN/m}^3$ – dəniz suyunun kütləvi sıxlığı; $a=b=1,0\text{m}$ – elementin eninə ölçüləri. k_v -ni (11) düsturu ilə müəyyən edilir $k_v = 1,0$

Sürət müqavimətinin C_v əmsalı (13) düsturu ilə müəyyən edilir:

$$C_v = \beta_v c \quad (13)$$

β_v – sürət forma faktoru olub, $\beta_v = 1,0$; vaxtaşırı rənglənən silindrik elementlər üçün - $C=0,7$; çirklənmiş silindrik elementlər üçün - $C=1,0$ qəbul edilir. Fərqli en kəsiyi olan elementlər üçün C_v əmsalı istinad və ya eksperimental məlumatlardan istifadə etməklə müəyyən edilir. $C_v = 0,7$ – vaxtaşırı rənglənmiş silindrik elementlər üçün. C_i inersial müqavimət əmsalı eksperimental və ya düsturla müəyyən edilməlidir:

$$c_i = 2 \frac{b}{a} \beta_i, q_{xi} \text{ üçün} \quad (14)$$

$$c_i = 2 \frac{a}{b} \beta_i, q_{zi} \text{ üçün}$$

Elementin diametri - $D = 1020\text{mm}$, dənizin dərinliyi - $d = 30\text{m}$, dalğa hündürlüyü - $h = 10\text{m}$, dalğa uzunluğu - $\lambda = 100\text{m}$, dalğa fazası $x = 10\text{m}$, dəniz suyunun sıxlığı - $\rho = 10,2\text{kN/m}^3$ olduqda, dalğa yükünün dəyişməsi hesablanmışdır.

η_{rel} -ni dalğa səthindən $\psi = \frac{\lambda}{h} = 10$, dənizin nisbi dərinliyindən $\varphi = \frac{d}{\lambda} = 0,3$ və nisbi absisdən $\kappa = \frac{x}{\lambda} = 0,1$ asılı olaraq [20] -dən təyin edirik, $\eta = 0,41 \cdot 10 = 4,1\text{m}$.

$A_1 = 1,14\text{m/s}$, $A_2 = \frac{0,02\text{m}}{s}$ sürət, $B_1 = 2,91\text{m/s}^2$, $B_2 = 0,12\text{m/s}^2$ təcil əmsallarını və $\alpha = 0,69$ qiymətini φ və ψ parametrlərindən asılı olaraq cədvəldən [20], $\delta_{x_1} = 0,79$, $\delta_{x_2} = 0,25$, $\Delta_{x_1} = 0,61$, $\Delta_{x_2} = 0,97$ faza əmsallarını (6) düsturundan tapırıq.

Dalğa yükünün dəyişməsi qrafiki olaraq aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil. Dalğa yükünün dəyişməsi qrafiki

Nəticə

- Xəzər dənizində əsas neft hasilatı sahəsi üçün dalğa parametrləri tədqiq edilir;
- Yuyulan dayaqalara təsir edən dalğa yükü ilə dalğaların əsas parametrləri arasında riyazi əlaqə düsturları alınır;
- Konkret dəniz obyektı üçün dalğa təsirindən, Stasionar Dəniz Platformasının dayaq blokunun ayağına təsir edən dalğa yükünün dəyişməsi qrafiki olaraq göstərilir ki, bu da praktiki məqsədlər üçün istifadə edilə bilər;
- Təzyiq qüvvələrinin dənizin dərinliyinin, orta hündürlüyünün dəyişməsi ilə dayaq blokunun ayaq elementində dəyişməsi qanunauyğunluqları müəyyən edilməklə, dayaq blokunun diafraqma, panel elementləri dayanıqlığa və möhkəmliyə hesablanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Асланов Л.Ф. Процесс возникновения двумерных волн и их влияние на свайные фундаменты при строительстве морских сооружений. //Вестник Саратовского государственного технического университета.- 2013.-№3(72)- с.163-167.
1. 2. Асланов Л.Ф. Кольцевые волны и влияние их поверхности свайных фундаментов во время эксплуатации морских сооружений. // Строительство нефтяных и газовых скважин на суше и на море.- М.: ОАО «ВНИИОЭНГ», 2014.- №3- С.32-34.
2. Асланов Л.Ф. Колебания буронабивных свай большого сечения с «жестким сердечником» под действием вертикальной возмущающей силы. // Строительство нефтяных и газовых скважин на суше и на море.- М.: ОАО «ВНИИОЭНГ», 2014.- №7- С.16-19.
3. 4. Асланов Л.Ф. Конструкция «жестких сердечников» для изготовления буронабивных и буроинъекционных свай большого сечения // Строительство нефтяных и газовых скважин на суше и на море.- М.: ОАО «ВНИИОЭНГ», 2015.- №2- С.21-23.
4. Асланов Л.Ф. Волновые взаимодействия морского сооружения с шельфовым грунтовым основанием через сваи большого сечения с «жестким сердечником» по модели полупространства //Нефтяное хозяйство.- 2015-№2.- С.78-81.
5. Асланов Л.Ф. Отражение волн от буронабивных или буроинъекционных свай большого сечения с «жестким сердечником» в шельфовых грунтах. //Нефтяное хозяйство.- 2016-№7.- С.112-116.
6. Асланов Л.Ф. Математическое моделирование оценки неоднородных волновых процессов, влияющих на морские сооружения //Вестник волгогр.гос.архит.строит.ун-та.Сер.:Стр-во и архит.2014. Вып.36(55). С.6-9.
7. Асланов Л.Ф. Структура турбулентного потока волны и влияние ее на конструкции свайного фундамента морских сооружений. Вісник НТУУ «КПІ», серія «Гірництво», вип. 23, к. 2014. с. 5÷12.
8. Асланов Л.Ф. Морские волны и их влияние на гидротехнические сооружения //Механизация строительство. 2015. №9 (855).с. 26-29.-<http://ms.enjournal.net/>
9. Асланов Л.Ф. Динамические нагрузки от волновых процессов, воздействующих на морские сооружения //Науково-технічний збірник «Сучасні технології, матеріали І конструкції в будівництві». 2014. №1. с. 23-28.
10. Асланов Л.Ф. Сферические и цилиндрические морские волны и их влияние на морские сооружения.//Сб.ст.по материалам XXXII международ.науч.-прак.конф. №3 (28). Новосибирск:Изд. «Сибак»,2014. – с.76÷85.
11. Асланов Л.Ф. Математическое моделирование морских гравитационных волн. Державне підприємство Державний науково-дослідний інститут Будівельні конструкції, випуск 79, Київ, ДП НДІБК, 2013, ст.31-35.
12. Aslanov L.F. Reflection of waves from bored piles of large cross section with “hard core” in offshore soils // European Science and Technology: materials of the X international research and practice conference, Munich- Germany, May 28th-29th, 2015.Vol.II. – с.257÷265.
13. Aslanov L.F. Research of the interaction of piles with complex shelf soils// Global Science and Innovation: materials of the Y International Scientific Conference, Chicago, June 24 -25th, 2015. – с.313÷319.
14. Aslanov L.F. Choosing effective design solution for fixing offshore hydrotechnical structures to

- shelf ground. The 2019 World Congress on Advances in Structural Engineering and Mechanics (ASEM19) Jeju Island, Korea, September 17 - 21, 2019.
15. Dias, F., Renzi, E., Gallagher, S. et al. Analytical and computational modelling for wave energy systems: the example of oscillating wave surge converters. *Acta Mech. Sin.* 33, 647–662 (2017). <https://doi.org/10.1007/s10409-017-0683-6>
 16. Girgidov, A.A., Klimovich, V.I. & Prokof'ev, V.A. Studies on the Action of Waves on Maritime Hydraulic-Engineering Structures. *Power Technol Eng* 50, 480–486 (2017). <https://doi.org/10.1007/s10749-017-0736-9>
 17. Manohar, R., Wang, X., Prampakov, V., Dev, A. (2021). Nonlinear Wave Loads on Deep-Water Semisubmersibles. In: Okada, T., Suzuki, K., Kawamura, Y. (eds) *Practical Design of Ships and Other Floating Structures. PRADS 2019. Lecture Notes in Civil Engineering*, vol 65. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-4680-8_46
 18. Pilyaev, S.I. Effect of Waves in a Model of Offshore Oil Platforms of the Pendulum Type. *Power Technol Eng* 56, 833–836 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10749-023-01596-8>
 19. Sahə İnşaat Normaları SİN 0136002-57-98. “Dəniz Stasionar Platformasının layihələndirilməsi” “Az RDNS”, Bakı, 1998.

SUMMARY

Proper design of offshore oilfield hydraulic structures and ensuring the normal operation of the field, as well as ensuring the safety of these structures during severe storms, is impossible without a comprehensive study and generalization of the existing long-term experience of construction and operation. The study of possible causes of damage and collapse of protective structures by hydraulic engineers and port workers allows us to give a number of practical recommendations. However, a detailed analysis of the causes of damage to the design of offshore oilfield hydraulic structures built in open sea conditions is completely absent.

Offshore oil production facilities located in large areas of the sea are exposed to intense impacts from wind, sea waves and currents. Among the forces affecting them, it is of particular importance to pay special attention to wave pressure.

To create a rational scheme for calculating structures against wave action, it is first necessary to determine the possible nature of damage to structural elements under the influence of storm waves and, on this basis, to conduct justified calculations against these events.

The lack of analysis of the causes of damage to hollow hydraulic structures is especially noticeable when designing deepwater offshore oil production structures.

Keywords: hydraulic engineering facility, wave, sea, flow, linear load.

AĞILLI ŞƏBƏKƏLƏR: ELEKTRİK ŞƏBƏKƏSİ OPERATORLARI ÜÇÜN ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Məhəmməd ŞÖYÜBOV

mahammad.shoyubov@mdu.edu.az

ORCID: 0009-0001-2243-0525

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Ağıllı şəbəkələr elektrik enerjisinin paylanması səmərəliliyini və etibarlılığını artırmaq üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edən qabaqcıl sistemlərdir. Bu şəbəkələr operatorlara enerji axınlarını daha dəqiq idarə etməyə imkan verir, enerji sistemində daha çox çeviklik və dayanıqlıq verir. Ağıllı şəbəkələr günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrini səmərəli şəkildə birləşdirə, qalıq yanacaqlardan asılılığı azaltmağa və ətraf mühiti yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Ağıllı şəbəkələrin əsas üstünlüklərindən biri enerji təchizatı və tələbindəki dəyişikliklərə avtomatik reaksiya vermək və itkiləri minimuma endirmək qabiliyyətidir. Operatorlar şəbəkə performansını optimallaşdırmaq, şəbəkə dayanıqlığını artırmaq və problemləri tez bir zamanda aradan qaldırmaq üçün real vaxt məlumatlarından istifadə edə bilərlər. Bu, həm də fəlakətin bərpa müddətini azaltmağa, müştəri xidmətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Bununla belə, smart şəbəkələrin tətbiqi bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Birincisi, infrastrukturun modernləşdirilməsi əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. İkincisi, kiberhücum təhlükəsi var, çünki ağıllı şəbəkələr yüksək rəqəmsallaşmaya görə həssas olur. Bundan əlavə, yeni texnologiyalara xidmət göstərmək və onları mövcud şəbəkəyə inteqrasiya etmək üçün mütəxəssislərin ixtisaslarının artırılması lazımdır.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, smart şəbəkələrin təkmilləşdirilmiş enerji səmərəliliyi və infrastrukturun dayanıqlığı kimi faydaları onları həm operatorlara, həm də istehlakçılara fayda gətirərək daha dayanıqlı və təmiz enerji sistemləri istiqamətində mühüm addıma çevirir.

Açar sözlər: *Ağıllı şəbəkələr, operatorlar, elektrik enerjisi, bərpa olunan enerji, kibertəhlükəsizlik, səmərəlilik.*

Giriş

Ağıllı şəbəkələr ənənəvi elektrik paylama sistemlərinin üzləşdiyi bir sıra problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuş enerji sahəsində ən qabaqcıl və perspektivli texnologiyalardan biridir. Artan enerji istehlakı, ekoloji dayanıqlığa artan tələblər və bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası zərurəti ilə mövcud enerji şəbəkələrinin modernləşdirilməsinə təcili ehtiyac var. Məhz bu kontekstdə smart şəbəkələr enerji infrastrukturunun transformasiyasında mühüm elementə çevrilir, onun daha çevik, səmərəli və dayanıqlı fəaliyyətini təmin edir.

Ağıllı şəbəkələrin əsas məqsədi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə enerji təchizatı sistemlərinin səmərəliliyini, etibarlılığını və dayanıqlığını artırmaqdır. Bu şəbəkələr operatorlara real vaxt rejimində enerji paylanmasına nəzarət etmək, avadanlığın vəziyyətinə nəzarət etmək, istehlakdakı dəyişikliklərə tez reaksiya vermək və sabit enerji təchizatını təmin etmək imkanı verir. Sabit enerji ötürmə yollarına malik olan ənənəvi elektrik şəbəkələrindən fərqli olaraq, ağıllı şəbəkələr günəş və külək enerjisi kimi həm ənənəvi, həm də bərpa olunan enerji mənbələrinin səmərəli idarə olunmasına imkan verən elektrik enerjisi axınını dinamik şəkildə tənzimləmək qabiliyyətinə malikdir.

Ağıllı şəbəkələrin əsas üstünlüklərindən biri müxtəlif enerji mənbələrini, o cümlədən qeyri-sabit və gözlənilməz ola bilən dəyişkən bərpa olunan mənbələri inteqrasiya etmək qabiliyyətidir. Bu,

ənənəvi fosil enerji mənbələrindən asılılığı azaltmaqla yanaşı, enerji sisteminin ekoloji dayanıqlığını da artırır. Bundan əlavə, ağıllı şəbəkələr enerji itkilərində əhəmiyyətli azalma təmin edir, bu da resurslara qənaət etməyə və əməliyyat xərclərini azaltmağa kömək edir.

Lakin bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq, smart şəbəkələrin tətbiqi həm texniki, həm də iqtisadi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Ən ciddi maneələrdən biri də mövcud infrastrukturun müasirləşdirilməsi zərurətidir ki, bu da xeyli maliyyə investisiyaları tələb edir. Bu, xüsusilə yeni texnologiyalarla işləmək üçün uyğunlaşdırılmalı olan köhnə şəbəkələr üçün doğrudur. Bundan əlavə, məlumatların təhlükəsizliyi və kiber təhdidlər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki ağıllı şəbəkələr rəqəmsal texnologiyalara çox etibar edir və xarici hücumlara qarşı həssas ola bilər.

Bundan əlavə, smart şəbəkələrin tam işləməsi müasir texnologiyalarla işləmək üçün lazımı bilik və bacarıqlara malik ixtisaslı kadrlar tələb edir. Yeni sistemlərin tətbiqi həmçinin öyrənmə və uyğunlaşma üçün vaxt tələb edir ki, bu da daha səmərəli və dayanıqlı enerji sistemlərinə keçidi ləngidə bilər.

Bununla belə, bütün çətinliklərə baxmayaraq, smart şəbəkələr enerji infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq, resurs səmərəliliyini artırmaq və daha sabit və daha yaşıl enerji təchizatını təmin etmək üçün böyük potensiala malikdir. Onlar enerji sənayesinin gələcəyində əsas rol oynayır, artan enerji tələblərinə cavab verə bilən və iqtisadi və ekoloji məqsədləri tarazlaşdıran daha davamlı və sərfəli sistemlərin yaradılmasına kömək edir.

Smart Gridlərin operatorlar üçün faydaları

Ağıllı şəbəkələrin ən əhəmiyyətli üstünlüklərindən biri onların enerji sisteminin səmərəliliyini və etibarlılığını artırmaq qabiliyyətidir. Müasir smart şəbəkələr real vaxt rejimində şəbəkənin vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq üçün sensorlar, avtomatlaşdırılmış cihazlar və monitoring sistemlərindən istifadə edir. Bu, operatorlara şəbəkənin müxtəlif hissələrində gərginlik, tezlik, cərəyan və güc kimi əməliyyat parametrlərinə tez nəzarət etməyə imkan verir. Bu, operatorlara problemləri tez bir zamanda müəyyən etməyə və həll etməyə, dayanma müddətini və istehlakçılara dəyən ziyanı minimuma endirməyə imkan verir.

Ağıllı şəbəkələrin digər mühüm faydası real vaxt rejimində tələb və təklifi idarə etmək qabiliyyətidir. Bu, enerji sərfiyyatı məlumatlarını birbaşa operatorlara göndərə bilən, həmçinin resursların paylanmasını optimallaşdıraraq şəbəkədəki yükü idarə edən smart sayğac sistemi ilə inteqrasiya sayəsində mümkündür. Bu, itkiləri azaltmağa və sistemin ümumi səmərəliliyini artırmağa kömək edir [2, s.31].

Bundan əlavə, smart şəbəkələr günəş və külək elektrik stansiyaları kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyasını dəstəkləyir. Bu mənbələr dəyişən ola bilər, bu da onların ənənəvi şəbəkələrə inteqrasiyasını çətinləşdirir. Bununla belə, ağıllı şəbəkələr enerji axınını şəbəkə şərtlərinə uyğunlaşdıraraq effektiv şəkildə balanslaşdırmağa imkan verir. Bu da öz növbəsində qalıq enerji mənbələrindən asılılığın azaldılmasına və ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Ağıllı şəbəkələrin tətbiqində çətinliklər

Çoxlu üstünlüklərə baxmayaraq, smart şəbəkələrin tətbiqi bir sıra mürəkkəb problemlərlə üzləşir. Onlardan biri də mövcud infrastrukturun yenilənməsinin baha başa gəlməsidir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox enerji şəbəkələri onilliklər əvvəl tikilib və yeni texnologiyaların idarə edilməsi üçün nəzərdə tutulmayıb. İntellektual sistemlərin inteqrasiyası bir çox operatorlar üçün əsas maneə ola bilən aparat, proqram təminatı və infrastruktur təkmilləşdirmələrinə əhəmiyyətli investisiya tələb edir.

Digər mühüm problem smart şəbəkələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu sistemlər əsasən informasiya texnologiyalarına arxalandığı üçün kiberhücumlara qarşı həssas olurlar. Bu cür şəbəkələrə uğurlu hücum elektrik enerjisinin ciddi kəsilməsi və məxfi məlumatların sızması ilə nəticələnə bilər. Bu, məlumatların şifrələnməsi, çoxqatlı autentifikasiya və müntəzəm təhlükəsizlik auditləri daxil olmaqla, effektiv təhlükədən qorunma strategiyalarının hazırlanmasını tələb edir.

Bundan əlavə, smart şəbəkələrin tam işləməsi üçün informasiya texnologiyaları və enerji sahəsində biliyə malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tələb olunur. İntellektual sistemlərə keçid həm də operatorların təşkilati strukturunda və biznes proseslərində dəyişikliklər tələb edir ki, bu da əlavə çətinliklərə və xərclərə səbəb ola bilər.

Ağıllı şəbəkənin tətbiqi ilə bağlı çətinlikləri daha ətraflı göstərmək üçün bəzi statistik məlumatlar və nümunələr əlavə edilə bilər.

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA) məlumatına görə, köhnə enerji şəbəkələrinin tam modernləşdirilməsi və ağıllı texnologiyaların tətbiqi üçün növbəti 20 il ərzində təxminən 2-3 trilyon ABŞ dolları həcmində global sərmayələrə ehtiyac var. Məsələn, şəbəkələrin çox vaxt 20-ci əsrin ortalarına təsadüf etdiyi Afrika və Asiyanın bəzi ölkələrində təkmilləşdirmə xərcləri xüsusilə yüksək ola bilər ki, bu da innovativ həllərin həyata keçirilməsinə maneələr yaradır. Hindistan kimi ölkələr infrastrukturun köhnəlməsi problemi ilə üzləşirlər və təxmin edilir ki, ölkənin elektrik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi yaxın onilliklərdə 50 milyard ABŞ dollarından çox başa gələ bilər [4, s. 129].

Ağıllı şəbəkələr kiberhücumlar üçün potensial hədəfdir. CybersecurityVentures-in hesabatına görə, enerji şəbəkələrinə kiberhücumlar 2027-ci ilə qədər global iqtisadiyyatlara 1,4 trilyon dollardan çox başa gələ bilər. 2015-ci ildə Ukraynanın enerji sisteminə hücumu bariz nümunə kimi göstərmək olar, o zaman kiberhücum nəticəsində 200 mindən çox abunəçi əlil olmuşdu. Bu cür hadisələr məlumatların mühafizəsinin təkmilləşdirilməsinə və xüsusi təhlükəsizlik tədbirlərinin hazırlanmasına ehtiyac olduğunu nümayiş etdirir [5, s. 159].

Ağıllı şəbəkə mütəxəssislərinin çatışmazlığı da mühüm problemdir. PwC araşdırmasına görə, 2019-cu ildə Avropa və Şimali Amerikada enerji şirkətləri üçün IoT və kibertəhlükəsizlik üzrə mütəxəssislərin 50%-dən çoxu çatışmazlığı var idi. Enerji sektorunda kadrların hazırlanması və saxlanması ilə bağlı problemlər ağıllı texnologiyalarla işləmək üçün yeni bilik və bacarıqlara ehtiyac ilə birləşir.

Eyni zamanda, bəzi ölkələr smart şəbəkələri uğurla tətbiq edirlər. Məsələn, Almaniyada SmartGrid 2.0 layihəsi bərpa olunan enerji mənbələrini nəzərə alan səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz smart şəbəkələrin yaradılmasına yönəlmiş təşəbbüsdür. Almaniya bu cür texnologiyaların inkişafına sərmayə qoyur və 2030-cu ilə qədər intellektual sistemlərdən istifadə etməklə karbon emissiyalarını 50% azaltmağı gözləyir.

Beləliklə, çətinliklərə baxmayaraq, Almaniya və ya Cənubi Koreyada olduğu kimi smart şəbəkənin tətbiqinin uğurlu nümunələri göstərir ki, düzgün investisiyalar və yanaşmalarla infrastrukturun modernləşdirilməsi, təhlükəsizlik və bacarıq çatışmazlığı ilə bağlı maneələr aradan qaldırıla bilər.

İstehlakçılara və ətraf mühitə təsir

Operatorlar üçün üstünlüklərdən əlavə, ağıllı şəbəkələr son istehlakçılara da təsir göstərir. Ağıllı sayğaclar və enerji idarəetmə cihazları ilə istifadəçilər elektrik enerjisi xərclərinə nəzarət edə və tariflərdən və günün vaxtından asılı olaraq istehlakı avtomatik optimallaşdırıla bilər. Uzunmüddətli perspektivdə bu, ümumi enerji xərclərini azaldır və resurslardan daha səmərəli istifadəni təşviq edir.

Ağıllı şəbəkələrin ekoloji faydaları da danılmazdır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin integrasiyası və yükün səmərəli idarə edilməsi bacarığı karbon qazı və digər çirkləndiricilərin emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə kömək edir. Üstəlik, təkmilləşdirilmiş enerji səmərəliliyi yeni elektrik stansiyalarının tikintisinə ehtiyacı azaldır və mövcud elektrik stansiyalarının yükünü azaldır.

Bundan əlavə, smart şəbəkələr enerji resurslarının daha ədalətli bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Dinamik qiymətləndirmə və daha dəqiq istehlakın ölçülməsini tətbiq etməklə hər bir istifadəçi elektrik enerjisindən istifadə üçün ən sərfəli vaxtı seçmək imkanı əldə edir. Məsələn, aşağı istehlak saatlarında (gecə vaxtı və ya həftə sonları) istehlakçılar elektrik enerjisindən endirimli tariflərlə istifadə edə bilərlər ki, bu da pik saatlarda şəbəkəyə yükü azaltmağa və ümumi enerji istehlakını azaltmağa kömək edir.

Son istifadəçilər üçün ağıllı şəbəkələr ev enerji sistemləri ilə daha dərin integrasiya imkanı verir. Məsələn, ağıllı ev sahibləri cari şəbəkə yükü, günün vaxtı və ya hava şəraiti əsasında enerji istehlakını avtomatik tənzimləyən nəzarət sistemləri quraşdırmaqla bilirlər. Bu, elektrik enerjisi xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır və tariflərin kəskin dəyişməsinin qarşısını alır.

McKinsey tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, Böyük Britaniya və ABŞ kimi geniş yayılmış smart şəbəkələrə malik ölkələrdə istehlakçılar yükün idarə edilməsi və dinamik qiymət imkanlarından fəal şəkildə istifadə etsələr, elektrik enerjisi ödənişlərini 20-30%-ə qədər azalda bilirlər [3, s. 92].

Ağıllı şəbəkələr günəş və külək elektrik stansiyaları kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin aktiv istifadəsini asanlaşdırır. Ənənəvi şəbəkələrdən fərqli olaraq, ağıllı şəbəkələr qeyri-sabit enerji mənbələrini çevik şəkildə birləşdirir, hava şəraitinə və günün vaxtına əsasən elektrik enerjisinin paylanmasını tənzimləyə bilər. Bu, bərpa olunan enerji mənbələrinin səmərəliliyini artırır və karbon əsaslı enerji mənbələrindən asılılığı azaltmağa kömək edir.

Buna misal olaraq Kaliforniyada ağıllı şəbəkələrin tətbiqini göstərmək olar, burada günəş enerjisindən istifadə karbon qazı emissiyalarını ildə 7,5 milyon ton azalda bilər. Külək və günəş elektrik stansiyalarını şəbəkəyə ağıllı şəkildə integrasiya etməklə, Kaliforniya ənənəvi istilik elektrik stansiyalarının yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb və enerji təchizatının dayanıqlığını yaxşılaşdırıb.

Bundan əlavə, istehlakın proqnozlaşdırılması və tələbin idarə edilməsinə imkan verməklə, smart şəbəkələr ehtiyat gücə ehtiyacı və yeni elektrik stansiyalarının tikintisinə əhəmiyyətli dərəcədə azaldır ki, bu da ətraf mühitin izlərini azaltmağa kömək edir. Bu, həm də infrastruktur xərclərinin azalmasına və enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün qalıq yanacaqların çıxarılması ehtiyacının azalmasına səbəb olur.

Nəhayət, ağıllı şəbəkələrdən daha geniş istifadə olunduqca, onların istehlakçılara və ətraf mühitə təsiri getdikcə müsbət xarakter alacaq, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və ətraf mühitə təsirin azaldılmasına kömək edəcək.

İntellektual şəbəkələrin inkişaf perspektivləri

Hər il smart şəbəkə texnologiyaları daha təkmilləşir və operatorlar üçün əlçatan olur. Əşyaların İnterneti (IoT), süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsinin inkişafı ilə enerji idarəetməsini optimallaşdırmaq üçün yeni imkanlar açılır. Gələcəkdə ağıllı şəbəkələr nəinki enerji axınını səmərəli şəkildə tənzimləyə, həm də enerji sistemlərinin çevikliyini və dayanıqlığını artırmaq üçün yeni üföqlər açaraq enerji ehtiyaclarını proqnozlaşdırmaqla biləcək.

Bundan əlavə, blokçeyn texnologiyasının inkişafı ilə məlumatların idarə edilməsində daha çox təhlükəsizlik və şəffaflığa nail olmaq, sistemləri kiberhücumlara və manipulyasiyalara qarşı daha etibarlı etmək olar. Gələcək smart şəbəkələrdə bu texnologiyaların tətbiqi onların inkişafında növbəti mühüm addım olacaq və operatorlara yeni çağırışların və tələblərin öhdəsindən gəlməyə kömək edəcək.

Ağıllı şəbəkələrin inkişaf perspektivləri yalnız enerji idarəetmə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Gələcəkdə bu sistemlər “ağıllı şəhərlər” konsepsiyasının və daha dayanıqlı enerji sistemlərinin reallaşdırılması üçün əsas elementlərə çevrilə bilər. Süni intellekt (AI), Əşyaların İnterneti (IoT) və blokçeyn kimi texnologiyalar təkcə şəbəkələrin səmərəliliyini və etibarlılığını artırmayacaq, həm də enerjidəki dəyişikliklərə tez cavab verə bilən çevik və yüksək adaptiv sistemlərin yaradılmasına imkan verəcək. tələb və xarici şərtlər [1, s. 52].

Süni intellekt və maşın öyrənməsi enerji ehtiyaclarının proqnozlaşdırılmasında, paylayıcı şəbəkələrin optimallaşdırılmasında və enerji axınlarının avtomatik idarə olunmasında böyük rol oynayacaq. Süni intellekt istehlak, iqlim şəraiti, avadanlığın vəziyyəti və digər parametrlər üzrə böyük həcmdə məlumatları təhlil edə biləcək ki, bu da istehlakın pik nöqtələrini proqnozlaşdırmağa və daha dəqiq və effektiv şəbəkə idarəetmə strategiyalarını planlaşdırmağa imkan verəcək. Bu, öz növbəsində, enerji itkilərini azaldacaq və sistemin ümumi səmərəliliyini artıracaqdır.

Məsələn, maşın öyrənməsindən istifadə edən sistemlər şəbəkədə darboğazların və ya

nasazlıqların nə vaxt və harada baş verdiyini avtomatik aşkarlaya və bu dəyişikliklərə tez reaksiya verə, enerjini lazım olan yerə yönəldə bilər. Mərkəzləşdirilməmiş enerji sistemləri konsepsiyası da inkişaf edəcək, burada ağıllı qurğular bir-biri ilə enerji mübadiləsi apara, mərkəzləşdirilmiş elektrik stansiyalarından asılılığı azaldan bir növ “enerji icması” yarada bilər.

Əşyaların İnterneti (IoT) öz növbəsində çoxlu sayda cihazın şəbəkələrə qoşulmasına imkan verəcək ki, bu da hər bir fərdi istifadəçi səviyyəsində enerji istehlakının daha dəqiq monitorinqi və idarə olunması üçün yeni imkanlar yaradacaq. Ağıllı evlər, istilik, işıqlandırma və məişət texnikası idarələri ümumi şəbəkəyə inteqrasiya olunacaq və bu, təkcə istehlakçılar üçün rahatlığı deyil, həm də mikro səviyyədə enerji təchizatının optimallaşdırılmasını təmin edəcək. Bu, həm də insanlara elektrik enerjisi xərclərinə nəzarət etməyə və mövcud şəbəkə şəraitindən və tariflərdən asılı olaraq istehlaklarını uyğunlaşdırmağa imkan verəcək [6, s. 88].

Blockchain, xüsusilə müxtəlif şəbəkə iştirakçıları arasında enerji mübadiləsi kontekstində məlumatların idarə edilməsində təhlükəsizliyin və şəffaflığın artırılması üçün mühüm alətə çevriləcək. Blokçeyn enerji istehlakı və paylanması üzrə məlumatların dəyişməzliyini və şəffaflığını təmin etməyə imkan verəcək ki, bu da manipulyasiya risklərini azaldacaq və istifadəçinin sistemə inamını artıracaq. Blockchain həmçinin istehlakçılar, istehsalçılar və şəbəkə operatorları arasında hesablaşmalar və əməliyyatlar üçün yeni mexanizmlərə imkan verəcək ki, bu da mühasibat uçotu və hesablaşma proseslərini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirəcək.

Bundan əlavə, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı və onların smart şəbəkələrə inteqrasiyası ilə dəyişkən və qeyri-sabit enerji mənbələri ilə işləmək üçün daha çevik və adaptiv həllərin tətbiqi mümkün olacaq. Bu, sistemin davamlılığını artıracaq və ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığı azaldacaq. Ağıllı şəbəkələr həmçinin ekstremal hava şəraitinə davamlılığın artırılmasında, məsələn, isti və ya soyuqdan yaranan pik tələb zamanı yüklərin idarə edilməsində əsas rol oynaya bilər.

Növbəti onilliklərdə smart şəbəkələr global dəyişikliklər və artan təmiz enerji ehtiyacları kontekstində enerji təchizatının səmərəli, dayanıqlı və təhlükəsiz idarə edilməsini təmin edərək həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevriləcək. Texnologiya inkişaf etdikcə, bu sistemlər istehlakçılar üçün təkcə rahatlıq və qənaət təmin etməklə yanaşı, həm də ekoloji davamlılıq və resurslardan səmərəli istifadə arasında tarazlığı qoruyub saxlayaraq gələcək ağıllı şəhərlər üçün təməl ola bilər.

Nəticə

Ağıllı şəbəkələr operatorlar, istehlakçılar və ətraf mühit üçün əhəmiyyətli faydalar təklif edən enerji sektorunda əsas texnoloji təkamülü təmsil edir. Bu sistemlər enerjinin səmərəli idarə edilməsinə, bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyasına və itkilərin minimuma endirilməsinə imkan verir ki, bu da xərcləri azaltmağa və enerji infrastrukturunun dayanıqlılığını artırmağa kömək edir. Real vaxt rejimində monitorinq və nəzarət etmək imkanı şəbəkədəki dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə kömək edir ki, bu da onun etibarlılığını artırır və elektrik enerjisinin uzunmüddətli kəsilməsinin qarşısını alır.

Bununla belə, smart şəbəkələrin tətbiqi prosesi infrastrukturun modernləşdirilməsi üçün yüksək maliyyə xərcləri, kibertəhlükəsizlik təhdidləri və ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması zərurəti də daxil olmaqla bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Bu cür layihələrin uğurla həyata keçirilməsi təhlükəsizlik, məlumatların qorunması və sistemin davamlılığı məsələlərinə hərtərəfli diqqət yetirməyi tələb edir. Bu çətinliklərə baxmayaraq, ağıllı şəbəkələrin xərclərə qənaət, ekoloji davamlılıq və xidmət keyfiyyəti baxımından təmin edə biləcəyi üstünlüklər onları enerji sistemlərinin gələcəyində mühüm addım edir. Uzunmüddətli perspektivdə daha səmərəli və təhlükəsiz enerji təchizatına nail olmaq üçün onların inkişafına və texnologiyaların təkmilləşdirilməsinə sərmayə qoymaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Иванова, А. В. "Интеллектуальные сети: вызовы и перспективы". 2020. Санкт-Петербург, с. 45-58.
2. Кузнецов, И. Н. "Будущее энергетических технологий: от традиционных источников к интеллектуальным сетям". 2018. Москва, с. 22-39.
3. Петров, Д. А. "Модернизация энергетической инфраструктуры: проблемы и решения". 2018. Екатеринбург, с. 87-102.
4. Green, P. D. "Renewable Energy Integration with Smart Grids". 2019. Oxford, p. 120-135.
5. Johnson, M. T. "Cybersecurity in Smart Grids: Challenges and Solutions". 2020. New York, p. 150-165.
6. Smith, J. "Smart Grids: The Future of Energy Systems". 2017. London, p. 78-95.

ENERJİ SƏNAYESİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ AVTOMATLAŞDIRMA.

Təranə MƏMMƏDLİ
memmedliterane12@gmail.com

Sevinc RZAYEVA (Novruzova)
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

***Məqalədə** müasir enerji sənayesinin sürətlə sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə enerji sistemlərinin effektivliyinin artırılmasında və həmçinin itkilərin azaldılmasında süni intellekt (Sİ) və avtomatlaşdırma texnologiyalarının mühüm əhəmiyyətindən bəhs edilir. Süni intellekt enerji istehsalı, paylanması və istehlakının optimallaşdırılmasına kömək edərək səmərəliliyin artırılmasında və itkiləri azaldılmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə ağıllı şəbəkələr, tələb-təklif balansının tənzimlənməsi və avadanlıqların proqnozlaşdırıcı baxımı sahəsində Sİ-nin tətbiqi enerji şirkətlərinə daha effektiv idarəetmə imkanı yaradır. Məqalədə qeyd edilir ki, Ağıllı şəbəkə, elektrik şəbəkəsi boyunca elektrik enerjisinin axını müşahidə edən və günəş, yanacaq elementi və küləkdən alınan elektrik enerjisinin dəyişməsinə, itkilərini və tezlik integrasiyasını idarə etmək üçün kablərin və ya ötürücü xətlərin istifadəsini özündə birləşdirən ağıllı monitoring sistemindən ibarətdir. Avtomatlaşdırma prosesləri isə enerji sektorunda insan müdaxiləsini minimuma endirərək təhlükəsizliyi və dəqiqliyi artırır. Robotlaşdırılmış sistemlər və IoT texnologiyaları real vaxt rejimində məlumatları toplayaraq enerji mənbələrinin daha səmərəli istifadəsini təmin edir. Məqalədə həmçinin süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları sayəsində bərpa olunan enerji mənbələrinin idarə edilməsinə təkmilləşdirilməsindən bəhs edilir. Günəş və külək enerjisi kimi dəyişkən mənbələrin daha stabil və səmərəli istifadəsi üçün ağıllı idarəetmə sistemləri tətbiq olunması ilə enerji sistemlərində daha səmərəli və effektiv enerji istehsalına nail olmaq mümkündür.*

***Açar sözlər:** texniki xidmət, data analitika, rəqəmsal əkizlər, enerji səmərəliliyi, avtonom sistemlər*

Giriş

Müasir enerji sənayesi sürətlə rəqəmsallaşır və yeni texnologiyalar bu sahədə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Bildiyimiz kimi süni intellekt insanlar kimi düşünən və öyrənən, insan əməyini asanlaşdıran, insan zəkasının proqramlaşmış maşınlarda tətbiq etmək məqsədi daşıyan texnologiyadır. Süni intellekt (Sİ) və avtomatlaşdırma enerji istehsalı, paylanması və idarə edilməsində mühüm rol oynayaraq səmərəliliyi artırır və itkiləri azaldır. Bu texnologiyalar vasitəsilə enerji sistemlərinin idarə edilməsi daha çevik və effektiv olur, nəticədə enerji şirkətləri istehlak tələblərinə daha dəqiq cavab verə bilər.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və süni intellektə əsaslanan proqnozlaşdırıcı analitika enerji sektorunda texniki xidmət proseslərini optimallaşdırır, nasazlıqları erkən aşkar edərək fasiləsiz enerji təchizatını təmin edir. Eyni zamanda, süni intellekt bərpa olunan enerji mənbələrinin – günəş və külək enerjisinin daha stabil və effektiv istifadəsinə imkan yaradır. Bu məqalədə enerji sənayesində süni intellekt və avtomatlaşdırmanın tətbiq sahələri, üstünlükləri və gələcək perspektivləri araşdırılacaq.

Əsas hissə: Süni intellekt və avtomatlaşdırma enerji sənayesinin müxtəlif sahələrində mühüm dəyişikliklər yaradır. Bu texnologiyalar enerji istehsalı, paylanması və istehlakın idarə edilməsini daha səmərəli və çevik hala gətirir. Süni intellekt enerjinin tələb və təklif balansını analiz edərək istehsalın optimallaşdırılmasına kömək edir. Ağıllı şəbəkələr vasitəsilə enerji paylanması avtomatik tənzimlənir, itkilər azalır və sistemin dayanıqlılığı artır [8;35].

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və proqnozlaşdırıcı texniki xidmət enerji avadanlıqlarının vəziyyətini daimi nəzarətdə saxlayır. Nasazlıqlar erkən aşkar edilir və öncədən tədbirlər görülərək qəfil dayanma riskləri minimuma endirilir. Bu, enerji şirkətlərinin fəaliyyətini daha səmərəli və qənaətcil edir.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin idarə olunmasında da süni intellekt mühüm rol oynayır. Günəş və külək enerjisinin dəyişkənliyi AI əsaslı sistemlər tərəfindən analiz edilərək istehsal prosesləri optimallaşdırılır. Bu yanaşma enerji mənbələrinin daha stabil və davamlı istifadəsini təmin edir. Əşyaların interneti və real vaxt məlumat analitikası enerji sistemlərinin daha dəqiq işləməsinə imkan yaradır. Məlumatların toplanması və analiz edilməsi enerji istehlakının optimallaşdırılmasına, israfçılığın qarşısının alınmasına və resursların daha effektiv istifadəsinə şərait yaradır. [6 ;56]

Kibertəhlükəsizlik enerji sektorunda kritik əhəmiyyət kəsb edir və süni intellekt bu sahədə də mühüm rol oynayır. AI əsaslı təhlükəsizlik sistemləri potensial hücumları aşkarlayaraq şəbəkələrin müdafiəsini gücləndirir. Avtomatik nəzarət və müdaxilə mexanizmləri enerji infrastrukturunun təhlükəsizliyini artırır və fasiləsiz enerji təchizatını təmin edir.

Bu texnologiyaların tətbiqi enerji sənayesində səmərəliliyin artırılması, xərclərin azaldılması və ekoloji dayanıqlılığın gücləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Süni intellekt və avtomatlaşdırmanın inkişafı ilə gələcəkdə enerji sektorunda daha innovativ və dayanıqlı həllərin ortaya çıxması gözlənilir.

Süni intellekt və avtomatlaşdırma enerji sənayesində inqilabi dəyişikliklər yaradan əsas texnologiyalardan biri kimi formalaşır. Bu texnologiyalar enerjinin istehsalı, paylanması və istehlakı proseslərinin optimallaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Süni intellektin tətbiqi sayəsində enerji ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilir, xərclər azalır və ekoloji dayanıqlılıq artır. Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və ağıllı şəbəkələr enerji paylanmasını çevik və təhlükəsiz edir, nəticədə enerji israfının qarşısı alınır və daha dayanıqlı enerji infrastrukturunu qurulur. [4;34]

Bu texnologiyaların ən mühüm üstünlüklərindən biri də avadanlıqların texniki xidmətində və şəbəkə təhlükəsizliyində özünü göstərir. Proqnozlaşdırıcı texniki xidmət sistemləri avadanlıqların vəziyyətini əvvəlcədən analiz edərək nasazlıqları erkən aşkar edir, bu da qəza hallarının və planlaşdırılmamış dayanma müddətlərinin azalmasına səbəb olur. Eyni zamanda, AI əsaslı təhlükəsizlik sistemləri enerji şəbəkələrinin kibertəhlükələrdən qorunmasına kömək edir və kritik infrastrukturun etibarlılığını artırır.

Nəticə: Bərpa olunan enerji mənbələrinin səmərəli idarə olunması da süni intellektin və avtomatlaşdırmanın ən vacib tətbiq sahələrindən biridir. Günəş və külək enerjisinin dəyişkənliyi AI əsaslı analiz və idarəetmə sistemləri vasitəsilə daha yaxşı proqnozlaşdırılır və tənzimlənir. Bu da bərpa olunan enerjinin daha geniş istifadəsini təşviq edərək atmosfərə atılan karbon qazının azaldılmasına və ekoloji dayanıqlılığın gücləndirilməsinə töhfə verir.

Əşyaların interneti (IoT) və real vaxt məlumat analitikası enerji sənayesində daha dəqiq və məlumat əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır. Enerji istehlak nümunələrinin analizi sayəsində israfçılıq halları müəyyən edilir, istehlakın optimallaşdırılması həyata keçirilir və enerji ehtiyatları daha məqsədyönlü şəkildə idarə olunur.

Bütün bu inkişafılar süni intellekt və avtomatlaşdırmanın enerji sənayesində vacib və ayrılmaz elementlərə çevrildiyini göstərir. Bu texnologiyaların daha da təkmilləşdirilməsi və geniş tətbiqi sayəsində gələcəkdə enerji sektorunda daha çevik, effektiv və ekoloji cəhətdən davamlı sistemlərin yaradılması gözlənilir. İntellektual enerji şəbəkələri, avtonom idarəetmə sistemləri və ağıllı enerji paylanması kimi həllər enerji sənayesinin gələcəyini formalaşdıracaq və sektorun innovativ inkişafına təkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Arghandeh, R., & Yin, H. (2020). Artificial Intelligence for Smart Energy Systems: A Practical Guide. Springer.
2. Fang, X., Misra, S., Xue, G., & Yang, D. (2012). “Smart Grid – The New and Improved Power Grid: A Survey.” IEEE Communications Surveys & Tutorials, 14(4), 944-980.
3. Khan, I., Turowski, K., & Hubner, A. (2020). “Artificial Intelligence and Internet of Things in Renewable Energy Sector.” Energy Reports, 6, 409-421.

4. Mohanta, D. K., Patra, S., & Panda, G. (2021). Intelligent Techniques for Cyber-Physical Systems in Energy Sector. Elsevier.
5. Rahman, M. M., & Oo, A. M. T. (2022). “Role of IoT and Big Data in Energy Automation and Efficiency.” Renewable and Sustainable Energy Reviews, 153, 111754.
6. Siano, P. (2014). “Demand Response and Smart Grids—A Survey.” Renewable and Sustainable Energy Reviews, 30, 461-478
7. Wang, W., Lu, X., & Qiao, W. (2018). “Autonomous Energy Management for Smart Grids Using Artificial Intelligence.” IEEE Transactions on Smart Grid, 9(4), 3094-3103.
8. Zhang, C., Wu, J., Zhou, Y., & Cheng, M. (2021). “AI-Driven Energy Optimization: Trends and Future Directions.” Applied Energy, 299, 117278.

SUMMARY

The article discusses the critical importance of artificial intelligence (AI) and automation technologies in increasing the efficiency of energy systems and also in reducing losses in an era of rapid development of the modern energy industry. Artificial intelligence plays a significant role in increasing efficiency and reducing losses by helping to optimize energy production, distribution and consumption. Smart grids, in particular, are using AI to regulate supply and demand and to provide predictive maintenance for power companies. The article states that a Smart Grid is an intelligent monitoring system that monitors the flow of electricity across the grid and uses cables or transmission lines to manage fluctuations, losses and frequency integration of electricity generated from solar, fuel cells and wind.

Automation processes, on the other hand, increase safety and accuracy by minimizing human intervention in the energy sector. Robotic systems and IoT technologies collect data in real time and ensure more efficient use of energy resources.

Məqalədə həmçinin süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları sayəsində bərpa olunan enerji mənbələrinin idarə edilməsinə təkmilləşdirilməsindən bəhs edilir. Günəş və külək enerjisi kimi dəyişkən mənbələrin daha stabil və səmərəli istifadəsi üçün ağıllı idarəetmə sistemləri tətbiq olunması ilə enerji sistemlərində daha səmərəli və effektiv enerji istehsalına nail olmaq mümkündür.

Key words: Predictive Maintenance, data analytics, digital twins, energy efficiency, autonomous systems

EV ŞƏBƏKƏLƏRİ ÜÇÜN FİBER ÜÇÜN YENİ PASSİV OPTİK XƏTT MÜHAFİZƏSİNİN DİZAYNI.

Şərmin HƏSƏNOVA
serminhasanli@gmail.com

Məftun ƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə məişət şəbəkələrinə fiber üçün yeni passiv optik xətt mühafizə cihazının nəzəri dizaynı təqdim olunur və müzakirə edilir. Belə bir cihaz, elektron şəkildə idarə olunan kommutasiya mexanizminə əsaslanan adi optik xətt mühafizəsinin bir sıra problemlərini həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Təklif olunan dizayn multipleksləşdirilmiş passiv optik şəbəkələr, xüsusən də sıx dalğa uzunluğunun bölünməsi multipleksasiya texnologiyası üçün uyğundur. Bu qurğu şəbəkənin hər iki ucunda quraşdırılıb və ötürülən multipleksləşdirilmiş signalı 2 optik yola çatdırmaq üçün 1×2 ayırıcıdan və problem yarandıqda avtomatik idarə etməyə imkan verən 2×1 (99.9/0.1) birləşdiricidən ibarətdir. İki optik xətt mühafizə bölməsi 2 ikili lif vasitəsilə optik məlumatları mübadilə edir. İlkin keçidin ötürmə problemindən əziyyət çəkdiyi halda, o, heç bir elektron nəzarət olmadan avtomatik olaraq orta ümumi itkisi 3,2 dB olaraq təxmin edilən passiv (99,9/0,1) birləşdirici vasitəsilə ehtiyat linkə keçir.

Açar sözlər: *passiv optik şəbəkələr, fiber, şəbəkə, telekommunikasiya.*

Giriş

Son illərdə internet trafikinin və multimedia xidmətlərinin getdikcə artan artımı telekommunikasiya operatorlarını evə fiber (FTTH) adlı yeni nəsil giriş texnologiyası vasitəsilə nəhəng həcmdə məlumatı istifadəçinin evinə çatdırmaq üçün rahat üsul təklif etməyə sövq etdi. Bu texnologiya optik lifin bir çox üstünlüklərini nəzərə alaraq yerli dövrədə tətbiq edilmişdir [1,2] .

Bu perspektivli texnologiya gələcək genişzolaqlı çıxış və yüksək sürətli şəbəkə üçün son həll yolu hesab olunur. Son zamanlar bir çox texnoloji inkişafı FTTH şəbəkələri ilə bağlı dünyagörüşünü parlaqlaşdırdı. Qısa müddət ərzində o, bütün dünyaya yayıldı, çünki o, sadəcə olaraq, asimmetrik rəqəmsal abunəçi xətti (ADSL) texnologiyası ilə müqayisədə daha yüksək bant genişliyi və daha az signal itkisi təklif etməklə gələcəyə davamlı infrastrukturunu təmsil edir [3] .

Ümumiyyətlə, FTTH sistemləri çox Gigabit-ə görə qiymətləndirilən həqiqətən yüksək sürətlə müxtəlif xidmətlər təqdim edir.

Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (ITU) tövsiyələrinə uyğun olaraq passiv optik şəbəkə - sıx dalğa uzunluğu bölgüsü multipleksasiyası (PON-DWDM) texnologiyasından istifadə edərək yalnız bir tək iki istiqamətli lif üzərində ikinci. Bu texnologiya olacaq nəticədə FTTH şəbəkələrinə geniş bant genişliyi, yüksək tutum, yüksək çeviklik, asan idarəetmə və aşağı xərclər kimi cəlbedici xüsusiyyətlər əlavə edin [4,5] .

PON şəbəkələrinin əsas üstünlüklərindən biri odur ki, yalnız bir paylaşılan optik lif 256-ya qədər optik terminalın şəbəkənin uclarına bir fiber bağlantını paylaşa biləcəyi ucuz passiv komponentlərdən istifadə etməklə birdən çox istifadəçini dəstəkləyə bilər. Bu, xüsusilə yüksək sıxlıqlı şəhər ərazilərində şəbəkə performanslarını təkmilləşdirmək istəyən xidmət təminatçıları üçün maraqlı seçimdir [6] .

Multipleksləşdirilmiş FTTH-PON giriş şəbəkəsi vasitəsilə dövriyyədə olan böyük həcmli trafik bu nəhəng ötürülən ötürmə qabiliyyətini, eləcə də yeganə və əsas lif insanın nəzarətindən kənarda olan çoxsaylı xarici mənbələrin yaratdığı nasazlıqlarla qarşılaşdıqda şəbəkə bağlantısı ilə bağlı çox narahatedici bir məsələni ortaya qoydu - bu, ağıllı cihazların və sxemlərin aradan qaldırılması üçün vacibdir. Bu cür problemi aradan qaldırmaq üçün şəbəkənin hər iki ucunda 1×2 splitter və açara əsaslanan optik xətt mühafizəsi (OLP) qurğusu quraşdırılmışdır; əsas və ehtiyat liflərin signal

vəziyyətinə uyğun olaraq məlumatların optik yolunu avtomatik müəyyən edə bilər. Əsas lifin cari optik gücü əvvəlcədən təyin edilmiş keçid həddi dəyərindən az olarsa, o zaman həyəcən signalı işə düşür və o, optik ötürmə sistemi xəttini qorumaq üçün avtomatik olaraq gözləmə optik lifinə keçir. Bu yolla, əsas optik kabledə ümumi müqavimət maneəsi olduqda, sistemin normal işləməsi üçün qorunmaq və operatorun xidmət keyfiyyətini qorumaq olar [7-9].

Bu keçid bloku 4,5 dB-ə çatı biləcək təxmin edilən ümumi itki ilə elektron şəkildə idarə olunur. Şəbəkənin mühafizəsi üçün iki növ optik xətt mühafizə qurğusu təmin edə bilər: OLP 1:1 (seçmə ötürücü, seçici qəbul) və OLP 1+1 (ikili ötürücü, seçici qəbul). Onların hər ikisi ehtiyat fiber optik yol tələb edir. Lakin onlar optik rabitə şəbəkələrini qorumaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər [7,8].

Bu yazıda biz keçid mexanizminə əsaslanan OLP-nin daha sadə və sərfəli əvəzedici versiyasını təklif edirik. Bu işin yeniliyi açarı optik (99.9/0.1) birləşdirici ilə əvəz etməklə, yalnız passiv komponentlərdən ibarət OLP dizaynındadır.

Bu OLP-ni dizayn etməklə, daha az enerji istehlakı və minimal daxiletmə itkisi demək olan tam passiv şəbəkəyə zəmanət veriləcək. Təklif olunan OLP-də yalnız passiv optik komponentlərdən istifadə edildiyi üçün enerjinin qidalanmasına ehtiyac yoxdur (0-Watt enerji istehlakı). Bununla belə, Refs-də göstərilən aktiv optik açarlara və 3 dB ayırıcılara əsaslanan digər kommersiyalaşdırılmış OLP-lər 7 və 10, 6 vattndan aşağı enerji istehlakını təqdim edir və ötürücü uc üçün onların daxiletmə itkiləri 4 dB-dir. Digər tərəfdən, burada təsvir edilən passiv OLP 3,2 dB ilə təxmin edilən daha aşağı daxiletmə itkisini təqdim edir.

Təklif olunan passiv OLP-nin dizaynı və təhlili

Multipleksləşdirilmiş FTTH-PON şəbəkəsinin hər iki ucunda yerləşdirilmiş təklif olunan passiv OLP-nin nəzəri sxemi: optik xətt terminalı (OLT) və optik şəbəkə terminalları (ONTs), Şəkil 1- də təqdim olunur. OLP vahidi 1×2 optik splitter və (99,9/0,1) optik birləşdiricidən ibarətdir, passiv OLP-nin ümumi daxiletmə itkisinin 3,2 dB olduğu təxmin edilir. Şəkil 1- də göstəriləndiyi kimi, bir FTTH şəbəkəsində 2 OLP vahidindən istifadənin səbəbi həm aşağı, həm də yuxarı bağlantı məlumat ötürülməsini təmin etmək və saxlamaqdır.

1×2 optik splitter

FTTH-PON giriş şəbəkələrində optik splitterlər vahid PON interfeysinin bölünmə nisbətinə görə abunəçilər arasında paylaşılmasına imkan verməklə mühüm rol oynayır (multipleksləşdirilmiş DWDM şəbəkəsi zamanı bu rəqəm arta bilər). Splitterlərdə aktiv elektronika yoxdur və işləmək üçün heç bir güc tələb olunmur [11,12].

1:N və ya 2:N bölmə nisbəti ilə vahid güc ayırıcı FTTH-PON sistemində yerləşdirilmiş ən çox yayılmış splitterlərdən biridir, burada N çıxış portlarının sayıdır. Optik giriş gücü bütün çıxış portları arasında bərabər paylanır [12].

Təsvir edilən bir vəziyyətdə, iki optik yolu, əsas və ehtiyat lifləri təmin etmək üçün 1×2 optik splitter istifadə olunur. OLT tərəfindən çatdırılan optik signal bərabər şəkildə iki bərabər signala bölünəcək, hər bir lif üçün bir.

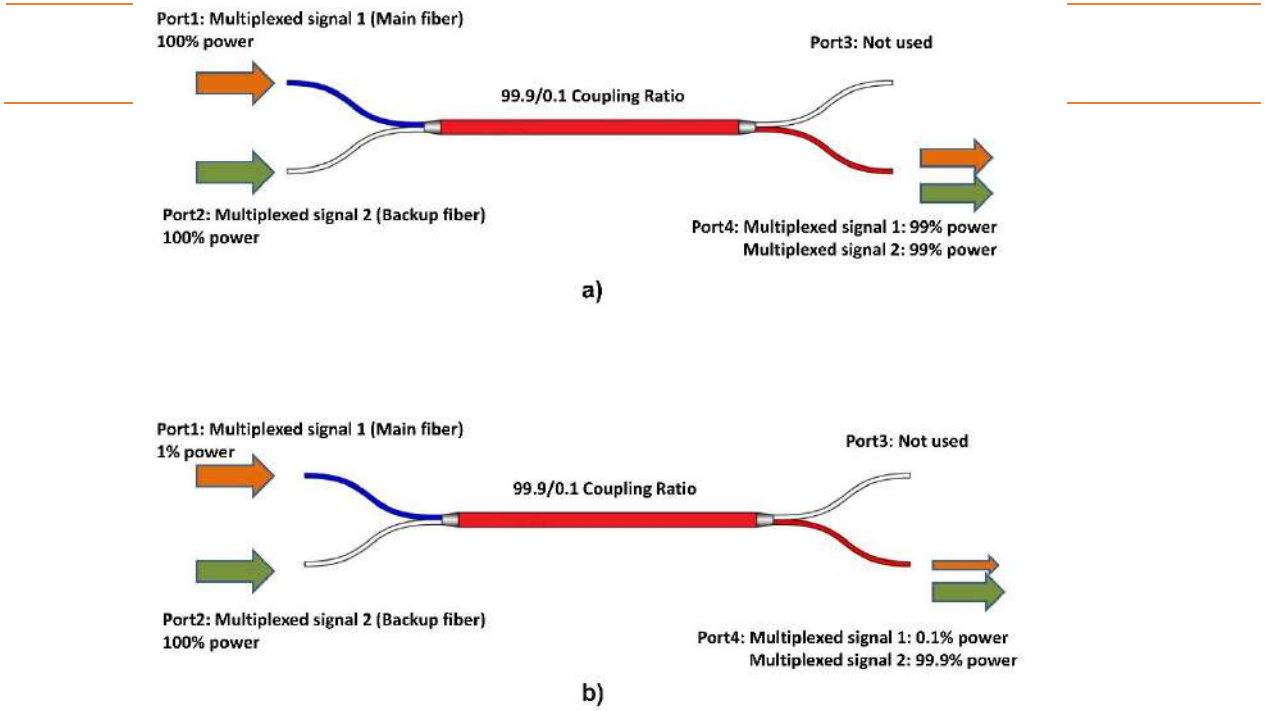
Nəzərə almaq lazımdır ki, optik splitter PON sistemində işığın çoxlu bərabər hissələrə bölünməsi nəticəsində portlar arasında parçalanma itkisi kimi qəbul edilən ən böyük zəifləməni təqdim edir. Aşağıdakı tənlikdə göstəriləndiyi kimi nəzəri olaraq hesablanır. (1) :

$3 * \log_2 N$, (1) burada N çıxış portlarının sayıdır.

3 dB ilə qiymətləndiriləcəkdir.

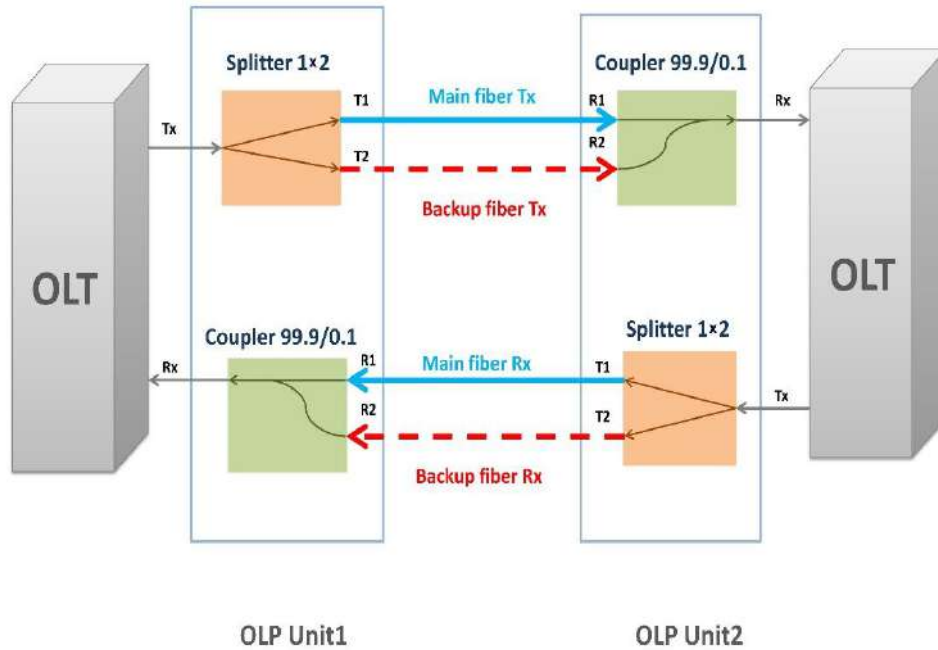
(99,9/0,1) optik birləşdirici

Fiber bağlayıcılar işıq dalğası texnologiyasının mühüm komponenti hesab olunur. Bunlar fiber optika ilə bağlı müxtəlif tətbiqlər üçün müntəzəm olaraq istifadə olunan dörd portlu cihazlardır (iki giriş və iki çıxış portu). Onların funksiyası iki girişdən gələn işığı parçalamaq və ya qarışdırmaqdır. Çıxışlarda səciyyəvi dəyərlər (50/50), (90/10), (95/5) və (99/1) olan birləşmə nisbətindən asılı olaraq qarışıq signal var.

Hazırkı iş üçün bağlayıcı açarı əvəz edəcəkdir. Siqnal 1 (əsas lifdən gələn) və Siqnal 2 (ehtiyat lifdən gələn) təyin edilmiş iki girişdən işıq qarışdırmaq üçün istifadə olunur. Birinci çıxışda həm Siqnal 1, həm də Siqnal 2-dən (99.9/0.1) birləşmə nisbəti olan qarışıq siqnal olacaq, ikinci çıxış portu isə istifadə edilməyəcək.

Şəkil 1. Təklif olunan passiv OLP qurğusunun sxemi Ötürmə zamanı iki ssenari mümkündür. Birincisi, əsas və ehtiyat liflərin eyni vaxtda mükəmməl işlədiyini Şəkil 2a) -da təqdim olunur. Bu o deməkdir ki, birləşdiricinin iki girişi (port 1 və port 2) həm əsas, həm də ehtiyat liflərdən

multipleksləşdirilmiş optik siqnalın gücünün 100%-ni alır. Bu, birləşdiricinin şəbəkənin sonuna aparan port 4-ə minimal itki ilə iki gücü birləşdirməsi ilə nəticələnir. İkinci ssenari [Şəkil 2b)] göstərir ki, əgər əsas lif çatışmaz olarsa, birləşdirici öz birləşmə nisbətinə uyğun olaraq ehtiyat lifdən alınan gücün 99,9%-ni port 3-ə, sonra isə optik terminal qurğusuna və ya şəbəkənin sonuna ötürür.

Şəkil 2.

Birləşmə nisbətinin bu xüsusi dəyəri optik bağlayıcıya Ref . 15 .

FTTH-PON giriş şəbəkəsində dizayn edilmiş OLP-nin faydası ondan ibarətdir ki, o, heç bir xarici nəzarət olmadan passiv şəkildə, girişlərində qəbul edilən siqnalları minimum daxiletmə itkisi ilə optik terminal cihazına ötürəcək. Buna görə də, bu cür yanaşma ötürülməni dayandıran və ya ən pis halda onu ləğv edən hər hansı bir problemdən qoruyacaqdır.

Nəticə

Bu yazıda yeni passiv optik xətt mühafizəsinin nəzəri dizaynı təqdim olunur. Bu cihaz multipleksləşdirilmiş (DWDM) PON sistemlərinə əsaslanan FTTH şəbəkələrinə həsr edilmişdir. Bu dizayn edilmiş OLP-ni təklif etməkdə məqsəd telekommunikasiya operatorlarının FTTH tətbiqlərinə gəldikdə təklif etməli olduğu xidmətin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Sübut edildiyi kimi, OLP optik mühafizə avadanlığının hər iki ucunda optik ötürmə şəbəkəsinə əlavə edilməsi vacibdir. Eyni zamanda, ötürülən multipleksləşdirilmiş signal üçün müxtəlif marşrut xətlərini təmin etmək lazımdır. Artıq mövcud olan şərti OLP, əsas lif çatışmazlığı olduqda ötürülən optik signalın yolunu dəyişdirmək üçün elektron idarəetmənin zəruriliyini ifadə edən keçid mexanizminə əsaslanır. Təklif olunan OLP-nin yeniliyi, əsas lif hər hansı bir problemlə qarşılaşdıqda, açarın (99.9/0.1) birləşmə nisbətinə malik optik bağlayıcı ilə əvəz edilməsidir. Evlərdə yerləşən optik terminal cihazları hələ də elektron nəzarətə ehtiyac olmadan optik signalın məcmusunu qəbul edəcəklər. Yeni OLP cihazı, simulyasiya nəticələri ilə sübut olunduğu kimi, ilkin keçid 13.45 Q faktoruna uyğun olaraq $1.6 \cdot 10^{-41}$ ilə qiymətləndirilən BER ilə çatışmazlıq olduqda əla performans göstərdi, sanki ötürmə heç bir problemlə üzləşməyib. Həmçinin sübut edilmişdir ki, passiv OLP cari optik şəbəkələrdə yerləşdirilmiş OLP tərəfindən verilən 4,5 dB əvəzinə 3,2 dB daxiletmə itkisi ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, roman OLP FTTH-PON şəbəkəsindəki bütün passiv komponentlərin prinsipini qoruyur, yəni heç bir xüsusi güc, iqlim nəzarəti və heç bir texniki xidmət tələb etmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əl-Quzvini, M. GPON əsasında Ev FTTH Giriş Şəbəkəsinə Fiberin Dizaynı və Tətbiqi. *Int. J. Comput. Tətbiq.* **92** (6), 30-42 (2014) . <https://doi.org/10.5120/16015-5050>
2. El-Ghazali Hamza, M. & Bashir Bugaje, K. Enhancement of
3. Fiber-To-The-Home istifadə edərək Gigabit Passiv Optik Yüksək Sürətli Şəbəkə.
4. Naeem, A. *et al* . Evə Fiber (FTTH) Avtomatlaşdırılması
5. Planlaşdırma, Müştəri Məmnuniyyəti və Xərc Effektivliyinə Təsiri. *Simsiz Pers. Kommun.* **117** , 503–524 (2021). <https://doi.org/10.1007/s11277-020-07880-4>
6. FTTH PON növləri, 2015 Burada mövcuddur: <https://www.thefoa.org/tech/ref/appln/FTTH-PON.html> (Daxil olub: 14 may 2020).
7. Shiu, R. K. *və başqaları* . WDM sistemləri üçün optik filtrsiz unicast və yayım siqnallarının hibrid ötürülməsi. *Seçim. Lif*
8. *Texnologiya.* 47 , 172-177 (2019). <https://doi.org/10.1016/j.yofte.2018.12.009>
9. Gupta, H. *et al* . Passiv Optik Şəbəkələr: Baxış və Qarşıdakı Yol. *TENCON 2018 - 2018 IEEE Region 10 Konfransında* ,
10. Jeju, Koreya (Cənubi), 0919-0924 (2018). <https://doi.org/10.1109/TENCON.2018.8650204>
11. OLP 1+1 Optik Xətt Mühafizəsi, Guangzhou Visint Communication Technology Co., 2019. Burada mövcuddur:
12. <http://www.visint-telecom.com/goods/details/index/id/104/cid/12.html> (Baxış tarixi: 20 may 2020).
13. Gartia, A., Gulati, A. & Kumar, C. Fiber Optik Rabitədən istifadə edərək mikrokontroller əsaslı xətt diferensial mühafizəsi. 2013- cü ildə *IEEE Innovative Smart Grid Technologies-Asia (ISGT*

15. Asiya), Banqalor, Hindistan, 1–4 (2013)
<https://doi.org/10.1109/ISGT> - Asiya.2013.6698741 [9] Optik Xətt Qoruma Keçici, Fiberroad Texnologiyası,
16. Mövcuddur ünvanında: <https://fiberroad.com.cn/products/optical> - xəttin qorunması / (Daxil edilib: 5 avqust 2020) .
17. Optical Line Protection interfeys kartı, ShenZhen Sharetop Technology Co, 2015. Burada mövcuddur: http://www.xyt-tech.com/en/mallar/160#pro_5 (Daxil olub: 21 may 2020).
18. Newman, J. FBT və PLC növləri üçün Fiber Optik Ayırıcı Yerləşdirmə Zərər Cədvəli Referansı, Teleweaver Technologies, 2018.
19. Mövcuddur ünvanında: <https://fibrefibre.com/tutorial/fiber-optik-splitter> daxil edilməsi - itki - istinad/ (Daxil edilib: 8 avqust 2020 .
20. Lee, B. Passiv Optik Splitter. Senko, 2015, Burada mövcuddur: <https://www.senko.com/> (Daxil olub: 5 avqust 2020).

SUMMARY

This paper presents and discusses the theoretical design of a new passive optical line protection device for fiber to the home networks. Such a device is designed to solve a number of problems of conventional optical line protection based on an electronically controlled switching mechanism. The proposed design is suitable for multiplexed passive optical networks, especially for dense wavelength division multiplexing technology. This device is installed at both ends of the network and consists of a 1×2 splitter to deliver the transmitted multiplexed signal to 2 optical paths and a 2×1 (99.9/0.1) coupler that allows automatic control in case of a problem. The two optical line protection units exchange optical data via 2 duplex fibers. In case the primary link suffers from a transmission problem, it automatically switches to the backup link via a passive (99.9/0.1) coupler, with an estimated average total loss of 3.2 dB, without any electronic control.

Keywords: passive optical networks, fiber, network, telecommunications.

AZƏRBAYCANDA İSTİLİK VƏ ELEKTRİK ENERJİSİ HƏLLƏRİ ÜÇÜN GÜNƏŞ ENERJİSİNİN İNTEQRASIYASININ MƏQSƏDƏUYĞUNLUĞU

Nurlan NƏCƏFZADƏ

necefzadenurlan@gmail.com

Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi

Xülasə

Bu tədqiqat Azərbaycan üçün elektrik və istilik enerjisi istehsalı baxımından günəş enerjisi potensialını qiymətləndirir və həm fotovoltaiik (PV), həm də hibrid PV-istilik sistemlərinə diqqət yetirir. Fərqli bölgələr üzrə günəş radiasiyasının ətraflı təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın cənub bölgələri ən yüksək günəş enerjisi potensialına malikdir və bu ərazilər iri miqyaslı PV və günəş istilik tətbiqləri üçün ideal hesab edilir. Əksinə, mərkəzi və şimal bölgələri daha az günəş radiasiyası alsa da, kiçik miqyaslı, mərkəzləşdirilməmiş sistemlər üçün hələ də perspektivlidir.

Tədqiqat həmçinin genişmiqyaslı texno-iqtisadi təhlili əhatə edir və PV sistemlərinin rəqabətədavamlı Səviyyələndirilmiş Enerji Dəyəri (LCOE) ilə iqtisadi cəhətdən səmərəli olduğunu göstərir. Hibrid PV-istilik sistemləri daha yüksək ilkin investisiya tələb etsə də, həm elektrik, həm də istilik enerjisi təmin edərək əməliyyat xərclərində əhəmiyyətli qənaət yaradır və bu da onları xüsusilə sənaye tətbiqləri üçün əlverişli edir.

Ətraf mühitə təsir baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər mövcuddur. Günəş enerjisinin geniş yayılması nəticəsində CO₂ emissiyalarının illik 3,5 milyon tona qədər azalması mümkündür. Enerji saxlama, aqrovoltaiika və Konsentrasiyalı Günəş Enerjisi (CSP) kimi innovativ həllərin integrasiyası isə Azərbaycanda günəş enerjisi sistemlərinin effektivliyini daha da artıraraq, davamlı və enerji təhlükəsizliyi təmin olunmuş gələcəyə töhfə verə bilər.

Bu tədqiqat günəş enerjisinin Azərbaycanın enerji transformasiyasında əsas oyunçu kimi potensialını vurğulayır və həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim edir.

Açar sözlər: *Günəş enerjisi, fotovoltaiik sistemlər, hibrid PV-istilik sistemləri, Azərbaycan, günəş radiasiyası, enerji saxlama, texno-iqtisadi təhlil*

Introduction

The global shift towards renewable energy sources is driven by the urgent need to mitigate climate change, reduce dependence on fossil fuels, and ensure a sustainable energy future. Among renewable energy technologies, solar power stands out as one of the most promising due to its accessibility, scalability, and rapid advancements in both photovoltaic (PV) and solar thermal systems. Solar energy can not only provide electricity but also address the growing demand for thermal energy, which is essential for residential heating, industrial processes, and agricultural applications. In the context of Azerbaijan, a country endowed with a favorable solar climate, the potential to harness solar energy for dual-purpose applications—electricity and thermal energy—remains largely untapped.

Azerbaijan's geographical location places it within the high solar radiation zone of the world, especially in its central and southern regions. The country benefits from an average annual solar radiation of 1,500-1,800 kWh/m², which is higher than the global average. The vast majority of Azerbaijan's territory, particularly in the lowland areas, experiences more than 300 sunny days per year, providing a substantial renewable energy resource that could be integrated into both national electricity grids and district heating systems. Despite these favorable conditions, the transition to solar energy faces multiple challenges, including infrastructural barriers, economic considerations, and

limited awareness of the full potential of solar power integration.

Existing research has highlighted the promising role of solar energy in Azerbaijan's energy transition. Previous studies primarily focused on the potential of photovoltaic systems for electricity generation, with some investigations into solar thermal technologies for domestic heating purposes. However, there is a notable gap in the research regarding the integration of both systems—photovoltaic and thermal—into a cohesive energy strategy, particularly for applications that could simultaneously address both electrical and thermal energy needs. Furthermore, while the potential for solar power generation is well-documented, the economic feasibility, technological constraints, and integration challenges of such systems, particularly in the context of hybrid solar solutions, have not been sufficiently explored.

Given the increasing demand for renewable energy worldwide and the pressing need for Azerbaijan to diversify its energy portfolio, this research is timely and crucial for understanding the broader implications of solar energy integration. By exploring the synergies between solar electricity and thermal applications, this study aims to contribute valuable insights into how Azerbaijan can leverage its solar resources to achieve sustainable energy security and reduce its reliance on fossil fuels. Ultimately, the findings of this study could guide future energy policy, infrastructure development, and investments in solar technology, laying the groundwork for a greener and more resilient energy future.

Materials and Research Methods

This study employs a comprehensive methodology combining field data collection, advanced simulation modeling, and rigorous techno-economic analysis to evaluate the feasibility of integrating solar power systems for both electricity and thermal energy production in Azerbaijan. The approach is designed to offer a multidimensional understanding of how solar power can be utilized to meet the country's energy needs, considering both the current energy landscape and potential future developments in technology and policy.

Solar Radiation Data Collection and Regional Variability

Accurate solar radiation data is pivotal for estimating the solar energy potential in Azerbaijan and understanding the feasibility of deploying photovoltaic (PV) and solar thermal systems. Given Azerbaijan's geographic advantages, particularly in its southern and central regions, we utilized both satellite-based data and ground-based measurements to gather comprehensive radiation profiles.

Satellite data was sourced from high-resolution databases like NASA's Surface Meteorology and Solar Energy (SSE) and the European Space Agency's Climate Change Initiative (CCI), which provide global solar radiation estimates. This data is invaluable for understanding the overall solar resource available at a macro level, but the reliability of satellite data needs validation through ground measurements, especially for localized applications. Therefore, additional ground-based data was collected from 10 strategically placed meteorological stations across Azerbaijan. These stations recorded daily, monthly, and seasonal variations in both direct and diffuse radiation, capturing the full spectrum of solar resource availability.

This hybrid approach ensures that we can account for the significant regional variability in solar radiation across Azerbaijan's diverse landscape. Notably, the southern regions, which receive higher radiation levels due to their proximity to the Caspian Sea, are especially suitable for solar energy applications. These areas, with radiation levels reaching up to 5.5 kWh/m²/day during peak summer months, are ideal for both photovoltaic power generation and solar thermal applications. On the other hand, areas with less consistent solar availability will require a more nuanced system design, such as hybrid solar technologies that combine both photovoltaic and thermal components to ensure energy security throughout the year.

Advanced Simulation and Modeling of Solar Systems

To estimate the potential performance of both photovoltaic and solar thermal systems, we utilized sophisticated simulation software tools, namely PVsyst and TRNSYS, to model energy

generation under various conditions. These simulations account for complex factors such as system efficiency, shading, temperature, and panel orientation, which are crucial for accurate projections of energy yield.

PVsyst, a widely used tool for modeling PV systems, allowed us to simulate different configurations of grid-connected and standalone PV systems. We explored a variety of system sizes and configurations, analyzing their energy output under different radiation scenarios. The simulations revealed that integrating solar power into Azerbaijan's electricity grid could be economically viable, particularly in urban areas with high energy demand and abundant sunlight. A significant innovation in this research is the consideration of **hybrid PV-thermal systems** in the simulation. These systems not only generate electricity but also capture excess heat from the PV panels, which can be used for heating applications or industrial processes. Such a hybrid approach offers a more holistic solution, maximizing energy output and improving system efficiency by utilizing the surplus thermal energy generated by PV panels during sunny days.

Solar thermal systems, modeled with the TRNSYS software, were also evaluated for their potential use in both residential and industrial heating applications. The simulations focused on different solar thermal technologies, including flat-plate collectors, evacuated tube collectors, and concentrated solar power (CSP) systems. Evacuated tube collectors, which perform well in colder climates, were identified as a promising solution for both residential hot water needs and industrial heating applications in Azerbaijan. CSP, while more complex and capital-intensive, was analyzed for large-scale energy production, especially in areas with high solar radiation, where concentrated sunlight could be used to generate steam for electricity generation or industrial heat.

Results and Discussion

The results of this study provide a detailed examination of the solar energy potential across Azerbaijan, including both photovoltaic (PV) and hybrid PV-thermal systems. Our findings confirm that solar energy offers considerable promise for both electricity generation and thermal energy applications, and could play a significant role in Azerbaijan's future energy mix.

Solar Energy Potential and Regional Variability

The analysis of solar radiation across Azerbaijan revealed substantial regional differences in solar energy potential. The southern regions of Azerbaijan, particularly those near the Caspian Sea, exhibit the highest solar radiation levels, exceeding 5.5 kWh/m²/day during peak summer months. These areas have the greatest potential for large-scale solar installations, including both photovoltaic power plants and solar thermal applications for heating and industrial use. In these regions, solar energy can meet both residential and industrial demands, supporting the country's transition to a more sustainable energy future.

In contrast, the central and northern regions of Azerbaijan receive lower radiation levels, ranging from 4.5 to 5 kWh/m²/day. While this reduces the efficiency of solar systems compared to the southern areas, it still provides adequate potential for residential PV installations and localized solar thermal applications, especially for hot water generation and smaller-scale industrial uses. These findings suggest that solar energy development should focus primarily on southern Azerbaijan for large-scale deployments, while central and northern regions could benefit from smaller, decentralized solar solutions.

Performance of PV and Hybrid PV-Thermal Systems

The simulations conducted using **PVsyst** and **TRNSYS** software revealed promising results for both standalone photovoltaic and hybrid PV-thermal systems. The performance of the PV systems in southern regions was particularly high, with energy yields between 1,200 to 1,500 kWh per installed kW annually. This indicates that PV systems are economically viable for grid-connected installations in urban and rural areas, with high efficiency in solar-rich regions.

The hybrid PV-thermal systems, which combine photovoltaic energy generation with thermal energy capture, performed even better. These systems demonstrated the ability to generate both

electricity and useful thermal energy, making them an attractive option for residential heating and industrial applications. The thermal energy captured by the PV panels, which would otherwise be wasted, can be used for heating water or providing process heat to industries, thus significantly improving the overall efficiency of the system. This combination of electricity and thermal energy generation positions hybrid systems as a highly effective solution for meeting both energy and heating demands.

Economic Feasibility and Levelized Cost of Energy (LCOE)

The techno-economic analysis conducted as part of this study suggests that solar energy, both through PV and hybrid systems, is economically competitive in Azerbaijan, particularly in high-radiation regions. The Levelized Cost of Energy (LCOE) for standalone PV systems was found to range between 0.08 to 0.12 USD per kWh. This cost is highly competitive with conventional fossil fuel-based energy sources, making PV systems an attractive option for electricity generation, especially in southern Azerbaijan.

Hybrid PV-thermal systems, while having a higher initial investment, offer significant operational cost savings due to their ability to provide both electricity and thermal energy. These systems can reduce the need for conventional heating fuels in residential and industrial applications, which in turn shortens the payback period and increases the overall economic viability of the system. The results suggest that hybrid PV-thermal systems may be particularly suitable for industrial sectors, where both electricity and heat are required, such as in the agricultural and manufacturing industries.

Environmental Impact: CO₂ Emissions Reduction

From an environmental perspective, the widespread adoption of solar energy in Azerbaijan could have a significant impact on reducing CO₂ emissions. The study estimated that replacing conventional energy sources with solar power could reduce national CO₂ emissions by up to 3.5 million tons annually. This would be a major contribution to the country's efforts to reduce its carbon footprint and meet its climate goals.

Solar thermal systems, particularly when used in industrial processes such as cement production or oil extraction, could further contribute to CO₂ reduction by replacing fossil fuels used for high-temperature heating. The environmental benefits of solar energy in these applications are particularly important, as industries represent a significant portion of Azerbaijan's energy consumption and emissions. By using solar thermal energy for heating, the country could significantly lower its reliance on fossil fuels and reduce its industrial carbon footprint.

Conclusions

This study has highlighted the significant potential of solar energy to contribute to both electricity and thermal energy production in Azerbaijan. The findings indicate that both photovoltaic (PV) and hybrid PV-thermal systems can provide effective solutions to meet the country's growing energy demands while reducing reliance on traditional fossil fuels.

Azerbaijan's solar resource assessment revealed substantial potential, especially in the southern regions, where solar radiation levels exceed 5.5 kWh/m²/day, making them ideal for large-scale solar energy installations. Even in the central and northern regions, where radiation levels are somewhat lower, there remains viable potential for smaller-scale residential and industrial solar applications. These regions are well-positioned for decentralized solar energy solutions that can still significantly contribute to meeting local energy needs.

The analysis of system performance demonstrated that both PV and hybrid PV-thermal systems are highly efficient. In the southern regions, PV systems are capable of producing between 1,200 and 1,500 kWh per installed kW annually, confirming the economic viability of large-scale installations in these areas. Hybrid PV-thermal systems further enhance this efficiency by generating both electricity and thermal energy, making them an attractive option for industries requiring both forms of energy, such as in heating and manufacturing processes.

In conclusion, solar energy has great potential to diversify Azerbaijan's energy mix, reduce its

carbon emissions, and drive sustainable development. By investing in both photovoltaic and hybrid systems and exploring innovative solutions, Azerbaijan can harness its solar resources to create a more sustainable and energy-secure future.

REFERENCES

1. Aliev, F., & Rustamov, I. (2023). *Assessment of Solar Energy Potential in the Caspian Region: A Case Study of Azerbaijan*. *Journal of Renewable Energy*, 15(3), 120–130.
2. Aliyev, M. (2022). *Techno-Economic Analysis of Hybrid Solar Systems for Residential Applications in Azerbaijan*. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 45, 45–57.
3. Huseynov, T. (2024). *Economic Feasibility of Photovoltaic Systems in the Southern Regions of Azerbaijan*. *International Journal of Energy Economics*, 30(4), 470–480.
4. Jafarov, E., & Sadiqov, R. (2022). *Solar Resource Assessment and Energy Yield in Azerbaijan's Northern Regions*. *Solar Energy*, 138, 456–463.
5. Khazalov, V. (2021). *Solar Energy Technologies: Efficiency and Application in Azerbaijan*. *Journal of Applied Solar Energy*, 28(5), 245–257.

SUMMARY

This study evaluates the solar energy potential for electricity and thermal energy production in Azerbaijan, with a focus on both photovoltaic (PV) and hybrid PV-thermal systems. Through a detailed analysis of solar radiation across different regions, it is found that the southern areas of Azerbaijan exhibit the highest solar energy potential, making them ideal for large-scale PV and solar thermal applications. In contrast, central and northern regions, though receiving lower solar radiation, still hold promise for smaller, decentralized systems. The research also includes a comprehensive techno-economic analysis, revealing that PV systems are economically viable, with a competitive Levelized Cost of Energy (LCOE). Hybrid PV-thermal systems, while requiring higher initial investments, offer significant operational savings by providing both electricity and thermal energy, making them especially suitable for industrial applications. Environmental benefits are substantial, with potential reductions in CO₂ emissions of up to 3.5 million tons annually through widespread adoption of solar energy. The integration of innovative solutions such as energy storage, agrivoltaics, and Concentrated Solar Power (CSP) could further enhance the effectiveness of solar energy systems in Azerbaijan, contributing to a sustainable and energy-secure future. This research underscores the potential of solar energy as a key player in Azerbaijan's energy transformation, offering both economic and environmental benefits.

Keywords: Solar Energy, Photovoltaic Systems, Hybrid PV-Thermal Systems, Azerbaijan, Solar Radiation, Energy Storage, Techno-Economic Analysis

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İSTEHSALININ ARTIRILMASINDA İNNOVASIYALARIN ROLU

Ballı QASIMLI

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

İnnovasiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqinin bir sıra çətinliklərinin olmasına baxmayaraq bu sahədə də innovasiyaların əhəmiyyəti az deyildir. Yazıda innovasiyaların mahiyyəti və innovasiyaların kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəldilməsində oynadığı əsas rollar əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: innovasiya, avtomatlaşdırma, məhsuldarlıq, texnologiya, resurs

Giriş

İnnovasiya yeni və yaradıcı ideyaların, məhsulların, proseslərin və ya xidmətlərin yaradılması və tətbiq olunmasıdır. İnnovasiya, mövcud problemlərə yeni həllər tapmaq və ya məhsul və xidmətləri təkmilləşdirmək məqsədilə həyata keçirilir. İnnovasiya, həmçinin rəqabət üstünlüyü əldə etmək, bazarda lider mövqeyə çatmaq və daha səmərəli həllər təqdim etmək üçün müasir iqtisadiyyatın vacib bir elementi hesab olunur. Kənd təsərrüfatı, texnologiya, səhiyyə, təhsil və digər sahələrdə innovasiyalar böyük təsir göstərir və davamlı inkişaf üçün vacibdir [1]. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında innovasiyaların rolu çox böyükdür. Kənd təsərrüfatında innovasiyalar, məhsuldarlığı artırmaq, resurslardan daha səmərəli istifadə etmək və iqlim dəyişikliyi kimi qlobal problemlərə uyğunlaşmaq üçün əsas vasitə kimi çıxış edir [3]. Aşağıda innovasiyaların kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəldilməsində oynadığı əsas rollar qeyd olunub:

1. Müasir texnologiyalar və avtomatlaşdırma- Kənd təsərrüfatı texnologiyalarında baş verən yeniliklər istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasını və daha səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir. GPS-lə təchiz olunmuş traktorlar, dronlar vasitəsilə əkin sahələrinin monitorinqi və süni intellekt (AI) texnologiyaları fermerlərə daha dəqiq qərarlar verməyə imkan yaradır. Bu texnologiyalar həm əməyin effektivliyini artırır, həm də məhsul yığımı və əkin prosesini sürətləndirir.

2. Biotexnologiya və genetik təkmilləşdirmə- Biotexnologiya kənd təsərrüfatında xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı dayanıqlı toxum və cinslərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Genetik modifikasiya ilə yaradılan məhsullar daha yüksək məhsuldarlığa malikdir, quraqlıq, soyuq və digər əlverişsiz iqlim şəraitinə daha davamlı olur. Bu, məhsul itkilərinin qarşısını almaqla yanaşı, məhsulun keyfiyyətini də artırır.

3. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı- Rəqəmsal kənd təsərrüfatı böyük məlumatlardan (Big Data) istifadə edərək əkinçilik sahəsində daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu texnologiyalar məhsulun optimal şəkildə əkilməsi, suvarılması və gübrələnməsi üçün məlumat təmin edir. Rəqəmsal platformalar həmçinin fermerlərə bazar qiymətlərini izləməyə, tələb-təklif balansını düzgün analiz etməyə və strateji planlar qurmağa imkan verir.

4. Aqroekoloji innovasiyalar- İqlim dəyişikliyi şəraitində ətraf mühiti qoruyan kənd təsərrüfatı metodlarının tətbiqi vacibdir. Ekoloji cəhətdən təmiz metodlar (orqanik əkinçilik, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, torpaq qoruma texnologiyaları) uzunmüddətli məhsuldarlığın təmin olunmasına kömək edir. Bu innovasiyalar həm ətraf mühiti qoruyur, həm də gələcək nəsillər üçün resursları saxlayır.

5. Su idarəçiliyi və suvarma texnologiyaları- Yenilikçi suvarma texnologiyaları (məsələn, damcı suvarma sistemləri) sudan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Bu, xüsusilə su qıtlığı olan bölgələrdə məhsul itkilərini azaltmaq və daha az su ilə daha çox məhsul əldə etmək baxımından çox vacibdir. Su idarəçiliyi üzrə innovasiyalar kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarının qorunmasına

böyük töhfə verir.

6. Robotlaşdırma- Kənd təsərrüfatında robotların tətbiqi əməyin səmərəliliyini artırır və insan əməyinə olan tələbatı azaldır. Robotlar yığım, əkin, gübrələmə kimi əməliyyatlarda daha dəqiq və sürətli işləyir. Bu, məhsul yığım zamanı zərərləri azaldır və əməliyyat xərclərini minimuma endirir.

7. Blockchain texnologiyası- Blockchain texnologiyası məhsulun istehsal prosesindən son istehlakçıya qədər olan təchizat zəncirini izləməyə imkan verir. Bu texnologiya vasitəsilə məhsulların mənşəyi və keyfiyyəti daha şəffaf şəkildə izlənir. Eyni zamanda, blockchain vasitəsilə kənd təsərrüfatı tədarük zənciri daha etibarlı olur, bu da məhsulun bazara çatdırılma müddətini sürətləndirir və itkiləri azaldır.

8. İxrac bazarları və texnologiyaları- İnnovasiyalar, kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxarılmasını asanlaşdırır. Daha keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etməklə, yerli fermerlər xarici bazarlarda daha çox gəlir əldə edə bilər. Yeni texnologiyalar məhsulların uzun müddət saxlanılmasını, nəqliyyat və logistikanın optimallaşdırılmasını təmin edir.

9. Süni intellekt və təhlil texnologiyaları- Süni intellekt kənd təsərrüfatında xəstəliklərin erkən aşkarlanması, torpaq analizləri və məhsul proqnozlaşdırılması kimi sahələrdə istifadə olunur. Maşın öyrənmə texnologiyaları məhsuldarlığı artırmaq və resurslardan daha səmərəli istifadə etmək üçün məlumat təhlil edir və fermerlərə müvafiq qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

10. Fermerlər üçün təlim və tədris proqramları- İnnovasiyaların geniş yayılması üçün dövlət və özəl sektor tərəfindən təşkil edilən təlim və tədris proqramları mühüm rol oynayır. Fermerlər yeni texnologiyalar, rəqəmsal alətlər və müasir əkinçilik metodları barədə məlumatlandırılaraq daha səmərəli iş apara bilirlər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında innovasiyalar istehsalın artması və resursların səmərəli istifadəsi üçün vacibdir. Müasir texnologiyalar, rəqəmsal həllər və biotexnologiya kənd təsərrüfatının səmərəliliyini yüksəltməklə yanaşı, gələcək nəsillər üçün dayanıqlı əkinçilik üsulları təklif edir. Bu innovasiyalar aqrar istehsalın həcmnin artırılmasına təsir göstərdiyindən həm yerli, həm də global səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2012, 608 səh.
2. Qasımlı V.Ə. İqtisadi modernizasiya. Bakı-2014. 311 s.
3. Zeynel Dinler Tarım Ekonomisi. Bursa 2008
4. Christensen, C. M., Raynor, M. E., & McDonald, R. (2015). *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*.
5. Pisano, G. P. (2019). *Creative Construction: The DNA of Sustained Innovation*.

SUMMARY

Innovations play a significant role in the development of the national economy. Despite several challenges in applying innovations in the agrarian sector, their importance in this field remains significant. The article justifies the essence of innovations and the key roles they play in increasing agricultural production.

Keywords: innovation, automation, productivity, technology, resources

РЕЗЮМЕ

Инновации играют важную роль в развитии национальной экономики. Несмотря на ряд трудностей, связанных с внедрением инноваций в аграрной сфере, их значимость в этой области не менее важна. В статье обоснована суть инноваций и их основные роли в повышении сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: инновации, автоматизация, производительность, технологии, ресурсы

AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA İSRAIL TƏCRÜBƏSİ

Azər ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Aqrar sahə ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri olmaqla yanaşı ümumi daxili məhsulun formalaşmasında, əhalinin rzaq məhsullarına olan tələbatının təmin olunmasında və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Odur ki, onun inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Bu məqalədə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinin İsrail təcrübəsi araşdırılır və onun milli iqtisadiyyata tətbiqi istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: texnologiya, innovasiya, resurs, sussidiya, kredit

Giriş

Aqrar sahə hər bir ölkənin iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edilməklə yanaşı əhalinin ərzaqa, sənəyin xammala olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi strateji məqsədlər sırasında dayanır. Aqrar sahənin inkişaf strategiyası hazırlanarkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq imkanlarının müəyyənləşdirilməsi olduqca zəruri məsləhlərdən biridir. Aqrar sahənin inkişaf etdirilməsində İsrail təcrübəsinin öyrənilməsi əhəmiyyətli hesab edilir.

İsrail, ərazisinin əksəriyyəti quru və su mənbələrinin məhdud olduğu bir ölkə olaraq, aqrar sahədəki inkişafı ilə dünyaya nümunə olan ölkələrdən biridir. İsrail kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirərkən unikal texnologiyalar, effektiv idarəetmə və müasir elmi yanaşmaları tətbiq etməklə böyük uğurlar qazanmışdır. Bu təcrübələr bir çox ölkələr, xüsusən də oxşar təbii şəraitdə olanlar üçün nümunədir. İsrailin aqrar sektorunun inkişafı, tətbiq etdiyi qabaqcıl texnologiyalar, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı ilə əlaqədardır [2, s. 35].

İsrailin kənd təsərrüfatı sektoru, ölkənin ÜDM-də kiçik bir paya sahib olmasına baxmayaraq, yüksək məhsuldarlıq və innovativ texnologiyalarla seçilir. İsrailin aqrar sahəsini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Torpaq və su resurslarının effektiv istifadəsi. İsrailin təxminən 60%-i səhradan ibarətdir və su mənbələri olduqca məhduddur. Buna baxmayaraq, ölkə damcı suvarma kimi texnologiyaların ixtirası və istifadəsi ilə kənd təsərrüfatında yüksək səmərəlilik əldə etmişdir. 1960-cı illərdə Netafim şirkəti tərəfindən ixtira edilən bu texnologiya əkin sahələrinə dəqiq və minimal su ilə yüksək məhsuldarlıq təmin edir. Bu sistem İsrailin kənd təsərrüfatında su sərfini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır.

2. İqlimə uyğun genetik tədqiqatlar. İsrail quraq iqlim şəraitində məhsul yetişdirə biləcək toxumların inkişaf etdirilməsi üçün geniş elmi araşdırmalara sərmayə qoymuşdur. Bu araşdırmalar nəticəsində ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilir və ixrac məhsullarının keyfiyyəti artırılır.

3. Kiçik sahibkarlıq və kooperativ təşkilatlar. İsrail kənd təsərrüfatında kibbutz və moşav kimi unikal kooperativ modellərdən istifadə edir. Kibbutzlar kollektiv təsərrüfatlar olaraq fəaliyyət göstərir, moşavlar isə fərdi təsərrüfatçılıqla kollektiv dəstəyi birləşdirən modellərdir.

İsrailin aqrar sahəsinin inkişafında əsas dövlət siyasəti və elmi tədqiqatlar mühüm rol oynayır. İsrail nisbətən gənc dövlət hesab edilməsinə baxmayaraq dövlət tərəfindən həyata keçirilən dövlət siyasəti aqrar sahənin müasir dövrün tələblərinə uyğun formalaşmasında əhəmiyyətli amil kimi çıxış etmişdir. Dövlət kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- Sussidiya və kreditlər vasitəsilə fermerlərin dəstəklənməsi.
- İnfrastruktur layihələr, xüsusilə suvarma və su resurslarının idarəedilməsi.

○ Tədqiqat və inkişaf (R&D) üçün yüksək büdcə ayrılmaları.

İsrail dedikdə ilk ağla gələn fikir texnika və texnologiyalardır. İsrail kənd təsərrüfatı texnologiyalarını inkişaf etdirmək üçün universitetlər və tədqiqat mərkəzlərinə sərmayə qoymuşdur. Weizmann Elmi İnstitutu və Volcani Kənd Təsərrüfatı Tədqiqat Mərkəzi bu sahədəki əsas tədqiqat mərkəzlərindəndir [4]. Bu institutların əsas tədqiqat istiqamətləri aşağıdakılar hesab edilir:

- İqlim dəyişikliyinə uyğun toxumların inkişaf etdirilməsi.
- Robotlaşdırılmış texnologiyalar və dronların tətbiqi.
- Bitki xəstəliklərinin qabaqcadan aşkar edilməsi üçün biotexnologiyaların istifadəsi

İsrail yalnız daxili bazarını təmin etməklə kifayətlənməyib, aqrar məhsullarını dünya bazarına ixrac edən ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Bu yaxşı işlənmiş marketinq və məhsul ixracı strategiyası əsasında baş vermişdir. İsrailin ixracında əsas yerdə dayanan məhsullar aşağıdakılardır:

- Sitrus meyvələri (xüsusən narıncı və qreyfrut).
- Gül və bəzək bitkiləri.
- Tərəvəz və suya davamlı meyvələr.

Əlavə olaraq, İsrail kənd təsərrüfatında yüksək dəyər yaradan innovativ yanaşmaları ilə tanınır. Məsələn, hidroponik üsulla torpaqsız əkinçilik və vertical farming (şaquli əkinçilik) geniş tətbiq edilir.

İsrail və Azərbaycanın bir sıra oxşar xüsusiyyətlərinin olması onun təcrübəsinin tətbiqi baxımından geniş imkanlar yaradır. Azərbaycan da kənd təsərrüfatında suvarma, məhsuldarlığın artırılması və ərzaq təhlükəsizliyi sahələrində İsrail təcrübəsindən bəhrələnmə bilər. Aşağıda İsrail təcrübəsindən faydalanan biləcəyimiz əsas istiqamətlər göstərilmişdir:

1. **Damcı suvarma texnologiyasının genişlənməsi:** Azərbaycan zəngin su resurslarına malik olsa da, global iqlim dəyişikliyi su resurslarının azalmasına səbəb ola bilər. İsrail təcrübəsindən öyrənilərək, damcı suvarma texnologiyasının daha geniş tətbiqi təmin edilə bilər.

2. **Genetik araşdırmaların inkişafı:** İqlim dəyişikliyinə uyğun toxum sortlarının inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanın elmi tədqiqat institutlarında İsrail modeli tətbiq oluna bilər. Bunun üçün İsrail institutları ilə əməkdaşlıq əlaqələri genişləndirilməlidir.

3. **Təlim və təhsil proqramları:** Fermerlərin müasir kənd təsərrüfatı metodları ilə tanış edilməsi məqsədilə təlim proqramları həyata keçirilə bilər. İsrailin Aqrotexnologiya Akademiyaları və digər mütəxəssislərindən təcrübə əldə etmək faydalı olar.

4. **Kooperativlərin inkişafı:** Kibbutz və moşav modellərinin təcrübəsi Azərbaycan kənd təsərrüfatında kooperativlərin inkişafına dəstək verə bilər. Bu, xüsusilə kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının gücləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

İsrailin aqrar sahədəki uğurları innovasiya, dövlət siyasəti, elm və kooperasiya modelinin uğurlu birləşməsinin nəticəsidir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində İsrail təcrübəsi faydalı ola bilər. Fikrimizcə bu təcrübələrin tətbiqi Azərbaycan kənd təsərrüfatında uzunmüddətli inkişafı təmin etmək iqtidarına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nimrod Luz (2023) - *"The Treacherous Road to Sustainable Agriculture: Lessons from Israeli Farmers and the Need to Upscale the Debate"*
2. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation (2023) – OECD
3. "Israeli Agriculture—Innovation and Advancement" (2022)
4. "Make the Desert Bloom: Imaginaries, Infrastructure, and Water-Land Nexus in Israeli Agriculture" (2020)
5. "Agricultural Development in Israel: Challenges and Opportunities" (2021)

SUMMARY

The agricultural sector, being one of the main branches of a country's economy, plays a crucial role in forming the gross domestic product, meeting the population's demand for food products, and increasing employment levels. Therefore, its development is one of the primary goals of every country. This article examines the Israeli experience in developing the agricultural sector and identifies directions for its application in the national economy.

Keywords: technology, innovation, resource, subsidy, credit

РЕЗЮМЕ

Аграрный сектор, являясь одной из основных отраслей экономики страны, играет важную роль в формировании валового внутреннего продукта, удовлетворении потребностей населения в продовольственных товарах и повышении уровня занятости. Поэтому его развитие является одной из основных целей каждой страны. В данной статье изучается израильский опыт развития аграрного сектора и определяются направления его применения в национальной экономике.

Ключевые слова: технология, инновация, ресурс, субсидия, кредит

LOGİSTİK SİSTEMLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ NƏQLİYYATIN YERİ VƏ ROLU

Zeynəb HÜSEYNOVA **Yadulla HƏZİYEV**
zeynebhusaynova0103@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə nəqliyyat logistik sistemlərin fəaliyyətinin ümumi məsələləri araşdırılmış, yük axınlarının idarə edilməsi üçün nəqliyyat xidməti sisteminin qurulmasının əsasları araşdırılmışdır. Malların çatdırılması və paylanması problemləri nəqliyyat logistikasının prinsip və metodlarından istifadə etməklə həll edilməsi göstərilmişdir. Sonda nəqliyyat və logistika sistemlərinin prinsipləri xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: logistika, avtomobil nəqliyyatı, dəmiryolu nəqliyyatı, dəniz nəqliyyatı, hava nəqliyyatı

Giriş

Logistika, material axınlarını ilkin mənbədən son təyinat nöqtəsinə qədər minimum xərclərlə idarə edən bir elm sahəsi olaraq təyin oluna bilər. Material resurslarının başlanğıc mənbələrindən son məkanlara çatdırılmasının üsul və texnologiyalarının müəyyənəşdirilməsi, bu axınların təşkili, planlaşdırılması və idarə olunması ehtiyacı, kompleks bir sistemin qurulmasını tələb edir. İqtisadi fəaliyyət kimi logistika anlayışının bir çox tərfi vardır. Ən geniş şərh, mövcud iqtisadi sistemdə, logistika dedikdə bütün növ axınların idarə edilməsi başa düşülür. Hər hansı bir obyektin idarə edilməsi üçün əvvəlcə qərar qəbul edilməli, sonra isə bu qərar həyata keçirilməlidir. Nəqliyyat, logistik zəncirin halqalarını birləşdirən əsas əlaqələndirici element olaraq, yüklərin çatdırılması əməliyyatlarının böyük hissəsinin icrasında mühüm rol oynayır. Logistikada nəqliyyatın əhəmiyyətli rolu logistik sistemin ayrıca bir sahəsinin meydana çıxmasına gətirib çıxardı- nəqliyyat logistikası - sifariş edilmiş malların tələb olunan müddətə optimal marşrutla tələb olunan yerə minimum xərclə hərəkətidir [1].

Tədqiqat və nəticələr

Nəqliyyat logistikası ümumiyyətlə üç əsas sahəni əhatə edir:

-müxtəlif rabitə vasitələrindən və son informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə yük daşıma marşrutunda yaranan mallarla əlaqəli əməliyyatlara nəzarət;

-minimal maliyyə xərcləri ilə yüklərin çatdırılmasının təşkili və planlaşdırılması prosesi;

-mal sahiblərinə lazımi məlumatların verilməsi.

Nəqliyyat logistikasının tətbiqi malların yüklənməsi və boşaldılması xərclərini optimallaşdırmağa, yükləndirən və yüklənən ilə müəyyən məsələlərin koordinasiyasına real imkan yaradır.

Nəqliyyat logistikasına müəssisənin işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verən bir sıra xüsusi funksiyalar daxildir: qablaşdırma; yükün emalı; anbarlama; yönləndirmə; gömrük rəsmiləşdirilməsi; risk sığortası.

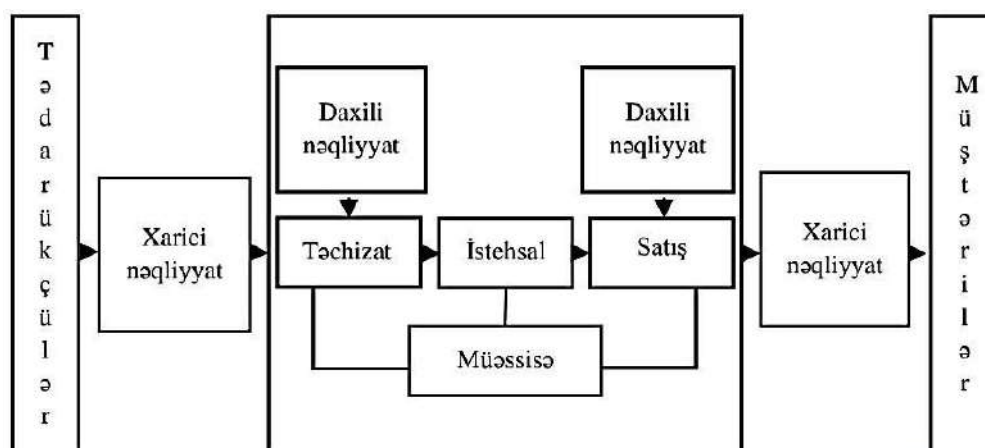
Yük daşınması sahəsində logistikanın istifadəsi - malların effektiv şəkildə çatdırılmasının optimal həlli olub, yükün çatdırılması ilə əlaqəli minimal risklərlə mümkün qədər sürətlə təyinat yerlərinə çatdırılması bacarığıdır. Nəqliyyat logistikasının əsas prinsipləri isə nəqliyyat fəaliyyətləri ilə bağlı xərclərin optimallaşdırılması və azaldılmasına yönəlidir. Bu göstəricilər yük daşınmasında optimal hərəkət sxemlərinin seçilməsi, zəruri sənədlərin yüksək keyfiyyətli və sürətlə işlənməsi, geniş miqyasda qənaət sayəsində əldə edilir [2].

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, nəqliyyat logistikasının tərfi belə verilə bilər: Nəqliyyat logistikası - müəyyən bir logistika növü olub, tələb olunan miqdarda malın ən uyğun marşrutla, lazım olan vaxtda və ən sərfəli qiymətlə təyinat yerinə çatdırılmasını təmin edir. Nəqliyyat

logistikasının predmetinə, ümumi təyinatlı nəqliyyat vasitələri ilə malların hərəkətinin təşkilinə dair kompleks tapşırıqlar daxildir. Nəqliyyat logistikasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nəqliyyat vasitəsinin növü və tipinin seçilməsi;
- nəqliyyat prosesinin anbar və istehsal prosesi ilə uzlaşdırılmış şəkildə planlaşdırılması;
- qarışıq daşımalarda müxtəlif nəqliyyat növlərinin integrasiya olunmuş şəkildə planlaşdırılması;
- nəqliyyat və anbar texnoloji birliyinin təmin edilməsi. Rəşional çatdırılma marşrutlarının müəyyən edilməsi;
- tələb olunan nəqliyyat imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;
- istehsal məntəqələrində və istehlak yerlərində yenidən yükləmə proseslərinin və nəqliyyat-anbar əməliyyatlarının idarə olunması;
- nəqlətmənin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi [3].

Nəqliyyat “tədarük - istehsal - satış - istehlak” logistik zəncirinin ən vacib halqalarından biridir (şəkil 1). Yüklərin çatdırılması istehsal prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Bu əməliyyatların xərci ümumi logistika xərclərinin 50% -nə qədərini təşkil edir. Nəqliyyat, mahiyyət etibarilə, maddi axının daşıyıcısıdır. Təşkilat daxilində isə təşkilati səviyyədə hərəkətin yeganə səbəbi, nəqliyyatla əlaqəli olmayan, həmçinin müəssisə daxilində çox vaxt anbar texnikasının köməyiylə yerinə yetirilən, istehsal prosesindəki material axınının sex daxili hərəkətidir. Material axını, ilkin xammal mənbəyindən hazır məhsulun son istehlakçısına gedən yolda, bir neçə mərhələdən keçir.

Şəkil 1. Logistik zəncirdə nəqliyyat logistikasının yeri

Malların paylanması nəqliyyat - ekspedisiya təminatının əsas vəzifələrindən biri nəqliyyatın seçilməsidir. Bundan başqa, o, logistikanın qarşılıqlı əlaqəli digər məsələlərini, o cümlədən, ehtiyatların optimal səviyyəsini yaratmaq və qorumaq, qablaşdırma növünü seçmək və s. həll edir. Nəqliyyat növünü seçmək üçün əsas, konkret daşıma üçün optimal olan müxtəlif nəqliyyat növlərinin xarakterik xüsusiyyətləri barədə məlumatdır. Seçim müxtəlif nəqliyyat növlərinin logistik əməliyyatlarda istifadəsi məqsədilə onların üstün və çatışmayan cəhətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi ilə başlayır [4].

Avtomobil nəqliyyatı.

Avtomobil nəqliyyatı beynəlxalq ticarətdə yüklərin daşınmasında çox əhəmiyyətlidir. Daşınan yüklərin miqdarına əsasən avtomobil nəqliyyatı dünya üzrə ilk yerdədir. Buna baxmayaraq, nəqliyyatın bu növü vasitəsilə daşınma məsafələri, orta hesabla dəniz və dəmir yolu nəqliyyatlarında olanlardan kifayət qədər az olduğuna görə, o, yük dövriyyəsinə əsasən bu sonuncu yerdə olanlardan geri qalır. Hazırda qısa və orta məsafələrə daşımalarda özünü sübut edən avtomobil nəqliyyatı dövlətdaxili daşımalarda başlıca rol oynayır. Avropada dövlətdaxili daşımalarda yük dövriyyəsinin

60 faizdən çoxu avtomobil nəqliyyatının payına düşür [5].

Əsas üstünlüklərindən biri yüksək manevretmə qabiliyyətidir. Avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə yük zərurət yarandıqda təcili, müntəzəm və malların qablaşdırılması üçün daha az sərt tələblərlə “qapıdan qapıya” çatdırıla bilər.

Avtomobil nəqliyyatının əsas çatışmazlığı daşımaların maya dəyərinin nisbətən yüksək olması olub, ödəməsi, adətən avtomobilin maksimum yüklənmə qabiliyyətinə görə alınır. Digər çatışmazlıqlar boşaltmanın təciliyi, yükün və nəqliyyat vasitələrinin oğurlanması ehtimalı, nisbətən kiçik yüklənmə qabiliyyətinin olmasıdır [6].

Dəmir yolu nəqliyyatı.

Dəmir yolu nəqliyyatının bir çox güclü tərəfləri var: yüksək daşıma qabiliyyəti, hava şəraitinə daha az məruz qalması və aşağı enerji sərfiyyatı. Həmçinin, ağır və həcmli yüklər üçün mükəmməldir. Tranzit daşımalar üçün ən uyğun variantdır və çevrəyə təsir açısından daha yaxşıdır. Güvənirliliyi daha yüksəkdir. Enerji sərfiyyatı 500 km-dən uzun məsafələrdə daha səmərəlidir.

Ancaq dəmir yolu nəqliyyatının zəif cəhətləri də mövcuddur: ilkin investisiya və texniki xidmət xərcləri, təcili tələblər qarşısında elastikliyin olmaması və dəmir yolu vaqonlarının təşkili zamanı yaşanan vaxt itkisi. Həmçinin, okean keçidləri üçün münasib deyildir. Əgər istehsal və istehlak mərkəzlərinə dəmir yolu xətti çatmırsa, nəqliyyat zəncirinin hər iki ucunda avtomobil nəqliyyatına ehtiyac duyulur.

Əsas üstünlüklər: hər cür hava şəraitində müxtəlif yük partiyalarının daşınması üçün yaxşı uyğunlaşdırılması, yüklərin daşınmasının nisbətən aşağı maya dəyəri, yükün uzaq məsafələrə çatdırılması imkanı, daşımaların müntəzəmliyi [7].

Dəniz nəqliyyatı.

Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq yük daşımalarında mühüm rol oynayır. Uzun məsafə daşımalarında ən aşağı ton/km dəyəri ilə ağır və böyük həcmli yüklərin daşınması üçün ən ucuz nəqliyyat növüdür. İstehlakçılar üçün ucuz və yüksək daşıma qabiliyyətini təmin edir.

Dəniz nəqliyyatının zəif cəhətləri arasında uzun daşınma müddəti, aşağı daşıma sürəti və çətin hava şəraiti şərtlərinə tabe olması sayıla bilər. Liman investisiyaları isə maliyyəvi bir yüklənmə yaradır. Malın limandan çatdırılacağı yerə daşınma prosesi üçün avtomobil və ya dəmir yolu kimi əlavə nəqliyyat növlərindən istifadə edilməlidir. Bu, malların köçürülməsində zədələnmə riskini artırır. Həmçinin, gömrük prosedurları ilə bağlı problemlər ortaya çıxara bilər.

Dünya ticarətinin təxminən 80 faizi dəniz nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Bu, dəniz yolu ilə daşınan malların beynəlxalq ticarətdə ən böyük paya malik olduğunu göstərir. Həmçinin, dəniz nəqliyyatı dəmir yolu nəqliyyatından 2 dəfə, avtomobil nəqliyyatından isə 7 dəfə daha ucuzdur. Bu, dəniz yolu ilə daşınan yüklərin nisbətən daha məqbul və maliyyəvi cəhətdən daha səmərəli olmasını təmin edir.

Əsas üstünlüklər: beynəlxalq daşımaların ən böyük daşıyıcısı, aşağı yük tarif dərəcələri və yüksək daşıma qabiliyyətinin olması.

Dəniz nəqliyyatının çatışmazlıqlarına aşağı sürət, yükün qablaşdırılması və qorunması üçün ciddi tələblər, göndərişlərin aşağı tezliyi [8].

Daxili su nəqliyyatı.

Əsas üstünlüklər: çəkisi 100 tondan çox olan yükü 250 km-dən çox məsafəyə daşıdıqda yükün tarifinin aşağı olması.

Daxili su yolu nəqliyyatının çatışmazlıqları, çatdırılma sürətinin aşağı olması ilə yanaşı coğrafi baxımdan az əlverişli olmasıdır. Bu su yollarının konfigurasiyasının yaratdığı məhdudiyyətlərlə əlaqədardır.

Hava nəqliyyatı.

Hava nəqliyyatı sərnəşin daşımalarında əhəmiyyətli rol oynayır. Hava nəqliyyatı ilə nisbətən az yük daşınır, lakin bu yüklər qiymətli təcili çatdırılma tələb edən yüklərdir.

Əsas üstünlüklər: sürət və uzaq bölgələrə çatma qabiliyyəti.

Çatışmazlıqlar: yüksək yük tarifləri və hava şəraitindən asılılıq, hansı ki, çatdırma cədvəlinə əməl

olunması etibarlılığını azaldır [9].

Nəticə

Göründüyü kimi, logistika sahəsində nəqliyyat növünün seçilməsinə bir sıra amillər təsir edir:

- Çatdırılma vaxtı;
- Göndərmələrin tezliyi;
- Çatdırılma qrafikinə əməl etmənin etibarlılığı;
- Müxtəlif yükləri daşması qabiliyyəti;
- Yüku lazımı nöqtəyə çatdırmaq qabiliyyəti;
- Daşımaların dəyəri.

Logistika sahəsindəki mütəxəssislərin çoxsaylı təxminlərinə görə nəqliyyat vasitəsi seçərkən ən əhəmiyyətli amillər bunlardır: çatdırma cədvəli, çatdırma vaxtı və qiymətinə əməl etmənin etibarlılığı. Edilən seçimin düzgünlüyü texniki və iqtisadi hesablamalar ilə təsdiqlənməlidir.

Nəqliyyat maddi istehsalın bir qolu olmaqla logistik proseslərin strukturunda əsas rol oynayır. Nəqliyyat sistemlərinin mövcudluğu sayəsində iqtisadiyyatın digər sahələri də fəal şəkildə inkişaf edir, sahibkarlıq subyektlərinə gəlir gətirir. Logistika isə demək olar ki, bütün sektorların inkişafında bünövrə rolunu oynamaqla, yeni iş yerlərinin yaradılmasında, gəlirliyin artırılmasında mühüm rol oynayır. Nəticədə bütün sahələrdə gəlirlərin artmasına, bir sözlə inkişafın əldə olunmasına nail olmuş oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M. T. (2019). Logistika və nəqliyyat sistemlərinin idarə edilməsi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. səh.45-78.
2. Rzayev, E. R. (2020). Daşımaların təşkili və logistika prinsipləri. Bakı: Elm və Təhsil. səh. 112-150.
3. Hüseynov, T. M., & Qurbanov, A. S. (2018). Azərbaycanın nəqliyyat və logistika sistemləri: problemlər və perspektivlər. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı. səh.60-95.
5. Məmmədov, F. M. (2021). Nəqliyyat infrastrukturunun optimallaşdırılması və logistik sistemlərdə rolu. Bakı: Maarif Nəşriyyatı. səh.80-120.
1. 5. Əliyev, A.A. (2024). Azərbaycan üçün beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyəti. Azərbaycan Beynəlxalq Nəqliyyat Sistemində: Hədəflər və perspektivlər beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı Mühəndislik Universiteti. Bakı: səh. 168-171.
6. Abdullayev, R. A. (2017). Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində logistikanın rolu. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. səh.95-130.
7. Əliyev, A.A. (2024). Yüklə daşımalarının qabaqcıl metodları. ELMİ İŞ. Beynəlxalq elmi jurnal. 2.255. Cild: 18 Sayı: 1, Bakı: səh.27-34.
8. Əhmədov, S. Ə. (2016). Logistika idarəetməsi və onun əsasları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. səh. 50-75.
9. Kazımov, N. B. (2019). Regionlarda nəqliyyat-logistika sistemlərinin inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm və Təhsil. səh.67-105

SUMMARY

In the article, general issues of the operation of transport logistics systems were investigated, the basics of the construction of the transport service system for the management of cargo flows were investigated. It has been shown that problems related to the delivery and distribution of goods can be solved using transport logistics principles and methods. Finally, the basic features of transportation and logistics systems were examined.

Keywords: logistics, road transportation, railway transportation, sea transportation, air transportation

MƏHDUD GÖRMƏ ŞƏRAİTİNDƏ NƏQLİYYAT VASİTƏSİNİN PİYADA İLƏ TOQQUŞMASI

Səkinə ƏSGƏROVA
askerovasakina7@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məhdud görünmə sahəsində piyadalar və nəqliyyat vasitələri arasında baş verən toqquşmalar əsasən sürücülərin və piyadaların bir-birini vaxtında görə bilməməsi ilə əlaqədardır. Bu cür sahələr dönmə yerləri, yol kəsişmələri, park edilmiş avtomobillərin arxası və dar yollar ola bilər. Qəzaların əsas səbəbləri arasında yüksək sürət, diqqətsizlik, pis hava şəraiti və yolun işıqlandırılmaması yer alır. Məqalədə bu səbəblərdən biri olan risk nəzəriyyəsi əsasında istifadə əsasında sürücünün əyləc gecikməsinin qiymətləndirilməsi halları nəzərdən keçirilir, konkret yol nəqliyyat şəraitində yol nəqliyyat hadisəsi iştirakçılarının məsuliyyətinin necə müəyyən ediləcəyi mərhələlər şəklində göstərilir. Qəzanın baş verməsində sürücünün və yaxud piyadanın günahkar olması barədə araşdırma aparılır.

Açar sözlər; *görmə məsafəsi, avtomobil yolu, sürücü, risk, piyada, əyləc*

Giriş

Yol nəqliyyat hadisəsi-nəqliyyat vasitəsinin yol boyu hərəkəti zamanı və onun iştirakı ilə baş verən, insanların həlak olması və ya yaralanması, yükün və ya tikilələrin zədələnməsi ilə nəticələnən hadisələrdir. Baş vermə mexanizminə görə yol nəqliyyat hadisələri müxtəlif səbəblərdən yaranan hadisələrə görə təsnif olunurlar. Bu hadisələrdən biri piyadaların vurulmasıdır. Piyadaların vurulması ən çox yayılmış hadisələrdən biridir və hərəkətdə olan nəqliyyat vasitəsi ilə piyadanın toqquşması kimi qiymətləndirilir. Piyadanın vurulması piyadanın iştirakı ilə baş verən qəza, toqquşmaya səbəb olan sürücünün hər zaman məsuliyyət daşıdığı yol nəqliyyat hadisəsidir. Sürücü piyada ilə toqquşmanın qarşısını almaq üçün yaradılan texniki imkanı nəqliyyat vasitəsinin hərəkət rejmini dəyişdirməklə xüsusi ilə də əyləcdən istifadə etməklə toqquşmadan qaçması hesab olunur.

Yol nəqliyyat hadisəsinin araşdırılması yol nəqliyyat hadisəsinin ekspertizası ilə aparılır.

Yol nəqliyyat hadisəsinin ekspertizası yol nəqliyyat hadisələrinin səbəblərini öyrənmək, qəzaların baş verməsi, qəzaların inkişafına şərait yaradan amilləri müəyyən edilməsi və bu kimi tədqiqatların aparılması məqsədin daşıyır. Məhkəmə ekspertizası aparılan zaman tədqiqatların obyektivliyi, hər tərəfli olmağı və tamlığı prinsipinə əməl edilir. Qəza ilə bağlı ekspertiza zamanı əldə edilən nəticələr imkan verir ki, qəza iştirakçılarının hərəkətləri onların hərəkət qaydalarının tələblərinə uyğunluğu və baş vermiş nəticələr arasında səbəbli əlaqənin yaradılmasının yəni sözügedən qəzanın baş verməsində günahkar olan şəxsin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Məqalədə məhdud görünmə sahəsində piyada ilə nəqliyyat vasitəsinin toqquşması hadisələrinin tədqiqi nəzərdən keçirilmişdir (Əliyev, 2023: s. 1166).

Qəzanın baş vermə səbəblərini mərhələlər şəklində aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Təhlükəli mərhələ, bir qayda olaraq hadisə yerindən əvvəlki yolda və hadisə anına qədər olan müddətdə baş verir. Bu müddət ərzində yol nəqliyyat hadisəsi iştirakçılarının hələdə vaxtında və düzgün tədbirlər görməklə fəvqəladə halın qarşısını almaq imkanı var, başqa sözlə təhlükəli yol vəziyyəti qəzanın baş vermə ehtimalını müəyyən etməyə imkan verir, lakin hərəkət iştirakçıları bunun qarşısını ala bilmirlər. Qəzanın baş vermə ehtimalı müəyyən yol şəraitindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu da istintaq təftişinə və qəzanın növünə görə fəvqəladə vəziyyətin inkişafına kömək edə bilər.

2. Fəvqəladə hal və vəziyyət yol nəqliyyat iştirakçılarının artıq texniki imkanlarının olmadığı vaxtda yaranır. Qəzanın qarşısını almaq qabiliyyəti və sonucu qaçılmaz olur.

3. Son mərhələ hadisənin yekun vəziyyətini təşkil edən nəqliyyat vasitəsinin, zərər çəkmişlərin, izlərin və maddi sübutların vəziyyətidir.

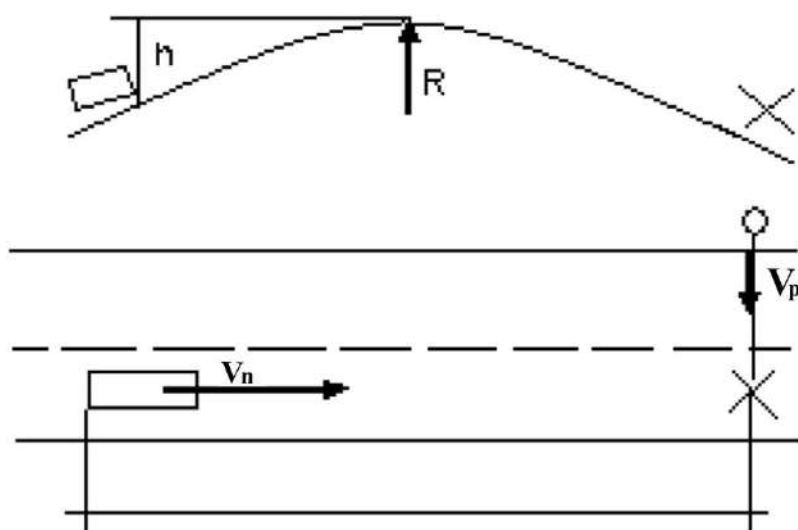
Yol nəqliyyat hadisəsinin tədqiqi təcrübəsindən də göründüyü kimi piyadalarla toqquşmaların təxminən 40%-iyolun görünməsi və yol kənarı şəraiti məhdud olduqda baş verir.

Sürücülər bir qayda olaraq, əyləci təhlükəli vəziyyət anında deyil toqquşmadan dərhal sonra tətbiq edirlər. Bu şəraitdə sürücünün lazımi təhlükəsizlik tədbirlərini vaxtında görüb- görmədiyini, görmə qabiliyyətinin məhdud olduğu şəraitdə piyada ilə toqquşma zamanı sürücünün hansı riskə getdiyinin müəyyənəşdirilməsi ekspert üçün vacibdir.

Bunun üçün baş vermiş yol nəqliyyat hadisələrinin təhlilinin aparılması vacib məsələlərdən biridir.

Qəza zamanı sürücünün, eləcə də piyadaların günahının dərəcəsini öyrənmək zərurəti yarandığından bu məsələ həmişə öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Piyadanın və nəqliyyat vasitəsinin mövqeyi yol hərəkəti üçün təhlükə yarandığı anda müəyyən edilir. Təhlükəli vəziyyətin baş verdiyi anı müəyyən etmək çox çətindir. Standart təlimata əsasən qəzanın baş verdiyi an məhkəmə ekspertizası və istintaq orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Ekspertizanın aparılması zamanı sürücünün əyləcdən istifadə edib və yaxud etməməsi məsələsi araşdırılır. Aşağıdakı şəkildə əyləcdən istifadə etməyən sürücünün qabarıq əyridə piyada ilə toqquşması verilmişdir (Скирковский, Капский 2018).

Şəkil 1. Nəqliyyat vasitəsinin qabarıq əyridə piyada ilə toqquşması

Əyləcdən istifadə edilməyən nəqliyyat vasitəsi piyada ilə toqquşub. Hadisədən əvvəl nəqliyyat vasitəsinin sürəti 60km/saat olmuşdur. Bu zaman hadisə piyada yolu soldan sağa görmə məsafəsinin məhdud olduğu ərazidən keçirkən baş vermişdir.

Qabarıq əyrinin radiusu $R=2500$ m, əyilməsi $\sigma=786$ m-dir. Piyada yolun hərəkət hissəsinə keçməzdən əvvəl yolun kənarı ilə nəqliyyat vasitəsinə doğru hərəkət etdirmiş. Sonra piyada kəskin şəkildə geri döndüyündən yolu keçdiyi anda qəza baş vermişdir. Qəza anında sürücü əyləcdən istifadə etsə də, piyada nəqliyyat vasitəsinin ön hissəsi ilə vurulmuşdur.

Qeyd edək ki, yolun səthi quru və asfalt-betondur. Avtomobilin hərəkət etdiyi yamacın böyüklüyü 20%-i təşkil edir ($i=0,02$).

Tədqiqatın ardıcılığı aşağıdakı kimi aparılır.

1. Nəqliyyat vasitəsinin qabarıq əyrinin yuxarı hissəsinə qədər keçdiyi yolu və onun standart kənarlaşmasını müəyyən edək;

$$S_b = \sqrt{2Rh},$$

Burada, R- plandakı əyrinin orta radiusudur, h- sürücünün görmə hündürlüyüdür (1,2m qəbul edilir).

$$S_b = \sqrt{2 \cdot 2500 \cdot 1,2} = 77,46 \text{ m.}$$

$$\sigma_{sb} = \frac{h \cdot \sigma_R}{\sqrt{2 \cdot R \cdot h}}$$

Burada: σ_R - şaquli əyrinin radiusunun standart kənarlaşmasıdır.

$$\sigma_{sb} = \frac{1,2 \cdot 786}{\sqrt{2 \cdot 2500 \cdot 1,2}} = 12,15 \text{ m.}$$

2. Qabarıq əyrinin yuxarı hissəsindən piyadaya qədər olan məsafəni və onun standart kənarlaşmasını, həmçinin piyadanın sürətinin təyin edilməsi aşağıdakı ardıcılıqla aparılır;

$$S_p = \sqrt{2Rh_p}$$

Burada, h_p -piyadanın hündürlüyü (onu 1.8m-ə bərabər götürürük).

$$S_p = \sqrt{2 \cdot 2500 \cdot 1,8} = 94,87 \text{ m.}$$

$$\sigma_{sp} = \frac{h \cdot \sigma_R}{\sqrt{2 \cdot R \cdot h}}$$

$$\sigma_{sp} = \frac{1,8 \cdot 786}{\sqrt{2 \cdot 2500 \cdot 1,8}} = 18,22 \text{ m.}$$

Piyadanın sürətini sorğu kitabına uyğun olaraq, onun cinsinə və yaş qrupuna diqqət edərək təyin edilir (yaş 20-25 qəbul edilir). $V_p = 1,2 \text{ m/dəq}$

3. Ümumi standartlaşmanı təyin edək;

Ümumi məsafə $S_{\Sigma} = S_b + S_p = 122,49 \text{ m}$ kimi müəyyən edilir.

$$\sigma_{sa} = \frac{h \cdot \sigma_R}{\sqrt{8 \cdot R \cdot h}},$$

$$\sigma_{sa} = \frac{3 \cdot 786}{\sqrt{8 \cdot 2500 \cdot 3}} = 19,25 \text{ m}$$

4. Avtomobilin sürətinin standart əyilməsini təyin edək;

$$\sigma_{va} = 0,05 \cdot v_a + 0,5,$$

$$\sigma_{va} = 0,05 \cdot 16,67 + 0,5 = 1,33.$$

5. Piyadanın standart kənarlaşması;

$$\sigma_p = 0,2 \cdot v_p$$

$$\sigma_p = 0,2 \cdot 1,2 = 0,24$$

kimi təyin edirik.

6. Toqquşma əmsalı aşağıdakı kimi təyin olunur;

$$\varphi = \varphi_{20} - \beta \varphi \cdot (v - 20)$$

buradan

$$\varphi_{20} = 0,8 \quad \beta \varphi = 0,0035$$

$$\varphi = 0,8 - 0,0035 \cdot (60 - 20) = 0,66$$

7. Yuvarlanma müqaviməti əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır;

$$f = f_{20} + K_f \cdot (v - 20)$$

buradan

$$K_f = 0,00035 \quad f_{20} = 0,02$$

$$f = 0,02 + 0,00035 \cdot (60 - 20) = 0,81$$

8. Toqquşma əmsalının standart kənarlaşmasının təyini aşağıdakı ifadə ilə hesablanır;

$$\sigma_{\varphi} = 10 \cdot \varphi \cdot (1 - \varphi^2) \cdot \left(\frac{v+5}{v^2}\right)$$

$$\sigma_{\varphi} = 10 \cdot 0,66 \cdot (1 - 0,66^2) \cdot \left(\frac{60+5}{60^2}\right) = 0,067$$

9. Dayanma məsafəsinin uzunluğunun müəyyən edilməsi aşağıdakı ifadə ilə hesablanır;

$$S_{day} = v_a \cdot t_p + \frac{K_e + v_a^2}{2 \cdot a}$$

Buradan, a- yavaşlama əmsalı və onu 5,9m/saat-a bərabər götürürük, $t_p=1,6$ san, K_e -minik avtomobili üçün əyləc vəziyyəti əmsalı 1,2 –yə bərabərdir.

$$S_{day} = 16,67 \cdot 1,6 + \frac{1,2 \cdot 16,67^2}{2 \cdot 5,9} = 49,39$$

10. Dayanma məsafəsinin standart kənarlaşmasının təyin edilməsi aşağıdakı kimi hesablanır;

$$\sigma_{day} = \sqrt{\left(t_p + \frac{K_e v_a}{g \cdot (\varphi + i + f)}\right) \cdot v_m^2 + \frac{K_e v_a^2}{2 \cdot g \cdot (\varphi + i + f)^2} \cdot v_{\varphi}^2 + v_a^2 \cdot v_{t_p}^2}$$

burada $\sigma_{t_p} = 0,17$

$$\sigma_{day} = \sqrt{1,6 + \frac{1,2 \cdot 16,67}{9,81 \cdot (0,66 - 0,02 + 0,81)} \cdot 1,33^2 + \left(\frac{1,2 \cdot 16,67^2}{2 \cdot 9,81 \cdot (0,66 - 0,02 + 0,81)^2}\right)^2 \cdot 0,067^2 + 16,67^2 \cdot 0,17^2} = 3,52m$$

11. Qəza yerindən avtomobilə qədər olan məsafənin standart kənarlaşması aşağıdakı qaydada təyin olunur;

$$\sigma_{sa} = \sqrt{\left(\frac{S_p}{v_p}\right)^2 \cdot \sigma_{v_a}^2 + \left(\frac{v_a}{v_p}\right)^2 \cdot \sigma_s^2 + \left(\frac{v_a \cdot S_p}{v_p^2}\right)^2 \cdot \sigma_{v_p}^2}$$

$$\sigma_{sa} = \sqrt{\left(\frac{94,87}{1,2}\right)^2 \cdot 1,33^2 + \left(\frac{16,67}{1,2}\right)^2 \cdot 19,25^2 + \left(\frac{16,67 \cdot 94,87}{1,2^2}\right)^2 \cdot 0,24^2} = 125,26 \text{ m.}$$

12. Sürücünün götürdüyü riskin müəyyən edilməsi aşağıdakı ifadə ilə hesablanır;

$$r_v = 0,5 + \left(\frac{S_a - S_{day}}{\sqrt{\sigma_{sa}^2 + \sigma_{s_{day}}^2}}\right)$$

$$r_v = 0,5 + \left(\frac{122,47 - 49,39}{\sqrt{389,92^2 + 3,52^2}}\right) = 0,5753454$$

13. Qət edilən yolun riskinin müəyyən edilməsi aşağıdakı kimi hesablanır;

$$r_n = 1 - r_v$$

$$r_n = 1 - 0,5753454 = 0,4246546.$$

Nəticə

Məqalədə hesablamalar aparılan zaman nəqliyyat vasitəsi ilə piyadanın vurulması qəzasında sürücünün günahkar olduğu müəyyən edilmişdir. Sürücünün səbəb olduğu qəza riski məqbul risk sahəsini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Sürücü əyləci məsafə qət etdikdən sonra deyil, təhlükəli vəziyyətin ilkin anında istifadə etməli idi. Hadisədən əvvəl sürücü sürət həddini aşmamışdır. Onuda qeyd edək ki, risk nisbətində görə qəzanın baş verməsində piyada da məsuliyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev.A.A.(2023). Məhdud görmə şəraitində piyadanın vurulması hadisələrinin ekspert tədqiqatları. Bakı Mühəndislik Universiteti. Gənc tədqiqatçıların VII Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı:s.1166-1171
2. Скирковский. С. В. Капский. Д. В. (2018) Экспертиза дорожно-транспортных происшествий: учеб пособие/ М- во трансп и коммуникаций Респ. Беларусь. Беларусь гос. ун-т трансп.- Гомель: БелГУТ. 173с
3. Столяров В. В. Экспертиза дорожно- транспортных происшествий основе теории риска: Учебное пособие – Саратов, 1996- 176 с.

SUMMARY

Collisions between pedestrians and vehicles in areas with limited visibility are primarily due to drivers and pedestrians failing to see each other in time. Such areas include turns, intersections, behind parked vehicles, and narrow roads. The main causes of these accidents are excessive speed, lack of attention, adverse weather conditions, and poor road lighting.

This article examines the assessment of a driver's braking delay based on risk theory, considering specific road traffic conditions. The stages of determining the responsibility of traffic accident participants are outlined. Additionally, an investigation is conducted to determine whether the driver or the pedestrian is at fault in the occurrence of the accident.

Keywords: visibility distance, roadway, driver, risk, pedestrian, braking

MÜASİR TEXNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ İKT VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN YOLLARI VƏ ÜSULLARI

Nərmin ABDULLAYEVA
abdullayevanermin2002@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universitetinin

Xülasə

Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi tədrisin effektivliyini artırmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin inkişafına faydalı olur. İKT-nin təhsil prosesinə integrasiyası müəllimlər üçün yeni metodoloji fərsətlər yaradır, tədrisin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır və öyrənmə prosesini daha effektiv edir. Kompüter texnologiyaları və rəqəmsal vasitələrdən istifadə dərslər materiallarının daha əhatəli təqdim edilməsinə, interaktiv öyrənmə mühitlərinin formalaşdırılmasına və şagirdlərin bilik səviyyəsinin artırılmasına kömək edir. Yeni texnologiyaların doğru tətbiqi təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, eyni zamanda təhsil alanların yaradıcı düşünmə və analitik qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaradır. Bununla yanaşı, elektron resurslardan istifadə tələbələrə daha dəqiq və müstəqil öyrənmə imkanı yaradır, müəllim-şagird münasibətlərində yeni yanaşmalar formalaşdırır.

Açar sözlər: İKT, informasiya texnologiyaları, rəqəmsal təhsil, elektron tədris, interaktiv öyrənmə, virtual sinif, müasir təhsil sistemləri, İKT-nin təhsilə integrasiyası, fərdiləşdirilmiş təhsil, innovativ təhsil metodları, kompüter texnologiyaları.

Giriş

Informasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi onların seçimin dəqiq olmasını tələb edir. Informasiya kommunikasiya texnologiyasının təhsil sahəsində aktiv tətbiqi mütəxəssis hazırlığının səviyyə və keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. İKT-təhsilə tətbiqi müəyyən dəqiq məsələlərin reallaşmasını müəllimin qarşısına məqsəd qoymuşdur:

1. Şagirdlərin düşüncə tərzini təkmilləşdirmək
 2. Bilik, bacarıq və vərdislərin əldə edilməsi fəaliyyəti insanın bütün növ dərk etmə fəaliyyətini inkişafına dəstək olur.
 3. Dərs prosesinin fərdiləşməsi prinsipinin onun tamlığını saxlamaq şərti ilə yerinə yetirilməsi
- İKT-nin təhsilə tətbiqi sahəsindəki bütün uğurlar, telekommunikasiya şəbəkəsinin yaradılması və orada informasiya selinin təmin edilməsi, verilənlər və bilik bazasının yaradılması və təqib edilməsi, hər biri bir məqsədə İKT-nin təhsil sahəsinə tətbiqinin metodoloji əsasının işlənilməsinə xidmət etməlidir.

Hal-hazırda cəmiyyətin diqqəti qarşısında bir məsələ durur - kompüterin təhsil sahəsində düzgün, optimal və zişansız ifadəsidir.

Kompüter texnologiyaları təlimi informatika prinsiplərinə əsaslanan və kompüterlər vasitəsi ilə həyata keçirilən təlimdir. İKT-in ənənəvi təlimdən fərqi kompüterin sürətlə inkişaf edən təlim vasitəsi kimi istifadə edilməsidir. Elektron təhsil sistemi müxtəlif informasiya texnologiyalarını birləşdirir. Bunlar arasında kompüter şəbəkələri, noutbuklar, interaktiv sinif lövhələri, planşetlər, internet və s. daxildir. Kompüter təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və materialın mənimsənilməsinə sürətini artırmağa, və kollektiv iş üçün əlverişli mühit yaratmağa imkan verir. Kompüter vasitəsilə şagirdlər ümumi tapşırıqları yerinə yetirə bilərlər və müəllimlərdən dəstək ala bilərlər. Avropada artıq uzun müddətdir ki, informasiya texnologiyalarına gənclərin təhsilinin keyfiyyətini artırmaq üçün effektiv vasitə qəbul edilir.

Yeni texnologiyalar düzgün tətbiq edildikdə orta təhsilin səviyyəsini yüksəltməyə və intellektual cəmiyyətin formalaşmasını sürətləndirməyə imkan verir. Baxmayaraq ki, ölkələrin təhsil

sistemləri fərqlidir, istifadə olunan texnologiyalar da müxtəlifdir.

Yeni təhsil yanaşmasında idrak inkişafının parametrləri nəzərə alınmalı, bu istiqamətdə şərait və çoxlu imkanlar yaradılmalıdır. Təhsili inkişaf yönümlü bir proses olaraq stimullaşdırmaq əsas məqsəd olmalıdır. Təhsilin keyfiyyəti, eyni zamanda, rəqabət qabiliyyətini də artırmalı və bu amil diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Keyfiyyət anlayışında şagirdlərin bir şəxsiyyət olaraq təhsil prosesində qazandığı dəyərlər vacibdir. Bu şagirdin idrakı, hissi və psixomotor fəaliyyətləri ilə bütöv şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsini göstərə bilər.

Bunlar şagirdin əldə etdiyi və hələ inkişaf etməyən bilik və bacarıqlardan fərqlənir. Məktəb həm öz maddi-texniki bazası, həm də əldə etdiyi nəticələr baxımından digər təhsil müəssisələri ilə müqayisədə irəliləməli, rəqabət qorxusu onun fəaliyyətini zəiflətməməlidir.

“2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması” üzrə Dövlət Proqramı çərçivəsində ölkəmizdə təhsil şəbəkəsi yaradılır. Fikrimizcə, bu gün milli təhsil sistemləri üçün ən vacib və zəruri olan məsələlərdən biri odur ki öyrənənlərə yalnız oxumaq, yazmaq vərdişləri aşılanmamalıdır, onlara təbiət, sosial və digər elm sahələrində biliklər verməklə kifayətlənməyərək, vətəndaşlarda gələcək nəsillərin hüquq və maraqlarını qorumağa yönəlmiş fəal həyat mövqeyi formalaşdırılmalıdır. Başqa sözlə, müasir təhsil sistemi insana özünü və təbiəti ilə harmonik şəkildə yaşamağı öyrətməli, insanı şəxsiyyətə yönəldilmiş və təbiətə uyğun bir dünyagörüşü ilə təchiz etməlidir.

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün təhsil müəllimlər və şagirdlərdən cəmiyyətin inkişafı, mövcud dəyərlər və məqsədlər arasındakı ziddiyyətlərin ortaya çıxarılması məsələlərinə ciddi yanaşmanı tələb edir. Bu təhsil vasitəsi ilə yeni motivasiyaların yaranmasına səbəb olur, çünki təhsil onlara davamlı inkişafı və ona alternativ yanaşmaları qiymətləndirmək imkanı verir, eyni zamanda bu yanaşmaların həyata keçirilməsinə çalışmaq üçün zəmin yaradır.

ƏDABİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2008). 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
2. Anderson, J., & Weert, T. (2020). Information and communication technology in education: A critical analysis. UNESCO Publishing.
3. Johnson, A. (2021). The role of digital tools in modern learning environments. Oxford University Press.
4. Mayer, R. E. (2022). Multimedia learning and digital education methods. Cambridge University Press.
5. Smith, J. (2020). Technology-enhanced learning: Innovation and challenges. Springer.

SUMMARY

The application of information and communication technologies (ICT) in the modern education system not only enhances the effectiveness of teaching but also contributes to the development of students' cognitive abilities. The integration of ICT into the educational process creates new methodological opportunities for teachers, facilitates personalized learning, and makes the learning process more effective. The use of computer technologies and digital tools helps to present educational materials more comprehensively, establish interactive learning environments, and improve students' knowledge levels. The proper implementation of new technologies not only improves the quality of education but also fosters the development of creative thinking and analytical skills in learners. Additionally, the use of electronic resources enables students to study more accurately and independently while shaping new approaches in teacher-student relationships.

Keywords: ICT, information technologies, digital education, e-learning, interactive learning, virtual classroom, modern education systems, ICT integration in education, personalized learning, innovative teaching methods, computer technologies.

РЕЗЮМЕ

Применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в современной системе образования не только повышает эффективность обучения, но и способствует развитию когнитивных способностей учащихся. Интеграция ИКТ в образовательный процесс открывает новые методологические возможности для учителей, способствует индивидуализации обучения и делает процесс усвоения знаний более эффективным. Использование компьютерных технологий и цифровых инструментов помогает более полно представить учебный материал, создать интерактивную учебную среду и повысить уровень знаний учащихся. Правильное применение новых технологий не только повышает качество образования, но и способствует развитию творческого мышления и аналитических способностей обучающихся. Кроме того, использование электронных ресурсов предоставляет студентам возможность более точного и самостоятельного обучения, а также формирует новые подходы во взаимоотношениях между учителем и учеником.

Ключевые слова: ИКТ, информационные технологии, цифровое образование, электронное обучение, интерактивное обучение, виртуальный класс, современные образовательные системы, интеграция ИКТ в образование, персонализированное обучение, инновационные методы обучения, компьютерные технологии.

NAXÇIVANDA MELİORASIYA SİSTEMLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Kamal ALLAHVERDİYEV
kamalallahverdiyev@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Meliorasiya sistemləri torpaqlardan bol miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulları almaq və ərazilərin yaxşılaşdırılması üçün çox vacib rol oynayır. Bu sistemlər torpaqların su təminatını yaxşılaşdırır, suduz balanslarını tənzimləyir, bataqlıq və şorlaşmanın qarşısını alır. Meliorasiya sistemlərinin ekoloji, iqtisadi, strateji, sosial-əhəmiyyətli və texnoloji innovasiyalarla əlaqələri vardır. Meliorasiya sistemlərinin düzgün istifadəsi torpaqların meliorativ vəziyyətini yaxşılaşdırır, yaşıllıqların sayını artırır və nəticədə kənd təsərrüfatından yüksək miqdarda məhsul alınır. Eyni zamanda, torpağın strukturu və məsaməliliyi pozulmur, torpaqdan istifadə əmsali yüksəlir və hər il hamarlama işləri aparılmasına ehtiyac qalmır. Texnoloji innovasiyalarla əlaqədar meliorasiya sahəsi digər sahələrdən geri qalmır. Meliorasiya sistemlərinin inkişafı və dünyada yeni texnologiyalarla tətbiqi, meliorasiya sahəsinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olur. Meliorasiya sistemləri quraqlıq və su qıtlığı dövrlərində bu vəziyyətlə mübarizə aparmaq üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan bölgəsində illik yağıntı miqdarının 300 mm-dən az olması kənd təsərrüfatını kifayət qədər su ilə təmin etmir. Buna görə də meliorasiya sistemlərində su yığılır və suvarma tətbiq edilir. Naxçıvanın dağlıq və yarımsəhra relyefi nəzərə alındıqda, meliorasiya sistemlərinin qurulması və düzgün tətbiqi vacib məsələlərdən biridir. Əsasən, köhnə infrastrukturun yenilənməsi, təmir-bərpa ehtiyac olan avadanlıqların təmir-bərpası və modernləşdirmə - yeni innovativ texnologiyalarla əvəzləmə üsulları vasitəsilə meliorasiya sistemlərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və onları inkişaf etdirmək mümkündür.

Açar sözlər: İqlim, drenaj, meliorasiya texnologiyaları, suvarma sistemləri, ekoloji dayanıqlılıq

1. Mövcud vəziyyətin təhlili

1.1. Meliorasiya sistemlərinin texniki vəziyyəti

Naxçıvanda meliorasiya sistemlərinin texniki vəziyyəti əsasən ərazinin iqlim və coğrafi xüsusiyyətlərindən asılıdır və kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsində də vacib rol oynayır. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi quraq və yarımquraq iqlim şəraitinə malik olduğu üçün meliorasiya sistemləri suvarma və torpağın münbitləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Meliorasiya sistemləri dedikdə mövcud olan infrastrukturlar aşağıdakılardır: suvarma kanalları, kollektor-drenaj sistemləri və nasos stansiyaları. Suvarma kanalları ərazilərə əsas və təsərrüfatlararası kanallar vasitəsilə suvarma işlərini həyata keçirir. Kollektor-drenaj sistemləri torpaqlardakı şoranlaşmanın qarşısını almaq və artıq suları ərazidən kənarlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Nasos stansiyaları su qıtlığının həlli yollarından biri olaraq, su çatışmazlığı olan dağlıq ərazilərə suyun qaldırılması üçün əsas köməkçi vasitə kimi fəaliyyət göstərir. Bu sistemlərdə müxtəlif səbəblərdən texniki problemlər yarana bilər. Məsələn, kanalların köhnəlməsi, kollektor-drenaj sistemlərinin tıxanması və nasos stansiyalarının köhnəlməsi nəticəsində sıradan çıxması kimi problemlər mövcuddur. [3]

1.2. İqlim və coğrafi şəraitin təsiri

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqlim şəraiti kəskin dəyişdiyi üçün bölgədə su resurslarının idarə olunması vacib məsələlərdəndir. Əsas su mənbəyi Araz çayı və qolları, həmçinin süni su anbarlarıdır. Lakin mövsümi dəyişiklər bu resurslardan istifadəni çətinləşdirir. Yaz və erkən yay aylarında qarın əriməsi nəticəsində suların səviyyəsi artsa da, isti yay aylarında quraqlıq şəraiti hökm sürür. Bu isə suvarma sistemlərinin düzgün planlaşdırılmasının və təmirinin nə qədər əhəmiyyətli

olduğunu bir daha sübut edir. Eyni zamanda, Naxçıvanın iqlimi və xüsusiyyətləri ərazilərdə eroziyanın yaranmasına səbəb olur. Dağlıq ərazilərdə güclü yağıntılar zamanı torpağın üst münbit qatının yuyulması baş verir, yarımsəhrələşməyə meyilli ərazilərdə isə güclü külək səbəbi ilə külək eroziyası torpaq məhsuldarlığını azaldır. Suvarma sistemlərinin qeyri-düzgün istismarı və drenaj xətlərinin zəif vəziyyətdə olması torpaqların şorlaşmasına səbəb olur. Meliorasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi və təmir-bərpa işləri bu problemlərin əsas həll yoludur. [7]

2. İstifadə olunan texnologiyalar və onların effektivliyi.

2.1 Mövcud avadanlıqlar və onların qiymətləndirilməsi

Naxçıvanda meliorasiya sistemlərinin qurulmasında və bərpasında əsasən ənənəvi metodlardan geniş istifadə olunur. Bu metodlara açıq və qapalı drenaj şəbəkələrinin tətbiqi, nasos stansiyalarının istismarı, beton və ya torpaq örtüklü kanallar daxildir. Lakin zaman keçdikcə, onların istismar müddətindən asılı olaraq, həmin texnologiyalar sıradan çıxa bilər və bu sistemlər səmərəli işləmək qabiliyyətini itirir. Qeyd etmək lazımdır ki, köhnə nasoslar daha çox enerji sərf edir, filtrasiya sistemlərinin səmərəliliyi azalır və torpaqların şorlaşması kimi problemlər yaranır. Bu vəziyyət böyük ekoloji problemlərə səbəb ola bilər. Həmin avadanlıqların sıradan çıxması səbəbindən ekoloji böhranlar meydana gəlir. [2]

2.2. Müasir texnologiyalarla müqayisə

Son illərdə meliorasiya sahəsindəki inkişaf nəticəsində suvarma və drenaj sistemlərinin modernləşdirilməsi üçün yeni texnologiyalar tətbiq olunur.

Damcılı suvarma sistemi - Ənənəvi suvarma metodlarına nisbətən daha az su itkisi ilə işləyir və daha səmərəli hesab olunur. Bunun nəticəsində torpağın şorlaşmasının qarşısı alınır.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri - Yalnız bu sahədə deyil, ümumilikdə hər sahədə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərindən istifadə böyük nailiyyətlər əldə etməyə kömək edir. Meliorasiya sistemlərində də öz töhfəsini verib və verməyə davam edir. Xüsusilə sensor texnologiyalar və süni intellekt tətbiq olunaraq su sərfiyyatı daim nəzarətdə saxlanılır və böyük miqdarda suya qənaət edilir. [5]

Modul tipli nasos stansiyaları - Nasos stansiyalarında enerjiyə qənaət etməklə yanaşı, səmərəliliyi yüksək səviyyədə artırır. [4]

Dron və peyk nəzarəti- “Dron texnologiyası meliorasiya mühəndisliyi sahəsində və horizontların identifikasiyası (yerin müxtəlif qatlarının müəyyən edilməsi) sahəsində getdikcə daha mühüm rol oynayır. Dronların qabaqcıl görüntüləmə, sensorlar və məlumat analiz alətləri ilə birləşməsi, bu sahələrdə dəqiqlik, səmərəlilik və davamlılıq baxımından yeni imkanlar açıb.” [1, səh 237]

Bu texnologiyaların tətbiqi Naxçıvanın meliorasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi və su resurslarından daha səmərəli istifadəsinə kömək edə bilər. Daima mövcud sistemlərin qiymətləndirilməsi və yeni texnologiyaların integrasiyası ilə meliorasiya infrastrukturunu daha da inkişaf edə bilər. Yeni texnologiyaların quraq iqlimə malik olan Naxçıvanda tətbiqi, bu ərazilər üçün meliorasiya sahəsində yüksək nəticələr əldə etməyə kömək edə bilər.

3. Problemlərin səbəbləri

3.1. Texniki problemlər

Naxçıvanın meliorasiya sistemlərində əsas texniki problemlər arasında sistemlərin köhnəlməsi, uzun müddət istismar olunması, iqlim dəyişikliyinə təsiri, kanallarda sızmalar, nasos stansiyalarında enerji sərfiyyatının çox olması kimi məsələlər mövcuddur. Bu məsələlər əsas problemlər hesab olunur. Onların aradan qaldırılması üçün daima meliorasiya sistemləri nəzarətdə saxlanılmalı, sistemlər yeni meliorasiya texnologiyaları ilə təchiz edilməli və su sərfiyyatına daim nəzarət edilməlidir. Bu məsələlər vacibdir. [6]

3.2. İnsan resurslarının və peşəkar mütəxəssislərin çatışmazlığı

Naxçıvanda meliorasiya sistemlərinin effektiv idarə olunması və modernizasiyası üçün kifayət qədər insan resursları və peşəkar mütəxəssislər olmalıdır. Lakin bu sahədə bir sıra çətinliklər mövcuddur. Meliorasiya sahəsi bəzi gənclər üçün o qədər də cəlbedici görünmür. Bunun səbəbi,

gənclərin bu sahəyə səthi yanaşmasından irəli gəlir. Lakin bu sahənin nə qədər önəmli və perspektivli olduğunu bilmək vacibdir. Xüsusilə bu sahə indiki dövrdə daha da inkişaf edib və iş imkanları artıb. Peşəkar mütəxəssis çatışmazlığı isə əsas problemlərdən biridir. Bu problemlərin aradan qaldırılması və yüksək səviyyəli peşəkar mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün müasir texnologiyalara əsaslanan meliorasiya sistemlərinin tətbiqi, xarici təcrübədən yararlanmaq və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək vacibdir.

4. Təmir və inkişaf üçün təkliflər

4.1. Texniki həllər – Alternativ yanaşmalar və əlavə innovasiyalar

Suvarma sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması üçün əsasən ağıllı suvarma şəbəkələri, IoT əsaslı nəzarət sistemləri və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin istifadəsi vacibdir.

Ağıllı suvarma şəbəkələri – Fermerlər üçün mobil tətbiq və ya sensor əsaslı avtomatik suvarma idarəetmə sistemlərinin tətbiqi.

IoT əsaslı nəzarət sistemləri – Meliorasiya sistemlərinin məsafədən izlənilməsi və idarə olunması üçün ağıllı sensor texnologiyalarının tətbiqi.

Alternativ su mənbələrinin istifadəsi

Təmizlənmiş tullantı suların suvarmada tətbiqi – Çirkab suların filtrasiya edilərək kənd təsərrüfatında istifadə olunması. Bu, su sərfələrinin qarşısını böyük həcmdə almağa kömək edə bilər. Su ehtiyatlarının çatışmazlığı səbəbi ilə insanlar müxtəlif təhlükələrlə üz-üzə qalır.

Yağış sularının yığılması və istifadəsi – Yağış sularının xüsusi anbarlarda toplanaraq meliorasiya sistemlərində istifadəsi. Bu yolla su ehtiyatlarına qənaət oluna bilər. Bu istiqamətdə daha çox müxtəlif yeni texnologiyalardan istifadə edərək, onu daha da inkişaf etdirmək çox vacib məsələlərdən biridir.

Enerji effektivliyi və ekoloji dayanıqlılıq

Günəş və külək enerjisi ilə işləyən nasos stansiyaları – Elektrik enerjisinə qənaət etməklə daha ekoloji cəhətdən davamlı sistemlər yaratmaq. Bu metoddan istifadə edərək, köhnəlmiş nasos stansiyalarının enerji sərfiyyatını azaltmaq mümkündür. Həmçinin, yeni nasos stansiyalarında bu texnologiyaların tətbiqi enerji sərfiyyatını minimuma endirməyə kömək edə bilər.

Ekoloji suvarma metodlarının tətbiqi – Az su tələb edən kənd təsərrüfatı bitkilərinin seçilməsi və suvarma sxemlərinin optimallaşdırılması. Hər bir yerin coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun bitkilərin seçilməsi və həmin ərazilərdə bu bitkilərin əkilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu zaman yüksək məhsuldarlıq əldə olunur, bu da iqtisadi cəhətdən inkişaf etməyə kömək edə bilər.

Torpağın münbitliyini qorumaq üçün yeni texnologiyalar

Təbii filtrlər və bioloji drenaj sistemləri – Kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin torpaq və su sistemlərinə təsirini azaltmaq. Bu kimi kimyəvi gübrələrin istifadəsi torpaqlarda məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, torpağın tərkibini də çox dəyişir. Bununla da torpaqlarda meliorativ tədbirlər görülməyə ehtiyac duyulur və əldə olunan məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür. Bu səbəbdən həmin maddələrdən istifadəni minimuma endirmək vacib məsələlərdən biridir.

Zəif drenaj olan ərazilərdə geosintetik materiallardan istifadə – Torpağın şoranlaşmasının qarşısını almaq üçün yeni materiallardan istifadə. Geosintetik materiallar torpaq və su ilə bağlı mühəndislik problemlərinin həlli üçün xüsusi hazırlanmış süni (sintetik) materiallardır. Onlar əsasən meliorasiya, suvarma sistemləri, yol tikintisi və torpaq bərkitmə layihələrində istifadə olunur. Bu materiallardan istifadə şoranlaşmanın qarşısını almağa kömək edə bilər. [2]

Nəticə

Meliorasiya sistemləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatında və su ehtiyatlarının idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sistemlər torpaqların münbitliyini artırmaq, su resurslarından səmərəli istifadə etmək və ekoloji problemlərin qarşısını almaq üçün vacibdir. Lakin mövcud meliorasiya infrastrukturunun köhnəlməsi və texniki problemlər bu sahədə inkişafı çətinləşdirir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, xüsusilə ağıllı suvarma şəbəkələri, IoT əsaslı nəzarət sistemləri və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, su ehtiyatlarının daha səmərəli istifadə

olunmasına və meliorasiya sistemlərinin effektivliyinin artırılmasına kömək edə bilər. Ayrıca, alternativ su mənbələrindən istifadə, günəş və külək enerjisi ilə işləyən nasos stansiyalarının tətbiqi və ekoloji suvarma metodlarının inkişafı su ehtiyatlarının qorunmasına və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsinə kömək edəcək. İnsan resursları və peşəkar mütəxəssislərin çatışmazlığı, meliorasiya sistemlərinin inkişafını ləngidən digər əsas problem olaraq qalır. Bu səbəbdən, gənclərin meliorasiya sahəsinə cəlb edilməsi və mütəxəssislərin yetişdirilməsi vacibdir. Ümumilikdə, Naxçıvanda meliorasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi, ərazidə su resurslarının idarə edilməsində mühüm dəyişikliklərə səbəb ola bilər, bu da bölgənin kənd təsərrüfatının inkişafına və ekoloji dayanıqlılığın təmin olunmasına zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev Kamal Pərviz oğlu “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”, 2024 Астана Казахстан “Meliorasiya mühəndisliyində dron texnologiyasının rolu və horizontalların təyini” [237-239]
2. Anderson, J. R. (2006). "Agricultural Water Management: Policy, Practice, and Technologies." Springer Science & Business Media.
3. Aliyev, A. S., & Mammadov, S. G. (2018). "Land Reclamation in Arid Regions: Problems and Solutions." Baku: National Academy of Sciences of Azerbaijan.
4. Bekiroğlu, S., & Ayvaz, M. (2014). Türkiyə və ümumilikdə Aralıq dənizi regionunda su idarəetməsi ilə bağlı araşdırmalar.
5. Yıldız, M., & Karadeniz, M. (2016). "Water Use Efficiency in Agriculture: Strategies for Improved Sustainability." Elsevier.
6. Köksal, A., & Güzel, G. (2017). "Irrigation Systems and Management for Sustainable Agriculture." Springer.
7. United Nations (2019). "Water for Sustainable Food and Agriculture." UN Publications.

SUMMARY

Melioration systems play a crucial role in enhancing land productivity and improving agricultural yields. These systems improve soil water supply, regulate water-salt balance, and prevent waterlogging and salinization. Melioration systems are interconnected with ecological, economic, strategic, social, and technological innovations. Their proper utilization enhances soil reclamation, increases green cover, and ultimately boosts agricultural productivity. Additionally, they help maintain soil structure and porosity, increase land-use efficiency, and eliminate the need for annual leveling operations. The melioration sector keeps pace with other fields in terms of technological advancements. The development and integration of melioration systems with modern technologies worldwide contribute significantly to the sector's progress. These systems are of strategic importance in combating drought and water scarcity. In Nakhchivan, the low annual precipitation is insufficient to meet agricultural water demands. Therefore, melioration systems play a vital role in storing water and supplying it during dry periods. Given Nakhchivan's mountainous and semi-arid landscape, the establishment and proper implementation of melioration systems are of paramount importance. The improvement and modernization of melioration systems can be achieved through infrastructure renewal, repair and restoration of outdated equipment, and the adoption of innovative technologies.

Keywords: Climate, drainage, melioration technologies, irrigation systems, ecological sustainability.

ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİR EDƏN ƏSAS ÇİRKƏNMƏ MƏNBƏLƏRİ

Nigar MƏRDANOVA
nigarmv17@gmail.com

Tofiq ƏLİYEV
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi ətraf mühitə təsir edən əsas çirklənmə mənbələrini müəyyən etmək və onların ekoloji və sosial-iqtisadi təsirlərini təhlil etməkdir. Həmçinin, bu çirklənmə mənbələrindən yaranan problemlərin azaldılması üçün müasir yanaşmalar və tətbiq edilə biləcək innovativ həllər təqdim ediləcəkdir.

Məqalənin metodologiyası - ekoloji təhlil, müqayisəli analiz və sahə tədqiqat metodlarından istifadə etməklə hazırlanmışdır. Bu yanaşmalar vasitəsilə, sənaye, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sahələrində ətraf mühitə ən çox zərər verən çirklənmə mənbələri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri, əsas çirklənmə mənbələrinin müəyyən edilməsini və bu mənbələrin azaldılması üçün qabaqcıl texnologiyalar və siyasət tədbirlərinin tətbiqinin vacibliyini vurğulamaqdadır.

Açar sözlər: Çirklənmə, ətraf mühit, sənaye, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, innovasiyalar.

Giriş

Ətraf mühitin qorunması, müasir dövrün ən vacib məsələlərindən biridir. Çirklənmə, dünya miqyasında insanların həyat keyfiyyətini və bioloji müxtəlifliyi təhdid edən əsas amillərdən biridir. Hər gün artan sənaye istehsalı, nəqliyyatın genişlənməsi və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə olan təsirlər çoxalır. Bu məqalədə ətraf mühitə təsir edən əsas çirklənmə mənbələri, onların yaranma səbəbləri və bu təsirlərin aradan qaldırılması üçün tətbiq edilə biləcək tədbirlər müzakirə ediləcəkdir.

Çirklənmə, atmosferin, suyun və torpağın keyfiyyətini pisləşdirərək insanların sağlamlığına və həyat mühitinə ciddi ziyan vurur. Sənaye inqilabının başlaması ilə bu prosesin sürəti artırmış, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ətraf mühitin çirklənməsi daha da genişlənməmişdir. Ekoloji balansın qorunması üçün çirklənmənin idarə olunması və minimuma endirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Ətraf mühitə təsir edən çirklənmə mənbələri müxtəlif sahələrdə mövcuddur. Bu sahələr əsasən sənaye istehsalı, nəqliyyat və kənd təsərrüfatıdır. Hər bir sahənin özünəməxsus çirklənmə mənbələri vardır və bu mənbələrin hər biri ətraf mühitə ciddi təsir göstərir.

1. Sənaye sektorunun çirklənmə mənbələri

Sənaye sahəsi, xüsusilə ağır sənaye, kimya sənayesi və enerji istehsalı, ətraf mühitə ən çox ziyan vuran sahələrdən biridir. Bu sahələrdən qaynaqlanan çirklənmə mənbələri aşağıdakılardır:

- **Hava çirklənməsi:** Sənaye müəssisələri, xüsusilə istilik enerji istehsalı və kimya sənayesi, atmosfərə zəhərli qazlar və toz tullantıları buraxır. Karbon dioksidi (CO₂), kükürd oksidi (SO₂), azot oksidləri (NO_x) və metan (CH₄) kimi qazlar qlobal istiləşməyə və hava keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

- **Su çirklənməsi:** Sənaye müəssisələrinin tullantıları, xüsusilə kimyəvi maddələr və ağır metallarla çirklənmiş sular, çaylar və gölləri çirkləndirir. Bu su çirklənməsi, ekosistemləri və içməli su mənbələrini təhdid edir.

- **Torpaq çirklənməsi:** Kimyəvi və plastik tullantılar torpağa qarışaraq onun münbitliyini azaldır və torpağın ekosistemini zədələyir. Bu, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını azaldır və təbii floraya zərər verir.

2. Nəqliyyatın çirklənmə mənbələri

Nəqliyyat sektoru da ətraf mühitə böyük təsir göstərir. Bu sahənin çirklənmə mənbələri:

- **Hava çirklənməsi:** Avtomobillər, yük maşınları və təyyarələr tərəfindən buraxılan zəhərli qazlar atmosferi çirkləndirir. Nəqliyyat vasitələrinin yanacaq istifadəsi, xüsusilə fosil yanacaqların yandırılması, karbon dioksid və digər zəhərli maddələrin atmosfərə yayılmasına səbəb olur.

- **Səs çirklənməsi:** Avtomobillərin, qatarların və təyyarələrin səsi ətraf mühitə zərər verir və insan sağlamlığına, xüsusilə ürək-damar xəstəliklərinə yol açır.

- **Su çirklənməsi:** Nəqliyyat vasitələrinin dizel və ya benzin sızmalarından yaranan çirklənmə, su hövzələrini zəhərləyir və su həyatına ciddi zərər verir.

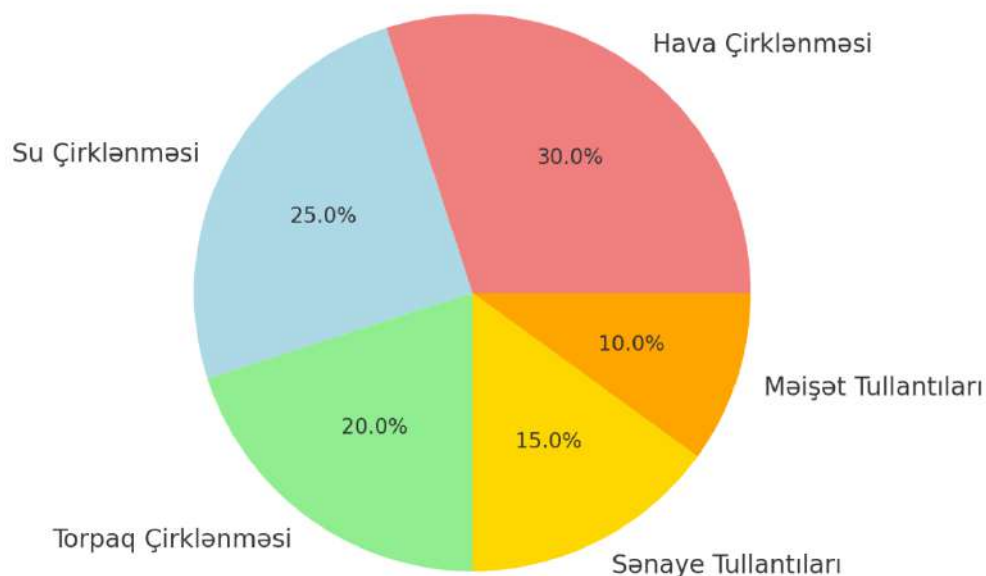
3. Kənd təsərrüfatının çirklənmə mənbələri

Kənd təsərrüfatı sektoru, xüsusən də intensiv əkinçilik, ətraf mühitə ciddi təsir göstərir. Çirklənmə mənbələri aşağıdakılardır:

- **Pestisidlər və kimyəvi gübrələr:** Kimyəvi maddələrin istifadəsi torpağı və suyu çirkləndirir. Bu maddələr həmçinin bioloji müxtəlifliyi təhdid edir və insan sağlamlığına ciddi ziyan vurur.

- **İnkişaf etmiş kənd təsərrüfatı metodları:** Torpağın işlənməsi və gübrələrin istifadəsi, eroziya və torpağın keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Bu, həmçinin atmosfərə karbon tullantılarını buraxır.

Ətraf Mühitə Təsir Edən Əsas Çirklənmə Mənbələri

Çirklənmənin sosial-iqtisadi təsiri

Ətraf mühitin çirklənməsi təkcə ekoloji deyil, həm də sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olur. Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, hava çirklənməsi səbəbilə hər il 7 milyondan çox insan vaxtından əvvəl vəfat edir. Bundan əlavə, çirklənmiş su mənbələri gənc uşaqlar arasında xəstəliklərin əsas səbəblərindən biridir. İqtisadi baxımdan isə çirklənmənin azaldılması üçün sərf olunan xərclər dövlət büdcəsinə böyük yük yaradır. Məsələn, ABŞ hökuməti hər il təmiz hava proqramlarına milyardlarla dollar ayırır.

Beynəlxalq səviyyədə çirklənmə ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirilir. Paris İqlim Sazişi çərçivəsində ölkələr istixana qazlarının azaldılması üçün öhdəliklər götürmüşdür. Eyni zamanda, Avropa Birliyi 'Yaşıl Saziş' proqramı ilə 2050-ci ilə qədər karbon neytrallığına nail olmağı hədəfləyir. Bu kimi təşəbbüslər global çirklənməni azaltmaq üçün vacib rol oynayır.

Çirklənmənin azaldılması yolları

Çirklənmənin azaldılması üçün müxtəlif tədbirlər mövcuddur. Ən təsirli yanaşmalar bunlardır:

- **İnnovativ texnologiyalar:** Çirklənməni azaldan texnologiyaların tətbiqi, məsələn, təmiz texnologiyaların inkişafı və istifadəsi. Bu, həm sənayelərdə, həm də nəqliyyatda mümkündür.
- **Yaşıl enerji və bərpa olunan enerji mənbələri:** Fosil yanacaqlardan asılılığın azaldılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin, məsələn, külək və günəş enerjisinin istifadəsi ekoloji təsirləri minimuma endirir.
- **Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı:** Kənd təsərrüfatında ekoloji təmiz metodların tətbiqi, kimyəvi gübrələr və pestisidlərin azaldılması, su və torpaq resurslarının effektiv istifadəsi ətraf mühitə zərər azaldılmasına kömək edir.

Nəticə

Ətraf mühitin çirklənməsi qlobal bir problemdir və müxtəlif sektorlarda meydana gələn çirklənmə mənbələri bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu məsələlərin həlli üçün çoxşaxəli yanaşmalar və qabaqcıl texnologiyalar tətbiq edilməlidir. Təkcə dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq təşkilatların və şirkətlərin ekoloji məsuliyyətlərini artırmaq, çirklənmə ilə mübarizə aparmaq və ekosistemləri qorumaq əhəmiyyətlidir. Çirklənmənin azaldılması, həmçinin insanlar üçün sağlam və davamlı həyat mühitinin təmin edilməsi üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Barrow, C. J. (2006). Environmental Management for Sustainable Development. Routledge.
2. Carson, R. (1962). Silent Spring. Houghton Mifflin.
3. European Environment Agency (EEA) (2020). Air quality in Europe – 2020 report.
4. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2021). Climate Change 2021: The Physical Science Basis.
6. United Nations Environment Programme (UNEP) (2019). Global Environment Outlook 6 (GEO-6): Healthy Planet, Healthy People.
7. World Health Organization (WHO) (2018). Air Pollution and Child Health: Prescribing Clean Air.
8. Pimentel, D. (2005). Environmental and Economic Costs of the Application of Pesticides Primarily in the United States. Environment, Development and Sustainability, 7(2), 229–252.
9. Stern, N. (2006). The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge University Press.
10. The World Bank (2021). The Cost of Air Pollution: Strengthening the Economic Case for Action.
11. European Commission (2021). The European Green Deal.

SUMMARY

The aim of this article is to identify the main sources of pollution affecting the environment and to analyze their ecological and socio-economic impacts. Also, modern approaches and innovative solutions that can be applied to reduce the problems arising from these sources of pollution will be presented. The methodology of the article was developed using ecological analysis, comparative analysis and field research methods. Through these approaches, the sources of pollution that cause the most damage to the environment in the industrial, transport and agricultural sectors were investigated. The results of the study emphasize the importance of identifying the main sources of pollution and applying advanced technologies and policy measures to reduce these sources.

Keywords: Pollution, environment, industry, transport, agriculture, innovations.

NEFTİN YENİ ÜSUL İLƏ EMAL EDİLMƏSİ

Amalya NƏZƏROVA

Amil QƏRİBOV

amilgaribov1988@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə

Təklif edilən üsul neftin emal sahəsinə aid olub, neftdən maye qazın və maye yanacaqın alınmasında istifadə edilə bilər. Texnologiya əsasında çalışan qurğuların iş prinsipi sadədir, əlavə tərkib hissələri tələb etmir, xammal itkisi yoxdur və iqtisadi səmərəliliyi yüksəkdir. Bu üsulla alınan məhsul daha ucuz başa gəlir və sənayedə geniş miqyasda tətbiq edilə bilər. Üsul əsasında yaradılacaq sənaye prototipində bir litr neftin emalından bir litr maye yanacağı alınə biləcəkdir. Yeni üsulun digərlərindən əsas üstünlüyü ondadır ki, yanacağın xüsusiyyətləri (yanma istiliyi) daha yüksək və istehsal xərcləri aşağıdır. Yaradılacaq sənaye sisteminin faydalı iş əmsalı yüksək, məhsuldarlığı çox və texnologiyası demək olar ki tullantısızdır.

Açar sözlər: *xammal, iqtisadi səmərəli yanacaq, neftin emalı, püskürdülmə, yeni üsul, enerji, sənaye.*

Giriş

Məqalədə neftin yeni üsul ilə emal edilməsi mövzusunə bəhs edilir. Burada xammal olaraq neftdən istifadə edilir.

Müasir dünyanın sürətlə inkişafı onu enerji daşıyıcılarından asılı hala gətirdi və qlobal enerji böhranının yaranmasına səbəb oldu. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr (ABŞ, Çin, Yaponiya və s.) energetika sahəsində qabaqlayıcı tədbirlər görür və artan enerji tələbatını ödəmək üçün müxtəlif iqtisadi islahatlar aparırlar. [1]

Qlobal aləmdə yaranan sosial-siyasi aspektləri (münaqişə, müharibə, və s.) həll etmək üçün ölkələrin iqtisadi vəziyyətini dirçəltmək və enerjiyə olan tələbatını ödəmək lazımdır. Dünyada baş verən problemləri (müharibə, inqilab və s.) araşdırsaq məlum olur ki, belə bədbəxt hadisələr əksər hallarda enerji böhranı olan və iqtisadi tənəzzülə uğrayan ölkələrdə (Suriya, Liviya və s.) baş verir.

Təbii yanacaq ehtiyatlarından məhrum ölkələr alternativ enerji mənbələrindən maksimum istifadə etsə də, bu danılmaz faktdır ki neft məhsullarının energetika sahəsində olan önəmli yerini əvəz edə bilmir. [2]

Demək olar ki əksər nəqliyyat vasitələri (avtomobil, gəmi, təyyarə, və s.) benzin və ya kerosinlə işləyir. Bu o deməkdir ki, nəqliyyat sahəsində hələ də neftdən alınan yanacaq məhsulları öz liderliyini qorumaqdadır. [3]

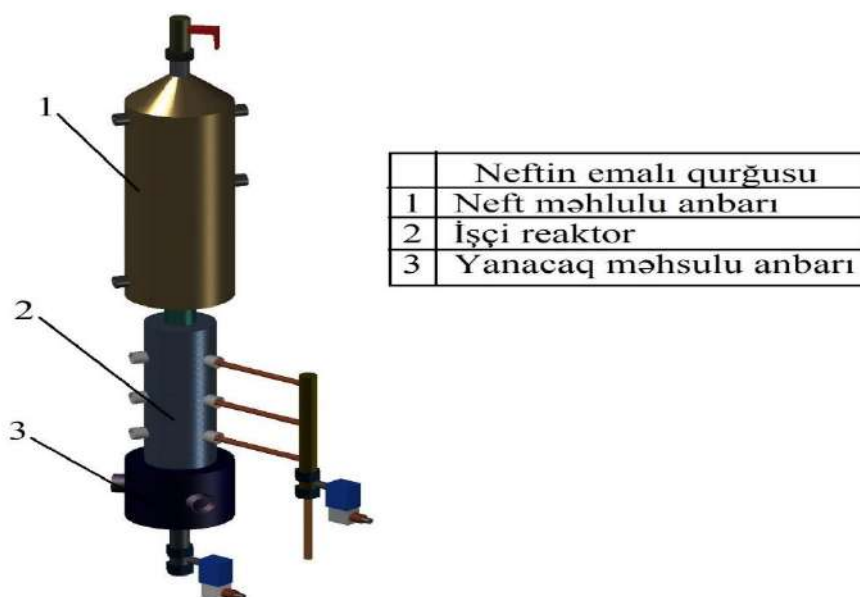
Məsələnin qoyuluşu

Neftin bir neçə emal üsulları vardır (birbaşa, destruktiv, krekinq, kimyəvi və s.) və sənayedə geniş tətbiq olunur. Lakin bu emal üsullarının çatışmayan cəhətləri (çox enerji sərfi, xammal itkisi) öz həllini gözləyir. [4]

Bizim təklif etdiyimiz üsulla nefti az enerji sərfi ilə xammal itkisiz emal etmək mümkündür. Bu yeni üsula əsaslanan texnologiya vasitəsi ilə neftin tullantısız emalı mümkünləşdirilmişdir.

Onu da qeyd etmək istəyirik ki, bu yeni üsulla alınan yanacağın xammalı ölkəmizdə kifayət qədər ehtiyatı olan neftdir. Texnologiya tamamilə itkisizdir, məhsuldarlığı yüksəkdir, ekoloji təmizdir, təlabata uyğun yerində istehsalı mümkündür.

Həll üsulları

Şəkil 1. Neftdən yanacaq alınma qurğusunun sxemi

Şəkil 1-dən göründüyü kimi neftin emalı qurğusu üç əsas hissədən ibarətdir. Birinci hissəsi neft məhlulu ilə doldurulur, ikinci hissəsində (reaktorda) baş verən proseslər nəticəsində neft məhlulu parçalanır, üçüncü hissəsinə parçalanmadan alınan yanacaq məhsulu toplanılır.

Bu alınan yanacaq məhsulunu üzərində digər əlavə emal prosesləri aparmadan birbaşa yandırmaq olar. Bu qurğudan iki növ yanacaq alınır: 1. Maye şəklində və 2. Qaz şəklində.

Burada əsasən iki prinsipdən istifadə edilir: 1. Sabit cərəyanla çalışan aktivatorlarla reaktordakı neft məhlulu elektroaktivləşmə prosesinə uğradılır. Aktivatorun təsiri ilə neft məhlulu müəyyən temperaturadək qızır. 2. Həmin neft məhlulunun üzərinə anbardan soyuq temperaturlu ($1-5^{\circ}\text{C}$) neft məhlulu yüksək təzyiq ilə ($40-50\text{ atm}$) püskürdülür.

Nəticədə hər iki prinsipin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verən mürəkkəb fiziki-kimyəvi (elektroaktivləşmə) proseslərdən maye və qaz şəklində yanacaq məhsulu alınır. Bu alınan yanacaq məhsullarını ayrı-ayrı anbarlara toplayaraq yanacaq kimi istifadə etmək olar.

Yeni emal üsulu vasitəsi ilə neftin verimlilik əmsalını yüksəltmək və alınan məhsulların keyfiyyətini artırmaq olar. Texnologiya iki əsas prinsip ilə çalışır. Bu texnologiyada optimalların lazımı səviyyədə seçilməsi (cərəyan, temperatur, təzyiq) və məhlulun tərkibi (qatılıq, özlülük) önəmli faktorlardandır.

Müxtəlif temperatur intervalında yüksək təzyiqlə bir-birinə qarışan neft məhlulu təbəqələrində baş verən mürəkkəb fiziki-kimyəvi proseslər nəticəsində yanacaq məhsulları (maye və qaz formasında) alınır. Bu yeni yanacaq növü öz xüsusiyyətinə görə neft məhsullarından geri qalmır və onları hər bir sahədə uğurla əvəz edə bilər.

Nəticə

Təklif etdiyimiz texnoloji prinsiplə çalışan qurğular əsasında yaradılacaq texnologiyanın məhsuldarlığı və faydalı iş əmsalı yüksək olacaqdır. Daha dəqiq desək sənaye qurğusu iqtisadi səmərəlidir, tullantısı yoxdur, sənaye prosesindən bir neçə məhsul almaq mümkündür və qurulacaq sənaye prototipi xərclərini az zaman intervalında ödəmək mümkündür.

Ölkəmizin neft sənayesindəki yüksək uğurları ona gələcəkdə geniş perspektivlər vəd edir. Dövlətimizin neft resursları kifayət qədərdir, lakin məhsuldarlığı artırmaq üçün yataqların işlənməsində yeni üsulların tətbiq olunması vacibdir.

Ölkəmizin bol sərvətindən faydalanaraq təklif etdiyimiz yeni üsulla energetika sənayesinə və ölkə iqtisadiyyatına böyük töhvələr vermək olar. Bununla da hər il artan enerji tələbatını birdəfəlik

ödəmək və ölkədə olan sosial-iqtisadi problemləri aradan qaldırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Neft kimyası və neftin ilkin emalı (mətn): dərslik / V.M.Abbasov, S.R.Rəsulov və b.; elmi red. M.İ.Rüstəmov.
2. Neftin, qazın saxlanması qurğularının istismarı (mətn): dərs vəsaiti / H.R.Qurbanov, E.X.İsgəndərov; elmi red. Q.Q.İsmayılov; Azərb. Dövlət Neft və Sənaye Un-ti.
3. A.M. Məhərrəmov, R.A. Əhmədova, F.N. Əhmədova “Neftkimya və neft emalı” 658 səh. 2009-cu il.
4. M.Q.Məmmədli, “Neft-qaz emalının texnologiyası” 1964-cü il.

SUMMARY

The proposed method belongs to the field of oil refining and can be used to obtain liquefied gas and liquid fuel from oil. The working principle of the devices operating on the basis of the technology is simple, does not require additional components, there is no loss of raw materials and is highly economical. The product obtained by this method is cheaper and can be widely used in industry. In the industrial prototype to be created based on the method, one liter of liquid fuel can be obtained from the processing of one liter of oil. The main advantage of the new method over others is that the fuel properties (combustion heat) are higher and production costs are lower. The useful work coefficient of the industrial system to be created is high, the productivity is high and the technology is almost waste-free.

Keywords: raw materials, economically efficient fuel, oil refining, spraying, new method, energy, industry.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемый способ относится к области нефтепереработки и может быть использован для получения сжиженного газа и жидкого топлива из нефти. Принцип работы устройств на основе данной технологии прост, не требует дополнительных комплектующих, не происходит потерь сырья, а ее экономическая эффективность высока. Продукт, полученный этим методом, более дешев и может широко использоваться в промышленности. В промышленном прототипе, который будет создан на основе этого метода, можно будет производить один литр жидкого топлива путем переработки одного литра нефти. Главное преимущество нового метода перед другими заключается в том, что свойства топлива (теплота сгорания) выше, а себестоимость производства ниже. Создаваемая промышленная система будет иметь высокую эффективность, высокую производительность и практически безотходную технологию.

Ключевые слова: сырье, экономичное топливо, переработка нефти, распыление, новый метод, энергетика, промышленность.

QAZMA MƏHLULUNUN PARAMETRLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ, HİDRODİNAMİKİ PARAMETRLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ OPTİMİZASIYASI

Turqay İSGƏNDƏRLİ

turqayisgandarli@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-3852-8578>

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə

Qazma məhlulunun parametrlərinin təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi, hidrodinamik parametrlərin tədqiqi və optimizasiyası qazma işlərinin təhlükəsiz və səmərəli şəkildə aparılması üçün vacibdir. Bu proseslər quyunun sabitliyini təmin edir, qazma xərclərini azaldır və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. Quyunun təzyiq balansını saxlamaq üçün məhlulun sıxlığı xüsusi bir səviyyədə saxlanmalıdır. Lazım gələrsə, sıxlığı artırmaq üçün barit və ya kalsium karbonat kimi maddələr əlavə olunur. Səmərəli qazıntıların daşınması və axın sürətinin optimallaşdırılması qazma işlərinin daha sürətli aparılmasına kömək edir. Məhlulun düzgün parametrlərlə tənzimlənməsi quyunun dağılmasının qarşısını alır. Minimum filtrasiyalı və ekoloji təmiz qatqılarla məhlulun tərkibinin tənzimlənməsi ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. Düzgün tənzimləmə və optimizasiya ilə enerji itkiləri azaldılır və əvədlilik ömrü uzanır.

Bu proseslər qazma əməliyyatlarını təhlükəsiz, səmərəli və ekoloji cəhətdən uyğun şəkildə yerinə yetirmək üçün vacibdir.

Açar sözlər: *Mexaniki Xüsusi Enerji, Qazma Baltasının Nüfuzu, Sıxılma Gücü, Statistik Metodlar*

Giriş

Xüsusi mexaniki enerji təbəqənin qazılması üçün tələb olunan enerji miqdarıdır. Bu parametr bitdə çəki, fırlanma sürəti, fırlanma momenti, layda qazma nüfuzetmə sürəti və quyu diametri kimi qazma parametrlərinin funksiyasıdır. sentrafuqal məhlul (slurry pump) nasoslarından istifadə etsəniz də, bu parametr sürətin axın sürətinə nisbətindən, maksimum fırlanma anından və təzyiq fərqinin maksimum sürətindən asılıdır.

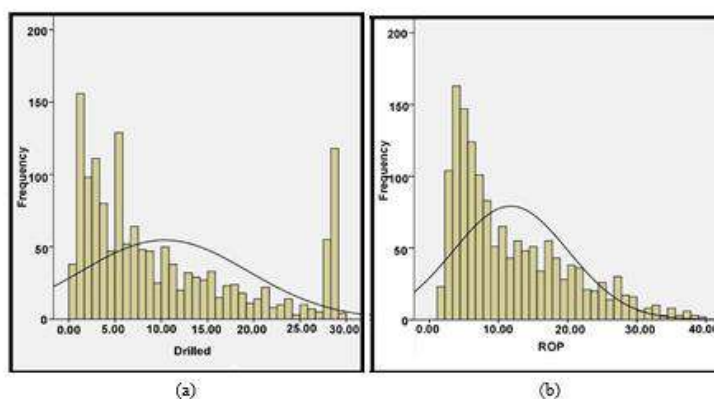
Həm əlaqə konsepti, həm də korrelyasiya üçün mexaniki xüsusi enerji 1964-cü ildə Tail tərəfindən təqdim edilmişdir. Qazma əməliyyatları zamanı qeyri-sabitliyin diaqnostikasında istifadə edilən bu parametr qiymətli olduğundan. Qazma mühəndisləri hər zaman qazma baltasına müxtəlif çəkirlər tətbiq etməklə, fırlanma sürəti və məhlul axınının sürəti normal iş diapazonunda saxlayırlar. Onlar mexaniki xüsusi enerjinin miqdarını minimuma endirməyə və baltanın formalaşma üzrə nüfuz sürətini maksimuma çatdırmağa çalışırlar. Qazma mühəndisləri həmişə mexaniki xüsusi enerjiyə cari təbəqənin sıxılma gücü daxilində yaxınlaşmağa çalışırlar. Mexaniki spesifik enerjide gözlənilməz dəyişikliklər süxurun xüsusiyyətlərində və ya qazma qeyri-sabitliklərində və ya hər ikisində dəyişiklikləri göstərə bilər. İdeal bir prosesdə giriş enerjisi ilə təbəqənin dəqiq sıxılma gücü arasında əlaqə vardır. Bununla belə, sütunun hidrostatik təzyiqinin dərinliyə təsirinə görə biroxlu sıxılma gücü ilə müqayisə etmək üçün bu əlaqə qalmır. Mexanik xüsusi enerjini optimallaşdırmaqla, baltanın faydalı ömrünü artırmaq, nüfuzetmə sürətini maksimum həddə (balat növləri olmadan) artırmaq və optimal yolu əldə etmək üçün qazma parametrlərindən istifadə edərək, qeyri-faydalı vaxtları və həmçinin baltanın dəyişdirilməsi vaxtı (baltanın performansını optimal limitdən aşağı olduqda) qazma xərclərini azalda bilər.

Bu parametrin təhlili çərçivəsində mexaniki xüsusi enerjiden dəqiq istifadə etməklə, balta sürətini yavaşlatmaq və ya zədələnmiş baltanı, cərəyan formalaşması üçün effektiv balta seçmək,

dəqiqədə səmərəli fırlanma və zəif sirkulyasiyası üçün diaqnoz edilə bilər. Neft Daşları yatağında çoxlu quyuların qazılmasına baxmayaraq, baltanın çəkisi, baltanın fırlanma sürəti, qazma sürəti və həmçinin onun müvafiq parametrlərin hər birinə (mexaniki xüsusi enerji) təsiri kimi müstəqil qazma parametrlərini optimallaşdırmaq üçün statistik tədqiqatlar aparılmamışdır. Həmçinin, qazma qurğularının yüksək xərcləri və ərazidə mövcud olan balta və quyu montajı kimi bəzi alətlərin istifadəsinin məhdudlaşdırılması səbəbindən bu tədqiqat mexaniki xüsusi enerjiden istifadə etməklə lay dayanıqlığı parametrlərinə görə qazma parametrlərinin optimallaşdırılması üçün aparılır.

Mexanik xüsusi enerjini və onun artan qazma sürəti ilə biroxlı sıxılma gücü ilə əlaqəsini araşdırmaq, balta və quyu montajının faydalı ömrünü uzatmaqla, neft şirkətlərinin əsas qayğısı olan xərcləri optimallaşdırma bilərik. Bu tədqiqatın əsasını iki hissəyə bölmək olar:

Birinci hissədə tədqiqat sahəsində məlumatlar toplanır. Daha sonra hər bir quyuda və layda daha yüksək qazma sürətinə malik olan və həmçinin mexaniki xüsusi enerjisi aşağı olan nöqtələr və mexaniki xüsusi enerjinin biroxlı sıxılma gücünə nisbəti ayrıca tanınır. Bu nöqtədə qazma parametrləri toplanır və bütün bu məlumatlar bütün quyularda ümumiləşdirilərək qırməkialtı, qırməki, qırməkiüstü qumdaşlı və qırməkiüstü gilli lay dəstələri, fasilə lay dəstəsi və balaxanı lay dəstəsinin alt hissəsi kimi laylar üçün optimal qazma parametrlərinin diapazonu və buna görə də artan nüfuz sürətinin və azalan mexaniki təsirin miqdarı ilə müəyyən edilir. İkinci hissədə ilk olaraq nümunələrin sayı, ən yüksək və ən aşağı dispersiya və onun səbəbləri daxil olmaqla təsviri statistik məlumatlar araşdırılacaq. Daha sonra inferensial statistikada tədqiq olunan ərazidə SPSS proqramı ilə mexaniki xüsusi enerjinin qiymətləndirilməsi üçün bəzi korrelyasiyalar mövcuddur və onların dəqiqliyi tədqiq edilir və optimal yaxın və qeyri-xətti korrelyasiya müəyyən edilir. Sonra ən uyğun korrelyasiya ilə mexaniki xüsusi enerji üzrə ən təsirli müstəqil parametrlər əldə ediləcəkdir. Qazma zamanı mexaniki xüsusi enerjinin müvafiq optimallaşdırılması üçün cəmi birinci və ikinci mərhələlər, mexaniki xüsusi enerji üzrə səmərəli qazma parametrləri (ikinci mərhələdə əldə edilir), optimal diapazonda, qazma sürətinin artırılması və mexaniki xüsusi enerjinin azaldılması, bu sahədə digər quyuların qazılması üçün tövsiyə olunur. Daha ətraflı statistik və nəticə çıxarma üsulları daha sonra ümumiləşdirilir.

Şəkil 1. Qazma parametrlərinin normal əyrisi və histoqramı.
(a) Qazılmış; (b) ROP(Qazma sürəti).

Bu zaman ilk növbədə nümunələrin sayını, ən çox və ən az dispersiyanı və onların səbəblərini əhatə edən təsviri statistik məlumatlar nəzərdən keçirilir. Tədqiq olunan sahə üçün tədqiq edilmiş təsviri xarakteristikalar dəyişikliklərin diapazonunu, ofset miqyasını və mexaniki xüsusi enerjinin yüksək dişli diapazonunu, təzyiq fərqlərini və bu dəyişənlər üzrə daha çox dispersiya göstərən həqiqi şaquli dərinliyi göstərir. Torq, fırlanma sürəti və axını sürəti kimi bu parametrlərin aşağı miqdarı bu parametrlər üçün aşağı dispersiyanı ortaya qoyur.

Daha sonra SPSS proqram təminatı ilə statistik metodlardan istifadə etməklə tədqiq olunan sahədə mexaniki xüsusi enerjinin proqnozlaşdırılması üçün inferensial statistikada korrelyasiyalar təqdim edilmişdir. Ən uyğun xətti və qeyri-xətti korrelyasiya tədqiq edilmişdir. Tədqiq olunan sahədə

təklif olunan korrelyasiyaları araşdıraraq və onların düzgünlüyünü müqayisə edərək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Təklif olunan xətti tənliklərdə kəsilməz xətti korrelyasiya, testlərin sayı 383/946, korrelyasiya əmsalları 0/904 və təyin əmsalları 0/818, kəsmə ilə xətti korrelyasiyadan, statistik testdən üstün və etibarlıdır və 344/567, korrelyasiya əmsalları 0/788 və təyin əmsalı 0/62-dir.

Qeyri-xətti korrelyasiya, 0/775 təyin əmsalı ilə təklif olunan qeyri-xətti korrelyasiya ilə müqayisədə, quyu təyinetmə əmsalında məhlul nasosundan istifadə etmədiyimizi bildirmək üçün təklif olunan iki qeyri-xətti korrelyasiya 0/819 və 0/813 idi.

Quyuda məhlul nasosundan istifadə etdikdə təyinetmə əmsalı 0/837 və 0/832 idi ki, bu da digər qeyri-xətti korrelyasiya ilə müqayisədə daha yüksək idi. Bu, parametrlər və daha yüksək dəqiqlik arasında, xüsusən də digər müstəqil qazma parametrləri ilə mexaniki xüsusi enerji korrelyasiyasında iki korrelyasiya arasında əlavə əlaqəni təmsil edir.

Nəticə

Qazma parametrlərinin optimallaşdırılması və onların tədqiq olunan sahədə mexaniki xüsusi enerjiyə təsiri ilə bağlı müvafiq statistik emal aparılmasa da, həm də mexaniki xüsusi enerji xərclərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Bu araşdırmada mexaniki xüsusi enerjiden istifadə etməklə biz Neft Daşları yatağının qazma parametrlərini təhlil edə və optimallaşdırma bilirik. Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq tövsiyə edilmişdir ki, istismar zamanı qazma qeyri-sabitlikləri (bütün məhlulda çuxurun düşməsi və BHA, vibrasiya, quyuların düzgün təmizlənməməsi və s. daxil ola bilər) mexaniki xüsusi enerjiden istifadə edərək araşdırmaq və sahədə performans artırmaq mümkündür. Müvafiq balta növünü (şaroşkalı, PCD və s.) seçməklə, uyğun olaraq hazırlanmış balta (şaroşkaların sayı, kəsicilərin ölçüsü və sıxlığı, sayı və ölçüsü) və kəsmə dərinliyini, bitişik təzyiqi və s., qazma sürəti artırılmalı və baltanın zədələnməsi minimuma endirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Isgandarli Turgay Talib (2024).** "Optimizing Prevention Methods and Drilling FluidParameters to Minimize Lost Circulation in Drilling Operations. "International Journal of Oil, Gas and Coal Engineering, 2024-12-12 . DOI: 10.11648/j.ogce.20241204.12
2. Amadi, W.K. and Iyalla, I. (2012) “Application of Mechanical Specific Energy Tech- niques in Reducing Drilling Cost in Deepwater Development”. Paper SPE 156370- MS Presented at the SPE Deep Water Drilling and Completion Conference, Galveston. and Exhibition, Perth.
3. Isgandarli, T. (2024). Optimization of Hydrodynamic Parameters of Drilling Fluids for Improved Cuttings Transport in Horizontal Wells. PAHTEI-Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions, 46(11), 103–112. <https://www.researchgate.net/publication/387317237>
4. Azike-Akubue, V., Barton, S., Gee, R. and Burnett, T. (2012) SPE, “National Oilwell Varco Agitation Tools Enable Significant Reduction in Mechanical Specificenergy”. Paper SPE 158240- MS Presented at the SPE Asia Pacific Oil and Gas Conference
5. Bradford, J., Ferrari, LA., Rickabaugh, C., Rothe, M. and Tipton, B. (2012) “Hybrid Drill Bitcombining Fixed-Cutter and Roller-Cone Elements Improves Drilling Performance in Marcellus Shale Surface Interval”. Presented at the Americas Unconventional Resources Conference, Pennsylvania.
6. Mohan, K., Adil, F. and Halliburton, S.R. (2009) “Tracking Drilling Efficiency Using Hydro- Mechanical Specific Energy. SPE/IADC Drilling Conference and Exhibition”, Amsterdam, 17-19 March 2009.
7. Rajabov, V. and Miska, S. (2012) “The Effects of Back-Rake and Side-Rake Angles on A. Davarpanah et al. “Mechanical Specific Energy of Single PDC Cutters with Selected Rocks at Varying Depth of Cuts and Confining Pressures. IADC/SPE Drilling Conference and Exhi-

bition”, San Diego, 6-8 March 2012.

8. Isgandarli T.T, DEVELOPMENT OF THE PREVENTION WAYS TO MINIMIZE LOST CIRCULATION DURING THE DRILLING PROCESS, THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF MODERN SCIENCE: THEORY, METHODOLOGY, PRACTICE Ufa. 2024-10-29 | Conference paper

РЕЗЮМЕ

Улучшение и корректировка параметров буровых растворов, исследование и оптимизация гидродинамических параметров важны для безопасных и эффективных буровых работ. Эти процессы обеспечивают стабильность скважины, снижают затраты на бурение и помогают защитить окружающую среду. Для поддержания баланса давлений скважины плотность раствора должна поддерживаться на определенном уровне. При необходимости для повышения плотности добавляют такие вещества, как барит или карбонат кальция. Эффективное управление земляными работами и оптимизация скорости потока помогают ускорить бурение. Настройка раствора на правильные параметры предотвращает обрушение скважины. Регулирование состава раствора с минимальной фильтрацией и экологически чистыми добавками способствует защите окружающей среды. При правильной настройке и оптимизации сокращаются потери энергии и продлевается срок службы оборудования.

Эти процессы необходимы для выполнения буровых работ безопасным, эффективным и экологически безопасным способом.

Ключевые слова: механическая удельная энергия, проникающая способность долота, прочность на сжатие, статистические методы.

RÜTUBƏTİN SİRKULYASIYASINDA VƏ LANDŞAFTIN MÜHAFİZƏSİNDƏ DRENAJ SİSTEMLƏRİNİN ROLU

Nurtən YUSİFOVA
yusifovaa.n@gmail.com

Cabbar NƏCƏFOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Əkin sahələrində səmərəli rütubət dövriyyəsi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını saxlamaq və landşaftları deqradasiyadan qorumaq üçün vacibdir. Zəif rütubətin idarə olunması bataqlığa, torpağın eroziyasına və şoranlaşmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da məhsulun məhsuldarlığını və uzunmüddətli torpağın sağlamlığını təhlükə altına qoyur. Drenaj sistemləri - həm yerüstü, həm də yeraltı - torpağın rütubətini tənzimləmək, artıq suyun yığılmasının qarşısını almaq və bitki kökləri üçün lazımı havalandırmanın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Xəndəklər və kanallar kimi yerüstü drenaj sistemləri artıq səth suyunu çıxarmağa kömək edir, kafel drenajları və fransız drenajları kimi yeraltı drenaj sistemləri isə yeraltı rütubət səviyyələrinə nəzarət edir. Əkin şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, yaxşı dizayn edilmiş drenaj sistemləri də torpaq eroziyasını azaldır, şoranlığın yaranmasının qarşısını alır və landşaftın sabitliyini artırır. Davamlı drenaj təcrübələri, o cümlədən idarə olunan drenaj və vegetativ bufer zolaqları ətraf mühitə təsirləri minimuma endirməklə yanaşı, su istifadəsini daha da optimallaşdırır. Effektiv drenaj həllərini davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri ilə birləşdirərək, fermerlər və torpaq idarəçiləri torpağın münbitliyini qoruya, suyun səmərəliliyini yaxşılaşdırırlar və kənd təsərrüfatı landşaftlarının uzunmüddətli qorunmasını təmin edə bilərlər.

Açar sözlər: *Drenaj sistemləri, nəm dövrəni, torpaq, ərazi*

Giriş

Əkin sahələrinin daxilində rütubətin səmərəli dövriyyəsi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının təmin edilməsi, torpağın sağlamlığının təmin edilməsi və ətraf landşaftın bütövlüyünün qorunması üçün çox vacibdir. Həddindən artıq rütubət, qeyri-adekvat drenaj və ya suyun səmərəsiz idarə edilməsi bataqlıq, torpaq eroziyası, şoranlaşma və kənd təsərrüfatı landşaftlarının deqradasiyası kimi əhəmiyyətli problemlərə səbəb ola bilər. Bu problemləri həll etmək üçün həm yerüstü, həm də yeraltı drenaj sistemləri artıq suyu idarə etmək, məhsullar üçün nəm saxlamağı optimallaşdırmaq və torpaq və landşaftın pisləşməsinin qarşısını almaq üçün mühüm mühəndis həlləri kimi xidmət edir.

Əkin sahələrində nəm dövrəsinin başa düşülməsi

Rütubət dövrəni suyun torpaqda hərəkətinə, ilk növbədə infiltrasiya, süzülmə, buxarlanma və transpirasiya kimi proseslərə aiddir. Bitkilərin inkişaf etməsi üçün torpaqda kifayət qədər nəmlik balansı mövcud olmalıdır ki, bu da həm bitki kökləri üçün kifayət qədər su, həm də torpağın düzgün havalandırılmasını təmin edir. Bununla belə, rütubətin idarə edilməsi incə bir tarazlıqdır; çox və ya çox az su bitkilərin zəif inkişafına və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalmasına səbəb ola bilər.

İnfiltrasiya, suyun yağış və ya suvarma yolu ilə torpaq səthinə daxil olması prosesidir. Bu su daha sonra torpaq qatlarından keçərək bitki kökləri üçün əlçatan olur.

Süzülmə, suyun torpaq profilindən aşağıya doğru hərəkətinə aiddir. Su torpağa daha dərinə süzülərkən, yeraltı su mənbələrini doldurur və quru dövrlərdə nəmin mövcudluğunu təmin edir. Buxarlanma, suyun torpaqdan və bitki səthindən atmosfərə itirilməsi prosesidir.

Transpirasiya bitkilər tərəfindən su buxarının buraxılmasını nəzərdə tutur ki, bu da ətraf mühit şəraitindən və bitki sağlamlığından asılı olaraq nəm dövriyyəsinə təsir göstərə bilər. Çətinlik bataqlıq və ya quraqlıq stressi kimi problemlərin qarşısını almaq üçün bu prosesləri effektiv şəkildə idarə

etməkdən ibarətdir. Həm artıq, həm də qeyri-kafi nəmlik məhsullar üçün ciddi risklər yaradır, torpağın münbitliyini azaldır və kənd təsərrüfatı landşaftının ümumi sağlamlığına təsir göstərir.

Zəif rütubət idarəçiliyindən çətinliklər

Əkin sahələrində rütubətin düzgün idarə edilməməsindən bir sıra problemlər yaranır. Ən çox rast gəlinən problemlər arasında bataqlıq, torpaq eroziyası və şoranlaşma var ki, bunların hamısı torpağın keyfiyyətini poza bilər, məhsullara zərər verə bilər və landşaftın degradasiyasına səbəb ola bilər.

Bataqlıq - Bataqlıq torpaq artıq su ilə doyduğu zaman baş verir ki, bu da bitki kökləri üçün oksigenin azalmasına səbəb olur. Bu, bitki köklərini boğur, qida maddələrinin qəbulunu pozur, kök çürüməsinə və göbələk xəstəliklərinə şərait yaradır. Suyu batan torpaqlar da keçiriciliyi azaldır, bu da suyun sızmasını və köklərin oksigenə çıxışını çətinləşdirir. Bu vəziyyət xüsusilə güclü yağışlar, düz ərazi və ya gilli torpaqlar kimi zəif quruyan torpaqlarda üstünlük təşkil edir. Nəzarət edilməzsə, bataqlıq məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb ola bilər, xüsusən də su stresinə və ya kök xəstəliklərinə həssas olan bitkilər üçün.

Torpaq eroziyası - Torpaq eroziyası məhsulun böyüməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən torpağın üst qatının su, külək və ya insan fəaliyyəti ilə çıxarılması prosesidir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarında sulu torpaqlar və ya düzgün olmayan drenaj xüsusilə yağış hadisələri zamanı eroziyanın təsirini daha da gücləndirə bilər. Eroziya nəinki torpağın münbitliyini azaldır, həm də yaxınlıqdakı su yollarında çöküntülərə səbəb olur, su ekosistemlərini korlayır və daşqın riskini artırır.

Şoranlaşma - Şoranlaşma torpaqda duzların yığılması zamanı baş verir ki, bu da tez-tez həddindən artıq suvarma ilə birlikdə zəif drenaj olduqda baş verir. Duzların yığılması torpağın osmotik potensialını azaltmaqla bitkilərin böyüməsini maneə törədə bilər, bitkilərin su və qida maddələrini udmasını çətinləşdirir. Arid və yarı quraq rayonlarda şoranlaşma xüsusilə ciddi problem yaradır, çünki suyun buxarlanması yüksək duz konsentrasiyalarını geridə qoya bilər. Bu çağırışlar landşaft degradasiyasının qarşısının alınması zamanı torpağın və məhsulun sağlamlığını təmin etmək üçün effektiv nəm idarəetmə sistemlərinə kritik ehtiyacı vurğulayır.

Drenaj sistemlərinin rolu

Drenaj sistemləri bataqlıq, eroziya və şoranlaşma problemlərinin qarşısını almaq və ya yumşaltmaq üçün hazırlanmış həllər kimi xidmət edir. Onların əsas funksiyası torpaqdakı rütubətin miqdarını tənzimləmək, torpağın doyması və ya həddindən artıq nəm itkisinin qarşısını almaqla əkinlərin müvafiq miqdarda su almasını təmin etməkdir. Düzgün drenaj sistemləri torpağın strukturunu qorumağa, suyun süzülməsini yaxşılaşdırmağa və bitkilərin böyüməsini dəstəkləməyə kömək edir.

Drenaj sisteminin iki əsas növü var: yerüstü drenaj və yeraltı drenaj.

Səthi Drenaj Sistemləri - Səthi drenaj sistemləri torpağın səthindən artıq suyun çıxarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu sistemlər ümumiyyətlə suyu kənd təsərrüfatı sahələrindən uzağa yönəldən, alçaq ərazilərdə suyun yığılmasının qarşısını alan xəndəklərin, kanalların və ya bəndlərin tikintisini nəzərdə tutur. Səthi drenaj sistemləri xüsusilə güclü yağışa meylli və ya torpağın keçiriciliyinin məhdud olduğu bölgələrdə faydalıdır. Səthi drenaj sistemlərinin bəzi əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. **Açıq xəndəklər:** Açıq xəndəklər artıq səth sularını sahədən uzaqlaşdırmaq üçün torpaqda qazılmış dayaz kanallardır. Bu xəndəklər tez-tez su axınıni istiqamətləndirmək üçün digər strukturlarla, məsələn, berma və ya çəpərlərlə birləşdirilir.

2. **Şırımlar və kanallar:** Şırımlar əkin cərgələri arasında tarladan suyu toplamaq və yönləndirmək üçün yaradılan dar xəndəklərdir, kanallar isə daha geniş drenaj sistemlərində istifadə edilən daha böyük xəndəklərdir.

3. **Swales:** Swales infiltrasiyanı təşviq edərkən və eroziyanın qarşısını alaraq su axını yavaşlatmaq və yönləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş yumşaq maili, bitki örtüyü kanallardır.

Səthi drenaj sistemləri artıq suyun idarə olunmasında yüksək effektiv ola bilər, lakin onlar

zibildən təmizlənmək və eroziyadan qorunmaq üçün diqqətli planlaşdırma və müntəzəm baxım tələb edir.

Yeraltı Drenaj Sistemləri - Yeraltı drenaj sistemləri kök zonasından artıq suyun çıxarılması üçün torpağın səthinin altına qoyulmuş perforasiya edilmiş boruların və ya plitələrin quraşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu sistemlər xüsusilə ağır gil torpaqları və ya yüksək su səviyyəsi olan ərazilərdə faydalıdır, burada yerüstü drenaj kifayət deyil. Yeraltı drenaj bataqlığın qarşısını almağa kömək edir, torpağın aerasiyasını yaxşılaşdırır və torpaq profilindən artıq suyu çıxararaq köklərin daha dərin böyüməsini təşviq edir. Yeraltı drenaj sistemlərinin bəzi ümumi növlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Kafel drenajları: Kafel drenajları kök zonasından suyu toplayan və daşıyan perforasiya edilmiş boruların yeraltı sistemləridir. Sahə boyunca suyun bərabər şəkildə çıxarılmasını təmin etmək üçün borular adətən bir şəbəkə şəklində yerləşdirilir.

2. Fransız drenajı: Fransız drenajı çınqıl və ya qaya ilə doldurulmuş bir xəndəkdən və altındakı delikli bir borudan ibarətdir. Bu sistem yeraltı və ya səth sularını problemli ərazilərdən uzaqlaşdırmağa kömək edir.

3. Yeraltı drenaj sistemləri uzunmüddətli rütubət nəzarətini təmin etməklə yanaşı, yerüstü torpağın strukturunu saxlamaq üstünlüyü təklif edir. Bununla belə, onlar quraşdırma və təmir üçün əhəmiyyətli investisiya tələb edir.

Rütubətin sirkulyasiyası və landşaftın mühafizəsi

Drenaj sistemləri vasitəsilə düzgün rütubətin idarə edilməsi təkcə məhsuldarlıq üçün deyil, həm də landşaftın qorunması üçün vacibdir. Drenaj sistemləri sağlam torpaqları saxlamağa və eroziya, bataqlıq və şoranlaşmanın qarşısını almağa kömək edir, bunların hamısı landşaftın deqradasiyasına səbəb ola bilər.

Eroziyanın qarşısının alınması - Nəmlik düzgün idarə edildikdə, torpağın eroziyası riski azalır. Yaxşı dizayn edilmiş drenaj sistemləri kənd təsərrüfatı sahələri üzrə su axınına nəzarət etməyə kömək edir, səth axınının yaratdığı eroziya potensialını azaldır. Üstəlik, suyun axmasını yavaşlatmaq və çöküntüləri tutmaq, torpağın yuyulmasının qarşısını almaq üçün drenaj kanalları və ya çuxurlar bitki örtüyü ilə örtülə bilər.

Duzluluğa nəzarət - Drenaj sistemləri, xüsusən də suvarmaya əsaslanan ərazilərdə şoranlaşmanın qarşısını almaqda çox vacibdir. Torpaqda suyun dərinliyinə və axınına nəzarət etməklə bu sistemlər kök zonasında duzların yığılmasının qarşısını almağa və bununla da torpağın münbitliyini qorumağa kömək edə bilər. Xüsusilə yeraltı drenaj sistemləri suyun səthə qalxmasının qarşısını almağa kömək edə bilər, burada buxarlanma duz yığılmasına səbəb ola bilər.

Effektiv drenaj sistemləri üçün dizayn mülahizələri

Effektiv drenaj sisteminin layihələndirilməsi yerli torpağın, iqlimin və topoqrafiyanın dərinindən başa düşülməsini tələb edir. Əsas dizayn amillərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Torpağın keçiriciliyi: Torpağın su ötürmə qabiliyyəti drenaj sisteminin layihələndirilməsində mühüm amildir. Yüksək keçiriciliyə malik torpaqlar sıx gilli torpaqlara nisbətən daha az drenaj müdaxiləsi tələb edə bilər.

2. Topoqrafiya: Torpağın yamacı və konturu yerüstü drenaj sistemlərinin layihələndirilməsinə, suyun səviyyəsinin dərinliyi isə yeraltı drenaj ehtiyacına təsir göstərir.

3. İqlim: Güclü yağışlar olan ərazilər yerüstü su axınının öhdəsindən gəlmək üçün daha möhkəm drenaj sistemləri tələb edir, quru iqlimi olan bölgələr isə nəmə qənaət etmək üçün idarə olunan drenaj üsullarından faydalana bilər.

Davamlı drenaj təcrübələri

Ətraf mühitlə bağlı artan narahatlıqlar fonunda davamlı drenaj təcrübələri ön plana çıxır. Bu təcrübələrin məqsədi drenaj sistemlərinin ətraf mühitə təsirini azaltmaq və eyni zamanda effektiv nəm idarəçiliyini təmin etməkdir. Bəzi əsas davamlı drenaj strategiyalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Nəzarət olunan drenaj: Nəzarət olunan drenaj sistemləri məhsul ehtiyaclarına cavab olaraq su axını tənzimləmək, qida itkisini azaltmaq və suya qənaət etmək üçün tənzimlənən çıxışlardan istifadə

edir.

2. İnşa edilmiş bataqlıqlar: Bunlar suyu süzmək, çirkəndiriciləri çıxarmaq və ətraf mühitə buraxılmazdan əvvəl suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş süni bataqlıq ərazilərdir.

3. Vegetativ tamponlar və tampon zolaqları: Drenaj kanalları boyunca bitki örtüyü suyun axmasının sürətini azaltmağa kömək edir, infiltrasiyanı təşviq edir və çöküntüləri tutaraq eroziyaya əlavə nəzarət təmin edir.

Drenaj sistemləri düzgün rütubət dövrünün təmin edilməsində, kənd təsərrüfatı landşaftlarının qorunmasında və davamlı kənd təsərrüfatı istehsalının təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Artıq suyun effektiv idarə olunması, eroziyanın qarşısının alınması və şoranlığın idarə edilməsi ilə bu sistemlər torpaqların münbitliyini qoruyur və uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyini dəstəkləyir. İqlim dəyişikliyi və suyun əlçatanlığının dəyişməsi ilə artan çətinliklərlə drenaj sistemlərində mühəndislik innovasiyaları məhsuldar və davamlı kənd təsərrüfatı landşaftlarını saxlamaq üçün kritik əhəmiyyət kəsb edəcək. Diqqətli dizayn, davamlı təcrübələr və davamlı idarəetmə vasitəsilə drenaj sistemləri gələcək nəsillər üçün landşaftın qorunmasına və kənd təsərrüfatının davamlılığına töhfə verməyə davam edə bilər.

Nəticə

Əkin sahələrində səmərəli rütubət dövriyyəsi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının və torpaq sağlamlığının qorunmasında əsas amillərdən biridir. Zəif rütubət idarəçiliyi bataqlıq, eroziya və şoranlaşma kimi ciddi problemlərə səbəb ola bilər ki, bu da məhsuldarlığı azaldır və torpaq degradasiyasına gətirib çıxarır. Düzgün layihələndirilmiş və idarə olunan drenaj sistemləri artıq suyun idarə edilməsində, torpaq strukturunun qorunmasında və suyun effektiv istifadəsində mühüm rol oynayır.

Həm yerüstü, həm də yeraltı drenaj sistemlərinin istifadəsi torpaq nəmini optimal səviyyədə saxlamağa, suyun axınıni tənzimləməyə və kənd təsərrüfatı sahələrində sabit ekosistem yaratmağa kömək edir. Davamlı drenaj həlləri, o cümlədən nəzarət olunan drenaj, vegetativ tampon zonaları və inşa edilmiş bataqlıqlar, ətraf mühitin qorunmasını təmin edərək suyun səmərəli istifadəsinə töhfə verir.

Gələcəkdə iqlim dəyişiklikləri və artan su tələbatı fonunda drenaj sistemlərində mühəndislik innovasiyaları və davamlı idarəetmə üsulları daha da vacib olacaq. Bu sahədə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi və davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinin inteqrasiyası torpaq məhsuldarlığını qorumağa, su resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə və kənd təsərrüfatı landşaftlarının uzunmüddətli davamlılığını təmin etməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Bouwer, H. (2002). Integrated water management for the 21st century: Problems and solutions. *Journal of Irrigation and Drainage Engineering*, 128(4), 193–202.
[https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)0733-9437\(2002\)128:4\(193\)](https://doi.org/10.1061/(ASCE)0733-9437(2002)128:4(193))
2. Deb, S. K., & Shukla, S. (2012). Soil moisture retention, transmission, and drainage characteristics of selected Florida soils. *Soil and Tillage Research*, 125, 59–69.
<https://doi.org/10.1016/j.still.2012.06.005>
3. Jafarov, A. (2020). The study of the possibility of determining the optimum humidity as the main factor in the development of ecologically sustainable irrigation technologies in Azerbaijan. *International Journal of Environmental & Earth Sciences*, 1(1), 15–22.
4. Aliyeva, Z. H., & Mammadov, G. M. (2022). Modern tools and methods for operational measurement of soil humidity in agricultural production to obtain environmentally friendly products in Azerbaijan. *Pesticide Science and Pest Control*, 5(2), 55–60.

5. Asian Development Bank. (2020). Irrigation and drainage system development in Nakhchivan Autonomous Republic: Initial poverty and social analysis.
6. World Bank. (2019). Azerbaijan: Managing irrigation systems through water user associations.

SUMMARY

Efficient moisture circulation in arable lands is essential for sustaining agricultural productivity and protecting landscapes from degradation. Poor moisture management can lead to waterlogging, soil erosion, and salinization, threatening crop yields and long-term soil health. Drainage systems—both surface and subsurface—play a crucial role in regulating soil moisture, preventing excess water accumulation, and ensuring proper aeration for plant roots. Surface drainage systems, such as ditches and channels, help remove excess surface water, while subsurface drainage systems, like tile drains and French drains, control underground moisture levels. Beyond improving crop conditions, well-designed drainage systems also reduce soil erosion, prevent salinity buildup, and enhance landscape stability. Sustainable drainage practices, including controlled drainage and vegetative buffer strips, further optimize water use while minimizing environmental impact. By integrating effective drainage solutions with sustainable agricultural practices, farmers and land managers can maintain soil fertility, improve water efficiency, and ensure the long-term protection of agricultural landscapes.

Keywords: Drainage systems, moisture cycle, soil, landscape

SMART GRID - YENİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ ELEKTRİK ŞƏBƏKƏSİ

Şirzad BABAYEV

sirzadbabayev27@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Gələcək nəsil elektrik şəbəkəsi hesab edilən Ağillı Şəbəkə geniş yayılmış avtomatlaşdırılmış enerji təchizatı şəbəkəsi yaratmaq üçün ikitərəfli elektrik və məlumat axınlarından istifadə edir. Bu yazıda biz 2011-ci ilə qədər Smart Grid üçün imkan verən texnologiyalara dair ədəbiyyatı araşdırırıq. Biz üç əsas sistemi, yəni ağillı infrastruktur sistemini, ağillı idarəetmə sistemini və ağillı mühafizə sistemini araşdırırıq. Biz həmçinin hər bir sistem üzrə mümkün gələcək istiqamətləri təklif edirik. Xüsusilə, ağillı infrastruktur sistemi üçün biz ağillı enerji alt sistemini, ağillı məlumat alt sistemini və ağillı rabitə alt sistemini araşdırırıq. Ağillı idarəetmə sistemi üçün biz enerji səmərəliliyinin artırılması, tələbin profilləşdirilməsi, kommunal xidmətin maksimumlaşdırılması, xərclərin azaldılması və emissiyaya nəzarət kimi müxtəlif idarəetmə məqsədlərini araşdırırıq. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif idarəetmə üsullarını da araşdırırıq. Ağillı mühafizə sistemi üçün biz Smart Grid-in etibarlılığını artıran müxtəlif nasazlıqdan qorunma mexanizmlərini araşdırırıq və Smart Grid-də təhlükəsizlik və məxfilik məsələlərini araşdırırıq.

Açar sözlər: Ağillı şəbəkə, elektrik şəbəkəsi, sorğu, enerji, məlumat, rabitə, idarəetmə, mühafizə, təhlükəsizlik, məxfilik.

Giriş

Şəbəkə termini aşağıdakı dörd əməliyyatın hamısını və ya bəzilərini dəstəkləyə bilən elektrik sistemi üçün istifadə olunur: elektrik enerjisi istehsalı, elektrik enerjisinin ötürülməsi, elektrik paylanması və elektrik enerjisinə nəzarət.

Smart Grid (SG) 20-ci əsrin elektrik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsidir. Ənənəvi elektrik şəbəkələri ümumiyyətlə bir neçə mərkəzi generatordan çox sayda istifadəçi və ya müştərilərə enerji daşımaq üçün istifadə olunur. Bunun əksinə olaraq, SG avtomatlaşdırılmış və paylanmış qabaqcıl enerji təchizatı şəbəkəsi yaratmaq üçün ikitərəfli elektrik və məlumat axınlarından istifadə edir.

Mövcud Grid	Ağillı şəbəkə
Elektromexaniki	Rəqəmsal
Birtərəfli rabitə	İkitərəfli rabitə
Mərkəzləşdirilmiş nəsil	Paylanmış nəsil
Bir neçə sensor	Sensorlar boyunca
Manual monitoring	Öz-özünə nəzarət
Əl ilə bərpa	Öz-özünə müalicə
Uğursuzluqlar və qaralmalar	Adaptiv və adalanma
Məhdud nəzarət	Geniş yayılmış nəzarət
Bir neçə müştəri seçimi	Bir çox müştəri seçimi

Cədvəl 1: Mövcud Şəbəkə və Ağillı Şəbəkə arasında Qısa Müqayisə [1]

Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, SG enerjini daha səmərəli üsullarla ötürməyə və geniş miqyaslı şərait və hadisələrə cavab verməyə qadirdir. Geniş şəkildə ifadə etsək,

SG elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi, paylanması və istehlakı kimi şəbəkənin istənilən yerində baş verən hadisələrə cavab verə və müvafiq strategiyaları qəbul edə bilər. Məsələn, paylayıcı şəbəkədə orta gərginlikli transformator nasazlığı hadisəsi baş verdikdə, SG avtomatik olaraq enerji axını dəyişdirir və enerji təchizatı xidmətini bərpa edə bilər.

Tələb profilinin formalaşdırılmasının başqa bir nümunəsini nəzərdən keçirək. Pik tələbin aşağı salınması və tələb profilinin hamarlanması ümumi zavod və kapital xərcləri tələblərini azaldır, belə ki, pik dövrdə elektrik xidməti bəzi istifadəçiləri enerji tələblərini azaltmağa inandırmaq üçün real vaxt qiymətindən istifadə edə bilər ki, zirvələrlə dolu ümumi tələb profili gözəl şəkildə hamarlanmış tələb profilinə uyğunlaşdırıla bilsin.

Daha dəqiq desək, SG təmiz, təhlükəsiz, etibarlı, davamlı, səmərəli və davamlı sistemə nail olmaq üçün elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi, yarımstansiyaları, paylanması və istehlakı üzrə integrasiya olunmuş şəkildə informasiya, ikitərəfli, kibertəhlükəsiz rabitə texnologiyaları və hesablama intellektindən istifadə edən elektrik sistemi kimi qəbul edilə bilər. Bu təsvir elektrik enerjisinin istehsalından tutmuş son istehlak nöqtələrinə qədər enerji sisteminin bütün spektrini əhatə edir [2]. Son SG görmə qabiliyyətidir. Bu, yüksək intellektli idarəetmə və idarəetmə sistemlərinin geniş nəzarəti altında tamamlayıcı komponentlərin, alt sistemlərin, funksiyaların və xidmətlərin sərbəst integrasiyasıdır. SG tədqiqatının geniş mənzərəsini nəzərə alaraq, müxtəlif tədqiqatçılar fərqli diqqət və perspektivlərə görə SG üçün fərqli baxışlar ifadə edə bilərlər. Bu formata uyğun olaraq, bu sorğuda biz texniki baxımdan SG-də üç əsas sistemi araşdırırıq:

- *Ağıllı infrastruktur sistemi* : Ağıllı infrastruktur sistemi 1) qabaqcıl elektrik enerjisinin istehsalı, çatdırılması və istehlakını dəstəkləyən SG-nin əsasını təşkil edən enerji, informasiya və kommunikasiya infrastrukturudur; 2) qabaqcıl məlumatların ölçülməsi, monitorinqi və idarə edilməsi; və 3) qabaqcıl kommunikasiya texnologiyaları.

- *Ağıllı idarəetmə sistemi* : Ağıllı idarəetmə sistemi SG-də qabaqcıl idarəetmə və nəzarət xidmətləri göstərən alt sistemdir.

- *Ağıllı mühafizə sistemi* : Ağıllı mühafizə sistemi SG-də qabaqcıl şəbəkə etibarlılığının təhlili, nasazlıqdan qorunma, təhlükəsizlik və məxfiliyin qorunması xidmətlərini təmin edən alt sistemdir.

Smart Grid nədir ?

SG-nin ilkin konsepsiyası tələb tərəfində idarəetməni və enerji səmərəliliyini təkmilləşdirmək və zərərli təxribat və təbii fəlakətlərdən özünü sağaldan etibarlı şəbəkə mühafizəsinin qurulması məqsədi ilə qabaqcıl ölçmə infrastrukturunu (AMI) ideyası ilə başlamışdır [3]. Bununla belə, yeni tələblər və tələblər elektrik enerjisi sənayesini, tədqiqat təşkilatlarını və hökumətləri SG-nin ilkin olaraq qəbul edilən əhatə dairəsini yenidən düşünməyə və genişləndirməyə vadar etdi. 2007-ci il ABŞ-ın Enerji Müstəqilliyi və Təhlükəsizliyi Aktı Milli Standartlar və Texnologiyalar İnstitutuna (NIST) SG sistemlərinin və cihazlarının qarşılıqlı fəaliyyətinə nail olmaq üçün çərçivənin tədqiqatını və inkişafını əlaqələndirməyə yönəltdi. SG-nin dəqiq və hərtərəfli tərfi hələ təklif edilməsə də, NIST [2] hesabatına əsasən , SG-nin gözlənilən faydaları və tələbləri aşağıdakılardır:

- 1) Enerji etibarlılığının və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- 2) Obyektdən istifadənin optimallaşdırılması və ehtiyat (pik yük) elektrik stansiyalarının tikintisinin qarşısının alınması;
- 3) Mövcud elektrik şəbəkələrinin tutumunun və səmərəliliyinin artırılması;
- 4) Təhlükələrə qarşı dayanıqlılığın artırılması;
- 5) Sistem pozğunluqlarına proqnozlaşdırıcı baxım və özünü sağaltma reaksiyalarının təmin edilməsi;
- 6) Bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsinin asanlaşdırılması;
- 7) Paylanmış enerji mənbələrinin yerləşdirilməsi;
- 8) Təmir və istismarın avtomatlaşdırılması;
- 9) Elektrikli nəqliyyat vasitələri və yeni enerji mənbələrini işə salmaqla istixana qazı

emissiyalarının azaldılması;

10) Pik istifadə dövrlərində səmərəsiz istehsal ehtiyacını azaltmaqla neft istehlakının azaldılması;

11) Şəbəkə təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün imkanların təqdim edilməsi;

12) Plug-in elektrik nəqliyyat vasitələrinə və yeni enerji saxlama seçimlərinə keçidin təmin edilməsi;

13) İstehlakçı seçiminin artırılması;

14) Yeni məhsullar, xidmətlər və bazarlar yaratmaq.

15) Bu yeni şəbəkə paradigmasını həyata keçirmək üçün NIST konseptual model təqdim etdi. Hər bir domen bir və ya daha çox SG *aktorunu*, o cümlədən qərarlar qəbul edən və təbiiqləri yerinə yetirmək üçün lazım olan məlumat mübadiləsi aparan cihazlar, sistemlər və ya proqramları əhatə edir. Domenlərin və aktyorların qısa təsvirləri cədvəl 2-də verilmişdir. Daha ətraflı təsvirlər üçün NIST hesabatının [3] əlavəsinə baxın. Qeyd edək ki, NIST bu modeli SG-də iştirak edən müxtəlif rollar nöqtəyi-nəzərindən təklif edib.

Domen	Domendəki Aktyorlar
Müştərilər	Elektrik enerjisinin son istifadəçiləri. Həmçinin enerjinin istifadəsini yarada, saxlaya və idarə edə bilər.
Bazarlar	Elektrik enerjisi bazarlarının operatorları və iştirakçıları.
Xidmət Təminatçıları	Elektrik müştərilərinə və kommunal xidmətlərə xidmət göstərən təşkilatlar.
Əməliyyatlar	Elektrik enerjisinin hərəkətinin menecerləri.
Toplu Nəsil	Kütləvi miqdarda elektrik generatorları. Daha sonra paylanmaq üçün enerji də saxlaya bilər.
Keçmə	Uzun məsafələrə toplu elektrik enerjisinin daşıyıcıları. Həmçinin elektrik enerjisi saxlaya və istehsal edə bilər.
Paylanma	Müştərilərə və müştərilərə elektrik enerjisinin paylayıcıları. Həmçinin elektrik enerjisi saxlaya və istehsal edə bilər.

Cədvəl 2: NIST SG Konseptual Modelindəki Domenlər və Aktyorlar [2]

Bunun əksinə olaraq, SG-yə texniki baxımdan baxan sorğumuz SG-ni üç əsas sistemə ayırır: ağıllı infrastruktur - struktur, ağıllı idarəetmə və ağıllı mühafizə sistemləri.

1) *Ağıllı infrastruktur sistemi* : Ağıllı infrastruktur sistemi SG-nin əsasını təşkil edən enerji, informasiya və kommunikasiya infrastrukturudur. Elektrik və məlumatın ikitərəfli axınına dəstəkləyir. Qeyd edək ki, “ikitərəfli informasiya axını” anlayışını başa düşmək çox sadədir. “Elektrik enerjisinin ikitərəfli axını” elektrik enerjisinin çatdırılmasının artıq bir istiqamətli olmadığını nəzərdə tutur. Məsələn, ənənəvi elektrik şəbəkəsində elektrik enerjisi generasiya qurğusu tərəfindən istehsal olunur, sonra ötürücü şəbəkə, paylayıcı şəbəkə ilə hərəkət edir və nəhayət istifadəçilərə çatdırılır. Bir SG-də elektrik də istifadəçilər tərəfindən şəbəkəyə qaytarıla bilər. Məsələn, istifadəçilər evlərdə günəş panellərindən istifadə edərək elektrik enerjisi istehsal edə və onu yenidən şəbəkəyə qoya bilər və ya elektrik avtomobilləri “pik tərəş” yolu ilə yükləri tarazlamağa kömək etmək üçün güc təmin edə bilər (tələb yüksək olduqda elektrik enerjisini şəbəkəyə geri göndərir). Bu geriyə axın vacibdir. Məsələn, elektrik enerjisinin kəsilməsi səbəbindən “adalanmış” mikro şəbəkədə (IV-D bölməsində təsvir edilmişdir) son dərəcə faydalı ola bilər. Mikroşəbəkə müştərilər tərəfindən verilən enerjinin köməyi ilə aşağı səviyyədə də olsa fəaliyyət göstərə bilər. Bu sorğuda biz bu ağıllı infrastrukturu daha da üç alt sistemə bölürük: *ağıllı enerji alt sistemi*, *ağıllı informasiya alt sistemi* və *ağıllı rabitə alt sistemi*.

• Ağıllı enerji alt sistemi qabaqcıl elektrik enerjisinin istehsalı, çatdırılması və istehlakına cavabdehdir.

• Ağillı informasiya alt sistemi SG kontekstində qabaqcıl məlumatın ölçülməsi, monitorinqi və idarə olunması üçün cavabdehdir.

• Ağillı rabitə alt sistemi SG kontekstində sistemlər, cihazlar və proqramlar arasında rabitə əlaqəsi və məlumat ötürülməsinə cavabdehdir.

Qeyd edək ki, informasiya alt sistemini və kommunikasiya alt sistemini ayırmağımızın səbəbi sistemlər sistemi kimi SG-nin mürəkkəbliyi ilə bağlı məlumat əldə etməkdir. Bu həm də sorğumuzu qarşılıqlı fəaliyyət tələblərinə cavab vermək üçün IEEE P2030 [3] ilə uyğunlaşdırır. III Bölmədə IEEE P2030-u qısaca təsvir edəcəyik.

2) *Ağillı idarəetmə sistemi* : Ağillı idarəetmə sistemi SG-də qabaqcıl idarəetmə və nəzarət xidmətləri və funksiyaları təmin edən alt sistemdir. SG-nin şəbəkədə inqilab edə bilməsinin əsas səbəbi onun ağillı infrastrukturuna əsaslanan funksionallığın partlamasıdır. Bu qabaqcıl infrastrukturun imkan verdiyi texnologiya və qabiliyyət təkmilləşdirmələrindən istifadə edə bilən yeni idarəetmə tətbiqləri və xidmətlərinin inkişafı ilə şəbəkə “daha ağillı” olmağa davam edəcəkdir. Ağillı idarəetmə sistemi müxtəlif qabaqcıl idarəetmə məqsədlərinə nail olmaq üçün ağillı infraqurtdan istifadə edir. İndiyə qədər belə məqsədlərin əksəriyyəti enerji səmərəliliyinin artırılması, tələb və təklif balansı, emissiyaya nəzarət, əməliyyat xərclərinin azaldılması və kommunal xidmətlərin maksimumlaşdırılması ilə bağlıdır.

3) *Ağillı mühafizə sistemi* : Ağillı mühafizə sistemi SG-də qabaqcıl şəbəkə etibarlılığının təhlili, nasazlıqdan qorunma, təhlükəsizlik və məxfiliyin qorunması xidmətlərini təmin edən alt sistemdir. Ağillı infraqurtdan istifadə etməklə, SG nəinki daha ağillı idarəetmə sistemini həyata keçirməlidir, həm də nasazlıqdan qorunma mexanizmlərini daha effektiv və səmərəli şəkildə dəstəkləyə, kibertəhlükəsizlik məsələlərini həll edə və məxfiliyi qoruya bilən daha ağillı mühafizə sistemini təmin etməlidir.

Nəticə

Bu məqalədə Smart Grid-in ənənəvi elektrik şəbəkələrindən üstünlükləri və əsas komponentləri araşdırılmışdır. Ağillı infraqurtdur, idarəetmə və mühafizə sistemləri sayəsində Smart Grid enerjinin effektiv idarə olunmasını, əməliyyat xərclərinin azaldılmasını və şəbəkənin etibarlılığını artırır. İkitərəfli enerji və məlumat axını, rəqəmsal texnologiyalar və avtomatlaşdırılmış idarəetmə üsulları Smart Grid-in əsas üstünlükləridir. Gələcəkdə bu texnologiyanın inkişafı kibertəhlükəsizlik, bərpa olunan enerji inteqrasiyası və enerji səmərəliliyinin artırılması istiqamətində davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Milli Rabitə Sistemi. Texniki Məlumat Bülleteni 041, Nəzarət nəzarəti və məlumatların toplanması (SCADA) sistemləri. 2004.
2. Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutu. Ağillı şəbəkənin qarşılıqlı işləmə standartları üçün NIST çərçivəsi və yol xəritəsi, buraxılış 1.0, [http://www.nist.gov/publications/pubserv/relizlər/yükləmə/smartgrid qarşılıqlı əlaqəsi final.pdf](http://www.nist.gov/publications/pubserv/relizlər/yükləmə/smartgrid%20qarşılıqlı%20əlaqəsi%20final.pdf) . Yanvar 2010.
3. MJ Neely, AS Tehrani və AG Dimakis. Dözümlü istehlakçıları gecikdirmək üçün bərpa olunan enerjinin ayrılması üçün səmərəli alqoritmlər. *IEEE SmartGridComm'10* , səhifələr 549–554, 2010.

SUMMARY

The Smart Grid, considered as the next generation power grid, uses two-way power and data flows to create a widespread automated power supply network. In this paper, we review the literature on enabling technologies for the Smart Grid as of 2011. We examine three main systems, namely, the smart infrastructure system, the smart control system, and the smart protection system. We also propose possible future directions for each system. In particular, for the smart infrastructure system, we examine the smart energy subsystem, the smart information subsystem, and the smart communication subsystem. For the smart control system, we examine various management objectives such as increasing energy efficiency, demand profiling, maximizing utility service, reducing costs, and controlling emissions. We also examine various management techniques to achieve these objectives. For the smart protection system, we examine various fault protection mechanisms that enhance the reliability of the Smart Grid, and we examine security and privacy issues in the Smart Grid.

Keywords: Smart grid, power grid, survey, energy, information, communication, management, protection, security, privacy

SU NİŞANLAMA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAF DİNAMİKASI: KEÇMİŞDƏN GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Abdurahman VAQİFLİ

abdurahman.vagifli.v@student.aztu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0002-2820-4438>

Azərbaycan Texniki Universiteti

Xülasə

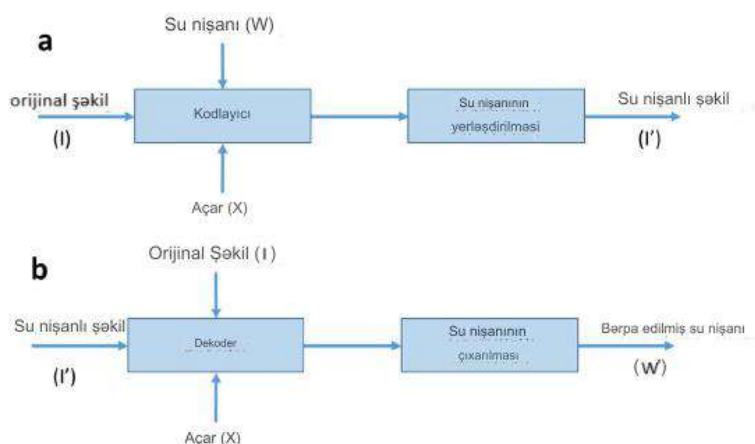
Məqalədə su nişanlama texnologiyalarının inkişaf mərhələləri araşdırılır və bu sahədə mövcud vəziyyətlə yanaşı, gələcək perspektivlər də dəyərləndirilir. Ənənəvi fiziki su nişanlarından başlayaraq rəqəmsal mühitə integrasiya olunan metodların formalaşması, müxtəlif transformasiya əsaslı yanaşmaların tətbiqi və müasir dövrdə bu texnologiyaların funksionallığının artırılması məsələləri nəzərdən keçirilir. Su nişanlamanın informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, müəllif hüquqlarının qorunması və rəqəmsal mühitdə məlumatların orijinallığının təsdiqi baxımından əhəmiyyəti vurğulanır. Eyni zamanda, bu sahədə mövcud çağırışlar və gələcək inkişaf istiqamətləri haqqında ümumi təsəvvür yaradılır.

Açar sözlər: *Rəqəmsal su nişanlama, İnformasiya təhlükəsizliyi, Müəllif hüquqları, Məlumatların autentifikasiyası*

Giriş

Müasir dövrdə internetin sürətli inkişafı sayəsində insanlar asanlıqla rəqəmsal məzmun yaradır və bunu digər insanlarla paylaşır. Bu isə özlüyündə paylaşılmış məzmunun müəllif hüquqlarının qorunmasında çətinliklər yaradır. İnsanlar internet üzərində paylaşılmış məzmunu köçürə bilir və bu məzmunun müəllif hüquqlarını pozaraq öz adlarından digər şəxslərlə paylaşır. Bu isə özlüyündə, musiqi və kino sənayələrinə ildə milyardlarla dollar ziyan vuran piratçılığın artmasına gətirib çıxarır. Paylaşılmış rəqəmsal məzmunun müəllif hüquqlarının qorunması üçün müxtəlif texnologiyalar hazırlanmışdır. Kriptografiya, ehtimal ki, rəqəmsal məzmunu qorumaq üçün ən geniş yayılmış üsuldur. Məzmun çatdırılmadan əvvəl şifrələnir və açar qanuni sahibə (bunu almış şəxsə) verilir. Lakin satıcı, alıcı tərəfindən şifrə açıldıqdan sonra məhsulun necə idarə olunduğunu öyrənə bilmir. Şifrələmə yalnız məlumatın ötürülməsi zamanı qoruma təmin edir. Məlumat alıcıya ötürüldükdə, onun dəyərli olması üçün şifrəsi açılmalıdır. Şifrə açıldıqdan sonra məlumat artıq qorunmur. Alıcı, deşifrə edilmiş (qorunmayan) məzmunun qanunsuz nüsxələrini paylayan bir pirat ola bilər. Dəyərli məlumatların şifrələmədən sonra da qorunmasını təmin etmək üçün, şifrələmə əlavə bir texnologiya ilə tamamlanmalıdır. Burada su nişanlama texnologiyasına ehtiyac yaranır.

Rəqəmsal su nişanı, qorunması məqsədilə verilən məlumatın (ümumiyyətlə "cover" və ya "host" məlumatı adlandırılır) içindəki fərqləndirici bir məlumat parçasıdır. Şifrələmə kimi, su nişanlama da qanuni sahibini müəyyən etmək üçün gizli açarlara ehtiyac duyur. Açar həm su nişanını yerləşdirmək, həm də onu çıxarmaq üçün istifadə olunur. Yalnız doğru açar ilə su nişanı açığa çıxarıla bilər (Şəkil 1).

Şəkil 1. Rəqəmsal su nişanı konsepsiyasının blok diaqramı

Mənbə: Wadhwa, və b, 2021

Müəllif hüquqlarının qorunması üçün rəqəmsal su nişanlama nisbətən yeni bir fikirdir, lakin məlumat gizlətmə ideyası qədim Yunanıstana qədər gedib çıxır və zamanla inkişaf edib. Mövcud su nişanlama texnologiyasının ilham mənbəyi 700 il əvvəl istifadə olunan kağız su nişanlarına gedib çıxır, bunlar kağızın tarixini müəyyənləşdirmək və orijinallığını təsdiqləmək məqsədilə istifadə olunurdu.

Ənənəvi və erkən rəqəmsal su nişanlama.

Su nişanı – İstehsal zamanı kağızın üzərinə basılmış fərqləndirici işarə və ya naxışdır. Su nişanları ilk dəfə 1282-ci ildə İtalyan kağız istehsalçıları tərəfindən Fabriano şəhərində inkişaf etdirilib. XV əsrə qədər əksər istehsalçılar su nişanlarından keyfiyyət və orijinallığı təmin etmək məqsədilə istifadə edirdilər. İndiki dövrdə bu xarakterik naxışlar kağız istehsalçılarını ayırd etməyə və bəzən kağızın tarixini müəyyən etməyə imkan verir. Su nişanları adətən kağız formasında yüksəlmiş bir naxışla istehsal olunur ki, bu da işarələnmiş sahədə daha nazik, daha şəffaf bir kağız yaradır (Saini və Shrivastava, 2014).

1988-ci ildə, rəqəmsal su nişanı termini ilk dəfə Komatsu və Tominaga tərəfindən istifadə olunmuşdur (Komatsu və Tominaga, 1998, s.45-60). Rəqəmsal şəkillər kontekstində su nişanları ilk dəfə 1990-cı ildə meydana çıxmışdır (Jayant və b, 1993, s.1385-1422, 1993). İlk İnformasiya Gizlətmə Seminarı, rəqəmsal su nişanlamayı əsas mövzulardan biri kimi daxil edən tədbir 1996-cı ildə keçirilmişdir (Anderson, 1996, s. 39-48). 1999-cu ildən etibarən, SPIE multimedia məzmunlarının təhlükəsizliyi və su nişanlama mövzusunda konfrans təşkil etməyə başlamışdır (Wong və Delp, 2000). Nüsxə Qoruma Texniki İşçi Qrupu (CPTWG) bəzi su nişanlama sistemlərini DVD videolarını qorumaq məqsədilə mümkün istifadə üçün qiymətləndirmişdir. Secure Digital Music Initiative (SDMI), Verance Corporation texnologiyasını qəbul edərək, su nişanlamayı portativ cihaz spesifikasiyalarının əsas komponenti etmişdir. Eyni texnologiya Liquid Audio kimi bəzi internet musiqi distribyutorları tərəfindən də istifadə olunur. Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən VIVA (Depovere və b, 1998, s. 430-434, 1998) və Talisman layihələri, yayım monitorinqi üçün su nişanlama sxemlərinin uyğunluğunu sınıamışdır.

Şəkil su nişanlama sahəsində bəzi kommersiya məhsulları artıq bazarda mövcuddur. Digimarc Corporation-un Picture Marc məhsulu, Adobe Photoshop şəkil redaktə proqramında bir alət olaraq mövcuddur. Bu alət, Digimarc məhsulu ilə şəkil əlavə edilmiş su nişanlarını aşkar edə bilər.

Rəqəmsal su nişanlamasının sahiblərin identifikasiyası üçün ilk məlum tətbiqi Muzak Corporation-a aiddi (Watson, 1993, s.202-216). Digər tətbiq isə artıq fəaliyyəti dayandırılmış DivX şirkəti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Şirkət yeni bir pleyer dizayn etmiş və hər bir video faylına unikal su nişanı əlavə etmişdir. Bu video izləndikdən sonra kopyalanarsa, su nişanı bütün kopyalarda görünəcək və video hansı pleyerdə izləndiyi göstəriləcəkdir. Əgər bu kopyalar qeyri-qanuni bazarda

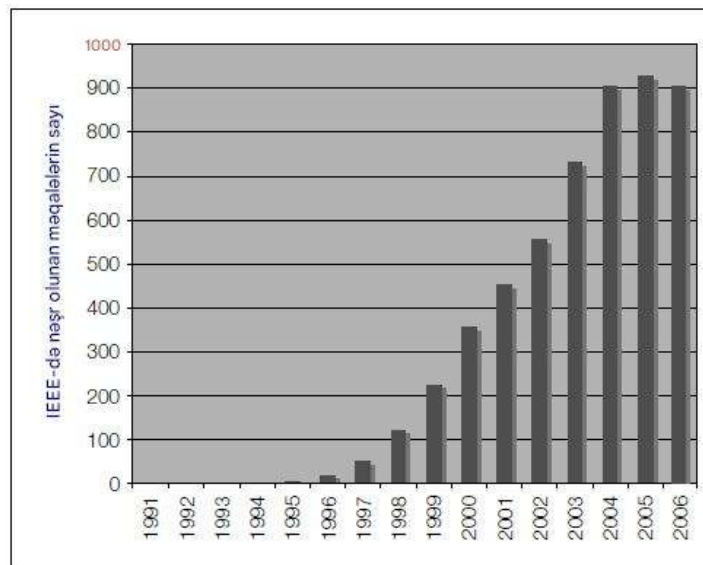
satılarsa, DivX şirkəti kopyalardan birini alıb, pirat operatoru və ya ən azından onun pleyerini tapa bilərdi. Şirkət fəaliyyətini dayandırdığı üçün artıq su nişanı ilə izlənən kopya tapılmayacaq. Üçüncü mümkün tətbiq isə pirat stansiyalar tərəfindən müəllif hüquqları qorunan materialların qeyri-qanuni (icazəsiz) yayımlanmasının aşkarlanmasıdır. Əqli mülkiyyət sahibləri bu cür sistemlərə daha çox maraq göstərəcəklər.

Verance şirkətinin ConfirMedia™ (Depovere və b,1998, s. 430-434) kimi yayım monitorinqi və doğrulama həlləri təklif edən su nişanlama məhsullarından biri mövcuddur. Buna görə, məzmunun izlənilməsinə icazə verən, lakin onun qeydiyyatını əngəlləyən texnologiyalara ehtiyac var. Məsələn, Macrovision tərəfindən hazırlanmış Analog Protection System (APS) video signalını elə dəyişdirir ki, bu, VCR cihazlarında avtomatik qazanc tənzimləyicisini çaşdırır və DVD-lərdə yerləşən Copy Generation Management System (CGMS) sistemi isə MPEG axınında kopyalama icazələrini kodlayan iki bitdən ibarətdir.

Bazarda artıq kommersiya məqsədli kopya nəzarət proqramları mövcuddur. MarkAny(Xia və b,1998, s. 497,) tərəfindən təklif edilən məhsul isə yalnız qeyri-qanuni kopyalanmanı əngəlləməkdən çox daha çoxunu edir. Onların məhsulu, məzmun istifadəçi tərəfindən açıldıqdan sonra belə, istifadəçi səlahiyyətlərinə əsaslanaraq Açma, Yükləmə və Çap funksiyalarını su nişanları ilə idarə edir.

Rəqəmsal texnologiyaların təkamülü

Rəqəmsal su nişanlama sahəsi meydana gəldiyi gündən çox populyar olub və sürətlə inkişaf edən şəkil işləmə (image processing) sahələrindən biridir. Hər il bir çox konfranslar, seminarlar keçirilir və 100-dən çox məqalə nəşr olunur.(Şəkil 2)

Şəkil 2: Elektrotexnika və Radioelektrotexnika Mühəndisləri İnstitutu (Institute of Electrical and Electronics Engineers, IEEE)-də nəşr olunan məqalələrin sayı

Mənbə: Ramani və b,2022

1. Ən Az Əhəmiyyətli Bit (Least Significant Bit)

LSB (Ən Az Əhəmiyyətli Bit) su nişanlama, rəqəmsal şəkillərdə ən çox istifadə olunan texnologiyalardan biridir. Bu texnologiyada, şəkilin son bitləri (ən az əhəmiyyətli bitlər) su nişanını gizlətmək üçün dəyişdirilir. Hər bir pikseldə yerləşən ən az əhəmiyyətli bit (LSB), su nişanının məlumatını daşıyır. Bu metod, çox sadə və sürətli olsa da, yüksək keyfiyyətli şəkillər üçün çox təsirli olmaya bilər, çünki su nişanı çox asanlıqla pozula və ya itirilə bilər.

LSB texnologiyası, əsasən kiçik dəyişikliklərlə rəqəmsal şəkilləri dəyişdirərək su nişanlarını gizlədərək məlumatların qorunmasını təmin edir. Lakin, yüksək sıxlıqlı şəkil və video fayllarında

sıxma metodları tətbiq edildikdə bu su nişanları asanlıqla silinə bilər (Fahem və b, 2023).

2. Diskret kosinus transformasiyası (Discrete Cosine Transform)

DCT, bir çox multimedia tətbiqində istifadə olunan bir başqa mühüm su nişanlama texnologiyasıdır. Rəqəmsal şəkil və videolarda DCT, şəkilin hər bir blokunun təmsil edilməsini optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur. DCT su nişanlama metodunda, su nişanı şəkilin dəyişdirilən frekans komponentlərinə yerləşdirilir. Bu yanaşma, şəkilin vizual keyfiyyətini qoruyaraq, yüksək səviyyəli təhlükəsizlik təmin edir. DCT metodunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, su nişanı müxtəlif hücumlara qarşı daha davamlıdır və məlumat sıxma əməliyyatları zamanı asanlıqla itirilməz. DCT texnologiyası həm də kompressiya əsnasında daha az informasiya itkisinə səbəb olur, beləliklə, şəkilin keyfiyyətini pozmadan su nişanları saxlanılır (Bohra və Soni, 2024, s. 2639-2645).

3. Diskret dalğa transformasiyası (Discrete Wavelet Transform)

DWT, şəkilləri və digər multimedia fayllarını daha yüksək səviyyədə təhlil etmək üçün istifadə edilən bir metodologiyadır. Bu texnologiya, şəkilin daha yüksək və aşağı frekans bölgələrinə ayrılmasına imkan verir və bu bölgələrdə su nişanları yerləşdirilir. DWT su nişanlama texnologiyasının əsas üstünlüyü, daha yüksək səviyyəli təsirlərə qarşı davamlı olmasıdır. Bu metod, DCT-yə nisbətən daha yaxşı sürət və etibarlılıq təmin edə bilər, xüsusən yüksək sıxılmalı fayllarda.

DWT texnologiyası istifadə edərkən, su nişanı yalnız yüksək və aşağı frekans bölgələrində yerləşdirilir və bu, onu daha möhkəm edir. Məsələn, bir video və ya şəkil sıxıldıqda, su nişanı hələ də mövcud qalır və itirilmir (Begum və b, 2024).

4. Tək dəyər dekompozisiyası (Singular Value Decomposition)

SVD, məlumatları dəyişikliyi ən yaxşı şəkildə təhlil etməyə imkan verən daha kompleks bir yanaşmadır. Bu texnologiya, şəkilin və ya videonun ən əhəmiyyətli komponentlərini ayıraraq, bu komponentlərə su nişanları yerləşdirir. SVD metodunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, su nişanı məlumatı yalnız əsas komponentlərə yerləşdirilir, bu da ona daha möhkəm və etibarlı olmağa imkan verir. SVD metodu, yüksək etibarlılıq və yüksək keyfiyyətli su nişanları təmin edə bilər, lakin daha mürəkkəb hesablama resursları tələb edir (Begum və b, 2024).

5. Arnold transformasiyası

Arnold transformasiyası, şəkillərin həndəsi dəyişikliklərini əsas götürərək tətbiq edilən bir su nişanlama metodudur. Bu texnologiya, şəkil üzərində mürəkkəb qeyri-xətti transformasiyalar tətbiq edir və bu transformasiyalarla su nişanı əlavə olunur. Arnold transformasiyası, su nişanının müstəqil olaraq əlavə edilməsini və ya çıxarılmasını təmin etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu metod xüsusilə yüksək keyfiyyətli məlumatların qorunması və dəyişdirilmə hallarının aşkarlanması üçün faydalıdır. Lakin bu yanaşma mürəkkəbdir və çoxlu hesablamalar tələb edir (Begum və b, 2024).

Rəqəmsal su nişanlama texnologiyalarının təsiri və bazarın gələcək inkişafı.

Rəqəmsal su nişanlama texnologiyası bazarı son illərdə mühüm artım göstərmiş, bunun əsas səbəbi təhlükəsiz və orijinal rəqəmsal məzmunun artan tələbatıdır. Şirkətlər və fərdlər rəqəmsal məkanın inkişaf etdikcə, intellektual mülkiyyət qorunması, saxtalaşdırma və icazəsiz istifadə barədəki narahatlıqlar güclü su nişanlama həllərinə olan tələbi artırır.

Bundan əlavə, rəqəmsal su nişanlama texnikalarının inkişafı, məsələn, hücumlardan qorunma, görünməzlik və miqyaslanma bilmək, bazarın genişlənməsini sürətləndirir. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) texnologiyalarının su nişanlama həllərinə inteqrasiyası, qeyri-qanuni istifadənin aşkar edilməsində və qarşısının alınmasında bu həllərin effektivliyini artırır.

COVID-19 pandemiyasının rəqəmsal su nişanlama texnologiyası bazarının böyüməsinə qarışıq təsiri olub. Bir tərəfdən, karantin dövründə rəqəmsal platformalardan istifadə və məzmun istehlakına artan asılılıq, rəqəmsal aktivlərin təhlükəsizliyinə ehtiyacı vurğulamış və su nişanlama həllərinə olan tələbi artırır. Daha çox iş yerində və fərdi şəkildə rəqəmsal məzmun istehlakı artdıqca, intellektual mülkiyyət qorunması və icazəsiz istifadəyə qarşı daha çox təhlükəsizliyə ehtiyac yaranıb. Digər tərəfdən, pandemiyanın nəticəsi olaraq iqtisadi qeyri-müəyyənliklər və büdcə məhdudiyyətləri bəzi şirkətlərin qabaqcıl rəqəmsal su nişanlama texnologiyalarına investisiya yatırımlarını ləngidib. Yenə

də bazarın ümumi inkişaf istiqaməti müsbət qalır, çünki rəqəmsal məzmunun qorunmasının önəmi post-pandemiya dünyasında getdikcə daha çox aydın olur.

Rəqəmsal su nişanlama texnologiyası bazarının ən son trendlərindən biri artırılmış reallığın (AR) integrasiyasının artmasıdır. Su nişanlama texnologiyası yalnız məzmun qorunması üçün deyil, həm də AR təcrübələri vasitəsilə istifadəçi ilə əlaqəni artırmaq üçün istifadə olunur. Bu trend xüsusilə əyləncə və marketinq sektorlarında nəzərə çarpır, burada markalar AR xüsusiyyətləri ilə su nişanları istifadə edərək istehlakçılar üçün interaktiv və immersiv məzmun yaradır

(<https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/digital-watermark-technology-market-109456>).

Ən yaxşı rəqəmsal su nişanlama texnologiyası şirkətlərinin siyahısı

1. Verimatrix (Fransa)
2. IMATAG (Fransa)
3. ContentArmor (Fransa)
4. Hanbang Gaoke (Çin)
5. Digimarc (ABŞ)

Nəticə

Rəqəmsal su nişanlama texnologiyasının tarixi və inkişafı, bu sahənin müasir dövrdə necə əhəmiyyətli bir yer tutduğunu və gələcəkdə necə inkişaf edəcəyini göstərir. İlk dəfə 1988-ci ildə Komatsu və Tominaga tərəfindən istifadə edilməyə başlanan rəqəmsal su nişanları, 1990-cı illərdən sonra rəqəmsal şəkillərdə su nişanlarının tətbiqi ilə daha da genişlənmişdir. O vaxtdan bəri rəqəmsal su nişanlama texnologiyası sürətlə inkişaf etmiş və bu sahə müxtəlif tətbiqlər və tələblər ilə zənginləşmişdir. Məsələn, DivX kimi şirkətlər, istifadəçilər tərəfindən çəkilən su nişanlarını izləyərək pirat kopyaların tapılmasına kömək edən tətbiqləri inkişaf etdirmişdir. Verance Corporation tərəfindən təqdim edilən ConfiMedia™ və Macrovision şirkətinin APS sistemi kimi texnologiyalar, məzmunun qorunmasına dair daha geniş tətbiq sahələri açmışdır.

Bugünkü gündə rəqəmsal su nişanlama texnologiyası, həm təhlükəsizlik sahəsində, həm də mülkiyyət hüquqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiya müasir dövrün tələblərinə cavab vermək üçün daha da inkişaf etmiş və süni intellekt və maşın öyrənməsi kimi yeni texnologiyalarla integrasiya edilmişdir. Rəqəmsal su nişanlama texnologiyasının inkişafı, rəqəmsal məzmunun təhlükəsizliyini təmin etmək və intellektual mülkiyyətin qorunmasını təmin etmək üçün vacib bir vasitəyə çevrilmişdir. Bu texnologiyanın gələcəkdə AR (artırılmış reallıq) kimi yeni istiqamətlərlə genişlənməsi, istifadəçilər üçün daha interaktiv və immersiv təcrübələr təklif edəcəkdir.

Ümumilikdə, rəqəmsal su nişanlama texnologiyası, intellektual mülkiyyətin qorunması və rəqəmsal məzmunun təhlükəsizliyi sahəsindəki davamlı inkişafı ilə gələcəkdə daha da genişlənəcək və inkişaf edəcəkdir. Bu sahədəki innovasiyalar və texnoloji irəliləyişlər, rəqəmsal məzmunun qorunmasına olan tələbatın artdığı bir dövrün başlanğıcını qoyacaq

ƏDƏBİYYAT

1. A. B. Watson, "DCT quantization matrices optimized for individual images," Human Visual, Visual processing, and Digital Display IV, SPIE-1913:202-216, 1993.
2. G. Depovere, T. Kalker, J. Haitsima, M. Maes, L. de Strycker, P. Termont, J. Vandwege, A. Langell, C. Alm, P. Norman, B. O'Reilley, G. Howes, H. Vaanholt, R. Hintzen, P. Donnelly, and A. Hudson, "The VIVA project: Digital watermarking for broadcast monitoring," IEEE International Conference on Image Processing, volume 1, pp. 430-434, 1998.
4. K. D. S. Ramanı, G. R. R. Lakshmi, K. Sravan Kumar, A. Tejaswi, N. Ravindhara Varma, M. V. S. Roja Ramanı, Review On Digital Watermarking Detection Using Image Processing, Journal of Pharmaceutical Negative Results, Volume 13, Special Issue 9, 2022
5. Krishna Kumar Bohra and Vinod Kumar Soni, Invisible watermarking using Discrete Cosine

- Transform (DCT): A comprehensive exploration, World Journal of Advanced Research and Reviews, 2024, 24(02), 2639–2645
6. Lalit Kumar Saini and Vishal Shrivastava, A Survey of Digital Watermarking Techniques and its Applications, International Journal of Computer Science Trends and Technology (IJCT) – Volume 2 Issue 3, May-Jun 2014
 7. Mahbuba Begum and Mohammad Shorif Uddin Digital Image Watermarking Techniques: A Review , 2020
 8. Mahbuba Begum, Sumaita Binte Shorif , Mohammad Shorif Uddin, Jannatul Ferdush, Tony Jan, Alistair Barros and Md Whaiduzzaman , Image Watermarking Using DiscreteWavelet Transform and Singular Value Decomposition for Enhanced Imperceptibility and Robustness,2024
 9. N. Komatsu and H. Tominaga, “Authentication system using concealed images in telematics,” Memoirs of the School of Science and Engineering, Waseda University, 52:45-60, 1998.
 10. N. Jayant, J. Johnston, and R. Safranek, “Signal compression based models of human perception,” *Proceedings of the IEEE*, vol. 81, pp. 1385-1422, October 1993.
 12. P. W. Wong and E. J. Delp, editors, Security and Watermarking of Multimedia Contents, Proceedings of the Society of Photo-optical Instrumentation Engineers, volume 3657, 2000.
 13. R. Anderson, editor, “Information Hiding,” volume 1174 of Lecture Notes in Computer Science, pp. 39-48. Berlin; New York: Springer-Verlag, 1996.
 14. Shweta Wadhera, Deepa Kamra, Ankit Rajpal , Aruna Jain and Vishal Jain A Comprehensive Review on Digital Image Watermarking, Workshop on Computer Networks & Communications, May 01, 2021
 15. Zaid Bin Faheem , Abid Ishaq , Furqan Rustam , Isabel de la Torre Díez , Daniel Gavilanes , Manuel Masias Vergara and Imran Ashraf 9, Image Watermarking Using Least Significant Bit and Canny Edge Detection,2023)
 16. <https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/digital-watermark-technology-market-109456>

SUMMARY

The paper examines the development stages of watermarking technologies, evaluating both the current state of the field and future prospects. It explores the transition from traditional physical watermarks to the integration of digital methods, the application of various transformation-based approaches, and the enhancement of the functionality of these technologies in the modern era. The importance of watermarking in ensuring information security, protecting intellectual property rights, and verifying data authenticity in digital environments is highlighted. Additionally, the paper provides an overview of the current challenges in the field and offers insights into future development directions.

Keywords: Digital Watermarking, Information Security, Copyright, Data Authentication

ŞƏBƏKƏ HÜCUMLARI VƏ ONLARA QARŞI MÜHAFİZƏ MEXANİZMLƏRİ

Həsən HƏSƏNLİ
Hesen.hesenli@gmail.com

Şəhanə ƏLİYEVƏ
sehanemag@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Şəbəkə təhlükəsizliyi, yalnız şəbəkə administratorları və IT mütəxəssisləri üçün deyil, hər bir istifadəçi üçün vacibdir. Hər gün yeni təhlükəsizlik təhdidləri meydana çıxır və bu təhdidlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün müvafiq tədbirlər alınmalıdır. Şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bütün təşkilatlar və dövlət orqanları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki məlumatların təhlükəsizliyi müasir dövrdə yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və milli təhlükəsizlik baxımından da çox önəmlidir.
Açar sözlər : *Şəbəkə Təhlükəsizliyi, Şəbəkə monitorinqi, İnformasiya sızması, Şəbəkə resurslarının qorunması.*

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə yanaşı, internet və şəbəkə sistemlərinin həyatımızdakı rolu da artır. Ənənəvi iş və gündəlik həyat proseslərindən tutmuş, dövlət idarəçiliyinə qədər hər şey şəbəkə vasitəsilə həyata keçirilir. Bu vəziyyət, şəbəkələrin məlumatların ötürülməsi və saxlanması funksiyasını yerinə yetirərkən, müxtəlif təhlükəsizlik risklərinə məruz qalmasını da artırır. İnformasiya təhlükəsizliyi, istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını qorumaq, sistemlərin təhlükəsizliyini təmin etmək və məlumatların sızmasının qarşısını almaq məqsədini güdür. Bu məqalə, şəbəkə sistemlərində informasiya təhlükəsizliyinin tətqiqinə, şəbəkə hücumlarının növlərinə və bu hücumlara qarşı alınması lazım olan tədbirlərə həsr olunmuşdur. Şəbəkə təhlükəsizliyi, şəbəkə sistemlərinin və əlaqəli resursların, o cümlədən məlumatların, gizliliyini, bütövlüyünü və mövcudluğunu qorumağa yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Həm dövlət, həm də özəl sektorda şəbəkə təhlükəsizliyi, müştərilərin şəxsi məlumatlarının qorunması, dövlət məlumatlarının təhlükəsizliyi və iş proseslərinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün önəmlidir. İnformasiya təhlükəsizliyi, aşağıdakı əsas məqsədləri güdür:

- **Gizlilik:** Məlumatların yalnız icazə verilən şəxslər və ya sistemlər tərəfindən əldə edilməsini təmin etmək.

- **Bütövlük:** Məlumatların düzgünlüyünü və dəyişməzliyini qorumaq.

- **Mövcudluq:** İstifadəçilərin və sistemlərin məlumatlara zamanında və fasiləsiz şəkildə çıxışını təmin etmək.

Şəbəkə hücumlarının növləri

1. **DDoS Hücumları (Distributed Denial of Service):** Bu hücumlar, bir çox mənbədən gələn məlumat zərbəsi ilə hədəf şəbəkəsinin və ya serverinin işini dayandırmağı məqsəd qoyur. Bu, şəbəkə resurslarını aşırı yükləyərək, xidmətin mövcudluğunu pozur.

2. **Phishing:** Hücum edən şəxslər, istifadəçiləri aldatmaq üçün e-poçt və ya saxta veb sahifələrdən istifadə edirlər. Onlar istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını ələ keçirmək üçün zərərli linklər göndərirlər.

3. **Malware (Zərərli Proqramlar):** Şəbəkəyə daxil olan zərərli proqramlar, viruslar, Troya atları və digər növ zərərli kodlar vasitəsilə şəbəkə sistemlərini pozur, məlumatları oğurlayır və ya itirir.

4. **MITM Hücumları (Man in the Middle):** Bu hücumda, hücum edən şəxs istifadəçi və şəbəkə arasındakı əlaqəni kəsərək, məlumatları ələ keçirir və ya dəyişdirir.

5. **SQL Injection:** Bu hücumda, hücum edən şəxs veb tətbiqlərinə daxil olaraq onların verilənlər bazasına müdaxilə edir və məlumatları sızdırır və ya pozur.

İnformasiya Təhlükəsizliyi Tədbirləri

1. **Firewall (Yanğın Divarları) və İstifadəçi Təhlükəsizliyi:** Şəbəkələrə girişi və çıxışı nəzarət altına almaq üçün firewall-lar istifadə olunur. Bu, şəbəkə resurslarına icazəsiz girişin qarşısını alır.

2. Şifrələmə (Encryption): Məlumatların şifrələnməsi, məlumatların şəbəkə üzərindən təhlükəsiz şəkildə göndərilməsini təmin edir. Bu, MITM hücumlarına qarşı effektiv müdafiə metodudur.

3. Güclü Parol və İki Faktorlu Doğrulama: İstifadəçilərin parolları güclü və mürəkkəb olmalı, həmçinin, iki faktorlu doğrulama (2FA) tətbiq edilməlidir. Bu, şəbəkə hesablarının icazəsiz daxil olmalardan qorunmasına kömək edir.

4. Şəbəkə Monitorinqi və Təhlükəsizlik Sistemi: Şəbəkə trafikinin daim izlənməsi, hər hansı bir anormal fəaliyyətin vaxtında aşkarlanmasına imkan verir. Bu zaman müxtəlif alətlərdən istifadə edilir ki, bu da şəbəkənin təhlükəsizliyini təmin edir.

5. Yedəkləmə və Bərpa: Məlumatların müntəzəm olaraq yedəklənməsi, məlumat itkisinin qarşısını alır və hər hansı bir hücum nəticəsində məlumatın bərpa olunmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Stallings, W. (2018). Network Security Essentials: Applications and Standards (6th ed.). Pearson Education.
2. Schneier, B. (2015). Applied Cryptography: Protocols, Algorithms, and Source Code in C (20th Anniversary ed.). Wiley.
3. Scarfone, K., & Mell, P. (2007). Guide to Intrusion Detection and Prevention Systems (IDPS). National Institute of Standards and Technology (NIST) Special Publication 800-94.
4. NIST. (2013). Security and Privacy Controls for Information Systems and Organizations. National Institute of Standards and Technology (NIST) Special Publication 800-53.
5. ISO/IEC. (2013). ISO/IEC 27001: Information Security Management. International Organization for Standardization.
6. Lindervag, J. (2010). Build Security into Your Network's DNA: The Zero Trust Network Architecture. Forrester Research.
7. Mirkovic, J., & Reiher, P. (2004). A Taxonomy of DDoS Attack and DDoS Defense Mechanisms. ACM SIGCOMM Computer Communication Review, 34(2), 39-53.

SUMMARY

Network security is important to every user, not just network administrators and IT professionals. New security threats are emerging every day and appropriate measures must be taken to combat these threats. Ensuring network security is of great importance for all organizations and government bodies, because data security is not only important in the modern era, but also from the point of view of social and national security.

Keywords: Network Security, Network monitoring, Information leakage, Protection of network resources.

РЕЗЮМЕ

Сетевая безопасность важна для каждого пользователя, а не только для сетевых администраторов и ИТ-специалистов. Новые угрозы безопасности возникают каждый день, и для борьбы с этими угрозами необходимо принимать соответствующие меры. Обеспечение сетевой безопасности имеет большое значение для всех организаций и государственных органов, поскольку безопасность данных важна не только в современную эпоху, но и с точки зрения социальной и национальной безопасности.

Ключевые слова: Сетевая безопасность, Сетевой мониторинг, Утечка информации, Защита сетевых ресурсов.

TİKİNTİ SEKTORUNDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Mətanət ƏLİYEVƏ **Aqil HƏSƏNZADƏ**
matanat.aliyeva@azmiu.edu.az agil.hasanzade@outlook.com
Orcid: 0000-0002-3608-4352 AzMİU

Xülasə

Hər bir tikinti layihəsinin əsas tələbi müştərinin xərc, keyfiyyət və vaxt ehtiyacını ödəməkdir. Bununla belə, tikinti sənayesi dizayndan tamamlamaya qədər hər bir fəaliyyətdə mövcud olduqları üçün digər sənayelərdən daha çox risklərlə doludur. Bu risklərə vaxtından əvvəl nəzarət edilməlidir, əks halda xərclərin aşılması, vaxt gecikmələri və müştərinin və ictimaiyyətin narazılığına səbəb olan keyfiyyətsiz iş ehtimalı ilə üzləşmək lazımdır. Tikinti layihələrində risklərin idarə edilməsi tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən firmalar baxımından çox vacib məsələ olsa da, ölkəmizdə hələ də aydınlıq və geniş yayılmamışdır. Bu tədqiqat çərçivəsində bu tədqiqatın məqsədi risk idarəetmə sistemini bir konsepsiya kimi təqdim etmək və tikinti layihələrində riski təsnif etmək və risklərin idarə edilməsi üsullarını nümayiş etdirməkdir. Risklərin idarə edilməsi sistemi tsiklik bir prosesdir. Tətbiq olunan riskə cavab strategiyalarının monitoring və nəzarət mərhələsində risklərin bir qismi aradan qaldırılacaq və ya azaldılacaq, gözlənilməz risklərin bir qismi ortaya çıxacaq və yenidən təhlil addımları həyata keçiriləcək. Layihənin sonunda layihənin məqsəd və hədəflərinə nə dərəcədə çatdığının müəyyən edilməsi və layihə ilə bağlı qiymətləndirmə aparıldıqdan sonra risklərin idarə edilməsi sisteminin sənədləşdirilməsi şirkətə sonradan həyata keçirilən layihələrdə layihə risklərinin idarə edilməsi sistemindən daha səmərəli və faydalı istifadə etməyə imkan verəcəkdir. . Tikinti fəaliyyətlərinə, proseslərə, ətraf mühitə və təşkilatın strukturlarına görə, tikinti sənayesi və müştərilər geniş şəkildə yüksək risk dərəcələri ilə əlaqəlidir. Odur ki, ölkəmizin tikinti sənayesində fəaliyyət göstərən firmalarının layihə risklərinin idarə edilməsi ideyasına və sistemə lazımi əhəmiyyət verməsi və onların müəssisənin mövcudluğunun davamlılığı üçün layihələrin əsas funksiyası kimi qəbul edilməsi olduqca vacibdir.

Açar sözlər: Tikinti sektoru, tikinti sahəsində təhlükəsizlik, tikinti layihələrinin idarə edilməsi, risk qiymətləndirməsi

Giriş

Risklərin idarə edilməsi layihədəki risklərin müəyyənləşdirilməsini, layihəyə təsirlərin müəyyən edilməsini və qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alaraq lazımi tənzimləmələr edildikdən sonra görülməli biləcək tədbirlərin müəyyən edilməsini özündə ehtiva edən layihə idarəetmə texnikasıdır. Layihə ilə layihədə iştirak edən risklər arasındakı tarazlığın müəyyən edildiyi və balansın düzgün strategiyaların həyata keçirilməsi ilə gəlirləri pisləşdirməyi nəzərdə tutan bir yanaşma olaraq təyin edilə bilən risklərin idarə edilməsi, təmin edə bilən xüsusiyyətləri ehtiva edir. inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın lokomotivi olan tikinti sektoru üçün bir çox üstünlüklər verir. Tikinti sektorunda; Layihənin miqyasından, onun mürəkkəbliyindən, istifadə olunan strategiyalardan və tamamlandığı yerdən asılı olaraq, müxtəlif sahələrdə mövcud ola biləcək riskləri səmərəli şəkildə qiymətləndirərək, yığıncaqlar arasında yarana biləcək pul müsibətlərini və sualları məhdudlaşdırmaq mümkündür. hər bir layihədə tariflər. Nə olursa olsun, layihənin qiymətləndirilməsində istifadə olunan üsullar çox vaxt risklərin əlabatan araşdırılmasına imkan vermir. Risklərin idarə edilməsi ilə müxtəlif texnikalar arasında ən diqqətəlayiq fərq onun dəqiq olmasıdır.

Risklərin idarə edilməsinin ən geniş mənası; Bu, riskləri xarakterizə etmək və sıralamaq, ölçülərə qərar vermək və insanların risklə bağlı düşüncə çərçivələrinə əsaslanaraq düzgün seçimlərə qərar verməkdən ibarətdir. Risklərin idarə edilməsi sınaqlarının arxasında duran prinsipial motivasiya hazırkı ümumi qiymətləndirməyə zidd olaraq risklərin sona çatmasına zəmanət vermək, risklərin

layihəyə təsirlərini müəyyənləşdirmək, irəliyə doğru proqnozları tədricən güclü bir əsasda bərpa etmək, riskləri əks etdirməklə məhdudlaşdır. qiymətləndirmə mərhələsində təlimatlara uyğun risk faktoru və uyğun razılaşma şərtləri və toplantıların qəbul etdiyi risklər barədə qərar qəbul etmək. Əlavə nəzərdən keçirmə.

2. Risklərin idarə edilməsi

Hər hansı bir layihənin biznes tərəfindən əldə edilə bilən hesab edilməsi üçün birlikdə bir neçə meyar həll edilir, məsələn, xərc dəqiq müəyyən bir rəqəm deyil və tikinti müəyyən bir tarixdən əvvəl başa çatdırılır. Bu şəkildə, müqaviləli işçinin layihəni həyata keçirmək öhdəliyi ilə, bu meyarların tanınmasına təsir edəcək risklərin bir hissəsi müvəqqəti işçi tərəfindən qəbul edilir. Müvəqqəti işçi, subpodratçılarla razılaşaraq, cəhd etdiyi risklərin bir hissəsini bu insanlara/birliklərə mübadilə edir. Bu prosedur çərçivəsində risklərin paylaşılması müqavilələr vasitəsilə təmin edilir. Risklərin təsirlərini nəzərdən qaçıran və risklər müəyyən edildikdə, çətin bir vəziyyətdə vacib ehtiyatlı paketləri qurmayan tərəf qaçılmazdır. Müvəqqəti işçinin real risk faktorları, məsələn, baş verməsi nə qədər uzaq olsa da, fəlakətli hadisələr üçün qorunursa, əlavə oyun planları qurmağa ehtiyac yoxdur. Buna baxmayaraq, xərc artımlarının müvəqqəti işçi tərəfindən qəbul edilməsi riski varsa, tək məbləğli layihələrdə olduğu kimi, əsas oyun planları həssas mərhələdə edilməlidir. Bu mövzuları düşünərək, belə bir layihənin qəbulu ilə məşğul olan bütün yığıncaqlar, risklərin idarə edilməsi çərçivəsini quraraq, gələcək müzakirələri və pul müsibətlərini məhdudlaşdırır. Layihənin başlanğıc dövrlərində qurulmuş və bütün layihə arasında yenilənmiş risklərin idarə edilməsi çərçivəsi, xüsusilə də böyük layihələrdə layihənin icrasına qəti şəkildə təsir göstərə bilən layihə idarəetmə sistemidir.

2.1. Risklərin İdarə Edilməsi Sistemi

Risklərin İdarə Edilməsi Sistemi üçün müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən fərqli metodologiyalar təklif olunsada, bu ideya əsaslıdır; risklərin sübutu və araşdırılması, qiymətləndirmə və əsas liderlik formaları. CRMS (Tikinti Risklərinin İdarə Edilməsi Sistemi); Risklərin araşdırılması və qiymətləndirilməsi, razılaşmanın təkmilləşdirilməsi və çərçivə idarəetmə addımları daxil olmaqla, riskləri tanıyarkən, əhəmiyyətli layihələrin təşkili və pul qiymətləndirilməsi üçün yaradılmış SCERT (Synergistic Contingency Evaluation and Response Techniques). Modeldə təlimlər və hər bir hərəkət üçün risklərin səciyyələndirildiyi, hər bir risk üçün tənzimləmələrin təqdim edildiyi, yaradılan tənzimləmələr tərəfindən edilən istəyə bağlı risklərin tanındığı, yeni tənzimləmələrin təklif edildiyi, ehtimalların həll edildiyi və nəticələrin qiymətləndirildiyi təşkilatlar var. ehtimallar. Layihənin nəticəsinə təsir edəcək hər bir inamsız amilin təmin edilməsi risklərin idarə edilməsi çərçivəsinin ən vacib dövrüdür. Beləliklə, səciyyələndirilən risk bir daha riskə çevrilmir, lakin idarəetmə məsələsinə çevrilir. Səhv və ya qeyri-adekvat riskin tanınması mümkün sübut riskin idarə edilməsi çərçivəsinin çökməsinə səbəb ola bilər. Bu mərhələdə istifadə üçün təklif olunan texnika layihənin müxtəlif mərhələlərində iştirak edəcək təcrübəli və yenilikçi insanlardan ibarət Riskin Müəyyənləşdirilməsi Qrupunun yaradılması və layihənin həyata keçirilməsinə təsir göstərə biləcək riskləri özündə birləşdirən Yoxlama Siyahısının yaradılmasıdır. Yoxlama siyahıları, əsasən, toplanan şəxslərin öyrənilməsinə, köhnə layihələrin qeydlərinə, mütəxəssislərlə konfrans vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlara, ölçülə bilən məlumatlara, hazırlanmalı olan baxışın nəticələrinə və bu yaxınlarda qəbul edilmiş layihələr üçün tərtib edilmiş gündəliyə əsaslanır. Bu mərhələdə ən çox qınanılan məqam tikinti layihələrində ölçülə bilən məlumatların olmaması səbəbindən seçimlərin mücərrəd məlumat əsasında verilməsi və səmərəli strategiya təklifinin olmamasıdır. Keçmiş layihələr üçün tərtib edilmiş gündəmlərdən istifadənin ən düşünülmüş metodologiyaya çevrilməsinə baxmayaraq, tikinti layihələrinin dinamik ideyası səbəbindən bir-birindən fərqlənməyən iki layihənin baş vermə ehtimalının aşağı olması köhnə gündəmləri özündə cəmləşdirə bildiyi üçün danlanmışdır. mənasız risk faktorları və yeni layihədə həddindən artıq risklərin məqsəddən kənara çıxmasına səbəb olur.

Digər təklif olunan məqsədyönlü metodologiyalar arasında "Monetar Sənəd metodu" və "Axın qrafiki yanaşması" tikinti layihələri üçün çatışmazlıq strategiyaları hesab olunur. Bu vəziyyət üçün Nəzarət Üstünlüyünün kafiliyi, toplanan şəxslərin fərdi qavrayışı, təcrübəsi və mühakiməsi ilə məhdudlaşır. Bu mərhələdə faydalı ola biləcək başqa bir araşdırma gündəmdəki hər bir risk

komponenti üçün hadisə təsir əlaqəsinə baxmaqdır. Risklərin etiraf edilməsi halları yaranarsa, mümkün nəticələr, məsələn, iş uğursuzluğu, fiziki zərər və pulla bağlı bədbəxtliklər aradan qaldırıla bilər və risklər potensial təsirlər və müayinə mərhələsində nəzərə alınacaq risklər əsasında təşkil edilir. həll edilə bilər. Üstəlik, oradan bəri layihənin icrası zamanı proqnozlaşdırılmayan bir neçə risk ola bilər, Yoxlama siyahıları hərdən bir yenilənməlidir və yenilənməlidir. itirilmiş risklərdən azaddır.

2.2. Risklərin təsnifatı

Tikinti sektorunda həll edilməli olan ən mühüm məsələlərdən biri əhalinin artması və kənd yerlərindən şəhərlərə doğru yeni yaşayış massivlərinin yaradılmasıdır. Bu, yeni binaların tikintisini məcburi edir. Bu proses vahid ərazidə insanların və buna görə də binaların sıxlığını artırır. İnsanların mənzil ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni yaşayış sahələrinin yaradılması və buna görə də yeni binaların tikintisi layihədən yarana biləcək risklərin açıqlanmasına gətirib çıxarır və risklər təsnifləşdirilməlidir. Risklərin səciyyələndirilməsi fonunda, yenilənmiş gündəmdəki risklər onların idarə oluna bilməsi, hadisənin baş vermə ehtimalı və təsirinin ölçüsü ilə tənzimlənməlidir. Bu, imtahan mərhələsinə nisbətən rahatlıq verir. Bir neçə mütəxəssis bu araşdırmanı risklərin identifikatorunda birləşdirərək tək bir mərhələyə endirmək istəyir.

2.2.1. Riskin təhlili

Riskin tədqiqı, xarakterizə olunan risklərin layihəyə təsirlərini müəyyənləşdirmək yoludur. Bu mərhələdə istifadə edilməsi nəzərdə tutulan çoxsaylı sistemlərin əsas məqsədi, zəiflik parametrlərinin bir hissədən kənara çıxma biləcəyi keyfiyyətlərin hər birini nəzərə alaraq, hər bir təsəvvür edilən nəticəni təhlil etməkdir. Tikinti sektorunda risklərin layihəyə təsirlərini əks etdirmək üçün istifadə edilən ənənəvi texnika, layihə xərclərinin müəyyən edilməsindən sonra risk müqaviməti kimi xərcə xüsusi nisbətə genişləndirilməsi ilə məhdudlaşır. Xərclərin təqribən 10 faizi kimi həll edilən riskə davamlılığın müvəqqəti işçinin pulla bağlı təsəvvür edilən bədbəxtliklərini aradan qaldıracağı gözlənilir. Risklərin ölçüsünə və dəyişkənliyinə baxmayaraq, hər bir layihə üçün oxşar simanın istifadəsi uyğun və ağıllı bir texnika deyil. Bu strategiya ilə müəyyən edilə bilən çatışmazlıqlar təqiblər kimi qeyd edilə bilər;

- İnsanların qarşılaşmalarından riskə davamlılığın seçilməsində istifadə olunur. İstənilən halda; yeni və əvvəlcədən gizli tikinti layihələri üçün bu keyfiyyətlərdən istifadə aldadıcı nəticələrə imkan verəcəkdir.

- Xərclərə xüsusi sabit tarif əlavə etməklə əldə edilən nəticə bütün fərziyyələri əks etdirmək üçün etibar edilməməlidir, çünki o, monovalent metodologiyadan geri qaytarıla bilməz.

- Xərclərə qarşı risk müqavimətinin genişlənməsi yalnız mənfi hadisənin baş vermə ehtimalını əks etdirir. Bu vəziyyət üçün şübhəli bir hadisənin qəti şəkildə göz ardı edilmə ehtimalı nəzərə alınmır.

- Bu strategiyanın istifadəsi fərdlərin son dərəcə təhlükəli bir şəkildə riskləri öz üzərinə götürməsi təhlükəsi yarada bilər. Riskləri fərqləndirən, aradan qaldırma sübutu müntəzəm olaraq ötürülmədiyi üçün, itkin risklərin olma ehtimalı yüksəkdir. Sonradan, bu adi strategiya risklərin idarə edilməsi çərçivəsindən fərqli olaraq seçim kimi qəbul edilməməlidir.

Risk müayinəsi prosedurlarının əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, risklərin layihəyə təsirləri ilə bağlı perspektivlər gələcəyə hesablanmış ölçülərdə əks oluna bilər və monovalent metodologiyalar əvəzinə çoxlu mümkün nəticələrə diqqət yetirilir. Bu səbəbdən təklif olunan çoxsaylı hipotetik və ədədi prosedurlar var. Buna baxmayaraq, etibar edilənlərə baxmayaraq, risk araşdırması bir ton ədədi qabiliyyət tələb edən və sadəcə ədədi yoxlama tələb edən metodları istisna edir. Müayinə zamanı kritik olan ağlabatan proqnozların verilməsi və zəifliyin nəticələrinin effektiv şəkildə tərcümə edilməsidir. Fikirləri möhkəm şəkildə çatdırmaq olar.

Risk yoxlamasının xüsusilə əsas olduğu layihələrin növləri təqiblər kimi qeyd edilə bilər:

- Böyük miqyaslı təşəbbüs tələb edən makromaliyyə layihələri,
- Qeyri-bərabər və sporadik gəlir izahatlarının qüvvədə olduğu layihələr,
- Şübhəli pul və siyasi parametrlərə həssas olan situasiyalarda qəbul edilən layihələr;
- Ciddi prinsiplərin qurulduğu layihələr, xüsusilə təbii sığorta və təhlükəsizlik səyləri.

3. Risklərin İdarə Edilməsi Texnikaları

Layihə riskinin idarə edilməsi bir neçə fayda əldə etmək üçün layihənin başa düşülməsini ehtiva edən nəzarətdir. Bu qaydada, layihə riskinin hesablamalarını aparması gözlənilən aparatlar və strategiyalar haqqında geniş məlumat var.

Loosemore (2012) tikinti layihələrində istifadə edilmək üçün müxtəlif risk yoxlama üsulları yaratmışdır. Bu üsullara risk mükafatı, risklə balanslaşdırılmış güzəşt dərəcəsi, mücərrəd ehtimal, seçim araşdırması, təsirlilik müayinəsi, Monte Karlo reproduksiyası, stoxastik üstünlük, instinkt və Kaspar daxildir. Tikinti layihələrində risklərə nəzarət etmək üçün bir yanaşma möhkəm layihə fərziyyələri və planları yaratmaqdır. Fərqləndirici strategiyalar, məsələn, PERT (Proqramın Qiymətləndirilməsi və Baxılması Texnikası), PNET (Ehtimal Şəbəkəsinin Qiymətləndirilməsi Texnikası), NRB (Dar Etibarlılıq Sərhədləri) və Monte Karlo Simulyasiyası (MCS) layihələrin risklərinin təşkili və dəyişikliklərin ölçülməsi üçün istifadə olunur.

Prosedurlar (Alqoritmlər), son araşdırma, Bayes nəzəriyyəsi və seçim ağacı əsas liderlik imtahan strategiyaları. Bu üsullar zəiflik şəraitində əsas liderlik cihazlarını verir. Proses üsulu (hesablama) məsələlərin həlli üçün ardıcıl istiqamətləri ehtiva edir. Orta son imtahan, seçim fokuslarının irəliləyişinə qərar vermək üçün bir çox diqqəti aydınlaşdırmaq üçün bir strategiyadır. Seçim ağacı məlum təyinatları (Alternativlər) və onların ağac strukturu üzərində təsəvvür edilən gəlirlərini göstərir. Bu şəkildə rəis fundamental layihədə məqsədə çatmaq üçün ən yaxşı cavabları seçə bilər. Seçim ağacı strategiyası, mübadilənin ödəniş tələb edib-etməməsindən asılı olmayaraq, tikinti texnikası, müxtəlif layihələr arasında seçim etmək və müqavilə ilə müəyyən edilmiş məsələ, məsələn, verilən ödənişin ehtimalını müəyyən etmək üçün dəyərlidir. Monte Karlo araşdırması ixtiyari amillərdən istifadə edən (stokastik) canlandırma növüdür. Bu texnikadan istifadə etməklə layihənin məhsuldarlığı ehtimalı dəyişməz keyfiyyətin ideal səviyyəsinə əsaslanaraq müxtəlif vurğularla əldə edilir. Caspar, layihənin qiymətləndirilməsi və sorğu üçün kompüterin köməyi ilə istirahətdir. Bu, bütün layihə prosesi boyunca ehtiyat vaxtını, aktivləri, xərcləri və gəlirləri strukturlaşdıran layihə idarəetmə aparatıdır. Komponentlərin sonrakı təsirlərini qiymətləndirin, məsələn, təxirə salınma və genişlənmə. Belə PC əsaslı üsullar dinamik layihə vəziyyətini nəzərə alır. Məhdudlaşdırıcı üsula qərar vermək üçün ənənəvi strategiyalardan istifadə tikintinin idarə edilməsi prosesinin ardıcıl ideyasını nəzərdən keçirmək mümkün olmaması ilə yoxlanılır. Analitikin fikrincə, həssas risk modeli dinamik prosedur kimi layihənin zəifliyini əhatə etməlidir. Buna görə də, rəhbər layihə prosedurundan asılı olaraq tənziqləməni dəyişə bilər. Beləliklə, qabaqcıl modellərdə və prosedurlarda alim WBS ilə zəiflik ilə bağlıdır. Mücərrəd ehtimal liderin daha əvvəl müqayisəli layihələrdə əldə etdiyi təcrübədən asılıdır, burada əsas rəhbərlik risk tərəfindən formalaşır və seçim risk təqdimatı və risk gəlirlərinə əsaslanır. Onlar tikinti layihələrində risk qiymətləndirmələrini, risk dizaynlarını və ya gözlənilməz ehtimalları əhatə etmək və ölçmək üçün genişləndirilmiş qırılma nöqtələrini götürürlər. Layihələr arasında dəyişən keyfiyyətlər böyük ölçüdə seçim etmək məcburiyyətində qalan risklərdən və risk şərtlərindən asılıdır. Bu nöqtəyə qədər hazırlanmış görünüşlərə nəzər salaraq deyə bilərik ki, hər bir hissə layihədə öz risk qiymətləndirməsini etməlidir. Məsələn, struktur sahibinin qeyd etdiyi kimi, böyük risklərin sıralanması müvəqqəti işçi üçün tamamilə qeyri-adidir. Eynilə, tikintinin sahibi geniş miqyaslı oxşarlığa nəzər salmalı olsa da, müvəqqəti işçi irəliləyişin mümkün nəticələrini daha ətraflı təhlil etməlidir. Torpaq sahibi layihənin maliyyələşdirilməsini proqnozlaşdırmaq üçün daha çox layihə xərclərini və iş layihələrini idarə edir. Yenə də, müvəqqəti işçi təklifə daha az riskli ərazilərin və zəifliklərin layihə dəyərinə və vaxtına təsirini, xüsusən də diqqət mərkəzində olan açar təslim layihələrdə ardıcıl zəiflik kimi əlavə etməlidir. Bu zəiflikləri bilərəkdən qiymətləndirmək vacibdir.

Nəticə

Risk menecmentinin layihənin idarə edilməsində kritik yeri olması, layihələrdə ayrılmaz təbii risklərdən qaynaqlanır. Hər bir layihə bir növ, birdəfəlik və unikalıdır. Bu xətlərlə yanaşı, gözlənilməz risklərlə də təəccüblü risklərlə qarşılaşmaq mümkündür. Risk ən azı bir səbəbdən ola bilər və baş

verdikdə müxtəlif təsirlər göstərə bilər. Hər bir layihə fəvqəladə olduğundan, layihələrdə risklərin idarə edilməsi tələb olunur. Layihələr hər mərhələdə ağılları qarışdırır, çünki onlar çoxsaylı məşqləri ehtiva edir və hərəkətə əsaslanan riskləri çatdırır. Heç bir layihə bir-birindən fərqləndirilmədiyi üçün layihə prosedurunda dəyişikliklər və dəyişikliklər etmək də düşünülə bilər. Planlaşdırılan vaxtda planlaşdırılmış xərc planı ilə layihəni başa çatdırmaq üçün düzəlişlər və məşqlər dəyişdirilə bilər. Fərziyyələr, tələblər, öhdəliklər və iş gücü layihə prosedurunda riskə səbəb ola bilər. Layihənin ideal məqsədinə nail olmaq üçün effektiv şəkildə başa çatdırmaq üçün bu risklər əvvəlcədən düşünülməli və rahat şəkildə qarşısı alınmalıdır. Bu risklər baş verməzdən əvvəl tanınacaq və qarşısı alınacaq və ya risklərin idarə edilməsi vasitəsilə onların layihəyə təsiri azalacaq. Layihə riskinin mənbəyi layihələrdəki zəifliklərdir. Həyata keçirilən risklər fərqləndirilə və parçalana bilən risklərdir. Bu risklər üçün risk idarəetmə formalarına uyğun olaraq planlar hazırlanmalıdır. Bu cür təxminlər qaranlıq risklər üçün qeyri-realdır. Layihə qrupu tərəfindən planlaşdırılan böhran qaranlıq risklərin layihəyə təsirini məhdudlaşdıracaq və zərəri məhdudlaşdıracaq. Layihədə açılışların və təhlükələrin tanınması layihələrdə fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir. Vəziyyətlər və təhlükələr arasında uyğunluq varsa, risklər qəbul edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Shen, L. Y., Platten, A., & Deng, X. P. Role of public private partnerships to manage risks in public sector projects in Hong Kong. *International journal of Project management*, 2006; 24(7):587-594.
2. Fernández-Sánchez, G., & Rodríguez-López, F. A methodology to identify sustainability indicators in construction project management—Application to infrastructure projects in Spain. *Ecological Indicators*, 2010; 10(6):1193-1201.
3. Bing, L., Akintoye, A., Edwards, P. J., & Hardcastle, C. The allocation of risk in PPP/PFI construction projects in the UK. *International Journal of project management*, 2005; 23(1):25-35.
4. Harris, F., & McCaffer, R. *Modern construction management*. John Wiley & Sons. 2013
5. Loosemore, M., Raftery, J., Reilly, C., & Higgon, D. *Risk management in projects*. Routledge. 2012
6. Ritchie, B., & Brindley, C. Supply chain risk management and performance: a guiding framework for future development. *International Journal of Operations & Production Management*, 2007; 27(3):303-322.
7. Akintoye, A., Beck, M., & Hardcastle, C. (Eds.). *Public-private partnerships: managing risks and opportunities*.
8. Chileshe, N., Berko, P. D., & Haupt, T. 2010, July. Causes of project cost overruns within the Ghanaian road construction sector. In *Proceedings: The 5th Built Environment Conference*.
9. More, M. *Risk Management for Construction*. 1993
10. Kwak, Y. H., & Anbari, F. T. (2019). *Risk Management in Project-Based Industries*. Project Management Institute.

SUMMARY

The main requirement of every construction project is to meet the cost, quality and time needs of the customer. However, the construction industry is fraught with more risks than other industries, as they are present in every activity from design to completion. These risks must be controlled in advance, otherwise it is necessary to face the possibility of cost overruns, time delays and poor quality work that leads to customer and public dissatisfaction. Although risk management in construction projects is a very important issue for companies operating in the construction sector, it is still not clear and widespread in our country. Within the scope of this study, the aim of this study is to present the risk management system as a concept and to classify risk in construction projects and demonstrate risk management methods.

Keywords: Construction sector, construction project management, risk assessment

TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİN ARTIRILMASI, YAXŞILAŞDIRILMASI VƏ MELİORATİV İŞLƏRİN APARILMASI ÜÇÜN TƏTBİQ OLUNAN MELİORATİV MAŞINLARININ TIPLƏRİ, MARKALARI VƏ TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Ramiz AĞAYEV
ramiz.agayev96@bk.ru

Xülasə

Məqalədə toplanmış materiallar əsasında torpaqların münbitliyinin artırılması üçün tətbiq olunan Meliorativ Maşınların tipləri, markaları texniki xüsusiyyətləri təhlil edilir. Torpaqların münbitliyinin artırılması və meliorativ işlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi meliorativ maşınlardan istifadə olunur. Bu maşınlar torpaq işləmə, suvarma, drenaj və daşıma işləri üçün nəzərdə tutulub. Müasir meliorativ texnikalar torpağın fiziki, kimyəvi və su rejimlərini yaxşılaşdıraraq əkin sahələrinin məhsuldarlığını artırmağa imkan verir. Maşınların texniki xüsusiyyətləri onların səmərəliliyini və tətbiq sahələrini müəyyən edir.

Açar sözlər: torpağın münbitliyi, meliorasiya, meliorativ maşınlar, mexanizasiya, torpaq emal sistemləri.

Giriş

Torpaqların münbitliyinin artırılması və onların kənd təsərrüfatında səmərəli istifadəsi ölkələrin iqtisadi inkişafında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığının artırılması və onların qorunması bu sahədə əsas prioritetlərdən biridir. Əhalinin sürətli artımı, kənd təsərrüfatı sahələrinin məhdudluğu və təbii resursların tükənməsi kimi çağırışlar torpaqların meliorasiya olunmasını və onların daha effektiv istifadə edilməsini tələb edir. Bununla yanaşı, iqlim dəyişikliyi, şoranlaşma, eroziya və bataqlaşma kimi təbii və antropogen proseslər torpaqların ekosistemində mənfi dəyişikliklər yaradır və onların keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Torpaqların meliorasiyası bu problemlərin həlli üçün əsas yanaşmalardan biridir. Meliorasiya torpağın fiziki, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, su və hava rejimlərinin tənzimlənməsi məqsədilə aparılan kompleks tədbirlərdir. Bu tədbirlər yalnız torpaq resurslarının məhsuldarlığının artırılmasını deyil, həm də onların uzunmüddətli istifadəsinin təmin olunmasını hədəfləyir. Meliorasiya işləri çərçivəsində suvarma və drenaj sistemlərinin yaradılması, torpaqların şoranlaşmasının qarşısının alınması, eroziyaya məruz qalmış ərazilərin bərpaı, eləcə də torpaq strukturunun təkmilləşdirilməsi kimi mühüm işlər həyata keçirilir. Bu proseslərin effektiv şəkildə yerinə yetirilməsi üçün müasir meliorativ texnologiyalardan və texnikalardan geniş istifadə olunur. Meliorativ maşınlar torpaq işlərinin mexanikləşdirilməsini təmin edir və bununla da əmək məhsuldarlığını artırır, vaxt itkisini azaldır və iqtisadi cəhətdən daha sərfəli nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Meliorativ maşınlar müxtəlif funksiyalara malik olmaqla, suvarma kanallarının çəkilməsi, drenaj sistemlərinin quraşdırılması, torpağın dərin şumlanması, şoran torpaqların yuyulması, bataqlıq ərazilərin qurudulması və torpaq qatlarının bərpaı kimi proseslərdə geniş istifadə olunur [3].

Müasir meliorativ maşınlar həm texniki xüsusiyyətləri, həm də səmərəlilik baxımından müxtəlifdir. Bu maşınlar arasında ekskavatorlar, buldozerlər, dərin şumlama maşınları, drenaj traktorları, torpaq düzəldən mexanizmlər, suvarma sistemləri üçün texnika və digər spesifik avadanlıqlar yer alır. Onların istehsalında yüksək texnologiyalar tətbiq olunur və bu, işin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, istismar xərclərini də azaldır. Bu işin əsas məqsədi meliorativ maşınların tiplərini, markalarını və texniki xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Araşdırma zamanı torpağın meliorativ

vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında tətbiq olunan texnikaların funksionallığı, texnoloji imkanları və istifadənin effektivliyi öyrəniləcəkdir. Bununla yanaşı, müxtəlif torpaq və iqlim şəraitində bu texnikaların istifadəsi ilə bağlı təcrübələr də nəzərdən keçiriləcək. Araşdırmanın nəticələri meliorasiya işlərinin təkmilləşdirilməsinə töhfə vermək, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması və torpaq resurslarının davamlı istifadəsi üçün elmi-praktik yanaşma təqdim etmək məqsədi daşıyır. Torpağın meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və meliorasiya işlərində istifadə edilən texnikaların səmərəliliyinin artırılması istiqamətində əldə olunan nəticələr, həm kənd təsərrüfatı sahələrinin məhsuldarlığını yüksəldəcək, həm də təbii resursların daha effektiv istifadəsinə şərait yaradacaq. Bu səbəbdən meliorativ maşınların tipləri və texniki xüsusiyyətləri üzrə tədqiqatlar böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir [6].

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək üçün məhsuldarlığı artırmaq və işçi qüvvəsinin səmərəliliyini yüksəltmək lazımdır. Bu sahənin irəliləməsinə təmin etmək üçün dövlətin iqtisadi və texniki imkanlarından səmərəli istifadə olunmalı, müasir texnologiya və avadanlıqlarla təchizat artırılmalı və torpaq meliorasiyası sahəsində görülən işlər daha da təkmilləşdirilməlidir.

Texnoloji prosesin tələblərinə uyğun olaraq torpaq işləri üçün nəzərdə tutulan maşınlar əsas funksiyalarına görə aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır: Bərk torpağı qazaraq, onu nəqliyyat vasitələrinə yükləyən və ya kənara atan maşınlar – Bu qrupa birçalovlu və çoxçalovlu ekskavatorlar daxildir. Torpağı işləyib, hərəkət etdirərək yerini dəyişdirən nəqliyyat edən maşınlar – Buraya skreperlər, qreyderlər, qreyder-elevatorlar və torpaqqazan-frezerli qurğular daxildir.

Torpağı sıxlaşdıran qurğular – Bu qrupa vərdənlər, sıxlaşdıran döyəcləyici avadanlıqlar və vibrokipləşdiricilər daxil olur.

Torpağın hidravlik üsulla işlənməsi üçün nəzərdə tutulan maşınlar – Bu kateqoriyaya hidromatorlar, torpaqsoran qurğular və hidroelektorlar aiddir. Bu maşınlar su şırnağı və ya başqa enerji mənbələri ilə torpağın işlənməsi, daşınması və torpaq təpələrinin yaradılmasını təmin edir.

Torpaqların münbitliyinin artırılması, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatında səmərəli istifadəsi üçün meliorasiya işlərinin aparılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu işlərin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi meliorativ maşınların düzgün seçilməsindən və texnoloji proseslərə uyğun istifadəsindən asılıdır. Meliorasiya işləri əsasən suvarma, drenaj sistemlərinin quraşdırılması, torpağın rekultivasiyası və eroziya ilə mübarizə tədbirlərini əhatə edir. Bu işlərin səmərəli təşkili üçün müxtəlif tip və modellərdə meliorativ maşınlar tətbiq edilir.

Meliorativ işlərin müxtəlifliyi bu sahədə geniş çeşidli maşınların istifadəsinə tələb edir [1]. Meliorativ maşınlar görüləcək işlərin xarakterinə uyğun olaraq aşağıdakı əsas tiplərə bölünür: Torpaq işləri üçün maşınlar, bunlara, ekskavatorlar, buldozerlər və skreperlər, qreyderlər aid edilir.

Ekskavatorlar- torpağın qazılması və yerdəyişməsi üçün birçalovlu və çoxçalovlu modellər tətbiq olunur; Buldozerlər və skreperlər- torpağın səpələnməsi və düzləşdirilməsi işlərində istifadə edilir. Qreyderlər- yol və sahələrin səthinin hamarlanması üçün nəzərdə tutulur. Drenaj sistemləri üçün olan maşınlar, drenaj traktorları və drenaj boru qoyan qurğular aiddir. Drenaj traktorları- su axınlarını tənzimləmək üçün torpaq qatlarında drenaj xətlərinin çəkilməsində istifadə edilir. Drenaj boru qoyan qurğular- boruların dəqiq və sürətli yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Torpağın rekultivasiyası və şoranlaşmanın qarşısının alınması üçün texnikaya aşağıdakı maşınlar aiddir: Şumlama maşınları- torpağın dərin işlənməsi və qarışdırılması üçün istifadə olunur. Yuyucu sistemlər- şoranlaşmış torpaqların təmizlənməsi məqsədilə tətbiq edilir.

Meliorativ maşınların markaları və texniki xüsusiyyətləri. Meliorasiya işlərində istifadə olunan texnikalar müxtəlif istehsalçıların məhsullarıdır və texniki göstəriciləri ilə fərqlənilir. Məsələn: Komatsu PC210- dərin qazıntılar üçün effektiv olan bu model, yüksək manevr qabiliyyəti və gücü ilə seçilir. Caterpillar 320D- çoxçalovlu ekskavator, yüksək məhsuldarlıq və uzunmüddətli istismar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Texnikanın tətbiqinin üstünlükləri əsasən meliorativ maşınların istifadəsi torpaqların işlənməsi proseslərini xeyli sadələşdirir və effektivliyini artırır. Bu texnikaların tətbiqi:

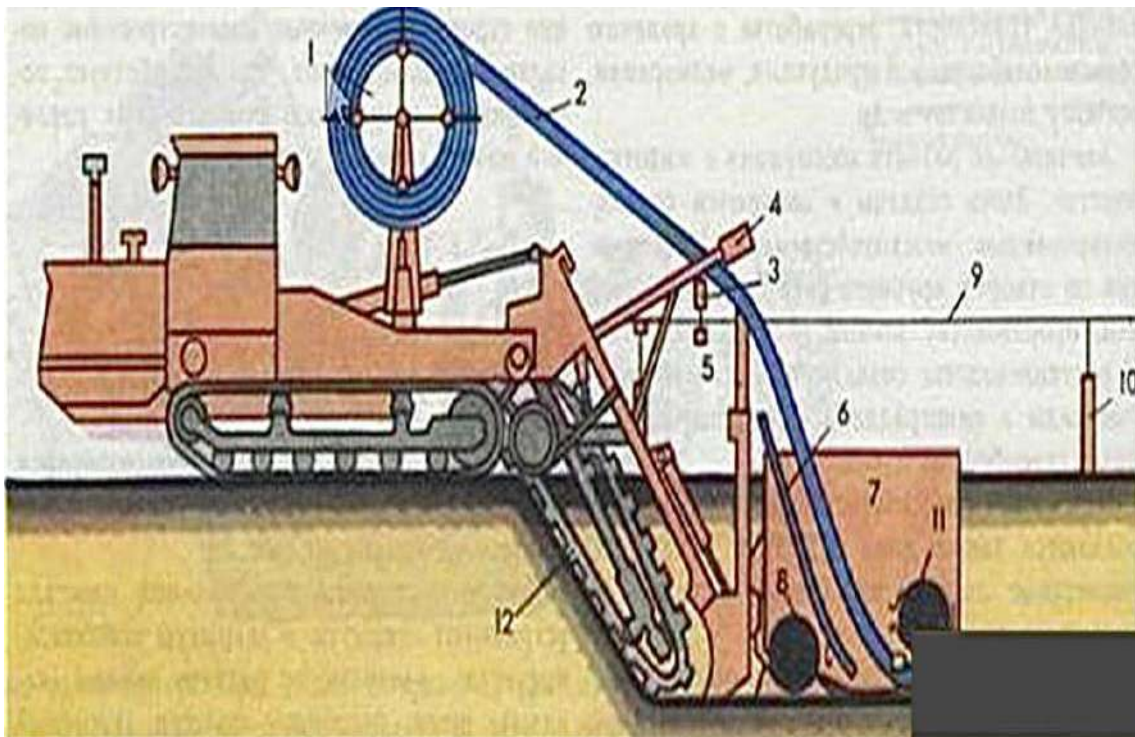
- İşlərin sürətini artırır.

- İnsan əməyini minimuma endirir.
- Əmək məhsuldarlığını yüksəldir.
- Xərcləri azaldır və iqtisadi səmərəni artırır.

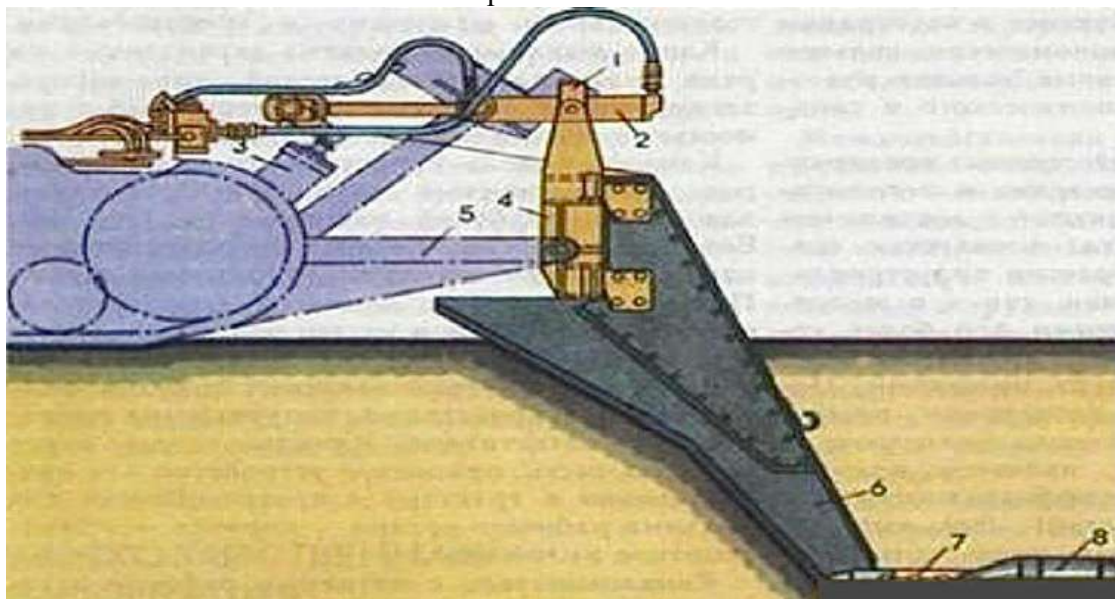
Torpaqların münbitliyinin artırılması və meliorasiya işlərinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi üçün müasir meliorativ maşınların seçimi və tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir texnika spesifik iş növünə uyğun olaraq istifadə edilməli, texniki-iqtisadi göstəricilər nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma həm məhsuldarlığı artırmağa, həm də resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir [5].

Meliorasiya maşını — aqromeliorasiya işlərinin texnoloji prosesində bir və ya bir neçə əməliyyatın yerinə yetirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış işçi hissələrinə malik olan bir maşındır. Bu maşınların əsas xüsusiyyətləri arasında meliorasiya işlərinin müxtəlif əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün dar ixtisaslaşmış işçi orqanlarının mövcudluğu, həmçinin işlənən meliorativ strukturun növü və profili ilə işçi orqanlarının forması və yerləşməsi arasındakı sıx əlaqə qeyd olunur. Meliorasiya işlərində istifadə olunan ümumi tikinti maşınları, iş növləri baxımından geniş tətbiq sahələrinə malikdir və bir çox tikinti və meliorasiya əməliyyatlarında istifadə oluna bilər. Bu cür maşınların optimallaşdırılması, işin yüksək keyfiyyətlə, minimal əmək və xərc sərf etməklə həyata keçirilməsini təmin edən məhsuldarlıq prinsipinə əsaslanır. Meliorasiya işləri üçün xüsusi və ümumi tikinti, yol, kənd təsərrüfatı maşınları, həmçinin kolların, kiçik meşələrin, kütüklərin və daşların çıxarılması, kanalların və drenaj sistemlərinin qurulması, hamarlanması, ilkin şumlanması və suvarma kimi əməliyyatlar həyata keçirir [4].

Meliorasiya maşınları müxtəlif dizaynları, işçi elementləri, icra etdiyi texnoloji əməliyyatlar və meliorativ strukturların standart ölçüləri ilə fərqlənir. Təsnifatın əsas xüsusiyyəti, maşının məqsədinə görə qurulmasıdır. Bu əsasla dayanaraq, bütün maşınlar yeddi əsas qrupa ayrılır. Bəzi qruplardakı maşınlar, yerinə yetirdikləri əməliyyatların ümumi xarakterinə, əsas funksiyalarına və ya ilkin istifadə məqsədinə görə alt qruplara bölünür. Meliorasiya böyük miqyaslı qazıntı işlərini ehtiva edir və bu işləri həyata keçirmək üçün müxtəlif maşın dəstləri tələb olunur. Drenajlı ərazilərdən suyun çıxarılması üçün açıq və qapalı drenaj sistemləri qurulur: müxtəlif ölçülü kanallar (xəndəklər), yarıqlar və yeraltı boşluqlar. Kanallar xüsusi qazma maşınları ilə açılır, yarıqlar isə drenaj-yarıqma maşınları ilə kəşilir (şəkil 1).

Şəkil 1. Plastik boruların çəkilməsi üçün drenaj maşınının sxemi: 1 – baraban; 2 - plastik boru; 3 – avtomatik idarəetmə sisteminin sensorları; 4 - kronşteyn; 5 – arabalı mexanizm; 6 – çubuq; 7 – boru kəmərinin gövdəsi 9 – sürət çıxaran kabel; 10 - ştativ; 11 - örtük lenti; 12- işçi orqanının zənciri.

Şəkil 2 – Köstəbək maşınının sxemi: 1 – çərçivə; 2.3 – hidravlik silindrlər; 4 - çərçivə; 5 – əlaqə mexanizminin aşağı həlqəsi; 6 - bıçaq; 7 - zəncir; 8 – drenaj borusu

Kanal qazma maşını, maşının çərçivəsinə montaj edilmiş metal gövdə ilə yerə qazılır və bir və ya iki traktorla hərəkət edir. Xəndək qazma, çox dərin şumlama üçün uyğunlaşdırılmış xüsusi bir tək gövdəli şum növüdür və 1200 mm-ə qədər olan dərinlikdə işləyə bilər. Onun işçi orqanı, bir deyil, iki bıçaqla təchiz edilmişdir: sağ və sol bıçaqlar. Bu səbəbdən, iş zamanı qaldırılmış torpaq, qazılan kanalın həm sağ, həm də sol tərəfinə daşınır. Qazılan torpağın kanalın yenidən doldurulmasının qarşısını almaq üçün, o, berma təmizləyici cihazlar vasitəsilə kanalın kənarlarından (bermalardan) uzaqlaşdırılır. Xəndək qazma maşınının hərəkət mexanizmi traktora bərkidilmək üçün yedəkləmə qurğusundan və işçi orqanını - gövdəni nəqliyyat vəziyyətinə qaldıran qurğudan ibarətdir.

Aktiv işçi orqanlı kanal qazma maşını, ikiqabarcı gövdədən əlavə, bıçaq-yumşaldıcı və qanadlarla təchiz edilmiş iki polad disk-frez ilə də donatılmışdır. Bu frezlər traktor mühərriki vasitəsilə fırlanır və gövdənin qarşısında, üfüqi mövqedə 45° bucaq altında simmetrik şəkildə yerləşirlər. İş prosesində, frezlər torpaqda bir lay kəsir və bu lay, gövdə tərəfindən bərabər iki hissəyə bölünür. Frezlər torpağı yumşaldaraq səthə atır. Gövdənin alt hissəsi frezlərdən daha aşağı yerləşdiyi üçün, gövdə kanalı daha da dərinləşdirir və eyni zamanda onun dibini təmizləyir.

Müvəqqəti suvarma kanalları müəyyən bir müddətdən sonra doldurulmaqla, kanal hamarlayıcılar və çubuq düzəldənlərlə düzəldilir. Xəndək düzəldən, traktora quraşdırılmış dəyişdirilə bilən işçi hissələrə malik bir maşındır. Bu maşın, müvəqqəti suvarma kanallarını kəsmək və ya hamarlamaq, sahə üzrə suyun yayılmasını məhdudlaşdıran torpaq çarxlar hazırlamaq və onları hamarlamaq üçün işçi elementlər ilə təchiz edilə bilər [2].

Nəticələr

1. Torpaqların münbitliyinin artırılması, yaxşılaşdırılması və meliorativ işlərin aparılması üçün müxtəlif tip meliorativ maşınlardan istifadə olunur. Bu maşınlar torpağın su-hava rejiminin tənzimlənməsi, eroziyanın qarşısının alınması, şoranlaşmış və bataqlıq sahələrin qurudulması, suvarma sistemlərinin qurulması kimi vacib proseslərdə tətbiq edilir.

2. Müasir meliorativ maşınlar aşağıdakı əsas tiplərə bölünür: Torpaq işləyən maşınlar

(dərnləşdiricilər, frez maşınları); Drenaj və suvarma sistemləri üçün maşınlar (drenaj qazma maşınları, borudöşəyən texnikalar); Torpaq sıxlaşdırıcı və hamarlayan texnikalar (avtokompaktorlar, lazerlə idarə olunan hamarlayıcılar); Suvarma və drenaj texnikaları (damcı suvarma sistemləri və su nasosları)

3. Meliorativ maşınların əsas texniki xüsusiyyətləri onların gücü, məhsuldarlığı, iş dərinliyi, yanacaq sərfiyyatı və istifadəyə uyğunluğuna əsaslanır.

4. Torpaq-meliorasiya texnikalarının düzgün seçilməsi və effektiv tətbiqi kənd təsərrüfatı sahələrinin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunmasına da töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q.Ə., “Torpaq meliorasiyası və onun əhəmiyyəti”, Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
2. Hüseynov R.Ş., “Meliorasiya və rekultivasiya”, Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2016.
3. Əliyev S.M., “Meliorasiya və irriqasiya əsasları”, Gəncə Nəşriyyatı, 2015.
4. Мироненко В.А., “Мелиоративные машины и оборудование”, Москва: Колос, 2015.
5. Горлов В.П., “Мелиорация и охрана земель”, Санкт-Петербург: Лань, 2019.
6. Новиков В.Н., “Гидромелиорация земель”, Москва: Агропромиздат, 2018.

SUMMARY

Based on the collected materials, the article analyzes the technical characteristics of the types and brands of land reclamation machines used to increase soil fertility. Special land reclamation machines are used to increase soil fertility and carry out land reclamation works. These machines are designed for tillage, irrigation, drainage and transportation. Modern reclamation techniques improve the physical, chemical and water regimes of the soil and allow to increase the productivity of the cultivated areas. The technical characteristics of machines determine their efficiency and areas of application.

Keywords: soil fertility, land reclamation, land reclamation machines, mechanization, land processing systems.

РЕЗЮМЕ

На основе собранных материалов в статье анализируются технические характеристики типов и марок мелиоративных машин, применяемых для повышения плодородия почв. Для повышения плодородия почвы и проведения мелиоративных работ используются специальные мелиоративные машины. Эти машины предназначены для обработки почвы, орошения, дренажа и транспортировки. Современные методы мелиорации улучшают физический, химический и водный режимы почвы и позволяют повысить продуктивность посевных площадей. Технические характеристики машин определяют их эффективность и области применения.

Ключевые слова: плодородие почв, мелиорация земель, мелиоративные машины, механизация, системы обработки земель.

MİLLİ INNOVASIYA SİSTEMİ: ONUN YARANMA ŞƏRTLƏRİ VƏ İNKİŞAF AMİLLƏRİ.

Məryəm DAŞDƏMİROVA

Vüsal ƏLİFOV

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə sosial-iqtisadi transformasiyalar şəraitində milli innovasiya sistemlərinin formalaşmasında ümumi məsələləri araşdırır. Müəllif milli innovasiyanın əsas elementlərini ümumiləşdirir və strukturlaşdırır sistemi, onun funksiyalarını sistemləşdirir, təkamül inkişafında kritik amilləri təsnif edir və global iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün platformanın formalaşdırılmasında innovasiya sisteminin rolu və onu təşkil edən milli iqtisadiyyatlar. Məqalədə milli innovasiya sisteminin inkişafı nümayiş etdirilir davamlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanaraq, axtarış baxımından prioritetlərin ardıcıl dəyişdirilməsini, bütün növ innovasiyaların hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi və mənimsənilməsi.

Açar sözlər: innovasiya, davamlı inkişaf, sosial-iqtisadi artım, milli innovasiya sistemi, bilik, transformasiya, innovativlik amilləri

Giriş

“Bəşəriyyət öz inkişafında yeni dövrə qədəm qoydu. Bu, gözlənilmədən və hiss olunmadan baş verdi”. Gözlənilməzlik və epoxanın dəyişməsinin, deməli, texnoloji qəlibin də hiss olunmazlığı kiçik və böyük sosial-iqtisadi dövlətlərin bacarıqsızlığının və hazırlıqsızlığının əsas amilinə çevrilmişdir [1].

Milli innovasiya sisteminin tərkib elementi kimi daxil edildiyi sistemlər təkamülün yeni mərhələsinə, yeni inkişaf mərhələsinə keçmək. Dünya Sisteminin bu mərhələsində sivil inkişafın əsas stimulu yeniliklərdir. Lakin əslində yeniliklərin əhəmiyyəti, onların sistem əmələ gətirən keyfiyyətləri və xassələri indiyə qədər tam şəkildə işıqlandırılmamışdır. Sistemliliyin gələcək nəzəri-metodoloji tədqiqatlarının aktuallaşdırılması və innovasiyaların kiçik və böyük sosial-iqtisadi sistemlərin formalaşması və inkişafına təsirinin çoxölçülü olması şübhəsizdir - milli innovasiya sistemlərinin formalaşmasında innovasiyaların rolu qədər şübhəsiz və obyektivdir mahiyyət etibarilə milli iqtisadiyyatın inkişafı, onu dayanıqlı artıma aparır [3].

Müasir elmi ədəbiyyatda “sistem” terminindən və ondan yaranan terminlərdən (məsələn, “sistemli yanaşma”, “sistem təhlili”, “sistemləşdirmə”) istifadə etmək artıq adət halını almışdır. Çox vaxt “sistem” termini formalaşmış fəlsəfi termin kimi qəbul edilir. Reallıqda isə belə deyil. Antik fəlsəfədə onlar ən çox “bütöv” terminindən istifadə edirdilər və sistemli fikirlər antik dünyada epizodik xarakter daşıyırdı. Sistemlilik ideyaları ən geniş tirajı İntibah dövründə aldı; Yeni Zaman fəlsəfəsində məlumat verməyə cəhdlər edildi. Sistemlilik nəzəriyyəsinə uyğunluq və mürəkkəblilik. Sistemlilik nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə təbii elmi mənşəyə malikdir, çünki təbiət elmləri kəşflərlə zənginləşir.

Nəzəriyyə baxımından sistem, cisimlərin və cisimlərin bir-birini birləşdirən xüsusi xüsusi birləşmələrinin obyektiv mövcudluğunu əks etdirən birləşmiş, bir-biri ilə əlaqəli çoxluq kimi təfsir edilməlidir. Bu tərif sistemi özüyəriyən aqreqat, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı əlaqə və inkişaf qabiliyyəti kimi atributlarla əlaqələndirir.

Qeyd edək ki, milli-innovasiya sisteminin nəzəri-tətbiqi təriflərinə gəldikdə, bu termin elementlərin bir-biri ilə əlaqəli olması ilə yanaşı, həm də milli-innovasiya sistemini təşkil edən elementlərin institusionallığı və iyerarxikliyi ilə xarakterizə olunur.

Biz milli innovasiya sistemini bütün mülkiyyət formalarının və onların qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin məcmusu kimi nəzərdən keçirə bilər ki, bu da əsasında yeni biliklərin yaradılması,

saxlanması və yayılması üzrə fəaliyyət göstərir. Dünya klassiklərinin xüsusi araşdırmalarında belə bir fikir var ki, milli innovasiya sistemləri dövlət və özəl elmi-istehsalat sektorunu əhatə edən bir növ institusional şəbəkə kimi qəbul edilməlidir. Milli innovasiya sisteminin işləməsi innovasiya texnologiyasının yayılmasını asanlaşdırır [2]. Bununla əlaqədar olaraq, milli innovasiya sisteminin institusionalaşdırılması ideyasını da müdafiə edən digər müəlliflər hesab edirlər ki, bu sistem əsas elementləri kimi altı əsas sektoru əhatə edir [6]:

1. biznes sektoru (mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, iri və ən böyük korporativ qurumlar);
2. dövlət sektoru (innovasiyaların dəstəklənməsi sahəsində fəaliyyətə rəhbərlik edən respublika və regional icra hakimiyyəti orqanları),
3. elmi-tədqiqat sektoru (təhsil, akademik müəssisələr, elmi-tədqiqat institutları);
4. texnologiya transferi və vasitəçilik sektoru (texnoparklar, texnopolislər, biznes-inkubatorlar, klasterlər, texnologiya-inkışaf və xüsusi iqtisadi zonalar);
5. dövlət sektoru (təşkilati və innovasiyaya açıq vətəndaş cəmiyyəti);
6. partnyor sektor (innovasiya fəaliyyətində xarici tərəfdaşlar).

Yuxarıda göstərilən bütün sektorlar, milli innovasiya sisteminin elementləri kimi, dinamik olaraq asılıdır, eyni zamanda, onlar arasında funksional və təşkilati qarşılıqlı əlaqə kimi qəbul edilməlidir.

Milli innovasiya sistemi bir neçə əsas funksiyayı yerinə yetirir ki, bunlardan ən mühümləri bunlardır:

- ◎ milli innovasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və formalaşdırılması;
- ◎ innovasiyaların yaradılması məqsədi ilə qanuni-tənzimləyici, təşkilati və iqtisadi məkanın formalaşdırılması və tənzimlənməsi;
- ◎ milli sosial-iqtisadi inkişafda elmi innovasiya prioritetlərinin seçilməsi və təşkili;
- ◎ innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazım olan əsas resurs növlərinin birləşdirilməsi, səfərbər edilməsi, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- ◎ mikroiqtsadi və makroiqtisadi səviyyədə innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- ◎ insan potensialının inkişafı və intellektual kapitalın toplanması üçün qeyri-maddi aktivlərin və milli bazanın yaradılması;
- ◎ yeni istehsal, xidmət və xalq təsərrüfatının digər sahələrinin dəstəklənməsinin təmin edilməsi.

Milli innovasiya qabiliyyəti təkamül və keyfiyyətli mütərəqqi inkişaf sistemi bir çox amillərdən asılıdır ki, bunlar ümumiyyətlə stimullaşdırıcı və stimullaşdırıcı kimi təsnif edilə bilər. Aydındır ki, milli innovasiya sisteminin inkişafını stimullaşdıran amillər sonuncunun qeyri-sabitliyinə və mahiyyət etibarlı ilə uzun müddət ərzində təkamül üçün stimulların aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır. Milli innovasiya sistemi öz sabitliyini qoruyub saxlamaq cəhdində fərqli istiqamətə yönəldilə bilən iki prosesin dialektikası ilə xarakterizə olunur. Bunlar inkişaf prosesləri və əməliyyat prosesləridir. Milli innovasiya sisteminin fəaliyyəti nisbətən sabitliyin qorunmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, inkişaf, əksinə, milli innovasiya sisteminin keyfiyyətə yeni xüsusiyyətlər əldə etmək üçün sabitlik və tarazlığı itirmək məcburiyyətində qalması deməkdir. Bunlar xassələr, hər bir sonrakı addımda, bir tərəfdən, toplandıqca, sistemin təkamülü və yeni nizamın formalaşması üçün stimullar meydana gətirir, digər tərəfdən, keyfiyyət vəziyyətinə keçmək üçün əsas təmin edir. Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, milli innovasiya sisteminin inkişafı yalnız sabitliyin müntəzəm olaraq itirilməsi və sonradan bərpa olunması şərti ilə mümkündür. Bu o deməkdir ki, milli innovasiya sistemi özünü təşkil etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Qeyd edək ki, strukturlaşdırılmış innovasiya sisteminin və optimal innovasiya mühitinin olması aprior olaraq global, milli və yerli effektlərin əldə edilməsi deməkdir. Bunu təsirlər aşağıdakı əsaslarla ifadə edilə bilər:

- ◎ dayanıqlı inkişafın iqtisadi-maliyyə aspekti innovasiyalardan istifadədən davamlı müsbət qiymətləndirilmiş ekvivalent gəlirləri və onların tətbiqinin nəticələrini göstərir;
- ◎ davamlı inkişafın elmi-texniki aspekti innovasiya həllinin faktiki yeniliyini, faydalılığını,

estetikliyini və praktikliyini və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün onun təkamül qabiliyyətini nümayiş etdirir;

© davamlı inkişafın sosial aspekti innovasiyanın sosial nəticələrini, ictimai və vətəndaşları əhatə edir və onları idarə edir.

əvvəllər aparılan fundamental və tətbiqi tədqiqatların və layihələndirmə işlərinin əhəmiyyəti;

© davamlı inkişafın ekoloji aspekti innovasiyaların ətraf mühitin vəziyyətinə təsirini əhatə edir və göstərir və innovasiyaların ekoloji təhlükəsizliyini idarə edir.

Strukturlaşdırılmış innovasiya sisteminin və optimal innovasiya mühitinin olması ilə bağlı yuxarıda göstərilən bütün təsirlər bu sistemin və bu mühitin yaradılması və inkişafının son məqsədinin həllini müəyyənləşdirir. Bu son məqsəd rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın yaradılmasında ifadə olunur və bu, balanslaşdırılmış iqtisadi inkişaf üçün platforma və ya əsasdır.

Obyektiv olaraq yuxarıda qeyd olunan məsələləri bir-birindən asılı və bir-biri ilə əlaqəli olduğu üçün ümumi şəkildə həll etməliyik. Bu məsələlərin həllində əsas şərtləri müəyyən edən və milli innovasiya sisteminin inkişafı vasitəsilə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin təkamül yolunun transformasiyasını təmin edən xarici mühit determinantlarının təsirinin nəzərə alınması vacibdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq vurğulaya bilərik ki, davamlılıq konsepsiyasına əsaslanan milli innovasiya sisteminin inkişafı bütün növ innovasiyaların axtarışı, inkişafı, sınaqdan keçirilməsi və qəbulu baxımından prioritetlərin ardıcıl təkamüllə dəyişməsinə nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev A. (2014). “İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması” Bakı: kitab s. 25.
2. Evaluation of the Finnish national innovation system - full report (2009). (Finlandiyanın milli innovasiya sisteminin qiymətləndirilməsinə dair illik hesabatı . (2009). Helsinki, s.80-84)
3. The evolution of Singapore's national innovation system and the changing role of public policy. (2002). Poh Kam WONG Elgar (*Sinqapurun milli innovasiya sisteminin inkişafı və dövlət siyasətində dəyişən rolu. Sinqapur, s.1-5*)
4. Singapore's evolving national innovation system. Poh Kam WONG (*Sinqapurun milli innovasiya sisteminin inkişafı*)
5. Innovation performance review Of Belarus (2011). UNITED NATIONS, New York and Geneva. (*Belarusiyanın innovasiya aktivliyinin qiymətləndirilməsinə dair BMT-nin hesabatı (2011). Cenevrə, s.19-22*).
6. www.adb-asianthinktanks.org.

SUMMARY

This article examines general issues in the formation of national innovation systems amidst socioeconomic transformations. The author generalizes and structurizes the major elements of the national innovation system, systematizes its functions, classifies critical factors in its evolutionary development, and brings to light the role of the innovation system in forming a platform for the sustainable development of the global economy and national economies that make it up. The article demonstrates that the development of the national innovation system involves, based on the sustainable development concept, a consistent change of priorities in terms of searching for, developing, testing, and adopting all kinds of innovation.

Keywords: innovation, sustainable development, social-economic growth, national innovation system, knowledge, transformation, innovativeness factors

MONTE KARLO SİMULYASIYASININ HƏYAT SİĞORTASINA TƏTBİQİ

Fidan TAMAZOVA **Elvin MIRZƏYEV**
fidantamazova@gmail.com elvinmirzeyev4@gmail.com
Fərhad MİRZƏYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

İşdə Monte Karlo simulyasiyasından söhbət açılır. Onun üstün və çatışmayan cəhətləri göstərilir və həyat sığortasına tətbiqi verilir. Monte Karlo simulyasiyası qeyri-müəyyən bir hadisənin mümkün nəticələrini proqnozlaşdıran riyazi bir texnikadır. Kompüter proqramları bu metoddan əvvəlki məlumatları təhlil etmək və fəaliyyət seçiminə əsaslanaraq bir sıra gələcək nəticələri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Məsələn, yeni bir məhsulun ilk ay satışlarının proqnozlaşdırılması üçün onun satış tarixçəsinə aid məlumatları Monte Karlo simulyasiyası proqramı vasitəsilə verilə bilər.

Açar sözlər: Monte Karlo, simulyasiya, ehtimal, metod, paylanma, proqnozlaşdırma.

Giriş

Monte Karlo simulyasiyası qeyri-müəyyən bir hadisənin mümkün nəticələrini proqnozlaşdıran riyazi bir texnikadır. Kompüter proqramları bu metoddan əvvəlki məlumatları təhlil etmək və fəaliyyət seçiminə əsaslanaraq bir sıra gələcək nəticələri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edir. Məsələn, yeni bir məhsulun ilk ay satışlarının proqnozlaşdırılması üçün onun satış tarixçəsinə aid məlumatları Monte Karlo simulyasiyası proqramı vasitəsilə verilə bilər.

Bunun əksinə olaraq, ənənəvi proqnozlaşdırma üsulları daha qətidir. Onlar proqnoza dəqiq cavab verirlər və qeyri-müəyyənliyi nəzərə ala bilmirlər. Məsələn, minimum və maksimum səyahət vaxtını demək mümkündür. Lakin hər iki cavab tam doğru deyildir.

Con fon Neyman və Stanislav Ulam 1940-cı ildə Monte Karlo simulyasiyasını və ya Monte Karlo metodunu elmə gətirmişlər. Metod “rulet oyunu” ilə eyni təsadüfi mülkiyyəti paylaşdığından, onlar bu metodu Monakodakı məşhur kazinonun şərəfinə adlandırmışlar.

Maliyyə risklərinin proqnozlaşdırılması onlarla və ya yüzlərlə risk faktorunun təhlilini tələb edir. Maliyyə analitikləri hər bir mümkün nəticənin ehtimalını yaratmaq üçün Monte Karlo simulyasiyasından istifadə edirlər. Monte Karlo simulyasiyası biznes, maliyyə, onlayn oyun, mühəndislik sahələrində tətbiq olunur.

Monte Karlo simulyasiyası giriş dəyişənləri, çıxış dəyişənləri və riyazi modeldən ibarətdir. Kompüter sistemi müstəqil dəyişənləri riyazi modelə daxil edir, onları simulyasiya edir və asılı dəyişənlər yaradır.

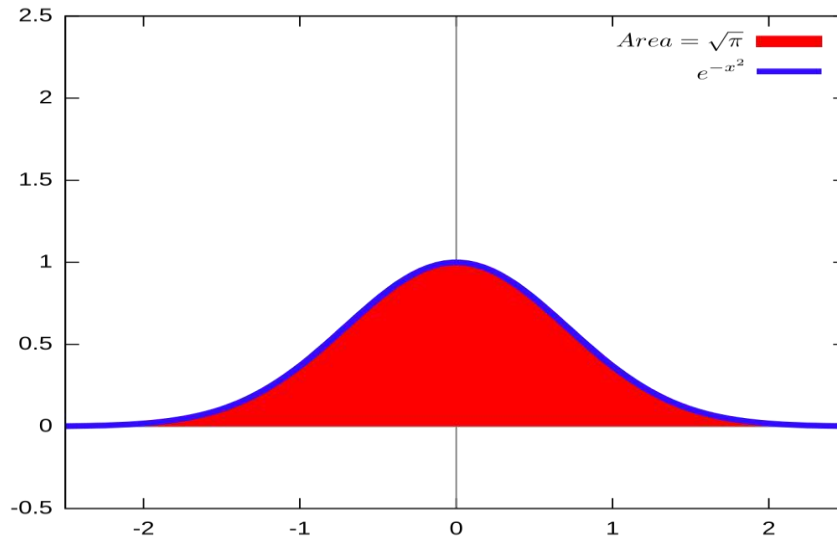
Monte Karlo simulyasiyasında ehtimal paylamaları sərhədlər arasında paylanmış bir sıra dəyərləri təmsil edən statistik funksiyalardır. Bu statistik funksiyalar diskret və ya kəsilməz dəyərlərdən ibarət olur.

Diskret ehtimal paylanması tam ədədlər və ya sonlu ədədlər ardıcılığı ilə təmsil olunur. Diskret dəyərlərin hər birinin sıfırdan böyük ehtimalı var. Statistik məlumatların emalı ilə qruplaşdırması, yekunlaşdırması ilə məşğul olub diskret ehtimal paylanması cədvəlini tərtib edirlər.

Normal paylanma simmetrik formaya malik olan və ehtimal sıxlıq funksiyası ilə təsvir edilən paylanmadır. Bu paylanma, real həyatda müşahidə edilən bir çox təsadüfi hadisələrin statistik xarakteristikalarını təmsil edir. Normal paylanmanın ehtimal sıxlıq funksiyası aşağıdakı kimi ifadə edilir:

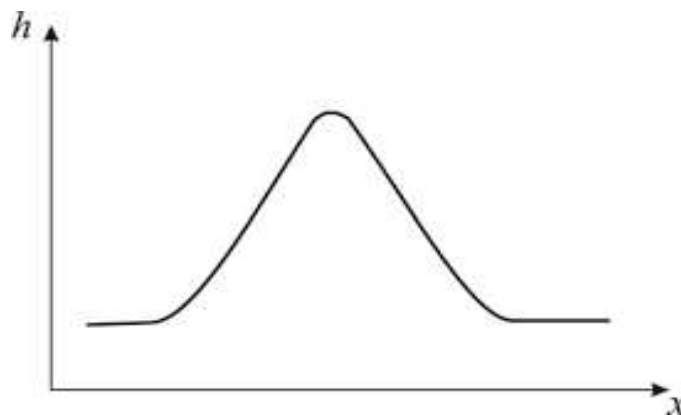
$$f(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-\mu)^2}{2\sigma^2}}$$

Burada μ paylanmanın ortalaması, σ isə standart sapmasını (bəzən buna meyletmə də deyilir) təmsil edir. Təsadüfi dəyərin ehtimalı mediandan yüksəkdir və zəng əyrisinin hər iki ucuna doğru ehtimal əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Məsələn, bir sinifdə tələbələrin çəkirlərinin təkrar təsadüfi seçilməsi sizə normal paylanma diaqramını verəcəkdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Normal paylanma.

Üçbucaqlı paylanma təsadüfi dəyişənləri təmsil etmək üçün minimum, maksimum və ən çox ehtimal olunan dəyərlərdən istifadə edir. Onun ehtimalı ən çox ehtimal olunan dəyerdə zirvəyə çatır. Məsələn, şirkətlər üçbucağın minimum, maksimum və ən yüksək dəyərini təyin edərək, gələcək satış həcmi proqnozlaşdırmaq üçün üçbucaq paylamalarından istifadə edirlər (Şəkil 2).

Şəkil 2. Üçbucaq paylanma.

Monte karlo simulyasiyasının həyat sığortasına tətbiqi aşağıdakı şəkildədir:

1. **Ölüm və sağ qalma ehtimalları:** Həyat sığortası şirkətləri, müxtəlif yaş qrupları və onların sağlamlıq vəziyyətləri üçün ölüm cədvəllərinin yaradılmasında Monte Karlo simulyasiyasından istifadə edirlər.

2. **Risk və qeyri-müəyyənliklərin təhlili:** İqtisadi şərait, epidemiyalar və təbii fəlakətlər kimi risklərin qiymətləndirilməsi üçün bu simulyasiyadan istifadə olunur.

3. **Siyasətlərin qiymətləndirilməsi:** Müştərinin ödəyəcəyi məbləğlər və şirkətin ödəyəcəyi təzminatlar arasındakı balansın təhlili üçün önəmli metoddur.

4. **Kapitalın adekvatlığının qiymətləndirilməsi:** Şirkətlər, risklərə qarşı kapitalın

kifayətliliyini ölçürlər.

5. **İnvestisiya strategiyalarının təhlili:** Həyat sığortası şirkətləri, mümkün bazar şəraitində investisiya gəlirlərinin proqnozlaşdırmaq üçün bu metoddan istifadə edir.

6. **Təqaüd planlarının modelləşdirilməsi:** Şirkətlər təqaüd ödənişlərini və bu planların uzun müddətli davamlılığını Monte Karlo simulyasiyası ilə qiymətləndirirlər.

Təklif olunan Monte Karlo üsulu sığorta şirkətlərinə daha yaxşı qərarlar verməyə, qeyri-müəyyənlikləri daha aydın görməyə və müxtəlif gələcək ssenariləri üzərində işləməyə imkan yaradır. Bu metod Python, R və MATLAB kimi alətlərlə həyata keçirilir.

Monte Karlo metodu aşağıdakı addımları əhatə edir.

- Riyazi modelin yaradılması:

Giriş və çıxış dəyişənlərini birləşdirən tənlik müəyyən edilir. Riyazi modellər əsas biznes düsturlarından mürəkkəb tənliklərə qədər dəyişə bilər.

- Giriş dəyişənlərini təyin etmək:

Giriş dəyişənlərini təyin etmək üçün müxtəlif növ ehtimal paylanmalarından istifadə olunur.

- Nümunə verilənlər bazası yaratmaq:

Seçilmiş ehtimal paylanmasına uyğun olaraq təsadüfi nümunələrdən ibarət böyük verilənlər toplusu yaradılır. Dəqiq nəticələr əldə etmək üçün nümunənin ölçüsü 0-100.000 aralığında olmalıdır.

- Nəticələri təhlil etmək:

Çıxışın histoqramında necə paylandığını tapmaq üçün simulyasiya nəticələrinə nəzər salır. Nəticənin gözlənilərə uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək üçün orta dəyər, standart kənarlaşma kimi parametrləri hesablamaq üçün statistik alətlərdən istifadə edilir.

Monte Karlo simulyasiyalarından istifadə etmək şirkətlərə daha optimal qərar verməyə, qeyri-müəyyən şəraitdə gələcək ssenariləri daha düzgün qurmağa imkan versə də, bir sıra çatışmamazlıq kimi problemləri var.

1. Monte Karlo simulyasiyası daha çox giriş dəyərlərindən və paylanmasından asılıdır. Giriş və ehtimal bölgüsü təyin edərkən səhvlərə yol verilərsə, bu, səhv nəticələrə səbəb ola bilər.

2. Monte Karlo simulyasiyasını yerinə yetirmək çox yüksək hesablama gücü tələb edə bilər. Monte Karlo metodu ilə hesablamanın bir kompüterdə tamamlanması saatlar, bəzən günlərlə uzana bilər. Bu da müasir dövrdə böyük çatışmamazlıqdır.

Nəticə

Həyat sığortası şirkətləri, müxtəlif yaş qrupları və onların sağlamlıq vəziyyətləri üçün ölüm cədvəllərinin yaradılmasında iqtisadi şərait, epidemiyalar və təbii fəlakətlər kimi risklərin qiymətləndirilməsi zamanı mümkün bazar şəraitində investisiya gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün Monte Karlo simulyasiyasından istifadə edirlər. BU metoddan istifadə etməklə şirkətlər risklərə qarşı kapitalın kifayət etmə dərəcələrini ölçməürlər , təqaüd ödənişlərini və bu planların uzun müddətli davamlılığını Monte Karlo simulyasiyası ilə qiymətləndirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://aws.amazon.com/tr/what-is/monte-carlo-simulation/>
2. <https://www.investopedia.com/terms/m/montecarlosimulation.asp>
3. Paul Glasserman - Monte Carlo Methods in Financial Engineering.
4. D.C.M. Dickson, M.R.Hardy, H.R.Waters - Actuarial Mathematics for Life Contingent Risks.

SUMMARY

This article discusses Monte Carlo simulation. Its advantages and disadvantages are discussed, and its application to life insurance is given. Monte Carlo simulation is a mathematical technique for predicting the possible outcomes of an uncertain event. Computer programs use this method to analyze past data and predict a range of future outcomes based on course choices. For example, to predict the first month sales of a new product, data on its sales history can be fed into a Monte Carlo simulation program.

Keywords: Monte Carlo, simulation, probability, method, distribution, prediction.

NƏQLİYYAT VASİTƏSİNİN PİYADANI VURMASI HADİSƏLƏRİNİN SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTLƏRİNİN TƏDQIQI

Asəf ƏLİYEV

aliyevasef@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan işdə nəqliyyat vasitələrinin piyadaları vurma hadisələrinin səbəb və şəraitləri ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatda, belə hadisələrin baş vermə səbəbləri müxtəlif amillərdən, o cümlədən yol şəraiti, hava şəraiti, piyadaların və sürücülərin davranışları, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti və sürücülərin idarəetmə bacarıqlarından irəli gələn faktorlar üzərində dayanılır. Xüsusilə, nəqliyyat vasitəsi sürücüsünün göstərilən şəraitdə hadisənin qarşısını almağa texniki imkanlarının olub-olmaması məsələsi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi, hər bir yol nəqliyyat hadisəsinin konkret səbəbkarını müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə doğru mütəxəssis ekspertizasının aparılması üçün vacib olan meyarları göstərməkdir. İşdə həmçinin, ekspertiza apararkən nəzərə alınmalı olan amillər təhlil edilmiş, hadisələrin qarşısının alınması və təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə təkliflər verilmişdir. Nəticə etibarilə, ekspert yol nəqliyyat hadisələrinin səbəbkarını müəyyənləşdirərək, tədqiqatın düzgün və elmi cəhətdən əsaslandırılmış aparılmasına nail olunur.

Tədqiqatın əhəmiyyəti, yalnız hadisələrin təhlili ilə məhdudlaşmır, həm də yol təhlükəsizliyi sahəsində mövcud olan problemlərin həllinə dair tövsiyələrin hazırlanması ilə bağlıdır. Bu, həm müvafiq dövlət qurumlarının, həm də sürücülərin və piyadaların daha təhlükəsiz və məsuliyyətli davranışlarını təşviq etməyə yönəlmiş praktik yanaşmalar təqdim edir.

Açar sözlər: yol nəqliyyat hadisəsi, piyadanın vurulması, təhlükəli vəziyyət, sürət həddi, tormozlanma şəraiti

Giriş

Avtomobil parkının inkişafı, yük və sərnişin daşımalarının artması yol-nəqliyyat hadisələrinin (YNH) sayının çoxalmasına, bunun nəticəsində isə insan tələfatına, yaralanmalara və maddi itkilərə səbəb olur. Yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqində ən mürəkkəb və yetərinə araşdırılmamış məsələ onların başvermə səbəblərinin dəqiq müəyyən edilməsidir. Hər bir yol-nəqliyyat hadisəsi bir neçə amilin təsiri nəticəsində baş verə bilər. Statistik məlumatlara əsasən, orta hesabla hər 100 YNH-nə 250 fərqli səbəb və amil düşür. Bu baxımdan, nəqliyyat vasitələri (NV) ilə piyadaların vurulması halları daim aktuallığını qoruyur.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin başvermə səbəbləri iki əsas kateqoriyaya - subyektiv və obyektiv amillərə bölünür. Subyektiv amillərə sürücü, piyada və sərnişinlərin hərəkət qaydalarına riayət etməməsi aid edilir. Obyektiv amillər isə yol örtüyünün vəziyyəti, nəqliyyat vasitələrinin texniki durumu, yolun işıqlandırılması, ətraf mühit şəraiti və meteoroloji amillər kimi faktorları əhatə edir.

YNH-nin başvermə səbəbləri müxtəlif amillərlə əlaqələndirilir. Sürücülərin təqsiri üzündən baş verən yol-nəqliyyat hadisələrinin əsas səbəbləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Svetofor siqnallarına və yol nişanlarının tələblərinə əməl edilməməsi;
2. Yolayrıclarında, döngələrdə və maillikli yol sahələrində sürət həddinin aşılması;
3. İctimai sərnişin nəqliyyatının dayanacaq məntəqələri yaxınlığında hərəkət qaydalarının pozulması;
4. Nəqliyyat vasitəsinin sərxoş vəziyyətdə idarə olunması;
5. Keçmə növbəliliyinin və ötmə qaydalarının pozulması;

6. Texniki cəhətdən nasaz nəqliyyat vasitəsinin idarə edilməsi;
7. Pis hava şəraitində ehtiyatsız hərəkət edilməsi;
8. Avtomobillər arasındakı ara məsafəsinin düzgün seçilməməsi;
9. Nəqliyyat vasitəsinin idarə edilməsi üzrə təcrübə və vərdişlərin yetərsizliyi.

Piyadaların təqsiri nəticəsində baş verən yol-nəqliyyat hadisələri aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

- a) Yolu müəyyən edilməmiş yerdən və yaxınlaşan nəqliyyat vasitəsinin qarşısından keçmək;
- b) Yolun hərəkət hissəsi boyunca hərəkət etmək;
- c) Nəqliyyat vasitəsinin arxasından qəfildən yolun hərəkət hissəsinə çıxmaq.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, yol-nəqliyyat hadisələri, əsasən, aşağıdakı səbəblərdən baş verir:

- Sürət həddinin aşılması;
- Sürücünün diqqətsizliyi;
- Yolun soluna çıxış və dayanacaq məntəqələri yaxınlığından ehtiyatsız keçid;
- Piyadaların yolu müəyyən edilməmiş yerdən və yaxınlaşan nəqliyyat vasitəsinin qarşısından keçməsi;

- Piyadaların yolun hərəkət hissəsi boyunca hərəkət etməsi;
- Piyadanın nəqliyyat vasitəsinin arxasından qəfildən yolun hərəkət hissəsinə çıxması;
- Nəqliyyat vasitəsinin tormoz sistemi və sükan idarəetməsində nasazlıqların olması;
- Yolun yetərli səviyyədə işıqlandırılmaması və səthinin buzla örtülməsi;
- Piyadalar üçün səki infrastrukturunun olmaması və ya eninin kifayət qədər geniş olmaması.

Bu faktorlar nəzərə alınmaqla, yol hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək və yol-nəqliyyat hadisələrinin sayını minimuma endirmək məqsədilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir [1].

Tədqiqat Metodu

Ekspertiza prosesində piyadanın vurulması hadisələri müxtəlif meyarlara görə qiymətləndirilir. Bunlara piyadanın hərəkət istiqaməti, nəqliyyat vasitəsinin hərəkət xüsusiyyətləri, zərbə yeri, zərbənin xarakteri, müşahidə və görünmə imkanlarının məhdudluğu daxildir. Piyadaların vurulması hadisələrinin müxtəlif şəraitlərdə tədqiqi bir sıra elmi işlərdə geniş şəkildə araşdırılmışdır [2, 3, 4, 5].

Piyadanın vurulması hadisələrinin növünə görə başvermə mexanizmi dəyişdiyi üçün tədqiqatların aparılması metodikası da fərqli olur. Ekspertiza zamanı YNH-nin başvermə səbəbləri və şəraiti müəyyən edilir. Hadisə şəraitinin araşdırılması zamanı piyadanın qəfil yolun hərəkət hissəsinə çıxması sürücünün tormozlardan istifadə etməsinə imkan verməmişdirsə, hadisənin əsas səbəbi piyadanın hərəkəti olur. Əks halda, sürücünün hadisənin qarşısını almaq üçün texniki imkanı olmuşdursa, məsuliyyət sürücüyə aid edilir.

Bəzən YNH-nin baş verməsinə bir neçə səbəb təsir edir. Məsələn, nəqliyyat vasitəsinin tormoz sistemində nasazlıq varsa və piyadalar qəflətən hərəkət edərsə, hadisənin başvermə səbəbləri həm texniki nasazlıq, həm də piyadanın hərəkəti ilə bağlı ola bilər. Ekspertiza praktikasında yol hərəkəti qaydalarına uyğun olmayan sürücü davranışları ilə piyadanın vurulması arasında əlaqələr müəyyən edilir. Bunlara sürət həddinin aşılması, hadisənin qarşısının alınması üçün vaxtında tədbir görülməməsi və nasaz nəqliyyat vasitəsinin idarə olunması daxildir.

Təhlükəli vəziyyətin yaranması anında sürücü icazə verilən sürətlə hərəkət etdikdə belə, nəqliyyat vasitəsinə piyadanın hərəkət xəttinə qədər dayandırmaq üçün texniki imkana malik olmamışdursa, ekspertiza nəticəsi olaraq sürət həddinin aşılması hadisənin başvermə səbəbi kimi müəyyən edilə bilər. Bununla belə, bəzi hallarda icazə verilən sürətlə hərəkət edildikdə belə, hadisənin ağırlığı dəyişməyə bilər.

Beləliklə, yol-nəqliyyat hadisələrinin azaldılması üçün həm sürücülər, həm də piyadalar arasında maarifləndirmə işləri aparılmalı, nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinə ciddi nəzarət edilməli və yol infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir.

Sürücünün hadisənin qarşısını almaq üçün vaxtında tədbirlər görməməsi barədə nəticəyə

gəlmək üçün təhlükəli yol şəraitinin yaranma anı ilə idarəetmə mexanizmlərinin işə düşməsi anı arasındakı vaxtın sürücünün normativ reaksiya vaxtı və idarəetmə intiqallarının işə düşmə vaxtının cəmindən daha çox olması tələb olunur. Əgər müəyyən edilərsə ki, sürücü vaxtında tədbirlər görməklə hadisənin qarşısını almaq üçün texniki imkanlara malik olmuşdur, bu halda hadisənin texniki səbəbi sürücünün hərəkətləri hesab edilir. Əks halda, əgər sürücünün hərəkətləri yol-nəqliyyat hadisəsi ilə səbəb əlaqəsində deyilsə, ekspert belə bir nəticəyə gələ bilər ki, sürücü vaxtında tədbirlər görsəydi belə, hadisənin nəticələrinin ağırlığı dəyişməz qalacaqdı.

Təkərlərin bloklanması ilə qəfil tormozlama hərəkətin təhlükəsizliyini təmin etmədiyindən, bu üsul yalnız hərəkət sürətinin səlis şəkildə azaldılması ilə hadisənin qarşısının alınmasının mümkün olmadığı hallarda məqsədəuyğun hesab edilir. Məsələn, əgər sürücü yolun hərəkət hissəsinə çıxmış piyadanı vurmamaq üçün qəfil tormozlama tətbiq edərsə və nəticədə avtomobil iz buraxaraq sürüşərək yolun eni istiqamətində dönər, aşar və sənişinin ölümü ilə nəticələnersə, sürücünün hərəkətləri ilə hadisə arasındakı səbəb əlaqələri ekspertiza yolu ilə müəyyən edilir. Əgər araşdırmalar göstərsə ki, qəfil tormozlama tətbiq etmədən də piyadanın vurulmasının qarşısını almaq mümkün idi və bu tormozlama zəruri deyildi, ekspert belə nəticəyə gələ bilər ki, hadisənin texniki səbəbi sürücünün hərəkətləri olmuşdur.

NV-nin texniki vəziyyəti normativ tələblərə cavab vermədikdə və bu nasazlıq hərəkətin təhlükəsizliyinə təsir etdikdə, nəqliyyat vasitəsi texniki cəhətdən nasaz hesab olunur. Əgər sürücü bu nasazlıqlar barədə məlumatlı idisə və onları istismar zamanı aradan qaldırmalı olduğu halda bunu etməmişdirsə, onun hərəkətləri qaydaların tələblərinə uyğun sayılmaz. Lakin sürücünün hərəkətləri ilə YNH arasında səbəb əlaqəsinin olmaması barədə nəticəyə yalnız o zaman gəlmək olar ki, nasazlıq olmasaydı belə sürücü konkret yol şəraitlərində hadisənin qarşısını almaq üçün texniki imkanlara malik olmamışdır. Əgər nasazlıq olduğu halda sürücü hadisənin qarşısını almaq üçün texniki imkanlara malik idisə, onun hərəkətləri YNH ilə səbəb əlaqəsində olmaya bilər. Bu halda isə YNH-nin əsas səbəbi sürücünün vaxtında tədbir görməməsi kimi qiymətləndirilir.

Bəzi hallarda YNH-nin səbəblərini müəyyən etmək üçün piyadanın hərəkətləri də analiz edilir. Məsələn, əgər piyada yolu sağdan sola keçməyə başlayırsa və sürücü hadisənin qarşısını almaq üçün avtomobili sola çəkərək tormozlama tətbiq edir, lakin nəticədə piyadanı yolun sol çiyində vurursa, bu halda piyadanın hərəkətləri ilə hadisə arasındakı səbəb əlaqəsi müəyyən edilməlidir. Ekspertiza nəticəsində müəyyən edilərsə ki, avtomobil piyadanın hərəkət trayektoriyasına çatdığı anda piyada təhlükəli zonadan çıxı bilərdi, bu zaman piyadanın hərəkətləri ilə hadisə arasında səbəb əlaqəsi olmur və hadisənin texniki səbəbi sürücünün düzgün olmayan manevri hesab edilir. Əgər müəyyən edilərsə ki, piyada yalnız vaxtında tormozlama edildiyi halda təhlükəli zonanı tərk edə bilərdi, bu halda piyadanın hərəkətləri YNH ilə səbəb əlaqəsində olur. Başqa sözlə, əgər vaxtında tormozlama tətbiq edilərək hadisənin qarşısını almaq mümkün olduğu halda sürücü düzgün olmayan manevr edibsə, bu halda hadisənin texniki səbəbi sürücünün hərəkətləri olur. Lakin əgər avtomobil piyadanın hərəkət trayektoriyasına çatdığı anda tormozlama aparılısaydı belə piyada əvvəlki hərəkət sürəti ilə təhlükəli zonanı tərk edə bilməmişdirsə, bu zaman sürücünün etdiyi manevr düzgün hesab edilir və hadisənin əsas səbəbi piyadanın düzgün olmayan hərəkətləri olur [6].

Qeyd edək ki, YNH-nin baş verməsində hava şəriti də nəzərə alınmalıdır.

Hava şəriti, nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi və piyadaların yol hərəkətində iştirakı üzərində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu təsir, hər iki tərəfin təhlükəsizlik davranışlarını və yol hərəkəti şəraitini birbaşa şəkildə formalaşdırır. Hava şəriti xüsusilə qış və payız mövsümlərində, yağış, qar, buzlu yol və zəif görmə şəriti kimi amillərlə daha çox qarşıya çıxır. Aşağıda hava şəraitinin nəqliyyat vasitələrinin piyadaları vurmasına təsirini izah edən bəzi mühüm məqamlar qeyd olunub:

Görüş məsafəsinin azalması: Qatı duman, yağış və ya qar, sürücünün yolun vəziyyətini görməsini çətinləşdirir. Görüş məsafəsinin azalması, sürücünün piyadaları vaxtında görməsini və buna uyğun reaksiya verməsini çətinləşdirir. Bu halda, sürücünün zamanında əyləc etməsi və ya təhlükəsiz bir şəkildə hərəkət etməsi mümkünsüz ola bilər.

Yolun sürüşkən olması: Yağış, qar və ya buzlu yol şəraiti nəqliyyat vasitələrinin yol üzərində idarəetmə imkanlarını zəiflədir. Bu cür şəraitdə sürücülər əyləcləri daha uzun məsafələrə tətbiq edir və nəqliyyat vasitəsinin hərəkəti daha yavaş olur. Bu da piyadaların təhlükəsiz keçid etməsini çətinləşdirir və vurulma ehtimalını artırır.

Yol işarələri və işıqlandırmanın zəifliyi: Qış aylarında günün daha qısa olması və havanın tez qararması ilə, yol işarələrinin və işıqlandırmanın düzgün olmaması təhlükə yaradır. Hava şəraiti nəticəsində işıqlandırma və yol işarələri tam olaraq görünmədikdə, sürücülər və piyadalar arasında qarşılıqlı anlaşılmaqlar baş verə bilər.

Piyadaların görünməməsi: Yağışlı, qarlı və ya dumanlı havalarda piyadaların görünməməsi ehtimalı yüksəkdir. Xüsusilə piyada keçidlərində və ya qeyri-yaşayış zonalarında təhlükə yaranır. Bu vəziyyətdə, sürücülər piyadaları vaxtında görə bilmədikləri üçün reaksiya müddəti uzanır.

Piyada davranışları: Hava şəraiti, piyadaların davranışlarına da təsir göstərir. Məsələn, yağın qar və ya yağış zamanı piyadalar, sürücülərin onları görməsini çətinləşdirə biləcək qapalı yerlərdən çölə çıxırlar, yolun tərs hissəsində hərəkət edirlər və bəzən yolun doğru hissəsini nəzərə almadan tələsirlər.

Sürət və nəzarət itkisi: Hava şəraiti, sürücünün nəqliyyat vasitəsinin idarəetməsini çətinləşdirir və nəticədə sürət limitlərinə riayət etmək daha çətin olur. Sürücülər, yağışlı və ya qarlı havada daha az sürətlə hərəkət etməli olurlar ki, bu da yolun vəziyyətinə görə qəza riskini azaldır. Lakin, sürət həddinin artırılması ilə piyadanın vurulma ehtimalı da yüksəlir.

Nəticə

Bu tədqiqat çərçivəsində nəqliyyat vasitəsinin piyadanı vurmaları ilə nəticələnən hadisələrin səbəbləri və yaranma şəraiti geniş şəkildə araşdırılmışdır. Sürücünün mövcud şəraitdə hadisənin qarşısını almaq üçün texniki imkanlarının olub-olmaması müəyyən edilmişdir ki, bu da ekspertiza prosesinin obyektiv və elmi əsaslarla aparılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat nəticəsində yol-nəqliyyat hadisələrinin başvermə mexanizmi təhlil olunmuş, sürücünün və piyadanın hərəkətləri arasındakı səbəb-nəticə əlaqələri qiymətləndirilmişdir. Həmçinin, nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyəti, yol şəraiti və digər amillərin hadisənin başverməsindəki rolu araşdırılmışdır. Beləliklə, ekspertiza nəticəsində YNH-nin səbəbkarı dəqiqliklə müəyyən edilmiş və tədqiqatın düzgün aparılması təmin olunmuşdur. Bu nəticələr yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin artırılması və gələcəkdə oxşar hadisələrin qarşısının alınması üçün mühüm tövsiyələrin formalaşdırılmasına da şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov R.P., Çobanzadə İ.M. Yol nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi və avtotexniki ekspertizası. Dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2005, 350 səh.
2. Əliyev A.A. Məhdud olmayan görmə şəraitində piyadanın vurulması hadisələrinin ekspert tədqiqatı. Bakı Mühəndislik Universiteti. Gənc tədqiqatçıların V Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: 2021, səh.104-109.
3. Əliyev A.A. Tərpənməz maneə ilə məhdudlaşan müşahidəlik şəraitində piyadanın vurulması hadisələrinin ekspert tədqiqatı. Bakı Mühəndislik Universiteti. Gənc tədqiqatçıların VI Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: 2022, səh.836-838.
4. Əliyev A.A. Məhdud görmə şəraitində piyadanın vurulması hadisələrinin ekspert tədqiqatları. Bakı Mühəndislik Universiteti. Gənc tədqiqatçıların VII Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: 2023, səh.1166-1171.
5. Əliyev A.A., Orucov T.Z. İxtiyari istiqamətdə hərəkət edən piyadanın vurulması hadisələrinin ekspert tədqiqatları. Bakı Mühəndislik Universiteti. Gənc tədqiqatçıların VIII Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: 2024, səh. 831-835.

7. Скирко́вский С. В., Капский Д. В. Экспертиза дорожно-транспортных происшествий: учеб. пособие / М-во трансп. и коммуникаций Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. - Гомель: БелГУТ, 2018. -173 с.

SUMMARY

This study provides a comprehensive analysis of the causes and conditions of pedestrian collisions involving motor vehicles. The research examines various contributing factors, including road conditions, weather conditions, the behavior of both pedestrians and drivers, as well as the technical condition of vehicles and the driving skills of drivers. Particular emphasis is placed on assessing whether the driver had the technical capability to prevent the accident under the given circumstances. The primary objective of this study is to determine the specific cause of each traffic accident and to establish essential criteria for conducting an accurate expert examination. Furthermore, the study analyzes the key factors that must be considered during the expert evaluation and presents recommendations aimed at accident prevention and enhancing road safety. As a result, the expert analysis ensures the identification of the responsible party in traffic accidents, thereby contributing to the scientifically grounded and methodologically sound execution of the research.

The significance of this study extends beyond the analysis of traffic incidents; it also encompasses the development of recommendations to address existing issues in road safety. These findings provide practical approaches aimed at fostering safer and more responsible behavior among relevant governmental authorities, drivers, and pedestrians alike.

Key words: traffic transport accident, pedestrian hit, dangerous situation, speed limit, braking condition

РЕЗЮМЕ

В представленном исследовании подробно изучены причины и условия дорожно-транспортных происшествий, связанных с наездом транспортных средств на пешеходов. В рамках данного исследования анализируются факторы, способствующие возникновению таких инцидентов, включая дорожные и погодные условия, поведение пешеходов и водителей, а также техническое состояние транспортных средств и навыки управления водителями. Особое внимание уделено вопросу о наличии или отсутствии у водителя технической возможности предотвратить происшествие в данных условиях.

Основная цель этого исследования-установить конкретного виновника каждого дорожно-транспортного происшествия и определить ключевые критерии для проведения профессиональной экспертизы. В работе также рассмотрены факторы, которые следует учитывать при проведении экспертизы, и предложены меры по предотвращению подобных происшествий и обеспечению безопасности.

Значимость исследования заключается не только в анализе происшествий, но и в подготовке рекомендаций по решению существующих проблем в области дорожной безопасности. Это предполагает практический подход, направленный на повышение ответственности и безопасности поведения как государственных органов, так и водителей и пешеходов.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, наезд на пешехода, опасная ситуация, скоростной режим, условия торможения

TƏBİƏT ELMLƏRİ

QƏRB BÖLGƏSİNİN ARID ƏRAZİLƏRİNDƏ SAQQIZ AĞACININ ƏKİN MATERIALININ YETİŞDİRİLMƏSİ

İbrahim BAXŞIYEV

baxşiyev2232@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Sakız ağacı (Eucalyptus) Tersiyer dövrünün relikտ növidir, quraqlığa və istiyə davamlıdır və torpaq baxımından tələbkar deyil. Toxumla təbii şəkildə yaxşı çoxalır. Kəsildikdə kütükdən güclü cücərtilər verir. İşıqsevərdir, istiliksevərdir, torpağa qarşı tələbkar deyil və quraqlığa davamlıdır. Meşələrin bərpası, meşə zolaqlarının yaradılması və rekultivasiya meşə əkinləri üçün dəyərli növdür. Bəzək xüsusiyyətləri və şəhər mühitində davamlılığı onu abadlıq işlərində istifadəyə də yararlı edir.

Açar sözlər: *sumaqqimilər, saqqız ağacı, püstə, kitrə, relikտ, qərb bölgəsi, quraqlığa davamlı, kserofit.*

Giriş

Qərb bölgəsi ərazisinin Gəncə -Qazax düzənliyində və dağətəyi zonada yerləşən hissəsi təbii meşə örtüyündən tamamilə məhrum olub sənaye və kənd təsərrüfatı intensiv inkişaf etmiş bölgədir. Arid zona (arid-quru, nəmlənmə əmsali vahiddən az) illik yağıntıların miqdarı (250-300 mm) həmin dövrdə fiziki buxarlanmanın miqdarından 3-4 dəfə az təşkil etçəklə nəmlənmə defisiti yaranır.

Odur ki, həmin düzən və dağətəyi arid zonada süni meşəsalma və meşəyetidirmə tədbirlərinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [2.3]

Rayonun dağətəyi zonası arid - çox quru meşəbitmə şəraiti olan meşə əkinini rayonuna daxilidir. Dağətəyi zonanın çilpaq, torpaq örtüyü yuyulmuş, quru, günəş altında qovrulmuş dağ yamaclarıdırıcı və ürəksixan mənzərə-landşaft yaradır. Belə landşaftların yaranmasına yamaclarda meşə-arid seyrəkliliklərin və kolluqların, ot örtüyünün məhv edilməsi nəticəsində torpağın eroziyaya uğramasıdır. Torpaq eroziyası yamacların kənd təsərrüfatı üçün yararsız vəziyyətə düşməsi ilə yanaşı digər arzuolunmayan hadisələrin də baş verməsi ilə nəticələnir.

Qərb bölgəsi ərazisinin Gəncə -Qazax ərazisində eroziya nəticəsində istifadəsiz hala düşmüş dağ yamacları geniş yer tutur. Rayonun ərazisində dağətəyi və dağ zonalarda belə sahələrə tez-tez təsadüf olunur.

Dağ yamaclarında eroziya prosesinin qarşısının alınmasında, bitki örtüyü bərpa olunaraq onların təsərrüfat dövryyəsinə qaytarılması meşə-meliotativ tədbirlərin aparılmasını tələb edir. Eroziyaya uğramış yamaclarda meliorativ meşə əkinləri tədbirləri nəticəsində bağlar, meşə-bağlar və qoruyucu meşə əkinləri yaradılır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi torpaq hazırlığının-torpağın becərilməsi tədbirlərinin aparılması ilə bağlıdır. Torpağın düzgün becərilməsi yamacda səthi axının qarşısını alaraq onu qrunտ axınına çevirir və bununla da torpaq eroziyasının qarşısını almaqla bərabər, həm də coxillik əkmələrin bitməsi və inkişafı üçün əlverişli yaratmış olur.

Yamacın kompleks göstəriciləri (eroziyaya uğrama dərəcəsi, mailliyi, torpaq-qrunտ şəraiti, maşın-mexanizmlərdən istifadə etmək imkanı və s.) əsasında becərmə texnologiyası tətbiq olunur.

Saqqız ağacı Üçüncü dövrün relikտ növü olub quraqlığa və istiyə davamlı, torpağa az tələbkar cinsdir. Toxumla təbii bərpası yaxşı gedir. Kəsildikdə kütükdən güclü pöhrə verir. İşıqsevən, istisevən, torpağa az tələbkar və quraqlığa davamlıdır. Meşəsalma, tarlaqoriyucu meşə zolaqların və meliorativ meşə əkinlərinin yaradılması üçün qiymətli cinsdir. Dekorativliyi və şəhər mühitini

davamlılığı yaşıllaşdırmada da istifadəsini əlverişli edir.

Saqqız ağacı (*Pistacio mutica*). Bu növə bəzən kütarpaq püstə də deyilir. Hündürlüyü 8 (15) m, diametri 80 sm-ə çatan ağacdır, geniş yarımkürəvari, seyrəkçətiri var. Gövdəsinin qabığı tünd boz, dayaz çatlıdır. Cavan zoğları isə açıq boz rəngli və parlaqdır. Tumurcuqları oturaq olub, zəif tükcüklüdür. Qışda yarpaqları töküləndir, tək lələkvaridir, 5-7 (9) ədəd yarpağından ibarətdir. Yarpaqları qalın dərivari kənarları bütöv, uzunsov ellipsvaridir, ucdan küt və ya azacıq sivriləşmiş olur, üstdən parlaq-yaşıl, altından açıq-yaşıldır. Erkəkcik çiçəkləri çox sıx süpürgədə, dişicik çiçəkləri isə nisbətən seyrək süpürgədə yerləşir. Meyvələri xırdadır, tərsinə yumurtavaridir. Gün düşən tərəfdən qırmızımtıl rənglidir, yağlıdır. Gövdəsindən kitrə alınır və həmin kitrədən saqqız kimi istifadə edilir. İyun ayında çiçəkləyir, meyvəsi avqust ayında yetişir. Toxumla təbii bərpası yaxşı gedir. Kəsildikdə kötəkdən güclü pöhrə verir. İşıqsevən, istisevən, torpağa az tələbkar və quraqlığa davamlıdır. Kiçik Asiyada, İranda, Krimdə və Qafqazda bitir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik qafqazın aşağı qurşaqlarında, Kür-Araz ovalığında bitir, ən geniş meşəsi Sultanbud meşə yaylasıdır.

Saqqız ağacının meşə əkinlərinin yaradılması üçün əkinqabağı torpaq hazırlığının aparılması meşə əkinlərinin yaradılmasında becərmə texnologiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Əkinqabağı torpaq hazırlığı meşə əkinlərinin yaradılması üçün torpağın əsas becərilməsini nəzərdə tutur. Meşə əkinləri çoxillik əkmələr olub torpağın becərilməsi yalnız bir kərrə - əkinqabağı torpaq hazırlığı zamanı həyata keçirilir. Əkinlər yaradıldıqdan sonra yalnız cərgəalarında, mühafizə zolaqlarında bitkilərin gövdə ətraflarında torpağa aqrotekniki qulluq göztərilir. [2.4]

Əkinqabağı torpaq hazırlığı meşə əkini sahəsinə basdırılan ağac və kol bitkilərini onların ömrü boyu torpaqda əlverişli şəraitlə təmin etməlidir.

Əkinqabağı torpaq hazırlığının aqrotekniki tələblərə cavab verən qaydada və keyfiyyətli aparılması yaradılan meşə əkinlərinin bitiş və salamatlıq faizini, bitkilərin boy artımını və inkişafını, bütövlükdə əkinlərin məhsuldarlığını və dayanıqlığını təmin etmiş olur.

Əkinqabağı torpaq hazırlığı (torpağın becərilməsi) meşə əkini sahəsində toxmacar və tinglərin, səpin aparılan meşə toxumlarının həyat şəraitini təmin edən önəmli vasitə olaraq aşağıdakı məsələlərin kompleks həllinə yönəlmiş olur:

- meşə əkini sahəsinə köçürülmüş əkin materialının kök sisteminin inkişafı və qidalanması üçün torpaqda əlverişli şəraitin təmin olunmasına;
- səpin aparılmış toxumlat üçün optimal şəraitin təmin olunmasına;
- torpağın kök sistemi yayılan (*rizosferanın*) üst qatının dərin yumşaldılmasına;
- torpağın quruluşunun və strukturunun dəyişdirilməsinə və bunun nəticəsində torpaqda optimal hava, su, istilik və qidalanma rejiminin təmin olunmasına;
- torpaqda rütubətin toplanmasına və qorunub saxlanılmasına;
- torpaqda maddələr dövrəsinin sürətləndirilməsinə, dərin qatlardakı qida maddələrinin torpağın səthə yaxın qatlarına çıxarılmasına, torpaqda baş verən mikrobioloji proseslərin istiqamətləndirilməsinə;
- alaq otlarının, xəstəlik təvədicilərinin və zərərvericilərin məhv edilməsinə;
- torpağın eroziyadan mühafizəsinə;
- əkin (səpin) aparmaq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına.

Meşə əkinlərinin yaradılması üçün əkinqabağı torpaq hazırlığı meşəbirmə zonasının (meşə əkini rayonlarının) xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılır. Məsələn, quru step və bozqır ərazilərdə torpaq hazırlığı (plantaj və ya herik şumu) əsasən rütubətin toplanması və qorunub saxlanmasına; sucux və bataqlaşmış ərazilərdə izafi rütubətin meşə əkini sahəsindən kənarlaşdırılmasına və ya azaldılmasına (drenaj arxlarının çəkilməsi); dağ yamaclarında torpağın eroziyadan mühafizəsinə (şümun horizontallar istiqamətində aparılması, zolaqlarda şum apardıqda axırıncı gedişdə torpağın mütləq yamac aşağı çevrilməsi, əkmə və kəsmə terrasların yaradılması) və s. konkret hallarda əkinqabağı torpaq hazırlığı ümumi məsələnin həllinə xidmət etməklə yanaşı, qarşısında xüsusi (spesifik) məsələlərin həlli də durur.

Gəncə -Qazax rayonunda arid zonada meşə əkinlərinin yaradılması üçün əkinqabağı torpaq

hazırlığı bir qayda olaraq bir təqvim ili və ya bir vegetasiya müddəti öncə aparılır. Məsələn, 2024-cü ilin yaz mövsümündə yaradılacaq meşə əkinləri üçün əkinqabağı torpaq hazırlığı 2023-cü ilin yaz mövsümündə, 2024-cü ilin payızında yaradılacaq əkilər üçün isə 2024-cü ilin yaz mövsümündən gec olmayaraq aparılmalıdır.

Payız əkinləri (payızda yaradılan meşə əkinləri) üçün torpaq pəzirlığı əvvəlki ilin payızında və ya cari ilin yazından gec olmayaraq həyata keçirilməlidir.

Yaz əkinləri üçün əkinqabağı torpaq hazırlığı bir ildən, yəni əvvəlki ilin yazından gec olmayaraq aparılmalıdır.

Əkinqabağı torpaq hazırlığının bir il (ən azından bir vegetasiya dövrü) öncə həyata keçirilməsi meşə əkini sahələrində vegetasiya müddətində əlaq otları ilə mübarizə tədbirlərinin aparılmasına (şumun təzələnməsi, kultivasiya aparılması nəticəsində), xəstəlik törədicilərinin və zərərvericilərin məhv edilməsinə, torpaqda rütubətin toplanmasına və s. xidmət edir. Meşə əkini sahəsində torpağın bir vegetasiya müddəti qara hərəkət altında saxlanması mühüm profilaktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Meşə əkinlərinin yaradılması üçün əkinqabağı torpaq hazırlığı əsas iki üsulla aparılır: başdan-baş və və qismən torpaq hazırlığı.

Başdan-baş torpaq hazırlığı aparıldıqda torpağın becərilməsi meşə əkini sahəsini tam əhatə edir, bütöv sahədə aparılır. [5.2]

Qismən torpaq hazırlığı aparıldıqda torpağın becərilməsi meşə əkini sahəsini qismən, onun müəyyən hissəsini əhatə edir.

Meşə əkinlərinin yaradılması üçün əkinqabağı torpaq hazırlığında ümumi və xüsusi torpaqbecərmə üsullarından istifadə olunur.

Xüsusi torpaq hazırlığı üsullarına adidir: plantaj (hərəkət) şumunun aparılması, əkmə və kəsmə terraslar yaradılması, zolaqlarda və meydançalarda torpağın becərilməsi.

Ümumi torpaq hazırlığı üsullarına kənd təsərrüfatında tətbiq olunan torpağın becərmə üsulları daxildir: ümumi qaydada 25-30 (35) sm dərinliyində şumun aparılması, şumun (sahənin) kultivasiyası, sahənin malalanması və s.

Meşə əkini sahəsinin kompleks göstəriciləri (eroziyaya uğrama dərəcəsi; mailliyi; sahədə meşə qalıqlarının, ağac kötəklərinin, iri daşların, su çuxurları və oyuqların, dərə və yarıqların olması; torpaq-qrunut şəraiti, məşən-mexanizmlərdən istifadə etmək imkanı və s.) nəzərə alınaraq torpaq hazırlığının həyata keçirilməsi texnologiyası qəbul olunur.

Düzən ərazilərdə və mailliyi 5-8°-yə qədər olan yamaclarda 70 sm dərinliyində hərəkət şumu və ya 30-35 sm dərinliyində adi şum aparılır. Vegetasiya müddətində əlaq otlarını məhv etmək məqsədilə hərəkət şumu təzələnilir (30-35 sm dərinliyində) təzələnilir, adi şum aparılmış sahə isə kultivasiya olunur. Əkinqabağı hər iki sahədə şum 25-30 sm dərinliyində təzələnilərək sahə malalanır və əkin şırımları açılaraq əkin aparılır.

Mailliyi 5-8°-dən 14°-ə qədər olan meşəsiz və eləcdə azqıymətli ağaclıqların və kolluqların rekonstruksiyası aparılan yamaclarda iki üsulla - zolaqlarda və şumanmış (əkmə) terraslarda torpaq hazırlığı aparılır (rekonstruksiya zamanı zolaq və əkmə terrasın tras xətti ağac və kollardan təmizləndikdən sonra).

Zolaqlarla torpaq hazırlığı horizontallar istiqamətində eni 1,5-2,0 m-dən 4,0-6,0 m-ə qədər (10 m-dən çox olmamaq şərti ilə) sahə 3-5 gövdəli kotanla şumlanılır. Arada şumlanan zolaq enində sahə toxunulmamış qalır. Şumlanan zolağın yuxarı hissəsində kotanın axırıncı gedişində torpaq mütləq yamac aşağı çevrilir. [5.3] Şumlanmış zolağın yuxarı hissəsində zolaq boyu 25-30 sm dərinlikdə şırım düzəldilərək hər 20-30 m-dən bir uzunluğu 1 m olan bəndlə bağlanır. Həmin çırım şumlanmamış sahədən toplanan suyu qəbul edərək torpağa hopdurur və səthi axının qarşısını alır.

Eroziyaya uğrama dərəcəsi daha yüksək və ya bitmə şəraiti ağır olan yamaclarda (8-14°) torpaq hazırlığı şumlanmış terrasların düzəldilməsi üsulu ilə aparılır. Bunun üçün yamac nivelirlənərək nişanlanır, ara məsafəsi (mərkəzdən-mərkəzə) 6-8 m götürüllür. Nişanlanmış yerdən 3-5 gövdəli kotanla 3-4 təkrarda eyni yerdən keçərək torpaq hər dəfə yamacın aşağı hissəsi istiqamətində çevrilir. Bu qayda ilə düzəldilmiş terrasın yuxarı hissəsində, zolaqda olduğu kimi şırım açılaraq bəndlə

bağlanır.

Başdan-başa və qismən torpaq hazırlığı aparılmış yamaclarda yabanı tumlu, çayırdəkli və qərzəkli cinslərdən ibarət qarışıq eldar şamı, kırım şamı, palıd, göyrüş, ağ akasiya və s. əkinlərinin yaradılması daha məqsədəuyğun sayılır.

Mailliyi 15-40° ola yamaclarda meşə əkinlərinin yaradılması üçün torpaq hazırlığının aparılması terrasların açılmasını (kəsilməsini) tələb edir. Terrasların kəsilməsi üçün torpaq-qrunut şəraiti (qranulometrik tərkibi, bitişkənliyi, strukturluğu və s.) nəzərə alınmalıdır. Terraslar 12-14 (16) m-dən bir kəsilərək hektarda uzunluğu 600-800 m təşkil edir. Terrasın açılması nəzərdə tutulan yamacda nivelirləmə apararaq horizontallar üzrə yerləri müəyyənləşdirilərək mlxçalarla nişanlanır. Terrasların açılmasında greyderlərdən, buldozellərdən, aktiv və passiv terras açan aqreqatlardan istifadə olunur.

Terrasın açılmasına yamacın yuxarı hissəsindən başlanır və aşağı istiqamətdə davam etdirilir. Terrasın yatağı 3-4 m enində olub, kəsmə və tökmə hissələrdən ibarətdir. Yatağın eninin artması torpaq işlərinin həcmnin artmasına səbəb olur. Terrasın yatağı yamacın dğşünə əks istiqamətdə 5°-yə qədər mailli düzəldilir. Yataqda torpaq dərin yumşaldılır, kəsmə döşün aşağı hissəsində yataqda terras boyu şırım açılaraq bəndlərlə bağlanır.

Açılmış terrasda yatağın enindən asılı olaraq 2, 3 və ya 4 cərgəli qarışıq tərkibdə mürəkkəb quruluşa malik meşə əkinlərinin yaradılması daha tez və yüksək meliorativ nəticə verir. Bu məqsədlə kol, kğməkçi (peyk) və əsas (baş) ağac cinslərinin əkilməsi nəzərdə tutulur. Birinci cərgədə (hesabat yatağın tökmə hissəsi tərəfdən aparılır) kol, kol və köməkçi cinslər qarışıq və ya köməkçi cins əkilir. İstifadə olunan kol və köməkçi cinslər külək və quraqlığa davamlı olub aıçaq, enli və kip (sıx) çətir yaradaraq torpağı kölgələndirməlidirlər. Onlar yamacın tökmə və təbii döşündə geniş yayılan kök sistemi yaradaraq kök pöhrələri (bicləri) vasitəsi ilə torpağı bərkitməlidirlər. Bu məqsəd üçün ağ akasiya, sarağan, itburnu, yemişan, fındıq, zoğal, dağdağan, saqqızağacı, dəligilas, yabanı nar, köyəm, alça, ardıc, maktura və s. əkilməsi tövsiyə olunur.

Terras yatağının mərkəz hissəsində baş cinslər əkilir (cəviz, palıd, şam, çinar və s.). Axırncı cərgə peyk cinslərdən ibarət yaradılır (göyrüş, ağcaqayın, ərik, heyva, qarağac, tut və s.). Əkinlərdə cərgəarası məsafə 1,25-1,50 m olmaqla (0,25+1,50+1,50+0,25; 0,50+1,50+1,50+0,50; 0,75+1,5+1,50+0,75; 0,50+1,25+1,25+0,50; 0,25+1,25+1,25+1,25+0,25) kol cinsləri üçün cərgədə bitki arası məsafə 0,5 m, peyk və köməkçi cinslər üçün 1,0 m və baş sins üçün isə 2,0 m qəbul olunur.

Mailliyi 40°-dən artıq olan yamaclarda torpaq hazırlığı meydancalarda və müxtəlif ölçülü çalalarda aparılır. Meydançalar 1x1 m, 1x2 m və ya 2x2 m ölçüdə olub horizontallar üzrə şaxmat çəkildə yerləşdirilir. Horizontallarda (cərgədə) meydançaların mərkəzlərindənə-mərkəzə və qonşu horizontallar arası məsafə 3, 4 və ya 5 m olmaqla hektarda 400, 500, 625, 660, 833 və ya 1111 ədəd meydança düzəldilərək torpaq 30 sm dərinliyində yumşaldılır. Hər meydançaya bioqrup şəklində 4, 5 və ya 6 ədəd toxmaçanın əkilməsi nəzərdə tutulur (sıxlıq 1,6-6,6 mim ədəd/ha).

Torpaq örtüyü eroziyaya uğramış dik yamaclarda torpaq hazırlığı çala üsulu ilə aparılır. Birbaşa əkinqabağı ölçüsü 0,3x0,3x0,3 m və 0,4x0,4x0,4 m olan çalalar qazılaraq toxmacarlar basdırılır.

Dikliyi 30- 35° və artıq olan yamaclarda torpaq örtüyü nazik, zəif strukturlu, orta- və bəzən də şiddətli dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır.

Meşə əkinlərinin yaradılması üçün torpaq hazırlıq birdəfəlik mühüm tədbirlərdən olub ağacların bütün həyatı boyu yalnız bir dəfə aparılır. Lənkəran zonasının dağlıq ərazisində torpaq hazırlığının əsas təyinatı meşə əkinlərinə ot örtüyünün təsirin əffektli şəkildə azaldılması və torpaqda rütubətin toplanması olmaqla həmçinin ilk illərdə kök sisteminin yaxşı inkişaf etməsinə xidmət etməkdən ibarətdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, dağ yamaclarında torpaq-qrunutun üst qatlarının bütövlüyünün hər hansı bir şəkildə pozulması o qədər də məqsədyönlü hesab olunmur, çünki torpaq eroziyası ilə nəticələnə bilər. Odur ki, eroziya əleyhinə profilaktiki tədbirlər nəzərə alınmaqla torpaq hazırlığı dikliyi 10°-ə qədər olan yamaclarda başdan-başa, meyilliyi 11-30° -ə olan yamaclarda eni 8-15 m olan zolaqlarda və meyillik 30-35°-ə və daha artıq olduqda isə meydançalarda aparılması daha məqsədyönlüdür. [5.3]

Torpaq hazırlığı yazda traktorla 27-30 sm dərinlikdə başdan-başa və 8-15 m enində zolaqlarda, 8-15 m enində toxunulmamış zolaqarası məsafə saxlamaqla, şumun aparılmasından ibarət olmalıdır. Qey olunan enində zolaqda şumun edilməsi üçün torpaq becərən aqreqatın 10-15 kərrə keçməsi tələb olunur. Yay mövsümü ərzində şum aparılmış sahə (baçdan-başa və ya zolaqlarla) üç dəfə kultivasiya olunur; payızda əkin (səpin) qabağı şum 22 sm dərinliyində təzələnərək sahə malalanır.

Tingliyin səpin şöbəsinin sahəsi normativə görə 1 hektardan əkin materialı çıxarına görə təpşırıq üzrə becərilməsi nəzərdə tutulan toxmacarların miqdarı, becərmə müddəti (toxmacarları yaşı) və növbəli əkin sistemində qəbul olunmuş tarlaların miqdarı əsasında hesablanır.

Şəpin şöbəsinin sahəsi əkin materialının miqdarına və hektardan əkin materialı çıxarına görə yetişdirilən cinslər üzrə ayrılıqda hesablanır və cəmləşdirilərək səpin şöbəsinin ümumi sahəsi tapılır.

Bü göstəricilər əsasında tingliyin şöbələr üzrə hər becərilən cinsə görə sahəsi düstula hesablanır:

$$P = \frac{NaS}{nS_1}$$

burada: **P**-tinglikdə toxmacar becərilməsi üçün tələb olunan sahə, ha;

N- plan üzrə ildə yetişdirilən iəin materialının miqdarı, min ədəd;

a- yetişdirilən əkin materialının yaşı, il;

S- qəbul olunmuş əkin dövriyyəsində tarlaların ümumi miqdarı, ədəd;

n- normativ üzrə 1 hektardan əldə olunan (becərilən) əkin materialının miqdarı, min ədəd;

S₁- əkinmaterialı altıda olan tarlaların miqdarı, ədəd.

Daha dəqiqi hesablamaı aparmaqdan ötrü düsturda [1] normative üzrə sahə vahidindən əldə olunan əkin materialının miqdarı deyil, səpin sətirlərinin, səpin lentlərinin və əkin cərgələrinin 1 poqon metrində becərilən əkin materialının miqdarından istifadə olunur:

$$P = \frac{NaS}{n_1 l S_1}$$

n₁- səpin sətirlərinin 1 poqon metrində becərilən əkin materialının miqdarı, ədəd;

l- qəbul olunmuş səpin (əkin) sxemi üzrə 1 hektarda səpin (əkin) sətirlərinin ümumi poqonajı (uzunluğu), m.

Təpşırıq üzrə ildə 50 min ədəd 2 illik (a= 2) toxmacarın yetişdirilməsi planlaşdırılır (S₁=2). Əkin dövriyyəsi 3 tarlalıdır (S=3). Normativ əsasən 1 hektarda 300 min ədəd toxmacarın əldə olunması nəzərdə tutulur. Belə olduqda səpin şöbəsinin sahəsi təşkil edəcəkdir:

$$P = \frac{50 \cdot 2 \cdot 3}{400 \cdot 2} = \frac{6}{16} = 0,36ha$$

Beləliklə, səpin şöbəsinin ümumi sahəsi ,36 hektar olmaqla 3 tarladan ibarətdir. Bir tarlanın sahəsi 0,12 hektar təşkil edər (0,36:3=0,12).

İldə 50 min ədəd 2 illik toxmacar istehsal edən tingliyin faydalı sahəsi 0,36 hektar olmalıdır. Həmin sahənin (0,36 ha) 10 %-i müqabilində əlavə (köməkçi) sahəni də nəzərə alsaq

tingliyin ümumi sahəsi 0,40 hektar götürülməlidir. Həmin əlavə sahənin yol və suvarma arxları altıda istifadəsi nəzərdə tutulur (şək. 2).

Saqqız ağacının toxumları avqust-sentyabr aylarında yetişir. Əsas toxum tədarükü bazası kimi Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi çıxış edir. Tədarük olunmuş toxum xammalı emal olunduqdan sonra oktyabr ayında səpilməsi tövsiyə olunur. Toxumları göstəriciləri, səpin norması və səpinin dərinliyi cədvəl 2-də verilmişdir. [5.3]

Cədvəl 2. Saqqız ağacın toxumlarının kütləsi, səpin norması, səpinin dərinliyi və əkin materialı şəxarı

S/N	Cins	1000 ədəd toxumun kütləsi, q	Səpin norması, kq/ha	Səpinin dərinliyi, sm	Əkin materialı çıxarı, min ədəd/ha
1	Saqqız ağacı	50-70	240	3-4	400

Səpin şöbəsində 1,5 m lentlərdə eni 15 sm olan 3 sətirdə səpinin aparılması nəzərdə tutulur (şəkl.3). Toxuma olan tələbat 1 hektara səpin normasının faktiki aparılan səpin sahəsinə olan hasil kimi hesablanır:

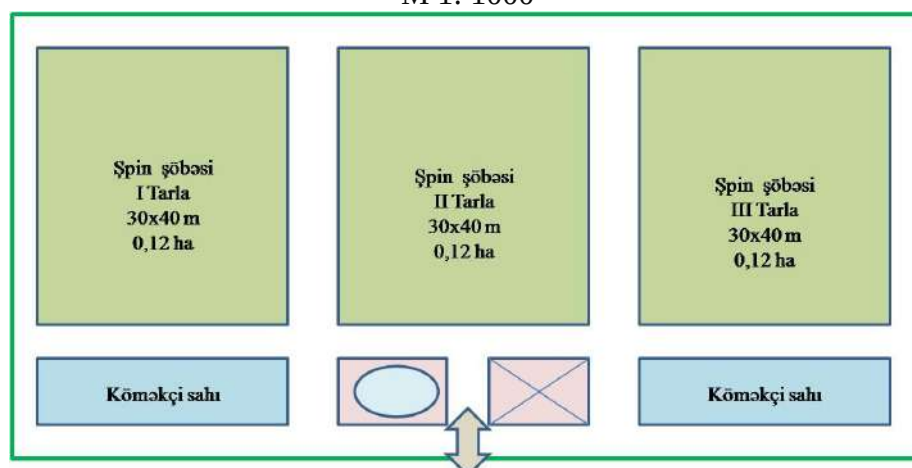
$$400 \text{ kq/ha} \times 0,12 \text{ ha} = 48 \text{ kq}$$

Yetiştirilməsi layihələndirilən 50 min ədəd toxmacarın becərilməsi üçün toxuma olan illik tələbat $\approx 50 \text{ kq}$ təşkil edir. Yetiştirilən hər min ədəd toxmacara 1 kq toxum tələb olunur ki, buda 1000 ədəd toxumun kütləsinin 50 q olmasını göstərir.

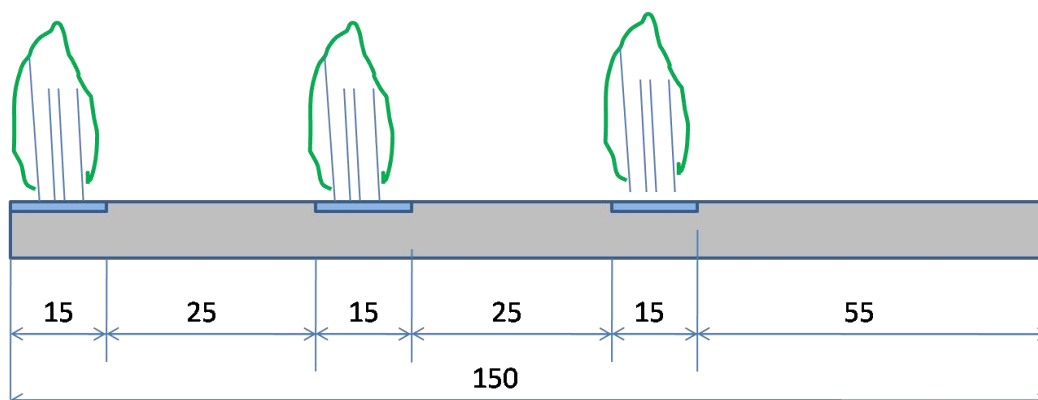
TINGLIYIN SXEMATİK PLANI

Sahəsi 0,5 ha

M 1: 1000

Şəkil 2. Tingliyin planı. Faydalı sahə 0,36 ha, köməkçi sahə 0,04 ha, ümumi sahəsi 0,5 ha.

Şəkil 3 Tinglikdə səpin sxemi.

Eni 1,5 m olan lentlərdə ara məsafəsi 0,25 m olan 3 ədəd
0,15 m-lik sətirlərdə səpin aparılır/

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası meşələrinin bərpa və inkişaf etdirilməsinə dair Milli Proqram. Bakı - 2003.
2. Meşə əkinlərinə dair texniki göstərişlər//ETSN. Meşələrin İnkişafı Departamenti. Bakı - 2011.
3. Əmirov F.Ə. Azərbaycan Respublikasını meşələri və meşə təsərrüfatı. 1997
4. Bakı, Məmmədov Q. Ş., Xəlilov M. Y. Azərbaycanın meşələri (monoqrafiya). Bakı, 2002- 472 s.
5. Мустафаев М.Г. Биологические основы культуры ореха грецкого и дуба каштановидного в Талыше (монография). Баку, 2012 – 208 с.

SUMMARY

The gum tree is a relict species of the Tertiary period, resistant to drought and heat, and undemanding to soil. It reproduces well naturally by seed. When cut, it gives strong fruit from the stump. It is light-loving, heat-loving, undemanding to soil, and drought-resistant. It is a valuable species for afforestation, the creation of forest belts and reclamation forest plantations. Its decorativeness and durability in urban environments also make it suitable for use in landscaping.

Key words: sumac, pistachio, citrine relict, western region, drought-resistant

РЕЗЮМЕ

Фисташка,— реликтовый вид третичного периода, устойчивый к засухе и жаре, нетребовательный к почве. Естественное семенное размножение проходит успешно. Если срезать его, из кочерыжки вырастают крепкие плоды. Светолюбив, теплолюбив, нетребователен к почве, засухоустойчив. Ценная порода для лесоразведения, создания лесополос и мелиоративных лесных насаждений. Его декоративность и устойчивость к городской среде также позволяют использовать его в ландшафтном дизайне.

Ключевые слова: сумаховые, фисташка, цитрин, реликт, западный регион, засухоустойчивый, ксерофит

ELDAR ŞAMININ TƏBİİ AREALINDA İLLİK ODUNCAQ ARTIMI VƏ QƏRB BÖLGƏSİNDƏ SÜNİ MEŞƏ ƏKİNLƏRİNİN TƏDQIQI

Aygün BAĞIROVA

Elgün XƏLİLOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

2024-2025-cü ildə Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğuna təşkil olunmuş ekspedisiya zamanı toplanmış materialların təhlilinə, qoruğun təbii-coğrafi şəraitinin şərhinə, meşəbitmə şəraitinin qiymətləndirilməsinə və başlıcası olaraq qoruğun ağır bitmə şəraitində Eldar şamının inkişaf dinamikasının təhlilinə həsr edilib. Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində yaşı 300 il olan şam ağacının inkişaf dinamikası, illik oduncaq artımı yaş burğusu ilə götürülmüş oduncaq nümunələrinin kernlərinlərin parametrlərini təyin edən CORIM MAXI cihazının köməyi ilə qiymətləndirilmişdir. Eldar şamının təbii bitmə arealında hüdürlüyə illik artım 3-4(5) sm, illik oduncaq halqalarının qalınlığı isə 0,3-0,5(0,7) mm təşkil edir. Ağstafa və Tovuz MMBM-lərin ərazilərində Eldar şamı əkinləri tədqiq edilmişdir. Əkin şəraitində şamın illik oduncaq artımı 9-10 m³/ha təşkil etməklə bu cins tezböyüyən kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Şam növləri, Eldar şamı, arid meşəri, təbii areal, oduncaq artımı, Qərb bölgəsi, sünəkinlərin, tədqiqi, qiymətləndirmə

Giriş

Eldar şamı (*Pinus eldarica* Medw.) əlverişsiz mühit amillərinə qarşı davamlığına, istiyə və quraqlığa dözümlük göstəricisinə görə şam cinsinin (*Pinus* L. sp.) bütün növlərindən fərqlənir. Bu növün bioekoloji xüsusiyyətləri və onun Cənubi Qafqazda, Orta Asiya Respublikalarında, Yaxın Şərqdə, Kiçik Asiyada, Balkan yarımadasında introduksiya edilərək becərilməsi onun son dərəcə tolerant olub heç bir iynəyarpaqlı cinslə belə müqayisə edilə bilmədiyini göstərir.

Azərbaycanda süni meşəsalmanın və yaşıllaşdırmanın 1/3 hissəsindən çoxu Eldar şamının payına düşür. Abşeron yarımadasında, Siyəzən-Şabranda, Kür-Araz ovalığında, bütövlükdə düzən, dağətəyi və aşağı dağ qurşağında dəniz səviyyəsindən 1000 m mütləq yüksəkliklərə qədər meşə əkinlərində və yaşıllaşdırmada geniş istifadə tapan növdür.[3.4]

Qədim Üçüncü Dövr Arcto-Tretik florasının nümayəndəsi olan Eldar şamı Eldar düzünün təbii bitmə arealının ağır bitmə şəraitinə adaptasiya nəticəsində quraqlığa davamlı, torpağa olduqca az tələbkar, istiyə və şoranlaşmaya dözümlüyü və s. bir sıra faydalı bioekoloji xassələr əldə etmişdir. Bu xassələrə görə hətta kserofit cinslərdən seçilir.

Eldar şamı plastik növ olub geniş bitmə diapazonuna malikdir. Lakin, ağır bitmə şəraitində nə qədər dözümlü olmaqla bərabər, əlverişli şəraitdə meşə əkinlərində və yaşıllıqlarda yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir. Odur ki, Eldar şamının bitməsi üçün optimum və 2 pessimum mövcuddur. Eldar şamı mənfi pessimumda belə yüksək dözümlülük nümayiş etdirir, oprimum analiyişi Eldar şamı üçün qeyri müəyyəndir. Bitmə şəraiti yaxşılaşdıqca müsbət pessimuma doğru dəyişmə baş verir və Eldar şamının boy atmasında və inkişafında müsbət dəyişiklik özünü biruzə vürməyə başlayır. Azərbaycan Respublikasının meşələrində Eldar şamından və qarmaqvari şamdan başqa digər şam növlərindən təbii halda təsadüf edilmir. Qarmaqvari şam (*Pinus hamata* Sosn., *P. Sosnovskiy* Nakai) Böyük Qafqazın Balakən, Qusar rayonlarında və Kiçik Qafqazın Kürəkçay hövzəsindəki Göygölün şərq sahilində (150 ha) yayılmışdır.

Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 16 dekabr tarixli 550 nömrəli Sərəncamı ilə Samux rayonunun ərazisində yaradılmış mühafizə və elmi-tədqiqat statusuna malik ərazidir. Qoruğun yaradılmasının başlıca məqsədi genetik fondun, bioloji

müxtəlifliyin, ekoloji sistemlərin, səciyyəvi və nadir təbiət komplekslərinin və obyektlərinin (ardıc, saqqız ağacı və s.), dünyada yeganə vətəni olan Elləroyuğunda Eldar şamı meşəliyinin təbii vəziyyətini qoruyub saxlamaq məqsədilə təbiət ərazilərinin mühafizəsini həyata keçirməkdir. Hal-hazırda Eldar Şamı qoruğunun sahəsi 1686 hektardır.

Eldar şamı qoruğunun yerləşdiyi ərazi mütləq örtüyü 600 m-ə çatan və şimal-qərbdən cənub-şərqə uzanan alçaq dağlıq sahədir. Torpaq örtüyü şiddətli eroziyaya uğramış, çox yerdə torpaq əmələ gətirən suxurlardan az fərqlənən qəhvəyi arid meşə torpaqlarıdır. Burada yarımsəhra və quru bozqırların yayı quraq keçən mülayim-isti iqlim tipi hakimdir.

Eldar şamı Elləroyuğunda özünəməxsus arid meşə landşaftı yaratmışdır. Burada meşələr əsasən Eldar şamı, ardıc, saqqız ağacı, murdarça, doqquzdon, nar, efedra, zirinc, qarağan, dovşan alması, qaratikan kimi ağac və kollardan ibarətdir. Eldar şamı ağaclarının yaşı 100-300 il, hündürlüyü 6-12 m, diametri 10-40 sm, boniteti V, sıxlığı 0,2-0,3-dür. Eldar şamı “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabı”- na daxil edilmişdir (2023). [5.6]

Qoruğun ərazisinin əsas hissəsini meşə sahəsi, qalan hissəsini isə yarpaqlar və sıldırım yamaclar təşkil edir. Meşələr üçün qeyri-adi hesab edilən şəraitdə bitib inkişaf edən Eldar şamı quraq və az münbit torpaqlı ərazilərin yaşıllaşdırılması üçün misilsiz əvəzsiz ağac növüdür. Quraq ərazilərdə meşə massivlərinin, tarlaqoruyucu meşə zolaqlarının salınması, dərə və yarpaqların eroziyasının qarşısının alınması, qumluqların bərkidilməsi, dekorativ yaşıllaşdırma tədbirləri üçün Eldar şamının çox geniş ərazilərdə əkilməsi perspektivi vardır.

Eldar şamı üçüncü dövrün relikti növü olub Azərbaycanın endem növüdür. Yer kürəsində yeganə təbii bitmə arealı Gəncə şəhərindən 80 km şimalda Ceyrançöl massivinin şimal-şərqində Qabırçı çayının sağ sahilində Eldar düzünün Ellər oyuğu adlanan dağ tirəsində 360-500 hektar ərazidə yayılmışdır.

Dağ tirəsi şimal-qərbdən şimal-şərq istiqamətində uzanaraq cənub hissəsi kəskin mayilli – divar şəkilli sıldırımdır, eldar şamı bitən şimal hissə isə mailliyi 30-60° sarmat dğilli-qumlu daş tavanlardan (plitələrdən) ibarətdir. Ana suxurların üst təbəqəsi əsasən əhəngdaşı tərkibli olub yaşıl və qırmızı rəngdə mergel gilləri yayılmışdır. Həmin mergel gilləri üfugə görə 30-45° bucaq altı yerləşən daş plitələrinin biri-birindən açıq-aydın seçilməsini göstərir, onların təbəqələr üzrə yerləşməsini təmin edir. Ellər oyuğu dağ tirəsinin uca zirvəsi dəniz səviyyəsinə görə 710 m-dir. Silsilənin aşağı hissəsi, çıpaq təpəçiklər gillicəli slanslardan ibarət olub duzlu zolaqlarla örtülüdür.

Torpaq örtüyü primitiv boz torpaq tipinə aid olub yovşanlı-şorəngəli bitki formasıyaları altı formalaşmışdır. Ellər oyuğunun torpaqları yüksək qələvililiyi ilə səciyyələnərək karbonatların miqdarı da yüksək olub duzların su çəkimi pH 7,2-7,8 təşkil edir. Eldar şamı yayılan sahələrdə torpaqda humusun miqdarı 1 %-dən az (0,078-0,98 %) təşkil edir (H.Ağayev, 1968).

Eldar şamı yayılan ərazinin iqlimi quru kontinental olub yayı çox quru keçir. Yağıntıların orta illik miqdarı 130-140 (150) mm olub may-avqust ayları ərzində, demək olar ki, yağış düşmür.

Yanvar ayında havanın minimal temperaturu 20-25° sıfırdan aşağı düşür, iyulda isə maksimal tempertur 40-45° və artıq təşkil edir.

Bütün bunlar - yüksək tempertur şəraitində yağıntıların miqdarının minimal, fiziki buxarlanmanın isə yüksək olması, havanın nisbi nəmlənmə dərəcəsinin 50 % - dən aşağı olması (nəmlənmə əmsalı 0,1-0,2 təşkil edir) nəmlənmə defisiti (çatışmazlığı) yaradır ki, buda bitmə şəraitini son dərəcə ağırlaşdıraraq eldar şamı təbii yayılan massivin bitkiliyini təyin edir. Bütövlükdə eldar şamı massivi fitosenotik baxımdan özünəməxsus arid seyrəklik olub ultrakserofit novlər bitir – Eldar şamı (*Pinus eldarica* Medw.), kütyarpaq püstə (*Pistacia mutica* Fisch. et Mey), ardıcın 3 növü: çoxmeyvəli (*Juniperus polycarpus* C.Koch.), ağıriyli (*Juniperus foetidissima* Willd.) və qırmızı (*Juniperus rufescens* Link.), yabanı nar (*Punuca granatum* L.), qaratikan (*Paliurus spina Christi* C.K.Schned.), şərq zirinci (*Berberis orientalis* C.K.Schned.), Pallas murdarçası (*Rhamnus Pallassii* Fisch. et Mey.), iriçiçək xəstək (*Caragana grandiflora* D.C.), acılıq və ya efedra (*Ephedra procera* Fisch. et Mey.). Bir çox hallarda salxımçiçək dovşanalması (*Cotoneaster racemiflora* C.Koch.), gürcü doqquzdonu (*Lanicea iberica* M.B.), şərq saqqıldağı (*Colutea orientalis* Mill.), Zaqafqaziya

nazı (*Genista transcaucasica* Schischk.), sarağan (*Cotinus coggygria* Scop.), kolvari jəsmın (*Jasminum fruticans* L.), xırdameyvəli albalı (*Cerasus microcarpa* Boiss.), endemik eldar armudu (*Pyrus eldarica* A.Grossh.) da şam-ardic seyrəkliliklərinin tərkibində iştirak edirlər.

Yeganə ərazidə indiyə kimi qalmış Eldar şamı sahəsi bir çox alimləri özünə cəlb etmişdir. Hələ 1841 –ci və 1870 –ci illərdə İ.Kovalevski bu sahəni tədqiq etmişdir. Sonralar 1880-ci ildə L. Mlokoseviç burada tədqiqat işi aparmışdır. 1901-ci ildə Y.S.Medvedyev bu şamın müstəqil bir növ olduğunu müəyyən etmişdir. Daha sonralar D.İ.Sosnovski, A.A.Qrossheym, İ.S.Səfərov, A.İ.Kolesnikov, Ə.M.Hüseynov və H.M.Ağayev Eldar şamı üzərində dərin tədqiqat işləri aparmışlar. Adı dünya florasının qırmızı kitabına düşmüşdür.

Elləroyuğu dağının ağırbitmə şəraitində Eldar şamı özündə bir sıra qiymətli fizioloji və ekoloji keyfiyyətlər qazanmışdır. Bunlara əsaslanaraq, bu qiymətli ağac cinsi ən ağır torpaq-iqlim şəraitində sınaqdan keçirilmiş və çox yerdə özünü doğrultmuşdur. Professor İ.S.Səfərov göstərir ki, yayın maksimum hərarəti, havanın quraqlığı, sərt küləklər və iqlimin digər mənfi amilləri Eldar şamı üçün o qədər də zərərli deyil. Bu ağac, hətta 45- 48 dərəcə hərarətə davam gətirir. İ.S.Səfərov mənfi 27-28 dərəcə mütləq minimum temperaturu eldar şamının həyatı üçün son hədd hesab edir. Şamın meşəçilik və bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi göstərir ki, bu cins tezböyüyən, işıqsevən olub, eroziyaya uğramış, torpaqsız yamaclarda, qayalıq və daşlıqlarda bitməyə qaldırır (Ə. M. Hüseynov, 1970).

Şam meşələrinin müasir vəziyyətini və onlarda meşəbərpa prosesinin gedişini öyrənən tədqiqatçılar qarmaqvari şamın süni yolla bərpa olunmasını və artırılmasını tövsiyə edirlər (M.H.Axundov, 1964, Ə.M.Hüseynov, 1970).

Şamın bioekoloji və meşəçilik xüsusiyyətləri onlardan meşəsalma və yaşıllaşdırmada geniş istifadə olunmasına dair tədqiqatlar İ.S.Səfərov tərəfindən aparılmışdır (1972).

Azərbaycanda təbii yayılan iynəyarpaqlı cinslərin və şam cinsindən ibarət süni meşələrin öyrənilməsinə bir sıra tədqiqatçılar əsərlər həsr edilmişdir (V.Ş. Quliyev, M.Y.Xəlilov, 1998, F.Ə. Əmirov, 1997 və b.).

Azərbaycanda təbii və süni yayılan iynəyarpaqlı cinsləri öyrənərkən əksər tədqiqatçılar onların az və məhdud sahə tutmaları ilə bərabər enliyarpaq cinslərə nisbətən bir sıra müsbət xüsusiyyətlərinin olmasını qeyd edirlər. Bu xüsusiyyətlərdən ən başlıcası kimi onların əlverişsiz bitmə şəraitinə qarşı yüksək tolerantlığı və dekorativliyini qeyd etmək olar.

Eldar şamı digər şam növləri sırasında şoranlaşmaya davamlılığına görə seçilərək yüngül həll olunan sulfat tərkibli duzların miqdarı 1 %-ə qədər olduqda belə (quru qalığa görə), normal inkişaf edir və reproduktiv qabiliyyətə malikdir.

Torpaqda rütubət çatışmazlığını daha asan keçirir, nəinki onun həddindən artıq olmasını. Ağır torpaq şəraitində, həttdə qayalıqların üzərində belə bitməyə uyğunlaşaraq, eroziyaya uğrayaraq yuyulmuş, skeletli və daşlı-çınqıllı quru dağ yamaclarında əkildikdə yaxşı inkişaf edir, dayanıqlı, uzunömürlü və məhsuldar əkmələr əmələ gətirir.

Azərbaycanda Eldar şamının 100 ildən artıq becərmə tarixi və təcrübəsi mövcuddur. Abşeron yarımadasında, Mərkəzi Aran rayonlarında, bütövlükdə Kür-Araz obalığında, dağətəyi, aşağı və orta dağ qurşağında 900 -1000 m yüksəkliyə qədər yaşıllaşdırmada, süni meşəliklərin, meşə zolaqlarının və melorativ meşə əkinlərinin yaradılmasında geniş yer tutur. Eldar şamı əkinləri torpaq-iqlim, meşə-yetirmə və ekoloji durumuna görə müxtəlif sahələrdə əkilib becərilir. Bunun nəticəsi olaraq həmin əkmələrdə Eldar şamının boy atması, inkişafı və bütövlükdə məhsuldarlığı və dayanıqlığı da müxtəlifdir, fərqlənir. Beləki, əlverişli torpaq şəraitində suvarma tətbiq etməklə əkilib-becəriləndə Eldar şamı özünün tezböyüməsi və yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir. Buna görə də Kür-Araz ovalığında becərilməsi üçün tövsiyə olunan 5 tezböyüyən cinslərdən biridir (*Quercus castaneifolia*, *Platanus orientalis*, *Pinus eldarica*, *Populus ssp.*, *Robinia pseudoacacia*). Qərb bölgəsində süni meşəbərpa işlərinin aparılması məqsədilə meşə əkinlərinin yaradılmasına ötən əsrin ortalarından başlanmışdır. Bölgədə yerləşən meşə təsərrüfatlarında palıd, göyrüş, ağ akasiya, Eldar şamı və s. cinslərin əkinlərinin yaradılmasına dair 100 illik tarixi olan istehsalat təcrübəsi qazanılmışdır. Ağstafa və Tovuz meşə təsərrüfatlarının ərazisində 70-80 il yaşı olan şam, palıd, qoz, göyrüş, və s. cinslərin

əkinləri bunu təsdiqləyir. 1957-1962 –ci illərdə yaradılmış Qazax, Tovuz və Şəmkir Dövlət Qoruyucu Meşə Zolaqları təyinatı üzrə funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı süni meşəsalma və meşə əkinlərinin yaradılması təcrübəsinin öyrənilməsinə dair mühüm obyekt təşkil edirlər. [1.7]

2024-2025-ci illərdə “Eldar Şamı” Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisinə kompleks elmi ekspedisiya təşkil edilmişdir. Ekspedisiyanın başlıca məqsədi qoruğun ərazisində mühafizə rəşiminin, qoruğun ərazisində mühafizə olunan dendroflora nümayəndələrinin (o cümlədən eldar şamının) vəziyyətinin, onlar təşkil etdikləri ekosistemlərdə inkişaf dinamikasının və bərpa prosesinin qiymətləndirilməsi, məlumatların əldə olunması, oduncaq nümunələri (kernlər) götürərək dendroxronoloji analizlərin aparılması və s. ibarət olmuşdu.

Hal-hazırda Qoruğun ərazisi Gürcüstan-Azərbaycan Dövlət sərhəddində yerləşdiyi üçün antropogen təsir yox dərəcəsidədir. Bu ərazisində mühafizə olunan bitki növlərinin populyasiyada sayının artmasına və bərpa olunmasına müsbət təsirini göstərir. Belə hal bu və ya digər dərəcədə Eldar şamı, ardıc, saqqız ağacı və digər növlərdə təbii bərpasında özünü biruzə verir.

Qoruğun ərazisində Eldar şamının tərkibdə iştirak payı 0,1-0,5 olmaqla 360-380 hektar sahədə doluluğu 0,2-0,4 olan ağacları təşkil edir..

Şam ağaclarının orta hündürlüyü 5-12 m olub diametrləri 28-40 sm olan ağaclar üstünlük təşkil edirlər. Şam ağaclarının orta yaşı 120-150 il olub yaşı 250-300 il olan fərdlərə də təsadüf olunur. Şam ağaclarının orta illik artımı hündürlüyə 6-8 sm, diametrə görə isə millimetr ətrafında tərəddüd edir (0,8-1,4 mm). Eldar şamı yayılan ərazinin bitmə şəraitinin məhsuldarlığı V bonitet sinfi ilə qiymətləndirilir.

Qoruğun ərazisində bitən yaşlı şam ağaclarından yaş burğusunun köməyi ilə oduncaq nümunələri götürülmüşdür. Ağacın yaşı kök boğazındakı kəsimdəki illik oduncaq halqalarının sayına görə təyin edilir. Yaşını və ya illik oduncaq artımını ağacı kəsmədən təyin etməkdən ötrü xüsusi alətdən istifadə etməklə mümkündür. Köküstə ağacın yaşını və oduncaq artımını təyin etməkdən ötrü yaş burğusunun köməyi ilə diametri 4-5 mm olan oduncaq nümunəsi - “kern” götürülərək optik cihazların vasitəsi ilə (kern parametrləri ölçən “CORIM MAXI” cihazı) illik oduncaq halqaları analiz edilərək sayı və illik oduncaq artımı təyin olunmuşdur.

Yaş burğusunun köməyi ilə götürülmüş oduncaq nümunəsi əsasında həm də dendroxronoloji tədqiqatların aparılması mümkündür. Dendroxronologiya (yunan. dendron -*ağac*; chronos - *ardıcillıq (zaman kəsində hadisələrin, proseslərin, inkişafın və s.)*; logos - *elm, təlim*). Yer kürəsində yaxın və ya uzaq keçmişdə baş vermiş proseslərin, təbii hadisələrin illik oduncaq halqalarının analizləri əsasında xronologiyasının təyin olunması mümkündür.

Oduncaq nümunələri yaşı 250-300 ilə yaxın olan şam ağaclarından götürülmüşdür. İllik oduncaq halqaları və həmin ilin iqlim göstəriciləri arasında (illik oduncaq halqalarının qalınlığı və illik yağıntıların miqdarı) arasında riyasi asılılığı təyin etdikdən sonra, oduncaq halqalarının qalınlığı əsasında 200-300 il əvvəl iqlimin necə olmasını izləmək imkanı yaranacaqdır

Respublikada geniş sahələrdə meşələrin salınmasına XIX əsrin ikinci yarısında təsadüf olunur. İlk belə əkmələr 1870-1880-ci illərdə Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaclarında Balakən – Qəbələ şosse yolu boyunsa 250 km uzanan qoz xiyabanıdır.

İlk meşə əkinləri respublikada XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin ilk onilliyində Gədəbəy rayonu ərazisində, Gədəbəydə misəritmə zavodları yaradan (1848-1917) Simens qardaşları tərəfindən salınmışdır. Həmin dövrlərdə Simens qardaşları tərəfindən Gədəbəy rayonu ərazisində şam, küknar, fıstıq, və Qafqaz ağ şamı əkinləri yaradılmışdır. Gədəbəy qəsəbəsinin ətrafında və Galakənd sahəsində 1880-1914-cü illərdə yaradılmış şam əkinləri (*Pinus silvestris*, *P. nigra*) hal-hazırda yüksək məhsuldar meşəlik olaraq I bonitet sinfi ilə taksasiya olunur. Əkinlərin yaşı 100-130 il olub ağacların boyu 22-24 metrə, döz səviyyəsindəki diametrləri 40-60 sm-ə çatır, hektarda köküstə ya da oduncaq ehtiyatı 500-600 kubmetr təşkil edir. Həmin əkinlər adi və gara Avstriya şam cinslərindən, küknardan və Qafqaz ağ şamından istifadə etməklə dağ meşələrinin məhsuldarlığının artırılmasına nail olunmasını əyani təsdiqləyir [3,4,5,7,10].

Azərbaycanda geniş miqyasda meşə əkinlərinin yaradılmasına istehsalatda ötən əsrin 30-cu

illərindən başlanmışdır. Həmin dövrdə Quba, Qax və Zaqatala meşə təsərrüfatlarının ərazilərində qoz əkinləri yaradılmışdır.

Qərb bölgəsində 1932-1934-cü illərdə kırım və adi şam əkinləri Tovuz rayonunda geniş sahədə Bala Şamlıq və Keşkend massivlərində yaradılmışdı ki, həmin əkinlər bu günə kimi mövcuddur və yüksək məhsuldarlıqları ilə seçilir. Həmin dövrdə Keşkend sahəsində yaradılmış şam əkinləri bu gün “tayqa meşələrini” xatırladır və həmin şam meşəsi “Şahzadə bulağı” massivi adı ilə məşhurdur.

Yuxarıda qeyd olunan şam əkinlərin yaradılmasında heç bir maşın və mexanizmdən istifadə olunmamışdır. Əkinlərin yaradılması texnologiyası sadə olub əl ilə hazırlanmış çalalara 2-illik şam toxmacarlarının basdırılmasından ibarət idi. Əkin 2x2 m sxemində aparılaraq əkinlərin yaradılma sıxlığı hektarda 2,5 min ədəd bitki təşkil etmişdir. Cərgələrində torpaq xışla şumlanaraq bir neçə il arpa, darı səpini üçün istifadə olunmuşdur. İlk 5-6 il əkinlərə əi ilə aqrotexniki qulluq göstərilmişdir ki, həmin qulluq da gövdətrafında toxa ilə vegetasiya müddətində 3-4 təkrarda torpağın yumşaldılmasından və əlaq otlarının məhv edilməsindən ibarət olmuşdur. Müxtəlif illərdə əkinlərdə xidməti qırmaları aparılaraq əkin sxemi 4x4 m çatdırılmış və əkinlərin durma sıxlığı hektarda 625 ağac təşkil edir.

Azərbaycanda 1920-ci ildən 1940-cı ilə qədər cəmi 400 hektara yaxın süni meşə salınmışdır [10]. Meşəsalma işləri 1947-ci ildən geniş miqyasda aparılaraq, 7 il ərzində (1947-1953) 20 min hektar sahədə süni meşə salınmışdır. Bunun 3,6 min hektarı bozqır rayonların (Beyləqan, Ucar, Sabirabad) ərazisində yaradılmışdır. Respublikamızda Mil, Muğan, Qarabağ və Şirvan düzənlikləri, demək olar ki meşə örtüyündən məhrumdurlar və artıq 1960 – ci ilə kimi geyd olunan ərazilər daxil olmaqla süni yaradılan meşələrin sahəsi 30 min hektara çatdırılmışdır.

Azərbaycanda tarlaqoruyucu meşəyətişdirmə və Dövlət Qoruyucu Meşə Zolaqlarının (DQMZ) yaradılması haqqında qərar qəbul edilmiş, 1950-1953-cü illər ərzində 2874 hektar DQMZ yaradılmışdır. Həmin işlər 1953-cü ildə dayandırılmış və 1959-1961-ci illər ərzində davam etdirilərək Azərbaycan 12 DQMZ yaradılmışdır və həmin qoruyucu zolaqlar hal-hazırda mövcud olaraq ağır bozqır meşəyətişdirmə şəraitində meşəsalmağa dair qiymətli praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Həmin zolaqların ümumi uzunluğu 1100 km, sahəsi isə 1780 ha təşkil edir.

Azərbaycanda süni meşəsalmağa və meşəyətişdirməyə dair ədəbiyyat mənbələrində düzən meşəsalma təcrübəsinin tədqiqinə əsaslanaraq qarışıq əkinlərin yaradılmasına üstünlük verilir. Meşəsalmağa ağac cins və növlərinin düzgün seçilməsi başlıca şərt kimi geyd olunur [10,23,26,27,29]. Meşə əkinlərinin tədqiqi göstərmişdir ki, bir çox hallarda becərilən ağac cinslərinin biologiyası və ekologiyası nəzərə alınmadan bir-birilə qarışdırılmışdır. Ağac cinslərini onların biologiyası və ekologiyası nəzərə alınmadan düzgün olmayaraq qarışıq əkilərkə bəzən birinci illər, bəzən isə 5-10 ildən sonra müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Buna misal olaraq M. Xəlilov (1976) düzən ərazidə meşəsalma zamanı adi qozun palıd, göyrüş və çəkil ilə; ağ akasiyanın göyrüş, şam, palıd, adi qoz, çəkil və qovaqla; göyrüşün palıd, iydə və s. ilə qarışdırılmasını göstərir. Belə qarışdırmanın nəticəsi olaraq Eldar şamı, şabalıdyarpaq palıd, adi qoz, şərq çınarı və yaşıl göyrüşün böyüməsi ləng gedir və ya əkinlərin tərkibindən sıradan çıxır [5].

Qərb zonasında yerləşən Ağstafa və Tovuz meşə müəssisələri üzrə müxtəlif illərdə yaradılmış meşə əkinlərinin sahələri və cins tərkibi öyrənilmişdir (cədvəl 1 və 2).

Ağstafa MMBM-in ərazisində 1353 hektar meşə əkinlərinin cins tərkibi öyrənilmişdir (cədvəl 1.). Meşə əkinlərinin tərkibinə ağ akasiya (30,2%), iydə (24,5%) və palıd (18,5%) üstünlük təşkil etməklə bu üç cinsin payına meşə əkinlərində 73,2% düşür. Digər cinslər (göyrüş, qoz, tut, qovaq, şam) əkinlərdə azlıq təşkil etməklə onların iştirak payı 3-5% təşkil edir. Təsərrüfatın ərazisində yaradılmış şabalıdyarpaq palıd, qoz, göyrüş, və s. cinslərdən olan əkinlər tədqiqə layiqdir.

Tovuz MMBM-in ərazisində Kürətrafi və düzən zonada yaradılmış 835 hektar meşə əkinlərinin tərkibində iynəyarpaqlı cinslər üstünlük təşkil edirlər (qarışıq əkinlərdə şam və sərv 52,4%. Yekcins əkinlərdə Eldar şamı 77,0% sahədə istifadə olunmuşdur (cədvəl 2.). Palıd əkinlərdə yayılma dərəcəsinə görə Eldar şamından sonra ikinci yerdə olub bu iki cinsin payına əkinlərdə 82,1% düşür. Şamın və palıd növlərinin əkinlərində geniş yer tutması onların istiyə və quraqlığa davamlılığı, torpağa az tələbkar olması, uzunömürlülüyü və nisbətən tez böyüməsi ilə bağlıdır.

Təsərrüfatda bu cinslərin əkinlərinin yaradılmasına geniş yer verilməsi bitmə şəraitinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının nəticəsidir. Tovuz meşə müəssisəsi Eldar şamı, şabalıdyarpaq və uzunsaplaq palıd (*Q. castanaefolia*, *Q. longipes*) cinslərinin əkinlərinin yaradılması üzrə ixtisaslaşaraq istehsalat təcrübəsi və nailiyyətlər qazanmışdır. Təsərrüfatda yekcins əkinlərin tərkibində qərzəkli cinslər də nəzərə cəpacaq yer tutur (badam-2,9%, qoz-2,8%).

Cədvəl 1. Ağstafa MMBM-də yaradılmış meşə əkinlərinin cins tərkibi

Meşə əkinlərində istifadə olunan cinslər	Sahə	
	ha	%
Ağ akasiya	410	30,2
İydə	329	24,5
Şabalıdyarpaq palıd	244	18,5
Göyrüş	65	5,1
Yunan qozu	44	3,4
Tut (çəkil)	60	4,6
Qovaq	50	3,6
Eldar şamı	39	3,0
Digər cinslər	98	6,7
Cəmi	1353	100

Cədvəl 2. Tovuz MMBM-də düzən və daqətəyi zonada yaradılmış meşə əkinlərinin cins tərkibi

Meşə əkinlərində istifadə olunan cinslər	Sahə	
	ha	%
Eldar şamı	643	77,0
Palıd (Şabalıdyarpaq və uzunsaplaq)	43	5,1
Ağ akasiya	37	4,4
Badam	25	2,9
Yunan qozu	21	2,8
Qlediçiya	18	2,1
Göyrüş	15	1,8
İydə	13	1,5
Həmişəyaşıl sərv	11	1,3
Sair cinslər	9	1,1
Cəmi	835	100

Nümunə sahəsi 1. Ağstafa MMBM-in Soyuqbulaq meşəbəyliyiinin ərazisində Soyuqbulaq meşə tingliyiində yerləşir. Ağstafa meşə təsərrüfatında şam əkinlərdə geniş yer tutmasa da (3,0 %) Kürətrafi zonada onun nümunəvi əkinlərinə təsadüf edilir (şəkil 1.).

Eldar şamı əkinləri Ağstafa MMBM-də Soyuqbulaq meşəbəyliyiində tinglik sahəsində tədqiq olunmuşdur. Tingliyin səpin şöbəsinə eldar şamının əkin materialı qalıqları 1x2 m sxemdə saxlanılaraq meşə əkini yaradılmışdır (1960). Şam ağaclarının çətirləri qovuşduqdan sonra (5 yaşdan sonra) seyrəltmə aparılaraq əkin sxemi 2x4 m olmuşdur. Həmin sahədə eldar şamının taksasiya göstəriciləri nümunə sahəsində təyin olunmuşdur (cədvəl 3).

Müvafiq orta taksasiya göctəricilərinə əsasən ($D_{orta} = 27,2$ sm; $H_{orta} = 20,7$ m) bir ədaəd şam ağacının gövdəsinin həcmi 0,578 kubmetr təşkil edir ($V_{orta} = 0,578$ m³). Əkinlərin faktiki səxliğı hektarda 800 ədaəd olmaqla (2x4 m sxemə görə hesablanan sıxlıq 1250 ədaəd/ha) oduncah ehtiyatı 460

m^3/ha olub yüksək məhsuldarlıq kimi qiymətləndirilir. Orta illik oduncaq artımı hektarda $9,2 m^3$ olub Eldar şamını suvarma şəraitində tezböyüyən cins kimi səciyyələndirir. []

Nümunə sahəsi 2. Eldar şamı əkinləri Tovuz MMBM-in ərazisində Qovlar meşəbəyliyi Axınca çayı meşə sahəsində tədqiq edilmişdir. Axınca çayının sağ və sol sahilləri böyü yaşıllıq zonası kimi ayrılan ərazidə meşə əkinlərinin yaradılması 1965-1985-ci illərdə həyata keçirilmişdir. Nümunə sahəsi 1985-cı ildə yaradılmış sırf (təmiz) eldar şamı əkinində qoyulmuşdur. Əkinlər $1 \times 3 m$ sxemində 2 illik şam toxmacarlarının əkini üsulu ilə yaradılmışdır. Meşə əkinində yüksək bitiş alınmış və 5-6 yaşda əkinlərdə şam ağaclarının çətilərinin qovuşması baş vermişdir. 30 yaşda şam ağaclarının orta diametri 14,9 sm, orta hündürlüyü 8,3 m olub gövdənin həcmi 0,068 kubmetr təşkil edir ($V_{orta} = 0,068 m^3$). Əkinlərin faktiki sıxlığı 2,5 min ədəd/ha olmaqla hektarda oduncaq ehtiyatı $170 m^3$ -dur (cədvəl 3).

Meşəbitmə və meşəyetirmə şəraitinin imkanları nəzərə alınmaqla (Axınca çayının daşlı-cıncıllı quru terraslarında yerləşir) bu göstəricinin ($170 m^3/ha$) o qədər də aşağı olmamasını qeyd etmək olar.

Nümunə sahəsi 3. Nümunə sahəsi Tovuz MMBM-in ərazisində Şam əkinlərində yerləşir. Eldar şamının əkinləri yaşıl zonada -Tovuz şəhərinin ətrafında Axınca çayının sağ sahili byu yaradılmışdır (şəkil 2.). Çayın terraslarında əkmə və kəsmə terraslarda ağır bitmə şəraitində yaradılmış (1975) əkinlərdə nümunə sahəsində Eldar şamının taksasiya göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur ($A = 40$ il).

Şam ağclarının döş səviyyəsində orta diametri 16,3 sm, orta hündürlüyü isə 9,2 m olmuşdur. Nümunə sahəsində hesablanmış orta taksasiya göstəricilərinə müvafiq olaraq ($D_{orta} = 16,3$ sm; $H_{orta} = 9,2$ m) Eldar şamı ağaclarının gövdəsinin həcmi 0,084 kubmetr təşkil edir ($V_{orta} = 0,084 m^3$). Əkinlər yamacda 4 m-dən bir kəsmə terraslar açılaraq terrasın yatağında bitki arası məsədə 1 m olaqla əkilmişdir. Hektarda bitkilərin faktiki sıxlığı 2,5 min ədəd olmaqla hektarda oduncaq ehtiyatı 210 kubmetr təşkil edir (cədvəl 3.). Digər cinslər bitməyə qadir olmayan ağır bitmə şəraiti üçün bu yüksək göstərici hesab oluna bilər.

Cədvəl 3. Gəncə-Qazax bölgəsində şam (*pinus eldarica*) əkinlərinin tədqiqinin nəticələri

MMBM (Nümunə Sahəsi)	Yaşı, il	Əkinlərin sıxlığı (faktiki), ədəd/ha	TAKSASIYA GÖSTƏRİCİLƏRİ						Hektarda köküstə yaş osun- caq ehtiyatı, m ³
			Diametr (D _{1,3}), sm			Hündürlük, m			
			Orta qiymət X±S _x	Kvadra-tik meyl- etmə, S	Variasi-ya əmsali, P (%)	Orta qiymət, X±S _x	Kvadratik meyletmə, S	Variasiya əmsali, P (%)	
Ağstafa (1)	55	800	27,2±1,46	4,63	17,0	20,7±1,15	3,63	17,5	460
Tovuz (2)	30	2500	14,9±1,38	4,36	29,2	8,3±0.68	2,15	23,1	170
Tovuz (3)	40	2500	16,3±1,07	3,67	20,7	9,2±0,62	1,97	21,4	210

Nəticə

Eldar şamı Üçüncü dövrün (Arko-Tretik dövrün) relikտ növü olub təbii bitmə arealı olan Elləroyuunda çox ağır bitmə şəraitinə minilliklər ərzində uyğunşama nəticəsində bir sıra aşıyda adaptiv xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bunlardan başlıcası kimi torpağa az tələbkər olub istiyə və quraqlığa olduqca davamlığını göstərmək olar. Eldar şamı Sarmar dövrünün daş plitələti (tavanları) üzərində bitərək yağıntıların illik miqdarı 130-150 mm təşkil edir. Yay ərzində bir çox hallarda 1

mm-də yağıntı düşmədikdə və havanın temperaturu 45-47° C –ni keçdikdə belə bitməyə qadirdir. Belə ağır şəraitdə hündürlüyə və diametrə görə illik artım çox aşağıdır. Bunun nəticəsi olaraq 250-300 yaşı olan şam ağaclarının hündürlüyü 6-8 (12) m, diametri isə 30-40 sm təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, orta illik arım hündürlüyə görə cəmi 3-4 sm, diametrə görə isə 0,3-0,7 mm təşkil edir.

Eldar şamı əlverişli bitmə şəraitinə düşəndə özünün tezböyüməsi və məhsuldarlığı ilə seçilir. Belə ki, meşə əkinlərində 40-50 yaşlı şam ağaclarının taksasiyay göstəriciləri təbii arealda bitən 200-300 yaşlı ağacların göstəricilərinə çatır. Suvarma şəraitində illik oduncaq artımı hektarda 9-10 m³ olmaqla eldar şamı Kür-Araz ovalığının suvarma şəraitində becərilən tezböyüyən cinslər sırasına daxildir. [5.3]

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası meşələrinin bərpa və inkişaf etdirilməsinə dair Milli Proqram. Bakı 2003.
2. Meşə əkinlərinə dair texniki göstərişlər//ETSN. Meşələrin İnkişafı Departamenti. Bakı - 2011.
3. Əmirov F.Ə. Azərbaycan Respublikasının meşələri və meşə təsərrüfatı. Bakı, 1997– 192 s.
4. Əmirov. F.Ə. Azərbaycan Respublikasının meşələri və meşə təsərrüfatı. Bakı,1997-192 s.
5. Məmmədov Q. Ş., Xəlilov M.Y.Azərbaycanın meşələri (monoqrafiya). Bakı, 2002- 472s.
6. Сафаров И.С. Сосна эльдарская и ее разведение в южных районах СССР. Баку: «ЭЛМ», 1972, 96 с
7. Сафаров И.С. Важнейшие древесные третичные реликты Азербайджана. Изд-во АН Азербайджанской ССР. Баку: 1962, 312 с.

SUMMARY

The work is devoted to the analysis of materials collected during the expedition to the Eldar Pine State Nature Reserve in 2024-2025, the interpretation of the natural and geographical conditions of the reserve, the assessment of the afforestation conditions and the analysis of the development dynamics of the Eldar pine in the conditions of heavy growth of the reserve as a forest. The development dynamics of a 300-year-old pine tree in the territory of the Eldar Pine State Nature Reserve was assessed using the CORIM MAXI device, which determines the parameters of the cores of wood samples taken with an age drill. In the natural growth area of the Eldar pine, the annual increase in height is 3-4(5) cm, and the thickness of the annual wood rings is 0.3-0.5(0.7) mm. Eldar pine plantations were studied in the territories of the Agstafa and Tovuz MMBMs. With the annual wood growth of pine in cultivation conditions of 9-10 m³/ha, this species is considered fast-growing.

Keywords: pine species, Eldar pine, arid forest, natural habitat, wood growth, Western region, artificial planting research, evaluation.

РЕЗЮМЕ

Работа посвящена анализу материалов, собранных в ходе экспедиции в Эльдарский государственный природный заповедник «Сосновый» в 2024-2025 гг., интерпретации природно-географических условий заповедника, оценке условий лесоразведения и анализу динамики развития сосны Эльдарской в условиях интенсивного роста заповедника как леса. Динамика развития 300-летней сосны на территории Эльдарского государственного природного заповедника «Сосновый» оценивалась с помощью прибора CORIM MAXI, определяющего параметры кернов образцов древесины, отобранных возрастным буром. В естественной зоне произрастания сосны Эльдарской ежегодный прирост по высоте составляет 3-4(5) см, а толщина годичных колец древесины - 0,3-0,5(0,7) мм. Насаждения сосны Эльдарской изучались на территориях Агстафинского и Товузского ГМБМ. При годовом приросте древесины сосны в условиях выращивания 9-10 м³/га эта порода считается быстрорастущей.

Ключевые слова: виды сосны, эльдарская сосна, аридный лес, естественная среда обитания, прирост древесины, Западный регион, искусственные насаждения, исследования, оценка

BİTKİLƏRƏ DƏYMIŞ ZƏRƏRİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Sevil MİKAYILOVA
mikayilov2001201@gmail.com

Aytac MƏMMƏDOVA
aytacferecova9801@mail.ru

Alidə HÜSEYNOVA
huseynova.alida@mail.ru

Gülcahan ƏLİYEV
naliyev@gmail.com

Sədaqət ADIGÖZƏLOVA

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Aqrar Problemlər İnstitutu*

Xülasə

Tədqiqat Azərbaycan Respublikası Goranboy rayon Başırli kəndi ərazisində aparılmışdır. Aqrar Problemlər İnstitutunun əməkdaşları ərazidə əkilmiş meyvə ağaclarına dəymiş ziyanla tanış olumuş və ziyanın dəyərləndirilməsini qeyd etmişlər.

Məqalədə ağacların gövdələrinin mamırlaşmasından, zərərvericilərə və qocalmaya qarşı istifadə olunan dərman vasitələrindən danışılmışdır.

Açar sözlər: Prioritet, mamırlaşma, inseksid, vegetasiya, funqisid, bordo

Giriş

Müstəqillik illərində qəbul olunmuş məqsədli dövlət proqramları ölkənin aqrar sahəsində qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsini, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmağa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmağa, emal sənayesində keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ixrac yönümlü məhsulların istehsalına, mövcud bazarla yanaşı Avropa ölkələri bazarlarına çıxmağa şərait yaratdı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində də əhəmiyyətli işlər görülür. Aqrar sektora dövlət tərəfindən qoyulan investisiyalar ilbəil artır. Yeni texnikalar alınır, dövlət tərəfindən subsidiyalar ayrılır, aqroxidmət sahələri yaradılır, güzəştli şərtlərlə gübrə, yanacaq, lizinqlər verilir. Sahibkarlara güzəştli şərtlərlə verilən kreditlər hesabına yeni aqrar istehsal sahələri yaranır. Bunun nəticəsində ölkəmizdə aqrar sektorda məhsul istehsalının artması yeni emal müəssisələrinin yaradılması tələbatını ortaya qoyur. Hazırda ölkəmizdə bu istiqamətdə də böyük işlər görülür. Bununla yanaşı, aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar sayəsində ölkədə bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı daxili tələbatı üstələyir. Belə olan təqdirdə həmin məhsulların xarici bazarlara çıxmaq şansı da artır. Dünyada əhalinin sürətlə artdığı, təbii ehtiyatların tükəndiyi bir şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi daha kəskin şəkildə özünü büruzə verməkdədir. Ərzaq təhlükəsizliyi probleminin kəskin xarakter almasından sonra bu məsələ istənilən dövlət, o cümlədən Azərbaycan üçün milli təhlükəsizliyin ən mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilib.

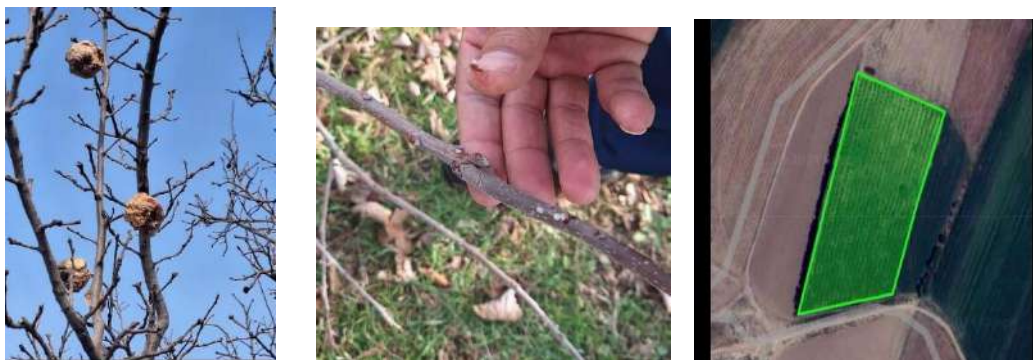
Obyekt və Metodlar

Ağacların məhv olmasının qarşısını almaq, təmiz, dərmansız meyvələrlə qidalanmaq üçün vaxtında dərmanlamaq çox vacibdir. Ağacları əsas xəstəliklər funqisid (göbələk), inseksid (həşərat) olur. Bunlar sırf ağacın üzərindəki göbələklərdir və həşəratlardır. Onlar zərərverici xəstəliklər sayılır.

Şəkil 1: Qurumuş meyvə ağacı.

Şəkil 2 : Meyvə ağacında olan zərərverici.

Şəkil 3: Goranboy rayon Başırli kəndi ərazisində olan meyvə bağı saahəsinin peykdən görüntüsü.

Aqrar Problemlər İnstitutunun əməkdaşları Goranboy rayon Bəşirli kəndi ərazisində ümumi sahəsi 2 hektar olan (1 hektar xurma , 1 hektar qarışıq meyvə ağacları) meyvə ağacları əkilmiş sahədə tədqiqatda olmuşlarsa da dəymiş ziyanı dəyərləndirmişlər. Fermerin sözlərinə görə və əməkdaşların tədqiqatı zamanı ağacların gövdələrində mamırlaşma getdiyi aşkar edilmişdir. Fermer bu xəstəliyə görə ağaclara “Bodru” dərmanından istifadə etdiyini söyləmişdir. Bu dərman həmçinin təbiətin sükunət dövründə qocalmaya və zərərvericilərə qarşıda istifadə olunur.

Şəkil 1: Zərərvericilərə qarşı istifadə olunan dərmanlar.

Əməkdaşlar fermerə məlumat olaraq bildirdilər ki , ağaclar vegetasiya (cücərmə) dövrü başlamamışdan əvvəl dərmanlanarsa, meyvəyə zərərli təsiri olmaz. Vaxtında dərmanlanan ağac yaxşı inkişaf edir. Meyvəsi də gözəl və dadlı olur. Ağacların dərmanlanması prosesi meyvəyə zərər yetirmədən həyata keçirilməlidir. Dərmanlama çiçəklənmə dövrü başlamamışdan öncə, yəni fevral ayının əvvəllərindən, ortalarından başlayır. Əvvəlcə funqisid tərkibli preparatlarla dərmanlanır ki, bu da havalar isinməyə başlayarkən ağaclar üzərində göbələklərin yayılmasının qarşısını alır. Bu proses 7-10 gündən bir təkrarlanır. Çiçəklənmə dövründə dərmanlama prosesi dayanır. Bu dövr bitdikdən sonra isə, tumurcuqlar əmələ gələn vaxt, zərurət yarandığı təqdirdə dərmanlama prosesi davam edir. Ağacların dərmanlanması üçün əlverişli hava şəraiti olmalıdır. Yağının olmaması mütləq şərtidir. Bu zaman dərman preparatları ağaca daha keyfiyyətli təsir göstərir. Torpağın gübrələnməsi ağacların vegetasiya dövrü ərzində, payızda, qışda, ağaclar qış yuxusuna gedən vaxt, inkişafdan dayananda da aparılmalıdır. Bu zaman torpağın strukturu mütləq nəzərə alınmalıdır. Torpaq analizləri verilməlidir.

Nəticə

Sonda belə bir nəticəyə geldik ki , təsərrüfatlarda məhsul yetişdirilməsi zamanı müxtəlif xəstəliklərə qarşı effektiv təsirediciliyə malik bitki mühafizə vasitələrindən istifadə olunmalıdır. Onlardan biri də BORDO məhluludur ki , ehtiyac olan zamanda və lazımı dozada tətbiq olunan məhlulul bir çox xəstəliklərin qarşısını alır. Ancaq unutmaq olmaz ki, yüksək miqdarda tətbiq edildikdə bitkiyə zərər verə bilər. Bundan başqa, Bordo məhlulu bitkilərdə donurma riskinə qarşı müqaviməti də gücləndirir. Belə ki, sözügedən qoruma vasitəsi bitkilərdə çiçəklənməni gecikdirir.

Beləliklə, ağacların şaxtaya və soyuq havaya qarşı davamlılığını da paralel olaraq artır.

Ağacları, eləcə də bitkiləri düzgün qulluq edilən zaman həm məhsuldarlıq yüksək olur, həm də xəstəliklər və zərərvericilər aradan qalxmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəbrayıl Ağayev, Kənd Təsərrüfatı Bitkilərinin Xəstəlikləri, “Müəllim” nəşriyyatı Bakı 2016.
2. Axundova T.M, Eyyubov B.B, Əhmədov S.Ə Azərbaycanın mikrobiotası Bakı 2008 Təhsil
3. Cəfərov İ.H. Fitopatologiya Bakı Şərq - Qərb 2012.
4. Kənd və meşə təsərrüfatı <http://e-kitab.ameanb.nmr.az/Az/KitabEtraflı.aspx?id 26715>
5. Məmmədov Q., Məmmədova S., Şabanov C., Torpaqların ekoloji monitorinqi, dərslik, Bakı-2017

GOSSYPİUM HIRSUTUM L. NÖVÜNÜN EKOLOJİ TƏMİZ GÜBRƏLƏRDƏ ÇOXALDILMASI VƏ TƏDQIQI

Samirə BAĞIROVA

Leyla ATAYEVA

Lalə NƏSİRLİ

Cəmalə AĞAYEVA

Arzu AXUNDOVA

lalenesirli280@gmail.com

“Dendrologiya Bağ” publik hüquqi şəxs

Xülasə

Pambıqçılığın dinamik inkişafını şərtləndirən əsas amillər yeni intensiv tipli sortların yaradılması üçün metodik yanaşmaların işlənilib hazırlanması, mövcud sortların fərdi xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması və müxtəlif ekoloji-iqlim şəraitində yeni pambıq sortlarının introduksiya edilməsidir. Yeni sortlar yüksək məhsuldarlığa malik olmaqla yanaşı, həm də müxtəlif torpaq və iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməlidir. Məqalədə Gossypium L. növlərinin aklimatizasiyası, çoxalması və fenologiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələri haqqında məlumat verilir. Abşeron yarımadasında açıq sahədə yaz səpini zamanı Gossypium hirsutum L. növlərinin “Lodos” və “May 505” toxumlarından 80 % cücərmə əldə edilmişdir. Tədqiqatda üzvi gübrələrdən olan Vermikompost, Biokömür, Leonardit -dən istifadə edilmiş və onların məhsuldarlığa təsiri müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: “Lodos”, “May 505”, Vermikompost, Biokömür, Leonardit

Giriş

Texniki bitkilər içərisində ən qiymətli bitki növlərindən olan pambıq dünya təbii lif istehsalının təxminən 80 %-ni təşkil edir. Pambıq (*Gossypium* L.) cinsi əməkəməci (*Malvacea* Juss.) fəsiləsinə daxildir. *Gossypium* L. cinsinin mənşəyi təxminən 5-10 milyon il əvvələ aiddir. Əsasən, tropik və subtropik bölgələrdə yayılır. *Gossypium hirsutum* L. dünyada ən çox becərilən pambıq növüdür. Vətəni Mərkəzi Amerika olsa da bütün dünyada becərilir. Dağlıq pambıq və ya Meksika pambığı kimi də tanınır. Qlobal miqyasda bütün pambıq istehsalının təxminən 90 %-i bu növdən əldə edilən sortlardadır. Rütubətli, isti vegetasiya mövsümünə malik iqlimdə yüksək məhsuldarlıq əldə etmək mümkündür. Hündürlüyü 1-2 m, iqlim və aqrotekniki qulluqdan asılı olaraq daha çox ola bilir. İllik gündüz temperaturu 22-36 °C aralığında olan ərazilərdə yaxşı böyüyür, lakin 15-42 °C-ə temperatur diapazonuna dözə bilər. Optimal temperaturun hər 1 °C artması məhsuldarlığın hər hektara 11 kq azalmasına səbəb olur. Bitki inkişafı üçün ən uyğun temperatur gündüz 28-30 °C, gecə isə 20-22 °C-dir. Aşağı temperatur vegetativ orqanların inkişafını artırır, yüksək temperatur isə generativ orqanların inkişafını sürətləndirir. Torpaqda pH 6-7,5 diapazonda tələb olunur, lakin 5-9,5 -yə dözə bilər. İdeal illik orta yağıntı miqdarı 750-1200 mm-dir. Yarpaqları enli və yarpaq ayası üç-beş dilimlidir. Birillik bitki kimi becərilir, məhsulun yetişməsi 150-220 gün çəkir. Toxumlar “qoza”-da yerləşir. Qozanın inkişafı üçün optimal temperatur təxminən 25 °C-dir. Sortdan asılı olaraq pambığın lif məhsuldarlığı hektara 0,8-3 ton və ya 0,2-1,1 ton arasında dəyişir. Pambıqda məhsuldarlıq: İstifadə olunan sortun genetik quruluşundan, istehsalçı tərəfindən tətbiq olunan becərmə və aqrotekniki qulluqdan, becərilən ərazinin ekoloji şəraitindən asılıdır. Həmçinin, yüksək məhsuldarlıq əldə etmək üçün cərgə məsafəsi 5-7 sm, maşınla yığım üçün isə 4-5 sm müəyyən edilməlidir. Bu əkin normalarına görə, hər hektara təxminən 2,0-3,5 kq toxum sərf olunur [6, s. 1-7].

Lifli bitki olmaqla yanaşı, *Gossypium hirsutum* L. pambıq toxumu yağı istehsalında istifadə edilən əsas növlərdəndir və toxumlardan alınan yağ neftə alternativ olaraq biodizel istehsalında istifadə olunur. Pambıq toxumlarında 12-25 % yağ, 22-26 % zülal olur. Pambıq toxumlarında yağ və zülaldan əlavə Mg, Zn, K, Ca, P, Cu, Fe, Mo kimi mineral maddələr vardır ki, qida və heyvan yemi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. *Gossypium hirsutum* L. toxumun daxili hissəsinin tərkibindəki

qossipol sayəsində tıbb sahəsində göbələk, bakterial və protozoal infeksiyalar üçün istifadə olunur. Pambıq yüksək keyfiyyətli sənaye bitkisi olub, toxuculuq, yağ, kağız, barıt, dərman, kosmetika, sabun və s. sənaye sahələrində xammal materialı kimi istifadə olunur [1, s. 16-25].

Məqalənin əsas tədqiqat obyekti olmuş, *Gossypium hirsutum* L. növündən əldə edilmiş Türkiyənin yerli pambıq sortları “Lodos” və “May 505” -in toxumları ölkəmizdə pambıqçılıqda geniş istifadə olunur. Bu sortlar klasik seleksiya işləri nəticəsində əldə edilmiş təbii pambıq sortudur. Yüksək məhsuldarlıq, cücərmə qabiliyyəti, əlverişsiz ətraf mühit şərtlərinə davamlılıq “Lodos” və “May505” toxumlarının oxşar xüsusiyyətləridir [5, s. 329-332].

Material və metodika.

Tədqiq olunan növ və sortların toxumla çoxaldılmasının əlverişli səpin vaxtı, norma və dərinliyi, toxumların cücərmə faizinin öyrənilməsində M.K.Firsova metodikasına istinad edilmişdir. Cücərtilərinin morfoloji xüsusiyyətləri İ.T.Vasilçenko metodikasına əsasən təsvir edilməklə, bitki fərdlərində inkişaf mərhələləri xarakterizə olunmuşdur. İllik böyümə dinamikasını təyin etmək üçün vegetasiyanın başlanğıcından sonuna qədər hər 10 gündən bir bitki üzərində ölçmələr aparılmışdır. Kök sisteminin morfologiyanın təyininə V.A.Kolesnikovun “köklərin tam çıxarılaraq yuyulması” metodikasıdan istifadə edilmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi.

“MAY-505” və “LODOS” pambıq sortlarının Abşeron yarımadasının quraq ekoloji şəraitində inkişaf perspektivliyinin araşdırılması məqsədi ilə 24 aprel 2024-cü il tarixində Dendrologiya bağı ərazisində tədqiqat sahəsi ayrılmış, əkin üçün hazırlanmışdır [3, s. 197-201]. Ərazinin şoran və humus miqdarının aşağı olmasını nəzərə alaraq tədqiqat işində orqanik üzvi gübrələrdən istifadə edilmişdir [4, s. 103-110]. Fərqli gübrələrin növlər üzərində təsirinə araşdırılması məqsədi ilə hazırlanmış lək 3 hissəyə bölünmüş, 1-ci hissəyə *leonardit*, 2-ci hissəyə *biokömür*, 3-cü hissəyə *vermikompost* gübrəsi əlavə edilərək torpağa tam qarışdırılmışdır (Şəkil 1.).

Şəkil 1. Leonardit, biokömür, vermikompost gübrələrinin tətbiqi

Əkindən əvvəl toxumlar laboratoriya şəraitində stratifikasiya edilmiş, səpin üçün hazırlanmışdır. Azərbaycanın Neftçala rayonundan tədarük edilmiş “Lodos” və “May 505” pambıq sortları hazırlanmış ləkə əkilmişdir (torpaq temperaturu 17 °C, hava temperaturu 23 °C, nisbi rütubəti 30 %). Toxumların ölçü və kütləsi nəzərə alınmaqla hər iki pambıq sortu toxumları 3 sm dərinlikdə 50 ədəd əkilmişdir.

Açıq sahə əkini zamanı pambıq köklərinin daha yaxşı inkişafını təmin etmək üçün tərkibi 50 % orqanik maddə, 7 % K₂O, 1,8 % Amin turşusu, pH- 6-7 olan bitki mənşəli 40 mq kökləndirici maye gübrə 4 l suya qarışdırılaraq torpağa əlavə edilmişdir. “Veniv 3V” bitkinin günəşdən maksimum dərəcədə faydalanmasına imkan verməklə yaxşı inkişafı sürətləndirir. Bu məhsul bitkilərdə vegetativ və generativ inkişaf proseslərində yüksək effektivliyə malikdir [2, s. 149-151].

Hər iki sortun ilkin cücərtiləri biokömürdə 4 gün (28.04.24), vermikompostda 5 gün (29.04.24), leonardit 6 gün sonra (30.04.24) qeydə alınmışdır (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1. Fərqli gübrə növlərində sortların inkişaf dinamikası

Leonardit						
Bitkilər	İlkin cücərti	Kütləvi cücərti	Həqiqi yarpaqlar	05.05.24	11.07.24	11.07.24
				Bitkinin hündürlüyü, sm-lə	Bitkinin hündürlüyü, sm-lə	Bitki yarpağının eni sm-lə
Lodos	30.04.24	01.05.24	03.05.24	20	30	9,5
May 505	30.04.24	01.05.24	03.05.24	27	34	11
Biokömür						
Bitkilər	İlkin cücərti	Kütləvi cücərti	Həqiqi yarpaqlar	05.05.24	11.07.24	11.07.24
				Bitkinin hündürlüyü, sm-lə	Bitkinin hündürlüyü, sm-lə	Bitki yarpağının eni sm-lə
Lodos	28.04.24	29.04.24	01.05.24	33	40	11
May 505	28.04.24	29.04.24	01.05.24	40	50	12
Vermikompost						
Bitkilər	İlkin cücərti	Kütləvi cücərti	Həqiqi yarpaqlar	05.05.24	11.07.24	11.07.24
				Bitkinin hündürlüyü, sm-lə	Bitkinin hündürlüyü, sm-lə	Bitki yarpağının eni sm-lə
Lodos	29.04.24	30.04.24	02.05.24	33	40	11
May 505	29.04.24	30.04.24	02.05.24	35	38	12

Pamıq zərərvericilərə qarşı həssas növdür. 29 may 2024-cü il tarixində hər iki sortda pambıq mənənəsi (*Aphis gossypii*) ilə yoluxma qeydə alınmışdır. Bu qanadsız dişilər təpə tumurcuğunun və yarpağın şirəsini sorur. Uzunluğu 1,25–2,1 mm, yumurtavari, rəngi sarı, yaşıl və şirə borucuqları qarıdır. Erkən yazda partenogenez yolla çoxalır. Dişi fərdlər 20-60-dək sürfə qoyur və bir mövsümdə 20-dək nəsil verir. Pambıq mənənələrinə qarşı mübarizə tədbiri olaraq 50 qram mostar (Mostar 20 SP) 1 litr suya həll edilərək püskürtmə üsulu ilə yarpaqlara tətbiq edilmişdir. “Mostar 20 SP” insektisidin əsas tərkibi 20 % Acetamipriddən ibarətdir. İnsektisidin tətbiqindən bir gün sonra (30.05.24) zərərverici müşahidə edilməmişdir [7].

Növbəti zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirləri olaraq 24 iyul 2024-cü il tarixində 5 gr general və 5 gr poligor (POLYGOR 40 EC) preparatı 10 litr suda həll edilərək eyni üsulla yarpaqlara tətbiq edildi. Maddə tətbiq edildikdən dərhal sonra bitki orqanlarına sovrulur və zərərvericiləri məhv edir [8].

Çiçəklənmə 22 iyul 2024-cü il tarixində müşahidə edilmişdir. Çəhrayı rəngli çiçək qönçələri tam açıldıqdan sonra sarı-ağ rəngə çevrilir. Hər ləçəyin bir kənarı iki tərəfdən tüklü və digər kənarı isə tüksüz olur. Ləçəyin daxili tərəfində müxtəlif tündlükdə və irilikdə ləkə olur. Ləçəklərin ölçüləri iri (diametri 7-8 sm və çox), orta və xırda (diametri 2-3 sm) olur.

Çiçəklənmədən 3 gün sonra (25.07.24) ilkin qozalar əmələ gəlmişdir. Tam formalaşmış, lakin açılmamış qozalar yumurtavaridir. Qoza budağa saplağı vasitəsilə birləşir və uzunluğu çiçəkdə olduğu kimi 1 sm-dən 10 sm-ə qədər olur.

Hər üç gübrədə “Lodos” və “May 505” sortlarının 07.11.24 -cü il tarixinə olan vegetativ və generativ inkişaf fazalarının nəticələri müqayisəli izlənilmişdir (Cədvəl 2.).

Gübrə	Ümumi kök (sm)	Yan kök (sm)	Gövdə uzun. (sm)	Yarpaq eni	Yarpaq uzun.	30 ədəd toxumun çəkisi (qr)	Ümumi qoza sayı	1 ədəd qozanın çəkisi	Ağ kütlənin çəkisi
Leonardit	22	4-15	54	13	11	3	16	5	52
Biokömür	30	4-10	60	12,5	12	4	29	6	104
Vermikompost	28	4.5-9	57	13,5	12	3	22	5	69

Cədvəl 2. Pambıq sortlarının müqayisəli tədqiqi

Çöl tədqiqat işləri nəticəsində hər üç gübrədən əldə edilən pambıq sortlarının kök, gövdə, yarpaq və toxum ölçüləri qeydə alınmışdır (Şəkil 2.).

Şəkil 2. Pambıq sortları üzərində ölçü işlərinin aparılması

Nəticə

Məlum olmuşdur ki, düzgün pambıq sortu seçimi edilərək Abşeron yarımadasının quraq ekoloji şəraitində pambıq əkini mümkündür. Belə ki, “Lodos” və “May 505” sortları müqayisəli tədqiq edilmiş, açıq sahədə Lodos 80%, May 505 85% cücərti əldə edilmişdir. Biokömürdə qozaların say miqdarı, vermikompost tətbiq edilmiş sahədə isə qozaların kütləsi daha çoxdur. Torpaqda duz konsentrasiyasının (NaCl) miqdarına tolerantlığına görə “May 505” sortu “Lodos” sortu ilə müqayisədə daha davamlıdır. Bitki hündürlüyü, məhsuldarlığı və xəstəlik törədicilərə qarşı müqaviməti hər iki sortda toxumların tədarük edildiyi Neftçala rayonu əkini ilə müqayisədə daha aşağıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atayeva L., Safarov M., Ağayeva C., Nəsrili L., Əhmədova S. (2024). Acclimatization and study of *Gossypium hirsutum* L. varieties in the Absheron peninsula, Ensuring sustainable agricultural production through mitigation and adaptation of global climate change- congress proceedings book. page 16-25.
2. Atayeva L., Səfərov M., Ağayeva C., Nəsrili L., Əhmədova S. (2024). Torpaq münbitliyinin artırılmasında “Yaşıl gübrə”lərin tətbiqi, Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci il dönümünə həsr edilmiş Ümumdünya bitki sağlamlığı günü: Dayanıqlı kənd təsərrüfatında bitki amili Respublika elmi-praktiki konfransı- ADAU-Gəncə, səh 149-151.
3. Atayeva L., Səfərov M., Ağayeva C., Nəsrili L., Əhmədova S. (2024). Yaşıl Dünya Naminə

strukturu pozulmuş torpaqların bərpası, SOCAR, BANM “Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci il dönümünə həsr olunmuş Tələbə və gənc tədqiqatçıların V beynəlxalq elmi konfransı-Bakı, Azərbaycan, səh 197-201.

4. Bağirova S., Atayeva L., Safarov M., Ağayeva C., Nasirli L., Əhmədova S. (2024). Çevre Korumada Biokarlı Gübre Uygulaması və Perspektifli Türler, İklim Değişikliği, Sürdürülebilirlik Ve Uluslararası İş Birlikleri Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı- Düzce Türkiye, səh 103-110.
5. Bağirova S., Atayeva L., Səfərov M., Ağayeva C., Nəsirli L., Əhmədova S. (2024). Abşeron yarımadasında *Gossypium hirsutum* L. sortlarında zərərvericilərin tədqiqi, Qlobal iqlim dəyişkənliyi şəraitində bitkilərin zərər verən orqanizmləri və onların idarə edilməsi-Respublika elmi-praktik konfrans materialları-Gəncə BMTB ETİ, səh 329-332.
6. Haliloğlu, H. Yılmaz, A., Beyyavaş, V. (2006). Pamukta (*Gossypium hirsutum* L.) farklı dönemlerde yaprak gübresi uygulamalarının bitkisel lif ve lif teknolojik özelliklerine etkisi, Tarım bilimleri dergisi-2006, 12 (1) səh 1-7.
7. <https://az.all.biz/insekticidy-poligor-g2107>
8. <https://gubre.az/mehsullar/mostar-insektisid>

SUMMARY

*The main factors in the dynamic development of cotton cultivation are developing methodical approaches for creating new intensive type varieties, improving the individual characteristics of existing varieties, and introducing new cotton varieties in different environmental and climatic conditions. New varieties should not only have high productivity but should also be able to adapt to different soil and climate conditions. The article provides information on the results of the research conducted on the acclimatization, reproduction, and phenology of *Gossypium* L. species. On the Absheron peninsula, 80% germination was obtained from the seeds of *Gossypium hirsutum* L. species "Lodos" and "May 505" during spring sowing in the open field. Vermicompost, Biochar, Leonardite, which are organic fertilizers, were used in the research, and their effect on productivity was comparatively studied.*

Keywords: "Lodos", "May 505", Vermicompost, Biochar, Leonardite

DÖVRİ CƏDVƏLİN SƏRHƏDİNDƏ: 110-118 ELEMENTLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Şahmurad RÜSTƏMOV

Shahmuradrustamov58@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Dmitri Mendeleev 1869-cu ildə kimyəvi elementlərin dövri cədvəlini təqdim edərək, onların atom kütləsinə əsaslanaraq sıralandığını və təkrarlanan kimyəvi xüsusiyyətlərə görə təşkil edildiyini göstərdi. Mendeleevin cədvəli 8 şaquli qruplar (sütunlar) və 7 üfüqi periodlar (sətirlər) üzrə düzülür. Bu cədvəl, elementlərin kimyəvi xüsusiyyətlərinin atom nömrəsinin artması ilə dövrü şəkildə dəyişdiyini göstərir.

Qələvi metallar: Bu qrup alkali metallar, məsələn, lityum (Li), natrium (Na), kalium (K) və s. daxildir. Bu metallar çox reaktivdir və su ilə reaksiyaya girərək alkali maddələr və hidrogen qazı əmələ gətirir.

Qələvi torpaq metallar: Bu qrupda berillium (Be), maqnezium (Mg), kalsium (Ca) və digər elementlər yerləşir. Bu metallar da çox reaktivdirlər, amma alkali metallar qədər deyil.

Halogenlər: Flüor (F), xlor (Cl), brom (Br), yod (I) və astatin (At) kimi elementlər bu qrupa aiddir.

Halogenlər yüksək reaktivliyə malikdir və təbii halda ikiatomlu molekullar (Cl_2 , F_2 və s.) şəklində mövcud olurlar.

Nəcib qazlar: Helium (He), neon (Ne), argon (Ar), krypton (Kr) və radon (Rn) kimi elementlər bu qrupa daxildir. Bu elementlər atmosferdə tək atomlu halda mövcud olurlar və çox az reaktivdirlər.

Mendeleev dövri cədvəlindəki boşluqlarda bilinməyən elementlərin olacağını proqnozlaşdırmış və onların kimyəvi xüsusiyyətlərini qabaqcadan təxmin etmişdi. Bu cədvəl kimyəvi təkamülün izahında mühüm rol oynayır və müasir kimya elminə yön verir.

Dmitri Mendeleev 1834-cü ildə Tobolskda anadan olmuşdur. Onun portretinə və tərtib etdiyi kimyəvi elementlərin dövri cədvəlinə hər bir orta məktəbin kimya kabinetində rast gəlmək olar. Maraqlıdır ki, o, özünün elementlər cədvəlini yuxuda görmüş və bunu öz dostuna danışmışdı:

Yuxuda bütün elementlərin lazımı qaydada düzüldüyü cədvəl gördüm.

Oyanan kimi, gördüklərimi bir parça kağıza köçürdüm. Yalnız bir yerdə düzəliş etmək lazım gəldi.

Müasirlərinin fikrincə, kimyəvi elementlərin atom çəkisindən asılı olaraq xassələrinin dəyişməsi barədə qanunun Mendeleev tərəfindən kəşf edilməsi kimya elmini xeyli zənginləşdirmişdir.

Açar sözlər: Elementlərin sıralanması, Dövri cədvəlın başqa formaları, Elementlərin kəşfi.

Elementlərin Sıralanması, kimyəvi elementlər Dmitri Mendeleev tərəfindən yaradılmış Dövri Cədvəl əsasında sıralanır. Əvvəllər elementlər atom kütləsinə görə düzülürdü, lakin sonradan Henry Moseley onların atom nömrəsinə görə sıralanmasının daha düzgün olduğunu müəyyən etdi.

Kimyəvi Reaktivlik elementlərin digər maddələrlə reaksiyaya girmə qabiliyyətini ifadə edir. Bu əsasən, atomun elektron quruluşundan və yerləşdiyi qrupdan asılıdır:

Qələvi metallar (I qrup) - çox reaktivdir, xüsusilə su və oksigenlə sürətlə reaksiyaya girir.

Halogenlər (VII qrup) - güclü oksidlədirici xassəyə malikdir, digər elementlərlə asan birləşir.

Nəcib qazlar (VIII qrup) - inert (passiv) olub, reaksiya qabiliyyəti çox zəifdir.

Atom Strukturu, atom protonlar, neytronlar və elektronlardan ibarətdir:

Protonlar (+ yüklü) və neytronlar (neytral) atomun nüvəsində yerləşir.

Elektronlar (- yüklü) nüvənin ətrafında enerji səviyyələrində dövr edir.

Elementlərin Kəşfi, Elementlərin kəşfi müxtəlif dövrlərdə alimlər tərəfindən aparılmışdır.

Ən qədim elementlər (qızıl, gümüş, mis) təbiətdə sərbəst halda tapılmışdır.

Kimyəvi üsullara kəşf olunan elementlər – Oksigen (Joseph Priestley, 1774), Xlor (Carl

Wilhelm Scheele, 1774) , Hidrogen (Henry Cavendish, 1766).

Süni yolla alınan elementlər – transuran elementlər (uran nömrəsi 92-dən böyük olanlar) laboratoriya şəraitində sintez olunub

D.İ.Mendeleyevin tərtib etdiyi dövri cədvəl 110 elementə yer verilmişdi,sonralar elmin inkişafı ilə bu cədvəl 118 elementə tamamlandı. 28 Noyabr 2016-cı ildə Beynəlxalq Təmiz və Tətbiqi Kimya Birliyi (IUPAC) dörd elementin adını və simvollarını təsdiqlədi: nihonium (Nh), moskovium (Mc), tennessin (Ts) və oganesson (Og), müvafiq olaraq 113, 115,117, və 118 elementlər üçün.

5 aylıq ictimai baxışdan sonra kəşfçilər tərəfindən əvvəllər təklif edilən adlar IUPAC Bürosu tərəfindən təsdiqləndi. Aşağıdakı adlar və simvollar rəsmi olaraq təyin edilmişdir: 113 elementi üçün Nihonium və simvol Nh, 113 elementi üçün Moscovium və simvol Mc, 115 elementi üçün, Tennessin və simvol Ts, 117 elementi üçün Oqanesson və simvolu Og, 118 elementi üçün.

Bu elementlərin aşkar edilməsi ilə bağlı iddiaların yerinə yetirildiyi barədə əvvəlki xəbərlərə uyğun və ondan sonra kəşf edənlər adlar təklif etməyə dəvət edilmişdir. Ənənəyə sadıq qalaraq, yeni kəşf edilən elementlər yerin və ya coğrafi bölgənin, yaxud alimin adını daşıyır. Adların sonu da tarixi və kimyəvi ardıcılığı əks etdirir və saxlayır: 113 və 115-ci elementlər üçün “-ium” və 1-16-cı qrupların bütün yeni elementləri üçün, 117-ci element üçün “-ine” və 17-ci qrupa aid olan element üçün “-on” və 18-ci qrupa aid olan element 118 elementi üçün.

113 elementi üçün Nh simvolu olan nihonium adı RIKEN Nişina Sürətləndirici Əsaslı Elm Mərkəzində (Yaponiya) kəşf edənlər tərəfindən təklif edilmişdir; ad yapon dilində "Yaponiya" deməyin iki üsulundan biri olan Nihondan gəldi və hərfi mənada "Günəşin Doğduğu ölkə" deməkdir.

115-ci element üçün Mc simvolu ilə Moscovium və 117-ci element üçün Ts simvolu olan tennessin Dubna (Rusiya), Oak Ridge Milli Laboratoriyası (ABŞ), Vanderbilt Universiteti (ABŞ) və Lourens Livermor Milli Laboratoriyasının (ABŞ) Birgə Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun kəşfçiləri tərəfindən təklif edilmişdir. Hər ikisi bir yerə və ya coğrafi bölgəyə hörmət edən ənənəyə uyğundur. Moscovium Moskva vilayətini tanıyır və Flerov Nüvə Reaksiyaları Laboratoriyasının ağır ion sürətləndirici imkanları ilə birlikdə Dubna Qazla Doldurulmuş Qaytarma Separatorundan istifadə etməklə kəşf təcrübələrinin aparıldığı Birgə Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun vətəni olan qədim Rusiya torpağına hörmətlə yanaşır. Tennessin ABŞ-ın Tennessi bölgəsinin, o cümlədən Oak Ridge Milli Laboratoriyası, Vanderbilt Universiteti və Knoxville'dakı Tennessi Universitetinin fəvqəlağır elementlərin tədqiqatına verdiyi töhfəni qəbul edir.

Nəhayət, alimin şərəfləndirilməsi ənənəsinə uyğun olaraq, oganesson adı və 118-ci element üçün Og simvolu Dubna (Rusiya) və Lourens Livermor Milli Laboratoriyasının (ABŞ) Birgə Nüvə Tədqiqatları İnstitutunun kəşfiyyatçı qrupları tərəfindən təklif edilib və professor Yuri Oqanessianın (1933-cü ildə anadan olub) tədqiqata verdiyi töhfələrə görə tanıyır. Onun bir çox nailiyyətləri arasında fəvqəladə ağır elementlərin kəşfi və “sabitlik adası” üçün eksperimental sübutlar da daxil olmaqla, super ağır nüvələrin nüvə fizikasında əhəmiyyətli irəliləyişlər var.

Hal-hazırda isə elmə məlum olan ancaq IUPAC tərəfindən təsdiq olunmamış 9 element daha var bu elementlər nəzəri elementlər hesab olunur,onlar laboratoriyada xüsusi şəraitlərində alınır və alındığı zaman isə mikro saniyələr ərzində yox olur,bu səbəbdən həmin elementləri tətqiq etmək olmur,ona görə də dövri cədvəldə hələki bu elementlərə yer ayrılımyıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Менделеев Д. И. Основы химии. Санкт-Петербург, 1869 .
2. Hüseynov M .Kimyəvi Elementlərin Xassələri və Tətbiqi. Bakı: Maarif, 1995
3. "The Periodic Table: A Very Short Introduction" by Eric R. Scerri. Oxford University Press, 2011
4. IUPAC. Periodic Table of Elements. International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC)
<https://iupac.org/>

SUMMARY

Dmitri Mendeleev introduced the periodic table of chemical elements in 1869, showing that they are arranged based on atomic mass and are organized according to recurring chemical properties. Mendeleev's table is arranged in 8 vertical groups (columns) and 7 horizontal periods (rows). This table shows that the chemical properties of the elements change periodically with increasing atomic number.

Alkali metals: This group includes alkali metals, such as lithium (Li), sodium (Na), potassium (K), etc. These metals are very reactive and react with water to form alkali substances and hydrogen gas.

Alkaline earth metals: This group includes beryllium (Be), magnesium (Mg), calcium (Ca) and other elements. These metals are also very reactive, but not as much as the alkali metals.

Halogens: Elements such as fluorine (F), chlorine (Cl), bromine (Br), iodine (I), and astatine (At) belong to this group. Halogens are highly reactive and naturally occur as diatomic molecules (Cl_2 , F_2 , etc.).

Noble gases: Elements such as helium (He), neon (Ne), argon (Ar), krypton (Kr), and radon (Rn) belong to this group. These elements exist as single atoms in the atmosphere and are very reactive.

Mendeleev predicted the existence of unknown elements in the gaps of his periodic table and predicted their chemical properties. This table plays an important role in explaining chemical evolution and guides modern chemistry.

In a dream, I saw a table in which all the elements were arranged in the correct order. As soon as I woke up, I copied what I saw onto a piece of paper. I only had to make one correction.

Dmitri Mendeleev was born in Tobolsk in 1834. His portrait and the periodic table of chemical elements he compiled can be found in every high school chemistry classroom. Interestingly, he saw his own table of elements in a dream and told it to his friend:

According to his contemporaries, Mendeleev's discovery of the law of the change in the properties of chemical elements depending on their atomic weight greatly enriched the science of chemistry.

Keywords: Arrangement of elements, Other forms of the periodic table, Discovery of elements.

PEZİOME

Дмитрий Менделеев представил периодическую таблицу химических элементов в 1869 году, показав, что они организованы на основе атомной массы и организованы в соответствии с повторяющимися химическими свойствами. Таблица Менделеева разделена на 8 вертикальных групп (столбцов) и 7 горизонтальных периодов (строк). Эта таблица показывает, что химические свойства элементов периодически изменяются с увеличением атомного номера.

Щелочные металлы: в эту группу входят щелочные металлы, такие как литий (Li), натрий (Na), калий (K) и т. д. Эти металлы очень реакционноспособны и реагируют с водой с образованием щелочных веществ и газообразного водорода.

Щелочноземельные металлы: в эту группу входят бериллий (Be), магний (Mg), кальций (Ca) и другие элементы. Эти металлы также очень реакционноспособны, но не так сильно, как щелочные металлы.

Галогены: в эту группу входят такие элементы, как фтор (F), хлор (Cl), бром (Br), йод (I) и астат (At). Галогены очень реакционноспособны и в природе встречаются в виде двухатомных молекул (Cl_2 , F_2 и т. д.).

Благородные газы: такие элементы, как гелий (He), неон (Ne), аргон (Ar), криптон (Kr) и радон (Rn), относятся к этой группе. Эти элементы существуют в виде отдельных атомов в атмосфере и очень реакционноспособны.

Менделеев предсказал существование неизвестных элементов в пробелах своей периодической таблицы и предсказал их химические свойства. Эта таблица играет важную роль в объяснении химической эволюции и направляет современную химию.

Во сне я увидел таблицу, в которой все элементы были расположены в правильном порядке. Как только я проснулся, я скопировал увиденное на лист бумаги. Мне нужно было сделать только одно исправление.

Дмитрий Менделеев родился в Тобольске в 1834 году. Его портрет и составленную им

периодическую таблицу химических элементов можно найти в каждом классе химии в средней школе. Интересно, что он увидел во сне свою собственную таблицу элементов и рассказал ее своему другу:

По свидетельству современников, открытие Менделеевым закона изменения свойств химических элементов в зависимости от их атомного веса значительно обогатило науку химию.

Ключевые слова: *Расположение элементов, Другие формы периодической таблицы, Открытие элементов.*

AZƏRBAYCANDA İQLİM ZONALARININ DƏYİŞMƏSİ VƏ QLOBAL İSTİLƏŞMƏNİN TƏSİRLƏRİ.

Nərgiz HACIYEVA
nergizzm@gmail.com
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Qlobal iqlim dəyişikliyi qarşısını almaq üçün ilk növbədə atmosfərə atılan qazların miqdarını azaltmaq, zavod və fabriklərin borularına təmizləyici qurğular yerləşdirmək, ağaclar əkərək meşə sahələrini genişləndirmək, alternativ enerji mənbələrinə keçmək əsasdır. Azərbaycanı iqlim dəyişmələrinin təsirlərini azaltmaq üçün dayanıqlı su idarəçiliyi, yaşıllaşdırma tədbirləri, alternativ enerji mənbələrinə keçid və kənd təsərrüfatında iqlimə davamlı texnologiyaların tətbiqi vacibdir. Dövlət siyasətləri və beynəlxalq əməkdaşlıq bu sahədə mühüm rol oynaya bilər. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən, Azərbaycanın böyük günəş enerjisi potensialı var. Potensial baxımından Azərbaycanda 260-280 günəşli gün olur, günəşli saatların miqdarı isə ildə 2400- 3200 saatdır və 1 kvadrat metr əraziyə düşən günəş enerjisinin miqdarı 1500-2100 kW/s təşkil edir. Bu enerjiden tam istifadə indi istehsal olunan enerjinin 20%-ə qənaət etməyə imkanı verərdi. Abşeron yarımadası, Xəzərin sahiləyi əraziləri və Naxçıvan Muxtar Respublikasında xüsusilə əlverişlidir. 11.5.3 Külək enerjisi Azərbaycanda artıq külək enerjisindən istifadə təcrübəsi var və bu sahəyə maraq artmaqdadır. Ətraf mühit, iqtisadi infrastruktur və coğrafi yerləşmə nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda külək enerjisi üzrə potensial 800 MW qiymətləndirilir. İlkin hesablamalara əsasən, bu enerji resursu təqribən 2,4 mlrd. kW/s elektrik enerjisi deməkdir. Bu da öz növbəsində hər il təqribən 0,8 mln. ton şərti yanacağa qənaət etmək deməkdir. Külək enerjisinin inkişaf etdirilməsi üçün ən yaxşı yer Abşeron yarımadası hesab olunur. Abşeronda küləyin orta illik sürəti 5-8 m/san təşkil edir. Yarımada küləkli günlərin sayı isə ildə 245-280 gün təşkil edir. Azərbaycanın qərbində-Gəncə və Daşkəsəndə və Naxçıvan MR-in Culfa və Şərur rayonlarında küləyin orta illik sürəti 3-5 m/san təşkil edir ki, bu da, qeyd olunan rayonlarda orta güclü külək elektrik stansiyalarının quraşdırılmasına imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, külək turbinləri üçün 5-6 m/san külək ən əlverişli sayılır.

Açar sözlər: iqlim, qlobal istiləşmə, temperatur, iqlim dəyişikliyi, antropogen amillər, ekosistem.

Mövzunun aktuallığı: Hal-hazırda bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da anormal hidrometroloji proseslərin sayı durmadan artır. Qlobal iqlim dəyişmələrinin əsas səbəbi antropogen amildir. İqlim dəyişmələri tək temperatur amilinin artması ilə əlaqəli deyildir. Bu dəyişiklik özünü daşqınların, sellərin, meşə yanğınlarının, buzlaqların əriməsində, qar xəttinin daha yüksəklikdən keçməsində və anormal meteoroloji hadisələrdə özünü büruzə verir. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə 9 iqlim tipinin mövcud olduğu nadir ölkələrdəndir. Azərbaycanın müxtəlif fiziki-coğrafi zonalarında iqlim şəraitinin formalaşması prosesində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan ərazisində də iqlim dəyişmələri baş verir və bu dəyişmə xüsusilə daha çox qış və payız fəsillərində özünü büruzə verir. Bu proses Azərbaycan ərazisi üçün də mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə mürəkkəblilik Azərbaycan üzərindəki sirkulyasiya proseslərinin xarakteri, Xəzər dənizi, yerli orografiya və yerli sirkulyasiya proseslərinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Lakin son illərdə qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi bu iqlim zonalarının hərəkət etməsinə, su ehtiyatlarının azalmasına və ekosistemlərin dəyişməsinə səbəb olur. Bu faktorlar ölkənin iqtisadiyyatını, kənd təsərrüfatını və sakinlərin sosial rifahını ciddi şəkildə təsirləndirir. İqlim dəyişmələri və antropogen təsirlər Azərbaycanda su ehtiyatlarının azalması ilə nəticələnir. İqlim dəyişmələrinin nəticəsinin əsasən 14-19 % azalması proqnozlaşdırılır. İqlim dəyişmələri və antropogen təsir nəticəsində müxtəlif illərdə su defisiti faktiki 2,5-3,1 kub km-dir. Gələcəyə olan proqnozlarda isə bu göstəricilərin 7-10 km³ olacaq. Gələcəkdə bu problemlərin qarşısını almaq üçün ölkəmiz tərəfindən təxirə salınmaz tədbirlər

keçirilməlidir. Bu problemlərin ortaq həlli üçün beynəlxalq danışıqların aparılması da mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnkişaf etmiş ölkələr tərəfindən Kioto protoqolu imzalanmış və bu protoqolun əsasını istilik yaradan qazların azaldılması məsələsi əsas yer tutur. Baş verə biləcək iqlim dəyişmələrinin qarşısını almaq üçün dünya dövlətləri birgə əməkdaşlıq etməlidir. Çünki, bu dəyişiklik yalnız bir dövlətə təsir etmir, bütövlükdə dünya ölkələrini əhatələyir.

2015-cı ildə isə Paris Sazişi qəbul edildi. Paris Sazişində artıq bütün dövlətlər öz imkanlarını qiymətləndirərək 2030-cu ilə qədər öhdəliklər götürdülər. Paris Sazişinə qoşulan Azərbaycan qarşısına məqsəd qoymuşdur ki, 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarını 1990-cı ilə nisbətən 35% azaltsın. Bununla əlaqədar ölkəmiz Paris sazişinə töhvələr sənədini hazırlayıb Konvensiyanın katibliyinə təqdim etdi. Hazırda yenilənmiş töhvələr sənədində artıq 2030-cu ilə qədər istixana qazların azaldılmasını 40%-ə çatdırmaq öhdəliyi götürülmüşdür. Belə bir öhdəliyin yerinə yetirilməsi əlbəttə ki, ölkənin irihəcmli istixana qazları mənbələrində layihələr həyata keçirməklə nail oluna bilər.

Son 15-20 ildə ətraf mühitin bərpası texnologiyası sayəsində vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. 2024-cü ildə COP29 konfransının Azərbaycanda keçirilməsi də təsadüfi deyil. Belə bir mötəbər tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi bu sahədə nümunəvi tədbirlərin planının hazırlanmasını, təqdim olunmasını tələb edir".

Dünya əhalisinin artması onun ərzaqla təmin edilməsi məsələsini də ortaya çıxardı. Artan istehlaka paralel olaraq kənd təsərrüfatı sahələri və sənaye şəbəkəsi genişləndi. Bu isə yaşıllıqların, meşələrin məhvi hesabına baş verdi. Daxiliyanma mühərriki ilə işləyən nəqliyyat vasitələrinin sayı artdı. Bu cür antropogen təsirlər qlobal iqlim dəyişikliklərini sürətləndirir. Hava, torpaq, su kimi ətraf mühit komponentləri sənaye və istehsal mərkəzləri tərəfindən atılan tullantılarla çirkləndiricilər beləliklə davamlı təsirlər üzündən planetin atmosfer təbəqəsi özünü zəhərli tullantılardan təmizləmə qabiliyyətini itirməkdədir. İqlim dəyişikliyinə ərzaq sisteminə mənfi təsiri bu məqsədin icrasını, əhalinin davamlı və sağlam qidaya çıxışı üçün edilən bütün səyləri risk altında qoya bilər. Qida və su təhlükəsizliyi ilə iqlim dəyişikliyi arasındakı yaxın əlaqə səbəbindən, iqlim dəyişikliyi çox böyük ehtimalla qida təhlükəsizliyinin dörd əsas aspektinə – qidanın mövcudluğu, əlçatanlığı, istehlakı və davamlılığına da təsir edəcəkdir. Qlobal iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatına təsirlərini modelləşdirən ən geniş tədqiqatlardan birində, "hər şey bu gün olduğu kimi qalsa" ssenarisinə əsasən, iqlim dəyişikliyinə 2080-ci ilə qədər qlobal kənd təsərrüfatı istehsalını 3,2%-dən daha çox azaldacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Şəkil 1. Azərbaycanda atmosfərə atılan istixana qazlarının ümumi miqdarı.

Material və metodlar: 10 il ərzində aparılan ekoloji araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda havanın temperaturunun artması müşahidə edilmişdir. Coğrafiya İnstitutunun araşdırmasına görə, Azərbaycanda son 25 il ərzində havanın temperaturu respublika üzrə 1,1-1,5°C yüksəlib. Eyni zamanda yağıntıların miqdarı 13-14% azalıb. Yağıntı rejiminin dəyişməsi ən ciddi problemlərdəndir. Əsas temperatur artımı Kür-Arazda, Böyük Qafqazda müşahidə edilib. Bütün dövr ərzində yağıntının miqdarı azalmışdır. 1891-1960 və 1991-2020-ci illərdə yağıntılar 7% az olmuşdur. Temperaturun artması yağıntıların azalmasının əsas səbəblərindən biridir. Yağıntıların miqdarının dəyişməsi həm də qlobal iqlim dəyişikliyinə ümumi dövrüyyəyə təsiri nəticəsində regionlara nüfuz edən hava

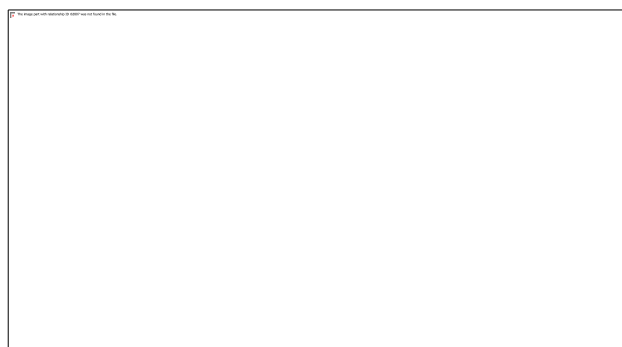
kütlələrinin xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. İqlim rejiminin bu sürətlə dəyişməsi şərti ilə, yarımsəhra və quraq iqlimlərin mövcud olduğu ərazinin ölçüsünün artması ehtimalı var.

Xəzər dənizində aparılan uzun müddətli tədqiqatlardan məlum olur ki, regional iqlim dəyişməsi Xəzərin səviyyəsinə təsir edir. Dəniz səviyyəsinin dəyişməsi Xəzər dənizinin sahil ekosistemlərinə təhlükə yaradır. Beləliklə, gələcək illərdə Xəzərin səviyyəsinin 75-90 sm artacağı proqnozlaşdırılır. Bunun nəticəsində Xəzərin səviyyəsi 1,4-1,9 metr artacağı gözlənilir. Nəticədə sahilyanı ərazilər su altında qalacaq. Bunun nəticəsində orta günlük temperaturun maksimum və minimumlarının artması gözlənilir. Bu proseslərin getməsində Karbon qazlarının, antropogen amillərin, istixana qazlarının getdikcə artması öz təsirini zamanla göstərəcək.

İqlim-ekoloji amillərin təsirindən dağlarda meşələrin aşağı sərhəddi yüksəlmişdir. Meşə massivlərinin qırılmasının Azərbaycanın iqlim-ekoloji vəziyyətinə təsiri böyükdür. Dağlıq ərazilərdə meşələrin azalması və su hövzələrinin tükənməsi qeydə alınır. Son zamanlar Aran rayonlarında səhrələşmə prosesləri, torpaq eroziyası güclənir. Ölkədə su ehtiyatlarının azalması problemi də var. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında şaxtalı və qarlı günlərin sayı azalır, bu da çayları qidalandıran qar ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur. Kür və Araz çaylarında suyun azalması müşahidə edilir. Quraqlıq və su çatışmazlığı kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərir. Bu dəyişikliklər, kənd təsərrüfatı, su ehtiyatları və ekosistemlər üçün ciddi təsirlər yarada bilər. Dünyanın əksər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da quraqlıq, torpağın degradasiyası və səhrələşmə problemləri aktualdır. Quraqlıq və temperatur artımı nəticəsində məhsuldarlıq azalır. Subtropik zonalarda meyvə və çayçılıq təsərrüfatlarına təsirlər müşahidə olunur.

Quru və isti havanın uzun müddət davam etməsi meşə yanğınlarına səbəb olur. Baş verən bütün bu prosesləri nəzər alaraq demək olar ki, yanğınlar üzvi maddələri məhv edir, eroziya prosesini torpaqda artırır. Heyvan və bitkilərin yerlərinin dəyişməsi global iqlim dəyişikliyinə yaratdığı problemlərdəndir. Müəyyən iqlim şəraitinə uyğunlaşmış canlıların kəskin iqlim dəyişməsi nəticəsində nəslinin kəsiməsinə səbəb olur.

Global istiləşmə səbəb olan əsas iqlim-ekoloji amillərdən biri də insan amilidir. Nəzərə alsaq ki, Yer üzərində məskunlaşan insanların yarı hissəsi şəhərlərdə yaşayır, bu da şəhər atmosferinin vəziyyətinin gərginləşməsinə səbəb olur. Bakı şəhəri də bu problemlərlə müşahidə edilir. Nəticədə havaya atılan zəhərli qazların artması parnik effekti yaradır. Şəhərlərdə karbon qazının miqdarının artmasının əsas səbəbləri nəqliyyat sisteminin əlverişsiz olması, istilik izolyasiyasının pis olmasıdır. Bu prosesdən də daha çox şəhər əhalisi əziyyət çəkir. Havanın çirklənməsi və istilik effekti böyük şəhərlərdə daha çox hiss edilir. İstiləşmə nəticəsində istilik stresindən yaranan xəstəliklərin sayı artır.

Şəkil 2.

Bu diaqram 2022-ci ildə istilik effekti yaradan qazların yayılmasını göstərir. Karbon qazı (CO_2) ən böyük paya malikdir (56.6%), onu metan (CH_4) (36.4%), azot bir oksid (N_2O) (4.7%) və F-qazlar (2.2%) izləyir.

İqlim dəyişməsinin əsas təsir etdiyi amil insan sağlamlığıdır. Bu global problem insanlara təhlükəli, dağıdıcı hidrometroloji proseslər-sel, daşqı, qasırğa və başqa amillərlə təsir edə bilər.

Azərbaycanda yay aylarının son dövrə çox isti və quraq keçməsi artıq adıləşib. Yay aylarında gūnvurma halları ilə baēlı əhalinin mūrəcιətlərini sayı təxmini 20 % artmışdır. Ancaq buna baxmayaraq Azərbaycanı Avropa ölkələri ilə mūqayisə etsək ölüm halları çox mūşahidə edilmir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın əhalisinin yerli şəraitə uyēunlaşmasıdır. Azərbaycan ərazisində gələcəkdə iqlimlə baēlı yarana biləcək saēlamlıq problemlərinin mūmükün ola biləcək təsirin azaltmaq məqsədilə həmiēinin təbiətdə baş verə biləcək ciddi dəyişikliyin qarşısını almaq məqsədilə elmi tədqiqatlara böyük ehtiyac var.

Nəticə və təklif: Qlobal iqlim dəyişikliyinə qarşısını almaq üçün ilk növbədə atmosfərə atılan qazların miqdarını azaltmaq, zavod və fabriklərin borularına təmizləyici qurēular yerləşdirmək, ağaclar əkərək meşə sahələrini genişləndirmək, alternativ enerji mənbələrinə keçmək əsasdır. Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin təsirlərini azaltmaq üçün dayanıqlı su idarəçiliyi, yaşıllaşdırma tədbirləri, alternativ enerji mənbələrinə keçid və kənd təsərrüfatında iqlimə davamlı texnologiyaların tətbiqi vacibdir. Dövlət siyasətləri və beynəlxalq əməkdaşlıq bu sahədə mühüm rol oynaya bilər. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən, Azərbaycanın böyük gūnəş enerjisi potensialı var. Potensial baxımından Azərbaycanda 260-280 gūnəşli gūn olur, gūnəşli saatların miqdarı isə ildə 2400- 3200 saatdır və 1 kvadrat metr əraziyə düşən gūnəş enerjisinin miqdarı 1500-2100 kW/s təşkil edir. Bu enerjiden tam istifadə indi istehsal olunan enerjinin 20%-ə qənaət etməyə imkanı verərdi. Abşeron yarımadası, Xəzərin sahiləyanı əraziləri və Naxçıvan Muxtar Respublikasında xüsusiə əlverişlidir. 11.5.3 Külək enerjisi Azərbaycanda artıq külək enerjisindən istifadə təcrübəsi var və bu sahəyə maraq artmaqdadır. Ətraf mühit, iqtisadi infrastruktur və coērafi yerləşmə nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda külək enerjisi üzrə potensial 800 MW qiymətləndirilir. İlk hesablamalara əsasən, bu enerji resursu təqribən 2,4 mlrd. kW/s elektrik enerjisi deməkdir. Bu da öz növbəsində hər il təqridən 0,8 mln. ton şərti yanacaēa qənaət etmək deməkdir. Külək enerjisinin inkişaf etdirilməsi üçün ən yaxşı yer Abşeron yarımadası hesab olunur. Abşeronda küləyin orta illik sürəti 5-8 m/san təşkil edir. Yarımada da küləkli gūnlərin sayı isə ildə 245-280 gūn təşkil edir. Azərbaycanın qərbində-Gəncə və Daşkəsəndə və Naxçıvan MR-in Culfa və Şərrur rayonlarında küləyin orta illik sürəti 3-5 m/san təşkil edir ki, bu da, qeyd olunan rayonlarda orta güclü külək elektrik stansiyalarının quraşdırılmasına imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, külək turbinləri üçün 5-6 m/san külək ən əlverişli sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov. Ekologiya, ətraf mühit və insan, Bakı, «Elm», 2006
2. Huseynov, N.S., & Huseynov, J.S. (2022). Distribution of the Contemporary Precipitation Regime and the Impact of Climate Change on it within the Territory of Azerbaijan. Journal of Geography & Natural Disasters, 12(4), 1000254. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1958992/v1>
3. <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20867>
5. <https://anl.az/down/meqale/525/2024/iyun/900410.html>

SUMMARY

To prevent global climate change, it is essential to reduce gases emitted into the atmosphere, install cleaning devices for factory and factory pipes, increase forest areas with trees, and access to alternative energy sources. State policies and international energy development potential can play a significant role. Ecology and Natural Resources are given. Potential energy in Azerbaijan is 260-280 sunny, with an additional 24,000-3,200 sunny hours and 1,500-2,100 kW/h of solar energy per square meter of area. Full use of this energy would provide 20% of the energy currently produced. The Absheron Peninsula, the Caspian littoral and the Nakhchivan Autonomous Republic are particularly suitable. 11.5.3 Wind energy Azerbaijan already has experience in using wind energy and interest in

this area is growing. Taking into account the environment, economic infrastructure and geographical location, the potential for wind energy in Azerbaijan is estimated at 800 MW. According to preliminary calculations, this energy resource is approximately 2.4 billion kW/h of electricity. This, in turn, means saving approximately 0.8 million tons of conventional fuel annually. The Absheron Peninsula is considered the best place for developing wind energy. The average annual wind speed in Absheron is 5-8 m/sec. The number of windy days on the peninsula is 245-280 days per year. In the west of Azerbaijan - Ganja and Dashkesan and in the Julfa and Sharur regions of the Nakhchivan Autonomous Republic - the average annual wind speed is 3-5 m/sec, which allows the installation of medium-power wind power plants in the mentioned regions. It should be noted that the wind speed of 5-6 m/sec is considered the most favorable for wind turbines.

Keywords: climate, global warming, temperature, climate change, anthropogenic factors, ecosystem.

РЕЗЮМЕ

Для предотвращения глобального изменения климата необходимо сократить выбросы газов в атмосферу, установить устройства для очистки заводов и заводских труб, увеличить площади лесов с деревьями и обеспечить доступ к альтернативным источникам энергии. Государственная политика и международный потенциал развития энергетики могут сыграть значительную роль. Даны экология и природные ресурсы. Потенциальная энергия в Азербайджане составляет 260-280 солнечных часов, дополнительно 24 000-3 200 солнечных часов и 1 500-2 100 кВт/ч солнечной энергии на квадратный метр площади. Полное использование этой энергии обеспечит 20% энергии, производимой в настоящее время. Особенно подходят Апшеронский полуостров, Прикаспий и Нахчыванская Автономная Республика. 11.5.3 Ветроэнергетика В Азербайджане уже есть опыт использования энергии ветра, и интерес к этой области растет. Учитывая окружающую среду, экономическую инфраструктуру и географическое положение, потенциал ветроэнергетики в Азербайджане оценивается в 800 МВт. По предварительным расчетам, этот энергоресурс составляет примерно 2,4 млрд кВт/ч электроэнергии. Это, в свою очередь, означает экономию примерно 0,8 млн тонн условного топлива ежегодно. Апшеронский полуостров считается лучшим местом для развития ветроэнергетики. Среднегодовая скорость ветра на Апшероне составляет 5-8 м/сек. Число ветреных дней на полуострове составляет 245-280 дней в году. На западе Азербайджана - в Гяндже и Дашкесане, а также в Джульфинском и Шарурском районах Нахчыванской Автономной Республики - среднегодовая скорость ветра составляет 3-5 м/сек, что позволяет устанавливать в указанных регионах ветроэнергетические установки средней мощности. Следует отметить, что наиболее благоприятной для ветроустановок считается скорость ветра 5-6 м/сек.

Ключевые слова: климат, глобальное потепление, температура, изменение климата, антропогенные факторы, экосистема.

AZƏRBAYCANDA TERMAL SULARIN MİKOBİOTASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Elgün BABAYEV

Babayevlgun886@gmail.com

Orchid ID: 0009-0004-6725-2357

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Mikroorqanizmlər və minerallarla zəngin olan Azərbaycanın termal sularının mikrobiotası müxtəlif müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu su mənbələri yaxınlıqdakı ekosistemlərin komponentləri kimi təbii yaşayış yerlərində mikrobiotanı dəstəkləyir. Azərbaycanın termal su mənbələrinin müalicəvi və müalicəvi potensialı müxtəlif mikroorqanizmlərin olması ilə gücləndirilir. Bu canlılar inkişaf etdikləri temperatur diapazonuna görə termofilər (35–70°C), ekstremal termofilər (55–85°C) və hipertermofilər (75–113°C) kimi təsnif edirlər. Revmatizm, dəri xəstəlikləri və həzm problemləri kimi hallarda bu mikrobiota bərpəedici təsir göstərir. Bundan əlavə, termal suların mikrobiotası ekosistem tarazlığının qorunmasında və onların təbii mühitdə dövriliyəsinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Tərkibindəki bakteriya və mikroorqanizmlərə görə bu sular mineral su kimi istifadə olunur, bu da immuniteti gücləndirir və detoksifikasiyaya kömək edir və həzm sistemini yaxşılaşdırmaqda da mühüm rol oynayır. Termal su mənbələrindən düzgün istifadə edilmədikdə ekosistemin tarazlığı pozula və onların mikrobiotası zədələnə bilər. Məqalədə Azərbaycanın termal sularının mikrobiotasının hazırkı vəziyyəti, onların ekosistemlərə təsiri, aparılan tədqiqatlar və gələcək potensial inkişafı müzakirə olunacaq.

Açar sözlər: termal sular, termofil göbələklər, minerallar, ekosistem balans

Yeraltı bulaqlardan gələn isti su mənbələrinə termal sular deyilir. Yerin dərinliklərində baş verən təbii proseslər bu suları qızdırır, sonra isə səthə çıxır. Yerin içindən gələn su, formalaşma prosesi zamanı isti dağlar, vulkan püskürmələri və ya yerin təbii istilik sahələri vasitəsilə yüksəlir [8]. Termal suların temperaturu 20°C-dən yuxarı olur və bəzən hətta 40-50°C-ə çatır. Bu suların kimyəvi tərkibində çoxlu minerallar, mikroelementlər və izotoplar var.

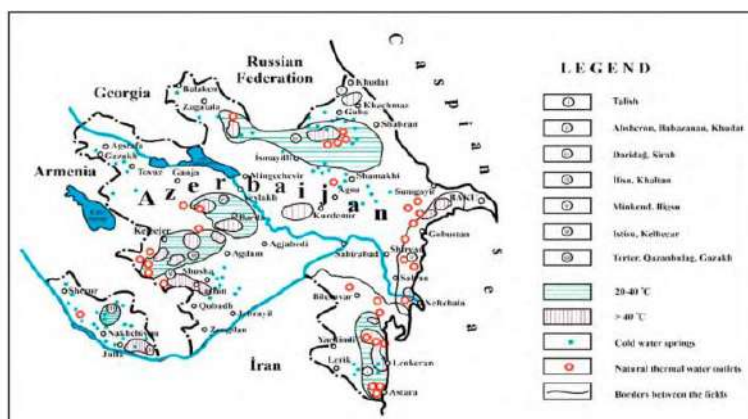
Müəyyən bir mühitdə yaşayan müxtəlif mikroorqanizmlər qrupuna mikrobiota deyilir. Bu mikroorqanizmlər bakteriyalar, viruslar, göbələklər və yosunlar kimi müxtəlif mikroskopik həyat formalarından ibarətdir. [1]. Təbii ekosistemlərdə mikrobiota azot və qida maddələrinin dövriyyəsi və ekosistemin ümumi tarazlığının qorunması kimi vəzifələri yerinə yetirir. Mikrobiota müxtəlif biokimyəvi prosesləri dəstəklədiyinə, orqanizmin immun sistemini gücləndirdiyinə və patogenin böyüməsini dayandırdığına görə ümumi sağlamlıq üçün də çox vacibdir.

Termal sularda tapılan müxtəlif növ mikroorqanizmlər bu yaşayış mühitinin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Mikroorqanizmlərin müəyyən növləri yalnız yüksək temperatur və kimyəvi tərkibi olan mühitlərdə yaşaya və inkişaf edə bilər. Məsələn, "termofil" bakteriyalar - yüksək temperaturda inkişaf edən bakteriyalar - tipik mühitlərdə dözə bilən mikroorqanizmlərdən fərqli olaraq, olduqca yüksək temperaturda fəaliyyət göstərilir. [9]. Mikroorqanizmlərin inkişafına termal suyun mineralları, iz elementləri və kimyəvi tərkibi təsir edə bilər. Sulfat reduktorları kimi müəyyən bakteriyalar bəzi termal sularda, xüsusən sulfat və karbonatda yüksək olanlarda inkişaf edə bilər. Bununla belə, bəzi patogen mikroorqanizmlər yüksək temperatur və kimyəvi tərkibi ilə inkişafını maneə törədə bilər ki, bu da müalicəvi təsir göstərən mikroorqanizmlərin üstünlük təşkil etməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii mühitinə və doqquz iqlim qurşağına görə müxtəlif ekoloji xüsusiyyətləri və mənşəyi olan çoxlu termal bulaqlar mövcuddur. PH və temperaturun dəyişməsi səbəbindən bu istilik mənbələri kemotrof orqanizmlər üçün adekvat olan qida maddələrində

böl olur [6]. Azərbaycanda 1964-1970-ci illərdə aparılmış geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində termal su ehtiyatlarının tədqiqi üçün Talış rayonunda (Astara, Lənkəran və Masallı rayonları) 17 kəşfiyyat quyusu qazılmışdır. Bu quyularda temperaturu 38-64°C arasında dəyişən termal suların olduğu aşkar edilmişdir [5]. Təbii termal bulaqlar Azərbaycanda tibb elminin inkişafının ilkin mərhələlərində uzun müddətdir ki, xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilmişdir. İstisu, Turşsu, Naftalan, Suraxanı, Əsrəkdərə, İbadisu, Maşasu, Göytursu, Çuxuryurd, Elisü və başqaları kimi qədim hamamlar, ibtidai müalicəvi hamamlarla yanaşı, bu isti mineral suların mənbəyində tikilmiş və xalq təbabəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir [2].

Ekspərimental və kliniki tədqiqatlara görə, Azərbaycanın mineral suları güclü balneoterapevtik təsirə malikdir. İstisu, Sirab, Turşsu, Suraxanı, Şikova, Maşasu, Darıdağ, Ərkivan, Qalaaltı və digər ərazilərdəki mineral bulaqların müalicəvi xüsusiyyətləri onları fərqləndirir. Bu mənbələrin hər gün istehsal etdiyi 100 milyon litr istehsal həcmi nəticəsində hər gün yer səthinə 300.000 tondan çox müxtəlif duzlar çıxarılır. Bu mineral materiallar farmakologiyada, kimya sənayesində və digər ticarət sahələrində geniş istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında termal su ehtiyatları olduqca genişdir (şəkil 1). Bu suların termal enerjisi, o cümlədən əvvəllər qazılmış on minlərlə neft və qaz quyusu, müxtəlif sənaye sahələrində və kənd təsərrüfatında effektiv şəkildə istifadə oluna bilər. [7].

Şəkil 1. Azərbaycanda Termal su yataqları mənbələrinin sxematik xəritəsi

Azərbaycan Respublikasında Abşeron yarımadasında, Talışda, Kürövləndə, Xəzəryanı-Qubada, Böyük və Kiçik Qafqazda bir neçə tanınmış termal su mənbələri vardır [3]. Hazırda Azərbaycan Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Agentliyi ilə yüksək temperaturlu quyulardan elektrik enerjisi istehsalı ilə bağlı danışıqlar aparılır. Geotermal rejim baxımından Kiçik Qafqaz xüsusilə maraqlıdır. Bu ərazinin qədim termal su mənbələri və onların müxtəlif komponentləri davamlı olaraq tədqiq edilmiş və müəyyən edilmişdir. Bu termal sular əsasən maqmatik mənşəlidir və dördüncü dövr süxurlarına bağlıdır. Azərbaycanın ən tanınmış rekreasiya rayonlarından biri olan İstisu (Kəlbəcər rayonu) Tərtər çayı boyunca 40 km-dən çox uzanır və özünəməxsus termal mühiti ilə tanınır. (şəkil 2).[4]

Şəkil 2. Kəlbəcər, “İstisu” kompleksi

Yuxarı İstisu rayonunda 800-900 ton olduğu halda, Aşağı İstisu rayonunda sutkada 25 tona yaxın su hasil edilir. Suyun elementar tərkibinə karbon, natrium, hidrokarbonat, xlorid və sulfid birləşmələri daxildir.

Azərbaycanın Böyük Qafqaz regionunda termal su mənbələrindən toplanmış su nümunələrinin təhlilinə əsasən, mikromisetlər bütün termal su mənbələrində mövcuddur. Buna baxmayaraq, bu mikrobiotanın tərkibinin kəmiyyət və keyfiyyətində fərqlər var (cədvəl 1). Bu fərqlin əmələ gəlməsi əsasən mühitin turşuluğu və temperaturu ilə müəyyən edilir. Hər bir termal su mənbəyi öz göbələk biotasına görə unikaldır, baxmayaraq ki, mikromisetlər ümumiyyətlə daimi komponentlərdən biridir. Oğuz rayonundakı Xalxal termal su mənbəyi ən zəngin mikobiotaya malikdir, lakim Abşeron yarımadasındakı Şıx termal su mənbəyi isə mikobiota baxımından ən kasıbıdır. Növlərin müxtəlifliyi və mikrobiotanın miqdarı bu fərqi göstərir. Lakin tədqiq olunan termal su mənbələrinin mikobiotasının ümumilikdə zəngin olduğunu söyləmək düzgün olmazdı.

Cədvəl 1. Termal su mənbələrinin mikobiotasının say və növ tərkibinə görə xarakteristikası

№	Termal su mənbələri	Say tərkibi(KƏV/ml)	Növ
1	Xaşi	1040	6
2	Xaltan-1	650	5
3	Xaltan-2	870	5
4	Cimi-1	1200	7
5	Cimi-2	3510	14
6	Oğlanbulaq	1420	8
7	Qızbulaq	1780	10
8	Bum	1940	16
9	Xalxal	4800	20
10	Qəmərbağ	2020	12
11	Çaqan	4500	17
12	Şıx	150	4

Qeyd edilmişdir ki, termal su mənbələrinin temperaturu yüksəldikcə göbələk biotasının sayı və növ müxtəlifliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Bu azalma növ müxtəlifliyi üçün beş dəfə, say üzrə isə otuz iki dəfə qeyd edilmişdir. Bir sıra tədqiqatlar göbələklərin təbiətdəki bakteriyalardan daha az yayıldığını təsdiqləyib. Termal su mənbələri də oxşar vəziyyətdədir. Nəticə etibarilə, bu mənbələrdə ümumilikdə göbələklərdən daha çox bakteriya var. Bundan əlavə, termal sulara arxeylərin üstünlük təşkil etdiyi qeyd edilmişdir. Tədqiqatlar elm üçün yeni olan bir neçə bakteriya növünü müəyyən

etməyə imkan verdi [10]. Bu spesifikliyi meydana gətirən 22 göbələk növü aşkar edilmişdir ki, bu da hər bir termal su mənbəyinin fərqli mikobiotaya malik olduğunu göstərir. Beynəlxalq Mikoloji Assosiasiyasının (IMA) rəsmi internet saytında bu növlərin taksonomik mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün istifadə olunan sistem verilmişdir (Cədvəl 1). Ascomycota və Zygomycota, qeyd olunan göbələkləri ehtiva edən Göbələklər Krallığının (həmçinin Mycota və ya Göbələklər kimi tanınır) iki əsas bölməsidir. Ascomycota bölməsindəki göbələklərin əksəriyyəti anamorflar və ya kist mərhələsi olmayan və ya cinsi çoxalma qabiliyyətinə malik növlərdir. Rəqəmsal göstəricilərdən istifadə etməklə müəyyən edilmiş göbələk növlərinin 22,7%-i Zygomycota, 54,6%-i Ascomycota anamorfları, qalan 22,7%-i isə teleomorflar kimi təsnif edilir. Azərbaycanda aparılan digər tədqiqat layihələri kimi [12] kista göbələk anamorflarının əksəriyyəti termal su mənbələrində aşkar edilmişdir. Biz inanırıq ki, bu, bu göbələklərin böyük növ müxtəlifliyi və kosmopolit növlərin geniş yayılması ilə bağlıdır.

Dərc edilmiş məlumatlara görə, Azərbaycanın müxtəlif biotopları termal su mənbələrində qeydə alınmış göbələklərin əksəriyyətinə ev sahibliyi edir. *Aspergillus candidus*, *A. A. Flavus* kimi göbələklər. *fumigatus*, *A. Niger*, *A. Humicola lanuginosa*, *Candida albicans*, *Hansenula anomala*, *Chaetomium thermophile*, *Mucor corymbifer*, *Mucor hiemalis*, *Mucor pusillus*, *Paecilomyces variotii*, *Penicillium chrysogenum*, və s. Duponti, P. Çoxsaylı tədqiqatlar Azərbaycanın torpaq və bitkilərlə əlaqəli ekosistemlərində *Saccharomyces thermantitonus*, *Rhizomucor miehei*, *Torula thermantitonus* və *notatum* olduğunu müəyyən etmişdir. Bəzi su ekosistemlərində də bu növlərin olduğu aşkar edilmişdir. Lakin Azərbaycanda aparılan elmi tədqiqatlarda *Aspergillus carneus*, *Mucor cornealis* və *Penicillium arenarium* növlərinin yayılması ilə bağlı heç bir məlumat verilməmişdir. Bu göbələklər ölkədə ilk dəfə idi ki, sənədləşdirilirdi. Təkcə bu fakt, digər tədqiqatların Azərbaycan təbiəti üçün yeni növlərin tapılması ilə yanaşı, ölkədə hələ də mikoloji tədqiqatlara ehtiyac olduğunu göstərir. Azərbaycanın mikomüxtəlifliyi, ümumiyyətlə, hazırda məlum olan göbələk növləri ilə tam əhatə olunmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Albrecht, M., & Lüke, C. (2020). Thermal Springs and Microbial Communities: Insights into Geothermal Microbial Ecology. Springer. .
2. Alizade A, et al. (2008). Geologiya Azerbaydzhana [Geology of Azerbaijan]. – 328 p.
3. Askerov A.G. (1962). Perspektivy ispol'zovaniya gidrotermal'nykh istochnikov v Azerbaydzhane. [Prospects for the use of hydrothermal sources in Azerbaijan]. Scientific Notes, Azgosun University. - Baku. - №2. - c. 13-22.
4. Brodsky A.A. (1964). Osnovy gidrogeokhimicheskogo metoda poiskov sulfidnykh mestorozhdeniy. [Basics of hydrogeochemical method of search for sulfide deposits]. Moscow: - Nedra. - 167 p
5. Gasimova M. I., Aliyeva I. F. Identification and physiology activity of bacteria spread in the thermal waters of Azerbaijan.
6. Guliyeva N.N., Abdullayeva T.Q., Ahmadova F.R. (2015). Microorganisms common in thermal springs of Azerbaijan and their enzymatic activities. Scientific studies of the ANAS Institute of Microbiology. c 13, № 1.
7. Kengerlinskaya G.B. (1963). Karty termal'nykh vod Azerbaydzhanskoy SSR. [Maps of thermal waters of the Azerbaijan SSR]. Moscow
8. McArthur, J. V., & Barnett, A. J. (2017). Microbial diversity in geothermal environments. Springer.
9. Pires, S. M., & Pinto, C. G. (2018). Effects of mineral content and temperature on the microbiota of thermal waters. Water Research, 142, 215-226.
10. Richards T.A., Jones M.D.M., Leonard G., Bass D. (2012). Marine fungi: their diversity and

molecular ecology. Annu. Rew. Marine Sci. Vol. 4. P. 495-522

11. Tagiev I.I., Karimov V.M. (2021). Perspektivy razvitiya al'ternativnoy energetiki i ispol'zovaniya termal'nykh vod v Azerbaydzhane. [Prospects for the development of alternative energy and the use of thermal waters in Azerbaijan]. Ural Geological Journal. No. 3 (141). S. 51–58.
12. Taylor J. (2011). One Fungus = One Name: DNA and fungal nomenclature twenty years after PCR. IMA Fungus, v. 2, № 2, p. 113–120.

SUMMARY

The microbiota of Azerbaijan's thermal waters, enriched with microorganisms and minerals, possesses various therapeutic properties. These water sources, as integral components of nearby ecosystems, support microbiota in their natural habitats. The therapeutic and medicinal potential of Azerbaijan's thermal water sources is enhanced by the presence of diverse microorganisms. These organisms are classified according to their temperature range as thermophiles (35–70°C), extreme thermophiles (55–85°C), and hyperthermophiles (75–113°C). This microbiota exhibits restorative effects in cases such as rheumatism, dermatological conditions, and digestive disorders. Additionally, the microbiota of thermal waters plays a crucial role in maintaining ecosystem balance and ensuring their natural circulation within the environment. Due to their bacterial and microbial composition, these waters are utilized as mineral water, contributing to immune system enhancement, supporting detoxification processes, and significantly improving digestive functions. Improper utilization of thermal water sources may disrupt ecological balance and damage their microbiota. This article will discuss the current state of the microbiota of Azerbaijan's thermal waters, their impact on ecosystems, ongoing research, and potential future developments.

Keywords: thermal waters, thermophilic fungi, minerals, ecosystem balance

AZƏRBAYCANIN SU EHTİYATLARININ İNDİKİ VƏZİYYƏTİ, QORUNMASI VƏ PROBLEMLƏRİ

Amaliya ŞAMİLOVA
amaliya.mirzazadaM876@sdu.edu.az
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Orcid ID: 0000-0003-1579-9743

Mətanət MUSAYEVA

Xülasə

Məqalədə, Azərbaycanın su ehtiyatlarının vəziyyəti və onun gələcək dövrlərdə ekoloji problem kimi olmasının qarşısı alınması üçün həll yollarından bəhs edir. Azərbaycanın hidroloji ehtiyatları məhdud olub, məkan və zaman baxımından qeyri-bərabər paylanmışdır. İqlim dəyişiklikləri, sənaye və aqrar sektorun genişlənməsi, demoqrafik artım suya olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Xüsusilə yay mövsümündə müşahidə olunan hidrometeoroloji quraqlıq kənd təsərrüfatına və su təchizatı sistemlərinə mənfi təsir göstərir. Su resurslarının dayanıqlı idarə olunması məqsədilə ekoloji axının qorunması, innovativ suvarma texnologiyalarının tətbiqi və integrasiya olunmuş su idarəetmə strategiyalarının həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: su ehtiyatlar, qlobal problemlər, su qıtlığı, iqlim dəyişikliyi.

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində qeyri-bərabər paylanmış və məhdud su ehtiyatlarına malik ölkələrdən biridir. Yəni su resurslarının 70%-i ölkə sərhədlərindən kənarda formalaşır; mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmur və iqlim dəyişikliyi nəticəsində vəziyyət daha da pisləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublika daxilində suvarma kanallarında və su təchizatı sistemlərində su itkiləri kifayət qədər çoxdur. Bu itkilər ümumi daxil olan suyun təxminən 34,2%-ni təşkil edir. Yerli çaylarda axın əsasən yay aylarında yaranır və əksər çayların rejimi tənzimlənmədiyi üçün sel sularından səmərəli istifadə edilmir. Bu suyun yalnız 10-15%-i vegetasiya dövründə suvarma məqsədilə istifadə olunur. Yayda çaylardan suyun çəkilməsi kəskin şəkildə artır, bunun nəticəsində çayların su miqdarı azalır və bəzi çaylar, suqəbuledicilərdən aşağıda yerləşənlər quruyur. Bu dövr ərzində su istehlakı illik çay axınının təxminən 10%-ni təşkil edir. Su anbarlarının ümumi tutumu 21,5 milyard kubmetrdir. Bu suyun böyük hissəsi suvarma və hidroenergetika sahələrində istifadə olunur. Su mənbələrindən götürülən suyun cəmi 65,8%-i istehlakçılara çatdırılır. Azərbaycanda əsas su istehlakçısı kənd təsərrüfatıdır və 2013-cü ildə ölkədə çəkilən suyun 69,8%-i bu sahəyə yönləndirilmişdir [1,2]. Həmin il sənaye sektoru isə suyun 25%-ni istifadə etmişdir. Su itkisi ən çox kənd təsərrüfatında müşahidə olunur. Sudan istifadəyə dair rəsmi göstəricilərin analizi göstərir ki, 1990-2013-cü illər ərzində daxil olan suyun illik həcmi 16,2 km³-dən 12,5 km³-ə qədər dəyişmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycanda su istifadəsinin dinamikası, milyon m³

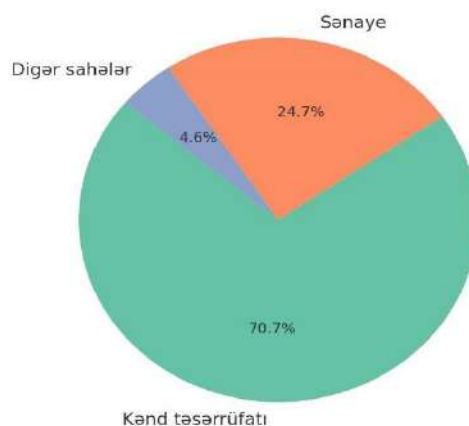
No	İqtisadi sektorlar	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
1	Mənbələrdən ümumi su götürmə həcmi	16176	13971	11110	12050	11566	11779	12484	12509
2	Su istifadənin həcmi	12477	10223	6588	8607	7715	8102	8249	8229
2.1	Kənd təsərrüfatı	8627	7720	3819	5710	5497	5746	5772	5752
2.2	Sənayə	3418	2173	2316	2360	1726	2098	2056	2056
2.3	Kommunal-məişət ehtiyacları	402	327	449	521	405	397	397	311
3	Su itkiləri	2746	2748	3527	3462	3852	3767	4238	4280

	(mln m ³)								

Suvarılan torpaqların sahəsi 1,45 milyon hektardır ki, bunun da 0,83 milyon hektarı Kür çayı hövzəsində, 0,32 milyon hektarı isə Araz çayı hövzəsindədir. 2013-cü ildə sənayedə sudan istifadənin ümumi həcmi 2056 km³ təşkil etmişdir. Mingəçevir və Şirvan şəhərlərində müvafiq olaraq 1576 və 547 milyon m³ texniki məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Bu şəhərlərdə sudan əsasən istilik elektrik stansiyalarının aqreqlarının soyudulması üçün istifadə olunur. Gəncə və Şəki şəhərlərində sənayedə 4 milyon m³ su istifadə edilmişdir. Kürdən 0,2 m³/s su götürən Gəncədəki alüminium zavodu üçün xüsusi su təchizatı sistemi quraşdırılıb.

Azərbaycanda ən çox su istehlakçısı kənd təsərrüfatıdır: 2015-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi su istehlakında payı 70,7 faiz, sənayenin payı isə 24,7 faiz təşkil edib (Şəkil 1). Əsas su itkiləri kənd təsərrüfatı sektorunda da qeyd olunub. Sudan istifadəyə dair rəsmi məlumatların təhlili göstərir ki, 1990-2015-ci illər üçün illik su qəbulu həcmi 16,2–11,1 km³ olmuşdur.

2015-ci ildə kənd təsərrüfatı və sənayenin ümumi su istehlakında payı

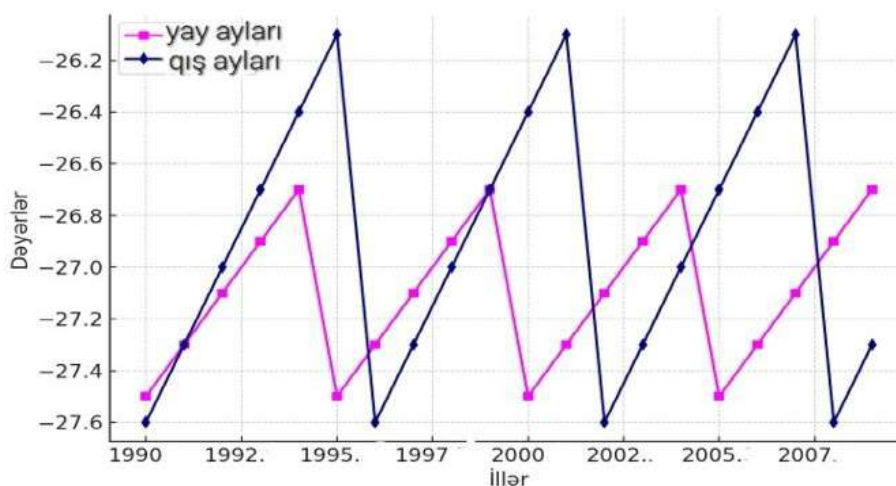

Şəkil 1. 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı və sənayenin ümumi su istehlakında payı

Qarların əriməsi nəticəsində formalaşan axın, ümumi daşqın axınının təxminən 35-80%-ni təşkil edir. Müxtəlif çaylarda yağış sularının daşqın dövründəki payı 5%-dən 30%-ə qədər dəyişə bilər. Bölgənin çaylarında yeraltı suların daşqın axınına təsiri əhəmiyyətli olub və ümumi axının 30-50%-ni təşkil edə bilər. Ermənistan yaylasında yerləşən bəzi çaylar üçün yeraltı sular əsas su mənbəyi sayılır, səth axını isə nisbətən az olub, ümumi daşqın axınının cəmi 10-20%-ni təşkil edir. Kür çayı hövzəsinə aid olan çayların çoxunda yaz daşqınları xarakterikdir[3]. Su səviyyəsinin yüksəlməsi əvvəlcə su toplayan sahəsi daha alçaq yüksəkliklərdə yerləşən çaylarda müşahidə edilir. Böyük Qafqazın cənub yamacında axan çaylarda yaz daşqını 90-140 gün davam edir, Araz çayı hövzəsində isə bu müddət orta hesabla 90 gün təşkil edir. Mənbələri yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən çaylarda yaz daşqınının maksimal səviyyəyə çatmasında mövsümi və çoxillik buzlaqların ərimə suları mühüm rol oynayır. Bu çaylarda daşqının başlanması əsasən aprel ayında müşahidə edilir. Yaz-yay daşqınları zamanı illik axının 60-70%-i qeydə alınır. Buzlaqlarla qidalanan çaylarda maksimal su sərfi bəzi illərdə yağış sularının təsiri ilə daha da yüksəlir. Bu tip çaylarda su sərfinin ən yüksək həddi əsasən iyun ayının ikinci yarısından etibarən müşahidə olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikası və Gürcüstan ərazisindən axan bəzi çaylarda yaz-yay daşqınları zamanı maksimal axın baş verir. Kiçik Qafqaz və Ermənistan yaylasının çaylarında, həmçinin Böyük Qafqazın cənub yamacında axan çaylarda maksimal su sərfi əsasən qar və yağış suları ilə formalaşır.

1930-cu illərdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin sürətlə enməsi və 1978-1995-ci illərdə onun kəskin yüksəlməsi ölkəyə ciddi iqtisadi zərər vurmuşdur. Xəzər dənizinin səviyyəsində baş verən

dalğalanmalar və çay axınının ona daxil olması əsasən onun hövzəsində iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədardır (Şəkil 2). Hazırda Azərbaycan çaylarının Xəzər dənizinə axınında antropogen təsirlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Xəzər dənizinin su balansının tədqiqi ilə bağlı bir sıra elmi işlər mövcuddur, xüsusilə də GOİN mütəxəssislərinin apardığı araşdırmalar 1990-cı ilə qədər dənizə daxil olan ümumi axının miqdarını qiymətləndirmişdir.

Şəkil 2. Xəzər dənizinin illərə görə səviyyəsi

Əvvəlki tədqiqatlar göstərmişdir ki, Xəzər dənizinə tökülən çayların aşağı axınında illik ümumi 302 km³ suyun 83%-i Volqa çayının (242 km³), cəmi 6%-i isə Kür çayının (16,6 km³) payına düşür (Şəkil 3). Azərbaycanda çay sularının Xəzər dənizinə axınında əsas hissəni Kür çayının suyu təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın 30,9 km³ ümumi su ehtiyatının 87%-i (26,9 km³) çay hövzələrinin payına düşür. Bu həcm 19,6 km³-ü transsərhəd axın, 7,3 km³-ü isə yerli axın hesab edilir[4].

Şəkil 3. Xəzər dənizinə tökülən çayların illik axın həcmi

2014-cü ildən etibarən həyata keçirilən və su problemlərini dərinləşdirən layihələr bu sahədəki çətinlikləri artırmaqdadır. Su ehtiyatları məhdud olan bölgələrin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir. Bu yanaşma ən azı üç əsas istiqaməti əhatə etməlidir: texniki (su ehtiyatlarının, tələb və təklifin, infrastruktur layihələrinin təhlili), qanunvericilik və institusional məsələlər. SSRİ dağıldıqdan sonra su təsərrüfatı sahəsində vahid dövlət siyasətinin

formalaşdırılması və su ehtiyatlarının inkişafına yönəlmiş strateji sənədlər qəbul edilməmişdir. 1997-ci ildə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi ölkənin su qanunvericiliyinin əsas normativ aktıdır. Su siyasəti iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə qəbul olunmuş milli və dövlət proqramları, eləcə də tədbirlər planları çərçivəsində həyata keçirilir.

Nəticə

Azərbaycanda su ehtiyatlarının böyük hissəsi transsərhəd çaylardan asılıdır və iqlim dəyişikliyi, sənaye fəaliyyəti, su israfı kimi amillər bu ehtiyatları azaldır. Su çatışmazlığı və çirklənmə probleminin qarşısını almaq üçün suyun effektiv idarə olunması, müasir texnologiyaların tətbiqi və ekoloji tədbirlərin gücləndirilməsi vacibdir. Dayanıqlı su siyasəti gələcəkdə həm əhali, həm də kənd təsərrüfatı və sənaye üçün su təhlükəsizliyini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədzadə A.C. Heydər Əliyev və Azərbaycanın su təsərrüfatı. Bakı: Azərneşr, 2003. 216 s.
2. İmanov F.A., Məmmədov A.Ş. Azərbaycanın su təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mümkün yolları // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Cild XV. Bakı, 2010. S. 200–205.
3. Georgiyevskiy V.Y., Şalygin A.L. Hidroloji rejim və su ehtiyatları. Moskva, 2012. S. 53–85.
4. İmanov F.A., Verdiyev R.Q. Azərbaycanın ərazisindən Xəzər dənizinə axan çayların su sərfinin dəyişməsi /Rusiya Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. 2016. № 4. S. 90–95.

SUMMARY

The article discusses the state of water resources in Azerbaijan and the solutions to prevent it from becoming an environmental problem in the future. Hydrological resources of Azerbaijan are limited and unevenly distributed in terms of space and time. Climate change, expansion of the industrial and agricultural sectors, and demographic growth have significantly increased the demand for water. Hydrometeorological droughts, especially observed in the summer season, have a negative impact on agriculture and water supply systems. In order to sustainably manage water resources, it is necessary to protect ecological flows, apply innovative irrigation technologies, and implement integrated water management strategies.

Keywords: Water resources, global problems, water scarcity, climate change.

ÇILPAQ BIYAN BİTKİSİNİN KÖKÜNÜN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülvi İSMAYILLI **Hilal QASIMOV**
ulviismailli0809@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Çılpaq biyan (*Glycyrrhiza glabra* L.) *Glycyrrhiza* cinsinə aid bitkidir. Biyan cinsinin dünyada 12, növü vardır. Dünyada; Rusiya, İran, İraq, Suriya, Çin, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan, İtaliya, İspaniya, Əlcəzair, Cənubi Fransa, İngiltərə və Türkiyədə becərilir. Bu köklərdə *glycyrrhiza* turşusu strukturunda və bu turşunun kalsiumunda tapılmış və kalium duzları saxaroza və mannit iki maddədən əmələ gəlir. Biyan kökünün əsas rəngləndirici maddəsi şirin triterpen qlikozid qlikirizin turşusudur. Biyan kökü qədim tibb tarixində ən çox istifadə edilən bitkidir. Onun botanika adı *glycyrrhiza glabra* olsa da, bir çoxu ölkə təbabətində *likoris* adı ilə istifadə olunur (Baytop, T., 1984).

Onun aktiv maddəsi olan qlikirizin süfrə şəkərindən 50 dəfə, saxarozadan isə 50 dəfə çoxdur. 150 qat daha şirin olan bir maddədir, ona görə də az miqdarda istehlak edilir. Daha çox ləzzətli oduğu üçün əsrlərdir bir çox ölkənin mətbəxində və qida sənayesində istifadə edilir və kola içkilərində də istifadə edilir. O, həmçinin biyan balı, biyan şərbəti, tütün, etirli və filtrli siqaretlərin istehsalında istifadə olunur. Həmçinin qənnadı və içki sənayesində, kosmetikada, toxuculuq sənayesində məxmər və ayaqqabıların boyanmasında, ətirləndirici kimi boya istehsalında, yanğınsöndürən köpük istehsalında, insektisidlərdə zəhərləmək üçün hazırlanan preparatlarda və qida sənayesində, yeməklərə iy əlavə etmək kimi istifadələri də var. Biyan kökündə olan *glycyrrhizin* kortizolu kortizona çevirən fermentin işləməsinin qarşısını alır və nəticədə orqanizmdə kortizol nisbətən yüksəlir. göstərir. Kortizol böyrəklərdə mineralokortikoid reseptorlarına bağlana bilir və mineralokortikoid kimi fəaliyyət göstərir. Normal şəraitdə bu baş verə bilməz, çünki 11-beta-hidroksisteroid dehidrogenaz böyrəklərdə kortizolu kortizona çevirir. Kortizon mineralokortikoid reseptoruna bağlanmır. 11-Beta-hidroksisteroid dehidrogenaz çatışmazlığı böyrəklərdə kortizol kortizona çevrilə bilməz. Kortizol böyrəklərdə olur və aldosteron hormonuna bağlanır. Buna görə də biyan kökü psevdo yəni yalançı aldosteronun yüksəlməsinə səbəb olur. Bu xəstələrdə aldosteronun aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, hipertoniya, hipokalemiya və metabolik alkaloz müşahidə edilir. Məlumdur ki, bir ay ərzində hər gün müntəzəm olaraq qəbul edildikdə qan təzyiqində artım müşahidə olunur. Bu dəyişikliklərin daha qısa qəbuldan sonra görünə biləcəyi müəyyən edilmişdir (Bahçeci M., 2013, Belot A, Ranchin B, Fichtner C, et al.. 2008), Biyan kökü xalq təbabətində iltihab əleyhinə, antiviral, antibakterial, immunostimulyasiya edən, hepatoprotektiv, antioksidant və neyroprotektiv xüsusiyyətlərinə görə tətbiq edilir. Asma xəstəliyinin müalicəsində əsasən bitki mənşəli vasitələr istifadə edilir. Bu baxımdan tədqiqatçıların diqqətini biyan bitkisi cəlb etmişdir (Lee, S, Park HJ, Jeon SJ, et al, 2017).

Alternativ tibbdə *glycyrrhizin* 1-betahidroksisteroid dehidrogenaz fermentinə maneə törədir, hipertoniya və hipokalemiyaya səbəb olur. Xüsusilə yuxarı yaş, hipertoniya, şəkərli diabet, hipokalemiya ilə metabolik xəstəlikləri olan şəxslər istifadə müddəti və tezliyi ilə bağlı daha diqqətli olmalıdırlar. Klinik mineralokortikoid artıqlığına uyğun xüsusiyyətləri olan xəstələr (hipertoniya, hipokalemiya və metabolik alkaloz) araşdırılarkən nadir bir vəziyyət olan biyan kökü şərbətinin istifadəsi diqqətə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baytop, T. (1984), Türkiyə'de Bitkiler ile Tedavi. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3255 Eczacılık Fakültesi No: 40 Saral Matbaacılık.; 40, 50-70.
2. Bahçeci M. (2013), Turkish journal of endocrinology and metabolism.
3. Belot A, Ranchin B, Fichtner C, et al. (2008), Pseudohypoaldosteronisms, report on a 10-patient series. Nephrol Dial Transplant. 23: 1636-1641.
4. Lee, S, Park HJ, Jeon SJ, Kim E, Lee HE, Kim H, Kwon Y, Zhang J, Jung IH and Ryu JH. (2017), Cognitive Ameliorating Effect of *Acanthopanax koreanum* Against Scopolamine-Induced Memory Impairment in Mice. Phytotherapy Research. 31 (3): 425-432.

DƏMYƏ ŞƏRAİTİNDƏ BECƏRİLƏN ÜZÜM BAĞLARINA QURAQLIĞIN TƏSİRİ

Zülfü MƏMMƏDOV
xammolu57@mail.ru

Şərqiyyə MƏMMƏDZADƏ
Sultanovashargiyya26@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Açar sözlər: üzüm, quraqlıq, yağıntılar, məhsuldarlıq

Təbii fəlakətlərin tərkib hissəsi olan quraqlıq – yağıntıların normadan çox aşağı, və hava temperaturunun xeyli artıq, hava rütubətliyinin isə aşağı olduğu uzun müddətli və geniş diametral meteoroloji mənşəli hadisə hesab olunur. Hesablamalara görə, global miqyasda kənd təsərrüfatı məhsuldarlığında iqlim səbəbindən azalma 2080-ci ilə qədər dünyada 16%, ölkəmizdə 35% təşkil edəcəkdir. Dünyada baş verən təbii hadisələrdə quraqlıq riskinin xüsusi çəkisi 30%, ölkəmizdə isə 62% təşkil edir.

1970 – ci illərdən 2020 – ci ilə qədər ölkəmizdə illik yağıntıların miqdarı təxminən 20-25% azalıb, temperatur isə təxminən 1,5-3°C artıb. Bu baxımdan ölkəmiz global istiləşmənin mümkün təsiri baxımından risk qrupu ölkələri sırasındadır. Belə ki, iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar Beynəlxalq Təbii Resurslar İnstitutu 2040-cı ildə quraqlılıqla üzləşəcək ölkələrin siyahısını tərtib edib və təəssüf ki, Azərbaycan 33 ölkənin adı çəkilən siyahısında 18 – ci yerdədir.

Üzüm tənəyi güclü kök sisteminə malik olduğundan əslində quraqlığa davamlı sayılır. Lakin torpaqda rütubət çatışmadıqda qida maddələri bitkiyə az daxil olur və bununla da əsas fenoloji proseslər zəifləyir, bu isə gilələrin sortu məxsus xüsusiyyətlər əldə etməsinə imkan vermir. Nəticədə gilələrin normal ölçüdən kiçik qalmasına, onlarda şəkərin az toplanmasına, tərkibində şərab istehsalında vacib olan ətirli maddələrin yetərli olmamasına, süfrəlik üzüm sortlarında bazar dəyərinin aşağı düşməsinə və hətta zəif kök sisteminə malik tənəklərin tamamilə qurumasına səbəb ola bilər (Şəkil 1, 2).

Şəkil 1. Dəmyə şəraitində becərilən üzüm tənəklərində salxımların görünüşü
(solda – quraqlıq baş verdikdə, sağda – normal rütubətlik olduqda)

Şəkil 2. Quraqlıq nəticəsində qurumuş tənək.

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi ərazilərində dəmyə şəraitində becərilən üzümlüklər salınmışdır. Müxtəlif illərdə yağıntıların miqdarından asılı olaraq üzüm bitkisinin məhsuldarlığının dəyişməsi cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Dəmyə şəraitində yağıntıdan asılı olaraq
üzüm bitkisinin məhsuldarlığının dəyişməsi

İllər	Yağıntının miqdarı (may-avqust) mm	Məhsuldarlıq sent/ha
2013	265	14,3
2014	172	12,1
2015	209	11,9
2016	96	7,0
2017	114	7,88
Orta çox illik	171,2	10,74

Quraqlıqla bağlı verilmiş cədvəldə mövcud məlumatların 2017- ci il üçün müvafiq emalını aparsaq məlum parametrlər aşağıdakı kimi olar:

- Təsərrüfatın orta məhsuldarlığı -10,74 s/ha.
- 2017-ci ildə faktiki məhsuldarlıq- 7,88 s/ha
- Yağıntının orta çoxillik miqdarı- 171,2 mm
- 2017 –ci ildə faktiki yağıntının miqdarı- 114mm.
- Yağıntının 1 mm azalması nəticəsində məhsuldarlığın dəyişmə nisbəti- 0,05 s/ha
- Yağıntının indeksi həddi-171,2 mm (100%)
- Zərərin miqdarı- 2,86 (0,05x (171,2-114)) s/ha

Cədvəldə qeyd olunan məlumatlar göstərir ki, vegetasiya dövründə dəmyə şəraitində yağıntıların az düşməsi üzüm bitkisinin məhsuldarlığına ciddi sürətdə təsir göstərir. Məhsuldarlıqla yağıntı arasında mövcud reqresianın hesablanması göstərir ki, yağıntı indeksinin 1 mm dəyişməsi eyni şəraitdə məhsuldarlığın 0,05 s/ha dəyişməsinə səbəb olur.

Yağıntının orta çoxillik miqdarı ilə 2017-ci ildə faktiki miqdarı arasında fərq 57,2 mm təşkil edir ki, bu da hər hektardan 2,86 sentner məhsul itkisinə bərabərdir. Həmçinin tənəklərin zəif inkişafı nəticəsində növbəti illərdə bar zoğlarının zəifləməsi nəticəsində məhsuldarlığın azalması prosesi də gedir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, müşahidə aparılan bağlarda əraziyə uyğun sortların düzgün seçilməsi, şəh və əlavə köklərin vurulması, tənəyin kök sisteminə, gücünə uyğun budamanın aparılması təbii ki, quraqlığa qarşı bitkilərin dözümlülüyünü artırır.

DİAİON CR-11, PUROLİTE S-950 - ƏLVAN METAL İONLARI (Ag⁺, Zn²⁺, Cr³⁺) SİSTEMLƏRİNDƏ SORBSİYA-DESORBSİYA

Surə HACIYEVA
shaciyev1111@gmail.com

Əliəddin ABBASOV
Orcid: 0009-0000-3982-323
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Xelətmələgətirici ionitlər deprotonlaşmış formada koordinasiya-fəal olduğundan, onların duz forması-(Na⁺) araşdırmalara cəlb olunmuş, proseslər statikada ionit:məhlul=1:100 nisbətində, dinamikada isə 0,5 sm diametrli kolonkalarda 2,5 ml/dəq (0,2123 sm/san) axın sürətilə aparılmışdır. Sorbsiya prosesində yaranan əlaqələrin təbiətini aydınlaşdırmaq məqsədilə metal-ionları ilə işlənmiş ionitlərin İQ-spektrləri Nicolette İS-10 spektrometrində nümunələrin KBr-lə həbləri hazırlanmaqla çəkilmişdir. Öyrənilən hallarda kolonkadan Cr³⁺-ionlarının tam desorbsiyası üçün desorbentlərin stexiometrik miqdarlarının kifayət etmədiyi müəyyənəşdirilmişdir. Aparılan araşdırmalarla hər iki sorbentin Cr³⁺-ionları üçün effektiv sorbent olduğunu inamla təsdiq etmək olar.

Açar sözlər: Statik şərait, sorbent, matrisa, spektr

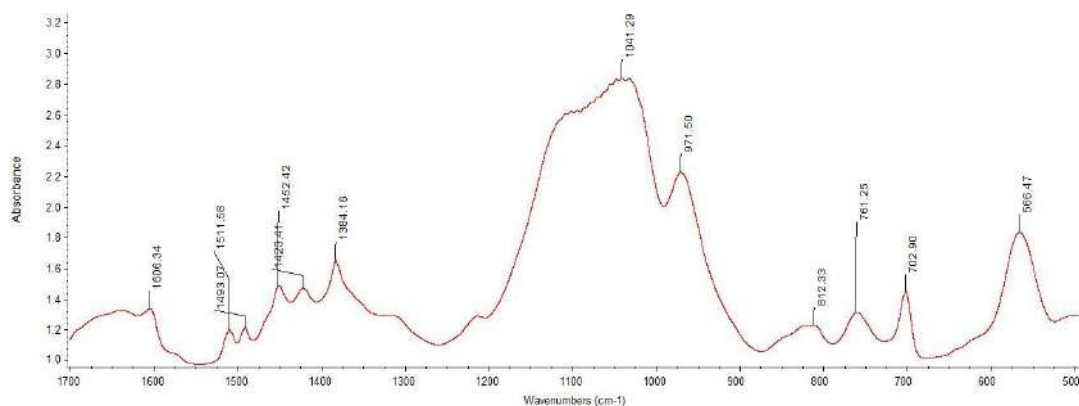
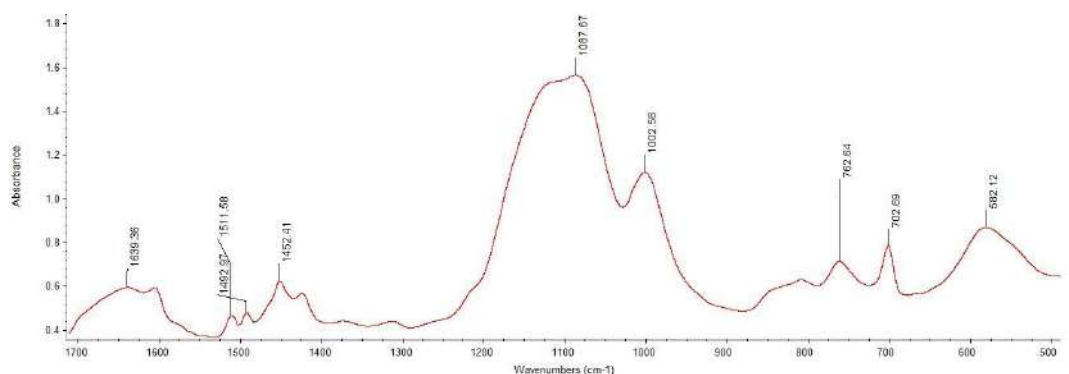
İonların qatılaşdırılması, konkret ionun qarışıq məhlullardan çıxarılması, digər ionlardan ayrılması üçün şəraitin seçilməsi, proseslərin optimallaşdırılmasında, eləcə də texnoloji avadanlıqların hesablanması və layihələndirilməsində iondəyişmə tarazlığı (iondəyişmə sabiti, paylanma əmsalı) haqda məlumatların əldə edilməsi zəruri şərtədir. Tarazlığın öyrənilməsi sonucda izoterm tənliyinin çıxarılmasına, dəyişmə sabitinin və ya seçicilik əmsalının təyin olunmasına gətirib çıxarır. Sadə texnoloji yönü ilə əlaqələndirilməklə sorbsiya proseslərinin yüksək səmərəliliyi yöntəmin öncül inkişafını şərtləndirir. Analitik qatılaşdırma və mürəkkəb tərkibli məhlullardan ionları bir-birlərindən ayırma məsələlərinin həllində sorbsiya əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Dinamik variantda qatılaşdırmadan sonra fazaların ayrılmasına gərək duyulmaması, bütün tsiklin avtomatlaşdırılmasına geniş imkanlar açıldığından belə yanaşma böyük maraq kəsb edir. Dinamik şəraitdə sorbsiya ilə qatılaşdırmada ionit fazası məhlulun yeni payları ilə daim təzələndiyindən və seçilən optimal mühit sabit qaldığından tutumun qiyməti statika ilə müqayisədə xeyli böyük olur. Statik şəraitdə tutum bir qayda olaraq 4 dəq⁻¹-dən yüksək olmur. Lakin eyni şərtlər daxilində axıntı rejimində bu rəqəm 30-60 dəq⁻¹, bəzən daha böyük rəqəmlərlə ifadə olunur. Dinamikada qatılaşdırma və ayırmanı xarakterizə edən bütün parametrlərdən önə çıxarılanlar qatılaşdırmanın səmərəliliyi-tutum və qatılaşdırma əmsalıdır-K_{qat}[1]. K-nın qiymətləri proseslərin effektivliyini təyin etdiyindən, hər iki ionitlə Cr³⁺, qismən də Zn²⁺-ionlarının üstün sorbsiya olunduqları müəyyən edilmiş, bu ionlarla sorbsiya izotermələrinin kəskin qabarıqlıqlarına əsasən öyrənilən ionitlərin Cr³⁺ və Zn²⁺ ionlarına qarşı yüksək seçicilikləri nəzəri və praktik baxımdan əsaslandırılmışdır.

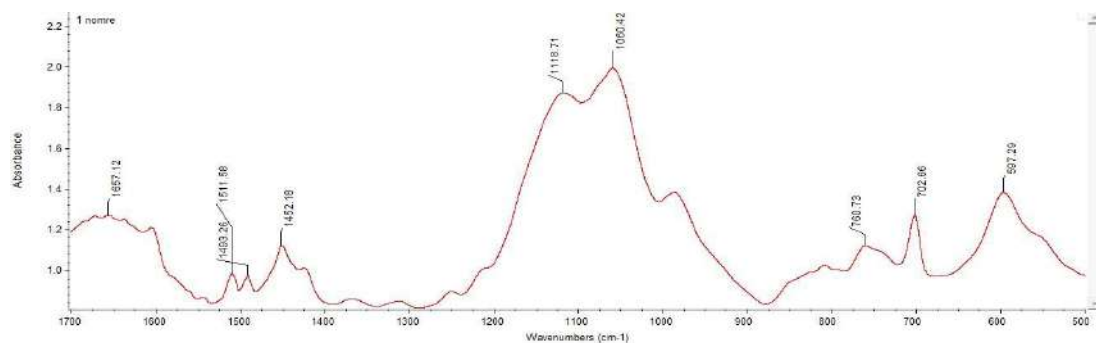
Təcrübi hissə və sonucların müzakirəsi

Xelətmələgətirici ionitlər deprotonlaşmış formada koordinasiya-fəal olduğundan [2], onların duz forması-(Na⁺) araşdırmalara cəlb olunmuş, proseslər statikada ionit:məhlul=1:100 nisbətində, dinamikada isə 0,5 sm diametrli kolonkalarda 2,5 ml/dəq (0,2123 sm/san) axın sürətilə aparılmışdır. 1,00 q kationit doldurulmuş kolonkalarda ionit təbəqəsinin hündürlüyü 18 sm olmuşdur. Göstərilən aşağı sürət ionit təbəqəsinin məhlulla tam doyması, regenerasiya zamanı isə maksimal yuyulmaya şərait yaratmaq üçün seçilmişdir. Öyrənilən ionların sorbsiyadan sonrakı qalıq qatılıqları əvvəlki məqaləmizdə göstərilən metodikalarla təyin edilmişdir [3]. Təcrübələrin etibarlılığını yoxlamaq məqsədilə bəzi ölçmələr iCE 3500 AA atom-adsorbsion spektrometrində gerçəkləşdirilmiş və titrimetrik təcrübələrdən alınan məlumatları 3-5% xəta ilə təkrarlayan adekvat sonuclar alınmışdır. Binar və üçlü sistemlərdən aparılan bütün təcrübələrin sonucları atom-adsorbsion yöntəmlə

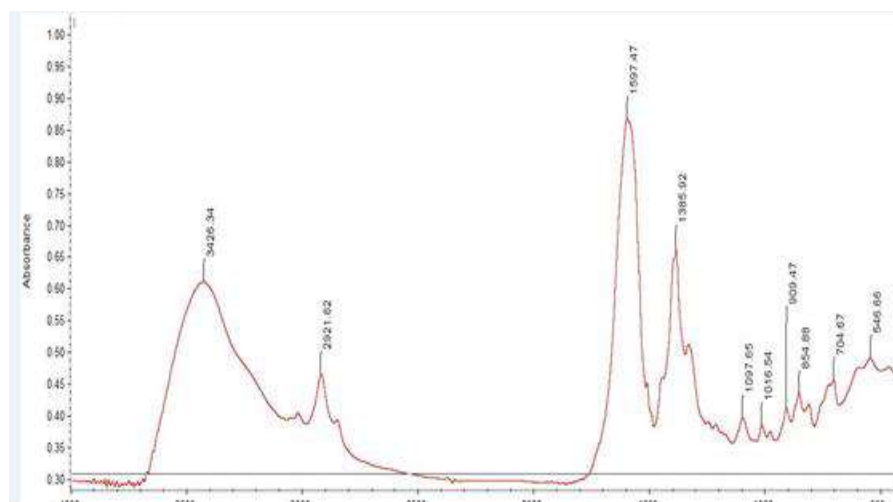
ölçülmüşdür. İonitlərlə udulan ionların miqdarı onların başlanğıc və sorbsiyadan sonrakı qatılıqları arasındakı fərqə əsasən $A=V(C_0-C_1)/m$ formulundan hesablanmışdır. Statik və dinamik təcrübələrdə 1,00 g/l ilkin qatılıqlı məhlullardan istifadə edilmişdir. Sorbentlərin matrisası divinilbenzolla tikilmiş polistirool olub, iminodisirkə (Diaion CR-11) və aminofosfon (Purolite S 950) funksional qrupları calaq edilmiş yüksək mexaniki möhkəmliyə malik polimer materiallardır: - N(CH₂COONa)₂ (Diaion CR-11) və -NH-CH₂-PO(ONa)₂ (Purolite S 950) funksional qrupları ilə [4] sorbsiya Na⁺ ionlarının öyrənilən metal ionları ilə əvəzlənməsi və metal ionları ilə N və O atomları arasında koordinasiya rabitənin yaranması hesabına gerçəkləşir [5]. Pasport məlumatlarına görə, bu ionitlərin Ca²⁺-a görə maksimal sorbsiya tutumları Diaion CR-11 və Purolite C 467 üçün uyğun olaraq 1,20 və 3,50 mq-ekv/q, matrisaları yüksək məsaməli və makroməsaməlidir. Diaion CR-11 və Purolite S 950-nin sorbsiya proseslərində pH oblastı 4-10 və 2-11-dir.

Sorbsiya prosesində yaranan əlaqələrin təbiətini aydınlaşdırmaq məqsədilə metal-ionları ilə işlənmiş ionitlərin İQ-spektrləri Nicolette İS-10 spektrometrində nümunələrin KBr-lə həbləri hazırlanmaqla çekilmişdir. Zn²⁺ və Cr³⁺ ionları ilə işlənmiş Purolite S 950-nin İQ-spektrlərində fosforil-qruplarının 1060,42 sm⁻¹-dəki udulma zolaqları 1087,67 (Zn²⁺-forma) və 1041,29 sm⁻¹-ə (Cr³⁺-forma) sürüşür, 1118,71 sm⁻¹-dəki udulma zolağı itir, Zn²⁺ və Cr³⁺ formalı ionitin 1002,58 və 971,50 sm⁻¹ oblastında yeni udulma zolağı yaranır. Spektrlərdəki bu dəyişikliklər, fikrimizcə, ionitin ionogen qrupları ilə Cr³⁺ və Zn²⁺-ionları arasında koordinasiya ilişinin yaranmasını təsdiq edir. Diaion CR-11 ionitindəki 1597,47 sm⁻¹-də karboksil-ionun asimmetrik rəqslərinin özəl udulma zolağı və 1385,02 sm⁻¹-dəki simmetrik rəqsləri müəyyən sürüşmələrlə sink- və xrom-ionları ilə işlənmiş nümunələrdə də müşahidə olunur. Cr³⁺-ionları ilə işlənmiş nümunənin İQ-spektrində isə həmin zolağın intensivliyi hissədiləcək dərəcədə azalır. 1385,02; 1402,01 və 1393,7 sm⁻¹-də karboksil qruplarının simmetrik rəqslərinə aid udulma zolaqlarındakı dəyişikliklər sorbsiyanın əsasən iondəyişmə hesabına baş verdiyini göstərir. Zn²⁺ ionlarının vakant orbitalları olmadığından, bu ionların uyğun komplekslərini İQ-spektrlərdə müşahidə etmək olmur [6-8].

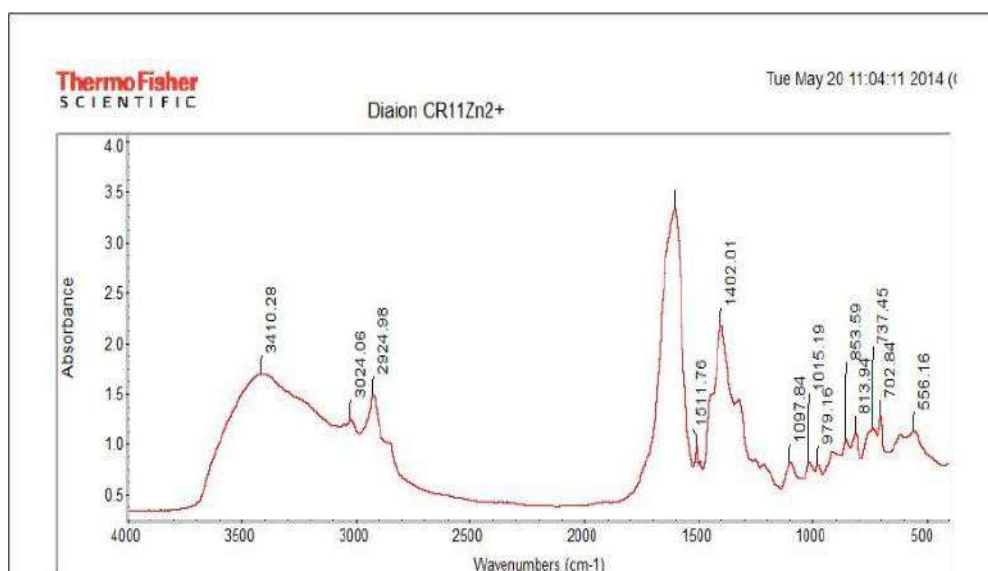

Şəkil 1. Purolite S 950(1) və onun Zn^{2+} (2), Cr^{3+} (3)-ionları ilə işlənmiş nümunələrinin İQ-spekləri

Şəkil 2. Təmiz Diaion CR-11-in İQ-spektri

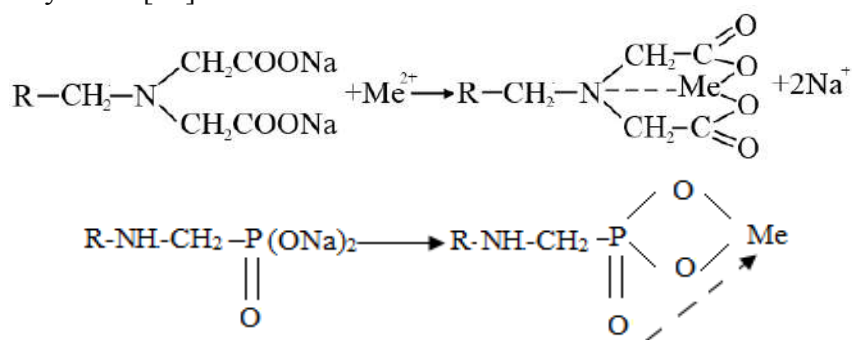

Şəkil 3. Diaion CR 11-in Zn^{2+} -ionları ilə işlənmiş formasının İQ-spektri

İonit fazasında xelat tskillərinin əmələ gəlməsi, başqa sözlə ionitlərin seçiciliyi əsasən funksional qrupların kimyəvi təbiətindən və sorbsiya prosesinin aparılma şəraitindən, sorbentlərin kinetik göstəriciləri, regenerasiyaya meyillilikləri, şişmə dərəcələri, mexaniki və termiki

davamlılıqları isə polimer matrisanın təbiətindən asılılığı məlumdur [9-10]. Poliamfolitlərin əsasi təbiətli qrupları isə mühitin turşuluğundan asılı olaraq qismən və ya tamamilə dissosiasiyaya məruz qaldıqlarından metal ionlarının ion dəyişmə hesabına sorbsiyası gerçəkləşir. Poliamfolitlərin sorbsiya yetənəklərini turşu qruplarının miqdarı, sorbsiya proseslərinin seçiciliyini isə amin- və fosforil-qruplarının əsaslığı və liqand qruplarının stereokimyası müəyyənləşdirir. pH–ın kiçik qiymətlərində ionitlərin turşu qrupları zəif dissosiasiya etdiklərindən funksional qruplar uğrunda H^+ -ionları ilə metal ionları arasında rəqabətli sorbsiya gedir. Amin- və fosforil-qruplarının protonlaşması üzündən metal ionları ilə ionitlərin funksional qrupları arasında effektiv qarşılıqlı təsir gerçəkləşə bilmir.

Hər iki ionitlə öyrənilən ionlarının qarşılıqlı təsiri, bu ionların birgə olduğu binar məhlullardan onların bir-birlərindən ayrılması imkanları araşdırılmışdır. Seçici sorbsiya yöntəmi ilə iki ionun bir-birindən ayrılması zamanı fərqli sorbsiya olunan ionların paylanma əmsallarının qiymətləri $P_1 > 100-300$ və $P_2 < 3-10$ şərti ödənməklə, ayrılmanın effektiv başa çatması üçün ayrılma əmsalının- α qiyməti $\alpha > 30$ olmalıdır [11-12]. Qeyd etdiklərimiz həm bu ionlara görə ionitlərin dəyişmə tutumlarında, həm də proseslərin kinetikasında özünü göstərir. Neytral və zəif qələvi məhlullarda araşdırdığımız ionitlərlə komplekslərin formalaşması əsasən metal kationları ilə iondəyişdiricinin azot atomu arasında, turş məhlullarda isə metal kationları ilə ionitin fosfon qruplarının oksigen atomları arasında gerçəkləşdiyindən, Diaion CR-11 ilə təcrübələr pH–ın 5,5-6,5, Purolite S 950 ilə isə 7,5-8,5 aralığında aparılmışdır. Zn^{2+} -ionları ilə hər iki ionitlə proseslərin yarımdəyişmə müddəti 20 dəqiqəni keçmir. Zn^{2+} ionlarının digər ikivalentli metal ionları ilə müqayisədə tərkibində fosfor saxlayan ionitlərlə effektiv sorbsiyası onun oksigen atomlarına yüksək hərisliyi hesabına gerçəkləşir. Digər tərəfdən N.Sicvik bölgüsünə görə [13] Zn^{2+} ionlarının azot atomlarına qarşı daha yüksək hərisliyi, bu ionun tərkibində azot saxlayan kompleksmələğətirici ionitlərlə effektiv sorbsiyasının səbəbini aydınlaşdırır. Zn^{2+} və Ag^+ (özəlliklə Ag^+ ilə) hər iki ionitlə effektiv sorbsiya olunmur. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi kompleks birləşmə əmələ gətirmək üçün Zn^{2+} -ionlarının vakant orbitallara malik olmamalarıdır. Cr^{3+} -ionlarında belə orbitallar mövcud olduğundan, bu ion Diaion CR-11-in N atomunun, Purolite S 950-nin isə O atomunun sərbəst elektron cütləri ilə komplekslər əmələ gətirir. İQ-spektroskopik məlumatlara görə metal ionları Diaion CR-11 ilə iki beşüzvlü tsikllər, Purolite S 950 ilə isə fosfor atomuna ikiqat rabitə ilə birləşmiş oksigen atomunun sərbəst elektron cütü vasitəsilə uyğun komplekslər yaranır [14]:

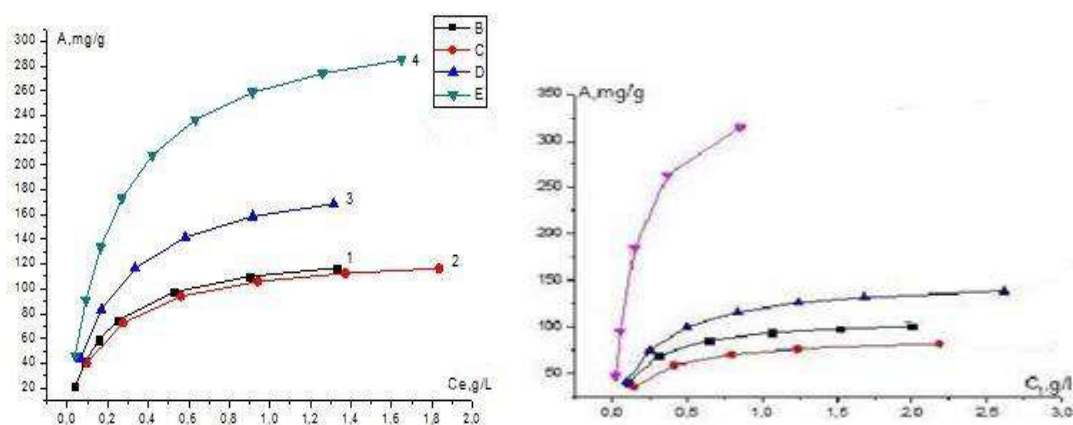
Paylanma əmsallarının qiymətləri udulan ionun ionit fazasındakı miqdarının onun məhluldakı tarazlıq qatılığına, ayrılma əmsallarının qiymətləri isə uyğun paylanma əmsallarının qiymətlərinin bir-birinə nisbəti kimi hesablanmışdır. Optimal sorbsiya şəraitində öyrənilən sistemlər üçün hər iki ionitlə məhlulların başlanğıc qatılıqları 1,00 qMe²⁺/l götürülməklə, ionların paylanma və ayrılma əmsallarının qiymətləri hesablanmışdır. Sonuclar Diaion CR-11 ilə müqayisədə Purolite S 950-nin nəzərdə tutulan məqsəd üçün daha səmərəli ionit olduğunu göstərir. Öyrənilən bütün binar sistemlərdə Purolite S 950 ilə ayrılma əmsalları üçün hesablanan qiymətlər Diaion CR-11 ilə alınan qiymətlərdən 1,71-2,5 dəfə yüksəkdir.

Diaion CR-11				Purolite S 950			
Cr/Zn	Cr/Ag	Cr/Zn,Ag	Ag/Zn	Cr/Zn	Cr/Ag	Cr/Zn,Ag	Ag/Zn
16,77	14,35	11,86	10,56	28,66	35,75	18,48	12,18

Göründüyü kimi, 3 halda öyrənilən metal-ionlarının bir-birlərindən effektiv ayrılması mümkündür: Diaion CR 11 ilə Cr^{3+} - və Ag^+ ($\alpha=28,75$), Purolite S 950 ilə isə Cr^{3+} və Ag^+ ($\alpha=35,75$) və Cr^{3+} və Zn^{2+} ($\alpha=49,75$) ionlarının ayrılma əmsalları üçün hesablanan qiymətlər ayırma şərtini ödədiklərindən bu prosesləri gerçəkləşdirmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, statik şəraitdə birdəfəlik sorbsiya ilə istənilən halda tam ayırmanı həyata keçirmək mümkün deyil. Müəyyən edilmişdir ki, statik şəraitdə iki dəfəyə hər iki ionitlə Cr^{3+} ionunu Ag^+ ionundan, Purolite C 467 ilə isə Cr^{3+} -ionunu Ag^+ və Zn^{2+} -ionlarından tamamilə ayırmaq mümkündür. Bu yanaşmadan faydalanaraq adıçəkilən ionların analitik məqsədlə bir-birlərindən ayrılmasında istifadə edilə bilər. Lakin bu proses bir sıra əlavə prosedurlarla bağlı olduğundan istifadə edilməsi məqsədəuyğun deyil. Bu zaman bir məqama ayrıca diqqət yetirmək lazımdır. Ayırma prosesi statik deyil, ancaq dinamik şəraitdə aparılmalıdır. Dinamikada ionit layı sorbatın yeni porsiyaları ilə davamlı təzələndiyindən, birinci komponentin sıçrayış anına qədər tam təmizləməni yerinə yetirmək mümkündür. Üçlü və çoxkomponentli sistemlərdə mənzərə xeyli mürəkkəbləşdiyindən, ionların effektiv ayrılmasını təşvvür etmək müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. İondəyişmə reaksiyası məhsullarının reaksiya zonasından fasiləsiz çıxarılması sorbsiya prosesi qabarıq izoterm ilə ifadə olunduqda başlanğıc qatılığından asılı olmayaraq ionitin dəyişmə tutumunun tam istifadə olunmasını praktik olaraq təmin edir. Dinamik şəraitdə sorbsiya proseslərində ionitlə udulan ionlar kolonkadakı ionit təbəqəsinin hündürlüyü boyunca sorbsiya olunmaq yetənlərinə görə paylanırlar: kolonkanın yuxarı hissəsində üstün sorbsiya olunan ion, aşağı-çıxışa yaxın hissəsində isə zəif sorbsiya olunan ion (ionlar) tutulurlar. Bu səbəbdən də yuxarıdan aşağıya axın istiqamətli regenerasiya prosesində desorbent əvvəlcə çətin desorbsiya olunan ionla təmasda olur. Bu ionlar məhlula keçərək ionit təbəqəsi boyunca sonrakı hərəkətləri boyunca kolonkanın aşağısında az doymuş təbəqədə sorbsiya olunurlar. Sonda yüksək sorbsiya yetənləri ilə seçilən belə ionlar bütün ionit təbəqəsi boyunca "yuyulurlar", desorbentin stexiometriyaya yaxın iqtisadi əlverişli sərfi halında praktik olaraq regenerata keçməyib, ionit fazasında toplaşirlər. Tələb olunan səviyyədə desorbsiyanı başa çatdırmaq üçün reagent sərfinin artıq miqdarı tələb olunur [15].

Əks axın regenerasiya prosesi əhəmiyyətli dərəcədə birbaşa axının məlum çatışmazlığını aradan qaldırır. Bu halda ionit təbəqəsinin az doymuş aşağı hissəsi desorbentin təzə porsiyaları ilə təmasda olur, daha çox doymuş və daha çətin desorbsiya olunan yuxarı hissə isə desorbentin çıxış hissəsində yerləşir. Bu isə dinamik prosesin yüksək qatılıqlı hərəkətverici qüvvəsini və stexiometriyaya yaxın reagent sərfini və ionitin yüksək regenerasiya dərəcəsini təmin edir [16].

Diaion CR 11- $\text{Cr}^{3+}/\text{Ag}^+$, $\text{Cr}^{3+}/\text{Ag}^+, \text{Zn}^{2+}$ və Purolite S 950- $\text{Cr}^{3+}/\text{Zn}^{2+}$, $\text{Cr}^{3+}/\text{Ag}^+$ sistemlərində ayrılma mümkün olduğundan, öyrənilən ionlara qarşı ionitlərin dinamik dəyişmə tutumları, ayrılma əmsalının və regenerantın optimal qiymətləri hesablanmışdır. Bütün hallarda kolonkanın yuxarisında Cr^{3+} -ionları sorbsiya olunaraq toplanmış, kolonkanın çıxışına yaxın hissədə isə az miqdarda olsa da Zn^{2+} və Ag^+ -ionları toplanır. Kolonkaların 0,1-0,25N xlorid və nitrat turşuları ilə desorbsiyası zamanı, desorbent məhlulu ilk olaraq Cr^{3+} -ionları ilə təmasda olur, ionitlə birləşmiş bu ionlar desorbentin kolonkada hərəkəti boyunca aşağı hissədə sorbsiya olunaraq desorbata keçmirlər. Kolonkanın çıxışına yaxın hissədə toplanan Zn^{2+} və Ag^+ -ionları isə desorbent molekulları ilə birləşərək elyuata keçirlər. Elyuat məhlullarının fasiləsiz analizi ilə sıçrayış anı və Zn^{2+} və Ag^+ -ionlarının kolonkadan təmizlənmə anı qeyd edilməklə, bu ionların Cr^{3+} -ionlarından ayrılmasını təmin etmək mümkün olur. Kolonkanın Cr^{3+} -ionlarından təmizlənməsi əvvəlki iki ionla müqayisədə xeyli çətinidir. Cr^{3+} -ionunun hər iki ionitlə sorbsiya izotermi hissəiləcək qabarıqlığı ilə fərqləndiyindən, iondəyişmə sabiti K da nisbətən yüksək qiymətlərlə xarakterizə olunur: 7,70 və 5,88. Diaion CR 11- Zn^{2+} və Ag^+ , Purolite S 950- Zn^{2+} və Ag^+ sistemləri üçün Zn^{2+} - və Ag^+ -ionlarının sorbsiyası xeyli dərəcədə əngəllənir. Bunu tarazlıq sabitlərinin, paylanma və ayrılma əmsallarının qiymətləri də təsdiq edir. 4-cü şəkildə Purolite S 950 ilə Cr^{3+} -ionlarının sorbsiya izotermi Lenqmyür və Freyndlix tənliklərinə tabe olan oblast üçün göstərilmişdir. Tarazlıq qatılığının sonrakı qiymətlərində K üçün hesablanan qiymətlər xeyli kənara çıxdığından, izoterm artıq nə Lenqmyür, nə də Freyndlix tənliklərinə tabe olmur.

Şəkil 4. Diaion CR 11(sol), Purolite S 950(sağ) ilə öyrənilən ionların sorbsiya izotermələri:
 1,2-Ag⁺; 3-Zn²⁺; 4-Cr³⁺

Desorbsiyanın əvvəlində udulan miqdarın 70%-nin gerçəkləşdirilməsinə desorbent stexiometrik miqdarı sərf olunsun da, qalan 30%-in desorbsiyası xeyli desorbent sərfi ilə müşayiət olunur. Bu isə Cr³⁺-iminosirkə və Cr³⁺-aminofosfon əlaqələrinin qüvvətli olduğunu göstərir. Buraya N---Cr³⁺ və O---Cr³⁺ əlaqələrinin gücü də əlavə edilməlidir. Öyrənilən hallarda kolonkadan Cr³⁺-ionlarının tam desorbsiyası üçün desorbentlərin stexiometrik miqdarlarının kifayət etmədiyi müəyyən edilmişdir. Tam desorbsiya üçün desorbentlərin 2,5 dəfə desorbsiyası çətinləşir, tam desorbsiyaya sərf olunan desorbent miqdarı isə 3 dəfə yüksəlir. Ag⁺-ionları hər iki sorbentlə hissediləcək dərəcədə sorbsiya olunmadığından, onun desorbsiyası asanlıqla gerçəkləşir. Zn²⁺-ionlarının desorbsiyası haqda da eyni fikri göstərmək olar. Aparılan araşdırmalarla hər iki sorbentin Cr³⁺-ionları üçün effektiv sorbent olduğunu inamla təsdiq etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Вольдман Г.М. Основы экстракционных и ионообменных процессов гидрометаллургии. М.:Металлургия, 1982. 376с.
2. Сенявин М.М. Ионный обмен в технологии и анализе неорганических веществ. М.:Химия, 1980, с.143
3. Hacıyeva S.V. Xelatəmələgətirici ionitlərlə Zn²⁺, Cr³⁺ və Ag⁺-ionlarının sorbsiyası/ Çapa təqdim olunub, 5s.
4. Chromatography.Products for analysis & purification.Catalogue sigma-aldrich.com/supelco, 2003 /2004, p.452
5. Bilba D., Bejan D., Tofan L. Chelating sorbents in inorganic chemical analysis//Crotica Chemica Acta, 1998, vol.71, №1, p.155-178
6. Семушин А.М., Яковлев В.А., Иванова Е.В. Инфракрасные спектры ионообменных материалов: Справочное пособие. Л.: Химия, 1980, 96с.
7. Углянская В.А., Чикин Г.А., Селеменев В.Ф., Завьялова Г.А. Инфракрасная спектроскопия ионообменных материалов. Воронеж, Изд-во ВГУ, 1989. 207С.
8. Nakomoto K. IR-spectrums and CD(combination dispersion)-spectrums of inorganic and coordination combinations. Moscow: Mir Publication, 1991. 536 P.
9. Салдадзе К.М., Валова-Копылова В.Д. Комплексообразующие иониты (комплекситы). М.: Химия. 1980. 336с.
10. Мясоедова Г.В., Саввин С.Б. Хелатообразующие сорбенты. М.: Наука, 1984. 171с.
11. Херинг Р. Хелатообразующие ионообменники. М.: 1.Chromatography. Products for analysis and purification. Supelco. Sigma-Aldrich Chemie GmbH, 2003/2004, p.453

12. Мархол М. Ионообменники в аналитической химии. Свойства и применение в неорганической химии. М.: Мир. 1985, Т.1. 264С.
13. Хьюи Дж. Неорганическая химия. Строение вещества и реакционная способность. М.: Химия. 1987. 696С.
14. Nouredine C., Lekhimci A., Mubarak M.S. Sorption properties of the iminodiacetate ion exchange resin, Amberlite IRC-718, toward divalent metal ions//J.Appl.Polym.Science, 2008,vol.107, №5, p.1316-1319
15. Sneha Mishra. Adsorption-desorption of heavy metal ions / Current Science, 2014, vol.107, №4, pp.601-612
16. Мейчик Н.Р., Ахорртор В.Я., Быков В.В. Метод описания динамики десорбции ионитов АНКБ-35 и КУ-2х8, отработавших в процессах очистки сточных вод от меди и никеля /Тезисы докладов VII Всесоюзной конференции "Применение ионообменных материалов в промышленности и аналитической химии". Воронеж. 1991, с.49-51

SUMMARY

Since cationic ionites are coordination-active in their deprotonated form, their salt form-(Na⁺) was involved in the research, the processes were carried out in statics with ionite:solution=1:100 ratio, and in dynamics with a flow of 2,5 ml/min (0,2123 cm/sec) in columns with a diameter of 0,5 cm. In order to clarify the nature of the connections formed in the sorption process, KBr granules of the samples were prepared and the IR spectra of ionites treated with metal ions were recorded on a Nicolete IS-10 spectrometer. In the studied cases, it was determined that the stoichiometric amount of desorbents was insufficient for complete desorption of Cr³⁺ ions from the column. With the conducted studies, it can be confirmed with certainty that both sorbents are effective sorbents for Cr³⁺ ions.

Key words: Static conditions, sorbent, matrix, spectrum

РЕЗЮМЕ

Поскольку катионные иониты в депротонированной форме являются координационно-активными, в исследованиях была задействована их солевая форма -(Na⁺), процессы проводили в статике с соотношением ионит:раствор=1:100 и в динамике с потоком 2,5 мл/мин (0,2123 см/сек) в колонках диаметром 0,5 см. Для выяснения природы соединений, образующихся в процессе сорбции, из образцов готовили гранулы KBr и записывали ИК-спектры ионитов, обработанных ионами металлов, на спектрометре Nicolete IS-10. В изученных случаях установлено, что стехиометрического количества десорбентов недостаточно для полной десорбции ионов Cr³⁺ из колонки. Проведенные исследования позволяют с уверенностью подтвердить, что оба сорбента являются эффективными сорбентами для ионов Cr³⁺.

Ключевые слова: Статические условия, сорбент, матрица, спектр.

DOĞUMDAN SONRA BAŞ VERƏN PATOLOGİYALAR ZAMANI HEYVANLARIN MÜALİCƏSİ

Əsli SALMANLI

salmanliesli@gmail.com

Orcid ID: 0009-0004-8315-567X

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Doğumdan sonra baş verən patologiyalar südçülük təsərrüfatlarında və heyvandarlıq sahəsində geniş yayılmış problemlərdən biridir. Bu patologiyalar, xüsusilə reproduktiv sistemlə bağlı olanlar, heyvanların sağlamlığına, məhsuldarlığına və təsərrüfatın iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir edir. Uterin xəstəliklər, mastit, metabolik pozğunluqlar və yumurtalıq disfunksiyası kimi doğuş sonrası patologiyalar təsərrüfat məhsuldarlığını aşağı salır və heyvanların reproduktiv dövrünün uzanmasına səbəb olur. Bu patologiyaların vaxtında və düzgün müalicəsi heyvanların sağlamlığının bərpası və təsərrüfatın davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, doğum sonrası patologiyalar arasında irini-kataral endometrit, uterin involusiyanın gecikməsi və doğuşdan sonrakı irinli axıntılar kimi iltihab xəstəlikləri daha geniş yayılmışdır. Bu xəstəliklərin patogenezi əsasən uterin toxumalarda bakterial infeksiyaların çoxalması, hormonal balansın pozulması və doğuş travmaları ilə əlaqələndirilir. Patologiyaların inkişafında təsirli amillər arasında sanitariya-gigiyena şəraitinin qeyri-qənaətbəxş olması, doğuş zamanı yaranan zədələr və doğuş sonrası dövrdə immün sistemin zəifləməsi xüsusi yer tutur. Doğum sonrası patologiyaların müalicəsində əsas yanaşmalar xəstəliyin xarakterinə, heyvanın fizioloji vəziyyətinə və təsərrüfat şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. İrini-kataral endometrit kimi patologiyalar zamanı kombinə olunmuş müalicə metodları – antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların istifadəsi – yüksək effektivlik nümayiş etdirmişdir.

Bu yanaşmalar iltihabın aradan qaldırılmasına, patogenlərin məhv edilməsinə və immün sistemin gücləndirilməsinə yönəlib. Eyni zamanda, doğum sonrası patologiyalar zamanı metabolik problemlərin idarə olunması üçün xüsusi tədbirlər görülmüşdür. Enerji balansının pozulması ilə əlaqəli problemlər, məsələn, doğuşdan sonrakı ketozis və hipokalsemiya zamanı qidalanmanın tənzimlənməsi və metabolik preparatların istifadəsi müsbət nəticələr vermişdir. Reproduktiv funksiyanın bərpasını təmin etmək üçün isə hormonal terapiya və stress faktorlarının azaldılması vacib hesab edilmişdir. Doğum sonrası patologiyaların qarşısının alınması da müalicə qədər əhəmiyyətlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, təsərrüfatlarda sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət edilməsi, doğuşdan əvvəl və sonra heyvanların sağlamlıq vəziyyətinin monitorinqi və balanslaşdırılmış qidalanmanın təmin olunması xəstəliklərin inkişaf riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Proflaktik tədbirlərin gücləndirilməsi və heyvanların fizioloji vəziyyətinin yaxından izlənməsi xəstəliklərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Müalicə nəticələrinin təhlili göstərir ki, kombinə olunmuş müalicə yanaşmaları daha yüksək sağalma göstəriciləri ilə nəticələnmişdir. Xüsusilə antibakterial və antiinflamator preparatların birlikdə tətbiqi iltihabi proseslərin sürətlə aradan qalxmasına və reproduktiv dövrün qısalmasına səbəb olmuşdur. İmmunomodulyator preparatların istifadəsi isə xəstəliyə qarşı müqaviməti artıraraq təkrarlanma riskini azaltmışdır.

Açar sözlər: Doğum sonrası patologiyalar, irini-kataral endometrit, reproduktiv sağlamlıq, heyvandarlıq, antibakterial müalicə, antiinflamator preparatlar, immunomodulyatorlar, metabolik pozğunluqlar, doğuş sonrası ketozis.

Giriş

Heyvandarlıq təsərrüfatlarında doğum sonrası dövr inəklərin sağlamlığı və məhsuldarlığı üçün ən həssas mərhələlərdən biri hesab edilir. Bu dövr, doğuş prosesinin bitməsindən sonra başlayır və heyvanın fizioloji sistemlərinin, xüsusilə reproduktiv sistemin bərpa olunması ilə xarakterizə olunur. Doğum sonrası dövrdə müşahidə olunan patologiyalar, xüsusilə irini-kataral endometrit, mastit, uterin involyusiyanın gecikməsi və metabolik pozğunluqlar, təsərrüfat məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Bu patologiyalar yalnız heyvanların sağlamlığına mənfi təsir göstərmir, eyni zamanda təsərrüfatlarda ciddi iqtisadi itkilərə səbəb olur. Doğum sonrası patologiyaların əsas yaranma səbəbləri arasında doğuş zamanı və ya doğuşdan sonra sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət olunmaması, doğuş prosesi zamanı yaranan zədələr, hormonal balanssızlıq və zəif immun müdafiəsi xüsusi yer tutur. Xüsusilə bakterial infeksiyalar uterin iltihabların, mastitin və digər komplikasiyaların yaranmasında mühüm rol oynayır. Bu patologiyaların vaxtında diaqnostikası və müalicəsi həm heyvanların sağlamlığının bərpası, həm də təsərrüfatın iqtisadi səmərəliliyinin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Doğum sonrası dövrdə ən geniş yayılmış patologiyalardan biri irini-kataral endometritdir. Bu xəstəlik uterin toxumada irinli axıntılarla müşayiət olunan iltihab prosesləri ilə xarakterizə olunur və reproduktiv funksiyaların zəifləməsinə səbəb olur. İrini-kataral endometrit reproduktiv dövrün uzanması, yumurtalıq fəaliyyətinin ləngiməsi və doğum intervallarının artması ilə nəticələnir. Digər patologiyalar arasında doğuş sonrası ketozis, hipokalsemiya və metabolik balansın pozulması xüsusilə diqqət cəlb edir. Bu hallar doğum sonrası dövrdə heyvanın ümumi sağlamlıq vəziyyətini pisləşdirir və reproduktiv dövrün normallaşmasını çətinləşdirir. Doğum sonrası patologiyaların effektiv idarə olunması üçün kombinə olunmuş müalicə yanaşmalarına ehtiyac vardır. Xüsusilə antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların birgə tətbiqi iltihabın aradan qaldırılması və reproduktiv funksiyaların bərpası baxımından yüksək effektivlik nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, metabolik balansın təmin olunması üçün enerji əlavələrinin tətbiqi və hormonal müalicə metodları müsbət nəticələr vermişdir. Doğum sonrası patologiyaların vaxtında müalicəsi heyvanların sağlamlığının bərpa olunmasına və təsərrüfat məhsuldarlığının artırılmasına mühüm töhfə verir. Profilaktik tədbirlər də bu patologiyaların qarşısının alınmasında əsas rol oynayır. Sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət edilməsi, doğuş prosesində zədələrin qarşısının alınması, balanslaşdırılmış qidalanma və heyvanların ümumi sağlamlıq vəziyyətinin yaxından izlənməsi xəstəliklərin yayılmasını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Bu tədbirlər doğum sonrası dövrdə heyvanların immun sisteminin gücləndirilməsi və metabolik problemlərin qarşısının alınması üçün vacibdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, doğum sonrası patologiyaların müalicəsi və idarə olunması üzrə müasir yanaşmaların tətbiqi heyvandarlıq təsərrüfatlarında uzunmüddətli iqtisadi faydalar təmin edə bilər. Xəstəliklərin erkən diaqnostikası və vaxtında müdaxilə nəticəsində heyvanların sağlamlıq göstəriciləri yaxşılaşır, reproduktiv dövr normallaşır və məhsuldarlıq artır. Gələcəkdə bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsi və daha müasir texnologiyaların tətbiqi, doğum sonrası patologiyaların daha təsirli şəkildə idarə olunmasına imkan yaradacaqdır. Bu tədqiqat doğum sonrası patologiyaların təsərrüfatlarda təsirini, onların müalicəsi və qarşısının alınması yollarını araşdırmaqla yanaşı, müasir müalicə protokollarının effektivliyini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Bu yanaşma yalnız elmi biliklərin genişləndirilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də praktik tövsiyələrin hazırlanmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Sheldon və həmkarları (2009), "The pathogenesis of uterine disease in dairy cattle" adlı məqaləsində doğum sonrası uterin xəstəliklərin patogenezi haqqında izah etmişlər. Müəlliflər qeyd edir ki, doğuşdan sonra uterin toxumaların immun funksiyası zəifləyir, bu da bakterial infeksiyaların inkişafına şərait yaradır. Hormonal balanssızlıq və doğuş zamanı yaranan mexaniki zədələr də infeksiyanın yayılmasını sürətləndirir. Məqalədə göstərilir ki, bu cür xəstəliklər reproduktiv funksiyaların ləngiməsinə, yumurtalıq disfunksiyasına və reproduktiv dövrün uzanmasına səbəb olur. Sheldon və həmkarları uterin xəstəliklərin vaxtında diaqnostikasının və müalicəsinin əhəmiyyətini

vurğulayır.

LeBlanc (2008), "Postpartum uterine disease and dairy herd reproductive performance: A review" adlı işində doğum sonrası uterin xəstəliklərin təsərrüfat məhsuldarlığına təsirini geniş təhlil etmişdir. Məqalədə qeyd edilir ki, doğum sonrası patologiyalar, xüsusilə irini-kataral endometrit, məhsuldarlığın azalmasına, doğum intervallarının uzanmasına və reproduktiv göstəricilərin pisləşməsinə səbəb olur. Müəllif antibakterial müalicənin və hormonal terapiyanın təsirli müalicə üsulları olduğunu vurğulamışdır. Eyni zamanda, doğum sonrası patologiyaların qarşısını almaq üçün profilaktik tədbirlərin vacibliyi qeyd olunmuşdur.

Azawi (2008), "Postpartum uterine infection in cattle" adlı məqaləsində doğum sonrası uterin infeksiyaların etiologiyası, diaqnostikası və müalicə metodlarına diqqət yetirmişdir. Tədqiqatda bakterial infeksiyaların əsas səbəbləri kimi uterin toxumaların zədələnməsi, hormonal dəyişikliklər və zəif sanitariya-gigiyena şəraiti göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, antibakterial terapiya və iltihab əleyhinə müalicə doğum sonrası patologiyaların müalicəsində mühüm rol oynayır.

Gilbert (2016), "Management of reproductive disease in dairy cows" adlı məqaləsində südçülük təsərrüfatlarında reproduktiv xəstəliklərin idarə edilməsi üçün müasir yanaşmaları müzakirə etmişdir. Gilbert reproduktiv xəstəliklərin müalicəsində antibakterial və antiinflamator preparatların istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Eyni zamanda, hormon terapiyası və balanslaşdırılmış qidalanmanın xəstəliklərin idarə olunmasında və reproduktiv funksiyaların bərpasında mühüm rolunu qeyd edilmişdir.

Foldi və həmkarları (2006), "Bacterial complications of postpartum uterine involution in cattle" adlı məqaləsində doğum sonrası dövrdə uterin involyusiyanın bakterial ağırlaşmalarını təhlil etmişdir. Tədqiqat göstərir ki, uterin involyusiyanın gecikməsi reproduktiv disfunksiya səbəb olur və bakterial infeksiyaların vaxtında müalicəsi reproduktiv göstəriciləri yaxşılaşdırır. Foldi və həmkarları uterin iltihabların qarşısını almaq üçün sanitar tədbirlərin gücləndirilməsini tövsiyə etmişdir.

Opsomer və həmkarları (2000), "Risk factors for postpartum ovarian dysfunction in high-yielding dairy cows in Belgium" adlı tədqiqatında doğum sonrası yumurtalıq disfunksiyasının yaranma risklərini araşdırmışdır. Yüksək məhsuldar südçülük inəklərində bu problemlərin əsas səbəbləri kimi hormonal balanssızlıq, metabolik pozğunluqlar və enerji defisiti göstərilmişdir. Müəlliflər qeyd edir ki, düzgün qidalanma və hormon terapiyası bu problemlərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır.

Goff və Horst (1997), "Physiological changes at parturition and their relationship to metabolic disorders" adlı məqaləsində doğum sonrası metabolik xəstəliklərin patogenezi izah etmişdir. Ketozis və hipokalsemiya kimi problemlərin enerji balansının pozulması və mineral mübadiləsinin disbalansı ilə əlaqəli olduğu vurğulanmışdır. Müəlliflər enerji əlavələrinin və balanslı pəhrizin tətbiqinin metabolik xəstəliklərin müalicəsində vacib olduğunu göstərmişdir.

Williams və həmkarları (2007), "The relationship between uterine pathogen growth density and ovarian function in the postpartum dairy cow" adlı tədqiqatında uterin patogenlərin çoxalma sıxlığı və yumurtalıq funksiyaları arasındakı əlaqəni təhlil etmişdir. Nəticələr göstərir ki, uterin patogenlərin yüksək böyümə sıxlığı ovulyasiyanı gecikdirir və reproduktiv dövrü uzadır.

McDougall və həmkarları (2007), "Diagnosis and treatment of clinical and subclinical mastitis in lactating dairy cows" adlı məqaləsində mastitin doğum sonrası dövrdə təsirlərini təhlil etmişdir. Müəlliflər mastitin vaxtında diaqnostikasının və müalicəsinin təsərrüfat məhsuldarlığını artırmaq üçün vacib olduğunu qeyd etmişdir. Antibakterial müalicənin mastitlə mübarizədə effektiv olduğu göstərilmişdir.

Zerbe və həmkarları (2003), "Dynamics of polymorphonuclear neutrophil function in uterine

health disorders" adlı tədqiqatında doğum sonrası uterin xəstəliklər zamanı immun cavabın dəyişikliklərini izah etmişdir. Müəlliflər neyrofillərin funksional çatışmazlığının iltihabi proseslərin uzanmasına və müalicənin effektivliyinin azalmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir.

MATERIAL VƏ METOD

Doğum sonrası baş verən patologiyaların müalicəsi ilə bağlı tədqiqatın məqsədi təsirli diaqnostik üsulları və müasir müalicə protokollarını qiymətləndirmək, eyni zamanda təsərrüfat şərtlərində bu yanaşmaların praktik effektivliyini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə tədqiqat planlı şəkildə təşkil edilmiş və müxtəlif təsərrüfatlardan seçilmiş heyvanlar üzərində eksperimental müayinələr aparılmışdır. Tədqiqat zamanı irini-kataral endometrit, uterin iltihab, mastit və metabolik xəstəliklər kimi patologiyalar əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində heyvanların seçilməsi zamanı onların yaşı, reproduktiv tarixi, ümumi sağlamlıq vəziyyəti və təsərrüfat şəraitinə uyğunluğu nəzərə alınmışdır. Heyvanlar müxtəlif qruplara bölünmüş və hər bir qrup üçün fərqli müalicə protokolları tətbiq edilmişdir. Bu yanaşma müalicə metodlarının müqayisəli təhlilini və onların effektivliyini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Diaqnostik proses zamanı klinik müayinələr, laborator analizlər və ultrasonoqrafiya üsullarından istifadə olunmuşdur. Kliniki müayinələrdə heyvanların reproduktiv sisteminin vəziyyəti, iltihabın səviyyəsi və digər patoloji göstəricilər qiymətləndirilmişdir. Laborator analizlər çərçivəsində qan və uterin axıntılar kimi bioloji nümunələrdən bakterial müayinələr aparılmış, iltihabi proseslərin səbəbləri və patogenlərin tərkibi müəyyən edilmişdir. Ultrasonoqrafiya vasitəsilə yumurtalıq və uterin toxumaların vəziyyəti dəyərləndirilmişdir. Müalicə protokollarında antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların təsiri qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, metabolik xəstəliklər zamanı enerji əlavələri, mineral və hormonal terapiya tətbiq olunmuşdur. Müalicənin effektivliyi heyvanların klinik göstəricilərinin yaxşılaşması, iltihabın azalması, reproduktiv funksiyaların bərpası və ümumi sağlamlıq vəziyyətinin normallaşması əsasında dəyərləndirilmişdir. Statistik analizlər vasitəsilə müalicənin nəticələri müqayisə edilmiş və müxtəlif yanaşmaların təsiri qiymətləndirilmişdir. Heyvanların müalicə müddəti, tam sağalma göstəriciləri və xəstəliyin təkrarlanma riski kimi parametrlər əsas göstəricilər kimi qəbul olunmuşdur. Müxtəlif metodların təsir mexanizmlərinin təhlili zamanı müalicənin xəstəliyin patogenezinə təsiri nəzərə alınmışdır. Tədqiqatın nəticələri heyvanların reproduktiv sağlamlığını yaxşılaşdırmaq, xəstəliklərin idarə olunması üçün təsirli protokollar hazırlamaq və təsərrüfatlarda məhsuldarlığı artırmaq baxımından vacib elmi-praktik əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqat, həmçinin doğum sonrası patologiyaların profilaktikasına yönəlmiş yeni yanaşmaların hazırlanması üçün əsas təmin edir.

Cədvəl 1: Postpartum Patologiyaların Yayılma Statistikası

Patologiyalar	Müşahidə Edilən Heyvanların Sayı	Xəstə Heyvanların Sayı	Xəstəliyə Tutulma Faizi (%)
İrini-kataral endometrit	250	75	30.00
Uterin iltihab	250	55	22.00
Mastit	250	60	24.00
Metabolik xəstəliklər (ketozis, hipokalsemiya)	250	50	20.00

Mənbə: Azawi, O. I. (2008). Postpartum uterine infection in cattle. *Animal Reproduction Science*, 105(3–4), 187–208. <https://doi.org/10.1016/j.anireprosci.2007.03.015>

Doğum sonrası dövrdə baş verən patologiyalar südçülük təsərrüfatlarında geniş yayılmışdır və bu xəstəliklər heyvanların sağlamlığı ilə yanaşı təsərrüfat məhsuldarlığına da mənfi təsir göstərir. Tədqiqat çərçivəsində doğum sonrası patologiyaların yayılma dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Bunun

üçün müxtəlif təsərrüfatlardan seçilmiş 250 baş heyvan müşahidə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı aşağıdakı patologiyalar və onların yayılma göstəriciləri qeydə alınmışdır: **İrini-kataral endometrit:** Bu xəstəlik ən çox yayılmış patologiyalardan biri olmuşdur. Tədqiqatda iştirak edən 250 heyvandan 75-də irini-kataral endometrit qeydə alınmışdır ki, bu da ümumi heyvanların 30%-nin bu xəstəlikdən əziyyət çəkdiyini göstərir. Xəstəlik iltihabi proseslərlə xarakterizə olunur və reproduktiv funksiyaların zəifləməsinə səbəb olur. **Uterin iltihab:** Doğum sonrası dövrdə geniş yayılmış iltihabi xəstəliklərdən biridir. Bu patologiya müşahidə olunan heyvanların 22%-də (55 heyvanda) qeydə alınmışdır. Xəstəliyin əsas səbəbləri arasında doğum zamanı yaranan travmalar və uterin toxumaların bakterial infeksiyalara həssaslığı yer alır. **Mastit:** Doğum sonrası müşahidə edilən süd vəzilərinin iltihabı olan mastit, tədqiqatda iştirak edən heyvanların 24%-də (60 heyvanda) qeydə alınmışdır. Bu xəstəlik məhsuldarlığın azalmasına və süd keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. **Metabolik xəstəliklər (ketozis, hipokalsemiya):** Metabolik balansın pozulması nəticəsində yaranan xəstəliklər heyvanların 20%-də (50 heyvanda) aşkar edilmişdir. Bu xəstəliklər enerji və mineral maddə mübadiləsinin pozulması ilə əlaqədardır və doğum sonrası dövrdə heyvanların ümumi sağlamlıq göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, doğum sonrası patologiyaların yüksək yayılma faizi təsərrüfatlar üçün ciddi problem yaradır. Bu patologiyaların vaxtında diaqnostikasi və müalicəsi məhsuldarlığı artırmaq və iqtisadi itkiləri azaltmaq üçün vacibdir. Xəstəliklərin qarşısının alınması üçün sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət edilməsi, düzgün qidalanma və heyvanların sağlamlıq vəziyyətinin mütəmadi monitorinqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəticələri həm də təsərrüfat səviyyəsində effektiv idarəetmə strategiyalarının hazırlanması üçün elmi əsaslar təqdim edir.

Cədvəl 2: Patologiyaların Müalicə Effektivliyi

Patologiyalar	Müalicə Edilən Heyvanların Sayı	Tam Sağalan Heyvanların Sayı	Sağalma Faizi (%)	Müalicə Müddəti (gün)
İrini-kataral endometrit	70	65	92.86	15
Uterin iltihab	50	45	90.00	13
Mastit	55	50	90.91	11
Metabolik xəstəliklər	45	42	93.33	9

Mənbə: LeBlanc, S. J. (2008). Postpartum uterine disease and dairy herd reproductive performance: A review. *The Veterinary Journal*, 176(1), 102–114. <https://doi.org/10.1016/j.tvjl.2007.12.019>

Doğum sonrası baş verən patologiyalar heyvan sağlamlığına və təsərrüfat məhsuldarlığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müxtəlif müalicə yanaşmalarının effektivliyini dəyərləndirmək məqsədilə aparılmış tədqiqat nəticəsində irini-kataral endometrit, uterin iltihab, mastit və metabolik xəstəliklər kimi patologiyalar üzrə müalicə nəticələri təhlil olunmuşdur. Hər bir patologiya üzrə müalicə edilən heyvanların sayı, tam sağalma göstəriciləri, sağalma faizi və müalicə müddəti ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticələrinə əsasən, irini-kataral endometrit ən çox müalicə tələb edən patologiyalardan biri olmuşdur. Ümumilikdə 70 heyvanda bu patologiyanın müalicəsi həyata keçirilmişdir. Müalicə nəticəsində 65 heyvan tam sağalmış və sağalma faizi 92.86% təşkil etmişdir. Bu, antibakterial və antiinflamator yanaşmaların təsirli olduğunu göstərir. Bununla belə, xəstəliyin tam aradan qaldırılması üçün müalicə müddəti orta hesabla 15 gün davam etmişdir. Uterin iltihab zamanı isə müalicə edilən 50 heyvandan 45-i tam sağalmış və sağalma faizi 90% olmuşdur. Bu patologiyanın müalicəsi iltihabi proseslərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş antibakterial və iltihab əleyhinə dərmanların birgə istifadəsi ilə aparılmışdır. Müalicə müddəti orta hesabla 13 gün davam

etmişdir. Mastit xəstəliyinin müalicəsi zamanı daha yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Mastit diaqnozu qoyulmuş 55 heyvandan 50-si tam sağalmış və sağalma faizi 90.91% olmuşdur. Müalicə müddəti 11 gün təşkil etmişdir. Bu nəticələr mastitin vaxtında diaqnostikasının və müalicəyə erkən başlanmasının effektivliyini bir daha sübut edir. Metabolik xəstəliklər, məsələn, ketozis və hipokalsemiya, doğum sonrası dövrdə tez-tez rast gəlinən problemlərdir. Bu patologiyalar üzrə müalicə olunan 45 heyvandan 42-si tam sağalmış və sağalma faizi 93.33% olmuşdur. Bu xəstəliklərin müalicəsi əsasən enerji əlavələri, mineral balansın bərpası və hormonal terapiya ilə həyata keçirilmişdir. Müalicə müddəti isə ən qısa – orta hesabla 9 gün olmuşdur. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, doğum sonrası patologiyaların müalicəsində istifadə olunan metodlar arasında antibakterial, antiinflamator və metabolik dəstək müalicələrinin kombinasiyası daha yüksək effektivlik nümayiş etdirir. Müalicə nəticəsində əldə edilən yüksək sağalma faizləri təsdiqləyir ki, bu patologiyaların vaxtında diaqnostikası və müalicəyə düzgün yanaşma təsərrüfat məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu məlumatlar doğum sonrası patologiyaların təsirli idarə olunması və təsərrüfatların iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üçün elmi əsaslar təqdim edir. Müasir müalicə protokollarının təkmilləşdirilməsi və profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi ilə bu patologiyaların təsiri daha da azaldıla bilər. Bu yanaşma yalnız heyvanların sağlamlığını yaxşılaşdırmaqla qalmır, həm də uzunmüddətli iqtisadi səmərəlilik üçün əhəmiyyətli baza yaradır.

Cədvəl 3: Müalicə Yanaşmalarının Effektivliyinin Müqayisəsi

Müalicə Növü	Müalicə Edilən Heyvanların Sayı	Tam Sağalma Faizi (%)	Müalicə Müddəti (gün)	Xəstəliyin Yenidən Təkrarlanma Faizi (%)
Antibakterial müalicə	30	72	16	18
Antibakterial + Antiinflamator	35	88	12	12
Antibakterial + İmmunomodulyator	25	92	9	7
Kompleks müalicə (bütün metodlar)	20	96	8	4

Mənbə: Sheldon, I. M., Williams, E. J., Miller, A. N. A., Nash, D. M., & Herath, S. (2009). The pathogenesis of uterine disease in dairy cattle. *Journal of Dairy Science*, 92(10), 3993–4003. <https://doi.org/10.3168/jds.2009-230>

Doğum sonrası patologiyaların müalicəsində müxtəlif yanaşmaların effektivliyi qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə antibakterial, antibakterial + antiinflamator, antibakterial + immunomodulyator və kompleks müalicə metodlarının təsiri müqayisə edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində müalicə olunan heyvanların sayı, tam sağalma faizi, müalicə müddəti və xəstəliyin yenidən təkrarlanma göstəriciləri təhlil edilmişdir. Antibakterial müalicə təkbəşinə tətbiq edildiyi hallarda orta səviyyədə effektivlik nümayiş etdirmişdir. Bu yanaşma zamanı 30 heyvan müalicə edilmiş və sağalma faizi 72% olmuşdur. Müalicə müddəti nisbətən uzun – 16 gün davam etmişdir. Bununla belə, xəstəliyin yenidən təkrarlanma faizi 18% kimi yüksək göstərici ilə qeydə alınmışdır. Bu nəticələr göstərir ki, yalnız antibakterial müalicə doğum sonrası patologiyaların tam aradan qaldırılması üçün kifayət deyil. Antibakterial + antiinflamator müalicə yanaşması daha yüksək nəticələr təqdim etmişdir. Bu protokol çərçivəsində müalicə olunan 35 heyvandan 88%-i tam sağalmışdır. Müalicə müddəti 12 günə qədər azalmışdır, bu da iltihab əleyhinə preparatların müalicə prosesini sürətləndirdiyini göstərir. Təkrarlanma faizi isə 12%-ə qədər azalmışdır. Bu yanaşma iltihabın aradan qaldırılması üçün təsirli bir metod kimi qiymətləndirilir. Antibakterial + immunomodulyator müalicə yanaşmasında 25 heyvan müalicə edilmiş və sağalma faizi 92%-ə

çatmışdır. Müalicə müddəti yalnız 9 gün olmuşdur, bu da immuniteti gücləndirən preparatların xəstəliyin bərpa prosesini sürətləndirdiyini göstərir. Təkrarlanma faizi isə cəmi 7%-dir, bu da müalicənin uzunmüddətli effektivliyini təsdiqləyir. Kompleks müalicə (antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların birgə istifadəsi) ən yüksək nəticələr təqdim etmişdir. Bu yanaşma ilə müalicə olunan 20 heyvanın 96%-i tam sağalmışdır. Müalicə müddəti ən qısa olmuş – cəmi 8 gün. Xəstəliyin yenidən təkrarlanma faizi isə ən aşağı – 4% səviyyəsində qeydə alınmışdır. Kompleks müalicə hərtərəfli təsiri ilə patologiyaların aradan qaldırılmasında ən təsirli metod kimi özünü göstərmişdir. Müalicə yanaşmalarının müqayisəsi göstərir ki, tək antibakterial müalicə xəstəliyin tam bərpası üçün kifayət etmir. Antiinflamator və immunomodulyator preparatlarla birlikdə tətbiq edilən müalicələr daha yüksək effektivlik nümayiş etdirir. Ən yaxşı nəticələr isə kompleks müalicə protokolu ilə əldə edilmişdir. Bu yanaşma həm müalicə müddətini qısaldır, həm də xəstəliyin yenidən təkrarlanma ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, doğum sonrası patologiyaların müalicəsində hərtərəfli və kombinə olunmuş yanaşmalar təsirli nəticələr verir. Bu yanaşmalar təsərrüfat məhsuldarlığını artırmaq, xəstəliklərin təsirini minimuma endirmək və heyvanların sağlamlığını təmin etmək baxımından vacibdir. Bu metodların tətbiqi, eyni zamanda, uzunmüddətli iqtisadi səmərəlilik və təsərrüfat inkişafı üçün möhkəm bir baza yaradır. Profilaktik tədbirlərlə birləşdirildikdə bu yanaşmalar xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün mühüm vasitədir.

Nəticə

Doğum sonrası patologiyalar südçülük təsərrüfatlarında heyvan sağlamlığına və təsərrüfat məhsuldarlığına ciddi təsir göstərən mühüm problemlərdən biridir. Bu patologiyalar, xüsusilə irini-kataral endometrit, uterin iltihab, mastit və metabolik xəstəliklər (ketozis, hipokalsemiya), reproduktiv sistemin funksiyasını pozur və iqtisadi itkilərə səbəb olur. Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bu xəstəliklərin vaxtında diaqnostikası, düzgün müalicə yanaşmalarının tətbiqi və qarşısının alınması üçün profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi təsərrüfatların uzunmüddətli inkişafı üçün vacibdir. Müalicə yanaşmalarının müqayisəsi göstərir ki, tək antibakterial müalicə ilə əldə olunan nəticələr məhdud qalır. Antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların kombinə olunmuş şəkildə istifadəsi daha yüksək effektivlik nümayiş etdirmişdir. Xüsusilə kompleks müalicə protokolları ilə müalicə olunan heyvanlarda sağalma faizi 96%-ə çatmış, xəstəliyin yenidən təkrarlanma ehtimalı isə 4%-ə qədər azalmışdır. Müalicə müddəti də əhəmiyyətli dərəcədə qısalmış və 8 günə enmişdir. Bu nəticələr göstərir ki, hərtərəfli yanaşma doğum sonrası patologiyaların effektiv idarə olunması üçün ən təsirli strategiyadır. Patologiyaların qarşısının alınması üçün profilaktik tədbirlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət edilməsi, balanslı qidalanmanın təmin olunması və heyvanların sağlamlıq vəziyyətinin mütəmadi monitorinqi xəstəliklərin yayılma riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bununla yanaşı, doğum sonrası dövrdə enerji balansını və mineral maddə mübadiləsini normallaşdıran metodların tətbiqi metabolik xəstəliklərin qarşısını almaq üçün mühüm addımdır. Bu tədqiqatlar göstərir ki, doğum sonrası patologiyaların müalicəsində və qarşısının alınmasında müasir yanaşmaların tətbiqi təsərrüfatlarda məhsuldarlığın artırılmasına və iqtisadi itkilərin minimuma endirilməsinə mühüm töhfə verir. Gələcək tədqiqatlar bu sahədə müalicə metodlarının daha da təkmilləşdirilməsinə, eləcə də qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinə yönəlməlidir. Bu yanaşmalar yalnız heyvan sağlamlığının təmin olunması ilə məhdudlaşmır, həm də təsərrüfatların dayanıqlı inkişafını təmin edir. Nəticə olaraq, doğum sonrası patologiyaların idarə olunması üçün hərtərəfli və kompleks yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Xəstəliklərin qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin gücləndirilməsi, sanitariya-gigiyena qaydalarına ciddi riayət edilməsi və heyvanların sağlamlıq vəziyyətinin yaxından izlənməsi təsərrüfatların uzunmüddətli uğurunu təmin edəcək mühüm amillərdir. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi heyvandarlıq sektorunun inkişafı və dayanıqlılığını təmin etmək üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sheldon, I. M., Williams, E. J., Miller, A. N. A., Nash, D. M., & Herath, S. (2009). The pathogenesis of uterine disease in dairy cattle. *Journal of Dairy Science*, 92(10), 3993–4003. <https://doi.org/10.3168/jds.2009-230>
2. LeBlanc, S. J. (2008). Postpartum uterine disease and dairy herd reproductive performance: A review. *The Veterinary Journal*, 176(1), 102–114. <https://doi.org/10.1016/j.tvjl.2007.12.019>
3. Azawi, O. I. (2008). Postpartum uterine infection in cattle. *Animal Reproduction Science*, 105(3–4), 187–208. <https://doi.org/10.1016/j.anireprosci.2007.03.015>
4. Gilbert, R. O. (2016). Management of reproductive disease in dairy cows. *Veterinary Clinics of North America: Food Animal Practice*, 32(2), 387–410. <https://doi.org/10.1016/j.cvfa.2016.01.003>
5. Foldi, J., Kulcsar, M., Pecs, A., Huyghe, B., De Sa, C., Lohuis, J. A. C. M., Cox, P., & Huszenicza, G. (2006). Bacterial complications of postpartum uterine involution in cattle. *Animal Reproduction Science*, 96(3–4), 265–281. <https://doi.org/10.1016/j.anireprosci.2006.08.006>
6. Opsomer, G., Gröhn, Y. T., Hertl, J., Coryn, M., Deluyker, H., & de Kruif, A. (2000). Risk factors for postpartum ovarian dysfunction in high-yielding dairy cows in Belgium. *Theriogenology*, 53(4), 841–857. [https://doi.org/10.1016/S0093-691X\(00\)00234-6](https://doi.org/10.1016/S0093-691X(00)00234-6)
7. Goff, J. P., & Horst, R. L. (1997). Physiological changes at parturition and their relationship to metabolic disorders. *Journal of Dairy Science*, 80(7), 1260–1268. [https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302\(97\)76055-7](https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302(97)76055-7)
8. Williams, E. J., Fischer, D. P., Pfeiffer, D. U., England, G. C. W., Noakes, D. E., Dobson, H., & Sheldon, I. M. (2007). The relationship between uterine pathogen growth density and ovarian function in the postpartum dairy cow. *Theriogenology*, 68(4), 549–559. <https://doi.org/10.1016/j.theriogenology.2007.04.056>
9. McDougall, S., Hussein, H., & Petrovski, K. (2007). Diagnosis and treatment of clinical and subclinical mastitis in lactating dairy cows. *Journal of Dairy Science*, 90(3), 837–857. [https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302\(07\)71569-4](https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302(07)71569-4)
10. Zerbe, H., Schuberth, H. J., Schröder, W., Grunert, E., & Leibold, W. (2003). Dynamics of polymorphonuclear neutrophil function in uterine health disorders. *Theriogenology*, 60(2), 209–223. [https://doi.org/10.1016/S0093-691X\(03\)00026-6](https://doi.org/10.1016/S0093-691X(03)00026-6)

SUMMARY

Postpartum pathologies are one of the most common problems in dairy farms and animal husbandry. These pathologies, especially those related to the reproductive system, have a significant negative impact on the health, productivity and economic condition of the farm. Postpartum pathologies such as uterine diseases, mastitis, metabolic disorders and ovarian dysfunction reduce farm productivity and lead to a prolonged reproductive period of animals. Timely and proper treatment of these pathologies is of great importance for the restoration of animal health and sustainable development of the farm. Studies have shown that inflammatory diseases such as purulent-catarrhal endometritis, delayed uterine involution and purulent postpartum discharge are more common among postpartum pathologies. The pathogenesis of these diseases is mainly associated with the proliferation of bacterial infections in uterine tissues, hormonal imbalance and birth trauma. Among the factors influencing the development of pathologies, a special place is occupied by unsatisfactory sanitary and hygienic conditions, injuries during childbirth and a weakening of the immune system in the postpartum period. The main approaches to the treatment of postpartum pathologies are determined in accordance with the nature of the disease, the physiological state of the animal and economic conditions. In the case of pathologies such as purulent-catarrhal endometritis, combined treatment

methods - the use of antibacterial, anti-inflammatory and immunomodulatory drugs - have demonstrated high efficiency. These approaches are aimed at eliminating inflammation, destroying pathogens and strengthening the immune system. At the same time, special measures have been taken to manage metabolic problems in postpartum pathologies. Problems associated with energy balance disorders, for example, postpartum ketosis and hypocalcemia, have yielded positive results in terms of nutrition regulation and the use of metabolic drugs. In order to ensure the restoration of reproductive function, hormonal therapy and reduction of stress factors have been considered important. Prevention of postpartum pathologies is as important as treatment. Studies show that compliance with sanitary and hygienic rules in farms, monitoring the health status of animals before and after childbirth, and ensuring balanced nutrition significantly reduce the risk of developing diseases. Strengthening prophylactic measures and close monitoring of the physiological condition of animals play an important role in preventing diseases. Analysis of treatment results shows that combined treatment approaches resulted in higher recovery rates. In particular, the combined use of antibacterial and anti-inflammatory drugs led to the rapid elimination of inflammatory processes and a shortened reproductive period. The use of immunomodulatory drugs increased resistance to the disease and reduced the risk of recurrence.

Keywords: Postpartum pathologies, purulent-catarrhal endometritis, reproductive health, animal husbandry, antibacterial treatment, anti-inflammatory drugs, immunomodulators, metabolic disorders, postpartum ketosis.

РЕЗЮМЕ

Послеродовые патологии являются одной из наиболее распространенных проблем на молочных фермах и в животноводстве. Эти патологии, особенно связанные с репродуктивной системой, оказывают существенное негативное влияние на здоровье, производительность и экономическое положение хозяйства. Послеродовые патологии, такие как заболевания матки, мастит, нарушение обмена веществ, дисфункция яичников, снижают продуктивность фермы и приводят к удлинению репродуктивного цикла животных. Своевременное и правильное лечение этих патологий имеет большое значение для восстановления здоровья животных и устойчивого развития хозяйства. Исследования показали, что среди послеродовых патологий наиболее распространены такие воспалительные заболевания, как гнойно-катаральный эндометрит, замедленная инволюция матки, гнойные послеродовые выделения. встречаются чаще. Патогенез этих заболеваний в основном связан с распространением бактериальных инфекций в тканях матки, гормональным дисбалансом и родовой травмой. Среди факторов, влияющих на развитие патологий, особое место занимают неудовлетворительные санитарно-гигиенические условия, травмы во время родов, ослабленный иммунитет в послеродовом периоде. Основные подходы к лечению послеродовых патологий определяются в соответствии с характером заболевания, физиологическое состояние животного и условия содержания на ферме. Комбинированные методы лечения — применение антибактериальных, противовоспалительных и иммуномодулирующих препаратов — продемонстрировали высокую эффективность при такой патологии, как гнойно-катаральный эндометрит. Эти подходы направлены на устранение воспаления, уничтожение патогенов и укрепление иммунной системы. В то же время были приняты специальные меры по управлению метаболическими проблемами при послеродовых патологиях. Коррекция питания и применение метаболических препаратов дали положительные результаты при проблемах, связанных с нарушениями энергетического баланса, таких как послеродовая кетоз и гипокальциемия. Для обеспечения восстановления репродуктивной функции считалось необходимым проведение гормональной терапии и снижение стрессовых факторов. Профилактика послеродовых патологий так же важна, как и лечение. Исследования

показывают, что соблюдение санитарно-гигиенических правил на фермах, контроль состояния здоровья животных до и после родов, обеспечение сбалансированного питания значительно снижают риск развития заболеваний. Важную роль в профилактике заболеваний играет усиление профилактических мер и тщательный мониторинг физиологического состояния животных. Анализ результатов лечения показывает, что комбинированные подходы к лечению приводят к более высоким показателям излечения. В частности, комплексное применение антибактериальных и противовоспалительных препаратов привело к быстрому разрешению воспалительных процессов и сокращению репродуктивного периода. Применение иммуномодулирующих препаратов повысило устойчивость к заболеванию и снизило риск рецидива.

Ключевые слова: *Послеродовые патологии, гнойно-катаральный эндометрит, репродуктивное здоровье, животноводство, антибактериальная терапия, противовоспалительные препараты, иммуномодуляторы, нарушения обмена веществ, послеродовой кетоз.*

EKOĞRAFI GÖSTƏRİCİLƏRİN GEOMORFOLOJİ QURULUŞ VƏ ASİMMETRİYANIN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ (KİÇİK QAFQAZ NÜMUNƏSİNDƏ)

Rahidə MURADOVA
muradovarahida@gmail.com
Orcid ID: 0009-0005-4805-3982
Bakı Dövlət Universiteti

Əlipaşa NƏBİYEV

Xülasə

Bu məqalədə Kiçik Qafqazın geomorfoloji quruluşunun ekocoğrafi göstəricilərə təsiri araşdırılır. Tədqiqat Kiçik Qafqazın geomorfoloji xüsusiyyətləri ilə torpaq, landşaft və bitki örtüyü kimi ekocoğrafi komponentlər arasında əlaqələri müəyyən etməyə yönəlib. Regionun geomorfoloji strukturu və asimetriyasının təbiətə təsiri əsas diqqət mərkəzindədir. Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal xəritələmə və təhlil üsullarından istifadə edilərək ərazinin geomorfoloji göstəriciləri təhlil edilib. Toplanan məlumatların emalı nəticəsində geomorfoloji asimetriyanın ekocoğrafi balans üzərində təsirləri müşahidə edilib. Əldə olunan nəticələr əvvəlki tədqiqatlarla müqayisə edilib və geomorfoloji variasiyaların ekosistemə təsiri təhlil olunub. Araşdırma nəticəsində geomorfoloji quruluşun ekocoğrafi idarəetmədə nəzərə alınmasının əhəmiyyəti vurğulanıb və ətraf mühitin dayanıqlı idarə olunması üçün müəyyən tövsiyələr irəli sürülüb.

Açar sözlər: *Ekoqrafik təhlil, Landşaft müxtəlifliyi, Ətraf mühitin idarəedilməsi, Rəqəmsal modelləşdirmə, Ekosistem balans*

Giriş

Geomorfologiya və ekocoğrafiya arasındakı əlaqə ətraf mühitin müxtəlif aspektlərini anlamaqda və idarə etməkdə mühüm rol oynayır. Geomorfologiya, yerin səthinin quruluşunu, formalarını və bu strukturların dəyişməsinə öyrənən elm sahəsidir. Ekocoğrafiya isə təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini, o cümlədən ekosistemlərin fəaliyyətini və bu ekosistemlərin coğrafi məkanla əlaqəsini araşdırır. Bu iki sahə arasındakı əlaqə, xüsusən təbii resursların idarə edilməsi, torpaq istifadəsi və ətraf mühitin dayanıqlı inkişafı baxımından vacibdir. Geomorfoloji dəyişikliklərin ekocoğrafi göstəricilərə təsiri, torpaq növləri, bitki örtüyü, su resursları və ekosistem balansı kimi komponentlərdə özünü birbaşa göstərir. Bu əlaqənin öyrənilməsi, ekosistemdəki dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasında və müvafiq idarəetmə tədbirlərinin hazırlanmasında əsaslı əsas yaradır.

Kiçik Qafqazın tədqiqat obyekti kimi seçilməsi onun mürəkkəb geomorfoloji quruluşu, ekocoğrafi komponentlərin müxtəlifliyi və dinamik təbii prosesləri ilə əlaqəlidir. Regionun relyefi dağlıq və təpəlik sahələrdən ibarət olmaqla yanaşı, geniş hidroqrafik şəbəkəyə malikdir ki, bu da çay eroziyası və vadilərin formalaşması kimi geomorfoloji proseslərin öyrənilməsinə imkan yaradır. Seysmik aktivlik və iqlim dəyişiklikləri relyefin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biridir və bu, ərazinin geomorfoloji inkişaf dinamikasını izləmək üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə, antropogen fəaliyyətin, xüsusilə torpaq istifadəsinin və meşə örtüyünün dəyişməsinin geomorfoloji quruluş və ekocoğrafi göstəricilər üzərində yaratdığı təsirlər bu regionun tədqiqatını daha da vacib edir. Bütün bu amillər Kiçik Qafqazın geomorfoloji və ekocoğrafi proseslərin qarşılıqlı təsirini araşdırmaq üçün ideal bir tədqiqat obyekti olmasını şərtləndirir.

Kiçik Qafqazın geomorfoloji quruluşu ərazinin ekocoğrafi komponentləri ilə sıx əlaqəlidir. İqlim, hidroqrafiya, torpaq örtüyü və bitki örtüyü geomorfoloji proseslərə birbaşa təsir edərək relyefin formalaşmasını və dinamikasını müəyyən edir. Hər bir ekocoğrafi komponentin geomorfologiyaya təsiri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və müxtəlif mexanizmlərlə həyata keçir. Aşağıda bu komponentlər və onların geomorfoloji quruluşa təsiri ətraflı şəkildə izah olunur.

İqlim və Atmosfer proseslərinin ekocoğrafi amil kimi geomorfoloji quruluşa təsiri. İqlim, Kiçik Qafqazın relyefinin formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Ərazidə mülayim-isti, soyuq və dağ tundra iqlim tipləri mövcuddur. Bu müxtəliflik geomorfoloji proseslərin intensivliyinə və tipinə birbaşa təsir edir.

Ərazi üzrə temperaturun dəyişməsinin tədqiqat məkanında formalaşdırdığı əsas geomorfoloji dəyişikliklər dedikdə: burada temperaturun şaquli zonallıq üzrə dəyişməsi süxurların parçalanmasına və fiziki aşınmaya səbəb olur. Gündüz və gecə arasındakı istilik fərqi dağlıq ərazilərdə süxurların genişlənilib-daralmasına gətirib çıxarır ki, bu da onların tədricən parçalanmasını sürətləndirir.

Yağıntılar və atmosfer çöküntüləri ekocoğrafi amil kimi eroziya proseslərini artırır. Xüsusilə şiddətli yağışlar torpaq yuyulmasını və yamac eroziyasını gücləndirərək relyefin formasını dəyişdirir ki, bu da öz növbəsində tədqiqat ərazisinin geomorfoloji quruluşunu formalaşdıran amillərdəndir.

Bunlardan başqa ərazinin geomorfoloji quruluşuna təsir edən ekocoğrafi iqlim amillərindən bir sıra ikinci dərəcəli amillər də mövcuddur ki, bunlar da öz növbəsində aşağıdakı kimi izah olunur: Küləklər və atmosfer sirkulyasiyası quru və açıq ərazilərdə eol aşınmasını sürətləndirir. Güclü küləklər çöküntü materiallarını daşıyaraq səth relyefini formalaşdırır və Qar səhrələşmə proseslərinə təkan verir. Həmçinin, çoxillik iqlim dəyişikliklərini də ekocoğrafi amil kimi geomorfoloji quruluşa təsirini qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi nəticəsində quraqlıq və ya ekstremal hava hadisələri Kiçik Qafqazın geomorfoloji strukturunda mühüm dəyişikliklərə səbəb olur.

Hidroqrafiya və su ehtiyatlarının ekocoğrafi amil kimi geomorfoloji quruluşa təsiri. Kiçik Qafqazın hidroqrafiyasında, çaylar, göllər və yeraltı sular geomorfoloji proseslərə güclü təsir göstərir. Çay eroziyası və çöküntü daşınması relyefin dinamikasını dəyişdirir. Dağlıq ərazilərdə axın sürəti yüksək olan çaylar dərələri dərinləşdirərək V formalı vadilərin yaranmasına səbəb olur. Daimi axarlardan başqa müvəqqəti axın kimi Sel və daşqınlar yamac eroziyasını artırır. Güclü yağıntılar nəticəsində çayların məcrə dəyişməsi relyefdə müvəqqəti və daimi dəyişikliklər yaradır. Yeraltı suların fəaliyyəti ərazinin geomorfoloji quruluşunda karst relyefinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Kiçik Qafqazın əhəngdaşı və dolomitlərdən ibarət ərazilərində mağaralar, karst çuxurları və suvarma sistemləri əmələ gəlir.

Torpaq Örtüyünün ekocoğrafi amil kimi geomorfoloji quruluşa təsiri. Torpaq növləri relyefin formalaşmasına və geomorfoloji proseslərin gedişinə birbaşa təsir göstərir. Kiçik Qafqaz ərazisində torpaq örtüyünün müxtəlifliyində qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, şabalıdı torpaqlar, torflu və çimli dağ çəmən torpaqları geniş yayılmışdır.

Torpaq eroziyası və çöküntü yığılması relyef formalarının dəyişməsinə səbəb olur. Quraq ərazilərdə torpaq eroziyası daha sürətlə gedir və səhrələşmə prosesləri güclənir. Bundan başqa, *yamac eroziyası* dağlıq ərazilərdə torpaq sürüşmələri və çökmələrə gətirib çıxarır. Yamacın meyilliyi və torpaq qatının qalınlığı bu proseslərin intensivliyini müəyyən edir. Torpaq eroziyası və yamac proseslərinin inkişafına torpağın nəmliyi və su tutumu ciddi təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində relyefin çökmə proseslərinə təsir edir. Torpağın su saxlama qabiliyyəti bataqlıq, palçıq axınları və digər geomorfoloji dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Torpaq strukturu və bitki örtüyü ilə birlikdə də relyef müxtəlifliyinə də sabitliyinə təsir göstərir. Meşə örtüyünün sıx olduğu ərazilərdə eroziya prosesləri azalır, lakin bitki örtüyünün zəif olduğu bölgələrdə torpaq eroziyası daha sürətlə gedir.

Bitki Örtüyünün ekocoğrafi amil kimi geomorfoloji quruluşa təsiri. Bitki örtüyü relyef formalaşmasında mühüm rol oynayır. Burada əsas ekocoğrafi bitki komponenti kimi meşə örtüyü, Çöl və yarımsəhra bitkiləri, Alp və subalp bitki örtüyü, Bitki kökləri və.s çıxış edir.

Meşə örtüyü ekocoğrafi komponent kimi geomorfoloji quruluşa bərpəedici funksiyanı özündə cəmləyir. Meşə örtüyü torpaq eroziyasının qarşısını alan komponentdir. Kiçik Qafqazın sıx meşələri torpağın sabitliyini qoruyur və relyefin sürətli dəyişməsinin qarşısını alır. Bundan başqa

quraqlığa və soyuğa davamlı olan alp və subalp çəmən bitkiləri dağlıq relyefə uyğunlaşmışdır və nəticədə relyefin stabilləşməsinə kömək edir. Həmçinin, buna qarşı geomorfoloji quruluşda daha az yaradıcı funksiya da.ıyan bitki örtüyü komponenti kimi çıxış edən çöl və yarımsəhra bitkiləri eroziyaya qarşı zəif müqavimət göstərir. Quraq ərazilərdə bitki örtüyünün az olması torpaq eroziyasını artırır və relyefin dəyişməsinə səbəb olur.

Ərazinin geomorfoloji xüsusiyyətlərinin ekocoğrafiyaya təsirini sistematik və statistik göstəricilər əsasında təhlil etmək və vizuallaşdırmaq mümkündür. Bunun üçün müəyyən addımlar və metodların tətbiqi vacibdir. İlk növbədə, ərazi üzrə verilənlərin toplanması lazımdır. Tədqiqat obyektı olan Kiçik Qafqazın geomorfoloji xüsusiyyətlərinin təhlilində ekocoğrafi komponentlərinin ərazi üzrə paylanması aşağıdakı kimi paylanmışdır:

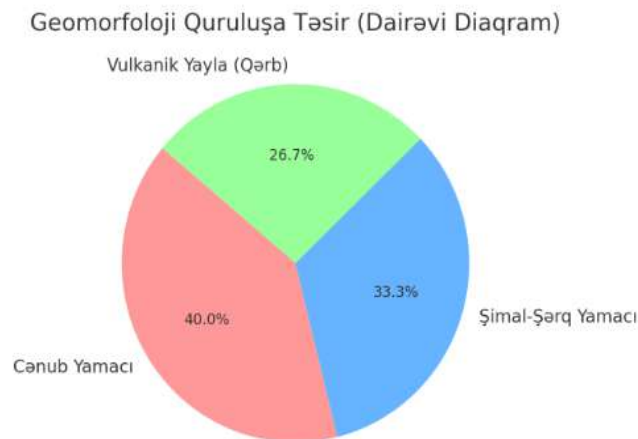
Cədvəl 1. Kiçik Qafqaz ərazisində ekocoğrafi komponentlərin geomorfoloji quruluş və asimetriyaya təsir dərəcəsi

Ərazi	Orta Yağıntı (mm)	Orta Temperatur (°C)	Külək və Eroziya Təsiri (%)	Daimi Axınlar (Çay şəbəkəsinin sıxlığı)	Müvəqqəti Axınlar	Torpaq Növləri	Bitki Örtüyü Sıxlığı (%)	Geomorfoloji Quruluşa Təsiri (%)	Asimetriyaya Təsir Dərəcəsi (%)
Cənub Yamacı	800	10	30	Yüksək	Yüksək	Dağ-çəmən, meşə torpaqları	70	60	40
Şimal-Şərq Yamacı	600	7	20	Orta	Orta	Şabalıdı, qəhvəyi meşə torpaqları	50	50	35
Vulkanik Yayla (Qərb)	450	5	50	Aşağı	Aşağı	çəmən torpaqları	30	40	50

Aşağıdakı diaqramlarda Kiçik Qafqaz ərazisində ekocoğrafi komponentlərin geomorfoloji quruluşa və ərazinin asimmetrik göstəricilərinə təsir dərəcəsi əks olunmuşdur:

Diaqram 1. Kiçik Qafqaz ərazisində ekocoğrafi komponentlərin asimetriyaya təsir dərəcəsi

Diaqram 2. Kiçik Qafqaz ərazisində ekocoğrafi komponentlərin geomorfoloji quruluş təsir dərəcəsi

ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibov M.A., Quliyev R.Y. – Azərbaycanın Geomorfologiyası, “AVROPA” Nəşriyyatı, Bakı, 2018, 329 səhifə.
2. Əli Quliyev – Azərbaycanın Geomorfologiyası, 2010.
3. Məhəmməd Həsənli – Azərbaycanın Ekocoğrafiyası, 2005.
4. Rüstəm Nəsirov – Kiçik Qafqazın Geomorfologiyası, 2007.
5. Fazil Quliyev – Azərbaycanın Dağlıq və Təpəlik Ərazilərində Geomorfoloji Proseslər, 2012.
6. Kamran Əsədov – Ekocoğrafiya və Ətraf Mühitin Qorunması, 2014.
7. Cəlil Rüstəmov – Kiçik Qafqazın Ekosistemləri və İqlim Faktorlarının Təsiri, 2010.
8. Cəmil Xəlilov – Azərbaycanın Təbii Resursları və Ekosistemlərin İdarə Edilməsi, 2006.
9. <http://www.eco.gov.az/>
10. <http://www.amea.az/>
11. <http://www.geo.az/>
12. <https://www.geomorph.org/>
13. <https://www.sciencedirect.com/>
14. <https://www.jstor.org/>
15. <https://www.springer.com/>

SUMMARY

This paper explores the impact of the geomorphological structure of the Small Caucasus on eco-geographical indicators. The study aims to determine the relationship between the geomorphological features of the region and eco-geographical components such as soil, landscape, and vegetation. The geomorphological structure and asymmetry of the region and their effects on the environment are the main focus of the research.

Through the use of digital mapping and analysis methods, the geomorphological characteristics of the area are examined. The collected data is processed, and the impact of geomorphological asymmetry on eco-geographical balance is observed. The results obtained are compared with previous research, and the influence of geomorphological variations on ecosystems is analyzed.

The study emphasizes the importance of considering the geomorphological structure in eco-geographical management and offers recommendations for sustainable environmental management.

Key words: *Ecogeographical analysis, landscape diversity, environmental management, digital modeling, ecosystem balance*

FÖVQƏLADƏ HALLAR VƏ HƏYAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ ELMİNİN ƏSAS ANLAYIŞLARI

Səmədəğa RİZVANLI

rizvanlisemedaga170@gmail.com

ARETN akademik Y.H. Məmmədəliyev adına Neft – Kimya Prosesləri İnstitutu

Xülasə

Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, elmi biliklərə əsaslanan sahə olaraq, insanların bütün fəaliyyət sahələrində təhlükəli və zərərli faktorlardan mühafizəsinin nəzəri və praktiki qaydalarını əhatə edir, onların yaşayış mühitində təhlükəsizliyini və sağlamlığını qoruması üzrə məqsəd daşıyır. Bu elm əhalinin, təsərrüfat obyektlərinin və ətraf mühitin fəvqəladə vəziyyətlərdə təhlükələrdən mühafizəsi eləcədə, insan sağlamlığının təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bildiyimiz kimi dünyada baş verən proseslər nəticəsində yaranan və bundan təhlükələr qaçılmazdır. Bunu nəzərə alaraq, təhlükəsizliyin növləri sahələrə görə sənaye, radiasiya, kimyəvi, seysmik, yanğın, bioloji, ekoloji, obyektlərə isə əhali, təsərrüfat obyektləri, ətraf mühit və fəvqəladə halların əsas mənbələrinə görə bir – birlərindən fərqlənir. Fövqəladə halların mənfə təsirlərinin qarşısının alınması və ya minimuma endirilməsi qabaqcadan proqnozlaşdırılması ilə müəyyən edilir. Bu, ölkəmizdə dövlət orqanlarının və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarının, müəssisələrin, idarə və təşkilatların, əhalinin, habelə respublikamızın vətəndaşlarının, ölkə daxilində bütün quru, su, hava məkanının, sənaye və sosial obyektlərin, fəvqəladə hallarda ətraf mühitin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yaradılmış xüsusi təyinatlı qüvvələrin və vasitələrinin fəaliyyəti ilə təmin edilir. Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi elminin ən vacib məsələlərinə əsasən texniki sistemlərin və texnologiyaların təhlükəliyinin elmi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi həmçinin elmi əsaslarla cihazların yaradılması, reaktorların, elmi əsaslarla kosmik texnikanın təhlükəsiz idarə edilməsi, kosmik şüalanmanın insanın fəaliyyət dairəsinə təsirinin elmi əsaslarının öyrənilməsi daxildir.

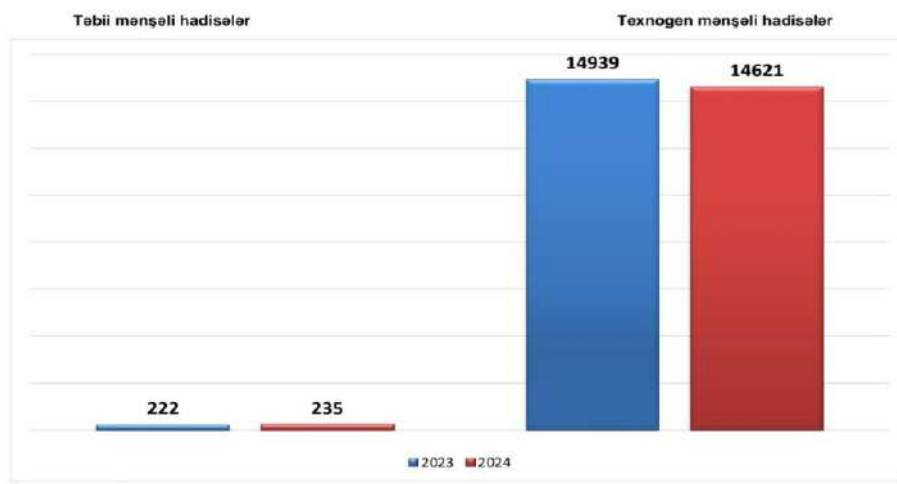
Açar sözlər. fəvqəladə hallar, təhlükəsizlik, insan, sağlamlıq, ətraf mühit

Əsas hissə

Müasir dövrümüzdə dünya və bizi əhatə edən ətraf mühit çox böyük problemlərlə qarşı – qarşıya gəlmişdir. Bu problemlər ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin mərkəzi bazasını təşkil edən sənaye texnologiyası durmadan inkişaf edir, sənayenin inkişaf nəticələri insanların rifahının yüksəlməsi ilə yanaşı, təbiətə də zərər vurur. Bu da xalq təsərrüfatı sahələrində, energetika və kimya sənayesi müəssisələrində qəzaların yaranma təhlükəsini çoxaldır. Yüksəlişi təmin edən proseslər ətraf mühit üçün, insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyinə çevrilir. Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi əhalinin, milli iqtisadiyyatın və ətraf mühitin obyektləri üçün fəvqəladə hallarda baş verə biləcək təhlükələrin mənfə nəticələrinin qarşısının alınması, mühafizəsi və ya dəymiş ziyanın minimuma endirilməsidir. Fövqəladə hallarda təhlükə dedikdə, fəvqəladə hallar mənbəyinin əhaliyə, milli iqtisadiyyatın obyektlərinə və fəvqəladə zonada ətraf mühitə zərərli amillərin və təsirlərin baş verməsi təhlükəsinin mövcud olduğu və ya ehtimal olunan vəziyyətdir. Müasir texnologiyanın inkişafında, nəqliyyatda, kimya sənayesində, güclü təsirli zəhərli maddələr istehsal edilən müəssisələrdə baş verən qəzalar, maddi itkilər, insan tələfatı ilə nəticələnən təbii və texnogen xarakterli fəlakətlər mülki müdafiənin həyata keçirdiyi tədbirlərin vacibliyini tələb edir. Fövqəladə halları qiymətləndirmək və nəticələri aradan qaldırmaq məqsədilə fəvqəladə hallar tiplərinə, növlərinə, miqyasına və nəticələrinin ağırlığına görə təsnif edilir. Fövqəladə hallar münəqişəsiz (sülh dövründə FH) və münəqişəli (müharibə dövründə FH) növlərinə görə 2 yerə ayrılır[1].

Münaqişəsiz fəvqəladə hallara aşağıdakılar aiddir:

1. Texnogen xarakterli fəvqəladə hallar;
2. Təbii xarakterli fəvqəladə hallar;
3. Ekoloji xarakterli fəvqəladə hallar;
4. Sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə hallar.

Şəkil 1. 2024-cü il ərzində respublikamızın ərazisində baş vermiş təbii və texnogen mənşəli fəvqəladə hadisələrin statistikasi.

Texnogen xarakterli fəvqəladə hallara əsasən nəqliyyatda baş verən qəzalar, qurğuların qəflətən uçması, elektrik enerjisi sistemlərində və başqa həyat təminatlı kommunal sistemlərində baş verən partlayışlar, hidrodinamik qəzalar, radioaktiv maddələrin ətrafa sızması, təmizləyici qurğularında baş verən Mülki müdafiə 126 qəzalar, sənaye-istehsalat müəssisələrində partlayışlar, mühəndis-texnoloji şəbəkələrin pozulması.

Münaqişəli fəvqəladə hallara aşağıdakılar aiddir:

- 1) Nüvə silahının işlədilməsi;
- 2) Kimyəvi silahın işlədilməsi;
- 3) Bioloji (bakterioloji) silahın işlədilməsi.

Fəvqəladə xarakter daşıyan, bina və qurğuların zədələnməsinə, maddi sərvətlərin dağılmasına və məhv olmasına, insan tələfatı ilə nəticələnən kortəbii hadisələrə təbii fəlakətlər deyilir. Təbii fəlakətlərə zəlzələ, vulkan püskürməsi, qar uçqunları, sel, sürüşmələr, fəlakət törədici küləklər, qasırğa və burulğanlar, fırtına aiddir. Əhalinin sürətli artımı və şəhərlərdə sıx məskunlaşma, ətraf mühitin çirklənməsi, həyat fəaliyyətinin pozulması və təhlükəli kortəbii hadisələrin artması, eləcə də kommunikasiya və texnoloji əlaqələrin pozulması təhlükəli təbii fəlakətlərin baş verməsinə əsas səbəb yaradır. Respublikamızda il ərzində 10-25 kortəbii təhlükəli hadisələr baş verir. Bu kortəbii təhlükələrə geofiziki, geoloji, metroloji və aqrometroloji, dəniz hidroloji, təbii yanğınlar, infeksiya xəstəlikləri aiddir. Təhlükəli təbii fəlakətlərin xarakteristikaları ilə yaxından tanış olaq: Zəlzələ. Yerin təkindəki potensial enerjinin qəflətən meydana çıxaraq bütün ətraflara yayılmasına zəlzələ deyilir. Zəlzələlər tektonik (yer qabığına əmələ gələn dəyişikliklər) və vulkanik mənşəli ola bilər. Zəlzələlər yeraltı təkanlar sayəsində müşahidə olunur. Təkanların sayı cümbəcür olur. Dağıdıcı xarakterinə görə zəlzələnin təsiri atom bombasının zərbə dalğasına bənzəyir. Yeraltı təkanlar zəlzələdən ən qısa məsafə qət etdiyi üçün ən güclü dağıntı episentrdə baş verir. Dərinlik xüsusiyyətinə görə zəlzələlər 4 qrupa bölünür[2]:

1. Səthi zəlzələlər (episentri 10 km-ə qədər dərinlikdə);
2. Normal zəlzələlər (episentri 10-60 km dərinlikdə);
3. Dərinlik zəlzələləri (episentri 60-300 km dərinlikdə);

4. Çox böyük dərinlikli zəlzələlər (episentrlər 300-700 km dərinlikdə).

Vulkan. Qədim Roma əsəirlərində “VULKAN” od allahıdır. Yunanıstanda isə onu “HEFEST” adlandırırdılar. Əslində isə vulkan Yer qabığı səthində baş verən geoloji hadisədir. Vulkanın krateri onun zirvəsindəki üzə olan, görünən hissəsidir. Vulkan püskürəndə yerin təkindən lava, kül, yanar qazlar və buxar çıxıb ətrafa yayılır. Vulkanlar bəşəriyyətin başına az bəlalar gətirməyib. Məşhur Etna və Vezuvi vulkanları haqqında eşitmişik. Etna vulkanı təxminən 200 dəfə püskürüb. Eramızın 122-ci ilində Kataniya şəhərini yer üzündən silib. Vezuvi vulkanı isə Pompey və Herkulenum şəhərlərini əhalisi ilə birlikdə məhv edib. Fəal vulkanlardan başqa sönmüş vulkanlar da var. Lakin bəzən sönmüş vulkan da oyanır. Ona görə də belə vulkanları yatmış vulkan adlandırırlar.

Qasırğa, fırtına və burağanlar. QASIRĞA -atmosferdə baş verən siklon (isti və soyuq hava kütlələri) hadisələri nəticəsində yaranır. Qısa müddət ərzində yağış yağır, küləyin sürəti kəskin sürətdə artır, bu isə binaların dağılıb-tökülməsinə, çayların daşmasına, təhlükəli sellərin əmələ gəlməsinə, insanların zərər görməsinə və məhv olmasına səbəb olur. Zərərin miqyası qasırğanın müddətindən, gücündən, əhalinin sıxlığından və iqtisadiyyatın xarakterindən asılı olur. Fırtına – dənizdə güclü dalğa yaradan, quruda dağıntılara səbəb ola bilən sürəti 20 m/s-dən çox olan güclü küləkdir. Burağan – havanın şaquli və ya maili ox ətrafında fırlanma hərəkətindən əmələ gələn, tufan buludunda yaranan və aşağıya doğru, çox vaxt yerin səthinə qədər qara buludlu diametri 1000 m-ə qədər olan, güclü dağıdıcı gücə malik, havanın sürəti 100 m/s-ə qədər olan, xortum formasında hərəkət edən atmosfer törəməsidir[3].

Daşqın və subasmalar. Dağ zirvələrində qarın sürətlə əriməsindən, uzunmüddətli leysan yağışlarından, çay yataqlarında tıxac yaranmasından, hidrotexniki qurğuların bəndlərinin zəlzələ nəticəsində, yaxud digər səbəblərdən yaranması zamanı geniş sahələrdə fəlakətli daşqın və ya subasma zonaları yarana bilər. Belə bir hadisə baş verərsə, şəhərlərin, rayon mərkəzlərinin, yaşayış məntəqələrinin əraziləri, dəmir yolu xətləri, avtomobil yolları, körpülər, rabitə və elektrik xətləri, buradakı bina və qurğular müxtəlif dərəcədə dağılar və ya su altında qalar.

Sürüşmələr və uçqunlar. Sürüşmə - torpağın alt və ya üst qatının müəyyən qədər kəskin yer dəyişməsinə deyilir. Belə ki, yazda qar əriməyə başlayarkən yamacların sürüşməsi nəticəsində təbii fəlakət baş verir. Sürüşmələr və uçqunlar tikililər, təbii mühitə böyük ölçüdə zərər verməklə itkilərə səbəb olur və insan həyatı üçün təhlükə törədir.

Sel. Dağlardan böyük sürətlə axıb gələn və qarşısındakı hər şeyi dağıdıb məhv edən, çınqıl-palçıq axınına SEL deyilir. İntensiv leysan yağışları, buzlaqların və mövsümi qar örtüyünün sürətlə əriməsi nəticəsində qırıntı materiallarını yamaclardan çayın yatağına (məcrasına) doldurur, sel əmələ gətirir. Sel çox sürətli və böyük dağıdıcı qüvvəyə malikdir. Sellər zamanı çaylar öz məcrasından çıxır, özünə gətirdiyi su kütləsi ilə əhalinin təsərrüfatını məhv edir, yolları, rabitə dirəklərini, körpüləri dağıdır, əkin sahələrinə ziyan vurur. Respublikamızın ən yüksək sel təhlükəli rayonlar: Qəbələ-İsmayilli, Şəki, Balakən, Quba-Xaçmaz, Lerik-Yardımlı və.s aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2024-cü il ərzində respublika ərazisində 14856 təbii və texnogen mənşəli hadisə baş vermişdir ki, bu da 2023-cü il ilə müqayisədə 305 hadisə və ya 2% azdır. Baş vermiş təbii və texnogen mənşəli hadisələr nəticəsində 83 nəfər həlak olmuş, 326 nəfər xəsarət almışdır. Nazirliyin xilasediciləri tərəfindən 114 nəfər xilas edilmiş, 1450 nəfər təxliyə olunmuşdur.

Hadisələrin növü	Hadisələrin sayı (ədədlə)		İnsan tələfatı (nəfərlə)		Xəsarət alanlar (nəfərlə)		Xilas edilənlər (nəfərlə)		Təxliyə olunanlar (nəfərlə)	
	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024	2023	2024
Təbii mənşəli hadisələr	222	235	6	9	8	12	4	3	1806	299
Texnogen mənşəli hadisələr. O cümlədən:	14939	14621	57	74	226	314	22	111	984	1151
- yanğınlara çıxışlar. O cümlədən:	14839	14458	41	40	168	210	16	78	955	1122
- təhqiqatı aparılmış yanğınlər	1907	1649								
- digər hadisələr	100	163	16	34	58	104	6	33	29	29
Cəmi:	15161	14856	63	83	234	326	26	114	2790	1450

Şəkil 2. Fövqəladə hallar üzrə 2024-cü ilin statistikas.

Marxallar. Qar kütləsinin dağ zirvələrindən və yamaclardan sürüşüb axması və sürüşdükcə yeni qar kütlələrini özü ilə aparmasına marxal deyilir. Qar uçqunlarının əmələ gəlməsinin əsas səbəbləri yamaclarda qarın həddindən artıq yığılması, qar kütləsinin daxilində gedən kristallaşma prosesi və qar sahəsinin temperatur dəyişkənliyi nəticəsində sıxlaşmışdır. Qar uçqunlarının sürəti 20-30 m/san-yə çata bilər[4].

Təbii yanğınlər. Təhlükəli təbii yanğınlər (meşə-çöl yanğınləri və s.) nəzarətdən çıxmış odun alovun kor təbii sürətlə yayılmasından ibarətdir. Meşə yanğınləri ağac və kolları məhv edir, qiymətli fauna (heyvanat aləmi) zərər çəkir. Yaşayış məntəqələrinə yaxınlıqda yerləşən meşədə baş verən yanğınlər daha təhlükəlidir. Belə hallarda əhalinin evləri və digər əmlakı məhv olur. İnsanlarda müxtəlif dərəcəli yanıqlar, bəzən ölüm halları baş verir.

İnfeksion xəstəliklər. Respublikanın ərazisində taun xəstəliyinin 3 təbii mənbəyi, habelə vəba xəstəliyi yayılan təhlükəli sahələr müəyyən edilmişdir. Zaqafqaziyanın düzəngəh-dağətəyi, təbii taun mənbəyi olub, sahəsi 500 min hektardır. Bura, Qazax, Ağstafa, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Salyan, Goranboy, Yevlax, Ağdaş kənd rayonlarını, habelə Mingəçevir şəhərini, Bakının Qaradağ və Xəzər rayonları aiddir[5].

Texnosferin əhali və ətraf mühitə törətdiyi təhlükə - sənayedə, energetikada və kommunal təsərrüfatında böyük miqdarda radioaktiv, kimyəvi, bioloji təhlükəli, habelə yanğın və partlayış qorxusu yaradan istehsalat və texnologiyaların olması ilə sərtləşir. Belə ki, sənaye müəssisələrində, nəqliyyatda, xalq təsərrüfatı sahələrində, obyektlərində işin qəflətən dayanması, istehsalat sahələrində işin dayanması nəticəsində maddi sərvətlər dağılır, insanlar zədələnilir və ya güclü tələfatlar, yəni qəzalar baş verir[6].

ƏDƏBİYYAT

1. Feyzullayeva T.Ə., Ələkbərova S.Ə., Məmmədova F.Ə. «Mülki müdafiə və tibbi biliklərin əsasları» dərs-vəsaiti, Bakı-2005.
2. H.O.Ocaqov, Ş.D.Danyalov «Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin nəzəri əsasları» dərs vəsaiti, Bakı-2008.
3. R.Z.Quliyev, T.A.Həmzəbəyova, N.Ə.Bağırov «Mülki Müdafiə» proqramı, Bakı-2011
4. T.D.Ağayev, Ş.Ə.Əhmədov, T.A.Xəliov «Ekoloji təhlükəsizlik» dərs vəsaiti, Sumqayıt-2013, Bilik nəşriyyatı, 184 s.
5. Ş.Ə.Əhmədov «Fövqəladə hallarda təhlükəsizlik» Bakı-2014, 100 s.
6. H.Ocaqov. Fövqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi. Bakı-2002.

SUMMARY

Emergency situations and life safety, as a field based on scientific knowledge, covers theoretical and practical rules for protecting people from dangerous and harmful factors in all areas of activity, and aims to protect their safety and health in their living environment. This science consists of protecting the population, economic facilities and the environment from dangers in emergency situations, as well as ensuring the safety of human health. As we know, threats arising from and arising from processes occurring in the world are inevitable. Taking this into account, the types of safety differ from each other according to areas: industrial, radiation, chemical, seismic, fire, biological, ecological, and according to objects: the population, economic facilities, the environment and the main sources of emergency situations. Prevention or minimization of the negative effects of emergencies is determined by their prediction in advance. This is ensured in our country by the activities of state bodies or local self-government bodies, enterprises, departments and organizations, the population, as well as citizens of our republic, all land, water, airspace, industrial and social facilities within the country, and special forces and means created to ensure the safety of the environment in emergency situations. The most important issues of the science of emergency situations and life safety include the scientific assessment of the danger of technical systems and technologies, as well as the creation of devices on a scientific basis, the safe management of reactors, space technology on a scientific basis, and the study of the scientific foundations of the impact of cosmic radiation on the sphere of human activity.

Keywords. emergencies, safety, human, health, environment

FUNKSIONAL ZEFİR İSTEHSALININ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Kənan QARAYEV

Qarayevkenan383@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Son illərdə funksional qidalar bazarında böyük irəliləyişlər müşahidə olunur. İstehlakçılar sağlam qidalanmaya daha çox önəm verdikcə, ənənəvi şirniyyat məhsullarına alternativ olaraq funksional tərkibdə hazırlanan məhsullara maraq artır. Funksional zefir, tərkibində probiotiklər, vitaminlər, mineral maddələr və aşağı glisemik indeksli şəkər əvəzediciləri olan yeni bir qida kateqoriyası kimi diqqət çəkir. Bu məqalədə funksional zefirin istehsal texnologiyası, istifadə olunan əsas xammallar, bazar tendensiyaları və gələcək inkişaf perspektivləri ətraflı şəkildə araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: Funksional zefir, Prebiotik və probiotiklər, Təbii antioksidantlar, Vitamin və minerallar, Təbii şəkər əvəzediciləri.

Giriş

Qida sənayesi daim inkişaf edərək istehlakçı tələbatlarına uyğun yeni məhsullar təqdim edir. Xüsusilə son illərdə funksional qidaların inkişafı daha da sürətlənmişdir. İnsanların qida seçimlərində sağlamlıq faktoruna daha çox önəm verməsi, qida istehsalçılarının məhsul formulalarını təkmilləşdirməsinə səbəb olmuşdur. Funksional qidalar istehlakçıların xüsusi qida ehtiyaclarını qarşılayaraq onların ümumi sağlamlığına müsbət təsir göstərməyi hədəfləyir [1].

Ənənəvi zefir əsasən şəkər, yumurta ağı və jelatindən ibarət olsa da, müasir texnologiyalar sayəsində bu məhsulun daha sağlam variantları hazırlanır. Son illərdə bazara təqdim olunan funksional zefir məhsulları aşağı kalorili, yüksək protein tərkibli və ya xüsusi dietik tələblərə uyğun şəkildə istehsal edilərək müxtəlif istehlakçı qruplarına yönəldilir [2]. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, zefirin tərkibində süni konservantlardan uzaq dayanaraq təbii antioksidantlar, prebiotiklər və vitaminlərlə zənginləşdirilməsini mümkün etmişdir [3].

Eyni zamanda, istehlakçıların vegan, keto, aşağı şəkərli və qlütensiz qida seçimlərinə artan marağı funksional zefir istehsalına yeni yanaşmalar gətirmişdir. Müxtəlif tərkibdə hazırlanmış alternativ zefir məhsulları bazarın genişlənməsinə və daha çox insanın bu məhsullara maraq göstərməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, istehsal prosesində innovativ texnologiyalardan, məsələn, 3D çap texnologiyasından, fermentasiya üsullarından və təbii dadlandırıcılardan istifadə edilməsi istehsalçıların bazardakı rəqabət qabiliyyətini artırır [4].

Funksional zefir istehsalında istifadə olunan yeni metodlar və xammalların tədqiq edilməsi, bu məhsulun bazar potensialını artırmaqla yanaşı, onun qida sənayesində əhəmiyyətli yer tutmasına şərait yaradır. Hazırkı məqalədə funksional zefirin xüsusiyyətləri, istehsal prosesləri, bazar tendensiyaları və gələcək inkişaf perspektivləri ətraflı şəkildə araşdırılacaqdır [5].

Funksional zefirin xüsusiyyətləri və üstünlükləri

Funksional qidalar son illərdə qida sənayesində getdikcə daha çox diqqət mərkəzindədir. İstehlakçıların sağlam qidalanma vərdislərinə olan marağı artdıqca, funksional qida məhsullarına olan tələbat da yüksəlir. Bu kontekstdə funksional zefir ənənəvi zefirlərə nisbətən daha sağlam tərkibə malikdir və müxtəlif funksional xüsusiyyətlərə sahib olduğu üçün orqanizmə faydalı təsirlər göstərə bilər. Bu məhsul təkcə dadlı bir şirniyyat deyil, həm də sağlamlıq üçün müəyyən üstünlüklər təqdim edən qida məhsulu kimi qəbul edilir [6].

Funksional zefirin istehsalı zamanı sağlamlığa müsbət təsir edən xüsusi komponentlərdən istifadə olunur. Bu komponentlər bağırsaq sağlamlığını dəstəkləməkdən tutmuş immun sisteminin

gücləndirilməsinə, enerji istehsalının artırılmasına və bədənə antioksidant təsirin təmin edilməsinə qədər geniş spektrdə təsir göstərə bilər. Funksional zefirin tərkibindəki bəzi əsas maddələr və onların sağlamlıq üçün üstünlükləri aşağıda izah edilir [7].

Funksional tərkib maddələri

Funksional zefirin tərkibinə prebiotik və probiotik maddələr əlavə edildikdə, bağırsaq mikroflorasının balansı qorunur, həzm prosesləri yaxşılaşır, immun sistemi güclənir və bağırsaq sağlamlığı ümumi rifahın əsas amilinə çevrilir. Bifidobakteriyalar və laktobasillər bağırsaqda faydalı bakteriyaların çoxalmasına kömək edərək həzmi normallaşdırır, qəbizlik və ishal kimi problemlərin qarşısını alır [8].

Təbii antioksidantların əlavə edilməsi funksional zefirin dəyərini artırır. Bu maddələr orqanizmdə oksidləşmə proseslərini tənzimləyir, hüceyrələri sərbəst radikalların zədələyici təsirindən qoruyur və iltihab əleyhinə təsir göstərir. C vitamini, polifenollar və flavonoidlər immun sisteminin güclənməsinə kömək edir, ürək-damar xəstəliklərinin riskini azaldır, dərinin sağlam qalmasına şərait yaradır və hüceyrələrin yenilənmə prosesini sürətləndirir. Qarağat və giləmeyvə ekstraktları beyin funksiyalarını dəstəkləyir və qocalmanın qarşısını almağa kömək edir [9].

Vitamin və mineral əlavələri funksional zefirin orqanizm üçün daha da faydalı olmasını təmin edir. B qrupu vitaminləri enerji istehsalını artırır, sinir sisteminin normal fəaliyyətini dəstəkləyir və orqanizmin stressə qarşı dözümlülüyünü artırır. Dəmir qan hüceyrələrinin istehsalına kömək edərək anemiya riskini azaldır, maqnezium əzələ funksiyasını tənzimləyir və sinir sistemini sakitləşdirir. Sink immun sistemini gücləndirir, yara sağlamlığını sürətləndirir, kalsium isə sümük və diş sağlamlığını qoruyur. Bu əlavələr orqanizmin gündəlik qida ehtiyaclarını qarşılayaraq sağlam həyat tərzinə töhfə verir [2].

Ənənəvi zefirlərdə istifadə edilən ağ şəkər sağlamlığa mənfi təsir edə biləcəyi üçün funksional zefirin tərkibində qan şəkərini anı şəkildə yüksəltməyən, aşağı glisemik indeksə malik təbii şəkər əvəzədicilərindən istifadə olunur. Steviya, eritritol və ksilitol kimi şəkər əvəzədiciləri diabet xəstələri üçün təhlükəsizdir, kalorisi aşağıdır və diş sağlamlığını qoruyur. Agave siropu və hindqozu şəkəri isə təbii şirinlik təmin edərək funksional zefiri daha sağlam alternativə çevirir [5].

Protein əlavələri funksional zefiri daha qidalı edir və uzun müddətli toxluq hissi yaradır. Kollagen dəri elastikliyinə artırır, sümüklərin və oynaqların sağlam qalmasına kömək edir. Bitki mənşəli zülallar, xüsusilə soya, noxud və çia toxumu zülalları, vegan və vegeterian istehlakçılar üçün uyğun olan yüksək keyfiyyətli protein mənbələridir. Süd zülalları isə əzələ quruluşunu gücləndirir və uzun müddət aclıq hissini azaltmağa kömək edir. Bu cür funksional maddələrin əlavə edilməsi zefiri təkcə şirniyyat deyil, eyni zamanda qida dəyəri yüksək olan funksional bir məhsula çevirir [10].

Nəticə

Funksional zefir, ənənəvi qida sənayesində mühüm yeniliklərdən biri hesab edilir. Bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, sağlam qida tələbinin artması və istehlakçı maraqlarının dəyişməsi bu məhsulun bazar payını artırır. Gələcəkdə daha çox tədqiqat və inkişaf proseslərinin aparılması funksional zefirin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Smith, J. (2023). "Functional Confectionery Trends." *Food Science Journal*, 45(2), 125-140.
2. Brown, L. (2022). "Natural Sweeteners and Their Impact on Functional Foods." *International Food Review*, 50(3), 95-110.
3. Global Market Insights (2024). "Functional Foods Market Report." Retrieved from www.foodmarketinsights.com.
4. Johnson, K. (2023). "Advancements in Food Technology: The Future of Functional Confectionery." *Journal of Food Innovation*, 12(1), 78-92.
5. Williams, R. (2023). "Nutritional Enhancements in Confectionery Products: A Review." *Journal*

- of Food Science and Nutrition*, 60(4), 201-215.
6. European Food Safety Authority (EFSA) (2024). "Scientific Opinion on the Safety and Benefits of Functional Foods." Retrieved from www.efsa.europa.eu.
 7. Zhang, Y., & Lee, M. (2023). "Impact of Probiotics on Functional Food Development." *Asian Journal of Biotechnology and Food Science*, 18(3), 135-150.
 8. Jones, P. (2022). "Market Analysis of Functional Confectionery: Consumer Trends and Future Prospects." *Global Food Market Journal*, 29(6), 89-102.
 9. FDA (2024). "Regulatory Guidelines on Functional Confectionery Products." Retrieved from www.fda.gov.
 10. Green, D. (2023). "Protein-Enriched Confectionery: Formulation and Processing Challenges." *Food Processing and Technology Journal*, 47(5), 167-183.

SUMMARY

In recent years, significant advancements have been observed in the functional food market. As consumers increasingly prioritize healthy eating, there is a growing interest in products with functional ingredients as an alternative to traditional confectionery. Functional marshmallow stands out as a new food category enriched with probiotics, vitamins, minerals, and low glycemic index sugar substitutes. This paper explores the production technology of functional marshmallows, key raw materials used, market trends, and future development prospects in detail.

Keywords: *Functional marshmallow, Prebiotics and probiotics, Natural antioxidants, Vitamins and minerals, Natural sugar substitutes.*

HİDROTERMAL METODLA GÜMÜŞ QATQILI NANO-TiO₂-NİN ALINMASI ZAMANI ƏLDƏ EDİLƏN F-1 NÜMUNƏSİNİN XASSƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

Vəfa ƏLİYEVƏ

Hüseyn İMANOV

vafaliev21@gmail.com

Orcid ID: 0009-0001-6436-9953

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə hidrotermal üsulla Ag qatqılı anataza strukturuna malik nano-TiO₂-nin alınması zamanı əldə edilən F-1 nümunəsinin xassələrinin araşdırılmasına dair nəticələr qeyd olunmuşdur. F-1 nümunəsinin tərkibi və mikro-morfologiyası müvafiq olaraq rentgenfaza, EDS və SEM analiz metodları vasitəsilə araşdırılmışdır. Hidrotermal üsulla əldə edilən F-1 nümunəsinin SEM analiz nəticəsinə görə nümunənin tərkibində 1-70 µm-dən kiçik ölçülərdə hissəciklərin olduğu, hissəciklərin struktur baxımından bir-birinə bənzədiyi, ümumiyyətlə formasız olduğu və hissəciklərin formalaşmasının tam əmələ gəlmədiyi və ya başa çatmadığı müşahidə edilmişdir. EDS analizinə görə F-1 nümunəsinin tərkibində yüksək intensivlikli Ti(50.83%), O(42.05%) və elementar Ag(7.12%) piklərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Alınan F-1 nümunəsinin rentgenfaza analizinə görə isə nümunənin 21-1272 nömrəli beynəlxalq toz diffraksiya standartına uyğun gəldiyi təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: rentgenfaza analizi, hidrotermal üsul, titan dioksid

Giriş

Nanotexnologiya maddənin atomları və ya molekulları üzərində edilən müxtəlif tətbiqlərlə hazırda bir çox sahədə ən qabaqcıl istehsal texnologiyası hesab edilir (Roco, M. C., 2011). Bu sahə 60-cı illərdə başlayıb və bu günə qədər inkişafını davamlı, sürətli olaraq davam etdirmişdir. Nanotexnologiyanın sürətli inkişafı onu yediyimiz yeməkdən tutmuş geyindiyimiz paltara, istifadə etdiyimiz dərman və tibbi məhsullara, kompüterlərimizin gücünə, idarə etdiyimiz avtomobillərə və yaşadığımız evlərə kimi həyatımızın bir çox sahəsinə daxil edir (Khan, I., 2019). Bu səbəbdən alimlər nanotexnologiyanın XXI əsrdə yeni sənaye və informasiya inqilabı kimi öz izini qoyacağına inanırlar. Yaxın gələcəkdə hər hansı bir ölkənin nanotexnologiya sahəsindəki inkişaf səviyyəsi onun gücünün göstəricisi ola bilər (Bensaude-Vincent, B., 2019).

Nanotexnologiya ideyası Feynmanın 1959-cu ildə etdiyi çıxışa gedib çıxır və bu termin ilk dəfə 1974-cü ildə yapon alimi tərəfindən istifadə edilmişdir (Feynman, R., 2018). Nanotexnologiya yanaşmaları mövzusu ilk dəfə fizik Riçard Feynman tərəfindən 1959-cu ildə Amerika Fizika Cəmiyyətində "Altda çox miqdarda boş yer var" adlı çıxışında gündəmə gətirilmişdir. Bununla belə, "nanotexnologiya" termini ilk dəfə 1974-cü ildə Tokio Elm Universitetinin professoru Norio Taniquçi tərəfindən "Nanotexnologiya tək atom və ya tək molekul səviyyəsində maddənin ayrılması, birləşdirilməsi və deformasiyası proseslərindən ibarətdir" kimi tərif edilmişdir (Taniguchi, N., 1974).

Material və metodlar. İşdə hidrotermal üsulla Ag qatqılı anataza strukturuna malik TiO₂ nanohissəciklərinin əmələ gəlməsi üçün reaksiyalar aparılmışdır. Müxtəlif mühitlərdə reaksiyalar aparıldığına görə ilkin sintez edilən və tərkibi araşdırılan nümunə F-1 kimi adlandırılmışdır. F-1 nömrəli nümunələr hazırlanarkən 0,04 M askorbin turşusu məhlulu və 0,02 M natrium dodesil sulfat (NDS) məhlulundan istifadə edilmişdir. F-1 nümunəsi üçün istifadə olunan maddələrin miqdarları cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Hidrotermal üsulla sintez edilmiş F-1 nümunəsi üçün hesablanmış qiymətlər

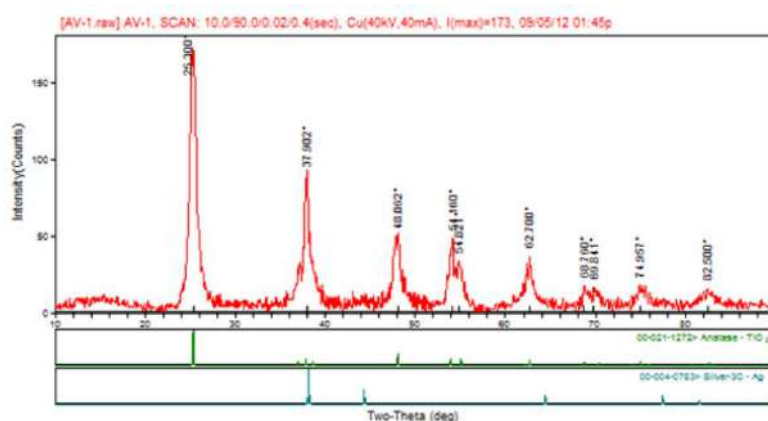
Kimyəvi maddələrin miqdarı (ml)				
Nümunənin adı	Titan (IV) izopropoksid (ml) $Ti[OCH(CH_3)]_4$	2- Propanol/ Susuz sirkə turşusu (ml)	$AgNO_3/10ml$ H_2O	Reduksiyaedici maddələr
F-1	42	142/18	2q	2ml askorbin turşusu/4ml NDS

Titan (IV) izopropoksid 2-propanolda cədvəl 1-də göstərilən miqdarlarda götürülərək maqnit qarışdırıcıda otaq temperaturunda 30 dəqiqə qarışdırılaraq həll edilmişdir.

Susuz sirkə turşusu məhlulu büretkanın köməyi ilə qarışığa damcı-damcı əlavə edilərək 25 dəqiqə qarışdırılmış, sonra deionlaşdırılmış suda həll edilmiş gümüş nitrat büretkanın köməyi ilə məhlulun üzərinə damcı-damcı əlavə edilmiş və 30 dəqiqə qarışdırılmışdır. Nəhayət, reduksiyaedici maddələr və səthi aktiv maddələr əlavə edilmişdir. Bütün qarışdırma əməliyyatları 600 rpm-də maqnit qarışdırıcıda aparılmışdır. Məhlul 100 dəqiqə qarışdırıldıqdan sonra sürətlə 300 ml teflon qaba əlavə edilib, yüksək temperatur və təzyiqdə formalaşmağı üçün reaktora yerləşdirilmişdir. Reaktorda reaksiyanın temperaturunun $220\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ə çatması gözlənilmişdir və reaksiya bu temperaturda 150 dəqiqə saxlanılmışdır. Reaksiya müddəti bitdikdən sonra teflon qab reaktordan çıxarılmış, soyuması üçün saxlanılmışdır. 150 dəqiqə davam edən hidrotermal reaksiyanın sonunda məhlulun qəhvəyidən qaraya qədər dəyişən toz halında bərk formaya çevrildiyi, əksəriyyətinin teflon qabın dibinə çökdüyü müşahidə edilmişdir.

Sintez edilmiş toz halındakı bərk strukturu suspenziya məhlulundan ayırmaq üçün quruducuda 60 dəqiqə müddətində qurudulmuşdur. Qurudulmuş F-1 nümunəsi deionlaşdırılmış su ilə yuyulmuşdur. Bu yuyulmuş nümunə daha sonra tamamilə quruyana qədər $80\text{ }^{\circ}\text{C}$ -də vakuum sobasında saxlanılmışdır. Beləliklə, Ag qatqılı anataza quruluşuna malik olduğu düşünülmən nano TiO_2 hidrotermal üsulla sintez edilmişdir.

Analiz nəticələri. Sintez edilmiş nümunə içində gümüşün strukturu, TiO_2 -nin anataza quruluşunda olub-olmaması müxtəlif analiz metodları ilə müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə ilk olaraq rentgen faza analizi (D2 PHASER Bruker) aparılmışdır (şəkil 1).

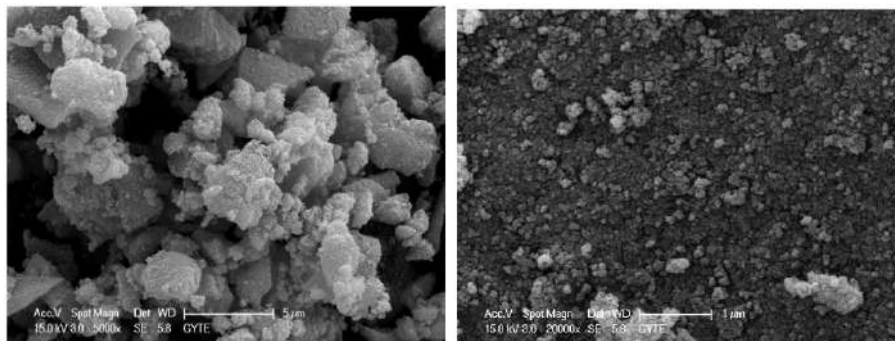

Şəkil 1. Sintez edilmiş F-1 nümunəsinin rentgen diffraktoqramı

Hidrotermal üsulla sintez edilən nümunənin rentgen faza analizinin nəticələri F-1 nümunəsində ən intensiv piklərin anataz strukturunda olan TiO_2 piklərində olduğunu və 21-1272 nömrəli beynəlxalq toz diffraksiya standartına uyğun gələn qiymətlərin olduğu göstərir.

Hitachi TM-3000 markalı skanedici elektron mikroskopdan x20000-ə qədər böyütmələrdə

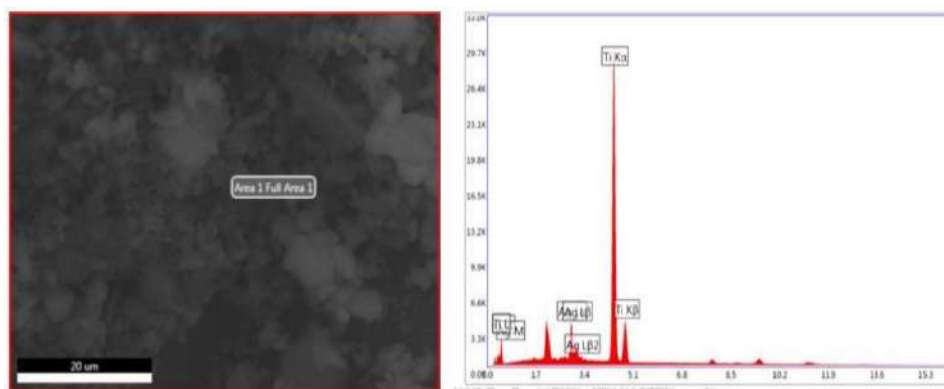
hidrotermal üsulla sintez edilmiş Ag qatqılı anataza strukturundakı nanoölçülü TiO_2 F-1 nümunəsinin mikromorfologiyasının öyrənilməsi üçün istifadə edilmişdir. Şəkil 2-də F-1 nümunəsinin SEM şəkilləri verilmişdir.

Şəkil 2. F-1 nümunəsinin SEM şəkilləri

SEM şəkillərindən aydın görünür ki, 1-70 μm -dən kiçik ölçülərdə hissəciklər var. Analizlərin aparıldığı cihaz istifadə limitlərinin maksimumunda işlədilsə də bu nanoölçülü hissəciklərin ölçülərini dəqiq ölçmək üçün kifayət etmədi. SEM analiz şəkilləri quruluş cəhətdən araşdırıldığında hissəciklərin struktur baxımından bir-birinə bənzədiyi, ümumiyyətlə formasız olduğu və hissəciklərin formalaşmağının tam əmələ gəlmədiyi və ya başa çatmadığı görünür.

Gümüş qatqılı nano- TiO_2 -nin kristal strukturu daxilində gümüşün olub-olmadığını müəyyən etmək üçün hissəciklərin SEM analizindən sonra element analiz üçün EDS (enerji dispers spektroskopiya) metodundan istifadə edilmişdir (şəkil 3). Element analiz üçün Jeol JSM-5910LV skan edici elektron mikroskopu ilə inteqrasiya olunmuş Oxford Instruments markalı EDS cihazından istifadə edilmişdir.

Şəkil 3. F-1 nümunəsinin EDS qrafiki

EDS cihazı ilə aparılan analizlər tədqiq edildikdə yüksək intensivlikli elementar Ti, O və elementar Ag piklərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu, Ag-nin TiO_2 strukturuna əlavə edildiyini aydın şəkildə göstərir. Alınan F-1 nümunəsindəki elementlərin faizlə miqdarı bu şəkildə olmuşdur: Ti- 50.83%, O-42.05%, Ag-7.12%.

Nəticələrin müzakirəsi. Ag qatqılı anataza strukturuna malik TiO_2 nanohissəciklərinin əmələ gəlməsi üçün hidrotermal üsuldən istifadə edilmişdir. F-1 nömrəli nümunələr hazırlanarkən 0,04 M askorbin turşusu məhlulu və 0,02 M natrium dodesil sulfat (NDS) məhlulundan istifadə edilmişdir. F-1 nümunəsinin SEM analiz nəticəsinə görə 1-70 μm -dən kiçik ölçülərdə hissəciklərin olduğu,

hissəciklərin struktur baxımından bir-birinə bənzədiyi, ümumiyyətlə formasız olduğu və hissəciklərin formalaşmasının tam əmələ gəlmədiyi və ya başa çatmadığı müşahidə edilmişdir. EDS analizinə görə F-1 nümunəsinin tərkibində Ti, O və elementar Ag piklərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Alınan F-1 nümunəsinin rentgenfaza analizinə görə isə nümunənin 21-1272 nömrəli beynəlxalq toz diffraksiya standartına uyğun gəldiyi təsdiq edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bensaude-Vincent, B. (2019). The History of Nanotechnology. In M. Ferrari, A. Lee, & L. J. Lee (Eds.), *Nanotechnology for Biomedical Imaging and Diagnostics* (pp. 15–32). Springer.
2. Feynman, R. (2018). There's plenty of room at the bottom. In *Feynman and computation* (pp. 63-76). CRC Press.
3. Khan, I., Saeed, K., & Khan, I. (2019). Nanoparticles: Properties, applications and toxicities. *Arabian Journal of Chemistry*, 12(7), 908–931.
4. Roco, M. C. (2011). The long view of nanotechnology development: the National Nanotechnology Initiative at 10 years. *Journal of Nanoparticle Research*, 13, 427-445.
5. Taniguchi, N. (1974). On the basic concept of 'nano-technology'. *Proceedings of the International Conference on Production Engineering*, 5, 39-43.

SUMMARY

The article presents the results of the investigation of the properties of the F-1 sample obtained during the preparation of Ag-doped anatase nano-TiO₂ by the hydrothermal method. The composition and micromorphology of the F-1 sample were investigated using X-ray phase, EDS and SEM analysis methods, respectively. According to the SEM analysis results of the F-1 sample obtained by the hydrothermal method, it was observed that the sample contained particles with sizes smaller than 1-70 μm, that the particles were structurally similar to each other, were generally shapeless, and that the formation of the particles was not fully formed or completed. According to the EDS analysis, it was determined that the F-1 sample contained high-intensity Ti(50.83%), O(42.05%) and elemental Ag(7.12%) peaks. According to the X-ray phase analysis of the obtained F-1 sample, it was confirmed that the sample complies with the international powder diffraction standard No. 21-1272.

Keywords: X-ray phase analysis, hydrothermal method, titanium dioxide

İNƏKLƏRDƏ AKTİNOMİKOZUN ETİOPATOGENEZİ, KLİNİKİ ƏLAMƏTLƏRİ VƏ DİAQNOZUNUN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Səbinə ƏKBƏROVA

Yunis RÜSTƏMLİ

akbarovasabina24@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Aktinomisetlər birhüceyrəli mikroorqanizmlər olub, təbiətdə geniş yayılmaqla, torpaq və bitkilərin üzərində rast gəlinir. İnəklərdə aktinomikoz Act. bovis-lə törədilir. Aktinomisetlər olduqları yerdə “druz” əmələ gətirir. Aktinomikoza diaqnoz kompleks üsulla - epizootoloji verilənlər, kliniki əlamətlər, patoloji-anatomik dəyişikliklər və laboratoriya müayinələrinin nəticələri əsasında aparılır. Laboratoriya diaqnozu bakterioloji müayinələrə əsaslanır. Diaqnoz təsdiq edildikdən sonra inəklərdə aktinomikozun konservativ və ya cərrahi müalicəsi aparılır və profilaktika tədbirləri işlənib hazırlanır.

Açar sözlər: Aktinomisetlər, aktinomikoz, absses, inək, qranulema

Aktinomisetlər (yun, actis-şüa, mykos-göbələk) - birhüceyrəli mikroorqanizmlər olub, həm göbələklər, həm də bakteriyalarla oxşar quruluşa malikdir. Aktinomisetlər təbiətdə geniş yayılıb, torpaq və bitkilərin üzərində rast gəlinir. Onların əksəriyyəti antibiotik təsirə malik maddə əmələ gətirir ki, bunlar da başqa mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyətini ləngidir. Bu xassələr antibiotik preparatlarının istehsalında istifadə edilir.

Heyvanlarda həqiqi aktinomikoz törədən patogen aktinomisetlərə Act. bovis aid edilir.

Aktinomikoz (Actinomycosis) - ev və bəzi vəhşi heyvanların xroniki xəstəliyi olub, müxtəlif orqan və toxumalarda birləşdirici toxumalı bərk düyün, qranulema, absses və başqa zədələnmələr əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur [4, s.146-147].

İnəklərdə aktinomikozun törədicisini 1877-ci ildə K.Harts aşkar etmişdir. Xəstəliyi “aktinomikoz” adlandırmağı O.Bollinger təklif etmişdir. Azərbaycan Respublikasında inəklərin aktinomikozunun öyrənilməsində A.Əsgərov mühüm tədqiqat işləri aparmışdır [1, s.457-458].

Aktinomikozla qaramal, bəzən də atlar, donuzlar, qoyun və keçilər xəstələnirlər. Yoluxma zədələnmiş dəri və selikli qışalar vasitəsilə baş verir. Yemlərin xəstəlik törədiciləri ilə çirklənməsi, xəstəliyin baş verməsi üçün əsas amildir [1, s.457-458].

Aktinomikozla zədələnməyə daha çox dəri, limfa düyünləri, dil, udlaq, çənə sümükləri, axtalanmış yaralar, donuzlarda - süd vəziləri məruz qalır. Müxtəlif zədələnmə nahiyyələrindən toxumalara sirayətlənmiş aktinomisetlər yeridildiyi nahiyyədə məskunlaşır və ya hüceyrəarası məsamələrlə uzaq və dərin toxumalara miqrasiya edir.

Limfa damarlarında yerləşərək limfa düyünlərinə, qana keçərək bədənə müxtəlif nahiyyələrinə daşınır. Aktinomisetlər olduqları yerdə “druz” formasında kolonya əmələ gətirir ki, xarici görünüşünə görə tut meyvələrinə bənzəyir [6, s.265-266].

Yoluxma ekzogen və endogen yollarla baş verir. Qan cərəyanı ilə törədici bütün orqanizmə yayılaraq, daxili orqanlar, sümük toxuması və dəridə metastazlar əmələ gətirir.

Qaba yemlərin qəbulu zamanı həzm traktı vasitəsilə törədici toxumalara daxil olub onun zədələnməsini törədir.

Endogen yoluxma o hallarda mümkündür ki, törədici tənəffüs yolları və həzm traktında yerləşir, orqanizmin rezistentliyi aşağı düşdükdə infeksiya prosesində yarada bilər. Gənc heyvanlarda dişlər dəyişilən zaman aktinomikoz əmələ gələ bilər.

Heyvanların aktinomikozu, o cümlədən qaramalın aktinomikozu, dünyanın müxtəlif

ölkələrində geniş yayılmışdır. Azərbaycan Respublikası və onun ayrılmaz tərkib hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yayılmışdır. Heyvanlardan insanlara aktinomikozun yoluxması müəyyənləşdirilməmişdir.

Aktinomikozun ədəbiyyat məlumatlarına görə, heyvanlar arasında əsas yayılma səbəbləri kiflənməmiş qaba yemlərin tərkibində olan patogen aktinomisetlərin zədələnmiş selikli qışaya daxil olması və digər irin törədici mikroblarla birlikdə patoloji prosesi yaratmasıdır [2, s.68].

Aktinomikozun inəklər arasında respublikanın dağətəyi zonalarında daha çox yayılması aydınlaşdırılmışdır. Xəstəlik başlıca olaraq, payız və qış fəsillərində baş verir. Xəstəliyə cins heyvanlar daha çox yoluxurlar və yoluxma nisbəti təxminən eynidir. Cavan erkək danalar yoluxmaya daha çox məruz qalırlar [2, s.69].

Alimentar yolla yoluxma yalnız ağız boşluğunun selikli qışasının və mədə-bağırsaq traktının zədələnməsi zamanı mümkündür. Xəstəlik xroniki olub qeyri-kontagiozdur [3, s.15-16].

Aktinomikozun törədicisi daxil olma yerində hüceyrə proliferasiyası və qismən ekssudasiya hadisəsi ilə xarakterizə olunan iltihabi proses törədir. Nəticədə epiteli və qıqant hüceyrələrin toplusundan yeridilmiş göbələyin ətrafında formalaşan qranulema əmələ gəlir. Qranulemanın mərkəzində gənc qranulyasiya toxuması arasında nekrobiotik proses inkişaf edir ki, bu da yumşaq boz və sarı fokuslar yaradır. Onların selikli-irinli möhtəviyyatında göbələyin degenerativ, yeni əmələ gəlmiş epiteli və qıqant hüceyrələrində druzlar olur, nekrotik fokusun periferiyasında isə plazmatik hüceyrələr yerləşir. Yumşalmış fokusda druzlar mərkəzdə qruplaşır və kolbayabənzər şişkinliklə mitseli və kokkabənzər elementlərdən ibarət olur. Yeni əmələ gəlmiş druzlar isə yalnız mitseli ilə məhdudlaşır.

Düyünün periferiyası boyunca qranulyasiya toxuması tədricən fibroz toxumaya çevrilir. Qranulemada isə həmçinin kirəc qatları toplanır. Proses proqressivləşəndə, irinliklər partlayaraq açılır. Uzun müddət sağalmayan və irin ifraz edən svişlər əmələ gəlir.

Proses yavaşca bütün tərəflərə yayılır, onu əhatə edən toxuma parçalanır və həll olur, nəticədə zədələnmə yerində qərtmək formalaşır. Törədiciyin orqanizmdə yayılması limfohematogen yolla baş verir. Göbələyin çoxaldığı hallarda qan damarlarının divarında metastazlar baş verir.

Göbələyin periost və sümük beyninə keçməsi ostitli periostit, sümük toxumasının nekrozlu parçalanması osteomielitlə xarakterizə olunan iltihabi reaksiya ilə müşayiət olunur [3, s.17-18].

Xəstəliyin inkişafının üç dövrü ayırd edilir.

İlkin (gizli) dövrdə infektin daxil olduğu yerdə klinik əlamətlər özünü biruzə vermədən toxumalara uyğunlaşması baş verir.

İkinci dövrdə sıx diffuz formada infiltratların əmələ gəlməsi yaxud tam məhdud zəif ağrılı olan düyünlərin ətraf toxuma ilə möhkəm birləşməsi müşahidə olunur.

Üçüncü dövrdə qranulemaların, abscesslərin və svişlərin formalaşması baş verir. Dövri olaraq həmin patologiyalar zamanı az miqdarda qatı konsistensiyalı irinli ekssudat ifraz olunur ki, barmaqlar arasında sürtərkən kiçik qum dənəciklərini xatırladan druzlar birləşdirir.

Xəstəliyin dövrləri nəzərə alınaraq müalicə tədbirləri aparılır.

Çənə sümükləri zədələnən zaman o şişkinləşir, perkussiya ilə küt səslər eşidilir və yem qəbulu çətinləşir. Sümük qatı zərfləşəndə barmaqla sıxdıqda onun əyilməsi müşahidə olunur. Məsələrdə irinli svişlər formalaşmağa başlayır [6, s.267-268].

Patoloji-anatomik dəyişikliklərdən qranulemaların nekrozu, abscess və svişlərin əmələ gəlməsi, irinin palpasiyası zamanı aşkar edilən göbələk druzlarının qum dənəcikləri kimi kirəcləşməsini göstərmək olar [5, s.115].

Aktinomikoza diaqnoz kompleks üsulla - epizootoloji verilənlər, kliniki əlamətlər, patoloji-anatomik dəyişikliklər və laboratoriya müayinələri əsasında aparılır.

Laboratoriya diaqnozu bakterioloji müayinələr əsasında qoyulur.

Müayinə obyektir irin, ekssudat, abscesslərin möhtəviyyatı, zədələnmiş limfa düyünləri hesab olunur. Lazım olduqda toxuma material qliserinin 30%-li suda məhlulunda konservləşdirilir [7, s.4-5].

*A. bovis*lə törədilən xəstəliklərin diaqnozunda irin və ya ekssudatda aşkar edilən dənəvər

granula druzun mikroskop altında baxılması mühüm diaqnostik əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə irin (ekssudat) Petri kasasına yerləşdirilir, az miqdarda distillə suyu ilə həll edilir, yaşılmıtlı-sarı rəngli druzlar adlanan dənəciklər tapılır. Dənəciklər distillə suyu ilə yuyulur, əşya şüşəsinin üzərinə yerləşdirilir, 10-20%-li NaOH və ya KOH məhlulunun damcısında 15 dəqiqə saxlanılır və lampanın alovunda azacıq qızdırılır. Sonra preparatın üzərinə 50%-li qliserinin suda məhlulu tökülür, örtük şüşəsi ilə qapanır və mikroskopun böyük və kiçik böyüdücüsü ilə öyrənilir. Törədicinin hüceyrələrinin toplusu periferiyaya doğru sancaqvari enlənən, homogen mərkəzdən uzanan bib-birinə sarılmış çörebənzər hüceyrələrə malikdir. Qram üsulu ilə boyadıqda druzların mərkəzi qrammüsbət, periferiyası qrammənfi boyanır.

Kompleks müayinələr əsasında xəstəliyin proqnozu, habelə inəklərdə aktinomikozun müalicəsinin konservativ və ya cərrahi üsullarla aparılması müəyyənləşdirilir. Aktinomikozun profilaktikasına dair tədirlər planı işlənib hazırlanır və yemlərin istehsalına, emalına, saxlanması və verilməsinə dair tövsiyələr verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələsgərov Z.Ə. Antropozoonoz xəstəliklər. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm”, Bakı – 2016, 520 səh.
2. Əsgərov A.R., Quliyev N.G., Axundov E.E. Respublikanın fermer heyvandarlıq təsərrüfatlarında aktinomikozun yayılması, müalicə və profilaktikasının bəzi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Aqrar Elmi. 2018, №2, s. 68-70
3. Бадмаева О.Б. Актиномикозы сельскохозяйственных животных: учебное пособие. – Улан-Удэ: Изд-во БГСХА им. В. Р. Филиппова», 2011. – 28 с.
4. Госманов Р.Г., Галиуллин А.К., Волков А.Х., Ибрагимова А.И. Микробиология: Учебное пособие. СПб.: Издательство «Лань», 2017. – 496 с.
5. Миронова Л.П. Практическая патологическая анатомия: Учебное пособие – Персиановский: Донской ГАУ, 2019. - 133 с.
6. Клиническая хирургия в ветеринарной медицине. Под редакцией профессоров Э.И.Веремея, А.А.Стекольников. – Минск: ИВЦ Минфина, 2010. - 600 с.
7. Шевченко А.А., Черных О.Ю., Шевченко Л.В., Джаилиди Г.А., Зеркалев Д.Ю., Горпинченко Е.А. Диагностика актиномикоза. Учебное пособие Краснодар: КубГАУ, 2013. - 12 с.

SUMMARY

Actinomycetes are unicellular microorganisms, widely distributed in nature, found in soil and plants. Actinomycosis in cows is caused by Act. bovis. Actinomycetes form “druses” in the ground. Actinomycosis is diagnosed by a complex method - according to epizootological data, clinical signs, pathological-anatomical changes and the results of laboratory tests. Laboratory diagnosis is based on bacteriological examinations. After the diagnosis is established, conservative or surgical treatment and preventive measures for actinomycosis in cows are developed.

Keywords: *Actinomycetes, actinomycosis, abscess, cow, granuloma*

İNƏKLƏRDƏ YEM TRAVMATİZMİ ZAMANI İLKİN MÜDAXİLƏLƏR

Nigar VƏLİZADƏ

Mahir MƏHƏRRƏMOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İnəklərdə yem travmatizmi zamanı ilkin müdaxilə heyvanın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və ağırlaşmaların qarşısını almağa yönəldilir. Əvvəlcə, heyvanın sakitliyi təmin edilir və hərəkəti məhdudlaşdırılır ki, zədənin dərinləşməsinin qarşısı alınsın. Yemlənmə müvəqqəti dayandırılır, xüsusilə kəskin və sərt qidaların qəbulu məhdudlaşdırılır. Əgər yad cisim heyvanın ağzında və ya asan çıxarıla biləcək bir yerdədirsə, ehtiyatla çıxarılır. Lakin obyektin dərin yerləşməsi və ya daxili orqanlara təsiri ehtimalı yaranarsa, mütləq təcrübəli mütəxəssis çağırılmalıdır. Metal cisimlərin qəbul edilməsi ehtimalı olduqda, maqnit zond və halqalardan istifadə edilir. Heyvanın vəziyyəti daim nəzarət altında saxlanılır, nəbz, tənəffüs və ümumi davranışındakı dəyişikliklər izlənilir. Ağrı və iltihabi reaksiyaların qarşısını almaq üçün yalnız baytar həkiminin təyin etdiyi dərmanlardan istifadə olunmalıdır. İnəklərdə yem travmatizmi zədələnmələri zamanı cərrahi müdaxilələr, zədələnmənin ağırlaşmasının qarşısını almaq və sağalma prosesini sürətləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. Bütün bu tədbirlər yem travmatizminin ağır fəsadlarının qarşısını almağa və heyvanın sağlamlığını qorumağa kömək edir.

Açar sözlər: yem travmatizmi, maqnit halqalar, yad cisim, maqnit zond.

Giriş

Kənd təsərrüfatında heyvandarlıq mühüm yerlərdən birini tutur və məhsuldarlığın artırılması üçün heyvanların sağlamlığına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnəklərdə rast gəlinən xəstəliklərdən biri də yem travmatizmidir. Bu, əsasən, heyvanların yediyi yemlərin tərkibində kəskin, iti və yad cisimlərin olması nəticəsində baş verir. Yem travmatizmi xüsusilə iri təsərrüfatlarda və qeyri-adekvat yemləmə şəraitində daha çox müşahidə edilir. Yem travmatizminə səbəb olan faktorlar arasında metal parçaları, şüşə qırıqları, sümük qalıqları, tel parçaları və digər yad cisimlər yer alır. Heyvanlar bu cisimləri təsadüfən udduqda, onlar mədədə və bağırsaqlarda mexaniki zədələr yaradır, hətta həyatı təhlükə yarada biləcək daxili qanaxmalara və iltihabi proseslərə səbəb ola bilər. Bu cür vəziyyətlərdə vaxtında və düzgün ilkin müdaxilə etmək heyvanın sağ qalması və iqtisadi itkilərin azaldılması baxımından olduqca vacibdir.

Yem travmatizminin ilkin əlamətləri arasında iştahanın azalması, narahatlıq, qarının şişməsi, ağrı refleksləri və hərəkətsizlik müşahidə edilə bilər. Bəzən heyvan yerə uzanır, arxa ayaqlarını toplayır və qarnını sıxmağa çalışır. Əgər vaxtında tədbir görülməzsə, vəziyyət ağırlaşaraq peritonit, mədə deşilməsi və septisemiya kimi fəsadlarla nəticələnə bilər. Bu səbəbdən, yem travmatizmi zamanı ilkin müdaxilə və baytarlıq yardımı böyük əhəmiyyət daşıyır. Ən birinci addım olaraq, heyvanın vəziyyəti diqqətlə müşahidə edilməli, fiziki müayinə aparılmalı və travmanın dərəcəsi təyin edilməlidir. Daha sonra, xarici cisimlərin çıxarılması üçün maqnitli zondlardan istifadə edilə bilər və ya cərrahi müdaxilə tələb oluna bilər. Bundan əlavə, heyvanın sakitləşdirilməsi, ağrıkəsicilərin tətbiqi və infeksiyanın qarşısının alınması məqsədilə antibiotik müalicəsi aparılması vacibdir (Nocek, 1997; Kaske və b., 2013).

Tədqiqat işində inəklərdə yem travmatizmi zamanı tətbiq edilən ilkin müdaxilə üsulları, qarşısının alınması tədbirləri və effektiv müalicə yolları geniş şəkildə araşdırılacaq. Məqsəd, təsərrüfat sahiblərinə və baytarlara bu təhlükəli vəziyyətlə necə mübarizə aparmaq barədə ətraflı məlumat vermək və heyvanların sağlamlığını qorumaq üçün ən yaxşı təcrübələri təqdim etməkdir.

Material və metodlar. Maqnit zondunun tətbiqi, heyvanın torcuğuna (retikuluma) daxil

edilərək içindəki ferromaqnit obyektləri cəzb etməklə işləyir. Zond, daxili orqanizmdəki metal parçalarını yığaraq, heyvandan çıxarılmasına imkan verir. Zondun çıxarılması ilə metal cisimlər də heyvandan uzaqlaşdırılır. Lakin bu metodun əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, zond çıxarıldıqdan sonra heyvanın yenidən metal obyektləri udma ehtimalı mövcuddur, buna görə zondun təkrar salınması lazım gəlir. Digər bir metod isə maqnit halqalarının tətbiqidir. Bu halqa heyvanın torcuğunda uzun müddət qalır və yemləmə zamanı içərisinə düşən bütün metal parçaları özünə cəzb edir. Bu, travmatik retikulitin qarşısını almağa daha etibarlı bir üsul təqdim edir, çünki hər yemləmə zamanı metal obyektlər maqnit halqası tərəfindən yığılır və heyvana zərər vermir. Maqnit halqaları, bəzi hallarda, retikulitin ilkin mərhələlərində terapeutik məqsədlər üçün də istifadə edilə bilər. Bu metodların hər biri, heyvanların sağlamlığını qorumağa və travmatik retikulitə qarşı effektiv profilaktik tədbirlər görməyə kömək edir (Kabu və b. 2024).

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Maqnit zondlarının tətbiqi, yem travmatizminin və travmatik retikulitin qarşısını almaqda müsbət nəticələr verməkdədir. Zond torda yerləşən ferromaqnit obyektlərini (metal parçaları, sümük qalıqları və s.) cəzb edir və onları heyvandan çıxarmağa kömək edir. Bu üsul xüsusilə bir dəfəlik müdaxilə ilə metal cisimlərin xaric edilməsinə imkan verir. Lakin bu metodun əsas çatışmazlığı, zond çıxarıldıqdan sonra heyvanın yenidən metal cisimləri udma ehtimalıdır. Bunun nəticəsində prosedurun təkrarı zərurətə çevrilir, bu da əlavə əmək və xərclər tələb edir. Bu üsul təcili hallarda, heyvanın vəziyyətinin ağır olduğu hallarda tətbiq olunur (Smith, 2019).

Maqnit halqaları isə daha uzunmüddətli və etibarlı profilaktik tədbir kimi qiymətləndirilir. Bu halqalar heyvanın yemlənməsi zamanı daxil olan metal obyektləri daimi olaraq cəzb edir və bununla da travmatik retikulitin qarşısını almağa kömək edir. Həmçinin, bu metodda onun çıxarılmasına ehtiyac yoxdur, çünki maqnit halqası heyvanın torcuğunda qalır və davamlı olaraq metal cisimləri toplayır. Bununla yanaşı, maqnit halqalarının tətbiqi, xüsusilə retikulitin ilkin mərhələlərində terapeutik məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Maqnit halqalarının digər üstünlüyü, heyvanın sağlq vəziyyətinin daim izlənməsini tələb etməməsidir, bu da təsərrüfatda əməyin azaldılması və effektivliyinin artırılmasına şərait yaradır. Lakin, maqnit halqalarının tətbiqinin təsirli olması üçün, onun düzgün və uyğun ölçüdə olması vacibdir. Halqanın düzgün yerləşdirilməsi və ya həddindən artıq kiçik və ya böyük olması halları onun effektivliyini azalda bilər.

İnəklərdə yem zədələnmələrinin ilkin mərhələsində terapeutik tədbirlərin görülməsi, zədələrin ağırlaşmasının qarşısını almaq və heyvanın sağalma müddətini sürətləndirmək üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Yem zədələnmələri, adətən qida ilə qəbul edilən sərt və ya kəskin hissəciklərin həzm traktında yaratdığı mexaniki travmalarla xarakterizə olunur. Bu travmalar ağız boşluğunda, yemək borusunda, mədə və bağırsaqlarda qıcıqlanmalar, kəsiklər və hətta iltihablanmalara səbəb ola bilər. Zədələnmələrin ilkin mərhələsində təsirli terapeutik tədbirlərin həyata keçirilməsi zədələrin daha ciddi problemlərə çevrilməsinin qarşısını almağa kömək edir. Məsələn, qıcıqlanmanı aradan qaldırmaq üçün antiinflamatuar dərmanlardan istifadə etmək, iltihabın qarşısını almaq üçün antibiotik müalicəsi və ağrıyı azaltmaq üçün lokal analgetiklərin tətbiqi geniş şəkildə istifadə olunur. Bu tədbirlər zədələnmiş toxumaların bərpasını sürətləndirir və heyvanın ümumi sağlamlıq vəziyyətinin bərpasına dəstək olur (Grasia və b., 2012).

İnəklərdə yem zədələnmələrinin ilkin mərhələsində terapeutik tədbirlərin tətbiqi, zədənin təbiətinə uyğun olaraq müxtəlif dərman preparatları və prosedurlarla aparılır. Məsələn, ağız boşluğunda və ya yemək borusunda kəskin kənarlı hissəciklərin yaratdığı zədələrdə ağrı azaldıcılar və iltihabəleyhinə preparatlar təyin edilir ki, bu da heyvanın yem qəbulunu asanlaşdırır və onun narahatlığını azaldır. Bundan əlavə, müalicə prosesində qıcıqlanmaya səbəb olan amillərin aradan qaldırılması və müvafiq dərmanlardan istifadə sağalma prosesinə müsbət təsir göstərir. İltihab riskini azaltmaq üçün antibiotiklər və bərpa prosesini gücləndirən vitamin və minerallar təyin edilə bilər. Həmçinin, yemləmə rejimində müvəqqəti dəyişikliklər, daha yumşaq və asan həzm olunan yemlərin verilməsi ilə heyvanın həzm sisteminə əlavə yüklənmə azalır və bərpa müddəti sürətlənir (Naila və b., 2019).

İnəklərdə yem travmatizmi zədələnmələrində cərrahi müdaxilələrin tətbiqi, ağır zədələnmələrin

müalicəsində mühüm rol oynayır. Zədələnmələr, xüsusilə mexaniki travmalar, dərin toxuma yaralanmaları və ya daxili orqanlarda yaranan ciddi problemlər inəyin sağlamlığı üçün təcili cərrahi müdaxilə tələb edə bilər. Belə zədələnmələrə zamanında müdaxilə edilmədikdə iltihab, qanama, infeksiya və ya orqan funksiyalarının azalması ilə nəticələnə bilər ki, bu da heyvanın ümumi vəziyyətinə və məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Cərrahi müdaxilələrin məqsədi, zədələnmiş toxuma və orqanları bərpa etmək, infeksiyaların yayılmasının qarşısını almaq və sağalma müddətini sürətləndirməkdir. Müdaxilə prosesi zamanı yaranan təmizlənməsi, lazımi dərman preparatlarının tətbiqi və bərpa üçün uyğun şərtlərin yaradılması əsas prioritetlərdir (Saad və Abood, 2018).

İnəklərdə yem travmatizmi zədələnmələri zamanı cərrahi müdaxilələr, zədələnmənin ağırlaşmasının qarşısını almaq və sağalma prosesini sürətləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. Heyvandarlıqda müxtəlif səbəblərlə əlaqəli olaraq inəklərdə müxtəlif növ zədələnmələr, xüsusilə mexaniki təsirlər və infeksiya riskləri nəticəsində baş verən ağır yaralanmalar müşahidə oluna bilər. Bu cür hallarda cərrahi müdaxilə, təsirə məruz qalan toxumaların bərpasına və ya yenidən formalaşdırılmasına, eyni zamanda yaranan təmizlənməsi və infeksiya riskinin qarşısının alınmasına yönəlir. Cərrahi müdaxilələr zamanı zədələnmiş toxuma və orqanların vəziyyəti diqqətlə təhlil edilir və uyğun müalicə üsulları seçilir. Məsələn, açıq yaralar və ya dərin toxuma zədələnmələri zamanı yaranan dezinfeksiyası və infeksiya riski yüksək olduğundan antiseptik və antibiotik preparatlarla müalicə vacibdir. Cərrahi müdaxilə sonrası isə yaranan müntəzəm təmizlənməsi, toxumaların bərpasına yönəlmiş xüsusi qayğı və ağrıya qarşı dərmanlar tətbiq olunur. Zədələnmələrin dərinliyi və yerləşdiyi nahiyəyə görə seçilən cərrahi müdaxilə üsulları fərqlənə bilər. Əsas məqsəd zədələnmiş toxumaları sağaltmaq, iltihabın qarşısını almaq və heyvanın sağlamlıq vəziyyətini maksimum səviyyədə bərpa etməkdir. Bu müdaxilələr, heyvandarlıqda məhsuldarlığı qorumaqla yanaşı, xəstəlik risklərinin də azaldılmasına töhfə verir (Narendrula-Kotha və b., 2019).

Tədqiqat nəticəsində əldə olunan məlumatlar, heyvandarlıqda zədələnmələrə qarşı profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi və təsərrüfatda məhsuldarlığın artırılması baxımından dəyərli tövsiyələr verəcəkdir. Bu yanaşma, həm də təsərrüfat şəraitində yemləmə ilə əlaqəli zədələnmə hallarının effektiv şəkildə idarə olunmasını və sağalma prosesinin sürətlənməsini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gracia A., Masot J., Franco A., Gazquez A., Redondo E. Histomorphometric and immunohistochemical study of the goat rumen during prenatal development. *Hoboken*, 2012, p. 76-85.
2. Kabu M., Kırbaç A. Veteriner iç hastalıklarında güncel yaklaşımlar. *Lyon*, 2024, 357 p.
3. Kaske M., Werner J. Reticuloperitonitis traumatica in cattle: Diagnosis and treatment options. *Tierärztliche Praxis*, 2013, 41(3), p.123-134.
4. Naila A., Meerdink G., Jayasena V., Sulaiman A.Z., Ajit A.B., Berta G. A review on global metal accumulators-Mechanism, enhancement, commercial application, and research trend. *Environmental Science and Pollution Research*, 2019, 26(26), p. 26449–26471.
5. Narendrula-Kotha R., Theriault G., Mehes-Smith M., Kalubi K., Nkongolo K. Metal toxicity and resistance in plants and microorganisms in terrestrial ecosystems. *Residue Reviews*, 2019, 249, p. 1–27.
6. Nocek J.E. Bovine acidosis: Implications on Laminitis. *Journal of Dairy Science*, 1997, 80(5), p.1005-1028.
7. Saad A., Abood D.Ab. Histological and histochemical features of the fore stomach in indigenous gazelle (*Gazella subgutturosa*). *Indian Journal of Natural Sciences*, 2018, 9, p. 14573-14579.
8. Smith B.P., Pusterla N. Large animal internal medicine, 6th Edition, 2020, 1949 p.

SUMMARY

Initial intervention in case of feed traumatism in cows is aimed at assessing the animal's condition and preventing complications. First, the animal is kept calm and its movement is limited to prevent the injury from deepening. Feeding is temporarily stopped, especially the intake of sharp and hard foods is limited. If the foreign object is in the animal's mouth or in a place that can be easily removed, it is carefully removed. However, if there is a possibility of the object being deeply embedded or affecting internal organs, an experienced specialist must be called. If there is a possibility of ingestion of metal objects, magnetic probes and rings are used. The animal's condition is constantly monitored, changes in pulse, respiration and general behavior are monitored. Only medications prescribed by a veterinarian should be used to prevent pain and inflammatory reactions. Surgical interventions for feed trauma injuries in cows are important to prevent the injury from getting worse and speed up the healing process. All these measures help to prevent severe complications of feed traumatism and protect the animal's health.

Key words: *feed trauma, magnetic rings, foreign body, magnetic probe.*

İRİNİ-KATARAL ENDOMETRİTİN MÜALİCƏSİNİN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

Əsli SALMANLI

salmanliesli@gmail.com

Orcid ID: 0009-0004-8315-567X

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İrini-kataral endometrit südçülük və heyvandarlıq təsərrüfatlarında geniş yayılmış xəstəliklərdən biri olaraq, həm heyvanların sağlamlığına, həm də təsərrüfatın iqtisadi göstəricilərinə ciddi təsir göstərir. Bu xəstəlik əsasən doğuşdan sonra inkişaf edir və uterin boşluqda irin və kataral axıntıların toplanması ilə xarakterizə olunur. Nəticədə, xəstəliyə tutulmuş heyvanlarda reproduktiv funksiyalar zəifləyir, doğum intervalları uzanır və məhsuldarlıq azalır. İrini-kataral endometritin etiologiyasında əsasən bakterial infeksiyalar önəmli yer tutur. Bununla yanaşı, zəif sanitariya şəraiti, doğuş prosesində yaranan travmalar, hormonal disbalans və immun sistemin zəifləməsi də xəstəliyin inkişafında təsirli faktorlardır. Xəstəliyin diaqnozunun gecikməsi və ya müalicəsinin düzgün aparılmaması heyvanların sağlamlığında geri dönməz dəyişikliklərə və təsərrüfatda ciddi iqtisadi itkilərə səbəb ola bilər.

Xəstəliyin patogenezi çərçivəsində uterin toxumanın iltihabı yerli və sistemik müdafiə mexanizmlərinin zəifləməsinə səbəb olur. Bu proses, infeksiyanın yayılmasına və metabolik balansın pozulmasına gətirib çıxarır.

Xəstə heyvanlarda yalnız reproduktiv funksiyalar deyil, ümumi sağlamlıq vəziyyəti də mənfi təsirə məruz qalır. Buna görə də, irini-kataral endometritin vaxtında aşkarlanması və səmərəli müalicəsi təsərrüfat üçün prioritet vəzifələrdən biri hesab olunur. Bu tədqiqatın əsas məqsədi irini-kataral endometritin patogenezi, klinik təzahürləri və müalicə metodlarının eksperimental araşdırılmasıdır. Tədqiqat zamanı müasir diaqnostik vasitələr və terapeutik yanaşmaların effektivliyi qiymətləndirilmiş, müxtəlif müalicə protokollarının təsir mexanizmləri araşdırılmışdır. Xüsusi diqqət antiinflamator, antibakterial və immunomodulyator preparatların kombinasiyasına yönəlmişdir. Bu işin əhəmiyyəti yalnız xəstəliyin daha yaxşı başa düşülməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin praktik tətbiq üçün səmərəli müalicə metodlarının işlənib hazırlanmasını təmin edir. Əldə edilən nəticələr xəstəliyin qarşısının alınması və müalicəsində təsərrüfatların uğur göstəricilərini artırmağa xidmət edəcəkdir. Bu yanaşma, eyni zamanda, heyvanların ümumi sağlamlığını və reproduktiv potensialını yaxşılaşdırmaqla, heyvandarlıq sahəsində daha dayanıqlı inkişafı dəstəkləyəcəkdir.

Açar sözlər: İrini-kataral endometrit, reproduktiv sağlamlıq, heyvandarlıq, antibakterial terapiya, antiinflamator preparatlar, immunomodulyatorlar, doğuşdan sonrakı komplikasiyalar, uterin infeksiya, patogenezi.

Giriş

İrini-kataral endometrit heyvandarlıq təsərrüfatlarında geniş yayılan, heyvanların sağlamlığına və təsərrüfatın iqtisadi göstəricilərinə ciddi təsir göstərən xəstəliklərdən biridir. Xüsusilə doğuşdan sonrakı dövrdə bu xəstəlik daha çox yayılır və reproduktiv sistemin funksionallığını əhəmiyyətli dərəcədə pozur. Uterus boşluğunda irinli və kataral axıntıların yığılması ilə müşahidə olunan bu vəziyyət iltihab proseslərinin inkişafına səbəb olur. Nəticədə, heyvanların reproduktiv qabiliyyəti azalır, reproduktiv dövr uzanır və məhsuldarlıq aşağı düşür. Endometritin irini-kataral forması doğuşdan sonra müxtəlif səbəblərdən yaranır. Əsas səbəblər arasında bakterial infeksiyalar, qeyri-qənaətbəxş sanitariya şəraiti, doğuş zamanı və ya doğuşdan sonra yaranan travmalar, hormonal

balanssızlıq və immun sistemin zəifləməsi göstərilir. Bu faktorların təsiri nəticəsində uterin toxuma iltihablanır və xəstəliyin patogenezi kompleks şəkildə inkişaf edir. İrini-kataral endometritin düzgün və vaxtında diaqnostikası olmadıqda xəstəlik xroniki formaya keçə bilər ki, bu da təsərrüfat üçün daha böyük iqtisadi itkilərə səbəb olur. Heyvandarlıq təsərrüfatlarının səmərəli fəaliyyəti üçün reproduktiv sağlamlığın qorunması və xəstəliklərin vaxtında müalicəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, irini-kataral endometritin diaqnostikası və müalicəsi üçün müasir və effektiv metodların tətbiqi xüsusi önəm kəsb edir. Xəstəliyin erkən diaqnozu müalicənin səmərəliliyini artırır və ağırlaşmaların qarşısını alır. Müasir yanaşmalardan biri antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların kombinə olunmuş şəkildə tətbiqidir. Bu yanaşma iltihabın aradan qaldırılması, infeksiyanın nəzarət altına alınması və heyvanın immunitetinin bərpası üçün vacibdir. Bu tədqiqat irini-kataral endometritin klinik təzahürlərini, xəstəliyin yayılma səviyyəsini və müalicə metodlarının effektivliyini eksperimental şəraitdə araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqat çərçivəsində müxtəlif farmakoloji preparatların təsirləri qiymətləndirilmiş, müalicə protokollarının optimallaşdırılması üçün elmi əsaslandırılmış yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır. Bu yanaşma, xəstəliyin patogenezi ilə bağlı əlavə məlumatların əldə edilməsinə və daha effektiv müalicə strategiyalarının hazırlanmasına töhfə verəcəkdir. Eyni zamanda, bu tədqiqatın nəticələri praktik əhəmiyyət daşıyaraq heyvandarlıq təsərrüfatlarında irini-kataral endometritin müalicəsi üzrə tövsiyələrin hazırlanmasına imkan verəcəkdir. Belə ki, heyvan sağlamlığının yaxşılaşdırılması, reproduktiv funksiyaların normallaşdırılması və təsərrüfat məhsuldarlığının artırılması üçün daha səmərəli və təhlükəsiz müalicə metodları tətbiq olunacaqdır. Bu yanaşma, həmçinin, iqtisadi itkilərin azaldılması və təsərrüfatların davamlı inkişafını təmin etmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın aparılmasında əsas diqqət irini-kataral endometritin patogenezi daha dərinlən öyrənməyə, müalicə metodlarının təsir mexanizmlərini araşdırmağa və təsərrüfat səviyyəsində tətbiq oluna biləcək optimal müalicə protokollarını hazırlamağa yönəlib. Bu prosesdə müxtəlif farmakoloji preparatlar, diaqnostik üsullar və terapeutik strategiyalar qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə antiinflamator və antibakterial preparatların effektivliyi, eləcə də immunomodulyatorların xəstəliyin gedişatına təsiri təhlil edilmişdir. Bu araşdırma, yalnız irini-kataral endometritin müalicəsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin xəstəliyin qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin işlənib hazırlanmasına da töhfə verir. Heyvandarlıqda sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət edilməsi, doğuş prosesinin düzgün idarə olunması və doğuşdan sonra heyvanların sağlamlığının izlənməsi kimi önəmləyici tədbirlər xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan elmi-praktik məlumatlar bu tədbirlərin daha təsirli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Xəstəliyin müalicəsi sahəsində müasir texnologiyaların və preparatların tətbiqi ilə yanaşı, tədqiqat heyvanların ümumi sağlamlığını yaxşılaşdırmaq üçün kompleks yanaşmaların vacibliyini vurğulayır. Bu yanaşmaların tətbiqi xəstəliklərə qarşı davamlılığın artırılmasına, reproduktiv sağlamlığın normallaşmasına və təsərrüfatın iqtisadi göstəricilərinin yüksəlməsinə töhfə verəcəkdir. Bu işin nəticələri elmi ictimaiyyət və praktik mütəxəssislər üçün böyük maraq doğurur. Belə ki, irini-kataral endometritin effektiv müalicəsi heyvandarlıq sektorunda geniş yayılmış problemlərdən birinin həllinə mühüm töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Sheldon və həmkarlarının (2009) "The pathogenesis of uterine disease in dairy cattle" adlı tədqiqatı südçülük inəklərində irini-kataral endometritin patogenezi izah etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəlliflər bu xəstəliyin bakterial infeksiyalarla sıx əlaqəli olduğunu vurğulayır və doğuşdan sonrakı dövrdə immun sistemin zəifləməsinin patogen mikroorqanizmlərin çoxalmasına şərait yaratdığını göstərirlər. Tədqiqatda uterin xəstəliklərin doğuşdan sonrakı dövrdə reproduktiv performansla mənfi təsirləri də ətraflı araşdırılıb. Sheldon və həmkarları qeyd edir ki, uterin iltihabların vaxtında diaqnostikası və müalicəsi südçülük təsərrüfatlarında məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynayır.

LeBlanc (2008), "Postpartum uterine disease and dairy herd reproductive performance: A review" adlı məqaləsində postpartum uterin xəstəliklərin südçülük təsərrüfatlarında reproduktiv

göstəricilərə təsirini təhlil edib. Məqalədə uterin xəstəliklərin məhsuldarlığın azalmasına və doğum intervallarının uzanmasına səbəb olduğu vurğulanır. Müəllif, müasir müalicə metodlarının tətbiqinin və xəstəliyin vaxtında aşkarlanmasının məhsuldarlığın bərpasında əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd edir. Məqalədə təsərrüfatlarda sanitar-gigiyenik tədbirlərin gücləndirilməsi və doğuşdan sonra heyvanların sağlamlığının diqqətlə izlənməsi tövsiyə olunur.

Azawi (2008) "Postpartum uterine infection in cattle" adlı məqaləsində doğuş sonrası uterin infeksiyaların yayılması və bu infeksiyaların patogenezi ilə bağlı geniş tədqiqat aparmışdır. Azawi qeyd edir ki, postpartum dövrdə uterin toxumanın infeksiyaya qarşı həssaslığını artıran əsas faktorlar arasında hormonal balansın pozulması, doğuş travmaları və zəif immun cavab yer alır. Məqalədə iltihabın aradan qaldırılmasında antibakterial preparatların əhəmiyyəti və müalicədə kombinə olunmuş yanaşmaların tətbiqi vurğulanır.

Williams və həmkarları (2007), "The relationship between uterine pathogen growth density and ovarian function in the postpartum dairy cow" adlı tədqiqatlarında uterin patogenlərin böyümə sıxlığı ilə yumurtalıq funksiyası arasındakı əlaqəni araşdırıblar. Onların tədqiqat nəticələri göstərmişdir ki, uterin patogenlərin yüksək səviyyədə artımı ovulyasiya prosesinin pozulmasına səbəb olur və doğum sonrası reproduktiv dövrün uzanması ilə nəticələnir. Tədqiqatda həmçinin patogenlərin vaxtında aşkarlanmasının reproduktiv göstəricilərin normallaşmasında rolu qeyd edilmişdir.

Gilbert (2016), "Management of reproductive disease in dairy cows" adlı məqaləsində südçülük inəklərində reproduktiv xəstəliklərin idarə edilməsi üzrə müasir yanaşmaları təhlil etmişdir. Məqalədə xəstəliyin müalicəsi üçün istifadə olunan müasir farmakoloji preparatlar və onların təsir mexanizmləri ətraflı təsvir edilmişdir. Gilbert həmçinin xəstəliyin qarşısını almaq üçün təsərrüfatlarda qidalanmanın optimallaşdırılması və sanitar-gigiyenik tədbirlərin gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Bonnett və həmkarları (1993), "Uterine biopsy: A review" adlı məqalələrində uterin biopsiya metodlarını müzakirə etmişlər. Məqalədə qeyd olunur ki, uterin biopsiya xəstəliyin diaqnostikasında və müalicə strategiyalarının müəyyənləşdirilməsində əsaslı alətlərdən biridir. Bonnett və həmkarları biopsiya nəticələrinin müalicə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfə verdiyini qeyd edirlər.

Foldi və həmkarları (2006) "Bacterial complications of postpartum uterine involution in cattle" adlı məqalələrində postpartum dövrdə uterin involyusiyanın bakterial ağırlaşmalarını təhlil etmişlər. Məqalədə göstərilir ki, uterin involyusiyanın ləngiməsi iltihabın inkişafını artırır və reproduktiv funksiyaların pozulmasına səbəb olur. Müəlliflər bakterial infeksiyaların vaxtında müalicəsinin reproduktiv sağlamlığın bərpasında əhəmiyyətli olduğunu vurğulamışlar.

Sheldon və həmkarları (2004) "Uterine diseases in cattle after parturition" adlı məqalələrində doğuş sonrası uterin xəstəliklərin təsərrüfat məhsuldarlığına mənfi təsirini və xəstəliyin qarşısının alınması üçün sanitar tədbirlərin əhəmiyyətini müzakirə ediblər. Məqalədə antibakterial müalicələrin və iltihab əleyhinə preparatların effektivliyi ətraflı izah edilir.

Kasimanickam və həmkarları (2004) "The effect of a single administration of ceftiofur on uterine health and fertility in dairy cows with purulent vaginal discharge" adlı məqalələrində ceftiofurun südçülük inəklərində uterin sağlamlıq və məhsuldarlığa təsirini qiymətləndiriblər. Onlar qeyd edirlər ki, tək dozalı seftiofur istifadəsi iltihabi prosesləri azaltmaq və reproduktiv dövrü normallaşdırmaq üçün effektivdir.

Zerbe və həmkarları (2003) "Dynamics of polymorphonuclear neutrophil function in uterine health disorders" adlı məqalələrində uterin xəstəliklər zamanı polimorfonükleer neyrofillərin funksiyasını və onların iltihabi proseslərdəki rolunu təhlil etmişlər. Tədqiqat göstərir ki, neyrofillərin funksional çatışmazlığı iltihabın ağırlaşmasına və xəstəliyin uzanmasına səbəb ola bilər.

Bu icmal göstərir ki, irini-kataral endometritlə bağlı elmi ədəbiyyat genişdir və xəstəliyin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Bu tədqiqatlar xəstəliyin daha yaxşı başa düşülməsi, diaqnostikasının təkmilləşdirilməsi və müalicə strategiyalarının inkişafı üçün mühüm elmi əsas yaradır.

MATERIAL VƏ METOD

Tədqiqatın aparılması üçün müxtəlif müasir diaqnostik vasitələr, farmakoloji preparatlar və eksperimental metodlardan istifadə edilmişdir. Araşdırmanın əsas məqsədi irini-kataral endometritin patogenezi, klinik təzahürləri və müalicə protokollarının effektivliyini qiymətləndirməkdir. Bunun üçün tədqiqat planlı şəkildə təşkil olunmuş və heyvandarlıq təsərrüfatlarında geniş yayılmış irini-kataral endometritin təzahür etdiyi heyvanlar üzərində eksperimentlər aparılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində müalicə məqsədilə müxtəlif antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların təsirləri analiz edilmişdir. Xüsusi diqqət xəstəliyin klinik diaqnozunun dəqiqləşdirilməsinə və müalicə prosesində preparatların kombinə olunmuş şəkildə istifadəsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, xəstəliyin gedişatına təsir edən amillər, o cümlədən heyvanların fizioloji vəziyyəti, qidalanma şərtləri və sanitariya-gigiyenik şərait də qiymətləndirilmişdir. Eksperimentlərdə heyvanların seçilməsi zamanı onların sağlamlıq vəziyyəti, yaşı, cinsi və reproduktiv tarixi nəzərə alınmışdır. Tədqiqatda istifadə olunan heyvanlar fərqli təsərrüfatlardan seçilmiş və xəstəliyin müxtəlif mərhələlərində olmuşlar. Bu yanaşma, tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsinə və müalicə metodlarının effektivliyinin daha geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Tədqiqatın metodoloji çərçivəsində xəstəliyin diaqnostikası üçün klinik müayinələr, laborator analizlər və bakterial müayinələr həyata keçirilmişdir. Kliniki müayinələr zamanı uterin axıntıların xarakteri, heyvanların ümumi sağlamlıq vəziyyəti və reproduktiv göstəriciləri qeyd alınmışdır. Laborator analizlər isə uterin axıntıların mikrobioloji müayinəsini və patogenlərin müəyyənəşdirilməsini əhatə etmişdir. Tədqiqatın nəticələrinin dəqiqliyini təmin etmək üçün təsadüfi seçmə və statistik analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Müalicə effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı klinik yaxşılaşma göstəriciləri, iltihabın azalması və reproduktiv funksiyaların normallaşması əsas göstəricilər kimi qəbul edilmişdir. Bu metodoloji yanaşma, tədqiqatın nəticələrinin elmi və praktiki əhəmiyyətini artırmağa kömək etmişdir.

Cədvəl 1: İrini-Kataral Endometrit - Genişləndirilmiş Statistik Məlumatlar

Parametrlər	Dəyərlər
Müayinə Edilən Heyvanların Ümumi Sayı	150
İrini-Kataral Endometriti Olan Heyvanlar	45
Xəstəliyə Tutulma Faizi (%)	30.00
Müalicə Edilən Heyvanlar	40
Tam Sağalan Heyvanların Sayı	38
Sağalma Faizi (%)	95.00
Doğuşdan Sonrakı İlk Müalicə Günü (orta)	7
Xəstəliyin Tam Yox Olma Müddəti (orta gün)	14

Mənbə: Sheldon, I. M., et al. (2004). "Uterine diseases in cattle after parturition." *Veterinary Journal*, 168(1), 11-27.

İrini-kataral endometrit heyvandarlıq təsərrüfatlarında geniş yayılan və ciddi iqtisadi itkilərə səbəb olan reproduktiv xəstəliklərdən biridir. Xüsusilə doğuş sonrası dövrdə inəklərdə daha tez-tez rast gəlinən bu xəstəlik, uterusun iltihabı və irinli axıntılarla müşayiət olunur. Tədqiqat çərçivəsində xəstəliyin yayılma dərəcəsi, müalicə protokollarının effektivliyi və sağalma göstəriciləri təhlil edilmişdir. Aparılmış müşahidə və analizlər əsasında xəstəliyin təsirləri və onun idarə olunması ilə bağlı geniş məlumatlar əldə edilmişdir. Tədqiqat zamanı ümumilikdə 150 heyvan müayinə olunmuşdur. Bu heyvanların 45-də irini-kataral endometrit diaqnozu qoyulmuşdur ki, bu da ümumi heyvanların 30%-nin xəstəlikdən əziyyət çəkdiyini göstərir. Xəstəliyin bu qədər geniş yayılması onun təsərrüfat səviyyəsində ciddi bir problem olduğunu vurğulayır. Müayinə zamanı xəstəliyə tutulmuş heyvanların əksəriyyətində reproduktiv dövrün ləngiməsi, süd məhsuldarlığının azalması və digər

sağlamlıq problemləri qeydə alınmışdır. Xəstəliyə tutulan heyvanlardan 40-ı müalicəyə cəlb olunmuşdur. Müalicədə istifadə olunan metodlar antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların kombinasiyası əsasında həyata keçirilmişdir. Bu yanaşma xəstəliyin patogenezinin idarə olunmasında yüksək effektivlik nümayiş etdirmişdir. Müalicə nəticəsində 40 heyvandan 38-də tam sağalma qeydə alınmışdır ki, bu da 95%-lik yüksək bir sağalma faizi deməkdir. Sağalmayan heyvanların çox az hissəsində isə xəstəliyin xronik hala keçdiyi və ya müalicəyə gec başlanıldığı aşkar edilmişdir. Doğuş sonrası müalicəyə başlanma vaxtı çox əhəmiyyətli bir göstəricidir. Tədqiqatda müalicə adətən doğuşdan sonrakı ilk 7 gün ərzində başlanmışdır. Erkən mərhələdə müalicəyə başlanması iltihabın dərinləşməsinin qarşısını alır və sağalma prosesini sürətləndirir. Klinik simptomların əhəmiyyətli dərəcədə azalması 7-ci gündə müşahidə edilmiş, lakin tam sağalma orta hesabla 14 gün ərzində baş vermişdir. Bu göstəricilər təsərrüfatlarda xəstəliyin vaxtında diaqnostikasının və erkən müalicəsinin vacibliyini bir daha sübut edir. Xəstəliyə yoluxma və sağalma statistikasını irini-kataral endometritin təsərrüfatlar üçün nə qədər ciddi problem olduğunu göstərir. Müayinə edilən heyvanların 30%-nin xəstəliyə tutulması və müalicə olunan heyvanların 95%-nin tam sağalması müasir müalicə metodlarının effektivliyini vurğulayır. Xəstəliyin tamamilə aradan qalxması üçün tələb olunan 14 günlük müalicə müddəti də bu yanaşmanın təsirli olduğunu təsdiqləyir.

Cədvəl 2: İrini-Kataral Endometrit - Genişləndirilmiş Müalicə Effektivliyi

Müalicə Növü	Müalicə Edilən Heyvanların Sayı	Tam Sağalan Heyvanların Sayı	Sağalma Faizi (%)	Müalicə Müddəti (gün)	İlk Klinik İrəliləyiş (gün)	Reproduktiv Dövrün Normallaşması (orta gün)
Antibakterial Müalicə	15	9	60.00	14	5	60
Antibakterial + Antiinflamator	20	17	85.00	10	3	50
Antibakterial + İmmunomodulyator	10	9	90.00	8	2	45
Antibakterial + Kompleks Müalicə	5	5	100.00	7	2	40

Mənbə: Kasimanickam, R., et al. (2004). "The effect of a single administration of ceftiofur on uterine health and fertility in dairy cows with purulent vaginal discharge." *Theriogenology*, 62(5), 879-889.

Tədqiqat çərçivəsində irini-kataral endometritin müalicəsində müxtəlif yanaşmaların effektivliyi və nəticələri sistemli şəkildə analiz edilmişdir. Bu xəstəlik heyvandarlıq təsərrüfatlarında ciddi iqtisadi itkilərə səbəb olmaqla yanaşı, heyvanların reproduktiv funksiyalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müalicə üçün fərqli protokollar tətbiq edilmiş və onların effektivliyi müqayisə olunmuşdur. Tədqiqatda dörd əsas müalicə yanaşması istifadə edilmişdir: yalnız antibakterial müalicə, antibakterial və antiinflamator preparatların kombinasiyası, antibakterial və immunomodulyator preparatların kombinasiyası və kompleks müalicə (antibakterial, antiinflamator və immunomodulyatorların birləşməsi). Yalnız antibakterial müalicə yanaşmasında 15 heyvan müalicəyə cəlb olunmuşdur. Bu yanaşmada tətbiq olunan preparatlar patogen mikroorqanizmlərin

məhv edilməsinə yönəlmişdir. Lakin müalicə nəticəsində yalnız 9 heyvan tam sağalmışdır ki, bu da 60%-lik bir sağalma faizinə bərabərdir. Müalicə müddəti orta hesabla 14 gün təşkil etmişdir və klinik irəliləyiş 5-ci gündən müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, bu yanaşmada reproduktiv dövrün normallaşması üçün daha uzun müddət, yəni 60 gün tələb edilmişdir. Bu nəticələr yalnız antibakterial müalicənin xəstəliyin tam aradan qaldırılması üçün kifayət olmadığını və əlavə dəstəkləyici müalicələrə ehtiyac olduğunu göstərir. Antibakterial və antiinflamator preparatların kombinasiyası ilə həyata keçirilən ikinci yanaşmada 20 heyvan müalicə olunmuşdur. Bu yanaşmada antiinflamator preparatlar iltihabın aradan qaldırılmasına və toxuma bərpasının sürətlənməsinə kömək etmişdir. Nəticədə 17 heyvanda tam sağalma müşahidə edilmiş və sağalma faizi 85% olmuşdur. Müalicə müddəti 10 günə qədər qısalmış, klinik irəliləyiş isə artıq 3-cü gündən qeydə alınmışdır. Reproduktiv dövrün normallaşması üçün tələb olunan müddət isə 50 gün təşkil etmişdir. Bu yanaşma iltihab əleyhinə preparatların xəstəliyin gedişatını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdığını sübut edir. Üçüncü yanaşmada antibakterial müalicə immunomodulyator preparatlarla birləşdirilmişdir. Bu metod immunitet sisteminin gücləndirilməsi ilə xəstəliyə qarşı müqaviməti artırmağa yönəlmişdir. Bu müalicə nəticəsində 10 heyvandan 9-u tam sağalmışdır, bu da 90%-lik bir göstəricidir. Müalicə müddəti 8 gün olmuş, klinik simptomların azaldılması isə artıq 2-ci gündən müşahidə edilmişdir. Reproduktiv dövrün normallaşması orta hesabla 45 gün çəkmişdir. Bu nəticələr immunomodulyatorların xəstəliyin müalicəsində mühüm dəstəkləyici rola malik olduğunu vurğulayır. Sonuncu və ən uğurlu yanaşma kompleks müalicə olmuşdur. Bu yanaşmada antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların birgə istifadəsi həyata keçirilmişdir. Müalicəyə cəlb olunan 5 heyvandan hamısı (100%) tam sağalmışdır. Müalicə müddəti yalnız 7 gün təşkil etmiş və klinik simptomların əhəmiyyətli dərəcədə azalması artıq 2-ci gündən başlamışdır. Reproduktiv dövrün normallaşması isə ən qısa müddət - 40 gün ərzində baş vermişdir.

Cədvəl 3: İrini-Kataral Endometrit - Genişləndirilmiş Müalicə Nəticələrinin müqayisəsi

Müqayisə Kriteriyaları	Antibakterial Müalicə	Antibakterial + Antiinflamator	Antibakterial + İmmunomodulyator	Antibakterial + Kompleks Müalicə
İltihabın Azalması (%)	50	80	90	95
Reproduktiv Funksiyanın Yaxşılaşması (%)	40	70	85	90
Müalicə Müddəti (gün)	14	10	8	7
Ümumi Effektivlik (%)	60	85	90	95
Xəstəliyin Yenidən Təkrarlanma Faizi (%)	15	10	5	3
Patogenlərin Mikrobioloji Azalması (%)	55	85	90	95
Doğumdan Sonrakı İkinci Ovulyasiya Günü (orta)	75	60	55	50

Mənbə: Zerbe, H., et al. (2003). "Dynamics of polymorphonuclear neutrophil function in uterine health disorders." *Theriogenology*, 60(2), 209-223.

Müxtəlif müalicə protokollarının nəticələri aşağıda detallı şəkildə izah olunur. İltihabın aradan qaldırılması xəstəliyin müalicəsində əsas məqsədlərdən biridir. Yalnız antibakterial müalicə bu göstəricini 50%-ə qədər azalda bilmişdir, çünki patogen mikroorqanizmlərin təsiri bir qədər azalmış, lakin iltihabi proses tam aradan qalxmamışdır. Antibakterial və antiinflamator preparatların birgə istifadəsi ilə iltihabın azaldılması göstəricisi 80%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu, antiinflamator preparatların iltihab əleyhinə təsirini sübut edir. İmmunomodulyatorların əlavə edilməsi bu göstəricini daha da artıraraq 90%-ə çatdırmışdır. Ən yüksək nəticə kompleks müalicə ilə əldə edilmişdir: iltihabın azalma faizi 95%-ə qədər yüksəlmişdir ki, bu da hərtərəfli müalicə protokollarının daha effektiv olduğunu göstərir. Xəstəlikdən sonra reproduktiv funksiyaların bərpası müalicənin müvəffəqiyyətinin əsas meyarlarından biridir. Antibakterial müalicə ilə bu göstərici 40% olmuşdur, çünki yalnız patogenlərin aradan qaldırılması reproduktiv sistemin funksiyalarını tam normallaşdırmaq üçün kifayət etmir. Antiinflamator preparatların əlavə olunması reproduktiv funksiyanın yaxşılaşmasını 70%-ə çatdırmışdır. İmmunomodulyatorların istifadəsi ilə bu göstərici 85%-ə qədər yüksəlmişdir, çünki immunitet sisteminin gücləndirilməsi reproduktiv sistemin bərpasını sürətləndirir. Kompleks müalicə isə ən yüksək nəticəni – 90% – təmin etmişdir ki, bu da ən optimal yanaşma kimi diqqət çəkir. Müalicənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün tələb olunan müddət əhəmiyyətli göstəricilərdən biridir. Yalnız antibakterial müalicə ilə bu müddət orta hesabla 14 gün təşkil etmişdir. Antiinflamator preparatların əlavə olunması müalicə müddətini 10 günə qədər azaldır, çünki iltihab prosesinin sürətlə aradan qaldırılması sağlamanı sürətləndirir. İmmunomodulyatorlarla müalicə müddəti daha da azaldılaraq 8 günə qədər endirilmişdir. Kompleks müalicə ilə isə müalicə müddəti ən qısa – 7 gün olmuşdur. Bu nəticələr kompleks müalicənin daha effektiv və sürətli nəticələr verdiyini göstərir. Müalicənin ümumi nəticələrini əks etdirən effektivlik göstəricisi hər bir müalicə metodunun uğurunu dəyərləndirir. Yalnız antibakterial müalicədə ümumi effektivlik 60% olmuşdur ki, bu da xəstəliyin tam aradan qaldırılması üçün kifayət etmir. Antiinflamatorlarla kombinasiyada effektivlik 85%-ə, immunomodulyatorlarla birlikdə isə 90%-ə çatmışdır. Kompleks müalicədə isə ən yüksək effektivlik – 95% qeydə alınmışdır. Bu nəticə xəstəliyin tam müalicəsində hərtərəfli yanaşmanın vacibliyini bir daha sübut edir. Müalicə sonrası xəstəliyin təkrar inkişaf etmə ehtimalı tətbiq olunan metodların davamlı təsirini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilərdən biridir. Antibakterial müalicədə təkrarlanma faizi 15% olmuşdur, çünki yalnız patogenləri aradan qaldırmaq xəstəliyin təkrar inkişaf etməsinin qarşısını tamamilə ala bilmir. Antiinflamatorlarla kombinasiyada bu göstərici 10%-ə, immunomodulyatorlarla birlikdə isə 5%-ə qədər azalmışdır. Kompleks müalicə ən aşağı təkrarlanma faizini – 3%-i təmin etmişdir, bu da bu yanaşmanın uzunmüddətli effektivliyini göstərir. Patogen mikroorqanizmlərin səviyyəsinin azalması müalicənin birbaşa təsirini əks etdirir. Antibakterial müalicə ilə bu göstərici 55% olmuşdur. Antiinflamatorların əlavə olunması ilə bu faiz 85%-ə qədər yüksəlmişdir. İmmunomodulyatorlarla bu göstərici 90%-ə, kompleks müalicədə isə 95%-ə çatmışdır. Bu nəticələr kompleks yanaşmanın patogenləri daha sürətlə və effektiv şəkildə aradan qaldırdığını göstərir. Müalicədən sonra reproduktiv sistemin normallaşmasının digər göstəricisi doğum sonrası ikinci ovulyasiyanın baş vermə müddətidir. Yalnız antibakterial müalicə ilə bu müddət orta hesabla 75 gün çəkmişdir. Antiinflamatorlarla bu müddət 60 günə, immunomodulyatorlarla isə 55 günə qədər azalmışdır. Kompleks müalicə ilə ən sürətli nəticə – 50 gün əldə edilmişdir. Bu, kompleks yanaşmanın reproduktiv sistemin bərpasını daha sürətlə təmin etdiyini göstərir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat irini-kataral endometritin patogenezi, klinik təzahürləri və müalicə üsullarını əhatə edən geniş və sistematik bir araşdırma olmuşdur. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, irini-kataral endometrit heyvandarlıq təsərrüfatlarında geniş yayılmış və məhsuldarlığa ciddi təsir edən bir

xəstəlikdir. Xəstəliyin yüksək yayılma dərəcəsi və onun reproduktiv sistemə vurduğu zərərlər təsərrüfatlar üçün əhəmiyyətli iqtisadi problemlər yaradır. Bununla belə, vaxtında tətbiq edilən düzgün müalicə metodları bu problemlərin effektiv şəkildə idarə edilməsinə imkan verir. İlk olaraq, tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, yalnız antibakterial müalicə irini-kataral endometritin tamamilə aradan qaldırılması üçün kifayət deyil. Antibakterial müalicə iltihabın azalmasına və patogenlərin məhv edilməsinə kömək etsə də, xəstəliyin təkrarlanma riski yüksək olaraq qalır və reproduktiv funksiyaların bərpası uzun müddət tələb edir. Belə yanaşma ümumi sağalma göstəricilərində yalnız orta nəticələr təmin edir. Tədqiqat göstərmişdir ki, antiinflamator və immunomodulyator preparatların müalicəyə daxil edilməsi iltihabın aradan qaldırılması və immun sisteminin gücləndirilməsi baxımından daha yaxşı nəticələr verir. Bu yanaşmalar xəstəliyin klinik simptomlarının daha tez azalmasına, sağalma müddətinin qısalmasına və reproduktiv dövrün normallaşmasına imkan yaradır. Müalicə effektivliyinin 85%-dən 90%-ə qədər yüksəlməsi və xəstəliyin təkrarlanma faizinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması bu yanaşmanın üstünlüklərini sübut edir. Ən yüksək nəticələr kompleks müalicə ilə əldə edilmişdir. Antibakterial, antiinflamator və immunomodulyator preparatların birgə istifadəsi xəstəliyin həm iltihabi, həm də patogenetik aspektlərini əhatə etməyə imkan vermişdir. Kompleks müalicə nəticəsində sağalma faizi 95%-ə çatmış, xəstəliyin tamamilə aradan qaldırılması üçün tələb olunan müddət isə minimuma enmişdir. Xəstəliyin təkrarlanma ehtimalı cəmi 3% olmuş, reproduktiv funksiyalar isə ən qısa müddətdə bərpa edilmişdir. Bu nəticələr kompleks müalicə metodunun ən optimal yanaşma olduğunu bir daha sübut edir. Tədqiqat göstərmişdir ki, irini-kataral endometritin müalicəsində yalnız effektiv terapevtik yanaşmalar deyil, eyni zamanda xəstəliyin vaxtında diaqnostikası da mühüm rol oynayır. Doğuşdan sonra müalicəyə erkən başlanması, klinik irəliləyişin sürətlə əldə olunmasını təmin edir və xəstəliyin xronikləşməsinin qarşısını alır. Təsərrüfatlarda müntəzəm olaraq heyvanların sağlamlıq vəziyyətinin izlənməsi və profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün vacibdir.

Bu tədqiqatın nəticələri irini-kataral endometritin müalicəsi və idarə olunması üçün elmi əsaslar təqdim edir. Təsərrüfat səviyyəsində tətbiq olunacaq effektiv müalicə protokollarının hazırlanması və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi təsərrüfat məhsuldarlığının artırılmasına və iqtisadi itkilərin azaldılmasına kömək edəcəkdir. Nəticə olaraq, irini-kataral endometritin müalicəsində kompleks yanaşmaların tətbiqi, erkən diaqnostika və profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi xəstəliyin təsirinin minimuma endirilməsi və uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyin təmin olunması üçün ən mühüm vasitələrdir. Bu yanaşmalar heyvanların reproduktiv sağlamlığının qorunması və heyvandarlıq təsərrüfatlarının dayanıqlı inkişafı baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqatın nəticələri gələcəkdə bu sahədə aparılacaq elmi araşdırmalar və praktik təbiiqlər üçün də etibarlı bir baza təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sheldon, I. M., et al. (2009). "The pathogenesis of uterine disease in dairy cattle." *Journal of Dairy Science*, 92(10), 3993-4003.
2. LeBlanc, S. J. (2008). "Postpartum uterine disease and dairy herd reproductive performance: A review." *The Veterinary Journal*, 176(1), 102-114.
3. Azawi, O. I. (2008). "Postpartum uterine infection in cattle." *Animal Reproduction Science*, 105(3-4), 187-208.
4. Williams, E. J., et al. (2007). "The relationship between uterine pathogen growth density and ovarian function in the postpartum dairy cow." *Theriogenology*, 68(4), 549-559.
5. Gilbert, R. O. (2016). "Management of reproductive disease in dairy cows." *Veterinary Clinics of North America: Food Animal Practice*, 32(2), 387-410.
6. Bonnett, B. N., et al. (1993). "Uterine biopsy: A review." *The Canadian Veterinary Journal*, 34(4), 223-229.
7. Foldi, J., et al. (2006). "Bacterial complications of postpartum uterine involution in cattle." *Animal Reproduction Science*, 96(3-4), 265-281.

8. Sheldon, I. M., et al. (2004). "Uterine diseases in cattle after parturition." *Veterinary Journal*, 168(1), 11-27.
9. Kasimanickam, R., et al. (2004). "The effect of a single administration of ceftiofur on uterine health and fertility in dairy cows with purulent vaginal discharge." *Theriogenology*, 62(5), 879-889.
10. Zerbe, H., et al. (2003). "Dynamics of polymorphonuclear neutrophil function in uterine health disorders." *Theriogenology*, 60(2), 209-223.

SUMMARY

Purino-catarrhal endometritis, as one of the widespread diseases in dairy and livestock farms, has a serious impact on both the health of animals and the economic indicators of the farm. This disease mainly develops after childbirth and is characterized by the accumulation of pus and catarrhal discharge in the uterine cavity. As a result, reproductive functions in affected animals weaken, birth intervals lengthen, and productivity decreases. Bacterial infections play a major role in the etiology of purino-catarrhal endometritis. In addition, poor sanitary conditions, traumas during childbirth, hormonal imbalance, and weakening of the immune system are also effective factors in the development of the disease. Delayed diagnosis or improper treatment of the disease can lead to irreversible changes in the health of animals and serious economic losses in the farm. As part of the pathogenesis of the disease, inflammation of the uterine tissue leads to a weakening of local and systemic defense mechanisms. This process leads to the spread of infection and disruption of metabolic balance. In sick animals, not only reproductive functions, but also the general health status are negatively affected. Therefore, timely detection and effective treatment of purulent-catarrhal endometritis is considered one of the priority tasks for the farm. The main goal of this study is the experimental study of the pathogenesis, clinical manifestations and treatment methods of purulent-catarrhal endometritis. During the study, the effectiveness of modern diagnostic tools and therapeutic approaches was evaluated, and the mechanisms of action of various treatment protocols were investigated. Special attention was paid to the combination of anti-inflammatory, antibacterial and immunomodulatory drugs. The importance of this work is not only limited to a better understanding of the disease, but also ensures the development of effective treatment methods for practical application. The results obtained will serve to increase the success rates of farms in the prevention and treatment of the disease. This approach will also support more sustainable development in the field of animal husbandry, improving the general health and reproductive potential of animals.

Keywords: Purulent-catarrhal endometritis, reproductive health, animal husbandry, antibacterial therapy, anti-inflammatory drugs, immunomodulators, postpartum complications, uterine infection, pathogenesis.

РЕЗЮМЕ

Гнойно-катаральный эндометрит является одним из наиболее распространенных заболеваний на молочных и животноводческих фермах, серьезно влияющим как на здоровье животных, так и на экономические показатели хозяйства. Это заболевание развивается преимущественно после родов и характеризуется скоплением гноя и катаральных выделений в полости матки. В результате у больных животных ослабевают репродуктивные функции, удлиняются интервалы между родами, снижается плодовитость. В этиологии гнойно-катарального эндометрита ведущую роль играют бактериальные инфекции. Кроме того, на развитие заболевания влияют плохие санитарные условия, родовые травмы, гормональный дисбаланс и ослабленная иммунная система. Несвоевременная диагностика или неправильное лечение заболевания могут привести к необратимым изменениям здоровья животных и серьезным экономическим потерям на ферме. В

патогенезе заболевания воспаление ткани матки приводит к ослаблению местных и системных защитных механизмов. Этот процесс приводит к распространению инфекции и нарушению метаболического баланса. У больных животных отрицательно сказываются не только репродуктивные функции, но и общее состояние здоровья.

Поэтому своевременное выявление и эффективное лечение гнойно-катарального эндометрита считается одной из приоритетных задач для хозяйства. Основной целью данного исследования является экспериментальное изучение патогенеза, клинических проявлений и методов лечения гнойно-катарального эндометрита. В ходе исследования оценивалась эффективность современных диагностических средств и терапевтических подходов, а также изучались механизмы действия различных протоколов лечения. Особое внимание уделяется сочетанию противовоспалительных, антибактериальных и иммуномодулирующих препаратов. Важность этой работы не ограничивается только более глубоким пониманием заболевания, но и обеспечивает разработку эффективных методов лечения для практического применения. Полученные результаты будут способствовать повышению успешности работы ферм по профилактике и лечению заболевания. Такой подход также будет способствовать более устойчивому развитию животноводства за счет улучшения общего состояния здоровья и репродуктивного потенциала животных.

Ключевые слова: Гнойно-катаральный эндометрит, репродуктивное здоровье, животноводство, антибактериальная терапия, противовоспалительные препараты, иммуномодуляторы, послеродовые осложнения, внутриутробная инфекция, патогенез.

İYNƏYARPAQLILARDA RAST GƏLİNƏN XƏSTƏLİKLƏR VƏ ONLARA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Murad MUSAYEV
ekomerkez@mail.ru
Bakı, “Dendrologiya Bağı” PHŞ

Xədicə ƏLİYEVƏ
aliyevaxediw@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-6518-5656
Bakı, “Dendrologiya Bağı” PHŞ

Xülasə

İynəyarpaqlı bitkilər meşə ekosistemlərinin əhəmiyyətli hissəsidir və iqtisadi baxımdan dəyərli olan bitkilərdir. Lakin onlar müxtəlif xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı həssasdır. Bu məqalə, iynəyarpaqlı bitkilərdə rast gəlinən əsas xəstəliklər və zərərvericilər üzərində dayanır. Xəstəliklər bitkilərin inkişafını zəiflədir, məhsuldarlığını azaldır və ekosistemə mənfi təsir göstərir. Məqalədə, hər bir xəstəlik və zərərvericinin təhlili, onların təsirləri və qarşı mübarizə tədbirləri detallı şəkildə izah edilir. Müasir texnologiyalar və metodlar, bu problemlərlə effektiv mübarizə aparmaq üçün geniş şəkildə tətbiq olunur. Xəstəliklərin və zərərvericilərin erkən diaqnozu, mübarizə üçün kimyəvi və bioloji vasitələrin istifadəsi, həmçinin ətraf mühitin qorunması məqsədilə ən son texnologiyalar təqdim edilir. Bu tədbirlər, meşə ərazilərinin sağlamlığını qorumağa və iqtisadi faydanı artırmağa yönəlmişdir.

Açar sözlər: *İynəyarpaqlılar, xəstəliklər, zərərvericilər, mübarizə, bitki mühafizəsi*

Giriş

İynəyarpaqlılar (Pinophyta) toxumlu bitkilərin bir sinfi olub, əsasən həmişəyaşıl ağac və kol formasında olur. Yarpaqları iynə, pulcuq və ya lentvari formadadır və qışda tökülmədiyi üçün soyuq iqlimə uyğunlaşmışdır. Şam, küknar, ladin, sərv və ağardıc kimi növləri geniş yayılmışdır. Fotosintez edərək oksigen istehsal edir və atmosferin təmizlənməsində mühüm rol oynayır. Əsasən rütubətli və soyuq iqlimlərdə, xüsusən də şimal yarımkürəsində yayılmışdır. Gövdələri sərt və qatranlı olduğundan zərərvericilərdən və xəstəliklərdən qorunurlar. İynəyarpaqlılar çox vaxt konusvari meyvələr əmələ gətirir və toxumları konusların içərisində yerləşir. Ağac sənayesində, park və bağçılıqda geniş istifadə olunur.

İynəyarpaqlıların həyat dövrü çoxillikdir və onlar adətən uzun ömürlüdür. İynəyarpaqlı bitkilər toxumla çoxalır və əsasən konuslar vasitəsilə çoxalırlar. Hər bir növün özünəməxsus tələbləri və böyümə şəraiti vardır, buna görə də müxtəlif bölgələrdə müxtəlif iynəyarpaqlı növləri rast gəlinir. Bu bitkilər həmçinin özləri üçün çox xüsusi olan xəstəlik və zərərvericilərlə qarşılaşır və buna görə də davamlı bir şəkildə qorunmaları və mübarizəyə cəlb edilmələri vacibdir.

İynəyarpaqlılar xəstəliklərə və zərərvericilərə qarşı bir qədər həssasdırlar, xüsusilə ətraf mühit dəyişiklikləri və iqlim şəraitinin təsirində. Bu səbəbdən onların qorunması və sağlam saxlanması üçün xüsusi tədbirlər görülməlidir.

İynəyarpaqlılarda bir çox xəstəlik və zərərvericilər mövcuddur ki, bunlar bitkilərin inkişafını zəiflədir, onların məhsuldarlığını azaldır və hətta ölümlərinə səbəb ola bilər. Bu xəstəliklər əsasən göbələk və bakteriyalar tərəfindən törədilir, həmçinin həşəratlar və digər zərərvericilər də ciddi təsir göstərir. İynəyarpaqlı bitkilərdə rast gəlinən bəzi əsas xəstəliklər arasında şam göbələyi, xərçəng xəstəliyi, bakterial infeksiyalar və müxtəlif zərərvericilər (həşəratlar, göbələklər və s.) yer alır.

Zərərvericilər arasında ən çox rast gəlinənlər şam budaqlarını yeyən larvalar, iynəyi əritməyi və yarpaqları təhrək edən böcəklərdir. Bu zərərvericilər həmçinin bitkiləri zəiflədir və onların böyümə qabiliyyətini azaldır. Xəstəliklər isə əsasən göbələk və bakterial infeksiyalardan qaynaqlanır və bu xəstəliklər şam ağaclarının və digər iynəyarpaqlıların qurumasına, yarpaqların saralmasına və gövdələrin çürüməsinə səbəb olur.

Ən çox yayılmış xəstəliklərdən biri şam göbələyi (*Dothistroma septosporum*) xəstəliyidir. Bu

göbələk xəstəliyi şam ağaclarında yarpaqların saralmasına və qurumasına səbəb olur, nəticədə ağacın böyüməsi ləngiyir və ağacın ömrü qısalır. Həmçinin, bakterial infeksiyalar da ağacın gövdələrində və köklərində çürüməyə səbəb ola bilər. Həmin xəstəliklər həm ekosistemlərə, həm də meşə sənayesi sahələrinə ciddi ziyan vurur.

Şam göbələyi, iynəyarpaqlı bitkilərdə ən çox rast gəlinən xəstəliklərdən biridir. Bu xəstəlik, şam ağaclarının yarpaqlarının saralmasına və qurumasına səbəb olur. Xəstəlik göbələyin sporalı tərkibindən yaranır və ağacın böyüməsini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. İynələrin xəstələnməsi ilə bitki fotosintezini dayandırır və bu da bitkinin sağlamlığını pisləşdirir. Xəstəlik, ağacın kölgəsində və rütubətli mühitdə daha sürətlə yayılır.

Mübarizə tədbirlərinə bunlar aiddir:

✓ Kimyəvi mübarizə: Bu xəstəliyə qarşı fungisidlərin tətbiqi vacibdir. Müvafiq vaxtda fungisidlərin tətbiqi xəstəliyin yayılmasını dayandırmağa kömək edir.

✓ Fiziki mübarizə: Xəstəliyə yoluxmuş iynələrin və ağacın hissələrinin kəsilməsi və zərərvericilərin təmizlənməsi xəstəliyin yayılmasının qarşısını ala bilər.

Bakterial xəstəliklər, iynəyarpaqlı bitkilərdə çox ciddi problemlər yarada bilər. Bakteriyalar ağacın gövdəsinə və köklərinə yerləşərək onları çürüdür və bitkinin ölməsinə səbəb olur. Şam ağaclarında ən çox rast gəlinən bakterial xəstəliklərdən biri *Pseudomonas* və *Xanthomonas* cinslərinə aid bakteriyalarla yaranır. Bu bakteriyalar bitkinin köklərində və gövdələrində çürümə və saralma proseslərini aktivləşdirir.

Mübarizə tədbirlərinə, əsasən, bunlar daxildir:

✓ Bioloji mübarizə: Bakteriyaların yayılmasının qarşısını almaq üçün bioloji mübarizə metodlarından istifadə edilə bilər. Məsələn, bakterial infeksiyalarla mübarizə aparan mikroorqanizmlər tətbiq oluna bilər.

✓ Kimyəvi mübarizə: Bakteriyaların yayılmasının qarşısını almaq üçün müəyyən bakterisidlərdən istifadə edilə bilər.

İynəyarpaqlı bitkilərdə zərərvericilər arasında həşəratlar da böyük rol oynayır. Məsələn, şam budağını yeyən böcəklər və iynəyi əritməyi bacaran larvalar ağacın böyüməsini əngəlləyir və bitkinin ömrünü qısaldır. Bu böcəklər bitkilərin üzərindəki iynələri yeyərək onların fotosintez etməsini çətinləşdirir.

Mübarizə tədbirləri bunlardır:

✓ Kimyəvi mübarizə: Böcəklərə qarşı insektisidlərin tətbiqi zərərvericilərin yayılmasının qarşısını alır.

✓ Bioloji mübarizə: Təbiətdə bu böcəklərə qarşı mübarizə aparan təbii düşmənlərdən istifadə edilə bilər, məsələn, yırtıcı həşəratlar və parazitlər.

Nematodlar (roundworms), bitkilərə çox ciddi ziyan vura bilən mikroskopik zərərvericilərdir. Bu orqanizmlər iynəyarpaqlı bitkilərdə xüsusi olaraq kök bölgəsində yerləşirlər və bu bölgədə müxtəlif xəstəliklərə səbəb olurlar. Nematodların bitkilərdəki ən çox rast gəlinən təsiri kök çürüməsi və kök sisteminin zəifləməsidir. Bu, bitkinin su və qida maddələrini yaxşı udma qabiliyyətini azaldır, nəticədə bitki qidalanma və böyümə problemləri yaşayır. Kök sisteminin zədələnməsi, həmçinin bitkinin strukturlarını zəiflədir və ona həssaslaşdırır. Nematodlar həmçinin bitkinin böyümə qabiliyyətini azaldır və bu da məhsuldarlığı təsir edir.

İynəyarpaqlı bitkilərdə nematodların törətdiyi xəstəliklər əsasən göbələk və bakteriyalarla birlikdə inkişaf edir, bu da zədələnməmiş bitkilərin daha asan yoluxmasına səbəb olur. Nematodlar, həmçinin, bitkilərin cavan köklərini və kök uclarını zədələyir, nəticədə kök sisteminin dağılması baş verir. Bu da ağacın susuz qalmasına və qida çatışmazlığına səbəb olur. Nematodların təsir etdiyi bitkilərdə yarpaqlarda saralma və düşmə müşahidə olunur. Bəzi hallarda, nematodlar bitkini zəiflətdikcə, digər zərərvericilər və xəstəliklər də bitkiyə hücum edərək, onun sağlamlığını daha da pisləşdirir.

Nematodlar xüsusilə nəmli torpaqlarda və rütubətli iqlim şəraitində daha fəaldır. Torpaq, əgər yaxşı boşalmırsa və suyu saxlamağa meyilldirsə, nematodlar üçün əlverişli mühit yaradır. Həmçinin,

bitkilər arasında sıxlıq da nematodların yayılmasını sürətləndirir. Bu zərərvericilər bitkiləri çətin vəziyyətə salır, çünki onların kök sistemini qidalanma və su tədarüku üçün tələb olunan zəruri qaynaqlardan məhrum edir.

Nematodlarla mübarizə tədbirləri müxtəlifdir:

✓ Kimyəvi mübarizə: Nematodların təsirini azaltmaq üçün xüsusi nematodidlərdən istifadə edilə bilər. Bu maddələr torpağa tətbiq olunaraq nematodların çoxalmasını və yayılmasını əngəlləyir. Lakin kimyəvi mübarizə yalnız müvafiq dövrlərdə və dozada tətbiq olunmalıdır, çünki bu maddələr ətraf mühitə zərər verə bilər.

✓ Torpaq işləmələri: Nematodların yayılmasının qarşısını almaq üçün torpaq işləmələri aparılmalıdır. Torpağın yaxşı hava alması və suyun düzgün drenajı nematodların sayını azaldır. Torpağın yaxşı qarışdırılması da nematodların kök bölgələrindən uzaqlaşdırılmasına kömək edir.

✓ Bioloji mübarizə: Bioloji mübarizə, təbii düşmənlərdən istifadə edərək nematodları kontrol altına almağı hədəfləyir. Məsələn, nematodları yeyən bəzi mikroorqanizmlərdən və böcəklərdən istifadə oluna bilər. Həmçinin, torpaqda nematodlara qarşı mübarizə aparan bakteriyalar və göbələklər tətbiq edilə bilər.

✓ Torpaq dezinfeksiyası: Torpağın dezinfeksiyası, nematodların sayını azaldan bir başqa effektiv üsuldur. Bu proses bitkilərin əkilməsindən əvvəl həyata keçirilir və torpaqda olan zərərvericiləri öldürür.

✓ Bitki örtüyünün yaxşılaşdırılması: Torpaqda bitki örtüyü artırmaq, nematodların yayılmasını əngəlləyə bilər. Qalın bitki örtüyü torpağın daha az nəm qalmasına və nematodların yayılma ehtimalının azalmağa səbəb olur.

✓ Sıxlıq və əkin sahələrinin düzgün tənzimlənməsi: Bitki sıxlığının azaldılması, nematodların yayılmasına qarşı təsirli ola bilər. Sıx əkin sahələri nematodların daha sürətlə yayılmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, bitki sahələri arasında kifayət qədər məsafə saxlanmalıdır.

✓ Təmiz əkin materialı: Nematodların yayılmasının qarşısını almaq üçün təmiz, xəstəliklərdən və zərərvericilərdən azad əkin materialı istifadə edilməlidir. Bu, torpaqda yeni nematodların yerləşməsinin qarşısını alır.

✓ Bu mübarizə üsullarının düzgün tətbiqi ilə iynəyarpaqlı bitkilərdə nematodlar tərəfindən törədilən zərərlər əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər. Nematodların mübarizəsi uzunmüddətli və davamlı olmalı, həm kimyəvi, həm də bioloji metodların uyğun bir şəkildə kombinasiyası ilə həyata keçirilməlidir.

Nəticə

İynəyarpaqlılarda rast gəlinən xəstəliklər və zərərvericilər bu bitkilərin sağlamlığına və meşə ekosistemlərinin davamlılığına ciddi təhdid yaradır. Xüsusilə göbələk və bakterial infeksiyalar, həmçinin həşərat zərərvericiləri bitkilərin böyüməsinə mənfi təsir göstərir. Mübarizə tədbirləri arasında kimyəvi, bioloji və aqrotexniki metodların kombinasiyasından istifadə edilməlidir. Erkən diaqnoz və profilaktik tədbirlər xəstəliklərin və zərərvericilərin yayılmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Ətraf mühitə minimal təsir göstərən və ekosistem balansını qoruyan müasir yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Meşələrin sağlamlığının qorunması və iynəyarpaqlı bitkilərin uzunmüddətli inkişafı üçün elmi əsaslı strategiyalar hazırlanmalıdır. Gələcək tədqiqatlar daha effektiv və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz mübarizə üsullarının inkişafına yönəldilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov K. Meşə bitkilərinin xəstəlikləri və zərərvericiləri. Bakı: Elm, 2018.
2. Hüseynov A. Azərbaycanın meşələri və onların mühafizəsi. Bakı: Təbiət, 2020.
3. Quliyev R. Bitki mühafizəsi və fitosanitar nəzarət. Bakı: Nəşriyyat, 2019.
4. Mehdiyev T. İynəyarpaqlılar və ekosistemə təsiri. Bakı: Akademiya, 2021.
5. Əhmədov S. Bitki xəstəliklərinin yayılması və onların idarə olunması. Bakı: Pedaqoji Universitet Nəşriyyatı, 2017.
6. Məmmədov F. Meşə təsərrüfatında müasir texnologiyalar. Gəncə: Aqrar Universitet Nəşriyyatı, 2022.
7. Əliyev İ. Meşə ekosistemlərinin qorunması və davamlı idarə edilməsi. Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2016.

SUMMARY

Coniferous plants are an important component of forest ecosystems and are economically valuable. However, they are susceptible to various diseases and pests. This paper discusses the main diseases and pests encountered in coniferous plants. These diseases weaken plant growth, reduce productivity, and negatively affect the ecosystem. The paper provides a detailed analysis of each disease and pest, their impacts, and the measures to combat them. Modern technologies and methods are widely used to effectively address these issues. Early diagnosis of diseases and pests, the use of chemical and biological control agents, as well as the application of the latest technologies to protect the environment, are presented. These measures aim to preserve the health of forest areas and enhance economic benefits.

Key words: *Conifers, diseases, pests, control, plant protection.*

KƏND TƏSƏRRÜFATI HEYVANLARINDA DOĞUM PROSESİNİN PATOLOGİYALARI VƏ MAMALIQ YARDIMI

Səma AĞALAROVA
agalarovasema996@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalə, heyvanlarda doğum prosesinin patologiyalarını və bu hallarda tətbiq olunan mamalıq yardımlarını müzakirə edir. Əsasən, doğum zamanı baş verən müxtəlif patologiyalar, məsələn, daxili mövqe pozuntuları, doğum kanallarının daralması, yaralı doğum və mekonial aspirasiya kimi vəziyyətlərə diqqət yetirilmişdir. Mamalıq yardımı vasitəsilə bu problemlərin necə həll olunduğu və profilaktik tədbirlərin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Məqalə, baytar həkimlərinin düzgün müdaxilələrinin və vaxtında göstərilən mamalıq yardımlarının heyvanların sağlam doğum etməsindəki rolunu vurğulamaqla, doğum patologiyalarının qarşısının alınması üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: Boğazlıq, heyvanlarda doğum, doğum patologiyası, mamalıq yardımı, profilaktika

Giriş

Heyvanların doğum prosesi təbiətin ən vacib bioloji hadisələrindən biridir. Doğum fizioloji bir hadisə olub, tam formalaşmış, yaşamağa qadir olan balanın ana orqanizmindən kənar edilməsidir. Bu proses düzgün baş verdikdə, ana və bala sağlam olur. Lakin bəzi hallarda, doğum zamanı müxtəlif patologiyalar meydana çıxır ki, bu da həm ananın, həm də balanın sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər. Normal doğum prosesində ana orqanizmi fəal iştirak edir. Ancaq, ana orqanizmin xəstəlikləri zamanı, eləcə də doğum yolunun, cinsiyyət orqanının patologiyaları olduqda doğum prosesinin gedişi pozulur və mamalıq yardımı tələb olunur. Doğum patologiyalarının erkən müəyyən edilməsi və müvafiq mamalıq yardımlarının göstərilməsi baytar həkimlər üçün mühüm bir vəzifədir. Bu məqalə, heyvanlarda doğum prosesinin patologiyalarını və bu hallarda göstəriləcək mamalıq yardımlarının xüsusiyyətləri şərh edəcəkdir.

Doğum prosesinin patologiyaları

Heyvanların doğumu zamanı bir çox patologiyalar meydana çıxa bilər. Bu patologiyalar təbii doğumun qarşısını almaqla yanaşı, bala və ana üçün ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Doğum prosesində müşahidə edilən patologiyalardan təsərrüfatlarda daha çox aşağıdakılara rast gəlinir.

1. Daxili mövqe pozuntuları, yəni balanın balalıqda düzgün yerləşməməsi.: Balanın ananın çanağına olan nisbətinin pozğunluqları. Balanın doğum kanalına düzgün yerləşməməsi, doğumun çətinləşməsinə səbəb ola bilər. Balanın balalıqda düzgün yerləşməməsinin bir neçə mövqe formasına rast gəlmək mümkündür: başın düzgün yerləşməməsi; ön ətrafların düzgün yerləşməməsi; arxa ətrafların düzgün yerləşməməsi; bədəninin eninə və ya çəp vəziyyəti; düzgün olmayan aşağı və yan mövqələr; balanın normadan böyük olması; əkilik zamanı təsadüf edilən qeyri-düzgün yerləşmələr. Belə vəziyyətlər doğumun baş verməsi çətinləşir (3,7).

2. Doğum kanallarında daralma: Ana heyvanın doğum kanalında anatomik olaraq daralmalar olduqda, xüsusilə balalıq boynunun sıxılması, spazm olduqda doğum prosesinin ləngiməsinə səbəb olur ki, bu zaman bala ananın doğum kanalında uzun müddət qaldıqda boğulmalara səbəb ola bilər (8).

3. Mekonial aspirasiya: Bəzi hallarda bala, doğum kanalında olan selik təbiətli maddələrin təbii dəliklərə, xüsusilə ağız və burun boşluğuna dolması nəticəsində tənəffüs sistemində patologiyalara yol açır və respirator çətinliklərə səbəb olur (12).

4. Doğum yaranmaları: Doğum zamanı balanın böyük olması, yaxud onun mütəlif nahiyyələrində şişlərin, anomaliyaların olması ana heyvanın cinsiyyət orqanlarının zədələnməsinə səbəb olur ki, belə hallar doğum patologiyası olaraq qiymətləndirilir. Belə vəziyyət həm ananın, həm də balanın həyatı üçün təhlükəli hal hesab edilir (11). Doğum yolunun zədələnmələri daha çox çətin doğuşlar zamanı rast gəlinir. Çətin doğum zamanı balanın dırnaqları, istifadə edilən mamalıq alətləri balalıq divarını, balalıq yolunun selikli qışasını, cinsiyyət dodaqlarını zədələyə bilər. Bəzən balalıq divarının cırılmasına da rast gəlinir. (9,10)

5. Doğum zamanı gücənmələrin zəif olması: Gücənmələrin zəifliyinin başlıca səbəbi boğazlıq dövründə ananın yemlənmə və saxlanma şəraitinin pis təşkil edilməsidir. Heyvanın kifayət qədər yemlərlə təmin edilməməsi, yemin tam keyfiyyətli olmaması, heyvanın az gəzdirilməsi, boğazlıq dövründə balalıqda iltihabların olması gücənmələrin zəifliyinə səbəb olur. Boğazlıq dövründə ananın keçirdiyi müxtəlif yolxucu və ya yolxucu olmayan xəstəliklər nəticəsində balalıq əzələsinin tonusunun aşağı düşür və gücənmələr zəifləyir. Doğum yolu dar, bala həddindən artıq böyük olduqda gücənmələr əvvəlcə qüvvətli başlayır, sonra zəifləyir. Gücənmələr zəif olduqda doğum prosesi uzun müddət davam edir, doğumun bütün əlamətləri görünür, ancaq bala kənar edilə bilmir (1,2).

Mamalıq yardımının əhəmiyyəti

Normal doğum prosesində ana orqanizmi fəal iştirak edir. Ancaq, ananın müxtəlif xəstəlikləri zamanı, o cümlədən doğum yolu, cinsiyyət orqanlarının patologiyaları zamanı doğum prosesinin gedişi pozulur, doğum müddəti uzanır və mamalıq yardımı tələb olunur. Doğum zamanı meydana gələn patologiyalar dərhal müdaxilə edilməsini tələb edir. Mamalıq yardımı, heyvanın doğum prosesində baş verən problemlərin aradan qaldırılması və ana ilə balanın sağlamlığının qorunması üçün vacibdir. Baytar həkimi bu hallarda müxtəlif metodlar tətbiq edə bilər:

1. Cərrahi müdaxilə: Çətin və patoloji doğumlar zamanı, çanaq dar olduqda, ana tam inkişaf etmədikdə, bala normadan artıq inkişaf etdikdə, balada eybəcərlik olduqda Kesar əməliyyatından istifadə edilir (2).

2. Doğum kanallarının genişlənməsi: Əgər doğum kanalı daralmışsa, baytar həkimi uyğun dərmanlar və ya mexaniki üsullar ilə bu problemi həll etməyə çalışır. Doğum kanalının darlığı daha çox ilk dəfə doğan heyvanlarda (düyələrdə) rast gəlinir. Doğum kanalının müxtəlif sahələri, yəni balalıq yolu, balalıq boynu və çanaq dar ola bilər. (5).

3. Oksitosin tətbiqi: Doğum prosesini sürətləndirmək və ya doğumun asanlaşmasını təmin etmək üçün oksitosin kimi dərmanlar istifadə oluna bilər (6).

4. Ananın izlənməsi və qayğısı: Doğumdan sonra, ananın bərpa olunması və infeksiyalardan qorunması üçün düzgün qayğı vacibdir. Baytar həkimi ana heyvanı mütəmadi olaraq izləyərək, bərpa prosesini diqqətlə idarə edir (4).

Doğum patologiyalarının müalicəsi və profilaktikası

Doğum patologiyalarının müalicəsi yalnız dərmanlarla deyil, həm də düzgün təqib və qayğı ilə həyata keçirilir. Bu halların qarşısını almaq üçün profilaktik tədbirlər də mühüm rol oynayır:

Doğum prosesinin gedişinin izlənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Doğumun əvvəlində ana heyvanın vəziyyəti izlənməli və hər hansı bir anormallıq aşkarlanarsa, dərhal müdaxilə edilir. Heyvanlarda doğum prosesinin patologiyaları, həm ana, həm də balanın sağlamlığı üçün ciddi risklər yarada bilər. Bu patologiyaların vaxtında müəyyən edilməsi və doğru mamalıq yardımlarının göstərilməsi həyati əhəmiyyət daşıyır. Baytar həkimlərinin bu sahədəki təcrübə və bilikləri, heyvanların sağlam doğum etməsini və hər hansı bir doğum patologiyasının qarşısını almasını təmin edir.

Bundan əlavə, doğum sonrası qayğı, ananın sağlamlığının qorunması və balanın düzgün inkişafı üçün vacibdir. Profilaktik tədbirlər və düzgün təqib, doğum prosesində yaranan problemlərin qarşısını alaraq, heyvanların sağlam və təhlükəsiz doğum keçirmələrinə kömək edir. Mamalıq yardımlarının effektivliyi, baytar həkimlərinin təcrübəsi və müvafiq təlimlərindən asılıdır. Nəticə etibarilə, düzgün mamalıq yardımları ilə heyvanların doğum prosesindəki risklər azaldıla bilər və onların ümumi sağlamlıq vəziyyəti yaxşılaşdırıla bilər. Sağlam doğum, heyvanın həyatının əvvəlki dövrü üçün vacib

olduğu kimi, gələcək balaların sağlam inkişaf etməsi üçün də önəmlidir.

Nəticə

Heyvanlarda doğum prosesinin patologiyaları ciddi sağlamlıq problemlərinə yol açə bilər və həm ana, həm də balanın həyatını təhdid edə bilər. Bu səbəbdən doğumun düzgün idarə olunması və vaxtında müdaxilələr həyati əhəmiyyət kəsb edir. Doğum zamanı meydana gələn patologiyalar, məsələn, daxili mövqe pozuntuları, doğum kanallarının daralması və yaralı doğum kimi hallar düzgün mamalıq yardımları ilə müalicə oluna bilər. Baytar həkimləri, bu problemləri erkən aşkar edərək, düzgün müdaxilə və cərrahi əməliyyatlarla heyvanların sağlam doğum etməsini təmin edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev Ç, Səidov M. Bayatrlıq mamalığı, ginekologiyası və kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalanması. Bakı, 1998. 341 s.
2. Alaçam Erol. Evcil hayvanlarda doğum və infertilitə. Ankara, 2012, 408 s
3. Aslam, M., & Aslam, S. (2020). Veterinary Obstetrics and Genital Diseases. 2nd ed. New Delhi: Academic Press. (səh. 122-125)
4. Deane, P. S. M. G. R. (2021). Veterinary Reproduction and Obstetrics. 3rd ed. New York: Elsevier. (səh. 50-60)
5. Gordon, H. (2018). Veterinary Obstetrics. 4th ed. Oxford University Press. (səh. 88-90)
6. Irwin, N. C. U., & Irwin, M. S. D. (2019). Manual of Reproductive Techniques for Cattle. Veterinary Journal Press. (səh. 175-180)
7. Roberts, S. J. (2016). Veterinary Obstetrics and Genital Diseases. 4th ed. Philadelphia: W.B. Saunders Company. (səh. 75-85)
8. Morrow, D. A. (2018). Current Therapy in Large Animal Theriogenology. 2nd ed. Elsevier. (səh. 100-115)
9. Linde-Forsberg, C. (2015). "Management of Dystocia in Cattle." Veterinary Clinics of North America: Food Animal Practice, 31(2), 295-308. (səh. 300-305)
10. Youngquist, R. S., & Threlfall, W. R. (2020). Current Therapy in Equine Reproduction. 3rd ed. St. Louis: Elsevier. (səh. 210-220)
11. McCue, P. M. (2018). Equine Reproductive Procedures. Wiley-Blackwell. (səh. 135-140)
12. Purohit, G. N. (2017). "Reproductive Pathologies in Farm Animals." Veterinary World, 10(6), 695-701. (səh. 698-700)

SUMMARY

This article discusses the pathologies of the birth process in animals and the maternity assistance provided in such cases. It primarily focuses on various birth-related pathologies, such as internal position abnormalities, narrowing of the birth canal, traumatic births, and meconium aspiration. The article analyzes how maternity assistance addresses these issues and the importance of preventive measures. It emphasizes the role of veterinarians in ensuring healthy births through proper interventions and timely maternity care, providing practical recom

Key words: *Pregnancy, animal birth, birth pathology, maternity assistance, prevention*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются патологии родового процесса у животных и оказываемая в таких случаях родильная помощь. Основное внимание уделяется различным патологиям, связанным с родами, таким как аномалии внутреннего положения, сужение родовых путей, травматические роды, аспирация мекония. В статье анализируется, как помощь материнству решает эти проблемы и важность профилактических мер. В нем подчеркивается роль ветеринаров в обеспечении здоровых родов посредством надлежащего вмешательства и своевременного ухода за беременными, предоставляя практические рекомендации.

Ключевые слова: беременность, роды у животных, патология в родах, акушерская помощь, профилактика

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Siruz ƏLİYEV **Asəf QASIMOV**
siriusaliyev@gmail.com *Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Xülasə

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi məhsuldarlığın və keyfiyyətin artırılması məqsədilə resurslardan səmərəli istifadəyə əsaslanır. Əhali artımı, iqlim dəyişikliyi və təbii resursların məhdud olması bu prosesi zəruri edir. Davamlı intensivləşdirmə biomüxtəlifliyin qorunması, ekosistem xidmətləri və iqlimə uyğun texnologiyaların istifadəsi ilə məhsuldarlığı artırmağa yönəlib. Müasir texnologiyalar, seleksiya və biotexnologiyalar, səmərəli gübrə istifadəsi və avtomatlaşdırma bu sahədə əsas rol oynayır. Lakin intensivləşmə prosesinə yüksək xərclər, ixtisaslı kadr çatışmazlığı və ekoloji risklər kimi problemlər əngəllər törədir. Davamlı intensivləşdirmə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, ekoloji tarazlığı qoruyaraq gələcək nəsillər üçün dayanıqlı inkişaf perspektivi yaradır.

4car sözlər: kənd təsərrüfatı, intensivləşmə, məhsuldarlıq, davamlılıq, səmərəlilik.

Giriş

Qlobal əhali artımı və ərzaq istehlakı tendensiyaları davam edərsə, 2050-ci ilə qədər dünyanın əhaliyə ehtiyacı 60 faiz daha çox qidaya ehtiyacı olacaq. Əkin sahələri məhdud olduğundan, bu ehtiyacı ödəmək üçün əkin sahələrinin intensivləşdirilməsi hesabına əldə ediləcək. Digər tərəfdən məhdud təbii ehtiyatlar və iqlim dəyişikliyi. Torpaq və su ehtiyatları getdikcə daha az olur və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. Quraqlıq, daşqın və temperaturun yüksəlməsi kimi ekstremal hava hadisələri məhsulun məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir və bu, yeni texnologiyaların istifadəsini tələb edir [1]. Qloballaşma şəraitində artan rəqabət də məhsuldarlığı artırmağa tələb edir. Beynəlxalq bazarlara çıxmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsulları rəqabətə davamlı olmalıdır ki, bu da innovasiyaları və keyfiyyətin yüksəldilməsini stimullaşdırır.

Kütləvi meşələrin qırılmasına, su qıtlığına, torpağın tükənməsinə və yüksək səviyyədə istixana qazı emissiyalarına səbəb olan yüksək vəsait tələb edən, resurs tutumlu əkinçilik sistemləri ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı istehsalını təmin edə bilmir [4]. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi və müasir meyllərə cavab verməsi aktuallaşır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin və keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilmiş kənd təsərrüfatında resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması prosesidir. Əhalinin artması, iqlim dəyişikliyi və məhdud torpaq və su ehtiyatları şəraitində intensivləşdirmə təkcə aktual deyil, həm də zəruri strategiyaya çevrilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi bir sıra əsas istiqamətləri əhatə edir. Birincisi, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi. Dəqiq əkinçilik, məhsula nəzarət edən dronlar, avtomatik suvarma sistemləri və ağıllı istixanalar kimi innovativ texnologiyaların istifadəsi məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İkincisi, seleksiya işlərinin aparılması və biotexnologiyaların tətbiqi. Bitkilərin seleksiyasının və genetik modifikasiyasının müasir üsulları xəstəliklərə, quraqlığa və zərərvericilərə davamlı bitki sortları yaratmağa imkan verir. Nümunələrə yüksək məhsuldar buğda və qarğıdalı sortları daxildir [5]. Üçüncüsü, gübrələrin və bitki mühafizə vasitələrinin səmərəli istifadəsi. Gübrələrin düzgün dozası və paylanması onların həddindən artıq istifadəsini azaldır və bu da ətraf mühitə müsbət təsir göstərir. Dördüncü, kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirməsi və avtomatlaşdırılması. Burada avtonom traktorlar, GPS ilə idarə olunan toxum səpən maşınlar və məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması üçün maşın öyrənmə sistemləri kimi müasir kənd təsərrüfatı

texnikasının tətbiqi istehsal proseslərini sürətləndirir və əmək xərclərini azaldır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi kənd təsərrüfatı torpaqlarının iqtisadi gəlirliliyini artırmaqla yanaşı, sahənin davamlı inkişafına təkan verir. Məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı istehsal xərclərini azaltmaq məhsulları global bazarlarda daha rəqabətli edir. Məsələn, dəqiq əkinçiliyin tətbiqi gübrə və su xərclərinə 20%-ə qədər qənaət edə bilər [6]. Torpaqdan və sudan rasional istifadə ekosistemin yükünü azaltmağa və biomüxtəlifliyin qorunmasına kömək edir. Bu, iqlim dəyişikliyi və torpağın degradasiyası təhlükəsinin artması kontekstində xüsusilə vacibdir. Əkinçilik sistemləri kimi innovativ üsulların istifadəsi karbon qazı və metan emissiyalarını azaldır, istehsalı daha ekoloji cəhətdən təmiz edir.

Üstünlüklərə baxmayaraq, intensivləşdirmə prosesi bir sıra problemlərlə müşayiət olunur:

- texnologiyanın yüksək qiyməti - innovativ həllər kiçik və orta biznes üçün əlçatmaz ola biləcək əhəmiyyətli ilkin investisiya tələb edir;
- ixtisaslı kadrların çatışmazlığı - yüksək texnologiyalı avadanlıqlarla işləmək üçün müvafiq bacarıqlara malik mütəxəssislər tələb olunur;
- ekoloji risklər - kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin nəzarətsiz istifadəsi torpaqların və su hövzələrinin çirklənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da ekosistemlərə mənfi təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi dövlət dəstəyi proqramlarının həyata keçirilməsini, kadrların hazırlanmasını və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların inkişafını zəruri edir.

Son dövrlərdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə davamlı intensivləşdirmə yanaşmasından istifadə edilir. Davamlı kənd təsərrüfatı intensivləşdirilməsi ətraf mühitə təsirləri minimuma endirməklə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə kənd təsərrüfatı sistemlərinin məhsuldarlığını artırmaq məqsədi daşıyan bir yanaşmadır. Bu yanaşma artan ərzaq istehsalı ilə biomüxtəlifliyin qorunması, ekosistem xidmətləri və aqroekosistemlərin davamlılığı ilə birləşdirir. Burada əsas məqsəd kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsini artırmadan məhsuldarlığın artırılması, kənd təsərrüfatının karbon izinin azaldılması, gələcək nəsillər üçün davamlı inkişafın təmin edilməsidir. FAO kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması, məhsulların davamlı şəkildə qorunması, kimyəvi çirklənmənin məhdudlaşdırılması, biomüxtəlifliyin və ekosistem xidmətlərinin idarə edilməsi və dolanışq vasitələrinin gücləndirilməsi üçün siyasət dəstəyi verir.

Uğurlu intensivləşdirməni Hollandiya, Almaniya, Çin və digər ölkələrin nümunələrində aydın görmək olur. Hollandiya məhdud torpaq sahəsinə baxmayaraq, istixanaların, hidroponikanın və şaquli əkinçiliyin intensiv istifadəsi sayəsində kənd təsərrüfatı ixracında dünya liderlərindən birinə çevrilmişdir [2].

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin və davamlı inkişafın təmin edilməsi istiqamətində zəruri addımdır. Lakin onun uğurla həyata keçirilməsi həm texniki, həm də sosial aspektləri özündə birləşdirən kompleks yanaşma tələb edir. Təhsilə, tədqiqata və texnologiyanın inkişafına investisiyalar, kiçik və orta fermer təsərrüfatlarına dəstək bu prosesi səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz etməyə kömək edəcəkdir [3].

Məhsuldarlığı artırarkən təbii resurs bazasını qoruyan və gücləndirən innovativ sistemlərə ehtiyac var. Yerli və ənənəvi biliklərə əsaslanan aqroekologiya, aqromeşəçilik, iqlimə uyğun kənd təsərrüfatı və mühafizə kənd təsərrüfatı kimi “bütöv” yanaşmalara doğru transformasiya prosesi lazımdır. Texnoloji təkmilləşdirmələr, iqtisadiyyatda və kənd təsərrüfatında ənənəvi yanacaqlardan istifadənin kəskin azalması ilə yanaşı, iqlim dəyişikliyi və bütün ekosistemlərə və insan həyatının bütün aspektlərinə təsir edən təbii fəlakətlərin artması hallarının həllinə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva R.R., Hətəmov A.N., Süleymanov F. V, Həsənova M.H. Aqrar iqtisadiyyat. Dərslik. Mütərcim. Bakı-2022. 304 s.
2. Dünya iqtisadi forumu, 2017
3. Камилова Н.А., Насимов И.Х. Интенсификация инновационных процессов в национальной экономике. Материалы научной конференции. Тамбов, 2023.
4. FAO. 2017. The future of food and agriculture – Trends and challenges. Rome.
5. FAO. 2024. Promoting innovation and tradition – Solutions for climate change adaptation in mountains. Rome, FAO. <https://doi.org/10.4060/cd3668en>
6. Mgendi, G. Unlocking the potential of precision agriculture for sustainable farming. *Discov Agric* 2, 87 (2024). <https://doi.org/10.1007/s44279-024-00078-3>

SUMMARY

Intensification of agricultural production is based on the efficient use of resources to increase productivity and quality. Population growth, climate change and limited natural resources make this process necessary. Sustainable intensification aims to increase productivity by protecting biodiversity, ecosystem services and using climate-friendly technologies. Modern technologies, breeding and biotechnology, efficient fertilizer use and automation play a key role in this area. However, the intensification process is hampered by problems such as high costs, lack of qualified personnel and environmental risks. Sustainable intensification, in addition to ensuring food security, creates a sustainable development perspective for future generations by maintaining ecological balance.

Keywords: agriculture, intensification, productivity, sustainability, efficiency.

KORIOLIS QÜVVƏSİNİN COĞRAFI PROSESLƏRİN BAŞ VERMƏSİNƏ TƏSİRLƏRİ

Namiq AĞAMƏMMƏDOV

naqamemmedov@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Xülasə

Coğrafiya təbiət elmləri içərisində özünəməxsus mövqeyə malik olmaqla, fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat kimi digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. Müasir təhsil sistemində fənlərarası əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesində mövzuların şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsi üçün integrativ fənlərin köməyinə ehtiyac duyulur. Koriolis qüvvəsinin coğrafi proseslərin baş verməsinə təsirlərinin izahatında fizika fənninin imkanlarından istifadə olunması metodiki yanaşmada düzgün, hesab oluna bilər. Koriolis qüvvəsi-Yerin öz oxu ətrafında fırlanması nəticəsində əmələ gələn qüvvədir. O, hərəkət edən coğrafi proseslərə şimal yarımkürəsində sağa və ya şərqə, cənub yarımkürəsində isə sola və ya qərbə meyil etməsinə səbəb olur. Okean cərəyanlarının hərəkəti, daimi küləklərin istiqaməti, çay yatağının, dəmiryolu relslərinin deformasiyası, siklon və antisiklonun yarımkürələr üzrə fərqli olması Koriolis qüvvəsinin təsiri ilə baş verir. Məqalədə Koriolis qüvvəsinin mahiyyəti və onun coğrafi proseslərə təsirlərinin nəticələri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Koriolis qüvvəsi, okean cərəyanları, siklon və antisiklon, dəmiryolu nəqliyyatı*

Giriş

Coğrafi proseslərin düzgün başa düşülməsində fizika fənninin qüvvə anlayışı əhəmiyyətlidir. Fizikada qüvvə dinamika bölməsinin əsas anlayışlarından olub, cisimlərin qarşılıqlı təsirini bildirən vektorial fiziki kəmiyyətdir. Coğrafiyada da əmələ gələn fiziki hadisələr məhz qüvvə nəticəsində baş verir. Yerdə hərəkət edən cisimlərə-adamlara, nəqliyyat vasitələrinə, axan çaylara mərkəzəqaçma ətalət qüvvəsindən əlavə Koriolis və ya Koriolis ətalət qüvvəsi təsir edir. Bunu ilk dəfə fransız alimi Koriolis (1795-1843) müəyyən etmişdir. Yer öz oxu ətrafında fırlandığı üçün fırlanan sistem kimi qəbul olunur. Ona görə də, Yer kürəsində bütün fırlanan cisimləri Koriolis qüvvəsi təsir edir və onun nəticəsi hiss olunur. Ekvatorda Koriolis qüvvəsinin təsiri daha çoxdur, qütblərə doğru getdikcə azalır və qütblərdə sıfıra bərabər olur. Fransız fiziki Fuko riyazi rəqqasla ($L=67$ m)(təcrübə aparmışdır[3, s.61] Təcrübə nəticəsində:

- Kariolis qüvvəsinin təsiri nümayiş olundu;
- Yerin öz oxu ətrafında fırlanması təcrübə olaraq sübut olundu;
- Zamanın dəyişməsi ilə riyazi rəqqas, rəqs müstəvisinin Yer kürəsinin fırlanma oxunun istiqamətinin əksinə doğru dönmüşdür.

Hidroqrafik element kimi çaylar şimal yarımkürəsində şimala, cənub yarımkürəsində cənuba axdığı üçün çayın axını istiqamətində baxdıqda, çayların cənub yarımkürəsində sol, şimal yarımkürəsində isə sağ sahillərinin daha çox yuyulmaya məruz qaldığını görmək olur. Quru yol nəqliyyatının bir növü olan dəmiryol nəqliyyatında qatarların hərəkəti də Koriolis qüvvəsinə tabe olur. Əgər qatarların hərəkət istiqamətində coğrafi qütblərə doğru baxsaq, şimalda sağ, cənubda isə sol tərəfdə olan relslərin daha çox deformasiyaya uğraması baş verir. Koriolis qüvvəsi okean cərəyanlarının, daimi küləklərin, siklon və antisiklonların da istiqamətinə eyni formada təsir edir.

Koriolis qüvvəsinin təsiri nəticəsində okean cərəyanları Şimal yarımkürəsində sağa, Cənub yarımkürəsində isə sola meyil edir. Okean və dənizlərdə daimi küləklərin təsiri ilə böyük su kütlələri üfüqi istiqamətdə yer dəyişir, bu yerdəyişmə okean cərəyanları adlanır. Cərəyanlar suyunun

temperaturuna görə isti və soyuq olmaqla iki yerə bölünür. Əgər cərəyanın gətirdiyi suyun temperaturu ətraf suların temperaturundan yüksək olarsa, isti cərəyan, aşağı olarsa, soyuq cərəyan adlanır. Dərstdə müəllim şagirdlərə isti və soyuq okean cərəyanlarının xüsusiyyətlərini izah etməklə yanaşı, bu parametrlərin fizika ilə əlaqəsini də mütləq qeyd etməlidir. Çünki temperatur fizika elminin anlayışıdır və havanın isti və soyuqluq şəraitini ifadə edir. Okean cərəyanları sahil zonalarının iqliminə, orqanizmlərin yerdəyişmə prosesinə, suyun dövrünə, temperatur və duzluluğunun dəyişməsinə təsir edir. İsti cərəyanların gətirdiyi suyun duzluluğu, soyuq cərəyanın gətirdiyi suyun duzluluğundan nisbətən yuxarı olur.

İsti okean cərəyanlarının xüsusiyyətləri:

- Alçaq atmosfer təzyiqi formalaşır;
- Buxarlanma çox olur;
- Qalxan hava axınları əmələ gəlir;
- Buludluluq çox olur;
- Rütubətli iqlimə malik olur;
- Alçaq coğrafi enliklərdən yüksəyə doğru hərəkət edir;
- Xəritədə qırmızı xətlərlə verilir.

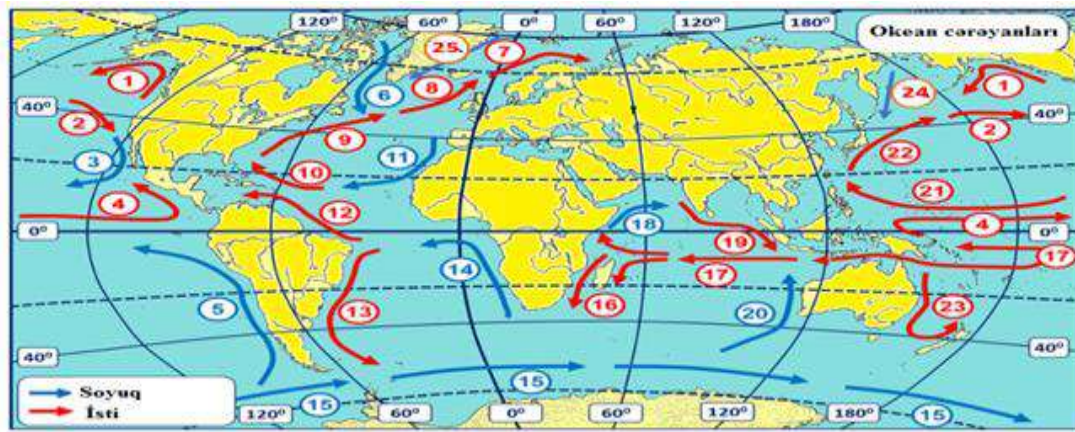
Soyuq okean cərəyanlarının xüsusiyyətləri:

- Yüksək atmosfer təzyiqi formalaşır;
- Buxarlanma az olur;
- Enən hava axınları əmələ gəlir;
- Buludluluq az olur;
- Quru iqlimə malik olur;
- Yüksək coğrafi enliklərdən alçaq coğrafi enliklərə doğru hərəkət edir.

–Səhra və ya yarımsəhra landşaftı müşahidə olunur (soyuq okean cərəyanlarının təsiri altında olan sahillərdə isə quru iqlim şəraitində səhralar əmələ gəlir. Bengel cərəyanı-Namib və Kalaxari səhralarının, Peru cərəyanı isə Atakama səhrasının, Kanar cərəyanı Qərbi Böyük səhranın, Qərbi Avstraliya cərəyanı Avstraliyanın qərbindəki səhraları, Kaliforniya cərəyanı Kaliforniya səhrasını, Folklend cərəyanı Pataqoniya yarımsəhrasının əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Okeanlarda mayenin hərəkəti baş verən kimi ikinci qüvvələr meydana çıxır ki, bu qüvvələr hərəkət əmələ gətirmir, onlar yalnız hərəkəti deformasiya edir (Koriolis qüvvəsi, sürtünmə qüvvəsi, mərkəzdənqaçma qüvvəsi) [1, s.9].

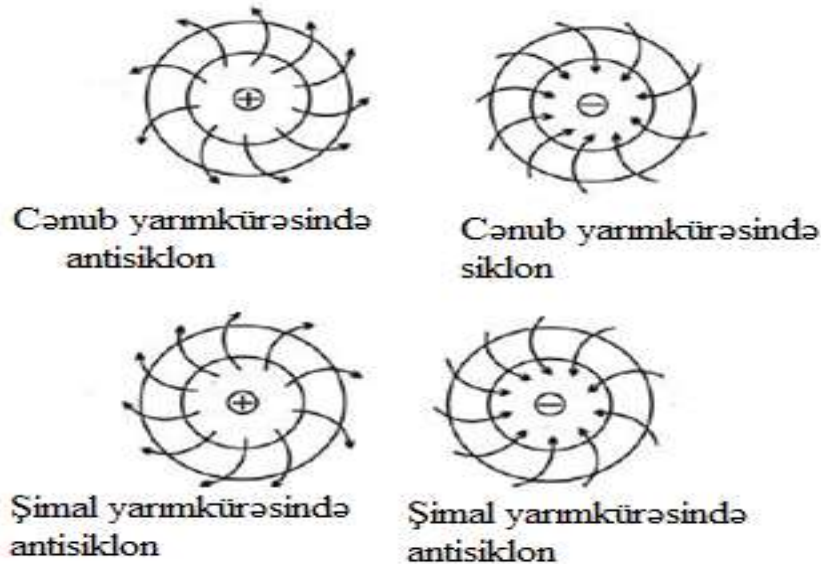
–Xəritədə göy xətlərlə verilir.

Okean cərəyanlarının yerləşməsi dünyanın yarımkürələr və ya fiziki xəritəsi üzərində göstərilməsi və kontur xəritədə şagirdlər tərəfindən işlənilməsi müsbət hal sayıla bilər (Şəkil 1.)

1. Alyaska	8. Şimali Atlantik	14. Bengel	20. Qərbi Avstraliya
2. Şimali Sakit okean	9. Holfistrim	15. Qərb küləkləri	21. Şimali Passat
3. Kaliforniya	10. Antil	16. Mozambik	22. Kurosio
4. Passatlararası əks	11. Kanar	17. Cənubi Passat	23. Şərqi Avstraliya
5. Peru	12. Qviana	18. Somali	24. Kuril-Kamçatka
6. Labrador	13. Braziliya	19. Musson	25. Şərqi Qrelandiya
7. Norveç			

Koriolis qüvvəsinin istiqamətinə təsir etdiyi atmosfer hadisələrindən siklon və antisiklon da şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Siklon və antisiklon atmosferin qapalı təzyiq sahələridir. Siklonun mərkəzində alçaq təzyiq olur, kənarlara doğru isə təzyiq azalır, hava axını kənarlardan mərkəzə doğru hərəkət edir. Antisiklon isə mərkəzdə yüksək təzyiq sahəsi olmaqla, mərkəzində yüksək təzyiq olur, kənarlara doğru təzyiq azalır, hava hərəkəti mərkəzdən kənarlara doğru baş verir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Siklon və antisiklon

Siklon və antisiklonlar ərazinin iqliminin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Yer in öz oxu ətrafında fırlanması nəticəsində hər iki qapalı təzyiq sahəsində hava hərəkəti şimal yarımkürəsində saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətinin əksinə, cənub yarımkürəsində isə saat əqrəbi istiqamətinə yönəlir. Siklonun əraziyə daxil olması nəticəsində temperatur kəskin dəyişir, nisbi rütubətlik və buludluluq artır, yağıntı düşür. Siklonlar tropik və tropikdənkənar olmaqla iki yerə bölünür. Tropik siklonlar dənizlərdə güclü dalğalanmaya səbəb olur, quruya daxil olduqda güclü küləklər və leysan yağışları dağıntılara səbəb olur. Siklonlar Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada tayfun, Şimali Amerikanın cənubunda tornado adlanır. Antisiklonda hava hərəkəti aşağıya doğru olduğu üçün doyma həddindən uzaqlaşır, yağıntı olmur. Mərkəzində hava şəraiti tam sakit olur və şələkət adlanır [2, s.83]. Antisiklonlara daha çox subtropik enliklərdə, Antarktida üzərində, qış fəslində isə mülayim enliklərdə rast gəlinir.

Mövzunun araşdırılması nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Yer in öz oxu ətrafında fırlanması nəticəsində əmələ gələn Koriolis qüvvəsi atmosfer və hidrosferdə müxtəlif coğrafi proseslərə təsir edir.
2. Koriolis qüvvəsi hərəkətin şimal yarımkürəsində sağa və yaxud şərqə, cənub yarımkürəsində sola və yaxud qərbə meyil etməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, M.İ. Dəniz cərəyanları və okean sirkulyasiyası/M.İ. Abdullayev.-Bakı: Bakı Universiteti,-2001.-142 s.
2. Əliyeva, A.R./“Coğrafiya” fənni üzrə 8-ci siniflər üçün dərslik. Dərslik. / A.R. Əliyeva, Q.M. Səmədov, Z.N. Eminov-Bakı: “Çaşıoğlu” Elm-İstehsalat MMC-2023. - 192 s.
3. İsmayılov T.İ. Koriolis qüvvəsinin güllənin hərəkət trayektoriyasına təsiri haqqında//Elmi əsərlər məcmuəsi/Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi məktəbi.-2021.-№1(36).-S.60-63.

SUMMARY

Geography, having a unique position within the natural sciences, has mutual relations with other fields of science such as physics, chemistry, biology, mathematics. Interdisciplinary relations are of great importance in the modern education system. In the educational process, the help of integrative subjects is needed for the correct mastering of topics by students. Using the possibilities of physics in explaining the effects of the Coriolis force on the occurrence of geographical processes can be considered correct in the methodological approach. The Coriolis force is a force that occurs as a result of the Earth's rotation around its axis. It causes moving geographical processes to tend to the right or east in the northern hemisphere and to the left or west in the southern hemisphere. The movement of ocean currents, the direction of permanent winds, the deformation of river beds and railway tracks, and the difference between cyclones and anticyclones in the hemispheres occur due to the influence of the Coriolis force. The article examines the essence of the Coriolis force and the results of its effects on geographical processes.

Key words: Coriolis force, ocean currents, cyclone and anticyclone, railway transport

**KSANTOGENAT TURŞUSUNUN BƏZİ FUNKSIONAL
TÖRƏMƏLƏRİNİN İKİFAZALI NEYTRAL KARBOHİDROGEN-ELEKTROLİT
SİSTEMLƏRİNDƏ C_T-20 MARKALI POLADIN KORROZİYA
PROSESİNƏ QARŞI İNHİBİTOR TƏSİRİNİN TƏDQIQI**

Könül ƏLİYEV

konul.aliyeva5758@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Tofiq ƏLİYEV

Xülasə

Təqdim olunan məqalə neft və qaz kondensatının çıxarılması, ilkin emalı, saxlanması və nəqlindən ibarət model sistemlərdə C_T-3 markalı polad avadanlıqların korroziyasına qarşı inhibitor kimi tədqiq edilmiş ksantogenat turşusunun (KT) bəzi funksional törəmələrinin [KTT] ikifazlı neytral sistemlərdə C_T-20 markalı poladın korroziya prosesinə qarşı inhibitor təsirinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Açar sözlər: Korroziya prosesi, korroziya sürəti, korroziya inhibitorları, mühafizə effekti.

Giriş

Müasir dövrdə sənaye və texnikanın elə bir sahəsini göstərmək mümkün deyil ki, orada bir konstruksiyas materialı kimi müxtəlif metallar və onların çoxsaylı ərintilərindən istifadə edilməsin. Bu hal hər şeydən öncə metalların konstruksiya materialları qarşısında qoyulan tələblərə daha dolğun cavab verməsi ilə bağlıdır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, az sayda metallar istisna olmaqla əksər metallar müxtəlif texnoloji sistemlərdə ətraf mühitin korroziya baxımından aqressiv təsirinə qarşı davamsız olduğundan zaman keçdikcə dağılaraq sıradan çıxır ki, bu da sonda külli miqdarda dövlət vəsaitinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Korroziya problemləri ilə məşğul olan əksər mütəxəssislərin fikrinə görə bu arzuolunmaz prosesin qarşısının alınmasında “korroziyadan inhibitor mühafizəsi” üsulu iqtisadi baxımından ən əlverişli üsul sayılır. Belə ki, qeyd edilən üsuldan istifadə etdikdə mövcud texnoloji qurğuda heç bir dəyişiklik aparmadan korroziya baxımından aqressiv sistemə az miqdarda inhibitor təsirinə malik maddənin və ya maddələr qarışığının əlavə edilməsi korroziya prosesinin ya tam dayanmasına, yaxud da onun sürətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olsun.

İşin metodikası. Təcrübələr qravimetrik üsulla həyata keçirilmişdir. İşin metodikası ətraflı olaraq [4]-də verilir.

Təcrübi nəticələr və onların təhlili

Təcrübələr neftin çıxarılması və ilkin emalı şəraitini imitasiya edən model şəraitlərdə-konkret olaraq 3 %-li NaCl məhlulu-karbohidrogen sistemlərində həyata keçirilmişdir. Aşağıda verilən cədvəldə belə təcrübələrdən birində alınmış rəqəmlər öz əksini tapmışdır.

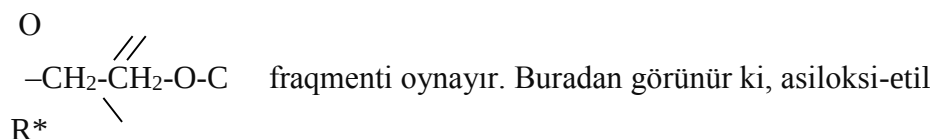
Cədvəl 1. KT-nun bəzi birəvəzli və ikiəvəzli törəmələrinin 20⁰C temperaturda 3%li NaCl məhlulu-kerosin sistemində (fazaların həcm nisbəti 1:1) C_T-20 markalı poladın korroziya sürətinə təsiri;

Birləşmələrin qısaldılmış adı											
EKT-2-Hi-3- DEAPrE		İ-PrKT-2-Hi-3- DEAPrE		n-BKT-2-Hi-3- DEAPrE		EKT-AsOEE		DEDTiKaT-2- Hi-3-DEAPrE		DEDTiKaT-2- Hi-3-i-PrOPrE	
1		2		3		4		5		6	
K, q·m ⁻² saat ⁻¹	Z, %	K, q·m ⁻² saat ⁻¹	Z, %	K, q·m ⁻² saat ⁻¹	Z, %	K, q·m ⁻² saat ⁻¹	Z, %	K, q·m ⁻² saat ⁻¹	Z, %	K, q·m ⁻² saat ⁻¹	Z, %

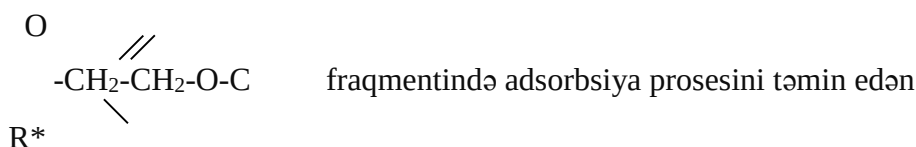
γ		γ		γ		γ		γ		γ	
$\frac{1,22}{0,00}$	-	$\frac{1,22}{0,00}$	-	$\frac{1,22}{0,00}$	-	$\frac{1,22}{0,00}$	-	$\frac{1,22}{0,00}$	-	$\frac{1,22}{0,00}$	-
$\frac{0,18}{6,79}$	85,25	$\frac{0,20}{6,61}$	83,61	$\frac{0,14}{8,71}$	88,52	$\frac{0,16}{7,63}$	86,89	$\frac{0,30}{4,07}$	75,41	$\frac{0,24}{5,08}$	80,33
$\frac{9,10}{12,7}$	91,80	$\frac{0,07}{17,43}$	94,26	$\frac{0,08}{15,5}$	93,44	$\frac{0,08}{15,25}$	93,44	$\frac{0,24}{5,08}$	80,33	$\frac{0,22}{5,55}$	81,97

Burada; 1) Etil ksantogenat turşusunun 2-hidroksi-3-dietil amino propil efiri; 2) İzopropil ksantogenat turşusunun 2-hidroksi-3-dietil amino propil efiri; 3) n-butil ksantogenat turşusunun 2-hidroksi-3-dietil amino propil efiri; 4) Etil ksantogenat turşusunun asil oksil etil efiri; 5) Dietil ditio karbomat turşusunun 2-hidroksi-3-dietil amino propil efiri; 6) Dietil ditio karbomat turşusunun 2-hidroksi-3-izopropoksil etil efiri. K-korroziya sürəti; k-inhibitor effekti; z-mühafizə effekti.

Cədvəldəki rəqəmlərdən göründüyü kimi KT-nun istər birəvəzli törəmələri, istərsə də ikiəvəzli törəmələri qeyd edilən sistemdə C_T-3 markalı poladın nümunələrdə olduğu kimi C_T-20 markalı poladın da korroziyasına qarşı bu və ya digər dərəcədə inhibitor təsirinə malikdirlər. Bütün birləşmələr 25mq.l⁻¹ qatılıqdan başlayaraq korroziya sürətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və 80%-dən yuxarı (DEDT_iK_aT-2-H_i-3-DEAP_rE istisna olmaqla) mühafizə effekti nümayiş etdirir. Qatılığın yüksəlməsi ilə effektivlik daha da yüksəlir. Belə ki, 50mq.l⁻¹ qatılıqdan başlayaraq DEDT_iK_aT-2-H_i-3-DEAP_rE və DEDT_iK_aT-2-H_i-3-i-P_rOP_rE istisna olmaqla digər birləşmələrin hamısı 90%-dən yuxarı mühafizə effekti nümayiş etdirir. 100 və 200 mq.l⁻¹ qatılıqda nümayiş edilən effektivlik daha yüksək olur. Eyni qatılıqda ayrı-ayrı maddələrə aid rəqəmlərin müqayisəsi göstərir ki, onların əksəriyyəti bir-birinə çox yaxındır. KBTB-nə aid rəqəmlərin müqayisəsi göstərir ki, R-O alkoksil fraqmentində R radikalının uzunluğu yüksəldikcə birləşmənin effektivliyi də yüksəlir. Belə ki, 25, 50, 100 və 200 mq.l⁻¹ qatılıqlarda EKT-2-H_i-3-DEAP_rE və n-BKT-2-H_i-3-DEAP_rE birləşmələrinin effektivliyi müvafiq olaraq 85,25% və 88,52%, 91,80% və 93,44%, 95,08% və 96,72%, nəhayət 96,72% və 98,36% təşkil edir. Bu halda da karbon zəncirinin quruluşu ilə bağlı MSTT-də müşahidə edilən qanunauyğunluq özünü göstərir. Belə ki, EKT -2- H_i-3-DEAP_rE-dən i-PKT-2-H_i-3-DEAP_rE-nə keçdikdə R radikalında bir metilen –CH₂ qrupunun artmasına baxmayaraq effektivlikdə demək olar ki, yüksəliş müşahidə olunmur, əksinə cüzi də olsa azalma baş verir. Bu fakt yenə də normal quruluşlu karbon zəncirinə malik birləşmədən fərqli olaraq şaxələnmiş karbon zəncirinə malik birləşmənin metal səthində adsorbsiyası zamanı faza çətinliyinin yaranması ilə izah edilə bilər. EKT-2-H_i-3-DEAP_rE-nə aid rəqəmlərin EKT-A_sOEE-nə aid rəqəmlərlə müqayisəsi göstərir ki, birinci birləşmədən ikinci birləşməyə keçdikdə effektivlikdə az da olsa yüksəliş müşahidə edilir. Belə ki, 25, 50, 100 və 200 mq.l⁻¹ qatılıqlarda həmin birləşmələrin effektivliyi müvafiq olaraq 85,25% və 86,89%, 91,80% və 93,44%, 95,08% və 96,72%, nəhayət 96,77% və 98,36% təşkil edir. EKT-2-H_i-3-DEAP_rE-ni EKT-A_sOEE-dən fərqləndirən cəhət R' radikalına uyğun fraqmentdir. Belə ki, birinci birləşmədə R' radikalı –CH₂-CH(OH)-CH₂-N(C₂H₅)₂ fraqmentindən ibarət olduğu halda ikinci birləşmədə həmin rol

fraqmenti dietilamino-propanol-2 fraqmentinə nisbətən molekulun metal səthinə adsorbsiyasına daha güclü təsir göstərir. Sözsüz ki,

komponent naften turşusunun qalığıdır. Belə ki, ədəbiyyatda naften turşuları arasında sintez edilmiş xeyli sayda birləşmənin korroziya inhibitoru, bakterisid, oksidləşmə inhibitoru və s. faydalı xassələrə malik olmasına dair məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Beləliklə, yuxarıdakı məlumatlardan aydın olur ki, 3%-li NaCl məhlulu-kerosin sistemində KTBT korroziya inhibitoru kimi effektivliklərinə görə aşağıdakı ardıcılıqla yerləşmiş olur:

Cədvəldə KTİT-nə aid rəqəmlərdən də quruluşla effektivlik arasında bir sıra qanunauyğunluqların olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, eyni qatılıqda $\text{DEDTiKaT-2-Hi-3-DEAP}_r\text{E}$ -nə aid rəqəmlərin $\text{EKT-2-Hi-3-DEAP}_r\text{E}$ -nə aid rəqəmlərlə müqayisəsi göstərir ki, $\text{EKT-2-Hi-3-DEAP}_r\text{E}$ -də $\text{C}_2\text{H}_5\text{-O-}$ fraqmentinin $(\text{C}_2\text{H}_5)_2\text{N-}$ fraqmenti ilə əvəzlənməsi alınmış birləşmənin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Belə ki 25, 50, 100 və 200 mq.l⁻¹ qatılıqlarda baxılan sistemdə $\text{EKT-2-Hi-3-DİAP}_r\text{E}$ və $\text{DEATiKaT-2-Hi-3-DEAP}_r\text{E}$ birləşmələrinin korroziya inhibitoru kimi effektivliyi müvafiq olaraq 85,25% və 75,41%, 91,80% və 80,33%, 95,08% və 85,25%, nəhayət, 96,77% və 90,98% təşkil edir. Alınmış bu təcrübi nəticələr ədəbiyyat [12-18] məlumatları ilə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, ədəbiyyatda da oksigenli üzvi birləşmələrin analoji azotlu üzvi birləşmələrə nisbətən korroziya inhibitoru kimi daha yüksək effektivliyə malik olduğu bildirilir və bu hal oksigenin azota nisbətən daha yüksək elektromənfiliyə malik olması ilə izah edilir. Bu isə oksigenin rabitəyə sərf olunmamış elektronları ilə dəmirin vakant d-orbitaları arasında yaranan koordinasiya əlaqəsinin daha güclü olmasına, sonuncu isə öz növbəsində metal-inhibitor molekulu əlaqəsinin daha güclü olmasına səbəb olur.

Oxşar qanunauyğunluq $\text{DEDTiKaT-2-Hi-3-DEAP}_r\text{E}$ -dən $\text{DEDTiKaT-2-Hi-3-i-P}_r\text{OP}_r\text{E}$ -nə keçdikdə də müşahidə edilir. Belə ki, bu halda birinci birləşmədən ikinci birləşməyə keçdikdə R' radikalı rolunu oynayan $-\text{CH}_2-\text{CH}(\text{OH})-\text{CH}_2-\text{N}(\text{C}_2\text{H}_5)_2$ fraqmenti $-\text{CH}_2-\text{CH}(\text{OH})-\text{CH}_2-\text{O}-\text{C}_3\text{H}_7-$ i fraqmenti ilə əvəzlənmiş olur ki, bu da sonuncu birləşmənin korroziya inhibitoru kimi effektivliyinə müsbət təsir göstərir.

Göründüyü kimi ikinci birləşmədə R* radikalı da naften turşusunun qalığının iştirakı birləşmənin korroziya inhibitoru kimi effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişinə səbəb olur. Bu təcrübi fakt bir daha sübut edir ki, naften turşuları və onların müvafiq törəmələri birləşmənin metal səthində adsorbsiyasını gücləndirən fraqmentlərdəndir.

Yuxarıda verilən və cədvəldə öz əksini tapmış məlumatlardan aydın olur ki, 3%-li NaCl məhlulu-kerosin sistemində KTİT korroziya inhibitoru kimi effektivliklərinə görə aşağıdakı ardıcılıqla yerləşirlər:

Nəticələr

1. Əvvəllər C_T-3 markalı polad nümunələri üzərində tədqiq edilmiş ksantogenat turşusunun bəzi birəvəzli və ikiəvəzli funksional törəmələri ikifazalı neytral karbohidrogen-elektrolit sistemlərində C_T-20 markalı poladın korroziyasına qarşı inhibitor təsiri tədqiq edilmişdir.

2. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiqat aparılan sistemdə bu birləşmələrin hamısı bu və ya digər dərəcədə inhibitor təsirinə malikdirlər.

3. Birləşmələrin tərkibi və quruluşu-inhibitor effekti asılılığı ilə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkar edilmişdir.

4. Aydın olmuşdur ki, analoji sistemlərdə C_T-20 markalı poladın korroziya xarakteristikaları əvvəllər tədqiq edilmiş C_T-3 markalı poladın korroziya xarakteristikalarına çox yaxındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Розенфельд И.Л. Ингибиторы коррозии. Москва: Химия, 2018, 352с.
2. Семенова И.В., Флорионович Г.М., Хорошилов А.В. Коррозия и защита от коррозии. Москва: Физматлит. 2006, 376с.
3. Əliyev T.A. Metalların korroziyası və korroziyadan mühafizəsi .Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 286s.
4. Əliyev T.A. Fenollar,merkaptosirkə və ksantogenat turşularının bəzi funksional törəmələrinin inhibitor təsirinin fiziki-kimyəvi əsasları kimya elmləri doktoru dissertasiya. Bakı, 2011, 290s.
5. Гусейнов В.М., Таиров А.З. Кинетическая модель восстановления оксидов, полученных жидкофазным каталитическим окислением 2, 3, 4 метил циклогексенов // Журнал химических проблем, 2003, №2, с. 46-50.

SUMMARY

The presented article is devoted to the study of the inhibitory effect of some functional derivatives of xanthogenic acid [KTT] against the corrosion process of C_T-20 steel in two-phase neutral systems, which were studied as inhibitors against the corrosion of C_T-3 brand steel equipment in model systems consisting of extraction, preliminary processing, storage and transportation of oil and gas condensate.

Key words: *Corrosion process, corrosion rate, corrosion inhibitors, protection effect.*

LAMIACEAE (DALAMAZKİMİLƏR) FƏSİLƏSİNİN CARİ VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQINDƏ PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏR

Əfsanə QULİYEVA
fikretoglu@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat Talış florasında Lamiaceae fəsiləsinin müasir vəziyyətinin, biomüxtəlifliyinin və populyasiya dinamikasının hərtərəfli öyrənilməsinə məqsəd qoyur. İlk növbədə, fəsiləyə aid növlərin hazırkı vəziyyətinin dəyərləndirilməsi əsas prioritetdir. Bu çərçivədə sahə tədqiqatlarının aparılması və növlərin coğrafi yayılma areallarının dəqiqləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, onların ekoloji şərtlərə uyğunlaşma qabiliyyəti və populyasiya göstəricilərinin qiymətləndirilməsi fəsilənin müasir vəziyyətinin daha dolğun təsvirini əldə etməyə imkan verir. Sitogenetik tədqiqatlar vasitəsilə növlərin xromosom sayı və quruluşunun araşdırılması planlaşdırılır. Bu yanaşma, fəsiləyə aid növlərin taksonomik təsnifatının dəqiqləşdirilməsi və genetik müxtəliflik səviyyəsinin müəyyən edilməsi baxımından vacib hesab olunur. Xromosom sayının və quruluşunun təhlili növlərin adaptasiya potensialını və populyasiya sabitliyini qiymətləndirmək üçün mühüm məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Populyasiya dinamikasına təsir edən ekoloji və antropogen amillərin öyrənilməsi də əsas prioritetlərdəndir. Meşə qırılması, urbanizasiya və intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyəti kimi amillərin növlərə mənfi təsirinin təhlili biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində strategiyaların hazırlanması üçün elmi əsaslar formalaşdırır. Bu tədqiqat, Lamiaceae fəsiləsinin biomüxtəlifliyinin qorunması və davamlı istifadəsinin təmin olunması üçün elmi məlumatların toplanması və təhlilinə əsaslanaraq, ekosistemlərin davamlı idarə edilməsinə yönəlmiş strategiyaların inkişafına töhfə verməyi məqsəd qoyur.

Açar sözlər: Lamiaceae fəsiləsi, sitogenetik tədqiqatlar, xromosom quruluşu, populyasiya dinamikası, genetik müxtəliflik.

Giriş

Lamiaceae fəsiləsi qədim sivilizasiyalardan günümüzə qədər insan fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu fəsilə dünya və Azərbaycan florasında əvəzedilməz dəyərə malikdir. Geniş istifadəsi və çoxşaxəli əhəmiyyəti ilə seçilən bu fəsilə zəngin növ tərkibi ilə yanaşı ekoloji, iqtisadi və tibbi nöqteyi-nəzərdən diqqəti cəlb edir. Ekoloji baxımdan, Lamiaceae fəsiləsi torpağın eroziyadan qorunmasında, arıların və digər tozlayıcıların polen və nektar mənbəyi kimi qidalanmasında, eləcə də meşə və çəmənliklərin ekoloji tarazlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Fəsilə üçün xarakterik növlərinin əksəriyyəti mühüm iqtisadi dəyərə malikdir. Məsələn, adaçayı (*Salvia officinalis*), reyhan (*Ocimum basilicum*), kəklikotu (*Thymus spp.*) və nanə (*Mentha spp.*) kimi növlər qida və ətirşünaslıq sənayesində geniş istifadə olunur. Bu növlərdən alınan efir yağları, ədviyyatlar və çaylar dünya bazarında yüksək tələbat görür. Tibbi baxımdan isə, Lamiaceae növlərinin tərkibindəki bioaktiv maddələr – fenollar, flavonoidlər və efir yağları – müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olunur. Bu bitkilər xüsusilə antioksidant, iltihab əleyhinə, antibakterial və antiviral təsirləri ilə tanınır və müasir farmakologiya üçün əvəzedilməz xammal hesab olunur.

Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan müxtəlif iqlim və coğrafi şəraiti baxımından zəngin bir region hesab olunur. Elə buna görə də, olduqca zəngin bioloji müxtəlifliyə sahib olan Azərbaycan, xüsusilə Talış bölgəsi, bu fəsiləyə aid bir çox növ üçün unikal yaşayış mühiti yaradır. Lamiaceae fəsiləsinin Azərbaycanda, xüsusilə Talış florasında geniş yayılmasına baxmayaraq, bu fəsiləyə aid bitkilərin populyasiyalarının dinamikası, genetik müxtəlifliyi və ekoloji mövqeyi haqqında məlumatın məhdud olması onların biomüxtəlifliyin qorunması baxımından tədqiqatı daha da vacib edir. Tədqiqatın məqsədi, bu növlərin müasir vəziyyətini, populyasiyalarının

strukturunu və ekosistem daxilində rolunu müəyyən edərək onların qorunması üçün elmi əsaslar təqdim etməkdir.

Bu tədqiqat yalnız Lamiaceae fəsiləsinin biomüxtəlifliyinin dərinləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsinə təmin etməyəcək, həm də onların müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və mühafizəsi üçün nəzəri və praktiki tövsiyələr təqdim edəcəkdir. Beləliklə, bu fəsilənin populyasiya səviyyəsində öyrənilməsi biomüxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə yönəlmiş strategiyalar üçün baza məlumatlarını təmin edəcəkdir. Bitkilərin xromosom strukturları və genetik müxtəlifliyinin tədqiqi onların uyğunlaşma strategiyalarını, qoruma prioritetlərini və potensial tətbiq sahələrini anlamağa töhfə verəcəkdir. Bundan əlavə, bu taksonların ekoloji və genetik müxtəlifliyini təhlil etməklə, Azərbaycanın unikal bitki ehtiyatlarının davamlı istifadəsi və qorunması üçün elmi əsaslar təmin ediləcəkdir. Bir sözlə, tədqiqat həm Lamiaceae fəsiləsinin biomüxtəlifliyini, həm də onların ekoloji və iqtisadi potensialını geniş şəkildə işıqlandırmağa imkan verəcəkdir. Araşdırma, növlərin yayılma dinamikasını və onlara təsir edən təbii və antropogen faktorları müəyyənləşdirmək üçün kompleks tədqiqat metodlarından istifadə etməklə həyata keçiriləcəkdir.

Lamiaceae fəsiləsinin mövcud vəziyyətinin və populyasiya dinamikasının öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi nöqteyi-nəzərdən, bu fəsilənin öyrənilməsi biomüxtəlifliyin qorunması və təkamül proseslərinin anlaşılmasına dərin töhfələr verir. Lamiaceae fəsiləsi növlərinin genetik müxtəlifliyi və adaptasiya potensialı iqlim dəyişikliyi və antropogen təsirlərə qarşı bitki populyasiyalarının reaksiyalarını anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, bu fəsiləyə aid növlərin ekoloji nişləri, yaşama mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələri və populyasiya strukturları öyrənildikdə ekosistemlərin dayanıqlılığını artırmağa imkan verən elmi nəticələr əldə edilir. Praktiki baxımdan isə, Lamiaceae növləri iqtisadi və tibbi sahələrdə geniş istifadə edilir. Məsələn, *Thymus*, *Salvia*, *Mentha* kimi növlərin efir yağları, ədviyyatlar və tibbi preparatlar istehsalında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məhsullar qida, ətriyyat və farmakologiya sənayesində geniş tətbiq sahəsi tapır. Buna görə də, bu növlərin populyasiya dinamikasının izlənilməsi onların davamlı istifadəsinə təmin etmək və gələcək nəsillər üçün qorumaq baxımından vacibdir.

Tezisdə, həmçinin, Lamiaceae fəsiləsinə mənsub bitkilərin biomüxtəlifliyinin mövcud vəziyyəti, ekoloji şərtlərə uyğunlaşma qabiliyyəti və coğrafi yayılma xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı diqqətə alınmalı əsas məqamlar öz əksini tapmışdır.

Floristik müxtəlifliyin təhlili Talış florasının biomüxtəlifliyinin öyrənilməsi və qorunması məqsədilə həyata keçirilmiş əsas tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Bu çərçivədə sahə işlərinin geniş şəkildə təşkil olunması və bitki növlərinin yayılma areallarının dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi əsas məqsədlərdəndir. Floristik müxtəlifliyin kompleks şəkildə öyrənilməsi üçün mütəmadi sahə ekspedisiyaları və geobotaniki axtarışlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqatlar – müxtəlif ekosistemlərdə yayılan növlərin coğrafi yayılma dinamikasını qiymətləndirmək, ekoloji uyğunlaşma xüsusiyyətlərini araşdırmaq, floristik müxtəlifliyin mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirmək, nadir və endemik növlərin yaşayış areallarını xəritələndirmək və onların qorunması üçün elmi əsasları hazırlamaq, ekosistemlərdə baş verən dəyişikliklərin biomüxtəlifliyə təsirini öyrənmək üçün əsaslı məlumat təmin edir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, Lamiaceae fəsiləsinə aid növlərin öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif yüksəklik zonalarında sahə işləri aparılmışdır. Bu zaman bitki nümunələri toplanmış, taksonomik aidliyyətləri təsdiq edilmiş, coğrafi mövqeləri qeyd olunaraq yayılma arealları Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) vasitəsilə dəqiq analiz olunmuş və xəritələndirilmişdir. Bu yanaşma vasitəsilə növlərin ekoloji üstünlükləri, endemiklik statusu və müxtəlif yüksəklik zonalarına (meşə, bozqır, subalp, alp və s.) uyğunlaşma qabiliyyəti təhlil edilmişdir. Belə ki, bu metodlar növlərin coğrafi və ekoloji şərtlərə uyğunlaşmasını qiymətləndirmək və onların qorunması üçün əsaslı elmi məlumat təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İlkin tədqiqatlar zamanı Lamiaceae fəsiləsindən bir sıra növlərin – *Mentha longifolia*, *Mentha aquatica*, *Mentha pulegium*, *Lavandula angustifolia* və *Rosmarinus officinalis* – yayılma arealları müəyyən edilmişdir. Məsələn, *Lavandula angustifolia* və *Rosmarinus officinalis* kimi növlərin

mədəni şəraitdə geniş becərilməsi, onların həm ekoloji, həm də iqtisadi əhəmiyyətini vurğulayır. Əksinə, *Mentha* cinsinə aid növlərin daha çox təbii ekosistemlərdə yayıldığı müəyyən edilmişdir ki, bu da onların ekoloji şəraitə daha yaxşı adaptasiya qabiliyyətini göstərir.

Floristik tədqiqatların əsasını təşkil edən herbari materiallarının toplanması növlərin morfoloji, taksonomik və genetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu materialların əsas məqsədi növlərin sistematik və morfoloji xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən etmək, uzunmüddətli müqayisəli tədqiqatlar üçün etibarlı baza yaratmaq və ekoloji dəyişikliklərin floristik müxtəlifliyə təsirini qiymətləndirməkdir. Həmçinin, regionun floristik zənginliyinin sənədləşdirilməsi və qorunmasına töhfə vermək məqsədilə geniş herbari məlumat bazası formalaşdırılmalıdır.

İqtisadi və ekoloji baxımdan əhəmiyyətli, lakin təbii populyasiyalarda sayı azalan növlərin tədqiqi onların qorunması və dayanıqlı istifadəsinin təmin olunması üçün vacibdir. Bu tədqiqatlar, antropogen və təbii faktorların populyasiya dinamikasına təsirini təhlil edərək növlərin təhlükə altında olma səviyyəsini qiymətləndirməyə, nadir və tükənmə riski olan növlərin qorunması və bərpası üçün elmi əsaslı tədbirlər planı hazırlamağa, həmçinin iqtisadi və tibbi baxımdan əhəmiyyətli növlərin dayanıqlı istifadəsinin təmin etmək üçün effektiv idarəetmə strategiyaları formalaşdırmağa xidmət edir.

Floristik müxtəlifliyin vizual sənədləşdirilməsi və ictimaiyyətin maarifləndirilməsi məqsədilə fotoşəkillərin toplanması vacibdir. Bu, növlərin identifikasiyası və floristik məlumatların paylaşılması baxımından mühüm rol oynayır. Bitki növlərinin morfoloji xüsusiyyətlərini vizual şəkildə sənədləşdirmək, elmi məlumatların təqdimatını zənginləşdirmək və floristik müxtəlifliyin geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə vizual materiallar bazasının yaradılması tədqiqat nəticələrinin ictimaiyyətə açıq və əlçatan formada təqdim olunmasına imkan verir.

Lamiaceae fəsiləsinə aid növlərin populyasiya dinamikasının öyrənilməsi mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu tədqiqat prosesində bir sıra vacib məqamlara diqqət yetirilməlidir ki, əldə olunan nəticələr həm dəqiq, həm də tətbiq olunan metodlar baxımından effektiv olsun. Populyasiya dinamikasının tədqiqi zamanı bitkilərin yaşayış mühiti, təhdid faktorları, genetik müxtəliflik və reproduktiv xüsusiyyətlər kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Lamiaceae fəsiləsinin populyasiya dinamikasının öyrənilməsi, bu növlərin uzunmüddətli qorunması və ekosistemlərdəki funksional rollarının davamlı saxlanılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Populyasiya səviyyəsində baş verən dəyişikliklər, növlərin ekoloji sabitliyinə, genetik müxtəlifliyinə və adaptasiya qabiliyyətinə təsir göstərir. Xüsusilə, endemik və nadir növlərin populyasiyalarının strukturu və dinamikası, onların qorunma vəziyyətini qiymətləndirmək, həmçinin təbii və antropogen amillərə qarşı həssaslıq dərəcələrini müəyyən etmək üçün əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edir. Bundan başqa, populyasiya dinamikasının təhlili, növlərin yayılma areallarında baş verən dəyişiklikləri izləmək və ekosistem xidmətlərinin dayanıqlılığını təmin etmək baxımından vacibdir. Lamiaceae fəsiləsinə aid növlər, tozlayıcılar üçün əhəmiyyətli nektar mənbəyi olmaqla yanaşı, torpaq eroziyasının qarşısını almaqda və mikroiqlim şəraitinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, növlərin populyasiya dinamikasının ətraflı təhlili, onların ekosistemə inteqrasiyasını və qarşılıqla biləcəkləri təhlükələrə qarşı dayanıqlılığını qiymətləndirməyə imkan verir.

Sahə tədqiqatlarında kvadrat üsulu və transekt metodlarının tətbiqi, növlərin coğrafi yayılma, sıxlıq göstəriciləri və yaş strukturlarının dəqiq qiymətləndirilməsini təmin edir. Bu metodlar sayəsində toplanan məlumatlar, növlərin təbii mühitdə yayılma xüsusiyyətlərini, ekoloji münasibətlərini və bərpa potensialını daha dərinlən təhlil etməyə imkan verir. Nəticədə, populyasiya dinamikasının sistemli tədqiqi, növlərin məhv olma riskini azaltmaq və biomüxtəlifliyin qorunması üçün elmi əsaslı strategiyaların hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

Hər bir Lamiaceae növü spesifik ekoloji şəraitdə inkişaf edir və bu şəraitin öyrənilməsi tədqiqatın əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Məsələn, torpaq xüsusiyyətləri, rütubət, temperatur və işıqlandırma kimi faktorlar növlərin yayılmasına və inkişafına təsir göstərir. Növlərin adaptasiya qabiliyyətinə və populyasiya sabitliyinə təsir edən yalnız ekoloji deyil, həm də antropogen amillərin qiymətləndirilməsi üçün kompleks yanaşma vacibdir. Ekoloji faktorların təhlili zamanı regionun iqlim məlumatları (orta illik temperatur, yağıntı səviyyəsi, rütubət) və müxtəlif yayılma areallarından

toplanan torpaq nümunələrinin pH səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, meşə qırılması, intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyəti və urbanizasiya kimi antropogen təsirlər də Lamiaceae fəsiləsinin populyasiya dinamikasına mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Elə buna görə də, təhdidlərin təsirini qiymətləndirmək və onların qarşısını almaq üçün bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların vacibliyini bir daha vurğulayır.

Başlıca prioritetlərdən birinə populyasiyaların genetik müxtəlifliyinin dərin təhlili və elmi əsaslı mühafizə strategiyalarının hazırlanması daxildir. Populyasiyalar arasındakı genetik müxtəlifliyin öyrənilməsi, növlərin uyğunlaşma potensialını və ekosistem sabitliyini qiymətləndirmək baxımından vacibdir. Bu məqsədlə molekulyar markerlər (mikrosatellitlər, SNP, AFLP və s.) istifadə olunaraq populyasiyaların genetik strukturu və müxtəliflik səviyyəsi təhlil edilməlidir. Nəticədə əldə edilən məlumatlar, nadir və endemik növlərin genetik zənginliyinin qorunmasına yönəlmiş mühafizə strategiyalarının hazırlanmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Lamiaceae fəsiləsinin növlərinin sitogenetik tədqiqi, onların xromosom sayı və quruluşu haqqında fundamental məlumatlar təqdim edərək, bu bitkilərin taksonomik təsnifatının dəqiqləşdirilməsi və təkamül əlaqələrinin müəyyənəşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu, növlərin genetik müxtəlifliyinin qorunması və davamlı istifadəsinin təmin edilməsi üçün elmi əsas yaradır. Belə ki, xromosom dəyişiklikləri, o cümlədən poliploidiya, inversiyalar və translokasiyalar, növlərin ekoloji şəraitə uyğunlaşma strategiyalarını və populyasiya sabitliyini öyrənmək üçün əsaslı göstəricilər təqdim edəcəkdir. Gələcəkdə molekulyar markerlərlə (mikrosatellitlər, SNP) sitogenetik tədqiqatların birgə aparılması, növlərin genetik strukturunu daha dərinlən öyrənməyə imkan verəcəkdir. Regionun biomüxtəlifliyinin qorunması məqsədilə genetik məlumatların saxlanması tövsiyə edilir. Ekosistemlərdə baş verən ekoloji dəyişikliklərin genetik müxtəlifliyə təsiri uzunmüddətli monitorinq proqramları çərçivəsində araşdırılmalıdır.

Ümumiləşdirsək, genetik müxtəlifliyin qiymətləndirilməsi, populyasiyaların həm ekoloji dəyişikliklərə, həm də antropogen təsirlərə qarşı dayanıqlıq səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, endemik və təhlükə altında olan növlərin qorunması üçün kompleks və effektiv mühafizə tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Bu çərçivədə bir neçə - xüsusi mühafizə olunan ərazilərin yaradılması və mövcud qorunan ərazilərin genişləndirilməsi; nadir və təhlükə altında olan növlərin ex situ şəraitdə qorunması, o cümlədən botanika bağlarında və toxum banklarında saxlanması; ekoloji monitorinq sistemlərinin qurulması və davamlı müşahidələrin aparılması; yerli icmaların ekoloji maarifləndirilməsi və biomüxtəlifliyin qorunmasına aktiv şəkildə cəlb olunması kimi prioritet tədbirlərin görülməsi təklif olunur.

Təklif olunan strategiyalar növlərin təbii mühitdə davamlılığını təmin etməklə yanaşı, ekosistemlərin dayanıqlılığının qorunmasına və ekoloji tarazlığın bərpasına şərait yaradacaqdır. Bununla yanaşı, biomüxtəlifliyin qorunmasında sosial-iqtisadi faktorların nəzərə alınması, mühafizə tədbirlərinin effektivliyini artırmaq baxımından vacibdir. Bu yanaşmalar, Talış florasının biomüxtəlifliyinin hərtərəfli tədqiqinə və ekosistemlərin davamlı idarə edilməsinə elmi əsas yaratmaq məqsədi daşıyır.

Gələcək tədqiqatlar çərçivəsində aşağıdakı prioritet istiqamətlərin - daha geniş floristik məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi; ekosistemlər üzrə genetik müxtəlifliyin dərin araşdırılması; endemik və nadir növlərin qorunmasına yönəlmiş kompleks tədbirlərin hazırlanması və tətbiqinin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Bu yanaşma Talış florasında biomüxtəlifliyin davamlı idarə edilməsinə elmi baza təmin etməklə yanaşı, ekosistem xidmətlərinin uzunmüddətli qorunmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

SUMMARY

This study seeks to conduct a comprehensive analysis of the current status, biodiversity, and population dynamics of the *Lamiaceae* family within the Talysh flora. A primary focus is the evaluation of the current condition of the species belonging to this family. To achieve this, field studies will be undertaken to clarify the geographic distribution areas of the species. In addition, the assessment of their adaptability to ecological conditions and the evaluation of population parameters will enable a more thorough understanding of the current state of the family. Cytogenetic research, focusing on the analysis of chromosome number and structure, is planned. This approach is essential for refining the taxonomic classification of the species and determining the extent of genetic diversity within the family. The examination of chromosomal number and structure is a key resource for evaluating the species' adaptive potential and population stability. Furthermore, investigating the ecological and anthropogenic factors influencing population dynamics is also a central aspect of the study. Analyzing the negative impacts of deforestation, urbanization, and intensive agricultural practices on species provides a scientific foundation for developing strategies aimed at biodiversity conservation. By collecting and analyzing scientific data on the biodiversity of the *Lamiaceae* family, this research aspires to contribute to the formulation of strategies for the sustainable management of ecosystems and the preservation and sustainable utilization of biodiversity.

Keywords: *Lamiaceae* family, cytogenetic studies, chromosome structure, population dynamics, genetic diversity.

LATHYRUS PRATENSIS L. (ÇƏMƏN GÜLÜLCƏSİ) NÖVÜNÜN İSTİFADƏ İMKANLARI (AZƏRBAYCAN, NAXÇIVAN)

Şərmin HÜSEYNƏLİYEVƏ
huseynlishermin@gmail.com

Namiq ABBASOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında aparıcı fəsilələrdən biri də Paxlalıkimilər - Fabaceae Juss. fəsiləsidir. Regionun ərazisində bu fəsilə 47 cins və 262 növlə təmsil olunmuşdur. Bu fəsiləyə daxil olan əhəmiyyətli cinslərdən biri də Lathyrus L. cinsi hesab olunur. Respublika ərazi florasında bu cinsə aid müxtəlif təsərrüfat əhəmiyyətli növlərə də rast gəlinir. Bu növlərdən biri də Lathyrus pratensis L. -Çəmən gülülcəsidir. Məqalədə ədəbiyyat mənbələrinə və aparılan tədqiqatlara əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan əhəmiyyətli paxlalı bitkilərdən biri olan Çəmən gülülcəsi (Lathyrus pratensis) növünün bioekoloji, ekomorfoloji xüsusiyyətləri və istifadə imkanları haqqında qısa məlumatlar verilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, Gülülcə, yem bikisi, dərman bitkiləri, flora, xalq təbabəti*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası coğrafi mövqeyi, relyefi, özünəməxsus zəngin florası və bitki örtüyü ilə diqqəti cəlb edir. Son floristik və taksonomik araşdırmalardan məlum oldu ki, muxtar respublikanın florası 160 fəsilə və 910 cinsdə cəmlənmiş 3021 ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitki növləri ilə təmsil olunur (Talıbov 2014, 245; İbrahimov 2014, 245; Talıbov 2021). Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında aparıcı fəsilələrdən biri də Paxlalıkimilər -*Fabaceae* Juss. fəsiləsidir. Regionun ərazisində bu fəsilə 47 cins və 262 növlə təmsil olunmuşdur (Talıbov və b., 2021). Bu fəsiləyə daxil olan əhəmiyyətli cinslərdən biri də *Lathyrus* L. cinsi hesab olunur. Respublika ərazi florasında bu cinsə aid müxtəlif təsərrüfat əhəmiyyətli növlərə də rast gəlinir (İбраһимов., 2005; İbrahimov və b., 2009; Hacıyev 1969)

Material və Metodlar (Methods).

İşin yerinə yetirilməsində flora və bitki örtüyünün öyrənilməsində ümumi qəbul olunmuş floristik, sistematik, ekoloji, coğrafi, geobotaniki, bitki ehtiyatları üsullarından, A.A.Qrossheymin “Флора Кавказа”, “Флора Азербайджана”, digər çox saylı təyinedicilərdən, yeni nəşr Türkiyə florasından (Güner, A., və b., 2021) həmçinin Azərbaycan botaniklərinin əsərlərindən, metodiki göstərişlərindən və son internet resurslarından istifadə edilmişdir (1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13).

Müzakirə (Results).

Bu növün adları son müasir (Word flora online) Beynəlxalq təsnifat sisteminə əsasən verilmişdir (12).

Regnum-Plantae

Divisio-Tracheophyta

Classis-Magnoliopsida

Ordo- Fabaceae

Familia- Fabales

Genus-Lathyrus

Species -pratensis

L. pratensis L. - Çəmən gülülcəsi. Gövdəsi 55-100 sm hündürlüyündə, düz, uzanan və ya ilşkən, dördüzlü, şaxəli, sıx tükcüklü çoxillik bitkidir. Kökümsovu tumurcuqlu olub, nazik şaxəlidir. Yarpaqaltlıqları iri olub, yarpaqcıqları xatırladır, uzunsov yaxud yumurtashəkilli-lansetvaridir, saplaqlarından qısa və ya onların ölçüsü bərabərindədir, oxşəkilli əsasən malikdir. Saplağı qanadsızdır, yuxarı tərəfdən novşəkillidir, sadə və ya şaxələnən, bəzən də iti ucluqla nəhayətlənir. Yarpaqları

bircütdür; yarpaqcıqları lansetşəkilli və ya uzunsov-lansetvaridir, itidir, yaxud qısa itiüclüklüdür, 3-5 ədəd və daha çoxlu damarları ilə səciyyələnir, bəzən də ensiz lansetvaridir, uzunluğu (1) 2-4 (5) sm, eni 2,5-8 (10) mm-dir. Çiçəkləri 1,5-3 dəfə yarpaqlarından uzundur; salxımları 5-13 çiçəklərdən təşkil olunmuşdur. Çiçəksaplaqları sıx tükcüklü olub, kasacığın borucuğundan qısadır. Kasacığı borucuq formasında olub, zənşəkillidir, uzunluğu 7 mm-ə yaxındır; kasacığın dişcikləri üçbucalı əsasından başlayaraq demək olar ki, bizvaridir, aşağıdakı dişcikləri təxminən borucuğu boyda olub, yuxarıdakılardan bir az uzundur. Tacı parlaq və ya açıq sarıdır, 12-17 mm uzunluqdadır. Yelkəni qanadlarından və çox əyilmiş qayıqcığından bir az uzundur. Paxlası xətti-lansetvaridir, uzunluğu 2-3 sm, eni isə 4-6 mm-dir, qaramtıdır, çıpaqdır, uzununa əyri torvari damarları vardır, 6-10 toxumludur (Abbasov., 2021;).

Lathyrus pratensis L.- Çəmən gülülcəsi

Toxumları kələ-kötür girdədir, hamardır, bir qismi açıq, qırmızı-qonur rəngdə olub, qara ləkələri vardır. May-iyun aylarında çiçək açır, iyul-avqustda meyvə verir. Orta dağlıq qurşaqdan yuxarı dağlıq qurşağa qədər (2000-2500 m d.s.h.) dağ çəmənlərində, meşələrdə, kolluqlarda, tarlalarda, əkinlərdə yayılmışdır. Otlaq və biçənəklərdə yayılmış yüksək zülallı yem bitkilərindən biri hesab olunur. Yaşıl kütlə halında müxtəlif kənd təsərrüfatı heyvanları tərəfindən yaxşı yeyilir. Toxumları ev quşları tərəfindən yeyilir. Yaşıl kütlə halında müxtəlif kənd təsərrüfatı heyvanları tərəfindən yaxşı yeyilir. Tərkibində 7,60 % kül, 20,30 % protein, 3,10 % yağ, 20,60 % sellüloz, 48,40% azotsuz ekstraktiv maddələr vardır. Quru ot şəkilində az miqdarda olsa da bütün kənd təsərrüfatı heyvanları tərəfindən həvəslə yeyilir. Toxumları ev quşları tərəfindən yeyilir. Yüksək məhsuldar bitki olub, yaxşı balverəndir (Şək.). Mezofitdir. Boreal areal tipinin Palearktik coğrafi elementinə mənsubdur (Abbasov., 2011; Qrossheym., 1952; Qrossheym., 1954).

Tibbi əhəmiyyəti. Bitkinin əsas aktiv maddələri humoral və hüceyrə immunitetinə aktivləşdirici təsir göstərən flavonoidlərdir. Müalicəvi konsentrasiyalarda bu bitkinin maye ekstraktı onkoloji xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanların limfositlərinin şiş əleyhinə aktivliyini artırır. Həmçinin, qan hüceyrələri donorlarının limfositlərinin xərçəng və leykoz hüceyrələrinə qarşı təsirini gücləndirir. Güclü antioksidant mənbəyi kimi bu bitki immuniteti artıran bitki qarışıqlarına daxildir. Çəmən gülülcəsi tənəffüs yolları xəstəliklərinin müalicəsi üçün effektiv və yumşaq təsir göstərən vasitədir. Xroniki hallarda və kəskinləşmələr zamanı bəlgəmgətirici kimi tətbiq edilir. Xalq təbabətində bronxit, vərəm, irinli ağciyər və bronx iltihabı, soyuqdəymə, nevrogen öskürək və siqaret çəkənlərin quru öskürəyinin müalicəsi üçün tövsiyə olunur. Qurudulmuş gövdə, yarpaq, toxum və kök rizomlarından ekstraktlar, dəmləmələr və spirtli tincturalar hazırlanır. Lakin farmakologiyada bu bitki daha effektiv

rəsmi preparatların mövcudluğu səbəbindən geniş istifadə olunmur (Bondar., 2003).

Bu bitkidən hazırlanmış preparatları müntəzəm istifadə edildikdə tənəffüs yollarının reseptorlarını və ümumilikdə sinir sistemini sakitləşdirir. Buna görə də, yuxusuzluq və ürək ağrılarından qurtulmaq üçün sakitləşdirici vasitə kimi istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, sulu dəmləməsi ishalın qarşısını almaq, ifrazat sistemi orqanlarının xəstəliklərini, kolit, gastrit və mədə xorası kimi problemləri müalicə etmək üçün tətbiq edilir.

Əldə Olunan Nəticələr (Results).

Aparılan tədqiqatlara və ədəbiyyat mənbələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, Paxlalıkimilər fəsiləsinin ərazi florasında olan 9 cinsə daxil olan 12 növü dərman əhəmiyyətlidir. Fəsilənin əhəmiyyətli növlərindən biri də Çəmən güllücsəsidir. Bu növ

kənd təsərrüfatında qiymətli yem və yaxşı balverən bitki hesab olunur. Həmçinin xalq təbabətində və tibbdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində müalicəvi dərman bitkisi kimi istifadə edilir. Əlavə olaraq, *Lathyrus pratensis* torpaqda azot fiksasiyasına kömək edən bakteriyalarla simbiyotik əlaqədədir, bu da torpağın məhsuldarlığını artırır. Uzunmüddətli çəmənliklərdə yetişdirildikdə kulturada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki əkildikən sonra uzun müddət (on il və ya daha çox) çəmənlikdə qalır (Hacıyev., 1969, 13). Kulturaya keçirilməsi məsləhətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N.K. Naxçıvan muxtar respublikası yay otlaqlarının paxlalı yem bitkiləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 234 s.
2. Abbasov N.K. Naxçıvan Muxtar respublikasının yay otlaqlarında güllülcə (*Lathyrus* L.) cinsinə daxil olan növlərin biomorfoloji xüsusiyyətləri və yem əhəmiyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər. Təbiət və texniki elmləri seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2010, № 4, s.170-175
3. Azərbaycanın biçənək və otlaqlarının yem bitkiləri. II c., Bakı: Azərbaycanın SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969, 162 s.
4. İbrahimov Ə.Ş., Nəbiyeva F.X., Abbasov N.K. Paxlalılar fəsiləsinin dərman bitkiləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi, NDU-nun Elmi əsərləri, Təbiət elmləri və tibb seriyası. Naxçıvan: 2009, № 1(26), s. 17-23
5. Tariyel Talıbov, Əliyar İbrahimov, Ənvər İbrahimov. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpətoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər) (II nəşr), 2021, 426 s.
6. Güner, A., Kandemir, A., Menemen, Y., Yıldırım, H., Aslan, S., Ekşi, G., Güner, I., Çimen, A.Ö. ve Şen, F. (edlr.). Resimli Türkiye Florası veb sürümü. ANG Vakfı Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi Yayınları, İstanbul. eISBN: 978-605-70199-3-6; DOI No: 10.30796/ANGV.2021.9.
7. Бондарь, А.А. Ботанико-фармакогностическое изучение чины луговой (*Lathyrus pratensis* L.): дисс. ... канд. фарм. наук: А. А. Бондарь. - М., 2003, 165.
8. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Т. V. Изд. АН СССР. М.Л., 1952, 455
9. Ибрагимов А.Ш. Растительность высокогорий Нахичеванской АССР и её хозяйственное значение. Баку: Элм, 2005, 236 с.
10. Флора Азербайджана. Том V. Изд. АН.Азерб. ССР. Баку, 1954, 579 с.
11. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.- Петербург: Мир и семья-95, 1995, 990 с.
12. <https://www.worldfloraonline.org>
13. <http://www.agroatlas.ru>.

SUMMARY

One of the leading families in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic is the Fabaceae Juss. family. This family is represented in the region by 47 genera and 262 species. One of the significant genera within this family is Lathyrus L. Various economically important species of this genus are found in the flora of the republic. One of these species is Lathyrus pratensis L. (Meadow vetchling). Based on literature sources and conducted research, this paper provides brief information on the bioecological and ecomorphological characteristics, as well as the potential uses, of Lathyrus pratensis, an important leguminous plant species in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *Nakhchivan Autonomous Republic, Lathyrus pratensis, fodder plant, medicinal plants, flora, folk medicine*

LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNİN DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN TAKSONOMİK TƏHLİLİ

Məlahət AĞAYEVA
zooloq.60@mail.ru
Orcid ID: 0000-0001-7968-0472
Lənkəran Dövlət Universiteti

Samir ABİŞOV
sevinc.ezimova1995@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Xülasə

Kimyəvi dərmanların hazırlanmasında əldə olunan uğurlara baxmayaraq, son illərdə bitki mənşəli dərmanların populyarlaşması artır. Bitki mənşəli preparatların unikal xüsusiyyətlərinə görə həm də biologiya, tibb və dərman istehsalında tədqiqat texnologiyalarının sürətlə inkişafı təbii müalicəvi maddələrə və onların əsasında hazırlanmış dərmanlara maraq artmışdır.

Bu məqalədə Lənkəran zonasının dərman bitkiləri florası öyrənilmişdir. Lənkəran bölgəsi müxtəlif müalicəvi təbii sərvətlərə malik unikal bölgədir. Floramızın tərkibində 500-dən artıq dərman əhəmiyyətli bitkilərə təsadüf edilmişdir. Tədqiqat sahəsində qeyd olunan dərman dəyəri olan çiçəkli bitkilərin beynəlxalq adlarının sistemli siyahısı tərtib edilmişdir. Lənkəran bölgəsində dərman bitkiləri bütün yüksəkliklərdə rast gəlinir və zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilir. Yaradılmış dərman bitkilərinin regional məlumat bazasının təhlili göstərmişdir ki, Lənkəran rayonunun sərvətləri yüksək müalicəvi potensiala malikdir, lakin rəsmi tibbdə tam və davamlı istifadə üçün kifayət qədər öyrənilməmişdir. Məlumdur ki, bitkilər nə qədər yüksəklikdə bitirsə bir o qədər onların müalicəvi təsiri də güclü olur. Bir sıra dərman bitkisinin tərkibində xüsusi təsiredici maddələr vardır ki, bunlar-alkaloidlər, qlukozidlər, saponinlər, aşı maddələri, efirli yağlar, acı maddələr, selik, vitaminlər, qətranlar, fitonsidlər adlanırlar.

Açar sözlər: flora, dərman bitkiləri, taksonomiya, növlərin siyahısı, bitki mənşəli bioloji aktiv maddələr, herbari

Giriş

Müasir tibb elmində istifadə olunan dərman bitkilərinin əksəriyyəti demək olar ki, Lənkəran bölgəsində bitir. Bölgənin ərazisində geniş yayılmış bu bitkilərin inkişafı üçün lazımi iqlim şəraiti vardır. Məhz buna görə də bu bölgədə bitən dərman bitkilərinin kimyəvi tərkibi zəngin və müxtəlifdir. Beləki müalicəvi əhəmiyyətə malik olan bir sıra dərman bitkisinin tərkibində xüsusi təsiredici maddələr vardır ki, bunlar-alkaloidlər, qlukozidlər, saponinlər, aşı maddələri, efirli yağlar, acı maddələr, selik, vitaminlər, qətranlar, fitonsidlər adlanırlar. Məlum məsələdir ki, hər bir dərman bitkisinin insan orqanizminə müəyyən təsiri onun tərkibində olan təsiredici maddələrin az və ya çox olması ilə qiymətləndirilir. (Sidelnikov, 2013, s.141-144)

Material və Metodlar. 2023-2024-cü illərdə tədqiqatlar təbii şəraitdə, Lənkəran florasında dərman bitkilərinin yayıldığı müxtəlif yaşayış yerlərində aparılmışdır.

Aparılan elmi-tədqiqat, eləcə də təşkil olunan çoxsaylı ekspedisiyalar zamanı topladığımız herbari materiallarını tədqiq etməklə yanaşı, dərman bitkilərinə aid elmi ədəbiyyatlarda dərc olunan məqalələrdən istifadə etməklə müəyyən etdik ki, floramızın tərkibində 500-dən artıq dərman əhəmiyyətli bitkilərə təsadüf edilmişdir. Bitkilərin Latın adları “Beynəlxalq Botanika Nomenklatura Məcəlləsinə” (2009) uyğun olaraq verilmişdir.

Əldə olunan nəticələr. Lənkəran bölgəsində yayılmış bəzi dərman bitkilərinin sistematik təhlili aşağıdakı kimi aparılmışdır:

1. Dərman gülümbaharı - Ноготки лекарственные - *Calendula officinalis* L.
mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi

2. **Qarabaş yovşan** - Полынь обыкновенная - *Artemisia vulgaris* L. – mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi

3. **Yerfindığı** - Арахис культурный - *Arachis hypogaea* L. - paxlakimilər fəsiləsi

4. **Dərman rozmarin**-Розмарин лекарственный- Rosmarinus officinalis L. çətirçiçəklilər fəsiləsi
5. **Bədrənc**-Мелисса лекарственная- Melissa officinalis L.- dalmazçiçəklilər fəsiləsi
6. **Bat-bat**-Дурман обыкновенный - Datura Stramonium L.- badımcənçiçəklilər fəsiləsi
7. **Qafqaz xanımotu** -Белладонна кавказская- Atropa caucasica badımcənçiçəklilər fəsiləsi
8. **Qara bat -bat** -Белена чёрная- Hyoscyamus niger L.- badımcənçiçəklilər fəsiləsi
9. **Dərman çobanyastığı**-Ромашка аптечная, или лекарственная - Matricaria chamomilla L., 1753, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
10. **Acı yovşan**- Полынь горькая – Artemisia absinthium L., mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
11. **Quşəppəyi**- Пастушья сумка, или сумочник пастуший – Capsella bursa-patoris (L.) Medik., xaşçaşçiçəklilər fəsiləsi
12. **Dərman zəncirotu**-Одуванчик лекарственный - Taraxacum officinale (L.) Webb ex F.H.Wigg., 1780, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
13. **İstiotlu nanə** -Мята перечная – Mentha piperita L., dalmazkimilər fəsiləsi
14. **Adi Dəvədadanı**-Мать-и-мачеха обыкновенная – Tussilago farfara L., 1753 – mürəkkəbçiçəklilər
15. **İkievli gicitkən**-Крапива двудомная - Urtica dioica L., dalmazkimilər fəsiləsi
16. **Daziotu**- Зверобой продырявленный - Hypericum perforatum L., dalmazkimilər fəsiləsi
17. **Andız** -Девясил высокий - Inula helenium L., mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
18. **Çəmənlilik adaçayı**- Шалфей луговой – **Salvia pratensis** L., dalmazkimilər fəsiləsi
19. **Dərman sürvəsi** -Шалфей лекарственный -Salvia officinalis L., dalmazkimilər fəsiləsi
20. **Adi xaşxaş**- Мак опийный-Papaver somniferum L., xaşxaşçiçəklilər fəsiləsi
21. **Çöl laləsi** -Мак самосейка-Papaver rhoeas L., xaşxaşçiçəklilər fəsiləsi
22. **Dəmirovotu və ya ziyilotu**- Чистотел большой -Chelidonium majus L., xaşxaşçiçəklilər fəsiləsi
23. **Bağayarpağı**- Подорожник большой - Plantago major L.,1753, dalmazkimilər fəsiləsi
24. **Düzqalxan qaytarma**-Лапчатка прямостоячая – Potentilla erecta (L.) Raeusch., 1797, gülçiçəklər fəsiləsi
25. **Əkin poxudu**-Вика, или Горошек посевной – Vicia sativa L., 1753, paxlakimilər fəsiləsi
26. **Dərman pişikotu**-Валериана лекарственная -Valeriana officinalis L., doqquzdonkimilər fəsiləsi
27. **Mavi süsən**-Ирис германский-Iris germanica L., süsənkimilər fəsiləsi
28. **Oxyarpaq sarmaşıq**- Вьюнок смолоносный- Convolvulus Scammonia L., 1753, Sarmaşıqkimilər fəsiləsi
29. **May inciçəyi**- Ландыш майский – Convallaria majalis L., 1753, qulançarkimilər fəsiləsi
30. **İri atpıtrağı**- Лопух большой - Arctium lappa L., 1753, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
31. **Aslan pəncəsi**- Манжетка обыкновенная - Alchemilla vulgaris L., 1753, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
32. **Qızılı öküzboğan**- Володушка золотистая - Bupleurum aureum Fisch. ex Hoffm., 1814, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
33. **Dərman çəpişotu** -Галега, или Козлятник лекарственный – Galega officinalis L., 1753, paxlakimilər fəsiləsi
34. **Adi qaraqınıq**- Душица обыкновенная - Origanum vulgare L., 1753, dalmazkimilər fəsiləsi
35. **Qarağayarpaq quşqonmaz** - Лабазник вязолистный - Filipendula ulmaria L., 1753, gülçiçəklər fəsiləsi
36. **Adi dağtərxunu**-Пижма обыкновенная -Tanacetum vulgare L., mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi

37. **Bozaqgülü**-Зопник, или Огневик клубненосный – *Phiomoides tuberosa* (L.) Moench, 1794, dalmazkimilər fəsiləsi
38. **Adi damotu**-Пустырник обыкновенная – *Leonurus cardiaca* ., 1753, dalmazkimilər fəsiləsi
39. **Adi dəlibəng**-Дурман обыкновенный- *Datura Stramonium* L., badımcənçiçəklilər fəsiləsi
40. **Adi boymadərən**- Тысячелистник обыкновенный - *Achillea millefolium* L., 1753, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
41. **Yemişan**- Боярышник –*Crataegus* C.Koch. gülçiçəklər fəsiləsi
42. **Gülumbahar**- Ноготки- *Calendula* L., mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
43. **Əməköməci**- Просвирник –*Malva* L. əməköməcilər fəsiləsi
44. **Həmərsin, itburnu** –*Rosa* L., gülçiçəklər fəsiləsi
4. **Çobanyastığı**- Ромашка-*Matricaria* L, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi
46. **Reyhan** – Базилик - *Osimum* L., dalmazkimilər fəsiləsi
47. **Adi qaraqınıq**- Душица обыкновенная - *Origanum vulgare* L., 1753, dalmazkimilər fəsiləsi
48. **Kərəviz**-Сельдерей –*Apium* L., kərəvizkimilər fəsiləsi
49. **Yarpız** – Мята длинолистная -*Mentha longifiliya*, dalmazkimilər fəsiləsi
50. **Damotu** -Пустырник – *Leonurus* L, 1793, dalmazkimilər fəsiləsi
51. **Kəklikotu, kəkotu**-Тимиан, Чабрец, dalmazkimilər fəsiləsi
52. **Qaragilə** -Черника –*accinium* L, qaragilə fəsiləsi
53. **Gəndalaş** –Бузина -*Sambucus* L, doqquzdonkimilər fəsiləsi
54. **Dərman bəlgəmotu, gülxətmi** –*Althaea officinalis* L., əməköməcilər fəsiləsi
55. **Bənövşə**- фиалка – *Viola* L, bənövşəkimilər fəsiləsi
56. **Dərman xəşəmbulu**- ballı yonca –Донник лекарственный *Melilotus officinalis* L., paxlalılar fəsiləsi
57. **Sabunotu** –Мыльнянка –*Sponaria* L., qərənfilkimilər fəsiləsi
58. **Əzvay**- Aloə- Aloe , zanbaqçiçəklilər fəsiləsi
9. **Dəfnə** - Лавр –*Laurus* L., dəfnəkimilər fəsiləsi
60. **Xanımotu** –Красавка –*Atropa Kreyer*, quşüzümü fəsiləsi
61. **Adi quşarmudu** – Рябина- *Sorbus aucuparia* L., 1753 - gülçiçəklər fəsiləsi
62. **Toppuztikan**- *Echinops sphaerocephalus* L., 1753, mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi

Müzakirə

Bitkilərin nomenklatur adları Plants of World Online [1]-ə uyğun olaraq verilmişdir. Bitki həyat formalarının təhlili İ.G.Serebryakovun sadələşdirilmiş təsnifatı əsasında aparılmışdır [Serebryakov, 1964 s.146-205].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində tədqiq olunan bölgənin dərman bitkilərinin floristik siyahısı tərtib edilmişdir və taksonomik təhlili aparılmışdır. Həmçinin bitkilərin morfo-anatomik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bundan başqa bitkilərin həyatı formaları da müəyyən edilmişdir.

Bizim tərəfimizdən tədqiqatlarla məlum olmuşdur ki, tədqiq olunan dərman bitkiləri əsasən 17 fəsiləyə aiddir. Bu bitkilərin çoxu Asteraceae fəsiləsinə – 16 növ, Lamiaceae – 15 növ, Rosaceae- 4, Fabaceae- fəsilələrinə aiddir. Dərman bitkilərinin Asteraceae, Rosaceae, Solanaceae, Fabaceae, Lamiaceae, Chenopodiaceae, Brassicaceae, Caprifoliaceae, Ranunculaceae, Liliaceae fəsilələrində cəmləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://powo.science.kew.org>
2. Серебряков И.Г. Жизненные формы высших растений и их изучение // В кн.: Полевая геоботаника. – М.: Наука, 1964. Т.3. С.146 – 205.
3. Сидельников Н.И. Лекарственные растения и их значение, // Научно – производственный журнал «Зернобобовые и крупяные культуры», №2(6) - 2013 г.с.141-144

SUMMARY

In recent years, the popularity of phytotherapy, despite great advances in the creation of chemical drugs, has been growing. Interest in natural healing substances and drugs created on their basis is increasing, thanks to both the unique properties of phytopreparations and the rapidly developing research technologies in biology, medicine and the production of drugs. This article studies the medicinal plant flora of the Lankaran zone. Lankaran is a unique region with a wide variety of natural healing resources. More than 500 medicinal plants have been found in our flora. A systematic list of international names of flowering plants registered in these areas has been compiled, which are of therapeutic value. Medicinal plants in Lankaran are found in all zones and at all altitudes and are distinguished by their richness and diversity. Analysis of the created regional database of healing springs and medicinal plants showed that the resources of the Lankaran region have high healing potential, but have not been sufficiently studied for full and sustainable use in official medicine. It is known that the higher the plants grow, the stronger their medicinal effect. A number of medicinal plants contain special active ingredients, which are called alkaloids, glucosides, saponins, antioxidants, essential oils, bitter substances, mucus, vitamins, resins, and phytoncides.

Keywords: *flora, medicinal plants, systematics, list of species, biologically active substances of plant origin. herbarium*

LƏNKƏRAN OVALIĞININ RELYEFİN MORFOMETRİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ ÜÇÜN ROLU

İlahə BABAYEVA
ilashibayeva@gmail.com
Bakı Dövlət Universitet

Xülasə

Lənkəran ovalığı Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində yerləşir və relyefin morfometrik göstəriciləri kənd təsərrüfatı və torpaq istifadəsində mühüm rol oynayır. Relyefin əsas xüsusiyyətləri onun meyilliyi, hündürlüyü, yamacların ekspozisiyası və eroziya təhlükəsi ilə bağlıdır. Bu göstəricilər təsərrüfat fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasında, torpaq eroziyasının qarşısının alınmasında və əkinçiliyin səmərəliliyinin artırılmasında istifadə olunur.

Açar sözlər : morfometrik göstərici, hündürlük, meyillik, ekspozisiya, kənd təsərrüfatı, eroziya

Relyefin morfometrik göstəriciləri və onların təsiri

Relyefin morfometrik göstəriciləri kənd təsərrüfatı və torpaq istifadəsinə birbaşa təsir edir. Bu göstəricilər ərazinin təsərrüfat fəaliyyətləri üçün yararlılığını müəyyənləşdirir, eroziya təhlükəsini və suyun torpaqla qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir. Lənkəran ovalığında relyefin əsas morfometrik göstəricilərinə hündürlük, meyillik, yamacların ekspozisiyası, yamacların uzunluğu və forması, səthi parçalanma dərəcəsi və drenaj şəbəkəsinin sıxlığı daxildir.

Hündürlük və meyillik : Lənkəran ovalığında hündürlük göstəriciləri 0–200 metr arasında dəyişir. Əraziyə xas olan müxtəlif yüksəkliklər kənd təsərrüfatının növlərini və torpaq istifadəsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir:

- 0–50 m – Bu sahələr əsasən düzənliklərdən ibarətdir və kənd təsərrüfatı üçün ən əlverişli yerlərdir. Burada intensiv əkinçilik və suvarılan sahələr üstünlük təşkil edir.

- 50–100 m – Az meyilli ərazilərdir, burada taxılçılıq və tərəvəzçilik inkişaf edib.

- 100–200 m – Orta hündürlükdə olan sahələrdir. Burada yamacların meyilliyi artdığı üçün torpaq eroziyasına qarşı tədbirlər görülməlidir. Çay plantasiyaları və bağçılıq üçün yararlıdır.

Meyillik relyefin kənd təsərrüfatına təsir edən əsas göstəricilərindəndir. Lənkəran ovalığı relyefinin meyillilik dərəcəsi və əraziyə təsirləri:

- 0–5° (düzən sahələr) – Əkinçilik üçün ən əlverişli zonlardır. Suvarma sistemlərinin tətbiqi ilə məhsuldarlıq artırıla bilər.

- 5–10° (orta meyilli sahələr) – Bağçılıq və üzümçülük üçün uyğundur, lakin eroziya riski nəzərə alınmalıdır.

- 10°-dən çox (dik yamaclar) – Əsasən otlaq və meşə sahələri kimi istifadə edilir. Əkinçilik üçün terras üsulu tətbiq olunmalıdır.

Yamacların ekspozisiyası : Yamacların ekspozisiyası onların günəş radiasiyası və rütubət ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafına təsir edir. Cənub və cənub-qərb ekspozisiyalı yamaclar daha çox günəş şüası alır və isti olur. Bu sahələrdə sitrus meyvələri, üzümçülük və çay bitkiləri becərilir. Şimal və şimal-şərq ekspozisiyalı yamaclar daha rütubətli və sərin olur. Burada çay plantasiyaları və meşə zolaqları üçün daha uyğun şərait yaranır.

Yamacların forma və uzunluğu : Yamacların forması suyun və torpağın hərəkətini müəyyənləşdirir.

- Konveks (qabarıq) yamaclar – Bu tip yamaclarda suyun axını sürətli olur və eroziya təhlükəsi artır. Burada eroziyaya qarşı qoruyucu tədbirlər görülməlidir.

- Konkav (içəri əyilmiş) yamaclar – Su toplanması daha çox olur. Nəticədə bu ərazilərdə rütubətsevər bitkilər (məsələn, çay və tərəvəzlər) daha yaxşı inkişaf edir.

• Düz yamaclar – Su və torpaq balansı daha sabitdir, bu da əkinçilik üçün əlverişli şərait yaradır.

Səthi parçalanma dərəcəsi və eroziya təhlükəsi: Lənkəran ovalığında səthi parçalanma dərəcəsi əsasən azdır, lakin bəzi yamac sahələrində parçalanma daha güclüdür. Səthi parçalanma dərəcəsi relyefin kənd təsərrüfatı istifadəsində mühüm rol oynayır. Düzənlik sahələrində səthi parçalanma aşağıdır, bu da əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişlidir. Yamac sahələrində səthi parçalanma yüksəkdir, bu da eroziyanı artırır və əkinçilik üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Torpaq eroziyası əsasən su eroziyası və səthi axın nəticəsində baş verir. Bu problemi azaltmaq üçün terras üsulu, meşə zolaqları və xüsusi becərmə üsulları tətbiq edilməlidir.

Drenaj şəbəkəsinin sıxlığı və su rejimi: Lənkəran ovalığında drenaj şəbəkəsi sıxdır və bu, əkinçilik üçün böyük üstünlükdür. Əraziyə xas olan əsas drenaj xüsusiyyətləri: çayların çoxluğu suvarma üçün əlverişli şərait yaradır; bəzi sahələrdə bataqlıqlaşma problemi müşahidə olunur, bu da drenaj sistemlərinin tətbiqini zəruri edir; suyun torpaqla qarşılıqlı əlaqəsi məhsuldarlığa təsir göstərir. Su toplanan sahələrdə düyü əkinçiliyi inkişaf edib.

Relyefin morfometrik göstəriciləri kənd təsərrüfatının təşkili və torpaq istifadəsinin planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Meyillik, ekspozisiya və yamac formaları əkin sahələrinin seçilməsinə təsir edir. Eroziyanın qarşısının alınması üçün torpaq qoruma tədbirləri həyata keçirilməlidir. Lənkəran ovalığında relyefə uyğun aqrotexniki tədbirlərin tətbiqi məhsuldarlığın artırılmasına və torpaq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatı və torpaq istifadəsi

Lənkəran ovalığı Azərbaycanın ən məhsuldar kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Burada relyefin xüsusiyyətləri əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı sahələrinin formalaşmasına təsir edir. Torpaq istifadəsinin düzgün təşkili relyefin morfometrik göstəricilərinə uyğun aparılmalıdır ki, bu da torpaq eroziyasının qarşısını almaq, məhsuldarlığı artırmaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün vacibdir.

Əsas kənd təsərrüfatı sahələri: Lənkəran ovalığında kənd təsərrüfatı əsasən 3 əsas sahə üzrə inkişaf edir: bitkiçilik (əkinçilik və bağçılıq); heyvandarlıq ; meşə təsərrüfatı

Hər bir sahə relyefin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli ərazilərdə cəmlənmişdir. Aşağıdakı cədvəldə kənd təsərrüfatı növləri və onların relyefə uyğunluğu göstərilmişdir:

Kənd təsərrüfatının növü	Məhsullar və heyvan növləri	Ərazi xüsusiyyətləri	Relyefə uyğun təsnifat
Taxılçılıq	Buğda, arpa, qarğıdalı	Düzənliklər və az meyilli yamaclar (0-5°)	0-100m; geniş suvarma imkanı
Bağçılıq və üzümçülük	Nar, feyxoa, çay, üzüm sitrus bitkiləri	Orta meyilli yamaclar (5-10°)	50-150 m; Günəşli ekspozisiya (cənub; cənub-qərb)
Tərəvəzçilik və bostançılıq	Pomidor, badımcan, xiyar, kartof	Düzən və çay vadiləri	Yüksək rütubət və münbit torpaq
Heyvandarlıq	Qaramal, qoyunçuluq	Otlaq sahələri, orta meyilli yamaclar	100-200m hündürlükdə su mənbələrinə yaxın
Meşə təsərrüfatı	Palıd, fıstıq, şabalıd, sərv	Dağətəyi və yamac sahələr	150-300m meşə örtüyü eroziyanın qarşısını alır

Relyefin torpaq istifadəsinə təsiri : Meyillik və torpaq eroziyası- Düzən və az meyilli ərazilər (0-5°) torpaq eroziyası baxımından təhlükəsizdir və əsas əkin sahələri burada yerləşir. Orta meyilli ərazilərdə (5-10°) eroziyanın qarşısını almaq üçün terras üsulu və suyun düzgün yönləndirilməsi lazımdır. Dik yamaclar (>10°) meşəlik və otlaq kimi istifadə edilir.

Yamacların ekspozisiyası: Cənub və cənub-qərb yamacları daha çox günəş şüası alır, bu da çay plantasiyaları və üzümçülük üçün idealdır; Şimal yamacları nisbətən sərin və rütubətli olduğu üçün meşə və otlaq təsərrüfatına daha uyğundur.

Hidroloji şərait: Çay vadilərində su ehtiyatları bol olduğu üçün düyü və tərəvəzçilik inkişaf edib. Bataqlıqlaşmaya meyilli sahələrdə torpağın drenajı təmin edilməlidir.

Kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılması üçün təkliflər:

- Eroziyaya qarşı mübarizə: Dik yamaclarda terras üsulu tətbiq edilməli, meşə zolaqları artırılmalıdır.
- Torpaq münbitliyinin qorunması: Fərqli ərazilərdə uyğun əkin növləri seçilməli və növbəli əkin tətbiq olunmalıdır.
- Suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi: Müasir suvarma texnologiyalarından istifadə olunmalıdır.
- İqlimə uyğun bitkilərin yetişdirilməsi: Günəşli yamaclarda sitrus bitkiləri, sərin yerlərdə isə çay plantasiyaları artırılmalıdır.

Nəticə

Lənkəran ovalığında relyefin morfometrik göstəriciləri kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərini birbaşa müəyyənləşdirir. Düzənliklər intensiv əkinçilik üçün uyğundur, yamaclarda isə bağçılıq, çay plantasiyaları və heyvandarlıq daha çox inkişaf etmişdir. Torpaq eroziyasının qarşısını almaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün relyef göstəricilərinə uyğun aqrotexniki tədbirlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti .Lənkəran-Astara bölgəsinin topoqrafik xəritəsi və torpaq istifadəsi atlası. Bakı: Coğrafiya İnstitutu. 2021
2. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi .Lənkəran-Astara bölgəsinin təbii landşaftları və torpaq örtüyü. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı. 2020
3. Bayramov, K.A. Meşə təsərrüfatı və ekosistemlərin qorunması. Bakı: Təbiət Nəşriyyatı. 2020
4. Həsənov, Ş.Ş. Lənkəran təbii vilayətinin geomorfoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Coğrafiya İnstitutu. 2015
5. Əliyev, F.Ş. Suvarma sistemləri və torpaq münbitliyi. Gəncə: Aqrar Universitet Nəşriyyatı. 2019
6. Əlizadə, Ə.Ə. Azərbaycanın geomorfologiyası. Bakı: BDU Nəşriyyatı. 2010
7. Qafarov, M.T. Dağlıq və düzən ərazilərdə torpaq eroziyası risklərinin xəritələndirilməsi. Bakı: Coğrafiya İnstitutu. 2017
8. Quliyev, R.H. Torpaq eroziyası və onun qarşısının alınması yolları. Bakı: Elm və Təhsil. 2018
9. Mehdiyev, V.Ə. Kənd təsərrüfatı coğrafiyası: Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə təhlil. Bakı: BDU. 2012

SUMMARY

The Lankaran lowland is located in the southeast of the Republic of Azerbaijan, and the morphometric indicators of the relief play an important role in agriculture and land use. The main features of the relief are related to its slope, height, slope exposure and erosion risk. These indicators are used in planning economic activities, preventing soil erosion and increasing the efficiency of farming

Key words: morphometric indicator, height, slope, exposure, agriculture, erosion

MEŞƏNİN VİTAMİNLİ HAVASININ EKOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİNƏ DAİR

Qumru QULİYEVA

qumruquliyeva461@gamil.com
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Orcid ID:0009-0001-5229-8991

Allahverdi SEYİDOV

Xülasə

Məqalədə qlobal iqlim dəyişkənliyi, onun insanların həyatı tərzinə, sağlamlığına, bu gününün gələcəyinə təsiri, eyni zamanda iqlim böhranı ilə mübarizədə ölkəmizin mövcud meşə fondunun rolundan bəhs edilmişdir. Eyni zamanda məqalənin məzmunu meşələrin iqlim dəyişkənliyində rolu ilə kifayətlənməyib, Yer kürəsinin yaşıl örtüyünün bəşəriyyətin sağlamlığı üçün vacib olan problemlərin bir sıra nüanslarına da toxunulmuşdur. Burada ağaclar tərəfindən mühitə buraxılan və havadakı bir çox zərərli və xəstəlik törədən mikrobları, virusları məhv etmə potensialına malik antibiotik xassə daşıyıcısı olan fitonsidlər haqqında da nüanslar qeyd olunmuşdur. Belə ki, iyulda havaya buraxılan fitonsidlərin miqdarı oktyabra nisbətən 60...70% çox olur. Bu müxtəliflik günün ayrı-ayrı saatlarında da hiss olunur. Belə ki, səhər tezdən bu göstərici çox aşağı, günorta saatlarında güclü, axşam saatlarında isə gündüzlə müqayisədə 7 dəfə azalmış olur. Bunun üçün elmi araşdırmaların nəticələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: meşə, ağac, əlaqə, ekoloji təsir, iqlim böhranı, iqlim dəyişkənliyi, vitamin, hava, sağlamlıq, meşə ağacları, havanın tərkibi, karbon emissiyası.

Giriş

Qlobal iqlim dəyişkənliyi kainatın erasının yaranışından bu günümüzdə insanlara həyatına təsir edən, eləcə də problemləri və möcüzələri ilə onları heyrləndirən ikinci belə gücə sahib varlıq mövcud olmaması ilə fərqlənir. Hər kəs təbiətin sirləri qarşısında baş əysə də belə, onun bu möcüzələrinin sirrinin zaman-zaman elmi araşdırmalarda açılması dünya alimlərini düşündürən ən vacib məsələlərdən biri olaraq qalmaqda davam edir [5, s.218]. Çünki, nə qədər insan varsa cəmiyyətdə inkişafa meyillər, fərqli baxışlar, təbiət qanunlarını görməzdən gəlmək, qırdığı meşələrin yerinə yenisini əkməmək, yaşayış binaları ucaltmaqla fəxr etmək həvəsi, güclü karbon emissiyalı müəssisələr işlədərək varlanmaq hərisliyi vardır. Nəticədə planetin insanları sağlam mühafizə edə bilməsi gücü artıq bəşəri problemə yol açmışdır. Bu o problemlərdəndir ki, bunu ancaq Dünya dövlətləri birliyi təbii bərpə qanunları əsasında mövcud standartları gözləmək şərtilə, silsilə tədbirlər görməklə, təbiəti özünün xilaskarı kimi hiss etməklə yaranmış karbon emissiyasının faiz nisbətinin minimuma endirilməsinə nail olmaqla nəticəyönümlü sonluğa aparıb çıxara bilər.

Dünya alimlərinin, xüsusilə də ekologiya ilə məşğul olanların fikrincə, hazırda ətraf mühitə və insan həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə potensial təhlükə planetin üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri karbon emissiyasının günbəgün yüksələn əyri xətt ilə diqqət çəkməsi qlobal iqlim dəyişkənliyi kimi dünya gündəmini dəyişmiş, həlli vacib işlərin görülməsini aktuallaşdırmışdır [4, s.229].

Dünya mətbuatının verdiyi informasiyaları doğru qəbul etsək, o zaman görürük ki, sağlamlıq və iqlim ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və harmonik hərəkətdədirlər. İqlimin dəyişməsinə bais olan həmin emissiya böhranı bu gün milyardlarla insanın sağlamlığını risk altına alır, adamlarda həyata qarşı inamsızlıq, ümitsizlik fikri formalaşdırır. Havaya buraxılan zəhərli qazların 95...97-i faizini CO₂ təşkil edir. Bu miqdar qazların filtrasiyaediciyi, yəni, həm uducusu, həm də neytrallaşdırıcısı özlüyündə okean, dəniz, göl sularıdır, meşə və çəmənliklərdir. Orta sıxlıqlı 1 ha əraziyə malik meşə sutka ərzində 220...280 kq CO₂ qazı udur. Alimlər onu da yazırlar ki, yaxşı hal

odur ki, udulmuş həmin qazın 2/3-ni O₂-yə çevirərək atmosfərə qaytarır [1, s.74, 229].

Səhiyyənin sektorunun verdiyi həyəcan dolu məlumatlara görə isə qlobal iqlim dəyişkənliyi həm birbaşa, eynilə dolayı yolla insan sağlamlığında fəsadlar yaradır, mənşəyi bəlli olmayan xəstəliklərə gətirib çıxarır [7, 8].

Ekoloqların, meşəçi alimlərin və başqalarının verdiyi məlumatlara görə isə qlobal iqlim dəyişkənliyi fonunda müşahidə olunan həddindən artıq yağıntılar, daşqınlar, quraqlıqlar və tufanlar kimi bəzi ekstremal hava hadisələrinin tezliyinin və ya şiddətinin artması hadisəsindən sonra təbiətə dəymiş zərər bir kənara qalsın, insanların sağlamlığını təhdid etməklə yanaşı, onlarda psixoloji durumun degradasiyasına gətirib çıxarır. Onu da qeyd etməliyik ki, dünyada ən çox risk altında olan insan kateqoriyasına uşaqlar, yaşlılar, əlillər və ya səhhətində problemi olan insanlar, eləcə də yoxsullar daxildir.

Dünya İqtisadi Forumunun qlobal istiləşmənin sağlamlığa təsiri ilə bağlı yeni hesabatına görə, 2050-ci ilə qədər iqlim dəyişikliyinə bütün dünyada əlavə 14,5 milyon insanın ölümünə və 12,5 trilyon dollar iqtisadi itkiyə səbəb olacağı ehtimal edilir [3].

Yuxarıda sadaladıqlarımızın qarşısının alınmasında, yəni, emissiya böhranı ilə mübarizədə yeganə yolun meşə fondunun olduğunu nəzərə alacaq, buna uyğun özlərinə yaşam uğrunda nəzəri yol xəritəsi çizəcəkdir.

Apardığımız təhlillərdən o qəncətə gəlmək olur ki, düçar olduğumuz bu güncü iqlim böhranını qarşılayacaq əsaslı perspektiv, planetimizin mövcud və salınacaq meşələridir. Çünki, sağlam meşələr qlobal karbon dövrəsinə (dövriyyəsinə) təsir etməklə iqlim dəyişkənliyinə töhvə vermək potensialına malikdir. Mütəxəssislər də hesab edirlər ki, meşələrin qorunması və bərpası iqlim dəyişkənliyi ilə mübarizənin ən əlçatan strategiyalarından biridir. Təbiətin “oksigen fabriki” adlandırılan meşələr, planet üzrə karbon qazının əsas uducusu olaraq qlobal iqlim dəyişkənliyinə öz töhfələrini verməklə yanaşı, bəşəriyyətin mövcudluğu üçün vacib olan oksigen təminatını da həyata keçirir.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, mürəkkəb quruluşlu relyefi, zəngin təbii iqlim şəraiti burada istənilən təyinatlı meşələrin normal inkişafına əsaslı zəmin yaradır. O da məlumdur ki, meşə bitkilərinin məhsuldarlığı məhz buradakı torpaq-qılim şəraitindən birbaşa asılıdır. Meşə bitkilərinin ölkə üzrə düzgün yerləşdirilməsi və buna görə də becərilməsi kimi məsələlər ərazilərin torpaq-iqlim xüsusiyyətləri əsas götürülməklə müəyyənləşdirilir.

Düşüncə tərzindən asılı olaraq meşələrin insan sağlamlığında roluna müxtəlif növ aspektlərdən yanaşırlar. Qeyd edirlər ki, meşələrin həyatımız üçün əhəmiyyəti yuxarıda sadaladıqlarımızla məhdudlaşmır. 1928-ci ildə görkəmli rus bioloqu Boris Petroviç Tokın meşələr haqqında elmdə maraqlı və mühüm bir bioloji sırr açmışdır. O, ilk dəfə olaraq ağacların havaya buraxdığı xüsusi kimyəvi maddəni kəşf etdi. Uçucu xassəyə malik olan bu maddələri də fitonsit adlandırdı [6, 9]. Fitonsidlərə havanın “vitamini” də deyirlər.

Fitonsid iki sözün birləşməsindən ibarət olub, “*fiton*” yunanca “*bitki*”, “*sedece*” isə latınca “*öldürücü*” deməkdir. Deməli, fitonsid öldürücü bitki mənasındadır. Buradann belə bir sual meydana gəlir. Fitonsid nəyi öldürür?! Alimlərin fikrincə belə müəyyənləşdirilmişdir ki, fitonsid adlanan bu maddələr antibiotik xassəsi daşıyıb, havadakı bir çox zərərli və xəstəlik törədən mikrobları, virusları məhv edir, bununla da havanı saflaşdırır [6].

Məhz bu xassələri baxımından meşələr, insanların əvəzedilməz sağlamlıq mənbəyidir. Hazırda meşələrdə rast gəlinən mühit və sözügedən maddələr üzrə hərtərəfli elmi-tədqiqat işləri aparılır. Bakteriyalardan başlamış ali bitkilərdəki olan bitki aləmi fitonsid xassəsinə malikdir. Eyni zamanda onu da yazırlar ki, hətta belə okean, dəniz, göl və çayların suyunda fitonsidli bitkilərə təsadüf olunur. Lakin ağac bitkiləri digərlərindən fərqli olaraq daha güclü fitonsid xassəli olurlar. Məhz buna görə də meşələr insanların, digər oruqçuların sağlamlıq mənbəyi hesab edilir [4, s.230]. Ağaclar eyni zamanda şəhər səs-küyünün ləğv edicisidir.

Müxtəlif elmi nəşrlərdə qeyd edirlər ki, palıd, ardıc, şam, tozağacı, çökə və digər bu kimi meşə ağacları virus və mikrobları sarımsaqdan, soğandan, istiotdan və aloyedən tez məhv etmə gücündədir. Yaşılıqları havanın “sanitari”, fitonsidləri isə havanın “vitamini” adlandırır, şəhər havasında 1 m³-

də mikrobların miqdarının həmin həcmdə meşə havasından 150...200 dəfə çox olduğunu da yazmışlar [2; 3].

Hal-hazırda qarşılaşdığımız tək bir karbon emissiyası böhranı yox, mikrobların təsir dairəsinin arealı kimi ərazilər bu günümüzə xeyli əvvəl alimlər tərəfindən araşdırılmış, monitorinqlər təşkil edilmiş, dünya informasiya məkanına məlumatlar zaman–zaman ötürülmüşdür. Aparılan monitorinqlərlə müəyyən edilmişdir ki, ardıc, ağ şam, qovaq, sidr və palıd meşələrində mikroblar yox dərəcəsindədir. Təbii ki, bu hal da meşədə fitonsidlərin hesabına yaranmışdır. Meşələrdə 40-dək ağac və kol növü müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir ağac və kolun özünə məxsus fitonsidi mövcuddur. Həmin fitonsidlərin də özünəxas təsiredici xassəsi vardır. Bunu aşağıdakı 1 nömrəli cədvəldən aydın görmək olur. 1 ha ardıc meşəsi bir gündə otuz kiloqram fitonsidli efir yağı ifraz edir.

Cədvəl1. Ağaclaragörə fitonsidlərin təsir etdiyi xəstəliklər

S/s	Ağacın növü	Təsir etdiyi xəstəliklər
1	2	3
1	Ağ şam	Difteriya çöpləri
2	Qovaq	Qanlı ishal çöpləri
3	Palıd	Qanlı ishal çöpləri
4	Ardıc	Difteriya, göy öskükər, qarın yatlağı çöpləri
5	Sidr	Difteriya çöpləri

Fitonsid xassəyə malik olan hər bir ağac növü spesifik olaraq bakteriyaları müəyyən müddətdə məhv edir (Cədvəl 2). İynəyarpaqlı ağaclar bütün il boyu, enliyarpaqlı ağaclar isə yalnız yarpaqları olan dövrdə havaya fitonsid buraxırlar (ayırırlar). İyulda havaya buraxılan fitonsidlərin miqdarı oktyabra nisbətən 60...70% çox olur. Bu müxtəliflik günün ayrı-ayrı saatlarında da hiss olunur. Belə ki, səhər tezdən bu göstərici çox aşağı, günorta saatlarında güclü, axşam saatlarında isə gündüzlə müqayisədə 7 dəfə azalmış olur.

Cədvəl 2. Fitonsit xassəyə malik ağac növlərinin spesifik olaraq bakteriyaları məhv etmə müddəti

s/s	Ağacın növü	Bakteriyaları məhvetmə müddəti [dəqiqə]
1	2	3
1	Ağcaqayın, Qovaq, Tozağacı, Sərv	20-25 dəqiqə
2	Şam, Ardıc, Dəfnə	15 dəqiqə
3	Qoz	18 dəqiqə
4	Vələs, Saqqız	7-8 dəqiqə
5	Palıd, Qaraçöhrə	5-6 dəqiqə

Mənbə: H.Ə.Əliyev, M.Y.Xəlilov- TƏBİƏTİN YAŞIL LİBASI. Bakı: “Gənclik”, -1988. s.153-157

Ağacların buraxdığı “vitaminlər”in miqdarı iqlim amillərindən asılı olub, dəyişən kəmiyyətdir. Yəni, iqlim amilləri ağacların bu xassəsinə də təsirsiz qalmır. Havanın temperaturunun 20...25°C-yə qədər yüksəlməsi fitonsidlərin sıxlığını 1,8 dəfə artırır. Havada nəmlik 15%-ə qədər artanda isə fitonsidlərin miqdarı 1,2 dəfə azalır.

Bu sadaladıqlarımızdan o qənaətə gəlmək olur ki, meşəyə, eləcə də parklara yay vaxtı günəşli günlərdə günorta saatlarında gəzişməyə çıxmaq insan sağlamlığı üçün daha faydalı olduğu məsləhət bilinir. Eyni zamanda kardioloqlar ürək-damar xəstəliyi olanlara palıd və Eldar şamı meşələrindən

yararlanmağı dərman preparatlarından istifadədən daha təsirli olduğunu söyləmişlər.

Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, meşə örtüyünün mühafizəsi üzrə həyata keçirilən işlər bəşəriyyət üçün əvəzedilməzdir, onların mühafizəsi və bərpa üçün daim çalışmalıyıq. Bu missiyanın əyani şəkildə yerinə yetirilməsi yolunda iqlim dəyişkənliyinə qarşı global mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Cənablarının 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə 2024-cü il Azərbaycanda “Yaşıl Dünya Naminə Həmrəylik İli” elan olunub. Məhz bu ekoloji siyasətin ölkəmizin işğaldan azad olunmuş ərazilərində də həyata keçirilməsi bizlər üçün xüsusi qürurvericidir. Ona görə ki, dünya əhəmiyyətli bu tədbirin yüksək səviyyədə Bakıda keçirilməsi ölkəmizə etibar olunmuşdur. COP-un 29-cu iclasının Bakıda keçirilməsi həqiqətən dünyada Azərbaycanın təbiətsever, insanlığa dəyər verməyi bacaran, yer kürəsini karbon emissiyası bəlasından xilas etməkdə əlindən gələni əsirgəməyən bir ölkə olduğunu sübuta yetirmiş oldu. Bizə qalan o oldu ki, bu günümüzün, gələcəyimizin naminə yaşıllıqları və meşələri mühafizə edək.

Nəticə

Beləliklə, apardığımız təhlillərdən o nəticəyə gəlinir ki, bu gün bütün bəşəriyyətin üzləşdiyi global iqlim dəyişkənliyi üçün əsaslı perspektiv məhz planetimizin mövcud meşələridir. Çünki, meşələrin ekoloji əhəmiyyəti çoxşaxəlidir. Bu həm insan sağlamlığına, həm də ekosistemin tarazlığının qorunmasında daha nəticəverimlidir. Belə ki, meşələr fitonsidlər adlanan bioloji aktiv maddələr ifraz edir. Bu maddələr bakteriyaları və virusları öldürərək havanı dezinfeksiya edir. Fitonsidlər insanın immun sistemini gücləndirir, stress və yorğunluğu azaldır. Məhz buna görə də dünyada bir sıra beynəlxalq və milli səviyyəli tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn: Bonn Çağırışı 2020 -ci ilə qədər dünyanın deqradasiyaya uğramış və meşəsizləşmiş 150 milyon hektar və 2030-cu ilə qədər 350 milyon hektar ərazini bərpa etməyi hədəfləyən global təşəbbüs bir nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dolxanov, A. Azərbaycan meşələrinin davamlı idarə edilməsinin əsasları (bioekoloji tələblər). Dərslik. / A.Dolxanov, L.Dadaşova, A.Qarayev – Bakı: ETSN, – 2012. – s.74.
2. Əliyev, H.Ə. Təbiətin yaşıl libası / H.Ə.Əliyev, M.Y.Xəlilov. –Bakı: Gənclik, – 1988. – s. 153-157.
3. Əmirov, F.Ə. Meşələrin ekoloji rolu / F.Ə.Əmirov. –Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 2001. – 236 s.
4. Səlimova, N.Ə. Mühəndis ekologiyası. Dərslik. / N.Ə.Səlimova, B.Ş.Şahpələngova, Ə.İ. Babayev. – Bakı, – 2012. – 639 s.
5. Seyidov, A.K. Təbiətşünaslıq (Dərs vəsaiti) / A.K.Seyidov. – Bakı: Elm, – 2003. – 548 s.
6. Айдеман Б.Е. Открытие фитонцидов и его значение для науки и практики // Über die mitogenetischen und die Lisegangschen Ringe. // Biol. Zentralblatt. Bd 50. Hf 11. 1930. – s. 641-671
8. Избранные доклады второго совещания по проблеме фитонцидов. (Киев, 4-7 июня 1956 г.). Под редакцией проф. Б.П.Токина. // Киев: Изд.-во Ленинградского университета. – 1956. – 226 с.
9. Новиков, Ю.В. Экология, окружающая среда и человек / Ю.В.Новиков. – Москва, – 1999, – 318 с.
10. Tocin B.P.Über die mitogenetischen und die Lisegangschen Ringe. // Biol. Zentralblatt. Bd 50. Hf 11. 1930. – p.641-671

SUMMARY

The article talks about global climate change, its impact on people's lifestyle, health and the future of today, as well as the role of our country's existing forest fund in fighting the climate crisis. At the same time, the content of the article is not limited only to the role of forests in climate change, but also touches on a number of nuances of the problems of the Earth's green cover, which are important for the health of mankind. Thus, the amount of phytoncides released into the air in July is 60...70% more than in October. This diversity is also felt at different hours of the day. Thus, this indicator is very low in the early morning, strong in the afternoon, and decreased 7 times in the evening compared to the daytime. For this, the results of scientific research are of particular importance.

Keywords: forest, tree, relationship, ecological impact, climate crisis, climate change, vitamin, air, health, forest trees, air composition, carbon emission.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются глобальные изменения климата, их влияние на образ жизни, здоровье и будущее людей сегодня, а также роль существующего лесного фонда нашей страны в борьбе с климатическим кризисом. При этом содержание статьи не ограничивается ролью лесов в изменении климата, но и затрагивает ряд нюансов проблем зеленого покрова Земли, важных для здоровья человечества. Так, количество фитонцидов, выбрасываемых в воздух в июле, на 60...70% больше, чем в октябре. Это разнообразие ощущается и в разное время суток. Таким образом, этот показатель очень низкий ранним утром, сильный днем и снижается в 7 раз вечером по сравнению с дневным временем. При этом особое значение имеют результаты научных исследований

Ключевые слова: лес, дерево, взаимосвязь, экологическое воздействие, климатический кризис, изменение климата, витамин, воздух, здоровье, лесные деревья, состав воздуха, выбросы углерода.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ARIÇILIĞIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.

Güləbatın HÜMBƏTOVA

humbatovaqulebatin@gmail.com

Orcid ID :0009-0009-0513-9216

Xülasə

Hazırda isə arıçılıq sektorunun inkişaf etdirilməsi dövlətin aqrar siyasətinin əsas istiqamətlərinə daxildir və bunun nəticəsidir ki, artıq respublikamızda beynəlxalq tələblərə cavab verən arıçılıq məhsullarının istehsalına, habelə bir çox məhsulların ixracına başlanmışdır. Respublikanın bütün rayonlarında ailə-kəndli və fermer təsərrüfatların da peşəkararıçılıqla yanaşı arıçılığa yeni başlayan gənc nəsil vətəndaşlarımızın və müxtəlif peşə sahiblərinin sayı durmadan artır. Mövcud reallığa görə deyə bilərik ki, arıçılıq əlverişli coğrafi şərait olan ərazilərdə əhalinin sevimli məşğuliyyət sahəsinə çevrilməkdədir. Arıçılığın inkişaf etdirilməsi üçün daxili imkanların cəlb edilməsi ilə yanaşı müxtəlif beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə də layihələr həyata keçirilir. Bu baxımdan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (FAO) və Türkiyə Tərəfdaşlıq Proqramının dəstəyi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən icra edilən “Azərbaycanda arıçılıq sahəsində məhsuldarlığın artırılması vasitəsilə kənd əhalisinin yaşayışının yaxşılaşdırılması layihəsi” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Layihənin köməyi ilə respublikada bir çox fundamental məsələlər – genofond arıxanaları kimi damazlıq özəklərinin yaradılması, ana arıların süni mayalandırılması yolu ilə damazlıq işinin inkişaf etdirilməsi, Boz dağ Qafqaz arı cinsinin genetik mənbəsinin tədqiq olunaraq təsdiqlənməsi öz həllini tapmışdır.

Açar sözlər: *arı, bal, pətək, arıçılıq, nektar, yumurta*

Giriş

Arıçılığın Azərbaycanda qədim tarixi vardır. Uzun illərdən bəri arılar insanlara xidmət etmiş, yüksək keyfiyyətli məhsulları ilə insanları həm qidalandırmış, həm də onlara şəfa vermişdir. Azərbaycanın zəngin təbiəti bu ərazidə arıçılığın yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsinə münbit şərait yaradır.

Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikası arıçılığı öz intibah dövrünü yaşayır. Belə ki, dövlət müstəqilliyinin ilk illərində iqtisadi əlaqələrin pozulması, əhalinin gündəlik gəlirinin aşağı düşməsi və yeni təsərrüfatçılıq münasibətlərinin yaranması fonunda arıçılıqda da tənəzzül yaşanmış, nəticədə isə arıçılıq peşəsinin cəlb ediciliyinin azalması və bütövlük də sektorun müxtəlif parametrlər üzrə zəifləməsi baş vermişdir.

Material və metodika: Material kimi *Boz dağ Qafqaz arı cinsi*- *Apis mellifera caucasica* Gorb. istifadə edilmişdir. Bu cinsdən olan arıları nrəngi tünd boz olmaqla xortumları bütün arı cinslərinin içərisində ən uzundur – 7,2 mm. Döllü ananın çəkisi 200mq təşkil edir və sutkada 1,5 min yumurta qoyur.

Müzakirə: Bu cinsdən olan arılar Qafqazın dağlıq və dağ ətəyi bölgələrindəki təsərrüfatlarda saxlanılır. Boz dağ Qafqaz arısı poliflor nektar mənbəyindən orta rus arısından daha yaxşı istifadə edir və yoncanın daha yaxşı tozlandırır. O, bir nektar mənbəyindən başqasına keçməyə çox tez uyğunlaşır. Pətəkdə sürfə olan hissəni bal ilə doldurmadan korpusun mağaza hissəsinə keçmir. Bu cinsin başqa özünə məxsus xüsusiyyətləri də var. Məsələn, daha çox nektar mənbəyi olduqda sürfələrə qulluq edən işçi arılarda nektar toplamağa səfərbər edilir. Bu arıların daha bir xarakterik xüsusiyyəti pətəkdən tezdən çıxmaq və pətəyə gec qayıtmaqdan ibarətdir. Onlar yazda və payızda daha aşağı temperaturda uçmağa uyğunlaşmışlar və sahədə çiçəklərin üzərində gecələyə bilirlər. Bu arılar dumanlı və yağmurlu havada da uça bilirlər. Onlar yeni nektar mənbələrinin axtarılmasında çox

bacarıqlıdılar və zəif qorunan başqa arı pətəklərindən nektar oğurlaya bilirlər. Ancaq öz pətəklərini çox yaxşı qoruyurlar. Boz Qafqaz arıları beçə vermə vəziyyətindən işçi vəziyyətə çox tez keçə bilirlər. Bu arılar orta rus və karpət arılarına nisbətən qışlamaya daha həssasdırlar, şirə toksikozu və nozematoza tez yoluxurlar. Bu arıların şamları daha tünd olmaqla “nəm” möhürlənmə görünüşünə malikdir. Baxış zamanı arılar çərçivələrdən qaçmır. Boz dağ Qafqaz arı (*Apis mellifera caucasica*) təbii yaşayış arealı Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqazdır. Bu dağ arıları Rusiyada və 40-dan çox xarici ölkələrdə də geniş yayılmışlar.

Boz dağ Qafqaz arıları mülayimliyi ilə xarakterizə olunurlar. Arı ailəsinin güclü inkişaf dövründə, yaxşı mayalanmış ana arı sutkada 1100-1500 yumurta qoyur. Arıların rəngi bozdur, qarnının (abdomen) ilk halqalarının üzərində qəhfə rəngli ləkələr olur. Tükləri də boz rəngdədir. Erkək arıların döş qəfəsi (thorax) tünd boz və ya qara rəngdə olur. Kubital indeksi ortadır. Mükəmməl bala arı yetişdiricidir. Qışdan zəif çıxır, yazın əvvəlində isə inkişafa çox sürətlə başlayır. Zəngin nektar qaynaqlarını çox yaxşı qiymətləndirir. Qıt olan qaynaqlardan çox ekonomik istifadə eliyir. Balı çox hazırlayaraq ilk öncə sürfə gözlərinə yaxın toplayırlar, daha sonra ballığa yığırlar.

Nəticə

Arıçılıqda əsas məsələlərdən biri beçələr və arı ailələrinin yaradılmasıdır. Arı ailəsində fevral ayından oktyabr ayına kimi arıların sürfəsi yetişdirilir. Arılar şanların qovuquqlarında doğulur. Fevralın ortasından mayın ortasına kimi qışlamış arılar gənc arılarla əvəz olunur. İlk yaz uçuşundan sonra arıların fəal yay fəaliyyəti başladıqda sürfələr daha sürətlə yetişir. Qışlamış arıları əvəz etdikdən sonra ailələrin gücü sürətlə artır. Əvvəl bir neçə qışlamış arılar bir sürfəni bəsləyir, sonra isə bəsləyici arıların sayı çoxalır. Sonda onları yemləmək üçün sürfə çatışmır və ailədə beçə vermə vəziyyəti yaranır.

Arı ailələrinin sayını süni yolla artırarkən ən yaxşı ananın qoyduğu yumurtalardan istifadə edərək damazlıq ailələrdən analar alınır. Anaları ananın damazlıq xəttindən olan erkək arılarla cütləşdirməyə çalışırlar. Bu yolla arıxanada olan bütün ailələrə nisbətən yeni formalaşdırılmış ailənin məhsuldarlığı artır. Arıların beçələri və ya ailələrinin yaranmasını iki istiqamətdə: ailəni iki hissəyə bölmək və ya eyni zamanda bir neçə pətək də arıların anaya hücum etməsi ilə aparırlar. Tək ailələrin yaradılmasına nisbətən bu istiqamətlər arıçının əməyinin məhsuldarlığını bir xeyli artırır. Yeni arı ailəsini bir neçə üsullarla almaq olar, onları müəyyən şəraitə uyğun olaraq tətbiq edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanov Rauf Lütvəlioğlu. Bal arısının biologiyası, təsərrüfat əhəmiyyəti və təbabətdə rolu . Dərs vəsaiti /R.L.Sultanov; elmi red. F.İ.Cəfərov; red. S.T.Əliyev.- B. 1998.
2. Allahverən Nəzərov, Elnur Əhmədov . Arı ailələrinin artırılması. Bakı, 2017
3. Hacı Qulamhüseyn Sultanlı. Bal arıları aləmində. Bakı, 2007, 414 s.
4. Etibar Məmmədov. Arıçılıq, təbiət və təbabət. Bakı-2015. 751 səh.

SUMMARY

Currently, the development of the beekeeping sector is one of the main directions of the state's agrarian policy, and as a result, the production of beekeeping products that meet international requirements, as well as the export of many products, has already begun in our republic. In all regions of the republic, in addition to professional beekeeping in family-peasant and farm farms, the number of our young generation of citizens and people of various professions who are just starting to beekeeping is constantly increasing. According to the current reality, we can say that beekeeping is becoming a favorite occupation of the population in areas with favorable geographical conditions. In addition to attracting domestic resources for the development of beekeeping, projects are also being implemented with the help of various international organizations. In this regard, the “Project for Improving the Livelihood of the Rural Population through Increasing Productivity in Beekeeping in Azerbaijan” implemented by the Ministry of Agriculture with the support of the United Nations (FAO) and the Turkey Partnership Program is of particular importance. With the help of the project, many fundamental issues in the republic have been resolved - the creation of breeding centers such as gene pool apiaries, the development of breeding work through artificial insemination of queen bees, and the study and confirmation of the genetic origin of the Boz Dag Caucasian bee breed.

Keywords: bee, honey, hive, beekeeping, nectar, eggs

MÜASİR İSTİXANALARDA İSTİFADE OLUNAN SUBSTRATLARIN FİZİKİ - KİMYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sara SADIQLI

sadiqlisarash@gmail.com

Orcid ID: 0009-0008-2055-5237

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir kənd təsərrüfatında torpaqsız becərmə texnologiyalarının tətbiqi məhsuldarlığın artırılması və aqroekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat istixana şəraitində pomidor bitkisi üçün müxtəlif substratların (torf, vermikulit, qum, kokos torfu və perlit) aqroekoloji xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Araşdırmada bu substratların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri, su və hava balansına təsiri, bitkilərin qida maddələrini mənimsəmə qabiliyyəti və məhsuldarlıq göstəricilərinə təsiri sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqatın məqsədi optimal becərmə mühiti yaradaraq bitkilərin sağlam inkişafını təmin etmək və ekoloji cəhətdən effektiv substrat seçimlərini müəyyən etməkdir. Substratların su və qida elementlərini saxlama qabiliyyəti, aerasiya səviyyəsi və pH göstəriciləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış və ən optimal variantların seçilməsi üçün tövsiyələr hazırlanmışdır. Nəticələr göstərir ki, substratların düzgün seçimi bitkilərin vegetasiya müddətində sağlam inkişafını təmin edir və məhsuldarlığa birbaşa təsir göstərir. Bu tədqiqat, istixana şəraitində becərilən bitkilər üçün substrat seçimində elmi yanaşmaların tətbiqini genişləndirərək, aqroekoloji dayanıqlılığa töhfə vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: kokos torfu, qum, perlit, vermikulit, torf

Giriş

Müasir dövrdə istixana şəraitində sağlam və yüksək məhsuldar bitkilər yetişdirmək üçün istifadə olunan substratlar mühüm rol oynayır. Torpaq olmayan hər cür yetişdirmə mühitində bitki yetişdirilməsi torpaqsız kənd təsərrüfatı (TKT) olaraq adlandırılır. Torpaqsız kənd təsərrüfatının əsas məqsədi bitkilərin inkişafını qida həlli vasitəsilə təmin etmək və bitkilərin qida maddəsinə eləcə də su ehtiyaclarına olan tələbatını stress yaratmadan qarşılayıb bunu ən iqtisadi şəkildə həyata keçirməkdir. Torpaqsız kənd təsərrüfatı əslində örtülü ərazilərdə (xüsusilə istixanalarda) tətbiq edilən, lakin son zamanlarda açıq sahələrdə də istifadə edilməyə başlanan bir yetişdirmə metodudur. İstixanalarda torpaqdan kənar (torpaqsız) becərmə sistemlərinə üstünlük verildiyindən, müxtəlif substratlar istifadə olunur. Bu substratlar su və qida elementlərini optimal dərəcədə saxlamaq, bitki köklərinin hava ilə təminatını yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığı artırmaq məqsədini daşıyır.

Material və Metodlar

Torpaqsız yetişdirmə texnikasında bitki yetişdirmə mühiti olaraq qida məhlulları istifadə edildiyi kimi, müxtəlif üzvi və qeyri-üzvi bərk materiallardan da istifadə oluna bilər. Hal hazırda bitkilərin yetişdirilməsində ən çox qum, kokos torfu, torf, perlit, vermikulit, mineral yun, ağac qalıqları, pemza, daş yun, şüşə yun, seolitlər və s. istifadə olunur. Bir bitkinin yetişdirərkən substratların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərinə nəzərət etmək və bitkinin inkişafına necə təsir etdiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Substratlar içərisində xüsusilə mineral yun, poliuretan, perlit, skoriya kimi torpaqsız süni mühit zərərvericilərdən demək olar ki, tamamilə azaddır və bitkinin inkişafı dövrlərində xəstəliklərdən təmizlənmə və dezinfeksiya olunması asan bir şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Bitki belə bir şəraitdə yetişdirildiyi zaman bitkinin kök hissəsinin pH səviyyəsini və qida vəziyyətini asanlıqla müşahidə etmək olar.

1. Kokos torfu. İstixanalar ən çox istifadə olunan substratlardan biri kokos torfudur. Bu

substratın fiziki xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə, bitkilərin optimal inkişafı üçün əlverişli olan pH səviyyəsinə malik olduğu müşahidə olunur. Lakin onun yüksək su saxlama qabiliyyəti hava-su balansının pozulmasına, bunun nəticəsində isə mühitin aerasiya səviyyəsinin azalmasına və köklərə oksigen diffuziyasının məhdudlaşmasına səbəb olur. Kokos torfunun tərkibinə daha iri hissəciklərə malik materialların əlavə edilməsi isə substratın aerasiya xüsusiyyətlərini yaxşılaşdıraraq, kök sisteminin daha effektiv oksigenlə təmin olunmasına şərait yarada bilər.

2. Qum. Qeyri-üzvi substratlar kateqoriyasına aid olan qum, torpaq minerallarının kobud fraksiyasıdır. Beynəlxalq Torpaq Elmləri Cəmiyyəti tərəfindən 0.02 mm diametrdən böyük hissəciklərə təyin edilmişdir və 2 növ olaraq qeyd olunmuşdur- kobud qum və incə qum. Substrat kimi ən çox üstünlük verilən kobud qum olmuşdur və diametri 0.2 mm ilə 2.0 mm arasında dəyişir. Bu substrat növü əsasən polietilen filmlə örtülərək torpaqdan ayrılmasına kömək edir və bitkinin yetişdirilmə yatağı olaraq istifadə edilir. Burada qum qatının tələb olunan dərinliyini xüsusilə hissəcik diametrinin diapozonundan asılıdır. Qum nə qədər incə olarsa, suyun batması və zəif aerasiya riskinin qarşısını almaq üçün qum qatının o qədər dərin olması tələb olunur. Eləcə də müxtəlif böyümə mühiti qarışıqlarının tərkibində qum, bir komponent kimi istifadə edilir və adətən ən ağır tərkib hissəsini təşkil edir. Bu substratın kimyəvi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə kvarts (SiO_2) torpaqlarda qum fraksiyasının ən çox yayılmış tərkib hissəsidir. Kvarts yüksək sıxlığa malikdir və sabit bir mineraldır. Bu süni mühidə pH 2.5 ilə 9.0 arasında dəyişsə də, Si 1-1 ionunun həllolma qabiliyyəti aşağı səviyyədə qalır (3-7 mq).

3. Perlit. İstixanalarda geniş şəkildə istifadə olunan perlit, təbii vulkanik mineraldır. Bu substrat torpağın yerə üyüdülmüş və süzülmüş materialını 800-1000°C-yə qədər qızdırmaqla istehsal edilir. Təbii perlit mineral su ehtiva edir, hansı ki, yüksək temperaturda qaz halına keçir. Perlitin ən çox istifadə olunan ölçüləri 0-2 mm və 1.5-3.0 mm arasında dəyişir. Perlit, yüngüllüyü və yüksək məsaməlilik xüsusiyyətləri ilə tanınan bir substratdır. Onun hissəcik sıxlığı 0.9 g/cm³, həcm sıxlığı isə 0.1 g/cm³ təşkil edir, bu da onun aşağı ağırlıqla yüksək porozlu bir struktura sahib olmasını təmin edir. Perlitin kapillyar hərəkət qabiliyyəti yüksəkdir və bu substrat öz çəkisinin 3-4 qatına qədər suyu saxlama qabiliyyətinə malikdir. Lakin, perlitin müxtəlif fraksiyalarının su saxlaması müxtəlifdir. Məsələn, 0.5-1.0 mm diametrli iri hissəciklər, 0.25-0.50 mm diametrli incə hissəciklərə nisbətən daha çox su saxlayır. Bu substratın su tutma və itirmə arasında histerezis fenomeni mülayim səviyyədədir, yəni perlitin suyun saxlanması və sərbəst buraxılması arasındakı fərq geniş deyil. Su gərginliyi artdıqca, perlitin hidravlik keçiriciliyi kəskin şəkildə azalır. Perlitin su ilə doyma prosesi çox sürətlidir və bu, onun ilkin nəmlik vəziyyətindən asılı olmayaraq dəyişmir. Hidravlik keçiriciliyin diametrə bağlı olaraq dəyişməsi, perlitin istifadəsində nəzərə alınması vacib olan digər bir xüsusiyyətdir. Bu fiziki xüsusiyyətlər, perlitin xüsusilə bitkilərin böyüməsi üçün optimal şəraitin yaradılmasında təsirli olmasına şərait yaradır, çünki yüksək porozluq və su tutma qabiliyyəti bitkilərin kök bölgəsində hava mühitini yaxşılaşdırır və suyun mövcudluğunu təmin edir. Perlitin kimyəvi xüsusiyyətləri, onun torpaqsız mühitlərdə istifadə üçün uyğunluğunu müəyyən edən əsas amillərdəndir. Bu substrat neytral pH dəyərində malikdir, 7.0 ilə 7.5 arasında dəyişir, lakin özünün tamponlama qabiliyyəti yoxdur. Nəticədə, perlit pH dəyişikliklərinə qarşı reaksiyaya girmədən mühidə ciddi dəyişikliklərə səbəb ola bilər, bu da pH səviyyəsinə həssas olan bitkilər üçün problem yarada bilər. Perlitin tərkibində bitkilərin böyüməsi üçün zəruri olan mineral qida maddələri mövcud deyil, bu səbəbdən o, digər substratlarla qarışdırılaraq istifadə olunduqda daha effektivdir. Əgər perlitin pH səviyyəsi aşağı düşərsə, mühitə zəhərli alüminium ionlarının sərbəst buraxılması riski ortaya çıxar, bu da bitkilərin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Bu kimyəvi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq, perlitin istifadəsi zamanı uyğun balanslaşdırma və diqqətli monitoring tələb olunur.

4. Vermikulit. Vermikulit, təbii bir gil mineraldır və qat-qatlı bir struktura sahibdir, bu qatlarda su yerləşir. İstifadə olunan xammal təbii olaraq bu struktura malikdir. Vermikulit substratı, üyüdülmüş və süzülmüş materialın yüksək temperaturda (1000°C) qızdırılması ilə istehsal edilir. Bu yüksək temperaturda su buxara çevrilir və qatları bir-birindən uzaqlaşdırır, nəticədə vermikulit genişlənir və yüngül, yüksək porozlu granullara çevrilir. Bu substrat, toxum əkmək və potting torpağı

qarışıqlarında istifadə üçün ideal bir komponentdir. Vermikulit, öz fiziki xüsusiyyətləri sayəsində, xüsusən kök inkişafı üçün mükəmməl bir mühit təqdim edir. Genişlənmiş vermikulit çox yüngül bir maddədir və hissəcik sıxlığı 0.9 g/cm^3 , ümumi sıxlığı isə 0.1 g/cm^3 -dür. O, yüksək dərəcədə porozdur və güclü kapillyar təsirə malikdir. Vermikulit öz ağırlığının 3-4 qatını saxlaya bilər və bu xüsusiyyət, suyun uzun müddət ərzində saxlanması və kök sisteminin düzgün inkişaf etməsinə imkan verir. Vermikulitin kimyəvi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə onun neytral olduğu, pH dəyərinin 7.0 ilə 7.5 arasında dəyişdiyi müşahidə olunur. Eyni zamanda, vermikulitin elektrik keçiriciliyi çox aşağıdır. Xam vermikulit kimi, bu substrat da qalıcı neqativ yüklərə malikdir, bu isə onun kation dəyişmə tutumunun (CEC) 150-210 meq/g arasında olmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyət vermikulitin pH və kationlar üçün tamponlama qabiliyyətini təmin edir. Vermikulit, həmçinin yüksək səth sahəsi və gil qatlarının kənarlarında müsbət yüklü sahələrin olması səbəbindən fosfat kimi ionları adsorbasiya edir. Bu, onun həm kimyəvi, həm də fiziki mühitlərdə istifadəsini daha effektiv edir.

5. Torf. Torfun fiziki xüsusiyyətləri onun mənşəyinə, parçalanma səviyyəsinə və bitki tərkibinə əsasən dəyişir. Sphagnum torfu yüksək məsaməliliyə malikdir və bu xüsusiyyət su tutma qabiliyyətinin yüksək olması ilə nəticələnir. Sphagnumun elektrostatik təsiri su molekullarını özünə cəlb edərək torfun su saxlamasını gücləndirir. Bu səbəbdən torf substrat qarışıqlarına daxil edilərək nəmlik balansını tənzimləmək və qarışıqın ümumi çəkisini azaltmaq məqsədilə istifadə edilir. Bununla belə, torf təbii olaraq hidrofobdur və qurududan sonra yenidən nəmləndirilməsi çətinlik yaradır. Bu problemin həlli üçün torfun tərkibinə nəmləndirici maddələr və ya əhəng əlavə olunur. Lifli quruluşu torfa yaxşı aerasiya və drenaj xüsusiyyətləri bəxş edir. Tünd torf növləri daha çox parçalanmış olduğu üçün yüngül torf növlərinə nisbətən daha az məsaməlidir və aerasiya qabiliyyəti zəifdir. Torfun sıxlığı və məsaməlilik səviyyəsi onun degradasiya dərəcəsindən və olduğu ekoloji şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Torf əsasən üzvi maddələrdən ibarət olub, quru çəkiyə görə 95%-dən çox üzvi komponentlər ehtiva edir. Onun tərkibində lignin, selüloza, hemiselüloza və sphagnum kimi üzvi maddələr üstünlük təşkil edir. Sphagnum torfu lifli quruluşuna görə yüksək kation mübadiləsi qabiliyyətinə malikdir ki, bu da qida elementlərinin saxlanması və tədricən bitkilər tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edir. Torfun pH göstəricisi adətən turşu xarakterlidir (3,5-4,5) və bu, bəzi turşusevər bitkilər üçün əlverişli mühit yaradır. Bununla belə, əksər bitkilər üçün pH balansını optimallaşdırmaq məqsədilə torfa əhəng və ya dolomit əlavə edilir. Bataqlıq şəraitində yaranan torf duz miqdarı baxımından olduqca aşağı səviyyəyə malikdir və bu, onu yüksək duza həssas olan bitkilər üçün uyğun substrat edir. Ümumiyyətlə, torfun fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri onun aqrar sahədə geniş tətbiq olunmasını təmin edir. Yüksək su tutma qabiliyyəti, hava keçiriciliyi və tərkibindəki üzvi maddələrin zənginliyi onu istixana və açıq sahə şəraitində bitkilərin yetişdirilməsi üçün mühüm substrat halına gətirir.

Nəticə

Bu məqalədə torf, vermikulit, qum, kokos torfu və perlitin fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri hərtərəfli təhlil olunmuş və onların aqrar sahədə istifadəsi baxımından üstünlükləri və məhdudiyyətləri müəyyən edilmişdir. Müxtəlif substratların fərqli xüsusiyyətlərə malik olması onların spesifik tətbiq sahələrini formalaşdırır və optimal becərmə mühitinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Kokos torfu isə son illərdə ekoloji cəhətdən davamlı alternativ substrat kimi geniş tətbiq edilməyə başlanmışdır. Onun struktur baxımından məsaməli olması, su və hava balansını qorumaq qabiliyyəti onu torfla müqayisədə üstün edir. Eyni zamanda, pH göstəricisinin neytral olması kokos torfunu daha geniş spektrdə istifadə edilə bilən substrata çevirir.

Qum isə əsasən fiziki xüsusiyyətlərinə görə digər substratlardan fərqlənir. Onun yüksək sıxlığa və aşağı su tutma qabiliyyətinə malik olması drenaj və aerasiya proseslərini yaxşılaşdırır. Bununla yanaşı, qumun kimyəvi cəhətdən inert olması onu digər substratlarla qarışdırılaraq istifadə edilməsinə səbəb olur. Xüsusilə, ağır torpaqlarda havalanmanı artırmaq və suyun süzülməsini təmin etmək məqsədilə tətbiq edilir.

Perlit yüngül və yüksək məsaməli struktura malik olması səbəbindən əsasən drenaj və aerasiya məqsədilə istifadə edilən substratlardan biridir. Onun kapilyarlıq qabiliyyətinin yüksək olması suyun

bərabər paylanmasını təmin edir və kök sisteminin sağlam inkişafına müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, perlit kimyəvi cəhətdən inert olub, qida maddələri saxlamadığı üçün digər substratlarla birlikdə istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Vermikulit isə laylı quruluşuna və məsaməli struktura malik olmaqla, yüksək su və qida elementi tutma qabiliyyətinə sahibdir. Onun yüksək kation mübadilə qabiliyyəti bitkilərin qida maddələrindən daha effektiv istifadə etməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, vermikulitin fiziki strukturu kök sisteminin inkişafını təşviq edir, bu da onun tingçilikdə və fidan yetişdirmə prosesində geniş istifadəsini şərtləndirir.

Torf substrat kimi geniş tətbiq olunan materiallardan biri olub, əsasən yüksək su tutma qabiliyyəti, zəngin üzvi tərkibi və kation mübadilə tutumu ilə seçilir. Torfun fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri onu təkbaşına və ya digər substratlarla qarışıq şəkildə istifadəyə yararlı edir. Xüsusilə, turşu reaksiya mühiti göstərməsi onun bəzi spesifik bitkilərin becərilməsində əhəmiyyətini artırır, lakin digər hallarda pH balansının tənzimlənməsini zəruri edir.

Müzakirə

Ümumilikdə, aparılmış təhlillər göstərmişdir ki, bu substratlar fərqli fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərə malik olub, müxtəlif becərilmə sistemlərində spesifik tələblərə uyğun seçilməlidir. Onların qarışıq və ya fərdi şəkildə tətbiqi becərilən bitkilərin bioloji tələbləri, iqlim şəraiti və aqrotexniki tədbirlərə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bundan əlavə, istixana və açıq sahə şəraitində substratların tərkibinin və xüsusiyyətlərinin dərin elmi təhlili, aqroekoloji dayanıqlığın təmin edilməsi və məhsuldarlığın artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov F.H.- Qatılaşdırılmış və mürəkkəb gübrələrin aqrokimyası, Bakı, “Elm”, 1989, 189 s.
2. Aslanov H.Ə. - Təbii seolit mineralının gübrələrlə birlikdə əkinçilikdə tətbiqi (monoqrafiya), Bakı, “Elm”, 2015, 420 s.
3. Babayev A.H., Vəliyeva A.M.- Torpaq biologiyasından praktikum, Dərs vəsaiti, ADAU, 2015, 153 s.
4. Əhmədov Ə.C. İ., Əliyev N. T. Meyvə-tərəvəzin əmtəəşünaslığı. ADİU-nin nəşriyyatı, Bakı 2009, s. 217-220
5. Kiçik fermer təsərrüfatları üçün Kulbot sistemli mini soyuducu anbar. AİM (Aqro İnformasiya Mərkəzi), Tərtər ofisi, İnformasiya vərəqi-2014, s. 2-7.
6. Xəlilova Z. H. Pomidor bitkisinin becərilməsi və saxlanması üsulları. Kənd təsərrüfatının inkişafı və kreditləşməsi layihəsi, Fermer Təlim Modulu, Bakı 2003, s. 23-24.
7. Zamanov P.B. – Qida elementlərinin və gübrələrin torpaq xassələrinə və bitkilərin məhsuldarlığına təsirinin aqrokimyəvi əsasları. Bakı, Elm, 2017, 266 s.
8. Zamanov P.B. – Torpaq və bitkilərin əsas qida maddələrinə tələbatı. Torpaqşünaslıq və aqrokimya əsərlər toplusu. XX cild, Bakı, Elm, 2011, s. 367-371.

SUMMARY

The application of soilless cultivation technologies in modern agriculture is of significant importance for increasing productivity and ensuring agro-ecological sustainability. This research is dedicated to analyzing the agro-ecological characteristics of various substrates (peat, vermiculite, sand, coconut peat, and perlite) for tomato plants under greenhouse conditions. The physical and chemical properties of these substrates, their impact on water and air balance, the plants' ability to absorb nutrients, and their effect on productivity indicators have been systematically studied. The aim of the study is to create an optimal cultivation environment to ensure healthy plant growth and to identify ecologically effective substrate options. The ability of the substrates to retain water and nutrients, aeration levels, and pH indicators have been comparatively investigated, and recommendations have been made for selecting the most optimal variants. The results show that the correct selection of substrates ensures healthy plant development during the vegetative period and directly impacts productivity. This research is important for expanding the application of scientific approaches in substrate selection for plants grown in greenhouse conditions, contributing to agro-ecological sustainability.

Key words: coconut peat, sand, perlite, vermiculite, peat

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKA FLORASINDA ROSACEAE JUSS. FƏSİLƏSİNİN *ALCHEMILLA* L. CİNSİNƏ AİD NÖVLƏRİN BIOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səidəxanım ƏLİYEVƏ
askerovmehammed19@gmail.com

Səfurə BABAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan Rosaceae Juss. fəsiləsinin *Alchemilla* L. cinsinə aid olan növlərin taksonomik spektri və bioekoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar verilir. Toplanmış herbari materialları və ədəbiyyat mənbələrinin müqayisəli təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, Gülçiçəklilər fəsiləsinin Şaxduran cinsi Azərbaycanda 22, Naxçıvan MR ərazisində isə 13 növlə təmsil olunur və həmin növlərin müasir vəziyyəti haqqında məlumatlar da məqalədə öz əksini tapmışdır. *Alchemilla* L. cinsinə məxsus növlərin tədqiq edilməsi zamanı əsasən qiymətli dərman və yem bitkisi olduqları müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Alchemilla* L., taksonomik tərkib, cins, fəsilə, növ

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası özünəməxsus təbiəti, müxtəlif biogeografik xüsusiyyətləri, kserofit tipli zəngin florası və ekosistemləri ilə seçilir. Region dağlıq, çöl və yarımsəhra landşaftlarının birləşməsi ilə formalaşmışdır. Muxtar respublika florasında ikiləpəli bitkilərin əsası nisbətən polimorf olan Gülçiçəklilərdən başlayır və fəsiləsiyə aid növlər xüsusi rola malikdir. Gülçiçəklilər fəsiləsindən olan bitkilər təbiətdə geniş yayılmışdır və 3 mindən çox növü özündə birləşdirir. Bu fəsiləyə daxil olan növlər, əsasən çoxillik ot, kol və ağac bitkiləridir. Gülçiçəklilər fəsiləsinin Azərbaycanda 29 cins üzrə 195-ə qədər yabanı növünə rast gəlinir. Naxçıvan MR ərazisində 30 cinsə daxil olan 153 növü ilə xarakterizə edilir. Geniş istifadə sahəsi və növ zənginliyi ilə *Alchemilla* L. cinsinin özünəməxsus yeri vardır.

Alchemilla L. cinsinə məxsus növlərin tədqiq edilməsi Muxtar Respublika florasında yayılan növlərinin müəyyənləşdirilməsi və növlərin bioekoloji xüsusiyyətləri elmi-praktik əhəmiyyətə malik olduğu üçün bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın Material və Metodikası

Əsas tədqiqat materialı kimi ədəbiyyat mənbələrinə, çöl tədqiqatları zamanı əldə olunmuş faktiki məlumatlara istinad olunmuş, tədqiqat obyektı kimi regionun müxtəlif əraziləri və tədqiqat materialı kimi isə *Alchemilla* L. cinsinə aid olan növlər tədqiq edilmişdir. Tədqiqat ərazisində Gülçiçəklilər fəsiləsinə məxsus növlərə aid materiallara bir sıra ədəbiyyatlarda rast gəlinir [4, s.104-110; 5, s.57-63; 6, s.69-79; 7, s.41-48; 8, s.51-58; 9, s. 696-697; 10, s. 426-427; 11, s. 465-470; 12, s. 58-64; 13, s. 37-44; 14, s. 55-60; 15, s. 27-33; 16, s. 51-55]. *Alchemilla* L. cinsinə məxsus növlərin təyininə və adlarının dəqiqləşdirilməsində «Флора Азербайджана» [2], «Флора Кавказа» [3], A.M.Əsgərovun «Azərbaycanın bitki aləmi» [1] və s. kimi əsərlərdən istifadə edilmişdir. Son taksonomik dəyişikliklər World Flora Online əsasında aparılmışdır [17].

Tədqiqatın Müzakirəsi və Nəticəsi

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən əhəmiyyətli bitkilərdən Şaxduran cinsinə məxsus növlər xüsusi rola malikdir. Ədəbiyyat məlumatları və şəxsi çöl tədqiqat materiallarının təhlili nəticəsində Gülçiçəklilər fəsiləsinə aid *Alchemilla* L. cinsinin Azərbaycanda 22, Naxçıvan MR ərazisində isə 13 növünə rast gəlinir. Bu cinsə aid olan növlərin taksonomik spektri və bioekoloji xüsusiyyətləri aşağıda öz əksini tapmışdır.

Fam: *Rosaceae* Juss.- Gülçiçəklilər

1. **Genus:** *Alchemilla* L. – Şaxduran

1(1) *Alchemilla amicta* Juz. - Bükülmüş şaxduran

1(2) *A. epipsila* Juz. -Üstütüksüz ş.

1(3) *A. erythropoda* Juz. -Qırmızısaplaq ş.

1(4) *A. grossheimii* Juz. -Qrossheyim ş.

1(5) *A. orthotricha* Rothm. (*A. holotricha* Juz.) - Tamtüküklü ş.

1(6) *A. persica* Rothm. (*A. axyrepala* Juz.)- İran ş.

1(7) *A. raddeana* (Bus.) Juz. - Radde ş.

1(8) *A. retinervis* Bus. - Torlu ş.

1(9) *A. sedelmeyeriana* Juz. - Zedelmeyer ş.

1(10) *A. sericata* Reichenb.ex Bus. - Ürəkvarı ş.

1(11) *A. sericea* Willd.- İpəyi ş.

1(12) *A. smirnovii* Juz.- Smirnov ş.

1(13) *A. venosa* Juz.- Damarlı ş.

Şaxduran - *Alchemilla* L. Kökətrafi yarpaqları rozet əmələ gətirən, uzun saplaqlı, gövdə yarpaqları onlardan kiçik, bütün yarpaqları barmaqvari dilimli, çiçək qrupu qalxanvari-süpürgədir. Kasa yarpaqları 4, ləçəkləri yoxdur, erkəkciyə yaxşı inkişaf etməyib, dişcik təkdir. Qiymətli dərman və yem bitkisi. Cinsin Azərbaycanda 22 növü, Naxçıvan. MR-də 13 növü və qoruq ərazisində 12 növü yayılmışdır.

Bükülmüş şaxduran - *Alchemilla amicta* Juz. Gövdəsi 20 sm hündürlükdə, tüküklüdür. Kökətrafi yarpaqları böyrəkvari yastı və ya dalğalı, 7 pərli, pərləri hər iki tərəfdən 3-5 iri, uzunsov küt dişikli və sıx tüküklüdür. Gövdə yarpaqları zəif inkişaf edibdir. Yarpaqaltlıqları iri, küt dişlidir. Çiçəkləri az və sarımtıl-yaşıldır. Alp və subalp qurşağın çəmənlərində yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezofit. Coğrafi tipi: Kiçik Asiya. Yayılması: BQ, KQ, Naxçıvan dağlıq.

Qırmızısaqqal şaxduran - *Alchemilla erythropoda* Juz. Hündürlüyü 5-20 sm, kökətrafi yarpaqları böyrəkvari və ya girdə böyrəkvari, 7 pərli, təpə hissəsi kütləşmiş və hər iki tərəfi 3-5 iri, uzunsov dişikli və tüküklüdür. Gövdə yarpaqları azsaylı və zəif inkişaf edibdir. Yarpaqaltlıqları dərin-dişlidir. Çiçəkləri sarımtıl-yaşıldır. Alp və subalp qurşağın çəmənələrində yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezofit. Coğrafi tipi: Kiçik Asiya. Yayılması: KQ, Naxçıvan dağlıq.

Qrossheyim şaxduranı - *Alchemilla grossheimii* Juz. Hündürlüyü 25 sm, kökətrafi yarpaqları böyrəkvari, zəif dalğalı, qövsvari və ya yarımgirdə 7 pərli və sıx tüküklüdür. Yarpaq saplağı tüküklüdür. Gövdə yarpaqları qısa pərli və dərin dilimli yarpaqaltlıqlıdır. Çiçəkləri sarımtıl-yaşıldır. Alp və subalp qurşağın çəmənələrində yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezofit. Coğrafi tipi: Kiçik Asiya. Yayılması: BQ, KQ, Naxçıvan dağlıq.

Tamtüklü şaxduran - *Alchemilla orthotricha* Rothm. Gövdəsi 60 sm, hündürlükdə və yumşaq tüküklüdür. Kökətrafi yarpaqları girdə böyrəkvari, yüngül dalğalı, aralarında dilim olmayan qısa qövsvari və ya geniş yarıyumurtavari yarpaqlı, yarpaqların hər iki tərəfi 5-8 iri olmayan geniş yarıyumurtavari küt dişikli və hər iki tərəfi, xüsusən altı və saplağı sıx tüküklüdür. Çiçək qrupu uzunsov, çiçəkləri sarımtıldır. Subalp qurşağın su kənarlarında yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezofit. Coğrafi tipi: Kiçik Asiya. Yayılması: BQ, Naxçıvan dağlıq.

İran şaxduranı - *Alchemilla persica* Rothm.. Gövdəsi 35-80 sm, hündürlükdə aşağısı tüküklü, çiçəkyanlığı çılpəqdır. Kökətrafi yarpaqları böyrəkvari, 9-11 pərli, çox hissəsi qısa, qövsvari, yarımhəlqəvi, əsasına qədər dişli pərli, hər iki tərəfi 6-9 iri, geniş yarıyumurtavari küt dişikli və hər iki tərəfi, xüsusən altı və saplağı sıx tüküklüdür. Çiçək qrupu çoxçiçəkli, çiçəkləri sarıdır. Alp və subalp qurşağın su kənarlarında yayılmışdır. Ç. və m. VII-IX. Mezofit. Coğrafi tipi: Şimali İran. Yayılması: BQ, Diabar, Naxçıvan dağlıq. Ümumi yayılması: İran.

Üstütküzsüz şaxduran - *Alchemilla epipsila* Juz. Gövdəsi 25-50 sm, kökətrafi yarpaqları geniş və girdə ürəkvari, 7-9 pərli, pərləri iti dişcikli, qısa və üstü tamamilə çılpaq, altı zəif yumşaq tükcüklü bitkidir. Çiçək qrupu böyük və olduqca boşdur. Çiçəkləri sarı və ya sarımtıldır. Orta və yüksək dağlığın rütubətli ərazilərində yayılmışdır. Ç. və m. VII- VIII. Mezofit. Coğrafi tipi: Şimali Atropatan. Yayılması: BQ, KQ, Naxçıvan dağlıq.

Şəkil 1. *Alchemilla epipsila*

Radde şaxduranı - *Alchemilla raddeana* (Bus.) Juz. Gövdəsi 1-2 ədəd olub, 6-13 sm hündürlükdədir. Kökətrafi yarpaqları ensiz tərs yumurtavari, sanki əsasında birləşmiş, təpə hissəsi girdə, hər iki tərəfi 2-5 neştərvəri, iti və içəriyə doğru əyilmiş dişcikli, paylara bölünmüşdür. Çiçək qrupu az çiçəklidir. Çiçəkləri sarımtıldır. Subalp qurşağın qayalıqlarında yayılmışdır. Ç.və m.VI-VIII. Mezokserofit. Coğrafi tipi: Şimali Atropatan. Yayılması: KQ, Naxçıvan dağlıq.

Torlu şaxduran - *Alchemilla retinervis* Bus. Hündürlüyü 7-23 sm, incə, qalxan, aşağı buğumarası tükcüklü, qalan yerləri çılpaq, kökətrafi yarpaqları böyrəkvari və ya girdə, yastı, 5-7 qövsvəri pərli və aralarında pazvari dilimli və hər iki tərəfi 4-6 ensiz, iti, daxilə qatlanmış dişcikli, alt tərəfi əsas damar boyu və yan pərləri tükcüklüdür. Çiçək qrupu az çiçəklidir. Çiçəkləri tutqun limonu sarıdır. Alp qurşağın qayalıqlarında yayılmışdır. Ç. və m. VII-VIII. Mezokserofit. Coğrafi tipi: Kiçik Asiya. Yayılması: BQ, Naxçıvan dağlıq. Ümumi yayılması: Kiçik Asiya.

Smirnov şaxduranı - *Alchemilla smirnovii* Juz. Gövdəsi 20-40 sm hündür-lükdə və tükcüklü, kökətrafi yarpaqları böyrəkvari, yastı və 9-11 pərli, pərləri qısa, yarımyumurtavari və ya üçbucaqşəkilli pərli, hər pəri iki tərəfdən 5-9 iti dişcikli, üstü dağınıq, alt tərəfi və saplağı sıx tükcüklüdür. Çiçək qrupu çoxçiçəklidir. Çiçəkləri sarımtıl-yaşıldır. Subalp qurşağın su kənarlarında yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezofit. Coğrafi tipi: Şimali Atropatan. Yayılması: Naxçıvan dağlıq.

Ürəkvari şaxduran - *Alchemilla sericata* Reichenb. & Juz. Çoxsaylı gövdəsi 6-50 sm hündürlükdə, kökətrafi yarpaqları böyrəkvari, və ya girdə, ax-çox dərin bölümlü, 7 pərli, yan tərəfləri tam kənarlı, təpə hissəsi dişli və hər iki tərəfi 5-7 neştərvəri, iri barmaqvari dişciklidir. Gövdə və yarpaq saplaqları ipəyi tükcüklüdür. Çiçəkləri sarımtıl-yaşıldır. Alp və subalp qurşağın qayalıqlarında yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezokserofit. Coğrafi tipi: Qafqaz. Yayılması: BQ, KQ, Naxçıvan dağlıq. Ümumi yayılması: İran.

Damarlı şaxduran - *Alchemilla venosa* Juz. Hündürlüyü 19-28 sm, seyrək tükcüklü, çiçəkyanlıqı tükcüksüz, kökətrafi yarpaqları girdə və ya girdə-böyrəkvari, yastı və 9 pərli, pərləri qövsvəri və ya yarıhəlqəvi, əsası tamkənarlı pərli, hər pəri iki tərəfdən 6-7 iti dişcikli, üstü çılpaq, alt tərəfi və saplağı sıx tükcüklüdür. Çiçək qrupu çoxçiçəklidir. Çiçəkləri sarımtıldır. Alp qurşağının qayalıqlarında yayılmışdır. Ç. və m. VII. Mezokserofit. Coğrafi tipi: Şimali İran. Yayılması: Naxçıvan dağlıq.

İpəyi şaxduran - *Alchemilla sericea* Willd. Gövdəsi 3-25 sm hündürlükdə, kökətrafi

yarpaqları böyrəkvari tükcüklü, əsasına qədər 7 tərs neştərvəri və ya dar tərs yumurtavari paylara bölünmüş, payların yuxarı tərəfi dərin dişli və 2-7 uzun və ensiz dişciklidir. Çiçəkləri sarımtıldır. Alp qurşağın töküntülərində yayılmışdır. Ç. və m. VI-VIII. Mezokserofit. Coğrafi tipi: Kiçik Asiya-Qafqaz. Yayılması: BQ, KQ, Naxçıvan dağlıq. Ümumi yayılması: İran, Kiçik Asiya.

Nəticələr

1. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublika florasında *Rosaceae* fəsiləsinin *Alchemilla* L. cinsinə aid növlərin sisteməlik tərkibi tədqiq edilmişdir və məlum olmuşdur cinsin tədqiqat ərazisində 13 növünə rast gəlinir. Həmçinin, cinsə məxsus növlərin qiymətli dərman və yem bitkisi olduğu da müəyyənəşdirilmişdir.

2. *Alchemilla* cinsinə aid olan bitkilər ekoloji qruplarına görə təhlil edilmiş və mezofitlərin 7 (54%), mezokserofitlər isə 6 (46%) növlə təmsil olunduğu öyrənilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycan bitki aləmi. Bakı, Elm, 2016
2. Флора Азербайджана. Том VI. Изд. АН.Азерб. ССР. Баку, 1954, с.278
3. Флоры Кавказа: [в 5 томах] Москва– 1952. – с. 7-140
4. Babayeva S. (2022). Contemporary Situation of the Rosaceae Family Tree Crops in the Nakhchivan Flora // Бюллетень науки и практики. Т. 8. №12. С. 104-110. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/85/13>
5. Babayeva S. (2023). Phytocenological Characteristics of the Woody Species of the Rosaceae Family in the Steppe Vegetation of the Flora of Nakhchivan // Бюллетень науки и практики. Т. 9. №5. С. 57-63. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/90/06>
6. Babayeva S. (2024). Distribution Regularities of Tree Species of the Rosaceae Family in Shrubs in River Valleys and a Streak in the Flora of the Nakhchivan Autonomous Republic // Бюллетень науки и практики. Т. 10. №1. С. 69-79. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/98/09>
7. Babayeva S. (2024). Flora Current State of Rosaceae Woody Species in Mountain Xerophytic and Steppe Vegetation of Ordubad District // Бюллетень науки и практики. Т. 10. №7. С. 41-48. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/104/05>
8. Babayeva S. (2024). Taxonomic Spectrum of the Species Belonging to the *Potentilla* L. Genus of the Rosaceae Family in the Nakhchivan Flora // Бюллетень науки и практики. Т. 10. №8. С. 51-58. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/105/06>
9. D. Sh. Ganbarov, A. Sh. Ibrahimov (2015). New species and their bioecological features of astragalus spread in the area of nakhchivan autonomous republic. International Journal of Multidisciplinary Research and Development. Volume:2, Issue :4, 696-697
10. D. Sh. Ganbarov, A. Sh. Ibrahimov. (2015). *Astragalus dasyanthus* L. (*Fabaceae*) a New Species to the Flora of Azerbaijan. International Journal of Multidisciplinary Research and Development; 2(2): 426-427
11. Dashgin Sh. Ganbarov, Yegana A. Aslanova, Alex V. Matsyura. (2024). *Astragalus cephalotes* Banks & Sol. – a new species for the Republic of Azerbaijan // Acta Biologica Sibirica. Vol. 10. Pp. 465-470. <http://journal.asu.ru/biol/article/view/15218>
12. Gambarov, D., İbrahimov, A., & Nəbiyeva, F. (2011). Geographical Areal Types of Astragalus Species Spread in Nakhchivan Autonomous Republic. Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. Volume: 4 Issue: 1, 58 - 64
13. Ganbarov D. (2024). Rosaceae in the Mountain-Xerophyte and Steppe Vegetation of Shahbuz District, Current Status of the Woody Species // Бюллетень науки и практики. Т. 10. №11. С.

37-44. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/108/04>

14. Ganbarov D., Babayeva S. (2020). Systematical Structure, Geographical Areal Classes and Ecological Groups of *Rosa* L. Genus Spreading in the Flora of Nakhchivan Autonomous Republic // Бюллетень науки и практики. Т. 6. №6. С. 55-60. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/55/07>
15. Ganbarov D., Babayeva S. (2022). Floristic Analysis of the Distribution of the *Crataegus* L. Genus in the Mountain Xerophyte and Steppe Vegetation of Nakhchivan // Бюллетень науки и практики. Т. 8. №10. С. 27-33. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/83/02>
16. Ganbarov D.Sh., Babaeva S.R. kızı. (2022). Ecobiological features of the *Crataegus* L. species spreading in the mountainous-xerophit and flora of the Nakhchivan Autonomous Republic // Естественные и технические науки. №10. С. 51-55.
17. <https://about.worldfloraonline.org/>

SUMMARY

*The article provides information about the taxonomic spectrum and bioecological characteristics of species belonging to the genus *Alchemilla* L. of the Rosaceae Juss. family, which are distributed in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic. A comparative analysis of the collected herbarium materials and literature sources revealed that the genus *Alchemilla* of the Rosaceae family is represented by 22 species in Azerbaijan and 13 species in the Nakhchivan Autonomous Republic. The article also reflects the current status of these species. During the study of the *Alchemilla* L. species, it was determined that they are primarily valuable medicinal and forage plants.*

Keywords: *Alchemilla* L., taxonomic composition, genus, family, species.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINA İQLİM DƏYİŞKƏNLIYININ TƏSİRİ

Fəridə HÜMBƏTOVA **Enzalə NOVRUZOVA**
humbetovaferide87@gmail.com Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası florasına iqlim dəyişkənliyini təsiri haqda məlumat verilmişdir. Ədəbiyyat məlumatlarına və aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ərazidə quraqlığadavamlı bitkilər geniş yayılmışdır. Bunun əsas səbəbi Qlobal istiləşmənin nəticəsidir. Bundan başqa muxtar respublikada bitkilərin cənubdan şimal zonalarına doğru vegetasiya dövrünün əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə edilmişdir. Həmçinin yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən oduncaqlı bitkilər temperaturun artması və rütubətin azalması səbəbindən orta dağ qurşağına doğru çəkilməsi aşkarlanmışdır. Bu proses, bitki örtüyünün sıxlığının və müxtəlifliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda quraqlıq və su ehtiyatlarının azalması çöl və yarımsəhra zonalarında bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb olur. Beləliklə, iqlim dəyişkənliyinin Planetin bütün sahələrində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyünə mənfi təsiri özünü göstərir.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, iqlim dəyişkənliyi, flora, qlobal istiləşmə, oduncaqlı bitkilər*

Giriş

İqlim dəyişkənliyi son illərdə xeyli vüsət alan və dünya miqyasında təsir edən qlobal bir fenomendir. İqlim dəyişkənliyi Yer kürəsində orta temperaturun yüksəlməsi, hava proqnozunun dəyişməsi, quraqlıq, sel, isti hava dalğaları və s. kimi prosesləri əhatə edir. İqlim dəyişkənliyi Yerin atmosfer qatında istixana qazlarının artması nəticəsində yaranır. İndustrializasiya, fosil yanacaqlardan istifadə və meşələrin qırılması atmosferdə karbon qazının miqdarını artırır. Bununla da istixana effekti güclənir. Beləliklə, qlobal istiləşmə əmələ gəlir və yer kürəsində bir çox bioloji və ekoloji proseslər dəyişir.

Qlobal istiləşmə nəticəsində əmələ gələn iqlim dəyişkənliyi bir sıra ekosistemləri təsiri altına alır və növlərin bir qisminin məhv olmasına, yaxud uyğunlaşma proseslərinin artmasına səbəb olur. Bundan başqa heyvanların və bitkilərin yayılmasına, yaşayış məskənlərinin dəyişməsinə və növlərin populyasiyasına təsir edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ekosistemləri də bu cür təsirlərə məruz qalan həssas təbii mühitlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyü iqlim dəyişikliyindən fərqli formalarda təsirlənir. Temperaturun artması, yağıntı miqdarının azalması, quraqlığın yaranması muxtar respublikada bitki örtüyünə ciddi təsir göstərir. Bu zaman bitki növlərinin yayılma arealı dəyişir, quraqlıq və su çatışmazlığına görə məhsuldarlıq aşağı düşür, bəzi bitki növləri məhv olur, bəzi yerli olmayan növlərin yayılma ehtimalı artır, eroziya və torpaq degradasiyası sürətləndikcə bitkilərin kök sistemləri zəifləyir. Buna görə də ekosistemin davamlılığı aşağı düşür.

Nəticələrin müzakirəsi: Naxçıvan Muxtar Respublikası çoxşaxəli iqlim və zəngin bitki örtüyü baxımından unikal regiondur. Muxtar Respublikada dağlıq, meşəlik, çöl və yarımsəhra ərazilər geniş yayılıb. Bu ərazinin coğrafi yerləşməsi və fiziki quruluşu, yəni relyefi ona müxtəlif iqlim zonalarının mövcud olduğu bir region kimi fərqlənməyə fürsət yaradır. Naxçıvan coğrafi mövqeyinə görə quru subtropik iqlim, yarımsəhra və çöl iqlimi, dağətəyi iqlim, dağ iqlimi və yüksək dağ tundra iqlimi tiplərinə ayrılır. Muxtar Respublika zəngin fauna və florasına görə fərqlənir. [1]. Burada təxminən 2500-dən çox bitki növü məlumdur. Bu, Azərbaycanın ümumi florasının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bu növlərin 200-dən çoxu endemik bitkilərdir. Yəni yalnız bu bölgəyə və ya Qafqaz

regionuna xasdır. Bu bitkilər arasında dərman bitkiləri, dekorativ bitkilər və nadir növlər də vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyü müxtəlif iqlim şəraiti və relyef xüsusiyyətlərinə görə bir neçə əsas zona üzrə təsnif olunur:

1. Yarımşəhra və çöl bitkiləri- Arazboyu düzənliklərdə və aşağı hündürlüklü bölgələrdə yayılıblar. Buraya əsasən şoran torpaqlarda bitən duzdaşı, qarağan, efemer otları misal göstərə bilərik.

2. Dağlıq-çöl bitki örtüyü- Dağətəyi zonalarda və orta yüksəkliklərdə yayılıblar. Burada Quru otlaq bitkiləri, çətənə, yovşan və digər çöl bitkilərinə rast gəlinir. [5]

3. Meşə bitki örtüyü- Orta dağlıq zonalarda, xüsusilə dağların şimal yamaclarında yayılıblar. Meşəliklər palıd, vələs, göyrüş və müxtəlif meşə ağacları, kollar, həmçinin dərman bitkiləri ilə zəngindir.

4. Yüksək dağ çəmənlikləri (alp və subalp zonaları)- Yüksək dağlıq zonalar, Zəngəzur silsiləsi və Haçadağ ətrafında yayılıblar. Burada sıx ot bitkilərinə, subalp çəmənliklərinə, dərman və yem bitkilərinə rast gəlinir.

5. Subalp və alp tundra bitki örtüyü- Ən yüksək dağ zirvələri və qayalıq ərazilərdə yayılıblar. Burada iqlimə uyğun qısa boylu ot bitkilərinə, seyrək tundra örtüyünə rast gəlinir. [2].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu müxtəlif bitki örtüyü iqlim dəyişikliyinə çox asılıdır və dəyişikliklər bir sıra problemi ortaya çıxara bilər.

İqlim dəyişikliyi muxtar respublikanın ayrı-ayrı regionlarına müxtəlif cür təsir göstərir. Bu təsirlər əsasən temperaturun yüksəlməsi, yağıntıların azalması, ekstremal hava şəraitinin artması və su ehtiyatlarının dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bunları ayrı ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. *Temperaturun artması*- Naxçıvanda, xüsusilə yay aylarında, temperaturun artması müşahidə olunur. Bu, global iqlim dəyişikliklərinin bir hissəsidir. Yayda gündüz saatlarında temperatur 40°C-dən yuxarı yüksəlir. Temperaturun artması, Naxçıvanın florasında xüsusilə yüksək temperatur və quraqlığa dözümlü bitki növlərinin üstünlük təşkil etməsinə səbəb olur. Məsələn, əvvəllər daha soyuq ərazilərdə yayılan bitkilər, daha isti mühitlərə uyğunlaşmağa başlayır və bəziləri həmin ərazilərdən çəkilə bilər. Bununla yanaşı, bəzi subtropik və tropik bitki növləri burada daha yaxşı inkişaf etməyə başlaya bilər. Artan temperatur, bitkilərin su tələbatını artırır və onları quraqlıq şəraitində daha çox stresə məruz qoyur. Bu, bitki böyüməsini ləngidə və ya məhsuldarlığı azalda bilər. Quraqlıq və yüksək temperaturla əlaqədar olaraq, bəzi bitki növləri zəif böyüyə və ya ümumiyyətlə yerini itirə bilər.

2. *Yağıntı rejiminin dəyişməsi*- Naxçıvanın iqlimi quru və yarımşəhra xarakterlidir, lakin son illərdə yağıntıların miqdarı daha da azalıb. Yağıntıların miqdarı illər üzrə dəyişsə də, ümumi trendlər quraqlığın artmasına işarə edir. Yağıntıların azalması, suya çox tələbatı olan bitkilərin inkişafını çətinləşdirir. Bu bitkilər arasında kənd təsərrüfatı üçün vacib olan, məsələn, buğda, arpa və digər taxıl növləri ola bilər. Belə bitkilər su çatışmazlığı səbəbindən məhsuldar olmaya bilər. Yağıntıların azaldığı ərazilərdə, xüsusilə yarımşəhra və çöl bitkiləri üstünlük təşkil etməyə başlayır. Bu da ekosistemlərin dəyişməsinə və bəzi bitki növlərinin daha az yayılmasına səbəb olur. Az yağıntı nəticəsində torpaqlarda duzluq səviyyəsi arta bilər. Bu, şoran bitkilərin üstünlük təşkil etməsinə səbəb olur, digər növlər isə bu şəraitdə inkişaf edə bilməz.

3. *Ekstremal hava şəraitinin artması*- Naxçıvanda ekstremal hava hadisələri, məsələn, güclü küləklər, quruyan isti hava və gözlənilməz yağışlar, daha tez-tez baş verməyə başlayıb. Güclü küləklər, leysan yağışları və digər ekstremal hava hadisələri bitkilərin fiziki zədələnməsinə və məhsul itkisinə səbəb ola bilər. Bu, xüsusilə zəif köklənmiş bitkilər və yüksək hündürlükdə yaşayan növlər üçün təhlükə yaradır. Ekstremal hava şəraiti, bitkilərin çiçəkləmə dövrünü pozaraq, pollenləşmə və meyvə verilməsi prosesini mənfi təsir edə bilər. Ekstremal istilik dövrləri və quraqlıq, bitkilərin böyüməsini və inkişafını zəiflədir, bu isə xüsusilə suyu çox tələbat edən növlər üçün ciddi problem yaradır.

4. *Su ehtiyatlarının dəyişməsi*- Su ehtiyatları Naxçıvanda əsasən çaylar, yeraltı sular və göllərdən təmin edilir. Lakin temperaturun yüksəlməsi və yağıntıların azalması su ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur. Su ehtiyatlarının azalması, bitkilərin lazımi miqdarda su ala bilməməsinə gətirib çıxarır. Bu,

xüsusilə suvarmaya tələbatı olan kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün zərərliyə. Yeraltı suların səviyyəsinin düşməsi, suvarma üçün istifadə olunan suyun miqdarını azaldır. Bu, xüsusilə suya ehtiyacı olan bitkilər üçün ekoloji təzyiq yaradır. Su ehtiyatlarının azalması nəticəsində, su bitkiləri və suyun ətrafında inkişaf edən bitkilər zərər çəkə bilər. Göllərin, çayların və digər su resurslarının su səviyyəsinin düşməsi, bu ərazilərdəki bitki örtüyünün və heyvan həyatının dəyişməsinə səbəb olur. [3].

İqlim dəyişkənliyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif ekosistemlərinə fərqli tərzdə təsir göstərir. Məsələn, meşə ekosistemlərində meşə sahələrinin azalması riski artır. Quraqlıq və yüksək temperatur bəzi ağac növlərinin, xüsusilə palıd, fıstıq və şam ağaclarının artımını ləngidir. İqlim dəyişikliklərinin yarımsəhra və çöl zonalarına təsiri quraqlığın artmasına səbəb olur. Bu isə quraqlığa dözümlü bitkilərin üstünlük qazanmasına gətirib çıxarır. Lakin, bioloji müxtəliflik azalır. Bundan başqa Alp və Subalp çəmənlikləri də bu dəyişikliklərdən təsirlənir. Temperaturun artması bu zonalarda yerləşən bitkilərin yüksək hündürlüklərə çəkilməsinə səbəb olur. Bu da alp zonasında bitkilər üçün məhdud inkişaf sahəsi yaradır.

Aparadığım müşahidələr nəticəsində Naxçıvanın bitki ekosistemində global istiləşmənin müxtəlif təsirlərini görmək mümkündür. İqlim dəyişikliyi səbəbindən bölgənin florasında bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir. Temperaturun artması və rütubətin azalması bitki növlərinin yayılma sahəsinə və həyat dövrlərinə mənfi təsir göstərir. Aşağıda qeyd etdiyim müşahidələr Naxçıvanın ekosistemindəki dəyişiklikləri əks etdirir.

Birinci olaraq, yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən oduncaqlı bitkilərin daha aşağı hündürlüklərə, yəni orta dağ qurşağına doğru çəkilməsi müşahidə olundu. Bu, global istiləşmə nəticəsində temperaturun artması və rütubətin azalması ilə əlaqədardır. Bu dəyişikliklər, bitkilərin daha soyuq və daha nəmli mühitlərə uyğunlaşmasına gətirib çıxarır. Lakin bu, həm də bitki örtüyünün sıxlığını və müxtəlifliyini azaldır, çünki daha yüksək hündürlüklərdə bitkilərin inkişaf sahəsi məhdudlaşır.

İkinci müşahidəm isə quraqlıq və su ehtiyatlarının azalması ilə bağlıdır. Çöl və yarımsəhra zonalarındakı bitkilər quraqlığa dözümlü olmaqla bərabər, bu şəraitin artması digər bitkilərin yox olmasına səbəb olur. Naxçıvanda daha çox yayılmış quraqlığa dözümlü növlər üstünlük təşkil etməyə başlayır, bu isə bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb olur. Bu dəyişikliklər kənd təsərrüfatı üçün də böyük təhlükə yaradır, çünki suya çox tələbat olan bitki növləri, xüsusilə taxıl və tərəvəz məhsulları, bu şəraitdə yaxşı inkişaf edə bilmir. Kənd təsərrüfatı Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatında çox mühüm rol oynayır. Bu sahə, regionun əsas gəlir mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, həmçinin əhalinin böyük bir hissəsinin məşğul olduğu sahədir. Temperaturun yüksəlməsi və yağışların qeyri-bərabər paylanması əkin sahələrində problem yaradır. Bu dəyişikliklər, əkin sahələrində məhsuldarlığın azalmasına, bioloji müxtəlifliyin zədələnməsinə və iqtisadi çətinliklərə səbəb olur. İqlim dəyişkənliyi nəticəsində üzüm, pambıq və buğda kimi bitkilərin məhsuldarlığı azalır. Meyvə bağları üçün zərərli hava şəraiti riski artır.

Bundan başqa, alp və subalp çəmənliklərindəki bitkilər də bu dəyişikliklərdən təsirlənir. Temperaturun artması ilə bu zonadakı bitkilər daha yüksək hündürlüklərə doğru çəkilməyə başlayır. Bu, alp zonasında inkişaf üçün uyğun olan sahələri daha da məhdudlaşdırır, həmçinin bitkilərin uyğunlaşma prosesini sürətləndirir. Nəticədə, bu bölgələrdə bitki örtüyünün tərkibi dəyişir və yeni növlərin yayılmasına şərait yaranır, lakin bəzi yerli növlərin yox olması riski də mövcuddur.

Bu müşahidələrim mənə göstərdi ki, global istiləşmə, yalnız ekosistemlərdə deyil, həm də kənd təsərrüfatında ciddi problemlərə yol açır. Bitkilərin uyğunlaşması, əkinçilikdə yeni növlərin seçilməsi və suvarma metodlarının təkmilləşdirilməsi kimi strategiyalar, bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün vacibdir. Eyni zamanda, ətraf mühitin qorunması və bioloji müxtəlifliyin bərpası üçün yeni tədqiqatların aparılması və yerli şəraitə uyğun mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvanda bu cür dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün yalnız əkinçilik strategiyalarını deyil, həm də ekosistemin qorunmasını və davamlı idarə edilməsini təmin edəcək daha genişmiqyaslı strategiyalar tətbiq edilməlidir. Bu, gələcəkdə ekosistemlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının dayanıqlığını qorumağa kömək edəcəkdir.

İqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərini azaltmaq və yalnızca Naxçıvan Muxtar Respublikasının deyil, bütün Azərbaycanın bitki örtüyünü qorumaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Meşələrin qanunsuz qırılmasının qarşısı alınmalı və yeni ağac əkmə işləri həyata keçirilməlidir. Hirkan və digər qorunan xüsusi ərazilər genişləndirilməlidir. Suvarmada müasir texnologiyalardan istifadə (damcılı suvarma sistemi) artırılmalıdır. Çayların və göllərin mühafizəsi gücləndirilməlidir. Nadir və endemik bitki növlərinin mühafizəsi üçün xüsusi proqramlar hazırlanmalıdır. Milli parkların və qoruqların şəbəkəsi genişləndirilməlidir. İqlim dəyişkənliyinin təsiri haqqında ictimai maarifləndirmə kampaniyaları keçirilməlidir. Yerli əhali iqlimə uyğunlaşan kənd təsərrüfatı texnikaları barədə məlumatlandırılmalıdır. [4]

Hazırda Azərbaycan hökuməti və beynəlxalq təşkilatlar iqlim dəyişkənliyinin təsirlərini minimuma endirmək üçün bir çox tədbirlər həyata keçirir:

1. Meşə zolaqlarının artırılması- meşələrin bərpa və qorunması iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşmanın vacib hissəsidir.

2. Effektiv suvarma sistemlərinin tətbiqi- xüsusilə kənd təsərrüfatında su itkisinin qarşısını almaq üçün yeni texnologiyaların tətbiqi vacibdir.

3. Mövcud ekosistemlərin qorunması- Milli parklar və qoruqlar vasitəsilə nadir və endemik növlərin qorunması məqsədilə tədbirlər görülür.

4. İqlimə davamlı bitki növlərinin seçilməsi- Yerli şəraitə uyğun yeni bitki sortlarının yetişdirilməsi və əkin sahələrinin optimallaşdırılması həyata keçirilir.

Azərbaycan hökuməti COP29, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişiklikləri Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) tərəfdaş ölkələrinin 29-cu Konfransında bitki örtüyünü qorumaq üçün bir neçə əsas təşəbbüs həyata keçirəcəyini açıqlayıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Yaşıl Enerjinin Təşviqi: Azərbaycan 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisinin 30%-nin bərpa olunan mənbələrdən gəlməsini təmin etməyi hədəfləyir. Bu, karbon emissiyalarını azaldacaq və ekosistem sağlamlığını qoruyacaq.

2. Biomüxtəliflik və Ekosistem Davamlılığı: Mühüm addımlar atılacaq ki, xüsusilə münaqişədən təsirlənmiş və torpaq degradasiyasına uğramış ərazilərdə (məsələn, Qarabağ) ekosistemlər bərpa olunsun. Bu, bitki müxtəlifliyini qorumaq üçün vacibdir.

3. Dayanıqlı Kənd Təsərrüfatının Dəstəklənməsi: Kənd təsərrüfatı təcrübələrinin dayanıqlı şəkildə həyata keçirilməsi və torpaq çirklənməsinin azaldılması məqsədilə tədbirlər görülməkdir, bu da bitki həyatının qorunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

4. Beynəlxalq Əməkdaşlıq: Azərbaycan, Avropa İttifaqı ilə enerji səmərəliliyi və yaşıl texnologiyaların inkişafı sahəsində əməkdaşlıq edəcək. Bu, həmçinin bitki həyatını qorumağa kömək edəcək. [5]

Bu təşəbbüslər, Azərbaycanın ekosistemlərin qorunması və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə daha davamlı və əhatəli yaşama təmin etməsinə kömək edəcək. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi nəticəsində, ölkə həm öz ərazisində, həm də beynəlxalq miqyasda ətraf mühitin qorunmasında liderlik edəcək.

Nəticə

İqlim dəyişkənliyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyünə təsirinə öyrənilməsi zamanı, ədəbiyyat materialları və apardığımız müşahidələr nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

Qlobal istiləşmənin ərazi florasının quraqlığadavamlı bitkilərinin geniş yayılmasına səbəb olduğu öyrənilmişdir.

Cənubdan şimala doğru vegetasiya dövrünün əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə edilmişdir.

Həmçinin ərazinin oduncaqlı bitkilərinin yüksək dağqurşağına doğru çəkilməsi məlum olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. (2020). Naxçıvanın Flora və Fauna Zənginliyi. Bakı: Akademik Nəşriyyat.
2. Hüseynov, T. (2017). Naxçıvanın Ən Yüksək Dağlarının Təbii Bitki Örtüyü. Bakı: Şərq Nəşriyyatı.
3. Əliyev, R. (2020). Naxçıvanın Ətraf Mühiti və İqlim Dəyişiklikləri. Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti Nəşriyyatı.
4. İsmayılov, H. (2022). Dayanıqlı Kənd Təsərrüfatı və Torpaq İdarəçiliyi. Bakı: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi.
5. <https://unfccc.int>

SUMMARY

The article provides information on the impact of climate variability on the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic. Based on literary sources and conducted research, it has been determined that drought-resistant plants are widely distributed in the area. The main reason for this is the result of global warming. Additionally, a significant decrease in the vegetation period from southern to northern zones of the autonomous republic has been observed. Furthermore, it has been discovered that woody plants located in high mountainous areas are shifting towards the middle mountain belt due to rising temperatures and decreasing humidity. This process leads to a reduction in both the density and diversity of vegetation. At the same time, drought and the depletion of water resources contribute to the decline of biological diversity in steppe and semi-desert zones. Thus, as in all regions of the planet, the negative impact of climate variability on the vegetation cover of the Nakhchivan Autonomous Republic is evident.

Keywords: Nakhchivan Autonomous Republic, climate variability, flora, global warming, woody plants.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA MEYVƏÇİLİK TƏSƏRRÜFATININ İXRAC POTENSİALI

Eltac CƏBİYEV

eltaj.jabiyev@gmail.com

Bakı Dövlət Universitetinin

Orcid ID: 0000-0003-1888-1160

Xülasə

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin təbii resursları və əlverişli iqlim şəraiti ilə meyvəçilik təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Regionda ərik, üzüm, nar və alma kimi məhsulların istehsalı həm daxili, həm də xarici bazar üçün əsas istiqamətlərdəndir. Xarici bazara çıxarılan məhsulların illik həcmi 5,000-6,000 ton təşkil edir və əsasən Türkiyə, Rusiya və İran bazarlarına ixrac olunur. İxracdan əldə edilən gəlirlər 15-20 milyon ABŞ dolları həddindədir.

Regionda müasir infrastrukturun mövcudluğu – soyuducu anbarlar və meyvə emalı zavodları – məhsulların keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Gələcək planlarda Avropa bazarlarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və illik ixrac gəlirini 2025-ci ilə qədər 30 milyon ABŞ dollarına çatdırmaq əsas məqsədlərdir.

Bununla yanaşı, iqlim dəyişikliyi və nəqliyyat xərcləri kimi problemlər ixrac potensialını məhdudlaşdırır. Lakin müasir texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma ilə Naxçıvan məhsullarının dünya bazarlarında tanınması üçün geniş imkanlar mövcuddur. Regionun meyvəçilik sahəsi strateji əhəmiyyət daşıyır və iqtisadi inkişafa mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, meyvəçilik təsərrüfatı, xarici bazar, ixrac potensialı, ekoloji təmiz məhsullar, beynəlxalq bazarlar, ticarət əlaqələri, əkin sahələri, regionun iqtisadi inkişafı*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii resurslara, əlverişli iqlim şəraitinə və qədim meyvəçilik ənənələrinə malik bir bölgəsidir. Bu sahənin inkişafı yalnız yerli iqtisadiyyata töhfə verməklə məhdudlaşmır, həm də beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları yaradır. Naxçıvan Muxtar Respublikası eyni zamanda Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik bölgələrindən biridir. Meyvəçilik təsərrüfatının ixrac yönümlü inkişafı regionun iqtisadi dayanıqlılığını artıraraq, əhalinin məşğulluğunu təmin edir və kənd təsərrüfatının daha səmərəli idarə edilməsinə şərait yaradır. Müsiri dövrdə baş verən iqlim dəyişmələri, müxtəlif sənaye sahələrinin ekoloji tarazlığa mənfi təsiri dünyada ekoloji təmiz və orqanik məhsullara olan tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Bu tələbatın artması Naxçıvan meyvələri üçün yeni imkanlar açır. Ənənəvi üsullarla yetişdirilən və kimyəvi maddələrdən az istifadə olunan məhsullar beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinə malikdir. Regionun coğrafi mövqeyi Naxçıvan məhsullarının Türkiyə, İran, Rusiya və digər MDB ölkələrinə, eləcə də Avropa bazarlarına çıxışını asanlaşdırır. Bu bazarların genişləndirilməsi yerli təsərrüfatların gəlirlərini artırmaq üçün əsas imkanlardan biridir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafına dair strateji planlarında ixrac potensialının artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvanda meyvəçilik sahəsinin inkişaf etdirilməsi bu ümumi strategiyanın tərkib hissəsidir. Regionda ixrac potensialının artırılması, yalnız iqtisadi dividendlər gətirməklə qalmır, həm də beynəlxalq bazarlara inteqrasiya imkanlarını genişləndirir. Digər ölkələrin müasir texnologiyalardan və təcrübələrdən istifadə edərək meyvəçilikdə əldə etdiyi uğurlar Naxçıvan üçün də nümunə ola bilər. NMR-in iqlim resurslarının meyvəçiliyin inkişafı üçün uyğunluğu xüsusi ilə kənd məskunlaşmalarının ekoloji təmiz olması, meyvəçiliyin bu ərazilərdə inkişafına şərait yaradır.

Meyvəçilik təsərrüfatının inkişafı eyni zamanda kənd yerlərində əhalinin sosial rifahını

yüksəldir və regionun dayanıqlı inkişafına töhfə verir. Bu sahənin inkişafı daha çox iş yerinin açılması və yerli təsərrüfatların gəlirlərinin artması ilə nəticələnir. Bu kimi səbəblər Naxçıvanda meyvəçilik təsərrüfatının ixrac potensialının artırılmasını strateji əhəmiyyətli mövzuya çevirir. Məhsulun keyfiyyətinin artırılması, müasir texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq bazarlara integrasiya istiqamətində görülməli tədbirlər bu potensialın reallaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası çayirdəkli meyvəçilik sahəsində böyük potensiala malikdir. Regionun təbii iqlim şəraiti, münbit torpaqları və qədim meyvəçilik ənənələri çayirdəkli meyvələrin, xüsusən də ərək, şaftalı, gilə, alça və digər meyvələrin yüksək keyfiyyətlə yetişdirilməsinə imkan verir.

Regionun torpaq və iqlim şəraiti xüsusi ilə Naxçıvanın quru-subtropik iqlimi və uzun günəşli günlər çayirdəkli meyvələrin yetişdirilməsi üçün ideal mühit təmin edir. **Torpağın münbitliyi** çayirdəkli meyvələrin köklənməsi və yüksək məhsuldarlıq verməsi üçün uyğunluq göstəricisini yüksəldir.

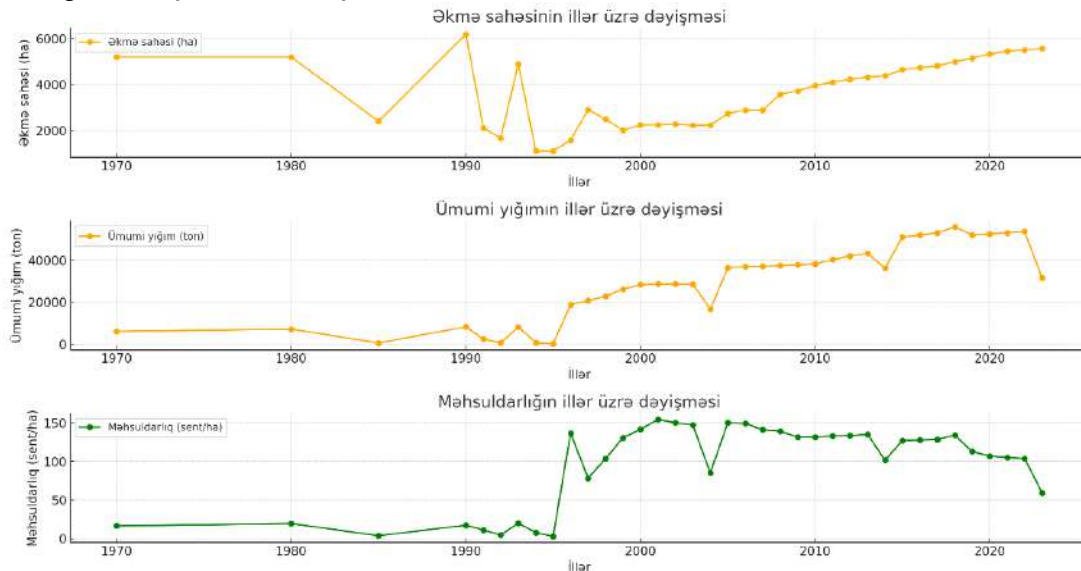
Naxçıvanda yetişdirilən əsas çayirdəkli meyvələr ərək, şaftalı, gilə, albalı, alça üstünlük təşkil edir. Bu meyvə növlərindən ərək, Naxçıvanda ən geniş yayılmış çayirdəkli meyvələrdən biridir. Yüksək dad keyfiyyəti və qurudulmuş ərək məhsulları ilə tanınır. Ümumilikdə Naxçıvanda çayirdəkli meyvəçilik regionun kənd təsərrüfatında mühüm yer tutur. İqlim şəraitinin və yerli ənənələrin verdiyi üstünlüklərdən istifadə etməklə bu sahənin həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda daha da inkişaf etdirilməsi mümkündür. Dövlət dəstəyi və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə çayirdəkli meyvəçilik regionun iqtisadiyyatına uzunmüddətli töhfə verə bilər.

Cədvəl 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvə və giləmeyvə:
əkimlərin sahəsi, ümumi yığım və məhsuldarlıq (Mənbə: nstat.gov.az)

İllər	Əkinlərin sahəsi, ha	onlardan bar verən yaşda	Ümumi yığım, ton	Məhsuldarlıq, sent/ha
1970	5200	3700	6100	16,5
1980	5200	3700	7200	19,5
1985	2407	1353	523	3,8
1990	6200	4800	8300	17,3
1991	2113	2103	2356	11,2
1992	1666	1263	595	4,7
1993	4900	4100	8200	20
1994	1115	930	727	7,8
1995	1103	759	214	2,8
1996	1586	1378	18845	136,8
1997	2906	2645	20711	78,3
1998	2500	2192	22752	103,8
1999	2008	1998	26161	130,9
2000	2243	2009	28444	141,6
2001	2248	1854	28679	154,7
2002	2280	1914	28755	150,2
2003	2228	1942	28632	147,4
2004	2241	1951,8	16633	85,2
2005	2746	2424	36432	150,3
2006	2888	2473,6	36957	149,4
2007	2891	2626,4	37092	141,2

Yuxarıda qeyd edilən cədvəl 1-də NMR-da meyvə və gilə meyvələrin illər üzrə əkin, yığım və

məhsuldarlıq qeyd edilmişdir. Statistik məlumatlara ümumi baxışdan analiz etsək, məlumatlar 1970-ci ildən 2023-cü ilə qədər əkin sahələrinin, ümumi yığımın və məhsuldarlığın dəyişməsinə diqqət çəkir. İlk dövrlərdə əkin sahələri azalsa da sonra (1985-1995) artmağa başlamışdır. Ümumi yığım və məhsuldarlıq göstəriciləri arasında ciddi dəyişkənlik müşahidə olunur, xüsusilə 1996-cı ildən sonra məhsuldarlıq kəskin şəkildə artmışdır.

Qrafik 1. Əkin sahəsi (ha), ümumi yığım (ton),
məhsuldarlığın (sent/ha) illər üzrə göstəriciləri

İllər üzrə statistik göstəricilərin nəticələrinə əsasən NMR-da meyvəçiliyin inkişafını 4 əsas dövrə ayırmaq olar.

1. 1970-1990: Meyvəçiliyin stabil inkişaf dövrü.

Bu dövrdə meyvəçiliyin əkin sahəsi 5200 hektardan 6200 hektara qədər dəyişmişdir. Bu illər ərzində **məhsuldarlıq** 16,5 sent/ha (1970) ilə 20 sent/ha (1993) arasında dalğalanmışdır. Ümumi yığım da ciddi artım müşahidə edilməmiş, tədricən artmış və 8300 tona çatmışdır (1990).

2. 1991-1995: İqtisadi gərginlik, böhran və müharibə dövrü.

Qrafik 1-dən də göründüyü kimi bu dövr ərzində əkin sahələri və məhsuldarlıq kəskin şəkildə azalmış, məhsuldarlıq 2,8 sent/ha kimi minimum həddə düşmüşdür (1995).

3. 1996-2010: Yenidənqurma və artım dövrü.

Təyin edilən intervalda məhsuldarlıqda ciddi artım müşahidə olunub. Xüsusilə 1996-cı ildə 136,8 sent/ha ilə ən yüksək göstəricilərdən biri qeydə alınmışdır. Ümumi yığım 2000-ci ildən başlayaraq 20,000 tondan artıq olmuşdur.

4. 2011-2023: Stabil artım və son böhran dövrü.

2018-ci ildə ümumi yığım 55,949 ton ilə pik səviyyəyə çatmışdır. Lakin 2023-cü ilə qədər məhsuldarlıq 59,6 sent/ha qədər azalmışdır, bu isə ciddi azalmaya işarə edir.

Bu illər ərzində ümumi trendlərə nəzər saldıqda 1970-ci illərdə 5200 hektar olan əkin sahələri 2023-cü ilə qədər 5573,8 hektara çatmışdır, bu isə yavaş artımı göstərir. Ümumi yığım da dalğalanmalar olsa da, 1996-cı ildən sonra ciddi artım müşahidə edilmişdir. Lakin 2023-cü ildə bu göstərici azalmışdır. 1996-cı ildən sonra məhsuldarlıqda sürətli artım (136,8 sent/ha) olmuş, lakin 2023-cü ilə doğru əhəmiyyətli eniş qeydə alınmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında illər ərzində meyvəçiliyin istər əkin sahələri, istərsə də yığım və məhsuldarlığının tez-tez düşüb-qalxmasının bir neçə səbəbi mövcutdur. İlk öncə iqtisadi dəyişikliklər buna təsir göstərmişdir. 1991-1995 dövründə məhsuldarlıq və ümumi yığımın kəskin azalması iqtisadi çətinliklər və kənd təsərrüfatında dəstəyin azalması ilə bağlıdır. Daha sonra müasir texnologiyanın tətbiqi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması və dövlət dəstəyinin artması 1996-cı ildən

sonra məhsuldarlıqda ciddi irəliləyişə səbəb olmuşdur. 2018-ci ildən sonra isə məhsuldarlıqda müşahidə olunan azalmalar iqlim dəyişiklikləri və intensiv əkinin mənfi təsirləri ilə bağlı ola bilər.

Naxçıvanda meyvə istehsalının xarici bazara çıxarılması

İllik meyvə ixracı, xüsusilə qurudulmuş ərik, üzüm, nar və alma kimi məhsullar üzərində cəmlənmişdir. 2023-cü ilə qədər illik ixrac həcmi təxminən 5,000-6,000 ton təşkil etmişdir. Bu məhsulların əsas bazarları Türkiyə (60%), Rusiya (25%) və İran (15%) olmuşdur.

Meyvə məhsullarının ixracından əldə edilən gəlirlər son illərdə 15-20 milyon ABŞ dolları həddində dəyişmişdir. Coğrafi yaxınlıq və ticarət əlaqələri Türkiyə bazarını Naxçıvan məhsulları üçün ən mühüm istiqamətlərdən birinə çevirmişdir. Eyni zamanda, Rusiya nar və alma kimi məhsullara böyük tələbat göstərmişdir. Qurudulmuş ərik, Naxçıvanın ən çox ixrac olunan məhsullarından biridir və illik ixrac həcmi təxminən 2,000 ton təşkil edir. Təzə üzüm, nar və alma məhsulları da xarici bazarlarda yüksək tələb görür.

Regionda müasir infrastrukturun mövcudluğu ixrac prosesini dəstəkləyir. Naxçıvanda 12-dən çox soyuducu anbar fəaliyyət göstərir və onların ümumi tutumu 50,000 tona çatır. Bu anbarlar məhsulların keyfiyyətini qorumaq üçün əhəmiyyətlidir. Həmçinin 5-dən çox meyvə emalı zavodunda qurudulmuş və konservləşdirilmiş məhsullar istehsal olunur.

Gələcək planlar Avropa bazarlarına çıxış potensialını artırmağı və 2025-ci ilə qədər illik ixrac gəlirini 30 milyon ABŞ dollarına çatdırmağı hədəfləyir. Bunun üçün beynəlxalq standartlara uyğun sertifikatlaşdırma proseslərinin həyata keçirilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması və ekoloji təmiz məhsulların istehsalına diqqət yetirilməsi də əsas prioritetlərdəndir.

İqlim dəyişikliyi və məhsuldarlığın azalması kimi problemlər ixrac potensialına təsir edə bilər. 2023-cü ildə məhsuldarlıq 59,6 sent/ha qədər azalmışdır ki, bu da məhsul istehsalına mənfi təsir göstərə bilər. Buna baxmayaraq, müasir texnologiyaların tətbiqi və dövlət dəstəyi ilə Naxçıvan meyvə məhsullarının xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti artırıla bilər.

Meyvə ixracının inkişafı üçün strateji addımların atılması regionun iqtisadiyyatına mühüm töhfə verəcəkdir. Gələcəkdə Naxçıvan məhsullarının beynəlxalq bazarlarda daha geniş tanınması gözlənilir.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikası meyvəçilik sahəsində geniş potensiala malikdir və bu sahənin inkişafı regionun iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Ərik, üzüm, nar və alma kimi məhsulların istehsalı həm daxili bazarın təmin olunmasında, həm də xarici bazara çıxışda strateji əhəmiyyətə malikdir. Regionun təbii iqlim şəraiti və münbit torpaqları keyfiyyətli və ekoloji təmiz məhsulların istehsalına imkan yaradır ki, bu da beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Meyvə məhsullarının ixracı, xüsusilə Türkiyə, Rusiya və İran bazarlarına yönəldilmişdir. İllik ixrac həcmi 5,000-6,000 ton arasında dəyişir və gəlirlər 15-20 milyon ABŞ dolları təşkil edir. Bununla yanaşı, müasir infrastruktur, xüsusən soyuducu anbarlar və meyvə emalı zavodları, məhsulların keyfiyyətini qorumaq və əlavə dəyər yaratmaq baxımından mühüm rol oynayır.

Bununla belə, iqlim dəyişikliyi və nəqliyyat xərcləri kimi problemlər ixrac potensialına mənfi təsir göstərə bilər. Bu problemlərin həlli üçün müasir texnologiyaların tətbiqi, beynəlxalq standartlara uyğun sertifikatlaşdırma və dövlət dəstəyinin artırılması vacibdir. Gələcək planlar çərçivəsində Avropa bazarlarına çıxışın genişləndirilməsi və illik ixrac gəlirlərinin artırılması əsas prioritetlərdəndir.

Naxçıvan meyvəçilik təsərrüfatının inkişafı həm regionun iqtisadi dayanıqlığını təmin edir, həm də əhəlinin sosial rifahını yüksəldir. Gələcəkdə bu sahənin strateji inkişafı beynəlxalq bazarlarda Naxçıvan məhsullarının daha geniş tanınmasına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az>
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Statistika Komitəsi. <https://www.nstat.gov.az>
3. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. "Meyvəçilik sahəsinin inkişafı ilə bağlı illik hesabatlar." <https://www.agro.gov.az>
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. "Naxçıvanda kənd təsərrüfatı məhsulları haqqında məlumatlar."
5. FAO (BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı). "Regionlarda meyvəçilik sektorunun inkişafı və ixrac potensialı haqqında tövsiyələr."
6. İbrahimov, A. "Naxçıvanın kənd təsərrüfatında texnologiya və innovasiyalar." Azərbaycan Elmi Jurnalı, 2022.
7. Türkiyə Ticarət Nazirliyi. "Azərbaycan məhsullarının Türkiyə bazarına çıxarılması haqqında hesabatlar."
8. Məmmədov, S. "Meyvəçilikdə ekoloji təmiz məhsulların istehsalı və ixrac perspektivləri." Coğrafiya və İqtisadi İnkişaf, 2021.
9. Rusiya Federasiyasının Ticarət və İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi. "MDB ölkələrindən kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal statistikasi."

SUMMARY

The Nakhchivan Autonomous Republic possesses abundant natural resources and a favorable climate, making it highly suitable for the development of horticulture. The region specializes in the production of apricots, grapes, pomegranates, and apples, which are significant for both domestic and international markets. The annual export volume of horticultural products is estimated at 5,000–6,000 tons, primarily targeting markets in Turkey, Russia, and Iran. Export revenues range between 15–20 million USD.

The presence of modern infrastructure, such as refrigerated storage facilities and fruit processing plants, enhances product quality and competitiveness in international markets. Future plans aim to expand access to European markets and increase annual export revenues to 30 million USD by 2025. However, challenges such as climate change and high transportation costs may limit export potential. Nevertheless, the adoption of advanced technologies and compliance with international standards provide significant opportunities for Nakhchivan's horticultural products to gain recognition in global markets. The horticulture sector of the region holds strategic importance and makes a substantial contribution to economic development.

Keywords: *Nakhchivan Autonomous Republic, horticulture, international market, export potential, organic products, global markets, trade relations, cultivation areas, regional economic development.*

NAXÇIVAN SU ANBARINDA ÇAY XƏRÇƏNGİ (*ASTACUS LEPTODACTYLUS* ESCH.) FƏRDLƏRİNİN BOY VƏ KÜTLƏ ARTIMININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Qənirə ŞİRİNZADƏ
yarasa65@mail.ru

Xülasə

Astacus leptodactylus Azərbaycanın daxili sularında geniş yayılmış və iqtisadi baxımdan dəyərli çay xərçəngi növüdür. Naxçıvan su anbarında ilk dəfə 1989-cu ildə aşkar edilmiş və sonradan ərazidə geniş yayılmışdır. İllik ov miqdarı 300-350 kq təşkil edir və bu proses İran tərəfindən də həyata keçirilir. Çay xərçəngi su ekosisteminə üzvi maddələrin çevrilməsi və suyun təmizlənməsində mühüm rol oynayır.

Tədqiqat nəticələrinə görə, populyasiyanın uzunluq-kütlə tərkibi fərqlənir: erkəklər somatik inkişaf baxımından dişilərdən üstün olur. Dişi fərdlər 11,2 sm uzunluq və 39,7 q kütlə ilə ilk dəfə nəsil verməyə başlayır, daha iri fərdlərdə yumurta sayı 510-570 arasında dəyişir. Cinsi məhsuldarlıq fərdin ölçüsündən asılıdır.

Çay xərçəngi Naxçıvan su anbarının biomüxtəlifliyinin vacib elementidir və onun populyasiya idarəçiliyi diqqətlə aparılmalıdır. Balanslı ov strategiyası və digər su hövzələrinə introduksiya imkanları ekoloji tarazlığın qorunması üçün vacibdir.

Açar sözlər: *Astacus leptodactylus*, çay xərçəngi, naxçıvan su anbarı, populyasiya tədqiqatı, uzunluq-kütlə quruluşu, ekosistemə təsir

Nəticələrin müzakirəsi

Astacus leptodactylus daxili sulara daimi yaşayan ən iri və qiymətli onurğasızlardan biridir. Ləzzətli dadına və yüksək qida dəyərinə görə yeməli çay xərçəngi fərdləri həm daxili, həm də xarici bazarlarda dəniz xərçəngləri, omar və langust qədər yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycanın şirin sularında *Astacus* cinsinə aid 5 növ çay xərçəngi yayılmışdır. Uzunbarmaq xərçəng Aşağı Kürdə, Mingəçevir, Şəmkir, Varvara su anbarlarında, Xəzər dənizinə tökülən çaylarda və dənizin üzərində geniş yayılmışdır [1,3,6].

Naxçıvan su anbarında ilk dəfə 1989-cu ildə orta sahənin daşlıq hissəsində aşkar edilmiş çay xərçəngi ötən müddət ərzində sayını artıraraq su tutarında bütün sahə və biotoplara, həmçinin su tutarına tökülən çaylara, kanallara yayılmışdır. Hazırda su anbarında balıqlardan sonra ikinci bioloji məhsul kimi yaşayır. İllik ovlanma miqdarı 300-350 kq təşkil edir. Araz çayının digər sahili qonşu ölkə ilə sərhətləndiyindən, xərçəng ovunun İran İslam Respublikası tərəfindən də aparıldığı dəqiqləşdirilmişdir.

A. leptodactylus Naxçıvan Muxtar Respublikası faunası üçün ilk dəfə qeydə alınmışdır [2, s. 144-149].

İşin məqsədi çay xərçənginin praktik əhəmiyyətini, Naxçıvan su anbarının bioloji həyatındakı üstün funksional rolunu nəzərə alaraq populyasiyanın ölçü-kütlə quruluşunu, cinsi tərkibini və bədən uzunluğundan asılı olaraq dişi fərdlərin cinsi məhsuldarlığını müəyyən etməkdir.

Naxçıvan su anbarının yuxarı, orta və aşağı sahələrindən, eləcə də biotoplarından dib tor (40 sm × 20 sm) vasitəsilə toplanılmış və ov aparıcılar tərəfindən təqdim edilmiş xərçəng fərdləri tədqiqat materialı olmuşdur. Təmizlənmiş xərçənglərin xeyli hissəsi canlı halda laboratoriyaya şəraitində işlənmişdir. Cinsinə görə seçilmiş fərdlərin yaş kütləsi (W) müasir АПХ-602 elektron tərəzində 0,01 q dəqiqliklə çəkilmiş, bədən uzunluğu (L) isə ölçü lenti ilə müəyyən edilmişdir.

Yaz aylarında ovlanmış dişi fərdlərin yumurtaları qarınaltı nahiyədəki pleopodlar hissə-hissə kəsilərək əzilməklə МБС-10 mikroskopu altında sayılmış, okulyar-mikrometr vasitəsilə ziqotanın diametri müəyyən edilmişdir. Mayalanmış yumurtaların ümumi və fərdi çəkisi hesablanmışdır [5].

Hesablamalarda "MatCad-12" kompüter proqramından istifadə edilmişdir. Naxçıvan su anbarında dib faunasının xarakterik elementi kimi *A. leptodactylus biomassasına* və yayılma sürətinə görə *Tubifex tubifex* Müller və *Chironomus plumosus* L. pelofil dib orqanizmlərindən sonra üçüncü dominant növdür.

Xəstə və ölü heyvan qalıqları, detrit, qoparılmış bitki hissələri, müxtəlif kiçik onurğasızlar və başqaları hesabına öz canlı kütləsini yaradan xərçəng populyasiyası bu ekosistemdə üzvi maddələrin və enerjinin çevrilməsi, suyun bioloji uzununu təmizləmə proseslərində üstün funksional fəaliyyət göstərir.

Hesablamalara görə bentik orqanizmlər, o cümlədən *A. leptodactylus* populyasiyaları üçün mənimsənilmiş qidanın (enerjinin) boy və kütlə artımına sərf edilməsinin effektivliyi əmsalının orta qiyməti $K_2 = 0,26$ -dır və bütün hallarda (99%) bu kəmiyyət 0,22-0,30 intervalından kənara çıxmır (4). Başqa sözlə, çay xərçəngi fərdləri tərəfindən mənimsənilmiş üzvi maddənin 70-78%-i maddələr mübadiləsi, tənəffüs, hərəkət, cinsi məhsulların yaranması, qabıqdəyişmə və digər fizioloji proseslərin yerinə yetirilməsinə sərf olunur.

Bundan çıxış edərək, məhsuldarlıq nəzərə alınmadan, çoxillik orta ümumi biokütləsi 240,6 ton olan xərçəng populyasiyası tərəfindən hər il, orta hesabla, 960 ton üzvi maddənin sərf edildiyini söyləmək olar.

Ovlanan xərçəng məhsulu şəklində xeyli üzvi maddə su anbarından uzaqlaşdırılır. Cinsi tərkibinə görə seçilmiş 250 fərd çay xərçəngi bədən uzunluğu və kütləsinə əsasən 14 qrupa ayrılmışdır. Fərdlərin uzunluğu 2,5-18,8 sm, kütləsi isə 1,0-222,4 q arasında dəyişmişdir. Dişi fərdlər arasında uzunluğu 13,0-13,8 sm, kütləsi 63,1-72,7 q olan xərçənglərin xüsusi payı 16,6% təşkil etmişdir. Digər ölçü-kütlə qruplarında dişilərin sayı 4,0-12,5%-dən çox olmamışdır.

Uzunluğu 16,0 sm-dən böyük olan dişilər olduqca nadir rast gəlinmiş və dişi fərdlərin ümumi sayının cəmi 4%-ni təşkil etmişdir. Erkəklər arasında uzunluğu 10,0 - 10,8 sm, kütləsi 36,0 - 41,8 q olan fərdlər 22% ilə ən böyük qrupu təşkil etmişlər. Uzunluğu 14,2-14,9 sm olan fərdlər (orta kütlə 106,6 q) 18,8%-lik göstərici ilə ikinci sırada yer almışdır.

Son illər ovlanmasına üstünlük verildiyindən böyük kütləli yeməli erkəklərin sayının azalması müşahidə edilir. Populyasiyanın cinsi tərkibi 1:1 nisbətində olmuşdur.

Aşağıda Naxçıvan su anbarında dişi və erkək çay xərçəngi fərdlərinin kütləsi və bədən uzunluğu arasındakı asılılığı göstərən qrafik təqdim olunmuşdur (Qrafik).

Qrafikdən görüldüyü kimi, 7,3-8,5 sm uzunluq qrupuna qədər hər iki cins fərdlərinin kütlə artımı nisbətən oxşar dəyişməyə malikdir.

Lakin 10,4 - 11,2 sm uzunluq qrupundan başlayaraq, erkək fərdlər somatik inkişaf baxımından dişiləri əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. İri erkəklərin kütləsi iri dişilərdən 2 dəfədən çox artıqdır. Eyni zamanda, nəsil verən dişilərin uzunluğu az dəyişir, lakin kütlə artımı tempi zəifləyir.

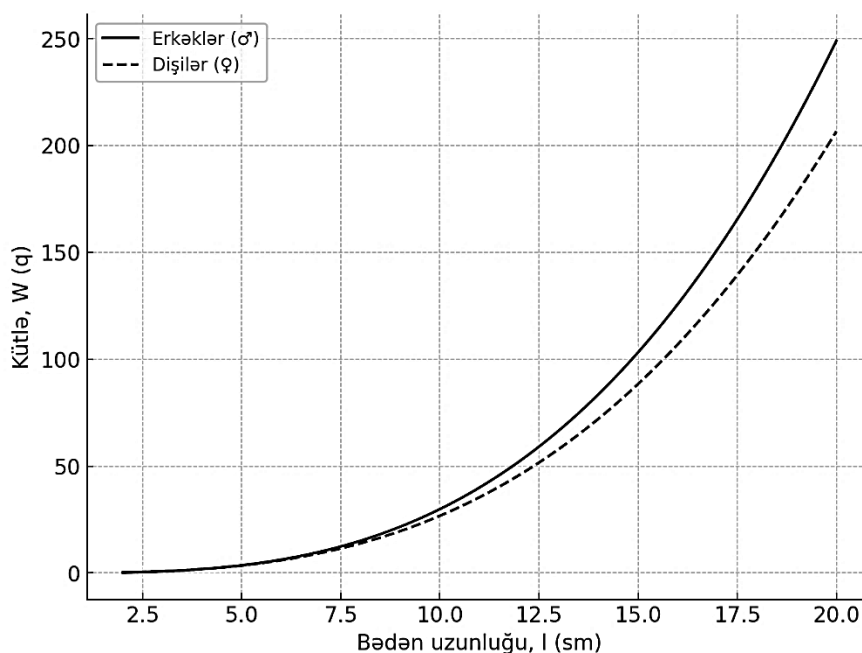
Bu vəziyyət reproduktiv fəaliyyət göstərən dişilərdə inkişafın tamamlanması və mənimsənilən üzvi maddənin əsasən yeni cinsi məhsulların yaranmasına sərf olunması ilə əlaqədardır.

A. *leptodactylus* çay xərçəngi üçün bədən uzunluğu və kütlə arasındakı asılılığı ifadə edən funksional bərabərliklər müəyyən edilmişdir (4):

- Erkəklər üçün: $W_{\text{♂}} = 0,026L^{3,06}$

- Dişilər üçün: $W_{\text{♀}} = 0,03L^{2,95}$

Kiçik ölçülərdə mütləq kütlə artımının zəif olduğunu nəzərə almaq şərtilə, bu bərabərliklər bədən uzunluğu 7,5 sm-dən böyük fərdlərin kütləsinin hesablanması üçün yararlı ola bilər.

Şəkil 1. Çay xərçəngi (*A. leptodactylus*) erkək və diş fərdlərinin kütlə və bədən uzunluğu arasındakı əlaqəsi

Reproduktiv xüsusiyyətlər

- İlk yumurtalı dişilər, intensiv nəsilvermə dövründə (aprel-may aylarında) ovlanmış və ən kiçik qrupun orta uzunluğu 11,2 sm, orta kütləsi 39,7 q olmuşdur.
- Bu dişilərdə hər fərd üzrə mayalanmış yumurta sayı orta hesabla 350 ədəd təşkil etmişdir.
- Yüksək fərdi cinsi məhsuldarlıq isə bədən uzunluğu 15,2-16,2 sm, kütləsi 92,2-95,1 q olan fərdlərdə müşahidə edilmişdir.
- Bu iri fərdlərdə yumurta sayı 510-570 ədəd arasında dəyişmiş, orta hesabla 545 ədəd olmuşdur.

Başqa sözlə, mütləq cinsi məhsuldarlıq dişilərin ölçüsü və kütləsi ilə düz mütənasibdir.

Nisbət və ziqot xüsusiyyətləri

- Populyasiyanın nisbi cinsi məhsuldarlığı diş fərdlərin morfometrik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qrup üzrə azalmış və 13,7%-7,3% intervalında dəyişmişdir.
- Nəsil verən qruplarda tünd-qonur rəngli ziqotların diametri (2,7 mm) və kütləsi (12,7 mq) arasında əsaslı fərqlər müşahidə olunmamışdır.

Ekosistemə təsiri və istifadə perspektivləri

- Naxçıvan su anbarında dib faunasının formalaşdırdığı illik biokütlənin 21%-i çay xərçəngi populyasiyasının payına düşür.
- Yüksək istehlak əhəmiyyətli bioloji məhsul olduğu nəzərə alınaraq, xərçəng ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməli, populyasiyanın normal təbii bərpasını təmin etmək üçün ov miqdarı hər iki qonşu dövlət arasında razılaşdırılmalıdır.
- Üstün bioekoloji xüsusiyyətlərinə görə, bu növün Muxtar Respublikanın digər su anbarlarına introduksiyası məsələsi araşdırılmalıdır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, *Astacus leptodactylus* (uzunbarmaq çay xərçəngi) Naxçıvan su anbarının biomüxtəlifliyində mühüm yer tutur və ekosistemin balansında vacib rol oynayır. Xərçəng populyasiyası su hövzəsində üzvi maddələrin dövriyyəsində iştirak edərək, suyun təmizlənməsinə və bentik ekosistemin stabil qalmasına töhfə verir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, çay xərçəngi populyasiyasının uzunluq-kütlə ölçüləri və cinsiyyət tərkibi müxtəlif yaş qruplarında fərqlənir. Erkəklər somatik inkişaf baxımından dişilərdən

üstün olub, iri fərdlərin kütləsi daha yüksəkdir. Cinsi məhsuldarlıq fərdin ölçüsündən asılı olaraq dəyişir və iri dişilər daha çox yumurta verir.

Ovlanmanın tənzimlənməsi və populyasiyanın dayanıqlılığının qorunması üçün elmi əsaslı idarəetmə tədbirləri görülməlidir. Eyni zamanda, *Astacus leptodactylus* növünün muxtar respublikanın digər su hövzələrinə introduksiyası bu qiymətli resursun davamlı istifadəsinə töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksnes, D.W., Langfeldt, L., Wouters, P., 2019. Citations, citation indicators, and research quality: an overview of basic concepts and theories. SAGE Open 9. <https://doi.org/10.1177/2158244019829575>. s.152-160.
2. Alberti, J., Escapa, M., Iribarne, O., Silliman, B., Bertness, M., 2008. Crab herbivory regulates plant facilitative and competitive processes in Argentinean marshes. Ecology 89 (1), 155–164.
3. Alberts-Hubatsch, H., Lee, S.Y., Meynecke, J.O., Diele, K., Nordhaus, I., Wolff, M., 2016. Life-history, movement, and habitat use of *Scylla serrata* (Decapoda, Portunidae): current knowledge and future challenges. Hydrobiologia 763, 5–21.
4. Aliyev A. and R. Ahmedi Biodiversity of benthic invertebrates in Aras river // Iranian Sci. Fisheries J. Persian, 2010, v.19, pp. 20-25.
5. Aliyev A.R., Bayramov A.B., Seidgar M.S. Population dynamics of freshwater crayfish (*Astacus leptodactylus*) of Arasi reservoir of Irani sector //
6. Andrew, W., Gao, J., Mullan, S., Campbell, N., Dowsey, A. W., and Burghardt, T. (2021). Visual identification of individual Holstein-friesian cattle via deep metric learning. Comput. Electron. Agric. 185, 106133. doi: 10.1016/j.compag.2021.106133 72-80.

SUMMARY

Astacus leptodactylus is a widespread and economically valuable crayfish species in the inland waters of Azerbaijan. It was first discovered in the Nakhchivan reservoir in 1989 and later became widespread in the area. The annual catch is 300-350 kg, and this process is also carried out by Iran. Crayfish play an important role in the transformation of organic matter in the aquatic ecosystem and water purification.

According to the research results, the length-mass composition of the population differs: males are superior to females in terms of somatic development. Females begin to reproduce for the first time with a length of 11.2 cm and a mass of 39.7 g, the number of eggs in larger individuals varies between 510-570. Sexual productivity depends on the size of the individual.

Crayfish is an important element of the biodiversity of the Nakhchivan reservoir and its population management should be carried out carefully. A balanced hunting strategy and the possibility of introduction to other water bodies are important for maintaining ecological balance.

Keywords: *Astacus leptodactylus*, crayfish, Nakhchivan reservoir, population study, length-mass structure, impact on the ecosystem

NAXÇIVANDA SÜNİ MAYALANMA MƏRKƏZİNİN YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

Küsün İBRAHİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Kənd təsərrüfatı heyvanları arasında qısırlığın aradan qaldırılması, geniş yayılan müxtəlif növ yolxucu xəstəliklərin (vibrioz, trixomonoz) qarşısının alınması və daha məhsuldar cinslərin yaradılması məqsədilə biotexnologiya üsulu olan süni mayalanmadan istifadə olunur. Süni mayalanma metodunun daha geniş tətbiq olunması və bu işlə məşğul olan süni mayalanma operatorlarının yüksək məhsuldar törədicilərin toxumlarını rahat şəkildə əldə edə bilməsi üçün Naxçıvanda Süni Mayalanma Mərkəzi yaradılmışdır. Burada iqlim şəraitinə uyğun olaraq bir neçə nəsilin məhsuldarlıq göstəriciləri müəyyən olunmuş standartlara cavab verən törədicilər saxlanılır. Onlardan keyfiyyətli toxum istehsal olunaraq yerli cinslərə tətbiq olunmaqla mərhələli şəkildə cins tərkibinin dəyişdirilməsinə və məhsuldarlıq göstəriciləri yüksək olan balaların doğulmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *törədici buğa, biotexnologiya, süni mayalanma, sperma,*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına təmin olunması və idxaldan asılılığının aradan qaldırılması üçün 2002-ci ildən biotexnologiya olan süni mayalanmanın tətbiqinə başlanmışdır. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2018-ci ilin fevralında imzaladığı Naxçıvan Muxtar Respublikasında heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında və 2019-cu ilin noyabrında imzaladığı Naxçıvan Muxtar Respublikasında Süni Mayalanma Mərkəzinin yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncamlara əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası Süni Mayalanma Mərkəzinin tikintisinə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin may ayının 10-da Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri çərçivəsində Süni Mayalanma Mərkəzinin açılışında iştirak etmişdir.

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalanadılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi sayəsində mal-qaranın cins tərkibini yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığını yüksəltmək, qısırlıqla mübarizə aparmaq, cütləşmə yolu ilə keçən xəstəliklərin qarşısını almaq mümkündür. Süni mayalandırma üsulu ilk növbədə, damazlıq cəhətcə yüksək məhsuldar törədicilərdən maksimum istifadə etməklə keyfiyyətli toxum əldə edib yeni nəsil almaq işinə xidmət edir.

Keçmiş ittifaq respublikalarında, Azərbaycanda, eləcə də xarici ölkələrdə süni mayalanma təcrübəsinin və çoxalmanın biologiyasının nəzəri, elmi və praktiki cəhətdən inkişafı sahəsində çoxsaylı tədqiqat işləri görülmüşdür.

Azərbaycanda süni mayalanma sahəsində M.R.Mədətov; E.M.Bəşirov; Ç.M.Rzayev; Ə.Q.Əhmədov; F.M.Qasimovun böyük xidmətləri olmuşdur.

1965-1970-i illərdə AETHİ-nun yardımçı təsərrüfatlarında və Şəki rayonu Daşüz camışçılıq təsərrüfatlarında E.Bəşirov və M.Mədətovun rəhbərliyi ilə aparılan araşdırmalarda durulmuş sperma ilə şpris-katetr və rekto-servikal üsulla camışları mayalamış və həmin heyvanlardan 98% bala almışlar. 1978-1982-i illərdə Ə.Q.Əhmədov; F.M.Qasimovun rəhbərliyi ilə Göy-göl (Xanlar) rayonunun Səməd Vurğun adına heyvandarlıq təsərrüfatlarında dərin dondurulmuş (-196° C) maye azotda qranular şəkildə sperma ilə inək və düyələri rekri-servikal üsulla mayalayaraq böyük nailiyyətlər əldə etmişlər və 97-98% bala almışlar.

1962-ci ildə Danimarkada 100%, Çexoslovakiyada 86%, Almaniyada 80%, Yaponiyada 75%, Hollandiyada 60% heyvan süni mayalanmışdır. Qeyd edilənlərdən belə məlum olur ki, bu illərdən başlayaraq süni mayalama işləri demək olar ki, özünə tam həyat vəsiqəsi qazanmışdır.

Respublikamızda süni mayalanma məntəqələrinin sayının sürətlə artması heyvandarlığın və damazlıq işlərinin kökündən yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaqdır. Bütün bu işlər kənd təsərrüfatı heyvanlarının cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına, qısırlığın aradan qaldırılmasına, xəstəliklərin qarşısının alınmasına imkan verəcəkdir.

Material və metodlar

Muxtar Respublikada mövcud olan iribuynuzlu heyvanların məhsuldarlıq göstəriciləri az olduğu üçün səmərəli metod olan süni mayalanmanı tətbiq etməkdə məqsəd yüksək məhsuldar balaların əldə olunmasına nail olmaqdır. Heyvandarlıqla məşğul olan sahibkarların təsərrüfatlarında olan heyvanlar az məhsuldar olduğu və heyvanlar üçün yem bitkilərinin və əkin üçün nəzərdə tutulan əkin və öyrüş sahəsinin məhdud olması əhalinin həmin məhsullara olan tələbatının ödənməsini təmin etmədiyi üçün heyvandarlıq təsərrüfatlarında süni mayalanmanın tətbiq olunmasına başlanmışdır. Süni mayalanmanı tətbiq etməkdə məqsəd həmin heyvanların cins tərkibini mərhələli olaraq dəyişdirməklə yüksək məhsuldar cinslər əldə etməkdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Süni Mayalanma Mərkəzinin yaranmasında əsas səbəblərdən biri də respublikamızda süni mayalanmanı tətbiq edən texnikləri yüksək məhsuldar cinslərin törədicilərindən alınmış keyfiyyətli və sağlam toxumla təmin etməkdir.

Alınmış nəticələrin müzakirəsi

Hazırda mərkəzdə 6 baş damazlıq törədici saxlanılır. Bunlardan 1 baş Holşteyn-friz, 3 baş Simmental buğası, 2 baş isə Qafqaz camışı kəli törədicisidir. Bu törədicilərin 800-900 kq arası diri çəkirləri var və damazlıq göstəriciləri istər anasının südvermə, istərsə də atasının anasının südvermə məhsuldarlığı yüksək keyfiyyət göstəricilərinə malikdir. Belə ki, yüksək məhsuldar cinslərin damazlıq törədicilərindən alınan toxum yoxlanılır və nəzərdə tutulan standartlara cavab verdiyi halda qablaşdırılıb, Naxçıvan Muxtar Respublikasında heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfat sahiblərinin təsərrüfatlarında mövcud olan ana malların süni mayalanmasında tətbiq edilir. Bu toxumlardan alınan balaların gələcəkdə ət və süd məhsuldarlığı vətəndaşın təsərrüfatında mövcud olan ana malların məhsuldarlıq göstəricilərindən yüksək olur. Bu da təsərrüfat sahibinin yüksək məhsul əldə etməsinə və ailə büdcəsinin böyüməsinə və artmasına imkan yaradır.

Süni mayalanma mərkəzində mövcud olan törədicilər genetik potensialı yüksək olan məhsuldar cinslərə mənsubdur. Süni mayalanma işinin tətbiq olunmasında və genişləndirilməsində məqsəd onun səmərəliliyinin artırılmasına nail olmaqdır. Süni mayalanmanı tətbiq etdikdə təbii mayalanmadan fərqli olaraq bir törədicidən ilboyu alınmış toxumla 20 min baş heyvan mayalamaq mümkündür. Süni Mayalanma tətbiqində heyvanlar arasında qısırlığın faizi aşağı düşür və sağlam balalar əldə olunur. Həmçinin təsərrüfat sahiblərinin təsərrüfatlarında əlavə olaraq törədicilərin saxlanmasına ehtiyac olmur.

Süni mayalanmanın tətbiq olunmasının digər üstünlüklərindən biri də texniklərin istifadə etdikləri toxumun sağlam alət və avadanlıqların steril və birdəfəlik olmasıdır. Onlardan ən xarakterik və iqtisadi cəhətdən sərfəli olanı heyvanlar arasında bir sıra yoluxucu xəstəliklərin – vibrioz, bruselyoz, trixomonoz və s. yayılmasının qarşısının alınmasıdır.

Süni mayalanmadan alınmış balalar damazlıq olaraq az məhsuldar və yaşlı olan yerli cinslərlə əvəz olunarsa birinci nəsil öz anasının məhsuldarlıq göstəricilərindən, birinci nəsildən süni mayalanma yolu ilə alınan, ikinci nəslin birinci nəsil olan analardan təkrarlanaraq, üçüncü nəsil isə ikinci nəsildən olan analarından yüksək məhsuldar göstəricilərinə malik olur. Bu da süni mayalanma ilə alınmış üçüncü nəsildə yüksək məhsuldar törədicilərin qan faizinin artıq olmasından və irsi əlamətlərin yüksək olması hesabına olan göstəricidir və bu da qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq deməkdir.

Süni Mayalanma Mərkəzinə gələcəkdə digər cinslərin namizəd törədicilərinin gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ət məhsuldarlığının artırılmasında ətlik cinslərin iqlim şəraitimizə uyğun olan cinslərdən məhsuldarlıq istiqaməti ətlik olan Aberdin Anqus və Limuzin cinslərinin gətirilməsi məqsədəuyğun olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Ə.Q., İsgəndərov T.B. - Baytarlıq məmalığı, ginekologiyası, kənd təsərrüfat heyvanlarının süni mayalandırılması və rüşeymin köçürülməsi. Gəncə, 2010.
2. Studentsov A.P., Subotina L.Q., Prebrejenskiy O.M. - Veterinarnoe akuşerstvo i qinekologiya. Moskva, 1986.
3. Məmmədov Ə., Yusifov A. - Kənd təsərrüfat heyvanlarının süni mayalandırılması və baytar-sanitar tədbirləri. Bakı, 2004.

SUMMARY

Artificial insemination, a biotechnology method, is used in order to eliminate sterility among agricultural animals, to prevent various types of diseases (vibriosis trichomonosis) and to create more productive breeds. The artificial insemination center was established in Nakhchivan for the wider application of the artificial insemination method and for the artificial insemination operators engaged in this work to easily obtain the seeds of high-yielding agents. breeders whose productivity indicators meet the established standards are kept. By producing quality seeds from them and applying them to local breeds, it creates conditions for the gradual change of breed composition and the birth of puppies with high productivity indicators.

Key words: *breeding bull, biotechnology, artificial insemination, sperm,*

NEFT ÇİRLƏNMƏLƏRİNİN ABŞERON YARIMADASININ LANDŞAFTININ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Elşad MƏMMƏDOV
*Azərbaycan Texnologiya
Universiteti*

Türkan ABBASOVA
*Azərbaycan Turizm və
Menecment Universiteti*

Zeynəb TALİBZADƏ
zeynabtalibzada@mail.ru

Açar sözlər: *neft, neftlə çirklənmə, landşaft, çirklənmə səviyyəsi, çirklənmə növü*

Neftin nəqli zamanı yaranan tullantılar, baş verən qəzalar, dənizdə aparılan kəşfiyyat işləri və sualtı boru kəmərlərində olan texniki nasazlıqlar dənizin biomüxtəlifliyində mənfi təsirlərə səbəb olur. Neftin hasilatı, istehsalı, emalı eyni zamanda, daşınması zamanı ətraf mühitə dağılması həmin ərazidə torpaq örtüyü və su şəbəkəsinin (çaylar, yeraltı sular) çirklənməsi ilə nəticələnə bilər. İçməli su təchizatının əsas mənbəyini çaylar və yeraltı sular təşkil etdiyi və düzəldilməsi bəla başa gəlmiş üçün məsələyə ciddi yanaşmaq lazımdır. Həmçinin, suvarma suyunun yararsız hala düşməsinə və su təmizləyici qurğuların işində problemlərə səbəb ola bilər. Neft çirklənmələri bitki örtüyü və heyvanlar aləmi üçün də ciddi təhlükə hesab olunur. Bu hadisə sahilə və ya sahil xəttinə yaxın baş verərsə, bu ərazilərdə bioloji məhsuldarlığın yüksək olması və sahillərdə qapalı qalan neftin uzun müddət qalması səbəbindən vəziyyət daha da çətinləşir. Neftin drenaja daxil olmasına mane olunmaması əsas çaylara və ya göllərə daşınması kimi ciddi problemlərlə səbəb ola bilər. Nəzərə alsaq ki, 1 litr yağ 1 milyon litr suyu çirkləndirə bilər, neftin su təbəqəsi üçün nə qədər dağıdıcı təsirə malik olduğunu anlamış olarıq. Belə ki, nazik təbəqə halında suda yayılaraq buradakı bitki və heyvanların oksigenə olan tələbatını ödəməsinə mane olur. [9]

Neftin torpağa dağılması da ciddi təhlükələrə səbəb ola bilər. Buna ətraf mühitin tarazlığını qorumaq üçün zəruri olan orqanizmlərin ölümünü, eyni zamanda binaların yaxınlığına tökülən neftin nəticəsində neft buxarlarının binaya daxil olaraq yaşayış üçün törətdiyi təhlükəni nümunə göstərmək olar.

Neftlə çirklənmənin əsas mənfi təsirlərini qruplaşdırsaq, aşağıdakı nəticəni alarıq:

- Bitkilərdə fotosintezin qarşısının alınması
- Heyvan və həşəratlara dəyən ziyan
- Qida zəncirinin pozulması
- Gec bərpa olunma müddəti[11]

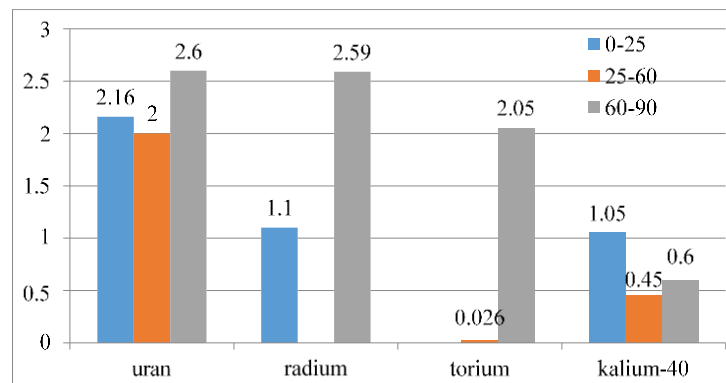
Son tədqiqatlar nəticəsində neftlə çirklənmənin intensiv olduğu ərazilərin Sonqar, Korgöz, Qızıldaş, Sulutəpə, Binəqədi, Ramana, Qaraçuxur, Buzovna, Qala, Pirallahı olduğu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, Qaradağ, Hövsan, Zirə və Pirallahı ərazilərində neft hopmuş qumluq sahələrinə rast gəlinir. Neft sənayesi tullantıları sənaye tullantıları ilə çirklənmiş ərazilərin 65%-ni təşkil edir. Neftlə çirklənmə isə 9,3%-ə bərabərdir.

Şəkil 1. Abşeron yarımadasında neft tullantıları ilə çirklənmə [13]

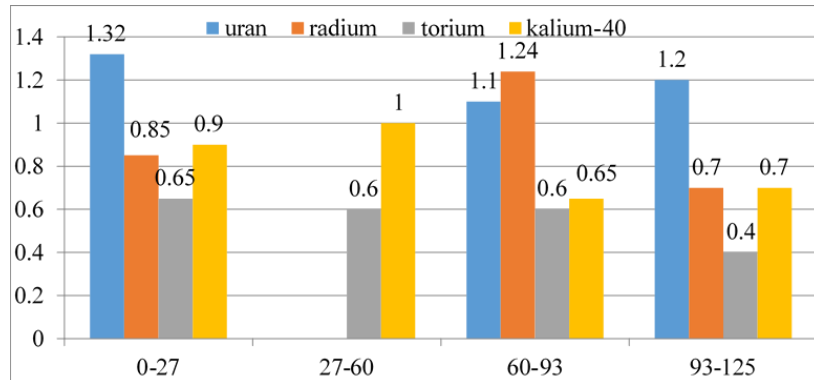
Tədqiqat işində neftlə çirklənmə nəticəsində torpaqda baş verən dəyişikliklərin müqayisəsi verilmişdir. Bu təhlillər Binəqədi, Suraxanı, Sabunçu, və Xəzər rayonlarında müxtəlif kəsirlərdən əldə olunmuşdur.

Binəqədi rayonu ərazisində uranın miqdarının 60-90 sm dərinlikdə daha çox, 25-60 sm dərinlikdə isə ən minimum səviyyədə olduğu müəyyən olunmuşdur. Radiumun da ən yüksək miqdarı eynilə uranda olduğu kimi 60-90 sm dərinliyindədir. 25-60 sm dərinlikdə isə demək olar ki, rast gəlinmir. Kalium -40-ın ən yüksək miqdarı 0-25 sm dərinliyində müşahidə olunur.

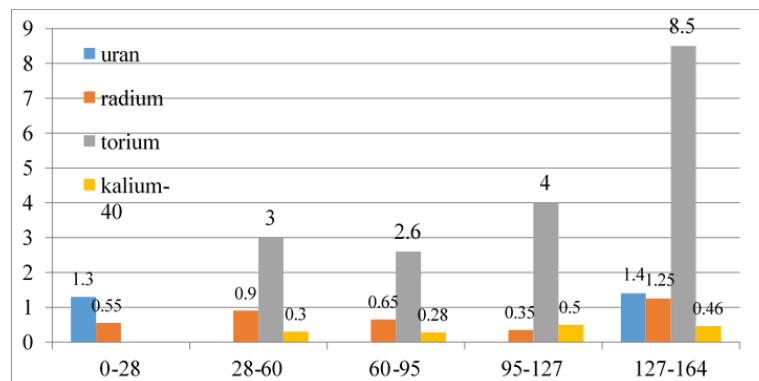
Şəkil 2. Müəllifin hazırladığı Binəqədi rayonunda neftlə çirklənmiş boz-qonur torpaqlarda radioaktiv elementlərin miqdarı, müxtəlif dərinlikdə $\times 10^{-4}$ %-lə

Sabunçu rayonu ərazisində 4 kəsim üzrə müxtəlif elementlərin paylanması istiqamətində tədqiqat aparılmışdır. Alınan nəticələrə əsasən, uranın maksimum miqdarı 0-27 sm dərinlikdə, minimum isə 27-60 sm dərinlikdə müşahidə olunmuşdur. Radiumun intensiv olduğu dərinlik 60-93 sm aralığı, heç olmadığı isə 27-60 sm aralığıdır. Toriumun maksimum miqdarına 0-27 sm dərinlikdə, minimum miqdarına isə 93-125 sm dərinlikdə rast gəlinmişdir. Kalium -40-ın isə intensiv yayıldığı dərinlik 27-60 sm, ən aşağı göstəricisi isə 60-93 sm müşahidə olunmuşdur.

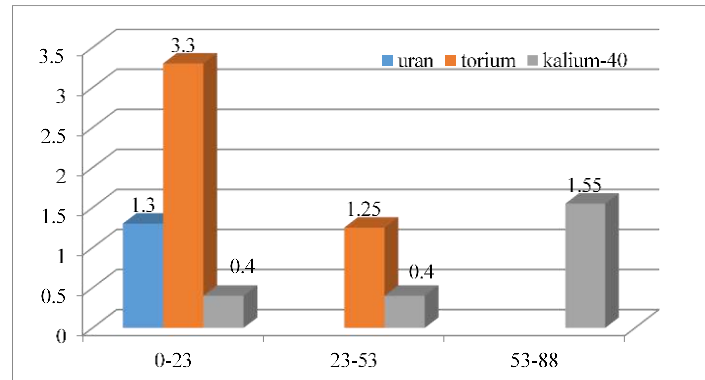
Şəkil 3. Müəllifin hazırladığı Sabunçu rayonunda neftlə çirklənmiş boz-qonur torpaqlarda radioaktiv elementlərin miqdarı, müxtəlif dərinlikdə $\times 10^{-4}$ %-lə

Suraxanı rayonu ərazisində neftlə çirklənmiş ərazilərdə 5 kəsim üzrə müxtəlif elementlərin miqdarının müəyyən edilməsi istiqamətində tədqiqat aparılmışdır. Toriumun kəskin miqdarına 127-164 sm dərinlikdə, ən az miqdarına isə 60-95 sm dərinlikdə rast gəlinir. Tədqiqat nəticəsində 0-28 sm dərinlikdə ümumiyyətlə müşahidə olunmamışdır. Kalium 40-ın maksimum miqdarına 95-127 sm dərinlikdə rast gəlinmişdir. 0-28 sm dərinlikdə isə müşahidə olunmamışdır. Uran və radiumun maksimum miqdarına 127-164 sm dərinlikdə rast gəlinmişdir.

Şəkil 4. Müəllifin hazırladığı Suraxanı rayonunda neftlə çirklənmiş boz-qonur torpaqlarda radioaktiv elementlərin miqdarı, müxtəlif dərinlikdə $\times 10^{-4}$ %-lə

Xəzər rayonu ərazisində neftlə çirklənmiş boz-qonur torpaqlarda radioaktiv elementlərin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Toriumun maksimum miqdarı 0-23 sm, minimum 23-53 sm aralığında müşahidə edilmişdir. Digər dərinlik qatlarında isə demək olar ki, rast gəlinmir. Kalium 40-ın maksimum miqdarına 53-88 sm dərinlikdə rast gəlinir. Digər kəsirlərdə bərabər göstəricilər müşahidə olunmuşdur.

Şəkil 5. Müəllifin hazırladığı Xəzər rayonunda neftlə çirklənmiş boz-qonur torpaqlarda radioaktiv elementlərin miqdarı, müxtəlif dərinlikdə x10⁻⁴%-lə

Abşeron yarımadasının torpaq örtüyünün neftlə çirklənməsinin təhlili məqsədilə aparılan araşdırmalar nəticəsində müxtəlif qatlarda çirklənmə dərəcəsinin və çirklənmə növünün fərqli olduğu məlum olmuşdur.

Çirklənmənin növünün şifri və adı	humus, t/ha			azot, t/ha		fosfor, t/ha		udulmuş əsasların cəmi, mq-ekv/100q		suyadavamlı aqreqatlar, %		bonitet balı
	0-20	0-50	0-100	0-20	0-50	0-20	0-50	0-20	0-50	0-20	0-50	
qalın boz-qonur torpaq (etalon)	60 100	116 100	203 100	3.8 100	8.0 100	5.2 100	9.2 100	26 100	22 100	36 100	30 100	100
A-I-4, dövrü nəmlənən, çox qalın mazutlaşmış	25 40	46 39	—	1.0 26	2.1 26	2.0 38	3.6 39	5.0 19	4.5 20	13 26	6 20	30
A-I-2, orta qalınlıqlı mazutlaşmış	29 48	49 42	—	1.2 31	2.3 28	2.3 44	4.0 43	7.0 26	6.0 27	13 36	7 23	34
A-III-9, öz-özünə bitkilənən yuxarı bitumlaşmış yerlər	35 58	60 51	98 47	1.0 27	4.0 50	2.0 38	4.0 43	13 50	11 50	15 41	9 30	42

Şəkil 6. Neftlə çirklənmiş torpaqların proqnozlaşdırılan mühüm bonitet balı

Nəticə

Tədqiqatın sonunda alınan nəticələri təhlil etsək, Binəqədi rayonunda uranın miqdarının daha, çox olduğu müşahidə edilmişdir. Torium və radiumun 60-90 sm dərinlikdə geniş yayılmışdır. Kalium -40 isə nisbətən daha azdır. Sabuncu rayonu radioaktiv elementlərlə daha zəngindir. Suraxanı rayonunda torium 127-164 sm geniş yayılmışdır. Burada digər elementlərə də rast gəlinmişdir. Xəzər rayonunda 0-23 sm dərinlikdə toriumun maksimum göstəricisi qeydə alınmışdır. Kalium -40 53-88 sm dərinlikdə daha çox müşahidə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdulov K.B. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadi inkişafı prosesində ekoloji tarazlığın təmininin əhəmiyyəti- Bakı, 2017, 84.
2. Həmzəyeva İnsaf. (2021). Abşeron yarımadası və onun əsas xüsusiyyətləri. Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, Cild 12 №2 (46).
3. Xəlilova A.Ə., Zeynalova F.F. Xəzər rayonu ərazisində texnogen təsirlərlə çirklənmiş torpaqların bərpası tədbirləri. Bakı, 2022, 8.

4. Kazımova L.A. Abşeron yarımadasında radio-ekoloji şəraitin tədqiqinin xüsusiyyətləri. Bakı, 2023, 15.
5. Qurbanov A.V. Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların bioloji rekultivasiyasının aparılma metodları. Bakı, 2016, 60.
6. Qurbanov Sənan. 2022. Abşeron yarımadasında aqromeliorativ tədbirlərin boz-qonur torpaqların su-fiziki xassə və rejimlərinə təsiri. Avtoreferat. Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu.
7. Mehdiyeva E.E. Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii resurs potensialının mənimsənilməsi və istifadəsinin ekoloji - coğrafi və sosial - iqtisadi qiymətləndirilməsi. Bakı, 2016, 45.
8. Mehdiyeva Səadət. 2018. Abşeron yarımadasında sənaye tullantıları ilə çirklənmiş torpaqların ekoloji vəziyyəti və onların yaxşılaşdırılması tədbirlərinin araşdırılması. Magistr dissertasiyası. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti.

İngilis dilində

9. Amanda Reichelt-Brushett. Marine Pollution – Monitoring, Management and Mitigation. Springer Nature Switzerland, 2023
10. Klepers, A., & Lakovskis, P. (2022). Identification of landscapes of national importance using GIS. Society Technology Solutions Proceedings of the International Scientific Conference.
11. Qisheng, X.; Jinman, W.; Wenting, S. 2022. Influence of Landscape Pattern Changes in Large-scale Open-pit Coal Mining Area on Soil Erosion: A Case Study on Pingshuo Mining Area in Shanxi Province. China Land Science. 36, 96–106.

İnternet resursları

12. <https://earthexplorer.usgs.gov>
13. <https://www.stat.gov.az/>

SUMMARY

Oil pollution, which occurs for many reasons, is a serious threat to the ecological balance of the environment. Thus, oil pollution occurring in a certain area affects the water, soil, biological resources of that area, in a word, the ecosystem. As a result, it can be characterized by a violation of the ecological balance. This article addresses the causes and effects of oil pollution. As a research area, the exposure of the landscape of the Absheron Peninsula to oil pollution and the assessment of the resulting ecological situation were studied. Areas with intensive oil pollution were identified. The research was based on the analysis of samples taken from various sections in Binagadi, Surakhani, Sabunchu, and Khazar regions. The research work resulted in the determination of the amount of radium, thorium, uranium, and potassium-40 in different layers.

NİTROBENZALDEHİDİN İZOMERLƏRİNİN TƏTBİQİNDƏKİ TENDENSİYALARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Pəri HÜSEYNOVA

perihuseynova@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Son illərdə orto, para və meta nitrobenzaldehydlər üzvi sintez prosesləri üçün mühüm xammal hesab olunur. Nitrobenzaldehydin izomerlərini əsas etibarilə boyaların alınmasında, antiseptik dərman preparatlarının sintezində, pestisidlərin və qeyri-xətti optik materialların hazırlanmasında istifadə edirlər. Lakin günümüzdə bu birləşmələrin nano səviyyədə sintez edilərək alınması, onlar əsasında alınan məhsulun istismar müddəti bitdikdən sonra ekoloji cəhətdən təmiz parçalanması, bununla yanaşı nitrobenzaldehydin şiş hüceyrələri ilə mübarizədə effektiv istifadəsi diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Adları çəkilən birləşmələrin sənaye əhəmiyyətli sintez proseslərində və fotodeqredasiya tədqiqatlarında tətbiqi mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə nitrobenzaldehydin hər üç izomerinin müasir texnologiyalarla alınma üsulları və tətbiqindəki yeniliklər ətrafı müzakirə edilərək, onların müxtəlif sintez proseslərindəki effektivliyi müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: nitrobenzaldehyd, Şiff əsasları, antimikrobal xassə, üzvi sintez

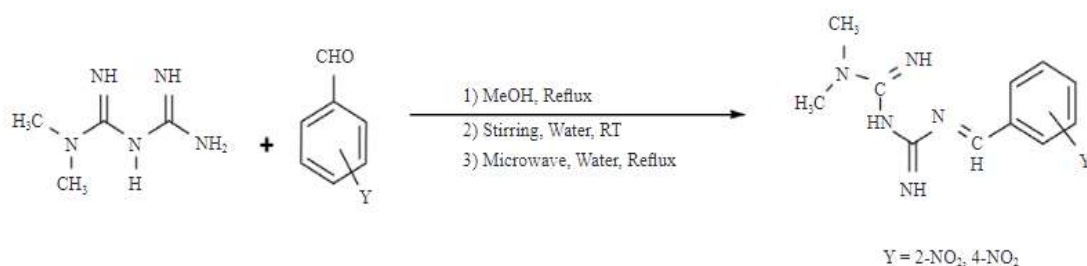
Giriş

Nitrobenzaldehydləri kimyəvi sintez üçün əhəmiyyətli edən tərkibindəki benzol halqasının reaktivliyinə eyni zamanda təsir göstərən aldehyd və nitro qruplarının olmasıdır. Lakin birləşmənin kimyəvi xassələrinə bu qrupların bir-birlərinə nəzərən yerləşmə vəziyyəti də təsir edir. Nitrobenzaldehyd vəziyyət izomerliyi baxımından üç cür ola bilər: orto, meta və para əvəz edilmiş. Nitrobenzaldehyd hər hansı sintez prosesi üçün başlanğıc maddə kimi götürüldükdə onun izomerləri arasında seçim etmək lazım gəlir. Bu zaman kimyəvi prosesin mexanizmi, götürülmüş digər reagent və katalizatorların xassələri və məqsədli məhsulun hədəflənmiş çıxımı nəzərə alınmalıdır. Qeyd edilən izomerlər arasında fiziki xassələr baxımından oxşarlıq olsa da, onların kimyəvi reaktivliyi və tətbiq məqsədləri haqqında eyni sözləri demək olmaz.

Orto-nitrobenzaldehyd güclü iyə malik bərk maddədir. Təmizliyindən asılı olaraq rəngi sarıdan narıncıya qədər dəyişə bilər. Bu molekul üzvi sintezdə ən mühüm monomerlərdən biri kimi xidmət edir. 2-nitrobenzaldehydin ərimə temperaturu 43 °C, qaynama nöqtəsi isə 156 dərəcə selsidir. Suda çətin, etil spirti, efir və benzol kimi üzvi həlledicilərdə isə asan həll olur.

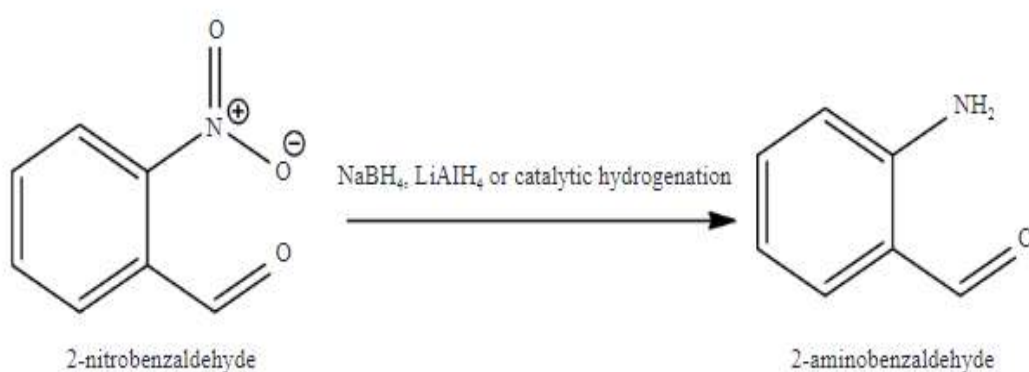
2-nitrobenzaldehydin kimyəvi xassələri Şiff əsaslarının sintezi üçün olduqca vacibdir, çünki Şiff əsasları aldehyd və ya ketonun ilkin aminlərlə reaksiyası zamanı əmələ gələn maddələrdir, hansı ki, onlar müxtəlif metalların analizi proseslərində xelatlaşdırıcı olaraq, sintez proseslərində katalizator, koordinasiya kimyasında isə antimikrob xassəli agentlər və liqandlar kimi müxtəlif tətbiq sahələrinə malikdir. Aldehydin karbonil qrupu birincili amin tərəfindən nukleofil hücumla məruz qalaraq imin aralıq məhsulu yaranır, daha sonra reduksiyaedici maddənin - natrium borhidridin əlavə edilməsi ilə Şiff bazası əmələ gəlir.

Aqata və onun komanda yoldaşlarının müxtəlif tədqiqatlarının nəticələrinə görə, 2-nitrobenzaldehyd vərəm əleyhinə dərmanlar kimi geniş istifadə olunan hidrazonların sintezində bir reagent kimi uğurla tətbiq edilə bilər. Katalizatorun iştirakı olmadan gedən reaksiya zamanı 2-nitrobenzaldehyd və hidrazinhidrat kondensasiya edilmiş, nəticədə alınan hidrazon birləşmələri güclü göbələk və vərəm əleyhinə xüsusiyyətlər nümayiş etdirmişdir.

Şəkil 1. 2-nitrobenzaldehiddən Şiff əsasının sintezi

Reduksiya prosesi nəticəsində orto-benzaldehyd 2-aminobenzaldehydə çevrilir. Reaksiya tənliyi aşağıdakı kimidir:

Şəkil 1. 2-nitrobenzaldehydin reduksiyası

Bu aldehidin kimyəvi xassələrinə misal olaraq Zandmeyer reaksiyasında iştirakını göstərmək olar. Belə ki, reaksiya nitro qrupunun diazonium ionuna çevrilməsi ilə gedir, hidroliz yolu ilə aldehid 2-nitrobenzoy turşusuna çevrilir.

Serebrovaskulyar və ürək-damar xəstəliklərin müalicəsi üçün təyin edilən dərmanların, məsələn, xinzolin və 3-arilkinolinin sintezində aralıq məhsul kimi 2-nitrobenzaldehiddən istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dərman vasitələrinin ağrıkəsici və göbələk əleyhinə xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xərçəng hüceyrələrinə qarşı profilaktikada müsbət nəticələr verməsi aşkar edilmişdir. Meksikalı tədqiqatçıların gəldikləri qənaətə görə 2-nitrobenzaldehyd digər izomerlərlə müqayisədə unikal bir xassəyə- daxili hidrogen rabitəsinə malikdir. Buna görə də, məhz bu izomerin əsasında alınan Şiff əsasının əmələ gətirdiyi metal komplekslər suya davamlı xassə göstərir.

3-Nitrobenzaldehyd və ya meta-nitrobenzaldehyd benzaldehydin nitrat turşusu ilə reaksiyasından əldə edilir, hansı ki, reaksiyanın sonunda alınan məhsulun təxminən yetmiş iki faizi məhz bu izomerin payına, qalan hissə isə orto və para əvəzlənmiş izomerlərin payına düşür. Bu izomer Tipranavir dərman preparatının istehsalında istifadə olunur, hansı ki, bu dərman vasitəsi insan orqanizmində yaranan immun çatışmazlığı virusuna qarşı mübarizədə effektiv təsir göstərir.

4-Nitrobenzaldehyd və ya para-nitrobenzaldehyd həllediciyə ehtiyac duyulmadan belə aldol reaksiyalarında istifadə olunur ki, bu da yaşıl kimya təcrübələri üçün faydalıdır. Bu üsul həlledicilərə ehtiyacı azaldaraq yüksək selektivliyə və məhsuldarlığa imkan verir. Dərman kimyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən imidazolidin-4 və onun sonrakı oksidləşmə məhsullarının alınmasında istifadə olunur. Həmçinin antibakterial xassəli xloramfenikol da məhz bu izomerin əsasında sintez edilir. Para əvəzedilmiş bu aldehid həm də hidrazonların alınması prosesi üçün məqsədəuyğun reagent hesab edilir. Təcrübələrlə sübut edilmişdir ki, aril-hidrazonların sintezində ən yüksək çıxımı məhz bu izomerin iştirakı ilə almaq mümkündür. Son dövrlərdə diqqət p-nitrotoluenin dioksigen oksidləşməsinin metaloporfirin biomimetik katalizatorlarının iştirakı ilə həyata keçirilərək p-nitrobenzaldehydin ekoloji cəhətdən təmiz sintezi üsullarına yönəlmişdir, hansı ki, bu üsul ənənəvi

kimyəvi oksidləşdiriciləri və aşındırıcı turşu mühitləri əvəz edir, beləliklə ətraf mühitin çirklənməsini və avadanlıqların korroziyasını azaldır.

Nəticə

Həm orto, həm də para vəziyyətdəki nitro qrupları benzaldehydlə rezonans effekti yaradaraq elektron delokalizasiyası vasitəsilə keçid vəziyyətini sabitləşdirir və bu da elektrofilik aromatik əvəzetmə reaksiyalarında bu aldehidləri meta izomerlə müqayisədə daha reaktiv edir. Knoevenagel reaksiyası üçün reagent kimi para vəziyyətdəki izomeri götürmək daha məqsədəuyğundur, çünki bu izomer minimal sterik, maksimal elektron qarşılıqlı təsirlərə malikdirlər. Nitro qrupunun mövqeyi həm də alkinilləşmə reaksiyalarının məhsuldarlığına və enantioselektivliyinə təsir göstərir. Məsələn, 3-nitrobenzaldehyd yüksək enantioselektivlik göstərir və bu halda məhsulun çıxımı yüksək olur, halbuki para nitrobenzaldehyd istifadə edildikdə reaksiya istənilən nəticəni vermir.

ƏDƏBİYYAT

1. Shahab Khan. Exploring the Chemistry, Reactions, Applications, and Biomedical Potentials of 2-Nitrobenzaldehyde and 2-Chlorobenzaldehyde, 2024
2. Trzesowska-Kruszynska, A. Solvent-free and catalysis-free approach to the solid state in situ growth of crystalline isoniazid hydrazones. Cry. G. Des., 2013
4. Ximello, A.; Ramos, F.; Rojas, A.; Hernandez-Perez, J. M.; Camarillo, E. A.; Solano-Altamirano, J.; Sandoval-Lira, J.; Flores, H. Experimental and theoretical thermochemical study of nitrobenzaldehyde isomers. J. Chem. Eng. Dat., 2020
5. Pandey Dinesh, Kothari Seema. Kinetics and correlation analysis of reactivity in the oxidation of aromatic aldehydes by butyltriphenylphosphonium dichromate. Progress in Reaction Kinetics and Mechanism, Volume 33, Issue 3, Pages 293 – 311, 2008
6. Xu Xiaoying, Van Bokhoven, Jeroen A. Tuning regioisomer reactivity in catalysis using bifunctional metal-organic frameworks with mixed linkers. ChemCatChem, Volume 6, Issue 7, Pages 1887 – 1891, 2014

SUMMARY

In recent years, ortho, para and meta nitrobenzaldehydes are considered important raw materials for organic synthesis processes. Isomers of nitrobenzaldehyde are mainly used in the production of dyes, in the synthesis of antiseptic drugs, in the preparation of pesticides and non-linear optical materials. However, today, synthesis of these compounds at the nano-level, ecologically clean decomposition of the product based on them after the end of their service life, and the effective use of nitrobenzaldehyde in the fight against tumor cells are among the issues that attract attention. Application of the mentioned compounds in industrially important synthesis processes and photodegradation studies has led to important results. In this article, innovations in methods and application of all three isomers of nitro-benzaldehyde with modern technologies are discussed in detail, and their efficiency in various synthesis processes is compared.

Keywords: nitrobenzaldehyde, Schiff bases, antimicrobial property, organic synthesis

ORQANİZMDƏ QANYARANMA PROSESİ.

Könül BAYRAMOVA

konul.bayramova.2911@mail.ru
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Qanyaranma və orqanizmin immun müdafiəsində iştirak edən orqan, toxuma və hüceyrəvi elementlər son Beynəlxalq Histoloji Nomenklaturada (BHN) limfoid sistemin tərkibinə daxil edilmişdir. Qırmızı sümük ili – qanyaranmanın (hemopoezin) mərkəzi orqanı olub iki yaşına qədər sümüklərin bütün hissələrinin daxilində, yetgin şəxslərdə isə uzun sümüklərin epifizləri və qısa sümüklərin daxilində yerləşən süngəri maddə atmaları arasında yerləşirlər. Qanyaradıcı strukturların, o cümlədən qırmızı sümük iliyinin xarakter xüsusiyyətlərindən biri onların tərkibində retikulyar (dendritik) hüceyrələrin üstünlük təşkil etmələridir. Timus limfoepitelial törəmə olub limfoid sistemin ikinci mərkəzi orqanıdır. Qan yaranması-hemopoez formalı elementlərin yaranma və morfofunksional cəhətcə təkmilləşməsi prosesidir. Qanyaradıcı törəmələr formaca müxtəlif, quruluş və funksiyaca oxşar olmaqla, əsasən qan-damar və limfa sistemində təsadüf olunur. Bunlar, əsasən, limfoid və retikulyar toxumadan təşkil olunur. Qanyaradıcı üzvlərə qaraciyər, sümük ili, limfa vəziləri, timus (çəngələbənzər vəzi), dalaq, bütün üzv və toxumalara səpələnmiş tək-tək və aqreqat limfa follikulları, retikulo- endotel sistem və s. aid edilir.

Açar sözlər: qanyaranma, eritrositlər, leykositlər, sümükiliyi.

Giriş

Qanyaranma-qanın formalı elementlərinin törənmə və inkişaf prosesidir. Bu prosesdə hər bir formalı elementə məxsus: eritroporez, leykoporez və trombositoporez hadisələr fərqləndirilir.

Eritrositlər, qanulositlər, monositlər və trombositlər yastı sümüklərdə və borulu sümüklərin metafizlərində yerləşən qırmızı sümükiliyində inkişaf edirlər. Sümükiliyinin çəkisi, qaraciyərin çəkisinə bərabərdir və 1,5-2 kq-dır. Limfositlər sümükiliyindən əlavə limfatik düyünlərdə, dalaqda, limfoid toxumada (bağırsağ və badamcıqların limfoid toxumasında) da yaranırlar.

Bir gün ərzində (24 saatda) təxminən 200-250 min. eritrosit yaranır o qədər də məhv olurlar. Eritrositlərin yaranmasının-eritropoezin başlanğıc hüceyrəsi eritroblastdır. Bu hüceyrə ardıcılıqla bir sıra çevrilmələrdən: pronormoblast, bazofilnormoblast, polixromatofil və oksifil (ortoxrom) normoblast və nəhayət eritrositə çevrilir. Oksifil normoblast mərhələsində nüvə qoyulur və eritrosit normoblast yaranır. Bəzən, nüvə polixromatofil mərhələsində qoyulur. Belə halda leykositlər yaranır. Bu elementlərin tərkibində elə maddə vardır ki. onlar xüsusi boyalarla rəngləndikdə tora bənzəyirlər. Öz həcminə görə retikulosit eritrosit normositdən böyükdür. Sağlam adamın qanında bunların miqdarı 1%-dən artıq olmur. Sümük iliyindən qana düşəndən sonra retikulositlər 20-40 saat ərzində o maddələri itirir və yetkin eritrosit-normositlərə çevrilirlər.

Onda retikulositlərin miqdarı eritropoezin intensivliyini göstərən əlamətdir. Retikulositoz-eritropoezin fəallıq göstəricisidir.

Eritrositlərin yaranması üçün xam mal və o prosesi stimula edən amil lazımdır. Eritrositlərin sintezi üçün dəmir tələb olunur. Orqanizmin dəmirə gündəlik tələbi 20-25 mq-dır. Bu miqdarın təxminən 95%-ni orqanizm dağılmış eritrositlərin hemoqlobinindən alır, yalnız 5%-i qida ilə daxil olur. Eritrositlərin dağılmasından azad olan dəmir sümük iliyində, hemoqlobinin yaranmasına sərf olunur, qalan hissəsi isə ferritin (qaraciyərdə və bağırsaqların selikli qişasında) və hemosiderin (sümük iliyində, qaraciyərdə və dalaqda) halında toplanır. Depolaşmış 1-1,5q dəmir eritropoezdə sürətli dəyişikliklər törəndikdə istifadə edilir. Depolardan və bağırsaqlardan (burada qidanın tərkibindəki dəmir sorulur) dəmirin sümük iliyinə daşınması transferrin (siderofilin) zülalı vasitəsilə

icra olunur və polixromatofil normoblastlarla mənimsənilir.

Sümük iliyyində dəmiri əksərən bazofil və polixromatofil normoblast hüceyrələr mənimsəyirlər.

Eritrositlərin yaranması üçün orqanizmə vitamin B₁₂ və fol turşusu daxil olmalıdır. Birinci maddə ikincidən təxminən 1000 dəfə fəaldır. Vitamin B₁₂(siankobalamin) qanyaranma prosesinin xarici amilidir və orqanizmə qida ilə daxil olur. Bu maddə yalnız maddə vəzləri qanyaranma prosesinin daxili amili adlanan mukoproteid ifraz etdikdə qana sorulur. Əgər, o birləşmə maddədə yoxdursa vitamin B₁₂-nin sorulması pozulur (fol turşusu bitki mənşəli ərzaqlarda olur). Bu iki vitaminlər eritropoez prosesinə bir-birini tamamlayan təsir göstərir, onlar nuklein turşularının sintezi üçün eritrositlərin nüvəli mərhələlərinə qlobinin sintezi üçün lazımdır.

Eritropoez üçün dəmirin hər bir mərhələdə mübadiləsində iştirak edən vitamin C-də lazımdır. O, dəmirin bağırsaqlardan sorulmasını stimül edərək, fol turşusunun təsirini gücləndirir.

Vitamin B₆ (pridoksin) həm sintezinin ilkin mərhələsinə təsir edir, vitamin B₂ (riboflavin) eritrositlərin lipid stromasının yaranması üçün lazımdır, pantoten turşusu isə fosfolipidlərin sintezi üçün gərəkdir.

Eritrositlərin ömrü orta hesabla 120 gündür. Bu müddəti müxtəlif üsullarla təyin edirlər. Nişanlanmış atom üsulundan daha geniş istifadə olunur. İnsan qanına nişanlanmış eritrositlər daxil edilir. Eritrositləri xrom (⁵¹Cr), yaxud dəmir (⁵⁹Fe) izotopları ilə nişanlayırlar. Sonra nişanlanmış eritrositlərin dağılması ilə onların ömrü təyin olunur.

Eritrositlər 3 yolla dağılırlar: birinci fraqmentoz dağılma mexaniki travma nəticəsində damarda dövr edərək törənir. Belə güman edilir ki, bu yolla sümükiliyindən yenidən çıxmış cavan eritrositlər məhv olurlar. Fraqmentoz üsulla orqanizm seleksiya aparır (mexaniki cəhətdən yararsız eritrositlər çıxış edilir). Eritrositlərin xeyli hissəsi mononuklear faqositar sistemin (MFS) hüceyrələrində faqositoza uğrayırlar. Belə hüceyrələr qaraciyərdə və dalaqda xüsusən yolu hemolizdir. Eritrositlər qocaldıqca sferik (girdə) forma kəsb etdikləri üçün dövr edən qanda asanlıqla hemolizə uğrayırlar.

Leykositlər də eritrositlər kimi bir tərəfdən fasiləsiz yaranır, digər tərəfdən fasiləsiz də məhv olurlar. Leykositlərin müxtəlif növlərinin ömrü bir neçə saatdan bir neçə günə qədərdir. Limfositlər müstəsnaqlıq təşkil edirlər. Bunların müəyyən hissəsi insanlarda ömür boyu yaşayırlar.

Qan yaranması-hemopoez formalı elementlərin yaranma və morfofunksional cəhətcə təkmilləşməsi prosesidir. Qanyaradıcı törəmələr formaca müxtəlif, quruluş və funksiyaca oxşar olmaqla, əsasən qan-damar və limfa sistemində təsadüf olunur. Bunlar, əsasən, limfoid və retikulyar toxumadan təşkil olunur. Qanyaradıcı üzvlərə qaraciyər, sümük ilişi, limfa vəziləri, timus (çəngələbənzər vəzi), dalaq, bütün üzv və toxumalara səpələnmiş tək-tək və aqreqat limfa follikulları, retikulo- endotel sistem və s. aid edilir. Məlum olmuşdur ki, simpatik sinir sistemi hemopoezi fəallaşdırır, parasimpatik isə zəiflədir. Hormonlardan tiroksin və adrenalın bu prosesdə müəyyən rol oynayır. Qanyaranma prosesini stimullaşdıran bioloji maddələrdən B₁₂, B₁, C – vitaminlərini, fol turşusunu da göstərmək olar. Müxtəlif qan elementlərinin yaranması ayrı-ayrı üzvlərdə, müxtəlif yaş dövrlərində müxtəlif intensivliklə gedir. Belə ki, dölün qan yaranmasında qaraciyərin iştirakının sonradan getdikcə itirilməsi, eritrosit, trombosit və qranulositlərin uşaq sümük iliyyində sürətlə yaranması faktı sübut edilmişdir. Bu səbəbdən də uşağın sümük ilişi qırmızı olur. Yaşa dolduqca o, çapıqlarla əvəz olunaraq solğunlaşır, sarı sümük ilişi adlanır və qanyaratma qabiliyyəti itir. Limfositlərin limfa vəziləri, follikullar və badamcıqlardan başqa dalaq, timus və selikli qişalarda yaranması da ehtimal edilir. Eritrositlərin yaranması üçün B₁₂, fol turşusu və maddədə mukoproteid adlanan maddənin iştirakı zəruri hesab edilir. Leykositlərin qanda yaşama müddəti 2-3 gündən, bəzən 12-15 günə qədər, trombositlərin – 8-10 gün, eritrositlərininki isə orta hesabla 120 gündür. Qan elementləri «öldükdən» sonra dalaq və qaraciyərdə toplanıb, sonradan lazım gəldikdə yeni qanın yaranması üçün maddi-metarial kimi istifadə edilir. Məhz bu səbəbdən də, dalaq «eritrositlərin qəbiristanlığı» adlandırılır. Bəzi səbəblərdən qanyaranması pozularsa, müxtəlif qan patologiyaları meydana çıxır. Bunlardan ən çox rast gəlinən anemiya adlanan qazanlıqdır. Anemiya qanda eritrositlərin və onların tərkibindəki hemoqlobinin azalması ilə xarakterizə olunan hal hesab edilir. Bu xəstəlik toxumalarda oksigen çatışmazlığı əlamətləri – bənizin solğunluğu, yorğunluq, ümumi

zəiflik, təngnəfəslik, ucqar hissələrdə soyuqluq, avazıma, ürəkdöyünmə, uşağın inkişafdan qalması ilə özünü göstərir.

Təəccüblüdür ki, yaranan qan elementlərinin miqdarı, həmişə onların dağılma miqdarına uyğun gəlir və nəticədə onların ümumi sayı dəyişməz qalır. Yəni, qan hüceyrələrinin yaranması və dağılması arasında bərabərlik mövcuddur. Bu bərabərliyi tənzim edən sinir və humoral mexanizmlərdir.

XIX əsrin 80-ci illərində S.P.Botkinin laboratoriyasında itlərin sümük iliyyə gedən sinirlərin qıcıqlandırılması nəticəsində eritrositlər törəndiyi müşahidə edilmişdir. Sonralar isbat olunmuşdur: simpatik sinirlərin qıcıqlandırılması qanda neytrofillərin miqdarını artırır. Azan sinirin qıcıqlandırılması isə leykositlərin orqanizmdə paylanmasını dəyişdirir: periferik damarlarda onların miqdarı azaldığı halda, mezenteral damarlarda artır.

Bunun əksi, mezenteral damarlarda leykositlərin azalması, ümumi qanda artması simpatik sinirlərin qıcıqlandırılması nəticəsində aşkar edilir. Həm də isbat olunmuşdur ki, simpatik innervasiya qanyaranma prosesini stimula edir, parasimpatik innervasiya ləngidir.

V.N.Çerniqovskinin, A.Y.Yaraşevskinin və digərlərinin dəlillərinə əsasən qanyaradıcı üzvlərində olan çoxlu miqdarda reseptorların qıcıqlandırılması müxtəlif fizioloji reaksiyalar törədir.

O üzvlərin, həm də, zəngin efferent innervasiyaya malik olduqları da məlumdur. Beləliklə, qan yaradıcı üzvlərin sinir sistemi ilə iki tərəfli əlaqəsi onların mərkəzi sinir sistemindən siqnallar almasını təmin edir və eyni zamanda reflekslər mənbəyi olmaqla mərkəzi sinir sisteminin və ümumən orqanizmin funksional vəziyyətini dəyişdirirlər. Qan yaradıcı üzvlərin fəaliyyətinə xüsusi təsiri olan törəmə hipotalamus öz təsirini hipofiz və vegetativ mərkəzlər vasitəsi ilə icra edir.

Qanyaranma prosesinə endokrin vəzlər də təsir edirlər. Hipofizin ön payının hormonları (STH, AKTH) qanyaradıcı üzvlərin fəaliyyətini gücləndirirlər. Böyrəküstü və qalxanabənzər vəzlərin də hormonları stimuledici təsir edirlər. Kişi cinsiyyət vəzləri eritropoezi stimula edir, qadın cinsi hormonları (esterogenlər) isə ləngidirlər. Bu hadisəni kişilərdə və qadınlarda eritrositlərin sayının müxtəlif olması ilə aydınlaşdırırlar.

Qanyaradıcı üzvlərin fəaliyyəti üçün sinir və endokrin təsirlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin, bu prosesdə vasitəçilərin-xüsusi mediatorların hemopoetinlərin rolu vacibdir. Hemopoetinləri «qanyaradıcı hormonlar» adlandırırlar. Hemopoetinlər sırasında eritropoetinlər və trombositopoetinlər fərqləndirilir.

Eritropoetinlər eritrositlərin spesifik tənzimçisidir. Qaraciyərdə, dalaqda, əsasən böyrəklərdə yaranan eritropoetinlər kiçik molekulyar çəkiyə malik qlükoproteidlərdir. Böyrəklərdə eritropoetinlərin sələfləri (onları yarananlar) eritrogenin hazırlanır. Eritrogenin plazmanın α -qlobulini ilə kompleks birləşmə törədərək fəallaşır. Eritropoetin sümük iliyyə təsir edərək qan hüceyrələrini eritroblastik cərgəyə doğru differensiasiyasını sürətləndirir. Eyni zamanda normoblastların bölünməsinə və yetişməsinə tezləşdirir.

Sağlam insanların qanında eritropoetinlərin miqdarı cüzdür, ancaq normal eritropoez prosesi üçün kifayətdir.

Müxtəlif mənşəli hipoksiya dövründə (qan itirmə, eritrositlərin hemolizi, dağ yüksəkliklərində uzun müddətli yaşayış və s. hallarda) eritropoetinlərin miqdarı kəskin artır. Oksigenin çatışmazlığına böyrəklər külli miqdarda eritropoetinlər hazırlamaqla reaksiya verir. Qanda eritrositlərin miqdarı artır. Eritropoezə neyroendokrin təsirlərin hamısı eritropoetinlərin hazırlanmasında dəyişikliklər törədirlər. Məs: bir sıra hormonlar toxumaların oksigen sərfini artırırırlar. Bunun nəticəsində törənən hipoksiya eritrositlərin yaranmasını stimula edir.

Leykositlərin yaranması leykopoetinlərə tənzim olunur. Qandan ağ qan hüceyrələrini (leykositləri) tez xaric etdikdə leykopoetinlərin miqdarı artır. Leykopoetinlərin kimyəvi xüsusiyyəti və yaranma yeri kifayət qədər öyrənilməyibdir. Tədqiqatlarla neytopoetin, eozinofilopoetin, bazofilopoetin və limfositopoetin növləri aşkar edilmişdir. Hər bir leykopoetin növü leykositlərin yalnız müəyyən formasının yaranmasını tənzim edir. Leykopoetinlər bilavasitə qanyaradıcı üzvlərə təsir edərək, qan hüceyrələrinin leykopoez istiqamətində differensiasiyasını sürətləndirir, müəyyən növ ağ qan hüceyrələrinin yaranmasını və yetişməsinə tezləşdirir.

Leykopoezi, leykositlərin özlərinin, toxumaların iltihabı və zədələndiyi zaman dağılma məhsulları, bəzi hormonlar, nuklein turşuları, mikroblar və s. stimula edirlər. O maddələrin hamısı leykopoetinləri artırıb fəallaşdırmaqla ağ qan cismciklərinə təsir edirlər.

Trombositlərin yaranmasını tənzim edən qısa müddətli və uzun müddətli təsirə malik trombositopoetinlərdir. Birincilər qan lövhəciklərinin meqakariositlərdən ayrılmasını və onların qana daxil olmasını sürətləndirir. Uzunmüddətli təsirə malik trombositopoetinlər sümük iliyinin gığant hüceyrələrinin differensiasiyasını və yetişməsinə stimula edirlər.

Trombositopoetinlərin köməyi ilə qan lövhəciklərinin yaranması və dağılması arasındakı müvazinət dəqiq müəyyənləşdirilir.

Aydın olur ki, hemopoez çox mürəkkəb tənzimə malikdir. Bu mexanizm neyroendokrin təsirlərin və hemopoetik amillərin qarşılıqlı təsi ilə təmin olunur və orqanizmdə qanın tərkibinin sabitliyini saxlayır.

Həticə. Postembrional qanyaranma prosesi embrional qanyaranmadan bir qədər fərqlənir, belə ki, qaraciyər artıq qanyaranma vəzifəsini görmür və proses başlıca olaraq sümük iliyində, dalaqda və limfa düyünlərində gedir. Həmdə orqanlarda hemopoez bir –birinə bənzəmir. Sümük iliyində həm eritrositlər, həm dənəli leykositlər, həm də qan lövhəcikləri yəni trombositlər inkişaf edir. Dalaqda və limfa düyünlərində isə yalnız limfositlər əmələ gəlir. Limfositlər habelə digər limfosit orqanlarda inkişaf edir. Qeyd olunduğu kimi eritropoez ilə qranulositopoez birlikdə mielopoez adlanır, buna görə də sümük ili miyeloid sistemini təşkil edir. Dalaq və limfoid orqanlarına isə limfosit orqanları deyilir. Hər iki sistemdə bütün qan hüceyrələri xüsusi sütun hüceyrələrdən inkişaf edir. Bunlar vaxtı ilə mezenxim hüceyrələrindən əmələ gəlmiş, morfoloji xüsusiyyətləri ilə hələ tam dəqiqləşdirilməmişdir. Lakin müəyyən edilmişdir ki, bunlar deferensasiya etməmiş canlı hüceyrələrdi. Sütun hüceyrələrdə mübadilə prosesi zəif gedir və bunlar bəzi təsadüflərdə bölünə bilir. Hemositblastlar sütun hüceyrələrinin nəslə hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. О.Робин, Е.Мервин Гематология, иммунология и инфекционные болезни.
2. Н. Лаврентьева, Л. Якунина, Э. Агеенкова и др. Гемофилия у детей. Москва 2003.М., 2003. – 32 с
3. Гусейнов Ч.С и др. - Современные проблемы гематологии и переливания крови. Москва 1974.
4. İsmayılov O.B., İsmayılov T.M., Mahmudov R.M . Normal fiziologiya. Bakı 2008

SUMMARY

Organs, tissues and cellular elements involved in hematopoiesis and immune defense of the body are included in the lymphoid system in the latest International Histological Nomenclature (IBN). Red bone marrow is the central organ of blood formation (hemopoiesis) and is located inside all parts of the bones up to the age of two, and in adults, it is located between the epiphyses of long bones and spongy substance discharges inside short bones. One of the characteristic features of hematopoietic structures, including red bone marrow, is the predominance of reticular (dendritic) cells in their composition. The thymus is a lymphoepithelial derivative and is the second central organ of the lymphoid system. Blood formation-hemopoiesis is the process of formation and morphofunctional improvement of shaped elements. Hematopoietic derivatives, being different in form, similar in structure and function, are found mainly in the blood-vascular and lymphatic system. They are mainly composed of lymphoid and reticular tissue. Blood-forming organs include the liver, bone marrow, lymph glands, thymus (fork-like gland), spleen, individual and aggregate lymph follicles scattered throughout all organs and tissues, reticulo-endothelial system, etc. is attributed.

Key words: hematopoiesis, erythrocytes, leukocytes, ossification

OSTEOARTRIT MODELİNDƏ NAFTALAN NEFTİ VƏ ONUN MODİFİKASIYALARININ LİPİD PEROKSIDLƏŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Aysel FƏRƏCOVA
aysel.faradzova@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat işinin məqsədi Naftalan nefti, Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəminin osteoartrit fonunda ağ siçovulların qan plazmasında lipid peroksidləşmə (LPO) məhsullarının miqdarına təsirini öyrənərək təbii müalicə metodlarının effektivliyini qiymətləndirməkdir. Osteoartrit, degenerativ oynaq xəstəliyi olmaqla iltihabi proseslər və oksidləşdirici stressin artması ilə müşayiət olunan bir prosesdir. Bu səbəbdən, təbii müalicə üsullarının LPO göstəricilərinə təsiri və oksidləşdirici stressin azaldılması potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lipid peroksidləşmə məhsullarının səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün tiobarbiturat turşu reaktivi (TBA-test) metodu tətbiq edilmiş, əldə edilən göstəricilər isə statistik təhlil olunmuşdur. Müalicə prosesinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün hər bir qrupda LPO səviyyələri müqayisəli şəkildə analiz edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərmişdir ki, Naftalan nefti və onun modifikasiyaları LPO göstəricilərinin azalmasına müsbət təsir göstərmişdir. Xüsusilə, Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəminin kombinasiya formasında istifadəsi daha yüksək effektivlik nümayiş etdirmiş, lipid peroksidləşmənin qarşısını alma baxımından daha yaxşı nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Naftalan nefti, Ağ Naftalan yağı, Artra məlhəmi, lipid peroksidləşmə (LPO), osteoartrit.

Giriş

Naftalan nefti Azərbaycan Respublikasının Naftalan şəhərində çıxarılan unikal müalicəvi neft növüdür [1]. Bu neft tərkibində benzol, toluol və digər ağır karbohidrogenlərdən azad olduğu üçün adi sənaye neftindən fərqlənir. Naftalan neftinin əsas bioaktiv komponentləri naften karbohidrogenləridir ki, məhz onların sayəsində neftin bu növü müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir [8]. Naftalan neftinin tibbdə istifadəsi qədim dövrlərə dayanır [2]. Bu neft bir neçə terapeutik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk olaraq, iltihabəleyhinə təsirə malikdir. Neftin tətbiqi zamanı prostaqlandinlərin sintezi tənzimlənərək ağrı və iltihab azalır, həmçinin, oynaq və əzələ xəstəliklərinə effektiv təsir göstərir [9]. Analgetik (ağrıkəsici) təsir isə sinir uclarına təsir edərək ağrını azaldır, revmatizm, osteoartrit və digər oynaq xəstəliklərində baş verən ağrı sindromunu yüngülləşdirir. Naftalan nefti yerli qan dövranını artıraraq toxumalara daha çox oksigen və qidalandırıcı maddələrin çatmasını təmin edir [4]. Eyni zamanda, qeyd etmək olar ki, neftin bu növü antiseptik və antibakterial təsirə malikdir. Dəri xəstəliklərində istifadəsi (sədəf, ekzema, dermatit və s.) effektivdir.

Ağ Naftalan yağı isə ənənəvi Naftalan yağından fərqli olaraq, tərkibində aromatik karbohidrogenlərdən ayrılmış və təhlükəsiz hesab edilən müalicəvi yağdır. O, əsasən oynaq, dəri və revmatizmal xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Onun antiinflamatuar, analgetik, antiseptik və bərpaedici xüsusiyyətləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində geniş tətbiq olunur.

Osteoartrit (OA) oynaq qığırdağının tədricən aşınması və degenerasiyası ilə xarakterizə olunan xroniki oynaq xəstəliyidir [3]. Bu, əsasən yaş artdıqca meydana çıxan və ən çox rast gəlinən oynaq xəstəliklərindən biridir. Osteoartrit zamanı qığırdaq toxuması nazilir, elastikliyi və funksionallığı itirir, nəticədə sümüklər bir-birinə sürtünərək oynaq ağrısı və sərtliyinə səbəb olur [6], [7]. Beləliklə də, Naftalan nefti və onun modifikasiyaları ilə aparılan müalicə prosedurlarının iltihab proseslərinin idarə olunmasına və lipid peroksidləşmə göstəricilərinə təsiri təbii terapiya vasitələrinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün vacibdir. LPO məhsulları oksidləyici stressin biomarkeri hesab edilir və iltihabi proseslərin aktivliyini göstərir [5], [10].

Material və metodlar: Bütün təcrübələr Avropa Birliyinin Beynəlxalq Bəyannaməsinin

eksperiment və digər elmi məqsədlər üçün istifadə olunan heyvanların qorunması prinsiplərinə uyğun olaraq aparılmışdır. Tədqiq olunan modellərdə eksperimental osteoartrit kollagenlə induksiya olunmuş şəkildə yaradılmışdır. Osteoartrit yaratmaq üçün Balb/c və ya C57BL/6 cinsinə aid siçanlardan istifadə olunub. Bu heyvanlar immun sistemlərin reaktivliyi və artrite qarşı göstərilən cavab reaksiyaları baxımından çox effektivdir [13]. Qan plazmasında LPO məhsullarının miqdarını təyin etmək üçün tiobarbiturat turşu reaktiv metodikası istifadə olunmuşdur. Nəticələr statistik olaraq ANOVA və t-test metodları ilə qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr və Müzakirə: Alınan nəticələr osteoartrit qrupu ilə müqayisədə digər heyvanlarda LPO göstəricilərinin azaldığını göstərmişdir. Xüsusilə də, Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəmini birgə tətbiq etdikdə daha çox antioksidant və iltihabəleyhinə effekti göstərmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Lipid peroksidləşmə (MDA) və CRP səviyyələrinin müxtəlif qruplarında miqdarının dəyişməsi $p < 0,05$.

Qrup	Heyvan sayı (n)	MDA səviyyəsi (nmol/ml) (X ± SD)	CRP səviyyəsi (mg/L) (X ± SD)
Kontrol qrup	10	2.10 ± 0.15	0.45 ± 0.05
Osteoartrit (OA) qrupu	10	5.85 ± 0.30	1.80 ± 0.10
Naftalan nefti	10	3.95 ± 0.25	1.20 ± 0.08
Ağ Naftalan yağı	10	3.50 ± 0.20	1.10 ± 0.07
Artra məlhəmi	10	3.75 ± 0.22	1.15 ± 0.09
Ağ Naftalan yağı + Artra	10	3.20 ± 0.18	0.95 0.06

Həmçinin, tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, osteoartrit fonunda ağ siçovulların qan plazmasında lipid peroksidləşmə (LPO) məhsullarının səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Osteoartrit qrupunda isə, LPO göstəricisi olan malondialdehid (MDA) və iltihabi marker olan C-reaktiv zülal (CRP) səviyyələrinin kontrol qrupla müqayisədə statistik olaraq artdığı müşahidə edilmişdir ($p < 0.05$). Bu nəticələr isə, osteoartritin oksidləşdirici stressi artıran və iltihabi prosesləri gücləndirən bir xəstəlik olduğunu bir daha isbat edir. Təbii müalicə üsullarının vacibliyini qiymətləndirmək məqsədilə tətbiq olunan Naftalan nefti, Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəminin osteoartrit zamanı lipid peroksidləşmə və iltihab proseslər üzərində təsiri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Naftalan neftinin istifadəsi LPO səviyyələrini osteoartrit qrupu ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Bununla yanaşı, Ağ Naftalan yağının tətbiqi daha yüksək effektivlik göstərmiş və həm LPO, həm də CRP səviyyələrində daha böyük azalma qeydə alınmışdır. Artra məlhəminin istifadəsi də lipid peroksidləşmənin səviyyəsinin azalmasına kömək etmiş və bu göstəricilər Naftalan nefti ilə müqayisədə bir qədər aşağı olmuşdur. Lakin ən əhəmiyyətli nəticələr Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəminin birlikdə tətbiq olunduğu qrupda qeydə alınmışdır. Bu qrupda həm MDA, həm də CRP səviyyələrinin osteoartrit qrupu ilə müqayisədə daha çox azaldığı müşahidə olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəminin kombinə olunmuş istifadəsi lipid peroksidləşmənin qarşısını almaqda və iltihabi prosesləri azaltmaqda daha üstün nəticələr verir [11],[12].

Ümumilikdə, əldə edilən nəticələr göstərir ki, Naftalan nefti və onun modifikasiyaları osteoartrit zamanı oksidləşdirici stressi azaltmaqda effektiv rol oynayır. Xüsusilə, Ağ Naftalan yağı və Artra məlhəminin birlikdə istifadəsi osteoartrit fonunda iltihabi proseslərin və LPO səviyyələrinin aşağı salınmasına daha güclü təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, E. (2010). The pharmacological properties of Naftalan oil and its impact on inflammation. *Azerbaijan Journal of Medical Sciences*, 12(3), 45-52.
2. Aliyev, F. R. (2016). Naftalan oil as a traditional remedy: Historical and modern perspectives. *Journal of Traditional and Complementary Medicine*, 5(3), 128-139.
3. Goldring, M. B., & Otero, M. (2011). Inflammation in osteoarthritis. *Current Opinion in Rheumatology*, 23(5), 471-478.
4. Hasanov, J. G., et al. (2021). Effect of Naftalan oil on oxidative stress biomarkers in arthritis models. *Baku Medical Journal*, 25(1), 78-85.
5. Ivanov, P. (2022). Lipid peroxidation in inflammatory processes. *Biochemistry Reports*.
6. Kolasinski, S. L., Neogi, T., Hochberg, M. C., Oatis, C., Guyatt, G., & Reston, J. (2020). 2019 American College of Rheumatology/Arthritis Foundation guideline for the management of osteoarthritis of the hand, hip, and knee. *Arthritis & Rheumatology*, 72(2), 220-233.
7. Li, H., Wang, D., Fang, J., & Zhou, H. (2018). Osteoarthritis and the role of natural anti-inflammatory compounds in its treatment. *Journal of Inflammation Research*, 11, 35-44.
8. Mammadova, S. (2021). Therapeutic applications of White Naftalan oil. *Physiology and Medicine*.
9. Mirzəyev, R., & Əliyeva, S. (2018). Ağ Naftalan yağının terapevtik təsiri: Eksperimental və klinik tədqiqatların nəticələri. *Azərbaycan Tibb Jurnalı*, 24(4), 78-85.
10. Mobasheri, A., & Henrotin, Y. (2015). Biomarkers of (osteo)arthritis. *Biochemical Pharmacology*, 89(4), 287-296.
11. Shin, D., & Kim, E. (2018). The role of lipid metabolism in osteoarthritis pathogenesis. *Biochemical Journal*, 475(21), 3671-3680.
12. Vincent, T. L. (2019). Targeting mechanotransduction pathways in osteoarthritis: A focus on the pericellular matrix. *Current Opinion in Pharmacology*, 47, 74-79.
13. Zorbas, P., Samaras, V., & Papadopoulos, G. (2016). The effect of oxidative stress on osteoarthritis pathogenesis: A review. *Journal of Clinical Medicine*, 5(11), 87.

SUMMARY

The aim of the research is to evaluate the effectiveness of natural treatment methods by studying the impact of Naftalan oil, White Naftalan oil, and Artra ointment on the levels of lipid peroxidation (LPO) products in the blood plasma of white rats with osteoarthritis. Osteoarthritis is a degenerative joint disease accompanied by inflammatory processes and increased oxidative stress. Therefore, the effect of natural treatment methods on LPO indicators and their potential to reduce oxidative stress is of particular importance. The thiobarbituric acid reactive substances (TBA-test) method was applied to determine the levels of lipid peroxidation products, and the obtained data were statistically analyzed. To assess the effectiveness of the treatment process, LPO levels in each group were comparatively analyzed. The study results showed that Naftalan oil and its modifications positively influenced the reduction of LPO indicators. Specifically, the combination of White Naftalan oil and Artra ointment demonstrated higher effectiveness, yielding better results in preventing lipid peroxidation.

Keywords: Naftalan oil, White Naftalan oil, Artra ointment, lipid peroxidation (LPO), osteoarthritis.

ÖLKƏDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Gülşən ABBASOVA

gulsen.babayeva.1994@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

İqtisadi və sosial modellər arasında məhsuldar qüvvələrin təbiətə uyğunluğu mühüm rol oynayır. İstehsal mənasibətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər məhsuldar qüvvələrdə müvafiq dəyişiklikləri tələb edir ki, bu da maliyyə və əmək itkilərinin, sosial gərginliklərin artmasına səbəb ola bilər. Bu dəyişikliklər, eyni zamanda, yeni istehsal strukturlarının yaranmasına, iqtisadiyyatda innovasiyaların və texnoloji irəliləyişlərin sürətlənməsinə, həmçinin sosial rifahın və həyat keyfiyyətinin dəyişməsinə təsir göstərə bilər. Bu cür proseslər, müvafiq siyasətlər və islahatlar həyata keçirilmədikdə, uzun müddətli iqtisadi və sosial sabitliyə təhdid yarada bilər. İstehsal prosesinin inkişafı məhdud deyil, vaxt çərçivəsi və təkmilləşdirilməsi üçün heç bir məhdudiyyət yoxdur. Lakin məhsuldar qüvvələrin artımı vaxt və xərc tələb edir. Buna görə də müəyyən dövrlərdə istehsal mənasibətləri sanki məhsuldar vəziyyətə “uyğunlaşırlar”, eyni zamanda təkmilləşərkən güc və resurslar daha effektiv istifadə olunur. Bu prosesin təbiəti belədir ki, yeni istehsal üsullarının tətbiqi və texnoloji yeniliklər zamanı mövcud istehsal mənasibətləri yenilənir, bəzi hallarda isə köhnəlir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məhsuldar qüvvələrin inkişafı və istehsal mənasibətlərinin uyğunlaşdırılması həm sosial, həm də iqtisadi sahədə müvafiq dəyişikliklərə, yeni struktur və mexanizmlərin yaranmasına səbəb olur. Bu dinamik və mütərəqqi inkişaf uzun müddətdə daha dayanıqlı və məhsuldar iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, global bazar, inkişaf strategiyası, müasir bazar iqtisadiyyatı, strateji təhlil, iqtisadi fəaliyyət, istehlak bazarı.*

Giriş

Kənd təsərrüfatında sosial qanunauyğunluqlar kənd təsərrüfatının qurulması zamanı özünü göstərir. İstehsalatda sahibkar və ya menecer məhdud sayda və ixtisasa malik əmək resurslarına arxalana bilər. Daha inkişaf etmiş ev təsərrüfatlarının təmin edilməsi əlavə işçi qüvvəsinin artırılması üçün şəraitə böyük maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu iqtisadi, kənd təsərrüfatında şirkətlərin inkişafı üçün əmək məhsullarının inkişafı, texnologiyanın tətbiqi və müasir istehsal üsullarına investisiya yatırılması vacibdir. Maliyyə və kənd təsərrüfatı istehsalının effektiv idarə edilməsi, təsərrüfat istehsalının dayanıqlığını artırmağa və daha geniş inkişaf imkanları yaratmağa kömək edir. Bu, həmçinin əlavə sahələrin məhsuldarlığını artırmağa məhsul istehsalının keyfiyyətini yüksəltməyə və bazar tələblərinə uyğun olaraq təşkil edilir. Digər tərəfdən, yaşayan əmək qabiliyyətli əhali kənd seqmentlərində məşgulluğa arxalana bilər, lakin bu halda sənaye sahələrinin çox məhdud çeşidi onların iş imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Kənd və meşə təsərrüfatı, bəzi emal sənayesi, istehlak və ticarət xidmətləri kimi sahələr iş yerləri yaratsa da, bu sahələrin inkişafı və işgüzar potensialı məhduddur. Beləliklə, əhalinin əksəriyyəti yalnız kənd təsərrüfatı və təbii resurslardan asılı olan işlərdə fəaliyyət göstərir, bu da həm iqtisadi inkişafı, həm də sosial rifahı təhdid edə bilər. Kənd yerlərində daha geniş və müxtəlif sənaye sahələrinin yaradılması və inkişafı, məşgulluq imkanlarının artırılması və əhalinin daha keyfiyyətli həyat şəraiti ilə təmin edilməsi üçün mühüm bir addım olardı.

Məlum olduğu kimi, kənd sakinlərinin ən bacarıqlı hissəsinin şəhərlərə miqrasiyası ilə əlaqədar sənayeləşmə prosesləri, kənd iqtisadiyyatında kənd çatışmazlığına və məhsuldarlığın azalmasına

səbəb ola bilər. Bu, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsi və daha effektiv idarəedilməsi üçün əlavə çətinliklər yaradır. Şəhərlərə miqrasiya, şəhər mərkəzlərində daha yaxşı iş və həyat şəraiti axtaran kənd əhalisinin artan sayını göstərir, lakin bu, kənd yerlərində işçi qüvvəsinin qıtlığına və kənd təsərrüfatı istehsalında yeniliklərin tətbiqini çətinləşdirir. Nəticədə, bu proses kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidə bilər və regional iqtisadi qeyri-bərabərliyi dərinləşdirə bilər. Təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin digər ölkələrdə də kənd təsərrüfatı sektorunda sivil dövlətlərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qocalması, gəncləri kənddə saxlamaq üçün tədbirlər sisteminin işlənilməsi zəruri edir.

Kənd təsərrüfatı sektorunun yuxarıda qeyd edilən iqtisadi inkişafda rolu və bəzi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq formalaşdırılan kənd təsərrüfatı siyasəti bu gün milli səviyyədə həyata keçirilən siyasətin tərkib hissəsi olmaqla fərqli istiqamətləri özündə birləşdirir və bu zaman kənd təsərrüfatı sektor və kənd təsərrüfatı sektoru istehsalçılarının daim dövlətin xüsusi qoruyucu tədbirlərinə tabe tutulması prinsipi gözlənilir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparılan kənd təsərrüfatı siyasəti tədbirləri mövcud olan təsərrüfat münasibətlərinin səmərəliliyini yüksəldərək, onların daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edərsə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əvvəlki münasibətlərin tamamilə aradan götürülüb yeniləri ilə əvəzlənməsinə xidmət edir və yenilərini formalaşdırmaq yolu ilə aparılır. Bu fonda sabit iqtisadiyyat şəraitində kənd təsərrüfatı siyasəti məhsulların buraxılış həcmi və qiymətini lazımi səviyyədə saxlamaq, onların sığorta olunmasını təmin etmək, su və torpaq resurslarını qorumaq, kənd təsərrüfatına xammal yardımı etmək, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-tədqiqatları genişləndirmək, dünya bazarlarında məhsulların satışını stimullaşdırmaq, fermerlərin kreditləşdirilmə problemlərini həll etmək kimi vəzifələri həyata keçirsə də, bazar iqtisadi sistemində onun qarşısında bir sıra məqsədlərin həyata keçirilməsi durur.

Tədqiqatın məqsədi Qeyd edilən məqsəd və vəzifələri həyata keçirdikdən sonra keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər üçün əsas olan növbəti problem kənd təsərrüfatı sektorunun bazar münasibətləri əsasında tənzim edilməsi sisteminin yaradılmasıdır. Bu nöqtəyə nəzərdən, başlıca vəzifələr kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə uyğun şəkildə normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- kənd təsərrüfatı bazarlarında sağlam rəqabət mühitinin yaradılması;
- kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafının stimullaşdırılması;
- düzgün proteksionizm siyasətinin həyata keçirilməsi, ərzaq məhsullarının idxalına rüsumlar, gömrük tənzimləməsinin köməyi ilə ərzaq təhlükəsizliyinin məsləsinin təminat altına alınması;
- beynəlxalq investisiyalar üçün əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı sektorunun problemlə məsələləri üzrə əsas elmi-texniki istiqamətlərin maliyyələşdirilməsi.

Hal-hazırda kənd təsərrüfatı sektorunda həyata keçirilən siyasətin daha yaxşı başa düşülməsi və təsirinin yüksəldilməsi səbəbilə bu sektorun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin və milli iqtisadiyyatda oynadığı rolun daha da ciddi tədqiq edilməsi ehtiyac vardır. Müxtəlif qaynaqlar əsasında kənd təsərrüfatı sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini və milli iqtisadiyyatda oynadığı rolu aşağıdakı şəkildə göstərmək mümkündür:

❖ Kənd təsərrüfatı sektorunun əhalinin həyatı üçün gündəlik tələbat mallarının əksər hissəsini təmin edir. Bu məhsulların əhəmiyyətli hissəsini kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunan ərzaq məhsulları təşkil edir. Bu nöqtəyə nəzərdən ərzaq məhsulları təmin olunma sisteminin coğrafi mühit və mədəni amillər əsasında formalaşdığını, insanların ərzaq məhsulları ilə təminatının strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini ələ alaraq hər ölkənin spesifik, müstəqil kənd təsərrüfatı sisteminin olması ictimai bir vəzifə kimi meydana çıxır;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunan məhsullar sənaye müəssisələrinin əsas xammal resursudur. Toxuculuq, yeyinti kimi bir sıra sənaye müəssisələrində istehsal olunan əsas xammal resursları kənd təsərrüfatı sektoru tərəfindən təmin olunduğundan bu sektor davamlı və dayanıqlı sənaye inkişafı nöqtəyi-nəzərindən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

❖ kənd təsərrüfatı sektoru, həmçinin sənaye məhsulları üçün geniş bazardır. Xüsusilə maşınqayırma və neft-kimya olmaqla bir çox sənaye sahələrinin məhsulları kənd təsərrüfatı sektorunda geniş şəkildə istifadə olunur;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda mövcud olan kapital yığımları sənaye müəssisələri üçün investisiya resursudur. II Dünya müharibəsindən sonra inkişaf iqtisadiyyatının mühüm tədqiqat obyektlərindən biri də kənd təsərrüfatı sektorunda yardılan əlavə dəyərin ölkənin sənaye ölkəsi olması yolunda uğurlu istifadə olunması ilə əlaqədardır;

❖ kənd təsərrüfatı sektoru ətraf mühitin təmizliyi nöqteyi-nəzərindən səmərəli sahədir. Bu sahədə tullantısız texnologiyadan istifadə edilmə imkanlarının böyük olması onu ekoloji cəhətdən səmərəli edir;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunan əmtəələrin əhəmiyyətli bir qismi ixrac olunduğundan ölkə üçün valyuta mənbəyi rolunu oynayırlar. İnkişafın başlanğıc mərhələsində olan respublikalarda sənayeləşməyə təkan verən amillərdən biri də xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsidir. Bu amil idxalın yerinə yetirilməsində kənd təsərrüfatı sektorunun ixracından əldə edilən kapital resursları əsas qaynaqdır;

❖ kənd təsərrüfatı sektoru elmi-texniki inkişafın təsirinə ən çox məruz qalan sektorlardandır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektorunda məşğulluğun payının cəmi 2-4% olması elmi-texniki inkişafın göstəricisidir və bu iqtisadi fəal əhalinin digər sahələrə yönəldilməsinə rəvac edir. Digər bir tərəfdən elmi-texniki inkişaf məhsul çoxluğu yaradaraq qiymətlərin aşağı düşməsinə və əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşmasına kömək edir;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda rəqabət daha mühiti daha sağlamdır. Çoxlu sayda istehsalçı mövcud olduğundan sağlam rəqabət mühitinə geniş imkanlar açılsa da bəzən rəqib istehsalçıları əkib-becərilən torpaqların həcmi müəyyən etmək kimi istehsal qərarlarını proqnozlaşdırmağın çətin olması bazar strukturunu düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal ərazilərinin kəmiyyətə böyük olması əlavə xərclər meydana gətirir. Ələlxüsus gəlirlərin bölgüsündə iştirak etməyən işçilərə nəzarət etmək üçün böyük həcmdə əlavə xərclər tələb edilir

Nəticə

Kənd təsərrüfatında istehsalın miqyasının müntəzəm artımı, artımın nəticələrinin həyat keyfiyyətinə təsiri, iqtisadi sferada cəmiyyətin və dövlətin qarşısında duran problemlərin çətinləşməsi ilə əlaqədar bütün iqtisadi sistemin, bu sistemin ayrı-ayrı sektorlarının və elementlərinin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti artır. Bu kontekstdə dövlət və bazar tənzimləmə mexanizmlərinin uyğunlaşdırılması nəzərə tutulmaqla, dövlət qurumlarının seçilmiş sahibkarlıq subyektləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili formaları, habelə idarəetmənin məqsədləri, mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Təcrübədə inkişaf etmiş qərb ölkələrinin hər birində kənd təsərrüfatı sferasında hüquqi, inzibati və iqtisadi dəstəyin müxtəlif forma və metodlarından istifadə edirlər. Kənd təsərrüfatı sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasını bu sektorunun inkişafında əlverişli mexanizmin yaradılması, məzmunu isə sahibkarlığın məqsədyönlü inkişafı üçün dövlət orqanları tərəfindən hüquqi və iqtisadi təminat və stimulların verilməsi, eləcə də güzəştli əsaslarla sektora investisiya və maliyyə resurslarının qoyuluşunun təşkilindən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən Strateji Yol Xəritələri” (6 dekabr 2016-cı il)
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (6 dekabr 2016-cı il)
3. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (15 sentyabr 2008-ci il);

4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (24 fevral 2014-cü il);
5. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” (25 avqust 2008-ci il);
6. “Aqrar bölmədə lizin qin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 oktyabr 2004-cü il);
7. “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 oktyabr 2004-cü il);

SUMMARY

The compatibility of productive forces with nature plays an important role between economic and social models. Significant changes in production relations require corresponding changes in productive forces, which can lead to increased financial and labor losses, social tensions. These changes can also affect the emergence of new production structures, the acceleration of innovations and technological progress in the economy, as well as changes in social well-being and the quality of life. Such processes, if appropriate policies and reforms are not implemented, can threaten long-term economic and social stability. The development of the production process is not limited, there is no limit to the time frame and improvement. However, the growth of productive forces requires time and costs. Therefore, at certain periods, production relations, as it were, “adapt” to the productive state, while at the same time improving, power and resources are used more efficiently. The nature of this process is such that during the introduction of new production methods and technological innovations, existing production relations are updated, and in some cases they become obsolete. At the same time, the development of productive forces and the adjustment of production relations in various sectors of the economy lead to corresponding changes in both the social and economic spheres, the emergence of new structures and mechanisms. This dynamic and progressive development leads to the formation of a more sustainable and productive economy in the long run.

Key words: food security, global market, development strategy, modern market economy, strategic analysis, economic activity, consumer market.

PbSO₄-ÜN EDTS-LA HƏLL OLUNMASI

Leyla İBRAHİMOVA **Nazilə MAHMUDOVA**
leyla.ibrahimova.1992@bk.ru Naxçıvan Dövlət Universiteti
AR ETN Təbii Ehtiyatlar İnstitutu **Rafiq QULİYEV**

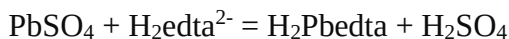
Xülasə

İşdə qurğuşun konsentratının hidrogen perhidrol ilə oksidləşməsindən, eləcə də digər mənbələrdən alınan qurğuşun sulfat, natrium etilendiamintetraasetat (Trilon B) məhlulunda həll edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, qurğuşun sulfatın həlli natrium etilendiamintetraasetatın qatılığından güclü şəkildə asılıdır. Çünki 20 ml 5,0%-li natrium etilendiamintetraasetat məhlulu 250 °C temperaturda 0,507 q qurğuşun sulfatı, 20 ml 15%-li natrium etilendiamintetraasetat məhlulu olduqda isə 0,905 q qurğuşun sulfatı həll edir. Müəyyən edilmişdir ki, 15-20 dəqiqə ərzində 15-20 ml 10%-li natrium etilendiamintetraasetat məhlulunda 1 q qurğuşun sulfat 40-60 °C temperaturda həll olur. Praktiki baxımdan əldə edilən konsentratda ağır metal sulfatlarının (Fe, Zn, Cu və s.) olmaması (onlar məhlulda qalır), eləcə də konsentratın elektrolizindən təmiz qurğuşunun alınması işin üstünlüyüdür.

Açar sözlər: qurğuşun konsentratı, etilendiamintetraasetat, qurğuşun sulfat, qurğuşun trilonat.

Giriş

Qurğuşun konsentratının pirometallurgiya metodu ilə işlənməsi, oksigenlə oksidləşməsi, qatı nitrat (HNO₃) və sulfat (H₂SO₄) turşuları ilə qarşılıqlı təsiri zamanı oksidləşmə məhsullarının qalıqlarında, həmçinin tüstü tozlarında xeyli miqdarda qurğuşun sulfat toplanır. İşdə xammallardan və konsentratın hidrogen peroksidlə oksidləşməsindən alınan qurğuşun sulfatın [1] müxtəlif həlledicilərlə o cümlədən natrium etilendiamintetraasetat (Trilon B) məhlulu ilə həll edilərək qalıqdan ayrılması şəraiti verilmişdir. Qurğuşun sulfat çətin həll olan maddələr sırasına daxildir [hh=1,8.10⁻⁸, 25⁰ C]. Natrium etilendiamintetraasetat pH=4,5-8,0 həddində məhlulda H₂edta²⁻ formasında olur. Natrium etilendiamintetraasetat anionu bir sıra metal kationları ilə pH–ın müxtəlif qiymətlərində çox davamlı və seçici kompleks birləşmələr əmələ gətirirlər. Metal komplekslərinin davamlılığı kationun təbiətindən və mühitin pH-dan asılıdır. Ədəbiyyat materiallarından məlumdur ki, əlverişli şəraitdə qurğuşun ionları natrium etilendiamintetraasetatla (H₂edta²⁻) pH–ın 4 – 8 qiymətlərində çox davamlı kompleks birləşmə əmələ gətirir. Qurğuşun sulfatın H₂edta²⁻ məhlulunda həll olması bu reaksiyalar üzrə baş verir.

Reaksiya nəticəsində həllolma qabiliyyəti yüksək olan və çox davamlı (LgK=18,8) kompleks birləşmə əmələ gəlir.

Bir sıra metallar da natrium etilendiamintetraasetatla (Trilon B) müxtəlif pH – da kompleks birləşmələr əmələ gətirirlər. Qurğuşun üçün pH –ın qiyməti 5 – 7, mis üçün pH= 3,0 – 4,5, sink üçün pH = 8,0 – 9,5 və s. Bu isə qurğuşunun məhluldan selektiv ayrılmasına şərait yaradır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq qurğuşun sulfatın natrium etilendiamintetraasetatda (Trilon B-də) həllolma prosesi pH–ın 5,0 – 7,0 həddində yerinə yetirilmişdir. Bu halda metalların çox hissəsi qalıqda qalır və qurğuşun kompleksi xeyli dərəcədə təmizlənmiş şəkildə olur. İşin sonrakı gedişində (qurğuşun kompleksinin alınmasında) təcrübələr pH -ın 5,0 – 7,0 qiymətində aparılmışdır.

Bir sıra təcrübələrlə prosesin gedişinə təsir edən digər faktorlar müəyyən edilmişdir. Təcrübələrin hesablamalarını sadələşdirmək üçün konsentratın oksidləşmə məhsulunun elə bir miqdarı (3,5- 3,8 q) götürülmüşdür ki, orada qurğuşun sulfatın kütləsi 1,0 q olsun. Təcrübələrdə nümunə qurğuşun sulfat kimi göstərilmiş və onun həll olmasının natrium etilendiamintetraasetat məhlulunun qatılığından asılılığı öyrənilmişdir. Natrium etilendiamintetraasetatın qatılığı 50-150 q/l

arası dəyişmişdir. B:M nisbəti 1:10 həddində götürülmüşdür. Cədvəllərdə EDTA -nın qatılığı faizlə göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Qurğuşun sulfatın həll olmasının natrium etilendiamintetraasetatın qatılığından asılılığı, tem-r – 25⁰C . vaxt – 20 dəq, B:M = 1: 20

PbSO ₄ , q	C _{edta} , %	Məh-n həcmi, ml	Məh-da PbSO ₄ , %
1,0	5,0	20	50,7
1,0	10,0	20	82,4
1,0	15,0	20	90,5

Alınan nəticələr göstərir ki, qurğuşun sulfatın həll olması natrium etilendiamintetraasetat məhlulunun qatılığından kəskin sürətdə asılıdır. Belə ki, 25 ⁰C temperaturda 20 ml 5,0 % -li natrium etilendiamintetraasetat məhlulu 0,507 q qurğuşun sulfat həll etdiyi halda, 20 ml 15 %-li natrium etilendiamintetraasetat məhlulu 0,905 q PbSO₄ –ü həll edir.

Ədəbiyyat materiallarına əsasən qurğuşun sulfatın suda həll olması 20 ⁰C temperaturda 45 mq/l təşkil etdiyi halda, 90 ⁰C temperaturda artaraq 178 mq/l olmuşdur. Bu qiymətlərə əsaslanaraq qurğuşun sulfatın natrium etilendiamintetraasetat məhlulunda həll olmasının da temperaturdan asılılığı mümkündür. Ona görə həll olma prosesi müxtəlif temperaturalarda aparılmışdır.

Cədvəl 2. Qurğuşun sulfatın həll olmasına temperaturun təsiri.
 Məh-un həcmi - 20 ml, vaxt – 20 dəq, B:M= 1:20

PbSO ₄ , q	Tem-r, ⁰ C	C _{edta} , %	Məh-da PbSO ₄ , %
1,0	25	15,0	89,46
1,0	50	15,0	98,85
1,0	70	15,0	99,28
1,0	90	15,0	99,49

Cədvəldən göründüyü kimi qurğuşun sulfatın həll olmasına temperaturun müəyyən qədər təsiri var. Temperatur 25 ⁰C –dən 70 ⁰C–ə qədər artdıqda qurğuşun sulfatın həll olması demək olar ki, başa çatır. Bu temperaturu (50 – 70 ⁰C) proses üçün optimal hesab etmək olar. Təcrübələrlə müəyyən edilmişdir ki, qurğuşun sulfatın tam həll olaraq məhlula keçməsi maqnit qarışdırıcı ilə qarışdırmaqla 15–20 dəqiqə müddətində başa çatır. Təcrübələr əsasən bu müddətdə aparılmışdır. Alınan qurğuşuntrilonatın qatılığı 40 - 45 q/l təşkil edir.

İşin gedişinə müşahidə etmək üçün aşağıdakı analiz metodu seçilmişdir. Həll olmadan sonra süzölmüş məhlul (filtirat) bir müddət sakit saxlanılır, həcmi müəyyən edilir və məhluldan müəyyən miqdar götürülür, əvvəlcə [3.s.105] sulfid metodu, sonra isə atom absorpsiyon spektrometrlə qurğuşunun miqdarı təyin edilir.

H₂[Pb₂edta] kompleksi davamlı (LgK=18,8) olduğundan su ilə durulaşdırdıqda hidrolizə uğramır. Kompleks məhlulunu yuxarı temperaturda (70-80⁰C) 1:1-10 nisbətində su ilə durulaşdırdıqda belə qurğuşun sulfat əmələ gəlmir. Qurğuşunla bir sıra çöküntü əmələ gətirən birləşmələr (çökdürücülər) məsələn: kaliumbixromat və kalium yodid məhlulda qurğuşunla uyğun olaraq PbCrO₄ (hh=1,8. 10⁻¹⁴) və PbI₂ (hh= 1,1.10⁻⁹) çox davamlı birləşmə (çöküntü) əmələ gətirdiyi halda qurğuşun etilendiamintetraasetat kompleksindən qurğuşunu çıxara bilmirlər. Qurğuşuntrilonat kompleksi əsasi mühitdə (pH= 9,0- 10,0) qurğuşun hidroksid çöküntüsü əmələ gətirmir. Lakin natrium sulfidlə təsir etdikdə kompleks dağılır və qurğuşun sulfid əmələ gəlir. Eyni zamanda qurğuşun trilonat kompleksini sulfat turşusu ilə turşulaşdırdıqda (pH=2,5) kompleks parçalanır və qurğuşun sulfat ayrılmağa başlayır, pH-ın 2,0-1,5 qiymətlərində isə formalaşaraq bütünlüklə məhluldan ayrılır, məhlulda isə etilendiamintetraasetat turşusu qalır. Ayrılıb təmizlənmiş qurğuşun sulfat yenidən qələvi-etilendiamintetraasetat məhlulları qarışığında həll edilir və qurğuşun alınması

üçün elektroliz prosesinə verilir.

Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, qurğuşun konsentratının hidrogen-peroksidlə oksidləşməsindən əmələ gələn qurğuşun sulfat çöküntüsü natrium etilendiamintetraasetatla (Trilon B) həll edilərək məhlula keçirilir. İş rejimi: 1q PbSO₄ üçün 20 ml 10 %-li natrium etilendiamintetraasetat məhlulu, temperatur 40-60°C, vaxt 15-20 dəqiqə. İşin praktik olaraq müsbət cəhətlərindən biri alınan qurğuşun sulfat məhlulunun tərkibində konsentratda olan digər ağır metalların (Fe, Zn, Cu və s.) sulfatlarının olmaması (onlar məhlulda qalır), digər üstünlüyü isə kompleksin elektrolizlə reduksiyasından təmiz qurğuşun metalının alınmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гараев, А.М., Рзаева А.Б., Гулиев Р.Я. Способ окисления сульфида свинца гидрохимическим методом. Science and world, Volgograd, № 6 (22), 2015, vol.1
2. Миронкина Н. В. Разработка технологии извлечения неблагородных элементов из исходных концентратов и промпродуктов аффинажного производства. Автореферат, Иркутск – 2013
3. Полянский Н.Г. Аналитическая химия элементов. Свинец, М, Наука, 1986, 356 с.

SUMMARY

In work, it is carried out dissolution of sulfate of lead of the lead concentrate received in case of oxidation with pergidroly hydrogen and from other sources in solution ethylene diamine tetraacetate of sodium (Trilon B). Shows results that lead sulfate dissolution sharply depends on concentration of ethylene diamine tetraacetate of sodium. As, 20 ml of 5,0% - it sodium ethylene diamine tetraacetate solution at 250 C temperature dissolves 0, 507 g of sulfate of lead, and in case of 20 ml 15% solution of ethylene diamine tetraacetate of sodium dissolves 0,905 g of sulfate of lead. It is established that, for dissolution of 1 g of sulfate of lead at a temperature of 40-600C, within 15-20 minutes it is necessary for 15-20 ml 10% ethyl sodium ethylene diamine tetraacetate.

From the practical point of view, one of positive aspects of work lack of sulfates of heavy metals (Fe, Zn, Cu, etc.) as a part of received a concentrate (they remain in solution), and other benefit in case of electrolysis of a concentrate receipt of net lead

Keywords: *lead concentrate, этилендиаминтетраацетат, сульфат lead, трилонат lead.*

РЕЗЮМЕ

В работе, проведено растворение сульфата свинца полученного при окислении концентрата свинца с пергидролем водорода, а также из других источников в растворе этилендиаминтетраацетате натрия (Trilon B). Результаты показывают, что растворение сульфата свинца резко зависит от концентрации этилендиаминтетраацетата натрия. Так как, 20 мл 5,0% раствора этилендиаминтетраацетата натрия при температуре 25⁰C растворяет 0, 507 г сульфата свинца, а в случае 20 мл 15% раствор этилендиаминтетраацетата натрия растворяет 0,905 г сульфата свинца. Установлено что, для растворения 1 г сульфата свинца при температуре 40-60⁰C, в течение 15-20 минут необходимо 15-20 мл 10% этилендиаминтетраацетат натрия.

С практической точки зрения, из положительных аспектов работы можно отметить отсутствие сульфатов тяжелых металлов (Fe, Zn, Cu и т.д.) в составе полученного концентрата (они остаются в растворе), а также то преимущество, что при электролизе концентрата получается чистый свинец.

Ключевые слова: *концентрат свинца, этилендиаминтетраацетат натрия, сульфат свинца, трилонат свинца.*

RENIUM VƏ TEXNESIUMUN METALKARBONİL BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ƏSAS ALINMA ÜSULLARI

Əli İLDIRIMLI

ildirimli28@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə renium və texnesiumun metalkarbonil birləşmələrinin əsas alınma üsulları göstərilmiş, onlardan bir çox reaksiyalarda katalizator kimi istifadə olunması haqqında məlumat verilmişdir. Manqan, renium və texnesiumun metalkarbonil birləşmələrinin sintezi bir çox üsullarla verilmişdir. Sintez olunmuş yeni komplekslərin xarakterik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Adətən metalkarbonillərin alınmasında metal birləşmələrindən ilkin maddə kimi istifadə olunmuşdur. Sintez olunmuş yeni kompleks birləşmələrdə metalın oksidləşmə dərəcəsi adətən aşağı olur. Karbonilləşmə prosesində metalın oksidləşmə dərəcəsinin azalmasında metal ilə karbon 2-oksidi arasında koordinasiya rabitənin əmələ gəlməsi kimi görülməlidir. Metal birləşmələrin karbonilləşməsinin bütün reaksiyaları nəticəsində uyğun karbonillər əmələ gəlir. **Açar sözlər:** metalkarbonil, renium, texnesium, sintez, karbonilləşmə, kompleks

Əsas Hissə

Hazırda metalkarbonil və onların törəmələrindən karbonilləşmədə katalizator kimi, eləcə də, olefinlərin hidroformiatlaşmasında, hidridləşmə və dehidridləşmə proseslərində geniş tətbiq edirlər [1].

Müxtəlif metallik örtükərin və plyonkaların alınmasında, eləcə də, bu maddələrdən toz-metallurgiyasında ilkin material kimi istifadə olunmasına sərf olunurlar [2].

Bundan başqa, son illər kimyaçı-eksperimentatorların diqqəti iki- və üçvalentli nadir-torpaq elementlərinin koordinasiya birləşmələrinin metallotsenil, arenil, karbonil və s. sintezinə cəlb olunmuşdur [3].

Bu sahədə alınmış nəticələr, nəinki onların reaksiya qabiliyyəti eləcə də əvəzedicilərlə nadir-torpaq elementləri atomlarının qarşılıqlı təsir xarakterinin qeyri-adiliyi bizim təsəvvürləri genişləndirmişdir. Bu birləşmələrdən çoxu yüksək təmizlik dərəcəsinə və dəqiq tərkibli çətin alına bilən qeyri-üzvi birləşmələrin (intermetallidlərin, xalkogenidlərin) sələfləridir [4,5].

Yuxarıda göstərilən tip birləşmələr kiçik molekulların məsələn, H_2 , CO_2 , N_2 , CO , O_2 , NH_3 , və s. həmçinin $C-H$ və $N-H$ rabitəli birləşmələrin aktivləşdirilməsinə xidmət edirlər [6,7]. Bununla belə, bəzi lantanidlər üçün məsələn, qadoliniumun nə metalkarbonil törəməsi nə də tam əvəzolunmuş metalkarbonil törəməsi alınmamışdır.

Ona görə də qadolinium tərkibli metalkarbonil törəmələri, onların quruluşunun öyrənilməsi, reaksiya qabiliyyətləri, praktiki istifadə olunma sahələrinin araşdırılması aktual məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Digər tərəfdən, renium və manqanın müxtəlif formal valentlik vəziyyətləri ilə xarakterizə olunan metallar arasında olduğunu və bununla əlaqədar komplekslərin fəza quruluşunun müxtəlif formalarını nəzərə alaraq, liqandlar kimi onların müvafiq metal karbonil fraqmentlərindən istifadə etdik.

Dimetilformamiddə Te metalı ilə $[(OC)_5Re]_3Te \cdot (THF)_3$ əsasında tellurid törəməli renium karbonil $[(OC)_5Re]_2Te \cdot (DMF)_2$ alınmışdır, THF da parçalanma nəticəsində direniumtellurid, Re_2Te əmələ gəlir. Bu birləşmənin alınması məqsədi ilə birlikdə əritmək üsulu ilə qatılığın bütün intervalında tədqiqatlar aparılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi qaynar THF da $[(OC)_5Re]_2Te \cdot (DMF)_2$ alınmış amorf Re_2Te birləşməsinin əsas fiziki-kimyəvi parametrlərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Re_2Te

birləşməsinin əridilməsinə və kristallaşdırılmasına cəhdlər göstərilsə də nəticədə o parçalanmışdır.

Metallardan ancaq Ni və Fe asanlıqla uyğun karbonillərə çevrilirlər. Az miqdarda $\text{Fe}(\text{CO})_5$ almaq üçün hətta otaq temperaturunda karbon 2-oksidi polad balonlarda yüksək təzyiq altında sıxmaqla tədqiqləndirilir [8,9].

Əksər keçid metalları və ya hamısı karbon 2-oksidlə reaksiyaya girmirlər.

Karbonillərin alınmasında metal birləşmələrindən ilkin maddələr kimi istifadə edirlər. Burada əsas məqsəd metalı sıfır valentli vəziyyətə qədər reduksiya etməkdir.

Bu nöqteyi nəzərdən metal birləşmələrinin karbonilləşməsinin bütün reaksiyaları uyğun karbonillərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Bütün reaksiyalar reduksiya prosesi ilə müşahidə olunur. İstənilən birləşmələrdən fərqli olaraq karbonillərdə mərkəzi atom olan metalın oksidləşmə dərəcəsi az olur. Metal karbonillərin əmələ gəlməsi tədqiqləndirilməmişdir, məqsədə uyğundur ki, karbonilləşmə prosesinə metalın oksidləşmə dərəcəsinin azalması ilə yanaşı, eyni vaxtda metal ilə karbon 2-oksidi arasında koordinasiya rabitənin əmələ gəlməsi kimi baxılsın.

Yeni karbonilləşmə metodlarının işlənməsində əsas çətinlik, reduksiyaediciyin seçilməsidir. Sadə reduksiyaedici kimi karbon 4-oksidi götürülür. O, gah karbon 2-oksidi gah da fosgenin analoquna COX_2 çevrilir. Bu isə asılıdır ilkin maddə metalın oksidinin və ya onun halogenidinin götürülməsindən [10].

Bu tip reaksiyalara asan əriyən və uçucu oksidlərdən Tc_2O_7 ($t_{\text{er.}} \sim 290^\circ\text{C}$) və Re_2O_7 ($t_{\text{er.}} \sim 220^\circ\text{C}$) uyğun $\text{Tc}_2(\text{CO})_{10}$ və $\text{Re}_2(\text{CO})_{10}$ sintezini göstərmək olar.

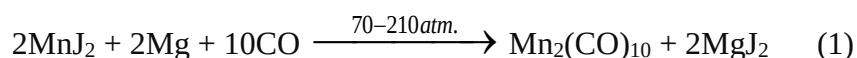
Əgər ilkin maddə kimi metalın halogenidi götürülsə onda halogen akseptor kimi (adətən mis) istifadə olunmalıdır. Ona görə ki, reaksiyanı karbonilin əmələ gəlməsi istiqamətinə yönəltmək olsun. Eyni zamanda metalın karbonil halogenidlərindən (aralıq məhsul kimi) uzaqlaşdırılsın.

$\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ karbonilin alınmasında reduksiyaedici kimi güclü elektromüsbət metallardan (Na, Mg) istifadə olunmuşdur. Bəzi efirlər, məsələn, tetrahidrofuran reduksiyanı asanlaşdırmağa qabildirlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, reduksiyanın birinci aktında kinetik nisbətdə həlledici ilə reduksiya olunan maddə qarşılıqlı təsirdə olur [11].

Yuxarıda göstərilmiş II-ci qrup reduksiyaedicilər, məsələn, anion – radikal və ya onun solvatlaşmış forması bilavasitə reduksiya ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, elektron keçidi anion – radikal və keçid – metal arasında baş verir.

a) Dimanqandekakarbonil, $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$

1949-cu ildə Xerd və əməkdaşları manqan karbonilin mövcud olmasını birinci xəbər vermişlər. Mass – spektroskopiya üsulu ilə sübut etmişlər ki, $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ manqan –yodidin Qrinyar reaktivləri ilə reduksiyasından əmələ gəlir. Ancaq 1958-ci ildə $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ 1% çıxımla (1) reaksiyası üzrə alınmışdır. Reduksiyaedici kimi natrium – benzofenonketildən istifadə olunmuşdur.

(1)reaksiyası üzrə karbonilləşmə üç mərhələdə aparılır:

a) Susuz manqan (II) xloridin ketil ilə tetrahidrofuranda reaksiyası;

b) 70 – 210 atm. təzyiq altında, 65 – 200°C temperaturda karbonilləşmədə karbon 4-oksidi qarışıqının əmələ gəlməsi;

c) Qarışıqdan əmələ gəlmiş $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ buxar ilə qovulması və hidrolizi.

Manqan xlorid ilə metallik maqneziumun dimetilformamiddə karbon 4-oksidi iştirakı ilə reduksiyasında $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ -ini 11% çıxımla almağa imkan verir. Manqan II halogenidin karbon 4-oksidi müxtəlif maqnezium – üzvi birləşmələrdən $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ -in alınmasının məlumatları aşağıdakı kimidir: $\text{C}_6\text{H}_5\text{MgBr}$ (çıxım $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ 8 – 9%), $\text{C}_6\text{H}_5\text{MgCl}$ (18,5%), $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_2\text{MgCl}$ (23%).

Alüminium – üzvi birləşmələrdən manqan duzlarının reduksiyası nəticəsində dimanqankarbonilin alınmasında çıxım 55%-ə qədər olmuşdur. Adətən bu reaksiya üçün trietilalüminium, triizobutilalüminiumdan istifadə olunur.

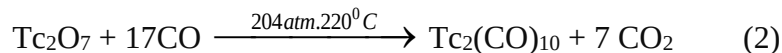
CO ilə 190 atm. təzyiqdə 84°C temperaturda 4%-li manqan – asetilaseton

məhlulunun susuz piridində elektroliz nəticəsində 45% çıxımla $\text{Mn}_2(\text{CO})_{10}$ alınması məlumatı

vardır [12].

b) Diteksniyumdekarbonil, $Tc_2(CO)_{10}$

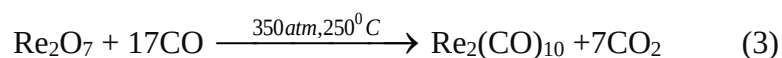
1961-ci ildə teksniyumkarbonilin $Tc_2(CO)_{10}$ ilk dəfə eyni vaxtda iki qrup tədqiqatçı almışdır. Bunlar Xileman - əməkdaşları və Xiber, eyni zamanda Xerqert olmuşdur. Reaksiya (2) tənliyi üzrə gedir.

Bir az sonralar xəbər verilmişdir ki, TcO_2 -din CO ilə 20,4 atm. təzyiqdə və $250^{\circ}C$ temperaturda 24 saat müddətində, $Tc_2(CO)_{10}$ 50% çıxımla əmələ gəlir.

c) Direniumdekarbonil, $Re_2(CO)_{10}$

İlk dəfə 1941-ci ildə Xiber və Fuks dekarbonil reniumu almışlar. Onlar göstərmişdir ki, $Re_2(CO)_{10}$ duzlardan və eləcə də renium-oksindən həlledici iştirak etmədən (3) reaksiyası ilə almaq mümkündür.

Reaksiya içərisində mis içlik olan avtoklavda aparılır.

Devison və əməkdaşlarının təklifi ilə $Re_2(CO)_{10}$ alınması metodu susuz $ReCl_5$ və ya $ReCl_3$ -dən istifadə etməklə, reduksiyaedici kimi Na-un tetrahidrofuranda qarşılıqlı təsirinə əsaslanır.

Bu reaksiyanın 8 saat müddətində $130^{\circ}C$ temperaturda və 250 – 280 atm. təzyiqdə karbon iki oksidlə apardıqda $Re_2(CO)_{10}$ 70% çıxımla alınır.

Nəticə

1. Müəyyənləşdirilmişdir ki, 70 – 210 atm. təzyiq altında, 65 – $200^{\circ}C$ temperaturda karbonilləşmədə karbon 4-oksidin qarışığı əmələ gəlir.

2. Aydın oldu ki, susuz manqan (II) xloridin ketil ilə tetrahidrofuranda reaksiyası baş verir.

3. Reaksiya qarışığından əmələ gəlmiş $Mn_2(CO)_{10}$ -nin buxar ilə qovulması və hidrolizi reaksiyaları həyata keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кальдераццо Ф., Эрколи Р., Хамма Д. Органические синтезы через карбонилы металлов. Изд-во «Мир», М. 1990. – 146 с.
2. Применение металлоорганических соединений для получения неорганических покрытий и материалов. Под ред. акад. Г.В.Разуваева. Изд-во «Наука» М. 2006. – 256 с.
3. Махмудов Ш.М., Каримова С.Ш. Исследование реакции карбонила молибдена с бисциклопентадиенильным комплексом иттербия. // Журнал, Universum: Химия и биология, Москва, № 12 (126), 2024, с. 41-44
4. Сулейманов Г.З., Хандожко В.Н., Рыбакова Л.Ф., Мехдиев Р.Ю., Сюткина О.П., Колобова Н.Е., Белецкая И.П. Способ получения бис и трискобальтлантанидных интерметаллидов. А. С. № 1256 – 1382, 1996.
5. Сулейманов Г.З., Рыбакова Л.Ф., Пасынский А.А., Абдуллаева Л.Т., Курбанов Т.Х., Гусейнов Б.А., Курбанов М.А., Гарагашев А.А., Сюткина О.П., Белецкая И.П. Способ получения сульфидов лантанидов. А. С. № 1186570. 1994.
7. Гарбар А.В., Рыбакова Л.Ф., Петров Э.С., Белецкая И.П. Реакция $PhLnJ$ с аминами и азолами. Изв. АН СССР. Сер. Хим. 2011. № 4, с. 923-934.
8. Губин С.П., Шульпин Г.Б. Химия комплексов со связями металлуглерод. Новосибирск. Наука. 2004. – 280 с.
9. Хилман Дж. Синтезы неорганических соединений. (под. ред. Джалле У.) т. I. Мир. М.

2005. с. 114 – 115.

10. Медведева А.В., Рябенко Д.М., Кузнецова Е.В., Заярная Р.Ф. Получение карбонила рения в жидкой среде. А.С. 219589 (2008) Б.И. 19, 30.
11. Баев А.К. Дипольные моменты биядерных карбонилов металлов и их некоторых производных. Ж. общей химии. 1998, т.38. в. 10. с. 2198 – 2203.
12. Гапошченко Н.И., Алексеев Н.В., Анисимов К.Н., Колобова Н.Е., Ронова И.А. Электронные и рентгеновские структуры карбонила марганца и их родственных производных. Ж. структурной химии. 2010. № 5. с. 892 – 898.
13. Калдерощо Ф. Органические синтезы через карбонилы металлов.
1. Под ред. акад. А.Н. Несмеянова. М. Мир. 2011. с. 36.

SUMMARY

The article presents the main methods for obtaining metal carbonyl compounds of rhenium and technetium, and provides information on their use as catalysts in many reactions. The synthesis of metal carbonyl compounds of manganese, rhenium, and technetium is described by many methods. The characteristic properties of the synthesized new complexes are studied.

Usually, metal compounds are used as starting materials in the preparation of metal carbonyls. The oxidation state of the metal in the synthesized new complex compounds is usually low. The decrease in the oxidation state of the metal in the carbonylation process should be seen as the formation of a coordination bond between the metal and carbon 2-oxide.

As a result of all reactions of carbonylation of metal compounds, the corresponding carbonyls are formed.

Keywords: metalcarbonyl, rhenium, technetium, synthesis, carbonylation, complex

PENTAKİS – TETRAHİDROFURANAT TRİS – RENİUMTETRAKARBONİL MONOKARBONİLAT NEODİM KOMPLEKSİNİN YENİ SİNTEZ ÜSULU

Ayşən ABBASOVA

aysen.abbasova2002@icloud.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə renium monokarbonilat kompleksinin yeni sintez üsulu haqqında məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı lantanidlərin digər nümayəndələri ilə də müqayisələr aparılmış uyğun nəticələr əldə edilmişdir. Reaksiyalar arqon atmosferində aparılmış və alınmış yeni tip kompleksin ərimə temperaturu müəyyənləşdirilmişdir. İQ-spektri həm THF-da, həm də vazelin yağında ölçülmüşdür. Element tərkibi də araşdırılmışdır. İstər karbonil, istərsə də monokarbonilat kompleksində koordinasiya etmiş tetrahidrofuranın miqdarı müəyyən edilmişdir.

Neodimin karbonil kompleksindən karbonilat kompleksinə keçidi müəyyən edilmişdir. Neodim atomundan koordinasiya etmiş tetrahidrofuranın ayrılmasının temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. Nəticələr uyğun cədvəldə verilmişdir. Ərimə temperaturunu və ya parçalanmanı nazik şüşə kapilyarlarda (bir tərəfi bərkidilmişdir və sonra termometrin civə tərəfi oraya bərkidilir) təyin edilmişdir.

Uyğun olaraq karbonil və monokarbonilat komplekslərin termiki sabillikləri və İQ-spektrləri də cədvəllərdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Karbonil, karbonilat, tetrahidrofuran, spektr, kompleks, koordinasiya

Əsas Hissə

Pentakis – tetrahidrofuranat tris – manqantetrakarbonil monokarbonilat neodim kompleksinin, $[(OC)_4MnCO]_3Nd \cdot (THF)_5$ sintezi manqan karbonil ilə tetra-hidrofuranda, amalqamalaşdırılmış neodim ilə reaksiyası əsasında aparılmışdır [1].

Bunun üçün əvvəlki təcrübəni təkrar etməklə manqan – neodim kompleksini, $[(OC)_5Mn]_3Nd \cdot (THF)_4$ sintez etmək lazımdır. Amma reaksiyanı aparan zaman otaq temperaturunda toluol əlavə etmək lazım deyil. Reaksiyanın tam getməsi və sürətləndirilməsi üçün yaxşı olar ki, reaksiya günəş şüaları düşən yerdə aparılsın.

Reaksiya qarışığının sonrakı emalı və təmiz maddənin alınması üçün müəyyən olunmuş qaydalara əməl olunmalıdır [2].

Nəticədə, bu təcrübənin sonunda çıxım 64% olur. $[(OC)_4MnCO]_3Nd \cdot (THF)_5$ kompleksinin ərimə temperaturu 138 – 145⁰C-dir.

Hesablanmışdır : % ; C – 38,57 H – 3,67 Mn – 15,15

Tapılmışdır : % ; C – 38,06 H – 3,88 Mn – 15,48

$C_{35}H_{40}NdMn_3O_{20}$

İQ –spektr (THF-da) : $\nu_{C=O}$ 1605, 1690, 1905, 1990, 2030, 2065 cm^{-1}

Analoji olaraq pentakis – tetrahidrofuranat tris – reniumtetrakarbonil mono-karbonilat neodim $[(OC)_4ReCO]_3Nd \cdot (THF)_5$ kompleksini əvvəlki təcrübədəki kimi alırlar [3,4].

Müəyyən miqdar dimetilaminometilsiklopentadienil renium trikarbonil, $(OC)_3ReC_5H_3CH_2NMe_2$ və n-BuLi 25 ml təzə qovulmuş tetrahidrofuranda, arqon atmosferində, lazımı qədər renium – pentakarbonilmerkurbromid, $(OC)_5ReHgBr$ əlavə olunur.

Reaksiya qarışığını 4 – saat ərzində qarışdırırlar. THF-da həll olmayan LiBr bulanıq məhlul əmələ gətirir. Məhlul sakit buraxılır, sonra bu məhluldan metallik neodim ilə qarşılıqlı təsirdə istifadə edirlər. Əvvəlcədən hazırlanmış qarışıq, $HgCl_2$ ilə aktivləşdirilmiş neodim THF-da müntəzəm olaraq 0,5 saat ərzində, arqon altında məhlula əlavə edilir [5,6].

Reaksiya qarışığını otaq temperaturunda 5-saat ərzində qarışdırılır və arqon altında 2 gün

saxlayırlar. Bu müddət ərzində məhlulda rəng dəyişikliyi müşahidə olunur. Çöküntüdə artıq götürülmüş neodim, metallik civə və başqa qeyri-üzvi törəmələr olur. Əsas məhlulu $[(OC)_4ReCO]_3Nd \cdot (THF)_5$ ayırmaq üçün reaksiya məhsulunu çöküntüdən dekantasiya yolu ilə ayırırlar. Filtratı quruyana qədər buxarlandırırlar. Sonra onu 3x15 ml heksan ilə emal edirlər, 3 dəfə ekstraksiyadan sonra maye bərkiyir. Qızdırmadan, vakuumda arqon axını altında qurutduqdan sonra 67% çıxımla, $[(OC)_4ReCO]_3Nd \cdot (THF)_5$ kompleksi alınır [7,8].

Ərimə temperaturu : 150 -152°C (parç.)

Hesablanmışdır : % ; C – 28,65 H – 2,73 Re – 38,06

Tapılmışdır : % ; C – 29,27 H – 2,35 Re – 37,71

$C_{35}H_{40}NdRe_3O_{20}$

İQ – spektri : (THF-da) : $\nu_{C=O}$ 1648, 1690, 1728, 1776, 1850, 1900, 2016, 2040 cm^{-1} .

Ekspimenti aparmaq üçün əvvəlcə kompleksdən İQ-spektrin analizi üçün nümunə götürülür. Əmin olmaq lazımdır ki, kompleksdə sərbəst koordinasiya edən tetrahidrofuran yoxdur. (Neodim atomu ilə), ($\nu_{C-O(THF)}$ 920, 1050 cm^{-1}). Bunun 0,1 mmol kompleksdən götürülür, (analiz etmək üçün) və 40°C qızdırılır, təxminən 6 saat ərzində, sonra 2 saat ərzində vakuumda bu proses davam etdirilir [9,10].

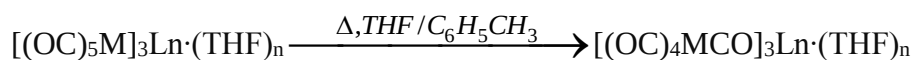
İQ-spektrin məlumatına əsasən, $\nu_{C=O}$ tezliyində dəyişiklik müşahidə olunur. Qızdırmaqdan əvvəlki İQ-spektri ilə müqayisə edildikdə, 800 – 110 cm^{-1} sahəsində zolaqlar olmur, hansı ki, bu C–O rabitəsinə dəlalət edirdi. Ona görə də hesab olunur ki, tetrahidrofuran kompleksdən tamamilə ayrılmışdır. Biz həmçinin çəkinin fərqi görə də tetrahidrofuranın miqdarı haqda fikir yürüdə bilərik.

$[(OC)_5Mn]_3Nd \cdot (THF)_n$ kompleksində koordinasiya etmiş tetrahidrofuranın miqdarı analoji olaraq müəyyən edilmişdir. Bu məlumatlar element – analiz məlumatları ilə üst-üstə düşür [11,12].

Eyni şəraitdə $[(OC)_5Mn]_3Nd \cdot (THF)_4$ və $[(OC)_5Re]_3Nd \cdot (THF)_4$ komplekslərini (0,1 q kompleks və 10 ml THF-da) hidroliz etdirilmişdir. Helium atmosferində neodim tris – manqan (renium) pentakarbonil kompleksinin hidrolizində, məhlulda damcı – damcı destillə olunmuş su əlavə edilir, bu vaxt yəni su əlavə edildikdə məhlulun rəngi rəngsizləşir və həmin dəqiqə məhlul bulanır. Bir azdan ağ qatı məhlul əmələ gəlir.

Sonra dekantasiya etdikdə reaksiyanın qatı kütləsinin yuxarı hissəsi tozaoxşar kütləyə çevrilir. Rentgen quruluş analizinin məlumatı Nd_2O_3 -ə uyğun gəlir. Amma, hidrolizin sürəti öyrənilməmişdir. Manqan(renium) pentakarbonil kompleksi maye fazadan ekstraksiya yolu ilə 3x20 ml heksan vasitəsi ilə ayrılmışdır. Vaakum altında heksanı ayırıqdan sonra manqan (renium) karbonil qalığı qalır [13,14].

Müəyyən olmuşdur ki, $[(OC)_5M]_3Ln \cdot (THF)_n$ kompleksi qızdırmaqla, eləcə də uyğun həlledici mühitində $[(OC)_4MCO]_3Ln \cdot (THF)_n$ kompleksinə (inert qaz (He) atmosferində) keçir. Qeyd etməliyik ki, bu yenidən qruplaşmaya lantanidin təbiətindən asılı olmayaraq, hər şeydən əvvəl lantan və neodim kompleksi məruz qalır. Bu isə lantanid – manqan (renium) rabitəsinin qeyri – stabilliyi ilə əlaqədardır [15,16].

M = Mn, Re ; Ln = La, Nd, Lu

Aydınlaşdırılmışdır ki, həm metalkarbonil $[(OC)_5M]_3Nd \cdot (THF)_n$, həm də metalkarbonilat kompleksi $[(OC)_4MCO]_3Nd \cdot (THF)_n$, suyun təsirindən turşu – parşalanmasına məruz qalır, uyğun olaraq metalkarbonil hidridi, $(OC)_5MH$ və lan-tanidlərin hidratı, $Ln(OH)_3 \cdot (H_2O)_n$ əmələ gəlir ki, sonra o da Ln_2O_3 çevrilir.

Lantanid atomundan koordinasiya etmiş tetrahidrofuranın ayrılmasının temperaturdan asılılığı öyrənilmişdir. Aydın olmuşdur ki, bu 30° ÷ 120° C temperatur intervalında, inert qaz (He) atmosferində dəyişir [17].

Bu kimi çevrilmələri İQ-spektroskopiya metodundan istifadə etməklə yoxlayırlar, nəticə isə cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1 . Mn (Re) karbonil və karbonilat neodim komplekslərindən tetrahidrofuranın ayrılmasının temperaturdan asılılığı

Sıra №	Komplekslər	Temperatur intervalı, °C	
		Başlanğıc	Son
1.	Nd[OCMn(OC) ₄] ₃ ·(THF) ₅	65	135
2.	Nd[Mn(CO) ₅] ₃ ·(THF) ₄	50	128
3.	Nd[OCRe(OC) ₄] ₃ ·(THF) ₅	45	115
4.	Nd[Re(CO) ₅] ₃ ·(THF) ₄	38	105

Lantanidlərin, La, Nd, Lu-mun metalkarbonil və metalkarbonilat komplekslərindən alınmış eksperimentlərin məlumatına görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, lantanid atomunun koordinasiya sferasından THF-nin ayrılması lantanidin əsaslığı artdıqca artır (cədvəl 2-də). Yəni komplekslərin termiki sabilliyi hər şeydən əvvəl Ln-d atomunun təbiətindən asılıdır. Bu sabilləşməyə eyni zamanda lantanid atomunun metalkarbonil fraqmenti ilə rəbitəsinin təbiəti də təsir göstərir.

Cədvəl 2. La, Nd, Lu-mun Mn(Re) karbonil və karbonilat komplekslərinin termiki sabilliyi

Sıra №	Komplekslər	Parçalanma intervalı, °C	
		Başlanğıc	Son
1.	Nd[OCMn(OC) ₄] ₃ ·(THF) ₆	120 – 125	160 – 165
2.	Nd[Mn(CO) ₅] ₃ ·(THF) ₄	105 – 108	140 – 147
3.	Nd[OCRe(OC) ₄] ₃ ·(THF) ₅	130 – 134	136 – 138
4.	Nd[Re(CO) ₅] ₃ ·(THF) ₄	110 – 114	165 – 168

Beləliklə, əgər metalkarbonil fraqmenti M(CO)₅, lantanid atomu ilə bilavasitə Ln – M rəbitəsindədirsə, onda kompleks yüksək termiki stabildir və əgər metalkarbonil fraqmenti M(CO)₅, lantanid atomu ilə CO qrupu vasitəsi ilə rəbitədədirsə, onda belə komplekslər aşağı termiki sabillik göstərir.

Bunun səbəbi Ln-d atomunun yüksək oksofil olması ilə əlaqədardır, rəbitədə CO qrupunun olması ilə əlaqədar olaraq atomlar arasındakı CO qrupunun sıxışdırılıb çıxarılmasına az enerji sərf olunur.

Aşağıda cədvəl 3-də neodimin Mn(Re) karbonil və karbonilat komplekslərinin İQ-spektrləri verilmişdir.

Cədvəl 3. Nd-min Mn(Re) karbonil və karbonilat komplekslərinin THF-məhlulunda İQ-spektrləri

Sıra №	Komplekslər	ν_{CO} , sm^{-1} (THF-məhlulunda)
1.	Nd[Mn(CO) ₅] ₃ ·(THF) _n	1960, 1870, 2005, 2028
2.	Nd[OCMn(CO) ₄] ₃ ·(THF) _n	1605, 1690, 1905, 1990, 2030, 2065
3.	Nd[Re(CO) ₅] ₃ ·(THF) _n	1945, 1960, 1990, 2035
4.	Nd[OCRe(CO) ₄] ₃ ·(THF) _n	1648, 1690, 1728, 1776, 1850, 1900, 2016, 2040
5.	Mn ₂ (CO) ₁₀	1935, 1990, 2060
6.	Re ₂ (CO) ₁₀	1980, 2030, 2086

Nəticə

1. Yeni sintez olunmuş kompleksin [(OC)₄MnCO]₃Nd·(THF)₅ çıxımı 64% olur. kompleksinin ərimə temperaturu 138 – 145°C-dir.
2. [(OC)₄ReCO]₃Nd·(THF)₅ kompleksinin çıxımı 67%, ərimə temperaturu isə 150 -152°C (parç.)

3. Müəyyənləşdirilmişdir ki, lantanid atomunun koordinasiya sferasından THF-nin ayrılması lantanidin əsaslığı artdıqca artır.

4. Aydın oldu ki, komplekslərin termiki sabilliyi hər şeydən əvvəl Ln-d atomunun təbiətindən asılıdır. Bu sabilləşməyə eyni zamanda lantanid atomunun metalkarbonil fragmenti ilə rəbitəsinin təbiəti də təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Белецкая И.П., Сулейманов Г.З., Органические металлкарбонильные производные лантанидов. Металлорганическая химия. М., Наука. 1989.– 232с.
2. Сулейманов Г.З., Хандожко В.Н., Рыбакова Л.Ф., Мехдиев Р.Ю., Сюткина О.П., Колобова Н.Е., Белецкая И.П. Способ получения бис- и трис-кобальт лантанидных интерметаллидов. А.С. № 1256382, 1986.
3. Махмудов Ш.М., Каримова С.Ш. Исследование реакции карбонила молибдена с бисциклопентадиенильным комплексом иттербия. // Журнал, Universum: Химия и биология, Москва, № 12 (126), 2024, с. 41-44
4. W.J. Evans, N.T. Allen, J.W. Ziller. Expanding Divalent Organolanthanide Chemistry: The First Organothulium(II) Complex and the In Situ Organodysprosium(II) Reduction of Dinitrogen // Angew. Chem. Int. Ed. -2002. -V. 41.- N. 2.-P. 359-361.
5. W.J. Evans, B.L. Davis. Chemistry of Tris(pentamethylcyclopentadienyl) f-Element Complexes, (C₅Me₅)₃M // Chem. Rev. 2004. - V. 102. - N.6. -P. 2119-2136.
6. M. N. Bochkarev, I. L. Fedushkin, S. Dechert, A. A. Fagin, H. Schumann. NdI₂(THF)₅: The First Crystallographically Authenticated Divalent Neodymium Complex // Angew. Chem. Int. Ed. 2001. - V. 40 - N. 17. - P. 3176-3178.
7. Bennett, S. D. Chiral lanthanide complexes: coordination chemistry, spectroscopy, and catalysis / S.D. Bennett, B. A. Core, M. P. Blake, S. J. A. Pope, P. Mountford, B. D. Ward // Dalton Transactions. -2014. - T. 43. - № 15. - C. 5871-5885.
8. Trifonov, A. A. Use of organolanthanides in the catalytic intermolecular hydrophosphination and hydroamination of multiple C-C bonds / A. A. Trifonov, I. V. Basalov, A. A. Kissel // Dalton Trans. -2016. - T. 45. - № 48. - C. 19172-19193.
9. Basalov, I. V. Amido Ln(II) Complexes Coordinated by Bi- and Tridentate Amidinate Ligands: Nonconventional Coordination Modes of Amidinate Ligands and Catalytic Activity in Intermolecular Hydrophosphination of Styrenes and Tolane / I. V. Basalov, O. S. Yurova, A. V. Cherkasov, G. K. Fukin, A. A. Trifonov // Inorg. Chem. - 2016. - T. 55. - № 3. - C. 1236-1244.
10. Petrov, B. I. Study of thermochemical properties of lanthanides pentafluorophenolates with coordination ligands / B. I. Petrov, N. M. Lazarev, A. A. Maleev, A. A. Fagin, M. N. Bochkarev // Russian Journal of General Chemistry. - 2016. - T. 86. - № 6. - C. 1319-1321.
11. McDonald, C. E. Tripyrrolidinophosphoric Acid Triamide as an Activator in Samarium Diiodide Reductions / C. E. McDonald, J. D. Ramsey, D. G. Sampsell, J. A. Butler, M. R. Cecchini // Organic Letters. - 2010. - T. 12. - № 22. - C. 5178-5181.
12. Chaudhuri P., Wagner R., Pieper U., Biswas B., Weyhermuller T. Effect of the substituents on the spin coupling between iminosemiquinone 7c-radicals mediated by diamagnetic metal ions: l.s. Co(III) vs Ga(III) // Dalton Trans. 2008. № 10. - P. 1286-1288.

SUMMARY

This article provides information on a new synthesis method for rhenium monocarbonylate complex. In addition, comparisons with other representatives of lanthanides were made and corresponding results were obtained. The reactions were carried out in an argon atmosphere and the melting temperature of the obtained new type of complex was determined. The IR spectrum was measured both in THF and in vaseline oil. The elemental composition was also investigated. The amount of coordinated tetrahydrofuran in both the carbonyl and monocarbonylate complexes was determined. The transition of neodymium from the carbonyl complex to the carbonyl complex was determined. The temperature dependence of the separation of coordinated tetrahydrofuran from the neodymium atom was studied. The results are given in the corresponding table. The melting temperature or decomposition was determined in thin glass capillaries (one side of which was fixed and then the mercury side of the thermometer was fixed there). Accordingly, the thermal stabilities and IR spectra of the carbonyl and monocarbonylate complexes are also reflected in the tables.

Key words: Carbonyl, carbonylate, tetrahydrofuran, spectrum, complex, coordination

SAMBUCUS NIGRA L. BİTKİSİNİN ABŞERONA İNTRODUKSIYASI VƏ ONDAN EFİR YAĞININ ALINMASI

Aybəniz HACIYEVA
lasuv_82@yahoo.com

Günay ƏLİHƏSƏNOVA
gunaylihsnova@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrümüzdə bitki tərkibli dərman maddələrinə böyük tələbat var və onların istifadə qaydası təkmilləşdirilmişdir. Dərman bitkilərinin istifadəsi çoxcəhətlidir. Təbiətin insanlara bəxş etdiyi dərman bitkilərinin bir hissəsi həm də qida kimi istifadə olunur. Məqalə Dendrologiya bağına introduksiya məqsədilə əkilmiş tibbi əhəmiyyətli bitki kimi istifadə edilən *Sambucus nigra* L. növün üzərində aparılmış tədqiqatdan və ondan efir yağının alınmasından bəhs edir. Kəndəlaşın tərkibi C, E vitaminləri, mineral duzlar, efir yağı, üzvi turşularla zəngindir. Müalicə məqsədilə bitkinin çiçəkləri və giləmeyvə meyvələri yığılır. *Sambucus nigra* L. bitkisini düzgün şəkildə yetişdirmək, əkin yerini və şəraitini düzgün seçmək, suvarma və gübrələmə balansını qorumaq, həmçinin vaxtında budama və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri aparmaq lazımdır.

Açar sözlər: *Sambucus nigra* L., efir yağı, dərman, introduksiya

Giriş

Abşeron yarımadası şimaldan Sumqayıt çayla, şimal-qərb tərəfdən Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir. Yarımadanın uzunluğu şimaldan qərbə 80 km, ən geniş eni 27 km, orta hissəsi 22 km-dir. Yarımadanın şimal-qərb hissəsi təpələrlə, cənub qərb tərəfi isə hündür layla (300-350) ilə əhatə olunmuşdur. Yarımadanın şimal tərəfində olan düzənlik dəniz səviyyəsindən aşağıdır. Abşeronun iqlimi quru, isti yayı, mülayim rütubətli qışı ilə xarakterizə olunur. Orta illik temperatur 14,5°C təşkil edir. Torpaq qatının qalınlığı 0.6-2 m-ə qədərdir. Torpağı orta gillicə, qumsal suvarılan boz-qonur torpaqlara aid olub, əhənglə zəngin qələvi (pH-8-9) tiplidir. Humusun miqdarı torpağın dərinliyinə getdikcə azalır (1.5-0.9%) və ümumiyyətlə 2%-dən çox deyil, karbonatların miqdarı isə əksinə, artır (14.2%). Torpağın tərkibindəki gilin miqdarı 4.2-7.2% arasında dəyişilir. Abşeronda yaşıllıqların salınması, ağac, kol, dekorativ ot bitkilərinin şəraitə uyğun düzgün seçimi, bioekoloji xüsusiyyətləri və aqrotexnikası hərtərəfli nəzərə alınmalıdır. Yarımadanın sahiləyən ərazilərinin torpaqları duzlu və qələvili olması səbəbindən buralarda təbii halda olan bitki növləri duza davamlı bitkilərdir.

Müasir dövrümüzdə bitki tərkibli dərman maddələrinə böyük tələbat var. Hələ qədim dövrlərdə insanlar xəstəlikləri bitkilərlə müalicə edirdilər. Məqalə Dendrologiya bağına introduksiya məqsədilə əkilmiş tibbi əhəmiyyətli bitki kimi istifadə edilən *Sambucus nigra* L. növün üzərində aparılmış tədqiqatdan bəhs edir. *Sambucus nigra* L. Doqquzdən *Caprifoliaceae* Juss. fəsiləsinin *Sambucus* L. Kəndəlaş cinsinə aiddir.

Hündürlüyü 4-10 metrə çatan (nadir hallarda 10 m-ə qədər) koldur. Gövdələri budaqlı, nazik, oduncaqlı, qabığı və yumşaq məsaməli özəyi vardır. Cavan budaqlar yaşıl rənglidir. Yarpaqları üzbəüz, iri, uzunluğu 10-30 sm, lələkvarı, 3-7 ədəd uzunsov-yumurtavari, sivri xırda yarpaqlardan ibarətdir. Kənarları boyunca qeyri-bərabər dişli, yuxarı tərəfdə tünd yaşıl və aşağı tərəfdə daha açıqdır. Çiçəkləri sarımtıl-ağ rəngli (ayrıca çiçəkləri ağ), diametri 5-8 mm, beşləçəkli, iri, diametri 10-25 sm olan çiçək qruplarına yığılmışdır. Meyvəsi iki-dörd toxumlu, qara-bənövşəyi, giləmeyvə, diametri 5-7 mm olan, sulu çəyirdəkdir. May-iyunda çiçəkləyir, meyvələri avqust-sentyabrda yetişir. Yetişmiş meyvələr yeməli, dadı ləzzətli, şirin və turşdur. 1000 “toxum”un çəkisi 2,0–4,1 qr., əti tünd qırmızıdır.

Qara kəndəlaş bitkisini düzgün şəkildə yetişdirmək, əkin yerini və şəraitini düzgün seçmək, suvarma və gübrələmə balansını qorumaq, həmçinin vaxtında budama və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri aparmaq lazımdır. Bitkinin əkilməsi üçün uyğun vaxt əsasən yaz və ya payız ayları hesab

olunur.

Həm biomüxtəlifliyin artırılması, həm də təsərrüfat əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq Şəki rayonundan Dendrologiya bağına Qara kəndəlaş bitkisi introduksiya olunub. Qara kəndəlaşın yaxşı inkişaf etməsi üçün bağ ərazisində günəşli və ya qismən kölgəli yer seçilmişdir. Bitkinin sağlam və cavan budaqlarından təxminən 15-20 sm uzunluğunda kəsilmiş qələmlər təxminən 5-10 sm dərinliyində torpağa basdırılmışdır. Əkərkən bitkilər arasında ən azı 1-1.5 m ara məsafəsi saxlanılmışdır. Bu da, bitkilərin kök sisteminin yaxşı inkişaf etməsinə şərait yaradır. Qələmlər torpağa yerləşdirdikdən sonra suvarılmışdır.

Bitkilərin böyüməsini təmin etmək üçün fosfor və kalium qarışığından ibarət Nitroammofoska gübrəsi kompleks mineral gübrə kimi verilib. Bu gübrə bitkilərin inkişafının müxtəlif mərhələlərində 16% azot, 16% fosfor və 16% kaliumdan təşkil olunmuş məhsuldarlığı artıran, təsirli gübrələrdən biridir. Tərkibindəki komponentlər haqqında qeyd etməliyik ki, azot bitkilərdə yarpaq əmələgəlməsində, fosfor tumurcuqlanmada, kalium isə bitki meyvəsinin yetişməsində rol oynayır. Nitroammofoska gübrəsinin istifadəsi bitkilərə müalicəvi təsir göstərir, quraqlığa dözümlülüyünü artırır, bakterial və fungal xəstəliklərə qarşı müdafiə edir. Nitroammofoska gübrəsinin tətbiqindən sonra torpağın becərilməsi qida maddələrinin daha yaxşı paylanması və bitki kökləri tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edir. Qida maddələrinin kök sisteminə doğru hərəkətini asanlaşdırmaq, gübrə qranullarının daha tez həll olması üçün nitroammofoska gübrəsinin tətbiq edildikdən sonra kəndəlaş bitkisi bol su ilə suvarılıb. Kəndəlaş Abşeronun torpaq-iqlim şəraitində uyğunlaşaraq, normal böyüyür və inkişaf edir.

Kəndəlaşın tərkibində zəngin C, E vitaminləri, mineral duzlar kompleksi aşkar edilmişdir. Giləmeyvəsinin tərkibində isə karotin, rutin, efir yağı, üzvi turşular və s. var. Müalicə məqsədilə bitkinin çiçəkləri və giləmeyvələri yığılır. Çiçəklər may-iyun aylarında tam çiçəkləmə mərhələsində toplanır. Yığılan çiçəklər çardaqlarda, anbarlarda və açıq havada qurudulur. Qurudulmuş çiçəklərin ətri zəif və şirin dadı var.

Meyvələr tam yetişəndə avqust-sentyabr aylarında yığılır və quruducuda və ya sobada 60-65°C temperaturda və ya günəşli və açıq havada qurudulur. Qurudulmuş meyvələr qoxusuzdur, şirin və turş dadı var. Qabıq, gənc budaqlar və yarpaqlarından daha az istifadə olunur.

Tibbdə istifadəsi: Kəndəlaş çiçəklərindən hazırlanan preparatlar, sidikqovucu, iltihab əleyhinə və dezinfeksiyaedici təsirlərə malikdir. Onlar dəmləmə, buxar, həlim şəklində, soyuqdəymə, qrip, yuxarı tənəffüs yolları, böyrək və sidik kisəsi xəstəliklərində istifadə olunur. Çiçək dəmləməsi ağız və boğazın iltihabi xəstəliklərində qarqara və kompress şəklində istifadə olunur.

Xalq təbabətində çoxillik bitkinin çiçəklərinin həlimləri böyrək xəstəlikləri, revmatizm, podaqra və oynaqların iltihabı zamanı qəbul edilir Süddə qaynadılmış cavan yarpaqlar yanıqlar, çibanlar və hemoroid iltihabı zamanı iltihab əleyhinə vasitə kimi xaricdən istifadə olunur.

Bundan əlavə *Sambucus nigra* L. bitkisinin çiçəklərindən alınan efir yağı da tibbdə geniş istifadə olunur. Bu məqsədlə Dendrologiya Bağında *Sambucus nigra* L. bitkisinin çiçəklərindən efir yağı alınmışdır. Efir yağı xüsusi sitrus və badam qarışıqlı şirin, ballı ətrə malikdir. Aromaterapiyada bu yağdan antidepresan (əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, narahatlıq və yuxusuzluqla mübarizə aparır), iltihab əleyhinə (soyuqdəymə və qrip əlamətlərini aradan qaldırır, ağrı və iltihabı aradan qaldırır), cavanlaşdırıcı (dərinin tonunu yaxşılaşdırır, qırıqları hamarlayır, qocalmanı ləngidir) kimi, kosmetologiyada isə təmizləmə (dərinin çirklərdən təmizləyir, məsamələri sıxır, sızanaqlarla mübarizə aparır), qidalandırıcı (dərinin nəmləndirir və qidalandırır, onu yumşaq, elastik və parlaq edir), gücləndirici (saçları gücləndirir, kəpəklə mübarizə aparır, saçların böyüməsini stimullaşdırır) kimi istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ə. Qasimov, T.S.Məmmədov. Fitoterapiya. Bakı-2014, 300 s.
2. Ş.Qədimov. Şəfa ensiklopediyası. Bakı-2012. 294 s.
3. T.S.Məmmədov. Abşeronun ağac və kolları. Bakı-2010. 464 s.

SUMMARY

In our modern era, there is a great demand for herbal medicines and their use has been improved. The use of medicinal plants is multifaceted. Some of the medicinal plants that nature has given to humans are also used as food. The article discusses the research conducted on the Sambucus nigra L. species, which was planted as a medicinal plant for the purpose of introduction to the Dendrological Garden, and the extraction of essential oil from it. The composition of elderberry is rich in vitamins C, E, mineral salts, essential oil, and organic acids. For the purpose of treatment, the flowers and berries of the plant are collected. It is necessary to grow Sambucus nigra L. correctly, choose the right place and conditions for planting, maintain a balance of irrigation and fertilization, and also carry out timely pruning and disease control measures.

Keywords: *Sambucus nigra L., essential oil, medicine, introduction*

SAMUR-DƏVƏÇİ FİZİKİ-COĞRAFI RAYONUNDA TURİZM, EKOLOJİ REKREASIYA VƏ TƏBİİ FƏLAKƏT RİSKLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MORFOMETRİK GÖSTƏRİCİLƏRİN ROLU

Şəfiqə HÜMBƏTOVA
Shafiqa.humbatova@mail.ru
Bakı Dövlət Universiteti

Nərmin QƏDƏŞOVA
nqedeshova@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonu yalnız ekoturizm üçün əlverişli deyil, həm də zəngin təbii resurs potensialına malikdir. Düzən və dağlıq ərazilərin birləşdiyi bu region turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Lakin turizmin artması ilə yanaşı, region təbii və antropogen dəyişikliklər, infrastruktur problemləri və ekoloji risklərlə qarşılaşır. İqlim dəyişiklikləri nəticəsində baş verən daşqınlar, sürüşmələr, quraqlıq və güclü küləklər burada ciddi təhlükə yaradır. Bu bölgə ekoloji rekreasiya imkanları ilə zəngin olsa da, müəyyən risklər də mövcuddur. Samur-Dəvəçi regionunun morfometrik göstəricilərinin təhlili turizm potensialının, ekoloji rekreasiya və təbii fəlakət risklərinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır və risklərin azaldılması üçün tədbirlərin hazırlanmasına kömək edir.

Açar sözlər: Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonu, turizm, ekoloji rekreasiya, təbii fəlakətlər, risklər, morfometrik göstəricilər

Giriş

Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində, Böyük Qafqaz vilayətinə daxil olan Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi bölgəsi özünəməxsus coğrafi quruluşu, zəngin təbii gözəllikləri və strateji mövqeyi ilə yüksək turizm potensialına malikdir. Bu xüsusiyyətlər bölgədə turizmin inkişafı üçün güclü zəmin yaradır. Lakin bölgədə turizmin inkişafı ilə bağlı risklərin nəzərə alınması vacibdir. Bu risklərin yaranma səbəblərini anlamaq və onların azaldılması üçün müvafiq strategiyalar tətbiq etmək bölgənin morfometrik göstəricilərinin hərtərəfli öyrənilməsinə və əldə olunan nəticələrin düzgün tətbiqini tələb edir.

Bu bölgə müxtəlif və zəngin relyefə malikdir. Buraya çay vadiləri, geniş meşə sahələri, Xəzər dənizinə yaxınlığı səbəbindən çimərliklər, bulaqlar və digər turistik məkanlar daxildir ki, bunlar birbaşa olaraq turizmin inkişafına töhfə verir. Bununla belə, həm təbii, həm də antropogen amillər bölgədə müxtəlif risklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbiət amillərinə iqlim dəyişiklikləri, təbii fəlakətlər (torpaq sürüşmələri, zəlzələlər, daşqınlar və s.) və geniş yayılmış quraqlıq daxildir ki, bunlar turizmlə bağlı risklərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, insan fəaliyyəti, ətraf mühitin çirklənməsi və kütləvi turizmin həddindən artıq artması bölgənin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin deqradasiyasına, biomüxtəlifliyin itirilməsinə və digər ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd olunduğu kimi, bu kimi problemlərin qarşısının alınmasında morfometrik göstəricilərin tədqiqi mühüm rol oynayır. Morfometrik göstəricilər bölgənin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini və topoqrafik dəyişikliklərini ölçmək üçün istifadə olunan göstəricilərdir. Bu göstəricilərin tətbiqi ilə potensial riskləri minimuma endirmək mümkündür. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi bölgəsində Böyük Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasındakı hündürlük fərqi, yamacın meyilliliyi və yüksəklik göstəriciləri də turizm risklərinə təsir edir. Məsələn, yamacın meyilliliyi və səth əyilməsi artdıqca, torpaq sürüşmələrinin və digər geofiziki risklərin yaranma ehtimalı da yüksəlir.

Morfometrik göstəricilər yamacın meyilliliyini, yüksəklik zonalarını və relyefin hipsometrik

xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün mühüm alətlərdir. Bu göstəricilər sahə tədqiqatlarına əsaslanır və turizmlə bağlı risklərin qiymətləndirilməsində, eləcə də onların proqnozlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bölgədə əsasən düzənlik sahələr üstünlük təşkil etdiyindən horizontal parçalanma və səthin az meyilliliyi müşahidə olunur. Morfometrik tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən edilən bu ərazilərdə turizm obyektlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Relyeflə yanaşı, turizm planlaşdırılmasında nəzərə alınmalı olan digər vacib fiziki-coğrafi amil bölgənin su hövzələridir. Çayların və göllərin yerləşdiyi ərazilər turizmin inkişafına təsir göstərən əsas elementlərdən biridir. Xüsusilə, daşqınların tez-tez baş verdiyi çay sahilboyu ərazilərə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Çayların su səviyyəsinin qalxması və ya daşqın hadisələri yaxın ərazilərə ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, Samur-Dəvəçi bölgəsindən axan Valvalıçay, Qudyalçay, Qusarçay, Samur və Gilgilçay çaylarının morfometrik göstəricilərinin hərtərəfli öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatlar və aparılan araşdırmalara əsasən, morfometrik göstəricilərin əldə edilməsinin son mərhələsi onları xəritələr, cədvəllər, qrafiklər və ya diaqramlar şəklində təqdim etməkdən ibarətdir. Bu yanaşma Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi bölgəsində turizmin inkişafına müsbət və ya mənfi təsir göstərən bütün fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərin aydın şəkildə vizual təhlilinə imkan yaradır. Morfometrik göstəricilər turizm sahəsində təhlükəsizlik məsələlərinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasına və risklərin səmərəli idarə olunmasına imkan verir. Bölgənin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsi yalnız onun təbii ehtiyatlarının qorunmasına deyil, həm də bölgənin iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər.

Müəyyən bir ərazidə risklərin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınan əsas amillərdən biri təbii fəlakətlərin başvermə ehtimalıdır. Düzən səthə malik olmasına və dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşməsinə baxmayaraq, Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi bölgəsində də təbii fəlakətlər baş verə bilər. Müxtəlif coğrafi və iqlim şəraitlərindən asılı olaraq, bu ərazi quraqlıq, güclü küləklər, torpaq sürüşmələri və daşqınlar kimi təbii fəlakətlərə meyillidir. Bu fəlakətlər bölgənin fiziki, iqtisadi, sosial və ekoloji xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Lakin morfometrik göstəricilər bu risklərin qiymətləndirilməsində və idarə edilməsində mühüm rol oynayır.

Bölgənin düzən relyefi və dağlıq ərazilərlə qarşılıqlı əlaqəsi əsasən daşqın və torpaq sürüşməsi kimi təbii fəlakətlərin yaranmasına səbəb olur. Bölgənin əsas su resursu olan Samur çayı, güclü yağıntılar və ya su anbarlarında suyun səviyyəsinin artması nəticəsində daşqınlara məruz qalır. Xüsusilə yaz və payız aylarında müşahidə edilən daşqınlar, yaxınlıqdakı kəndlərə, infrastruktur obyektlərinə və kənd təsərrüfatı sahələrinə ciddi ziyan vurur. Kənd təsərrüfatı sahələrinin su altında qalması məhsul itkisinə, yaxın ərazilərdə isə insan tələfatına səbəb ola bilər.

Bölgədə rast gəlinən digər mühüm təbii fəlakət isə torpaq sürüşmələridir. Torpaq sürüşmələri əsasən yamacın meyilliliyi ilə əlaqədardır və daha çox dağlıq və maili relyefə malik ərazilərdə, xüsusilə meşə örtüyünün zəif inkişaf etdiyi yerlərdə müşahidə olunur. Bu cür bölgələrdə geoloji-geomorfoloji quruluş, intensiv yağıntılar və antropogen amillər (meşələrin qırılması, tikinti fəaliyyəti və s.) sürüşmələrin əsas səbəblərindən biridir.

Samur-Dəvəçi bölgəsində yamac meyilliliyi düzənlik ərazilərdə təxminən 0-5°, dağ ətəyi zonalarda isə 5-20° arasında dəyişir. Bu göstəricilər torpaq sürüşmələrinin bölgənin müxtəlif istiqamətlərində baş verdiyini göstərir. Torpaq sürüşmələri Xəzər dənizi sahilində də müşahidə edilir. Bu ərazilərdə sürüşmələrin baş verməsində əsas amillər sahil eroziyası və tektonik hərəkətlərdir. Xəzər dənizinin su səviyyəsində baş verən dəyişikliklər və dalğaların təsiri sahil yamaclarını zəiflədir, nəticədə torpaq dayanıqlığını itirir və sürüşmələr meydana gəlir.

Bundan əlavə, gil və qum çöküntülərinin geniş yayıldığı sahil zonaları torpaq sürüşmələri baxımından daha risklidir. Meşə örtüyü torpaq sürüşmələrinin qarşısını alan ən mühüm faktorlardan biridir. Meşələrin qırılması və bitki örtüyünün azalması torpağın birləşdirici xüsusiyyətlərini zəiflədir və genişmiqyaslı torpaq sürüşmələrinə səbəb olur. Bununla yanaşı, yağıntılar, quraqlıq və su ehtiyatlarının azalması da torpaq sürüşmələrinin yaranmasına təsir edən amillər sırasındadır.

Bütün bu amillər nəzərə alındıqda, morfometrik göstəricilərin əhəmiyyəti daha da aydın olur.

Morfometrik göstəricilər təbii fəlakətlərin qiymətləndirilməsi və idarə olunmasında əsas rol oynayır. Bu göstəricilər ərazinin yüksəklik zonaları, meyillilik dərəcələri, yamac prosesləri, su hövzələrinin mövcudluğu, geoloji və geomorfoloji xüsusiyyətləri kimi müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Təbii fəlakətlərin yaratdığı risklərin təsirini minimuma endirmək üçün bölgənin morfometrik göstəricilərinin hərtərəfli təhlili vacibdir.

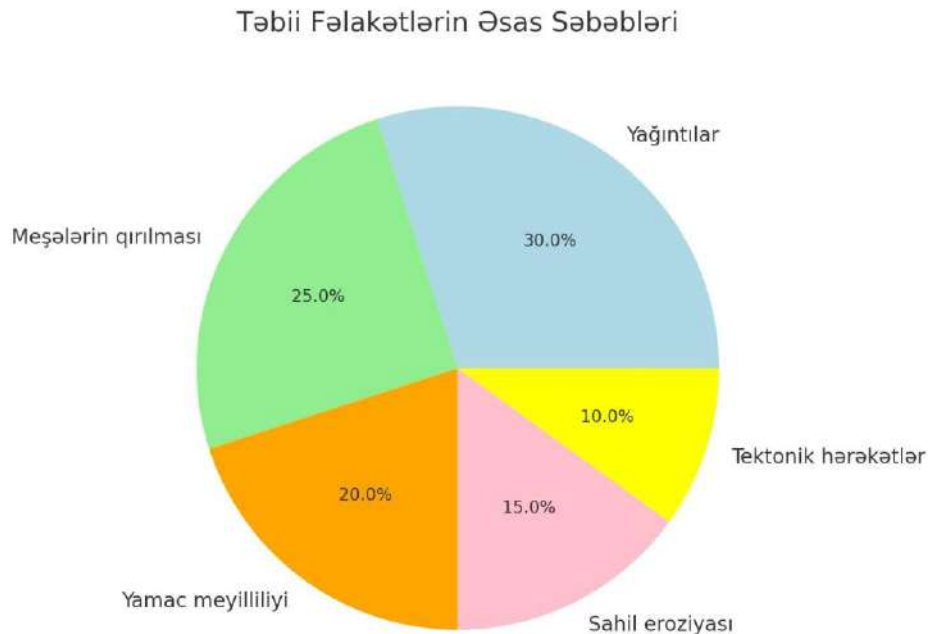

Diagram 1. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda baş verən təbii fəlakətlərin faiz dərəcəsi

Təbii fəlakət risklərinin qiymətləndirilməsi

1. Daşqın risklərinin qiymətləndirilməsi

Daşqın risklərinin qiymətləndirilməsində morfometrik analizlər relyefin quruluşunu, çay hövzələrinin axın istiqamətlərini və yağıntı səviyyələrini araşdırmaq üçün istifadə olunur. Xüsusilə çayların axın istiqamətlərini və suyun toplanma sahələrini müəyyənləşdirmək daşqın risklərinin qiymətləndirilməsində vacibdir.

Meyillilik Dərəcəsi və Hündürlük Göstəriciləri: Daşqın riski, dik yamaclı və yüksək meyilli ərazilərdə daha çox müşahidə olunur. Buna görə də, Samur-Dəvəçi regionunda hündürlük zonalarının morfometrik göstəricilərinin təhlili daşqın təhlükələrinin qiymətləndirilməsi üçün vacibdir.

Suyun Toplanma Qabiliyyəti: Morfometrik analizlər suyun toplanma qabiliyyətinə malik olan əraziləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu məlumatlar daşqın təhlükəsinin yüksək olduğu sahələrin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

2. Torpaq sürüşməsi risklərinin qiymətləndirilməsi

Torpaq sürüşməsi risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı ilk növbədə ərazinin geoloji tərkibi, yamacın meyillilik dərəcəsi və su axınının istiqaməti müəyyən edilir. Əsas morfometrik göstəricilər aşağıdakılardır:

Torpaq növü və geoloji quruluş: Torpaq və süxurların tərkibi torpaq sürüşmələrinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, torpağın boş və ya bərk olması, su keçirmə qabiliyyəti və geoloji quruluşu morfometrik analizlər vasitəsilə araşdırılır. Bu göstəricilər Samur-Dəvəçi regionunda sürüşmə təhlükəsi olan ərazilərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Meyillilik və hündürlük: Torpaq sürüşmələri əsasən dik yamaclarda və yüksək meyillilik olan ərazilərdə baş verir. Meyillilik dərəcəsi 0-5° olan düzənliklərdə sürüşmə ehtimalı az olsa da, 5-20° və

daha yüksək yamaclarda sürüşmələr daha geniş yayılmışdır.

Peyzajın Antropogen Dəyişiklikləri: Meşələrin qırılması və tikinti fəaliyyətləri torpaq sürüşməsi riskini artırır. Ağac örtüyünün azalması torpaq qatlarının bir-birindən ayrılmasına və nəticədə sürüşmələrin yaranmasına səbəb olur.

4. Quraqlıq risklərinin qiymətləndirilməsi

Quraqlıq riskləri regionun iqlim göstəricilərinə, çay şəbəkələrinin vəziyyətinə və relyef xüsusiyyətlərinə əsasən analiz olunur.

Yağıntının bərabər paylanmaması: Yağıntının bölgəyə qeyri-bərabər şəkildə düşməsi quraqlığın əsas səbəblərindən biridir. İqlim və relyef faktorları əsasında aparılan analizlər nəticəsində yağıntının aşağı olduğu ərazilər müəyyən edilir.

Su ehtiyatları və çayların vəziyyəti: Morfometrik göstəricilər regionun su ehtiyatlarının illər ərzində necə dəyişdiyini və çay şəbəkələrinin indiki vəziyyətini təhlil etməyə kömək edir.

Quraqlıq risklərinin qiymətləndirilməsi nəticəsində regionda su resurslarının daha effektiv idarə edilməsi və ekoloji tarazlığın qorunması üçün tədbirlər hazırlanmalıdır.

Nəticə və Təvsiyələr

Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi regionunda turizmin inkişafı ilə yanaşı, təbii və antropogen faktorlar müəyyən risklər yaradır. Morfometrik göstəricilər bu risklərin idarə olunması üçün vacib bir alətdir. Aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Turizm Potensialının Qiymətləndirilməsi: Regionun relyefi turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Xəzər dənizinin sahilləri, çay vadiləri və meşə sahələri ekoturizm üçün mühüm ərazilər hesab edilir.

2. Təbii Fəlakət Risklərinin İdarə Olunması: Daşqın, torpaq sürüşməsi və quraqlıq riskləri morfometrik tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən edilə bilər. Relyef və hidrometeoroloji göstəricilər əsasında təhlükəli ərazilər xəritələşdirilməli və qabaqleyici tədbirlər görülməlidir.

3. Ekoloji Dayanıqlılığın Təmin Edilməsi: Regionun biomüxtəlifliyinin qorunması və ekoloji problemlərin qarşısının alınması üçün davamlı inkişaf strategiyaları hazırlanmalıdır.

4. İnfrastruktur və Planlaşdırma: Turizm sahələrinin inkişafı zamanı regionun fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və davamlı infrastruktur layihələri həyata keçirilməlidir.

Son olaraq, morfometrik göstəricilərdən istifadə edərək turizm, ekoloji rekreasiya və təbii fəlakət risklərinin qiymətləndirilməsi regionun sosial-iqtisadi inkişafına və ekoloji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. M. A. Müseyib, Azərbaycanın Fiziki Coğrafiyası. 1998. Bakı.
2. M. A. Müseyib, R. Y. Quliyev, Azərbaycanın Geomorfologiyası. 2018. Bakı.
3. V. A. Qurbanov, “Böyük Qafqazın Şimal-Şərq və Cənub-Qərb Yamaclarında Təbiətin Dağıdıcı Proseslərinin Yaratdığı Ekoloji Problemlər və Onlara Qarşı Qoruyucu Tədbirlər.” Magistr dissertasiyası. 2015. Bakı.
4. <https://cografiyamektebi.blogspot.com/>

SUMMARY

The Samur-Devechi physical-geographical region is not only favorable for ecotourism but also rich in natural resource potential. The region's favorable relief, consisting of both flat and mountainous areas, provides opportunities for tourism development. However, alongside the growth of tourism, the region faces natural and anthropogenic changes, infrastructure challenges, and ecological risks. Natural disasters such as floods, landslides, droughts caused by climate change, and strong winds are significant concerns. Despite its richness in ecological recreation opportunities, the region also encounters risks associated with ecological recreation. The analysis of morphometric indicators of the Samur-Devechi region plays a crucial role in evaluating tourism potential, ecological recreation, natural disaster risks, and developing mitigation measures.

Keywords. Samur-Devechi physical-geographical region, tourism, ecological recreation, natural disasters, risks, morphometric indicators

Sb-Te NAZİK TƏBƏQƏLƏRİNİN SİNTEZİNİN BƏZİ QANUNAUYĞUNLUQLARI

Gülnur TAĞIYEVA Pərvin QULİYEV
gulnurtagiyeva52@gmail.com pervinquliyev@ndu.edu.az

İlkanə AĞALAROVA
ilkane.aghalarova@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Hal - hazırda Günəş elementləri üçün Günəş şüasının görünən sahəsində yüksək fotoeffektivliyə malik yarımkeçirici materialların sintezinə və xassələrinin tədqiqinə dair dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində aparılan tədqiqatlar günü - gündən genişləndirilir. Bunun əsas səbəblərindən biri ekoloji cəhətdən təmiz və tükənməyən enerji mənbələrindən olan Günəş enerjisi hesabına mövcud istehsal sahələrinin enerjiyə artan tələbatını hərtərəfli surətdə ödəməkdən ibarətdir. İkinci əsas səbəb isə Günəş enerjisindən istifadə Yerin istilik balansının dəyişməsinə gətirib çıxartmır. Bu da eyni zamanda dünyanın global istiləşmə probleminin həllinə bilavasitə müsbət təsir etməklə yanaşı, təbiətdə karbon qazının miqdarının azalmasına köməklik edir. Ənənəvi enerji mənbələrindən (neft, təbii qaz, daş kömür və s.) istifadənin son məhsulu karbon qazı olması və bu zaman atmosferin temperaturunun artmasından xilas olmaq üçün alternativ enerji mənbələrindən istifadə aktual problemlərdən biridir. Bu baxımdan günəş şüalarının görünən sahəsinə uyğun ($E_g = 1.0 - 2.2$ eV) intervalda olan yarımkeçirici nazik təbəqələrin sintezi, onların günəş batareyalarında, eləcə də fotovoltaiq sistemlərdə tətbiqi böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Elektrokimya, reduksiya, yarımkeçirici, fotokeçirici

Yarımkeçiricilərin nazik təbəqələri müxtəlif cihazların istehsalında əhəmiyyətli tətbiqlərinə görə son iki onillikdə geniş tədqiqatların mərkəzində olmuşdur. Yarımkeçirici təbəqələrin elektrokimyəvi reduksiyasına maraq, bu texnikanın nazik təbəqə emalı üçün digər üsullardan, yəni aşağı temperaturlu proses, geniş aktiv sahələr, ixtiyari substrat forması, idarə olunan təbəqə qalınlığı və morfologiyası ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malik olmasından asılı olmuşdur [1]. Bir sıra telluridlər bərk maddədə ion, elektron və qarışıq ion-elektron keçiriciliyinə malik maddələrdir. Buna misal olaraq monoklinik gümüş telluridi göstərmək olar. Belə ki, qeyd olunan birləşmə aşağı ərimə temperaturuna malik evtektik material olmaqla yanaşı, aşağı qadağan olunmuş zolaq enerjisində, yüksək yürüklük effektivliyinə və aşağı qəfəs istilik keçiriciliyinə malik yarımkeçiricidir. Halbuki onun yüksək ərimə temperaturuna malik modifikasiyaları daha üstün qəfəs keçiriciliyinə malik olur [2]. Yüksək təmizlikli stexiometrik tərkibə malik Ag_2Te cüzi maqnit müqavimətinə malikdir, lakin böyük müsbət maqnit müqavimət effekti nə Ag -saf (n-tip), nə də Te -saf (p-tip) gümüş tellurid toplu nümunələrində və ya nazik təbəqələrdə müşahidə edilmişdir [6].

Təcrübi hissə.

Tellur (Te) metalların və izalyatorların aralıq xassələrinə malik olan $0,34$ eV tərtibində qadağan olunmuş zona enerjisində malik olan p tipli yarımkeçiricidir [3]. Te -un bu yarımkeçirici xüsusiyyəti termoelektrik cihazlarda, faza dəyişikliyi edə bilən cihazlarda, lazerlərdə, yaddaş qurğularında, qaz sensorlarında, fotovoltaiq modullarda və piezoelektrik enerjisi yığan maşınlarda geniş tətbiqlərə gətirib çıxarır [4]. Üstəlik, Te , möhkəmliyini və emal qabiliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün az miqdarda paslanmayan polad, mis və qurğuşun ərintilərinə əlavə edilə bilər [4]. Xüsusilə, son iki onillikdə kommersiyada mövcud olan günəş panellərinin ən çox yayılmış növlərindən biri olan $CdTe$ nazik təbəqəli günəş panelləri istehsal etmək üçün tellur geniş tədqiq edilmişdir [3, 4]. Tellurun alınması üçün elektrokimyəvi reduksiya, kimyəvi reduksiya, vakuum distillə və zonalı əritmə və s. kimi bir sıra sintez üsulları işlənmiş, eləcə də Te -u

təmizləmək üçün çoxlu müvafiq üsullar işlənib hazırlanmışdır. Bu üsullar arasında elektrokimyəvi üsulun öyrənilməsi vacib bir addımdır. Tellurun alınma üsullarının geniş öyrənilməsi onun birləşmələrinin əhəmiyyətli tətbiqə malik yarımkeçirici, fotokeçirici xassələrə malik olan birləşmələrinin geniş sintezi üçün şərait yaradır.

Tellurun daha bir yarımkeçirici birləşməsi Sb-Te sistemlərinin stexiometrik tərkibə malik olan Sb_2Te_3 birləşməsidir. Elektrokimyəvi reduksiya ilə sintez edilmiş mürəkkəb yarımkeçirici materialların, o cümlədən II-VI, III-V, III-VI, IV-VI, və V-VI ikili birləşmələr və bəzi üçlü birləşmələr, fotovoltaiq, faza dəyişən, bərk yaddaş və termoelektrik cihazlarda bir çox tətbiq tapdıqları üçün getdikcə daha çox diqqəti cəlb edir. Onların arasında Sb-Te tək başına və ya digər elementlərlə birgə əridilərək günəş elementləri, termoelektrik cihazlar, və faza dəyişdirmə cihazları üçün istifadə edilə bilər [5].

Nəticələrin müzakirəsi.

Sb-Te sistemlərinin birgə reduksiyası üçün əvvəlcə komponentlərin ayrılıqda reduksiyası aparılır, prosesin kinetikasi və mexanizmi təhlil edilir. Ayrılıqda alınan təbəqələrin çökmə şəraiti öyrənildikdən sonra birgə çökmə prosesi təhlil edilmişdir. Birgə çökmə prosesinə təsir edən faktorların təhlili ayrılıqda müzakirə edilmişdir.

Bəsit və ya mürəkkəb yarımkeçirici birləşmələrin elektrolitik çökməsi prosesinin mexanizmini və prosesin əsas qanunauyğunluqlarını tədqiq etmək üçün, adətən elektrodun potensialı ilə cərəyan sıxlığı arasındakı asılılığı tədqiq edirlər. Odur ki, birgə çökmə zamanı bir neçə kationun yüksüzləşməsi nəticəsində katodda gedən hər bir ayrıca reaksiya üçün kinetik qanunauyğunluqlara müstəqil baxılmalıdır. Bu zaman metal kationların yüksüzləşməsi prosesi tarazlıq potensialından fərqli olaraq daha müsbət potensialda baş verir. Katod polyarizasiyası zamanı tarazlıq potensialına nisbətən potensialın qiyməti $\eta = \varphi_k - \varphi_a$ olduqda mənfi tərəfə dəyişir. Anod cərəyanı zamanı isə müsbət tərəfə sürüşmüş olur. Bu zaman elektrod səthində oksidləşmə-reduksiya reaksiyası baş verir. Elektroliz zamanı oksidləşmə prosesi müsbət elektrodla, yəni anodda gedir. Anionların yüksüzləşməsi isə mənfi elektrodla, yəni katodda baş verir.

Adətən polyarizasiya ayrıləri çəkilən zaman potensialın sıçrayışı müşahidə olunur ki, bu da bəzən cərəyanın öz-özünə dəyişməsinə gətirib çıxarır. Potensialın və cərəyanın belə sıçrayışları əsasən limit cərəyanı sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də polyarizasiya ayrılərinin əsas alınma üsulları ilə yanaşı elektrokimyəvi çökdürülmədə adətən potensiostatik və qalvanostatik üsullardan da istifadə olunur. Potensiostatik üsulda- elektrodla potensialın təyin edilmiş qiymətləri verilir ki, onları xüsusi elektrik sxeminin köməyi ilə uzun müddət ərzində dəyişməz saxlamaq mümkün olur. Sonra fasiləsiz olaraq sabit potensial yaranana qədər ona uyğun gələn cərəyanın gücünü tənzimləyirlər. Qalvanostatik üsulda isə əksinə olaraq cərəyanı sabit saxlayıb, sabit potensial yaranana qədər onun dəyişməsinə nəzarət edilir. Bu zaman potensialın cərəyan sıxlığından asılılığı qalvanostatik əyri adlanır. Bu üsulların birgə işlənməsi elektrokimyəvi sistemlərin daha dərinlən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır.

Faza dəyişikliyi cihazlarının işi iki fərqli vəziyyətdən, amorf və kristallik faza arasında keçid edilə bilən materialların iş prinsipindən asılıdır. Materialların bəzi xüsusiyyətləri bu iki vəziyyətdə o qədər fərqlidir ki, onlar yenidən yazıla bilən optik yaddaş və sərt yaddaş kimi mikroelektronik qurğuların tətbiqi üçün rəqəmsal məlumat kimi istifadə edilə bilər. Sb əsaslı ərintilər, xüsusən də Sb-Te əsaslı ərintilər hazırda faza dəyişən materiallar kimi geniş şəkildə tədqiq olunur. Bununla belə, bu faza dəyişməsi tədqiqatlarının hamısı vakuum prosesləri ilə yığılan materiallara əsaslanır. Son dövrlərdə yüksək kristal Sb_2Te_3 nazik təbəqələrin və nanostrukturaların hazırlanması üçün digər proseslər, o cümlədən elektrokimyəvi yolla örtüklərin alınması üzrə bəzi məhdud tədqiqatlar haqqında məlumat verilmişdir. Məsələn, Leimkühlər nisbətən yüksək temperaturda, 100°C -də elektrokimyəvi örtüklərin alınması prosesini işləyib hazırlamış və altlıq Sb_2Te_3 kristalları ilə uğurla üzlənmişdir. Çöküntünün tərkibi örtük əmələgətirəcək məhlulda Sb-Te ekvimolyar nisbətdə tənzimlənə bilər və qəfəs parametrlərinin tədricən Sb-dan Sb_2Te_3 -ə dəyişdiyi baş verir [3-6].

Sb-Te ərintilərinin kristallik ərintiləri ilə yanaşı elektrokimyəvi çökdürmə yolu ilə amorf

təbəqələrinin alındığı da məlum olmuşdur. Tədqiqatlar elektrokimyəvi reduksiya zamanı iki element arasındakı qarşılıqlı təsirə yönəldilib və induksiya edilmiş elektoreduksiya barədə məlumat verilib. Elektrokimyəvi yolla çökdürülmüş ərintinin faza dəyişmə xassəsi bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən xarakterizə edilmiş və qanunauyğunluqları barədə məlumat verilmişdi.

Sb- Te sistemləri ənənəvi üsullardan olan elementlərindən birbaşa sintez üsulunda yüksək təmizlikli Sb və Te qarışığı ekvimolyar nisbətə götürülməklə sintez etmək mümkün olurdu. Bu üsul daha çox enerji tələb edir, eyni zamanda daha yüksək təmizlik dərəcəsinə malik materiallar tələb olduğundan stexiometriyadan kənara çıxmalar baş verirdi. Günümüzdə tətbiq olunan metodlardan elektrokimyəvi üsulun geniş iş imkanlarına malik olması, həmçinin az enerji sərf etməsi və prosesə asan nəzarət imkanlarının olması ilə daha əhəmiyyətli metod olduğunu deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Adcock, P.A., Adeloju, S.B., Power, L.J., Newman Validation of a vertical channel flow cell for scalable electrowinning studies. Hydrometallurgy 2004. 72 (3–4), 235–244.
2. Agapescu, C., Cojocaru, A., Cotarta, A., Visan, T., Electrodeposition of bismuth, tellurium, and bismuth telluride thin films from choline chloride-oxalic acid ionic liquid. J. Appl. Electrochem. 2013. 43 (3), 309–321.
3. Ali, S.T., Prasad, D.S., Munirathnam, N.R., Prakash, T.L., Purification of tellurium by single-run multiple vacuum distillation technique. Sep. Purif. Technol. 2005. 43 (3), 263–267.
4. Amatya, R., Ram, R.J. Trend for thermoelectric materials and their earth abundance. J. Electron. Mater. 2012. 41 (6), 1011–1019.
5. Awe, S.A., Sandstrom, A., Electrowinning of antimony from model sulphide alkaline solutions. Hydrometallurgy 2013. 137, 60–67.
6. Baral, A., Engelken, R., Modeling, optimization, and comparative analysis of trivalent chromium electrodeposition from aqueous glycine and formic acid baths. J. Electrochem. Soc. 2005. 152 (7), C504–C512.

SUMMARY

Currently, research conducted in various scientific centers around the world on the synthesis and study of properties of semiconductor materials with high photoefficiency in the visible region of sunlight for solar cells is expanding day by day. One of the main reasons for this is to comprehensively meet the growing energy demand of existing production areas at the expense of solar energy, which is an environmentally friendly and inexhaustible energy source. The second main reason is that the use of solar energy does not lead to a change in the Earth's heat balance. This also directly has a positive impact on solving the problem of global warming and contributes to reducing the amount of carbon dioxide in nature. The fact that the end product of the use of traditional energy sources (oil, natural gas, coal, etc.) is carbon dioxide, and in this case, the use of alternative energy sources to get rid of the increase in atmospheric temperature is one of the urgent problems. In this regard, the synthesis of semiconductor thin films in the range corresponding to the visible range of solar radiation ($E_g = 1.0 - 2.2$ eV) and their application in solar cells, as well as photovoltaic systems, is of great practical importance.

Keywords: Electrochemistry, reduction, semiconductor, photoconductor

TƏBİİ LANDŞAFTLARIN ANTROPOGENLƏŞMƏ DƏRƏCƏSİ İLƏ SƏHRALAŞMA PROSESİ ARASINDAKI ASLILIQ

Səadət ƏLİZADƏ
Salizade02s@gmail.com
Orcid ID: 0009-0005-3314-0725
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Təbii landşaftların antropogenləşmə dərəcəsi ilə səhralaşma prosesi arasında güclü əlaqə mövcuddur. İnsan fəaliyyətləri landşaftın strukturunu pozur, bu da torpaq eroziyasına, bitki örtüyünün azalmasına və nəticədə səhralaşmaya yol açır. Səhralaşmanın qarşısını almaq üçün ekoloji əkinçilik, meşələrin qorunması, suyun səmərəli istifadəsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə kimi tədbirlər görülməlidir. Maarifləndirmə və qanunvericilik də önəmlidir. Bu tədbirlərin birgə tətbiqi ilə təbii landşaftlar qorunaraq səhralaşma riski azaldıla bilər.

Açar sözlər: relyef, ekogeokimyəvi, differensiasiya, ekosistem, denudasiya

Giriş

Səhralaşma müasir dövrün ən ciddi ekoloji problemlərindən biridir və ətraf mühitə, iqtisadiyyata və insanların həyatına dərin təsir göstərir. Səhralaşma təbii-antropogen mənşəli bir proses olub arid iqlimə malik olan ərazilərin landşaftlarında baş verən bir prosesdir. Bu prosesin baş verməsində əsas amil insanın təsərrüfat fəaliyyəti və iqlim dəyişmələridir. Ərazidə torpaq ehtiyatlarının sürətli istifadəsi, buradakı mövcud landşaftlarda səhralaşma, deqredasiya, aşınma və bitki məhsuldarlığının kəskin azalmasına səbəb olur. Quru iqlimə malik səhralaşmaya meyilli torpaqlarda bitki örtüyü həddindən çox kəsibləşmişdir ki, bu da səhralaşma meyilli sahələrin genişlənməsinə və hər il artmasına səbəb olur. Səhralaşma prosesi, əsasən, insan fəaliyyətləri nəticəsində yaranan antropogen fəaliyyət təsiri ilə sürətlənir. Antropogenləşmə – yəni kənd təsərrüfatı, sənaye, şəhərləşmə və digər insan fəaliyyəti – torpağın strukturu, bitki örtüyü və su balansını pozaraq təbii landşaftların tədricən səhraya çevrilməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən, səhralaşmanın səbəbləri, təsirləri və qarşısının alınması üçün tədbirlərin araşdırılması zəruridir. Davamlı idarəetmə yanaşmaları, təbii resursların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin qorunması sahəsində tədbirlər səhralaşmanın təsirlərini azaltmaq üçün əsas yollardan biridir.

Təbii landşaftların antropogenləşmə dərəcəsi ilə səhralaşma prosesi arasındakı asılılıq, insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri ilə əlaqəli olan mühüm bir məsələdir. Antropogenləşmə, insanların təbii landşaftlarda yaratdığı dəyişikliklərdən ibarətdir və bu dəyişikliklər ətraf mühitin balansını poza bilər. Səhralaşma prosesi isə yer üzərində torpaq və bitki örtüyünün tədricən azalması, su və qida ehtiyatlarının çətinləşməsi ilə müşahidə olunan bir prosesdir. Bu səbəblərdən dolayı antropogenləşmə dərəcəsinin artması, əksər hallarda səhralaşma prosesinin sürətlənməsinə və genişlənməsinə yol açır. Təbii ekosistemlərin qorunması və dayanıqlı resurs idarəçiliyi səhralaşmanın qarşısını almaqda mühüm rol oynayır.

Antropogenləşmə dərəcəsi artdıqca, təbii mühitin bu dəyişikliklərə davamlılığı azalır və nəticədə səhralaşma prosesi güclənir. Yəni, insanlar təbii mühitə daha çox müdaxilə etdikcə, səhralaşma daha sürətli və daha geniş ərazilərə yayılmağa başlayır. Bu, ekosistemlərin sağlamlığını və torpaqların məhsuldarlığını pisləşdirərək, əhəlinin yaşayış şəraitini və qida təhlükəsizliyini təhdid edir. Mövzu, təbiətə və ekoloji tarazlığa həssas yanaşmanı təşviq etmək məqsədi daşıyır və həm elmi, həm də ictimai baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii landşaftların antropogenləşmə dərəcəsi ilə səhralaşma prosesi arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Antropogen fəaliyyətlər – kənd təsərrüfatı, şəhərsalma, sənaye inkişafı və yol tikintisi

kimi insan təsirləri – təbii landşaftların strukturunu və funksionallığını dəyişdirir. Bu dəyişikliklər, xüsusilə torpaq örtüyü və su balansında dəyişikliklər yaratmaqla, səhralaşma prosesinə şərait yaradır.

Antropogenləşmə dərəcəsi artdıqca, landşaftın ekosistem xidmətləri zəifləyir. Bitki örtüyü azalır və torpaq eroziyası güclənir, bu isə torpağın məhsuldarlığını azaldır. Bu proseslərin təsiri ilə ərazi daha da quraqlaşır və səhralaşma sürətlənir. Məsələn, intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyəti torpağın üst münbit qatını zəiflədir, su mənbələrini israf edir və nəticədə səhralaşmaya yol açır.

Beləliklə, təbii landşaftların antropogenləşmə dərəcəsi artdıqca, səhralaşma riski də artır. Bu əlaqə, davamlı torpaq və su resurslarının idarə edilməsi ilə səhralaşma riskini azaltmaq üçün vacibdir.

Səhralaşma prosesinin qarşısını almaq üçün təbii landşaftlarda davamlı idarəetmə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər torpaq örtüyünün bərpası, bitki örtüyünün qorunması, su mənbələrinin səmərəli istifadəsi və eroziyanın qarşısının alınması kimi addımları əhatə edir.

Əsas tədbirlərdən biri əkinçilikdə və suarmada daha ekoloji yanaşmaların tətbiq edilməsidir. Məsələn, konservasiya əkinçiliyi, şumlama işlərinin məhdudlaşdırılması, növbəli əkin sistemi və s. üsullar torpaq münbitliyinin qorunmasını təmin edir. Bitkilərin şaxələndirilməsi və torpağın örtülü saxlanması isə eroziyanı azaldır, torpağın rütubət balansını tənzimləyir.

Digər bir önəmli yanaşma meşələrin qorunması və bərpasıdır. Meşələr torpağı quraqlıq və eroziyaya qarşı qoruyur, su balansını və atmosferin tərkibini tənzimləyir. Meşələrin qırılmasının qarşısını almaq, eyni zamanda, təbii landşaftın antropogenləşməsini yavaşladır.

Böyük və Kiçik Qafqazın dağ yamaclarında landşaftların ekogeokimyəvi qiymətləndirilməsi zərurəti insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi, ərazinin təbii ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsi, landşaft komponentlərinin rekreasiya imkanlarının araşdırılması səbəblərindən irəli gəlmişdir. Düzenlik ərazilərə nisbətən dağlıq ərazilər istər təbii amillər, istərsə də antropogen amillərin daha güclü təsirinə məruz qalır. Məhz bu amillərin təsirinin intensivliyinin nəticəsidir ki, dağlıq ərazilər daha çox geokimyəvilikə malikdir. Landşaftlarda, onun ayrı-ayrı komponentlərində kimyəvi elementlərin kəskin tərəddüdü ekosistemin ekoloji vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

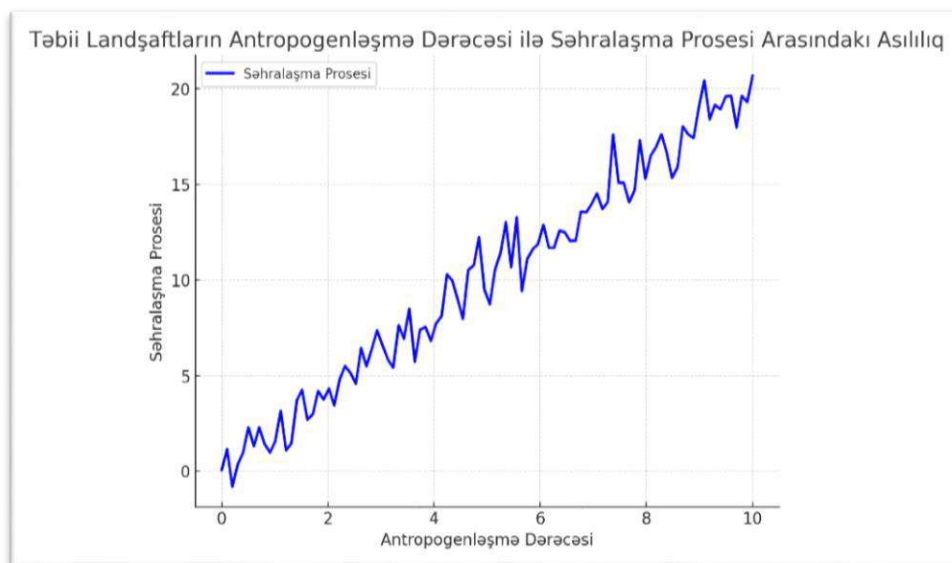
Landşaftların ekoloji vəziyyətinin pozulmasında təbii və antropogen təsirlərin nisbəti təbii şəraitdən, hipsometrik yüksəklikdən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, Böyük Qafqaz kimi dağlıq ərazilərdə yüksəkliyin artması ilə əlaqədar olaraq landşaftın litogen əsasının, dinamikliyinin güclənməsi və təbii dayanıqlılığının azalması nəticəsində landşaft-ekoloji vəziyyətin formalaşmasında təbii amillərin rolu artır. Həmçinin arid-denudasion alçaqdağlığın yarımsəhra, quru-çöl landşaftlarının da ekoloji vəziyyətinin dəyişməsində təbii proseslərin rolu çoxdur. [R.H.Daşdiyev, 2010, 38-39]

Səhralaşma prosesi dedikdə təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində quraq və yarımquraq ərazilərdə bioloji məhsuldarlığın kəskin şəkildə aşağı düşməsi və səhra vəziyyətinə enməsi başa düşülür.

Səhralaşma kompleks fiziki-coğrafi proses olduğu üçün onun müəyyən edilməsində aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunmalıdır:

- 1) Bitki örtüyü
- 2) Torpaq
- 3) Antropogen
- 4) Geomorfoloji
- 5) Hidrogeoloji

Qrafik 1

Göstərilən qrafik, təbii landşaftların antropogenləşmə dərəcəsi ilə səhrələşmə prosesi arasındakı asılılığı təsvir edir. Burada x oxu antropogenləşmə dərəcəsini (insan fəaliyyətləri ilə əlaqədar dəyişikliklər) və y oxu isə səhrələşmə prosesinin artmasını göstərir. Göründüyü kimi, antropogenləşmə dərəcəsi artdıqca, səhrələşmə prosesi də artır, bu da iki proses arasındakı pozitiv əlaqəni nümayiş etdirir. [www.eco.gov.az]

Son illərdə insanların intensiv təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri ilə ekoloji problemlər sırasına daxil olmuş səhrələşmə prosesinin qarşısının alınması zərurəti yaranmışdır. Səhrələşmə prosesinin intensivliyinə eroziya və denudasiya prosesləri güclü təsir göstərir. Həmçinin bu prosesin intensivliyinə ərazinin mənimsənilmə səviyyəsi də əhəmiyyətli təsir göstərir. Orta dağlıq ərazilərdə meylliyn yüksək olması ilə əlaqədar olaraq denudasiya prosesi daha intensiv gedir. İllik yağıntıların miqdarının çox olması eroziya və denudasiya proseslərini gücləndirir. Nəticədə dağ yamaclarında uçqun sürüşmə hadisələri baş verir. Arid və yarımarid ölkələrdə insanların fəal təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında səhrələşmə prosesinin geniş inkişafı, onu mühüm ekoloji problemlər sırasına çıxarmış və belə ölkələrdə ekoloji tarazlığın qorunması və səhrələşmə prosesinin qarşısının alınması istiqamətində son dövrlərdə ardıcıl tədqiqatlar aparılmağa başlanılmışdır. Respublikamızın əsas taxılçılıq, bağçılıq, qış otlaq bazası olan arid və semiarid rayonlarda səhrələşmə prosesinin öyrənilməsi və təbii mühitin optimallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səhrələşməni yaradan antropogen amillərə müx təlif proseslər və insanların təsərrüfat fəaliyyəti aid edilir. [H.H.Əsgərova, 2012, 51-52]

İnsan fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq torpaqların gübrələnməsi, pestisidlərdən istifadənin məhdudlaşdırılması və ekoloji tarazlığın qorunması da mühüm rol oynayır. Bu tədbirlər həm təbii landşaftın sağlamlığını qoruyur, həm də səhrələşmə riskini azaldır.

Antropogenləşmə və səhrələşmə arasındakı asılılığı nəzərə alaraq, digər mühüm tədbirlər də həyata keçirilə bilər. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə: İqlim dəyişikliyi antropogen fəaliyyətlər nəticəsində sürətlənir və səhrələşməni daha da gücləndirir. İstixana qazlarının azaldılması, alternativ enerji mənbələrinə keçid və karbon qazının atmosferdə azaldılması kimi tədbirlər iqlim dəyişikliyinə təsirlərini yüngülləşdirə bilər.

2. Təhsil və ictimai maarifləndirmə: Yerli əhalinin və fermerlərin səhrələşmənin səbəbləri və nəticələri barədə maarifləndirilməsi vacibdir. Əkinçilik və torpaq idarəetməsində ekoloji yanaşmaları tətbiq etməyi öyrənən əhali daha davamlı fəaliyyətlər həyata keçirə və səhrələşmənin qarşısını ala bilərlər.

3. Suyun idarə edilməsi: Quraq ərazilərdə suyun optimal idarə olunması səhrələşmənin qarşısını

almaqda mühüm rol oynayır. Suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, damcı suvarma texnologiyalarının tətbiqi və su ehtiyatlarının düzgün planlaşdırılması su resurslarını qorumağa kömək edir.

4. Təbii landşaftların qorunması üçün qanunvericilik: Dövlət səviyyəsində təbii landşaftların qorunması və antropogen təsirlərin məhdudlaşdırılması üçün qanunlar qəbul edilə bilər. Torpaq və su resurslarından səmərəli istifadəyə dair qanunların tətbiqi, ətraf mühitə ziyan verən fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi səhralaşmanın azalmasına yardım edə bilər.

5. Məlumatların və monitorinqin artırılması: Səhralaşma prosesini və antropogen fəaliyyətlərin təsirlərini izləmək üçün inkişaf etmiş monitorinq sistemlərindən istifadə etmək lazımdır. Peyk görüntüləri, torpaq analizləri və iqlim məlumatları bu prosesləri izləməyə və qarşısını almaq üçün daha effektiv strategiyalar hazırlamağa imkan verir.

Nəticədə, təbii landşaftların qorunması və səhralaşma ilə mübarizə üçün bütün bu tədbirlər birlikdə tətbiq edilməlidir. Təbiətə qarşı həssas yanaşma, davamlı idarəetmə və effektiv qanunvericilik ilə təbii landşaftların sağlamlığını qorumaq və səhralaşmanın qarşısını almaq mümkündür.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası dünyanın az torpaq ehtiyatlarına malik olan dövlətlərdəndir və burada əhalinin orta sıxlığı (92 nəfər) ümumi dünya göstəricilərindən (43 nəfər) yüksəkdir. Ölkənin mövcud ərazilərinin 48%-i kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb edilmişdir. Bu göstərici əhalisi sıx olan ölkələrdə, o cümlədən, yüksək iqtisadi inkişafa malik olan Qərbi Avropada 50%-dən artıqdır. Ona görə də Azərbaycan Respublikası kimi ölkələrdə səhralaşma torpaqların degradasiyasının qarşısının alınması çox ciddi aktual ekoloji problemlərdəndir. Səhralaşma - torpaqların degradasiyasına qarşı mübarizə tədbirləri hazırlamaq üçün ilk növbədə həmin ərazilərin təhlükəsizlik cəhətdən qiymətləndirilməsi və xəritələşdirilməsi vacibdir. [T.A.Xəlilov, M.A.Zeynalov, 2013, 90-91]

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, təbii landşaftların antropogenləşməsi və səhralaşma arasında güclü bir əlaqə mövcuddur və bu əlaqə ekosistemlərin tarazlığını ciddi şəkildə təhdid edir. İnsan fəaliyyətləri nəticəsində landşaftlar pozulduqca, səhralaşma prosesi daha da sürətlənir. Buna görə, təbii resursları qorumaq və davamlı istifadəsini təmin etmək üçün ekoloji əkinçilik, meşələrin qorunması, suyun səmərəli idarəsi, maarifləndirmə və qanunvericilik kimi tədbirlərin birgə həyata keçirilməsi vacibdir. Əgər bu tədbirlər ardıcıl və koordinasiyalı şəkildə tətbiq edilərsə, təbii landşaftlar qorunaraq səhralaşma riski azaldıla bilər. Bu yanaşma həm ekosistemlərin davamlılığına, həm də insanların yaşayış şəraitinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Təkliflər

Səhralaşma prosesini yavaşlatmaq və təbii landşaftların qorunmasını təmin etmək üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

1. Ekoloji əkinçilik və torpaq idarəetməsi: Kənd təsərrüfatında ekoloji və davamlı əkinçilik metodlarının tətbiqini təşviq etmək lazımdır. Konservasiya əkinçiliyi, növbəli əkin, minimum torpaq şumlanması və torpaq örtüsünü qoruma tədbirləri torpaq eroziyasını azaldır və münbitliyi qoruyur.

2. Meşələrin qorunması və bərpası: Meşələrin qırılmasının qarşısını almaq və tükənmiş meşə ərazilərini bərpa etmək üçün proqramlar həyata keçirilməlidir. Meşələr torpaq eroziyasını və su balansını tənzimləyir, həmçinin karbon qazını azaldaraq iqlim dəyişikliyinə qarşısını almağa kömək edir.

3. Suyun səmərəli idarə olunması: Quraq ərazilərdə su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün damcı suvarma sistemləri və digər müasir suvarma texnologiyaları tətbiq edilməlidir. Bu üsullar həm suya qənaət edir, həm də torpağı qoruyur.

4. Maarifləndirmə kampaniyaları: Yerli əhali və fermerlər arasında səhralaşma və onun zərərləri haqqında maarifləndirici proqramlar təşkil olunmalıdır. Onlara davamlı kənd təsərrüfatı metodları və ətraf mühitə həssas yanaşmalar barədə məlumat verilməlidir.

5. Qanunvericilik və siyasətlər: Səhralaşmanın qarşısını almaq üçün torpaq və su resurslarının qorunması ilə bağlı qanunlar qəbul edilməli və bu qanunlar ciddi şəkildə tətbiq olunmalıdır. Antropogen təsirləri məhdudlaşdırmaq və təbii landşaftları qorumaq üçün dövlət dəstəyi artırılmalıdır.

6. Monitoring və məlumat toplama: Səhralaşma risklərinin vaxtında aşkarlanması üçün peyk məlumatları, torpaq və iqlim analizlərinə əsaslanan monitoring sistemləri qurulmalıdır. Bu məlumatlar risklərin qiymətləndirilməsinə və uyğun tədbirlərin alınmasına kömək edəcəkdir.

Bu təkliflər vahid yanaşma ilə həyata keçirildikdə, təbii landşaftların qorunmasına və səhralaşma prosesinin yavaşladılmasına mühüm təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. H.H.Əsgərova. Landşaftların səhralaşmasının fitocoğrafi xüsusiyyətlərin tədqiqi. Bakı-2012. 184 s.
2. Q.S.Rüstəmov, A.M.Rüstəмова. Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının ekogeokimyəvi xüsusiyyətləri. Bakı-2016. 190 s.
3. M.Ə.Süleymanov. Landşaftşünaslığın əsasları. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı. Bakı-1998
4. R.H.Daşdiyev. Landşaftın ekologiyası. Bakı-2010. 140 s.
5. T.A.Xəlilov, M.Ə.Zeynalova. Qlobal ekoloji problemlər. Bakı-2013, 212 s.
6. www.eco.gov.az

SUMMARY

There is a strong relationship between the degree of anthropogenicization of natural landscapes and the desertification process. Human activities disrupt the structure of the landscape, which leads to soil erosion, loss of vegetation cover and, ultimately, desertification. To prevent desertification, measures such as ecological farming, forest protection, efficient water use and combating climate change should be taken. Education and legislation are also important. With the joint implementation of these measures, the risk of desertification can be reduced by protecting natural landscapes.

Keywords: *relief, ecogeochemical, differentiation, ecosystem, denudation*

TƏBİİ SEOLİT OLAN APOFİLİTLƏ BALIQ SÜMÜYÜNÜN MODİFİKASIYASI İLƏ ÇİRKAB SUYUNDAN AĞIR METALLARIN SORBSİYASI

Huseyn ABDULLAYEV
hhuseyn.abdullayev.2000@bk.ru
Orcid ID: 0009-0009-7888-8218
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu tədqiqatda təbii seolit apofilit, forel balığından alınmış balıq sümüyü və silisium aerogeli ilə modifikasiya edilərək çirkab sudan ağır metalların (Co və Pb) sorbsiyası öyrənilmişdir. Eksperimental tənzimləmədə 0.7 mm və 0.5 mm ölçülü apofilit hissəcikləri, silisium aerogeli və 0.3 mm ölçülü balıq sümüyü hissəciklərindən istifadə edilmişdir. Modifikasiya prosesi 100-140°C temperatur intervalında aparılmış və hər 10°C artımda sorbsiya qabiliyyəti qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, modifikasiya Co və Pb sorbsiya effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu tədqiqat təbii və ekoloji cəhətdən təmiz materialların ağır metalların təmizlənməsi və çirkab suların təmizlənməsində potensial tətbiqini vurğulayır.

Açar sözlər: *təbii seolit, apofilit, silisium aerogeli, forel balığı sümüyü, Co və Pb sorbsiyası, çirkab suyun təmizlənməsi, ağır metalların təmizlənməsi, temperaturdan asılı adsorbsiya, ekoloji təmiz materiallar.*

Giriş

Sənaye və insan fəaliyyəti ilə əlaqəli çirkab sularda ağır metal çirkləndiricilərinin artması həm insan sağlamlığı, həm də ətraf mühit üçün əhəmiyyətli təhlükə yaradır. Bu məqalə ağır metal hissəciklərinin çirkab sulardan çıxarılması üçün tətbiq olunan adsorbsiya, membranın ayrılması, kimyəvi, elektrik və fotokatalitik üsulları əhatə edən müxtəlif üsulları tənqidi şəkildə nəzərdən keçirir. Adsorbsiya strategiyaları böyük diqqəti cəlb etsə də, müxtəlif hissəcik növlərinin eyni vaxtda çıxarılması, uzun saxlama müddətləri və adsorbentlərin davamlılığı kimi problemlər davam edir. Kimyəvi və membran yanaşmaları praktiki olsa da, geniş lil əmələ gəlməsi və emaldan sonrakı tələblərlə bağlı narahatlıq doğurur. Elektrik üsulları effektivliyini nümayiş etdirir, lakin əhəmiyyətli həcmdə lil məsələsi problem olaraq qalır. Fotokatalitik əsaslı üsullar perspektivlidir, lakin hələ də inkişafın yeni mərhələsindədir. Gələcək tədqiqatlar üçün diqqəti ekoloji cəhətdən təmiz, qənaətcil və davamlı materiallar və metodologiyalara yönəltmək vacibdir. Əlavə olaraq, tədqiqat tədqiqatlarında sintetik həllərdən daha çox həqiqi tullantı sularından istifadə tapıntıların tətbiqini artırmaq üçün çox vacibdir. Məqalə elektrokaplama, mədənçıxarma və neft-kimya kimi sənayelərdən ağır metallarla çirklənmənin təcili həllinə ehtiyac olduğunu vurğulayaraq, ağır metalların bioloji parçalanmayan və potensial kanserogen təbiətini vurğulayır. Ümumi məqsəd suyun keyfiyyətini qorumaq və ağır metallarla çirklənmənin insan sağlamlığına və ekosistemlərə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün innovativ və səmərəli yanaşmaların araşdırılmasını təşviq etməkdir (Abdullayev, 2024)

Təbii seolitlər su, qələvi və qələvi torpaq kationları ilə işğal olunmuş məsamələri ehtiva edən çərçivə quruluşuna malik kristal hidratlı alüminosilikatlar olan bol və ucuz resurslardır. Yüksək kation-mübadilə qabiliyyətinə və molekulyar ələk xüsusiyyətlərinə görə təbii seolitlər son onilliklərdə ayırma və təmizləmə proseslərində adsorbent kimi geniş istifadə edilmişdir. Bu yazıda biz təbii seolitlərin su və çirkab suların təmizlənməsində adsorbent kimi son inkişafını nəzərdən keçiririk. Təbii seolitlərin xassələri və modifikasiyası müzakirə olunur. Dünyadakı müxtəlif təbii seolitlər ammonium və ağır metal ionları kimi kationlar üçün müxtəlif ion mübadiləsi qabiliyyətini göstərmişdir. Bəzi seolitlər də sulu məhluldan anionların və üzvi maddələrin adsorbsiyasını göstərir.

Təbii seolitlərin modifikasiyası turşu müalicəsi, ion mübadiləsi və səthi aktiv maddələrin funksionallaşdırılması kimi bir neçə üsulla həyata keçirilə bilər ki, bu da dəyişdirilmiş seolitlərin üzvi maddələr və anionlar üçün daha yüksək adsorbsiya qabiliyyətinə nail olmasını təmin edir. (Shaobin Wang, 2010)

Tədqiqatçılar ağır metalların çıxarılması üçün istifadə edilə bilən həm yeni, həm də qənaətcil taktikaları əhatə edən çirkab suların təmizlənməsi sahəsində geniş şəkildə aparılmışdır. Buna görə də, bu sahədə bir çox diqqəti cəlb edən materiallardan biri təbii seolit mineralları, xüsusilə də klinoptilolit idi. Bu təbii minerallar çox böyük səth sahəsinə, ion mübadiləsi qabiliyyətinə, eləcə də yer qabığından bolca tapıldığına görə aşağı qiymətə malik olması ilə tanınır. Bu yeni metodun potensial faydası ondan ibarətdir ki, böyük miqdarda ucuz boşluq və adsorbent minerallar bərpa oluna bilər. Buna baxmayaraq, zəhərli metal ionlarının mürəkkəb təbiəti çox vaxt seçicilik və udma baxımından problemlərə səbəb olur. Son zamanlarda yeni adsorbentlər yaratmaq üçün polietilen qlikol kimi qeyri-toksik polimerlərin klinoptilolit çərçivələrinə daxil edilməsi böyük maraq yaratmağa başladı. Bu polimerlər və təbii seolit materialları arasında aşkar edilən effektiv sinerji sayəsində bu ağır metal ionlarının məhlullardan çıxarılması üçün təkmilləşdirilə bilən ağır metalların çeşidi yaradılmışdır (Gülziyə A. Seilxanova, 2019).

Adsorbsiya qabiliyyəti aşağı olsa belə, seolitlər məsaməli quruluşunu və böyük səth sahəsinə nəzərə alaraq tullantı sularının kation dəyişdirici vasitəsi ilə təmizlənməsi proseslərində geniş şəkildə iştirak edirlər. Hazırda müşahidə olunan şey, çirkləndiricilərlə işləməkdə effektiv olmasını təmin etmək üçün mövcud səth modifikasiyası üsullarının optimallaşdırılmasıdır. Teorik olaraq, kimyəvi modifikasiya seolitə səth xüsusiyyətlərini dəyişdirərək, məsamə strukturunu ammonium, fosfor və ağır metalları seçici şəkildə aradan qaldıra biləcəyi arzuolunmaz hala gətirəcək şəkildə qurur. Bu seolitə məsaməli təbiəti və adsorbsiya xarakteristikasına görə ən yaxşısı olduğu deyilir ki, bu da seolitə sənaye çirkab sularının təmizlənməsində istifadə edilməsini məqsədəuyğun edir və suyun təmizlənməsi sistemlərində böyük fərq yaradır (Jiahui Shi, 2018).

Material və metod:

Material: Əsas material olan apofilit ($(K,Na)Ca_4Si_8O_{20}(F,OH) \cdot 8H_2O$) Rusiyadan sifariş edilmişdir. Apofilitin xüsusiyyətləri arasında onun yüksək absorpsiya qabiliyyəti və müsbət kationları (məsələn, metallar) birləşdirə bilmək bacarığı vardır. Bu xüsusiyyətlər apofiliti, su təmizlənməsi və ağır metalların (məsələn, Cu, Pb, Cd) ayrılması üçün effektiv sorbent kimi istifadə etməyə imkan verir. Apofilitin strukturu və təbii mənşəyi, onu ekoloji cəhətdən davamlı və sərfəli bir təmizləmə texnologiyası üçün ideal seçim edir. Əlavə olaraq lazımi materiallardan olan balıq sümüyü Xəzər dənizində yaşayan foreldən (qızıl xallı balıq) istifadə edilmişdir. Balıq sümükləri yüksək miqdarda kalsium fosfat və kolagen ehtiva edir, bu da onların metal ionlarını (özəlliklə kalsium və fosfat ionlarını) udma qabiliyyətini artırır. Kolagen və digər üzvi maddələr balıq sümüklərinin səthində mikro strukturlar yaradır, bu da metal ionlarının yığılmasına imkan verir. Siliko aerogel Türkiyədən sifariş verilmişdir və lazımi üç maddədən istifadə edərək apofiliti modifikasiya edilmişdir.

Apofilit

Balıq sümüyünün unu

Siliko aerogel

1.1 Təbii Seolit Apofilit:

Təbii seolit apofilit, çirkab sudan ağır metalların sorbsiyası üçün istifadə edilən əsas materiallardan biridir. Apofilit, yüksək səth sahəsi və ion dəyişmə xüsusiyyətləri ilə tanınır. Bu

tədqiqatda apofilitin iki fərqli ölçüsü istifadə edilmişdir: 0.7 mm və 0.5 mm. Apofilitin bu ölçüləri, adsorbsiya prosesində effektivliyin artırılmasına kömək etmişdir.

1.2. Forel Balığından Alınmış Balıq Sümüyü:

Balıq sümüyü, təbii və bioloji mənşəli adsorbent olaraq seçilmişdir. Forel balığından alınmış balıq sümüyü, əsasən kalsium fosfatlardan ibarətdir və ağır metal ionları ilə əlaqə qurma qabiliyyətinə malikdir. Bu tədqiqatda balıq sümüyünün 0.3 mm ölçüsündə olan hissəcikləri istifadə edilmişdir. Balıq sümüyünün təbii tərkibi, adsorbsiya prosesində əhəmiyyətli bir rol oynamışdır.

1.3. Silisium Aerogeli:

Silisium aerogeli, yüksək porozluğa və böyük səth sahəsinə malik olan bir materialdır. Bu xüsusiyyətləri sayəsində silisium aerogeli, adsorbsiya prosesində ağır metalları bağlamaq üçün effektiv bir seçimdir. Aerogelin yüksək səth sahəsi, ağır metal ionlarının bağlanması mühüm rol oynamışdır. Silisium aerogeli, modifikasiya prosesi üçün əlavə edilmişdir.

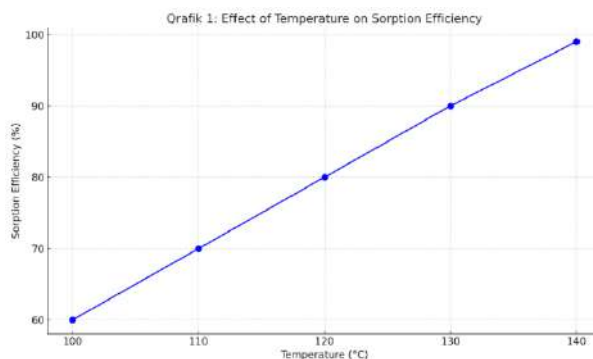
1.4. Kimyəvi Reaktivlər və Çirkab Su:

Ekspperimentlərdə istifadə olunan kimyəvi reaktivlər, sintetik çirkab su hazırlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Çirkab su, Co və Pb ionları ilə zənginləşdirilmişdir. CoCl_2 və $\text{Pb}(\text{NO}_3)_2$ (kobalt və qurğuşun duzları) istifadə edilərək sintetik çirkab su yaradılmışdır.

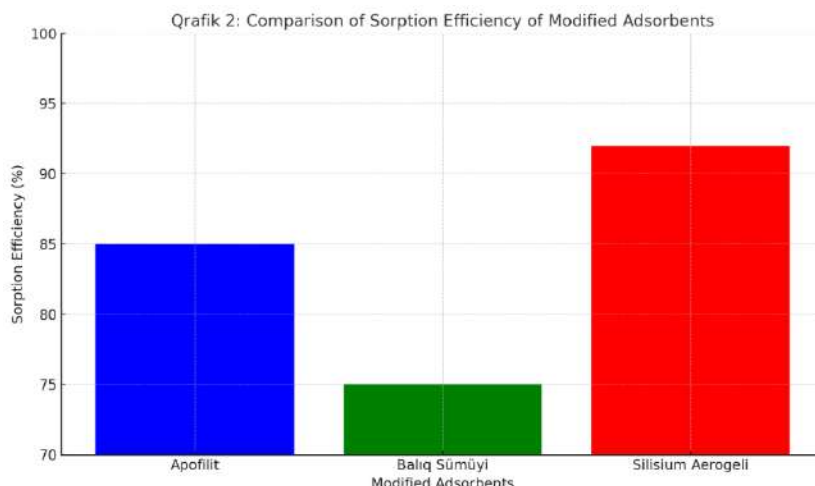
2. Metodlar:

2.1. Modifikasiya Prosesi:

Modifikasiya prosesi, təbii seolit apofilitinin balıq sümüyü və silisium aerogeli ilə qarışdırılaraq sorbsiyan qabiliyyətinin artırılması məqsədilə həyata keçirilmişdir. Hər üç material (apofilit, balıq sümüyü və silisium aerogeli) müvafiq ölçülərdə hazırlanmış və əvvəlcədən təmizlənmişdir. Modifikasiya, 100°C-dən 140°C-yə qədər olan temperatur intervalında aparılmışdır. Temperatur hər 10°C artdıqda, sorbsiyanın effektivliyi qiymətləndirilmişdir.

Qrafik 1 Temperaturun sorbsiya effektivliyinə təsiri, sorbsiya effektivliyinin 100°C-dən 140°C-yə qədər artan temperaturla necə yüksəldiyini göstərir.

Qrafik 2: Modifikasiya edilmiş adsorbentlərin (Apofilit, Balıq Sümüyü və Silisium Aerogeli) sorbsiya effektivliyinin müqayisəsi, onların ağır metalların sorbsiyasında fərqli göstəriciləri

Sorbsiya Dərəcəsinin Hesablama:

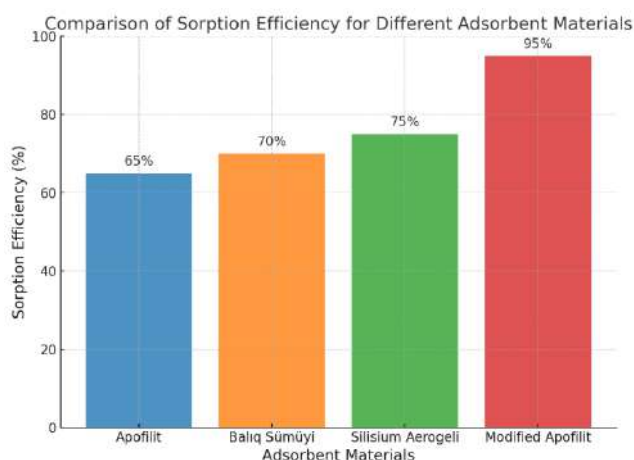
Sorbsiya kapasitesi, müəyyən bir adsorbentin ağır metal ionlarını maksimum şəkildə bağlama qabiliyyətini ölçmək üçün istifadə edilən bir parametredir. Bu parametrlər aşağıdakı tənliklə hesablanırlar:

$$Q_e = \frac{(C_0 - C_e) \cdot V}{m}$$

burada:

- Q_e = sorbsiya dərəcəsi (mg/g),
- C_0 = başlangıç metal konsentrasiyası (mg/L),
- C_e = tənzimlənmiş metal konsentrasiyası (mg/L),
- V = həllin həcmi (L),
- m = adsorbentin kütləsi (g).

Bu tənliklə sorbsiya effektivliyi və kapasitesi müəyyən edilərək materialların performansı müqayisə edilmişdir.

Qrafik 3. Müxtəlif adsorbent materialların sorbsiya effektivliyinin müqayisəsi. Apofilit, Balıq Sümüyü, Silisium Aerogeli və Modifikasiya olunmuş Apofilit arasında Modifikasiya olunmuş Apofilitin ən yüksək sorbsiya effektivliyinə malik olduğu müşahidə edilmişdir.

Nəticə

Bu tədqiqatda, təbii seolit apofilit, forel balığından alınan balıq sümüyü və silisium aerogeli ilə modifikasiya edilərək çirkab sudan ağır metalların (Co və Pb) sorbsiyası öyrənilmişdir. Təcrübələr nəticəsində, modifikasiya edilmiş materialların sorbsiya qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artırıldığı aşkar olunmuşdur. Temperaturun 100°C ilə 140°C arasında dəyişməsi ilə modifikasiya prosesi, sorbsiyon effektivliyini artırmış və hər 10°C artımda sorbsiya qabiliyyətində müəyyən bir yüksəliş müşahidə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, H. (2024). Cleaning Heavy Metals from Contaminated Water through Absorption. Higher Education in the Regions: Realities and Perspectives" IV International Scientific Conference, (ss. 218-221). QUBA CITY.
2. Jiahui Shi, Z. Y. (2018). Preparation and application of modified zeolites as adsorbents in wastewater treatment. n Water Science & Technology Water Supply, 1-16.
3. Kosar Hikmat Hama Aziz, c. a. (2023). Heavy metal pollution in the aquatic environment: efficient and low-cost removal approaches to eliminate their toxicity: a review. RSC Adv, 17595–17610.
4. Shaobin Wang, Y. P. (2010). Natural zeolites as effective adsorbents in water and wastewater treatment. Chemical Engineering Journal , 11-24.
5. X.N.İlyasova. (2022). Təbii və sintetik sorbentlər üzərində ağır metallar olan CO₂⁺ və CD₂⁺ ionlarının dəyişmə tarazlığının tədqiq edilməsi. azerbaijan chemical journal.

SUMMARY

This study investigates the sorption of heavy metals (Co and Pb) from wastewater using naturally occurring zeolite apophyllite, fish bones sourced from forel fish, and silicon aerogel, which were modified for enhanced efficiency. The experimental setup utilized apophyllite particles of 0.7 mm and 0.5 mm, silicon aerogel, and 0.3 mm fish bone particles. The modification process was conducted in a temperature range of 100-140°C, with sorption capacity evaluated at every 10°C increase. The results demonstrated a significant improvement in Co and Pb sorption efficiency due to the modification. This study highlights the potential applications of natural and environmentally clean materials for heavy metal removal and wastewater treatment.

Keywords: Natural zeolite, apophyllite, silicon aerogel, forel fish bone, Co and Pb sorption, wastewater treatment, heavy metal removal, temperature-dependent adsorption, environmentally clean materials.

TULLANTI KAĞIZLARININ TƏKRAR EMALI TEXNOLOGİYALARI VƏ KAĞIZ ƏMƏLƏ GƏTİRMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Aytən VƏLİYEVƏ

ayten.mammadova99@gmail.com;

Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə

Kağız tullantılarının təkrar emalı resursların davamlı istifadəsi və ətraf mühitə təsirin azaldılması üçün mühüm prosesdir. Tullantı liflərinin kağız hazırlama xüsusiyyətləri təkrar emal prosesinin keyfiyyətində və səmərəliliyində mühüm rol oynayır. Bu yazıda biz tullantı kağızlarının təkrar emalı üçün istifadə olunan cari texnologiyaları və tullantı liflərinin kağız hazırlama xüsusiyyətlərinə nəzarət etmək üçün tənzimləyici tədbirləri nəzərdən keçiririk. Biz tullantı kağızı müxtəlif növlərə ayırmaq üçün istifadə olunan müxtəlif üsulları, məsələn, boyasızlaşdırma və pulpa kimi istifadə olunan kağızları və təkrar emal edilmiş kağızın keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə olunan üsulları müzakirə edirik. Biz həmçinin lif tərkibi, morfologiyası və kimyəvi xassələri də daxil olmaqla, tullantı liflərinin kağız hazırlama xüsusiyyətlərinə təsir edən amilləri və bu xüsusiyyətləri tənzimləmək üçün istifadə edilən üsulları, məsələn, bərkə liflərlə qarışdırma və kimyəvi müalicəni araşdırırıq. Bundan əlavə, biz tullantı kağızlarının təkrar emalı prosesinin təhlükəsizliyini və ekoloji dayanıqlığını təmin etmək üçün hökumətlər və sənaye təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən tənzimləyici tədbirləri müzakirə edirik.

Açar sözlər: *kağız tullantıları, təkrar emal, mürəkkəbdən təmizləmə, pulpa, kağız hazırlama xassələri, lif tərkibi, morfologiya, kimyəvi emal, tənzimləmə tədbirləri.*

Giriş

Kağız tullantılarının təkrar emalı kağız istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq və davamlı resurslardan istifadəni təşviq etmək üçün mühüm prosesdir. Təkrar emal prosesi kağız tullantılarının müxtəlif siniflərə ayrılmasını, çirklərin çıxarılmasını və liflərin kağız istehsalı üçün sellüloza çevrilməsini əhatə edir. Bununla belə, təkrar emal prosesinin keyfiyyəti və səmərəliliyi lif tərkibi, morfologiyası və kimyəvi xassələri kimi amillərdən təsirlənə bilən tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Kağız tullantılarının təkrar emalı prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin etmək üçün müxtəlif texnologiyalar və tənzimləyici tədbirlər hazırlanmışdır. Kağız tullantılarını ayırmaq və təkrar emal edilmiş kağızın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunan ümumi üsullar mürəkkəbin təmizlənməsi və pulpalanmasıdır. Bundan əlavə, tullantı liflərin kağız istehsal xüsusiyyətlərini tənzimləmək üçün bərkə liflərlə qarışdırma və kimyəvi müalicədən istifadə olunur.

Bundan əlavə, tullantı kağızlarının təkrar emalı prosesinin təhlükəsizliyini və ekoloji dayanıqlığını təmin etmək üçün hökumətlər və sənaye təşkilatları tərəfindən tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərə kimyəvi maddələrin istifadəsi, tullantıların utilizasiyası və emissiyaya nəzarət qaydaları daxildir.

Bu yazıda biz tullantı kağızlarının təkrar emalı üçün istifadə olunan mövcud texnologiyaları və tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinə nəzarət etmək üçün tənzimləyici tədbirləri nəzərdən keçiririk. Biz həmçinin tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinə təsir edən amilləri və bu xüsusiyyətləri tənzimləmək üçün istifadə olunan üsulları müzakirə edirik. Nəhayət, biz tullantı kağızının təkrar emalı prosesinin təhlükəsizliyini və ekoloji dayanıqlığını təmin etmək üçün həyata keçirilən tənzimləyici tədbirləri nəzərdən keçiririk.

Kağız tullantılarının təkrar emalı kağız istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq və davamlı

resurslardan istifadəni təşviq etmək üçün vacib bir prosesdir. Təkrar emal prosesi kağız tullantılarının müxtəlif siniflərə ayrılmasını, çirklərin çıxarılmasını və liflərin kağız istehsalı üçün sellüloza çevrilməsini əhatə edir. Bu yazıda tullantıların təkrar emalında istifadə olunan müxtəlif texnologiyalardan bəhs edəcəyik. Mürəkkəbin təmizlənməsi tullantı kağızı müxtəlif növlərə ayırmaq üçün ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Proses kimyəvi və mexaniki proseslərdən istifadə edərək liflərdən mürəkkəb və digər çirkləndiricilərin çıxarılmasını nəzərdə tutur. Mürəkkəblərin təmizlənməsi flotasiya, yuyulma və ya enzimatik müalicə kimi müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Flotasiya boyama, mürəkkəbi liflərdən ayırmaq üçün hava kabarcıklarının istifadəsini əhatə edən məşhur bir texnikadır. Mürəkkəb və çirkləndiriciləri yumaq üçün suyun istifadəsini nəzərdə tutan başqa bir üsul mürəkkəbin yuyulmasıdır. Enzimatik boyama mürəkkəb və digər çirkləndiriciləri parçalamaq üçün fermentlərin istifadəsini nəzərdə tutur [1, p.34]

Şəkil 1: Mürəkkəb təmizləmə

Enzim	Funksiya
Amilaz	Nişasta və nişasta əsaslı qirləri parçalayır
Lipaz	Yağ və yağ əsaslı qirləri parçalayır
Proteaz	Protein və protein əsaslı qirləri parçalayır
Selüloz	Selüloz əsaslı qirləri parçalayır
Laktaz	Laktos əsaslı qirləri parçalayır
Mannanaz	Mannan əsaslı qirləri parçalayır
Pektinaz	Pektin əsaslı qirləri parçalayır
Amilaz	Nişasta əsaslı qirləri parçalayır

Kağız tullantılarının təkrar emalında daha bir kritik proses. Proses su və kimyəvi maddələrdən istifadə edərək liflərin mexaniki olaraq pulpaya parçalanmasını əhatə edir. Mexanik pulpa, lifləri ayırmaq üçün fiziki qüvvənin istifadəsini nəzərdə tutan bir üsuldur. O, adətən qəzet kağızı və qablaşdırma kağızı istehsal etmək üçün istifadə olunur. Kimyəvi pulpa, digər tərəfdən, lifləri həll etmək və ayırmaq üçün kimyəvi maddələrin istifadəsini nəzərdə tutur. Çox vaxt yüksək keyfiyyətli kağız istehsalı üçün istifadə olunur.

Tullantıların təkrar emalında digər mühüm texnologiya kağız istehsalıdır. Bu proses bir sıra mexaniki və kimyəvi proseslər vasitəsilə sellülozun kağıza çevrilməsini nəzərdə tutur. Son məhsulun keyfiyyəti və xassələri lif tərkibi, morfologiyası və kimyəvi xüsusiyyətləri kimi müxtəlif amillərdən asılıdır [2, s.111-112]. Bu üsullara əlavə olaraq, tullantı kağızlarının təkrar emalı prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaq üçün müxtəlif digər texnologiyalar hazırlanmışdır. Bu texnologiyalara emal, ağartma və örtük daxildir. Təmizləmə liflərin bağlanma xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün mexaniki müalicəni əhatə edən bir prosesdir. Ağartma kimyəvi maddələrdən istifadə edərək liflərdən qalıq liqнинin və digər çirklərin çıxarılmasını əhatə edən bir prosesdir. Kaplama, xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün kağızın səthinə nazik bir material qatının tətbiqini əhatə edən bir prosesdir.

Bundan əlavə, tullantı liflərin kağız istehsal xüsusiyyətlərini tənzimləmək üçün bəzi liflərlə qarışdırma və kimyəvi müalicədən istifadə olunur. Bəzi liflərlə qarışdırmaq təkrar emal edilmiş kağızın keyfiyyətini və xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Kimyəvi müalicə həmçinin liflərin gücünü artırmaq və mürəkkəbin udulmasını azaltmaq kimi xüsusiyyətlərini dəyişdirmək üçün istifadə edilə bilər [3, s.98].

Kağız tullantılarının təkrar emalı prosesinin təhlükəsizliyini və ekoloji dayanıqlığını təmin

etmək üçün müxtəlif tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərə kimyəvi maddələrin istifadəsi, tullantıların utilizasiyası və emissiyaya nəzarət qaydaları daxildir. Məsələn, xlor kimi zəhərli kimyəvi maddələrin istifadəsi məhdudlaşdırılmış və əvəzinə hidrogen peroksid kimi alternativ kimyəvi maddələrdən istifadə edilmişdir. Tullantıların utilizasiyası və emissiyaya nəzarət qaydaları da təkrar emal prosesinin ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək üçün həyata keçirilib.

Nəticə olaraq, tullantı kağızın təkrar emalı kağız istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq və davamlı resurs istifadəsini təşviq etmək üçün kritik bir prosesdir. Kağız tullantılarının təkrar emalı üçün istifadə olunan texnologiyalara mürəkkəbin təmizlənməsi, pulpa, kağız istehsalı, təmizlənmə, ağartma və örtük daxildir. Bu texnologiyalar təkrar emal prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, tullantı liflərin kağız istehsal xüsusiyyətlərini tənzimləmək üçün bəzi liflərlə qarışdırma və kimyəvi müalicədən istifadə olunur. Prosesin təhlükəsizliyini və ekoloji sabitliyini təmin etmək üçün müxtəlif tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilmişdir [4, s.193-194].

Təkrar emal prosesinin keyfiyyəti və səmərəliliyi lif tərkibi, morfologiyası və kimyəvi xassələri kimi amillərdən təsirlənə bilən tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu bölmədə tullantı liflərinin

kağız istehsal xüsusiyyətlərini tənzimləmək üçün istifadə olunan üsulları müzakirə edəcəyik.

Lif tərkibi tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinə təsir edən kritik amillərdən biridir. Müxtəlif növ liflər təkrar emal prosesinin keyfiyyətinə və səmərəliliyinə təsir edə biləcək fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Məsələn, sərt ağaclar daha qısa liflərə və yüksək liqnin tərkibinə malikdir, bu da onları yüksək keyfiyyətli kağız istehsalı üçün daha az uyğun edir. Yumşaq ağaclar isə daha uzun liflərə və daha az liqnin tərkibinə malikdir, bu da onları yüksək keyfiyyətli kağız istehsalı üçün daha əlverişli edir. Odur ki, kağız tullantılarının təkrar emalında lif tərkibinin tənzimlənməsi vacibdir [5, s.23].

Tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərini tənzimləmək üçün istifadə edilən başqa bir üsul kimyəvi təmizləmədir. Kimyəvi müalicə gücü artırmaq və mürəkkəbin udulmasını azaltmaq kimi liflərin xüsusiyyətlərini dəyişdirmək üçün istifadə edilə bilər. Bu məqsədlə adətən hidrogen peroksid, natrium hidroksid və natrium silikat kimi kimyəvi maddələr istifadə olunur. Bununla belə, təkrar emal prosesində kimyəvi maddələrin istifadəsi suyun çirklənməsi və zəhərli tullantıların utilizasiyası kimi ətraf mühitə də təsir edir. Buna görə də təkrar emal prosesinin təhlükəsizliyini və davamlılığını təmin etmək üçün kimyəvi emalın tənzimlənməsi vacibdir.

Lif morfologiyasını tənzimləmək üçün istifadə edilən üsullardan biri təmizləmədir. Təmizləmə liflərin bağlanma xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün mexaniki müalicəni əhatə edən bir prosesdir. Təmizləmə lifləri daha kiçik və daha vahid ölçülərə ayırmağa kömək edə bilər ki, bu da təkrar emal prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır. Bununla belə, həddindən artıq təmizləmə də liflərə zərər verə bilər və onların gücünü azalda bilər ki, bu da təkrar emal edilmiş kağızın keyfiyyətinə təsir edə bilər. Buna görə də emalın tənzimlənməsi təkrar emal prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin etmək üçün vacibdir. Nəhayət, liflərin kimyəvi xassələri, məsələn, onların pH və kimyəvi tərkibi, tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinə də təsir edə bilər. Kimyəvi xüsusiyyətlər təkrar emal prosesində istifadə olunan boya təmizləyiciləri və ağartıcılar kimi kimyəvi maddələrin işinə təsir göstərə bilər. Buna görə də, tullantı kağızlarının təkrar emalının kimyəvi xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi də vacibdir.

Nəticə olaraq, tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi tullantı kağızının təkrar emalı prosesinin kritik aspektidir. Lif tərkibi, morfologiyası və kimyəvi xassələri tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinə təsir edən kritik amillərdən bəziləridir. Bəzi liflərlə qarışdırma və kimyəvi müalicə lif tərkibini tənzimləmək üçün istifadə edilən üsullardan bəziləridir. Təmizləmə lif morfologiyasını tənzimləmək üçün istifadə edilən bir üsuldur və kimyəvi xassələrin tənzimlənməsi təkrar emal prosesində istifadə olunan kimyəvi maddələrin performansını təmin etmək üçün vacibdir. Bundan əlavə, bu amillərin tənzimlənməsi təkrar emal prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini, ekoloji təhlükəsizliyi və davamlılığı təmin etmək üçün vacibdir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, tullantıların təkrar emalı resursların davamlı istifadəsini təşviq etmək və kağız istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün mühüm prosesdir. Təkrar emal prosesinə mürəkkəbin təmizlənməsi, pulpa, kağız istehsalı, emal, ağartma və örtük kimi müxtəlif texnologiyalar daxildir.

Tullantı kağızının təkrar emalı prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin etmək üçün tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərini tənzimləmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu üsullara bakirə liflərlə qarışdırma, kimyəvi emal, təmizlənmə və lif tərkibinin və kimyəvi xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi daxildir. Bundan əlavə, bu amillərin tənzimlənməsi təkrar emal prosesinin təhlükəsizliyini və ekoloji davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir.

Buna görə də, tullantı kağızın təkrar emalı texnologiyaları və tullantı liflərinin kağız istehsal xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi tullantı kağızının təkrar emalı prosesinin vacib komponentləridir. Effektiv texnologiyaların və qaydaların hazırlanması və tətbiqi davamlı resurslardan istifadəni təşviq etmək, kağız istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq, ekoloji təhlükəsizliyi və davamlılığı təmin etmək üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Chen, L., & Huang, L. (2022). A review of the progress of waste paper recycling. *Resources, Conservation and Recycling*, 105917. doi: 10.1016/j.resconrec.2021.105917
2. He, Z., Chen, H., Zhang, Q., & Huang, X. (2021). Review of the advances in chemical treatment of waste paper for papermaking. *ACS Sustainable Chemistry & Engineering*, 9(14), doi: 10.1021/acssuschemeng.0c07722
3. Hu, Y., & Li, J. (2020). The role of deinking technology in paper recycling. *Journal of Cleaner Production*, 123052. doi: 10.1016/j.jclepro.2020.123052
4. Jahan, M. S., Hasan, M., & Rahman, M. R. (2019). A review of chemical pulping methods for paper recycling. *International Journal of Environmental Science and Technology*, 16(8), 4105-4118. doi: 10.1007/s13762-019-02319-3
5. Rajabi, M., Behzad, T., & Pourtaheri, M. (2018). Recycling of paper waste: A review of deinking and flotation. *Journal of Cleaner Production*, 197, 1629-1642. doi: 10.1016/j.jclepro.2018.06.008

SUMMARY

Recycling paper waste is an important process for sustainable resource use and reducing environmental impact. Paper-making properties of waste fibres play an important role in the quality and efficiency of the recycling process. In this post, we are considering current technologies used for recycling waste paper and regulatory measures to monitor paper-making properties of waste fibre. We discuss the different methods used to separate waste paper into different types, such as paper used as dyeing and pulp, and methods used to improve the quality of recycled paper. We are also investigating factors affecting paper-making properties of waste fibres including fibre composition, morphology and chemical properties and the methods used to regulate these properties, such as mixing with virgin fibres and chemical treatment.

In addition, we are discussing regulatory measures taken by governments and industry organisations to ensure the safety and ecological sustainability of the waste paper recycling process.

Keywords: *paper waste, recycling, complex cleaning, pulp, paper preparation properties, fibre composition, morphology, chemical recycling, and regulation*

XƏZƏR DƏNİZİNİN MƏRKƏZİ ARAN SAHİL ZONASINDA KÜLƏK REJİMİNİN UZUNMÜDDƏTLİ TƏHLİLİ

Vüsalə RƏSULZADƏ

resulzade323@gmail.com

akad H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Xülasə

Məqalədə 2001-2024-cü illər ərzində Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Salyan və Neftçala rayonlarının dənizə yaxın hissəsində külək rejimi təhlil edilmişdir. Müşahidə dövrü ərzində küləyin orta çoxillik xarakteristikaları hesablanmış, küləyin orta illik, orta aylıq sürət göstəriciləri əsasında uyğun qrafiklər və xəritə tərtib edilmişdir. Məqalədə həmçinin, baxılan dövr ərzində küləyin istiqaməti üzrə "külək gülü" qrafikləri hazırlanmışdır. Əldə olunan nəticələr külək enerjisinin mövcud potensialını daha dəqiq qiymətləndirmək və sonrakı mərhələdə onun enerjiyə çevrilmə imkanlarını araşdırmaq məqsədini daşıyır. Ölkəmiz alternativ enerji ehtiyatları baxımından zəngin olsa da, digər alternativ enerji növləri ilə müqayisədə maya dəyərinə və ekoloji təmizliyinə görə daha əlverişli hesab olunan külək enerjisi məhz bu səbəblərdən ötrü öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Xəzər dənizi, külək sürəti, külək istiqaməti, külək enerjisi, külək gülü

Giriş

XX əsrin ortalarından başlayaraq energetika və ekoloji problemlər kimi global problemlərin baş qaldırması səbəbiylə dünyada alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrindən (ABOEM) istifadəyə maraq artmışdır. Proqnozlara görə, dünyada neft ehtiyatları 80, qaz ehtiyatları 100, kömür ehtiyatları isə 350-400 ildən sonra tükənəcək [7]. Bu səbəbdən dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da ekoloji cəhətdən təmiz, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə məsələsi ön plana çəkilib. Ölkəmiz xüsusilə günəş və külək enerji ehtiyatları ilə zəngindir. Təbii ki, bu enerji növlərindən istifadə etmək üçün ilk növbədə onun ərazidəki mövcud potensialını öyrənmək lazımdır.

Hesablamalar göstərir ki, küləyin sürəti saniyədə 3-4 metr olarsa ondan elektrik enerjisi almaq mümkündür [6]. Tədqiqat ərazisində bu dəyər təxminən 5 m/san dəyişir. Eyni zamanda, Salyan və Neftçala rayonları Xəzər dənizinin sahil zolağında yerləşdiyindən burada fasiləsiz külək axınları müşahidə olunur. Daha dəqiq qiymətləndirmə üçün orta çoxillik küləyin sürəti göstəricilərini təhlil etmək lazımdır.

Material və metod

Xəzər dənizinin sahil zonasında yerləşən Salyan və Neftçala rayonlarında küləyin sürətinin və istiqamətinin dəyişmə tendensiyasını müəyyən etmək üçün peyk məlumatlarından istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə NASA-nın kosmik məlumat bazasından [10] 50 m yüksəklikdə və 0.5x0.625 ayırdetmə qabiliyyətli saatlıq peyk məlumatları əldə edilmişdir. Tədqiqat rayonlarının dənizə yaxın hissəsində seçilmiş 2 məntəqə üzrə arxivləşdirilmiş bu məlumatlar 2001-2024-cü illəri əhatə edir. Baxılan ərazidə mövcud külək enerjisi potensialını qiymətləndirmək üçün külək sürəti illər, aylar, fəsilər, həmçinin günün saatları üzrə təhlil edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar əsasında müvafiq xəritə və qrafiklər tərtib edilmişdir.

Müzakirə

Ərazinin iqlimi və külək rejimi haqqında. Mərkəzi Aran fiziki-coğrafi rayonunda yayı isti və quraq, qışı mülayim və yağışlı olan yarımsəhra və quru çöl iqlimi hökm sürür. Orta illik hava temperaturu 14,5°C-dən yuxarı olur [3]. Hava kütlələri bu regionun ərazisinə adətən şərqdən – Xəzər dənizindən daxil olur. İsti quru havaya səbəb olan subtropik və Orta Asiya antisiklonlarının təsiri tez-tez qeyd olunur [1]. Burada ən çox orta illik külək sürəti 0-12,5 m/s təşkil edir. Orta sürəti 6-10 və 11-

15 m/s olan küləklər nadirdir [5].

Mərkəzi Aran üçün xarakterik küləklərdən biri də musson küləkləridir. Bu küləklərin əmələ gəlməsi yayda Cənubi Xəzər üzərində yüksək barik zonanın, Kür-Araz ovalığı üzərində isə aşağı barik zonanın formalaşması ilə əlaqədardır. Qışda təzyiq sahələri yerlərini dəyişir. Kür-Araz ovalığı daha çox soyuyur və onun üzərində nisbətən yüksək təzyiq sahəsi əmələ gəlir.

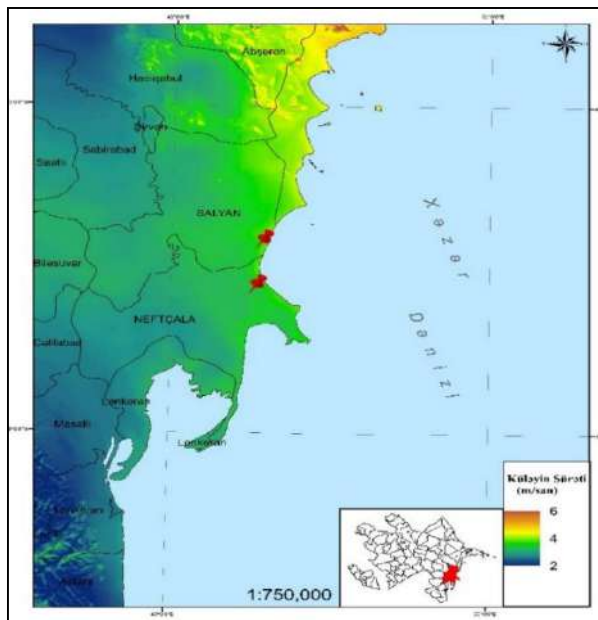
Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yaranan küləklər əsasən 2 qrupa bölünür: Müxtəlif hava kütlələrinin daxil olması nəticəsində yaranan küləklər və yerli şəraitdə yaranan küləklər [2].

Ərazidə yayda əsən çox isti və quru küləklərə ağ yel deyilir. Bu küləklər əsərkə havanın temperaturu 35-40°C-ə çatır və yuxarı qalxır. Ağ yel küləyinin sürəti 10-15 m/s-ə çatır. İ.V. Fiqurovski güman edirdi ki, Azərbaycana isti və quru hava Orta Asiya və cənub səhralarından gəlir. Ə.M.Şıxlinskiyə görə, ağ yelin yaranması və təkrarlanması əsasən Orta Asiya səhralarından Azərbaycana müəyyən sinoptik şəraitdə quru və isti havanın daxil olması ilə əlaqədardır [5].

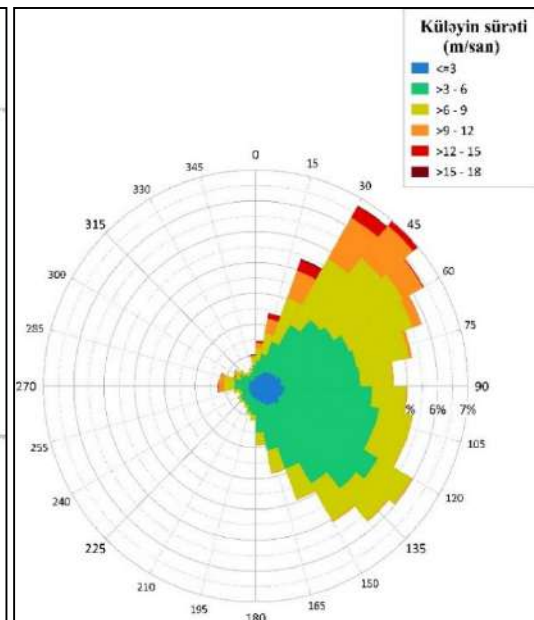
Çoxillik dövr ərzində küləyin sürətinin və istiqamətinin dəyişmə tendensiyası. Küləyin orta sürəti külək enerjisindən istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilərdən biridir [4]. Cədvəl 1-də tədqiqat nöqtələrin dəqiq koordinatları və 2001-2024-cü illər üçün hesablanmış orta çoxillik dəyərlər göstərilir. Təxminən 5 m/s-ə dəyişən bu göstəricilərdən daha yüksək göstəricilər Salyan ərazisində müşahidə olunur.

Cədvəl 1. Tədqiqat nöqtələrinin koordinatları, bu nöqtələrdə çoxillik orta küləyin sürəti, gücü və standart kənarlaşma

№	Məntəqələr	Enlik (ş.m.e)	Uzunluq (ş.u)	Küləyin orta çoxillik sürəti $\bar{V}$ (m/san)	Standart kənara çıxma (m/san)	Külək gücü (Vt/m ²)
1	Salyan	39.63	49.25	5.40	2.46	185
2	Neftçala	39.44	49.23	5.14	2.38	160

Şəkil 1. Tədqiqat nöqtələrində külək sürətinin xəritəsi [9]

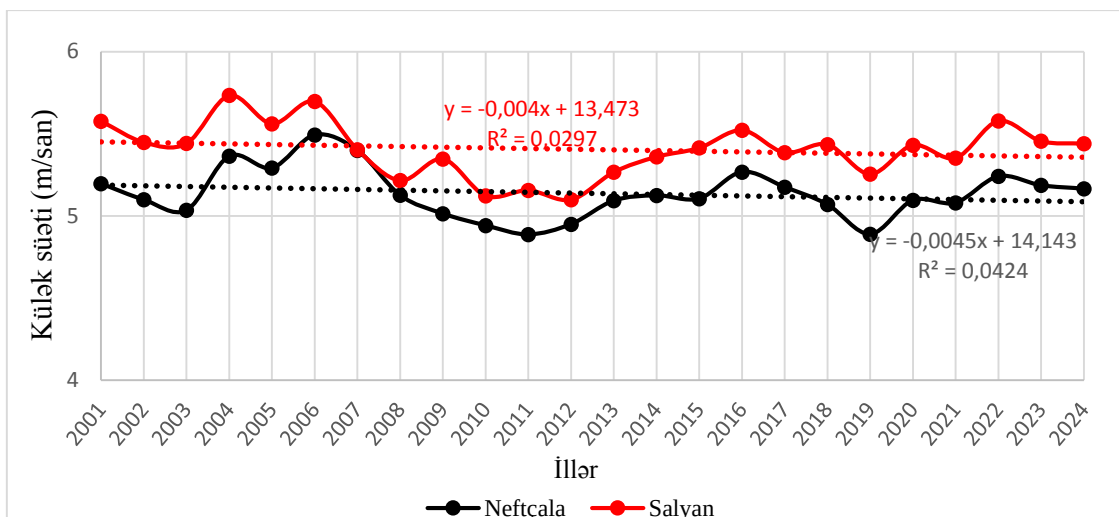

Şəkil 2. 2001-2024-cü illər üzrə Neftçala və Salyan üçün "külək gülü" qrafiki

Qeyd: Xəritə Beynəlxalq Külək Atlasından əldə olunan məlumatlar əsasında ArcGis proqram təminatında hazırlanmışdır. Külək gülü qrafiki isə "Grafer" proqram təminatı vasitəsilə hazırlanmışdır.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, baxılan nöqtələrdə küləyin sürəti 4-5 m/s intervalında dəyişir, həmçinin küləyin sürəti dənizə və Abşeron yarımadasına yaxınlaşdıqca artır.

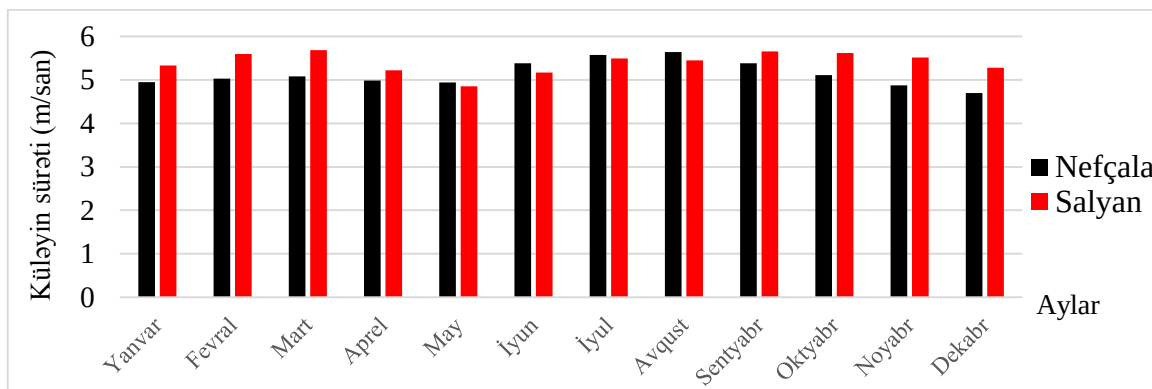
Şəkil 2-də isə tədqiqat rayonlarında küləyin istiqamətini əks etdirən külək gülü qrafiki təqdim olunmuşdur. Beləki, qrafikdən də aydın görünür ki, burada əsasən şimal-şərq və cənub-şərq küləkləri üstünlük təşkil edir. 45°-lik şimal-şərq küləkləri 7%, 125°-lik cənub-şərq küləkləri 6% təşkil edir.

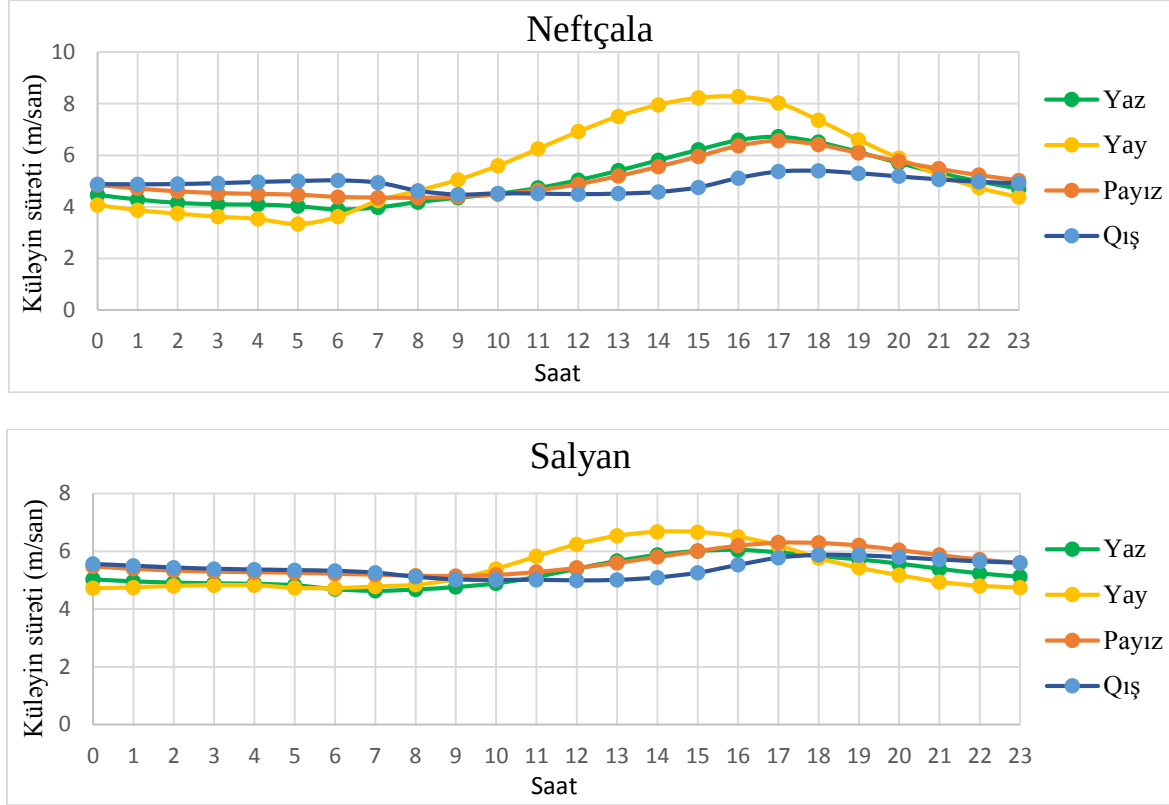
Şəkil 3. 2001-2024-cü illərdə Salyan və Neftçalada küləyin orta çoxillik sürətinin dəyişmə tendensiyası

Şəkil 3-də göstərilən Salyan və Neftçala rayonlarında illər üzrə küləyin orta çoxillik sürət dəyərlərinə və trend oxlarına baxsaq, burada bir qədər azalma tendensiyası görə bilərik. Maksimal orta illik külək sürəti, Salyanda 5.73 m/s olmaqla 2004-cü ildə, Neftçalada 5.49 m/s olmaqla 2006-cı ildə isə müşahidə olunub. Minimal orta illik külək sürəti Salyanda 2012-ci ildə (5.10 m/s), Neftçalada 2019-cu ildə (4.89 m/s) qeydə alınıb.

Küləyin sürətinin aylıq və sutkalıq gedişi. Küləyin orta aylıq sürət göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, maksimal külək sürəti Neftçalada avqust (5.64 m/s), Salyanda mart ayında (5.68 m/s) müşahidə olunub.

Şəkil 4. Salyan və Neftçala üzrə küləyin orta aylıq sürət qrafiki

Şəkil 5. Salyan və Neftçalada külək sürətinin fəsillər üzrə günün müxtəlif saatlarında dəyişməsi

Şəkil 5-də göstərilən qrafiklərdən aydın olur ki, Salyan və Neftçalada yaz, yay və payız aylarında küləyin sürəti gecələr daha az olur, küləyin maksimal sürəti isə əsasən 14:00-17:00 radələrinə təsadüf edir. Axşamdan gecəyə kimi küləyin sürəti yenidən azalmağa başlayır. Baxılan hər iki nöqtə üçün küləyin sürətinin maksimal qiyməti yayda müşahidə edilir.

Qışda isə digər fəsillərdən fərqli olaraq, küləyin sürəti günorta daha zəif olur. Ümumiyyətlə, qışda küləyin sürəti gün ərzində sabit qalır. Çünki qışda dənizlə quru arasında temperatur fərqi böyük olmur.

Külək enerjisi. Külək turbininin seçilmiş məntəqədə müəyyən $[0, T]$ zaman aralığında hasil edəbiləcəyi enerji – $E_{[0,T]}^{Tur}$ (kVt·saat) turbinin texniki xarakteristikası olan “nominal gücü” $\mathbb{P}_r$ (kVt) və əməliyyat xarakteristikası olan “tutum amili” (Capacity Factor-CF) vasitəsilə təyin olunur:

$$E_{[0,T]}^{Tur} = CF \cdot \mathbb{P}_r \cdot T \quad (1)$$

Dünya praktikasında istismar olunan turbinlər üçün CF –in xarakterik qiymətləri 20% - 40% aralığındadır. [8] –də iki növ (kiçik və orta güclü) turbinlər üçün aparılan hesablamalar baxılan məntəqələrdə $CF \approx 20\%$ olduğunu göstərir.

Beləliklə, kiçik ($\mathbb{P}_r = 100 \text{ kVt}$) və orta ($\mathbb{P}_r = 1200 \text{ kVt}$) gücə malik turbinlərin 1 ildə ($T = 365 \cdot 24 = 8760$ saat) istehsal edəcəyi enerji uyğun olaraq, $E_{[1 il]}^{Tur, kiçik} = 0.2 \cdot 100 \cdot 8760 = 175200$ kVt·saat, $E_{[1 il]}^{Tur, orta} = 0.2 \cdot 1200 \cdot 8760 = 2102400$ kVt·saat miqdarında qiymətləndirilir.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, 2001-2024-cü illər ərzində Salyan və Neftçalada küləyin orta sürətində cüzi azalma müşahidə olunur. Daha dəqiq olsaq, Salyanda küləyin orta illik sürəti 0.14 m/san, Neftçalada 0.03 m/san azalıb.

Eyni zamanda, Salyan və Neftçalada küləyin orta illik sürəti 4-5 m/san aralığındadır. Bu göstərici külək enerji istehsalı üçün mümkün hesab edilən minimum külək sürətindən (3-4 m/san)

yüksəkdir. Belə ki, ərzidə kiçik və ya orta ölçülü turbinlər quraşdırmaqla və digər amillər də (relyef, hündürlük, meyillik və s.) nəzərə alınmaqla enerji əldə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası: Fiziki coğrafiya / Baş red. R.M.Məmmədov. -Bakı: AMEA ak H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, - c.1. – 2014.- s. 175.
2. Bayramov, İ. Azərbaycan coğrafiyası / İ.Bayramov. – Bakı: Tələbə Elmi Cəmiyyəti, - 2023. səh 28.
3. Eminov, Z. Coğrafiya / Z.Eminov. - Bakı: Çıraq, - 2004. s 552.
4. Enerjinin istehsalı və ətraf mühit / K.L.Şirinov, K.A.Abbasov, A.N.Quliyev [və b] - Bakı: Elm, - 2011. – s.151-153
5. Müseyibov, M. Azərbaycan fiziki coğrafiyası / M.Müseyibov. – Bakı: Maarif, - 1998. s 122,125.
6. Sadıqlı, F.Azərbaycanın "yaşıl gündəliyi"ndə külək enerjisinin öz yeri var // Azərbaycan. - 2024, 28 iyul. - s.7.
7. Salamov, O.M. Dəniz dalğa energetikası və onun inkişaf tendensiyası / O.M.Salamov, V.İ.Baxşəli, Ə.A.Salamov // Energetikanın problemləri, Bakı: - 2019. № 3, - s. 102-107
8. Gardashov, E.R. On the derivation of an analytical expression for wind power probability distribution function and capacity factor of turbine / E.R. Gardashov, R.H.Gardashov // International Journal of Sustainable Energy, – 2024, Vol 43 Issue 1. DOI: 10.1080/14786451.2024.2390447.
9. Global Wind Atlas: [Electronic resource] / February 8, 2025. <https://globalwindatlas.info/en/>
10. NASA Prediction of Worldwide Energy Resources: [Electronic resource] / February 8, 2025. URL: <https://power.larc.nasa.gov/data-access-viewer/>

SUMMARY

The article analyzes the wind regime in the coastal part of the Salyan and Neftchala districts of the Caspian Sea coast during 2001-2024. During the observation period, the average multi-year characteristics of the wind were calculated, and appropriate graphs and maps were compiled based on the average annual and average monthly wind speed indicators. The article also prepared "wind rose" graphs for the direction of the wind during the period under review. The results obtained aim to more accurately assess the existing potential of wind energy and to investigate the possibilities of its conversion into energy at a later stage. Although our country is rich in alternative energy resources, wind energy, which is considered more favorable in terms of cost and environmental friendliness compared to other alternative energy types, was studied precisely for these reasons.

Keywords: Caspian Sea, wind speed, wind direction, wind energy, wind rose

QARABAŞAQ BİTKİSİNİN BAŞLICA XƏSTƏLİKLƏRİNİN BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Gülçin DƏMİROVA

gclnlv@gmail.com

Gülçin ÇİÇİTOVA

chichitovagulchin@gmail.com

Bitki mühafizə və texniki bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Xülasə

Qarabaşaq yarması virus, bakteriya, göbələk, nematod və parazit bitkilər tərəfindən 30-dan çox xəstəliyə yoluxur. Bitkidə xəstəlik soluxma, çürümə, müxtəlif formalı ləkələr, yarpaqlarda xloroz və s. ilə özünü bir üzə verir (E.S.Alekseeva, V.K.Şevçuk, 1990). Qarabaşaq bitkisinin xəstəlikləri onun məhsuldarlığını 20-50% -ə qədər azalda bilər (A.F.Yakimenko, 1982).

Açar sözlər: qarabaşaq, xəstəlik, perenosporoz, mübarizə, biologiya

Giriş

Qarabaşaq bitkisinin bir neçə növü vardır. Dünyada ən geniş yayılanı adi qarabaşaqdır (*Fagopyrum esculentum* Moench).

Bitkinin toxumu 7-8 °C temperaturda cücərmə qabiliyyətinə malikdir. Yaxşı çıxışlar 15 °C-də 7-8 günə alınır. -2 °C-ə temperaturda bitki məhv olur. 12-13 °C-dən aşağı temperaturda isə bitkinin inkişafı zəifləyir. Çiçəkləmə fazasında havanın temperaturu 25 °C -dən yuxarı qalxdıqda bitkiyə öldürücü təsir göstərir. Qarabaşaq bitkisi üçün optimal temperatur 18-20 °C hesab olunur. Bitkinin çiçəkləmə və meyvə əmələ gəlmə fazasında nəmliyə olan tələbatı artır. Cücərtilər fazasından çiçəkləməyə qədər qarabaşaq nəmliyə olan ümumi tələbatının 10-12%-ni, yetişməyə qədər isə 90-95%-ni istifadə edir. Vegetasiyanın birinci yarısında yağışların düşməsi vegetativ orqanların güclü inkişaf etməsinə həmçinin dən məhsulunun aşağı düşməsinə səbəb olur. Cücərmə qabiliyyətinə, toxum öz kütləsinin 40-50%-i qədər nəmlik qəbul etdikdən sonra malik olur.

Qarabaşaq torpağın yüksək turşuluğuna davamlıdır, lakin zəif turş və neytrala yaxın (pH=5,0-6,5) torpaqlarda məhsuldarlıq nisbətən daha yüksək olur. Qarabaşaq torpaqdan 44 kq azot, 30 kq fosfor, 75 kq kalium sərf edir. Qida maddələrini eyni dərəcədə mənimsəmir, səpindən 45 gün keçdikdə 61% azot, 48% fosfor və 62% kalium sərf edir.

Meyvə əmələgəlmə və yetişmə, eləcə də çiçəkləmə bir bitkinin timsalında 30-45 gün davam edir. Eyni müddətdə bitkidə yetişmiş, yetişməyən və süd yetişkənlik vəziyyətində meyvələr, eləcə də çiçəklər və qönçələr olur. Qarabaşaqda generativ orqanların böyük hissəsi məhv olur. İstilər və quraqlıq, yağışlar və çiskilər, küləklər və temperaturun kəskin aşağı enməsi mayalanmanı pozur, dənin dolması və dən məhsulunun aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Çiçəkləmənin başlanğıcından 25-30 gün keçəndən sonra plastik maddələrin meyvələrə (nəmlilik 35-40%) daxil olması dayanır, onlar bərkiyir, sorta xarakter olan rəng əldə edirlər. Yetişmə fazasını bitkilərdə meyvələrin 75%-dən az olmayaraq qonurlaşması müəyyənləşdirir.

Qarabaşaq bitkisinin ən təhlükəli xəstəlikləri sırasında boz çürümə durur. Boz çürümə, qarabaşaq bitkisinin ən geniş yayılmış xəstəliklərindən biridir. Xəstəliklə bitkinin vegetativ orqanları və çiçəkləri yoluxur. Sirayətlənmiş çiçəklər quruyaraq tökülürlər. Kök boynunda, hipokoteldə, ləpə yarpaqlarının aşağı hissəsində əvvəlcə qonur-qəhvəyi ləkələr meydana çıxır. Daha sonra onlar böyüyür və ləkə yerlərindəki toxumalar çürüyür. Ləpə yarpaqlarının sirayətlənməsi, bəzən cücərtilərin torpaq səthinə çıxmamış məhv olmasına səbəb olur. Nəmli havalarda xəstəlik yarpaq, gövdə və çiçəklərin üzərində boz kif və ya qara təbəqə ilə örtülür. Yoluxmuş yarpaq və çiçəklər məhv olur, gövdələr isə qırılırlar. Xəstəliyin törədici si natamam göbələk nümayəndəsi *Botrytis cinerea* Fr. göbələyi yaxşı inkişaf etmiş, ağacaoxşar budaqlanan, azca rəngli konididaşıyanlarla konidilər əmələ gətirir. Konidilər topa halında başcıqda yerləşir. Patogenin konidiləri bir hüceyrəli, həlqəvi və ya yüngülcə dartılmışdır. Göbələk inkişaf tsiklində vacib mərhələ kimi sklerosiyalar əmələ gətirir. Onlar

müxtəlif diametrlili (3-6 mm), düzgün olmayan formalı və qara rənglidirlər.

Yazda havanın temperaturu 13-15 °C və nisbi rütubəti 95%-dən az olmadıqda sklerosiyalar cücərməyə başlayır, konididaşıyanlarla konidilər əmələ gətirir ki, onlar da asanlıqla külək və yağış damcıları ilə yayılırlar. Patogen 5-6°C temperaturda inkişafa başlayır və 30 °C-də dayanır. Lakin konidilərin cücərməsi 18-24°C temperaturda daha intensiv olur. Havanın nisbi rütubəti 70-75% olduqda xəstəlik daha da sürətlənir. Patogen tipik fakültativ parazitdir, əsasən zəifləmiş bitkilərə yoluxur, nekrozlaşmış substratda inkişaf edir. Xəstəlik törədici saxlanma zamanı yaş toxumlarda inkişaf edərək onların xarab olmasına da səbəb olur. Qarabaşağın boz çürümə ilə yoluxmasına və infeksiyanın yayılmasına yüksək rütubət, tez-tez yağın yağışlar, gecələr düşən şəh və bitkilər arasında izolyasiyaya riayət edilməməsi kömək edir. Xəstəliyin vurduğu zərər məhsuldarlığın aşağı düşməsinə həmçinin toxumların toxumluluq və texnoloji keyfiyyətlərinin azalması ilə özünü göstərir. Yoluxmuş yarpaq və çiçəklər məhv olur, gövdələr isə qırılırlar. Müxtəlif illərdə məhsul itkisi 20-25% olmuşdur.

Boz çürümə xəstəliyinə qarşı davamlı sortların yaradılması və becərilməsi, xəstəliyin inkişafına imkan verən yüksək rütubət şəraitinin aradan qaldırılması vacib şərtlərdəndir. Bunun üçün gencərgəli səpin üsulundan istifadə etmək tövsiyyə olunur.

Təsiredici maddələri benomil 1,5 kq/ha, triadimefon 0,3 kq/ha, propikanazol 0,25 l/ha) olan pestisidlərin biri ilə çiləmələr aparıla bilər.

Aparadığım tədqiqat zamanı qarabaşağın ikinci daha çox sirayətləndiyi xəstəlik yalançı unlu şəh və ya perenosporoz olduğunu müşahidə etdim. Bu xəstəliyi törədən göbələk Oomycetes sinfinin, Perenosporales sırasına mənsubdur. Perenosporoz qarabaşaq və Fagopyrum cinsinə daxil olan başqa növləri yoluxur. Yalançı unlu şəh xəstəliyin simptomları bəzən 3 yarpaq fazasında lakin əksər hallarda çiçəkləmədən öncə və ya çiçəkləmə fazasında müşahidə olunur. Patogen ilk öncə cavan bitkilərə yoluxaraq yarpaqların üzərində yağlıtəhr sarı ləkələr əmələ gətirir. Səthi mitsel və konidispör mərhələsi xəstəliyin simptomlarının baş verməsinə səbəb olur. Konidilər təpə hüceyrələrində qısa budaqlanmayan tək-tək və ya cüt konididaşıyanlar üzərində formalaşırlar. Konidilərin ölçüləri 8-10 x 25-30 mkm-dir. Konididaşıyanlar qəhvəyi-bənövşəyi, dixotamik budaqlanandır, konidilər sarıtəhr, ellipsoidal, ölçüləri 18-28 x 17-22 mkm-dir. Göbələk eyni zamanda cinsi spormərhələsində inkişaf edir və anteridi ilə oosponinin mayalanması nəticəsində formalaşan oosporlar verir. Onlar şaqşəkilli, sarıtəhr-qəhvəyi, qalın büzməli örtüklü, 30-35 mkm ölçülüdür. Tədricən ləkələr qara, qonur rəng alır. Yarpaqların alt hissəsində ağımtıl və ya boz rəngli göbələyin sporlarından ibarət atəbəqə əmələ gəlir. Çiçəklər isə qəhvəyiləşərək tökülür və ya üzərində bozumtul-bənövşəyi təbəqə yaranır. Qış dövrü göbələk qışlayan gövdə və yarpaqlarda oospor, toxumlarda isə mitsel şəklində qışlayır. Vegetasiya dövrü göbələk konidilərlə yayılır, ilkin yoluxmanı cücərən oosporlar həyata keçirir. Ən güclü yoluxmalar yazda qeydə alınır.

İyulun başlanğıcından avqustun ortalarına qədər yüksək temperatur və nəmliyin çatışmaması nəticəsində xəstəliyin inkişafı dayanır, payızda törədici üçün əlverişli şərait yarandıqda xəstəlik müəyyən qədər bərpa olunur. Xəstəliyin yayılması üçün +12+16 °C temperatur və 80-90 % rütubət əlverişli hesab olunur.

Perenosporozla orta dərəcəli yoluxmada toxum məhsulu 40-70% aşağı düşür. Temperaturun yüksəlməsi və ya rütubətin aşağı düşməsi ilə göbələyin inkişafı gecikir.

Perenosporozla mübarizədə aqrotexniki tədbirlərə əməl edilməli, sirayətlənmiş bitkilər sahədən kənarlaşdırılmalıdır. Xəstəliyə qarşı davamlı sortların yaradılması və istehsalata verilməsi, düzgün növbəli əkinə əməl edilməsi vacib tədbirlər sırasındadır.

Mis tərkibli preparatlar perenosporozla mübarizədə yüksək bioloji səmərəliliyi təmin edir. 1%-li bordo məhlulu, monika bordo 5kq/ha, ridomil gold 1,5 kg/ha və s fungisidlərlə çiləmələr aparıla bilər.

Qarabaşaq bitkisinin bir digər xəstəliyi Fitoftorozdur. *Phytophthora parasitica* cücərti, çiçəkləmə, eyni zamanda meyvəəmələ gəlmə mərhələsində bitkiyə yoluxur.

Ləpəyarpaqlar, gövdə və cavan yarpaqlarda oval və ya ellipsvari qonur ləkələr görünür. Rütubətli hava zamanı ləkə böyüyür və şəffaf yaşıl haşiyəli qonur rəng alır. Həmin ləkələrin alt hissəsində göbələyin spor mərhələsindən ibarət ağımtıl örtük əmələ gəlir.

Gövdədə xəstəliyin simptomu tünd-qonur ləkə şəklində baş verir, bu isə gövdələrin sınması ilə

nəticələnir. Göbələyin həyat tsikli iki mərhələdən ibarətdir: qeyri-cinsi və cinsi. Qeyri cinsi çoxalma zamanı göbələyin hava hifləri sporangi formalaşdırır. Sporangilər yarpaqların üzərində qalan su vasitəsi ilə cücərir və hərəkətli ikiqamçılı zoosporlar əmələ gətirir. Qamçıların köməyi ilə zoosporlar müəyyən müddət suda hərəkət edirlər. Daha sonra qamçıları itirərək örtüklə örtülülər və bitki toxumasına daxil olan böyümə hifinə cücərilər. Sporangilərin cücərməsi ətraf mühit əsasənə temperaturdan asılıdır.

Zoosporlar 4-12°C-də əmələ gəlirlər. 20-28°C temperaturda zoosporangilər zoospor əmələ gətirmir, rüşeym hiflərinə cücərir, o da bitki toxumasına daxil olur. Ooqoni və anteridinin mayalanmasından ooqamiya tipli cinsi proses baş verir və nəticədə oosporlar formalaşırlar. Göbələyin optimal böyüməsi və külli miqdarda sporulyasiya 100% nisbi rütubət və 15-25°C temperaturda müşahidə edilir.

Xəstəliklə mübarizədə aqrotekniki mübarizə tədbirləri düzgün və vaxtında yerinə yetirilməlidir. Yüksək aqrofon yaradılması zəruridir. Növbəli əkin dövrüyyəsinə əməl edilməlidir.

Xəstəliyin ilkin simptomları müşahidə edildikdə kontakt və sistem təsirə malik asidin 1-1,5 l/ha, ridomil qold 2,5 kq/ha preparatların biri ilə çiləmələr aparılır.

Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən, qarabaşaq bitkisinin kök çürümə xəstəliyi müşahidə olunur. Lakin apardığım tədqiqat illərində bu xəstəliyə ölkəmizdə rast gəlməmişəm.

Qarabaşağın kök çürüməsi xəstəliyi bitkinin bütün inkişaf fazalarında meydana çıxır. Xəstəliyin simptomları əvvəlcə filqə yarpaqlarda və aşağı yarpaqlarda qeydə alınır, sonra isə böyümə nöqtəsinə qədər yayıla bilər. Cücərilərin əmələ gəlməsindən həqiqi yarpaqların formalaşmasına qədər xəstəlik intensiv gedir, sonra o yatır və qönçələmə fazasında, çiçəkləmədə və pambığın vegetasiyasının sonuna qədər yenidən canlanır. Əvvəlcə xəstəlik böyük olmayan sarı-tıxır ləkələr şəklində zühur edir, sonra ləkələr böyüyür və bütün yarpaq ayasını əhatə edir. Yarpağa diqqətlə baxdıqda torluluq müşahidə edilir. Ardınca yarpaqların turqoru itir və quruyaraq tökülür, cavan bitkilər isə məhv olurlar. Vegetasiyanın erkən fazalarında sirayətlənmiş bitkilərdə patogenezin gedişi zəifdirsə, onda qısalmış buğumlar və kök boğazı yanında qalınlaşma ilə xarakterizə olunur. Xəstəliyin irəliləyən vaxtlarında gövdənin yuxarı hissəsində, yeni çıxan yarpaqlar büzməli görkəm alır. Qönçələmə fazasında sirayətlənmiş bitkilərdə yarpaq, qönçə, çiçəklər tökülür, gövdələri quruyur.

Göbələk konidi spor mərhələsi – mikro və makrokonidilərlə çoxalırlar. Mikrokonidilər mitseldə əmələ gəlir, nadir hallarda bu yalançı başcıqda da olur. Onlar uzunsov, birhüceyrəli və ya bir-iki arakəsməlidir. Makrokonidilər hava mitselində əmələ gəlir, bəzən sporodoxilərdə də formalaşa bilər. Onlar miləoxşar, zəif oraşşəkilli, elliptik əyilmiş və ya yaxşı görünən ayaqcılıq və ya əmzikli, adətən 3 bəzən 4 eninə arakəsməli olub, ölçüləri 24-40 x 3,8- 5,0 mkm-dir. Xlamidosporların köməyi ilə göbələk həyatiliyini saxlayır, onlar 1-2 hüceyrəli, 4-6 mkm diametlidir.

Patogen cərgəaraları becərilən alətlər vasitəsilə torpaqdan zədələnmiş kök sistemindən bitkiyə daxil olur. Göbələyin hifləri bitkidə ksilem istiqamətində hərəkət edir, damarlarda yayılır, bu isə mitselin böyüməsinə və konidilərin yayılmasına səbəb olur.

Fuzarioz soluxmanın törədicisi torpaq patogeni Fusarium heterosporum Nees, infeksiya mənbəyi isə qabıq və xəstə bitkilərin bitki qalıqlarıdır. Göbələk torpağın 1,5-2m dərinliyinə qədər gedə bilər, ancaq əsasən torpağın 60 sm-lik horizontal qatında yaşayır.

Patogenin inkişafı üçün 18-27 o C temperatur optimal hesab olunur. Optimal rütubət 40-70% həddindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.M., Abdullayeva R.K. “Qarabaşaq bitkisinin becərilməsinə dair”. Bakı, 2021.
2. Ağayev H. C. və baş. Aqronomun məlumat kitabı. - Bakı, 1989, 239 s.
3. Cəfərov İ.H. Bitki xəstəlikləri və onların idarə edilməsi.-Bakı, 2024, 520 s
4. Q.Y.Məmmədov, M.M.İsmayılov. Bitkiçilik.-Bakı 2012 357 s.
5. <http://www.hort.cornell.edu/bjorkman/lab/buck/guide/diseases.php>
6. <https://plantvillage.psu.edu/topics/buckwheat/infos>

7. S. K. Gupta, A. Singh. *Plant Pathology and Disease Management*. - New Delhi, 2018, 435 s.
8. G. P. Ainsworth, C. H. B. Anderson. *Plant Disease Management in the 21st Century*. - Oxford, 2023, 421 s.
9. L. H. J. Van der Plank. *Plant Pathology: Concepts and Techniques in Disease Management*. - Berlin, 2020, 468 s
10. S. J. Davis, M. T. Jackson. *Integrated Disease Management in Field Crops*. - London, 2024, 413 s.

SUMMARY

Buckwheat is infected with more than 30 diseases caused by viruses, bacteria, fungi, nematodes and parasitic plants. The disease manifests itself in the form of wilting, rotting, variously shaped spots, chlorosis on the leaves, etc. (E.S. Alekseeva, V.K. Shevchuk, 1990). Diseases of buckwheat can reduce its yield by 20-50% (A.F. Yakimenko, 1982).

Keywords: buckwheat, disease, downy mildew, control, biology

QLOBAL İQLİM DƏYİŞKƏNLIYININ TÜTÜN AĞ MİLCƏYİ ZƏRƏVERİCİSİNƏ TƏSİRİ

Jalə HÜSEYNZADƏ

jala.hoseinn@gmail.com

Elmi-Tədqiqat İnstitutu-elmi işçi

Xülasə

*İqlim dəyişikliyi nəticəsində temperaturun yüksəlməsi, rütubətin dəyişməsi və ekstremal hava şəraitlərinin artması **Bemisia tabaci** gen zərərvericinin yayılma arealını genişləndirə, onun həyat dövrü və populyasiya dinamikasında dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Məqalədə bu dəyişikliklərin zərərvericinin çoxalma sürəti, bitkilərə verdiyi ziyanın miqdarı və pestisidlərə olan müqavimət qabiliyyəti üzərində yaratdığı təsirləri təhlil edilir. Nəticələr göstərir ki, global iqlim dəyişiklikləri, **Bemisia tabaci** genin zərərvericilik potensialını artıraraq kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına mənfi təsir göstərməkdədir. Bu səbəbdən, zərərverici ilə mübarizə strategiyaları iqlim dəyişikliklərinin yaratdığı yeni şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. **Bemisia tabaci** gen zərərvericisi müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinə, xüsusən də pambıq, tərəvəzlər və meyvələrə ciddi ziyan vurur. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, iqlim dəyişkənliyi nəticəsində artan temperatur və rütubət zərərvericinin həyatda qalma nisbətini artırır və pestisidlərə qarşı müqavimətini gücləndirir. Bu da kənd təsərrüfatında pestisid istifadəsini artırmaqla yanaşı, ekosistemlərə mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, məqalədə iqlim dəyişkənliyinin təsirlərini yüngülləşdirmək üçün aqrotexniki tədbirlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini və zərərvericilərin yayılmasının qarşısını almaq üçün daha sərt karantin tədbirlərinin tətbiqi tövsiyə edilir. Ətraf mühitin qorunması və pestisid istifadəsinin məhdudlaşdırılması məqsədilə alternativ pestisidlərin və ekoloji cəhətdən daha təmiz mübarizə vasitələrinin inkişaf etdirilməsi vurğulanır. Bunlardan əlavə, beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın və məlumat mübadiləsinin əhəmiyyəti qeyd edilir.*

Açar sözlər: *global iqlim dəyişkənliyi, Bemisia tabaci gen, bioloji mübarizə, ekosistem, aqrotexniki tədbirlər*

Giriş

Qlobal iqlim dəyişkənliyi son illərdə dünya miqyasında ətraf mühitə və kənd təsərrüfatına ciddi təsirlər göstərərək, ekosistemlərin balansını pozmuşdur. İqlim dəyişikliyi, temperaturun yüksəlməsi, rütubətin dəyişməsi və ekstremal hava hadisələrinin artması kimi amillərlə müşayiət olunur ki, bu da bir çox kənd təsərrüfatı zərərvericilərinin populyasiya dinamikasını və yayılma arealını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Bu cür zərərvericilərdən biri də, çoxsaylı bitkilərə ciddi ziyan vuran və dünyanın müxtəlif bölgələrində yayılmış **Bemisia tabaci** gen adlı zərərvericisidir.

Bemisia tabaci gen növ kompleksi bitkilərin geniş çeşidinə zərər verən yüksək invaziv və dağıdıcı şirə əmici zərərvericilər qrupudur. Bu kompleks tərəvəzlər və bir çox kənd təsərrüfatı bitkisi ilə qidalanır. Onların şirə əmici fəaliyyəti bitkilərin inkişafına ciddi təsir göstərir, məhsulun keyfiyyətini və miqdarını azaldır. Eyni zamanda, *Bemisia tabaci* genin gətirdiyi xəstəliklər bitkilərin sağlamlığına daha böyük təhlükə yaradır [2, s.93].

Ağ milçəklərin (*Bemisia tabaci* gen) qidalanması bitkilərə müxtəlif şəkildə ziyan vurur. Onların şirə əmici fəaliyyəti nəticəsində aşağıdakı problemlər yaranır:

1. Xloroz: Ağ milçəklər bitkilərin yarpaqlarından şirə əmərək bitkilərin qida maddələri və su balansını pozur. Bu, yarpaqlarda xloroz (yaşıl rəngin itməsini) yaradır ki, bu da fotosintez prosesini və bitkilərin ümumi sağlamlığını zəiflədir.

2. Böyümənin geriləməsi: Qida maddələrinin və suyun itirilməsi, bitkilərin normal inkişafını və böyüməsini maneə törədir. Bu, bitkilərin boyunun və yarpaqlarının inkişafını əngəlləyir, nəticədə

məhsulun keyfiyyəti və miqdarı azalır.

3. Solğunluq: Uzun müddət ərzində qidalanma nəticəsində bitkilərin yarpaqları solğunlaşır və əyilir. Bu, bitkilərin ümumi sağlamlıq vəziyyətini daha da pisləşdirir və məhsuldarlığını azaldır.

Ağ milçəklərin yaratdığı bu zərərlər kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətini və məhsuldarlığını ciddi şəkildə təsir edir. Bu səbəbdən, bu zərərvericilərlə mübarizə məqsədilə effektiv tədbirlərin görülməsi, bitkilərin sağlamlığını qorumaq və iqtisadi itkiləri azaltmaq üçün vacibdir.

Daha da əhəmiyyətli, Bemisia tabaci genin qidalanması yalnız bitkilərə birbaşa fiziki zərər verməklə kifayətlənmir, həmçinin çoxsaylı bitki viruslarının ötürülməsində də mühüm rol oynayır. Bu zərərvericilər, müxtəlif bitki xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olan virusları daşıyırlar və bitkilərə ötürürlər. Bu proses aşağıdakı kimi baş verir:

1. Bemisia tabaci gen qidalanarkən bitkilərin phloem (şirə daşıyan) toxumalarına girir və bu toxumalarda yerləşən virusları digər sağlam bitkilərə ötürür. Zərərverici bu virusları öz bədənində saxlaya və daha sonra digər bitkilərə qidalanma zamanı ötürə bilər.

2. Viruslar, Bemisia tabaci tərəfindən ötürüldükdən sonra bitkilərdə müxtəlif xəstəliklər yaradır. Bu xəstəliklər, bitkilərin inkişafını, məhsuldarlığını və keyfiyyətini ciddi şəkildə təsir edir. Xəstəliklər arasında yarpaq deformasiya, meyvə çürüməsi və digər simptomlar yer alır.

3. Virusların yayılması, epidemiyaların meydana gəlməsinə və bitki xəstəliklərinin geniş miqyasda yayılmasına səbəb olur. Bu, kənd təsərrüfatı sahələrində geniş zərərlərə və məhsul itkisinə gətirib çıxara bilər [3, s.167].

Bu səbəbdən Bemisia tabaci genin yalnız fiziki zərərləri deyil, həm də virusların yayılmasındakı rolu mübarizə strategiyalarında diqqətə alınmalıdır. Virusları daşıyan bu zərərvericilərlə effektiv mübarizə bitki xəstəliklərinin qarşısını almaq və məhsuldarlığı qorumaq üçün vacibdir.

Bu zərərvericilərin yayılması, xüsusilə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı olaraq, daha geniş ərazilərə və müxtəlif bitki növlərinə yayılmağa meyillidir. Temperaturun artması və rütubət səviyyələrinin dəyişməsi zərərvericilərin populyasiyasının sürətlə artmasına və onların yayılma arealının genişlənməsinə səbəb olur. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının zədələnməsi və iqtisadi zərərlərin artması riskini yüksəldir.

Bemisia tabaci genin geniş yayılması və müxtəlif bitki növləri ilə qidalanma qabiliyyəti onların təsirini daha da artırır və mübarizə strategiyalarını çətinləşdirir. Bu səbəbdən, bu zərərvericilərlə effektiv mübarizə metodlarının inkişaf etdirilməsi müasir kənd təsərrüfatı təcrübələrinin tətbiqi və iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə uyğunlaşdırılmış mübarizə strategiyalarının işlənilib hazırlanması çox vacibdir.

İqlim dəyişikliyi nəticəsində müşahidə edilən yüksək temperatur və dəyişkən rütubət səviyyələri **Bemisia tabaci** genin bioloji dövründə və populyasiya artımında ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu zərərverici, istilik artdıqca daha tez çoxalır, mövsümlər ərzində daha çox nəsil verir və fərqli coğrafi bölgələrdə yayılma arealını genişləndirir. Belə dəyişikliklər kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün böyük təhlükə yaradır, çünki **Bemisia tabaci** gen yalnız bir neçə növ bitkiyə deyil, geniş spektrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına zərər verə bilər [1, s.1226].

Əlavə olaraq, iqlim dəyişikliyi pestisidlərin effektivliyinə də təsir göstərir. Zərərvericilər, temperatur və rütubətin dəyişməsi ilə pestisidlərə qarşı daha güclü müqavimət qabiliyyəti inkişaf etdirə bilirlər ki, bu da onların mübarizəsində istifadə edilən ənənəvi metodların effektivliyini azaldır. Bu vəziyyət, həm zərərvericilərin nəzarətində əlavə xərclərə səbəb olur, həm də ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

İqlim dəyişkənliyi nəticəsində artan temperatur və rütubət Bemisia tabaci genin həyatda qalma nisbətini artırır və onun pestisidlərə qarşı müqavimətini gücləndirir. Bu şəraitlər zərərvericinin daha yaxşı inkişaf etməsinə və çoxalmasına imkan tanıyır, nəticədə kənd təsərrüfatında pestisid istifadəsinin artırılmasına səbəb olur. Lakin, pestisid istifadəsinin artırılması ekosistemlərə mənfi təsir göstərir. Pestisidlər, yalnız zərərvericiləri deyil, eyni zamanda faydalı həşəratları və digər ekologiya elementlərini də təsir edir, torpaq və su resurslarını çirkləndirir. Bu, ekosistemlərin balansını pozur, bioloji müxtəlifliyi azaldır və uzunmüddətli ətraf mühit problemlərinə yol açır [5].

Aqrotexniki tədbirlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi bitkilərin və torpağın iqlim

dəyişikliklərinə daha yaxşı uyğunlaşmasını təmin edə bilər. Müxtəlif əkinçilik metodlarının tətbiqi bitki örtüyünün qorunması və müntəzəm torpaq analizləri kimi tədbirlər zərərvericilərlə mübarizədə daha effektiv nəticələr verə bilər.

Həmçinin, zərərvericilərin yayılmasının qarşısını almaq üçün daha sərt karantin tədbirlərinin tətbiqi vacibdir. Bu tədbirlər zərərvericilərin yeni bölgələrə keçməsinin və yayılmasının qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Karantin tədbirlərinin gücləndirilməsi qlobal ticarət və daşınmalar zamanı zərərvericilərin yayılmasını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan tanıyacaqdır.

Ətraf mühitin qorunması və insan sağlamlığının təmin edilməsi üçün pestisidlərin alternativləri, məsələn, biopestisidlər və təbii düşmənlərdən istifadə etmək önəmlidir. Biopestisidlər zərərvericilərlə mübarizədə daha təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən uyğun alternativlər təqdim edir. Təbiətə uyğun metodlar zərərvericilərin mülayim şəkildə idarə olunmasını təmin edərək ekosistemlərin balansını qorumağa kömək edə bilər [4, s. 179].

Eyni zamanda, ekoloji cəhətdən daha təmiz mübarizə vasitələrinin inkişafı pestisidlərin ətraf mühitə təsirlərini azaltmaqla yanaşı, zərərvericilərlə mübarizəni daha effektiv şəkildə həyata keçirməyə imkan tanıyır. Bu yanaşmalar həm də pestisidlərə qarşı müqavimət inkişafını ləngidə bilər.

Beynəlxalq əməkdaşlıq müxtəlif ölkələrin və regionların təcrübələrini və məlumatlarını paylaşmasını təmin edir, bu da qlobal miqyasda zərərvericilərlə mübarizənin daha yaxşı idarə olunmasına kömək edir. Məlumat mübadiləsi zərərvericilərin yayılma dinamikası, iqlim dəyişikliyinə təsirləri və mübarizə metodları haqqında geniş və dəqiq məlumat əldə etməyə imkan tanıyır.

Bu əməkdaşlıq həmçinin beynəlxalq ticarət və karantin tədbirləri ilə əlaqədar standartların inkişaf etdirilməsinə və qlobal mübarizə strategiyalarının harmonizasiya olunmasına kömək edir. Bu yanaşma, zərərvericilərin yayılmasının qarşısını almaq və onların təsirini minimuma endirmək üçün daha təsirli və koordinasiyalı tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aregbesola OZ, Legg JP, Lund OS, Sigsgaard L, Sporleder M, Carhuapoma P, Rapisarda C.. Life history and temperature-dependence of cassava-colonising populations of *Bemisia tabaci*. J Pest Sci. 2020;93(4):1225–1241. 10.1007/s10340-020-01249-z
2. Horowitz AR, Ghanim M, Roditakis E, Nauen R, Ishaaya I.. Insecticide resistance and its management in *Bemisia tabaci* species. J Pest Sci. 2020;93:893–910. 10.1007/s10340-020-01210-0
3. Jacobson AL, Duffy S, Sseruwagi P.. Whitefly-transmitted viruses threatening cassava production in Africa. Current Opinion Virol. 2018;33:167–176. 10.1016/j.coviro.2018.08.016
4. Milenovic M, Gouttefibre A, Eickermann M, Junk J, Rapisarda C.. Plant-mediated rifampicin treatment of *Bemisia tabaci* disrupts but does not eliminate endosymbionts. Sci. Rep. 2022;12(1):20766. 10.1038/s41598-022-24788-0
5. Ramos RS, Kumar L, Shabani F, Picanço MC.. Mapping global risk levels of *Bemisia tabaci* in areas of suitability for open field tomato cultivation under current and future climates. PLoS One. 2018;13(6):e0198925. 10.1371/journal.pone.0198925
6. https://www.researchgate.net/figure/Bemisia-tabaci-adults-on-potato-leaves-a-b-and-potato-plant-with-symptoms-of-Potato_fig8_337741993
7. https://www.researchgate.net/figure/The-white-fly-Bemisia-tabaci-and-the-sooty-mold-caused-by-this-pest-on-cabbage_fig2_281116785

SUMMARY

Rising temperatures, changes in humidity, and increased extreme weather conditions due to climate change may expand the distribution area of the Bemisia tabaci pest and cause changes in its life cycle and population dynamics. The article analyzes the effects of these changes on the pest's reproduction rate, the amount of damage it causes to plants, and its ability to resist pesticides. The results show that global climate change is negatively impacting agricultural productivity by increasing the pest potential of Bemisia tabaci. Therefore, pest control strategies must be adapted to the new conditions created by climate change. The Bemisia tabaci gene pest causes serious damage to various agricultural crops, especially cotton, vegetables, and fruits. The article also shows that increased temperature and humidity due to climate change increase the pest's survival rate and strengthen its resistance to pesticides. This not only increases the use of pesticides in agriculture, but also has a negative impact on ecosystems. In addition, the article recommends reviewing agrotechnical measures to mitigate the effects of climate change and implementing stricter quarantine measures to prevent the spread of pests. The development of alternative pesticides and more environmentally friendly control methods is emphasized in order to protect the environment and limit the use of pesticides. In addition, the importance of cooperation and information exchange at the international level is noted.

Keyword: *global climate change, Bemisia tabaci gene, biological control, ecosystem, agrotechnical measures*

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SUDAN İSTİFADƏ EDİLƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Kəlimət ABDULLAYEVA

kelimetbadalova@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatında sudan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması məsələləri araşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatında suyun səmərəli istifadəsi iqlim dəyişikliyi və su qıtlığı səbəbindən getdikcə daha da aktuallaşır. Ənənəvi suvarma metodları israfçılığa səbəb olsa da, damcı və çiləyici suvarma kimi müasir texnologiyalar suyun itkisinin qarşısını alır. Smart suvarma sistemləri suyun idarə olunmasını optimallaşdırır. Azərbaycanda su ehtiyatları məhdud və qeyri-bərabər paylanıb, kənd təsərrüfatı ümumi su istehlakının 70-75%-ni təşkil edir. Çirkli tullantı sularının yüksək səviyyəsi ekoloji problemləri artırır. Bu baxımdan, davamlı su idarəetməsi və innovativ texnologiyalara sərmayə qoymaq suyun səmərəli istifadəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: su ehtiyatları, səmərəlilik, suvarma sistemləri, ekoloji problemlər texnologiyalar.

Giriş

Ərzaq istehsalının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edərkən, bəşəriyyətin əsas ehtiyacı, bu sahədə sudan səmərəli və davamlı istifadə edilməsini təmin etməkdir [1]. Su bitkilərin və heyvanların inkişafı, məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti üçün əvəzsiz amildir. İqlim dəyişikliyi və su qıtlığı səbəbindən kənd təsərrüfatında suyun idarə edilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün qabaqcıl suvarma sistemləri və suyun səmərəliliyi kənd təsərrüfatının gələcəyini müəyyənləyən amillərdən birinə çevrilib.

Ənənəvi suvarma üsulları suyu israf edə bilsə də, müasir suvarma sistemləri sudan daha səmərəli və dəqiq istifadə edir. Xüsusilə, suyun damcı və ya sprey şəklində yönəldildiyi damcı suvarma və çiləmə sistemləri suyun birbaşa bitkilərin kök zonalarına nəqlini təmin edir. Bu, buxarlanma və sızma kimi su itkisini minimuma endirsə də, bitkilərin ehtiyac duyduqları ən yaxşı su ilə qidalanmasını təmin edir. Bu gün kənd təsərrüfatının suvarılması üçün smart texnologiyalardan istifadə etməklə sudan istifadənin səmərəliliyi daha da artır. Sensorlar, hava proqnozları və uzaqdan idarəetmə sistemləri sayəsində suvarma prosesləri optimallaşdırılır. Bitkilərin ehtiyac duyduğu suyun miqdarına əsaslanan suvarma nəinki suya qənaət edir, həm də bitki sağlamlığını qoruyur. Bu ağıllı sistemlər fermerlərə suyun istifadəsinə nəzarət və nəzarətdə daha çox çeviklik təklif edir.

Kənd təsərrüfatında sudan istifadənin səmərəliliyi təkcə su ehtiyatlarına qənaət etməklə yanaşı, məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına fermerlərin gəlirlərini də artırır. O, həmçinin eroziya riskini azaltmaqla torpağın sağlamlığının və biomüxtəlifliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Davamlı kənd təsərrüfatının təməl daşlarından biri olan sudan səmərəli istifadə həm də gələcək nəsillərin sağlam və təhlükəsiz qidaya çıxışını təmin edir [4].

Yağışlı ərazilərdə yağış sularından istifadənin səmərəliliyinin artırılması məsələsində olduqca vacibdir. Belə ki, dünya üzrə 128 milyon hektar (yəni 11%) yağışlı əkin sahəsində fəaliyyət göstərən istehsalçılar (onların çoxu kiçik fermerlərdir) axar suların yığılması və mühafizə üsullarından böyük fayda əldə edə bilər. Bir hesablama görə, yağışlı əkinçilikdə bu cür yanaşmalar qida enerjisi istehsalını 24%, suvarmadan aktiv istifadə ilə birləşdirildikdə isə 40-dən çox artırır [7].

Sudan səmərəli istifadə edilməsinə nail olmaq üçün davamlı suvarma texnologiyalarına sərmayə qoymaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Suvarılan əkin sahələrində su məhsuldarlığını yaxşılaşdıraraq idarəetmə təcrübələrinin təşviqinə üstünlük verilməlidir. Bura mövcud suvarma infrastrukturunun bərpası və modernləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi daxildir. Su

ehtiyatlarının ədalətli bölüşdürülməsini və onlara çıxışı və su ilə əlaqəli ekosistemlərin fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri olan ekoloji axın tələblərinə uyğunluğu təmin etmək üçün bu üsullar təkmilləşdirilmiş su idarəetmə səmərəliliyi ilə birləşdirilməlidir.

Akvakultura kimi suyun təkrar istifadəsinə investisiyalar və suyun təkrar istifadəsi və duzsuzlaşdırılması kimi qeyri-ənənəvi mənbələr su qıtlığını kompensasiya etmək üçün getdikcə əhəmiyyətlidir, lakin innovasiyalar iqtisadi cəhətdən səmərəli, sosial cəhətdən məqbul, ekoloji cəhətdən davamlı və kontekstə uyğun olmalıdır.

Su ehtiyatlarının ərazi bölgüsünün, müxtəlif iqtisadi rayonların ərazilərinin və əhalisinin su ilə təminatının xüsusiyyətlərinin, su istehlakının strukturunun və bərpa olunmayan su itkilərinin təhlili göstərir ki, respublikamızda su ehtiyatlarının tükənməsinin əsas səbəblərindən biri su itkisidir. Kənd təsərrüfatında geri dönməz su sərfinin həcmi 40%-ə, suvarılan əkinçilikdə 60%-ə çatır.

Su ehtiyatlarından istifadənin aşağı səviyyədə olması ilə yanaşı, onların keyfiyyəti də pisləşir. Su obyektləri təkcə şirin su tədarükçüsü deyil, həm də tullantı sularından gələn bütün tullantılar üçün anbar rolunu oynayır. 2006-cı ildə yerüstü su obyektlərinə axıdılan 51,4 milyard m³ suyun 17,5 milyard m³-ü (34%) çirklənmiş sudur. Oxşar mənzərə kənd təsərrüfatında da müşahidə olunub. Səth su obyektlərinə atılan 4,7 milyard m³-dən 1,14 milyard m³ (24,3%) təmizlənmə tələb edirdi. Standart qaydada təmizlənmiş tullantı sularının həcmi də 2,1 km³-ə qədər azalıb ki, bu da təmizlənmə tələb edən tullantı sularının həcmi 10,7%-ni təşkil edib. Bu, təmizləyici qurğuların həddən artıq yüklənməsinin və ya olmamasının, həmçinin təmizləyici qurğuların aşağı səmərəliliyinin və texniki vəziyyətinin pisləşməsinin nəticəsidir. Sənaye və kənd təsərrüfatında ekoloji cəhətdən çirkləndiricilərin uzunmüddətli istismarı, həmçinin su hövzələrindən çirkləndiricilərin axını da su ehtiyatlarının keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Nəticədə əksər çayların çirklənməsi azalmır. Bütün bunlar resursların qorunması probleminin aktuallığını göstərir, həll edilmədən su ehtiyatlarının qıtlığını və keyfiyyətini aradan qaldırmaq çətin olacaq.

Su obyektlərinə multifaktorial antropogen təsir, habelə onların hidroloji rejiminin dəyişməsi nəticəsində su obyektlərinin və su ekosistemlərinin tükənməsi və degradasiyası baş verir ki, bu da özünü biomüxtəlifliyin və kommersion baxımından qiymətli balıq və heyvanların su növlərinin sayının azalmasında göstərir. Su obyektlərinin degradasiyası onların təbii vəziyyətini uzun müddət, bəzi hallarda isə əbədi olaraq dəyişir. Su hövzələrinin iqtisadi inkişafı bir çox kiçik çayların degradasiyasına və hətta yox olmasına səbəb olmuşdur.

Suyun idarə edilməsində ciddi problemlərdən biri yeraltı yataqlardakı strateji təmiz su ehtiyatlarının keyfiyyətinin pisləşməsidir. Bu prosesin əsas günahkarları sənaye, kənd təsərrüfatı və mənzil-kommunal təsərrüfatı müəssisələridir. Bütün bunlar müəyyən dərəcədə bərpa olunan təbii ehtiyatlar kimi su ehtiyatlarına münasibəti dəyişməyə məcbur edir. Son dövrlərdə suyun zərərli təsirlərindən (daşqınlar, daşqınlar, çayların sahillərinin, su anbarlarının, dənizlərin, bəndlərin aşınması və dağılması, şəhərlərin yeraltı sularla basması, sürüşmə, sel, torpaqların, suların bataqlaşması və şoranlaşması) maddi ziyanın artması müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, suyun zərərli təsiri ilə bağlı bütün bu proseslər son illər lazımı diqqət, öyrənmə və profilaktik işlərdən kənarda qalmışdır. Nəticədə, su obyektlərinin çirklənməsindən və suyun zərərli təsirindən dəyən ziyan durmadan artır.

Bir çox yerüstü su obyektlərinin yüksək dərəcədə çirklənməsi su istifadəçilərinə böyük ziyan vurur. Məsələn, suvarılan əkinçilikdə suvarma suyunun kimyəvi tərkibi və keyfiyyətinin aşağı olması torpağın münbitliyinə, su sərfiyyatına, məhsuldarlığına, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə və müvafiq olaraq insanların sağlamlığına təsir göstərir. Məhz burada ən mürəkkəb, beş keçidli sistem formalaşır: “su-torpaq-bitkilər-heyvanlar-insan”. Bu sistemin həlqələri keçdikcə çirkləndiricilər toplanır və artır.

Cədvəl 1. Suya dair Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri göstəriciləri

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022
Təhlükəsiz qaydada təmizlənən çirkab suların xüsusi çəkisi, faizlə	49.2	51.8	52.6	53.3	56.2
Sudan istifadə səmərəliliyinin dəyişməsi, ABŞ dolları/m ³	4.85	4.58	3.73	4.49	6.57
Su yükünün səviyyəsi: götürülmüş şirin suyun mövcud şirin su ehtiyatlarında xüsusi çəkisi, faizlə	53.7	55.6	53.9	57.3	57.5

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir - <https://www.stat.gov.az/>.

Cədvəl 1-dən gördüyümüz kimi, illər üzrə götürülmüş şirin suyun mövcud şirin su ehtiyatına xüsusi çəkisi 2018-ci ildə 53,7% təşkil edirdisə, hazırda bu göstərici 57,5% təşkil edir. Müqayisə üçün deyək ki, Rusiya hər il bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının təqribən 2%-i ölkənin ehtiyacları üçün götürülür, Almaniyada bu göstərici 48%, ABŞ-da – 19%, dünya üzrə orta hesabla - 8% təşkil edir [5].

Məlumatlara əsasən, təhlükəsiz qaydada təmizlənən çirkab suların xüsusi çəkisi 2022-ci ildə 56% təşkil etmişdir ki, buda çirkab suların demək olar ki yarsıdı. Digər hissəsi isə təmizlənməmiş şəkildə axıdılır və ekoloji problemləri kəskinləşdirir [3].

Ekoloji idarəetmənin əsas obyekti ölkənin su və torpaq ehtiyatlarıdır ki, indiki və gələcək nəsillərin mənafeyinə uyğun olaraq rəşional istismara məruz qalmalıdır. Nəticə etibarilə, istismar prosesi onların mühafizəsi və çoxaldılması üzrə fəaliyyətlə, təbiətin mühafizəsinin bir çox mühüm problemlərinin kompleks həlli ilə birləşdirilməli və son nəticədə dövlətin əsas iqtisadi vəzifələrindən birinin həllinə - əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Lakin aqrar-sənaye kompleksində su və torpaq ehtiyatlarından istifadənin təhlili onlardan istifadənin səmərəliliyinin aşağı olmasını göstərir.

Azərbaycanda sudan istifadənin intensivliyi onun coğrafi-iqlim xüsusiyyətləri, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və kənd təsərrüfatının tələbatı ilə müəyyən edilir. Azərbaycan yarımsəhra zonasında yerləşir və ölkənin su ehtiyatları məhduddur. Sudan istifadənin əsas xüsusiyyətlərinə qismən qonşu ərazilərdən axan çaylardan yüksək asılılıq və kənd təsərrüfatının, xüsusilə də suvarmanın mühüm rolu daxildir. Məişət su istehlakı ümumi suyun təxminən 15%-ni təşkil edir və şəhər və kənd yerləri arasında dəyişir. Şəhərlərdə daha inkişaf etmiş infrastruktura görə su istehlakı səviyyəsi daha yüksəkdir. Şəhərlərdə adambaşına su istehlakı gündə 150-250 litr civarındadır, kənd yerlərində isə əlçatan olmayan infrastruktura görə aşağı ola bilər. Sənaye ümumi su istehlakının təxminən 10-15%-ni istehlak edir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ümumi su istehlakının təxminən 70-75%-ni təşkil edir və suyun böyük hissəsi suvarma üçün istifadə olunur. Əkin sahələrinin çox hissəsi məhsuldarlığı qorumaq üçün bol suvarma tələb olunan alçaq və quraq ərazilərdədir. Suvarma üçün su itkisini azaltmaq üçün damcı və çiləyici suvarma sistemləri tətbiq edilir, lakin onların paylanma səviyyəsi hələ də aşağıdır [2].

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 1,5 milyon hektar hissəsi suvarılan torpaqlardır ki, bunun 77,5 %-i əkin, 8,6 %-i çoxillik əkmələr, 13,9 %-i isə digər sahələr (biçənək, örüş, həyətyanı və s.) təşkil edir [3]. Son illərdə azalan su ehtiyatları, quraqlıq, daşqınlar, torpağın deqradasiyası və digər

ekstremal hava hadisələri dünya üzrə fermerlərə böyük çətinliklər yaradır. Kənd icmaları və kiçik fermer təsərrüfatları iqlim dəyişikliyinə və təbii resursların azalması hallarına daha həssas olurlar.

Ölkəmizdə suvarma səmərəliliyi üzrə ən yüksək göstərici Mil-Mugan, Naxçıvan və Şirvan-Salyan iqtisadi reyonlarındadır. Suvarılan torpaqların təxminən üçdə birindən çoxu (565 min hektarı) mexaniki üsulla, o cümlədən 349,4 min hektar elektriklişdirilmiş, 68,2 min hektar dizel nasos stansiyaları ilə, 147,7 min hektarı isə subartezian quyuları vasitəsi ilə suvarılır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, hazırkı vaxta kimi ölkə üzrə 119500 hektarda innovativ suvarma sistemləri tətbiq edilir, buda ümumi ərazinin 8,05%-i təşkil edir.

Respublika ərazisində su ehtiyatlarının paylanması qeyri-bərabərdir. Bir çox bölgələrdə su ehtiyatlarının kəskin çatışmazlığı var. Bu, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsinin su ehtiyatlarının təbii təchizatına uyğun gəlməməsi ilə izah olunur. Araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, sudan israfçılıqla istifadə aqrar sektoru üçün ciddi problemdir. Su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün integral göstərici məhsul vahidinin istehsalı üçün istifadə olunan su ehtiyatlarının həcmi (fiziki və ya şərti olaraq) ifadə edən suyun intensivliyidir. Kənd təsərrüfatı istehsalında suyun intensivliyi ayrı-ayrı bitki və heyvandarlıq məhsullarının növləri üzrə fiziki göstəricilərlə hesablanır, kompleks istehsal göstəriciləri üzrə isə istifadə olunan suyun həcmi maya dəyəri göstəriciləri (əlavə dəyər, ümumi məhsul və s.) ilə əlaqələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, suyun intensivliyi göstəricisi həm iqtisadi, həm də ekoloji aspektləri əks etdirən davamlı inkişafın representativ göstəricisidir.

Sudan səmərəli istifadə edilməsinə nail olmaq üçün davamlı suvarma texnologiyalarına sərmayə qoymaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Suvarılan əkin sahələrində su məhsuldarlığını yaxşılaşdıran idarəetmə təcrübələrinin təşviqinə üstünlük verilməlidir. Bura mövcud suvarma infrastrukturunun bərpası və modernləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi daxildir. Su ehtiyatlarının ədalətli bölüşdürülməsini və onlara çıxışı və su ilə əlaqəli ekosistemlərin fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri olan ekoloji axın tələblərinə uyğunluğu təmin etmək üçün bu üsullar təkmilləşdirilmiş su idarəetmə səmərəliliyi ilə birləşdirilməlidir [6].

Son illər dünya təcrübəsində akvakultura kimi suyun təkrar istifadəsinə investisiyalar və suyun təkrar istifadəsi və duzsuzlaşdırılması kimi qeyri-ənənəvi mənbələrdən geniş istifadə edilir. Bu həmçinin su qıtlığını kompensasiya etmək üçün əhəmiyyətlidir. Lakin burada əsas məsələ innovasiyaların iqtisadi cəhətdən səmərəli, sosial cəhətdən məqbul, ekoloji cəhətdən davamlı və kontekstə uyğun olmasıdır.

Azərbaycan məhdud su ehtiyatları şəraitində dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün sudan istifadənin optimallaşdırılması problemi qarşısındadır. Xüsusilə kənd təsərrüfatında sudan istifadə intensivliyi yüksək olaraq qalır və ölkə sudan istifadəni yaxşılaşdırmaq və ekoloji riskləri azaltmaq üçün çalışır. Bunun üçün infrastrukturun modernləşdirilməsi və suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi daxil olmaqla, suya qənaət proqramlarını fəal şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq ölkəyə su ehtiyatlarının idarə olunmasının müasir üsullarını tətbiq etməyə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı 2 mart 2001-ci il 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azadılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı 28 iyun 2011-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr 2016-cı il.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi – www.azstat.org
4. Mustafayeva, R.R., Hətəmov, A.N., Həsənova, M.H., Süleymanov, F.V. (2022). Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, Mütərcim, 304.

5. Жарницкая Н.Ф. Современное состояние и оценка эффективности использования водных ресурсов в сельском хозяйстве. // Известия высших учебных заведений. Серия: Экономика, финансы и управление производством, 2012.
6. Мустафаева Р.Р., Аббасова Е.А., Гамбарова Р.М. Оценка эффективности использования водных ресурсов и применения инновационных технологий орошения в сельском хозяйстве Азербайджана. Сборник международной научно-практической конференции «Управление водными ресурсами в условиях глобализации». 2021/3, 252-259.
7. ФАО. 2020 год. Краткий обзор. Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства – 2020. Решение проблем с водой в сельском хозяйстве. Рим, ФАО. <https://doi.org/10.4060/cb1441ru>.

SUMMARY

The article discusses the issues of increasing the efficiency of water use in agriculture. Efficient use of water in agriculture is becoming increasingly important due to climate change and water scarcity. While traditional irrigation methods are wasteful, modern technologies such as drip and sprinkler irrigation prevent water loss. Smart irrigation systems optimize water management. Water resources in Azerbaijan are limited and unevenly distributed: agriculture accounts for 70-75% of total water consumption. High levels of wastewater pollution exacerbate environmental problems. In this regard, investments in sustainable water management and innovative technologies are of particular importance for efficient water use.

Keywords: water resources, efficiency, irrigation systems, environmental problems, technologies.

Cu İONLARI İLƏ İNTERKALASIYA OLUNMUŞ GaSe KRİSTALINDA UDULMANIN TƏDQIQI

Rəhim MƏDƏTOV

Lamiyə SADIQLI
sadiqlilamiye@gmail.com

Rəxşanə MƏMİŞOVA

Milli Aviasiya Akademiyası

Tətbiqi və Ümumi Fizika kafedrası, Bakı

ARETN Radiasiya Problemləri İnstitutu, Bakı

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan işdə GaSe monokristallarının optik xüsusiyyətləri, xüsusilə udulma əmsalının dalğa uzunluğu və enerjidən asılılığı tədqiq edilmişdir. GaSe kristalı rombik sinqoniyada kristallaşır. GaSe kristalı elektrokimyəvi üsulla Cu atomları ilə interkalasiya olunaraq, bu prosesin onların optik xüsusiyyətlərinə təsiri araşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, elektrokimyəvi interkalasiya absorpsiyanı artırır, çünki yeni elektron vəziyyətləri yaranır. Fotointerkalasiya isə absorpsiya spektrində fərqli dəyişikliklər yaradır, bu da interkalasiya mexanizmlərinin müxtəlifliyini göstərir. Bu nəticələr, interkalasiya prosesinin GaSe kristalının optik xassələrinə təsirini müəyyən etmək və bu materialı optoelektronikada istifadə etmək üçün vacibdir.

Açar sözlər: interkalasiya, fotointerkalasiya, optika, absorpsiya

Giriş

GaSe laylı monokristalı yüksək fəthəssaslığa malik olub, A^3B^6 qrupuna aid perspektivli yarımkəçirici birləşmələrdən biridir. Bu kristalın strukturu kovalent, Van-der-Vaals və zəif ion rabitələrinin qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Kristalın laylı quruluşu ona interkalasiya prosesləri üçün əlverişli şərait yaradır ki, bu da onun fiziki xassələrinin tənzimlənməsinə imkan verir. Bu xüsusiyyətlərinə görə GaSe kristalları optoelektronika, qeyri-xətti optik sistemlər və sensor texnologiyalarında geniş tətbiq imkanlarına malikdir [1 – 3].

Materialların kristal və struktur xüsusiyyətlərini idarə etməklə onların tətbiq sahələrini genişləndirmək müasir fizikanın aktual problemlərindən biridir. Bu məqsədlə müxtəlif metodikalardan istifadə olunur və interkalasiya bu metodlarından biri kimi xüsusi maraq doğurur. İnterkalasiya prosesi laylı kristalın zəif Van-der-Vaals rabitələri vasitəsilə xarici atomların və ya molekulların laylar arasına daxil edilməsinə imkan yaradır [4 – 6]. Nəticədə kristalın elektrik, optik və struktur xüsusiyyətləri dəyişdirilir, yeni funksional materialların yaradılması və tətbiq sahələrinin genişləndirilməsi mümkün olur. Xüsusilə, interkalasiya prosesi GaSe kristallarının fəthəssaslığını artırmaq və yeni fiziki effektləri öyrənmək üçün istifadə olunur.

Tədqiq olunan işdə GaSe monokristallarının elektrokimyəvi üsulla Cu atomları ilə interkalasiyası və bu prosesin optik xüsusiyyətlərə təsiri araşdırılmışdır. İnterkalasiya nəticəsində kristalda yeni elektron vəziyyətlər yaranmış və bu, absorpsiya əmsalının artmasına səbəb olmuşdur. Fotointerkalasiya isə absorpsiya spektrində fərqli dəyişikliklər yaratmış və interkalasiya mexanizmlərinin müxtəlifliyini göstərmişdir. Bu dəyişikliklər kristalın optik xüsusiyyətlərinin tənzimlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun müxtəlif optoelektronika tətbiqlərində istifadəsi üçün yeni imkanlar açır.

Laylı kristallarda interkalasiya proseslərinin öyrənilməsinə dair elmi məlumatların məhdudluğu [4 – 8] səbəbindən, bu kristallarda baş verən elektron proseslərin dəqiq modelləşdirilməsi çətinlik törədir. Bu baxımdan, aparılan tədqiqatlar GaSe kristallarının interkalasiya prosesləri nəticəsində yaranan yeni optik xassələrinin öyrənilməsinə yönəlmiş və bu sahədəki elmi boşluqları doldurmaq məqsədi daşıyır. Xüsusilə, Cu atomlarının elektrokimyəvi interkalasiyasının optik udulma əmsalına

təsirini təyin etməklə, GaSe monokristallarının modifikasiyası üçün effektiv mexanizmlər müəyyən edilmişdir.

Material və Metodlar

Tədqiq etdiyimiz laylı quruluşlu GaSe monokristal Bricmen-Stokbergerin istiqamətlənmiş kristallaşma metodu ilə yetişdirilmişdir [2]. Bu metodun seçilməsinə səbəb homogen quruluş, yüksək kristal keyfiyyəti və böyük ölçülü parlaq qırmızı rəngdə GaSe monokristallarının alınmasıdır.

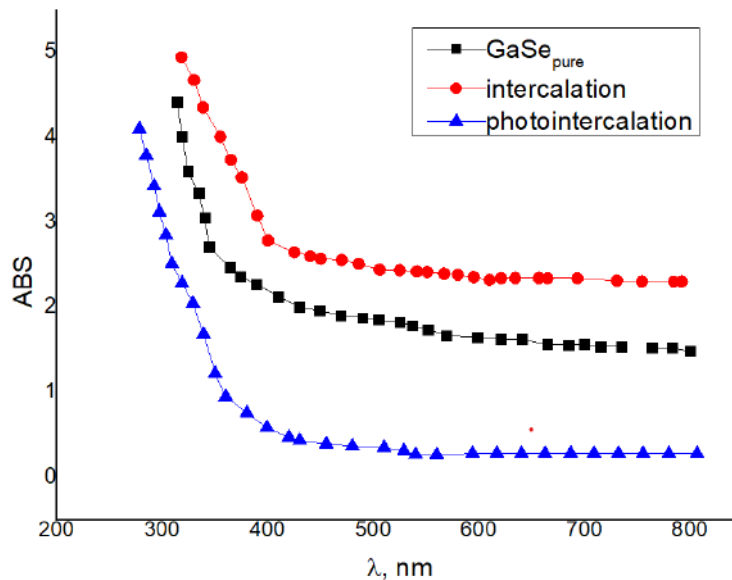
Tədqiqat üçün lay istiqamətində (0001) skan edilmiş, güzgü səthə malik nümunələr hazırlanmış, XRD və DTA vasitəsilə tərkib analizləri aparılmışdır.

p tip GaSe monokristalında interkalasiya prosesi elektrokimyəvi interkalasiya metodu ilə $U=1V$ sahənin təsiri altında $l=2.5$ sm məsafə, $t=1$ saat müddətində 2 fərqli rejimdə (ışqlanma və qaranlıq) aparılmışdır. GaSe kristalında interkalasiya 4 %-li mis kuporosu məhlulunda ($(CuSO_4 \cdot 5H_2O) + H_2O$ (distillə edilmiş)) aparılmış və Varian Cary 50 UV-Visible spektrometrində optik xüsusiyyətləri 190-1100 nm diapozonda tədqiq edilmişdir ki, bu həm ultrabənövşəyi (UV), həm də görünən (Visible) spektral diapazonu əhatə edir.

Təcrübi Nəticələr və Onların İzahı

Şəkil 1-də rombik quruluşlu yarımkeçirici GaSe monokristalının dalğa uzunluğundan asılı olaraq optik absorbsiya dəyişikliklərini göstərir. Üç fərqli hal təhlil edilib: təmiz GaSe (qara əyri), elektrokimyəvi interkalasiya olunmuş GaSe (qırmızı əyri), fotointerkalasiya olunmuş GaSe (göy əyri).

Təmiz, interkalasiya olunmamış GaSe kristalının udulma spektrini göstərir. Kiçik dalğa uzunluqlarında (UV hissəsində) absorbsiya yüksəkdir və daha uzun dalğa uzunluqlarında azalır. Bu, materialın əsas udulma kənarını (qadağan olunmuş zonanı) təyin etmək üçün istifadə edilir. Elektrokimyəvi interkalasiya olunmuş GaSe-də interkalasiya zamanı kristal qəfəsinə Cu atomlarının daxil olması strukturu dəyişdirir. Udulma artır və spektrdə dəyişikliklər baş verir. Xüsusilə kiçik dalğa uzunluqlarında (yüksək enerjili fotonlar üçün) absorbsiya əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu, Cu atomlarının daxil olması ilə enerji səviyyələrinin dəyişdiyini göstərir.

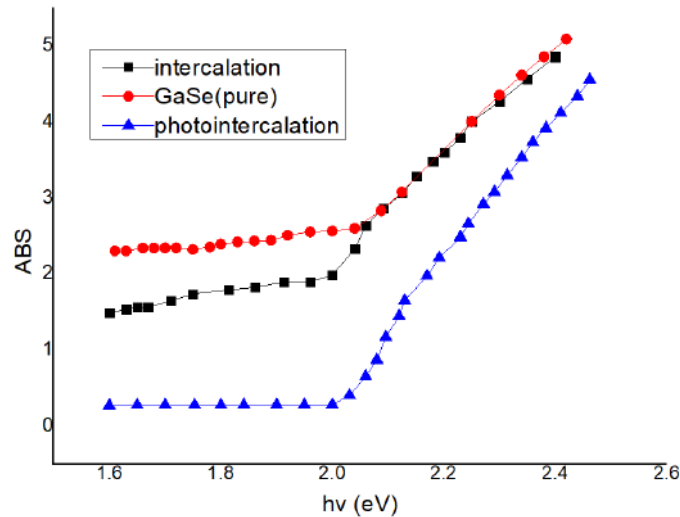

Şəkil 1. Udulmanın dalğa uzunluğundan asılılığı

Fotointerkalasiya zamanı işığın təsiri ilə interkalasiya prosesi baş verir, bu isə fərqli optik xassələrə səbəb olur. Absorbsiya digər iki hal ilə müqayisədə daha aşağıdır, bu da interkalasiya mexanizminin fərqli olduğunu göstərir. Mavi əyri, əsasən, görünən və infraqırmızı spektrdə daha zəif absorbsiya göstərir. Qrafikdən görünür ki, elektrokimyəvi interkalasiya absorbsiya əmsalını artırır,

çünki yeni elektron vəziyyətlər yaranır. Fotointerkalasiya absorpsiya spektrində fərqli dəyişikliklər yaradır, bu da interkalasiya mexanizmlərinin müxtəlifliyini göstərir.

Şəkil 2-də udulmanın enerjidən asılılığı təsvir olunmuşdur. Belə ki, qrafikdə qırmızı əyri təmiz GaSe kristalını, qara əyri interkalasiya olunmuş və göy əyri isə fotointerkalasiya olunmuş GaSe kristalını xarakterizə edir. Mis atomları ilə interkalasiya və fotointerkalasiya GaSe monokristalının optik xüsusiyyətlərinə fərqli təsir göstərir. Təmiz GaSe-də absorpsiya kəskin artmağa təxminən 2.1 eV-da başlayır, bu da GaSe üçün xarakterik qadağan olunmuş zonanın (E_g) qiymətidir. Fotointerkalasiya olunmuş GaSe-də absorpsiya artmağa təxminən 2.25 eV-də başlayır. Mis ilə interkalasiya zamanı absorpsiya artmağa təxminən 2.0 eV-də başlayır.

Şəkil 2. Udulmanın enerjidən asılılığı

Mis atomları GaSe təbəqələri arasına yerləşdikdə misin elektronları yarımkəçiricinin keçirici və valent zonalarına təsir edərək yeni lokal enerji səviyyələrini yaradır. Bu lokal səviyyələr keçirici zonaya daha yaxın olduğu üçün keçidlər üçün lazım olan enerji azalır və nəticədə qadağan olunmuş zona daralır. Eyni zamanda mis atomları donor rolunu oynayaraq əlavə sərbəst elektronlar verir və bu da keçirici zonanın dolmasına və qadağan olunmuş zonanın kiçilməsinə səbəb olur.

Fotointerkalasiya zamanı işıqlanmanın bütöv spektrdə aparılması qadağan olunmuş zonanı təxminən 0.15 eV genişlənməsinə səbəb olur. Bunun başlıca səbəbləri fotogenerasiya, defektlərin yaranması, yük daşıyıcılarının yenidən paylanması və kristal torunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Bütöv spektrdə işıqlanma (geniş spektrli fotonların tətbiqi) GaSe kristalında müxtəlif dalğa uzunluqlarına malik fotonların eyni vaxtda udulmasına səbəb olur. Bu, enerji spektrində geniş diapazonda eksitonların və sərbəst yük daşıyıcılarının (elektronlar və deşiklər) yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda geniş spektrli işıq kristalda müxtəlif enerji səviyyələrində elektron keçidləri yaradır. Bəzi fotogenerasiya olunmuş elektronlar metastabil tələlərə düşür və uzun müddət orada qala bilər. Bu, keçirici zonanı qismən boşaldaraq qadağan olunmuş zonanın artmasına səbəb olur.

Deyilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

Mis atomları ilə elektrokimyəvi interkalasiya GaSe kristalında yeni lokal enerji səviyyələrini yaradır və qadağan olunmuş zonanın (0.1 eV) daralmasına səbəb olur. Fotointerkalasiya zamanı qadağan olunmuş zona təxminən 0.15 eV genişlənir ki, bu da fotogenerasiya, defektlərin yaranması və yük daşıyıcılarının yenidən paylanması ilə bağlıdır. Elektrokimyəvi interkalasiya absorpsiyayı artırdığı halda, fotointerkalasiya daha fərqli dəyişikliklər yaradır və görünən-infrakırmızı spektrdə daha zəif absorpsiya müşahidə olunur. Nəticələr göstərir ki, interkalasiya mexanizmləri GaSe kristallarının optik xassələrinə müxtəlif və spesifik təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.N.Kolesnikov, E.B. Borisenko, D.N.Borisenko, V.K.Gartman, Influence of growth conditions on microstructure and properties of GaSe crystals, Journal of Crystals Growth, Volume 300, Issue 2, p.294-298 (2007).
2. A.Z.Abasova, R.S.Madatov, V.İ.Stafaev, "Radiation-stimulated processes in chalcogenide structures", Baku – «Elm», p.349 (2011).
3. G.B.Sakr, Optical and electrical properties of GaSe thin films, Materials Science and Engineering: B, Volume 138, Issue 1, p. 1-6. (2007).
4. R.S.Madatov, T.B.Tagiev, R.M.Mamishova, L.E.Sadigli, Initial electrical properties of intercalated and photointercalated GaSe layered single crystal at room temperature, AJP Physics, Volume XXVIII №3, section: Az, p.34-36 (2022).
5. J. Zhou, Z. Lin, H. Ren, X. Duan, I. Shakir, Y. Huang, X. Duan, Layered Intercalation Materials, Advanced Materials, Volume 33, Issue 25. (2021).
6. V.B.Boledzyuk, Z.D.Kovalyuk Z.D., Kudrynskyi Z.R., Pyrlya M.N, Feshak T.N, Shevchenko A.D., Electrochemical, optical and magnetic properties of Ni_xGaSe ($0 < x \leq 1$) intercalation compounds, Inorganic Materials, 51(11), p.1086–1089 (2015) .
7. Daniel J. Terry, Viktor Zólyomi, Matthew Hamer, Anastasia V. Tyurnina, David G. Hopkinson, Alexander M. Rakowski, Samuel J. Magorrian, Nick Clark, Yuri M. Andreev, Olga Kazakova, Konstantin Novoselov, Sarah J. Haigh, Vladimir I. Fal'ko, Roman Gorbachev. Infrared-to-violet tunable optical activity in atomic films of GaSe, InSe, and their heterostructures, 2D Materials, Volume 5, Number 4. (2018)
8. Yeon Lim, Jae-Ung Lee, Jung Hwa Kim, Liangbo Liang, Xiangru Kong, Thi Thanh Huong Nguyen, Zonghoon Lee, Sunglae Cho, Hyeonsik Cheong, Polytypism in Few-Layer Gallium Selenide, Nanoscale, 12, 8563-8573 (2020).

SUMMARY

In this study, the optical properties of GaSe monocrystals, particularly the dependence of the absorption coefficient on wavelength and energy, have been investigated. The GaSe crystal crystallizes in a rhombic symmetry. The GaSe crystal was intercalated with Cu atoms using an electrochemical method, and the effect of this process on its optical properties was analyzed. The results show that electrochemical intercalation increases absorption due to the emergence of new electronic states. Photo-intercalation, on the other hand, induces different changes in the absorption spectrum, indicating the diversity of intercalation mechanisms. These findings are crucial for determining the effect of the intercalation process on the optical properties of GaSe crystals and for utilizing this material in optoelectronics.

Keywords: intercalation, photo-intercalation, optics, absorption.

PESDİSİDLƏRİN EKOLOJİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Selcan SƏFƏRƏLİYEVƏ

selcan.sefereliyeva2706@gmail.com

Dendrologiya Bağı PHŞ

Xülasə

Kənd təsərrüfatı məhsulları durmadan artan dünya əhalisi üçün əvəzsiz xammal hesab olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətli və lazımi miqdarda istehsalı hazırkı dövrdə global problemlərdən biri hesab edilir. Bu səbəbdən fermerlər və bir çox sahibkarlar kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi zamanı onların normal inkişafı üçün bir sıra mübarizə tədbirləri həyata keçirir. Belə mübarizə tədbirlərindən biri də kimyəvi preparatlardan yəni pestisidlərdən istifadəyə əsaslanır. Keçən əsrdə kənd təsərrüfatında fermerlər tərəfindən istifadə olunan pestisidlər bir müddət sonra ətraf mühitə mənfi təsirləri ilə gündəmə gəlmişdir. Araşdırmalar zamanı pestisidlərin ətraf mühitə və canlı orqanizmlər üçün təhlükə mənbəyinə çevrilməsi faktları əsasında sübut olunmuşdur. Məqalədə əsas məqsəd Dünyada global ekoloji problem hesab edilən pestisid istifadəsinin ətraf mühitə mənfi təsirlərini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: pestisidlər, biopestisidlər, IPM

Əsas Mətn

Ötən əsrdə istifadə olunan pestisidlər dünya üzrə epidemiyalara səbəb olan xəstəliklərlə yanaşı kənd təsərrüfatlarında zərərli orqanizmlərə qarşı da tətbiq edilmişdir. Lakin əsrin sonlarında həddindən artıq istifadə olunan kimyəvi preparatların ətraf mühit üçün təhlükəli olması iddiaları araşdırılmağa başlandı. Bundan sonra bəzi pestisid növlərinin istifadəsinə məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi problemin həlli yolu deyildi. Çünki digər tərəfdə kənd təsərrüfatlarında zərərli orqanizmlər və xəstəliklərlə mübarizə çətinləşirdi. Bu səbəbdən dünya ölkələri ətraf mühitə və canlı orqanizmlər üçün minimum təhlükə riski daşıyan effektiv həll yolları araşdırmağa başladılar. Bir müddətdən sonra IPM strategiyası hazırlandı. Bu strategiyalar uğurlu olsa da təklildə effektiv ola bilmədi. Nəhayət ekoloji təmiz mübarizə üçün yeni pestisidlər yaradıldı. Biopestisidlər adlanan bu qrup pestisidlər ətraf mühit üçün heç bir təhlükə yaratmadan zərərli orqanizmlər, patogen xəstəliklər həmçinin alaq otları ilə mübarizədə effektiv nəticələr göstərmiş oldu.

Bildiyimiz kimi pestisidlər kimyəvi maddələrdir. Onların əksəriyyəti buxarlanma qabiliyyətinə malikdir. Atmosferdə pestisidlərin hava axını vasitəsi ilə istifadə yerindən başqa yerə uzaqlaşmasına dirft deyilir. Belə olan halda onlardan istifadə zamanı hədəf orqanizmlərlə yanaşı ətraf mühitə müəyyən təsirlər göstərilir. Belə ki, buxarlanma qabiliyyətinə görə pestisid hissəcikləri kilometrərlə uzaq məsafələrə yayılır və həmin ərazidəki canlı orqanizmlərin və ya torpağın, suyun üzərinə çökür. Aparılan araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, bir sıra davamlı birləşmələrdən olan üzvi xlor pestisidləri, polixlorlu bifenillər, polibromlu difenil efirləri, politsiklik aromatik karbohidrogenlər, dioksinlər və furanlar uzun məsafəli atmosfer daşınmalarına ən çox məruz qalanlardır [1].

Atmosferin çirklənməsində pestisidlərdən istifadə üsulları da rol oynayır. Belə ki, pestisidlərin təyyarələr vasitəsilə püskürdülməsi əsas etibarilə atmosferin çirklənməsinə səbəb olur. Püskürdülən pestisidlərin 30-50%-ə qədər sahədən kənar ərazilərə çökür və ya atmosferdə asılı qalır [2]. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, açıq sahələrə nisbətən pestisidlərin qapalı şəraitdə istifadəsi daha səmərəli olur və yüksək nəticələr verir. Açıq sahələrdə istifadə olunan pestisidlər daha uçucu xassəli olur və atmosfərə tez qarışa bilir [3].

Sakit okeanın qərb hissəsindən cənub hissəsinə qədər olan ərazilərin atmosferindən nümunələr götürülmüşdür. Bu nümunələr üzrə aparılan araşdırmalarda üzvi çirkləndiricilərdən 24-nə rast

gəlinmişdir. Bu da götürülən nümunələrin 50%-ni təşkil edib. Okean atmosferindəki pestisid qalıqlarının əsas mənbəyi kimi okean sularına axıdılan pestisidlər hesab olunur [4].

Son illərin məlumatlarından biri kimi qeyd etmək olar ki, 2022-ci ildə kənd təsərrüfatında qlobal pestisid istifadəsi 2.7 milyon tona çatmışdır. Asiya və Amerika son illərdə ümumi qlobal pestisid istifadəsinin təxminən 80%-ni təşkil etmişdir [5].

Son dövrlərdə əhalinin sürətlə artması kənd təsərrüfatı məhsullarına da tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Yaranmış qida çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün fermerlər təsərrüfat sahələrində maksimum məhsul götürməyə çalışırlar. Bu zaman bitki mühafizə vasitələrindən istifadə mütləq hal alır. Belə ki, kənd təsərrüfatı bitkilərini zərərli orqanizmlərdən və xəstəliklərdən qorumaq üçün artıq keçən əsrdən başlayaraq kimyəvi sintetik vasitələrdən - yəni pestisidlərdən istifadə olunur. Bu vasitələr istənilən nəticəni əldə etmək üçün uğurlu hesab olunsada, qeyd etdiyimiz kimi ətraf mühit üçün təhlükə mənbəyi hesab edilir. Keçən əsrdə həm tibb sahəsində epidemiyalara səbəb olan xəstəliklərlə mübarizə üçün istifadə olunan, sonralar bitki zərərvericilərinə qarşı da təsirli hesab edilən DDT-nin kütləvi istifadəsi bugünkü gündə belə hələ də bu birləşmələrin torpaq qatında qalıq formada qalmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə torpağın pestisid qalıqları ilə çirklənmə səbəblərindən biri kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlər hesab edilsə də, buraya DDT-nin istifadəsinə məhdudiyyətlərdən sonra istehsal fabriklərinin tərk edilməsi və həmin ərazilərin ciddi ekoloji risk sahələri olmasını da aid edə bilərik. Başqa bir çirkləndirici faktor kimi atmosferi qeyd edə bilərik. Məlum olduğu kimi pestisidlərin əksəriyyəti uçucu xassəyə malikdir. Atmosferdə külək vasitəsilə yayılan pestisidlərin bir qismi nəhayətində torpağın üzərinə çökür. Nəticədə pestisid istifadə olunmayan ərazilərdə belə torpaq qatında bu maddələrə rast gəlinir.

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlər bitkinin yarpağına, kökünə və ya əlaq otları ilə mübarizədə birbaşa torpağa verilir. Yüksək nəticə əldə etmək üçün pestisidlərin torpağa verilməsi üsulu daha geniş tətbiq olunmaqdadır. Bu zaman kimyəvi maddələrdən həddindən artıq istifadə torpaqda olan canlılara mənfi təsir göstərir. Bitki üçün lazım olan mikroorqanizmlərin məhv olmasına səbəb olur. Nəticədə bitki normal inkişaf etmir və ya məhsuldarlığı aşağı olur. Çox təəssüflər olsun ki, hazırda kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlər lazımi qaydalara uyğun və dozada istifadə olunmur. Bu da kənd təsərrüfatı torpaqlarının çirklənməsinə səbəb olur. Qeyd etdiyimiz kimi çirkləndiricilərlə zəngin torpaqların kənd təsərrüfatına yenidən qaytarılması yüksək əmək və maliyyə xərcləri tələb edir. Ona görə də pestisidlərdən istifadə zamanı miqdarın, yəni doza həddinin doğru seçilməsi, ətraf mühitdə nisbətən tez parçalanan və canlılara minimum təsirli maddələrdən istifadə olunması, torpağın mütəmadi olaraq monitorinqinin təşkil olunmasına diqqət etmək vacibdir.

Pestisidlər kənd təsərrüfatında bitkiləri mühafizə üçün istifadə olunsada ətraf mühit üçün təhlükə mənbəyi hesab edilir. Antropogen fəaliyyət zamanı pestisidlər su sisteminə qarışa bilər. Bu da su ekosisteminin həyat fəaliyyətini aşağı salır. Həmçinin insan sağlamlığına da mənfi təsir göstərir. Lakin pestisidlərdən qlobal istifadə hər gün artmaqda davam edir. Çin, ABŞ və Argentina kimi ölkələr pestisidlərdən ən çox istifadə edən ölkələr kimi qeydə alınmışdır. Hazırda sənaye tullantıları, daşqınlar səbəbindən pestisidlər yeraltı, səth və tullantı sularında aşkarlanmaqdadır. Pestisidlərin qrunt sularına keçməsində yağışın da rolu var. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlər yağışla birlikdə torpaqdan yuyularaq qrunt sularına qarışa bilər [6].

Araşdırmalara görə dünyanın bir çox ölkələrində balıq təsərrüfatına zərər vuran ikinci amil pestisidlərin düzgün istifadə edilməməsi nəticəsində su sisteminə qarışması qeydə alınmışdır. Yağışlı mövsümdən sonra torpaq səthində olan pestisidlərin yuyularaq su hövzələrinə qarışması oradakı canlı aləmin böyük hissəsinin ölümünə səbəb olur. Onu da qeyd edə bilərik ki, hazırda su sisteminə qarışaraq oradakı canlı orqanizmlərin ölümünə səbəb olan pestisidlərdən hələdə istifadə olunur [7].

Hazırda bütün dünya ölkələrində pestisidlərin arı ailələrinə təsiri araşdırılır. Son illərdə əksər ölkələrdə arı koloniyalarının kütləvi ölümü baş vermişdir. Buna səbəb neonikotinoid insektisidlərin istifadəsi hesab olunur. Arılar üçün böyük təhlükə, herbisidlər və ya funqisidlərlə qarışdırılmış insektisidlərin istifadəsidir [8]. Insektisidlərin təsirinə məruz qalan arılarda müşahidələr nəticəsində bir sıra davranış pozulmaları qeyd edilmişdir. Həmin arılarda sinir sisteminə edilən birbaşa təsir nəticəsində yaddaş pozulmaları, unutqanlıq yəni yuvaya dönüş yolunun itirilməsi, qidalı əraziləri

unutmaq kimi əlamətlər qeydə alınmışdır [9]. Həmçinin pestisidlərə müntəzəm olaraq məruz qalan arılarda qoxu hissəsinin də itirilməsi müşahidə edilmişdir. Son qlobal araşdırmalar zamanı arıların bal anbarlarından götürülən nümunələrdə neonikotinoidlərin miqdarı 75% qeyd olunur [10]. Bu olduqca yüksək rəqəmdir.

Pestisidlərlə çirklənmiş ərazilərdə yaşayan heyvanlarda müşahidələr zamanı çoxalma proseslərində, həmçinin müxtəlif orqanlarda deformasiyanın yarandığı sübut olunmuşdur. Belə ki, kənd təsərrüfatına yaxın ərazilərdə yerləşən su hövzələrində pestisidlərin yuyularaq su sisteminə qarışması həmin ərazidə yaşayan canlılara təsir göstərir. Belə bir fakt Kanadada yerləşən bir neçə göldə qeydə alınmışdır. Həmin ərazilərdə yaşayan tısbağalarda çənələrin, ətrafların, kəllə sümüyünün deformasiyası müşahidə edilmişdir. Həmçinin cırdanlılıq, gözlərin regenerasiyası və yumurtalarda rüşeymlərin inkişaf etməməsi kimi hallarda qeydə alınmışdır [4].

Pestisidlər hədəf orqanizmlərlə yanaşı ətraf mühit və insan orqanizmi üçün olduqca toksiki xarakter daşıyır. İnsanlara pestisidlər müxtəlif yollarla təmas edir. Belə ki, kənd təsərrüfatında istehsal və dərmanlama fəaliyyəti zamanı, bağlara tətbiq edilən zaman və ən əsası qidada qalıq şəklində insan orqanizminə ötürülə bilər. Nəticədə kəskin pestisid zəhərlənməsi baş verir. Hazırda bütün dünyada pestisid səbəbindən yaranan xəstəliklər və hətta ölüm halları qeydə alınmaqdadır. Araşdırmalara əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı işçilərinin təxmini illik xəstələnmə nisbəti hər 100 000 işçiyə 18,2 təşkil edir. Pestisidlərlə məruz qalma zamanı müxtəlif xəstəliklər baş verir ki, bunlardan ən təhlükəliləri leykemiya, limfomalar, yumşaq toxuma sarkomaları, beyin, sümük, mədə xərçəngi hesab olunur. Həmçinin pestisidlər Parkinson xəstəliyinin inkişafına səbəb ola bilər [11].

Pestisidlərin istifadəsi müasir kənd təsərrüfatında zərərvericilərə qarşı mübarizənin vacib tərkib hissəsi kimi tanınmış və qəbul edilmişdir. Lakin onların səmərəsiz və müdafiəsiz istifadəsi ekosistemimizi, sağlamlığımızı və ətraf mühitimizi təhdid edir. Pestisidlərin həddindən artıq istifadəsi artıq su ekosistemlərində və qrunt sularında çirklənmə kimi ətraf mühitin ciddi şəkildə pisləşməsi ilə nəticələnib. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarında pestisid qalıqları qida şəbəkəsi vasitəsilə insan sağlamlığını təhdid edə bilər.

Pestisidlərə ən çox məruz qalan risk qrupu fermerlərdir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pestisidlərin əl ilə püskürdülünməsi, uzunmüddətli davamlılıq təsiri haqqında məlumatlılığın olmaması insan orqanizmini birbaşa risk altına qoyur. Kənd təsərrüfatında pestisidlərlə fəaliyyət zamanı şəxsi gigiyena sanitariya qaydalarına əməl olunmadıqda yüksək dozalarda kimyəvi preparat insan orqanizminə təmas edir. Ağızdan hava damcı vasitəsilə tənəffüs zamanı qəbul edilən pestisidlər tənəffüs sistemi üçün bir sıra ciddi xəstəliklərə səbəb olur [12].

Dünya ölkələri üzrə kənd təsərrüfatlarında bitki mühafizə vasitələrindən istifadə müxtəlif dövrlərdən başlanmışdır. Ölkəmiz üçün pestisidlərin tətbiqinin yüksək səviyyəsi keçən əsrə təsadüf edir. SSRİ-nin pambıqçılıq rayonlarının bir hissəsi məhz Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. 1980-ci illərdə pambıq təsərrüfatlarında DDT-nin istifadəsi tonlarla təşkil olunurdu. 1958-1989-cu illərdə təsərrüfatların zərərvericilərdən qorunması üçün ölkə ərazisindəki fabriklərdə 480549 ton DDT və 10000 ton başqa qrup pestisidlər istehsal edilmişdir [13]. Bu da həmin sahələrdə fəaliyyət göstərən işçilərə və ətraf mühitə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Həmin ərazilərdə yüksək dozada istifadə olunan pestisidlər hələ də torpaqda qalıq formalarında mövcuddur və canlı aləmə öz təsir gücünü itirməmişdir.

Ölkə ərazisində kimyəvi pestisidlərlə yanaşı biopestisidlərdən də istifadə olunur. Yerli şəraitdə təyin olunmuş mikroblar, bəzi bitki ekstratları, piretrinlər və mikrob ekstratları qeydiyyatda alınmışdır. Belə biopestisidlərə misal olaraq *Bacillus thuringiensis* insektisidi və *Bacillus subtilis* tərkibli funqisidi göstərmək olar. Bu biopestisidləri ölkə ərazisində yerli bioloji laboratoriyalardan həmçinin, xarici şirkətlərdən əldə etmək olar [13].

Biopestisidlər təbiətdən alınan materiallardan istehsal olunan pestisidlərdir. Onlar əsasən bitkiləri, mikroorqanizmləri və ya bitki əsaslı maddələri təşkil edir. Bəzən bu maddələr zərərvericilərə nəzarət olunmasında effektiv olurlar və minimal təsir göstərərək insan sağlamlığına, ətraf mühitə və digər canlılara zərər verməməyə yardımçı olurlar. Biopestisidlər daha çox yumşaldılmış su, yağ, bitki və ya digər təbiətdən gələn maddələrdən istehsal olunurlar. Bunlar kimyəvi maddələrdən fərqli olaraq

daha yüksək müalicə effektivə malik olmağa ehtiyac hiss etmir, beləliklə bu maddələrin istifadəsi daha təhlükəsiz ola bilər. Qeyd edə bilərik ki, ilk pestisidlər kimi məhz bitki ekstratlarından və yağlarından istifadə olunduğu məlumdur. Lakin sonradan kimyəvi pestisidlərin daha effektiv və davamlı təsir mexanizminin olması biopestisidlərdən istifadəni azaltmış oldu. Zaman keçdikcə ətraf mühitdə kimyəvi pestisidlərin qalıq formalarının artması və bütün canlı orqanizmlər üçün təhlükəli olması yenidən biopestisidlərə müraciəti artırmış oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. T. Gouin, D. Mackay, K.C. Jones, T. Harner, S.N. Meijer, Evidence for the "grasshopper" effect and fractionation during long-range atmospheric transport of organic contaminants, 2004.
2. T. Boonupara, P. Udomkun, E. Khan, P. Kajitvichyanukul, Airborne pesticides from agricultural Practices: a critical review of pathways, influencing factors, and human health implications, 2023.
3. Yabi Huang, Zijian Li, Assessing pesticides in the atmosphere: A global study on pollution, human health effects, monitoring network and regulatory performance, 2024.
4. Ghelichpour, M., Mirghaed, A. T., Hoseini, S. M., and Jimenez, A. P. (2020). Plasma antioxidant and hepatic enzymes activity, thyroid hormones alterations and health status of liver tissue in common carp (*Cyprinus carpio*) exposed to lufenuron. *Aquaculture* 516:734634. doi: 10.1016/j.aquaculture.2019.734634.
5. FAO, 2022. Pesticides use, pesticides trade and pesticides indicators-Global, regional and country trends, 1990–2020. URL.
6. Tufail Fayaz, Soujanya S. Rana, Esha Goyal, Sachitra Kumar Ratha, Nirmal Renuka, Harnessing the potential of microalgae-based systems for mitigating pesticide pollution and its impact on their metabolism, 2024.
8. <http://levfedorov.ru/pest-9-3-3/>
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/toksicheskoe-deystvie-pestitsidov-na-pchel-obzor>
10. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1022575315413>
11. <https://besjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1365-2664.13193>
12. C. Bolognesi, F.D. Merlo, Encyclopedia of Environmental Health, 2011.
13. André F. S. Amaral, Pesticides and Asthma: Challenges for Epidemiology, 2014.
14. Oliver Makdonald, Pestisidlərin qiymətləndirilməsi haqqında hesabat və təhlükəsiz istifadə üzrə fəaliyyət planı, 2020.

SUMMARY

Agricultural products are considered an indispensable raw material for the ever-growing world population. The production of agricultural products in high quality and sufficient quantities is considered one of the current global problems. For this reason, farmers and many entrepreneurs implement a number of control measures to ensure the normal development of agricultural products during their cultivation. One of such control measures is based on the use of chemical preparations, i.e. pesticides. Pesticides used by farmers in agriculture in the last century have come to the fore with their negative effects on the environment. Research has proven that pesticides pose a threat to the environment and living organisms. The main goal of the article is to investigate the negative environmental impacts of pesticide use, which is considered a global environmental problem in the world.

Keywords: pesticides, biopesticides, IPM

TƏBABƏTDƏ İSTİFADƏ OLUNAN FERMENTLƏR

Səbrin ABDULLAYEVA

sebrinabdullayeva@gmail.com

Orcid ID: 0009-0000-0345-0179

Tofiq ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə təbabətdə istifadə olunan fermentlərin bir sıra xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Tibbdə və kənd təsərrüfatında istifadə olunan müxtəlif fizioloji fəal maddələr, məsələn dərman preparatları, bitkilərin boy stimulyatorları və s. maddələr mübadiləsinin bu və ya digər tərəfinə, digər sözlə müəyyən fermentativ prosesə təsir etməklə, onu stimullaşdırır və ya inhibirləşdirirlər. Məhz bu səbəbdən fermentlərin təsirinin qanunauyğunluqlarının, eləcə də fermentlərə müxtəlif aktivator və inhibitorların təsirinin öyrənilməsi sənayenin müxtəlif sahələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu da, öz növbəsində fermentlərə olan elmi marağın daha da artmasına səbəb olur. Hal-hazırda fermentlərin tədqiqatı ilə məşğul olan elmi-tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərirlər. Fermentlərin praktiki tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, ferment preparatlarının sənayesi adlanan yeni istehsalat sahəsi inkişaf etməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ferment preparatlarının sənayesinin inkişafı bütövlüklə nəzəri enzimologiyanın nailiyyətlərindən asılıdır.

Açar sözlər: ferment, zülal, maddə, molekul, fruktoza, enzimologiya

Giriş

Hər bir canlı hüceyrədə sintez olunan və müxtəlif kimyəvi birləşmələrin çevrilmələrini sürətləndirmək qabiliyyətinə malik olan zülal təbiətli bioloji katalizatorları *fermentlər* (və ya *enzimlər*) adlandırırlar. İrsi məlumatın reallaşdırılması, bioenergetika, biomolekulların sintezi və parçalanması kimi həyat fəalliyətinin mühüm prosesləri məhz fermentlərin iştirakı ilə həyata keçirilir.

Fermentlər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə qeyri-üzvi katalizatorlardan fərqlənilirlər, ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, fermentlər həddindən artıq effektiv təsirə malikdirlər və mülayim temperatur (bədən temperaturu), normal təzyiq və neytrala yaxın mühitdə yüksək katalitik fəallıqla xarakterizə olunurlar. Məsələn, zülalın amin turşularadək hidrolizi qeyri-üzvi katalizatorların iştirakı ilə (güclü turşular və ya qələvilərin iştirakı ilə) getdikdə, proses 100°C temperaturunda onlarla saat ərzində baş verir. Xüsusi fermentlərin iştirakı ilə həmin proses 30-40°C temperaturunda bir neçə dəqiqə ərzində başa çatır. Dəmir ionları sərbəst halda H₂O₂-nin parçalanmasını kataliz edirlər. Lakin katalaza fermentinin tərkibinə daxil olan həmin Fe atomları 10 mlrd. dəfə daha effektiv təsirə malikdirlər, və fermentin tərkibindəki dəmirin cəmi 1 mq-ı reaksiyada iştirak edən qeyri-üzvi dəmir ionlarının 10 tonunu əvəz edir. Növbəti misal isə, ureaza fermentinə aiddir. Ureazanın 1 molekulu 1 saniyə ərzində 30 000-ə qədər sidik cövhəri molekulunu parçalamaq qabiliyyətinə malikdir. Katalizatorsuz, bu parçalanma təxminən 30 mln. il ərzində başa çata bilərdi [4, s.168].

Fermentləri qeyri-üzvi katalizatorlardan fərqləndirən ikinci xüsusiyyət odur ki, fermentlər üçün təsirin yüksək spesifikliyi xarakterikdir. Hər bir ferment yalnız bir reaksiyanı və ya reaksiyalar qrupunu kataliz etmək qabiliyyətinə malikdir. Qeyri-üzvi katalizatorlar üçün belə spesifikasiyalar səciyyəvi deyildir.

Fermentlərin mühüm xassələrindən biri də odur ki, onların hüceyrədəki fəallığı həm gen səviyyəsində, həm də metabolizm səviyyəsində müəyyən kiçikmolekullu birləşmələr vasitəsilə tənzimlənə bilər. Və, nəyahət, fermentlər termolabillik, fermentativ fəallığın mühitin pH-ından asılılığı kimi xassələrinə görə də qeyri-üzvi katalizatorlardan fərqlənilirlər.

Fermentlərin quruluşu, təsnifatı və xassələrindən bəhs edən elm sahəsi *enzimologiya* və ya *fermentologiya* adlanır. Artıq enzimologiya fiziki-kimyəvi biologiyanın mühüm qollarından biri kimi

çıxış edir ki, bu da fermentlərin praktiki əhəmiyyətinin getdikcə daha da artması ilə əlaqədardır.

Material və metodlar

Son illərə qədər biokatalizatorları əsasən müxtəlif bitki, heyvan toxumaları və mikroorqanizmlərdən alırlar. Sənaye miqyasında fermentlərin sintezi üçün əsas mənbə mikroorqanizmlərdir. Bu, hər şeydən əvvəl elmə məlum olan bütün ferment tipləri mikroorqanizmlər tərəfindən asanlıqla, ucuz xammallar hesabına, qısa müddət ərzində və çoxlu miqdarda sintez olunması ilə əlaqədardır.

Məqsəd biotexnologiya istehsal proseslərində mikroorqanizmlər tərəfindən fermentlərin və ferment preparatlarının biosintezinin artırılmasının yeni yollarını müəyyən etməklə, mövcud nöqsan və çatışmazlıqları aşkar etmək, bunun həlli üçün tədbirlər hazırlayıb təklif etməkdən ibarətdir.

Müzakirə

Təmiz fermentlər təbabətdə diaqnostikada, qan və sidik analizində tətbiq edilir. Məsələn, qanda xolesterini təyin etmək üçün xolesterinoksida və peroksida fermentlərindən, sidik turşusunun təyininə urokinazadan, fosfolipidlər analizində fosfolipaza və peroksidadalardan istifadə edilir. Lütsiferaza kreatinfosfokinazı, o da ürək xəstəliklərini təyin etmək üçün tətbiq olunur.

Fermentlər müalicə məqsədilə aşağıdakı xəstəliklərin aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edirlər:

- 1) anadangəlmə və ya sonradan yaranan funksional çatışmamazlığın aradan qaldırılmasında;
- 2) qanda denaturasiya olunmuş hüceyrə və ya hüceyrə qalıqlarının orqanizmdən xaric edilməsində;
- 3) trombların lizis olunmasında;
- 4) bədxassəli törəmələrin kompleks müalicəsində;
- 5) orqanizmin zəhərsizləşdirilməsində.

Həzm prosesinin pozulma hallarının müalicəsində zülalları, yağları və şəkərləri parçalayan fermentlər qarışıqından istifadə edilir. Öd kisəsində toplanan yağsız daşları həll etmək üçün papain, bromelanin, sellüloza və b. fermentlər qarışığı tətbiq olunur.

Cərrahiyyə zamanı ət, sümük, ağciyər və plevrada irinli yaralar və vərəmin müalicəsində proteaza fermentləri böyük fayda verirlər. Onlardan həmçinin dərin yanıq yaraların təmizlənməsi və müalicəsində müvəffəqiyyətlə istifadə olunur [Безбородов, А.М., 1991].

L - asparaginaza kəskin leykozun müalicəsində tətbiq olunur.

Nukleazalardan proteazalarla birlikdə bədxassəli hüceyrələrin lizisində istifadə olunur.

Fermentlərin təbabətdə tətbiqi çox genişdir. Son illər fermentlər əsasən immunofermentativ analiz üsulları işlənilib hazırlanmasıdır. Bu üsullarla orqanizmdə cüzi miqdarda bioloji fəal maddələrin mövcudluğu və miqdarı müəyyən edilir.

Texnologiya proseslərdə fermentlər həll olmuş və immobilizə olunmuş halda istifadə edilir. Müəyyən adsorbentlərin səthinə bərpə edilmiş fermentlərə *immobilizə olunmuş fermentlər* deyilir. Immobilizasiya fermentlərin suda həll olmayan daşıyıcılara tikilməsi deməkdir. 1916-cı ildə ingilis kimyaçıları Nelson və Qriffin müəyyən etmişlər ki, gel üzərində bərpə edilmiş invertaza fermenti öz aktivliyini saxlayır. Fermentlərin immobilizə olunması ilə əlaqədar tədqiqat işləri XX əsrin 60-70-ci illərində genişlənmiş və öz tətbiqini tapmışdır. Immobilizasiya müxtəlif üsullarla aparılır:

1) fermentlərin şüşə və kərpiç qırıntıları, silikagel, metal oksidləri və polisaxaridlərin səthinə adsorbsiyası (fiziki və ya qarşılıqlı ion təsiri nəticəsində tikilməsi). Adsorbsiya ən sadə və köhnə immobilizə üsuludur. Qeyri-üzvi daşıyıcılar müsbət mexaniki xassəyə malikdirlər, lakin çatışmayan cəhətləri ondan ibarətdir ki, onların səthində fermentlərdən başqa əlavə maddələr də bərpə bilər və çox vaxt fermentlər daşıyıcı səthə möhkəm ilişib bilmirlər;

2) fermentlərin polimer gel maddələrinin səthində mexaniki bərpə edilməsi. Bu əvvəlki fiziki üsula nisbətən geniş yayılmışdır və məniyyəti ondan ibarətdir ki, ferment əvvəlcə monomer olan məhlula qarışdırılır, sonra polimerləşmə aparılır. Nəticədə gəldə üçölçülü qəfəs - məsamələr yaranır ki, ferment molekulları onlarda ilişib qalır. Kiçik molekullu maddələr (substratlar) belə gəldən keçə bilirlər. Ona görə də bu üsuldən iri molekullu maddələrin çevrilməsində istifadə olunur;

3) fermentlərin poliakrilamid gelinin səthində birləşdirilməsi. Bu immobilizasiyanın çox geniş

yayılmış üsuludur. Ferment akrilamid məhluluna qarışdırılaraq bisakrilamid reagenti ilə tikilir. Sonra polimerizasiya yaradan amil $((\text{NH}_4)_2\text{S}_2\text{O}_8$ və ya Θ -şüalanma) əlavə edilir və səthinə fermentlər tikilmiş gel alınır. Tərkibindəki immobilizə olunmuş fermentlər olan poliakrilamid geli adətən qranulalar şəklində istifadə edilir. Bu məqsədlə poliakrilamid gelindən başqa polivinil spirti, polivinilpirolidon, polimetakril turşularının gellərindən istifadə olunur;

4) fermentin mikrokapsula və liflərə fiziki birləşdirilməsi (daxil edilməsi). Hər iki halda ferment maye mühitdə yerləşir və öz fəallığını təmin edə bilir. Mikrokapsullaşdırma zamanı ferment məhlulu üzvi həlledicilərə qarışdırılır və su ilə üzvi həlledici arasında əmələgələn aralıq fazada polimerləşmə nəticəsində membran ilə əhatə olunmuş kapsula yaranır. Kapsulanın daxilində ferment məhlul şəklində olur və membrandan kənara çıxmır. Kiçik molekuldu maddələr isə membrana daxil və xaric ola bilirlər. Bu üsulla da ancaq kiçik molekuldu maddələr fermentin təsirinə məruz qala bilər.

Fermentləri liflərin səthinə birləşdirmək üçün əvvəlcə üzvi həlledicidə ferment məhlulu hazırlanır və ora liflər əmələgətirən polimer əlavə edilir. Bu məqsədlə polimer kimi triasetatsellüloza, nitrosellüloza, etilsellülozadan istifadə olunur. Alınan məhlul kiçik məsamədən təzyiqlə polimer koagulyasiyasını törədən digər məhlula keçirilir. Beləliklə, ferment məhlulundan ibarət mikrodamcılara malik liflər alınır.

5) fermentlərin qeyri-üzvi və ya üzvi daşıyıcılar səthinə kovalent rabitə ilə tikilməsi. Fermentlərin daşıyıcılar səthinə bərkidilməsinin ən ümidverici üsulu məhz kovalent immobilizasiyadır. Hazırda bu üsulla fermentlərin sənaye miqyasında immobilizasiyası üçün daşıyıcılar istehsal edilir [İbrahimov, Ə.S., 2014].

İmmobilizə olunmuş fermentlərin stabilliyinin təmin edilməsi çətinlik törədən problemlərdən ən başlıcasıdır. Fermentlərin inaktivasiyasına səbəb olan əsas amillər aşağıdakılardır:

1) fermentlər mikroorqanizmlər tərəfindən parçalanır. Bu halın aradan qaldırılma-sında mikroməsaməli daşıyıcılardan istifadə edilir. Belə məsamələrdən mikroblar keçə bilmədikləri üçün fermentlər onların təsirinə məruz qalmır. Bəzi termostabil fermentləri 70°C -də pasterezə etməklə mikroblardan təmizləyirlər;

2) hidrolitik fermentlər (proteazalar) avtolizə uğrayırlar (öz-özlərini parçalayırlar);

3) zülal molekullarında molekullarası aqreqasiya baş verir;

4) ferment molekulu denaturasiyaya uğrayır (istilik, turşuluq və üzvi həlledicilərin təsirindən fermentin konformasiyası dəyişir), nəticədə onun aktivlik mərkəzi pozulur və fəallıq itir.

İmmobilizə olunmuş fermentlər əsasən kolonkalarda yerləşdirilir və onların yuxarı ucundan transformasiya olunacaq maddənin suda məhlulu və ya suspenziyası verilir. Fermentlərin təsirindən substrat çevrilməyə məruz qalır, kolonkanın aşağı ucundan tökülən məhlulda isə istənilən maddə alınır. Bu üsulla müxtəlif biokimyəvi maddələrin preparativ alınması həyata keçirilmişdir.

İmmobilizə olunmuş fermentlərin həll olmuş fermentlərdən bir çox üstün cəhətləri vardır. Birincisi, bu fermentlər heterogen olmaqla reaksiya gedən mühitdən asan ayrılırlar. Nəticədə prosesin istənilən vaxt dayandırılması, fermentin təkrarən istifadə edilməsi və ferment qarışığı olmayan təmiz məhsulların alınmasına nail olunur. İkincisi, fermentativ prosesi fəsiləsiz və tənzim olunmaqla aparmağa imkan verir. Üçüncüsü, bu üsul fermentlərin xassələri və spesifikliyini məqsəduyğun şəkildə dəyişməyə imkan verir. İmmobilizə olunmuş fermentlərin aşağıdakı tətbiq sahələri məlumdur:

1) üzvi sintez proseslərində katalizator kimi;

2) üzvi və qeyri-üzvi birləşmələrin analizində;

3) hormonal dərman maddələrinin transformasiya yolu ilə preparativ alınmasında;

4) biokütlə və enerji çevrilməsində;

5) sənayedə tətbiq olunan texnoloji proseslərdə.

İmmobilizə olunmuş fermentlərin əsas tətbiq sahəsi yeyinti sənayesidir (cədvəl 2.3).

Fruktoza, meyvə və ya bal şəkəri olub daha xoş dadı və qlükozaya nisbətən 60-70% çox şirinliyə malikdir. Onun cüzi miqdarından lazımi şirinlik əldə edilir ki, bu da kaloriliyi aşağı olan pəhriz yeyinti məmulatlarının hazırlanmasına imkan verir. Digər tərəfdən, fruktozanın yüksək miqdarı qlükoza kimi orqanizm üçün zərərli deyildir. Fruktozanın insan orqanizmində parçalanması

prosesi qlükoza və saxarozadan fərqli olaraq gedir və insulinin olması ilə əlaqədar deyildir. Ona görə də şəkər xəstəliyi olanlar fruktozadan istifadə edə bilirlər. Fruktoza həm də dişlərə mənfi təsir göstərmir [Abbasbəyli, G., 2016].

İmmobilizə olunmuş fermentlərin daha bir tətbiq sahəsi fotoqrafiyadır. Məlumdur ki, fotoqrafiya işlərində çoxlu gümüş istifadə olunur ki, bu da gümüş ehtiyatının dünya miqyasında xeyli azalmasına səbəb olur. Fermentlər tətbiq edilən fotoqrafiyaya fotoenzoqrafiya deyilir. Belə fotoqrafiyanın əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, fəal ferment elə qeyri-fəal fermentə çevrilir ki, işıq təsirindən yenidən aktivləşir və katalitik prosesi idarə edir. Bu məqsədlə ilk dəfə hidrolitik ximotripsin fermentindən istifadə edilmişdir. Hazırda bir çox hidrolitik fermentlər əsasında fotoenzoqrafiya sistemləri yaradılmışdır, məsələn, jelatinazanın işığa həssas olan qeyri-fəal forması jelatinlə qarışdırılıb fotoplyonka üzərinə nazik təbəqə şəklində yaxılır. Şəkil çəkilən zaman plyonkanın işıq düşən hissələrində qeyri-fəal ferment aktiv formaya çevrilir. Şəkil çəkiləndən sonra plyonka isladılır və bu vəziyyətdə müəyyən müddət saxlanılır. Bu zaman fəal ferment ətrafındakı jelatini hidroliz edir. Plyonka suya salındıqda hidroliz olunmuş hissələr suda həll olub yuyulur. Sonra plyonka jelatini rəngləyən məhlula salınır, nəticədə jelatin rənglənir, yuyulan hissələr isə rəngsiz qalır. Beləliklə, neqativ alınır.

Fotoenzoqrafiyanın başqa variantı da vardır ki, burada substratın inert (reaksiyaya girə bilməyən) və fermentin aktiv formalarından istifadə edilir. Işıq təsirindən inert substrat reaksiyon formaya çevrilərək fermentin təsirinə məruz qalır.

Fotoenzoqrafik materiallar gümüşlü fotomateriallara nisbətən böyük həssaslığa malik olub yüksək keyfiyyətli şəkil almağa imkan yaradır [Безбородов, А.М., 2008].

Fermentlərdən bioelektrokataliz proseslərində də istifadə olunur. Elektrokataliz çoxdan məlum olan proses olub, elektrodun səthinə bərkidilmiş maddələrin təsiri ilə elektrokimyəvi reaksiyaların sürətlənməsinə əsaslanır. Daha doğrusu, bu proses elektrik cərəyanının iştirakı ilə gedən kimyəvi katalizdir. Elektrokimyəvi reaksiyanın sürətləndirilməsində bioloji molekuldan istifadə olunmasına bioelektrokataliz deyilir. Bioelektrokatalitik sistemlər tətbiq sahəsindən asılı olaraq üç qrupa bölünürlər:

- 1) analitik məqsədlər üçün istifadə edilən elektrokimyəvi ötürücülər;
- 2) müxtəlif maddələrin elektrosintezi;
- 3) enerji çeviriciləri.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz müasir dövrdə mühəndislik enzimologiyası sahəsinin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Mühəndislik enzimologiyasının qarşısında duran problem fermentlər vasitəsilə istənilən xassəyə malik biokatalizatorların yaradılmasıdır.

Nəticələr

Mövzu üzrə apardığımız tədqiqatlara əsasən aşağıdakı konkret nəticələrə gəlmək olur.

1. Son zamanlara qədər fermentləri əsasən müxtəlif heyvan və bitki toxumalarından alırdılar. Heyvanların bəzi toxumalarında, məsələn mädənin selikli qişasında çoxlu miqdarda ferment vardır. Lakin bu toxumalardan fermentlərin geniş istehsalını təşkil etmək xammal bazasının məhdudluğu ilə əlaqədar olaraq mümkün deyildir. Məsələn, MDB-də pendir istehsalı üçün 250 t proteolitik fermentlər (rennin) lazımdır. Bu qədər ferment almaq üçün 10 milyon buzov mädəsi tələb olunur.

2. Sənaye miqyasında fermentlərin sintezi üçün əsas mənbə mikroorqanizmlərdir. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, elmə məlum olan bütün ferment tipləri mikroorqanizmlər tərəfindən asanlıqla, ucuz xammal hesabına, qısa müddət ərzində və çoxlu miqdarda sintez olunur. Hazırda elmə 2000-ə qədər ferment məlumdur ki, onların da əksəriyyətini mikroorqanizmlər sintez edir.

3. Mikroorqanizmlərin sintez etdikləri ferment komplekslərinin tərkibi, bu və ya digər fermenti sintez etmək xassəsi, əsasən onların irsi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Hər bir fermentin sintezini xromosomda yerləşən xüsusi gen və ya genlər tənzim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli, G., Qədimova, N., Axundova N. Biotexnologiya. – Bakı, "İqtisad Universiteti", – 2016, – 310 s.
2. Fətəliyev, H.K., Əliyeva Ş.E., Musayev, T.M. Biotexnologiya. – Bakı, "Ecoprint", – 2019, – 360 s.
3. İbrahimov, Ə.S., Piriyeu, M.Z., Qənbərov, D.Ş., Hüseynov, H.T. Fermentlər. –Naxçıvan, "Victory", – 2014, – 168 c.
4. Безбородов, А.М. Биотехнология продуктов микробного синтеза. Ферментативные катализ, как альтернативного органического синтеза. – М, «Агропромиздат», – 1991, – 312 с.
5. Безбородов, А.М. Ферментативные процессы в биотехнологии. – М., «Наука», – 2008, – 331 с.
6. Безбородов, А.М., Астанович, Н.И. Секреция ферментов у микроорганизмов. – Москва, «Наука», – 1984, – 216 с.

SUMMARY

The presented article mentions a number of enzymes used in medicine.

Various physiological agents used in medicine and agriculture, effective medicinal preparations, plant growth stimulants, etc. affects this section of the administration, in other words, the enzymatic processes, the process that stimulates it or the processes of inhibition. It is the study of the effect of the action of these legitimate enzymes, as well as the effect of activators and inhibitors on enzymes, that has great implications for various areas of industry. This, in turn, leads to a further increase in scientific interest in enzymes. At present, there are scientific-research centers engaged in the research of enzymes. In connection with the practical application of enzymes, a new field of production called the enzyme preparation industry is developing. It should also be noted that the development of the industry of enzyme preparations depends entirely on the achievements of theoretical enzymology.

Keywords: enzyme, protein, substance, molecule, fructose, enzymology

YARPAQYƏYƏN BÖCƏKLƏRİN EKOSİSTEMDƏ VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATINDA OYNADIQLARI ROL

Aysu ŞAHMƏMMƏDOVA

aysushmmdva@gmail.com

Həbib HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə yarpaqyeyən böcəklərin (Coleoptera, Chrysomelidae) ekosistem və kənd təsərrüfatındakı əhəmiyyəti araşdırılır. Onlar bitki örtüyünü tənzimləyir, qida zəncirində mühüm rol oynayır və torpaq münbitliyinə töhfə verir. Bəzi növləri kənd təsərrüfatında zərərverici olsa da, digərləri alaq otlarının məhv edilməsinə və torpaq strukturunun yaxşılaşmasına kömək edir. Bu böcəklərin təsirini idarə etmək üçün bioloji, kimyəvi və ekoloji yanaşmaların integrasiyası vacibdir. Bioloji mübarizə təbii düşmənlərdən istifadəni, ekoloji yanaşmalar isə əkin metodlarının optimallaşdırılmasını əhatə edir. Düzgün idarəetmə ekoloji tarazlığı qoruyaraq məhsuldarlığı artırmağa kömək edə bilər.

Açar sözlər: Yarpaqyeyən böcəklər, ekosistem, kənd təsərrüfatı, zərərvericilər, bioloji mübarizə, ekoloji tarazlıq.

Giriş

Yarpaqyeyən böcəklər təbiətdə vacib yer tutur və bitkilərlə sıx əlaqədə olan canlılardır. Onların fəaliyyəti ekosistem və kənd təsərrüfatı üçün həm müsbət, həm də mənfi təsirlər yaradır. Bitkilərin inkişafına, torpağın məhsuldarlığına və qida zəncirinə təsir edən bu böcəklər ekosistemin tərkib hissəsi olaraq müxtəlif proseslərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sahələrində məhsuldarlığın azalmasına səbəb olan zərərvericilərdən biri kimi tanınır. Bu məqalədə onların ekosistem və kənd təsərrüfatında oynadıqları rol təhlil ediləcəkdir.

Ekosistemdə oynadıqları rol: Yarpaqyeyən böcəklər ekosistemlərin tarazlığını qoruyur və müxtəlif proseslərdə iştirak edir. Bitki örtüyünün tənzimlənməsində onların rolu böyükdür. Bu böcəklər bitkilərin həddindən artıq çoxalmasının qarşısını alaraq ekosistemin tarazlığını təmin edir. Torpaq üzərində də mühüm təsirə malikdirlər: onların çeynədiyi və tulladığı bitki qalıqları torpaqda üzvi maddələrin parçalanmasını təmin edir və humus əmələ gətirir. Bu isə torpağın məhsuldarlığını artırır. Yarpaqyeyən böcəklər qida zəncirinin əsas hissəsidir. Onlar yırtıcı böcəklər, quşlar və həşərat yeyən heyvanlar üçün qida mənbəyi təşkil edərək, enerji axınının davamlılığını təmin edir. Bundan əlavə, bu böcəklər bəzi bitki növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub bioloji müxtəlifliyin qorunmasına şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatında oynadıqları rol: Yarpaqyeyən böcəklər kənd təsərrüfatında həm zərərverici, həm də faydalı təsir göstərir. Zərərverici kimi, onlar bitki yarpaqlarını yeyərək fotosintez prosesini zəiflədir, nəticədə məhsuldarlıq və məhsul keyfiyyəti azalır. Məsələn, taxıl, tərəvəz və meyvə bitkilərində məhsuldarlığın aşağı düşməsi yarpaqyeyən böcəklərin fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. Bəzi böcəklər isə xəstəlik daşıyıcısı kimi çıxış edərək bitkilər arasında virus, bakteriya və göbələk xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olur. Bununla belə, bu böcəklərin kənd təsərrüfatına dolayı yolla faydası da mövcuddur. Məsələn, onlar invaziv bitkilərin yayılmasını məhdudlaşdırır, torpağın üzvi maddələrlə zənginləşməsinə şərait yaradır və təbii yırtıcılar üçün qida mənbəyi təşkil edirlər. Təbii yırtıcıların mövcudluğu zərərvericilərin nəzarətdə saxlanmasına kömək edir və pestisidlərə olan ehtiyacı azaldır.

Şəkildə, əsas zərərvericilərdən biri olan Colorado böcəyi (*Leptinotarsa decemlineata*) və sürfəsi təsvir olunmuşdur.

Nəticələrin müzakirəsi: Yarpaqyeyən böcəklər ekosistemin və kənd təsərrüfatı sistemlərinin mühüm elementlərindən biridir. Ekosistemlərdə onların fəaliyyəti bitki örtüyünün tənzimlənməsi, qida zəncirinin sabitliyi və torpağın münbitliyinin artırılmasında böyük rol oynayır. Bu böcəklər müxtəlif canlılar üçün qida mənbəyi olmaqla bərabər, bitki növlərinin birgə təkamülündə də iştirak edir və bioloji müxtəlifliyin qorunmasına şərait yaradır. Bununla belə, onların populyasiyasındakı dəyişikliklər ətraf mühitin sağlamlığı haqqında vacib göstəricilər təqdim edə bilər.

Kənd təsərrüfatında isə yarpaqyeyən böcəklər ikili xarakter daşıyan təsirə malikdir. Bir tərəfdən onlar zərərverici olaraq məhsuldarlığı azaldır, fotosintez prosesini zəiflədir və bitkilərdə xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, invaziv bitkilərin artımını məhdudlaşdıraraq və torpağı üzvi maddələrlə zənginləşdirərək dolayısı ilə fayda təmin edirlər. Bundan əlavə, təbii yırtıcıların populyasiyasını dəstəkləməklə kənd təsərrüfatı ekosistemlərində zərərvericilərin idarə olunmasına kömək edirlər.

Yarpaqyeyən böcəklərin təsirini effektiv idarə etmək üçün davamlı mübarizə strategiyalarının tətbiqi vacibdir. Bioloji, kimyəvi və ekoloji yanaşmaların birləşdirilməsi zərərvericilərin nəzarətdə saxlanılmasına və təbii tarazlığın qorunmasına imkan yaradacaqdır. Bu yanaşma, həm məhsuldarlığın artırılmasına, həm də ekosistem sağlamlığının qorunmasına töhfə verəcəkdir. Nəticədə, bu böcəklərin ekoloji və iqtisadi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq idarəetmə yanaşmaları təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov, T. B. (2012). Azərbaycanın Fitofaq Böcəkləri: Morfologiya və Ekologiya. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
2. Mustafayev, İ. B. (2009). Qafqaz Florası və Fitofagların Təsnifatı.
3. Əliyev, Q. Ə. (2003). Kənd Təsərrüfatı Bitkilərinin Zərərvericiləri və Onlarla Mübarizə. Bakı: Elm.
4. Mirzəyev, Ə. M. (1971). Azərbaycanda Bağ-Bostan Bitkilərinin Həşərat Zərərvericiləri. Elm Nəşriyyatı.
5. Əliyev, M. H. (2005). Pambıq və Taxıl Zərərvericiləri Üzrə Araşdırmalar.

SUMMARY

This article examines the ecological and agricultural significance of leaf-eating beetles (Coleoptera, Chrysomelidae). They regulate plant cover, play a crucial role in the food chain, and contribute to soil fertility. While some species are agricultural pests, others help control weeds and improve soil structure. Integrating biological, chemical, and ecological approaches is essential for managing their impact. Biological control involves the use of natural enemies, while ecological approaches focus on optimizing cultivation methods. Proper management can help maintain ecological balance while enhancing productivity.

Keywords: Leaf-eating beetles, ecosystem, agriculture, pests, biological control, ecological balance.

GEN MÜHƏNDİSLİYİ BİOETİKA KONTEKSTİNDƏ

Duyğu EYVAZOVA

duygueyvazova04@gmail.com

Orcid ID: 0009-0008-4758-8442

Tofiq ƏLİYEV

Xülasə

Məqalə genlərin əldə olunmasının iki müxtəlif yolunun – genlərin kimyəvi-fermentativ sintezi və genlərin təbii mənbələrdən alınması yollarının tədqiqinə həsr olunub.

Genin kimyəvi sintezini aparmaq üçün iki məsələnin həlli tələb olunur. Birincisi, mononukleotiddəki fosfor qrupunu kimyəvi fəallaşdırmaq üçün agentin tapılması, ikincisi isə purin və primidin əsaslarında olan 3-hidroksil, 5-hidroksil, amin və fosfat qruplarının özlərini mühafizə etmək üçün xüsusi qrupların seçilməsidir. Bir zəncir sintez olunduqdan sonra ona komplementar olan ikinci zəncir də sintez olunur. Beləliklə, gen və ya iki zəncirli DNT molekulu fragmenti alınır. Bilavasitə təbii mənbələrdən gen almaq üçün DNT molekulu hüceyrədən ayrılır və axtarılan geni endonukleaza fermentlərinin köməyi ilə "kəsilib" götürülür.

Yeni rekombinant molekulların quraşdırılması üçün istifadə olunan genlərin fermentativ sintez yolu ilə bilavasitə təbii mənbələrdən ayırmaq və m-RNT əsasında dezoksipolinukleotid yaratmaqla almaq mümkündür.

Açar sözlər: *molekul, sintez, növ, genetik, orqanizm, rekombinant*

Giriş

Gen mühəndisliyi və Biotexnologiya çox zaman eyni mənada işlədilsə də, bir-birindən fərqli sahələrdir. Gen mühəndisliyi canlıların irsi xüsusiyyətlərini dəyişdirmək yolu ilə onlara yeni funksiyalar qazandırılmasına yönəldilmiş elm sahəsidir. Gen mühəndisliyinin tətbiq sahələrinə klonlama, gen terapiya, növlərin mədəniləşdirilməsi, geni dəyişdirilmiş orqanizmlər, Genom Layihəsi və DNT barmaq izi nümunə göstərilə bilər. Biotexnologiya isə təbiət elmləri və müxtəlif mühəndislik sahələrindən istifadə etməklə yeni bir orqanizm əldə etmək və ya mövcud olan bir orqanizmin genetik quruluşunda arzu edilən istiqamətdə dəyişikliklər meydana gətirmək məqsədilə istifadə olunan bir elm sahəsidir. Biotexnologiyadan səhiyyə, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və sənaye sahələrində istifadə etməklə, müxtəlif məhsulların əldə olunması və çoxaldılması təmin olunur.

Biotexnologiya molekulyar biologiya, mikrobiologiya, genetik, biokimya və digər bioloji elmlərin nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq 1970-ci illərin ortalarında meydana çıxmış ayrıca elm sahəsidir. Biotexnologiya, təbiət elmləri ilə yanaşı müxtəlif mühəndislik sahələrindən də istifadə etməklə bitki, heyvan və mikroorqanizm strukturlarını arzu edilən istiqamətdə dəyişdirib inkişaf etdirərək onlardan yeni məhsullar əldə etməyi qarşıya məqsəd qoyan elm sahəsidir. Müasir biotexnologiya sənaye texnologiyasının yeni formasını təmsil edir. Bu texnologiyanın əsasını bioloji obyektlər olan heyvanlar, bitkilər, müxtəlif üzlərin toxumaları, orqanizimlərdən kənarda çoxalan somatik hüceyrələr, bakteriyalar və göbələklər təşkil edir. Müasir biotexnologiyanın əsasında gen mühəndisliyi durur [Axundov, E.M. 2006].

Gen mühəndisliyi molekulyar genetikanın təcrübə hissəsi olub, laboratoriya metodları ilə irsiyyətə dəyişilmiş genetik struktur və orqanizmlərin alınması yollarını və imkanlarını öyrənir. Praktiki olaraq bu bir DNT molekuluna digər bir yad DNT molekulunun fragmentlərinin birləşdirilməsi, rekombinat DNT molekulunun alınması yolu ilə həyata keçirilir. Genetik mühəndisliyin yaranma tarixi 1972-ci il hesab olunur, bu zaman ABŞ-da P.Berq və əməkdaşları, ilk dəfə olaraq, rekombinant DNT molekulunu yaratmışlar. Bu, meymunun OV40 virusu fragmentindən və *E.coli*-nin qalaktoza operonundan təşkil olunmuş DNT molekulu idi.

DNT molekulunun yapışqan uclar adlanan bir ucuna AATT və digər ucuna TTAA ardıcılıqda

olan nukleotidlər birləşdirilmişdir. Bunun nəticəsində həmin gen faqın genomuna bağlanmış və orada normal fəaliyyət göstərmişdir. Beləliklə, genin süni surətdə sintez edilməsi həyata keçirilmişdir. Bu üsul az sayda nukleotidlərdən ibarət olan nisbətən kiçik genlərin sintezinə imkan verir.

Material və metodlar

Gen mühəndisliyi molekulyar genetikanın təcrübi hissəsi olub, laboratoriya metodları ilə irsiyyətə dəyişilmiş genetik struktur və orqanizmlərin alınması yollarını və imkanlarını öyrənir. Praktik olaraq bu bir DNT molekuluna digər bir yad DNT molekulunun fraqmentlərinin birləşdirilməsi, rekombinat DNT molekulunun alınması yolu ilə həyata keçirilir.

Müzakirə

Molekulyar biologiyanın və gen mühəndisliyinin genetik xəstəliklərin diaqnostikasında və müalicəsi sahəsində apardığı tədqiqatlar öz hüquqi və etik tənzimləmə sərhədlərini aşmışdır. İnsan genomu layihəsinin, ekstraporal mayalanma və embrion köçürmələri, embrionlar üzərində təcrübələr, rüşeym hüceyrələrinin və insanın klonlaşdırılması kimi elmtutumlu layihələrin etik aspektləri işlənməlidir. Bu tədqiqatların nəticələrindən insanlara qarşı istifadə etməmək üçün onların bioetik aspektləri elmi, hüquqi və etik cəhətdən işlənməlidir [Рис Э., Стернберг, М. 2012].

Gen mühəndisliyinin dərinləşməsi tam sağlam uşaqların doğulmasını təmin etsə də ən mühüm problemlərindən biri - uşaqların kommersiya məqsədilə artırılması problemini yaradacaq. Uşaqlar istehlak mallarına çevriləcək, uşaq-valideyn münasibətləri tamamilə yeni müstəviyə keçəcək.

Genetik modifikasiya texnologiyasına qarşı çıxanların əsas 4 arqumenti olur. Bunlar - azadlıq arqumenti, qabiliyyətlik arqumenti, orijinallıq arqumenti və unikalılıq arqumentləridir. Bu arqumentlərdə, əsasən tibbi, sosial, iqtisadi, siyasi və bioloji fəsadların faktiki analizi göstərilir. Bu arqumentlər gen mühəndisliyinin tamamilə qadağan olunmasını şərtləndirir güclü genetik determinizm versiyasını təklif edir.

Genetik modifikasiya nədir? Ədəbiyyatda onun bir sıra sinonimlərinə rast gəlmək olar. Bəzən onu gen mühəndisliyi, genetik yaxşılaşdırma, rüşeym texnikası, rüşeym xətlərinin artırılması, rüşeym terapiyası, genlərlə manipulyasiya və s. kimi adlandırırlar. Əksər hallarda isə genetik modifikasiya dedikdə bilərəkdən genləri növün dəyişdirilməsi məqsədilə bir orqanizmdən digərinə köçürülməsi başa düşülür. Genetik modifikasiyaya aiddir: insan qamətlərində, ziqot və ilkin embrionlarda genlərin uzaqlaşdırılması, yenidən yerləşdirilməsi, bir yerdən başqa yerə dəyişdirilməsi, DNT-də nuklotid ardıcılığının pozulması; insan ziqotunda ooplazma və nüvənin dəyişdirilməsi; insan qamətlərinə və ziqota süni xromosomların yeridilməsi aiddir.

Genetik modifikasiya insan azadlığını məhdudlaşdırır, onun seçim etmək iradəsinə qarşıdır. 1970-ci illərdə Hans Yohans bu arqumentdən istifadə edərək klonlaşdırmaya qarşı çıxmaq üçün istifadə etmişdi (Jonas H., 1985). Sonralar Leon Kass (1997) və Dena Devis (2001), Frensis Fukuyama (2003) bu arqumentin bir neçə versiyasını işləyib hazırladılar. Azadlıq arqumenti üç müxtəlif üsulla başa düşülə bilər: 1) əlamətin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar seçim azadlığına genetik modifikasiya mane olur. Məsələn, musiqi talantı genini almış adamın musiqiçi olmaqdan başqa çarəsi olmur; 2) genetik modifikasiya fərdin imkanlarını onun davranış diapozonunu və həyat planlarını daraltmaqla məhdudlaşdırır. Məsələn, hündürboyluluq geni almış adam hərbi təyyarəçi olmaq imkanından məhrum olur, çünki pilot üçün qısa boylular tələb olunur; 3) genetik modifikasiya valideynlərin arzusunu reallaşdırmağa yönəldiyindən azad seçim etməyə imkan vermir.

Gen mühəndisliyində ən çox narahatçılıq doğuran heyvan-insan gen kombinasiyalarıdır. Artıq bir çox heyvanlar, o cümlədən donuzun orqanlarından transplantasiya məqsədilə istifadə edirlər. Çox hallarda donuzdan transgen heyvan kimi istifadə edirlər. Donuzun bir çox orqanlarının ölçüləri və onun fiziologiyası əksər hallarda insana oxşayır. Ümid var ki, donuzun ürəyindən, böyrəklərindən ksenotransplant kimi istifadə edilsin. Belə transplantasiyalar donuzdan insana genlərin keçməsi ehtimalını artırır. Digər tərəfdən, donuz geni köçürülmüş özül hüceyrələrdən istifadə edilməsi bu prosesi sürətləndirə bilər. Donuzdan transgen heyvan kimi istifadə edilməsi nə dərəcədə etikdir? Bu xüsusilə müsəlman aləmi üçün tamamilə yolverilməzdir. Donuzu tamamilə qadağan edən islam dini buna necə reaksiya verəcək? Bu gen köçürmələri, transgen heyvan kimi donuzdan istifadə islam ölkələrində ciddi narazılıqlar, sosial partlayışlar yaratmayacaqmı?

Antropoloqların tədqiqatlarına və onların gəldiyi nəticələrə görə, son 1 milyon il zaman kəsiyində planetimizdə iki növ insan formalaşmış. Bunlardan biri indiki insanın əcdadı - “ağıllı” insan o biri isə hələ də izləri və qalıqları axtarılan “qar” adamı. Deyilənə görə “qar” adamı hündürboylu, qüvvətli, yaraşıqlı və ən öncəsi isə çox sülhsevər və mülayim olub. “Ağıllı” insan onların bu xüsusiyyətlərindən sui-istifadə etmək fikrinə düşür və getdikcə paxıllıq hissləri bu fikri ciddiləşdirir. “Ağıllı” insan “qar” adamlarını özü üçün işlətməyə başlayır, onları ən ağır fiziki işlər görməyə məcbur edir, onların artıb nəsil vermələrini hər cür əngəlləyir. Min illər ərzində davam edən belə münasibət son nəticədə “ağıllı” insanın qələbəsi ilə nəticələnir, “qar” adamının nəslı kəsilir və onlar bir növ kimi itirilir. Ola bilsin ki, onların genlərindən bəziləri “ağıllı insana keçib. Odur ki, bəzən müxtəlif vaxtlarda və məkanlarda belə adamlar mövcud ola bilər. Lakin onların mövcud olanı imkanlarının ehtimalı çox azdır. “Qar” adamının genlərinin ekspressiyasına mane olan çoxlu faktorlar əmələ gəlmişdir. İndi fikirləşmək lazımdır, əgər “ağıllı” insan özündən də ağıllı bir insanı yaratsa aqibəti necə olacaq. Bizim də aqibətimiz “qar” adamının aqibəti kimi olmayacaqmı?

Bəzi insanlar fikirləşirlər ki, növlərarası sərhədləri aşmaq təbiətə qarşı çıxmaqdır, qeyri-əxlaqi hərəkətdir və Allahın iradəsinə tabe olmamaqdır. Belə qəbul olunmuşdur ki, növlərarası sərhəd fiksə olunmuşdur və bunu pozmaq heç də yaxşı nəticələr verməz. Buna baxmayaraq Amerikanın “Bioetika” jurnalının son saylarında bu məsələ haqqında qızgın müzakirələr yer almışdır. Bəzi bioetika alimləri qeyd edirlər ki, növ anlayışının müxtəlif yozumları var: bioloji, morfoloji, ekoloji, tipoloji, təkamüllüyü, filogenetikliyi və s. Bu təyinlərin məqsədi növ anlayışının nəzəri və dəyişkən olduğunu göstərmək məqsədi güdür. Çünki belə təyin növlərin şəxsi məqsədlər üçün fərdi istifadəsinə imkan verir [Глик, Б., Пастерник, Дж. 2002].

Transgen orqanizmlərin yaradılmasının, növlər arasında sərhədlərin silinməsinin əxlaqi və etik cəhətdən qəbul edilməzliyi məhz elmi nəticələrə əsaslanmalıdır. Bu cəhətdə artıq bəzi elmi məlumatlar belə riskin olduğunu sübut edir. Məsələn, öldürücü zoonos xəstəliklərin, iribuynuzlu mal-qarada olan BFB (“inək” quduzluğu), donuzun endogen retroviruslarının insan populyasiyalarında daşıyıcı nəticələr yaratdığı artıq müəyyən edilmişdir. ABŞ-da ərzaqların və dərmanların tərkibinə primatlardan istifadə edərək əlavələrin daxil edilməsi qadağan edilmişdir.

Heyvanların genetik dəyişdirilməsi nə dərəcədə etiddir? Heyvanların belə dəyişmələrdən nə qədər əzab çəkməsi məlumdurmu? Məlum olmayan heyvanların yaradılması yeni xəstəliklərin yaranmasına səbəb olmayacaqmı? Heyvanların bioetikası və hüquqları ilə məşğul olan ictimai birliklər və ekoloji təşkilatlar heyvanlar üzərində təcrübələrin aparılmasını qadağan etməyi tələb edirlər. Belə olan halda yeni dərmanların sınaqdan keçirilməsi üçün hansı metodlardan istifadə edəcəklər? Dərman sənayesi və farmakologiya elmi buna necə baxacaq?

Maraqlısı odur ki, insan genləri köçürülmüş heyvanlara onların hüquqlarını qoruyan təşkilatlar insan hüquq və azadlıqlarına aid olan maddələri tələb edəcəklər. Bu da humanizm təbliğatı altında heyvanların “insanlaşdırılması” mənasına gətirib çıxara bilər. Bundan sonra cəmiyyətin necə bunu qəbul edəcəyi məlum deyil. Hər bir canlıya insana aid olan hüquqlar verilsə mədəniyyət, mənəvi əxlaq, etik prinsiplər və ən başlıcası hüquqi tənzimlənmə hansı müstəvidə olacaq?

1998-ci ilin aprelində genetik modifikasiya edilmiş orqanizmlərin qəti ələhdarları olan Jermi Rifkin və Stüart Nyuman bu məsələni müzakirəyə çəkmək üçün şimpanze meymunların “insanlaşdırılması” məsələsinin həlli üçün patent şöbəsinə müraciət etmişdilər. Amerikanın patentlər və ticarət palatası (USPTO) bu məsələyə patent verməkdən imtina etmişdi. Onlar bunun Amerika Konstitusiyasının 13-cü düzəlişinə zidd olduğunu əsas tutmuşdular. Konstitusiyanın bu maddəsində köləliyin qadağan olunması göstərilmişdir. Onlar nə qədər cəhd etsələr də apelyasiya məhkəməsi belə bunu rədd etmişdi. Bu məsələdən sonra maraqlı bir sual meydana çıxdı. İnsan geni köçürülmüş hər hansı bir heyvanı “insanlaşdırmaq” olarmı? Amerikanın bu təşkilatı biomühəndislik yolu ilə alınan canlı orqanizmlərin bir çoxuna patent vermişdi. Lakin Nyuman və Rifkinin qaldırdığı məsələ elə belə həll edilən sadə məsələ deyil. İnsan öz-özlüyündə kimdir? Onu genetik nöqtəyi-nəzərdən səciyyələndirmək nə qədər düzgündür? Axı hər bir adamda genlərin ardıcılığı dəyişkəndir və tam üst-üstə düşmür. Odur ki, növün təyini indi də mübahisəli məsələ kimi qalır. Növü təyin edən xarakteristikaların hamısını nəzərə alsaq onda görürük ki, insanı digər heyvanlardan fərqli edən çox

xüsusiyyətlər var. Əgər genetik yolla insanı dəyişdirib yeni növ məxluq yaratsaq, hansı ki, danışa bilir, hətta əqlə malikdir, amma itə və ya meymuna oxşayır onda bu məxluqa insan hüquqlarını şamil etmək olacaqmı? Bioetiklərin bəziləri “insan” anlayışı üçün çox geniş miqyasda təyin tələb edirlər. Digərləri isə bunun əksini istəyirlər. Onların fikrinə görə insanın statusunu genişləndirdikcə hüquqi problemlər arta bilər və tənzimləmə çətinləşər. Lakin bu tip məsələlərdə genetik diskriminasiyalar bioetik prinsiplərlə deyil, məhkəmə, qanunverici orqanlar, təşkilatlar tərəfindən həll edilməlidir.

Genetik manipulyasiyalar son zamanlar Beynəlxalq Olimpiya Komitəsini də narahat etməyə başlamışdır. Komitənin narahatlığı əbəs deyil. Çox ehtimal ki, gen mühəndisliyinin nailiyyətlərindən istifadə edərək güclü dövlətlər idmançıların “yaxşılaşdırılması üçün əllərindən gələni edəcəklər. Xüsusi növ idmançıların yetişdirilməsi olimpiya oyunlarının mahiyyətini dəyişdirə bilər. İdmançıların rəqabətdə qalib gəlməsi prinsipi pozulacaq. Proqramlaşdırılmış idmançılar elə əvvəlcədən olimpiya oyunlarının nəticələrini həll edəcək, olimpiya oyunlarına maraq sönəcək.

Beləliklə, transgen orqanizmlər və gen mühəndisliyi texnologiyası etik nöqteyi-nəzərdən XXI əsr alimləri və mütəxəssisləri üçün ən mürəkkəb və fəsadlı bir sahədir. Hələlik cəmiyyət və ya qlobal bir təşkilat kimi bəşəriyyətdə insanın roluna və statusuna biz əxlaqi nöqteyi-nəzərdən xüsusi bir növ kimi baxmağa uyğunlaşmışıq. İnsanın statusu yüksək dərəcədə təkmil olmasa da müəyyən qədər mükəmməl hüquqi baza yaradılmışdır. Bu hüquqi baza insanı digər varlıqlardan kifayət qədər fərqləndirir və onun yüksəkdə durduğunu təsdiq edir [Ağayeva, E.M. 2010].

Nəticələr

1. Genetik mühəndislik əməliyyatlarının əsas obyektləri funksional irsiyyət vahidi olan gen və ya genlərdən təşkil olunmuş DNT fraqmentləridir.

2. Hər bir genetik struktur replikasiya vahidini təşkil edir və sərbəst yaşayıb fəaliyyət göstərmək xassəsinə malikdir.

3. Yem rekombinant molekulların quraşdırılmasında istifadə olunan genləri fermentativ sintez yolu ilə bilavasitə təbii mənbələrdən ayırmaq və m-RNT əsasında dezoksipolinukleotid yaratmaqla almaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva, E.M. Biotexnologiya və gen mühəndisliyi. – Bakı, “Çaşıoğlu”, – 2010, – 618 c.
2. Axundov, E.M. Ekoloji genetica. – Bakı, – 2006
3. Глик, Б. Пастерник, Дж. Молекулярная биотехнология. – М.; «Мир», – 2002, – 590 с.
4. Рис Э., Стернберг, М. Введение в молекулярную биологию. – М.; «Мир», – 2012, – 142 с.
5. Ругай, Н.С., Остроух О.В. Промышленная биотехнология. – Минск, «ВГТУ», – 2013, – 109 с.
6. Сазыкин, Ю.О. Биотехнология. – М. «Академия», – 2008, – 256 с.
7. Саруханов, А.В. Обарудование микробиологических производств. – М. «Колос», – 1999, – 384 с.

SUMMARY

The article is devoted to the study of two different ways of obtaining genes - the chemical-enzymatic synthesis of genes and the ways of obtaining genes from natural sources.

To carry out the chemical synthesis of a gene requires the solution of two issues. The first is to find an agent to chemically activate the phosphorus group in the mononucleotide, and the second is to select special groups to protect the 3-hydroxyl, 5-hydroxyl, amine, and phosphate groups in purine and pyrimidine bases. After one strand is synthesized, a second strand complementary to it is also synthesized. Thus, a gene or a fragment of a double-stranded DNA molecule is obtained. To obtain genes directly from natural sources, the DNA molecule is separated from the cell and the desired gene is "cut" with the help of endonuclease enzymes.

Genes used for assembly of new recombinant molecules can be isolated directly from natural sources by enzymatic synthesis and obtained by creating deoxypolynucleotides based on m-RNA.

Keywords: molecule, synthesis, species, genetics, organism, recombinant

HEMATOFAQ GÖYÜN NÖVLƏRİNƏ (DIPTERA, TABANIDAE) QARŞI BİOLOJİ MÜBARİZƏNİN ƏSASLARI

Gülşad MƏMMƏDOVA

akademi.gulsad@gmail.com

Orcid ID: 0009-0001-5631-6309

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil

Nazirliyi Bioresurslar İnstitutu (Naxçıvan)

Xülasə

Naxçıvan MR şəraitində insanı və kənd təsərrüfatı heyvanlarını narahat edən, qanını soran və bir çox infeksiya və invazion xəstəliklərin ötürülməsində mühüm rol oynayan göyünlərin (Diptera, Brachycera, Tabanidae) növ tərkibi, bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması aktual bir məsələdir. Göyünlər tulyaremiya, sibir xorası, bəzi tripasonomozların törədicilərinin mexaniki keçiriciləridirlər. Biz bu məqalədə göyünlərin zərərverici təsirlərini və onlara qarşı bioloji mübarizənin əhəmiyyətini öyrənmişik.

Açar sözlər: göyün, bioloji mübarizə, növ, zərərverici, qansoran

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikasında *Tabanidae* fəsiləsi 85 növ və yarımnovlə təmsil olunur, bunlar isə 8 cinsdə birləşir. Aparadığımız tədqiqatlar sayəsində göyünlər faunasına 5 növü də bizim tərəfimizdən əlavə edilib. Növlərin təyini Leica markalı trinokulyar tədqiqat mikroskopu, Olympus markalı binokulyar tədqiqat mikroskopunda müəyyən olunmuş və şəkilləri çəkilmişdir.

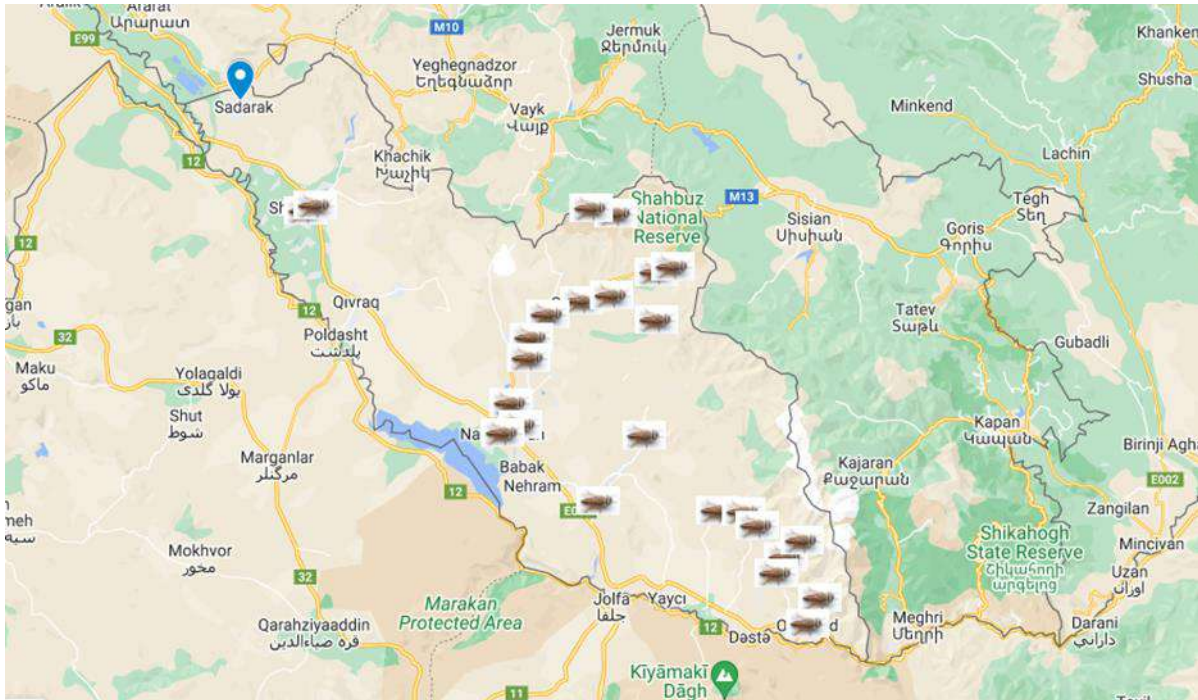
Naxçıvan MR-də toplanmış makrobentik materialların tədqiqi göstərir ki, göyün sürfələri bütün axar sulara və durğun sularında yayılmışdır. Onların sürfələri demək olar ki, bütün biosenozlarda (litofil, psammofil, pilorofil, fitofil, qarışıq və.s) və rütubətli sahillərdə, çaylarda bitki örtüyü ilə zəngin yerlərdə rast gəlinir. Məlum olmuşdur ki, onların çay biotopunda yaşaması üçün əsas amil axma sürətinin 2 m/san olmasıdır. Naxçıvan MR-də göyün faunası qeyri-bərabər yayılmışdır, beləki onların yayılması regionun landşaft müxtəlifliyindən, biotopdan, xırda və iribuynuzlu heyvanların otlaq sahələrindən və günəş radiasiyasından asılıdır [6, səh 85]. Biz öz tədqiqatlarımızda Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində göyünlərin yayıldığı arealları xəritədə qətd etmişik, tərəfimizdən bu ilk dəfə ədəbiyyata daxil edilib [şəkil 1].

İkicənədlilər ekoloji tarazlığın saxlanması üçün vacib qrup olduğu üçün insan sağlamlığı, tibbi, baytarlıq, iqtisadi və bir çox sahələrdə əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dünyada bir çox tədqiqatlarda yer almışdır. İsti iqlim olan ölkələrdə yetkin göyünlər insanları narahat edən ən əhəmiyyətli həşəratlar cərgəsindədir. Bu tərəfdən də yerli turizmde əhəmiyyətli şəkildə iqtisadi itkilərə səbəb olurlar. Göyünlərin sürfələri şirin sulara və bağlarda insanlarla təmas edə bildikləri üçün onları dişləyərək yaralar əmələ gətirirlər [1, səh 460].

Göyünlər bəzi patogen və parazit xəstəliklərinin daşıyıcısı hesab olunurlar. Bu xəstəlik vektorları yayılmadan əvvəl milçəklərin orqanizmində həyat dövriyələrini başa vururlar (məsələn, *Loa loa*) [2, səh. 122]. Lakin buna baxmayaraq göyünlərin bioloji vektor olduğu xəstəliklər çox da deyil. Ən çox bilinən qan bulaşmış ağız hissələri ilə xəstəlikləri daşıyırlar. Kütləvi sayda uçuşduqları zaman ət və süd məhsuldarlığına əhəmiyyətli şəkildə ziyan vururlar. Əlavə olaraq da dəri üzərində açıqları yaralar səbəbindən ciddi iqtisadi itkilərə yol açırlar. Aparılan tədqiqatlarda müəyyən olunmuşdur ki, göyünlərin hücumuna məruz qalan inəklərdə orta hesabla süd məhsuldarlığı 1-2 kq azalmışdır. Təbii şəraitdə bu itkinin 17%-ə qədər çatdığı müəyyən edilmişdir. Eyni tədqiqatda göstərilmişdir ki, bir çox heyvanda günlük qan itkisi 200 ml olmuşdur [4; 5]. Göyünlərin baytarlıq cəhətdən əhəmiyyətli səbəbi çoxlu sayda xəstəliklərin vektoru olmasıdır. Göyünlər atlarda, dəvələrdə və itlərdə bir çox xəstəliyə,

əlavə olaraq inəklərdə isə daha az sayda xəstəliyə səbəb olan *Trypanosoma evansi*ni yayırlar. Göyünlər xüsusən Güney Amerikada inəklərdə və kiçikbaşlı heyvanlarda *Trypanosoma vivax viennei*, atlarda *caderaxe* səbəb olan *Trypanosoma equinum*, donuzlarda isə *Trypanosoma simiae* və Afrikada ümumiyyətlə *Trypanosomaları* daşıyırlar.

Tabanidlər ayrıca *Fransiella tularensis* başlıca mexaniki vektorluq edirlər. Bu zoonotik xəstəlik Holoartika boyunca geniş şəkildə yayılmış və ilk sahibi yabanı gəmiricilərdir. Bu xəstəliyin bir çox daşıyıcısı var lakin *Crysops spp.* əsas vektorudur [5].

Şəkil 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında göyünlərin yayılma arealları.

Son illərdə tibbi, baytarlıq və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən həşərat növlərinin polpulyasiyası, mövsümi və gündəlik aktivliklərinə həsr edilmiş bir çox tədqiqatlara rast gəlirik. Bu tədqiqatların əksəriyyəti demək olar ki, göyün növləri kimi zərərli ikiqanadlıların populyasiyalarını təzyiq altında saxlanılmasına və azaldılmasına yönəlib. Hətta yerli sahibkarlar, əkinçiliklə məşğul olan insanlar və bəzi tədqiqatçılar zərərli bəzi növlərin tamamilə aradan qaldırılması, populyasiyalarını azaldılması üçün çalışırlar, təbii ki zərərli belə olsa bir növün yox olması və müəyyən şəkildə azalması ekoloji tarazlığın və qida zəncirinin pozulmasına səbəb olacaqdır. Göyün növlərinin mexaniki vektor olduğu çoxlu xəstəliklərdən danışmaq olar. Qansorma zamanı verdikləri narahatlıq səbəbindən Amerikanın Virjina ştatında illik 10000 dollar itkiyə səbəb olmuşlar. Lakin göyün növlərinin hamısı qan ilə qidalamır, *Pangonius spp* və *Dashyrhampis spp* cinslərinin həm dişi həm erkək fərdlər arasında bitki nektarı ilə qidalanan növləri vardır. Digər tərəfdən bütün erkək fərdlər bitki nektarı ilə qidalanır. Bu növün bütün populyasiyasının yox olması bir çox çiçəkli bitkinin tozlanmasını tamamilə pozacaqdır. Digər tərəfdən *Bembix spp*, *Vespa spp*, *Coleoptera* növləri kimi bir çox həşəratlar sürfə, pup mərhələsində və hətta yetkin fərd mərhələsində sadəcə bitki ilə qidalandığı bilinən ikiqanadlılar sürfə mərhələsində olan *Tabanidae* növləri ilə qidalanırlar. Tabanidlərin bütün populyasiyalarının məhvi bir çox xeyirli həşəratların populyasiyalarına mənfi təsir edəcəkdir. Ən əhəmiyyətlisi isə pestisidlərdən istifadə kimi mübarizə üsulları tək bir növ yaxud da bir qrupa məxsus deyildir və bununla yanaşı bir çox xeyirli növlərin məhvinə də gətirib çıxaracaq. Bu səbəbdən xeyirli və zərərli olaraq bilinən hər hansı bir növün yox edilməsi yaşadığımız ətraf mühitə geri dönüşü olmayan zərərlər verəcəkdir [4].

Tipik olaraq bir milçəyin sahib ilə təmas zamanı qansorma müddəti 4 dəqiqə çəkir və bu gün

ərzində 3-4 dəfə baş verir. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının üzərinə insektisid vurmaqla bir neçə günlük periyodla bu həşəratlardan qısa zaman ərzində qorunma ola bilər. Demək olar ki, insektisid sperylər də çox da təsirli deyildir. Digər tərəfdən ağcaqanadlarda olduğu kimi təyyarə ilə insektisidlə dərmanlama tabanidlər üçün bəlkə də bir neçə gün təsirli ola bilər, bu da ancaq bir neçə populyasiya üçün keçərlidir. Sürfə və pupların məhv edilməsində insektisidlər işə yaramır. İnsektisidlərdən istifadə təsirli olmamasıyla yanaşı torpaqdakı və sudakı yığıntılar səbəbindən də ətraf mühitə ciddi şəkildə zərər verə bilirlər.

Göyünlər ümumiyyətlə meşəlik ərazilərdə uçmaq yerinə daha çox açıq ərazilərdə uçurlar.

Göyünlərin kontrol edilməsində digər bir metodika isə drenaj və sulu ərazilərin nəzarət altında saxlanmasıdır [3, səh. 342]. Ancaq bu diqqətli şəkildə yerinə yetirilməlidir. Çünki sulu ərazilərin səhv bir şeylə bataqlığa çevrilməsi göyün populyasiyalarının artmasına səbəb olacaqdır. Məsələn, sürfələri yarımduzlu bataqlıqlarda rast gəlinən *Tabanus bifarius* populyasiyasının çoxluğu ərazidə drenaj edildiyi zaman növ sayının 20% artdığı müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən yağışlı hava şəraiti, sel daşqınları tabanidlərin pup mərhələsində ölməsinə səbəb olur, əlavə olaraq bataqlıqların qurudulması, vegetasiyasının artırılması yumurta sayının normala endirilməsinə və sürfə sayının azalmasına kömək etmiş olacaqdır [5, səh. 189].

Yetkin göyünlər üçün tələlərdən istifadə edilməsi də populyasiyanın idarə edilməsi üçün ayrı bir metodikasıdır. Tələlərə əsasən qan sormaqla istəyən mayalanmış dişli fərdlər gəlirlər. Bu səbəblə də populyasiya ciddi mənada təzyiq altında tutula bilər. Aparılan bir tədqiqatda göstərilir ki, Nzi həşərat tələləri vasitəsilə 95000 tabanid nümunəsi toplanmışdır [5].

Bunun sayəsində tabanid populyasiyası ciddi şəkildə azaldıla bilər, lakin göyün populyasiyasının aradan qaldırılması ekologiyaya hansı, qida zəncirinə nə kimi zərər verəcəyi elmə hələ məlum deyildir. Bu səbəblə də göyünlərlə ən yaxşı mübarizə üsulu bioloji mübarizədir. Tabanidlərin həyat dövriyələrinin hər mərhələsində bir çox yırtıcıları vardır. Parabüzənlər göyünlərin yumurtaları və sürfələri ilə qidalanırlar. Digər tərəfdən iynəcələr, arılar və vəhşi milçəklər yetkin göyünlərin yırtıcılarıdır [4]. *Bembicinae* fəsiləsinə aid bir neçə arı növü yetkin göyünlərin birinci dərəcəli yırtıcılarıdır. Xüsusilə də *Bembix spp* növü iri mal-qaranın ətrafında uçan göyünlərlə qidalanırlar [şəkil 2]. Təsir edəbiləcək bir başqa nəzarət metodikası tabanid sürfələrinin kannibalizm xüsusiyyətləridir.

Göyünlərin yumurtalarının əsas parazitləri *Tirichogrammatide* və *Scelionidae* fəsiləsinə aid arı növləridir. Digər tərəfdən tabanid sürfələri *Bombyliidae* və *Tachinidae* fəsilələri məxsus milçəklər tərəfindən də parazitlənirlər. Pupları isə *Diapriidae* və *Pteromalidae* fəsiləsinə aid arılar tərəfindən parazitlənir.

Bunlardan əlavə bir çox göbələk bakteriya və virus göyünlərin yumurtasında, sürfəsində və pupunda inkişaf edə bilər. Bunlar da digər bir bioloji kontrol mexanizmasıdır [5].

Şəkil 2. Vəhşi *Bembix spp* arısı yetkin *Tabanus bromius*la qidalanır.

Nəticə

Göyünləri kontrol altına alabiləcək məqsədlə inkişaf etdirilmiş bir metod hələki yoxdur. Xüsusilə bu milçəklərin yayıldığı bəzi təhlükəli ərazilərdə sulu çoxalma yerlərinin təmizlənməsi bir

çox bölgədə istifadə edilə bilmir. İnsektisidlərin istifadəsi ümumiyyətlə iqtisadi cəhətdən problem yaratmaqla yanaşı, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və əhəlinin sağlamlığı cəhətdən çox zərərliyə. Yetkin qansoran milçəklər üçün püskürtmə şəklində dərmanlamadan istifadə edilsə də bu yararlı olmamışdır. Deməli hər növün mövsümi aktivliyi və bioloji xüsusiyyətləri fərqlilik göstərdikləri, həmçinin kiçik bir ərazidə çoxsaylı olduqları üçün göyünləri kontrol altına almaq olduqca çətinədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. II cild. Buğumayaqlılar tipi. Bakı: Elm, 2004, 388 s.
2. Dogel V.A. Onurğasızlar Zoologiyası Bakı: MBM, 2007, 528 s.
3. Quliyeva H.F. Tibbi entomologiya: Dərslik, Bakı: Nafta-Press, 2014, 364 s.
4. Gary, M., and Lance, D. Medical Entomology. Academic Press, Canada (2002).
5. LeHane, M.J. Biology of Blood-Sucking Insects, p. 321
6. Г.Н. Мамедова. "К изучению слепней в Нахчыванской Автономной Республике Азербайджана." Семинар круглый стол 7, Современное состояние и перспективы развития медицины. 2021, С. 179-181.

SUMMARY

In the Nakhchivan Autonomous Republic, the study of the species composition and bioecological characteristics of horseflies (Diptera, Brachycera, Tabanidae) that disturb humans and livestock, feed on blood, and play a significant role in transmitting various infectious and invasive diseases is a current issue. Horseflies act as mechanical vectors for pathogens such as tularaemia, anthrax, and certain trypanosomoses. This article examines the harmful effects of horseflies and the importance of biological control methods against them.

Keywords: horsefly, biological control, species, harmful, blood-sucking

PARAZİTOLOGİYA ELMİNİN TARİXİ TƏKAMÜLÜ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Hüseyn RƏSULZADƏ

Orcid ID: 0000-0002-7579-2941

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Parazitologiya — parazitlərin quruluşu, biologiyası, həyat dövrləri, yayılması, onların sahib orqanizmlərlə qarşılıqlı təsiri və bu qarşılıqlı münasibətin nəticəsində yaranan xəstəliklərin öyrənilməsi ilə məşğul olan elmi sahədir. Bu sahə həm təbiət elmlərinin (biologiya, zoologiya, ekologiya), həm də tibbin (infeksion xəstəliklər, epidemiologiya, tropik təbabət) kəsişməsində formalaşaraq zamanla müstəqil bir elmi sahə şəklini almışdır. Parazitologiyanın müasir elmdəki yeri onun interdisiplinar xarakterindən irəli gəlir və bu, onun həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətini artırır. Bu məqalədə parazitologiyanın elmi sahə kimi formalaşması, inkişaf mərhələləri, əsas ideya daşıyıcıları və Azərbaycanın bu sahədə verdiyi töhfələr geniş şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: *Parazitologiya, tarixi təkamül, inkişaf istiqamətləri, tibbi parazitologiya, parazit xəstəliklər.*

Giriş

Parazitologiya elminin inkişafı müasir dövrdə global səhiyyə üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Dünyada əhalinin sağlamlığına ən çox təsir göstərən amillərdən biri parazitər xəstəliklərdir. Xüsusilə malyariya, şistomiaz, leşmanioz, helmintozlar və digər infeksiyalar milyonlarla insanın həyat keyfiyyətinə və əmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Parazitlər yalnız tropik ölkələrdə deyil, iqlim dəyişiklikləri və miqrasiya axınları nəticəsində artıq digər coğrafiyalarda da geniş yayılmağa başlamışdır. Bu, parazitologiya sahəsində tədqiqatların yenidən aktuallaşmasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, parazitologiya yalnız tibbi deyil, həm də baytarlıq, kənd təsərrüfatı və ekoloji sahələr üçün də əhəmiyyətlidir. Parazitlər heyvanlarda ciddi xəstəliklər törədərək iqtisadi itkilərə səbəb olur və qida təhlükəsizliyinə təhdid yaradır. Bu baxımdan, parazitologiyanın tarixi inkişaf mərhələlərinin araşdırılması, elmin bu günə qədər keçdiyi yolun və formalaşmış nəzəri-praktiki əsasların təhlili mühüm elmi və pedaqoji əhəmiyyət daşıyır.

Mikrobiologiya, immunologiya və molekulyar biologiya kimi müasir elmi sahələrin parazitologiya ilə inteqrasiyası yeni diaqnostik, profilaktik və müalicəvi texnologiyaların yaranmasına zəmin yaradır. Bu isə parazitər xəstəliklərlə daha effektiv mübarizəyə imkan verir. Əlavə olaraq, bu sahədə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyəti və parazitoloji tədrisin inkişafı məsələləri də müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bu baxımdan, parazitologiyanın tarixi təkamülünün və inkişaf istiqamətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi həm elmi, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar bugünkü səhiyyə və biologiya elminin inkişafı üçün ciddi təməl rolunu oynayır.

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılması üçün geniş elmi mənbələr, klassik və müasir parazitologiya ədəbiyyatları, həmçinin beynəlxalq elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələr araşdırılmışdır. Tarixi inkişafın izlənilməsi məqsədilə qədim dövrlərdən başlayaraq parazitlərin kəşfi, onların təsnifatı və öyrənilməsi ilə bağlı əsas mərhələlər xronoloji ardıcılıqla təhlil edilmişdir. Müasir dövrdə istifadə olunan molekulyar biologiya, immunologiya və genetik analiz üsullarına dair məlumatlar toplanmış, müqayisəli analiz aparılmışdır. Parazitologiyanın tibbi, baytarlıq və ekoloji sahələrdəki tətbiqləri ayrıca öyrənilmişdir. Toplanmış məlumatların sistemləşdirilməsi üçün analitik-

sintetik, müqayisəli-tarixi və statistik yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin, müasir laboratoriya diaqnostikasında istifadə olunan mikroskopik və seroloji üsulların rolu araşdırılmışdır.

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Parazitologiya XIX əsrin ikinci yarısında müstəqil bir elm sahəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu dövrdə mikroskop texnologiyasının sürətli inkişafı elmi tədqiqatlar üçün mühüm imkanlar yaratmış, parazitlərin morfolojiyasının və həyat sikllərinin öyrənilməsinə zəmin hazırlamışdır. Məhz bu texnoloji sıçrayış sayəsində əvvəllər görünməz olan mikroorqanizmlər müşahidə edilərək elmi cəhətdən təsvir olunmağa başlanmışdır. İlk dəfə olaraq malyariya, leyşmanioz, amöbiaz kimi ciddi tropik və parazitər xəstəliklərin törədiciləri müəyyən edilmiş, onların inkişaf dövrləri öyrənilmiş və yoluxma mexanizmləri izah olunmuşdur.

Bu dövrdə həmçinin müxtəlif növ helmintlərin — parazitər qurdların növləri təsnif edilmiş, onların orqanizmdə yayılması və yaratdığı fəsadlar tədqiq olunmuşdur. Parazitlərin inkişaf sikllərinin öyrənilməsi onların törətdikləri xəstəliklərin qarşısının alınması üçün profilaktik və terapevtik tədbirlərin hazırlanmasına imkan vermişdir. Xüsusilə malyariya və filyarioz kimi xəstəliklərin yayılmasında ağcaqanadların rolu bu dövrdə elmi şəkildə sübut olunmuşdur [1, s. 78-80].

Qərbi Avropa alimləri parazitologiyanın inkişafında əsaslı rol oynamışdır. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Avropada bu sahədə bir sıra irəliləyişlər baş vermişdir. Bu dövrdə Kuxenmeyster, Foqt, Leykart, Ross, Menson, Datton, Teobald, Nikola və digərləri parazitlərin morfolojiyası, biologiyası və yayılma yolları üzərində geniş tədqiqatlar aparmışlar. Sir Ronald Ross, malyariyanın ağcaqanadlar vasitəsilə ötürüldüyünü sübut edərək Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Bu kəşf epidemiologiya və tropik təbabət sahəsində böyük irəliləyişə səbəb olmuşdur.

Rossun tədqiqatları göstərdi ki, parazitologiya yalnız laboratoriyada aparılan təcrübələrlə kifayətlənmir, həm də sahə şəraitində — yəni ekosistemdə parazitənin və onun sahibinin qarşılıqlı əlaqələrinin təhlilini tələb edir. Bu baxımdan parazitologiya klassik zoologiyadan ayrılaraq müstəqil elmi sahəyə çevrilmişdir [3, s. 178].

Rusiya və SSRİ ərazisində parazitologiyanın inkişafı da mühüm mərhələlərlə xarakterizə olunur. A.P. Fedçenko Orta Asiyada parazitər xəstəliklərin yayılmasını sisteməlik şəkildə öyrənmiş, *Dracunculus medinensis*-in (riştanın) həyat dövrünü ilk dəfə təsvir etmişdir. İ.A. Porçinski, Y.N. Vaqner, N.A. Xolodkovski, V.V. Favr və İ.İ. Meçnikov kimi tədqiqatçılar parazitlərin ötürücüləri olan vektor orqanizmlərin — ağcaqanadlar, birələr, milçəklər, bitlər, gənələrin biologiyası və vektorluq rollarını araşdırmışlar.

Parazitologiyanın elmi institusional strukturunun formalaşması da bu dövrdə baş vermişdir. 1920-ci ildə Y.İ. Marşinovskinin rəhbərliyi ilə Rusiyada Protozo xəstəlikləri və kimyəvi terapiya üzrə institut yaradılmışdır. Bu institut sonralar İ.M. Seçenov adına Moskva Tibb Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən Tibbi Parazitologiya və Tropik Təbabət İnstitutuna çevrilmişdir. P.Q. Sergiyev bu qurumun uzun illər rəhbəri olmuş və SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının yaradıcılarından biri kimi tanınmışdır.

Helmintologiya sahəsində K.İ. Skryabin aparıcı fiqur olmuşdur. O, Rusiyada helmintologiyanın banisi hesab olunur və onun rəhbərliyi ilə bir çox fundamental tədqiqatlar aparılmışdır. Tələbələri — V.P. Podyapolskaya, N.P. Şixobalova və P.S. Şults helmintozlara qarşı mübarizənin elmi əsaslarını formalaşdırmış, geniş praktiki tədbirlər planı işləyib hazırlamışlar [4, s. 111-116].

Parazitologiyanın yalnız laboratoriya elmi kimi yox, həm də ekoloji elm kimi inkişafı XX əsrin ortalarında baş vermişdir. Bu baxımdan V.A. Dogel, V.N. Beklemişev və Y.N. Pavlovskinin tədqiqatları xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onlar parazitosenoz nəzəriyyəsini irəli sürmüş və parazitlərin ekosistem daxilində bir-biri ilə və sahib orqanizmlə olan kompleks qarşılıqlı təsirlərini analiz etmişlər. Bu yanaşma sayəsində parazitologiya yalnız klinik və tibbi sahədə deyil, həm də biocoğrafiya, ekosistem ekologiyası və zoologiyada geniş tətbiq sahəsi qazanmışdır [2, s. 90].

Azərbaycanda parazitologiya elminin inkişafı XX əsrin əvvəllərindən etibarən yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. 1930-cu ildə Bakıda Malyariya və Tropik Xəstəliklər Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılmış və burada bu sahənin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müxtəlif illərdə instituta İ.Ə.

Axundov, P.P. Popov, M.H. Axundov, R.B. Cavadov, Ə. Nəcəfov, T.Ə. Tağızadə, A.A. Qasimov kimi tanınmış alimlər rəhbərlik etmişlər.

Bu institut 1988-ci ilə qədər müstəqil fəaliyyət göstərmiş, daha sonra profilaktik təbabət üzrə digər institutlarla birləşdirilərək kompleks elmi müəssisəyə çevrilmişdir. Institutun fəaliyyət dövründə yetişmiş tanınmış tədqiqatçılar — professorlar H.Ə. Hüseynov, X.İ. Abdullayev, R.S. Səfəraliyev, N.C. Quliyev, İ.H. Nəcəfov, G.K. Trofimov, R.Ə. Çobanov, A.Ə. Salehov və başqaları ölkəmizdə parazitologiyanın inkişafına mühüm töhfələr vermişlər. Eləcə də H.B. Həsənzadə, Ş.Ə. Mahmudova, D.F. Rzazadə, X.C. Abbasov, H. Əhmədov kimi tibb elmləri namizədləri bu sahədə fəal tədqiqat fəaliyyəti göstərmişlər [5, s. 66-70].

Yekun nəticə

Parazitologiya bu gün həm tibbi, həm də bioloji elmlər sistemində mühüm yer tutan, yüksək praktiki əhəmiyyətə malik olan dinamik inkişaf edən bir sahədir. Onun formalaşması XIX əsrin ikinci yarısında başlamış, XX əsrdə institusional və nəzəri cəhətdən möhkəmlənmiş, XXI əsrdə isə molekulyar biologiya, immunologiya və biotexnologiyalarla inteqrasiya şəraitində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın da bu sahəyə verdiyi elmi töhfələr beynəlxalq səviyyədə dəyərləndirilə biləcək qədər əhəmiyyətlidir və gələcəkdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların daha da genişləndirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ağayev, İ. Ə., Xələfli, X. N., Tağıyeva, F. Ş. (2012). Epidemiologiya. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi.
2. Hacıyev, İ. A. (2010). Parazitar xəstəliklərin laborator diaqnostikası. Bakı: "Təbib" nəşriyyatı.

Rus dilində

3. Беляков, В. Д., Яфаев, Р. Х. (1989). Эпидемиология: Учебник. Москва: Медицина, 416 с.
4. Покровский, В. И., Пак, С. Г., Брико, Н. И., Данилкин, Б. К. (2007). Инфекционные болезни и эпидемиология: Учебник (2-е изд.). Москва: ГЭОТАР-Мед, 816 с.
5. Эпидемиология / Под ред. проф. Д. В. Виноградова-Волжинского. (1973). Эпидемиология. Ленинград: Медицина.

SUMMARY

Parasitology is a scientific field that studies the structure, biology, life cycles, distribution of parasites, their interaction with host organisms, and the diseases that arise as a result of this interaction. This field was formed at the intersection of both natural sciences (biology, zoology, ecology) and medicine (infectious diseases, epidemiology, tropical medicine), and over time it took the form of an independent scientific field. The place of parasitology in modern science stems from its interdisciplinary nature, which increases its theoretical and practical importance. This article comprehensively analyzes the formation of parasitology as a scientific field, its stages of development, the main idea bearers, and the contributions of Azerbaijan to this field.

Keywords: Parasitology, historical evolution, development directions, medical parasitology, parasitic diseases.

РЕЗЮМЕ

Паразитология — научная область, изучающая структуру, биологию, жизненные циклы, распространение, взаимодействие паразитов с организмами их хозяев, а также заболевания, возникающие в результате этого взаимодействия. Эта область сформировалась на стыке естественных наук (биологии, зоологии, экологии) и медицины (инфекционных заболеваний, эпидемиологии, тропической медицины) и со временем оформилась в самостоятельное научное направление. Место паразитологии в современной науке обусловлено ее междисциплинарным характером, что повышает ее как теоретическую, так и практическую значимость. В статье подробно анализируется становление паразитологии как научной области, этапы ее развития, основные носители идей, а также вклад Азербайджана в эту область.

Ключевые слова: Паразитология, историческая эволюция, тенденции развития, медицинская паразитология, паразитарные заболевания.

ŞƏKƏRLİ DİABET XƏSTƏLƏRİNDƏ (TİP2) DİŞƏTİ XƏSTƏLİKLƏRİNİN GENETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəyal KƏRİMOV

vunderbit@gmail.com

Qərbi Kaspi Universiteti,

Xülasə

Tip 2 şəkərli diabetin (T2D) yeni epidemiya olduğu bildirilir. Dünyada təqribən 400 milyon insan diabetdən əziyyət çəkir və bu rəqəmin 2030-cu ilə qədər təxminən 50% artacağı proqnozlaşdırılır. Bu tezisdə diabetin ağız sağlamlığı təzahürləri nəzərdən keçiriləcək, periodontal xəstəliklə diabet arasındakı assosiasiyalar müzakirə olunacaq.

Açar sözlər: şəkərli diabet, diabetes mellitus tip 2, irsi diabet, şəkərli diabetin genetikası, dişəti xəstəliyi

1935-ci il Hinsvort şəkərli diabetin 2 növünü təsbit etsə də, 2000 ilə yaxın müddətdə sadəcə bir xəstəlik kimi tanımlanmışdır. Hər iki ümumi diabet növü qan plazmasında qlükozasının davamlı artması ilə xarakterizə olunsa da, tip 1 diabet (T1D), pankreas adacıqlarında insulin istehsal edən hüceyrələrin tamamilə itirilməsinə səbəb olan bir autoimmun xəstəlikdir, tip 2 diabet (T2D) ümumiyyətlə adacıqlardan insulin ifrazı olunmasına rəğmən hədəf toxumalarında (xüsusilə əzələ, qaraciyər və piy) dövrən edən insulinin təsirinə qarşı artan rezistentlik zamanı meydana gəlir [1]. Şəkərli diabetdə hiperqlikemiya damar ağırlaşmalarının təzahürü üçün mühüm risk faktoru kimi göstərilmişdir. T2D ilə əlaqəli olan beş klassik ağırlaşmaya retinopatiya, nevropatiya, nefropatiya, ürək-damar ağırlaşmaları (koronar arterial xəstəlik, insult və periferik damar xəstəlikləri) və gecikmiş yaraların sağlamlığı aiddir. Periodontal xəstəlik son zamanlar T2D xəstəliyinin "altıncı ağırlaşması" kimi qəbul edilmişdir. Şəkərli diabetin oral ağırlaşmaları xəstə üçün dağıdıcı ola bilər. Bunlara kandidoz, diş çürüməsi, diş itkisi, diş əti iltihabı, lichen planus (qırmızı yastı dəmrov), neyrosensor xəstəliklər (yanan ağız sindromu), periodontit, kserostomiya (ağızda quruluq) və dad pozğunluğu daxildir [2]. Ağız sağlamlığı ilə T2D arasındakı əlaqəni dəstəkləyən güclü sübutlar olsa da, diabetli xəstələr və digər səhiyyə mütəxəssisləri arasında ağız sağlamlığı ilə bağlı maariflənmə yetərli deyil. Müalicə həkiminin şəkərli diabetin müxtəlif şifahi təzahürləri haqqında maarifləndirilməsinə ehtiyac var ki, onlar erkən diaqnozu qoya bilsin və vaxtında ağız sağlamlığı üzrə mütəxəssislərə müraciət etmək mümkün olsun. Dişəti xəstəlikləri ilə şəkərli diabet arasında qurulmuş əlaqə hər iki xəstəliyə nəzarət yollarını öyrənməyə daha çox, xüsusilə sağlamlıqla bağlı ziddiyyətləri olan, ağız və sağlamlıq imkanları məhdud olan populyasiyalar arasında ehtiyac tələb edir [3],[4]. Xroniki periodontal xəstəlik dişlərin dəstəkləyici toxumalarının mütərəqqi məhvində, həmçinin patoloji (>2mm) ciblərin əmələ gəlməsinə, dişəti ressesiyalarına və ya hər ikisinə gətirib çıxarır ki, bu da alveolyar sümüyün geniş şəkildə atrofiyası ilə diş itkisinə səbəb ola bilər [4]. Periodontal xəstəliyin diabetli insanlarda diş itkisinin əsas səbəblərindən biri olduğu geniş araşdırılmışdır. Fərdi olaraq, kollagen metabolizmasında və damarda dəyişikliklər də daxil olmaqla, nəzarətsiz T2D olan xəstələrdə periodontal xəstəliklərə qarşı həssaslığın artmasını izah edən bir neçə mexanizm təklif edilmişdir. Bununla yanaşı zəif nəzarət olunan T2D xəstələr periodontitin bakterial təhlükəsinə izafi iltihabi reaksiya göstərilir. Belə hiperhəssas reaksiyalar, iltihabın artması fonunda tamlığı pozulan ağız içi toxumalarının bərpasında ləngiməyə və eləcə də periodontal toxumaların degenerasiyasına gətirib çıxarır [5]. T2D riskinin detallı genetik əsası hələ dəqiq müəyyən edilməyib. Qeyri-autoimmun şəkərli diabetin nisbətən kiçik faizi (5% və ya daha az) monogen səbəblərdən irəli gəlir və cavan və ya MODY(monogenic diabetes of the young) monogen şəkərli diabeti kimi təsnif olunur. Bu hallar, hepatositlərin nüvə faktoru-1A (HNF1A) və qlükokinaz (GCK) genindəki mutasiyaların ən çox

yayıldığı fərdi yüksək penetranlıq genlərindən qaynaqlanır. Bu diabet formaları bəzən T2D ilə səhv salınır, lakin klinik baxımdan fərqli xəstəliklərdir. Poligenik və monogen formalar arasındakı sərhədlərin həmişə genetik səviyyədə dəqiq müəyyənəşdirilmədiyini nəzərə alaraq dekommutasiya edilməlidir [6]. Diabetin monogen formalarında iştirak edən genlərdəki polimorfizmlər də poligenik T2D-də iştirak edir. Genetik riskin əsasən HLA bölgəsində cəmləşdiyi TD1-dən fərqli olaraq, TD2 riskinin genetik komponenti tək bir bölgədə cəmləşmir və genom boyunca səpələnmiş çoxsaylı genlərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi görünür. CAPN10, hüceyrədaxili yenidənqurma, post-reseptor siqnalizasiya və digər hüceyrədaxili funksiyalarda bir neçə rol oynayan geniş yayılmış gen ailəsi olan kalpain ailəsinin bir hissəsi olan sistein proteazını kodlayır [7]. İlk dəfə 1996-cı ildə bu tip diabetə uyğun genlərlə tənzimləndiyi üzə çıxdı və 2-ci xromosomun lokuslarında aşkarlandı. TCF7L2 geni müəyyən populyasiyalarda (Meksika-Amerika) insanın 10-cu xromosomunda (q-çiynində) lokuslarında tapılan və T2D həssas olan gendir. Bu sahə daha sonra İslandiya populyasiyasında dəqiq bir şəkildə xəritələndi və risk lokusunun TCF7L2 geninin 3-cü intronunda lokallaşdırıldığı ABŞ və Danimarka qruplarında təsdiqləndi. Məsul genlərdən PPAR γ (peroxisome proliferator-activated receptor gamma) misal göstərmək olar. PPAR γ geni T2D zamanı dərman müalicəsində istifadə olan preparatların ana maddəsi olan qlitazon-tiazolidindionların sintezinə cavabdehdir. IRS1 və IRS-2 genləri insulin qəbulundakı hüceyrə zarı zülallarının ekspressiyasını təmin edir. Bu genlərdəki polimorfizmlərin bəzi populyasiyalarda insulinə həssaslığın azalması ilə əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin digər namizəd genlərdə olduğu kimi, bu polimorfizmlərin diabetin global yükündə oynadığı rol hələ də kiçik olaraq qalır. WFS-1 geni wolframini kodlaşdırır. Wolframin proteini - insulinə həssas ürək, beyin, mədəaltı vəzi vəs. digər orqanlarda yerləşən hüceyrələrin endoplazmatik retikulumunda sintez olunan hüceyrə divarında ion mübadilə kanallarına cavabdeh zülaldır [8]. T2D-nin inkişafı ətraf mühit amilləri ilə güclü irsi xüsusiyyətlər arasındakı qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. T2D-nin inkişafına təsir edən ətraf mühitin risk faktorları arasında piylənmə, az hərəkətli həyat tərz, kiçik və ya böyük doğuş çəkisi və stress var. Bu ətraf mühit amilləri aydındır ki, şəkərli diabetin inkişafında böyük rol oynayır, lakin hamıya eyni şəkildə təsir etmir. Hətta ətraf mühitə eyni dərəcədə məruz qalsa da, bəzi insanlar digərlərinə nisbətən diabet xəstəliyinə daha çox meyilli olurlar və bu artan risk irsiyyətlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. King KM, Rubin G. A history of diabetes: from antiquity to discovering insulin. Br J Nurs 2003; 12: 1091-1095 [PMID: 14581842]
2. Loe H. Periodontal disease. The sixth complication of diabetes mellitus. Diabetes care. 1993; 16(1): 329–34. [PubMed: 8422804]
3. Lalla E, Papapanou PN. Diabetes mellitus and periodontitis: a tale of two common interrelated diseases. Nature reviews Endocrinology. 2011; 7(12):738–48.
4. Lakschevitz F, Aboodi G, Tenenbaum H, Glogauer M. Diabetes and periodontal diseases: interplay and links. Current diabetes reviews. 2011; 7(6):433–9. [PubMed: 22091748]
5. Hugoson A, Thorstensson H, Falk H, Kuylenstierna J. Periodontal conditions in insulin-dependent diabetics. Journal of clinical periodontology. 1989; 16(4):215–23. [PubMed: 2785536]
6. Vaxillaire M, Froguel P. Monogenic diabetes in the young, pharmacogenetics and relevance to multifactorial forms of type 2 diabetes. Endocr Rev 2008; 29: 254-264 [PMID: 18436708 DOI: 10.1210/er.2007-0024]
7. Hanis CL, Boerwinkle E, Chakraborty R, Ellsworth DL, Concannon P, Stirling B, Morrison VA, Wapelhorst B, Spielman RS, Gogolin-Ewens KJ, Shepard JM, Williams SR, Risch N, Hinds D, Iwasaki N, Ogata M, Omori Y, Petzold C, Rietzch H, Schröder HE, Schulze J, Cox NJ, Menzel S, Boriraj VV, Chen X, Lim LR, Lindner T, Mereu LE, Wang YQ, Xiang K, Yamagata K, Yang Y, Bell GI. A genome-wide search for human non-insulin-dependent (type 2) diabetes genes reveals

a major susceptibility locus on chromosome 2. Nat Genet 1996; 13: 161-166 [PMID: 8640221 DOI: 10.1038/ng0696-161]

8. Ruchat SM, Weisnagel SJ, Vohl MC, Rankinen T, Bouchard C, Pérusse L. Evidence for interaction between PPARG Pro12Ala and PPARGC1A Gly482Ser polymorphisms in determining type 2 diabetes intermediate phenotypes in overweight subjects. Exp Clin Endocrinol Diabetes 2009; 117: 455-459 [PMID: 19536736 DOI: 10.1055/s-0029-1216352]

SUMMARY

GENETIC CHARACTERISTICS OF GUM DISEASE IN PATIENTS WITH DIABETES MELLITUS (TYPE 2)

Type 2 diabetes (T2D) is reported to be the new epidemic. Around 400 million people worldwide suffer from diabetes, and this figure is projected to increase by 2030 by about 50%. In this thesis will be considered the oral health manifestations of diabetes and will be discuss associations between periodontal disease and diabetes.

Key words: *diabetes, gum disease, diabetes mellitus type 2, hereditary diabetes, genetics of diabetes*

AZ İNVAZİV EXINOKOKKOEKTOMİYADA OZONOTERAPİYANIN EFFEKTİVLİYİ

Etibar BABABƏYLİ

etibarbababeyli4@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qaraciyər exinokokkozunun cərrahi müalicəsində, laparotomik, və az invaziv exinokokkoektomiyadan sonra ozonun optimallaşdırılmış dozasının yerli (transdrenaj) və sistemli (venadaxili) təyin edilməsi elmi-təcrübədə öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Ozonoterapiya mikroorqanizmlərin patogenliyini aşağı salaraq antibakterial, antiviral, antifungal və antiparazitar təsirə malikdir. Qaraciyərdə mikrosirkulyasiyanı yaxşılaşdırır, detoksikasiyanı və hepatasistlərin bərpasını və immun sistemi aktivləşdirir və s. Bu kriteriyalar laborator, morfoloji, radioloji göstəricilərdə müsbət təsdiqini tapmışdır. Ozonoterapiyanın tətbiqi əməliyyatdan sonra qaraciyərin boşluqlu törəmələrinin sağalma tezliyini yüksəldir, residiv və ağırlaşmaları minimuma endirir.

2018-2024 cü illərdə cərrahi müalicə alan 102 xəstə cəlb edilmişdir. Xəstələrin yaşı 16-76, orta yaş $52,2 \pm 14,6$ olmuşdur. Onlardan 66-sı qadın (64,7%), 36-sı (35,3%) kişilər idi. Qaraciyərin sağ payında 76 (74,5%), sol payında isə 26 (25,5%) patologiya (exinokokk) aşkar edilmişdir. Təksaylı sistlər 78 (76,5%), çoxsaylı sistlər 24 (23,5%) xəstədə qeyd edilmişdir.

Xəstələrin stasionarda qalma müddətinin kriteriyaları ənənəvi lapatom exinokokkoektomiyadan sonra $7,2 \pm 0,8$ gün, az invaziv üsullarda isə $3,5 \pm 0,6$ gün, təşkil etmişdir. Əməliyyatdan sonra xəstələrin sağalma tezliyini yüksəltmək, residiv və ağırlaşmaların minimuma endirilməsi məqsədilə dozası optimallaşdırılmış ozon məhlulu yerli (transdrenaj) və sistemli (venadaxili) 5 və ya 7 seans aparmaq məsləhətdir.

Açar sözlər: qaraciyərin exinokokkozu, Exinokokkektomiya, laparotomik, perkutan və laporaskopik üsullar.

Giriş

Cərrahi hepatologiyanın və tibbi parazitologiyanın müasir nailiyyətlərinə baxmayaraq qaraciyər exinokokkozunun müalicəsinin nəticələri qeyri-qənaətbəxş hesab olunur. Bu da problemin tibbi sosial və iqtisadi əhəmiyyətini sübut edir. Erkən və diferensial diaqnozun çətinliyi, əməliyyatdan sonrakı residiv və ağırlaşmalar ehtimalının yüksək olması aktual olaraq qalmaqdadır. Qaraciyər exinokokkozunun cərrahi müalicəsinin mühüm problemlərindən biri parazitar sistanın ətrafında formalaşan fibroz kapsulun ləğvidir. Fibroz kapsulun xaric edilməsi bir çox hallarda iri diametrli qaraciyər damarlarının və öd axaclarının zədələnməsi ilə müşayiət olunur. Bir çox müəlliflər fibroz kapsulun residiv və ağırlaşmaların mənbəyi hesab edirlər. Exinokokkoektomiyadan sonrakı ağırlaşmalar 5-31,7%, residivlər 3,2—5,4%, letallıq 3,1-8,6% təşkil edir [1,2,4]. Cərrahi müalicənin qeyri-qənaətbəxş nəticələri mövcud cərrahi üsullarının tam radikal müdaxilələrin texniki qüsurları, aparazitar və antiparazitar tədbirlərinkifayət qədər səmərəli olmaması ilə izah edilir. Qaraciyər exinokokkozunun əsas müalicəsi cərrahi üsuldur.

Tədqiqat işi: Qaraciyərin boşluqlu törəmələrinin sistalarının ənənəvi və az invaziv üsullarının effektivliyin yaxşılaşdırmaq məqsədilə, ozon məhlulunu dozasını optimallaşdırmaqla yerli (transdrenaj) və sistemli (venadaxili) tətbiq etmə metodikasını elmi-praktikada işləyib hazırlamışıq. Qaraciyərin sistalarının cərrahi müalicəsində yeni səmərəli ozonoterapiya usulu təklif edirik.

Tədqiqatın material və metodlar: Tədqiqat işinə Naxçıvan Dövlət Universiteti Tibb Fakültəsinin, T.C. Koceli Universitetinin Tibb Fakültəsinin, Ankara Tibb Fakültəsinin, Ərzurum

Atatürk adına Universitetinin Tibb Fakültəsinin, Akad; M.A Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi və Naxçıxan MR Xəstəxanasının Cərrahiyyə Şöbəsinə 2018-2024 cü illərdə cərrahi müalicə alan 102 xəstənin tədqiqatı araşdırılmışdır. Onlardan 66-sı qadın (64,7%), 36-sı (35,3%) kişidir. Diaqnostika kompleksində klinik, laborator seroloji (ferment analizlər ümumi, biokimyəvi, qeyri-düz hemoaqqlütinasiya və s.) müasir az invaziv instrumental texnologiyadan (USM, KT) istifadə edilmişdir. Qaraciyərin sağ payında 76 (74,5%), sol payında isə 26 (25,5%) patologiya (exinokokk) aşkar edilmişdir. Təksaylı sistlər 78 (76,5%), çoxsaylı sistlər 24 (23,5%) xəstədə qeyd edilmişdir.

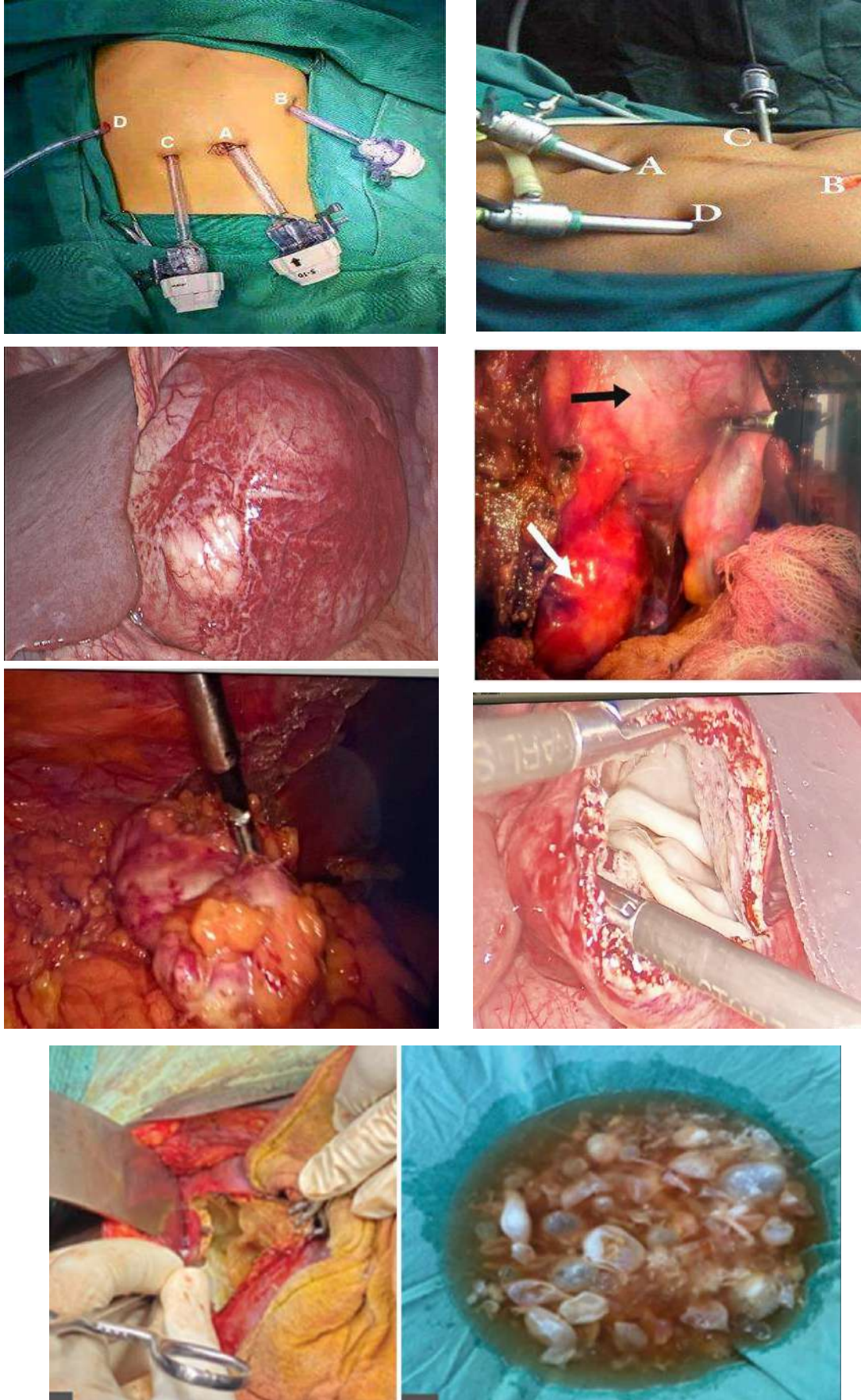
Cədvəl 1. Sisaarın yerləşməsi, xarakter və xüsusiyyətləri.

Sistlərin yerləşməsi	Nəzarət qrupu (n=54)		Əsas qrupu (n=48)	
	Tək saylı	Çox saylı	Tək saylı	Çox saylı
Sağ pay	42	12	40	8
Sol pay	12	25,9	7	14,6
Sistlərin xüsusiyyətləri	aseptik	irinlənmiş	perforativ	qanaxma

Cədvəl-2. Q/C exinokokk sistasının topik və klinik xarakteristikası.

Sistaların sayı (n=102)			
lokalizasiyası			
Sağ pay		Sol pay	
86		16	
Solitary 78		Multifocal 24	
Sistin xarakteri			
aseptik	irinləmiş	perforativ	qanaxma
80	19	2	1

Laparoskopik sistoektomiya zamanı exinokokk ana sistin daxili boşluğunda əlavə (törəmə) qabarcıqlar olduğundan, qız qovcuqlarının aspirasiyasında bu qabarcıqlar sorucunun (otsosun) işıq keçən dəliyini tutur və sistin tam evakuasiyasına çətinlik yaradır. Hətta punksiya zamanı iynənin daxil olduğu yerdən az miqdarda belə, sist möhtəviyyatı axdıqda qarın boşluğunda yenidən əmələ gəlmə (residiv) təhlükəsi ola bilər. Biz sistələrin yenidən əmələ gəlmə (residiv) riskinin azaldılması və qalıq boşluğu elementlərinin tam evakuasiyasını aradan qaldırılması məqsədilə laparoskopik exinokokkektomiya əməliyyatı üçün yeni "Perforator-evakuator" adlı Universal laparoskopik tibbi qurğu hazırlamışıq.

Şəkil-1: Laparoskopik sistoektomiya

Cədvəl-3. Xəstələrin müalicəsinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi.

Kriteriyalar	Nəzarət qrupu (N=54)	Əsas qrupu (N=48)
Qaraciyərin boşluq törəməsinin parazitar sistaların ümumi həcmnin ilkin həcmə orta müqayisəsi	20,7±1,3 (3,5-47,2)	11,5±2,9 (1,2-32,4)
Əməliyyatdan sonra hipertermiyanın orta müddəti	9,3±0,9 (4-9)	6,5±0,8 (2-15)
Qalıq boşluqdan drenajın çıxarılmasının orta müddəti	22,3±2,1 (12-60)	14,9±1,9 (9-32)
Əməliyyatdan sonrakı orta çarpayı günü	19,6±1,7 (10-41)	15,1±1,2

Qeyd: Qruplar arasında fərq əhəmiyyəlidir: - $p < 0,05$; - $p < 0,01$

Tədqiqatın nəticələri və müzakirəsi: Laparoskopik exinokokkektomiya 12-14 mm c .st səviyyəsində karboksiperitoneum şəraitində icra edilmişdir. Əməliyyat aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmuşdur: periton boşluğunun laparoskopik vizualizasiyası və təftişi, sistanın lokalizasiya zonasına və ətrafına antiparazitar məhlullar hopdurulmuş salfetlərlə təcrid edilməsi. Aparazitar, antiparazitar tədbirlərə riayət edilməsi şərti ilə sistanın punksiyası möhtəviyyatın evakuasiyası və dozası optimallaşdırılmış ozonoterapiya transdrenaj aparılmışdır. Fibroz və sista boşluğunun kapsulanın açılmadan punksiyası, antiparazitar məhlullarla işlənməsi, , möhtəviyyatın evakuasiyası, sist boşluğunun vizualizasiyası, drenajı və dozası optimallaşdırılmış ozonoterapiya transdrenaj tətbiq edilməsidir. Qalıq boşluğunun işlənməsi məqsədilə 30%-li natrium-xlorid, yodfiksanol məhlulu (ekspozisiya müddəti-5 dəqiqə) və 80%-li qliserinlə (ekspozisiya müddəti 10 dəqiqə) və dozası optimallaşdırılmış ozonoterapiya transdrenaj (ekspozisiya müddəti 3- 5 dəqiqə). Laparoskopik texnologiyanın üstünlüklərindən (az invazivlik, az travmatiklik, adekvat antiparazitar və aparazitarlıq, ozonoterapiyanın optimallaşdırılmış dozasının effektivliyi, yüksək kosmetik nəticə, qısa müddətli tibbi-sosial reabilitasiya və s.) biri də sistanın qalıq boşluğunun keyfiyyətli endovizual təftişinin təmin edilməsidir. Qalıq boşluğunun monitor ekranında təsvirinin kifayət qədər böyüdülməsi fonunda laparoskopik vizualizasiyası fibroz kapsulanın daxili səthini qiymətləndirməyə, lazım gəldiyi halda boşluğu qazla genişləndirərək, fibroz kapsulanın divarının daxili səthini açıq exinokokkektomiyaya nisbətən daha da obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Qalıq boşluğun keyfiyyətli təftişi nəticəsində xəstələrin əksəriyyətində xitin qışanın qalıq hissələrinin və xirda qız qovuquqlarının xaric edilməsi və eləcə də, sistobiliar fistulaların olub-olmamasının təyin edilməsi mümkün olmuşdur.

Exinokokkektomiyadan sonrakı dövrdə bütün xəstələrə yerli və venadaxili dozası optimallaşdırılmış ozonoterapiya təyin edilmişdir. Laparatomiyadan sonra bir xəstədə qalıq boşluğunun irinləməsi, bir xəstədə sistin dağılması (disseminasiyası), iki xəstədə öd fistulası drenajından öd axıntısı olmuşdur. Bir xəstədə residiv müşahidə edilmişdir. Laparoskopik sistoektomiya beş qalıq boşluğunun irinləməsi, bir xəstədə öd fistulası drenajından öd axıntısı, bir xəstədə qaraciyər qanaxması olduğundan açıq əməliyyata keçmişik. Hər iki qrupda əməliyyatlardan sonra dozası optimallaşdırılmış ozonoterapiya yerli və venadaxili seans təyin edilmişdir.

Elmi-təcrübü tədqiqatın yaxın və uzaq nəticələri. Cədvəl-4.

Nəticələr	Qruplar üzrə				Qiymətlər
	Nəzarət(n=54)		Əsas(n=48)		
	Sayı	%	Sayı	%	
Sağalma	39	72,2	41	85,4	Yaxşı
Ağırlaşma	14	25,9	7	14,6	Kafi
Residiv	1	1,9	0	0	Qeyri kafi
Ölüm	0	0	0	0	Pis

Cədvəldən göründüyü kimi, əsas qrupda xəstələrdə sağalma 41 (85,4%), ağırlaşma 7 (14,6%) residiv və ölüm müşahidə edilməmişdir. Nəzarət qrupda xəstələrdə sağalma 39 (72,2%), ağırlaşma 14(25,9%) residiv bir (1) və ölüm aşkar edilmədi. Az invaziv exinokokkektomiyadan sonra $3,5 \pm 0,6$ gün, ənənəvi lapatom üsullarda isə $7,2 \pm 0,8$ gün təşkil etmişdir ($p < 0,05$). Beləliklə tədqiqat apardığımız 102 xəstənin qaraciyərin boşluqlu törəmələrinin sistalarının ənənəvi və az invaziv exinokokkektomiyaya metodlarında ozon məhlulunu dozası optimallaşdırmaqla sağlamanı tezləşdirmək və ağırlaşmaları minimuma endirmək məqsədilə yerli (transdrenaj) və sistemli (venadaxili) 5 və ya 7 seans tətbiq etməklə cərrahi müalicənin effektivliyini yaxşılaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov N. Y. Qaraciyərin cərrahi xəstəlikləri. Bakı: Qismət, 2012. 327 p.
2. Bababəyli E.Y., Bababəyli N.E. Qarın boşluğunun müasir endocərrahi və azinvaziv əməliyyatlarının xüsusiyyətləri. Bakı-“Elm”- 2024. 187 səhifə.
3. Şirinov Z.T., Nadirov R.S. Qaraciyərin bəsit və hidatik exinokokk sistləri. Monoqrafiya. Bakı – 2024
4. Nadirov R. S., Şirinov Z.T. Qaraciyər sistlərinin cərrahi müalicəsində laparoskopik texnologiyanın tətbiqi. //Azərbaycan təbəbətənin müasir nailiyyətləri 2016. N 4. s. 225-228
5. Nadirov R.S., Qaraciyərin kistoz törəmələrinin (exinokokkozunun) dioqnostikası və cərrahi müalicəsində yeni yanaşmalar. T.ü.f.dok: dissertasiyası. Bakı – 2017.
6. C. Ə. Nəcəfov, R. Ə. Əliyev, Ə. P. Əzizov. Tibbi biologiya və genetikanın əsasları. Bakı — 2008, 839 səh.
7. Kaya S., Emre Altuntas Y., Kaptanoglu L., et al. Laparoscopic treatment of hepatic hydatid cysts. Our approach. Ann Ital Chir 2019;90:560-564. PMID: 31617852
8. Sormaz C., Avtan L. Minimally-invasive treatment of hepatic hydatid disease with Perforator-Grinder-Aspirator Apparatus and follow-up of 42 patients. Acta Gastroenterol Belg 2017 Oct-Dec;80(4):477-480. PMID: **29560642**
9. Черноусов АФ, Мукантаев ТЕ. Лапароскопическая эхинококкэктомия при прорыве кисты печени в брюшную полость. Эндоскопическая хирургия. 2016; № 6:48-51.
10. Yağci G, Ustunsoz B, Kaymakcioglu N, et al. Results of surgical laparoscopic and percutaneous treatment of disease of the liver: 10 years experience with 355 patients. World J. Surg 2005 V29. № 12. P.1670-1679.

SUMMARY

In the surgical treatment of hepatic cystic lesions, we aimed to improve the effectiveness of laparotomic, percutaneous puncture, catheterization, and laparoscopic interventions. Our objective was to study the scientific and practical implications of optimizing the local (transdrainage) and systemic (intravenous) administration of ozone therapy following echinococcectomy. Ozone therapy exhibits antibacterial, antiviral, antifungal, and antiparasitic effects by reducing the pathogenicity of microorganisms. Additionally, it enhances microcirculation in the liver, accelerates detoxification and hepatocyte regeneration, triggers endotoxin aggression, and activates the immune system. These effects have been confirmed through laboratory, morphological, and radiological indicators. The application of ozone therapy postoperatively increases the healing rate of hepatic cystic lesions, minimizes recurrences, and reduces complications to a minimum.

In recent years, research has been conducted on the local and systemic application of ozone therapy in the surgical treatment of hepatic cystic lesions. Between 2018 and 2024, a total of 102 patients undergoing surgical treatment were included in the study. The patients' ages ranged from 16 to 76 years, with a mean age of 52.2 ± 14.6 years. Of these, 66 (64.7%) were female and 36 (35.3%) were male. Hepatic echinococcosis was detected in the right lobe in 76 cases (74.5%) and in the left lobe in 26 cases (25.5%). Solitary cysts were observed in 78 patients (76.5%), while multiple cysts were

noted in 24 patients (23.5%).

The duration of hospital stay varied depending on the surgical approach. After traditional laparotomic echinococcectomy, the average hospital stay was 8.1 ± 0.8 days, whereas for percutaneous puncture, catheterization, and laparoscopic methods, the average stay was 3.5 ± 0.6 days. To shorten hospital stays, enhance recovery rates, and minimize recurrence and complications, we recommend administering an optimized ozone solution both locally (transdrainage) and systemically (intravenous) over 5 to 7 sessions postoperatively.

Keywords: Liver echinococcosis, echinococcectomy, laparotomic, percutaneous, laparoscopic methods.

РЕЗЮМЕ

При хирургическом лечении кистозных поражений печени мы стремились повысить эффективность лапаротомических, чрескожных пункционных, катетеризационных и лапароскопических вмешательств. Нашей целью было изучить научные и практические последствия оптимизации местного (трансдренажного) и системного (внутривенного) введения озонотерапии после эхинококкэктомии. Озонотерапия оказывает антибактериальное, противовирусное, противогрибковое и противопаразитарное действие за счет снижения патогенности микроорганизмов. Кроме того, она усиливает микроциркуляцию в печени, ускоряет детоксикацию и регенерацию гепатоцитов, запускает агрессию эндотоксинов и активизирует иммунную систему. Эти эффекты были подтверждены лабораторными, морфологическими и рентгенологическими показателями. Применение озонотерапии в послеоперационном периоде увеличивает скорость заживления кистозных поражений печени, минимизирует рецидивы и сводит осложнения к минимуму. В последние годы проводились исследования по местному и системному применению озонотерапии при хирургическом лечении кистозных поражений печени. В период с 2018 по 2024 год в исследование было включено 102 пациента, перенесших хирургическое лечение. Возраст пациентов составлял от 16 до 76 лет, средний возраст составил $52,2 \pm 14,6$ года. Из них 66 (64,7%) были женщинами и 36 (35,3%) мужчинами. Эхинококкоз печени был обнаружен в правой доле у 76 пациентов (74,5%) и в левой доле у 26 пациентов (25,5%). У 78 пациентов (76,5%) наблюдались одиночные кисты, у 24 пациентов (23,5%) - множественные кисты.

Продолжительность пребывания в больнице варьировалась в зависимости от хирургического подхода. После традиционной лапаротомической эхинококкэктомии средняя продолжительность пребывания в больнице составила $8,1 \pm 0,8$ дня, тогда как при чрескожной пункции, катетеризации и лапароскопических методах средняя продолжительность пребывания в больнице составила $3,5 \pm 0,6$ дня. Для сокращения сроков пребывания в больнице, повышения показателей выздоровления и минимизации рецидивов и осложнений мы рекомендуем вводить оптимизированный раствор озона как местно (трансдренаж), так и системно (внутривенно) в течение 5–7 сеансов после операции.

Ключевые слова: Эхинококкоз печени, эхинококкэктомия, лапаротомический, чрескожный, лапароскопический методы.

INVESTIGATION OF THE INFLUENCE OF NUTRIENT MEDIUM COMPONENTS ON BACTERIOCIN SYNTHESIS OF *L. PARACASEI*

Arzu BAYRAMOVA

arzubayramova279@gmail.com

Baku State University

Orchid ID: 0009-0005-6027-7030

Abstract

Usually used in food industry fermentation, *Lactobacillus paracasei* is categorized as a lactic acid bacterium. There are several benefits this bacterium offers for human health. One important contribution is the development of bacteriocins, proteinaceous or peptide-based antibacterial compounds meant to stop the spread of other bacteria. Food safety depends on bacteriocins since they kill dangerous bacteria. Produced by bacteria, bacteriocins are antimicrobial compounds of protein or peptide origin that stop the expansion of rival bacterial species. Together with other lactic acid bacteria, probiotic microorganisms include *Lactobacillus*, *Enterococcus*, and *Bacillus* primarily synthesis these compounds. In the food industry, bacteriocins are naturally occurring preservatives. Prominent bacteriocin nisin is used frequently in cheese and dairy products to remove bacterial contamination.

Key words: *L. paracasei*, bacteriocin, growth medium, coenzymes, pH condition

Lactobacillus paracasei and Bacteriocin Synthesis: Perfect Growth Media Although *Lactobacillus paracasei* can flourish in many nutrient-rich environments, its best growth and bacteriocin production depend on particular culture media. Among other widely used growth medium are de Man, Rogosa, and Sharpe (MRS), M17 agar, and Reinforced Clostridial medium (RCM). Particularly preferred for their perfect settings for *Lactobacillus* species is the MRS medium. MRS medium is formulated using mostly glucose as a carbon source; sources of nitrogen are peptone and yeast extract. Acetate salts help lactobacilli to proliferate selectively; Tween 80 is absolutely essential for preserving cell membrane integrity. Magnesium sulfate (MgSO_4) and manganese sulfate (MnSO_4) increase enzymatic action. Bacteriocins' Purpose in Food Preservation The food industry makes great use of bacteriocins to increase the shelf life of food products and stop the spread of dangerous bacteria. Their different mechanisms of action and antibacterial range help them to be useful natural preservatives. *L. paracasei*'s produced bacteriocins show remarkable effectiveness against foodborne pathogens like *Listeria monocytogenes*. The composition of the developing media clearly influences the metabolic activity and bacteriocin production of *L. paracasei*. Main factors affecting bacteriocin synthesis consist in: One of the essential substrates for bacterial energy generation and metabolic activity is carbon sources. Different carbon sources—glucose, lactose, maltose—have an impact on bacterial growth. Studies show that environments abundant in glucose help to produce bacteriocin. Essential for the synthesis of amino acids, nucleic acids, and many biological components, nitrogen sources Nitrogen supplies both inorganic (ammonium salts) and organic (peptone, yeast extract) impact bacteriocin production. Usually, sources of organic nitrogen provide high bacteriocin outputs. In enzymatic activities, vitamins and minerals serve as coenzymes and cofactor, therefore altering bacterial metabolism. It has been shown that ions of magnesium and calcium improve bacteriocin synthesis. The factors pH and temperature affect bacterial growth and metabolic activity speed. Optimizing bacterial production by *L. paracasei* depends on maintaining suitable pH and incubation temperature.

Final review: *Lactobacillus paracasei*'s bacteriocin production is highly impacted by the increasing media composition. Vitamin, mineral, pH, temperature, carbon and nitrogen sources, all influence bacteriocin production and efficacy. Improving these factors helps to maximize the use of bacteriocins as natural preservatives in the food industry, therefore enhancing food safety and quality.

MÜXTƏLİF ƏHALİ QRUPLARI İLƏ SOSIAL İŞ: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Bu məqalə, müxtəlif əhali qrupları ilə sosial işin prinsiplərini və təcrübələrini araşdırır, cəmiyyətdəki fərdlərin müxtəlif ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ixtisaslaşmış yanaşmalara ehtiyacın vacibliyini vurğulayır. Məqalə, sosial işdə nəzəri çərçivələr və praktiki tətbiqləri araşdıraraq, uşaqlar, yaşlı insanlar, əlilliyi olan şəxslər, miqrantlar və kənarlaşdırılmış icmalar kimi müxtəlif müştəri qruplarına diqqət yetirir.

Sistem nəzəriyyəsi, ekoloji nəzəriyyə və şəxs-ətraf mühit nəzəriyyəsi kimi nəzəri perspektivlər, sosial iş təcrübəsini formalaşdıran mürəkkəb dinamikanı anlamaq üçün əsaslı olaraq müzakirə olunur. Məqalə, hər qrupun unikal ehtiyaclarına və şəraitinə uyğun müdaxilələrin hazırlanmasını təmin edən şəxs mərkəzli yanaşmanın əhəmiyyətini vurğulayır, bununla da xidmətlərin effektiv və mədəniyyətə həssas olmasını təmin edir.

Əlavə olaraq, məqalə müxtəlif müdaxilə strategiyalarını, birbaşa təcrübədən icma əsaslı təşəbbüslərə qədər olan yanaşmaları izah edir. O, sosial işçilərin sosial ədaləti müdafiə etmək, ayrı-seçkiliklə mübarizə aparmaq və bu müxtəlif qruplar arasında gücləndirməni dəstəkləmək rolunu vurğulayır. Praktik nümunələr, bu nəzəriyyələrin real dünya şəraitində necə tətbiq olunduğunu göstərərək, holistik dəstək təmin etməkdə qarşılaşılan çətinliklər və uğurları nümayiş etdirir.

Nəticə olaraq, məqalə sosial işin dinamik təbiətini vurğulayır, burada praktikantların uyğunlaşa bilməli və müxtəlif əhali qruplarının inkişaf edən ehtiyaclarına cavab vermək üçün daim bacarıqlarını inkişaf etdirməli olduqlarını qeyd edir.

Açar sözlər: uşaqlarla sosial iş, effektiv sosial iş müdaxiləsi, müxtəlif əhali qrupları, sosial işin nəticələri, sosial işin təsiri

Giriş

Sosial iş, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində olan fərdlərə və qruplara dəstək olmaq məqsədini daşıyan bir peşə sahəsidir. Bu sahə, müxtəlif əhali qruplarının ehtiyaclarını anlamaq və onlara uyğun xidmətlər təklif etmək məqsədini güdür. Sosial işin müasir anlayışları, yalnız fiziki və psixoloji dəstək təmin etməklə kifayətlənmir; həmçinin sosial ədalət, insan hüquqları və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanaraq cəmiyyətin marjinal qruplarına daha çox diqqət yetirir. Müxtəlif əhali qrupları ilə sosial iş, fərqli cinslər, irqilər, sosial vəziyyətlər, yaşlar və digər sosial faktorlarla əlaqəli olaraq daha spesifik yanaşmalar tələb edir.

Bu məqalədə, müxtəlif əhali qrupları ilə sosial işin əsas nəzəri və praktiki məsələləri araşdırılacaq, sosial işin bu qruplara necə təsir etdiyinə dair müvafiq strategiyalar təqdim ediləcək.

Sosial işin nəzəriyyəsi və əhali qruplarının yerləşdiyi kontekst

Sosial iş nəzəriyyələri, bu sahənin inkişafını yönləndirən təməl prinsipləri və yanaşmaları təmin edir. Bu nəzəriyyələr, sosial işin praktikasında hansı metodların və yanaşmaların ən təsirli olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Müxtəlif əhali qrupları ilə işləyərkən sosial işçi, həmin qrupların xüsusiyyətlərini və tələblərini nəzərə almalıdır. Məsələn, yaşlılar, əlillər, az təminatlı ailələr, qadınlar, etnik və dini azlıqlar və digər marjinal qruplar özlərinə xas ehtiyaclarla sahibdirlər.

Əhali qruplarının sosial işə verdiyi cavablar fərqli ola bilər. Müxtəlif qrupların fərqli sosial, mədəni və iqtisadi vəziyyətləri sosial işin tətbiqi üzərində birbaşa təsir göstərir. Sosial işin təməl prinsipləri bu fərqlilikləri nəzərə almalı və sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq hər bir fərd üçün ən uyğun dəstək xidmətlərini təmin etməlidir.

Əhali qrupları ilə sosial işin əsas məsələləri

1. Yaşlılar və qocalıq məsələləri

Yaşlı əhali ilə sosial iş, xüsusilə son dövrlərdə daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Yaşlanma prosesinin getdikcə daha mürəkkəb və çoxölçülü hala gəlməsi, yaşlıların sosial xidmətlərə olan

ehtiyacını artırmışdır. Yaşlılarla işləyərkən sosial işçilər, həm fiziki, həm də psixoloji dəstək təmin etməli, onları cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olaraq qəbul etməli və təcrid olunmalarının qarşısını almalıdırlar.

2. Əlilliyi olan şəxslər və integrasiya məsələləri

Əlilliyi olan şəxslərin sosial işdə qarşılaşdıqları ən mühüm məsələlərdən biri, cəmiyyətin bu şəxslərə münasibətidir. Sosial işçilər, əlilliyi olan şəxslərin sosial integrasiyasını təmin etmək üçün onların hüquqlarını müdafiə etməli, mövcud sosial və iqtisadi maneələri aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar. Sosial işin bu sahəsi, həm fiziki mühitdə, həm də təhsil, iş və səhiyyə sahələrində bərabərlik prinsiplərini təşviq etməyi hədəfləyir.

3. Qadınların sosial mövqeyi və gender bərabərliyi

Qadınların sosial mövqeyi, xüsusilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, çoxsaylı çətinliklərə və bərabərsizliklərə səbəb olur. Sosial iş, gender bərabərliyinin təmin edilməsi, qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması və onların hüquqlarının qorunması məsələlərini əhatə edir. Qadınlarla işləyən sosial işçilər, onların təhsil, iş və digər sahələrdə bərabər imkanlara sahib olmalarını təmin etməyə yönəlmiş strategiyalar inkişaf etdirməlidirlər.

4. Etnik və mədəni azlıqlar ilə sosial iş

Sosial işin digər bir mühüm sahəsi, etnik və mədəni azlıqlar ilə işləməkdir. Etnik və mədəni mənsubiyyəti fərqli olan insanlar, müxtəlif sosial qruplara qarşı diskriminasiyaya və təcridə məruz qala bilərlər. Sosial işçilər, bu şəxslərin mədəniyyətlərinə hörmət göstərməli və onların hüquqlarını təmin etmək üçün çalışmalıdırlar. Bu, həm də onların təhsil, səhiyyə və iş imkanlarına bərabər şəkildə çıxışlarını təmin etmək anlamına gəlir.

5. Az Təminatlı Ailələr və Cəmiyyətin Yardım Mexanizmləri

Az təminatlı ailələr və fərdlər, xüsusilə yoxsulluq və sosial izolyasiya kimi məsələlərlə qarşılaşırlar. Sosial işin bu sahəsi, bu ailələrin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, sosial yardımlar və xidmətlər vasitəsilə onların rifahını artırmaq məqsədi güdür. Sosial işçilər, sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq, bu ailələr üçün təhsil, səhiyyə, iş və mənzil imkanlarını artırmağa çalışmalıdırlar (2).

Praktik Yanaşmalar və Tətbiq Məsələləri

Sosial işin müasir praktikasında ən önəmli məsələlərdən biri, fərdi yanaşmanın tətbiqi və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun sosial xidmətlərin təqdim edilməsidir. Müxtəlif əhali qrupları ilə işləyərkən sosial işçilər, hər bir fərdin fərqli ehtiyaclarına və şəraitinə uyğun xidmətlər təmin etməlidir. Bu, həmçinin interdisipliner yanaşmaların tətbiqini və əməkdaşlığın vacibliyini nəzərdə tutur. Məsələn, təhsil işçiləri, həkimlər və hüquqşünaslarla əməkdaşlıq edərək daha effektiv sosial xidmətlər təqdim edilə bilər.

Sosial İşin Gələcəyi və Yeni Yanaşmalar

Müxtəlif əhali qrupları ilə sosial işin gələcəyi, həm müasir dövrün sosial və iqtisadi dəyişikliklərinə, həm də texnoloji inkişafıya bağlı olaraq, yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud olan qlobal sosial problemlər, sosial işin daha da fərdiləşdirilmiş və müxtəlif həllərə yönəlməsini zəruri edir. Bu səbəbdən, sosial iş sahəsində daha yenilikçi və davamlı yanaşmalar inkişaf etdirilməli və tətbiq edilməlidir.

Texnoloji İnkişafı və Sosial İşin Transformasiyası

Texnoloji inkişafı, sosial işin effektivliyini artırmaq və onun tətbiqini asanlaşdırmaq üçün mühüm vasitə təmin edir. İnternet, sosial media və rəqəmsal platformalar, sosial işçilərə daha geniş əhali qrupları ilə əlaqə yaratmaq imkanı verir. Əhali ilə daha rahat əlaqə saxlamaq, onlara resurslar haqqında məlumat vermək və onlara yönəlmiş proqramları daha geniş şəkildə yaymaq, texnologiyanın sosial iş sahəsində istifadəsinin faydalarındandır.

Eyni zamanda, texnoloji vasitələr, müvafiq qruplara dair məlumatları toplama və analitik məlumatların təhlilini həyata keçirmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, sosial işçilər məlumat bazaları və analitik proqramlardan istifadə edərək ehtiyac duyulan xidmətləri daha effektiv şəkildə

təyin edə və izləyə bilirlər. Bu, xüsusi ehtiyacları olan fərdləri daha yaxşı dəstəkləmək üçün lazımlı strategiyaların formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Çoxmədəniyyətli Sosial İş Yanaşması

Cəmiyyətin artan global xarakteri, sosial işin çoxmədəniyyətli yanaşmalarla təkmilləşdirilməsini tələb edir. Müxtəlif mədəniyyətlər, dil baryerləri, dini inanclar və ənənələr, sosial işin tətbiqini daha mürəkkəb hala gətirə bilər. Bu baxımdan, sosial işçilər, müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn insanlarla daha effektiv ünsiyyət qurmaq, onların ehtiyaclarını düzgün şəkildə müəyyən etmək və onlara uyğun dəstək vermək üçün mədəni həssaslıq göstərməlidirlər.

Çoxmədəniyyətli yanaşmalar, həmçinin sosial işçilərin öz fəaliyyətlərinə qarşı əxlaqi və peşəkar öhdəlikləri də əhatə edir. Onlar, sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə riayət etməklə, bütün fərdlərə hörmətlə yanaşmalı və hər hansı bir mədəniyyətə və ya etnik qrupa qarşı ayrı-seçkilik etməməlidirlər (1).

Sosial İşin İnteqrasiya Edilmiş Yanaşmaları

Sosial işin inteqrasiya edilmiş yanaşmaları, bir çox sahəni birləşdirərək cəmiyyətin daha geniş ehtiyaclarına xidmət etməyi hədəfləyir. Sosial işçilər yalnız fərdi dəstək təmin etməklə kifayətlənmir, həm də ailələr, icmalar, təhsil, səhiyyə və hüquq sahələrində əməkdaşlıq edərək daha geniş sosial xidmətlər təqdim edirlər.

İnteqrasiya edilmiş yanaşmalar, həmçinin sosial işin hədəf qruplarına daha çox yardım təklif etmək və sosial problemləri daha sistemli şəkildə həll etmək məqsədini güdür. Sosial xidmətlərin birgə tətbiqi, həm də sosial işçilərin çoxsaylı sahələrdə təcrübə və biliklərini birləşdirərək daha güclü nəticələr əldə etmələrinə imkan verir.

Sosial İşdə Bərabərlik və Ədalət Prinsipləri

Bərabərlik və sosial ədalət prinsipləri, sosial işin əsas sütunlarındanıdır. Sosial işçilər, müxtəlif əhali qruplarının müxtəlif ehtiyaclarını nəzərə alaraq, xidmətləri təmin etməli və mövcud olan bərabərsizlikləri azaltmağa çalışmalıdırlar. Bu, yalnız sosial xidmətlər və dəstək vasitəsilə mümkün deyil. Sosial işçilər, cəmiyyətin daha geniş təbəqələrində ədalət və bərabərliyi təşviq etməli, sosial siyasətlərdəki neqativ halları və təzyiqləri aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar.

Ədalət prinsiplərinin təşviqi, xüsusilə marjinal qruplarla işləyərkən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial iş, bu qruplara qarşı ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmağı və onların sosial, iqtisadi və mədəni inkişaflarını dəstəkləməyi hədəfləyir (3).

Sosial İşdə Fərdi və İctimai Müdaxilə Yanaşmaları

Sosial işin effektivliyi, fərdi və ictimai müdaxilələrin balanslaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Fərdi müdaxilə, bir insanın konkret ehtiyaclarına cavab verir, lakin sosial işin daha geniş və daha davamlı təsiri üçün ictimai müdaxilələr də vacibdir. Cəmiyyətin strukturunun və siyasətinin dəyişdirilməsi, sosial bərabərsizliklərin və ədalətsizliyin azaldılması üçün lazım olan əsas addımlardır (4).

İctimai müdaxilə, yalnız tək bir fərdin yox, bir çox insanın sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün lazımdır. Sosial işçilər, həm fərdi həllər təklif etməli, həm də sistem səviyyəsində dəyişiklikləri təşviq etməlidir.

Nəticə

Müxtəlif əhali qrupları ilə sosial iş, yalnız bir peşə fəaliyyəti olmaqla kifayətlənmir; o, cəmiyyətin hər bir üzvünün layiqli həyat şəraitinə sahib olması üçün vacib bir missiyadır. Sosial işçilər, müxtəlif əhali qruplarının ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün fərdi yanaşmalar tətbiq etməli və eyni zamanda ictimai və struktur dəyişikliklərinə təkan verməlidirlər.

Bu sahədə inkişaf edən yeni yanaşmalar və metodlar, sosial işin daha səmərəli və inklüziv olmasını təmin edəcəkdir. Gələcəkdə sosial işin texnoloji imkanlardan, çoxmədəniyyətli yanaşmalardan və daha geniş əməkdaşlıqdan faydalanaraq daha effektiv və ədalətli bir cəmiyyət yaratma istiqamətində daha da inkişaf edəcəyinə inanılır. Müxtəlif əhali qrupları ilə sosial iş, insan

hüquqları, sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri əsasında inkişaf edərək cəmiyyətin hər bir fərdinin dəyərini tanıyacaq və onları dəstəkləyəcək bir sahə olaraq əhəmiyyətini artırmağa davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Y. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, 2013, 282s.
2. Firsova M.V., Studentova E.Q. Sosial işin nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. 3-cü nəşr, Elm və Təhsil, 2018, 502s.
3. Catcher K. Social Work: Theories and Practices. – Oxford: Oxford University Press, 2019, 523p
4. Tailor M. A History of Social Work: The Origins of the Profession. – London: Palgrave Macmillan, 2007, 628p.

SUMMARY

This article explores the principles and practices of social work with various population groups, emphasizing the need for specialized approaches to meet the diverse needs of individuals within society. It examines both the theoretical frameworks and practical applications in social work, focusing on different client groups, including children, elderly individuals, people with disabilities, immigrants, and marginalized communities.

Theoretical perspectives, such as systems theory, ecological theory, and person-in-environment theory, are discussed as foundational for understanding the complex dynamics that shape social work practice. The article highlights the importance of a person-centered approach, which tailors interventions to the unique needs and circumstances of each group, ensuring that services are effective and culturally sensitive.

Additionally, the paper outlines various intervention strategies, ranging from direct practice to community-based initiatives. It emphasizes the role of social workers in advocating for social justice, combating discrimination, and supporting empowerment within these diverse groups. Practical examples illustrate how these theories are applied in real-world settings, showcasing the challenges and successes in providing holistic support.

In conclusion, the article underscores the dynamic nature of social work, where practitioners must remain adaptable and continuously develop their skills to address the evolving needs of diverse population groups in an increasingly complex social landscape.

Key words: social work with children, effective social work intervention, diverse population groups, social work outcomes, social work impact

Direktor:	Məhəmmədli Məmmədli
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş redaktor:	Zəhra Rəhimova
Qrafik-dizayner:	Sahilə Abbasova
Redaktor:	Zərri Məmmədova
Korrektor:	Xanım Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə
Komputer operatoru:	Rəhimə Hacıyeva

Çapa imzalanmışdır: 03.10.2025

Formatı: 60x90, 16/1, həcmi: 95.25 ç/v.

Tiraj 150, sifariş № 063

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ NƏŞRİYYATI